शब्दकल्पद्रुमः।

अर्थात्

एतद्देशस्थसमस्तकोषाशेषशास्त्रसङ्कलिताकारादिवर्णक्रमविन्यस्तशब्द-तल्लिङ्ग-नानार्थ-पर्य्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-
सहित-तत्तच्छब्दप्रसङ्गोत्थित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-सूपकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-च्छन्दःप्रभृति-नाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
स्मृत्युक्तव्यवस्थादिसंयुक्त-सर्व्वदर्शनमतानुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-बाहादुरेण

विरचितः।

पाणिनिमतानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलग्रन्थातिरिक्तबहुलशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्य्याय-धातुपदोदाहरणादिभिः
नूतनसङ्कलितबहुलशब्द-तदर्थ-तत्प्रमाण-प्रयोगादिसहित-
सुप्रशस्तपरिशिष्टेन च सार्द्धम्

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

अशेषशास्त्रविशारदकोविदवृन्दसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः। नागराक्षरैः प्रकाशितश्च।

द्वितीयः काण्डः।

व्यञ्जनवर्गः।

कलिकाता-राजधान्यां

रामनारायण-यन्त्रे मुद्रित। ७१ नं० पाथुरियाघाट-ष्ट्रीट्-स्थितभवनात् प्रकाशितश्च। शकाब्दाः १८११

PRINTED BY K. P. BASU, RAMNARAYAN PRESS; AND CONSIDERABLY IMPROVED, CAREFULLY REVISED AND PUBLISHED BY BARADA PRASAD BASU, AND HARI CHARAN BASU. 71, PATHURIAGHATA STREET. CALCUTTA:

To be had at the Sabdakalpadruma Office, No. 71. Pathuriaghata Street, Calcutta: and at the Baptist Mission Press. No. 24. Lower Circular Road Calcutta: Price for Subscribers in India, Re. 1. and Countries out of India 3s. for each number.

च

च, चकारः । स तु व्यञ्जनषष्ठवर्णः । (द्वितीयवर्गस्याद्यवर्णश्च ।) अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति व्याकरणम् ॥ (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् । “इचुयशानां तालु ।” इति । तथा च शिक्षायाम् ।
“कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ॥”)
वङ्गाक्षरैरस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
“चवर्णं शृणु सुश्रोणि ! चतुर्व्वर्गप्रदायकम् ।
कुण्डलीसहितं देवि ! स्वयं परमकुण्डली ॥
सततं कुण्डलीयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा ।
पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ॥
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं प्रिये ! ॥”
अपि च ।
“वार्त्ताकुवर्त्तुलाकार ऊर्द्ध्वाधः क्रमतो गतः ।
रेखात्रयेषु चन्द्राग्निसूर्य्यास्तिष्ठन्ति नित्यशः ।
शक्तिर्माया तु विज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्ष्यते ॥”
तस्य ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे
“तुषारकुन्दपुष्पाभां नानालङ्कारभूषिताम् ।
सदा षोड़शवर्षीयां वराभयकरां पराम् ॥
शुक्लवस्त्रावृतकटिं शुक्लवस्त्रोत्तरीयिणीम् ।
वरदां शोभनां रम्यामष्टबाहुसमन्विताम् ॥
एवं ध्यात्वा चकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”
तस्य नामानि यथा, नानातन्त्रेषु ।
“चः पुष्करो हली वाणी चात्मशक्तिः सुदर्शनः ।
चर्म्मसुण्डधरो भूत्वा महिषाचारसम्बिनी ॥
एकरूपो रुचिः कूर्म्मश्चासुण्डा दीर्घबालुकः ।
वामबाहुर्म्मूलमाया चतुर्मूर्त्तिस्वरूपिणी ॥
दयितश्च द्विनेत्रश्च लक्ष्मीस्त्रितयलोचनः ।
चन्दनं चन्द्रमा दैवश्चेतनो वृश्चिको बुधः ॥
देवी कैटसुखेच्छात्मा कौमारी पूर्व्वफाल्गुनी ।
अनङ्गमेखला वायुर्म्मेदिनी च मूलावती ॥”
(मातृकान्यासे वामबाहुमूले एवास्य न्यस्यता ॥)

च, व्य (चणति चिनोतीति वा । चण शब्दे चिञ्न चित्यां वा+“अन्येष्वपि दृश्यते ।” ३ । २ । १०१ । इति डः ।) अन्वाचयः । यत्र एकस्य प्राधान्येनापरस्य गौण्येनाख्यानं सोऽन्वाचयः । यथा । भो वटो ! भिक्षामट गाञ्चानय । भिक्षाटनमत्र प्रधानं तत् कुर्व्वाणो यदि गां पश्यसि तदा तामप्यानयेति नो चेत् भिक्षामेवाटेति । समाहारस्तिरोहितावयवभेदः इतरेतर उद्रिक्तावयवभेदः । अतएव चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रं विधाय चार्थोऽत्र समाहार इतरेतरश्चेति व्याख्याय समाहारे अनभिव्यक्तावयवत्वात् एकवचनम् । इतरेतरयोगे संद्वन्यमानप्रधानत्वात् द्विबहुवचनम् । यथा । “पाणिपादं अश्वबलीवर्द्दं ब्रह्मक्षत्त्रियविट्शूद्राः । प्लक्षन्यग्रोधाविति परैरुक्तम् । समुच्चितिः समुच्चयः प्राधान्येन क्वचित् क्रियाविषयेऽनेकस्य चीयमानता । यथा । धवांश्च खदिरांश्च छिन्धि । इति भरतः ॥ समाहारः । अन्योन्यार्थः । समुच्चयः । (यथा, मनुः ।१२।८६।
“इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म्म कीर्त्त्यते ॥”) पक्षान्तरम् । (यथा, हितोपदेशे ।
“मूर्खोऽपि शोभते तावत् सभायां वस्त्रवेष्टितः ।
तावच्च शोभते मूर्खो यावत् किञ्चिन् न भाषते ॥”
तथा च शकुन्तलायां १ मे अङ्के ।
“शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य ।
अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्व्वत्र ॥”)
पादपूरणम् । (यथा, रामायणे । १ ।२०।१६ ।
“तेन सञ्चोदितौ तौ तु राक्षसौ च महाबलौ ।
मारीचश्च सुबाहुश्च यज्ञविघ्नं करिष्यतः ॥”)
अवधारणम् । इति मेदिनी । चे । १२ ॥ हेतुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चः, पुं, (चणति शब्दायते इति । चण शब्दे+“अन्येष्वपि दृश्यते ।” ३ । २ । १०१ । इति डः ।) चण्डेशः । (चिनोति स्वाङ्गानि सङ्कोचयतीति । चि+डः ।) कच्छपः । (चीयते उपचीयते क्रमशः कलाभिः प्रतिपदादिमारभ्येत्यर्थः ।) चन्द्रः । (चिनोति सञ्चिनोति परधनानि इति ।) चौरः । इति मेदिनी ॥ चे । १ ॥ निर्व्वीजे दुर्जने च त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

चक, इ भ्रान्तौ । सौत्रो धातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) इ, चङ्कुरः रथे । इति दुर्गादासः ॥

चक, ञ ङ म प्रतिघाते । तृप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥) भ्वां-उभं-आत्म च-सकं-अकच-सेट् ।) ञ, चकति चकते खलः साधुम् । ङ, चकते जनस्तृप्यतीत्यर्थः । म, चकयति । इति दुर्गादासः ॥

चकास, ऋ च लु दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-अकं-सेट् ।) ऋ, अचीचकासत् अचचकासत् । अनेकस्वरात् सन्वद्भावविकल्पः । च, चकासति । लु, चकास्ति । इति दुर्गादासः ॥

चकितं, त्रि, (चक भ्रान्तौ+क्तः ।) भीतम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कलाविलासे ।२।८।
“दत्त्वा दिशि दिशि दृष्टिं याचकचकितोऽवगुण्ठनं कृत्वा ।
चौर इव कुटिलचारी पलायते विकटरथ्याभिः॥
क्ली, भावे क्तः । भयम् । नायिकालङ्कारविशेषः । तल्लक्षणं यदुक्तं साहित्यदर्पणे । ३ । १२१ ।
“कुतोऽपि दयितस्याग्रे चकितं भयसम्भ्रमः ॥”)
“प्रियाग्रे चकितं भीतेरस्थानेऽपि भयं महत् ।”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
(स्त्री, छन्दोविशेषः । यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
“भात् समतनगैरष्टच्छेदे स्यादिह चकिता ॥”)

चकोरः, पुं स्त्री, (चकते चन्द्रकिरणेन तृप्यतीति । चक तृप्तौ+“कठिचकिभ्यामोरन् ।” उणां । १ । ६४ । इति ओरन् ।) पक्षिविशेषः । (यथा, भागवते । ३ । २१ । ४३ ।
“सारसैश्चक्रवाकैश्च चकोरैर्वल्गुकूजितम् ॥”)
तत्पर्य्यायः । चन्द्रिकापायी २ कौमुदीजीवनः३
अस्य मांसगुणाः । यथा, राजनिर्घण्टे ।
“चटकं शीतलं रुच्यं वृष्यं कापिञ्जलामिषम् ।
तद्वच्चकोरजं मांसं वृष्यञ्च बलपुष्टिदम् ॥”
(“वातश्लेष्माधिको ज्ञेयः शीतलः शुक्रवर्द्धनः ।
अश्मरीं हन्ति विशदो बलकृन्मांसलक्षणः ॥
चकोरः शुकशारी च समदोषा गुणागुणैः ॥”
इति हारीते प्रथमस्थाने एकादशेऽध्याये ॥
अस्य डिम्बगुणा यथा, चरके सूत्रस्थाने२७अः ।
“धार्त्तराष्ट्रचकोराणां दक्षाणां शिखिनामपि ।
चटकानाञ्च यानि स्युरण्डानि च हितानि च ॥
रेतःक्षीणेषु कासेषु हृद्रोगेषु क्षतेषु च ।
मधुराण्यविपाकीनि सद्यो बलकराणि च ॥”)

चकोरकः, पुं स्त्री, (चकोर एव । चकोर+स्वार्थे कन् ।) चकोरपक्षी । इत्यमरः ।२।५।३५॥

चक्क, क अर्त्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) कोपधः । आद्यस्वरमध्यः । अर्त्तिः पीड़नम् । क, चक्कयति शत्रुं शूरः । इति दुर्गादासः ॥

चक्रं, क्ली, (क्रियतेऽनेनेति । कृ+घञर्थे कः । कृञादीनामिति द्वित्वञ्च ।) व्रजः । समूहः । सैन्यम् । रथाङ्गम् । चाका इति भाषा ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । ३५१ ।
“यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।
तथा पुरुषकार्य्येण विना दैवं न सिध्यति ॥”)
राष्ट्रम् । दम्भविशेषः । कुम्भकारोपकरणम् । कुमारेर चाक इति भाषा ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । १४६ ।
“मृद्दण्डचक्रसंयोगात् कुम्भकारो यथा घटम् ।
करोति तृणमृत्काष्ठैर्गृहं वा गृहकारकः ॥”)
अस्त्रविशेषः । (यथा, रघुः । ७ । ४६ ।
“आधोरणानां गजसन्निपाते
शिरांसि चक्रैर्निशितैः क्षुराग्रैः ॥”)
जलावर्त्तः । इति मेदिनी ॥ भगवतः सुदर्शनचक्रम् । (यथा, महाभारते । १ । १९ । ६ ।
“ततो भगवता तस्य शिरश्छिन्नमलङ्कृतम् ।
चक्रायुधेन चक्रेण पिबतोऽमृतमोजसा ॥”)
तस्य भगवन्मन्दिरे स्थापनविधिर्यथा, श्रीभागवते । ३ । १ । २३ ।
“अन्यानि चेह द्विजदेवदेवैः
कृतानि नानायतनानि विष्णोः ।
प्रत्यङ्गमुख्याङ्कितमन्दिराणि
यद्दर्शनात् कृष्णमनुस्मरन्ति ॥”
“द्विजदेवैः ऋषिभिर्देवैश्च कृतानि अङ्गमङ्गं प्रति वर्त्तन्ते इति प्रत्यङ्गान्यायुधानि तेषु मुख्यं चक्रं तेनाङ्कितानि मूर्द्धन्यहेमकुम्भेषु चिह्नितानि मन्दिराणि येषु तानि नानाविधानि विष्णोरायतनानि क्षेत्राणि तीर्थानि च आसिषेवे । येषां चक्राङ्कितमन्दिरवतां दर्शनात् श्रीकृष्णस्मरणं भवति ।” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥*
अथ चक्रलक्षणम् ।
“द्वादशारन्तु षट्कोणं बलयत्रयसंयुतम् ।
चक्रं स्याद्दक्षिणावर्त्तः शङ्खश्च श्रीहरेः स्मृतः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ४ विलासः ॥

ग्रामजालम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तगरपुष्पम्। इति राजनिर्घण्टः॥ व्यूहविशेषः। (एतस्य लक्षणं यथा,—

"अष्टारं वर्त्तुलाकारं व्यूहचक्रं त्रिनाड़िकम्।
दण्डचतुष्टयं वाह्ये कर्त्तव्यञ्च चतुर्द्दिशम्॥
पूर्व्वदण्डाग्रतोऽन्यस्य दिनभाद्यं भमण्डलम्।
प्रवेशे निर्गमे चैव त्रीणि त्रीणि प्रदक्षिणे॥
शशिसंज्ञाष्टकं मध्ये तद्वाह्ये भानुसंज्ञकम्।
तृतीयं राहुसंज्ञञ्च केतुर्द्दण्डचतुष्टये॥
चन्द्रर्क्षे विजयो लाभः सूर्य्यर्क्षे मध्यमं फलम्।
राहुधिष्ण्याष्टके विघ्नं मृत्युः केतुचतुष्टये॥
एवमुक्तं चतुःस्थाने यद्दिने यस्य नामभम्।
तद्दिने तत् फलं तस्य सर्व्वकार्य्येषु सर्व्वदा॥"

एतच्चक्रन्तु भगवता द्रोणाचार्य्येण अभिमन्युवधायैवाभिकल्पितम्। तत्र व्यूहमध्ये निर्म्माणप्रणाल्या कः कुत्र आसीदिति प्रदर्शयितुमाह।

"चक्रव्यूहो महाराज! आचार्य्येणाभिकल्पितः।
तत्र शक्रोपमाः सर्व्वे राजानो विनिवेशिताः॥
अवस्थानेषु विन्यस्ताः कुमाराः सूर्य्यवर्च्चसः।
संघातो राजपुत्त्राणां सर्व्वेषामभवत्तदा॥
कृताभिसमयाः सर्व्वे सुवर्णविकृतध्वजाः।
रक्ताम्बरधराः सर्व्वे सर्व्वे रक्तविभूषणाः॥
सर्व्वे रक्तपताकाश्च सर्व्वे वै हेममालिनः।
चन्दनागुरुदिग्धाङ्गाः स्रग्विणः सूक्ष्मवाससः॥
सहिताः पर्य्यधावन्त कार्ष्णिं प्रति युयुत्सवः।
तेषां दशसहस्राणि वभूवुर्द्दृढ़धन्विनाम्॥
पौत्त्रं तव पुरस्कृत्य लक्ष्मणं प्रियदर्शनम्।
अन्योन्यसमदुःखास्ते अन्योन्यसमसाहसाः॥
अन्योन्यं स्पर्द्धमानाश्चाप्यन्योन्यस्य हिते रताः॥
दुर्य्योधनस्तु राजेन्द्र! सैन्यमध्ये व्यवस्थितः।
कर्णदुःशासनकृपैर्वृतो राजा महारथैः॥
देवराजोपमः श्रीमान् श्वेतच्छत्त्राभिसंवृतः।
चामरव्यजनाक्षेपैरुदयन्निव भास्करः॥
प्रमुखे तस्य सैन्यस्य द्रोणोऽवस्थितनायकः।
सिन्धुराजस्तथाऽतिष्ठत् श्रीमान् मेरुरिवाचलः॥
सिन्धुराजस्य पार्श्वस्था अश्वत्थामपुरोगमाः।
सुतास्तव महाराज! त्रिंशत्त्रिदशसन्निभाः॥
गान्धारराजः कितवः शल्यो भूरिश्रवास्तथा।
पार्श्वतः सिन्धुराजस्य व्यराजन्त महारथाः॥
ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम्।
तावकानां परेषाञ्च मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम्॥"

इति महाभारते। ७। ३३। १३—२४॥) तैलयन्त्रम्। इत्यमरटीकायां स्वामी॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ५६२।

"स्नेहमयान् पीड़यतः किं चक्रेणापि तैल-[कारस्य॥"

कालज्ञापकयन्त्रविशेषः। यथा, गोलाध्याये।

"चक्रं चक्रांशाङ्कं परिधौ स्वघशृङ्खलादिकाधारम्।
धात्री त्रिभ आधारात् कल्प्या भार्द्धेऽत्र खार्द्धञ्च॥
तन्मध्ये सूक्ष्माक्षं क्षिप्तार्काभिमुखनेमिकं धार्य्यम्।
भूमेरुन्नतभागास्तत्राक्षच्छायया भुक्ताः॥ [लम्।
तत्खार्द्धान्तश्च नता उन्नतनवसंगुणीकृतं द्युदद्युदलोन्नतांशभक्तं नाड्यः स्थूलाः परैः प्रोक्ताः॥"

धातुमयं दारुमयं वा समं चक्रं कृत्वा तन्नेम्यां शृङ्खलादिराधारः शिथिलः कार्य्यः। चक्रमध्ये सूक्ष्मं सुषिरमाधारात् सुषिरोपगामिनी लम्बवदूर्द्ध्वरेखा कार्य्या। तन्मध्यतोऽन्या तिर्य्यक्‌रेखा चात्र कार्य्या। तच्चक्रं परिधौ भगणांशैरङ्कयित्वाधारात् त्रिभ इति नवतिभागान्तरे तिर्य्यग्रेखा तत्परिधिसम्पाते धात्री क्षितिः कल्प्या। भार्द्धेऽन्तर ऊर्द्ध्वरेखानेमिसम्पाते खार्द्धं कल्प्यम्। सुषिरे सूक्ष्मा शलाका प्रदातव्या। सा चाक्षसंज्ञा। तच्चक्रमर्काभिमुखनेमिकञ्च यथा भवति तथाधारे धार्य्यम्। तथा धृतेऽक्षस्य छाया परिधौ यत्र लगति तत्कुजचिह्नयोरन्तरे ये अंशास्ते रवेरुन्नतांशाः। ये छायाखार्द्धयोरन्तरे ते नतांशा ज्ञेयाः। एवमत्र नतोन्नतांशज्ञानमेव भवति। अतोऽन्यैर्घटिका अप्यानीताः। तद्यथा, तस्मिन् दिने गणितेन मध्यन्दिनोन्नतांशान् दिनार्द्धमानञ्च ज्ञात्वानुपातः कृतः। यदि मध्यन्दिनोन्नतांशैर्दिनार्द्धनाड्यो लभ्यन्ते तदेभिः किमित्येवं स्थूला घटिकाः स्युः॥ अथ वेधेन ग्रहज्ञानमाह।

"पैत्रर्क्षपुष्यान्तिमवारुणाना-
मृक्षद्वयं नेमिगतं यथा स्यात्।
दूरेऽन्तरेऽल्पेषु भखेचरौ वा
तथात्र यन्त्रं सुधिया प्रधार्य्यम्॥
नेमिस्थदृष्ट्याक्षगतं प्रपश्येत्
खेटञ्च धिष्ण्यस्य च योगताराम्।
नेम्यङ्कयोरक्षयुजोस्तु मध्ये
येऽंशाःस्थिता भध्रुवकौ युतस्तैः॥
प्रत्यक्‌स्थिते भेऽथ पुरःस्थिते तै-
र्हीनो ध्रुवः स्यात् खचरस्य भुक्तम्॥"

तत्र यन्त्रस्याधो नेम्यां दृष्टिं कृत्वोर्द्ध्वनेम्यासुक्तर्क्षाणां मध्ये भद्वितयं युगपन्नेमिगतं यथा स्यात् तथा यन्त्रं स्थिरं कृत्वा नेम्यां धिष्ण्ययोरेकतरं स्थानमङ्कयेत्। ततोऽग्रे पृष्ठतो वा दृष्टिं चालयित्वा ग्रहं विध्येत्। ग्रहः प्रायोऽक्षगतो दृश्यते। अक्षमूलस्य ग्रहस्य चान्तरं शरो ग्रहावधिः अक्षमूलं नेम्यां यत्र लग्नं दृश्यते तत् स्थानमप्यङ्क्यम्। अथ भग्रहाङ्कयोर्मध्ये येऽंशास्तैर्भध्रुवो युतः स्फुटग्रहो भवति यदा ग्रहात् पश्चिमस्थं नक्षत्रम्। यदा पूर्व्वस्थं नक्षत्रं तदा भध्रुवो हीनः स्फुटग्रहो भवति। अथवाल्पशरं नक्षत्रं रोहिण्याद्यं ततो दूरेऽन्तरे यदा ग्रहस्तदा तावेव विद्ध्वा प्रोक्तवद्‌ग्रहज्ञानम्। इति चक्रयन्त्रम्॥ शरीरस्थषट्‌चक्राणि यथा। मूलाधारः १ स्वाधिष्ठानम् २ मणिपूरम् ३ अनाहतम् ४ विशुद्धम् ५ आज्ञाख्यम् ६। तद्यथा,—

"मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मके।
मध्ये स्वयम्भुलिङ्गन्तु कोटिसूर्य्यसमप्रभम्॥
तदूर्द्ध्वे कामबीजन्तु कलशान्तीन्दुनादकम्।
तदूर्द्ध्वे तु शिखाकारा कुण्डली ब्रह्मविग्रहा॥
तद्वाह्ये हेमवर्णाभं वसवर्णचतुर्द्दलम्।
द्रुतहेमसमप्रख्यं पद्मं तत्र विभावयेत्॥
तदूर्द्ध्वेऽग्निसमप्रख्यं षड्‌दलं हीरकप्रभम्।
वादिलान्तषड्‌वर्णेन युक्ताधिष्ठानसंज्ञकम्॥
मूलमाधारषट्‌कानां मूलाधारं ततो विदुः।
स्वशब्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः॥
तदूर्द्ध्वे नाभिदेशे तु मणिपूरं महाप्रभम्।
मेघाभं विद्युदाभञ्च बहुतेजोमयं ततः॥
मणिवद्भिन्नतत्पद्मं मणिपूरं तथोच्यते।
दशभिश्च दलैर्युक्तं डादिफान्ताक्षरान्वितम्॥
शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वालोकैककारणम्।
तदूर्द्ध्वेऽनाहतं पद्ममुद्यदादित्यसन्निभम्॥
कादिठान्ताक्षरैरर्कपत्रैश्च समधिष्ठितम्।
तन्मध्ये वाणलिङ्गन्तु सूर्य्यायुतसमप्रभम्॥
शब्दब्रह्ममयं शब्दोऽनाहतस्तत्र दृश्यते।
तेनाहताख्यं पद्मं तन्मुनिभिः परिकीर्त्तितम्॥
आनन्दसदनं तत्तु पुरुषाधिष्ठितं परम्।
तदूर्द्ध्वन्तु विशुद्धाख्यं दलषोड़शपङ्कजम्॥
स्वरैः षोड़शकैर्युक्तं धूम्रवर्णं महाप्रभम्।
विशुद्धिं तनुते यस्मात् जीवस्य हंसलोकनात्॥
विशुद्धं पद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महाद्भुतम्।
आज्ञाचक्रं तदूर्द्ध्वे तु आत्मनाधिष्ठितं परम्॥
आज्ञासंक्रमणं तत्र गुरोराज्ञेति कीर्त्तितम्।
कैलासाख्यं तदूर्द्ध्वे तु बोधनीन्तु तदूर्द्ध्वतः॥
एवञ्च शिवचक्राणि प्रोक्तानि तव सुव्रत!॥"*॥

मन्त्रोद्धारार्थषट्‌चक्राणि यथा। कुलाकुलचक्रम् १ राशिचक्रम् २ नक्षत्रचक्रम् ३ अकथहचक्रम् ४ अकड़मचक्रम् ५ ऋणिधनिचक्रम् ६। तद्यथा,—

"कुलाकुलस्य भेदं हि वक्ष्यामि मन्त्रिणामिह।
वाय्वग्निभूजलाकाशाः पञ्चाशल्लिपयः क्रमात्॥
पञ्चह्रस्वाः पञ्चदीर्घा बिन्द्वन्ताः सन्धिसम्भवाः।
कादयः पञ्चशः ष क्ष ल स हान्ताः प्रकीर्त्तिताः॥
तथा च।
अ आ ए क च ट त प य षाः मारुताः।
इ ई ऐ ख छ ठ थ फ र क्षाः आग्नेयाः।
उ ऊ ओ ग ज ड द ब लाः पार्थिवाः।
ऋ ॠ औ घ झ ढ ध भ व साः वारुणाः।
ऌ ॡ अं ङ ञ ण न म श हाः नाभसाः॥
साधकस्याक्षरं पूर्व्वं मन्त्रस्यापि तदक्षरम्।
यद्येकभूतदैवत्यं जानीयात् सकुलं हि तत्॥
भौमस्य वारुणं मित्रमाग्नेयस्यापि मारुतम्।
मारुतं पार्थिवानाञ्च शत्रुराग्नेयमम्भसाम्॥
नाभसं सर्व्वमित्रं स्याद्विरुद्धं नैव शीलयेत्॥"

अथ राशिचक्रम्।

"रेखाद्वयं पूर्व्वपरागतं स्यात्
तन्मध्यतो याम्यकुवेरभेदात्।
एकैकमीशाननिशाचरे तु
हुताशवाय्वोर्विलिखेत्ततोऽर्णान्॥
वेदाग्निवह्नियुगलश्रवणाक्षिसंख्यान्
पञ्चेषुवाणशरपञ्चचतुष्टयार्णान्।
मेषादितः प्रविलिखेत् सकलांस्तु वर्णान्
कन्यागतान् प्रविलिखेदथ शादिवर्णान्॥

तेन अ आ इ ई मेषः। उ ऊ ऋ वृषः। ॠ ऌ ॡ मिथुनम्। ए ऐ कर्कटः। ओ औ सिंहः। अं अः श ष स ह ल क्षाः कन्या। कवर्गस्तुला। चवर्गो वृश्चिकः। टवर्गो धनुः। तवर्गो मकरः। पवर्गः कुम्भः। यवर्गो मीनः।
स्वराशीनामनुकूलं मन्त्रं भजेत्।
राशीनां शुद्धता ज्ञेया त्यजेत् शत्रुं मृतिं व्ययम्।
स्वराशेर्म्मन्त्रराश्यन्तं गणनीयं विचक्षणैः॥
यदा तु स्वराशेरज्ञानं तदा साधकानामाद्याक्षरसम्बन्धिनं राशिं गृहीत्वा गणयेत्॥ * ॥

अथ नक्षत्रचक्रम्।

"अ आ अश्विनी देवगणः। इ भरणी मानुषः। ई उ ऊ कृत्तिका राक्षसः। ऋ ॠ ऌ ॡ रोहिणी मानुषः। ए मृगशिरो देवः। ऐ आर्द्रा मानुषः। ओ औ पुनर्व्वसुर्देवः। क पुष्यो देवः। ख ग अश्लेषा राक्षसः। घ ङ मघा राक्षसः। च पूर्व्वफल्गुनी मानुषः। छ ज उत्तरफल्गुनी मानुषः। झ ञ हस्ता देवः। ट ठ चित्रा राक्षसः। ड स्वाती देवः। ढ ण विशाखा राक्षसः। त थ द अनुराधा देवः। ध ज्येष्ठा राक्षसः। न प फ मूला-राक्षसः। ब पूर्व्वाषाढ़ा मानुषः। भ उत्तराषाढ़ा मानुषः। म श्रवणा देवः। य र धनिष्ठा राक्षसः। ल शतभिषा राक्षसः। व श पूर्व्वभाद्रपदा मानुषः। ष स ह उत्तरभाद्रपदा मानुषः। अं अः ल क्ष रेवती देवः॥ तथा च।
"अश्विन्यादिक्रमेणैव विलिखेत्तारकाः पुनः।
वक्ष्यमाणविधानेन तन्मध्ये वर्णकान् लिखेत्॥
उत्तराद्दक्षिणाग्रान्तु रेखां कुर्य्याच्चतुष्टयीम्।
दश रेखाः पश्चिमाग्राः कर्त्तव्या वीरवन्दिते!॥
अकारादिक्षकारान्तान् द्विचन्द्रवह्निवेदकान्।
भूमीन्द्रनेत्रचन्द्रांश्च अश्लेषान्तं खगौ प्रिये!॥
द्विभूनेत्रनेत्रयुग्मांश्चेन्दुनेत्राग्निचन्द्रकान्।
मघादिज्येष्ठपर्य्यन्तं द्वितीयं नवतारकम्॥
वह्निभूमीन्दुचन्द्रांश्च युग्मेन्दुनेत्रवह्निकान्।
वेदेन भेदिता वर्णा रेवत्यंशगताः क्रमात्॥
पूर्व्वोत्तरात्रयञ्चैव भरण्यार्द्रा च रोहिणी।
इमानि मानुषाण्याहुर्नक्षत्राणि मनीषिणः॥
ज्येष्ठाशतभिषामूलाधनिष्ठाश्लेषकृत्तिकाः।
चित्रामघाविशाखाः स्युस्तारा राक्षसदेवताः॥
अश्विनी रेवती पुष्यः स्वाती हस्तः पुनर्व्वसुः।
अनुराधामृगशिरःश्रवणा देवतारकाः॥
स्वजातौ परमा प्रीतिर्मध्यमा भिन्नजातिषु।
रक्षोमानुषयोर्नाशो वैरं दानवदेवयोः॥
जन्म सम्पद्विपत् क्षेमः प्रत्यरिः साधको वधः।
मित्रं परममित्रञ्च जन्मादीनि पुनः पुनः॥"
जन्मत्रिपञ्चसप्तानि वर्ज्जनीयानि नक्षत्राणि।
स्वनक्षत्रादेव नक्षत्रं गणनीयम्। स्वनक्षत्राज्ञाने स्वनामाद्याक्षरसम्बन्धिनक्षत्राद्गणनीयम्॥ * ॥

अथाकथहचक्रम्।

"चतुरस्रं लिखेत् कोष्ठं चतुष्कोष्ठसमन्वितम्।
पुनश्चतुष्कं तत्रापि लिखेद्धीमान् क्रमेण तु॥
इन्द्वग्निरुद्रनवनेत्रयुगार्कदिक्षु
ऋत्वष्टषोड़शचतुर्द्दशभौतिकेषु।
पातालपञ्चदशवह्निहिमांशुकोष्ठे
वर्णान् लिखेत् लिपिभवान् क्रमशस्तु धीमान्॥
नामाद्यक्षरमारभ्य यावन्मन्त्रादिमाक्षरम्।
चतुर्भिः कोष्ठैरेकैकमिति कोष्ठचतुष्टयम्॥
पुनः कोष्ठककोष्ठेषु सव्यतो नाम्न आदितः।
सिद्धः साध्यः सुसिद्धोऽरिः क्रमाज्ज्ञेया मनीषिभिः॥
सिद्धः सिध्यति कालेन साध्यस्तु जपहोमतः।
सुसिद्धो ग्रहमात्रेण रिपुर्मूलं निकृन्तति॥" * ॥

अथाकड़मचक्रम्।

"रेखाद्वयं पूर्व्वपरेण कुर्य्यात्
तन्मध्यतो याम्यकुवेरभेदात्।
महेशरक्षोऽधिपतिक्रमेण
तिर्य्यक् तथा वायुहुताशनेन॥
आकारादिहकारान्तान् क्लीवहीनान् लिखेत्ततः।
तथा ऋ ॠ वर्णद्वयं ऌ ॡ तद्धि क्लीवं प्रचक्षते॥
एकैकक्रमतो लेख्यान् मेषादिषु वृषान्तकान्।
गणयेत् क्रमशो भद्रे नामादिवर्णकादिमान्॥
मेषादितश्च मीनान्तं गणयेत् क्रमशः सुधीः।
जपुः स्वनामतो मन्त्री यावन्मन्त्रादिमाक्षरम्॥
सिद्धसाध्यसुसिद्धारीन् पुनः सिद्धादयः पुनः।
नवैकपञ्चमे सिद्धः साध्यः षड़्दशयुग्मके॥
सुसिद्धस्त्रिसप्तके रुद्रे वेदाष्टद्वादशे रिपुः।
एतत्ते कथितं देवि! अकड़मादिकमुत्तमम्॥
ताराशुद्धिर्वैष्णवानां कोष्ठशुद्धिः शिवस्य च।
राशिशुद्धिस्त्रैपुरे च गोपालेऽकड़मः स्मृतः॥"

अथ ऋणिधनिचक्रम्।

"कोष्ठान्येकादशान्येव वेदेन पूरितानि च।
अकारादिहकारान्तं लिखेत् कोष्ठेषु तत्त्ववित्॥
प्रथमं पञ्चकोष्ठेषु ह्रस्वदीर्घक्रमेण तु।
द्वयं द्वयं लिखेत्तत्र विचारे खलु साधकः॥
शेषेष्वेकैकशो वर्णान् क्रमशस्तु लिखेत् सुधीः॥
द्वौ द्वौ स्वरौ पञ्चसु कोष्ठकेषु
शेषान् स्वरान् षट्सु षड़ेकमेकम्।
कादीन् हशेषान् विलिखेत्ततोऽर्णानेकैकमेकादशसु त्रिकेषु॥
षट्कालकालवियदग्निसमुद्रवेदखाकाशशून्यदहनाः खलु साध्यवर्णाः॥
युग्मद्विपञ्चवियदम्बरयुक्शशाङ्कव्योमाब्धिवेदशशिनः खलु साधकार्णाः॥
नामाक्षभालादकठवाट्गजभुक्तशेषं
ज्ञात्वोभयोरधिकशेषमृणं धनं स्यात्॥
मन्त्रो यद्यधिकाङ्कः स्यात् तदा मन्त्रं जपेत् सुधीः।
समेऽपि च जपेन्मन्त्रं न जपेत्तु ऋणाधिके॥
शून्ये मृत्युं विजानीयात्तस्माच्छून्यं विवर्जयेत्॥"
इति तन्त्रसारः॥ * ॥

अथोत्तरायणचक्रं यथा,—
"चक्रं सारं विलिख्य ग्रहपतिरयने संक्रमं यत् करोति
यस्मिन्नृक्षे तदृक्षं मरणभयकरं शूलमूलेऽपि दद्यात्।
तत् पश्चाद्द्वारशूले विविधभयकरं शूलपार्श्वेऽर्थलाभः
सख्यं स्यात् शूलमध्ये भवति च नियतं वित्तवामक्रमेण॥"

केतुचक्रं यथा,—
"कण्ठे हृदि त्रिभयुगे क्रतुमानलाभौ
षट्पृष्ठभं क्षयकरं धनदं करे त्रिः।
वामे चतुर्षु च रुजं पदयोस्तथाष्टौ
क्लेशो भयञ्च नितरामिह केतुचक्रम्॥" * ॥

अहिचक्रं यथा,—
"अथाहिचक्रं वक्ष्यामि विभ्रान्तद्रव्यशल्ययोः।
ऊर्द्ध्वं रेखाष्टकं लेख्यं तिर्य्यक् च पञ्चरेखिकाः॥
स्थानद्वारमुखं चक्रमष्टाविंशतिकोष्ठकम्।
तत्र पौष्णाश्वियाम्यर्क्षकृत्तिकामघभाग्यभम्॥
उत्तराफल्गुनी लेख्या पूर्व्वपङ्क्त्यां भसप्तकम्।
अहिर्ब्रध्नोऽजपादर्क्षं शतभं ब्राह्मसर्पभम्॥
पुष्यं हस्तं समालेख्यं द्वितीयां पङ्क्तिमास्थितम्।
अभिजिद्विष्णुवस्वृक्षं सौम्यं रौद्रं पुनर्व्वसुम्॥
चित्रभञ्च तृतीयायां पङ्क्तौ धिष्ण्यस्य सप्तकम्।
विश्वर्क्षं तोयभं मूलां ज्येष्ठामैत्रविशाखभम्॥
स्वातीं पङ्क्तौ चतुर्थ्यान्तु कर्त्तव्यं पन्नगाकृति।
द्वारशाखे मघा याम्ये द्वारस्था कृत्तिका ततः॥
अश्वीशपूर्व्वाषाढ़ादित्रिकपञ्चचतुष्टयम्।
रेवती पूर्व्वभाद्रेन्दोर्भानि शेषाणि भास्वतः॥
उदयादिगता नाड्यो भन्नाः षष्ट्याप्तशेषके।
दिनेन्दुभुक्तयुक्तोऽसौ भवेत्तत्कालचन्द्रमाः॥
चन्द्रवत्साधयेत् सूर्य्यमृक्षस्यञ्चेष्टकालिकम्।
चन्द्र ऋक्षे यदार्केन्दू तदास्ति निश्चितं निधिः॥
भानु ऋक्षे स्थितौ तौ चेत्तदा शल्यं न संशयः।
स्वस्वभे द्वितयं ज्ञेयं नास्ति किञ्चिद्विपर्य्यये॥
स्थितं न लभ्यते द्रव्यं चन्द्रे क्रूरग्रहान्विते।
पुष्टे चन्द्रे भवेन्मुद्रा क्षीणे चन्द्रेऽल्पको निधिः॥
हेमतारञ्च ताम्रारं रत्नं कांस्यं तथा त्रपु।
नागं चन्द्रे विजानीयाद्भास्करादिग्रहे स्थिते॥
मिश्रैर्मिश्रं भवेद्द्रव्यं शून्यं दृष्टिविवर्जिते॥
हेमतारञ्च ताम्रारं पाषाणं मृण्मयायसम्।
सूर्य्यादिग्रहगे चन्द्रे द्रव्यभाण्डं प्रजायते॥
भुक्तराश्यंशमानेन भूमानं परिकल्पयेत्।
नीचे द्विघ्नं परे नीचे जलसंस्थो भवेन्निधिः॥
स्वोच्चस्थे तूर्द्ध्वगं द्रव्यं नवांशकक्रमेण च।
परमोच्चे भवेत्तुङ्गे भित्तिस्थमृक्षसंक्रमे।
अधिष्ठितं भवेद्द्रव्यं यत्र चन्द्रो ग्रहान्वितः॥" * ॥

कुलाकुलचक्रं यथा,—
"द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम्।
विषमाश्चाकुलाः सर्व्वाः शेषाश्च तिथयः कुलाः॥
रविश्चन्द्रो गुरुः सौरिश्चत्वारोऽप्याकुला मताः।
भौमशुक्रौ कुलाख्यौ च बुधवारः कुलाकुलः॥
वरुणार्द्राभिजिन्मूलं कुलाकुलमुदाहृतम्।
कुलानि समधिष्ण्यानि शेषभान्यकुलानि च॥
तिथौ वारे च नक्षत्रे अकुले यायिनो जयः।

कुलाख्ये स्थायिनो नूनं सन्धिस्थेव कुलाकुले ॥”

अथ कुम्भचक्रम् ।

“कुम्भाकारं लिखेच्चक्रं तिर्य्यग्रेखाप्रभेदितम् ।
क्रमादूर्द्धमधो लेख्यमेकैकान्तरभं क्रमात् ॥
भानुभानि लिखेत्तत्र रिक्तः पूर्ण इति क्रमात् ।
एवं राशिक्रमो लेख्यो रिक्तः पूर्ण इति द्विधा ॥
रिक्ते रिक्ता भवेद्यात्रा पूर्णे पूर्णा शुभावहा ॥”

अथ कोटचक्रम् ।

“अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कोटचक्रमिहाष्टधा ।
स्तोकोऽरिः कुरुते यत्र भूरिसैन्यपराजयम् ॥
प्रथमो मृण्मयः कोटो द्वितीयो जलकोटकः ।
तृतीयो ग्रामकोटश्च चतुर्थस्तत्र गह्वरः ॥
पञ्चमो गिरिकोटश्च षष्ठः कोटश्च डामरः ।
सप्तमो वक्रभूमिष्ठो विषमाख्यस्तथाष्टमः ॥
मृण्मये साधयेत् खण्डिं जलस्थे बन्धमोचनम् ॥
ग्रामदुर्गेऽग्निदाहश्च प्रवेशं गह्वरे तथा ।
पर्व्वते स्थानभेदश्च भूतलं डामरे रणे ॥
वक्रस्थे कवियोगश्च विषमे स्थायियायिनौ ।
अतिदुर्गे कालकर्णं चक्रावर्त्तश्च टिङ्गनम् ॥
तुलावर्त्तश्च पद्माख्यो यन्त्रभेदश्च शार्व्वरम् ।
एतन्नामाष्टकं ज्ञेयं वर्गाष्टकक्रमेण च ॥
यस्य वर्गस्य ये भक्ष्या वर्ज्यास्तन्नामनागराः ।
योजयेत् तेन वर्गेण तद्वर्गास्तस्य भङ्गदाः ॥
अ गरुड़ः क मार्जारश्च सिंहश्च शुनीसुतः ।
त सर्पश्च प आखुश्च य गजः श मजासुतः ॥
दुर्गवर्गस्य ये भक्ष्या वर्गनामस्थिता नराः ।
तद्वर्गे ते रणे त्याज्या न कर्त्तव्या गड़ाधिपाः ॥
अवर्गात् पञ्चमे स्थाने खण्डिभङ्गश्च जायते ।
अवर्गाद्यष्टकं ज्ञेयं पूर्व्वाद्यष्टदिशां क्रमात् ॥
कोटचक्रं लिखेचादौ चतुरस्रं त्रिनाड़िकम् ।
कृत्तिकादीनि धिष्ण्यानि साभिजिन्ति न्यसेद्बुधः॥
वहिःकोटे तथा मध्ये कोटे मध्ये वहिर्वहिः ।
प्रवेशो निर्गमस्तत्र ज्ञातव्यः स्वरवेदिभिः ॥
वहिर्द्दादशभान्यत्र प्राकारे तारकाष्टकम् ।
दुर्गमध्ये तथा चाष्टौ मध्ये स्तम्भचतुष्टयम् ॥
कृत्तिकापुष्यसर्पैश्च मघास्वातिविशाखभे ।
अनुराधाभिजिद्विष्णुर्धनिष्ठाश्वियमा वहिः ॥
ब्राह्मा पुनर्व्वसूभाग्यं चित्रा ज्येष्ठा तथोत्तराः ।
शतभं रेवती चैव प्राकारे तारकाष्टकम् ॥
मृगरौद्रोत्तरा हस्तं मूलमाषाढ़पूर्व्वकम् ।
पूर्व्वोत्तरा तथा भद्रा मध्ये ऋक्षाष्टकं विदुः ॥
पूर्व्वे रौद्रं यमे हस्तं पूर्व्वाषाढ़ा च वारुणे ।
उत्तरे चोत्तरं भाद्रमेतत् स्तम्भचतुष्टयम् ॥
कृत्तिकाद्यं मघाद्यञ्च मैत्राद्यं वासवादिकम् ।
त्रीणि त्रीणि प्रवेशे च भानि द्वादश निर्गमे ॥
कृत्तिकादिरयं न्यासः सुबोधोऽयं प्रदर्शितः ।
दुर्गभाद्गणनञ्चात्र ग्रहैर्व्वाच्यं ततः फलम् ॥
चतुरस्रं तथावृत्तं त्रिकोणं वृत्तदीर्घकम् ।
अर्द्धचन्द्रं वर्त्तुलञ्च गोस्तनं धनुराकृति ॥
चतुरस्रे यथा न्यासो भूमिभागक्रमेण च ।
प्रवेशे निर्गमे स्तम्भे तथा वृत्तादिसम्भके ॥
दुर्गे भित्तिविभागेन दातव्यं धिष्ण्यमण्डलम् ।

वाह्यभे मध्यभे चैव यत्रस्थाः क्रूरखेचराः ॥
तत्र स्थाने कृते यत्ने हस्तिदुर्गं ससैनिकम् ।
ऊर्द्ध्वदृष्टी च भौमार्कौ केकरौ बुधभार्गवौ ॥
समदृष्टी च जीवेन्दू शनिराहू ह्यधोदृशौ ।
नाड़ीत्रये वहिर्मध्ये गर्भे नामादि लिख्यते ॥
कालपद्मौद्रशक्रेभ्यः पराक्रमविवक्षया ।
यातुर्भे कालनाड़ीस्थे मृत्युर्मध्यपदे स्थिते ॥
चौर्य्यक्षयोपतापाश्च रौद्रनाड्यां पुरग्रहः ।
क्रूरा गर्भे पुरं हन्ति प्राकारे खण्डिकारकाः ॥
वहिःस्था वेष्टके सैन्ये भङ्गदा नात्र संशयः ।
क्रूरा गर्भे शुभा वाह्ये गृह्यते निश्चितं पुरम् ॥
सौम्या मध्ये वहिः क्रूरा असाध्यं दुर्गमुच्यते ।
क्रूरचतुष्टयं मध्ये प्राकारे सौम्यखेचराः ॥
भेदाद्भङ्गो भवेद्दुर्गे विना युद्धेन गृह्यते ।
प्राकारे संस्थिताः क्रूरा मध्ये सौम्यग्रहा यदि ॥
दुर्गभङ्गे समुत्पन्ने भङ्गमायान्ति वेष्टकाः ।
मध्यनाड़ीस्थिताः सौम्याः क्रूरा वहिरवस्थिताः॥
सैन्यावर्त्तो वहिः शत्रोर्विना युद्धेन जायते ।
प्राकारे पुरमध्ये च यदा क्रूरा व्यवस्थिताः ॥
सौम्या वाह्ये तदा दुर्गमयत्नेनापि सिध्यति ।
सौम्या मध्ये च कोटे च वाह्ये पापग्रहा यदि ॥
देवैर्ब्रह्मादिभिः कोटो गृह्यते न कदाचन ।
प्राकारवाह्यगाः क्रूराः सौम्या मध्यगता यदि ॥
युद्धं प्राकारखण्डिश्च पुरभेदो न जायते ।
स्तम्भान्तरगता यस्य ग्रहाः सौम्याः शुभान्विताः॥
भवेयुस्तस्य कोटस्य न नाशो विद्यते क्वचित् ।
स्तम्भान्तरगता यस्य रविराहुशनैश्चराः ॥
भूमिपुत्त्रश्च तस्याशु नाशः कोटस्य निश्चितम् ।
सौम्या वाह्ये तथा कोटे मध्ये क्रूरग्रहाः स्थिताः॥
स्वयं दुर्गं प्रयच्छन्ति वेष्टकाय गड़ाधिपाः ।
वाह्याभ्यन्तरगाः क्रूराः प्राकारे शोभनग्रहाः ॥
रिपुद्वयं क्षयं याति विना युद्धेन निश्चितम् ।
प्रकारस्था ग्रहाः क्रूरा वहिर्मध्ये शुभाः स्थिताः ॥
समयुद्धं भवेत्तत्र खण्डिपातो दिने दिने ।
सौम्याः क्रूरास्तथा चाष्टौ प्राकारमध्यवाह्यगाः॥
एकस्था यत्र कुर्व्वन्ति संग्रामस्तत्र दारुणम् ।
गजाश्वरथभूपालाः सामन्ता मण्डलेश्वराः ॥
कुर्व्वन्ति च भटा युद्धमुभयोरपि सैन्ययोः ।
विचार्य्य कुरुते युद्धं कोटचक्रं स्वरोदयी ॥
प्रवेशधिष्ण्यगे चन्द्रे जीवपक्षे च संस्थिते ।
निशीथे कविरर्गं दुर्गं कर्त्तव्यं वेष्टकैर्नृपैः ॥
कर्त्तव्यं कवियुद्धञ्च रात्रौ सुप्ते वहिर्जने ।
प्रवेशनिर्गमावुक्तौ सैनयोरुभयोरपि ॥
कवौ कोटे जयो युद्धे विपरीते पराजयः ।
विहाय प्रकृतं चारं वक्रं गच्छति चेद्गुरुः ॥
तदा प्रागदिशि भङ्गः स्यात् रुद्धयोः पूर्व्वसैन्ययोः।
भौमे च वक्रिते भङ्गो भवेत् दक्षिणतोऽत्र च ॥
भवेत् पश्चिमतो भङ्गो भार्गवे वक्रगामिनि ।
बुधे वक्रगतौ चैव भङ्गश्चोत्तरतो भवेत् ॥
यदि तत्र स्थितौ स्यातां न जात्वर्कशनैश्चरौ ॥
क्रूरो वक्री प्रवेशर्क्षे पुरमध्ये स्थितो यदा ।
तदा कोटविनाशाय कोटस्थो वाह्यभूपतेः ॥

प्रवेशवाह्यगे क्रूरे वक्रे स्वसैन्यविग्रहः ।
दुर्भिक्षं मृत्युभङ्गौ च वहिः सैन्यस्य जायते ॥
निर्गमर्क्षे वहिःस्थे च क्रूरो वक्रं करोति चेत् ।
प्राकारस्य भवेद्भङ्गः प्राकारस्थे पुरस्य च ॥
पुरभे निर्गमे वक्राः कथञ्चित् क्रूरखेचराः ।
दुर्गं त्यक्त्वा तदा काले दुर्गस्थः प्रपलायते ॥
यथा क्रूरैस्तथा सौम्यैः फलं ग्राह्यं विपर्य्ययात् ।
मिश्रैर्मिश्रं विजानीयात् कोटचक्रे न संशयः ॥
दुर्गसैन्यं तथैवोच्चं प्राकारे मध्यभागगम् ।
नीचस्थं वेष्टकं सैन्यं ज्ञातव्यं स्वरवेदिभिः ॥
कोटे कोटाधिपे नीचौ विघ्नदौ भौमभास्करौ ।
समस्थौ च पुरे सर्व्वे उच्चस्थौ निष्फलौ च तौ ॥
प्राकारं वेष्टकं हन्ति उच्चस्थौ राहुसूर्य्यजौ ।
प्राकारस्थौ वहिःसैन्यं नीचस्थौ तौ च निष्फलौ ॥
सितेऽर्कपुत्त्रे तु रवौ गुरावब्जसितेऽपि च ।
वक्रिता नैव शक्ताः स्युर्विधातुं कोटभेदनम् ॥
समदृष्ट्या गुरुश्चन्द्रः प्रशस्तः सर्व्वतः सदा ।
तिर्य्यक्स्थितौ बुधशुक्रौ फलदौ नात्र संशयः ॥
ऊर्द्ध्वदृष्टिग्रहे कुर्य्यात् टिङ्गनीयन्त्रवाहनम् ।
समे च साधयेत् खण्डिं रन्ध्रपातमधोमुखे ॥
कोटभं मुखपुच्छस्थं राहोर्यदि गलादिके ।
कोटश्च भज्यते क्षिप्रं पूर्व्वोक्तविधिना चिरात् ॥
दुर्गमध्यगते सूर्य्ये जलशोषः प्रजायते ।
चन्द्रे भङ्गः कुजे दाहो बुधे बुद्धिबला नराः ॥
वाक्पतौ दुर्गमध्यस्थे सुभिक्षं प्रचुरं जलम् ।
चलचित्ता नराः शुक्रे मृत्युरोगौ शनैश्चरे ॥
राहौ मध्यगते दुर्गे भङ्गो भेदो महद्भयम् ।
केतौ मध्यगते तत्र विषादः स्याद्गड़ाधिपे ॥
सौरिश्च वाक्पतिश्चैव भवेतां दिशि संस्थितौ ।
यस्यां तया स कोटस्तु भज्यते नात्र संशयः ॥
इत्येवोक्तं फलं मध्ये एवं वाह्यगते ग्रहे ।
उपग्रहसमायोगादत्यन्तं प्राणसंशयः ॥
अकारादिस्वराः पञ्च पूर्व्वाशादिचतुष्टये ।
मध्यान्ताः सव्यमालेख्या अन्तस्थाः खण्डि-
कारकाः ॥
दुर्गनाम्नः स्वरो यस्य वालो वास्तमितोऽपि वा ।
तद्दिने प्रारभेत् युद्धं दुर्गं सिध्यति नान्यथा ॥”

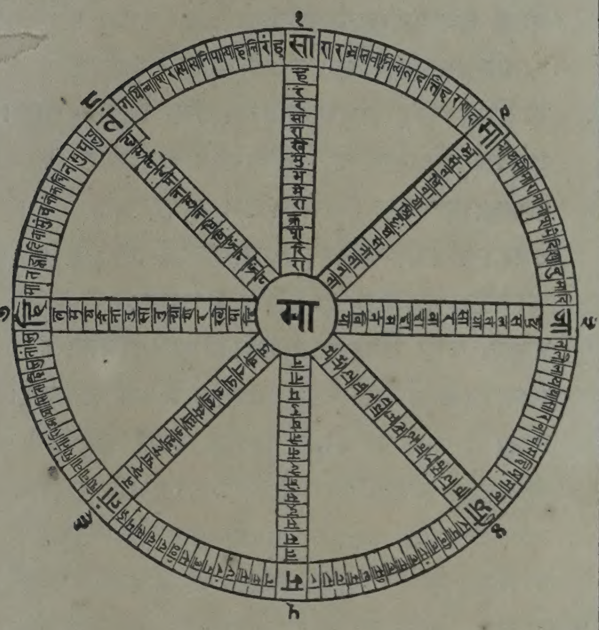
इति कोटचक्रम् ॥

इति समयामृतम् ॥*॥ चक्रान्तराणि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि ॥ (चित्रकाव्यविशेषः । शब्दालङ्कारभेदः । अस्य च तथाविधलिपिसन्निवेशवशेन चमत्कारिविधायिनामपि वर्णानां तथाविधश्रोत्राकाशसमवायविशेषवशेन चमत्कारिविधायिभिर्वर्णैरभेदेन उपचारत्वात् शब्दालङ्कारत्वम् । उदाहरणं यथा, काव्यालङ्कारे । ५ । ६—१३ ।

“मारारिशक्ररामेभमुखैरासाररंहसा ।
साराख्धस्तवा नित्यं तदर्त्तिहरणक्षमा ॥
माता नतानां संघट्टः श्रियां वाधितसम्भ्रमा ।
मान्याथ सीमारामाणां शं मे दिश्याद्गुमादिजा ॥
मायाविनं महाहावा रसायातं लसद्भुजा ।
जातलीला यथा सारवाचं महिषमावधीः ॥

मामभीदा शरण्यासुतसदेवारुक्प्रदा च धीः।
धीरा पवित्रा सन्नासात्त्रासीष्ठा मातरारम ॥
माननापरुषं लोकदेवीं सद्रस सन्नम ।
मनसा सादरं गत्वा सर्वदा दास्यमङ्ग ताम् ॥
मा सुघो राजस स्वासूंल्लोककूटेशदेवताम् ।
तां शिवावाशितां सिद्धाध्यासितां हि स्तुतां स्तुहि ॥
माहिषाख्ये रणेऽन्या तु सा तु नानेयमत्र हि ।
हिमातङ्कादिवासु च कं कम्पिनमुपप्लुतम् ॥
मातङ्गानङ्गविधिनासुना पादं तमुद्यतम् ।
तङ्गयित्वा शिरस्यस्य निपात्याहन्ति रंहसा ॥”

अथ चक्रे वर्णविन्यासक्रमः ।

चक्रः,पुं,(करोति अस्फुटशब्दम् । कृ + बाहुलकात् कः ततो निपातनात् द्वित्वे साधुः ।) चक्रवाकपक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । २२ ॥

चक्रकः, त्रि,(चक्र इव कायति प्रकाशते इति । कै + कः ।) तर्कविशेषः । तस्य लक्षणं यथा । स्वापेक्षणीयापेक्षितसापेक्षितत्वनिबन्धनप्रसङ्गत्वम् । अपेक्षा च ज्ञप्तौ उत्पत्तौ स्थितौ च ग्राह्या । तत्राद्या यथा । एतद्घटज्ञानं यद्येतद्घटज्ञानजन्यज्ञानजन्यं स्यात् तदा एतद्घटज्ञानजन्यज्ञानभिन्नं स्यात् । द्वितीया यथा । घटोऽयं यद्येतद्घटजन्यजन्यजन्यः स्यात् तदा एतद्घटजन्यजन्यभिन्नः स्यात् । तृतीया यथा । घटोऽयं यद्येतद्घटवृत्तिवृत्तिः स्यात् तथात्वेनोपलभ्येत इति । इति तर्कशास्त्रम् ॥ (वेदान्तदर्शनमते तु “स्वग्रहसापेक्षग्रहकत्वं आत्माश्रयः। स्वग्रहसापेक्षग्रहसापेक्षग्रहकत्वं अन्योन्याश्रयः। स्वग्रहसापेक्षग्रहसापेक्षग्रहसापेक्षग्रहकत्वम् चक्रकम् ॥”)

चक्रकारकं, क्ली, (चक्रं चक्रवदाकारं करोत्यात्मनः वक्रनखाकृत्या इति शेषः । यद्वा चक्रं चक्राकृतिरेखादिकं करोतीति । कृ + ण्वुल् ।) व्याघ्रनखनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२६ ॥

चक्रकुल्या, स्त्री, (चक्रस्य चक्राख्यौषधीलतावृक्षभेदस्य कुल्या इव ।) चित्रपर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ चाकुलिया इति भाषा ॥ (चित्रपर्णिकाशब्दे ज्ञेयमस्या विवरणम् ॥)

चक्रगजः, पुं, (चक्रेण चक्राख्यया गज्यते शब्द्यते । यद्वा चक्रे चक्राकृतिदद्रुव्याधौ गज इव । गज इव दद्रुरोगमर्द्दक इत्यर्थः ।) चक्रमर्द्दवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चक्रगण्डुः, पुं, (चक्रमिव वर्त्तुलाकारो गण्डुः ।) वर्त्तुलाकारोपाधानम् । इति चतुरशब्दार्थे हेमचन्द्रः ॥ गोलबालिश इति गालबालिश इति च भाषा ॥

चक्रगुच्छः,पुं,(चक्रवद्गुच्छः पुष्पगुच्छोऽस्मिन् अस्य वा ।) अशोकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

चक्रजीवकः, पुं, (चक्रेण कुम्भाद्युत्पादनयन्त्रविशेषेण जीवतीति । जीव + ण्वुल् ।) कुम्भकारः । इति हेमचन्द्रः ॥

चक्रदंष्ट्रः, पुं, (चक्रं चक्राकृतिर्दंष्ट्रायां यस्य चक्रमिव दंष्ट्रा यस्येति वा ।) शूकरः। इति राजनिर्घण्टः ॥

चक्रदन्ती, स्त्री, (चक्रमिव दन्तरूपमिव च इत्येके ।) दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चक्रदन्तीबीजं, क्ली, (चक्रदन्त्या बीजम् ।) जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चक्रधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । चक्रं सुदर्शनाख्यं द्वादशारादिलक्षणलक्षितमस्त्रम् । तस्य धरः । चक्रं धरति धारयतीति वा ।) विष्णुः । (यथा, रघुः । १६ । ५५ ।

“विगाहितुं श्रीमहिमानुरूपं
प्रचक्रमे चक्रधरप्रभावः ॥”

चक्रं फणा तस्य धरः ।) सर्पः । (यथा, महाभारते । ३ । ८५ । ७० ।

“अङ्गिरःप्रमुखाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽपरे ।
तथा नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्चक्रधरास्तथा ॥”)

ग्रामजालिनि त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ८५ । ७६ ।

“यजन्ते क्रतुभिर्देवास्तथा चक्रधरा नृपाः ॥”)

चक्रनखः, पुं, (चक्रमिव नखः नखाकृत्यंशविशेषोऽस्त्यस्य इति । “अर्श आदिभ्योच्” इत्यच् ।) व्याघ्रनखनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चक्रनामा, [न्] पुं, (चक्रं सरघानिर्म्मितमधुचक्रं तन्नामैव नामास्य ।) माक्षिकधातुः । इति हेमचन्द्रः ॥

चक्रनायकः, पुं, (चक्रं कर्षणजन्यचक्राकाररेखादिकं नयतीति । नी + ण्वुल् ।) व्याघ्रनखः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चक्रस्य नायके त्रि ॥)

चक्रपद्माटः, पुं, (चक्रं चक्रवत् यत् पद्मं दद्रुरोगः तत्र अटति तं मृद्नातीत्यर्थः ।) चक्रमर्द्दकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

चक्रपरिव्याधः, पुं, (चक्रं दद्रुरोगं परिविध्यतीति । परि + व्यध + अण् ।) आरग्वधवृक्षः । इति वैद्यकम् ॥

चक्रपर्णी, स्त्री, (चक्राकारं पर्णमस्या इति । जातौ संज्ञायां वा ङीष् ।) चक्रकुल्यालता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

चक्रपाणिः, पुं, (चक्रं सुदर्शनास्त्रं पाणौ यस्य । व्यधिकरणबहुव्रीहिसमासः ।) विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । २० ॥ (यथा, विष्णोरष्टोत्तरशतनामकीर्त्तने ।

“वैकुण्ठश्चाच्युतो रामश्चक्रपाणिरधोक्षजः ॥”)

चक्रपादः, पुं, (चक्रं पाद इवास्य ।) रथः । (चक्रवत् पादा यस्य ।) हस्ती । इत्यजयपालः ॥

चक्रपुष्करिणी, स्त्री, (चक्रेण विष्णुचक्रेण खनिता पुष्करिणी ।) मणिकर्णिका। इति काशीखण्डम् ॥

चक्रफलं, क्ली, (चक्राकारं फलं फलकमस्य ।) अस्त्रविशेषः । तत्पर्य्यायः । अट्टनम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चक्रबान्धवः, पुं, (चक्रस्य पद्मस्य बान्धवः बन्धुः ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

चक्रभृत्, [द्] पुं, (चक्रं बिभर्त्तीति । भृ + क्विप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ३८ ।

“चक्रभृद्विजयेशादिकेशवे गानभूषिते ॥”)

चक्रभेदिनी, स्त्री, (चक्रं चक्रवाकमिथुनं भिनत्ति पृथक् करोतीति । भिद् + णिनिः। ततो ङीप् । निशायां हि चक्रवाकयोर्वियोजनं भवतीति लोकप्रसिद्धम् ।) रात्रिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चक्रमण्डली, [न्] पुं, (चक्राकारेण यन्मण्डलं तदस्त्यस्य इति इनिः ।) अजगरसर्पः । इति हेमचन्द्रः ॥

चक्रमर्द्दः, पुं, (चक्रं चक्राकारदद्रुरोगं मृद्नातीति । मृद + “कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) क्षुपविशेषः । चाकुन्दिया इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । एड़गजः २ अड़गजः ३ गजाख्यः ४ मेषाह्वयः ५ एड़हस्ती ६ व्यावर्त्तकः ७ चक्रगजः ८ चक्री ९ पुन्नाटः १० पुन्नाड़ः ११ विमर्द्दकः १२ दद्रुघ्नः १३ तर्व्वटः १४ चक्राह्वः १५ शुकनाशनः १६ दृढ़बीजः १७ प्रपुन्नाड़ः १८ खर्ज्जुघ्नः १९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ चक्रमर्द्दकः २० पद्माटः २१ उरणाख्यः २२ । इत्यमरः । २।४।१४७ ॥ प्रपुन्नड़ः २३ प्रपुनाड़ः २४ उरणाक्षः २५ । इति तट्टीका ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तीव्रत्वम् । मेदोवातकफकण्डूकुष्ठदद्रुपामादिदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ लघुत्वम् । स्वादुत्वम् । रूक्षत्वम् । पित्तश्वासकृमिनाशित्वम् । हृद्यत्वम् । हिमत्वञ्च । तत् फलगुणाः । उष्णताकुष्ठकण्डुदद्रुविषानिलगुल्मकासकृमिश्वासनाशित्वम् । कटुत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (अस्य गुणाः पर्य्यायाश्च यथा, भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ।

“चक्रमर्द्दः प्रपुन्नाटो दद्रुघ्नो मेषलोचनः ।
पद्माटः स्यादेड़गजश्चक्री पुन्नाट इत्यपि ॥
चक्रमर्द्दो लघुः स्वादू रूक्षः पित्तानिलापहः ।
हृद्यो हिमः कफश्वासकुष्ठदद्रुक्रिमीन् हरेत् ॥
हन्त्युष्णन्तत्फलं कुष्ठकण्डूदद्रुविषानिलान् ।
गुल्मकासक्रिमिश्वासनाशनं कटुकं स्मृतम् ॥”)

चक्रमर्द्दकः, पुं, (चक्रं दद्रुरोगविशेषं मृद्नातीति । मृद् + ण्वुल् ।) चक्रमर्द्दः । इत्यमरः । २ । ४ १४७ ॥ (स्त्रियान्तु कापि अत इत्वञ्च ।

राजमातृविशेषः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४।२१३।
"ललितादित्यभूभर्त्तुर्वल्लभा चक्रमर्द्दिका॥")

चक्रयानं, क्ली, (चक्रेण अन्वितं यानम्।) रथादि। चक्रयुक्तवाहनम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटादयः॥

चक्ररदः, पुं, (चक्रवद्वृत्तो रदः दन्तोऽस्येति।) शूकरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चक्रलक्षणा, स्त्री, (चक्रं चक्राकारे दद्रौ मण्डलाकारे कुष्ठादौ वा लक्षणं आरोग्याय चिह्नं आरोग्यसूचनमित्यर्थः यस्याः।) गुडूची। इति रत्नमाला॥ (चक्रं लक्षणं यस्य इति व्युत्पत्त्या। रथे विष्णौ च पुं॥)

चक्रलताम्रः, पुं, (चक्+रक्। चक्रः तृप्तिजनकः लताम्रः यत्र यस्य वा।) बहुरसालवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

चक्रला, स्त्री, (चक्रं चक्राकारं लाति आदत्ते चक्राकारेण वर्द्धत इति यावत्। ला+कः ततष्टाप्।) उच्चटा। इत्यमरः। २। ४। १६०॥

चक्रवर्त्तिनी, स्त्री, (चक्राकारेण वर्त्तते इति। वृत्+णिनिः।) जनीनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः। २। ४। १५३॥ अलक्तकः। जटामांसी। इति राजनिर्घण्टः॥ (चक्रं पृथ्वीचक्रं वर्त्तते अस्यां यद्वा चक्रं सेनाचक्रं अशेषव्यूहरचनयाधिष्ठितं सैनावृन्दं वर्त्तयितुं शीलमस्या इति। सर्व्वभूमेरधीश्वरी॥ चक्रेषु समूहेषु वर्त्तते या। यूथेश्वरी। यथा, कथासरित्सागरे। २०। ११४।
"एवं बाल्येऽपि जाताहं डाकिनीचक्रवर्त्तिनी॥")

चक्रवर्त्ती, [न्] पुं, (चक्रं पद्माकारशुभचिह्नं करे वर्त्तते यस्य। वृत्+णिनिः। यद्वा चक्रं पृथ्वीचक्रं तेन वर्त्तते इति। वृत+णिनिः।) समुद्रपरिवृतायाः सर्व्वभूमेरीश्वरः। तत्पर्य्यायः। सार्व्वभौमः २। इत्यमरः। २। ८। २॥ (यथा, शकुन्तलायां १ म अङ्के।
"जन्म यस्य पुरोर्वंशे युक्तरूपमिदं तव।
पुत्त्रमेवं गुणोपेतं चक्रवर्त्तिनमाप्नुहि॥")
वास्तूकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (श्रेष्ठः। यथा, गीतगोविन्दे। १। २।
"वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसद्मा
पद्मावतीचरणचारणचक्रवर्त्ती॥"
"चारणचक्रवर्त्ती नर्त्तकश्रेष्ठः।" इति तट्टीकायां चैतन्यदासः। यद्वा पद्मावती महालक्ष्मीः राधा तस्याश्चरणचारणे परिचर्य्यायां यच्चक्रं मण्डलं तत्र वर्त्तते इति व्युत्पत्त्या वैष्णवसम्प्रदायविशेषः॥)

चक्रवाकः, पुं स्त्री, (चक्र इत्याख्यया उच्यतेऽसौ। वच+कर्म्मणि घञ्। ततो "न्यङ्क्वादीनाञ्च।" ७। ३। ५३। इति कुत्वम्।) पक्षिविशेषः। चकाचकि इति भाषा॥ (यथा, महाभारते। १। ६६। ५८।
"धृतराष्ट्री तु हंसांश्च कलहंसांश्च सर्व्वशः।
चक्रवाकांश्च भद्रं ते जनयामास सैव तु॥")
तत्पर्य्यायः। कोकः २ चक्रः ३ रथाङ्गाह्वयनामकः ४। इत्यमरः। २। ५। २२॥ भूरिप्रेमा ५ द्वन्द्वचारी ६ सहायः ७ कान्तः ८ कामी ९ रात्रिविश्लेषगामी १० रामावचोजोपमः ११ कामुकः १२। अस्य मांसगुणाः। लघुत्वम्। स्निग्धत्वम्। बलप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, चरके सूत्रस्थाने २७ अ।
"चक्रवाकास्तथान्ये च खगाः सन्त्यम्बुचारिणः।")

चक्रवाटः, पुं, (चक्रेण चक्राकारेण वाटः वेष्टनं यस्य।) क्रियारोहः। पर्य्यन्तः। शिखातरुः। इति मेदिनी। टे। ६२॥

चक्रवाडं, क्ली, (चक्रवद् वाड़ते वेष्टयतीति। वाड़+अच्।) चक्रवालम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ पर्व्वतविशेषे पुं। इति मेदिनी। डे। ३८॥

चक्रवातः, पुं, (चक्रवद्वातः। तृणपांश्वादीन्यादाय चक्राकारेण भ्राम्यति यो वायुरिति यावत्।) भ्रमिवातः। घूर्णवातास इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। वात्या २। यथा, भागवते। १०। ७। २०।
"दैत्यो नाम्ना तृणावर्त्तः कंसभृत्यः प्रचोदितः।
चक्रवातस्वरूपेण जहारासीनमर्भकम्॥"

चक्रवालं, क्ली, (चक्रमिव वाड़ते वेष्टयतीति। वाड़+अच्। डस्य लत्वम्।) मण्डलाकारेण परिणतं समूहमात्रम्। मण्डलाकारो दिक्समूहः इति माधवी। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। मण्डलम् २। इत्यमरः। ३। ३। ६॥ (यथा, भागवते। ५। १८। १४।
"हित्वा गृहं संसृतिचक्रवालं
नृसिंहपादं भजताकुतोऽभयम्॥")

चक्रवालः, पुं, (चक्रेण चक्राकारेण वलते लोकालोकौ परिवेष्ट्य विराजते इत्यर्थः। वल+बाहुलकात् णः। अस्य पर्व्वतस्य लोकालोकपरिवेष्टनकारितया विराजमानत्वात्तथात्वम्।) लोकालोकपर्व्वतः। इत्यमरः। २।३।२॥ (मनुष्यादीनां मण्डलाकारेण स्थितिः। यथा, हरिवंशे। ७६। ३५।
"एवं स कृष्णो गोपीनां चक्रवालैरलङ्कृतः।
शारदीषु सचन्द्रासु निशासु मुमुदे सुखी॥")

चक्रवृद्धिः, स्त्री, (चक्रमिव चक्रभ्रमणमिव वृद्धिः उत्तरोत्तरं वृद्धेरपि वृद्धिरित्यर्थः।) यत्र वृद्धिरूपं धनं दातुमशक्तोऽधमर्णः सवृद्धिकमिदं दास्यामीतिस्वीकरोति तत्र या वृद्धिः सा। सुदेर सुद इति भाषा। यथाह नारदः।
"वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृता॥"
(तथाच मनुः। ८। १५३।
"चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या।"
"कायिका कायसंयुक्ता मासग्राह्या च कालिका।
वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना कृता॥"
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टधृतवृहस्पतिवचनम्॥)

चक्रव्यूहः, पुं, (चक्रवत् मण्डलाकारेण रचितो व्यूहः रचनयाधिष्ठापितः सेनासमूह इति यावत्।) युद्धार्थमण्डलाकारेण सैन्यरचना। (एतस्य रचनालक्षणादिश्चक्रशब्दे द्रष्टव्यः॥ व्यूहोऽयमभिमन्युवधेप्सुना भगवता द्रोणाचार्य्येणाभिकल्पितः। यथा, महाभारते। ७। ३३। १२—२३।
"चक्रव्यूहो महाराज! आचार्य्येणाभिकल्पितः।
तत्र शक्रोपमाः सर्व्वे राजानो विनिवेशिताः॥
अवस्थानेषु विन्यस्ताः कुमाराः सूर्य्यवर्च्चसः।
सङ्घातो राजपुत्त्राणां सर्व्वेषामभवत्तदा॥
कृताभिसमयाः सर्व्वे सुवर्णविकृतध्वजाः।
रक्ताम्बरधराः सर्व्वे सर्व्वे रक्तविभूषणाः॥
सर्व्वे रक्तपताकाश्च सर्व्वे वै हेममालिनः।
चन्दनागुरुदिग्धाङ्गाः स्रग्विणः सूक्ष्मवाससः॥
सहिताः पर्य्यधावन्त कार्ष्णिं प्रति युयुत्सवः।
तेषां दशसहस्राणि बभूवुर्दृढधन्विनाम्॥
पौत्त्रं तव पुरस्कृत्य लक्ष्मणं प्रियदर्शनम्।
अन्योन्यसमदुःखास्ते अन्योन्यसमसाहसाः॥
अन्योन्यं स्पर्द्धमानाश्चाप्यन्योन्यस्य हिते रताः।
दुर्य्योधनस्तु राजेन्द्र! सैन्यमध्ये व्यवस्थितः॥
कर्णदुःशासनकृपैर्वृतो राजा महारथैः।
देवराजोपमः श्रीमान् श्वेतच्छत्त्राभिसंवृतः॥
चामरव्यजनाक्षेपैरुदयन्निव भास्करः।
प्रमुखे तस्य सैन्यस्य द्रोणोऽवस्थितनायकः॥
सिन्धुराजस्तथाऽतिष्ठत् श्रीमान् मेरुरिवाचलः।
सिन्धुराजस्य पार्श्वस्था अश्वत्थामपुरोगमाः॥
सुतास्तव महाराज! त्रिंशत्त्रिदशसन्निभाः।
गान्धारराजः कितवः शल्यो भूरिश्रवास्तथा।
पार्श्वतः सिन्धुराजस्य व्यराजन्त महारथाः॥")

चक्रशल्या, स्त्री, (चक्रवत् चक्राकारेण वा शल्य मत्र।) काकतुण्डी। श्वेतगुञ्जा। इति राजनिर्घण्टः॥

चक्रश्रेणी, स्त्री, (चक्रमिव चक्राणां वा श्रेणी यत्र।) अजशृङ्गीवृक्षः। इति रत्नमाला॥

चक्रसंज्ञं, क्ली, (चक्रेण वैद्यकयोगचक्रेण संज्ञायते इति। सं+ज्ञा+कः। चक्रस्य संज्ञा संज्ञा यस्य इति वा।) वङ्गम्। इति हेमचन्द्रः॥

चक्रसंवरः, पुं, (चक्रं अविद्याकामकर्म्मादिजन्यविषयवासनासमूहं इन्द्रियाणां समूहं वा संवृणोति संशमयतीति। सं+वृ+अच्।) बुद्धभेदः। तत्पर्य्यायः। हेरम्बः २ हेरुकः ३ देवः ४ वज्रकपाली ५ निशुम्भी ६ शशिशेखरः ७ वज्रटीकः ८। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चक्रा, स्त्री, (चक् तृप्तौ+रक्। ततष्टाप्।) नागरमुस्ता। कर्कटशृङ्गी। इति राजनिर्घण्टः॥

चक्राङ्की, स्त्री, (चक्रेण चक्राकारेण अङ्कते गच्छतीत्यर्थः। अकि गतौ+अच् ततो ङीष्।) हंसी। इति शब्दरत्नावली॥ चक्राकी च पाठः॥

चक्राङ्गः, पुं, स्त्री, (चक्रेण चक्राकारेण अङ्गति गच्छतीति। अङ्ग+अच्) हंसः। इत्यमरः। २।५।२३॥ (यथा, महाभारते। ८।४१।२१।
"इदमूचुःस्म चक्राङ्गा वचः काकं विहङ्गमाः॥"
चक्रमङ्गमस्येति व्युत्पत्त्या रथोऽपि॥ (चक्रवाकः। यथा, मनुः। ५। १२।
"कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राङ्गं ग्राम्यकुक्कुटम्॥")

चक्राङ्गा, स्त्री, (चक्रमिवाङ्गमस्त्यस्याः इति। "अर्श आदिभ्योऽच्।" ५।२।१२७। इत्यच् ततष्टाप्।) सुदर्शना लता। इति रत्नमाला॥

चक्राङ्गी, स्त्री, (चक्राङ्ग+जातौ ङीष्।) कटुरोहिणी। इति मेदिनी। गे। ३५॥ (अस्याः पर्य्यायाः यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे।
"कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा।
अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी॥
मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी॥")
हंसी। इति शब्दरत्नावली॥ हिलमोचिका। इति त्रिकाण्डशेषः॥ मञ्जिष्ठा। वृषपर्णी। इति राजनिर्घण्टः॥ कर्कटशृङ्गी। इति रत्नमाला॥

चक्राटः, पुं, (चक्रं धूर्त्तताजालं शाठ्यसमूहं आलम्ब्य अटतीति। अट्+अच्।) विषवैद्यः। धूर्त्तः। दीनारः। इति मेदिनी। टे। ४२॥

चक्राणः, त्रि, (चक्रे कर्म्मादिकं इति। कृ+कान प्रत्ययः। ततो धातौ अभ्यस्ते णत्वम्।) कृतवान्। कर्म्मवाच्ये कृतः। भाववाच्ये क्ली कृतम्। इति मुग्धबोधव्याकरणं तट्टीका च॥

चक्राधिवासी, [न्] पुं, (चक् तृप्तौ+रक्। चक्रं तृप्तिजनकं अधिवासयतीति। अधि+वस्+णिच्+णिनिः।) नागरङ्गवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चक्रावर्त्तः, पुं, (चक्राकारः आवर्त्तः।) घूर्णनम्। इति हेमचन्द्रः॥

चक्राङ्कः, पुं, (चक्र इत्याङ्का संज्ञा यस्य।) चक्रमर्द्दः। इति राजनिर्घण्टः॥ (चक्रवाकपक्षिविशेषः। यथा, भागवते। ३।१०।२४।
"हंससारसचक्राङ्ककाकोलूकादयः खगाः॥"
यथाच, हारीते प्रथमस्थाने ११ अध्याये।
"चक्राङ्गोऽतिकषायशुक्रजननो वृष्योऽतिरुच्योमृदुः॥")

चक्रिः, पुं, (करोतीति। कृ+"आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च।"३।२।१७१। इति किन्। स च लिड्वत्।) कर्त्ता। इति मुग्धबोधम्॥ (यथा, ऋग्वेदे। १।९।२।
"चक्रिं विश्वानि चक्रये।"
"चक्रये पुरुषार्थकरणशीलाय॥" इति दयानन्दकृतभाष्यम्॥)

चक्रिका, स्त्री, (चक्रं चक्रवद्गोलाकारो विद्यते अत्रास्या वा। चक्र+ठन् टाप् च।) जानु। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४।३७६।
"अयोभयधनादायि भृत्यचक्रिकया समम्॥")

चक्री, [न्] पुं, (चक्रं सुदर्शनाख्यं मनस्तत्त्वात्मकमिति यावत् अस्यास्तीति। चक्र+इनिः।) विष्णुः। (यथा, महाभारते। १३।१४९।११०।
"अरौद्रः कुण्डली चक्री विक्रम्यूर्ज्जितशासनः॥"
चक्रं ग्रामचक्रं ग्रामसमूह इत्यर्थः अधिकारितयास्त्यस्य इति इनिः।) ग्रामजालिकः। (चक्रं चक्राकारचिह्नविशेषोऽस्त्यस्य।) चक्रवाकः। (चक्रं घटादिनिर्म्माणकरणयन्त्रविशेषः। सोऽस्त्यस्य इति।) कुलालः। (चक्रं फणा अस्त्यस्य इति।) सर्पः। सूचकः। इति विश्वमेदिन्यौ॥ अजः। तैलिकभेदः। इति शब्दरत्नावली॥ चक्रवर्त्ती। इति हेमचन्द्रः॥ चक्रमर्द्दः। तिनिशः। व्यालनखः। काकः। खरः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुलालतैलिकराजचक्रवर्त्त्याद्यर्थे प्रमाणं यथा आर्य्यासप्तशत्याम्। ५६२।
"स्नेहमयान् पीड़यतः किं चक्रेणापि तैलकारस्य।
चालयति पार्थिवानपि यः स कुलालः परं चक्री॥")
चक्रविशिष्टे त्रि॥ (चक्रयुक्तरथादियानारूढ़ः। यथाह मनुः। २।१३८।
"चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः [स्त्रियाः॥"
"चक्रिणः चक्रयुक्तरथादियानारूढ़स्य॥"
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥")

चक्रीवान्, [त्] पुं, स्त्री, ("आसन्दीवदष्ठीवचक्रीवदिति।" ८।३।१२। चक्रशब्दस्य चक्रीभावः ततो निपातनात् साधुरिति।) गर्द्दभः। इत्यमरः॥ राजविशेषः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

चक्रुः, पुं, (करोतीति। कृ+"कुर्श्च।" उणा। १।२२। इति कुः।) कर्त्ता। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

चक्रेश्वरी, स्त्री, (चक्राणां जिनविशेषाणां ईश्वरी अधिष्ठात्री।) जिनानां विद्यादेवीविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

चक्ष, ल ङ वचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-आत्मं-सकं-सेट्।) वचः कथनम्। (दर्शने च इति केचित्।) ल ङ, आचष्टे धर्म्मं धीरः। तृतीयस्वरानुबन्ध इति प्राञ्चः। इकार उच्चारणार्थ इति केचित्। छन्दसि इणागमार्थ इति केचित्। वेदेयूच्चारणार्थ इति केचित्। अत्र बहुवस्तु तृतीयस्वरो भ्रमकारितः किन्तु चतुर्थस्वरानुबन्धोऽयं निष्ठाया इमनिषेधार्थः तेन वर्ज्जनार्थे ख्याञकस्यानादेशयोरप्राप्तौ आचष्टं वर्ज्जनमित्याहुः। इति दुर्गादासः॥

चक्षणं, क्ली, (चक्ष्यते कथ्यते मद्यपानाय मद्यपानेन सह वा। चक्ष+ल्युट्। यद्वा, चक्ष्यते भक्ष्यते मद्यमनेनेति। चष+ल्युट् निपातनात् कान्तागमश्च।) मद्यपानरोचकभक्ष्यद्रव्यम्। इति हेमचन्द्रः। ३।५।७१॥ (चक्ष+भावे ल्युट्।) कथनम्। (दर्शनम्। यथा, ऋग्वेदे। १।१३।५।
"स्तृणीत बर्हिरानुषग्घृतपृष्ठं मनीषिणः।
यत्रामृतस्य चक्षणम्॥")

चक्षाः, [स्] पुं, बृहस्पतिः। इति त्रिकाण्डशेषः। उपाध्यायः। इत्युणादिकोषः॥ (क्ली, दर्शनम्। यथा, ऋग्वेदे। १।७।३।
"इन्द्रो दीर्घाय चक्षस आ सूर्य्यं रोहयद्दिवि।
वि गोभिरद्रिमैरयत्॥")

चक्षुः, [स्] क्ली, (चष्टे पश्यत्यनेनेति। चक्ष+"चक्षेः शिच।" उणा। २।१२०। इति उसिः स च शित्। शित्वात् ख्याञादेशाभावः।) दर्शनेन्द्रियम्। तस्य ग्राह्यं उद्भूतरूपम् १ तद्वद्द्रव्यम् २ पृथक्त्वम् ३ संख्या ४ विभागः ५ संयोगः ६ परत्वम् ७ अपरत्वम् ८ स्नेहः ९ द्रवत्वम् १० संख्यापरिमाणम् ११ योग्यवृत्तिक्रिया १२ योग्यवृत्तिजातिः १३ योग्यवृत्तिसमवायः १४। अस्येन्द्रियसहकारिणः आलोकः उद्भूतरूपं महत्त्वम्। इति भाषापरिच्छेदः॥ अस्याधिष्ठात्री देवता सूर्य्यः। इति श्रीभागवतम्। तत्पर्य्यायः। लोचनम् २ नयनम् ३ नेत्रम् ४ ईक्षणम् ५ अक्षि ६ दृक ७ दृष्टिः ८। इत्यमरः। २।६।९३॥ अम्बकम् ९ दर्शनम् १०। इति हेमचन्द्रः॥ तपनम् ११। इति राजनिर्घण्टः॥ विलोचनम् १२ दृशा १३ वीक्षणम् १४ प्रेक्षणम् १५ दैवदीपः १६ देवदीपः १७ दृशिः १८ दृशी १९। इति शब्दरत्नावली॥ * ॥ यथा, कर्म्मलोचने।
"पाणिभ्यां न स्पृशेच्चक्षुश्चक्षुषी नैकपाणिना।
चक्षुः परहिताकाङ्क्षी न स्पृशेदेकपाणिना॥"
मेषशृङ्गीवृक्षः। इति रत्नमाला॥

चक्षुर्व्वहनं, क्ली, (चक्षुस्तज्ज्योतिर्व्वहत्यनेनेति। वह+ल्युट्। चक्षुर्ज्योतिर्वृद्धिकारित्वादेव तथात्वम्।) मेषशृङ्गीवृक्षः। इति रत्नमाला॥

चक्षुःश्रवाः, [स्] पुं, (चक्षुर्नयनमेव श्रवः श्रवणं यस्य।) सर्पः। इत्यमरः। १।८।७॥ (यथा, नैषधे। १।२८।
"इति स्म चक्षुःश्रवसां प्रिया नले
स्तुवन्ति निन्दन्ति हृदा तदात्मनः॥"
अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"व्याड़स्त्वाशीविषः सर्पो द्विजिह्वोऽहिः सरीसृपः।
चक्षुःश्रवा दन्दशूको गूढ़पात् पन्नगोरगाः॥")

चक्षुष्यं, क्ली, (चक्षुषे लोचनाय हितम्। चक्षुस्+"शरीरावयवात् यत्।" ५।१।६। इति यत्।) प्रपौण्डरीकम्। अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"प्रपौण्डरीकं चक्षुष्यं शीतं श्रीपुष्पपुण्डरी॥"
सौवीराञ्जनम्। खर्परीतुत्थम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चक्षुष्यः, पुं, (चक्षुषे हितः। "शरीरावयवात् यत्।" ५।१।६। इति यत्।) केतकवृक्षः। पुण्डरीकवृक्षः। इति मेदिनी। ये। ८२॥ शोभाञ्जनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ रसाञ्जनम्। इति हेमचन्द्रः॥

चक्षुष्यः, त्रि, (चक्षुषे हितः। चक्षुष्+यत्।) प्रियदर्शनः। इति जटाधरः॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ३।४६५।
"धिया भाग्यानुगामिन्या चेष्टमानो न याचितम्।
अभूत् सर्व्वस्य चक्षुष्यः स तु दुर्लभवर्द्धनः॥"
चक्षुजः। इति विश्वः। यथा, माघे। ८।५७।
"चक्षुष्यः खलु महतामपरैरलङ्घ्यः॥"
"चक्षुषि भवश्चक्षुष्यः प्रियोऽपि जनस्य।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥) चक्षुर्हितः। इति मेदिनी। ये। ८२॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने २० अध्याये।

"दक्षिणो मारुतः श्रेष्ठश्चक्षुष्यो बलवर्द्धनः ॥")

चक्षुष्या, स्त्री, (चक्षुष्य+टाप् ।) कुलत्थिका । सुभगा । इति मेदिनी । ये । ८२ ॥ अजशृङ्गी । अरण्यकुलत्थिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

चच, न घातने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट् ।) न, चञ्चोति । इति दुर्गादासः ॥

चङ्कुरं, क्ली, (चकति तृप्नोत्यनेन । चक+उरच् । इदित्वान्नुम् ।) यानमात्रम् । तत्पर्य्यायः । धोरणम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चङ्कुरः, पुं, (चक्यते तृप्यतेऽनेन । चकि+उरच् ।) इदित्वान्नुम् ।) रथः । वृक्षः । इति मेदिनी । रे । १५३ ॥

चङ्क्रमणं, क्ली, (पुनःपुनरतिशयेन वा क्राम्यतीति । चङ्क्रम+भावे ल्युट् ।) पुनःपुनर्भ्रमणम् । (यथा, भागवते । ३ । २१ । ५० ।
"नूनं चङ्क्रमणं देव ! सतां संरक्षणाय ते ।
वधाय चासतां यत्त्वं हरेः शक्तिर्हि पालिनी ॥")
अतिशयभ्रमणम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने १९ अध्याये ।
"स्थानासनं चङ्क्रमणं यानयानातिभाषणम् ॥")
अनतिदेहपीडाकारकचङ्क्रमणस्य गुणाः । आयुर्बलमेधाग्निन्द्रियशुद्धिकारित्वम् । सदोपानद्रहितपादचङ्क्रमणदोषाः । अनारोग्यत्वम् । अनायुष्यत्वम् । इन्द्रियहानिनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

चङ्गः, त्रि, शोभनः । दक्षः । इति मेदिनी । गे । ७ ॥ (पुं, राजमन्त्रिविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
"अन्तरङ्गाश्च चङ्गाद्या येऽभूवंस्तत्र मन्त्रिणः ।
तैः स्त्रीवदासितन्तूर्णीं नक्तैः शस्त्रान्वितैरपि ॥")

चचेण्डा, स्त्री, (चि+बाहुलकात् डः । चं उपचीयमानं अखण्डवत् फलं अस्याः ततो निपातनात् साधुः ।) फललताविशेषः । चिचिड़ा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । श्वेतकुलः २ श्वेतराजी ३ बृहत्फलः । अस्या गुणः । पटोलगुणात् किञ्चिन्न्यूनत्वम् । विशेषात् शोषिणो हितत्वञ्च । इति मदनविनोदः ॥

चच्चत्पुटः, पुं, (चच्चत् गुरुलघूनां लयविशेषाणां पुटं द्वन्द्वं यत्र ।) तालप्रभेदः । यथा,—
"ताले चच्चत्पुटे ज्ञेयं गुरुद्वन्द्वं लघु प्लुतम् ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
चच्चत्पुटोऽपि क्वचित् पाठः ॥

चञ्चरी, स्त्री, पुं, (चञ्चूर्य्यते पुनः पुनरतिशयेन वा चरति भ्राम्यतीति । चर+यङ् लुक् ततो टक् टित्वात् ङीप् च ।) भ्रमरी । यथा,—
"करी वरी भरीति चेद्दिशं सरी सरीति काम् ।
स्थिरी चरी करीति चेन्न चञ्चुरीति चञ्चरी ॥"
इत्युद्भटः ॥

चञ्चरीकः, पुं, (चरति पुनःपुनरिति "फर्फरीकादयश्च ।" उणां । ४ । २० । इति यङ् लुगन्तेन साधुः ।) भ्रमरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चञ्चलं, त्रि, (चञ्चं गतिं लातीति । ला+कः ।) अस्थिरम् । (यथा, हरिवंशे । ६४ । ७ ।
"एवं वत्सान् पालयन्तौ शोभमानौ महावनम् ।
चञ्चूर्य्यन्तौ रमन्तौ स्म किशोराविव चञ्चलौ ॥")
तत्पर्य्यायः । चलनम् २ कम्पनम् ३ कम्प्रम् ४ चलम् ५ लोलम् ६ चलाचलम् ७ तरलम् ८ पारिप्लवम् ९ परिप्लवम् १० । इत्यमरः । ३ । १ । ७५ ॥ चपलम् ११ चटुलम् १२ । इति तट्टीका ॥ वायौ पुं । इति मेदिनी । ले । ६० ॥

चञ्चला, स्त्री, (चञ्चं लाति । ला+कः टाप् च । यद्वा चञ्चलं चाञ्चल्यं अस्त्यस्याः इति अच् ।) लक्ष्मीः । विद्युत् । इति मेदिनी । ले । ६० ॥ पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वर्णवृत्तविशेषः । यथा, शब्दार्थचिन्तामणिः ।
"तूर्य्यतालपक्षिराजमेरुहारनायकेन ।
चामरध्वजेन चापि मण्डिता सुवर्णकेन ॥
वर्णितातिसुन्दरेण पन्नगेन्द्रपिङ्गलेन ।
चञ्चला चकोरचारुलोचने सुमङ्गलेन ॥")

चञ्चा, स्त्री, (चञ्च+अच्+टाप् ।) नलनिर्म्मिता । चाँच इति भाषा । (चञ्चेव मनुष्यः । इति इवार्थे कन् ततः "लुम्मनुष्ये ।" ५ । ३ । ९८ । इति कनो लुप् ।) तृणनिर्म्मितपुरुषः । इति मेदिनी । चे । ५ ॥

चञ्चुः, पुं, (चनुच+बाहुलकात् उः ।) गोनाड़ीचः । स तु नाड़ीचशाकः । एरण्डवृक्षः । इति मेदिनी । चे । ५ ॥ मृगः । इति शब्दरत्नावली ॥ रक्तैरण्डः । क्षुद्रचञ्चुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चञ्चुः, स्त्री, (चञ्चति प्राप्नोति गृह्णाति भक्ष्यमनया ।) पक्षिणामोष्ठः । पाखिर ठोँट् इति भाषा । (यथा, चातकाष्टके । ६ । [जानीमहे
"भ्रातश्चातक ! पातकं किमपि ते सम्यङ् न
यत्तेऽस्मिन्न पतन्ति चञ्चुपुटके द्वित्राः पयोबिन्दवः ॥")
तत्पर्य्यायः । त्रोटिः २ । इत्यमरः । २।५।३६ ॥ चञ्चूः ३ चोटी ४ चञ्चुका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ स्वपाटिका ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ पत्रशाकविशेषः । तत्पर्य्यायः । विजला २ चञ्चूः ३ कलभी ४ चीरपत्रिका ५ चञ्चुरः ६ चञ्चुपत्रः ७ सुशाकः ८ क्षेत्रसम्भवः ९ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कषायत्वम् । मलशोधनत्वम् । गुल्मोदरविबन्धार्शोग्रहणीनाशित्वञ्च ॥
"चिञ्चश्चञ्चुश्चुकी च दीर्घपत्रा सतिक्तिका ।
चञ्चुः शीता सरा रुच्या स्वाद्वी दोषत्रयापहा ।
धातुपुष्टकरी बल्या मेध्या पिच्छिलिका स्मृता ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
तस्या बीजस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । गुल्मशूलोदररोगविषत्वग्दोषकण्डूखर्जूकुष्ठनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अवहारोऽस्य यथा,
"आमे परिणते यस्तु विबन्धमतिसार्य्यते ।
सशूलपिच्छमल्पाल्पं बहुशः संप्रवाहिकम् ॥
तं मूलकानां यूषेण बदराणामथापि वा ।
उपोदकायाः चौरिण्या यवान्या वास्तुकस्य वा ॥
सुवर्चलायाश्चञ्च्वा शाकेनावल्गुजस्य वा ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये ॥)

चञ्चुका, स्त्री, (चञ्चु+स्वार्थे कन् टाप् च ।) चञ्चुः । पक्षिणामोष्ठः । इति शब्दरत्नावली ॥

चञ्चुपत्रः, पुं, (चञ्च्वाकारं पत्रमस्य) चञ्चुशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चञ्चुभृत्, पुं, स्त्री, (चञ्चुं बिभर्त्तीति । भृ+क्विप् ।) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चञ्चुमान्, [त्] पुं, स्त्री, (चञ्चुरस्त्यस्येति । नित्ययोगे मतुप् ।) पक्षी । इति हारावली ॥

चञ्चुरः, पुं, (चञ्चति चञ्चुवदाकृतिं गच्छतीति । चञ्च गतौ+बाहुलकात् उरच् ।) चञ्चुशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दक्षः । यथा, काशीखण्डे । १० । ४६ ।
"विज्ञाताखिलशास्त्रार्थो लौकिकाचारचञ्चुरः ।
कदाचिच्चिन्तयामास हृदि ध्यात्वा महेश्वरम् ॥")

चञ्चुसूचिः, पुं, (चञ्चुः सूचिरिव यस्य ।) कारण्डवपक्षी । तत्पर्य्यायः । सुग्रहः २ पीततुण्डः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः । मरुलः ४ चञ्चुसूचिकः ५ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०७ ॥

चञ्चुसूचिकः, पुं स्त्री, (चञ्चुसूचि+स्वार्थे कन् यद्वा चञ्चुः सूचिरिव यस्य इति कप् ।) चञ्चुसूचिपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०७ ॥

चञ्चूः, स्त्री, (चञ्चु+"ऊङुतः ।" ४ । १ । ६६ । इत्यस्य "अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामुपसंख्यानम् ।" इति वार्त्तिकोक्त्या ऊङ् ।) चञ्चुः । इति हेमचन्द्रः ॥

चट, भेदे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) चटति । इति दुर्गादासः ॥

चट, क वधे । भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, चाटयति । इति दुर्गादासः ॥

चटकः, पुं, (चटति भिनत्ति धान्यादिकं चञ्चुपुटेनेति । चट भेदे+"नन्दिग्रहीति ।" ३ । १ । १३४ । इति पचादित्वादच् ततः स्वार्थे कन् ।) पक्षिविशेषः । चटा इति भाषा ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ४ । ८ ।
"वीक्ष्य प्रेमाद्भुतं तत्र बाले चटकयोस्तदा ।
व्यासश्चिन्तातुरः कामं मनसा समचिन्तयत् ॥")
तत्पर्य्यायः । कलविङ्कः २ । इत्यमरः । २।५।१८ ॥ चित्रपृष्ठः ३ गृहनीड़ः ४ वृषायणः ५ । इति हारावली ॥ कामुकः ६ नीलकण्ठकः ७ कालकण्ठकः ८ कामचारी ९ । इति जटाधरः ॥ कलाविकलः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ तन्मांसगुणाः । शीतत्वम् । लघुत्वम् । शुक्रबलप्रदत्वञ्च । तद्वच्चारण्यचटकं तत् क्षयं लघु पथ्यदम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
("चटकाः श्लेष्मलाः स्निग्धा वातघ्नाः शुक्रलाः परम् ।
गुरूष्णस्निग्धमधुरा वर्गाश्चातो यथोत्तरम् ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
"चटका मधुराः स्निग्धा बलशुक्रविवर्द्धनाः ।
सन्निपातप्रशमनाः शमना मारुतस्य च ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)

चटकका, स्त्री, (चटका+स्वार्थे कन्। "उदीचामातः स्थाने यकपूर्व्वायाः।" ७। ३। ४६। इति पक्षे इदादेशाभावः।) चटका। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

चटका, स्त्री, (चटक+टाप्।) चटकपत्नी। (चटकस्य चटकाया वा स्त्र्यपत्यम्। चटका+ऐरक्। स्त्रियामपत्ये लुक् वक्तव्यः। तत्र टाबन्तात् तद्धिते लुप्ते "लुक् तद्धितलुकि।"१।२।४६। इति टापो लुकि पुनः अजाद्यतष्टाप्। स च जातिलक्षणङीषो बाधकः।) चटकस्त्र्यपत्यम्। चटी इति भाषा॥ इत्यमरः। २। ५। १८॥ पिप्पलीमूलम्। इत्यमरटीकायां नारायणचक्रवर्त्ती॥ श्यामापक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

चटकाशिरः [स्] क्ली, (चटकायाः शिर इव।) पिप्पलीमूलम्। इति हेमचन्द्रः॥

चटकिका, स्त्री, (चटका+स्वार्थे कन्। "उदीचामातः स्थाने यकपूर्व्वायाः।" ७। ३। ४६। इति इदादेशः।) चटका। इति मुग्धबोधव्याकरणम्।

चटिका, स्त्री, (चटति भिनत्ति रोगादिकं नाशयतीत्यर्थः। चट्+बाहुलकात् इकन्।) पिप्पलीमूलम्। (चटति भिनत्ति धान्यादिकं स्वचञ्चुपुटेनेति।) चटका। इति हलायुधः॥

चटिकाशिरः, [स्] क्ली, (चटिकायाः चटकपत्न्याः मस्तकमिव आकृतिरस्य।) पिप्पलीमूलम्। इत्यमरः। २। ९। ११०॥

चटिकाशिरः, पुं, ("सर्व्वे सान्ता अदन्ताः स्युः।" इत्युक्तेः पृषोदरादित्वात् सलोपः।) पिप्पलीमूलम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (अस्य पर्य्यायाः यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं षड्ग्रन्थिश्चटिकाशिरः॥")

चटुः, पुं, (चटति शोकसन्तापादिकं भिनत्तीति। चट भेदे+"मृगय्वादयश्च।" उणां। १। ३७। इति कुः।) प्रियवाक्यम्। (यथा, माघे। ४। ६।

"छायां निजस्त्रीचटुलालसानां
मदेन किञ्चित् चटुलालसानाम्॥")

उदरम्। व्रतिनामासनभेदः। इति मेदिनी। टे। १४॥ प्रियभाषणे क्लीवलिङ्गोऽपि। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

चटुलः, त्रि, (चटतीति। चट्+बाहुलकादुलच्। यद्वा, चटु+"सिध्मादिभ्यश्च।"५।२।९७। इति मत्वर्थे लच्।) चञ्चलः। इति हेमचन्द्रः। ६। ९१॥ (यथा, रघुः। ६। ५८।

"नासातिमात्रचटुलैः स्मरतः सुनेत्रैः
प्रौढ़प्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि॥")

सुन्दरः। इत्युणादिकोषः॥

चटुला, स्त्री, (चटुल+"अजाद्यतष्टाप्।" ४। १। ४। इति टाप्।) विद्युत्। इति जटाधरः॥ (गायत्त्रीरूपा भगवती। यथा, देवीभागवते। १२। ६। ४७।
"चटुला चण्डिका चित्रा चित्रमाल्यविभूषिता॥")

चटुलोलः, त्रि, (चटुलश्चञ्चलः लोलश्च। अतिचञ्चलत्वात्तथात्वम्। निपातनादलोपे साधुः।) चाटुलोलः। सुचञ्चलः। इति हारावली।२१६॥

चड, इ क रोषे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) इ क, चण्डयति। इति दुर्गादासः॥

चड, इ ङ रोषे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) इ, कर्म्मणि चण्ड्यते। ङ, चण्डते। इति दुर्गादासः॥

चण, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) चणति। इति दुर्गादासः॥

चण, म दाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) म, चणयति। इति दुर्गादासः॥

चण, मि गतौ। हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) मि, चणयति चाणयति। इति दुर्गादासः॥

चणकः, पुं, (चणति वेदोच्चारणादिध्वनिना शब्दायते इति। चण शब्दे+कुन्।) मुनिविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ (चण्यते दीयते इति। चण दाने+कुन्।) शस्यविशेषः। चणा बुट छोला इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। हरिमन्थकः २। इत्यमरः। २। ९। १८॥ हरिमन्थजः ३। इति तट्टीका॥ चणः ४ हरिमन्थः ५ सुगन्धः ६ कृष्णचञ्चुकः ७ बालभोज्यः ८ वाजिभक्ष्यः ९ कञ्चुकी १०। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। रूक्षत्वम्। मेहवान्त्यस्रपित्तनाशित्वम्। दीपनत्वम्। वर्णबलरुच्याध्मानकारित्वञ्च॥*॥ आमस्य तस्य गुणाः। शीतलत्वम्। रुच्यत्वम्। सन्तर्पणत्वम्। दाहतृष्णाश्मरीशोषनाशित्वम्। गौल्यत्वम्। कषायत्वम्। इषत्कफवीर्य्यकारित्वञ्च॥*॥ भृष्टस्य तस्य गुणाः। रुच्यत्वम्। वातनाशित्वम्। रक्तदोषकारित्वम्। उष्णवीर्य्यत्वम्। लघुत्वम्। स्वेदशैत्यहरत्वञ्च॥*॥ तस्य यूषस्य गुणाः। मधुरत्वम्। कषायत्वम्। कफवातविकारश्वासोर्द्ध्वकासक्षमपीनसनाशित्वम्। बलदीपनत्वञ्च॥*॥ प्रातस्तज्जलपानगुणाः। चन्द्रमरीचिवत् शीतलत्वम्। पित्तरोगनाशित्वम्। पुष्टिप्रदत्वम्। पाके नैजगुणत्वम्। सन्तर्पणत्वम्। मञ्जुलत्वम्। मधुरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥*॥ तस्य आर्द्रभृष्टस्य गुणः। बलकारित्वम्। रोचनत्वञ्च॥*॥ स्विन्नस्य तस्य गुणः। पित्तकफनाशित्वम्॥*॥ तत्सूपः क्षोभकरः॥*॥ तस्य शाकस्य गुणाः। रुच्यत्वम्। दुर्ज्जरत्वम्। कफवातकारित्वम्। अम्लत्वम्। विष्टम्भजनकत्वम्। पित्तदन्तशोथनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

चणकात्मजः, पुं, (चणकस्य मुनिविशेषस्य आत्मजः।) वात्स्यायनमुनिः। इति हेमचन्द्रः। ३। ५१७॥

चणकाम्लकं, क्ली, (चणकजातमम्लम्। ततः स्वार्थे कन्।) चणकलवणम्। तस्य गुणाः। अत्यम्लत्वम्। दीपनत्वम्। दन्तहर्षणत्वम्। लवणाढ्यरसत्वम्। रुच्यत्वम्। शूलाजीर्णविबन्धनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥

चणकाम्लवाः, [र्] क्ली, (चणकाम्लस्य चणकलवणस्य वार् जलम्।) क्षेत्रस्थफलवच्चणकपत्रशिशिरवारि। इति रत्नावली॥

चणद्रुमः, पुं, (चणश्चणक इव द्रुमो वृक्षः।) क्षुद्रगोक्षुर इति राजनिर्घण्टः॥ चणीद्रुमोऽपि पाठः॥

चणपत्री, स्त्री, (चणश्चणकस्तस्य पत्रमिव पत्रं यस्याः। स्त्रियां ङीप्।) रुदन्तीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

चणिका, स्त्री, (चणति दुग्धवद्रसं ददातीति। चण दाने+क्वुण्। टाप् अत इत्वञ्च।) तृणविशेषः। तत्पर्य्यायः। गोदुग्धा २ सुनीला ३ क्षेत्रजा ४ हिमा ५। अस्या गुणाः। बीजैर्वृष्यत्वम्। बल्यत्वम्। अतिमधुरत्वञ्च। तृणैः पशुहितत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चण्डं, क्ली, (चण्डते इति। चड़ि+पचाद्यच्।) तीक्ष्णम्। इति शब्दरत्नावली॥

चण्डः, पुं, (चणति चणयति वा अम्लरसं ददातीत्यर्थः। चण+"अमन्तात् डः।"उणां।१।११४। इति डः।) तिन्तिड़ीवृक्षः। चण्डते कुप्यतीति। चड़ि+अच्।) यमकिङ्करः। दैत्यविशेषः। इति मेदिनी। डे। ११॥ (अयं हि शुम्भासुरसेनानीः। कदाचिदयं हिमाचलस्थां भगवतीं दृष्ट्वा शुम्भाय कथितवान्। ततः शुम्भार्थं भगवत्यानयनाय गतोऽसौ तल्ललाटफलकनिर्गतया चामुण्डया निहतः। एतद्विवरणं मार्कण्डेयपुराणे द्रष्टव्यम्। कार्त्तिकेयः यथा, महाभारते। ३। २३१। ४।
"शिशुः शीघ्रः शुचिश्चण्डो दीप्तवर्णः शुभाननः॥")

चण्डः, त्रि, (चण्डते रुष्टो भवतीति। चड़ि+पचाद्यच्।) अत्यन्तकोपनः। इत्यमरः। ३।१।३२॥ (यथा, महाभारते। ३। २३३। ११।

"चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च
चौराश्च दुष्टाश्चपलाश्च वर्ज्याः॥")

तीक्ष्णताविशिष्टः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। १। ३२। २३।
"दहन्तमिव तीक्ष्णांशुं चण्डवायुसमीरितम्॥")

चण्डता, स्त्री, (चण्डस्य भावः। चण्ड+तल्।) उग्रता। इति हेमचन्द्रः। २। २३२॥

चण्डनायिका, स्त्री, (चण्डी कोपना नायिका।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली॥ अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेषः। (यथा,दुर्गाध्याने।

"उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्रा चण्डनायिका।
चण्डा चण्डवती चैव चामुण्डा चण्डिका तथा॥
आभिः शक्तिभिरष्टाभिः सततं परिवेष्टिताम्।
चिन्तयेत् सततं दुर्गां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम्॥")

तस्या ध्यानं यथा,देवीपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धतौ।

"चण्डनायिकां नीलवर्णां षोड़शभुजाम्।
कपालं खेटकं घण्टां दर्पणञ्च धनुर्ध्वजम्।
पाशञ्च शोभनां शक्तिं वामहस्तेन बिभ्रतीम्॥
मुद्गरं शूलवज्रञ्च खड्गञ्चैव तथाङ्कुशम्।
शरं चक्रं शलाकाञ्च दक्षिणेन च बिभ्रतीम्॥"

चण्डरुद्रिका, स्त्री, (चण्डः प्रचण्डः रुद्रः अधिष्ठाततयास्त्यस्याः। चण्डरुद्र+"अत इनिठनौ।"

५।२।११५। इति ठन्। स्त्रियां टाप्। यद्वा प्रचण्डरुद्री रुद्रशक्तिविशेषः। ततः स्वार्थे कन्। टापि पूर्व्वह्रस्वः।) विद्याविशेषः। इति रत्नावली॥

चण्डवती, स्त्री, (चण+"अमन्ताड्डः।" उणां। १।११४। इति डः। चड़ि+अच् वा। चण्डस्तता विद्यतेऽस्याम्। यद्वा, चण्डः रुद्रांशो भैरवविशेषो रक्षकतया विद्यतेऽस्याः। मतुप् ततो मस्य वत्वम्।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली॥ अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेषः। अस्या ध्यानं यथा। चण्डवतीं धूम्रवर्णां षोड़शभुजामित्यादि शेषं चण्डनायिकाध्यानवत्। इति देवीपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धतिः॥

चण्डा, स्त्री, (चम् चण् वा+डः। चड़ि+अच् वा। ततष्टाप्।) अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेषः। (यथा, देवीपुराणे।
"चण्डा चण्डवती चण्डनायिकाप्यतिचण्डिका॥") अस्या ध्यानं यथा। चण्डां शुक्लवर्णां षोड़शभुजामित्यादि शेषं चण्डनायिकाध्यानवत्। इति देवीपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धतिः॥ जिनानां शासनदेवताविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ चोरनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः। २।४।१२८॥ (यथा, चरके सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये।

> "कुष्ठं हरिद्रे सुरसं पटोलं
> निम्बाश्वगन्धे सुरदारुशिग्रु।
> ससर्षपं तुम्बुरुधान्यवन्यम्
> चण्डाञ्च चूर्णानि समानि कुर्य्यात्॥")

शङ्खपुष्पी। इति मेदिनी। डे। १२॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये॥ "एलातगरकुष्ठमांसीध्यामकत्वक्पत्रनागपुष्पप्रियङ्गुहरेणुकाव्याघ्रनखशुक्तिचण्डास्थौणेयकश्रीवेष्टकचोचचोरकवालकगुग्गुलुसर्ज्जरसतुरुष्ककुन्दुरुकागुरुस्पृक्कोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुन्नागकेशरञ्चेति॥" लिङ्गिनीलता। कपिकच्छुः। आखुकर्णी। श्वेतदूर्व्वा। इति राजनिर्घण्टः॥ नदीविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥

चण्डांशुः, पुं, (चण्डाः प्रखरास्तीव्रा वा अंशवो रश्मयोऽस्य।) सूर्य्यः। यथा, महानाटके।
"चण्डांशोर्निशि का कथा रघुपते चन्द्रोऽयमुज्जृम्भते।"
(तथाच राजतरङ्गिण्याम्। ४। ४०१।
"भ्रातरौ तौ समासाद्य राज्यं नैव व्यराजत। हेमन्तशिशिरौ प्राप्य चण्डांशोरिव मण्डलम्॥")

चण्डातः, पुं, (चण्डं चण्डतां तीव्रत्वं अतति निरन्तरं प्राप्नोतीति। अत+अण्।) करवीरः। इत्यमरः। २। ४।७६॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डातो लगुड़स्तथा॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ गुणाश्चास्य करवीरशब्दे ज्ञातव्याः॥)

चण्डातकं, क्ली, (चण्डां स्त्रियं अतति सततं गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः। अत+ण्वुल्।) अर्द्धोरुकम्। वरस्त्रीणामर्द्धोरुपर्य्यन्तं वासः। इत्यमरः। २।६।११६॥ पुंस्काण्डे वोपालितधृतात् पुंलिङ्गोऽपि॥

चण्डालः, पुं, (चण्डते कुप्यतीति। चड़ि कोपे+"पतिचण्डिभ्यामालञ्।" उणां।१।११६। इत्यालञ्। यद्वा, चण्डं विकटं अलं अलङ्कारो यस्य इत्युज्ज्वलदत्तः।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। चाँड़ाल इति भाषा। स तु ब्राह्मणीगर्भे शूद्रौरसाज्जातः। इति पराशरपद्धतिः॥ तत्पर्य्यायः। प्लवः २ मातङ्गः ३ दिवाकीर्त्तिः ४ जनङ्गमः ५ निषादः६ श्वपचः ७ अन्तेवासी ८ चाण्डालः ९ पुक्कसः१०। इत्यमरः। २। १०। १९॥ जलङ्गमः ११ निशादः १२ श्वपक् १३ पुक्कशः १४ पुक्कषः१५। इति तट्टीका॥ निष्कः १६। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तस्याकृतिर्यथा, रामायणे।
"अथ रात्र्यां व्यतीतायां तस्यां राजा बभूव ह। चण्डालदर्शनो राम! सद्य एव दुराकृतिः॥ नीलपीताम्बरधरो रक्ताम्बरकृतोत्तरः। संरब्धताम्रघोराक्षः करालो हरिपिङ्गलः॥ ऋक्षचर्म्मनिवासी च लौहाभरणभूषितः॥"
श्मशानचण्डालस्य निवासकर्म्मादि यथा,—
"चण्डालश्वपचानान्तु वहिर्ग्रामात् प्रतिश्रयः। अपपात्राश्च कर्त्तव्या धनमेषां श्वगर्द्दभम्॥ वासांसि मृतचेलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम्। कार्ष्णायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः॥ न तैः समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्म्ममाचरन्। व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह॥ अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने। रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च॥ दिवा चरेयुः कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनैः। अबान्धवं शवञ्चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः॥ वध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया। वध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च॥"
(एतैर्हतस्य पशोर्मांसशुद्धिमाह मनुः।५।१३१।
"श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत्। क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चाण्डालाद्यैश्च दस्युभिः॥")
क्रूरकर्म्मा। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ (स्त्रियां ङीष्। तन्त्रोक्तशक्तिविशेषः॥)

चण्डालकन्दः, पुं, (चण्डालप्रियः कन्दः।) कन्दविशेषः। तस्य गुणाः। मधुरत्वम्। कफपित्तास्रदोषविषभूतादिदोषनाशित्वम्। रसायनत्वञ्च। तस्य भेदाः। एकपत्रः द्विपत्रः त्रिपत्रः चतुष्पत्रः पञ्चपत्रः। इति राजनिर्घण्टः॥

चण्डालवल्लकी, स्त्री, (चण्डालवादनीया वल्लकी वीणा।) चण्डालवीणा। इत्यमरः।२।१०।३२॥ अस्याः पर्य्यायः। कण्डोलवीणाशब्दे द्रष्टव्यः॥

चण्डालिका, स्त्री, (चण्डालः वादकत्वेनास्त्यस्याः। चण्डाल+ठन् टाप् च।) चण्डालवल्लकी। उमा। (चण्डं प्रचण्डभावं अलतीति। अल+ण्वुल् कापि अत इत्वञ्च।) ओषधीभेदः। इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ॥

चण्डिः, स्त्री, (चड़ि कोपे+इन्।) चण्डी। इत्यमरटीकायां भरतः॥

चण्डिका, स्त्री, (चण्डी+स्वार्थे कन् टापि पूर्व्वह्रस्वः। चण्डि+कन् वा।) दुर्गा। इत्यमरः। १।१।३६॥ (यथा, मार्कण्डेये। ८२। २८।
"इत्युक्ता सा भगवती चण्डिका चण्डविक्रमा॥"
इयमेव अमरकण्टके पीठशक्तिरूपेण विराजते। यथा, देवीभागवते। ७। ३०। ७३।
"कृगलण्डे प्रचण्डा तु चण्डिकाऽमरकण्टके॥"
गायत्रीरूपा देवी। यथा, देवीभागते। १२। ६। ४७। [घिता॥")
"चटुला चण्डिका चित्रा चित्रमाल्यविभू-

चण्डिलः, पुं, (चण्डते कोपयुक्तो भवतीति। चड़ि कोपे+इलच्। चण्ड+अस्त्यर्थे इलच् वा।) रुद्रः। नापितः॥ वास्तूकम्। इति हेमचन्द्रः॥

चण्डिला, स्त्री, (चण्डिल+स्त्रियां टाप्।) नदीभेदः। इत्युणादिकोषः॥

चण्डी, स्त्री, (चण्डि+"बह्वादिभ्यश्च।" ४।१।४५। इति वा ङीष्।) दुर्गा। (यथा, तिथितत्त्वे दुर्गोत्सवबोधनप्रकरणे। [स्क्रिया॥")
"चण्डीमामन्त्रयेद् विद्वान् नात्र षष्ठी पुर-
हिंस्रा। कोपना। इति मेदिनी। ते। १२॥
(यथा, रघुवंशे। १२। ५। [वरौ॥")
"सा किलाश्वासिता चण्डी भर्त्रा तत् संश्रुतौ
अस्या रूपान्तराणि। चण्डिः चण्डा चण्डिका। इत्यमरटीकायां भरतः॥ *॥ मार्कण्डेयपुराणोक्तदेवीमाहात्म्यम्। तस्य पाठक्रमो यथा,—
"अर्गलं कीलकञ्चादौ पठित्वा कवचं पठेत्। जपेत् सप्तशतीं पश्चात् क्रम एष शिवोदितः॥ अर्गलं दुरितं हन्ति कीलकं फलदं तथा। कवचं रक्षयेन्नित्यं चण्डिका त्रितयं तथा॥"
इति तन्त्रम्॥

अपि च।
"नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम्। देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत्॥ आदौ च प्रणवं जप्त्वा स्तोत्रं वा संहितां पठेत्। अन्ते च प्रणवं दद्यादित्युवाचादिपूरुषः॥ सर्व्वत्र पाठे विज्ञेयो ह्यन्यथा विफलं भवेत्। शुद्धेनानन्यचित्तेन पठितव्यं प्रयत्नतः॥ न कार्य्यासक्तमनसा कार्य्यं स्तोत्रस्य वाचनम्। आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत् सुधीः॥ हस्तसंस्थापनादेव यस्मादल्पफलं लभेत्। स्वयञ्च लिखितं यत्तु कृतिना लिखितं न यत्॥ अब्राह्मणेन लिखितं तच्चापि विफलं भवेत्। ऋषिच्छन्दादिकं न्यस्य पठेत् स्तोत्रं विचक्षणः॥ स्तोत्रे न दृश्यते यत्र प्रणवन्यासमाचरेत्। सङ्कल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत् सुधीः॥ अध्यायं प्राप्य विरमेन्न तु मध्ये कदाचन। कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादिं पठन्नरः॥ ब्राह्मणं वाचकं विद्वान्नान्यवर्णजमादरात्। श्रुत्वान्यवर्णजाद्राजन्! वाचकान्नरकं व्रजेत्॥ देवार्च्चामग्रतः कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः। ग्रन्थिञ्च शिथिलं कुर्य्याद्वाचकः कुरुनन्दन!॥ पुनर्ब्बध्नीत तत् सूत्रं न मुक्त्वा धारयेत् क्वचित्।

विस्पष्टमद्रुतं शान्तं स्पष्टाक्षरपदन्तथा ॥
कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ।
बुध्यमानः सदर्थं वै ग्रन्थार्थं कृत्स्नशो नृप ! ॥
ब्राह्मणादिषु सर्व्वेषु ग्रन्थार्थञ्चार्पयेन्नृप ! ।
य एवं वाचयेद्ब्रह्मन् ! स विप्रो व्यास उच्यते ॥
सप्तस्वरसमायुक्तं काले काले विशाम्पते ।
प्रदर्शयन् रसान् सर्व्वान् वाचयेद्वाचको नृप! ॥”
तस्य फलं यथा,—
“चण्डीपाठफलं देवि! शृणुष्व गदतो मम ।
एकावृत्त्यादिपाठानां यथावत् कथयामि ते ॥
सङ्कल्प्य पूर्व्वं सम्पूज्य न्यस्याङ्गेषु मनून् सकृत् ।
पाठाद्बलिप्रदानाद्धि सिद्धिमाप्नोति मानवः ॥
उपसर्गस्य शान्त्यर्थं त्रिरावृत्तं पठेन्नरः ।
ग्रहोपशान्त्यै कर्त्तव्यं पञ्चावृत्तं वरानने ! ॥
महाभये समुत्पन्ने सप्तावृत्तं समुन्नयेत् ।
नवावृत्त्या भवेच्छान्तिर्वाजपेयफलं लभेत् ॥
राजवश्याय भूत्यै च रुद्रावृत्तमुदीरयेत् ।
अर्कावृत्त्या काम्यसिद्धिर्वैरिहानिश्च जायते ॥
मन्वावृत्त्या रिपुर्व्वश्यस्तथा स्त्रीवश्यतामियात् ।
सौख्यं पञ्चदशावृत्त्या श्रियमाप्नोति मानवः ॥
कलावृत्त्या पुत्त्रपौत्त्रधनधान्यागमं विदुः ।
राज्ञां भीतिविमोक्षाय वैरस्योच्चाटनाय च ॥
कुर्य्यात् सप्तदशावृत्तं तथाष्टादशकं प्रिये ! ।
महाव्रणविमोक्षाय विंशावृत्तिं पठेत् सुधीः ॥
पञ्चविंशावर्त्तनात्तु भवेद्बन्धविमोक्षणम् ।
सङ्कटे समनुप्राप्ते दुश्चिकित्स्यामये तथा ॥
जातिध्वंसे कुलोच्छेदे आयुषो नाश आगते ।
वैरिवृद्धौ व्याधिवृद्धौ धननाशे तथा क्षये ।
तथैव त्रिविधोत्पाते तथा चैवातिपातके ।
कुर्य्याद्यत्नात् शतावृत्तिं ततः सम्पद्यते शुभम् ॥
श्रियोवृद्धिः शतावृत्ताद्राज्यवृद्धिस्तथापरे ।
मनसा चिन्तितं देवि ! सिद्ध्येदष्टोत्तराच्छतात् ॥
शताश्वमेधयज्ञानां फलमाप्नोति सुव्रते ! ।
सहस्रावर्त्तनाल्लक्ष्मीरावृणोति स्वयं स्थिरा ॥
भुक्त्वा मनोरथान् कामान् नरो मोक्षमवाप्नुयात् ।
यथाश्वमेधः क्रतुराट् देवानाञ्च यथा हरिः ॥
स्तवानामपि सर्व्वेषां तथा सप्तशतीस्तवः ॥
अथवा बहुनोक्तेन किमेतेन वरानने ! ।
चण्ड्याः शतावृत्तपाठात् सर्व्वाः सिध्यन्ति
सिद्धयः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

अथ प्रथमचरितस्य ब्रह्मर्षिर्महाकाली देवता गायत्त्री छन्दो नन्दा शक्ती रक्तदन्तिका बीजमग्निस्तत्वम् । तत्र महाकाल्या ध्यानं यथा,—
“दशवक्त्रा दशभुजा दशपादाञ्जनप्रभा ।
विशालया राजमाना त्रिंशल्लोचनमालया ॥
स्फुरद्दशनदंष्ट्राभा भीमरूपा भयङ्करी ।
खड्गशूलगदाबाणतोमरञ्च भुशुण्डिभृत् ॥
परिघं कार्म्मुकं शीर्षं निश्च्योतद्रुधिरं दधौ ।
मधुकैटभयोर्युद्धे ध्येया सा तामसी शिवा ॥”

मध्यमचरितस्य विष्णुर्ऋषिर्महालक्ष्मीर्देवता अनुष्टुप् छन्दः शाकम्भरी शक्तिर्दुर्गाबीजं सूर्य्यस्तत्वम् । तत्र महालक्ष्म्या ध्यानं यथा,—
“श्वेतानना नीलभुजा सुश्वेतस्तनमण्डला ।
रक्तमध्या रक्तदेहा स्थूलजङ्घोरुतालुका ॥
चित्रानुलेपना कान्ता सर्व्वसौभाग्यशालिनी ।
अष्टादशभुजा पूज्या सा सहस्रभुजा रणे ॥
आयुधान्यत्र रक्षन्ति दक्षिणाधःकरक्रमात् ।
अक्षमालाञ्च मुषलं बाणासिकुलिशं गदाम् ॥
चक्रं त्रिशूलं परशुं शङ्खघण्टे च पाशकम् ।
शक्तिदण्डं चर्म्म चापं पानपात्रं कमण्डलुम् ॥
अलङ्कृतभुजा एतैरायुधैः परमेश्वरी ।
स्मर्त्तव्या स्तुतिकालादौ महिषासुरमर्द्दिनी ॥
इत्येषा राजसी मूर्त्तिः सर्व्वदेवमयी मता ।
यां ध्यात्वा मानवो नित्यं लभेतेप्सितमात्मनः ॥”

उत्तरचरितस्य रुद्र ऋषिः सरस्वती देवता उष्णिक् छन्दो भीमा शक्तिर्भ्रामरी बीजं वायुस्तत्वम् । तत्र सरस्वत्या ध्यानं यथा,—
“गौरीदेहसमुत्पन्ना या सत्वैकगुणाश्रया ।
साक्षात् सरस्वती प्रोक्ता शुम्भासुरनिसूदनी ॥
दधौ चाष्टभुजा बाणं मुषलं शूलचक्रकम् ।
शङ्खघण्टाहलञ्चैव कार्म्मुकञ्च तथा परम् ॥
ध्येया सा स्तुतिकालादौ वधे शुम्भनिशुम्भयोः ॥”
इति कात्यायनीतन्त्रम् ॥
(छन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
“नयुगलसयुगलगैरिति चण्डी ॥”)

चण्डीकुसुमः, पुं, (चण्डीप्रीतिजनकं कसुमं यस्य ।) रक्तकरवीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य करवीरशब्दे बोद्धव्याः ॥)

चण्डुः, पुं, (चडि+बाहुलकात् उः ।) उन्दुरुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

चत, ए ञ याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-द्विकं-सेट् ।) ए, अचतीत् । ञ, चतति चतते । इति दुर्गादासः ॥

चतुः, [र्] व्य, चतुर्व्वारम् । इति व्याकरणम् ॥

चतुःपत्त्री, स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पत्त्राण्यस्याः ।) क्षुद्रपाषाणभेदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपर्णी, स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पर्णानि यस्याः ।) क्षुद्राम्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपला, स्त्री, (चत्वारि पलानि यस्यां यस्या वा ।) नागबला । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपुण्ड्रः, पुं, (चत्वारि पुण्ड्राणीव यत्र ।) भिण्डावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःशालं, क्ली स्त्री, (चतसृणां शालानां समाहारः ।) परस्पराभिमुखगृहचतुष्टयम् । चक्मिलनवाड़ी इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४५ । ८ ।
“तत्र गत्वा चतुःशालं गृहं परमसंवृतम् ॥”)

चतुःशालकं, क्ली, (चतुःशाल+स्वार्थे कन् ।) चतुःशालम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चतुःषष्टिः, स्त्री, (चतुरधिका षष्टिः ।) चतुरधिकषष्टिसंख्या । चौषट्टि इति भाषा ॥ कलानाम्नी उपविद्या । (यदुक्तं रूपगोस्वामिकृतभगवन्माहात्म्ये ।
“चतुःषष्टिकलानान्तु विद्यानां पारदृश्वनः ।
ऋते कृष्णाद्भगवतः कः क्षमो देहवान्नरः ॥”)
ऋग्वेदः । इति मेदिनी । टे । ६३ ॥

चतुरः, त्रि, (चत्यते याच्यते इति । चत+“मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच् ।” उणां । १ । ३८ । इत्युरच् ।) कार्य्यक्षमः । निरालस्यः । तत्पर्य्यायः । दक्षः २ पेसलः ३ पटुः ४ सूत्थानम् ५ उष्णः ६ । इत्यमरः । २ । १० । १६ । पेशलः ७ पेषलः ८ इति तट्टीका ॥ निपुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ४४ ।
“चतुरो नैव मुह्येत मूर्खः सर्व्वत्र मुह्यति ॥”)
तस्य लक्षणं यथा । वाक्चेष्टाव्यङ्ग्यसमागमः । तत्र वचनव्यङ्ग्यसमागमो यथा, रसमञ्जर्य्याम् ।
“तमोजटाले हरिदन्तराले
काले निशायास्तव निर्गतायाः ।
तटे नदीनां निकटे वनानां
घटेत शातोदरिकः सहायः ॥”
चेष्टाव्यङ्ग्यसमागमो यथा,—
“कान्ते कनकजम्बीरं करे कमपि कुर्व्वति ।
अगारलिखिते भानौ बिन्दुमिन्दुमुखी ददौ ॥”
(उपभोगक्षमः । यथा, रघुः । ६ । ४७ ।
“त्यजत मानमलं वत विग्रहैः
न पुनरेति गतं चतुरं वयः ॥”
“चतुरं उपभोगक्षमम् ।”इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) नेत्रगोचरः । इति हेमचन्द्रः ॥

चतुरः, पुं, (चत+उरच् ।) चक्रगण्डुः । हस्तिशाला । इति हेमचन्द्रः ॥

चतुरक्रमः, पुं, (चतुरः चातुर्य्यान्वितः क्रमः प्रणाली यत्र ।) सप्तधारूपकान्तर्गतरूपकभेदः । यथा—
“द्रुतद्वन्द्वं लुतद्वन्द्वं तथा प्रान्ते गुरुर्भवेत् ।
द्वाविंशत्यक्षरैर्युक्तः शृङ्गारे चतुरक्रमः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

चतुरङ्गं, क्ली, (चत्वारि अङ्गानि यस्य ।) हस्त्यश्वरथपदातिरूपं सैन्यम् । यथा, रामायणे ।
“चतुरङ्गं ह्यपि बलं सुमहत् प्रसहेमहि ।”
अक्षक्रीड़ाविशेषः । चौरंखेला इति भाषा ॥ यथा,—
युधिष्ठिर उवाच ।
“अष्टकोष्ठाच्च या क्रीड़ा तां मे ब्रूहि तपोधन! ।
प्रकर्षेणैव मे नाथ चतूराजी यतो भवेत् ॥
व्यास उवाच ।
अष्टौ कोष्ठान् समालिख्य प्रदक्षिणक्रमेण तु ।
अरुणं पूर्व्वतः कृत्वा दक्षिणे हरितं बलम् ॥
पार्थ ! पश्चिमतः पीतमुत्तरे श्यामलं बलम् ।
राज्ञो वामे गजं कुर्य्यात् तस्मादश्वं ततस्तरिम् ॥
कुर्य्यात् कौन्तेय ! पुरतो युद्धे पत्तिचतुष्टयम् ।
कोणे नौका द्वितीयेऽश्वस्तृतीये तु गजो वसेत् ॥
तुरीये च वसेद्राजा वटिकाः पुरतः स्थिताः ॥
पञ्चकेन वटी राजा चतुष्कोणेव कुञ्जरः ॥
त्रिकेण तु चलत्यश्वः पार्थ ! नौकाद्वयेन तु ॥
कोष्ठमेकं विलङ्घ्याथ सर्व्वतो याति भूपतिः ॥

अग्र एव वटी याति बलं हन्त्यग्रकोणगम् ।
यथेष्टं कुञ्जरो याति चतुर्द्दिक्षु महीपते ! ॥
तिर्य्यक् तुरङ्गमो याति लङ्घयित्वा त्रिकोष्ठकम् ।
कोणकोष्ठद्वयं लङ्घ्या व्रजेन्नौका युधिष्ठिर ! ॥
सिंहासनं चतूराजी नृपाज्ञाहन्तृ षट्पदम् ।
काककाष्ठं हृहन्नौका नौकाख्यप्रकारकम् ॥
घाताघाते वटी नौका बलं हन्ति युधिष्ठिर ! ।
राजा गजो हयस्यापि त्वक्ता घातं निहन्ति च ॥
अत्यन्तं स्वबलं रचेत् स्वराजा बलमुत्तमम् ।
अल्पस्यारक्षया पार्थ ! हन्तव्यं बलमुत्तमम् ॥
नौकायाश्चत्वारि पदानि अश्वस्याष्टौ पदानि इत्याधिक्यमश्वस्य ॥
मतङ्गजस्य गर्व्वेण राजा क्रीड़ति निर्भरम् ।
तस्मात् सर्व्वबलं दत्त्वा रक्ष कौन्तेय ! कुञ्जरम् ॥
सिंहासनं चतूराजी यदवस्थानतो भवेत् ।
सर्व्वसैन्यैर्गजैर्वापि रचितयो महीपतिः ॥
अन्यद्राजपदं राजा यदाक्रान्तो युधिष्ठिर ! ।
तदा सिंहासनं तस्य भण्यते नृपसत्तम ! ॥
राजा च नृपतिं हत्वा कुर्य्यात् सिंहासनं यदा ।
द्विगुणं वाहयेत् पणमन्यथैकगुणं भवेत् ॥
द्विगुणं पणं दातबलेन प्रापयेत् ॥
मित्रसिंहासनं पार्थ यदारोहति भूपतिः ।
तदा सिंहासनं नाम सर्व्वं नयति तद्बलम् ॥
यदा सिंहासनं कर्त्तुं राजा षष्ठपदाश्रितः ।
तदा घातेऽपि हन्तव्यो बलेनापि सुरक्षितः ॥
विद्यमाने नृपे यत्र स्वकीये च नृपत्रयम् ।
प्राप्नोति च तदा तस्य चतूराजी यदा भवेत् ॥
नृपेणैव नृपं हत्वा चतूराजी यदा भवेत् ।
द्विगुणं वाहयेत् पणमन्यथैकगुणं भवेत् ॥
स्वपदस्थं यदा राजा राजानं हन्ति पार्थिव ।
चतुरङ्गे तदा भूप ! वाहयेच्च चतुर्गुणम् ॥
यदा सिंहासने काले चतूराजी समुत्थिता ।
चतूराजी भवत्येव न तु सिंहासनं नृप ! ॥
अत्रेदं बीजं उभयथा जयेऽपि परसिंहासनाधिकारात् परराजवधे शौर्य्याधिक्यनिष्कण्टकत्वदर्शनात् । क्रीड़ायामपि तथा कल्प्यते ॥ * ॥
राजद्वयं यदा हस्ते आत्मनो राज्ञि संस्थिते ।
परेण संहृतस्त्वेको बलेनाप्यपहार्य्यते ॥
राजद्वयं यदा हस्ते न स्यादन्यकरे परः ।
तदा राजा हि राजानं घातेऽपि तं हनिष्यति ॥
नृपाकृष्टे यदा राजा गमिष्यति युधिष्ठिर ! ।
घाताघातेऽपि हन्तव्यो राजा तत्र न रक्षकः ॥
कोणं राजपदं त्वक्ता वटिकान्तं यदा व्रजेत् ।
वटी नयेत् पदं नाम तदा कोष्ठबलं च षट् ॥
यदि तस्य भवेत् पार्थ ! चतूराजौ च षट्पदम् ।
तदापि च चतूराजी भवत्येव न संशयः ॥
पदातिः षट्पदे विद्धे राज्ञा वा हस्तिना तथा ।
षट्पदं न भवेत्तस्य अवश्यं पश्य पार्थिव ॥
सप्तमे कोष्ठके या स्याद्वटिका दशकेन वै ।
तदान्योन्यश्च हन्तव्यं सुखाय दुर्ब्बलं बलम् ॥
त्रिवटीकस्य कौन्तेय ! पुरुषस्य कदाचन ।
षट्पदं न भवत्येव इति गोतमभाषितम् ॥
नौकैका वटिका यस्य विद्यते खेलने यदि ।
गाढ़ावटीति विख्याता पदं तस्य न दुष्यति ॥
गाढ़ावाख्यापदं राजपदं कोणपदश्च तत् ।
हस्ते रङ्गे बलं नास्ति काककाष्ठं तदा भवेत् ॥
वदन्ति राक्षसाः सर्व्वे तस्य न स्तो जयाजयौ ।
प्रार्थिते पञ्चमे राज्ञि न्यतवश्याच्च षट्पदे ॥
अशौचं स्यात्तदा राजन् ! चलित्वा चालितं पदम् ।
द्विरष्टस्था गतौ तस्माद्धन्यात् परबलं जयी ॥
सिंहासनं भवत्येव काककाष्ठं न भण्यते ॥
उपविष्टश्च यत् स्थानं तस्योपरिचतुष्टये ।
नौकाचतुष्टयं यत्र क्रियते यस्य नौकया ॥
नौकाचतुष्टयं तत्र हृहन्नौकेति भण्यते ।
न कुर्य्यादेकदा राजन् ! गजस्याभिमुखं गजम् ॥
यदि कुर्व्वीत धर्म्मज्ञ ! पापग्रस्तो भविष्यति ।
स्थानाभावे यदा पार्थ ! हस्तिनं हस्तिसम्मुखम् ॥
करिष्यति तदा राजन्निति गोतमभाषितम् ।
प्राप्ते गजद्वये राजन् ! हन्तव्यो वामतो गजः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वे चतुरङ्गक्रीड़नम् ॥

चतुरङ्गा, स्त्री, (चत्वारि अङ्गानि यस्याः ।) घोटिकाश्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुरङ्गिणी, स्त्री, (चत्वारि अङ्गानि हस्त्यश्वरथपदातयः सन्त्यस्यामिति । चतुरङ्ग + इनिः ।) चतुरङ्गसेना । इति रामायणम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७३ । २० ।
"प्रेषयिष्ये तवार्थाय वाहिनीं चतुरङ्गिणीम् ॥")

चतुरङ्गुलः, पुं, (चतस्रः अङ्गुलयः परिमाणमस्य । समासे अच् ।) आरग्वधवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २३ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये ।
"विरेचनानि सर्व्वाणि विशेषाच्चतुरङ्गुलात् ॥")
चतुरङ्गुलिपरिमिते त्रि ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । १० । २ । २ । १ ।
"स चतुरङ्गुलमेवोभयतोऽन्तत उपगूहति ॥")

चतुरम्लं, क्ली, (चतुर्णां अम्लानां समाहारः ।) चतुर्व्विधाम्लद्रव्यम् । यथा, भावप्रकाशे ।
"अम्लवेतसवृक्षाम्लबृहज्जम्बीरनिम्बुकैः ।
चतुरम्लं हि पञ्चाम्लं बीजपूरयुतैर्भवेत् ॥"

चतुरस्रः, त्रि, (चतस्रोऽस्रयोऽस्य । "सुप्रातसुश्वसुदिवेति ।" ५ । ४ । १२० । इति अच्प्रत्ययेन निपातितः ।) चतुष्कोणः । यथा,—
"चतुरस्रं त्रिकोणं वा वर्त्तुलं चार्द्धचन्द्रकम् ।
कर्त्तव्यमानुपूर्व्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ॥"
इत्याह्निकतत्त्वे बौधायनः ॥
लग्नाच्चतुर्थाष्टमलग्नम् । इति दीपिका ॥

चतुराननः, पुं, (चत्वारि आननानि मुखानि यस्य ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥ तस्य चतुराननत्वे कारणं यथा,—
"तस्यां स चाम्भोरुहकर्णिकाया-
मवस्थितो लोकमपश्यमानः ।
परिक्रमन् व्योम्नि विवृत्तनेत्र-
श्चत्वारि लेभेऽनुदिशं मुखानि ॥"
इति श्रीभागवते । ३ । ८ । १६ ॥ (यथा,—
"इतरतापशतानि यथेच्छया
वितर तानि सहे चतुरानन ! ।
अरसिके तु रहस्यनिवेदनं
शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख ॥"
इत्युद्भटः ॥)

चतुरूषणं, क्ली, (चतुर्णां ऊषणानां समाहारः ।) पिप्पलीमूलसहितं त्रिकटु । यथा, भावप्रकाशे ।
"त्र्यूषणं सकणामूलं कथितं चतुरूषणम् ।
व्योषस्यैव गुणाः प्रोक्ता अधिकाश्चतुरूषणे ॥"

चतुर्गतिः, पुं, (चतुर्भिर्गतिरस्य ।) कच्छपः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१६ ॥ (चतुर्णां आश्रमाणां वर्णानां ब्राह्मणादीनां यथोक्तकारिणां गतिराश्रयः । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६५ ।
"चतुर्मूर्त्तिश्चतुर्ब्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः ॥")

चतुर्थः, त्रि, चतुर्णां पूरणः । ("तस्य पूरणे डट् ।" ५ । २ । ४८ । इति डट् । ततः "षट्कतिपयचतुरां थुक् ।" ५ । २ । ५१ । इति थुक् ।) चतुर्थसंख्यापूरणः । इति मुग्धबोधम् ॥ चौठा इत्यादि भाषा ॥

चतुर्थांशः, पुं, (चतुर्थः अंशः ।) चतुर्भागैकभागः । तत्पर्य्यायः । तुरीयः २ पादः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चतुर्थः अंशो यस्य । चतुर्थांशस्वामिनि त्रि । यथा, मनुः । ८ । २१० ।
"तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः ॥")

चतुर्थिका, स्त्री, पलपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

चतुर्थी, स्त्री, (चतुर्णां पूरणी । "तस्य पूरणे डट् ।" ५ । २ । ४८ । इति डट् । ततः "षट्कतिपयचतुरां थुक् ।" ५ । २ । ५१ । इति थुक् । ततष्टित्त्वात् ङीप् ।) तिथिविशेषः । सा तु चन्द्रस्य चतुर्थकलाक्रियारूपा । इति स्मृतिः ॥ (चतुर्थी तु पञ्चमीयुता ग्राह्या । "युग्माग्निकृतभूतानि ।" इति युग्मवचनात् तथा,—
"एकादश्यष्टमी षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।
उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्व्वेण संयुताः ॥"
इत्यग्निपुराणवचनाच्च ॥
भविष्ये,—
"अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।
चतुर्थी भौमवारेण अक्षयादपि चाक्षया ॥'
यत्तु,—
'चतुर्थीसंयुता कार्य्या तृतीया च चतुर्थिका ।
तृतीयया युता नैव पञ्चम्या कारयेत् क्वचित् ॥'
इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनं पञ्चमीयुतानिषेधकं तद्विनायकव्रतपरमिति गुरुचरणाः तृतीयायुतानिषेधकत्वे क्वचिदित्यनुपपत्तेः सर्व्वत्रैव पञ्चमीयुताया ग्रहणात् । सारस्वत्यादिप्रदोषमाह ।
'त्रयोदश्याश्चतुर्थ्याश्च सप्तम्या द्वादशीतिथेः ।
प्रदोषेऽध्ययनं धीमान् न कुर्व्वीत यथाक्रमम् ।
सारस्वतो गाणपतः सौरश्च वैष्णवस्तथा ॥'
प्रदोषशब्दोऽत्र प्रथमप्रहर इति हेमाद्रिः ।

रात्रिपर इति निर्णयामृतकृद् भोजदेवः ॥
'शुक्लपक्षे चतुर्थ्यान्तु सिंहे चन्द्रस्य दर्शनम् ।
मिथ्याभिशापं कुरुते न पश्येत्तच्च तं ततः ॥'
चतुर्थ्यां दर्शननिषेधात् तत्रोदितस्य चन्द्रस्य पञ्चम्यां दर्शने तु न दोषः । अतः,—
'पञ्चाननगते भानौ पक्षयोरुभयोरपि ।
चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेक्षितव्यः कदाचन ॥'
दैवात् प्रमादाद्वा दर्शने तु ।
"सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ।
सुकुमारक ! मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः ॥"
अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितं जलं पेयं आचारात् स्यमन्तकोपाख्यानञ्च श्रोतव्यम् । माघमासस्य शुक्लचतुर्थ्यां गौरी पूजनीया । यथा, भविष्योत्तरे माघशुक्लपक्षमधिकृत्य,—
"चतुर्थी वरदा नाम तस्यां गौरी सुपूजिता ।
सौभाग्यमतुलं कुर्य्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥)
तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
"स्वपुत्त्रमित्रप्रमदाप्रमोदी
घृताभिलाषी कृपया समेतः ।
विवादशीलो विजयी विवादे
भवेच्चतुर्थीप्रभवः कठोरः ॥"

चतुर्द्दन्तः, पुं, (चत्वारो दन्ता यस्य ।) ऐरावतहस्ती । इति हेमचन्द्रः । २ । ६१ ॥ (स्वनामख्यातः पञ्चतन्त्रोक्तगजविशेषः । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ८० । "कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे चतुर्द्दन्तो नाम महागजो यूथाधिपः प्रतिवसति स्म ॥")

चतुर्द्दश, [न्] त्रि, चतुरधिका दश । चौद्द इति भाषा । इति ज्योतिषम् ॥ (यथा, नैषधे । १ । ४ ।
"अधीतिबोधाचरणप्रचारणै-
र्दशाश्चतस्रः प्रणयन्नुपाधिभिः ।
चतुर्द्दशत्वं कृतवान् कुतः स्वयं
न वेद्मि विद्यासु चतुर्द्दशस्वयम् ॥"
चतुर्द्दशानां पूरणः । "तस्य पूरणे डट् ।" ५।२।४८ । इति डट् ।) पूरणार्थे अकारान्तोऽयं शब्दः ॥ (यथा, रे: रामायणे । २ । ११२ । २५ ।
"चतुर्द्दशे हि सम्पूर्णे वर्षेऽहनि रघूत्तम ! ।
न द्रक्ष्यामि यदि त्वान्तु प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥")
तद्वाचकानि । विद्या १ यमः २ मनुः ३ इन्द्रः ४ भुवनम् ५ ध्रुवतारकम् ६ । इति कविकल्पलता ॥

चतुर्द्दशी, स्त्री, (चतुर्द्दश+टित्वात् ङीप् ।) तिथिविशेषः । सा तु चन्द्रस्य चतुर्द्दशकलाक्रियारूपा । तत्पर्य्यायः । भूता २ । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ("सा च शुक्ला पूर्णिमायुता ग्राह्या युग्मात् कृष्णा पूर्व्वयुता ।
"कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्द्दशी ।
पूर्व्वविद्धैव कर्त्तव्या परविद्धा न कुत्रचित् ।
उपवासादिकार्य्येषु एष धर्म्मः सनातनः ॥'
इति निगमवचनात् अपराह्णव्यापित्वे तु शुक्लचतुर्द्दश्यपि पूर्व्वविद्धा ग्राह्या
'चतुर्द्दशी तु कर्त्तव्या त्रयोदश्या युता विभो ! ।
मम भक्तैर्महाबाहो ! भवेद्या चापराह्णिकी ।
दर्शविद्धा न कर्त्तव्या राकाविद्धा तथा मुने ॥'
इति स्कन्दपुराणात् मम भक्तैरिति ईश्वरोक्तेः शिवव्रतविषयम् । त्रयोदश्यां दिवातनमुहूर्त्तचतुर्द्दश्यलाभे तु पद्मपुराणम् ।
'एकादश्यष्टमी षष्ठी उभे पक्षे चतुर्द्दशी ।
अमावास्या तृतीया च उपोष्याः स्युः परान्विताः ॥'
एतद्विषय एव ।
'शिवा घोरा तथा प्रेता सावित्री च चतुर्द्दशी ।
कुहूयुक्तैव कर्त्तव्या कुक्षामेव हि पारणम् ॥'
इति वचनम् ।" इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥)
तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
"विरुद्धशीलः पुरुषः सरोष-
श्चौरः कठोरः परवञ्चकश्च ।
परान्नभोक्ता परदारचित्त-
श्चतुर्द्दशी चेत् जननस्य काले ॥"
मासविशेषे तत्र कर्म्माणि यथा । ज्यैष्ठकृष्णचतुर्द्दश्यां स्त्रीकर्त्तृकसावित्र्यादिदेवतापूजा स्वामिपूजा च ॥ भाद्रशुक्लचतुर्द्दश्यां अनन्तपूजा चतुर्द्दशपिष्टकभक्षणं डोरकबन्धनञ्च ॥ कार्त्तिककृष्णचतुर्द्दश्यां चतुर्द्दशशाकभक्षणं चतुर्द्दशदीपदानं यमतर्पणञ्च ॥ अग्रहायणशुक्लचतुर्द्दश्यां गौरीपूजा पाषाणाकारपिष्टकभक्षणञ्च ॥ माघकृष्णपक्षे रटन्त्याख्यचतुर्द्दश्यां कालीपूजारुणोदये स्नानञ्च ॥ फाल्गुनकृष्णपक्षे शिवरात्र्याख्यचतुर्द्दश्यामुपवासः शिवपूजा च ॥ चैत्रशुक्लपक्षे मदनचतुर्द्दश्यां मदनवृक्षपल्लवेन कामदेवपूजा । इति स्मृतिः ॥

चतुर्द्दोलं, क्ली, पुं, (चतुर्भिर्वाहकैर्दोल्यते उत्क्षिप्य नीयते उह्यते इति यावत् । दोलि+कर्म्मणि घञ् । यद्वा, चतुर्भिर्दण्डैरुपलक्षितं दोलं दोलायमानयानविशेषः ।) स्वनामख्यातयानविशेषः । यथा,—
"राज्ञो यद्विपदं यानं विशेषाख्यमलं विदुः ।
चतुर्भिरुह्यते यत्तु चतुर्द्दोलं तदुच्यते ॥
भोजस्तु ।
चतुर्भिर्वाहकैर्दण्डैः षड्भिः कुम्भैः सुसंस्थितैः ।
स्तम्भैरष्टाभिरुदितं चतुर्द्दोलमनुत्तमम् ॥
तद्भिदा जयकल्याणवीरसिंहा यथाक्रमम् ।
चतुर्व्विधानां भूपानां चतुर्द्दोलाः प्रकाशिताः ॥
त्रिहस्तसम्मितायामो द्विहस्तपरिणाहवान् ।
हस्तद्वयोन्नतः प्रोक्तश्चतुर्द्दोलो जयाख्यया ॥
चतुर्हस्तायतो यस्तु सार्द्धहन्दस्तदन्यथा ।
चतुर्द्दोलः समाख्यातः कल्याणस्तावदुन्नतः ॥
पञ्चहस्तायतो यस्तु त्रिहस्तपरिणाहवान् ।
तावदेवोन्नतो वीरश्चतुर्द्दोल उदाहृतः ॥
आयामपरिणाहाभ्यां चतुर्हस्तमितो हि यः ।
चतुर्द्दोलो ह्ययं सिंहस्तदर्द्धेनोन्नतः शुभः ॥
सर्व्वोऽयं द्विविधः प्रोक्तः सच्छदिश्चापि निश्छदिः ।
आद्यः समरवर्षासु परः केलिघनात्यये ॥
सर्व्वेषामेव काष्ठानां दण्डः स्याद्द्वचवारणः ।
चन्दनेनैव घटना सर्व्वेषामुपयुज्यते ॥
लोलजं सर्व्ववस्तुषु कनकं सर्व्वधातुषु ।
कुम्भश्च पद्मकोषश्च गिरिश्चेति यथाक्रमम् ॥
नैदेशानां महीन्द्राणां चतुर्द्दोलेषु विन्यसेत् ॥
दर्पणश्चार्द्धचन्द्रश्च हंसः केकी शुको गजः ।
अश्वः सिंहश्च तस्याग्रे आदित्यादिदशोत्तरान् ॥
मणिनियमस्तु दण्डवत् ॥
रक्तः शुक्लश्च पीतश्च कृष्णश्चित्रस्तथारुणः ।
नीलः कपिल इत्युक्तः पताकानान्तु संग्रहः ॥
चतुर्द्दोलः सपताकः शुभयानमिति स्मृतः ॥
मुक्तास्तवकैर्द्दशभिर्युक्तः स्याद्राजकेशानाम् ।
चामरदण्डैर्द्दशभिर्दिग्जयिनां चतुर्द्दोलः ॥
चासपक्षस्य पुच्छश्चेत् सर्व्वोपरि परिन्यसेत् ।
यात्रासिद्धिरयं नाम्ना चतुर्द्दोलो महीभुजाम् ॥
स्तम्भच्छादरहितो निश्छदिरुक्तश्चतुर्द्दोलः मानं पूर्व्ववत् ॥
स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः सध्वजश्चाथनिर्ध्वजः ।
ध्वजान् षड्त्र न्यस्यन्ति षड्वर्गविजयैषिणः ॥
तेषां मानन्तु चत्वारः स्वामिहस्तैकसम्मिताः ।
कोणेषु पश्चादग्रे च हस्तद्वयमितौ ध्वजौ ॥
सुवर्णं रजतं युग्मं त्रिविधानां महीभुजाम् ।
मणिचामरकुम्भानां खड्गादीनां विनिश्चयः ॥
चतुर्द्दोलध्वजे राज्ञां विज्ञेयो नवदण्डवत् ।
निर्ध्वजे च चतुर्द्दोले मानमन्यतमं शृणु ॥
आयामपरिणाहाभ्यां चतुर्हस्तमितो हि यः ।
विजयो नाम विज्ञातश्चतुर्द्दोलो महीभुजाम् ॥
विजयो मङ्गलो भव्यो वितस्त्यैकैकवृद्धितः ।
त्रिविधानां महीन्द्राणां यानत्रयमुदाहृतम् ॥
अष्टाभिरुह्यते यस्तु अष्टदोलमुशन्ति च ।
सोपानद्वितयश्चात्र विज्ञेयं शिल्पिनिर्म्मितम् ॥
भोजस्तु ।
अष्टाभिर्व्वाहकैर्द्दण्डैः षड्भिस्तु दशभिर्घटैः ।
स्तम्भैस्तु दशभिर्ज्ञेयमष्टदोलं महीभुजाम् ॥
तद्भेदा जयकल्याणवीरसिंहा यथाक्रमम् ।
चतुर्व्विधानां भूपानामष्टदोलाः प्रकाशिताः ॥
षड्भिर्हस्तैर्मितायामः परिणाहश्चतुर्भुजः ।
चतुर्हस्तोन्नतो राज्ञामष्टदोलं जयं विदुः ॥
आयामपरिणाहाभ्यां पञ्चहस्तमितो हि यः ।
कल्याणाख्योऽष्टदोलोऽयं चतुर्हस्तमितोन्नतिः ॥
सप्तहस्तायतः कार्य्ये प्रवरे पञ्चहस्तकः ।
पञ्चहस्तोन्नतो वीरश्चाष्टदोलो महीभुजाम् ॥
आयामपरिणाहाभ्यामष्टहस्तमितो हि यः ।
सिंहनामाष्टदोलोऽयं विज्ञेयः षड्भुजोन्नतः ॥
सर्व्वोऽथ द्विविधः प्रोक्तः सच्छदिश्चापि निश्छदिः ।
काष्ठवस्त्रघटादीनां मणीनां चामरस्य च ॥
चतुर्द्दोलवदुन्नेयो नियमोऽन्योऽपि सूरिभिः ।
पूर्व्ववन्निश्छदेर्मानं ध्वजमानमिहोच्यते ॥
दशध्वजास्तेषु चाष्टौ स्वामिहस्तद्वयोन्नताः ।
पश्चादग्रे ध्वजौ राज्ञश्चतुर्हस्तमितौ मतौ ॥
मणिचामरपक्षाणां निर्णयो निष्पताकवत् ।
निर्ध्वजश्चाष्टदोलो यः शिविकेति स गद्यते ॥
मणिकुम्भमुखादीनां नियमो नवदण्डवत् ।
इत्यष्टदोलकथनम् ॥ * ॥

एवं द्वादशषोड़शविंशतिदोलादिका: कार्य्या: ।
मानं सार्द्धद्विगुणं सार्द्धत्रिगुणितं युक्तमेतेषाम् ॥
विंशतिदोलात् परतो भोजमते सम्भवेद्यानम् ।
यानं बह्वनुयोग्यं बहुगुणमेतज्जगाद वै व्यास: ॥
भविष्योत्तरेऽपि ।
यदुक्तं द्वैपदं यानं तेन मानेन यो नृप: ।
स्वयानं कुरुते दिव्यं स चिरं सुखमश्नुते ॥
स्वयोगयुक्तयानस्थो भोगमाप्नोति मानव: ।
परयौगिकयानस्थ: क्लेशमाप्नोति पुष्कलम् ॥
यो दम्भादथवाज्ञानाद्यानं प्रकुरुतेऽन्यथा ।
तस्यैतानि विनश्यन्ति आयुर्व्विद्या यशो धनम् ॥
प्रधानं यानमाश्रित्य नियमोऽयं समाश्रित: ।
नाप्रधाने निर्णयोऽस्ति तल्लिङ्गन्तु मनोज्ञता ॥”
इति युक्तिकल्पतरु: ॥

चतुर्धा, व्य, (चतु:प्रकारमिति । “धाच् प्रकारे ।” इति मुग्धबोधसूत्रेण धाच् ।) चतु:प्रकारम् । चारिप्रकार इति भाषा ॥ इति व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ३ । २६ । १४ ।
“मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्यन्तरात्मकम् ।
चतुर्धा लक्ष्यते भेदो वृत्त्या लक्षणरूपया ॥”)

चतुर्ब्बीजं, क्ली, (चतुर्णां वीजानां समाहार: ।) मेथिका चन्द्रशूरं कालाजाजी यवानिका एतच्चतुष्टयं मिलितम् । तच्चूर्णनित्यभक्षणगुण: । पवनामयाजीर्णशूलाध्मानपार्श्वशूलकटिव्यथानाशित्वम् । इति भावप्रकाश: ॥

चतुर्भद्रं, क्ली, (चत्वारि भद्राणि यत्र द्वन्द्वे । यद्वा, चतुर्णां धर्म्मार्थकाममोक्षसंज्ञकानां भद्राणां श्रेयसां समाहार: ।) सकलधर्म्मार्थकाममोक्षम् । इत्यमर: । २ । ७ । ५८ ॥ अन्यूनाधिकशक्तिधर्म्मार्थकाममोक्षम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ (तत्तन्मङ्गलमयगुणयुक्ते त्रि । यथा, महाभारते । ७ । ६२ । १७ ।
“स चेन्ममार सृञ्जय ! चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथा: ॥”)

चतुर्भुज:, पुं, (चत्वारो भुजा यस्य ।) विष्णु: । इत्यमर: । १ । १ । २० ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ७ । ५ ।
“विष्णुं प्रबोधयाम्यद्य शेषे सुप्तं जनार्द्दनम् ।
चतुर्भुजं महावीर्य्यं दु:खहा स भविष्यति ॥”
वटिकौषधविशेष: । यथा,—
“मृतसूतस्य भागौ द्वौ भागैकं हेमभस्मकम् ।
मृगकस्तूरिका चैव हरितालञ्च तत्समम् ॥
सर्व्वं खल्लतले पिष्ट्वा कन्यास्वरसमर्द्दितम् ।
एरण्डपत्रैरावेष्ट्य धान्यगर्भे दिनत्रयम् ॥
संस्थाप्य तत उद्धृत्य सर्व्वरोगेषु योजयेत् ।
एतद्रसायनवरं त्रिफलामधुमर्द्दितम् ॥
तद्यथाग्निबलं खादेद्वलीपलितनाशनम् ।
अपस्मारे ज्वरे कासे शोषे मन्दानले क्षये ॥
हस्तकम्पे शिर:कम्पे गात्रकम्पे विशेषत: ।
वातपित्तसमुत्थांश्च कफजं नाशयेद्ध्रुवम् ॥
सर्व्वौषधिप्रयोगैर्ये व्याधयो न निवर्त्तिता: ।
कर्म्मभि: पञ्चभिश्चैव योजयेद्रसराजत: ॥
चतुर्भुजो रसो नाम महेशेन प्रकाशित: ।
क्रमेण शीलितं हन्ति वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥”
इति चतुर्भुजो रस: ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे उन्मादाधिकारे ॥
स्त्रियां गायत्रीरूपा महाशक्ति: । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४७ ।
“चतुर्भुजा चारुदन्ता चातुरी चरितप्रदा ॥”
चतुर्भुजविशिष्टे, त्रि । यथा, देवीभागवते । १ । १५ । ५६ ।
“तदा शान्ता भगवती प्रादुरास चतुर्भुजा ।
शङ्खचक्रगदापद्मवरायुधधरा शिवा ॥”)

चतुर्म्मुख:, पुं, (चत्वारि मुखानि अस्य । यद्वा चत्वारो वेदाश्चत्वारि मुखानीवास्य ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघु: । १० । २२ ।
“चतुर्व्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगा: ।
चतुर्वर्णमयो लोकस्त्वत्त: सर्व्वं चतुर्म्मुखात् ॥”
“सर्व्वं चतुर्म्मुखात् चतुर्म्मुखरूपिणस्त्वत्त: जातमिति शेष: ।” इति तट्टीकायां मल्लिनाथ: ॥
शिव: । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ७६ ।
“चतुर्म्मुखो महालिङ्गश्चारुलिङ्गस्तथैव च ॥”)
औषधविशेष: । यथा,—
“रसगन्धकलौहाभ्रं समं सूताङ्घ्रि हेम च ।
सर्व्वं खल्लतले क्षिप्त्वा कन्यारसविमर्द्दितम् ॥
एरण्डपत्रैरावेष्ट्य धान्यराशौ दिनत्रयम् ।
संस्थाप्य तत उद्धृत्य सर्व्वरोगेषु योजयेत् ॥
एतद्रसायनवरं त्रिफलामधुसंयुतम् ।
तद्यथाग्निबलं खादेत् वलीपलितनाशनम् ॥
क्षयमेकादशविधं कासं पञ्चविधन्तथा ।
कुष्ठमष्टादशविधं पाण्डुरोगान् प्रमेहकान् ॥
शूलं श्वासञ्च हिक्काञ्च मन्दाग्निं चाम्लपित्तकम् ।
व्रणान् सर्व्वानाढ्यवातं विसर्पं विद्रधिन्तथा ॥
अपस्मारग्रहोन्मादान् सर्व्वार्शांसि त्वगामयान् ।
क्रमेण सेवितं हन्ति वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥
पौष्टिकं बल्यमायुष्यं पुत्त्रप्रसवकारणम् ।
चतुर्म्मुखेण देवेन कृष्णात्रेयेण सूचितम् ॥”
इति प्रयोगामृते चतुर्म्मुखरस: ॥
(औषधान्तरं यथा,—
“मृतं सूतं मृतं स्वर्णं द्वाभ्यां तुल्या मन:शिला ।
विमर्द्दितञ्च तैलेन चातसीसम्भवेन च ॥
तद्गोलं वस्त्रतो बद्ध्वा म्रक्षयेल्लेपयेत्तत: ।
अतसीफलकल्केन दोलायन्त्रे त्र्यहं पचेत् ॥
उद्धृत्य धारयेद्वक्त्रे जिह्वास्यदन्तरोगनुत् ॥”
इति चतुर्म्मुखो रस: ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे मुखरोगाधिकारे ॥)

चतुर्युगं, क्ली, चतुर्णां युगानां समाहार: । इति व्याकरणममरटीका च ॥ (चत्वारि युगानि यत्र इति विग्रहे चतुर्युगविशिष्टे, त्रि । यथा, रघौ । १० । २२ ।
“चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगा: ॥”
“चत्वारि युगानि कृतत्रेतादीनि यासु ता: चतुर्युगा: कालावस्था: कालपरिमाणम् ॥” इति तट्टीकायां मल्लिनाथ: ॥)

चतुर्व्वक्त्र:, पुं, (चत्वारि वक्त्राणि अस्य वस्तुतस्तु चत्वारो वेदा एव वक्त्राणि मुखानीवास्य ।) ब्रह्मा । इति हलायुध: ॥

चतुर्व्वर्ग:, पुं, (चतुर्णां धर्म्मार्थकाममोक्षाणां वर्ग: समूह: ।) धर्म्मार्थकाममोक्षम् । इत्यमर: । २ । ७ । ५८ ॥ (यथा, रघौ । १० । २२ ।
“चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगा: ॥”)

चतुर्व्विद्य:, पुं, (चतस्रो विद्या अस्मिन्निति । यद्वा । ७ । ३ । ३१ । इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिकोक्तं यथा, “चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च । चतुरो वेदानधीते चतुर्वेद: स एव चातुर्वैद्य: । चतुर्विद्यस्येति पाठान्तरम् । चतुर्विद्य एव चातुर्व्वैद्य: ।”) चतुर्व्वेदवेत्ता । अस्य रूपान्तराणि । चतुर्व्वेद: । चातुर्व्वैद्य: । चातुर्व्वेद: । इति व्याकरणम् ॥

चतुल:, त्रि, (चत + उलच् ।) स्थापयिता । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति: ॥

चतुष्कं, क्ली, (चत्वारोऽवयवा यस्य वा कन् । चतुष्कं चतुरवयवम् । यथा, मनु: । ७ । ५० ।
“पानमक्षा: स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।
एतत् कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥”
गृहविशेष: । यथा, कुमारे । ५ ६८ ।
“चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयो:
परोऽपि को नाम तवानुमन्यते ॥”)
यष्टिभेद: । इति शब्दरत्नावली ॥
(पुंसि तु राजविशेष: । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । २८४६ ।
“अथ पांक्तीहरिर्य्योऽभूच्चतुष्क: कोष्टकानुज: ॥”)

चतुष्की, स्त्री, (चतुष्क + स्त्रियां ङीप् ।) मशहरी । मशारि इति भाषा ॥ पुष्करिणीभेद: । इति मेदिनी । फे । ८७ ॥

चतुष्टयं, क्ली, केन्द्रम् । इति नीलकण्ठीयजातकम् ॥ (चत:संख्या । यथा, कुमारे । ७ । १३ ।
“तस्मात् प्रदेशाच्च वितानवन्तं
युक्तं मणिस्तम्भचतुष्टयेन ॥”
चत्वारोऽवयवा यस्य । “संख्याया अवयवे तयप् ।” ५ । २ । ४२ । इति तयप् । ततो रेफस्य विसर्गे सत्वे च कृते “ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ।” ८ । ३ । १०१ । इति षत्वम् ।) चतुरवयवे त्रि । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, मनु: । ८ । १३० ।
“वधेनापि यदा त्वेतान्निग्रहीतुं न शक्नुयात् ।
तदेषु सर्व्वमप्येतत् प्रयुञ्जीत चतुष्टयम् ॥”
यथाच, कुमारे । २ । १७ ।
“प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ॥”)

चतुष्पथं, क्ली, (चतुर्णां पथां समाहार: । “तद्धितार्थेति ।” २ । १ । ५१ । इति समास: । “ऋक्पूरब्धू:पथामानक्षे ।” ५ । ४ । ७४ । इति अ: । “इदुदुपधस्येति ।” ८ । ३ । ४१ । इति षत्वम् । यद्वा, चत्वार: पन्थानो यत्र इति ।) एकत्र मिलितपथचतुष्टयम् । चौमाता पथ इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय: । शृङ्गाटकम् २ । इत्य-

मरः । २ । १ । १७ ॥ (यथा, मनुः । ४ । ३९ ।
"मृदङ्गान् दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् ।
प्रदक्षिणानि कुर्व्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥")

चतुष्पथः, पुं, (चत्वारः पन्थानो ब्रह्मचर्य्यादय आश्रमा यस्य । "ऋक्पूरिति ।" ५ । ४ । ७४ । इति अः ।) ब्राह्मणः । इति मेदिनी । थे २७ ॥

चतुष्पदः, पुं, (चत्वारि पदानि यस्य ।) पशुः । (यथा, बृहत्संहितायाम् । २१ । १७ ।
"तरवश्च निरुपसृष्टाङ्कुरा नरचतुष्पदा हृष्टाः ॥")
करणविशेषः । इति मेदिनी । दे । ४८ ॥ तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
"चतुष्पदभवो मर्त्त्यः सदाचारविवर्जितः ।
स्वल्पवित्तः क्षीणदेहश्चतुष्पादधनान्वितः ॥"
"मेषवृषसिंहराशयः मकरपूर्व्वार्द्धं धनुःपरार्द्धञ्च ।"
इति दीपिका ॥
(चतुष्पदविशिष्टे । त्रि । यथा, महाभारते । १ । ६० । ११ ।
"चतुष्पदं द्विपदञ्चापि सर्व्वमेवं भूता गर्भभूता भवन्ति ॥"
व्याधिनिवारणोपायाः । यथा,—
"वैद्यो व्याध्युपसृष्टश्च भेषजं परिचारकः ।
एते पादाश्चिकित्सायाः कर्म्मसाधनहेतवः ॥
गुणवद्भिस्त्रिभिः पादैश्चतुर्थो गुणवान् भिषक् ।
व्याधिमल्पेन कालेन महान्तमपि साधयेत् ॥
वैद्यहीनास्त्रयः पादा गुणवन्तोऽप्यपार्थकाः ।
उद्गातृहोतृब्रह्माणो यथाध्वर्य्युं विनाध्वरे ॥
वैद्यस्तु गुणवानेकस्तारयेदातुरान् सदा ।
प्लवं प्रतितरैर्हीनं कर्णधार इवाम्भसि ॥
तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्म्मा स्वयं कृती ।
लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करभेषजः ॥
प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी विशारदः ।
सत्यधर्म्मपरो यश्च स भिषक् पाद उच्यते ॥
आयुष्मान् सत्त्ववान् साध्यो द्रव्यवानात्मवानपि ।
आस्तिको वैद्यवाक्यस्थो व्याधितः पाद उच्यते ॥
प्रशस्तदेशसम्भूतं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम् ।
युक्तमात्रं मनस्कान्तं गन्धवर्णरसान्वितम् ॥
दोषघ्नमग्लानिकरमविकारि विपर्य्यये ।
समीक्ष्य दत्तं काले च भेषजं पाद उच्यते ॥
स्निग्धोऽजुगुप्सुर्ब्बलवान् युक्तो व्याधितरक्षणे ।
वैद्यवाक्यकृदश्रान्तः पादः परिचरः स्मृतः ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३४ अध्याये ॥)

चतुष्पदी, स्त्री, (चत्वारः पादा यस्याः । "संख्यासुपूर्व्वस्य ।" ५ । ४ । १४० । इति अन्तलोपे । "पादोऽन्यतरस्याम् ।" ४ । १ । ८ । इति ङीपि । "पादः पत् ।" ६ । ४ । १३० । इति पदादेशः ।) पद्यम् । इति मेदिनी । दे । ४८ ॥ चौपदी इति भाषा ॥ (यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् । १ स्तवके ।
"पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ॥")

चतुष्पाटी, स्त्री, (चतस्रः दिशः पाटयति भिनत्तीति । पाटि + अण् + स्त्रियां ङीप् ।) नदी । इति शब्दमाला ॥

चतुष्पाठी, स्त्री, चतुर्णां वेदानां पाठो यस्यां सा । छात्राध्ययनस्थानम् । चौपाठी इति भाषा ॥ इति लोके प्रसिद्धिः ॥

चतुष्पाणिः, पुं, (चत्वारः पाणयो हस्ता यस्य ।) विष्णुः । इति हारावली । ६ ॥ (चतुर्हस्तविशिष्टे, त्रि ॥)

चतुस्समं, क्ली, (चतुर्णां चन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमानां समः समभागो यत्र । यद्वा, चतुर्भिश्चन्दनादिभिः समं एकत्र सद्भावस्थानं यत्र ।) मिलितचन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमरूपम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०३ ॥ औषधविशेषः । यथा, सुखबोधे ।
"लवङ्गं सैन्धवं पथ्या यमानी च चतुस्समम् ।
आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं भेदि शोथनुत् ॥"
अन्यच्च ।
"जातीफलं त्रिदशपुष्पसमन्वितञ्च
जीरञ्च टङ्कणयुतं चरकेण चोक्तम् ।
चूर्णानि माक्षिकसितासहितानि लीढ्वा
आमातिसारमखिलं गुरु हन्ति शूलम् ॥"

चतुस्त्रिंशत्, स्त्री, चतुरधिका त्रिंशत् । चौत्रिश् इति भाषा ॥ इति ज्योतिषम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६२ । १८ ।
"चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धो-
र्वङ्क्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति ॥")

चतुस्त्रिंशज्जातकज्ञः, पुं, (चतुस्त्रिंशज्जातं जानातीति । ज्ञा + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) बुद्धभेदः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४७ ॥

चतूराजी, स्त्री, (चतुर्भिरङ्गैः राजते दीप्यते इति । राज् + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् । स्त्रियां ङीप् ।) चतुरङ्गक्रीड़ाविशेषः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

चत्वरं, क्ली, (चत्यते स्वीक्रियते इति । चत + "कृ गॄ शॄ वृ चतिभ्यः ष्वरच् ।" उणां । २ । १२१ । इति ष्वरच् ।) स्थण्डिलम् । होमार्थपरिष्कृता भूमिः । अङ्गनम् । इत्यमरः । २ । ७ । ८ ॥ उठान चाताल इति च भाषा ॥ (चतसृणां रथ्यानां सङ्गमः । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥ यथा, महाभारते । ३ । १५ । २० ।
"अनुरथ्यासु सर्व्वासु चत्वरेषु च कौरव ! ।
बलं बभूव राजेन्द्र ! प्रभूतगजवाजिमत् ॥"
नानाजनपदेभ्यः समागतानां वासस्थानम् । मठ इति भाषा ॥ यथा, कथासरित्सागरे । ६ । ४१ ।
"कृत्वा तांश्चणकान् पिष्टान् गृहीत्वा जलकुम्भिकाम् ।
अतिष्ठं चत्वरे गत्वा छायायां नगराद्बहिः ॥")

चत्वारः, त्रि, (चतुर्शब्दस्य प्रथमाविभक्तिबहुवचनेन सिद्धिस्तथात्वम् ।) चतुःसंख्या । चारि इति भाषा ॥ इति व्याकरणम् ॥ तद्वाचकानि । वेदः १ ब्रह्मास्यम् २ वर्णः ३ समुद्रः ४ हरिबाहुः ५ खर्द्दन्तिदन्तः ६ सेनाङ्गम् ७ उपायः ८ यामः ९ युगम् १० आश्रमम् ११ वृत्तपादः १२ । इति कविकल्पलता ॥ चतुःसंख्याविशिष्टे त्रि । इत्यमरः ॥

चत्वारिंशत्, स्त्री, (चत्वारो दशतः परिमाणमस्याः । "पङ्क्तिविंशतीति ।" ५ । १ । ५९ । इति निपातनात् साधुः ।) संख्याविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥ चल्लिश इति भाषा ॥ (यथा, भागवते । ४ । १ । ६० ।
"तेभ्योऽग्नयः समभवन् चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥")

चत्वालः, पुं, (चत्यते प्रार्थ्यते स्वीक्रियते होमायेति । चत + "श्याचतिम्टजेरिति ।" वालञ् न वृद्धिः ।) होमकुण्डम् । दर्भः । इति मेदिनी । ले । ८६ ॥ गर्भः । इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥

चद, ऋ ञ याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-द्विकं-सेट् ।) ऋ, अचदीत् । ञ, चदति चदते । इति दुर्गादासः ॥

चद, इ ह्लादे । दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) इ, कर्म्मणि चन्द्यते । ह्लादो हर्षः । इति दुर्गादासः ॥

चदिरः, पुं, (चन्दति दीप्यते स्वशरीरादिना इति । चदि + बाहुलकात् किरच् निपातनात् नस्य लोपः ।) हस्ती । चन्द्रः । कर्पूरम् । भुजगः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

चन, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) चनति । इति दुर्गादासः ॥

चन, म हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) म, चनयति । इति दुर्गादासः ॥

चन, व असाकल्यम् । अकार्त् स्वरम् । यथा । किञ्चन । इत्यमरभरतौ ॥ ("किमः क्यन्तात् चित्चनौ ।" इति सूत्रेण ।) प्रत्ययोऽयं विभक्त्यन्तकिम्शब्दादुत्तरे भवति । इति मुग्धबोधम् ॥

चन्च, उ इतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्त्वात् क्त्वावेट् ।) उ, चञ्चित्वा चक्त्वा । इतिर्गतिः । इति दुर्गादासः ॥

चन्दः, पुं, (चन्दयति आह्लादयति यद्वा चन्दति दीप्यते इति । चन्दि वा चन्द + पचाद्यच् ।) चन्द्रः । इति भरतधृतशब्दार्णवः ॥

चन्दकः, पुं, (चन्दयति आह्लादयति लोकानिति । चदि ह्लादे + णिच् + "ण्वुल्तृचौ ।" ३ । १ । १३३ । इति ण्वुल् ।) मत्स्यविशेषः । चाँदा इति भाषा ॥ तस्य गुणः । रुचिबलकारित्वम् । अनभिष्यन्दित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ चन्द्रकोऽपि पाठः ॥ (चन्द्रकशब्देऽस्य विवृतिर्विज्ञेया ॥)

चन्दनः, पुं, क्ली, (चन्दयति आह्लादयतीति । चदि आह्लादे + णिच् + ल्युः ।) स्वनामख्याततरुः । (यथा, गोः रामायणे । ५ । ७४ । ३ ।
"चन्दनांस्तिलकांश्चूतानशोकान् सिन्धुवारकान् ॥"
तथा च पञ्चतन्त्रे । १ । ४२ ।
"विना मलयमन्यत्र चन्दनं न प्ररोहति ॥")
तत्पर्य्यायः । गन्धसारः २ मलयजः ३ भद्रश्रीः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १३१ ॥ श्रीखण्डम् ५ महार्हम् ६ श्वेतचन्दनम् ७ गोशीर्षम् ८ तिलपर्णम् ९ मङ्गल्यम् १० मलयोद्भवम् ११ गन्धराजम् १२ सुगन्धम् १३ सर्पावासम् १४ शीतलम् १५ गन्धाढ्यम् १६ भोगिवल्लभम् १७ पाव-

नम् १८ शीतगन्धः १९। इति राजनिर्घण्टः॥ तैलपर्णिकः २० चन्द्रद्युतिः २१। इति भावप्रकाशः॥ भद्रश्रियम् २२ हितम् २३ हिमम् २४। इति रत्नमाला॥ पटीरः २५ वर्णकः २६ भद्राश्रयः २७ सेव्यः २८ रौहिणः २९। इति शब्दरत्नावली॥ याम्यः ३० पीतसारः ३१। इति जटाधरः॥ अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। शीतलत्वम्। स्वादे कियतकषायत्वम्। पित्तभ्रान्तिवमिज्वरक्रिमितृषासन्तापशान्तिकारित्वम्। वृष्यत्वम्। वक्त्ररोगनाशित्वम्। शरीरकान्तिवृद्धिकारित्वम्। लेपने कामवृद्धिकारित्वम्। अतिसौरभ्यदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ रूक्षत्वम्। तिक्तत्वम्। आह्लादनत्वम्। लघुत्वम्। श्रमशीर्षरोगविषश्लेष्मास्रदाहनाशित्वञ्च॥ *॥ श्रेष्ठचन्दनलक्षणं यथा,—

"स्वादे तिक्तं कषे पीतं छेदे रक्तं तनौ सितम्।
ग्रन्थिकोटरसंयुक्तं चन्दनं श्रेष्ठमुच्यते॥"

इति भावप्रकाशः॥

वानरविशेषः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३०५॥

चन्दनं, क्ली, (चन्द्यते आह्लाद्यते अस्मादनेन वा इति। चदि ह्लादे + णिच् + ल्युट्।) भद्रकाली। इति मेदिनी। ने। ६१॥

चन्दनगोपी, स्त्री, (चन्दनमपि गोपायति स्वगन्धादिना रक्षतीति। गुप + अण्। ततो ङीप्। यद्वा, चन्दनवद् गुप्यति दीप्यते इति। अच्।) शारिवाविशेषः। इति राजनिर्घण्टः॥

चन्दनधेनुः, स्त्री, (चन्दनेन अङ्किता धेनुः। मध्यपदलोपिकर्म्मधारयः।) पतिपुत्त्रवन्मृतनार्य्युद्देश्यकोत्सृष्टचन्दनाङ्कितसवत्सगौः। तत्प्रमाणप्रयोगौ लिख्येते।

"नत्वा शिवं चन्दनचर्च्चिताया
धेनोः प्रदाने सविधिप्रयोगम्।
रत्नाकरादेर्लिखितं विलोक्य
तनोति वाचस्पतिरग्र्यबुद्धिः॥

अथ चन्दनधेनुदानविधिः। तत्र रत्नाकरे देवलः।
जीवद्भर्त्तौं तु या नारी पुत्त्रिणी म्रियते यदि।
सवत्सामङ्कितां धेनुमाचार्य्याय प्रदापयेत्॥
पतिपुत्त्रवती नारी म्रियते याग्रतस्तयोः।
वृषं न चोत्सृजेत् पुत्त्रः पिता यावच्च जीवति॥
तथा कर्म्मोपदेशिन्यां ब्राह्मणसर्व्वस्वे च हलायुधधृतानि वचनानि। यथा स्मृतिः।
पतिपुत्त्रवती नारी म्रियते भर्त्तुरग्रतः।
चन्दनेनाङ्कितां धेनुं तस्याः स्वर्गाय कल्पयेत्॥
तथा जातूकर्णः।
धेनुं चन्दनमालिप्य यो दद्यान्मातृहेतवे।
यदि पापशतैर्युक्ता तथापि स्वर्गमाप्नुयात्॥
तथा वशिष्ठः।
न युक्तश्च वृषोत्सर्गो यावत् पितरि जीवति।
चन्दनेनाङ्कितां धेनुमाचार्य्याय प्रदापयेत्॥ *॥
चतुर्हस्तो भवेद्यूपो यज्ञवृक्षसमुद्भवः।
वर्त्तुलः शोभनः स्थूलः कर्त्तव्यो धेनुमौलिकः॥
विल्वस्य वकुलस्यैव कलौ यूपः प्रशस्यते।
अभावे वारुणेनापि यूपं कुर्य्याद्विधानतः॥
वृषोत्सर्गे तु वृषमौलिकः।
तरुणी रूपसम्पन्ना सुशीला च पयस्विनी।
न्यायार्ज्जिता गृहे जाता देया सा श्रोत्रियाय गौः॥
नदीतीरे वने गोष्ठे देवतायतनेषु च।
व्रीहिक्षेत्रे कुशक्षेत्रे राजद्वारे चतुष्पथे॥

एषु वचनेषु वृषोत्सर्गनिषेधचन्दनधेनूत्सर्गविध्योर्युगपदुपसंहारदर्शनात् वृषोत्सर्गस्थाने प्रधानतया चन्दनधेनूत्सर्गः प्रतीयते। अतोऽस्य वृषोत्सर्गकार्य्यकारित्वात् तत्फलहेतुत्वं लभ्यते। एकोद्दिष्टं न कुर्व्वीत न्यासिनाञ्चैव सर्व्वदा। अहन्येकादशे प्राप्ते पार्व्वणन्तु विधीयते॥ इति श्राद्धविवेकधृतोशनोवचने त्रिदण्डसन्न्यासिनां एकोद्दिष्टनिषेधपार्व्वणविध्योर्युगपदुपसंहारात् एकोद्दिष्टस्थाने पार्व्वणमिव। यद्वा पतिपुत्त्रवतीरूपप्रेतविशेषाधिकृतवृषं न चोत्सृजेदिति निषेधचन्दनधेनूत्सर्गविधिभ्यां प्रेतमात्राधिकृतसामान्यवृषोत्सर्गविध्यवगतफलभावनाकरणीभूतवृषकर्म्मकत्यागमनूद्य तत्कर्म्मीभूतवृषमपहाय तत्स्थाने धेनुमात्रगुणविधिर्लाघवादवगम्यते। पशुयागे सामान्यविध्यवगतापः प्रणयनीयाधिकरणीभूतचमसस्थाने गोदोहेनापः प्रणयेदिति विशेषविधिना गोदोहगुणविधिवत्। नालाभेऽपि प्रवेशिनीम्। उपोष्य द्वादशीं तत्र त्रयोदश्यान्तु पारणमित्यत्र एकादशीरूपनिमित्तस्थाने द्वादशीमात्रगुणविधिवच्च। अन्यथा धेनूत्सर्गस्य पृथक्कर्म्मत्वे फलभावना तत्करणनियोज्यानां पृथक्कल्पने गौरवं स्यात्। उक्तविधिनिषेधयोरुपसंहारवैयर्थ्यञ्च स्यात्। ततश्च करणैक्यात् फलैक्यमिति। चन्दनधेनूत्सर्गेऽपि प्रेतत्वविमुक्तिपूर्व्वकस्वर्गप्राप्तिः फलम्। एवं कपिलमन्त्रस्थपापक्षयपगमस्वर्गप्रार्थनाया अपि तथैव तात्पर्य्यम्। तथा जातूकर्णवचनस्थपापस्वर्गपदयोरपि तथैव तात्पर्य्यं बोध्यम्। भूतार्थानां विधिशेषिणामेव जैमिन्युक्तप्रामाण्येन प्रकृते सिद्धे विधिशेषित्वे लाघवात्। पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृतापि वेति कात्यायनवचनस्थपापपदस्य प्रेतत्वे एव तात्पर्य्यदर्शनाच्च। अत्र यद्यपि पतिपुत्त्रवतीत्यत्र पतिपुत्त्रवत्त्वस्य विशेष्यीभूतकर्त्रन्वयिमरणान्वयित्वेन न विशेषणत्वं किन्तूपलक्षणत्वमेव ततश्च काकवन्तो देवदत्तस्य गृहा इतिवत् कादाचित्कतद्वत्तामादायापि पतिपुत्त्रवतीतिप्रयोग उपपद्यते। तथापि अग्रतस्तयोर्भर्त्तुरग्रत इत्याभ्यां मरणकालिकी पतिपुत्त्रसत्तावगम्यते। गवां गोष्ठे इतिवत्। अथवा परार्द्धान्वयेन धेनूत्सर्गकालिकीति। नचापुष्पिता मृता काचित् तस्या धेनुर्विगर्हिता। इति कपिलवचने अपुष्पितायाः पुत्त्रकर्तृकधेनूत्सर्गनिषेधस्याप्रसक्ततया सपत्नीपुत्त्रकर्तृकधेनूत्सर्गनिषेधप्राप्तौ तद्दृष्ट्या पतिपुत्त्रवतीत्यस्य सपत्नीपुत्त्रवतीपरत्वं अवश्यं वाच्यम्। तदेकवाक्यतया पुत्त्रिणीत्यादावपि तथात्वमिति वाच्यम्। अपुष्पितेति कपिलार्द्धस्य प्रसक्तिपूर्व्वकनार्थं पतिपुत्त्रवत् निवृत्तरजस्काया धेनूत्सर्गनिषेधार्थत्वात् गत्यां सत्यां लक्षणाया बीजाभावात्। प्रतियोगिवत्ध्वंसप्रागभावयोरपि अत्यन्ताभावविरोधित्वमते तु अजातपुष्पस्त्रीपरत्वं वा भवतु तथात्वेऽपि तस्या धेनुर्व्विगर्हितेति अप्रसक्तार्थापि अपुष्पिताधेनुदाननिन्दा पतिपुत्त्रवत्याश्चन्दनधेनुदानस्तुतिपरा। यथा हरेरुत्थाने पौर्णशेषेण किन्तेन प्रतिपद्यथ यो निशीथप्रसक्तापि निन्दा एकादश्यादिपौर्णमास्यन्तपञ्चके रेवत्यन्तपादयोगविधिस्तुतिपरा। यथा वा वेदगाने यो गिरा गिरेति ब्रूयात् स आत्मानमपि गिरेत् इत्यप्रसक्तनिन्दा ऐरं कृत्वा अवगिरेदिति विधेः स्तुतिपरा। अतएव उक्तं शावरभाष्ये। न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्त्तते अपि तर्हीतरत् स्तोतुमिति। स्तुतौ हि अप्रसिद्धगुणदोषारोपणदोषाय। न चात्र काम्यस्यैव कार्त्तिक्यादिवृषोत्सर्गस्य स्थाने धेनुदानं विधीयते इति वाच्यम्। तन्मात्रपरत्वे मानाभावात्। प्रत्युत म्रियत इति वर्त्तमानार्थकविभक्त्या वर्त्तमानसामीप्येनाचिरप्रमीतोपस्थितेश्च। ये तु बह्वीनामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्त्रिणी भवेत्। सर्व्वास्तास्तेन पुत्त्रेण प्राह पुत्त्रवतीर्म्मनुरिति मनुना पुत्त्रवतीत्वाभिधानादेव पतिपुत्त्रवतीत्यत्र सपत्नीपुत्त्रवती प्रतीयते इति ब्रुवते तेऽतीवभ्रान्ताः। पुत्त्रवतीति पदस्याखण्डतया मतुपा पतिपदस्यान्वये तटस्थत्वापत्तेः॥ *॥

ननु वृषतुल्यवयो वर्णो वृषः स्याद्दक्षिणा द्विजाः।
वृषोत्सर्गे तथा पुंसां स्त्रीणां स्त्रीगौर्विशिष्यते॥

इति भविष्यसंवादाद्धेनुदानमिदं पतिपुत्त्रवत्या वृषोत्सर्गे दक्षिणादानस्य विशेषरूपम्। न तु प्रधानकर्म्मान्तरं गौरवात्। न च दक्षिणाया अङ्गत्वेन फलासङ्गतिः। यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापश्लोकं शृणोतीतिवत्तदुपपत्तेरिति चेत् न। वृषोत्सर्गदक्षिणातश्चन्दनाङ्कितधेनुदानस्य प्रकरणान्तराम्नायेन प्रकरणान्तरन्यायतः प्रधानत्वसिद्धेः। वृषोत्सर्गस्थानीयत्वेनानुवर्त्तमानशिष्टाचारात्। धेनुदानयुगनद्धवृषोत्सर्गनिषेधानामसङ्गतेः। कपिलपञ्चरात्रे चन्दनधेनुदानस्यापीति कर्त्तव्यतायां वृषरूपदक्षिणादानविधानाच्च॥ *॥

यथा कपिल उवाच।
अतः परं प्रवक्ष्यामि धेनुदानमनुत्तमम्।
पतिपुत्त्रवती नारी म्रियते भर्त्तुरग्रतः॥
चन्दनेनाङ्कितां धेनुमाचार्य्याय निवेदयेत्॥
तथा।
जीवद्भर्त्तौं तु या नारी पुत्त्रिणी म्रियते यदि।
सवत्सामङ्कितां धेनुमाचार्य्याय निवेदयेत्॥
साध्वी पतिव्रता नारी म्रियते याऽग्रतस्तयोः।
वृषं नैवोत्सृजेत् पुत्त्रो यावत् पितरि जीवति॥

मृतपुत्रा च या नारी संगृहीता तु या भवेत्।
तस्या धेनुर्न दातव्या वृषोत्सर्गो विधीयते ॥
अपुष्पिता मृता काचित्तस्या धेनुर्विगर्हिता ।
दद्याद्धेनुं सुतो ज्येष्ठः कनिष्ठो वृषमुत्सृजेत् ॥
द्वयोः सोदरयोरेको भवेत् ज्येष्ठः प्रधानतः ।
त्रयाणां द्वौ सुतौ ज्येष्ठौ चतुर्णाञ्च त्रयः स्मृताः॥
पञ्चानां सोदराणाञ्च त्रयो ज्येष्ठाः प्रकीर्त्तिताः।
ज्येष्ठेनैव तु कर्त्तव्यं धेनुदानं विधानतः ॥
हेमशृङ्गीं खुरे रूप्यैः सुशीलां वस्त्रसंयुताम् ।
कांस्योदरीं ताम्रपृष्ठां घण्टाचामरभूषिताम् ॥
प्रवालमालिकां दद्यात् कर्णयोरुभयोरपि ।
चन्दनेनाङ्कितां धेनुमाचार्य्याय निवेदयेत् ॥
गवां लोकमवाप्नोति दिवि देवैश्च मोदते ।
चन्दनेनाङ्कितां धेनुं दत्त्वा गच्छेत् सुरालयम् ॥
तावत्तिष्ठति स्वर्लोके यावदाभूतसंप्लवम् ।
न चोत्सर्गो वृषस्यात्र वत्सतर्य्यन्वितस्य च ॥
वृषोत्सर्गविधानेन कर्त्तव्यं सर्व्वकर्म्म च ।
मा नस्तोकेति मन्त्रेण दक्षे वृषाव्यसीति च ॥
धेनोश्च सक्थिदेशे तु त्रिशूलाङ्कं समालिखेत् ।
वामभागे विशेषोऽयं दक्षे चक्रं समालिखेत् ॥
तत्राप्युद्वर्त्तयेद्विद्वानाचार्य्यस्तु विधानवित् ।
ततो वै संलिखेच्चक्रं पञ्चाङ्गुलप्रमाणकम् ॥
शूलं षड़ङ्गुलं कार्य्यं दक्षे वामे यथाविधि ।
पूर्व्वाशाभिमुखीं धेनुं यजमानोत्तरामुखः ॥
मस्तकादिक्रमेणैव प्रतिमन्त्रैः प्रपूजयेत् ॥” *॥

शिरसि ओँ ब्रह्मणे नमः । ललाटे ओँ वृषभध्वजाय नमः । कर्णयोः ओम् अश्विनीकुमाराभ्यां नमः । चक्षुषोः ओँ शशिभास्कराभ्यां नमः । जिह्वायां ओँ सरस्वत्यै नमः । दन्तेषु ओँ वसुभ्यो नमः । ओष्ठयोः ओँ सन्ध्यायै नमः । ग्रीवायां ओँ नीलकण्ठाय नमः । हृदि ओँ स्कन्दाय नमः । रोमकूपेषु ओम् ऋषिभ्यो नमः । दक्षिणपार्श्वे ओँ कुवेराय नमः । वामपार्श्वे ओँ वरुणाय नमः । रोमाग्रेषु ओँ रश्मिभ्यो नमः । ऊरुषु ओँ धर्म्माय नमः । जङ्घासु ओम् अधर्म्माय नमः । श्रोणितटे ओँ पितृभ्यो नमः । खुरमध्ये ओँ गन्धर्व्वेभ्यो नमः । खुराग्रे ओम् अप्सरोभ्यो नमः । लाङ्गूले ओँ द्वादशादित्येभ्यो नमः । गोमये ओँ महालक्ष्म्यै नमः । गोमूत्रे ओँ गङ्गायै नमः । पयोधरेषु ओँ चतुःसागराय नमः ।

एवमङ्गानि संपूज्य पठेन्मन्त्रं समाहितः ।
ओम् इन्द्रस्य च त्वमिन्द्राणी विष्णोर्लक्ष्मीश्च या स्मृता ।
रुद्रस्य गौरी या देवी सा देवी वरदास्तु मे ॥
ओँ या लक्ष्मीर्लोकपालानां या च देवेष्ववस्थिता।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः पापं अपोहतु ॥
ओँ देहस्था या च रुद्राणी शङ्करस्य सदा प्रिया।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः शान्तिं प्रयच्छतु ॥
ओँ सर्व्वदेवमयी दोग्ध्री सर्व्वलोकमयी तथा।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः स्वर्गं प्रयच्छतु ॥

चन्दन

गृहीतार्घ्यश्च पाद्यञ्च उत्सृजेत्तामलङ्कृताम् ।
दीयते ब्राह्मणायैषा आचार्य्याय महात्मने ॥
एवंविशिष्टां तां धेनुं दत्त्वा तर्पणमारभेत् ।
पुच्छं गृहीत्वा पित्रादीन् वृषोत्सर्गविधानतः ॥
ऐशान्यां चालयेत् किञ्चिदाचार्य्याय च दक्षिणाम्।
वृषभञ्च ततो दद्यादाचार्य्याय गुणान्वितम् ॥
पूजयेद्ब्राह्मणांश्चैव वस्त्रमाल्यादिभिस्ततः ।
कांस्यपात्रं वस्त्रयुग्मं सुवर्णञ्च विशेषतः ॥
आचार्य्याय प्रदातव्यं ब्रह्मणे कनकं तथा ।
आगतान् पूजयेद्भक्त्या यथाशक्ति विधानतः ॥
दीनान्धकृपणादींश्च अन्नाद्यैः परितोषयेत् ॥”

इति कापिले धेनुदानप्रमाणम् ॥ * ॥

पुस्तकान्तरे पाठाधिक्यं यथा,—
“एकादशाहे प्रेतायाः षण्मासे चाब्दिके तथा।
त्रिपक्षे मासिके वापि दद्याद्गां चन्दनाङ्किताम् ॥
तथा वराहपुराणम् ।
अयने विषुवेऽष्टम्यां युगाद्यापूर्णिमासु च ।
दर्शे मन्वन्तरे चैव धेनुं दद्यात् सुपूजिताम् ॥

ननु आद्यश्राद्धे त्रिपक्षे वेत्यादिना आद्यश्राद्धकर्त्तव्यनित्यवृषोत्सर्गकालस्य परपरकालो गौणः। न वा सर्व्वे कालाः स्युः । तत्र नाद्यः त्रिपक्षादौ शिष्टाचारविरोधात्। नापि द्वितीयः त्रिपक्षादौ नित्यत्वबोधकाभावात् । वस्तुतः आद्यश्राद्धे वृषोत्सर्गस्य नित्यत्वं त्रिपक्षादौ काम्यत्वम् । आद्यश्राद्धपदं अशौचान्तद्वितीयदिनपरम् । अशौचान्ताद्द्वितीयेऽह्नीत्यादिकवाक्यत्वात् । अत्र च आद्यश्राद्धस्य विघ्नपतितत्वेन एकादशाहादौ क्रियमाणत्वे वृषोत्सर्गमपि न कुर्य्यात् । आद्यश्राद्धदिने वृषोत्सर्गाकरणे त्रिपक्षाद्यन्यतमकालेऽपि वृषोत्सर्गस्यावश्यप्रेतत्वपरीहारकत्वेन तस्य पुनः संवत्सरसाध्यसकृत्कृतस्य नित्यत्वं कल्प्यम् । एवं धेनुदानस्यापि। अतएव पूर्णसंवत्सरे मलमासपातेऽपि प्रागकृतश्चेत् कार्य्यं एव इति नवीना जगुः । एककर्तृकानेकवृषोत्सर्गोऽपि शिष्टाचार एकदिनेऽपि । तथा हि स्वर्गलोकगमनफलश्रुतेः काम्यत्वेन यो भूय आरभते तस्मिन् फले विशेष इति न्यायादविरोधः ॥ ननु नैमित्तिकत्वात् कथमावृत्तिः सकृत्कृते कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायात् । न चैकत्र क्रियाद्वयमिति वचनाच। अत्रायं विशेषः । काम्यनैमित्तिकं फलविशेषार्थं भूयः कार्य्यं नैमित्तिकमात्रं सकृदेव । किञ्च। संक्रान्त्यादिनिमित्तकश्राद्धमपि पुनः पुनः स्यात्। मैवं तत्र पितृतृप्तिरूपप्रधानफलस्य सत्त्वेन चरितार्थं इति ॥ * ॥ अत्रोक्तानि सर्व्वाण्येतानि वचनानि तिर्य्यगधिकरणन्यायमूलानि । तथा हि तिर्य्यगधिकरणे तिर्य्यक्पङ्ग्वार्षेयदेवतानामनधिकार इति यागमात्रे उक्तम् । तत्र हेतवः तिरश्चां विशिष्टान्तःकरणविरहात् पङ्गोः प्रचरणविरहात् त्वार्षेयाणां अन्धवधिरमूकानामवेक्षणश्रवणोच्चारणविरहात् साङ्गयागासामर्थ्ये तेषां यथा यागानधिकारस्तद्वत्

चन्दन

स्वपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते । इति छन्दोगपरिशिष्टे अग्निष्वात्तादन्तर्गणसूक्ता जीवत्पितृकस्तैतानन्यांश्चेतर इति कात्यायनसूत्रे च जीवत्पितृकस्य पितृतर्पणनिषेधात वृषोत्सर्गे तदङ्गभूततत्पुच्छगलितोदकतर्पणविरहात् साङ्गकरणासामर्थ्ये वृषोत्सर्गानधिकारः। अतएव द्वैतनिर्णयेऽपि । अनूचितस्त्रियां करणीभूतगर्भाधेन यागवद्वृषोत्सर्गस्य बाध उक्तो वाचस्पतिमिश्रेण । धेनुदानाङ्गतर्पणे तु प्रधानाधिकारश्रुतेः जीवत्पितृकाधिकृतविशेषविधानाच्चाधिकार एवाभ्युदयिकश्राद्धवत् जन्मास्वुपनयनाङ्गसशिखवपनवच्च। अयन्तु सामान्यशास्त्रोपजीवित्वेन निषेधः पर्य्युदास एव । स तु यदि पतिपुत्त्रवद्भिन्नाया वृषोत्सर्गं कुर्य्यादित्येव मातृस्तदा पुत्त्र इत्यादिवचनभागवैयर्थ्यं स्यात् । यदि च जीवत्पितृकभिन्नो वृषोत्सर्गं कुर्य्यात् इत्येव मातृस्तदा पूर्व्वभागवैयर्थ्यं स्यात् । यदि वा पतिपुत्त्रवत्या जीवत्पितृकपुत्त्रभिन्नो वृषोत्सर्गं कुर्य्यादिति विशिष्टरूपस्तथापि पतिपुत्त्रवत्यास्तदुभयरहितायाश्च जीवत्पितृकपौत्त्रादिना वृषोत्सर्गः स्यात् । स चायुक्त एव प्रागुक्तवचनन्यायविरोधात् । तस्मात् समुदायवचनसार्थक्याय पतिपुत्त्रवद्भिन्नाया वृषोत्सर्गं कुर्य्यात् । तथा जीवत्पितृकभिन्नो वृषोत्सर्गं कुर्य्यात् इति वचनन्यायसंवादाद्वाक्यद्वयमेव सिध्यति । प्रमाणवद्भिरवस्य सर्व्वाङ्गीकृतत्वात् । दर्शपौर्णमासयोः षट्प्राधानापूर्व्ववत् । अथवोक्तदेवलादिवचने ज्येष्ठेनैव तु कर्त्तव्यं धेनुदानं विधानत इत्यन्तकापिलसकलवचनपर्य्यालोचनया कनिष्ठपुत्त्रवतीभिन्नपतिपुत्त्रवतीतरजनस्य कापिलप्रतिप्रसूतकनिष्ठपुत्त्रभिन्नजीवत्पितृकात् अन्यो जनो वृषोत्सर्गं कुर्य्यात् । इति सामान्यत एव वृषोत्सर्गविधिः । तथा पतिपुत्त्रवत्या ज्येष्ठपुत्त्र एव चन्दनाङ्कितधेनुमुत्सृजेदिति विधिश्च सिध्यति । ततश्च पतिपुत्त्रवत्याः कनिष्ठपुत्त्रसत्त्व एव तेन तदन्यमृतपितृकेण वा वृषोत्सर्गः कार्य्यः । कनिष्ठपुत्त्राभावे तु न केनापि । एवं पत्यादिना चन्दनधेनुदानमिति । प्रतिप्रसूतकनिष्ठान्यजीवत्पितृकेण न कस्यापि वृषोत्सर्गः कार्य्य इत्यपि च पर्य्यवसितम् ॥ वस्तुतस्तु पतिपुत्त्रवत्या वृषोत्सर्गनिषेधे तत्पुत्त्रस्य जीवत्पितृकत्वेनानधिकार एव हेतुः न तु स्त्रियाः पतिसत्त्वं पुत्त्रसत्त्वं वा । मृतपुत्त्रेत्यादिप्रागुक्तकापिलवचने पतिसत्त्वे कनिष्ठपुत्त्रसत्त्वे च वृषोत्सर्गावगतेः । तत्पुत्त्रस्य पितुः सत्त्व एवानधिकारोक्त्या तन्मरणे वृषोत्सर्गावगमाच्च । न वा तदुभयसत्त्वं मिलितं उक्तन्यायावगततत्पुत्त्रस्य जीवत्पितृकत्वहेतोरेव तादृशनिषेधप्राप्तेः पतिपुत्त्रसत्त्वयोर्निषेधजहेतुत्वकल्पनानौचित्यात् तयोर्व्वाचनिकहेतुत्वे तु अदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात् सिद्धजीवत्पितृकनिषेधप्रपञ्चतया पतिपुत्त्रवत्या निषेधोपपत्तौ अधिकनिषेधकल्पने

गौरवाच्च। यस्तु जीवत्पितृकवृषोत्सर्गनिषेधे पतिपुत्रवत्याः पृथगुपसंहारः सोऽपि तस्याः पुत्रानधिकारमात्रप्रयुक्तसिद्धवृषोत्सर्गाभावभागित्वानुवादः। पूर्ब्बवाक्यावगतधेनुदानस्य वृषोत्सर्गस्थानीयत्वज्ञापनार्थ एवेति प्रागपि निरूपितम्। ततश्चोक्तवचने तिर्य्यगधिकरणन्यायप्राप्तं जीवत्पितृकस्य वृषोत्सर्गकर्त्तृत्वाभावमनूद्य सपतिकाया वृषोत्सर्गस्थाने चन्दनाङ्कितधेनूत्सर्ग एव विधीयते। एतेन वृषोत्सर्गकर्त्तरि कपिलप्रतिप्रसूतसपतिकावृषोत्सर्गकृतिमत्कनिष्ठपुत्रान्यजीवत्पितृकेतरत्वविशेषणं सपतिकाया वृषोत्सर्गस्थाने ज्येष्ठपुत्रस्यैव चन्दनाङ्कितधेनूत्सर्गमात्रञ्च लभ्यते। अतो जीवत्पितृकेण काम्यवृषोत्सर्गः पतिते प्रव्रजिते वा पितरि जीवति पितामहादिवृषोत्सर्गश्च न कार्य्यः। एवं सपतिकाया अपि पुत्रस्य कर्म्मयोग्यत्वे असत्त्वे वा पत्या कन्यादिना वा वृषोत्सर्गः कार्य्य एवेति स्थितम्। इदन्तु रत्नाकरहलायुधाचार्य्यचूड़ामणिविद्याभूषणशुभङ्करमहादेवभट्टाचार्य्यप्रभृतीनामपि सम्मतं तेषां पृथक् पृथक् पद्धतिरपि प्रचरति। क्वचिद्देशे स्मार्त्तभट्टाचार्य्यस्यापि सम्मूलपद्धतिर्दृश्यते। अतएवात्र विशेषादर्शिनामनाचारोऽनाचार एव। अत्र भविष्योक्तप्रकारस्तु वैकल्पिक एव। स्मृतिशास्त्रे विकल्पो हि आकाङ्क्षापूरणे सतीति जैमिन्युक्तेः। तत्रत्यपूजाहोमाद्यङ्गेषु विशेषमन्त्रतन्त्रोक्तेः। कापिलकल्पेन वृषोत्सर्गधर्म्मातिदेशेन विशेषोक्तनिरासाच्च॥*॥ सम्प्रति विचारितकापिलकल्पप्रयोगोऽभिधीयते यथा। गोशालादौ वितानयुक्ते प्रागुदक्प्लवनं देशं गोमयेनोपलिप्य कृतनित्यक्रिय आचान्तः कुशहस्तो द्विवासाः प्राङ्मुखः ओँ तद्विष्णोः परमं पदं इति विष्णुं स्मृत्वा नत्वा च उदङ्मुखः ओँ तत् सदित्युच्चार्य्य कुशतिलजलपूर्णताम्रपात्रमादाय विशेषानुपदेशात् मुख्यचान्द्रमासोल्लेखेन अद्यामुके मासि अमुके पक्षे अमुकतिथौ अमुकगोत्रायाः प्रेतायाः अमुकायाः अशौचान्ताद्द्वितीयेऽह्नि अमुकगोत्रायाः प्रेतायाः अमुकायाः प्रेतलोकविमुक्तत्वस्वर्गलोकगमनकामः चन्दनाङ्कितसवत्सधेनुदानकर्म्माहं करिष्यामीति संकल्पयेत्। ततस्तज्जलमैशान्यां क्षिपेत्। ततः स्वस्वरीत्या सङ्कल्पसूक्तं पठेत्। ततः प्रथमं ब्रह्मवरणम्। तत्र उत्तरामुखं ब्रह्माणमुपवेश्य तत्समीपे आसनमानीय प्राङ्मुखो यजमानः प्राञ्जलिः ओँ साधुभवानास्तां इति वदेत्। ओँ साध्वहमासे इति प्रतिवचनं दत्त्वा ब्रह्मा तदासने उपविशति। ततः कर्त्ता ओम् अर्च्चयिष्यामो भवन्तं इति वदेत्। ओम् अर्च्चयेति प्रतिवचनम्। ततो गन्धपुष्पताम्बूलवस्त्रालङ्कारैर्ब्रह्माणं संपूज्य तद्दक्षिणं जानु स्पृष्ट्वा ओम् अद्यामुकेमासि अमुकेपक्षेऽमुकतिथौ अमुकगोत्रायाः प्रेतायाः अमुकाया अशौचान्ताद्द्वितीयेऽह्नि अमुकगोत्रममुकप्रवरं श्रीअमुकदेवशर्म्माणं त्वामस्मिन् चन्दनाङ्कितधेनुदानाङ्गहोमकर्म्मणि ब्रह्मकर्म्मकरणाय गन्धादिभिरभ्यर्च्च्याहं वृणे इति ब्रह्माणं वृणुयात्। ओँ वृतोऽस्मीति प्रतिवचनम्। ओँ यथाविहितं ब्रह्म कर्म्म कुरु। ओँ यथाज्ञानं करवाणीति प्रतिवचनम्। स्वयं गानाशक्तौ ब्रह्मकर्म्म करणायेत्यत्र ब्रह्मादिकर्म्मकरणायेति वदेत्। स्वयं होमासामर्थ्ये होतारं वृणुयात्। तत्र होतृकर्म्मकरणायेति विशेषः। एवं तन्त्रधारकाचार्य्यमपि। आचार्य्यान्तराभावे ब्रह्मैवाचार्य्यत्वेनापि वरणीयः। तत्र ब्रह्माचार्य्यकर्म्मकरणायेति विशेषः। एवं प्रागुक्तवत् सदस्यवरणमपि। हस्ताङ्गुल्यादिमानन्तु याजमानिकमेव सर्व्वत्र ग्राह्यम्। ततः पुण्याहस्वस्त्यृद्धिवाचनं कृत्वा चन्दनाङ्कितधेनुदाननिमित्तकहोमीयहविरक्षयत्वकामो भारतनामोच्चारणं कुर्य्यात्। ततो यजमानो होता वा गायत्त्र्या गोमूत्रं ओँ गन्धद्वारेत्यादिना गोमयं ओम् आप्यायस्वेत्यादिना दुग्धं ओँ दधिक्राव्ण इत्यादिना दधि ओँ तेजोऽसीत्यादिना घृतं ओँ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्ब्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे इति कुशोदकञ्च शोधयित्वा गायत्त्र्या सर्व्वमेकीकृत्य तेन वेदीमभ्युक्ष्य तत्र घटान् संस्थाप्य गणेशं ग्रहान् विष्णुञ्च संपूजयेत्। ततो हस्तप्रमाणं स्थण्डिलं शर्कराङ्गारास्थिकेशतुषादिरहितं पूर्ब्बोत्तरप्लवं समं वा गोमयेनोपलिप्य तत्र स्वगृह्योक्तविधिनाग्निं संस्थाप्य स्वस्वगृह्योक्तवृषोत्सर्गपद्धतिक्रमेण कर्म्म कृत्वा प्राङ्मुखीं धेनुमग्निसमीपं नीत्वा ओँ मा नस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नोऽश्वेषु रीरिषः। वीरान्मा नो रुद्रभामिनोऽवधीर्हविष्मन्तः सदमित्त्वा हवामहे। इति मन्त्रेण धेनोर्वामसक्थिनि षडङ्गुलं त्रिशूलं चन्दनेन कुशेन लिखेत्। वीरान्मा न इति सामगानाम्। यजुषान्तु मा नो वीरानिति मन्त्रभागे पाठः। ततः ओँ वृषोह्यसि भानुना द्युमन्तं त्वा हवामहे पवमानः स्वर्द्दृशम्। इति मन्त्रेण दक्षसक्थिनि पञ्चाङ्गुलं आरहीनं चक्रञ्च तथैवाचार्य्यो लिखेत्। अस्मिन्नवसरे अग्नेरुत्तरे सवत्सधेनुमौलिकं यूपमारोपयेत्। ततः स्वस्वगृह्योक्तविधिना वृषवद्धेनुं स्नापयेत्। ततः सितवाससा जलमपनीय गन्धचन्दनपुष्पाञ्जनसिन्दूरगोरोचनाद्रव्यैः स्वर्णशृङ्गाभ्यां रूप्यसफैश्च वस्त्रेण कांस्यक्रोड़ेन ताम्रपृष्ठेन घण्टाचामराभ्याञ्च यथायोग्यं तथा कर्णयोः प्रवालमालिकाभ्याञ्च धेनुं भूषयित्वा पाद्यादिभिरभ्यर्च्च्य स्वस्वगृह्योक्तश्राव्यमन्त्रान् श्रावयित्वा च प्राङ्मुखीं धेनुं शुक्लवाससा यूपे बध्नीयात्। ततो यजमान उत्तरामुखः धेनोर्म्मस्तकादिक्रमेण तत्तन्मन्त्रैः पूजयेद्यथा। शिरसि ओँ ब्रह्मणे नमः। एवं ललाटे वृषभध्वजाय नमः। कर्णयोः अश्विनीकुमाराभ्याम्। चक्षुषोः शशिभास्कराभ्याम्। जिह्वायां सरस्वत्यै। दन्तेषु वसुभ्यः। ओष्ठयोः सन्ध्यायै। ग्रीवायां नीलकण्ठाय। हृदि स्कन्दाय। रोमकूपेषु ऋषिभ्यः। दक्षपार्श्वे कुवेराय। वामपार्श्वे वरुणाय। रोमाग्रे रश्मिभ्यः। ऊरुषु धर्म्माय। जङ्घासु अधर्म्माय। श्रोणीतटे पितृभ्यः। खुरमध्ये गन्धर्व्वेभ्यः। खुराग्रेषु अप्सरोभ्यः। लाङ्गूले द्वादशादित्येभ्यः। गोमये महालक्ष्म्यै। गोमूत्रे गङ्गायै। पयोधरेषु चतुःसागराय। एवं संपूज्य पठेत्।

ओम् इन्द्रस्य च त्वमिन्द्राणी विष्णोर्लक्ष्मीश्च या स्मृता।
रुद्रस्य देवी या गौरी सा देवी वरदास्तु मे॥
ओँ या लक्ष्मीर्लोकपालानां या च देवेष्ववस्थिता।
धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु॥
ओँ देहस्था या च रुद्राणी शङ्करस्य सदा प्रिया।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः शान्तिं प्रयच्छतु॥
ओँ सर्व्वदेवमयी दोग्ध्री सर्व्वलोकमयी तथा।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः स्वर्गं प्रयच्छतु॥

ततः ओम् आचार्य्याय नमः इत्यनेनोदङ्मुखं सम्प्रदानब्राह्मणं पाद्यादिभिः संपूज्य एवं ओँ रुद्राय नमः इति तद्देवतां संपूज्य ओँ चन्दनाङ्कितसवत्सधेनवे नमः इत्यनेन पाद्यार्घ्याचमनीयगन्धपुष्पैर्धेनुं संपूज्य संप्रोक्ष्य च ब्राह्मणहस्ते जलं दत्त्वा कुशतिलजलान्यादाय ओँ तत् सदद्यामुके मासि अमुके पक्षे अमुकतिथावमुकगोत्रायाः प्रेताया अमुकाया अशौचान्ताद्द्वितीयेऽह्नि अमुकगोत्रायाः प्रेताया अमुकायाः प्रेतलोकविमुक्तत्वस्वर्गलोकगमनकामोऽहं एतां सालङ्कारां चन्दनाङ्कितसवत्सधेनुं रुद्रदेवताकां अमुकगोत्राय श्रीअमुकदेवशर्म्मणे आचार्य्यब्राह्मणाय तुभ्यं ददानीति ब्राह्मणहस्ते जलं दद्यात्। ततः सम्प्रदानब्राह्मणः पुच्छं धृत्वा ओमित्युक्त्वा प्रतिगृह्य स्वस्तीत्युक्त्वा च सावित्रीं पठेत्। ततो धेनुरियं रुद्रदेवताकेति वदेत्। यथाशाखं कामस्तुतिञ्च पठेत्। यथा सामवेदे। ओँ क इदं कस्मा अदात् कामः कामायादात् कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामः समुद्रमाविशत् कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते॥ यजुर्व्वेदे तु। ओँ द्यौस्त्वा परिददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु कोऽदात् कस्मा अदात् कामः कामायादात् कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते तव कामशतात् भुनजामहे॥ ऋग्वेदे तु। सामगमन्त्रान्ते। ओँ वृष्टिरसि द्यौस्त्वा परिददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु। इदमधिकम्। ततो यजमानः ओँ अद्येत्यादि कृतैतत्सालङ्कारचन्दनाङ्कितसवत्सधेनुदानकर्म्मणः साङ्गतार्थं दक्षिणामिमं वृषं तन्मूल्यं वा विष्णुदैवतं अमुकगोत्राय श्रीअमुकदेवशर्म्मणे आचार्य्याय ब्राह्मणाय तुभ्यमहं ददानीत्याचार्य्याय दद्यात्। आचार्य्यस्तु ओमिति गृहीत्वा

स्वस्तीति वदेत्। ततो वृषोत्सर्गवन्मन्त्रोहेन स्वस्वगृह्योक्तशय्यादिशेषं कर्म्म समापयेत्। ततः सदस्यदक्षिणां दत्त्वा आहूतान् वस्त्रमाल्यादिभिः पूजयेत्। सामगश्चेदिदानीं ब्रह्महोत्राचार्य्यसदस्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणां वृषोत्सर्गवद्दद्यात्। अन्यवेदी तु स्वस्वगृह्योक्तरीत्या यथास्थानं दक्षिणां वृषोत्सर्गवद्दद्यात्। शूद्रस्तु यजुर्व्वेदिवत् सर्व्वं कुर्य्यात्। किन्तु मन्त्रपाठं ब्राह्मणेन कारयेत्। दीनानाथादींश्च वस्त्रान्नाद्यैस्तोषयेदिति॥”*॥ इति श्रीचन्द्रशेखरवाचस्पतिभट्टाचार्य्यविरचितः चन्दनाङ्कितधेनुदानसविधिप्रयोगः समाप्तः॥

चन्दनपुष्पं, क्ली, (चन्दनमिव सुगन्धि पुष्पं यस्य।) लवङ्गम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चन्दनशारिवा, स्त्री, (चन्दनगोपी शारिवा। शाकपार्थिवादिवत् समासः।) शारिवाविशेषः। इति राजनिर्घण्टः॥

चन्दनसारः, पुं, (चन्दनस्येव सारो यस्य।) वज्रक्षारम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चन्दना, स्त्री, (चन्दयति आह्लादयति स्वगन्धादिनेति। चदि ह्लादे+णिच्+युच्। स्त्रियां टाप्।) शारिवाविशेषः। इति राजनिर्घण्टः॥ नदीविशेषः। सा तु मधुखाल्याख्यनगरसमीपे प्रसिद्धा॥

चन्दनाचलः, पुं, (चन्दनस्य चन्दनोत्पादको वा अचलः। चन्दनाकरः पर्व्वत इत्यर्थः।) मलयपर्व्वतः। इति जटाधरः॥

चन्दनाद्रिः, पुं, (चन्दनस्य चन्दनोत्पादको वा अद्रिः पर्व्वतः।) मलयपर्व्वतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चन्दनी, स्त्री, (चन्दयति आह्लादयति जलादिदानेनेत्यर्थः। चन्दन+ङीष्) नदीविशेषः। इति मेदिनी। ने। ६०॥ (यथा, गोः रामायणे। ४। ४०। २०।
“रुचिरां कुटिलाञ्चैव चन्दनीं चापगां तथा॥”)

चन्दनीया, स्त्री, (चन्द्यते दीप्यतेऽनया। चदि+करणे अनीयर्।) गोरोचना। इति राजनिर्घण्टः॥

चन्दिरः, पुं, (चन्दन्ति हृष्यन्ति लोका येन। चदि ह्लादे+“इषिमदीदि।” उणां। १। ५१। इति किरच्।) चन्द्रः। हस्ती। इति मेदिनी। रे। १५२॥

चन्द्रं, क्ली, (चन्दति दीप्यते इति। चदि+“स्फायितञ्चीति।”उणां। २। १३। इति रक्।) स्वर्णम्। शुक्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (वृत्तविशेषः। यथा, वृत्तग्रन्थे।
“द्विजवरगणयुगमुपधाय परिकलय कर-
मथनगणयुगलमिह गन्धयुगमपि वितर।
फणिनृपतिभणितमिति चन्द्रमिदमिति शृणुत
सकलकविकुलहृदयमोदकरमवतनुत॥”)

चन्द्रः, पुं, (चन्दयति आह्लादयति चन्दति दीप्यते इति वा। चन्द+“स्फायितञ्चीति।” उणां। २। १३। इति रक्।) देवताविशेषः। चाँद इति भाषा। तत्पर्य्यायः। हिमांशुः २ चन्द्रमाः ३ इन्दुः ४ कुमुदबान्धवः ५ विधुः ६ सुधांशुः ७ शुभ्रांशुः ८ ओषधीशः ९ निशापतिः १० अब्जः ११ जैवातृकः १२ सोमः १३ ग्लौः १४ मृगाङ्कः १५ कलानिधिः १६ द्विजराजः १७ शशधरः १८ नक्षत्रेशः १९ क्षपाकरः २०। इत्यमरः। १। ३। १३—१४॥ दोषाकरः २१ निशीथिनीनाथः २२ शर्व्वरीशः २३ एणाङ्कः २४ शीतरश्मिः २५। इति ग्रन्थान्तरम्॥ समुद्रनवनीतः २६ सारसः २७ श्वेतवाहनः २८ नक्षत्रनेमिः २९ उडुपः ३० सुधासूतिः ३१ तिथिप्रणीः ३२ अमतिः ३३ चन्दिरः ३४ चित्राटीरः ३५ पक्षधरः ३६ अजः ३७ नभश्चमसः ३८ राजा ३९ रोहिणीशः ४० अत्रिनेत्रजः ४१ पक्षजः ४२ सिन्धुजन्मा ४३ दशाश्वः ४४ हरचूड़ामणिः ४५ माः ४६ तारापीड़ः ४७ निशामणिः ४८। इति जटाधरः॥ मृगलाञ्छनः ४९ दर्शविपत् ५० छायामृगधरः ५१ ग्रहनेमिः ५२ दाक्षायणीपतिः ५३ लक्ष्मीसहजः ५४ सुधाकरः ५५ सुधाधारः ५६ शीतभानुः ५७ तमोहरः ५८ तुषारकिरणः ५९ हरिः ६० हिमद्युतिः ६१ द्विजपतिः ६२ विश्वप्सा ६३ अमृतदीधितिः ६४ हरिणाङ्कः ६५ रोहिणीपतिः ६६ सिन्धुनन्दनः ६७ तमोनुत् ६८ एणतिलकः ६९ कुमुदेशः ७० क्षीरोदनन्दनः ७१ कान्तः ७२ कलावान् ७३ यामिनीपतिः ७४ सिप्रः ७५ मृगपिप्लुः ७६ सुधानिधिः ७७ तुङ्गी ७८ पक्षजन्मा ७९ चन्दः ८० अब्धिनवनीतकः ८१ पीयूषमहाः ८२ शीतमरीचिः ८३ शीतलः ८४। इति शब्दरत्नावली॥ त्रिनेत्रचूड़ामणिः ८५ अत्रिनेत्रभूः ८६ सुधाङ्गः ८७ परिज्ञाः ८८ वलक्षगुः ८९ तुङ्गीपतिः ९० यज्वनाम्पतिः ९१ पर्व्वधिः ९२ क्लेदुः ९३ जयन्तः ९४ तपसः ९५ खचमसः ९६ विकसः ९७। इति त्रिकाण्डशेषः॥ दशवाजी ९८ श्वेतवाजी ९९ अमृतसूः १०० कौमुदीपतिः १०१ कुमुदिनीपतिः १०२ भपतिः १०३ दक्षजापतिः १०४ ओषधीपतिः १०५ कलामृत् १०६ शशभृत् १०७ एणभृत् १०८ छायाभृत् १०९ अत्रिदृग्जः ११० निशारत्नम् १११ निशाकरः ११२ अमृतः ११३ श्वेतद्युतिः ११४। इति हेमचन्द्रः। २। १९॥ *॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“ब्रह्मणो मानसः पुत्त्रस्त्वत्रिर्नाम महातपाः।
स्रष्टुकामः प्रजा वत्स! तपस्तेपे सुदुश्चरम्॥
त्रीणि वर्षसहस्राणि दिव्यानीतीह नः श्रुतम्।
ऊर्द्ध्वमाचक्रमे तस्य रेतः सोमत्वमीयिवत्॥
नेत्राभ्यां तस्य सुस्राव दशधा द्योतयद्दिशः।
तं गर्भं ब्रह्मणादिष्टा दश देव्यो दधुर्दिशः॥
संगत्यैव महाराज! नैव ताः समशक्नुवन्।
यदा न धारणे शक्तास्तस्य गर्भस्य ता दिशः॥
ततस्ताभिः सहैवासौ निपपात वसुन्धराम्।
पतितं सोममालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः॥
रथमारोपयामास लोकानां हितकाम्यया।
स तेन रथमुख्येन सागरान्तां वसुन्धराम्॥
त्रिःसप्तकृत्वो द्रुहिणोऽकारयत्तं प्रदक्षिणम्।
तस्य तत्स्रावितं तेजः पृथिवीमन्वपद्यत॥
तेनौषध्यः समुद्भूता याभिः सन्धार्य्यते जगत्।
स लब्धतेजा भगवान् ब्रह्मणा वर्द्धितः स्वयम्॥”
तस्य क्षीणत्वपूर्णत्वयोः कालो यथा,—
“कृष्णाष्टमीदिनादूर्द्ध्वं यावच्छुक्लाष्टमीदिनम्।
तावत् कालं शशी क्षीणः पूर्णस्तत्रोपरि स्मृतः॥”
इत्यग्निपुराणे ज्योतिःशास्त्रम्॥
तस्य क्षयवृद्धिकारणं यथा, पाद्मे स्वर्गखण्डे।
“अश्विन्याद्यास्तु दक्षस्य उपयेमे सुता विधुः।
रोहिण्यामेव सततं बहुप्रेमा रराम ह॥
दृष्ट्वा तदितरास्ताश्च तप्ताः पितरमब्रुवन्।
अस्माकं कामदस्तात! जामाता तव रोहिणीम्।
रमयत्येव सततं तेन तप्ता वयं पितः!॥
तत् श्रुत्वा चाप्रियं दक्षः सोममाह भजस्व भोः।
प्रेम्ना समेन सर्व्वास्त्वं दुहितॄर्म्मम मानद!॥
जगृहे तद्वचो नैव सोमः सप्रेम रोहिणीम्।
तथैव रमयामास श्रुत्वा दक्षश्चुकोप ह॥
शशाप ते न भविता ह्यपत्यं मद्वचोऽतिगः।
यक्ष्मणा च परिग्रस्तो भव त्वं क्षीणरेतकः॥
अथ क्षयमिते तस्मिन् सर्व्वास्ताः सहिताः स्त्रियः।
पितरं शरणं प्राप्ताः क्षीयते नः पतिः पितः!।
न वयं तेन वर्त्तामो विना सुखनिराकृताः॥
उवाच दक्षस्ताः सर्व्वाः शापो मे नान्यथा भवेत्।
मासमध्ये पक्षमेकं वर्द्धतां स क्रमेण वै॥
क्षयं क्रमेण प्राप्नोतु पक्षमेकं व्यवस्थया।
एवं शापं वरञ्चैव ददावस्मै व्यवस्थया॥
तथैव राजते व्योम्नि क्षयवृद्धी दधद्विधुः॥”
स च गौरवर्णः वायुकोणस्त्रीवैश्यजातिसत्त्वगुणकर्कटराशिमृगशिरोनक्षत्ररौप्यलवणरसमुक्तागैरिकादिधातुसर्पाणामधिपतिः। आर्द्रभूमिचारी तपस्वी अपराह्णकाले प्रबलः श्लेष्मप्रकृतिः स्थूलो युवा शुभग्रहः शुभाभश्च। इति ताजकजातकादयः॥ अर्द्धादूनः शशी पापः। इति समयामृतम्॥ *॥ कर्पूरम्। स्वर्णम्। (यथा, ऋग्वेदे। १। १४१। १२।
“उतनः सुद्योत्मा जीराश्वो होता मन्द्रः शृण[वच्चन्द्ररथः॥”)
जलम्। काम्पिल्लः। इति मेदिनी। रे ३१॥ द्वीपविशेषः। इति शब्दमाला॥ विसर्गः। इति तन्त्रम्॥ कमनीयः। मेचकः। स तु वर्हचन्द्रकः। इति हेमचन्द्रः॥ रक्तरजतम्। तत्तु शोणमुक्ताफलम्। (योगोक्तेड़ानाड़ी। यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम्। २। ७।
“बद्धपद्मासनो योगी प्राणं चन्द्रेण पूरयेत्॥”
“चन्द्रेण चन्द्रनाड्येड़या।” इति तट्टीका॥ भ्रूमध्यभागस्थसोममण्डलम्। यथा, तत्रैव। ३। ४९।
“चन्द्रात् स्रवति यः सारः स स्यादमरवारुणी॥”
“चन्द्रात् भ्रुवोरन्तर्वामभागस्थात् सोमात्।”
तट्टीका॥)
आह्लादजनकद्रव्ये त्रि। इति भरतधृतव्याड़िः॥

चन्द्रकं, क्ली, (चन्द्र इव चन्द्रप्रभा इव कायतीति । कै+कः । वर्णसादृश्यात्तथात्वम् ।) सितमरिचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रकः, पुं, (चन्द्र इव कायति प्रकाशते इति । कै +कः ।) वर्हनेत्रम् । मयूरपुच्छेर चाँद इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मेचकः २ । इत्यमरः । २ । ५ । ३१ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । २ । ३ ।
"चन्द्रकचारुमयूरशिखण्डकमण्डलवलयित-
केशम् ॥")
नखः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मत्स्यविशेषः । चाँदा माछ इति भाषा । अस्य गुणाः । अनभिष्यन्दित्वम् । मधुरत्वम् । वलवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायः । चलत्पूर्णिमा २ चन्द्रचञ्चला ३ चन्द्रिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (मण्डलम् । यथा, माघे । ५ । ४० ।
"यां चन्द्रकैर्मदजलस्य महानदीनां
नेत्रश्रियं विकसतो विदधुर्गजेन्द्राः ॥"
"चन्द्रकैश्चन्द्राकारैर्मण्डलैर्महानदीनाम् ।" इति मल्लिनाथः ।) चन्द्रशब्दात् स्वार्थे के चन्द्रश्च ॥

चन्द्रकला, स्त्री, (चन्द्रं चन्द्राकारं सुखभागं कलयतीति । कलि+अच् टाप् च ।) द्रगड़वाद्यम् । वाचामत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (चन्द्रस्य कला ।) चन्द्रस्य षोड़शभागेषु भागः । तद्यथा,—
"पूषा यशा सुमनसा रतिः प्राप्तिस्तथा धृतिः ।
ऋद्धिः सौम्या मरीचिश्च तथा चैवांशुमालिनी ॥
अङ्गिरा शशिनी चेति छाया सम्पूर्णमण्डला ।
तुष्टिश्चैवामृता चेति कलाः सोमस्य षोड़श ॥"
आसां प्रयोजनं तिथिभेदे स्त्रीणामङ्गविशेषे स्थितस्य कामस्य प्रणवादिसविन्दुप्रत्येकस्वरयुक्तनमोऽन्ततत्तत्प्रत्येककलानामरूपैर्मन्त्रैश्चालनम् । इति कामशास्त्रम् ॥ * ॥ तन्त्रोक्ता कला यथा,
"अमृता मानदा पूषा पुष्टिस्तुष्टी रतिर्धृतिः ।
शशिनी चन्द्रिका कान्तिर्ज्योत्स्ना श्रीः प्रीति-
रङ्गदा ॥
पूर्णापूर्णामृताकामदायिन्यः शशिनः कलाः ।
आसां प्रयोजनं कलावतीदीक्षादौ पूजनम् ॥"
इति रुद्रयामलम् ॥
(चन्द्रः । यथा, कथासरित्सागरे । १ । ३६ ।
"स च दक्षमखस्तेन नाशितो मन्युना मया ।
ततो जाता हिमाद्रेस्त्वमब्धेश्चन्द्रकला यथा ॥")

चन्द्रकान्तं, क्ली, (चन्द्रवत् कान्तं कान्तिः कमनीयता अस्य ।) श्रीखण्डचन्दनम् । कैरवम् । इति रत्नमाला ॥

चन्द्रकान्तः, पुं, (चन्द्रः कान्तः प्रियो यस्य ।) कैरवम् । (चन्द्र इव कान्तः कान्तियुक्तः । चन्द्रः कान्तः अभीष्टो अधिष्ठातृदेवोऽस्येति वा ।) मणिभेदः । इति मेदिनी । ते । १६५ ॥ अस्य पर्य्यायाः । चन्द्रमणिः २ चान्द्रः ३ चन्द्रोपलः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३२ ॥ इन्दुकान्तः ५ चन्द्राश्मा ६ संज्ञवोपलः ७ शीताश्मा ८ चन्द्रिकाद्रावः ९ शशिकान्तः १० । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ८८ ।
"परीक्षका यत्र न सन्ति देशे
नार्घन्ति रत्नानि समुद्रजानि ।
आभीरदेशे किल चन्द्रकान्तं
त्रिभिर्वराटैर्विपणन्ति गोपाः ॥")
अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । स्निग्धत्वम् । असदाहग्रहालक्ष्मीनाशित्वम् । शिवप्रीतिकरत्वम् । स्वच्छत्वञ्च ॥ * ॥ तदुद्भववारिगुणाः । विमलत्वम् । लघुत्वम् । पित्तमूर्च्छापिपासादाहकासमदात्ययरोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रकान्ता, स्त्री, (चन्द्रः कान्तः प्रियो यस्याः ।) रात्रिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (चन्द्रस्य कान्ता ।) चन्द्रपत्नी च ॥

चन्द्रकालानलं, क्ली, चक्रविशेषः । यथा,—
"चन्द्रकालानलं चक्रं व्योमाकारं लिखेद्बुधः ।
चतुर्दिक्षु त्रिशूलानि मध्यभिन्नानि कारयेत् ॥
पूर्व्वत्रिशूलमध्यस्थं दिन ऋक्षादि लिख्यते ।
त्रिशूले च वह्निर्मध्ये मध्ये वह्निस्त्रिशूलके ॥
म्लुस्त्रिशूले नामर्क्षे मध्यमं षष्ठिरक्षके ।
चेमलाभजयप्रश्ना नामर्क्षे चन्द्रगर्भगे ॥
वर्ज्जनीयं प्रयत्नेन प्रथमाष्टत्रिपञ्चकम् ॥"
इति समयामृतम् ॥

चन्द्रकी, पुं, स्त्री, (चन्द्रको विद्यतेऽस्येति अच् । चन्द्रक+ङीष् ।) मयूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चन्द्रकुण्डः, पुं, (चन्द्रस्य कुण्डः चन्द्ररश्मिनिर्म्मितः कुण्डो वा । चन्द्राधिष्ठातृकः कुण्ड इत्यर्थः ।) कामरूपस्थसरोवरविशेषः । (यथा, कालिकापुराणे कामाख्यारूपनिर्णये ८१ अध्याये ।
"चन्द्ररश्मिसमुद्भूत ! चन्द्रकुण्ड ! महोदधे ! ॥")

चन्द्रकूटः, पुं, (चन्द्राख्यः कूटः पर्व्वतः । यद्वा, चन्द्रः कूटे शृङ्गे यस्य । प्रतिदिने चन्द्रप्रदक्षिणकरणादेवास्य तथात्वम् ।) कामरूपस्थपर्व्वतभेदः । यथा,—
"पूर्व्वे वायुगिरेः शैलश्चन्द्रकूट इति स्मृतः ।
त्रिकोणस्तात्रसङ्काशस्तदूर्द्ध्वे चन्द्रमण्डलम् ॥
द्वितीयवर्गस्याद्यन्तु विन्दिन्दुभ्यामलङ्कृतम् ।
चन्द्रबीजमिति प्रोक्तं तेन चन्द्रं प्रपूजयेत् ॥
अद्यापि प्रतिदर्शे तु पर्व्वतं तं निशापतिः ।
प्रदक्षिणीकरोत्येव दशभी रश्मिभिर्युतः ॥
तस्यैव पूर्व्वभागे तु सोमकुण्डाख्यं सरः ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च नरः कैवल्यमश्नुते ॥
स्वर्गादवभृतश्चन्द्रः कामाख्यासेवने यदा ।
तदा तद्रश्मिसंघातनिःसृतास्तोयराशयः ॥
तैस्तोयैर्व्वासवः कुण्डमकरोदिन्द्रचन्द्रयोः ।
मध्ये पुण्यतमस्थाने स्वयं ब्रह्मशिलोपरि ॥
चन्द्ररश्मिसमुद्भूत ! चन्द्रकुण्ड ! महोदधे ! ।
सुधास्रवण ! साह्लाद ! त्वं चन्द्र ! कलुषं हर ॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण स्नात्वा चन्द्रपाथसि ।
चन्द्रकूटं समारुह्य पूजयेद्यस्तु तं नरः ॥
अविच्छिन्ना सन्ततिस्तु सुकान्ता तस्य जायते ।
परञ्च चन्द्रभवनं भित्त्वा याति परं पदम् ॥
तीरे तु चन्द्रकूटस्य नन्दनो नाम वै गिरिः ।
तस्मिन् वसति शक्रस्तु कामाख्यासेवने रतः ॥
न्यक्षभावं समासाद्य सर्व्वदेवेश्वरो हरिः ।
सेवितुं त्रिदशेशानीं सततं वर्त्तते नरः ॥
चन्द्रकूटस्य तु गिरेर्नन्दनस्य तथा गिरेः ॥
प्रतिदर्शं तथा चन्द्रः प्रदक्षिणयति त्रिधा ॥
चन्द्रकुण्डजले स्नात्वा समारुह्याथ नन्दनम् ।
आराध्य शक्रं लोकेशं महाफलमवाप्नुयात् ॥"
इति कालिकापुराणे कामाख्यारूपनिर्णये ८१ अध्यायः ॥

चन्द्रगुप्तः, पुं, (चन्द्रेण गुप्तः रक्षितः । चन्द्रवदाह्लादजनकरूपगुणवत्त्वात्तथात्वं वा ।) राजविशेषः । (यथा, भागवते । १२ । १।११—१२ ।
"नवनन्दान् द्विजः कश्चित् प्रपन्नानुद्धरिष्यति ।
तेषामभावे जगतीं मौर्य्या भोक्ष्यन्ति वै कलौ ।
स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्येऽभिषेक्ष्यति ॥")
चित्रगुप्तः । इति केचित् ॥

चन्द्रगोलस्थाः, पुं, (चन्द्र एव गोलः चन्द्रगोलकस्थानं चन्द्रलोक इत्यर्थः । तत्र तिष्ठन्ति ये ।) दिव्यपितरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बहुवचनान्तोऽयं शब्दः ॥

चन्द्रगोलिका, स्त्री, (चन्द्रगोलः साधनत्वेनास्त्यस्याः । इति ठन् टाप् च ।) ज्योत्स्ना । इति हेमचन्द्रः । २ । २० ॥

चन्द्रचञ्चला, स्त्री, (चन्द्र इव चलज्जलस्थचन्द्रवत् चञ्चला ।) चन्द्रकमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली जटाधरश्च ॥

चन्द्रदाराः, पुं, (चन्द्रस्य दाराः पत्न्यः ।) अश्विन्यादिनक्षत्राणि । इति हलायुधः ॥ बहुवचनान्तोऽयम् ॥

चन्द्रपुष्पा, स्त्री, (चन्द्र इव पुष्पमस्याः ।) श्वेतकण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रप्रभः, पुं, (चन्द्र इव प्रभा यस्य ।) अर्हद्विशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । २७ ॥ (चन्द्रप्रभाविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । ६।२०।८ ।
"चन्द्रप्रभं श्वेतमस्यातपत्रं
सौवर्णसग्भ्राजते चोत्तमाङ्गे ॥")

चन्द्रप्रभा, स्त्री, (चन्द्रवत् प्रभा स्निग्धादिगुणवत्तास्याः ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः ॥ औषधविशेषः यथा, सुखबोधे ।
"क्रिमिरिपुदहनव्योषत्रिफलामरदारुचव्यभू-
निम्बम् ।
मागधिमूलं मुस्तं सशठीवचामाक्षिकञ्चैव ॥
लवणक्षारनिशायुगकुस्तुम्बुरुगजकणातिविषाः ।
कर्षांशकान्येव समानि कुर्य्यात्
पलाष्टकं चाश्मजतोर्विदध्यात् ।
निष्पत्रशुद्धस्य पुरस्य धीमान्
पलद्वयं लौहरजस्तथैव ॥
सिताचतुष्कं पलमत्र वंश्या
निकुम्भकुम्भत्रिसुगन्धियुक्तम् ।
चन्द्रप्रभेयं गुड़िका प्रयोज्या
चार्शांसि निर्णाशयते षड़ेव ॥
भगन्दरं पाण्डुकामलाञ्च
निर्नष्टवह्नेः कुरुते च दीप्तिम् ।

हन्त्यामयान् पित्तकफानिलोत्था-
न्नाड़ीगते मर्म्मगते व्रणे च ॥
ग्रन्थ्यर्ब्बुदे विद्रधिराजयक्ष्मणो-
र्मेहे भगाख्ये प्रबले च योज्या ।
शुक्रक्षये चाश्मरिमूत्रकृच्छ्रे
शुक्रप्रवाहेऽप्युदरामये च ॥
भक्तस्य पूर्व्वं सततं प्रयोज्या
तक्रानुपानं त्वथ मस्तुपानम् ।
आजो रसो जाङ्गलजो रसो वा
पयोऽथवा शीतजलानुपानम् ॥
बलेन नागस्तुरगो जवेन
दृष्ट्या सुपर्णः श्रवणे वराहः ॥
वलीपलितनिर्मुक्तो वृद्धोऽपि तरुणायते ॥
न पानभोज्ये परिहार्य्यमस्ति
न शीतवातातपमैथुनेषु ।
शम्भुं समभ्यर्च्य कृतप्रसादे-
नाप्ता गुड़ी चन्द्रमसः प्रसादात् ॥”
(“मृतसूताभ्रकं लौहं नागं वङ्गं समं समम् ।
एलाबीजं लवङ्गञ्च जातीकोषफलन्तथा ॥
मधूकं मधुयष्टी च धात्री च समशर्करा ।
कर्पूरं खादिरं सारं शताङ्गा कण्टकारिका ॥
अम्लवेतसतुल्यांशमम्ललोणीद्रवैर्दिनम् ।
भावयेन्मेषशृङ्ग्या च नागवल्ल्या दिनं दिनम् ॥
वटिकां वदरास्थ्याभां नाम्ना चन्द्रप्रभां पराम् ।
भक्षयेत्तीव्रमेहार्त्तः सर्व्वमेहकुलान्तकम् ॥
धात्री पटोलपत्रं वा कषायं वामृतायुतम् ।
सक्षौद्रं पाययेच्चानु सर्व्वमेहप्रशान्तये ॥”
इति चन्द्रप्रभावटी ।
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे प्रमेहाधिकारे ॥)

चन्द्रभागः, पुं, (भज्+भावे घञ् । चन्द्रस्य भागो-विभागो यत्र इति ।) पर्व्वतविशेषः । यथा,—
ऋषय ऊचुः ।
“चन्द्रभागा कथं सिन्धुस्तत्रोत्पन्ना महागिरौ ।
कीदृक् सरस्तद्द्विजेन्द्र ! बृहल्लोहितसंज्ञकम् ॥
कथं स पर्व्वतश्रेष्ठश्चन्द्रभागाह्वयोऽभवत् ।
चन्द्रभागाह्वया कस्मान्नदी जाता वृषोदका ॥
एतन्नः श्रोष्यमाणानां जायते कौतुकं महत् ।
माहात्म्यं चन्द्रभागायाः कासारस्य गिरेस्तदा ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
श्रूयतां चन्द्रभागाया उत्पत्तिर्द्विजसत्तमाः ।
युष्माभिश्चन्द्रभागस्य माहात्म्यं नामकारणम् ॥
हिमवत्गिरिसंसक्तशतयोजनविस्तृतः ।
योजनत्रय उच्छ्रायः कुन्देन्दुधवलो गिरिः ॥
तस्मिन् गिरौ पुरा वेधाश्चन्द्रं शुद्धं सुधानिधिम् ।
विभज्य कल्पयामास देवार्थं स पितामहः ॥
पित्रर्थञ्च तथा तस्य तिथिवृद्धिक्षयात्मकम् ।
कल्पयामास जगतां हिताय कमलासनः ॥
विभक्तश्चन्द्रमा यस्मात् तस्मिन् पर्व्वतसत्तमे ।
अतो देवाश्चन्द्रभागं नाम्ना चक्रुः पुरा गिरिम् ॥”
इत्यादि कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥

चन्द्रभागा, स्त्री, (चन्द्रभागः पर्व्वतविशेषः स उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः । “अर्श आदिभ्योऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ततष्टाप् । चन्द्रभागात् पर्व्वतविशेषात् जाता इति वा ।) नदीविशेषः । इत्यमरः । १ । १० । ३४ ॥ तत्पर्य्यायः । चन्द्रभागी २ चन्द्रिका ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ सा तु काश्मीरदेशे प्रसिद्धा । तस्या उत्पत्तिर्यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।
“यत्र देवसभा भूता सानौ तस्य महागिरेः ।
तत्र जाता देवनदी शीताख्या वचनाद्विधेः ॥
स्नापयित्वा यथा चन्द्रं शीतातोयैर्म्मनोहरैः ।
चन्द्रं पपुर्ब्रह्मवाक्यात् सर्व्वे ते त्रिदिवौकसः ॥
तदा शीताजलं चन्द्रस्नानयोगाच्च साम्टतम् ।
भूत्वा निपतितं तस्मिन् बृहल्लोहितसंज्ञके ॥
तद्विवृद्धं तदा तोयं तस्मिन् सरसि निर्म्मलम् ।
तद्दर्श स्वयं ब्रह्मा विवृद्धं साधु तज्जलम् ॥
तद्दर्शनाज्जलात्तस्मादुत्थिता कन्यकोत्तमा ।
चन्द्रभागेति तन्नाम विधिश्चक्रे स्वयं ततः ॥
भार्य्यार्थं सागरस्तान्तु जग्राह ब्रह्मसम्मते ।
तत्रैवाधिष्ठितं तोयं गदाग्रेण निशापतिः ॥
निर्भिद्य पश्चिमे पार्श्वे गिरिं तत्तु प्रवाहयत् ।
तत् साम्टतजलं भित्त्वा बृहल्लोहितसंज्ञकम् ॥
कासारं सागरं जातं चन्द्रभागा नदी तु सा ।
सागरोऽपि तदा भार्य्यां चन्द्रभागां महानदीम् ॥
तेन तोयप्रवाहेण निनाय भवनं स्वकम् ।
एवं तस्मिन् समुत्पन्ना चन्द्रभागाह्वया नदी ॥
चन्द्रभागे महाशैले गुणैर्गङ्गासमा सदा ।”
इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥
अस्या जलस्य गुणः । सुशीतलत्वम् । दाहपित्तवातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रभागी, स्त्री, (चन्द्रभागस्य तदाख्यया प्रसिद्धस्य पर्व्वतस्य इयम् । चन्द्रभागपर्व्वतसञ्जातत्वात्तथात्वम् । चन्द्रभाग+“तस्येदम् ।” ४ । ३ १२० ॥ इत्यण् । अत्र न वृद्धिः । ततः “बह्वादिभ्यश्च ।” ४ । १ । ४५ । इति ङीष् ।) चन्द्रभागानदी । इति शब्दरत्नावली ।

चन्द्रभूति, क्ली, (चन्द्रस्येव शुक्ला भूतिः सम्पत् कान्तिरिति यावत् यस्य । चन्द्रवत् शुभ्रदीप्तितयास्य तथात्वम् ।) रूप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रमणिः, पुं, (चन्द्रप्रियश्चन्द्रकान्त इत्यर्थः मणिः । शाकपार्थिववत् समासः ।) चन्द्रकान्तमणिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३३ ॥

चन्द्रमण्डलं, क्ली, (चन्द्रस्य मण्डलम् ।) चन्द्रविम्बम् । चन्द्रपरिवेशः ॥ (यथा, गोः रामायणे ।५।३२।४८।
“तस्याश्च विमलं वक्त्रं सुदन्तं सुगुणैर्युतम् ।
यथा राहुविनिर्मुक्तमभवच्चन्द्रमण्डलम् ॥”)

चन्द्रमाः, [स्] पुं, (चन्द्रमानन्दं मिमीते यद्वा चन्द्रं कर्पूरं सादृश्येन माति परिमातीति । मा+“ चन्द्रे मो डित् । ” उणां । ४।२२८ । इति असिः स च डित् । चन्द्रं रजतं अमृतञ्च तदिव मीयते चन्द्र इति वा मीयते इति दासीभारादिवुत्पादने हरदत्तः ।) चन्द्रः । इत्यमरः । १ । ३ । १३ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३।१६८।
“एकोपि कोपि सेव्यो यः क्षीणं क्षीणं पुनर्नवम् ।
अनुद्विग्नः करोत्येव सूर्य्यश्चन्द्रमसं यथा ॥”)

चन्द्रमौलिः, पुं, (चन्द्रः मौलौ शेखरे यस्य ।) शिवः । इति हारावली । ८ ॥ (यथा, कुमारे । ५ । ८६ ।
“अद्य प्रभृत्यवनताङ्गि ! तवास्मि दासः
क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ॥ ”)

चन्द्ररेखा, स्त्री, (चन्द्रस्य रेखा इव आकृतिर्यस्याः ।) वागुजी । इति भैषज्यरत्नावली ॥ हाकुच इति भाषा ॥ (यथा, भैषज्यरत्नावल्यां कुष्ठाधिकारे ।
“गुडुची चन्द्ररेखा च सोमराट् चक्रमर्द्दकम् ॥”
वाकुचीशब्दे विवरणमस्या ज्ञातव्यम् ॥)

चन्द्ररेणुः, पुं, (चन्द्र आह्लादको रेणुर्यत्र ।) काव्यचौरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चन्द्रलेखा, स्त्री, (चन्द्रस्य लेखा इव आकृतिर्यस्याः ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अप्सरोविशेषः । यथा, काशीखण्डे । ६ । ७ ।
“उर्व्वशी मेनका रम्भा चन्द्रलेखा तिलोत्तमा ॥”
छन्दोविशेषः । यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
“म्रौ मो यौ चेद्भवेतां सप्ताष्टकैश्चन्द्रलेखा ॥ ”)

चन्द्रलोहकं, क्ली, (चन्द्र इव शुभ्रं लोहकं धातुद्रव्यम् ।) रूप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रवंशः, पुं, (चन्द्रस्य वंशः अन्ववायः ।) चन्द्रसन्तानः । यथा । ब्रह्मणः पुत्रः अत्रिः तस्य पुत्रश्चन्द्रः तस्य बुधः तस्य वैवस्वतमनुकन्यायां इलायां भार्य्यायां पुरूरवाः स प्रतिष्ठाननगरे इदानीं विठोरसंज्ञे राजचक्रवर्त्ती आसीत् । तस्योर्व्वश्यां षट् पुत्रा आसन् तेषां आयुर्ज्येष्ठः । तस्य पुत्रो नहुषस्तस्य ययातिश्चक्रवर्त्ती । तस्य द्वे भार्य्ये वृषपर्व्वणो दानवराजस्य सुता शर्म्मिष्ठा शुक्रस्य कन्या देवयानी च । देवयान्यां ययातेर्द्वौ पुत्रौ यदुस्तुर्व्वसुश्च । शर्म्मिष्ठायां त्रयः पुत्राः द्रुह्युः अनुः पूरुश्च । तत्र यदुप्रभृतयश्चत्वारः पितुराज्ञाहेलनं कृतवन्तः पित्रा शप्ताः । ज्येष्ठपुत्रं यदुं शशाप तव वंशे राजचक्रवर्त्ती माभूत् । तुर्व्वसुद्रुह्यूनून् शशाप युष्माकं वंश्या वेदवाह्या म्लेच्छा भविष्यन्ति । पूरुस्तु पितुराज्ञया दुष्करं कर्म्म कृत्वा पितुरतिप्रिय आसीत् । ययातिः स्वमरणसमये कनिष्ठपुत्रं पूरुं राजचक्रवर्त्तिनं कृतवान् । यदवे दक्षिणस्यां दिशि किञ्चिद्राज्यखण्डं दत्तवान् । तथा द्रुह्यवे पूर्व्वस्यां दिशि, पश्चिमायां तुर्व्वसवे, उत्तरस्यां अनवे, सर्व्वान् पूरोरधीनांश्चक्रे । यदुरतीवधर्म्मशीलस्तद्वंशे द्वापरयुगस्यान्ते श्रीकृष्णोऽवतीर्णः । तच्चरितं सर्व्वशास्त्रप्रसिद्धम् ॥ (अधुना यदोर्वंश उच्यते । यदोः पुत्रः क्रोष्टा (क्रोष्टु) तस्य वृजिनिवान् तस्य आहिः तस्य उशङ्कुः तस्य चित्ररथः तस्य शशविन्दुः तस्यः पृथुकीर्त्तिः पृथुजयः पृथुदानः पृथुश्रवा इति चत्वारः पुत्राः । पृथु-

अवसः तमः तस्य उशनाः तस्य शितायुः तस्य रुक्मकवचः तस्य ज्यामघः तस्य विदर्भः तस्य क्रथः तस्य कुन्तिः तस्य वृष्णिः तस्य निवृत्तिः तस्य दशार्हः तस्य व्योमः तस्य जिमूतः तस्य विकृतिः तस्य भीमरथः तस्य मधुरथः तस्य शकुनिः तस्य करम्भिः तस्य देवमतः तस्य देवक्षेत्रः तस्य मधुः तस्य कुरुवशः तस्य अनुरथः तस्य पुरुहोत्रः तस्य अंशुः तस्य सत्वश्रुतः तस्य वृष्णिः देवावृधः अन्धकः महाभुज इति चत्वारः पुत्त्राः। तेषु वृष्णिन्यन्धकः तस्य सुमित्रः तस्य अनमित्रः तस्य वृष्टिः तस्य चित्रकः तस्य विदूरथः तस्य शूरः तस्य भजमानः तस्य शिनिः तस्य भोजः तस्य राधिकः तस्य देवमीढ़ः तस्य शूरसेनः तस्य वसुदेवः तस्य पुत्त्रो भगवान् श्रीकृष्णः ॥*॥) ययातिपुत्त्रस्य पूरोरतिविस्तीर्णो वंश उच्यते। पूरोः पुत्त्रो जनमेजयः तस्य प्रचिन्वान् तस्य प्रवीरः तस्य मनस्युः तस्य चारुपदः तस्य सुद्युः तस्य बहुगवः तस्य संयातिः तस्य अहंयातिः तस्य रौद्राश्वः तस्य ऋचेयुः तस्य रन्तिनारः तस्य सुमतिः (तंसुः) तस्य रैभ्यः (सुरोधः) तस्य दुष्मन्तश्चक्रवर्त्ती। तस्य शकुन्तलायां भार्य्यायां भरतश्चक्रवर्त्ती आसीत्। यस्त्रयस्त्रिंशच्छतमश्वमेधान् कृतवान् पञ्चाशद्राजसूयान् एवमन्यान् नानाविधान् यज्ञान् अकरोत् बहूनि धनरत्नादीनि दत्तवान् सप्तविंशतिसहस्रवत्सरान् एकच्छत्त्रं राज्यं कृतवान्। तस्य पुत्त्रो वितथः तस्य मन्युः तस्य बृहत्क्षेत्रः तस्य हस्ती येन हस्तिनापुरं निर्म्मितम्। तस्य अजमीढ़ः तस्य ऋक्षः तस्य सम्बरणः तस्य सूर्य्यकन्यायां तपत्यां कुरुः तस्य जह्नुः तस्य सुरथः तस्य विदूरथः तस्य सार्व्वभौमः तस्य जयत्सेनः तस्य राधिकः तस्य अयुतायुः तस्य ऋक्षः तस्य दिलीपः तस्य प्रतीपः तस्य देवापिः शान्तनुः वाह्लीक इति त्रयः पुत्त्राः। तत्र देवापिः कलापग्रामे योगी भूत्वा वर्त्तते। स कलौ चन्द्रवंशे लुप्ते कलेरन्ते पुनः सत्ययुगे चन्द्रवंशं भावयिष्यति ॥*॥ तत्र शान्तनू राजा अभवत् स चक्रवर्त्ती तस्य गङ्गायां भीष्मः पुत्त्रो जातः स परमधर्म्मात्मा महावीरः येन पितुर्दाशकन्याविवाहार्थं पितृराज्यं त्यक्तम्। यः स्वस्य विवाहं त्यक्त्वा ऊर्द्ध्वरेता जातः। शान्तनोर्दाशकन्यायां द्वौ पुत्त्रौ जातौ चित्राङ्गदो विचित्रवीर्य्यश्च। सत्यवत्यां कन्याकाले पराशरात् व्यासो जातः। पुनर्मुनेर्वरात् व्यासजन्मानन्तरं सा कन्यारूपाभवत्। चित्राङ्गदो युद्धे गन्धर्व्वेण हतः। विचित्रवीर्य्यस्य क्षेत्रे सत्यवत्याज्ञया व्यासः धृतराष्ट्रं पाण्डुञ्च जनयामास। धृतराष्ट्रस्यान्धस्य गान्धार्य्यां भार्य्यायां दुर्य्योधनज्येष्ठं पुत्त्रशतं बभूव। पाण्डोर्द्वेभार्य्ये कुन्ती माद्री च। स्वर्गीभूतस्य मुनेः शापात् मैथुनरहितस्य पाण्डोराज्ञया कुन्ती धर्म्माद् युधिष्ठिरं पवनाद्भीमं इन्द्रादर्ज्जुनं जनयामास। माद्री अश्विनीकुमाराभ्यां नकुलसहदेवौ जनयामास। युधिष्ठिरस्तु राजसूययाजी। अर्ज्जुनस्य सुभद्रायां भार्य्यायां अभिमन्युस्तस्य उत्तरायां भार्य्यायां परिक्षित्। युधिष्ठिरादनन्तरं कलियुगस्यारम्भे स राजासीत् चक्रवर्त्ती। तस्य जनमेजयः तस्य शतानीकः तस्य सहस्रानीकः तस्य अश्वमेधजः तस्य असीमकृष्णः तस्य नेमिचक्रः स हस्तिनानगरे नद्याहृते कौशाम्ब्यां पुर्य्यां राजासीत्। तस्य उप्तः तस्य चित्ररथः तस्य शुचिरथः तस्य वृष्टिमान् तस्य सुसेनः तस्य सुनीथः तस्य नृचक्षुः तस्य सुखीनलः तस्य परिप्लवः तस्य सुनयः तस्य मेधावी तस्य नृपञ्जयः तस्य दूर्व्वः तस्य तिमिः तस्य बृहद्रथः तस्य सुदासः तस्य शतानीकः तस्य दुर्द्दमनः तस्य महीनरः तस्य दण्डपाणिः तस्य निमिः तस्य क्षेमकः। एतत्पर्य्यन्तमस्य वंशस्य शान्तिः एते कलेः सहस्रवर्षपर्य्यन्तं स्थिताः ॥*॥ सोमवंशशाखान्तरे मगधवंश्या राजानः कलौ बहुकालं स्थिताः। अतस्ते वर्ण्यन्ते। तत्र युधिष्ठिरसमकालीनो जरासन्धसुतः सहदेवो मगधेषु राजासीत्। तस्य मार्जारिः तस्य श्रुतश्रवाः तस्य अयुतायुः तस्य निरमित्रः तस्य सुनक्षत्रः तस्य बृहत्सेनः तस्य कर्म्मजित् तस्य श्रुतञ्जयः तस्य विप्रः तस्य शुचिः तस्य क्षेमः तस्य सुव्रतः तस्य धर्म्मसूत्रः तस्य समः तस्य दृढ़सेनः तस्य सुमतिः तस्य सुबलः तस्य सुनीथः तस्य सत्यजित् तस्य विश्वजित् तस्य पुरञ्जयः एते राजानः कलेः सहस्रवत्सरपर्य्यन्तं राज्यं कृतवन्तः ॥ * ॥ ततः पुरञ्जयस्य मन्त्री शुनकः पुरञ्जयं हत्वा तस्य पुत्त्रं प्रद्योतं राजानं कृतवान्। तदारभ्य राजानो वर्णसङ्करदोषदुष्टा जाताः। प्रद्योतपुत्त्रः पालकः तस्य विशाखयूपः तस्य राजकः तस्य नन्दिवर्द्धनः। एते पञ्च अष्टत्रिंशोत्तरशतवर्षं भूमिपा आसन् ॥ * ॥ नन्दिवर्द्धनस्य पुत्त्रः शिशुनागः तस्य काकवर्णः तस्य क्षेमधर्म्मा तस्य क्षेत्रज्ञः तस्य विधिसारः तस्य अजातशत्रुः तस्य दर्भकः तस्य अजयः तस्य नन्दिवर्द्धनः तस्य महानन्दिः एते दश नृपाः षष्ट्युत्तरशतत्रयं वत्सरान् भूमिपाला आसन् ॥ * ॥ महानन्दिसुतो नन्दः शूद्रायां समुत्पन्नः राजासीत् तस्य सुमाल्यादा अष्टौ पुत्त्रा आसन्। ते शतवत्सरान् राज्यं कृतवन्तः। चाणक्यनामा कश्चिद्ब्राह्मणः नन्दं तत्पुत्त्रांश्च हत्वा मौर्य्यं चन्द्रगुप्तं राजानं कृतवान्। कलौ नन्दान्ताः क्षत्त्रियवंशाः। इति श्रीभागवतं महाभारतञ्च ॥

चन्द्रवल्लरी, स्त्री, (चदि आह्लादे+रक्। चन्द्रा आनन्ददायिका वल्लरी। सुधातुल्यमधुस्राविलतात्वम्। चन्द्रस्य वल्लरी लता इति केचित्।) सोमवल्लरी। सोमलता इति ख्याता। ब्राह्मीशाकमिति केचित्। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

चन्द्रवल्ली, स्त्री, (चन्द्र इव आनन्ददायिका वल्ली।) प्रसारणी। माधवीलता। इति राजनिर्घण्टः ॥ सोमलता च ॥ (सोमलताशब्दे गुणाद्योऽस्या ज्ञेयाः ॥)

चन्द्रवाला, स्त्री, (चन्द्रं कर्पूरमपि वलते संवृणोति स्वगन्धेन इति। वल संवरणे+अण्। ततष्टाप्।) स्थूलैला। इत्यमरः। २। ४। १२५ ॥ (पर्य्यायो ऽस्या यथा,—

"एला स्थूला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटापि च।
भद्रैला बृहदेला च चन्द्रवाला च निष्कुटिः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

चन्द्रविहङ्गमः, पुं, (चन्द्र इव शुभ्रो विहङ्गमः।) वकपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चन्द्रव्रतं, क्ली, (चन्द्राय चन्द्रलोकप्राप्तये यत् व्रतम्। यद्वा, चन्द्रस्य ह्रासवृद्धिभ्यां कृतं यद्व्रतं तत्।) चान्द्रायणम्। इति स्मृतिः ॥ (एतद्विवरणं चान्द्रायणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

चन्द्रशाला, स्त्री, (चन्द्रेण शालते शोभते इति। शाल+अच्। ततष्टाप्।) ज्योत्स्ना। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (चन्द्र इव शालते श्लाघते इति। उच्चस्थानस्थितत्वादेव तथात्वम्।) प्रासादोपरिगृहम्। तत्पर्य्यायः। शिरोगृहम् २। इति हेमचन्द्रः। ४। ६१ ॥ चन्द्रशालिका ३ वड़भी ४ कूटागारम् ५। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः। १३। ४०।

"तस्यायमन्तर्हितसौधभाजः
प्रसक्तसङ्गीतमृदङ्गघोषः।
वियद्गतः पुष्पकचन्द्रशालाः
क्षणं प्रतिश्रुन्मुखराः करोति ॥")

चन्द्रशालिका, स्त्री, (चन्द्र इव शालते इति। शाल+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्। यद्वा, चन्द्रशाला+स्वार्थे कन्।) वड़भी। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चन्द्रशूरं, क्ली, फलविशेषः। हालिम् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। चन्द्रिका २ चर्म्महन्त्री ३ पशुमेहनकारिका ४ नन्दनी ५ कारवी ६ भद्रा ७। अस्य गुणाः। हिक्कावातश्लेष्मातिसारिणां हितत्वम्। असृग्वातरोगदोषित्वम्। बलपुष्टिविवर्द्धनत्वञ्च। इति भावप्रकाशः ॥

चन्द्रशेखरः, पुं, (चन्द्रः शेखरे मौलौ यस्य। यद्वा, चदि आह्लादे+रक्। चन्द्रः आह्लादः स्वानन्दानुभवरूपपरमात्मज्योतिः शेखरे ललाटोर्द्धभागे यस्य। स्वप्रकाशात्मनां शरीरत्रयोपाधिवर्ज्जितानां योगीन्द्रपुरुषाणामपि ललाटदेशे सत्यज्ञानानन्दामृतसेतोः परब्रह्मणः स्वाभासकज्योतिर्मण्डलस्य प्रकाशमानत्वात् अन्येष्वपि चन्द्रशेखरत्वमिति चेन्न। विश्वगुरोर्महादेवादन्यत्र पूर्णतमयोगसिद्धेरप्रसिद्धेः। किञ्च महेश्वरादिशब्दवत् रूढ़िशक्तितोऽपि सर्व्वयोगीन्द्रगुरौ भगवति महेश्वरे एव चन्द्रशेखरपदस्य समन्वयेतेति पूर्व्वाचार्य्यपादाः ॥) शिवः। इत्यमरः। १।१।३२ ॥ (यथा, कुमारे। ५। ५८।

"यदा बुधैः सर्व्वगतस्त्वमुच्यसे
न वेत्सि भावस्थमिमं कथं जनम्।

इति स्वहस्तोल्लिखितस्य सुधया
रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः ॥"
चन्द्रयुक्तः शेखरः शृङ्गं यस्य ।) पर्व्वतविशेषः ।
यथा, आगमे शिववाक्यम् ।
"विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे ॥"
(तथा, महालिङ्गेश्वरतन्त्रे ।
"शम्भुनाथश्चन्द्रनाथश्चन्द्रशेखर पर्व्वते ॥")
चट्टलदेशे महापीठे भैरवविशेषः । यथा,—
"चट्टले दक्षबाहुर्म्मे भैरवश्चन्द्रशेखरः ।
व्यक्तरूपा भगवती भवानी तत्र देवता ॥
विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे ॥"
इति तन्त्रचूड़ामणौ ५१ पीठनिर्णयः ॥
करवीरपुरराजा । स च पौष्यराजपुत्त्रः । यथा,-
"अथ काले व्यतीते तु सर्व्वज्ञो वृषभध्वजः ।
तद्भाविकर्म्म ज्ञात्वैव मानुषो ह्यभवत् स्वयम् ॥
ब्रह्मणो दक्षिणाङ्गुष्ठाद्दक्षो ब्रह्मसुतोऽभवत् ।
अदितिस्तत्सुता जाता ततः पूषाह्वयोऽभवत् ॥
पूष्णः पुत्त्रोऽभवत् पौष्यः सर्व्वशास्त्रार्थपारगः ।
यस्य तुल्यो नृपो भूमौ न भूतो न भविष्यति ॥
स पुत्त्रहीनो राजाभूत् पौष्यो नृपतिसत्तमः ।
शेषे वयसि सम्प्राप्ते भार्य्याभिस्तिसृभिः सह ॥
पौष्यः परमया भक्त्या ब्रह्माणं पर्य्यतोषयत् ।
तस्य प्रसन्नो भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
तमुवाच स राजानं किमिच्छसि वदस्व मे ।
प्रसन्नोऽस्मि नृपश्रेष्ठ ! प्रदास्यामि यथेप्सितम् ॥
यदिष्टं तव जायानां तत्तद्दास्यामि साम्प्रतम् ॥
पौष्य उवाच ।
हिरण्यगर्भपुत्त्रोऽहं पुत्त्रार्थी त्वामुपास्महे ।
त्वयि प्रसन्ने पुत्त्रो मे भवेल्लक्षणसंयुतः ॥
एतदर्थं सभार्य्योऽहं भक्त्या त्वां समुपस्थितः ।
यथा मे जायते पुत्त्रस्तथा कुरु जगत्पते ! ॥
पुन्नाम्नो नरकात् पुत्त्रस्त्रायते पितरं प्रसूम् ।
अतस्तस्मादयं ब्रह्मन् ! त्वं नाशयितुमर्हसि ॥
ब्रह्मोवाच ।
शृणु पौष्य ! यथा भावी पुत्त्रस्तव कुलोद्वहः ।
तदहं ते वदाम्यद्य भार्य्याभिस्त्वं समाचर ॥
इदं फलं गृहाण त्वं मया दत्तं नृपोत्तम ! ।
अजीर्णं बहुले काले प्राप्तेऽपि सुरसं सदा ॥
फलमेतत् समादाय यावत् संवत्सरद्वयम् ।
आराधय महादेवं सुप्रसन्नो भविष्यति ॥
यथा संभाषते भर्गः फलमेतत्तथा भवान् ।
करिष्यति फलं राजन् ! भार्य्याभिस्तिसृभिः सह ॥
ततस्ते लक्षणोपेतस्तनयः कुलवर्द्धनः ।
भविष्यति च यः शास्ता चक्रवर्त्ती भविष्यति ॥
इत्युक्त्वा प्रययौ ब्रह्मा राजापि सह भीरुभिः ।
हरं यष्टुं समारेभे भक्त्या परमया युतः ॥
निराशी संयताहारः कदाचित् फलभोजनः ।
दृषद्वतीनदीतीरे फलं संस्थाप्य चाग्रतः ॥
पुष्पार्घ्यधूपदीपाद्यैर्वृषध्वजमतर्पयत् ।
स तु वर्षद्वयेऽतीते महादेवो जगत्पतिः ॥
पौष्यस्य नृपतेः सम्यक् प्रससादार्थसिद्धये ।
प्रसन्नः प्राह नृपतिं महादेवो हसन्निव ॥
उपासते किमर्थं मां तन्मे वद ददामि ते ॥
पौष्य उवाच ।
अपुत्त्रोऽहं पुत्त्रकामः पूजयामि वृषध्वज ! ।
यथाहं पुत्त्रवान् वै स्यां वृषध्वज ! तथा कुरु ॥
इति संव्यवदद्राजा भार्य्याभिः सह हर्षितः ।
प्रणम्य स्तुतिपूर्व्वेण भक्तिनम्रात्ममानसः ॥
ततः पुत्त्रार्थिनं भूपं प्रसन्नो वृषभध्वजः ।
ब्रह्मदत्तफलं हस्ते कृत्वेदं तमुवाच ह ॥
ईश्वर उवाच ।
इदं फलं ब्रह्मदत्तं विभज्य नृपते त्रिधा ।
भोजयैताः स्वजायास्त्वं प्रहृष्टः सुस्थमानसः ॥
ततः प्रवृत्ते भवत एतासु ऋतुसङ्गमे ।
आधास्यन्ति च गर्भांस्तु भार्य्यास्ते युगपन्नृप ! ॥
काले प्राप्ते च युगपत् प्रसवो योषितां तव ।
भविष्यति नृपश्रेष्ठ ! ता एवं त्वं करिष्यसि ॥
एकस्या जठरे शीर्षं भार्य्यायास्ते भविष्यति ।
अपरस्यास्तथा कुक्षौ मध्यभागो भविष्यति ॥
अधो नाभ्यास्तु यो भागः सोऽपरस्यां भविष्यति ।
ततः खण्डत्रयं भूप ! यथास्थानं पृथक् पृथक् ॥
योजयिष्यसि पश्चात्ते पुत्त्र एको भविष्यति ।
तस्य शीर्षे चन्द्ररेखा सहजा संभविष्यति ॥
तेनैव नाम्ना स ख्यातिं गमिष्यति च भूपते ! ।
इत्युक्त्वा स महादेवस्तासां गर्भान् स्वयं तदा ॥
संस्कर्त्तुं जाह्नवीतोयमात्मनः शिरसो व्यधात् ।
ततः फले स्वयं देवः प्रविवेश वृषध्वजः ॥
तत्क्षणात् तत् फलं भूतं त्रिभागं स्वयमेव हि ।
पौष्यस्तत् फलमादाय मुदितः सह भार्य्यया ॥
प्रययौ मन्दिरं हृष्टो अनुज्ञाप्य वृषध्वजम् ।
ततः समुचिते काले प्राप्ते ताभिस्तु भक्षितम् ॥
तत् फलं नृपशार्दूल ! गर्भाश्चाप्याहिताः शुभाः ।
सम्पूर्णे गर्भकाले तु गर्भेभ्यः समजायत ॥
खण्डत्रयं पृथक् राजा यथा भर्गेण भाषितम् ।
तच्च खण्डत्रयं पौष्यो यथास्थानं नियोज्य च ।
एकं पिण्डं चकाराशु तत्र पुत्त्रो व्यजायत ।
तस्य शीर्षे तदा राजन् सहजेन्दुकला शुभा ॥
विरराज यथा स्वच्छा शरत्काले कला विधोः ।
तं सर्व्वलक्षणोपेतं पीनोरस्कं सुनासिकम् ॥
सिंहग्रीवं विशालाक्षं दीर्घायतभुजं तदा ।
दृष्ट्वा पौष्योऽथ भार्य्याभिस्तिसृभिः सह संमुदम् ।
लेभे दरिद्रः शतकोषं प्राप्येव विपुलं ततः ।
तस्य नामाकरोद्राजा ब्राह्मणैः स्वैः पुरोहितैः ॥
चन्द्रशेखर इत्येवं कान्त्या चन्द्रमसः समः ।
ववृधे स महाभागः प्रत्यहं चायत्नग्यतः ॥
कलाभिरिव तेजस्वी शरदीव निशाकरः ।
एवं तिसृणामम्बानां गर्भे जातो यतो हरः ॥
अतस्त्र्यम्बकनामाभूत् प्रथितो लोकदेवयोः ।
स राजपुत्त्रः कौमारावस्थां प्राप यदा तदा ॥
सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो जिष्णोस्तुल्यो बभूव ह ।
बले वीर्य्ये प्रहरणे शास्त्रे शीले च तत्समः ॥
नान्योऽभून्नृपशार्दूल ! नो वा भूमौ भविष्यति ।
अभिषिच्याथ तं बालं कुमारं बलवत्तरम् ॥
दशपञ्चैकवर्षीयं सर्व्वराजगुणैर्युतम् ।
तिसृभिः सह भार्य्याभिर्व्वनं पौष्यो विवेश ह ॥
वृद्धोचितक्रियां कर्त्तुं राजा परमधार्म्मिकः ।
गते पितरि राजा स वनवासं महाबलः ॥
सर्व्वां क्षितिं वशे चक्रेऽमात्यैः स चन्द्रशेखरः ।
सार्व्वभौमो नृपो भूत्वा राजभिः परिवेवितः ॥
अमरैरिव देवेन्द्रो विजहार श्रिया युतः ।
एवं पौष्यसुतो भूत्वा त्र्यम्बकः प्राप्य निर्वृतिम् ॥
ब्रह्मावर्त्ताह्वये रम्ये करवीराह्वये पुरे ।
दृषद्वतीनदीतीरे राजा भूत्वा मुमोद ह ॥"
इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः ॥ *॥
(स्वनामख्यातः पण्डितविशेषः । असौ हि सिद्धपुरुषः त्रिवेणीसन्निकर्षस्थवन्द्यघाड़ाख्यग्रामे १६०० शकस्य प्रारम्भ एव वर्त्तमान आसीत् । अद्यापि तस्य सिद्धिस्थानं तत्रैव वर्त्तते । अयं नानाशास्त्रवेत्ता विशेषतो ज्योतिषशास्त्रेषु लब्धप्रतिष्ठो बभूव । एतत्संकलिता बहवो ग्रन्था अस्मद्देशेऽद्यापि प्रचरन्ति ॥ * ॥)
षोड़शध्रुवकान्तर्गतनवमध्रुवकः । तद्विवरणं ध्रुवकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ अपि च ।
"ऊनविंशतिवर्णाङ्घ्रिः सिद्धिदश्चन्द्रशेखरः ।
कथितः केन्दुके ताले भवेत् शृङ्गारवीरयोः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(वटिकौषधविशेषः ।
"सूतो गन्धकटङ्कणः सोषणः स्या-
देतैस्तुल्या शर्करा मत्स्यपित्तैः ।
भूयो भूयो भावयेत्तु त्रिवारं
वल्लो देयः शृङ्गवेरस्य वारा ॥
सम्यक् तापे वारिभक्तं सतक्रं
हन्ताकाढ्यं पथ्यमेव प्रदिष्टम् ।
अङ्गे रोगं हन्ति सामं प्रभावात्
पित्ताधिक्ये स्वङ्गि वारिप्रयोगः ॥"
इति उदकमञ्जरीरसः ॥
"अत्रैव शर्करां त्यक्त्वा शिला च यदि दीयते ।
गुणैः समो भवेदस्य नाम्ना च चन्द्रशेखरः ॥"
इति चन्द्रशेखरो रसः ॥)
चन्द्रसंज्ञः, पुं, (चन्द्रस्य संज्ञा संज्ञा यस्य ।) कर्पूरम् । इत्यमरः । २ । ६ । १३० ॥
चन्द्रसम्भवा, स्त्री, (चन्द्रः सम्भवो यस्याः ।) क्षुद्रैला । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (बुधे, पुं ॥)
चन्द्रहासं, क्ली, (चन्द्रस्येव शुक्लो हासः प्रभा यस्य ।) रौप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चन्द्रहासः, पुं, (चन्द्रस्येव शुक्लो हासो दीप्तिर्यस्य ।) खड्गः । रावणखड्गः । इति मेदिनी । गे, ५२ ॥
चन्द्रहासा, स्त्री, (चन्द्रहास + टाप् ।) गुडूची । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चन्द्रवदाह्लादकरो हासो यस्याः इति । गायत्त्रीरूपा भगवती । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४८ ।
"चन्द्रहासा चारुदात्री चकोरी चन्द्रहासिनी ॥")
वृहती । तस्याः पर्य्याया यथा,—
"क्षुद्रार्या क्षुद्रभण्टाक्यां वृहतीति निगद्यते ।
श्वेता क्षुद्रा चन्द्रहासा लक्ष्मणा क्षेत्रदूतिका ॥

गर्भदा चन्द्रभा चन्द्री चन्द्रपुष्पा प्रियङ्करी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

चन्द्रा, स्त्री, (चन्दयति आह्लादयतीति । चदि+णिच्+रक् । स्त्रियां टाप् ।) एला । वितानम् । इति शब्दरत्नावली ॥ गुडूची । इति केचित् ॥

चन्द्रातपः, पुं, (चन्द्र इव आतपति शीतलं करोति छायादानेन । आ+तप्+अच् ।) आच्छादनविशेषः । चाँदोया इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । उल्लोचः २ वितानम् ३ चन्द्रा ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (चन्द्रस्य आतपः रश्मिः ।) ज्योत्स्ना । इति हेमचन्द्रः । २ । २१ ॥ (यथा, कादम्बर्य्याम् । "चन्द्रातपमिव रसतासुपेतम् ॥")

चन्द्रापीड़ः, पुं, (चन्द्रः आपीड़े शेखरे यद्वा आपीड़ः शिरोभूषणं यस्य ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (काश्मीरस्य राजविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ४५ ।
"राजचूड़ामणिः श्रीमांश्चन्द्रापीड़स्ततोऽभवत् ।
पीड़ितेन्दुत्विषा कीर्त्त्या कवेः पीड़ाञ्चकार यः॥"
कादम्बरीवर्णितनायकविशेषः । स तु राज्ञस्तारापीड़स्य पुत्त्रः । यथा, कादम्बर्य्याम् । १३७ । "अतिक्रान्ते च षष्ठीजागरे प्राप्ते दशमेऽहनि पुण्ये मुहूर्त्ते गाः सुवर्णञ्च कोटिशो ब्राह्मणसात् कृत्वा 'मातुरस्य मया परिपूर्णमण्डलश्चन्द्रः स्वप्ने मुखकमलमाविशन् दृष्टः' इति स्वप्नानुरूपमेव राजा सूनोश्चन्द्रापीड़ इति नाम चकार ।" अयं हि एकदा म्टगयां गच्छन् किन्नरमिथुनमनुधावन् हिमालयशिखरमधिरुह्य अच्छोदसरोवरसमीपं गतवान् । तत्रस्थञ्च महाश्वेतां गन्धर्व्वकुमारीमवलोक्य तन्मुखात् तस्याः सर्व्ववृत्तान्तमाकर्ण्य च तया सह गन्धर्व्वलोकं गतवान् । तत्र गत एव गन्धर्व्वराजस्य चित्ररथस्य कादम्बरीं नाम कन्यां ददर्श । दृष्ट्वा च तां कन्दर्पवाणपीड़ितो बभूव । ततोऽतिकष्टेन तस्मात् स्थानात् प्रत्यागत्य स्वसहचरं वैशम्पायनं स्कन्धावाररक्षकत्वेन परिकल्प्य पित्राहूतः स्वभवनमाजगाम । अथ गच्छति काले वैशम्पायनानयनाय गतोऽसौ चिरबन्धोर्वैशम्पायनस्य म्टत्युवार्त्तामाकलय्य छिन्नतरुरिव भूतले पतित्वा महाश्वेतासन्निकर्ष एव विदीर्णहृदयो गतासुराशीत् । ततो दैवादेशेन रक्षितशरीरोऽसौ पुनर्जीवितश्च कादम्बरीं परिणीतवान् । इत्येवातीवाश्चर्य्यजनिका कथा कादम्बरीग्रन्थत एव विशेषतो विज्ञेया ॥)

चन्द्रावली, स्त्री, गोपीविशेषः । सा तु चन्द्रभानुकन्या व्रजे श्रीकृष्णस्य नित्यप्रिया राधातुल्या । यथा, उज्ज्वलनीलमणौ ।
"राधाचन्द्रावलीमुख्याः प्रोक्ता नित्यप्रिया व्रजे ।
कृष्णवन्नित्यसौन्दर्य्यवैदग्ध्यादिगुणाश्रयाः ॥"

चन्द्रिका, स्त्री, (चन्द्र आश्रयत्वेनास्त्यस्याः । "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) ज्योत्स्ना । इत्यमरः । १ । ३ । १६ ॥ (यथा, रघुः । १६ । ३६ ।
"अल्पभुक्त सुरतश्रमापहां
मेघमुक्तविशदां स चन्द्रिकाम् ॥")
स्थूलैला । चन्द्रकमत्स्यः । चन्द्रभागानदी । इति शब्दरत्नावली ॥ कर्णस्फोटा । मल्लिका । श्वेतकण्टकारी । मेथिका । सूक्ष्मैला । इति राजनिर्घण्टः ॥ चन्द्रशूरम् । इति भावप्रकाशः ॥ (पीठस्थदेवीविशेषः । सा तु हरिश्चन्द्रे विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६७ ।
"सह्याद्रावेकवीरा तु हरिश्चन्द्रे तु चन्द्रिका ॥"
छन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"ननततगुरुभिश्चन्द्रिकाऽश्वर्त्तुभिः ॥"
वासपुष्पा । अस्याः पर्य्याया यथा,—
"चन्द्रिका चर्म्महन्त्री च पशुमेहनकारिका ।
नन्दिनी कारवी भद्रा वासपुष्पा सुवासरा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

चन्द्रिकाद्रावः, पुं, (चन्द्रिकया द्रावो द्रवणं यस्य ।) चन्द्रकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रिकापायी, [न्] पुं स्त्री, (चन्द्रिकां ज्योत्स्नां पिबतीति । पा+णिनिः ।) चकोरपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रिकाम्बुजं, क्ली, (चन्द्रिका इव शुभ्रं अम्बुजम् ।) सितोत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रिलः, पुं, (चन्द्रो विद्यतेऽस्य । चन्द्र+बाहुलकात् अस्त्यर्थे इलच् ।) शिवः । नापितः । वास्तूकम् । इति मेदिनी । ले, ८६ ॥

चन्द्री, स्त्री, (चन्दयति आह्लादयतीति । चदि+णिच्+रक् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रेष्टा, स्त्री, (चन्द्रः इष्टः प्रियो यस्याः । निष्ठायाः परनिपातः ।) उत्पलिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रोदयः, पुं, (चन्द्रस्य उदयः ।) आकाशे चन्द्रस्य प्रकाशः । स च यद्दिने सार्द्धप्रहरद्वयव्यापिनी या तिथिस्तत्तिथ्यनुसारेण भवति । तस्य प्रमाणं यथा, पुराणसमुच्चये ।
"गवां क्रीड़ादिने यत्र रात्रौ दृश्येत चन्द्रमाः ।
सोमो राजा पशून् हन्ति सुरभीपूजकांस्तथा ॥
तदुदयसम्भावनञ्च निर्णयाम्टते निर्णीतम् ।
प्रतिपद्यापराह्णिकत्रिमुहूर्त्तव्यापिन्यां द्वितीयायां चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते । तदुक्तमग्न्याधानविषये वृद्धशातातपेन ।
द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी ।
अग्न्याधानं चतुर्द्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति ॥
अपराह्णश्च पञ्चधाविभक्तस्याह्नश्चतुर्थो भागः । ततश्च यत्र प्रतिपदि षण्मुहूर्त्तव्यापिनी द्वितीया तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति ।" इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥ (चन्द्रस्य वस्त्रखण्डादिरचितचन्द्राकृतेरातपो यत्र ।) चन्द्रातपः । औषधविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।३।३४५॥ स तु मकरध्वजाख्यरससिन्दूरम् । यथा,—
"पलं म्टदु स्वर्णदलं रसेन्द्रं
पलाष्टकं षोड़श गन्धकस्य ।
शोणैः सुकार्पासभवैः प्रसूनैः
सर्व्वं विमर्द्याथ कुमारिकाद्भिः ॥
तत्काचकुम्भे निहितं सुगाढ़े
म्टत्कर्पटैस्तद्दिवसत्रयञ्च ।
पचेत् क्रमाग्नौ सितकाख्ययन्त्रे
ततो रजः पल्लवरागरम्यम् ॥
निगृह्य चैतस्य पलं पलानि
चत्वारि कर्पूररजस्तथैव ।
जातीफलं सोषणमिन्दुपुष्पं
कस्तूरिकाया इह शाण एकः ॥ * ॥
चन्द्रोदयोऽयं कथितस्तु माषो
भुक्तोऽहिवल्लीदलमध्यवर्त्ती ।
मदोद्धतानां प्रमदाशतानां
गर्व्वाधिकत्वं श्लथयत्यकाण्डे ॥
घृतं घनीभूतमतीव दुग्धं
म्टदूनि मांसानि समस्तकानि ।
माषान्नपिष्टानि भवन्ति पथ्या-
न्यानन्ददायीन्यपराणि चात्र ॥ * ॥
वलीपलितनाशनस्तनुभृतां वयःस्तम्भनः
समस्तगदखण्डनः प्रचुररोगपञ्चाननः ।
गृहेषु रसराड़यं भवति यस्य चन्द्रोदयः
स पञ्चशरदर्पितो म्टगदृशां भवेद्वल्लभः ॥"
इति सारकौमुदी सुखबोधश्च ॥

चन्द्रोदया, स्त्री, (चदि आह्लादे+भावे रक् । चन्द्रस्य दर्शनादिजन्यानन्दस्य उदयो यस्याः । नेत्ररोगस्यौषधविशेषः । यथाह चक्रपाणिदत्तः ।
"हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च ।
विभीतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्म्मनःशिला ॥
सर्व्वमेतत् समं कृत्वा छागीक्षीरेण पेषयेत् ।
नाशयेत्तिमिरं कण्डुं पटलान्यर्व्वुदानि च ॥
अधिकानि च मांसानि यश्च रात्रौ न पश्यति ।
अपि द्विवार्षिकं पुष्पं मासेनैकेन साधयेत् ।
वर्त्तिश्चन्द्रोदया नाम्ना तथा दृष्टिप्रसादनी ॥")

चन्द्रोपलः, पुं, (चन्द्रप्रभोद्भासित उपलः प्रस्तरः ।) चन्द्रकान्तमणिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३३ ॥

चप, सान्त्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) सान्त्वः प्रियवचनं उपशमो वा । चपति पुत्त्रं माता । इति दुर्गादासः ॥

चप, क म कल्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) कल्कः चूर्णीकरणम् । क म, चपयति तण्डुलं शिला । इति दुर्गादासः ॥

चपटः, पुं, (चप+घञर्थे कः । चपः सान्त्वना चूर्णीकरणं वा तस्मै अटति गच्छतीति । अट+पचाद्यच् । ततः शकन्ध्वादिवत् साधुः ।) चपेटः । इत्यमरटीका ॥ चड़ इति भाषा ॥

चपलं, क्ली, (चपं सान्त्वनं लाति प्राप्नोतीति । ला+"आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) शीघ्रम् । इति मेदिनी । ले, ८८ ॥ चणिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

चपलः, पुं, (चोपति मन्दं मन्दं गच्छतीति । चुप मन्दायां गतौ+"चुपेरच्चोपधायाः ।" उणां । १ । १११ । इति कलः धातोरुकारस्य अकारा-

देशश्च ।) पारदः । (अस्य पर्य्याया यथा,—
"पारदो रसधातुश्च रसेन्द्रश्च महारसः ।
चपलः शिववीर्य्यञ्च रसः सूतः शिवाह्वयः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) मीनः । चोरकः । प्रस्तरविशेषः । इति मेदिनी । ले, ८७ ॥ चवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मूषिकविशेषः । यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ६ अध्याये ।
"पूर्व्वमुक्ताः शुक्रविषा मूषिका ये समासतः ।
नामलक्षणभैषज्यैरष्टादश निबोध तान् ॥"
"कुलिङ्गश्चाजितश्चैव चपलः कपिलस्तथा ॥"
एतस्य दंशनेन यल्लक्षणं भवति तदुपशमनाय च यदौषधं तद्यथा तत्रैव,—
"चपलेन भवेच्छर्द्दिर्मूर्च्छा च सह तृष्णया ।
सभद्रकाष्ठां सजटां क्षौद्रेण त्रिफलां लिहेत् ॥")

चपलः, त्रि, (चोपति मन्दं मन्दं गच्छतीति । चुप + कलः । धातोरुकारस्याकारादेशश्च ।) तरलः । चञ्चलः । इति मेदिनी । ले, ८८ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ५३० ।
"विचरति परितः कृष्णे राधायां रागचपल-
नयनायाम् ।
दशदिग्विधविशुद्धं विशिखं विदधाति विषमेषुः ॥")
दोषमनिश्चित्य वधबन्धनादेः कर्त्ता । तत्पर्य्यायः । चिकुरः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥ विकलः । इति शब्दरत्नावली ॥

चपला, स्त्री, (चपल + टाप् ।) लक्ष्मीः । (यथा, माघे । ९ । १६ ।
"निलयः श्रियः सततमेतदिति
प्रथितं यदेव जलजन्म तया ।
दिवसात्ययात्तदपि मुक्तमहो
चपलाजनं प्रति न चोद्यमदः ॥"
"चपला चापलवती स्त्री कमला च ॥" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) विद्युत् । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । १७९ ।
"किं पुच्छि ! गगनशैलभ्रमेण नवनीरदेषु निद्रासि ।
अनुभव चपलाविलासितगर्ज्जितदेशान्तर-
भ्रान्तीः ॥")
पुंश्चली । पिप्पली । इति मेदिनी । ले, ८८ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"पिप्पली मागधी कृष्णा वैदेही चपला कणा ।
उपकुल्योषणा शौण्डी कोला स्यात्तीक्ष्णतण्डुला ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) जिह्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ विजया । मदिरा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (आर्य्याछन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा, वृत्तरत्नाकरे २ अध्याये ।
"उभयार्द्धयोर्जकारौ द्वितीयतुर्य्यौ गमध्यगौ
यस्याः ।
चपलेति नाम तस्याः प्रकीर्त्तितं नागराजेन ॥")

चपेटः, पुं, (चप + घञर्थे कः । चपः सान्त्वना चूर्णीकरणं वा तस्मै एटति गच्छतीति । इट गतौ + अच् ।) विस्तृताङ्गुलिपाणिः । चड़ इति चापड़ इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रतलः २ प्रहस्तः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ८४ ॥

चपेटी, स्त्री, भाद्रशुक्लषष्ठी । यथा, भाद्रशुक्लषष्ठ्यां अक्षयफलप्राप्तिकामः स्नानादिकं कुर्य्यात् । सन्तानकामा जलसमीपे षष्ठीं पूजयेत् । षष्ठ्यै नमः इति अरण्यषष्ठीपूजावत् । चापड़ाषष्ठीयम् । इति कृत्यचन्द्रिकाव्याख्या ॥ * ॥ अन्यच्च ।
"प्रसूत्या द्वादशे मासि सम्पन्यापत्यवृद्धये ।
सुते जाते तथा षष्ठ्यां षष्ठी द्वादशरूपिणी ॥
वैशाखे चान्दनी षष्ठी ज्यैष्ठे चारण्यसंज्ञिता ।
आषाढ़े कार्द्दमी ज्ञेया श्रावणे लुण्ठनी मता ॥
भाद्रे चपेटी विख्याता दुर्गाख्याश्वयुजे तथा ।
नाड़ाख्या कार्त्तिके मासि मार्गे मूलकरूपिणी ॥
पौषे मास्यन्नरूपा च शीतला तपसि स्मृता ।
गोरूपिणी फाल्गुने च चैत्रेऽशोका प्रकीर्त्तिता ॥"
इति स्कन्दपुराणम् ॥
मन्थानषष्ठी इति केचित् ॥

चम, उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) चमति । उ, चमित्वा चान्त्वा । इति दुर्गादासः ॥

चम, न र उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) न, चम्नोति । र वैदिकः । उ, चमित्वा चान्त्वा । इति दुर्गादासः ॥

चमत्कारः, पुं, (चमत्करोतीति । कृ + अण् ।) अपामार्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ (चमत् + कृ + भावे घञ् ।) चित्तविस्ताररूपः । तत्पर्य्यायः । विस्मयः २ । इति साहित्यदर्पणम् ॥ डमरुः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लोकातीतार्थाकलनेन किमेतदिति ज्ञानधाराजनने चित्तस्य दीर्घप्रायत्वं चित्तविस्तारः । दृष्टहेतुभ्योऽसम्भविलक्षणेन हेत्वन्तरानुसन्धाने मनोव्यापार एव चित्तविस्तार इत्यपरे । इति साहित्यदर्पणटीका ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २२ । २५७ ।
"एवं सकलजगत्त्रयहृदयचमत्कारकारि-
चरितानाम् ।
स्वयमनुधावन्ति सदा कल्याणपरम्पराः पदवीम् ॥")

चमरं, क्ली, (चमरस्येदम् । चमर + अण् । अत्र न वृद्धिः ।) चामरम् । इति मेदिनी । रे, १५२ ॥

चमरः, पुं, (चमति भक्षयतीति । चम + "अर्त्ति-कमिभ्रमिचमीति ।" उणां । ३ । १३२ । इति अरच् ।) चमरगौः । तत्पर्य्यायः । व्यजनी २ वन्यः ३ धेनुगः ४ वालधिप्रियः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, हेः रामायणे । २९ । ३ ।
"चमराः सृमराश्चैव ये चान्ये वनचारिणः ॥")

चमरपुच्छः, पुं, (चमरस्य पुच्छ इव पुच्छो यस्य ।) कोकड़ः । स तु विलेशयभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चामरे क्ली च ॥

चमरिकः, पुं, (चमरमिव केशरोऽस्त्यस्य । "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) कोविदारवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २२ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ।
"कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः ।
कुण्डलीताम्रपुष्पश्च सन्तकः स्वल्पकेशरी ॥")

चमरी, स्त्री, (चमरस्य स्त्रीजातिः । चमर + स्त्रियां ङीष् ।) चमरगवी । तत्पर्य्यायः । दीर्घवाला २ गिरिप्रिया ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, कुमारे । १ । १३ ।
"यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं
कुर्व्वन्ति वालव्यजनैश्चमर्य्यः ॥")
मञ्जरी । इति मेदिनी । रे, १५२ ॥

चमसः, पुं, क्ली, (चम्यते भक्ष्यते पीयते इति यावत् सोमोऽस्मिन्निति । चमु भक्षणे + "अत्यविचमीति ।" उणां । ३ । ११७ । इति असच् ।) यज्ञपात्रभेदः । इति मेदिनी । से, २१ ॥ चमच् इति भाषा ॥ (एतल्लक्षणादिकमुक्तं यथा,—
"चमसानां तु वक्ष्यामि दण्डाः स्युश्चतुरङ्गुलाः ।
त्र्यङ्गुलस्तु भवेत् स्कन्धो विस्तारश्चतुरङ्गुलः ॥
विकङ्कतमयाः श्लक्ष्णार्वाग्विलाश्चमसाः स्मृताः ।
अन्येभ्यो वापि वा कार्य्यास्तेषां दण्डेषु लक्षणम् ॥
होतुर्मण्डल एव स्यात् ब्रह्मणश्चतुरस्रकः ।
उद्गातणाञ्च त्र्यस्रिः स्याद् याजमानः पृथुः
स्मृतः ॥
प्रशास्तुरवतष्टः स्याद्युक्तोष्ठो ब्रह्मशंसिनः ।
पोतुरग्रे विशाखी स्यान्नेष्टुः स्याद्विगृहीतकः ॥
अच्छावाकस्य रास्नाव आग्नीध्रस्य मयूखकः ।
इत्येते चमसाः प्रोक्ता ऋत्विजां यज्ञकर्म्मणि ।
पलाशाद्वा वटाद्वान्यवृक्षाद्वा चमसाः स्मृताः ॥")

चमसः, पुं, (चम्यते भक्ष्यते इति । चम + असच् ।) पर्पटः । पिष्टभेदः । लड्डुकः । इत्यजयपालः ॥ (ऋषभदेवस्य पुत्राणामन्यतमः । यथा, भागवते । ५ । ४ । ११ ।
"कविर्हविरन्तरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः ।
आविर्होत्रोऽथ द्रुमिलश्चमसः करभाजनः ॥
एते भागवतधर्म्मदर्शना नव महाभागवताः ॥")

चमसी, स्त्री, (चमस + गौरादित्वात् ङीष् ।) मुद्गमसूरादिपिष्टम् । काष्ठरचितं यज्ञपात्रमित्यन्ये । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥
"चूर्णं यच्छुष्कमाषाणां चमसी सा विधीयते ।"
इति भावप्रकाशः ॥

चमूः, स्त्री, (चमति भक्षयति शत्रून् नाशयतीत्यर्थः । चम + "कृषिचमितनीति ।" उणां । १ । ८० । इति ऊः ।) सेनामात्रम् । (यथा, गीतायाम् । १ । ३ ।
"पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य्य ! महतीं चमूम् ॥")
सेनाविशेषः । तत्र ७२९ हस्तिनः ७२९ रथाः २१८७ अश्वाः ३६४५ पदातयः । समुदायेन ७२९० द्विशतनवत्यधिकसप्तसहस्रम् । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥

चमूरुः, पुं, स्त्री, (चमतीति । चम + "खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ ।" उणां । ४ । ९० । इति ऊरः । पृषोदरादित्वात् अत उत्वञ्च ।) हरिणविशेषः । इत्यमरः । २ । ५ । ९ ॥ (यथा, माघे । १ । ८ ।
"चकासतं चारुचमूरुचर्म्मणा
कुथेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम् ॥")

चम्पः, पुं, (चम्पतीति । चम्प + अच् ।) कोविदारवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

चम्पकं, क्ली, (चम्पति सद्गन्धं गच्छतीति । चम्प + खुल् ।) कदलीफलविशेषः । चाँपा कला इति भाषा । अस्य गुणाः । वातपित्तनाशित्वम् । गुरुत्वम् । वीर्य्यकारित्वम् । अतिशीतत्वम् । रसे पाके मधुरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (चम्पकस्य इदम् । चम्पक + अण् । ततोऽणो लुक् ।) चम्पक-पुष्पम् ॥ (सांख्यशास्त्रोक्तसिद्धिभेदः । यथा,— "न्यायेन स्वयं परीक्षितमप्यर्थं तावन्न श्रद्दधते यावद्गुरुशिष्यसब्रह्मचारिभिः सह न संवाद्यते । अतः सुहृदां गुरुशिष्यसब्रह्मचारिणां संवाद-कानां प्राप्तिः सुहृत्प्राप्तिः सा सिद्धिस्तुर्थी चम्पकमुच्यते ॥")

चम्पकः, पुं, (चम्पयति सद्गन्धादिकं गच्छतीति । चम्प + खुल् ।) वृक्षविशेषः । चाँपा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । चाम्पेयः २ हेमपुष्पकः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ६३ ॥ स्वर्णपुष्पः ४ शीतल-च्छदः ५ सुभगः ६ भृङ्गमोही ७ शीतलः ८ भ्रमरातिथिः ९ सुरभिः १० दीपपुष्पः ११ स्थिर-गन्धः १२ अतिगन्धकः १३ स्थिरपुष्पः १४ हेम-पुष्पः १५ पीतपुष्पः १६ हेमाङ्गः १७ सुकुमारः १८ वनदीपः १९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शिशिरत्वम् । दाहकुष्ठकण्डूव्रण-नाशित्वम् । गुणाढ्यो राजचम्पकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कषायत्वम् । मधुरत्वम् । विष-क्रिमिकृच्छ्रकफवातास्रपित्तनाशित्वञ्च । इति भाव-प्रकाशः ॥ पनसफलकोषैकदेशावयवश्च ॥

चम्पककलिका, स्त्री, (चम्पकस्य कलिका कोरकः ।) चम्पककोरकः । तत्पर्य्यायः । गन्धफली २ बहु-गन्धा ३ गन्धमोदिनी ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

चम्पकचतुर्द्दशी, स्त्री, (चम्पकसाध्या चतुर्द्दशी । अस्यां चम्पकैः शिवपूजनात् शिवलोकप्राप्ति-स्तथात्वम् ।) ज्यैष्ठशुक्लचतुर्द्दशी । यथा, ज्यैष्ठ-माससुपक्रम्य मत्स्यसूक्ते ४५ पटले ।
"चतुर्द्दश्याञ्च शुक्लायां चम्पकैः पूजयेत् शिवम् ।
अयुतैर्वा सहस्रैर्वा शतैर्वा परमेश्वरि ! ॥
पायसञ्च बलिं दद्यात् ततो नक्तं चरेद्व्रती ।
वृषस्येन विशेषेण न भूयो जायते भुवि ॥
त्रिसन्ध्यञ्चम्पकैश्च सहस्रं जुहुयान्निशि ।
चयषष्ठिज्वरान् हन्ति त्वला शेहाणि यानि च ॥
चम्पकचतुर्द्दशी ख्याता पूजयेद्वा सदाशिवम् ।
दशजन्मकृतं पापमर्च्चनादेव नश्यति ॥"
अन्यच्च ।
"चतुर्द्दश्याञ्च शुक्लायां ज्यैष्ठे मासि महेश्वरम् ।
चम्पकैः पूजयेत् भक्त्या शिवलोकमवाप्नुयात् ॥"
इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः ॥
अपि च ।
"ज्यैष्ठशुक्लचतुर्द्दश्यां पुष्पैश्चम्पकसम्भवैः ।
अर्च्चयित्वा महादेवं रुद्रलोके महीयते ॥"
इति संवत्सरकौमुदीधृतब्रह्मपुराणवचनम् ॥

चम्पकरम्भा, स्त्री, (चम्पक इति नाम्ना प्रसिद्धा रम्भा । यद्वा, चम्पकपुष्पगन्धवद्गन्धविशिष्टा रम्भा ।) सुवर्णकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चाँपा कला । इति भाषा ॥ गुणादिकं चम्पक-शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

चम्पकालुः, पुं, (चम्पकवत् चम्पकपुष्पवर्णवत् आलु रभ्यन्तरबीजकोषो यस्य । यद्वा, चम्पकं चम्पकवर्णं आलाति प्रतिगृह्णातीति । आ + ला + मितद्र्वादित्वात् डुः ।) पनसः । इति भूरिप्रयोगः ॥

चम्पकुन्दः, पुं, (चम्पकवर्णःसन् उनत्तीति । उन्दी क्लेदने + अच् । पृषोदरादित्वात् अकारलोपः ।) मत्स्यभेदः । चाँदकुड़ा । इति भाषा । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । शुक्रकारित्वम् । मधुरत्वम् । वातपित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

चम्पकोषः, पुं, (चम्पश्चम्पक इव कोषो यस्य ।) पनसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चम्पा, स्त्री, (चम्पा नदी विद्यतेऽस्यामिति । "अर्श आदिभ्योऽच् ।"५ । २ । १२७ । इत्यच् । यद्वा, चम्पेन राज्ञो हरिश्चन्द्रस्य प्रपौत्रेण निर्म्मिता या पुरी । यदुक्तं भागवते ।९।८।१ ।
"हरितो रोहितसुतश्चम्पस्तस्माद्विनिर्म्मिता ।
चम्पा पुरी............................॥")
कर्णपुरी । अधुना भागलपुर इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । मालिनी २ लोमपादपूः ३ कर्णपूः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४२ ॥ चम्पावती ५ चम्पा-पुरी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (इयन्तु अङ्ग-देशान्तर्गता । यदुक्तं हेमचन्द्रेण । ४ । २३ ।
"वङ्गास्तु हरिकेलीया अङ्गाश्चम्पोपलक्षिताः ॥"
तथा च महाभारते । १२ । ५ । ६—७ ।
"प्रीत्या ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ ।
अङ्गेषु नरशार्द्दूल ! स राजासीत् सपत्नजित् ॥
पालयामास चम्पाञ्च कर्णः परबलार्द्दनः ।
दुर्य्योधनस्यानुमते तवापि विदितं तथा ॥"
इयमेव पुरा राज्ञो लोमपादस्य राजधानी आसीत् । इति रामायणम् ॥ अङ्गदेशस्थनदी-विशेषः ॥)

चम्पाधिपः, पुं, (चम्पाया अधिप ईश्वरः ।) कर्ण-राजः । इति हेमचन्द्रः ॥

चम्पापुरी, स्त्री, (चम्पा एव पुरी ।) चम्पा-नगरी । इति शब्दरत्नावली ॥

चम्पालुः,पुं,(चम्पश्चम्पकस्तद्वत् कोषवर्णं आलाति आ + ला + डुः ।) पनसः । इति शब्दरत्नावली ॥

चम्पावती, स्त्री, (चम्पा तदाख्यया प्रसिद्धा नदी विद्यतेऽस्यामिति । चम्पा + मतुप् । मस्य वत्वम् ।) चम्पापुरी । इति शब्दरत्नावली ॥

चम्पूः, स्त्री, काव्यविशेषः । इति जटाधरः ॥ तल्ल-क्षणं यथा,—
"गद्यपद्यमयी वाणी चम्पूरित्यभिधीयते ॥"
इति साहित्यदर्पणे । ६ । २९८ ॥

चम्पेशः, पुं, (चम्पाया ईशः ।) कर्णराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चम्पोपलक्षितः, पुं, (चम्पया नगर्य्या नद्या वा उपलक्षितः ।) अङ्गदेशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २३ ॥ तद्देशस्थे पुं भूम्नि ॥

चम्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) चम्बति । इति दुर्गादासः ॥

चय, ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ङ, चयते । इति दुर्गादासः ॥

चयः, पुं, (चीयते इति । चि + "एरच् ।" ३ । ३ । ५६ । इति कर्म्मणि अच् ।) वप्रम् । इत्यमरः । २ । २ । ३ ॥ तत्तु प्राकारादिमूलबन्धम् । यदु-परि प्राकारो निरूप्यते सः । पगार इति ख्यात इति केचित् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ दुर्गनगरे उद्धृतम्हत्तिकास्तूपबन्धं यदुपरि प्राकारो निवेश्यते । तथाचार्थशास्त्रम् । खातमुद्धृतम्हदा वप्रं कारयेत् तस्योपरि प्राकारमिति । इति भरतः ॥ समूहः । (यथा माघे । १ । ३ ।
"चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरा ॥")
समाहृतिः । इति मेदिनी । ये, २१ ॥ प्राकारः । (यथा, महाभारते । ३ । १६० । ३७ ।
"शैलादभ्युच्छ्रयवता चयाट्टालकशोभिना ॥")
पीठम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (दोषाणां सञ्चयप्रकोप-प्रशमादिषु प्रकारविशेषः । तद्यथा,—
"ग्रीष्मे सञ्चीयते वायुः प्रावृट्काले प्रकुप्यति ।
वर्षासु चीयते पित्तं शरत्काले प्रकुप्यति ॥
हेमन्ते चीयते श्लेष्मा वसन्ते च प्रकुप्यति ।
प्रायेण प्रशमं याति स्वयमेव समीरणः ॥
शरत्काले वसन्ते च पित्तं प्रावृडृतौ कफः ।"
"चयकोपशमान् दोषा विहाराहारसेवनैः ।
समानैर्यान्त्यकालेऽपि विपरीतैर्विपर्य्ययम् ॥"
इति पूर्ब्बखण्डे द्वितीयेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥
शोथः । यथा,—
"कटुतैलान्वितैर्लेपात् सर्पनिर्म्मोकभस्मभिः ।
चयः शाम्यति गण्डस्य प्रकोपः स्फुटति द्रुतम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे व्रणशोथाधिकारे ॥)

चर, गमने । अदने । आचारे । इति कविकल्प-द्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) चरति । इति दुर्गादासः ॥

चर, क संशीत्यसंशीत्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) संशीतिः संशयः । असं-शीतिरसंशयः । क, विचारयति यो धर्म्ममिति हलायुधः । चर असंशये । इति प्राञ्चः । केचित्तु संशये इति पठित्वा संशये हि विचा-रणा स्यादित्याहुः । इति दुर्गादासः ॥

चरः, पुं, (चरति स्वपरराष्ट्रस्य शुभाशुभज्ञानाय भ्राम्यतीति । चर + अच् ।) राष्ट्रादेः शुभा-शुभादिज्ञानार्थं राज्ञा सगोपनं नियुक्तः पुरुषः । परतत्त्वज्ञानार्थभ्रमणकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । यथार्हवर्णः २ प्रणिधिः ३ अपसर्पः ४ चारः ५ स्पशः ६ गूढपुरुषः ७ । इत्यमरः । २ । ८ ।१३॥ अपसर्पकः ८ प्रतिष्वः ९ प्रतिष्कसः १० गुप्त-गतिः ११ मन्त्रगूढः १२ हितप्रणीः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ उदास्थितः १४ । इति जटा-धरः ॥ तत्रादौ भिक्षुवणिगादिवेशेन नित्य-स्थायिनि चरे । पञ्च स्वदेशपरदेशभ्रमणशीले इत्यन्ये । इति भरतः ॥*॥ तस्य लक्षणं यथा,—

"विवस्वानिव तेजोभिर्नभस्वानिव वेगतः ।
राजा चरैर्जगत् सर्व्वं प्राप्नुयाल्लोकसम्मतैः ॥
तर्केङ्गितज्ञः स्मृतिमान् स्वीयभावाप्रकाशकः ।
क्लेशायाससहो दक्षः सर्व्वत्र भयवर्जितः ॥
सुभक्तो राजसु तथा कार्य्याणां प्रतिपत्तिमान् ।
नृपो निहन्याचारेण परराष्ट्रं विचक्षणः ॥
कालज्ञो मल्लकुशलान् संवत्सरचिकित्सकान् ।
तथान्यानपि युञ्जीत समर्थान् शुद्धचेतसः ॥
अक्रुद्धांश्च तथालुब्धान् दृष्टार्थान् तत्त्वभाषिणः ।
पाषण्डिनस्तापसादीन् परराष्ट्रे नियोजयेत् ॥
स्वदेशपरदेशज्ञान् सुशीलान् सुविचक्षणान् ।
वार्त्ताहर्थ्यान् बहूंश्चैव चराणां विनियोजयेत् ॥
नैकस्य वचने राजा चारस्य प्रत्ययं वहेत् ।
द्वयोः सम्बन्धमाज्ञाय तद्युक्तं कार्य्यमारभेत् ॥
तस्माद्राजा प्रयुञ्जीत चरान् बहुसुखान् बहून् ।
नीरेतोवामनाः कुब्जास्तद्विधा ये च कारवः ॥
भिक्षुक्यश्चारणा दास्यो मालाकार्य्यः कलाविदः ।
अन्तःपुरगतां वार्त्तां निर्हरेयुरलक्षिताम् ॥
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च चरस्तु द्विविधो मतः ।
अप्रकाशोऽयमुद्दिष्टः प्रकाशो दूतसंज्ञकः ॥"
इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥
अक्षद्यूतभेदः । भौमः । चलः । इति मेदिनी ।
रे, ३० ॥ खञ्जनपक्षी । इति शब्दमाला ॥
कपर्द्दकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेषकर्कटतुला-
मकरलग्नानि । इति ज्योतिषम् ॥ अस्थिर-
विभूतिमित्रं चलमटनं स्खलितनियममपि चरमे ।
इति दीपिका ॥ (यथा, तिथितत्त्वे ।
"चरलग्ने चरांशे वा स्थापनञ्च विसर्ज्जनम् ॥"
जङ्गमे, त्रि । यथा मनुः । ७ । १५ ।
"तस्य सर्व्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥"
तथाच चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।
"चरः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रिया ।
लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते ॥
चरोऽनूपजलाकाशधन्वादौ भक्ष्यसंविधिः ।
जलजानूपजाश्चैव जलानूपचराश्च ये ॥
गुरुभक्ष्याश्च ये सत्त्वाः सर्व्वे ते गुरवः स्मृताः ॥")
चरकः, पुं, (चर एव । स्वार्थे कन् ।) चारः ।
इत्युणादिकोषः ॥ पर्प्पटः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(चरति गच्छति वेत्ति वेदवैद्यकादीनि सर्व्व-
शास्त्राणीति । चर+अच् ततः कन् च । यद्वा
चर इव महीवृत्तं द्रष्टुमागतः । चर+इवार्थे
कन् ।) मुनिविशेषः । तत्कृततन्नामकग्रन्थः ।
तयोरुत्पत्तिर्यथा,—
"यदा मत्स्यावतारेण हरिणा वेद उद्धृतः ।
तदा शेषश्च तत्रैव वेदं साङ्गमवाप्तवान् ॥
अथर्व्वान्तर्गतं सम्यगायुर्व्वेदञ्च लब्धवान् ।
एकदा स महीवृत्तं द्रष्टुं चर इवागतः ॥
तत्र लोकान् गदैर्ग्रस्तान् व्यथया परिपीड़ितान् ।
स्थलेषु बहुषु व्यग्रान् म्रियमाणांश्च दृष्टवान् ॥
तान् दृष्ट्वातिदयायुक्तस्तेषां दुःखेन दुःखितः ।
अनन्तश्चिन्तयामास रोगोपशमकारणम् ॥
संचिन्त्य स स्वयं तत्र मुनेः पुत्त्रो बभूव ह ।
यतश्चर इवायातो न ज्ञातः केनचिद्यतः ॥
तस्माच्चरकनामासौ विख्यातः क्षितिमण्डले ।
स भाति चरकाचार्य्यो देवाचार्य्यो यथा दिवि ॥
सहस्रवदनस्यांशो येन ध्वंसो रुजां कृतः ।
आत्रेयस्य मुनेः शिष्या अग्निवेशादयोऽभवन् ॥
मुनयो बहवस्तैश्च कृतं तन्त्रं स्वकं स्वकम् ।
तेषां तन्त्राणि संस्कृत्य समाहृत्य विपश्चिता ॥
चरकेणात्मनो नाम्ना ग्रन्थोऽयं चरकः कृतः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
चरटः, पुं, (चरति नृत्यतीव विचरतीर्थः । चर+
बाहुलकात् अटच् ।) खञ्जनपक्षी । इति शब्द-
माला ॥
चरणं, क्ली, (चर+भावे ल्युट् ।) गमनम् ।
(यथा, ऋग्वेदे । ९ । ११३ । ९ ।
"यत्रानुकामं चरणं त्रिनाके त्रिदिवे दिवः ॥")
भक्षणम् । (यथा, मनुः । २ । १८६ ।
"आहृत्य भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ।
अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतञ्चरेत् ॥")
आचारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५०७ ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । १० । १३६ । ६ ।
"अप्सरसां गन्धर्व्वाणां मृगाणां चरणे चरन् ॥")
चरणः, पुं क्ली, बह्वृचादिः । (यथा, पञ्चतन्त्रे ।४।३।
"न एकचरणं गोत्रं न च विद्यां कुलं न च ।
अतिथिं वैश्वदेवान्ते श्राद्धे च मनुरब्रवीत् ॥"
अपि च महाभाष्यवचनम् । यथा,—
"सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥"
"चरणशब्दो वेदैकदेशवाची कठादिरूपः ।" इति
मुग्धबोधटीकाकृद्दुर्गादासः ॥) मूलम् । गोत्रम् ।
इति मेदिनी । णे, ४० ॥ (चरतीति । चर+ल्युः ।
चरत्यनेनेति करणे ल्युट् वा ।) अधमाङ्गम् । तत्-
पर्य्यायः । पादः २ पत् ३ अङ्घ्रिः ४ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ७१ ॥ विक्रमः ५ पदः ६ आक्रमः ७ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ क्रमणः ८ चलनः ९
क्रमः १० । इति हेमचन्द्रः । ३।२८० ॥ पदम् ११
पात् १२ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः ।
८ । २७७ ।
"अङ्गुलीर्ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत् प्रथमे ग्रहे ।
द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥"
श्लोकचतुर्थभागः । यथा, वृत्तरत्नाकरे १ अध्याये ।
"शेषं गाथास्त्रिभिः षड्भिश्चरणैश्चोपलक्षिताः ॥")
चरणग्रन्थिः, पुं, (चरणस्य ग्रन्थिः ।) गुल्फः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ६१५ ॥
चरणव्यूहं, क्ली, (चरणानां वेदशाखानां व्यूहो-
ऽत्र ।) वेदव्यासविरचितचतुर्व्वेदविवरणशास्त्रम् ।
तत्तु वेदशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
चरणायुधः, पुं, (चरण एवायुधं अस्त्रविशेषो
यस्य ।) कुक्कुटः । इत्यमरः । २ । ५ । १७ ॥
(पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"कुक्कुटः कृकवाकुः स्यात् कलयश्चरणायुधः ।
ताम्रचूड़स्तथा दक्षो यामनादी शिखण्डिकः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
अस्य मांसगुणादिकं कुक्कुटशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
चरणास्त्रे, त्रि । यथा, रामायणे ।३।५६।३५ ।
"तुण्डपक्षप्रहारेण जटायुश्चरणायुधः ॥")
चरमः, त्रि, (चरतीति । "चरेश्च ।" उणां ५ ।
६८ । इति अमच् ।) अन्तः । पश्चिमः । इत्यु-
णादिकोषः ॥ (यथा, मनुः । २ । १९४ ।
"उत्तिष्ठेत् प्रथमं चास्य चरमं चैव संविशेत ॥")
चरमक्ष्माभृत्, पुं, (क्ष्मां बिभर्त्तीति । भृ+क्विप् ।
ततः चरमश्चासौ क्ष्माभृच्चेति कर्म्मधारयः ।)
अस्ताचलः । इत्यमरः । २ । ३ । २ ॥
चरमाचलः, पुं, (न चलतीति पचाद्यच् अचलः
पर्व्वतः । ततः चरमश्चासौ अचलश्चेति कर्म्म-
धारयः ।) अस्तपर्व्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चरमाद्रिः, पुं, (चरमश्चासावद्रिश्चेति ।) अस्ता-
चलः । इति हेमचन्द्रः ॥
चराचरं, क्ली, (चराचरयोः समाहारः ।) जगत् ।
इति मेदिनी । रे,२६० ॥ (तथा च मनुः ।१।५७ ।
"एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्व्वं चराचरम् ।
सञ्जीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाव्ययः ॥")
आकाशः । इति धरणी ॥ जङ्गमाजङ्गमम् ।
यथा, देवीमाहात्म्ये ।
"तया विसृज्यते विश्वं जगदेतच्चराचरम् ॥"
चराचरः, त्रि, (चरश्चलं आचरो व्यवहार-
चेष्टादिकं तौ विद्येतेऽस्मिन् ।) जङ्गमः । इत्य-
मरः । ३ । १ । ७४ ॥ द्रङ्गः । इति विश्वः ॥
दृष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥ कपर्द्दके पुं । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (चरतीति चरो जङ्गमः अचरः
स्थावरः । चरेण सह अचरः । स्थावरजङ्गमः ।
यथा, भागवते । ३ । ६ । ६ ।
"चुक्षोभान्योन्यमासाद्य यस्मिंल्लोकाश्चराचराः ॥")
चरिः,पुं,(चर+"सर्व्वधातुभ्य इन् ।"उणां ४।११७ ।
इति इन् ।) पशुः । इत्युणादिकोषः ॥
चरितं, क्ली, (चर+भावे क्तः ।) चरित्रम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते ।१०।१।१ ।
"कथितो वंशविस्तारो भवता सोमसूर्य्ययोः ।
राज्ञाञ्चोभयवंश्यानां चरितं परमाद्भुतम् ॥")
तद्द्विविधं यथा, उज्ज्वलनीलमणौ ।
"अनुभावाश्च लीला चेत्युच्यते चरितं द्विधा ।
अनुभावा अलङ्कारास्तथा उद्भास्वराख्याः
वाचिकाख्याश्च । लीला स्याच्चारुविक्रीड़ा रास-
कन्दुकखेलाद्या चारुक्रीड़ा प्रकीर्त्तिता । ताण्डवं
वेणुवादं गोदोहः पर्व्वतोद्धारो गोहूतिर्गमना-
दिका ॥" (यथा, गीतगोविन्दे । १ । २ ।
"वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसद्मा ॥"
वाच्यलिङ्गे तु । चर+कर्म्मणि क्तः । कृतम् । आच-
रितम् । यथा, रामायणे । १ । ३ । १ ।
"श्रुत्वा पूर्व्वं काव्यबीजं देवर्षेर्नारदादृषिः ।
लोकादन्विष्य भूयश्च चरितं चरितव्रतः ॥")
चरितार्थः, त्रि, (चरितः कृतः अर्थः प्रयोजनं
येन सः ।) प्राप्तप्रयोजनः । यथा, कुमार-
सम्भवे । २ । ७ ।
"पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्म्मुखसमीरिता ।
प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ॥"

चरित्रं, क्ली, (चर+"अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः।"३।२।१८४। इति इत्रः।) स्वभावः। तत्पर्य्यायः। चरितम् २ चारित्रम् ३ चरीत्रम् ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ४। ८३।
"अचिन्त्यं शीलगुप्तानां चरित्रं कुलयोषिताम्॥")

चरित्रा, स्त्री, (चरित्र+टाप्।) तिन्तिड़ीवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

चरिष्णुः, त्रि, (चरतीति। चर+"अलङ्कृञिति।" ३।२।१३६। इति इष्णुच्।) जङ्गमः। इत्यमरः।३।१।७४॥ (यथा, भागवते। २।६।४०।
"द्रव्यं विकारो गुण इन्द्रियाणि
विराट् स्वराट् स्थास्नु चरिष्णु भूम्नः॥")

चरीत्रं, क्ली, (चरित्र+पृषोदरादित्वाद्दीर्घत्वम्।) चरित्रम्। इति शब्दरत्नावली॥

चरुः, पुं, (चरन्ति भक्षयन्ति देवा इमं चर्य्यते भक्ष्यते अग्न्यादिभिर्देवैरिति वा चरति होमादिकमस्मादित्यके। चर+"भृमृशीति।" उणां १।७। इति उः।) हव्यान्नम्। तत्पाकभाण्डम्। इति मेदिनी। रे, ३२॥
"ततश्च संस्कृते वह्नौ गोचीरेण चरुं पचेत्॥"
इति शारदातिलकम्॥
तस्यानुष्ठानं यथा। अग्नेः पश्चिमायान्दिशि शागग्रान् कुशानास्तीर्य्य तदुपरि प्रचालितं वारुणमुदूखलं मुषलं वैणवञ्च शूर्पं वारुणचमसस्थजलप्रोक्षितं संस्थाप्य व्रीहीन् यवान् वा शूर्पे निधाय चमसस्थजलेन ओँ वास्तोस्पतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओम् इन्द्राय त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओँ भूस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओँ भुवस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओँ स्वस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओँ प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि इति तूष्णीं इत्यष्टौ वारान् प्रोक्षयेत्। ततः कांस्यपात्रेण चरुस्थाल्या वा ओँ वास्तोस्पतये त्वा जुष्टं निर्व्वपामि ओम् इन्द्राय त्वा जुष्टं निर्व्वपामि ओँ भूस्त्वा जुष्टं निर्व्वपामि ओँ भुवस्त्वा जुष्टं निर्व्वपामि ओँ स्वस्त्वा जुष्टं निर्व्वपामि ओँ प्रजापतये त्वा जुष्टं निर्व्वपामि इति प्रत्येकं गृहीत्वा उदूखले स्थापयेत् द्विस्तूष्णीम्। ततो दक्षिणहस्तमुपरि कृत्वा मुषलेनावहत्य शूर्पेण प्रस्फोटयेत्। इत्यमेव वारत्रयं कृत्वा त्रिः प्रक्षालयेत्। ततश्चरुस्थाल्याममलकं कृतोत्तराग्रं पवित्रं निक्षिप्य प्रक्षालिततण्डुलं निधाय दुग्धं निक्षिप्य स्तोकं स्तोकमुदकं दत्त्वा तन्मध्ये खदिरपलाशोडुम्बराणामन्यतमस्य प्रादेशप्रमाणं अग्रे उभयतोऽङ्गुष्ठपर्व्वप्रमाणं चतुष्कोणपुष्कलं मेक्षणं दक्षिणावर्त्तेन भ्रामयित्वा तथा पचेत् यथान्तरूष्मणा सम्यक् पाको भवति गालनं न भवति दाहश्च न भवति ततः सम्यक्पाके भृते मध्ये घृतस्रुवं दत्त्वा प्रागादिदिक्चिह्नितं चरुमवतार्य्य अग्नेरुत्तरतः कुशोपरि स्थापयित्वा पुनर्मध्ये घृतस्रुवं दद्यात्। इति भवदेवभट्टः॥

चरुव्रणः, पुं, (चरोर्व्रण इव।) चित्रापूपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ चिताइ पिटा इति भाषा॥

चर्च्च, क इङसमे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) इङसमः अध्ययनम्। क, चर्च्चयति वेदं विप्रः। इति दुर्गादासः॥

चर्च्च, श उक्तौ। भर्त्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) रेफोपधः। श, चर्च्चती चर्च्चन्ती। गुणस्थानरहितानां तुदादिपाठफलन्तु शत्रन्तानामादीपोरिति नुमो विभाषा वेदेषूच्चारणभेदश्च। इति दुर्गादासः॥

चर्च्चरी, स्त्री, (चर्च्च+बाहुलकात् अरन् ततो गौरादित्वात् ङीष्।) गीतभेदः। चर्च्चरी गीतभेदे च केशभितकरशब्दयोरिति रुद्रः॥ हर्षक्रीड़ेति सुभूतिः। कापटिकानां सादरवचनं तौर्य्यत्रिकमित्यन्ये। वसन्तसमयक्रीड़ेत्येके। इत्यमरटीकायां भरतः॥ हर्षक्रीड़ावाक्। तत्पर्य्यायः। चर्भटी २। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, रत्नावल्याम्। १ अङ्के। "अये! मधुरमभिहन्यमानमृदुमृदङ्गानुगतसङ्गीतमधुरः पुरः पौराणामुच्चरति चर्च्चरीध्वनिः॥" एतदुदाहरणं यथा, विक्रमोर्व्वश्याम्। ४ अङ्के। अनन्तरे चर्च्चरीत्युक्ता,—
"गन्धोन्मादितमधुकरगीतै-
र्वाद्यमानैः परभृततूर्य्यैः।
प्रसरितपवनोद्वेल्लितपल्लवनिकरः
सुललितविविधप्रकारैर्नृत्यति कल्पतरुः॥"
वर्णवृत्तविशेषः। यथा, शब्दार्थचिन्तामणौ।
"हारयुक्तसुवर्णकङ्कणपाणिशङ्खविराजिता
पादनूपुरसङ्गता सुपयोधरद्वयभूषिता।
शोभिता वलयेन पिङ्गलपन्नगाधिपवर्णिता
चर्च्चरी तरुणीव चेतसि चाकसीति सुसङ्गता॥")

चर्च्चरीकः, पुं, (चर्च्च+"फर्फरीकादयश्च।" उणां ४।२०। इति ईकन्प्रत्ययान्तेन निपातनात् साधुः।) महाकालः। केशविन्यासः। शाकः। इति मेदिनी। के, १८७॥

चर्च्चा, स्त्री, (चर्च्च्यते विचार्य्यते वेदवेदान्तादितत्त्वशास्त्रैरसौ इति। चर्च्च+णिच्+अङ्।) दुर्गा। चिन्ता। चार्च्चिक्यम्। इति मेदिनी। चे, ४॥ विचारणा। इत्यमरः। १।५।२॥ (चर्च्च+भावे अङ्। लेपनम्। यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम्। १५।४।
"मृगमदकृतचर्च्चा पीतकौशेयवासाः॥"
गायत्रीरूपा महाशक्तिः। यथा, देवीभागवते। १२।६।४६।
"ज्ञानधातुमयी चर्च्चा चर्च्चिता चारुहासिनी॥")

चर्च्चिका, स्त्री, (चर्च्चा+स्वार्थे कन्। कापि अत इत्वम्।) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ चर्च्चा। इति द्विरूपकोषः॥ (रोगविशेषः। तदपनोदनं तुषारपानीयं यथा,—
"तौषारं लघुशीतलं श्रमहरं पित्ताग्निशान्तिप्रदं
दोषाणां शमनं जलार्त्तिहननं सर्व्वामयघ्नं परम्।
कुष्ठश्लीपदचर्च्चिका-विषहरं पामाविसर्पापहं
क्षीणानां च्युतशोणितां हितकरं संसेव्यते मानवैः॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये॥
(चर्च्चां वेदादिविचारणां वेत्ति इति। ठन्। वेदाद्यर्थवेत्तरि, त्रि॥)

चर्च्चितं, त्रि, (चर्च्च+कर्म्मणि क्तः। चर्च्चा लेपनं सञ्जातास्य इति इतच् वा।) चन्दनादिना कृतलेपनम्। तत्पर्य्यायः। दिग्धम् २ लिप्तम् ३। इति जटाधरः॥ (यथा, गीतगोविन्दे। १।४०।
"चन्दनचर्च्चितनीलकलेवरपीतवसनवनमाली॥")

चर्त्त्यः, त्रि, (चर्त्त्यते इति। चृत हिंसायाम्+"ऋदुपधाच्चापि चृतेः।" ३।१।११०। इति क्यप्।) हननीयः। इति पाणिनिव्याकरणम्॥

चर्पटः, पुं, (चृप्+अटन्।) स्फारः। विपुलः। चपेटः। पर्पटः। इति मेदिनी। टे, ४१॥

चर्पटा, स्त्री, (चर्पट+टाप्।) भाद्रशुक्लषष्ठी। चापड़ाषष्ठी इति भाषा॥ अस्या विवरणं चपेटीशब्दे द्रष्टव्यम्॥

चर्पटी, स्त्री, (चर्पट+ङीष्।) पोली। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चर्ब्ब, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) चर्ब्बति। इति दुर्गादासः॥

चर्भटः, पुं, (चर+क्विप्। भटति भरति स्वशरीरदानेनेति। भट+अच्। ततः कर्म्मधारयः।) इर्व्वारुः। इति हलायुधः॥

चर्भटी, स्त्री, (चर्भट+ङीष्।) चर्च्चरी। हर्षक्रीड़ावाक्। इति हेमचन्द्रः॥

चर्म्म, क्ली, (चर्म्म साधनतयास्त्यस्य अच्।) फलकः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, मनुः। ७।१६२।
"स्यन्दनाश्वैः समे युध्येदनूपे नौद्विपैस्तथा।
वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्म्मायुधैः स्थले॥")

चर्म्मन्, [न्] क्ली, (चर+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन्।" उणां। ४।१४५। इति मनिन्।) इन्द्रियविशेषः। चाम इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। त्वक् २ असृग्धरा ३ कृत्तिः ४ अजिनम् ५ देहचर्म्म ६ रक्ताधारः ७ रोमभूमिः ८ शरीरावरणम् ९। इति राजनिर्घण्टः॥ असृग्वरा १०। इति भरतधृतसर्व्वधरः॥ (यथा, भागवते।३।६।१६।
"निर्भिन्नान्यस्य चर्म्माणि लोकपालोऽनिलो-
ऽविशत्॥")
शरीरावरकं शस्त्रम्। ढाल इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। फलकः २ फलम् ३। इत्यमरः। २। ८। ९०॥ फरम् ४ चर्म्मम् ५। इति भरतः॥*॥ तस्य लक्षणं यथा, युक्तिकल्पतरौ।
"शरीरावरकं शस्त्रं चर्म्म इत्यभिधीयते।
तत् पुनर्द्विविधं काष्ठचर्म्मसम्भवभेदतः॥
शरीरावरकत्वञ्च लघुता दृढ़ता तथा।
दुर्भेद्यतेति कथिता चर्म्मणां गुणसंग्रहः॥
स्वल्पता गुरुता चैव मृदुता सुखभेद्यता।
विरुद्धवर्णता चेति चर्म्मणां दोषसंग्रहः॥

सितो रक्तस्तथा पीतः कृष्ण इत्यभिशब्दितः।
ब्रह्मादिजातिभेदेन चर्म्मणां वर्णनिर्णयः ॥
चित्रवर्णस्तु सर्व्वेषां सर्व्वदैवोपपद्यते ॥"*॥
ब्रह्मचारिधार्य्यकृष्णसारचर्म्म। इत्यमरः। २।७।४७॥ (यथा, मनुः। २। ४१।
"कार्ष्णरौरववास्तानि चर्म्माणि ब्रह्मचारिणः॥")

चर्म्मकषा, स्त्री, (चर्म्मणः कषा। चर्म्म कषतीति। कष्+अच् इत्येके।) पश्चिमदेशजातं गन्धद्रव्यम्। केचित्तु चामारकषा इति ख्याता इत्याहुः। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। सप्तला २ विमला ३ सातला ४ भूरिफेना ५। इत्यमरः। २। ४। १४३॥ शातला ६ चर्म्मकसा ७। इति भरतः॥ मांसरोहिणी। इति राजनिर्घण्टः॥ ("चर्म्मकषायाः कल्कं विल्वसमं मूर्द्ध्नि काकपदमस्य। कृत्वा कुर्य्यात् कटभीं कटुकीटफलाप्रधमनञ्च॥" इति चरके चिकित्सास्थाने पञ्चविंशेऽध्याये॥)

चर्म्मकसा, स्त्री, (चर्म्मणः कसा।) चर्म्मकषा। इत्यमरटीकायां भरतः॥

चर्म्मकारः, पुं, (चर्म्म चर्म्मनिर्म्मितद्रव्यादिकं करोतीति। कृ+"कर्म्मण्यण्"।३।२।१। इति अण्।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। चामार इति मुचि इति च भाषा॥ स तु चण्डाल्यां तीवराज्जातः। इति पराशरपद्धतिः॥ तत्पर्य्यायः। पादूकृत् २। इत्यमरः।२।१०।७॥ पादुकृत् ३ चर्म्मारः ४। इति तट्टीका॥ चर्म्मकृत् ५ पादुकाकारः ६। इति हलायुधः॥ चर्म्मरुः ७ कुरटः ८। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, मनुः। १०। ३६।
"कारावरो निषादात्तु चर्म्मकारः प्रसूयते॥")

चर्म्मकारी, स्त्री, (चर्म्म करोति वर्द्धयति उत्कर्षं करोतीति यावत्। कृ+अण्। चर्म्म किरतीति चर्म्म+कॄ+अणित्येके। ततो ङीष्।) चर्म्मकषौषधिः। इति मेदिनी। रे, २६१॥

चर्म्मकीलः, पुं, (चर्म्म कीलतीति। कील+अच्। चर्म्मणि गुह्यस्थचर्म्मणि कील इवेति वा।) गुह्यरोगविशेषः। हालीम इति हारिस् इति च भाषा॥ तस्य निदानं यथा,—
"व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो बहिः।
कीलोपमं स्थिरखरं चर्म्मकीलन्तु तद्विदुः॥
वातेन तोदपारुष्यं पित्तादसितरक्तता।
श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं सवर्णता॥"
इति माधवकरेण रोगविनिश्चयग्रन्थे अर्शोरोगाधिकारे धृतम्। अतोऽस्य चिकित्सा अर्शोरोगचिकित्सावत्। अपि च।
"चर्म्मकीलं जतुमणिं मसकान् तिलकालकान्।
उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत् क्षाराग्निभ्यामशेषतः॥"
इति भावप्रकाशः॥

चर्म्मकृत्, पुं, (चर्म्म करोति चर्म्मघटितपादुकादिकम् उत्पादयतीत्यर्थः। चर्म्म+कृ+क्विप्।) चर्म्मकारः। इति हलायुधः॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४। ५५। [योगिनीम्॥")
"चर्म्मकृत् कोऽपि न प्रादात् कुटीं चेत्रोप-

चर्म्मचटका, स्त्री, (चर्म्मणा चटकेव।) निशाचरपक्षिविशेषः। चाम्चिका इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। जतुका २ अजिनपत्रिका ३। इति हेमचन्द्रः॥ जतूका ४ गृहमाचिका ५ जतुनी ६ अजिनपत्रा ७ चार्म्मिः ८ चर्म्मचटी ९। इति शब्दरत्नावली॥ चर्म्मपत्रा १०। इति जटाधरः॥ चर्म्मचटिका ११। इति केचित्॥

चर्म्मचटी, स्त्री, (चर्म्मणा चटीव। यद्वा, चर्म्म चटति भिनत्तीति। चट+अच् ङीष्।) चर्म्मचटका। इति शब्दरत्नावली॥

चर्म्मचित्रकं, क्ली, (चर्म्मणि चित्रकं चित्रितमिवेत्यर्थः। चर्म्म चित्रयतीति वा। चित्र+ण्वुल्।) श्वेतकुष्ठम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चर्म्मजं, क्ली, (चर्म्मणो चर्म्मणि वा जायते। जन+डः।) रोम। रुधिरम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चर्म्मण्वती, स्त्री, (चर्म्मैव उत्पत्तिहेतुत्वेनास्त्यस्याः इति मतुप् मस्य वत्वम्।) नदीविशेषः। सा तु बुन्देलखण्डाख्यदेशे चम्बल् इति ख्याता॥ कदली। इति मेदिनी। ते, १९६॥ (आसीत् किल पुरा रन्तिदेवनामा (शशबिन्दुनामा वा) कश्चित् राजचक्रवर्त्ती। तस्य यज्ञे मारिता ये गावस्तेषां चर्म्मगलितरसक्लेदादिभ्यो जातेयं नदीति पौराणिकी गाथा। यथा, देवीभागवते। १। १८। ५४।
"चर्म्मणां पर्व्वतो जातो विन्ध्याचलसमः पुनः।
मेघाम्बुप्लावनाज्जाता नदी चर्म्मण्वती शुभा॥")

चर्म्मदण्डः, पुं, (चर्म्मभिश्चर्म्मणा वा निर्म्मितो दण्डः।) कशा। इति हेमचन्द्रः॥ चाबुक् इति भाषा॥
("चर्म्मदण्डाहतो विप्रः शशापातिरुषा च तम्॥"
इति महाभारतशान्तिपर्व्वणि॥)

चर्म्मदूषिका, स्त्री, (चर्म्म दूषयति दोषयति वा। दुष्+णिच्+ण्वुल्। तत्टापि अत इत्वम्।) कोठरोगः। इति राजनिर्घण्टः॥

चर्म्मतरङ्गः, पुं, (चर्म्मणां चर्म्मभिर्वा तरङ्ग इव।) वलिः। त्वक्सङ्कोचः। इति राजनिर्घण्टः॥

चर्म्मद्रुमः, पुं, (चर्म्माकृतिवल्कलमयो द्रुमः।) भूर्जवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

चर्म्मपत्रा, स्त्री, (चर्म्ममयं पत्रं पक्षद्वयं यस्याः।) चर्म्मचटी। इति जटाधरः॥

चर्म्मपादुका, स्त्री, (चर्म्मनिर्म्मिता चर्म्ममयी वा पादुका।) उपानत्। चामड़ार जुता इति भाषा॥ यथा। "ततो ब्रह्मचारी अनेन मन्त्रेण चर्म्मपादुकायुगले पादौ निदध्यात्।" इति भवदेवभट्टः॥ अस्या गुणाः पादुकाशब्दे द्रष्टव्याः॥

चर्म्मपुटः, चर्म्मपुटकः, पुं, (चर्म्मनिर्म्मितः पुटः पात्रम्। पक्षे स्वार्थे कन्। चर्म्ममयं पुटमत्र इति कप् इत्येके।) चर्म्मनिर्म्मितपात्रविशेषः। कुपा इति भाषा॥ यथा। इतिश्चर्म्मपुटकः। इतिश्चर्म्मपुटे मत्स्ये चेति मेदिनी॥ इति पुंलिङ्गसंग्रहटीकायां भरतः॥ तत्पर्य्यायः। इतिः खल्लश्चर्म्ममयीति हेमचन्द्रः॥

चर्म्मप्रभेदिका, स्त्री, (चर्म्म प्रभिनत्तीति। प्र+भिद+ण्वुल्। टापि अत इत्वञ्च।) चर्म्मप्रभेदनास्त्रम्। इत्यमरः। २। १०। ३५॥ पोड़ इति भाषा॥

चर्म्मप्रसेवकः, पुं, (चर्म्मणा प्रसीव्यते इति। सिवु तन्तुसन्ताने+"संज्ञायाम्।" ३। ३। १०९। इति कर्म्मणि ण्वुल् बाहुलकात् वुन् वा।) चर्म्मप्रसेविका। इत्यमरटीकायां भरतः॥

चर्म्मप्रसेविका, स्त्री, (चर्म्मप्रसेवक+टाप् अत इत्वञ्च।) अग्निसन्दीपनार्थं चर्म्म निर्म्मितयन्त्रम्। भाती इति जाँता इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। भस्त्रा २। इत्यमरः। २।१०।३३॥

चर्म्ममुण्डा, स्त्री, (चर्म्मणः जीवरहितदैत्यस्येत्यर्थः मुण्डमस्तिहस्तेऽस्या इति। छिन्नशिरोधारणादेव तथात्वम्।) दुर्गा। इति हेमचन्द्रः। २। १२०॥ (चण्डमुण्डा। इत्यपि क्वचित् पाठः॥)

चर्म्मरङ्गा, स्त्री, (चर्म्मणि रङ्गो यस्याः।) आवर्त्तकीलता। इति राजनिर्घण्टः॥ (देशविशेषे, पुं। स च देशः कूर्म्मविभागे पश्चिमोत्तरस्यां दिशि उक्तः। यथा, बृहत्संहितायाम्। १४। २३।
"दिशि पश्चिमोत्तरस्याम्।" इत्युपक्रम्य,—
"वेणुमती फल्गुलुका
गुरुहा मरुकुचचर्म्मरङ्गाख्याः॥"
इत्युक्तवान्॥)

चर्म्मरुः, पुं, (चर्म्म रचयतीति। रच+बाहुलकात् डुः।) चर्म्मकारः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चर्म्मसम्भवा, स्त्री, (चर्म्मणि सम्भव उत्पत्तिर्यस्याः।) एला। इति हारावली। ९७॥

चर्म्मसारः, पुं, (चर्म्मणः सारः। भुक्तद्रव्येभ्यो रसस्य त्वङ्मध्ये जायमानत्वात् तथात्वम्।) रसः। इति राजनिर्घण्टः॥

चर्म्माम्भः, पुं, (चर्म्मणोऽम्भः जलम्। सर्व्वे सान्ता अदन्ताश्च।" इति न्यायादत्र अकारान्तः। क्वचित् क्लीबे सान्तोऽपि दृश्यते।) रसः। इति राजनिर्घण्टः॥

चर्म्मारः, पुं, (चर्म्म चर्म्मक्रियां ऋच्छतीति। ऋ गतौ+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) चर्म्मकारः। इति जटाधरः॥

चर्म्मी, [न्] पुं, (चर्म्म शरीरावरकं शस्त्रविशेषोऽस्त्यस्य। चर्म्म+इनिः।) चर्म्मधारियोद्धा। ढाली इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। फलकपाणिः २। (यथा, महाभारते। ३।२७।३१।
"श्यामं बृहन्तं तरुणं चर्म्मिणामुत्तमं रणे।
नकुलं ते वने दृष्ट्वा कस्मात् मन्युर्न वर्द्धते॥"
चर्म्म त्वक् अस्त्यस्येति।) भूर्जवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ४६॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ११ अः। "चर्म्मिवृचगिरिकर्णिकाप्रीतशिवनिचुलदाड़िमाजकर्णहरितहरिद्रानादनगोपघोण्टाविकङ्कतेषु वा यवान्नविकारांश्च सेवेत॥") भृङ्गरिटिः। मोचा। इति शब्दरत्नावली॥

चर्य्या, स्त्री, (चर + "गदमदचरयमश्चानुपसर्गे।" ३।१।१००। इति यत्। स्त्रियां टाप्।) ईर्य्यापथस्थितिः। इत्यमरः। २।७।३६॥ नियमापरित्यागः। ईर्य्यते गुरोः शास्त्रोपासनया ज्ञायते ईर्य्या सा च ध्यानधारणादिः तस्याः पन्था उपायः तत्र व्रतिनां या स्थितिरवस्थानमपरित्यागः सा। इति भरतः॥ (यथा, महाभारते। १।२।३२६।
"चर्य्यायां ह्यमुतस्तस्य पाण्डवस्यानुगच्छतः॥")
गमनम्। अदनम्। आचरणम्। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥ (यथा, मनुः। ६।३२।
"आसां महर्षिचर्य्याणां त्यक्त्वान्यतमया तनुम्॥"
सेवा। यथा, हे: रामायणे। २।२६।१५।
"वनवासस्य शूरस्य मम चर्य्या हि रोचते॥"
त्रि, अनुष्ठेयः। आचरणीयः। यथा, मनुः।३।१।
"षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्य्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम्॥")

चर्व्व, कि भक्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) कि, चर्व्वयति चर्व्वति तण्डुलं बालकः। इति दुर्गादासः॥

चर्व्वणं, क्ली, (चर्व्व + भावे ल्युट्।) दन्तैश्चूर्णनम्। इति हेमचन्द्रः। ३।८८॥ चिबान इति भाषा॥ (यथा, हारीते प्रथमे स्थाने प्रथमेऽध्याये।
"चर्व्वणं गिलनञ्चापि कासितं श्वासितं तथा॥")

चर्व्वा, [न्] पुं, तलप्रहारः। इति हारावली। १६७॥

चर्व्वितं, त्रि, (चर्व्व्यते स्म इति। चर्व्व + कर्म्मणि क्तः।) कृतचर्व्वणम्। भक्षितम्। इत्यमरः। ३।२।११०॥ (यथा, भागवते। ७।५।३०।
"अदान्तगोभिर्विशतां तमिस्रं
पुनःपुनश्चर्व्वितचर्व्वणानाम्॥")

चर्व्वितपात्रकं, क्ली, (चर्व्वितानां ताम्बूलादीनां त्यागपात्रम्। ततः स्वार्थे कन्।) चर्व्विततम्बूलादित्यागपात्रम्। पीग्दान इति भाषा॥ यथा, रासलीलायां पातालखण्डे।
"ताम्बूलं दर्पणं पानपात्रं चर्व्वितपात्रकम्॥"

चर्व्व्यं, त्रि, (चर्व्व्यते दन्तैश्चूर्ण्यते इति। चर्व्व + कर्म्मणि ण्यत्।) चर्व्वणीयम्। यथा,—
"षट्कोटिं ब्राह्मणांश्च भोजयामास नित्यशः।
चूष्यपेयलेह्यचर्व्व्यैरतितृप्तिं दिने दिने॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥

चर्षणिः, पुं, (कर्षतीति। कृष + "कृषेरादेश्च चः।" पां-उणां। २।१०३। इति अनिः आदेश्च चः।) जनः। यथा, श्रीभागवते।
"स चर्षणीनामुदगाच्छुचो मृजन्
प्रियः प्रियाया इव दीर्घदर्शनः॥"
मनुष्यजातिः। यथा,—
"अर्य्यम्णो मातृका पत्नी तयोश्चर्षणयः सुताः।
यत्र वै मानुषी जातिर्ब्रह्मणा चोपकल्पिता॥"
इति श्रीभागवते। ६।६।३१॥ "चर्षणयः कृताकृतज्ञानवन्तः। पश्यन्तिकर्म्मत्वेन निघण्टुदाइक्तेः। यत्र येषु आत्मानुसन्धानविशेषेण मानुषी जातिश्चोपकल्पिता। तथा च श्रुतिः। पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मेति।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ (अत्र उणादिवृत्तिकृतोज्ज्वलदत्तेन तु "कृषेरादेश्च धः।" इति पठित्वा धर्षणिर्वेन्धकीति व्याख्यातम्॥)

चल, क भृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क, चालयति। दन्त्यवकारादिरयमिति दुर्गसिंहजुमरनन्दी। भृतिरिह पोषणम्। इति दुर्गादासः॥

चल, ज गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) ज, चालः चलः। मिचले इति वक्ष्यमाणं न पठित्वा इममेव मानुबन्धं भ्रान्ताः पठन्ति तद्धेयम्। तेनास्य चालयति हस्तिनं यन्ता। चलमानोऽनिल इत्यत्र ताच्छील्ये शानुः शानः। मिचले। पूर्व्वेणान्वयः। चलधातुः कम्पने मानुबन्धः स्यादित्यर्थः। म, चलयति लतां वायुः। चलयन् भृङ्गरुचस्तवालकानिति रघुः। चालयन् सकलां पृथ्वीमिति घटन्तात् चालं करोतीति णौ शत्रन्तम्। इति दुर्गादासः॥

चल, श विलासे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-अकं-सेट्।) श, चलती चलन्ती। विलासः क्रीड़नम्। इति दुर्गादासः॥

चलं, त्रि, (चलति गच्छतीति। चल + पचाद्यच्।) चञ्चलम्। इत्यमरः। ३।१।७४॥ (यथा, रघुः। ११।१५।
"ताड़का चलकपालकुण्डला
कालिकेव निविड़ा बलाकिनी॥"
पारदः। इति हेमचन्द्रः। ४।११६॥ अष्टादशाक्षरवृत्तभेदः। यथा, वृत्तरत्नाकरे।
"भौ नजौ भौ चेच्चलमिदमुदितं मुनिभिः
स्वरैः॥")

चलः, पुं, (चल + पचाद्यच्।) कम्पः। तद्युक्ते त्रि। इति मेदिनी। ले, १५॥ (शिवः। यथा, महाभारते। १३।१७।११६।
"महाकेतुर्महाधातुर्नैकसानुचरश्चलः॥"
विष्णुः। यथा, तत्रैव। १३।१४६।६२।
"वीरहा विषमः शून्यो घृताशीरचलश्चलः॥"
"वायुरूपेण चलः।" इति भाष्यम्॥)

चलचञ्चुः, पुं, (चला चञ्चला चञ्चुरस्य।) चकोरपक्षी। इति हेमचन्द्रः। ४।४०५॥

चलत्पूर्णिमा, स्त्री, (चलन्ती पूर्णिमा तदाश्रयीभूतचन्द्र इवेति तात्पर्य्यार्थः।) चन्द्रकमत्स्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चलदङ्गः, पुं, (चलत् चञ्चलं अङ्गं यस्य।) मत्स्यविशेषः। चेङ्गा इति भाषा॥ अस्य गुणाः। अनभिष्यन्दित्वम्। वाते हितत्वम्। रोचनत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चलदङ्गकः, पुं, (चलदङ्गं यस्य इति कप्।) चलदङ्गमत्स्यः। इति जटाधरः॥

चलदलः, पुं, (चलानि दलानि पत्राणि यस्य।) अश्वत्थवृक्षः। इत्यमरः। २।४।२०॥ (अश्वशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

चलनं, क्ली, (चल + भावे ल्युट्।) भ्रमणम्। (यथा, देवीभागवते १।१७।१६।
"चलनञ्च विना कार्य्यं न भवेदिति मे मतिः॥")
कम्पनम्। (यथा, पञ्चतन्त्रे। २।१७४।
"इत्युपायाविह प्रोक्तौ विमुक्तौ प्रचुरदर्शने।
हस्तयोश्चलनादेको द्वितीयः पादवेगजः॥")
कम्प्रे, त्रि। इति मेदिनी। ने, ६१॥

चलनः, पुं, (चलत्यनेन इति। चल + करणे ल्युट्।) पादः। इति हेमचन्द्रः॥ हरिणः। इति जटाधरः॥

चलनकः, पुं, (चलन + संज्ञायां कन्।) चण्डातकम्। इति हेमचन्द्रः। ३।३३८॥

चलनी, स्त्री, (चलन + ङीप्।) वारीभेदः। जगबन्धनी। वस्त्रघर्घरी। इति हेमचन्द्रः॥ घाघरा इति भाषा॥

चलपत्रः, पुं, (चलानि पत्राणि यस्य।) अश्वत्थवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, नैषधे।
"अङ्गेन केनापि विजेतुमस्या
गवेष्यते किं चलपत्रपत्रम्।
नचेद्विशेषादितरच्छदेभ्य-
स्तस्यास्तु कम्पस्तु कुतो भयेन॥")

चला, स्त्री, (चलतीति चल + पचाद्यच् टाप् च। नैकत्रावस्थितत्वात् तथात्वम्।) लक्ष्मीः। इति मेदिनी। ले, १५॥ सिह्लकः। इति रत्नमाला॥

चलाचलः, त्रि, (चलतीति चल + अच्। चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमितिद्वित्वे अभ्यासस्य आगागमश्च इति वार्त्तिकसूत्रेणास्य सिद्धिः।) चञ्चलः। इत्यमरः। ३।१।७४॥ (यथा, किरातार्ज्जुनीये।११।३०। [चलाम्॥")
"जन्मिनोऽस्य स्थितिं विद्वान् लक्ष्मीमिव चलाकाके पुं,। इति राजनिर्घण्टः॥

चलातङ्कः, पुं, (चले चलने आतङ्को भयं यस्मात्।) वातरोगः। इति राजनिर्घण्टः॥

चलितं, त्रि, (चल + कर्त्तरि क्तः।) कम्पितम्। इत्यमरः। ३।१।८७॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ५।३६५।
"तयोर्विलासवलितैश्चलितापाङ्गविभ्रमैः॥")
गतम्। चल ज गतावितिदर्शनात्॥ (यथा, गोः रामायणे। ३।५७।२३।
"अधिरूढ़ं गजारोहे यथास्याच्चलितो गजः॥")

चलुः, पुं, (चल + उन्।) गण्डूषः। इति हेमचन्द्रः। ३।२६२॥

चलुकः, पुं, (चलुना कायतीति। कै + कः।) प्रसृतिः। भाण्डभेदः। इति मेदिनी। के, ८६॥

चविः, स्त्री, (चर्व्व्यते इति। चर्व्व + इन्। पृषोदरादित्वात् रलोपे साधुः।) चविका। इति शब्दरत्नावली॥

चविकं, क्ली, (चवि + संज्ञायां कन्।) चविका। इति भरतधृतरुद्रः॥

चविका, स्त्री, (चवि + स्वार्थे कन्।) वृक्षविशेषः। चइ इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। चव्यम् २। इत्यमरः। २।४।६४॥ चवा ३ चविकम् ४

चवी ५ । इति भरतः ॥ चविः ६ । इति शब्द-रत्नावली ॥ तेजोवती ७ कोला ८ नाकुली ९ उषणा १० चव्यकम् ११ वशिरः १२ गन्ध-नाकुली १३ वल्ली १४ कोलवल्ली १५ कोलम् १६ कुटिलसप्तकम् १७ तीक्ष्णम् १८ करिकरणा-वल्ली १९ क्रकरः २० । (यथा, सुश्रुते उत्तर-तन्त्रे ३९ अध्याये ।
"सारिवाद्ययष्ट्याङ्कचविकारक्तचन्दनैः ॥")
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । लघुत्वम् । रोचनत्वम् । दीपनत्वम् । जन्तुद्रेककासश्वास-शूलनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ भेद-कत्वम् । कफनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

चवी, स्त्री, (चवि+"बह्वादिभ्यश्च ।" ४ । १ । ४५ । इति ङीष् ।) चविका । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । १५१ ।
"सर्व्वकर्म्मा चवीहस्तः प्रतिज्ञां तां सुदुस्तराम् । यश्नन् सानुशयः सर्व्वं स्वभार्य्यायै शशंस तत् ॥")

चव्यं, क्ली, (चर्व्व्यते इति । चर्व्व+ण्यत् । पृषो-दरादित्वात् रलोपे साधुः ।) चविका । इत्यमरः । २।४।९८ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये ।
"चव्येन्द्रबीजं त्रिफला सर्पिर्म्मांसरसाम्बुभिः ॥")

चव्यकं, क्ली, (चव्यमेव । स्वार्थे कन् ।) चविका । इति राजनिर्घण्टः ॥

चव्यजा, स्त्री, (चव्यमिव जायते इति । जन+डः ।) गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्या गजपिप्पलीशब्दे ज्ञेया ॥)

चव्यफलं, क्ली, (चव्यमिव फलं यस्य ।) गज-पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

चव्या, स्त्री, (चव्य+टाप् ।) चविका । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४१ अध्याये ।
"सर्पिर्मधुभ्यां त्रिकटु प्रलिह्या-
च्चव्याविडङ्गोपहितं क्षयार्त्तः ॥")
वचा । इति मेदिनी ॥ कार्पासी । इति राज-निर्घण्टः ॥

चष, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) चषति । इति दुर्गादासः ॥

चष, ञ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) ञ, चषति चषते । इति दुर्गा-दासः ॥

चषकः, पुं, क्ली, (चषति भक्षयति पिबत्यनेनेत्यर्थः । चष+"कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्व्वस्यापि ।"उणां । २ । ३२ । इति कुन् ।) मद्यपानपात्रम् । तत्-पर्य्यायः । गल्वर्कः २ सरकः ३ अनुतर्षणम् ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०२४ ॥ * ॥
अथ चषकोद्देशः ।
"यत् पानपात्रं भूपानां तज्ज्ञेयं चषकं बुधैः ।
कानकं राजतञ्चैव स्फाटिकं काचमेव च ॥
वृत्तं स्वराङ्गदिकोणं चतुर्णां पृथिवीभुजाम् ।
इत्यन्यसम्मतं तेषां निर्णयः पाठसम्मतः ॥
स्वमुष्टिसम्मितं रत्नैश्चतुर्व्वर्णैः समन्वितम् ।
मार्त्तिकं वाथ फालं वा सर्व्वेषामुपयुज्यते ॥
काष्ठजं धातुजं शैलं जाङ्गलादि मही्भुजाम् ।
यदन्यत्तोयपानादि पात्रं पृथ्वीभुजां भवेत् ॥"
एवं तत्रापि नियम इति भोजस्य निश्चयः । इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥ सुरापात्रम् । मधु । मद्य-प्रभेदः । इति मेदिनी । के, ८६ ॥

चषतिः, पुं, (चष भक्षे वधे वा+भावे अतिः ।) भक्षणम् । वधः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-मुणादिवृत्तिः ॥

चषालः, पुं, (चष्यते वध्यतेऽस्मिन् । चष+"सानसि-वर्णसीति ।" उणां । ४ । १०७ । इति आल प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) यूपकटकः । इत्य-मरः । २ । ७ । १८ ॥ यज्ञसमाप्तिसूचकं पशु-बन्धनादार्थं यज्ञभूमौ यत् काष्ठमारोप्यते स यूपः तस्य शिरसि वलयाकृतिर्डमरुकाकृतिर्व्वा यः काष्ठविकारः सः । यूपस्थले विहितलौहवलयश्च । इति केचित् । इति भरतः ॥ मधुस्थानम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

चह, शाठ्ये । प्रतारण इति यावत् । इति कवि-कल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) चहति । इति दुर्गादासः ॥

चह, त क शाठ्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरां-परं-सकं-सेट् ।) चहयति खलः । इति दुर्गादासः ॥

चह, क म शाठ्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क म, चहयति खलः साधुं प्रतारयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

चाकचक्यं, क्ली, उज्ज्वलता । चकचक् इति भाषा । यथा, न हि लौकसिद्धसामग्री प्रातिभासिक-रजतोत्पादिका किन्तु विलक्षणैव तथा हि । काचादिदोषदूषितलोचनस्य पुरोवर्त्तिद्रव्यसंयो-गादिदमाकारा चाकचक्याकारा च काचि-दन्तःकरणवृत्तिरुदेति । इति वेदान्तपरिभाषा ॥

चाकचिका, स्त्री, श्वेतवुह्ना । इति रत्नमाला ॥

चाक्रिकः, पुं, (चक्रेण समूहेन यन्त्रविशेषेण वा चरतीति । चक्र+"चरति ।" ४ । ४ । ८ । इति ठक् ।) बहुभिर्मिलित्वा यः स्तौति सः । तत्पर्य्यायः । घाण्टिकार्थकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ९७ ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । १६५ ।
"पिशुनानृतिनोश्चैव तथा चाक्रिकवन्दिनाम् ।
एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा ॥")
तैलकारः । इति हेमचन्द्रः ॥ शाकटिकः । इति महाभारते राजधर्म्मः ॥ गाड़ओयान् इति भाषा ॥

चाक्षुषं, क्ली, (चक्षुषा निर्वृत्तम् । चक्षुष्+"तेन निर्वृत्तम् ।" ५ । १ । ७९ । इत्यण् ।) प्रत्यक्ष-विशेषः । तत्तु चक्षुरिन्द्रियजन्यज्ञानम् । द्रव्य-चाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयोगः कारणम् । द्रव्य-समवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायः । द्रव्य-समवेतसमवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवेत-समवायः । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ तथा च ।
"द्रव्यग्रहस्तु संयोगात् संयुक्तसमवायतः ।
द्रव्येषु समवेतानां तथा तत्समवायतः ॥
तत्रापि समवेतानां शब्दस्य समवायतः ।
तद्वृत्तीनां समवेतसमवायेन तु ग्रहः ॥"
इति भाषापरिच्छेदे ॥ ५९—६० ॥
(चक्षुषा गृह्यते इति । चक्षुष्+अण् । चक्षु-र्ग्राह्यरूपादि । चक्षुर्ग्राह्ये, त्रि ॥)

चाक्षुषः, पुं, (चक्षुषः ब्रह्मणो लोचनात् जातः । चक्षुष्+अण् । एतन्निरुक्तिर्यथा, मार्कण्डेये । ७६ । २ ।
"अन्यजन्मनि जातोऽसौ चक्षुषः परमेष्ठिनः ।
चाक्षुषत्वमतस्तस्य जन्मन्यस्मिन्नपि द्विज ! ॥")
षष्ठमनुः । अस्मिन्मन्वन्तरे अजितनामको विष्णो-रवतारः । मन्त्रद्रुम इन्द्रः । आप्याद्यो देवाः । हर्य्यस्मद्वीरकादयः सप्तर्षयः । पुरुपुरुषसुद्युम्ना-द्यो मनुपुत्राः । इति श्रीभागवतम् ॥ (अस्य अन्यद्विवरणं मन्वन्तरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

चाङ्गः, पुं, (चीयते इति । चि+डः । चमङ्गं यस्य ।) चाङ्गेरी । इत्यमरटीकायां राय-मुकुटः ॥

चाङ्गेरी, स्त्री, (चाङ्गं ईरयतीति । ईर+अण् । ततो ङीष् ।) अम्ललोणिका । इत्यमरः ।२।४।१४०॥ ("ग्रहण्यर्शोविकारघ्नी साम्ला वातकफे हिता । उष्णा कषायमधुरा चाङ्गेरी चाग्निदीपनी ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

चाचपुटः, पुं, तालभेदः । यथा,—
"गुरुर्लघुः प्लुतश्चैव भवेच्चाचपुटाभिधे ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

चाञ्चल्यं, क्ली, (चञ्चलस्य भावः । चञ्चल+ष्यञ् ।) चञ्चलता । चापल्यम् । यथा,—
"चाञ्चल्यरहिता लक्ष्मीः पुत्त्रपौत्रावधिस्थिरा ॥"
इति जगन्मङ्गलाख्यकवचम् ॥

चाटः, पुं, (चट्यते भिद्यते यस्मात् । चट+घञ् । यद्वा चटति भिनत्ति भित्त्यादिकम् । चट+णः ।) चौरः । इति मिताक्षरा ॥ प्रतारकः । यथा,—
"चाटतस्करदुर्वृत्तमहासाहसिकादिभिः ।
पीड्यमानाः प्रजा रक्षेत् कायस्थैश्च विशेषतः ॥
चाटाः प्रतारकाः विश्वास्य ये परधनमपहरन्ति । प्रच्छन्नापहारिणस्तस्कराः । दुर्वृत्ता इन्द्रजालिक-कितवादयः । सहो बलं सहसा बलेन कृतं साहसं महच्च तत् साहसञ्च महासाहसं तेन वर्त्तन्त इति महासाहसिकाः प्रसह्यापहारिणः । आदिशब्दान्मौलिककुहककत्तयः । एतैः पीड्य-माना बाध्यमानाः प्रजा रक्षेत् । कायस्था गणका लेखकाश्च तैः पीड्यमाना विशेषतो रक्षेत् । तेषां राजवल्लभतया अतिमायावितया च दुर्निवारत्वात् ।"इति मिताक्षरायां आचारा-ध्यायः ॥

चाटकैरः, पुं, (चटकस्य चटकाया वा पुमपत्य-मिति । "चटकाया ऐरक् ।" ४ । १ । १२८ । इत्यैरक्प्रत्ययः । "चटकस्येति वाच्यम् । लिङ्ग-विशिष्टपरिभाषया स्त्रिया अपि" । इति वार्त्ति-कम् ।) चटकस्य पुमपत्यम् । इत्यमरः ॥ चटार छा इति भाषा ॥

चाटुः, पुं, क्ली, (चटति भिनत्ति मनस्तोषामोदवाक्येनेति। चट + "ड्सनीति।" उणां १।३। इति उण्।) प्रियवाक्यम्। तत्पर्य्यायः। चटुः २ प्रियप्रायम् ३। इति हेमचन्द्रः॥ स्फुटवादी। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ मिथ्याप्रियवाक्यम्। इति महाभारतम्॥ खोशामदिया कथा इति भाषा॥ (यथा, गीतगोविन्दे। २।१२।

"प्रथमसमागमलज्जितया
पटुचाटुशतैरनुकूलम्॥"

चाटूक्तादौ त्रि। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। १।२१३।

"उपनिन्ये च संगृह्य पुटकैश्चाटुसीत्कृतैः॥")

चाटुपटुः, पुं, (चाटुषु पटुः निपुणः।) भण्डः। इति हारावली॥ भाँड़ इति भाषा॥

("पाण्डवानां पण्डितोऽसौ यासश्चाटुपटुः कविः॥ इति नैषधम्॥")

चाटुलोलः, त्रि, (चाटुरेव लोल इति कर्म्मधारयः। चाटुषु लोल इत्यन्ये।) चटुलोलः। इति हारावली॥

चाटुवटुः, पुं, (चाटुपटु + पृषोदरात् साधुः।) चाटुपटुः। इति भूरिप्रयोगः॥

चाटूक्तिः, स्त्री, (चाटुरूपा उक्तिः। चाटूनामुक्तिर्वा।) सेवा। इति हारावली॥ प्रियकथा च॥

चाणकीनं, त्रि, (चणकानां भवनं क्षेत्रंवा। "धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्।" ५।२।१। इति खञ्।) चणकोत्पत्तियोग्यक्षेत्रम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

चाणक्यः, पुं, (चणकस्य गोत्रापत्यम्। "गर्गादिभ्यो यञ्।" ४।१।१०५। इति यञ्।) मुनिविशेषः। तत्पर्य्यायः। द्रोमिणः २ अंशुलः ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (अयमेव द्विजस्त्वभिचारक्रियायोगेन योगनन्दराजं मारयन् नन्दौरसात् क्षौरकारपत्नीगर्भे जातं स्वशिष्यं चन्द्रगुप्तं राज्येऽभिषिचयंश्च तस्यामात्यपदवीमप्यङ्गीचकार। एतद्विवरणं मुद्राराक्षसविष्णुपुराणभागवतादिषु विशेषतो दर्शनीयम्। इत्यत्र क्वचिन्मतभेदोऽपि दृश्यते यथाच, कथासरित्सागरे। ५।१२१—२३।

"स चाणक्यो द्विजः क्वापि गत्वा कृत्यामसाधयत्।
तद्वशाद्योगनन्दोऽथ दाहज्वरमवाप्य सः॥
सप्तमे दिवसे प्राप्ते पञ्चत्वं समुपागमत्।
हत्वा हिरण्यगुप्तञ्च शकटालेन तत्सुतम्।
पूर्व्वनन्दसुते लक्ष्मीश्चन्द्रगुप्ते निवेशिता॥"

चाणक्येन प्रोक्तमित्यण्।) ग्रन्थविशेषे, क्ली। यथा, तत्रैव।

"नानाशास्त्रोद्धृतं वक्ष्ये राजनीतिसमुच्चयम्।
सर्व्वबीजमिदं शास्त्रं चाणक्यं सारसंग्रहम्॥"

चाणक्यमूलकं, क्ली, (चणकमेव चाणक्यं तद्वन्मूलमस्य। इति कप् स्वार्थे कन् वा।) मूलकप्रभेदः। चणकमूलीति ख्यातम्। तत्पर्य्यायः। वालेयम् २ विष्णुगुप्तकम् ३ स्थूलमूलम् ४ महाकन्दम् ५ कौटिल्यम् ६ मरुसम्भवम् ७ शालाक्कटुकम् ८ मिश्रम् ९। अस्य गुणाः। उष्णत्वम्। कटुत्वम्। रुचिकारित्वम्। दीपनत्वम्। कफवातकृमिगुल्मनाशकत्वम्। ग्राहकत्वम्। गुरुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

चाणूरः, पुं, कंसराजस्य मल्लविशेषः। यथा,—

"ततः क्रोधाततिताम्राक्षः कंसः परमकोपनः।
चाणूरमादिशद्युद्धे कृष्णस्य सुमहाबलम्॥"
इति महाभारते हरिवंशम्॥

(तथाच, भागवते। १०। ४४।

"भगवद्गात्रनिष्पातैर्वज्रनिष्पेषनिष्ठुरैः।
चाणूरो भज्यमानाङ्गो मुहुर्ग्लानिमवाप ह॥")

चाणूरसूदनः, पुं, (चाणूरं सूदयतीति। सूदि + ल्युः।) श्रीकृष्णः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (एतस्यासुरस्य नाशवृत्तान्तं हरिवंशे ८६ अध्याये द्रष्टव्यम्॥)

चाण्डालः, पुं, (चण्डति कुप्यति सततमिति। "पतिचण्डिभ्यामालञ्।" उणां १।११७। इति आलञ्। यद्वा, चण्डाल + "कुलादिभ्योऽण्" यद्वा चण्डाल एवेति प्रज्ञादिभ्योऽण्।) चण्डालः। इत्यमरः।२।१०।१९॥ (यथा, मनुः।४।७९।

"न संवसेच्च पतितैर्न चाण्डालैर्न पुक्कशैः॥"

कर्म्मदोषतो ब्राह्मणानामपि पारिभाषिकचाण्डालत्वम्। यथा, महाभारते। १२। ७५।

"आह्वायका देवलका नक्षत्रग्रामयाजकाः।
एते ब्राह्मणचाण्डाला महापथिकपञ्चमाः॥")

चाण्डालिका, स्त्री, (चाण्डाली वादकत्वेनास्त्यस्याः। इति ठन्। चण्डालेन निर्वृत्ता इति ठक् वा।) चण्डालवीणा। इत्यमरः। २।१०।३२। चण्डालिकाशब्दार्थोऽप्यत्र॥ (चण्डालेन कृतेति कुलालादिभ्योऽण्। चण्डालकृतवस्तुमात्रे, त्रि॥)

चाण्डाली, स्त्री, (चाण्डाल + जातित्वात् ङीष्।) लिङ्गिनी। इति राजनिर्घण्टः॥ चाण्डालपत्नी च॥

चातकः, पुं, (चतते याचते जलमम्बुदमिति। चत याचने + ण्वुल्।) स्वनामख्यातपक्षी। तत्पर्य्यायः। स्तोककः २ सारङ्गः ३ मेघजीवनः ४। इति राजनिर्घण्टः॥ तोककः ५। इत्यमरः। २।५।१७॥ शारङ्गः ६। इति भरतः॥ (यथा, मेघदूते। ९।

"वामश्चायं नुदति मधुरं चातकस्ते सगर्व्वः॥")

तन्मांसगुणाः। लघुत्वम्। शीतत्वम्। कफरक्तपित्तनाशित्वम्। अग्निकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चातकानन्दनः, पुं, (चातकं आनन्दयतीति। आ + नन्द + णिच् + ल्युः।) वर्षाकालः। इति राजनिर्घण्टः॥

चातुरः, पुं, (चतुर्भिरङ्गैः हस्तपदपृष्ठशिरोभिरित्यर्थः उह्यते इति। चतुर + अण्। यद्वा चतुर एव। स्वार्थे अण्।) चक्रगण्डुः। इति मेदिनी॥ गोलबालिश इति भाषा॥

चातुरः, त्रि, (चतुर + स्वार्थे अण्।) नेत्रगोचरः। चाटुकारः। नियन्ता। इति मेदिनी। रे,१५३॥

चातुरकः, त्रि, (चातुर + स्वार्थे कन्।) चातुरः। इति हेमचन्द्रः॥

चातुराश्रम्यं, क्ली, (चतुर्णां आश्रमाणां कर्म्म इति। "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्म्मणि च।" ५।१।१२४। इति ष्यञ्।) ब्रह्मचर्य्यगार्हस्थ्यवानप्रस्थभिक्षुरूपाश्रमचतुष्टयानां धर्म्मः। इति पुराणम्॥ (यथा, महाभारते। १२। ४६। २२।

"चातुर्व्विद्यं चातुर्होत्रं चातुराश्रम्यमेव च।
राजधर्म्मांश्च निखिलान् पृच्छैनं पृथिवीपते!॥"

चत्वार आश्रमा एवेति स्वार्थे ष्यञ्। चतुराश्रममात्रम्॥)

चातुरिकः, पुं, (चातुरीं रथपरिचालनकौशलं वेत्तीति ठक्।) सारथिः। इति जटाधरः॥

चातुरी, स्त्री, (चतुरस्येयं "तस्येदम्।"४।३।१२०। इत्यण्। ततो ङीप्। यद्वा चतुरस्य भावः इति ष्यञ् षित्वात् ङीष् ततो यलोपः।) दाक्ष्यम्। चतुरता। इति मेदिनी॥

"या लोकद्वयसाधनी तनुभृतां सा चातुरी चातुरी॥"
इत्युद्भटः॥)

(गायत्रीरूपा महाशक्तिः। यथा, देवीभागवते। १२। ६। ४७।

"चतुर्भुजा चारुदन्ता चातुरी च ऋतप्रदा॥")

चातुर्जातकं, क्ली, (चतुर्जातक एव इति स्वार्थे अण्।) गुड़त्वगेलापत्रनागकेशररूपचतुष्टयम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य लक्षणं गुणाश्च।

"त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम्।
नागकेशरसंयुक्तं चातुर्जातकमुच्यते॥
तद्द्वयं रेचनं रूक्षं तीक्ष्णोष्णमुखगन्धहृत्।
लघुपित्ताग्निकृद्वर्ण्यं कफवातविषापहम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

चातुर्थकः, पुं, (चतुर्थे चतुर्थेऽह्नि भव इति। चतुर्थ + वुञ्।) प्रतिचतुर्थदिनभवज्वरः। तस्य मन्त्रौषधं यथा, ओँ जम्भनि स्तम्भनि विमोहय सर्व्वव्याधीन् वज्रेण फट्। इति।

पुष्पमष्टशतं जप्त्वा हस्ते दत्त्वाथ न स्पृशेत्।
चातुर्थको ज्वरो रुद्र! अन्ये चैव ज्वरास्तथा॥
जम्बुफलं हरिद्रा च सर्षपश्चैव च कड्कुमम्।
सर्व्वज्वराणां धूपोऽयं हर! चातुर्थकस्य च॥"
इति गारुड़े १८७ अध्यायः॥

(अस्य सलक्षणचिकित्सादीनि यथा,—

"चातुर्थो द्विविधो ज्ञेयो वातश्लेष्मात्मको ज्वरः।
चातुर्थको नाम गदो दारुणो विषमज्वरः॥
शोषणः सर्व्वधातूनां बलवर्णाग्निनाशनः।
त्रिदोषजो विकारः स्यादस्थिमज्जगतोऽनिलः॥
कुपितं पित्तमेवन्तु कफश्चैवं स्वकालतः।
शीतदाहकरस्तीव्रस्त्रिकालश्चानुवर्त्तते॥
स सन्निपातसम्भूतो विषमो विषमज्वरः।
ऊर्द्ध्वं कायस्य गृह्णाति यः पूर्व्वं सोऽनिलात्मकः।
पूर्व्वं गृह्णात्यधः कायं श्लेष्मपूर्व्वज्वरस्तु सः।
जङ्घाभ्यां श्लैष्मिको ज्ञेयः शिरसोऽनिलसम्भवः।
एवं विज्ञाय सद्वैद्यः कुर्य्यात्तत्र प्रतिक्रियाम्।
वेलाज्वरो रसगतो रक्तश्चैकाहिकस्तथा॥

मांसगोऽपि तृतीयः स्याच्चतुर्थोऽस्थिसमाश्रितः ।
सर्व्वधातुगतो ज्ञेयो जीर्णो धातुक्षयङ्करः ॥
भूतजे भूतविद्या स्याद्दधाति समताड़नम् ।
वासाधात्रीदारुपथ्या नागरत्रिफला भवः ॥
मधुना संयुतः क्वाथश्चातुर्थकनिवारणः ॥
अगस्तिपत्त्रस्वरसो निहन्ति
नस्ये च चातुर्थकरोगमुग्रम् ।
कासं भ्रमञ्चापि शिरोरुजाञ्च
विनाशयत्याशु हि तन्नराणाम् ॥"
इति हारीते चिकित्सास्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

चातुर्भद्रं, क्ली, (चतुर्भद्रमेवेति अण् ।) नागरातिविषामुस्ता गुड़ूचीति चतुष्टयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चातुर्म्मास्यं, क्ली, (चतुर्षु मासेषु क्रियते इति । "चतुर्म्मासाण्ण्यो यज्ञे ।" ५ । १ । ९४ । इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिकोक्त्या ण्यः । यागविशेषः । चातुर्म्मास्ययागस्य चत्वारि पर्व्वाणि । वैश्वदेवो वरुणप्रघासः शाकमेधः शुनासीरीयश्चेति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥) आषाढ़शुक्लद्वादश्यादिचतुर्म्मासकर्त्तव्यनियमविशेषः । "यत्तं वाराहे ।
'आषाढ़शुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा ।
चातुर्म्मास्यव्रतारम्भं कुर्य्यात् कर्कटसंक्रमे ॥
अभावे तु तुलार्केऽपि मन्त्रेण नियमं व्रती ।
कार्त्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत्तत् समापयेत् ॥
चतुर्धापि हि तच्चीर्णं चातुर्म्मास्यं व्रतं नरः ।
कार्त्तिक्यां शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत् समापयेत्॥'
मात्स्ये ।
'चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।
मधुस्वरो भवेन्नित्यं नरो गुड़विवर्ज्जनात् ॥
तैलस्य वर्ज्जनादेव सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
कटुतैलपरित्यागात् शत्रुनाशः प्रजायते ॥
लभते सन्ततिं दीर्घां स्थालीपाकमभक्षयन् ।
सदा मुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्ज्जनात्॥
निराधिर्णीरुगोजस्वी विष्णुभक्तश्च जायते ।
एकान्तरोपवासेन विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
धारणान्नखलोम्नाञ्च गङ्गास्नानं दिने दिने ।
ताम्बूलवर्ज्जनाद्भोगी रक्तकण्ठश्च जायते ।
घृतत्यागात् सुलावण्यं सर्व्वं स्निग्धं वपुर्भवेत् ॥
फलत्यागात्तु मतिमान् बहुपुत्त्रश्च जायते ।
नमो नारायणायेति जप्त्वानशनजं फलम् ॥
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभेद्गोदानजं फलम् ।
एवमादिव्रतैः पार्थ ! तुष्टिमायाति केशवः ॥'
सनत्कुमारः ।
'इदं व्रतं मया देव ! गृहीतं पुरतस्तव ।
निर्व्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु प्रसन्ने त्वयि केशव ! ॥
गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव ! यद्यपूर्णे त्वहं म्रिये ।
तन्मे भवतु सम्पूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्द्दन ! ॥'
समाप्तौ च ।
'इदं व्रतं मया देव ! कृतं प्रीत्यै तव प्रभो ! ।
न्यूनं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जनार्द्दन ! ॥'
अत्रैव यतिमधिकृत्य काठकगृह्यम् ।
'एकरात्रं वसेद्ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।
वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत् ॥'
एतदशक्तविषयम् । 'ऊर्द्ध्वं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां नैकस्थानवासी' इति शङ्खोक्तेः ।" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ अन्यच्च । तत्रोपक्रमकालः सनत्कुमारेणोक्तः ।
"एकादश्यान्तु गृह्णीयात् संक्रान्तौ कर्कटस्य तु ।
आषाढ्यां वा नरो भक्त्या चातुर्म्मास्योदितं व्रतम् ॥"
तत्र मन्त्रः ।
"चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।
इमं करिष्ये नियमं निर्व्विघ्नं कुरु मेऽच्युत ! ॥"
अथ चातुर्म्मास्यनियमावश्यकता भविष्ये ।
"यो विना नियमं मर्त्त्यो व्रतं वा जप्यमेव वा ।
चातुर्म्मास्यं नयेन्मूर्खो जीवन्नपि मृतो हि सः ॥"
अथ चातुर्म्मास्यनियमाः । स्कान्दे नागरखण्डे ।
"श्रावणे वर्ज्जयेच्छाकं दधि भाद्रपदे तथा ।
दुग्धमाश्वयुजे मासि कार्त्तिके चामिषं त्यजेत् ॥"
तत्रैव श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।
"निष्पावान् राजमाषांश्च सुप्ते देवे जनार्द्दने ।
यो भक्षयति विप्रेन्द्र ! श्वपचादधिको हि सः ॥
कार्त्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च भक्षयन् ।
निष्पावान् मुनिशार्द्दूल ! यावदाभूतनारकी ॥
कलिङ्गानि पटोलानि वृन्ताकसहितानि च ।
एतानि भक्षयेद्यस्तु सुप्ते देवे जनार्द्दने ॥
सप्तजन्मार्ज्जितं पुण्यं हरते नात्र संशयः ॥"
किञ्च ।
"इच्छं तत्तत्काललभ्यं फलमूलादि वर्ज्जयेत् ।
जपहोमाद्यनुष्ठानं नामसङ्कीर्त्तनन्तथा ।
स्वीकृत्य प्रार्थयेद्देवं गृहीतनियमो बुधः ॥
इदं व्रतं मया देव ! गृहीतं पुरतस्तव ।
निर्व्विघ्नं सिद्धिमायातु प्रसादात्तव केशव ! ॥
गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव ! पञ्चत्वं यदि मे भवेत् ।
तदा भवतु सम्पूर्णं प्रसादात्ते जनार्द्दन ! ॥"*॥
अथ चातुर्म्मास्यव्रतनियममाहात्म्यम् । विष्णुरहस्ये ब्रह्मनारदसंवादे ।
"शृणु नारद ! कार्त्स्न्येन चातुर्म्मास्यव्रतक्रियाः ।
या निर्व्वर्त्त्य नरो भक्त्या प्रयाति परमां गतिम् ॥
व्रतानि वैष्णवानीह मनस्यपि चिकीर्षतः ।
नरस्य क्षयमाप्नोति पापं जन्मशतोद्भवम् ॥
एकभक्तो नरः शान्तो नित्यस्नायी दृढ़व्रतः ।
योऽर्च्चयेच्चतुरो मासान् हरिं स्यात्तस्य लोकभाक् ॥
यस्तु सुप्ते हृषीकेशे क्षितिशायी भवेन्नरः ।
वार्षिकान् चतुरो मासान् लभते वैष्णवीं गतिम्॥
यस्तु केशवमुद्दिश्य चान्द्रायणपरायणः ।
चातुर्म्मास्यं नयेद्भक्त्या स विष्णुतनुमाविशेत् ॥"
भविष्योत्तरे भगवद्युधिष्ठिरसंवादे ।
"चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।
स्त्री वा नरो वा मद्भक्तो धर्म्मार्थं सुदृढ़व्रतः ॥
गृह्णीयान्नियमानेतान् दन्तधावनपूर्व्वकम् ।
तेषां फलानि वक्ष्यामि तत्कर्त्तॄणां पृथक् पृथक्॥
मधुरस्वरसम्पन्नो भवेल्लवणवर्ज्जनात् ।
लभते सन्ततिं दीर्घां तैलस्य परिवर्ज्जनात् ॥
अभ्यङ्गवर्ज्जनात् पार्थ ! सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
पक्वतैलपरित्यागाच्छत्रुनाशमवाप्नुयात् ॥
मधूकतैलत्यागेन सौभाग्यमतुलं भवेत् ।
पुष्पोपभोगत्यागेन स्वर्गे विद्याधरो भवेत् ॥
योगाभ्यासी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात् ।
कट्वम्लतिक्तमधुरक्षारकाषायजान् रसान् ॥
यो वर्ज्जयेत् स वैरूप्यं वैगन्ध्यं नाप्नुयात् क्वचित् ।
ताम्बूलवर्ज्जनाद्भोगी अपकादोऽमलो भवेत् ॥
पादाभ्यङ्गशिरोऽभ्यङ्गपरित्यागाच्च पार्थिव ! ।
दीप्तिमान् दीप्तचरणो यक्षो द्रव्यपतिर्भवेत् ॥
दधिदुग्धतक्रनियमात् गोलोकं लभते नरः ।
इन्द्रातिथित्वमायाति स्थालीपाकविवर्ज्जनात् ॥
लभेच्च सन्ततिं दीर्घां तापपक्वस्य वर्ज्जनात् ।
भूमौ प्रस्तरशायी च विष्णोरनुचरो भवेत् ॥
सदा मुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्ज्जनात् ।
निर्व्याधिर्नीरुगोजस्वी सुरामद्यविवर्ज्जनात् ॥
एकान्तरोपवासेन ब्रह्मलोके महीयते ।
धारणान्नखलोम्नानां गङ्गास्नानं दिने दिने ॥
मौनव्रती भवेद्यस्तु तस्याज्ञाऽस्खलिता भवेत् ।
भूमौ भुङ्क्ते सदा यस्तु स पृथिव्याः पतिर्भवेत्॥
नमो नारायणायेति जप्त्वा दानशतं फलम् ।
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्भवेद्गोदानजं फलम् ॥
विष्णुपादाम्बुजस्पर्शात् कृतकृत्यो भवेन्नरः ।
विष्णोर्द्देवकुले कुर्य्यादुपलेपनमार्ज्जने ॥
कल्पस्थायी भवेद्राजा स नरो नात्र संशयः ।
प्रदक्षिणाशतं यस्तु करोति स्तुतिपाठकः ॥
हंसयुक्तविमानेन स च विष्णुपदं व्रजेत् ।
गीतवाद्यकरो विष्णोर्गान्धर्व्वं लोकमाप्नुयात् ॥
नित्यं शास्त्रविनोदेन लोकान् यस्तु प्रबोधयेत् ।
स व्यासरूपी भगवानन्ते विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
पुष्पमालाकुलां पूजां कृत्वा विष्णोः पुरं व्रजेत् ।
कृत्वा प्रेक्षणिकं दिव्यं स्थानमप्सरसां लभेत् ॥
तीर्थाम्भसि कृतस्नानो निर्म्मलं देहमाप्नुयात् ।
पञ्चगव्याशनात् पार्थ ! चान्द्रायणफलं लभेत् ॥
एकभक्ताशनान्नित्यमग्निहोत्रफलं लभेत् ।
नक्तभोजी समश्नन्तु तीर्थयात्राफलं लभेत् ॥
अयाचितेन चाप्नोति वापीकूपप्रपाफलम् ।
षष्ठकालेऽन्नभोजी यः स्थायी स्वर्गे नरो भवेत् ॥
नित्यस्नायी नरो यस्तु नरकं स न पश्यति ।
भाजनं वर्ज्जयेद्यस्तु स स्नानं पौष्करं लभेत् ॥
पत्रेषु यो नरो भुङ्क्ते कुरुक्षेत्रफलं लभेत् ।
शिलायां भोजनं नित्यं भवेत् स्नानं प्रयागजम्॥
यामद्वयजलत्यागान्न रोगैः परिभूयते ।
एवमादिव्रतैः पार्थ ! तुष्टिमायाति तोषितः ॥"
किञ्च ।
"योगनिद्रां समालम्ब्य शेषाहिशयने स्वपन् ।
क्षीरोदतोयवीच्यग्रैर्धौतपादः समाहितः ॥
लक्ष्मीकराम्बुजैः शश्वन्मृज्यमानपदद्वयः ।
तस्मिन् काले च मद्भक्तो यो मासांश्चतुरः क्षिपेत्॥
व्रतैरनेकैर्नियमैः पाण्डवश्रेष्ठ ! मानवः ।
कल्पस्थायी विष्णुलोके भवेन्नास्त्यत्र संशयः ॥

सर्व्वां व्रतसमाप्तौ च श्रीकृष्णस्य प्रसादतः ।
यद्यद्दानादिकञ्चैव लेख्यं तत्तच्च कार्त्तिके ॥
स्तुत्वाथ कृष्णमभ्यर्च्य प्रसाद्य च पुनः पुनः ।
प्रेषं प्रक्षोदतीर्थे च स्नौकुर्य्याद्वैष्णवैः सह ॥
गीतनृत्यादिना देवं परितोष्याथ वैष्णवान् ।
संपूज्य नरयानेन देवं स्वालयमानयेत् ॥
प्रभोर्नीराजनं कृत्वा विसर्ज्ज्य वत वैष्णवान् ।
निवेश्य स्वासने देवं शयीत भुवि तं स्मरन् ॥
एवञ्च कुर्व्वतो मासास्चत्वारो यान्ति ते सुखम् ।
अन्यथा प्रभवेद्दुःखमनाद्दृष्टिश्च जायते ॥
तथा च भविष्ये ।
मिथुनस्थे सहस्रांशौ न स्नापयति यो हरिम् ।
वैष्णवैः सह सम्भूय ह्यनावृष्टिस्तदा भवेत् ॥
किञ्च । भविष्योत्तरे ।
यो देवशयनं पार्थ ! अनुमोद्य समाचरेत् ।
उत्थानं वापि कृष्णस्य स हरेर्लोकमाप्नुयात् ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥

चातुर्व्वर्ण्यं, क्ली, (चत्वारो वर्णाः । "चतुर्वर्णादीनां स्वार्थे उपसंख्यानम् ।" इति ष्यञ् ।) ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः । इति हेमचन्द्रः । ३।४७२॥ (यथा, मनुः । १२ । १ ।
"चातुर्व्वर्ण्यस्य कृत्स्नोऽयमुक्तो धर्म्मस्त्वयानघ !॥")
चतुर्वर्णधर्म्मश्च ॥

चातुर्व्वेदः, पुं, (चतुरो वेदानधीते इति चतुर्व्वेदः । स एव । "चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च ।" इति ष्यञ् ।) चातुर्विद्यः । चतुर्व्वेदवेत्ता । इति व्याकरणम् ॥

चात्वालं, क्ली पुं, (चतते याचते इति । चत+"स्याचतिमृचेरालञ्वालञालीयचः ।" उणां १ । ११५ । इति वालञ् ।) गर्त्तः । अग्निहोत्रोपकरणम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ (यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । ६ ।१ । ३ । ८ ।
"योनिर्वै यज्ञस्य चात्वालम् ॥")

चान्द्रं, क्ली, (चन्द्रस्य इदम् । चन्द्र+अण् । यद्वा, चन्द्राय चन्द्रलोकप्राप्तये इदम् ।) चान्द्रायणम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

चान्द्रः, पुं, (चन्द्रस्यायम् । "तस्येदम् ।" ४।३।१२० । इत्यण् ।) चन्द्रकान्तमणिः । इति हेमचन्द्रः । ४।१३३ ॥ चान्द्रमासः । इति शब्दरत्नावली ॥

चान्द्रकं, क्ली, (चान्द्रं आर्द्रकमिव कायतीति । कै+कः ।) शुण्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चान्द्राख्यं, क्ली, (चान्द्रमित्याख्या संज्ञा यस्य ।) आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चान्द्रभागा, स्त्री, (चान्द्रश्चन्द्रसम्बन्धी भागो यस्याम् ।) चन्द्रभागानदी । इति द्विरूपकोषः ॥

चान्द्रमसं, क्ली, (चन्द्रमाश्चन्द्रोऽधिष्ठातृदेवता यस्य । चन्द्रमस्+अण् ।) मृगशिरोनक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २३ ॥ (चन्द्रमसश्चन्द्रस्य इदम् । चन्द्रमस्+"तस्येदम् ।" ४ । ३ ।१२० । इत्यण् ।) चन्द्रमस्सम्बन्धिनि त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १२ । २५० । २० ।
"सर्व्वतः सुखमन्वेति वपुश्चान्द्रमसं यथा ॥")

चान्द्रमसायनः, पुं, (चन्द्रमसोऽपत्यं पुमान् । चन्द्रमस्+फक् ।) बुधग्रहः । इति हलायुधः ॥ ("तिकादिभ्यः फिञ् ।" ४ । १ । १५५ । इति फिञ् ।) चान्द्रमसायनिश्च ॥

चान्द्रमासः, पुं, (चान्द्रश्चन्द्रसम्बन्धी मासः ।) चन्द्रसम्बन्धिमासः । स तु गौणमुख्यभेदेन द्विविधः । तत्राद्यः कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तः । द्वितीयः शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तः । सामान्यत्रिंशत्तिथ्यात्मकमासश्च ॥ तत्र मुख्यचान्द्रे कर्म्माणि । आब्दिकश्राद्धाद्यश्राद्धादिसपिण्डीकरणान्तश्राद्धानि चान्द्रायणप्राजापत्यादिव्रतानि दानकर्म्मनित्यस्नानं गृहपुष्करिण्यादिप्रतिष्ठा साधारणतिथिविहितकर्म्म । गौणचान्द्रे अष्टकादिपार्व्वणश्राद्धं वारुणीस्नानं जन्मतिथिकृत्यं जन्माष्टम्याद्युपवासः दुर्गोत्सवादितिथिनियतपूजा । सामान्यत्रिंशत्तिथ्यात्मकमासेन मासिकादिमासगणना । इति स्मृतिः ॥

चान्द्रायणं, क्ली, (चान्द्रस्य चन्द्रलोकस्य अयनं प्राप्तिर्यस्मात् । "धर्म्मार्थं यश्चरेदेतच्चन्द्रस्यैति सलोकताम् ।" इति याज्ञवल्क्यवचनादेव तथात्वम् । यद्वा चन्द्रः अमृतानन्दमयपुरुषः अयनं आश्रयोऽधिष्ठातृदेवो यस्य व्रतस्य यत्र व्रते वा ।) व्रतविशेषः । तत्पर्य्यायः । इन्दुव्रतम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्तु चतुर्व्विधं पिपीलिकामध्याख्यम् १ यवमध्याख्यम् २ यतिचान्द्रायणम् ३ शिशुचान्द्रायणम् ४ । यथा,—
"एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत् ।
उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥"
"एतदेव पिपीलिकामध्याख्यम् ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥
"एवमेव विधिं कृत्स्नमाचरेद्यवमध्यमे ।
शुक्लपक्षादिनियतश्चरंश्चान्द्रायणं व्रतम् ॥
अष्टावष्टौ समश्नीयात् पिण्डान् मध्यन्दिने स्थिते ।
नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणं चरन् ॥
चतुरः प्रातरश्नीयात् पिण्डान् विप्रः समाहितः ।
चतुरोऽस्तमिते सूर्य्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥"
इति मनुः ॥
तद्विधानं यथा, गारुड़े १०५ अध्याये ।
"तिथिपिण्डांश्चरेद्धुत्वा शुक्ले शिख्यण्डसंमितान् ।
एकैकं ह्रासयेत् कृष्णे पिण्डं चान्द्रायणं चरेत् ॥
यथाकथञ्चित् पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयम् ।
मासेनैवोपयुञ्जीत चान्द्रायणमथापरम् ॥
कुर्य्यात्त्रिषवणं स्नानं पिण्डं चान्द्रायणं चरेत् ।
पवित्राणि जपेत् पिण्डान् गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ॥
अनादिष्टेषु सर्व्वेषु शुद्धिश्चान्द्रायणेन च ।
धर्म्मार्थो यश्चरेदेतत् चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥
कृच्छ्रकृद्धर्म्मकामस्तु महतीं श्रियमश्नुते ॥"
अपि च ।
"एकैकं वर्द्धयेत् पिण्डं शुक्ले कृष्णे च ह्रासयेत् ।
उपस्पृश्य त्रिषवणं विपरीताघमर्द्दनम् ॥"
इति तत्रैव २२६ अध्यायः ॥

चान्द्री, स्त्री, श्वेतकण्टकारी । (चन्द्रस्य इयम् । चन्द्र+"तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० । इत्यण् स्त्रियां ङीप् ।) ज्योत्स्ना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चन्द्रसम्बन्धिनि त्रि । यथा, माघे । २ । २ ।
"गुरुकाद्यानुगां बिभ्रच्चान्द्रीमभिनभः श्रियम् ॥")

चापं, क्ली पुं, (चपस्य वंशविशेषस्य विकारः ।
"अवयवे च प्राण्यौषधिवृक्षेभ्यः ।" ४।३।१३५। इत्यण् ।) धनुः । इत्यमरः । २ । ८ । ८३ ॥ (यथा, रघुः । १२ । ४७ ।
"क्रमशस्ते पुनस्तस्य चापात् सममिवोद्ययुः ॥")
वृत्तश्चेत्वार्द्धं । यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ।
"दलीकृतं चक्रमुशन्ति चापं
कोदण्डखण्डं खलु तूर्य्यगोलम् ॥"
नवमराशिः । यथा, वृहत्संहितायाम् ।४२।१० ।
"चापगते गृह्णीयात् कुङ्कुमशङ्खप्रवालकाचानि ॥")

चापपटः, पुं, (चापो धनुस्तद्वत् वक्रीभूताकृतिः पटः पत्रं यस्य ।) पियालवृक्षः । इति जटाधरः ॥

चापलं, क्ली, (चपलस्य भावः कर्म्म वा युवादित्वादण् ।) अनवस्थितिः । इति हेमचन्द्रः । २ । २२६ ॥ तस्य लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे ।
"मात्सर्य्यद्वेषरागादेश्चापलन्त्वनवस्थितिः ॥"
(यथा, रघुः । १ । ६ ।
"तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः ॥")

चापल्यं, क्ली, (चपलस्य भावः कर्म्म वा । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ।) चपलता । चाञ्चल्यम् । यथा,
"परदारं परद्रव्यं परीवादं परस्य च ।
परीहासं गुरोः स्थाने चापल्यञ्च विवर्ज्जयेत् ॥"
इति चाणक्ये । ३० ॥

चामरं, क्ली पुं, (चमरी मृगविशेषस्तस्या इदम् । चमरी+अण् ।) चमरीपुच्छलोमनिर्म्मितव्यजनम् । चौरी । इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । प्रकीर्णकम् २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३१ ॥ चमरम् ३ चामरा ४ चामरी ५ । इति भरतः ॥ वालव्यजनम् ६ रोमगुच्छकम् ७ । इति रभसः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २६६ ।
"गुणेषु रागो व्यसनेष्वनादरो
रतिः सुभृत्येषु च यस्य भूपतेः ।
चिरं स भुङ्क्ते चलचामरांशुकां
सितातपत्राभरणां नृपश्रियम् ॥")
अस्य वायुगुणः । ओजःकारित्वम् । मक्षिकादिदूरीकरणत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
अथ चामरोद्देशः ।
"हस्तद्वयोन्नतः शुक्लः सुवर्णबलिभूषितः ।
हीरेणालङ्कृतो राज्ञां भयमानसुखप्रदः ॥
बलेश्चामरदैर्घ्याद्वा आयामस्तं प्रकाशितम् ।
भयो भद्रो जयः शीलः सुखः सिद्धिस्त्वलः स्थिरः ॥
वितस्त्येकैकसंवृद्धा दिनेशादिदिशां सुवाम् ।
सौवर्णं राजतं युग्मं वैदेशानां महीभुजाम् ॥
योजयेदिति निश्चित्य बलिकल्पनकर्म्मणि ।
स्थलजं जाङ्गलो राजा अनूपो जलजं वहेत् ॥
हीरश्च पद्मरागश्च वैदूर्य्यं नील एव च ।
मणिर्बलिषु योक्तव्यो ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् ॥*॥

शुक्लो रक्तोऽथ पीतश्च नानावर्णो यथाक्रमम् ।
चामरो राजकेशस्य न सामान्यस्य भूपतेः ॥
न भयमानतो न्यूनं चामरं गुणमावहेत् ॥"
अथ चामरपरीक्षा ।
स्थलजं जलजञ्चेति चामरं द्विविधं विदुः ।
मेरौ हिमालये विन्ध्ये कैलासे मलये तथा ॥
उदयेऽस्तगिरौ चैव गन्धमादनपर्व्वते ।
एवमेतेषु शैलेषु याश्चमर्य्यो भवन्ति हि ॥
तासां वालस्य जायेत चामरेत्यभिधा भुवि ॥
आपीताः कनकाद्रिजा हिमगिरेः शुभ्रायता विन्ध्यजाः
कैलासादसिताः सिता मलयजाः शुक्लास्तथा पिङ्गलाः ।
आरक्ता उदयोद्भवाश्चमरजा आनीलशुक्लत्विषः
कृष्णाः केचन गन्धमादनभवाः पाण्डुत्विषश्चामराः ॥
अन्येषु प्रायशः कृष्णाश्चामराः सम्भवन्ति हि ।
ब्रह्मक्षत्त्रियविट्शूद्रजातयस्ताश्चतुर्व्विधाः ॥
चमर्य्यः पर्व्वतोद्भूता यथापूर्व्वं गुणावहाः ।
दीर्घवालाः सुलघवः स्निग्धाङ्गाश्चापि कोमलाः ।
विरलास्तनुपर्व्वाणश्चमर्य्यो ब्रह्मजातयः ।
विना संस्कारमप्यासां चामरं विमलं भवेत् ॥
दीर्घवालाः सुगुरवः कर्कशांशा भृशं घनाः ।
विज्ञेयाः स्थूलपर्व्वाणश्चमर्य्यो वैश्यजातयः ॥
संस्कारे चाप्यसंस्कारे न स्वभावं त्यजेदिदम् ।
खर्व्ववालाः सुलघवः कोमलाङ्गा भृशं घनाः ॥
चमर्य्यस्तनुपर्व्वाणो विज्ञेयाः शूद्रजातयः ।
संस्कारेणापि मलिनमासां चामरमिष्यते ॥*॥
दीर्घता लघुता चैव स्वच्छता घनता तथा ।
गुणाश्चत्वार इत्येते चामराणां प्रकीर्त्तिताः ॥
खर्व्वता गुरुता चैव वैवर्ण्यं मलिनाङ्गता ।
दोषाश्चत्वार इत्येते चामराणां प्रकीर्त्तिताः ॥
दीर्घे दीर्घायुराप्नोति लघौ भीतिविनाशनम् ।
स्वच्छे स्याद्धनकीर्त्तिश्च घने स्युः स्थिरसम्पदः ॥
खर्व्वे खर्व्वायुरुद्दिष्टं गुरुर्गुरुभयप्रदः ।
वैवर्ण्ये रोगशोकौ च मलिनं मृत्युमादिशेत् ॥"
इति स्थलजम् ॥ * ॥
अथ जलजम् ।
"लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधितोयपयोऽब्धिषु ।
यथोत्तरं गुणवहाश्चमर्य्यः सप्त सप्तसु ॥
पुच्छानि तासां कृत्तानि जन्तुभिर्म्मकरादिभिः ।
कदाचिदुपलभ्येत तत्तीरे पुण्यशालिभिः ॥
लवणाब्धिसमुद्भूतं पीतं गुरु तथा लघु ।
वह्नौ क्षिप्तश्च वालश्चेत् किञ्चिच्चटचटायते ॥
इक्षुसिन्धूद्भवं ताम्रं चामरं विमलं लघु ।
मक्षिका मशकाश्चैव तस्मिन् व्रजति चामरे ॥
सुराब्धिजातं कलुषं कर्व्वुरं गुरुकर्कशम् ।
तद्गन्धेनैव माद्यन्ति अपि दृप्ता मतङ्गजाः ॥
सर्पिःसिन्धुभवं स्निग्धं श्वेतापीतं घनं लघु ।
वायुरोगाः प्रशाम्यन्ति तस्य वीजनवायुना ॥
जलसिन्धूद्भवं पाण्डु दीर्घं लघु घनं महत् ।
अस्य वातेन नश्येत्तु तृष्णा मूर्च्छा मदो भ्रमः ॥
नारिष्टं नेतयस्तस्य यस्येदं चामरं गृहे ।
क्षीरोदसम्भवं श्वेतं दीर्घं लघु घनं महत् ॥
अस्य चामरराजस्य विज्ञेयो गुणविस्तरः ।
नाल्पेन तपसा लभ्यो देवानामपि जायते ॥
ह्रियतेऽभ्यन्तरे सिन्धोर्नागैः सम्पत्तिलोलुपैः ।
एषां पूर्व्ववदुन्नेयं जातिदोषगुणादिकम् ॥ * ॥
स्थलजे जलजे चैव भाव्यमेतद्विशेषणम् ।
स्थलजं सुखदह्यं हि दाहे मिषमिषायते ॥
जलजं वह्निदुर्दह्यं महान्तं धूममुद्गिरेत् ।
चामराणां समुद्दिष्टमित्येवं लक्षणद्वयम् ॥
एवं विमृष्य यो धत्ते स राजा सुखमश्नुते ॥*॥
जलजं चामरं राजा यो धत्ते जाङ्गलेश्वरः ।
तस्याचिरात् कुलं वीर्य्यं लक्ष्मीरायुश्च नश्यति ॥
अनूपाधीश्वरो राजा यो वहेत् स्थलजं तथा ।
तस्यैतानि विनश्यन्ति लक्ष्मीरायुर्यशो बलम् ॥
नालं वर्णद्वये तेषां विधेयं शिल्पिना क्रमात् ।
संस्कारो वालुकायन्त्रे मसूरसलिलादिभिः ।
तदुष्णसलिलक्वाथात् कृत्रिमत्वं विपद्यते ॥"
इत्युपकरणयुक्तौ चामरोद्देशः । इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥

चामरपुष्पः, पुं, (चामरवत् पुष्पमस्य ।) गुवाकः । काशः । आम्रः । केतकः । इति मेदिनी ।पे,३१॥

चामरपुष्पकः, पुं, (चामरपुष्प+स्वार्थे कन् । चामरमिव पुष्पमस्य इति कप् वा ।) काशः । इति जटाधरः ॥ चामरपुष्पार्थोऽप्यत्र ॥

चामरा, स्त्री, (चामर+अजादित्वात् टाप् ।) चामरम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

चामरी, स्त्री, (चामर+संज्ञायां ङीष् ।) चामरम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

चामरी, [न्] पुं स्त्री, (चामर इव केशरोऽस्त्यस्य । इति इनिः ।) घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चामीकरं, क्ली, (चमीकरः रत्नाकरविशेषः तत्र भवमित्यण् ।) स्वर्णम् । (यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायाम् । २ । १३ ।
"ददृशुर्मुनयो देवा देवर्षिगणसेवितम् ।
शुद्धचामीकरप्रख्यं सर्व्वाभरणभूषितम् ॥")
धुस्तूरः । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ॥

चामुण्डा, स्त्री, (महासंग्रामे चण्डमुण्डाख्यौ द्वौ शुम्भनिशुम्भसेनाध्यक्षौ अनया शक्त्या निहतौ अतः परितुष्टया भगवत्या कौशिक्या अस्याश्चामुण्डेति संज्ञा रचिता । एतत् सर्व्वन्तु वक्ष्यमाणासु प्रवृत्तिषु दर्शनीयम् ।) दुर्गा । इति जटाधरः ॥ मातृकाभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्पर्य्यायः । चर्व्विका २ चर्म्ममुण्डा ३ मार्ज्जारकर्णिका ४ कर्णमोटी ५ महागन्धा ६ भैरवी ७ कापालिनी ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्या ध्यानं यथा,—
"काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी ।
विचित्रखट्वाङ्गधरा नरमालाविभूषणा ॥
द्वीपिचर्म्मपरीधाना शुष्कमांसातिभैरवा ।
अतिविस्तारवदना जिह्वाललनभीषणा ॥
निमग्नारक्तनयना नादापूरितदिङ्मुखा ॥"
अस्याश्चामुण्डेति नामकारणं यथा,—
"यस्माच्चण्डञ्च मुण्डञ्च गृहीत्वा त्वमुपागता ।
चामुण्डेति ततो लोके ख्याता देवि ! भविष्यसि ॥"
इति चण्डी ॥
अस्यास्तन्त्रादिकं यथा,—
"देव्या ललाटनिष्क्रान्ता या कालीति च विश्रुता ।
तस्यास्तन्त्रं प्रवक्ष्यामि कामदं शृणु भैरव ! ॥
समाप्तिसहितो दन्त्यः प्रान्तस्तस्मात् पुरःसरः ।
षष्ठस्वराग्निबिन्द्विन्दुसहितो मादिरेव च ॥
कालीतन्त्रमिति प्रोक्तं धर्म्मकामार्थदायकम् ।
एतन्मूर्त्तिं प्रवक्ष्यामि वत्सकाग्रमनाः शृणु ॥
नीलोत्पलदलश्यामा चतुर्ब्बाहुसमन्विता ।
खट्वाङ्गं चन्द्रहासञ्च बिभ्रती दक्षिणे करे ॥
वामे चर्म्म कपालञ्च ऊर्द्ध्वाधोभावतः पुनः ।
दधती मुण्डमालाञ्च व्याघ्रचर्म्मधराम्बरा ॥
कृशाङ्गी दीर्घदंष्ट्रा च अतिदीर्घातिभीषणा ।
लोलजिह्वा निम्नरक्तनयना नादभैरवा ॥
कबन्धवाहना पीनविस्तारश्रवणानना ।
एषा ताराह्वया देवी चामुण्डेति च कथ्यते ॥
एतस्या योगिनी चाष्टौ पूजयेच्चिन्तयेदपि ।
त्रिपुरा भीषणा चण्डी कर्त्त्री हन्त्री विधातृका ॥
कराला शूलिनी चेति अष्टौ ताः परिकीर्त्तिताः ।
एषातिकामदा देवी जाड्यहानिकरी सदा ॥
एतस्याः सदृशी काचित् कामदा न हि विद्यते ॥"
इति कालिकापुराणे ६० अध्यायः ॥

चाम्पिला, स्त्री, (चपि+भावे घञ् । ततष्टाप् । चम्पेवेति चाम्पा । ततोऽस्त्यर्थे इलच् टाप् च ।) नदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चाम्पेयः, पुं, (चम्पायां नद्यां भव इति ढक् ।) चम्पकः । इत्यमरः ।२।४।६३॥ (यथास्य पर्य्यायाः ।
"चाम्पेयश्चम्पकः प्रोक्तो हेमपुष्पश्च स स्मृतः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
नागकेशरः । (यथा,—
"नागपुष्पः स्मृतो नागः केशरो नागकेशरः ।
चाम्पेयो नागकिञ्जल्कः कथितः काञ्चनाह्वयः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
राजविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।८।५४० ।
"चाम्पेयो जासटोवज्रधरो वल्लापुराधिपः ॥"
विश्वामित्रपुत्त्राणामन्यतमः । यथा, महाभारते । १३ । ४ । ५७ ।
"आराणिर्नाचिकश्चैव चाम्पेयोज्जयनौ तथा ॥"
क्ली, सुवर्णे । यथा काशीखण्डे । २४ । ३६ ।
"मणिमाणिक्य-चाम्पेयदुकूलेभाश्वगोधनम् ॥")

चाम्पेयकं, क्ली, (चाम्पेय इव कायतीति । कै+कः । स्वार्थे कन् वा ।) किञ्जल्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चाम्यं, क्ली, (चम्यते भक्ष्यते इति । चम+कर्म्मणि ण्यत् ।) भक्ष्यम् । इति व्याकरणम् ॥

चाय, ऋ ञ निशामे । अर्च्चे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) ऋ, अचचायत् । ञ, चायति चायते । निशाम इति चाक्षुषज्ञानम् । तं पर्व्वतीयाः प्रमदाश्चचायिरे । इति माघः । इति दुर्गादासः ॥

चारं, क्ली, (चर्य्यते भक्ष्यते कोपदेषादिवशा-दिति। चर+कर्म्मणि घञ्।) कृत्रिमविषम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ३६८॥

चारः, पुं, पियालवृक्षः। गतिः। बन्धः। अपसर्पः। इति मेदिनी। रे, ३३॥ कारागारम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ३६८॥ (चर एव इति स्वार्थे अण्।) गूढ़पुरुषः। चरः। तद्विवरणम्। यदुक्तं कालिकापुराणे ८५ अध्याये।
"कृषिदुर्गञ्च वाणिज्यं खन्यानां करसाधनम्।
आदानं सैन्यकरयोर्ब्बन्धनं गजवाजिनोः॥
शून्यवप्रसुखानाञ्च योजनं सततं जनैः।
प्रजानां सारसेतूनां बन्धनं चेति चाष्टमम्॥
एतदष्टासु वर्गेषु चारान् सम्यक् प्रयोजयेत्।
कार्य्याकार्य्यविभागाय चाष्टवर्णाधिकारिणाम्॥
अष्टौ चारान् नियुञ्जीयादष्टवर्गेषु पार्थिवः।
दशस्वन्येषु युञ्जीत क्रमतः शृणु तानि मे॥
स्वामी सचिवराष्ट्राणि मित्रं कोषो बलं तथा।
दुर्गन्तु सप्तमं ज्ञेयं राज्याङ्गं गुरुभाषितम्॥
दुर्गयुक्तं चाष्टवर्गं चारं नात्मनि योजयेत्।
तस्मादिमानि शेषाणि पञ्च चारपदानि तु॥
शुद्धान्तेष्वेव पुत्त्रेषु स्रक्पूपादौ महानसे।
शत्रूदासीनयोश्चैव बलाबलविनिश्चये॥
आदौ दशसु चैतेषु चारान् राजा प्रयोजयेत्।
नयात् प्रकाशं जानीयात् तत्तु चारैर्निरूपयेत्॥
निरूप्य तत्प्रतीकारमवश्यं छिद्रतश्चरेत्।
यथानियोगमेतेषां यो यो यत्रान्यथा चरेत्॥
ज्ञात्वा तत्र नृपश्चारैर्दण्डयेद्वा नियोजयेत्।
चारांस्तु मन्त्रिणा सार्द्धं रहस्ये संस्थितो नृपः॥
प्रदोषसमये पृच्छेत्तदानीमेव साधयेत्।
स्वपुत्त्रे चाथ शुद्धान्ते ये तु चारा महानसे॥
नियुक्तांस्तान् मध्यरात्रौ पृच्छेत् यश्चापि मन्त्रिणि।
एतान् चारान् स्वयं पश्येत् नृपतिर्मन्त्रिणा विना॥
अन्यांश्च मन्त्रिणा सार्द्धं निरूप्य प्रदिशेत् फलम्।
नैकवेशधरश्चारो नैको नोत्साहवर्ज्जितः॥
संस्तुतो न हि सर्व्वत्र नातिदीर्घो न वामनः।
सततं न दिवाचारी न रोगी नाप्यबुद्धिमान्॥
न वित्तविभवैर्हीनो न भार्य्यापुत्त्रवर्ज्जितः।
कार्य्यश्चारो नृपतिना गुह्यतत्त्वविनिर्णये॥
अनेकवेशग्रहणक्षमं भार्य्यासुतैर्युतम्।
बहुदेशवचोऽभिज्ञं पराभिप्रायवेदकम्॥
दृढ़भक्तं प्रकुर्व्वीत चारं शक्तमसाध्वसम्।
अधितिष्ठेत् स्वयं राजा कृषिमात्मसमैस्तथा॥
वणिक्पथे च दुर्गादौ तेषु शक्तान्नियोजयेत्।
अन्तःपुरे पितुस्तुल्यान् धीरान् वृद्धान् नियोजयेत्॥
षण्डान् पण्डान् तथा वृद्धान् स्त्रियो या बुद्धितत्पराः।
शुद्धान्तद्वारि युञ्जीयात् स्त्रियो वृद्धा मनीषिणीः॥"
यथा च युक्तिकल्पतरौ।
"नृपो निहन्याच्चारेण परराष्ट्रं विचक्षणः।"
(कापटिकपुरुषादयः। यथा, मनुः। ७।१८४।
"उपगृह्यास्पदञ्चैव चारान् सम्यग्विधाय च॥"
"चारांश्च कापटिकादीन्।" इति कुल्लूकभट्टः॥
प्रचारः। यथा, रामायणे। २। ६६। २६।
"निवृत्तचारः सहसा गतो रविः
प्रवृत्तचारा रजनी ह्युपस्थिता।"
"निवृत्तचारः निवृत्तकिरणप्रचारः प्रवृत्तचारा प्रवृत्ततमःप्रचारा।" इति तट्टीकायां रामानुजः॥ वाणिज्यादिव्यवहारः। यथा, महाभारते। ५। ३८। १२।
"भृतैर्वाणिज्यचारञ्च पुत्त्रैः सेवेत च द्विजान्॥"
सञ्चारः। प्रवृत्तिः। यथा, देवीभागवते। १। ११। २२।
"न स्त्री दुष्यति चारेण न विप्रो वेदकर्म्मणा।"
"चारेण रजःसञ्चारेण।" इति टीकाकृन्नीलकण्ठः॥)

चारकः, पुं, (चारयति इति। चर+णिच्+ण्वुल्।) अश्वादेः पालकः। सञ्चारकः। (यथा, रामायणे। ३। ६६। १८।
"इयं मृते भ्रातरि मे मयि वत्स्यति मैथिली।
न चाहमाशां कुर्य्यां ते पाप! प्रच्छन्नचारक!॥")
बन्धः। इति मेदिनी॥ के, ८७। पियालवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (चर एव स्वार्थे अण् चारः। ततः स्वार्थे कन्। गुप्तचरः। यथा महाभारते। २।५।३८। [चारकैः॥"
"त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि
चरणशीले, त्रि। यथा, कथासरित्सागरे।१४।६५।
"गुप्तं विरचितां नाम भेजेऽन्तःपुरचारिकाम्॥")

चारटिका, स्त्री, (चर+णिच्+"शकादिभ्योऽटन्।" ४। ८१। उणां। इति अटन् ततः संज्ञायां कन् कापि अत इत्वञ्च।) नलीनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चारटी, स्त्री, (चर+णिच्+"शकादिभ्योऽटन्।" इति अटन् ततो गौरादित्वात् ङीष्।) पद्मचारिणीवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। १४६॥ भूम्यामली। इति राजनिर्घण्टः॥

चारणः, पुं, (चारयति प्रचारयति नृत्यगीतादिविद्यां तज्जन्यकीर्त्तिं वा। चर+णिच्+ल्युः।) नटविशेषः। तत्पर्य्यायः। कुशीलवः। इत्यमरः। २। १०। १२॥ (यथा, मनुः। १२। ४४।
"चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः।
रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसीषूत्तमा गतिः॥"
"चारणाः नटादयः।" इति कुल्लूकभट्टः॥")
गन्धर्व्वविशेषः। यथा,—
"गन्धर्व्वाणां ततो लोकः परतः शतयोजनात्।
देवानां गायनास्ते च चारणाः स्तुतिपाठकाः॥"
इति पाद्मे पातालखण्डम्॥
(देवयोनिविशेषः। यथा, भागवते। २। १। ३६।
"गन्धर्व्वविद्याधरचारणाप्सरः
स्वरःस्मृतीरसुरानीकवीर्य्यः॥"
चारपुरुषः। यथा, भागवते। ४। १६। १२।
"अन्तर्बहिश्च भूतानां पश्यन् कर्म्माणि चारणैः।
उदासीन इवाध्यक्षो वायुरात्मेव देहिनाम्॥")

चारभटः, पुं, (चारेषु चरेषु भटः। यद्वा, चारे बुद्धिकौशलादिप्रचारे भटः।) वीरः। इति हेमचन्द्रः।३।२८॥ (यथाह भर्त्तृहरिः।१।६१।
"कश्चुम्बति कुलपुरुषो वेश्याधरपल्लवं मनोज्ञमपि।
चारभटचौरचेटकनटविटनिष्ठीवनशरावम्॥"

चारवायुः, पुं, (चारेण सूर्य्यस्योदग्गतिभेदेन प्रेरितो यो वायुः।) निदाघजवायुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चारिणी, स्त्री, (चारयति स्वगुणमिति। चर+णिच्+णिनिः ङीप् च।) करुणीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

चारित्रं, क्ली, (चरित्रमेव इति। स्वार्थे अण्।) चरित्रम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ५००॥ (यथा, रामायणे। ३। ५६। ६।
"कुलाक्रोशकरं लोके धिक्! ते चारित्रमीदृशम्॥"
मरुद्गणानामन्यतमः। यथा, हरिवंशे।१६६।५४।
"जयोनश्चाङ्गुतिश्चैव चारित्रं बहुपन्नगम्॥"
चरतीति। "चरेर्वृत्ते।" ४। १७२। उणां। इति णित्रम्। वृत्तान्तम्॥)

चारित्रा, स्त्री, (चारित्रं धर्म्मस्वभावो विद्यतेऽस्या इति। अच् टाप्।) तिन्तिड़ीवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

चारी, स्त्री, (चारः पदनिक्षेपभेदः गतिभेदो वा अस्त्यस्यामिति। "अर्श आदिभ्योऽच्।"५।२।१२७। इत्यच्। ततो ङीष्।) नृत्याङ्गविशेषः। यथा,—
"न हि चारीं विना नृत्ये नृत्यस्याङ्गं प्रवर्त्तते।
शृङ्गारादिरसानान्तु भावोद्दीपनकारिका॥
माधुर्य्योद्वर्त्तना नित्यं चारी चारुगतिर्म्मता॥"
अन्ये तु।
"एकपादप्रचारो यः सा चारी तु निगद्यते।
पादयोश्चारणं यच्च सा चारीति निगद्यते॥
करणानां समायोगः खण्डकः परिकीर्त्तितः।
त्रिभिः खण्डैश्चतुर्भिर्व्वा मण्डलं समुदाहृतम्॥
समनखा नूपुरविद्धा तिर्य्यङ्मुखी सबला च।
कातरा च कुवीरा च विश्लिष्टा रथचक्रिका॥
पार्ष्णिरेचितका तलदर्शिनी गजहस्तिका।
परावित्ततला चोरुताड़िताप्यर्द्धमण्डला॥
स्तम्भक्रीड़निका हरिणत्रासिका चोरुरेचिका।
तलोद्वृत्ता सञ्चरिता स्फुरिकापि तथैव च॥
लङ्घितजङ्घा सङ्घट्टिता स्यादथ मदालसा।
उत्कुञ्चितातितिर्य्यक्कुञ्चिता चापकुञ्चिता॥
षड्विंशतिर्भौमचार्य्य इत्याख्याता मनीषिभिः॥"
अन्ये तु।
"समपादस्थिता वर्णा शकटास्याध्यर्द्धिकापि च।
विद्याधा ताड़िता बद्धा एड़का क्रीड़िता तथा॥
ऊरुवृत्ता छन्दिता जनितापस्यन्दिता तथा।
स्यन्दितावत्समतन्वी समोत्सारितमड्डिता॥
उच्छन्दिता च विज्ञेयाश्चार्य्यः षोड़श भूमिगाः।"
इति भूमिचारी॥ *॥
आकाशचारी यथा,—
"चारीश्चाकाशगा वर्त्त्ये विक्षेपा लघरी तथा।
अङ्घ्रिताड़िता भ्रमरी पुरःक्षेपा च सूचिका॥

अपक्षेपा जङ्घावर्त्ता विद्धा च हरिणप्लुता ।
ऊरुजङ्घान्दोलिता च जङ्घा जङ्घनिका तथा ॥
विद्युत्क्रान्ता भ्रमरिका दण्डपार्श्वेति षोड़श ॥”
अन्ये तु ।
“विभ्रान्तातिक्रान्तापक्रान्ता पार्श्वक्रान्तिका ।
ऊर्द्ध्वजानुर्दोलपादादूद्वृत्ता नूपुरपादिका ॥
भुजङ्गभासिका क्षिप्ताविद्धा ताला च सूचिका ।
विद्युत्क्रान्ता भ्रमरिका दण्डपादा तथैव च ॥
आकाशचारिका एताः षोड़शैव निरूपिताः ॥”
एतास्वेव भूमिचारीष्वप्यन्तरभेदोऽस्ति तिर्य्यक्चारी ऊर्द्ध्वचारी अधश्चारीति ता ऊहनीयाः ॥
“तैलाभ्यक्तेन गात्रेण लघ्वाहारी जितश्रमः ।
स्तम्भे वा भित्तिदेशे वा प्रथमं ताः प्रयोजयेत् ॥
रूक्षाहारं तथाम्लञ्च भुक्ता तां न समाचरेत् ।
नृत्यपादस्य विन्यासश्चारी सैवाभिधीयते ॥
शृङ्गारादिरसानान्तु भवेद्दीपनकारणम् ।
माधुर्य्यो भूमना नित्यं हृद्यतालत्रयान्विता ॥
नियतोऽङ्गविशेषाणां चारी सञ्चारतो भवेत् ॥”
इति सङ्गीतदामोदरोक्तचारीलक्षणम् ॥

चारुः, पुं, (चरति देवेषु गुरुत्वेन । चर+“दृसनिजनिचरीति ।”उणां १ । ३ । इति ञुण् ।) बृहस्पतिः । (चरति चित्ते इति ।) मनोज्ञे त्रि । इति मेदिनी । रे, ३३ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १० । ८ । [मधिवचनजातम् ॥”
“इति चटुलचाटुपटुचारुमुरवैरिणो राधिका-
श्रीकृष्णस्य रुक्मिणीगर्भसम्भूतपुत्त्राणामन्यतमः । यथा, हरिवंशे । ११७ । ३६ ।
“चारुश्च बलिनां श्रेष्ठं सुताश्चारुमतीं तथा ॥”)

चारुकः, पुं, (चारु+संज्ञायां कन् ।) शरबीजम् । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । रक्तपित्तकफापहत्वम् । शीतत्वम् । लघुत्वम् । अवृष्यत्वम् । कषायत्वम् । वातकोपनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

चारुकेशरा, स्त्री, (चारूणि केशराणि अस्याः ।) नागरमुस्ता । तरुणीपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चारुगर्भः, पुं, (चारुः मनोज्ञः गर्भः अभ्यन्तर्वर्त्त्यन्तःकरणमिति यावत् यस्य । यद्वा चारुगर्भे उत्पत्तिस्थानं यस्य ।) श्रीकृष्णपुत्त्रः । यथा, हरिवंशे । १६० । ६ ।
“चारुभद्रश्चारुगर्भः सुदंष्ट्रो द्रुम एव च ॥”

चारुगुप्तः, पुं, (चारु यथा स्यात् तथा गुप्तः । यद्वा चारुणा ईश्वरेण कृष्णेन गुप्तः पालितः ।) श्रीकृष्णपुत्त्रः । यथा, हरिवंशे । १६० । ६ ।
“सुषेणश्चारुगुप्तश्च चारुविन्दश्च वीर्य्यवान् ॥”

चारुदेष्णः, पुं, रुक्मिण्यां श्रीकृष्णपुत्त्रः । यथा, हरिवंशे । १६० । ५ ।
“द्वितीयश्चारुदेष्णश्च वृष्णिसिंहो महारथः ॥”

चारुधारा, स्त्री, (चारूणां मनोहरपदार्थानां धारा इव, त्रैलोक्यसुन्दरत्वेनास्यास्तथात्वम् । चार्व्वी धारा नीतिर्व्यवहारो यस्याः वा ।) शची । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (चारु धाम यस्याः ।) चारुधामा इत्यपि पाठः ॥

चारुनालकं, क्ली, (चारु नालं यस्य कप् ।) रक्तपद्मम् । इति पुराणम् ॥

चारुपर्णी, स्त्री, (चारु मनोज्ञं पर्णं पत्त्रं अस्याः ।) प्रसारणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धभादालिया इति भाषा ॥ (प्रसारणीशब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

चारुफला, स्त्री, (चारु मनोहरं फलं अस्याः ।) द्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

चारुबाहुः, पुं, (चारू बाहू यस्य ।) श्रीकृष्णपुत्त्रः । यथा, हरिवंशे । १६० । ६ ।
“चारुबाहुः कनीयांश्च कन्या चारुमती तथा ॥”

चारुविन्दः, पुं, (चारु चारुतां विन्दतीति । विदि+अण् ।) श्रीकृष्णपुत्त्रः । यथा, हरिवंशे । १६० । ६ ।
“सुषेणश्चारुगुप्तश्च चारुविन्दश्च वीर्य्यवान् ॥”

चारुमती, स्त्री, (चारु चारुता सौन्दर्य्यं अस्या अस्तीति । मतुप् ततो ङीप् ।) रुक्मिण्यां श्रीकृष्णस्य कन्या । यथा, हरिवंशे । १६० । ६ ।
“चारुबाहुः कनीयांश्च कन्या चारुमती तथा ॥”

चारुलोचनः, पुं,(चारुणी लोचनेऽस्य ।) हरिणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (चारुलोचनविशिष्टे त्रि ॥)

चारुवर्द्धना, स्त्री, (चारु चारुत्वं श्रियमित्यर्थः वर्द्धयति स्वगुणैरिति यावत् । वृध+णिच्+युच् । कर्त्तरि ल्युर्वा ततष्टाप् ।) नारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चारुव्रता, स्त्री, (चारु व्रतमस्याः ।) मासोपवासिनी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चारुशिला, स्त्री, (चारुश्चार्व्वी शिला इति नित्यकर्म्मधारयः ।) मणिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चार्च्चिक्यं, क्ली, (चर्च्चिकैव । स्वार्थे ष्यञ् ।) चन्दनादिना देहविलेपनविशेषः । इत्यमरः ॥ तत्पर्य्यायः । चर्च्चा २ स्थासकः ३ । इत्यमरः ॥ चर्च्चिकम् ४ । इति भरतः ॥ अपि च ।
“स्थासकः स्थायकश्चर्च्चा चर्च्चिक्यञ्च चतुष्टयम् ।
वक्षादौ कुङ्कुमादीनां छटादिषु निगद्यते ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

चार्म्मः, पुं, (चर्म्मणा परिवेष्टितः इति । चर्म्म+अण् ।) चर्म्माच्छादितरथः । इति भरतः ॥ चर्म्माच्छन्नद्रव्ये त्रि ॥

चार्म्मणं, क्ली, (चर्म्मणां समूहः इति । भिक्षादिभ्योऽण् ।” ४ । २ । ३८ । इत्यण् ।) चर्म्मसमूहः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

चार्म्मिणं, क्ली, (चर्म्मिणां चर्म्मधारिणां समूहः । इति अण् ।) चर्म्मिसमूहः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

चार्व्वाकः, पुं, (चारुः आपातमनोरमः लोकचित्ताकर्षकः इति यावत् वाकः वाक्यमस्य । ततः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) तार्किकविशेषः । तत्पर्य्यायः । बार्हस्पत्यः २ नास्तिकः ३ लौकायतिकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ स च आकाशभिन्नभूतचतुष्टयवादी । प्रत्यक्षमेकं प्रमाणमिति चार्व्वाकाः । इति न्यायसंग्रहः ॥ (यथा च सर्व्वदर्शनसंग्रहे ।“अथ कथं परमेश्वरस्य निःश्रेयसपदत्वमभिधीयते बृहस्पतिमतानुसारिणा नास्तिकशिरोमणिना चार्व्वाकेण दूरोत्सारितत्वात् दुरुच्छेदं हि चार्व्वाकस्य चेष्टितम् ॥”) दुर्य्योधनसखराक्षसविशेषः । (यथा, महाभारते । १२ । ३८ । २२—२३ ।
“निःशब्दे च स्थिते तत्र ततो विप्रजने पुनः ।
राजानं ब्राह्मणच्छद्मा चार्व्वाको राक्षसोऽब्रवीत् ॥
तत्र दुर्य्योधनसखा भिक्षुरूपेण संवृतः ।
साक्षः शिखी त्रिदण्डी च धृष्टो विगतसाध्वसः ॥”)

चार्व्वी, स्त्री, (चारु+गुणवचनत्वात् ङीष् ।) कुवेरपत्नी । ज्योत्स्ना । बुद्धिः । शोभना । इति मेदिनी । वे, ६ ॥ दीप्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥

चालः, पुं, (चालयति छादयतीति । चल+णिच्+अच् णे वा । यद्वा चालयति आच्छादयत्यनेनेति । चल+णिच्+करणे घञ् ।) स्वनामख्यातगृहाच्छादनम् । तत्पर्य्यायः । पिटम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पटलम् ३ छदिः ४ । इत्यमरः । २ । २ । १४ ॥ कटलम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ छादम् ६ । इति जटाधरः ॥ स्वर्णचूड़पक्षी । इति भूरिप्रयोगः ॥

चालकः, पुं, (चलति स्वेच्छयैव । चल+ण्वुल् ।) अङ्कुशदुर्द्धरहस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चालनं, क्ली, (चालयत्यनेनेति । चल+णिच्+करणे ल्युट् ।) चालनी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, कर्म्मप्रदीपे ।
“क्षुद्रच्छिद्रसमोपेतं चालनं तितउः स्मृतः ॥”
भावे ल्युट् । प्रेरणम् । यथा, भागवते । ३ । २६ । ३७ ।
“चालनं व्यूहनं प्राप्तिर्नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोः ॥”)

चालनी, स्त्री, (चालयत्यनेनेति । चल+णिच्+करणे ल्युट् ङीप् च ।) स्वनामख्यातशस्यादिचालनपात्रम् । तत्पर्य्यायः । तितउः २ । इत्यमरः ।२।६।२६ ॥ चालनम् ३ बहुच्छिद्रा ४ । इति भरतः ॥ पाचीरः ५ । इति जटाधरः ॥

चाषः,पुं,(चाषयति भक्षयति कणादिकमिति । चष+स्वार्थे णिच्+अच् । यद्वा चष्यते भक्ष्यतेऽसौ मांसाशिभिरिति । चष्+कर्म्मणि घञ् ।) स्वर्णचातकः । सोणाचड़ा इति ख्यातः । नीलकण्ठ इति क्वचित् ख्यातः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । किकीदिविः २ नीलाङ्गः ३ पुण्यदर्शनः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

चासः, पुं, (चाष+पृषोदरात् सत्वम् ।) चाषपक्षी । इक्षुः । इति मेदिनी । से, ३ ॥

चि, ञ चित्याम् । चयने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-द्विकं-अनिट् ।) ञ, चयति चयते धनं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

चि, ञ न चित्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-उभं-द्विकं-अनिट् ।) चितिश्चयनं राशीकरणमिति यावत् । न ञ, चिनोति चिनुते । इति दुर्गादासः ॥

ति, क मि चित्याम् । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरां-परं-दिकं-सेट् ।) क मि, चययति चाययति । स्वमते तु चपयति चापयतीत्यपि । इति दुर्गादास: ॥

चिकित्सक:, पुं, (चिकित्सति रोगमपनयतीति । कित्+“गुप्तिज्किद्भ्य: सन् ।”३।१।५। इति स्वार्थे सन्+ण्वुल् ।) चिकित्साकर्त्ता । (यथा, मनु: । ९ । २८४ ।
“चिकित्सकानां सर्व्वेषां मिथ्या प्रचरतां दम: ॥”) तत्पर्य्याय: । रोगहारी २ अगदङ्कार: ३ भिषक् ४ वैद्य: ५ । इत्यमर: । २ । ६ । ५७ ॥ तस्य लक्षणं यथा, चाणक्ये ।
“आयुर्व्वेदकृताभ्यास: सर्व्वेषां प्रियदर्शन: ।
आर्य्यशीलगुणोपेत एष वैद्यो विधीयते ॥”

चिकित्सा, स्त्री, (चिकित्सनमिति । कित् व्याधिप्रतीकारे+“गुप्तिज्किद्भ्य: सन् ।”३ । १ । ५ । इति स्वार्थे सन् तत: अप्रत्यय: ।) रोगप्रतीकार: । तत्पर्य्याय: । रुक्प्रतिक्रिया २ । इत्यमर: । २ । ६ । ५० ॥ उपचार: ३ उपचर्य्या ४ निग्रह: ५ वेदनानिग्रह ६ क्रिया ७ उपक्रम: ८ शम: ९ । इति राजनिर्घण्ट: ॥ चिकित्सितम् १० प्रतीकार: ११ भिषग्जितम् १२ । इति रत्नमाला ॥ रोगप्रतिकार: १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ सा त्रिधा यथा, वैद्यके ।
“आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा सा त्रिधा मता ।
रसप्रधाना दैवी स्यात् छेदभेदात्मिकासुरी ॥
मानुषी षड्रसा ज्ञेया जपहोमादिसंस्कृता ।
कलौ चाल्पबले लोके मानुषी तत्र पूजिता ॥”
तस्या लक्षणं यथा,—
“याभि: क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातव: समा: ।
सा चिकित्सा विकाराणां कर्म्म तद्भिषजां मतम् ॥
या ह्युदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च ।
सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत् ॥”
चिकित्साविध्युपदेशो यथा,— [गद: ।
“जातमात्रश्चिकित्स्य: स्यान्नोपेक्ष्योऽल्पतया
वह्निशत्रुविषैस्तुल्य: स्वल्पोऽपि विकरोत्यसौ ॥
रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।
तत: कर्म्म भिषक् पश्चाज्ज्ञानपूर्व्वं समाचरेत् ॥
औषधं केवलं कर्त्तुं यो जानाति न चौषधम् ।
वैद्यकर्म्म स चेत् कुर्य्याद्वधमर्हति राजत: ॥
आदावन्ते रुजां ज्ञाने प्रयतेत चिकित्सक: ।
भेषजानां विधानेऽथ तत: कुर्य्यात् चिकित्सितम् ॥
शीते शीतप्रतीकारमुष्णे चोष्णनिवारणम् ।
कृत्वा कुर्य्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत् ॥
अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न क्रिया कृता ।
क्रियाहीनातिरिक्ता च साध्येष्वपि न सिध्यति ॥
क्रिया यास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् ।
पूर्व्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासङ्कर मत: ॥”
चिकित्साफलं यथा,—
“क्वचिदर्थ: क्वचिन्मैत्री क्वचिद्धर्म्म: क्वचिद्यश: ।
कर्म्माभ्यास: क्वचिच्चेति चिकित्सा नास्ति निष्फला ॥”* ॥
चिकित्साङ्गानि यथा, भावप्रकाशे ।
“रोगी दूतो भिषग्दीर्घमायुर्यश्च सेवक: ।
सदौषधं चिकित्सायामित्यङ्गानि बुधा जगु: ॥”

चिकित्सितं, क्ली, (कित्+स्वार्थे सन् ततो भावे क्त: ।) चिकित्सा । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने २ अ: । [तम् ॥”
“बीजं चिकित्सितस्यैतत् समासेन प्रकीर्त्ति-
पर्य्याया अस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“चिकित्सितं प्रतीकारश्चिकित्सा च भिषग्जितम् ॥”
चिकित्स्यतेऽनेनेति । करणे क्त: । भेषजम् । अस्य पर्य्याया यथा, चरके चिकित्सास्थाने १ अ: ।
“चिकित्सितं व्याधिहरं पथ्यं साधनमौषधम् ।
प्रायश्चित्तं प्रशमनं प्रकृतिस्थापनं हितम् ॥
विद्याद्भेषजनामानि भेषजं द्विविधञ्च तत् ।
यद्व्याधिनिर्घातकरं वक्ष्यते तच्चिकित्सितम् ॥
चिकित्सितार्थ एतावान् विकाराणां यदौषधम् ।”
यथा, भागवते । १ । ५ । ३२ ।
“एतत् संसूचितं ब्रह्मंस्तापत्रयचिकित्सितम् ।
यदीश्वरे भगवति कर्म्म ब्रह्मणि भावितम् ॥”)
कृतप्रतीकारे त्रि ॥

चिकिन:, त्रि, (नि नता नासिकास्यस्य । “इनच्-पिटच्-चिकचि च ।” ५ । २ । ३३ । इति इनच् प्रकृतेश्चिकादेशश्च ।) चिपिटनासिक: । इति केचित् ॥

चिकिल:, पुं, (चि+बाहुलकात् इलच् कुक् च ।) पङ्क: । इति हेमचन्द्र: । ४ । १५६ ॥

चिकीर्षा, स्त्री, (कर्त्तुमिच्छा इति । “धातो: कर्म्मण: समानकर्त्तृकादिच्छायां वा ।” ३ । १ । ७ । इति कृधातो: इच्छार्थकसन्प्रत्ययेन चिकीर्ष् । तत: “अप्रत्ययात् ।” ३ । ३ । १०२ । इत्य: ।) कर्त्तुमिच्छा । इति मुग्धबोधम् ॥ करिवार वाञ्छा इति भाषा । (यथा, भागवते ।२।१०।२४।
“हस्तौ रुरुहतुस्तस्य नानाकर्म्मचिकीर्षया ॥”)

चिकीर्षु:, त्रि, (चिकीर्षतीति । कृ+सन्+“सनाशंसभिक्ष उ: ।” ३ । २ । १६८ । इति उ: ।) कर्त्तुमिच्छु: । करणेच्छाविशिष्ट: । इति व्याकरणम् ॥

चिकुर:, पुं, (चि इत्यव्यक्तशब्दं कुरतीति । कुर-शब्दे+“इगुपधज्ञेति ।” ३ । १ । १३५ । इति क: ।) केश: । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।८।३६७।
“चिकुरनिचये यत् कौटिल्यं विलोचनयोश्च या ॥”)
सर्प: । (अयं हि ऐरावतकुलजातस्य सुमुखस्य पिता । यथा, महाभारते । ५ । १०३ । २४ ।
“एतस्य हि पिता नागश्चिकुरो नाम मातले !।
न चिरात् वैनतेयेन पञ्चत्वमुपपादित: ॥”)
पर्व्वत: । पक्षिभेद: । वृक्षविशेष: । गृहबभ्रु: । तरल: । इति मेदिनी । रे, १५५ ॥

चिकुर:, त्रि, (चि+कुर+क: ।) चपल: । स तु दोषमनिश्चित्य वधबन्धनादे: कर्त्ता । इत्यमर: । ३ । १ । ४६ ॥

चिकुरपक्ष:, पुं, (चिकुराणां केशानां पक्ष: समूह: ।) कचसमूह: । केशसमुदय: । इत्यमर: । २ । ६ । ९८ ॥

चिकुरपाश:, पुं, (चिकुराणां केशानां पाश: समूह: ।) केशसमूह: । इत्यमर: । २ । ६ । ९८ ॥

चिकुरहस्त:, पुं, (चिकुराणां हस्त: समूह: ।) केशसमूह: । इत्यमर: । २ । ६ । ९८ ॥

चिकूर:, पुं, (चिकुर+निपातनात् दीर्घ: ।) केश: । इति शब्दभेदप्रकाश: ॥

चिक्क, क अर्त्तौ । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) कोपध: । तृतीयस्वरमध्य: । अर्त्ति: पीडनम् । क, चिक्कयति शत्रुं शूर: । इति दुर्गादास: ॥

चिक्क:, पुं, (चिक् इत्यव्यक्तशब्देन कायति शब्दायते इति । चिक्+कै+क: ।) छुच्छुन्दरि: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (नि नता नासिकास्यस्येति । “इनच्पिटच्चिकचि ।” ५ । २ । ३३ । इत्यस्य वार्त्ति “कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ ।” इति कप्रत्ययो नेश्चिकादेशश्च । नतनासिके, त्रि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

चिक्कणं, त्रि, (चिक्यते ज्ञायते इति । चित्+“चिते: कण: कश्च ।” उणां । ४ । १७६ । इति कर्म्मणि कण: कश्चान्तादेश: । बाहुलकाद्गुण: ।) स्निग्धव्यञ्जनादि (स्निग्धत्वमसृणत्वादिगुणवद्वस्तु ।) इत्यमर: । २ । ९ । ४६ ॥ चिक्कणा इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १८४ । ३४ ।
“कठिनश्चिक्कण: श्लक्ष्ण: पिच्छिलो मृदुदारुण: ॥”)

चिक्कण:, पुं, (चिक्कणं स्निग्धगुणं विद्यतेऽस्य । अच् ।) पूगवृक्ष: । तत्फले क्ली । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (औषधपाकस्यावस्थाविशेषो यथा,
“पाकस्तु त्रिविधो मन्दश्चिक्कण: खरचिक्कण: ॥”
इति वाभटे कल्पस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

चिक्कणा, स्त्री, (चिक्कणं मसृणता विद्यतेऽस्या: । अर्शआदित्वादच् । ततष्टाप् ।) उत्तमा गौ: । तत्पर्य्याय: । नैचिकी २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पूगफलम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥

चिक्कणी, स्त्री, (चिक्कण+गौरादित्वात् ङीष् ।) पूगफलम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥

चिक्कस:, पुं, (चिक्कयति पीडयति चूर्णकारिणमिति । चिक्क+असच् ।) यवचूर्णम् । इति हेमचन्द्र: । ३ । ६६ ॥

चिक्का, स्त्री, (चिक्कयति पीडयति भोक्तारमिति । चिक्क+अच् ।) पूगफलम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥

चिङ्गट:, पुं, (चिङ्ग इत्यव्यक्तशब्देन अटतीति । अट गतौ+अच् । शकन्ध्वादिवत् अलोप: ।) मत्स्यविशेष: । गलाचिङ्गड़ी इति मोचाचिङ्गड़ी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्याय: । महाशल्क: २ ।

इति हारावली। १८७ ॥ अस्य गुणाः। गुरुत्वम्। ग्राहित्वम्। मधुरत्वम्। बलवर्द्धनत्वम्। मेदःपित्तास्रनाशित्वम्। वृष्यत्वम्। रोचनत्वम्। कफवातकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (जलपानविधौ भक्षणनिषेधोऽस्य यथा,—
"प्रातः पानीयपाने मद्यऋषिगणितं द्रव्यमेतच्च नादात्।
मांसं चीरञ्च शाकं सकलविदलकं पिष्टकं चिङ्गटञ्च॥"
इति वैद्यक-ऋतुचर्य्यायाम्॥)

चिङ्गटी, स्त्री, (चिङ्गट + जातौ ङीष्।) मत्स्यविशेषः। घुषाचिङ्गड़ी इति भाषा॥ अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। हृद्यत्वम्। वातनाशित्वम्। श्लेष्मकारित्वम्। गुरुत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चिङ्गड़ः, पुं, (चिङ्गट + पृषोदरादित्वात् टस्य डत्वे साधुः।) चिङ्गटमत्स्यः। इति शब्दमाला॥ (विवरणमस्य चिङ्गटशब्दे व्याख्यातम्॥)

चिचिण्डः, पुं, फलविशेषः। चिचिण्डा इति चिचिङ्गा इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। श्वेतराजिः २ सुदीर्घः ३ गृहकूलकः ४। अस्य गुणाः। वातपित्तनाशित्वम्। पथ्यत्वम्। बलरुचिकारित्वम्। शोषिणोऽतिहितत्वम्। पटोलतः किञ्चिद्गुणहीनत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ (यथा च हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये।
"चिचिण्डो वातपित्तघ्नो बल्यः पथ्यो रुचिप्रदः।
शोषिणोऽतिहितः किञ्चिद्गुणैर्न्यूनः पटोलतः॥")

चिञ्चा, स्त्री, (चिं चयनं चिनोतीति। चि + अन्येभ्योऽपीति डः।) तिन्तिड़ीवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ४३॥ (यथा,—
"चिञ्चादलरसञ्चानु पथ्यं दध्योदनं हितम्॥"
इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे गुल्माधिकारे॥)

चिञ्ची, स्त्री, (चिञ्च + गौरादित्वात् ङीष्।) गुञ्जा। इति केचित्॥

चिञ्चाम्लं, क्ली, (चिञ्चा तिन्तिड़ी तद्वत् अम्लं यत्र।) अम्लशाकः। इति राजनिर्घण्टः॥

चिञ्चासारः, पुं, (चिञ्चायास्तिन्तिड्याः सार इव सारोऽम्लं यत्र।) अम्लशाकः। इति राजनिर्घण्टः॥

चिञ्चोटकः, पुं, (चिञ्चेव अटतीति। अट + ण्वुल्। पृषोदरात् साधुः।) तृणविशेषः। चेँचको इति चेँचड़ा इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। अङ्कलोद्यः २। इति रत्नमाला॥ चिञ्चाटकोऽपि पाठः॥

चिट, प्रेषे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट्।) चेटति भृत्यं स्वामी। इति दुर्गादासः॥

चिट, क प्रेषे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्॥)

चित, ई ज्ञाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) ई, चित्तः। ज्ञानमिह जागरणम्। ज्ञानञ्च अविद्यानिद्रयाक्रान्ते जगत्येकः स चेततीति हलायुधः। चिचेत रामस्तत् कृच्छ्रम्। इति दुर्गादासः॥

चित, इ क स्मृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) इ क, चिन्तयति विद्यां सुधीः। इति दुर्गादासः॥

चित, क ङ ज्ञाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट्।) क ङ, चेतयते। राक्षसश्च चेतयन्ति न। इति भट्टौ गणकृतानित्यत्वमिति रमानाथः। वस्तुतस्तु चेतयते ततश्चेतं करोतीति णौ साध्यम्। इति दुर्गादासः॥

चित्, स्त्री, (चित् संज्ञाने + सम्पदादित्वात् भावे क्विप्।) ज्ञानम्। इत्यमरः। १। ५। १॥ (यथा, भागवते। ३। ७। २।
"ब्रह्मन् कथं भगवतश्चिन्मात्रस्याविकारिणः।
लीलया चापि युज्येरन् निर्गुणस्य गुणाः क्रियाः॥")

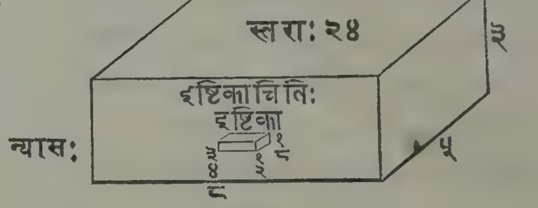
चित्, य, असाकल्यम्। इत्यमरः॥ यथा। किञ्चित् कश्चित् इत्यादि॥ (तत्तु प्रत्ययविशेषः। कालादानिर्णये चित्प्रत्ययस्य प्रयोगो दृश्यते। "किमः क्रान्ताचिच्चनौ।" इति मुग्धबोधव्याकरणप्रणेता पूज्यपादवोपदेवाचार्य्यः॥)

चितः, त्रि, (चि + कर्म्मणि क्तः।) छन्नः। इति मेदिनी। ते, १८॥ (कृतचयनः। सञ्चितः। "इह वै कर्म्मचितो लोकः चीयते एवममुत्र पुण्यचितः चीयते।" इति श्रुतिः॥)

चिता, स्त्री, (चीयते श्मशानाग्निरस्यां यद्वा चीयते उचीयतेऽसौ प्रेतस्य परलोकशर्म्मणे इति। चि + अधिकरणे वा कर्म्मणि क्तस्ततष्टाप्।) शवदाहाधारचुल्ली। तत्पर्य्यायः। चित्या २। इत्यमरः। २।८।११७॥ काष्ठमठी ३ चैत्यम् ४ चिताचूड़कम् ५ चित्यम् ६। इति त्रिकाण्डशेषः॥ चितिः ७। (यथा, महाभारते। ३। २१६। १७।
"चिताग्निरुद्वहन्नाभ्यं पञ्चाभ्यां तत् प्रवर्त्तते॥")
संहतिः। इति मेदिनी। ते, १८॥

चिताचूड़कं, क्ली, (चितेव चूड़कम्।) चिता। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चितिः, स्त्री, (चीयतेऽस्यामग्निरिति। चि + अधिकरणे क्तिः।) चिता। (यथा, भागवते।४।२८।५०।
"चितिं दारुमयीं चित्वा तस्यां पत्युः कलेवरम्॥")
समूहः। इति मेदिनी। ते, १८॥ दुर्गा। यथा,
"चितिश्चैतन्यभावाद्वा चेतना वा चितिः स्मृता।
महान् व्याप्य स्थिता सर्व्वं महा वा प्रकृतिर्मता॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥ *॥
भित्तिरिष्टिकादिसङ्ख्याज्ञानार्थाङ्कविशेषः। यथा,
चितौ करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम्।
"उच्छ्रयेण गुणितं चितेः किल
क्षेत्रसम्भवफलं घनं भवेत्।
इष्टिकाघनहृते घने चिते-
रिष्टिकापरिमितिश्च लभ्यते॥
इष्टकोच्छ्रयहृदुच्छ्रितिश्चितेः
स्युः स्तराश्च दृषदां चितेरपि॥
उदाहरणम्।
अष्टादशाङ्गुलं दैर्घ्यं विस्तारो द्वादशाङ्गुलः।
उच्छ्रितिस्त्र्यङ्गुला यस्यामिष्टिकास्ताश्चितौ किल॥
यद्विस्तृतिः पञ्चकराष्टहस्तं
दैर्घ्यञ्च यस्यां त्रिकरोच्छ्रितिश्च।
तस्यां चितौ किं फलमिष्टिकानां
सङ्ख्या च का ब्रूहि कतिस्तराश्च॥

इष्टिकायाः घनहस्तमानम् $\frac{३}{६४}$ चितेः क्षेत्रफलम्४०। उच्छ्रयेण गुणितं चितेर्घनफलम्१२०। लब्धा इष्टिकासङ्ख्या २५६०। स्तरसङ्ख्या २४। एवं पाषाणचयेऽपि। इति चितिव्यवहारः॥"
इति लीलावती॥ (इष्टकाङ्गविशेषः। यथा, मार्कण्डेये। २२। ६।
"चितयस्तत्र कर्त्तव्या नान्तरिक्षगता यतः॥")

चितिका, स्त्री, (चितिः काञ्चीभेदः सा इव कायतीति। कै + कः।) कटिशृङ्खला। इति हारावली। २२४॥

चित्तं, क्ली, (चेतत्यनेनेति। चित् + करणे क्तः।) अनुसन्धानात्मिकान्तःकरणवृत्तिः। इति वेदान्तः॥
"यत्तत् सत्वगुणं स्वच्छं शान्तं भगवतः पदम्।
यदाहुर्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकम्॥
स्वच्छत्वमविकारित्वं शान्तत्वमिति चेतसः।
प्रवृत्तिलक्षणं प्रोक्तं यथापां प्रकृतिः परा॥"
इति श्रीभागवतम्॥
अस्यार्थः। "अधिभूतस्वरूपेण तस्यैव महानितिसंज्ञा अध्यात्मस्वरूपेण चित्तं उपास्यरूपेण वासुदेवः अधिष्ठाता तु तस्य क्षेत्रज्ञः।" इति श्रीधरस्वामी॥ (अनेनैव चित्स्वरूपः प्रथमसम्बन्धः। अतएव भगवत्पतञ्जलिपादैरुपदिष्टं प्रथमसूत्रे "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः।" तथा च मुण्डकोपनिषदि। ३। १। ६।
"एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो
यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश।
प्राणैश्चित्तं सर्व्वमोतं प्रजानां
यस्मिन् विशुद्धे विभवत्येष आत्मा॥")
मनः। इत्यमरः। १। ४। ३१॥

चित्तप्रसन्नता, स्त्री, (चित्तस्य प्रसन्नता प्रसादः।) हर्षः। इति हेमचन्द्रः। २। २२६॥

चित्तविप्लवः, पुं, (चित्तस्य विप्लवो विपर्य्ययः।) उन्मादः। इति हेमचन्द्रः। २। २३४॥

चित्तविभ्रमः, पुं, (चित्तस्य विभ्रमः भ्रान्तिः।) उन्मादः। इत्यमरः। १। ७। २६॥ (उन्मादशब्दे विवृतिरस्य ज्ञेया॥)

चित्तसमुन्नतिः, स्त्री, (चित्तस्य समुन्नतिः समुन्नयनं उत्तेजनमिति यावत्।) मानः। इत्यमरः। १। ७। २२॥

चित्ताभोगः, पुं, (चित्तस्य आभोगः परिपूर्णता इत्यर्थः।) एकस्मिन् विषये मनसः पुनः पुनः प्रवृत्तिः। तत्पर्य्यायः। मनस्कारः २। इत्यमरः। १।५।२॥

चित्तोन्नतिः, स्त्री, (चित्तस्य उन्नतिः उन्नयनम्।) गर्व्वः। इति हेमचन्द्रः। २। २३१॥

चित्यं, क्ली, (चीयते इति। चि + “चित्याग्निचित्ये च।” ३। १। १३२। इति कर्म्मणि यः। निपातनात्तुगागमे साधुः। यद्वा, क्यप्प्रत्ययेन पिति तुगागमः।) चिता। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (तज्जाते त्रि। यथा, रामायणे। १। ५८।११।
“चित्यमाल्याङ्गरागस्य आयसाभरणोऽभवत्॥”)

चित्यः, पुं, (चीयतेऽसौ इति। चि + “चित्याग्निचित्ये च।” ३। १। १३२। इति कर्म्मणि यः।) अग्निः। इति मुग्धबोधम्॥

चित्या, स्त्री, (चीयतेऽग्निरस्यां प्रेतस्य। चि + यः निपातनात् साधुः। क्यप् वा।) चिता। इत्यमरः। २। ८। ११७॥

चित्र, त् क चणिकेच्चणे। लेख्येऽद्भुते। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट्।) चणिकेचणं कदाचिद्दर्शनम्। चित्रयति चित्रापयति राहुं लोकः कदाचित् पश्यतीत्यर्थः। चित्रयति प्रतिमां लोकः। इति दुर्गादासः॥

चित्रं, क्ली, (चित्रयतीति। चित्र + कर्म्मणि अप्। यद्वा, चीयते इति। “अमिचिमिशसिभ्यः क्तः।” उणां ४। १६४। इति क्तः।) तिलकम्। आलेख्यम्। (यथा, पञ्चदश्याम्। ६। ५।
“उत्तमाधमभावेन वर्त्तन्ते पटचित्रवत्॥”)
अद्भुतम्। (यथा, रामायणे। १। १०।
“चित्रं संक्रीड़मानास्ताः क्रीड़नैर्विविधैस्तथा॥”)
कर्ब्बुरवर्णः। (यथा, माघे। १। ८
“निसर्गचित्रोज्ज्वलसूक्ष्मपक्ष्मणा॥”)
तद्युक्ते त्रि। इति मेदिनी। रे, २५॥ (अलङ्कारविशेषः। यथा,—
“तच्चित्रं यत्र वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुता।”
सन्निवेशविशेषेण यत्र न्यस्ता वर्णाः खड्गमुरजपद्माकारमुल्लासयन्ति तच्चित्रं काव्यम्॥ *॥
अष्टिसंज्ञकषोड़शाचरावृत्तिच्छन्दोभेदः। तल्लचणं यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम्।
“चित्रसंज्ञमीरितं समानिकापदद्वयन्तु।”
उदाहरणं यथा,—
“विद्रुमारुणाधरोल्लसीभि वेणुवाद्यहृष्टवल्लवीजनाङ्गसङ्गजातमुग्धकण्टकाङ्ग!।
त्वां सदैव वासुदेव! पुण्यलभ्यपाद! देव!
वन्यपुष्पचित्रकेश! त्वां स्मरामि गोपवेश!॥”)
आकाशः। कुष्ठविशेषः। इति हेमचन्द्रः।६।३४॥ (आश्चर्य्यान्विते, त्रि। यथा, महाभारते। १। १। ३।
“चित्राः श्रोतुं कथास्तत्र परिवव्रुस्तपस्विनः॥”)

चित्रः, पुं, (चित्रयति पापपुण्ये विचार्य्य चित्रं करोति लिखतीत्यर्थः। चित्र + णिच् + अच्। यद्वा चीयन्ते उपचीयन्ते प्रेतलोका येन। चि + “अमिचिमिशसिभ्यः क्तः।” उणां।४।१६४। इति क्तः।) यमविशेषः। यथा, तिथ्यादितत्त्वे।
“वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः॥”
कर्ब्बुरवर्णः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (सर्पविशेषः। यथा, महाभारते। २। ६। ८।
“कृष्णश्च लोहितश्चैव पद्मश्चित्रश्च वीर्य्यवान्॥”
धृतराष्ट्र-पुत्त्रभेदः। यथा, तत्रैव।१।११७।४।
“चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्रः शरासनः॥”)
एरण्डवृक्षः। अशोकवृक्षः। चित्रकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रकं, क्ली, (चित्र + स्वार्थे कन्। यद्वा चित्रमिव कायति। कै + कः।) तिलकम्। इति मेदिनी। के, ८८॥ (वृक्षविशेषः। यथा, गारुड़े १८७ अध्याये।
“त्रिफला चित्रकं चित्रं तथा कटुकरोहिणी॥”)

चित्रकः, पुं, (चित्रेण चित्र इव वा कायति। कै + कः।) व्याघ्रः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३५१॥ व्याघ्रभेदः। चितावाघ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। चित्रकायः २ उपव्याघ्रः ३ मृगान्तकः ४ शूरः ५ क्षुद्रशार्दूलः ६ चित्रव्याघ्रः ७॥ वृक्षविशेषः। चिता इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। अग्निः २ शार्दूलः ३ चित्रः ४ पाचीकटुः ५ शिखी ६ कृशानुः ७ दहनः ८ व्यालः ९ ज्योतिष्कः १० पालकः ११ अनलः १२ दारुणः १३ वह्निः १४ पावकः १५ शम्बरः १६ पाची १७ द्वीपी १८ चित्राङ्गः १९ शूरः २०। अस्य गुणाः। अग्निसमत्वम्। पाके कटुत्वम्। शोफकफार्त्तिवातोदरार्शोग्रहणीकृमिकण्डुनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ पाकेऽग्नितुल्यत्वम्। कुष्ठनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥ (यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम्।
“चित्रकः कटुकः पाके वह्निकृत् पाचनो लघुः।
रूक्षोष्णो ग्रहणीकुष्ठशोथार्शःकृमिकासनुत्॥
वातश्लेष्महरो ग्राही वातार्शःश्लेष्मपित्तहृत्।
विचित्रं चैत्रकं शाकं काशमर्द्दविमर्द्दितम्॥
तप्ततैले सवाक्रीके पाचितं तक्रसम्भृतम्॥”
ओषधिविशेषः। यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ अध्याये।
“पूतिकश्चित्रकः पाठा विड़ङ्गैलाहरेणवः॥”)
एरण्डवृक्षः। इत्यमरः। २।४।५१॥ (चित्र + कुन्।) चित्रकारः। इति हेमचन्द्रः॥ (मुचुकुन्दः। यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
मुचुकुन्दः चत्रवृक्षश्चित्रकः प्रतिविष्णुकः॥”
अस्य गुणः। शिरःपीड़ापित्तास्रविषनाशित्वञ्च॥)

चित्रकण्ठः, पुं, (चित्रः चित्रितः कण्ठोऽस्य।) कपोतः। इति जटाधरः॥ (कपोतशब्देऽस्य विवृतिर्व्याख्याता॥)

चित्रकम्बलः, पुं, (चित्रश्चासौ कम्बलश्चेति।) कम्बलविशेषः। दुलिचा गालिचा इत्यादि भाषा॥ यथा, उणादिकोषे।
“कुथः स्त्रीपुंसयोश्चित्रकम्बले पुंसि वर्हिषि॥”

चित्रकरः, पुं, (चित्रं करोतीति। कृ + टः।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। पटुया इति भाषा॥ स तु शूद्रागर्भे विश्वकर्म्मौरसजातः। इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥ तत्पर्य्यायः। रङ्गाजीवः २। इत्यमरः। २। १०। ७॥ रङ्गजीवकः ३। इति शब्दरत्नावली॥ वर्णी ४ वर्णाटः ५ चित्रकारः ६। इति जटाधरः॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ३४५।
“चित्रकरतूलिकेव त्वां सा प्रतिभित्ति भावयति॥”)

चित्रकर्म्मा, [न्] पुं, (चित्रं कर्म्मास्य।) तिनिशवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ बहुव्रीहौ आश्चर्य्यकर्म्मा चित्रकारश्च॥

चित्रकायः, पुं, (चित्रो नानावर्णयुक्तः कायो देहो यस्य।) व्याघ्रः। इति हेमचन्द्रः।४।३५१॥ चित्रव्याघ्रः। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रकारः, पुं, (चित्रं करोतीति। कृ + “कर्म्मण्यण्।” ३। २। १। इत्यण्।) चित्रकरः। (यथा, महाभारते। १। १२८। ४०।
“संमार्ज्जितं सौधकारैश्चित्रकारैश्च चित्रितम्॥”)
अस्य उत्पत्तिविवृतिर्यथा, पराशरपद्धतौ।
“स्थपतेरपि गान्धिक्यां चित्रकारो व्यजायत॥”

चित्रकूटः, पुं, (चित्राणि कूटानि शृङ्गाणि यस्य।) पर्व्वतविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ पुरा रामो वनं गत्वा प्रथमे यत्र वासमकरोत्। (पर्व्वतोऽयं प्रयागक्षेत्रस्थभरद्वाजाश्रमात् सार्द्धयोजनद्वयेऽतीते पार्श्वगताया मन्दाकिन्याख्याया सरितो दक्षिणतो राजते। यदुक्तं रामायणे। २। ६२। १०—१२।
“भरताद्वैस्तीयेषु योजनेष्वजने वने।
चित्रकूटगिरिस्तत्र रम्यनिर्झरकाननः॥
उत्तरं पार्श्वमासाद्य तस्य मन्दाकिनी नदी।
पुष्पितद्रुमसंच्छन्ना रम्यपुष्पितकानना॥
अनन्तरं तत्सरितश्चित्रकूटञ्च पर्व्वतम्।
तयोः पर्णकुटीं तात! तत्र तौ वसतो ध्रुवम्॥”)
अधुना बुन्देलखण्डाख्यदेशे कामता इति ख्यातः॥ (अयं हि पीठस्थानेषु अन्यतमः। अत्र च भगवती सीतारूपेण महादेवश्चन्द्रचूड़रूपेण विराजते। यथा, देवीभागवते। ७। ३०। ७०।
“चित्रकूटे तथा सीता विन्ध्ये विन्ध्याधिवासिनी॥”
तथा, महालिङ्गेश्वरतन्त्रे।
“चित्रकूटे चन्द्रचूड़ो योगेन्द्रो विन्ध्यपर्व्वते॥”)

चित्रकृत्, पुं, (चित्रं नानावर्णं करोतीति। कृ + क्विप्।) तिनिशवृक्षः। इत्यमरः। २। ४।२७॥ (चित्रमालेख्यं करोतीति।) चित्रकरः। इति हलायुधः॥

चित्रकोलः, पुं, (चित्रो विचित्रः कोल क्रोड़देशो यस्य।) अञ्जनिका। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चित्रगन्धं, क्ली, (चित्रो विचित्रो गन्धो यस्य।) हरितालम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रगुप्तः, पुं, (गुप रक्षणे + भावे क्तः। चित्राणां जीवकृतपापपुण्यादिविचित्राणां गुप्तं गोपनं

रचणं यस्मात्। यद्वा, चित्रं विचित्रं गुप्तं धर्म्मस्य रचणं यस्य।) चतुर्द्दशयमान्तर्गतयमः। तस्य लेखकः। इति मेदिनी। ते, १६८॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—

"ब्रह्मपादांशतः शूद्रमसीशौ द्वौ बभूवतुः।
एको मसीशः सर्व्वाख्यः सर्व्वाणीहृदयद्विजात्॥
कुलप्रदीपः स्वीयानां जातीनां पूततास्पृहः।
वगलेति महाविद्यां गृहीत्वा साधयन् सदा॥
सर्व्वाणीहृदयाख्यस्य पण्डितस्य प्रसादतः।
वरं याचितवान् भक्त्या त्रिलोकाधिपतिं, गुरो!॥
कृपया कुरु मां नाथ! त्वमेव वगला मम।
गुरुणापि वरो दत्तो राज्यं मुक्त्वा पुनर्भवान्॥
त्रिलोकाधिपतिर्भूत्वा सदा तत्र सुखिष्यति।
गुर्व्वाज्ञया मसीशः स राज्यभोगी द्विजार्च्चनात्॥
विहाय देहं भूयश्च चिधारूपो बभूव ह।
चित्रगुप्तश्चित्रसेनश्चित्राङ्गद इति त्रयः॥
स्वर्गे मर्त्ये च पाताले राजते चिरसत्तमः।
चित्रगुप्तो महाविद्यां प्राप्य कुल्लाख्यविप्रतः॥
पुत्त्रान् याचितवान्नैव गुरोर्द्दैवलमावहन्।
यमान्तिस्थो बभूवापि स्वर्मर्त्याधोविवेचकः॥
चिरं शुभाशुभं कर्म्म विविच्य शमनान्तिके।
यद्ददेत् सकलानान्तु तदेवाभोजयेद्द्यमः॥"
इत्याचारनिर्णयतन्त्रम्॥

अस्योत्पत्त्यन्तरं कायस्थशब्दे द्रष्टव्यम्॥

चित्रजल्पः, पुं, (चित्रो मनोहरो जल्पः।) वाक्यविशेषः। तल्लक्षणादिर्यथा,—

"प्रेष्ठस्य सुहृदा लोके गूढ़रोषाभिजृम्भितः।
भूरिभावमयो जल्पो यस्तीव्रोत्कण्ठितान्तिमः॥
चित्रजल्पो दशाङ्गोऽयं प्रजल्पः परिजल्पितम्।
विजल्पो जल्पसंजल्पाववजल्पोऽभिजल्पितम्॥
आजल्पः प्रतिजल्पश्च सुजल्पश्चेति कीर्त्तितः।
एष भ्रमरगीताख्यो दशमे प्रकटीकृतः॥
असङ्ख्यभाववैचित्री चमत्कृतिसुदुस्तरः।
अपि चेच्चित्रजल्पोऽयं मनाक् तदपि कथ्यते॥
तत्र प्रजल्पः।
असूयेर्ष्यामदयुजा योऽवधीरणमुद्रया।
प्रियस्याकौशलोद्गारः प्रजल्पः स तु कीर्त्त्यते॥
यथा,—
मधुप! कितवबन्धो! मा स्पृशाङ्घ्रिं सपत्न्याः
कुचविलुलितमालाकुङ्कुमश्मश्रुभिर्नः।
वहतु मधुपतिस्तन्मानिनीनां प्रसादं
यदुसदसि विड़म्ब्यं यस्य दूतस्त्वमीदृक्॥ १॥
अथ परिजल्पितम्।
प्रभोर्निर्दयताशाठ्यचापलाद्युपपादनात्।
स्वविचक्षणतायुक्तिर्भङ्ग्या स्यात् परिजल्पितम्॥
यथा,—
सकृदधरसुधां स्वां मोहिनीं पाययित्वा
सुमनस इव सद्यस्तत्यजेऽस्मान् भवादृक्।
परिचरति कथं तत्पादपद्मं तु पद्मा
अपि वत हृतचेता ह्युत्तमश्लोकजल्पैः॥ २॥
अथ विजल्पः।
व्यक्तयासूयया गूढ़मानमुद्रान्तरालया।
अघद्विषि कटाक्षोक्तिर्विजल्पो विदुषां मतः॥
यथा,—
किमिह बहु षड़ङ्घ्रे! गायसि त्वं यदूना-
मधिपतिमगृहाणामग्रतो नः पुराणम्।
विजयसखसखीनां गीयतां तत्प्रसङ्गः
क्षपितकुचरुजस्ते कल्पयन्तीष्टमिष्टाः॥ ३॥
अथोज्जल्पः।
हरेः कुहकताख्यानं गर्व्वगर्भितयेर्ष्यया।
सासूयश्च तदाक्षेपो धीरैरुज्जल्प ईर्य्यते॥
यथा,—
दिवि भुवि च रसायां काः स्त्रियस्तद्दुरापाः
कपटरुचिरहासभ्रूविजृम्भस्य याः स्युः।
चरणरज उपास्ते यस्य भूतिर्व्वयं का
अपि च कृपणपक्षे ह्युत्तमश्लोकशब्दः॥ ४॥
अथ संजल्पः।
सोल्लुण्ठया गहनया कयाप्याक्षेपमुद्रया।
तस्याकृतज्ञताद्युक्तिः संजल्पः कथितो बुधैः॥
यथा,—
विसृज शिरसि पादं वेद्म्यहं चाटुकारै-
रनुनयविदुषस्तेऽभ्येत्य दौत्यैर्मुकुन्दात्।
स्वकृत इह विसृष्टापत्यपत्यन्यलोका
व्यसृजदकृतचेताः किन्नु सन्धेयमस्मिन्॥ ५॥
अथ अवजल्पः।
हरौ काठिन्यकामित्वधौर्त्त्यादासक्त्ययोग्यता।
यत्र सेर्ष्यं भियेवोक्ता सोऽवजल्पः सतां मतः॥
यथा,—
मृगयुरिव कपीन्द्रं विव्यधे लुब्धधर्म्मा
स्त्रियमकृत विरूपां स्त्रीजितः कामयानाम्।
बलिमपि बलिमत्त्वाऽवेष्टयद्ध्वाङ्क्षवद्य-
स्तदलमसितसख्यैर्दुस्त्यजस्तत्कथार्थः॥ ६॥
अथाभिजल्पितम्।
भङ्ग्या त्यागौचितं तस्य खगानामपि खेदनात्।
यत्र सानुशयं प्रोक्तं तद्भवेदभिजल्पितम्॥
यथा,—
यदनुचरितलीलाकर्णपीयूषविप्रुट्-
सकृददनविधूतद्वन्द्वधर्म्मा विनष्टाः।
सपदि गृहकुटुम्बं दीनमुत्सृज्य धीरा
बहव इव विहङ्गा भिक्षुचर्य्यां चरन्ति॥ ७॥
अथ आजल्पः।
जैह्म्यं तस्यार्त्तिदत्वञ्च निर्व्वेदाद्यत्र कीर्त्तितम्।
भङ्ग्यान्यसुखदत्वञ्च स आजल्प उदीरितः॥
यथा,—
वयमृतमिव जिह्मव्याहृतं श्रद्दधानाः
कुलिकरुतमिवाज्ञाः कृष्णवध्वो हरिण्यः।
ददृशुरसकृदेतत्तन्नखस्पर्शतीव्र-
स्मररुजमुपमन्त्रिन्! भण्यतामन्यवार्त्ता॥ ८॥
अथ प्रतिजल्पः।
दुस्त्यजद्वन्द्वभावेऽस्मिन् प्राप्तिर्नार्हेत्यनुद्धतम्।
दूतसंमाननेनोक्तं यत्र स प्रतिजल्पकः॥
यथा,—
"प्रियसख! पुनरागाः प्रेयसा प्रेषितः किं
वरय किमनुरुन्धे माननीयोऽसि मेऽङ्ग!।
नयसि कथमिहास्मान् दुस्त्यजद्वन्द्वपार्श्वं
सततमुरसि सौम्य! श्रीवधूः साकमास्ते॥ ९॥
अथ सुजल्पः।
यत्रार्जवात् सगाम्भीर्य्यं सदैन्यं सहचापलम्।
सोत्कण्ठञ्च हरिः पृष्टः स सुजल्पो निगद्यते॥
यथा,—
अपि वत! मधुपुर्य्यामार्य्यपुत्त्रोऽधुनास्ते
स्मरति स पितृगेहान्! सौम्यबन्धूंश्च गोपान्।
क्वचिदपि स कथां नः किङ्करीणां गृणीते
भुजमगुरुसुगन्धं मूर्द्ध्न्यधास्यत् कदा नु॥"१०॥
इत्युज्ज्वलनीलमणौ स्थायिभावः॥

चित्रतण्डुलं, क्ली, (चित्रो विचित्रस्तण्डुलो यस्य।) विड़ङ्गम्। इति रत्नमाला॥

चित्रतण्डुला, स्त्री, (चित्रो नानावर्णस्तण्डुलो यस्याः।) विड़ङ्गम्। इत्यमरः। २। ४। १०६॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।

"पुंसि क्लीवे विड़ङ्गः स्यात् कृमिघ्नो जन्तुनाशनः।
तण्डुलश्च तथा वेल्लममोघा चित्रतण्डुला॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)

चित्रत्वक्, [च्] पुं, (चित्रा विचित्रा त्वक् यस्य।) भूर्जवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रदण्डकः, पुं, (चित्रो विचित्रो दण्डो यस्य। इति कप्।) ओलवृक्षः। इति रत्नमाला॥

चित्रदेवी, स्त्री, (चित्रं दीव्यतीति। दिव्+अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) महेन्द्रवारुणी। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रनेत्रा, स्त्री, (चित्रे मनोज्ञे नेत्रे यस्याः।) सारिकापक्षी। इति हारावली। ८६॥

चित्रपक्षः, पुं, (चित्रौ विचित्रौ पक्षौ यस्य।) तित्तिरिपक्षी। इति जटाधरः॥

चित्रपत्रिका, स्त्री, (चित्राणि विचित्राणि पत्राणि पर्णाणि यस्याः। कापि अत इत्वम्।) कपित्थपर्णीवृक्षः। इति रत्नमाला॥ द्रोणपुष्पी। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रपत्री, स्त्री, (चित्राणि पत्राणि यस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) जलपिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रपदा, स्त्री, (चित्रं पदं यस्याः।) गोधापदीलता। इति शब्दमाला॥ छन्दोभेदः। इति छन्दोमञ्जरी॥ अस्य लक्षणादि छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (चित्रं पदं वस्तुविन्यासो यस्य यत्र वा इति विग्रहे विचित्रपदयुक्ते त्रि। यथा, महाभारते। ३। ३१। १।

"वल्गु चित्रपदं श्लक्ष्णं याज्ञसेनि! त्वया वचः।
उक्तं तत् श्रुतमस्माभिर्नास्तिक्यन्तु प्रभाससे॥")

चित्रपर्णिका, स्त्री, (चित्राणि पर्णानि पत्राणि यस्याः। कापि अत इत्वम्।) चित्रपर्णीभेदः। तत्पर्य्यायः। दीर्घा २ शृगालविन्ना ३ त्रिपर्णी ४ सिंहपुच्छिका ५ दीर्घपत्रा ६ अतिगुहा ७ पृष्ठिला ८। इति रत्नमाला॥

चित्रपर्णी, स्त्री, (चित्राणि पर्णानि यस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) पृश्निपर्णी। इत्यमरः।

२ । ४ । ६२ ॥ कर्णस्फोटालता । जलपिप्पली । द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥ मञ्जिष्ठा । इति रत्नमाला ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।
"मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी काला योजनपर्ण्यपि ।
ताम्रवल्ली चित्रपर्णी काम्बोरी रक्तयष्टिका ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

चित्रपादा, स्त्री, (चित्रौ पादौ यस्याः ।) सारिकापक्षी । इति हारावली । ८६ ॥

चित्रपिच्छकः, पुं, (चित्राणि पिच्छानि पुच्छकानि यस्य । ततः कप् ।) मयूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रपुङ्खः, पुं, (चित्रः पुङ्खो यस्य ।) शरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चित्रपुष्पी, स्त्री, (चित्राणि पुष्पाणि यस्याः । स्त्रियां ङीप् ।) अम्बष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमम्बष्ठाशब्देऽस्या ज्ञेयम् ॥)

चित्रपृष्ठः, पुं, (चित्रं नानावर्णं पृष्ठं यस्य ।) कलविङ्कपक्षी । इति हारावली । ८६ ॥

चित्रफलः, पुं, (चित्रं फलं फलकं तद्वदाकृतिर्विद्यतेऽस्य । अच् ।) मत्स्यविशेषः । चितल इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । स्निग्धत्वम् । वृष्यत्वम् । बलप्रदत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

चित्रफलकः, पुं, (चित्रफल + स्वार्थे कन् ।) चित्रफलमत्स्यः । इति भूरिप्रयोगः ॥

चित्रफला, स्त्री, (चित्राणि फलानि यस्याः ।) चिर्भिटा । स्वगेर्व्वारुः । लिङ्गिनी । महेन्द्रवारुणी । वार्त्ताकी । कण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ मत्स्यविशेषः । फलुइ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । राजग्रीवः २ फलकी ३ महोन्मदः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

चित्रभानुः, पुं, (चित्रा नानावर्णा भानवो रश्मयो यस्य ।) अग्निः । (यथा, महाभारते ।२।३१।४२।
"चित्रभानुः सुरेशश्च अनलस्त्वं विभावसो ! ॥")
सूर्य्यः । इति मेदिनी । ने, १८३ ॥ चित्रकवृक्षः । अर्कवृक्षः । वह्निसंज्ञक इति अर्काङ्क इति चामरदर्शनात् ॥ भैरवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वर्षविशेषः । यथा, बृहत्संहितायाम् ।८।३५।
"श्रेष्ठं चतुर्थस्य युगस्य पूर्व्वं
यच्चित्रभानुं कथयन्ति वर्षम् ॥")

चित्रभेषजा, स्त्री, (चित्रं भेषजं यस्याः ।) काकोडुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रमेखलः, पुं, (चित्रा विचित्रा मेखला यस्य ।) मयूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चित्रयोधी, [न्] पुं, अर्ज्जुनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चित्रं यथा स्यात् तथा युध्यतीति । युध + णिनिः ।) पार्थः ॥ (चित्रयुद्धशीले, त्रि । यथा, महाभारते । १ । १ । १८६ ।
"यदा द्रोणो विविधानस्त्रमार्गा-
न्निदर्शयन् समरे चित्रयोधी ॥")

चित्ररथः, पुं, (चित्रो रथो यस्य ।) सूर्य्यः । गन्धर्व्वविशेषः । इति मेदिनी । थे, २८ ॥ शेषस्य पर्य्यायः । गन्धर्व्वराजः २ अङ्गारपर्णः ३ कुवेरसखः ४ दग्धरथः ५ । (यथा, महाभारते । १ । १७१ । ३७—३६ ।
गन्धर्व्व उवाच ।
"जितोऽहं पूर्व्वकं नाम मुक्ष्याम्यङ्गारपर्णताम् ।
न च श्लाघे बलेनाङ्ग ! न नाम्ना जनसंसदि ॥
साध्विमं लब्धवाँल्लाभं योऽहं दिव्यास्त्रधारिणम् ।
गान्धर्व्व्या माययेच्छामि संयोजयितुमर्ज्जुनम् ॥
अस्त्राग्निना विचित्रोऽयं दग्धो मे रथ उत्तमः ।
सोऽहं चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम् ॥")
स तु मुनिनाम्न्यां दक्षकन्यायां कश्यपौरसाज्जातः । इति महाभारते । १ । ६५ । ४३ ॥

चित्रलः, पुं, (चित्रमाश्चर्य्यं लातीति । ला + कः ।) कर्व्वुरवर्णः । तद्वति त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

चित्रलता, स्त्री, (चित्रा नानावर्णा लता ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रला, स्त्री (चित्रल + "अजाद्यतष्टाप् ।" ४ । १ । ४ । इति टाप् ।) गोरक्षीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रलेखा, स्त्री, (चित्रो लेखो लेखनशक्तिर्यस्याः । चित्रं लेखयतीति वा । लिख + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् । चित्रलेखनदक्षतयास्यास्तथात्वम् ।) अप्सरोविशेषः । सा ऊषायाः सखी कुम्भाण्डस्य कन्या । यथा, हरिवंशे । १७४ । ७४—७५ ।
"उवाच रुदतीश्चैव कुम्भाण्डतनया सखीम् ।
कुशला ते विशालाक्षि ! सर्व्वथा सन्धिविग्रहे ॥
अप्सराश्चित्रलेखा वै चिप्रं विज्ञाप्यतां सखि ॥"
यथा, श्रीभागवते । १० । ६२ । १४ ।
"वाणस्य मन्त्री कुम्भाण्डश्चित्रलेखा च तत्सुता ।
सख्यपृच्छत् सखीमूषां कौतूहलसमन्विता ॥"
(अस्याश्चित्रलेखनपटुत्वकथा यथा हरिवंशे । १७४ । ८०—८८ ।
"चित्रलेखाऽब्रवीद्वाक्यमूषां हर्षयती शनैः ॥"
"देवदानवयक्षाणां गन्धर्व्वोरगरक्षसाम् ।
ये विशिष्टाः प्रभावेण रूपेणाभिजनेन च ॥
यथा प्रधानतः सर्व्वानालिखिष्याम्यहं सखि ! ।
मनुष्यलोके ये चापि प्रवरा लोकविश्रुताः ॥
सप्तरात्रेण ते भीरु ! दर्शयिष्याम्यहं प्रियम् ।
ततो विज्ञाय पट्टस्थं भर्त्तारं प्रतिलप्स्यसे ॥
सा चित्रलेखया प्रोक्ता ऊषा हितचिकीर्षया ।
क्रियतामेवमित्याह चित्रलेखां सखीं प्रति ॥
ततः कुशलहस्तत्वात् यथा लेख्यं समन्ततः ।
इत्युक्त्वा सप्तरात्रेण कृत्वा लेख्यगतांस्तु तान् ॥
चित्रपट्टगतान् सख्यानानयामास शोभना ॥")
छन्दोविशेषः । इति छन्दोमञ्जरी ॥ अस्य विवरणं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

चित्रलोचना, स्त्री, (चित्रे लोचने यस्याः ।) सारिकापक्षी । इति जटाधरः भूरिप्रयोगश्च ॥

चित्रवदालः, पुं, (चित्रवत् आ समन्तादलति पर्य्याप्नोतीति । आ + अल + अच् ।) पाठीनमत्स्यः । इति जटाधरः ॥

चित्रवल्लिकः, पुं, (चित्रा विचित्रा वल्लिर्लता । सा इव कायतीति । कै + कः ।) वदालमत्स्यः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४११ ॥

चित्रवल्ली, स्त्री, (चित्रा विचित्रा वल्ली लता यस्याः ।) स्वगेर्व्वारुः । महेन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रवीर्य्यः, पुं, (चित्रमाश्चर्य्यजनकं वीर्य्यमस्य ।) रक्तैरण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रशिखण्डिजः, पुं, (चित्रशिखण्डिनोऽङ्गिरसो मुनेर्ज्जायते इति । जन + डः ।) बृहस्पतिः । इत्यमरः । १ । ३ । २४ ॥

चित्रशिखण्डिप्रसूतः, पुं, (चित्रशिखण्डिनोऽङ्गिरसः प्रसूतः सन्ततिः ।) बृहस्पतिः । इति हलायुधः ॥

चित्रशिखण्डी, [न्] पुं, (चित्रः शिखण्डः शिखा अस्त्यस्य । "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) सप्तर्षयः । इत्यमरः । १ ।३।२७॥ यथाह भरतः ।
"मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
वशिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्रशिखण्डिनः ॥"
(यथाच, महाभारते ।१२।३३५।२६—२८ ।
"ये हि ते ऋषयः ख्याताः सप्त चित्रशिखण्डिनः ।
तैरेकमतिभिर्भूत्वा यत् प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमम् ॥
वेदैश्चतुर्भिः समितं कृतं मेरौ महागिरौ ।
आस्यैः सप्तभिरुद्गीर्णं लोकधर्म्ममनुत्तमम् ॥
मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
वशिष्ठश्च महातेजास्ते हि चित्रशिखण्डिनः ॥")

चित्रसर्पः, पुं, (चित्रः नानावर्णरञ्जितः सर्पः ।) मालुधानसर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

चित्रसेनः,पुं,ब्रह्मपादजमसीशाख्यकायस्थस्य चित्रगुप्तादित्रितयान्तर्गतमूर्त्तिविशेषः । स तु मर्त्त्यलोकविवेचकः । यथा,—
"चित्रसेने महाविद्यां वगलेति गुरोर्नयन् ।
जप्त्वा सन्तोष्य पुत्त्रादीन् याचित्वा प्राप्य मर्त्त्यतः ॥
राज्यं चकार सद्युक्तश्चित्राङ्गद अधो गतः ॥"
इत्याचारनिर्णयतन्त्रम् ॥
(चित्रा सेना यस्य । गन्धर्व्वविशेषः । यथा, महाभारते । २ । १० । २५ ।
"चित्रसेनश्च गीतज्ञस्तथा चित्ररथोऽपि च ।
एते चान्ये च गन्धर्व्वा धनेश्वरमुपासते ॥"
धृतराष्ट्रपुत्त्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ५७ । "तेषां धृतराष्ट्रस्य पुत्त्राणां चत्वारः प्रधाना बभूवुः । दुर्य्योधनो दुःशासनो विकर्णश्चित्रसेनश्चेति ॥" पूरुवंशीयस्य परिक्षितः पुत्त्राणामन्यतमः । यथा, महाभारते । १।६४।५२ ।
"परिक्षितोऽभवन् पुत्त्राः सर्व्वे धर्म्मार्थकोविदाः ।
कक्षसेनोग्रसेनौ च चित्रसेनश्च वीर्य्यवान् ॥"
शम्बरासुरस्य पुत्त्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । १६१ । ४३ ।
"चित्रसेनोऽतिसेनश्च विश्वक्सेनजितस्तथा ॥"
नरिष्यन्तपुत्त्रः । यथा, भागवते । ६ । २ । १६ ।
"चित्रसेनो नरिष्यन्तात् दक्षस्तस्य सुतोऽभवत् ॥")

चित्रा, स्त्री, (चित्रयति चित्रकर्म्म करोति सर्व्व-गुणैः शोभते इति वा । चित्र + अच् + टाप् ।) श्रीकृष्णसखीविशेषः । यथा, उज्ज्वलनीलमणौ ।

"परमप्रेष्ठसख्यस्तु ललिता सविशाखिका ।
सचित्रा चम्पकलता तुङ्गविद्येन्दुलेखिका ।
रङ्गदेवी सुदेवी चेत्यष्टौ सर्व्वगुणाग्रिमाः ॥"

अस्याः कुञ्जः श्रीकुण्डस्य पूर्व्वस्यां आनन्द-सुखदो नाम । वयः अष्टमासाधिकत्रयोदश-वत्सरम् । वर्णो गौरः । अस्या वस्त्रं जाती-पुष्पतुल्यम् । कर्म्म चित्रम् । इति गोस्वामि-ग्रन्थः ॥ * ॥ मूषिकपर्णी । गोडुम्बा । सुभद्रा । दन्तिका । (पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"चित्रा दन्ती निकुम्भः स्यादुपचित्रा मुकूलकः ।
दाक्षायणी विशल्या च तथोडुम्बरपर्ण्यपि ॥")

माया । सर्पभेदः । नदीविशेषः । इति मेदिनी ॥ अपसरोविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ अश्वि-न्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतचतुर्द्दशनक्षत्रम् । तत्तु मुक्तावदुज्ज्वलं एकतारकामयम् । अस्य अधिष्ठात्री देवता विश्वकर्म्मा । यथा,—

"एकमौक्तिकसमुज्ज्वलप्रभे
त्वष्टरीन्दुवदने खमध्यगे ।"

इति कालिदासः ॥

तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।

"प्रतापसन्तापितशत्रुपक्षो
दक्षो नये चापि विचित्रवासाः ।
प्रसूतिकाले यदि यस्य चित्रा
बुद्धिर्व्विचित्रा खलु तस्य शास्त्रे ॥"

मृगेर्व्वारुः । (यथा, चरके सूत्रस्थाने । १३ अः ।

"तिलः पियालाभिषुकौ विभीतका-
श्चित्राभयैरण्डमधूकसर्षपाः ।
कुसुम्भविल्वारुकमूलकातसी
निकोठकाक्षोड़करञ्जशिग्रुजाः ॥
स्नेहाशयाः स्थावरसंज्ञितास्तथा
स्युर्ज्जङ्गमा मत्स्यमृगाः सपक्षिणः ॥")

गण्डदूर्व्वा । सुतश्रेणी । मञ्जिष्ठा । इति राज-निर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २ अध्याये ।

"चित्रासमन्वितश्चैव रुजादाहविनाशनम् ॥")

छन्दोविशेषः । इति छन्दोमञ्जरी ॥ अस्य विव-रणं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (गायत्त्रीस्वरूपा महाशक्तिः । यथा, देवीभागवते ।१२।६।५२।

"चक्रवाकस्तनी चेष्टा चित्रा चारुविलासिनी ॥")

चित्राक्षी, स्त्री, (चित्रे अक्षिणी नेत्रे यस्याः । समासे षच् स्त्रियां ङीष् ।) सारिकापक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चित्राक्षुपः, पुं, (चित्रा मूषिकपर्णीव क्षुपः ह्रस्व-शाखस्तत्त्वः ।) द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्राङ्गं, क्ली, (चित्रं अङ्गं यस्मात् ।) हिङ्गुलम् । हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्राङ्गः, पुं, (चित्रमङ्गं यस्य ।) चित्रकः । रक्त-चित्रकः । सर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य गुणाः ।

"चित्राङ्गो वातशमनो बृंहणो बलकृन्मतः ।
स्नेहलः कथितो वापि दुर्ज्जरो मेदवर्द्धकः ॥"

इति हारीते प्रथमे स्थाने एकादशेऽध्याये ॥ धृतराष्ट्रपुत्त्राणामन्यतमः । यथा, महाभारते । १ । ११७ । ६ ।

"अयोबाहुर्महाबाहुश्चित्राङ्गश्चित्रकुन्तलः ॥")

चित्राङ्गदः, पुं, चन्द्रवंशीयराजविशेषः । स तु शान्तनुराजपुत्त्रः । विचित्रवीर्य्यभ्राता । (अयन्तु शान्तनुराजस्य स्वर्गगमनानन्तरं राज्यं लब्ध्वा ऐश्वर्य्यवीर्य्यमदेन शूरान् सर्व्वान् तृणवदमन्यत । अथ कदाचित् गन्धर्व्वराजचित्ररथः युद्धार्थमेन-मभ्ययात् । ततः कुरुक्षेत्रमध्ये प्रवृत्ते महति युद्धे समधिकमायाबलेनानेन गन्धर्व्वराजेन निहतोऽयं कौरवप्रवीरः । इत्येषा कथा महा-भारते । १ । १०१ । अध्याये द्रष्टव्या ॥) गन्धर्व्व-विशेषः । इति महाभारतम् ॥ (यथा, देवी-भागवते । १ । २० । २२ ।

"चित्राङ्गदस्तु गन्धर्व्वो दृष्ट्वा तं मार्गगं नृपम् ।
उत्ततारान्तिकं भूमेर्व्विमानवरमास्थितः ॥")

ब्रह्मपादजमसीशाख्यकायस्थस्य चित्रगुप्तादि-त्रितयान्तर्गतमूर्त्तविशेषः । स अधोलोकविवे-चकः । तस्याधोगमनकारणं यथा,—

"अधोगतस्य हेतुत्वं वगले ! शृणु कालिके ! ।
वगलेति मनुं प्राप्य विप्रः स्यामिति वाञ्छया ॥
तपश्चकार पश्चाच्चं नान्यत् किञ्चिद्गृहीतवान् ।
फलमूलादिकं किञ्चित् सायमत्ति यथा मिलेत् ॥
विहाय विप्रस्य गुरोरपि पूजाञ्च पार्व्वति ! ।
जपेन्नित्यं हि वगलामन्यविप्रञ्च नेक्षयन् ॥
ज्ञात्वेति ब्राह्मणाः सर्व्वे ऊचुश्चित्राङ्गदं क्रुधा ।
वचो हि मधुरं किञ्चित् प्रियाङ्गत्ताच सुन्दरि ! ॥
रे चित्राङ्गद ! अतस्त्वं वत्स ! विप्रत्वमिच्छसि ।
कदाप्युपानन् मस्तस्थो नैवेति न हि बुध्यसे ॥
वत्स ! शीघ्रमधो गच्छ चिरं कुरु तपो मुदा ॥"

चित्राङ्गदः शापं श्रुत्वा ब्राह्मणान् तुष्टाव ततो ब्राह्मणा लज्जिताः सन्तस्तमूचुः ।

"हे चित्राङ्गद ! हे तात वत्स ! त्वं नोत्सवः किल ।
दुश्चिन्तां कुरु मा तात भद्रं ते कथयाम भोः ॥
जनस्तपोबलेनैव सर्व्वं प्राप्नोत्यसंशयम् ।
नार्हतीशं विना तात ! ब्राह्मणो भवितुं किल ॥
इतीश्वराज्ञा वेदेऽस्ति प्रतिजानीहि तत्त्वतः ।
वरं प्राप्नोति देवत्वं ब्राह्मणत्वं कदापि न ॥
यथामरत्वमीशेन विना क्वापि न शासने ।
नोत्सवस्त्वमधो गच्छ सुखेन वगलां जप ॥
कलेर्द्दशसहस्राणि नागलोकेश्वरो भव ।
ततस्त्रिलोकनाथस्त्वमिन्द्रतुल्यो भविष्यसि ॥
राज्यं भुक्त्वान्ततो नैव पुनरावर्त्तनं तव ।
सदा वयं तव शिवं चिन्तयामो न भीं कुरु ॥
तात गच्छ सुखं भुङ्क्ष्व नागलोकेऽपि विस्तरात् ।
तत आनन्दमनसा गतश्चित्राङ्गदस्तलम् ॥"

इत्याचारनिर्णयतन्त्रम् ॥

(स्त्रियां टाप् । मणिपुरेश्वरस्य चित्रवाह-नस्य कन्या । यथा, महाभारते । १।२१६।१५।

"तस्य चित्राङ्गदा नाम दुहिता चारुदर्शना ॥")

चित्राङ्गदसूः, स्त्री, (चित्राङ्गदं सूते प्रसूते इति । सू ङ प्रसवे + क्विप् ।) सत्यवती । सा व्यास-माता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चित्राङ्गी, स्त्री, (चित्रमङ्गं यस्याः । स्त्रियां ङीप् ।) मञ्जिष्ठा । कर्णजलौकाः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्राटीरः, पुं, (चित्रां नक्षत्रविशेषं अटतीति । अट गतौ + बाहुलकात् ईरच् ।) चन्द्रः । (चित्रं तिलकं अटति गच्छति प्राप्नोति बलिच्छागास्र-बिन्दुभिरित्यर्थः । अट + ईरच् ।) घण्टाकर्ण-बलिच्छागास्रबिन्दुभिरङ्कितभालः । इति मेदिनी । रे, २६३ ॥

चित्रापूपः, पुं, (चित्रो विचित्र आपूपः पिष्टकः ।) पिष्टकभेदः । चिताइ पिटा इति भाषा ॥ तत्-पर्य्यायः । चरुव्रणः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चित्रायसं, क्ली, (चित्रमायसं लोहम् ।) तीक्ष्ण-लोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रिकः, पुं, (चित्रा नक्षत्रविशेषः सा पौर्ण-मास्यामस्यस्य । चित्रा + ठन् ।) चैत्रमासः । इति शब्दरत्नावली ॥

चित्रिणी, स्त्री, (चित्रं विचित्रतास्त्यस्याः । चित्र + इनिः + ङीप् ।) पद्मिन्यादिचतुर्व्विधस्त्री-मध्ये स्त्रीविशेषः । सा मीनगन्धा । तस्या लक्षणं यथा । रतिमञ्जर्य्याम् । ४ ।

"भवति रतिरसज्ञा नातिदीर्घा न खर्व्वा
तिलकुसुमसुनासा स्निग्धोदेहोत्पलाक्षी ।
कठिनघनकुचाढ्या सुन्दरी सा सुशीला
सकलगुणविचित्रा चित्रिणी चित्रवक्त्रा ॥"

(इयं हि मृगजातीयपुरुषं लब्ध्वा सन्तुष्टा भवति । यदुक्तं तत्रैव । ८ ।

"शशके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते मृगम् ।
वृषभे शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हयम् ॥"

अस्यां रतिकरणप्रकारमाह तत्रैव । २६ ।

"शीत्कारं चुम्बनं पीड़ा गले हस्ते च चुम्बनम् ।
क्षणे क्षणे स्तने हस्तं चित्रिणीरतिमादिशेत् ॥")

चित्रेशः, पुं, (चित्रा नक्षत्रविशेषस्तस्या ईशः पतिः ।) चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

चित्रोक्तिः, स्त्री, (चित्रा आश्चर्य्यकरी उक्तिर्वाणी ।) आकाशवाणी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आश्चर्य्य-कथनञ्च ॥

चित्रौदनं, क्ली, (चित्रमोदनम् ।) विचित्रान्नम् । इति ग्रहयज्ञतत्त्वम् ॥

चिद्रूपः, त्रि, हृदयालुः । इति भूरिप्रयोगः । (चित् ज्ञानमेव रूपं यस्य ।) ज्ञानमयः । यथा । चिद्रूपे परमात्मनीति योगशास्त्रम् ॥

चिन्ता, स्त्री, (चिन्तनमिति । चिति चिन्तायाम् + "चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्च्चश्च ।" ३ । ३ । १०५ । इति अङ् ।) चिन्तना । चिन्तनम् । तत्पर्य्यायः । स्मृतिः २ आध्यानम् ३ । इत्यमरः । १ । ७ । २६ ॥ आध्या ४ ध्यानम् ५ चिन्तितिः ६ । इति शब्द-रत्नावली ॥ चिन्तिया ७ । इति रभसः ॥ (यथाह कश्चित् ।

"चिता चिन्ता द्वयोर्मध्ये चिन्ता नाम गरीयसी। चिता दहति निर्जीवं चिन्ता हि जीवितन्तथा॥") दर्शनसम्भोगयोः प्रकारभावना। इति रसमञ्जरी॥ (सा च व्यभिचारिभावविशेषः। यथा, साहित्यदर्पणे। ३। १७०। [क्रत्॥")

"ध्यानं चिन्ता हितानाप्तेः शून्यताश्वासतापचिन्तामणिः, पुं, (चिन्तायां सर्व्वकामप्रदो मणिरिव। शाकपार्थिवादिवत् समासः। यद्वा, चिन्तया ध्यानधारणादिना मण्यते आहूयते इति। मण+इण्।) ब्रह्मा। इति शब्दरत्नावली॥ (चिन्ता एव मणिरिव यस्य। चिन्ताशीलत्वादेवास्य तथात्वम्।) बुद्धविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ मणिविशेषः। यथा, भट्टिः।

"सामर्थ्यसम्पादितवाञ्छितार्थश्चिन्तामणिः स्यान्न कथं हनूमान्॥"

स्पर्शमणिः। तथा च।

"यथा चिन्तामणिं स्पृष्ट्वा लौहं काञ्चनतां भजेत्॥" इति पाद्मोत्तरखण्डम्॥

(अश्वविशेषः। यथा, नकुलकृताश्वचिकित्सिते। ४। १६।

"कण्ठे यस्य महावर्त्त एकोऽश्वस्य प्रजायते। चिन्तामणिः स विज्ञेयश्चिन्तितार्थविवर्द्धनः॥")

चिन्तावेश्म, [न्] क्ली, (चिन्ताया मन्त्रणादेर्वेश्म गृहम्।) मन्त्रणागृहम्। तत्पर्य्यायः। दार्व्वटम् २। इति हारावली। १६८॥

चिन्तिड़ी, स्त्री, (तिन्तिड़ी। पृषोदरादित्वात् तस्य चत्वम्।) तिन्तिड़ी। इति द्विरूपकोषः॥ इति कश्चित्॥

चिन्तितं, त्रि, (चिति+कर्म्मणि क्तः।) कृतचिन्तनम्। यथा,—

"यच्चिन्तितं तदिह दूरतरं प्रयाति यच्चेतसा न गणितं तदिहाभ्युपैति।" इत्युद्भटः॥

कर्त्तरि क्ते चिन्तायुक्तः। भावे क्ते चिन्ता॥

चिन्तितिः, स्त्री, (चिन्त+भावे क्तिच् इट् च।) चिन्ता। इति शब्दरत्नावली॥

चिन्तिया, स्त्री, चिन्ता। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चिन्नः, पुं, शस्यविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ चिना इति भाषा॥ (चीनशब्दे विशेषोऽस्य ज्ञातव्यः॥)

चिपिटः, पुं, (चयतीति। चि+बाहुलकात् पिटच् स च कित्।) भक्ष्यद्रव्यविशेषः। चिड़ा। इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। पृथुकः २। इति हेमचन्द्रः। ३। ६५॥ चिपिटकः ३। इत्यमरः॥ चिपुटः ४। इति भरतः॥ धान्यचमसः ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥ चिपीटकः ६। इति शब्दरत्नावली॥ अस्य गुणाः। गुरुत्वम्। स्निग्धत्वम्। बृंहणत्वम्। कफवर्द्धकत्वञ्च॥ क्षीरयुक्तस्य तस्य गुणाः। बलकारित्वम्। वायुनाशित्वम्। मलभेदकत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ बृंहणत्वम्। वृष्यत्वञ्च। तस्य लक्षणं यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे।

"शालयः सतुषा आर्द्रा भृष्टा अस्फुटितास्ततः। कुट्टिताश्चिपिटाः प्रोक्तास्ते स्मृताः पृथुका अपि॥"

"शालेया यावनालाद्याश्चिपिटाः पुष्टिवर्द्धनाः॥" इति राजनिर्घण्टः॥

तस्य भक्षणविधिनिषेधौ यथा,—

"द्विःखिन्नमन्नं पृथुकं शुद्धं देशविशेषके। नात्यन्तशस्तं विप्राणां भक्षणे च निवेदने॥ अभक्ष्यञ्च यतीनाञ्च विधवाब्रह्मचारिणाम्॥" इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डम्॥

(नि नता नासिका विद्यतेऽस्य। "इनच्पिटच्चिकचि च।" ५। २। ३३। इति पिटच् प्रकृतेश्चिरादेशश्च। नतनासिके त्रि। यथा, विश्वकर्म्मप्रकाशे। १३। २।

"दिग्वक्त्रं चिपिटञ्चैव यङ्गजं सुरजन्तथा॥" इत्यस्य फलमाह तत्रैव। ५म श्लोके।

"तुङ्गहीनञ्च चिपिटं यङ्गञ्चानर्थदर्शनम्॥"

चिपिटाकारमुखादौ च। यथा, काशीखण्डे। ३७। १४।

"वक्त्रो ह्रस्वञ्च चिपिटः सुखसौभाग्यभञ्जकः॥" "चिपिटः चिण्टिकाकारः।" इति तट्टीका॥)

चिपिटकः, पुं, (चिपिट+स्वार्थे कन्।) चिपिटः। इत्यमरः। २। ६। ४७॥ (स्त्रियां टाप्। नतनासिका॥)

चिपिटा, स्त्री, गुण्डासिनीतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (चिपिटा चिपिटाकारा इति। चिपिट+टाप्। चिपिटमूर्त्तिः। यथा, काशीखण्डे। ३७। १६। "चिपिटाभिर्भवेद्दासी॥")

चिपुटः, पुं, (चिपिट+पृषोदरादित्वात् साधुः।) चिपिटकः। इति भरतधृतरुद्रकोषः॥

चिप्पः, पुं, (चिक्कति पीड़यति अङ्गुलिमिति। चिक्क+अच्। निपातनात् कस्थाने पागमे साधुः।) नखरोगविशेषः। आङ्गुलहाड़ा इति भाषा॥ तल्लक्षणं यथा,—

"नखमांसमधिष्ठाय वातः पित्तञ्च देहिनाम्। करोति दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्पमादिशेत्॥"

अथ कुनखस्य लक्षणमाह।

"अभिघातात् प्रदुष्टो यो नखो रूक्षोऽसितः खरः। भवेत्तं कुनखं विद्यात् कुशीरं वा विधानतः॥"

अथ तयोश्चिकित्सा।

"चिप्पं रुधिरमोक्षेण शोधनेनाप्युपाचरेत्। गतोष्माणमथैनन्तु सेचयेदुष्णवारिणा। शस्त्रेणापि यथायोग्यमुच्छिद्य स्रावयेत्ततः॥ व्रणोक्तेन विधानेन रोपयेत्तं विचक्षणः। स्वरसेन हरिद्रायाः पात्रे कृलायसेऽभयाम्॥ घृष्ट्वा तज्जेन कल्केन लिम्पेच्चिप्पं पुनः पुनः। काश्मर्य्याः सप्तभिः पत्रैः कोमलैः परिवेष्टितः॥ अङ्गुलीवेष्टकः पुंसां ध्रुवमाशु प्रशाम्यति। श्लेष्मविद्रधिकल्पेन कुनखं समुपाचरेत्॥ नखकोटिप्रविष्टेन टङ्कणेन प्रशाम्यति। कुनखश्चेत्तदा शैलः सलिले प्लवतेऽपि च॥" इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे ४र्थे भागः॥

(लक्षणान्तरमस्य यथा,—

"कुर्य्यात् पित्तानिलं पाकं नखमांसे सरुग्ज्वरम्। चिप्पमक्षतरोगञ्च विद्यादुपनखञ्च तम्॥" इति वाभटेनोत्तरस्थाने ३१ अध्याये उक्तम्॥

चिकित्सास्य यथा,—

"चिप्पं शुद्ध्या जितोष्माणं साधयेच्छस्त्रकर्म्मणा॥" इत्युत्तरस्थाने द्वात्रिंशेऽध्याये वाभटेन चोक्तम्॥)

चिमिः, पुं, (चिनोति सञ्चिनोति मनुष्यजातिवद्वाक्यानीति। चि+बाहुलकात् मिक्।) शुकपक्षी। इति शब्दमाला॥

चिमिकः, पुं, (चिमि+स्वार्थे कन्।) शुकपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥

चिरं, व्य, (चि+बाहुलकात् रक्।) दीर्घकालः। तत्पर्य्यायः। चिराय २ चिररात्राय ३ चिरस्य ४। इत्यमरः॥ चिरेण ५ चिरात् ६ चिरे ७। इति भरतः॥ चिरतः ८। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मनुः। ४। ६०।

"नैकः प्रपद्येताध्वानं न चिरं पर्व्वते वसेत्॥)

चिरकारी, [न्] त्रि, (चिरं व्याप्य करोतीति। कृ+णिनिः।) चिरक्रियः। (यथा, महाभारते। १२। २६४। ३।

"चिरकारी हि मेधावी नापराध्यति कर्म्मसु॥") गौतमस्य पुत्त्रभेदः। अस्य निरुक्त्यादिकं यदुक्तं महाभारते। १२। २६५। ४-५।

"चिरकारी महाप्राज्ञो गौतमस्याभवत् सुतः। चिरेण सर्व्वकार्य्याणि विमृश्यार्थान् प्रपद्यते॥ चिरं सञ्चिन्तयन्नर्थांश्चिरं जाग्रत् चिरं स्वपन्। चिरं कार्य्याभिपत्तिञ्च चिरकारी तथोच्यते॥")

चिरकालः, पुं, (चिरः काल इति कर्म्मधारयः।) दीर्घकालः। तत्पर्य्यायः। दीर्घराचम् २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चिरक्रियः, त्रि, (चिरं व्याप्य क्रिया यस्य।) चिरकालेन क्रियाकारकः। तत्पर्य्यायः। दीर्घसूत्रः। इत्यमरः। २। १। १७॥

चिरजीवकः, पुं, (चिरं जीवतीति। जीव+ण्वुल्।) जीवकवृक्षः। इति जटाधरः॥

चिरजीवी, [न्] पुं, (चिरं जीवतीति। जीव+णिनिः।) विष्णुः। काकः। इति मेदिनी॥ जीवकवृक्षः। शाल्मलिवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ मार्कण्डेयः। अश्वत्थामा। वलिः। व्यासः। हनूमान्। विभीषणः। कृपः। परशुरामः। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ बहुकालजीविनि त्रि। इति जटाधरः॥ (यथा, रामायणे। २। १। ३६।

"अथ राज्ञो बभूवैवं वृद्धस्य चिरजीविनः॥")

चिरञ्जीवी, [न्] पुं, (चिरं जीवतीति। जीव+णिनिः।) विष्णुः। काकः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३८८॥ जीवकवृक्षः। शाल्मलिवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ चिरजीविनि त्रि॥

चिरण्टी, स्त्री, (चिरात् चिरेण वा अटति पितृगृहादिति। अट+अच्। "वयसि प्रथमे।" ४। १। २०। इति ङीप्। ततः पृषोदरात् साधुः।) स्ववासिनी। ऊढ़ा अनूढ़ा वा पितृ-

गेहस्थिता कन्या। द्वितीयवयाः स्त्री। सा च युवती। इति भरतधृतरुद्रः हेमचन्द्रश्च ॥

चिरतिक्तः, पुं, (चिरं चिरात् वा चिरावधीत्यर्थः तिक्तः।) वृक्षविशेषः। चिरता इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। चिरातिक्तः २ तिक्तकः ३ अनार्य्यतिक्तकः ४ किराततिक्तः ५ भूनिम्बः ६ किराततकः ७ सुतिक्तकः ८। इति शब्दरत्नावली॥ (भूनिम्बशब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम्॥)

चिरत्नः, त्रि, (चिर+"चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः।" ४।३।२३। सूत्रस्य वार्त्तिकोक्त्या त्नप्रत्ययः।) पुरातनः। चिरकालोत्पन्नः। इति जटाधरः॥

चिरन्तनः, त्रि, (चिरं भव इति। "सायंचिरमिति।" ४।३।२३। इति ट्युल् तुट् च। निपातनात् साधुः।) पुरातनः। इत्यमरः। ३।१।७७॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। ८०। "अयमस्माकं चिरन्तनो मन्त्रिपुत्रो दमनकोऽव्याहतप्रवेशः॥" पुं, मुनिविशेषः। यथा, सिद्धान्तकौमुद्याम्। ४।३।१०५। इत्यस्य वार्त्तिके। "ब्राह्मणेषु पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना॥")

चिरपाकी, [न्] पुं, (चिरेण पाकोऽस्यस्य। पाक+इनिः।) कपित्थः। इति राजनिर्घण्टः॥

चिरपुष्पः, पुं, (चिराणि पुष्पाणि यस्य।) वकुलवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

चिरम्, व्य, (चि+रमुक्।) चिरार्थम्। दीर्घकालार्थम्। तत्पर्य्यायः। चिराय २ चिररात्राय ३ चिरस्य ४ चिरात् ५ चिरेण ६। इति हेमचन्द्रः। ३।१६८॥ (यथा, रघौ। ३।६२।

"तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे
विपक्षभावे चिरमस्य तस्थुषः॥")

चिरमेही, [न्] पुं, स्त्री, (चिरेण मेहतीति। मिह+णिनिः।) गर्द्दभः। इति हेमचन्द्रः। ४।३२२॥

चिरम्भणः, पुं, (चिरं भणति क्रोशतीति। चिरं+भण+अच्।) चिल्लः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चिररात्रं, क्ली, (चिरा रात्रिरिति योगविभागात् अच् समासे।) दीर्घकालः। इति हलायुधः॥ (यथा, महाभारते। १। १६८। ३।
"चिररात्रोषिताः स्मेह ब्राह्मणस्य निवेशने॥")

चिररात्राय, व्य, (चिररात्रं अयते इति। अय+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) दीर्घकालः। इत्यमरः। ३।४।१४॥ (यथा, मनुः। ३। २६६।
"हविर्यच्चिररात्राय यच्चानन्त्याय कल्पते।
पितृभ्यो विधिवद्दत्तं तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः॥")

चिरविल्वः, पुं, (चिरं विलति आच्छादयति पत्रकण्टकादिभिरिति। विल आच्छादने+वः।) करञ्जवृक्षः। इत्यमरः। २।४।४७॥ (यथा,—
"चिरविल्वोऽग्निको दन्ती चित्रको हयमारकः।
कपोतगृध्रकङ्कानां पुरीषाणि च दारुणम्॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षट्त्रिंशेऽध्याये॥)

चिरसूता, स्त्री, (चिरं सूता या सा।) चिरप्रसूता गवी। केलेन् गाइ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वष्कयनी २। इत्यमरः। २।९।७१॥

चिरस्थायी, [न्] त्रि, (चिरं तिष्ठतीति। स्था+णिनिः।) बहुकालस्थाता॥

चिरस्य, व्य, (चिरमस्यते इति। अस्+यत्। शकन्ध्वादित्वात् साधुः।) दीर्घकालः। इत्यमरः। ३।४।१॥ (यथा, हरिवंशे। १२६।२३।
"चिरस्य खलु कालेन संस्तुतोऽसि महात्मना॥")

चिराटिका, स्त्री, (चिरं अटतीति। अट+ण्वुल् कापि अत इत्वञ्च।) श्वेतपुनर्नवा। इति रत्नमाला॥ पाताड़ी इति भाषा॥ यथा, वैद्यके।
"गोमूत्रशुद्धस्य पुरातनस्य
यद्वायसत्तानि चिराटिकायाः॥"

चिरात्, व्य, (चिरं अततीति। अत्+क्विप्) दीर्घकालः। इति हेमचन्द्रः। ६। १६८॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ४। ७८। "भो भगिनीसुत! किमतिचिराद्दृष्टोऽसि॥")

चिरात्, पुं, (चिरं चिरेण वा अत्ति। अद्+क्विप्।) गरुड़ः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चिरातिक्तः, पुं, (चिरं आतिक्तः।) चिरतिक्तः। इति शब्दरत्नावली॥

चिराय, व्य, (चिरं अयते। अय+अण्।) दीर्घकालः। इति हेमचन्द्रः। ६। १६८॥ (यथा, महाभारते। १३। ६४। १०।
"पुरा धर्म्मो वर्त्तते नेह यावत्
तावद्गच्छामः सुरलोकं चिराय॥")

चिरायुः, [स्] पुं, (चिरमायुर्यस्य।) देवता। इति त्रिकाण्डशेषः॥ चिरजीविनि त्रि। यथा,
"भवति यदि मनुष्यो गुर्व्वधीनश्चिरायुः॥"
इत्यागमः॥
(यथा च पञ्चतन्त्रे। ५। ३४।
"यदि विस्तारविस्तीर्णं तद्भवेन्न चिरायुषम्॥")

चिरि, र न हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वां-परं-सकं-सेट्।) रेफोपधः। र वैदिकः। न, चिरिणोति। इति दुर्गादासः॥

चिरिः, पुं, (चिनोति मनुष्यवद्वाक्यादिकम्। चि+रिक्।) शुकपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चिरिण्टी, स्त्री, (चिरण्टी+पृषोदरात् साधुः।) ऊढ़ा अनूढ़ा वा पितृगृहस्थिता कन्या। तत्पर्य्यायः। स्ववासिनी। इत्यमरः। २। ६। ९॥ चिरण्टी ३ सुवासिनी ४। इति भरतः॥ द्वितीयवयाः स्त्री। युवती। इति मेदिनी॥

चिरिविल्वः, पुं, (चिरविल्वः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) चिरविल्वः। करञ्जवृक्षः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

चिरु, क्ली, (चिञ् चयने+क्विप्। चि चयनं ग्रहणमित्यर्थः रातीति। रा+"गमृाद्यश्चेति कुः। बाहुसन्धिवलमाश्रित्यैव ग्रहणक्रियासम्भवात् तथात्वम्।) बाहुसन्धिः। इति शब्दचन्द्रिका॥

चिरे, व्य, चिरम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

चिरेण, व्य, चिरम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, रघुः। ५। ६४।
"भावावबोधकलुषा दयितेव रात्रौ
निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव॥")

चिर्भटी, स्त्री, (चिरेण भटतीति। भट+अच्। गौरादित्वात् ङीष्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) कर्कटी। इति हेमचन्द्रः। ४। २५५॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ५।१६७। "अहो अविवेकोऽसङ्गपतेर्यः पुरीषोत्सर्गमाचरंश्चिर्भटीभक्षणं करोति॥")

चिर्भिटा, स्त्री, कर्कटीभेदः। चिभिड़ा इति वेलसेद इति च देशान्तरीयभाषा॥ तत्पर्य्यायः। सुचित्रा २ चित्रफला ३ चैत्रचिर्भिटा ४ पाण्डुफला ५ पथ्या ६ रोचनफला ७ चिर्भिटिका ८ कर्कचिर्भिटा ९। इति राजनिर्घण्टः॥ चिर्भिटम् १० धेनुदुग्धम् ११ गोरक्षकर्कटी १२। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। रूक्षत्वम्। गुरुत्वम्। पित्तकफापहत्वम्। अनुष्णत्वम्। ग्राहित्वम्। विष्टम्भित्वञ्च॥ पक्वाया अस्या गुणाः। उष्णत्वम्। पित्तलत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ गौल्यत्वम्। दीपनत्वञ्च॥ बालाया अस्या गुणाः। तिक्तत्वम्। किञ्चिदम्लत्वञ्च। शुष्कायास्तस्या गुणाः। श्लेष्मवातारुचिजाड्यनाशित्वम्। रोचनत्वम्। दीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (क्वचित् पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते॥)

चिल, श वासे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) वासः परिधानम्। श, चिलति वस्त्रं लोकः परिदधातीत्यर्थः। चेलिता। इति दुर्गादासः॥

चिलमीलिका, स्त्री, (चिरं मीलतीति। मील सङ्कोचे+ण्वुल्। ततष्टापि अत इत्वम्। रस्य लत्वे साधुः।) कण्ठीभेदः। खद्योतः। विद्युत्। इति मेदिनी। के, २२८॥

चिलिचिमः, पुं, (चिरिं हिंसां चिनोतीति। चिरि+चि+मक्। रस्य लत्वम्।) मत्स्यविशेषः। बालियागड़क इति ख्यातः। इचाक इत्येके। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। नलमीनः २। इत्यमरः। १। १०। १८॥ तलमीनः ३ चिलीचिमिः ४ चिलीचिमः ५ चिलिचीमः ६ चेलिचीमः ७ चिलीमः ८ चिलिमीनकः ९ चिलिचीमिः ११ कवलः ११ विलोटकः १२। इति भरतधृतकोषान्तरम्॥ चेङ्गो इति ख्यातो मत्स्यः। तस्य गुणाः। लघुत्वम्। रूक्षत्वम्। अनभिष्यन्दित्वम्। वायुकारित्वम्। कफनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चिल्ल, शैथिल्ये। हावकृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) ह्रस्वी लद्द्यान्तः। चिल्लति चेचिल्लयते। इति दुर्गादासः॥

चिल्लः, पुं, (चिल्लति हावभावेन उड्डीयते इति। चिल्ल+अच्।) पक्षिविशेषः। चिल् इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। आतायी २। इत्यमरः। २। ५। २१॥ शकुनिः ३ आतापी ४। इति हेमचन्द्रः॥ खभान्तिः ५ कण्ठनीड़कः चिरम्भणः ७। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, विष्णुधर्म्मोत्तरे।

"गृध्रः कङ्कः कपोतश्च उलूकः श्येन एव च ।
चिल्लश्च चर्म्मचिल्लश्च भासः पाण्डर एव च ॥"
क्लिन्ने चक्षुषी अस्य । "क्लिन्नस्य चिल्पिल् लश्चास्य चक्षुषी ।" ५ । २ । ३३ । इत्यस्य वार्त्ति इति चिलादेशो लप्रत्ययश्च ।) क्लिन्नचक्षुः । क्लिन्ननेत्रयुक्ते त्रि । इति मेदिनी । ले, १६ ॥

चिल्लिका, स्त्री, (चिल्ल इव कायतीति । कै+कः ।) झिल्लिका । इति शब्दरत्नावली ॥

चिल्लभक्ष्या, स्त्री, (चिल्लस्य भक्ष्या भक्षणीया ।) चट्टविलासिनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

चिल्लाभः, पुं, (प्रसह्य हारकत्वात् चिल्ल इव आभातीति । आ+भा+कः ।) प्रसह्यचौरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हातछेँचड़ इति गाँटिकाटा इति च भाषा ॥

चिल्ली, स्त्री, (चिल्लति हावं करोति चिल्ल्यतेऽनेन वा । चिल्ल+इन् । ततो वा ङीष् ।) लोध्रः । पत्रशाकभेदः । तत्पर्य्यायः । चिल्लिका २ डुली ३ अग्रलोहिता ४ मृदुपत्री ५ चारदला ६ चारपत्रा ७ वास्तुकी ८ महद्दला ९ गौड़वास्तुकः १० । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
"सतीनो वास्तुकश्चुचू चिल्ली मूलकपोतिकाः ।
मण्डूकपर्णी जीवन्ती शाकवर्गे प्रशस्यते ॥")
अस्य गुणाः । वास्तुकतुल्यत्वम् । चारत्वम् । श्लेष्मपित्तप्रमेहमूत्रकृच्छ्रनाशित्वम् । पथ्यत्वम् । रुचिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
("तद्वच्चिल्ली तु विज्ञेया वातपित्तविकारिणाम् ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ॥)
झिल्लिका । इति शब्दरत्नावली ॥

चिविः, पुं, (चीव्यते आदराय गृह्यते इति । चीव ग्रहणे+"सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां ४।११७ । इति इन् । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) चिबुकम् । इति जटाधरः ॥

चिविटः, पुं, (चिपिटः निपातनात् पस्य वः ।) चिपिटः । इत्यमरटीका ॥

चिविल्लिका, स्त्री, क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः । रक्तदला २ क्षुद्रघोली ३ मधुमालपत्रिका ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् । जीर्णज्वरे अतिहितत्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिवुः, पुं, (चीव्यते आदरादर्थं गृह्यतेऽसौ । चीव +"मृगय्वादयश्च ।" उणां । १ । ३८ । इति कुप्रत्ययेन साधुः ।) चिवुकम् । इति भरतः ॥

चिवुकं, क्ली, (चिवु+स्वार्थे कन् । अभिधानात् क्लीवत्वम् ।) अधराधोभागः । इत्यमरः । २ । ६ । ९० ॥ थुँति इति दाड़ि इति च भाषा ॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । १ । ४६ ।
"उत्तम्भ्य चिवुकं वक्षस्युत्थाप्य पवनं शनैः ॥")

चिवुकः, पुं, (चिवुरिव कायतीति । कै+कः ।) मुचुकुन्दवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिह्न, लक्षणे । (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) सौत्रचुरादिरिति वृद्धाः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

चिह्नं, क्ली, (चिह्न्यतेऽनेनेति । चिह्न लक्षणे+करणे घञ् ।) चिह्न्यते येन तत् । चिना इति दाग इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । कलङ्कः २ अङ्कः ३ लाञ्छनम् ४ लक्ष्म ५ लक्षणम् ६ लिङ्गम् ७ । इत्यमरः । १।३।१७ ॥ लक्ष्मण: ८ । इति भरतः ॥ अभिज्ञानम् ९ । इति जटाधरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १५ । ९ ।
"वैन्यस्य दक्षिणे हस्ते दृष्ट्वा चिह्नं गदाभृतः ।
पादयोररविन्दञ्च तं वै मेने हरेः कलाम् ॥")
पताका । इति मेदिनी । ने, ४ ॥

चिह्नकारी, [न्] त्रि, (चिह्नं करोतीति । कृ+णिनिः ।) घोरदर्शनः । विघाती । इति विश्वः ॥

चिह्नधारिणी, स्त्री, (चिह्नं धरति धारयतीति वा । धृ+णिनिः स्त्रियां ङीप् ।) श्यामालता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

चिह्नितः, त्रि, चिह्न+कर्म्मणि क्तः । चिह्नयुक्तः । अङ्कितः । लक्षितः । (यथा, मनुः । १० ।५५ ।
"दिवा चरेयुः कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनैः ॥")

चीक, कि मर्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) कि, चीकयति चीकति । मर्षणं स्पर्शः । तथा च । चन्द्रावतीतरङ्गाद्रीश्चीकयन्ति च यद्वपुरिति हलायुधः । वायवः स्पृशन्तीत्यर्थः । भट्टमल्लस्तु मर्षणे इति मूर्द्धन्यषमध्ये पठित्वा क्षमार्थमाह । इति दुर्गादासः ॥

चीड़ा, स्त्री, गन्धद्रव्यविशेषः । चीड़ागन्ध इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । दारुगन्धा २ गन्धवधूः ३ गन्धमादनी ४ तरुणी ५ तारा ६ भूतमारी ७ मङ्गल्या ८ कपटिनी ९ ग्रहभीतिजित् १० । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । कासकफनाशित्वम् । दीपनत्वम् । अत्यन्तसेवनात् पित्तदोषभ्रमापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

चीनं, क्ली, (चिनोति कीर्त्त्यादिकमिति । चि+ बाहुलकात् नक् दीर्घश्च ।) पताका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सीसकम् । इति रत्नमाला ॥

चीनः, पुं, (चीयते सञ्चीयते दृढत्वादिदोषो यत्र । चि+बाहुलकात् नक् दीर्घश्च ।) देशविशेषः । चीना इति भाषा ॥ यथा,—
"काश्मीरन्तु समारभ्य कामरूपात्तु पश्चिमे ।
भोटान्तदेशो देवेशि ! मानसेशाच्च दक्षिणे ।
मानसेशादुत्तपूर्व्वे चीनदेशः प्रकीर्त्तितः ॥"
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रम् ॥
(तद्देशवासिषु तन्नृपेषु च बहुवचनान्तः । यथा, महाभारते ।२।२६।९ । [ऽभवत् ॥")
"स किरातैश्च चीनैश्च वृतः प्राग्ज्योतिषोअंशुकविशेषः । (यथा, शकुन्तलायां १ माङ्के ।
"चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं नीयमानस्य॥")
व्रीहिभेदः । तन्तुः । मृगविशेषः । इति मेदिनी । ने, ४ ॥

चीनकः, पुं, (चीन एव । चीन+स्वार्थे कन् ।) धान्यविशेषः । चीना इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । काककङ्गुः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । २१ ।
"प्रियङ्गवो ह्युदाराश्च कोरदूषाः सचीनकाः ॥")
अस्य गुणाः । शोषणत्वम् । वायुवर्द्धकत्वम् । पित्तश्लेष्मनाशित्वम् । रूक्षत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ कङ्गनी । चीनकर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चीनदेशवासिषु बहुवचनान्तः । यथा, महाभारते । ८ । ८ । १९ ।
"सुह्मानङ्गांश्च वादांश्च निषधान् पुण्ड्रचीनकान्॥")

चीनकर्पूरः, पुं, (चीननामकः कर्पूरः ।) कर्पूरविशेषः । चीनकर्पूर इति देशान्तरीयभाषा ॥ तत्पर्य्यायः । चीनकः २ कृत्रिमः ३ धवलः ४ पटुः ५ मेघसारः ६ तुषारः ७ द्वीपकर्पूरजः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । ईषच्छीतत्वम् । कफकण्ठदोषक्रिमिनाशित्वम् । मेध्यत्वम् । पावनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

चीनजं, क्ली, (चीने चीनदेशे जायते इति । जन +डः ।) लोहम् । तत्तु तीक्ष्णलौहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चीनपिष्टं, क्ली, (चीनस्य सीसकस्य पिष्टं कृतपेषणं वस्तु चूर्णमित्यर्थः ।) सिन्दूरम् । इति हेमचन्द्रः ॥ सीसकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २३ । ८५ ।
"चीनपिष्टमयो लोकश्चारणैकमयी च भूः ॥")

चीनवङ्गं, क्ली, (चीनभवं वङ्गम् ।) सीसकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चीनाकः, पुं, (चीनं चीनाकारमकतीति । अक +अण् ।) कर्पूरविशेषः । तद्गुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।
"चीनाकसंज्ञः कर्पूरः कफक्षयकरः स्मृतः ।
कुष्ठकण्डूवमिहरस्तथा तिक्तरसश्च सः ॥"

चीनाकर्कटी, स्त्री, (चीनमिव स्वादुः कर्कटी । ततः पृषोदरात् साधुः ।) कर्कटीप्रभेदः । सा तु चित्रकूटदेशे प्रसिद्धा । तत्पर्य्यायः । राजकर्कटी २ सुदीर्घा ३ राजफला ४ वाला ५ कुलकर्कटी ६ । अस्या गुणाः । रुच्यत्वम् । शिशिरत्वम् । पित्तदाहशोषनाशित्वम् । मधुरत्वम् । तृप्तिदत्वम् । हृद्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

चीभ, ऋ ङ कत्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वांआत्मं-सकं-सेट् ।) कत्थः प्रशंसा । ऋ, अचिचीभत् । ङ, चीभते गुणिनं गुणी । ओष्ठ्यवकारादिरयमित्येके । इति दुर्गादासः ॥

चीय, ऋ ञ संहत्यादानयोः । (भ्वां-उभं-सकंसेट् ।) चतुर्थस्वरी । ऋ, अचिचीयत् । ञ, चीयति चीयते । इति दुर्गादासः ॥

चीरं, क्ली, (चिनोति व्याप्नोति वृक्षं कटिदेशादिकं वा । चि+"शुसिचिमीनां दीर्घश्च ।" उणां । २ । २५ । इति क्रन् दीर्घश्च ।) वृक्षत्वक् । (यथा, रामायणे । ५ । ३१ । २२ ।
"शरीव तु महाबुद्धिः सौमित्रिर्भ्रातृवत्सलः ।
पूर्व्वजस्यानुयात्रार्थे द्रुमचीरैरलङ्कृतः ॥")
जीर्णवस्त्रखण्डम् । इति सुभूतिः । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥ (यथा, भागवते ।२।२।५।

"चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षां नैवाङ्घ्रिपाः परभृतः सरितोऽप्यशुष्यन् ॥") गोस्तनः । वस्त्रभेदः । (यथा, मनुः।११।१०१।
"चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्महणो व्रतम्॥") रेखाभेदः । लेखनभेदः । इति मेदिनी ॥ चूड़ा । (यथा, महाभारते । ३ । ११ । ४६ ।
"मुञ्जवज्जर्ज्जरीभूता बहवस्तत्र पादपाः । चीराणीव व्युदस्तानि रेजुस्तत्र महावने ॥") सीसकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

चीरकः, पुं, (चीर+संज्ञायां कन् ।) विक्रियालेखः । विकारलेखनम् । इति विश्वः ॥ (स्वार्थे कनि चीरशब्दार्थोऽप्यत्र ॥)

चीरपत्त्रिका, स्त्री, (चीरमिव पत्त्रमस्य । ततः कन् टापि अत इत्वञ्च ।) चञ्चुशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चीरपर्णः, पुं, (चीरमिव पर्णमस्य ।) शालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य शालशब्दे विज्ञेया ॥)

चीरिः, स्त्री, (चि+बाहुलकात् क्रिः दीर्घश्च ।) नेत्रांशुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चीरिका, स्त्री, (चीरीति कृत्वा कायति शब्दायते इति । कै+कः ।) झिल्ली । इति हेमचन्द्रः ॥

चीरितच्छदा, स्त्री, (चीरितः चीरमिव जातश्छदः पत्त्रं यस्याः ।) पालङ्क्यशाकम् । इति भावप्रकाशः ॥

चीरी, स्त्री, (चीरि+"कृदिकारादिति ।" वा ङीष् ।) कच्छाटिका । झिल्ली । इति हेमचन्द्रः ॥

चीरुकं, क्ली, (ची इति कृत्वा रौति । रु+क्विप् । चीरुर्झिल्लीपतङ्गः स इव इति इवार्थे कन् ।) फलविशेषः । चैँउर इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । रुचिदाहकफपित्तकारित्वम् । अम्लत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

चीर्णं, त्रि, (चर+क्त । पृषोदरात् साधुः ।) शीलितम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चीर्णपर्णः, पुं, (चीर्णं विदीर्णं पर्णमस्य ।) निम्बवृक्षः । खर्ज्जूरवृक्षः । इति मेदिनी ॥

चीलिका, स्त्री, (चीरिका+रस्य लत्वे साधुः ।) चीरिका । झिल्ली । इति शब्दरत्नावली ॥

चील्लका, स्त्री, (चीलिका+पृषोदरात् साधुः । चीदिति शब्देन लच्यते इति । लक्ष+घञ् । ततः पृषोदरादित्वात् साधुः इति वा ।) झिल्ली । इति शब्दरत्नावली ॥

चीव, ऋ ञ ग्रहणे । संवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) ऋ, अचिचीवत् । ञ, चीवति चीवते वल्कलं भिक्षुः । गृह्णाति परिदधाति वेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

चीव, क दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरांपरं-अकं-सेट् ।) क, चीवयति । इति दुर्गादासः ॥

चीवरं, क्ली, (चीयते तन्तुसन्तानैरिति । चि+"चिवरच्छ्वरधीवरेति ।" उणां । ३ । १ । इति ष्वरच् । निपातनात् धातोर्दीर्घत्वे साधुः ।) भिक्षुवस्त्रम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६१ । १२ ।
"अनग्निरनिकेतश्चाप्यगोत्रचरणो मुनिः । कौपीनाच्छादनं यावत्तावदिच्छेच्च चीवरम् ॥")

चीवरी, [न्] पुं, (चीवरं अस्त्यस्येति । इनिः ।) बुद्धभिक्षुकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चुक, क व्यथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरांपरं-सकं-सेट् ।) कोपधः पञ्चमस्वरमध्यः । व्यथा: पीड़नम् । क, चुकयति शत्रुं शूरः । इति दुर्गादासः ॥

चुकारः, पुं, (चुक+भावे अप् । चुकं पीड़नं आराति सम्यक् ददातीति । सिंहनादश्रवणेन भीरूणां भयजनकत्वात्तथात्वम् । आ+रा+कः ।) सिंहनादः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चुक्रं, क्ली, (चकते तृप्यत्यनेन इति । चक+"चक्रिरम्योरुच्चोपधायाः ।" उणां । २ । १४ । इति रक् उपधाया उच्च ।) अम्लद्रव्यविशेषः । महादा इति ख्यातम् । तत्पर्य्यायः । तिन्तिड़ीकम् २ वृक्षाम्लम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ३५ ॥ चुक्रकम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ महाम्लम् ५ । इति जटाधरः ॥ (अम्लवृक्षकम् ६ । इति भावप्रकाशः । १ । १ ॥) मत्स्यशाकविशेषः । चुक इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । चुक्रवास्तूकम् २ लिकुचम् ३ अम्लवास्तुकम् ४ दलाम्लम् ५ अम्लशाकाख्यम् ६ अम्लादि ७ हिलमोचिका ८ । अस्य गुणाः । अम्लपचत्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । वातगुल्मनाशित्वम् । रुच्यमीषत्पित्तकारित्वम् । पथ्यत्वम् । तत्पर्य्यायगुणाः ।
"चुक्रिया स्यात्तु पत्राम्ला रोचनी शतवेधिनी । चुक्रा लघ्वतरा स्वाद्वी वातघ्नी कफपित्तकृत् ॥ रुच्या लघुतरा पाके वृन्ताके नातिरोचनी ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
("चुक्रमत्यम्लमुष्णञ्च दीपनं पाचनं परम् । शूलगुल्मविबन्धामवातश्लेष्महरं परम् ॥ वमिष्ट्यास्यवैरस्यहृत्पीड़ावह्निमान्द्यहृत् ॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवैद्यकम् ॥)
काञ्जिकप्रभेदः । तत्पर्य्यायः । सहस्रवेधम् २ रसाम्लम् ३ चुक्रवेधकम् ४ शाकाम्लभेदनम् ५ चन्द्रम् ६ अम्लसारम् ७ चुक्रिका ८ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । अम्लत्वम् । स्वादुत्वम् । कफपित्तनासिकारोगदुर्गन्धशिरोरोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥*॥ सन्धानविशेषः । यथा,
"यन्मस्वादिशुचौ भाण्डे सगुड़क्षौद्रकाञ्जिकम् । धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते ॥ द्विगुणं गुड़मध्वारनालमस्तु क्रमादिह ॥"
इति परिभाषा ॥
(अस्य लक्षणं यथा,—
"विनष्टे संहितो यस्तु तच्चुक्रमभिधीयते ॥"
इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे दशमेऽध्याये ॥)

चुक्रः, पुं, (चकते तृप्यतेऽनेनेति । चक+रक् उपधाया उच्च ।) अम्लः । अम्लवेतसः । इति विश्वः ॥

चुक्रकं, क्ली, (चुक्र+संज्ञायां कन् ।) शाकविशेषः । चुकापालङ्ग इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । दुर्ज्जरत्वम् । भेदकत्वम् । वायुनाशित्वम् । पित्तकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (चुक्रार्थे स्वार्थे कन् ॥)

चुक्रफलं, क्ली, (चुक्रमेव फलं यस्य । चुक्रं फलति वा । फल+अच् ।) वृक्षाम्लम् । इति राजनिघण्टः ॥ (वृक्षाम्लशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

चुक्रा, स्त्री, (चुक्रः अम्लत्वं विद्यतेऽस्य इत्यच् टाप् च ।) चाङ्गेरी । इति मेदिनी । रे, ३५ ॥ आमरुल् इति भाषा ॥ (अस्या गुणा यथा,—
"चुक्रा लघ्वतरा स्वाद्वी वातघ्नी कफपित्तकृत् । रुच्या लघुतरा पाके वृन्ताके नातिरोचनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) तिन्तिड़ी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"अम्लिका चुक्रिकाम्ली च चुक्रा दन्तशठापि च । अम्ला च विचिका चिञ्चा तिन्तिड़ीका च तिन्तिड़ी ॥")

चुक्राम्लं, क्ली, (चुक्रमिव अम्लम् । चुक्रवदम्लोऽत्र इति वा ।) वृक्षाम्लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वृक्षाम्लशब्दे विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)

चुक्राम्ला, स्त्री, (चुक्रमिव अम्लः अम्लत्वं विद्यतेऽस्याः । अच् टाप् च ।) अम्ललोणिका । चिञ्चा । काञ्जिकभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चुक्रिका, स्त्री, (चुक्रो विद्यतेऽस्मिन् इति । ठन् टाप् च ।) अम्ललोणिका । इत्यमरः । २ । ४ । १४० ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा, भावप्रकाशे ।
"चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्बष्ठाम्ललोणिका । अश्मन्तकस्तु शफरी कुशली चाम्लपत्रकः ॥")
कुचाङ्गेरी । इति रत्नमाला ॥ चुकापालङ्ग इति भाषा ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।
"चुक्रिका स्यात्तु पत्राम्ला रोचिनी शतवेधिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) तिन्तिड़ी । तत्पर्य्याया यथा, तत्रैव ।
"अम्लिका चुक्रिकाम्ली च चुक्रा दन्तशठापि च ॥ अम्ला च विचिका चिञ्चा तिन्तिड़ीका च तिन्तिड़ी ॥")

चुचुकं, क्ली, (चुचु इत्यव्यक्तशब्देन कायति पानकाले इति । कै+कः ।) कुचाग्रम् । तत्पर्य्यायः । चूचुकम् २ चुचूकम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ कुचाननम् ४ । पुंलिङ्गोऽपि । इति रत्नकोषः ॥ स्तनवृन्तम् ५ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (देशविशेषे तद्देशवासिषु च पुं । यथा, महाभारते । १२ । २०७ । ४२ ।
"दक्षिणापथजन्मानः सर्व्वे नरवरान्ध्रकाः । गुहाः पुलिन्दाः शवराश्चुचुका मद्रकैः सह ॥")

चुचूः, पुं, सुनिषण्णशाकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चुचूकं, क्ली, (चुचुक+पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) चुचुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चुच्य, ई अभिषवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परंअकं-सकञ्च-सेट् ।) तालव्यवर्गाद्योपधः । पञ्च-

मखरी। इ, चुङ्कः। यद्दयान्तोऽयमित्येके। अभिषवः स्नानं मन्थनं पीड़नं सन्धानञ्च। इति दुर्गादासः॥

चुचुः, पुं, छुच्छुन्दरिः। इति हारावली। ८३॥ (सङ्करजातिविशेषः। यथा, मनुः। १०। ४८।
"मेदान्ध्रचुञ्चुमद्गूनामारण्यपशुहिंसनम्॥"
"चुञ्चुर्मद्गुश्च वैदेहकवन्दिस्त्रियोर्ब्राह्मणेन जातौ बौधायनेनोक्तौ बोद्धव्यौ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥ व्याकरणोक्तप्रत्ययविशेषः। स तु प्रसिद्धार्थे भवति। यथा, विद्यया वित्तो विद्याचुञ्चुः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ स्त्री, उद्भिज्जविशेषः। चेञ्चुना इति लोके। नाड़ीचवत्। अस्या पर्याया गुणाश्च यथा,—
"चिञ्चा चञ्चुश्चञ्चुकी च दीर्घपत्रा सतिक्तका।
चुचुः शीता सरा रुच्या स्वाद्वी दोषत्रयापहा।
धातुपुष्टिकरी बल्या मेध्यपिच्छिलका स्मृता॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
"सुवर्चलाया चुञ्चोर्वा लोणिकाया रसैरपि॥"
इति वाभटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये॥)

चुचुरी, स्त्री, (चुचुरिव रातीति। रा+कः। स्त्रियां ङीप्।) तिन्तिड़ीद्यूतम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ काँइवीचिर खेला इति भाषा॥

चुचुली, स्त्री, (चुचुरी। रस्य लत्वम्।) तिन्तिड़ीकास्थिभिर्द्यूतक्रीड़ा। इति हारावली। ६२॥

चुट, तुच्छने। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। तुच्छनमल्पीभावः। चोटति नदी ग्रीष्मे। इति दुर्गादासः॥

चुट, इ तुच्छने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। तुच्छनमल्पीभावः। इ, चुण्ट्यते नद्या ग्रीष्मे। इति दुर्गादासः॥

चुट, इ क छेदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। इ क, चुण्टयति धान्यं लोकः। इति दुर्गादासः॥

चुट, क शि छेदे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-तुदांच-परं-सकं-सेट्।) क, चोटयति। शि, चुटति अचुटीत्। इति दुर्गादासः॥

चुड्ड, क तुच्छने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) टद्वयान्तः। पञ्चमस्वरी। एकटकार इति रामः। तुच्छनमल्पीभावः। क, चुड्डयति नदी ग्रीष्मे। इति दुर्गादासः॥

चुड, इ तौक्ष्ण्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) इ, चुण्ड्यते। तौक्ष्ण्यमल्पीभावः। इति दुर्गादासः॥

चुड, इ क छिदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) इ क, चुण्डयति। इति दुर्गादासः॥

चुड, इ क रोषे। (चुरां-परं-अकं-सेट्।) इ क, चुण्डयति। इति दुर्गादासः॥

चुड, इ ङ रोषे। (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) इ, चुण्ड्यते। ङ, चुण्डते। इति दुर्गादासः॥

चुड्ड, क्रतौ। हावे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अकंच-सेट्।) टवर्गतृतीयोपधः। क्विपि संयोगान्तलोपे चुड्। कातन्त्रादौ हावकरण इत्येकोऽर्थो दृश्यते। अमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः। इत्यमरः। भाव एवाल्पसंलक्ष्यविकारो हाव इष्यते। इति साहित्यदर्पणम्। चुड्डति कान्ताथवा कान्तः। इति दुर्गादासः॥

चुण, शि छिदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) शि, चुणति अचुणीत् चुचोण। इति दुर्गादासः॥

चुण्टा, स्त्री, (चुण्ट्यतेऽसाविति। चुण्ट छेदे+घञ्। मृत्तिकाखननेन जायमानत्वात्तथात्वम्।) कूपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चुण्टी, स्त्री, कूपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ उपकूपम्। कूप समीपे स्वल्पजलाधारः। इति हेमचन्द्रः॥

चुत, इर् चरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्। अकं-इति केचित्।) इर, अचुतत् अचोतीत्। चर इह आसेचनम्। चोतति घृतं वह्नौ यज्वा आसिञ्चतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

चुतः, पुं, (चोतति चरति मलशोणितादिर्यस्मात्। चुत+घञर्थे कः।) गुदद्वारम्। इति शब्दरत्नावली॥

चुतिः, स्त्री, (चोतति चरति मलशोणितादिर्यस्याः। चुत+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां ४।११७। इति इन्।) गुदद्वारम्। इति शब्दरत्नावली॥

चुद, क नुदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) नुदि प्रेरणे। क, चोदयति वाणं चापः। इति दुर्गादासः॥

चुड्ड, क्रतौ। हावे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अकं च-सेट्।) तवर्गतृतीयोपधः। क्विपि संयोगान्तलोपे चुद्। कातन्त्रादौ हावकरण इत्येकोऽर्थो दृश्यते। अमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः। इत्यमरः। भाव एवाल्पसंलक्ष्यविकारो हाव इष्यते। इति साहित्यदर्पणम्। चुद्दति कान्ताथवा कान्तः। इति दुर्गादासः॥

चुन्दी, स्त्री, (चोदयति प्रेरयति घटयतीत्यर्थः नायकादीनिति। चुद+कः। निपातनात् नुमागमः। ततः स्त्रियां ङीप्।) कुट्टनी। इति हेमचन्द्रः। ३। १९७॥

चुप, शनैर्गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) चोपति खञ्जः। चोपति दुष्टं राजा। इति रमानाथः। इति दुर्गादासः॥

चुब, इ कि चुम्बने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) चुम्बनं मुखसंयोगः। इ, चुम्ब्यते। कि, चुम्बयति चुम्बति कान्ताधरं कामी। प्रियामुखं किम्पुरुषश्चुचुम्बे॥ इति व्यतीहारे आत्मनेपदम्। इति दुर्गादासः॥

चुब्रं, क्ली, (चुम्ब्यतेऽनेनात्र वा। चुबि चुम्बने+"चचेन्द्राग्रेति।" उणां। २। २८। इति रप्रत्ययो नकारलोपश्च।) वदनम्। इत्युणादिकोषः॥

चुम्बकः, पुं, (चुम्बति आकर्षति लौहमिति। चुम्ब+ण्वुल्।) कान्तलौहभेदः। तत्पर्य्यायः। कान्तपाषाणः २ अयस्कान्तः ३ लोहकर्षकः ४। अस्य गुणाः। लेखनत्वम्। शीतत्वम्। मेदोविषगरापहत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ (विशेषोऽस्य कान्तलौहशब्दे ज्ञेयः॥) घटस्योर्द्ध्वलम्बनम्। इति मेदिनी। के, ८९॥

चुम्बकः, त्रि, (चुम्बतीति। चुम्ब+ण्वुल्। चुम्बनपरः। धूर्त्तः। बहुग्रन्थैकदेशज्ञः। इति मेदिनी। के, ८९॥

चुम्बनं, क्ली, (चुब इ कि चुम्बने+भावे ल्युट्।) मुखसंयोगः। चुमा इति भाषा॥ तस्य स्थानानि यथा, कामशास्त्रे।
"मुखे स्तने ललाटे च कण्ठे च नेत्रयोरपि।
गण्डे च कर्णयोश्चैव कचोरुभगमूर्द्धसु।
चुम्बनस्थानमित्युक्तं विज्ञेयं कामकेरिह॥"

चुर, कि स्तेये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पक्षे-भ्वां-परं-सकं-सेट्।) कि, चोरयति चोरति धनं चौरः। इति दुर्गादासः॥

चुरा, स्त्री, (चुर+बाहुलकात् कः। स्त्रियां टाप्।) चौर्य्यम्। इति शब्दरत्नावली॥

चुरी, स्त्री, (चुर+कः। स्त्रियां ङीप्।) उपकूपम्। कूपसमीपस्थाल्पजलाधारः। इति हेमचन्द्रः। ४। १५६॥

चुलुकं, क्ली, (चोलयतीति। चुल+बाहुलकात् उकञ्।) माषमज्जनजलम्। यथा। माषमज्जनजलमाचामं तच्चुलुकमिति महोपनिषत्॥

चुलुकः, पुं, (चोलयति उन्नतो भवतीति। चुल उन्नतौ+बाहुलकात् उकञ्।) घनपङ्कः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ प्रसृतिः। भाण्डप्रभेदः। इति हेमचन्द्रः॥

चुलुकी, [न्] पुं, (चुलुक ऊर्द्ध्वोन्नतिर्विद्यतेऽस्य। चुलुक+इनिः।) शिशुमाराकृतिमत्स्यः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, वाभटे सूत्रस्थाने। ६। ५८।
"चुलुकी नक्रमकरशिशुमारतिमिङ्गिलाः।
राजीचिलिचिमाद्याश्च मांसमित्याहुरष्टधा॥")

चुलुम्प, लोपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) अन्तःस्थतृतीयमध्यः। पञ्चमस्वरद्वयी। ओष्ठ्यवर्गशेषोपधः। चुलुम्पति। यगादौ चुलुम्प्यते इत्यादि। न तु नकारजावनुस्वारपञ्चमाविति स्वरसान्नप्रकृतित्वे यगादौ तल्लोप इति वाच्यम्। तर्हि नोपधस्यैव पठितुमुचितत्वात्। एवं सति अङ्कादीनां न प्रकृतित्वेऽपि ङमध्यपाठः कथमिति चेन्न। ते तु कस्यचिन्मते ङमध्या एवेति ज्ञापनाय ङमध्याः पठिताः। न च तर्हि इदित् पाठेऽपीष्टसिद्धिरिति वाच्यम्। क्विपि संयोगान्तलोपे इदित्पाठे चुलुन् चुलुम्प लोपे चुलुम् इति भेदात्। एवं सर्व्वत्र। इति दुर्गादासः॥

चुलुम्पः, पुं, (चुलुम्प्यते इति चुलुम्पनमिति वा। चुलुम्प+भावे घञ्।) बाललालनम्। इति जटाधरः॥

चुलुम्पा, स्त्री, (चुलुम्पति चञ्चला भवतीति। चुलुम्प+अच्। स्त्रियां टाप्।) छागी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चुलुम्पी, [न्] पुं, (चुलुम्पो लौल्यं चञ्चलता इत्यर्थः। सोऽस्यास्तीति। इनिः।) शिशुमाराकृतिमत्स्यः। उत्पलमत्स्यः। इति कश्चित्। इति शब्दरत्नावली॥

चुल्ल, हावकृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी लद्वयान्तः। एकोऽर्थः। चुल्लन्ति चारुनयनाश्च सह प्रियेणेति हलायुधः। इति दुर्गादासः॥

चुल्लः, पुं, क्लिन्नचक्षुः। (क्लिन्ने चक्षुषी अस्य। "चुल् च।" ५। २। ३३। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या क्लिन्नस्य चुलादेशो लप्रत्ययश्च।) तद्युक्ते-त्रि। इति हेमचन्द्रः। ३। १२५॥

चुल्लकी, स्त्री, (चुल्लति हावभावेन क्रीड़तीति। चुल्ल+ण्वुल्। गौरादित्वात् ङीष्।) शिशुमारः। कुण्डीभेदः। कुलविशेषः। इति मेदिनी शब्दरत्नावली च॥

चुल्लिः, स्त्री, (चुल्लते प्रज्वाल्यते अग्निरत्र। चुल्ल+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां। ४। ११७। इति इन्। यद्वा, चुद्यते प्रेर्य्यते अग्निरत्र। चुद्+बाहुलकात् लिक्।) पाकार्थमग्निस्थानम्। चुला इति आखा इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। अश्मन्तम् २ उद्धानम् ३ अधिश्रयणी ४ अन्तिका ५। इत्यमरः। २। ९। २९॥ अश्मन्तम् ६ उध्मानम् ७ उद्धारम् ८ चुल्ली ९ आन्दिका १०। इति तट्टीका॥ उद्धानिः ११। इति शब्दरत्नावली॥

चुल्ली, स्त्री, (चुल्लि+"कृदिकारादक्तिनः।" ४। १। ४५। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या वा ङीष्।) चिता। उद्धानम्। इति मेदिनी। ले, १७॥ (यथा, मनुः। ३। ६८।
"पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः।
कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन्॥")

चुस्तं, क्ली पुं, चुस्तम्। तत्तु मांसपिण्डकविशेषः॥ स्थालीभ्रष्टमांसम्। पनसादिफलस्यासारभागः। इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः॥ भोता इति ख्यातः॥

चूचुकं, क्ली पुं, (चूष्यते पीयते इति। चूष पाने+बाहुलकात् उकः षस्य चत्वञ्च।) चुचुकम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, रामायणे। ६। २३। १३।
"स्तनौ च विरलौ पीनौ समौ मे मग्नचूचुकौ॥")

चूड़कः, पुं, (चुण्डति अल्पीभवतीति। चुड़+ण्वुल् ततो निपातनात् दीर्घत्वे साधुः।) कूपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चूड़ा, स्त्री, (चोलयति मस्तकादुपरि उन्नता भवतीति। चुल क् उन्नतौ+भिदादित्वादङ् ततो दीर्घस्ततो लस्य ड़त्वे साधुः।) मयूरशिखा। शिरोमध्यस्थशिखामात्रम्। तत्पर्य्यायः। शिखा २। इत्यमरः। २। ५। ३२॥ केशपाशी ३। जूटिका ४ जुटिका ५। यथा, शब्दरत्नावल्याम्।
"शिखा चूड़ा केशपाशी जूटिका जुटिकेत्यपि।
शिरोमध्यबद्धचूड़े भवेदेतत्तु पञ्चकम्॥"
वड़भी। बाहुभूषणम्। इति मेदिनी। ड़े, १३॥ अग्रम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, हितोपदेशे।
"अस्ताचलचूड़ालम्बिनि भगवति चन्द्रमसि॥")
कूपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषः। यथा। चूड़ा कार्य्या यथाकुलमिति मलमासतत्त्वम्॥ (यथाच,—
"अयुग्माब्दे तथा मासि चूड़ा भौमशनीतरे।
अर्केन्दुकालशुद्धौ च जन्ममासेन्दुभाद्दते॥
रिक्तादर्शाष्टमीषष्ठीप्रतिपद्वर्ज्जिते सिते॥"
इति संस्कारतत्त्वधृतज्योतिषवचनम्॥
अस्य विशेषविवरणं चूड़ाकरणशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

चूड़ाकरणं, क्ली, (चूड़ायाः करणं कर्म्म।) दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषः। तस्य क्रमो यथा। कुलाचारवशात् प्रथमे तृतीये वा वर्षे चूड़ाकरणं कर्त्तव्यम्। तत्र प्रथमं प्रातःकृतस्नानः कृतवृद्धिश्राद्धः पिता स्वनामानमग्निं संस्थाप्य विरूपाक्षजपान्तां कुशण्डिकां समाप्याग्नेर्दक्षिणत एकविंशतिदर्भपिञ्जलीः सप्तसप्तभिरेकीकृत्य कुशान्तरेण वेष्टयित्वा उष्णोदकसहितं कांस्यपात्रं ताम्रनिर्म्मितक्षुरं तदभावे दर्पणं वा लौहक्षुरपाणिञ्च नापितं स्थापयेत् अग्नेरुत्तरतो वृषगोमयं तिलतण्डुलमाषसिद्धञ्च कृशरं अग्नेः पूर्व्वतो मिश्रितव्रीहियवतिलमाषपूरितपात्रत्रयं स्थापयेत्। माता शुचिना वस्त्रेण कुमारमाच्छाद्य क्रोड़े निधाय अग्नेः पश्चिमतो भर्त्तुर्व्वामपार्श्वे उत्तराग्रेषु कुशेषु प्राङ्मुखी उपविशति। ततः पिता प्रकृतकर्म्मारम्भे प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमं कुर्य्यात्। प्रजापतिऋर्षिर्गायत्री छन्दोऽग्निर्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ओँ भूः स्वाहा। प्रजापतिऋर्षिरुष्णिक् छन्दो वायुर्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ओँ भुवः स्वाहा। प्रजापतिऋर्षिरनुष्टुप् छन्दः सूर्य्यो देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ओँ स्वः स्वाहा। प्रजापतिऋर्षिर्बृहती छन्दः प्रजापतिर्देवता व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ओँ भूर्भुवः स्वः स्वाहा। ततः पिता उत्थाय प्राङ्मुखः कुमारस्य मातुः पश्चादवस्थितः क्षुरपाणिं नापितं पश्यन् तमेव सवितृरूपं ध्यायन् जपति। प्रजापतिऋर्षिः सविता देवता चूड़ाकरणे विनियोगः। ओम् आयमगात् सविता क्षुरेण। तत उष्णोदकसहितं कांस्यपात्रं पश्यन् वायुं मनसा ध्यायन् जपति। प्रजापतिऋर्षिर्वायुर्देवता चूड़ाकरणे विनियोगः। ओँ उष्णेन वाय उदकेनेधि। ततः कांस्यपात्रस्थितोष्णोदकेन दक्षिणहस्तगृहीतेन दक्षिणकपुष्णिकामनेन मन्त्रेण क्लेदयति। कपुष्णिकाशब्देन दक्षिणोत्तरतः शिखास्थानादधः शिरसः कर्णाभिमुखोच्चदेश उच्यते। ततः प्रजापतिऋर्षिरापो देवता चूड़ाकरणे विनियोगः। ओम् आप उन्दन्तु जीवसे। ततस्ताम्रक्षुरं तदभावे दर्पणं वा पश्यन् जपति। प्रजापतिऋर्षिर्विष्णुर्देवता चूड़ाकरणे विनियोगः। ओँ विष्णोर्दंष्ट्रोऽसि। ततः कुशबद्धसप्तदर्भपिञ्जलीर्गृहीत्वा क्लिन्नदक्षिणकपुष्णिकादेशे अनेन मन्त्रेण ऊर्द्ध्वमूला निदध्यात्। प्रजापतिऋर्षिरोषधिर्देवता चूड़ाकरणे विनियोगः। ओम् ओषधे त्रायस्वैनम्। ततो वामहस्तगृहीतकुशपिञ्जलीसहितकपुष्णिकादेशे स्वदक्षिणहस्तगृहीतताम्रक्षुरं दर्पणं वा अनेन मन्त्रेण निदध्यात्। प्रजापतिऋर्षिः स्वधितिर्देवता चूड़ाकरणे विनियोगः। ओँ स्वधिते मैनं हिंसीः। ततः केशच्छेदो यथा न भवति तथा ताम्रक्षुरं दर्पणं वा तत्रैव कपुष्णिकादेशे अनेन मन्त्रेण प्रेरयेत्। प्रजापतिऋर्षिः पूषा देवता चूड़ाकरणे विनियोगः। ओँ येन पूषा बृहस्पतेर्वायोरिन्द्रस्य चावपत्तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय दीर्घायुष्ट्वाय बलाय वर्चसे। तूष्णीं वारद्वयम्। ततो लौहक्षुरेण दक्षिणकपुष्णिकदेशस्य केशं छित्त्वा दर्भपिञ्जलीसहितकेशस्य बालमित्रविष्ठितपात्रस्थवृषगोमयोपरि निधानं कुर्य्यात्। ततः कपुच्छलदेशस्य कांस्यपात्रस्थितोष्णोदकेन दक्षिणहस्तगृहीतेन पूर्व्ववदेव आप उन्दन्तु जीवसे इत्यनेन मन्त्रेण क्लेदनं ओँ विष्णोर्दंष्ट्रोऽसि इत्यनेन ताम्रक्षुरस्य दर्पणस्य वा प्रेरणं ओम् ओषधे त्रायस्वैनं इत्यनेन कपुच्छलदेशे ऊर्द्ध्वमूलदर्भपिञ्जलीनिधानं ओँ स्वधिते मैनं हिंसीरित्यनेन ताम्रक्षुरस्य दर्पणस्य वा कपुच्छलदेशे निधानं ओँ येन पूषा बृहस्पतेरित्यनेन पूर्व्वाभिमुखं ताम्रक्षुरप्रेरणं लौहक्षुरेण कपुच्छलदेशस्य केशं छित्त्वा दर्भपिञ्जलीसहितकेशस्य बालमित्रविष्ठितपात्रस्थवृषगोमयोपरि निधानं कुर्य्यात्। कपुच्छलशब्देन पश्चिमतः शिखास्थानादधःशिरसो नापितक्रोड़ाभिमुखोच्चदेशोऽभिधीयते। तथैव वामकपुष्णिकाप्लावनादिच्छेदनपूर्व्वकं वृषगोमयोपरिदेशे निधानान्तं पूर्व्ववत् सर्व्वं कुर्य्यात्। ततः कुमारस्य शिरः पाणिभ्यामुपगृह्य जपति। प्रजापतिऋर्षिरुष्णिक् छन्दो जमदग्निकश्यपागस्त्यादयो देवताश्चूड़ाकरणे विनियोगः। ओँ त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषं अगस्त्यस्य त्र्यायुषं यद्देवानां त्र्यायुषं तत्तेऽस्तु त्र्यायुषम्। ततोऽग्नेरुत्तरदेशं नीत्वा पुष्पादलङ्कृतो नापितः कुमारं मुण्डयति। सर्व्वमेव केशं वृषगोमयोपरि निधायारण्ये वंशविटपे स्थापयेत् ततः पूर्व्ववत् व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमं कृत्वा तूष्णीं प्रादेशप्रमाणघृताक्तसमित्प्रक्षेपान्तप्रकृतं कर्म्म समाप्य उदीच्यं शाट्यायनहोमादिवामदेव्यगानान्तं कर्म्म निर्व्वृत्य कर्म्मकारयितब्राह्म-

णाय दक्षिणां दद्यात्। कृशरधान्ययवतिलमाषशरावान् नापिताय दद्यात्। इति चूडाकरणं समाप्तम्॥” इति भवदेवभट्टः॥

चूडामणिः, पुं, (चूडा शिरोभूषणं मुकुटकिरीटादिकम्। तत्र स्थितो मणिः। शाकपार्थिवादिवत् समासः।) शिरोरत्नम्। (यथा, महाभारते। १। ११६। ३८।
“ततश्चूडामणिं निष्कमङ्गदे कुण्डलानि च॥”
चूडायामग्रभागे मणिरिव यस्य।) काकचिञ्चाफलम्। इति मेदिनी। णे, ६४॥ योगविशेषः। (स तु ग्रहणकाले एव भवति।) यथा गारुडे।
“सूर्य्यग्रहः सूर्य्यवारे सोमे सोमग्रहस्तथा।
चूडामणिरयं योगस्तत्रानन्तं फलं स्मृतम्।
अन्यस्माद्ग्रहणात् कोटिगुणमत्र फलं लभेत्॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
शुभाशुभगणनाविशेषः। तस्य विवरणं गरुड़पुराणे २०५ अध्याये द्रष्टव्यम्॥ * ॥ वङ्गदेशीयपण्डितानामुपाधिश्च॥

चूडाम्लं, क्ली, (चूडायां अग्रभागे अम्लो यस्य।) वृक्षाम्लम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चूडालं, क्ली, (चूडा अस्त्यस्य। “प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्।” ५। २। ९६। इति लच्।) मस्तकम्। इति शब्दरत्नावली॥ चूडायुक्ते त्रि। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। १०। ७। ३७।
“चूडालाः कर्णिकाराश्च प्रहृष्टाः पिठरोदराः॥”)

चूडाला, स्त्री, (चूडा शिखा अस्त्यस्याः। “प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्।” ५।२।९६। इति लच्। ततोऽजादित्वात् टाप्।) उच्चटातृणम्। इत्यमरः। २। ४। १६०॥ श्वेतगुञ्जा। नागरमुस्ता। इति राजनिर्घण्टः॥

चूडावान्, [त्] (चूडा अस्त्यस्य। चूडा+मतुप्। मस्य वत्वम्।) चूडाविशिष्टः। इति चूडालाशब्दार्थे मेदिनी। ले, ६०॥

चूण, क सङ्कोचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) तालव्यवर्गाद्यादिः। षष्ठस्वरी। क, चूणयति चक्षुः सङ्कुचितं स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

चूतः, पुं, (चूष्यते पीयते इति। चूष+कर्म्मणि क्तः। पृषोदरादित्वात् षलोपः। रसालत्वादेवास्य तथात्वम्।) आम्रवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ३३॥ (यथा, रामायणे।३।७६।१७।
“परिचुम्बति संविश्य भ्रमरश्चूतमञ्जरीम्।
नवसङ्गमसंहृष्टः कामी प्रणयिनीमिव॥”
चोतति चरति शोणितादिकमस्मादिति। चुत-क्षरणे+बाहुलकात् घञर्थे कः दीर्घश्च।) गुदद्वारम्। इति शब्दरत्नावली॥ च्यूत इत्यपि पाठः॥

चूतकः, पुं, (चूत एव। चूत+स्वार्थे कन्।) आम्रः। कूपकः। इति मेदिनी। के, ६०॥

चूर, ई ङ य दाहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-आत्मं-सकं-सेट्। (दीर्घी। ङ य, चूर्य्यते वह्निरिन्धनम्। ई, चूर्णः। इति दुर्गादासः॥

चूर्ण, क पेषे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) षष्ठस्वरी। पेषश्चूर्णीकरणम्। क, चूर्णयति शिला। इति दुर्गादासः॥

चूर्णं, क्ली, (चूर्ण्यते पिष्यते यत्। चूर्ण+कर्म्मणि घञ्।) सम्पेषणेन जातरजः। तस्य लक्षणं यथा,—
“अत्यन्तशुष्कं यद्द्रव्यं सुपिष्टं वस्त्रगालितम्।
तत् स्याच्चूर्णं रजः क्षोदस्तन्मात्रा कर्षसम्मिता॥
चूर्णे गुड़ः समो देयः शर्करा द्विगुणा मता।
चूर्णेषु भर्ज्जितं हिङ्गु देयं नोत्क्लेदकृद्भवेत्॥
लिहेच्चूर्णं द्रवैः सर्व्वैर्घृताद्यैर्द्विगुणोन्मितैः।
पिबेच्चतुर्गुणैरेव चूर्णमालोड़ितं द्रवैः॥
चूर्णावलेहगुटिका कल्कानामनुपानकम्।
पित्तवातकफातङ्के त्रिद्व्येकपलमाहरेत्॥”
इति भावप्रकाशः॥ * ॥
चूर्णौषधस्य पूर्णवीर्य्यं पक्षत्रयपर्य्यन्तं तिष्ठति। इति वैद्यकपरिभाषा॥
(“कर्षश्चूर्णस्य कल्कस्य गुड़िकानाञ्च सर्व्वशः।
द्रवशुक्त्या स लेढव्यः पातव्यश्च चतुर्द्रवः॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे॥) आवीर इति ख्यातम्। (यथा, मेघदूते। ७०।
“अर्च्चिस्तुङ्गानभिमुखगतान् प्राप्य रत्नप्रदीपान्
ह्रीमूढ़ानां भवति विफला प्रेरणा चूर्णमुष्टिः॥”)
पटरसाक्षोद इत्यन्ये। इति भरतः॥ गन्धगुँड़ा इति ख्यातम्। इति सारसुन्दरी॥ तत्पर्य्यायः। वासयोगः २। इत्यमरः। २।६।१३४॥ वासयुक्तिः ३। इति मेदिनी। ने,१२॥ गन्धयुक्तिः ४। इति भूरिप्रयोगः॥ पटयुक्तिः ५। इति शब्दरत्नावली॥ (कुङ्कुमादिरजः। यथा, रघुः। ४। ५४।
“अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः॥”)

चूर्णः, पुं, (चूर्ण्यते सम्पिष्यते इति। चूर्ण+कर्म्मणि घञ्।) सम्पेषणेन जातरजः। चूर इति गुँड़ा इति फाकि इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। क्षोदः २। इत्यमरः। २। ८। ९६॥ चूर्णम् ३ रजः ४। इति भावप्रकाशः॥ (यथा, महाभारते। ६। ११८। ३।
“कन्याश्चन्दनचूर्णैश्च लाजैर्म्माल्यैश्च सर्व्वशः।
अवाकिरञ्छान्तनवं तत्र गत्वा सहस्रशः॥”)
धूलिः। क्षारविशेषः। इति मेदिनी। ने, १२॥ चूण इति भाषा॥ (यथा,—
“पर्णानि शीर्णवर्णानि सीदन्त्याकर्णलोचने!।
चूर्णमानीयतां तूर्णं पूर्णचन्द्रनिभानने!॥”)
शेषस्य गुणः। वातश्लेष्ममेदोनाशित्वम्॥ शङ्खचूर्णस्य गुणाः। कटुत्वम्। क्षारत्वम्। उष्णत्वम्। क्रमिनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चूर्णकं, क्ली, (चूर्ण इव कायतीति। चूर्ण+कै+कः।) गद्यविशेषः। यथा,—
“अपादः पदसन्तानो गद्यं तत्तु त्रिधा मतम्।
चूर्णकोत्कलिकाप्रायवृत्तगन्धिप्रभेदतः॥
अकठोराक्षरं स्वल्पसमासं चूर्णकं विदुः।
तत्तु वैदर्भरीतिस्थं गद्यं हृद्यतरं भवेत्॥
भवत्युत्कलिकाप्रायं समासाढ्यं दृढ़ाक्षरम्।
वृत्तैकदेशसम्बन्धाद्वृत्तगन्धि पुनः स्मृतम्॥
चूर्णकं यथा। स हि त्रयाणामेव जगतां गतिः परमपुरुषः पुरुषोत्तमो दृप्तदानवभरेण भङ्गुराङ्गीमवनिमवलोक्य करुणार्द्रहृदयस्तस्या भारमवतारयितुं रामकृष्णस्वरूपेणांशतो यदुवंशे अवततार।” इति छन्दोमञ्जरी॥ (क्वचित् वृत्तकं इत्यपि दृश्यते॥)

चूर्णकः, पुं, (चूर्णैः कायते प्रकाशते इति। कै+कः।) सक्तुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (षष्टिकः। यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये। “षष्टिककाङ्गुकमुकुन्दकपीतकप्रमोदककाकलकासनपुष्पकमहाषष्ठिकचूर्णककुरवककेदारकप्रभृतयः षष्टिकाः॥”) स्वार्थे के चूर्णशब्दार्थोऽप्यत्र॥

चूर्णकारः, पुं, (चूर्णं क्षारविशेषं करोतीति। चूर्ण+कृ+“कर्म्मण्यण्।” ३। २। १ इत्यण्।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। चूणरी इति भाषा॥ स नटकन्यायां पुण्ड्रकाज्जातः। इति पराशरपद्धतिः॥

चूर्णकुन्तलः, पुं, (चूर्णं वासयोगस्तद्युक्तः कुन्तलः। शाकपार्थिवादिवत् समासः।) अलकः। इत्यमरः। २। ६। ९६॥

चूर्णखण्डं, क्ली, (चूर्णाय यत् खण्डम्।) कर्करम्। इति हारावली। २०८॥ काँकर इति घुटिं इति च भाषा॥

चूर्णपारदः, पुं, (चूर्णः पारदस्य। एकदेशिसमासः। पारदजन्यतया एवास्य तथात्वम्।) हिङ्गुलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चूर्णशाकाङ्कः, पुं, (चूर्ण इव शुभ्रः शाकस्तमङ्कते साहश्येन गच्छतीति। अङ्क गतौ+अच्।) गौरसुवर्णशाकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चूर्णिः, स्त्री, (चूर्णयति खण्डयति अशेषपण्डितानां तर्कमिति। चूर्ण+“सर्व्वधातुभ्य इन्।” उणां। ४। ११७। इति इन्। यद्वा, “वृणिपृश्निपार्ष्णीति।” उणां। ४। ५२। इति इः।) पातञ्जलव्याकरणम्। महाभाष्यम्। कपर्द्दकः। इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः॥ शतसंख्यककपर्द्दकाः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

चूर्णिका, स्त्री, (चूर्णः क्षोदोऽस्यास्तीति। चूर्ण+“अत इनिठनौ।”५। २। ११५। इति ठन्।) सक्तुः। इति भूरिप्रयोगः॥

चूर्णिकृत्, पुं, (चूर्णिं महाभाष्यं करोतीति। कृ+क्विप्।) भाष्यकारः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चूर्णी, स्त्री, (चूर्णिः+“कृदिकारादक्तिनः।” ४। १। ४५। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या वा ङीष्।) कपर्द्दकः। इति मेदिनी। णे, १२। नदीविशेषः। सा राणाघाट्टाख्यग्रामसमीपे तिष्ठति॥

चूलः, पुं, (चोलयति पुनः पुनः छेदेऽपि उत्तिष्ठतीति। चुल उन्नतौ+“इगुपधज्ञेति।” ३। १। १३५। इति कः। निपातनात् दीर्घः। यद्वा, चूर्य्यते इति। चूर्+कः। रस्य लत्वम्।)

केशः । यथा । “मुक्तकेशाश्च चूलिनः ।” इति लिङ्गपुराणम् ॥

चूलकः, पुं, (चूल एव । चूल+स्वार्थे कन् ।) केशः । यथा, मत्स्यसूक्ते ३८ पटले ।
“गृहीतचूलको विप्रो म्लेच्छेन रजकादिना ।
प्राजापत्यद्वयं कुर्य्यात् शूद्रः कुर्य्यात्तु भागतः ॥
सशिखं निर्व्वपेत् केशं घृते चान्त्यावसायिना ।
अन्त्यजैस्तु शिखावर्ज्जं शूद्रैरग्राङ्गुलिद्वयम् ॥”

चूला, स्त्री, (चूड़ा+डस्य लत्वम् ।) चन्द्रशाला । गृहोपरिगृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥ चूड़ा च ॥

चूलिकं, क्ली, (चोलयति गोधूमचूर्णं पिष्टकाकारेण उन्नयति उत्पादयतीत्यर्थः । चुल+णिच्+ण्वुल् । पृषोदरात् दीर्घत्वे अत इत्वे च साधुः ।) घृतभृष्टगोधूमचूर्णम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लूची इति भाषा ॥

चूलिका, स्त्री, (चोलयति सन्निहितचर्म्ममांसराशिं उन्नयतीति । चुल+ण्वुल्+कापि अत इत्वञ्च । पृषोदरात् दीर्घत्वे साधुः ।) हस्तिकर्णमूलम् । इत्यमरः ।२।८।३८॥ नाटकाङ्गविशेषः । इति मेदिनी । के, ६० ॥

चूष, पाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) दीर्घी । चूषत्याम्रं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

चूषा, स्त्री, (चूष्यते पीयते पृष्ठमांसेनाडम्यता नीयते इति । चूष+घञर्थे कः ।) कक्ष्या । इत्यमरः । २ । ८ । ४२ ॥ काच्छदड़ी इति भाषा ॥

चृत, कि सन्दीपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) कि, चर्त्तयति । इति दुर्गादासः ॥

चृतृ, श हिंसे । ग्रन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, चृतति चर्त्तिता । ग्रन्थो ग्रन्थनम् । इति दुर्गादासः ॥

चेटः, पुं, (चेटतीति । चिट् परप्रैषे+अच् ।) दासः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । १२७ ।
“एतत्तस्य मुखाच्छ्रुत्वा राजचेटस्य दुर्म्मनाः ॥”
स तु शृङ्गारसहायः । यथा, साहित्यदर्पणे ।३।४६।
“शृङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः ॥”)

चेटकः, पुं, (चेटति दासत्वं करोतीति । चिट+ण्वुल् ।) दासः । इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । १२४ ।
“आवाभ्यां राजहंसाख्य आहूतो राजचेटकः ॥”) उपपतिनायकभेदः । तस्य लक्षणं सन्धानचतुरः । इति रसमञ्जरी ॥

चेटिका, स्त्री, (चेटी+स्वार्थे कन् टापि अत इत्वं पूर्व्वह्रस्वः । यद्वा चिट् ण्वुल् टापि अत इत्वम् ।) दासी । इति द्विरूपकोषः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४ । ५१ ।
“अङ्गीकुर्व्वन् स तन्मूढ़श्चेटिकाभिः प्रवेशितः ॥”)

चेटी, स्त्री, (चेट+ङीष् ।) दासी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६१ । ६४ ।
“प्रेष्याश्चैवाश्च वध्याश्च बलस्याश्चापि सर्व्वशः ॥”)

चेड़ः, पुं, (चेटति परप्रैष्यत्वं करोतीति । चिट+अच् । टस्य ड़त्वञ्च ।) दासः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

चेड़कः, पुं, (चेटति इति । चिट+ण्वुल् । टस्य ड़त्वम् ।) दासः । इत्यमरटीका ॥

चेड़िका, स्त्री, (चेड़क+टाप् । कापि अत इत्वम् ।) दासी । इति द्विरूपकोषः ॥

चेड़ी, स्त्री, (चेड़+ङीप् ।) दासी । इत्यमरटीका ॥

चेत्, अ, (चित्+विच् ।) यदि । इत्यमरः । ३ । ४ । १२ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ४२ ।
“अयत्नवारकं सत्यमिति चेदन्यवारणम् ।
कूटस्थस्यात्मतां वक्तुरिष्टमेव हि तद्भवेत् ॥”
पक्षान्तरम् । असन्देहेऽपि सन्देहवचनम् । यथा,
“सत्यश्चेद्गुरुवाक्यमेव पितरो देवाश्च चेद्योगिनी
प्रीता चेत् परदेवता च यदि चेद्वेदाः प्रमाणं हि चेत् ।
शाक्तीयं यदि दर्शनं भवति चेदाज्ञाप्य मोघास्मि चेत्
स्वातन्त्र्या अपि कौलिकाश्च यदि चेत् स्यान्मे जयः सर्व्वदा ॥”
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतश्लोकः ॥)

चेतः, [स्] क्ली, (चेतत्यनेन इति । चित्+करणेऽसुन् ।) चित्तम् । इत्यमरः । १ । ४ । ३१ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । १ । ५४ । [यत् ।
“ताभ्यां निर्व्विचिकित्सेऽर्थे चेतसः स्थापितस्य एकतानत्वमेतद्धि निदिध्यासनमुच्यते ॥”)

चेतकी, स्त्री, (चेतयते उन्मीलयति ज्ञानेन्द्रियबलादीनि । चित+ण्वुल् । गौरादित्वात् ङीष् ।) हरीतकी । इत्यमरः ।२।४।५९ ॥ हिमाचलभवा त्रिशिरा हरीतकी । सा च सर्व्वरोगनाशिनी गन्धयुक्तद्रव्यकरणे प्रशस्ता । इति वैद्यकम् ॥
(“चेतकी द्विविधा प्रोक्ता आकाराद्वर्णतस्तथा ।
षड़ङ्गुला हिता प्रोक्ता शुक्ला चैकाङ्गुला स्मृता ॥
श्रेष्ठा कृष्णा समाख्याता रेचनार्थे जिगीषुणा ।
चेतकी वृक्षशाखायां यावत्तिष्ठति तां पुनः ॥
भिन्दन्ति पशुपक्ष्याद्या नराणां कोऽत्र विस्मयः ।
चेतकीं यावद्धिधृत्य हस्ते तिष्ठति मानवः ॥
तावद्भिनत्ति रोगांस्तु प्रभावान्नात्र संशयः ॥”
इति कल्पस्थाने प्रथमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
एतस्या उत्पत्तिगुणजात्यादिकं यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“पपात बिन्दुर्मेदिन्यां शक्रस्य पिबतोऽमृतम् ।
ततो दिव्या समुत्पन्ना सप्तजातिर्हरीतकी ॥
हरीतक्यभया पथ्या कायस्था पूतनाऽमृता ।
हैमवत्यव्यथा चापि चेतकी श्रेयसी शिवा ॥
वयस्था विजया चापि जीवन्ती रोहिणीति च ।
विजया रोहिणी चैव पूतना चामृताऽभया ॥
जीवन्ती चेतकी चेति पथ्यायाः सप्तजातयः ।
अलाबुवृत्ता विजया वृत्ता सा रोहिणी स्मृता ॥
पूतनास्थिमती सूक्ष्मा कथिता मांसलामृता ।
पञ्चरेखाऽभया प्रोक्ता जीवन्ती स्वर्णवर्णिनी ॥
त्रिरेखा चेतकी ज्ञेया सप्तानामियमाकृतिः ।
विजया सर्व्वरोगेषु रोहिणी व्रणरोहिणी ॥
प्रलेपे पूतना योज्या शोधनार्थेऽमृता हिता ।
अक्षिरोगेऽभया शस्ता जीवन्ती सर्व्वरोगहृत् ॥
चूर्णार्थे चेतकी शस्ता यथायोगं प्रयोजयेत् ।
चेतकी द्विविधा प्रोक्ता श्वेता कृष्णा च वर्णतः ॥
षड़ङ्गुलायता शुक्ला कृष्णात्वेकाङ्गुला स्मृता ।
काचिदास्वादमात्रेण काचिद्गन्धेन भेदयेत् ॥
काचित् स्पर्शेन दृष्ट्यान्या चतुर्द्धा भेदयेच्छिवा ।
चेतकीपादपच्छायामुपसर्पन्ति ये नराः ॥
भिद्यन्ते तत्क्षणादेव पशुपक्षिमृगादयः ।
चेतकी तु धृता हस्ते यावत्तिष्ठति देहिनः ॥
तावद्भिद्येत रोगैस्तु प्रभावान्नात्र संशयः ।
न धार्य्यं सुकुमाराणां कृशानां भेषजद्विषाम् ॥
चेतकी परमा शस्ता हिता सुखविरेचनी ॥”)
जातीपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चेतनः, पुं, (चेतति जानाति सर्व्वं इति । चित्+कर्त्तरि ल्युः ।) आत्मा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ४५ ।
“चेतनाचेतनभिदा कूटस्थात्मकृता न हि ।
किन्तु बुद्धिकृताभासकृतैवेत्यवगम्यताम् ॥”)
मनुष्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्राणी । इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥
(“रथादौ नियता चेष्टा चेतनेनाधितिष्ठिते ।
न दृष्टा चेतनस्तेन प्राणादीनां प्रवर्त्तकः ॥”
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम् ॥)
चेतनं चैतन्यं विद्यतेऽस्य इति । “अर्शआदिभ्योऽच् ।”५।२।१२७। इत्यच् ।) प्राणयुक्ते त्रि । इति मेदिनी । ने, ६४ ॥ (यथा, मेघदूते । ५ ।
कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु ॥”)

चेतनकी, स्त्री, (चेतनं करोति बुद्धीन्द्रियादिस्फुरणं वर्द्धयतीत्यर्थः । कृ+डः । ततो ङीष् ।) हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चेतना, स्त्री, (चेतयतेऽनया इति । चित् संज्ञाने “ण्यासश्रन्थेति ।” युच् टाप् च ।) बुद्धिः । इत्यमरः ।१।५।१॥ (यथा, भागवते । ४ । २१ । ३४ ।
“प्रधानकालाशयधर्म्मसंग्रहे
शरीर एष प्रतिपद्य चेतनाम् ॥”
“एष विभुः परमान्दोऽपि शरीरे विषयकारां बुद्धिं प्राप्य क्रियाफलत्वेन प्रतीयते ।” इति टीकाकृच्चूर्णिः ॥) सा गर्भस्थबालकस्य सप्तमे मासे भवति । इति सुखबोधः ॥ (ज्ञानात्मिका मनोवृत्तिः । यथा, भगवद्गीतायाम् । १३ । ६ ।
“इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः ॥”
तस्यामभिव्यक्तेन्द्रियवृत्तिः तप्त इव लौहपिण्डेऽग्निरात्मचैतन्याभासरसविद्धा चेतना इति शाङ्करभाष्यम् । ज्ञानात्मिका मनोवृत्तिरिति श्रीधरस्वामी ॥ स्वरूपज्ञानव्यञ्जिकायां प्रमाणासाधारणकारणिकायां चित्तवृत्तौ ज्ञानाख्यायां भगवतो विभूताविति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)

चेतनीया, स्त्री, (चित्+णिच्+अनीयर् टाप् च। यद्वा चेतनायै हिता इति छः।) ऋद्धिनामौषधिः। इति राजनिर्घण्टः॥

चेदिः, पुं, देशभेदः। तत्पर्य्यायः। चैपुरः २ डाहलः ३ चैद्यः ४। (अयं देशस्तु आग्नेय्यां दिशि शुक्तिमतीनदीतीरे स्थितः। यथा, बृहत्संहितायाम्। १४। ८।
"शौलिकविदर्भवत्सान्ध्रचेदिकाश्चोर्द्ध्वकण्ठाश्च॥")
तद्देशस्थे पुं भूम्नि। इति हेमचन्द्रः॥

चेदिपतिः, पुं, (चेदिदेशस्य पतिः पालकः राजा।) उपरिचरवसुः। यथा,—
"इन्द्रप्रीत्यै चेदिपतिश्चकारेन्द्रमहञ्च सः।
पुत्त्राश्चास्य महावीर्य्याः पञ्चासन्नमितौजसः॥"
इति महाभारतम्॥
(शिशुपालः। यथा, महाभारते। २। ४०।१५।
"इति तस्य वचः श्रुत्वा ततश्चेदिपति र्नृपः।
भीष्मं रूक्षाक्षरा वाचः श्रावयामास भारत!॥")

चेदिराजः, पुं, (चेदीनां राजा इति। "राजाहः-सखिभ्यष्टच्।" इति टच्।) शिशुपालः। इति पुराणम्॥ (यथा, महाभारते। २। ४०। १२।
"विप्लुता चास्य दुर्बुद्धेर्बुद्धिर्बुद्धिमताम्बर!।
चेदिराजस्य कौन्तेय! सर्व्वेषाञ्च महीक्षिताम्॥")
उपरिचरवसुः। स तु चन्द्रवंशीयकृतिराजपुत्त्रो विष्णुभक्त इन्द्रसखा इन्द्रादेशाच्चेदिराज्यं गृहीतवान् इन्द्रदत्ताकाशगविमानेनोपरिचरो बभूव। एकदा ऋषयो देवाश्च विवदमानास्तमपृच्छन् किमोषध्या पशुना वा यज्ञः कर्त्तव्यस्तेनोक्तं पशुना तत ऋषयस्तं शेपुर्भवता यथाशास्त्रमनुक्त्वा देवानां पक्षपातः कृतस्तस्मादधो गच्छ इत्यभिशप्तः स तत्क्षणात् भूविवरे गतः। श्रीविष्णुना तस्य भक्षणार्थं नान्दीश्राद्धादौ गृहभित्तौ घृतधारादानं विहितम्। इति महाभारतम्॥

चेदिराट्, [ज्] पुं, (चेदिषु राजते इति। राज+क्विप्। यद्वा चेदिषु राट्।) शिशुपालः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, महाभारते।२।३८।३१।
"स वै पश्येद्यथा धर्म्मं न तथा चेदिराडयम्॥"
उपरिचरवसुः। दमघोषश्च। इति पुराणम्॥)

चेवी, स्त्री, रागिणीविशेषः। इति हलायुधः॥

चेल, ऋ चाले। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सकंच-सेट्-ऋदित्।) ऋ, अचिचेलत्। इति दुर्गादासः॥

चेलं, क्ली, (चेल्यते विस्तार्य्यते तन्तुभिरिति। चेल चाले+कर्म्मणि घञ्। यद्वा चिल्यते परिधीयते यत् इति। चिल+कर्म्मणि घञ्।) वस्त्रम्। (यथा, मनुः। ११। १६६।
"चेलचर्म्मामिषाणाञ्च त्रिरात्रं स्यादभोजनम्॥")
अधमे त्रि। इत्यमरः। ३। ३। २०१॥

चेलानः, पुं, (चेल+आनच्।) फललताविशेषः। चेलना इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। अल्पप्रमाणकः २। इति रत्नमाला॥ अस्य फलस्य गुणाः। गुरुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। मधुरत्वम्। कफवायुकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चेलालः, पुं, (चेलमिव त्वचं आलाति। आ+ला+"कर्म्मण्यण्।"३।२।१। इत्यण्।) फललताविशेषः। तत्पर्य्यायः। चित्रफलः २ सुखाशः ३ राजतेमिषः ४ लतापनसः ५ नाटाम्रः ६ सेदुः ७। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चेलिका, स्त्री, (चिल्यते परिधीयतेऽसौ इति। चिल+इन्। स्वार्थे कन् ततष्टाप्।) पट्टवस्त्रविशेषः। चेलिरकापड़ इति भाषा॥ यथा,—
"सेयं कृष्णस्य वनिता पीतशाटीपरिच्छदा।
रक्तचेलिकया छन्ना शातकुम्भघनस्तनी॥"
इति पाद्मे पातालखण्डम्॥

चेलुकः, पुं, (चेलति बुद्धितत्त्वं गच्छति इति। चेल+उकः।) बुद्धभिक्षुशिष्यः। तत्पर्य्यायः। श्रामणेरः २ प्रव्रजितः ३ महापासकः ४ गोमी ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चेल्ल, ऋ चाले। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) लद्वयान्तः। ऋ, अचिचेल्लत्। अस्य ऋदनुबन्धः कुटतेः कुटादिपाठवन्निष्फलः वेदेषूच्चारणभेदार्थो वा। अयं कैश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

चेष्ट, ङ ईहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) ईहो व्यापारः। ङ, चेष्टते पठितुं शिष्यः। इति दुर्गादासः॥

चेष्टकः, पुं, (चेष्टते इति। चेष्ट+ण्वुल्।) रतिबन्धविशेषः। यथा, स्मरदीपिकायाम्।
"पादमेकं हृदि न्यस्य इतरेणैव चेष्टयेत्।
कान्तः क्रोड़े स्थितां नारीं बन्धोऽयं चेष्टको मतः॥"
चेष्टाकर्त्तरि त्रि॥

चेष्टा, स्त्री, (चेष्ट+भावे अङ् टाप् च।) कायिकव्यापारः। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥ (यथा, मनुः। ७। ६७।
"आकारमिङ्गितं चेष्टां भृत्येषु च चिकीर्षितम्।"
"प्रवृत्तिरत्र चेष्टा ज्ञानेच्छा प्रयत्नादीनां देहेऽभावस्योक्तप्रायत्वात् चेष्टायाश्च यत्नवानात्माप्यनुमीयते॥" इति सिद्धान्तमुक्तावली। ५५॥)

चेष्टानाशः, पुं, (चेष्टायाः सृष्ट्यादेर्व्यापारस्य नाशो निवृत्तिरत्र।) प्रलयः। इति राजनिर्घण्टः॥

चेष्टितं, क्ली, (चेष्ट+भावे क्तः।) गतिः। चेष्टा। इति मेदिनी॥ (यथा, देवीभागवते।१।१५।१८।
"जलूकेव सदा नारी रुधिरं पिबतीति व।
मूर्खस्तु न विजानाति मोहितो भावचेष्टितैः॥")

चैतन्यं, क्ली, (चेतन एवेति। स्वार्थे भावे वा ष्यञ्।) प्रकृतिः। इति राजनिर्घण्टः॥ चेतना॥ (यथा,
"चैतन्यं परमाणूनां प्रधानस्यापि नेष्यते।
ज्ञानक्रिये जगत्कर्त्त्रौ दृश्येते चेतनाश्रये॥
नेष्यते वैशेषिकैः साङ्ख्यैश्चेति शेषः।"इति शब्दार्थचिन्तामणिः॥ तथाच, याज्ञवल्क्ये। ३। ८१।
"मनश्चैतन्ययुक्तोऽसौ नाड़ीस्नायुशिरायुतः।
सप्तमे चाष्टमे चैव त्वङ्मांसस्मृतिमानपि॥")

चैतन्यः, पुं, (चेतन एव। स्वार्थे ष्यञ्।) भगवदवतारविशेषः। तस्य प्रमाणं यथा,—
"श्रुत्वा तु कलिधर्म्मांस्तान् ब्रह्मा लोकपितामहः।
सर्व्वलोकहितार्थाय प्रोवाच मधुसूदनम्॥
भविष्यति कलौ केनोपायेन धर्म्मपालनम्।
भक्तिमार्गस्थितिः कस्मात्तद्वदस्व जगद्गुरो!॥
श्रीभवानुवाच।
अवतीर्णो भविष्यामि कलौ निजगणैः सह।
शचीगर्भे नवद्वीपे स्वर्धुनीपरिवारिते॥
अप्रकाश्यमिदं गुह्यं न प्रकाश्यं वहिर्मुखे।
भक्तावतारं भक्ताख्यं भक्तं भक्तिप्रदं स्वयम्॥
मन्मायामोहिताः केचिन्न ज्ञास्यन्ति वहिर्मुखाः।
ज्ञास्यन्ति मद्भक्तियुताः साधवो न्यासिनोऽमलाः॥
कृष्णावतारकाले याः स्त्रियो ये पुरुषाः प्रियाः।
कलौ तेऽवतरिष्यन्ति श्रीदामसुवलादयः॥
चतुःषष्टिर्महान्तस्ते गोपा द्वादश बालकाः।
धर्म्मसंस्थापनार्थाय विहरिष्यामि तैरहम्॥
काले नष्टं भक्तिपथं स्थापयिष्याम्यहं पुनः।
कृष्णश्चैतन्यगौराङ्गो गौरचन्द्रो गौरहरिः॥
शचीसुतः प्रभुर्गौरो नामानि भक्तिदानि मे।
गच्छन्तु भुवि ते पुत्त्रा जायन्तां भक्तरूपिणः॥
धर्म्मसंस्थापनं काले कुर्व्वन्तु ते ममाज्ञया।
कृष्णावतारकाले ये मद्भक्तास्तान् शृणु क्रमात्॥
श्रीदामनामगोपालो मम रामस्य च प्रियः।
अभिराम इति ख्यातः पृथिव्यां स भविष्यति॥
सुदामनामगोपालः श्रीमान् सुन्दरठक्कुरः।
वसुदामप्रियसखः श्रीधनञ्जयपण्डितः॥
सुवलो मे प्रियसखो गौरीदासाख्यपण्डितः।
कमलाकरपिप्पलाइः पूर्व्वख्यातो महावलः॥
महावाहुर्गोपवालः श्रीमान् साहसपण्डितः॥
पुरुषोत्तमो वैश्यकुले स्तोककृष्णः प्रियो मम।
अर्ज्जुनः पूर्व्वदेहे यः कलौ श्रीपरमेश्वरः॥
पूर्व्वप्रियो लवङ्गो मे कृष्णाख्यः स कलौ युगे।
श्रीधरः श्रीधरसमः पूर्व्वे श्रीमधुमङ्गलः॥
सुवलो वलरामसखः कलौ श्रीलहलायुधः।
द्वादशैते भविष्यन्ति कलौ मद्धर्म्मरक्षणे॥
चतुःषष्टिर्महान्तो ये स्त्रियः केचिच्च पूरुषाः।
पुरा गोपाङ्गनाः ख्याताः कलौ ताः पुरुषा भुवि॥
यतिर्यस्मात् कलौ चाहं तदर्थं पुरुषाः स्त्रियः।
नीलाम्बरश्चक्रवर्त्ती गर्गः ख्यातो मुनिः पुरा॥
अतिप्रिया राधिका मे श्रीगदाधरपण्डितः।
राधिकायाः प्रियांशः स श्रीगदाधरठक्कुरः॥
मधुमती प्रियसखी श्रीनरहरिसंज्ञकः।
वृन्दा देवी प्राणसखी श्रीमुकुन्दः कलौ युगे॥
चन्द्रावली प्राणतुल्या कविराजः सदाशिवः।
ललिता या सखी मुख्या जगदानन्दपण्डितः॥
विशाखा या प्रियसखी श्रीदामोदरनामकः।
वनमाली कविराजः श्रीविशाखा सखी मम॥
श्रीरघुनाथभट्टश्च रङ्गदेवी मम प्रिया।
श्रीगदाधरभट्टस्तु सुदेवी सा मम प्रिया॥
प्रबोधानन्दविख्यातस्तुङ्गविद्या तथा प्रिया।
श्रीलराघवगोस्वामी चम्पकाख्या लता प्रिया॥

गोखामी श्रीलभूगर्भ इन्दुलेखा तथा प्रिया।
काशिमिश्रः प्रशिरेखा रूपः श्रीरूपमञ्जरी ॥
श्रीसनातनगोखामी प्रिया श्रीरतिमञ्जरी।
श्रीरघुनाथदासः श्रीस्वरूपमञ्जरी मम ॥
द्वितीयो रघुनाथश्च श्रीरागमञ्जरी प्रिया।
श्रीलगोपालभट्टः श्री-अनङ्गमञ्जरी सखी ॥
लोकनाथः प्रेमभक्तो लवङ्गमञ्जरी सखी।
श्रीगदाधरभट्टस्तु प्रिया श्रीगुणमञ्जरी ॥
भट्टः श्रीजीवगोखामी योगमाया सहायिनी।
दूती कलावती प्रेष्ठा श्रीगोविन्दः प्रियो मम ॥
दूती लीलावती श्रीमान् माधवः प्रीतिवर्द्धनः।
वासुघोषाभिधो दूती ममानन्दप्रदायिनी ॥
श्रीशिवानन्दभार्य्या सा मत्प्रियेन्दुमती सखी।
श्रीपरमानन्दपुरि प्रियो मे उद्धवः सखा ॥
श्रीलराघवदासस्तु धनिष्ठा मे प्रिया सखी।
शुक्लाम्बरो ब्रह्मचारी याज्ञिको ब्राह्मणः स्मृतः ॥
पण्डितो जगदीशश्च यज्ञपत्नी मम प्रिया।
आचार्य्यः श्रीलभगवान् श्रीचैतन्यप्रियांशभाक् ॥
पण्डितो गरुड़ः श्रीमान् गरुड़ो मम वाहनः।
श्रीलगोपीनाथसिंहोऽक्रूरो भक्तो मम प्रियः ॥
घोषः शङ्कर आख्यातो गुणसागररायकः।
माधवः शान्तनुमुनिर्विश्वकर्म्मा तु भास्करः ॥
वनमाली सुदामा च सार्व्वभौमो वृहस्पतिः।
प्रिया इन्दुसखी या मे मकरध्वजविश्रुतः ॥
सिंहानन्दो लोकनाथः कविचन्द्रस्ततः परम्।
श्रीनाथो रामनाथश्च चत्वारः सनकादयः ॥
काशिमिश्रस्तु कुब्जा स्याद्रामानन्दोऽर्ज्जुनः सखा।
प्रतापरुद्रः ख्यातोऽसाविन्द्रद्युम्नो महीपतिः ॥
ठक्कुरश्च कालिदासः पुलिन्दीवनचारिणी।
शिखी च राधिका दासी मा इति ख्यातिसंयुता ॥
आचार्य्यगोपीनाथश्च रत्नावती मम प्रिया।
शार्ङ्गदासः पद्मिनी स्यात् सूर्य्यो विश्वेश्वरः स्मृतः ॥
भानुमती सत्यराजो रामानन्दः कलावती।
जयश्च विजयश्चैव गोविन्दो गरुड़स्तथा ॥
आचार्य्यरत्नश्चन्द्रः स्याद्व्यासो वृन्दावनः स्मृतः।
शुकदेवो व्यासपुत्रो भट्टो वल्लभ ईरितः ॥
शिवानन्दोऽब्जज इव देवानन्दश्च भार्गवः।
पण्डितः श्रीजगन्नाथो दुर्व्वासा मुनिरुच्यते ॥
आचार्य्यः श्री-अनन्तश्च हरिदासस्तथैव च।
एता गोप्यो व्रजे ख्याता हृदयानन्द एव च ॥
प्रियास्तत्प्रहरिते धर्म्मसंस्थापने कलौ।
एतेषां पुण्यनामानि ये स्मरन्ति दिने दिने ॥
ते प्राप्नुवन्ति मद्भक्तिं पुनन्ति भुवनत्रयम्।
मद्भक्तदासा ये मर्त्या नास्ति तेषां समः क्वचित् ॥
श्रुत्वा भगवतो वाक्यं ब्रह्मा हर्षमवाप्तवान्।
स्तौति तं देवदेवेशं नेदुर्दुन्दुभयस्तदा ॥
जगुर्गन्धर्व्वप्रवरास्तुम्बुरुप्रमुखास्तदा ॥”

इत्यनन्तसंहितायां श्रीचैतन्यजन्मखण्डे सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ * ॥ अपि च।
“यः सत्ये सितवर्णमादधदसौ श्रीशुक्लनामाभवत् त्रेतायां मखभुक् मखाख्य उचितोऽभूद्रक्तवर्णं दधत्।
यः श्यामं दधदाशु वर्णकममुं श्यामो युगे द्वापरे सोऽयं गौरविधुर्व्विभाति कलयन्नामावतारं कलौ ॥
नित्यानन्दो भक्तरूपो व्रजे यः श्रीहलायुधः।
भक्तावतार आचार्य्योऽद्वैतो यः श्रीसदाशिवः ॥”

इति गौरगणोद्देशः ॥

(अयमेव भगवांश्चैतन्यदेवो नवीनवैष्णवसम्प्रदायविशेषस्य प्रवर्त्तकस्तत्सम्प्रदायैश्चोपास्येष्टदेवत्वेनासौ परिगृहीतश्च। असौ एव वृन्दावनरमण-श्रीकृष्णस्य पूर्णावतार इति केचित्, परन्तु प्रामाणिकग्रन्थवचनादर्शनात् तन्न मन्यते अतएवास्मिन् विषये पण्डितानां प्रायशो मतभेदो दृश्यते।

स तु प्रभुः (१४०७) सप्ताधिकचतुर्द्दशशतशके कुम्भस्थे सवितरि पौर्णमास्यां तिथौ शुक्रवारे प्रदोषसमये नवद्वीपाख्यनगर्य्यां प्रादुर्बभूव। तस्मिन्नेव महामहिम्नस्तस्य भगवतो जन्मसमये चन्द्रदेवं प्रति सैंहिकेयोपरागो जातः। एतदुपलक्षीकृत्य गङ्गास्नानार्थं बहवो लोका नानादिग्देशादागत्य तत्र मिलिताः। तदा ग्रस्तेऽपि राहुणा चन्द्रमसि भक्तजनकुमुदबान्धवो गौरचन्द्रः समवेतलोकानां हरिसंकीर्त्तनप्रभृतिभिर्मङ्गलाचरणैः सह शचीपूर्व्वपर्व्वतादुदियाय। भवन्ति हि शुभसूचकानि महतामाविर्भूतानि। अतस्तदापि प्रसन्ना दिक् शैत्यसौगन्ध्यमान्द्यादिगुणगणाढ्यो मलयसमीरणः प्रसन्नानि च साधु जनमनांसि समभवन्। अस्य पिता जगन्नाथमिश्रस्तु पुरा श्रीहट्टनिवासी आसीत्। कदाचित् गङ्गास्नानार्थमेव नवद्वीपमागत्य विप्रचक्रवर्त्तिकुलतिलकस्य नीलाम्बरशर्म्मणः शचीनाम्नीं कन्यां परिणीतवान्। ततो गच्छति काले अयं चैतन्यदेवः शचीगर्भे त्रयोदशमासं यावदुषित्वा जगन्नाथमिश्रस्य दशमपुत्रत्वेन समभवत्। अस्य पूर्व्वजो विश्वरूपो नाम जगन्नाथमिश्रस्यापरः पुत्र आसीत्। स तु यौवन एव ज्ञानवैराग्यविशारदो दारपरिग्रहमनङ्गीकुर्व्वन् पारिव्राज्यधर्म्मं समाश्रयत्।

अथ चैतन्यदेवस्य जातकर्म्मादिसंस्कारे यथाकालं क्रमशो निवृत्ते अस्य मातामहो नीलाम्बरचक्रवर्त्ती सुलक्षणादिकमवलोक्य विश्वम्भर इति नाम्नैनमाजुहाव। शचीदेवी तु पुनः पुनः पुत्रधनेन वञ्चिता प्रियतममेनं कनीयांसं संसारस्थितिदीर्घजीवनकामनया निमाइ इत्याख्यया पौरवासिनस्तु असामान्यरूपलावण्यतया परमसमादरेण गौर इत्याख्यया च आहूतवन्तः। परं धर्म्मरसिकानां भक्तानां समाजे, शाक्यसिंहस्य बुद्धदेव इव अस्य महाप्रभुरिति चैतन्यदेव इति च आख्या प्रसिद्धा।

अथ प्राप्ते काले चैतन्यदेवोऽयं शास्त्रसागरपारगमशेषबुधवर्गवन्दितचरणारविन्दं महामहोपाध्यायं गङ्गादासशर्म्माणमुपाध्यायत्वेनाङ्गीकृत्य स्वल्पेनैव कालेन सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः समभवत्। अस्य बुद्धिप्राखर्य्यमवगम्य तदा सर्व्वे एवैनं देवांशसम्भूतममन्यन्त। अथ कदाचिदयं गङ्गास्नानार्थं गत्वा तत्र वल्लभाचार्य्यस्य लोकातीतरूपलावण्यां लक्ष्मीं नाम कन्यामवलोक्य मोहित आसीत्। वल्लभाचार्य्यस्तु एतदवगम्य स्वयमेव तां कन्यामस्मै सम्प्रददे। विवाहानन्तरमेवासौ छात्रानध्यापयितुं प्रवृत्तः। एतस्मिन्नेव समये बहवो दिग्विजयिनः पण्डिता नवद्वीपमागत्य अस्य तर्कजालैः समाच्छन्ना भग्नदर्पाश्च सन्तः प्रतिनिवृत्ताः। असावपि दिग्विजिगीषया पूर्व्वादिस्थलीं गत्वा तत्रस्थान् पण्डितान् विमोहयन् सुविमलं यशः प्राप्तवान्। एतस्मिन्नेव काले अस्य पूर्व्वपत्नी कालधर्म्मं प्राप्ता। चैतन्यदेवस्तु तस्या विरहेण व्याकुलितोऽपि मातुरनुरोधेनैव पुनः सनातनपण्डितस्य विष्णुप्रियानाम्नीं कन्यां द्वितीयपत्नीत्वेन स्वीचकार। परं सर्व्वगुणविभूषितायाः साक्षात् लक्ष्म्या इव लक्ष्म्या मरणादेवासौ संसारविरक्तः श्रीवासादिभिर्भक्तवर्गैर्मिलितो हरिभक्तिरसनिमग्न एव कालं यापयामास। अथ कदाचित् पितृलोकोद्धारवासनया गयातीर्थं गत्वा भक्तचूड़ामणेः श्रीमदीश्वरपुरिनाम्नो गोस्वामिनः सकाशात् हरिनामामृतदीक्षां लब्ध्वात्मानं कृतकृतार्थं मत्वा च स्वदेशं प्रत्यावृत्तवान्। एतस्मिन्नवसरे पाषण्डदुराचारौ दस्युप्रवरौ जगाइ माधाइ चेति प्रसिद्धौ ब्रह्मबन्धू अन्यांश्च कुष्ठादिव्याधिपीड़ितान् महापातकिनः करुणया हरिनामदीक्षादानेन संसारसागरात् समुद्धृत्य यवनजातीयकाजिप्रभृतीन् वैष्णवद्वेषिणः स्वमहिम्ना दमयामास। ततः प्रभृत्येवासौ भक्तिरसप्रधानं वैष्णवधर्म्मं प्रचारयितुमिच्छन् नित्यानन्दाद्वैताचार्य्यादिभिर्भक्तवर्गैः सह नानाजनपदं परिभ्रमन् बहूनेव जनान् प्रेमोन्मत्तानकरोत्। अथ(१४३१) एकत्रिंशदधिकचतुर्द्दशशतशके उत्तरायणसंक्रान्त्यां संसारमायां परित्यज्य काटोयाख्यग्रामे केशवभारतिसकाशात् सन्न्यासधर्म्मं समाश्रयत्। अथ नीलाचलमागत्य श्रीजगन्नाथदेवं दृष्ट्वा राज्ञः प्रतापादित्यस्य सभापण्डितं वेदान्तशास्त्रपारदर्शिनं सार्व्वभौमं विचारेण पराजित्य वैष्णवदीक्षां प्रदत्तवान्। अथ कदाचित् गोदावरीतीरे भक्तवरं रामानन्दमवलोक्य सेवनिर्णयैर्धर्म्मालापैरात्मानं कृतकृत्यवदमन्यत। ततोऽसौ त्रिपदी-शिवकाञ्ची-विष्णुकाञ्ची-त्रिमल्लप्रभृतीन् बहून् दाक्षिणात्यजनपदान् हरिप्रेमरसेन प्लावयित्वा द्वारकातीर्थदर्शनार्थं प्रस्थितः। तत्रैवासौ ‘कृष्णकर्णामृतं’ नाम सुप्रसिद्धवैष्णवग्रन्थं लब्धवान्। अतः परं पुनरेव नीलाचलमागत्य काशीश्वरनाम्नः कस्यचिद्भक्तप्रधानस्य भवने अवस्थितवान्। अत्रैवासौ श्रीश्रीजगन्नाथदेवस्य रथयात्रामहोत्सवे हरिसंकीर्त्तनादिकं विधाय प्रेमोन्मादप्रलापादिभिर्भक्तिलक्षणं दर्शयामास। अथ गच्छति काले वृन्दावनं

जिगमिषुर्वन्येनैव पथा व्रजन् स्वभावसारल्येन व्याघ्रादीनपि हिंस्रजन्तून् भक्तिप्रेम्णा मादयित्वा वृन्दावनमुपतस्थे। तत्र स्वभक्तवृन्दावृत एवासौ गोपीवल्लभश्रीकृष्णस्य विहारस्थानादिकमवलोक्य मथुरामुद्दिश्य प्रस्थितः। ततोऽस्मात् स्थानात् प्रयागगमनकाले बहून् पाषण्डानपि यवनान् हरिभक्तान् विधाय वाराणसीमुपस्थितः। तत्र कियत्कालमुषित्वा स्वधर्म्मं प्रचार्य्य च पुनर्नीलाचलमाजगाम। अत्रस्थ एवासौ स्वप्रचारितवैष्णवधर्म्मस्य माहात्म्यं विज्ञापयितुं भक्तवृन्दाग्रगण्यान् रूपसनातनादीन् नानातीर्थस्थानेषु प्रेषयामास। अथ स्वभक्तैर्मिलितो नानाविधमहोत्सवेन हरिसंकीर्त्तनादिकं विधाय भक्तिरसस्य उत्कटकोटिमभिगम्य विरहोन्मादादिप्रगाढ़भक्तिलक्षणैरन्वित आसीत्। तत एवासौ स्वभक्तगणान् कलियुगे हरिसंकीर्त्तनस्य माहात्म्यादिकं श्रावयित्वा अष्टचत्वारिंशद्वर्षवयसि कालस्य दुरतिक्रमणीयत्वात् (१४५५) पञ्चपञ्चाशदधिकचतुर्द्दशशतशके मानवकायं परित्यज्य अन्तर्हितवान्॥)

चैत्यं, क्ली पुं, (चित्यस्य इदम्। "तस्येदम्।" ४।३।१२०। इत्यण्।) आयतनम्। इत्यमरः। २।२।७॥ यज्ञस्थानं केचित्तु सुखरहितं देवकुलसदृशं यज्ञायतनं सचित्यमचित्यमपीत्याहुः। देवायतनमात्रम्। म्हदां देवकुलम्। इति भरतः॥ (यथा, महाभारते। २।३।१२। "यत्र यूपा मणिमयाश्चैत्याश्चापि हिरण्मयाः॥") चिता। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चैत्यः, पुं, (चैत्ये देवायतनादिस्थाने तिष्ठतीति। चैत्य+अण्।) बुद्धः। विल्वः। उद्देशवृक्षः। इति मेदिनी भरतश्च॥ शेषस्य पर्य्यायः। देवतरुः २ देवावासः ३ करिभः ४ कुञ्जरः ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, महाभारते। ६।३।४०। "वृक्षाः पतन्ति चैत्याश्च ग्रामेषु नगरेषु च॥" चैतन्यः पुरुषः। यथा, भागवते। ३।२६।६०। "अहङ्कारस्तयोरुद्रश्चित्तं चैत्यस्ततोऽभवत्॥")

चैत्यद्रुः, पुं, (चैत्य एव द्रुर्वृक्षः।) अश्वत्थवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (अश्वत्थशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

चैत्यमुखः, पुं, (चैत्यं चितिसम्पन्नं विस्तृतमित्यर्थः मुखं यस्य।) कमण्डलुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चैत्यवृक्षः, पुं, (चैत्यस्तदाख्यया प्रसिद्धो वृक्षः।) अश्वत्थवृक्षः। इति रत्नमाला॥ (यथा, मनुः। ९।२६४। "चतुष्पथाश्चैत्यवृक्षाः समाजाः प्रेक्षणानि च॥")

चैत्रं, क्ली, (चीयन्ते जीवाः स्थानात् स्थानान्तरमनेनेति। चि+बाहुलकात् करणे त्रन्। ततः स्वार्थे अण्।) मृतम्। देवकुलम्। इति मेदिनी। रे, ३७॥ देउल इति भाषा॥ (यज्ञस्थानम्। यथा, महाभारते। १।१०६।१३। "भीष्मेण धर्म्मतो राजन्! सर्व्वतः परिरक्षिते। बभूव रमणीयश्च चैत्ययूपशताङ्कितः॥")

चैत्रः, पुं, (चित्रे विचित्रे कार्य्यादौ साधुः। चित्र+अण्।) बुद्धभिक्षुकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ वर्षपर्व्वतविशेषः। इति मेदिनी। रे, ३७॥ (यथा, हारावल्याम्।
"हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च।
चैत्रः कर्णौ च शृङ्गी च सप्तैते वर्षपर्व्वताः॥"
चित्रायां भवः। चित्रा+अण्।) चित्रागर्भजो बुधपुत्त्रः। स सप्तद्वीपाधिपतिः सुरथराजपितामहः। इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥ (चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यत्र सः। चित्रा+"विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः।" ४।२।२३। इति पक्षे अण्।) मासभेदः। स तु सौरचान्द्रभेदेन द्विविधः। तत्र मीनराशिस्थरविकः सौरः मीनस्थरविप्रारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तश्चान्द्रः। इति मलमासतत्त्वम्॥ तत्पर्य्यायः। चैत्रिकः २ मधुः ३। इत्यमरः। १।४।१५॥ चैत्री ४ कालादिकः ५। इति राजनिर्घण्टः॥ चैत्रकः ६ चित्रिकः ७। इति शब्दरत्नावली॥ * ॥ तत्र जातफलम्।

"सत्कर्म्मशाली विनयी सुवेशो
भोगी सुखी स्वान्मधुरान्नभोजी।
सत्सङ्गयुक्तो द्विजदेवभक्तो
भवेन्मनुष्यो मधुमासजन्मा॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः॥ * ॥

(चैत्रकृत्यानि तु वारुणयशोकाष्टमी-श्रीरामनवमी-मदनत्रयोदशी-मदनचतुर्द्दशीप्रभृतीनि। एतेषां प्रकरणादिकं तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम्॥) तत्र शिवव्रतं कर्त्तव्यम्। यथा,—
"चैत्रे मास्यथ माघे वा योऽर्चयेत् शङ्करं व्रती।
करोति नर्त्तनं भक्त्या वेत्रपाणिर्दिवानिशम्॥
मासं वाप्यर्द्धमासं वा दश सप्त दिनानि वा।
दिनमानं युगं सोऽपि शिवलोके महीयते॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥
अधुनास्य सन्न्यास इति गाजन् इति च भाषा॥

चैत्रकः, पुं, (चैत्र+एव। स्वार्थे कन्।) चैत्रमासः। इति शब्दरत्नावली॥

चैत्ररथं, क्ली, (चित्ररथेन गन्धर्व्वेण निर्वृत्तम्। "तेन निर्वृत्तम्।" ४।२।६८। इत्यण्।) कुवेरस्योपवनम्। तत्तु चित्ररथगन्धर्व्वनिर्म्मितम्। इत्यमरः। १।२।७३॥ (यथा, रघुः। ५।६०।
"एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान्
सौराज्यरम्यानपरो विदर्भान्॥"
इदन्तु पीठस्थानानामन्यतमं। यथा, देवीभागवते। ७।३०।५८।
"मदोत्कटा चैत्ररथे जयन्ती हस्तिनापुरे॥"
पुं, कुरुपुत्त्रविशेषः। यथा, महाभारते। १।६४।४६।
"अविक्षितमभिष्वन्तं तथा चैत्ररथं मुनिम्।
जनमेजयश्च विख्यातं पुत्त्रांश्चास्यानुशुश्रुम॥")

चैत्रावली, स्त्री, (चैत्रं चैत्रमासं आ सम्यक्रूपेण वरयत्यभिलषतीति। आ+वर+णिच्+अच्। स्त्रियां ङीप्। रस्य लत्वम्।) चैत्री पूर्णिमा। तत्पर्य्यायः। मधूत्सवः २ सुवसन्तः ३ काममहः ४ वासन्ती ५ कर्द्दमी ६। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चैत्रिकः, पुं, (चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी विद्यतेऽस्मिन्। "विभाषा फल्गुनीति।" ४।२।२३। इति पक्षे ठक्।) चैत्रमासः। इत्यमरः। १।४।१५॥

चैत्री, [न्] पुं, (चैत्री चित्रायुक्ता पौर्णमासी विद्यतेऽस्मिन्। व्रीह्यादित्वादिनिः।) चैत्रमासः। इति राजनिर्घण्टः॥ (चित्रा+इञ्।) चैत्रिरिति च पाठः॥

चैद्यः, पुं, (चेदीनां जनपदानां राजा। चेदि+ष्यञ्।) शिशुपालः। स तु दमघोषसुतः। इति जटाधरः॥ (यथा, माघे। २।३८।
"त्वया विप्रकृतश्चैद्यो रुक्मिणीं हरता हरे॥"
चेदिराजवसुः। इति पुराणम्॥) तद्देशीये पुंभूम्नि। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चोक्षः, त्रि, (ख्यायते उच्यते गीयते इत्यर्थः। चक्ष+कर्म्मणि घञ्। ततः पृषोदरात् साधुः।) गीतः। शुचिः। (यथा, मनुः। ३।२०७।
"अवकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि।
विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा॥")
दक्षः। (यथा, महाभारते। १२।७०।८।
"अनीर्षुर्गुप्तदारः स्याच्चोक्षः स्यादघृणी नृपः॥")
तीक्ष्णः। मनोज्ञः। इति मेदिनी। षे, १२॥

चोचं, क्ली, (प्रशस्तं चोचं त्वक् विद्यतेऽस्य। "अर्श आदिभ्योऽच्।" ५।२।१२७। इत्यच्।) गुड़त्वक्। इत्यमरः। २।४।१३४॥ (यथा,
"सूक्ष्मैलाचोरकचोचपत्रतगरस्थौणेयजातीरसाः॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने। १५।४५।
तेजपात इति ख्यातम्। इति केचित्॥ (अस्य पर्य्यायाः यथा,—
"त्वक्पत्रञ्च वराङ्गं स्याद्भृङ्गं चोचन्तथोत्कटम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) उपभुक्तफलावशिष्टम्। चोँचा इति ख्यातम्॥ तालफलम्। इति भरतः। कदलीफलम्। इति सारसुन्दरी॥ नारिकेलम्। इति स्वामी॥ वल्कलम्। चर्म्म। इति धरणी॥

चोचकं, क्ली, (चोच+स्वार्थे कन्। यद्वा, चोचेन त्वचा कायतीति। कै+कः।) वल्कलम्। इति शब्दरत्नावली॥

चोटी, स्त्री, शाटी। इति हेमचन्द्रः। ३।३३६॥

चोड़ः, पुं, (चुडति संवृणोति शरीरमिति। चुड़ संवरणे+अच्।) प्रावरणम्॥ देशविशेषः। इति मेदिनी। ड़े, १३॥

चोदना, स्त्री, (चोद्यते प्रवर्त्त्यतेऽनयेति। चुद क् चुदि+युच् टाप् च।) विधिः। (यथा, गीतायाम्। १८।१८।
"ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्म्मचोदना॥")
प्रेरणा। यथा। चोदना लक्षणोऽर्थो धर्म्म इति जैमिनिसूत्रम्॥ एकोद्दिष्टादिवृद्ध्यादौ ह्रासवृद्ध्यादि चोदना। इति स्मृतिः॥

चोदनागुड़ः, पुं, (चोदनया प्रेरणया गुड्यते उत्क्षिप्यते इति। गुड़+"इगुपधज्ञेति।" ३।१

१३५। इति कः। क्रीड़नकाले कन्दुकानां ऊर्द्धक्षेपणप्रसिद्धतयास्य तथात्वम्।) कन्दुकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चोद्यं, क्ली, (चोदयति प्रेरयति चित्तं रसविशेषे अनेनेति। चुद्+णिच्+ण्यत्।) अद्भुतम्। प्रश्नः। इति मेदिनी। ये, २३॥ (यथा, महाभारते। ५। ४३। ३४।
"सत्यं ध्यानं समाधानं चोद्यं वैराग्यमेव च।
अस्तेयं ब्रह्मचर्य्यञ्च तथासंग्रहमेव च॥")

चोद्यः, त्रि, (चोदयितुं प्रेरयितुं योग्यः। "अर्हे कृत्यतृचश्च।" ३। ३। १६९। इति यत्।) चोदनार्हः। प्रेरणयोग्यः। इति मेदिनी। ये, २३॥ (यथा, महाभारते। ५। ३८। ७।
"नीवारमूलेङ्गुदशाकवृत्तिः
सुसंयता चाग्निकार्य्येषु चोद्यः।
वने वसन्नतिथिष्वप्रमत्तो
धुरन्धरः पुण्यकृदेष तापसः॥")

चोपनं, क्ली, (चुप मन्दगमने+भावे ल्युट्।) शनैर्गमनम्॥

चोरः, पुंस्त्री, (चोरयतीति। चुर+णिच्+पचाद्यच्।) स्तेयकर्त्ता। तत्पर्य्यायः। चौरः२ दस्युः३ तस्करः ४ प्रतिरोधी ५ मलिम्लुचः ६ स्तेनः ७ ऐकागारिकः ८ स्तैन्यः ९ प्रच्छन्नजनः १० मोषकः ११ पाटच्चरः १२ परास्कन्दी १३ कुम्भिलः १४ खनकः १५ शङ्कितवर्णः १६ खानिकः १७। इति शब्दरत्नावली॥ प्रचुरपुरुषः १८। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तृपुः १९ तक्वा २० रिभ्वा २१ रिपुः २२ रिक्वा २३ विह्वायाः २४ तायुः २५ वनर्गुः २६ हुरश्चित् २७ मूषीवान् २८ मलिम्लुचः २९ अघशंसः ३० वृकः ३१। इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः॥ (यथा, देवीभागवते १। १९। ६।
"चोरेषु चौरबुद्धिस्ते साधुबुद्धिस्तु तापसे।
स्वपरत्वं तवाप्यस्ति विदेहत्वं कथं नृप!॥")
कृष्णशटी। इति क्रमचन्द्रिकाधृतहड्डचन्द्रः॥ गन्धद्रव्यविशेषः। यथा। चोरकुङ्कुमरोचनाः। इत्यष्टगन्धकथने आगमः॥

चोरकः, पुं, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषस्तद्वत् कायतीति। कै+कः।) पृक्का। इति रत्नमाला॥ पिड़िङ्ग इति भाषा। (चोर+स्वार्थे कन्।) सुगन्धिद्रव्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। शङ्कितः २ खड्गः ३ दुष्पत्रः ४ क्षेमकः ५ रिपुः ६ चपलः ७ कितवः ८ धूर्त्तः ९ पटुः १० नीचः ११ निशाचरः १२ गणहासः १३ कोपनकः १४ चोरः १५ फलचोरकः १६ दुष्कुलः १७ ग्रन्थिलः १८ सुग्रन्थिः १९ पर्णचोरकः २० ग्रन्थिपर्णः २१ ग्रन्थिदलः २२ ग्रन्थिपत्रः २३। (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ६ अध्याये।
"चोरको वरुणः कुष्ठं सर्व्वगन्धा ससप्तला॥")
अस्य गुणाः। तीव्रगन्धत्वम्। उष्णत्वम्। तिक्तत्वम्। वातकफनासामुखरुजाजीर्णक्रिमिदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

चोरपुष्पिका, स्त्री, (चोरपुष्पी+स्वार्थे संज्ञायां वा कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) चोरपुष्पी। इति शब्दरत्नावली॥ ("शङ्खिनी चोरपुष्पिका।" इति वैद्यकम्॥)

चोरपुष्पी, स्त्री, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषस्तद्वत् सुगन्धि पुष्पमस्याः। "पाककर्णपर्णेति।" ४। १। ६४। इति ङीष्।) वृक्षविशेषः। वोणा इति चोरहुली इति च ख्याता इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। शङ्खिनी २ केशिनी ३। इत्यमरः।२।४।१२६॥ चोरपुष्पिका ४। इति शब्दरत्नावली॥ (चोरा ५। इति शब्दचन्द्रिका॥)

चोरस्नायुः, स्त्री, (चोरस्य स्नायुरिव।) काकनासालता। तस्करस्नायुरिति राजनिर्घण्टदर्शनात्॥

चोरा, स्त्री, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषः तस्येव गन्धोऽस्त्यस्य। अच् ततष्टाप्।) चोरपुष्पी। इति शब्दचन्द्रिका॥

चोरिका, स्त्री, (चोरस्य भावः। मनोज्ञादित्वात् ठन्।) चौरिका। चौर्य्यम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

चोलः, पुं, (चोलयति समुच्छ्रयति स्त्रीणां वक्षःप्रदेशे इति। चुल उन्नतौ+अच्।) कञ्चुलिका। काँचुलि इति भाषा॥ (यथा, आनन्दलहर्य्याम्। ६६। तम्॥")
"निजां वीणां वाणी निचुलयति चोलेन निभृ-
तत्पर्य्यायः। कुर्पासकः २। इत्यमरः।२।६।११८॥ कञ्चुकः ३। इति जटाधरः॥ कुञ्चुली ४ कुञ्चुलिका ५। इति शब्दरत्नावली॥ स्त्रीणां निचोल इति रमानाथः॥ पुंसोऽप्येतौ चोला इति ख्यातौ इति सुभूतिः॥ नदादित्वात् चोली च। कुर्परः कफोणिर्जानु च तद्द्वयमस्यते क्षिप्यते अत्र कुर्पासः षञ्मनीषादित्वाद्रलोपः ततः स्वार्थे कः। इति भरतः॥ * ॥ देशविशेषः। इति शब्दरत्नावली। अधुना ताञ्जोर इति ख्यातः॥ शमश्रुधारिवेदयागानधिकारिम्लेच्छविशेषः। स तु पूर्व्वं क्षत्त्रिय आसीत् सगरराजेनास्य धर्म्मनाशं वेशान्यत्वञ्च चकार। इति हरिवंशः॥

चोलकं, क्ली, (चोलयति आच्छादयतीति। चुल+णिच्+अच्+स्वार्थे कन्। यद्वा चोल इव कायति इति। कै+कः।) वल्कलम्। इति शब्दरत्नावली॥

चोलकः, पुं, (चोल इव कायति इति। कै+कः।) बाणवारः। कवचम्। इति हारावली।१९७॥ (देशभेदः। यथा कथासरित्सागरे। १९।९५।
"उल्लङ्घ्यमाना कावेरी तेन संमर्द्दकारिणा।
चोलकेश्वरकीर्त्तिश्च कालुष्यं ययतुः समम्॥")

चोलकी, [न्] पुं, (चोलकमिवास्त्यस्य इति इनिः।) करीरः। नारङ्गः। किष्कुपर्व्व। इति मेदिनी। ने, १८४॥

चोलण्डुकः, पुं, (चोलस्य अण्डुक इव शकन्ध्वादित्वात् साधुः।) शिरोवेष्टः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चोषः, पुं, (चीयते इति। चि+डः। ततः उष दाहे+अप्। चश्चासौ उषश्चेति।) पार्श्वज्वाला॥ यथा,—
"हृच्छूलपीड़नयुतं पवनेन पित्ता-
त्तृड्दाहचोषबहुलं सकफप्रसेकम्।
श्लेष्मात्मकं बहुरुजं बहुभिश्च विद्यात्
वैगुण्यमोहजड़ताभिरथापरञ्च॥
चोषः पार्श्वस्थिताग्निनेव सन्तापः।" इति भावप्रकाशः॥ (यथाच, सुश्रुते। १। ४२।
"यो गले चोषमुत्पादयति मुखवैशद्यं जनयति भक्तरुचिं चापादयति हर्षञ्च स तिक्तः॥")

चोस्कः, पुं, (चन्दयति आह्लादयति। चदि+डः। ततः स्कन्दति आक्रमते शत्रून् स्कुनाति आप्लवते वा। स्कन्दि स्कु वा+डः। ततः पृषोदरादित्वे साधुः।) सिन्धुवारदेशीयाश्वः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चौक्षं, त्रि, (चोक्ष एव इति। स्वार्थे अण्।) मनोज्ञम्। इति महाभारतम्॥

चौरः, पुं स्त्री, (चोर एव प्रज्ञादिभ्योऽण्। यद्वा चुरा शीलमस्य। "इति छत्रादिभ्यो णः।" ४।४।६२। इति णः।) चोरः। इत्यमरः।२।१०।२४॥ (यथा, देवीभागवते। १। १६। ५९।
"चौरं वा तापसं वापि समानं मन्यते कथम्॥"
असुरविशेषः। यथा, हरिवंशे। १७६। १९।
"किरातीं चीरवसनां चौरसेनानमस्कृताम्॥"
कविभेदः।
"कविरमरः कविरमरुः कविश्चौरो मयूरकः॥"
इत्युद्भटः॥)
चोरपुष्पी। इति मेदिनी। रे, ३७॥ (चोरपुष्पीशब्दे विवरणमस्य ज्ञेयम्॥) सुगन्धिद्रव्यविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

चौरिका, स्त्री, (चोरस्य कार्य्यं भावो वा। "द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च।" ५। १। १३३। इति वुञ्। टापि अत इत्वम्।) चौर्य्यम्। इत्यमरः। २। १०। २५॥ (यथा, मनुः। १। ८२।
"चौरिकानृतमायाभिर्धर्म्मश्चापैति पादशः॥")

चौरी, स्त्री, (चौर+ङीष्।) चौर्य्यम्। इति शब्दरत्नावली॥ (गायत्त्रीरूपा महाशक्तिः। यथा, देवीभागवते। १२। ६। ४९।
"चन्द्रिका चन्द्रधात्री च चौरी चौरा च
चण्डिका॥")

चौर्य्यं, क्ली, (चोरस्य कर्म्म भावो वा। "गुणवचनाद् ब्राह्मणादिभ्यः कर्म्मणि च।" ५। १। १२४। इति ष्यञ्।) चौरधर्म्मः। चोरी इति चुरी इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। स्तैन्यम् २ स्तेयम् ३ चौरिका ४। इत्यमरः। २। १०।२५॥ चौरी ५। इति शब्दरत्नावली॥ चोरिका ६। इत्यमरटीका॥ (यथा, मनुः। ९। २७६।
"सन्धिं छित्वा तु ये चौर्य्यं रात्रौ कुर्व्वन्ति तस्कराः।
तेषां छित्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णशूले निवेशयेत्॥")

चौलकर्म्म, [न्] क्ली, (चूड़ाया इदम्। "तस्येदम्।" ४। ३। १२०। इत्यण् डस्य लत्वञ्च।

तत्चौलमेव कर्म्म इति कर्म्मधारयः ।) चूडाकर्म्म । इति स्मृतिः ॥

चौलुक्यः, पुं, (चुलकस्य गोत्रापत्यमिति । "गर्गादिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) राजर्षिभेदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७१२ ॥

च्यु, क हासे । सहने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सकञ्च-सेट् ।) अन्तःस्थाद्योपधः । क, च्यावयति । इति दुर्गादासः ॥

च्यु, ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-अनिट् ।) अन्तःस्थाद्योपधः । ङ, च्यवते । इति दुर्गादासः ॥

च्युत, इर् क्षरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । क्वचित् अकञ्च ।) अन्तःस्थादियुक्तः । इर्, अच्युतत् अच्योतीत् । क्षर इह आसेचनम् । च्योतति घृतं वह्नौ यज्वा । आसिञ्चतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ (यथाच, भट्टिः । ६ । २८ ।
"सीतां जिघांसु सौमित्रे ! राक्षसावारतां भुवम् । इदं शोणितमभ्यग्रं सम्प्रहारेऽच्युतत्तयोः ॥"
"अच्युतत् गलितमकर्म्मकोऽत्र ।" इति तट्टीकायां जयमङ्गलभरतौ ॥")

च्युतं, त्रि, (च्यूयते स्म इति । च्यु+कर्म्मणि क्तः । यद्वा च्युत्+घञर्थे कः ।) क्षरितम् । यथा,—
"पिबन्तं त्वन्मुखाम्भोजच्युतं हरिकथामृतम् ॥" इति श्रीभागवतम् ॥
(स्खलितम् । यथा, रघुः । ११ । २५ ।
"सम्भ्रमोऽभवदपोढ़कर्म्मणां
ऋत्विजां च्युतविकङ्कतस्रुचाम् ॥")

च्युतिः, स्त्री, (च्यवते शोणितादिकमस्या इति । च्यु+अपादाने क्तिन् ।) भगम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६०६ ॥ गुदद्वारम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (च्यु+भावे क्तिन् ।) क्षरणम् । यथा,—
"कुर्य्यां हरस्यापि पिनाकपाणे-
र्धैर्य्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ॥"
इति कुमारसम्भवे । ३ । १० ॥

च्युपः, पुं, (च्यवन्ते भाषन्तेऽनेन इति । च्यु+"च्युवः किच्च ।" उणां । ३ । २४ । इति पः स च कित् च्युधातुरत्र भाषणार्थे वर्त्तते इत्युज्ज्वलदत्तः ।) मुखम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

च्युस, क हानौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) क्वचित् पुस्तके हासे । अन्तःस्थादियुक्तः । क, च्योसयति । इति दुर्गादासः ॥

च्योतं, क्ली, (च्युत+पृषोदरादित्वादोत्वे साधुः ।) स्रोतम् । घृतादिक्षरणम् । इत्यमरटीका ॥

च्यौत्नः, त्रि, (च्यवते इति । "जनिदाच्युस्विति ।" उणां । ४ । १०४ । इति त्नण् ।) गमनकर्त्ता । अण्डजः । चीर्णपुण्यः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ वलम् । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

छ

छ, छकारः । स तु व्यञ्जनसप्तमवर्णः । चवर्गद्वितीयवर्णश्च । (वङ्गाक्षरैः) तस्य लेखनप्रकारो यथा,
"ऊर्द्धादधोगता रेखा कुञ्चिता कुण्डली ततः । पुनश्चाधोगता तासु सन्ति ब्रह्मेशविष्णवः ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति व्याकरणम् ॥ ("इचुयशानान्तालु ।" इति सूत्रकारेणोक्तम् । "कण्ठावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ॥" इति शिक्षाग्रन्थः ॥)
अस्योत्पत्तिर्यथा । प्रपञ्चसारे ।
"विसर्गस्तालुगः सोष्मा शं चवर्गञ्च यन्तथा ।" अत्रोत्तरत्रापि वर्गस्य द्वितीयादिवर्णोच्चारणे स्वरस्पर्शनादिति स्तोकगम्भीरसंस्पर्शादिति च यथास्थानमन्वेतीति तट्टीकाकारो विश्वरूपः ॥
अस्य ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।
"ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि द्विभुजाञ्च त्रिलोचनाम् ।
पीताम्बरधरां नित्यां वरदां भक्तवत्सलाम् ।
एवं ध्यात्वा छकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
"छकारं परमाश्चर्य्यं स्वयं परमकुण्डली ।
सततं कुण्डलीयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ।
त्रिबिन्दुसहितं वर्णं सदा ईश्वरसंयुतम् ॥
पीतविद्युल्लताकारं छकारं प्रणमाम्यहम् ॥"
तस्य नामानि यथा, तन्त्रशास्त्रे ।
"छश्छन्दनं सुषुम्णा च पशुः पशुपतिर्म्मृतिः ।
निर्म्मलं तरलं वह्निर्भूतमाता विलासिनी ॥
एकनेत्रश्च वृषली द्विशिरा वामकूर्परः ।
गोकर्णा लाङ्गली वामकाममत्ता सदाशिवः ॥
माता निशाचरः पायुर्विचत्तः स्थितिशब्दकः ॥"

छं, त्रि, (छायते परिच्छिद्यते यत् इति । छो+कर्म्मणि घञर्थे कः ।) निर्म्मलम् । इति मेदिनी । छे, १ ॥ तरलम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥

छः, पुं, (छो+भावे डः घञर्थे को वा ।) छेदनम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥

छगः, पुं स्त्री, (छं यज्ञादौ छेदनं गच्छति प्राप्नोतीति । गम+डः ।) छागः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२७५ ॥

छगणं, क्ली पुं, (छद+डः । छः तस्मै अग्न्याच्छादनायेत्यर्थः गण्यते इति । गण+कर्म्मणि अप् ।) करीषः । इति हेमचन्द्रः ।४।१२७३ ॥

छगलं, क्ली, (छ्यति छिनत्ति छायते वा । छो+छेदने+"छो गुग् ह्रस्वश्च ।" उणां । १।११३ । इति कलच् प्रत्ययः धातोर्गुगागमो ह्रस्वश्च ।) नीलवस्त्रम् । इति मेदिनी । ले, १ ॥

छगलः, पुं स्त्री, (छायते छिद्यते देवोपहाराय इति । छो+कलच् गुगागमो ह्रस्वश्च ।) छागः । इति मेदिनी । ले, ६१ ॥ (यथा, सुश्रुते ।१।४६।
"नाति शीतो गुरुः स्निग्धो मन्दपित्तकफः स्मृतः ।
छगलस्त्वनभिष्यन्दी तेषां पीनसनाशनः ॥")

छगलकः, पुं स्त्री, (छगल+स्वार्थे कन् ।) छागः । इत्यमरः । २ । ९ । ७६ ॥

छगला, स्त्री, (छगलस्तदाकारोऽस्त्यस्य छगलवत् त्वक् विद्यतेऽस्येति वा । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इति अच् टाप् च ।) वृद्धदारकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली मेदिनी च ॥ (व्यवहारोऽस्या यथा, "कुचूपृथिकातरुणीजीवन्तीबिम्बीतिकानन्दीभल्लातकच्छगलान्त्रीवृक्षादनीफञ्जीशाल्मलीशेलुवनस्पतिप्रसवशाककर्णदारकोविदारप्रभृतीनि ।" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

छगलाङ्घ्री, स्त्री, (छगलवदङ्घ्रिर्मूलमस्याः । ततो ङीष् ।) छगलान्त्री । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

छगलाण्डी, स्त्री, (छगलवदण्डं अन्त्रं यस्याः ।) छगलान्त्री । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (पुंसि तु पीठस्थानभेदे । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ७३ ।
"छगलण्डे प्रचण्डा तु चण्डिकाऽमरकण्टके ॥")

छगलान्त्रिका, स्त्री, (छगलान्त्री+स्वार्थे कन् । टापि पूर्व्वह्रस्वः ।) छगलान्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

छगलान्त्री, स्त्री, (छगलवदन्त्रं यस्याः ।) वृद्धदारकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १३७ ॥ वृकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३८ अध्याये ।"श्यामामहाश्यामात्रिवृद्दन्तीशङ्खिनीतिल्वककम्पिल्लकरम्यकक्रमुकपुत्त्रश्रेणीगवाक्षीराजवृक्षकरञ्जद्वयगुड़ूचीसप्तलाच्छगलान्त्रीसुधाः सुवर्णक्षीरी चेति ॥")

छगली, स्त्री, (छगल+जातित्वात् ङीष् ।) छागमाता । वृद्धदारकवृक्षः । इति विश्वः ॥

छटा, स्त्री, (छो+अटन् किच्च ।) दीप्तिः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १२८ ।
"प्रतापांशुच्छटाकूटैः पटवासमधर्म्मभिः ।
जम्बुद्वीपद्विजेन्द्रस्य येनातन्यत मण्डनम् ॥")
समूहः । यथा, माघे । १ । ४७ ॥
"सटाच्छटाभिन्नघनेन बिभ्रता
नृसिंहसैंहीमतनुं तनुं त्वया ।"
(सटाछटाभिः केशरसमूहैः ।" इति मल्लिनाथः ॥)

छटाफलः, पुं, (छटा इव परस्परसंस्पृष्टानि फलानि यस्य ।) गुवाकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पूगशब्दे विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)

छटाभा, स्त्री, (छटाभिर्दीप्तिभिर्भाति इति । भा+क्विप् । यद्वा । भा+कः । टाप् च ।) विद्युत् । इति हारावली । ५८ ॥

छ(च)त्त्रं, क्ली, (छादयत्यनेनातपादिकमिति । छद+णिच्+"सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन् ।" उणां । ४ । १५८ । इति ष्ट्रन् णिलोपः ह्रस्वत्वञ्च ।) रौद्रवृष्टिनिवारणार्थावरणविशेषः । छाति इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । आतपत्रम् २ । इत्यमरः ।२।८।३२॥ छायामित्रम् ३ पटोटजम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ आतपवारणम् ५ । राजच्छत्रं यथा,—
"आतपत्रञ्च राज्ञस्तु नृपलक्ष्म सितन्तु तत् ।

पुण्डरीकमथो भद्रासनं राजासनं तु यत् ॥”
इति जटाधरः ॥
अपि च शब्दरत्नावल्याम् ।
“छत्रे कनकदण्डे तु रागखङ्गसुदाहृतम् ।
नृपलक्ष्म भवेत्तत्तु यच्छत्रं पृथिवीभुजाम् ॥”
तस्य गुणाः । वृष्ट्यातपधूलिवायुहिमनाशित्वम् । वर्णदृष्टिकारित्वम् । शुभ्रावरणमङ्गलकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा । एकदा ज्यैष्ठमासे जमदग्निमुनिर्धनुषि बाणान् सन्धाय सन्धाय प्रचिक्षेप तत्पत्नी रेणुका तान् बाणानानीयानीय तस्मै प्रादात् । सा मध्याह्नकाले रौद्रेण पीड़िता वृक्षच्छायामवलम्ब्य किञ्चित् कालं स्थित्वा तानानिनाय । ऋषिस्तदा क्रुद्धस्तामाह किं चिरेणागता । सा आह सूर्य्यतेजसा मे शिरः पादौ च सन्तप्तौ तेन वृक्षच्छायामाश्रित्य स्थिता तस्मात् चिरायैतत् कृतम् । तच्छ्रुत्वा मुनिराह अद्य सूर्य्यमस्त्राग्नितेजसा निपातयिष्यामीत्युक्त्वा धनुषि बाणान् सन्धाय सूर्य्याभिमुखोऽतिष्ठत् । सूर्य्यस्तं दृष्ट्वा भीतो द्विजरूपेण आगत्य आह सूर्य्यादन्नादि भवति तेनान्नेन भवद्भिः कर्म्माणि क्रियन्ते कथमेनं हनिष्यसि एवं माकार्षीस्तथापि मुनिः शमं न जगाम । अथ सूर्य्यः शिरस्त्राणं छत्रं निर्म्माय तस्मै दत्त्वा अद्यप्रभृति एतत् लोके प्रचरिष्यति व्रतादिषु च अस्य दानं महाफलं स्यादित्युक्त्वा गतः ॥ * ॥ तस्य दानफलं यथा,—
“छत्रं हि भरतश्रेष्ठ ! यः प्रदद्यात् द्विजातये ।
शुभ्रं शतशलाकं वै स प्रेत्य सुखमेधते ॥
स शक्रलोके वसति पूज्यमानो द्विजातिभिः ।
अप्सरोभिश्च सततं देवैश्च भरतर्षभ ! ॥”
इति महाभारते दानधर्म्मः ॥
अथ छत्रयुक्तिः ।
“विशेषश्चाथ सामान्यं छत्रस्य द्विविधा भिदा ।
राज्ञश्छत्रं विशेषाख्यं सामान्यञ्चान्यदुच्यते ॥
तत्र विशेषच्छत्रोद्देशः ।
सदण्डञ्चाथ निर्द्दण्डं तज्ज्ञेयं द्विविधं पुनः ।
सदण्डं तत्र विज्ञेयं सारणाकुञ्चनात्मकम् ॥
दण्डः कन्दः शलाकाश्च रज्जुर्वस्त्रञ्च कीलकः ।
षड्भिरेतैः सुसन्दिष्टैश्छत्रमित्यभिधीयते ॥
दिगष्टषट्चतुर्हस्तदीर्घो दण्डो युगक्रमात् ।
षड्बाणवेदनयनवितस्त्या कन्द उच्यते ॥
शतान्यशीतिः षष्टिश्च चत्वारिंशद्युगक्रमात् ।
शलाकाः षट्पञ्चवेदत्रिहस्तैः सम्मिताः क्रमात् ॥
नवभिस्तन्तुभिः सूत्रं सूत्रैस्तु नवभिर्गुणः ।
गुणैस्तु नवभिः पाशो रश्मिस्तैर्नवभिर्भवेत् ॥
नवाष्टसप्तषट्संख्यैरश्मिभी रज्जवः क्रमात् ।
वस्त्रं शलाकाद्विगुणमायामेन प्रतिष्ठितम् ॥
भानुदिग्ग्रहवसुभिरङ्गुलीभिस्तु कीलकः ।
षण्णां षण्मानमुदितं तद्राज्ञामेव भूतये ॥
पादोनं युवराजस्य अन्येषान्तु तदर्द्धतः ॥
एतेन राज्ञो दण्डो दशहस्तः युवराजस्य तत् अन्येषामपि तदेव ।
विशुद्धकाष्ठस्य तु दण्डकन्दौ
तथा शलाका अपि शुद्धवंशजाः ।
रज्जुश्च रक्ता वसनञ्च रक्तं
छत्रप्रसादं नृपतेर्वदन्ति ॥
प्रसादमिति प्रसादार्हम् ।
नीलो दण्डश्च वस्त्रञ्च शिरःकुम्भस्तु कानकः ।
सौवर्णं युवराजस्य प्रतापं नाम विश्रुतम् ॥
चान्दनौ दण्डकन्दौ चेत् सुशुक्ले रज्जुवाससी ।
छत्रं मनोहरं राज्ञां स्वर्णकुम्भोपशोभितम् ॥
शुक्लानि रज्जुवासांसि स्वर्णकुम्भस्तथोपरि ।
इदं कनकदण्डाख्यं छत्रं सर्व्वार्थसाधकम् ॥
दण्डकन्दशलाकाश्च शुद्धस्वर्णेन निर्म्मिताः ।
कीलकं स्वर्णघटितमशुक्ले रज्जुवाससी ॥
कुम्भादिरथ हंसादिश्चामरादिर्यथाक्रमम् ।
कुम्भादावथ हंसादौ नवरत्नानि रचयेत् ॥
द्वात्रिंशन्मौक्तिकी माला द्वात्रिंशत्तत्र दापयेत् ।
सर्व्वोपरि व्रजजातिं विशुद्धं हीरकं न्यसेत् ॥
दण्डान्ते कुरुविन्दांश्च पद्मरागांश्च विन्यसेत् ।
स्वामिहस्तैकमानेन चामरः सित इष्यते ॥
इत्ययं नवदण्डाख्यश्छत्रराजो महीभुजाम् ।
अभिषेके विवाहे च ग्रहाणां प्रीतिवर्द्धनः ॥
पताका नवदण्डाग्रे राज्ञोऽष्टाङ्गुलिसंमिताः ।
अयं दिग्विजयी नाम छत्रराजो महीभुजाम् ॥”
इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥

छत्रः, पुं, (छद+णिच् +ष्ट्रन् ह्रस्वश्च ।) मूलेन पत्रेण च वचाकारवृक्षः । छातारियाविष । छातनाविष । खरविष इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । अतिच्छत्रः २ कटुः ३ । इति रत्नमाला ॥ भूतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

छत्रकः, पुं, (छत्रमिव कायति इति । कै+कः ।) मत्स्यरङ्गपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अतिच्छत्रः । राङ्गा कुलेखाड़ा इति भाषा ॥ इति रत्नमाला ॥ ईश्वरगृहविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

छत्रगुच्छः, पुं, (छत्रमिव गुच्छो यस्य ।) गुण्डतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

छत्रचक्रं, क्ली, (छत्राकृति चक्रम् ।) चक्रविशेषः । यथा, समयामृते छत्रचक्रम् ।
“अश्विनीमघमूलाद्यं चक्रं छत्रत्रयात्मकम् ।
प्रतीचीमध्यरेखाया ईशानान्तं हयाधिपः ॥
आग्नेयान्तं नराधीशो नैर्ऋतान्तं गजाधिपः ।
एषां छत्रविभागेन ज्ञातव्यञ्च शुभाशुभम् ॥
अन्यस्य राज्ञो नामर्क्षे यत्र छत्रे ततः फलम् ।
चामरं कलसं वीणा छत्रं दण्डः पतद्ग्रहः ॥
आसनं कीलकं रज्जुर्नव भेदाः प्रकीर्त्तिताः ।
यत्र छत्रे स्थितः सौरिर्भङ्गं तस्य विनिर्द्दिशेत् ॥
चामरे चण्डता वायोरनावृष्टिः प्रजायते ।
दुर्भिक्षञ्च भवेत् घोरं प्रजापीड़ा न संशयः ॥
कलसस्थे भवेद्युद्धं भङ्गो घातादिकं ध्रुवम् ।
वीणास्थेनार्कपुत्त्रेण पट्टराज्ञी विनश्यति ॥
चलचित्तो भवेद्राजा भयभीता च मेदिनी ।
यदा छत्रत्रये सौरिश्छत्रे दण्डे पतद्ग्रहे ॥
तदा तस्य भवेद्भङ्गश्छत्रस्यास्य न संशयः ।
आसनस्थे भवेन्नाश आसनस्थे शनैश्चरे ॥
युवराजक्षयः कीले बन्धनं रज्जुसंस्थिते ।
सौम्ययुक्तोऽतिचारस्थः शनिरुक्तफलो न हि ॥
वक्रगः क्रूरयुक्तश्च सर्व्वं क्रूरं करोति सः ।
शनिराहुकुजादित्या यदा जीवेन्दुसंयुताः ॥
उत्तराधीशराज्ञो वै निश्चितं छत्रभङ्गदाः ।
क्रूरं चतुष्टयञ्चैव बुधचन्द्रेण संयुतम् ॥
पूर्व्वच्छत्रविनाशाय तथा पापचतुष्टयम् ।
शुक्रेन्दुसंयुतं छत्रे दक्षिणे शस्यभङ्गदम् ॥
एवमन्येषु राज्येषु नामर्क्षात् फलमादिशेत् ।
यथा दुष्टफलः सौरिस्तथा सौम्यफलो गुरुः ॥
भौमज्ञौ गुरुराहू च रविचन्द्रौ बले समौ ।
यथा हानिकराः क्रूरास्तथा सौम्याः शुभङ्कराः ॥
एतेऽप्यष्टौ ग्रहाश्छत्रे परचक्रेण भङ्गदाः ।
नृपनामर्क्षगो राहुः केतुर्व्वा यत्र संस्थितः ॥
छत्रभङ्गो भवेत्तस्य विषदानेन भूपतेः ।
मृगयासाहसं यात्रां दुष्टहस्त्यश्ववाहनम् ॥
विग्रहञ्च त्यजेद्राजा छत्रस्थे क्रूरखेचरे ।
शान्तैवं शान्तिकं कुर्य्यात् ग्रहाणां जायते शुभम् ॥”

छत्रधारः, त्रि, (छत्रं धरतीति । धृ+“कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) छत्रधरः । छातिधरा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । छायाकरः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४२८ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ६७ । “स्वपक्षे च यथा, जननी देवी कञ्चुकी मालिकः शय्यापालकः स्पशाध्यक्षः सांवत्सरिकः भिषक् जलवाहकः ताम्बूलवाहकः आचार्य्यः अङ्गरक्षकः स्थानचिन्तकः छत्रधारः विलासिनी च ॥”)

छत्रपत्त्रं, क्ली, (छत्रमिव पत्त्रमस्य ।) स्थलपद्मम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

छत्रपत्त्रः, पुं, (छत्रमिव विस्तृतं पत्त्रमस्य ।) भूर्जवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (भूर्जशब्दे विवृतिरस्य ज्ञातव्या ॥) मानकचुः । इति केचित् ॥ सप्तपर्णवृक्षः । इति च केचित् ॥

छत्रभङ्गः, पुं, (छत्रस्येव रक्षितुः स्वामिन इत्यर्थः भङ्गो यत्र ।) वैधव्यम् । स्वातन्त्र्यम् । नृपनाशः । इति मेदिनी । गे, ५६ ॥

छत्रा, स्त्री, (छत्रमिव आकृतिर्विद्यतेऽस्याः । अर्शआदित्वादच् ततष्टाप् । यद्वा, छदति आच्छादयति स्वोत्पत्तिस्थानमिति । छद्+“सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन् ।” उणां । ४ । १५८ । इति ष्ट्रन् । ततः षिद्गौरादित्वात् ङीषोऽनित्यत्वात् टाप् ।) मिषिः । मौरी इति भाषा ॥ कुस्तुम्बुरु । धन्या इति भाषा ॥ (यथा,—
“मुस्तपर्पटकोदीच्यच्छत्राख्योशीरचन्दनैः ।
शृतं शीतं जलं दद्यात् तृड्दाहज्वरशान्तये ॥
छत्रा धान्याकम् ॥” इति भावप्रकाशः ॥)
शिलीन्ध्रम् । इति मेदिनी । रे,३८॥ कोँड़कछाना इति भाषा ॥ मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (निवृत्तसन्तापान्तर्गतरसायनौषधिविशेषः । तस्य

लक्षणं यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३० अः ।
"छत्त्रासर्पस्वरूपेण वाराहीकन्दसम्भवा ।
एकपत्रा महावीर्या भिन्नाञ्जनसमप्रभा ॥
छत्त्रातिच्छत्त्रके विद्यात् रक्षोघ्ने कन्दसम्भवे ॥")
छत्त्राकं, क्ली, (छत्त्रा इव कायतीति । कै+कः ।) किम्पाकुः । छत्त्रिका । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ (यथा, मनुः । ५ । १९ ।
"छत्त्राकं विड्वराहञ्च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् ।
पलाण्डुं गृञ्जनञ्चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्द्विजः ॥")
छत्त्राकः, पुं, (छत्त्रमिव अकति आच्छादकत्वं गच्छतीति । छत्त्र+अक्+अच् ।) जालवर्व्वूरकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
छत्त्राकी, स्त्री, (छत्त्राक+गौरादित्वात् ङीष् ।) रास्ना । इत्यमरः । २ । ४ । ११५ ॥
छत्त्रातिच्छत्रः, पुं, (छत्त्रमतिक्रम्य छदति आच्छादयतीति । अति+छद्+ष्ट्रन् ।) छत्त्राकारजलोद्भवसुगन्धाख्यतृणविशेषः । तत्पर्य्यायः । छत्त्रातिच्छत्त्रा २ पालघ्नः ३ अतिच्छत्त्रा ४ सुगन्धा ५ छत्त्रकः ६ कटुकः ७ कटुः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥
छत्त्राधान्यं, क्ली, (छत्त्रा धान्यमिव ।) धन्याकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
छत्त्रिका, स्त्री, (छत्त्रा एव । छत्त्रा+स्वार्थे कन् । अत इत्वञ्च ।) शिलीन्ध्रम् । कोँड़कछाता इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । गोमयच्छत्त्रिका २ दिलीरम् ३ शिलीन्ध्रकम् ४ उर्व्वङ्गम् ५ वसारोहम् ६ गोलासम् ७ । इति हारावली ॥ छत्त्राकम् ८ । इति स्मृतिः ॥ उच्छिलीन्ध्रम् ९ । इति श्रीभागवतम् ॥ करीषेक्षुपलालपृथ्वीवेणुजच्छत्त्रिकायाः सामान्यगुणाः । शीतत्वम् । कषायत्वम् । स्वादुत्वम् । पिच्छिलत्वम् । गुरुत्वम् । छर्द्द्यतीसारज्वरश्लेष्मरोगकारित्वञ्च ॥ पलालजच्छत्त्रिकागुणाः । पाके स्वादुरसत्वम् । रूक्षत्वम् । दोषकारित्वञ्च ॥ शुचिस्थानकाष्ठवंशगोष्ठजश्वेतच्छत्त्रिकाया गुणः । अतिदोषकारित्वम् । अन्यच्छत्त्रिकास्तेभ्यो विगर्हिताः । इति राजवल्लभः ॥
छत्त्री, [न्] पुं, (छत्त्रं कौशलादिभिराच्छादकत्वं विद्यतेऽस्य । छत्त्र+इनिः ।) नापितः । इति शब्दरत्नावली ॥ छत्त्रविशिष्टे, त्रि । यथा,—
"गच्छेद्दर्षातपे छत्त्री दण्डी रात्र्याटवीषु च ।"
इति स्मृतिः ॥
(यथा च हरिवंशे । २५३ । ५ ।
"मौञ्जी यज्ञोपवीती च छत्त्री दण्डाजिनी तथा ।
वामनो धूमरक्ताक्षो भगवान् बालरूपधृक् ॥")
छत्वरः, पुं, (छदते अपवारयति वर्षोष्णादिकमिति । छद अपवारणे+"छित्वरच्छत्वरेति ।" उणां । ३ । १ । इति ष्वरच् प्रत्ययेन साधुः ।) गृहम् । कुञ्जः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
छद, त् क संवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) छदयति । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, कविरहस्ये । १९ ।
"छदयति सुरलोकं यो गुणैर्यश्च युद्धे
सुरयुवतिविमुक्ताश्छादयन्ति स्रजश्च ॥")
छद, कि न संवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) कि न, छादयति छादयते छदति छदते दिशं मेघः । आच्छादयति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
छद, म कि न ऊर्ज्जने । ऊर्ज्जनं बलं जीवनञ्च । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) छदयति पुत्त्रं पिता । जीवयति बलवन्तं करोति वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
छदः, पुं, (छदति आच्छादयतीति । छद+अच् ।) पत्त्रम् । (यथा, रामायणे । २।५५।६ ।
"ततो न्यग्रोधमासाद्य महान्तं हरितच्छदम् ॥")
पक्षः । ग्रन्थिपर्णवृक्षः । तमालवृक्षः । इति मेदिनी । दे, ५ ॥
छदनं, क्ली, (छदति आच्छादयतीति । छद+ल्युः ।) पत्त्रम् । पक्षः । (यथा, महाभारते । ३ । १५८ । ९९ ।
"विमलस्फाटिकाभानि पाण्डरच्छदनैर्द्विजैः ।
कलहंसैरुपेतानि सारसाभिरुतानि च ॥"
छद+भावे ल्युट् ।) पिधानम् । इति मेदिनी । ने, ६५ ॥ तमालपत्त्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजपात इति भाषा ॥
छदपत्त्रः, पुं, (छदानि आच्छादकानि पत्त्राणि यस्य ।) भूर्जपत्त्रवृक्षः । इति काचित् रत्नमाला ॥
छदिः, [स्] क्ली, (छादयतीति छाद्यतेऽनेन वा । छद्+णिच्+"अर्च्चिशुचिहुसृपिछादिछर्द्दिभ्य इसिः ।" उणां । २ । १०९ । इति इसिः । "इस्मन्त्रन्क्विषु च ।" ६ । ४ । ९७ । इति ह्रस्वः ।) पटलम् । इत्यमरः । २ । २ । १४ ॥ (यथा, भागवते । ७ । १४ । १३ ।
"कृमिविड्भस्मनिष्ठान्तं क्वेदं तुच्छं कलेवरम् ।
क्व तदीयरतिर्भार्य्या क्वायमात्मा नभश्छदिः ॥")
छद्म, [न्] क्ली, (छद्यते आव्रियते स्वरूपमनेनेति । छद+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।" उणां । ४ । १४४ । इति मनिन् ।) व्याजः । (यथा, रघुः । १२ । २
"तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीर्न्यस्यतामिति ।
कैकेयीशङ्कयेवाह पलितच्छद्मना जरा ॥")
कपटः । शाठ्यम् । अपदेशः । स्वरूपाच्छादनम् । इति मेदिनी । ने, ६४ ॥
छद्मतापसः, पुं, (छद्मना कपटेन तापसः । अप्रकृततपस्वितया एवास्य तथात्वम् ।) छलतपस्वी । तत्पर्य्यायः । सर्व्वाभिसन्धी २ वैड़ालव्रतिकः ३ वेशधारी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
छद्मिका, स्त्री, (छद्म अस्त्यस्याः । व्रीह्यादित्वादिनिः संज्ञायां कन् टाप् च ।) गुडूची । इति राजनिर्घण्टः ॥
छन्दः, पुं, (छन्द्यते इति । छन्द+भावे घञ् ।) अभिप्रायः । (यथा, रामायणे । २ । ९ । ७ ।
"मयोच्यमानं यदि ते श्रोतुं छन्दो विलासिनि ! ।
श्रूयतामभिधास्यामि श्रुत्वा चैतद्विधीयताम् ॥")
वशः । इत्यमरः ।३।३।८८॥ अभिलाषः । इति भरतः ॥ विषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रहसि त्रि । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
छन्दः, [स्] क्ली, (चन्दयति आह्लादयति चन्द्यतेऽनेन वा । चदि आह्लादे+"चन्देरादेश्च छः ।" उणां । ४ । २१८ । इति असुन् चस्य छश्च ।) वेदः । (यथा, रघुः । १ । ११ ।
"आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव ॥")
स्वैराचारः । अभिलाषः । (यथा, महाभारते । १२ । २०१ । १२ ।
"कामात्मकाश्छन्दसि कर्म्मयोगा
एभिर्विमुक्तः परमश्नुवीत ॥")
पद्यम् । इति मेदिनी । से, २२ ॥ अस्य लक्षणं यथाह गङ्गादासः ।
"पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।
वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥
सममर्द्धसमं वृत्तं विषमञ्चेति तत्त्रिधा ।
समं समचतुष्पादं भवत्यर्द्धसमं पुनः ॥
आदिस्तृतीयवद्यस्य पादस्तुर्य्यो द्वितीयवत् ।
भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्त्तितम् ॥"
एतदर्थः । अक्षरसंख्यातं अक्षरगणनया परिप्राप्तं वृत्तमुच्यते । मात्राकृता मात्रागणनया निर्णीता जातिर्जातिसंज्ञिका भवति । समं समचतुष्पादम् । अर्द्धसमं यस्य प्रथमः पादः तृतीयेन पादेन तुल्यः चतुर्थः पादो द्वितीयेन पादेन तुल्यः । विषमं पृथग्लक्षणचतुष्पादम् ॥ (तत्र समवृत्तन्तु उक्थादिसंज्ञाभेदेन षड्विंशतिप्रकारकम् । यदुक्तं छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"आरभ्यैकाक्षरात् पादादेकैकाक्षरवर्द्धितैः ।
पादैरुक्थादिसंज्ञं स्याच्छन्दः षड्विंशतिं गतम् ॥
उक्थात्युक्था तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपूर्व्विका ।
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च ॥
त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता ।
शक्करी सातिपूर्व्वा स्यादष्ट्यत्यष्टी तथा स्मृते ॥
धृतिश्चातिधृतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः ।
विकृतिः संस्कृतिश्चैव तथातिकृतिरुत्कृतिः ॥"
छन्दोलक्षणोपयोगिगणास्तु दश । यदुक्तं तत्रैव,
"म्यरस्तजैभ्नगैर्लान्तैरेभिर्दशभिरक्षरैः ।
समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥
मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो
भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यः ।
जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः
सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः ॥
गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः ।
क्रमेण चैषां रेखाभिः संस्थानं दर्श्यते यथा ॥"
म ऽऽऽ, न ।।।, भ ऽ।।, य ।ऽऽ, ज ।ऽ।,
र ऽ।ऽ, स ।।ऽ, त ऽऽ।, ग ऽ, ल ।)
छन्दस्तु नानाविधम् । तस्य ग्रन्थाः छन्दोविचितिपिङ्गलच्छन्दोमञ्जरीवृत्तरत्नाकरश्रुतबोधादयः सन्ति तेषु छन्दोमञ्जर्य्यादुक्तलक्षणोदाहरणादीनि लिख्यन्ते ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणगणाः।	छन्दसामुदाहरणानि।
एकाक्षरा वृत्तिः। उक्था।		
श्रीः	ग्श्री ऽ	श्रीस्ते। सास्ताम्॥
द्व्यक्षरा वृत्तिः। अत्युक्था।		
स्त्री	गौ स्त्री ऽ,ऽ	गोपस्त्रीभिः। कृष्णो रेमे॥
त्र्यक्षरा वृत्तिः। मध्या।		
नारी	मो नारी ऽऽऽ	गोपानां नारीभिः। श्लिष्टोऽव्यात् कृष्णो वः॥
मृगी	री मृगी ऽ।ऽ	सा मृगीलोचना। राधिका श्रीपतेः॥
चतुरक्षरा वृत्तिः। प्रतिष्ठा।		
कन्या	ग्मौ चेत् कन्या ऽ,ऽऽऽ	भास्वत्कन्या सैका धन्या। यस्याः कूले कृष्णोऽखेलत्॥
सती	नगि सती ।।।,ऽ	मुररिपो! तव पदम्। नमति सा ननु सती॥
पञ्चाक्षरा वृत्तिः। सुप्रतिष्ठा।		
पङ्क्तिः	भ्गौ गिति पङ्क्तिः ऽ।।,ऽ,ऽ	कृष्णसनाथा तर्णकपङ्क्तिः। यामुनकच्छे चारु चचार॥
प्रिया	सलगैः प्रिया ।।ऽ,।,ऽ	व्रजसुभ्रुवो विलसत्कलाः। अभवन् प्रिया मुरवैरिणः॥
षडक्षरा वृत्तिः। गायत्री।		
तनुमध्या	त्यौ चेत् तनुमध्या ऽऽ।,।ऽऽ	मूर्त्तिर्मुरशत्रोरत्यद्भुतरूपा। आस्तां मम चित्ते नित्यं तनुमध्या॥
शशिवदना	शशिवदना न्यौ ।।।,।ऽऽ	शशिवदनानां व्रजतरुणीनाम्। अधरसुधोर्म्मिं मधुरिपुरैच्छत्॥
सोमराजी	द्विया सोमराजी ।ऽऽ,।ऽऽ	हरे! सोमराजीसमा ते यशःश्रीः। जगन्मण्डलस्य च्छिनत्त्वन्धकारम्॥
विद्युल्लेखा	विद्युल्लेखा मो मः ऽऽऽ,ऽऽऽ	
वसुमती	त्सौ चेद् वसुमती ऽऽ।,।।ऽ	
सप्ताक्षरा वृत्तिः। उष्णिक्।		
मधुमती	ननगि मधुमती ।।।,।।।,ऽ	रविदुहितृतटे नवकुसुमततिः। व्यधित मधुमती मधुमथनमुदम्॥
कुमारललिता	कुमारललिता ज्सगाः ।ऽ।,।।ऽ,ऽ	सुरारितनुवल्ली कुमारललिता सा। व्रजेणनयनानां ततान मुदमुच्चैः॥
मदलेखा	मस्गौ स्यात् मदलेखा ऽऽऽ,।।ऽ,ऽ	रङ्गे बाहुविलग्नाद्दन्तीन्द्रान्मदलेखा। लग्नाभून्मुरशत्रौ कस्तूरीरसचर्चा॥
हंसमाला	सरगैर्हंसमाला ।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	
अष्टाक्षरा वृत्तिः। अनुष्टुप्।		
चित्रपदा	चित्रपदा यदि भौ गौ ऽ।।,ऽ।।,ऽ,ऽ	यामुनसैकतदेशे गोपवधूजलकेलौ। कंसरिपोर्गतिलीला चित्रपदा जगदव्यात्॥
माणवकम् माणवकक्रीडमिति केचित्।	भात्तलगा माणवकम् ऽ।।,ऽऽ।,।,ऽ	चञ्चलचूडञ्चपलैर्वत्सकुलैः केलिपरम्। ध्याय सखे स्मेरमुखं नन्दसुतं माणवकम्॥
विद्युन्माला	मो मो गो गो विद्युन्माला ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ,ऽ	वासो वल्लीविद्युन्माला बर्हश्रेणी शक्रश्चापः। यस्मिन्नास्तां तापोच्छित्त्यै गोमध्यस्थः कृष्णाम्भोदः॥
समानिका	ग्लौ रजौ समानिका तु ऽ,।,ऽ।ऽ,।ऽ।	यस्य कृष्णपादपद्ममस्ति हृत्तडागसद्म। धीः समानिका परेण नोचिताऽत्र मत्सरेण॥
प्रमाणिका नगस्वरूपिणी इति कुत्रापि।	प्रमाणिका जरौ लगौ ।ऽ।,ऽ।ऽ,।,ऽ	पुनातु भक्तिरच्युता सदाच्युताङ्घ्रिपद्मयोः। श्रुतिस्मृतिप्रमाणिका भवाम्बुराशितारिका॥
गजगतिः	नभलगा गजगतिः ।।।,ऽ।।,।,ऽ	रविसुतापरिसरे विहरतो दृशि हरेः। व्रजवधूगजगतिर्मुदमलं व्यतनुत॥
हंसरुतम्	म्नौ गौ हंसरुतमेतत् ऽऽऽ,।।।,ऽ,ऽ	
नाराचिका	नाराचिका तरौ लगौ ऽऽ।,ऽ।ऽ,।,ऽ	
नवाक्षरा वृत्तिः। बृहती। भुजगशिशुभृता भृतेत्यत्र सृतेति युतेति च केचित्।	भुजगशिशुभृता नौ मः ।।।,।।।,ऽऽऽ	ह्रदतटनिकटक्षौणी भुजगशिशुभृता यासीत्। मुररिपुदलिते नागे व्रजजनसुखदा साभूत्॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
मणिमध्यम्	स्यान्मणिमध्यं चेत् भमसाः ऽ।।,ऽऽऽ,।।ऽ	कालियभोगाभोगगतस्तन्मणिमध्यस्फीतरुचा । चित्रपदाभो नन्दसुतश्चारु ननर्त्त स्मेरमुखः ॥
भुजङ्गसङ्गता	सजरैर्भुजङ्गसङ्गता ।।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ	तरला तरङ्गरिङ्गितैर्यमुना भुजङ्गसङ्गता । कथमेतु वत्सचारकश्चपलः सदैव तां हरिः ॥
हलमुखी	रान्नसाविह हलमुखी ऽ।ऽ,।।।,।।ऽ	
भद्रिका	भद्रिका भवति रो नरौ ऽ।ऽ,।।।,ऽ।ऽ	
दशाक्षरा वृत्तिः । पङ्क्तिः ।		
रुक्मवती रूपवती क्वचित् । चम्पकमाला इति क्वापि ।	रुक्मवती सा यत्र भमस्गाः ऽ।।,ऽऽऽ,।।ऽ,ऽ	कायमनोवाक्यैः परिशुद्धैर्यस्य सदा कंशद्विषि भक्तिः । राज्यपदे हर्म्म्यालिरुदारा रुक्मवती विप्रः खलु तस्य ॥
मत्ता	ज्ञेया मत्ता मभसगसृष्टा ऽऽऽ,ऽ।।,।।ऽ,ऽ	पीत्वा मत्ता मधु मधुपाली कालिन्दीये तटवनकुञ्जे । उद्दीव्यन्तीर्व्रजजनरामाः कामासक्ता मधुजिति चक्रे ॥
त्वरितगतिः	त्वरितगतिश्च नजनगैः ।।।,।ऽ।,।।।,ऽ	त्वरितगतिर्व्रजयुवतिस्तरणिसुताविपिनगता । मुररिपुणा रतिगुरुणा परिरमिता प्रमदमिता ॥
मनोरमा	नरजगैर्भवेन्मनोरमा ।।।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ	तरणिजातटे विहारिणी व्रजविलासिनी विलासतः । मुररिपोस्तनुः पुनातु वः सुकृतशालिनां मनोरमा ॥
शुद्धविराट्	म्सौ ज्गौ शुद्धविराड़िदं मतम् ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
पणवम्	म्नौ य्गौ चेति पणवनामेदम् ऽऽऽ,।।।,।ऽऽ,ऽ	
मयूरसारिणी	र्जौ र्गौ मयूरसारिणी स्यात् ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	
उपस्थिता	तो जौ गुरुणेयमुपस्थिता ऽऽ।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ	
दीपकमाला	दीपकमाला भ्मौ मता जगौ ऽ।।,ऽऽऽ,।ऽ।,ऽ	
हंसी	ज्ञेया हंसी मभनगयुता ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,ऽ	
एकादशाक्षरा वृत्तिः । त्रिष्टुप् ।		
इन्द्रवज्रा	स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः ऽऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ	गोष्ठे गिरिं सव्यकरेण धृत्वा रुष्टेन्द्रवज्राहतिमुक्तवृष्टौ । यो गोकुलं गोपकुलस्य सुस्थं चक्रे स नो रक्षतु चक्रपाणिः ॥
उपेन्द्रवज्रा उपेन्द्रवज्राया इन्द्रवज्रायाश्च चरणघटिता उपजातयः । ताश्च चतुर्व्वर्णप्रस्तारभेदादाद्यन्त्यौ त्यक्त्वा चतुर्द्दशप्रकारा भवन्ति ।	उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ।ऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः । इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जातिष्विदमेव नाम ॥	उपेन्द्रवज्रादिमणिच्छटाभिर्विभूषणानां छुरितं वपुस्ते । स्मरामि गोपीभिरुपास्यमानं सुरद्रुमूले मणिमण्डपस्थम् ॥
सुमुखी	नजजलगैर्गदिता सुमुखी ।।।,।ऽ।,।ऽ।,।,ऽ	तरणिसुतातटकुञ्जगृहे वदनविधुस्मितदीधितिभिः । तिमिरमुदस्य मुखं सुमुखी हरिमवलोक्य चुचुम्ब चिरम् ॥
शालिनी अस्याश्चतुर्थे ततः सप्तमे च यतिः ।	मात्तौ गौ चेत् शालिनी वेदलोकैः ऽऽऽ,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	अंहो हन्ति ज्ञानवृद्धिं विधत्ते धर्म्मं धत्ते काममर्थञ्च सूते । मुक्तिं दत्ते सर्व्वदोपास्यमाना पुंसां श्रद्धाशालिनी विष्णुभक्तिः ॥
वातोर्म्मी	वातोर्म्मीयं गदिता म्भौ तगौ गः ऽऽऽ,ऽ।।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	ध्याता मूर्त्तिः क्षणमप्यच्युतस्य श्रेणी नाम्नां गदिता हेलयापि । संसारेऽस्मिन् दुरितं हन्ति पुंसां वातोर्म्मीपोतमिवाम्भोधिमध्ये ॥
भ्रमरविलसिता भ्रमरविलसितमिति केचित् ।	मो गो नौ गो भ्रमरविलसिता ऽऽऽ,ऽ,।।।,।।।,ऽ	मुग्धे ! मानं परिहर न चिरात्तारुण्यन्ते सफलयतु हरिः । फुल्लावल्ली भ्रमरविलसिताभावे शोभां कलयति किमु ताम् ॥
अनुकूला	स्यादनुकूला भतनगगाश्चेत् ऽ।।,ऽऽ।,।।।,ऽ,ऽ	वल्लववेशा मुररिपुमूर्त्तिर्गोपमृगाक्षीकृतरतिपूर्त्तिः । वाञ्छितसिद्ध्यै प्रणतिपरस्य स्यादनुकूला जगति न कस्य ॥
रथोद्धता	रात् परैर्नरलगै रथोद्धता ऽ।ऽ,।।।,ऽ।ऽ,।,ऽ	राधिका दधिविलोड़नस्थिता कृष्णवेणुनिनदैरथोद्धता । यामुनं तटनिकुञ्जमञ्जसा सा जगाम सलिलाहृतिच्छलात् ॥
स्वागता	स्वागता रनभगैर्गुरुणा च ऽ।ऽ,।।।,ऽ।।,ऽ,ऽ	यस्य चेतसि सदा मुरवैरी वल्लवीजनविलासविलोलः । तस्य नूनममरालयभाजः स्वागतादरकरः सुरराजः ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
दोधकम्	दोधकमिच्छति भत्रितयाद्गौ ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ,ऽ	देव ! सदोधकदम्बतलस्थ ! श्रीधर ! तारकनामपदं मे । कण्ठतलेऽसुविनिर्गमकाले स्वल्पमपि क्षणमेष्यति योगम् ॥
मोटनकम्	स्यान्मोटनकं तजजाश्च लगौ ऽऽ।,।ऽ।,।ऽ।,।,ऽ	रङ्गे खलु मल्लकलाकुशलश्चाणूरमहाभटमोटनकम् । यः केलिलवेन चकार स मे संसाररिपुं प्रतिमोटयतु ॥
श्येनी श्येनिका इति क्वचित् ।	श्येन्युदीरिता रजौ रलौ गुरुः ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।,ऽ	यस्य कीर्त्तिरिन्दुकुन्दचन्दनश्येन्यशेषलोकपावनी सदा । जाह्नवीव विश्ववन्द्यविभ्रमा तं भजामि भावगम्यमच्युतम् ॥
श्रीः	बाणरसैः स्यात् भतनगगैः श्रीः ऽ।।,ऽऽ।,।।।,ऽ,ऽ	
वृत्ता	ननसगगुरुरचिता वृत्ता ।।।,।।।,।।ऽ,ऽ,ऽ	
भद्रिका	ननरलगुरुभिश्च भद्रिका ।।।,।।।,ऽ।ऽ,।,ऽ	
मौक्तिकमाला	मौक्तिकमाला यदि भतनात् गौ ऽ।।,ऽऽ।,।।।,ऽ,ऽ	
उपस्थितम्	उपस्थितमिदं ज्सौ ताद् गकारौ ।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,ऽ,ऽ	
उपचित्रम्	उपचित्रमिदं सससाल्लगौ ।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	
कुपुरुषजनिता	कुपुरुषजनिता ननौ र्गौ गः ।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ,ऽ	
अनवसिता	अनवसिता न्यौ भ्गौ गुरुरन्ते ।।।,।ऽऽ,ऽ।।,ऽ,ऽ	
विध्वङ्कमाला	विध्वङ्कमाला भवेत्तौ तगौ गः ऽऽ।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	
सान्द्रपदम्	सान्द्रपदं स्याद्भतनगलैश्च ऽ।।,ऽऽ।,।।।,ऽ,।	
शिखण्डितम्	शिखण्डितमिदं ज्सौ त्गौ गुरुश्चेत् ।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,ऽ,ऽ	
द्वादशाक्षरा वृत्तिः । जगती ।		
चन्द्रवर्त्म	चन्द्रवर्त्म निगदन्ति रनभसैः ऽ।ऽ,।।।,ऽ।।,।।ऽ	चन्द्रवर्त्म पिहितं घनतिमिरे राजवर्त्म रहितं जनगमनैः । इष्टवर्त्म तदलङ्कुरु सरसे ! कुञ्जवर्त्मनि हरिस्तव कुतुकी ॥
वंशस्थविलम् वंशस्तनितमिति क्वापि ।	वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ ।ऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ	विलासवंशस्थविलं मुखानिलैः प्रपूर्य्य यः पञ्चमरागमुद्गिरन् । व्रजाङ्गनानामपि गानशालिनां जहार मानं स हरिः पुनातु नः ॥
इन्द्रवंशा वंशस्थविलेन्द्रवंशाचरणोभयघटिता-श्चतुर्व्वर्णप्रस्तारीयाद्यन्तयतिरिक्त-चतुर्द्दशप्रकारा उपजातयो भवन्ति।	स्यादिन्द्रवंशा ततजैरसंयुता ऽऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ	दैत्येन्द्रवंशाग्निरुदीर्णदीधितिः पीताम्बरोऽसौ जगतीतमोहरः । यस्मिन् ममज्जुः शलभा इव स्वयं ते कंसचाणूरमुखा मखद्विषः ॥
जलोद्धतगतिः	जसौ जसयुतौ जलोद्धतगतिः ।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ	यदीयहलतो विलोक्य विपदं कलिन्दतनया जलोद्धतगतिः । विलासविपिनं विवेश सहसा करोतु कुशलं हली स जगताम् ॥
भुजङ्गप्रयातम्	भुजङ्गप्रयातं चतुर्भिर्यकारैः ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	सदारात्मजज्ञातिभृत्यो विहाय स्वमेतं ह्रदं जीवनं लिप्समानः । मया क्लेशितः कालियेत्थं कुरु त्वं भुजङ्ग ! प्रयातं द्रुतं सागराय ॥
तोटकम्	वद तोटकमब्धिसकारयुतम् ।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ	यमुनातटमच्युतकेलिकला- लसदङ्घ्रिसरोरुहसङ्गरुचिम् । मुदितोऽट कलेरपनेतुमघं यदि चेच्छसि जन्म निजं सफलम् ॥
स्रग्विणी	कीर्त्तितैषा चतूरेफिका स्रग्विणी ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	इन्द्रनीलोपलेनेव या निर्म्मिता शातकुम्भद्रवालङ्कृता शोभते । नव्यमेघच्छविः पीतवासा हरे- र्मूर्त्तिरास्तां ममैवोरसि स्रग्विणी ॥
वैश्वदेवी	बाणाश्वैश्छिन्ना वैश्वदेवी ममौ यौ ऽऽऽ,ऽऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	अर्चामन्येषां त्वं विहायामराणा- मद्वैतेनैकं कृष्णमभ्यर्च्च भक्त्या । तत्राशेषात्मन्यर्च्चिते भाविनो ते भ्रातः ! सम्पन्नाराधना वैश्वदेवी ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणगणाः।	छन्दसामुदाहरणानि।
प्रमिताक्षरा	प्रमिताक्षरा सजससैः कथिता ॥ऽ,।ऽ।,॥ऽ,॥ऽ	अमृतस्य शीकरमिवोद्गिरती रदमौक्तिकांशुलहरीच्छुरिता। प्रमिताक्षरा सुररिपोर्भणिति- र्व्रजसुभ्रुवामभिजहार मनः॥
द्रुतविलम्बितम्	द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ ।।।,ऽ॥,ऽ॥,ऽ।ऽ	तरणिजापुलिने नववल्लवी- परिषदा सह केलिकुतूहलात्। द्रुतविलम्बितचारुविहारिणं हरिमहं हृदयेन सदा वहे॥
मन्दाकिनी	ननररघटिता तु मन्दाकिनी ।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	बलिदमनविधौ बभौ सङ्गता पदजलरुहि यस्य मन्दाकिनी। सुरनिहितसिताम्बुजस्रङ्निभा हरतु जगदघं स पीताम्बरः॥
कुसुमविचित्रा	नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा ।।।,।ऽऽ,।।।,।ऽऽ	विपिनविहारे कुसुमविचित्रा कुतुकितगोपीमहितचरित्रा। सुररिपुमूर्त्तिर्मुखरितवंशा चिरमवताद्वस्तरलवतंसा॥
तामरसम्	इह वद तामरसं नजजा यः ।।।,।ऽ।,।ऽ।,।ऽऽ	स्फुटसुषमामकरन्दमनोज्ञं व्रजललनानयनालिनिपीतम्। तव मुखतामरसं मुरशत्रो! हृदयतड़ागविकाशि ममास्तु॥
मालती यमुनेति क्वापि।	भवति नजावथ मालती जरौ ।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ	इह कलयाच्युतकेलिकानने मधुरससौरभसारलोलुपः। कुसुमकृतस्मितचारुविभ्रमा मलिरपि चुम्बति मालतीं मुहुः॥
मणिमाला अस्याः षड्वर्णैर्यतिः।	त्यौ त्यौ मणिमाला छिन्ना गुहवक्त्रैः ऽऽ।,।ऽऽ,ऽऽ।,।ऽऽ	प्रह्वामरमौलौ रत्नोपलकॢप्ते जातप्रतिबिम्बा शोणा मणिमाला। गोविन्दपदाब्जे राजी नखराणा- मास्तां मम चित्ते ध्वान्तं शमयन्ती॥
जलधरमाला अस्याश्चतुर्भिरष्टाभिश्च यतिः।	मो भः स्मौ चेज्जलधरमालाब्ध्यन्त्यैः ऽऽऽ,ऽ॥,॥ऽ,ऽऽऽ	या भक्तानां कलिदुरितोत्तप्तानां तापोच्छेदे जलधरमाला नव्या। भव्याकारा दिनकरपुत्रीकूले केलीलोला हरितनुरव्यात् सा वः॥
पुटः	वसुयुगविरतिर्नौ म्यौ पुटोऽयम् ।।।,।।।,ऽऽऽ,।ऽऽ	
प्रमुदितवदना प्रभेति मल्लिनाथः। गौरीति कौमुदीकारः।	प्रमुदितवदना भवेन्नौ च रौ ।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
प्रियंवदा	भुवि भवेन्नभजरैः प्रियंवदा ।।।,ऽ॥,।ऽ।,ऽ।ऽ	
ललिता	धीरैरभाणि ललिता तभौ जरौ ऽऽ।,ऽ॥,।ऽ।,ऽ।ऽ	
उज्ज्वला	ननभरसहिता गदितोज्ज्वला ।।।,।।।,ऽ॥,ऽ।ऽ	
नवमालिका	इह नवमालिका नजभयैः स्यात् ।।।,।ऽ।,ऽ॥,।ऽऽ	
ललना	पञ्चमुनि भ्मौ सात् सयुता ललना ऽ॥,ऽऽऽ,॥ऽ,॥ऽ	
ललितम्	ललितमभिहितं नौ म्रौ नामतः ।।।,।।।,ऽऽऽ,ऽ।ऽ	
द्रुतपदम्	द्रुतपदं भवति नभनयाश्चेत् ।।।,ऽ॥,।।।,।ऽऽ	
विद्याधारः	सर्व्वे मा यस्मिन् सोऽयं विद्याधारः स्यात् ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽऽ	
पञ्चचामरम्	लघुर्गुरुर्वदन्ति पञ्चचामरम् ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ	
सारङ्गम्	सारङ्गसंज्ञं समस्तैस्तकारैस्तु ऽऽ।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽऽ।	
मौक्तिकदाम	समस्तजमीरय मौक्तिकदाम ।ऽ।,।ऽ।,।ऽ।,।ऽ।,	

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणगणाः।	छन्दसामुदाहरणानि।
मोटकम्	मोटकनाम समस्तभमीरय ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।	
तरलनयनम्	वरिलघु तरलनयनमिह ।।।।।।।।।।।।	
त्रयोदशाक्षरा वृत्तिः। अतिजगती।		
प्रहर्षिणी त्रिभिर्दशभिश्च यतिः।	त्र्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम् ऽऽऽ,।।।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	गोपीनामधरसुधारसस्य पानै- रुत्तुङ्गस्तनकलसोपगूहनैश्च। आश्चर्य्यैरपि रतिविभ्रमैर्मुरारेः संसारे मतिरभवत् प्रहर्षिणीह॥
रुचिरा चतुर्भिर्नवभिश्च यतिः।	जभौ सजौ गिति रुचिरा चतुर्ग्रहैः ।ऽ।,ऽ।।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	पुनातु वो हरिरतिरासविभ्रमी परिभ्रमन् व्रजरुचिराङ्गनान्तरे। समीरणोल्लसितलतान्तरालगो यथा मरुत्तरलतमालभूरुहः॥
मत्तमयूरः चतुर्भिर्नवभिश्च यतिः।	वेदरन्ध्रैर्म्तौ यसगा मत्तमयूरः ऽऽऽ,ऽऽ।,।ऽऽ,।।ऽ,ऽ	लीलानृत्यन्मत्तमयूरध्वनिकान्तं नृत्यन्नीपामोदिपयोदानिलरम्यम्। कामक्रीड़ाकृष्टमना गोपवधूभिः कंसध्वंसी निर्ज्जनवृन्दावनमाप॥
चण्डी	नयुगलसयुगलगैरिति चण्डी ।।।,।।।,।।ऽ,।।ऽ,ऽ	जयति दितिजरिपुताण्डवलीला- कुपितकवलकरकालियमौलौ। चरणकमलयुगचापलचण्डी पदनखरुचिजितभोगमणिश्रीः॥
मञ्जुभाषिणी सुनन्दिनीति शम्भौ	सजसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणी ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	अमृतोर्म्मिशीतलकरेण लालयं- स्तनुकान्तिचोरितविलोचनो हरे!। नियतं कलानिधिरसीति वल्लवी मुदमच्युते व्यधित मञ्जुभाषिणी॥
चन्द्रिका उत्पलिनीति क्वापि। विद्युदिति क्षमेति च क्वापि। सप्तभिः षड्भिश्च यतिः।	ननततगुरुभिश्चन्द्रिकाश्वर्तुभिः ।।।,।।।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ	शरदमृतरुचश्चन्द्रिकाक्षालिते दिनकरतनयातीरदेशे हरिः। विहरति रभसाद्वल्लवीभिः समं त्रिदिवयुवतिभिः कोऽपि देवो यथा॥
कलहंसः सिंहनादः क्वापि।	सजसाः सगौ च कथितः कलहंसः ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।।ऽ,ऽ	यमुनाविहारकुतुके कलहंसो व्रजकामिनीकमलिनीकृतकेलिः। जनचित्तहारिकलकण्ठनिनादः प्रमदं तनोतु तव नन्दतनूजः॥
प्रबोधिता	सजसा जगौ च भवति प्रबोधिता ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	शयिता मृषा चटुलमाननिद्रया रतिकेलिकुञ्जनिलये विलासिनी। मुरवैरिणा वदनचुम्बनादिना स्मितमाततान सपदि प्रबोधिता॥
मृगेन्द्रमुखम्	भवति मृगेन्द्रमुखं नजौ जरौ गः ।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	गुरुभुजवीर्य्यभरं हरिं मदान्धा युधि समुपेत्य न दानवा जिजीवुः। क्षुधितमृगेन्द्रमुखं मृगा उपेत्य क्व नु खलु बिभ्रति जीवनस्य योगम्॥
चञ्चरीकावली	यमौ रौ विख्याता चञ्चरीकावली गः ।ऽऽ,ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	
चन्द्ररेखा	नसरयुगगैश्चन्द्ररेखर्त्तुलोकैः ।।।,।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	
कन्दुकम्	इदं कन्दुकं यत्र येभ्यश्चतुर्भ्यो गः ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,ऽ	
मृगेन्द्रमुखम्	भवति मृगेन्द्रमुखं नजौ जरौ गः ।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	
उपस्थितम्	उपस्थितमिदं ज्सौ त्सौ यदि गुरुः स्यात् ।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,।।ऽ,ऽ	
मञ्जुहासिनी	जतौ सजौ गो भवति मञ्जुहासिनी ।ऽ।,ऽऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
नन्दिनी	इह नन्दिनी सजससैर्गुरुयुक्तैः ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।।ऽ,ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
कुटजगतिः	कुटजगतिर्नजौ सप्तर्त्तु मृतौ गुरुः ।।।,।ऽ।,ऽऽऽ,ऽऽ।,ऽ	
प्रभावती ।	यस्यां प्रिये ! प्रथमकमक्षरद्वयं तुर्य्यं तथा गुरु नवमं दशान्तिमम् । सान्त्यं भवेद्‌यतिरपि चेद्‌युगग्रहैः सा लक्ष्यतामम्बतरुते ! प्रभावती ॥	
चतुर्द्दशाक्षरा वृत्तिः। शक्करी।		
असम्बाधा पञ्चभिर्नवभिश्च यतिः ।	मो गो गो नौ मः शरनवभिरसम्बाधा ऽऽऽ,ऽ,ऽ,।।।,।।।,ऽऽऽ	वीर्य्याग्नौ येन ज्वलति रणरसात् क्षिप्ते दैत्येन्द्रे जाता धरणिरियमसम्बाधा । धर्म्मस्थित्यर्थं प्रकटिततनुसम्बन्धः साधूनां बाधां प्रशमयतु स कंसारिः ॥
वसन्ततिलकम् अष्टाभिः षड्‌भिश्च यतिः । सिंहोद्धता क्वापि । सिंहोन्नता इति सनिकाश्यपः । उद्धर्षिणी इति सुनिसैतवः ॥	ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ गः ऽऽ।,ऽ।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ	फुल्लं वसन्ततिलकं तिलकं वनाल्या लीलापरं पिककुलं कलमत्र रौति । वात्येष पुष्पसुरभिर्मलयाद्रिवातो यातो हरिः स मथुरां विधिना हताः स्मः ॥
अपराजिता सप्तभिर्यतिः ।	ननरसलघुगैः स्वरैरपराजिता ।।।,।।।,ऽ।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	यदनवधिभुजप्रतापकृतास्पदा यदुनिचयचमूः परैरपराजिता । व्यजयत समरे समस्तरिपुव्रजं स जयति जगतां गतिर्गरुड़ध्वजः ॥
प्रहरणकलिका सप्तभिर्व्वर्णैर्यतिः ।	ननभनलगिति प्रहरणकलिका ।।।,।।।,ऽ।।,।।।,।,ऽ	व्यथयति कुसुमप्रहरण ! कलिका प्रमदवनभवा तव धनुषि तता । विरहविपदि मे शरणमिह ततो मधुमथनगुणस्मरणमविरतम् ॥
वासन्ती	मात्तो नो मो गौ यदि गदिता वासन्तीयम् ऽऽऽ,ऽऽ।,।।।,ऽऽऽ,ऽ,ऽ	भ्राम्यद्‌भृङ्गीनिर्भरमधुरालापोद्गीतैः श्रीखण्डाद्रेरद्भुतपवनैर्मन्दान्दोला । लीलालोला पल्लवविलसद्धस्तोल्लासैः कंसारातौ नृत्यति सदृशी वासन्तीयम् ॥
लीला अस्याः सप्तभिर्यतिः ।	द्विःसप्तच्छिदि लीला म्सौ म्भौ गौ चरणे चेत् ऽऽऽ,।।ऽ,ऽऽऽ,ऽ।।,ऽ,ऽ	मुग्धे यौवनलक्ष्मीर्विद्युद्विभ्रमलोला त्रैलोक्याद्भुतरूपो गोविन्दोऽतिदुरापः । तद्‌वृन्दावनकुञ्जे गुञ्जद्‌भृङ्गसनाथे श्रीनाथेन समेता स्वच्छन्दं कुरु केलिम् ॥
नान्दीमुखी अस्याः सप्तभिर्यतिः ।	स्वरभिदि यदि नौ तौ च नान्दीमुखी गौ ।।।,।।।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ,ऽ,	सरसखगकुलालापनान्दीमुखीयं लहरिभुजलता चारुफेनस्मितश्रीः । सुरहरकलयासत्तिमासाद्य किन्ते प्रमुदितहृदया भानुजा नृत्यतीह ॥
इन्दुवदना	इन्दुवदना भजसनैः सगुरुयुग्मैः ऽ।।,।ऽ।,।।ऽ,।।।,ऽ,ऽ	
नदी सप्तभिर्यतिः ।	ननतजगुरुगैः सप्तयतिर्नदी स्यात् ।।।,।।।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ	
लक्ष्मीः	लक्ष्मीरन्तविरामा म्सौ तभौ गुरुयुग्मम् ऽऽऽ,।।ऽ,ऽऽ।,ऽ।।,ऽ,ऽ	
सुपवित्रम्	त्रिननगगिति वसुयति सुपवित्रम् ।।।,।।।,।।।,।।।,ऽ,ऽ	
मध्यक्षामा	मध्यक्षामा युगदशविरमा म्भौ न्यौ गौ ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,।ऽऽ,ऽ,ऽ	
कुटिलम्	युगदिग्‌भिः कुटिलमिति सभौ न्यौ गौ चेत् ।।ऽ,ऽ।।,।।।,।ऽऽ,ऽ,ऽ	
प्रमदा	नजभजला गुरुश्च भवति प्रमदा ।।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,।,ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
मञ्जरी पञ्चमे नवमे च यतिः ।	सजसा यलौ गिति शरग्रहैर्मञ्जरी ııऽ,ıऽı,ııऽ,ıऽऽ,ı,ऽ	
कुमारी अष्टमे नवमे च यतिः ।	नजभजगैर्गुरुश्च वसुषट् कुमारी ııı,ıऽı,ऽıı,ıऽı,ऽ,ऽ	
सुकेसरम्	नरनरैर्लगौ च रचितं सुकेसरम् ııı,ऽıऽ,ııı,ऽıऽ,ı,ऽ	
चन्द्रौरसः	म्भौ न्यौ ल्गौ चेदिह भवति च चन्द्रौरसः ऽऽऽ,ऽıı,ııı,ıऽऽ,ı,ऽ	
चक्रपदम्	चक्रपदमिह भनननलगुरुभिः ऽıı,ııı,ııı,ııı,ı,ऽ	
वासन्ती	वासन्तीयं स्यादिह खलु मतौ न्यौ गौ चेत् ऽऽऽ,ऽऽı,ııı,ıऽऽ,ऽ,ऽ	
पञ्चदशाक्षरा वृत्तिः । अतिशर्करी ।		
शशिकला	गुरुनिधनमनुलघुरिह शशिकला ıııııııııııııı,ऽ	मलयजतिलकसमुदितशशिकला व्रजयुवतिलसदलिकगगनगता । सरसिजनयनहृदयसलिलनिधिं व्यतनुत विततरभसपरितरलम् ॥
स्रक् अस्याः षड्भिर्नवभिश्च यतिः ।	स्रगियमपि च रसनव-रचितयतिः ııııı,ııı,ııııı,ऽ	अयि सहचरि ! रुचिरतरगुणमयी म्रदिमवसतिरनपगतपरिमला । स्रगिव निवस विलसदनुपमरसा सुमुखि ! मुदितदनुजदलनहृदये ॥
मणिगुणनिकरः अष्टभिः सप्तभिश्च यतिः ।	वसुमुनियतिरिति मणिगुणनिकरः ıııııı,ı,ııııı,ऽ	नरकरिपुरवतु निखिलसुरगति- रमितमहिमभरसहजनिवसतिः । अनवधिमणिगुणनिकरपरिचितः सरिदधिपतिरिव धृततनुविभवः ॥
मालिनी अष्टभिः सप्तभिश्च यतिः ।	ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ııı,ııı,ऽऽऽ,ıऽऽ,ıऽऽ	मृगमदकृतचर्च्चा पीतकौषेयवासा रुचिरशिखिशिखण्डाबद्धधम्मिल्लपाशा । अनृजुनिहितमंसे वंशमुत्क्वाणयन्ती धृतमधुरिपुलीला मालिनी पातु राधा ॥
लीलाखेलः	एकन्यूनौ विद्युन्मालापादौ चेल्लीलाखेलः ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ,ऽ,ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ	पायाद्वो गोविन्दः कालिन्दीकूलक्षौणीचक्रे रासोल्लासक्रीड़द्गोपीभिः सार्द्धं लीलाखेलः । मन्दाकिन्यास्तीरोपान्ते स्वैरक्रीड़ाभिर्लोलो यद्वद्देवानामीशः स्वर्वेश्याभिः खेलन्तीभिः ॥
विपिनतिलकम्	विपिनतिलकं नसनरेफयुग्मैर्भवेत् ııı,ııऽ,ııı,ऽıऽ,ऽıऽ	विपिनतिलकं विकसितं वसन्तागमे मधुकृतमदैर्मधुकरै रणद्भिर्वृतम् । मलयमरुता रचितलास्यमालोकयन् व्रजयुवतिभिर्विहरति स्म मुग्धो हरिः ॥
तूणकम्	तूणकं समानिकापदद्वयं विनान्तिमम् ऽ,ı,ऽıऽ,ıऽı,ऽ,ı,ऽıऽ,ıऽ	सा सुवर्णकेतकं विकाशि भृङ्गपूरितं पञ्चबाणबाणजालपूर्णहेमतूणकम् । राधिका वितर्क्य माधवाद्य मासि माधवे मोहमेति निर्भरं त्वया विना कलानिधे ! ॥
चन्द्रलेखा सप्तमे अष्टमे च यतिः ।	म्नौ मो यौ चेद्भवेतां सप्ताष्टकैश्चन्द्रलेखा ऽऽऽ,ऽıऽ,ऽऽऽ,ıऽऽ,ıऽऽ,	विच्छेदे ते मुरारे ! पाण्डुप्रकाशा कृशाङ्गी म्लानच्छायं दुकूलं न भ्राजते बिभ्रती सा । राधाम्भोदस्य गर्भे लीना यथा चन्द्रलेखा किञ्चार्त्ता त्वां स्मरन्ती धत्ते ध्रुवं जीवयोगम् ॥
चित्रा	चित्रा नामच्छन्दश्चित्रञ्चेत् त्रयो मा यकारौ ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽऽ,ıऽऽ,ıऽऽ	गोपाली लीलालोला यद्वत् कलिन्दात्मजान्ते खेलन्मुक्ताहारा वन्यस्रक्स्रस्तसम्मूर्द्धचित्रा । कंसारातेर्मूर्त्तिस्तद्वन्मे हृदि क्रीड़तीयं कोऽन्यः स्वर्गो मोक्षो वास्माद्विद्यते तन्न जाने ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
प्रभद्रकम्	भवति नजौ भजौ रसहितौ प्रभद्रकम् ।।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ।ऽ	
एला पञ्चभिर्दशभिश्च यतिः ।	सजना नयौ शरदशयतिरियमेला ।।ऽ,।ऽ।,।।।,।।।,।ऽऽ	
कामक्रीड़ा	माः पञ्च स्युर्यस्यां सा कामक्रीड़ासंज्ञा ज्ञेया ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽऽ	
सुखेलकम्	नजभजरैर्विराजितमिदं सुखेलकम् ।।।, ।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ।ऽ	
चन्द्रकान्ता सप्तभिरष्टाभिश्च यतिः ।	चन्द्रकान्ताभिधा रौ मसौ यो विरमः स्वराष्टौ ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽऽ	
उपमालिनी अष्टाभिः सप्तभिश्च यतिः ।	ननतभरकृताष्टस्वरैरुपमालिनी ।।।,।।।,ऽऽ।,ऽ।।,ऽ।ऽ	
ऋषभः	ऋषभाख्यमेतदुदितं सजसा सयौ चेत् ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।।ऽ,।ऽऽ	
मानसहंसः	कथयन्ति मानसहंसनाम सजौ ज्भराः ।।ऽ,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।।,ऽ।ऽ	
नलिनी	सगणैः शिववक्रमितैर्गदिता नलिनी ।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,	
निशिपालकम्	शंस निशिपालकमिदं भजसनाश्च रः ऽ।।,।ऽ।,।।ऽ,।।।,ऽ।ऽ	
षोड़शाक्षरा वृत्तिः । अष्टिः ।		
चित्रम्	चित्रसंज्ञमीरितं समानिका पदद्वयन्तु ऽ,।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ,।,ऽ।ऽ,।ऽ।	विद्रुमारुणाधरोष्ठशोभिवेणुवाद्यहृष्ट- वल्लवीजनाङ्गसङ्गजातमुग्धकण्टकाङ्ग ! । त्वां सदैव वासुदेव ! पुण्यलभ्यपादसेव ! वन्यपुष्पचित्रकेश ! संस्मरामि गोपवेश ! ॥
ऋषभगजविलसितम् गजतुरगविलसितमिति शम्भौ । सप्तभिर्नवभिश्च यतिः ।	भनिनगैः स्वराङ्कर्षभगजविलसितम् ऽ।।,ऽ।ऽ,।।।,।।।,।।।,ऽ	यो हरिरुच्चखान खरतरनखरशरै- र्दुर्ज्जयदैत्यसिंहसुविकटहृदयतटम् । किन्त्विह चित्रमेष यदखिलमपहृतवान् कंसनिदेशदृप्यदृषभगजविलसितम् ॥
चकिता अस्या अष्टमे यतिः ।	भात् समतनगैरष्टच्छेदे स्यादिह चकिता ऽ।।,।।ऽ,ऽऽऽ,ऽऽ।,।।।,ऽ	दुर्ज्जयदनुजश्रेणीदुश्चेष्टाशतचकिता यद्भुजपरिघत्राता याता साध्वसविगमम् । दीव्यति दिवि यन्माला स्वेच्छं नन्दनविपिने गच्छत शरणं कृष्णं तं भीता भवरिपुतः ॥
पञ्चचामरम्	प्रमाणिका पदद्वयं वदन्ति पञ्चचामरम् ।ऽ।,ऽ।ऽ,।,ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।,ऽ	सुरद्रुमूलमण्डपे विचित्ररत्ननिर्म्मिते लसद्वितानभूषिते सलीलविभ्रमालसम् । सुराङ्गनाभवल्लवीकरप्रपञ्चचामर- स्फुरत्समीरवीजितं सदाच्युतं भजामि तम् ॥
मदनललिता चतुर्थे षष्ठे च यतिः ।	म्भौ नो म्नौ गो मदनललिता वेदैः षड्तुभिः ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,ऽऽऽ,।।।,ऽ	विभ्रष्टस्रग्गलितचिकुरा धौताधरपुटा म्लायत्पत्रावलिकुचतटोच्छ्वासोर्म्मितरला । राधात्यर्थं मदनललितान्दोलालसवपुः कंसारातेरतिरसमहो चक्रेऽतिचटुलम् ॥
वाणिनी	नजभजरैर्यदा भवति वाणिनी गयुक्तैः ।।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	स्फुरतु ममाननेऽद्य ननु वाणि ! नीतिरम्यं तव चरणप्रसादपरिपाकतः कवित्वम् । भवजलराशिपारकरणक्षमं मुकुन्दं सततमहं स्तवैः स्वरचितैः स्तवानि नित्यम् ॥
प्रवरललितम्	यमौ नः स्मौ गश्च प्रवरललितं नाम वृत्तम् ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।।,।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	भुजोत्क्षेपः शून्ये चलवलयझङ्कारयुक्तो सुधा पादन्यासः प्रकटिततुलाकोटिनादः । स्मितं वक्त्रेऽकस्माद्दृशि पटुकटाक्षोर्म्मिलीला हरौ जीयादीदृक् प्रवरललितं वल्लवीनाम् ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
अचलधृतिः	द्विगुणितवसुलघुभिरचलधृतिरिह IIIIIII,IIIIIII	तरणिदुहितृतटरुचिरतरवसति- रमरमुनिसुखजनविहितधृतिरिह । मधुरिपुरभिनवजलधररुचितनु- रचलधृतिरुदयति सुकृतिहृदि खलु ॥
गरुड़रुतम्	गरुड़रुतं नजौ भजतगा यदा सुखदा III,IऽI,ऽII,IऽI,ऽऽI,ऽ	भ्रमरमयूरमानसमुदे पयोदध्वनि- र्गरुड़रुतं सुरारिभुजगेन्द्रसन्त्रासने । धरणिभरावतारविधिडिण्डिमाड़म्बरः स जयति कंसरङ्गभुवि सिंहनादो हरेः ॥
धीरललिता	संकथिता भरौ नरनगाश्च धीरललिता ऽII,ऽIऽ,III,ऽIऽ,III,ऽ	
अश्वगतिः	पञ्चभकारयुताऽश्वगतिर्यदि चान्त्यगुरुः ऽII,ऽII,ऽII,ऽII,ऽII,ऽ	
मणिकल्पलता	नजरभभेन गेन च स्यान्मणिकल्पलता III,IऽI,ऽIऽ,ऽII,ऽII,ऽ	
रूपम्	यस्मिन् सर्वे गा राजन्ते ब्रह्माद्यं तद्रूपं नाम ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ	
वरयुवतिः	भो रयना नगौ च यस्यां वरयुवतिरियम् ऽII,ऽIऽ,Iऽऽ,III,III,ऽ	
सप्तदशाक्षरा वृत्तिः । अत्यष्टिः ।		
शिखरिणी षष्ठे एकादशे च यतिः ।	रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी Iऽऽ,ऽऽऽ,III,IIऽ,ऽII,I,ऽ	करादस्य भ्रष्टं ननु शिखरिणी दृश्यति शिशो- र्विलीनाः स्मः सत्यं नियतमवधेयं तदखिलैः । इति त्रस्यद्गोपानुचितनिभृतालापजनितं स्मितं बिभ्रद्देवो जगदवतु गोवर्द्धनधरः ॥
पृथ्वी अष्टमे नवमे च यतिः ।	जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः IऽI,IIऽ,IऽI,IIऽ,Iऽऽ,I,ऽ	दुरन्तदनुजेश्वरप्रकरदुःस्थपृथ्वीभरं जहार निजलीलया यदुकुलेऽवतीर्थ्यास्तु यः । स एष जगतीगतिर्दुरितभारमस्मादृशां हरिष्यति हरिः स्तुतिस्मरणचाटुभिस्तोषितः ॥
वंशपत्रपतितम् वंशदलमिति शम्भौ वंशपत्रपतिता इति केचित् । अस्य दशमे सप्तमे च यतिः ।	दिङ्मुनि वंशपत्रपतितं भरनभनलगैः ऽII,ऽIऽ,III,ऽII,III,I,ऽ	नूतनवंशपत्रपतितं रजनिजलवं पश्य मुकुन्द ! मौक्तिकमिवोत्तममरकतगम् । एष च तं चकोरनिकरः प्रपिबति मुदितो वान्तमवेत्य चन्द्रकिरणैरमृतकणमिव ॥
मन्दाक्रान्ता अस्याश्चतुर्थे षष्ठे सप्तमे च यतिः । इयं दौत्यवर्णनोपयोगिनी शस्ता ।	मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्मो भनौ तौ गयुग्मम् ऽऽऽ,ऽII,III,ऽऽI,ऽऽI,ऽ,ऽ	प्रेमालापैः प्रियवितरणैः प्रीणितालिङ्गनाद्यै- र्मन्दाक्रान्ता तदनु नियतं वश्यतामेति बाला । एवं शिक्षावचनसुधया राधिकायाः सखीनां प्रीतः पायात् स्मितसुवदनो देवकीनन्दनो नः ॥
हरिणी षष्ठे चतुर्थे सप्तमे च यतिः ।	नसमरसला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता III,IIऽ,ऽऽऽ,ऽIऽ,IIऽ,I,ऽ	व्यधित स विधिर्नेत्रं नीत्वा ध्रुवं हरिणीगणाद्- व्रजमृगदृशां सन्दोहस्योल्लसन्नयनश्रियम् । यदयमनिशं दूर्वाश्यामे सुरारिकलेवरे व्यकिरदधिकं वह्नाकाङ्क्षं विलोलविलोचनम् ॥
नर्द्दटकम्	यदि भवतो नजौ भजजला गुरु नर्द्दटकम् III,IऽI,ऽII,IऽI,IऽI,I,ऽ	व्रजवनिता वसन्तलतिका विलसन्मधुपं मधुमथनं प्रणम्रजनवाञ्छितकल्पतरुम् । विभुमभिनौति कोऽपि सुकृती मुदितेन हृदा रुचिरपदावलीघटितनर्द्दटकेन कविः ॥
कोकिलकम् अस्य सप्तमे षष्ठे चतुर्थे च यतिः ।	हयऋतुसागरैर्यतियुतं यदि कोकिलकम् III,IऽI,ऽII,IऽI,IऽI,I,ऽ	लसदरुणेक्षणं मधुरभाषणमोदकरं मधुसमयागमे सरसकेलिभिरुल्लसितम् । अलिललितद्युतिं रविसुतावनकोकिलकं ननु कलयामि तं सखि ! सदा हृदि नन्दसुतम् ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणगणाः।	छन्दसामुदाहरणानि।
हारिणी अस्याश्चतुर्थे षष्ठे सप्तमे च यतिः।	वेदर्त्वश्वैर्मभनमयला गश्चेत्तदा हारिणी ऽऽऽ,ऽ॥,।॥,ऽऽऽ,।ऽऽ,।,ऽ	यस्या नित्ये श्रुतिकुवलये शोणालिनी लोचने रागः स्वीयोऽधरकिसलये लाक्षारसारञ्जनम्। गौरी कान्तिः प्रकृतिरुचिरा रम्याङ्गरागच्छटा सा कंसारेरजनि न कथं राधा मनोहारिणी॥
भाराक्रान्ता चतुर्थे षष्ठे सप्तमे च यतिः।	भाराक्रान्ता मभनरसला गुरुः श्रुतिषड्हयैः ऽऽऽ,ऽ॥,।॥,ऽ।ऽ,॥ऽ,।,ऽ	भाराक्रान्ता मम तनुरियं गिरीन्द्रविधारणात् कम्पं धत्ते श्रमजलकणं तथा परिस्रवति। इत्याहृण्वन् जयति जलदस्वनाकुलवल्लवी- संश्लेषोत्थं स्मरविलसितं विलोक्य गुरुं हरिः॥
हरिः	रसयुगहययुङ् नौ म्रौ स्रो लगौ हि यदा हरिः ॥।,॥।,ऽऽऽ,ऽ।ऽ,॥ऽ,।,ऽ	
कान्ता	भवेत् कान्ता युगरसहयैर्यभौ नरसा लगौ ।ऽऽ,ऽ॥.॥।,ऽ।ऽ,॥ऽ,।,ऽ	
चित्रलेखा दशमे सप्तमे च यतिः।	ससजा भजगा ग दिक्स्वरैर्भवति चित्रलेखा ॥ऽ,॥ऽ,।ऽ।,ऽ॥,।ऽ।,ऽ,ऽ	
अतिशायिनी	ससजैरतिशायिनी मता भजपरैर्गुरुभ्याम् ॥ऽ,॥ऽ,।ऽ।,ऽ॥,।ऽ।,ऽ,ऽ	
पञ्चचामरम्	अवेहि पञ्चचामरं जरौ जरौ जगौ लघुश्च ।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ,।	
अष्टादशाक्षरा वृत्तिः। धृतिः।		
कुसुमितलतावेल्लिता पञ्चमे षष्ठे सप्तमे च यतिः।	स्याद्भूतर्त्वश्वैः कुसुमितलतावेल्लिता म्तौ नयौ यौ ऽऽऽ,ऽऽ।,॥।,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	क्रीड़त्कालिन्दीललितलहरीवारिभिर्दाक्षिणात्यै- र्वातैः खेलद्भिः कुसुमितलता वेल्लिता मन्दमन्दम्। भृङ्गालीगीतैः किसलयकरोल्लासितोल्लास्यलक्ष्मीं तन्वाना चेतो रभसतरलं चक्रपाणेश्चकार॥
नन्दनम् एकादशे सप्तमे च यतिः। इद- मेव वेदरेफैश्छिन्ना महामालिका त्र्यधिकदशभिस्तारका दशवसु- भिर्लसा इति कुत्रापि।	नजभजरैस्तु रेफसहितैः शिवैर्हयैर्नन्दनम् ॥।,।ऽ।,ऽ॥,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	तरणिसुतातरङ्गपवनैः सलीलमान्दोलितं मधुरिपुपादपङ्कजरजःसुपूतपृथ्वीतलम्। सुरहरचित्रचेष्टितकलाकलापसंस्मारकं क्षितितलनन्दनं व्रज सखे! सुखाय वृन्दावनम्॥
नाराचम्	इह ननरचतुष्कसृष्टन्तु नाराचमाचक्षते ॥।,॥।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	दिनकरतनयातटीकानने चारुसञ्चारिणी श्रवणनिकटकृष्टमेणेक्षणा कृष्ण! राधा त्वयि। ननु विकिरति नेत्रनाराचमेषातिहृच्छेदनं तदिह मदनविभ्रमोद्भ्रान्तचित्तावधत्स्व द्रुतम्॥
चित्रलेखा चन्द्रलेखा इति क्वचित्।	मन्दाक्रान्ता नपरलघुयुता कीर्त्तिता चित्रलेखा ऽऽऽ,ऽ॥,॥।,।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	शङ्केऽमुष्मिन् जगति मृगदृशां साररूपं यदासी- दाकृष्येदं व्रजयुवतिसभा वेधसा सा व्यधायि। नैतादृक् चेत् कथमुदधिसुतामन्तरेणाच्युतस्य प्रीतं तस्यां नयनयुगमभूच्चित्रलेखाङ्कितायाम्॥
शार्दूलललितम् द्वादशे चरणान्ते च यतिः।	मः सो जः सतसा दिनेशऋतुभिः शार्दूलललि- तम् ऽऽऽ,॥ऽ,।ऽ।,॥ऽ,ऽऽ।,॥ऽ	कृत्वा कंसमृगे पराक्रमविधिं शार्दूलललितं यश्चक्रे क्षितिभारकारिषु सुरारातिष्वतिदरम्। सन्तोषं परमन्तु देवनिवहे त्रैलोक्यशरणं श्रेयो वः स तनोत्वपारमहिमा लक्ष्मीप्रियतमः॥
हरिणप्लुतम् हरिणप्लुतेति कुत्रापि।	मात् सो जौ भरसंयुतौ करिबाणखैर्हरिणप्लुतम् ऽऽऽ,॥ऽ,।ऽ।,।ऽ।,ऽ॥,ऽ।ऽ	
अश्वगतिः	पञ्चभकारयुताश्वगतिर्यदि चान्त्यसरचिता ऽ॥,ऽ॥,ऽ॥,ऽ॥.ऽ॥,॥ऽ	
सुधा	सुधा तर्कैस्तर्कैर्भवति ऋतुभिर्यो मो नसतसाः ।ऽऽ,ऽऽऽ,॥।,॥ऽ,ऽऽ।,॥ऽ	
चित्रलेखा	वर्णाश्वैर्मननततमकैः कीर्त्तिता चित्रलेखेयम् ऽऽऽ,॥।,॥।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽऽऽ,	

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणगणाः।	छन्दसामुदाहरणानि।
भ्रमरपदकम्	भाद्रनना नसौ भ्रमरपदकमिदमभिहितम् ऽ।।,ऽ।ऽ,।।।,।।।,।।।,।।ऽ	
शार्दूलम्	शार्दूलं वद मासषट्कयति मः सो जसौ रो मश्चेत् ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽऽऽ	
केसरम्	अर्थाश्वाश्वैर्भनयरयुगैर्वृत्तं मतं केसरम् ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,।ऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
चलम्	म्भौ न्जौ भ्रौ चेच्चलमिदमुदितं युगैर्मुनिभिः स्वरैः ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,।ऽ।,ऽ।।,ऽ।ऽ	
लालसा	सैका वसुविरतिस्तनौ रैश्चतुर्भिर्युता लालसा ऽऽ।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
लता	भवति नयुगलं रभौ रौ दशभिर्गजेन्द्रैर्लता ।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
सिंहविस्फूर्जितम्	तद्भूतर्त्वश्वैर्मौ भ्मौ विरतिश्चेत् सिंहविस्फूर्जितं यौ ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ।।,ऽऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	
हरनर्त्तनम् विबुधप्रिया इति च कुत्रापि।	र्सौ जजौ भरसंयुतौ करिबाणखैर्हरनर्त्तनम् ऽ।ऽ,।।ऽ,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।।,ऽ।ऽ	
क्रीड़चक्रम्	इदं क्रीड़चक्रं सदीर्घं समस्तैर्यकारैः समेतम् ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,	
हीरकम्	हीरकमुदितं भसनजनैरिह रगणोऽन्ततः ऽ।।,।।ऽ,।।।,।ऽ।,।।।,ऽ।ऽ	
ऊनविंशत्यक्षरा वृत्तिः। अतिधृतिः।		
मेघविस्फूर्जिता षष्ठे षष्ठे सप्तमे च यतिः।	रसर्त्वश्वैर्य्मौ न्सौ ररगुरुयुतौ मेघविस्फूर्जिता स्यात्। ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।।,।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	कदम्बामोदाढ्या विपिनपवनाः केकिनः कान्तकेका विनिद्राः कन्दल्यो दिशि दिशि मुदा दर्दुरा दृप्तनादाः। निशा नृत्यद्विद्युद्विलसितलसन्मेघविस्फूर्जिता चेत् प्रियः स्वाधीनोऽसौ दनुजदलनो राज्यमस्मात् किमन्यत्॥
छाया षष्ठे द्वादशे अन्ते च यतिः।	भवेत् सैवच्छाया तयुगगयुता स्यात् द्वादशान्ते यदा ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।।,।।ऽ,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ	अभीष्टं जुष्टो यो वितरति लसद्दोश्चारुशाखोज्ज्वलः स्फुरन्नानारत्नस्तवकिततनुश्चित्रांशुकालम्बितः। न यस्याङ्घ्रिच्छायामुपगतवतां संसारतीव्रातप- स्तनोति प्रोत्तापं स जगदवतात् कंसारिकल्पद्रुमः॥
शार्दूलविक्रीड़ितम् द्वादशे ऊनविंशतौ च यतिः।	सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीड़ितम् ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ	गोविन्दं प्रणमोत्तमाङ्ग! रसने! त्वं घोषयाहर्निशं पाणी! पूजयतं मनः! स्मर पदे! तस्यालयं गच्छतम्। एवञ्चेत् कुरुताखिलं मम हितं शीर्षादयस्तद्ध्रुवं न प्रेक्षे भवतां कृते भवमहाशार्दूलविक्रीड़ितम्॥
सुरसा सप्तमे चतुर्दशे अन्ते च यतिः।	म्रौ भ्नौ यो नो गुरुश्चेत् स्वरमुनिकरणैराह सुरसाम् ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।।,।।।,।ऽऽ,।।।,ऽ	कामक्रीड़ासतृष्णो मधुसमयसमारम्भरभसात् कालिन्दीकूलकुञ्जे विहरणकुतुकाकृष्टहृदयः। गोविन्दो वल्लवीनामधररससुधां प्राप्य सुरसां शङ्के पीयूषपानप्रभवकृतसुखं व्यस्मरदसौ॥
फुल्लदाम पञ्चमे द्वादशे अन्ते च यतिः। पुष्पदाम इति केचित्।	मो गौ नौ तौ गौ स्वरहयतुरगैः फुल्लदाम प्रसिद्धम् ऽऽऽ,ऽ,ऽ,।।।,।।।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	शश्वल्लोकानां प्रकटितकदनं ध्वस्तमालोक्य कंसं हृष्यच्चेतोभिस्त्रिदिववसतिभिर्व्योमसंस्थैर्विसृष्टम्। मुग्धामोदेन स्थगितदशदिगाभोगमाहूतभृङ्गं मौलौ दैत्यारेर्न्यपतदनुपमं स्वस्तरोः फुल्लदाम॥
पञ्चचामरः	नयुगलगलघू रजौर्लगा यदा स पञ्चचामरः ।।।,।।।,ऽ,।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।,ऽ	
विम्बम्	वृत्तं विम्बाख्यं शरमुनितुरगैर्म्तौ न्सौ ततौ चेद्गुरुः ऽऽऽ,ऽऽ।,।।।,।।ऽ,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
मकरन्दिका	रसैः षड्भिर्लोकैर्यमनसजजा गुरुर्मकरन्दिका ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।।,।।ऽ,।ऽ।,।ऽ।,ऽ	
मणिमञ्जरी	इनाश्वैः स्यात् यभनयजजगाः कीर्त्तिता मणि-मञ्जरी ।ऽऽ,ऽ।।,।।।.।ऽऽ,।ऽ।,।ऽ।,ऽ	
समुद्रतता	गजाश्वितुरगैर्जसौ जसतभा गश्चेत् समुद्रतता ।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,ऽ।।,ऽ	
विंशत्यक्षरा वृत्तिः । कृतिः ।		
सुवदना सप्तमे चतुर्दशे विंशतौ च यतिः ।	ज्ञेया सप्ताश्वषड्भिर्मरभनययुता भ्लौ गः सुवदना ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।।,।।।,।ऽऽ, ऽ।।,।,ऽ	प्रत्याहृत्येन्द्रियाणि त्वदितरविषयान्नासाग्रनयना त्वां ध्यायन्ती निकुञ्जे परमतररुचं हर्षोत्थपुलका । आनन्दाश्रुप्लुताक्षी वसति सुवदना योगैकरसिका कामार्त्तिं त्यक्तुकामा ननु नरकरिपो! राधा मम सखी ॥
गीतिका	सजजा भरौ सलगा यदा कथिता तदा खलु गीतिका ।।ऽ,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।।,ऽ।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	करतालचञ्चलकङ्कणस्वनमिश्रणेन मनोरमा रमणीयवेणुनिनादरङ्गिमसङ्गमेन सुखावहा । बहुलानुरागनिवासरासससमुद्भवा भवरागिणं विदधौ हरिं खलु वल्लवीजनचारु चामरगीतिका ॥
वृत्तम्	वृत्तमीदृशन्तु नामतो रजौ रजौ रजौ गुरुर्लघुश्च ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ,।	चित्रवृत्तलीलया निसर्गरम्यदेहरूपविभ्रमेण राजमानसद्वयोविलाससम्पदा कलाकुतूहलेन । यः समं व्रजाङ्गनाजनैः सुराङ्गनानिभैः सुखं समेत्य विष्णुरुल्ललास चित्तपद्मकोषषट्पदः स मे सदास्तु ॥
शोभा षष्ठे त्रयोदशे अन्ते च यतिः ।	रसाश्वाश्वैः शोभा नयुगगजठरा मेघविस्फूर्ज्जिता चेत् ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।।,।।।,ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	समीपश्रीमीलत्सरसिजयुगला मध्यनम्रा फलाभ्यां तयोरूर्द्ध्वं राजत्तरलकिशलयाश्लिष्टसुस्निग्धशाखा । लसन्मुक्तारक्तोत्पलकुवलयवच्चन्द्रविम्बाञ्चिताग्रा महाशोभा मौलौ मिलदलिपटलैः कृष्ण! सा कापि वल्ली ॥
सुवंशा	ख्याता पूर्व्वैः सुवंशा यदि मरभनतं तद्वयं गो गुरुश्च ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।।,।।।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	
मत्तेभविक्रीड़ितम् त्रयोदशे यतिः ।	सभरा नमौ यलगास्त्रयोदशयतिर्मत्तेभविक्रीड़ितम् ।।ऽ,ऽ।।,ऽ।ऽ,।।।,ऽऽऽ,।ऽऽ,।,ऽ	
एकविंशत्यक्षरा वृत्तिः । प्रकृतिः ।		
स्रग्धरा सप्तमे चतुर्दशे एकविंशतौ च यतिः ।	म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्तितेयम् ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।।,।।।,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	याकोविन्दीवराभा कनककषलसत्पीतवासाः सुहासा वर्हैरुच्चन्द्रकान्तैर्व्वलयितचिकुरा चारुकर्णावतंसा । अंसन्यासक्तवंशध्वनिसुखितजगद्वल्लवीभिर्लसन्ती मूर्त्तिर्गोपस्य विष्णोरवतु जगति वः स्रग्धरा हारिहारा ॥
सरसी सिंहकमिति सलिलनिधिरिति च क्वापि ।	नजभजजा जरौ यदि तदा गदिता सरसी कवीश्वरैः ।।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ	चिकुरकलापशैवलकृतप्रमदासु लसद्रसोर्म्मिषु स्फुटवदनाम्बुजासु विलसद्भुजवालमृणालवल्लिषु । कुचयुगचक्रवाकमिथुनानुगता सुकलाकुतूहली व्यरचयदच्युतो व्रजमृगीनयनासरसीषु विभ्रमम् ॥
द्वाविंशत्यक्षरा वृत्तिः । आकृतिः ।		
हंसी अष्टमे द्वाविंशतौ च यतिः ।	मौ गौ नास्त्वारो गो गो वसुभुवनयतिरिति भवति हंसी ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ,ऽ,।।।,।।।,।।।,।।।,ऽ,ऽ	सार्द्धं कान्तेनैकान्तेऽसौ विकचकमलमधुसुरभि पिबन्ती कामक्रीड़ाकूतस्फीतप्रमदरसरभसमलघु रसन्ती । कालिन्दीये पद्मारण्ये पवनपतनपरितरलपरागे कंसाराते! पश्य स्वेच्छं सरभसगतिरिह विलसति हंसी ॥
मदिरा	सप्तभकारयुतैकगुरुर्गदितेयमुदारतरा मदिरा ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ	माधवमासि विकस्वरकेशरपुष्पलसन्मदिरासुदिते- र्भृङ्गकुलैरुपगीतवने वनमालिनमालि! कलानिलयम् । कुञ्जगृहोदरपल्लवकल्पिततल्पमनल्पमनोजरसं त्वं भज माधविका मृदुनर्त्तकयासुनवातकृतोपगमा ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
भद्रकम्	भौ नरना रनावथगुरुर्दिगर्कविरमं हि भद्रकमिदम् ऽ।।,ऽ।ऽ,।।।,ऽ।ऽ,।।।,ऽ।ऽ,।।।,ऽ	
लालित्यम्	लालित्यं भुजगेन्द्रेण भाषितमेतच्चेन् मसरस्त- जनगुभिः ऽऽऽ,।।ऽ,ऽ।ऽ,।।ऽ,ऽऽ।,।ऽ।,।।।,ऽ	
महास्रग्धरा	सजता नसौ ररौ गः फणितुरगहयैः स्यान्महा स्रग्धराख्या ।।ऽ,।ऽ।,ऽऽ।,।।।,।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	
त्रयोविंशत्यक्षरा वृत्तिः। विकृतिः ।		
अद्रितनया अश्वललितमित्यन्यत्र ।	नजभजभा जभौ लघुगुरू बुधैस्तु गदितेय- मद्रितनया ।।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ।।,।,ऽ	खरतरशौर्यपावकशिखापतङ्गनिभमग्नदृप्तदनुजो जलधिसुताविलासवसतिः सतां गतिरशेषमान्यमहिमा । भुवनहितावतारचतुरश्चराचरधरोऽवतीर्ण इह हि क्षितिवलयेऽस्ति कंसभयमनस्तवेति तमवोचदद्रितनया ॥
मत्ताक्रीड़म् अष्टमे त्रयोदशे त्रयोविंशतौ च यतिः । मत्ताक्रीड़ा इति क्वचित् ॥	मत्ताक्रीड़ं वस्विष्वाशायति मयुगगयुगमनुलघु- गुरुभिः ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ,ऽ,।।।।।।।।।।।।,ऽ	मुग्धोन्मीलन्मत्ताक्रीड़ं मधुसमयसुलभमधुरमधुरसात् गाने याने किञ्चित्स्यन्दत्पदमरुणनयनयुगलसरसिजम् । रासोल्लासक्रीड़त्कम्रव्रजयुवतिवलयरचितभुजरसं सान्द्रानन्दं वृन्दारण्ये स्मरत हरिमनघचरणपरिचयम् ॥
सुन्दरिका	इह सुन्दरिका पिङ्गलमुनिनोक्ता सदयतो भसता ज्लभगाः ।।ऽ,।।ऽ,ऽ।।,।।ऽ,ऽऽ।,।ऽ।,।,ऽ।।,ऽ	
चतुर्विंशत्यक्षरा वृत्तिः। संस्कृतिः ।		
तन्वी पञ्चमे द्वादशे चतुर्विंशतौ च यतिः।	भूतमुनीनैर्यतिरिह भतनाः स्भौ भनयाश्च यदि भवति तन्वी ऽ।।,ऽऽ।,।।।,।।ऽ,ऽ।।,ऽ।।,।।।,।ऽऽ	माधव मुग्धैर्मधुकरविरुतैः कोकिलकूजितमलयसमीरैः कम्पमुपेता मलयजसलिलैः प्लावनतोऽप्यधिगततनुदाहा । पद्मपलाशैर्विरचितशयना देहजसंज्वरभरपरिदूनै र्निःश्वसती सा मुहुरतिपरुषं ध्यानलये तव निवसति तन्वी ॥
किरीटम्	नाम किरीटमिदं भगणा यदि पिङ्गलनाग- मुनीन्द्रमतं किल ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।	
दुर्मिलम्	सगणैरिह वृत्तवरं वसुभिः किल दुर्मिलमुक्तमिदं कविभिः ।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ	
पञ्चविंशत्यक्षरा वृत्तिः। अतिकृतिः ।		
क्रौञ्चपदा पञ्चमे दशमे अष्टादशे पञ्च- विंशतौ च यतिः ।	क्रौञ्चपदा स्यात् भो मसभाश्चेदिषुशरवसुमुनि- यति मनुलघुगैः ऽ।।,ऽऽऽ,।।ऽ,ऽ।।,।।।।।।।।।।।।,ऽ	क्रौञ्चपदालीचित्रिततीरा मदकलखगकुलकलकलरुचिरा फुल्लसरोजश्रेणिविलासा मधुमुदितमधुपरवरभसकरी ॥ फेनविलासप्रोज्ज्वलहासा ललितलहरिभरपुलकिततनुः पश्य हरेऽसौ कस्य न चेतो हरति तरलगतिरहिम- किरणजा ॥
षड्विंशत्यक्षरा वृत्तिः। उत्कृतिः।		
भुजङ्गविजृम्भितम् अष्टमे ऊनविंशतौ षड्विंशतौ च यतिः ।	वस्वीशाश्वैश्छेदोपेतं ममतनसुग रसलगै- र्भुजङ्गविजृम्भितम् ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽ।,।।।,।।।,।।।,ऽ।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	हेलोदञ्चन्नाञ्चत्पादप्रकटविकटनटनभरो रणत्करतालक- श्चारुप्रेङ्खच्चूड़ावर्हः स्रुतितरलनवकिसलयसंरञ्जित- हारधृत् । नस्यन्नागस्त्रीभिर्भक्त्या मुकुलितकरकमलयुगं कृतस्तुति- रच्युतः पायाद्वश्छिन्दन् कालिन्दीह्रदकृतनिजवसतिदृढङ्गजङ्ग- विजृम्भितम् ॥
अपवाहम्	मो नाः षट् सगाविति यदि नवरसरसशर- यतियुतमपवाहाख्यम् ऽऽऽ,।।।,।।।,।।।,।।।,।।।,।।।,।।ऽ,ऽ,ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
अथ दण्डकाः । सप्तविंशत्यक्षरा वृत्तिः । चण्डवृष्टिप्रपातः	यदिह नयुगलं ततः सप्तरेफास्तदा चण्ड- वृष्टिप्रपातो भवेद्दण्डकः ।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,	प्रलयघनघटामहारम्भमेघावलीचण्डवृष्टिप्रपाताकुलं गोकुलं सपदि समवलोक्य सव्येन हस्तेन गोवर्द्धनं नाम शैलं दधल्लीलया । कमलनयन ! रक्ष रक्षेति गर्व्वत्रसम्मुग्धगोपाङ्गनालिङ्ग- नानन्दितो गलदभिनवधातुधाराविचित्राङ्गरागो सुरारातिरस्तु प्रमोदाय वः ॥
प्रचितकः	प्रचितकसमभिधो धीरधीभिः स्मृतो दण्डको नद्वयादुत्तरैः सप्तभिर्यैः ।।।,।।।,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	सुरहर ! यदुकुलाम्भोधिचन्द्र ! प्रभो ! देवकीगर्भरत्न ! त्रिलोकैकनाथ ! प्रचितकपटसुरारिव्रजोद्दामदन्तावलस्तोमविद्रावणे केशरीन्द्र ! । चरणनखरसुधांशुच्छटोन्मेषनिःशेषितध्यायिचेतो निविष्टान्धकार ! प्रणतजनपरितापोग्रदावानलोच्छेदमेघ ! प्रसीद प्रसीद प्रसीद ॥
कुसुमस्तवकम्	सगणः सकलः खलु यत्र भवेत्तमिह प्रवदन्ति बुधाः कुसुमस्तवकम् ।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ	विरराज यदीयकरः कनकद्युतिबन्धुरवामदृशः कुचकुड्मलगो भ्रमरप्रकरेण यथावृतमूर्त्तिरशोकलताविलसत्कुसुमस्तवकः॥ स नवीनतमालदलप्रतिमच्छविबिभ्रदतीवविलोचनहारिवपु- श्चपलारुचिरांशुकवल्लिधरो हरिरस्तु मदीयहृदम्बुज- मध्यगतः ॥
मत्तमातङ्गलीलाकरः	यत्र रेफः परं स्वेच्छया गुम्फितः स स्मृतो दण्डको मत्तमातङ्गलीलाकरः ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	हेमगौरं वसानोंऽशुकं शक्रनीलासिते वर्ष्मणि स्पष्टदिव्या- नुलेपाङ्कितो हारताराशुवच्चोनभश्चित्रमालान्वितो भव्यभूषोज्ज्वलाङ्गः समं सीरिणा । अञ्जनाभास्वरेणेन्दुकुन्दाभ देहेन लीलापरिहास- हासोर्म्मिकौतूहलैः कंसरङ्गाद्विपः पातु वश्चक्रपाणिर्गतिक्रीड़या मत्तमातङ्ग- लीलाकरः ॥
अष्टविंशत्यक्षरा वृत्तिः । अशोकपुष्पमञ्जरी	यत्र दृश्यते गुरोः परो लघुः क्रमात् स उच्यते बुधैरशोकपुष्पमञ्जरीति ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।	मूर्द्ध्नि चारुचम्पकस्रजा सलीलवेष्टनं लसन्नवङ्गचारु- चन्द्रिका कचेषु कर्णयोरशोकपुष्पमञ्जरीवतंसको गलेच कान्तकेशरो- पक्लृप्तदाम । फुल्लनागकेशरादिपुष्परेणुरूषणं तनौ विचित्रमित्युपात्त- वेश एष केशवः पुनातु वः सुपुष्पभूषितः स मूर्त्तिमानिवागतो मधुर्विहर्त्तुमत्र ॥
अनङ्गशेखरः	लघुर्गुरुर्निजेच्छया यदा निवेश्यते तदैष दण्डको भवत्यनङ्गशेखरः ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ	उदेत्यसौ सुधाकरः पुरो विलोकयाद्य राधिके ! विजृम्भ- माणगौरदीधिती रतिस्वहस्तनिर्म्मितः कलाकुतूहलेन चारुचम्पकैरनङ्ग- शेखरः किमु । इति प्रमोदकारिणीं प्रियाप्रमोदलक्षणां गिरं समुद्गिर- न्मुरारिरद्भुतां प्रदोषकालसङ्गमोल्लसन्मना मनोज्ञकेलिकौतुकी करोतु वः कृतार्थताम् ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणगणाः।	छन्दसामुदाहरणानि।
त्रिंशदक्षरा वृत्तिः।		
अर्णः	प्रतिचरणविवृद्धरेफाः स्युरर्णोऽर्णवव्यालजीमूत- लीलाकरोद्दामशङ्खादयः प्रतिचरणं चण्डवृष्टिप्रपातस्य इत्यर्थः। ।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	जय जय जगदीश विष्णो हरे राम दामोदर श्रीनिवासा- च्युतानन्त नारायण त्रिदशगणगुरो मुरारे मुकुन्दासुरारे हृषीकेश पीताम्बर श्रीपते माधव। गरुड़गमन कृष्ण वैकुण्ठ गोविन्द विश्वम्भरोपेन्द्र चक्रायुधा- धोक्षज श्रीनिधे वलिदमन नृसिंह शौरे। भवाम्भोधिघोरार्णसि त्वं निमज्जन्त- मभ्युद्धरोपेत्य माम्॥
सिंहविक्रीड़ः	यकारैः कवीच्छानुरोधान्निबद्धैः प्रसिद्धो विशुद्धो ऽपरो दण्डकः सिंहविक्रीड़नामा ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	
त्रयस्त्रिंशदक्षरा वृत्तिः।		
अर्णवः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	अर्णोवदर्णवादीनामप्युदाहरणानि बोद्धव्यानि॥
अशोकमञ्जरी	स्वेच्छया रजौ क्रमेण संनिवेशयत्युदारधीः कविः स दण्डकः स्मृतो जयत्यशोकमञ्जरी ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ	
षट्त्रिंशदक्षरा वृत्तिः।		
व्यालः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
ऊनचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः।		
जीमूतः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ, ऽ।ऽ	
द्वाचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः।		
लीलाकरः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ, ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
पञ्चचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः।		
उद्दामः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ, ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
सिंहविक्रान्तः	नयुगलगुरुयुगैवं यकाराः कवीच्छानुरोधा- त्तदा यत्र वर्त्तन्त एषोऽपरो दण्डकः पण्डितै- रीरितः सिंहविक्रान्तनामा ।।।,।।।,।,ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ, ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	
अष्टचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः।		
शङ्खः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ, ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
इत्यादयः।		
इति समवृत्तानि समाप्तानि॥*॥		
अथार्द्धसमवृत्तानि।		
उपचित्रम् ११। ११ वृत्तिः।	विषमे यदि सौ सलगा दले भौ युजि भाद्- गुरुकावुपचित्रम्। द्विरावृत्त्या श्लोकः पूरयितव्यः	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	सुरवैरिवपुस्तनुतां मुदं हेमनिभांशुकचन्दनलिप्तम्।
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ,ऽ	गगनस्थघनलामिलितं यथा शारदनीरधरैरुपचित्रम्॥
वेगवती १०। ११ वृत्तिः।	विषमे प्रथमाक्षरहीनं दोधकमेव हि वेगवती स्यात्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,ऽ	स्मर वेगवती व्रजरामा केशववंशरवैरतिमुग्धा।
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ,ऽ	रभसान्न गुरून् गणयन्ती केलिनिकुञ्जगृहाय जगाम॥

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणगणाः।	छन्दसामुदाहरणानि।
भद्रविराड् १०।११ वृत्तिः।	ओजे तपरौ जरौ गुरुश्चेत् मृसौ ज्गौ ग् भद्रविराड् भवेदनोजे	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	ऽऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ,ऽ	
केतुमती १०।११ वृत्तिः।	असमे सजौ सगुरुयुक्तौ केतुमती समे भरनगाद्ग गः	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ऽ।।,ऽ।ऽ,।।।,ऽ.ऽ	
विपरीतपूर्व्वा ११।११ वृत्तिः।	जतौ जगौ गो विषमे समे चेत् तौ ज्गौ ग एषा विपरीतपूर्व्वा	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।ऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ऽऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ	
आख्यानकी ११।१२ वृत्तिः।	आख्यानकी तौ जगुरू ग ओजे जतावनोजे जगुरू गुरुश्चेत्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	ऽऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।ऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ	
हरिणप्लुता ११।१२ वृत्तिः।	अयुजि प्रथमेन विवर्ज्जितं द्रुतविलम्बितकं हरिणप्लुता	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।ऽ	स्फुटफेनचया हरिणप्लुता वलिमनोज्ञतटा तरणेः सुता।
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।ऽ	कलहंसकुलारवशालिनी विहरतो हरति स्म हरेर्म्मनः॥
अपरवक्त्रम् ११।१२ वृत्तिः।	अयुजि ननरला गुरुः समे तदपरवक्त्रमिदं नजौ जरौ	
प्रथमे तृतीये च पादे	।।।,।।।,ऽ।ऽ,।,ऽ	स्फुटसुमधुरवेणुगीतिभिस्तमपरवक्त्रमवेत्य माधवम्।
द्वितीये चतुर्थे च पादे	।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ	मृगयुवतिगणैः समं स्थिता व्रजवनिता धृतचित्तविभ्रमाः॥
द्रुतमध्या ११।१२ वृत्तिः।	भत्रयमोजगतं गुरुणी चेद्द युजि च नजौ ज्यजौ द्रुतमध्या	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	ऽ।। ऽ।।,ऽ।।,ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।।,।ऽ।,।ऽ।,।ऽऽ	
मालभारिणी ११।१२ वृत्तिः।	विषमे ससजा यदा गुरू चेत् सभरा येन तु मालभारिणीयम्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।ऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।ऽ,ऽ।।,ऽ।ऽ,।ऽऽ	
कौमुदी १२।१२ वृत्तिः।	अयुजि ननभभा समकेऽपि तु नयुगरयुगलं तदा कौमुदी	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।।,।।।,ऽ।।,ऽ।।	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
पुष्पिताग्रा १२।१३ वृत्तिः।	अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।।,।।।,ऽ।ऽ,।ऽऽ	करकिसलयशोभया विभान्ती कुचफलभारविनम्रदेहयष्टिः।
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	स्मितरुचिरविलासपुष्पिताग्रा व्रजयुवतिव्रतती हरेर्मुदेऽभूत्॥
जवमती १२।१३ वृत्तिः।	स्यादयुग्मके रजौ रयौ समे चेत् जरौ जरौ गुरुर्ज्जवात् परा मतीयम्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	
मञ्जुसौरभम् १२।१३ वृत्तिः।	यदि विषमे भवतो नजौ जरौ सजयाः समे तु जगौ मञ्जुसौरभम्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।ऽ,।ऽ।,।ऽऽ,।ऽ।,ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि।		छन्दसां लक्षणगणाः।	छन्दसामुदाहरणानि।
सुन्दरी १०।११ वृत्तिः।		अयुजोर्यदि सौ जगौ युजोः सभराः लगौ यदि सुन्दरी तदा	
प्रथमे तृतीये पादे च		।।ऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	यदवोचदवेक्ष्य सुन्दरी परितः स्नेहमयेन चक्षुषा।
द्वितीये चतुर्थे पादे च		।।ऽ,ऽ।।,ऽ।ऽ,।,ऽ	अपि कंसहरस्य दुर्वचं वचनन्तद्विदधीत विस्मयम्॥
इत्यर्द्धसमवृत्तानि समाप्तानि ॥ * ॥			
अथ विषमवृत्तानि।			
उद्गता		प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुरुकाण्यनन्तरम्। यद्यथ भनभगाः स्युरथो सजसा जगौ च भवतीयमुद्गता॥	
प्रथमे पादे	१०	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।	विललास गोपरमणीषु तरणितनयाप्रभोद्गता।
द्वितीये	१०	।।।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	कृष्णनयनचकोरयुगे दधती सुधांशुकिरणोर्म्मिविभ्रमम्॥
तृतीये	१०	ऽ।।,।।।,ऽ।।,ऽ	
चतुर्थे	१३	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
अन्यविधोद्गता		प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुरुकाण्यनन्तरम्। यद्यथ भनजलगाः स्युरथो सजसा जगौ च भवतीयमुद्गता॥	
प्रथमे पादे	१०	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।	अथ वासवस्य वचनेन रुचिरवदनस्त्रिलोचनम्।
द्वितीये	१०	।।।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	क्लान्तिरहितमभिराधयितुं विधिवत्तपांसि विदधे धनञ्जयः॥
तृतीये	११	ऽ।।,।।।,।ऽ।,।,ऽ	इति भारवावुद्गताभेदः। १२। १॥
चतुर्थे	१३	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
सौरभम्		चयमुद्गता सदृशमेव पदमिह तृतीयमन्यथा। जायते रनभगैर्ग्रथितं कथयन्ति सौरभकमेतदीदृशम्॥	
प्रथमे पादे	१०	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।	परिभूतफुल्लनवतपत्रवनविहृतगन्धविभ्रमा।
द्वितीये	१०	।।।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	कस्य हन्न हरतीह हरे मुखपद्मसौरभकला तवाद्भुता॥
तृतीये	१०	ऽ।ऽ,।।।,ऽ।।,ऽ	
चतुर्थे	१३	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
ललितम्		नयुगं सकारयुगलञ्च भवति चरणे तृतीयके। तदुदितमुरुमतिभिर्ललितं यदि शेषमस्य सकलं यथोद्गता।	
प्रथमे पादे	१०	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।	व्रजसुन्दरी समुदयेन मुदितमनसा स्म पीयते।
द्वितीये	१०	।।।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	हिमकरगलितमिवामृतकं ललितं मुरारिमुखचन्द्रविच्युतम्॥
तृतीये	१२	।।।,।।।,।।ऽ,।।ऽ	
चतुर्थे	१३	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
वक्त्रम्		वक्त्रं युग्भ्यां मगौ स्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभि ख्यातम्।	वक्त्राम्भोजं सदा स्मेरं चक्षुर्नीलोत्पलं फुल्लम्।
प्रथमे पादे	८	ऽऽऽऽ।ऽऽऽ	वल्लवीनां मुरारातेश्चेतोभृङ्गं जहारोच्चैः॥
द्वितीये	८	ऽऽऽऽ।ऽऽऽ	
तृतीये	८	ऽ।ऽऽ।ऽऽऽ	
चतुर्थे	८	ऽऽऽऽ।ऽऽऽ	
पथ्यावक्त्रम्		युजोश्चतुर्थतो जेन पथ्यावक्त्रं प्रकीर्त्तितम्।	रासकेलिसतृष्णस्य कृष्णस्य मधुवासरे।
प्रथमे पादे	८	ऽ।ऽ।।ऽऽ।	आसीद्गोपमृगाक्षीणां पथ्या वक्त्रमधुस्रुतिः॥
द्वितीये	८	ऽऽ।।।ऽ।ऽ	
तृतीये	८	ऽऽऽ।।ऽऽऽ	
चतुर्थे	८	ऽऽऽ।।ऽ।ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
अनुष्टुप्	पञ्चमं लघु सर्व्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।	
	गुरु षष्ठञ्च पादानां शेषेष्वनियमो मतः ॥	
	प्रयोगे प्रायिकं प्राहुः केऽप्येतद्वक्त्रलक्षणम् ।	
	लोकेऽनुष्टुबिति ख्यातं तस्याष्टाक्षरता मता ॥	पञ्चमं लघु सर्व्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।
प्रथमे चरणे ८	ऽऽ।ऽऽ।	गुरु षष्ठञ्च पादानां शेषेष्वनियमो मतः ॥
द्वितीये ८	ऽऽ।ऽ।ऽ	
तृतीये ८	।ऽऽ।ऽऽऽ	
चतुर्थे ८	ऽऽ।।ऽ।ऽ	
इति वृषमवृत्तानि समाप्तानि॥*॥		
अथ मात्रावृत्तानि ।		
आर्य्या अर्थात् गाथा	लक्ष्मैतत् सप्तगणा गोपेता भवति नेह विषमे जः ।	
	षष्ठो जश्च न लघु वा प्रथमार्द्धे नियतमार्य्यायाः ॥	
	षष्ठे द्वितीयलात् परके न्ले मुखलाच्च सयतिपद-नियमः ।	
	चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः ॥	
प्रथमे पादे १२	ऽऽ।ऽ।ऽऽ	कृष्णः शिशुः सुतो मे वल्लवकुलटाभिराहृतो न गृहे ।
द्वितीये १८	ऽ।।।ऽ।ऽ।ऽ।।ऽ	क्षणमपि वसत्यसाविति जगाद गोष्ठ्यां यशोदार्य्या ॥
तृतीये १२	।।।।।ऽ।ऽ।।	
चतुर्थे १५	।ऽ।ऽऽ।ऽऽऽ	
प्रकारान्तरे यथा		
प्रथमे पादे १२	ऽऽ।ऽ।ऽऽ	वृन्दावने सलीलं वल्गुद्रुमकाण्डनिहिततनुयष्टिः ।
द्वितीये १८	ऽऽ।।ऽ।।।।।ऽऽ	स्मेरमुखार्पितवेणुः कृष्णो यदि मनसि कः स्वर्गः ॥
तृतीये १२	ऽ।ऽ।।ऽऽ	
चतुर्थे १५	ऽऽ।।।।ऽऽऽ	
नवधा आर्य्या क्रमेण यथा ।	[पथ्या ।	
पथ्या	प्रथमगणत्रयविरतिर्द्दलयोरुभयोः प्रकीर्त्तिता	
प्रथमे पादे १२	।।।।ऽ।।ऽऽ	जय जय नाथ! सुरारे! केशव! कंसान्तकाच्युतानन्त ! ।
द्वितीये १८	ऽ।।ऽऽ।ऽ।ऽऽऽ	कुरु करुणामिति विनतिः पथ्या भवरोगदुःस्थानाम् ॥
तृतीये १२	।।।।ऽ।।।।ऽ	अत्र द्वितीयपादान्तलघोर्गुरुत्वम् ।
चतुर्थे १५	ऽऽ।।ऽ।ऽऽऽ	पूर्व्वपरार्द्धयोर्द्वादशमात्रायां यतिः ॥
विपुला	संलङ्घ्य गणत्रयमादिमं शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः।	
	यस्यास्तां पिङ्गलनागो विपुलामिति समाख्याति॥	
प्रथमे पादे १७	ऽऽ।ऽऽऽ।।ऽऽ	पुंसां कलिकालव्यालहतानां नास्त्यपद्धतिरल्पापि ।
द्वितीये १२	ऽ।।।ऽऽऽ	वीर्य्यविपुला सुखे चेत् स्याद्गोविन्दाख्यमन्त्रकला ॥
तृतीये १४	ऽ।।ऽ।ऽऽऽ	अत्र द्वितीयचरणान्तलघोर्गुरुत्वम् ।
चतुर्थे १३	ऽऽऽ।ऽ।।ऽ	पूर्व्वपरार्द्धयोर्द्वादशमात्रां संलङ्घ्य यतिः ॥
चपला	दलयोर्द्वितीयतुर्य्यौ गणौ जकारौ तु यत्र चपला सा ।	
प्रथमे पादे १२	।।ऽ।ऽ।ऽऽ	चपला न चेत् कदाचिन्नृणां भवेद्भक्तिभावना कृष्णे ।
द्वितीये १८	।ऽ।ऽऽ।ऽ।ऽऽऽ	धर्म्मार्थकाममोक्षास्तदा करस्था न सन्देहः ॥
तृतीये १२	ऽऽ।ऽ।ऽऽ	
चतुर्थे १५	।ऽ।ऽऽ।ऽऽऽ	
मुखचपला	आद्यं दलं समस्तं भजेत लक्ष्म चपलागतं यस्याः ।	
	शेषः पूर्व्वजलक्ष्मा मुखचपला सोदिता मुनिना ॥	
प्रथमे पादे १२	ऽ।।ऽ।ऽऽ	नन्दसुत ! वञ्चकत्वं दृढ़ं न ते प्रेम गच्छ तत्रैव ।
द्वितीये १८	।ऽ।ऽऽ।ऽ।ऽऽऽ	यत्र भवति ते रागः कापि जगादेति मुखचपला ॥
तृतीये १२	ऽ।।।ऽऽऽ	अत्र द्वितीयपदान्तलघोर्गुरुत्वम् ॥
चतुर्थे १५	ऽ।ऽऽ।।।।ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि।		छन्दसां लक्षणगणाः।	छन्दसामुदाहरणानि।
जघनचपला		प्राक्प्रतिपादितमर्द्धे प्रथमे प्रथमेतरे च चपलायाः। लक्ष्माश्रयेत सोक्ता विशुद्धधीभिर्जघनचपला॥	
प्रथमे चरणे	१२	ऽऽऽऽ।।ऽ	कृष्णः शृङ्गारपटुर्यौवनमदचञ्चलः सुललिताङ्गः।
द्वितीये	१८	ऽ।।।ऽ।ऽ।।ऽऽ	आसीद्व्रजाङ्गनानां मनोहरो जघनचपलानाम्॥
तृतीये	१२	ऽऽ।ऽ।ऽऽ	
चतुर्थे	१५	।ऽ।ऽ।।।।ऽऽ	
गीतिः		आर्याप्रथमार्द्धसमं यस्या अपरार्द्धमाह तां गीतिम्।	
प्रथमे चरणे	१२	ऽ।।ऽऽऽऽ	केशववंशीगीतिर्लोकमनोहरिणहारिणी जयति।
द्वितीये	१८	ऽ।ऽ।।ऽ।ऽ।।ऽ	गोपीमानग्रन्थिर्विमोचनी दिव्यगायनाख्याता॥
तृतीये	१२	ऽऽऽऽऽऽ	अत्र द्वितीयचरणान्तलघोर्गुरुत्वम्॥
चतुर्थे	१८	।ऽ।ऽऽ।ऽ।ऽऽऽ	
उपगीतिः		आर्यापरार्द्धतुल्ये दलद्वये प्राहुरुपगीतिम्।	
प्रथमे चरणे	१२	।।ऽ।ऽ।ऽऽ	नवगोपसुन्दरीणां रासोल्लासे मुरारातिम्।
द्वितीये	१५	ऽऽऽऽ।ऽऽऽ	अस्मारयदुपगीतिः स्वर्गकुरङ्गीदृशां गीतिम्॥
तृतीये	१२	ऽऽ।।।।ऽऽ	
चतुर्थे	१५	ऽ।।ऽऽ।ऽऽऽ	
उद्गीतिः		आर्याशकलद्वितये विपरीते पुनरिहोद्गीतिः।	
प्रथमे चरणे	१२	ऽऽ।ऽ।ऽ।।	नारायणस्य सन्ततमुद्गीतिः संस्मृतिर्भक्त्या।
द्वितीये	१५	ऽऽऽऽ।ऽऽऽ	अर्चायामासक्तिर्दुस्तरसंसारसागरे तरणिः॥
तृतीये	१२	ऽऽऽऽऽऽ	
चतुर्थे	१८	ऽ।।ऽऽ।ऽ।ऽ।।ऽ	
आर्यागीतिः		आर्याप्रागदलमन्तेऽधिकगुरु तादृगपरार्द्धमार्यागीतिः।	
प्रथमे चरणे	१२	ऽऽऽ।।।।ऽ	हर्षाश्रुस्तिमितदृशः प्रमोदरोमाञ्चकञ्चुकाञ्चितदेहाः।
द्वितीये	२०	।ऽ।ऽऽ।ऽ।ऽ।।ऽऽ	आर्यागीतिं भक्त्या गायन्ति श्रीपतेश्चरितसम्बद्धाम्॥
तृतीये	१२	ऽऽऽऽऽऽ	लघुगुरुविपर्य्ययरूपप्रस्तारभेदेन बहुविधा आर्य्या भवन्ति॥
चतुर्थे	२०	ऽऽऽऽ।ऽ।।ऽऽऽ	
पूर्व्वार्द्धे विंशत्याश्चतुर्विंशत्या वा मात्राणां परार्द्धे षोड़शमात्राणां परे लघुवर्णचतुष्टये सति प्रथमं द्वितीयं वा लघ्वक्षरं प्राप्य आर्य्यायाः सामान्येन यतिनियमः॥			
वैतालीयम्। अपरवक्त्रमित्येके।		षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समेस्युर्नो निरन्तरा। न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः॥	
प्रथमे चरणे	१४	।।ऽ।।ऽ।ऽ।ऽ	घुसृणेन मदेन चर्चितं तव यन्निन्दति राधिके कुचम्।
द्वितीये	१६	।।ऽऽ।।ऽ।ऽ।ऽ	मृदमातनुतेऽच पङ्किमं तद्वैतालीयं फलं हरेः॥
तृतीये	१४	।।ऽ।।ऽ।ऽ।ऽ	लघुगुरुव्यत्ययेनापि बहुधा भवति॥
चतुर्थे	१६	ऽऽऽऽऽ।ऽ।ऽ	
औपच्छन्दसकम्		तत्रैवान्तेऽधिके गुरौ स्यादौपच्छन्दसकं कवीन्द्रहृद्यम्।	
प्रथमे चरणे	१६	ऽऽऽऽ।ऽ।ऽऽ	आतन्वानं सुरारिकान्तास्वौपच्छन्दसकं हृदा विनोदम्।
द्वितीये	१८	ऽऽऽ।।ऽ।ऽ।ऽऽ	कंसं यो निर्जघान देवो वन्दे तं जगतां स्थितिं दधानम्॥
तृतीये	१६	ऽऽऽऽ।ऽ।ऽऽ	
चतुर्थे	१८	ऽऽऽ।।ऽ।ऽ।ऽऽ	
एतद्वैतालीयभेदः॥			

छन्दसां वृत्तिनामानि ।		छन्दसां लक्षणगाथाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
पज्झटिका		प्रतिपदयमकितषोड़शमात्रा नवमगुरुत्वविभूषितगात्रा । पज्झटिकापुनरत्र विवेकः क्वापि न मध्यगुरुर्गण एकः ॥	
प्रथमे चरणे	१६	।।।।ऽऽऽऽऽऽ	तरलवतंसाश्लिष्टस्कन्धस्खलतरपज्झटिकाकटिबन्धः ।
द्वितीये	१६	।।।।ऽ।।ऽ।।ऽऽ	मौलिचपलशिखिचन्द्रकवृन्दः कालियशिरसि ननर्त्त मुकुन्दः॥
तृतीये	१६	ऽ।।।।।।ऽ।।ऽऽ	इयं प्रतिपदयमकितषोड़शमात्रा लघुगुरुव्यत्ययेनापि बहुधा।
चतुर्थे	१६	ऽ।।।।।ऽ।।ऽऽ	अस्या नवमी मात्रा च कदाचित् लघ्वी भवति ॥
दोहड़िका		मात्रा त्रयोदशकं यदि पूर्व्वं लघुकविरामि । पश्चादेकादशकन्तु दोहड़िका द्विगुणेन ॥	
प्रथमे चरणे	१३	ऽऽऽ।।।।।।	माई दोहड़िपठण सुणि हासिओ काण गोआल ।
द्वितीये	१३	ऽ।ऽऽऽ।ऽऽ।	वृन्दावणघणकुञ्ज चलिओ कमलरसाल ॥
तृतीये	११	ऽऽ।।।ऽ।	अस्यार्थः । हे मातः ! दोहड़िकापाठं श्रुत्वा कृष्णो गोपालो हसित्वा कमपि रसालं चलितः कुत्र वृन्दावनघनकुञ्जे वृन्दावनस्य निविड़निकुञ्जे । राई इति क्वचित् पाठः तन्मतेन राधिकाया दोहड़िकापाठं श्रुत्वा ॥
चतुर्थे	११	।।ऽ।।।ऽ।	गुरुलघुव्यत्ययेन बहुधा भवति ॥
अस्या अन्त्या मात्रा लघ्वी अपभ्रंशभाषया प्रचारः ॥ इति मात्रावृत्तानि समाप्तानि ॥*॥			

अत्र समवृत्तानि (२४७) सप्तचत्वारिंशदधिकं द्विशतं, अर्द्धसमवृत्तानि (१५) पञ्चदश, विषमवृत्तानि (७) सप्त, मात्रावृत्तानि च (१५) पञ्चदश, समुदायेन (२८४) चतुरशीत्यधिकद्विशतसंख्यकानि छन्दांसि लिखितानीति ॥ * ॥

छन्दकपातनः, पुं, (छन्दकेन छद्मना पातयति लोकानिति । पत्+णिच्+ल्युः ।) छद्मतापसः । इति जटाधरः ॥

छन्दोगः, पुं, (छन्दो वेदविशेषं सामेत्यर्थः गायतीति । गै+"गोपोष्टक् ।" ३।२।८। इति टक् ।) सामगः । सामवेदी । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ३ । १४५ ।

"यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृचं वेदपारगम् ।
शाखान्तगमथाध्वर्य्युं छन्दोगन्तु समाप्तिकम् ॥")

छन्दोगपरिशिष्टं, क्ली, (छन्दोगेन सामगेन कात्यायनेन मुनिनेत्यर्थः । प्रणीतं यत् परिशिष्टम् । यद्वा, छन्दोगेभ्यः कृतं परिशिष्टम् ।) कात्यायनमुनिकृतं सामवेदिकर्म्मबोधकगोभिलसूत्राणां परिशेषशास्त्रम् । इति स्मृतिः ॥

छन्दोविचितिः, स्त्री, (छन्दसां विचितिर्यत्र ।) श्रुतिच्छन्दसां प्रत्यायकं शास्त्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् । १०४ । ६४ ।

"विपुलामपि बुद्धा छन्दोविचितिं भवति कार्य्यमेतावत् ।
श्रुतिसुखदवृत्तसंग्रहमिममाह वराहमिहिरोऽतः ॥")

छन्नं, क्ली, (छद्+क्तः ।) रहः । निर्जनस्थानम् । इति मेदिनी । ने, ५ ॥

छन्नः, त्रि, (छद्+क्तः ।) छादितः । इति मेदिनी । ने, ५ ॥ (व्याप्तः । यथा, महाभारते । ३ । २० । २४ ।

"न हया न रथो वीर ! न यन्ता मम दारुकः ।
अदृश्यन्त शरैश्छन्नास्तथाहं सैनिकाश्च मे ॥")
रहः । इत्यमरः । २ । ८ । २२ ॥

छप, इ क सर्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) इ क, छम्पयति । सर्पो गतिः । इति दुर्गादासः ॥

छम, उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्वावेट् ।) छमति । उ, छमित्वा छान्त्वा । इति दुर्गादासः ॥

छमण्डः,पुं,(छमति भक्षयति जन्मग्रहणान्तरं पितरं नाशयतीत्यर्थः । छम+बाहुलकादण्डन् ।)मृतपितृकः । इत्युणादिकोषः ॥ हेमड़ा इति भाषा ॥ बन्धुहीनः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

छर्द्द, क वमने । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) वमनं वान्तिः । क, छर्द्दयति अन्नं लोकः । इति दुर्गादासः ॥ (तथाच, महाभारते । ५ । ६६ । ४२ ।

"स्वपन्ति च प्लवन्ति च छर्द्दयन्ति च मानवाः ॥")

छर्द्द, क्ली, (छर्द्द+भावे घञ् ।) वमनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १३३ ॥

छर्द्दनं, क्ली, (छर्द्द+भावे ल्युट् ।) वमनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुश्रुते । ४ । १० ।

"तत्राशु मदनालाबुबिम्बीकोशातकीफलैः ।
छर्द्दनं दधुग्दश्विभ्यामथवा तण्डुलाम्बुना ॥")

छर्द्दनः,पुं, (छर्द्दयति नरपश्वादिकं ग्रसित्वा पुनरुद्गिरतीति । छर्द्द+ल्युः ।) अलम्बुषराक्षसः । (छर्द्दयति कटुगन्धेन उद्गिरत्यनेनेति । छर्द्द+ल्युट् ।) निम्बवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ मदनवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

छर्द्दापनिका, स्त्री, (छर्द्द वमनं आपयति प्रापयतीत्यर्थः । आप्+णिच्+ल्युः । ततः स्वार्थे कः । टापि अत इत्वञ्च ।) कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

छर्द्दिः, स्त्री, (छर्द्दयत्यनेनेति । छर्द्द वमने+इन् ।) वमिरोगः । वाँति इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । प्रच्छर्द्दिका २ छर्द्दिम् ३ वमथुः ४ वमनम् ५ वमिः ६ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३३ ॥ छर्द्दिका ७ छर्द्दीका ८ वान्तिः ९ उद्गारः १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ उत्कासिका ११ छर्द्दनम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या निदानादि यथा,—

"दुष्टैर्दोषैः पृथक्सर्व्वैर्बीभत्सालोकनादिभिः ।
छर्द्दयः पञ्च विज्ञेयास्तासां लक्षणमुच्यते ॥
अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृद्यैर्लवणैरति ।
अकाले चातिमात्रैश्च तथा सात्म्यैश्च भोजनैः ॥
श्रमाद्भयात्तथोद्वेगादजीर्णात् क्रिमिदोषतः ।
नार्य्याश्चापन्नसत्त्वायास्तथातिद्रुतमश्नतः ॥
बीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्द्रुतमुत्क्लेशितो बलात् ।
छादयन्नाननं वेगैरर्द्दयन्नङ्गभञ्जनैः ॥
निरुच्यते छर्द्दिरिति दोषो वक्त्रं प्रधावितः ॥"

तस्याः पूर्व्वरूपं यथा,—

"हृल्लासोद्गाररोधौ च प्रसेको लवणस्तनुः ।
द्वेषो भक्तपाने च वमीनां पूर्व्वलक्षणम् ॥"

वातजायास्तस्या रूपं यथा,—

"हृत्पार्श्वपीड़ामुखशोषशीर्ष-
नाभ्यर्त्तिकासस्वरभेदतोदैः ।
उद्गारशब्दप्रबलं सफेनं
विच्छिन्नकृष्णं तनुकं कषायम् ॥
कृच्छ्रेण चाल्पं महता च वेगे-
नार्त्तोऽनिलाच्छर्द्दयतीह दुःखम् ॥"

तस्याः पित्तजाया रूपं यथा,—

"मूर्च्छा पिपासा मुखशोषमूर्द्ध-
ताल्वक्षिसन्तापतमोभ्रमार्त्तः ।

पीतं भृशोष्णं हरितं सतिक्तं
धूम्रञ्च पित्तेन वमेत् सदाहम् ॥”
तस्याः श्लेष्मजाया रूपं यथा,—
“तन्द्रास्यमाधुर्य्यकफप्रसेक-
सन्तोषनिद्रारुचिगौरवार्त्तः ।
स्निग्धं घनं स्वादु कफाद्विशुद्धं
सलोमहर्षोऽल्परुजं वमेच्च ॥”
तस्यास्त्रिदोषजाया रूपं यथा,—
“शूलाविपाकारुचिदाहतृष्णा-
श्वासप्रमोहप्रबलाप्रसक्तम् ।
छर्द्दिस्त्रिदोषाल्लवणाम्लनील-
सान्द्रोष्णरक्तं वमतां नृणां स्यात् ॥”
असाध्याया लक्षणं यथा,—
“विट्स्वेदमूत्राम्बुवहानि वायुः
स्रोतांसि संरुध्य यदोर्द्ध्वमेति ।
उत्सन्नदोषस्य समाचितं तं
दोषं समुद्धूय नरस्य कोष्ठात् ॥
विण्मूत्रयोस्तत्समगन्धवर्णं
तृट्श्वासकासार्त्तियुतं प्रसक्तम् ॥
प्रच्छर्द्दयेद्दुष्टमिहातिवेगा-
त्तयार्द्दितस्त्वाशु विनाशमेति ॥”
आगन्तुजाया लक्षणं यथा,—
“वीभत्सजा दौर्हृदजामजा तु
असात्म्यजा या क्रिमिजा च या हि ।
सा पञ्चमी ताञ्च विभावयेच्च
दोषोच्छ्रयेणैव यथोक्तमादौ ॥”
क्रिमिजाया लक्षणं यथा,—
“शूलहृल्लासबहुला क्रिमिजा च विशेषतः ।
क्रिमिहृद्रोगतुल्येन लक्षणेन च लक्षिता ॥
क्षीणस्य या च्छर्द्दिरतिप्रसक्ता
सोपद्रवा शोणितपूययुक्ता ।
सचन्द्रिकां तां प्रवदेदसाध्यां
साध्याञ्चिकित्सेन्निरुपद्रवाञ्च ॥”
तस्या उपद्रवा यथा,—
“कासः श्वासो ज्वरो हिक्का तृष्णा वैचित्त्य-
मेव च ।
हृद्रोगस्तमकश्चैव ज्ञेयाश्छर्द्देरुपद्रवाः ॥”
इति माधवकरः ॥
तस्यौषधं यथा, गारुड़े १८७ अध्याये ।
“अश्वगन्धाभया चैव उदकेन समं पिवेत् ।
हरीतकीकुष्ठचूर्णं कृत्वा आस्यञ्च पूरयेत् ॥
शीतं पीत्वाथ पानीयं सर्व्वच्छर्द्दिनिवारणम् ।
गुड़ूचीपद्मकारिष्टधन्याकं रक्तचन्दनम् ॥
पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्द्दिदाहतृष्णाप्रशमनकृत् ॥”
अपिच ।
“विल्वमूलञ्च समधु गुड़ूचीक्वथितं जलम् ।
पीतं हरेच्च त्रिविधां छर्द्दिं वै नात्र संशयः ॥
पीता दूर्व्वा च्छर्द्दिं नश्येत् पिष्टा तण्डुलवारिणा ॥”
इति च गारुड़े १६४ अध्यायः ॥*॥
अथ छर्द्देश्चिकित्सा ।
“आमाशयोत्क्लेशभवा हि सर्व्वा-
श्छर्द्द्यो मता लङ्घनमेव तस्मात् ।
विधीयते मारुतजां विना तु
संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥”
अत्र च्छर्द्दिशब्दः ।
“हन्यात् क्षीरोदकं पीतं छर्द्दिं पवनसम्भवाम् ।
मुद्गामलकयूषो वा ससर्पिष्कः ससैन्धवः ॥
क्षीरोदकं नाशितस्य क्षीरस्योदकम् ।
गुड़ूचीत्रिफलानिम्बपटोलैः क्वथितं जलम् ।
पिवेत् मधुयुतं तेन छर्द्दिर्नश्यति पित्तजा ॥
हरीतकीनां चूर्णन्तु लिह्यान्माक्षिकसंयुतम् ।
अधोमार्गीकृते दोषे छर्द्दिः शीघ्रं निवर्त्तते ॥
विड़ङ्गत्रिफलाविश्वाचूर्णं मधुयुतं पिवेत् ।
विड़ङ्गलवशुण्ठीनां चूर्णं वा कफजां वमिम् ॥
एवं केवर्त्तीमुस्तं गुड़त्वची इति लोके ।
पिष्ट्वा धात्रीफलं लाजान् शर्कराश्च पलोन्मितान् ।
दत्त्वा मधुपलञ्चापि कुड़वं सलिलस्य च ॥
वाससा गालितं पीतं हन्ति छर्द्दिं त्रिदोषजाम् ।
गुड़ूच्या रचितं हन्ति हिमं मधुसमन्वितम् ॥
दुर्निवारामपि छर्द्दिं त्रिदोषजनितां बलात् ॥
एलालवङ्गगजकेशरकोलमज्जा-
लाजाप्रियङ्गुघनचन्दनपिप्पलीनाम् ।
चूर्णानि माक्षिकसितासहितानि लीढ्वा
छर्द्दिं निहन्ति कफमारुतपित्तजाताम् ॥
इति एलादिचूर्णम् ॥
अश्वत्थवल्कलं शुष्कं दग्धं निर्व्वापितं जले ।
तज्जलं पानमात्रेण छर्द्दिं जयति दुर्ज्जयाम् ॥
यथा त्रिकटुधान्याकजीरकाणां रजो लिहन् ।
मधुना नाशयेच्छर्द्दिमरुचिञ्च त्रिदोषजाम् ॥
विल्वत्वचो गुड़ूच्या वा क्वाथः क्षौद्रेण संयुतः ।
छर्द्दिं त्रिदोषजां हन्ति पर्पटः पित्तजां तथा ॥
आम्रास्थिविल्वनिर्य्यूहः पीतः समधुशर्करः ।
निहन्याच्छर्द्द्यतीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥
निर्य्यूहः क्वाथः ।
जम्ब्वाम्रपल्लवश्टतं लाजरजःसंयुतं शीतम् ।
शमयति मधुना युक्तं वमिमतिसारं तृषार्त्ति-
मुग्राम् ॥
वीभत्सजां हृद्यतमैरिष्टैर्दौर्हृदजां फलैः ।
लङ्घनैरामजां छर्द्दिं जयेत् सात्म्यै रसात्मजाम् ॥
क्रमिहृद्रोगवच्चान्याद्वमिं क्रमिसमुद्भवाम् ।
तत्र तत्र यथा दोषं क्रियां कुर्य्याच्चिकित्सकः ॥
इति छर्द्यधिकारः ।” इति भावप्रकाशः ॥

छर्द्दिः, [स्] स्त्री, (छर्द्दयति छर्द्द्यते इति वा ।
छर्द्द वमने + “अर्च्चिशुचिहुसृपिच्छादिछर्द्दिभ्य
इसिः ।” उणां । २ । १०८ । इति इसिः ।)
वमिः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, चरके
चिकित्सास्थाने २३ अध्याये ।
“तदग्निवेशस्य वचो निशम्य
प्रीतो भिषक्श्रेष्ठ इदं जगाद ।
छर्द्दींषि यानीह पुरोदितानि
विस्तारतस्तानि निबोध सम्यक् ॥”)

छर्द्दिका, स्त्री, (छर्द्दि + स्वार्थे कन् । स्त्रियां टाप् । यद्वा,
छर्द्दयतीति । छर्द्दि + ण्वुल् । टापि अत इत्वञ्च ।)
छर्द्दिः । विष्णुक्रान्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

छर्द्दिकारिपुः, पुं, (छर्द्दिकाया रिपुः नाशक इत्यर्थः ।)
सूक्ष्मैला । इति शब्दचन्द्रिका ॥

छर्द्दिघ्नः, पुं, (छर्द्दिं हन्तीति । हन् + टक् ।) निम्बवृक्षः ।
इति रत्नमाला ॥ (निम्बशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

छलं, क्ली, (छो + वृषादित्वात् कलच् । यद्वा, छल +
अच् ।) स्खलितम् । शाठ्यम् । इति मेदिनी ।
ले, १७ ॥ (यथा, मनुः । ८ । ४९ ।
“धर्म्मेण व्यवहारेण च्छलेनाचरितेन च ।
प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च ॥”
व्याजः । यथा, मार्कण्डेये । २५ । १० ।
“सा वै मदालसा पुत्रं बालसुत्तानशायिनम् ।
उल्लापनच्छलेनाह रुदमानमविह्वरम् ॥”
तात्पर्य्यान्तरेण प्रयुक्तस्य शब्दस्यार्थान्तरेण
कथनम् । यथा, अक्षपादसूत्रे । ५० ।
“वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या च्छलम् ॥”
“अर्थस्य वादाभिमतस्य यो विकल्पो विरुद्धः
कल्पः अर्थान्तरकल्पनेति यावत् तदुपपत्त्या
युक्तिविशेषेण यो वचनस्य वादुक्तस्य विघातो
दूषणं तच्छलमित्यर्थः । वक्तृतात्पर्य्याविषयार्थ-
कल्पनेन दूषणाभिधानमिति फलितम् । तात्-
पर्य्याविषयत्वं विशेष्ये विशेषणे संसर्गे वा । यथा,
नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्त्वादित्यत्र नव-
संख्यापरत्वकल्पनयाऽसिद्ध्यभिधानम् । प्रमेयं
धर्म्मत्वादित्यत्र पुण्यत्वार्थकल्पनया भागासिद्ध्य-
भिधानम् । वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमावयवे
व्यभिचाराभिधानम् । तत्त्रिविधम् । वाक्छलं
सामान्यच्छलमुपचारच्छलञ्च ॥” “छलं नाम
परिशठमर्थाभासमपार्थकं वाग्वस्तुमात्रमेव ।
तद्द्विविधं वाक्छलं सामान्यच्छलञ्च । तत्र वाक्-
छलं नाम यथा कश्चिद्ब्रूयात् नवतन्त्रोऽयं
भिषगिति भिषग् ब्रूयात् नाहं नवतन्त्र एकतन्त्रो-
ऽहमिति । परो ब्रूयात् नाहं ब्रवीमि नव
तन्त्राणि तवेति अपितु नवाभ्यस्तं ते तन्त्रमिति
भिषग् ब्रूयात् न मया नवाभ्यस्तं तन्त्रं अनेक-
शताभ्यस्तं मया तन्त्रमिति । एतद्वाक्छलम् ।
सामान्यच्छलं नाम यथा, व्याधिप्रशमनायौषध-
मित्युक्ते परो ब्रूयात् सत् सत्प्रशमनायेति भवा-
नाह सन् रोगः सदौषधं यदि च सत्प्रशमनाय
भवति सत्कासः सत्क्षयः सत्सामान्यात् कासस्ते
क्षयप्रशमनाय भविष्यतीति एतत्सामान्य-
छलम् ॥” इति चरके विमानस्थाने अष्टमे
अध्याये ॥)

छल्लिः, स्त्री, (छर्दं छादनं लातीति । ला +
बाहुलकात् किः ।) त्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥
छाल इति भाषा ॥

छल्ली, स्त्री, (छर्दं छादनं लातीति । ला + किः ।
ततः कृदिकारादिति वा ङीष् ।) वीरुत् ।
सन्तानः । वल्कलम् । कुसुमविशेषः । इति
मेदिनी । ले, १८ ॥

छविः, स्त्री, (छ्यति सूक्ष्मं करोति यद्वा
छ्यति छिनत्ति दूरीकरोति मालिन्यादिकुवेश-
मिति । छो + “कृशृष्विच्छविस्थविकिकीदिवि ।”

उणां । ४।५६। इति क्विन् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) शोभा । दीप्तिः । इत्यमरः । १।३।१७॥ (यथा, मेघदूते । ३५ ।
"भर्त्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः॥")
छष, ऌ वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) ऌ, छषति छषते । अयं कैश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ।
छा, स्त्री, (छद्+डः टाप् च ।) आच्छादनम् । इति मेदिनी । छे, १ ॥
छाः,पुं,(छाद्यते मातृपक्षाभ्यामसौ । छद्+"सर्व्वधातुभ्योऽसुन् ।"उणां।४।१८८। इति असुन् ततः पृषोदरात् साधुः ।) शावकः । इत्येकाक्षरकोषः ॥
छागः, पुं,स्त्री, (छायते छिद्यते देवबलये इति । छो+"छापूखड़िभ्यः कित् ।" उणां । १।१२४। इति गन् ।) पशुविशेषः । तत्पर्य्यायः । वस्तः २ छगलकः ३ अजः ४ स्तुभः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । ७६ ॥ छगः ६ छगलः ७ छागलः ८ तभः ९ स्तभः १० शुभः ११ । इति तट्टीका ॥ लघुकामः १२ क्रयसदः १३ वर्करः १४ पर्णभोजनः १५ लम्बकर्णः १६ मेनादः १७ बुक्कः १८ अल्पायुः १९ प्रियाप्रियः २० । इति शब्दरत्नावली ॥ अबुकः २१ मेध्यः २२ पशुः २३ पयस्खलः २४ । तन्मांसगुणाः । लघुत्वम् । स्निग्धत्वम् । नातिशीतत्वम् । रुचिबलपुष्टिदातृत्वम् । निर्द्दोषत्वम् । वातपित्तनाशित्वम् । मधुरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्रधातुसाम्यकारित्वम् । बृंहणत्वम् । स्निग्धत्वम् । मृदुत्वम् । अनभिष्यन्दित्वम् । नात्युष्णत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥*॥ छागपोतमांसगुणाः । लघुत्वम् । शीतत्वम् । प्रमेहनाशित्वञ्च ॥ तृणचारिच्छागस्य मांसगुणः । ईषल्लघुत्वम् । बलदातृत्वञ्च ॥ तन्मूत्रगुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रूक्षत्वम् । नाड़ीविषार्त्तिप्लीहोदरकफश्वासगुल्मशोफनाशित्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
"छागलो वर्करश्छागो वस्तोऽजश्छेलकः शुभः ।
छागमांसं लघु स्निग्धं स्वादुपाकं त्रिदोषनुत् ॥
नातिशीतमदाहि स्यात् स्वादु पीनसनाशनम् ।
परं बलकरं रुच्यं बृंहणं बलवर्द्धनम् ॥
अजाया अप्रसूताया मांसं पीनसनाशनम् ।
शुष्ककासेऽरुचौ शोषे हितमग्नेश्च दीपनम् ॥
अजासुतस्य बालस्य मांसं लघुतरं स्मृतम् ।
हृद्यं ज्वरहरं श्रेष्ठं सुस्वादु बलदं भृशम् ॥
मांसं निष्कासिताण्डस्य छागस्य कफकृद्गुरु ।
स्रोतःशुद्धिकरं बल्यं मांसदं वातपित्तनुत् ॥
वृद्धस्य वातलं रूक्षं तथा वाधितस्य च ।
ऊर्द्ध्वजत्रुविकारघ्नं छागमुण्डं रुचिप्रदम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(एतन्मांसं पितॄणां तृप्तिकरत्वात् श्राद्धाय देयम् । यथाह याज्ञवल्क्यः । १ । २५८ ।
"मात्स्यहारिणकौरभ्रशाकुनच्छागपार्षतैः ॥"
छागमांसेन पितॄणां षण्मासान् यावत्तृप्तिः । यथाह मनुः । ३ । २६९ ।
"षण्मासान् छागमांसेन पार्षतेन च सप्त वै ॥"
भोजराजेन युक्तिकल्पतरौ एतत्परीक्षोक्ता । यथा,—
"नक्षत्राणां विभेदेन नराणान्तु गणत्रयम् ।
तेषां शुभाय निर्द्दिष्टं पशुवस्तत्रयं बलौ ।
ये कृष्णाः शुक्लयश्छागाः पशवोऽन्ये तथैव च ।
देवजातिभिरुत्सृज्यास्ते सर्व्वार्थोपसिद्धये ॥
ये पीता हरिता वापि नरजातिरुदीरिताः ।
ये शुक्लाश्च महान्तो वा रक्षोजातेः शुभप्रदाः ॥
यो मोहादथवाज्ञानाद्बलिमन्यं प्रयच्छति ।
वध एव फलं तस्य नान्यत् किञ्चित् फलं भवेत् ॥"
एतस्य पशोर्लक्षणादिकं विशेषतो वृहत्संहितायाम् ६५ अध्याये उक्तम् । यथा,—
"छागशुभाशुभलक्षण-
मभिधास्ये नवदशाष्टदन्तास्ते ।
धन्याः स्थाप्या वेश्मनि
सन्त्याज्याः सप्तदन्ता ये ॥
दक्षिणपार्श्वे मण्डल-
मसितं शुक्लस्य शुभफलं भवति ।
ऋष्यनिभकृष्णलोहित-
वर्णानां श्वेतमपि शुभदम् ॥
स्तनवदवलम्बते यः
कण्ठेऽजानां मणिः स विज्ञेयः ।
एकमणिः शुभफलकृ-
द्धन्यतमा द्वित्रिमणयो ये ॥
मुण्डाः सर्व्वे शुभदाः
सर्व्वसिताः सर्व्वकृष्णदेहाश्च ।
अर्द्धासिताः सितार्द्धा
धन्याः कपिलार्द्धकृष्णाश्च ॥
विचरति यूथस्याग्रे
प्रथमं चाम्भोऽवगाहते योऽजः ।
स शुभः सितमूर्द्धा वा
मूर्द्धनि वा टिक्किका यस्य ॥
सपृषतकण्ठशिरा वा
तिलपिष्टनिभश्च ताम्रदृक् शस्तः ।
कृष्णचरणः सितो वा
कृष्णो वा श्वेतचरणो यः ॥
यः कृष्णाण्डः श्वेतो
मध्ये कृष्णेन भवति पट्टेन ।
यो वा चरति सशब्दं
मन्दञ्च स शोभनश्छागः ॥
ऋष्यशिरोरुहपादो
यो वा प्राक् पाण्डुरोऽपरे नीलः ।
स भवति शुभकृच्छागः
श्लोकश्चाप्यत्र गर्गोक्तः ॥
कुट्टकः कुटिलश्चैव जटिलो वामनस्तथा ।
ते चत्वारः श्रियः पुत्रा नालक्ष्मीके वसन्ति ते ॥
अथाप्रशस्ताः खरतुल्यनादाः
प्रदीप्तपुच्छाः कुनखा विवर्णाः ।
निकृत्तकर्णा द्विपमस्तकाश्च
भवन्ति ये चासिततालुजिह्वाः ॥
वर्णैः प्रशस्तैर्मणिभिश्च युक्ता
मुण्डाश्च ये ताम्रविलोचनाश्च ।
ते पूजिता वेश्मसु मानवानां
सौख्यानि कुर्व्वन्ति यशः श्रियश्च ॥")
छागणः, पुं, (छगण एव । स्वार्थे अण् ।) करीषाग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ घुँटेर आगुन इति भाषा ॥
छागभोजी, [न्] पुं, स्त्री, (छागं भुङ्क्ते भक्षयतीति । भुज्+णिनिः ।) वृकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ छागभक्षके, त्रि ॥
छागरथः, पुं, (छागः रथो वाहनमस्य ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६३ ॥
छागलः, पुं, स्त्री, (छगल एव इति प्रज्ञाद्यण् ।) छागः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ११७ ।
"बहुबुद्धिसमायुक्ताः सुविज्ञाना बलोत्कटान् ।
शक्ता वञ्चयितुं धूर्त्ता ब्राह्मणं छागलादिव ॥"
छगलस्य गोत्रापत्यं पुमान् इति । छगल+"विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु ।" ४ । १ । ११७ । इति अण् । आत्रेय ऋषिभेदः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
छागलकः, पुं, (छागल इव कायतीति । कै+कः ।) मत्स्यविशेषः । यथा,—
"श्वेतं सुपाकं समदीर्घवृत्तं
निःशल्कलं छागलकं वदन्ति ।
गले द्विकण्टः किल तस्य पृष्ठे
कण्टः सुपथ्यो रुचिदो बलप्रदः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
(स्वार्थे कन् ।) छागलश्च ॥
छागलाद्यं, क्ली, (छागल आद्यः प्रधानो यत्र ।) छागलादिघृतम् । तच्च वातरोगस्यौषधम् । यथा,
"आजं चर्म्मविनिर्म्मुक्तं त्यक्तशृङ्गनखादिकम् ।
पञ्चमूलीद्वयस्यैव जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
जीवनीयैः सयष्ट्याङ्कैः क्षीरश्चैव शतावरी ॥
छागलाद्यमिदं नाम्ना सर्व्ववातविकारनुत् ।
अर्दिते कर्णशूले च बाधिर्य्ये मूकमिन्मिने ॥
जड़गद्गदपङ्गूनां खञ्जे गृध्रसिकुब्जयोः ।
अपतानेऽपतन्त्रे च सर्पिरेतत् प्रशस्यते ॥
पृथगर्द्धतुलां पञ्चमूलद्वन्द्वाजमांसयोः ।
निःक्वाथ्य सलिलद्रोणे क्वाथे पादावशेषिते ॥"
इति स्वल्पच्छागलाद्यं घृतम् ॥ * ॥
घृतारम्भे मन्त्रः ।
"ओँ कालि वचेश्वरि अमुकस्य फलसिद्धिं देहि रुद्रवचनेन स्वाहा ।
स्नापयित्वा छागमादौ मधु दत्त्वा ललाटके ।
उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा भिषगेनमुपालभेत् ॥
छागमारणमन्त्रः ।
ओँ ह्रीँ क्रोँ गौँ गणपतये स्वाहा ।
छागमांसतुलां गृह्य दशमूल्याः पलं शतम् ।
अश्वगन्धापलशतं वाट्यालकशतं तथा ॥
घृताढ़कं पचेत्तोयैश्चतुर्भागावशेषितैः ।

चीरं स्नेहसमं दद्यात् शतावर्य्या रसं तथा ॥
ताम्रपात्रे दृढ़े चैव शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
अस्यौषधस्य कल्कस्य प्रत्येकं शुक्तिसम्मितम् ॥
जीवन्ती मधुकं द्राचाकाकोल्यौ नीलमुत्पलम् ।
मुस्तं सचन्दनं रास्ना पर्णिनीद्वयशारिवे ॥
मेदे द्वे च तथा कुष्ठं जीवकर्षभकौ शटी ।
दार्व्वी प्रियङ्गु त्रिफला नतं तालीशपद्मकौ ॥
एलापत्रं वरीनागजातीकुसुमधान्यकम् ।
मञ्जिष्ठा दाड़िमं दारु रेणुकं शैलवालुकम् ॥
विड़ङ्गं जीरकञ्चैव पेषयित्वा विनिक्षिपेत् ।
वस्त्रपूते च शीते च शर्कराप्रस्थसंयुतम् ॥
निधापयेत् स्निग्धभाण्डे आर्द्रे वा भाजने शुभे ।
अस्यौषधस्य सिद्धस्य शृणु वीर्य्यमतःपरम् ॥
देवदेवं नमस्कृत्य संपूज्य गणनायकम् ।
पिबेत् पायितलं तस्य व्याधिं वीच्यानु-
पानतः ॥
सर्व्ववातविकारेषु अपस्मारे विशेषतः ।
उन्मादे पचघाते च आध्माने कोष्ठनिग्रहे ॥
कर्णरोगे शिरोरोगे बाधिर्य्ये चापतन्त्रके ।
भूतोन्मादे च गृध्रस्यां सोन्नारे चाभिघातजे ॥
पार्श्वशूले च हृच्छूले वाह्यायामान्तिते तथा ।
वातकण्टकहृद्रोगमन्त्रकुब्जे सपङ्गुले ॥
क्रोष्टुशीर्षे तथा खञ्जे कुब्जे चाध्मानि मिञ्मिने ।
अपतानेऽन्तरायामे रक्तपित्ते तथोर्द्धगे ॥
आनाहेऽर्शोविकारेषु चातुर्थकज्वरेऽपि च ।
हनुग्रहे तथा शोषे चीणे चैवाववाहुके ॥
दण्डापतानके भग्ने दाहे चाचेपके तथा ।
जीर्णज्वरे विषे कुष्ठे शोफःस्तम्भे मदात्यये ॥
आढ्यवातेऽग्निमान्द्ये च वातरक्तगदेषु च ।
एकाङ्गरोगिणि चैव तथा सर्व्वाङ्गरोगिणि ॥
हस्तकम्पे शिरःकम्पे जिह्वाकम्पे जड़े भ्रमे ।
चीणेन्द्रिये नष्टशुक्रे शुक्रनिःसरणे तथा ॥
स्त्रीणां वातासृपाते च पटले चाचिसन्दने ।
एकाङ्गस्यन्दने चैव सर्व्वाङ्गस्यन्दने तथा ॥
नगादिपतिते वाते स्त्रीणामप्राप्तिहेतुके ।
आभिचारिकदोषे च धनसन्तापसम्भवे ॥
ये वातप्रभवा रोगा ये च पित्तसमुद्भवाः ।
शिरोमध्यगता ये च जङ्घापार्श्वादिसंस्थिताः ॥
मात्सग्रहाभिभूतस्य शिशुर्यस्य विशुष्यति ।
प्रचीणबलमांसस्य न वर्त्मगमनचमः ॥
घृतेनानेन सिध्यन्ति वज्रसुक्तिरिवासुरान् ।
निहन्ति सकलान् रोगान् घृतं परमदुर्लभम् ॥
रसायनं वह्निबलप्रदञ्च
वपुःप्रकर्षं विदधाति रूपम् ।
दन्तावलेन्द्रेण समानतेजा
दीर्घायुषं पुत्त्रशतं करोति ॥
स्त्रीणां शतं गच्छति वातिरेकं
न याति तृप्तिं सरसः समाङ्गः ।
अपुत्त्रिणीपुत्त्रशतं करोति
शतायुषं कामसमं बलिष्ठम् ॥
महद्घृतं नाम तु छागलाद्यं
विनिर्म्मितं वातनिसूदनञ्च ।

शिवं शुभं रोगभयापहञ्च
चकार हारीतमुनिर्म्मिशिष्टः ॥
शृगालवह्निणः पाके पुमांसं तत्र दापयेत् ।
मयूरी जम्बुकी छागी वीर्य्यहीनाः स्वभावतः ॥
भाषितं काशिराजेन छागमेव नपुंसकम् ॥"
घृतम् १६ शेर । क्वाथार्थं छागमांसपलम् १०० ।
पाकार्थं जलं शं ६४ । शेषः शं १६ । बिल्वादि-
दशमूलं प्रपलम् १० । जलं शं ६४ । शेषः
शं १६ । अश्वगन्धा १०० पलम् । जलं शं ६४ ।
शेषः शं १६ । वाट्यालकं १०० पलम् ।
जलं शं ६४ । शेषः शं १६ । दुग्धं शं १६ ।
शतमूलीरसः शं १६ । कल्कार्थं जीवन्त्या-
दीनां जीरकपर्य्यन्तानां कल्कद्रव्याणां प्रं तो ४ ।
वस्त्रपूते शीते शर्करा शं २ । इति वृहच्छागलाद्यं
घृतम् । इति भैषज्यरत्नावली ॥
("छागमांसं तुलार्द्धं स्यात् दशमूलं तथापरम् ।
तोयद्रोणे पचेद्धीमान् यावत् स्याद्दंशशेषितम् ॥
तैलप्रस्थद्वयञ्चैव चीरञ्चैव शतावरी ।
जीवनीयं समधुकं बला रास्ना च शैलजम् ॥
मांसीस्थाह्वैमतालीशनालुकाघनवालुकम् ।
पृथक् पृथक् समादाय सर्व्वमेकत्र साधयेत् ॥
मञ्जिष्ठालोध्रलाचा च प्रत्येकं कुड़वान्वितम् ।
आढ़कञ्च जलञ्चैव विधिना च विपाचयेत् ॥
छागलाद्यमिदं तैलं हारीतेन महात्मना ।
पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे भोज्ये चैव प्रशस्यते ।
सर्व्वज्वरगदं हन्ति सन्धिमज्जास्थिजन्तथा ॥"
इति छागलाद्यं तैलम् ॥
इति वैद्यकस्नेहमालिकायां वातरोगाधिकारे ॥)

छागलान्त्रिका, स्त्री, (छागलान्त्री + संज्ञायां कन् । टापि पूर्व्वह्रस्वः ।) वृद्धदारकवृचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

छागलान्त्री, स्त्री, (छागलं अन्त्रयतीति बाहुलकात् रक् ततो ङीष् ।) वृकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

छागवाहनः, पुं, (छागेन आत्मानं वाहयतीति । वह + णिच् + ल्युः । यद्वा, छागो वाहनमस्य ।) अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

छागिका, स्त्री, (छागी + स्वार्थे कन् । ततः टापि पूर्व्वह्रस्वः ।) छागी । इति हेमचन्द्रः । ४।३४१ ॥

छागी, स्त्री, (छायते छिद्यते देवोपहारायेति । छो + "छापूखड़िभ्यः कित् ।" उणां ।१।१२४। इति गन् छागः ततः स्त्रियां जातौ ङीष् ।) छागमाता । बकरी इति पाँटी इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । अजा २ पयस्विनी ३ भीरुः ४ मेध्या ५ गलेस्तनी ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ छागिका ७ मञ्जा ८ सर्व्वभक्ष्या ९ गलस्तनी १० । इति हेमचन्द्रः ॥ चुलुम्पा ११ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सञ्जा १२ सुखविलुण्ठिका १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तद्दुग्धगुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । ग्राहित्वम् । दीपनत्वम् । रक्तपित्तविकारचयकासनाशित्वञ्च । यथा, राजनिर्घण्टे ।

"अजानां लघुकायत्वान्नानाद्रव्यनिषेवणात् ।
नात्यम्बुपानात् व्यायामात् सर्व्वव्याधिहरं पयः ॥"
कषायत्वम् । लघुत्वम् । अतीसारज्वरनाशित्वञ्च । यथा, भावप्रकाशे ।
"छागं कषायं मधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु ।
रक्तपित्तातिसारघ्नं चयकासज्वरापहम् ॥
अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तादिभचणात् ।
स्तोकाम्बुपानाद्व्यायामात् सर्व्वरोगापहं पयः ॥"
तद्दधिगुणाः । उत्तमत्वम् । ग्राहित्वम् । लघुत्वम् । दोषत्रयापहत्वम् । श्वासकासार्शःचयकार्श्येषु शस्तत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ कफवातनेत्रदोषदुर्नामश्वासकासनाशित्वम् । उष्णत्वम् । रुच्यत्वम् । पाचनत्वञ्च ॥ तन्नवनीतगुणाः । लघुत्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । त्रिदोषनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । दीपनत्वम् । बल्यत्वम् । सदा हितत्वञ्च ॥ तन्नवोत्थनवनीतगुणाः । चयकासनेत्रामयकफनाशित्वम् । बल्यत्वम् । परमदीपनत्वञ्च ॥ तद्घृतगुणाः । चक्षुष्यत्वम् । दीपनत्वम् । बलवर्द्धनत्वम् । कासश्वासकफनाशित्वम् । राजयक्ष्मणि शस्तत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

छातः, त्रि, (छो + क्तः । "शाच्छोरन्यतरस्याम् ।" ७ । ४ । ४१ । इति विभाषायामित्वाभावः ।) छिन्नः । दुर्ब्बलः । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥

छात्त्रं, क्ली, वरटीच्छत्रसम्भवं मधु । तस्य गुणाः । श्वित्रक्रिमिरोगरक्तपित्तनाशित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
("वरटाः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवतो वने ।
कुर्व्वन्ति छत्रकाकारं तज्जं छात्त्रं मधु स्मृतम् ॥"
छात्त्रं कपिलपीतं स्यात् पिच्छिलं शीतलं गुरु ।
स्वादुपाकं क्रिमिश्वित्ररक्तपित्तप्रमेहजित् ।
भ्रमतृण्मोहविषहृत् तर्पणञ्च गुणाधिकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

छा(त्त्र)त्रः, पुं, (छत्रं गुरोर्दोषाणामावरणं तच्छीलमस्येति । "छत्रादिभ्यो णः ।" ४ । ४ । ६२ । इति णः ।) शिष्यः । इत्यमरः । २ । ७ । ११ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । ८७ ।
"भूभुजा दानशौण्डेन पैत्रिके स्थण्डिले कृतः ।
छात्त्राणामार्य्यदेश्यानां तेन विद्यार्थिनां मठः ॥")

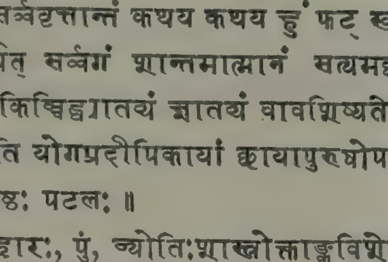
छात्त्रकं, क्ली, (छात्त्र + स्वार्थे कन् ।) छात्त्रं मधु । यथा, राजनिर्घण्टे ।
"छत्राकारन्तु पटलं सरघाः पीतपिङ्गलाः ।
ये कुर्व्वन्ति तदुत्पन्नं मधु च्छात्त्रकमीरितम् ।
श्वित्रमेहक्रमिघ्नञ्च विद्याच्छात्त्रं गुणोत्तरम् ॥"
अपिच भावप्रकाशे ।
"वरटाः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवतो वने ।
कुर्व्वन्ति छत्रकाकारं तज्जं छात्त्रं मधु स्मृतम् ॥
छात्त्रं कपिलपीतं स्यात् पिच्छिलं शीतलं गुरु ।
स्वादुपाकं क्रमिश्वित्ररक्तपित्तप्रमेहजित् ॥
भ्रमतृड्मोहविषहृत्तर्पणञ्च गुणाधिकम् ॥"

छात्त्रगण्डः, पुं, (छात्त्रो गण्ड इव ।) पदार्थवित् । विभक्त्यन्तस्य श्लोकचरणस्य वा आदिमात्रवेत्ता ।

(अल्पच्छात्रः ।) इति हारावली । २१६ ॥
छात्रदर्शनं, क्ली, (छात्रं वरटीकृतसम्भूतं मधु तदिव दृश्यते इति । दृश + कर्म्मणि ल्युट् ।) हैयङ्गवीनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (छात्राणां दर्शनम् ।) शिष्यावलोकनञ्च ॥
छादं, क्ली, (छाद्यते गृहमनेनेति । छद + णिच् + करणे घञ् । छादयतीति । छद् + णिच् + अच् वा ।) पटलम् । इति जटाधरः ॥ छात इति चाल इति च भाषा ॥
छादनं, क्ली, (छद कि संवृतौ + णिच् + करणे ल्युट् ।) छदनम् । अन्तर्द्धानम् । (कर्त्तरि ल्युः ।) पत्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (भावे ल्युट् ।) आच्छादनम् । (यथा, हरिवंशे । ६५ । २५ ।
"नियोगपाशैरासक्तैर्गर्गरीस्तम्भमूर्द्धसु ।
छादनार्थं प्रकीर्णैश्च कण्टकैस्तृणसङ्कटैः ॥")
छादनः, पुं, (छादयति आवृणोति पत्रादिभिरिति । छादि + ल्युः ।) नीलाम्लानवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
छादितः, त्रि, (छाद्यते स्मेति । छद + "वा दान्त-शान्तेति ।" ७।२।२७ । इडागमात् साधुः ।) छन्नः । इति जटाधरः ॥ आच्छादितः । यथा,
"घनतरघनवृन्दैश्छादितौ पुष्पवन्तौ ॥"
इत्युद्भटः ॥
छान्दसः, पुं, (छन्दो वेदं अधीते वेत्ति वा । छन्दस् + "तदधीते तद्वेद ।" ४ । २ । ५९ । इत्यण् ।) वेदाध्येता । इत्यमरः । २।७।६ ॥ (छन्द एवेति । स्वार्थे अण् । वेदः ।
"मन्ये त्वां विषये वाचां स्नातमन्यत्र छान्दसात् ॥"
इति भागवते । १ । ४ । १३ ॥
त्रि, छन्दसो व्याख्यानस्तत्र भवः । "छन्दसो यदणौ ।" ४ । ३ । ७१ । इत्यण् । वेदभवः ॥ छन्दसोऽयम् । "तस्येदम् ।" इत्यण् । वेदसम्बन्धी । स्त्रियान्तु ङीप् । यथा, हरिवंशे । २१५ । ७ ।
"छान्दसीभिरुदाराभिः श्रुतिभिः समलङ्कृतः ॥")
छान्दोग्यं, क्ली, (छन्दोगानां धर्म्मः आम्नायो वा । छन्दोग + "छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकवह्वृच नटाञ्ञ्यः ।" ४ । ३ । १२९ । इति ञ्यः ।) सामवेदोपनिषत् । इति वैदिकसम्प्रदायः ॥ (यथा, मौक्तिकोपनिषदि १ अध्याये ।
"ऐतरेयञ्च छान्दोग्यं वृहदारण्यकन्तथा ॥")
छाया, स्त्री, (श्यति छिनत्ति सूर्य्यादेः प्रकाशं नाशयतीत्यर्थः । छो + "माच्छाससिसूभ्यो यः ।" उणां । ४ । १०९ । इति यस्ततष्टाप् च ।) रौद्रशून्यम् । तत्पर्य्यायः । भावानुगा २ श्यामा ३ अतेजः ४ भीरुः ५ अनातपः ६ आभीतिः ७ आतपाभावः ८ भावालीना ९ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । दाहश्रमहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ घर्म्मनाशित्वम् । मेघच्छायागुणः । श्रमभ्रममूर्च्छासन्तापनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ छायाविशेषे दोषो यथा,—
"दीपखट्वातनुच्छाया छिन्नकेशनखादिकम् ।
अजमार्ज्जाररेणुश्च हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥
(लक्षणभेदेनास्या अरिष्टकारित्वं यथा,—
"ज्योत्स्नायामातपे दीपे सलिलादर्शयोरपि ।
अङ्गेषु विकृता यस्य छायाप्रेतस्तथैव सः ॥
छिन्ना भिन्नाकुला च्छाया हीना वाप्यधिकापि वा ।
नष्टा तन्वी द्विधा च्छाया विशिरा विस्तृता च या ॥
एताश्चान्याश्च याः काश्चित् प्रतिच्छाया विगर्हिताः ।
सर्व्वा मुमूर्षतां ज्ञेया नचेल्लक्ष्यनिमित्तजाः ॥
संस्थानेन प्रमाणेन वर्णेन प्रभया तथा ।
छाया विवर्त्तते यस्य स्वप्नेऽपि प्रेत एव सः ॥"
"खादीनां पञ्चपञ्चानां छाया विविधलक्षणाः ।
नाभसी निर्म्मला नीला सस्नेहा सप्रभेव च ॥
रूक्षा श्यावारुणा या तु वायवी सा हतप्रभा ।
विशुद्धरक्तात्वाग्नेयी दीप्ताभा दर्शनप्रिया ॥
शुद्धवैदुर्य्यविमला सुस्निग्धा चाम्भसी मता ।
स्थिरा स्निग्धा घना श्लक्ष्णा श्यामा श्वेता च पार्थिवी ॥
वायवी गर्हिता त्वासां चतस्रः स्युः सुखोदयाः ।
वायवी तु विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥
स्यात्तैजसी प्रभा सर्व्वा सा तु सप्तविधा स्मृता ।
रक्ता पीता सिता श्यावा हरिता पाण्डुरा सिता ॥
तासां याः स्युर्विकासिन्यः स्निग्धाश्च विपुलाश्च याः ।
ताः शुभा रूक्षमलिनाः संक्षिप्ताश्चाशुभोदयाः ॥
वर्णमाक्रामति च्छाया भास्तु वर्णप्रकाशिनी ।
आसन्ना लक्ष्यते च्छाया भाः प्रकृष्टा प्रकाशते ॥
नाच्छायो नाप्रभः कश्चिद्विशेषाश्चिह्नयन्ति तु ।
नृणां शुभाशुभोत्पत्तिं काले च्छायाः प्रभाश्रिताः ॥"
इतीन्द्रियस्थाने सप्तमेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥)
प्रतिविम्बम् । (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । २७९ ।
"मयि तेज इति च्छायां स्वां दृष्ट्वाम्बुगतां जपेत् ॥")
सूर्य्यपत्नी । सा संज्ञाप्रतिकृतिः । (यथा मत्स्यपुराणे । ११ । ५ ।
"नारीमुत्पादयामास स्वशरीरादनिन्दिताम् ।
त्वाष्ट्रीस्वरूपेण नाम्ना छायेति भामिनी तदा ॥")
पालनम् । उत्कोचः । कान्तिः । (यथा, मेघदूते । ३१ ।
"वेणीभूतप्रतनुसलिला तामतीतस्य सिन्धुः
पाण्डुच्छायातटरुहतरुभ्रंशिभिः शीर्णपर्णैः ॥")
सच्छोभा । पङ्क्तिः । इति मेदिनी । ये, २३ ॥ कात्यायनी । इति शब्दरत्नावली ॥ तमः । इति हेमचन्द्रः ॥ सादृश्यम् । यथा,—
"अङ्गादङ्गात्यृचं जप्त्वा आघ्राय शिशुमूर्द्धनि ।
वस्त्रादिभिरलङ्कृत्य पुत्त्रच्छायावहं सुतम् ॥
पुत्त्रच्छाया पुत्त्रसादृश्यम् ।"इति दत्तकचन्द्रिका ॥ (ऊनविंशत्यक्षरवृत्तिविशेषः । इति छन्दोमञ्जरी ॥ अस्य लक्षणादिकं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
छायाकरः, त्रि, (करोतीति । कृ + अच् । छायायाः करः । छायां करोतीति वा ।) छत्त्रधारः । इति हेमचन्द्रः ॥ छातावरदार इति भाषा ॥
छायातनयः, पुं, (छायायाः सूर्य्यपत्न्यास्तनयः पुत्त्रः ।) शनिः । इति हलायुधः ॥
छायातरुः, पुं, (छायाप्रदः छायाप्रधानो वा तरुः । शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपिसमासः ।) स्थिरच्छायवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य लक्षणं यदाह कश्चित् ।
"पूर्व्वाह्णे च पराह्णे च तलं यस्य न मुञ्चति ।
अत्यन्तशीतलच्छाया स च्छायातरुरुच्यते ॥"
यथा, मेघदूते । १ ।
"कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः
शापेनास्तंगमितमहिमा वर्षभोग्येन भर्त्तुः ।
यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्य्याश्रमेषु ॥")
छायात्मजः, पुं, (छायायाः सूर्य्यपत्न्या आत्मजस्तनयः ।) शनिग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
छायापथः, पुं, (छाया मेघच्छाया तदभ्यन्तरः पन्थाः । छायायुक्तः पन्था इत्येके ।) देवपथः । आकाशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
छायापुरुषः, पुं, (छायायां दृष्टः पुरुषः पुरुषाकृतिविशेषः ।) आकाशे दृष्टः स्वीयच्छायारूपपुरुषः । यथा,—
श्रीदेव्युवाच ।
"भगवन् ! देवदेवेश ! सर्व्वागमविशारद ! ।
नराणां पापिनां लोके पापनिर्म्मोचनं कथम् ॥
कालज्ञानं कथं वा स्यात् सूक्ष्मोपायेन तद्वद ।
श्रुतानि साधनानीश ! मयानेकानि भूरिशः ॥
तथापि तानि मनुजैरशक्यान्यल्पबुद्धिभिः ।
प्रायेण मनुजा लोके कलौ स्वल्पायुषो ध्रुवम् ॥
अनेकवर्षसाध्येऽस्मिन् योगाभ्यासे ह्यशक्तयः ॥
शिव उवाच ।
साधु देवि ! त्वया पृष्टं लोकानां हितकाम्यया ।
तादृशं साधनं वक्ष्ये सर्व्वसाधारणं लघु ॥
गोपनीयं प्रयत्नेन न वाच्यं वै कथञ्चन ।
सिद्धाय भक्तियुक्ताय सेवकाय सुचेतसे ॥
पापिने क्रूरचेष्टाय भक्तिहीनाय भामिनि ! ।
न वदेद्यदि वा मोहात् वदेत् सिद्धिं न विन्दति ॥
तस्मात् परीक्ष्य वक्तव्यं शिष्याय ज्ञानिने शिवे ! ।
स्वच्छायापुरुषं पश्येद्गगने शुद्धमानसः ॥
तस्यावलोकनात् सद्यः पापराशिर्व्विनश्यति ।
महापातकसङ्घैश्च तत्समैश्चोपपातकैः ॥
विमुच्यते क्षणार्द्धेन तूलराशिर्यथानलात् ।
कालज्ञानञ्च षण्मासे तस्मिन् दृष्टे भवेद्ध्रुवम् ॥
देव्युवाच ।
अतश्छायां कथं पश्येद्गगने भूतलस्थिताम् ।
षण्मासकालज्ञानञ्च तस्मिन् दृष्टे कथं भवेत् ॥
शिव उवाच ।
निरभ्रं गगनं देवि ! यदा भवति निर्म्मलम् ।
तदा छायासुखो भूत्वा निश्चलं प्रयतो धिया ॥

स्वच्छायाकण्ठमालोक्य स्वगुरूक्तक्रमेण वै ।
सम्मुखं गगनं पश्येन्निर्निमेषस्थिरैकधीः ॥
शुद्धस्फटिकसङ्काशः पुरुषस्तत्र दृश्यते ।
न दृश्यते यदा तत्र पुनस्तद्वत् परीक्षयेत् ॥
बहुधा दर्शनेनैव साक्षात्कारो भवेद् ध्रुवम् ।
कस्यचिद् भाग्यतः पश्येद् यदि विम्बोऽक्षिगोचरः ।
भवत्येव न सन्देहो गुरुविश्वासतः शिवे ! ।
गुरुं सम्यक् पूजयित्वा पश्येच्छायां समाहितः ॥
तथा षण्मासपर्य्यन्तं मृत्युस्तस्य न विद्यते ।
शिरोहीनं यदा पश्येत् षण्मासाभ्यन्तरे मृतिः ॥
यदा पादौ न दृश्येते भार्य्याहानिर्न संशयः ।
न दृश्येते यदा पाणी भ्रातृहानिर्न संशयः ॥
एतज्ज्ञात्वा सुधीः सम्यक् गङ्गातीरं समाश्रयेत् ।
योगाभ्यासेन सततं प्राणायामेण संस्कृतिः ॥
यथा वा सत्समीपस्थो लक्षं मृत्युञ्जयं जपेत् ।
यो न भुक्तो हविष्याशी यतवाग्यतमानसः ॥
मृत्युञ्जयेन सन्देहो ह्यन्यथा मृत्युमृच्छति ।
यदा तु मलिनं पश्येत् ज्वरपीड़ा भवेत्तदा ॥
तस्य शान्तिं प्रकुर्व्वीत शिवसेवां समाहितः ।
रक्तवर्णं यदा पश्येदैश्वर्य्यं भवति ध्रुवम् ॥
मध्यच्छिद्रं यदा पश्येत् शत्रुघातो भवेत्तदा ।
एवं सन्दर्शनाद् देवि ! ज्ञानवान् भवति ध्रुवम् ॥
नारदाय पुरा प्रोक्तं मया पुरुषदर्शनम् ।
तत्प्रसादान्महायोगी भूत्वा लोकांश्चरत्यसौ ॥
स्वच्छायादर्शनं देवि ! कलौ पुरुषलक्षणम् ।
दीर्घायुः समवाप्नोति ज्ञानञ्चापि सुनिर्म्मलम् ॥”
इति योगप्रदीपिकायां उमामाहेश्वरसंवादे छायापुरुषलक्षणं नाम पञ्चमः पटलः ॥ * ॥
“ओम् अस्य श्रीच्छायापुरुषग्रहणमन्त्रस्य ब्रह्मर्षिर्बृहद्गायत्री छन्दः छायादेवी देवता ह्रां बीजं स्वाहा शक्तिः पुरुष इति कीलकं सर्व्वसिद्धिसन्दर्शनसिद्धार्थे जपे विनियोगः । ह्रामित्यादि षड़ङ्गन्यासः ॥ मायया मायया लौँ लौँ ह्रीँ माया शिवविचार्य्या ऋषयः ओँ ह्रीँ अं गां सरस्वति ओँ नमो भगवते भूतशरीरमात्मानमाकाशे दर्शय दर्शय चाँ चाँ चाँ ह्रीँ भैरवाय नमः स्वाहा । इति मन्त्रः ॥
पादाभावे च पुत्रं वा बाह्वभावे च बान्धवम् ।
आत्मानं शिरसोऽभावे सर्व्वाभावे कुलक्षयम् ॥
विशीर्णे विद्यते धृते कुम्भे धूमे च विज्वरम् ।
दुर्भिक्षं जायते घोरं कज्जले च पराङ्मुखे ॥
संपूर्णे च सुखे लक्ष्मीं क्षेमलाभं सुसिद्धये ।
हीने रक्ते जये प्रीते उग्रे मृत्युर्न संशयः ॥
पतिभीतिं शस्त्रघातमिति वेदविदो विदुः ।
मृत्युञ्जयं जपन्नेव शान्तिस्तस्य विधीयते ॥
षण्मासे मरणं तस्य शीर्षादापचये विदुः ॥
अथ मृत्युञ्जययन्त्रम् ।
“प्रथमं प्रणवमालिख्य तन्मध्ये साध्यनामकम् ।
बहिरष्टदलं पद्मं यान्तान्तं वसुपत्रके ॥
विलिखेत् सहकारञ्च केशरेषु सुशोभितम् ।
तद्बहिश्चन्द्रवृत्तं स्यात् षोड़शस्वरकं लिखेत् ॥
द्वारं भूपुरमालिख्य चतुर्द्वारञ्च वारुणम् ।
पार्थिवञ्च चतुष्कोणं चक्रं मृत्युञ्जयं भवेत् ॥
ज्वरादिसर्व्वरोगादिदाहशान्तिकरं परम् ।
मृत्युञ्जयं महाचक्रं सर्व्वरक्षाकरं नृणाम् ॥”
अथ ध्यानम् ।
“चन्द्रार्काग्निविलोचनं स्मितमुखं पद्मद्वयान्तःस्थितं
मुद्रापाशमृगाक्षसूत्रविलसत्पाणिं हिमांशुप्रभम् ।
कोटीरेन्दुगलत्सुधाप्लुततनुं हारादिभूषोज्ज्वलं
कान्त्या विश्वविमोहनं पशुपतिं मृत्युञ्जयं भावयेत् ॥ * ॥
नत्वा तातगुरुं शिवं गणपतिं मन्त्रं जपेत् सर्व्वदा ।
खे लक्षेत् सततं विलोकनवशं शुक्ले रवौ प्रत्यहम् ॥
खे विलोकनमन्त्रस्तु ।
ओँ ह्रीँ भूचरी खेचरी आत्मानमाकाशे दर्शय सर्व्वद्दत्तान्तं कथय कथय हुं फट् स्वाहा ।
यः पश्येत् सर्व्वगं शान्तमात्मानं सत्यमद्वयम् ।
न तेन किञ्चिज्ज्ञातव्यं ज्ञातव्यं वावशिष्यते ॥”
इति योगप्रदीपिकायां छायापुरुषोपदेशो नाम षष्ठः पटलः ॥

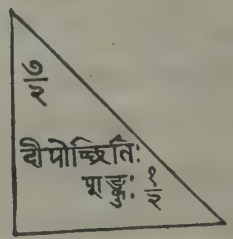
छायाव्यवहारः, पुं, ज्योतिःशास्त्रोक्ताङ्कविशेषः ।
अथ छायाव्यवहारे करणसूत्रं वृत्तम् ।
“छाययोः कर्णयोरन्तरे ये तयो-
र्व्वर्गविश्लेषभक्ता रसाद्रीषवः ।
सैकलब्धेः पदघ्नन्तु कर्णान्तरं
भान्तरेणोनयुक्तं दले स्तः प्रभे ॥
उदाहरणम् ।
नन्दचन्द्रैर्मितं छाययोरन्तरं
कर्णयोरन्तरं विश्वतुल्यं ययोः ।
ते प्रभे वक्ति यो युक्तिमान् वेत्त्यसौ
व्यक्तमव्यक्तयुक्तं हि मन्येऽखिलम् ॥
न्यासः

छा $\frac{७}{२}$　　छाया $\frac{४५}{२}$

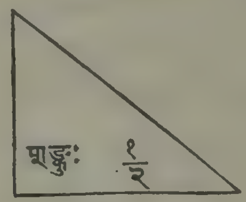
छायान्तरम् ।१८। कर्णान्तरम् ।१३। अनयोर्व्वर्गान्तरेण ।१६२। भक्ता रसाद्रीषवः ।५७६। लब्धम् ।३। सैकस्यास्य । ४ । मूलम् । २ । अनेन कर्णान्तरम् । १३ । गुणितम् । २६ । द्विस्थम् । २६ । भान्तरेण । १८ । ऊनयुते । ८ । ४४ । तदर्द्धे लब्धे छाये $\frac{७}{२}$ $\frac{४५}{२}$ तत्कृत्योर्योगपदमित्यादिना जातौ कर्णौ $\frac{२५}{२}$ $\frac{५१}{२}$

छायान्तरे करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।
शङ्कुः प्रदीपतलशङ्कुतलान्तरघ्न-
श्छाया भवेद्विनरदीपशिखौच्यभक्तः ।
उदाहरणम् ।
शङ्कुप्रदीपान्तरभूस्त्रिहस्ता
दीपोच्छ्रितिः सार्द्धकरत्रया चेत् ।
शङ्कोस्तदार्काङ्गुलसम्मितस्य
तस्य प्रभा स्यात् कियती वदाशु ॥
न्यासः

भूः ३ छाया $\frac{१}{२}$ शङ्कुः $\frac{१}{२}$ प्रदीपशङ्कुतलान्तरम् ३

अनयोर्घातः $\frac{३}{२}$ विनरदीपशिखौच्येन ।३। भक्तो लब्धानि छायाङ्गुलानि । १२ ।
अथ दीपोच्छ्रित्यानयनाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।
छायाहृते तु नरदीपतलान्तरघ्ने
शङ्कौ भवेन्नरयुते खलु दीपकौच्यम् ।
उदाहरणम् ।
प्रदीपशङ्क्वन्तरभूस्त्रिहस्ता
छायाङ्गुलैः षोड़शभिः समा चेत् ।
दीपोच्छ्रितिः स्यात् कियती वदाशु
प्रदीपशङ्क्वन्तरमुच्यतां मे ॥
न्यासः

भूः ३ छाया $\frac{२}{३}$

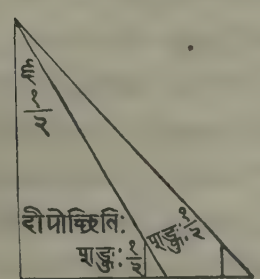
शङ्कुः ।१२। छायाङ्गुलानि ।१६। शङ्कुप्रदीपान्तरहस्ताः ।३। लब्धं दीपकौच्यं हस्ताः $\frac{११}{४}$

प्रदीपशङ्क्वन्तरभूमानानयनाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।
विशङ्कुदीपोच्छ्रयसंगुणा भा
शङ्कूद्धृता दीपनरान्तरं स्यात् ॥
उदाहरणम् । पूर्व्वोक्त एव दीपौच्च्यः $\frac{११}{४}$
शङ्क्वङ्गुलानि ।१२। छाया ।१६। लब्धाः शङ्कुप्रदीपान्तरहस्ताः ।३।
छायाप्रदीपान्तरदीपौच्च्यानयनाय करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।
छायाग्रयोरन्तरसंगुणाभा
छायाप्रमाणान्तरहृद्भवेद्भूः ।

भूशङ्कुघातः प्रभया विभक्तः
प्रजायते दीपशिखौच्चमेवम् ॥
त्रैराशिकेनैव यदेतदुक्तं
व्याप्तं स्वभेदैर्हरिणेव विश्वम् ॥

उदाहरणम् ।
शङ्कोर्भार्कमिताङ्गुलस्य सुमते ! दृष्टा किलाष्टाङ्गुला छायाग्राभिमुखे करद्वयमिते न्यस्तस्य देशे पुनः । तस्यैवार्कमिताङ्गुला यदि तदा छायाप्रदीपान्तरं दीपौच्चञ्च कियद्भवेद् व्यवहृतिं छायाभिधां वेत्सि चेत् ॥

न्यासः

भूः $\frac{१३}{३}$ छां $\frac{१}{३}$ भूः २ छां $\frac{१}{२}$

अत्र छायाग्रयोरन्तरमङ्गुलात्मकम् । ५२ । छाये च । ८ । १२ । अनयोराद्या । ८ । इयमनेन । ५२ । गुणिता । ४१७ । छायाप्रमाणान्तरेण । ४ । भक्ता लब्धं भूमानम् । १०४ । इदं प्रथमच्छायाग्रदीपतलयोरन्तरमित्यर्थः । एवं द्वितीयच्छायाग्रमानम् ।१५६। भूशङ्कुघातः प्रभया विभक्त इति जातमुभयतोऽपि दीपौच्चं

सममेव हस्ताः ६ $\frac{१}{२}$ ।

एवमित्यत्र छायाव्यवहारे त्रैराशिककल्पनया-नयनं वर्त्तते तद्यथा । प्रथमच्छायातो द्वितीयच्छाया । १२ । यावताधिका तावता छायावयवेन यदि छायाग्रान्तरतुल्याभूर्लभ्यते तदा छायया किमिति एवं क्रमक् पृथक् छायाप्रदीपतलान्तरप्रमाणं लभ्यते । ततो द्वितीयं त्रैराशिकं यदि छायातुल्ये भुजे शङ्कुः कोटिस्तदा भूतुल्ये भुजे किमिति लब्धं दीपकौच्चमुभयतोऽपि तुल्यमेव । एवं पञ्चराशिकादिकमखिलं त्रैराशिककल्पनयैव सिद्धं यथा भगवता श्रीनारायणेन जननमरणक्लेशापहारिणा निखिलजगज्जननैकवीजेन सकलभुवनभावनेन गिरिसरित्सुरनरासुरादिभिः स्वभेदैरिदं जगद्व्याप्तं तथेदमखिलं गणितजातं त्रैराशिकेन व्याप्तं यद्येवं तद्बहुभिः किमित्याशङ्क्याह ।
यत्किञ्चिद्गुणभागहारविधिना बीजेऽत्र वा गण्यते
तत् त्रैराशिकमेव निर्म्मलधियामेवावगम्यं विदाम् ।
एतद्यद्बहुधास्मदादिजड़धीधीवृद्धिबुद्ध्या बुधैस्तद्भेदान् सुगमान् विधाय रचितं प्राज्ञैः प्रकीर्णादिकम् ॥"
इति श्रीभास्कराचार्य्यविरचितायां लीलावत्यां छायाधिकारः समाप्ततामगात् ॥

छायाभृत्, पुं, (छायां छायारूपमृगलाञ्छनं यद्वा छायां शीतलकान्तिं बिभर्त्तीति । भृ + क्विप् ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । १९ ॥

छायामित्रं, क्ली, (छायया छायाकरणेन मित्रमिव छायाया मित्रमिति वा ।) छत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

छायामृगधरः, पुं, (छाया छायारूप एव मृगस्तं धरतीति । धृ + अच् । छायामृगस्य धरो वा ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

छायासुतः, पुं, (छायायाः सूर्य्यपत्न्याः सुतः पुत्त्रः ।) शनिः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३४ ॥

छिः, पुं, (छ्यति छिनत्ति कीर्त्त्यादिकं नाशयतीत्यर्थः । छो + वाहुलकात् किः ।) गर्हा । इत्येकाक्षरकोषः ॥

छिक्कनी, स्त्री, (छिक् इत्यव्यक्तक्षुतशब्दं कनत्यनया । कन् + करणे अप् ततो ङीष् ।) वृक्षविशेषः । छिक्नी इति नाकछिक्नी इति हाँचोटी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । चवक्षत् २ तिक्ता ३ छिक्किका ४ शाणदुःखदा ५ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । रुच्यत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । वह्निपित्तकारित्वम् । वातरक्तकुष्ठक्रिमिवातकफनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

छिक्का, स्त्री, (छिगित्यव्यक्तशब्देन कायतीति । कै + कः । ततष्टाप् ।) क्षुतम् । इति शब्दरत्नावली ॥ छिँक् इति हिन्दी भाषा ॥ (यथा, गारुड़े ज्योतिश्चक्रे ६० अध्याये ।
"छिक्काया लक्षणं वक्ष्ये लभेत् पूर्ब्बे महाफलम् ।
आग्नेये शोकसन्तापौ दक्षिणे हानिमाप्नुयात् ॥
नैरृते शोकसन्तापौ मिष्टान्नञ्चैव पश्चिमे ।
अन्नं प्राप्नोति वायव्ये उत्तरे कलहो भवेत् ।
ईशाने मरणं प्रोक्तं प्रोक्तं छिक्काफलाफलम् ॥")

छिक्किका, स्त्री, (छिक्का क्षुतं साध्यत्वेनास्त्यस्याः । वाहुलकात् ठन् ।) छिक्कनी । इति भावप्रकाशः ॥ छेदनकर्त्ता ॥

छित, [द्] त्रि, (छिनत्तीति । छिद् + क्विप् ।)

छितं, त्रि, (छायते स्मेति । छो + क्तः । "शाच्छोरन्यतरस्याम् ।" ७।४।४१ । इतीः ।) छिन्नम् । इत्यमरः । । ३ । १ । १०३ ॥

छित्तिः, पुं, (छिद् + क्तिन् ।) करञ्जवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ छेदश्च ॥

छित्वरः, त्रि, (छिनत्तीति । छिद् + "छित्वरछत्वरेति ।" उणां । ३ । १ । इति ष्वरच् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) छेदनद्रव्यम् । धूर्त्तः । वैरी । इत्युणादिकोषः ॥

छिद, इर ध ञ औ छेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधां-उभं-सकं-अनिट् ।) छेदो द्विधाकरणम् । इर्, अच्छिदत् अच्छैत्सीत् । ध ञ, छिनत्ति छिन्ते दात्रेण तृणं लोकः । औ, छेत्ता । इति दुर्गादासः ।

छिदकं, क्ली, (छिनत्तीति । छिद् + क्वुन् ।) वज्रम् । इत्युणादिकोषः ॥

छिदा, स्त्री, (छिद् + "षिद्भिदादिभ्योऽङ् ।" ३ । ४ । १०४ । इत्यङ् ततष्टाप् ।) छेदनम् । इति मुग्धबोधम् ॥

छिदिः, स्त्री, (छिद्यतेऽनयेति । छिद् + "कृषपकुटिभिदिछिदिभ्यश्च ।" उणां । ४ । १४२ । इति इः स च कित् ।) कुठारः । इत्युणादिवृत्तिः ॥

छिदिरः, पुं, (छिनत्त्यनेनेति । छिद् + "इषिमदिमुदिखिदिच्छिदीति ।" उणां । १ । ५१ । इति किरच् ।) करवालः । परश्वधः । पावकः । रज्जुः । इति मेदिनी । रे, १५५ ॥

छिदुरः, पुं, (छिनत्तीति । छिद् + "विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ।" ३।२।१६२ । इति कुरच् ।) छेदनद्रव्यम् । धूर्त्तः । वैरी । इति मेदिनी । रे, १५६ ॥ (स्वयं छिन्ने, त्रि । यथा, रघुः । १६।६२ ।
"संलक्ष्यते न छिदुरोऽपि हारः ॥")

छिद्र, त् क भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) भेद इह रन्ध्रकरणम् । छिद्रयति छिद्रापयति भाण्डं बालकः । इति दुर्गादासः ॥

छिद्रं, क्ली, (छिद्यते भिद्यते यत् । छिदिरौ छेदने + "स्फायितञ्चिवञ्चीति ।" उणां । २।१३। इति रक् ।) भेदः । छेँदा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुहरम् २ शुषिरम् ३ विवरम् ४ बिलम् ५ निर्व्यथनम् ६ रोकम् ७ रन्ध्रम् ८ श्वभ्रम् ९ वपा १० सुषिः ११ । इत्यमरः । १ । ८ । २ ॥ खम्भम् १२ शुषी १३ । इति तट्टीका ॥ (यथा, महाभारते । ३।८२।५३ ।
"ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ ! हिमवत्सुतमर्ब्बुदम् ।
पृथिव्यां यत्र वै छिद्रं पूर्ब्बमासीत् युधिष्ठिर ! ॥")
दूषणम् । इति मेदिनी । रे, ३८ ॥ (यथा, महाभारते । २ । १२ । २६ ।
"बहुविघ्नश्च नृपते ! क्रतुरेष स्मृतो महान् ।
छिद्राण्यस्य तु वाञ्छन्ति यज्ञघ्ना ब्रह्मराक्षसाः ॥"
अवकाशः । नवमसंख्या । इति ज्योतिषम् ॥ लग्नादष्टमस्थानम् । "छिद्राख्यमष्टमं स्थानमिति ।" इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥)

छिद्रवैदेही, स्त्री, (छिद्रप्रधाना वैदेही पिप्पली ।) गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

छिद्रान्तः, [र्], पुं, (छिद्रमन्तर्मध्ये यस्य ।) नलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

छिद्राफलं, क्ली, (छिद्रं दूषणमाफलतीति । आ + फल + अच् ।) मायाफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

छिद्रितः, त्रि, (छिद्र + तारकादित्वादितच् ।) क्षतच्छिद्रः । तत्पर्य्यायः । वेधितः २ विद्धः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ९९ ॥

छिन्नं, त्रि, (छिद्यते स्म इति । छिद् + क्तः ।) कृतच्छेदनम् । छेँड़ा इति काटा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । छातम् २ लूनम् ३ कृत्तम् ४ दातम् ५ दितम् ६ छितम् ७ वृक्णम् ८ । इत्यमरः । ३।१।१०३ ॥ लूनम् ९ छादितम् १० । इति जटाधरः ॥ छेदितम् ११ खण्डितम् १२ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ९० । ११ ।

"छिन्ने धनुषि दैत्येन्द्रस्तथा शक्तिमथाददे ॥"*॥ मन्त्रविशेषे, पुं। तल्लक्षणादिकं यथा, विश्वसारे।

"मनोर्यस्यादिमध्यान्तेष्वानिलं बीजमुच्यते।
संयुक्तं वा वियुक्तं वा पराक्रान्तस्त्रिधा पुनः ॥
चतुर्धा पञ्चधा वापि स मन्त्रश्छिन्नसंज्ञकः ॥")

छिन्नग्रन्थिनिका, स्त्री, (छिन्ना ग्रन्थिनी। संज्ञायां कन् ततष्टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) त्रिपर्णिका। इति राजनिर्घण्टः ॥

छिन्नपत्री, स्त्री, (छिन्नं पत्रं यस्याः। स्त्रियां ङीष्।) अम्बष्ठा। इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्या अम्बष्ठाशब्दे ज्ञेयम् ॥)

छिन्नमस्ता, स्त्री, (छिन्नं मस्तं शिरो यस्याः।) दशमहाविद्यान्तर्गतषष्ठमहाविद्या। सा च प्रचण्डचण्डिका। यथा,—

"प्रचण्डचण्डिकां वक्ष्ये सर्व्वकामफलप्रदाम्।
यस्याः प्रसादमात्रेण सदाशिवो भवेन्नरः ॥
अपुत्त्रो लभते पुत्त्रं अधनो धनवान् भवेत्।
कवित्वञ्च सुपाण्डित्यं लभते नात्र संशयः ॥"

अथ प्रचण्डचण्डिकामन्त्राः। विश्वसारे जामले च।

"लक्ष्मीं लज्जां ततो मायां मात्रां द्वादशिकामपि।
वज्रवैरोचनीये द्वे माये फट्स्वाहया युतः ॥
लक्ष्मीबीजं यदाद्यं स्यात् तदा श्रीः सर्व्वतोसुखी।
लज्जाबीजेन चाद्येन वश्यतां यान्ति योषितः ॥
मायाबीजेन चाद्येन महापातकनाशनम्।
मात्रां द्वादशिकां बीजमाद्यं स्यान्मुक्तिदायकम् ॥
भैरवोऽस्य ऋषिर्द्देवि! सम्राट् छन्द उदीरितम्।
छिन्नमस्ता स्मृता देवी बीजं कूर्चद्वयं पुनः ॥
स्वाहा शक्तिरभीष्टार्थे विनियोग उदाहृतः ॥"

"अत्र लज्जापदं कामबीजपरम्। तथा च।
अत्र लज्जापदे देवि! कामबीजं वितन्यते।
महाकालमतं ज्ञेयं मन्त्रोद्धारं शुभावहम् ॥"

पूर्व्वमायापदे इति पाठे मायायाः पूर्व्वं लज्जाबीजं तस्मिन्नित्यर्थः। तथा च। पूर्व्वमायापदेन लज्जाबीजमुच्यते। अन्यथा तापिन्यादिविरोधः। तथा च।

"कामाद्यां वाग्भवाद्यां वा मायाद्यां वा जपेत् सुधीः।
लज्जाद्यां वा जपेद्विद्यां चतुर्व्वर्गफलप्रदाम् ॥
अन्येषाञ्च मुनीनां मते सर्व्वत्र मायापदं कूर्चपरम्। तत्रैव।
वान्तं वह्निसमायुक्तं रतिविन्दुसमन्वितम्।
लक्ष्मीबीजमिदं प्रोक्तं सर्व्वकामार्थसिद्धये ॥
वामाक्षिवह्निसंयुक्तं बिन्दुनादविभूषितम्।
शिवबीजं महेशानि! लज्जाबीजमुदाहृतम् ॥
ईशानमुद्धृत्य पुरारिबीजं
सबिन्दुकं नादविभूषितञ्च।
सवामकर्णं परितः प्रकल्प्य
मायां वदन्तीह मनीषिणस्ताम् ॥
द्वादशस्वरवर्णं स्यात् नादबिन्दुविभूषितम्।
वाग्भवं बीजमित्युक्तं सर्व्ववाक्यविशुद्धये ॥"

इति मन्त्रे चतुर्बीजव्याख्यानात् अयन्तु समीचीनः। भैरवमते तु माया भुवनेश्वर्य्येव ॥

"लक्ष्मीः प्रथमबीजेऽस्ति लज्जाबीजे मनोभवः।
तृतीयेऽस्मिन् सदा देवी महापातकनाशिनी ॥
चतुर्थे तु गुणातीता मुक्तिविद्याप्रदायिका।
वकारे वरुणः साक्षात् जकारे तु सुराधिपः ॥
रेफे हुताशनो देवो वकारे वसुधाधिपः।
ऐकारे त्रिपुरा देवी रेफे त्रिपुरसुन्दरी ॥
त्रैलोक्यविजया देवी सदैवौकारसंस्थिता।
चकारे चन्द्रमा देवो नकारे हि विनायकः ॥
ईकारे कमला साक्षात् यकारे च सरस्वती।
मायायुग्मे सदा देवी प्रकृत्या सह सङ्गता ॥
वैखरी चैव फट्कारे स्वाकारे कुसुमायुधः।
हाकारे च रतिस्तिष्ठेदेवं मन्त्रसमुच्चयः ॥"

इति व्याख्यानाच्च ॥ * ॥

अस्याः पूजाप्रयोगः।

प्रातःकृत्यादिकं कृत्वा मन्त्राचमनं कुर्य्यात्। यथा,—

"लक्ष्मीमायाकूर्चबीजैस्त्रिभिः पीत्वाम्बु साधकः।
वाग्भवेनौष्ठौ संमृज्य मायाभ्यान्तु द्विरुन्मृजेत् ॥
कूर्चेन क्षालयेत् पाणी एभिर्म्मन्त्रैश्च विन्यसेत्।
श्रीमायाकूर्चवाक्कामत्रिपुटाभगवर्णकैः ॥
कामकलाङ्कुशाभ्याञ्च वक्त्रनासाक्षिकर्णकान्।
नाभिहृन्मस्तकं चांसौ स्पृष्ट्वा शम्भुर्भवेत् क्षणात् ॥
आचम्यैवं छिन्नमस्तां वत्सरात्तां प्रपश्यति ॥"

ततः प्राणायामान्तं विधाय षोढ़ान्यासं कुर्य्यात्।

"मन्त्रषोढ़ां ततः कुर्य्यात् त्रैलोक्यवशकारिणीम्।
श्रीबालात्रिपुटायोनिप्रासादप्रणवैस्तथा ॥
कालीवध्वङ्कुशैः कामकलाकूर्चास्त्रकैः क्रमात्।
षोड़शीमनुवर्णैश्च पृथगष्टादशाक्षरी ॥
एभिर्बीजैर्म्मातृकार्णान् स्वेषु स्थानेषु विन्यसेत्।
एषा ब्रह्मस्वरूपा हि बीजषोढ़ा प्रकीर्त्तिता ॥
अस्याः संन्यसनात् सर्व्वे वज्रदेहा भवन्ति हि।
सर्व्वैश्वर्य्ययुतास्ते हि जीवन्मुक्ता दशाब्दतः ॥"*॥

तत ऋष्यादिन्यासः।

अस्य मन्त्रस्य भैरव ऋषिः सम्राट् छन्दः छिन्नमस्ता देवता हुँकारद्वयं बीजं स्वाहा शक्तिरभीष्टार्थसिद्धये विनियोगः। यथा, शिरसि भैरवऋषये नमः। मुखे सम्राट्छन्दसे नमः। हृदि छिन्नमस्तायै देवतायै नमः। गुह्ये हूँ हूँ बीजाय नमः। पादयोः स्वाहाशक्तये नमः ॥ ततः कराङ्गन्यासौ। ओम् आं खड्गाय हृदयाय स्वाहा। इति कनीयसि। ओम् ईं सुखड्गाय शिरसे स्वाहा। इति पवित्राङ्गुलयोः। ओम् ऊं सुवज्राय शिखायै स्वाहा। इति मध्यमयोः। ओम् ऐं पाशाय कवचाय स्वाहा। इति तर्ज्जन्योः। ओम् औं अङ्कुशाय नेत्रत्रयाय स्वाहा। इत्यङ्गुष्ठयोः। ओम् अः सुरक्षारक्षासुरक्षायास्त्राय फट्। इति करतलपृष्ठयोः। एवं हृदयादिषु। तदुक्तं भैरवतन्त्रे।

"उच्चरेत् पूर्व्वमाकारं बिन्दुलाञ्छितमस्तकम्।
खड्गाय हृदयायेति स्वाहायुक्तं कनीयसि ॥
ईंकारञ्च ततो देवि! चन्द्रकोटिसमप्रभम्।
सुखड्गाय ततो वाच्यं शिरसे तदनन्तरम् ॥
स्वाहायुक्तं ततो वाच्यं पवित्राङ्गुलिसंयुतम्।
ऊकारञ्च ततो वाच्यं बिन्दुलाञ्छितमस्तकम् ॥
सुवज्राय ततो वाच्यं शिखायै तदनन्तरम्।
स्वाहान्तं मध्यमायाञ्च विन्यसेत्तदनन्तरम् ॥
मात्रां द्वादशिकां देवीं विन्यसेच्च ततः परम्।
पाशायेति समुच्चार्य्य प्रवदेत् कवचाय च ॥
स्वाहान्तं विन्यसेन्मन्त्रं तर्ज्जन्यां तदनन्तरम्।
औङ्कारञ्च ततो देवि! चाङ्कुशं तदनन्तरम् ॥
नेत्रत्रयाय स्वाहान्तमङ्गुष्ठे करयोर्द्वयोः।
अकारञ्च विसर्गान्तं सुरक्षारक्षसंयुतम् ॥
असुरक्षायसंयुक्तं अस्त्रायेति ततः परम्।
फड़क्षरसमायुक्तं विन्यसेत् करयोर्द्वयोः ॥
हृदि मूर्द्ध्नि शिखायाञ्च कवचे नेत्रमण्डले।
यावदस्त्रं चतुर्द्दिक्षु विदिक्षु च यथाक्रमम् ॥"

त्रिशक्तितन्त्रे भैरववाक्यम्।

"उच्चरेत् प्रणवं पूर्व्वमाकारं बिन्दुसंयुतम्।"

इत्यादिवाक्यात् कराङ्गेषु प्रणवसम्वलितो न्यासः। ततो मूलेन मस्तकादिपादपर्य्यन्तं पादादिमस्तकपर्य्यन्तं वारत्रयं न्यसेत् ॥ * ॥

ततो ध्यानम्।

"स्वनाभौ नीरजं ध्यायेदह्नं विकसितं सितम्।
तत्पद्मकोषमध्ये तु मण्डलं चण्डरोचिषः ॥
जवाकुसुमसङ्काशं रक्तबन्धूकसन्निभम्।
रजःसत्त्वतमोरेखायोनिमण्डलमण्डितम् ॥
मध्ये तु तां महादेवीं सूर्य्यकोटिसमप्रभाम्।
छिन्नमस्तां करे वामे धारयन्तीं स्वमस्तकम् ॥
प्रसारितमुखीं देवीं लेलिहानाग्रजिह्विकाम्।
पिबन्तीं रौधिरीं धारां निजकण्ठविनिर्गताम् ॥
विकीर्णकेशपाशाञ्च नानापुष्पसमन्विताम्।
दक्षिणे च करे कर्त्रीं मुण्डमालाविभूषिताम् ॥
दिगम्बरीं महाघोरां प्रत्यालीढ़पदे स्थिताम्।
अस्थिमालाधरां देवीं नागयज्ञोपवीतिनीम् ॥
रतिकामोपरिष्ठाञ्च सदा ध्यायन्ति मन्त्रिणः।
सदा षोड़शवर्षीयां पीनोन्नतपयोधराम् ॥
विपरीतरतासक्तौ ध्यायेद्रतिमनोभवौ।
डाकिनीवर्णिनीयुक्तां वामदक्षिणयोगतः ॥
देवीगलोच्छलद्रक्तधारापानं प्रकुर्व्वतीम्।
वर्णिनीं लोहितां सौम्यां मुक्तकेशीं दिगम्बरीम्।
कपालकर्त्तृकाहस्तां वामदक्षिणयोगतः।
नागयज्ञोपवीताढ्यां ज्वलत्तेजोमयीमिव ॥
प्रत्यालीढ़पदां दिव्यां नानालङ्कारभूषिताम्।
सदा द्वादशवर्षीयामस्थिमालाविभूषिताम् ॥
डाकिनीं वामपार्श्वे तु कल्पसूर्य्यानलोपमाम्।
विद्युज्जटां त्रिनयनां दन्तपंक्तिवलाकिनीम् ॥
दंष्ट्राकरालवदनां पीनोन्नतपयोधराम्।
महादेवीं महाघोरां मुक्तकेशीं दिगम्बरीम् ॥
लेलिहानमहाजिह्वां मुण्डमालाविभूषिताम्।
कपालकर्त्तृकाहस्तां वामदक्षिणयोगतः ॥
देवीगलोच्छलद्रक्तधारापानं प्रकुर्व्वतीम्।
करस्थितकपालेन भीषणेनातिभीषणाम् ॥

भ्यां निषेधमानां तां ध्यायेद्देवीं विचक्षणः ॥”
ध्यानस्यावश्यकत्वमाह । तन्त्रे ।
“प्रचण्डचण्डिकामेवमध्यात्वा यस्तु पूजयेत् ।
सद्यस्तस्य शिरश्छित्वा देवी पिवति शोणितम् ॥”
पिवन्तीमिति तेन सुखेनेति शेषः ।
तथा च ।
“स्वमस्तकं सखर्परं रक्तधाराभिपूरितम् ।
ललज्जिह्वं महाभीमं धृतं वामभुजे तथा ॥”
इति भैरवतन्त्रे ।

तत्रैव ।
“सितं कुर्य्याद्दलं पूर्व्वमाग्नेयं रक्तवर्णकम् ।
याम्यं कृष्णमतः पीतं शुक्लं रक्तं सितासितम् ॥
ततः पीतां प्रकुर्व्वीत कर्णिकां तस्य मध्यगाम् ।
तन्मध्ये तु प्रकुर्व्वीत मण्डलं चण्डरोचिषः ॥
रजःसत्त्वतमोरेखा रक्ता शुक्लासिता क्रमात् ।
मायायुग्मं ततो न्यस्य षड़क्षरसमन्वितम् ॥
वाह्यं तस्य च चक्रस्य कुर्य्यात् प्राकारवेष्टितम् ।
पूर्व्वं रक्तं ततः कृष्णं सितं पीतं यथाक्रमम् ॥
चतुर्द्वारसमायुक्तं क्षेत्रपालैरधिष्ठितम् ॥”
इत्यस्याः पूजायन्त्रम् ॥ * ॥

यथा वा ।
“त्रिकोणं विन्यसेदादौ तन्मध्ये मण्डलत्रयम् ।
तन्मध्ये विन्यसेद्योनिं द्वारत्रयसमन्विताम् ॥
वहिरष्टदलं पद्मं भूविम्बत्रितयं पुनः ।
कूर्च्चवीजं लिखेन्मध्ये त्रिकोणे फट् समन्वितम् ॥”
यद्वा एतद्ध्यानोक्तं यन्त्रम् ।
तथाच ।
“अपरञ्च प्रवक्ष्यामि शृणु देवि! यथाक्रमम् ।
स्वनाभौ नीरजं ध्यायेद्भानुमण्डलसन्निभम् ॥
योनिचक्रसमायुक्तं गुणत्रितयसंज्ञितम् ।
तत्र मध्ये महादेवीं छिन्नमस्तां स्मरेद्यतिः ॥
प्रदीपकलिकाकारामद्वितीयव्यवस्थिताम् ।
योनिमुद्रासमायुक्तां हृदयस्थितलोचनाम् ॥
ध्येयमेतद्यतीनाञ्च गृहस्थानां निशामय ॥”
यथा,—
“अन्तरे स्वशरीरस्य नाभिनीरजसङ्गताम् ।
निर्लेपां निर्गुणां सूक्ष्मां बालचन्द्रसमप्रभाम् ॥
समाधिमात्रगम्यान्तु गुणत्रितयवेष्टिताम् ।
कलातीतां गुणातीतां मुक्तिमात्रप्रदायिनीम् ॥”
एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य तारिणीवच्छङ्ख-स्थापनं कुर्य्यात् । ततः पीठपूजा । आधारशक्तये । प्रकृतये । कूर्म्माय । अनन्ताय । पृथिव्यै । क्षीरसमुद्राय । रत्नद्वीपाय । कल्पवृक्षाय । तदधः स्वर्णसिंहासनाय । आनन्दकन्दाय । सम्बिन्नालाय । सर्व्वतत्त्वात्मकपद्माय । सं सत्त्वाय । रं रजसे । तं तमसे । आं आत्मने । अं अन्तरात्मने । पं परमात्मने । ह्रीं ज्ञानात्मने नमः । पद्ममध्ये रतिकामाभ्याम् ॥ भैरवमते तु ।
“आधारशक्तिं कूर्म्मन्तु नागराजमतःपरम् ।
पद्मनालञ्च पद्मञ्च पूजयेन्मन्त्रविन्नरः ॥
मण्डलं चतुरस्रञ्च रजः सत्त्वं तमस्तथा ।
रतिकामौ च संपूज्य शक्तिपूजां समाचरेदिति ॥

रतिकामोपरि वज्रवैरोचनीये देहि देहि एहि एहि गृह्ण गृह्ण मम सिद्धिं देहि देहि मम शत्रून् मारय मारय करालिके हूँ फट् स्वाहेति पीठमन्त्रः ॥ सर्व्वत्र प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् । पुनर्ध्यात्वावाहयेत् । सर्व्वसिद्धिवर्णनीये सर्व्वसिद्धिडाकिनीये वज्रवैरोचनीये इहावह इहावह पुनस्तन्मन्त्रमुच्चार्य्य इह तिष्ठ इह तिष्ठ इह सन्निधेहि इह सन्निरुध्यस्व इत्यनेनावाह्य आं ह्रीँ क्रोँ हंसः इत्यनेन प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा । ओम् आं खड्गाय हृदयाय स्वाहा इत्यादिना षड़ङ्गं विन्यस्य यथाशक्ति पूजां कृत्वा बलिं दद्यात् । यथा । वज्रवैरोचनीये देहि देहि एहि एहि गृह्ण गृह्ण इमं बलिं मम सिद्धिं देहि देहि मम शत्रून् मारय मारय करालिके हूं फट् स्वाहा इति मन्त्रेण । ततो देव्या दक्षिणे ओँ वर्णिन्यै नमः । वामे ओँ डाकिन्यै नमः । ततो देव्यङ्गे षड़ङ्गं संपूज्य दक्षिणे ओँ शङ्खनिधये नमः । वामे ओँ पद्मनिधये नमः । पूर्व्वादिदिक्षु लक्ष्मीं लज्जां मायां वाणीञ्च पूजयेत् । विदिक्षु ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरान् मध्ये सदाशिवं सर्व्वत्र प्रणवादि नमोऽन्तेन पूजयेत् । ततः पञ्च पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा आवरणान् पूजयेत् । अग्नीशासुरवायुषु मध्ये दिक्षु च ओम् आं खड्गाय हृदयाय स्वाहा इत्यादिना षड़ङ्गानि संपूज्य अष्टपत्रेषु पूर्व्वादिक्रमेण ओम् ह्रीं काल्यै नमः एवं वर्णिन्यै डाकिन्यै भैरव्यै महाभैरव्यै इन्द्राक्ष्यै पिङ्गाक्ष्यै संहारिण्यै सर्व्वत्र प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् । यथा,—
“एकां नामाभिधां कालीं वर्णिनीं डाकिनीं तथा ।
भैरवीञ्च महापूर्व्वां भैरवीं तदनन्तरम् ॥
इन्द्राक्षीञ्च सपिङ्गाक्षीं ततः संहारकारिणीम् ।
पूर्व्वादिके दले पूज्याः शक्तयश्च यथाक्रमम् ॥
प्रणवादिनमोऽन्तेन लज्जावीजं समुच्चरन् ।”
पद्ममध्ये हूं हूं फट् नमः स्वाहा नमः । देव्या दक्षिणे सम्राट्छन्दसे नमः । देव्या उत्तरे सर्व्ववर्णेभ्यो नमः । पुनर्द्दक्षिणे ओं वीजशक्तिभ्यां नमः । पत्राग्रेषु पूर्व्वादिक्रमेण ब्राह्म्यै माहेश्वर्य्यै कौमार्य्यै वैष्णव्यै वाराह्यै इन्द्राण्यै चामुण्डायै महालक्ष्म्यै सर्व्वत्र प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् । ततश्चतुर्दिक्षु द्वारेषु ओम् करालाय नमः । विकरालाय नमः । एवं अतिकरालाय महाकरालाय । यथा, भैरवीये ।
“पूर्व्वद्वारे करालञ्च विकरालञ्च दक्षिणे ।
पश्चिमेऽतिकरालञ्च महाकरालमुत्तरे ॥”
ततो धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत् ।
विसर्ज्जने त्वयं विशेषः । संहारमुद्रां प्रदर्श्य अञ्जलावारोप्य वामनासापुटेन ।
योनिमुद्रासमारूढ़ां प्रदीपकलिकोज्ज्वलाम् ।
कृष्णपक्षे विधुमिव क्रमेण क्षीणतां गताम् ॥
इमं मन्त्रं समुच्चार्य्य चण्डरश्मौ निवेशयेत् ।
उत्तरे शिखरे इत्यादि । अस्य पुरश्चरणं लक्ष-जपः । सिद्धविद्यात्वात् ॥ * ॥ बलिदाने तु भैरवीये ।
“रात्रौ बलिः प्रदातव्यो मत्स्यमांससुरादिभिः ।
अथवा मधुपानाद्यैर्म्मधुरैर्व्विभवक्रमैः ॥
मन्त्रस्तु ।
उच्चरेत् प्रणवं पूर्व्वं सर्व्वसिद्धिप्रदेऽन्वितम् ।
वर्णिनीये ततो वाच्यं सर्व्वसिद्धिप्रदे ततः ॥
डाकिनीये ततो वाच्यं देवीनाम ततः परम् ।
एह्येहीति ततो वाच्यं इमं बलिमनन्तरम् ॥
गृह्ण गृह्ण ततः प्रोक्ता मम सिद्धिमनन्तरम् ।
देहि देहीति मायें च ततः फट्स्वाहया युतः ॥
बलिमन्त्रः समाख्यातः पूजितोऽयं सुरेश्वरीति ॥
मन्त्रान्तरम् ।
भुवनेशी कामवीजं कूर्च्चवीजञ्च वाग्भवम् ।
भुवनेशी कूर्च्चवीजं वाग्भवं तदनन्तरम् ॥
वज्रवैरोचनीये च हूं फट् स्वाहा ततः परम् ॥
अस्य पूजाप्रयोगन्यासपूजादिकं षोड़शीवत् कार्य्यम् ॥ * ॥
हृल्लेखा मादनं लक्ष्मीर्व्वाग्भवं कूर्च्चमेव च ।
अस्वान्ता छिन्नमस्ताया महाविद्या प्रकीर्त्तिता ॥
अस्यापि सदृशी विद्या जगत्स्वपि न विद्यते ।
षड़्वर्णोऽयं मनुः साक्षान्मोक्षदो नात्र संशयः ॥
अस्या ध्यानमहं वक्ष्ये शृणुष्व कमलानने ! ।
प्रत्यालीढ़पदां सदैव दधतीं छिन्नं शिरः कर्त्तृकां
दिग्वस्त्रां स्वकबन्धशोणितसुधाधारां पिवन्तीं मुदा ।
नागाबद्धशिरोमणिं त्रिनयनां हृद्युत्पलालङ्कृतां-
रत्यासक्तमनोभवोपरिदृढ़ां ध्यायेज्जवासन्निभाम् ॥
दक्षे चातिसिता विमुक्तचिकुरा कर्त्रीं तथा खर्परं
हस्ताभ्यां दधती रजोगुणभवा नाम्नापि सा वर्णिनी ।
देव्याश्छिन्नकबन्धतः पतदसृग्धारां पिवन्ती मुदा
नागाबद्धशिरोमणिर्म्मनुविदा ध्येया सदा सासुरैः ॥
वामे कृष्णतनुस्तथैव दधती खड्गं तथा खर्परं
प्रत्यालीढ़पदा कबन्धविगलद्रक्तं पिवन्ती मुदा ।
सैषा या प्रलये समस्तभुवनं भोक्तुं क्षमा तामसी
शक्तिः सापि परात्परा भगवती नाम्ना परा डाकिनी ॥
इति ध्यानम् ।
अस्याः पूजादिकं सर्व्वं षोड़शीवत् कार्य्यम् ॥*॥
मन्त्रान्तरम् ।
तारं लज्जाद्वयं वज्रवैरोचनीये हूं फट् स्वाहा ।
अस्यापि ध्यानपूजादिकं सर्व्वं षोड़शीवत् ॥*॥
वियत्स्कन्त्रयुतं विन्दुनादयुक्तं ततः प्रिये ! ।
एकाक्षरी महाविद्या त्रैलोक्यवशकारिणी ॥
स्कन्दं दीर्घं ऊकारः ॥
ठद्वान्तैषा महाविद्या त्रैलोक्यमोहकारिणी ।
तारादान्ता भवत्येषा चतुर्व्वर्गफलप्रदा ॥ * ॥

मन्त्रान्तरं यथा,—
वज्रवैरोचनीये च कूर्च्चयुग्मं सफट्ठठ: ।
तारादैषा महाविद्या सर्व्वतेजोऽपहारिणी ॥
त्रैलोक्याकर्षिणी विद्या चतुर्व्वर्गफलप्रदा ।
ध्यानपूजादिकं सर्व्वं षोड़शीवत् समाचरेत् ॥*॥
इदानीं षोड़शीविद्याप्रशंसामाह ।
तथा सर्व्वप्रयत्नेन सर्व्वोपास्या च षोड़शी ।
लक्ष्मीबीजादिका सैव सर्व्वैश्वर्य्यप्रदायिनी ॥
लज्जाद्या स्वर्गभूनागयोषिदाकर्षिणी परा ।
कूर्च्चाद्या सर्व्वजन्तूनां महापातकनाशिनी ॥
वाग्भवाद्या यदा देवी वागीशत्वप्रदायिनी ।
एषा तु षोड़शीविद्या वेद्या सप्तदशाक्षरी ॥
श्रीबीजपुटिता सा तु लक्ष्मीवृद्धिकरी सदा ।
लज्जया पुटिता विद्या त्रैलोक्याकर्षिणी परा ॥
कूर्च्चेन पुटिता सर्व्वपापिनां पापहारिणी ।
वाग्बीजपुटिता चैषा वागीशत्वप्रदायिनी ॥
चतुर्व्विधेति विद्यैषा प्रिये ! सप्तदशाक्षरी ।
ताराद्या षोड़शी चान्या भवेत् सप्तदशाक्षरी ।
एषा विद्या महाविद्या भुक्तिमुक्तिकरी सदा ।
कमला भुवनेशानी कूर्च्चबीजं सरस्वती ॥
वज्रवैरोचनीये च पूर्व्वबीजानि चोच्चरेत् ।
फट् स्वाहा च महाविद्या वसुचन्द्राक्षरी परा ।
तारादिकोनविंशार्णा ब्रह्मविद्यास्वरूपिणी ।
एते विद्योत्तमे देवि! भुक्तिमुक्तिप्रदे शुभे ॥ * ॥
लक्ष्म्यादिपुटिता पूर्व्वा रन्ध्रचन्द्राक्षरी भवेत् ।
चतुर्द्धा च महाविद्या चतुर्व्वर्गफलप्रदा ॥
प्रणवाद्या यदा चैषा भोगमोक्षकरी सदा ।*।
विद्यान्तरं प्रवक्ष्यामि सावधानावधारय ।
हृल्लेखाकूर्च्चवाग्बीजवज्रवैरोचनीये हूं ॥
अस्त्रं स्वाहा महाविद्या चतुर्द्दशाक्षरी मता ।
सर्व्वैश्वर्य्यप्रदा चैषा सर्व्वसंमोहकारिणी ॥*॥
भुवनेशी चितत्त्वं वाग्बीजं प्रणवं तत: ।
वज्रवैरोचनीये च फट् स्वाहा च तथापरा ॥
चतुर्द्दशाक्षरी चैषा चतुर्व्वर्गफलप्रदा ।
एषा विद्या महाविद्या जन्ममृत्युविनाशिनी ॥*॥
—तन्त्रान्तरे ।
रमा कामस्तथा लज्जा वाग्भवं वज्र वै पदम् ।
रोचनीये लज्जाद्वन्द्वमन्त्रं स्वाहासमन्वितम् ॥
इयं सा षोड़शी प्रोक्ता सर्व्वकामफलप्रदा ।
कथिता: सकला विद्या: सारात्सारतरा: शुभा:॥
आसां ऋषिर्भैरवोऽहं नाम्ना तु क्रोधभूपति: ।
सम्राट् छन्दो देवता च छिन्नमस्ता प्रकीर्त्तिता ।
षड्दीर्घभाक्खरेणैव प्रणवाद्येन सुन्दरि ! ।
खड्गाद्येन ठठान्तानि षड़ङ्गानि प्रकल्पयेत् ॥
नारिदोषादिकश्चासां ता: सुसिद्धा: सुरासुरै: ।
सकलेषु च वर्णेषु सकलेष्वाश्रमेषु च ॥
अन्तिमेषु च वर्णेषु भुक्तिमुक्तिप्रदायिका ।
प्रणवाद्याश्च या विद्या शूद्रादौ न समीरिता:॥
अस्याश्चैव विशेषोऽयं योषिच्चेत् समुपासयेत् ।
डाकिनी सा भवत्येव डाकिनीभि: प्रजायते ॥
पतिहीना पुत्त्रहीना यथा स्यात् सिद्धयोगिनी ।
इति ते कथितं तत्त्वं रहस्यमखिलं प्रिये ! ॥
अतिस्नेहतरङ्गेन भक्त्या दासोऽस्मि ते प्रिये ! ।
एतासां ध्यानपूजादिकं षोड़शीवत् कार्य्यम् ॥*॥
नाभौ शुद्धारविन्दं तदुपरि कमलं मण्डलं चण्ड-रश्मे:
संसारस्यैकसारां त्रिभुवनजननीं धर्म्म-कामोदयाढ्याम् ।
तस्मिन् मध्ये त्रिकोणे चितयतनुधरां छिन्नमस्तां प्रशस्तां
तां वन्दे ज्ञानरूपां निखिलभयहरां योगिनीं योगमुद्राम् ॥”
इति छिन्नमस्ताप्रकरणम् । इति तन्त्रसार: ॥

छिन्नरुह:, पुं, (छिन्नोऽपि रोहतीति । रुह+“इगुपधज्ञेति ।” ३ । १ । १३५ । इति क: ।) तिलकवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

छिन्नरुहा, स्त्री, (छिन्ने सत्यपि रोहतीति । रुह+क: । अजादित्वात् टाप् ।) गुड़ूची । इत्यमर: । २ । ४ । ८२ ॥ (यथास्या: पर्य्याया: । “वत्सादनी छिन्नरुहा मधुपर्ण्यमृतामरा । कुण्डल्यमृतवल्ली च गुड़ूची चक्रलक्षणा ॥” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) स्वर्णकेतकी । शल्लकी । इति राजनिर्घण्ट: ॥

छिन्नवेशिका, स्त्री, (छिन्नो विच्छिन्नो वेशो यस्या: । संज्ञायां कन् । ततष्टापि अत इत्वम् ।) पाठा । इति शब्दचन्द्रिका । आकनादी इति भाषा ॥

छिन्ना, स्त्री, (छिद्यतेऽसौ । छिद+क्त । “अजाद्यतष्टाप् ।”४।१।४ इति टाप् ।) गुड़ूची । (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । “गुड़ूची मधुपर्णी स्यादमृताऽमृतवल्लरी । छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च ॥” छिद्यते कुलात् वहिष्क्रियते इति ।) पुंश्चली । इति विश्व: ॥

छिन्नोद्भवा, स्त्री, (छिन्ना विभिन्ना सत्यपि उद्भवति पुनर्जायते इति । उत्+भू+अच् । यद्वा, छिन्ने छेदनेऽपि उद्भव उत्पत्तिर्यस्या: ।) गुड़ूची । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (गुड़ूचीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)

छिलिहिण्ड:, पुं, (चिलिना वसनखण्डरूपतया हिण्डते अनादियते इति । हिडि अनादरे+अच् । पृषोदरादित्वात् चस्य छ: ।) पातालगरुड़वृक्ष: । इति भावप्रकाश: ॥

छुछुन्दरी, स्त्री, (छुछुमित्यव्यक्तशब्दो दीर्य्यति निर्गच्छत्यस्या: । दृ+“सर्व्वधातुभ्य इन् ।”उणां ४ । ११७ । इति इन् । तत: कृदिकारादिति ङीष् ।) जन्तुविशेष: । छुँचा इति भाषा । तत्पर्य्याय: । गन्धमूषा २ । इति हेमचन्द्र: । ४ । ३६७ ॥ चिक: ३ वेश्मनकुल: ४ पुंदृष: ५ गन्धमूषिक:६ । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ गन्धमूषिका७। इति हलायुध: । राजपुत्त्री ८ प्रतिमूषिका ६ सुगन्धिमूषिका १० गन्धशुण्डिनी ११ शुण्डिमूषिका १२ । इति राजनिर्घण्ट: ॥ गन्धाखु:१३ गन्धनकुल: १४ चुचु: १५ । इति हारावली । (छुछुन्दरि:१६ । इति मार्कण्डेयपुराणम् ।१५।२१॥

“अभ्यङ्गान्नाशयेत् क्षिप्रं गण्डमालां सुदारुणाम् । छुछुन्दर्य्या विपक्वन्तु चत्वात्तैलवरं ध्रुवम् ॥” इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे गण्डमालाधिकारे ॥)

छुट, क ग्नि छेदे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरां-तुदां च-सकं-सेट् ।) क, छोटयति । ग्नि, छुटति । अच्छुटीत् । इति दुर्गादास: ॥

छुद्रं, क्लो, (छद+रक् । पृषोदरादित्वात् उत्वम् ।) प्रतीकरणम् । रश्मि: । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति: ॥

छुप, श औ स्पर्शे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (तुदां-परं-सकं-अनिट् ।) श, छुपति । औ, छोप्ता । इति दुर्गादास: ॥

छुप:, पुं, (छुप+घञर्थे क: ।) क्षुप: । स्पर्शनम् । इति मेदिनी । पे, ६ ॥ चपल: । युद्धम् । इति विश्व: ॥

छुर, छेदे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । छोरति । अच्छोरीत् ॥)

छुर, श्नि लेपे । इति कविकल्पद्रुम: । (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श्नि, छुरति, अच्छुरीत् चुच्छोर । लेपश्छेद: । इति दुर्गादास: ॥

छुरा, स्त्री, (छुरति रञ्जयति नाशयति दुर्गन्धादिकमिति वा । छुर+क: टाप् च ।) सुधा । चूर्णम् । इति हारावली । १३५ ॥

छुरिका, स्त्री, (छुरति छिनत्तीति । छुर+क्कुन् । यद्वा, छुरी+स्वार्थे कन् । पूर्व्वह्रस्वश्च ।) अस्त्रविशेष: । छुरी इति ख्याता । तत्पर्य्याय: । शस्त्री २ असिपुत्त्री ३ असिधेनुका ४ । इत्यमर: । २ । ८ । ६२ ॥ छुरी ५ । इति भरत: ॥ खुरी ६ छूरी ७ कृपाणिका ८ धेनुपुत्त्री ६ । इति हेमचन्द्र: ॥ छूरिका १० । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।२५।१४६ । “तावत् स्त्रियमपश्यत्तां छित्वा छुरिकया मुहु: । खादन्तीं तस्य मांसानि पुंस: शूलाग्रवर्त्तिन: ॥”)

छुरितं, त्रि, (छुर+क्त: ।) खचितम् । इति जटाधर: ॥ (रञ्जितम् । यथा, माघे ।१।२२ । “परस्परेण च्छुरितामलच्छवी तदेकवर्णाविव तौ बभूवतु: ॥”) छिन्नञ्च ॥

छुरी, स्त्री, (छुरति छिनत्तीति । छुर छेदे+“इगुपधज्ञेति ।” ३ । १ । १३५ । इति क । ततो ङीष् ।) छुरिका । इति भरत: ॥

छुरिकापत्त्री, स्त्री, (छुरिका इव पत्राणि यस्या: । स्त्रियां ङीष् ।) श्वेता । इति राजनिर्घण्ट: ॥

छूरी, स्त्री, (छुरी+पृषोदरादित्वात् दीर्घ: ।) छुरिका । इति हेमचन्द्र: । ३ । ४४८ ॥

छृद, कि सन्दीपे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) सन्दीपो दीप्तीकरणम् । कि, छर्द्दयति छर्द्दति दीपं लोक: । इति दुर्गादास: ॥

छृद, उ ञ घ इर् देवने । लिपि । वमने । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (रुधां-उभं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ, छर्द्दित्वा छृत्वा । ञ घ, छृणत्ति

कृन्ते। इर्, अकृदत् अच्छेदीत्। देवनं जिगीविच्छाव्यवहारस्तुतिद्युतिक्रीड़ागतयः। इति केचित्। रमते तु क्रीड़नमेव अन्यथा लिवो ग्रहणमनर्थकं स्यात्। लिषि दीप्तौ। इति दुर्गादासः॥

छेकः, त्रि, (छ्यति वनवासादिसुखं छिनत्ति नाश्रयतीति। छो य लूनौ+बाहुलकात् डेकन्।) गृहासक्तपक्षिमृगौ। तत्पर्य्यायः। गृह्यकः २। इत्यमरः। २।६।४३॥ नागरः। इति मेदिनी। के, २४॥ (शब्दालङ्कारविशेषे, पुं। स तु अनुप्रासभेदः। तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे।१०।४।
"छेको व्यञ्जनसङ्घस्य सकृत्साम्यमनेकधा॥"
तदुदाहरणं यथा, तत्रैव,— [भ्रमरान्।
"आदाय वकुलगन्धानन्धीकुर्व्वन् पदे पदे
अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः॥"
अत्र गन्धानन्धीति संयुक्तयोः कावेरीवारीत्यसंयुक्तयोः पावनः पवन इति बहूनां व्यञ्जनानां सकृदावृत्तिः। छेको विदग्धस्तत्प्रयोज्यत्वादेव छेकानुप्रासः॥")

छेकोक्तिः, स्त्री, (छेकानां विदग्धानां उक्तिः।) वक्रोक्तिः। इति जटाधरः॥ (विशेषस्तु वक्रोक्तिशब्दे ज्ञेयः॥)

छेद, त क छेदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त चुरां-परं-सकं-सेट्।) अचिच्छेदत्। इति दुर्गादासः॥

छेदः, पुं, (छिद्+भावे घञ्।) छेदनम्। इति हेमचन्द्रः।३।३६॥ (यथा, कुमारे।२।४१।
"तेनामरवधूहस्तैः सदयालूनपल्लवाः।
अभिज्ञाश्छेदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः॥"
नाशः। अपगतिः। यथा, शाकुन्तले २य अङ्के।
"मेदश्छेदकृशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः
सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः॥"*॥
छिद्यते इति। छिद्+कर्म्मणि घञ्।) खण्डम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, कुमारे।१।४।
"बलाहकच्छेदविभक्तरागा-
मकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम्॥")

छेदनं, क्ली, (छिद्+भावे ल्युट्।) अस्त्रेण द्विधा करणम्। तत्पर्य्यायः। वर्द्धनम् २। इत्यमरः। ३।२।७॥ कर्त्तनम् ३ कल्पनम् ४ छेदः ५। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, मनुः।११।१४२।
"फलदानान्तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृक्शतम्॥"
नाशः। अपनोदनम्। यथा, महाभारते। ३।१८५।२४।
"श्रुत्वैव तु महात्मानो मुनयोऽभ्यद्रवन् द्रुतम्।
सनत्कुमारं धर्म्मज्ञं संशयच्छेदनाय वै॥"*॥)
भेदः। इति मेदिनी। ने, ६५॥
(छिनत्तीति। छिद्+ल्युः। छेदके, त्रि। यथा, महाभारते।२।५४।६।
"प्रच्छन्नो वा प्रकाशो वा योगो योऽरिं प्रबाधते।
तद्वै शस्त्रं शस्त्रविदां न शस्त्रं छेदनं स्मृतम्॥"
तथाच तत्रैव।१।३३।३।
"ज्वलनार्कप्रभं घोरं छेदनं सोमहारिणाम्।
घोररूपं तदत्यर्थं यन्त्रं देवैः सुनिर्म्मितम्॥")

छेदनीयः, पुं, (छेदितुं योग्यः। छेद+"अर्हे कृत्यतृचश्च।" ३।३।१६९। इति अनीयर्।) कतकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कतकशब्देऽस्य गुणादयो व्याख्याताः॥) छेद्ये, त्रि॥ (यथा, सुश्रुते।१।२७।
"अनुत्तुण्डित शल्यानि छेदनीयमुखानि च॥")

छेदिः, त्रि, (छिनत्तीति। छिद्+"हपिषिरुहीति।" उणां ४।११८। इति इन्।) छेदनकर्त्ता। इत्युणादिकोषः॥

छेदितं, त्रि, (छेद त क छेदे+क्त।) छिन्नम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, काशीखण्डे।२९।६२।
"छेदिताखिलपापौघा छद्मघ्नी छलहारिणी॥")

छेमण्डः, पुं, (छमु अदने+बाहुलकात् अण्डन् अत एत्वञ्च।) पितृहीनः। इत्युणादिवृत्तिः। १।१२८। छेमड़ा इति भाषा॥

छेलुः, पुं, सोमराजी। इति शब्दचन्द्रिका॥

छो, य लूनौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-सकं-अनिट्।) लूनिश्छेदः। य, छ्यति धान्यं लोकः। इति दुर्गादासः॥

छोटिका, स्त्री, (छुटति यत्रविघ्नकारिणो मार्यो छिनत्तीति। छुट+ण्वुल्। टापि अत इत्वञ्च।) तर्ज्जन्यङ्गुष्ठाङ्गुलिध्वनिः। यथा, "छोटिकाभिर्दशदिग्बन्धनं कृत्वा भूतशुद्धिं कुर्य्यात्।" इति तन्त्रसारः॥

छोटी [न्] पुं, (छुटति नीचजातितया स्वल्पीभवतीति। छुट+णिनिः।) कैवर्त्तः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

छोरणं, क्ली, (छुर+भावे ल्युट्।) परित्यागः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ छोड़न इति हिन्दी भाषा॥

छोलङ्गः, पुं, (छुरतीति। छुर+बाहुलकात् अङ्गच्। ततो रस्य लत्वम्।) मातुलुङ्गः। इति शब्दरत्नावली॥ टावालेबु इति भाषा॥

छ्यु, ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) ङ, छ्यवते। इति दुर्गादासः॥

ज

ज, जकारः। स व्यञ्जनाष्टमवर्णः। चवर्गतृतीयवर्णश्च। अस्योच्चारणस्थानं तालु। इति व्याकरणम्॥ (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम्। "इचुयशानां तालु।" तथाच शिक्षायाम्।
"कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू॥")
अस्योत्पत्तिर्यथा, प्रपञ्चसारे।
"विसर्गस्तालुगः सोष्मा शं चवर्गश्च यन्तथा॥"
(वङ्गाक्षरेण) अस्य लेखनप्रकारो यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे।
"ऊर्द्धाधःकुञ्चिता रेखा तासु ब्रह्मेशसंविभुः।
वाग्देवी कमला नित्या द्विधा मात्रा प्रकीर्त्तिता॥"
अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे।
"जकारं परमेशानि! या स्वयं मधुकुण्डली।
शरच्चन्द्रप्रतीकाशं सदा त्रिगुणसंयुतम्॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं प्रिये!॥"
तस्य ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे।
"ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने!।
नानालङ्कारसंयुक्तैर्भुजैर्द्वादशभिर्युताम्॥
रक्तचन्दनदिग्धाङ्गीं विचित्राम्बरधारिणीम्।
त्रिलोचनां जगद्धात्रीं वरदां भक्तवत्सलाम्॥
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"
तस्य पर्य्याया यथा,—
"जः शवो वानरः शूली भोगदा विजया स्थिरा।
ललदेवो जयो जेता धातकी सुमुखी विभुः॥
लम्बोदरी स्मृतिः शाखा सुप्रभा कर्णिकाधरा।
दीर्घबाहू रुचिर्हंसो नन्दी तेजाः सुराधिपः॥
जवनो वेगितो वामो मानवाचः सदात्मकः।
कुम्भारुतेश्वरो वेगी चामोदो मदविह्वलः॥"
इति नानातन्त्रम्॥
(धातुपाठेऽनुबन्धविशेषः। यथा, कविकल्पद्रुमे।
"जो ज्वलादौ मिरद्यन्तष्टुः सायुङ्क्षिमकयुतः॥"
छन्दःशास्त्रोक्तमध्यगुरुगणविशेषः। (।ऽ।)
यदुक्तं छन्दोमञ्जर्य्याम्।
"जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः॥" इति॥)

जः, पुं, (जयति जायते वा। जि जन् वा+"अन्येष्वपि दृश्यते।" ३।२।१०१। इति डः।) मृत्युञ्जयः। जनिः। तातमात्रम्। जनार्द्दनः। इति मेदिनी। जे, १॥ विषम्। मुक्तिः। तेजः। पिशाचः। इति शब्दरत्नावली॥ वेगः। इत्येकाक्षरकोषः॥

जः, त्रि, (जयति विपक्षमिति। जि+डः।) जेता। वेगितः। इति शब्दरत्नावली॥

जकुटं, क्ली, (जं जातं सत् कुटति वक्रीभवतीति। कुट् कौटिल्ये+"इगुपधज्ञेति।"३।१।१३५। इति कः।) वार्त्ताकुपुष्पम्। इति मेदिनी॥ जे, ४३॥

जकुटः, पुं, (जो जातः सन् कुटतीति। कुट्+कः।) मलयपर्व्वतः। कुक्कुरः। इति मेदिनी॥ जे, ४३॥

जक्ष, इ म ङ दाने। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) इ, जङ्क्षते। न मध्यपाठे नैवेदसिद्धे इदनुबन्धो वेदेषूच्चारणभेदार्थः। म, अजङ्क्षि अजाङ्क्षि जङ्क्षं जङ्क्षं जाङ्क्षं जाङ्क्षं अनुबन्धबलादनुपधाया अपि दीर्घः। चमते तु अत्र दीर्घविधिरुपधां नापेक्षते। ङ, जङ्क्षते। इति दुर्गादासः॥

जक्ष, च लु व भक्षे। हासे। इति कविकल्पद्रुमः॥(अदां-परं-भक्षे सकं-हासे-अकं-सेट्।) केचित्तु विष्णुपुराणे यक्षराक्षसोत्पत्तिप्रसङ्गे यक्ष्यतामिति यैरुक्तं ते वै यक्षास्तु यक्षणादिति भक्षणार्थेऽस्यैव यक्षशब्दव्युत्पादनादेतमन्तःस्थादिं मन्यन्ते॥ तत्र अमरटीकायां वर्ग-

जकारस्यान्तःस्थयकारश्छान्दसो द्रष्टव्य इत्युक्ता वर्ग्यादिरयं निर्णीतः। क्ष, जक्षति। लु क्ष, जक्षिति। इति दुर्गादासः॥

जक्षणं, क्ली, (जक्ष+भावे ल्युट्।) भक्षणम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ८७॥

जक्ष्मः, पुं, (जक्षिति भक्षयति शरीरं नाशयतीत्यर्थः। जक्ष+बाहुलकात् मन्।) यक्ष्मा। इत्यमरटीका॥ (केचित् तु "अर्त्तिस्तुसुहुस्रिति।" १। १३६। उणादिसूत्रेण यक्ष पूजायामिति धातोर्मन्प्रत्ययनिर्द्देशात् अन्तःस्थयकारादिरिति मन्यन्ते॥)

जक्ष्मा, [न्] पुं, (जक्षिति भक्षयति शरीरं नाशयतीत्यर्थः। जक्ष+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन्।" उणां। ४। १४४। इति मनिन्।) यक्ष्मरोगः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

जगच्चक्षुः, [स्] पुं, (जगतां भुवनानां चक्षुरिव प्रकाशकत्वात्।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः। २। १२॥ (यथा, काशीखण्डे। ४६। ४४।
"इति काशीप्रभावज्ञो जगच्चक्षुस्तमोनुदः।
कृत्वा द्वादशधात्मानं काशीपुर्य्यां व्यवस्थितः॥")

जगत्, क्ली, (गच्छतीति। गम+"द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च।" ३। २। १३८। इत्यस्य वार्त्तिं इति क्विपि द्वित्वे च "गमः क्वौ।" ६। ४।४०। इति मलोपे तुक्।) विश्वम्। तत्पर्य्यायः। जगती २ लोकः ३ पिष्टपम् ४ भुवनम् ५। इत्यमरः। २। १। ६॥ विष्टपम् ६। इति तट्टीका॥ (यथा, मनुः। १। ५२।
"यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत्।
यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्व्वं निमीलति॥"
गच्छति इतस्ततो वातीति।) वायौ, पुं। (गच्छन्त्यस्मिन् जीवा इति। महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। १५१।
"विमुक्तो मुक्ततेजाश्च श्रीमान् श्रीवर्द्धनो जगत्॥")
जङ्गमे त्रि। इति मेदिनी। ते, १०८॥

जगत्कर्त्ता, [ऋ] पुं, (करोतीति। कृ+तृच्। ततो जगतः कर्त्ता कारकः।) ब्रह्मा। इति हेमचन्द्रः। २। १२६॥

जगत्प्राणः, पुं, (जगतां विश्वस्थजीवानां प्राणो जीवनम्।) वायुः। इत्यमरः। १। १। ३५॥

जगत्साक्षी, [न्] पुं, (जगतां भुवनानां साक्षी कर्म्मद्रष्टा।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः। २।१२॥

जगती, स्त्री, (गच्छति कार्य्यत्वात् नष्टा भवतीति। गम+"वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च।" उणां २। ८४। इति अतिप्रत्ययेन निपातनात् साधुः। ततः शतृतुल्यत्वात् "उगितश्च।" ४। १। ६। इति ङीप्।) भुवनम्। (यथा, रामायणे। २। ६९। ११।
"स्वप्नेऽपि सागरं शुष्कं चन्द्रञ्च पतितं भुवि।
उपरुद्धाञ्च जगतीं तमसेव समावृताम्॥")
पृथ्वी। (यथा, मार्कण्डेये। ८। २२।
"तमायान्तं ततो देवी सर्व्वदैत्यजनेश्वरम्।
जगत्यां पातयामास भित्त्वा शूलेन वक्षसि॥")

जनः। छन्दोविशेषः। इति मेदिनी। ते,१०८॥ (सा च द्वादशाक्षरा वृत्तिः। यथा, छन्दोमञ्जर्य्यां १ स्तवके।
"त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता॥"
अस्या उदाहरणादीनि छन्दःशब्दे द्रष्टव्यानि॥) जम्बूवप्रम्। इति हेमचन्द्रः॥

जगदम्बा, स्त्री, (जगतामम्बा माता।) दुर्गा। यथाह कश्चित्।
"अदूरे जगदम्बाया शारदीयो महोत्सवः॥"
"जगदम्बापदद्वन्द्वमापदां क्षयसाधनम्॥"
इति शूलपाणिः॥
अपि च ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ३१ अध्याये।
"विष्णुमायां भगवतीं दुर्गां दुर्गतिनाशिनीम्।
प्रकृतिं जगदम्बाञ्च पतिपुत्त्रवतीषु च॥"

जगदम्बिका, स्त्री, (जगतां अम्बा जननी। ततः स्वार्थे कन्। टापि अत इत्वम्।) दुर्गा। यथा,
"सृष्टिस्थितिविनाशानां विधात्री जगदम्बिका।
अहं सर्व्वान्तरस्था च संसारार्णवतारिणी॥"
इति भगवतीगीतायां ५ अध्यायः॥
(यथा च देवीभागवते। १। ७। ४६।
"कामं कुरुष्व वधमद्य ममैव मात-
र्दुःखं न मे मरणजं जगदम्बिकेऽत्र॥")

जगदाधारः, पुं, (जगतामाधारः आश्रयः।) वायुः। इति शब्दचन्द्रिका॥ जगदाश्रयः। यथा,
"कालो हि जगदाधारः।" इति स्मृतिः।

जगदीशः, पुं, (जगतामीशो नियन्ता।) विष्णुः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, पाद्मे उत्तरखण्डे। १११ अध्याये।
"सर्व्वान्तर्यामी जगदीशश्चाणूरमर्द्दनः प्रभुः॥"
विधाता। यथा, कुमारे। २। ९।
"जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः।
जगदादिरनादिस्त्वं जगदीशो निरीश्वरः॥"
स्वनामख्यातपण्डितविशेषः। स च न्यायशास्त्रटीकाहास्यार्णवादिग्रन्थप्रणेता अस्य जन्मस्थानं नवद्वीपः॥)

जगद्गौरी, स्त्री, (जगत्सु मध्ये गौरी।) मनसादेवी। इति शब्दरत्नावली॥

जगद्धात्री, स्त्री, (जगतां धात्री विधात्री।) दुर्गाविशेषः। अस्याः पूजायाः कालो विधिश्च यथा, निगमकल्पसारज्ञानसारस्वते ग्रन्थे दुर्गाकल्पे।
श्रीशिव उवाच।
"प्रसीद जगतां मातर्ज्जगन्निस्तारकारिणि!।
अतएव महेशानि! तवाहं शरणागतः॥
त्वया यत् कथितं पूर्व्वं तत् सर्व्वञ्च श्रुतं मया।
जगद्धात्री महादुर्गा चतुर्व्वर्गफलप्रदा॥
तस्याः पूजाविधिर्दिनं कालं तन्न प्रकाशितम्।
तदेव कथयेशानि! श्रोतुमिच्छामि साम्प्रतम्॥
श्रीदेव्युवाच।
कथयामि महेशान! सावधानोऽवधारय।
तस्याः पूजाविधिर्दिनं समयं भावभेदतः॥
कार्त्तिके शुक्लपक्षे च या दुर्गानवमी तिथिः।
सा प्रशस्ता महादेव! महादुर्गाप्रपूजने॥

प्रातश्च सात्त्विकी पूजा मध्याह्ने राजसी मता।
सायाह्ने तामसी पूजा त्रिविधा परिकीर्त्तिता॥
जपयज्ञादिभिर्देव! इति त्रैकालिकी मता।
अथान्यत् संप्रवक्ष्यामि शृणुष्व परमेश्वर!॥
सप्तम्यादिनवम्यान्तं पूजाकालमितीरितम्।
त्रिदिने त्रिविधा पूजा दशम्याञ्च विसर्ज्जयेत्॥
पूजापरेऽह्नि देवेश! तत्राप्यत्र विसर्ज्जनम्।
बोधितायाः प्रकारेण तत्र पूजा प्रकीर्त्तिता॥
श्रीशिव उवाच।
त्रिसन्ध्याव्यापिनी सा तु यदि स्यान्नवमी तिथिः।
त्रिकाले त्रिविधा पूजा कथं देया जगन्मयि!॥
कथयस्व महेशानि! इति मे संशयो हृदि॥
श्रीदेव्युवाच।
सा प्रातर्व्यापिनी यत्र वासरे नवमी तिथिः।
त्रिसन्ध्यं पूजयेत्तत्र वासरे जगदम्बिकाम्॥
मुहूर्त्तव्यापिनी चापि तत्र ग्राह्या महेश्वर!।
एककाले त्रिधा पूजा साधको नैव कारयेत्॥
इति ते कथितं वत्स! किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि।
कथयिष्यामि तद्भक्त्या तव प्रीत्या त्रिलोचन!॥"
श्रीपार्व्वत्युवाच।
"दशम्यां बलिदानन्तु निषिद्धं जगदीश्वर!।
कथं त्रिकालं पूजा सा सम्भवेत् परमेश्वर!॥
श्रीशिव उवाच।
नवमीतिथिमाश्रित्य यत्र पूजाविधिर्भवेत्।
निषिद्धं बलिदानन्तु दशम्यां तत्र सुन्दरि!॥
नवमीदिनमाश्रित्य पूजाविधिरिहोदितः।
दशम्यां बलिदानन्तु निषिद्धं नात्र पार्व्वति!॥
ज्ञानाम्टतसारे पूर्व्वं पूजाप्रकारं उक्ताः।
"मुहूर्त्तव्यापिनी चापि प्रातश्चेन्नवमी तिथिः।
तद्दिने पूजनं कार्य्यं त्रिसन्ध्यं वरवर्णिनि!॥
त्रिकालं पूजयेत्तत्र नैककाले कदाचन॥"
अथ कात्यायनीतन्त्रे अष्टसप्ततिपटले।
"कुम्भराशिगते चन्द्रे नवम्यां कार्त्तिकस्य च।
उषस्यर्द्धोदितो भानुर्दुर्गामाराध्य यत्नवान्॥
पुत्त्रारोग्यबलं लेभे लोकसाक्षित्वमेव च।
तां तिथिं प्राप्य मनुजः शनिभौमदिने यदि॥
प्रपूजयेन्महादुर्गां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम्॥"
शक्तिसङ्गमतन्त्रे।
"कार्त्तिकस्य सिते पक्षे नवम्यां जगदीश्वरीम्।
त्रिकालमेककालं वा वर्षे वर्षे प्रपूजयेत्॥
निर्म्माय प्रतिमां शक्त्या जगद्धात्र्या विधानतः।
पूजयित्वा परदिने प्रतिमां तां विसर्ज्जयेत्॥
एवं कृत्वा चक्रवर्त्ती भवेत् साधकसत्तमः।
पुत्त्रपौत्त्रधनैश्वर्य्यसंयुतास्य भवेत् पुरी॥"
तन्त्रान्तरे।
"कुजवारे युगाद्यायां नवम्यान्तु जगत्प्रसूः।
प्रादुर्भूता महेशानी तत्र तां परिपूजयेत्॥"
तन्त्रान्तरे।
"त्रिकालं पूजयेद्दुर्गां मूलेनैकाक्षरेण च।
नानारत्नविधानेन गीतवाद्यपुरःसरम्॥
कार्त्तिकस्य सिते पक्षे नवम्याञ्च विशेषतः।
कृत्वैवं साधकश्रेष्ठो लभेद्राज्यमकण्टकम्॥"

योगिनीतन्त्रे ।
"कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्याञ्च विशेषतः ।
प्रगल्भान्तु जगद्धात्रीं पूजयेद्दीपमालया ॥"
आगमतत्त्वसारे ।
"कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्यां भौमवासरे ।
आविर्भूता जगद्धात्री युगादौ दैत्यनाशिनी ॥"
उत्तरकामाख्यातन्त्रे ।
"कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेतायां प्रथमेऽहनि ।
त्रिसन्ध्यं पूजयेद्देवीं दुर्गां सम्पत्प्रवृद्धये ॥"*॥
कुब्जिकातन्त्रे ।
"कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु नवम्यां जगदम्बिकाम् ।
दुर्गां प्रपूजयेद्भक्त्या धर्म्मकामार्थसिद्धये ॥"*॥
दुर्गाकल्पे विद्योत्पत्तिः ।
"कार्त्तिके शुक्लपक्षेऽह्नि भौमवारे जगत्प्रसूः ।
सर्व्वदेवहितार्थाय दुर्वृत्तशमनाय च ॥
आविरासीज्जगच्छान्त्यै युगादौ परमेश्वरी ॥"
व्रतकालविवेकधृतवचनम् ।
"कार्त्तिकेऽमलपक्षस्य त्रेतायां नवमेऽहनि ।
पूजयेत्तां जगद्धात्रीं सिंहपृष्ठे निषेदुषीम् ॥"*॥
स्मृतिः ।
"युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्व्वतीप्रिया ।
रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥"*॥
कृत्यतत्त्वार्णवे ।
"कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु युगाद्या नवमी स्मृता ।
पूर्व्वाह्णसमये तत्र पूजाविधिरिहोदितः ॥"*॥
भविष्यपुराणकृत्यतत्त्वार्णवयोः ।
"कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु युगाद्या नवमी स्मृता ।
पूर्व्वाह्णसमये काष्ठाल्पिका परदिने यदि ॥
तत्र पूजादिकं कुर्य्यात् पिण्डनिर्व्वपणादृते ॥"
स्मृतिसागरे ।
"कार्त्तिकस्य युगाद्यायामृद्धिकामोऽर्च्चयेदुमाम् ॥"
इति जगद्धात्रीपूजाकालव्यवस्था ॥ * ॥ * ॥
अथ जगद्धात्रीविद्योत्पत्तिः ।

श्रीपार्व्वत्युवाच ।

"भगवन् ! प्राणनाथेश ! सर्व्वतत्त्वविशारद ! ।
श्रुता कात्यायनीविद्यासमुत्पत्तिस्त्रिलोचन ! ॥
महादुर्गाजगद्धात्रीविद्योत्पत्तिर्भवेद्यतः ।
तत् सर्व्वं ब्रूहि भगवन् ! कृपया परमेश्वर ! ॥
यदि न कथ्यते देव ! विमुञ्चामि तदा तनुम् ॥

श्रीशिव उवाच ।

शृणु पार्व्वति ! वक्ष्यामि रहस्यं परमाद्भुतम् ।
यत् श्रुत्वा लभते देवि ! सौभाग्यं सुखमुत्तमम् ॥
पुरा पुरन्दरमुखाः स्वेश्वरत्वाभिमानिनः ।
प्राहुः किमीश्वरोऽस्त्यस्मदतिरिक्तः सुरानिति ॥
अथ दुर्गा जगन्माता नित्या चैतन्यरूपिणी ।
एतेषां धर्म्मसेतूनामिन्द्रादीनां नियन्त्रणम् ॥
करिष्यामीति निश्चित्य ज्योतीरूपं दधात्यलम् ।
तेषामाविरभूद्दुर्गा जगद्धात्री जगन्मयी ॥
कोटिसूर्य्यप्रतीकाशा चन्द्रकोटिसमप्रभा ।
ज्वलन्तं पर्व्वतमिव सर्व्वलोकभयङ्करी ॥
तद्दृष्ट्वा सुराः सर्व्वे भयमापुर्म्महौजसः ।
किमेतन्न विनिश्चेतुं शक्तास्ते ह्यभवन् सुराः ॥
वायुमाहुः समाहूय किमेतत् परमाद्भुतम् ॥
विजानीहि मरुद्वीर ! मातरिश्वा दिशःपते ! ॥
ततो वायुर्द्रुतं तत्र गतस्तेजोऽन्तिकं ततः ।
तमन्तिकमुपायातं प्राह तेजोमयी ततः ॥
बलवान् कस्त्वमायातो वीर्य्यं किञ्चास्ति वा त्वयि ।
आदातुं शक्यते सर्व्वं पृथिवीतलसम्भवम् ॥
इति प्रत्युक्तवान् वायुः क्षणं तत्रैव तिष्ठति ।
आदत्स्वैतत् तृणमिति निदधौ वायवे तृणम् ॥
वायुः सर्व्वप्रयत्नेन नादातुं तत् क्षमोऽभवत् ।
ततो देवाः प्राहुरग्निं भीता उद्विग्नमानसाः ॥
अग्ने ! एतद्विजानीहि किमेतत् कर्म्म चाद्भुतम् ।
इत्युक्तो देवताद्वन्द्वैरग्निस्तेजोऽन्तिकं गतः ॥
अमरो जातवेदा वा तेजो वागित्युवाच तम् ।
स प्रोक्तवानग्निरस्मि सर्व्वदाहकशक्तिकः ॥
दहैतत्तृणमत्यल्पमिति तस्मै तृणं ददौ ।
अग्निः सर्व्वप्रयत्नेन दग्धुं नैतत् क्षमोऽभवत् ॥
ततो निवृत्ते वह्निर्भूत्वा सोऽपत्रपान्वितः ।
एकत्रस्थाः सुराः सर्व्वे मन्त्रयामासुरुत्तमम् ॥
इयमेवेश्वरी नूनं स्तोष्यामो नेश्वरा वयम् ।
इति निश्चित्य सुधियस्तुष्टुवुः परमेश्वरीम् ॥
प्राहुर्द्देवगणाः सर्व्वे त्वमीशा नेश्वरा वयम् ।
ईश्वरत्वाभिमानेन यदस्माकं सुदुष्कृतम् ॥
क्षन्तुमर्हसि तत् सर्व्वं कृपया जगदम्बिके ! ।
तव रूपं सुगोप्यं यन्मङ्गल्यं सर्व्वमङ्गलम् ॥
तद्द्रष्टुं वयमिच्छामो देहि दर्शनमुत्तमम् ।
इत्युक्तानां सुबुद्धीनामाविरासीच्छिवाम्बरे ॥
तेजस्यन्तर्हिते तस्मिन् चमत्कारकलेवरे ।
मृगेन्द्रोपरि सुस्मेरा सर्व्वालङ्कारभूषिता ॥
चतुर्भुजा महादेवी रक्ताम्बरधरा शुभा ।
बालार्कसदृशीदेहा नागयज्ञोपवीतिनी ॥
त्रिनेत्रा कोटिचन्द्राभा देवर्षिमुनिसेविता ।
दर्शयामास देवानामेवं रूपं जगन्मयी ॥
ततस्तां तुष्टुवुर्द्देवा जगद्धात्रीं महेश्वरीम् ।
वरं प्रापुः सुरगणा यथेष्टं त्रिदशालये ॥
तत्रैवान्तर्हिता देवी महादुर्गा जगन्मयी ।
इति ते कथितं भद्रे ! विद्योत्पत्तिं सुदुर्ल्लभाम् ॥"
इति कात्यायनीतन्त्रे ७६ पटलः ॥ * ॥

श्रीशिव उवाच ।

"अथ दुर्गामनुं वक्ष्ये शृणुष्व हरवल्लभे ! ।
यस्य प्रसादमात्रेण मुच्यते भवबन्धनात् ॥
यान्तवर्णं समुद्धृत्य वामकर्णं विभूषितम् ।
इन्दुबिन्दुसमायुक्तं बीजं परमदुर्ल्लभम् ॥
चतुर्व्वर्गप्रदं साक्षान्महापातकनाशनम् ।
एकाक्षरीसमा नास्ति विद्या त्रिभुवने प्रिये ! ॥
कूर्च्चाद्यां वा जपेद्विद्यां तदन्ते वह्निसुन्दरी ।
लज्जाद्यां वा जपेद्विद्यां फडन्तां वा जपेत् सुधीः॥
वधूबीजयुतां वापि स्वाहान्तां वा जपेत् पुनः ।
लक्ष्म्याद्यां वा जपेद्विद्यां चतुर्व्वर्गफलाप्तये ॥
वाग्भवाद्यां जपेद्वापि प्रणवाद्यां जपेत् पुनः ।
कामबीजादिकां वापि फडन्तां वा जपेत् पुनः ॥
नानाक्षरी विविधा विद्या कथिता ब्रह्मणा पुरा ।
विना गन्धैर्विना पुष्पैर्विना होमपुरःसरैः ॥
प्राणायामं विना देवि ! जपमात्रेण सिद्धिदा ।
मन्त्रस्यास्य ऋषिर्देवि ! नारदः परिकीर्त्तितः ॥
गायत्री छन्द आख्यातं जगद्धात्री च देवता ।
चतुर्व्वर्गप्रदा दुर्गा सर्व्वसत्त्वेषु संस्थिता ॥
दीर्घस्वरसमायुक्तनिजबीजानि पार्व्वति ! ।
विन्यसेदात्मनो देहे हृदयादिषु शङ्करि ! ॥
पूर्व्ववन्न्यासवर्णन्तु पूर्व्ववत् कर्म्म चाचरेत् ।
कालीवदाचरेद्विद्यां जपेद्विद्यामहर्न्निशम् ॥
लक्षद्वादशकैर्द्देवि ! पुरश्चरणमीरितम् ।
यथास्थाने यथाकाले यथाचारविधानतः ॥
प्रजपेत् परया भक्त्या दुर्गां दुर्गतिनाशिनीम् ॥*॥
ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व नगनन्दिनि ! ॥
सिंहस्कन्धाधिसंरूढ़ां नानालङ्कारभूषिताम् ।
चतुर्भुजां महादेवीं नागयज्ञोपवीतिनीम् ॥
शङ्खचक्रधनुर्व्वाणलोचनत्रितयान्विताम् ।
रक्तवस्त्रपरीधानां बालार्कसदृशीतनुम् ॥
नारदाद्यैर्म्मुनिगणैः सेवितां भवसुन्दरीम् ।
त्रिवलीवलयोपेतनाभिनालमृणालिनीम् ॥
रत्नद्वीपे महाद्वीपे सिंहासनसमन्विते ॥
प्रफुल्लकमलारूढ़ां ध्यायेत्तां भवगेहिनीम् ।
एवं ध्यात्वा जगद्धात्रीं पूर्व्वोक्तपूजनं चरेत् ॥
यन्त्रमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व हरवल्लभे ! ।
त्रिकोणत्रितयञ्चादौ त्रैविम्बसहितन्ततः ॥
अष्टपत्रं ततो लिख्य त्रिरेखासहितं ततः ।
वज्रभूपुरसंयुक्तं विलिखेद्विधिनामुना ॥
तत्र तां पूजयेद्देवीं मूलप्रकृतिरूपिणीम् ।
प्रभाद्याः शक्तयः पूज्या गन्धाद्यैर्नवकोणके ॥
प्रभा माया जया सूक्ष्मा विशुद्धा नन्दिनी पुनः ।
सुप्रभा विजया सर्व्वसिद्धिदा नव शक्तयः ॥
ह्रीमाद्याः पूजयेत्तास्तु रक्तचन्दनदूर्व्वकैः ।
शङ्खपद्मनिधी देव्या वामदक्षिणयोगतः ॥
पूजयेत् परया भक्त्या रक्तचन्दनदूर्व्वकैः ।
अर्घ्यदानं ततः कुर्य्यात् पूजान्ते नगनन्दिनि ! ॥
अङ्गावृतिः पुनः पूज्या पत्रकोणेषु मातरः ।
वज्राद्यायुधसंयुक्ता भूपुरे लोकनायकाः ॥"
इति कात्यायनीतन्त्रे ७७ पटोलः ॥ * ॥

श्रीशिव उवाच ।

"पूजा तिथिविशेषेण चतुर्व्वर्गफलाप्तये ।
कर्त्तव्या या तु दुर्गायास्तां शृणुष्व शुभानने ! ॥
अष्टम्याञ्च चतुर्द्दश्यां नवम्यां वापि यत्नतः ।
यः पूजयेन्महादुर्गां सोऽभीष्टफलमाप्नुयात् ॥
पौर्णमास्याममायां वा रविसंक्रमणे तथा ।
शनिभौमदिने चैव पूजयेत् परमेश्वरीम् ॥
सुखं सौभाग्यमारोग्यमैश्वर्य्यं लभते ध्रुवम् ।
शनिभौमदिने चैव यदि स्यादष्टमी तिथिः ॥
तत्र पूज्या जगद्धात्री पुत्त्रपौत्त्रधनप्रदा ।
सोमवारेऽप्यमावास्या मघानक्षत्रसंयुता ॥
उत्तरा सप्तमीयुक्ता आदित्याहे च पार्व्वति ! ।
चतुर्थ्यङ्गारवारे च रोहिणीसंयुता यदि॥
गुर्व्वष्टम्यां तथा स्वाती यदि स्यात् परमेश्वरि ! ।
एषु पूजा महादेव्याः कर्त्तव्या सर्व्वसिद्धये ॥
मधुमासे सिताष्टम्यां वैशाखत्रितयेऽहनि ।

पौर्णमास्यां तथा ज्यैष्ठे अमायाञ्च महेश्वरि ! ॥
मिथुनेऽर्के द्वितीयायां श्रावणे द्वादशीदिने ।
भाद्रे मास्यसिताष्टम्यां आश्विने शुक्लपक्षके ॥
सप्तम्यामेव चाष्टम्यां नवम्याञ्च विशेषतः ।
अमायां कार्त्तिके चैव नवम्यां शुक्लपक्षके ॥
नक्तं मार्गशिरे भूते पौषेऽष्टम्यां सितेतरे ।
माघे च सितपक्षम्यां फाल्गुन्यां च सुरेश्वरि ! ॥
एषु द्वादशमासेषु तिथिष्वेतासु पार्व्वतीम् ।
पूजयेत् परया भक्त्या यथाविभवविस्तरैः ॥
राजराजेश्वरो भूत्वा वसेत् कल्पायुतं दिवि ।
पुत्त्रपौत्त्रधनाढ्यानामधिपो जायते ऽचिरात् ॥
अन्ते देवीपुरं याति भुक्त्वा भोगान् यथेप्सि-
तान् ॥

श्रीपार्व्वत्युवाच ।

देवदेव ! महादेव ! विश्वनाथ ! महेश्वर ! ।
श्रुता तव मुखाम्भोजाद्दुर्गापूजा महाफला ॥
केन वा पूजिता देवी कस्य वा किञ्च सिध्यति ।
केन प्रकाशिता मर्त्त्यैस्तत् सर्व्वं कथय प्रभो ! ॥

श्रीशिव उवाच ।

रामरावणयोर्युद्धे दुर्गा रामेण पूजिता ।
अवधीद्रावणं राम इवे मासि प्रपूजनात् ॥
तेन लोकास्वरिष्यन्ति दुर्गायाः शारदोत्सवम् ।
एवमाराध्य देवेशीमिन्द्रजिद्रावणात्मजः ॥
अभवत् कार्त्तिके यो वै दुर्गामेवं समर्चयन् ।
अमायां कार्त्तिके मासि तारकासुरनाशकः ॥
कुम्भराशिगते चन्द्रे नवम्यां कार्त्तिकस्य च ।
उषस्यर्द्धोदितो भानुर्द्दुर्गामाराध्य यत्नवान् ॥
पुत्त्रारोग्यवरं लेभे लोकसाक्षित्वमेव च ।
तां तिथिं प्राप्य मनुजः शनिभौमदिने यदि ॥
प्रपूजयेन्महादुर्गां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम् ।
एवं मार्गशिरे मासि वृषराशिगते विधौ ॥
चतुर्द्दश्यां निशायान्तु चन्द्रः संपूज्य पार्व्वतीम् ।
महापापाद्विमुक्तोऽसौ राज्ञीशत्वमवाप च ॥
तेन मार्गशिरे मासि चतुर्द्दश्यां प्रपूजयेत् ।
इन्द्रत्वमेवमिन्द्रोऽसौ लेभे दुर्गां समर्चयन् ॥
ब्रह्मत्वमपि विष्णुत्वं रुद्रत्वञ्च महेश्वरि ! ।
देवत्वं सर्व्वदेवानामभवच्चण्डिकार्च्चनात् ॥
भूतं भव्यं भविष्यं यत् स्थावराणि चराणि च ।
सर्व्वं दुर्गाप्रभावेण स्वस्वभोगमवाप्नुयुः ॥
विना दुर्गां महेशानि ! न किञ्चिदपि वर्त्तते ।
इति ते कथितं देवि ! संक्षेपेण तवाग्रतः ॥
महादुर्गाजगद्धात्रीविद्योतपत्तिं सुदुर्ल्लभाम् ॥"
इति कात्यायनीतन्त्रे ७८ पटलः ॥
(सरस्वती । यथा, मार्कण्डेये । २३ । ३० ।
"जगद्धात्रीमहं देवीमारिराधयिषुः शुभाम् ।
स्तोष्ये प्रणम्य शिरसा ब्रह्मयोनिं सरस्वतीम् ॥")

जगद्बलः, पुं, (जगतां बलं यस्मात् ।) वायुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जगद्योनिः, पुं, (जगतां योनिरुत्पत्तिस्थानम् ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २०० । १३ ।
"जगद्योनिं जगद्बीजं जयिनं जगतो गतिम् ॥")
विष्णुः । इति तस्य सहस्रनाम ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १२ । ३२ ।
"तं समेत्य जगद्योनिमनादिनिधनं हरिम् ॥"
केचित्तु हरिविशेषणं कल्पयन्ति ॥)
ब्रह्मा । (यथा, कुमारे । २ । ९ ।
"जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः ॥")
पृथिवी स्त्री । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जगद्वहा, स्त्री, (जगन्ति वहति धारयतीति । वह + अच् । अजादित्वात् टाप् ।) पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जगद्विनाशः, पुं, (जगतां विनाशो ध्वंसः अखिलकार्य्यनाश इत्यर्थः यस्मिन् ।) युगान्तः । इति हलायुधः ॥ (प्रलयकाले च अखिलकार्य्यशून्यत्वं यथाह मनुः । १ । ५२—५४ ।
"यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्व्वं निमीलति ॥
तस्मिन् स्वपिति तु स्वस्थे कर्म्मात्मानः शरीरिणः ।
स्वकर्म्मभ्यो निवर्त्तन्ते मनश्च ग्लानिमृच्छति ॥
युगपत्तु प्रलीयन्ते तदा तस्मिन् महात्मनि ।
तदायं सर्व्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः ॥")

जगन्नाथः, पुं, (जगतां नाथ ईश्वरः ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते ।१।४।३६।
"देवदेव ! जगन्नाथ ! भूतभव्यभवत्प्रभो ! ।
तपश्चरसि कस्मात्त्वं किं ध्यायसि जनार्द्दन ! ॥")
पुरुषोत्तमक्षेत्रम् । यथा,

मुनय ऊचुः ।

"पुरुषोत्तमाख्यं सुमहत् क्षेत्रं परमपावनम् ।
यत्रास्ते दारवतनुः श्रीशो मानुषलीलया ॥
दर्शनान्मुक्तिदः साक्षात् सर्व्वतीर्थफलप्रदः ।
तन्नो विस्तरतो ब्रूहि तत् क्षेत्रं केन निर्म्मितम् ॥
ज्योतिःप्रकाशो भगवान् साक्षान्नारायणः प्रभुः ।
कथं दारुमयस्तस्मिन्नास्ते परमपूरुषः ॥

जैमिनिरुवाच ।

एतत् क्षेत्रवरञ्चास्य वपुर्भूतं महात्मनः ।
स्वयं वपुष्मान् यत्रास्ते स्वनाम्नाख्यापितं हि तत् ॥
यथा चानुदिनं देवाः सिद्धाः ब्रह्मर्षयस्तथा ।
समर्च्चितुमिहायान्ति देवेशं न तथान्यतः ॥
अहो ! तत् परमं क्षेत्रं विस्तृतं दशयोजनैः ।
तीर्थराजस्य सलिलादुत्थितं वालुकाचितम् ॥
नीलाचलेन महता मध्यस्थेन विराजितम् ।
एकं स्तनमिवावन्याः सुदूरात् परिभावितम् ॥"
ब्रह्माणं प्रति विष्णुवाक्यम् ।
"सागरस्योत्तरे तीरे महानद्यास्तु दक्षिणे ।
स प्रदेशः पृथिव्यां हि सर्व्वतीर्थफलप्रदः ॥
एकाम्रकाननाद्यावद्दक्षिणोदधितीरभूः ।
पदात् पदात् श्रेष्ठतमः क्रमेण परिकीर्त्तितः ॥
सिन्धुतीरे च यो ब्रह्मन् ! राजते नीलपर्व्वतः ।
पृथिव्यां गोपितं स्थानं तव चापि सुदुर्लभम् ॥
सुरासुराणां दुर्ज्ञेयं माययाच्छादितं मम ।
सर्व्वसङ्गपरित्यक्तस्तत्र तिष्ठामि देहभृत् ॥
क्षेत्रालयेन नाक्रान्तं क्षेत्रं मे पुरुषोत्तमम् ।
नीलाद्रेरन्तरभुवि कल्पन्यग्रोधमूलतः ॥
वारुण्यां दिशि यत् कुण्डं रौहिणं नाम विश्रुतम् ॥
तत्तीरे निवसन्तो मां पश्यन्तश्चर्म्मचक्षुषा ॥
तदम्भसा क्षीणपापा मम सायुज्यमाप्नुयुः ॥
व्रतेषु तीर्थेषु च यज्ञदानयोः
पुण्यं यदुक्तं विमलात्मनां हि ।
अहर्निवासाल्लभते च सर्व्वं
निमेषवासात् खलु चाश्वमेधिकम् ॥

जैमिनिरुवाच ।

उदकार्त्तः समागत्य कुतश्चिद्वायसोत्तमः ।
कारणोदकसम्पूर्णे तस्मिन् कुण्डे निमज्जितः ॥
विलोक्य माधवं नीलरत्नकान्तिं कृपानिधिम् ।
काकदेहं समुत्सृज्य लुठमानं मुहुः क्षितौ ॥
शङ्खचक्रगदापाणिस्तस्य पार्श्वे व्यवस्थितः ॥"
यमं प्रति लक्ष्मीवाक्यम् ।
"पञ्चक्रोशमिदं क्षेत्रं समुद्रान्तर्व्यवस्थितम् ।
त्रिक्रोशं तीर्थराजस्य तटभूमौ सुनिर्म्मलम् ॥
सुवर्णवालुकाकीर्णं नीलपर्व्वतशोभितम् ।
योऽसौ विश्वेश्वरो देवः साक्षान्नारायणात्मकः ॥
संयम्य विषयग्रामं समुद्रतटमाश्रितः ।
उपासितुं जगन्नाथं चतुःषष्ट्युत्तमः प्रभुः ॥
यमेश्वर इति ख्यातो यमसंयमनाशनः ।
यं दृष्ट्वा पूजयित्वा तु कोटिलिङ्गफलं लभेत् ॥
सीमा प्रतीची क्षेत्रस्य शङ्खाकारस्य मूर्द्धनि ।
शङ्खाग्रे नीलकण्ठः स्यादेतत् क्रोशं सुदुर्लभम् ॥
परमं पावनं क्षेत्रं साक्षान्नारायणस्य वै ।
शङ्खस्योत्तरभागस्तु समुद्रोदकसंप्लुतः ॥
यत्सम्पर्कात् समुद्रोऽत्र तीर्थराजत्वमागतः ।
यथायं भगवान्मुक्तिप्रदो दृष्टिपथं गतः ॥
तथेदं मरणात् क्षेत्रं सिन्धुस्नानाद्विमुक्तिदम् ।
चिच्छेद ब्रह्मणः पूर्व्वं रुद्रः क्रोधात्तु पञ्चमम् ॥
तच्छिरो दुस्त्यजं गृह्णन् ब्रह्माण्डं परिबभ्रमे ।
तत्रागतो यदा ब्रह्मकपालं परिमुक्तवान् ॥
कपालमोचनं तीर्थं द्वितीयावर्त्तसंस्थितम् ।
तस्य दक्षिणपार्श्वे तु मरणं भवमोचनम् ॥
तृतीयावर्त्तसीमायां शक्तिं मे विमलाह्वयाम् ।
जानीहि धर्म्मराज ! त्वं भुक्तिमुक्तिफलप्रदाम् ॥
नाभिदेशे स्थितं ह्येतत् त्रयं कुण्डं वटो विभुः ।
कपालमोचनं यावदर्द्धाशनी प्रतिष्ठिता ॥
मध्यं शङ्खस्य जानीयात् सुगुप्तं चक्रपाणिना ।
तां दृष्ट्वा प्रणमेद्यस्तु भोगान् सोऽश्नाति शाश्वतान् ॥
सिन्धुराजस्य सलिलात् यावन्मूलं वटस्य वै ।
कीटपक्षिमनुष्याणां मरणान्मुक्तिदो मतः ॥
अन्तर्वेदी त्वियं पुण्या वाञ्छते त्रिदशैरपि ।
अत्र स्थितान् हि पश्यन्ति सर्व्वांश्चक्राब्जधारिणः ॥
कामाख्या क्षेत्रपालश्च विमला चान्तरा स्थिता ।
साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपोऽसौ नृसिंहो दक्षिणे विभोः ॥
अन्तर्वेद्या रक्षणार्थं शक्त्योऽष्टौ प्रकल्पिताः ।
उग्रेण तपसा पूर्व्वमहं सर्व्वैश भाविता ॥
यत्नार्थं सा मया दृष्टा गौरी तस्याथ भाविनी ।
सर्व्वसौन्दर्य्यवसतिर्वपुषो मे विनिर्गता ॥
तदा दृष्टा मया भद्रे ! वचनं मे प्रियं कुरु ।
अन्तर्वेदीं रक्ष मम परितस्त्वं स्वशक्तिभिः ॥

साच तिष्ठति मत्प्रीत्या अष्टधा दिक्षु संस्थिता।
मङ्गला वटमूले तु पश्चिमे विमला तथा।
शङ्खस्य पूर्व्वभागे तु संस्थिता सर्व्वमङ्गला॥
अर्द्धाशनी तथा लम्बा कुवेरदिशि संस्थिता।
कालरात्रिर्दक्षिणस्यां पूर्व्वस्यान्तु मरीचिका॥
कालरात्र्यास्तथा पश्चात् चण्डरूपा व्यवस्थिता।
रुद्राण्याश्चाष्टधा भेदं दृष्ट्वा रुद्रोऽपि शङ्करः।
आत्मानमष्टधा भित्त्वा उपास्ते परमेश्वरम्॥
कपालमोचनं नाम क्षेत्रपालं यमेश्वरम्।
मार्कण्डेयं तथेशानं विश्वेशं नीलकण्ठकम्॥
वटमूले वटेशञ्च लिङ्गान्यष्टौ महेशितुः।
यानि दृष्ट्वा तथा स्तुत्वा पूजयित्वा विमुच्यते॥"
तत्र जगन्नाथस्याविर्भावकारणम्।

जैमिनिरुवाच।

"इन्द्रद्युम्नस्य नृपतेः क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे।
जगदीशप्रसादाय पितामहनिदेशतः॥
एकोनं क्रमशः संस्थामवाप पृथिवीपतेः॥
सहस्रं हयमेधस्य यथावद्विधिचोदितम्।
कृत्वा सप्तदिनात् पूर्व्वं या रात्रिरभवद्द्विजाः!॥
तस्यास्तुरीयप्रहरे ध्यायतो विष्णुमव्ययम्।
ध्याने तस्मिन् ददर्शासौ महाभाग्यवशान्नृपः॥
प्रत्यक्षमिव स श्वेतद्वीपं स्फाटिकनिर्म्मितम्।
तन्मध्ये ददृशे देवं शङ्खचक्रगदाधरम्॥
नीलजीमूतसङ्काशं वनमालाविभूषितम्।
दक्षपार्श्वे स्थितं तस्य अनन्तं धरणीधरम्॥
हललाङ्गलशङ्खाब्जस्फुरद्बाहुचतुष्टयम्।
दक्षपार्श्वे स्थितां विष्णोर्लक्ष्मीं तां शुभलक्षणाम्॥
वराभयाब्जहस्तां वै कुङ्कुमाभां सुलोचनाम्।
ददर्श पद्मासनगां लावण्याम्बुधिपुत्त्रिकाम्॥
पितामहञ्च ददृशे पुरतोऽस्य कृताञ्जलिम्।
वामपार्श्वस्थितं चक्रं सर्व्वज्ञानमयं विभोः॥
ततः प्रवृत्ते स्तुत्वा नृपतेर्वाजिमेधिका।
शस्तैः स्तोत्रैर्दिव्यदृग्भिर्वर्णक्रमसमुज्ज्वलैः॥
दक्षिणे तटभूदेशे विश्वेश्वरसमीपतः।
नियुक्ताः सेवका राज्ञा ससम्भ्रममुपस्थिताः॥
न्यवेदयन्तो नृपतिं कृताञ्जलिपुटा द्विजाः।
देव! दृष्टो महावृक्षस्तटभूमौ महोदधेः॥
प्रविष्टाग्रसमुद्रान्तकल्लोलप्लवमूलकः।
माञ्जिष्ठवर्णः सर्व्वत्र शङ्खचक्राङ्कितः प्लवन्॥
न दृष्टपूर्व्वो वृक्षोऽयमुद्यत्सूर्य्यनिभांशुना।
नियुक्तानां वचः श्रुत्वा राजा नारदमब्रवीत्॥
तत् किं निमित्तं यद्वृक्षं तरुश्रेष्ठं वदन्ति ते।
नारदः प्रहसन् वाक्यमुवाच नृपसत्तमम्॥
उपस्थितन्तु ते भाग्यं स्वप्ने यद्दृष्टवान् पुरा।
श्वेतद्वीपे विश्वमूर्त्तिर्दृष्टो यो विष्णुरव्ययः॥
तदङ्गस्खलितं लोम तरुत्वमुपपद्यते।
तद्भाग्यवशगः सर्व्वलोकानां नयनातिथिः॥
भविष्यति महाराज! सर्व्वकल्मषनाशनः।
समाप्यावभृथस्नानं तटान्ते सरितां पतेः॥
उत्सवं सुमहत् कृत्वा कृतकौतुकमङ्गलम्।
महावेद्यां स्थापयात्र यत्नेशं तरुरूपिणम्॥
विचार्य्येत्थं सदा युक्तौ तौ च नारदभूभुजौ।
सुसन्नद्धौ ततो यातौ यत्रासौ भगवान् द्रुमः॥
पुनः पुनः प्रणम्यैनं हर्षाश्रुनयनो नृपः।
द्विजैराहारयामास तरुं कल्लोललोहितम्॥
स्रग्गन्धालेपनं दिव्यं महावेद्यां विनिन्यतुः।
वचसा नारदस्यैनं पूजयामास पार्थिवः॥
पूजावसाने पप्रच्छ नारदं मुनिसत्तमम्।
कीदृशीं प्रतिमां विष्णोर्घटयिष्यति कः पुनः॥
विचारयन्तौ तावित्थं यावन्नारदपार्थिवौ।
अशरीरा ततो वाणी शुश्राव चान्तरीक्षतः॥
अपौरुषेयो भगवान् सद्विचारपथे स्थितः।
सुगुप्तायां महावेद्यां स्वयं सोऽवतरिष्यति॥
प्रच्छाद्यतां दिनान्येव यावत् पञ्चदशानि वै।
उपस्थितोऽयं यो वृद्धः शस्त्रपाणिस्तु वर्द्धकी॥
एनमन्तः प्रवेश्यैव द्वारं बध्नन्तु यत्नतः।
बहिर्वाद्यानि कुर्व्वन्तु यावत्तु घटना भवेत्॥
श्रुतस्तद्घटनाशब्दो वाधिर्य्यान्धत्वदायकः।
नरके वसतिञ्चैव कुर्य्यात् सन्ताननाशनम्॥
नान्तः प्रवेशनं कुर्य्यान्न पश्येच्च कदाचन।
नियुक्तान्यः प्रपश्येच्चेन्नाशो राष्ट्रस्य चैव हि॥
द्रष्टुश्चापि महाभीतिरन्धता च युगे युगे।
तच्छ्रुत्वा नारदाद्यास्ते यथोक्तं विष्णुना स्वयम्॥
चिकीर्षन्ति तथा कर्त्तुं तत्रायातस्तु वर्द्धकी।
प्रोवाच नृपतिं सोऽथ स्वप्ने दृष्टास्तु यास्त्वया॥
ता एवाहं घटिष्यामि दारुणा दिव्यरूपिणा।
इत्युक्त्वान्तर्द्दधे वेद्यां वृद्धवर्द्धकिरूपधृक्॥
बन्धनार्थं मनुष्याणां साक्षान्नारायणो विभुः।
ततः स पृथिवीपालस्तथा कृत्वान्तरीक्षगा॥
यदुवाच गिरां देवी तत्तत् परिचचार च।
निर्व्ववाह स्वयं देवः क्रमात् पञ्चदशे दिने॥
चतुर्मूर्त्तिः स भगवान् यथा पूर्व्वं मयोदितः।
दिव्यसिंहासनगतो बलभद्रसुदर्शनैः॥
शङ्खचक्रगदापद्मलसद्बाहुर्जनार्द्दनः।
हलं मूषलचक्राब्जं धारयन् पन्नगाकृतिः॥
छत्रीकृतफणासप्तमुकुटोज्ज्वलकुण्डलः।
सुभद्रा चारुवदना वराब्जाभयधारिणी॥
लक्ष्मीः प्रादुर्ब्बभूवेयं सर्व्वचैतन्यरूपिणी।
सुदर्शनन्तु यच्चक्रं सदा विष्णोः करे स्थितम्॥
शाखाग्रस्तम्भमध्यस्थं तद्रूपन्तु तुरीयकम्॥ * ॥
निर्वृत्ते भगवद्रूपे चतुर्द्धा दिव्यरूपिणी॥
लोकानामुपकाराय पुनराहान्तरीक्षगा।
पटैराच्छाद्य सुदृढं नृपते! प्रतिमास्त्विमाः॥
स्वं स्वं वर्णं प्रापयास्तु वर्णकैश्चित्रकर्म्मणा।
अमूर्द्दारुस्वरूपेण दृष्टाः पापाय हेतवः॥
गोपनीयाः प्रयत्नेन पट्टनिर्यासवल्कलैः।
शिल्पिभिः कर्म्मकुशलैर्दृढमाच्छादयाग्रतः॥
वर्षे वर्षे च संस्कार्य्या पूर्व्वसंस्कारमोचनात्।
ऋते वल्कललेपन्तु स तु दिव्यश्चिरन्तनः॥
प्रमादाद्यदि तं लेपमपनीयेत कश्चन।
दुर्भिक्षं मरकं राज्ये सन्ततिश्चास्य हीयते॥
नेक्षितव्यास्त्वया राजन्! कदाचिदपवारणाः।
मनुष्येण च राजेन्द्र! दृष्टाः स्युर्भयहेतवः॥
तस्मात् सुचित्रा द्रष्टव्या बहुलेपविलेपिताः।
नीलाद्रौ कल्पवृक्षस्य वायव्यां शतहस्ततः॥
प्रदेशे सुमहत्स्थाने प्रासादं सुदृढायतम्।
उत्तरे नरसिंहस्य सहस्रकरसुच्छ्रितम्॥
कारयित्वा प्रतिष्ठाप्य तत्रैनं विनिवेशय।
पुरा स्थितः पर्व्वतेऽस्मिन् योऽभ्यर्च्चयति माधवम्॥
नाम्ना विश्वावसुर्नाम शवरो वैष्णवोत्तमः।
तस्य सन्ततिरेवास्य लेपनस्थानकर्म्मणि॥
नियुज्यतां महाराज! भविष्यत्सुत्सवेषु च।
ततः स नृपतिः श्रीमान् शिल्पशास्त्रविशारदान्॥
सत्कारैर्दानमानैश्च योजयामास सादरम्।
दिने दिने सुघटितः प्रासादो ववृधे द्विजाः॥
परितः पूर्य्यमाणस्तु शुक्लपक्षे यथा शशी॥

नारद उवाच।

प्रवर्षं बहु राजेन्द्र! स्थित्वा चास्मिन् चिरं भुवि।
आराधय जगन्नाथमुपचारैर्म्महोत्सवैः।
पितामहं द्रष्टुकामो गन्ता चेदन्तिकं विभोः॥
उपदेक्ष्यति सोऽप्यस्य यात्रास्तास्ता महोत्सवाः।
उभौ तौ दिव्ययानेन जग्मतुर्मुनिभूभुजौ॥
प्रदक्षिणीकृत्य हरिं व्योममण्डलमध्यगम्।
दृष्ट्वा पितामहं दूरात् स्रष्टारं जगतां नृपः॥
अमन्यत द्विजश्रेष्ठाः साक्षाद्दारुमयं हरिम्।
शनैः शनैर्ययौ भूपः प्रणनाम कृताञ्जलिः॥
स्तुवन् प्रणिपतन् भूमौ साध्वसस्खलितं व्रजन्।
जानन्नपि हि तत् कार्य्यं मानयन्नृपसत्तमम्॥
उवाच परमप्रीत इन्द्रद्युम्नं पितामहः।
किमर्थमागतोऽस्यत्र तद् ब्रूहि हृदयस्थितम्॥

इन्द्रद्युम्न उवाच।

आविर्ब्बभूव भगवान् भूतभव्यभवत्प्रभुः।
गत्वा देवं जगन्नाथं स्थापयिष्यसि च प्रभो!॥

ब्रह्मोवाच।

त्वमग्रतोऽधरां गत्वा यावत् सम्भारमुद्बिमत्।
करिष्यसि महाभाग! तावदेव व्रजाम्यहम्॥
इन्द्रद्युम्नोऽपि हृष्टात्मा दृष्ट्वा ब्राह्मीं श्रियं द्विजाः।
आजगाम भुवं विप्रा विधिना चानुमोदितः॥
आगत्य च जगन्नाथं चिरादुत्कण्ठमानसः।
दण्डवत् प्रणनामासौ घनरोमाञ्चकञ्चुकः॥
ततः क्रमात् सन्ददृशे विमानाग्रं प्रजापतेः।
स्वर्णहंसशतैः स्कन्धैरुह्यमानं समन्ततः॥
प्रणिपत्य जगन्नाथं त्रिः परीत्य पितामहः।
आनन्दसिन्धुसंमग्नः सरोमाञ्चवपुः स्वयम्॥
समुत्तस्थौ ततो ब्रह्मा कृतस्वस्त्ययनः स्वयम्।
ऋषिभिर्नारदाद्यैश्च विद्वद्भिर्ब्राह्मणैस्तथा॥
प्रासादद्वारि रचिते रत्नस्तम्भेऽथ मण्डपे।
वासयित्वाभिषेकाय सम्मुखादर्शमण्डले॥
सुवासितै रत्नकुम्भैस्तीर्थवार्य्युपसंभृतैः।
युक्ताभ्यां स्त्रीपुरुषयोरभिषेकं पितामहः॥
चकार भगवान् लोकसंग्रहार्थं द्विजोत्तमाः!।
ततोऽभ्यलङ्कृतान् देवान् गन्धमाल्योपशोभितान्॥
नीराजयित्वा विधिवत् स स्वयं लोकभावनः।
रत्नसिंहासने रम्ये स्थापयामास मन्त्रतः॥
स्थापयित्वा जगन्नाथं स्पृष्ट्वा तस्य हृदम्बुजम्।

आनुष्टुभं मन्त्रराजं सहस्रं प्रजजाप ह ॥
वैशाखस्यामले पक्षे अष्टम्यां पुष्ययोगतः ।
कृता प्रतिष्ठा भो विप्राः शोभने गुरुवासरे ॥”
तन्महाप्रसादमाहात्म्यं यथा,—
“बहून् नियोजयेत्तत्र लोकान् त्रैवर्गिकानुत ।
लौकिकव्यवहारोऽयं पचति श्रीः स्वयं ध्रुवम् ।
भुङ्क्ते नारायणो नित्यं तया पक्वं शरीरवान् ॥
अमृतं तद्धि नैवेद्यं पापघ्नं मूर्द्ध्नि धारणात् ।
भक्षणान्मद्यपानादिमहादुरितनाशनम् ॥
आघ्राणान्मानसं पापं दर्शनाद्दृष्टिजं तथा ।
आस्वादाद्वाक्कृतं पापं श्रावणञ्च व्यपोहति ॥
स्पर्शनात् त्वक्कृतं पापं मिथ्यालापं तथा द्विजाः ॥
मात्रे लेपाद्दहेत् पापं शारीरं वै न संशयः ॥
महापवित्रं हि हरेर्निवेदितं
नियोजयेद्यः पितृदेवकर्म्मसु ।
तृप्यन्ति तस्मै पितरः सुराश्च
प्रयान्ति लोकं मधुसूदनस्य ॥
नातः परं हि वस्त्वस्ति हव्यकव्येषु भो द्विजाः ॥
नराणां रूपमास्थाय तदश्नन्ति दिवौकसः ॥
विष्णवालयगतं तद्धि निर्म्माल्यं पतितादयः ।
स्पृशन्ति चेन्न दुष्टं हि यथा विष्णुस्तथैव तत् ॥
निन्दन्ति ये तदमृतं मूढाः पण्डितमानिनः ।
स्वयं दण्डधरस्तेषु सहते नापराधिनः ॥
येषामत्र न दण्डश्चेद्ध्रुवा तेषां हि दुर्गतिः ।
कुम्भीपाके महाघोरे पच्यन्ते तेऽतिदारुणे ॥
चिरस्थमपि संशुष्कं नीतं वा दूरदेशतः ।
यथा तथोपयुक्तं तत् सर्व्वपापापनोदनम् ॥
नैवेद्यान्नं जगन्नाथस्य गाङ्गं वारि समं द्वयम् ।
दृष्टिस्पर्शनचिन्ताभिर्भक्षणादघनाशनम् ॥”
इत्युत्कलखण्डम् ॥ * ॥

स च कलेर्दशसहस्रवर्षपर्य्यन्तं पृथिव्यां स्थास्यति। यथा,—
“शालग्रामो हरेर्मूर्त्तिर्जगन्नाथश्च भारतम् ।
कलेर्दशसहस्रान्ते ययौ त्यक्त्वा हरेः पदम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

(स्वनामख्यातो बहुलग्रन्थकर्त्ता पण्डितविशेषः। अयं हि तैलङ्गवंशोद्भवः। अस्य पिता पेरमभट्ट इति ख्यातः। असौ पण्डितराजजगन्नाथो दिल्लीप्रभोः शाहजहान्-ज्येष्ठसूनोर्यवनस्य दाराशाहस्य सभायामासीत्। यतोऽनेन जगदाभरणकाव्ये दाराशाहस्यैव यशोवर्णनं कृतम्। अपिच भामिनीविलाससमाप्तौ “दिल्लीवल्लभपाणिपल्लवतले नीतं नवीनं वयः” इत्युक्तम्। दाराशाहस्तु १५८१ एकाशीत्यधिकपञ्चदशशतशकाब्दपर्य्यन्तं जीवित आसीत्। अतः पण्डितराजजगन्नाथोऽयं तात्कालिक इत्येवायातम्। अनेन पण्डितराजपदवी शाहजहान्सम्राजो दिल्लीप्रभोः प्राप्तेति तत्कृतादासफविलासनामकग्रन्थादेवागम्यते यथा,—
“अथ सकललोकविस्तारविस्तारितमहोपकारपरम्पराधीनमानसेन प्रतिदिनमुद्यदनवद्यगद्यपद्याद्यनेकविद्याविद्योतितान्तःकरणैः कविभिरुपास्यमानेन कृतयुगीकृतकलिकालेन कुमतितृणजालसमाच्छादितवेदवनमार्गविलोकनाय समुद्दीपितसुतर्कदहनज्वालाजालेन मूर्त्तिमतेव नव्वावासफखानमनःप्रसादेन माथुरकुलसमुद्रेन्दुना रायमुकुन्देनादिष्टेन सार्व्वभौमश्रीशाहजान्प्रसादाधिगतपण्डितराजपदवीविराजितेन तैलङ्गकुलावतंसेन पण्डितजगन्नाथेनासफविलासाख्येयमाख्यायिका निरमीयत। सेयमनुग्रहेण सहृदयानामनुदिनमुल्लासिता भवतात् ॥”

एतत्पण्डितविरचिता बहवो ग्रन्था: सन्ति। तेषु अद्यावधि ज्ञातास्त्वेते, रसगङ्गाधरः १, यमुनावर्णनचम्पूः२, रतिमन्मथनाटकम्३, वसुमतीपरिणयनाटकम् ४, जगदाभरणकाव्यम् ५, प्राणाभरणकाव्यम् (कामरूपदेशाधिपस्य प्राणनारायणमहीपस्य स्तुतिरूपोऽयं ग्रन्थः) ६, पीयूषलहरी ७, अमृतलहरी (यमुनास्तुतिरूपोऽयं ग्रन्थः) ८, सुधालहरी (सूर्य्यस्तवरूपोऽयं ग्रन्थः) ९, करुणालहरी (विष्णुलहरी वा) १०, लक्ष्मीलहरी ११, भामिनीविलासः १२, मनोरमाकुचमर्द्दिनी १३, अश्वघाटीकाव्यम् १४, आसफविलासः १५ ॥ * ॥

तर्कपञ्चाननोपाधिकोऽपरपण्डितविशेषः। अयं हि विवादभङ्गार्णवसेतु-रामचरितादिग्रन्थानां प्रणेता। पितास्य रुद्रदेवः माता च अम्बिका। रुद्रदेवस्तु चतुःषष्टितमवयसि पूर्व्वसहधर्म्मिण्यां ससुतायां मृतायां संसारविरक्तः काशीवाससुखमभिलषन् चिरसुहृदं नित्यानन्दपुरनिवासिनं ज्योतिर्विद्याविशारदं सुप्रसिद्धं चन्द्रशेखरवाचस्पतिमभिगम्य स्वीयान्तिमदशाफलाफलं पृष्टवान्। चन्द्रशेखरस्तु रुद्रदेवस्य जन्मलग्नानुसारतश्चरमे वयसि सुप्रसिद्धपुत्त्रलाभरूपं शुभफलमवगम्य वासुदेवनाम्नः कस्यचिद् विप्रवरस्याम्बिकानाम्नीं कन्यामुद्वाहयामास। रुद्रदेवस्तु ज्योतिर्विद्यापारदर्शिनश्चन्द्रशेखरस्य वाक्यादम्बिकां परिणीय सत्पुत्त्रप्राप्तिकामो काशीमभिगम्य विश्वेश्वरमुद्दिश्यैकविंशतिपुरश्चरणं कृतवान्। चरमपुरश्चरणदिवसीययामिन्याः शेषयामे प्राप्तसत्पुत्त्रलाभस्वप्नः प्रहृष्टमनाः पुनः स्वस्थानं त्रिवेणीप्रदेशं प्रत्यावृत्य गार्हस्थ्यधर्म्मानुरक्तो बभूव। अथ गच्छति काले पतिपरायणाम्बिका गर्भमुपलभ्य १६१६ शके (११०१ परिमितवङ्गाब्दे) सौराश्विनस्य देवीपक्षीयपञ्चम्यां पुत्त्ररत्नं जगन्नाथं प्रसूतवती। रुद्रदेवस्तु नवजातपुत्त्रस्य जातसंस्कारादिकं विधाय राश्यनुसारतो रामराम इति नाम चक्रे परं कुमारस्य मातामहो वासुदेवः अस्मिन्नेव समये श्रीजगन्नाथक्षेत्रात् तीर्थस्थानात् प्रत्यावृत्य दौहित्रमुखं दृष्ट्वा जगन्नाथ इत्याख्ययैनमयोजयत्। ततः प्रभृत्येवायं जगन्नाथ इति नाम्ना प्रसिद्धोऽभूत्।

अयन्तु बाल्यावस्थायामतीवचञ्चलप्रकृतिर्दुर्द्दान्तोऽपि स्मृतिशक्तिसत्यवादितादिगुणनिकरेण बहूनां नितरां प्रियपात्रमासीत्। अयं प्रथमतः पितृसन्निधाने व्याकरणमधीत्य ततो ज्येष्ठतातस्य न्यायलङ्कारोपनामकस्य भवदेवस्य समीपे साहित्यादिकमधीतवान्। ततो भवदेवस्य परलोकप्राप्त्यनन्तरं कामालपुरनिवासिनं रघुदेवविद्यावाचस्पतिं अध्यापकत्वेन स्वीकृत्य दर्शनशास्त्रादिचिन्तया कालं यापयामास। अस्य एतादृशी प्रखरा स्मृतिशक्तिरासीत् यदनधीतस्यापि भिन्नदेशीयभाषायां निबद्धस्य ग्रन्थस्य द्वित्रिपत्राणि एकवारमात्रमाकर्ण्यैवायं अनर्गलं अभ्रान्त इव आवर्त्तयितुं समर्थः। एतादृशीमेधाशक्तिरेवैनं अल्पसमयेन बहुशास्त्रपारयायिनमकरोत्।

पञ्चदशवर्षसमय एवासौ द्रौपदीनाम्नीं सुलक्षणां कन्यामुपनीतवान्। विवाहात् परमेवास्य ज्येष्ठतातो भवदेवः परलोकं गतः। माता तु पूर्व्वमेव कालधर्म्ममुपगता पिता च चतुर्व्विंशतिवयस्कमेनमवलोक्यैव इह लोकं तत्याज। पितृवियोगानन्तरमेवायं छात्रानध्यापयितुं प्रवृत्त आसीत्।

अथ कदाचित् वर्द्धमानाधिपतिर्महाराजत्रिलोकचन्द्रबाहादुरोऽस्य पाण्डित्यप्रभावमवगम्य राजसभामधिरोहयितुं निमन्त्रयामास। जगन्नाथस्तु राजप्रसादमुपलब्धुं राजसभां प्रविश्य तर्कजालेन तत्रस्थान् पण्डितान् जितवान्। महीपतिस्तु जगन्नाथस्य तादृशीं बुद्धिशक्तिं मेधाशक्तिञ्चावलोक्य विशेषेण परीक्षितुं पथि दृष्टस्य समग्रवस्तुनो वार्त्तां विज्ञापयितुमादिदेश। जगन्नाथस्तु नृपतेर्मनोऽभिप्रायमवगम्य त्रिवेणीप्रदेशात् वर्द्धमानपर्य्यन्तं यावत् पथि स्थितानां प्रत्येकपादपमन्दिराणामपि वृत्तान्तं कथयामास। राजा तु स्वकर्म्मचारिभिरेतद्वृत्तान्तस्य याथार्थ्यमुपगम्य सातिशयेनानन्दितो बभूव।

एकदा मुर्शिदावादाख्यप्रदेशनृपतेर्यवनस्य मन्त्री नन्दकुमारोऽस्य पाण्डित्यमवगम्य (नवाव) महीपतिसमीपमेनमानयामास। नृपतिस्तु बहुविधैर्दुरूहप्रश्नैरेनं वञ्चयितुमभिललाष परं जगन्नाथः स्वीयबुद्धिप्राखर्य्येण नृपतिकृतप्रश्नानां सदुत्तरं दत्त्वा तं सन्तोष्य च तस्माद् बहुलार्थप्रदां भूम्यादिसम्पत्तिं लब्धवान्।

अथ कालचक्रगत्यनुसारतो यवनराजानां वैभवरविरस्तं गतः इंराजराजानां सौभाग्यसमयः समुपागतश्च। तदा इंराजनृपतयस्तदानीन्तनप्रजारञ्जनार्थं विचारकार्य्यस्य सौकर्य्याय जगन्नाथतर्कपञ्चाननं समाहूय व्यवहारोपयोगिनं ग्रन्थमेकं प्रणेतुमादिदेशुः। जगन्नाथस्तु नवीननृपतिभिस्तथादिष्टः “विवादभङ्गार्णवसेतु-” नामकं ग्रन्थं प्रणीतवान्।

अस्य द्विषष्टितमवयसि सहधर्म्मिणी द्रौपदी बहुपुत्त्रपौत्त्रादिकं संरक्ष्य परलोकं गता। अस्य द्वौ पुत्त्रौ तिस्रः कन्याश्चाभवन्। पुत्त्रयोर्घनश्यामसार्व्वभौम एव ज्येष्ठः प्रतिभाशाली बहुशास्त्र-

यारदर्शी च। जगन्नाथोऽयमन्तिमावस्थायां वृद्ध-प्रपौत्रादिसुखमवलोक्य अतिदुर्लभमेतादृशं संसारसुखमनुभूय शकनरपतेः १७२९ वत्सरे (१२१४वङ्गाब्दे) आश्विनकृष्णपञ्चीयतृतीयायां गङ्गातीरे प्राणान् तत्याज। मृत्योः प्राक्काल-पर्य्यन्तमेवास्येन्द्रियशैथिल्यं न जातम्। गङ्गा-तीरं गतेन मुमूर्षुणामुना मृत्युप्राक्काले कृतः श्लोको यथा,—
"केचिद् ब्रह्म निराकारं नराकारञ्च केचन।
वयन्तु दीर्घयोगेन नीराकारमुपास्महे॥"इति॥)

जगनुः, पुं, (जगता विश्वस्थजीवजातेन नम्यते इति। जगत्+नम्+बाहुलकात् डुः। यद्वा, नु+क्विप् पृषो। नु नवनं स्तुतिरित्यर्थः जगति विश्वसंसारे नुः स्तुतिर्यस्य। सर्व्वजीवस्तुतत्वा-देवास्यतथात्वम्।) अग्निः। जन्तुः। इति विश्वः शब्दरत्नावली च॥ जगनुरपि पाठः॥

जगरः, पुं, (जागर्त्ति संग्रामेऽनेनेति। जागृ+अप्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) कवचः। इति हेमचन्द्रः। ३। ४३०॥

जगलः, पुं, (पुनःपुनरतिशयेन वा गलतीति। गल चरणे+यङ्लुगन्तात् अच्। संज्ञापूर्व्वक-त्वात् "दीर्घोऽकितः।"७।४।८३। इति न दीर्घः। यद्वा, जन्+डः। जः जातः सन् गलति निर्गच्छ-तीति। गल+अच्।) सुराकल्कम्। मेया इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। मेदकः २। इत्य-मरः। २। १०। ४२॥ (यथा, शार्ङ्गधरे मध्य-खण्डे दशमेऽध्याये।
"तदधो जगलो ज्ञेयो मेदको जगलाद्घनः॥")
मदनद्रुमः पिष्टमद्यम्। (तद्गुणा यथा,—
"शूलप्रवाहिकाटोपकफवातार्शसां हितः।
जगलो ग्राहिरूक्षोष्णः शोफघ्नो भक्तपाचनः॥"
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये॥
"ग्राह्युष्णो जगलः पक्ता रूक्षस्तृट्कफशोफहृत्।
हृद्यः प्रवाहिकाटोपदुर्नामानिलशोषहृत्॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये॥)
धूर्त्ते त्रि। इति मेदिनी। ले, ६१॥ कवचः। रलयोरैक्यात्॥ गोमये, क्ली। इति रत्नमाला॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"गोमयं जगलं गोविट् गोहन्नं तच्च गोशकृत्॥")

जग्धं, त्रि, (अद्यते स्म इति। अद् भक्षणे+क्तः। "अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति।" २। ४। ३६। इति जग्ध्यादेशः। इकार उच्चारणार्थः।) भुक्तम्। इत्यमरः। ३। २। १११॥
("स्निग्धं घनं कुटजवल्कमजन्तु जग्धम्॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽतीसाराधिकारे॥)

जग्धिः, स्त्री, (अद भक्षणे+क्तिन्। "अदो जग्धि-र्ल्यप्ति किति।" २। ४। ३६। इति जग्ध्या-देशः।) सहभोजनम्। इत्यमरः। २।९।५५॥ भक्षणम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, मनौ। ३। ११५।
"अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्व्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः।
स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः॥")

जग्मिः, पुं, (गच्छति इतस्ततो वातीति। गम+"आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च।" ३।२। १७१। इत्यस्य "भाषायां धाञ्कृसृगमिजनि-नमिभ्यः।" इति वार्त्तिकोक्त्या किर्द्वित्वञ्च।) वायुः। इति केचित्॥

जघनं, क्ली, (हन्यते इति। हन्+"हन्तेः शरीरा-वयवे द्वे च।" उणां। ५। ३२। इति अच् द्वित्वञ्च। "अभ्यासाच्च।" ७। ३। ५५। इति कुत्वम्।) स्त्रीकट्याः पुरोभागः। (यथा, माघे। ५। २९।
"नाभिह्रदैः परिगृहीतरयाणि यत्र
स्त्रीणां बृहज्जघनसेतुनिवारितानि॥")
कटिः। इति मेदिनी। ने, ६७॥ (यथा, देवी-भागवते। १। ९। ८१।
"भगवान् द्विगुणं चक्रे जघनं विस्मितौ तदा।
शीर्षे सन्दधतां तत्र जघने परमाद्भुते॥")

जघनकूपकौ, पुं, (जघनकूपे इव कायतः इति। कै+कः।) कुकुन्दरौ। इति हलायुधः॥ द्विवचनान्तोऽयं शब्दः॥

जघनेफला, स्त्री, (जघने इव मध्यभागे फलमस्याः।) काकोडुम्बरिका। इत्यमरः। २। ४। ६१॥

जघन्यः, त्रि, (कुटिलं हन्यते निन्द्यते इति। हन+यङन्तात् अचो यत्। अनित्यमागमशास्त्र-मिति नुगतोऽनुनासिकान्तस्येति न नुक्। यद्वा, जघनमिव। "शाखादिभ्यो यत्।" ५। ३। १०३। इति यत्।) चरमः। (यथा, वैद्यकचक्र-पाणिसंग्रहे स्नेहाधिकारे।
"उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिरक्षैश्च मध्यमे।
जघन्यस्य पलार्द्धेन स्नेहक्वाथ्यौषधेषु च॥")
गर्हितः। (यथा, महाभारते। ३। ३५। १३।
"तत्र द्यूतमभवन्नो जघन्यं
तस्मिन् जिताः प्रव्रजिताश्च सर्व्वे॥"*॥
जघने कटिदेशे भवम्। दिगादित्वात् यत्।)
मेहने, क्ली। इति मेदिनी। ये, ८३॥ पुं, शूद्रः। इति शब्दरत्नावली॥ (हीनजातिमात्रम्। यथा, मनौ। ८। ३६६।
"उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति॥"
"हीनजातिरुत्कृष्टजातीयां कन्यामिच्छन्ती-मनिच्छन्तीं वा गच्छन् जात्यपेक्षयाऽङ्गच्छेदन-मारणात्मकं वधमर्हति॥" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥ *॥ पृष्ठभागः। यथा, रामा-यणे। २। १०४। २९।
"ततो जघन्यं सहितैः स्वमन्त्रिभिः
पुरप्रधानैश्च तथैव सैनिकैः।
जनेन धर्म्मज्ञतमेन धर्म्मवा-
नुपोपविष्टो भरतस्तदाग्रजम्॥"
"जघन्यं जघनभागं पृष्ठभागमाश्रितः सन्।"
इति तट्टीकायां रामानुजः॥ *॥ राजानुचर-विशेषः। यथा, बृहत्संहितायाम्। ६९। ३१, ३३—३४।
"पश्चापरे वामनको जघन्यः
कुब्जोऽपरो मण्डलकोऽथ सामी।
पूर्व्वोक्तभूपानुचरा भवन्ति
सङ्कीर्णसंज्ञाः शृणु लक्षणैस्तान्॥"
"मालव्यसेवी तु जघन्यनामा
खण्डेन्दुतुल्यश्रवणः सुगन्धिः।
शुक्रेण सारः पिशुनः कविश्च
रूक्षच्छविः स्थूलकराङ्गुलीकः॥
क्रूरो धनी स्थूलमतिः प्रतीत-
स्ताम्रच्छविः स्यात् परिहासशीलः।
उरोऽङ्घ्रिहस्तेष्वसिशक्तिपाश-
परश्वधाङ्कश्च जघन्यनामा॥")

जघन्यजः, पुं स्त्री, (जघन्ये चरमे जायते इति। जन्+"सप्तम्यां जने र्डः।" ३। २। ९७। इति डः।) शूद्रः। कनिष्ठे, त्रि॥ इति मेदिनी॥ जे, ३२॥ (यथा, महाभारते। १। ६५। १६।
"एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते।
जघन्यजस्तु सर्व्वेषामादित्यानां गुणाधिकः॥")

जघ्निः, पुं, (हन्यते इति। हन+"आदृगम-हनेति।" ३। २। १७१। इति किन् द्वित्वञ्च।) हननयोग्यास्त्रम्। इति संक्षिप्तसारः॥ (यथा, ऋग्वेदे। ९। ६१। २०।
"जघ्निर्मित्रममित्रियं सस्निर्व्वाजं दिवे दिवे॥")

जघ्नुः, त्रि, (हन्तीति। हन वधे+"कुर्भ्रश्च।" उणां। १।२३। चकारात् हन्तेरपि कुर्द्वित्वञ्च।) हन्ता। हननकर्त्ता। इत्युणादिकोषः॥

जङ्गमः, त्रि, (पुनः पुनर्गच्छतीति। गम्+यङ्+अच्।) अस्थावरः। गतिशक्तिविशिष्टः। तत्-पर्य्यायः। चरिष्णुः २ चरः ३ त्रसः ४ इङ्गः ५ चराचरः ६। इत्यमरः। ३। १। ७४॥ (यथा, रघौ। २। ४४।
"मान्यः स मे स्थावरजङ्गमानां
सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः॥"
"ओषधयस्तावद्द्विविधाः स्थावरा जङ्गमाश्च।"
"जङ्गमास्त्वपि चतुर्व्विधा जरायुजाण्डजस्वेद-जोद्भिज्जाः। तत्र पशु-मनुष्य-व्यालादयो जरा-युजाः। खग-सर्प-सरीसृप-प्रभृतयोऽण्डजाः। कृमिकीटपिपीलिकाप्रभृतयः स्वेदजाः। इन्द्र-गोपमण्डूकप्रभृतय उद्भिज्जाः॥" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये॥)

जङ्गमकुटी, स्त्री, (जङ्गमा गतिशक्तिविशिष्टा कुटी गृहमिव।) छत्रम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जङ्गलं, त्रि, (पुनः पुनरतिशयेन वा गलतीति। गल+यङ्+अच्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) निर्ज्जलदेशः। इति शब्दरत्नावली॥ निर्ज्जन-स्थानम्। पिशिते, क्ली। इति मेदिनी। ते, ९३॥

जङ्गालः, पुं, (जङ्गं कुटिलगतिं अलति प्राप्नो-तीति। अल+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१ इत्यण्।) रोधविशेषः। जाङ्गाल इति भाषा॥ तत्-पर्य्यायः। आलिः २ पङ्कारः ३ सेतुः ४ सम्वरः ५। इति जटाधरः॥

जङ्गुल, क्ली, विषम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जङ्घा, स्त्री, (जङ्घन्यते कुटिलं गच्छतीति। हन वधे गतौ च यङ्लुगन्तात्+"अच्भ्योऽपीति।"

डः।) गुल्फोर्द्धजान्वधोभागः। जाङ् इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। प्रसृता २। इत्यमरः॥ टङ्का ३ टङ्कम् ४ टङ्किका ५। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते।५।१३३।१६।
"शत्रुर्निमज्जता ग्राह्यो जङ्घायां प्रपतिष्यता॥")

जङ्घाकरिकः, पुं, (जङ्घा तत्साध्यगतिरेव आकरो निधिः जीविकानिर्व्वाहधनस्येत्यर्थः। सोऽस्यास्येति। जङ्घाकर+"अत इनिठनौ।" ५।२।११५। इति ठन्।) धावकः। तत्पर्य्यायः। जाङ्घिकः २। इत्यमरः।२।८।७३॥ डाकचक्री ३। इति शब्दरत्नावली॥

जङ्घात्राणं, क्ली, (त्रायतेऽनेनेति। त्रै+करणे ल्युट्। त्राणं वर्म्म। ततो जङ्घायास्त्राणमिति।) जङ्घासन्नाहः। तत्पर्य्यायः। मङ्‌त्तुणम् २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जङ्घालः, त्रि, (प्रशस्ता वेगवती वा जङ्घास्यास्येति। जङ्घा+"सिध्मादिभ्यश्च।"५।२।९७। इति लच्। जङ्घाबलेनैव वेगस्य जननात्तथात्वम्।) अतिवेगवान्। तत्पर्य्यायः। अविजवः २। इत्यमरः। २।८।७३॥ (यथा, काशीखण्डे गङ्गामाहात्म्ये।२९।६४।
"जाह्नवीव्या जगन्माता जप्या जङ्घाल-
वीचिका॥")
हरिणः। एणः। कुरङ्गः। ऋष्यः। पृषतः। न्यङ्कुः। शम्बरः। राजीवः। मुण्डी। (यथा,—
"एणहरिणर्ष्यकुरङ्गकरालकृतमालशरभ-
श्वदंष्ट्रापृषतचारुष्करन्मृगमातृकाप्रभृतयो
जङ्घाला मृगाः कषाया मधुरा लघवो वातपित्त-
हरास्तीक्ष्णा हृद्या वस्तिशोधनाश्च॥" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः॥)
एषां मांसगुणाः।
"जङ्घालाः प्रायशः सर्व्वे पित्तश्लेष्महराः स्मृताः।
किञ्चिद्वातकराश्चापि लघवो बलवर्द्धनाः॥"
इति भावप्रकाशः॥

जङ्घाशूलं, क्ली, (जङ्घायाः शूलं रोगविशेषः।) जङ्घावेदना। तस्यौषधं यथा,—
"हरीतकी शृङ्गवेरं देवदारु च चन्दनम्।
क्वाथयेत्क्वाथगदुर्ष्षेन अपामार्गस्य मूलकम्॥
जङ्घाशूलमुरस्तम्भं सप्तरात्रे तु नाशयेत्॥"
इति गारुड़े १८७ अध्यायः॥

जज, युधि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) जजति। युधि योधने। इति दुर्गादासः॥

जज, इ युधि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) इ, जञ्जते। युधि योधने। इति दुर्गादासः।

जञ्जपूकः, त्रि, (पूनःपुनरतिशयेन वा जपतीति। जप+यङ्+"यजजपदशां यङः।"३।२।१६६। इति ऊकः।) पुनःपुनर्जपकर्त्ता। इति मुग्धबोधम्॥

जट, संहतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) जटति केशः परस्परं लग्नः स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

जटा, स्त्री, (जटति परस्परं संलग्ना भवतीति। जट्+अच्। यद्वा, जायते प्रादुर्भवतीति। जन्+"जनेष्टन् लोपश्च।" उणां।५।३०। इति टन् अन्त्यलोपश्च।) व्रतिनां शिखा। लग्नकचः। तत्पर्य्यायः। शटा २। इत्यमरः॥ जटिः३ जटी४ जूटः५ जुटकम्६ शटम्७ कोटीरम् ८ जूटकम् ९ हस्तम् १०। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते।३।११२।२।
"नीलाः प्रसन्नाश्च जटाः सुगन्धा
हिरण्यरज्जुग्रथिताः सुदीर्घाः॥")
मूलम्। यथा,—
"यदि न समुद्धरन्ति यतयो हृदि कामजटा
दुरधिगमोऽसतां हृदि गतोऽस्मृतकण्ठमणिः॥"
इति श्रीभागवते श्रुतिस्तवे ८७ अध्यायः॥
मांसी। इति मेदिनी। टे, १५॥ रुद्रजटा। (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ७ अध्याये।
"कालेयकं पद्मकञ्च मधुकं नागरं जटाम्॥")
शतावरी। इति राजनिर्घण्टः॥ कपिकच्छुः। इति रत्नमाला॥ (वेदपाठविशेषः। यथा,—
"जटा माला शिखा लेखा ध्वजो दण्डो रथो
घनः।
अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्व्वं महर्षिभिः॥")

जटाजूटः, पुं, (जटानां जूटः समूहः।) जटासमूहः। यथा, महानाटके।
"जटाजूटग्रन्थिं दृढयति रघूणां परिवृढः॥"
शिवजटा च॥

जटाज्वालः, पुं, (जटेव ज्वाला यस्य।) प्रदीपः। इति हारावली। २४॥

जटाटङ्कः, पुं, (जटा टङ्क इवास्य।) शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जटाटीरः, पुं, (जटामटतीति। अट्+बाहुलकादीरन्।) शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जटाधरः, पुं, (धरतीति। धृ+अच्। जटाया धरः।) शिवः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते।१३।१७।१२६।
"त्रिनेत्रश्च विरूपाङ्गो मणिविद्धो जटाधरः॥")
बुद्धभेदः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ पर्यायनानार्थकोषाख्याभिधानतन्त्रकारश्च॥ (स्कन्दस्यानुचरविशेषः। यथा, महाभारते। ९।४५।५९।
"परिश्रुतः कोकनदः कृष्णकेशो जटाधरः॥"
देशविशेषः। स तु दाक्षिणात्यप्रदेशः। यथा, बृहत्संहितायाम्।१४।१३।
"अथ दक्षिणेन।" इत्युक्ता,—
"क्रौञ्चद्वीपजटाधरकावेर्य्यो रिष्यमूकश्च॥"
इत्युक्तवान्॥

जटाधारिणि, त्रि। यथा, रामायणे।२।८६।२५।
"जटाधरौ तौ द्रुमचीरवाससौ
महाबलौ कुञ्जरयूथपोपमौ॥")

जटामांसी, स्त्री, (जटां जटाकृतिं मन्यते इति। मन+"मनेर्दीर्घश्च।" उणां।३।६४। इति सो दीर्घश्च।) सुगन्धिद्रव्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। नलदम् २ वह्निनी ३ पेषी ४ मांसी ५ कृष्णजटा ६ जटी ७ किरातिनी ८ जटिला ९ लोमशा १० तपस्विनी ११। इति रत्नमाला॥ भूतजटा १२। इति भावप्रकाशः॥ पेशी १३ क्रव्यादि १४ पिशिता १५ पिशी १६ पेशिनी १७ जटा १८ हिंस्रा १९ मांसिनी २० जटाला २१ नलदा २२ मेषी २३ तामसी २४ चक्रवर्त्तिनी २५ माता २६ अमृतजटा २७ जननी २८ जटावती २९ मृगभक्ष्या ३० जड़ामांसी ३१ मिंसी ३२ मिषिः ३३ मिसी ३४ मिषिका ३५ मिषिः ३६। इति शब्दरत्नावली॥ अस्या गुणाः। सुरभित्वम्। कषायत्वम्। कटुत्वम्। शीतलत्वम्। कफभूतदाहपित्तनाशित्वम्। कान्तिमोदकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तिक्तत्वम्। मेध्यत्वम्। बलप्रदत्वम्। स्वादुत्वम्। त्रिदोषास्रवीसर्पकुष्ठनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ अनुलेपनेन ज्वरस्य घतानाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥

जटायुः, पुं, (जटां याति प्राप्नोतीति। या+मृगय्वादित्वात् कुः। सान्तपक्षे जटं संहतमायुर्यस्य।) खनामख्यातपक्षी। स तु अरुणपुत्रः सम्पातेरनुजः दशरथराजसखः सीताहरणसमये रावणेन हतः। इति रामायणम्॥ (यथा, च महाभारते।३।२७८।१—७।
"सखा दशरथस्यासीत् जटायुररुणात्मजः।
गृध्रराजो महावीरः सम्पातिर्यस्य सोदरः॥
स ददर्श तदा सीतां रावणाङ्कगतां स्नुषाम्।
सक्रोधोऽभ्यद्रवत् पक्षी रावणं राक्षसेश्वरम्॥
अथैनमब्रवीद्गृध्रो मुञ्च मुञ्चेति मैथिलीम्।
ध्रियमाणे मयि कथं हरिष्यसि निशाचर!॥
नहि मे मोक्ष्यसे जीवन् यदि नोत्सृजसे वधूम्।
उक्त्वैवं राक्षसेन्द्रं तं चकर्त्त नखैर्भृशम्॥"
"स वध्यमानो गृध्रेण रामप्रियहितैषिणा।
खड्‌गमादाय चिच्छेद भुजौ तस्य पतत्रिणः॥
निहत्य गृध्रराजं स भिन्नाभ्रशिखरोपमम्।
ऊर्द्ध्वमाचक्रमे सीतां गृहीत्वाङ्केन राक्षसः॥")
गुग्गुलु। इति मेदिनी। ये, ८४॥
("गुग्गुलुर्देवधूपश्च जटायुः कौशिकः पुरः।
कुम्भोलूखलकं क्लीवे महिषाक्षः पलङ्कषः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
"जटायुः कालनिर्य्यासः कौशिको गुग्गुलुः पुरः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
सान्तोऽप्ययम्। इति द्विरूपकोषः॥ (यथा, महाभारते।१।६६।७०।
"अरुणस्य भार्य्या श्येनी तु वीर्य्यवन्तौ महाबलौ।
सम्पातिं जनयामास वीर्य्यवन्तं जटायुषम्॥")

जटालः, पुं, (जटास्यस्येति। जटा+"सिध्मादिभ्यश्च।" ५।२।९७। इति लच्।) कर्चूरः। वटः। मुष्ककः। गुग्गुलुः। इति राजनिर्घण्टः। जटायुक्ते, त्रि। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, हरिवंशे।१८०।२२।
"चीरिणः शिखिनश्चान्ये जटालोर्द्धशिरोरुहाः॥")

जटाला, स्त्री, (जटास्त्यस्या इति। जटा+"सिध्मादिभ्यश्च। ५।२।९७। इति लच्। ततष्टाबादित्वात् टाप्।) जटामांसी। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवरणमस्या जटामांसीशब्दे ज्ञातव्यम्॥)

जटावती, स्त्री, (जटा विद्यतेऽस्याः। जटा+मतुप्। मस्य वः स्त्रियां ङीप् च।) जटामांसी। इति राजनिर्घण्टः॥

जटावल्ली, स्त्री, (जटेव वल्ली।) रुद्रजटा। गन्धमांसी। इति राजनिर्घण्टः॥

जटिः, स्त्री, (जटति परस्परं संलग्ना भवतीति। जट+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां। ४।११७। इति इन्।) प्लक्षवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ जटा। समूहः। इत्युणादिकोषः॥

जटिलः, पुं, (जटा अस्यस्येति। जटा+"लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः।" ५।२।१००। इति इलच्।) सिंहः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (ब्रह्मचारी। यथा, मनुः। ३।१५१।
"जटिलञ्चानधीयानं दुर्ब्बलं कितवन्तथा॥"
"जटिलो ब्रह्मचारी।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥) जटायुक्ते, त्रि। इति मेदिनी। ले,६२॥ (यथा, कुमारे। ५।३०।
"विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं
शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा॥")

जटिला, स्त्री, (जटिल+अजादित्वात् टाप्।) जटामांसी। इत्यमरः। २।४।१३४॥ ("जटामांसी भूतजटा जटिला च तपस्विनी॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) पिप्पली। इति मेदिनी॥ वचा। उच्चटा। इति रत्नमाला। दमनकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ राधिकाश्वश्रूः। यथा, गौरगणोद्देशे।
"जटिला राधिकाश्वश्रूः कार्य्यतोऽविशदेव तम्॥"
(ऋषिपत्नीविशेषः। यथा,महाभारते।१।१९७।१४।
"श्रूयते हि पुराणेऽपि जटिला नाम गौतमी।
ऋषीनध्यासितवती सप्त धर्म्मभृताम्बरा॥")

जटी, स्त्री, (जटि+"कृदिकारादक्तिनः।" ४।१।४५। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या वा ङीष्।) पर्क्कटीवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ जटामांसी। इति रत्नमाला॥

जटी [न्],पुं, (जटा अस्यस्येति। जटा+इनिः।) प्लक्षवृक्षः। इत्यमरः। २।४।३२॥ (यथा,—
"प्लक्षो जटी पर्क्करी च पर्क्कटी च स्त्रियामपि।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ स्कन्दस्यानुचरविशेषः। यथा, महाभारते। ९।४५।५८।
"ज्वालाजिह्वः करालश्च शितकेशो जटी हरिः॥") जटाविशिष्टे, त्रि। (यथा, महाभारते।७।५०।४३
"ततो हरो जटी स्थाणुर्निशाचरपतिः शिवः॥")

जटुलः, पुं, (जटति देहे संहतो भवतीति। जट संहतौ+बाहुलकादुलच्।) जतुकम्। जड़ुल इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। कालकः २ पिप्लुः ३। इत्यमरः। २।६।४९॥

जठरं, त्रि, (जटति एकत्रीभवतीति। जट+बाहुलकादरः ठान्तादेशश्च। यद्वा, जनयतीति। जन+"जनेररष्ठ च।" उणां ५।३८। इति अरः ठश्चान्तादेशः।) बद्धम्। कठिनम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, शान्तिशतके। ४।१३।
"इदानीमस्माकं जठरकमठपृष्ठकठिना
मनोवृत्तिस्तत् किं व्यसनिविसुखेव क्षपयसि॥")

जठरः, पुं क्ली, (जायते गर्भो मलं वा अस्मिन्निति। जन+"जनेररष्ठ च।" उणां। ५।३८। इति अरः ठश्चान्तादेशः।) उदरम्। इति मेदिनी॥ (यथा, हितोपदेशे। २।४४।
"पृष्ठतः सेवयेदर्कं जठरेण हुताशनम्।
स्वामिनं सर्व्वभावेन परलोकममायया॥"
देशविशेषे, पुं। स तु कूर्म्मविभागे आग्नेय्यां दिशि वर्त्तते। यथा, वृहत्संहितायाम्। १४।८।
"आग्नेय्यां दिशि कोशलकलिङ्गवङ्गो
पवङ्गजठराङ्गाः॥"
तथाच महाभारते। ६।९।४२।
"अत ऊर्द्ध्वं जनपदान् निबोध गदतो मम।"
इत्युपक्रम्य,—
"जठराः कुक्कुराश्चैव सदशार्णाश्च भारत!॥"
इत्युक्तवान्॥
पर्व्वतविशेषः। यथा, भागवते। ५।१६।२७।
"जठरदेवकूटौ मेरुं पूर्व्वेणाष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौ द्विसहस्रपृथुतुङ्गौ भवतः॥"
उदररोगविशेषः।
"राजी जन्म बलीनाशो जठरे जठरेषु तु।"
इति निदानस्थाने द्वादशेऽध्याये वाभटेनोक्तम्। एतत्सम्प्राप्तिर्यथा, सुश्रुते निदानस्थाने ७ अध्याये।
"कोष्ठादुपर्य्युपवदन्नसारो
निःसृत्य दुष्टोऽनिलवेगनुन्नः।
त्वचः समुन्नम्य शनैः समन्ता-
द्विवर्द्धमानो जठरं करोति॥")

जठरनुत्, पुं, (नुदतीति। नुद्+क्विप्। ततः षष्ठीतत्पुरुषः। एतत्सेवनेनोदरभङ्गादेवास्य तथात्वम्।) आरग्वधवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

जठरामयः, पुं, (जठरस्य आमयो रोगः।) जलोदररोगः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अतीसाररोगश्च। तस्य चिकित्सा यथा,—
"कपित्थमध्यं लीढ़ा तु सव्योषक्षौद्रशर्करम्।
कट्फलं मधुयुक्तं वा मुच्यते जठरामयात्॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये॥)

जड़ं, क्ली, (जलति लोकान् जीवयतीति। जल+अच्। डलयोरैक्यात् लस्य डत्वम्।) जलम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (जलति घनीभवतीति।) सीसकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (अचेतनपदार्थानां स्वरूपम्। यदुक्तं पञ्चदश्याम्। ६।१२७।
"अचिदात्मघटादीनां यत् स्वरूपं जड़ं हि तत्॥")

जड़ः, त्रि, (जलति बुद्धिशक्तिमाच्छादयतीति। जल आच्छादने+अच्।) हिमग्रस्तः। (शीतलः। यथा, रघौ। ३।६८।
"पराङ्मुखान् हर्षजड़ेन पाणिना
तदीयमङ्गं कुलिशव्रणाङ्कितम्॥"
"हर्षजड़ेन हर्षशिशिरेण।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥) मूकः। (यथा, मनौ। २।११०।
"नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयात् न चान्यायेन पृच्छतः।
जानन्नपि हि मेधावी जड़वल्लोक आचरेत्॥"
वधिरः। यथा, तत्रैव। ९।२०१।
"उन्मत्तजड़मूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः॥"
तथा तत्रैव। ८।३९४।
"अन्धो जड़ः पीठसर्पी सप्तत्या स्थविरश्च यः॥"
"अन्धो वधिरः पङ्गुः सम्पूर्णसप्ततिवर्षः।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥) अप्रज्ञः। इति मेदिनी। डे, १४॥ (यथा, विक्रमोर्व्वश्याम् १ अङ्के।
"अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु
कान्तिप्रदः
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः।
वेदाभ्यासजड़ः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्म्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो
मुनिः॥"
निष्पन्दः। यथा, रघौ। २।४२।
"जड़ीकृतस्त्र्यम्बकवीक्षणेन
वज्रं मुमुक्षन्निव वज्रपाणिः॥"
मोहितः। यथा, तत्रैव।८।७५। [अमरस्थितः
अथ तं सवनाय दीक्षितः प्रणिधानाद् गुरुरा-
श्रमस्थितः।
अभिषङ्गजड़ं विजज्ञिवान्
इति शिष्येण किलान्वबोधयत्॥")

जड़क्रियः, त्रि, (जड़स्य मोहितस्येव क्रिया कार्य्यं यस्य।) दीर्घसूत्री॥ चिरक्रियः। इति हलायुधः॥

जड़ता, स्त्री, (जड़स्य भावः। जड़+भावे तल्।) जाड्यम्। तत्पर्य्यायः। स्तैमित्यम् २ शीतलत्वम् ३ अपाटवम् ४। इति राजनिर्घण्टः (यथा, रघुः। ९।४६।
"अनयदासनरज्जुपरिग्रहे
भुजलतां जड़तामबलाजनः॥"
इयं हि व्यभिचारिभावविशेषः। अस्या लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे। ३।१४४।
"अप्रतिपत्तिर्जड़ता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः।
अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णीम्भावादयस्तत्र॥")
विरहदुःखेन जीवनमात्रस्थितिः। इति रसमञ्जरी॥

जड़ा, स्त्री, (जड़यति तत्करोतीति णिजन्तात् अच् ततष्टाप्।) शूकशिम्बी। इत्यमरः॥ भूम्यामलकी। इति रत्नमाला॥

जड़िमा, [न्] पुं, (जड़स्य भावः। "वर्णदृढ़ादिभ्यः ष्यञ् च।" ५।१।१२३। इति इमनिच्।) जड़ता। तस्य लक्षणं यथा,—
"इष्टानिष्टापरिज्ञानं यत्र प्रश्नेष्वनुत्तरम्।

दर्शनश्रवणाभावो जड़िमा सोऽभिधीयते ॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

जड़ुलः, पुं, (जटुलः पृषोदरादित्वात् टस्य डत्वम् ।) देहस्थिततिलकः । इति हेमचन्द्रः ॥

जतु, क्ली, (जायते वृक्षादिभ्य इति । जन+"फलिपाटिनमिमनिजनामिति ।" उणां १ । १८ । इति उः तोऽन्तादेशश्च ।) वृक्षनिर्य्यासविशेषः । जौ इति ला इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । राक्षा २ लाक्षा ३ यावः ४ अलक्तः ५ द्रुमामयः ६ । इत्यमरः ।२।६।१२५॥ रक्षा ७ । इति रभसः ॥ कीटजा ८ क्रिमिजा ९ जतुका १० जन्तुका ११ गवाधिका १२ । इति रत्नमाला ॥ जतुकम् १३ यावकः १४ अलक्तकः १५ रक्तः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ पलङ्कषा १७ क्षमिः १८ वरवर्णिनी १९ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४७ । १३ ।
"जिघ्रन् सोऽस्य वसागन्धं सर्पिर्जतुविमिश्रितम् ॥")

जतुकं, क्ली, (जतु इव कायतीति । कै+कः ।) हिङ्गु । (जतु एव । स्वार्थे कन् ।) लाक्षा । इति मेदिनी । के, ६१ ॥

जतुका, स्त्री, (जतु इव आकृत्या कायतीति । कै+"आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) जनीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ चर्म्मचटिका । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽपस्माराधिकारे ।
"जतुकाशकृता तद्वद्गन्धैर्वा वस्तरोमभिः ।
अपस्मारहरो लेपो मूत्रसिद्धार्थशिग्रुभिः ॥")
पर्पटी । इति भावप्रकाशः ॥ लताविशेषः । सा तु मालवे प्रसिद्धा । तस्याः पर्य्यायाः । जतुकारी २ जननी ३ चक्रवर्त्तिनी ४ तिर्य्यक्फला ५ निशान्धा ६ बहुपुत्त्री ७ सुपुत्त्रिका ८ राजवृक्षा ९ जनेष्टा १० कपिकच्छुफलोपमा ११ रञ्जनी १२ ह्रस्ववल्ली १३ भ्रमरी १४ कृष्णवल्लिका १५ विच्छुलिका १६ कृष्णारुहा १७ ग्रन्थिपर्णी १८ सुवर्च्चिका १९ तरुवल्ली २० दीर्घफला २१ । अस्या गुणाः । शिशिरत्वम् । तिक्तत्वम् । रक्तपित्तकफदाहतृष्णाविषनाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ जन्तुकापि पाठः । निशान्धाकृष्णारुहयोरपि क्रमेण निशाङ्गा वृक्षरुहा च पाठः ॥ (लाक्षा । तत्पर्य्याया यथा,—
"कीटजा क्रिमिजा लाक्षा जतुका च गवाधिका ।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

जतुकारी, स्त्री, (जतु करोतीति । जतु+कृ+"कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ततः स्त्रियां ङीष् ।) जतुकालता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्या जतुकाशब्दे व्याख्याताः ॥)

जतुकृत्, स्त्री, (जतु करोति उत्पादयतीति । कृ+क्विप् । जतोः कृदिति वा ।) जनीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १५३ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"पर्पटी रञ्जना कृष्णा जतुका जननी जनी ।
जतुकृष्णाग्निसंस्पर्शा जतुका चक्रवर्त्तिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जतुकृष्णा, स्त्री, (जतु इव कृष्णा ।) पर्पटी । इति भावप्रकाशः ॥

जतुनी, स्त्री, (जतु इव नयति जत्वाकारेण प्रापयति संश्लिष्टद्रव्यमिति । नी+क्विप् । अस्याः संश्लेषात् द्रव्यस्य जतुवद्रूपत्वात्तथात्वम् ।) चर्म्मचटिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जतुपुत्त्रकः, पुं, (जतुनिर्म्मितः पुत्त्र इव । इवार्थे कन् ।) पाशकगुटिका । नयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जतुमणिः, पुं, क्षुद्ररोगविशेषः । (जड़ुल इति भाषा ॥) तस्य निदानं यथा,—
"सममुत्सन्नमरुजं मण्डलं कफरक्तजम् ।
सहजं लक्ष्म चैकेषां लक्ष्यो जतुमणिश्च सः ॥"
इति माधवकरः ॥
तच्चिकित्सा यथा—
"चर्म्मकीलं जतुमणिं मशकान् तिलकालकान् ।
उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत् क्षाराग्निभ्यामशेषतः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

जतुरसः, पुं, (जतुनो रसः ।) अलक्तकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्यालक्तकशब्दे ज्ञातव्या ॥)

जतूका, स्त्री, (जतुका निपातनात् दीर्घः ।) जनीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २।४।१५३ ॥ चर्म्मचटी । इति शब्दरत्नावली ॥

जत्रु, क्ली, (जायते बाहुरस्मात् । जन्+"जत्र्वादयश्च ।" उणां ४ । १०२ । इति रुनकारस्य तकारश्च ।) स्कन्धसन्धिः । इत्यमरः । २।६।७८॥ पाखुरा इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १७ । २२ ।
"तैः स विद्धो महाबाहुः प्रद्युम्नः समरे स्थितः ।
जत्रुदेशे भृशं वीरो व्यवासीदद्रथे तदा ॥")

जत्रुकं, क्ली, (जत्रु एव । स्वार्थे कन् ।) जत्रु । इति शब्दरत्नावली ॥

जत्वश्मकं, क्ली, (जतुरूपमश्मकम् ।) शिलाजतु । इति राजनिर्घण्टः ॥

जन, ई म य ङ जनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्म॰-अकं-सेट् ।) ई, जातः । म, जनयति । य ङ, जायते जन्यते । जनिर्ज्जन्म । प्रादुर्भावे इति प्राञ्चः । प्रादुर्भावः स्फुटीभावः । प्रकाशे प्रादुराविः स्यादित्यमरः । बीजाङ्कुरो जायते पत्रकाण्डादिभेदेन प्रकाशते इत्यर्थः । प्रादुर्भावोऽसदुत्पत्तिरिति केचित् । घटो जायते । इति दुर्गादासः ॥

जन, म लि र जनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्वां-परं-अकं-सेट् ।) म, जनयति । लि, जजन्ति । रवैदिकः । इति दुर्गादासः ॥

जनः, पुं, (जायते इति । जन+अच् ।) लोकः । (यथा, महाभारते । १ । १४९ । ९ ।
"अथ प्रवाते तुमुले निशि सुप्ते जने तथा ।
तदुपादीपयत् भीमः शेते यत्र पुरोचनः ॥")
महर्लोकादूर्द्ध्वलोकः । पामरः । इति मेदिनी । ने, ६ ॥ (असुरविशेषः । जनार्द्दन इति शब्ददर्शनात् ॥)

जनकः, पुं, (जनयतीति । जन+णिच्+ण्वुल् ।) पिता । राजभेदः । स तु मिथिलाधिपतिः । इति मेदिनी । के, ९० ॥ इक्ष्वाकुराजपुत्त्रो निमिर्वशिष्ठं त्यक्त्वा यज्ञं कृतवान् वशिष्ठस्तद्यज्ञस्थानमागत्य राजानं आह्वयामास राजा तदा निद्रित आसीत् । मुनिस्तु क्रोधात् त्वं विदेहो भव इत्युक्त्वा तमभिशशाप । ततः,—
"दृष्ट्वा विदेहं राजानमृषयः सर्व्व एव ते ।
तञ्च ते याजयामासुर्यावद्दीक्षां मनीषिणः ॥
नरेन्द्रस्यापि तं देहमरक्षन्नृषिपुङ्गवाः ।
वस्त्रैर्माल्यैश्च गन्धैश्च पूज्यमानं मुहुर्मुहुः ॥
ऋषयोऽपि महात्मानो निमिदेहं ममन्थिरे ।
अरणिन्तस्य देहात्तु मन्थानश्चापि चक्रिरे ॥
मन्त्रहोमैर्महात्मानः पुत्त्रहेतोर्निमेस्तदा ।
अरण्यां मथ्यमानायां प्रादुर्भूतो यतश्च सः ॥
अतो मिथिरिति ख्यातो जननाज्जनकोऽभवत् ।
विदेहश्चाभवद्यस्मान्महात्मा स महातपाः ॥
तस्माद्विदेहाः प्रोच्यन्ते सर्व्वे तद्वंशजा नृपाः ।
एवं विदेहराजस्तु पूर्व्वको जनकोऽभवत् ॥
मिथिर्नाम महावीर्य्यो येन सा मिथिलाभवत् ॥"
इति रामायणम् ॥
(ऋषिविशेषः । स तु वेदसन्देहभञ्जनग्रन्थस्य प्रणेता । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते । १ । १६ । १६ ।
"चकार जनको योगी वेदसन्देहभञ्जनम् ॥"
शम्बरासुरस्य पुत्त्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । १६१ । ४४ ।
"श्रुत्वा तु शम्बराद्वाक्यं सुतास्ते शम्बरस्य ह ।
सन्नद्धा निर्ययुर्हृष्टाः प्रद्युम्नवधकाङ्क्षया ॥"
इत्युपक्रम्याह ।
"सेनस्कन्धोऽतिसेनश्च सेनको जनकस्तथा ॥")
उत्पादके, त्रि ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ।१।१६।२७।
"जनकः सर्व्वरोगाणां दुर्व्वारो दारुणो ज्वरः ॥")

जनकतनया, स्त्री, (जनकस्य विदेहनृपतेस्तनया ।) सीता । इति रामायणम् ॥ (यथा, मेघदूते ।१।
"यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्य्याश्रमेषु ॥")

जनकनन्दिनी, स्त्री, (जनकस्य नन्दिनी ।) सीता । इति रामायणम् ॥

जनकसुता, स्त्री, (जनकस्य सुता ।) सीता । इति रामायणम् ॥

जनकात्मजा, स्त्री, (जनकस्य आत्मजा ।) सीता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथाह कश्चित् ।
"युष्मत्कृते खञ्जनगञ्जनाक्षि !
शिरो मदीयं यदि यातु यातु ।
लूनानि नूनं जनकात्मजार्थे
दशाननेनापि दशाननानि ॥")

जनकारी, [न्], पुं, (जनान् किरति आच्छादयति स्ववर्णेनेति । कॄ आच्छादने+णिनिः ।) अलक्तकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जनङ्गमः, पुं, (जनेभ्यो गच्छतीति । "गमश्च ।" ३ । २ । ४३ । खच् मुमागमश्च ।) चाण्डालः । इत्यमरः । २।१०।१९ ॥ (यथा, माघे ।१५।३५ ।
"अवधीच्छनङ्गम इवैष
यदि हतवृषो वृषं ननु ।
स्पर्शमशुचिवपुरर्हति न
प्रतिमाननान्तु नितरां नृपोचिताम् ॥")

जनता, स्त्री, (जनानां समूहः । जन+"ग्राम-जनबन्धुभ्यस्तल् ।" ४ । २ । ४३ । इति तल् ।) जनसमूहः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४३ ॥ (यथा, रघौ । ११ । ८२ ।
"तावुभावपि परस्परस्थितौ
वर्द्धमानपरिहीनतेजसौ ।
पश्यति स्म जनता दिनात्यये
पार्व्वणौ शशिदिवाकराविव ॥"॥
जनस्य भावः ।) जनत्वञ्च ॥

जननं, क्ली, (जन्यतेऽस्मिन्निति । जन+अधिकरणे ल्युट् ।) वंशः । (जन+भावे ल्युट् ।) जन्म । इति मेदिनी । ने, ६६ ॥ (यथा, महानिर्व्वाण-तन्त्रे । ३ । ५० ।
"जननमरणभीतिभ्रंशि सच्चित्स्वरूपं
सकलभुवनबीजं ब्रह्मचैतन्यमीड़े ॥"
उत्पत्तिः । यथा, कुमारे । १ । ४२ ।
"अन्योन्यशोभाजननाद्‌ बभूव
साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥"
पुं, जनयति उत्पादयति जीवानिति । जन+णिच्+कर्त्तरि ल्युः । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ११४ ।
"जननो जनजन्मादिर्भीमो भीमपराक्रमः ॥"
"जन्तून् जनयन् जननः ।" इति तद्भाष्यम् ॥
जनयतीति । जनि+ल्युः । उत्पादके, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । ३६ । ३५ ।
"एकत्र चिरवासो हि न प्रीतिजननो भवेत् ॥")

जननिः, स्त्री, (जनयति प्राणसुखमिति । जन+णिच्+बाहुलकात् अनिः ।) जनीनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

जननी, स्त्री, (जनयतीति । जनि+बाहुलकादनिः । कृदिकारादिति वा ङीष् । यद्वा, कृत्यल्युटो बहुलमिति ल्युट् टित्वात् ङीप् ।) माता । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ३६ ।
"निरतिशयं गरिमाणं
तेन जनन्याः स्मरन्ति विद्वांसः ।
यत् कमपि वहति गर्भं
महतामपि यो गुरुर्भवति ॥")
दया । इति मेदिनी । ने, ६६ ॥ जनीनामगन्धद्रव्यम् । (पर्य्याया यथा,—
"पर्प्पटी रञ्जना कृष्णा जतुका जननी जनी ।
जतुकृष्णाग्निसंस्पर्शा जतुकृच्चक्रवर्त्तिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) चर्म्मचटी । इति शब्दरत्नावली ॥ यूथिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कटुका । मञ्जिष्ठा । अलक्तकः । जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

जनपदः, पुं, (जनस्य लोकस्य पदं आश्रयस्थानं यत्र । जनः पदं वस्तु यस्येति वा ।) देशः । (यथा, चाणक्यशतके । ३१ ।
"त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥"
जनपदनामानि महाभारते भीष्मपर्व्वणि ९ अध्याये कथितानि अतस्तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यानि ॥) जनः । इति मेदिनी । दे, ४८ ॥

जनप्रवादः, पुं, (जनेषु लोकेषु प्रवादोऽपवादः ।) लोकापवादः । तत्पर्य्यायः । कौलीनम् २ विगानम् ३ वचनीयता ४ । इति हेमचन्द्रः । ।२।१८४ ॥ (यथा, महाभारते । २।७२।१६ ।
"जनप्रवादान् सुबहून् शृण्वन्नपि नराधिपः ।
ह्रिया च धर्म्मसंयोगात् पार्थो द्यूतमियात्
पुनः ॥")

जनप्रियः, पुं, (जनानां प्रियः ।) धान्यकम् । शोभाञ्जनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (लोकप्रिये, त्रि ॥)

जनमेजयः, पुं, (जनान् शत्रुजनान् एजयति प्रतापैः कम्पयतीति । एजृङ् कम्पने+णिच्+"एजेः खश् ।"३।२।२८। इति खश् ततो मुमागमः ।) परीक्षितराजपुत्त्रः । तत्पर्य्यायः । राजर्षिः २ पारीक्षितः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ११ । ६ ।
"पौरजानपदा लोकाश्चक्रुस्तं नृपतिं शिशुम् ।
जनमेजयनामानं राजलक्षणसंयुतम् ॥"
जन्मेजय इति पाठोऽपि क्वचित् दृश्यते । तन्निरुक्तिस्तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥

अयं हि चतुरशीतिवर्षाणि राज्यं कृतवान् । तत्र अश्वमेधादिकं बहुयज्ञं कृत्वा पितृवधामर्षात् सर्पसत्रं चकार । अत्रैवासौ जरत्कारुपुत्त्रेण आस्तीकेन प्रार्थितः सर्पसत्रात् विरराम ततश्चित्तप्रशमनार्थं भारतादिकं श्रुतवान् । वृत्तान्तश्चैषः क्रमशः प्रदर्श्यते । यथा, राजावल्यां १ परिच्छेदे ।
"पारीक्षितस्तदा राजा नीतिमानीतिभीतितः ।
पृथिवीं पालयामास निवसन् गजसाह्वये ।
कृत्वा पितृवधामर्षी सर्पेष्टिं मुनिभिः समम् ।
नाशयामास सर्पाणां कुलानि कुलनायकः ॥
हयमेधस्ततश्चक्रे सम्भारैर्बहुविस्तरैः ।
ब्रह्महत्याभवत्तत्र यागेऽकालकृते तदा ॥
तत् पापमभवत् तस्य दारुणं पृथिवीपतेः ।
वैशम्पायनतो वेदव्यासशिष्यात्तपोनिधेः ।
श्रुत्वा भारतमाख्यानं तत्पापात् मुक्तिमाप सः ।
चतुरशीतिवर्षाणि कृत्वा राज्यं सुनिर्म्मलम् ।
शतानीकं सुतं राज्ये संस्थाप्यैवं दिवं गतः ॥"
सोमश्रवसमृषिमसौ पौरहित्याय वृतवान् । तत्कथा यथा, महाभारते । १।३।१—२० ।
"जनमेजयः पारिक्षितः सह भ्रातृभिः कुरुक्षेत्रे दीर्घसत्रमुपास्ते । तस्य भ्रातरस्त्रयः श्रुतसेन उग्रसेनो भीमसेन इति । तेषु तत्सत्रमुपासीनेष्वागच्छत् सारमेयः । स जनमेजयस्य

भ्रातृभिरभिहतो रोरूयमाणो मातुः समीपमुपागच्छत् । तं माता रोरूयमाणमुवाच किं रोदिषि केनास्यभिहत इति । स एवमुक्तो मातरं प्रत्युवाच जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतोऽस्मीति । तं माता प्रत्युवाच व्यक्तं त्वया तत्रापराद्धं येनास्यभिहत इति । स तां पुनरुवाच नापराध्यामि किञ्चिन्नावेक्षे हवींषि नावलिह इति । तच्छ्रुत्वा तस्य माता सरमा पुत्त्रदुःखार्त्ता तत् सत्रमुपागच्छद्यत्र स जनमेजयः सह भ्रातृभिर्दीर्घं सत्रमुपास्ते । स तया क्रुद्धया तत्रोक्तोऽयं मे पुत्त्रो न किञ्चिदपराध्यति नावेक्षते हवींषि नावलेढि किमर्थमभिहत इति । न किञ्चिदुक्तवन्तस्ते सा तानुवाच यस्मादयमभिहतोऽनपकारी तस्माददृष्टन्त्वां भयमागमीष्यतीति । जनमेजय एवमुक्तो देवशुन्या सरमया भृशं संभ्रान्तो विषण्णश्चासीत् । स तस्मिन् सत्रे समाप्ते हास्तिनपुरं प्रत्येत्य पुरोहितमनुरूपमन्विच्छमानः परं यत्नमकरोत् यो मे पापकृत्यां शमयेदिति । स कदाचिन्मृगयां गतः पारीक्षितो जनमेजयः कस्मिंश्चित् स्वविषये आश्रममपश्यत् । तत्र कश्चिदृषिरासाञ्चक्रे श्रुतश्रवा नाम तस्य तपस्यभिरतः पुत्र आस्ते सोमश्रवा नाम । तस्य तं पुत्त्रमभिगम्य जनमेजयः पारीक्षितः पौरहित्याय वव्रे । स नमस्कृत्य तमृषिमुवाच भगवन्नयं तव पुत्त्रो मम पुरोहितोऽस्त्विति । स एवमुक्तः प्रत्युवाच जनमेजयं भो जनमेजय ! पुत्त्रोऽयं मम सर्प्याञ्जातो महातपस्वी स्वाध्यायसम्पन्नो मत्तपोवीर्य्यसम्भृतो मच्छुक्रपीतवत्यास्तस्याः कुक्षौ जातः । समर्थोऽयं भवतः सर्व्वाः पापकृत्याः शमयितुमन्तरेण महादेवकृत्याम् । अस्य त्वेकमुपांशुव्रतं यदेनं कश्चिद्ब्राह्मणः कञ्चिदर्थमभियाचेत्तं तस्मै दद्यादयं यद्येतदुत्सहसे ततो नयस्वैनमिति । तेनैवमुक्तो जनमेजयस्तं प्रत्युवाच भगवंस्तत्तथा भविष्यतीति ॥"॥
अस्य सर्पसत्रविवरणकथा यथा देवीभागवते । २ । ११ । ४६—६० ।
"इति तस्य वचः श्रुत्वा राजा जन्मेजयस्तदा ।
नेत्राभ्यामश्रुपातञ्च चकारातीवदुःखितः ॥
धिङ्मामस्तु सुदुर्बुद्धिर्वृथामानकरस्य वै ।
पिता यस्य गतिं घोरां प्राप्तः पन्नगपीड़ितः ॥
अद्याहं मखमारभ्य करोम्यपचितिं पितुः ।
हुत्वा सर्पानसन्दिग्धो दीप्यमाने विभावसौ ॥
आहूय मन्त्रिणः सर्व्वान् राजा वचनमब्रवीत् ।
कुर्व्वन्तु यज्ञसम्भारं यथार्हं मन्त्रिसत्तमाः ! ॥
गङ्गातीरे शुभां भूमिं मापयित्वा द्विजोत्तमैः ।
कुर्व्वन्तु मण्डपं स्वस्थाः शतस्तम्भं मनोहरम् ॥
वेदी यज्ञस्य कर्त्तव्या ममाद्य सचिवाः खलु ।
तदङ्गत्वे विधेयो वै सर्पसत्रः सुविस्तरः ॥
तक्षकस्तु पशुस्तत्र होतोत्तङ्को महामुनिः ।
शीघ्रमाहूयतां विप्राः सर्व्वज्ञा वेदपारगाः ॥
मन्त्रिणस्तु तदा चक्रुर्भूपवाक्यैर्विचक्षणाः ।

यज्ञस्य सर्व्वसम्भारं वेदीं यज्ञस्य विस्तृताम् ॥
हवने वर्त्तमाने तु सर्पाणां तक्षको गतः ।
इन्द्रं प्रति भयार्त्तोऽहं त्राहि मामिति चाब्रवीत् ॥
भयभीतं समाश्वास्य स्वासने सन्निवेश्य च ।
ददावभयमत्यर्थं निर्भयो भव पन्नग ! ॥
तमिन्द्रशरणं ज्ञात्वा मुनिर्द्दत्ताभयं तथा ।
उतङ्कोऽक्रयदुद्विग्नः सेन्द्रं कृत्वा निमन्त्रणम् ॥
स्तुतस्तदा तक्षकेण यायावरकुलोद्भवः ।
आस्तीको नाम धर्म्मात्मा जरत्कारुसुतो मुनिः॥
तत्रागत्य मुनेर्बालस्तुष्टाव जनमेजयम् ।
राजा तमर्च्चयामास दृष्ट्वा बालं सुपण्डितम् ॥”)

जनयित्री, स्त्री, (जनयितृ + ङीप् ।) माता । इत्यमरः । २ । ६ । २८ ॥ (यथा, रघुः ।१०।७०।
“कैकेय्यास्तनयो जज्ञे भरतो नाम शीलवान् ।
जनयित्रीमलञ्चक्रे यः प्रश्रय इव श्रियम् ॥”)

जनरवः, पुं, (जनेषु लोकेषु रवः प्रवादः ।) लोकवादः । यथाह लक्ष्मणसेनः ।
“परीवादस्तथ्यो भवति वितथो वापि महतां
तथाप्युच्चैर्धाम्नां हरति महिमानं जनरवः ॥”

जनलोकः, पुं, (जन एव लोकः ।) महर्लोकोपरिभुवनम् । यथा,—
“अयं स हि महर्लोकः स्वर्लोकात् परमाद्भुतः ।
कल्पायुषो वसन्त्यत्र तपसा धुतकल्मषाः ॥
इत्थं कथां कथयतोर्भगवद्गणयोः प्रिये ! ।
क्षणार्द्धेन विमानन्तज्जनलोकं निनाय तान् ॥
निवसन्त्यमला यत्र मानसा ब्रह्मणः सुताः ।
सनन्दनाद्या योगीन्द्राः सर्व्वे ते चूर्द्ध्वरेतसः ॥
अन्ये तु योगिनो ये वै ह्यस्खलद्ब्रह्मचारिणः ।
सर्व्वद्वन्द्वविनिर्म्मुक्तास्ते वसन्त्यत्र निर्म्मलाः ॥
महर्लोकः क्षितेरूर्द्ध्वमेककोटिप्रमाणतः ।
कोटिद्वयेतिसंख्यातो जनो भूर्लोकतो जनैः ॥”
इति स्कान्दे काशीखण्डम् ॥

जनवल्लभः, पुं (जनानां लोकानां वल्लभः प्रियः ।) श्वेतरोहितवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लोकप्रिये, त्रि ॥

जनवादः, पुं, (जनेषु लोकेषु वादोऽपवादः ।) जनप्रवादः । इति हलायुधः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४१६ ।
“भस्मपरुषेऽपि गिरिशे स्नेहमयी त्वमुचितेन
सुभगासि ।
मोघस्त्वयि जनवादो यदोषधिप्रस्थदुहितेति ॥”)

जनश्रुतिः, स्त्री, (जनेभ्यः श्रुतिः श्रवणम् ।) सत्यमसत्यं वा लोकप्रवादः । तत्पर्य्यायः । किंवदन्ती २ । इत्यमरः । १ । ६ । ७ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३६५ ।
“पुंसां दर्शय सुन्दरि ! मुखेन्दुमीषत्त्रपामपाकृत्य ।
जायाजित इति रूढ़ा जनश्रुतिर्मे यशो भवतु ॥”)

जनस्थानं, क्ली, (जनस्य स्थानं भूभागः ।) दण्डकारण्यम् । इति जटाधरः ॥ दण्डकारण्यसमीपस्थानविशेषः । यथा । इक्ष्वाकुराजपुत्त्रो दण्डः शुक्राचार्य्यकन्यामरजां बलाद्गृहीत्वा मैथुनं कृतवान् स मुनिस्तत् श्रुत्वा राजानं

शशाप । यथा,—
“सप्तरात्रेण राजासौ सभृत्यबलवाहनः ।
पापकर्म्मसमाचारो वधं प्राप्स्यति दुर्म्मतिः ॥
सर्व्वसत्त्वानि यानीह जङ्गमानि स्थिराणि च ।
सर्व्वेषां पांशुवर्षेण क्षयः क्षिप्रं भविष्यति ॥
दण्डस्य विषयो यावत् तावत् सवनमाश्रमम् ।
पांशुभूतमिवाकस्मात् सप्तरात्राद्भविष्यति ॥
इत्युक्त्वा क्रोधसन्तप्तस्तदाश्रमनिवासिनम् ।
जनं जनपदस्यान्ते स्थीयतामित्यवोचत ॥
सप्ताहाद्भस्मसाद्भूतः स चापि ब्रह्मतेजसा ।
तस्य दण्डस्य विषयो विन्ध्यशैलस्य सानुषु ॥
तदाप्रभृति काकुत्स्थ ! दण्डकारण्यमुच्यते ।
तपस्विनः स्थिता यत्र तज्जनस्थानमुच्यते ॥”
इति रामायणम् ॥

(अत्र रावणस्य खरदूषणप्रभृतीनि सैन्यान्यासन् । यथा, रामायणे । १ । १ । ४६ ।
“तेन तत्रैव वसता जनस्थाननिवासिनी ।
विरूपिता शूर्पनखा राक्षसी कामरूपिणी ॥”
“जनस्थानं नाम दण्डकारण्ये रावणबलनिवेशस्थानम् ।” इति तट्टीकायां रामानुजः ॥)

जना, स्त्री, (जननमिति । जन + बाहुलकात् अड् ।) उत्पत्तिः । इति मुग्धबोधम् ॥

जनान्तः, पुं, (जनस्य प्रदेशस्य अन्तः ।) देशः । इति धनञ्जयः । जेला इति पारस्यभाषा ॥

जनान्तिकम्, क्ली, अप्रकाशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एतल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे ।
“त्रिपताककरेणान्यानपवार्य्यान्तरा कथाम् ।
अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ॥”
एतल्लक्षणोक्तमप्रकाशकथनम् । नाटके एव अस्य भूरिप्रयोगो दृश्यते ॥ जनस्य अन्तिकम् । जनसमीपञ्च ॥)

जनार्द्दनः, पुं, विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १८ ॥ तन्नामव्युत्पत्तिर्यथा । “समुद्रान्तवासिनो जननाम्नोऽसुरान् अर्द्दितवान् जनार्द्दनः । अर्द्द वधे अर्द्दक्च नन्द्यादित्वादनः । किंवा जनैर्लोकैरर्द्द्यते याच्यते पुरुषार्थानसौ जनार्द्दनः । अर्द्द यातनागतियाचने कर्म्मणि अनट् । किंवा जननं जनः भावे घञ् । जनं जन्म अर्द्दयति हन्ति भक्तस्य मुक्तिदत्वादिति जनार्द्दनः । किंवा जनान् लोकान् अर्द्दति हररूपेण संहारकत्वादिति जनार्द्दनः । किंवा जनयति उत्पादयति लोकान् ब्रह्मरूपेण सृष्टिकर्त्तृत्वादिति जनः जनेर्ण्यन्तात् पचाद्यच् । अर्द्दति हन्ति लोकान् हररूपेण संहारकारित्वादिति अर्द्दनः जनश्चासौ अर्द्दनश्चेति जनार्द्दनः । किंवा जनान् लोकान् अर्द्दति गच्छति प्राप्नोति रक्षणार्थं पालकत्वादिति जनार्द्दनः ।” इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥ गयायां तस्य हस्ते जीवितस्य पिण्डदानविधिर्यथा,—
“जनार्द्दनो भस्मकूटे तस्य हस्ते तु पिण्डदः ।
आत्मनोऽप्यथवान्येषां सव्येनैव तिलैर्विना ॥

जीवता दधिसंमिश्रं सर्व्वे ते विष्णुलोकगाः ।
यस्तु पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्द्दन ! ॥
यमुद्दिश्य त्वया देयस्तस्मिन् पिण्डो म्टते प्रभो ! ॥
एष पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्द्दन ! ॥
अन्तकाले गते मह्यं त्वया देयो गयाशिरे ।
जनार्द्दन ! नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृमोक्षद ! ॥
पितृपात्र नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृरूपिणे ।
गयायां पितृरूपेण स्वयमेव जनार्द्दनः ॥
तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं मुच्यते च ऋणत्रयात् ।
नमस्ते पुण्डरीकाक्ष ! ऋणत्रयविमोचन ! ॥
लक्ष्मीकान्त ! नमस्तेऽस्तु पितृमोक्षप्रदो भव ।
वामजानु च सम्पात्य नत्वा भीमो जनार्द्दनम् ॥
श्राद्धं सपिण्डकं कृत्वा भ्रातृभिर्ब्रह्मलोकभाक् ।
पितृभिः सह धर्म्मात्मा कुलानाञ्च शतेन च ॥
शिलायां व्यक्तरूपेण व्यक्ताव्यक्तात्मना स्थितः ।
लक्ष्मीशो विबुधैः सार्द्धं तस्माद्देवमयी शिला ॥”
इति श्रीवायुपुराणे श्वेतवाराहकल्पे गयामाहात्म्ये ४ अध्यायः ॥ * ॥ शालग्रामशिलाविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
“सशङ्खचक्राब्जगदं जनार्द्दनमिहो नमः ।
उपेन्द्रं गदिनं साविपद्मशङ्ख ! नमोऽस्तु ते ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डे १० अध्यायः ॥
“आरोग्यं भास्करादिच्छेद्धनमिच्छेद्धुताशनात् ।
ज्ञानञ्च शङ्करादिच्छेन्मुक्तिमिच्छेज्जनार्द्दनात् ॥”
इति कर्म्मलोचनम् ॥

जनाशनः, पुं, (जनानश्नाति भक्षयतीति । अश + ल्युः ।) वृकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जनाश्रयः, पुं,(जनानां लोकानामाश्रयः ।) मण्डपः । इत्यमरः । २ । २ । ८ ॥

जनिः, स्त्री, (जननमिति । जन + “जनिघसिभ्यामिण् ।” उणां ४ । १२८ । इति इण् । जनिवध्योश्चेति वृद्धिनिषेधः ।) उत्पत्तिः । इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥ (यथा, हरिवंशे । २०८ । ४० ।
“वनस्पत्योषधींश्चैव युगपत् प्रतिपद्यसे ।
बालभावाय वसुधां पक्षे पक्षे जनिस्तव ॥”
जायते यस्याम् । जन + आधारे इण् ।) नारी । माता । इति शब्दरत्नावली ॥ (जायते सुखमनयेति । करणे इण् ।) जनीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

जनिका, स्त्री, (जायते वंशो यस्यामिति जनिः । ततः स्वार्थे कन् टाप् च ।) स्नुषा । इति शब्दरत्नावली ॥ (जनिशब्दार्थः ॥) जननकर्त्री च ॥

जनितं, त्रि, (जन्यते स्मेति । जन + णिच् + क्तः ।) उत्पादितम् । यथा,—
“सेनाचरी भवदिभाननदानवारि-
वासेन यस्य जनिता सुरभी रणश्रीः ॥”
इति नैषधम् ॥
(यथा च हरिवंशे । १६१ । ३१ ।
“अतोऽहं कामयामि त्वां नहि त्वं जनितो मया ।
रूपन्ते सौम्य ! पश्यन्ती सीदामि हृदि
दुर्ब्बला ॥”)

जनिता [ऋ] पुं, (जनयतीति। जन+णिच्+तृच्। "जनिता मन्त्रे।" ६। ४। ५३। इति निपातनात् णिलोपः।) पिता। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे। १। १२९। ११।

"अधा हि त्वा जनिता जीजनद्वसो
रक्षोहणं त्वा जीजनद्वसो ॥"

क्वचित् लौकिकेऽपि दृश्यते। यथा, पञ्चतन्त्रे। १। ९।
"अर्थार्थी जीवलोकोऽयं श्मशानमपि सेवते।
जनितारमपि त्यक्त्वा निःस्वं गच्छति दूरतः ॥")

जनित्री, स्त्री, (जनितृ+स्त्रियां ङीप्।) माता। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे। ३। ४८। २।
"तं ते माता परि योषा जनित्री
महः पितुर्दम आसिञ्चदग्रे ॥"

यथाच शङ्करकृतविष्णुस्तोत्रे ९।
"या सूते सत्त्वजालं सकलमपि सदा सन्निधानेन पुंसो
धत्ते या सत्त्वयोगाच्चरमचरमिदं भूतये भूतजातम्।
धात्रीं स्थात्रीं जनित्रीं प्रकृतिमविकृतिं विश्वशक्तिं विधात्रीं
विष्णोर्विश्वात्मनस्तां विपुलगुणमयीं प्राणनाथां प्रणौमि ॥")

जनित्वः, पुं, (जायतेऽस्मादिति। जन+"जनिदाच्युसिति।" उणां ४। १०४। इति इत्वन्।) पिता। इत्युणादिकोषः ॥

जनित्वा, स्त्री, (जायतेऽस्याः। जन+इत्वन्। अजादित्वात् टाप्।) माता। इत्युणादिकोषः ॥

जनिनीलिका, स्त्री, (जन्या उत्पत्त्या नीलिका।) महानीली। इति राजनिर्घण्टः ॥ (महानीलीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

जनिमा, [न्] पुं, (जन्यते इति। जन+"जनिमृङ्भ्यामिमनिन्।" उणां ४। १४८। इति इमनिन्।) जन्म। इत्युणादिकोषः ॥

जनी, स्त्री, (जायते सन्ततिर्यस्यामिति। जन+"जनिघसिभ्यामिण्।" उणां ४। १२९। इतीण् जनिवध्योश्चेति वृद्धिनिषेधः। ततः कृदिकारादिति ङीष्।) सीमन्तिनी। वधूः (जन+भावे इण्।) उत्पत्तिः। (जायते आरोग्यमनया। करणे इण्।) ओषधीभित्। इति मेदिनी। ने, ६ ॥ शेषस्य पर्य्यायः। जतूका २ रजनी ३ जतुकृत् ४ चक्रवर्त्तिनी ५ संस्पर्शा ६। इत्यमरः। २। ४। १५३ ॥ जतुका ७ जनिः ८ जननी ९। इति भरतः ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ जतुकाशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

जनुः [स्] क्ली, (जन्यते इति। जन+"जनेरुसिः।" उणां। २। ११६। इति उसिः ॥) जन्म। इत्यमरः। १। ४। ३० ॥ (यथा, ऋग्वेदे। ४। १७। २०।
"त्वं राजा जनुषां धेह्यस्मे अधिश्रवो
माहिनं यज्जरित्रे ॥")

जनुः, स्त्री, (जन्यते इति। जनीप्याड जनौ+वाहुलकात् उः।) जन्म। इत्युणादिकोषः ॥

जनूः, स्त्री, (जनु+स्त्रियां ऊङ्।) जन्म। इति शब्दरत्नावली ॥

जनेष्टः, पुं, (जनानामिष्टः प्रियः।) मुद्गरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

जनेष्टा, स्त्री, (जनानामिष्टा प्रिया।) जतुका। वृद्धिनामौषधिः। जातीपुष्पम्। हरिद्रा। इति राजनिर्घण्टः ॥

जनोदाहरणं, क्ली, (जनैरुदाह्रियते कथ्यते इति। उत्+आ+हृ+कर्म्मणि ल्युट्।) यशः। इति धनञ्जयः ॥

जनौः, पुं, (जनानवति रक्षतीति। अव+क्विप्। "च्छ्वोः शूडनुनासिके च।" ६। ४। १९। इति ऊट् ततो वृद्धिः।) जनरक्षकः। इति मुग्धबोधम् ॥

जन्तुः, पुं, (जायते उद्भवतीति। जन+"कमिमनिजनीति।" उणां। १। ७२। इति तुः।) प्राणी। इत्यमरः। १। ४। ३० ॥ (यथा, मनौ। ४। २४०।
"एकः प्रजायते जन्तुरेक एव प्रलीयते।
एकोऽनुभुङ्क्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम् ॥"
मनुष्ये बहुवचनान्तः। इति निघण्टुः ॥ यथा, ऋग्वेदे। १। ९४। ५।
"विशां गोपा अस्य चरन्ति जन्तवो
द्विपच्च यदुत चतुष्पदक्तुभिः ॥"
सोमकस्य राज्ञः पुत्त्रविशेषः। अस्य विवरणमुक्तं यथा, महाभारते। ३। १२७—१२८ अध्याययोः।
"युधिष्ठिरासीन्नृपतिः सोमको नाम धार्म्मिकः।
तस्य भार्य्याशतं राजन्! सदृशीनामभूत्तदा ॥
स वै यत्नेन महता तासु पुत्त्रं महीपतिः।
कञ्चिन्नासादयामास कालेन महता ह्यपि ॥
कदाचित्तस्य वृद्धस्य घटमानस्य यत्नतः।
जन्तुर्नाम सुतस्तस्मिन् स्त्रीशते समजायत ॥
तं जातं मातरः सर्व्वाः परिवार्य्य समासते।
सततं पृष्ठतः कृत्वा कामभोगान् विशाम्पते! ॥
ततः पिपीलिका जन्तुं कदाचिददशत् स्फिचि।
स दष्टो व्यनदन्नादं तेन दुःखेन बालकः ॥
ततस्ता मातरः सर्व्वाः प्राक्रोशन् भृशदुःखिताः।
प्रावार्य्य जन्तुं सहिताः स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥
तमार्त्तनादं सहसा शुश्राव स महीपतिः।
अमात्यपर्षदो मध्ये उपविष्टः सहर्त्विजा ॥
ततः प्रस्थापयामास किमेतदिति पार्थिवः।
तस्मै क्षत्ता यथावृत्तमाचचक्षे सुतं प्रति ॥
त्वरमाणः स चोत्थाय सोमकः सह मन्त्रिभिः।
प्रविश्यान्तःपुरं पुत्त्रमाश्वासयदरिन्दमः ॥
सान्त्वयित्वा तु तं पुत्त्रं निष्क्रम्यान्तःपुरान्नृपः।
ऋत्विजा सहितो राजन्! सहामात्य उपाविशत् ॥

सोमक उवाच।

धिगस्त्विहैकपुत्त्रत्वमपुत्त्रत्वं वरं भवेत्।
नित्यातुरत्वाद्भूतानां शोक एवैकपुत्त्रता ॥
इदं भार्य्याशतं ब्रह्मन्! परीक्ष्य सदृशं प्रभो!।
पुत्त्रार्थिना मया वोढ़ं न तासां विद्यते प्रजा ॥
एकः कथञ्चिदुत्पन्नः पुत्त्रो जन्तुरयं मम।
यतमानासु सर्व्वासु किन्नु दुःखमतः परम् ॥
वयश्च समतीतं मे सभार्य्यस्य द्विजोत्तम!।
आसां प्राणाः समायत्ता मम चात्रैकपुत्त्रके ॥
स्यात्तु कर्म्म तथा युक्तं येन पुत्त्रशतं भवेत्।
महता लघुना वापि कर्म्मणा दुष्करेण वा ॥

ऋत्विगुवाच।

अस्ति चैतादृशं कर्म्म येन पुत्त्रशतं भवेत्।
यदि शक्नोषि तत् कर्त्तुमथ वक्ष्यामि सोमक! ॥

सोमक उवाच।

कार्य्यं वा यदि वाकार्य्यं येन पुत्त्रशतं भवेत्।
कृतमेवेति तद्विद्धि भगवन्! प्रब्रवीतु मे ॥

ऋत्विगुवाच।

यजस्व जन्तुना राजंस्त्वं मया वितते क्रतौ।
ततः पुत्त्रशतं श्रीमद्भविष्यत्यचिरेण ते ॥
वपायां हूयमानायां धूममाघ्राय मातरः।
ततस्ताः सुमहावीर्य्यान् जनयिष्यन्ति ते सुतान्।
तस्यामेव तु ते जन्तुर्भविता पुनरात्मजः।
उत्तरे चास्य सौवर्णं लक्ष्म पार्श्वे भविष्यति ॥
ततः स याजयामास सोमकं तेन जन्तुना।
मातरस्तु बलात् पुत्त्रमपाकार्षुः कृपान्विताः ॥
हा हताः स्मेति वाशन्त्यस्तीव्रशोकसमाहताः।
रुदत्यः करुणञ्चापि गृहीत्वा दक्षिणे करे ॥
सव्ये पाणौ गृहीत्वा तु याजकोऽपि स्म कर्षति।
कुररीणामिवार्त्तानां समाकृष्य तु तं सुतम् ॥
विशस्य चैनं विधिना वपामस्य जुहाव सः।
वपायां हूयमानायां गन्धमाघ्राय मातरः ॥
आर्त्ता निपेतुः सहसा पृथिव्यां कुरुनन्दन! ॥
सर्व्वाश्च गर्भानलभंस्ततस्ताः परमाङ्गनाः ॥
ततो दशसु मासेषु सोमकस्य विशाम्पतेः।
जज्ञे पुत्त्रशतं पूर्णं तासु सर्व्वासु भारत! ॥
जन्तुर्ज्येष्ठः समभवत् जनित्र्यामेव पार्थिव!।
स तासामिष्ट एवासीत् न तथा ते निजाः सुताः ॥
तच्च लक्षणमस्यासीत् सौवर्णं पार्श्व उत्तरे।
तस्मिन् पुत्त्रशते चाग्र्यः स बभूव गुणैरपि ॥")

जन्तुकम्बुः, पुं, (जन्तुश्चेतनाविशिष्टः कम्बुरिव।) कृमिशङ्खः। इति राजनिर्घण्टः ॥

जन्तुका, स्त्री, (जन्तुभिः कायति प्रकाशते इति। कै+कः। अजादित्वात् टाप्।) नाड़ीहिङ्गु। लाक्षा। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
"जन्तुका जलजन्मा च तथा शावरकन्दकम्।"
इत्युत्तरस्थानेऽष्टादशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)

जन्तुघ्नं, क्ली, (जन्तून् कृमीन् हन्तीति। हन+"अमनुष्यकर्त्तृके च।" ३। २। ५३। इति टक्।) विड़ङ्गम्। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे चतुर्थभागे योनिकन्दचिकित्सायाम्।
"गैरिकाम्रास्थि जन्तुघ्नं रजन्यञ्जनकट्फलाः ॥")
हिङ्गु। इति रत्नमाला ॥

जन्तुघ्नः, पुं, (जन्तून् क्रिमीन् हन्तीति। हन+टक्।) बीजपूरः। इति राजनिर्घण्टः ॥

जन्तुघ्नी, स्त्री, (जन्तुघ्न+टित्वात् ङीप्।) विड़ङ्गम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जन्तुनाशनं, क्ली, (जन्तून् क्रिमीन् नाशयतीति। नश+णिच्+ल्युः। यद्वा, जन्तूनां नाशनं विनाशो यस्मादिति।) हिङ्गु। इति राजनिर्घण्टः॥

जन्तुपादपः, पुं, (जन्तुप्रधानः पादपः।) कोषाम्रवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

जन्तुफलः, पुं, (जन्तवः कीटाः फले यस्य।) उडुम्बरः। इत्यमरः। २। ४। २२॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"उडुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

जन्तुमारी, स्त्री, (जन्तून् क्रिमीन् मारयतीति। जन्तु+मृ+णिच्+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्। ततो ङीप्।) निम्बूकः। इति राजनिर्घण्टः॥

जन्तुला, स्त्री, (जन्तून् कीटान् लाति आदत्ते इति। ला+कः।) काशतृणम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जन्तुहन्त्री, स्त्री, (हन्तीति। हन्+तृच् स्त्रियां ङीप्। ततो जन्तूनां हन्त्री नाशिका।) विड़ङ्गम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जन्म, [न्] क्ली, (जायते इति। जन+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन्।" उणां। ४। १४४। इति मनिन्।) उत्पत्तिः। आद्यक्षणसम्बन्धः। इति तिथितत्त्वेऽभावस्याप्रकरणे व्याख्यातम्॥ तथा च।
"अध्वस्तक्षणयोगस्य क्षणयोगो जनिर्म्मता।"
इति सामान्यलक्षणाग्रन्थे शिरोमणिधृतोदयनाचार्य्यकारिका॥ तत्पर्य्यायः। जनुः २ जननम् ३ जनिः ४ उद्भवः ५। इत्यमरः।१।४।३०॥ जन्मम् ६ जनी ७। इति भरतः॥ प्रभवः ८ भावः ९ भवः १० सम्भवः ११ जनूः १२ प्रजननम् १३। इति शब्दरत्नावली॥ जातिः १४। इति जटाधरः॥ तच्च शुभाशुभकर्म्मणा भवति। यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे।
"शुभानामशुभानाञ्च कर्म्मणा जन्म जायते।
पुण्यक्षेत्रे च सर्व्वत्र नान्यत्र भुञ्जते जनाः॥"*॥
तस्य क्रमो यथा,—
"ऋतौ विकाशे भवति योनिः कमलवत् सदा।
गर्भाशयस्ततः शुक्रं धत्ते रक्तसमन्वितः॥
अन्यत्र काले मुकुला योनिर्भवति योषिताम्।
सृष्टं शुक्रमतो योनौ नेति गर्भाशयं शनैः॥
ऋतावपि च योनिश्चेद्वातपित्तकफावृता।
भवेत्तदा विशेषत्वं नैव तस्यां प्रजायते॥
ऋतुकाले यदा शुक्रं निर्दोषं योनिसंस्थितम्।
तदा तद्वायुना सृष्टं स्त्रीरक्तेनैकतां व्रजेत्॥
विसर्गे मानवं स्त्रीणां वीजं प्राप्तं रजस्वय।
सुक्तमात्रोऽपि नरकात् स्वर्गाद्वापि प्रपद्यते॥
विसर्गकाले शुक्रस्य जीवः करणसंवृतः।
धृत्वा प्रविशते योनिं कर्म्मभिः स्वैर्नियोजितः॥
तच्छुक्ररक्तमेकस्थमेकाहात् कललं भवेत्।
पञ्चरात्रेण कललं बुद्बुदाकारतां व्रजेत्॥
बुद्बुदः सप्तरात्रेण मांसपेशी भवेत्ततः।
द्विसप्ताहाद्भवेत् पेशी रक्तमांसाचिता दृढ़ा॥
वीजस्येवाङ्कुराः पेश्याः पञ्चविंशतिरात्रतः।
भवन्ति मासमात्रेण पञ्चधा जायते पुनः॥
ग्रीवा शिरश्च कण्ठश्च पृष्ठवंशस्तथोदरम्।
पाणिपादं तथा पार्श्वं कटिमात्रं तथैव च॥
मासद्वयेन सर्व्वाणि क्रमशः सम्भवन्ति हि।
त्रिभिर्म्मासैः प्रजायन्ते सर्व्वाङ्गाङ्कुरसन्धयः॥
मासैश्चतुर्भिरङ्गुल्यः प्रजायन्ते यथाक्रमम्।
स्थैर्य्यं चतुर्थे चाङ्गानां पञ्चमे शोणितोद्भवः॥
मुखं नासा च कर्णौ च जायन्ते मासि पञ्चमे।
षष्ठे वलस्य वर्णस्य नखलोम्नाञ्च सम्भवः॥
दन्तपंक्तिस्तथा गुह्यं जायन्ते च नखाः पुनः।
कर्णयोश्च भवेच्छिद्रं षण्मासाभ्यन्तरेण च॥
पायुर्मेढ्रमुपस्थश्च नाभिश्चैवोपजायते।
सन्धयो ये च गात्रेषु जायन्ते मासि सप्तमे॥
मनस्तु चेतनायुक्तो नाड़ीस्नायुसिरास्ततः।
सप्तमे चाष्टमे चैव त्वङ्मांसस्मृतिमानपि॥
अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णः शिरःकेशसमन्वितः।
विभक्तावयवः स्पष्टः पुनर्म्मासाष्टमेन च॥
नवमे दशमे मासि प्रवलैः सूतिमारुतैः।
निःसार्य्यते वाण इव जन्तुश्छिद्रेण सज्वरः॥
मनसश्चञ्चलत्वेन यदा गर्भस्थितिर्भवेत्।
तदा विकृतिरूपेण पापात्मा हि प्रजायते॥
पुटद्वयं समासाद्य यदा वहति मारुतः।
तदा प्रसूते पापिष्ठान् षण्ढान् कर्म्मवहिष्कृतान्॥
मातृरक्तोत्तरा नारी पितुः शुक्रोत्तरो नरः।
उभयोर्वीजसामान्ये जायते वै नपुंसकम्॥"
अन्यच्च।
"विषमायां तिथौ क्षिप्रं कुर्य्याद्वीजन्तु कन्यकाम्।
समायां पुरुषं नूनं केचिदाहुर्मनीषिणः॥
वामाङ्गेन भवेन्नारी दक्षिणेन पुमान् भवेत्।
रक्ताधिक्ये मातृरूपं रेतोऽधिक्ये तु पैतृकम्॥
शुक्रशोणितसङ्घाते वायुना च द्विधा कृते।
यमौ स्यातां त्रिधा चेति चतुर्द्धा बहुधापि वा॥
ततो हीनाधिकव्यङ्गकुब्जवामनकादयः।
जायन्ते सर्पकुष्माण्डा विकृताश्चाश्च योनयः॥"
तथा च सारकलिकायाम्।
"गर्भात् कोटिगुणं दुःखं योनियन्त्रनिपीड़ने।
संमूर्च्छा तस्य जठराज्जायमानस्य देहिनः॥
जायमानः पुरीषासृङ्मूत्रशुक्राविलाननः।
प्राजापत्येन वातेन पीड्यमानास्थिवन्धनः॥
अधोमुखो वै क्रियते प्रवलैः सूतिमारुतैः।
क्लेशान्निष्क्रान्तिमायाति जठरान्मातुरातुरः॥
ततस्तं वैष्णवी माया समास्कन्दति मोहिनी।
तया विमोहितात्मासौ ज्ञानभ्रंशमवाप्नुयात्॥
स्पृष्टमात्रस्य घोरश्च ज्वरः समुपजायते।
तेन ज्वरेण महता महामोहः प्रजायते॥
कण्टकैरिव छिन्नाङ्गः क्रकचैरिव दारितः।
पूतिव्रणान्निपतितो धरण्यां क्रिमिको यथा॥
त्वङ्बुसुचीपरीताङ्गः क्वचित्तिष्ठति वा रटन्।
विण्मूत्रभक्षणाद्यश्च गतज्ञानः समाचरेत्॥
कण्डूयनेऽपि चाशक्तः परिवर्त्तेऽप्यनीश्वरः।
स्नानपानादिकाहारमप्याप्नोति परेच्छया॥
अशुचिः संस्तरे सुप्तः कीटदंशादिभिस्तथा।
भक्ष्यमाणोऽपि नैवैषां समर्थो विनिवारणे॥
केन वन्धनबद्धोऽहं कारणं किमकारणम्।
किं कार्य्यं किमकार्य्यं वा किं वाच्यं किञ्च नोच्यते॥
कोऽधर्म्मः कश्च वै धर्म्मः कस्मिन् वा वर्त्तते कथम्।
किं कर्त्तव्यमकर्त्तव्यं किं वा किं गुणदोषवत्॥
संमूढ़स्य स्मृतिभ्रंशः शीघ्रं संजायते पुनः।
रतिः संजायते तूर्णं जन्तोस्तत्रैव जन्मनि॥
रक्तो मूढ़श्च लोकोऽयमकार्य्ये सम्प्रवर्त्तते।
देही देहं परित्यज्य नेन्द्रस्थानमपीच्छति॥
तस्मात् कीटोऽपि जन्तूनां सुमूढ़ो जायते भृशम्।
न चात्मानं विजानाति न परं न च दैवतम्॥
न शृणोति परं श्रेयः सति चक्षुषि नेक्षते।
बुद्धौ सत्यां न जानाति बुध्यमानो बुधैरपि॥
संसारे क्लिश्यते तेन रागलोभवशानुगः॥"
इति सुखबोधः॥

जन्मं, क्ली, (जायते इति। जन+वाहुलकात् मन्।) उत्पत्तिः। "अनन्तरं नाम्नीति मप्रत्यये जन्म मदन्तञ्च। जन्ममदन्तमपीत्युणादाविति मुकुटः। जन्मे पञ्चनवस्थिते कलहरिपुभयमिति ज्योतिषे।" इत्यमरटीकायां भरतः॥

जन्मकीलः, पुं, (जन्मनः कील इव। विष्णुसेवनेन हि जन्माभावात् तथात्वम्।) विष्णुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जन्मदः, पुं, (जन्म ददातीति। जन्म+दा+"आतोऽनुपसर्गे कः।" ३। २। ३। इति कः।) पिता। इति शब्दरत्नावली॥

जन्मवर्त्म, [न्] क्ली, (जन्मन उत्पत्तेर्वर्त्म पन्थाः।) योनिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जन्मान्तरं, क्ली, (जन्मनः अन्तरम्।) परलोकः। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। भावान्तरम् २ प्रेत्य ३ अमुत्र ४। इत्यमरः॥ (यथा, महाभारते। ३ पर्व्वणि।
"नूनं जन्मान्तरकृतं पापमाचरितं महत्॥")
अन्यत् जन्म। मयूरव्यंसकादिवत् समासः। पुनर्जन्म। यथा, पञ्चतन्त्रे। २। १८५।
"वरं प्राणपरित्यागो न वियोगो भवादृशैः।
प्राणा जन्मान्तरे भूयो न भवन्ति भवद्विधाः॥")

जन्माष्टमी, स्त्री, (जन्मनः श्रीकृष्णोत्पत्तेरष्टमी तिथिः।) भाद्रकृष्णाष्टमी। सा च श्रीकृष्णस्य जन्मतिथिः। सा तु मुख्यचान्द्रेण श्रावणस्य कृष्णाष्टमी गौणचान्द्रेण भाद्रस्य। तत्र श्रीकृष्णस्य जन्मकालो यथा, ब्रह्मपुराणे।
"अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे।
अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः॥"
विष्णुपुराणे महामायां प्रति भगवद्वाक्यम्।
"प्रावृट्काले च नभसि कृष्णाष्टम्यां महानिशि।
उत्पत्स्यामि नवम्यान्तु प्रसूतिं त्वमवाप्स्यसि॥
श्रावणे वा नभस्ये वा रोहिणीसहिताष्टमी।
यदा कृष्णे नरैर्लब्धा सा जयन्ती प्रकीर्त्तिता॥"

अग्निपुराणे ।
“रोहिणीसहिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी ।
सप्तम्यामर्द्धरात्राधःकलयापि यदा भवेत् ॥
तत्र जातो जगन्नाथः कौस्तुभी हरिरीश्वरः ।
तमेवोपवसेत् कालं तत्र कुर्य्याच्च जागरम् ॥
अविज्ञायाश्च सत्तायां जातो देवकीनन्दनः ॥”
इति सप्तम्यवेधे जन्मश्रवणकल्पभेदादविरुद्धम् ॥
नवम्यादियोगस्य प्रशंसा यथा । ब्रह्मवैवर्त्ते ।
“उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।
भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्क्षसंयुता ।
अपि वर्षशतेनापि लभ्यते वा न वा विभो ! ॥”
पद्मपुराणे ।
“प्रेतयोनिगतानान्तु प्रेतत्वं नाशितन्तु तैः ।
यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता ॥
किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः ।
किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदा ॥”
उपवासादिफलं यथा, भविष्यपुराणे ।
“एकेनैवोपवासेन कृतेन कुरुनन्दन ! ।
सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥”
ब्रह्मवैवर्त्ते ।
“मन्वादिदिवसे प्राप्ते यत् फलं स्नानपूजनैः ।
फलं भाद्रपदेऽष्टम्यां भवेत् कोटिगुणं द्विज ! ॥
तस्यान्तिथौ वारिमात्रं पितृणां यः प्रयच्छति ।
गयाश्राद्धं कृतं तेन शताब्दं नात्र संशयः ॥”
उपवासाकरणे दोषो यथा, भविष्योत्तरे ।
“श्रावणेऽबहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
न करोति नरो यस्तु स भवेत् क्रूरराक्षसः ॥
वर्षे वर्षे च या नारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
न करोति महाक्रूरा व्याली भवति कानने ॥”
स्कान्दे ।
“न करोति यदा विष्णोर्ज्जयन्तीसंज्ञकं व्रतम् ।
यमस्य वशमापन्नः सहते नारकीं व्यथाम् ॥”
भविष्ये ।
“तुष्ट्यर्थं देवकीसूनोर्ज्जयन्तीसंज्ञकं व्रतम् ।
कर्त्तव्यं चिन्त्यमानेन भक्त्या भक्तजनैः सह ॥
अकुर्व्वन् नरकं याति यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ॥”
तत्रोपवासक्रमः, भविष्यपुराणे ।
“पार्थ ! तद्दिवसे प्राप्ते दन्तधावनपूर्व्वकम् ।
उपवासस्य नियमं गृह्णीयाद्भक्तिभावतः ॥
वासुदेवं समुद्दिश्य सर्व्वपापप्रशान्तये ।
उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्यहम् ॥
अद्य कृष्णाष्टमीं देवीं नभश्चन्द्रसरोहिणीम् ।
अर्च्चयित्वोपवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥
एनसो मोक्षकामोऽस्मि यद्गोविन्द ! त्रियोनिजम् ।
तन्मे मुञ्चतु मां त्राहि पतितं शोकसागरे ॥
आजन्ममरणं यावद्यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
तत् प्रणाशय गोविन्द ! प्रसीद पुरुषोत्तम ! ॥”
गृहमुपक्रम्य ।
“तन्मध्ये प्रतिमा स्थाप्या काञ्चनादिविनिर्म्मिता ।
प्रतप्तकाञ्चनाभा सा देवकी सुतपस्विनी ॥
माञ्चापि बालकं सुप्तं प्रसूता नीरदच्छविम् ।
वसुदेवोऽपि तत्रैव खड्गचर्म्मधरं स्थितम् ॥

यशोदा चापि तत्रैव प्रसूतवरकन्यका ।
बलभद्रस्तथा नन्दो दक्षो गर्गश्चतुर्मुखः ॥
एवं संपूजयेद्भक्त्या गन्धपुष्पाक्षतैः फलैः ।
स्थण्डिले स्थापयेद्देवीं सचन्द्रां रोहिणीन्तथा ॥
देवकीं वसुदेवञ्च यशोदां नन्दमेव च ।
चण्डिकां बलदेवञ्च पूज्य पापैः प्रमुच्यते ॥
अर्द्धरात्रे वसोर्धारां पातयेद्गुड़सर्पिषा ।
ततो वर्द्धापनं षष्ठीं नामादेः करणं मम ॥
कर्त्तव्यं तत्क्षणाद्रात्रौ प्रभाते नवमीदिने ।
यथा मम तथा कार्य्यो भगवत्या महोत्सवः ॥
ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ।
सुवर्णं काञ्चनं गाश्च वासांसि कुसुमानि च ॥
यद्यदिष्टतमं लोके कृष्णो मे प्रीयतामिति ।
यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत् ॥
भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ।
सुब्रह्मवासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ॥
शान्तिरस्तु शिवञ्चास्तु इत्युक्त्वा तान् विसर्ज्जयेत् ॥
एवं यः कुरुते देव्या देवक्या सुमहोत्सवम् ।
वर्षे वर्षे भगवतो मद्भक्त्या धर्म्मनन्दन ! ।
नरो वा यदि वा नारी यथोक्तफलमाप्नुयात् ॥
पुत्त्रसन्तानमारोग्यधनधान्यर्द्धिमद्गृहम् ।
सम्यक्केणापि यः कुर्य्यात् कश्चिज्जन्माष्टमीव्रतम् ॥
विष्णुलोकमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥”
पूजा च मध्यरात्रे गारुड़े ।
“कृष्णाष्टम्यान्तु रोहिण्यामर्द्धरात्रेऽर्च्चनं हरेः ॥”
व्रतपारणयोः कालनियमः । एकदिने जयन्तीलाभे तत्रैवोपवासः । उभयदिने चेत्तदा परदिने । जयन्त्यलाभे तु रोहिणीयुक्ताष्टम्याम् । उभयदिने रोहिणीयुताष्टमीलाभे परदिने तदलाभे तु निशीथसम्बन्धिन्यामष्टम्यां उभयदिने निशीथसम्बन्धे तदसम्बन्धे वा परदिने इति । उपवासपरदिने तिथिनक्षत्रयोरवसाने पारणम् । यदा महानिशायाः पूर्व्वमेकतरस्यावसानमन्यतरस्य महानिशायां तदनन्तरं वा तदेकतरावसाने पारणं यदा महानिशायामुभयस्थितिस्तदा उत्सवान्ते पारणम् ।” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
हरिभक्तिविलासमते तूपवासकालो यथा,—
“जन्माष्टमी पूर्व्वविद्धा न कर्त्तव्या कदाचन ।
पलवेधे तु विप्रेन्द्र ! सप्तम्यां चाष्टमीं त्यजेत् ॥
सुराया बिन्दुना स्पृष्टं गङ्गाम्भःकलसं यथा ।
विना ऋक्षेण कर्त्तव्या नवमीसंयुताष्टमी ॥
सऋक्षापि न कर्त्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन त्याज्यमेवाशुभं बुधैः ॥
वेधे पुण्यक्षयं याति तमः सूर्य्योदये यथा ।
यच्च वह्निपुराणादौ प्रोक्तं विद्धाष्टमीव्रतम् ।
अवैष्णवपरं तच्च कृतं वा देवमायया ॥”
पारणकालो यथा,—
“यद्वा तिथ्यर्क्षयोरेव द्वयोरन्ते तु पारणम् ।
समर्थानामशक्तानां द्वयोरेकवियोगतः ॥
केचिच्च भगवज्जन्ममहोत्सवदिने शुभे ।
भक्त्योत्सवान्ते कुर्व्वन्ति वैष्णवा व्रतपारणम् ॥”

तद्व्रतकथा यथा,—
“एकदा श्रीकुलाचार्य्यं वशिष्ठमृषिसत्तमम् ।
राजा दिलीपः पप्रच्छ विनयावनतः सुधीः ॥
दिलीप उवाच ।
भाद्रे मास्यसिते पक्षे यस्यां जातो जनार्द्दनः ।
तत्कथां श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महामुने ! ॥
कथं वा भगवान् जातः शङ्खचक्रगदाधरः ।
देवकीजठरे विष्णुः किं कर्त्तुं केन हेतुना ॥
वशिष्ठ उवाच ।
शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि यस्माज्जातो जनार्द्दनः ।
पृथिव्यां त्रिदिवं त्यक्त्वा भवते कथयाम्यहम् ॥
पुरा वसुन्धरा ह्यासीत् कंसाराधनतत्परा ।
स्वाधिकारप्रमत्तेन कंसदूतेन ताड़िता ॥
क्रन्दन्ती लज्जिता सापि ययौ घूर्णितलोचना ।
यत्र तिष्ठति देवेश उमाकान्तो वृषध्वजः ॥
कंसेन ताड़िता नाथ ! इति तस्मै निवेदितम् ।
वाष्पधारां प्रवर्षन्तीं विवर्णामपमानिताम् ॥
क्रन्दन्तीं तां समालोक्य कोपेन स्फुरिताधरः ।
उमया सहितः सर्व्वैर्द्देववृन्दैरनुद्रुतः ॥
आजगाम महादेवो विधातुर्भवनं रुषा ।
गत्वा चोवाच ब्रह्माणं कंसध्वंसनिमित्तकम् ॥
उपायः दृश्यतां ब्रह्मन् ! भवता विष्णुना सह ।
ऐश्वरं तद्वचः श्रुत्वा गन्तुं प्राक्रामदात्मभूः ॥
क्षीरोदे यत्र वैकुण्ठः सुप्तः स भुजगोपरि ।
हंसपृष्ठे समारुह्य हरेरन्तिकमाययौ ॥
तत्र गत्वा हरिं ध्यात्वा देववृन्दैर्हरादिभिः ।
तुष्टाव भगवान् वाग्भिरर्थ्याभिर्व्वाग्विदाम्बरः ॥
नमः कमलनेत्राय हरये परमात्मने ।
जगतः पालयित्रे च लक्ष्मीकान्त ! नमोऽस्तु ते ॥
नमः कमलकिञ्जल्कपीतनिर्म्मलवाससे ।
नमः समस्तदेवानामधिपाय महात्मने ॥
नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ॥
इति तेभ्यः स्तुतीः श्रुत्वा प्रत्युवाच जनार्द्दनः ।
देवा नम्रमुखाः सर्व्वे भवतामागमः कथम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
शृणु देव ! जगन्नाथ ! यस्मादस्माकमागमः ।
कथयामि सुरश्रेष्ठ ! तदहं लोकतारण ! ॥
शूलिदत्तवरोन्मत्तः कंसराजो दुरासदः ।
वसुधा ताड़िता तेन मदाघातेन मुष्टिना ॥
वरं दत्त्वा पुरापुरघ्नो मायया स प्रवञ्चितः ।
भागिनेयं विना राजन् ! शास्ता न भविता तव ॥
तस्माद्गच्छ स्वयं देव ! हन्तुं कंसं दुरासदम् ।
देवकीजठरे जन्म लभ गत्वा च गोकुलम् ॥
ब्रह्मणा प्रेषितो विष्णुः प्रत्युवाच पशोः पतिम् ।
पार्व्वतीं देहि देवेश ! अब्दं स्थित्वागमिष्यति ॥
उमया रमया सार्द्धं शङ्खचक्रगदाधरः ।
उद्दिश्य मथुरां चक्रे प्रयाणं कंसनाशनम् ॥
देवकीजठरे जन्म लेभे विष्णुर्गदाधरः ।
यशोदाकुक्षिमध्ये तु सर्व्वाणी मृगलोचना ॥
नव मासांश्च विश्राम्य कुक्षौ नवदिनाधिकान् ।
भाद्रे मास्यसिते पक्षे अष्टमीसंज्ञया तिथौ ॥

रोहिणीतारकायुक्ता रजनी घनघोरिता ।
घूमयोनौ तड़िद्युक्तौ वारि वर्षति सर्व्वदा ॥
तस्यां जातो जगन्नाथः कंसारिर्व्वसुदेवजः ।
वैराटे नन्दपत्नी च यशोदाजीजनत् सुताम् ॥
पुत्त्रं पद्मकरं पद्मनाभं पद्मदलेक्षणम् ।
रमां चतुर्भुजं शान्तं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
तदा क्रन्दितुमारेभे दृष्ट्वा चानकदुन्दुभिः ।
तत्रैव वाण्यभूद्देवी देवकीमात्रगोचरा ॥
पुत्त्रं दत्त्वा यशोदायै कन्यां तस्याः समानय ।
कंसासुरभयार्त्तं हि उवाच देवकी तदा ॥
वैराटं गच्छ विप्रेन्द्र ! सुतं प्रत्यर्पितुं प्रभो ! ।
पुत्त्रं दत्त्वा यशोदायै सुतां तस्याः समानय ॥
तां दृष्ट्वा कंसराजोऽपि सभार्य्यो न हनिष्यति ।
तस्या वचः समाकर्ण्य वसुदेवोऽतिदुःखितः ॥
अङ्के कुमारमादाय वैराटाभिमुखं ययौ ।
यमुना जलसंपूर्णा तत्पथे मध्यवर्त्तिनी ॥
अतिस्रोता महावीर्य्या सुतीक्ष्णोर्म्मिभयाकुला ।
तां दृष्ट्वा तत्तटे स्थित्वा यमुनामवलोकयन् ॥
वसुदेवोऽतिदुःखार्त्तो विलोलचेतनोऽभवत् ।
किं करोमि क्व गच्छामि विधिनाचापि वञ्चितः ॥
कथमद्य गमिष्यामि वैराटे नन्दमन्दिरम् ।
हरिणा तत्र सानन्दं मायया वञ्चितः पिता ॥
क्षणमात्रं तटे स्थित्वा यमुनामप्यलोकयत् ।
तेन दृष्टा पुनः सापि क्षीणा जानुवहाभवत् ॥
ततः सोऽपि पुरो दृष्ट्वा धावन्तं खलु जम्बुकम् ।
क्रोड़े कृत्वा सुतं स्वैरं गन्तुं पारं प्रचक्रमे ॥
तं दृष्ट्वा हृष्टचित्तन्तु भगवान् यमुनाजले ।
मायां कृत्वा जगन्नाथो ह्यङ्कात् स पतितः पितुः ॥
तं सुतं पतितं दृष्ट्वा सूर्य्यजाजीवने द्विजः ।
तदा क्रन्दितुमारेभे भाले घात्वा करं दृढ़म् ॥
विधिना वैरिणा ह्यत्र दुःखितोऽहं प्रवञ्चितः ।
त्राहि मां जगतां नाथ ! पुत्त्रं देहि सुरोत्तम ! ॥
जनकं क्रन्दितं दृष्ट्वा कंसारिः कृपया विभुः ।
जलक्रीड़ां समाचर्य्य पितुरङ्केऽवसत् पुनः ॥
यथा तेन द्विजश्रेष्ठो गतवान्नन्दमन्दिरम् ।
सुतं दत्त्वा यशोदायै सुतां तस्याः समानयत् ॥
सुतामङ्के तथा सोऽपि गृहीत्वानकदुन्दुभिः ।
निजागारं पुनः प्राप्य प्रत्यर्प्य तादृशीं सुताम् ॥
प्रतिमुच्य पदे लोहमासीत् पूर्व्ववदावृतः ।
देवकी च प्रसूतेति वार्त्ता प्राप्ता सुरारिणा ॥
आनेतुं प्रहितो दूतः सुतं दुहितरञ्च वा ।
आगत्य कंसदूतोऽसौ सुतां नेतुं प्रचक्रमे ॥
बलादङ्कात् समाकृष्य देवकीवसुदेवयोः ।
कंसदूतो गृहीत्वा तां कंसायादर्शयत् पुनः ॥
दृष्ट्वा तां कंसराजोऽपि सभयोऽभूद्दुरासदः ।
शुद्धकाञ्चनवर्णाभां पूर्णेन्दुसदृशाननाम् ॥
दृष्ट्वा कंसो विहसन्तीं विद्युत्स्फुरितलोचनाम् ।
आदिदेशासुरश्रेष्ठो वध नीत्वा शिलोपरि ॥
आज्ञां लब्ध्वासुरास्ते तु निष्पेष्टुं तां प्रवर्त्तिताः ।
विहाद्रूपधरा गौरी जगाम शङ्करान्तिकम् ॥
अन्तरीक्षे चरा स्थित्वा कंसं प्रोवाच शङ्करी ।
त्वां हन्तुं गोकुले जातः पूर्व्वशत्रुर्न संशयः ॥
तत्रातिष्ठज्जगन्नाथः कंसारिः सुरकृत्यकृत् ।
क्रीड़ित्वा बालभावेन कंसध्वंसे मनो दधौ ॥
प्राप्तिमात्रेण तं कंसं जघान जगदीश्वरः ।
एतत्ते कथितं राजन् ! कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ॥
य इदं कुरुते राजन् ! या च नारी हरेर्व्रतम् ।
प्राप्नोत्यैश्वर्य्यमतुलमिह लोके यथेप्सितम् ॥
अन्तकाले हरेः स्थानं दुर्लभञ्च गमिष्यति ।
एकेनैवोपवासेन कृतेन कुरुनन्दन ! ॥
सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ।
वत्सरद्वादशे चैव यत् पुण्यं समुपार्ज्जितम् ॥
विफलं तद्भवेत् सर्व्वं पुरा व्यासेन भाषितम् ।
न द्रष्टव्यं मुखं तेषां नराणां न च योषिताम् ॥
जयन्ती न कृता यैस्तु जागरादिसमन्विता ।
श्वानस्ते तु विज्ञेया जयन्तीविमुखा नराः ॥
योषितश्च न सन्देहः सत्योक्तं तव सुव्रते ! ॥"

इति भविष्यपुराणे वशिष्ठदिलीपसंवादे श्रीकृष्णजन्माष्टमीव्रतकथा समाप्ता ॥

जन्मी [न्] पुं, (जन्म अस्तास्येति । जन्मन् + "व्रीह्यादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ११६ । इति इनिः ।) प्राणी । इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥ (यथा, भारविः । ११ । ३० ।
" जन्मिनोऽस्य स्थितिं विद्वान् लक्ष्मीमिव चलाचलाम् ।
भवान्मास्म वधीत् न्याय्यं न्यायाधारा हि साधवः ॥")

जन्मेजयः, पुं, (जनान् शत्रून् एजयति कम्पयतीति । एज + णिच् + "एजेः खश् ।" ३ । २ । २८ । इति खश् ततो मुमागमात् जनमेजय इति सिद्धे शकन्धादित्वादलोपे साधुः ।) जनमेजयराजः । इति श्रीभागवतम् ॥ (एतन्निरुक्तिर्यथा देवीभागवतस्य । २ । ११ । ४६ श्लोकटीकायाम् ।
"जन्मनैवातिशुद्धेन शत्रूनेजितवान् यतः ।
एजृङ् कम्पने धातोर्हि जन्मेजय इति श्रुतः ॥")

जन्यं, क्ली, (जन्यते इति । जनि + "तकिशसिचतियतिजनिभ्यो यद्वाच्यः ।" इति वार्त्तिकोक्त्या यत् ।) हट्टः । परीवादः । संग्रामः । इति मेदिनी । ये, २५ ॥ (यथा, रघौ । ४ । ७७ ।
"तत्र जन्यं रघोर्घोरं पार्व्वतीयैर्गणैरभूत् ॥")

जन्यः, पुं, (जायते जनयति वा । जन + "भव्यगेयेति ।" ३ । ४ । ६८ । इति कर्त्तरि यत् ।) जनकः । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ५६ ।
"उग्रतेजा महातेजा जन्यो विजयकालवित् ॥"
देहः । यथा, भागवते । १ । ८ । ३१ ।
"निवृत्तसर्व्वेन्द्रियवृत्तिविभ्रम-
स्तुष्टाव जन्यं विसृजन् जनार्द्दनम् ॥"
जनस्य जल्पः । जन + "मतजनहलादिति ।" ४ । ४ । ९७ । इति यत् । जनजल्पः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

जन्यः, त्रि, (जन्यते इति । जन् + णिच् + कर्म्मणि यत् ।) उत्पाद्यः । यथा,—
"जनकस्य स्वभावो हि जन्ये तिष्ठति निश्चितम् ।
यथा श्रीकृष्णपादाङ्कं कालीयवंशमस्तके ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
("जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः ॥"
इति च भाषापरिच्छेदे ४५ ॥)
जनयिता । (जनीं वधूं वहति प्रापयति वा । संज्ञायामिति साधुः ।) नवोढ़ाज्ञातिः । नवोढ़ाभृत्यः । वरस्य स्निग्धः । स तु जामातृवत्सलः । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (जनाय हितः । यत् ।) जनहितः । इति व्याकरणम् ॥

जन्या, स्त्री, (जायतेऽस्याम् । जन् + ण्यत् यत् वा । मातृतुल्यत्वादेवास्यास्तथात्वम् ।) मातृवयस्या । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (यथा, रघौ । ६ । ३० ।
"अथाङ्गराजादवतार्य्य चक्षु-
र्याहीति जन्यामवदत् कुमारी ॥")
प्रीतिः । इति हेमचन्द्रः ॥

जन्युः, पुं, (जायते इति । जन + "यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् ।" उणां ३ । २० । इति युच् ।) प्राणी । अग्निः । धाता । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (उत्पत्तिः । जन्म । यथा, हरिवंशे । १२३ । ४६ ।
"अष्टताया द्वितीयोऽयं जन्युर्हि मम सर्व्वथा ॥")

जप, व्यक्तोच्चारे वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) जिह्वोष्ठादिव्यापाररहितं शब्दार्थयोश्चिन्तनं व्यक्तोच्चारः । जपति मन्त्रं साधकः । इति दुर्गादासः ॥

जपः, पुं, (जप्यते इति । जप + "व्यधजपोरनुपसर्गे ।" ३ । ३ । ६१ । इति भावे अप् ।) विधानेन मन्त्रोच्चारणम् । तद्विधिर्यथा,—
"नोच्चैर्जपञ्च संकुर्य्यात् रहः कुर्य्यादतन्द्रितः ।
समाहितमनास्तूष्णीं मनसा वापि चिन्तयेत् ॥
विधियज्ञात् जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥
विना दर्भैस्तु यत् स्नानं यच्च दानं विनोदकम् ।
असंख्येयन्तु यज्जप्यं सर्व्वं तदफलं स्मृतम् ॥
मुक्ताफलैर्विद्रुमैश्च रुद्राक्षैः स्फटिकेन वा ।
गणना सर्व्वथा कार्य्या सम्यगङ्गुलिपर्व्वभिः ॥
हिरण्यरत्नमणिभिर्जप्यं शतगुणं भवेत् ।
सहस्रगुणमिन्द्राक्षैः पद्माक्षैरयुतं भवेत् ॥
नियुतं वापि रुद्राक्षैर्भद्राक्षैस्तु न संशयः ।
पुत्त्रजीवकजप्यस्य परिसंख्या न विद्यते ॥
दशभिर्जन्मजनितं शतेन च पुरा कृतम् ।
त्रियुगं तु सहस्रेण गायत्त्री हन्ति दुष्कृतम् ॥
दर्भहस्तस्तथासीनो दर्भपूतकपाणिना ।
प्राङ्मुखो वर्त्तयेत् मालां सहस्रं शतमेव वा ॥"
इत्यादौ वह्निपुराणे नित्याह्निकस्नानविधिनामाध्यायः ॥ तस्यानुष्ठानं यथा,—
"मनः संहृत्य विषयान्मन्त्रार्थगतमानसः ।
न द्रुतं न विलम्बञ्च जपेन्मौक्तिकपङ्क्तिवत् ॥
जपः स्यादक्षरावृत्तिर्मानसोपांशुवाचिकैः ।
धिया यदक्षरश्रेणीं वर्णस्वरपदात्मिकाम् ॥
उच्चरेदर्थमुद्दिश्य मानसः स जपः स्मृतः ।
जिह्वोष्ठौ चालयेत् किञ्चिद्देवतागतमानसः ॥

किञ्चिच्छ्रवणयोग्यः स्यादुपांशुः स जपः स्मृतः ।
मन्त्रमुच्चारयेद्वाचा वाचिकः स जपः स्मृतः ॥
उच्चैर्जपाद्विशिष्टः स्यादुपांशुर्दशभिर्गुणैः ।
जिह्वाजपः शतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ।
जिह्वाजपः स विज्ञेयः केवलं जिह्वया बुधैः ॥”
तत्र वर्ज्यं यथा,—
“विण्मूत्रोत्सर्गशङ्कादियुक्तः कर्म्म करोति च ।
जपार्च्चनादिकं सर्व्वमपवित्रं भवेत् प्रिये ! ॥
मलिनाम्बरकेशादिमुखदौर्गन्ध्यसंयुतः ।
यो जपेत्तं दहत्याशु देवता गुप्तिसंस्थिता ॥
आलस्यं जृम्भणं निद्रां क्षुतं निष्ठीवनं भयम् ।
नीचाङ्गस्पर्शनं कोपं जपकाले विवर्ज्जयेत् ॥”
अथ करमालाजपनियमो यथा,—
“तर्ज्जनी मध्यमानामा कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ।
तिस्रोऽङ्गुल्यस्त्रिपर्व्वाणो मध्यमा चैकपर्व्विका ॥
पर्व्वद्वयं मध्यमाया मेरुत्वेनोपकल्पयेत् ।
अनामामध्यमारभ्य कनिष्ठादित एव च ॥
तर्ज्जनीमूलपर्य्यन्तं दशपर्व्वसु संजपेत् ।
अनामामूलमारभ्य कनिष्ठादित एव च ।
तर्जनीमध्यपर्य्यन्तमष्टपर्व्वसु संजपेत् ॥”
एतद्वचनन्तु अष्टोत्तरशतादिविषयम् ।
शक्तिविषये पुनः ।
“अनामिकात्रयं पर्व्व कनिष्ठादित्रिपर्व्विका ।
मध्यमायाश्च त्रितयं तर्ज्जनीमूलपर्व्वणि ॥
तर्ज्जन्यग्रे तथा मध्ये यो जपेत् स तु पापकृत् ।
अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ॥
मध्यादिमूलपर्य्यन्तमष्टपर्व्वसु संजपेत् ॥”
श्रीविद्याविषये पुनः ।
“अनामामध्यमायाश्च मूलाग्रञ्च द्वयं द्वयम् ।
कनिष्ठायाश्च तर्ज्जन्यास्त्रयं पर्व्व सुरेश्वरि ! ॥
अनामामध्यमायाश्च मेरुः स्यात् द्वितयं शुभम् ।
प्रदक्षिणक्रमाद्देवि ! जपेत्त्रिपुरसुन्दरीम् ॥
कनिष्ठामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ।
तर्ज्जनीमूलपर्य्यन्तमष्टपर्व्वसु संजपेत् ॥”
इदमपि अष्टोत्तरशतादिविषयम् ॥ * ॥
“अङ्गुलीर्न वियुञ्जीत किञ्चिदाकुञ्चिते तले ।
अङ्गुलीनां वियोगाच्च छिद्रे च स्रवते जपः ॥
अङ्गुल्यग्रे च यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घने ।
पर्व्वसन्धिषु यज्जप्तं तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥
गणनाविधिमुल्लङ्घ्य यो जपेत्तज्जपं यतः ।
गृह्णन्ति राक्षसास्तेन गणयेत् सर्व्वथा बुधः ॥
हृदये हस्तमारोप्य तिर्य्यक् कृत्वा कराङ्गुलीः ।
आच्छाद्य वाससा हस्तौ दक्षिणेन सदा जपेत् ॥”
जपसंख्यायां निषिद्धद्रव्यं यथा,—
“नाक्षतैर्हस्तपर्व्वैर्वा न धान्यैर्न च पुष्पकैः ।
न चन्दनैर्मृत्तिकया जपसंख्याञ्च कारयेत् ॥”*॥
तत्र विहितद्रव्यं यथा,—
“लाक्षाकुशीदसिन्दूरं गोमयञ्च करीषकम् ।
एभिर्निर्म्माय वटिकां जपसंख्यान्तु कारयेत् ॥”
अथ वर्णमालाजपनियमो यथा,—
“सबिन्दुं वर्णमुच्चार्य्य पश्चान्मन्त्रं जपेद्बुधः ।
अकारादिक्षकारान्तं बिन्दुयुक्तं विभाव्य च ॥
वर्णमाला समाख्याता अनुलोमविलोमतः ।
पञ्चाशल्लिपिभिर्म्माला विहिता सर्व्वकर्म्मसु ॥
अकारादिक्षकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्त्तिता ॥
क्षार्णं मेरुमुखं तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तम ! ।
अनया सर्व्वमन्त्राणां जपः सर्व्वसमृद्धिदः ॥”*॥
तस्य फलं यथा,—
“जपनिष्ठो द्विजश्रेष्ठोऽखिलयज्ञफलं लभेत् ।
सर्व्वेषामेव यज्ञानां जायतेऽसौ महाफलः ॥
जपेन देवता नित्यं स्तूयमाना प्रसीदति ।
प्रसन्ना विपुलान् कामान् दद्यान्मुक्तिञ्च शाश्वतीम् ॥
यक्षरक्षःपिशाचाश्च ग्रहाः सर्पाश्च भीषणाः ।
जापिनं नोपसर्पन्ति भयभीताः समन्ततः ॥
यावन्तः कर्म्मयज्ञाः स्युः प्रदिष्टानि तपांसि च ।
सर्व्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम् ॥
माहात्म्यं वाचिकस्यैतत् जपयज्ञस्य कीर्त्तितम् ।
तस्माच्छतगुणोपांशुः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

जपनं, क्ली, (जप उच्चारे+भावे ल्युट् ।) जपः । इत्यमरटीका ॥ (यथा, महाभारते ।१२। १९६ । ७ ।
“संन्यास एव वेदान्ते वर्त्तन्ते जपनं प्रति ॥”)

जपपरायणः, त्रि, (जप एव परमयनं आश्रयो यस्य ।) जपासक्तः । जपनशीलः । यथा,—
“शिवरात्रिव्रतं देव ! पूजाजपपरायणः ।
करोमि विधिवद्दत्तं गृहाणार्घ्यं महेश्वर ! ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

जपा, स्त्री, (जपन्ति तान्त्रिका अनयेति । जप+अप् ततष्टाप् ।) जवापुष्पवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २१३ ॥ तस्य पर्य्यायगुणाः ।
“ओड्रपुष्पं जपा चाथ त्रिसन्ध्या सारुणा सिता ।
जपा संग्राहिणी केश्या त्रिसन्ध्या कफवातजित् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(विशेषव्याख्या जवाशब्दे ज्ञातव्या ॥)

जभ, जभने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) जभनं मैथुनम् । जभति युवा । इति दुर्गादासः ॥

जभ, इ जभने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) जभनं मैथुनम् । इ, जम्भ्यते । इति दुर्गादासः ॥

जभ, इ क नाशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) नशीति अन्तर्भूतण्यर्थत्वान्नशीकरणे । इ क, जम्भयति पापं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥

जभ, इ ङ जृम्भे । गात्रशैथिल्ये इति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) इ, जम्भ्यते । ङ, जम्भते । प्रत्यूषकाले भुजगाङ्गनानां सुखेषु कामः प्रतिजम्भतीव । इति गणकृतानित्यत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

जभ, ङ जृम्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) जृम्भो गात्रशैथिल्यमिति गोविन्दभट्टः । ङ, जभते लोकः । लुङ् जभोऽचीत्यस्यैव नुम् आत्मनेपदप्रकरणे सूत्रविधानसामर्थ्यात् । इति दुर्गादासः ॥

जम, उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्वावेट् ।) उ, जमित्वा जान्त्वा । इति दुर्गादासः ॥

जम्, य, पत्नी । इति जम्पतीशब्दटीकायां भरतधृतनामप्रपञ्चः ॥

जमजौ, त्रि, (यमौ एकत्र सहचरौ सन्तौ जायेते इति । जन+ड । पृषोदरादित्वात् यस्य जः ।) यमजौ । इति द्विरूपकोषः ॥

जमदग्निः, पुं, (जमन् हुतभक्षणशीलः प्रज्वलित इत्यर्थः । तथाविधोऽग्निरिव । यद्वा, यमदग्निः । पृषोदरादित्वात् यस्य जः ।) यमदग्निमुनिः । इति द्विरूपकोषः ॥ स तु भृगुवंशोद्भव ऋचीकमुनिपुत्त्रः परशुरामपिता च । इति श्रीभागवतम् ॥ (अस्य जन्मविवरणादिकं महाभारते वनपर्व्वणि ।११५-११६ अध्याययोर्द्रष्टव्यम् ॥ असौ च सावर्णिके मन्वन्तरे ऋषिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ।७९।९-१०।
“अत्रिश्चैव वशिष्ठश्च काश्यपश्च महानृषिः ।
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ॥
तथैव पुत्त्रो भगवानृचीकस्य महात्मनः ।
जमदग्निस्तु सप्तैते मुनयोऽत्र तथान्तरे ॥”)

जमनं, क्ली, (जम भक्षे+भावे ल्युट् ।) जेमनम् । भोजनम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

जम्पती, पुं, (जाया च पतिश्च । राजदन्तादिगणे पाठात् जायाशब्दस्य जम्भावो निपात्यते ।) जायापती । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥ द्विवचनान्तोऽयं शब्दः ॥

जम्बालः, पुं, (जमु अदने+बाहुलकात् वालन् । यद्वा, जम्ब+भावे घञ् । जम्बं आलातीति । ला+कः ।) पङ्कः । इत्यमरः । १ । १० । ९ ॥ (यथा, श्रीकण्ठचरिते । २ । १० ।
“अवद्यजम्बालगवेषणाय
क्षतोद्यमानां खलसैरिभाणाम् ।
कवीन्द्रवाङ्निर्झरनिर्झरिण्यां
संजायते व्यर्थमनोरथत्वम् ॥”)
शैवालः । इति मेदिनी । ले, ६१ ॥ केतकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

जम्बालिनी, स्त्री, (जम्बालः शैवालोऽस्त्यस्या इति । जम्बाल+इनिः ।) नदी । इति हेमचन्द्रः ।४।१४६॥

जम्बिरः, पुं, (जम्बीर+निपातनात् ह्रस्वः ।) जम्बीरः । इति शब्दरत्नावली ॥

जम्बीरः, पुं, (जम्यते भक्ष्यते इति । जमु भक्षे + “गम्भीरादयश्च ।” इति निपातनात् ईरन् प्रत्ययेन साधुः ।) फलवृक्षविशेषः । जामीर इति लेबु इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । दन्तशठः २ जम्भः ३ जम्भीरः ४ जम्भलः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । २४ ॥ जम्भी ६ रोचनकः ७ शोधी ८ जाड्यारिः ९ दन्तहर्षणः १० गम्भीरः ११ जम्बिरः १२ दन्तकर्षणः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ रेवतः १४ वक्त्रशोधी १५ दन्तहर्षकः १६ । इति जटाधरः ॥ तस्य गुणाः ।

"जम्बीरमुष्णं गुर्व्वम्लं वातश्लेष्मविबन्धनुत् ।
मूलं कासकफक्लेशच्छर्द्दितृष्णामदोषजित् ॥
आस्यवैरस्यहृत्पीड़ावह्निमान्द्यकृमीन् हरेत् ।
स्वल्पजम्बीरिका तद्वत् तृष्णाच्छर्द्दिनिवारिणी ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

तस्य फलस्य गुणाः । अम्लमधुररसत्वम् । वातनाशित्वम् । पथ्यत्वम् । पाचनत्वम् । रोचनत्वम् । पित्तबलाग्निवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अत्यम्लत्वम् । गुरुत्वम् । सुगन्धित्वम् । दुर्ज्जरत्वम् । वह्निकफवातविबन्धनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ पक्वस्य तस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कफार्त्तिपित्तास्रदोषनाशित्वम् । वर्णवीर्य्यरुचिपुष्टितृप्तिकारित्वञ्च । मरुवकः । अर्ज्जकः । सितार्ज्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्षुद्रपत्त्रतुलसी । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"खरपर्णस्तु जम्बीरः प्रस्थपुष्पः फणिज्झकः ॥")

जम्बुः, स्त्री, (जम्यते इति । जमु भक्षणे + "अन्दूदृन्फूजम्बिति ।" उणां १ । ६५ । इति कू प्रत्ययेन निपातनात् साधुः । बाहुलकात् ह्रस्वः ।) जम्बूः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,—
"जम्बुर्ग्राही मधुरकफहा रोचनी वातहारी ।"
इति हारीते प्रथमस्थाने दशमेऽध्याये ॥)

जम्बु, क्ली, स्त्री, जम्बूफलम् । तत्पर्य्यायः । जम्बूः २ जाम्बवम् ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १६ ॥

जम्बुकः, पुं, (जमतीति । जमु भक्षणे + "मृगय्वादयश्च ।" उणां १ । ३८ । इति कुप्रत्ययेन निपातनात् साधुः । ततः स्वार्थे कन् ।) शृगालः । (यथा, महाभारते । १ । १४१ । ४६ ।
"एवं तेषु प्रयातेषु जम्बुको हृष्टमानसः ।
खादति स्म तदा मांसमेकः सन्मन्त्रनिश्चयात् ॥")
वरुणः । (जम्बु इव कायतीति । कै + कः ।) वृक्षविशेषः । गोलापजाम इति भाषा ॥ नीचे त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ श्योणाकप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सुवर्णकेतकी । यथा,—
"केतकः सूचिकापुष्पो जम्बुकः क्रकचच्छदः ।
सुवर्णकेतकी त्वन्या लघुपुष्पा सुगन्धिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जम्बुद्वीपः, पुं, (जम्बुवृक्षयुक्तो द्वीपः ।) पृथिव्याः सप्तद्वीपान्तर्गतद्वीपविशेषः । अयं द्वीपः पद्मकोषमध्यवर्त्तिकोष इव लक्षयोजनविस्तीर्णः पद्मपत्र इव समवर्त्तुलः लक्षयोजनविस्ततलवणसमुद्रेण वेष्टितः । यस्मिन् प्रत्येकनवसहस्रयोजनायामानि नव वर्षाणि तेषां वर्षाणामष्टौ सीमपर्व्वताः सन्ति । * । एषां वर्षाणां मध्ये इलावृतवर्षं मध्यवर्त्ति यस्य मध्यदेशे सुमेरुपर्व्वतः लक्षयोजनोत्सेधः । इलावृतवर्षस्योत्तरे नीलपर्व्वतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अयुतयोजनोत्सेधः पूर्ब्बपश्चिमयोः क्षारसमुद्रावधि दीर्घः । * । तदुत्तरे रम्यकवर्षं तदुत्तरे श्वेतपर्व्वतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अयुतयोजनोत्सेधः पूर्ब्बपश्चिमयोः क्षारसमुद्रावधि दीर्घः दैर्घ्ये नीलपर्व्वतात् किञ्चिदधिकदशांशेन न्यूनः । * । तदुत्तरे हिरण्मयवर्षं तदुत्तरे शृङ्गवान् पर्व्वतः तस्य विस्तारादयः श्वेतपर्व्वतवत् दैर्घ्ये श्वेतपर्व्वतात् किञ्चिदधिकदशांशेन न्यूनः । * । तदुत्तरे कुरुवर्षं तदुत्तरे लवणसमुद्रः । इलावृतवर्षस्य दक्षिणे निषधपर्व्वतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अयुतयोजनोत्सेधः पूर्ब्बपश्चिमयोः क्षारसमुद्रावधि दीर्घः । * । तद्दक्षिणे हरिवर्षं तद्दक्षिणे हेमकूटपर्व्वतः अस्य विस्तारादयो निषधवत् दैर्घ्ये निषधात् किञ्चिदधिकदशांशेन न्यूनः । तद्दक्षिणे हिमालयपर्व्वतः अस्य विस्तारादयः पूर्ब्बवत् दैर्घ्ये हेमकूटपर्व्वतात् किञ्चिदधिकदशांशेन न्यूनः । * । तद्दक्षिणे भारतवर्षं तद्दक्षिणे क्षारसमुद्रः । इलावृतस्य पश्चिमे माल्यवान् पर्व्वतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अयुतयोजनोत्सेधः उत्तरदक्षिणयोर्नीलनिषधपर्व्वतावधि दीर्घः । * । तत्पश्चिमे केतुमालवर्षं तत्पश्चिमे लवणसमुद्रः । इलावृतस्य पूर्ब्बे गन्धमादनपर्व्वतः अस्य विस्तारादयो माल्यवद्वत् । तत्पूर्ब्बे भद्राश्ववर्षं तत्पूर्ब्बे लवणसमुद्रः । * । मेरोः पूर्ब्बादिचतुर्द्दिक्षु मन्दरमेरुमन्दरसुपार्श्वकुमुदनामानः पर्व्वतास्तिष्ठन्ति । तेषु चूतजम्बूकदम्बन्यग्रोधाश्चत्वारो वृक्षाः सन्ति । ते सर्व्वे दैर्घ्ये एकादशशतयोजनपरिमिताः विस्तारे शतयोजनपरिमिताः । तेषां शाखाविस्तारः एकादशशतयोजनपर्य्यन्तम् । तेषु पर्व्वतेषु ह्रदाश्चत्वारः पयोमध्विक्षुरसमृष्टजलाः । एवं नन्दनचैत्ररथवैभ्राजकसर्व्वतोभद्रसंज्ञकानि चत्वारि देवोद्यानानि च सन्ति । * । मन्दरोपरिस्थितैकादशशतयोजनोच्चचूतमस्तकात् पर्व्वतशृङ्गवत् स्थूलानि फलान्यमृतकल्पानि पतन्ति । तेषां विशीर्य्यमाणानामतिमधुरसुगन्धिबहुलारुणरसोदेनारुणोदा नाम नदी मन्दरगिरिशिखरान्निपतन्ती पूर्ब्बेणेलावृतमुपप्लावयति । * । एवं जम्बूफलानामत्युच्चनिपातविशीर्णानामनस्थिप्रायाणामिभकायनिभानां रसेन जम्बूर्नाम नदी मेरुमन्दरशिखरादवनितले निपतन्ती दक्षिणेनेलावृतं वहति । तस्या उभयोस्तीरयोर्मृत्तिका जम्बूरसेनानुविध्यमाना वाय्वर्कसंयोगविपाकेन सदामरलोकाभरणं जाम्बूनदं नाम स्वर्णं भवति । * । सुपार्श्वपर्व्वतस्थो यो कदम्बवृक्षस्तस्य पञ्चकोटरेभ्यो विनिःसृताः पञ्चयामस्थूलाः पञ्च मधुधाराः सुपार्श्वशिखरात् पतन्त्यः पश्चिमेनेलावृतमनुमोदयन्ति । * । कुमुदपर्व्वतोपरिस्थितो यो वटवृक्षस्तस्य स्कन्धेभ्यो निर्गताः पयोदधिघृतमधुगुड़ान्नाद्यम्बरशय्यासनाभरणादियुक्ताः कामदुघा नदाः कुमुदाग्रात् प्रपतन्त उत्तरेणेलावृतमुपभोजयन्ति । * । तान् नदान् सेवमानानां प्रजानां वलीपलितक्लमस्वेददौर्गन्ध्यजरामयमृत्युशीतोष्णवैवर्ण्योपसर्गादयस्तापविशेषा न कदाचित् भवन्ति यावज्जीवं निरतिशयसुखमेव । कुरङ्गकुररकुसुम्भवैकङ्कत्रिकूटशिखरशिशिरपतङ्गरुचकनिषेधशितिवासकपिलशङ्खवैदूर्य्यजारुधिहंसऋषभनागकालञ्जरनीरदादयः पर्व्वता मेरोर्मूलदेशे परित उपक्लृप्ताः । मेरोः पूर्ब्बदिशि उत्तरस्यामष्टादशयोजनदीर्घौ जठरदेवकूटपर्व्वतौ तिष्ठतः । तौ द्विसहस्रयोजनविस्तारौ एवं द्विसहस्रयोजनोच्चौ । मेरोः पश्चिमायान्दिशि पवनपारियात्रौ पर्व्वतौ उत्तरस्यां अष्टादशयोजनदीर्घौ द्विसहस्रयोजनविस्तारौ द्विसहस्रयोजनोच्चौ । एवं दक्षिणस्यान्दिशि कैलासकरवीरपर्व्वतौ पूर्ब्बस्यामष्टादशयोजनदीर्घौ द्विसहस्रयोजनविस्तारौ द्विसहस्रयोजनोच्चौ । एवमुत्तरस्यां त्रिशृङ्गमकरपर्व्वतौ पूर्ब्बस्यामष्टादशयोजनदीर्घौ द्विसहस्रयोजनविस्तारौ द्विसहस्रयोजनोच्चौ । एवं वर्षे वर्षे नदाः नद्यश्च बहवः सन्ति ॥ * ॥ तत्रापि भारतमेव वर्षं कर्म्मक्षेत्रं अन्यान्यष्टानि वर्षाणि स्वर्गिणां पुण्यशेषोपभोगस्थानानि भूस्वर्गनामाख्यातानि । एषु वर्षेषु पुरुषाणां आयुरयुतवर्षाणि ते देवकल्पा अयुतहस्तिबलविशिष्टाः वज्रवद्दृढ़शरीराः सर्व्वदा मोदयुक्ताः सन्ति । येषु देवपतयः सगणाः सस्त्रीकाः नानास्थानेषु स्वैरं विहरन्ति । नवसु वर्षेषु भगवान्नारायणस्तत्तत्पुरुषाणामनुग्रहाय स्वमूर्त्तिभेदेनाद्यापि सन्निहितो भवति ॥ * ॥ इलावृते तु वर्षे भगवान् शिव एक एव पुरुषः भवानीप्रधानार्ब्बुदसहस्रैः स्त्रीगणैः परिवृतः नारायणस्य सङ्कर्षणसंज्ञां मूर्त्तिं ध्यानेन सन्निधाप्य स्तुवन्नास्ते ॥ * ॥ भद्राश्वे वर्षे तद्वर्षपतिर्भद्रश्रवा नाम धर्म्मसुतः तत्कुलपतयः पुरुषा भगवतो हयशीर्षाभिधानां मूर्त्तिं परमसमाधिना सन्निधाप्य स्तुवन्ति ॥ * ॥ हरिवर्षे भगवान्नरहरिरूपेणास्ते तत्र प्रह्लादो दैत्यदानवकुलतीर्थस्वरूपः तद्वर्षपुरुषैः सहानन्यभक्तियोगेनोपास्ते ॥ * ॥ केतुमाले भगवान् कामदेवस्वरूपेण लक्ष्म्याः प्रियचिकीर्षया आस्ते तद्भगवतो मायामयं रूपं परमसमाधियोगेन रमा देवी संवत्सरस्य रात्रिषु प्रजापतेर्दुहितृभिरुपेता अहःसु तद्भर्त्तृभिरुपेता उपास्ते ॥ * ॥ हिरण्मये वर्षे भगवान् कूर्म्मतनुं बिभ्राणो निवसति तद्भगवन्मूर्त्तिं पितृगणाधिपतिरर्य्यमा तद्वर्षपुरुषैः सह उपास्ते ॥ * ॥ उत्तरकुरुवर्षे भगवान् वराहरूपी आस्ते तं भूमिस्तद्वर्षपुरुषैः सहास्खलितभक्तियोगेनोपास्ते ॥ * ॥ किम्पुरुषे वर्षे भगवान् दाशरथी रामरूपेणास्ते तं तच्चरणसन्निकर्षाभिरतः परमभागवतो हनुमान् अविरतभक्तिस्तद्वर्षपुरुषैरुपास्ते ॥ * ॥ भारते वर्षे भगवान्नरनारायणाख्य आत्मज्ञानिनामनुग्रहायानुकम्पया अव्यक्तगतिस्तपश्चरति । तन्मूर्त्तिं नारदः वर्णाश्रमयुक्ताभिर्भारतवर्षीयप्रजाभिः सह भगवदनुभावोपवर्णनं पञ्चरात्रं सावर्णेरुपदेक्ष्यमाणः परमभक्तिभावेन सेवते । * । भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे सरिच्छैला बहवः सन्ति । यथा, मलयः मङ्गलप्रस्थः मैनाकः त्रिकूटः

ऋषभः कूटकः कोल्लः सह्यः देवगिरिः ऋष्यमूकः श्रीशैलः महेन्द्रः वारिधारः विन्ध्यः शुक्तिमान् ऋक्षगिरिः पारिपात्रः द्रोणः चित्रकूटः गोवर्द्धनः रैवतकः ककुभः नीलः कोकः गोमुखः इन्द्रकीलः कामगिरिरिति चान्ये च शतसहस्रशः शैलाः। *। तेषां नितम्बप्रभवा नद्यो ह्यसंख्याताः। यथा, चन्द्रवंशा ताम्रपर्णी अवटोदा क्रतमाला वैहायसी कावेरी वेणा पयस्विनी शर्करावर्त्ता तुङ्गभद्रा कृष्णावेणा भीमरथी गोदावरी निर्व्विन्ध्या पयोष्णी तापी रेवा सुरसा नर्म्मदा चर्म्मण्वती महानदी वेदस्मृतिः ऋषिकुल्या त्रिसामा गण्डकी वाग्मती कौशिकी मन्दाकिनी यमुना सरस्वती दृशद्वती गोमती सरयूः ओघवती सुषोमा शतद्रुः चन्द्रभागा मरुद्वृधा वितस्ता असिक्नी विश्वा इति महानद्यः। अन्यः शोणश्च नदः। *। अस्मिन् वर्षे लब्धजन्मभिः पुरुषैः शुक्ललोहितकृष्णवर्णेन स्वारब्धेन कर्म्मणा दिव्यमानुषनारकगतयो भवन्ति ॥ * ॥ जम्बुद्वीपस्य अष्टौ उपद्वीपाः सन्ति सगरात्मजैरश्वान्वेषणे इमां महीं परितो निखनद्भिरुपकल्पिताः। तद्यथा, स्वर्णप्रस्थः चन्द्रशुक्तः आवर्त्तनः रमणकः मन्दहरिणः पाञ्चजन्यः सिंहलः लङ्का इति। इति श्रीभागवते। ५। १६ अध्याये। तथा च मार्कण्डेये ५४ अध्याये मात्स्ये ११२ अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥*॥ ज्योतिःशास्त्रमते लवणसमुद्रस्योत्तरे जम्बुद्वीपः। स तु भूम्यर्द्धभागः। तस्य दक्षिणे द्वितीयार्द्धभागे द्वीपषट्कस्य सप्तसमुद्रस्य च विवेशः। इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

जम्बुलः, पुं, (जम्बुं जम्बुफलं लातीति। ला+कः।) जम्बूवृक्षः। केतकवृक्षः। इति विश्वः॥ (यथा, सुश्रुते। १। १६।
"अवमन्थः सकण्डूको ग्रन्थिको जम्बुलस्तथा॥")

जम्बुवनजं, क्ली, (जम्बुवनमिव जायते इति। जन्+डः।) श्वेतजवापुष्पम्। यथा,—
"पारिभद्रं पाटला च वकुलं गिरिशालिनी।
तिलकं जम्बुवनजं पीतकं तगरन्त्वपि॥
एतानि हि प्रशस्तानि कुसुमान्यच्युतार्च्चने॥"
इति वामनपुराणम्॥

जम्बूः, स्त्री, (जम्यते भक्ष्यते इति। जमु अदने +"अन्दूदृन्फूजम्बूति।" उणां १। ६५। इति कूः।) नागदमनी। इति राजनिर्घण्टः॥ वृक्षविशेषः। जाम इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सुरभिपत्रा २ नीलफला ३ श्यामला ४ महास्कन्धा ५ राजार्हा ६ राजफला ७ शुकप्रिया ८ मोदमोदिनी ९। तत्फलगुणाः। कषायत्वम्। मधुरत्वम्। श्रमपित्तदाहकण्ठार्त्तिशोषक्रमिदोषश्वासातिसारकफकासविनाशित्वम्। विष्टम्भित्वम्। रोचनत्वम्। पाचनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ गुरुत्वम्। स्वादुत्वम्। शीतलत्वम्। अग्निसंदूषणत्वम्। रूक्षत्वम्। वातकारित्वम्। इति राजवल्लभः॥ सा बृहत्क्षुद्रभेदेन द्विविधा। तत्र बृहत्याः पर्य्यायः। महाजम्बूः १ महापत्रा २ राजजम्बूः ३ बृहत्फला ४। इति रत्नमाला॥ फलेन्द्रः ५ नन्दः ६ महाफला ७ सुरभिपत्रा ८। एतत्फलगुणाः। विष्टम्भित्वम्। गुरुत्वम्। रोचनत्वम्। इति भावप्रकाशः॥ क्षुद्रायाः पर्य्यायः। सूक्ष्मकृष्णफला १ दीर्घपत्रा २ मध्यमा ३। वनजम्बूपर्य्यायः। भूमिजम्बूः १ काकजम्बूः २ नादेयी ३ शीतपल्लवा ४। इति रत्नमाला॥ सूक्ष्मपत्रा ५ जलजम्बुका ६। तत्फलगुणाः। ग्राहित्वम्। रूक्षत्वम्। कफपित्तास्रदाहनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ तत्फलस्य पर्य्यायः। जम्बु २ जाम्बवम् ३। इत्यमरः। । २। ४। १६॥ (स्वनामख्याता नदी। यथा, मात्स्ये। १२०। ६७।
"मेरोः पार्श्वात् प्रभवति ह्रदश्चन्द्रप्रभो महान्।
जम्बूश्चैव नदी पुण्या यस्यां जाम्बूनदं स्मृतम्॥")

जम्बूकः, पुं, स्त्री, (जम्बुकः पृषोदरादित्वात् दीर्घः।) शृगालः। इति शब्दरत्नावली॥ जम्बुकशब्दार्थोऽप्यत्र॥

जम्बूका, स्त्री, (जम्बूरिव कायतीति। कै+कः। अजादित्वात् टाप्।) काकलीद्राक्षा। इति राजनिर्घण्टः॥

जम्बूलः, पुं, (जम्बूं जम्बूफलं लातीति। ला+कः।) जम्बूवृक्षः। केतकवृक्षः। इति मेदिनी। ले, ६४॥ (यथा, हरिवंशे। ६६। १६।
"जम्बूजम्बूलवृक्षाढ्यं कन्दकन्दलभूषितम्॥"
वरपक्षीयस्त्रीणां परिहासवचनम्। इति नीलकण्ठः॥)

जम्बूलमालिका, स्त्री, (जम्बूलस्य वरपक्षीयरमणीपरिहासवचनस्य मालिका परम्परा।) कन्यावरयोर्मुखचन्द्रिका। इत्युद्वाहतत्त्वम्॥ (यथा, हरिवंशे। १८३। २२।
"आशीर्भिर्व्वर्द्धयित्वा च देवर्षिः कृष्णमब्रवीत्।
अनिरुद्धस्य वीर्य्याढ्यो विवाहः क्रियतां विभो!।
जम्बूलमालिकां द्रष्टुं श्रद्धा हि मम जायते॥")
"जम्बूलं वरपक्षीयस्त्रीणां परिहासवचनं तेषां मालिका श्रेणी।"इति तट्टीकायां नीलकण्ठः॥

जम्भः, पुं, (जम्भते जृम्भते इति। जभि गात्रविनामे+पचाद्यच्। "रधिजभोरचि।"७। १। ६१। इति नुम्।) दैत्यभेदः। (इन्द्र एनं निहतवान्॥ अपरो दैत्यविशेषः। विष्णुरेनं जघान। यथा, महाभारते। ३। १०२। २४—२५।
"असुरश्च महेष्वासो जम्भ इत्यभिविश्रुतः।
यज्ञक्षोभकरः क्रूरस्त्वयैव विनिपातितः॥
एवमादीनि कर्म्माणि येषां संख्या न विद्यते।
अस्माकं भयभीतानां त्वं गतिर्मधुसूदन!॥"
प्रह्लादपुत्त्राणामेकतमः। यथा, हरिवंशे। २१८। ३५।
"प्रह्लादस्य त्रयः पुत्त्रा विक्रान्ताश्च महाबलाः।
विरोचनश्च जम्भश्च कुजम्भश्चेति विश्रुताः॥"
राक्षसविशेषः। स तु रावणस्यानुचरः। यथा, महाभारते। ३। २८४। रामरावणयुद्धे। २।
"पर्व्वणः पूतनो जम्भः खरः क्रोधवशो हरिः॥")
जम्भ्यते भक्ष्यतेऽनेनेति। जभ+करणे घञ्।) दन्तः। यथा, ऋग्वेदे। ८। ६१। २।
"इमं जम्भसुतं पिब।" "जम्भसुतं दन्तैरभिषुतम्।" इति तद्भाष्यम् ॥*॥ जम्भ्यते भक्ष्यतेऽसौ इति कर्म्मणि घञ्।) जम्बीरः। (यथा,—
"स्याज्जम्बीरो दन्तशठो जम्भजम्भीरजम्भलाः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥*॥ जम्भ+भावे घञ्।) भक्षणम्। इति मेदिनी। भे, ४॥ (यथा, महाभारते। ५। ६४। २०।
"इति ते कथयन्ति स्म ब्राह्मणा जम्भसाधकाः॥")
अंशः। हनुः। तूणः। इति हेमचन्द्रः॥

जम्भकः, पुं, (जम्भ एव। स्वार्थे कन्।) जम्बीरः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (स्वनामख्यातो नृपविशेषः। यथा, महाभारते। २। ३१। ७।
"ततश्चर्म्मण्वतीकूले जम्भकस्यात्मजं नृपम्।
ददर्श वासुदेवेन शेषितं पूर्व्ववैरिणा॥"*॥)
जम्भतीति जभइजभने+ण्वुल्। कामुके, त्रि॥)

जम्भका, स्त्री, (जम्भा एव। स्वार्थे कन्।) जृम्भा। इति राजनिर्घण्टः॥

जम्भगः, पुं, (जम्भाय भक्षणाय गच्छति भ्रमतीति। गम+डः। अतिशयभक्षणशीलत्वात् तथात्वम्।) राक्षसविशेषः। यथा,—
"देवा यक्षास्तथा नागा गन्धर्व्वाप्सरसोऽसुराः।
क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो जम्भगाः खगाः॥
विद्याधरा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः।
निराहाराश्च ये जीवाः पापेऽधर्म्मे रताश्च ये॥
तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया॥"
इत्याह्निकाचारतत्त्वधृतपद्मपुराणवचनम्॥

जम्भद्विट्, [ष्] पुं, (जम्भं तदाख्यया प्रसिद्धमसुरं द्वेष्टीति। द्विष्+क्विप्। जम्भस्य द्विट् इति वा।) इन्द्रः। इति हेमचन्द्रः॥ (विष्णुः। इति महाभारतम्॥)

जम्भभेदी, [न्] पुं, (जम्भं भेत्तुं शीलमस्य। भिद्+"सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये।"३।२।७८। इति णिनिः।) इन्द्रः। इत्यमरः।१। १। ४६॥

जम्भरः, पुं, (जम्भं भक्षणरुचिं राति ददातीति। जम्भ+रा+कः।) जम्बीरः। इति शब्दचन्द्रिका॥

जम्भलः, पुं, (जम्भर। रस्य लत्वम्।) जम्बीरः। (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"स्याज्जम्बीरो दन्तशठो जम्भजम्भीरजम्भलाः॥")
बुद्धदेवविशेषः। इति मेदिनी। ले, ६३॥

जम्भला, स्त्री, (जम्भं भक्षणं लाति आददातीति। ला+कः।) राक्षसीविशेषः। यथा,—
"समुद्रस्योत्तरे तीरे जम्भला नाम राक्षसी।
तस्याः स्मरणमात्रेण विशल्या गर्भिणी भवेत्॥"
इति ज्योतिषतत्त्वे राजमार्त्तण्डः॥

जम्भा, स्त्री, (जम्भते इति। जभि जृम्भायाम्+भावे अः। ततः स्त्रियां टाप्।) जृम्भा। इति राजनिर्घण्टः॥

जम्भारिः, पुं, (जम्भस्यासुरस्य अरिः शत्रुः।) इन्द्रः। यथा, "जम्भारिदम्भोलयः।" इत्युत्तरनैषधम्॥ वह्निः। वज्रम्। इति विश्वः॥ (विष्णुः। इति महाभारतम्॥)

जम्भी, [न्] पुं, (जम्भयति क्षुधामान्द्यादिकं नाशयतीति। जभि क नाशे+णिनिः।) जम्बीरः। इति शब्दचन्द्रिका॥

जम्भीरः, पुं, (जम्भ्यते अग्निवृद्ध्यर्थं भक्ष्यते इति। जभ+"गम्भीरादयश्च।" इति ईरन्। ततो "रधिजभोरचि।" ७।१।६१। इति नुम्।) जम्बीरः। इत्यमरः।२।४।७६॥ मरुवकः। इति तट्टीकायां भरतः॥

जयः, पुं, (जि जये+"एरच्।" ३।३।५६। इत्यच्।) शत्रुपराङ्मुखीकरणम्। जित् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। विजयः २ जयनम् ३। इत्यमरः।२।८।१०॥ (यथा, मनुः।७।४४।
"इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम्।
जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः॥")
अग्निमन्थः। (जयतीति। जि+पचाद्यच्।) जयन्तः। युधिष्ठिरः। इति मेदिनी। ये,२५॥ (एतन्नाम तु विराटगृहे छद्मप्रवाससमये जातम्। यथा, महाभारते।४।५।३४।
"जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः।
इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः॥")
विजयनन्दनराजः। स तु इक्ष्वाकुवंशोद्भवः। इति हेमचन्द्रः।३।३५८॥ श्रीनारायणपार्षदः। यथा,—
"एतौ द्वौ पार्षदौ मह्यं जयो विजय एव च।
कदर्थीकृत्य मां यद्वो बह्वक्रातामतिक्रमम्॥"
इति श्रीभागवते।३।१६।२॥
(सर्व्वाणि भूतानि जयतीति। जीयते संसारमनेन वा। विष्णुः। यथा, महाभारते।१३।१४६।६७।
"नयो जयः सत्यसन्धो दाशार्हः सात्वतां पतिः॥"
नागविशेषः। यथा, महाभारते।५।१०३।१६।
"विरजा धारणश्चैव सुबाहुर्मुखरो जयः॥"
दानवविशेषः। यथा, हरिवंशे।२३४।८३।
"जयो निकुम्भः कुपथश्च दानवो
रक्षुरेते दश दानवाधिपम्॥"
दशममन्वन्तरीय-ऋषिविशेषः। यथा, भागवते।८।१३।२१—२२।
"दशमो ब्रह्मसावर्णिरुपश्लोकसुतो मनुः॥"
"हविष्मान् सुकृतः सत्यो जयो मूर्त्तिस्तदा द्विजाः॥"
ध्रुववंशीयस्य वत्सरनृपस्य पुत्त्रविशेषः। यथा, तत्रैव ४।१३।१२।
"सुवीथीर्वत्सरस्येष्टा भार्य्यासूत षडात्मजान्।
पुष्पार्णं तिग्मकेतुञ्च इषमूर्जं वसुं जयम्॥"
विश्वामित्रपुत्त्रविशेषः। (यथा, तत्रैव।९।१६।३६।
"एष वः कुशिका वीरो देवरातस्तमन्वित।
अन्ये चाष्टकहारीतजयक्रतुमदादयः॥"
ऊर्व्वशीगर्भजातः पुरूरवसः पुत्त्रविशेषः। यथा, तत्रैव।९।१५।१।
"ऐलस्य चोर्व्वशीगर्भात् षडासन्नात्मजा नृप!।
आयुः श्रुतायुः सत्यायू रयोऽथ विजयो जयः॥"
राजर्षिविशेषः। यथा, महाभारते।२।८।१४।
"तस्यां राजर्षयः पुण्यास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः।
यमं वैवस्वतं तात! प्रहृष्टाः पर्य्युपासते॥"
इत्युपक्रम्याह।
"अङ्गो विश्वस्य वेणश्च दुष्मन्तः सृञ्जयो जयः॥"
धृतराष्ट्रपुत्त्राणामन्यतमः। यथा, तत्रैव।१।६३।११७।
"जयः सत्यव्रतश्चैव पुरुमित्रश्च भारत!॥"
सृञ्जयस्य राज्ञः पुत्त्रः। यथा, हरिवंशे।२६।२।
"सृञ्जयस्य जयः पुत्त्रो विजयस्तस्य चात्मजः॥"
सञ्जयस्य राज्ञः पुत्त्रः। यथा, भागवते।९।१७।१६।
"कुशात् प्रतिः क्षात्त्रवृद्धात् सञ्जयस्तत्सुतो जयः॥"
दौष्मन्तेर्मन्योः पुत्त्रविशेषः। यथा, तत्रैव।९।२१।१।
"वितथस्य सुतात् मन्योर्वृहत्क्षत्त्रो जयस्ततः॥"
युयुधानपुत्त्रः। यथा तत्रैव।९।२४।१४।
"युयुधानः सात्यकिर्व्वै जयस्तस्य कुणिस्ततः॥"
भारतादिशास्त्रविशेषः। यथा, भविष्यपुराणे।
"अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितं तथा।
विष्णुधर्म्मादिशास्त्राणि शिवधर्म्माश्च भारत!॥
कार्ष्णञ्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम्।
सौराश्च धर्म्मा राजेन्द्र! मानवोक्ता महीपते!॥
जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः॥"
दक्षिणद्वारगृहम्। इति शब्दार्थचिन्तामणिः॥ वत्सरविशेषः। तत्फलं यथा,—
"क्षत्त्रियाश्च तथा वैश्याः शूद्राश्च नटनर्त्तकाः।
पीडितास्ते वरारोहे! जये सर्व्वे न संशयः॥")

जयकोलाहलः, पुं, (जयस्य कोलाहलो यत्र।) पाशकभेदः। इति शब्दरत्नावली॥ (जयस्य कोलाहलः।) जयध्वनिश्च॥

जयढक्का, स्त्री, (जयघोषिका ढक्का। विजयकाले एव वादनादस्य तथात्वम्।) वाद्यविशेषः। इति लोकप्रसिद्धा। जयढाक इति भाषा॥

जयदत्तः, पुं, (जयेन विजयेन दत्त इव। जयशीलत्वादेवास्य तथात्वम्।) इन्द्रपुत्त्रः। इति हेमचन्द्रः।२।८६॥

जयनं, क्ली, (जीयतेऽनेनेति। जि+करणे ल्युट्।) तुरङ्गादिसन्नाहः। (यथा, माघे।१७।२३।
"सकल्पनं द्विरदगणं वरूथिन-
स्तुरङ्गिणो जयनयुजश्च वाजिनः।
त्वरायुजः स्वयमपि कुर्व्वतो नृपाः
पुनः पुनस्तदधिकृतानतत्वरन्॥"* ॥
भावे ल्युट्।) जयः। इति मेदिनी। ने, ६७॥

जयनी, स्त्री, (जयन+स्त्रियां ङीप्।) इन्द्रकन्या। इति शब्दरत्नावली॥

जयन्तः, पुं, (जयतीति। जि+"तॄभूवहिवसीति।" उणां ३।१२८। इति झच्।) इन्द्रपुत्त्रः। तत्पर्य्यायः। पाकशासनिः २। इत्यमरः।१।१।४६॥ ऐन्द्रिः ३। इति मेदिनी। ते, ११०। (यथा, रघौ।३।२३।
"उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा
यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ।
तथा नृपः सा च सुतेन मागधी
ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ॥"
विष्णुः। यथा, महाभारते।१३।१४९।९८।
"अर्को वाजसनः शृङ्गी जयन्तः सर्व्वविज्जयी॥"
"अतिशयेनारीन् जयते जयहेतुरिति वा जयन्तः।" इति तद्भाष्यम्॥) शिवः। (यथा, मात्स्ये।५।३०।
"सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः।
एते रुद्राः समाख्याता एकादश गणेश्वराः॥")
चन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ भीमः। इति मेदिनी। ते, ११०॥ (एतन्नाम तु छद्मना विराटगृहवासकाले जातम्। यथा, महाभारते।४।५।३४।
"जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः।
इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः॥"
मरुत्वतीगर्भजातो धर्म्मपुत्त्रविशेषः। अयं हि उपेन्द्र इत्याख्यया प्रसिद्धः। यथा, भागवते।६।६।८।
"मरुत्वांश्च जयन्तश्च मरुत्वत्या बभूवतुः।
जयन्तो वासुदेवांश उपेन्द्र इति यं विदुः॥"
राज्ञो दशरथस्य मन्त्रिविशेषः। यथा, रामायणे।१।७।२—३।
"अष्टौ बभूवुर्वीरस्य तस्यामात्या यशस्विनः।
शुचयश्चानुरक्ताश्च राजकृत्येषु नित्यशः॥
धृष्टिर्जयन्तो विजयः सुराष्ट्रो राष्ट्रवर्द्धनः।
अकोपो धर्म्मपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽर्थवित्॥"
पर्व्वतविशेषः। यथा, हरिवंशे।१७०।१४।
"ततश्च पर्व्वताः सप्त केशवं समुपस्थिताः।
जयन्तो वैजयन्तश्च नीलो रजतपर्व्वतः।
महामेरुः सकैलाश इन्द्रकूटश्च नामतः॥"
ज्योतिषोक्तयात्रिकयोगविशेषः। यथा,—
"यत्र स्वोच्चगतश्चन्द्रो लग्नादेकादशे स्थितः।
जयन्तो नाम योगोऽयं शत्रुपक्षविनाशकृत्॥")
षोड़शध्रुवकान्तर्गतध्रुवविशेषः। तस्य लक्षणं यथा,—
"आदिताले जयन्तः स्यात् शृङ्गाररससंयुतः।
रुद्रसंख्याक्षरपद आयुर्वृद्धिकरः परः॥"
इति सङ्गीतदामोदरः॥

जयन्तिका, स्त्री, (जयन्तीव कायतीति। कै+कः। ततो ह्रस्वो निपातनात्।) हरिद्रा। इति राजनिर्घण्टः॥ (दुर्गायाः सखीविशेषः। यथा, काशीखण्डे।४७।४६।
"यथा जया च विजया यथा चैव जयन्तिका॥")

जयन्ती, स्त्री, (जयतीति। जि+"तॄभूवहीति।" उणां ३।१२८। इति झच्। ततो गौरा-

दित्वात् ङीष् ।) गौरी । (यथा, कालिकापुराणे ।
"जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी ।
दुर्गा शिवा क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा नमो-
ऽस्तु ते ॥")
इन्द्रपुत्त्री । पताका । इति मेदिनी । ते, १०६ ॥
वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । जया २ तर्कारी ३
नादेयी ४ वैजयन्तिका ५ । इत्यमरः ।२।४।६५॥
बला ६ मोटा ७ हरिता ८ विजया ९ सूक्ष्म-
मूला १० विक्रान्ता ११ अपराजिता १२ ।
(यथा, तिथितत्त्वे ।
"कदली दाड़िमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचु ।
बिल्वोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नवपत्त्रिकाः ॥")
अस्याः गुणाः । मदगन्धयुक्तत्वम् । तिक्तत्वम् ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । क्रमिभूतनाशित्वम् ।
कण्ठविशोधनत्वञ्च । तत्र क्षुद्रा रसायनी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ एतच्छाकस्य गुणाः ।
गरदोषनाशित्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । मधुरत्वम् ।
हिमत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
("श्वेतजयन्ती मूलं पिष्टं पीतञ्च गव्यपयसैव ।
श्वित्रं निहन्ति नियतं रविवारे वैद्यनाथाज्ञा ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे कुष्ठाधिकारे ॥)
योगविशेषः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे स्कान्दम् ।
"जयं पुण्यञ्च कुरुते जयन्तीमिति तां विदुः ।
रोहिणीसहिता कृष्णा मासे च श्रावणेऽष्टमी ॥
अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वं कलयापि यदा भवेत् ।
जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्व्वपापप्रणाशिनी ॥"
(द्वादशीविशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"उन्मिलनी वञ्जुली च त्रिस्पृशा पक्षवर्द्धिनी ।
जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ।
द्वादश्यष्टौ महापुण्याः सर्व्वपापहरा द्विज ! ॥"
वटिकौषधविशेषः । तद्यथा,—
"विषं पाठाश्वगन्धा च वचातालीशपत्त्रकम् ।
मरिचं पिप्पलीनिम्बमजामूत्त्रेण तुल्यकम् ।
वटिका पूर्व्ववत्कार्य्या जयन्तीयोगवाहिका ॥"
इति जयन्ती वटी ।
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
जयपत्त्रं, क्ली, (जयसूचकं पत्त्रम् ।) अश्वमेधीय-
यज्ञघोटककपाले बद्धा लिपिः । तद्यथा,—
"त्रैलोक्यविजयी रामो रावणान्तकरः प्रभुः ।
स दीक्षितो वाजिमेधे तस्यायं प्रोक्षितः पशुः ॥
पालितो लक्ष्मणेनैव सुलक्षणविलक्षितः ।
संपूज्य च परित्याज्यः सर्व्वैरिति च संस्कृताम् ॥"
इति वाशिष्ठरामायणम् ॥*॥
विवादविषयकजयबोधकलिपिः । डिक्रि इति
इङ्गराजी भाषा । यथा, व्यवहारतत्त्वे ।
"यद्वृत्तं व्यवहारात्तु पूर्व्वपक्षोत्तरादिकम् ।
क्रियावधारणोपेतं जयपत्त्रेऽखिलं लिखेत् ॥
पूर्व्वोत्तरक्रियायुक्तं निर्णयान्तं यदा नृपः ।
प्रदद्याज्जयिने लेख्यं जयपत्त्रं तदुच्यते ॥"
जयपालः, पुं, (जयं पालयतीति । पालि +
"कर्म्मण्यण् ।" ३।२।१ । इत्यण् ।) विधिः ।
विष्णुः । भूपालः । इति शब्दरत्नावली ॥ वृक्ष-
विशेषः । जमालगोटा इति भाषा । तत्-
पर्य्यायः । सारकः २ रेचकः ३ तिन्तिड़ीफलम् ४
दन्तीवीजम् ५ मलद्राविद् ६ वीजरेचनम् ७ कुम्भी-
वीजम् ८ कुम्भिनीवीजम् ९ घण्टावीजम् १०
घण्टिनीवीजम् ११ निकुम्भाख्यवीजम् १२
शोधनीवीजम् १३ चक्रदन्तीवीजम् १४ । अस्य
गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । विरेचनत्वम् ।
दीपनत्वम् । क्रमिकफामजठरामयनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
जयपुत्त्रकः, पुं, (जयेन विजयेन पुत्त्र इव काय-
तीति । कै + कः । पुत्त्रतुल्यप्रीतिप्रदत्वात् तथा-
त्वम् ।) पाशकभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
जयमङ्गलः, पुं, (जय एव मङ्गलं यस्य । जयेन
मङ्गलं यस्मादिति वा ।) राजवाह्यहस्ती ।
इति शब्दरत्नावली ॥ ध्रुवकविशेषः । यथा,—
"चतुर्व्विंशतिवर्णाङ्घ्रिः कथितो जयमङ्गलः ।
शृङ्गारवीरयोरेव ताले चाचपुटे च सः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥ *
ज्वरघ्न औषधविशेषः । यथा,—
"हिङ्गूलसम्भवं सूतं गन्धकं टङ्कणं तथा ।
ताम्रं वङ्गं माक्षिकञ्च सैन्धवं मरिचं तथा ॥
समं सर्व्वं समाहृत्य द्विगुणं स्वर्णभस्मकम् ।
तदर्द्धं कान्तलौहञ्च रूप्यभस्मापि तत् समम् ॥
तत्समं पारदसमम् ।
एतत् सर्व्वं विचूर्ण्याथ भावयेत् कनकद्रवैः ।
शेफालीदलजैश्चापि दशमूलरसेन च ॥
किराततिक्तककाथैस्त्रिवारं भावयेत् सुधीः ।
भावयित्वा तु तत् कार्य्या गुञ्जाद्वयमिता वटी ॥
अनुपानं प्रयोक्तव्यं जीरकं मधुसंयुतम् ।
जीर्णज्वरं महाघोरं चिरकालसमुद्भवम् ॥
ज्वरमष्टविधं हन्ति साध्यासाध्यमथापि वा ।
पृथग्दोषांश्च विविधान् समस्तान् विषमज्वरान् ॥
मेदोगतं मांसगतमस्थिमज्जगतं तथा ।
अन्तर्गतं महाघोरं वहिस्थञ्च विशेषतः ॥
नानादेशोद्भवञ्चैव ज्वरं शुक्रगतं तथा ।
निखिलं ज्वरनामानं हन्ति श्रीशिवशासनात् ॥
जयमङ्गलनामायं रसः श्रीशिवनिर्म्मितः ।
बलपुष्टिकरश्चैव सर्व्वरोगनिवर्हणः ॥"
इति श्रीजयमङ्गलो रसः ।
इति भैषज्यरत्नावली ॥
जयवाहिनी, स्त्री, (जयस्य जयन्तस्य वाहिनी
यद्वा स्वयंवरसभायां संग्रामे वा जयं वह-
तीति । वह + णिनिः । ततो ङीप् ।)
शची । इन्द्राणी । इति हेमचन्द्रः । २।८९ ॥
जया, स्त्री, (जीयतेऽनया । जि + "एरच् ।"
इति करणे अच् ततष्टाप् ।) दुर्गा । (यथा,
महाभारते । ६ । २२ । २२ ।
"कात्यायनि महाभागे करालि विजये जये ! ॥")
अस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—
"जयः कल्याणवचनो ह्याकारो दातृवाचकः ।
जयं ददाति सा नित्यं सा जया परिकीर्त्तिता ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
जयन्तीवृक्षः । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"वैजयन्ती च तर्कारी जयन्ती विजया जया ॥"
तिथिविशेषः । सा तु तृतीयाष्टमीत्रयोदश्यः ।
(यथा, ज्योतिषे ।
"नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपदः क्रमात् ॥"
द्वादशीविशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ।
द्वादश्योऽष्टौ महापुण्याः सर्व्वपापहरा द्विज ! ॥")
हरीतकी । दुर्गासखी । इति मेदिनी । ये,२४॥
(यथा, काशीखण्डे । ४७ । ३६ ।
"यथा जया च विजया यथा चैव जयन्तिका ॥"
देवी भगवती तु वराहशैले पीठस्थाने जया-मूर्त्त्या
विराजते । यथा, देवीभागवते ।७।३०।५२ ।
"वराहशैले तु जया कमला कमलालये ॥")
विजया । (यथा, रसप्रदीपे अजीर्णचिकित्-
सायाम् ।
"क्षारत्रयं सूतगन्धौ पञ्चकोलमिदं शुभम् ।
सर्व्वैस्तुल्या जया भृष्टा तदर्द्धा शिगुजा जटा ॥")
शान्ताहृत्त्वः । नीलदूर्व्वा । अग्निमन्थवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भावप्रकाशस्य
पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"अग्निमन्थो जयः स स्याच्छ्रीपर्णो गणिकारिका ।
जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥")
पताकाविशेषः । इति युक्तिकल्पतरुः ॥
(ज्वरघ्नौषधविशेषः । यथा,—
"विषं त्रिकटुकं मुस्तं हरिद्रा निम्बपत्त्रकम् ।
विड़ङ्गमष्टमं चूर्णं छागमूत्त्रैः समं समम् ।
चणकाभा वटी कार्य्या स्याज्जया योगवाहिका ॥
जयन्ती वा जया वाथ क्षीरैः पित्तज्वरापहा ।
मुद्गामलकयूषेण पथ्यं देयं घृतं विना ॥
जयन्ती वा जया वाथ विषमज्वरनुद्घृतैः ।
सर्व्वज्वरं मधुव्योषैर्गवां मूत्त्रेण शीतकम् ॥
चन्दनस्य कषायेण रक्तपित्तज्वरापहा ।
जयन्ती वा जया वाथ माक्षिकेण च कासजित् ॥
जयन्ती वा जया वाथ गोमूत्त्रेण युतां पिबेत् ।
हन्त्याशु काकणं कुष्ठं सुलेपेन च तद्गतम् ॥
द्विनिम्बं केतकीमूलं पिष्ट्वा तोयेन पाचयेत् ।
जयन्ती वा जया वाथ मेहं हन्ति सुराह्वयम् ॥
जयन्ती वा जया वाथ मधुना सर्व्वमेहनुत् ।
जयन्ती वा जया वाथ गुड़ैः कोष्णजलैः पिबेत् ॥
त्रिदोषोत्थं हरेद्गुल्मं रसो वा नन्दभैरवः ।
जयन्ती वा जया वाथ सुण्ठ्या सर्व्वभगन्दरम् ।
जयन्ती वा जया वाथ तक्रेण ग्रहणीप्रणुत् ।
जयन्ती वा जया वाथ शृङ्गीद्रावैर्निशान्ध्यनुत् ॥
जयन्ती वा जया वाथ घृष्टा स्तन्येन चाञ्जनम् ।
श्रावणं सर्व्वदोषोत्थं मांसवृद्धिञ्च नाशयेत् ॥"
इति जयाजयन्ती वटी ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥*॥)
जयावहा, स्त्री, (जयमावहतीति । आ + वह +
अच् ।) भद्रदन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जयाश्रया, स्त्री, (जयमाश्रयतीति । आ + श्रि +
अच् ।) जरड़ीतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जयाह्वा, स्त्री, (जयस्य आह्वा आख्या आह्वा यस्याः ।) भद्रदन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जयी, [न्] त्रि, (जेतुं शीलमस्य । जि+"जिदृक्षिविश्रीति ।" ३ । २ । १५७ । इति इनिः ।) जययुक्तः । विजयी । यथा,—

"जगति जयिनो यस्य विशिखाः ।"

इति महिम्नः स्तोत्रम् ॥

(यथा, च रघौ । ४ । ३४ ।

"पौरस्त्यानेवमाक्रामंस्तांस्तान् जनपदान् जयी ।
प्राप तालीवनश्याममुपकण्ठं महोदधेः ॥")

जय्यः, त्रि, जेतुं शक्यः । ("शकि लिङ् च ।" ३ । ३ । १७२ । इति शक्तौ यत् । गुणः । "क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ।" ६ । १ । ८१ । इति । यान्तादेशः ।) जयकरणयोग्यः । इत्यमरः । २ । ८ । ७४ ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । १४ । ४ । ३ । २४ ।

"सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्त्रेणैव जय्यो नान्येन कर्म्मणा ॥")

जरठः, त्रि, (जीर्य्यत्यनेनेति । जॄ वयोहानौ + उणां १ । १०२ । सूत्रे बाहुलकात् जॄशमोरव्यठः इत्युज्ज्वलदत्तोक्तेरठः ।) कर्कशः । पाण्डुः । कठिनः । इति मेदिनी । ठे, १३ ॥ (यथा, माघे । ४ । २६ ।

"अयमतिजरठाः प्रकामगुर्व्वी-
रलघुविलम्बिपयोधरोपरुद्धाः ॥")

जीर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वृद्धः । यथा, भागवते । ६ । १ । २५ ।

"स बद्धहृदयस्तस्मिन्नर्भके कलभाषिणि ।
निरीक्षमाणस्तल्लीलां मुमुदे जरठो भृशम् ॥"

परिणतः । यथा, माघे । ११ । १४ ।

"हिमरुचिररुणिम्ना राजते रज्यमाने-
र्जरठकमलकन्दच्छेदगौरैर्मयूखैः ॥")

जरायां पुं । इति विश्वः ॥

जरडी, स्त्री, (जॄ+बाहुलकात् अड् । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) तृणविशेषः । तत्पर्य्यायः । गर्म्मोटिका २ सुनाला ३ जयाश्रया ४ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । सारकत्वम् । दाहरक्तदोषनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । पशूनां दुग्धदातृत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

जरणं, क्ली, (जरयतीति । जॄष्+णिच्+ल्युः ।) हिङ्गु । कृष्णौषधी । जीर्णे, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (श्वेतजीरकः । पर्य्याया यथा,—

"अजाजी जरणं दीर्घ्यं मागधी जीरकं सितम् ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

जरणः, पुं, (जरयतीति । जॄष्+णिच्+ल्युः ।) जीरकः । (यथा,—

"जीरको जरणो जाजी कणा स्याद्दीर्घजीरकः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णजीरकः । सौवर्चललवणम् । इति शब्दरत्नावली ॥ कासमर्द्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जरणा, स्त्री, (जरण+टाप् ।) कृष्णजीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ३७ । ६ ।

"भद्रं जीवन्तो जरणामशीमहि ॥")

जरणद्रुमः, पुं, (जरणो जीर्णः द्रुमः ।) अश्वकर्णवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जरण्डः, त्रि, (जीर्य्यतीति । जॄ+अण्डन् ।) जीर्णः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

जरत्, त्रि, (जॄ+अतृन्) वृद्धः । इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥ पुरातनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जरत्कारुः, पुं, मुनिविशेषः । तत्पर्य्यायः । यायावरः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एतन्निरुक्तिर्यथा, महाभारते । १ । ४० । ३—४ ।

"जरेति क्षयमाहुर्वै दारुणं कारुसंज्ञितम् ।
शरीरं कारु तस्यासीत्तत् स धीमाञ्छनैः शनैः ॥
क्षपयामास तीव्रेण तपसेत्यत उच्यते ।
जरत्कारुरिति ब्रह्मन् ! वासुकेर्भगिनी तथा ॥"

एतद्विवरणं यथा, देवी भागवते । २ । १२ । ७-६ ।

"जरत्कारुर्मुनिः शान्तो न चकार गृहाश्रमम् ।
तेन दृष्टा वने गर्त्ते लम्बमानाः स्वपूर्व्वजाः ॥
ततस्तमाहुः कुरु पुत्त्रदारान्
यथा च नः स्यात् परमा हि तृप्तिः ।
स्वर्गे व्रजामः खलु दुःखमुक्ता
वयं सदाचारयुते सुते वै ॥
स तानुवाचाथ लभे सनामा-
मयाचितां चातिवशानुगाञ्च ।
तदा गृहारम्भमहं करोमि
ब्रवीमि तथ्यं मम पूर्व्वजा वै ॥
इत्युक्त्वा तान् जरत्कारुर्गतस्तीर्थान् प्रति द्विजः ॥"

अथ मात्राभिशप्तो वासुकिः ब्रह्मोपदेशात् स्वभगिनीं जरत्कारुमेनमर्पयामास । तद्यथा, तत्रैव । २ । १२ । ३५—४५ ।

"वासुकिस्तु तदाकर्ण्य वचनं ब्रह्मणः शिवम् ।
वनं गत्वा सुतां तस्मै ददौ विनयपूर्व्वकम् ॥
सनामां तां मुनिर्ज्ञात्वा जरत्कारुरुवाच तम् ।
अप्रियं मे यदा कुर्य्यात्तदा तां सन्त्यजाम्यहम् ॥
वाग्बन्धं तादृशं कृत्वा मुनिर्जग्राह तां स्वयम् ।
दत्त्वा च वासुकिः कामं भवनं स्वं जगाम ह ॥
कृत्वा पर्णकुटीं शुभ्रां जरत्कारुर्महावने ।
तया सह सुखं प्राप रममाणः परन्तप ! ॥
एकदा भोजनं कृत्वा सुप्तोऽसौ मुनिसत्तमः ।
भगिनी वासुकेस्तत्र संस्थिता वरवर्णिनी ॥
न सम्बोधयितव्योऽहं त्वया कान्ते ! कथञ्चन ।
इत्युक्त्वा तु गतो निद्रां मुनिस्तां सुदतीं तदा ॥
रविरस्तगिरिं प्राप्तः सन्ध्याकाल उपस्थिते ।
किं करोमि न मे शान्तिस्त्यजेत्त्वां बोधितः पुनः ॥
धर्म्मलोपभयाद्भीता जरत्कारुरचिन्तयत् ।
नोचेत् प्रबोधयाम्येनं सन्ध्याकालो वृथा व्रजेत् ॥
धर्म्मनाशाद्वरं त्यागस्तथापि मरणं ध्रुवम् ।
धर्म्महानिर्नराणां हि नरकाय भवेत् पुनः ॥
इति सञ्चिन्त्य सा बाला तं मुनिं प्रत्यबोधयत् ।
सन्ध्याकालोऽपि सञ्जात उत्तिष्ठोत्तिष्ठ सुव्रत ! ॥
उत्थितोऽसौ मुनिः कोपात्तामुवाच व्रजाम्यहम् ।
त्वन्तु भ्रातृगृहं याहि निद्राविच्छेदकारिणी ॥
वेपमानाब्रवीद्वाक्यमित्युक्ता मुनिना तदा ।
भ्राता दत्त्वा यदर्थं तत् कथं स्यादमितप्रभ ! ॥
मुनिः प्राह जरत्कारुं तदस्तीति निराकुलः ॥"

अस्य पुत्त्रः आस्तीकनामा मुनिप्रवरः । योऽसौ जनमेजयं गत्वा सर्पसत्रात् निवारयामास । जरत्कारुमुनेर्विशेषविवरणन्तु महाभारते आदिपर्व्वणि ४४—४८ अध्यायेषु द्रष्टव्यम् ॥)

जरत्कारुः, स्त्री, मनसादेवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । १२ । ४७ ।

"मुनिः प्राह जरत्कारुं तदस्तीति निराकुलः ॥")

जरत्कारुप्रिया, स्त्री, (जरत्कारोः स्वनामख्यातस्य मुनेः प्रिया ।) मनसादेवी । इति शब्दरत्नावली ॥

जरती, स्त्री, (जरत्+"उगितश्च ।" ४ । १ । ६ । इति ङीप् ।) वृद्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥

जरद्गवः, पुं, (जरंश्चासौ गौश्चेति । "गोरतद्धितलुकि ।" ५ । ४ । ९२ । इति टच् ।) जीर्णवृषः । तत्पर्य्यायः । वृद्धोक्षः २ । इत्यमरः । २ । ९ । ६१ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ८४ ।

"अकृत्य पौरुषं या श्रीः किं तयापि सुभोग्यया ।
जरद्गवः समश्नाति दैवादुपगतं तृणम् ॥"

जरन् क्षीयमाणो गौर्वृषरूपो धर्म्मः । धर्म्मरूपजीर्णवृषः । यथा, महाभारते । १३ । ९३ । ९८ ।

"नैतस्येह यथास्माकं शश्वच्छास्त्रं जरद्गवः ।
अलसः क्षुत्परो मूर्खस्तेन पीवाङ्गुना सह ॥")

गृध्रपक्षिविशेषः । यथा,—

"अज्ञातकुलशीलस्य वासो देयो न कस्यचित् ।
मार्ज्जारस्य हि दोषेण हतो गृध्रो जरद्गवः ॥"

इति हितोपदेशे मित्रलाभपरिच्छेदः ॥

जरन्, पुं, (जरतीति । जॄ+शतृ ।) वृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

("वान्तमात्रे जरत् पित्तं शूलमाशु व्यपोहति ॥"

इति माधवकृतरुग्विनिश्चये शूलाधिकारे ॥)

जरन्तः, पुं, (जीर्य्यतीति । जॄ+"जॄविशिभ्यां झच् ।" उणां । ३ । १२६ । इति झच् ।) महिषः । वृद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जरसानः, पुं, (जीर्य्यति जराग्रस्तो भवतीति । जॄ वयोहानौ+"छन्दस्यसानच् शुजॄभ्याम् ।" उणां । २ । ८६ । इति असानच् ।) मनुष्यः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

जरा, स्त्री, (जीर्य्यत्यनया । जॄ+"षिद्भिदादिभ्योऽङ् ।" ३ । ३ । १०४ । इत्यङ् । "ऋदृशोऽङि गुणः ।" ७ । ४ । १६ । इति गुणः ।) वयःकृतश्लथमांसाद्यवस्थाभेदः । वार्द्धक्यम् ।

"जीर्य्यत्यनया जरा जॄ ष वयोहानौ षित्वात् ङः ऋदृशोर्ङि इति गुणः ।" इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तत्पर्य्यायः । विस्रसा २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥

सा तु कालकन्या । यथा,—

"कालकन्या जरा साक्षात् लोकस्तां नाभिनन्दति ।
स्वसारं जगृहे मृत्युः क्षयाय यवनेश्वरः ॥"

इति श्रीभागवतम् ।

एषां भेदप्रभेदेन चतुःषष्टिरुजः स्मृताः ।
मृत्युकन्यासुताश्चैव जरा तस्याश्च कन्यका ।
जरा च भ्रातृभिः सार्द्धं शश्वद्भ्रमति भूतलम् ॥
एते चोपायवेत्तारं न गच्छन्ति च संयतम् ।
पलायन्ते च तं दृष्ट्वा वैनतेयमिवोरगाः ॥
चक्षुर्जलञ्च व्यायामः पादाधस्तैलसेवनम् ।
कर्णयोर्मूर्द्ध्नि तैलञ्च जराव्याधिविनाशकम् ॥
वसन्ते भ्रमणं वह्निसेवां स्वल्पां करोति यः ।
बालाञ्च सेवते काले जरा तं नोपगच्छति ॥
खातशीतोदकस्नायी सेवते चन्दनद्रवम् ।
नोपयाति जरा तञ्च निदाघेऽनिलसेविनम् ॥
प्रावृष्युष्णोदकस्नायी घनतोयं न सेवते ।
समये च समाहारी जरा तं नोपगच्छति ॥
शरद्रौद्रं न गृह्णाति भ्रमणन्तत्र वर्ज्जयेत् ।
खातस्नायी समाहारी जरा तं नोपतिष्ठते ॥
खातस्नायी च हेमन्ते काले वह्निं निषेवते ।
भुङ्क्ते नवान्नमुष्णञ्च जरा तं नोपगच्छति ॥
शिशिरेऽशुकवह्निञ्च नवोष्णान्नञ्च सेवते ।
य एवोष्णोदकस्नायी जरा तं नोपगच्छति ॥
सद्योमांसं नवान्नञ्च बाला स्त्री क्षीरभोजनम् ।
घृतञ्च सेवते यो हि जरा तं नोपगच्छति ॥
भुङ्क्ते सदन्नं क्षुत्काले तृष्णायां पीयते जलम् ।
नित्यं भुङ्क्ते च ताम्बूलं जरा तं नोपगच्छति ॥
दधि हैयङ्गवीनञ्च नवनीतं तथा गुड़म् ।
नित्यं भुङ्क्ते संयमी यो जरा तं नैव गच्छति ॥
शुष्कमांसं स्त्रियं वृद्धां बालार्कन्तरुणं दधि ।
संसेवन्तं जरा याति प्रहृष्टा भ्रातृभिः सह ॥
रात्रौ ये दधि सेवन्ते पुंश्चलीञ्च रजस्वलाम् ।
तानुपैति जरा हृष्टा भ्रातृभिः सह सुन्दरि ! ॥
रजस्वला च कुलटा चावीरा जारदूतिका ।
शूद्रयाजकपत्नी या ऋतुहीना च या सति ! ॥
यो हि तासामन्नभोजी ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः ।
तेन पापेन सार्द्धं सा जरा तमुपगच्छति ॥
पापानां व्याधिभिः सार्द्धं मित्रता सन्ततं ध्रुवम् ।
पापं व्याधिजराबीजं विघ्नबीजञ्च निश्चितम् ॥
पापेन जायते व्याधिः पापेन जायते जरा ।
पापेन जायते दैन्यं दुःखं शोको भयङ्करः ॥
तस्मात् पापं महावैरं दोषबीजममङ्गलम् ।
भारते सन्ततं सन्तो नाचरन्ति भयातुराः ॥
स्वधर्म्माचारयुक्तञ्च दीक्षितं हरिसेवकम् ।
गुरुदेवातिथीनाञ्च भक्तं सक्तं तपःसु च ॥
व्रतोपवासयुक्तञ्च सदा तीर्थनिसेवकम् ।
रोगा द्रवन्ति तं दृष्ट्वा वैनतेयमिवोरगाः ॥
एतान् जरा न सेवेत व्याधिसंघश्च दुर्ज्जयः ।
सर्व्वं बोध्यमसमये काले सर्व्वं ग्रसिष्यति ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे । १ । १६ । ३३—५५ ॥
जराया औषधं यथा, गारुड़े १६६ अध्याये ।
“पलाशचूर्णं समधु गव्याज्यामलकान्वितम् ।
सविड़ङ्गं पीतमात्रं नरं कुर्य्यान्महामतिम् ॥
मासैकेन महादेव ! जरामरणवर्ज्जितः ।
पलाशबीजं सघृतं तिलमध्वन्वितं समम् ।
सप्ताहं भक्षितं रुद्र ! जरां नयति संक्षयम् ॥”

अपिच ।

“श्लक्ष्णीकृतं भृङ्गराजस्य चूर्णं
तिलार्द्धकं चामलकार्द्धकञ्च ।
सशर्करं भक्षयते गुड़ैर्व्वा
न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः ॥

अन्धः पश्येन्मनरहितो मत्तमातङ्गगामी
मूको वाग्मी श्रवणरहितो दूरशब्दानुसारी ।
नीरुक्छुक्तो भवति पलिती नीलजीमूतकेशो
जीर्णा दन्ताः पुनरपि नवाः क्षीरगौरा भवन्ति ॥”
इति भैषज्यरत्नावल्यां भृङ्गराजादिचूर्णम् ॥
(“क्लैब्यं जरासम्भवं हि प्रवक्ष्याम्यथ तत् शृणु ॥
जघन्यमध्यप्रवरं वयस्त्रिविधमुच्यते ।
अथ प्रवयसां शुक्रं प्रायशः क्षीयते नृणाम् ॥
रसादीनां संक्षयाच्च तथैवावृष्यसेवनात् ।
बलवीर्य्येन्द्रियाणाञ्च क्रमेणैव परिक्षयात् ॥
परिक्षयादायुषश्चाप्यनाहारात् श्रमात् क्लमात् ।
जरासम्भवजं क्लैब्यं इत्येतैर्हेतुभिर्नृणाम् ॥
जायते तेन सोऽत्यर्थं क्षीणधातुः सुदुर्ब्बलः ।
विवर्णो विह्वलो दीनः क्षिप्रं व्याधिमथाश्नुते ॥
एतज्जरा सम्भवं हि ॥”
“जरासम्भवजे क्लैब्ये क्षयजे चैव कारयेत् ।
स्नेहस्वेदोपपन्नस्य सस्नेहं शोधनं हितम् ॥
क्षीरसर्पिर्वृष्ययोगा वस्तयश्चैव यापनाः ।
रसायनप्रयोगाश्च तयोर्भैषजमुच्यते ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने त्रिंशोऽध्याये ॥*॥
“या च भार्य्या विरूपाक्षी कश्मला कलहप्रिया ।
वचनोत्तरवक्त्री च सा जरा न जरा जरा ॥”
इति चाणक्यम् ॥*॥)
क्षीरिकावृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ राक्षसी-विशेषः । यथा, श्रीभागवते ।
“अन्यस्यामपि भार्य्यायां शकले द्वे बृहद्रथात् ।
ते मात्रा बहिरुत्सृष्टे जरया चाभिसन्धिते ॥”
जरातुरः, त्रि, (जरया आतुरः ।) जीर्णः । जरारोगग्रस्तः । इति शब्दमाला ॥ (यथा, नैषधे । १ । १३५ ।

“मदेकपुत्रा जननी जरातुरा
नवप्रसूतिर्व्वरटा तपस्विनी ।
गतिस्तयोरेष जनस्तमर्द्दय-
न्नहो विधे ! त्वां करुणा रुणद्धि न ॥”)

जरापुष्टः, पुं, (जरया राक्षस्या पुष्टः ।) जरासन्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
जराभीरुः, पुं, (जरातो भीरुः ।) कामदेवः । इति हेमचन्द्रः । २।१४१ ॥ जराभयशीले, त्रि ॥
जरायणिः, पुं, (जराया राक्षस्या अपत्यम् । जरा + बाहुलकात् फिः । तत्प्राप्तजीवत्वात् तथात्वम् ।) जरासन्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
जरायुः, पुं, (जरामेतीति । जरा + इण् + “किज्जरयोः श्रिणः ।” उणां १ । ४ । इति ञुण् ।) येन वेष्टितो गर्भः कुक्षौ तिष्ठति सः । गर्भवेष्टनचर्म्म । आँओल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गर्भाशयः २ उल्वम् ३ कललः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥
“या तु चर्म्माकृतिः सूक्ष्मा जरायुः सा निगद्यते ॥”
इति महाभागवते भगवतीगीता ॥
अग्निजारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जरायुजः, त्रि, (जरायौ जायते इति । जन + डः ।) गर्भाशयजातः । स तु मृगवादिः । इत्यमरः । ३ । १ । ५० ॥
“या तु चर्म्माकृतिः सूक्ष्मा जरायुः सा निगद्यते ।
शुक्रशोणितयोर्योगस्तस्मिन् संजायते यतः ।
तत्र गर्भो भवेद्यस्मात्तेन प्रोक्तो जरायुजः ॥”
इति महाभागवते भगवतीगीता ॥
जरासन्धः, पुं, (जरया तदाख्यया प्रसिद्धया राक्षस्या कृता सन्धा देहसंयोजनमस्य ।) चन्द्रवंशीयराजविशेषः । स तु बृहद्रथराजपुत्रः । कंसश्वशुरः द्वन्द्वयुद्धे भीमस्तं हतवान् । अस्य नामकरणं यथा,—
“अन्यस्यामपि भार्य्यायां शकले द्वे बृहद्रथात् ।
ते मात्रा बहिरुत्सृष्टे जरया चाभिसन्धिते ॥
जीव जीवेति क्रीडन्त्या जरासन्धोऽभवत् सुतः ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥
तत्पर्य्यायः । बार्हद्रथिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य जन्मविवरणं महाभारते सभापर्व्वणि १७ अध्याये तथा मृत्युविवरणं तत्रैव २४ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ अयं हि विप्रचित्तिनामकस्यासुरस्यावतारः । यथा, महाभारते । १।६७।४ ।
“विप्रचित्तिरिति ख्यातो य आसीद्दानवर्षभः ।
जरासन्ध इति ख्यातः स आसीत् मनुजर्षभः ॥”
धृतराष्ट्रपुत्राणामन्यतमः । यथा, महाभारते । १ । ११७ । ८ ।
“दृढ़सन्धो जरासन्धः सत्यसन्धः सदःसुवाक् ॥”)
जरासन्धजित्, पुं, (जयतीति । जि + क्विप् । ततो जरासन्धस्य जित् जेता ।) भीमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
जरी, [न्] त्रि, (जरास्त्यस्येति । जरा + इनिः ।) वृद्धः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४ ॥
जरूथं, क्ली, (जीर्य्यतीति । जॄ + “जॄवृञ्भ्यामूथन् ।” उणां । २ । ६ । इति ऊथन् ।) मांसम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
जर्च, श उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, जर्चती जर्चन्ती । गुणस्थानरहितानां तुदादिपाठफलस्तु शत्रन्तानां आदीपोरिति नुणो विभाषा वैदेषूच्चारणभेदश्च । भर्त्सस्तर्ज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥
जर्च्छ, श उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, जर्च्छती जर्च्छन्ती । भर्त्सस्तर्ज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥
जर्ज्ज, श वाचि । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, जर्ज्जती जर्ज्जन्ती । भर्त्सस्तर्ज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥
जर्ज्जरः, पुं, (जर्ज्जति स्वगुणेनापरान् निन्दतीति । जर्ज्ज + बाहुलकात् अरः ।) शैलजः । (जर्ज्जति शत्रून् तर्ज्जयतीति ।) शक्रध्वजः । (जर्ज्ज्यते निन्द्यते इति । कर्म्मणि बहुलवचनादरः ।)

जरातुरे, त्रि । इति मेदिनी । रे, १५७ ॥ (जीर्णे । यथा, महाभारते । ३ । ११ । ६५ ।
"अथ जर्ज्जरसर्व्वाङ्गं व्याविद्धनयनाम्बरम् ।
भूतले भ्रामयामास वाक्यञ्चेदमुवाच ह ॥"
विदीर्णे । यथा, माघे । ४ । २३ ।
"कृत्वा पुंवत्पातमुच्चैर्भृगुभ्यो
मूर्द्ध्नि ग्राव्णां जर्ज्जरा निर्झरौघाः ॥")

जर्ज्जरीकः, त्रि, (जर्जति जीर्णो भवतीति । जर्ज्ज + "फर्फरीकादयश्च ।" उणां ४ । २० । इति ईकन्प्रत्ययेन साधुः ।) बहुच्छिद्रद्रव्यम् । जरातुरः । इति मेदिनी । के, १८६ ॥

जर्झ, श भर्त्से । उक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, जर्झती जर्झन्ती । भर्त्सस्तर्ज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥

जर्णः, पुं, (जीर्य्यति क्षीणो भवतीति । जॄ + "कॄवॄजॄषिद्रुपनीति ।" उणां ३।१० । इति नन् ।) चन्द्रः । वृक्षः । इति मेदिनी । णे, १३ ॥ जीर्णे, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥

जर्त्तः, पुं, (जायतेऽस्मादिति । जन + बाहुलकात् तप्रत्ययेन साधुः ।) योनिः । हस्ती । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (अत्र जर्तुरित्येव पाठो भवितुं युक्तः ॥)

जर्त्तिलः, पुं, वनोद्भवतिलः । इति राजनिर्घण्टः हेमचन्द्रश्च ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १।६।२५ ।
"श्यामाकास्त्वथ नीवारा जर्त्तिलाः सगवेधुकाः ।
तथा वेणुयवाः प्रोक्तास्तद्वन् मर्कटका मुने ! ॥")

जर्त्तुः, पुं, (जायते यस्मादिति । जन + "जनेस्तुरः ।" उणां ५ । ४६ । इति तुः रेफश्चान्तादेशः ।) योनिः । हस्ती । इत्युणादिकोषः ॥

जर्त्स, भर्त्से । रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः दन्त्यवर्गाद्योपधः । जर्त्सति । भर्त्सा भर्त्सनमुक्तिश्च । इति दुर्गादासः ॥

जर्हिलः, पुं, अरण्यतिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जल, क पिधाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) पिधानमाच्छादनम् । क, जालयति चन्द्रं मेघः । इति दुर्गादासः ॥

जल, र्ज धान्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । अकं इति केचित् ।) ज, जालः जलः । धीयते अनेनेति धानं तस्य भावः धान्यं जीवनोपयोगिक्रिया । जलति लोकान् जलम् । जीवयतीत्यर्थः । धीयते आच्छाद्यते अनेनेति धानं तस्य भावः धान्यं आच्छादनक्रिया । जलति जालेन मत्स्यान् जालिक इति वा । गोविन्दभट्टस्तु धनस्य भावः धान्यं समृद्धिः । जलति धनी समृद्धः स्यादित्यर्थ इत्याह । इति दुर्गादासः ॥

जलं, क्ली, गोकलनम् । ह्रीवेरम् । इति मेदिनी । ले, १८ ॥ (यथा, भावप्रकाशे अरोचकाधिकारे ।
"जलं सकृष्णागुरुमृङ्गकेसरम् ।" इति ॥ * ॥
जलति जीवयति लोकान् जलति आच्छादयति भूम्यादीनिति वा । जल + पचाद्यच् ।) पानीयम् । पञ्चभूतान्तर्गतभूतविशेषः । अस्य धर्म्माः । रूपं द्रवत्वं प्रत्यक्षयोगित्वञ्च । इदं गुरुरसविशिष्टञ्च । अस्य गुणाश्चतुर्द्दश । यथा,—
स्पर्शः १ संख्या २ परिमितिः ३ पृथक्त्वम् ४ संयोगः ५ विभागः ६ परत्वम् ७ अपरत्वम् ८ वेगः ९ द्रवत्वम् १० गुरुत्वम् ११ रूपम् १२ रसः १३ स्नेहः १४ । अस्य वर्णः शुक्लः रसो मधुरः स्पर्शः शीतलः । स्नेहः द्रवत्वं स्वाभाविकगुणः । परमाणुजलं नित्यम् । सावयवजलं अनित्यम् । अनित्यजलं त्रिविधं यथा । देहं अयोनिजम् १ इन्द्रियं रसनम् २ विषयः सिन्धुहिमादिः ३ । इति भाषापरिच्छेदः ॥ * ॥
तस्योत्पत्तिर्यथा, –
"रूपमात्राद्विकुर्व्वाणात्तेजसो दैवचोदितात् ।
रसमात्रमभूत्तस्मादम्भो जिह्वारसग्रहः ॥" * ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
"क्लेदनं पिण्डनं तृप्तिः प्राणनाप्यायनोदनम् ।
तापापनोदो भूयस्त्वमम्भसो वृत्तयस्त्विमाः ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥
"अपां शैत्यं तथा क्लेदो द्रवत्वं स्नेहसौम्यता ।
जिह्वाविस्यन्दनञ्चापि भौमानां श्रपणं तथा ॥
चतुर्थमापो विज्ञेयं जिह्वाध्यात्मं प्रचक्ष्यते ।
अधिभूतं रसस्तत्र सोमस्तत्राधिदैवतम् ॥"
इत्याश्वमेधिकपर्व्व ॥ * ॥
तत्पर्य्यायः । आपः २ स्त्रीलिङ्गबहुवचनान्तोऽयम् । वाः ३ वारि ४ सलिलम् ५ कमलम् ६ पयः ७ कीलालम् ८ अमृतम् ९ जीवनम् १० भुवनम् ११ वनम् १२ कबन्धम् १३ उदकम् १४ पाथः १५ पुष्करम् १६ सर्व्वतोमुखम् १७ अम्भः १८ अर्णः १९ तोयम् २० पानीयम् २१ नीरम् २२ क्षीरम् २३ अम्बु २४ सम्बरम् २५ मेघपुष्पम् २६ घनरसः २७ । इत्यमरः ।१।१०।३ ॥ आपः २८ सान्तक्लीवोऽयम् । सरिलम् २९ सलम् ३० जड़म् ३१ कम् ३२ अन्धम् ३३ कपन्धम् ३४ उदम् ३५ दकम् ३६ नारम् ३७ शम्बरम् ३८ अब्भ्रपुष्पम् ३९ घनरसम् ४० घृतम् ३१ । इति भरतः ॥ पीप्पलम् ४२ कुशम् ४३ विषम् ४४ काण्डम् ४५ सवरम् ४६ सरम् ४७ कृपीटम् ४८ चन्द्रोरसम् ४९ सदनम् ५० कर्व्वुरम् ५१ व्योम ५२ सम्बः ५३ सरः ५४ इरा ५५ वाजम् ५६ तामरम् ५७ । इति जटाधरः ॥ कम्बलम् ५८ स्यन्दनम् ५९ सम्बलम् ६० जलपीथम् ६१ चरम् ६२ ऋतम् ६३ ऊर्ज्जम् ६४ कोमलम् ६५ सोमम् ६६ । इति शब्दरत्नावली ॥*॥ तस्य गुणाः । ईषत् कषायत्वम् । मधुरत्वम् । क्लेदित्वम् । शीतलत्वम् । तृष्णानाशित्वम् । अव्यक्तरसत्वम् । शरीरेन्द्रियतर्पणत्वञ्च ॥*॥ सुगन्धस्य तस्य गुणाः । अस्पष्टरसत्वम् । सुशीतत्वम् । तर्षनाशित्वञ्च ॥ * ॥ स्वच्छस्य तस्य गुणाः । लघुत्वम् । हृद्यत्वम् । गुणवत्त्वञ्च ॥ * ॥ पर्णशैवालकर्द्दमयुक्तजलगुणाः । पिच्छिलत्वम् । कृमिलत्वम् । क्लिन्नत्वम् । विवर्णत्वम् । विरसत्वम् । सान्द्रत्वम् । दुर्गन्धित्वम् । अहितकारित्वञ्च ॥ * ॥ दिवासूर्य्यकिरणरात्रिचन्द्ररश्मिजुष्टजलगुणाः । अरूक्षत्वम् । अनभिष्यन्दित्वम् । गगनाम्बुतुल्यत्वञ्च ॥ * ॥ साधारणजलगुणाः । वृष्यत्वम् । दीपनत्वम् । मधुरत्वम् । लघुत्वञ्च ॥ * ॥ वर्षाकालीनजलगुणाः । गुरुत्वम् । अभिष्यन्दित्वम् । मधुरत्वम् । सारकत्वञ्च ॥ * ॥ शरत्कालीनजलगुणाः । अनभिष्यन्दित्वम् । लघुत्वञ्च ॥*॥ हैमन्तिकजलगुणाः । स्निग्धत्वम् । बल्यत्वम् । वृष्यत्वम् । हितकारित्वम् । गुरुत्वञ्च ॥ * ॥ शैशिरजलगुणः । कफवातनाशित्वम् । हैमन्तिकात् किञ्चिल्लघुत्वञ्च ॥ * ॥ वासन्तिकजलगुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । बल्यत्वम् । रूक्षत्वञ्च ॥ * ॥ ग्रैष्मिकजलगुणः । अनभिष्यन्दित्वम् ॥ * ॥ शीतलजलगुणाः । मदमूर्च्छाच्छर्द्दिपित्तज्वरश्रमक्लमतृषादाहमदात्ययविषनाशित्वम् ॥ * ॥ पवनाहतधारापातजलगुणाः । विष्टम्भित्वम् । दुर्जरत्वञ्च ॥ * ॥ यत् अन्तर्वाष्पशीतलं तत् शृतशीतं तस्य गुणः । त्रिदोषनाशित्वम् ॥ * ॥ जलस्य सिद्धकरणप्रकारः । हेमन्ते शिशिरे पादहीनं वसन्ते पादस्थितं ग्रीष्मशरत्कालयोरर्द्धावशेषितं वर्षास्वष्टावशेषितम् । दिवासिद्धं जलं रात्रौ गुरु रात्रिसिद्धं दिवागुरु ॥ * ॥ पुष्पसुवासितशुक्लवस्त्रपूतनूतनमृत्पात्रस्थजलगुणः । मङ्गलरुचिकारित्वम् ॥ * ॥ अजीर्णे जलमौषधं जीर्णे बलप्रदं आहारकाले आयुर्जनकं भुक्तान्नोपरि रात्रौ न पेयम् ॥ *॥ रात्रिशेषे जलपानगुणाः । कासश्वासातीसारज्वरवमथुकटीकोठकुष्ठमूत्राघात-उदरार्शःश्वयथुगलशिरःकर्णनासाचक्षुरोगवातपित्तकफक्षयजरोगनाशित्वम् ॥ * ॥ मेघशून्यरात्रिशेषे नाशिकारन्ध्रेण जलपानगुणाः । बुद्धिकारित्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । वलीपलितसर्व्वरोगनाशित्वञ्च ॥ * ॥
"जलञ्चतुर्व्विधं प्राहुरन्तरीक्षोद्भवं बुधाः ।
धारञ्च कारकञ्चैव तौषारं हैममित्यपि ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
तृषिताय रोगिणेऽपि जलं देयं यथा,—
"पानीयं प्राणिनां प्राणास्तदायत्तं हि जीवनम् ।
तस्मात् सर्व्वास्ववस्थासु न क्वचिद्वारि वार्य्यते ॥
अन्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् धारयते चिरम् ।
तोयाभावे पिपासार्त्तः क्षणात् प्राणैर्विमुच्यते ॥
तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति ।
तस्माज्जलमवश्यं हि दातव्यं भेषजैः समम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
"पादेन घटमुत्थाप्य भाजने पूरयेज्जलम् ।
तज्जलं मदिरातुल्यं भाण्डस्थं सुरया समम् ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥
तस्य दानमाहात्म्यं यथा,—
"अन्ने दत्ते नरेणेह प्राणा दत्ता भवन्त्युत ।
प्राणदानाद्धि परमं न दानमिह विद्यते ॥

जलं
जलं

अन्नं नापि प्रभवति पानीयात् कुरुसत्तम ! ।
नीरजातेन हि विना न किञ्चित् संप्रवर्त्तते ॥
अन्नौषध्यो महाराज ! वीरुधश्च जलोद्भवाः ।
यतः प्राणभृतां प्राणाः सम्भवन्ति विशाम्पते ! ॥
तस्मात् पानीयदानाद्वै न परं विद्यते क्वचित् ।
तच्च दद्यान्नरो नित्यं यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ॥
धन्यं यशस्यमायुष्यं जलदानमिहोच्यते ।
शत्रूंश्चाप्यधि कौन्तेय ! सदा तिष्ठति तोयदः ॥
सर्व्वकामानवाप्नोति कीर्त्तिञ्चैवेह शाश्वतीम् ।
प्रेत्य चानन्त्यमश्नाति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते ॥
तोयदो मनुजव्याघ्र ! स्वर्गं गत्वा महाद्युते ! ।
अक्षयान् समवाप्नोति लोकानित्यब्रवीन्मनुः ॥"

इति महाभारते दानधर्म्मः ॥ * ॥

"एकहस्ते धृतं तोयमभक्ष्यं सर्व्वसम्मतम् ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते जन्मखण्डम् ॥ * ॥

"उद्धृतं वामहस्तेन यत्तोयं पिबति द्विजः ।
सुरापानेन तुल्यं स्यान्मनुराह प्रजापतिः ॥"

इति मनुः ॥

तस्य वेदोक्तपर्य्यायाः । अर्णः १ क्षोदः २ क्षद्म ३ नभः ४ अम्भः ५ कवन्धम् ६ सलिलम् ७ वाः ८ वनम् ९ घृतम् १० मधु ११ पुरीषम् १२ पिप्पलम् १३ क्षीरम् १४ विषम् १५ रेतः १६ कशः १७ जन्म १८ वृवूकम् १९ वुसम् २० तुग्र्या २१ वर्व्वुरम् २२ सुक्षेम २३ धरुणम् २४ सुरा २५ अरविन्दानि २६ ध्वस्मन्वतु २७ जामि २८ आयुधानि २९ क्षपः ३० अहिः ३१ अक्षरम् ३२ स्रोतः ३३ तृप्तिः ३४ रहसः ३५ उदकम् ३६ पयः ३७ रसः ३८ भेषजम् ३९ सहः ४० शवः ४१ यहः ४२ ओजः ४३ सुखम् ४४ क्षत्रम् ४५ आवयाः ४६ शुभम् ४७ यादुः ४८ भूतम् ४९ भुवनम् ५० भविष्यत् ५१ आपः ५२ महत् ५३ व्योमः ५४ यशः ५५ महः ५६ सर्णीकम् ५७ स्वृतीकम् ५८ सतीनम् ५९ गहनम् ६० गभीरम् ६१ गम्भनम् ६२ ईम् ६३ अन्नम् ६४ हविः ६५ सद्म ६६ सदनम् ६७ ऋतम् ६८ योनिः ६९ ऋतस्ययोनिः ७० सत्यम् ७१ नीरम् ७२ रयिः ७३ सत् ७४ पूर्णम् ७५ सर्व्वम् ७६ अक्षितम् ७७ वर्हिः ७८ नाम ७९ सर्पिः ८० अपः ८१ पवित्रम् ८२ अमृतम् ८३ इन्दुः ८४ हेम ८५ स्वः ८६ सर्गाः ८७ शम्बरम् ८८ अभ्वम् ८९ वपुः ९० अम्बु ९१ तोयम् ९२ तूयम् ९३ कृपीटम् ९४ शुक्रम् ९५ तेजः ९६ स्वधा ९७ वारि ९८ जलम् ९९ जलाषम् १०० । इदमित्येकशतमुदकनामानि। इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः॥*॥

अस्य गुणाः ।

पानीयं श्रमनाशनं क्लमहरं मूर्च्छापिपासापहं
तन्द्राच्छर्द्दिविनाशनं बलकरं निद्राहरं तर्पणम् ।
हृद्यं गुप्तरसं ह्यजीर्णशमकं नित्यं हितं शीतलं
लघ्वच्छं रसकारणं निगदितं पीयूषवज्जीवनम् ॥"

अथ तस्य भेदाः ।

"पानीयं मुनिभिः प्रोक्तं दिव्यं भौममिति द्विधा ।
दिव्यं चतुर्व्विधं प्रोक्तं धाराजं करकाभवम् ॥
तौषारञ्च तथा हैमं तेषु धारं गुणाधिकम् ॥"

तत्र धारस्य लक्षणं गुणाश्च ।

"धाराभिः पतितं तोयं गृहीतं स्फीतवाससा ।
शिलायां वा सुधायां वा धौतायां पतितञ्च यत् ॥
सौवर्णे राजते ताम्रे स्फाटिके काचनिर्म्मिते ।
भाजने मृण्मये चापि स्थापितं धारमुच्यते ॥
धारनीरं त्रिदोषघ्नमनिर्द्देश्यरसं लघु ।
सौम्यं रसायनं बल्यं तर्पणं ह्लादिजीवनम् ॥
पाचनं मतिकृन्मूर्च्छातन्द्रादाहश्रमक्लमान् ।
तृष्णां हरति तत्पथ्यं विशेषात् प्रावृषि स्मृतम्॥"

अथ धाराजलस्य भेदौ ।

"धाराजलञ्च द्विविधं गाङ्गसामुद्रभेदतः ॥"

तत्रगाङ्गसामुद्रयोर्लक्षणं गुणाश्च ।

"आकाशगङ्गासम्बन्धि जलमादाय दिग्गजाः ।
मेघैरन्तरिता वृष्टीः कुर्व्वन्तीति वचः सताम् ॥
गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायो वर्षति वारिदः ।
सर्व्वथा तज्जलं देयं तथैव चरके वचः ॥
स्थापितं हैमजे पात्रे राजते मृण्मयेऽपि वा ।
शाल्यन्नं येन संसिक्तं भवेदक्लेदिवर्णवत् ॥
तद्गाङ्गं सर्व्वदोषघ्नं ज्ञेयं सामुद्रमन्यथा ।
तत्तु सक्षारलवणं शुक्रदृष्टिबलापहम् ।
विस्रञ्च दोषलं तीक्ष्णं सर्व्वकर्म्मसु गर्हितम् ।
सामुद्रं त्वाश्विने मासि गुणैर्गाङ्गवदादिशेत् ॥
यतोऽगस्त्यस्य दिव्यर्षेरुदयात् सकलं जलम् ।
निर्म्मलं निर्व्विषं स्वादु शुक्लं स्याददोषलम् ॥"

अतएवाह ।

"फुत्कारविषवातेन नागानां व्योमचारिणाम् ।
वर्षासु सविषं तोयं दिव्यमप्याश्विनं विना ॥"

अथानार्त्तवजलगुणाः ।

"अनार्त्तवं प्रमुञ्चन्ति वारि वारिधरास्तु यत् ।
तत्त्रिदोषाय सर्व्वेषां देहिनां परिकीर्त्तितम् ॥"

अनार्त्तवं पौषादिमासचतुष्टयविषयम् ॥

अथ करकजलस्य लक्षणं गुणाश्च ।

"दिव्यवाय्वग्निसंयोगात् संहताः खात् पतन्ति याः ।
पाषाणखण्डवच्चापस्ताः कारक्योऽमृतोपमाः ॥
करकाजं जलं रूक्षं विशदं गुरु च स्थिरम् ।
दारुणं शीतलं सान्द्रं पित्तहृत्कफवातकृत् ॥"

अथ तौषारजललक्षणं गुणाश्च ।

"अपि नद्याः समुद्रान्ते वह्निरापश्च तद्भवाः ।
धूमावयवनिर्म्मुक्तास्तुषाराख्यास्तु ताः स्मृताः॥"

अपि नद्याः समुद्रान्ते वह्निः । नदीमारभ्य समुद्रपर्य्यन्तं वह्निरास्ते । तद्भवाः वह्निभवाः । धूमावयवनिर्म्मुक्ताः धूमांशरहिताः आपस्तुषाराख्याः । तुश इति लोके तुस इति च ।

"अपथ्याः प्राणिनां प्रायो भूरुहाणान्तु ता हिताः ।
तुषाराम्बु हिमं रूक्षं स्याद्वातलमपित्तलम् ॥
कफोरुस्तम्भकण्ठाग्निमेदोगण्डादिरोगनुत् ॥"

अथ हैमजलस्य लक्षणं गुणाश्च ।

"हिमवच्छिखरादिभ्यो द्रवीभूयाभिवर्षति ।
यत्तदेव हिमं हैमं जलमाहुर्म्मनीषिणः ॥
हिमाम्बु शीतं पित्तघ्नं गुरु वातविवर्द्धनम् ॥"

हैमं जलं कुहंसजलम् । अन्ये तु ।

"और्व्वानलधूमभरित-
मम्बु समुद्रस्य यद्घनीभूतम् ।
पवनानीतमुदीच्यां
तद्धिममिति कथ्यते मुनिभिः ॥

हिमं कुहंस इति लोके ।

हिमन्तु शीतलं रूक्षं दारुणं सूक्ष्ममित्यपि ।
न तद्दूषयते वातं नच पित्तं न वा कफम् ॥"*॥

अथ भौमं जलं तद्भेदाश्च ।

"भौममम्भो निगदितं प्रथमं त्रिविधं बुधैः ।
जाङ्गलं परमानूपं ततः साधारणं क्रमात् ॥"

तेषां लक्षणानि गुणाश्च ।

"अल्पोदकोऽल्पवृक्षश्च पित्तरक्तामयान्वितः ।
ज्ञातव्यो जाङ्गलो देशस्तत्रत्यं जाङ्गलं जलम् ॥
बहुवार्व्वहुवृक्षश्च वातश्लेष्मामयान्वितः ।
देशोऽनूप इति ख्यात आनूपं तद्भवं जलम् ॥
मिश्रचिह्नस्तु यो देशः स हि साधारणः स्मृतः ।
तस्मिन् देशे यदुदकं तत्तु साधारणं स्मृतम् ॥
जाङ्गलं सलिलं रूक्षं लवणं लघु तत्तनु ।
वह्निकृत् कफकृत् पथ्यं विकारान् कुरुते बहून् ॥
आनूपं वार्य्यभिष्यन्दि स्वादु स्निग्धं घनं गुरु ।
साधारणन्तु मधुरं दीपनं शीतलं लघु ॥
तर्पणं रोचनं तृष्णादाहदोषत्रयप्रणुत् ॥"

अथ भौमानामेव नादेयादीनां लक्षणानि गुणाश्च । तत्र नादेयस्य लक्षणं गुणाश्च ।

"नद्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति कीर्त्तितम् ।
नादेयमुदकं रूक्षं वातलं लघु दीपनम् ॥
अनभिष्यन्दि विशदं कटुकं कफपित्तनुत् ।
नद्यः शीघ्रवहा लघ्व्यः सर्व्वा याश्चामलोदका ॥
गुर्व्व्यः शैवालसंछन्ना मन्दगाः कलुषाश्च याः ।
नदीसरस्तड़ागस्थे कूपप्रस्रवणादिजे ॥
उदके देशभेदेन गुणान् दोषांश्च लक्षयेत् ॥"

अथौद्भिदस्य लक्षणं गुणाश्च ।

"विदार्य्य भूमिं निम्नां यन्महत्या धारया स्रवेत् ।
तत्तोयमौद्भिदं नाम वदन्तीति महर्षयः ॥
औद्भिदं वारि पित्तघ्नमविदाह्यतिशीतलम् ।
प्रीणनं मधुरं बल्यमीषद्वातकरं लघु ॥"

अथ नैर्झरस्य लक्षणं गुणाश्च ।

"शैलसानुस्रवद्वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ।
स तु प्रस्रवणश्चापि तत्रत्यं नैर्झरं जलम् ॥
नैर्झरं रुचिकृन्नीरं कफघ्नं दीपनं लघु ।
मधुरं कटुकं पाके वातलं स्यादपित्तलम् ॥"

अथ सारसस्य लक्षणं गुणाश्च ।

"नद्याः शैलादिरुद्धाया यत्र संस्नुत्य तिष्ठति ।
तत् सरो जलजच्छन्नं तदम्भः सारसं स्मृतम् ॥
सारसं सलिलं बल्यं तृष्णाघ्नं मधुरं लघु ।
रोचनं तुवरं रूक्षं बद्धमूत्रमलं सितम् ॥"

अथ तड़ागस्य लक्षणं गुणाश्च ।

"प्रशस्तभूमिभागस्थो बहुसंवत्सरोषितः ।
जलाशयस्तड़ागः स्यात्ताड़ागं तज्जलं स्मृतम् ॥
ताड़ागमुदकं स्वादु कषायं कटुपाकि च ।
वातलं बद्धविण्मूत्रमसृक्पित्तकफापहम् ॥"

अथ वाप्यस्य लक्षणं गुणाश्च ।

"पाषाणैरिष्टकाभिर्व्वा बद्धकूपा बृहत्तरा ।
ससोपाना भवेद्वापी तज्जलं वाप्यमुच्यते ॥
वाप्यं वारि यदि चारं पित्तकृत् कफवातहृत् ।
तदेव मिष्टं कफकृत् वातपित्तहरं भवेत् ॥"
अथ कौपस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"भूमौ खातोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृतिः ।
बद्धोऽबद्धः स कूपः स्यात्तदम्भः कौप्यमुच्यते ॥
कौपं पयो यदि स्वादु त्रिदोषघ्नं हिमं लघु ।
तत् चारं कफवातघ्नं दीपनं कफकृत् परम् ॥"
अथ चौण्ड्यस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"शिलाकीर्णं स्वयं श्वभ्रं नीलाञ्जनसमोदकम् ।
लतावितानसंछन्नं चौण्ड्यमित्यभिधीयते ॥
अश्मादिभिरबद्धं यत्तत् चौण्ड्यमिति चापरे ।
तत्रत्यमुदकं चौण्ड्यं मुनिभिः समुदाहृतम् ॥
चौण्ड्यं वह्निकरं नीरं रूक्षं कफहरं लघु ।
मधुरं पित्तनुद्रुच्यं पाचनं विशदं स्मृतम् ॥"
अथ पाल्वलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"अल्पं सरः पल्वलं स्यात् यत्र चन्द्रक्षगे रवौ ।
न तिष्ठति जलं किञ्चित् तत्रत्यं वारि पाल्वलम् ॥
पाल्वलं वार्य्यभिष्यन्दि गुरु स्वादु त्रिदोषकृत् ॥"
अथ विकिरस्य जलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"नद्यादिनिकटे भूमिर्य्या भवेद्वालुकामयी ।
उद्भावते ततो यत्तु तज्जलं विकिरं विदुः ॥
विकिरं शीतलं स्वच्छं निर्द्दोषं लघु तत् स्मृतम् ।
तुवरं स्वादु पित्तघ्नं चारं तत् पित्तलं मनाक् ॥"
अथ कैदारस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"केदारं क्षेत्रमुद्दिष्टं कैदारं तज्जलं स्मृतम् ।
कैदारं वार्य्यभिष्यन्दि मधुरं गुरु दोषकृत् ॥"
अथ वृष्टिजलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"वार्षिकं तदहर्वृष्टं भूमिष्ठमहितं जलम् ।
त्रिरात्रमुषितं तत्तु प्रसन्नमम्टतोपमम् ॥"
अथ हेमन्तादिकालविशेषे विहितो जलविशेषः ।
"हेमन्ते सारसं तोयं ताड़ागं वा हितं स्मृतम् ।
हेमन्ते विहितं तोयं शिशिरेऽपि प्रशस्यते ॥
वसन्तग्रीष्मयोः कौपं वाप्यं वा नैर्झरं जलम् ।
न देयं वारि नादेयं वसन्तग्रीष्मयोर्बुधैः ॥
विषवद्वनवृक्षाणां पत्राद्यैर्दूषितं यतः ।
औद्भिदं वान्तरीक्षं वा कौपं वा प्रावृषि स्मृतम् ॥
शस्तं शरदि नादेयं नीरमंशूदकं परम् ।
दिवा रविकरैर्जुष्टं निशि शीतकरांशुभिः ॥
ज्ञेयमंशूदकं नाम स्निग्धं दोषत्रयापहम् ।
अनभिष्यन्दि निर्द्दोषमान्तरीक्षजलोपमम् ॥
बल्यं रसायनं मेध्यं शीतं लघु सुधासमम् ॥"
रविकरैर्जुष्टमित्युक्ते दिवापदं समस्तदिवसप्राप्त्यर्थं शीतकरांशुभिर्जुष्टमित्युक्ते निशीतिपदं समस्तरात्रिप्राप्त्यर्थम् । अन्यच्च ।
"शरदि स्वच्छमुदयादगस्त्यस्याखिलं हितम् ॥"
वृद्धसुश्रुतस्तु ।
"पौषे वारि सरोजातं माघे तत्तु तड़ागजम् ।
फाल्गुने कूपसम्भूतं चैत्रे चौण्ड्यं हितं मतम् ॥
वैशाखे नैर्झरं नीरं ज्यैष्ठे शस्तं तथौद्भिदम् ।
आषाढ़े शस्यते कौपं श्रावणे दिव्यमेव च ॥
भाद्रे कौपं पयः शस्तमाश्विने चौण्ड्यमेव च ।
कार्त्तिके मार्गशीर्षे च जलमात्रं प्रशस्यते ॥"
अथ जलस्य ग्रहणकालः ।
"भौमानामम्भसां प्रायो ग्रहणं प्रातरिष्यते ।
शीतत्वं निर्म्मलत्वञ्च यतस्तेषां महान् गुणः ॥"
अथ जलस्य पाने विधिः ।
"अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्न-
मनम्बुपानाच्च स एव दोषः ।
तस्मान्नरो वह्निविवर्द्धनाय
मुहुर्म्मुहुर्व्वारि पिबेदभूरि ॥"
अथ शीतलजलपानस्य विषयाः ।
"मूर्च्छापित्तोष्णदाहेषु विषे रक्ते मदात्यये ।
भ्रमे श्रमे विदग्धेऽन्ने तमके वमथौ तथा ।
ऊर्द्धगे रक्तपित्ते च शीतमम्भः प्रशस्यते ॥"
अथ तन्निषेधः ।
"पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे ।
आध्माने स्तिमिते कोष्ठे सद्यः शुद्धौ नवज्वरे ॥
अरुचिग्रहणीगुल्मश्वासकासेषु विद्रधौ ।
हिक्कायां स्नेहपाने च शीताम्बु परिवर्ज्जयेत् ॥"
अथाल्पजलपानस्य विषयाः ।
"अरोचके प्रतिश्याये मन्देऽग्नौ श्वयथौ क्षये ।
मुखप्रसेके जठरे कुष्ठे नेत्रामये ज्वरे ।
व्रणे च मधुमेहे च पिबेत् पानीयमल्पकम् ॥"
अथ जलपानस्यावश्यकता ।
"जीवानां जीवनं जीवो जगत् सर्व्वन्तु तन्मयम् ।
अतोऽत्यन्ततया मुञ्चो न क्वचित् वारि वार्य्यते ॥"
हारीतश्च ।
"तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यःप्राणविनाशिनी ।
तस्माद्देयं तृषार्त्ताय पानीयं प्राणधारणम् ॥
तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति ।
अतः सर्व्वास्ववस्थासु न क्वचित् वारि वारयेत् ॥"
अथ प्रशस्तं जलम् ।
"अगन्धमव्यक्तरसं सुशीतं तर्षनाशनम् ।
अच्छं लघु च हृद्यञ्च तोयं गुणवदुच्यते ॥"
अथ निन्दितं जलम् ।
"पिच्छिलं क्रिमिलं क्लिन्नं पर्णशैवालकर्द्दमैः ।
विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धं न हितं जलम् ॥
कलुषं छन्नमम्भोजपर्णनीलीतृणादिभिः ।
दुर्द्दिशजमसंस्पृष्टं सौरचान्द्रमसांशुभिः ॥
अनार्त्तवं वार्षिकमपि प्रथमं तच्च भूमिगम् ।
व्यापन्नं परिहर्त्तव्यं सर्व्वदोषप्रकोपणम् ॥
तत् कुर्य्यात् स्नानपानाभ्यां तृष्णाध्मानोदरज्वरान् ।
कासाग्निमान्द्याभिष्यन्दिकण्डूगण्डादिकांस्तथा ॥"
अथ दुष्टजलस्य निर्द्दोषीकरणोपायः ।
"निन्दितं चापि पानीयं क्वथितं सूर्य्यतापितम् ।
सुवर्णं रजतं लोहं पाषाणं सिकतां मृदम् ॥
भृशं संताप्य निर्व्वाप्य सप्तधा साधितं तथा ।
कर्पूरजातिपुन्नागपाटलादिसुवासितम् ॥
शुचिसान्द्रपटस्रावैः क्षुद्रजन्तुविवर्ज्जितम् ।
स्वच्छं कनकमुक्ताद्यैः शुद्धं स्याद्दोषवर्ज्जितम् ॥
पर्णमूलबिसग्रन्थिमुक्ताकनकशैवलैः ।
गोमेदेन च वस्त्रेण कुर्य्यादम्बुप्रसादनम् ॥"
अथ पीतस्य जलस्य पाकावधिः ।
"आमं जलं जीर्य्यति याममात्रं
तदर्द्धमात्रं शृतशीतलञ्च ।
तदर्द्धमात्रं तु शृतं कदुष्णं
पयःप्रपाकेऽवधिरेष उक्तः ॥"
इति भावप्रकाशे वारिवर्गः ॥
अथ जले भगवत्पूजाविधिः ।
"उत्तापेऽर्कांशुतो जाते शीतलेन सुगन्धिना ।
जलेन पूरिते पात्रे श्रीकृष्णमुपवेशयेत् ॥
नित्यार्चाविधिनाभ्यर्च्य सायं सन्ध्यामुपास्य च ।
देवं सिंहासने नीत्वा गन्धादिभिरथार्चयेत् ॥
नीराज्य देवं सर्व्वेभ्यो दत्त्वा तीर्थं भजेत् स्वयम् ।
द्वादश्यान्तु विशेषेण रात्रौ तोयस्थमर्चयेत् ॥"
तन्माहात्म्यं यथा, गारुड़े ।
"स्वर्णपात्रेऽथवा रौप्ये ताम्रे वा मृण्मयेऽपि वा ।
तोयस्थं योऽर्चयेद्भक्त्या शालग्रामसमुद्भवम् ॥
चक्राङ्कितं वा भूपाल ! निवृत्ते मधुमाधवे ।
प्रतिमां स महाभागस्तस्य पुण्यमनन्तकम् ॥
यावद्धराधरो लोके यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।
तावत्तस्य कुले कश्चिन्न भवेद्भूप ! नारकी ॥
तस्माज्ज्यैष्ठे सदा भूप ! तोयस्थं पूजयेद्धरिम् ।
वीततापो नरस्तिष्ठेद्यावदाभूतसंप्लवम् ॥
कृतैः सुशीतलैस्तोयैस्तुलसीदलवासितैः ।
शुचिशुक्रगते काले येऽर्चयिष्यन्ति केशवम् ॥
जलस्थं विविधैः पुष्पैर्मुच्यते यमयातनात् ॥
जलस्था यतो विष्णुर्जलशायी जलप्रियः ।
तस्माद्ग्रीष्मे विशेषेण जलस्थं पूजयेद्धरिम् ॥
नीरमध्यस्थितं कृत्वा शालग्रामसमुद्भवम् ।
योऽभ्यर्चयेन्महाभक्त्या स भवेत् कुलपावनः ॥
कर्किराशिगते सूर्य्ये मिथुनस्थे विशेषतः ।
येनार्चितो हरिर्भक्त्या जलमध्ये महीपते ! ॥
द्वादश्यान्तु विशेषेण जलस्थं जलशायिनम् ।
योऽभ्यर्चयेत् कृतं तेन यज्ञकोटिशतं भुवि ॥
पात्रे गन्धादिकं कृत्वा यः क्षिपेद्गरुड़ध्वजम् ।
द्वादश्यां पूजयेद्रात्रौ मुक्तिभागी भवेन्नरः ॥"
किञ्च ।
"घनागमे प्रकुर्व्वन्ति जलस्थं वै जनार्द्दनम् ।
ये नरा नृपतिश्रेष्ठ ! तेषां वै नरकं ध्रुवम् ॥"
"तथैवात्युष्णसमये कालिन्द्यादौ विशेषतः ।
सम्पादयेद्भगवतो जलक्रीड़ामहोत्सवम् ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥

जलः, त्रि, (जलति आच्छादयति विनाशयति वा ज्ञानं बुद्धिप्रतिभां वेति । जल + अच् ।) जड़ः । इति मेदिनी । ले, १८ ॥ (यथा, काशीखण्डे । २९ । ६६ ।
"जाड्यविध्वंसनकरी जगद्योनिर्जलाविला ॥"
"जलानां जड़ानामज्ञानानामित्यर्थः । आविलेव कलुषितेव आवृतेवेति वा ।" इति तट्टीका ॥)

जलकण्टकः, पुं, (जले जातः कण्टकः । कण्टकान्वितत्वादेवास्य तथात्वम् ।) शृङ्गाटः । पानी-

फल इति भाषा॥ (जले कण्टकः प्रान्तरिव।) कुम्भीरः। इति हारावली। ७६॥

जलकपिः, पुं, (जले कपिरिव।) शिशुमारः। इति हारावली। ७७॥

जलकरङ्कः, पुं, (जलपूर्णः करङ्कः। मध्यपदलोपिसमासः।) नारिकेलफलम्। (जले करङ्कः अशस्थनारिकेलफलास्थि इव।) पद्मम्। शङ्खः। जललता। मेघः। इति मेदिनी। के, २२८॥

जलकल्कः, पुं, (जलस्य कल्क इव।) जम्बालः। इति हारावली। २०५॥

जलकाकः, पुं, (जले जलस्य वा काक इव।) पक्षिविशेषः। पानीकौड़ि इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। दात्यूहः २ कालकण्टकः ३। अस्य मांसगुणाः। स्निग्धं गुरु हिमं वृष्यं मांसं जलपक्षिणान्तु वातहरम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जलकाङ्क्षः, पुं, स्त्री, (जलं काङ्क्षति अभिलषतीति। जल+काङ्क्ष+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्।) हस्ती। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जलकाङ्क्षी, [न्] पुं स्त्री, (जलं काङ्क्षति अभिलषतीति। काङ्क्ष+णिनिः।) हस्ती। इति हारावली। १४॥ जलाभिलाषिणि, त्रि॥

जलकान्तारः, पुं, (जलमेव कान्तारं दुर्गमपथो यस्य यस्मै इति वा। जलाधिष्ठातृत्वादेवास्य तथात्वम्।) वरुणः। इति हेमचन्द्रः। २।१०२॥

जलकामुकः, पुं, (जलस्य कामुकः अभिलाषुकः।) कुटुम्बिनीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (स्त्री, अर्कपुष्पी। यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"अर्कपुष्पी क्रूरकर्म्मा पयस्या जलकामुका॥")

जलकिराटः, पुं, (जले किरः शूकर इव अटति गच्छतीति। अट+अच्।) ग्राहः। इति हारावली। ७७॥

जलकुक्कुटी, स्त्री, (जले कुक्कुट इव। ततः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।) गङ्गाचिल्ली। इति हारावली। ८६॥

जलकुकुभः, पुं, (जले कुकुभः पक्षिविशेष इव।) जलचरपक्षिविशेषः। कोड़ापाखी इतिभाषा॥ तत्पर्य्यायः। कोयष्टिः २ शिखरी ३। इति हेमचन्द्रः॥

जलकुन्तलः, पुं, (जलस्य कुन्तलः केश इव।) शैवालम्। इति भूरिप्रयोगः॥ (शैवालशब्देऽस्य विवृतिर्विधेया॥)

जलकूपी, स्त्री, (जलस्य कूपीव।) कूपगर्त्तः। पुष्करिणी। इति मेदिनी। पे, २४॥

जलकूर्म्मः, पुं, (जले कूर्म्म इव। प्लवनसमये कूर्म्मस्येव दृश्यत्वादस्य तथात्वम्।) शिशुमारः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जलकेशः, पुं, (जलस्य केश इव।) शैवालम्। इति हारावली। १०६॥

जलक्रीड़ा, स्त्री, (जलेन जले वा क्रीड़ा।) नद्यादौ वयस्यादिभिः सह जलनिःक्षेपादिरूपक्रीड़ा। तत्पर्य्यायः। करपात्रम् २ वाल्लुची ३ करपत्रिका ४। इति हारावली। ११६॥ (यथा, महाभारते। १। १२८। ३६।
"सहिता भ्रातरः सर्व्वे जलक्रीड़ामवाप्नुमः॥")

जलगुल्मः, पुं, (जलस्य गुल्म इव।) जलावर्त्तः। कच्छपः। जलचत्वरम्। इति मेदिनी। मे, ६०॥

जलङ्गः, पुं, (जलं गच्छतीति। जल+गम्+डः। ततो मुम्।) महाकालः। लताविशेषः। इति राजनिर्घण्टः॥

जलङ्गमः, पुं, (जलं ग्रामान्तजलभूमिं गच्छतीति। जल+गम+"गमश्च।" ३। २। ४७। इति खच् मुम् च। ग्रामान्तवासित्वादेवास्य तथात्वम्।) जनङ्गमः। चाण्डालः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

जलचारी, [न्] पुं, (जले चरतीति। चर+णिनिः।) मत्स्यः। इति शब्दचन्द्रिका॥ जलचरे, त्रि॥ (यथा, रामायणे। ३। १५। ६।
"ददृशुः सहिता रम्यं तड़ागं योजनायतम्।
शरारिहंसकुररैराकीर्णं जलचारिभिः॥")

जलजं, क्ली, (जले जायते इति। जन+डः।) पद्मम्। (यथा, कुमारे। २। ३०।
"वाचस्पतिरुवाचेदं प्राञ्जलिर्ज्जलजासनम्॥") शङ्खः। इति मेदिनी। जे, २४॥ (यथा, रघुः। ७। ६३।
"ततः प्रियोपात्तरसेऽधरौष्ठे
निवेश्य दध्मौ जलजं कुमारः॥")
लोणारम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जलजः, पुं, (जले जायते इति। जल+जन्+डः।) मत्स्यः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (यथा, रामायणे। २। ६१। २२।
"स तादृशः सिंहवली वृषभाक्षो नरर्षभः।
स्वयमेव हतः पित्रा जलजेनात्मजो यथा॥")
जले निवासात् कुम्भीरशिशुमारादयः। एषां मांसगुणाः। गुरुत्वम्। उष्णत्वम्। मधुरत्वम्। स्निग्धत्वम्। वातनाशित्वम्। शुक्रवर्द्धनत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ हिज्जलवृक्षः। शैवलः। वानीरवृक्षः। शङ्खः। इति राजनिर्घण्टः॥ कुपीलुः। इति भावप्रकाशः॥ कर्कटमीनकुम्भराशयः मकरशेषार्द्धञ्च। इति दीपिका॥ जलजाते, त्रि॥ (यथा, हरिवंशे। ६७। ३२।
"जलजैः प्राणिभिः कीर्णां जलजैर्भूषितां शुभैः।
जलजैः कुसुमैश्चित्रां जलजैर्हरितोदकाम्॥")

जलजन्तुः, पुं, (जलजातो जन्तुः।) जलजप्राणी। तत्पर्य्यायः। यादः २। इत्यमरः। १।१०।२०॥

जलजन्तुका, स्त्री, (जलजो जन्तुः। ततः संज्ञायां कन्। स्त्रियां टाप्।) जलौका। इति भरतः॥

जलजन्म, [न्] क्ली, (जले जन्म यस्य।) पद्मम्। इति हेमचन्द्रः। ४। २२८॥ (शावरकन्दके, पुं। तद्यथा,—
"जम्बूका जलजन्मा च तथा शावरकन्दकम्॥"
इत्युत्तरस्थानेऽष्टादशेऽध्याये वाभटेनोक्तम्॥)

जलजम्बूका, स्त्री, (जलप्रधाना जम्बूका क्षुद्रजम्बूः।) क्षुद्रजम्बूः। इति भावप्रकाशः॥ भूँइजाम इति वनजाम इति च भाषा॥

जलजिह्वः, पुं, (जड़ा स्वादग्रहणासमर्था जिह्वा यस्य। डस्य लः।) नक्रः। इति हारावली। ७६॥

जलडिम्बः, पुं, (जले डिम्ब इव।) शम्बूकः। इति हारावली। ११२॥ (शम्बूकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

जलतापिकः, पुं, (जलतापिन्+संज्ञायां कन्।) इल्लीशमत्स्यः। काकचीमत्स्यः। इति शब्दरत्नावली॥

जलतापी, [न्] पुं, (जलेऽपि तपति प्रकाशयतीति। तप+णिनिः।) इल्लीशमत्स्यः। इति शब्दरत्नावली॥

जलतालः, पुं, (जलं अगाधसलिलं तलति आश्रयत्वेन गच्छतीति। तल+अण्।) इल्लीशमत्स्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जलतिक्तिका, स्त्री, (स्वल्पा तिक्ता तिक्तिका। स्वल्पार्थे कन्। जलप्रधाना तिक्तिका।) शल्लकीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

जलत्रा, स्त्री, (जलात् त्रायते इति। त्रै+कः।) छत्रम्। इति हारावली। ४०॥

जलदः, पुं, (जलं ददातीति। दा+कः।) मेघः। (यथा, मेघदूते। १३।
"मार्गं तावत् शृणु कथयतस्त्वत्प्रयाणानुरूपं
सन्देशं मे तदनु जलद! श्रोष्यसि श्रोत्रपेयम्॥")
मुस्तकम्। इति मेदिनी। दे, २६॥ (यथा,—
"अम्बुता-नागर-सहचर-भद्रोत्कट-पत्रमूल-जलदजलम्।
शृतशीतं मधुयुक्तं निवारयति सूतिकातङ्कम्॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे सूतिकाधिकारे॥ शाकद्वीपान्तर्गतवर्षविशेषः। यथा, महाभारते। ६। ११। २२—२३।
"वर्षाणि तेषु कौरव्य! सम्प्रोक्तानि मनीषिभिः।
महामेरुर्महाकाशो जलदः कुमुदोत्तरः।
जलधारो महाराज! सुकुमार इति स्मृतः॥")

जलदागमः, पुं, (जलदानां मेघानां आगम आगमनं यत्र।) वर्षाकालः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथाह वररुचिः।
"भद्रं कृतं कृतं मौनं कोकिलैर्जलदागमे।
दर्दुरा यत्र वक्तारस्तत्र मौनं हि शोभनम्॥")

जलदाशनः, पुं, (अश्यते भक्ष्यते इति। अश+कर्म्मणि ल्युट्। जलदानां मेघागमेऽशनः। मेघाः शालपत्रं भक्षयन्तीति प्रसिद्धेः।) शालवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

जलधरः, पुं, (धरतीति धरः। धृ+अच्। जलस्य धरः।) मेघः। (यथा, महाभारते। १। १३५। १८।
"नभो जलधरैर्हीनं साङ्गारक इवांशुमान्॥")
मुस्तकम्। इत्यमरः। १।३। ७,२। ४। १५६॥ समुद्रः। इति हेमचन्द्रः॥ तिनिशवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ जलधारिणि, त्रि॥

जलधिः, पुं, (जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति । जल+धा+“कर्म्मण्यधिकरणे च ।” ३ । ३ । ९३ । इति किः ।) समुद्रः । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४९० ।
“या दक्षिणा त्वमस्यामदक्षिणे दक्षिणास्त्वमितरस्याम् ।
जलधिरिव मध्यसंस्थो न वेलयोः सङ्गमाचरसि ॥”)
दशशङ्कुसङ्ख्या । सा तु शतलक्षकोटयः । इति लीलावती ॥

जलधिगा, स्त्री, (जलधिं समुद्रं गच्छतीति । गम+डः । स्त्रियां टाप् ।) नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४६ ॥

जलधिजा, स्त्री, (जलधौ जायते इति । जन्+“सप्तम्यां जनेर्डः ।” इति डः ।) लक्ष्मीः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलधेनुः, स्त्री, (जलकल्पिता धेनुः ।) दानार्थकृत्रिमधेनुः । यथा,—
होतोवाच ।
“जलधेनुं प्रवक्ष्यामि पुण्येऽह्नि विधिपूर्ब्बकम् ।
गोचर्म्ममात्रं भूभागं गोमयेनोपलेपयेत् ॥
तत्र मध्ये च राजेन्द्र ! पूर्णकुम्भन्तु विन्यसेत् ।
जलपूर्णसुगन्धाढ्यं कर्पूरागुरुचन्दनैः ॥
वासितां गन्धतोयेन तां धेनुं परिकल्पयेत् ।
वत्सं तथापरं कल्प्यं घृतेन परिपूरितम् ॥
वर्द्धनीकं महाराज ! पत्रपुष्पैः समन्वितम् ।
दूर्व्वाङ्कुरैरुपस्तीर्य्य स्रग्दामैश्च विभूषितम् ॥
पञ्चरत्नानि निःक्षिप्य तस्मिन् कुम्भे नराधिप ! ।
मांसीमुशीरं कुष्ठञ्च तथा शैलेयबालुकम् ॥
आमलासर्षपाश्चैताः सर्व्वधान्यानि पार्थिव ! ।
चतुर्दिक्ष्वपि पात्राणि चत्वार्य्येव प्रकल्पयेत् ॥
एवं घृतमयं पात्रं द्वितीयं दधिपूरितम् ।
तृतीयं मधुनश्चैव चतुर्थं शर्कराकृतम् ॥
सुवर्णं मुखचञ्चूंषि शृङ्गं कृष्णागुरूणि च ।
प्रशस्तपत्रश्रवणां मुक्ताफलमयेक्षणाम् ॥
ताम्रपृष्ठां कांस्यदोहां दर्भरोमसमन्विताम् ।
पुच्छं सूत्रमयं कृत्वा कृष्णाभरणघण्टिकाम् ॥
कम्बले पुष्पमालाञ्च गुडास्यां शुक्तिदन्तिकाम् ।
जिह्वां शर्करया कृत्वा नवनीतेन च स्तनम् ॥
इक्षुपादान्तु राजेन्द्र ! गन्धपुष्पोपशोभिताम् ।
कृष्णाजिनोपरि स्थाप्य वस्त्रैराच्छादितान्तु ताम् ॥
गन्धपुष्पैः समभ्यर्च्य विप्राय विनिवेदयेत् ।
एवं धेनुं तदा दत्त्वा ब्राह्मणे वेदपारगे ॥
साधुविप्राय राजेन्द्र ! श्रोत्रियायाहिताग्नये ।
तपोवृद्धे वयोवृद्धे दातव्या च कुटुम्बिने ॥
यो ददाति नरो राजन् ! यः पश्यति शृणोति च ।
प्रतिगृह्णाति यो विप्रः सर्व्वे मुच्यन्ति पातकात् ॥
ब्रह्महा पितृहा गोघ्नः सुरापो गुरुतल्पगः ।
विमुक्तः सर्व्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ॥
योऽश्वमेधेन यजते समाप्तवरदक्षिणः ।
जलधेनुञ्च यो दद्यात् सममेतन्नराधिपः ॥
जलाहारस्त्वेकदिनं तिष्ठेच्च जलधेनुदः ।
अथवा हविरेकैकदिने यः पयोव्रतमास्थितः ॥
ग्राहकोऽपि त्रिरात्रं वै तिष्ठेदेवं न संशयः ।
यत्र क्षीरवहा नद्यो मधुपायसकर्द्दमाः ॥
यत्र चाप्सरसां गीतं तत्र यान्ति जलप्रदाः ।
दाता च दापकश्चैव प्रतिग्राही च यो द्विजः ॥
ते सर्व्वे पापनिर्म्मुक्ता विष्णुलोकञ्च प्राप्नुयुः ॥”
इति वाराहे जलधेनुमाहात्म्यनामाध्यायः ॥

जलनकुलः, पुं, (जले नकुल इव ।) जलजन्तुविशेषः । धाड़िया इति उद्‌विड़ाल इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । उद्रः २ जलमार्जारः ३ जलाखुः ४ जलप्लवः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः । जलविड़ालः ६ नीराखुः ७ । इति हारावली । । ७६ ॥ पानीयनकुलः ८ वसी ९ । इति हेमचन्द्रः ॥

जलनिधिः, पुं, (जलानि निधीयन्तेऽस्मिन्निति । धा+“कर्म्मण्यधिकरणे च ।” ३ । ३ । ९३ । इति किः । जलानां निधिरिति वा ।) समुद्रः । इत्यमरः । १ । १० । २० ॥ (यथा, आर्य्याशप्तशत्याम् । ६१४ ।
“सरित इव यस्य गेहे शुष्यन्ति विशालगोत्रजा नार्य्यः ।
क्षाराश्चैव स तृप्यति जलनिधिलहरीषु जलद इव ॥”
चतुःसंख्या समुद्रवाचित्वात् । यथा, सत्कृत्यमुक्तावल्याम् ।
“वारे शीतकरं तिथौ जलनिधिं भेऽग्निञ्च योगे इयम् ॥” इति ॥)

जलनिर्गमः, पुं, (गम+“ग्रहवृदनिश्चिगमश्च ।” ३ । ३ । ५८ । इति भावे अप् । जलानां निर्गमो वहिर्गमनं यस्मात् ।) प्राकारगृहभित्त्यादिषु जलनिःसरणमार्गः । इति भरतः ॥ देवकुलप्राकारादिषु जलनिःसरणद्वारम् । इति सर्व्वानन्दः ॥ तत्पर्य्यायः । भ्रमः २ । इत्यमरः । १।१०।७ ॥ वक्रम् ३ पुटभेदः ४ । इति स्वामी ॥

जलनीली, स्त्री, (जलं नीलयतीति । नील+तत् करोतीति णिच्+ततः “कर्म्मण्यण् ।”३।२।१ । इत्यण् । ततो ङीष् ।) शैवालम् । इत्यमरः । १ । १० । ३८ ॥ (शैवालशब्देऽस्या विवृतिर्द्रष्टव्या ॥)

जलन्धरः, पुं, (जलं ब्रह्मनेत्रच्युताश्रुजलं धरतीति । जल+धृ+बाहुलकात् खच् मुम् च ।) असुरविशेषः । तस्योत्पत्तिकारणं यथा,—
इन्द्रः शिवं द्रष्टुं शिवलोकं गत्वा एकं भयानकं पुरुषं दृष्ट्वा तं पुनःपुनः पप्रच्छ ईश्वरः क गतः । स उत्तरं न ददौ इन्द्रः क्रुद्धस्तं वज्रेण जघान । ततो रुद्रस्तेजसा प्रजज्वाल । तत इन्द्रो भीतस्तं प्रणम्य तुष्टाव रुद्रस्तुष्ट इन्द्रदाहार्थोत्पन्नं भालनेत्रस्थवह्निं गृहीत्वा गङ्गासागरसङ्गमे प्राक्षिपत् ततः स बालरूपोभूत्वा रुरोद तस्य रोदनशब्देन सप्तलोका वधिरीकृतास्तच्छ्रुत्वा ब्रह्मा विस्मितस्तत्रागत्य तं बालं समुद्रक्रोड़े दृष्ट्वा तं पप्रच्छ कस्यायं पुत्रः समुद्रस्तं प्रणम्योवाच मम पुत्रः अस्य जातकर्म्मादि कुरु इत्युक्ता ब्रह्मा क्रोड़े ददौ स बालस्तस्य श्मश्रु दधार श्मश्रु धुन्वतो ब्रह्मणो नेत्राभ्यां जलमगमत् ब्रह्मा समुद्रमुवाच यस्मादनेन मम नेत्राभ्यां निर्गतं जलं धृतं तस्मादयं जलन्धरनामा अधुनैव सर्व्वशास्त्रवेत्ता रुद्रं विना सर्व्वभूतावध्यश्च भविष्यति इत्युक्ता शुक्रमाहूय तमासुरराज्ये न्यवेशयत् स कालनेमिसुतां वृन्दामुपयेमे । इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥

जलपतिः, पुं, (जलस्य पतिः ।) वरुणः । इति हेमचन्द्रः । २ । १०२ ॥ (अस्य जलपतित्वकथा यथा, काशीखण्डे । १२ । ८६—९५ ।
“ततस्तं तनयः दृष्ट्वा पितरं प्रणिपत्य च ।
जगाम तूर्णं तपसे श्रीमद्वाराणसीं पुरीम् ॥
तत्र तप्त्वा तपो घोरं लिङ्गं संस्थाप्य शाम्भवम् ।
पञ्चवर्षसहस्राणि स्थितः पाषाणनिश्चलः ॥
आविरासीत्महादेवस्तुष्टस्तत्तपसा ततः ।
उवाच कार्द्दमे ! ब्रूहि कं ददामि वरोत्तमम् ॥
कार्द्दमिरुवाच ।
यदि नाथ ! प्रसन्नोऽसि भक्तानामनुकम्पक ! ।
सर्व्वासामाधिपत्यं मे देह्यपां यादसामपि ॥
इति श्रुत्वा महेशानः सर्व्वचिन्तितदः प्रभुः ।
अभ्यषिञ्चत तं तत्र वारुणे परमे पदे ॥
रत्नानामब्धिजातानामब्धीनां सरितामपि ।
सरसां पल्वलानाञ्च वाप्यम्बुस्रोतसां पुनः ॥
जलाशयानां सर्व्वेषां प्रतीच्याश्चापि वै दिशः ।
अधीश्वरः पाशपाणिर्भव सर्व्वामरप्रियः ॥”)
समुद्रः । अप्पतिरित्यमरदर्शनात् ॥

जलपारावतः, पुं, (जले पारावत इव ।) पक्षिविशेषः । तत्पर्य्यायः । कोपी २ जलकपोतः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलपित्तं, क्ली, (जलानां पित्तमिव ।) अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥

जलपिप्पली, स्त्री, (जलजाता पिप्पली ।) पिप्पलीविशेषः । पनिसगा इति लोके । जलपिपरी इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । महाराष्ट्री २ शारदी ३ तोयवल्लरी ४ मत्स्यादनी ५ मत्स्यगन्धा ६ लाङ्गली ७ शकुलादनी ८ अग्निज्वाला ९ चित्रपत्नी १० प्राणदा ११ तृणशीता १२ बहुशिखा १३ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कषायत्वम् । मलशोधनत्वम् । व्रणकीटादिदोषरसदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।
“जलपिप्पल्यभिहिता शारदी शकुलादनी ।
मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गलीत्यपि कीर्त्तिता ॥
जलपिप्पलिका हृद्या चक्षुष्या शुक्रला लघुः ।
संग्राहिणी हिमा रूक्षा रक्तदाहव्रणापहा ॥
कटुपाका रसा रुच्या कषाया वह्निवर्द्धिनी ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(“गम्भीरी जलपिप्पल्यस्तुम्बुरुः शृङ्गवेरिका ।
तीक्ष्णोष्णकटुरूक्षाणि कफवातहराणि च ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥)

जलपृष्ठजा, स्त्री, (जलस्य पृष्ठे उपरि प्रदेशे जायते इति । जन+डः ।) शैवालम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जलप्रायं, क्ली, (जलस्य प्रायो बाहुल्यं यत्र ।) जलबहुलस्थानम् । अनूपदेशः । इत्यमरः । २ । १ । १० ॥

जलप्रियः, पुं, (जलं प्रियं यस्य ।) चातकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ मत्स्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जलप्लवः, पुं, (जले प्लवते इति । प्लु+अच् ।) जलनकुलः । इति हारावली । ७६ ॥

जलफलं, क्ली, (जलजातं फलम् ।) शृङ्गाटकम् । इति भावप्रकाशः ॥

जलबन्धः, पुं, (जलं बध्नाति जीवनवृत्तेः निर्बन्धेन परिकल्पयतीति । बन्ध+अच् ।) मत्स्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जलबन्धकः, पुं, (जलं बध्नातीति । बन्ध+ण्वुल् ।) जलमध्यगं स्रोतोभेदकरं दारुशिलादि । तत्पर्यायः । विदारकः २ कूपकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

जलबालकः, पुं, (जलेन बलयति जीवयति स्वाश्रितवृक्षादीनिति । बल जीवने+णिच्+ण्वुल् ।) विन्ध्यपर्वतः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६५ ॥

जलबालिका, स्त्री, (जलस्य बालिकेव ।) विद्युत् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १७१ ॥

जलबुद्बुदं, क्ली, (जलस्य बुद्बुदम् ।) जलविम्बम् । यथा, मुद्रितस्त्वष्टवचनम् ।
"मानुष्ये कदलीस्तम्भनिःसारे सारमार्गणम् ।
यः करोति स वै मूढ़ो जलबुद्बुदसन्निभे ॥"

जलब्राह्मी, स्त्री, (जले ब्राह्मीव ।) हिलमोची । इति हारावली । १८० ॥

जलभूः, पुं, (भवत्यस्मादिति । भू+अपादाने क्विप् । ततो जलस्य भूः ।) मेघः । (जलं भूरुत्पत्तिस्थानमस्य ।) कच्छटम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जलमक्षिका, स्त्री, (जलजाता मक्षिका ।) वारिकृमिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलमद्गुः, पुं, (जले मद्गुरिव ।) मत्स्यरङ्गपक्षी । इति हारावली । ८८ ॥

जलमधुकः, पुं, (जलजातो मधुकः ।) मधुकवृक्षप्रभेदः । जलमहुया इति भाषा । तत्पर्यायः । मङ्गल्यः २ दीर्घपत्रकः ३ मधुपुष्पः ४ क्षौद्रप्रियः ५ पतङ्गः ६ कीरेष्टः ७ गैरिकाख्यः ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । व्रणवान्तिनाशित्वम् । शुक्रबलकारित्वम् । शीतत्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः । अथ महुया वनमहुया ।
"मधूको गुड़पुष्पः स्यात् मधुवृक्षो मधुस्रवः ।
वानप्रस्थो मधुष्ठीलो जलजोऽत्र मधूलकः ॥
मधूकपुष्पं मधुरं शीतलं गुरु बृंहणम् ।
बलशुक्रकरं प्रोक्तं वातपित्तविनाशनम् ॥ * ॥
फलं शीतं गुरु स्वादु शुक्रलं वातपित्तनुत् ।
अहृद्यं हन्ति तृष्णासदाहश्वासक्षतक्षयान् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

जलमसिः, पुं, (जलेन जलाकारेण मस्यति परिणमतीति । मस परिणामे+इन् । घनीभूतमेघस्य जलाकारेण परिणमनात् तथात्वम् ।) मेघः । इति हारावली । १८ ॥

जलमार्गः, पुं, (जलस्य मार्गः निर्गमपथः ।) प्रणाली । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५५ ॥ नर्दमा इति भाषा ॥

जलमार्जारः, पुं, (जलस्य मार्जारः जले मार्जार इव इति वा ।) जलनकुलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलमुक्, [च्] पुं, (जलं मुञ्चतीति । मुच्+क्विप् ।) मेघः । इत्यमरः । १।३।७ ॥ (यथा, मेघदूते । ७१ ।
"शङ्कास्पृष्टा इव जलमुचस्त्वादृशा यत्र जालैर्धूमोद्गारानुकृतिनिपुणा जर्ज्जरा निष्पतन्ति ॥"
जलमोचके, त्रि । यथा, बृहत्संहितायाम् । १६ । २ ।
"तीक्ष्णं तपत्यदितिजः शिशिरेऽपि काले नात्यम्बुदा जलमुचोऽचलसन्निकाशाः ॥")

जलमूर्त्तिः, पुं, (जलं मूर्त्तिर्यस्य ।) शिवः । इति तस्याष्टमूर्त्तिपूजायां तिथ्यादितत्त्वम् ॥

जलमूर्त्तिका, स्त्री, (जलस्य मूर्त्तिः घनीभूताकृतिः । ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् टाप् च ।) करका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जलमोदं, क्ली, (जलेन जलसंयोगेन मोदयति आनन्दयति सद्गन्धप्रदानेनेत्यर्थः । मुद्+णिच्+अण् ।) उशीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलयन्त्रगृहम्, क्ली, (जलयन्त्रमिव कृतं गृहम् ।) जलमध्यकृतगृहम् । जलटुङ्गि इति फोयारार घर इति च भाषा । तत्पर्यायः । समुद्रगृहम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जलयन्त्रनिकेतनम् ३ । इति हारावली ॥ जलयन्त्रमन्दिरम् ४ । यथा,—
"क्वचिद्विचित्रं जलयन्त्रमन्दिरम् ।"
इति कालिदासः ॥

जलरङ्कः, पुं, (जले सरसि रङ्क इव ।) वकपक्षी । इति हारावली । १८३ ॥

जलरङ्कुः, पुं, (जले रङ्कुरिव ।) दात्यूहपक्षी । इति हलायुधः ॥

जलरञ्जः, पुं, (जले रजति अनुरक्तो भवतीति । रञ्ज अनुरागे+अच् ।) वकपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३ । ८ ॥ (वकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

जलरण्डः, पुं, (जलस्य रण्ड इव भयजनकत्वात् ।) जलावर्त्तः । पयोरेणुः । भुजङ्गमः । इति हेमचन्द्रः शब्दरत्नावली च ॥

जलरसः, पुं, (जलजातो रसः । जलप्रधानो रसो वा ।) लवणम् । इति हारावली । ७५ ॥

जलरुट्, [ह्] पुं, (जले रोहतीति । रुह्+क्विप् ।) पद्मम् । इति हेमचन्द्रः । ४।२२८ ॥

जलरुहं, क्ली, (जले रोहतीति । रुह्+"इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) पद्मम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२८ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२८ । ४१ ।
"जलञ्च सुशुभं छन्नं पुष्पैर्जलरुहैस्तथा ॥")

जलरूपः, पुं, (जलस्य रूपमिव रूपं यस्य । शुभ्रवर्णत्वादस्य तथात्वम् ।) मकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जललता, स्त्री, (जले लतेव तदाकारत्वात् ।) तरङ्गः । इति हारावली । २०५ ॥

जलवरण्टः, पुं, (जलं रसस्तत्प्रधानो वरण्टो वसन्तः ।) जलवसन्ताख्यव्रणः । पानीवसन्त इति भाषा । तत्पर्यायः । मोगः २ । इति हारावली । १४२ ॥

जलवल्कलः, पुं, (जलस्य वल्कल इव ।) कुम्भिका । इति हारावली ॥ ११२ । पाना इति भाषा ॥)

जलवल्ली, स्त्री, (जलजाता जलप्रधाना वा वल्ली ।) शृङ्गाटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलवायसः, पुं, (जले वायसः काक इव कृष्णवर्णत्वात् ।) मद्गुपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८६ ॥ पानीकौड़ि इति भाषा ॥

जलवासं, क्ली, (जलेन वासो गन्धो यस्य ।) उशीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलवासः, पुं, (जलं वासयतीति । वस+णिच्+अण् ।) विष्णुकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जले वासः निवासः । सलिलनिवासः । यथा, महाभारते । १२ । २६० । ५ ।
"स चिन्तयामास मुनिर्जलवासे कदाचन ॥"
जले वासो यस्य इति विग्रहे जलवासिनि, त्रि । यथा तत्रैव । १२ । २६० । ४ ।
"स कदाचित् महातेजा जलवासो महीपते ! ।
चचार लोकान् विप्रर्षिः प्रेक्षमाणो
मनोजवः ॥")

जलवाहः, पुं, (जलं वहतीति । वह+"कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) मेघः । इति हेमचन्द्रः । २ । ७८ ॥ (यथा, भारविः ।१२।२१
"साद्रिजलधिजलवाहपथं
सदिगश्नुवानिव विश्वमोजसा ॥"
जलवाहके, त्रि । यथा, महाभारते ।२।७।२०।
"जलवाहास्तथा मेघा वायवस्तनयित्नवः ॥")

जलविड़ालः, पुं, (जले विड़ाल इव ।) जलनकुलः । इति हारावली । ७६ ॥

जलविन्दुजा, स्त्री, (जलविन्दुभ्यो जायते इति । जन+डः ।) यावनालीशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलविल्वः, पुं, (जलप्रधानो विल्व इव ।) कर्कटः । पञ्चाङ्गः । जलचत्वरम् । इति मेदिनी । वे, ५८ ॥ चातरजल इति भाषा ॥

जलविषुवं, क्ली, (जलप्रधानं विषुवम् ।) तुलासंक्रान्तिः । तत्पर्यायः । आश्विनचिह्नितम् २ । इति शब्दरत्नावली ॥ चक्रविशेषः । यथा,—
"मानं शिरे षण्मुखपञ्चवेरं
वक्त्रश्चतुर्भे वहुवित्तलाभः ।

भोगः करे षट्पदयोस्तु षट्के
भीतिर्नृणां स्याद्विभवस्य चक्रे ॥
यस्मिन्नृचे वसेद्भानुस्तस्मात् संगणयेद्बुधः ॥”
इति समयामृतम् ॥

जलवृश्चिकः, पुं, (जले वृश्चिक इव ।) चिङ्गट-मत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलवेतसः, पुं, (जलजातो वेतसः ।) वानीर-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्य्याया गुणाश्च ।
“निकुञ्चकः परिव्याधो नादेयो जलवेतसः ।
जलजो वेतसः शीतः कुष्ठहृद्वातकोपनः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जलव्यधः, पुं, (जलं विध्यतीति । व्यध+अच् ।) कङ्कत्रोटमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलव्यालः, पुं, (जलस्थितो व्यालो हिंस्रजन्तुः ।) अलगर्द्दसर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ५ ॥ क्रूर-कर्म्मा जलजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलशयः, पुं, (जले शेते । शी+अच् । पुंसीति घो वा ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ।२।१२८॥

जलशयनः, पुं, (जले क्षीरोदसलिले शेते इति । शी+ल्युः ।) विष्णुः । इति हलायुधः ॥

जलशायी, [न्] पुं, (जले शेते इति । शी+णिनिः ।) विष्णुः । यथा, पुराणम् ।
“जलमध्ये वराहञ्च पावके जलशायिनम् ॥”

जलशुक्तिः, स्त्री, (जलचरी शुक्तिः ।) शम्बूकः । इत्यमरः । १ । १० । २३ ॥ शामुक इति जल-सीपी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । वारि-शुक्तिः २ कृमिशुक्तिः ३ क्षुद्रशुक्तिका ४ शम्बूका ५ नरशुक्तिः ६ पुटिका ७ तोयशुक्तिका ८ । तस्या गुणाः । कटुत्वम् । स्निग्धत्वम् । दीपन-त्वम् । गुल्मशूलविषदोषनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । पाचनत्वम् । बलदातृत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः॥

जलशूकं, क्ली, (जले शूकं सूच्याग्रमिव ।) शैवालम् । इति हेमचन्द्रः ।४।२३३॥ (पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा,—
“जलशूकः स्वयं गुप्ता रजन्यौ वृहतीद्वयम् ॥”
इत्युत्तरस्थानेऽष्टादशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)

जलशूकरः, पुं, (जले जलस्य वा शूकर इव ।) कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥

जलसर्पिणी, स्त्री, (जले सर्पति गच्छतीति । सृप+णिनि+ङीप् ।) जलौका । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७० ॥

जलसूचिः, पुं, (जले सूचिरिव । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) कङ्कत्रोटमत्स्यः । शृङ्गाटः । शिशु-मारः । जलौकायां स्त्री । इति मेदिनी । चे, २० ॥ काकः । इति हेमचन्द्रः ॥

जलस्तम्भनं, क्ली, (जलस्य स्तम्भनम् ।) मन्त्रादि-द्वारा जलगतिनिवारणम् । तन्मन्त्रो यथा,—
“ओम् नमो भगवते जलं स्तम्भय स्तम्भय संस-
मंसके कके कचर ।
जलस्तम्भनमन्त्रोऽयं जलं स्तम्भयते शिव ! ॥”
इति गारुड़े १७६ अध्यायः ॥
पुस्तकान्तरे १८६ अध्यायः ॥ (जलस्तम्भनविद्या दुर्य्योधनेन विदितासीत् । अतएवायं द्वैपायन-ह्रदजलं संस्तभ्य तत्र सुष्वाप । एतत्कथा महाभारते शल्यपर्व्वणि २६ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

जलस्था, स्त्री, (जले जलबहुलप्रदेशे तिष्ठतीति । स्था+कः । स्त्रियां टाप् ।) गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जलावस्थिते, त्रि । यथा, भागवते । ३ । २७ ।१२ ।
“यथा जलस्थ आभासो जलस्थेनावदृश्यते ।
स्वाभासेन तथा सूर्य्यो जलस्थेन दिवि स्थितः ॥”)

जलहं, क्ली, (जलेन हन्यते इति । हन+बाहु-लकात् डः ।) स्वल्पजलयन्त्रगृहम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलहासः, पुं, (जलानां हास इव शुक्लत्वात् ।) समुद्रफेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलाका, स्त्री, (जले आकायति प्रकाशते इति । आ+कै+कः ।) जलौकसः । इति शब्द-रत्नावली ॥

जलाची, स्त्री, (जलमञ्चति व्याप्नोति करण-तयेति । अञ्च+अण् ।) जलपिप्पली । इति शब्दरत्नावली ॥

जलाखुः, पुं, (जले आखुरिव ।) जलनकुलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलाञ्चलं, क्ली, (जलमञ्चति व्याप्नोतीति । अञ्च +बाहुलकात् अलच् । यद्वा, जले अञ्चलः वस्त्रप्रान्त इव । अभिधानात् क्लीवत्वम् ।) शैवालम् । स्वतो वारिनिर्गमः । इति मेदिनी । ले, १५४ ॥

जलाटनः, पुं, (जले अटति भ्रमतीति । अट+ल्युः ।) कङ्कपक्षी । इति मेदिनी । ने, १८४ ॥ (विशेषोऽस्य कङ्कशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

जलाटनी, स्त्री, (जले अटति भ्रमतीति । अट+ल्युः । स्त्रियां ङीष् ।) जलौका । इति मेदिनी । ने, १८४ ॥

जलाण्टकः, पुं, (जले अण्ठते इतस्ततो भ्रम-तीति । अण्ठ गतौ+ण्वुल् । पृषोदरादित्वात् ठस्य टः ।) नक्रराजः । इति हारावली ।७७॥

जलाण्डकं, क्ली, (जले अण्डमिव कायतीति । कै+कः ।) पोताधानम् । इति शब्दरत्ना-वली ॥

जलात्मिका, स्त्री, (जलमेव आत्मा यस्याः । कप् ततः टापि अत इत्वम् ।) जलौका । इति शब्दरत्नावली ॥

जलाधारः, पुं, (जलस्य आधारः ।) जलाशयः । इत्यमरः । १ । १० । २५ ॥ (यथा, याज्ञ-वल्क्ये । ३ । १४४ ।
“आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग् भवेत् ।
तथात्मैकोऽप्यनेकस्तु जलाधारेष्विवांशुमान् ॥”)

जलाधिदैवतः, पुं, (जलस्याधिदैवतं अधिष्ठात्री देवता ।) वरुणः । इति हलायुधः ॥ (जलं अधिदैवतं यस्य ।) पूर्व्वाषाढ़ानक्षत्रे, क्ली । इति ज्योतिषम् ॥

जलाम्बिका, स्त्री, (जलस्य अम्बिका माता इव । क्रोड़देशे जलधारणादस्यास्तथात्वम् ।) कूपः । इति हारावली । ४१ ॥ जलात्मिका इति क्वचित् पाठः ॥

जलायुका, स्त्री, (जलमायुरस्याः । कप् । पृषो-दरादित्वात् सलोपः ।) जलौका । इति शब्द-रत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । १३ ।
“अथ जलायुकाः वक्ष्यन्ते । जलमासामायु-रिति जलायुकाः ॥” अस्या अन्यद्विवरणं जलौकाःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ यस्मिन्नियं व्यवहृता तद्यथा,—
“नस्याञ्जनाभ्यञ्जनपानधूमं
तथावपीडं कवलग्रहञ्च ।
संशोधनञ्चोभयतः प्रयुञ्ज्या-
द्रक्तं हरेच्चापि जलायुकाभिः ॥”
इति सुश्रुते कल्पस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

जलार्द्रः, पुं, (जलेन आर्द्रः सिक्तः ।) आर्द्र-वस्त्रम् । इति हारावली । १६६ ॥ (जलसिक्ते, त्रि । यथा, मेघदूते । ४५ ।
“तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्पमेघीकृतात्मा
पुष्पासारैः स्नपयतु भवान् व्योमगङ्गाजलार्द्रैः ॥”)

जलार्द्रा, स्त्री, (जलेन आर्द्रा सिक्ता ।) क्लिन्न-वस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४३ ॥ (आर्द्र-तालवृन्तम् । यथा, वैजयन्ती ।
“धुवित्रं तालवृन्तं स्यादुत्क्षेपव्यजनञ्च तत् ।
जलेनार्द्रं जलार्द्रा स्यात्———— ॥”)

जलार्णवः, पुं, (जलप्रचुरोऽर्णवः समुद्रो यत्र काले ।) वर्षाकालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जलप्रचुरोऽर्णवः ।) जलसमुद्रश्च ॥

जलालुः, पुं, (जलजात आलुः । शाकपार्थिववत् समासः ।) पानीयालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलालुकं, क्ली, (जलालुरिव कायति प्रकाशते इति । कै+कः ।) पद्मकन्दः । इति राज-निर्घण्टः ॥

जलालुका, स्त्री, (जले अलति गच्छतीति । अल गतौ+बाहुलकात् उकः ।) जलौका । इति शब्दरत्नावली ॥

जलालोका, स्त्री, (जले आलोक्यते दृश्यते इति । आ+लोक दर्शने+कर्म्मणि घञ् ।) जलौका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

जलावर्त्तः, पुं, (जलस्य आवर्त्तः सम्भ्रमः ।) जल-गुल्मः । अम्भसां भ्रमः । इति जटाधरः ॥

जलाशयं, क्ली, (जले जलबहुलप्रदेशे आशेते इति । आ+शी+अच् ।) उशीरम् । इत्य-मरः । २ । ४ । १६४ ॥ लामज्जकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जलशायिनि, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । १४३ । ५४ ।
“ततः सत्त्वान्युपाक्रामन् सुबहूनि महान्ति च ।
रुरुवानरसिंहांश्च महिषांश्च जलाशयान् ॥”)

जलाशयः, पुं, (जलस्य आशय आधारः ।) जलाधारः । स तु पुष्करिण्यादिः । इत्यमरः । १ । १० । २६ ॥ (यथा, मनुः । ४ । १२६ ।

"न स्नानमात्रैर्रङ्गुला नातुरो न महानिधिः ।
न वासोभिः सहाजस्रं नाविन्नाति जलाशये॥"
जलं आशेते तिष्ठयन । आ+शी+"पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण।" ३ । ३ । ११८ । इति घः ।) समुद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ शृङ्गाटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलाशया, स्त्री, (जले जलसमीपे आशेते उद्भवतीति । आ+शी+अच् । स्त्रियां टाप् ।) गुण्डालातृणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलाश्रयः, पुं, (जले जलप्रचुरप्रदेशे आश्रय उत्पत्तिस्थानं यस्य ।) वृत्तगुण्डतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलाश्रया, स्त्री, (जले जलबहुलप्रदेशे आश्रयो यस्याः ।) शूलीतृणम् । बलाका । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलाष्ठीला, स्त्री, (जलेनाष्ठीला संहता ।) पुष्करिणी । इति हारावली । ४२ ॥

जलाह्वयं, क्ली, (जले आह्वयः संज्ञा यस्य ।) उत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलिका, स्त्री, (जलं उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः । जल+"अत इनिठनौ।" ५।२।११५ । इति ठन् स्त्रियां टाप् ।) जलौका । इत्यमरटीकायां भरतः॥

जलुका, स्त्री, (जले तिष्ठतीति । जल+बाहुलकात् उकः ।) जलौका । इति शब्दरत्नावली ॥

जलूका, स्त्री, (जलुका । पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) जलौका । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७० ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १५ । १८ ।
"जलूकेव सदा नारी रुधिरं पिबतीति वै ।
मूर्खस्तु न विजानाति मोहितो भावचेष्टितैः॥")

जलेचरः, पुं, (जले चरतीति । चर+"चरेष्टः ।" ३ । २ । १६ । इति टः । "तत्पुरुषे कृति बहुलम् ।" ६ । ३ । १४ । इत्यलुक् ।) जलचरपक्षी । स तु हंसमद्गुबकादिः । तस्य मांसगुणाः । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् । स्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् । वायुनाशित्वम् । शुक्रकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (जलचारिणि, त्रि । यथा, महाभारते । १ । २१७ । ११ ।
"स तमादाय कौन्तेयो विस्फुरन्तं जलेचरम् ।
उदतिष्ठन्महाबाहुर्बलेन बलिनां वरः ॥")

जलेच्छया, स्त्री, (जलमेतीति जलेत् जलप्रचुरस्थानम् । इ+क्विप् । तत्र शेते उद्भवतीति । शी+अच् । स्त्रियां टाप् ।) हस्तिशुण्डावृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

जलेजातं, क्ली, (जले जातमुत्पन्नम् ।) पद्मम् । इति शब्दरत्नावली ॥

जलेन्द्रः, पुं, (जलस्य इन्द्रः अधिपतिः ।) वरुणः । महोदधिः । जम्भलः । इति मेदिनी । रे, १५८॥

जलेन्धनः, पुं, (जलान्येव इन्धनानि यस्य ।) वाडवाग्निः । इति भूरिप्रयोगः ॥

जलेरुहा, स्त्री, (जले रोहति उद्भवतीति । रुह+कः । "तत्पुरुषे कृतीति ।" अलुक् ।) कुटुम्बिनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलेवाहः, पुं, (जले जलमध्ये वाहते जलमग्नद्रव्यस्य लाभार्थं प्रयतते इति । वाह प्रयत्ने+अच् ।) जातिविशेषः । डुवरु इति भाषा ॥ यथा, पाद्मे पातालखण्डे ।
"जलेवाहानथाहूय बहूंस्तत्र न्ययोजयत् ।
तत् कृत्वा परमं यत्नमापुराभरणं न तत् ॥"

जलेशयः, पुं, (जले शेते इति । शी+अच् । "तत्पुरुषे कृतीति ।" अलुक् ।) मत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कारणतोयशायित्वात् विष्णुः । यथा, हरिवंशे । २२ । ६८ ।
"नमोऽस्त्वनन्तपतये अक्षयाय महात्मने ।
जलेशयाय देवाय पद्मनाभाय विष्णवे ॥"
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ ।६८ ।
"तुम्बवीणो महाक्रोध ऊर्द्ध्वरेता जलेशयः ॥"
जलाशायिनि, त्रि ॥)

जलेश्वरः, पुं, (जलस्य ईश्वरः ।) वरुणः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।१।२२६।३।
"तमब्रवीत् धूमकेतुः प्रतिगृह्य जलेश्वरम् ।
चतुर्थं लोकपालानां देवदेवं सनातनम् ॥"
जलानामाश्रयत्वात्) समुद्रश्च ॥

जलोका, स्त्री, (जलमोकं आश्रयो यस्याः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) जलौका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

जलोच्छ्वासः, पुं, (जलानां उच्छ्वासः ।) जलाशयं परिपूर्य्य समधिकजलस्य सर्व्वतो वहनम् । इति केकटः ॥ समधिकजलस्योपायैर्निष्कासनम् । इति स्वामी॥ जलाद्युपचये पुष्करिण्यादावुपायेन जलनिष्कासनम् । इति सर्व्वस्वम् ॥ सेतुभङ्गादिभयेन जलाशयादुपायैर्ज्जलबहिष्करणम् । इत्यन्ये ॥ पुष्करिण्यादौ जलप्रवेशार्थमुपायः सुयान् इति ख्यात इत्येके । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । परीवाहः२ । इत्यमरः ।१।१०।१०॥

जलोदरं, क्ली, (जलप्रधानं उदरं यस्मात् ।) जठरामयः । तस्य निदानादि यथा,—
"यः स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा
वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरूढ़ः ।
पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य
स्रोतांसि दुष्यन्ति हि तद्वहानि ॥
स्नेहोपलिप्तेष्वथवापि तेषु
दकोदरं पूर्व्ववदभ्युपैति ।
स्निग्धं महत्तत् परिवृत्तनाभिसमाततं पूर्णमिवाम्बुना च ॥
यथा दृतिः क्षुभ्यति कम्पते च
शब्दायते चापि दकोदरन्तत् ॥
जन्मनैवोदरं सर्व्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम् ।
बलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितम् ॥"
इति माधवकरः ॥
(अस्य सकारणलक्षणचिकित्सितं यथा, हारीते चिकित्सितस्थाने २७ अध्याये ।
आत्रेय उवाच ।
"विषमाशनोपवेशात् शीततोयादथापि वा ।
श्रमाध्वश्वासनिष्क्रान्तादतिव्यायामतोऽपि वा ॥
पीतमम्बूदरमेवञ्च तस्माज्जातं जलोदरम् ।
उदरं सजलं यस्य सशोथमतिवर्द्धितम् ॥
श्वयथुः पादयोः शोथो जलोदरस्य लक्षणम् ।
विरेकं वमनं कुर्य्यात् पाचनानि च कारयेत् ॥
क्षारयोगश्च वटकस्तेन तदुपशाम्यति ।
तस्मान्नाभेर्वलीभागे वर्ज्जयित्वाङ्गुलद्वयम् ॥
जलनाड़ीश्चानुमन्य कुशपत्रेण वेधयेत् ।
एरण्डजलनालञ्च तत्र सञ्चारयेद्बुधः ॥
अन्तर्गतं जलं स्राव्यं ततः सन्धारयेद्द्रुतम् ।
यदा न धरते तच्च तदा दाहः प्रशस्यते ॥
कणा कल्कं परिस्राव्य घृतं देयं चतुर्गुणम् ।
शुण्ठी विषा समं पाच्यं पानमालेपनं हितम् ॥
शस्त्रकर्म्म भिषक् श्रेष्ठो विज्ञातैनैव कारयेत् ।
दुष्करं शस्त्रकर्म्मैव न कुर्य्यात् यत्र तत्र तु ॥
अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् ।
तस्मादवश्यकर्त्तव्यमीश्वरं साक्षिकारिणा ॥"*॥)

जलोद्भवा, स्त्री, (जले उद्भवो यस्याः ।) लघुब्राह्मी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कालानुशारिवा । शिउली क्षोपर इति च यस्य ख्यातिः । यथास्याः पर्य्यायाः ।
"शीतली शीतलक्ष्मी च शुक्लपुष्पा जलोद्भवा ।
कालानुशारिवा तस्याः प्रवाहो नतवद्गुणैः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

जलोद्भूता, स्त्री, (जले उद्भूता ।) गुण्डालातृणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलोरगी, स्त्री, (जले उरगी सर्पिणीव ।) जलौका । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

जलौकसः, स्त्री, (जले ओको वासस्थानं यासाम् ।) जलौका । सान्तबहुवचनान्तोऽयं शब्दः । इत्यमरः । १ । १० । २२ ॥

जलौकसः, पुं, स्त्री, (जलमेव ओको वासस्थानं तदस्त्यस्येति । अर्श आदित्वादच् ।) जलौका । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ अकारान्तोऽयम्॥

जलौकाः, [स्] स्त्री, (जलमेव ओको वसतिस्थानं यस्याः ।) जलौका । इति भरतः ॥ (यदुक्तम् ।
"गृह्णाति साधुरपरस्य गुणं न दोषं
दोषान्वितो गुणिगुणं परिहाय दोषम् ।
बालस्तनात् पिबति दुग्धमसृग्विहाय
त्यक्त्वा पयो रुधिरमेव न किं जलौकाः ॥"
जलवासिनि, त्रि । यथा, महाभारते । १३ । ५० । १० ।
"जलौकसां स सत्त्वानां बभूव प्रियदर्शनः ॥"
विवरणमस्या यथा,—
"नृपाढ्य-बाल-स्थविर-भीरु-दुर्ब्बल-नारीसुकुमाराणामनुग्रहार्थं परमसुकुमारोऽयं शोणितावसेचनोपायोऽभिहितो जलौकसः । तत्र वातपित्तकफ-दुष्ट-शोणितं यथासङ्ख्यं शृङ्ग-जलौकालाबुभिरवसेचयेत् स्निग्धशीतरूक्षत्वात् सर्व्वाणि सर्व्वैर्वा ॥"
"उष्णं समधुरं स्निग्धं गवां शृङ्गं प्रकीर्त्तितम् ।
तस्माद्वातोपसृष्टे तु हितं तदवसेचने ॥
शीताधिवासा मधुरा जलौका वारिसम्भवा ।

तस्मात् पित्तोपसृष्टे तु हिता सा त्ववसेचने ॥
अलाबुकटुकं रूक्षं तीक्ष्णञ्च परिकीर्त्तितम् ।
तस्मात् श्लेष्मोपसृष्टे तु हितं तदवसेचने ॥"

"अथ जलायुका वक्ष्यन्ते । जलमासामायुरिति जलायुका जलमासामोक इति जलौकस: । ता द्वादश, तासां सविषा: षट् तावत्य एव निर्व्विषा: । तत्र सविषा: कृष्णा कर्व्वुरा अलगर्द्दा इन्द्रायुधा सामुद्रिका गोचन्दना चेति । तास्वञ्जनचूर्णवर्णा पृथुशिरा: कृष्णा । वर्म्मिमत्स्यवदायता छिन्नोन्नतकुक्षि: कर्व्वुरा । रोमशा महापार्श्वा कृष्णमुखलगर्द्दा । इन्द्रायुधवदूर्द्ध्वराजिभिश्चित्रा इन्द्रायुधा । ईषदसितपीतिका विचित्रपुष्पाकृतिश्चित्रा सामुद्रिका । गोवृषणवदधोभागे द्विधाभूताकृतिरणुमुखी गोचन्दनेति । ताभिर्दष्टे पुरुषे दंशे श्वयथुरतिमात्रं कण्डूर्मूर्च्छा ज्वरोदाहश्छर्द्दिर्म्मद: सदनमिति लिङ्गानि भवन्ति । तत्र महागद: पानालेपननस्यकर्म्मादिषूपयोज्य: । इन्द्रायुधादष्टमसाध्यमित्येता: सविषा: सचिकित्सिता व्याख्याता: ।

अथ निर्व्विषा: । कपिला पिङ्गला शङ्कुमुखी मूषिका पुण्डरीकमुखी सावरिका चेति । तत्र मन:शिलारञ्जिताभ्यामिव पार्श्वाभ्यां पृष्ठे स्निग्धमुद्गवर्णा कपिला । किञ्चिद्रक्ता वृत्तकाया पिङ्गाशुगा च पिङ्गला । यकृद्वर्णा शीघ्रपायिनी दीर्घतीक्ष्णमुखी शङ्कुमुखी मूषिकाकृतिवर्णाऽनिष्टगन्धा च मूषिका । मुद्गवर्णा पुण्डरीकतुल्यवक्त्रा पुण्डरीकमुखी । स्निग्धा पद्मपत्रवर्णाऽष्टादशाङ्गुलप्रमाणा सावरिका सा च पश्वर्थे । इत्येता अविषा व्याख्याता: । तासां यवनपाण्ड्यसह्यपोतनादीनि क्षेत्राणि । तेषु महाशरीरा बलवत्य: शीघ्रपायिन्यो महाशना निर्व्विषाश्च विशेषेण भवन्ति । तत्र सविषमत्स्यकीटदर्दुरमूत्रपुरीषकोथजाता: कलुषेष्वम्भ:सु च सविषा: । पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकशैवालकोथजाता विमलेषु अम्भ:सु च निर्व्विषा: ॥"

"क्षेत्रेषु विचरन्त्येता: सलिलेषु सुगन्धिषु ।
न च सङ्कीर्णचारिण्यो न च पङ्केशया: सुखा: ॥"

"अथैनां नवे महति घटे सरस्तडागोदकपङ्कमावाप्य निदध्यात् । भक्ष्यार्थे चासामुपहरेच्छैवलं वल्लूरमौदकांश्च कन्दांश्चूर्णीकृत्य शय्यार्थे तृणमौदकानि च पत्राणि । त्र्यहात्त्र्यहाच्चान्यज्जलं भक्ष्यं च दद्यात् सप्तरात्रात् सप्तरात्राच्च घटमन्यं संक्रामयेत् ॥"

"स्थूलमध्या: परिक्लिष्टा: पृथ्वी मन्दविचेष्टिता: ।
अग्राहिण्योऽल्पपायिन्य: सविषाश्च न पूजिता: ॥

अथ जलौकोऽवसेकसाध्यव्याधितमुपवेश्य संवेश्य वा विरूक्ष्य चास्य तमवकाशं मृद्गोमयचूर्णैर्यद्यरुज: स्यात् । गृहीताश्च ता: सर्षपरजनीकल्कोदकप्रदिग्धगात्री: सलिलसरकमध्ये मुहूर्त्तस्थिता विगतक्लमा ज्ञात्वा ताभी रोगं ग्राहयेत् । सूक्ष्मशुक्लार्द्रपिचुप्रोतावच्छन्नां कृत्वा मुखमपावृणुयादगृह्णन्त्यै क्षीरबिन्दुं शोणितबिन्दुं वा दद्याच्छस्त्रपदानि वा कुर्व्वीत यद्येवमपि न गृह्णीयात्तदन्यां ग्राहयेत् । यदा च निविशतेऽश्वखुरवदाननं कृत्वोन्नम्य च स्कन्धं तदा जानीयाद् गृह्णातीति गृह्णन्तीञ्चार्द्रवस्त्रावच्छन्नां धारयेत् सेचयेच्च । दंशे तोदकण्डूप्रादुर्भावैर्जानीयाच्छुद्धमियमादत्त इति शुद्धमाददानामपनयेत् । अथ शोणितगन्धेन न मुञ्चेन्मुखमस्या: सैन्धवचूर्णेनावकिरेत् । अथ पतितां तण्डुलकण्डनप्रदिग्धगात्रीं तैल-लवणाभ्यक्तमुखीं वामहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां गृहीतपुच्छां दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां शनै: शनैरनुलोमानुमार्ज्जयेदामुखाद्वामयेत्तावद् यावत् सम्यग्वान्तलिङ्गानीति । सम्यग्वान्ता सलिलसरकन्यस्ता भोक्तुकामा सती चरेत् । या सीदति न चेष्टते सा दुर्व्वान्ता तां पुन: सम्यग्वामयेत् । दुर्व्वान्ताया व्याधिरसाध्य इन्द्रमदो नाम भवति । अथ सुवान्तां पूर्व्ववत् सन्निदध्यात् शोणितस्य च योगायोगानवेक्ष्य जलौकोव्रणान्मधुनावघट्टयेच्छीताभिरद्भिश्च परिषेचयेद्बध्नीत वा व्रणं कषायमधुर-स्निग्धशीतैश्च प्रदेहै: प्रदिह्यादिति ।"

"क्षेत्राणि ग्रहणं जाती: पोषणं सावचारणम् ।
जलौकसाञ्च यो वेत्ति तत् साध्यान् स जयेद्गदान् ॥"

इति सूत्रस्थाने त्रयोदशाध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

जलौका, स्त्री, (जलमेव ओकं वसतिस्थानं यस्या: ।) जलजन्तुविशेष: । जोँक इति भाषा । तत्पर्य्याय: । रक्तपा २ जलौकस: ३ इत्यमर: । १ । १० । २२ ॥ जलूका ४ जलाका ५ जलौका: ६ जलोरगी ७ जलायुका ८ जलिका ९ जलासुका १० जलजन्तुका ११ वेणी १२ जलालोका १३ जलौकस: १४ जलौकसी १५ । इति भरत: ॥ जलौकसम् १६ जलौकसा १७ । इति रायमुकुट: ॥ रक्तपायिनी १८ रक्तसन्दंशिका १९ तीक्ष्णा २० वमनी २१ जलजीवनी २२ । इति राजनिर्घण्ट: ॥ रक्तपाता २३ वेधिनी २४ जलसर्पिणी २५ जलसूचि: २६ जलाटनी २७ जलाका २८ जलपटाशिका २९ जलिका ३० जलालुका ३१ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा सुश्रुते शारीरस्थानेऽष्टमेऽध्याये ।

"सिरा-विषाणतुम्बैस्तु जलौकाभि: पदैस्तथा ।
अवगाढं यथापूर्व्वं निर्हरेद्दुष्टशोणितम् ॥"

अस्या विवरणमन्यत् सविस्तरं जलौक:शब्दे व्याख्यातम् ॥)

जल्प, वाचि । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) अन्त:स्थतृतीयोपध: । जल्पति । इति दुर्गादास: ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १४६ । १२ ।

"नारिं जित्वा विकत्थन्ते न च जल्पन्ति दुर्व्वच: ॥")

जल्प:, पुं, (जल्पं वाचि + घञ् ।) विजिगीषो: कथा । परमतखण्डनपूर्व्वकं स्वमतव्यवस्थापनम् । इति जटाधरो गौतमश्च ॥ ("यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्प: ॥" इति न्यायसूत्रम् । १ । ४२ ॥

"स वादो द्विविध: संग्रहेण जल्पो वितण्डा च । तत्र पक्षाश्रितयोर्वचनं जल्प: ।"

"यथैकस्य पक्ष: पुनर्भवोऽस्तीति नास्तीत्यपरस्य तौ च स्वपक्षं स्वस्वहेतुभि: स्थापयतस्तत्परपक्षमुद्भावयत: एष: जल्प: ।" इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥) कथा । (यथा, भागवते । १ । ७ । १७ ।

"इति प्रियां वल्गुविचित्रजल्पै:
स सान्त्वयित्वाच्युतमित्रसूत: ॥")

जल्पनं, क्ली, (जल्प + भावे ल्युट् ।) कथनम् । यथा,—

"किं मिथ्या शतजल्पनेन सततं रे वक्त्र रामं वद ॥"

इत्युद्भट: । (जल्पतीति । जल्प + नन्द्यादित्वात् ल्यु: । कथके, त्रि ॥)

जल्पाक:, त्रि, (जल्पतीति । जल्प + "जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङ: षाकन् ।" ३ । २ । १५५ । इति षाकन् ।) बहुकुत्सितभाषी । तत्पर्य्याय: । वाचाल: २ वाचाट: ३ बहुगर्ह्यवाक् ४ । इत्यमर: । ३ । १ । ३६ ॥ (स्त्रियां षित्वात् ङीष् । यथा, भट्टि: । ७ । १६ ।

"जल्पाकीभि: सहासीन: स्त्रीभि: प्रजविना त्वया ॥")

जल्पितं, त्रि, (जल्प्यते स्म इति । जल्प + क्त: । उक्तम् । इत्यमर: । ३ । १ । १०७ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १४९ । "भो भो गोरम्भ ! सत्यमेतत् यत् त्वया जल्पितम् । किं देवी दन्तिलेन समालिङ्गिता ॥") कथने, क्ली । (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १३२ ।

"सा प्राह भो प्रियतम ! मिथ्याजल्पितमेतत् ॥")

जव:, पुं, (जवनमिति । जु वेगगतौ + "ऋदोरप् ।" ३ । ३ । ५७ । इति अप् ।) वेग: । (यथा, महाभारते । ३ । १४१ । २१ ।

"यस्य बाहूबले तुल्य: प्रभावे च पुरन्दर: ।
जवे वायुर्म्मुखे सोम: क्रोधे मृत्यु: सनातन: ॥")

वेगवति, त्रि । इति मेदिनी । वे, ७ ॥

जवनं, क्ली, (जु वेगगतौ + भावे ल्युट् ।) वेग: । इत्यमर: । ३ । २ । ३९ ॥

जवन:, पुं, (जु + "जुचङ्क्रम्येति ।" ३।२।१५० । इति युच् ।) वेग: । वेगयुक्ताश्व: । देशविशेष: । इउनान इति पारस्यभाषा । इति हेमचन्द्र: ॥ शीकारी मृग: । घोटक: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ म्लेच्छजातिविशेष: । एष पूर्व्वं जवनदेशोद्भव: क्षत्त्रिय आसीत् सगरराजेनास्य सर्व्वशिरोमुण्डनं सर्व्वधर्म्मवहिष्कृतत्वञ्च चकार । इति हरिवंश: ॥ (स्कन्दस्य सैनिकविशेष: यथा, महाभारते । ९ । ४५ । ७२ ।

"शृणु नामानि चाप्येषां येऽन्ये स्कन्दस्य सैनिका: ॥"

इत्युपक्रम्याह ।
"लोहाजवक्त्रो जवन: कुम्भवक्त्रश्च कुम्भक: ॥")
वेगयुक्ते त्रि । इति मेदिनी । ने, ६६ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १६ । १६ ।
"अपायाज्जवनैरश्वै: शाल्वबाणप्रपीड़ित: ॥")

जवनालं, क्ली, (जवनाय अलति पर्य्याप्नोतीति । अल + अच् ।) फलविशेष: । जनार इति भाषा ॥ अस्य गुणा: । स्वादुत्वम् । शीतत्वम् । वायुकारित्वम् । कफपित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभ: ॥

जवनिका, स्त्री, (जवनं वेगेन प्रतिरोधनमस्त्यस्या: । जवन + ठन् । टाप् च ।) व्यवधायकवस्त्रम् । कानात् इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय: । प्रतिसीरा २ तिरस्करिणी ३ । इत्यमर: । २।६।१२० ॥ यवनिका ४ यमनिका ५ तिरस्कारिणी ६ । इति तट्टीका ॥ अन्तःपट: ७ पटी ८ चित्रा ९ काण्डपट: १० । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे । ४ । ५४ ।
"समीरशिशिर: शिरःसु वसतां
सतां जवनिका निकामसुखिनाम् ॥")

जवनी, स्त्री, (जूयते आच्छाद्यतेऽनया । जु + करणे ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) अपटी । कानात् इति भाषा ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ५३८ ।
"व्रीड़ाप्रसर: प्रथमं तदनु च रसभावपुष्टचेष्टेयम् ।
जवनीविनिर्गमादनु नटीव दयिता मनो हरति ॥")
ओषधीभेद: । इति हेमचन्द्र: ॥ (जवनजातिस्त्री । यथाह ।
"जवनी नवनीतकोमलाङ्गी
शयनीये यदि नीयते कथञ्चित् ॥"
वेगशीला । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५१ । २ ।
"इन्द्रं दक्षासऋभवो मदच्युतं
शतक्रतुं जवनी सूनृतारुहत् ॥")

जवसं, क्ली, (जूयते भक्षार्थं प्राप्यते गवादिभिरिति । जु + बाहुलकात् कर्म्मणि असच् ।) घास: । इति शब्दरत्नावली ॥

जवा, स्त्री, (जवति रक्तवर्णत्वं गच्छतीति । जु गतौ + अच् । ततष्टाप् ।) स्वनामख्यातपुष्पवृक्ष: । तत्पर्य्याय: । ओड्रपुष्पम् २ । इत्यमर: । २ । ४ । ७६ ॥ जपा ३ ओड्राख्या ४ रक्तपुष्पी ५ अर्कप्रिया ६ रागपुष्पी ७ प्रतिका ८ हरिवल्लभा ९ । (यथा, माघे । ६ । ४६ ।
"अनुवनं वनराजिवधूमुखे
बहलरागजवाधरचारुणि ॥")
अस्या गुणा: । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । इन्द्रलुप्तविनाशकारित्वम् । विस्फर्दिजन्तुजनकत्वम् । सूर्य्याराधनसाधनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ मलमूत्रस्तम्भनरञ्जनकारित्वम् । इति राजवल्लभ: ॥
(यस्मिन्नियं व्यवह्रियते तद्यथा,—
"सकाञ्जिकं जवापुष्पं भृष्टं ज्योतिष्मतीदलम् ।
दूर्व्वापिष्टञ्च संप्राश्य वनिता लात्तवं लभेत् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे योनिव्यापदधिकारे ॥)

जवादि, क्ली, सुगन्धिद्रव्यभेद: । तत्पर्य्याय: । गन्धराजम् २ कृत्रिमम् ३ मृगघर्म्मजम् ४ समूहगन्धम् ५ गन्धाढ्यम् ६ स्निग्धम् ७ साम्राणिकर्द्दमम् ८ सुगन्धितैलनिर्य्यासम् ९ कटुमोदम् १० । अस्य लक्षणम् । नीरसत्वम् । स्निग्धत्वम् । ईषत्पिङ्गत्वम् । सुगन्धत्वम् । आतपे बहुलामोदत्वम् । राज्ञां योग्यत्वञ्च । अस्य गुणा: । सौगन्धिकत्वम् । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । सुखावहत्वम् । वाते हितत्वम् । राज्ञां मोहनाह्लादकारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥

जवाधिक:, पुं, (जवेन वेगेन अधिक: ।) वेगाधिकघोटक: । इत्यमर: । २ । ८ । ४५ ॥ अतिशयवेगयुक्ते, त्रि ॥

जवापुष्पं, क्ली, (जवाया: स्वनामख्यातवृक्षस्य पुष्पम् । यद्वा, जवेव पुष्पम् ।) ओड्रपुष्पम् । इति शब्दरत्नावली ॥

जवी, [न्] त्रि, (जवो वेग: सोऽस्यास्तीति । जव + इनि: ।) वेगयुक्त: । इति हेमचन्द्र: । ३ । १५८ ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १११ ।
"समकालमिषुं क्षिप्रमानीयान्यो जवी नर: ।
गते तस्मिन् निमग्नाङ्गं पश्येच्चेत् शुद्धिमाप्नुयात् ॥"
पुं, उष्ट्र: । घोटक: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

जष, ञ वधे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) ञ, जषति जषते । परस्मैपदीत्यन्ये । इति दुर्गादास: ॥

जस, इ क रक्षणे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट ।) इ क, जंसयति । इति दुर्गादास: ॥

जस, उ इर् य मोक्षे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् । उदित्त्वात् क्त्वावेट् ।) उ, जसित्वा जस्त्वा । इर्, अजसत् अजासीत् । अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये । य, जस्यति वत्सं गोप: । इति दुर्गादास: ॥

जस, क वधे । अनादरे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, जासयति । इति दुर्गादास: ॥

जसुरि:, पुं, (जस्यते मुच्यते हन्यते वाऽनेनेति । जस + "जसिसहोरुरिन् ।" उणां । २ । ७३ । इति उरिन् ।) वज्रम् । इत्युणादिकोष: ॥

जहक:, पुं, (जहाति परित्यजतीति । ओ हाक लि त्यागे + "जहातेर्द्वे च ।" उणां । २ । ३४ । इति कुन् द्वित्वञ्च ।) काल: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ त्यागकर्त्तरि, त्रि । इत्युणादिकोष: ॥ बाल: । निर्म्मोह: । निर्म्मोक: । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति: ॥

जहा, स्त्री, (जहातीति । हा + बाहुलकात् श: ।) मुण्डितिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मुण्डिरी इति भाषा ॥

जहानक:, पुं, प्रलय: । इति हेमचन्द्र: । २ । ७५ ॥

जहु:, पुं, (जहातीति । हा + बाहुलकात् उन् द्वित्वञ्च ।) अपत्यम् । यथा । "इति कृतानुषङ्ग आपानशयनाटनस्नानादिषु सह मृगजहुना स्नेहानुबद्धहृदय: आसीत् ।" इति श्रीभागवते पञ्चमस्कन्धे आदिभरतचरिते । ८ । ११ ॥
"इत्येवं कृतोऽनुषङ्गो आसक्तिर्य्येन । मृगजहुना मृगापत्येन सह । स्नेहानुबद्धं हृदयं येन ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

जह्नु:, पुं, (जहातीति । हा + "जहातेर्द्वे अन्तलोपश्च ।" उणां । ३ । ३६ । इति नु: द्वित्वमन्त्यलोपश्च ।) विष्णु: । राजर्षिभेद: । स चन्द्रवंशोद्भवकुरुराजपुत्र: । गङ्गागमनकाले येन गङ्गा पीता पुनर्भगीरथप्रार्थनेन जरुं भित्त्वा वहिर्निर्गमिता तेन सा जाह्नवीति ख्याता । इति रामायणम् ॥

जह्नुतनया, स्त्री, (जह्नोस्तनया ।) गङ्गा । इत्यमर: । १ । १० । ३१ ॥

जह्नुसप्तमी, स्त्री, (जह्नो: सप्तमी । अस्यां तिथौ जह्नुमुनिना हि गङ्गा पीता पुनस्त्यक्ता अतोऽस्यास्तथात्वम् ।) वैशाखशुक्लसप्तमी । तन्नामकारणं यथा वाराहे नारदाम्बरीषसंवादे ।
"वैशाखशुक्लसप्तम्यां जाह्नवी जह्नुना पुरा ।
क्रोधात् पीता पुनस्त्यक्ता कर्णरन्ध्रात्तु दक्षिणात् ॥
तस्यां समर्च्चयेद्देवीं गङ्गां भुवनमेखलाम् ।
स्नात्वा सम्यग्विधानेन स धन्य: सुकृती नर: ॥
तस्यां सन्तर्पयेद्देवान् पितॄन् मर्त्त्यान् यथाविधि ।
साक्षात् पश्यन्ति ते गङ्गास्नातकं गतपातकम् ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलास: ॥
अपि च उत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटले ।
"शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां वैशाखे जह्नुपुत्त्रिकाम् ।
प्रपूजयेत् सुखार्थाय स्वर्गमोक्षफलाप्तये ॥"

जह्नुसुता, स्त्री, (जह्नो: सुता ।) गङ्गा । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (यथा, महाभारते । १ । ९८ । १८ ।
"अहं गङ्गा जह्नुसुता महर्षिगणसेविता ॥")

जा, स्त्री, (जायते सम्बन्धिनी या । जन + बाहुलकात् ड: ।) याता । भर्त्तुर्भ्रातृपत्नी । इत्येकाक्षरकोष: ॥

जागर:, पुं स्त्री, (जागृ जागरणे + भावे घञ् । "जाग्रोऽविचीति ।" ७ । ३ । ८५ । इति गुण: ।) जागरणम् । इत्यमर: । २ । ८ । ६४ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३६० ।
"प्रोञ्छति तवापराधं मानं महयति निवृत्तिं हरति ।
स्वक्षतान्निहन्ति शपथान् जागरदीर्घा निशा सुभग ! ॥"
जागर्त्ति जीवति संग्रामस्थलेऽनेनेति । जागृ + करणे घञ् ।) कवचे, पुं । इति तट्टीका ॥

जागरणं, क्ली, (जागृ + भावे ल्युट् ।) निद्राभाव: । जागा इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय: । जागर्य्या २ जागरा ३ जागर: ४ । इति हेमचन्द्र: ॥ जागरिया ५ जागर्त्ति: ६ । इत्यमरटीका ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १२६ । १२ ।
"रात्रिजागरणात् श्रान्ता: सौद्युम्नि: समतीत्य तान् ॥")

जागरिता, [ऋ] त्रि, (जागर्त्तीति । जागृ+ तृच् ।) जागरणशीलः । इत्यमरः । ३ ।१।३२॥

जागरी, [न्] त्रि, (जागरो जागरणमस्त्यस्येति । जागर+"अत इनिठनौ ।" ५।२।११५ । इति इनिः ।) जागरूकः । इति हेमचन्द्रः । ३।१०७॥

जागरूकः, त्रि, (जागर्त्तीति । जागृ+"जागरूकः ।" ३ । २ । १६५ । इति ऊकः ।) जागरणशीलः । जागरणकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । जागरिता २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३२॥ जागरी ३ । इति हेमचन्द्रः ।३।१०७॥ (यथा, रघुः ।१०।२४।

"अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः ।
स्वपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव ॥"

कर्त्तव्यपालनादावप्रमत्तः । यथा, रघुः । १४ । ८५ ।

"निगृह्य शोकं स्वयमेव धीमान्
वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः ॥")

जागर्त्तिः, स्त्री, (जागृ+भावे क्तिन् ।) जागरणम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

जागर्य्या, स्त्री, (जागृ+"जागर्त्तेरकारो वा ।" ३ । ३ । १०१ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या यक् । "जाग्रोऽविचीति ।" ७ । ३ । ८५ । इति गुणः ।) जागरणम् । इत्यमरः । ३ । १ ।१६ ॥

जागुडं, क्ली, (जागुड इति तदाख्यया प्रसिद्धे देशे भवमित्यण् ।) कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (देशविशेषः । यथा, माघे । २० । ३ ।

"अभिचैद्यमगाद्रथोऽपि शौरे-
रवनिं जागुडकुङ्कुमाभिताम्रैः ॥"

जागुडोऽभिजनोऽस्येत्यण् । तद्देशवासिनि, त्रि, । यथा, महाभारते । ३ । ५१ । २४ ।

"जागुडान् रामठान् मुण्डान् स्त्रीराज्यानथ-
तङ्गनान् ॥")

जागृ, र जु जागरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-अकं-सेट् ।) र, जाग्रति । जु, जागर्त्ति । दिशो निरीक्षमाणस्य नास्ति जागरतो भयमिति पचादित्वादनि जागर इवाचरतीति क्वौ शत्रन्तम् । इति दुर्गादासः ॥

जागृविः,पुं, (जागर्त्ति साक्षिस्वरूपतयेति । जागृ+"जॄशॄस्तृजागृभ्यः क्विन् ।" उणां । ४ । ५४ । इति क्विन् ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ५ । ११ । १ ।

"जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविरग्निः ॥"

जागर्त्ति प्रजानां शुभाशुभकार्य्यदर्शनार्थमिति । नृपतिः । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

जाग्रत्, त्रि, (जागर्त्तीति । जागृ+शतृ ।) जागरणविशिष्टः । यथा,—

"गङ्गोत्तुङ्गतरङ्गसङ्गतजटाजूटाग्रजाग्रत्फणिस्फूर्ज्जत्फुत्कृतिभीतिसम्भृतचमत्कारस्फुरत्-
सम्भ्रमा ॥"

इति कायचन्द्रिका ॥

(जागरणम् । यथा, मनौ । १ । ५७ ।

"एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्व्वं चराचरम् ।
सञ्जीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाव्ययः ॥")

जागर्य्या, स्त्री, (जागृ+"जागर्त्तेरकारो वा ।" इति पक्षे प्रस्ततो रिङादेशः ।) जागरणम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

जाघनी, स्त्री, (जघनस्य समीपम् । जघन+ शैषिकोऽण् । ततः स्त्रियां ङीप् ।) ऊरुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । १० ।१०८ ।

"क्षुधार्त्तश्चात्तुमभ्यागाद्विश्वामित्रः श्वजाघनीम् ।
चण्डालहस्तादादाय धर्म्माधर्म्मविचक्षणः ॥"

विश्वामित्रस्य जाघनीहरणकथा महाभारते शान्तिपर्व्वणि १४१ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

जाङ्गलं, क्ली, (जाङ्गलेषु स्थलजपशुविशेषेषु भवम् । जाङ्गल+अण् ।) मांसम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जाङ्गलः, पुं, (जङ्गले भवः । जङ्गल+अण् ।) कपिञ्जलपक्षी । इति मेदिनी । ले, ६५ ॥ निर्व्वारिदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य लक्षणं यथा,—

"स्वल्पोदकतृणो यस्तु प्रवातः प्रचुरातपः ।
स ज्ञेयो जाङ्गलो देशः बहुधान्यादिसंयुतः ॥")

भावप्रकाशमतेऽस्य लक्षणं यथा,—

"आकाशशुभ्र उच्चश्च स्वल्पपानीयपादपः ।
शमीकरीरविल्वार्कपीलुकर्कन्धुसङ्कुलः ॥
हरिणैणर्क्षपृषतगोकर्णखरसङ्कुलः ।
सुस्वादुफलवान् देशो वातलो जाङ्गलः स्मृतः॥"

("खरपरुषविशालाः पर्व्वताः कण्टकीर्णाः
दिशि दिशि मृगतृष्णा भूरुहाः शीर्णपर्णाः ।
अतिखररविरश्मिः पांशुभृत् शुष्कभूमिः
सरसरसविहीनः कूपकाम्भःप्रकर्षः ॥
तदनुविरसशस्याहारुणो गोमनुष्यः
प्रभवति रसमांसं रूक्षभावश्च सम्यक् ।
पुनरपि हिमवाहं शालिशस्यं न चेक्षु-
र्भवति रुधिरपित्तं कोपमाशु ह्युपैति ॥"

इति च हारीते प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

तस्य गुणाः । वातपित्तकारित्वम् । उष्णत्वम् । रूक्षत्वञ्च । तद्देशीयजलगुणाः । अनूपदेशात् विपरीतत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ रूक्षत्वम् । लवणत्वम् । लघुत्वम् । तनुत्वम् । पथ्यत्वम् । वह्निकफबहुविकारकारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ जङ्गलदेशोद्भवञ्च ॥

जाङ्गलः, त्रि, स्थलजपशुविशेषः । यथा,—

"हरिणैणकुरङ्गर्क्ष्यपृषतन्यङ्कुशम्बराः ।
राजीवोऽपि च मुण्डी चेत्याद्या जाङ्गलसंज्ञकाः॥
हरिणस्ताम्रवर्णः स्यादेणः कृष्णः प्रकीर्त्तितः ।
कुरङ्ग ईषत्ताम्रः स्याद्धरिणाकृतिको महान् ॥
ऋष्यो नीलाण्डको लोके स रोझ इति कीर्त्तितः ।
पृषतश्चन्द्रबिन्दुः स्याद्धरिणात् किञ्चिदल्पकः ॥
न्यङ्कुर्बहुविषाणोऽथ शम्बरो गवयो महान् ।
राजीवस्तु मृगो ज्ञेयो राजीभिः परितो वृतः ॥
यो मृगः शृङ्गहीनः स्यात् स मुण्डीति निगद्यते॥"

तस्य मांसस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । कषायत्वम् । लघुत्वम् । बल्यत्वम् । बृंहणत्वम् । वृष्यत्वम् । दीपनत्वम् । दोषहरत्वम् । मूकत्वमिन्मिनत्वगद्गदत्वार्द्दितबाधिर्य्यारुचिच्छर्द्दिप्रमेह सुखजरोगश्लीपदगलगण्डवायुनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ शीतत्वम् । मनुष्यहितत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥

जाङ्गलिः, पुं, (जाङ्गलो जङ्गलभवः सर्पादिर्ग्राह्यतयास्यस्येति । जाङ्गल+बहुलवचनात् इञ् ।) व्यालग्राही । इति शब्दरत्नावली ॥

जाङ्गली, स्त्री, (जङ्गले भवा । जङ्गल+अण् । ततो ङीप् ।) शूकशिम्बी । इति । मेदिनी । ले, ६५ ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।

"कपिकच्छुरात्मगुप्ता वृष्या प्रोक्ता च मर्कटी ।
अजरा कण्डुरा चण्डा दुस्पर्शा प्रावृषायणी ॥
जाङ्गली शूकशिम्बी च सैव प्रोक्ता महर्षिभिः॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जाङ्गुलं, क्ली, (जङ्गुलमेव । स्वार्थे अण् ।) विषम् । जानिलीफलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

जाङ्गुलिः, पुं, (जङ्गुलं विषं व्यवहार्य्यतया विद्यतेऽस्येति । जङ्गुल+बाहुलकात् इञ् ।) विषवैद्यः । इति शब्दरत्नावली॥ सापुड़े इति भाषा ॥

जाङ्गुलिकः, पुं, (जाङ्गुलो विषप्रधानः सर्पादिर्ग्राह्यतयास्त्यस्येति । जाङ्गुल+ठन् ।) व्यालग्राही । इत्यमरः । १ । ८ । ११ ॥

जाङ्गुली, स्त्री, (जङ्गुलस्य इयम् । "तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० । इत्यण् । ततो ङीप् ।) विषविद्या । इति हेमचन्द्रः ॥

जाङ्घिकः, पुं, (जङ्घाभिश्चरतीति । जङ्घा+ "पर्पादिभ्यष्ठन् ।" ४।४।१० । इति ठन् । यद्वा, जङ्घाभिर्जीवतीति । "वेतनादिभ्यो जिवति ।" ४ । ४ । १२ । इति ठञ् ।) उष्ट्रः । शीकारीहयः । इति राजनिर्घण्टः ॥ जङ्घाजीवी । धावकादिः । तत्पर्य्यायः । जङ्घाकरिकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ७३ ॥ (प्रशस्तजङ्घाविशिष्टे, त्रि । यथा, भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरौ ।

"जाङ्गलश्चा जाङ्घिकाश्च ध्यानस्ते राजसा
मताः ॥")

जाज्वल्यमानः, त्रि, (भृशं ज्वलतीति । ज्वल+ यङ्+शानच् ।) देदीप्यमानः । यथा, चण्डी ।

"जाज्वल्यमानं तेजोभी रविविम्बमिवाम्बरात्॥"

जाटलिः, पुं स्त्री, (जाटं सङ्घातं लातीति । ला +बाहुलकात् किः ।) वृक्षविशेषः । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ॥

जाड्यं, क्ली, (जडस्य भावः । जड+ष्यञ् ।) जडता । तत्पर्य्यायः । स्तम्भः २ । (यथा, पञ्चदशी । ६ । ६६ ।

"विना जाड्यानुभूतिं न कथञ्चिदुपपद्यते ॥")

मौर्ख्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जाड्यारिः, पुं, (जाड्यस्य अरिः शत्रुः । भक्षणेन जाड्यदोषनिराकरणात् तथात्वम् ।) जम्बीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जातं, क्ली, (जन+कर्त्तरि क्तः ।) व्यक्तम् । समूहः । (यथा, भट्टिः । ३ । २३ ।

"अन्वाहुतिं ह्लावयितुं सविप्रा-
स्त्रिचीषयन्तोऽध्वरपात्रजातम् ॥"

भावे क्तः ।) जन्म । (पारिभाषिकपुत्त्रविशेषे, पुं । यथा, पद्मतन्त्रे । १ । ४४१—४४२ ।
"जातः पुत्त्रोऽनुजातश्च अतिजातस्तथैव च ।
अपजातश्च लोकेऽस्मिन् मन्तव्याः शास्त्रवेदिभिः॥
मातृतुल्यगुणो जातस्त्वनुजातः पितुः समः ।
अतिजातोऽधिकस्तस्मादपजातोऽधमाधमः ॥")
उत्पन्ने त्रि । इति मेदिनी । ते, १६ ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । १४ ।
"कोऽर्थः पुत्त्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्म्मिकः ।
काणेन चक्षुषा किं वा चक्षुःपीडैव केवलम् ॥")

जातकं, क्ली, (जातं जन्म तदधिकृत्य कृतो ग्रन्थः इत्यण् ततः स्वार्थे कन् । यद्वा, जातेन शिशोर्जन्मना कायतीति । कै+कः ।) जातबालकस्य शुभाशुभनिर्णायकग्रन्थः । तस्य भेदाः । जातकदीपिका १ जातकामृतम् २ जातकतरङ्गिणी ३ जातककौमुदी ४ जातकरत्नाकरः ५ जातकसारः ६ जातकार्णवः ७ जातकचन्द्रिका ८ लघुजातकम् ९ बृहज्जातकम् १० इत्यादि । इति ज्योतिषम् ॥

जातकः, पुं, कारण्डी । भिक्षुः । (जात+स्वार्थे कन् ।) जाते, त्रि । इति धरणिः ॥

जातकर्म्म, क्ली, (जातस्य जाते सति वा यत् कर्म्म ।) दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषः । तस्य क्रमो यथा । पुत्त्रे जाते पिता नाभिं मा कृन्तत स्तनञ्च मा दत्त इत्यभिधाय कृतस्नानः कृतवृद्धिश्राद्धः प्रक्षालितशिलायां ब्रह्मचारिणा कुमार्य्या गर्भवत्या वा श्रुतस्वाध्यायशीलब्राह्मणेन वा अनाहतलोष्टपिष्टौ व्रीहियवौ दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां गृहीत्वा मन्त्रेण कुमारस्य जिह्वां मार्ष्टि । ततस्तथैव सुवर्णेन घृतं गृहीत्वा मन्त्रेण तथैव कुमारस्य जिह्वां मार्ष्टि । ततः पुनरपि सुवर्णेन घृतं गृहीत्वा मन्त्रेण तथैव कुमारस्य जिह्वां मार्ष्टि । ततो नाभिं कृन्तत स्तनञ्च दत्तेति पिता ब्रूयात् । स्नानं पुनः पिता न कुर्य्यात् । इति भवदेवभट्टः ॥

जातवेदाः, [स्] पुं, (विद्यते लभ्यते इति । विद् लाभे+असुन् । जातं वेदो धनं यस्मात् ।) अग्निः । (अस्य निरुक्तिरुक्ता यथा, महाभारते २ । ३१ । ४१ ।
"पावनात् पावकश्चासि वहनाद्धव्यवाहनः ।
वेदास्त्वदर्थं जाता वै जातवेदास्ततो ह्यसि ॥")
चित्रकवृक्षः । इत्यमरः । १ । १ । ५६ ॥
(जाते जाते सर्व्वप्रपञ्चस्य स्वस्मिन् अध्यस्ततया विद्यते यो जीवः । यद्वा, जातानि सर्व्वाणि कारणत्वेन विदन्ति यमिति । विद् ज्ञाने+असुन् । अन्तर्य्यामी परमेश्वरः । यथा, भागवते । ५ । ७ । १४ । "ओँ परो रजः सवितु र्जातवेदो देवस्य भर्गो मनसेदं जजान ॥" "जातं वेदो धनं कर्म्मफलं यस्मात् कर्म्मफलदमित्यर्थः ॥" इति श्रीभागवतटीकाकृत् श्रीधरस्वामी ॥)

जातरूपं, क्ली, (जातं प्रशस्तं रूपं यस्य ।) स्वर्णम् । (यथा, भागवते । १ । १७ । ३८ ।
"पुनश्च याचमानाय जातरूपमदात् प्रभुः ॥")
धुस्तूरः । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ । उत्पन्नरूपे, त्रि । यथा, नैषधे । १ । १२६ ।
"न जातरूपच्छदजातरूपता
द्विजस्य दृष्टेयमिति स्तुवन् मुहुः ॥"

जातापत्या, स्त्री, (जातमपत्यमस्याः ।) प्रसूता । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ।

जातिः, स्त्री, (जायतेऽस्यामिति । जन्+अधिकरणे क्तिन् ।) गोत्रम् । (जन+भावे क्तिन् ।) जन्म ॥ अश्मन्तिका । आमलकी । सामान्यम् । तत्तु ब्राह्मणक्षत्त्रियवैश्यशूद्रात्मकम् । छन्दः । जातीफलम् । मालती । इति मेदिनी । ते, १६ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"जातिर्ज्जाती च सुमना मालती राजपुत्त्रिका ।
चेतिका हृद्यगन्धा च सा पीता स्वर्णजातिका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
काम्पिल्लः । इति विश्वः ॥ गोत्वादिः । तस्य लक्षणं यथा, मुग्धबोधे ।
"आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानाञ्च न सर्व्वभाक् ।
सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रञ्च चरणैः सह ॥"
अस्यार्थः । "आक्रियते व्यज्यतेऽनयेति आकृतिः संस्थानं आकृत्या ग्रहणं ज्ञानं यस्याः सा आकृतिग्रहणा जातिराकृतिग्रहणा भवति संस्थानव्यङ्ग्या इत्यर्थः । तेन मनुष्यगोच्छागहंसादीनां पृथक् पृथक् संस्थानैर्व्यज्यमाना मनुष्यत्वगोत्वच्छागत्वहंसत्वादिर्जातिः । एवं ब्राह्मणक्षत्त्रियवैश्यशूद्राणां पृथक् संस्थानाभावाद्ब्राह्मणत्वादेर्जातित्वं नायातमिति लक्षणान्तरमाह लिङ्गानाञ्च न सर्व्वभागिति या सर्व्वाणि लिङ्गानि न भजते सा च जातिरित्यर्थः । स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोरगाः । जातिभेदाः पुमाख्याश्च इत्यमरसिंहे जातिभेदानां स्त्रीपुंसयोरेवेति नियमे ब्राह्मणादीनां सर्व्वलिङ्गभाजित्वाभावाज्जातित्वम् । किन्तु अज्ञातहंसस्य जनस्य हंसं दृष्टवतोऽपि तस्य संस्थानेन हंसत्वं व्यञ्जितुं न शक्यते इति हंसस्यापि जातित्वं नायातमिति पूर्व्वलक्षणस्य दोषः । एवं देवदत्तादिसंज्ञाशब्दस्यापि सर्व्वलिङ्गभाजित्वाभावाज्जातित्वापत्तिरिति द्वितीयलक्षणस्य दोषः इति दोषद्वयमपाकर्त्तुं द्वयोर्लक्षणयोर्विशेषणमाह सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येति सकृदेकवारमाख्यातेन उपदेशेन निर्निश्चयेन ग्राह्या ग्रहीतुं शक्या इत्यर्थः । तेन ईदृशो हंस इत्युपदेशे हंसं दृष्टवतस्तस्य संस्थानेन हंसत्वं व्यञ्जितुं शक्यत एवेति पूर्व्वलक्षणस्य न दोषः । एवं देवदत्तादिसंज्ञाशब्दस्य एकस्मिन्नुपदेशेऽपि अन्यस्मिन् ज्ञानाभावात् जातित्वं न स्यादिति परलक्षणस्यापि न दोषः । गार्ग्यः पुरुषः गार्गी स्त्री गार्ग्यं कुलमिति सर्व्वलिङ्गभाजित्वात् संस्थानव्यङ्ग्यत्वाभावाच्च गार्ग्यादीनां जातित्वानुपपत्तौ तृतीयलक्षणमाह गोत्रञ्चेति । पुत्त्रपौत्त्रप्रभृतिकमपत्यं गोत्रमिति पूर्व्वाचार्य्यपरिभाषितं गोत्रमिह गृह्यते गार्गीवात्सीत्यादि । चतुर्थलक्षणमाह चरणैः सहेति चरणाश्च जातिरित्यर्थः । चरणशब्दो वैदिकदेशवाची कठादिरूपः स च अध्ययनक्रियासम्बन्धेन प्रवृत्तत्वात् क्रियावाचक एव न तु जातिवाचकः तेनास्य जातिसंज्ञार्थं चरणैः सहेत्युक्तं गार्ग्यादीनां शिवादौपि सिद्धेऽपि जातिसंज्ञा फलन्तु गार्गी भार्य्या यस्यासौ गार्गीभार्य्यः इत्यादौ नोशाककौडिव्यादिना पुंवद्भावनिषेधः । गार्गी चासौ भार्य्या चेति गार्ग्यभार्य्या इत्यादौ कोडादिः पुंवदित्यादिना पुनः पुंवद्भावः ।" इति दुर्गादासः ॥
"सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परञ्चापरमेव च ।
द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते ॥
परभिन्ना तु या जातिः सैवापरतयोच्यते ।
व्यापकत्वात् परापि स्यात् व्याप्यत्वादपरापि च ॥
द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते ॥"
इति भाषापरिच्छेदे । ८-९ ॥
तल्लक्षणन्तु "नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वम् ।" इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

जातिकोशं, क्ली, (जातेः कोशमिवेति ।) जातीफलम् । इति भावप्रकाशः ॥

जातिकोषं, क्ली, (जातेः कोषमिव ।) जातीफलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०७ ॥ (जयित्री इति लोके प्रसिद्धम् । तदत्र जातीफलानामावरणदलं व्यवहृतम् । तद्यथा वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे कासाधिकारे शृङ्गाराभ्ररसे ।
"कर्पूरं जातिकोषं सजलमिभकणातेजपत्रं लवङ्गं
मांसी तालीशचोचे गजकुसुमगदं धातकी
चेति तुल्यम् ।
पथ्या धात्री विभीतं त्रिकटुरपि पृथक्त्वद्वै-
शाणं द्विशाण-
मेलाजातीफलाख्यं चितितलविधिनाशुद्धगन्धस्य
कोलम् ॥"
जातिकोषजातीफलयोरेकस्मिन्नौषधे समुल्लेखादत्रैव जयित्रीति लोकप्रसिद्धम् । औषधन्तु सर्व्वत्रैव प्रयुज्यते ॥)

जातिकोषी, स्त्री, (जातिकोषमस्या अस्तीति । "अर्श-आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् ततो ङीप् ।) जातीपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

जातिफलं, क्ली, (जात्याख्यं फलमिति ।) जातीफलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०७ ॥

जातिभ्रंशकरं, क्ली, (जातेर्भ्रंशं करोतीति । कृ+टः ।) नवविधपापान्तर्गतपापविशेषः । यथा, मनुः । ११ । ६७ ।
"ब्राह्मणस्य रुजः कृत्याघ्रातिरघ्रेयमद्ययोः ।
जैह्म्यं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥"
"ब्राह्मणस्य दण्डहस्तादिना पीडाक्रिया अघ्रेयं लशुनपुरीषादि जैह्म्यं कुटिलत्वं वक्रता ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥

जातिवैरं, क्ली, (जात्या स्वभावतो वैरं शत्रुत्वम् ।) स्वाभाविकशत्रुत्वम् । तत्पञ्चविधम् । स्त्रीकृतम् १

यथा श्रीकृष्णशिशुपालयोः ॥ वास्तुजम् २ यथा कौरवपाण्डवानाम् ॥ वागजम् ३ यथा द्रोणद्रुपदयोः ॥ सापत्नम् ४ मूषिकनकुलयोः ॥ अपराधजम् ५ यथा पूजनीब्रह्मदत्तयोः ॥ इति महाभारतम् ॥

जातिसारं, क्ली, (जात्या स्वभावतः सारोऽत्र ।) जातीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जातीफलशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

जाती, स्त्री, (जन + क्तिच् । ततो वा ङीष् ।) जातीपुष्पम् । चमेली इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्य्यायः सुरभिगन्धा २ सुमनाः ३ सुरप्रिया ४ चेतकी ५ सुकुमारा ६ सन्ध्यापुष्पी ७ मनोहरा ८ राजपुत्त्री ९ मनोज्ञा १० मालती ११ तैलभाविनी १२ जनेष्टा १३ हृद्यगन्धा १४ । (एतस्या हि सर्व्वपुष्पेषु श्रेष्ठत्वमुक्तम् । यथा, "पुष्पेषु जाती नगरेषु काञ्ची ।" इति उद्भटः ॥) अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । शीतत्वम् । कफसुखपाकनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ उष्णत्वम् । तुवरत्वम् । लघुदोषशिरोऽक्षिदन्तरोगविषकुष्ठव्रणरक्तदोषनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ तत्कुट्मलस्य गुणः । नेत्ररोगव्रणविस्फोटकुष्ठनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जातीकोशं, क्ली, (जातीत्याख्यया कोश इव फलमिति यावत् ।) जातीफलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०७ ॥ (क्वचित् पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
"जातीकोशोऽथ कर्पूरं जातीकटुकयोः फलम् । कक्कोलकं लवङ्गञ्च तिक्तं कटुकषायकम् ॥")

जातीकोषं, क्ली, (जातीत्याख्यया कोषमिव फलम् ।) जातीफलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जातीपत्त्री, स्त्री, (जातीपत्त्रमिवास्त्यस्यामिति । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् । ततो ङीष् ।) जातीफलत्वक् । जैत्री इति भाषा । तत्पर्य्यायः । जातिकोषी २ सुमनःपत्त्रिका ३ मालतीपत्त्रिका ४ सौमनसायनी ५ जातिपत्त्री ६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । सुरभित्वम् । कफजाड्यनाशित्वम् । वक्त्रवैशद्यजननत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ लघुत्वम् । स्वादुत्वम् । उष्णत्वम् । रुचिवर्णकारित्वम् । कफकासवमिश्वासतृष्णाविषनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ दुर्गन्धनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

जातीफलं, क्ली, (जातीत्याख्यं फलम् ।) सुगन्धफलविशेषः । जायफल इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । जातीकोषम् २ । इत्यमरः । २।६।१३२॥ जातीकोशम् ३ जातिफलम् ४ । इति तट्टीका ॥ जातिशस्यम् ५ शालूकम् ६ मालतीफलम् ७ मज्जसारम् ८ जातिसारम् ९ पुटम् १० सुमनःफलम् ११ फलज्ञातिः १२ फलज्ञाती १३ कोशम् १४ कोषम् १५ जातिकोषम् १६ कोषकम् १७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । १६ । ३० ।
"जातीफलागुरुवचापिप्पल्यश्चन्दनं च भृगोः ॥")
अस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् । कण्ठामयार्त्तिवातातीसारमेहनाशित्वम् । वृष्यत्वम् । दीपनत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रसे तिक्तत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । रोचनत्वम् । ग्राहित्वम् । स्वरहितत्वम् । श्लेष्मानिलमुखवैरस्यमलदौर्गन्ध्यकृष्णताक्रिमिकासवमिश्वासशोषपीनसहृद्रुङ्नाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ तृष्णाशूलनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

जातीयः, त्रि, (जातौ भवः । "वृद्धाच्छः ।" ४ । २ । ११४ । इति छः ।) जातिभवः । यथा, कथासरित्सागरे । २३ । ४८ ।
"प्राग्जन्मभिन्नजातीयाः परिह्रत्यैव कन्यकाः ॥")
तद्धितप्रत्ययविशेषः । स तु प्रकारार्थे भवति । यथा । तार्किकजातीयः । इति मुग्धबोधमतम् । (पाणिनिमते तु जातीयर् ॥)

जातीरसं, क्ली, (जात्या रसः इव रसो यस्य ।) बोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जातु, व्य, (जन + क्तुन् । पृषोदरात् साधुः ।) कदाचित् । इत्यमरः । ३ । ४ । ४ ॥ (यथा, मनुः । २ । ९४ ।
"न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते ॥")
सम्भावितार्थः । (यथा, महाभारते ।५।१७६।२२।
"को जातु परभावां हि नारीं व्यालीमिव स्थिताम् । वासयेत गृहे जानन् स्त्रीणां दोषो महात्ययः ॥")
गर्हार्थः । इति शब्दरत्नावली ॥
("जातु निन्दसि गोविन्दं जातु निन्दसि शङ्करम् ॥" इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥)

जातुकं, क्ली, (जातु गर्हितं निन्दितं दूषितमित्यर्थः कं जलं यस्मादिति ।) हिङ्गु । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जातुधानः, पुं, (धीयते सन्निधीयते इति धानं सन्निधानमस्य जातु गर्हितं । धानमभिधानमस्य लोके ।) यातुधानः । राक्षसः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (यथा, कालिकास्तोत्रे ।
("जातुधानाः पिशाचाश्च कुष्माण्डा भैरवादयः ॥"

जातुषं, त्रि, (जतुनो विकारः । "त्रपुजतुनोः षुक् ।" ४ । ३ । १३८ । इति अण् षुक् च ।) जतुविकारः । जतुनिर्म्मितम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १२० ।
"अन्यप्रतापमासाद्य यो दृढ़त्वं न गच्छति । जातुषाभरणस्येव रूपेणापि हि तस्य किम् ॥")

जातोक्षः, पुं, (जातश्चासौ उक्षा चेति । जातः प्राप्तदम्यावस्थः उक्षा इत्यर्थः । "अचतुरेति ।" ५ । ४ । ७७ । इति निपातनात् साधुः ।) उत्पन्न उक्षा । इत्यमरः । २ । ९ । ६२ ॥ उत्पन्नो वृद्धस्यभावः । प्राप्तबलीवर्द्दभाव उक्षा । इति भरतः ॥

जात्यः, त्रि, (जातौ भवः इति यत् ।) कुलीनः । श्रेष्ठः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १६ । ६ ।
"स्वजात्यानधितिष्ठामि नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥")
कान्तः । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ३३ । १२२ ।
"अतीव स ज्ञायते ज्ञातिमध्ये
महामणिर्ज्जात्य इव प्रसन्नः ॥")

जात्यन्धः, त्रि, (जात्या जन्मनैव अन्धः ।) जन्मान्धः । यथा, मनुः । ९ । २०१ ।
"अनंशौ क्लीवपतितौ जात्यन्धवधिरौ तथा । उन्मत्तजड़मूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥"

जादो, त्रि, (जात इत्यस्य जादो इतीयत्प्रयोगस्तु प्राकृतलङ्केश्वरसम्मत इति बोध्यम् ।) जातः । इति प्राकृतलङ्केश्वरः ॥

जानकी, स्त्री, (जनकस्य मिथिलाधिपस्यापत्यं स्त्रीत्यण् ङीप् च ।) सीता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २७३ । १ ।
"प्राप्तमप्रतिमं दुःखं रामेण भरतर्षभ ! । रक्षसा जानकी तस्य हृता भार्य्या बलीयसा ॥")

जानपदः, पुं, (जानेन जन्मना पद्यते इति अप् ।) जनः । (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । ३७ ।
"देयं चौराहृतं द्रव्यं राज्ञा जानपदाय तु । अददद्धि समवाप्नोति किल्विषं यस्य तस्य तत् ॥"
जनपद एव । स्वार्थे अण् ।) देशः । इति मेदिनी । दे, ४ । ४८ ॥ जनपदे भवः । इति "उत्सादिभ्योऽञ् । ४ । १ । ८६ इत्यञ् । देशभवे, त्रि ॥ यथा, मनुः । ८ । ४१ ।
"जातिजानपदान् धर्म्मान् श्रेणीधर्म्मांश्च
धर्म्मवित् ॥")

जानु, क्ली, (जायते इति । जन् "दृसनिजनिचरिचटिभ्यो ञुण् ।" उणां १ । ३ । इति ञुण् ।) ऊरुजङ्घयोर्मध्यभागः । हाँटु इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ३२ । ३६ ।
"तस्य जानु ददौ भीमो जघ्ने चैनमरत्निना ॥")
तत्पर्य्यायः । ऊरुपर्व्व २ अष्ठीवत् ३ अष्ठीवान् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ७२ ॥ चक्रिका ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

जापः, पुं, (जप + भावे घञ् ।) जपः । इति जटाधरः ॥

जापकः, त्रि, (जपतीति । जप् + ण्वुल् ।) जपकर्त्ता । (यथा, महाभारते । १२ । १९९ । ३ ।
"जापकानां फलावाप्तिं श्रोतुमिच्छामि भारत ! । किं फलं जपतामुक्तं क्व वा तिष्ठन्ति जापकाः ॥"
जपेन कृतं जपजन्यमित्यर्थः । जप् + अण् + स्वार्थे कन् । जपजन्ये, त्रि । यथा, महाभारते । १२ । १९९ । ४६ ।
"अथवा सर्व्वमेवेह मामकं जापकं फलम् ॥")

जापनं, क्ली, (जप् + स्वार्थे णिच् + भावे ल्युट् ।) निरसनम् । निर्व्वर्त्तनम् । इति भरतः ॥ (जपः । यथा, संवर्त्तसंहितायाम् । २०६ ।
"मुच्यते सर्व्वपापेभ्यो गायत्र्याश्चैव जापनात् ॥")

जाबालः, पुं, (जबालाया अपत्यं पुमानिति । अण् ।) अजाजीवः । इत्यमरः । २ । १० ।११॥ मुनिविशेषः । (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते । १ । १६।१४॥
"जाबालो याजलिः पैलः करथोऽगस्त्य एव च ।
एते वेदाङ्गवेदज्ञाः षोड़शव्याधिनाशकाः ॥"
उपनिषद्विशेषः । यथा, मौक्तिकोपनिषदि ।
"ब्रह्मकैवल्यजाबालश्वेताश्वो हंस आरुणिः ।
दर्शनशास्त्रविशेषः । यथा, रामचन्द्रदत्तशाप
प्रकरणे । [यात् ॥")
"अधीत्य कूटजाबालं शार्गालिं योनिमाशु-

जाबालिः, पुं, (जबालाया अपत्यं पुमान् इति । इञ् ।) मुनिविशेषः । यथा, रामायणम् ॥
"सुयज्ञं वामदेवञ्च जाबालिमथ काश्यपम् ।"
(तथाच ब्रह्मवैवर्त्ते । २ । ४ । ७० ।
"ऋष्यशृङ्गो भरद्वाजश्चास्तीको देवलस्तथा ।
जैगीषव्योऽथ जाबालिर्यद्वला सर्व्वपूजितः ॥")

जामदग्न्यः, पुं, (जमदग्नेरपत्यं पुमान् इति । "गर्गादिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) जमदग्निपुत्त्रः । परशुरामः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागते । २५ । ४१ ।
"पित्राज्ञया जामदग्न्येन पूर्व्वं
छिन्नं शिरो मातुरिति प्रशिष्टम् ।")

जामाता, [ऋ] पुं, (जायां माति मिमीते-मिनोति वा । "नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृ-जामात्रिति ।" उणां । २ । ६६ । इति निपातनात् साधुः ।) दुहितृपतिः । इत्यमरः । २ । ६ । ३२ । जामाइ इति भाषा ॥ (यथा, हरिवंशे । ११६ । २५ ।
"जामाता त्वभवत्तस्य कंसस्तस्मिन् हते युधि ॥")
सूर्य्यावर्त्तः । धवः । इति मेदिनी । ते, ११० ॥

जामिः, स्त्री, (जम्+इञ् । इन् निपातनात् साधुरित्येके ।) स्वसा । कुलस्त्री । इत्यमरः । ३ । ३ । १४२ ॥ (यथा, मनुः । ३ । ५७ ।
"शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यन्त्याशु तत्-
कुलम् ॥")

जामी, स्त्री, (जामि+वा ङीष् ।) जामिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ४६ । ७ ।
"यामीशप्तानि गेहानि निकृत्तानीव कृत्यया ॥")

जामेयः, पुं, (जाम्या अपत्यमिति । "स्त्रीभ्यो ढक् ।" ४ । १ । १२० । इति ढक् ।) भागिनेयः । इति हेमचन्द्रः ॥

जाम्बवं, क्ली, (जम्ब्वाः फलम् । "जम्ब्वा वा ।" ४ । ३ । १६४ । इत्यण् तस्य विधानात् न लुक् ।) जम्बूफलम् । इत्यमरः । २ । ४ । १९ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
"अत्यर्थं वातलं ग्राहि जाम्बवं कफपित्तजित् ॥")
सुवर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ जाम्बवति, पुं । इति शब्दभेदः ॥

जाम्बवती, स्त्री, (जाम्बवतो अपत्यं स्त्री । अण् ततो ङीप् ।) श्रीकृष्णपत्नी । जाम्बवत्कन्या । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, हरिवंशे । ३८ । ४१ ।
"लेभे जाम्बवतीं कन्यामृक्षराजस्य सम्मताम् ॥")
नागदमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

जाम्बवान्, [त्] पुं, (जम्बोर्वर्णं जाम्बवं तदस्यास्तीति मतुप् मस्य वः । पृषोदरादित्वात् साधुः । जम्बुतुल्यकृष्णत्वादस्य तथात्वम् ।) ऋक्षराजः । स ब्रह्मपुत्त्रः । यथा, रामायणे ।
"ऋक्षराजस्य पुत्त्रोऽत्र महाप्राज्ञः सुदुर्ज्जयः ।
पितामहसुतश्चात्र जाम्बवानिति विश्रुतः ॥")
(यथाच, हरिवंशे । ३८ । ३५ ।
"धात्र्या कुमारमादाय सुतं जाम्बवतो नृप ! ॥")

जाम्बवी, स्त्री, (जाम्बवस्याकारोऽस्त्यास्याः इति ।) नागदमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

जाम्बुवान्, [त्] पुं, (जाम्बवान् पृषोदरात् साधुः ।) जाम्बवान् । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

जाम्बूनदं, क्ली, (जम्बूनद्यां भवमिति । अण् ।) स्वर्णम् । धुस्तूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वर्णविशेषः । यथा । "मेरुमन्दरपर्व्वतस्थजम्बूफलानामत्युच्चनिपातनविशीर्णानां अनस्थिप्रायाणां इभकायनिभानां रसेन जम्बूनामनदी इलावृतं वहति तस्या उभयोस्तीरयोर्मृत्तिका जम्बूरसेनानुविध्यमाना वाय्वर्कसंयोगविपाकेन सदामरलोकाभरणं जाम्बूनदं नाम स्वर्णं भवति ।" इति श्रीभागवतम् ॥

जायकं, क्ली, (जयति अपरं गन्धमिति । जि+ण्वुल् ।) कालीयकम् । कालिया इति ख्यातं पीतवर्णसुगन्धिकाष्ठम् । इत्यमरः । २।६।१२५॥

जाया, स्त्री, (जायते पुत्त्ररूपेणात्माऽस्यामिति । जन्+यक् आत्वञ्च ।) भार्य्या । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥ (यथा, मनुः । ९ । ८ ।
"पतिर्भार्य्यां संप्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते ।
जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः ॥")

जायाजीवः, पुं, (जाया आजीवः जीवनोपायो यस्य इति । जायया जीवतीति वा । जीव+अच् । जायायाः सङ्गीतनर्त्तनादिना जीवनादस्य तथात्वम् ।) नटः । इत्यमरः । २।१०।१२॥

जायानुजीवी, [न्] पुं, (जायया अनुजीवतीति । अनु+जीव+णिनिः ।) नटः । वकपक्षी । इति मेदिनी । ने, १५५ ॥ वेश्यापतिः । इति शब्दरत्नावली ॥ दुस्थः । इति हेमचन्द्रः ॥

जायापती, पुं, (जाया च पतिश्चेति तौ ।) भार्य्यापती । मागभातार इति भाषा ॥ नित्यद्विवचनान्तोऽयं शब्दः । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥

जायी, [न्] पुं, (जै+णिनिः । यद्वा, जि+णिनिः ।) ध्रुवकभेदः । यथा,—
"जायीति नाम्ना ध्रुवको द्वाविंशत्यक्षरान्वितः ।
सन्निपातेन तालेन शृङ्गारेऽभीष्टदो रसे ॥ "
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(यथा, महाभारते । ३ । ३५ । ८ ।
"अफलं जन्म तस्याहं मन्ये दुर्ज्जातजायिनः ॥")

जायुः, पुं, (जयति रोगान् इति । जि+उण् ।) औषधम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥ (जयतीति । जयशीले, त्रि ॥)

जारः, पुं, (जीर्य्यति स्त्रियाः सतीत्वमनेन । जॄ+करणे घञ् ।) उपपतिः । इत्यमरः ।२ ।६ । ३५ ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । ३० ।
"जारं चौरेत्यभिवदन् दाप्यः पञ्चशतं दमम् ॥"
जारयति नाशयति इति । जॄ+णिच्+अच् । हन्ता । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६६ । ४ ।
"यमोह जातो यमो जनित्वं जारः कनीनां
पतिर्ज्जनीनाम् ॥")

जारजः, त्रि, (जारात् उपपतेर्ज्जायते इति । जन्+डः ।) उपपतिजातसन्तानः । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥ (यथा, मनुः । ३ । १५८ । श्लोके कुल्लूकभट्टधृतटीकायाम् ।
"अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्त्तरि गोलकः ॥")

जारणी, स्त्री, (जारयति परिपाकं कारयतीति । जॄ+णिच्+ल्युः । ततो ङीप् ।) स्थूलजीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जारी, स्त्री, (जारयति जीर्णं कारयतीति । जॄ+णिच्+अच्+गौरादित्वात् ङीष् ।) ओषधीविशेषः । इति मेदिनी । रे, ३९ । जाड़ी इति भाषा ॥

जारूथ्यः, पुं, (जरूथं मासं तदर्हतीति । जरूथ+ष्यः ।) त्रिगुणदक्षिणाकयज्ञः । (यथा, महाभारते । ३ । २९० । ७० ।
"ततो देवर्षिसहितः सरितं गोमतीमनु ।
दशाश्वमेधानाजह्रे जारूथ्यान् स निरर्गलान् ॥")

जालं, क्ली, (जल्यते आच्छाद्यतेऽनेनेति । जल-संवरणे+करणे घञ् । यद्वा, जले क्षिप्यते इति । जल+"शेषे ।" ४ । २ । ९२ । इत्यण् ।) स्वनामख्यातसूत्रादिनिर्म्मितमत्स्यादिधारणोपायः । तत्पर्य्यायः । आनायः २ । इत्यमरः । ३ । ३ । १९९ ॥ जालकम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ५५८ ।
"वंशावलम्बनं यद् यो विस्तारो गुणस्य
यावनतिः ।
तज्जालस्य खलस्य च निजाङ्कसुप्तप्रणाशाय ॥")
गवाक्षः । (यथा, रघुः । ६ । ४३ ।
"प्रासादजालैर्जलवेणिरम्यां
रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः ॥")
क्षारकः । स तु अस्फुटकलिकाकुष्माण्डादिक्षुद्रफलञ्च । दम्भः । समूहः । इति मेदिनी । ले, १९ ॥ (यथा, रघुः । ७ । ६२ ।
"ततो धनुष्कर्षणमूढ़हस्तं
एकांशपर्य्यस्तशिरस्त्रजालम् ॥"
वंशलौहादिनिर्म्मितजालवद्द्रव्यविशेषः । यथा, भट्टिः । १ । ८ ।
"अन्तर्निविष्टोज्ज्वलरत्नभासो
गवाक्षजालैरभिनिष्पतन्त्यः ॥")
इन्द्रजालम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५९० ॥

जालः, पुं, (जालयति शाखाप्रशाखादिभिः संवृणोतीति । जल संवरणे+णिच्+"नन्दिग्रहीति ।" ३।१।१३४ । इत्यच् ।) कदम्बवृक्षः । इति मेदिनी । ले, १९ ॥

जालकं, क्ली, (जल संवरणे+भावे घञ् । जालेन ईषदावरणेन कायति प्रकाशते इति । कै+कः । जाल+स्वार्थे कन् वा ।) अस्फुटकलिका । इति भरतः ॥ (यथा, मेघदूते । ६६ ।
"तासुत्थाप्य स्वजलकणिकाशीतलेनानिलेन
प्रत्याश्वस्तां सममभिनवैर्जालकैर्मालतीनाम् ॥")
कुष्माण्डादिक्षुद्रफलम् । इति सारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः । क्षारकः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १६ ॥ कोरकः । दम्भः । कुलायः । आनायः । इति मेदिनी । के, ६२ ॥ (यथा, सुश्रुते । उत्तरतन्त्रे ७ अध्याये ।
"दृष्टिर्भृशं विह्वलति द्वितीयं पटलं गते ।
मक्षिकान् मशकान् केशान् जालकानि च पश्यति ॥")
समूहः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शाकुन्तले प्रथमाङ्के ।
"वद्धं कर्णशिरीषरोधि वदने घर्म्माम्भसां जालकं
बन्धे स्रंसिनि चैकहस्तयमिताः पर्य्याकुला मूर्द्धजाः ॥"
वंशलौहादिनिर्म्मितजालाकृतिद्रव्यविशेषः। यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । १७ । ६ ।
"ततो यष्टिं शलाकाञ्च जालकं पञ्जरं तथा ।
बभञ्ज लुब्धको दीनां कपोतीञ्च मुमोच ताम्॥")
जालकं, क्ली स्त्री, (जल संवरणे+भावे घञ् । जालेन आवरणेन कायति प्रकाशते इति । कै+कः ।) मोचकफलम् । इति मेदिनी ॥ के, ६२ ॥
जालकः, पुं, (जालेन वंशलौहादिनिर्म्मितजालाकृतिद्रव्यविशेषेण कायतीति । कै+कः ।) गवाक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ७८ ॥
जालकारकः, पुं, (जालं करोतीति । कृ+ण्वुल् । जालस्य कारको वा ।) मर्कटकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७६ ॥ जालकर्त्तरि, त्रि ॥
जालकिनी, स्त्री, (जालकं लोमसमूहस्तदस्त्यस्या इति । "अत इनिठनौ ।" ५।२।११५। इति इनिस्ततो ङीप् ।) मेषी । इति हेमचन्द्रः ।४।३।४३॥
जालगर्द्दभः, पुं, रोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,
"विसर्पवत् सर्पति यः शोथस्तनुरपाकवान् ।
दाहज्वरकरः पित्तात् स ज्ञेयो जालगर्द्दभः ॥"
अपाकवान् ईषत्पाकवान् । पित्तकृतत्वेन सर्व्वथा पाकाभावस्यायुक्तत्वात् । अयमग्निवात इति ख्यातः ॥*॥ अथ विकृतेन्द्रवृद्धागर्द्दभिकाजालगर्द्दभानां चिकित्सा ।
"विकृतामिन्द्रवृद्धाञ्च गर्द्दभीं जालगर्द्दभम् ।
पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्भिषक् ।
पाके तु रोपयेदाज्यैः पक्वैर्म्मधुरभेषजैः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
जालगोणिका, स्त्री, (जालवत् गोण्या छिद्रवस्त्रेण कायतीति । कै+कः । ततो ह्रस्वः ।) दधिमन्थनभाण्डविशेषः । तत्पर्य्यायः । कण्ठाला२ । इति शब्दरत्नावली ॥
जालन्धरः, पुं, त्रिगर्त्तदेशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४ ॥ (देशोऽयं पीठस्थानानामन्यतमः । अत्र भगवती विश्वमुखीमूर्त्त्या विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ७६ ।
"जालन्धरे विश्वमुखी तारा किष्किन्धपर्व्वते ॥"
जालन्धरोऽभिजन एषामिति । अण् ।) तद्देशस्थे पुं भूम्नि । (दैत्यविशेषः । यथा, काशीखण्डे । २१ । १०६ ।
"पुरा जालन्धरं दैत्यं ममापि परिकम्पनम् ।
पादाङ्गुष्ठाग्ररेखोत्थं चक्रं सृष्ट्वा हरोऽहरत् ॥"
ऋषिविशेषः । इति व्याकरणम् ॥)
जालपात् [द्] पुं, (जालमिव पादौ यस्य ।) हंसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथाह सम्वर्त्तः । १४६ ।
"टिट्टिभं जालपादञ्च कोकिलं कुक्कुटं तथा ॥")
जालप्राया, स्त्री, (जालस्य प्रायो बाहुल्यं यत्र ।) अङ्गरक्षिणी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३३ ॥ लोहार साँजोया इति भाषा ॥
जालवर्व्वूरकः, पुं, (जालाकारो वर्व्वूरकः । शाकपार्थिवादिवत्समासः।) वर्व्वूरवृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । छत्राकः २ स्थूलकण्टकः ३ सूक्ष्मशाखः ४ तनुच्छायः ५ रन्ध्रकण्टः ६ । अस्य गुणाः । रूक्षत्वम् । वातामयकफनाशित्वम् । पित्तदाहकारित्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
जालिकः, पुं, (जालेन जीवतीति । जाल+"वेतनादिभ्यो जीवति ।" ४ । ४ । १२ । इति ठन् । यद्वा, जालेन चरतीति ।"पर्पादिभ्यः ष्ठन् ।" ४ । ४ । १० । इति ठन् ।) कैवर्त्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वागुरिकः । जालेन मृगबन्धनकर्त्ता इत्यमरः ।२ । १० । १४॥ मर्कटकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७७ ॥ (ऐन्द्रजालिकः । इति व्याकरणम् ॥)
जालिकः, त्रि, (जालेन जीवतीति । जाल+ठन् ।) ग्रामजाली। जालोपजीवी। इति मेदिनी।के,६४॥
जालिका, स्त्री, (जालं जालवदाकृतिरस्ति अस्याः । जाल+"अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) वस्त्रविशेषः । गिरिसारः । (जलमेवेति स्वार्थे अण् । ततो जालं सलिलं उत्पत्तित्वेनास्त्यस्या इति ठन् ।) जलौका । विधवा । भटानामश्मरचिताङ्गरक्षिणी । इति मेदिनी । के, ६४ ॥
जालिनी, स्त्री, (जालं चित्रकर्म्मवस्तुसमूहो विद्यतेऽस्यामिति । इनिस्ततो ङीप् ।) चित्रशाला । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६५ ॥ (जालं आनायसदृशद्रव्यं विद्यतेऽस्या इति ।) कोशातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्याः पर्य्याया भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"धामार्गवः पीतपुष्पो जालिनी कृतवेधना ।
राजकोशातकी चेति तथोक्ता राजिमत्फला ॥"
घोषातकी । इति रत्नमाला ॥ प्रमेहरोगिणः पीड़काविशेषः । यथा, सुश्रुते निदानस्थाने ६ अध्याये । "तत्र वसामेदोभ्यामभिपन्नशरीरस्य त्रिभिर्दोषैश्चानुगतधातोः प्रमेहिणो दश पीडका जायन्ते । तद्यथा, शराविका सर्षपिका कच्छपिका जालिनी विनता पुत्त्रिणी मसूरिका अलजी विदारिका विद्रधिका चेति ।"
"जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता ॥")
जाली, स्त्री, (जालं जालाकृतिरस्ति अस्याः अच् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) ज्योत्स्नी । इत्यमरः । २ । ४ । ११८ ॥ झिङ्गा । इति ख्याता । पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जाल्मः, त्रि, (जालयति दूरीकरोति हिताहितज्ञानमिति । जल+णिच्+बाहुलकात् मः ।) पामरः । (यदुक्तम् ।
"क्षणं विश्राम्यतां जाल्म! स्कन्धं ते यदि बाधति ।
न तथा बाधते स्कन्धं यथा बाधति बाधते ॥")
क्रूरः । असमीक्ष्यकारी । इति मेदिनी । मे, १३ ॥ (यथा, माघे । १५ । ३३ ।
"त्वयि पूजनं जगति जाल्म !
कृतमिदमपाकृते गुणैः ।
हासकरमघटते नितरां
शिरसीव कङ्कतमपेतमूर्द्धजे ॥")
जाषकं, क्ली, (जस्यति मुञ्चति सङ्गन्धादिकमिति । जस+ण्वुल् । पृषोदरादित्वात् सस्य षत्वम् ।) कालीयनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
जाहकः, पुं, घोङ्घः । घोघ इति भाषा । मार्ज्जारः । खट्वा । कारुण्डिका । इति मेदिनी । के, ६२ ॥ विलेशयजन्तुविशेषः । तत्पर्य्यायः । गात्रसङ्कोची २ मण्डली ३ बहुरूपकः ४ कामरूपी ५ विरूपी ६ विलवासः ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥
जाह्नवी, स्त्री, (जह्नोरपत्यं स्त्री । जह्नु+अण्+ङीप् ।) गङ्गा । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४७ ॥ एतन्नामकारणं यथा,—
"जानुद्वारा पुरा दत्त्वा जह्नुः संपीय कोपतः ।
तस्य कन्यास्वरूपा च जाह्नवी तेन कीर्त्तिता ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥ * ॥
तस्यां तिथिविशेषे स्नानफलं यथा,—
"सामान्यदिवसस्नानसङ्कल्पं शृणु सुन्दरि ! ।
पुण्यं दशगुणञ्चैव मौषलस्नानतः परम् ॥
ततस्त्रिंशद्गुणं पुण्यं रविसंक्रमणे दिने ।
अमायाञ्चापि तत्तुल्यं द्विगुणं दक्षिणायने ॥
ततो दशगुणं पुण्यं नराणाञ्चोत्तरायणे ।
चातुर्म्मास्यां पौर्णमास्यामनन्तं पुण्यमेवच ॥
अक्षयायाञ्च तत्तुल्यं नैतद्वेदनिरूपितम् ।
असंख्यपुण्यफलदमेतेषु स्नानदानकम् ।
सामान्यदिवसस्नानात् दानात् शतगुणं भवेत् ॥
मन्वन्तरायां देवेशि ! युगाद्यायां तथैव च ।
माघस्य सितसप्तम्यां भीष्माष्टम्यां तथैव च ॥
ततोऽपि द्विगुणं पुण्यं नन्दायां भवदुर्ल्लभे ! ।
दशहरादशम्याञ्च युगाद्यादि समं फलम् ॥
नन्दासमञ्च वारुण्यां महत्पूर्व्वे चतुर्गुणम् ।
ततश्चतुर्गुणं पुण्यं द्विमहत्पूर्व्वके सति ॥
पुण्यं कोटिगुणञ्चैव सामान्यस्नानतो हि यत् ।

चन्द्रोपरागसमये सूर्य्ये दशगुणं ततः ॥
पुण्येऽप्यर्द्धोदये काले ततः शतगुणं फलम् ।
सर्व्वेषामेव सङ्कल्पं वैष्णवानां विपर्य्ययः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

जि, जये । अभिभवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सकंच-अनिट् ।) जय उत्कर्षः स्वीकारश्च । उत्कर्षेऽकर्म्मकः । जयन्ति यमुनाकूले रहःकेलयः । मखैरसङ्ख्यैरजयत् सुरालयमिति कादम्बरी । जयति शत्रुं बली । अनभिधानादस्मात् तुवन्त्वोः प्रयोगाभावः । किन्तु तयोः स्थाने तिवन्तीति । किन्तु तुपः स्थाने तातङ् दृश्यते । यथा, भावगम्यलयः कोऽपि जयताद्वागगोचरः । इति दुर्गादासः ॥

जिः, त्रि, (जयतीति । जि + बाहुलकात् डिः ।) जेता । पिशाचे, पुं । इत्येकाक्षरकोषः ॥

जिगत्नुः, पुं, (गच्छतीति । गम + “गमेः सन्वच ।” उणां ३ । ३१ । इति त्नुः सन्वत्कार्य्यञ्च । अनुदात्तोपदेशे इत्यादिना मलोपः ।) प्राणवायुः । इत्युणादिकोषः ॥

जिगमिषा, स्त्री, (गन्तुमिच्छा । गम + सन् + अ । ततष्टाप् ।) गमनेच्छा । इति व्याकरणम् ॥

जिगीषा, स्त्री, (जेतुमिच्छा । जि + सन् + अ । ततष्टाप् ।) जयेच्छा । (यथा, महाभारते १ । ७६ । ६ ।
“जिगीषया ततो देवा वव्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम् ॥”) व्यवसायः । प्रकर्षः । इति मेदिनी । षे,३६ ॥

जिघत्सा, स्त्री, (अत्तुमिच्छा । अद् भक्षणे + सन् + अः । “लुङ्सनोर्घस्लृ ।” २ । ४ । ३७ । इति घस्लृ ।) क्षुधा । इति हेमचन्द्रः । ३।५७ ॥

जिघत्सुः, त्रि, (अत्तुमिच्छुः । अद् + सन् + “लुङ्सनोर्घस्लृ ।” २ । ४ । ३७ । इति घस्लादेशः । ततः “सनाशंसभिक्ष उः ।” ३ । २ । १६८ । इति उः ।) क्षुधितः । इत्यमरः । ३ । १ । २० ॥

जिघांसकः, त्रि, (जिघांसति हन्तुमिच्छतीति । हन + सन् + ण्वुल् ।) हननेच्छुकः । इति व्याकरणम् ॥

जिघांसा, स्त्री, (हन्तुमिच्छा । हन् + सन् + “अभ्यासाच्च ।” ७ । ३ । ५५ । इति कुत्वम् । “अज्झनगमां सनि ।” ६ । ४ । १६ । इति दीर्घः । ततः अप्रत्ययस्ततःस्त्रियां टाप् ।) हननेच्छा । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, मनुः । ११ । २०६ ।
“जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥”)

जिघांसुः, पुं, (हन्तुमिच्छुः । हन् + सन् + “सनाशंसभिक्ष उः ।” ३ । २ । १६८ । इति उः ।) शत्रुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६३ । हननेच्छौ, त्रि । यथा, भट्टिः ।
“प्रशान्तचेष्टं हरिणं जिघांसुः ॥”
(यथाच, महाभारते । ३ । १५४ । १८ ।
“जिघांसवः क्रोधवशाः सुभीमा
भीमं समन्तात् परिवव्रुरुग्राः ॥”)

जिघ्रः, त्रि, (जिघ्रतीति । घ्रा गन्धोपादाने + “पाघ्राध्माधेट्दृशः शः ।” ३ । १ । १३७ । इति शः ।) घ्राणकर्त्ता । यथा, साहित्यदर्पणे ।
“स्वामी निश्वसितेऽप्यसूयति मनोजिघ्रः सपत्नीजनः ॥”

जिङ्गिनी, स्त्री, वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । झिङ्गिनी २ झिङ्गी ३ सुनिर्य्यासा ४ प्रमोदिनी ५ । (यथा, गारुड़े १६४ अध्याये ।
“जिङ्गिन्येरण्डकं रुद्र ! शूकशिम्बीसमन्वितम् ।
शीतोदकञ्च तन्नस्यो बाहुग्रीवाव्यथां हरेत् ॥”
यथाच, वाभटे सूत्रस्थाने १५ अध्याये ॥
“रोध्रशावररोध्रपलाशा
जिङ्गिनी सरलकट्फलयुक्ताः ।
कुत्सिताम्बकदली गतशोकाः
सैलवालुपरिपेलवमोचाः ॥”)
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । योनिशोधनत्वम् । कटुत्वम् । व्रणहृद्रोगवातातीसारनाशित्वम् । पटुत्वञ्च । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ मे भागे ॥

जिङ्गी, स्त्री, मञ्जिष्ठा । इत्यमरः । २ । ४ । ९० ॥
(यथा, भैषज्यरत्नावल्यां कुष्ठचिकित्सायाम् ।
“आशु जिङ्गी महातिक्ता विशाला कपिपत्रकम् ॥”)

जिज्ञासा, स्त्री, (ज्ञातुमिच्छा । ज्ञा + सन् + अः । स्त्रियां टाप् ।) ज्ञातुमिच्छा । यथा,—
“अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ।”
इति शारीरकप्रथमसूत्रम् ॥
तत्पर्य्यायः । अनुयोगः १ प्रश्नः २ पृच्छा ३ निरूपणा ४ । इति जटाधरः ॥

जिज्ञासितः, त्रि, (जिज्ञासास्य जाता । तारकादित्वात् इतच् । यद्वा ज्ञा + सन् + कर्म्मणि क्तः ।) कृतजिज्ञासः । पृष्टः । विचारितः । यथा, श्रीभागवते १ । ५ । ४ ।
“जिज्ञासितमधीतञ्च ब्रह्म यत्तत् सनातनम् ॥”
“किञ्च यत् सनातनं नित्यं परं ब्रह्म तच्च त्वया जिज्ञासितं विचारितं अधीतं अधिगतं प्राप्तञ्चेत्यर्थः ।” इति श्रीधरस्वामी ॥

जिज्ञासुः, त्रि, (ज्ञातुमिच्छुः । ज्ञा + सन् + “सनाशंसभिक्ष उः ।” ३ । २ । १६८ । इति उः ।) आत्मज्ञानेच्छुः । यथा, श्रीभगवद्गीतायां ७।१५ ॥
“चतुर्व्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्ज्जुन ! ।
आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ! ॥”
सामान्यबोधेच्छुकश्च ॥

जिज्ञास्यः, त्रि, (जिज्ञास्यते इति । ज्ञा + सन् + कर्म्मणि यत् ।) जिज्ञासितव्यः । जिज्ञासनीयः । (विचार्य्यम् । यथा, भागवते । २ । ९ । ३५ ।
“एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनात्मनः ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत् स्यात् सर्व्वत्र सर्व्वदा ॥”
“आत्मनस्तत्त्वजिज्ञासुना एतावदेव जिज्ञास्यं विचार्य्यम् ॥” इति श्रीधरस्वामी ॥)

जितः, पुं, (जितं जयमस्यास्तीति । अच् ।) अर्हदुपासकविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

जितः, त्रि, (जि + कर्म्मणि क्तः ।) प्राप्तपराजयः । तत्पर्य्यायः । पराभूतः २ परिभूतः ३ अभिभूतः ४ भग्नः ५ पराजितः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ४ । १८१ ।
“एभिर्जितैश्च जयति सर्व्वान् लोकानिमान् गृही ॥”)

जितकाशिः, पुं, (जितेन जयोद्यमेन काशते प्रकाशते इति । काश + इन् ।) दृढ़मुष्टिः । इति भारतटीकायां नीलकण्ठः ॥

जितकाशी [न्] त्रि, (जितेन जयेन काशते इति । काश + णिनिः ।) जययुक्तः । तत्पर्य्यायः । जिताहवः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७० ॥ (यथा, हरिवंशे । १७५।१४१ ।
“अनिरुद्धं रणे वासो जितकाशी महाबलैः ।
वाचं प्रोवाच संक्रुद्धो गृह्यतां हन्यतामिति ॥”)

जितनेमिः, पुं, (जिता नेमिर्य्येन ।) अश्वत्थनिर्म्मितदण्डः । तत्पर्य्यायः । आश्वत्थः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६० ॥

जितशत्रुः, पुं, (जितः शत्रुर्य्येन ।) वृत्तार्हत्पिता । इति हेमचन्द्रः । १ । ३६ ॥ कृतशत्रुपराजये, त्रि ॥

जिताक्षरः, त्रि, (जितानि आयत्तीकृतानि अक्षराणि येन ।) कृताक्षरजयः । वशीभूताक्षरकः । दृष्टिमात्रेणाक्षरबोधेन पाठक्षमः । इति लोकप्रसिद्धिः ॥

जितामित्रः, पुं, (जिता अमित्रा रागद्वेषादयो बाह्यावरणादयश्च येन इति ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६९ ।
“अजो महार्हः स्वाभाव्यो जितामित्रः प्रमोदनः ॥”
जितोऽमित्रः शत्रुर्य्येन ।) कृतशत्रुपराजये, त्रि ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ३४ । ११३ ।
“ऋणप्रदाता वैद्यश्च श्रोत्रियः सजला नदी ।
जितामित्रो नृपो यत्र बलवान् धर्म्मतत्परः ॥”)

जितारिः, पुं, (जिता अरयः कामक्रोधादयो येन ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वृत्तार्हत्पिता । इति हेमचन्द्रः । १ । ३६ ॥ (कुरुपुत्त्रस्याविक्षितः पुत्त्राणामन्यतमः । यथा, महाभारते । १ । ९५ । ५० ।
“अविक्षितः परिक्षिच्च शबलाश्वश्च वीर्य्यवान् ।
आदिराजो विराजश्च शल्मलिश्च महाबलः ।
उच्चैःश्रवा भङ्गकारो जितारिश्चाष्टमः स्मृतः ॥”)
जितशत्रौ, त्रि ॥

जिताष्टमी, स्त्री, (जिता पुत्त्रसौभाग्यदानेन सर्व्वोत्कर्षेण स्थिता या अष्टमी ।) गौणाश्विनकृष्णाष्टमी । सैव जीमूताष्टमी । यथा, “आश्विनकृष्णाष्टम्यां जीमूतवाहनपूजा । तत्राष्टमी प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या । भविष्योत्तरे ।
“इषे मास्यसिते पक्षे अष्टमी या तिथिर्भवेत् ।
पुत्त्रसौभाग्यदा स्त्रीणां ख्याता सा जीवपुत्त्रिका ॥
शालिवाहनराजस्य पुत्त्रो जीमूतवाहनः ।

तस्यां पूज्यः स नारीभिः पुत्त्रसौभाग्यलिप्सया ॥
प्रदोषसमये स्त्रीभिः पूज्यो जीमूतवाहनः ।
पुस्करिणीं विधायाथ प्राङ्गणे चतुरस्त्रिकाम् ॥”
किञ्च विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
“पूर्व्वेद्युरपरेद्युर्व्वा प्रदोषे यत्र चाष्टमी ।
तत्र पूज्यः सदा स्त्रीभी राजा जीमूतवाहनः ॥”
तथा च । यद्दिने प्रदोषव्यापिनी अष्टमी तत्रैव व्रतं उभयदिने चेत् परदिने त्रिसन्ध्यव्यापित्वात् । उभयदिने प्रदोषाव्याप्तौ उदयगामिन्यां तदुक्तं निर्णयामृतसिन्धौ ।

“लक्ष्मीव्रतं चाप्युदिते शशाङ्के
यत्राष्टमी चाश्विनकृष्णपक्षे ।
तत्रोदयं वै कुरुते दिनेश-
स्तदा भवेज्जीवितपुत्त्रिका सा ॥” इति ।

अस्यामष्टम्यां स्त्रीभिर्न भोक्तव्यम् ।
“आश्विनस्यासिताष्टम्यां याः स्त्रियोऽन्नं हि भुञ्जते ।
मृतवत्सा भवेयुस्ता वैधव्यञ्च भवेद्ध्रुवम् ॥”
इति वचनात् ।
इति वाचस्पतिमिश्रकृतचमत्कारचिन्तामणिः ॥

जिताहवः, पुं, (जित आहवो युद्धं येन ।) जितकाशी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७० ॥

जितेन्द्रियः, त्रि, (जितानि वशीकृतानि इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि येन ।) वशीकृतेन्द्रियः । तत्पर्य्यायः । शान्तः २ श्रान्तः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शब्दचिन्तामणिधृतवचनम् ।
“श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः।
न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥”)

जितेन्द्रियाह्वः, पुं, (जितेन्द्रियं आह्वयते स्पर्द्धते इति । आ + ह्वे + कः ।) कामवृद्धिवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जित्तमः, पुं, (अयमेषामतिशयेन जित् जयशीलः । जित् + तमप् ।) जितुमः । मिथुनराशिः । इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥ जयशीलानां मध्ये उत्तमश्च ॥

जित्या, स्त्री, (जि + “विपूयविनीयजित्यामुञ्जकल्कहलिषु ।” ३ । १ । ११७ । इति क्यप् ।) हलिः । इति हेमचन्द्रः । ३।५५४ ॥ (सिद्धान्तकौमुदीमते तु पुंलिङ्गान्तोऽयं शब्दः ॥)

जित्वरः, त्रि, (जयतीति । जि + “इण्नशजिसर्त्तिभ्यः क्वरप् ।” ३।२।१६३ । इति क्वरप् ।) जेता । इत्यमरः । २ । ८ । ७७ ॥ (यथा, माघे । २ । ६ ।
“करदीकृतभूपालो भ्रातृभिर्जित्वरैर्दिशाम् ।
विनाप्यस्मदलम्भूष्णुरिज्यायै तपसः सुतः ॥”)

जित्वरी, स्त्री, (जयति सर्व्वोत्कर्षेण वर्त्तते इति । जि + क्वरप् । “टिड्ढेति ।” ४ । १ । १५ । इति ङीप् ।) काशी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जिनः, पुं, (जयतीति । जि + “इण् षिञ् जीति ।” उणां । ३ । २ । इति नक् ।) अर्हन् । बुद्धः । विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३० ॥ अतिवृद्धः । इत्युणादिकोषः ॥ जित्वरे, त्रि । इति मेदिनी । ने, ८ ॥

जिनयोनिः, पुं, मृगः । इति शब्दरत्नावली ॥

जिनसद्म, [न्] क्ली, (जिनानां सद्म गृहम् ।) जिनगृहम् । तत्पर्य्यायः । चैत्यः २ विहारः ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६० ॥

जिनेन्द्रः, पुं, (जिनानां इन्द्रः ।) बुद्धः । इति हलायुधः ॥

जिम, उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्त्वात् क्त्वावेट् ।) उ, जिमित्वा जिन्त्वा । इति दुर्गादासः ॥

जिरि, र न हिंसायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट् ।) रेफोपधः । र, वैदिकः । न, जिरिणोति । इति दुर्गादासः ॥

जिव, इ प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) इखी । इ, जिन्वते । जिन्वति लोकः पितरम् । इति दुर्गादासः ॥

जिवाजिवः, पुं, (जीवञ्जीवः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) जीवञ्जीवपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

जिव्रिः, पुं, (जीर्य्यत्यनेनेति । जृष वयोहानौ + “जीर्य्यतेः क्रिन् रश्च वः ।” उणां ५ । ४६ । इति क्रिन् । इरादिकार्य्ये रेफस्य च वः । बाहुलकात् हलि चेति न दीर्घः ।) समयः । पक्षी । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (जीर्णे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।१।७०।५ । [भरन्त ॥”)
“वि त्वा नरः पुरुत्रा सपर्य्यन् पितुर्न जिव्रेर्वि वेदो

जिष, उ सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्त्वात् क्त्वा वेट् ।) उ, जेषित्वा जिष्ट्वा । इति दुर्गादासः ॥

जिष्णुः, पुं, (जयतीति । जि जये + “ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः ।”३ । २ । १३९ । इति ग्स्नुः ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १२८ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ७० । १३ ।
“विष्णुर्व्विक्रमणाद्देवो जयनाज्जिष्णुरुच्यते ।
शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनाद्गवाम् ॥”)
इन्द्रः । (यथा, अथर्व्ववेदे । ११ । ६ । १८ ।
“जयंश्च जिष्णुश्चामित्रा जयतामिन्द्रमेदिनौ ॥”)
अर्ज्जुनः । (यथा, महाभारते । ४ । ४२ । २१ ।
“अहं दुरापो दुर्द्धर्षो दमनः पाकशासनिः ।
तेन देवमनुष्येषु जिष्णुर्नामास्मि विश्रुतः ॥”
भौत्यस्य मनोः पुत्त्राणामन्यतमः । यथा, हरिवंशे । ७ । ८८ ।
“तरङ्गभीरुर्व्वप्रश्च तरस्वानुग्र एव च ।
अभिमानी प्रवीरश्च जिष्णुः संक्रन्दनस्तथा ॥
तेजस्वी सबलश्चैव भौत्यस्यैते मनोः सुताः ॥”)
जेतरि त्रि । इति मेदिनी । णे, १३ ॥ (यथा, रघुः । ४ । ८५ ।
“इति जित्वा दिशो जिष्णुर्न्यवर्त्तत रथोद्धतम् ।
रजो विश्रामयन् राज्ञां छत्रशून्येषु मौलिषु ॥”)

जिह्मं, क्ली, (जहातीति । हा + “जहातेः सन्वदालोपश्च ।” उणां । १ । १४० । इति मन् ।) तगरवृक्षः । इति मेदिनी । मे, १३ ॥

जिह्मः, त्रि, (जहाति परित्यजति सारल्यमिति । हा + “जहातेः सन्वदालोपश्च ।” उणां । १ । १४० । इति मन् ।) कुटिलः । (यथा, महाभारते । १ । १०२ । १८ ।
“सक्रोधामर्षजिह्मभ्रूकषायीकृतलोचना ॥”) मन्दः । इति मेदिनी । मे, १३ ॥

जिह्मगः, पुं, (जिह्मं कुटिलं वक्रमित्यर्थः यथा स्यात् तथा गच्छतीति । गम + डः ।) सर्पः । (यथा, महाभारते । १ । ६ । १६ ।
“स लब्ध्वा दुर्लभां भार्य्यां पद्मकिञ्जल्कवर्च्चसम् ।
व्रतं चक्रे विनाशाय जिह्मगानां धृतव्रतः ॥”
जिह्मं मन्दं गच्छतीति ।) मन्दगे, त्रि । इति मेदिनी । गे, २५ ॥

जिह्ममोहनः, पुं, (जिह्मं कुटिलं यथा तथा मुह्यतीति । मुह + “नन्दिग्रहीति ।”३ । १ । १३४ । इति ल्युः । यद्वा, जिह्मस्य कुटिलस्य सर्पस्य मोहनश्चित्तमोहनः । भक्ष्यत्वात् ।) भेकः । इति शब्दरत्नावली ॥

जिह्मशल्यः, पुं, (जिह्मं कुटिलं शल्यं यस्मात् ।) खदिरः । इति जटाधरः ॥

जिह्वं, क्ली, (जिह्मं निपातनात् मस्य वत्वे साधुः ।) तगरमूलम् । इति रत्नमाला ॥

जिह्वः, पुं स्त्री, (हूयते आहूयतेऽनेनेति । ह्वे + बाहुलकात् डप्रत्ययेन द्वित्वादौ चेति साधुः ।) जिह्वा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, हरिवंशे । ११२ । ६५ ।
“द्विसहस्रेण जिह्वेन वासुकिः कथयिष्यति ॥”)

जिह्वलः, त्रि, (जिह्वेन जिह्वया लाति आदत्ते परद्रव्याणीति । जिह्व + ला + कः ।) लुब्धः । लोलुपः । यथा, श्राद्धतत्त्वे ।
“श्राद्धं कृत्वा परश्राद्धे भुञ्जते ये च जिह्वलाः ।
पतन्ति नरके घोरे लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥”

जिह्वा, स्त्री, (जयति रसमनयेति । जि + “शेवायह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवाः ।” उणां । १ ।१५४ । इति वन् प्रत्ययेन हुगागमे निपातनात् साधुः ।) रसज्ञानेन्द्रियम् । जिव् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । रसज्ञा २ रसना ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥ रशना ४ रसनम् ५ जिह्वः ६ । इति तट्टीका ॥ रसालः ७ सुधास्रवा ८ रसिका ९ रसाङ्का १० । इति शब्दरत्नावली ॥ रसा ११ लोला १२ रसाला १३ रसला १४ ललना १५ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मुकुन्दमालायाम् । २६ ।
“जिह्वे ! कीर्त्तय केशवं मुररिपुं चेतो ! भज श्रीधरं पाणिद्वन्द्व ! समर्च्चयाच्युतकथाः श्रोत्रद्वय ! त्वं शृणु । कृष्णं लोकय लोचनद्वय ! हरेर्गच्छाङ्घ्रियुग्मालयं जिघ्र घ्राण ! मुकुन्दपादतुलसीं मूर्द्धन्नमाधोक्षजम् ॥”)
अस्याः परीक्षा यथा, भावप्रकाशे ।
“शाकपत्रप्रभा रूक्षा स्फुटिता रसनानिलात् ।
रक्ता श्यामा भवेत् पित्तात् लिप्ताऽऽर्द्रा धवला कफात् ॥
परिदग्धा खरस्पर्शा कृष्णा दोषत्रयेऽधिके ।
सैव दोषद्वयाधिक्ये दोषद्वितयलक्षणा ॥”
(यथास्या उत्पत्तिविषयः ।

"उदरे प्रथमानानामाधानाद्दक्मसारवत् ।
कफशोणितमांसानां सारो जिह्वा प्रजायते ॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने ४र्थे ऽध्याये ॥)

जिह्वानिर्लेखनं, क्ली, (जिह्वाया निर्लेखनं संस्कारः ।) जिह्वामार्ज्जनम् । जिबछाँचड़ान इति भाषा । जिह्वामार्ज्जनद्रव्यम् । जिबछाँचड़ा चेयाड़ि इति भाषा । तत् दशाङ्गुलं कोमलं कृशं स्वर्णरूप्यताम्रलोहनिर्म्मितं जिह्वामलापकर्षणे प्रशस्तम् । तस्य गुणः । वक्त्रवैरस्यजिह्वाश्रितमलनाशित्वम् । आरोग्यरुचिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
("जिह्वानिर्लेखनं रौप्यं सौवर्णं वार्क्षमेव च ।
तन्मलापहरं शस्तं मृदुश्लक्ष्णं दशाङ्गुलम् ।
मुखवैरस्यदौर्गन्ध्य-शोफजाड्यहरं सुखम् ॥"
अस्याधिक्येन रोगजनकता यथा,—
"जिह्वातिलेखनाच्छुष्कभक्षणादभिघाततः ।
कुपितो हनुमूलस्थः संसयित्वानिलो हनू ॥
करोति विवृतास्यत्वमथवा संवृतास्यताम् ।
हनुस्रंसः स तेन स्यात् कृच्छ्राच्चर्व्वणभाषणम् ॥"
इति वाभटे निदानस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥)

जिह्वापः, पुं, (जिह्वया पिबतीति । पा + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) कुक्कुरः । व्याघ्रः । विड़ालः । भल्लूकः । इति शब्दरत्नावली ॥ चित्रकव्याघ्रः । इति विश्वः ॥

जिह्वामलं, क्ली, (जिह्वाया मलम् ।) जिह्वास्थितमलम् । तत्पर्य्यायः । कुलुकम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जिह्वामूलीयः, पुं, (जिह्वामूले भवः । "जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः ।" ४ । ३ । ६२ । इति छः ।) वज्राकृतिवर्णः । वोपदेवेनास्य ≍ इति संज्ञा कृता । स तु कखपरे विसर्गस्थाने भवति । यथा हरि × काम्यः । अस्योच्चारणं विसर्गवत् । इति व्याकरणम् ॥
"अधोविरेकयुक्ताग्रामात्रद्वयरूपकः ।
जिह्वामूलीय इत्येव गजकुम्भोपमोऽपरः ॥"
इति सुपद्मव्याकरणटीका ॥

जिह्वारदः, पुं, (जिह्वा एव रदो दन्त इव यस्य ।) पक्षी । इति हारावली । ५६ ॥

जिह्वारोगः, पुं, (जिह्वाया रोगः ।) मुखरोगान्तर्गतरसनाजातव्याधिः । तत्र जिह्वारोगाणां निदाननामसङ्ख्याः प्राह ।
"वातजः पित्तजश्चापि कफजोऽलाससंज्ञकः ।
उपजिह्विका च गदा जिह्वायां पञ्च कीर्त्तिताः ॥"
तत्र वातजस्य लक्षणमाह ।
जिह्वानिलेनस्फुटिता प्रसुप्ता
भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा ।
स्फुटितामनाग्विदीर्णा । प्रसुप्ता रसानभिज्ञतया सुप्तेव । शाकच्छदनप्रकाशा शाको मरुभूमिजो द्रुमः तद्वत् कण्टकचिता ॥ * ॥ पित्तजमाह ।
पित्तात् सदाहैरुपचीयते च
दीर्घैः सरक्तैरपिकण्टकैश्च ।
अयं रोगो लोके जलीति ख्यातः । जाड़ीति वङ्गभाषा ॥ * ॥ कफजमाह ।
कफेन गुर्व्वी बहलाचिता च
मांसोच्छ्रयैः शाल्मलिकण्टकाभैः ।
बहला स्थूला । मांसोच्छ्रयैः मांसजकण्टकैः ॥ * ॥ अलासमाह ।
जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढ़ः
सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्त्तिः ।
जिह्वां सरुक् स्तम्भयति प्रवृद्धो
मूले च जिह्वा भृशमेति पाकम् ॥
प्रगाढ़ः प्रकर्षेण गाढ़ो दारुणः । कफरक्तमूर्त्तिः कफरक्ताभ्यां मूर्त्तिर्यस्य स कफरक्तज इत्यर्थः । जिह्वास्तम्भेन वायुरप्यत्र बोद्धव्यः । भृशं पाकेन पित्तञ्च । अतस्त्रिदोषजोऽयम् । असाध्यत्वञ्चास्य ॥ * ॥ उपजिह्विकामाह ।
जिह्वाग्ररूपः श्वयथुश्च जिह्वा-
मुन्नाम्य जातः कफरक्तयोनिः ।
प्रसेककण्डूपरिदाहयुक्तः
प्रकथ्यतेऽसावुपजिह्विकेति ॥
जिह्वाग्ररूपः जिह्वाग्राकृतिः ॥" * ॥
अथ जिह्वारोगाणां चिकित्सा ।
"जिह्वागतविकाराणां शस्तं शोणितमोक्षणम् ।
गुड़ूचीपिप्पलीनिम्बकवलः कटुभिः सुखः ॥
ओष्ठप्रकोपेऽनिलजे यदुक्तं प्राक्चिकित्सितम् ।
कण्टकेष्वनिलोत्थेषु तत् कार्य्यं भिषजा खलु ॥
पित्तजे परिघृष्टे तु निःसृते दुष्टशोणिते ।
प्रतिसारणगण्डूषनस्यञ्च मधुरं हितम् ॥
कण्टकेषु कफोत्थेषु लिखितेष्वसृजः क्षये ।
पिप्पल्यादिर्म्मधुयुतः कार्य्यस्तु प्रतिसारणे ॥
उपजिह्वान्तु संलिख्य क्षारेण प्रतिसारयेत् ।
शिरोविरेकगण्डूषधूमैश्चैनामुपाचरेत् ॥
वोषक्षाराभयावह्निचूर्णमेतत् प्रघर्षणम् ।
उपजिह्वाप्रशान्त्यर्थमेभिस्तैलञ्च पाचयेत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

जिह्वालिट् [ह्] पुं, (जिह्वया लेढ़ीति । लिह + क्विप् ।) कुक्कुरः । इति भूरिप्रयोगः ॥

जिह्वाशल्यः, पुं, (जिह्वाया शल्यमिव । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) खदिरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जिह्वास्वादः, पुं, (जिह्वया स्वाद आस्वादनम् ।) लेहनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८८ ॥

जीनः, त्रि, (जिनाति जीर्य्यतीति । ज्या वयोहानौ + "गत्यर्थेति ।" क्तः । ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम् । हल इति दीर्घः । ल्वादिभ्येति नत्वम् ।) वृद्धः । इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥ (चर्म्मपुटे । यथा, मनुः । ११ । १३८ ।
"जीनकार्म्मुकवस्तावीन् पृथग् दद्यात् विशुद्धये ॥")

जीमूतः, पुं, (जयति आकाशमिति । जि + "जेर्मूट्चोदात्तः ।" उणां ३।९१ । इति क्तः । मूड़ागमो धातोर्दीर्घश्च ।) पर्व्वतः । (यथा-मत्स्यपुराणे । १२० । ७५ ।
"जीमूतो द्रावणश्चैव मैनाकश्चन्द्रपर्व्वतः ।
आयतास्ते महाशैलाः समुद्रं दक्षिणं प्रति ॥" * ॥
जीवनं जलं मूत्रयति स्रावयतीति । पृषोदरादित्वात् साधुः । इति पुरुषोत्तमदेवः ।) मेघः । (यथा, महाभारते । ६ । १६ । ३१ ।
"राजानमन्वयुः पश्चात् जीमूता इव वार्षिकाः ॥")
मुस्ता । देवताड़वृक्षः । इत्यमरः । ३ । ३ । ५८ ॥ इन्द्रः । भृतिकरः । घोषकलता । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ।
"धामार्गवमथेक्ष्वाकु जीमूतं कृतवेधनम् ॥"
सूर्य्यः । यथा, महाभारते । ३ । ३ । सूर्य्यस्याष्टोत्तरशतनामकीर्त्तने । २२ ।
"वरुणः सागरोऽंशुश्च जीमूतो जीवनोऽरिहा ॥"
ऋषिविशेषः । यथा, महाभारते ५।१११।२४ ।
"जीमूतस्यात्र विप्रर्षेरुपतस्थे महात्मनः ॥"
मल्लविशेषः । भीमसेनस्तु विराटगृहवासकाले नियुद्धेनैनं निहतवान् । यथा, महाभारते । ४ । १२ । २२ ।
"ततस्तु वृत्रसङ्काशं भीमो मल्लं समाह्वयत् ।
जीमूतं नाम तं तत्र मल्लं विख्यातविक्रमम् ॥"
स्वनामख्यातो दशार्हस्य पौत्रः । यथा, हरिवंशे । ३२ । २५ ।
"दशार्हस्य सुतो व्योमा व्योम्नो जीमूत
उच्यते ॥"
वपुष्मत्पुत्रः । स तु शाल्मलद्वीपस्य ईश्वरविशेषः । यथा, ब्रह्माण्डे ३६ अध्याये ।
"शाल्मलस्येश्वराः सप्त सुतास्ते तु वपुष्मतः ।
श्वेतश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा ॥"
अस्य वर्षस्तु एतन्नाम्नैव विख्यातः । यथा, तत्रैव,—
"जीमूतस्य च जीमूतो रोहितस्य च रोहितः ॥"
ऊनचत्वारिंशदक्षरवृत्तिविशेषः । तल्लक्षणादिकं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

जीमूतकूटः, पुं, (जीमूतो मेघः कूटे शिखरे यस्य । अत्युन्नतत्वादेवास्य तथात्वम् ।) पर्व्वतः । इति हारावली । ५१ ॥

जीमूतमूलं, क्ली, (जीमूतस्य मुस्ताया मूलमिव मूलमस्य ।) शटी । इति रत्नमाला ॥

जीमूतवाहनः, पु, (जीमूतो मेघो वाहनं यस्य ।) इन्द्रः । मेघवाहन इत्यमरदर्शनात् । धर्म्मरत्ननामकस्मृतिसंग्रहकर्त्ता ॥ (यदुक्तं दायभागे ।
"बहुविधपूर्व्वनिबन्धव्याख्यासञ्जातसंशयस्यैतत् ।
जीमूतवाहनकृतं प्रकरणमपनुत्तये ध्येयम् ॥
परिभद्रकुलोद्भूतः श्रीमान् जीमूतवाहनः ।
दायभागं चकारेमं विदुषां संशयच्छिदे ॥"
शालिवाहननृपस्य पुत्रः । आश्विनकृष्णाष्टम्यां पुत्रसौभाग्यकामाभिर्नारीभिरयं पूज्यः । एतद्विवरणं जिताष्टमीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ जीमूतकेतोर्नृपस्य पुत्रः । यथा, कथासरित्सागरे । २२ । २४ ।
"अथ तस्याचिरादेव राज्ञः सुतुरजायत ।
जीमूतवाहनं तं च नाम्ना स विदधे पिता ॥")

जीमूतवाही, [न्] पुं, (जीमूतं वहति जीमूताकारेणात्मानं परिणामयतीत्यर्थः । वह +

गिनिः । मेघयोनित्वादेवास्य तथात्वम् ।) धूमः । इति हेमचन्द्रः ॥

जीरः, पुं, (जवतीति । जु गतौ+"जोरी च ।" उणा° २ । २३ । इति रक् ईत्वान्तादेशः ।) जीरकः । खड्गः । इति मेदिनी । रे, ३६ ॥ अणुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (विद्यावति, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १।४४।११ ।
"मनुष्वद्देव धीमहि प्रचेतसं जीरं दूतममर्त्यम् ।"
"जीरं विद्यावन्तम् ।" इति दयानन्दभाष्यम् ॥)

जीरकः, पुं, (जीर+संज्ञायां कन् ।) वणिग्-द्रव्यविशेषः । जीरा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । जरणः २ अजाजी ३ कणा ४ । इत्यमरः । २ । ९ । ३६ ॥ जीर्णः ५ जीरः ६ दीप्यः ७ जीरणः ८ अजाजिका ९ वह्निशिखः १० मागधः ११ दीपकः १२ । इति जटाधरः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । दीपनत्वम् । वातगुल्माध्मानातीसारग्रहणीक्रिमिनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रुचिस्वरकारित्वम् । गन्धयुक्तत्वम् । कफवातनाशित्वम् । पाके कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । लघुत्वम् । पित्तवर्द्धनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च । शुक्लजीरा कृष्णजीरा कलौञ्जी एषां नामानि गुणाश्च ।
"जीरको जरणोऽजाजी कणा स्याद्दीर्घजीरकः । कृष्णजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधनः ॥ कलाजाजी तु सुषवी कालिका चोपकालिका । पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुस्तूपोपकुञ्चिका ॥ उपकुञ्ची च कुञ्ची च वृहज्जीरक इत्यपि । जीरकत्रितयं रूक्षं कटुकं दीपनं लघु ॥ संग्राहि पित्तलं मेध्यं गर्भाशयविशुद्धिकृत् । ज्वरघ्नं पाचनं बल्यं वृष्यं रुच्यं कफापहम् ॥ चक्षुष्यं पवनाध्मानगुल्मच्छर्द्द्यतिसारहृत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

जीरणः, पुं, (जीरकः पृषोदरादित्वात् कस्य णः ।) जीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीरिका, स्त्री, (जीर्य्यतीति । जॄ+बाहुलकात् रिक् । ईत्वान्तादेशः । ततः स्वार्थे कन् ।) वंशपत्रीतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णं, क्ली, (जीर्य्यते स्मेति । जॄ ष् वयोहानौ+ गत्यर्थेति क्तः । निष्ठातस्य नत्वम् ।) शैलजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वयःप्रकारविशेषः । यथा, "तद्वयो यथा स्थूलभेदेन त्रिविधम् । बालं मध्यं जीर्णमिति ।" इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

जीर्णः, पुं, (जीर्य्यत्यनेनेति । जॄ+करणे क्तः ।) जीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १८० ॥)

जीर्णः, त्रि, (जीर्य्यतीति । जॄ+"गत्यर्थाकर्म्मकश्लिषेति ।" ३ । ४ । ७२ । इति कर्त्तरि क्तः ।) वृद्धः । इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥ पुरातनः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । २० । १७ ।
"तत्याज देहं धर्म्मात्मा देही जीर्णमिवाम्बरम् ॥")
गतवहुवयः । जराविशिष्टः । पक्वः । पाकविशिष्टः ॥ * ॥ (यथा, चाणक्ये । ७६ ।
"जीर्णमन्नं प्रशंसीयात् भार्य्याञ्च गतयौवनाम् । रणात् प्रत्यागतं शूरं शस्यञ्च गृहमागतम् ॥")
अथ जीर्णद्रव्याणि ।
"नारीकेलफलेषु तण्डुलमथ क्षीरं रसाले हितं जम्बीरोत्थरसो घृते समुचितः सर्पिस्तु मोचाफले । गोधूमेषु च कर्क्कटी हिततमा मांसात्यये काञ्जिकं नारङ्गे गुडभक्षणञ्च कथितं पिण्डारके कोद्रवः ॥ पिष्टान्ने सलिलं पियालफलजे पथ्या हिता माषजे खण्डं क्षीरभवे तु तक्रमुचितं कोष्णाम्बु कोलम्बजे । मत्स्ये चूतफलं त्वजीर्णशमनं मध्वम्बुपानात्यये तैलं पौष्करजे कटुप्रशमनं शेषांस्तु वुद्ध्वा जयेत् ॥

पनसे कदलं कदले च घृतं
घृतपाकविधावपि जम्बुरसः ।
तदुपद्रवशान्तिकरं लवणं
लवणेषु च तण्डुलवारि वरम् ॥
नारिकेलफलतालवीजयोः
पाचनं य इह तण्डुलं विदुः ।
ते वदन्ति मुनयोऽय तण्डुलान्
क्षीरवारि परिपाचयत्यपि ॥
दाड़िमामलकतालतिन्दुकी-
वीजपूरलवलीफलान्यपि ।
वाकुलेन फलेन च पाचयेत्
पाकमेति बकुलं स्वमूलतः ॥
मधूक-मालूर-नृपादनानां
परूषखर्ज्जूरकपित्थकानाम् ।
पाकाय पेयं पिचुमर्द्दवीजं
घृतेऽपि तक्रं प्रवदन्ति पथ्यम् ॥
गोधूममाषहरिमन्थसतीनमुद्ग-
पाको भवेदिति च मातुलपत्रकेण ।
खर्ज्जूरिकाविशकशेरुसितासु शस्तं
शृङ्गाटके मधुफलेष्वपि भद्रमुस्तम् ॥
पिशितपनसयोः स्यादाम्रवीजेन पाकः
छगरमहिषयोर्षिवृक्षीरयोः सैन्धवेन ।
चिपिटपरिणतिः स्यात् पिप्पलीदिप्यकाभ्या-
मपहरति तुषाम्भो वैदलानामजीर्णम् ॥
कर्पूरपूगीफलनागवल्ली-
काश्मीरजातीफलजातिकोषम् ।
कस्तूरिका सिक्तकनारिकेल-
जलं पचत्याशु समुद्रफेनः ॥
श्यामाकनीवारकुलत्थयष्टि-
निष्पावकङ्गूदधिमस्तकस्तु ।
चिञ्चाकुलत्थौ तिलतैलयोगात्
जटाव्दनादस्य निहन्त्यथाम्रम् ॥
कशेरुशृङ्गाटमृणालमूढ़ी-
खर्ज्जूरखण्डा अपि नागरेण ।
पलाशभस्माम्बु तथार्द्रजो वा
रसो निहन्यादसमिक्षुजातम् ॥
अम्लेन केनाप्यथ योगशेन
कोष्णाम्बुना वा घृतमेति पाकम् ।
तिलादितैलान्यपि काञ्जिकेन
सर्व्वस्य मज्जा पनसामलक्यौ ॥
किमत्र चित्रं बहुमांसमत्स्य-
भोजी सुखी स्यात् परिपीय शुक्तम् ।
इत्यद्भुतं केवलवह्निपक्व-
मांसेन मत्स्यं परिपाकमेति ॥
कपोतपारावतनीलकण्ठ-
कपिञ्जलानां पिशितानि जग्ध्वा ।
कासस्य मूलं परिपेयमुष्णं
सुखीभवेन्ना वहुशो न भूतम् ॥
योषे रसाला सुरभीयवस्तु-
मर्द्दनेन कोष्णेन विपाकमेति ।
शङ्खस्य चूर्णेन हयारिनारी-
पयोदधिक्षीरमुपैति पाकम् ॥
वटी वेसवाराम्लवङ्गेन फेणी-
शमं पर्पटः शिग्रुवीजेन याति ।
कणाम्लतो लड्डुका पूपकादे-
र्विपाको भवेच्छष्कुलीमण्डयोश्च ॥
श्वाविद्गोधा गण्डकाश्चित्रतैलाद्-
यावत् क्षारात् कोलकूर्म्मादयोऽपि ।
जीर्य्यन्त्येवं पायसो मुद्गयूषात्
सामुद्रादप्यारनालं सुखाय ॥
तप्तं तप्तं हेम वा तारमग्नौ
तोये क्षिप्तं सप्तकृत्वस्तदम्भः ।
पीत्वावश्यं दीर्घकालोपपन्न-
मम्भो जीर्णं शीघ्रमेवं जहाति ॥
पालङ्किकाकेमुककारवल्ली-
वार्त्ताकुवंशाङ्कुरमूलकानाम् ।
उपोदकालावुपटोलकानां
सिद्धार्थको मेघवरस्य पक्ता ॥
शुण्ठीसतीनस्य च नागरङ्ग-
जम्बीरयोः कोद्रवको निहन्ता ।
जरामिरा गैरिकचन्दनाभ्या-
मभ्येति शीघ्रं बहुशो न भूतम् ॥
पटोलवंशाङ्कुरकारवल्ली-
फलान्यलावूनि बहूनि जग्ध्वा ।
क्षारोदकं ब्रह्मतरोर्न्निपीय
भोक्तुं पुनर्व्वाञ्छति तावदेव ॥
विपच्यते शूरणको गुड़ेन
तथालुकं तण्डुलतोयपानात् ।
जम्बीरनीरेण निशारशोनं
मुस्तेन तूर्णं परिपाकमेति ॥
चञ्चुकसिद्धार्थकवास्तुकानां
गायत्रिसारक्वथितेन पाकः ।
शाकानि सर्व्वाण्युपयान्ति पाकं
क्षारेण सद्यस्तिलनालजेन ॥
आम्रातकोडुम्बरपिप्पलीनां
फलानि च प्लक्षवटादिकानाम् ।
स्युः शमनं पर्य्युषितोदकेन
पियालमज्जा च कटुष्णकेन ॥

स्नेहाजीर्णे रोगिणां मुद्गचूर्णं
ज्वालां मुस्तो हन्ति वैरेचकानाम् ।
माषो भूयान्निम्बमूलेन पाक-
च्छिष्टा मुस्तलम्बता चूर्णयोगात् ॥
उष्णेन शीतं शिशिरेण चोष्ण-
मम्लेन च क्षारगणो गुणाय ।
स्नेहेन तीक्ष्णं वमनातियोगे
सिता हिता स्यादिति काशिराजः ॥
ताम्बूलमध्यस्थितचूर्णकेन
संदह्यते यस्य मुखं नरस्य ।
तैलेन वा केवलकाञ्जिकेन
सुखाय गण्डूषमसौ विदध्यात् ॥
शीतोदकं नस्यजरोगहारि
नारीपयश्चाञ्जनरुग्विनाशि ।
एलोदकं धूमगदे प्रशस्तं
धात्रीप्रलेपोऽतिविरेचनेषु ॥
छागस्य मांसं श्रमजेऽनुकूलं
प्रवातसुप्तिः सुरतावसाने ।
क्षीरेक्षणासैन्धवसाधितन्तु
च्छागाण्डसक्तं सुरतातिरेके ॥
श्रवणपूरणजे तिलतैलतः
श्रवणपूरणमेव सुखं विदुः ।
कवलजेषु गदेष्वथ कारयेत्
कवलमार्द्रकजद्रवजं पुनः ॥”

इति जीर्णमञ्जरी ॥

जीर्णज्वरः, पुं, (जीर्णः पुरातनो ज्वरः ।) पुरातनज्वररोगः । अथ जीर्णज्वराधिकारः । तत्र जीर्णज्वरस्य सामान्यलक्षणमाह ।

“यो द्वादशभ्यो दिवसेभ्य ऊर्द्ध्वं
दोषत्रयस्तद्द्विगुणेभ्य ऊर्द्ध्वम् ।
तृणां तनौ तिष्ठति मन्दवेगो
भिषग्भिरुक्तो ज्वर एष जीर्णः ॥”* ॥

जीर्णज्वरस्यैव विशेषं वातवलासकमाह ।
“नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः शूनः कृच्छ्रेण सिध्यति ।
स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातवलासकी ॥”
वातवलासकाख्यो ज्वरोऽस्यास्ति इति वातवलासकी । नर ईदृग्भवेत् । शूनः शोथी । श्लेष्मभूयिष्ठो बहुलश्लेष्मकः ॥ * ॥
अथ जीर्णज्वरस्य सामान्यचिकित्सा ।
“जीर्णज्वरी नरः कुर्यान्नोपवासं कदाचन ।
लङ्घनात् स भवेत् क्षीणो ज्वरस्तु स्याद्बली यतः ॥
पुराणेऽपि ज्वरे दोषा यद्यपथ्यैः पुनस्तथा ।
लङ्घयेत्तत्र तं पश्चात् पूर्ब्बवत् कारयेत् क्रियाम् ॥”
तथा पूर्ब्बवत् ॥ * ॥
“निदिग्धिकानागरकामृतानां
क्वाथं पिबेन्मिश्रितपिप्पलीकम् ।
जीर्णज्वरारोचककासशूल-
श्वासाग्निमान्द्याद्दितपीनसेषु ॥
हन्त्यूर्द्ध्वजानयं प्रायः सायं तेनोपयुज्यते ॥”

इति त्रिकण्टकक्वाथः ॥ * ॥

“पिप्पलीचूर्णसंयुक्तक्वाथश्छिन्नोद्भवोद्भवः ।
जीर्णज्वरकफध्वंसी पञ्चमूलकृतोऽथवा ॥
अम्लतायाः कषायन्तु शीतलीकृतमीरितम् ।
मधुपादयुतं पीतं जीर्णज्वरहरं परम् ॥
पिप्पलीमधुसंमिश्रं गुडूचीस्वरसं पिबेत् ।
जीर्णज्वरकफप्लीहकासारोचकनाशनम् ॥
जीर्णज्वरेऽग्निमान्द्ये च शस्यते गुडपिप्पली ।
कासाजीर्णारुचिश्वासहृत्पाण्डुज्वररोगनुत् ॥
द्विगुणः पिप्पलीचूर्णाद्गुडोऽत्र भिषजां मतः ।
पिप्पली मधुसंयुक्ता मेदःकफविनाशिनी ॥
श्वासकासज्वरहरी पाण्डुप्लीहोदरापहा ।
आमलं चित्रकं पथ्या पिप्पली सैन्धवं तथा ॥
चूर्णितोऽयं गणो ज्ञेयः सर्व्वज्वरहरः परः ।
भेदी रुचिकरः श्लेष्महर्त्ता दीपनपाचनः ॥”

इति आमलक्यादिचूर्णम् ॥ * ॥

“द्राक्षामृता शटी शृङ्गी मुस्तकं रक्तचन्दनम् ।
नागरं कटुका पाठा भूनिम्बः सदुरालभः ॥
उशीरं धान्यकं पद्मं बालकं कण्टकारिका ।
पुष्करं पिचुमर्द्दश्च दशाष्टाङ्गमिदं स्मृतम् ॥
जीर्णज्वरारुचिश्वासकासश्वयथुनाशनम् ॥”

इति द्राक्षाद्यष्टादशाङ्गक्वाथः ॥ * ॥

“त्रिवृद्ध्या पञ्चवृद्ध्या वा सप्तवृद्ध्याथवा कणाः ।
पयश्चीरेण संपिष्टा पिबेद्दश दिनानि हि ॥
तथैव न्यूनयेदेता एवं विंशतिवासरान् ।
पिबतां ज्वरशान्तिः स्यात् पाण्डुरोगश्च शाम्यति ॥
कासः श्वासोऽग्निमान्द्यञ्च कफाधिक्यञ्च नश्यति ।
वयादिवृद्धिर्यथाकफवृद्धिः दुग्धवृद्धिर्यथाग्निवृद्धिः ।

इति वर्द्धमानपिप्पली ॥ * ॥

“वातश्लेष्मज्वरोक्ता स्यात् क्रिया वातवलासके ।
जीर्णे ज्वरे कफे क्षीणे दाहतृष्णासमन्विते ॥
पयः पीयूषसदृशं तन्नये तु विशेषमम् ।
चन्दनाद्यं हितं तैलं शीर्षाधिकारकीर्त्तितम् ॥
तथा नारायणन्तैलं जीर्णज्वरहरं परम् ॥”
इति जीर्णज्वराधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

जीर्णदारुः, पुं, (जीर्णमिव दारु यस्य ।) वृद्धदारकभेदः । विधाराविशेष इति लोके । तत्पर्य्यायः । जीर्णफञ्जी २ सुपुष्पिका ३ अजरा ४ सूक्ष्मपर्णा ५ । अस्य गुणाः । गौल्यत्वम् । पिच्छिलत्वम् । कफवातकासामदोषनाशित्वम् । बल्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णपत्रिका, स्त्री, (जीर्णानि पत्राण्यस्याः । कप् ततष्टापि अत इत्वम् ।) वंशपत्रीतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णपर्णः, पुं, (जीर्णानि पर्णानि यस्य ।) कदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जीर्णं पर्णं पत्रम् ।) पुरातनपत्र, क्ली ॥ (जीर्णं पर्णं ताम्बूलं इति विग्रहे पुरातनताम्बूले च । यदुक्तं वैद्यके ।
“पर्णमूले भवेद्व्याधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः ।
जीर्णपर्णं हरेदायुः शिराबुद्धिप्रणाशिनी ॥”)

जीर्णबुध्नः, पुं, (जीर्णोऽदृढो बुध्नो मूलमस्य ।) पट्टिकालोध्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णबुध्नकं, क्ली, (जीर्णो बुध्नो मूलं यस्य । ततः कप् ।) परिपेलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ केओटसुता इति भाषा ॥

जीर्णवज्रं, क्ली, (जीर्णं वज्रं हीरकमिव ।) वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णवस्त्रं, क्ली, (जीर्णं पुरातनं वस्त्रम् ।) पुरातनवस्त्रम् । तत्पर्य्यायः । पटच्चरम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ११५ ॥

जीर्णा, स्त्री, (जीर्य्यत्यनयेति । जृ+करणे क्तः ।) स्थूलजीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णिः, स्त्री, (जॄ+क्तिन् ।) ज्यानिः । जीर्णता । इत्यमरः । ३ । २ । ६ ॥

जीर्णोद्धारः, पुं, (जीर्णानां भग्नमन्दिरादीनां उद्धारः संस्कारः ।) भग्नमन्दिरादेः संस्कारः । यथा, विष्णुधर्म्मोत्तरतृतीयकाण्डे ।
“यस्य राज्ञस्तु विषये देववेश्म विशीर्य्यते ।
तस्य सीदति तद्राष्ट्रं देववेश्म यथा तथा ॥
कृत्वा शीर्णस्य संस्कारं तथा देवेशवेश्मनि ।
द्विगुणं फलमाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा ॥”
विष्णुरहस्ये ।
“पतितस्य च यः कर्त्ता पतमानस्य रक्षिता ।
विष्णोरायतनस्येह स नरो विष्णुलोकभाक् ॥”
अग्निपुराणे ।
“पतितं पतमानन्तु तथार्द्धस्फुटितं नरः ।
समुद्धृत्य हरेर्धाम द्विगुणं फलमाप्नुयात् ॥”
देवीपुराणे ।
“मूलाच्छतगुणं पुण्यं प्राप्नुयाज्जीर्णकारकः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन जीर्णस्योद्धारमाचरेत् ॥”
हयशीर्षपञ्चरात्रे ।
“वापीकूपतडागानां सुरधाम्नां तथानघ ! ।
प्रतिमानां सभानाञ्च संस्कर्त्ता यो नरो भुवि ॥
पुण्यं शतगुणं तस्य भवेन्मूलान्न संशयः ।
प्रतिष्ठाया विधिः कार्य्यस्तथा मन्दिरनिर्म्मिते ॥
प्रायः श्रीहयशीर्षोक्तेरनुसारेण वैष्णवैः ।
देवालयप्रतिष्ठा च ख्याता तल्लिखनेन किम् ॥
श्रीमूर्त्तिस्थापनेनैव संपूर्णा सा विशेषतः ।
देवगृहं देवतायाः प्रतिष्ठाविधिना सदा ॥
संस्कार्य्यं मनुजानान्तु समुदायोक्तकर्म्मणा ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे २० विलासः ॥

जीर्विः, पुं, (जीर्य्यति छिन्नीभवत्यनेनेति । जॄ+ “जॄशॄस्तृजागृभ्यः क्विन् ।” उणां ४ । ५४ । इति करणे क्विन् ।) कुठारः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥ (जीर्य्यतीति । कर्त्तरि क्विन् ।) शकटम् । कायः । पशुः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

जीव, ऋ प्राणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) ऋ, अजीजिवत् अजिजीवत् । प्राणः प्राणधारणम् । जीवति लोकः । इति दुर्गादासः ॥

जीवः, पुं, (जीवनमिति । जीव+“हलश्च ।” ३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।) असुधारणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११६ । (यथा, हरिवंशे १७४ । ७३ ।
“त्वमेव चिन्तय सखि ! नोत्तरं प्रतिभाति मे ।
स्वकार्य्ये मुह्यते लोको यथा जीवं लभाम्यहम् ॥”)

(जीवतीति। जीव प्राणे+"इगुपधज्ञेति।" ३।१।१३५। इति कः।) प्राणी। (यथा, भागवते।१।१३।४४।
"अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम्।
फल्गूनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनम्॥")
वृक्षः। वृक्षविशेषः। (स एव महानिम्बवृक्षः। तत्पर्य्याया यथा,—
"महानिम्बः स्मृतोद्रेका रम्यको विषमुष्टिकः।
केशमुष्टिर्निम्बकश्च कार्म्मुको जीव इत्यपि॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)
वृहस्पतिः। इति मेदिनी। वे, ८॥ (यथा, काशीखण्डे।१७।४४।
"अस्माल्लिङ्गार्च्चनान्नित्यं जीवभूतोऽसि मे यतः।
अतो जीव इति ख्यातिं त्रिषु लोकेषु यास्यसि॥")
कर्णः। इति धरणी॥ क्षेत्रज्ञः। तत्पर्य्यायः। आत्मा २ पुरुषः ३ पुद्गलः ४ अन्तर्यामी ५ ईश्वरः ६। इति त्रिकाण्डशेषः। (यथा, भगवद्गीतायाम्।१३।२ टीकायां श्रीधरस्वामिपादाः।
"तत्र क्षेत्रज्ञं संसारिणं जीवं वस्तुतः सर्व्वक्षेत्रेष्वनुगतं मामेव विद्धि॥") तस्य स्वरूपं यथा,—
"कर्म्मणा जीवरूपश्च सन्ततं तत्फलप्रदः।
कर्म्मरूपश्च भगवान् श्रीकृष्णः प्रकृतेः परः॥
सोऽपि तद्धेतुरूपश्च कर्म्म तेन भवेत् सति।
जीवः कर्म्मफलं भुङ्क्ते आत्मा निर्लिप्त एव च॥
आत्मनः प्रतिबिम्बश्च देही जीवः स एव च।
प्राणदेहादिभृद्देही स जीवः परिकीर्त्तितः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥ * ॥
(तथाच भागवते।१२।१८४।१७।
"जीवं पश्यामि वृक्षाणामचैतन्यं न विद्यते॥")
वेदान्तमते घटावच्छिन्नाकाशवत् शरीरचितयावच्छिन्नं चैतन्यम्। केषाञ्चिन्मते दर्पणस्थमुखप्रतिबिम्बवत् बुद्धिस्थचैतन्यप्रतिबिम्बम्॥ (जीवयति लोकानन्तर्य्याम्यात्मकरूपेणेति। जीव+णिच्+अच्। विष्णुः। यथा, महाभारते।१३।१५६।६८।
"जीवो विनयिता साक्षी मुकुन्दोऽमितविक्रमः॥"
जीवनविशिष्टे, त्रि। यथा, महाभारते।१२।२८८।२३।
"मृते वा त्वयि जीवे वा यदा भोक्ष्यति वै जनः॥")
जीवः, पुं क्ली, (जीव+भावे घञ्।) जीवितम्। इति मेदिनी। वे, ६॥ (यथा, भागवते।१।२।१०।
"जीवस्य तत्त्वजिज्ञासा नार्थो यश्चेह कर्म्मभिः॥"
"जीवस्य जीवनस्य च पुनर्द्धर्म्मानुष्ठानद्वारा कर्म्मभिर्य्य इह प्रसिद्धः स्वर्गादिः सोऽर्थो न भवति।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥)
जीवकः, पुं, (जीवयति आरोग्यं करोतीति। जीव+णिच्+ण्वुल्।) अष्टवर्गान्तर्गतौषधविशेषः। तत्पर्य्यायः। कूर्च्चशीर्षः २ मधुरकः ३ शृङ्गः ४ ह्रस्वाङ्गः ५। इत्यमरः।२।४।१४२॥ जीवनः ६ दीर्घायुः ७ प्राणदः ८ जीव्यः ९ शृङ्गाह्वः १० प्रियः ११ चिरञ्जीवी १२ मधुरः १३ मङ्गल्यः १४ कूर्च्चशीर्षकः १५ वृद्धिदः १६ आयुष्मान् १७ जीवदः १८ बलदः १९। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। शीतत्वम्। रक्तपित्तानिलार्त्तिक्षयदाहज्वरनाशित्वम्। शुक्रश्लेष्मविवर्द्धनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ बलकारित्वम्। कार्श्यवातनाशित्वम्। तस्य रूपं यथा,—
"जीवकर्षभकौ ज्ञेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ।
रसोनकन्दवत्कन्दौ निःसारौ सूक्ष्मपत्रकौ॥
जीवकः कूर्च्चकाकारः ऋषभो वृषशृङ्गवत्।
जीवकर्षभकस्थाने विदारीमूलम्॥"
इति भावप्रकाशः॥ * ॥
प्राणकः। पीतशालः। क्षपणः। इति मेदिनी। के, ६५॥
जीवकः, त्रि, (जीवति प्रभुसेवावृत्त्या इति। जीव+ण्वुल्।) सेवकः। वृद्ध्याजीवी। जीवी॥ (यथा, महाभारते।१३।१४१।६६।
"त्रैविद्यो ब्राह्मणो विद्वान् न चाध्ययनजीवकः॥")
आहितुण्डिकः। इति मेदिनी। के, ६५॥
जीवजीवः, पुं, (जीवेन भक्ष्यक्षुद्रकीटादिना जीवतीति। जीव+अच्। यद्वा, जीवञ्जीव+पृषोदरात् साधुः।) जीवञ्जीवपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥
जीवञ्जीवः, पुं, (जीवं जीवयति विषदोषं नाशयतीति। कृत्यल्युटो बहुलमिति बाहुलकात् खच्।) चकोरपक्षी। इत्यमरः।२।५।३५॥ (अपरः पक्षिविशेषः। विषादिविकृतस्यान्नादेः परीक्षार्थमस्यावश्यकत्वं भवति। यथा, वाभटे सूत्रस्थाने ७ अध्याये १६।
"हंसः प्रस्खलति ग्लानिर्ज्जीवञ्जीवस्य जायते।
चकोरस्याक्षिवैराग्यं क्रौञ्चस्य स्यान्मदोदयः॥")
वृक्षविशेषः। इति मेदिनी। वे, ५६॥
जीवत्तोका, स्त्री, (जीवत् तोकं अपत्यं अस्याः।) जीवत्पुत्त्रिका। तत्पर्य्यायः। जीवसूः २। इति हेमचन्द्रः॥
जीवत्पतिः, स्त्री, (जीवन् पतिर्यस्याः।) सधवा। इति हेमचन्द्रः॥
जीवत्पितृकः, पुं, (जीवन् पिता यस्य इति कप्।) विद्यमानपितृकः। यथा,—
"अमास्नानं गयाश्राद्धं दक्षिणामुखभोजनम्।
न जीवत्पितृकः कुर्य्यात् कृतेऽपि पितृहा भवेत्॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
जीवथः, पुं, (जीवत्यनेनेति। जीव+"शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः।" उणां ३। ११३। इति अथः।) प्राणः। कूर्म्मः। मयूरः। मेघः। धार्म्मिके चिरायुषि च त्रि। इत्युणादिकोषः॥
जीवदः, पुं, (जीवं जीवनं ददाति औषधादिसुप्रयोगेणेति। दा+कः।) वैद्यः। विद्विट्। इति मेदिनी। दे, २६॥ जीवनदातरि, त्रि॥
जीवदात्री, स्त्री, (जीवं जीवनं ददातीति। दा+तृच् ङीप् च।) ऋद्धिः। इति राजनिर्घण्टः॥
जीवधनं, क्ली, (जीव एव धनमिति।) गवादिकम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥
जीवनं, क्ली, (जीव्यतेऽनेनेति। जीव+करणे ल्युट्।) वृत्तिः। (यथा, भागवते।१।१३।४४।
"अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम्।
फल्गूनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनम्॥"
"जीवनं जीविकेति॥" तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥)
जलम्। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्।४६३।
"यमुनाया इव तस्याः सखि! मलिनं जीवनं मन्ये॥"
जीव+भावे ल्युट्।) प्राणधारणम्। इति मेदिनी। ने, ६६॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम्।२।३।
"यावद्वायुः स्थितो देहे तावज्जीवनमुच्यते॥"
"प्राणान् हन्ति जगत्प्राणो जीवनं हन्ति जीवनम्।
किमाश्चर्य्यं चारभूमौ प्राणदा यमदूतिका॥"
इत्युद्भटः॥)
हैयङ्गवीनम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ मज्जा। इति राजनिर्घण्टः॥ (गङ्गा। यथा, काशीखण्डे।२९।६५।
"जीवनं जीवनप्राणा जगज्ज्येष्ठा जगन्मयी॥")
जीवनः, पुं, (जीवयति सेवनादिना। जीव+कर्त्तरि ल्युः।) जीवकौषधम्। वातः। इति राजनिर्घण्टः॥ क्षुद्रफलकवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ पुत्त्रः। इति हेमचन्द्रः॥ (सर्व्वान् प्राणरूपेण जीवयतीति। जीव+णिच्+कर्त्तरि ल्युः। विष्णुः। यथा, महाभारते।१३।१४९।११२।
"वीरहा रक्षणः सन्तो जीवनः पर्य्यवस्थितः॥"
शिवः। महाभारते।१३।१७।१२१।
"निर्जीवो जीवनो मन्त्रः शुभाक्षो बहुकर्कशः॥")
जीवनकं, क्ली, (जीव्यतेऽनेन। जीव+करणे ल्युट्। ततः स्वार्थे कन्।) अन्नम्। इति हेमचन्द्रः॥
जीवनयोनिः, स्त्री, (जीवनस्य योनिः कारणम्।) यत्नविशेषः। स तु अतीन्द्रियः शरीरे प्राणसञ्चारकारणम्। इति भाषापरिच्छेदः॥
जीवनहेतुः, पुं, (जीवनस्य हेतुरुपायः।) वर्त्तनोपायः। स च दशविधः। यथा,—
"विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्षं विपणिः कृषिः।
वृत्तिर्भैक्ष्यं कुशीदञ्च दश जीवनहेतवः॥"
इति गारुडे २१४ अध्यायः॥
जीवना, स्त्री, (जीवयतीति। जीव+णिच्+युच् ल्युः वा ततष्टाप्।) मेदौषधम्। इति मेदिनी। ने, ६६॥
जीवनाघातं, क्ली, (जीवनं आहन्त्यनेनेति। आ+हन्+करणे घञ्।) विषम्। इति शब्दचन्द्रिका॥
जीवनावासः, पुं, (आवसत्यस्मिन्। आ+वस+घञ्। जीवनं जलं आवासोऽस्य।) वरुणः। इति शब्दरत्नावली॥ (वारिवासिनि, त्रि॥)
जीवनिका, स्त्री, (जीवन+ठन्। टाप्। यद्वा, जीवनी+संज्ञायां कन् ह्रस्वश्च।) हरीतकी। इति राज-

निर्घण्टः ॥ (हरीतकीशब्दे विवरणविशेषोऽस्या ज्ञातव्यः ॥)

जीवनी, स्त्री, (जीवत्यनेनेति । जीव + करणे ल्युट् ङीप् च ।) जीवन्ती । (पर्य्याया यथा,—
"जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ।
मङ्गल्यनामधेया च शाकश्रेष्ठा पयस्विनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥) काकोली । डोड़ी । मेदा । महामेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ यूथी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जीवनीयं, क्ली, (जीव्यतेऽनेन अस्माद्वा । जीव + करणे अपादाने वा अनीयर् ।) जलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (जीवनप्रदे, त्रि । यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
"गोक्षीरमनभिष्यन्दि स्निग्धं गुरु रसायनम् ।
जीवनीयं यथा वातपित्तघ्नं परमं स्मृतम् ॥")

जीवनीयगणः, पुं, (जीवनीयानामोषधीनां गणः ।) औषधविशेषः । यथा, वैद्यकपरिभाषायाम् ।
"अष्टवर्गश्च पर्णिन्यौ जीवन्ती मधुकन्तथा ।
जीवनीयगणः प्रोक्तो जीवनस्तु पुनस्तथा ॥"
("जीवन्ती काकोल्यौ मेदे द्वे मुद्गमाषपर्ण्यौ च ।
ऋषभकजीवकमधुकं चेति गणो जीवनीयाख्यः॥"
इति च वाभटे सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥)

जीवनीया, स्त्री, (जीवनीय + टाप् ।) जीवन्ती । इत्यमरः । २ । ४ । १४२ ॥

जीवनेत्री, स्त्री, (जीवं नयतीति । जीव + नी + तृच् + ङीप् च ।) सैंहली । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवनौषधं, क्ली, (जीवनस्य औषधं उपायविशेषः ।) येन म्रियमाणो जीवति तदौषधम् । जीवरक्षाकारि । जीवनोपायः । तत्पर्य्यायः । जीवातुः २ । इत्यमरः । २ । ६ । १२० ॥

जीवन्तः, पुं, (जीवयति जीव्यतेऽनेन वा । जीव + "तृभूवहिवसिभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च ।" उणां । ३ । १२७ । इति झच् ।) औषधम् । प्राणः । आयुर्विशिष्टे, त्रि । इत्युणादिकोषः ॥ जीवशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवन्तिकः, पुं, (जीवान्तकः । पृषोदरात् साधुः ।) जीवान्तकः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

जीवन्तिका, स्त्री, (जीवयतीति । जीव + झच् + कन् टाप् च । कापि अत इत्वम् ।) वन्दा । वृक्षोपरिजातवृक्षः । गुडूची । जीवाख्यशाकः । इति मेदिनी । के, १६० ॥ जीवन्ती हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवन्ती, स्त्री, (जीवन्त + ङीष् ।) लताविशेषः । जीवइ इति जीयाती इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । जीवनी २ जीवनीया ३ जीवा ४ मधुः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १४२ ॥ जीवना ६ मधुस्रवा ७ स्रवा ८ । इति तट्टीका ॥ पयस्विनी ९ जीया १० जीवदा ११ जीवदात्री १२ शाकश्रेष्ठा १३ जीवभद्रा १४ भद्रा १५ मङ्गल्या १६ क्षुद्रजीवा १७ यशस्या १८ शृङ्गाटी १९ जीवदृष्टा २० काञ्जिका २१ शशशिम्बिका २२ सुपिङ्गला २३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ मधुश्वासा २४ जीवद्रूपा २५ सुखङ्करी २६ शृगराटिका २७ जीवपत्री २८ जीवपुष्पा २९ । इति केचित् ॥ (यथा,—
"वरा शाकेषु जीवन्ती सर्षपास्त्ववराः परम् ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । रक्तपित्तवायुक्षयदाहज्वरनाशित्वम् । कफवीर्य्यविवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वादुत्वम् । स्निग्धत्वम् । त्रिदोषनाशित्वम् । रसायनत्वम् । बलकारित्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । ग्राहित्वम् । लघुत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ श्वासकासधातुक्षयनाशित्वम् । स्वरकारित्वञ्च । सुराष्ट्रदेशजस्वर्णवर्णहरीतकी । सा स्नेहपाके प्रशस्ता जीर्णरोगनाशिनी । इति राजवल्लभः ॥ (अस्याः लक्षणं व्यवहारश्च यथा,—
"जीवन्ती स्वर्णवर्णिनी ॥"
"जीवन्ती सर्व्वरोगहृत् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥) शमी । गुडूची । (पर्य्याया यथा,—
"गुडूची मधुपर्णी स्यादमृताऽमृतवल्लरी ।
छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च ॥
जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली ।
चक्रलक्षणिका धीरा विशल्या च रसायनी ॥
चन्द्रहासी वयस्था च मण्डली देवनिर्म्मिता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥) वन्दा । इति मेदिनी । ते, ११२ ॥ डोड़ी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जीव इति शाकविशेषः । शर्करावन्मधुरपुष्पा व्रततिः । अस्याः पर्य्याया यथा,—
"जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ।
मङ्गल्यनामधेया च शाकश्रेष्ठा पयस्विनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जीवन्मुक्तः, त्रि, (जीवन्नेव मुक्तः आत्मज्ञानेन मायाबन्धरहितः ।) जीवदशायां मायाबन्धरहितः । (यथा, देवीभागवते । १ । १९ । ४८ ।
"जीवन्मुक्तः स राजर्षिर्ब्रह्मज्ञानमतिः शुचिः ।
तथ्यवक्तातिशान्तश्च योगी योगप्रियः सदा ॥")
तल्लक्षणं यथा । "स्वस्वरूपाखण्डशुद्धब्रह्मज्ञानेन तदज्ञानबाधनद्वारा स्वस्वरूपाखण्डे ब्रह्मणि साक्षात्कृते सति अज्ञानतत्कार्य्यसञ्चितकर्म्मसंशयविपर्य्ययादीनामपि बाधितत्वादखिलबन्धरहितो ब्रह्मनिष्ठः ।
'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥'
इत्यादिश्रुतेः ।
अयन्तु व्युत्थानसमये मांसशोणितमूत्रपुरीषादिभाजनेन शरीरेण आन्ध्यमान्द्यापटुत्वादिभाजनेनेन्द्रियग्रामेण अशनायापिपासाशोकमोहादिभाजनेनान्तःकरणेन च तत्तत्पूर्ब्बपूर्ब्बवासनया क्रियमाणानि कर्म्माणि भुज्यमानानि ज्ञानाविरुद्धान्यारब्धफलानि च पश्यन्नपि बाधितत्वात् परमार्थतो न पश्यति । यथा इदमिन्द्रजालमिति ज्ञानवान् तदिन्द्रजालं पश्यन्नपि परमार्थमिदमिति न पश्यति । सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव समना अमना इव सप्राणोऽप्राण इव इत्यादिश्रुतेः । उक्तञ्च ।
'सुषुप्तवज्जाग्रति यो न पश्यति
द्वयञ्च पश्यन्नपि चाद्वयत्वतः ।
तथापि कुर्व्वन्नपि निष्क्रियश्च यः
स आत्मविन्नान्य इतीह निश्चयः ॥' इति
अस्य ज्ञानात् पूर्ब्बं विद्यमानानामेवाहारविहारादीनां अनुवृत्तिवच्छुभवासनानामेवानुवृत्तिर्भवति । शुभाशुभयोरौदासीन्यं वा । तदुक्तम् ।
'बुद्धाद्वैतसतत्त्वस्य यथेष्टाचरणं यदि ।
शुनां तत्त्वदृशाञ्चैव को भेदोऽशुचिभक्षणे ॥
ब्रह्मवित्त्वं तथा मुक्त्वा स आत्मज्ञो न चेतरः ।' इति
तदानीममानित्वादीनि ज्ञानसाधनान्यद्वेष्टृत्वादयः सद्गुणाश्चालङ्कारवदनुवर्त्तन्ते । तदुक्तम्
'उत्पन्नात्मावबोधस्य ह्यद्वेष्टृत्वादयो गुणाः ।
अयत्नतो भवन्त्यस्य न तु साधनरूपिणः ॥' इति
किं बहुना अयं देहयात्रामात्रार्थमिच्छानिच्छापरेच्छाप्रापितानि सुखदुःखलक्षणान्यारब्धफलान्यनुभवन्नन्तःकरणाभासादीनामवभासकः सन् तदवसाने प्रत्यगानन्दपरब्रह्मणि प्राणे लीने सति अज्ञानतत्कार्य्यसंस्काराणामपि विनाशात् परमकैवल्यमानन्दैकरसमखिलभेदप्रतिभासरहितमखण्डं ब्रह्मावतिष्ठते । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते विमुक्तश्च विमुच्यते । इत्येवमादिश्रुतेः ।" इति वेदान्तसारः ॥

जीवपुत्त्रकः, पुं, (जीवः प्राणान् पुत्त्र इव । पुत्त्रवद्वर्द्धनकत्वात् तथात्वम् । इवार्थे कन् ।) इङ्गुदीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ वृक्षविशेषः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ जीयापुता इति भाषा ॥

जीवपुष्पा, स्त्री, (जीवयतीति । जीव + णिच् + अच् । जीवं प्राणदं पुष्पमस्याः ।) वृहज्जीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवप्रिया, स्त्री, (जीवानां प्राणिनां प्रिया हितकारित्वात् ।) हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवभद्रा, स्त्री, (जीवानां प्राणिनां भद्रं मङ्गलं यस्याः ।) जीवन्तीलता । वृद्धिनामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवमन्दिरं, क्ली, (जीवस्य आत्मनो मन्दिरं गृहमिव ।) शरीरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जीवला, स्त्री, (जीवं उदरस्थकृमिं लाति गृह्णाति नाशयतीति । ला + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) सैंहली । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीववल्ली, स्त्री, (जीवयतीति जीवा प्राणदात्री । सा चासौ वल्ली चेति ।) क्षीरकाकोली । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवशाकः, पुं, (जीवो हितकरः शाकः। जीवाख्यः शाको वा।) मालवे प्रसिद्धशाकविशेषः। तत्पर्य्यायः। जीवन्तः २ रक्तनालः ३ ताम्रपत्रः ४ प्रवालः ५ शाकवीरः ६ सुमधुरः ७ मेषकः ८। अस्य गुणाः। सुमधुरत्वम्। हंहणत्वम्। वस्तिशोधनत्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वम्। बल्यत्वम्। वृष्यत्वम्। पित्तापहारकत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

जीवशुक्ला, स्त्री, (जीवयतीति। जीव+णिच्+अच्। जीवा हितकरी शुक्ला शुभ्रवर्णलता।) चीरकाकोली। इति राजनिर्घण्टः॥

जीवश्रेष्ठा, स्त्री, (जीवाय जीवनाय श्रेष्ठा।) ऋद्धिनामौषधम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जीवसंज्ञः, पुं, (जीव इति संज्ञा यस्य। यद्वा, जीवस्य संज्ञा आख्या संज्ञा यस्य।) कामवृद्धिवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

जीवसाधन, क्ली, (जीवस्य जीवनस्य साधनं कारणम्।) धान्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जीवसूः, स्त्री, (जीवं प्राणिनं सूते इति। सू+क्विप्।) जीवत्तोका। जीवत्पुत्त्रिका। हेमचन्द्रः। ३। १६४॥ (यथा, महाभारते। १।२००।७।
"जीवसूर्वीरसूर्भद्रे! बहुसौख्यगुणान्विता।
सुभगा भोगसम्पन्ना यज्ञपत्नी पतिव्रता॥")

जीवस्थानं, क्ली, (जीवस्य जीवनस्य स्थानम्।) मर्म्म। इति हलायुधः॥

जीवा, स्त्री, (जीवयतीति। जीव+णिच्+अच्। ततष्टाप्।) जीवन्तीवृक्षः। मौर्व्वी। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ३। २१।
"निर्गुण इति मृत इति च द्वावेकार्थाभिधायिनौ विद्धि।
पश्य धनुर्गुणमुक्तं निर्ज्जीवं तदिह शंसन्ति॥"
"निर्गता जीवा ज्या यस्मात् तत्। 'जीवा ज्या शिञ्जिनीत्यपि' इत्यभिधानात्।" इति तट्टीका॥) वचा। शिञ्जितम्। भूमिः। इति मेदिनी। वे, ८॥ जीवितम्। इति जटाधरः॥

जीवातुः, पुं, क्ली, (जीवत्यनेनेति। जीव+"जीवेरातुः।" उणां। १। ८०। इति करणे आतुः।) भक्तम्। जीवनौषधम्। (यथा, काशीखण्डे। २६। ६५।
"जीवजीवातुलतिका जन्मिजन्मनिवर्द्धिणी॥"
"जीवानां प्राणिनां जीवनौषधरूपा।" इति तट्टीका॥*॥ (जीव+भावे आतुः।) जीवितम्। इति मेदिनी। ते, ११२॥ (यथा, उत्तररामचरिते २ अङ्के।
"रे हस्त दक्षिण! मृतस्य शिशोर्द्विजस्य
जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम्।
रामस्य गात्रमसि दुर्व्वहगर्भखिन्न-
सीताविवासनपटोः करुणा कुतस्ते॥")

जीवात्मा, [न्] पुं, (जीवस्य जीवनस्य आत्मा अधिष्ठाता। यद्वा, जीवश्चासौ आत्मा चेति कर्म्मधारयः।) देही। तत्पर्य्यायः। पुनर्भवी २ जीवः ३ असुमान् ४ सत्त्वम् ५ देहभृत् ६ जन्तुः ७ जन्युः ८। इति हेमचन्द्रः॥ प्राणी ६ चेतनः १० जन्मी ११ शरीरी १२। इत्यमरः। १।४।३०॥ (यथा, भागवते। ८। २२। २५।
"यदा कदाचित् जीवात्मा संसरन्निजकर्म्मभिः।
नानायोनिष्वनीशोऽयं पौरुषीं गतिमाव्रजेत्॥"
"एवं चतुर्व्विंशतिभिस्तत्त्वैः सिद्धे वपुर्गृहे।
जीवात्मा नियतो नित्यं वसति स्वात्मदूतवान्॥
स देही कथ्यते पापपुण्यदुःखसुखादिभिः।
व्याप्तो बद्धश्च मनसा कृत्रिमैः कर्म्मबन्धनैः॥
कामक्रोधौ लोभमोहावहङ्कारश्च पञ्चमः।
दशेन्द्रियाणि बुद्धिश्च तस्य बन्धाय देहिनः॥
आप्नोति बन्धमज्ञानादात्मज्ञानाच्च मुच्यते॥"
इति पूर्व्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम्॥)

जीवाधारः, पुं, (जीवस्य चैतन्यस्य आधारः आश्रयस्थानम्।) चेतम्। इति हेमचन्द्रः॥

जीवान्तकः, पुं, (जीवं अन्तयति नाशयतीति। अन्त+णिच्+ण्वुल्।) जीवनार्थं पक्षिघातकः। तत्पर्य्यायः। शाकुनिकः २। इत्यमरः। २। १०। १४॥ जीवनाशके, त्रि॥

जीवाला, स्त्री, (जीवं उदरस्थक्रिमिं आलाति गृह्णाति नाशयतीत्यर्थः। आ+ला+कः।) सैंहिली। इति राजनिर्घण्टः॥

जीविका, स्त्री, (जीवत्यनयेति। जीव+"गुरोश्च हलः।" ३।३।१०३। इत्यः। ततः संज्ञायां कन् टापि अत इत्वञ्च।) जीवनोपायः। तत्पर्य्यायः। आजीवः २ वार्त्ता ३ वृत्तिः ४ वर्त्तनम् ५ जीवनम् ६। इत्यमरः। २।६।१॥ जीवः ७। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मनुः। ४। ११।
"अजिह्मामशठां शुद्धां जीवेद्ब्राह्मणजीविकाम्॥")
जीवन्ती। इति मेदिनी। के, ६५॥

जीवितं, क्ली, (जीव+भावे क्तः।) जीवनम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, उत्तररामचरिते ३ अङ्के।
"त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं
त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गे।
इत्यादिभिः प्रियशतैरनुरुध्य मुग्धां
तामेव, शान्तमथवा किमिहोत्तरेण॥"*॥
कर्त्तरि क्तः।) जीवनयुक्ते, त्रि॥ (यथा, रघुः। १२। ७५।
"कामं जीवति मे नाथ इति सा विजहौ शुचम्।
प्राङ्मत्वा सत्यमस्यान्तं जीवितास्मीति लज्जिता॥")

जीवितकालः, पुं, (जीवितस्य जीवनस्य कालः।) आयुः। इत्यमरः। २। ८। १२०॥

जीवितज्ञा, स्त्री, (जीवितस्य जीवनस्य ज्ञा ज्ञानं यस्याः। नाड़ीस्पन्देन हि जीवानां जीवनज्ञानादस्यास्तथात्वम्।) नाड़ी। इति राजनिर्घण्टः॥

जीवितेशः, पुं, (जीवितस्य ईशः प्रभुः।) प्राणनाथः। यमः। (यथा, रघुः। ११। २०।
"राममन्मथशरेण ताड़िता
दुःसहेन हृदये निशाचरी।
गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता
जीवितेशवसतिं जगाम सा॥"
"जीवितेशस्य अन्तकस्य प्राणेश्वरस्य च वसतिं जगाम।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥)
चन्द्रः। सूर्य्यः। इति शब्दरत्नावली॥ जीवातुः। इति हेमचन्द्रः॥ जीवितेश्वरे, त्रि। इति मेदिनी। शे, ३५॥

जीवी, [न्] पुं, (जीवोऽस्त्यस्येति। जीव+इनिः।) प्राणी। यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे।
"जीविनां दारुणो रोगः कर्म्मभोगः शुभाशुभः।
भक्तो वैद्यस्तं निहन्ति कृष्णभक्तिरसायनात्॥"

जीव्या, स्त्री, (जीवाय जीवनाय हिता। जीव+यत्।) गोक्षुरदुग्धा। जीवन्ती। हरीतकी। इति राजनिर्घण्टः॥

जु, रंहसि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-अनिट्।) रंहो वेगगतिः। जवति घोटकः। इति दुर्गादासः॥

जु, ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-अनिट्।) ङ, जवते। इति दुर्गादासः॥

जुग, इ त्यागे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) इ, कर्म्मणि जुङ्ग्यते। इति दुर्गादासः॥

जुगुप्सनं, क्ली, (गुप+स्वार्थे सन्+ल्युट्।) निन्दा। इति हेमचन्द्रः। २।१८५॥ (निन्दाशीले, त्रि। तत्र "अनुदात्तेतश्च हलादेः।" ३। २। १४६। इति युच्॥)

जुगुप्सा, स्त्री, (गुप निन्दायाम्+सन्+भावे अ-ततष्टाप्।) निन्दा। इत्यमरः। १। ६। १३॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। ३। १७६।
"दोषेक्षणादिभिर्गर्हा जुगुप्सा विषयोद्भवा॥")

जुङ्गः, पुं, (जुगि+अच्।) वृद्धदारकः। इत्यमरः। २। ४। १३७॥ (यथास्य पर्य्यायाः।
"जुङ्गश्छगन्धाछगलान्त्र्यावेगी वृद्धदारकः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

जुङ्गकः, पुं, (जुङ्ग+स्वार्थे कन्।) वृद्धदारकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

जुङ्गा, स्त्री, (जुङ्ग+टाप्।) जुङ्गः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

जुङ्गितः, त्रि, (जुग इ त्यागे+कर्म्मणि क्तः।) त्यक्तः। इति व्याकरणम्॥

जुटकं, क्ली, (जुट् संहतौ+"इगुपधेति।" ३। १। १३५। इति कः। ततः संज्ञायां कन्।) जटा। इति शब्दरत्नावली॥

जुटिका, स्त्री, (जुटक+टाप्। टापि अत इत्वञ्च।) शिखा। इति शब्दरत्नावली॥ झुँटी इति टिकी। इति च भाषा॥ (यथा, आह्निकतत्त्वधृतब्रह्मपुराणवचनम्।
"जुटिकाञ्च ततो बद्धा ततः कर्म्म समारभेत्॥")

जुड़, क नोदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क, जोड़यति। नोदः प्रेरणम्। इति दुर्गादासः॥

जुड़, श गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां परं-सकं-सेट्।) श, जुड़ति जोड़िता। इति दुर्गादासः॥

जुड़, शि बन्धे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) शि, जुड़ति अजुड़ीत्। तातुच्छलतापन्नान् शृङ्खलेन जुड़त्यसौ। जुजोड़। इति दुर्गादासः॥

जुत, ऋ ङ दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) ऋ, अजुजोतत्। ङ, जोतते। इति दुर्गादासः॥

जुन, श गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) श, जुनति जोनिता। इति दुर्गादासः॥

जुर्व, ई वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) ह्रस्वी। जूः जुरौ जुरः। ई, जूर्णः। इति दुर्गादासः॥

जुल, क पिषि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क, जोलयति। पिषि चूर्णीकरणे। इति दुर्गादासः॥

जुष, कि तर्के। त्वप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-सकं-अकं च-सेट्।) कि, जोषयति जोषत्यन्यगुणं सुधीः। तर्कयतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

जुष, श ङ ई ञि सुदि। सेवे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-आत्मं-अकं-सकं च-सेट्।) पञ्चमस्वरी। श ङ, जुषते। ई ञि, जुष्टोऽस्ति। सुदि हर्षे। इति दुर्गादासः॥

जुष्ककः, पुं, (जुष+कक्। ततः संज्ञायां कन्।) यूषः। इति शब्दचन्द्रिका॥

जुष्टं, क्ली, (जुष्यते स्म इति। जुष+क्तः।) उच्छिष्टम्। सेविते, त्रि। इति मेदिनी। टे, १५॥ (यथा, भट्टिः। १।४।
"पुण्यो महाब्रह्मसमूहजुष्टः
सन्तर्पणो नाकसदां वरेण्यः॥")

जुष्यः, त्रि, (जुष+कर्म्मणि क्यप्।) सेव्यः। इति मुग्धबोधम्॥

जुहुवानः, पुं, (हूयते इति। हु+कर्म्मणि कानच्।) कठिनहृदयः। अग्निः। वृक्षः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

जुहूः, स्त्री, (जुहोत्यनया। इति हु+"हुवः श्लुवच्च।" उणां। २।६०। इति क्विप् निपातनात् दीर्घत्वं द्वित्वञ्च।) पलाशकाष्ठनिर्म्मितार्द्धचन्द्राकृतियज्ञपात्रम्। जुहोत्यनया जुहूः। इत्यमरभरतौ॥ (यथा, ऋग्वेदे। १।७६।५।
"अग्ने! मन्द्रया जुह्वा यजस्व॥")

जुहूराणः, पुं, (जुह्वं राणति इति। "कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) अग्निः। अध्वर्युः। इति विश्वः॥ चन्द्रः। इत्युणादिकोषः॥

जुहूवान्, [त्] पुं, (जुहूः पात्रं होमक्रियोद्देश्यतयास्त्यस्मिन्। जुहू+मतुप् निपातनात् मस्य वत्वम्।) अग्निः। इति शब्दरत्नावली॥

जूः, स्त्री, (जु+"क्विब्वचिप्रच्छीति।" उणां। २।५७। क्विप् दीर्घश्च।) आकाशः। सरस्वती। पिशाची। जवनम्। इति शब्दरत्नावली॥ त्वरागमनम्। गमनम्। इति मेदिनी। जे, २॥

जूटः, पुं, (जट सङ्घाते+अच् निपातनादूत्वागमे साधुः।) शिवजटा। इत्यमरटीकायां भरतः। जटा। इति शब्दरत्नावली॥

जूटकं, क्ली, (जूट+स्वार्थे कन्।) केशबन्धः। जटा। इति भूरिप्रयोगः॥

जूतिः, स्त्री, (जु वेगे+"ऊतियूतिजूतीति।" ३।३।९७। इति क्तिन् निपातनात् दीर्घत्वञ्च।) वेगः। इत्यमरः।३।२।३९॥ (यथा, अथर्व्ववेदे। १३।२।१३।
"तं समाप्नोति जूतिभिः॥")

जूतिका, स्त्री, (जूत्या कायतीति। कै+कः। तत टाप्।) कर्पूरभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥

जूर, ङ य ई ज्यानौ। वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-आत्मं-अकं-सकं-च-सेट्।) दीर्घी। ङ य, जूर्य्यते। ई, जूर्णः। ज्यानिर्गतवहुवयोभावः। इति दुर्गादासः॥

जूर्णाख्यः, पुं, (जूर+क्तः। जूर्ण इति आख्या यस्य।) तृणविशेषः। उलू इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। सूच्यग्रः २ स्थूलकः ३ दर्भः ४ खरच्छदः ५। इति रत्नमाला॥ उलूकम् ६ उलपः ७। इति केचित्॥

जूर्णाह्वयः, पुं, (जूर्ण इति आह्वयः आख्या यस्य।) देवधान्यम्। इति हेमचन्द्रः॥

जूर्णिः, स्त्री, (ज्वर+"वीज्याज्वरिभ्यो निः।" उणां। ४।४८। इति निः। "ज्वरत्वरेति।" ६।४।२०। इत्यूट् च।) वेगः। इत्युणादिकोषः॥ आदित्यः। देहः। ब्रह्मा। ज्वरः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

जूर्त्तिः, स्त्री, (ज्वर्+भावे क्तिन्। "ज्वरत्वरेत्यादिना" ऊट् च।) ज्वरः। इत्यमरः।३।२।३६॥

जूष, ञ वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट्।) षष्ठस्वरी। ञ, जूषति जूषते। परस्मैपदीत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

जूषं, क्ली, पुं, (यूष+पृषोदरात् साधुः।) यूषम्। मुद्गादिक्वाथरसः। इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः॥

जूषणं, क्ली, (जूष्यतेऽनेनेति। जूष+करणे ल्युट्।) वृक्षविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ धाइफुल इति भाषा॥

जृ, न्यक्कारे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट्।) न्यक्कारस्तिरस्करणम्। जरति प्रांशुं शूरः। इति दुर्गादासः॥

जृभ, इ ङ जृम्भे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) सप्तमस्वरी। इ, जृम्भ्यते। ङ, जृम्भते। इति दुर्गादासः॥

जृभ, ङ ई जृम्भे। गात्रशैथिल्य इति यावत्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) ङ, जर्भते। ई, जृब्धः। इति दुर्गादासः॥

जृम्भः, पुं क्ली, (जृम्भ+भावे, घञ्।) सुखादिविकाशः। हाइ इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। जृम्भणम् २ जृम्भा ३ जृम्भिका ४। इति शब्दरत्नावली॥ जम्भा ५ जम्भका ६। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य लक्षणं यथा, सुश्रुते। ३।४।
"निद्रार्त्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्द्दिशेत्।
पीत्वैकमनिलोच्छ्वासमुद्वेष्टन् विवृताननः॥
यन्मुञ्चति सनेत्रास्रं स जृम्भ इति संज्ञितः॥")
"जृम्भात्यर्थं समीरणात्।" इति वैद्यकम्॥
"क्षुत्तृट्पतनजृम्भेषु जीवोत्तिष्ठाङ्गुलिध्वनिः।
अवश्यमेव कर्त्तव्यस्त्वन्यथा तद्वधी भवेत्॥"
इति कर्म्मलोचनम्॥ * ॥
विकाशः। स्फारितः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये।४।२८। "एताश्च प्रतिमुकुलममधुपावलीरणितमुखरा जृम्भारम्भभरविगलन्मकरन्ददुर्द्दिनाः कुसुमसुरभयः॥")

जृम्भणं, क्ली, (जृम्भ+भावे ल्युट्।) जृम्भः। इत्यमरः। १।७।३५॥ (यथा, सुश्रुते। ३।४।
"इन्द्रियार्थेष्वसंप्राप्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः॥")

जृम्भा, स्त्री, (जृम्भ+भावे घञ् ततष्टाप्।) जृम्भः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, देवीभागवते। १।१५।६१।
"तुष्टिः पुष्टिः क्षमा लज्जा जृम्भा तन्द्रा च शक्तयः॥")

जृम्भिका, स्त्री, (जृम्भा+स्वार्थे कन् टापि अत इत्वञ्च।) जृम्भः। इति शब्दरत्नावली॥ (निद्रावेगधारणजनितरोगविशेषः। यथा, वाभटे सूत्रस्थाने चतुर्थेऽध्याये।
"निद्राया मोहमूर्द्धाक्षिगौरवालस्यजृम्भिकाः।
अङ्गमर्द्दश्च तत्रेष्टः स्वप्नः संवाहनानि च॥"
जृम्भ+णिच्+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्। जृम्भणकारकोऽस्त्रविशेषः। यथा, महाभारते। ५।६।५२।
"अहजंस्ते महासत्त्वा जृम्भिकां वृत्तनाशिनीम्॥")

जृम्भितं, क्ली, (जृभि+भावे क्तः।) विचेष्टितम्। प्रवृद्धम्। जृम्भा। स्फुटितम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, कथासरित्सागरे।२६।८६।
"अहो किमेतदाश्चर्य्यमायाडम्बरजृम्भितम्॥")
स्त्रीणां करणम्। इति मेदिनी। ते, ११२॥

जृम्भिणी, स्त्री, (जृभि+णिनिः।) एलापर्णी। इति शब्दचन्द्रिका॥ (एलापर्णीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः॥)

जॄ, इर् ष म य ज्याने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-अकं-अनिट्।) इर्, अजरत् अजारीत्। ष, जरा। म, जरयति। य, जीर्य्यति। ज्यानं गतवहुवयोभावः। इति दुर्गादासः॥

जॄ, णि कि ज्याने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्यां-चुरांपक्षे भ्वां-च-परं-अकं-सेट्।) णि, जृणाति जीर्णः जीर्णिः। कि, जारयति जरति। इति दुर्गादासः॥

जेता, [ऋ] त्रि, (जयतीति। जि+तृच्।) जयशीलः। तत्पर्य्यायः। जिष्णुः २ जित्वरः ३ जैत्रः ४। इत्यमरः। २।८।७७॥ (यथा, रघुः। १२।८६।
"जेतारं लोकपालानां स्वमुखैर्श्चितेश्वरम्॥"

विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । २६ ।
"अनघो विजयो जेता विश्वयोनिः पुनर्वसुः ॥")

जेन्ताकः, पुं, स्वेदविशेषः । यथा, "अथ जेन्ताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत पूर्व्वस्यान्दिशि उत्तरस्यां वा गुणवति प्रशस्तभूमिभागे देशे कृष्णमधुरमृत्तिके सुवर्णवर्णमृत्तिके वा नदीपरीवापपुष्करिण्यादीनां जलाशयानामन्यतमस्य कूले दक्षिणे पश्चिमे वा सूपतीर्थे समसुविभक्तभागे देशे सप्ताष्टौ वा अरत्नीः प्रक्रम्य उदकात् प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वा अभिमुखतीर्थं कूटागारं कारयेत् । उत्सेधविस्तारतः परमरत्नीः षोड़शसमन्तात् संवृतं मृत्कर्म्मसम्पन्नमनेकवातायनम् । अस्य च कूटागारस्यान्तः समन्ततो भित्तिमरत्निविस्तारोत्सेधां पिण्डिकां कारयेत् आकवाटाम्मध्ये चास्य च कूटागारस्य चतुष्किष्कुमात्रं द्विपुरुषप्रमाणं मृण्मयं कन्दुसंस्थानं बहुसूक्ष्मच्छिद्रं अङ्गारकोष्ठकस्तम्भं सपिधानं कारयेत् । तच्च खादिराणामाश्वकर्णिकानां वा मेध्येन काष्ठेनापूरयित्वा प्रदीपयेत् । स यदा जानीयात् साधु दग्धानि काष्ठानि गतधूमानि अथ तप्तं केवलमग्निना तदग्निगृहं स्वेदयोग्येन चोष्मणा युक्तमिति । तत्रैनं वातहराभ्यङ्गाभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं प्रवेशयेत् प्रवेशयंश्चैनमनुशिष्यात् सौम्य ! प्रविश कल्याणायारोग्याय चेति प्रविश्य चैनां पिण्डिकामधिरुह्य पार्श्वापरपार्श्वाभ्यां यथासुखं शयीथाः । न च त्वया स्वेदमूर्च्छापरीतेनापि सता पिण्डिकैषा मोक्तव्या आप्राणोच्छ्वासात् भ्रश्यमानो ह्यतः पिण्डिकावकाशात् द्वारमधिगच्छन् स्वेदमूर्च्छापरीततया सद्यः प्राणान् जह्याः तस्मात् पिण्डिकां न कथञ्चन मुञ्चेथाः । स यदा जानीयाद्विगताभिष्यन्दमात्मानं सम्यक् प्रस्रुतस्वेदपिच्छं सर्व्वस्रोतोविमुक्तं लघुभूतमपगतविबन्धस्तम्भसुप्तिगौरववेदनमिति ततस्तां पिण्डिकामनुवसन् द्वारं प्रपद्येत निष्क्रम्य च न सहसा चक्षुषोः परिपालनार्थं शीतमुदकं स्पृशेत् । अपगतक्लमसन्तापस्तु मुहूर्त्तात् सुखोष्णेन वारिणा यथान्यायं परिषिक्तोऽश्नीयात् ।"इति चरकः ॥

जेमनं, क्ली, (जिमु भक्षणे + भावे ल्युट् ।) भोजनम् । इत्यमरः । २ । ९ । ५६ ॥

जेयः, त्रि, (जीयते इति । जि जये + "अचो यत् ।" ३ । १ । ९७ । इति कर्म्मणि यत् ।) जेतव्यमात्रकम् । इत्यमरः । २ । ८ । ७४ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २७ । १२ ।
"तस्मात् कामादयः पूर्व्वं जेयाः पुत्त्र ! महीभुजा । तज्जये हि जयोऽवश्यं राजा नश्यति तैर्जितः ॥")

जेष, ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ऋ, अजिजेषत् । ङ, जेषते जिजेषे । इति दुर्गादासः ॥

जेह, ङ ऋ यत्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ङ, जेहते जिजेहे । ऋ, अजिजेहत् । इति दुर्गादासः ॥

जै, क्षये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-अनिट् ।) जायति । इति दुर्गादासः ॥

जैत्रं, क्ली, (रोगजयात् जेत्र । तदेव । "प्रज्ञादिभ्यश्च ।" ५ । ४ । ३८ । इत्यण् ।) औषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जैत्रः, त्रि, (जेतैव । जेतृ + प्रज्ञादित्वादण् ।) जेता । इत्यमरः । २ । ८ । ७४ ॥ (यथा, माघे । ३ । ६१ ।
"शरीरिणा जैत्रशरेण यत्र
निःशङ्कमूषे मकरध्वजेन ॥")
पारदे, पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥

जैत्ररथः, पुं, (जैत्रो जयशीलो रथो यस्य ।) जयशीलः । इति हलायुधः ॥

जैत्री, स्त्री, (जयति रोगादिनाशकतया सर्व्वोत्कर्षेण वर्त्तते इति । जि + तृच् । ततः स्वार्थे अण् ततः स्त्रियां ङीप् ।) जयन्तीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

जैनः, पुं, (जिन एव । यद्वा, जिन उपास्यदेवतास्येति । जिन् + अण् ।) जिनोपासकः । बौद्धः । इति हलायुधः ॥ (धर्म्मेष्वेतेष्वस्मिन् भारतवर्षे प्रचलितेषु विविधेषु धर्म्मेषु जिनधर्म्म एव श्रेष्ठतम इति जैनाः प्रवदन्ति । एषामुपास्यदेवता जिनः । ते तु श्वेताम्बरदिगम्बरभेदेन द्विविधाः । श्वेताम्बरास्तु प्रायश आश्रमिणः । अधुना नानाशाखासु विभक्ताः समभवन् । दिगम्बरास्तु प्रायशो निर्ग्रन्थाः । एतेषां यन्मतं तत् सर्व्वदर्शनसंग्रहात् प्रदर्श्यते । यथा,—

"ननु न कश्चित् पुरुषविशेषः सर्व्वज्ञपदवेदनीयः प्रमाणपञ्चकमध्यास्ते सद्भावग्राहकस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्रानुपलम्भात् तथाचोक्तं तौतातितैः ।

सर्व्वज्ञो दृश्यते तावन्नेदानीमस्मदादिभिः ।
दृष्टो न चैकदेशोऽस्ति लिङ्गं वा योऽनुमापयेत् ॥
न चागमविधिः कश्चिन्नित्यसर्व्वज्ञबोधकः ।
न च तत्रार्थवादानां तात्पर्य्यमपि कल्प्यते ॥
न चान्यार्थप्रधानैस्तैस्तदस्तित्वं विधीयते ।
न चानुवदितुं शक्यः पूर्व्वमन्यैरबोधितः ॥
अनादेरागमस्यार्थो न च सर्व्वज्ञ आदिमान् ।
कृत्रिमेन त्वसत्येन स कथं प्रतिपाद्यते ॥
अथ तद्वचनेनैव सर्व्वज्ञोऽन्यैः प्रतीयते ।
प्रकल्प्येत कथं सिद्धिरन्योन्याश्रययोस्तयोः ॥
सर्व्वज्ञोक्ततया वाक्यं सत्यं तेन तदस्तिता ।
कथं तदुभयं सिध्येत् सिद्धमूलान्तराद्दृते ॥
असर्व्वज्ञप्रणीतात्तु वचनान्मूलवर्ज्जितात् ।
सर्व्वज्ञमवगच्छन्तस्तद्वाक्योक्तं न जानते ॥
सर्व्वज्ञसदृशं किञ्चिद्यदि पश्येम सम्प्रति ।
उपमानेन सर्व्वज्ञं जानीयाम ततो वयम् ॥
उपदेशोऽपि बुद्धस्य धर्म्माधर्म्मादिगोचरः ।
अन्यथा नोपपद्येत सार्व्वज्ञ्यं यदि नाभवत् ॥
इत्यादि ॥

अत्र प्रतिविधीयते यदभ्यधायि सद्भावग्राहकस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्रानुपलम्भादिति तदयुक्तं तत्सद्भावादेकस्यानुमानादेः सद्भावात् । तथाहि कश्चिदात्मा सकलपदार्थसाक्षात्कारी तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययत्वात् यद्यद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययं तत्तत्साक्षात्कारि यथा अपगततिमिरादिप्रतिबन्धं लोचनविज्ञानं रूपसाक्षात्कारि । तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययश्च कश्चिदात्मा तस्मात् सकलपदार्थसाक्षात्कारीति । न तावदशेषार्थग्रहणस्वभावत्वमात्मनोऽसिद्धं चोदनाबलान्निखिलार्थज्ञानात् नोत्पत्त्यन्यथानुपपत्त्या सर्व्वमनेकान्तात्मकं सत्त्वादिति व्याप्तिज्ञानोत्पत्तेश्च । चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवं जातीयकमर्थमवगमयतीत्येवंजातीयकैरध्वरमीमांसागुरुभिर्विधिप्रतिषेधविचारणानिबन्धनं सकलार्थविषयज्ञानं प्रतिपद्यमानैः सकलार्थग्रहणस्वभावकत्वमात्मनोऽभ्युपगतम् । न चाखिलार्थप्रतिबन्धकावरणप्रक्षयानुपपत्तिः सम्यग्-दर्शनादित्रयलक्षणस्यावरणप्रक्षयहेतुभूतस्य सामग्रीविशेषस्य प्रतीतत्वात् अनया मुद्रयापि क्षुद्रोपद्रवा विद्राव्याः ।

नन्वावरणप्रक्षयवशादशेषविषयं विज्ञानं विशदं मुख्यप्रत्यक्षं प्रभवतीत्युक्तं तदयुक्तं तस्य सर्व्वज्ञस्यानादिमुक्तत्वेनावरणस्यैवासम्भवादिति चेत्तन्न अनादिमुक्तत्वस्यैवासिद्धेः सर्व्वज्ञोऽनादिमुक्तः मुक्तत्वादितरमुक्तवत् बद्धापेक्षया च मुक्तव्यपदेशः तद्रहिते चास्याप्यभावः स्यादाकाशवत् । नन्वनादेः क्षित्यादिकार्य्यपरम्परायाः कर्त्तृत्वेन तत्सिद्धिः तथाहि क्षित्यादिकं सकर्त्तृकं कार्य्यत्वाद्घटवदिति तदप्यसमीचीनं कार्य्यत्वस्यैवासिद्धेः । न च सावयवत्वेन तत्साधनमित्यभिधातव्यं यस्मादिदं विकल्पजालमवतरति सावयवत्वं किमवयवसंयोगित्वं अवयवसमवायित्वं अवयवजन्यत्वं समवेतद्रव्यत्वं सावयवबुद्धिविषयत्वं वा । न प्रथमः आकाशादावनैकान्त्यात् । न द्वितीयः सामान्यादौ व्यभिचारात् । न तृतीयः साध्याविशिष्टत्वात् । न चतुर्थः विकल्पयुगलागलग्रहगलत्वात् समवायसम्बन्धमात्रवद्द्रव्यत्वं समवेतद्रव्यत्वमन्यत्र समवेतद्रव्यत्वं वा विवक्षितं हेतूक्रियते । आद्ये गगनादौ व्यभिचारः तस्यापि गुणादिसमवायवत्त्वद्रव्यत्वयोः सम्भवात् । द्वितीये साध्याविशिष्टता अन्यशब्दार्थेषु समवायकारणभूतेष्ववयवेषु समवायस्य साधनीयत्वात् । अभ्युपगम्यैतदभाणि वस्तुतस्तु समवाय एव न समस्ति प्रमाणाभावात् । नापि पञ्चमः आत्मादिनानैकान्त्यात्तस्य सावयवबुद्धिविषयत्वेऽपि कार्य्यत्वाभावात् । न च निरवयवत्वेऽप्यस्य सावयवार्थसम्बन्धेन सावयवबुद्धिविषयत्वमौपचारिकमित्येष्टव्यं निरवयवत्वे व्यापित्वविरोधात् परमाणुवत् । किञ्च किमेकः कर्त्ता साध्यते किं वा स्वतन्त्रः प्रथमे प्रासादादौ व्यभिचारः स्थपत्यादीनां बहूनां

पुरुषाणां तत्र कर्तृत्वोपलम्भादनेनैव सकलजगज्जननोत्पत्ताावितरवैयर्थ्यञ्च। तदुक्तं वीतरागस्तुतौ।

कर्त्तास्ति नित्यो जगतः स चैकः
स सर्व्वगः सन् स्ववशः स सत्यः।
इमाः कुहेयाः कुविड़म्बनाः स्यु-
स्तेषां न येषामनुशासकस्त्वम्॥ इति॥

अन्यच्चापि।

कर्त्ता न तावदिह कोऽपि यथेच्छया वा
दृष्टोऽन्यथा कटकृतावपि तत्प्रसङ्गः।
कार्य्यं किमत्र भवतापि च तच्चकादै-
राहत्य च त्रिभुवनं पुरुषः करोतीति॥

तस्मात् प्रागुक्तकारणत्रितयबलादावरणप्रक्षये सार्व्वज्ञ्यं युक्तम्। न चास्योपदेष्ट्रन्तराभावात् सम्यग्दर्शनादित्रितयानुपपत्तिरिति भणनीयं पूर्व्वसर्व्वज्ञप्रणीतागमप्रभवत्वादमुष्याशेषार्थज्ञानस्य। नचान्योन्याश्रयतादिदोषः आगमसर्व्वज्ञपरम्पराया बीजाङ्कुरवदनादित्वाङ्गीकारादित्यलम्।

रत्नत्रयपदवेदनीयतया प्रसिद्धं सम्यग्दर्शनादित्रितयमर्हत्प्रवचनसङ्ग्रहपरे परमागमसारे प्ररूपितं सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग इति। विवृतञ्च योगदेवेन येन रूपेण जीवाद्यर्थो व्यवस्थितस्तेन रूपेणार्हता प्रतिपादिते तत्त्वार्थे विपरीताभिनिवेशरहितत्वाद्यपरपर्य्यायं श्रद्धानं सम्यग्दर्शनं तथा च तत्त्वार्थसूत्रं तत्त्वार्थं श्रद्धानं सम्यग्दर्शनमिति।

अन्यदपि।

रुचिर्जिनोक्ततत्त्वेषु सम्यक् श्रद्धानमुच्यते।
जायते तन्निसर्गेण गुरोरधिगमेन वेति॥

परोपदेशनिरपेक्षमात्मस्वरूपं निसर्गः व्याख्यानादिरूपपरोपदेशजनितं ज्ञानमधिगमः। येन स्वभावेन जीवादयः पदार्थाः व्यवस्थिताः तेन स्वभावेन मोहसंशयरहितत्वेनावगमः सम्यग्ज्ञानम्। यथोक्तम्।

यथावस्थिततत्त्वानां संक्षेपाद्विस्तरेण वा।
योऽवबोधस्तमत्राहुः सम्यग्ज्ञानं मनीषिणः॥
इति॥

तज्ज्ञानं पञ्चविधं मतिश्रुतावधिमनःपर्य्यायकेवलभेदेन। तदुक्तम् मतिश्रुतावधिमनः पर्य्यायकेवलानि ज्ञानमिति। अस्यार्थः ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति इन्द्रियमनसी पुरस्कृत्य व्यापृतः सन् यथार्थं मनुते सा मतिः। ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति मतिजनितं स्पष्टं ज्ञानं श्रुतम्। असम्यग्दर्शनादिगुणजनितक्षयोपशमनिमित्तमवच्छिन्नविषयं ज्ञानमवधिः। ईर्ष्यान्तरायज्ञानावारणक्षयोपशमे सति परमनोगतस्यार्थस्य स्फुटं परिच्छेदकं ज्ञानं मनःपर्य्यायः। तपःक्रियाविशेषान् यदर्थं सेवन्ते तपस्विनस्तज्ज्ञानमन्यज्ञानसंस्पृष्टं केवलम्। तत्राद्यं परोक्षं प्रत्यक्षमन्यत्। तदुक्तम्

विज्ञानं स्वपराभासि प्रमाणं बाधवर्ज्जितम्।
प्रत्यक्षञ्च परोक्षञ्च द्विधा मेयविनिश्चयादिति॥

अन्तर्गणिकभेदस्तु सविस्तरस्तत्रैवागमेऽवगन्तव्यः। संसरणकर्म्मोच्छित्तावुद्यतस्य श्रद्दधानस्य ज्ञानवतः पापगमनकारणक्रियानिवृत्तिः सम्यक्चारित्रम्। तदेतत् सप्रपञ्चमुक्तमर्हता।

सर्व्वथावद्ययोगानां त्यागश्चारित्रमुच्यते।
कीर्त्तितं तदहिंसादिव्रतभेदेन पञ्चधा॥
अहिंसासूनृतास्तेयब्रह्मचर्य्यापरिग्रहाः॥
न यत्प्रमादयोगेन जीवितव्यपरोपणम्।
चराणां स्थावराणाञ्च तदहिंसाव्रतं मतम्॥
प्रियं पथ्यं वचस्तथ्यं सूनृतं व्रतमुच्यते।
तत्तथ्यमपि नो तथ्यमप्रियञ्चाहितञ्च यत्॥
अनादानमदत्तस्यास्तेयव्रतमुदीरितम्।
वाह्याः प्राणा नृणामर्थो हरता तं हता हि ते॥
दिव्यौदरिककामानां कृतानुमतकारितैः।
मनोवाक्कायतस्त्यागो ब्रह्माष्टादशधा मतम्॥
सर्व्वाभावेषु मूर्च्छायास्त्यागः स्यादपरिग्रहः।
यदसत्स्वपि जायेत मूर्च्छया चित्तविप्लवः॥
भावनाभिर्भावितानि पञ्चभिः पञ्चधा क्रमात्।
महाव्रतानि लोकस्य साधयन्त्यव्ययं पदमिति॥
भावनापञ्चकप्रपञ्चनञ्च प्ररूपितम्।
हास्यलोभभयक्रोधप्रत्याख्यानैर्निरन्तरम्।
आलोच्यभाषणेनापि भावयेत् सूनृतं व्रतम्॥
इत्यादिना॥

एतानि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मिलितानि मोक्षकारणं न प्रत्येकं यथा रसायनज्ञानं श्रद्धानावरणानि सम्भूय रसायनफलं साधयन्ति न प्रत्येकम्।

अत्र संक्षेपतस्तावज्जीवाजीवाख्ये द्वे तत्त्वे स्तः तत्र बोधात्मको जीवः अबोधात्मकस्त्वजीवः। तदुक्तं पद्मनन्दिना।

चिदचिद्द्वे परे तत्त्वे विवेकस्तद्विवेचनम्।
उपादेयमुपादेयं हेयं हेयञ्च कुर्व्वतः॥
हेयं हि कर्त्तृरागादि तत्कार्य्यमविवेकिनः।
उपादेयं परं ज्योतिरुपयोगैकलक्षणमिति॥

सहजचिद्रूपपरिणतिं स्वीकुर्व्वाणे ज्ञानदर्शने उपयोगः स परस्परप्रदेशात्तु प्रदेशबन्धात् कर्म्मणैकीभूतस्य आत्मनोऽन्यत्वप्रतिपत्तिकारणं लक्षणं भवति। सकलजीवसाधारणं चैतन्यमुपशमक्षयक्षयोपशमवशादौपशमिकक्षयात्मकक्षयौपशमिकभावेन कर्म्मोदयवशात् कलुषाद्याकारेण च परिणतजीवपर्य्यायजीवविवक्षायां स्वरूपं भवति। यदवोचद्वाचकाचार्य्यः औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ चेति। अनुदयप्राप्तिरूपे कर्म्मण उपशमे सति जीवस्योत्पद्यमानभावः औपशमिकः यथा पङ्के कलुषतां कुर्व्वति कतकादिद्रव्यसम्बन्धादधः पतिते जलस्य स्वच्छता। कर्म्मणः क्षयोपशमे सति जायमानो भावः क्षायिकः यथा मोक्षः। उभयात्मा भावो मिश्रः यथा जलस्यार्द्धस्वच्छता। कर्म्मोदये सति भवन् भाव औदयिकः। कर्म्मोपशमादानपेक्षः सहजो भावश्चेतनत्वादिः पारिणामिकः। तदेतत् सत्त्वं यथासम्भवं भव्यस्याभव्यस्य वा जीवस्य तत्त्वं स्वरूपमिति सूत्रार्थः। तदुक्तं स्वरूपसम्बोधने।

ज्ञानाद् भिन्नो न चाभिन्नो भिन्नाभिन्नः कथञ्चन।
ज्ञानं पूर्व्वापरीभूतं सोऽयमात्मेति कीर्त्तितः॥
इति॥

ननु भेदाभेदयोः परस्परपरिहारेणावस्थानादन्यतरस्यैव वास्तवत्वादुभयात्मकत्वमयुक्तमिति चेत्तदयुक्तं बाधे प्रमाणाभावात् अनुपलम्भो हि बाधकं प्रमाणं न सोऽस्ति समस्तेषु वस्तुष्वनेकरसात्मकत्वस्य स्याद्वादिनो मते सुप्रसिद्धत्वादित्यलम्।

अपरे पुनर्जीवाजीवयोरपरं प्रपञ्चमाचक्षते जीवाकाश-धर्म्माधर्म्म-पुद्गलास्तिकायभेदात्। एतेषु पञ्चसु तत्त्वेषु कालत्रयसम्बन्धितया स्थितिव्यपदेशः अनेकप्रदेशत्वेन शरीरवत् कायव्यपदेशः। तत्र जीवा द्विविधाः संसारिणो मुक्ताश्च भवाद् भवान्तरप्राप्तिमन्तः संसारिणः। ते च द्विविधाः समनस्का अमनस्काश्च तत्र संज्ञिनः समनस्काः शिक्षाक्रियालापग्रहणरूपा संज्ञा तद्विधुरास्त्वमनस्काः। ते चामनस्का द्विविधाः त्रसस्थावरभेदात् तत्र द्वीन्द्रियादयः शङ्खगण्डोलकप्रभृतयश्चतुर्व्विधास्त्रसाः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः स्थावराः। तत्र मार्गगतधूलिः पृथिवी इष्टकादिः पृथिवीकायः पृथिवी कायत्वेन येन गृहीता स पृथिवीकायकः पृथिवीं कायत्वेन यो ग्रहीष्यति स पृथिवीजीवः। एवमबादिष्वपि भेदचतुष्टयं योज्यम्। तत्र पृथिव्यादि कायत्वेन गृहीतवन्तो ग्रहीष्यन्तश्च स्थावरा गृह्यन्ते न पृथिव्यादिपृथिवीकायादयः तेषां जीवत्वात्। ते च स्थावराः स्पर्शनैकेन्द्रियाश्च भवान्तरप्राप्तिविधुरा मुक्ताः धर्म्माधर्म्माकाशास्तिकायास्ते एकत्वशालिनो निष्क्रियाश्च द्रव्यस्य देशान्तरप्राप्तिहेतुः। तत्र धर्म्माधर्म्मौ प्रसिद्धौ आलोकेनाविच्छिन्ने नभसि लोकाकाशपदवेदनीये सर्व्वत्रावस्थितिगतिस्थित्युपग्रहो धर्म्माधर्म्मयोरुपकारः अतएव धर्म्मास्तिकायः प्रवृत्त्यनुमेयः अधर्म्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः। अन्यवस्तुप्रदेशमध्येऽन्यस्य वस्तुनः प्रवेशोऽवगाहः तदाकाशकृत्यम्। स्पर्शरसवर्णवन्तः पुद्गलाः ते च द्विविधाः अणवः स्कन्धाश्च। भोक्तुमशक्या अणवः द्व्यणुकादयः स्कन्धाः। तत्र द्व्यणुकादिस्कन्धभेदादण्वादिरुत्पद्यते अण्वादिसंघातात् द्व्यणुकादिरुत्पद्यते क्वचिद्भेदसंघाताभ्यां स्कन्धोत्पत्तिः अतएव पूरयन्ति गलन्तीति पुद्गलाः। कालस्यानेक-प्रदेशत्वाभावेनाऽस्तिकायत्वाभावेऽपि द्रव्यत्वमस्ति तल्लक्षणयोगात् तदुक्तं गुणपर्य्यायवद्द्रव्यमिति। द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः यथा जीवस्य ज्ञानत्वादिसामान्यरूपाः पुद्गलस्य रूपत्वादिसामान्यस्वभावाः धर्म्माधर्म्माकाशकायानां यथासम्भवं गतिस्थित्यवगाहहेतुत्वादि-

सामान्यानि गुणाः। तस्य द्रव्यस्योक्तरूपेण भवनमुत्पादः तद्भावः परिणामः पर्य्याय इति पर्य्यायाः यथा जीवस्य घटादिज्ञानसुखक्लेशादयः पुद्गलस्य मृत्पिण्डघटादयः धर्म्मादीनां गत्यादिविशेषाः अतएव षट् द्रव्याणीति प्रसिद्धिः।

केचन सप्त तत्त्वानीति वर्णयन्ति तदाह जीवाजीवास्रव-बन्ध-संवर-निर्जर-मोक्षास्तत्त्वानीति। तत्र जीवाजीवौ निरूपितौ आस्रवो निरूप्यते। औदारिकादिकायादिचलनद्वारेणात्मनश्चलनं योगपदवेदनीयमास्रवः यथा सलिलावगाहिद्वारं नद्यास्रवणं कारणत्वादास्रव इति निगद्यते तथा योगप्रणाड़िकयाकर्म्मास्रवतीति स योग आस्रवः। यथा आर्द्रं वस्त्रं समन्ताद्वातानीतं रेणुजातमुपादत्ते तथा कषायजलार्द्र आत्मा योगानीतं कर्म्म सर्व्वप्रदेशैर्गृह्णाति यथा वा निष्टप्तायःपिण्डे जले क्षिप्ते अम्भः समन्ताद् गृह्णाति तथा कषायोष्णो जीवो योगानीतं कर्म्म समन्तादादत्ते। कषति हिनस्त्यात्मानं कुगतिप्रापणादिति कषायः क्रोधो मानो माया लोभश्च स द्विविधः शुभाशुभभेदात्। तत्राहिंसादिः शुभः काययोगः सत्यमितहितभाषणादिः शुभो वाग्योगः। तदेतदास्रवभेदप्रभेदजातं कायवाङ्मनःकर्म्मयोगः स आस्रवः शुभः पुण्यस्य अशुभः पापस्येत्यादिना सूत्रसन्दर्भेण ससंरम्भमभाणि। अपरे त्वेवं मेनिरे आस्रवयति पुरुषं विषयेष्विन्द्रियप्रवृत्तिरास्रव इन्द्रियद्वारा हि पौरुषं ज्योतिर्व्विषयान् स्पृशद्रूपादिज्ञानरूपेण परिणमत इति।

मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषायवशाद्योगवशाच्चात्मा सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहिनामनन्तानन्तप्रदेशानां पुद्गलानां कर्म्मबन्धयोग्यानामादानमुपश्लेषणं यत् करोति स बन्धः। तदुक्तं सकषायत्वाज्जीवः कर्म्मभावयोग्यान् पुद्गलानादत्ते स बन्ध इति। तत्र कषायग्रहणं सर्व्वबन्धहेतूपलक्षणार्थम्। बन्धहेतून् पपाठ वाचकाचार्य्यः। मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाया बन्धहेतव इति। मिथ्यादर्शनं द्विविधं मिथ्याकर्म्मोदयात् परोपदेशानपेक्षं तत्त्वाश्रद्धानं नैसर्गिकमेकम् अपरं परोपदेशजम्। पृथिव्यादिषट्कायादानकं षड़िन्द्रियासंयमनञ्च अविरतिः। पञ्चसमितिगुप्तिष्वनुत्साहः प्रमादः। कषायः क्रोधादिः। तत्र कषायान्ताः स्थित्यनुभावबन्धहेतवः प्रकृतिप्रदेशबन्धहेतुर्योग इति विभागः। बन्धश्चतुर्व्विध इत्युक्तं प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशास्तु तद्विधय इति यथा निम्बगुड़ादेस्तिक्तत्वमधुरत्वादिस्वभावः एवमावरनीयस्य ज्ञानदर्शनावरणत्वमादित्यप्रभोच्छेदकाम्भोधरवत् प्रदीपप्रभातिरोधायककुम्भवच्च सदसद्वेदनीयस्य सुखदुःखोत्पादकत्वमसिधारामधुलेहनवद्दर्शनमोहनीयस्य तत्त्वार्थाश्रद्धानकारित्वं दुर्ज्जनसङ्गवच्चारित्रे मोहनीयस्यासंयमहेतुत्वं मद्यमदवदायुषो देहबन्धकर्तृत्वं जलवत् नाम्नो विचित्रनामकारित्वं चित्रिकवद्गोत्रस्योच्चनीचकारित्वं कुम्भकारवद्दानादीनां विघ्ननिदानत्वमन्तरायस्य स्वभावः कोशाध्यक्षवत्। सोऽयं प्रकृतिबन्धोऽष्टविधः द्रव्यकर्म्मावान्तरभेदमूलप्रकृतिवेदनीयः। तथावोचदुमास्वातिवाचकाचार्य्यः आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुर्नामगोत्रान्तराया इति तद्भेदश्च समगृह्णात् पञ्चनवाष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्द्विपञ्चदशभेदा यथाक्रममिति। एतच्च सर्व्वं विद्यानन्दादिभिर्व्विवृतमिति विस्तरभयान्न प्रस्तूयते। यथा अजागोमहिष्यादिक्षीराणामेतावन्तमनेहसं माधुर्य्यस्वभावादप्रच्युतिस्थितिः तथा ज्ञानावरणादीनां मूलप्रकृतीनामादितस्तिसृणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटिकोट्यः परास्थितिरित्याद्युक्तं कालदुर्द्धानवत् स्वीयस्वभावादप्रच्युतिस्थितिः। यथा अजागोमोहिष्यादिक्षीराणां तीव्रमन्दादिभावेन स्वकार्य्यकारणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः तथा कर्म्मपुद्गलानां स्वकार्य्यकरणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः। कर्म्मभावपरिणतपुद्गलस्कन्धानामनन्तान्तप्रदेशानामात्मप्रदेशानुप्रवेशः प्रदेशबन्धः। आस्रवनिरोधः संवरः। येनात्मनि प्रविशत् कर्म्म प्रतिषिध्यते स गुप्तिसमित्यादिः संवरः। संसारकारणाद्योगादात्मनो गोपनं गुप्तिः। सा त्रिविधा कायवाङ्मनोनिग्रहभेदात्। प्राणिपीड़ापरिहारेण सम्यगयनं समितिः सा ईर्य्याभाषादिभेदात् पञ्चधा। प्रपञ्चितञ्च हेमचन्द्राचार्य्यैः।

लोकातिवाहिते मार्गे चुम्बिते भास्वदंशुभिः।
जन्तुरक्षार्थमालोक्य गतिरीर्य्या मता सताम्॥
आपद्य रागतः सर्व्वजनीनं मितभाषणम्।
प्रिया वाचंयमानां सा भाषा समितिरुच्यते॥
द्विचत्वारिंशता भिक्षादोषैर्नित्यमदूषितम्।
मुनिर्य्यदन्नमादत्ते सैषणासमितिर्म्मता॥
आसनादीनि संवीक्ष्य प्रतिलङ्घ्य च यत्नतः।
गृह्णीयान्निक्षिपेद्ध्यायेत् सादानसमितिः स्मृता॥
कफमूत्रमलप्रायैर्निर्ज्जन्तु जगतीतले।
यत्नाद्यदुत्सृजेत् साधुः सोत्सर्गसमितिर्भवेत्॥

अत एवास्रवः स्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवर इति निराहुः। तदुक्तमभियुक्तैः।

आस्रवो भवहेतुः स्यात् संवरो मोक्षकारणम्।
इतीयमार्हती मुष्टिरन्यदस्याः प्रपञ्चनम्॥

अर्ज्जितस्य कर्म्मणस्तपःप्रभृतिभिर्निर्ज्जरणं निर्ज्जराख्यं तत्त्वं चिरकालप्रवृत्तकषायकलापं पुण्यं सुखदुःखे च देहेन जरयति नाशयति केशोल्लुञ्चनादिकं तप उच्यते। सा निर्ज्जरा द्विविधा यथाकालौपक्रमिकभेदात् तत्र प्रथमा यस्मिन् काले यत् कर्म्म फलप्रदत्त्वेनाभिमतं तस्मिन्नेव काले फलदानाद्भवन्ती निर्ज्जरा कामादिपाकजेति च जेगीयते। यत् कर्म्म तपोबलात् स्वकामनयोदयावलिं प्रविश्य प्रपद्यते तत् कर्म्म निर्ज्जरा। यदाह।

संसारबीजभूतानां कर्म्मणां जरणादिह।
निर्ज्जरा संस्मृता द्वेधा सकामा कामनिर्ज्जरा॥
स्मृता सकामा यमिनामकामा त्वन्यदेहिना-
मिति॥

मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतूनां निरोधः अभिनवकर्म्माभावात् निर्ज्जराहेतुसन्निधानेनार्ज्जितस्य कर्म्मणो निरसनादात्यन्तिककर्म्ममोक्षणं मोक्षः बन्धहेतुभवहेतुनिर्ज्जराभ्यां कृत्स्नकर्म्मविप्रमोक्षनं मोक्ष इति तदनन्तरमूर्द्धं गच्छत्यालोकान्तात् यथा हस्तदण्डादिभ्रमिप्रेरितं कुलालचक्रमुपरतेऽपि तस्मिन् तद्बलादेवासंस्कारक्षयं भ्रमति तथा भवस्थेनात्मना अपवर्गप्राप्तये बहुशो यत् कृतं प्रणिधानं मुक्तस्य तदभावेऽपि पूर्व्वसंस्कारादालोकान्तं गमनमुपपद्यते यथा वा मृत्तिकालेपकृतमलाबुद्रव्यं जलेऽधःपतति पुनरपेतमृत्तिकाबन्धमूर्द्धं गच्छति तथा कर्म्मरहित आत्मा असङ्गत्वादूर्द्धं गच्छति बन्धच्छेदादेरण्डबीजवच्चोर्द्धगतिस्वभावाच्चाग्निशिखावत्। अन्योन्यं प्रदेशानुप्रवेशे सत्यविभागेनावस्तानं बन्धः परस्परप्राप्तिमात्रं सङ्गः। तदुक्तं पूर्व्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदात्तथा गतिपरिणामाच्चाविरुद्धं कुलालचक्रवद्व्यपगतलेपालाबुवदेरण्डबीजवदग्निशिखावच्चेति। अतएव पठन्ति।

गत्वा गत्वा निवर्त्तन्ते चन्द्रसूर्य्यादयो ग्रहाः।
अद्यापि न निवर्त्तन्ते त्वालोकाकाशमागता-
इति।

अन्ये तु गतसमस्तक्लेशतद्वासनस्यानावरणज्ञानस्य सुखैकतानस्यात्मन उपरिदेशावस्थानं मुक्तिरित्यास्थिषत। एवमुक्तानि सुखदुःखसाधनाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सहितानि नव पदार्थान् केचनाङ्गीचक्रुः। तदुक्तं सिद्धान्ते जीवाजीवौ पुण्यपापयुतावास्रवः संवरो निर्ज्जरणं बन्धो मोक्षश्च नव तत्त्वानीति। संग्रहे प्रवृत्ता वयमुपरताः स्म।

अत्र सर्व्वत्र सप्तभङ्गिनयाख्यं न्यायमवतारयन्ति जैनाः स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्यः स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्य इति तत्सर्व्वमनन्तवीर्य्यः प्रत्यपीपदत्।

तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत्।
स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते॥
क्रमेणोभयवाञ्छायां प्रयोगः समुदायभाक्।
युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तितः॥
आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इष्यते।
अन्त्यावाच्यविवक्षायां षष्ठभङ्गसमुद्भवः॥
समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भङ्ग उच्यत इति।

स्याच्छब्दः खल्वयं निपातः तिङन्तप्रतिरूपकोऽनेकान्तद्योतकः। यथोक्तम्।

वाक्येष्वनेकान्तद्योतिगम्यं प्रति विशेषणम्।
स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वात्तिङन्तप्रतिरूपक इति॥

यदि पुनरेकान्तद्योतकः स्याच्छब्दोऽयं स्यात्तदा

स्यादस्तीति वाक्ये स्यात्पदमनर्थकं स्यात् अनेकान्तद्योतकत्वे तु स्यादस्ति कथञ्चिदस्तीति स्यात्पदात् कथञ्चिदिति अयमर्थो लभ्यत इति नानर्थकम्। तदाह।

स्याद्वादः सर्व्वथैकान्तत्यागात् किं वृत्ततद्विधेः।
सप्तभङ्गिनयापेक्षो हेयादेयविशेषकृदिति॥

यदि वस्त्वस्त्येकान्ततः सर्व्वथा सर्व्वदा सर्व्वत्र सर्व्वात्मनास्तीति न उपादित्साजिहासाभ्यां क्वचित् कदा केनचित् प्रवर्त्तेत निवर्त्तेत वा प्राप्तप्रापणीयत्वहेयहानानुपपत्तेश्च। अनेकान्तपक्षे तु कथञ्चित् क्वचित् केनचित् सत्त्वेन हानोपादाने प्रेक्षवतामुपपद्येते। किञ्च वस्तुनः सत्त्वं स्वभावः असत्त्वं वेत्यादि प्रष्टव्यं न, तावदस्तित्वं वस्तुनः स्वभाव इति समस्ति घटोऽस्तीत्यनयोः पर्य्यायतया युगपत्प्रयोगायोगात् नास्तीति प्रयोगविरोधाच्च एवमन्यत्रापि योज्यम्। यथोक्तम्।

घटोऽस्तीति न वक्तव्यं सन्नेव हि यतो घटः।
नास्तीत्यपि न वक्तव्यं विरोधात् सदसत्त्वयोः॥
इत्यादि॥

तस्मादित्थं वक्तव्यं सदसत्सदसदनिर्व्वचनीयवादभेदेन प्रतिवादिनश्चतुर्व्विधाः पुनरप्यनिर्व्वचनीयमतेनामिश्रितानि सदसदादिमतानीति त्रिविधाः तान् प्रति किं वस्त्वस्तीत्यादिपर्य्यनुयोगे कथञ्चिदस्तीत्यादिप्रतिवचनसम्भवेन ते वादिनः सर्व्वे निर्व्विन्नाः सन्तः तूष्णीमासत इति सम्पूर्णार्थविनिश्चायिनः स्याद्वादमङ्गीकुर्व्वतस्तत्र तत्र विजय इति सर्व्वमुपपन्नम्। यदवोचदाचार्य्यः स्याद्वादमञ्जर्य्याम्।

अनेकान्तात्मकं वस्तु गोचरः सर्व्वसंविदाम्।
एकदेशविशिष्टोऽर्थो न यस्य विषयो मतः॥
न्यायानामेकनिष्ठानां प्रवृत्तौ श्रुतवर्त्मनि।
सम्पूर्णार्थविनिश्चायि स्याद्वस्तु श्रुतमुच्यत इति॥

अन्योन्यपक्षप्रतिपक्षभावाद्-
यथापरे मत्सरिणः प्रवादाः।
नयानशेषानविशेषमिच्छ-
न्नपक्षपाती समयस्तथार्हत इति॥

जिनदत्तसूरिणा जैनं मतमित्थमुक्तम्।
बलभोगोपभोगानामुभयोर्द्दानलाभयोः।
अन्तरायस्तथा निद्रा भीरज्ञानं जुगुप्सितम्॥
हिंसा रत्यरती रागद्वेषौ रतिरतिस्मरः।
शोको मिथ्यात्वमेतेऽष्टादश दोषा नयस्य सः॥
जिनो देवो गुरुः सम्यक् तत्त्वज्ञानोपदेशकः।
ज्ञानदर्शनचारित्राण्यपवर्गस्य वर्त्तिनि॥
स्याद्वादस्य प्रमाणे द्वे प्रत्यक्षमनुमापि च।
नित्यानित्यात्मकं सर्व्वं नव तत्त्वानि सप्त वा॥
जीवाजीवौ पुण्यपापे चास्रवः संवरोऽपि च।
बन्धो निर्ज्जरणं मुक्तिरेषां व्याख्याधुनोच्यते॥
चेतनालक्षणो जीवः स्यादजीवस्तदन्यकः।
सत्कर्म्मपुद्गलाः पुण्यं पापं तस्य विपर्य्ययः॥
आस्रवः कर्म्मणां बन्धो निर्ज्जरस्तद्वियोजनम्।
अष्टकर्म्मक्षयान्मोक्षोऽथान्तर्भावश्च कैश्चन॥
पुण्यस्य संस्रवे पापस्यास्रवे क्रियते पुनः।
लब्धानन्तचतुष्कस्य लोकागूढ़स्य चात्मनः।
क्षीणाष्टकर्म्मणो मुक्तिर्निर्व्यावृत्तिर्ज्जिनोदिता॥
सरजोहरणा भैक्षभुजो लुञ्चितमूर्द्धजाः।
श्वेताम्बराः क्षमाशीलाः निःसङ्गा जैनसाधवः॥
लुञ्चिताः पिच्छिकाहस्ताः पाणिपात्रा दिगम्बराः।
ऊर्द्ध्वाशिनो गृहे दातुर्द्वितीयाः स्युर्जिनर्षयः॥
भुङ्क्ते न केवलं न स्त्री मोक्षमेति दिगम्बरः।
प्राहुरेषामयं भेदो महान् श्वेताम्बरैः सहेति॥"
इति सर्व्वदर्शनसंग्रहे आर्हतदर्शनम्॥)

जैपालः, पुं, (जयपालः पृषोदरादित्वात् साधुः।) जयपालवृक्षः। इति द्विरूपकोषः॥

जैमिनिः, पुं, मुनिविशेषः। स वेदव्यासशिष्यः उत्तरमीमांसाकर्त्ता भारतकृत् वक्षवारकश्च। यथा, पुराणवचनम्।
"जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायन एव च।
पुलस्त्यः पुलहश्चैव पञ्चैते वक्षवारकाः॥"

जैवातृकः, पुं, (जीवयति ओषधिप्रभृतीनीति। जीव+णिच्+"आतृकन् वृद्धिश्च।" उणां। १। ८१। इति आतृकन् ईकारस्य वृद्धिश्च।) चन्द्रः। कर्पूरः। इत्यमरः। १। ३। १४. २। ६। १३०॥ पुत्त्रः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ भेषजम्। इति हेमचन्द्रः॥

जैवातृकः, त्रि, (जीवतीति। जीव+आतृकन् वृद्धिश्च।) दीर्घायुः। (यथा, दशकुमारचरिते। "जैवातृक! ननु श्रूयते पतिरस्याः मिथिलायां प्रहारवर्म्मासीत्॥") कृशः। इति मेदिनी। के, १६०॥

जैह्म्यं, क्ली, (जिह्मस्य कुटिलस्य भावः। जिह्म+भावे ष्यञ्।) जिह्मता। कुटिलता। यथा, मनुः। ११। ६७।
"जैह्म्यं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम्॥"

जोङ्गकं, क्ली, (जुङ्गति त्यजति सद्गन्धमिति। जुगि त्यागे+ण्वुल्। निपातनात् गुणः।) अगुरु। इत्यमरः। २। ६। १२६॥

जोङ्गटः, पुं, (जुङ्गति अरोचकत्वं परित्यजत्यनेनेति। जुङ्ग+बाहुलकात् अटन् गुणश्च।) गर्भिण्यभिलाषः। इति हारावली। २१६॥ साध् इति भाषा॥

जोटिङ्गः, पुं, (जूटेन इङ्गति प्रकाशते इति। अच्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) महादेवः। महाव्रती। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जोन्ताला, स्त्री, देवधान्यम्। इति हेमचन्द्रः। ४। २४४॥ (जोन्नाला इति क्वचित् पाठः॥)

जोषं, क्ली, (जुष हर्षे+भावे घञ्।) सुखम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, ऋग्वेदे।१।१२०।१।
"का राधद्धोत्राश्विना वां को वां जोष उभयोः॥"
"जोषे प्रीतिजनके व्यवहारे।" इति दयानन्दभाष्यम्॥)

जोषम्, व्य, (जुष्+बाहुलकात् अम्।) तूष्णीम्। (यथा, महाभारते। २। ६८। १६।
"मैवमित्यब्रवीच्चैनं जोषमास्वेति भारत!॥")
सुखम्। इत्यमरः। ३। ३। २५०॥

जोषा, स्त्री, (जुष्यते सेव्यते उपभुज्यते इति। जुष्+घञ्। स्त्रियां टाप्।) योषा। इति शब्दरत्नावली॥

जोषिका, स्त्री, (जुषते सेवते इति। जुष+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्।) जालिका। इति शब्दरत्नावली॥

जोषित्, स्त्री, (युष्यते उपभुज्यते। युष्+"हृसृरुहियुषिभ्य इतिः।" उणां। १। ९६। इतिप्रत्ययः। पृषोदरादित्वात् यस्य जः।) योषित्। इति शब्दरत्नावली॥

जोषिता, स्त्री, (जोषित्+हलन्तत्वाद् वा टाप्।) योषित्। इति शब्दरत्नावली॥

ज्ञः, पुं, (जानातीति। ज्ञा+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः।" ३। १। १३५। इति कः।) ब्रह्मा। बुधः। पण्डितः। (यथा, चरके सूत्रस्थाने ३० अध्याये।
"पशुः पशूनां दौर्ब्बल्यात् कश्चित् मध्ये वृकायते।
स सत्यं वृकमासाद्य प्रकृतिं भजते पशुः॥
तद्वदज्ञो ज्ञमध्यस्थः कश्चित् मौखर्य्यसाधनः।
स्थापयत्याप्तमात्मानमाप्तं त्वासाद्य भिद्यते॥")
महीसुतः। इति धरणी॥

ज्ञप, क म ज्ञप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क म, ज्ञपयति। ज्ञप्तिर्म्मारणालोकनिशाणतोषणस्तुतयः। ज्ञाक्म इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ ज्ञपपाटश्चुरादिरुभयपदीतिमते फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदार्थः। इति धातुप्रदीपः। वस्तुतस्तु ज्ञप्तिपदमस्मादेव निष्पादितम्। तेन अनिर्द्दिष्टार्थतया ज्ञप्तिरिह ज्ञानम्। अतएव प्रच्छौ श ज्ञीप्से इत्यत्र अस्यैव सनन्तस्य निष्पादितेन ज्ञीप्सशब्देन ज्ञातुमिच्छा प्रतिपाद्यते। एवं ज्ञानपर्य्याये प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतनेत्यमरः। इति दुर्गादासः॥

ज्ञपितः, त्रि, (ज्ञप्यते स्मेति। ज्ञप+णिच्+क्तः।) ज्ञापितः। इत्यमरः। ३। १। ९८॥

ज्ञप्तः, त्रि, (ज्ञप्यते स्मेति। ज्ञप+णिच्+क्तः। "वा दान्तशान्तेति।" ७। २। २७। इति साधुः।) ज्ञापितः। इत्यमरः। ३। १। ९८॥

ज्ञप्तिः, स्त्री, (ज्ञप्यते ज्ञायते ऽनयेति। ज्ञप+भावे क्तिन्। इडभावः।) बुद्धिः। इत्यमरः। १। ५। १॥ (यथा, कथासरित्सागरे। २५। ५७।
"ततो दीर्घतपोवाक्यात् सम्भाव्य द्वीपगाश्च ताम्।
तज्ज्ञप्तये दाशपतेरुत्स्थलद्वीपवासिनः॥")

ज्ञा, क प्रेरणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) प्रेरणमिह नियोजनम्। क, ज्ञापयति भृत्यं स्वामी नियुक्तं करोतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

ज्ञा, क म मारणे। आलोके। निशाणे। तोषणे। स्तुतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां परं-सकं-सेट्।) क म, ज्ञपयति अज्ञपि अज्ञापि ज्ञपं ज्ञप

ज्ञापं ज्ञापम् । आलोको दर्शनप्रेरणम् । निशाणं तिक्ष्णीकरणम् । तोषणं तुष्टीकरणम् । ज्ञपयति शत्रुं शूरो मारयतीत्यर्थः । ज्ञपयति रूपं कामिनी षिड़्गान् दर्शयतीत्यर्थः । ज्ञपयति खड़्गं कर्म्मकारः शाणयतीत्यर्थः । ज्ञपयति गुरुं शिष्यस्तोषयतीत्यर्थः । स्तुतिः केश्चिन्न मन्यते । आलोको ज्ञानप्रेरणमित्यनुन्यासरक्षितौ । अतएव क्रमदीश्वरोऽपि जानातेर्घटादित्वं विभाषया मन्यते । तेन ज्ञपयितुं बोधयितुमिच्छमाणो ज्ञीप्समान इति पाणिनीयवृत्तौ ज्ञानप्रेरणापि ह्रस्वे सनि ज्ञीप्समान इति प्रसिद्धम् । एवं विज्ञप्तिरेवा मम जीवबन्धौ इत्यादिषु च विज्ञापनमेवार्थः । इति दुर्गादासः ॥

ज्ञा, ग बोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-परं-सकं-अनिट् ।) ग, जानाति । "सन्दर्भशुद्धिं गिरां जानीते जयदेव एवेत्यत्र अनुपसर्गात् फलवत्कर्त्तर्य्यात्मनेपदम् । ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्य इत्यत्रानुशब्दस्योपसर्ग प्रतिरूपकत्वेनानुपसर्गत्वात् ॥" इति दुर्गादासः ॥

ज्ञातं, त्रि, (ज्ञायते विद्यते स्मेति । ज्ञा + कर्म्मणि क्तः ।) कृतज्ञानम् । जाना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । विदितम् २ बुद्धम् ३ बुधितम् ४ प्रमितम् ५ मतम् ६ प्रतीतम् ७ अवगतम् ८ मनितम् ९ अवसितम् १० । इति जटाधरः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १२३ ।
"पूर्ब्बमेव मया ज्ञातं पूर्णमेतद्धि मेदसा ॥")

ज्ञातव्यं, त्रि, (ज्ञायते यदिति । ज्ञा + तव्य ।) ज्ञानीयम् । ज्ञेयम् । वेद्यम् । अवगन्तव्यम् । बोध्यम् । (यथा, महाभारते । ४ । २८ । ५ ।
"स्वराष्ट्रे परराष्ट्रे च ज्ञातव्यं बलमात्मनः ॥")
मन्तव्यम् । इति व्याकरणम् ॥

ज्ञातसिद्धान्तः, पुं, (ज्ञातो विदितः सिद्धान्तः शास्त्रतत्त्वार्थो येन ।) शास्त्रतत्त्वज्ञः । तत्पर्य्यायः । तान्त्रिकः २ । इत्यमरः ।२।८।१५ ॥

ज्ञाता, [ऋ] त्रि, (ज्ञा + तृच् ।) ज्ञानशीलः । तत्पर्य्यायः । विदुरः २ विन्दुः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ३० ॥ विदितः ४ ज्ञानसमन्वितः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

ज्ञातिः, पुं, जानाति छिद्रं कुलस्थितिञ्च ज्ञातिः नाम्नीति तिक् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ सपिण्डादिः । तत्पर्य्यायः । सगोत्रः २ वान्धवः ३ बन्धुः ४ स्वः ५ स्वजनः ६ । इत्यमरः । २।६।३४ ॥ अंशकः ७ गन्धः ८ दायादः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सकुल्यः १० समानोदकः ११ । इति जटाधरः ॥ स चतुर्व्विधः । सप्तमपुरुषपर्य्यन्तं सपिण्डः । ततस्त्रिपुरुषपर्य्यन्तं सकुल्यः । ततश्चतुर्थपुरुषपर्य्यन्तं समानोदकः । जन्मनामस्मृतिपर्य्यन्तमपि समानोदकः । ततः परं गोत्रजः । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ एषां विशेषस्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यः ॥ * ॥ ज्ञातिद्रोहे दोषो यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ।
"यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ।
ज्ञातिद्रोहस्य पापस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम् ॥"

(ज्ञायते विद्यतेऽस्मादिति । ज्ञा + अपादाने क्तिन् ।) पिता । इति मेदिनी । ते, २० ॥

ज्ञातेयं, क्ली, (ज्ञातेर्भावः कर्म्म वा । ज्ञाति + "कपिज्ञात्योर्ढक् ।" ५ । १ । १२७ । इति ढक् ।) ज्ञातित्वम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३५ ॥

ज्ञानं, क्ली, (ज्ञा + भावे ल्युट् ।) विशेषेण सामान्येन चावबोधः ॥
"मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः ।"
इत्यमरः । १ । ५ । ६ ॥
अस्यार्थः । "मोक्षे शिल्पे शास्त्रे च या धीः सा ज्ञानं विज्ञानञ्चोच्यते एषा विशेषप्रवृत्तिः । अन्यत्र घटपटादौ या धीः सापि ज्ञानं विज्ञानञ्चोच्यते एषा सामान्यप्रवृत्तिः । मोक्षे धीर्ज्ञानं विज्ञानञ्च यथाज्ञानान्मुक्तिरिति सा याचिता च विज्ञानं तुष्टा ऋद्धिं प्रयच्छति इति । अन्यत्र यथा ज्ञानमस्ति समस्तस्य जन्तोर्विषयगोचरे इति घटत्वप्रकारकज्ञानमिति ये केचित् प्राणिनो लोके सर्व्वे विज्ञानिनो मताः इति । ब्रह्मणो नित्यविज्ञानानन्दरूपत्वादिति एवं चित्रज्ञानं व्याकरणज्ञानं घटपटविज्ञानमित्यादिकं प्रयुज्यत एव । मोक्षनिमित्तं शिल्पशास्त्रयोर्धीर्ज्ञानमुच्यते तन्निमित्ततोऽन्यनिमित्तं या तयोर्धीः सा विज्ञानमिति केचित् । मोक्षविषया मोक्षफला धीर्ज्ञानं अन्यधीर्विज्ञानं त्वान्यत्र इत्याह शिल्पशास्त्रयोरिति केचित् । अवबोध इत्यध्याहृत्य मोक्षविषये अवबोधो धीः अन्यत्र घटपटादिविज्ञानं शिल्पशास्त्रविषये विज्ञानमिति केचित् ।" इति भरतः ॥ * ॥ योगशास्त्रमते तु ।
"एकत्वं बुद्धिमनसोरिन्द्रियाणाञ्च सर्व्वशः ।
आत्मनो व्यापिनस्तात ज्ञानमेतदनुत्तमम् ॥"
इति मोक्षधर्म्मः ॥
"एकत्वं बुद्धिमात्रेणावस्थानं बुद्धिवृत्तिनिरोध इति यावत् ।" इति तट्टीका ॥ * ॥
"अमानित्वमदम्भित्वमहिंसाक्षान्तिरार्जवम् ।
आचार्य्योपासनं शौचं स्थैर्य्यमात्मविनिग्रहः ॥
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥
असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्त्रदारगृहादिषु ।
नित्यञ्च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥
मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥"
सात्त्विकराजसतामसभेदेन तत्त्रिविधम् ।
सात्त्विकं यथा,—
"सर्व्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥"
राजसं यथा,—
"पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् ।
वेत्ति सर्व्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥"
तामसं यथा,—
"यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्य्ये सक्तमहैतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत्तामसमुदाहृतम् ॥" ३ ॥
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १८ । २०—२२ ॥
"सर्व्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विभक्तेषु परस्परं व्यावृत्तेषु अविभक्तमनुस्यूतं एकमव्ययं निर्व्विकारं भावं परमात्मतत्त्वं येन ज्ञानेनेक्षते आलोचयति तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि ॥ १ ॥
सर्व्वेषु भूतेषु नानाभावान् वस्तुत एवानेकान् क्षेत्रज्ञान् पृथग्विधान् सुखिदुःखित्वादिरूपेण विलक्षणान् येन ज्ञानेन वेत्ति तज्ज्ञानं राजसं विद्धि ॥ २ ॥
एकस्मिन् कार्य्ये देहे प्रतिमादौ वा कृत्स्नवत् परिपूर्णवत् सक्तं एतावानेव आत्मा ईश्वरो वा इत्यभिनिवेशयुक्तं अहैतुकं निरुपपत्तिकं अतत्त्वार्थवत् परमार्थालम्बनशून्यं अतएवाल्पं तुच्छं अल्पविषयत्वात् अल्पफलत्वाच्च यदेवम्भूतं ज्ञानं तत् तामसमुदाहृतम् ॥" ३ ॥
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
न्यायमते तु ।
"अप्रमा च प्रमा चैव ज्ञानं द्विविधमुच्यते ।
तच्छून्ये तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता ॥
तत्प्रपञ्चो विपर्य्यासः संशयोऽपि प्रकीर्त्तितः ।
आद्यो देह आत्मबुद्धिः शङ्खादौ पीतिमा मतिः ॥
भवेन्निश्चयरूपा सा संशयोऽथ प्रदर्श्यते ।
किं स्विन्नरो वा स्थाणुर्व्वेत्यादि बुद्धिस्तु संशयः ।
तदभावाप्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निर्णयः ॥
स संशयो भवेद्या धीरेकत्राभावभावयोः ।
साधारणादिधर्म्मस्य ज्ञानं संशयकारणम् ॥
दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् ।
पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधो मतः ॥"
"गुणः स्याद्भ्रमभिन्नन्तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा ।
अथवा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्वत् विशेष्यकम् ॥
ज्ञानं यन्निर्व्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते ।
तत् प्रमा न प्रमा नापि भ्रमः स्यान्निर्व्विकल्पकम् ॥
प्रकारतादिशून्यं हि सम्बन्धानवगाहि तत् ॥"
इति भाषापरिच्छेदः ॥
(यथा, वायुपुराणे उत्तरभागे । ११ । ३६ ।
"वैराग्याज्जायते ज्ञानं ज्ञानाद्योगः प्रवर्त्तते ।
योगज्ञः पतितो वापि मुच्यते नात्र संशयः ॥"
विष्णुः । यथा महाभारते । १३।१४९।६१ ।
"सर्व्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्व्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ॥"
"ज्ञानं प्रकृष्टमजन्यमनवच्छिन्नं सर्व्वस्य साधकमिति ज्ञानमुत्तमं 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतेः ॥" इति तद्भाष्यम् ॥)

ज्ञानदर्पणः पुं, (ज्ञानं दर्पण इव यस्य ।) पूर्ब्बजिनः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

ज्ञानयोगः, पुं, (युज्यते ब्रह्मणानेनेति । युज + करणे घञ् । ज्ञानमेव योगः ।) ब्रह्मज्ञानप्राप्त्युपायः । यथा,—
"सर्व्वभूतेषु गोविन्दो बहुरूपो व्यवस्थितः ।
इति मत्वा महाप्राज्ञः प्रतिकूलं न कारयेत् ॥

शब्दादयो ये विषया विषयी चाथ पूरुषः ।
जानीयात्तदशेषं वै स्वरूपं परमात्मनः ॥
परमात्मा च भगवान् विष्वक्सेनो जनार्द्दनः ।
तद्भक्तिमान् भगवतो नाल्पपुण्यैर्हि जायते ॥
भगवच्छासनालम्बी भगवच्छासनप्रियः ।
भगवद्भक्तिमास्थाय वत्स ! भागवतो भव ॥
भगवान् भूतभव्येशो भूतादिप्रभवोऽव्ययः ।
भावेन तं भजस्वेशं भवभङ्गकरं हरिम् ॥
भजस्व भावेन विभुं भगवन्तं भवेश्वरम् ।
ततो भागवतो भूत्वा भवबन्धात् प्रमोक्ष्यसि ॥
तत्र चित्तं समाधातुं न शक्नोति भवान् यदि ।
तदभ्यासपरस्तस्मिन् कुरु योगं दिवानिशम् ॥
तत्र यद्यसमर्थस्त्वं ज्ञानयोगे महामते ! ।
क्रियायोगे दिवारात्रौ तत्परः सततं भव ॥”
इत्याद्ये वह्निपुराणे वैष्णवक्रियायोगे यमानुशासनो नामाध्यायः । विस्तारस्तु श्रीभगवद्गीतायां ७ अध्याये द्रष्टव्यः ॥

ज्ञानलक्षणा स्त्री, (ज्ञानं लक्षणं स्वरूपं यस्याः ।) त्रिविधालौकिकसन्निकर्षान्तर्गतसन्निकर्षः । तस्य लक्षणं यथा,—
“विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः ॥”
इति भाषापरिच्छेदे । ६५ ॥
अस्यार्थः ।“तद्विषयज्ञापकतद्विषयज्ञानम् । यथा पूर्व्वं घटादिज्ञाने सति पश्चात् घटादिज्ञानम् ॥”

ज्ञानवापी, स्त्री, (ज्ञानस्य ज्ञानरूपोदकस्य वापी दीर्घिकेव ।) वाराणस्यन्तर्गततीर्थविशेषः । तदुत्पत्त्यादिर्यथा,—
अगस्त्य उवाच ।
“स्कन्द ! ज्ञानोदतीर्थस्य माहात्म्यं वद साम्प्रतम् ।
ज्ञानवापीं प्रशंसन्ति यतः स्वर्गौकसोऽप्यलम् ॥
स्कन्द उवाच ।
घटोद्भव ! महाप्राज्ञ ! शृणु पापापनोदिनीम् ।
ज्ञानवाप्याः समुत्पत्तिं कथ्यमानां मयाधुना ॥
अनादिसिद्धे संसारे पुरा दैवयुगे मुने ! ।
प्राप्तः कुतश्चिदीशानश्चरन् स्वैरमितस्ततः ॥
न वर्षन्ति यदाभ्राणि न प्रावर्त्तन्त निम्नगाः ।
जलाभिलाषो न यदा स्नानपानादिकर्म्मणि ॥
क्षारस्वादूदयोरेव यदासीज्जलदर्शनम् ।
पृथिव्यां नरसञ्चारे वर्त्तमाने क्वचित् क्वचित् ॥
निर्व्वाणकमलाक्षेत्रं श्रीमदानन्दकाननम् ॥”
“सुखसन्तानजनकं मोक्षसाधनसिद्धिदम् ।
प्रविश्य क्षेत्रमेतत् स ईशानो जटिलस्तदा ।
लसत्त्रिशूलविमलरश्मिजालसमाकुलः ॥
आलुलोके महालिङ्गं वैकुण्ठपरमेष्ठिनोः ।
महाहमहमिकायां प्रादुरास यदादितः ॥
ज्योतिर्म्मयीभिर्म्मालाभिः परितः परिवेष्टितम् ॥”
“अस्येशानस्य तल्लिङ्गं दृष्ट्वेच्छेत्यभवत्तदा ।
स्नापयामि महालिङ्गं कलसैः शीतलैर्जलैः ।
चखान च त्रिशूलेन दक्षिणाशोपकण्ठतः ॥
कुण्डं प्रचण्डवेगेन रुद्रो रुद्रवपुर्धरः ।
पृथिव्यां वरुणाम्भांसि निष्क्रान्तानि तदा मुने !॥
भूप्रमाणाद्दशगुणैर्यैरियं वसुधावृता ।
तैर्जलैः स्नापयाञ्चक्रे त्वस्पृष्टैरन्यदेहिभिः ॥”
“विश्वभर्त्तुरुमास्पर्शसुखातिसुखकारिभिः ।
महावभृथसुस्नानमहाशुद्धिविधायिभिः ॥
सहस्रधारैः कलसैः स ईशानो घटोद्भव ! ।
सहस्रकृत्वः स्नपयामास संहृष्टमानसः ॥
ततः प्रसन्नो भगवान् विश्वात्मा विश्वलोचनः ।
तमुवाच तदेशानं रुद्रं रुद्रवपुर्द्धरम् ॥
तव प्रसन्नोऽस्मीशान ! कर्म्मणानेन सुव्रत ! ।
गुरुणानन्यपूर्व्वेण ममातिप्रीतिकारिणा ॥
ततस्त्वं जटिलेशान ! वरं ब्रूहि तपोधन ! ।
अदेयं न तवास्त्यद्य महोद्यमपरायण ! ॥
ईशान उवाच ।
यदि प्रसन्नो देवेश ! वरयोग्योऽस्म्यहं यदि ।
तदेतदतुलं तीर्थं तव नाम्नास्तु शङ्कर ! ॥
विश्वेश्वर उवाच ।
त्रिलोक्यां यानि तीर्थानि भूर्भुवःस्वःस्थितान्यपि ।
तेभ्योऽखिलेभ्यस्तीर्थेभ्यः शिवतीर्थमिदं परम् ॥
शिवं ज्ञानमिति ब्रूयुः शिवशब्दार्थचिन्तकाः ।
तच्च ज्ञानं द्रवीभूतमिह मे महिमोदयात् ॥
अतो ज्ञानोदनामैतत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
अस्य दर्शनमात्रेण सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥
ज्ञानोदतीर्थसंस्पर्शादश्वमेधफलं लभेत् ।
स्पर्शनाचमनाभ्याञ्च राजसूयाश्वमेधयोः ॥
फल्गुतीर्थे नरः स्नात्वा संतर्प्य तु पितामहान् ।
यत् फलं समवाप्नोति तदत्र श्राद्धकर्म्मणा ॥”
“ज्ञानरूपोऽहमेवात्र द्रवमूर्त्तिं विधाय च ।
जाड्यविध्वंसनं कुर्य्यां कुर्य्यां ज्ञानोपदेशनम् ॥
इति दत्त्वा वरान् शम्भुस्तत्रैवान्तरधीयत ।
कृतकृत्यमिवात्मानं सोऽप्यमंस्त त्रिशूलभृत् ॥
ईशानो जटिलो रुद्रस्तत् प्राश्य परमोदकम् ।
अवाप्तवान् परं ज्ञानं येन निर्वृतिमाप्तवान् ॥”
इति स्कान्दे काशीखण्डे ३३ अध्यायः ॥

ज्ञानी, [न्] पुं, (ज्ञानमस्यस्येति । ज्ञान + “अत इनिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) दैवज्ञः । (सामान्यबोधयुक्तमात्रे, त्रि । यथा, मार्कण्डेये । ८१ । ३६ ।
“ज्ञानिनो मनुजाः सत्यं किन्तु ते नहि केवलम् ।
यतो हि ज्ञानिनः सर्व्वे पशुपक्षिमृगादयः ॥”)
ज्ञानयुक्ते च, त्रि । इति मेदिनी । ते, ६८ ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
“प्रजहाति यदा कामान् सर्व्वान् पार्थ ! मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥
दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥
यः सर्व्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत् प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥
यदा संहरते चायं कर्म्मोऽङ्गानीव सर्व्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥”
ज्ञानिनापि कर्म्म कर्त्तव्यम् । यथा,—
“सक्ताः कर्म्मण्यविद्वांसो यथा कुर्व्वन्ति भारत ! ।
कुर्य्याद्विद्वांस्तथा सक्तश्चिकीर्षुः कर्म्म संग्रहम् ॥
न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्म्मसङ्गिनाम् ।
योजयेत् सर्व्वकर्म्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ॥
प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्माणि सर्व्वशः ।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते ॥
तत्त्ववित्तु महाबाहो ! गुणकर्म्मविभागयोः ।
गुणा गुणेषु वर्त्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥”
ज्ञानिप्रशंसा यथा,—
“चतुर्व्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्ज्जुन ! ।
आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ! ॥
तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥
उदाराः सर्व्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥
बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्व्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥”
इति श्रीभगवद्गीता ॥

ज्ञानेन्द्रियं, क्ली, (ज्ञायतेऽनेनेति । ज्ञा + करणे ल्युट् । ज्ञानप्रकाशकं ज्ञानसाधनं वा इन्द्रियमिति ।) बुद्धीन्द्रियम् । तत् षड्विधम् । मनः १ नेत्रम् २ श्रोत्रम् ३ घ्राणम् ४ जिह्वा ५ त्वक् ६ । इति श्रीभागवतम् ॥

ज्ञापनं, क्ली, (ज्ञा + णिच् + भावे ल्युट् ।) बोधनम् । इति व्याकरणम् । जानान इति भाषा ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १८२ ।
“क्षितिभृद्दाक्षिणात्यानां तिर्य्यक्त्वज्ञापनाय सः ।
पुच्छं महीतलस्पर्शि चक्रे कौपीनवाससि ॥”)

ज्ञप्तिः, स्त्री, (ज्ञा + णिच् + भावे क्तिन् ।) ज्ञापनम् । इति मुग्धबोधम् ॥

ज्ञेयं, त्रि, (ज्ञायते इति । ज्ञा + कर्म्मणि यत् ।) ज्ञानयोग्यम् । ज्ञातव्यम् । यथा,—
“ज्ञेयं यत् तत् प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ।
अनादिमत् परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥
सर्व्वतः पाणिपादं तत् सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्व्वतः श्रुतिमल्लोके सर्व्वमावृत्य तिष्ठति ॥
सर्व्वेन्द्रियगुणाभासं सर्व्वेन्द्रियविवर्ज्जितम् ।
असक्तं सर्व्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥
बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मत्वात् तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥
अविभक्तञ्च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
भूतभर्त्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥
ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्व्वस्य धिष्ठितम् ॥
इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायां १३ अध्यायः ॥

ज्या, गि जरायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-परं-अकं-अनिट् ।) जरा गतबहुवयोभावः । गि, जिनाति वृद्धः । जीनः । इति दुर्गादासः ॥

ज्या, स्त्री, (ज्या + अन्येभ्योऽपीति डस्ततष्टाप् ।) धनुर्गुणः । तत्पर्य्यायः । मौर्व्वी २ शिञ्जिनी ३ गुणः ४ इत्यमरः ।२।८।८५॥ शिञ्जा ५ जीवा ६

पतस्विका ७। इति शब्दरत्नावली ॥ गया ८ यागासनः ६ दुगा १०। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते। १। २२६। २०।
"जग्राह बलमास्थाय ज्यया च युयुजे धनुः ॥")
माता। वसुधा। इति मेदिनी। ये, २ ॥

ज्यानिः, स्त्री, (ज्या + "वीज्याज्वरिभ्यो निः।" उणां ४। ४८। इति निः।) जीर्णता। हानिः। तटिनी। इति शब्दरत्नावली ॥

ज्यायान्, [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा इति। वृद्ध वा प्रशस्य + ईयसुन् ज्यादेशश्च ततो "ज्यादादीयसः।" ६।४।१६०। इत्यात्वम्।) वृद्धतमः। तत्पर्य्यायः। वर्षीयान् २ दशमी ३ प्रशस्यः ४। इत्यमरः। २। ६। ४३ ॥ अतिवृद्धः ५ दशमीस्थः ६। इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः। ३। १३७। [पिता ॥")
"ज्यायांसमनयोर्विद्यात् यस्य स्याच्छ्रोत्रियः

ज्यु, ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-अनिट्।) ङ, ज्यवते। इति दुर्गादासः ॥

ज्युत, इर् दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) इर्, अज्युतत् अज्योतीत् जुज्योत। इति दुर्गादासः ॥

ज्युत, ऋ ङ दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) अन्तःस्थादियुक्तः। ऋ, अजुज्योतत्। ङ, ज्योतते चन्द्रः। इति दुर्गादासः ॥

ज्येष्ठः, त्रि, (अयमेषामतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा इति। वृद्ध वा प्रसस्य + इष्ठन् ततो ज्यादेशः।) अतिवृद्धः। श्रेष्ठः। (यथा, महाभारते। १३। १४३। ७।
"ज्येष्ठं वर्णमनुप्राप्य तस्माद्रक्षेत वै द्विज ॥"
ज्येष्ठानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासीत्यण् इति जैष्ठी सा अस्मिन् मासीति पुनरण् संज्ञापूर्व्वस्य विधेरनित्यत्वान्न वृद्धिः।) ज्येष्ठमासि, पुं। इति मेदिनी ठे, ५ ॥ अग्रजः। (यथा, रघुः। १२। १९।
"दृढ़भक्तिरिति ज्येष्ठे राज्यतृष्णापराङ्मुखः ॥")
अधिकवयाः। इति भरतः ॥

ज्येष्ठतातः, पुं, (तातस्य पितुर्ज्येष्ठः। राजदन्तादित्वात् पूर्व्वनिपाते साधुः।) पितुरग्रजः। इति शब्दरत्नावली ॥ ज्येठा इति भाषा ॥

ज्येष्ठवर्णः, पुं, (वर्णानां ज्येष्ठः श्रेष्ठः निर्द्धारणे तु वर्णेषु ज्येष्ठः। पूर्व्वनिपातः।) ब्राह्मणः। इति शब्दरत्नावली ॥

ज्येष्ठवला, स्त्री, (ज्येष्ठाख्या वला।) सहदेवी। इति राजनिर्घण्टः ॥

ज्येष्ठश्वश्रूः, स्त्री, (ज्येष्ठा पूज्या श्वश्रूरिव संज्ञात्वात् पुंवद्भावः।) पत्न्या ज्येष्ठभगिनी। वड़शाली इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कुली २। इति हेमचन्द्रः ॥

ज्येष्ठसाम, [न्] क्ली, (ज्येष्ठं साम इति नित्यकर्म्मधारयः।) सामभेदः। तदध्ययनाङ्गव्रतम्। इति मिताक्षरा ॥ (यथा, महाभारते। १२। ३४८। ४६।
"ज्येष्ठं नाम्नाभिविख्यातं ज्येष्ठसामव्रतो हरिः ॥")

ज्येष्ठा, स्त्री, अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गताष्टादशनक्षत्रम्। सा तु शूकरदन्ताकृतितारकत्रितयात्मिका। इति कालिदासः ॥ वलयाकृतिः। अस्या देवता इन्द्रः मिश्रगुणः। इति दीपिका ॥ अत्र जातस्य फलम्।

"सत्कीर्त्तिपुत्त्रैर्विविधैः समेतो
वित्तान्वितोऽत्यन्तलसत्प्रतापः।
श्रेष्ठप्रतिष्ठो विकलस्वभावो
ज्येष्ठा भवेद्यस्य च जन्मकाले ॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

(यथा, मार्कण्डेयपुराणे। ३४। १३।
"कुर्व्वन्त्यनुराधासु लभन्ते चक्रवर्त्तिताम्।
आधिपत्यञ्च ज्येष्ठासु मूले चारोग्यमुत्तमम् ॥")
गृहगोधिका। इति मेदिनी। ठे, ५ ॥ मध्यमाङ्गुलिः। इति हेमचन्द्रः ॥ गङ्गा। इति राजनिर्घण्टः ॥ धीरादिनायिकाभेदः। तस्या लक्षणं यथा। परिणीतत्वे सति भर्त्तुरधिकस्नेहा। इति रसमञ्जरी ॥ * ॥ अलक्ष्मीः। यथा भगवतीं प्रति महादेववाक्यम्।

"मां प्रणम्य पुनर्देवा ममन्थुः क्षीरसागरम्।
तस्मिन् प्रमथ्यमाने तु मया देवैश्च भाविनि ! ॥
ज्येष्ठा देवी समुत्पन्ना रक्तस्रग्वाससावृता।
उत्पन्ना साब्रवीद्देवान् किं कर्त्तव्यं मयेति वै ॥
तामब्रुवंस्तदा देवीं सर्व्वे देवगणा भृशम्।
येषां गृहान्तरे नित्यं कलहं संप्रवर्त्तते ॥
तत्र स्थानं प्रयच्छामो वासस्तत्र शुभानने ! ।
यस्य गेहे कपालास्थिभस्मकेशादिचिह्नितम् ॥
परुषं भाषते नित्यं वदन्त्यनृतवादिनः।
सन्ध्याकाले च ये पापाः स्वपन्ति मलचेतसः ॥
तेषां वेश्मनि संतिष्ठ दुःखदारिद्र्यदायिनी।
कपालकेशभस्मास्थितुषाङ्गाराणि यत्र तु ॥
तत्र ते सततं स्थानं भविष्यति न संशयः।
अकृत्वा पादयोः शौचं यस्त्वाचामति दुर्म्मतिः ॥
तं भजस्व सदा देवि ! कलुषेणावृता भृशम्।
तुषाङ्गारकपालाश्मवालुकायसचर्म्मभिः ॥
दन्तधावनकर्त्तारो भविष्यन्ति नराधमाः।
रमस्व कलिना देवि ! तेषां वेश्मसु नित्यशः ॥
तिलपिष्टञ्च नक्तञ्च कालिङ्गं शिग्रुगृञ्जनम्।
कुचाकं विड्वराहञ्च विल्वकोषातकीफलम् ॥
अलावुश्रीफलं ये वै खादयन्ति नराधमाः।
तेषां गृहे तव स्थानं देवि ! दारिद्र्यदे ! सदा ॥
इत्यादिश्य सुराः सर्व्वे ते ज्येष्ठां कलिवल्लभाम्।
पुनश्च मन्थनं चक्रुः क्षीराब्धिं सुसमाहिताः ॥"

इति पाद्मे उत्तरखण्डम् ॥

ज्येष्ठामूलीयः, पुं, (ज्येष्ठां मूलं वा नक्षत्रमर्हति पौर्णमास्यामिति छः।) जैष्ठमासः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, शब्दार्थचिन्तामणिः।
"ज्येष्ठामूलीयमिच्छन्ति मासमाषाढ़पूर्व्वजम् ॥")

ज्येष्ठाम्बु, क्ली, (ज्येष्ठं विविधरोगविनाशकत्वात् श्रेष्ठं अम्बु तण्डुलधौतं जलमिति। नित्यकर्म्मधारयः।) तण्डुलाम्बु। इति वैद्यकपरिभाषा ॥ चेलुनि जल इति भाषा ॥

ज्येष्ठाश्रमी, [न्] पुं, (आश्रमोऽस्त्यस्य इति। आश्रम + इनिः। ज्येष्ठः श्रेष्ठ आश्रमी।)
"ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः।
चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्व्वे गार्हस्थ्यमूलकाः ॥"
"यथा वायुं समाश्रित्य वर्त्तन्ते सर्व्वजन्तवः।
तथा गार्हस्थ्यमाश्रित्य वर्त्तन्ते सर्व्व आश्रमाः ॥"
इति वचनाच्च गृहस्थाश्रमस्य सर्व्वाश्रमेषूत्कृष्टत्वात् तथात्वम्।) गृहस्थः। इति हेमचन्द्रः ॥

ज्येष्ठी, स्त्री, गृहगोधा। चेठी इति टिकटिकी इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। मुषली२ मुसली३ कुड्यमत्स्या ४ गृहगोधिका ५ मूली ६ टुकटुकी ७ शकुनज्ञा ८ गृहालिका ९। इति शब्दरत्नावली ॥ तस्याः पतनफलं यथा,—

"निपतति यदि पल्ली दक्षिणाङ्गे नराणां
स्वजनधनवियोगो लाभदा वामभागे।
उरसि शिरसि पृष्ठे कण्ठदेशे च राज्यं
करचरणहृदिस्था सर्व्वसौख्यं ददाति ॥"

इति ज्योतिषम् ॥

दिग्विशेषे तस्य शब्दफलम्।
"वित्तं ब्रह्मणि कार्य्यसिद्धिरतुला शक्रे हुताशे भयं
याम्यामशिभयं सुरद्विषि कलिर्लाभः समुद्रालये।
वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दियाङ्गना चोत्तरे
ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं खञ्जने ॥
ज्येष्ठीरुते क्षुतेऽप्येवमूचुः केचिच्च कोविदाः ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

ज्यैष्ठः, पुं, (ज्येष्ठानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासीत्यण् ङीप् च। सा अस्मिन् मासे इति पुनरण्।) मासविशेषः। ज्येष्ठानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी जैष्ठी सा यत्र मासे भवति सः। वृषस्थरविप्रारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तश्चान्द्रः। वृषराशिस्थरविकः सौरः। इति स्मृतिः ॥ तत्पर्य्यायः। शुक्रः २। इत्यमरः। १।४।१६ ॥ ज्येष्ठः ३। इति शब्दरत्नावली ॥ तत्र जातस्य फलं यथा,—

"विदेशवृत्तिः पुरुषः सुतीव्रः
क्षमान्वितः स्यात् खलु दीर्घसूत्रः।
विचित्रबुद्धिर्व्विदुषां वरिष्ठो
जैष्ठाभिधाने जननं हि यस्य ॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

ज्यैष्ठसामा, [न्] पुं, (ज्येष्ठसाम अधीते यः सः। इत्यण्।) ज्येष्ठसामा। ज्येष्ठसामवेदाध्येता। इति मिताक्षरा ॥

ज्यैष्ठी, स्त्री, (ज्येष्ठानक्षत्रान्विता पौर्णमासीत्यण् ङीप् च।) जैष्ठपूर्णिमा। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, तिथितत्त्वधृतभविष्यपुराणवचनम्।
"कार्त्तिकी फाल्गुनी चैत्री जैष्ठी पञ्चदशी
सिता।
मन्वन्तरादयस्त्वेता दत्तस्याक्षयकारिकाः ॥")
ज्यैष्ठी च ॥

ज्यो, ङ नियमे। व्रतादेशे। उपनीतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं नियमार्थे-व्रतादेशादौ तु सकं-अनिट्।) व्रतस्यादेशो व्रतादेशः। ङ, ज्यवते याज्ञिको नियमी स्यादित्यर्थः।

व्यवते पण्डितो जनं व्रतमुपदिशतीत्यर्थः। व्यवते पुत्त्रं विप्रः उपनयतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

ज्योतिः, [स्] क्ली, (ज्युत दीप्तौ+इसिः। यद्वा, द्युत दीप्तौ+"द्युतेरिसिन्नादेश्च जः।" उणां। २। ११११। इति इसिन् दस्य च जः।) दृष्टिः। नक्षत्रम्। (यथा, "ज्योतींष्यग्निश्चामेध्यमप्रशस्तञ्च नाभिवीक्षेत॥" इति चरके सूत्रस्थानेऽष्टमेऽध्याये॥) प्रकाशः। इति मेदिनी। से, २३॥

ज्योतिः, [स्] पुं, (ज्योतते इति। ज्युत+कर्त्तरि इसिः। द्युत+इसिन् वा।) अग्निः। (यथा,—
"तस्यान्तरेण नाभेस्तु ज्योतिः स्थानं ध्रुवं स्मृतम्।
तदा धमति वातस्तु देहस्तेनास्य वर्द्धते॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये॥)
सूर्य्यः। इति मेदिनी। से, २२॥ मेथिका। इति राजनिर्घण्टः॥ (विष्णुः। यथा, महाभारते १३।१४६।७६।
"स्वक्षः स्वङ्गः शतानन्दो नन्दिर्ज्योतिर्गणेश्वरः॥")

ज्योतिरिङ्गः, पुं, (ज्योतिषा इङ्गतीति। इगि गतौ+अच्। ज्योतिरिव इङ्गतीति वा।) खद्योतः। इति शब्दरत्नावली॥

ज्योतिरिङ्गणः, पुं, (ज्योतिरिव इङ्गतीति। इगि गतौ+ल्युः।) कीटविशेषः। ज्योनाकपोका इति भाषा। तत्पर्य्यायः। खद्योतः २ ध्वान्तोन्मेषः ३ तमोमणिः ४ दृष्टिबन्धुः ५ तमोज्योतिः ६ ज्योतिरिङ्गः ७ निमेषकः ८। इति शब्दरत्नावली॥ ज्योतिर्व्वीजम् ९ निमेषरुक् १०। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ज्योतिर्व्वीजं, क्ली, (ज्योतिर्वीजमिवास्य ज्योतिषो वीजमिव वा।) ज्योतिरिङ्गणः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ज्योतिर्हंसा, स्त्री, (ज्योतिर्ज्योतीरूपं हंसं शरीरमस्याः।) दुर्गा। अस्या नामनिरुक्तिर्यथा,—
"हंसं शरीरमित्याहुर्हंसञ्च गगनं तथा।
ज्योतिषि ग्रहनक्षत्राज्ज्योतिर्हंसा ततः स्मृता॥"
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्तनाम ४५ अध्यायः॥

ज्योतिश्चक्रं, क्ली, (ज्योतिर्म्मयं चक्रम्। ज्योतिर्भिः स्वस्वावस्थानेन विरचितं चक्रं वा।) चन्द्रसूर्य्यादिग्रहनक्षत्रमण्डलम्। राशिचक्रम्। यथा,
"ज्योतिश्चक्रं भुवो मानमूर्द्ध्वं प्रोवाच केशवः।
चातुर्लक्षं ज्योतिषस्य सारं रुद्राय सर्व्वदः॥"
इति गरुड़पुराणम्॥
अपि च तिथ्यादितत्त्वे।
"सप्तविंशतिभिर्ज्योतिश्चक्रं स्तिमितवायुगम्।
तदर्कांशो भवेद्राशिर्नवर्क्षचरणाङ्कितः॥"

ज्योतिषं, क्ली, (ज्योतिः सूर्य्यादीनां ग्रहाणां गत्यादिकं प्रतिपाद्यतया अस्त्यस्येति अच्।) वेदाङ्गशास्त्रविशेषः। तत् ग्रहणादिगणनशास्त्रम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥
"पञ्चस्कन्धमिदं शास्त्रं होरागणितसंहिता।
केरलिः शकुनश्चैव————————॥"
इति प्रश्नरत्नटीका॥*॥
अस्य सम्बन्धादि यथा,—
"अस्य शास्त्रस्य सम्बन्धो वेदाङ्गमिति चोदितः।
अभिधेयञ्च जगतां शुभाशुभनिरूपणम्॥
इज्याध्ययनसंक्रान्तिग्रहषोड़शकर्म्मणाम्।
प्रयोजनञ्च विज्ञेयं तत्तत्कालविनिर्णयः॥"
इति नारदीयम्॥*॥
अस्याध्ययनं द्विजैः कर्त्तव्यम्। यथा,—
"सिद्धान्तसंहिताहोरारूपस्कन्धत्रयात्मकम्।
वेदस्य निर्म्मलं चक्षुर्ज्योतिःशास्त्रमकल्मषम्॥
विनैतदखिलं श्रौतं स्मार्त्तं कर्म्म न सिध्यति।
तस्माज्जगद्धितायेदं ब्रह्मणा निर्म्मितं पुरा॥
अतएव द्विजैरेतदध्येतव्यं प्रयत्नतः॥"
इति नारदः॥*॥
शूद्रस्य पाठनिषेधो यथा,—
"स्नेहाल्लोभाच्च मोहाच्च यो विप्रोऽज्ञानतोऽपि वा।
शूद्राणामुपदेशन्तु दद्यात् स नरकं व्रजेत्॥"
इति गर्गः॥*॥
अस्य ज्ञानमावश्यकं यथा,—
"वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः
कालानुपूर्व्व्या विहिताश्च यज्ञाः।
तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं
यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञान्॥
यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा।
तद्वद्वेदाङ्गशास्त्राणां गणितं मूर्द्धि संस्थितम्॥"
इति वेदाङ्गज्योतिषम्॥*॥
अस्याध्ययनफलं यथा,—
"एवंविधस्य श्रुतिनेत्रशास्त्र-
स्वरूपभर्त्तुः खलु दर्शनं वै।
निहन्त्यशेषं कलुषं जनानां
षड़ब्दजं धर्म्मसुखास्पदं स्यात्॥"
इति माण्डव्यः॥*॥
अस्य ज्ञाने फलं यथा,—
"ज्योतिश्चक्रे तु लोकस्य सर्व्वस्योक्तं शुभाशुभम्।
ज्योतिर्ज्ञानन्तु यो वेद स याति परमां गतिम्॥"
इति गर्गः॥

ज्योतिषिकः, पुं, (ज्योतिर्ज्योतिःशास्त्रं अधीते इति। क्रतूक्थादित्वात् ठक् संज्ञापूर्व्वस्य विधेरनित्यत्वात् न वृद्धिः।) ज्यौतिषिकः। इत्यमरटीका॥ (यथा, मार्कण्डेये।
"धर्म्मारण्या ज्योतिषिका गौरग्रीवा गुड़ाश्मकाः॥")

ज्योतिषी, स्त्री, (ज्योतिरस्त्यस्या इति अच् ङीप् च।) तारा। इति हेमचन्द्रः। ज्योतिषशास्त्रज्ञे, त्रि॥

ज्योतिष्कः, पुं, (ज्योतिरिव कायतीति। कै+कः।) चित्रकवृक्षः। मेथिकाबीजम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य व्यवहारो यथा, "ज्योतिष्कफलतैलं वा क्षीरेण स्वर्ज्जिका हिङ्गु मिश्रं पिबेत्॥" इति चिकित्सितस्थाने चतुर्द्दशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्॥) गणिकारिकावृक्षः। इति रत्नमाला॥

ज्योतिष्काः, पुं, (ज्योतिर्भिः कायन्तीति। कै+कः।) चन्द्रार्कग्रहनक्षत्रतारकाः। इति हेमचन्द्रः॥ बहुवचनान्तोऽयं शब्दः॥

ज्योतिष्का, स्त्री, (ज्योतिरिव कायतीति। कै+कः टाप् च।) ज्योतिष्मतीलता। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

ज्योतिष्टोमः, पुं, (ज्योतींषि त्रिवृदादयः स्तोमा यस्य। "ज्योतिरायुषः स्तोमः।" ८।३।८३। इति षत्वम्।) षोड़शर्त्विक्साध्ययज्ञविशेषः। तत्र द्वादशशतगोदक्षिणा। इति मलमासतत्त्वम्॥ (यथा, महाभारते। ३। २२१। ३०।
"बहुधा निःसृतः कायाज्ज्योतिष्टोमः क्रतुर्यथा॥")

ज्योतिष्मती, स्त्री, (ज्योतिरस्त्यस्या इति। मतुप् उदित्वात् ङीप् च।) लताविशेषः। मालकङ्गनी इति लताफट्करी इति नयाफट्की इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। पारावताङ्घ्रिः २ कटभी ३ पिण्या ४। इत्यमरः। २। ४। १५०॥ पारावतपदी ५ नगणा ६ स्फुटबन्धनी ७ पूतितैला ८ इङ्गुदी ९। इति रत्नमाला॥ स्वर्णलता १० अनलप्रभा ११ ज्योतिर्लता १२ सुपिङ्गला १३ दीप्ता १४ मेध्या १५ मतिदा १६ दुर्ज्जरा १७ सरस्वती १८ अमृता १९। अस्याः सूक्ष्मायाः गुणाः। अतितिक्तत्वम्। किञ्चित्कटुत्वम्। वातकफापहत्वञ्च। अस्याः स्थूलाया गुणाः। दाहप्रदत्वम्। दीपनत्वम्। मेधाप्रज्ञावृद्धिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तीक्ष्णत्वम्। व्रणविस्फोटनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ रात्रिः। इति राजनिर्घण्टः॥ (नदीविशेषः। यथा, मात्स्ये।१२०। ६५।
"सरस्वती प्रभवति तस्माज्ज्योतिष्मती तु या।
अवगाढ़े ह्युभयतः समुद्रौ पूर्व्वपश्चिमौ॥"
ज्योतिर्व्विशिष्टे, त्रि। यथा, रघुः। ६। २२।
"नक्षत्रताराग्रहसङ्कुलापि
ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः॥")

ज्योतीरथः, पुं, (ज्योतिरेव रथोऽस्य सर्व्वस्य ज्योतिश्चक्रस्य रथ इव वा ज्योतिःपदार्थानां सूर्य्यादीनामाधारत्वात् तथात्वमिति बोध्यम्।) ध्रुवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ज्योत्स्ना, स्त्री, (ज्योतिरस्त्यस्यामिति। "ज्योत्स्नातमिस्रेति।" ५।२।११४। इति निपातनात् नप्रत्यय उपधालोपश्च।) चन्द्रज्योतिः। चाँदनी इति हिन्दी भाषा॥ तत्पर्य्यायः। चन्द्रिका २ कौमुदी ३। इत्यमरः। १। ३। १६॥ चान्द्री ४ कामवल्लभा ५ चान्द्रातपः ६ चन्द्रकान्ता ७ शीता ८ अमृततरङ्गिणी ९। (यथा, महाभारते। १। १। ८६।
"पुराणपूर्णचन्द्रेण श्रुतिज्योत्स्नाः प्रकाशिताः॥")
ज्योत्स्नायुक्तरात्रिः। इति मेदिनी। ने, ८॥ पटोलिका। इत्यमरटीकायां स्वामी॥ अस्या गुणाः। त्रिदोषशमनत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ कषायत्वम्। मधुरत्वम्। दाहरक्तपित्तनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ श्वेतघोषा। इति

रत्नमाला ॥ दुर्गा । यथा,—
"प्रभाप्रसादशीलत्वात् ज्योत्स्ना चन्द्रार्कमालिनी ।"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
अपि च ।
"रौद्रायै नमो नित्यायै गौर्य्यै धात्र्यै नमो नमः ।
ज्योत्स्नायै चेन्दुरूपिण्यै सुखायै सततं नमः ॥"
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये ५ अध्यायः ॥
(प्रभातकालः । यथा, विष्णुपुराणे । १ ।५।३६।
"ज्योत्स्ना समभवत् सापि प्राक्सन्ध्या याऽभिधीयते ॥")

ज्योत्स्नाप्रियः, पुं, (ज्योत्स्ना प्रियाऽस्य ।) चकोरः । इति हेमचन्द्रः ॥

ज्योत्स्नावृक्षः, पुं, (ज्योत्स्नाया दीपधारण वृक्ष इव ।) दीपाधारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना अस्त्यस्या इत्यण् ङीप् च । संज्ञापूर्व्वकस्य विधेरनित्यत्वान्न वृद्धिः ।) चन्द्रिकायुक्ता रात्रिः । ज्योत्स्नारात्रिरिति ख्याता । पटोलिका । इत्यमरः ।२ । ४ । ११८॥ झिङ्गा इति भाषा ॥ रेणुकानाम गन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ज्यौतिषिकः, पुं, (ज्योतिषं ज्योतिषशास्त्रमधीते वेद वा इति ठक् वृद्धिश्च ।) दैवज्ञः । इत्यमरः । २ । ८ । १४ ॥

ज्यौत्स्नः, त्रि, (ज्योत्स्नया अन्वितः । इत्यण् ।) दीप्तः । ज्योत्स्नायुक्तः ॥

ज्यौत्स्निका, स्त्री, (ज्योत्स्ना अस्त्यस्या इति ठक् पूर्व्ववृद्धिष्टाप् च ।) ज्योत्स्नान्विता निशा । इति शब्दरत्नावली ॥

ज्यौत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना पूर्णचन्द्रचन्द्रिका अस्त्यस्याः इत्यण् पूर्व्ववृद्धिः ङीप् च ।) पूर्णिमायुक्तरात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योत्स्नी । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

ज्रि, अभिभवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं-अनिट् ।) रेफोपधः । ज्रयति शत्रुं बली । इति दुर्गादासः ॥

ज्री, शि कि ज्याने । गतबहुवयोभाव इति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-चुरां पक्षे भ्वां-परं-अकं-अनिट् ।) शि, ज्रीणाति जीर्णः ज्रीणिः । कि, ज्राययति ज्रयति । शिकाभ्यामेव पाक्षिकचुरादित्वे सिद्धे कि पाठो भ्वादित्वार्थः । इति दुर्गादासः ॥

ज्वर, म रोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) ज्वरति जनो धातुवैषम्यात् । म, ज्वरयति । इति दुर्गादासः ॥

ज्वरः, पुं, (ज्वरति जीर्णो भवत्यनेन । ज्वर+करणे घञ् भावे घञ् वा । संज्ञापूर्व्वकत्वात् वृद्ध्यभावः ।) ज्वरणम् । स्वनामख्यातरोगः । तत्पर्य्यायः । जूर्त्तिः २ । इत्यमरः । ३ । २ । ३६ ॥ ज्वरिः ३ आतङ्कः ४ रोगश्रेष्ठः ५ महागदः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तापकः ७ सन्तापः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

ज्वरः

तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"कालाग्निरुद्रः कोपेन चिक्षेप ज्वरमुल्वणम् ।
बभूवुर्य्यादवाः सर्व्वे ज्वराक्रान्ता हरिं विना ॥
तं दृष्ट्वा भगवान् कृष्णः ससर्ज्ज वैष्णवं ज्वरम् ।
तं चिक्षेप ज्वरं हन्तुं माहेशं रणमूर्द्धनि ॥"*॥
माहेशज्वराकारो यथा,—
"जनकः सर्व्वरोगाणां दुर्व्वारो दारुणो ज्वरः ।
शिवभक्तश्च योगी च स एव विकृताकृतिः ॥
भीमस्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः ।
भस्मप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमः ॥"*॥
तस्य भेदाः ।
"वायुजः पित्तजश्चैव श्लेष्मजश्च तथैव च ।
ज्वरभेदाश्च त्रिविधाश्चतुर्थश्च त्रिदोषजः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ * ॥
जातिभेदे ज्वरभेदो यथा, हरिवंशे ।
श्रीकृष्ण उवाच ।
"शृणुष्व ज्वर ! सन्देशं यथा लोके चरिष्यसि ।
सर्व्वजातिषु विन्यस्तस्तथा स्थावरजङ्गमे ॥
त्रिधा विभज्य चात्मानं मत्प्रियं यदि काङ्क्षसि ।
चतुष्पादान् भजैकेन द्वितीयेन च स्थावरान् ॥
तृतीयो यश्च ते भागो मानुषेषूपपत्स्यते ।
त्रिधाभूतं वपुः कृत्वा पक्षिषु त्वं भव ज्वर ॥
चतुर्थो यस्तृतीयस्य भविष्यति च ते ध्रुवम् ।
एकान्ततश्चतुर्भागः खोरकश्च चतुर्थकः ॥
मानुषेष्वथ खेदाय वस त्वं प्रविभज्य वै ।
जातिष्वथावशेषासु निवस त्वं शृणुष्व मे ॥"
अस्यार्थः । "मानुषेषु यस्तृतीयो भागः तस्य चतुर्भागं कृत्वा एकांशेन पक्षिषु वस द्वितीयेन एकान्ता देवास्तेषु तृतीयांशः खोरकः चतुर्थांशेन मानुषेषु वस ॥"
"वृक्षेषु कीटरूपेण तथा सङ्कोचपत्रकः ।
पाण्डुपत्रश्च विख्यातः फलेष्वातुर्य्यमेव च ॥"
आतुर्य्यं निःसारता ॥
"पद्मिनीषु हिमो भूत्वा पृथिव्यामपि चोषरः ।
अपां तु नीलिकां विद्यात् शिखोद्भेदश्च बर्हिणाम् ॥
गैरिकः पर्व्वतेष्वेव मत्प्रसादाद्भविष्यसि ।
गोष्वपस्मारको भूत्वा खोरकश्च भविष्यसि ॥
एवं विविधरूपेण भविष्यसि महीतले ।
दर्शनात् स्पर्शनाच्चैव प्राणिनां वधमेष्यसि ॥
ऋते देवमनुष्यांश्च नान्यस्तां विषहिष्यति ॥"
तस्य गारुडोक्तनिदानादिर्यथा,—
धन्वन्तरिरुवाच ।
"वक्ष्ये ज्वरनिदानं हि सर्व्वज्वरविबुद्धये ।
ज्वरो रोगपतिः पाप्मा मृत्युराजोऽशनोऽन्तकः ॥
क्रोधो दक्षाध्वरध्वंसी रुद्रोर्द्ध्वनयनोद्भवः ।
तत्सन्तापो मोहमयः सन्तापात्मापचारजः ॥
विविधैर्नामभिः क्रूरो नानायोनिषु वर्त्तते ।
पाकलो गजेष्वभितापो वाजिष्वलर्कः कुकुरेषु ।
इन्द्रमदो जलदेऽप्सु नीलिका ज्योतिरोषधिषु
भूम्यामूषरो नाम ॥ * ॥
"हृल्लासश्छर्द्दनं कासः स्तम्भः शैत्यं त्वगादिषु ।
अङ्गेषु शीतपिड़कामात्रोदर्द्दः कफोद्भवे ॥

ज्वरः

काले यथास्वं सर्व्वेषां प्रवृत्तिर्वृद्धिरेव वा ।
निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशायिता ॥ * ॥
अरुचिश्चाविपाकश्च स्तम्भमालस्यमेव च ।
हृद्दाहश्च विपाकश्च तन्द्रा आलस्यमेव च ॥
वस्तिविसर्गविलया दोषाणामप्रवर्त्तनम् ।
लालाप्रसेको हृल्लासः क्षुन्नाशो रसदं मुखम् ॥
यच्च सुष्ठु गुरुत्वञ्च गात्राणां बहुमूत्रता ।
न विजीर्णा न चाग्लानिर्ज्वरस्यामस्य लक्षणम् ॥
क्षुत्क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्द्दवम् ।
दोषप्रवृत्तिरष्टाहो निरामज्वरलक्षणम् ॥ * ॥
यथास्वलिङ्गं संसर्गे ज्वरसंसर्गजोऽपि वा ।
शिरोऽर्त्तिमूर्च्छावमिदेहदाह-
कण्ठास्यशोषारुचिपर्व्वभेदाः ।
उन्निद्रता संभ्रमरोमहर्षा
जृम्भातिवाक्त्वं पवनात् सपित्तात् ॥*॥
तापहान्यरुचिपर्व्वशिरोरुक्-
पीनसश्वसनकासविबन्धाः ।
शीतजाड्यतिमिरभ्रमितन्द्राः
श्लेष्मवातजनितज्वरलिङ्गम् ॥ * ॥
शीतस्तम्भस्वेददाहव्यवस्था-
तृष्णाकासश्लेष्मपित्तप्रवृत्तिः ।
मोहस्तन्द्रालिप्ततिक्तास्यता च
ज्ञेयं रूपं श्लेष्मपित्तज्वरस्य ॥ * ॥
सर्व्वजो लक्षणैः सर्व्वैर्द्दाहोऽत्र च मुहुर्म्मुहुः ।
तद्वच्छीतं महानिद्रा दिवा जागरणं निशि ॥
सदा वा नैव वा निद्रा महास्वेदोऽति नैव वा ।
गीतनर्त्तनहास्यादिप्रकृतेहाप्रवर्त्तनम् ॥
साश्रुणी कलुषे रक्ते भग्ने लुलितपक्ष्मणी ।
अक्षिणी पिण्डिकापार्श्वमूर्द्धपर्व्वास्थिरुग्भ्रमः ॥
सस्वनौ सरुजौ कर्णौ महास्वेदोऽति नैव वा ।
परिदग्धा खरा जिह्वा गुरुस्रस्ताङ्गसन्निभा ॥
रक्तपित्तकफे जिह्वा लोचने शिरसोऽतिलुट् ।
कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् ॥
हृद्व्यथा मलसंसर्गः प्रवृत्तिर्वाल्पशोऽति वा ।
स्निग्धास्यता बलभ्रंशः स्वरसादः प्रलापिता ॥
दोषपाकश्चिरात्तन्द्रा प्रततं कण्ठकूजनम् ।
सन्निपातमभिन्यासं तं ब्रूयाच्च हृतौजसम् ॥
वायुना कफरुद्धेन पित्तमन्तःसुपीड़ितम् ।
व्यवायित्वाच्च सौक्ष्म्याच्च वहिर्म्मार्गं प्रपद्यते ॥
तेन हारिद्रनेत्रत्वं सन्निपातोद्भवे ज्वरे ।
दोषे विवृद्धे नष्टेऽग्नौ सर्व्वसंपूर्णलक्षणः ॥
असाध्यः सोऽन्यथा कृच्छ्रो भवेद्वैकल्यदोऽपि वा ।
अन्यश्च सन्निपातोत्थो यत्र पित्तं पृथक् स्थितम् ॥
त्वचि कोष्ठे च वा दाहं विदधाति पुरोऽनु वा ।
तद्वद्वातकफौ शीतं दाहादिर्दुस्तरस्तयोः ॥
शीतादौ तत्र पित्तेन कफे स्यन्दितशोषिते ।
शीते शान्तेऽन्के मूर्च्छा मदस्तृष्णा च जायते ॥
दाहादौ पुनरन्ते स्युस्तन्द्रास्वेदवमिक्रमाः ॥ * ॥
आगन्तुरभिघाताभिषङ्गशापाभिचारतः ॥
चतुर्द्धा तु क्षतच्छेददाहाद्यैरभिघातजः । * ।
श्रमाच्च तस्मिन् पवनः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ॥
सव्यथाशोफवैवर्ण्यं सरुजं कुरुते ज्वरम् ।

ग्रहावेशौषधिविषक्रोधभीशोककामजः ॥
अभिषङ्गाद्ग्रहेणास्मिन् कस्मात्त्रासरोदने ।
ओषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्वमथुः क्षवः ॥*॥
विषान्मूर्च्छातिसारास्यश्यावता दाहतृड्भ्रमः ।
क्रोधात् कम्पः शिरोरुक् च प्रलापो भयशोकजे ॥
कामाद्भ्रमोऽरुचिर्दाहो ह्रीनिद्राधीधृतिक्षयः ॥
ग्रहादौ सन्निपातस्य रूपादौ मरुतस्त्रयोः ॥
कोपः कोपेऽपि पित्तस्य यौ तु शापाभिचारजौ ।
सन्निपातज्वरौ घोरौ तावसह्यतमौ मतौ ॥*॥
तत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्हूयमानस्य तप्यते ।
पूर्व्वञ्चेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटतृड्भ्रमैः ॥
सदाहमूर्च्छैर्ग्रस्तस्य प्रत्यहं वर्द्धते ज्वरः ।
इति ज्वरोऽष्टधा दृष्टः समासाद्द्विविधस्तु सः ॥
शारीरो मानसः सौम्यस्तीक्ष्णोऽन्तर्व्वहिराश्रयः ।
प्राकृतो वैकृतः साध्योऽसाध्यः सामो निरामकः ॥
पूर्व्वं शरीरे शारीरे तापो मनसि मानसे ।
पवने योगवाहित्वाच्छीतं श्लेष्मयुते भवेत् ॥
दाहः पित्तयुते मिश्रं मिश्रेऽन्तःसंश्रये पुनः ।
ज्वरोऽधिकं विकाराः स्युरन्तःक्षोभो मलग्रहः ॥
वहिरेव वहिर्व्वेगे तापोऽपि च सुसाधितः ।
वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् ॥
वैकृतोऽन्यः सुदुःसाध्यः प्रायश्च प्राकृतोऽनिलात् ।
वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम् ॥
कुर्य्यात् पित्तञ्च शरदि तस्य चानुबलः कफः ।
तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् ॥
कफो वसन्त तमपि वातपित्तं भवेदनु ।
बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥
सर्व्वथा विकृतिज्ञाने प्रागसाध्य उदाहृतः ।
ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वमग्लानिर्व्वहुमूत्रता ॥
न प्रवृत्तिर्न विजीर्णा न क्षुत् सामज्वराकृतिः ।
ज्वरवेगोऽधिका तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ॥
मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम् ॥
जीर्णतामविपर्य्यासात् सप्तरात्रञ्च लङ्घनात् ।
ज्वरः पञ्चविधः प्रोक्तो मलकालबलावलात् ॥
प्रायशः सन्निपातेन भूयसाप्युपदिश्यते ।
सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ ।
धातुमूत्रशकृद्वाहिस्रोतसा व्यापिनो मलाः ॥
तापयन्तस्तनूं सर्व्वां तुल्यदूष्यादिवर्द्धिताः ।
वलिनो गुरवस्तद्वद्विशेषेण रसान्विताः ॥
सततं निष्प्रतिद्वन्द्वा ज्वरं कुर्य्युः सुदुःसहम् ।
मलं ज्वरोष्मा धातून् वा स शीघ्रं क्षपयेत्ततः ॥
सर्व्वाकाररसादीनां शुद्धाशुद्धापि वा क्रमात् ।
वातपित्तकफैः सप्तदशद्वादशवासरान् ॥
प्रायोऽनुयाति मर्य्यादां मोक्षाय च वधाय च ।
इत्यग्निवेशस्य मतं हारीतस्य पुनः स्मृतिः ॥
द्विगुणा सप्तमी या च नवम्येकादशी तथा ।
एषा त्रिदोषमर्य्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥
शुद्ध्यशुद्धौ ज्वरः कालं दीर्घमप्यत्र वर्त्तते ।
कृशानां व्याधियुक्तानां मिथ्याहारादिसेविनाम् ॥
अल्पोऽपि दोषो दुष्यादेर्लब्ध्वान्यतमतो बलम् ।
स प्रत्यनीको विषमं यस्माद्वृद्धिक्षयान्वितः ॥
सोऽरिपक्षो ज्वरं कुर्य्याद्विषमक्षयवृद्धिभाक् ।
दोषः प्रवर्त्तते तेषां स्वे काले ज्वरयन् बली ॥
निवर्त्तते पुनश्चैव प्रत्यनीकबलाबलः ।
क्षीणदोषे ज्वरः सूक्ष्मो रसादिष्वेव लीयते ॥
लीनत्वात् कार्श्यवैवर्ण्यजाड्यादीनादधाति सः ।
आसन्नविवृतास्यत्वात् स्रोतसां रसवाहिनाम् ॥
आशु सर्व्वस्य वपुषो व्याप्तिर्दोषेण जायते ।
सन्ततः सततस्तेन विपरीतो विपर्य्ययात् ॥
विषमो विषमारम्भः क्षपाकालेन सङ्गवान् ।
दोषो रक्ताशयः प्रायः करोति सन्ततं ज्वरम् ॥
अहोरात्रस्य सन्धिः स्यात् सकृदन्येद्युराश्रितः ।
तस्मिन्मांसवहा नाड़ी मेदोनाड़ी तृतीयके ॥
ग्राही पित्तानिलान्मूर्द्ध्नस्त्रिकस्य कफपित्ततः ।
स पृष्ठास्यानिलकफात् स चैकाहान्तरः स्मृतः ॥
चतुर्थको मलैर्मेदो मज्जास्थ्यन्यतरस्थिते ।
मज्जामूत्रैरित्यपरः प्रभावमनुदर्शयेत् ॥
द्विविधं कफेन जङ्घाभ्यां स पूर्व्वं शिरसोऽनिलात् ।
अस्थिमज्जोरूपगते चातुर्थकविपर्य्ययः ॥
त्रिधा त्र्यहं ज्वरयति दिनमेकञ्च मुञ्चति ।
बलाबलेन दोषाणामनुचेष्टादिजन्मनाम् ॥
पक्वानामविपर्य्यासात् सप्तरात्रन्तु लङ्घयेत् ।
ज्वरः स्यात् मनसस्तद्वत् कर्म्मणश्च तदा तदा ॥
गम्भीरधातुचारित्वात् सन्निपातेन सम्भवात् ।
तुल्यो त्र्याच्च दोषाणां दुश्चिकित्स्यश्चतुर्थकः ॥
सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरास्येषु दूराद्दूरतरेषु च ।
दोषो रक्तादिमार्गेषु शनैरल्पश्चिरेण यत् ॥
याति देहञ्च नाशेयं सन्तापादीन् करोत्यतः ।
क्रमो यत्नेन विच्छिन्नः सन्तापो लक्ष्यते ज्वरः ॥
विषमो विषमारम्भः क्षपाकालानुसारवान् ।
यथोत्तरं मन्दमतिर्मन्दशक्तिर्यथायथम् ॥
कालेनाप्नोति सदृशान् स रसादींस्तथा तथा ।
दोषो ज्वरयति कृद्धश्चिराच्चिरतरेण च ॥ * ॥
भूमौ स्थितं जलैः सिक्तं कालमेव प्रतीक्षते ।
अङ्कुराय यथा वीजं दोषवीजं भवेत्तथा ॥
वेगं कृत्वा विषं यद्वदाशये नीयते बलम् ।
कुप्यत्याप्तबलं भूयः काले दोषविषं तथा ॥
एवं ज्वराः प्रवर्त्तन्ते विषमाः सततादयः । * ।
उत्क्लेशो गौरवं दैन्यं भङ्गोऽङ्गानां विजृम्भणम् ॥
अरोचको वमिः श्वासः सर्व्वस्मिन्रसगे ज्वरे ।
रक्तनिष्ठीवनं तृष्णा अक्ष्णोस्तु पिड़कोद्गमः ॥
दाहरागभ्रममदप्रलापो रक्तसंश्रिते ।
तृड्ग्लानिसृष्टवर्च्चस्कमन्तर्दाहो भ्रमस्तमः ॥
दौर्ब्बल्यं गात्रविक्षेपो मांसस्थे मेदसि स्थिते ।
स्वेदोऽतितृष्णा वमनं दौर्गन्ध्यं चासहिष्णुता ॥
प्रलापो ग्लानिररुचिरस्थिगे त्वस्थिभेदनम् ।
दोषप्रवृत्तिरूर्द्ध्वाधःश्वासाङ्गक्षेपकूजनम् ॥
अन्तर्दाहो वहिःशैत्यं श्वासो हिक्का च मज्जगे ।
तमसो दर्शनं मर्म्मच्छेदनं स्तब्धमेढ्रता ॥
शुक्रप्रवृत्तिर्मृत्युश्च जायते शुक्रसंश्रये ।
उत्तरोत्तरदुःसाध्याः पञ्चान्ये तु विपर्य्यये ॥
प्रलिम्पन्निव गात्राणि श्लेष्मणा गौरवेति च ।
मन्दज्वरः प्रलापस्तु सशीतः स्यात् प्रलेपकः ॥
नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः शीतः कृच्छ्रेण गच्छति ।
स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो भवेदन्नबलाशकः ॥ * ॥
हरिद्राभेदवर्णाभस्तद्वल्लेपः प्रमेहति ।
स वै हारिद्रको नाम ज्वरभेदोऽन्तकः स्मृतः ॥
कफवातौ समौ यत्र हीनपित्तस्य देहिनः ।
तीक्ष्णोऽथ वा दिवा मन्दो जायते रात्रिजो
ज्वरः ॥

दिवाकरापीतबले व्यायामाच्च विशोषिते ।
शरीरे नियतस्याता ज्वरः स्यात् पौर्व्वरात्रिकः ।
आमाशये यदा दुष्टे श्लेष्मपित्ते ह्यधःस्थिते ।
तदार्द्धं शीतलं देहे त्वर्द्धं चोष्णं प्रजायते ॥*॥
काये पित्तं यदा दुष्टं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः ।
उष्णत्वं तेन देहस्य शीतत्वं करपादयोः ॥ * ॥
रसरक्ताश्रयः साध्यो मांसमेदो गतश्च यः ।
अस्थिमज्जागतः कृच्छ्रस्तैस्तैः साङ्गैर्हतप्रभः ॥*॥
विसंज्ञो ज्वरवेगार्त्तः सक्रोध इव वीक्ष्यते ।
सदोषशब्दञ्च शकृद्द्रवं मुञ्चति वेगवत् ॥ * ॥

देहो लघुर्व्यपगतक्लममोहतापः
पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वम् ।
स्वेदः क्षवः प्रकृतिगामि मनोऽन्नलिप्सा
कण्डूश्च मूर्द्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ॥

इत्यादि महापुराणे गारुड़े ज्वरनिदानं समाप्तम् । १५२ अध्यायः ॥

अथ ज्वरस्य चिकित्सा ।

धन्वन्तरिरुवाच ।

“ज्वरोऽष्टधा पृथक् द्वन्द्वसंङ्घातागन्तुजः स्मृतः ।
मुस्तपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः ।
शृतशीतं जलं दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये ॥१॥
नागरं देवकाष्ठञ्च धन्याकं वृहतीद्वयम् ।
दद्यात् पाचनकं पूर्व्वं ज्वरिताय ज्वरापहम् ॥२॥
आरग्वधाभयामुस्ततिक्तग्रन्थिकनिर्म्मितः ।
कषायः पाचनं सामे सशूले च ज्वरे हितः ॥३॥
मधूकसारसिन्धूत्थवचोषणकणाः समाः ।
श्लक्ष्णं पिष्टाम्भसा नस्यं कुर्य्यात् संज्ञाप्रबोधनम् ॥४
त्रिवृद्विशालात्रिफलाकटुकारग्वधैः कृतः ।
सक्षारो भेदनं क्वाथः पेयः सर्व्वज्वरापहः ॥५॥
महौषध्यमृतामुस्तचन्दनोशीरधान्यकैः ।
क्वाथस्तृतीयकं हन्ति शर्क्करामधुयोजितः ॥६॥
अपामार्गजटा कट्यां लोहितैः सप्ततन्तुभिः ।
बद्धा वारे रवेर्नूनं ज्वरं हन्ति तृतीयकम् ॥७॥
गङ्गाया उत्तरे कूले ह्यपुत्रस्तापसो मृतः ।
तस्मै तिलोदकं दद्यान्मुच्यत्यैकाहिको ज्वरः ॥८॥
गुड़ूच्याः क्वाथकल्काभ्यां त्रिफलाया वृषस्य च ।
मृद्वीकाया बलायाश्च सिद्धाः स्नेहाः ज्वर-
च्छिदः ॥ ९ ॥
धात्री शिवा कणा वह्निक्वाथः सर्व्वज्वरान्तकः १०
ज्वरातिसारहरणमौषधं प्रवदाम्यथ ।
पृश्निपर्णीबलाविल्वनागरोत्पलधान्यकैः ॥
पाठेन्द्रयवभूनिम्बमुस्तपर्पटकाः स्मृताः ।
जयन्त्याममतीसारज्वरं रसमहौषधाः ॥ ११ ॥
नागरातिविषामुस्तभूनिम्बामृतवत्सकैः ।
सर्व्वज्वरहरः क्वाथः सार्व्वातीसारनाशनः ॥१२॥
मुस्तपर्पटकोदीच्यशृङ्गवेवशृतं पयः ।

शालपर्णी पृश्निपर्णी वृहती कण्टकारिका ॥
बलाश्वदंष्ट्राविल्वानि पाठा नागरधान्यकम् ।
एतदाहारसंयोगे हितं सर्व्वातिसारिणाम् ॥१३
विल्वचूतास्थिनिर्य्यूहः खण्डं मध्वतिसारणुत्।१४।
अतीसारे हितस्तद्वत् कुटजत्वक्फलाहृतः॥१५॥
वत्सकातिविषाविल्वबालाकन्दकषायकः ।
सविश्व आमशूलाढ्य ह्यतीसारे सशोणिते॥"१६
इति गारुड़े १७४ अध्यायः ॥
अपि च ।
"हस्तबद्धं पलाशस्य अपामार्गस्य वा हर ! ।
मूलं सर्व्वज्वरहरं भूतप्रेतादिनुद्भवेत् ॥ १७ ॥
पीतं वृश्चिकमूलन्तु पर्य्युषितजलेन वै ।
सार्द्धं विनाशयेद्दाहज्वरञ्च परमेश्वर ! ॥ १८ ॥
शिखायाञ्चैव तद्बद्धं भवेदैकाहिकादिनुत् ।१९।
एतत् सकाञ्जिकं पीतं रक्तकुष्ठज्वरादिनुत्॥"२०
इति तत्रैव १९३ अध्यायः ॥
"वचा त्रिकटुकञ्चैव करञ्जं देवदारु च ।
मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता शिरीषो रजनीद्वयम् ॥
प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटुगोमूत्रेणावघर्षितम् ।
नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्वर्त्तनं तथा ॥
अपस्मारविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ।
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शासनम् ॥२१
अभयामलकद्राक्षाः पाठा चैव विभीतकम् ।
शर्क्करा च समञ्चैव जग्धं ज्वरहरं भवेत्॥"२२
इति च गारुड़े १९९ अध्यायः ॥ * ॥
वैद्यकमते शिवज्वरस्योत्पत्तिर्यथा,—
"दक्षापमानसंक्रुद्धरुद्रनिश्वाससम्भवः ।
ज्वरोऽष्टधा पृथगद्वन्द्वसंघातागन्तुजः स्मृतः ॥
तस्य विप्रकृष्टकारणकथनपूर्व्विका सम्प्राप्तिर्यथा,
"मिथ्याहारविहारस्य दोषा ह्यामाशयाश्रयाः ।
वहिर्न्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरदाः स्यू रसानुगाः॥"
तस्य सामान्यलक्षणं यथा,—
"स्वेदावरोधः सन्तापः सर्व्वाङ्गग्रहणन्तथा ।
युगपद्यत्र रोगे तु स ज्वरो व्यपदिश्यते ॥"*॥
तस्य पूर्व्वरूपं यथा,—
"श्रमोऽरतिर्व्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः ।
इच्छाद्वेषौ मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु ॥
जृम्भाङ्गमर्द्दौ गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ।
अप्रहर्षश्च शीतञ्च भवत्युत्पत्स्यति ज्वरे ॥"*॥
सन्ततादिज्वराणां प्रति नियतदूष्या धातवो यथा,
"सन्ततं रसरक्तस्थः सोऽन्येद्युः पिशिताश्रितः ।
मेदोगतस्तृतीयेऽह्नि त्वस्थिमज्जगतः पुनः ॥
कुर्य्याच्चातुर्थकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम् ।
सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥
सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात् सन्ततः स निगद्यते।
अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्त्तते ॥
अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्र एककालं प्रवर्त्तते ।
तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि चतुर्थेऽह्नि चतुर्थकः ॥
केचिद्भूताभिषङ्गोत्थं ब्रुवते विषमज्वरम् ।
कफपित्तात्त्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः ॥
वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात्तृतीयकः ।
चातुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः ॥
जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्व्वं शिरस्तोऽनिलसम्भवः ।
विषमज्वर एवान्यश्चातुर्थकविपर्य्ययः ॥
मध्ये अहनी ज्वरयत्यादावन्ते च मुञ्चति ॥"*॥
वातबलासकज्वरो यथा,—
"नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः शूनकस्तेन सीदति ।
स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातबलासकी ॥"
विषमज्वरविशेषाः ।
"विदग्धेऽन्नरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते ।
तेनार्द्धं शीतलं देहे चार्द्धञ्चोष्णं प्रजायते ॥"*॥
शीतपूर्व्वो ज्वरो यथा,—
"त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे ।
तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च ॥"
दाहपूर्व्वो ज्वरो यथा,—
"करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च ।
तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः ॥
द्वावेतौ दाहशीतादी ज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ ।
दाहपूर्व्वस्तयोः कष्टः कृच्छ्रसाध्यतमश्च सः ॥"
उक्तवातादिज्वराणां धातुविशेषदूष्यतया अधिकलक्षणानि यथा,—
"गुरुता हृदयोत्क्लेशः सदनं छर्द्द्यरोचकौ ।
रसस्थ तु ज्वरे लिङ्गं दैन्यञ्चास्योपजायते ॥ १ ॥
रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहश्छर्द्दनविभ्रमौ ।
प्रलापः पिड़का तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम्॥२
पिण्डिकोद्वेष्टनं तृष्णासृष्टमूत्रपुरीषतः ।
उष्मान्तर्द्दाहविक्षेपौ ग्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरे॥३
भृशं स्वेदस्तृषा मूर्च्छा प्रलापश्छर्द्दिरेव च ।
दौर्गन्ध्यारोचकौ ग्लानिर्म्मेदःस्थे चासहिष्णुता॥४
भेदोऽस्थ्नां कूजनं श्वासो विरेकश्छर्द्दिरेव च ।
विक्षेपणञ्च गात्राणामेतदस्थिगते ज्वरे ॥ ५ ॥
तमःप्रवेशनं हिक्का कासः शैत्यं वमिस्तथा ।
अन्तर्द्दाहो महाश्वासो मर्म्मच्छेदश्च मज्जगे ॥६॥
मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे ।
शेफसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः॥"७
अथ वैद्यकमते सामान्यतो ज्वरस्य चिकित्सामाह ।
"अंशांशं यत्र दोषाणां विवेक्तुं नैव शक्नुयात् ।
साधारणीं क्रियान्तत्र विदधीत चिकित्सकः ॥
सामान्यतो ज्वरी पूर्व्वं निर्व्वाते निलये वसेत् ।
निर्व्वातमायुषो वृद्धिमारोग्यं कुरुते यतः ॥
व्यजनस्यानिलस्तृष्णास्वेदमूर्च्छाश्रमापहः ॥
तालवृन्तभवो वातस्त्रिदोषशमनो मतः ॥
वंशव्यजनजः सोष्णो रक्तपित्तप्रकोपणः ।
चामरो वस्त्रसंभूतो मायूरो वेत्रजस्तथा ॥
एते दोषजिता वाताः स्निग्धा हृद्याः सुपूजिताः ।
नवज्वरी भवेद्यत्नाद्गुरूष्णवसनावृतः ।
यथर्त्तुपक्वं पानीयं पिबेत् किञ्चिन्निवारयन् ॥
विनापि भेषजैर्व्याधिः पथ्यादेव निवर्त्तते ।
न तु पथ्यविहीनस्य भेषजानां शतैरपि ॥"*।
ततो ज्वरे वर्ज्जनीयान्याह सुश्रुतः ।
"परिषेकान् प्रदेहांश्च स्नेहान् संशोधनानि च ।
दिवास्वप्नं व्यवायञ्च व्यायामं शिशिरं जलम् ॥
क्रोधप्रवातभोज्यानि वर्ज्जयेत्तरुणज्वरी ॥"
परिषेकः स्नानादिः । प्रदेहो अनुलेपनाभ्यङ्गादिः । स्नेहान् पाने निषिद्धान् ॥ * ॥
निषिद्धानिषेधाद्दोषमाह ।
"शोषं छर्द्दिं मदं मूर्च्छां भ्रमं तृष्णामरोचकम् ।
प्राप्नोत्युपद्रवानेतान् परिषेकादिसेवनात् ॥"
आदिशब्देन प्रदेहादयो गृह्यन्ते ॥ * ॥
हारीतेन प्रत्येकं दूषणमुक्तम् ।
"व्यायामाज्ज्वरसंवृद्धिर्व्यवायात् स्तम्भमूर्च्छनम् ।
मृतिश्च स्नेहपानात्तु मूर्च्छा छर्द्दिर्मदोऽरुचिः ॥
गुर्व्वन्नभोजनात् स्वप्नाद्विष्टम्भो दोषकोपनम् ।
अग्निसादः खरत्वञ्च श्रोतसां चाप्रवर्त्तनम् ॥"
मृतिरिति व्यवायादित्यत्र सम्बध्यते । स्वप्नात् दिवास्वापात् ॥ * ॥ अन्यच्च वर्ज्जयेत् ।
"सज्वरो ज्वरमुक्तो वा विदाहीनि गुरूणि च ।
असात्म्यान्यन्नपानानि विरुद्धाध्यशनानि च ॥
व्यायाममतिचेष्टाञ्चाभ्यङ्गं स्नानञ्च वर्ज्जयेत् ।
तेन ज्वरः शमं याति न शान्तश्च पुनर्भवेत् ॥
ज्वरी लङ्घनं कुर्य्यादिति चरकः वाग्भटश्च ।"
"आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गं पिधापयन् ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत् ॥"
अस्यायमर्थः ।"यतो हेतोः आमाशयस्थो दोषो वातपित्तश्लेष्मरूपः स्वहेतुदुष्टः अग्निं हत्वा आच्छाद्य सामः अपक्वाहारसहितोमार्गं रसमार्गं पिधापयन् । अत्रार्षत्वादर्हतावपि कर्त्तरीन् । तेन पिदधदित्यर्थः । ज्वरं करोति तस्माद्धेतोर्ज्वरी लङ्घनमाचरेदित्यर्थः ॥ * ॥
"त्रिविधं त्रिविधे दोषे तत् समीक्ष्य प्रयोजयेत् ।
दोषेऽल्पे लङ्घनं पथ्यं मध्ये लङ्घनपाचनम् ।
प्रभूते शोधनं तच्च मूलादुन्मूलयेन्मलान् ॥"
चक्रश्च ।
"तरुणन्तु ज्वरं पूर्व्वं लङ्घनेन क्षयं नयेत् ।
आमदोषमलिङ्गाद्वा लङ्घयीत यथाविधि ॥"
अन्यच्च ।
"ज्वरादौ लङ्घनं कुर्य्यात् ज्वरमध्ये तु पाचनम् ।
ज्वरान्ते रेचनं कुर्य्यात् कोष्ठशुद्ध्यै यथाबलम् ॥
दोषशेषस्य पाकार्थमग्नेः सन्धुक्षणाय च ।
लङ्घितस्याप्यदोषस्य यवागूपानमाचरेत् ।
शालिषष्टिकमुद्गानां यूषं वा शस्तमाहरेत् ।
पञ्चकोलेन संसिद्धा यवागूर्म्मध्यलङ्घने ॥
अतिलङ्घितञ्च तं दृष्ट्वा तस्य सन्तर्पणं हितम् ।
द्राक्षादाड़िमखर्ज्जूरपियालैः सपरूषकैः ॥
तर्पणार्हे तु कर्त्तव्यं तर्पणं ज्वरशान्तये ॥"
अत्र लङ्घनशब्देनानशनमुच्यते । यत आह सुश्रुतः ।
"आनद्धस्तिमितैर्दोषैर्यावन्तं कालमातुरः ।
तावत्त्वनशनं कुर्य्यात्ततः संसर्गमाचरेत् ॥"
आनद्धस्तिमितैर्दोषैर्निश्चलैर्दोषैः सम्बद्धः ।
संसर्गं औषधान्नादिप्रसङ्गम् ॥ * ॥
यत्तु चरक आह ।
"चतुःप्रकारा संशुद्धिः पिपासा मारुतातपौ ।
पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम् ॥"
चतुःप्रकारा संशुद्धिः वमनविरेचननिरूहवस्ति-

शिरोविरेचनानि । न त्वनुवासनं तस्य बृंहणत्वात् । अत्र लङ्घनं कर्षणमित्यर्थः । तथा च सुश्रुतः ।

"शरीरलाघवकरं यद्‌द्रव्यं कर्म्म वा पुनः ।
तल्लङ्घनमिति ज्ञेयं बृंहणन्तु पृथग्विधम् ॥
लङ्घनात् कर्षणादन्यत् शरीरपोषकमित्यर्थः ॥*॥

ननु आनद्धस्तिमितैर्दोषैरित्यादिपूर्व्वोक्तसुश्रुतवचनात् सामान्यतो ज्वरिणा यथाशनरूपं लङ्घनं क्रियते तथा चतुःप्रकारा संशुद्धिः इत्यादिचरकवचनाद्वमनादिरूपं लङ्घनं सर्व्वैर्ज्वरिभिः कथं न क्रियते । तत्रोच्यते । वमनादिकमवस्थाविशेषेषु क्रियते न तु सर्व्वज्वरेषु । तथा च सुश्रुतः ।

"सोत्क्लेशे बलिने देयं वमनं श्लैष्मिके ज्वरे ।
पित्तप्राये विरेकस्तु कार्य्यः प्रशिथिलाशये ॥"
प्रशिथिलाशये अत्र प्रोपसर्गः वैपरीत्ये तेन गाढ़ाशये इत्यर्थः ॥ * ॥

"सरुजेऽनिलजे कार्य्यं सोदावर्त्ते निरूहणम् ।
कफाभिपन्ने शिरसि कार्य्यम्मूर्द्धविरेचनम् ॥"
अपि च । सर्व्वज्वरिभिः पिपासानिग्रहश्च न कार्य्यः ॥ यत आह हारीतः ।

"तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यःप्राणविनाशिनी ।
तस्माद्देयं तृषार्त्ताय पानीयं प्राणधारणम् ॥"
अतोऽवस्थाविशेष एव पिपासासहनम् ॥ * ॥

ज्वरिभिर्म्मारुतसेवनं न कार्य्यम् । सुश्रुतेन प्रवातसेवनस्य सर्व्वथा निषिद्धत्वात् अतो मारुतसेवनं अवस्थाविशेष एव युक्तम् । आतपसेवनञ्चावस्थाविशेष एव संगृहीतम् ॥ * ॥

"लङ्घनाम्बुयवागूभिर्य्यदा दोषो न पच्यते ।
तदा तं मुखवैरस्यतृष्णारोचकनाशनैः ॥
ज्वरघ्नैः पाचनैर्हृद्यैः कषायैः समुपाचरेत् ।"
इत्यत्र लङ्घनपाचनयोः स्फुट एव भेदः । व्यायामोऽपि न कार्य्यस्तस्यातिनिषिद्धत्वात् । अवस्थाविशेषे पुनःपार्श्वपरिवर्त्तनादिरूपः सोऽपि कर्त्तव्यः । तस्माच्चतुःप्रकारा संशुद्धिरित्यादिश्लोके लङ्घनपदं कर्षणपर्य्यायमिति निर्णीतम् ॥

अनशनरूपस्य लङ्घनस्य फलमाह ।

"लङ्घनेन क्षयं नीते दोषे सन्धुक्षितेऽनले ।
विज्वरत्वं लघुत्वञ्च क्षुच्चैवास्योपजायते ॥
लङ्घनेन अनशनेन दोषे प्रवृद्धे क्षयं नीते । यत आह ।

"आहारं पचति शिखी दोषानाहारवर्ज्जितः ।"
पचतीति । सन्धुक्षितेऽनले आच्छादकदोषे संक्षीणे अग्नौ प्रदीप्ते । यथोक्तसंप्राप्तिसामग्रीविघटनात् । विज्वरत्वं शरीरस्य गौरवाभावेन लघुत्वम् । क्षुत् बुभुक्षा च जायते इत्यर्थः ॥ * ॥

अन्यच्चाह सुश्रुतः ।

"अनवस्थितदोषाग्नेर्लङ्घनं दोषपाचनम् ।
ज्वरघ्नं दीपनं काङ्क्षारुचिलाघवकारकम् ॥
अनवस्थितदोषाग्नेः अनवस्थितः स्वस्थानादितस्ततो गतो दोषोऽग्निश्च यस्य तस्य ज्वरिणः । काङ्क्षा अन्नाभिलाषः । रुचिः लङ्घनेनामपाकान्मुखशोषादिनाशे मुखस्य यत् प्रकृतत्वं सैव रुचिः शोभा । रुचिः स्त्री दीप्तौ शोभायामभिलाषयोरिति मेदिनीकारः ॥ * ॥ संप्रति कृतस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह ।

"वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गाद्‌गात्रलाघवे ।
हृदयोद्गारकण्ठास्य शुद्धौ तन्द्राक्लमे गते ॥
स्वेदे जाते रुचौ वापि क्षुत्पिपासासहोदये ।
कृतं लङ्घनमादेश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि ॥"
हृदयस्य शुद्धिरनवरोधः । उद्गारशुद्धिःसधूमाम्लोद्गाराभावः । कण्ठस्य शुद्धिः कफाद्यलिप्तत्वम् । आस्यशुद्धिः मुखस्य प्रकृतरसत्वम् । तन्द्राक्लमे तन्द्रया क्लमः तस्मिन् । तन्द्रा निद्रावत् । क्लमोऽत्र ग्लानिः । क्षुत्पिपासासहोदये क्षुत्पिपासाभ्यां सह युगपदुदये । अन्तरात्मनि मनसि । एतानि लक्षणाति मिलितान्येव सम्यक् कृतं लङ्घनं बोधयन्ति । न तु प्रत्येकम् ॥ * ॥

हीनस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह ।

"कफोत्क्लेशः सहृल्लासः ष्ठीवनञ्च मुहुर्म्मुहुः ।
कण्ठास्यहृदयाशुद्धिस्तन्द्रा स्याद्धीनलङ्घने ॥
कफोत्क्लेशः कफस्य वमनायोपस्थितिः ॥"
हृल्लासः हृदयात् कट्वम्लनिर्गमः ॥ * ॥

अतिशयितस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह ।

"पर्व्वभेदोऽङ्गमर्द्दश्च कासः शोषो मुखस्य च ।
क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्ब्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः ॥
मनसः संभ्रमोऽभीक्ष्णमूर्द्धवातस्तमो हृदि ।
देहाग्निबलहानिश्च लङ्घनेऽति कृते भवेत् ॥
दौर्ब्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः कर्णनेत्रयोः स्वविषयग्रहणासामर्थ्यम् । मनसः संभ्रमः भ्रान्तिः । ऊर्द्धवात उद्गारबाहुल्यम् । हृदि तमः अन्धकारप्रविष्टस्येव ज्ञानम् ॥ * ॥ बलं रक्षन् लङ्घनं कारयेदित्याह ।

"बलाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपपादयेत् ।
बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः ॥
अयमर्थः । एनं ज्वरिणं बलविरोधिना अनतिबलक्षयकारिणा लङ्घनेन उपपादयेत् उपचरेत् । कुत इति चेत्तत्राह । यदर्थं इति । यस्मै आरोग्याय अयं क्रियाक्रमः चिकित्सोपक्रमः । तत् आरोग्यं बलाधिष्ठानं बलाश्रयमित्यर्थः ॥*॥

केषाञ्चिदनशनस्य निषेधमाह सुश्रुतः ।

तद्धि मारुततृष्णाक्षुन्मुखशोषभ्रमान्वितैः ।
न कार्य्यं गुर्व्विणीबालवृद्धदुर्ब्बलभीरुभिः ॥
न क्षयाध्वश्रमक्रोधकामशोकचिरज्वरे ।
तत् अनशनं उल्वणमारुतयुक्तेन ज्वरिणा न कार्य्यम् । मारुतोऽत्र निरामो बोद्धव्यः । सामे तु मारुते लङ्घनं कार्य्यमेव । यत आह तन्त्रान्तरे ।

"अवश्यमेव कुर्व्वीत ज्वरी सामे समीरणे ।
लङ्घनं ह्यामपाकार्थं न तदूर्द्धं यथा कफे ॥
तदूर्द्धं आमपक्वादूर्द्धम् । अतएवोक्तम् ।
कफपित्ते द्रवे धातू सहेते लङ्घनं बहु ।
आमक्षयादूर्द्धमपि वायुर्न सहते क्षणम् ॥"*॥

आमस्य लक्षणमाह ।

"आहारस्य रसः सारो यो न पक्वोऽग्निलाघवात् ।
आमसंज्ञां स लभते बहुव्याधिसमाश्रयः ॥"

तन्त्रान्तरे ।

"आममन्नरसं केचित् केचित्तु मलसञ्चयम् ।
प्रथमां दोषदुष्टिं वा केचिदामं प्रचक्षते ॥"

अन्यच्च ।

"अपि पक्वमसंसक्तं दुर्गन्धं बहुपिच्छिलम् ।
सदनं सर्व्वगात्राणामाम इत्यभिशब्दितः ॥
तेनामेन समायुक्ता दोषा दूष्याश्च तादृशाः ।
तदुद्भवा आमयाश्च सामा इति बुधैः स्मृताः ॥"
अत्र सामस्य वातस्य लक्षणमाह ।

"वायुः सामो विबन्धाग्निसादतन्द्रान्त्रकूजनैः ।
वेदना शोथनिस्तोदैः क्रमशोऽङ्गानि पीड़येत् ॥
विचरेद्‌युगपच्चापि गृह्णाति कुपितो भृशम् ॥
स्नेहाद्यैर्वृद्धिमायाति मेघसूर्य्योदये निशि ॥"
विचरेद्‌युगपद्वायुरामस्यैककालं विचरेत् । कुपितः सामो वायुः भृशमतिशयेन गृह्णात्यङ्गानीत्यर्थः ॥ * ॥ तस्यैव निरामस्य लक्षणमाह ।

"निरामो विशदो रूक्षो निर्व्विबन्धोऽल्पवेदनः ।
विपरीतगुणैः शान्तिं स्निग्धैर्याति विशेषतः ॥*॥
अत्र प्रसङ्गात् सामस्य पित्तस्य लक्षणमाह ।
पित्तं सामं भवेदम्लं दुर्गन्धं हरितं गुरु ।
अम्लीकाकण्ठहृद्दाहकरं श्यावं तथा स्थिरम् ॥
अम्लीका अम्बिलचुकी इति लोके ॥ * ॥

तस्य निरामस्य लक्षणमाह ।

"निरामं पीतमाताम्रमत्यर्थं कटुकं सरम् ।
दुर्गन्धि रुचिकृद्वह्निबलवर्द्धनमीरितम् ॥
अथ सामस्य कफस्य लक्षणमाह ।

"आविलस्तन्तुलस्त्यानः कण्ठदेशेऽवतिष्ठते ।
सामो बलाशो दुर्गन्धस्तृट्‌क्षुधोरभिघातकृत् ॥
स्त्यानः संहतः ॥

तस्य निरामस्य लक्षणमाह ।

"श्लेष्मा निरामो निर्गन्धः फेनवांश्छेदवानपि ।
भवेत् स पिच्छितः पाण्डुरास्यवैरस्यनाशकृत् ॥"
अथ सामस्य व्याधेर्लक्षणमाह ।

"आलस्यतन्द्राहृदयाविशुद्धि-
दोंषाप्रवृत्त्याविलमूत्रताभिः ।
गुरूदरत्वारुचिसुप्तताभि-
रामान्वितं व्याधिमुदाहरन्ति ॥
आमं जयेल्लङ्घनकोलपेया
लघ्वन्नयूषौदनतिक्तयूषैः ।
विरूक्षणस्वेदनपाचनैश्च
संशोधनैरूर्द्धमधस्तथैव ॥

तद्धि मारुततृष्णाक्षुदित्यादिश्लोके तृष्णापि निरामैव विवक्षिता तेन निरामतृष्णान्वितेन लङ्घनं न कार्य्यम् । सामायान्तु तृष्णायां लङ्घनं कार्य्यमेव । तथा मुखशोषभ्रमावपि निरामावेव विवक्षितौ । सामयोस्तु तयोर्लङ्घनं कार्य्यमेव । गुर्व्विणीबालवृद्धादिभिरपि निरामैरेव लङ्घनं न कार्य्यम् । सामैः पुनस्तैरपि लङ्घनं कार्य्यमेव । क्षयो धातुक्षयो राजयक्ष्मा । वातजे ज्वरे लङ्घनं न कार्य्यम् ॥ ज्वरी लङ्घनेऽपि जलं पिबेदित्याह सुश्रुतः ।

तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति।
अतः सर्व्वास्ववस्थासु न क्वचिद्वारि वारयेत् ॥
हारीतश्च ।
तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यःप्राणविनाशिनी ।
तस्माद्देयं तृषार्त्ताय पानीयं प्राणधारणम् ॥
अवश्यं पेयमपि जलं ज्वरी किञ्चिद्वारयन् पिबेद्यत आह सुश्रुत एव ।
जीवनं जीविनां जीवो जगत् सर्व्वन्तु तन्मयम् ।
अतोऽत्यन्ततया सुज्ञो न क्वचिद्वारि वारयेत् ॥
जीवनं जलम् ॥ किञ्चित्तु वारयेदेव । तथा च ।
ज्वरे नेत्रामये कोठे मन्देऽग्नावुदरे तथा ।
अरोचके प्रतिश्याये प्रसेके श्वयथौ क्षये ॥
व्रणे च मधुमेहे च पानीयं मन्दमाचरेत् ॥
प्रसेके मुखप्रसेके । मन्दमाचरेत् अल्पं पिबेत् ।
यत आह ।
"अतियोगेन सलिलं तृष्यतोऽपि प्रयोजितम् ।
प्रयाति श्लेष्मपित्तत्वं ज्वरितस्य विशेषतः ॥*॥
तच्च जलं ज्वरी शीतलं न पिबेदित्याह सुश्रुतः ।
नवज्वरे प्रतिश्याये पार्श्वशूले गलग्रहे ।
सद्यःशुद्धौ तथाध्माने व्याधौ वातकफोद्भवे ॥
अरुचिग्रहणीगुल्मश्वासकासेषु विद्रधौ ।
हिक्कायां स्नेहपाने च शीतं वारि विवर्ज्जयेत् ॥"
अन्यच्च स एव ।
"सेव्यमानेन शीतेन ज्वरस्तोयेन वर्द्धते ।"
अत्र शीतं जलमक्वथितं निषिद्धम् । तथा सति क्वथितं ग्राह्यं आयातम् ॥ तत्र क्वथितस्य विधिर्गुणाश्च ।
"क्वाथ्यमानन्तु निर्व्वेगं निष्फेनं निर्म्मलञ्च यत् ।
तत्तोयं क्वथितं ज्ञेयं दोषघ्नं पाचनं लघु ॥
निर्व्वेगं शनैः ॥ क्वथितस्य विषयानाह सुश्रुतः ।
"वातश्लेष्मज्वरार्त्ताय हितमुष्णाम्बु तृष्यते ।
दीपनं स्यात् कफच्छेदि वातपित्तानुलोमनम् ॥
तद्धि मार्द्दवकृद्दोषस्रोतसां शीतमन्यथा ॥"
वाग्भटश्च ।
"तृष्णायां प्रशमुष्णाम्बु पिबेद्वातकफज्वरे ।
तत् कफं विलयं नीत्वा तृष्णामाशु निवर्त्तयेत् ॥
उदीर्य्य चाग्निं स्रोतांसि समुत्सृत्य विशोधयेत् ।
वातपित्तकफस्वेदशकृन्मूत्राणि सारयेत् ॥" * ॥
अथोष्णोदकस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"क्वाथ्यमानन्तु निर्व्वेगं निष्फेनं निर्म्मलं तथा ।
अर्द्धावशिष्टं यत्तोयं तदुष्णोदकमुच्यते ॥
ज्वरकासकफश्वासवातपित्तामसेदसाम् ।
नाशनं वस्तिसंशोधि पथ्यमुष्णोदकं सदा ॥*॥"
अथर्त्तुभेदे जलस्य पाकभेदः ।
त्रिपादशेषं सलिलं ग्रीष्मे शरदि शस्यते ।
हिमेऽर्द्धशेषं शिशिरे तथा वर्षावसन्तयोः ॥"*॥
अन्ये तु ।
"निदाघे त्वर्द्धपादोनं पादहीनन्तु शारदम् ।
शिशिरे च वसन्ते च हिमे चार्द्धावशेषितम् ॥
अष्टमांशावशेषन्तु वारि वर्षासु शस्यते ।
इति केचिद्बुधाः प्राहुर्ज्जटागमदर्शनात् ॥"

ज्वरः

केचित्तु ।
"वसुष्वङ्गेषु बाणेषु वेदेषु त्रिषु पञ्चयोः ।
एकभागावशेषं स्यादम्बु वर्षादिषु क्रमात् ॥"
अत्र दोषाणां यथोल्वणता हीनता वा तथा व्यवस्था कल्पनीया ॥
"तत् पादहीनं पित्तघ्नमर्द्धहीनन्तु वातनुत् ।
त्रिपादहीनं श्लेष्मघ्नं संग्राह्यग्निप्रदं लघु ॥"*॥
त्रिपादहीनस्य तन्त्रान्तरे आरोग्याम्बुसंज्ञा ।
तस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"पादशेषन्तु यत्तोयमारोग्याम्बु तदुच्यते ।
आरोग्याम्बु सदा पथ्यं कासश्वासकफापहम् ॥
सद्यो ज्वरहरं ग्राहि दीपनं पाचनं लघु ।
आनाहपाण्डुशूलार्शोगुल्मशोथोदरापहम् ॥"
अथर्त्तुभेदे जलस्य ग्रहणाय देशभेदः ।
"हेमन्ते शिशिरे चाम्बु सारसं वा तड़ागजम् ।
वसन्तग्रीष्मयोः कौप्यं वाप्यं वा नैर्झरं हितम् ॥
नादेयं वारि नादेयं वसन्तग्रीष्मयोर्बुधैः ।
विषवत् पत्रपुष्पादिदुष्टं निर्झरयोगतः ॥
औद्भिदं चान्तरीक्षं वा कौपं प्रावृषि च स्मृतम् ।
शस्तं शरदि नादेयं नीरमंशूदकं परम् ॥
दिवा रविकरैर्जुष्टं शीतं शीतकरैर्निशि ॥
ज्ञेयमंशूदकं नाम स्निग्धं दोषत्रयापहम् ।
अनभिष्यन्दि निर्दोषमान्तरीक्षजलोपमम् ॥
बल्यं रसायनं मेध्यं शीतं लघु सुधासमम् ॥"
अन्यच्च ।
"शरदागस्त्युदयादखिलं सलिलं हितम् ।
वृद्धसुश्रुतश्च ।
"कार्त्तिके मार्गशीर्षे च पयोमात्रं प्रशस्यते ॥"
यथर्त्तुपक्वमपि जलं विषयविशेषे शीतलं पिबेदित्याह सुश्रुतः ।
"दाहातिसारपित्तास्रमूर्च्छामद्यविषार्त्तिषु ।
मूत्रकृच्छ्रे पाण्डुरोगे तृष्णाच्छर्द्दिभ्रमेषु च ॥
मद्यपानात् समुद्भूते रोगे पित्तोत्थिते तथा ।
सन्निपातसमुत्थे च शृतं शीतं प्रशस्यते ॥"
क्वथितस्य जलस्य शीतलकरणविशेषे गुणविशेषमाह सुश्रुतः ।
"शृताम्बु तत्त्रिदोषघ्नं यदन्तर्व्वाष्पशीतलम् ।
अरूक्षमनभिष्यन्दि कृमितृड्ज्वरहृल्लघु ॥
धारापातेन विष्टम्भि दुर्ज्जरं पवनाहृतम् ॥
अन्तर्व्वाष्पशीतलं पिहितमेव शीतलम् ।
अत्रापरेऽपि विशेषाः ।
"दिवा शृतं पयो रात्रौ गुरुतामधिगच्छति ।
रात्रौ शृतं दिवा पीतं गुरुत्वमधिगच्छति ॥
तत्तु पर्य्युषितं वह्निगुणभ्रष्टं त्रिदोषकृत् ।
गुर्व्वम्लपाकं विष्टम्भि सर्व्वरोगेषु निन्दितम् ॥
शृतं शीतं पुनस्तप्तं तोयं विषसमं भवेत् ।
निर्य्युहोऽपि तथा शीतः पुनस्तप्तो विषोपमः ॥"
रात्रौ तूष्णोदकस्य लक्षणमन्यदाह ।
"अष्टमेनांशशेषेण चतुर्थेनार्द्धकेन वा ।
अथवा क्वथनेनैव सिद्धमुष्णोदकं वदेत् ॥"
तस्य गुणाः ।
"श्लेष्मानिलामदोषघ्नं दीपनं वस्तिशोधनम् ।

ज्वरः

श्वासकासज्वरहरं पीतमुष्णोदकं निशि ॥"
अन्यच्च ।
"भिनत्ति श्लेष्मसङ्घातं मारुतं चापकर्षति ।
अजीर्णं जरयत्याशु पीतमुष्णोदकं निशि ॥"
रात्रावुष्णोदकञ्च तप्तमेव पिबेदित्याह ।
"उष्णं तदग्निजननं लघ्वच्छं वस्तिशोधनम् ।
पार्श्वरुक्पीनसाध्मानहिक्कानिलकफापहम् ॥
शस्तं तृट्श्वासशूलेषु सद्यःशुद्धौ नवज्वरे ॥"
विषयविशेषे त्वाममेव जलं शीतलं पिबेदित्याह सुश्रुतः ।
"मूर्च्छापित्तोष्णदाहेषु विषे रक्ते मदात्यये ।
भ्रमश्रमपरीतेषु तमके वमथौ तथा ॥
धूमोद्गारेऽविदग्धेऽन्ने शोषे च मुखकण्ठयोः ।
ऊर्द्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमम्भः प्रशस्यते ॥"
शीतमम्भः आममेव न तु क्वथितम् । क्वथितन्तु शीतं दाहादिषु यदुक्तं तत् सज्वरेषु । विज्वरेषु तु दाहादिष्वामं शीतं प्रशस्यते इति भेदः ॥*॥
आमादिजलानां जठराग्निना पाककालावधिमाह ।
"आमं जलं पाकमुपैति यामं
पक्वं पुनः शीतलमर्द्धयामम् ।
पक्वं कदुष्णञ्च ततोऽर्द्धकालं
कालाक्षयः पीतजलस्य पाके ॥
पित्तमद्यविषोत्थेषु तिक्तकैः शृतशीतलम् ॥"
जलं हितमिति शेषः ॥ *॥ तिक्तानि बहुलानि तेभ्यो निर्धार्य्य योगमाह सुश्रुतः ।
"मुस्तपर्पटकोदीच्यच्छत्राख्योशीरचन्दनैः ।
शृतं शीतं जलं दद्यात् तृड्दाहज्वरशान्तये ॥"
छत्रात्र धान्यकम् । यत आह निघण्टौ धन्वन्तरिः । कुस्तुम्बुरुः स्वर्णिकारा छत्रा धान्यं वितुन्नकमित्यादि । तद्गुणाश्च ।
"धान्यकं दीपनं रुच्यं पाचनं स्वादुपाकि च ।
दोषत्रयतृषादाहश्वासकासज्वरप्रणुदित्यादि ॥"
चक्रदत्तवङ्गसेनवृन्दादयः छत्रास्थाने नागरं पठन्ति । तद्यथा,—
"मुस्तपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैरिति ।
नागरं कटुकमपि नात्र पित्तजनकं मधुरपाकित्वादिति तेषामभिप्रायः । नागरं नागरमुस्तकं इति केचित् । क्वचिदेकदेशेन समुदायोऽवगम्यते । यथा भीमो भीमसेन इति । तीसटे तु नागरस्थाने पद्मकम् ॥ * ॥ एतस्य प्रक्रिया । चन्दनैरित्यत्र सहार्थे तृतीया । तेन मुस्तादिभिः षड्भिरामैरेव क्षुण्णैः सहितं जलं शृतं जलमेव केवलं यथर्त्तुपक्वं पश्चात्तच्छीतलीकृतं दद्यात् । तथा च वङ्गसेनः ।
यदप्सु शृतशीतासु षड्ङ्गादि प्रयुज्यते ।
कर्षमात्रं ततो द्रव्यं ग्राहयेत् प्रास्थिकेऽम्भसि ॥
अस्यायमर्थः । यत् हेतोः । अप्सु जलेषु । शृतशीतासु शृतासु केवलास्वेव यथर्त्तुपक्वासु । शीतासु शीतलीकृतासु । षड्ङ्गादि द्रव्यं प्रयुज्यते । आममेव संक्षुद्य जले स्थाप्यते । ततः प्रक्षेप्यत्वात् कर्षमात्रं द्रव्यं समुदितं षड्ङ्गादि

प्रास्थिकेऽम्भसि प्रस्थमात्रे क्वथितशीतले जले सेवं ग्राहयेत्। अतएव षड़ङ्गमभिधाय षड़ङ्ग-पानीयमिति वङ्गसेनादिभिरुक्तम्। अस्मिन् पत्ते चन्दनं श्वेतं ग्राह्यं न तु रक्तम्। तत्-कषायलेपयोरेव प्रयोक्तुमुक्तम्। यत आह। कषायलेपयोः प्रायो युज्यते रक्तचन्दनमिति। षड़ङ्गपानीयमिदम्॥ * ॥ षड़ङ्गादेः पाने तु विधानतो प्रक्रिया भिन्ना तामाह वङ्गसेनः। कर्षमात्रमिह द्रव्यं ग्राहयेत् प्रास्थिकेऽम्भसि। अर्द्धसृतं प्रयोक्तव्यं पाने पेयादिसन्निधौ॥ आदिशब्देन यूषयवागूविलेपिभक्तानि गृह्यन्ते॥* पानप्रक्रियां शार्ङ्गधरोऽप्येतामेवाह। क्षुसं द्रव्यं पलं साध्यं चतुःषष्टिपले जले। अर्द्धशिष्टन्तु तद्देयं पाने पेयादिसन्निधौ॥ पानप्रयोगञ्च षड़ङ्गमुक्तवान्। अस्मिन् पत्ते चन्दनं रक्तं ग्राह्यम्। कषायलेपयोः प्रायो युज्यते रक्तचन्दनमिति वचनात्॥ * ॥

अथ रक्तचन्दनस्य गुणाः।

तत्तु रक्तं हिमं स्वादु स्र्छर्द्दितृष्णास्रपित्तजित्। तिक्तं नेत्रहितं वृष्यं ज्वरव्रणविषापहम्॥

षड़ङ्गादि प्रयुज्यते इत्यादि शब्देन वक्ष्यमाणा योगा उच्यन्ते। ते यथा,—

श्रीपर्णीचन्दनोशीरपरूषकमधुकजम्। पानं पित्तज्वरं हन्याच्छारिवाद्यं सशर्करम्॥

अत्र श्रीपर्णीपरूषकयोः फले ग्राह्ये। मधूकस्य तु पुष्पम्। अन्यच।

हन्यात् सयष्टीमधुकं तथैवोत्पलपूर्व्वकम्। पानं सृतं हिमं किंवा सोत्पलं शर्करायुतम्॥

हन्यात् पित्तज्वरमिति शेषः। उत्पलमत्र-कमलमित्यादि।

दिवास्वापं न कुर्व्वीत यतोऽसौ स्यात्कफावहः। ग्रीष्मवर्जेषु कालेषु दिवास्वापो निषिद्ध्यते॥ उचितो हि दिवास्वापो नित्यं तेषां शरीरिणाम्। वातादयः प्रकुप्यन्ति येषामस्वपतां दिवा॥ * ॥

येषां दिवास्वप्न उचितस्तानाह।

व्यायामप्रमदाध्ववाहनरतान् क्लान्तानतीसारिणः
शूलश्वासवतस्तृषापरिगतान् हिक्कामरुत्पीड़ितान्।
क्षीणान् क्षीणकफान् शिशून् मदहतान् वृद्धान्नसाजीर्णिनो
रात्रौ जागरितान् नरान् निरशनान् कामं दिवा स्वापयेत्॥ * ॥

अथ वातिकादिज्वराणां पाकावधिमाह।

वातिकः सप्तरात्रे तु दशरात्रेण पैत्तिकः। स्लैष्मिको द्वादशाहेन ज्वरः पाकमुपैति हि॥*

रसस्यामलेऽवधिमतिक्रम्यापि ज्वरस्तिष्ठति। यत आह सुश्रुतः।

बहुदोषस्य मन्दाग्नेः सप्तरात्रात् परं ज्वरे। लङ्घनाम्बुयवागूभिर्यदा दोषो न पच्यते॥ तदा तं सुखवैरस्यतृष्णारोचकनाशनैः। कषायैः पाचनैर्हृद्यैर्ज्वरघ्नैः समुपाचरेत्॥ * ॥

ज्वरस्य तारुण्यमध्यावस्थता जीर्णतावधिः। आसप्तरात्रात्तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः। द्वादशाहमभिव्याप्य मध्यं जीर्णं ततः परम्॥ आसप्तरात्रादिति। अत्राङ् मर्य्यादायाम्। रात्रिशब्दो दिवसस्योपलक्षकः। तेन सप्तम-दिवसादर्व्वाक् ज्वरस्तरुण इत्यर्थः। तथा चोक्तं तन्त्रान्तरे।

ज्वरे व्यतीते षड़हे जीर्णं इत्युच्यते बुधैरिति। दशरात्रात् परं जीर्णमाहुरन्ये मनीषिणः। अतएव जातूकर्णः। जीर्णत्वयोर्दशदिवस इति॥

अथ ज्वरे भेषजप्रयोगसमयः।

वातिके सप्तरात्रे तु दशरात्रेण पैत्तिके। श्लैष्मिके द्वादशाहेन ज्वरे युञ्जीत भेषजम्॥

सप्तरात्रे इत्यत्र रात्रिशब्दो दिवसस्योपलक्षकः। अतएवोक्तम्।

पाययेदातुरं साममौषधं सप्तमे दिने। शमनेनाथ वा दृष्ट्वा निरामं तमुपाचरेदिति॥

शार्ङ्गधरेणाप्युक्तम्।

गुड़ूचीपिप्पलीमूलनागरैः पाचनं सृतम्। वातज्वरे तथा पेयं कालिङ्गं सप्तमेऽहनीति॥

हारीतेनाप्युक्तम्।

एतां क्रियां प्रयुञ्जीत षड़ात्रं सप्तमेऽहनि। पिबेत् कषायसंयोगात् पेयां ज्वरविनाशिनीम्॥

एतां क्रियां लङ्घनादिरूपाम्। कषायसंयोगात् कषायेण साधितां पेयामित्यर्थः॥ खरनादेना-प्युक्तम्।

इति षड़ाह्निकः प्रोक्तो नवज्वरहरो विधिः। ततः परं पाचनीयं शमनीयं ज्वरे हितम्॥

ततः परं सप्तमेऽहनीत्यर्थः॥ वाग्भटश्च।

सप्ताहादौषधं केचिदाहुरन्ये दशाहतः। लघ्वन्ने भोजिते केचिद्देयमामोल्वणे न तु॥

सप्ताहात् सप्ताहमारभ्येत्यर्थः। अत्र ल्यब्-लोपे कर्म्मणि पञ्चमी। अतएव सुश्रुतः।

दशरात्रात् परं सर्व्वैर्देयमिति निश्चितम्। अतएव दशरात्रेण द्वादशाहेनेति लङ्घनवता व्यतीतेनेत्यर्थः॥ अत्र चरकस्त्वेवमाह।

ज्वरितं षड़हेऽतीते लघ्वन्नं प्रतिभोजितम्। पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेत्तु तम्॥

अस्यायमर्थः। ज्वरितं षड़हे लङ्घनेन व्यतीते सप्तमेऽहनि भोजितलघ्वन्नं अष्टमे दिने कषायं पाययेदित्यर्थः॥ तथा च सुश्रुतः।

सप्तरात्रात् परं केचिन्मन्यन्ते देयमौषधम्॥

सप्तरात्रात् परं अष्टमेऽहनीत्यर्थः। केचि-च्चरकादयः। चक्रदत्तोऽपि।

सप्तरात्रेण पच्यन्ते सप्तधातुगता मलाः। निरामस्तु ततः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमे दिने॥

एवं सति कषायदाने सप्तमाष्टमयोर्दिवसयो-र्विकल्पः॥ * ॥ तत्रापि वयोबलाग्निदोषदेश-कालोचितं कुर्य्यात् भेषजमन्नञ्च दोषपाकं दृष्ट्वा दद्यादित्याह सुश्रुतः।

"पैत्तिके वा ज्वरे देयमल्पकालसमुत्थिते। अचिरज्वरितस्यापि भेषज्यं दोषपाकतः॥"इति।

अस्यायमर्थः। अल्पकालसमुत्थिते पैत्तिके ज्वरे दोषपाकं दृष्ट्वा भेषज्यं देयम्। न तु तत्र दश-रात्रापेक्षा। तथा अचिरज्वरितस्यापि पैत्तिके-तरनवज्वरयुक्तस्यापि दोषपाकं दृष्ट्वा भेषज्यं देयमित्यर्थः॥*॥ दोषपाकलक्षणमाह सुश्रुतः।

मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च। पक्वं दोषं विजानीयाज्ज्वरे देयं तदौषधमिति॥

ज्वरे मृदौ स्वल्पीभूते। मलेषु वातपित्तकफ-मूत्रपुरीषेषु। प्रचलेषु स्वमार्गसञ्चारिषु। पक्वं निरामम्। दोषप्रकृतिवैकृत्यादेकेषां पक्वलक्षणम्। दोषाणां दुष्टवातपित्तकफानां प्रकृतिः ज्वरस्य तदुपद्रवाणां चोत्पादनम्। तस्या वैकृत्यं वैपरीत्यं तस्मात् दोषपाकज्ञानं एकेषां मते।

क्षुत्क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्द्दवम्। दोषप्रकृतिरुत्साहो निरामज्वरलक्षणम्॥

दोषप्रकृतिः दोषाणां स्वमार्गसञ्चारः। माधव-निदाने उत्साहस्थाने अष्टाह इति पाठः॥*॥

ज्ञेयः पञ्चविधः कालो भैषज्यग्रहणे नृणाम्। अत्रानुक्ते प्रभातं स्यात् कषायेषु विशेषतः॥

मुख्यभेषजसम्बन्धो निषिद्धस्तरुणे ज्वरे। तोयपेयादिसंस्कारैर्निर्दोषं तत्र भेषजम्॥

मुख्यभेषजं क्वाथः तस्य सम्बन्धः पानम्। यत आह।

न कषायं प्रशंसन्ति नराणां तरुणे ज्वरे। कषायेणाकुलीभूता दोषा जेतुं सुदुस्तराः॥

आकुलीभूताः प्रदुष्टाः स्वमार्गं परित्यज्य यतस्ततो गताः। अत्र कषायशब्देन क्वाथो गृह्यते॥ * ॥ उक्ताश्च क्वाथस्य पर्य्यायाः।

सृतं क्वाथः कषायश्च निर्य्यूहः स निगद्यते। तोयपेयादिसंस्कारैर्निर्दोषं तत्र भेषजमिति॥

तत्र तरुणे ज्वरे भेषजं मुख्यभेषजं क्वाथरूपम्। तोयपेयादिसंस्कारैर्निर्दोषम्। यत आह। न तु कल्पनमुद्दिश्य कषायः प्रतिषिद्ध्यत इति। कल्पनं तोयपेयायवाग्वादिकम्॥ * ॥ ननु। स्वरसश्च तथा कल्कः क्वाथश्च हिमफाण्टकौ। ज्ञेयाः कषायाः पञ्चैते लघवः स्युर्यथोत्तरम्॥ इति वचनात् स्वरसादयोऽपि कथं न निषिध्यन्ते। तन्न।

यः कषायः कषायः स्यात् स वर्ज्यस्तरुणे ज्वरे। इति।

यः कषायः कषायः स्यात् चतुर्थभागावशेष-करणेन अष्टमभागावशेषकरणेन वा कषाय-वर्णः कषायरसश्च स्यात्। स कः क्वाथः। स तरुणज्वरे निषिद्धः॥ * ॥ क्वाथवाचकस्य कषा-यस्य लक्षणमाह।

पादशिष्टः कषायः स्याद्यः षोड़शगुणाम्भसा। क्वथितोऽतः षड़ङ्गादि न निषिद्धो नवज्वरे॥

अस्यायमर्थः। यः क्वाथ्यद्रव्यात् षोड़शगुणेना-म्भसा क्वथितः पक्वः अथ च पादशिष्टः चतुर्थ-भागावशेषः स कषायः स्यात्। अतः षड़-ङ्गादिस्तरुणज्वरे न निषिद्धः। अपाकादर्द्ध-

पाकाचोक्तलक्षणाभावेन कषायत्वाभावात् ॥*॥
तरुणज्वरे कषायस्य दोषमाह ।
"दोषा बद्धाः कषायेण स्तम्भितास्तरुणे ज्वरे ।
स्तम्भान्ते न विपच्यन्ते कुर्व्वन्ति विषमज्वरम् ॥
कषायेण स्तम्भिताः प्रवृत्तये निवारिताः ।
यत आह कषायरसगुणान् ।
कषायः स्तम्भनः शीतो रूक्षः पित्तकफापहः ।
इत्यादि ।
स्तम्भान्ते आध्मानं कुर्व्वन्ति । न विपच्यन्ते सुखेन न विपच्यन्ते दुःखं दत्त्वा विलम्बेन विपच्यन्ते इति यावत् ॥ अन्यच्च ।
"न च्यवन्ते न पच्यन्ते कषायैः स्तम्भिता मलाः ।
तिर्य्यग्विमार्गगा वाते घोरं कुर्य्युर्नवज्वरम् ॥*॥
अनुपस्थितदोषाणां वमनं तरुणे ज्वरे ।
हृद्रोगं श्वासमानाहमोहञ्च कुरुते भृशम् ॥"
अस्यायमर्थः । कफादिदोषोपस्थितौ स्वयमेव चेद्भवति वमनं न तद्दोषाय । अनुपस्थितदोषाणान्तु तरुणे ज्वरे वमनं यत्नकृतं हृद्रोगादीन् करोतीत्यर्थः । एतेन वचनेन तरुणे ज्वरे यत्नाद् वमनं निषिद्धम् ॥ * ॥
अवस्थाविशेषे तदपि कर्त्तव्यमित्याह ।
"सद्यो भुक्तस्य वा जाते ज्वरे सन्तर्पणोत्थिते ।
वमनं वमनार्हस्य शस्तमित्याह वाग्भटः ॥"
वमनं वेति विकल्पो लङ्घनापेक्षया वमनार्हस्येत्यनेन गर्भिण्यतिकृशातिवृद्धादिनिरासः । वाग्भटोऽत्र वृद्धवाग्भटः ॥
"वमितं लङ्घयेत् प्राज्ञो लङ्घितं न तु वामयेत् ।
वमनं क्लेशबाहुल्याद्व्याल्लङ्घनकर्षितम् ।
न कार्य्यं गुर्व्विणीबालवृद्धदुर्व्बलभीरुभिः ॥"
अनशनमिति शेषः । अनेन वचनेन गुर्व्विण्यादीनामनशननिषेधात् ज्वरे सामे पाचनं निरामे शमनं पथ्यान्नमण्डादिकञ्च दद्यात् ॥ * ॥
पाचनशमनयोर्ल्लक्षणमाह ।
"यत् पचत्याममाहारं पचेदामरसञ्च यत् ।
यदपक्वान् पचेद्दोषांस्तद्धि पाचनमुच्यते ॥
न शोधयति यद्दोषान् समान्नोदीरयत्यपि ।
समीकरोति संवृद्धांस्तत् संशमनमुच्यते ॥"
न शोधयति नोर्द्धाधोमार्गाभ्यां पातयति । नोदीरयति न वर्द्धयति ॥ * ॥ तयोः संप्रदानं कालञ्चाह ।
"पाययेदातुरं सामं पाचनं सप्तमे दिने ।
शमनेनाथवा दृष्ट्वा निरामं तमुपाचरेत् ॥
तस्मादादौ प्रदेयन्तु पाचनं दिवसत्रयम् ।
शमनीयं प्रदेयन्तु पञ्चरात्रं ततः परम् ॥
शोधनं दीपनञ्चैव एकरात्रं प्रदापयेत् ॥"
इत्यत्रिसंहितातः ॥ अन्यच्च ।
"कृशस्यैवाल्पदोषस्य शमनीयैरुपाचरेत् ॥"
ननु ।
"लालाप्रसेको हृल्लासो हृदयाशुद्ध्यरोचकौ ।
तन्द्रालस्याविपाकास्यवैरस्यं गुरुगात्रता ॥
क्षुन्नाशो बहुमूत्रत्वं स्तब्धता बलवान् ज्वरः ।
आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात्तत्र भेषजम् ॥
भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो जनयति ज्वरम् ॥"
भूयो बाहुल्येन । अन्यच्च ।
"पाययेद्दोषहरणं मोहादामज्वरे तु यः ।
स सुप्तं कृष्णसर्पन्तु कराग्रेण परामृशेत् ॥"
इति वचनादामज्वरे भेषजनिषेधात् कथं सामे ज्वरे पाचनं देयम् । उच्यते निरुपद्रवे सामे ज्वरे पाचनं देयम् । सोपद्रवे तु सामे भेषजं निषिद्धम् । तथा च वाग्भटः ।
"सप्ताहात् परतोऽदुष्टे सामे स्यात् पाचनं ज्वरे ।
निरामे शमनं स्तब्धे सामे नौषधमाचरेत् ॥"
अदुष्टे निरुपद्रवे । स्तब्धे सोपद्रवे ॥ * ॥ अथ सामान्यज्वरे पाचनं कषायमाह सुश्रुतः ।
"नागरं देवकाष्ठञ्च धान्यकं बृहतीद्वयम् ।
दद्यात् पाचनकं पूर्व्वं ज्वरितेभ्यो ज्वरापहम् ॥
धान्यकं रौहिषम् । तदलाभादुशीरं दद्यात् । बृहतीद्वयं बृहत्फला सूक्ष्मफला बृहती । क्षुद्रा बृहती चेति । कण्टकारीद्वयं वा दद्यात् ॥ कण्टकारीद्वयं शुण्ठी धान्यकं सुरदारु चेति शार्ङ्गधरेण उक्तत्वात् । नागरादिक्वाथः सर्व्वज्वरेषु ॥*॥ अथ सामान्यतः संशमनीयान्याह सुश्रुतः ।
"अथ संशमनीयानि कषायाणि निबोध मे ।
सर्व्वज्वरेषु देयानि यानि वैद्येन जानता ॥
वृश्चीरबिल्ववर्षाभूपयः सोदकमेव च ।
पचेत् क्षीरावशेषं तत् पेयं सर्व्वज्वरापहम् ॥
वृश्चीरः श्वेतपुनर्नवा । वर्षाभू रक्तपुनर्नवा ।
तथाच मदनपालः ।
"पुनर्नवः श्वेतमूलो वृश्चीरो दीर्घपत्रकः ।
पुनर्नवा परा रक्ता वर्षाभू रक्तपुष्पकः ॥"
पाकप्रकारमाह ।
"क्षीरमष्टगुणं द्रव्यात् क्षीरान्नीरं चतुर्गुणम् ।
क्षीरावशेषं पातव्यं क्षीरपाके त्वयं विधिः ॥"
द्रव्यात् पलपरिमितात् ॥ अन्यच्च ।
"उदकाद्विगुणं क्षीरं शिंशपासारमेव च ।
तत् क्षीरशेषं क्वथितं पेयं सर्व्वज्वरापहम् ॥
गुडूचीधान्यकारिष्टं पद्मकं रक्तचन्दनम् ।
एषां क्वाथः सुप्रसिद्धः सर्व्वज्वरहरः स्मृतः ॥
दीपनो दाहहृल्लासतृष्णाच्छर्द्यरुचीर्हरेत् ॥"
गुडूच्यादिक्वाथः ॥ * ॥ संशोधनं तरुणज्वरिणो निषिद्धं तदाह सुश्रुतः ।
"छर्द्दिं मूर्च्छां मन्दमोहं भ्रमतृड्विषमज्वरान् ।
संशोधनस्य पानेन प्राप्नोति तरुणज्वरी ॥"
संशोधनस्य लक्षणमाह ।
"स्थानाद्बहिर्नयेदूर्द्धमधो वा दोषसञ्चयम् ।
संशोधनं तदेव स्याद्देवदालीफलं यथा ॥"
निषिद्धमपि संशोधनमवस्थाविशेषे देयं यत आह ।
"रोगे शोधनसाध्ये तु यं विद्याद्दोषदुर्ब्बलम् ।
तं समीक्ष्य भिषक् कुर्य्याद्दोषप्रच्यावनं मृदु ॥"
शोधनसाध्यान् रोगानाह ।
"सद्योज्वरे विषेऽजीर्णे मन्दाग्नावरुचौ तथा ।
स्तन्यरोगे च हृद्रोगे कासे श्वासे च वामयेत् ॥
जीर्णज्वरगरच्छर्द्दिगुल्मशूलोदरेषु च ।
शूले शोथे मूत्रघाते कृमिरोगे विरेचयेत् ॥"
दोषदुर्ब्बलं दोषैरुपचितैर्द्दुर्ब्बलं न तु उपवासादिकृशम् । अतएव समीक्ष्येति । अन्यच्च ।
"चले दोषे मृदौ कोष्ठे नेक्षेतात्र बलं नृणाम् ।
अव्यापत् दुर्ब्बलस्यापि शोधनं हि तदा भवेत् ॥"
कुतो बलं नापेक्षणीयमित्याशङ्कायामाह ।
तदा तस्यामवस्थायां शोधनं दुर्ब्बलस्यापि दोषदुर्ब्बलस्यापि अव्यापत् भवेत् । छर्द्यादिव्याधिकृत् न भवतीत्यर्थः ॥ * ॥ बलवतः पुरुषस्य पक्वस्य दोषस्य स्वस्थानस्थितस्य शोधनाविधाने दोषमाह सुश्रुतः ।
"पक्वोऽप्यनिर्हृतो दोषो देहे तिष्ठन्महात्ययम् ।
विषमं वा ज्वरं कुर्य्याद्बलव्यापादमेव च ॥"
पक्वः लङ्घनतिक्ताम्बुपानपेयादिभिः । अनिर्हृतः अधोमार्गेणानुत्सृष्टः । महात्ययं विषमज्वरं चातुर्थकम् । तस्यैव महात्ययत्वादिति गदाधरः ॥ गम्भीरमिति कार्त्तिकः ॥ महात्ययं महाकष्टं वा । बलव्यापादं बलक्षयम् ॥*॥
संशोधनमाह ।

"आरग्वधग्रन्थिकमुस्ततिक्ता-
हरीतकीभिः क्वथितः कषायः ।
सामे सशूले कफवातपित्त-
ज्वरे हितो रेचनपाचनश्च ॥"

आरग्वध धनवहेरा ॥ अन्यच्च ।
"पथ्यारग्वधतिक्तात्रिवृदामलकैः शृतं तोयम् ।
पाचनसारकमुक्तं मुनिभिर्ज्जीर्णज्वरे सामे ॥"
इति आरोग्यपञ्चकद्वयम् ॥ * ॥
"अनन्तां बालकं मुस्तं नागरं कटुरोहिणीम् ।
पिष्ट्वा सुखाम्बुना कल्कं पाययेदक्षसम्मितम् ॥
कल्कः स्वल्पेन कालेन हन्यात् सर्व्वज्वरानयम् ।
विदध्यात् कोष्ठसंशुद्धिं दीपयेच्च हुताशनम् ॥"
अनन्ता सारिवा । इति सारिवादिकल्कः ॥*॥
संशोधनं संशमनञ्च येषां निषिद्धं तानाह ।
"पीताम्बुर्लङ्घनक्षीणो जीर्णो भुक्तः पिपासितः ।
न पिबेदौषधं यत्तु संशोधनमथेतरत् ॥"
पीताम्बुः पीततिक्ताम्बुः । भुक्तः भुक्तवानित्यर्थः । अत्राध्यवसितादित्वात् कर्त्तरि क्तप्रत्ययः । इतरत् संशमनम् ॥ * ॥
"त्रिफला रजनीयुग्मं कण्टकारीयुतं शटी ।
त्रिकटु ग्रन्थिकं मूर्व्वा गुडूची धन्वयासकः ॥
कटुका पर्पटो मुस्तं त्रायमाणा च वालुकम् ।
निम्बं पुष्करमूलञ्च मधुयष्टी च वत्सकः ॥
यवानीन्द्रयवो भार्गी शिग्रुबीजं सुराष्ट्रजा ॥
वचा त्वक् पद्मकोशीरचन्दनातिविषा बला ॥
शालीपर्णी पृश्निपर्णी विडङ्गं तगरं तथा ।
चित्रकं देवकाष्ठञ्च चव्यं पत्रं पटोलजम् ॥
जीवकर्षभकौ चैव लवङ्गं वंशलोचनम् ।
पुण्डरीकञ्च काकोली पत्रकं जातिपत्रकम् ॥
तालीशपत्रमेतानि समभागानि चूर्णयेत् ।
अर्द्धांशं सर्व्वचूर्णस्य किराततं प्रक्षिपेत् सुधीः ॥
एतत् सुदर्शनं नाम चूर्णं दोषत्रयापहम् ।

ज्वरांश्च निखिलान् हन्यान्नात्र कार्य्या विचारणा॥
पृथग्द्वन्द्वागन्तुजांश्च धातुस्थान् विषमांस्तथा।
सन्निपातोद्भवांश्चापि मानसानपि नाशयेत्॥
शीतादीनपि दाहादीन् मोहं तन्द्रां भ्रमं तृषाम्।
कासं श्वासञ्च पाण्डुञ्च हृद्रोगं कामलामपि॥
त्रिकपृष्ठकटीजानुपार्श्वशूलञ्च नाशयेत्।
शीताम्बुना पिबेदेतत् सर्व्वज्वरनिवृत्तये॥
सुदर्शनं यथा चक्रं दानवानां विनाशनम्।
तद्वज्ज्वराणां सर्व्वेषां चूर्णमेतत् प्रणाशनम्॥"
पुष्करमूलाभावे कुष्ठमपि दद्यात्। भार्गीभावे कण्टकारीमूलम्। सौराष्ट्राभावे स्फुटिकां दद्यात्। तगरालाभे कुष्ठं देयम्। जीवकर्षभकयोरलाभे विदारीकन्दस्य भागद्वयं दद्यात्। पुण्डरीकं श्वेतकमलम्। काकोल्यभावे अश्वगन्धामूलं दद्यात्। तालीशपत्रकाभावे स्वर्णताली प्रदीयते। इति। अथवा कण्टकारीजटा देया। इति सुदर्शनचूर्णम्। *।
"शटी निशाद्वयं शुण्ठी दारु पुष्करमूलकम्।
एला गुडूची कटुका पर्पटश्च सवासकः॥
भार्गी किराततिक्तश्च दशमूलं तथैव च।
क्वाथमेषां पिबेत् कृष्णासिन्धुचूर्णयुतं नरः॥
ज्वरान् सर्व्वान् द्रुतं हन्ति नात्र कार्य्या विचारणा॥"
अनुभूतमत्युत्तममेतत्॥ *।
"हरीतकीत्रिवृद्द्वन्द्वदारकाणां पृथग्भवेत्।
पलद्वयं कणा शुण्ठी गुडूची गोक्षुरो वरी॥
सहदेवी विडङ्गञ्च प्रत्येकं पलसम्मितम्।
मधुना वटिकां कृत्वा खादेत् ज्वरमपोहति॥
कासं श्वासं मलस्तम्भं वह्निमान्द्यं नियच्छति॥
लाक्षा दशाक्षा अरुणा षड्क्षा
सचन्दनं लोहितचन्दनञ्च।
त्वक्पत्रकं वारि सुरा समुस्ता
प्रत्येकमेतानि पलोन्मितानि॥
किराततिक्तस्त्रिवृतासतिक्ता-
म्लताकणापर्पटकण्टकार्य्यः।
विडङ्गविश्वामलकानि वासा-
रसानिशावारुणसिन्धुवाराः॥
एतानि देयानि पृथक् पलार्द्ध-
मानानि सर्व्वाणि च भेषजानि।
कल्कानमीषां विदधीत गव्य-
दुग्धेन वै सार्द्धतुलामितेन॥
तैलं तिलानान्तु तुलानुमानं
तेनैव कल्केन शनैः पचेत्तु।
हन्यात् ज्वरान् तैलमिदं समस्तान्
कुर्य्याद्बलं वीर्य्यमतीवपुष्टिम्॥
विमर्द्दनादाशु परिभ्रमं श्रमं
शमं नयेत् संजनयेत् द्युतिं तनोः।
तथा यथामयिससङ्क्वामपि
प्रहृत्य निद्रां समुपार्ज्जयेत् सुखम्॥"
अरुणा मञ्जिष्ठा। वारि वाला। रसा रास्ना। इति लाक्षादितैलम्॥ *॥
"लाक्षारससमं तैलं तैलात्मस्तु चतुर्गुणम्।
अश्वगन्धानिशादारुकौन्तीकुष्ठाब्दचन्दनैः॥
समूर्व्वारोहिणीरास्नाशताह्वामधुकैः समैः।
सिद्धं लाक्षादिकं नाम तैलमभ्यञ्जनादिना॥
सर्व्वज्वरक्षयोन्मादश्वासापस्मारवातनुत्।
यक्षराक्षसभूतघ्नं गर्भिणीनाञ्च शस्यते॥"
मस्तु दधिजलम्। कौन्ती रेणुका। चन्दनमत्र श्वेतमेव न तु रक्तम्। रोहिणी कटुकी। इति च लाक्षादितैलम्॥ *॥
"लाक्षा हरिद्रा मञ्जिष्ठा फेनिलं मधुकं बला।
लामज्जकं चन्दनञ्च चम्पकं नीलमुत्पलम्॥
प्रत्येकमेषां षण्मुष्टीः पक्त्वा तोये चतुर्गुणे।
चतुर्भागावशेषे तु गर्भे चैतत् समापयेत्॥
रेणुका पद्मकञ्चैव वाजिगन्धा तथैव च।
वेतसं चोरकं कुष्ठं देवदारु नखं त्वचम्॥
शतपुष्पा पुण्डरीकं मांसी मधुकमेव च।
एभिरक्षमितैः कल्कैः कषायेणैव पेषितैः॥
मस्तुशुक्तारनालानामाढ़काढ़कमावपेत्।
क्षीराढ़कसमायुक्तं तैलप्रस्थं विपाचयेत्॥
अभ्यङ्गात्तैलमेतद्धि शीघ्रं दाहमपोहति।
अपोहति तथा वातं पित्तं श्लेष्मभवं ज्वरम्॥
सप्रलापं सतृष्णञ्च तालुशोषभ्रमान्वितम्।
ग्रहोपसृष्टा ये बाला रक्षःसंदूषिताश्च ये॥
तेषां कष्टं प्रशमयेत्तैलं लाक्षादिकं महत्॥"
फेनिलं वदरम्। लामज्जकमुशीरवत् पीतच्छविलक्षणविशेषः।
लामज्जकं यदा न स्यादुशीरं दीयते तदा।
चम्पकमित्यस्य स्थाने क्वापि गैरिकं इति पाठः।
नीलोत्पलस्यालाभे तु कुमुदं देयमिष्यते।
समापयेत् प्रक्षिपेदित्यर्थः। चोरकं ग्रन्थिपर्णस्य भेदः भगिण्टउर इति नैपालदेशे भवति। तदलाभे ग्रन्थिपर्णं देयम्। पुण्डरीकं श्वेतकमलम्। मस्तु दधिजलम्। शुक्तं सन्धानभेदः। आरनालमपि सन्धानभेदः। इति महालाक्षादितैलम्॥ *॥ अथ नवज्वरे रसाः।
"सूतो गन्धटङ्कणः शोषणञ्च
सर्व्वैस्तुल्या शर्करा मत्स्यपित्तैः।
भूयो भूयो मर्द्दयेत्तं त्रिरात्रं
वल्लो देयः शृङ्गवेरद्रवेण॥
तापे शीतं वीजनैस्तक्रभक्तं
वृन्ताकाद्यं पथ्यमेतत् प्रदिष्टम्।
अद्रौ चोग्रं हन्ति सद्यो ज्वरन्तु
पित्ताधिक्ये मूर्द्ध्नि तोयञ्च दद्यात्॥"
अस्य प्रक्रिया। पाराशुद्ध भाग १ गन्धकशुद्ध भाग १ सोहागाभृष्ट भाग १ मरिच भाग १ शर्करा भाग ४ रोहुमत्स्यकपित्त भाग ३। अमुं प्रतिदिनं सर्व्वं दिनत्रयं मर्द्दयेत्। रसमिमं रक्तित्रयमितमार्द्रकरसेन दद्यात्। ओदनं तक्रं वृन्ताकफलं भोक्तुं दद्यात्। व्यजनादैः शीतलमुपचारं कुर्य्यात्। उदकमञ्जरीरसो नवज्वरेषु॥ *॥ रसरत्नप्रदीपे।
"अदद्यात् समं सूतसमुद्रफेन
हिङ्गूलगन्धं परिमर्द्य यामम्।
नवज्वरे वल्लयुगं त्रिघस-
मार्द्राम्भसायं ज्वरधूमकेतुः॥"
प्रक्रिया। पाराशुद्धगन्धकशुद्धहिङ्गुलशुद्धसमुद्रफेनसभागं सर्व्वं याममेकमार्द्रकरसेन संमर्द्य रक्तिकाषट्कमितमार्द्रकरसेन दिनत्रयं नवज्वरी भक्षयेत्। दिनत्रयान्नवज्वरो नश्येत्। इति ज्वरधूमकेतुः॥ *॥ रसेन्द्रचिन्तामणौ।
"शुद्धः सूतो विषो गन्धः प्रत्येकं शाणसंमितः।
धूर्त्तबीजं त्रिशाणं स्यात् सर्व्वेभ्यो द्विगुणा भवेत्॥
हेमाह्वा कारयेदेषां चूर्णं सूक्ष्मं प्रयत्नतः।
जम्बीरजीरकैर्द्देयमूर्णं गुञ्जाद्वयोन्मितम्॥
आर्द्रकस्य रसेनापि ज्वरं हन्ति त्रिदोषजम्।
ऐकाहिकं द्व्याहिकञ्च त्र्याहिकञ्च चतुर्थकम्॥
विषमञ्च ज्वरं हन्यान्नवं जीर्णञ्च सर्व्वथा।
महाज्वराङ्कुशो नाम्ना रसोऽयं सर्व्वसंमतः॥"
प्रक्रिया। शुद्धपारा शुद्धगन्धक शुद्धविष प्रत्येकं टङ्क १ धत्तूरबीज टङ्क ३ चोकटङ्क १२ सर्व्वेषां चूर्णमतिसूक्ष्मं कर्त्तव्यम्। इति महाज्वराङ्कुशः॥*॥ सर्व्वज्वरेषु शार्ङ्गधरे।
"एको भागो रसात् शुद्धाच्छैलेयः पिप्पली शिवा।
आकारकरभो गन्धः कटुतैलेन शोधितः॥
फलानि चेन्द्रवारुण्याश्चतुर्भागमिता अमी।
एकत्र मर्द्दयेच्चूर्णमिन्द्रवारुणिकारसैः॥
माषोन्मितां वटीं कृत्वा दद्यात् सद्योज्वरे बुधः।
छिन्नारसानुपानेन ज्वरघ्नी वटिका मता॥"
शैलेयः छड़ इति लोके। शिवात्र हरीतकी। आकारकरभः अकरकरहा इति लोके। चतुर्भागमिता अमी शैलेयादयः षट् समुदिता भागचतुष्टयमिताः। इति ज्वरघ्नीवटिका॥*॥ शार्ङ्गधरे।
"रसं गन्धञ्च दरदं जैपालं क्रमवर्द्धितम्।
दन्तीरसेन संपिष्य वटी गुञ्जामिता कृता॥
प्रभाते सितया सार्द्धमसिता शीतवारिणा।
एकेन दिवसेनैषा नवज्वरहरी भवेत्॥"
इति च ज्वरघ्नीवटिका॥ *॥ रसरत्नप्रदीपे।
"रसो गन्धो विषं शुण्ठी पिप्पली मरिचानि च।
पथ्या विभीतकं धात्री दन्तीबीजञ्च शोधितम्॥
चूर्णमेषां समांशानां द्रोणपुष्पीरसैः पुटेत्।
वटीं माषनिभां कुर्य्यात् भक्षयेन्नूतने ज्वरे॥"
इति नवज्वरेभहरीवटी। इति नवज्वरे रसाः॥*॥
अथ सामान्यज्वरे रसाः।
"शुद्धं सूतं विषं गन्धं धूर्त्तबीजं त्रिभिः समम्।
चतुर्णां द्विगुणं व्योषं चूर्णं गुञ्जाद्वयोन्मितम्॥
आर्द्रकस्य रसैः किंवा जम्बीरस्य रसैर्युतम्।
महाज्वराङ्कुशो नाम्ना सर्व्वज्वरविनाशनः॥
ऐकाहिकं द्व्याहिकञ्च त्र्याहिकञ्च चतुर्थकम्।
विषमं वा त्रिदोषं वा ज्वरं हन्ति न संशयः॥"
प्रक्रिया। शुद्धपाराटङ्क १ शुद्धविषटङ्क १ शुद्धगन्धकटङ्क १ धत्तूरबीजटङ्क ३ शोंटिटङ्क ४ पीपरीटङ्क ४ मरिचटङ्क ४ सर्व्वेषां चूर्णमतिसूक्ष्मं कर्त्तव्यम्। इति महाज्वराङ्कुशः॥ *॥

सर्व्वज्वरेषु सर्व्वरसग्रन्थेषु ।
"सूतं गन्धं विषञ्चैव टङ्कणञ्च मनःशिला ।
एतानि टङ्कमात्राणि मरिचं त्वष्टटङ्ककम् ॥
कटुत्रयं टङ्कषट्कं खल्ले चिप्त्वा विचूर्णयेत् ।
रसः श्वासकुठारोऽयं श्वाससर्व्वज्वरापहः ॥"

इति श्वासकुठारो रसः ॥ * ॥

श्वासे सर्व्वज्वरे रसरत्नाकरे ।
"दारुमूषां शिखिग्रीवां रसकञ्च पृथक् पृथक् ।
टङ्कत्रयानुमानेन गृहीत्वा कनकद्रवैः ॥
मर्द्दयेत्त्रिदिनं कार्य्या वटी चणकमात्रया ।
मरिचैरेकविंशत्या सप्तभिस्तुलसीदलैः ॥
खादेद्वटीद्वयं पथ्यं दुग्धभक्तं सशर्करम् ।
तरुणं विषमं जीर्णं हन्यात् सर्व्वज्वरं ध्रुवम् ॥"
दारुमूषा दारुमूषी । शिखिग्रीवा तुतिया । रसकं खपरिया । प्रत्येकं टङ्क ३ धत्तूरपत्रस्वरसेन मर्द्दयेत् । इति ज्वराङ्कुशः ॥ * ॥
सर्व्वज्वरेषु ।
"नागरं कर्षमात्रं स्यात् कर्षमात्रञ्च टङ्कणम् ।
मरिचं सार्द्धकर्षं स्यात् तावद्दग्धवराटकम् ॥
विषं कर्षचतुर्थांशं सर्व्वमेकत्र चूर्णयेत् ।
रसो हुताशनो नाम्ना खाद्यो गुञ्जामितो ज्वरे ॥"

इति हुताशनो रसो ज्वरे ॥ * ॥

"शुद्धजैपालटङ्कन्तु कङ्गीटङ्कद्वयोन्मितम् ।
गैरिकं टङ्कमेकञ्च कन्यानीरेण मर्द्दयेत् ॥
कलायसदृशी कार्य्या वटिका ताञ्च भक्षयेत् ।
शीतलेन जलेनैषा वटी जीर्णज्वरापहा ॥"

इति ज्वरघ्नीवटी ॥

"द्विभागतालेन हतञ्च ताम्रं
रसञ्च गन्धञ्च समीनमायुः ।
विषं समञ्च द्विगुणञ्च ताम्रं
त्रिसप्तरात्रेण दिवाकरांशैः ॥
विमर्द्दारिष्टस्वरसेन चूर्णं
गुञ्जैकदत्तं सितया समेतम् ।
ज्वराङ्कुशोऽयं रविसुन्दराख्यो
ज्वरान्निहन्त्यष्टविधान् समस्तान् ॥"

अस्य प्रक्रिया । पाराटङ्क १ गन्धकटङ्क १ विषटङ्क१ द्विगुणतालकहतताम्रटङ्क२ रोहुमत्स्यकपित्त १ सव एकत्र खले जवचूर्ण होइ मिले तव नीमिके पातकी स्वरसकभावना २१ घामे मह देवइ मात्रा रत्ती एक अनुपान श्वेतशर्करा रती २ खाइ । इति सर्व्वज्वरे रविसुन्दरो रसः ॥ * ॥
"शुद्धं सूतं तथा गन्धं खल्ले तावद्विमर्द्दयेत् ।
सूतं न दृश्यते यावत् किन्तु कज्जलवद्भवेत् ॥
एषा कज्जलिका ख्याता बृंहणी वीर्य्यवर्द्धिनी ।
नानानुपानयोगेन सर्व्वव्याधिविनाशिनी ॥" *॥
कज्जलिकाविधानं तद्गुणश्च रसरत्नप्रदीपे ।
"जयापत्ररसेनाथ वर्द्धमानरसेन च ।
भृङ्गराजरसेनापि काकमाच्या रसेन च ॥
रसं संशोध्य यत्नेन तत्समं शोधयेद्बलिम् ।
भृङ्गराजरसैः पिष्ट्वा शोषयेदर्करश्मिभिः ॥
सप्तधा वा त्रिधा वापि पश्चाच्चूर्णन्तु कारयेत् ।

चूर्णयित्वा समं तेन रसेन सह मर्द्दयेत् ॥
नष्टसूतं यदा चूर्णं भवेत् कज्जलसन्निभम् ।
निर्धूमे वरदाङ्गारे द्रवीकुर्य्यात् प्रयत्नतः ॥
तत्र तं महिषीविष्ठास्थापिते कदलीतले ।
निःक्षिप्य तदुपर्य्यन्यत् पत्रं दत्त्वा प्रपीड़येत् ॥
शीतलान्तात् ततः पत्रात् समुद्धृत्य विचूर्णयेत् ।
एवं सिद्धा भवेद्व्याधिघातिनी रसपर्पटी ॥
ज्वरादिव्याधिभिर्व्याप्तं विश्वं दृष्ट्वा पुरा हरः ।
चकार कृपया युक्तः सुधावद्रसपर्पटीम् ॥
रक्तिकासंमितां तावद्भृष्टजीरकसंयुताम् ।
गुञ्जार्द्धभृष्टहिङ्ग्वाढ्यां भक्षयेद्रसपर्पटीम् ॥
रोगानुरूपभैषज्यैरपि तां भक्षयेद्बुधः ।
पिवेत्तदनुपानीयं शीतलं चुलुकत्रयम् ॥
प्रत्यहं वर्द्धयेत्तस्या एकैकां रक्तिकां भिषक् ।
नाधिकां दशगुञ्जातो भक्षयेत्तां कदाचन ॥
एकादशदिनारम्भात् तां तथैवापकर्षयेत् ।
एवमेताः समश्नीयान्नरो विंशतिवासरान् ॥
शिवं गुरुं तथा विप्रान् पूजयित्वा प्रणम्य च ।
श्रद्धया भक्षयेदेतां क्षीरमांसरसाशनः ॥
ज्वरञ्च ग्रहणीञ्चापि तथातीसारमेव च ।
कामलां पाण्डुरोगञ्च शूलप्लीहजलोदरम् ॥
एवमादीन् गदान् हत्वा हृष्टः पुष्टश्च वीर्य्यवान् ।
जीवेद्वर्षशतं साग्रं वलीपलितवर्ज्जितः ॥"

इति रसपर्पटी ॥ * ॥

अथ ज्वरिणो अन्नदानसमयः । तत्र चरकः ।
"क्षुत् सम्भवति पक्वेषु रसदोषमलेषु च ।
काले वा यदि वाकाले सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥"
अन्यच्च ।
"आमे पाकं गते नॄणां यदा भोजनलालसा ।
भवेत् काले ह्यकाले वा सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥"
तत्र कालमाह । ज्वरस्य पाकावस्थान्नदानकालः ज्वरस्य पाककालश्च ।
"वातिकः सप्तरात्रेण दशरात्रेण पैत्तिकः ।
श्लैष्मिको द्वादशाहेन ज्वरः पाकमुपैति हि ॥"
ज्वरस्य पाक उपशमः ॥ ज्वरपाकेनैव रसपाके दोषपाकोऽपि कथितः । यतो दोषपाकं विना ज्वरपाको न भवति रसपाकं विना दोषपाकश्च न भवति ॥*॥ ननु यथा पैत्तिको ज्वरो दशाहोरात्रेण पाकं याति । एकादशे दिनेऽन्नं दीयते । तथा श्लैष्मिको ज्वरो द्वादशाहोरात्रेण पाकं याति त्रयोदशदिवसेऽन्नं दीयते । तथा वातिको ज्वर सप्ताहोरात्रेण पाकं याति । अष्टमे दिवसेऽन्नं कथं न दीयते । कथं सप्तम एव दिवसेऽन्नं दीयते । इति । उच्यते ।
"कफपित्ते द्रवे धातू सहेते लङ्घनं वहु ।
आमक्षयादूर्द्धमपि वायुर्न सहते क्षणम् ॥"
इति वचनादामरसपाके जाते आहारलाभं विना वायुः क्षणमात्रमपि सोढुं न शक्नोति । स आशुकारित्वाम् क्षणादाक्षेपकादीन् विकारान् संजनयति ॥ अतो वातिके ज्वरे पाकदिनानामन्तिमे सप्तम एव दिनेऽन्नं दीयते । तथा च धन्वन्तरिः ।

"ज्वराभिभूतः षडहे व्यतीते
विपक्वदोषः क्षतलङ्घनादिः ।
यो भेषजं खादति वैद्यवश्यो
निःसंशयं हन्त्यचिरात् स रोगान् ॥"

ज्वराभिभूतः वातज्वराभिभूतः । विपक्वदोषः पक्ववातः । क्षतलङ्घनादिः आदिशब्दात् कृतपक्वजलपाननिर्व्वातगृहवासगुरूष्णवसनधारणादिः । भेषजमित्यन्नस्याप्युपलक्षणम् । अतएव चरकः ।
"ज्वरितं षडहेऽतीते लघ्वन्नं प्रतिभोजितम् ।
पाचनं शमनीयंवा कषायं पाययेत्तु तमिति ॥"
ज्वरितं वातज्वरिणम् ॥ षडहेऽतीते इत्युपलक्षणम् ॥ पित्तज्वरिणं दशाहेऽतीते ॥ श्लेष्मज्वरिणं द्वादशाहेऽतीते ॥ लघ्वन्नं भोजितं ज्वरिणं पाचनं शमनीयंवा कषायं पाययेत् । पुनः स एव ।
"सर्व्वज्वरेषु ज्वरितं दिनान्ते भोजयेल्लघु ॥"
दिनान्तेऽन्तशब्दोऽत्र मध्यवाची तेन त्रिधा विभक्तस्य दिवसस्य मध्यभागे पित्तप्राधान्यसमये ॥ उक्तञ्च वाग्भटेन ।
"वयोऽहोरात्रिभुक्तानां तेऽन्तमध्यादिगाः क्रमात् ॥"
ते वातपित्तश्लेष्माणः ॥ पित्तकालेऽपि मध्याह्नादर्व्वाक् । यत आह ।
"याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुग्मं न लङ्घयेत् ।
याममध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुग्माद्बलक्षयः ॥" इति ॥
एतत् सुस्थपरमिति चेत्तन्न । यत आह ।
"श्लेष्मक्षये प्रवृद्धोष्मा बलवाननलस्तदा ।
वेगापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्द्धनम् ॥"
तदा पित्तप्राधान्यसमये । अन्यथा उक्तसमयादन्यदा । वेगापाये जठराग्निवेगनाशे । तत् भोजनं ज्वरवेगाभिवर्द्धनं भवतीत्यर्थः ॥ * ॥ अत्र विषमज्वरिणेऽन्नं दातुं कालविशेषमाह चरकः ।
"सर्व्वज्वरेषु सप्ताहं मात्रावल्लघु भोजयेत् ।
वेगापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्द्धनम् ॥"
सर्व्वज्वरेषु सर्व्वविषमज्वरेषु । वेगापाये ज्वरवेगापाये भोजयेत् । अन्यथा ज्वरवेगापायं विना । तत् भोजनं ज्वरवेगाभिवर्द्धनं भवतीत्यर्थः ॥ * ॥ अथान्नग्रहणाय स्थानमाह ।
"आहारनिर्हारविहारयोगाः
सदैव सद्भिर्विजने विधेयाः ॥" इति ॥*॥

अल्पवलस्य ज्वरितस्य भोजनार्थोपवेशनप्रकारमाह सुश्रुतः ।
"ज्वरे प्रमेहो भवति स्वल्पैरपि विचेष्टितैः ।
निषण्णं भोजयेत्तस्मान्मूत्रोच्चारौ च कारयेत् ॥"
निषण्णं यथास्थानस्थितमेव न तु स्थानान्तरं नीतम् ॥ * ॥ अन्नग्रहणसमये प्रथमं ज्वरितेन कवलः कर्त्तव्य इत्याह ।
"यथा दोषोचितैर्द्रव्यैः कर्त्तव्यः कवलग्रहः ।
अरोचकास्यवैरस्यमलपूतिप्रसेकहृत् ॥
भृष्टजीरकचूर्णेन सिन्धुजन्मयुतेन च ।
जिह्वां दन्तान् मुखस्यान्तर्घृष्ट्वा कवलमाचरेत् ॥

मुखे मलं विगन्धत्वं विरसत्वञ्च नश्यति ।
मनः प्रसन्नं भवति भोजनेऽतिरुचिर्भवेत् ॥
ज्वरितो हितमश्नीयाद्यद्यप्यस्यारुचिर्भवेत् ।
अन्नकाले ह्यभुञ्जानः क्षीयते म्रियतेऽपि च ॥”
अयमर्थः । यद्यपि अस्य ज्वरितस्य हिते भक्ष्ये अरुचिर्भवेत् तथापि ज्वरितो हितमेवाश्नीयादिति नियमः । यत आह सुश्रुतः ।
“गुर्व्वभिष्यन्द्यकालञ्च ज्वरी नाद्यात् कथञ्चन ।
न तु तस्याहितं भुक्तमायुषे चासुखाय च ॥
आनद्धस्तिमितैर्दोषैर्यावन्तं कालमातुरः ।
तावत्कालं स लघ्वन्नमश्नीयात् सविरिक्तवत् ॥”
आनद्धस्तिमितैर्दोषैः अपक्वैर्दोषैर्वाप्त इत्यर्थः ॥
ननु हिते वस्तुनि कथमरुचिः स्यादत आह ।
सातत्यात् स्वाद्वभावाच्च पथ्यं द्वेष्यत्वमागतमिति ।
सातत्यात् एकस्यैव भक्ष्यस्य सर्व्वदोपयोगात् ।
स्वाद्वभावाच्च भक्ष्यान्तरादपि विस्वादुतः । पथ्यमप्रियं स्यात् तथापि तदेव पथ्यम् । कल्पनाविधिभिस्तैस्तैः प्रियत्वं गमयेत् पुनरिति ॥
अथ च ज्वरितोऽन्नकालेऽश्नीयादेवेति द्वितीयो नियमः । कुत इति चेत् हि यतो हेतो अभुञ्जानः क्षीयतेऽपक्वधातुर्भवति ततो म्रियतेऽपि च ॥ * ॥
ज्वरिताय हितान्यन्नादीन्याह ।
“रक्तशाल्यादयः शस्ताः पुराणाः षष्टिकैः सह ।
यवाग्वोदनलाजार्थे ज्वरितानां ज्वरापहाः ॥”
तत्र रक्तशालिगुणाः ।
“रक्तशालिर्व्वरस्तेषां बल्यो वर्ण्यस्त्रिदोषजित् ।
चक्षुष्यो मूत्रलः स्वर्य्यः शुक्रलस्तृड्ज्वरापहः ॥
विषव्रणश्वासकासदाहनुद्वह्निपुष्टिदः ।
तस्मादल्पान्तरगुणाः शालयो महदादयः ॥”
रक्तशालिर्यो मगधदेशे दाउदखानी इति प्रसिद्धः ॥
“मुद्गान् मसूरांश्चणकान् कुलत्थान् समकुष्ठकान् ।
यूषार्थे यूषसात्म्यानां ज्वरितानां प्रदापयेत् ॥”
तत्र मुद्गादिगुणास्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥
“पटोलपत्रं वार्त्ताकुं कुलकं कारवेल्लकम् ।
कर्कोटकं पर्पटकं गोजिह्वां बालमूलकम् ॥
पत्रं गुडूच्याः शाकार्थे ज्वरितानां प्रदापयेत् ॥”
तत्र पटोलादिगुणास्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥
“लावान् कपिञ्जलानेणान् हरिणान् पृषतान् शशान् ।
कुरङ्गान् कालपुच्छांश्च तथैव मृगमातृकान् ॥
मांसार्थे मांससात्म्यानां ज्वरितानां प्रदापयेत् ।
सारसक्रौञ्चशिखिनस्तथा तित्तिरकुक्कुटान् ॥
गुरूष्णत्वान्न शंसन्ति केचिदेवं व्यवस्थिताः ॥”
तित्तिरिरत्र कृष्णतित्तिरिः । गौरतित्तिरेः कपिञ्जलपदेन पूर्व्वं गृहीतत्वात् ॥
“ज्वरितानां प्रकोपन्तु यदा याति समीरणः ।
तदैतेऽपि हि शस्यन्ते मात्राकालोपपादिताः ॥
कपिञ्जल इति ख्यातो लोकेषु गौरतित्तिरिः ॥” इति ॥ * ॥
“निम्बूकं दाड़िमं धात्रीफलमम्लं प्रकाङ्क्षते ।
प्रदद्यादम्लसात्म्याय काञ्जिकं वा पुरातनम् ॥”

ज्वरः

अथौषधसिद्धायाः पेयायाः गुणाश्च ।
“अन्नकाले हिता पेया यथास्वं पाचनैः कृता ।
दीपनी पाचनी लघ्वी ज्वरार्त्तानां ज्वरापहा ॥”
यथास्वं पाचनैः कृता यथादोषं पाचनैः कृता ।
यथा,—
“पञ्चमूल्याः कषायन्तु पाचनं वातिके ज्वरे ।
सक्षौद्रं पैत्तिके मुस्तकटुकेन्द्रयवैः कृतम् ॥
पिप्पल्यादिकषायन्तु पाचनं कफजे ज्वरे ।
लघुना पञ्चमूलेन पिप्पल्या सह धान्यया ॥
महत्या पञ्चमूल्याथ व्याघ्री दुस्पर्शगोक्षुरैः ।
सिद्धानि भिषगन्नानि प्रयुञ्जीत यथाक्रमम् ॥
वातपित्ते श्लेष्मपित्ते कफवाते त्रिदोषजे ॥”
अस्यायमर्थः । वातपित्ते लघुना पञ्चमूलेन सिद्धान्यन्नानि भिषक् प्रयुञ्जीत ।
“शालिपर्णी पृश्निपर्णी कण्टकारीद्वयं तथा ।
गोक्षुरः पञ्चमः प्रोक्तः पञ्चमूलमिदं लघु ॥
श्लेष्मपित्ते वातपित्ते पिप्पल्या सह धान्यया ॥”
कफवाते महत्या पञ्चमूल्या ।
“श्रीफलः सर्व्वतोभद्रा पाटला गणिकारिका ।
श्योनाकः पञ्चमः प्रोक्तः पञ्चमूलमिदं महत् ॥
त्रिदोषजे ज्वरे देया व्याघ्री दुस्पर्शगोक्षुरैः ।
व्याघ्री कण्टकारिका । दुस्पर्शो यवासः ।
पेयांवा रक्तशालीनां वस्तिपार्श्वशिरोरुजि ।
श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां सिद्धां ज्वरहरीं पिबेत् ॥
विबद्धवर्च्चाः सयवां पिप्पल्यामलकैः शृताम् ।
सर्पिष्मन्तीं पिबेत् पेयां ज्वरी दोषानुलोमनीम् ॥
कासीश्वासी च हिक्की च पञ्चमूलीशृतां पिबेत् ॥”
यवोऽत्रान्नम् । अत्र पञ्चमूली वृहती लघ्वी च हिता । तया शृतां पेयां पिबेदित्यर्थः ।
“पेया भेषजसंयोगाल्लघुत्वाच्चाग्निदीपिका ।
वातमूत्रपुरीषाणां दोषाणां चानुलोमिका ॥
स्वेदनाय च सोष्णत्वाद्द्रवत्वात् तृट्शमाय च ।
आहारभावात् प्राणाय सरत्वाल्लाघवाय च ॥
ज्वरघ्नी हेतुसात्म्यत्वात्तस्मात्तां पूर्व्वमाचरेत् ॥”
हेतुसात्म्यत्वात् हेतवो वातपित्तकफास्तेषां सात्म्यत्वात् ॥
“यवकोलकुलत्थानां मुद्गमूलकशुण्ठयोः ।
एकैकं मुष्टिमादाय पचेदष्टगुणे जले ॥
पञ्चमुष्टिक इत्येष वातपित्तकफापहः ।
शूले प्रशस्यते गुल्मे कासे श्वासे क्षये ज्वरे ॥”
पञ्चमुष्टिकयूषः ॥ * ॥
“रुद्धमूत्रपुरीषस्य गुदे वर्त्तिं निधापयेत् ।
पिप्पलीपिप्पलीमूलं यवानीचव्यसाधितम् ॥
पाययेत यवागूं वा मारुताद्यनुलोमनीम् ॥”
पेयाया यवाग्वाश्च क्वचिदपवादमाह ।
“मदात्यये मद्यनित्ये ग्रीष्मे पित्तकफोत्थिते ।
ऊर्द्ध्वगे रक्तपित्ते च यवागून्न हिता ज्वरे ॥
दाहच्छर्द्दर्यर्द्दितं क्षामं निरन्नं तृष्णयान्वितम् ।
शर्करामधुसंयुक्तं पाययेल्लाजतर्पणम् ॥”
लाजशक्तुरूपं तर्पणम् । तथा च ग्रन्थान्तरे ।
“दाहच्छर्द्दर्यर्द्दितं क्षामं निरन्नं तृष्णयान्वितम् ।
घर्म्मार्त्तं मद्यपञ्चापि तोयालोड़ितशक्तुकम् ॥

ज्वरः

शर्करामधुसंयुक्तं पाययेल्लाजतर्पणम् ।
ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तमम्लं हितं क्वचित् ॥” * ॥
सन्तर्पणस्वरूपञ्चाह धन्वन्तरिः ।
“द्राक्षादाड़िमखर्ज्जूरमृदिताम्बुसशर्करम् ।
लाजचूर्णं समध्वाज्यं सन्तर्पणमुदाहृतम् ॥
लाजाचूर्णम् । द्राक्षादिजलशर्करामध्वाज्यसहितं तर्पणमुक्तमित्यर्थः ॥ लाजशक्तुगुणाश्च गुणग्रन्थे ।
“लाजानां शक्तवः क्षौद्रसितायुक्ता विशेषतः ।
छर्द्द्यतीसारतृड्दाहविषमूर्च्छाज्वरापहाः ॥”
चरकश्च ।
“तत्र तर्पणमेवादौ प्रदेयं लाजशक्तुतः ।
ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तं मधुसशर्करम् ॥”
ज्वरघ्नानि फलान्याह चरक एव ।
“द्राक्षादाड़िमखर्ज्जूरपियालैः सपरूषकैः ।
तर्पणार्हस्य दातव्यं तर्पणं ज्वरनाशनम् ॥”
पियालमत्र पक्वफलं न तन्मज्जातिगुरुत्वात् । तर्पणार्हस्य दाहच्छर्द्दितृषार्त्तस्य लङ्घितस्य क्षीणस्येत्यर्थः ।
श्रमोपवासानिलजे हितो नित्यं रसौदनः ॥
रसोऽत्र मांसरसः । तेन सिक्त ओदनो रसौदनः । अन्नेन व्यञ्जनमित्यनेन समासः ॥
“मुद्गयूषौदनश्चैव हितः कफसमुत्थिते ।
स एव सितया युक्तः शीतपित्तज्वरे हितः ॥”
स एव मुद्गयूषौदन एव ॥
“कृशोऽल्पदोषो यः क्षीणकफो जीर्णज्वरान्वितः ।
विबन्धाद्दृष्टदोषश्च रूक्षः पित्तानिलज्वरी ॥
पिपासार्त्तः सदाहश्च पयसा स सुखी भवेत् ॥”
अन्यच्च ।
“अजादुग्धं गुड़ोपेतं पातव्यं ज्वरशान्तये ।
तदेव तु पयः पीतं तरुणे हन्ति मानवम् ॥”
तरुणे ज्वरे । अन्यच्च ।
“जीर्णे ज्वरे कफे क्षीणे क्षीरं स्यादमृतोपमम् ।
तदेव तरुणे पीतं विषवद्धन्ति मानवम् ॥” * ॥
अथ ज्वरिणो नियममाह ।
“न द्विरद्यान्न पूर्व्वाह्णे नाभिष्यन्दि कदाचन ।
न तीक्ष्णं न गुरुप्रायो भुञ्जीत तरुणज्वरी ॥
न जातु तर्पयेत् प्राज्ञः सहसा ज्वरकर्षितम् ।
तेन संशमितोऽप्यस्य पुनरेव भवेज्ज्वरः ॥” * ॥
अथ ज्वरविमुक्तेः पूर्व्वरूपमाह ।
“दाहः स्वेदो भ्रमस्तृष्णा कम्पविड्भिदसंज्ञिताः ।
कूजनं चाति वैगन्ध्यमाकृतिज्वरमोक्षणे ॥”
विड्भित् मलप्रवृत्तिः । अत्र सम्पदादित्वात् भावे क्विप् । कूजनं कुन्थनम् । अतिवैगन्ध्यं गात्रस्य । ज्वरमुक्तौ भविष्यत्यामेतल्लक्षणं भवति ॥
ननु दोषक्षयं विना न व्याधिनिवृत्तिः । क्षीणश्च दोषः कथमेवंविधं रूपं करिष्यति । उच्यते । कश्चित् क्षीणोऽपि दोषः विनाशकाले स्वशक्तिं दर्शयति । यथा निर्व्वाणावस्थायां दीपो विशेषात् प्रज्वलति । वाग्भटोऽप्याह ।
“धातून् प्रक्षोभयन्दोषो मोक्षकाले विलीयते ।
ततो नरः श्वसन् कूजन् वमन् खिद्यन्न चेष्टते ॥”
न चेष्टते अचेष्टश्च स्यात् ।

“त्रिदोषजे ज्वरे ह्येतदन्तर्वेगे च धातुगे ।
लक्षणं मोक्षकाले स्यादन्यस्मिन् स्वेददर्शनम् ॥”
एतद्दाहादिकं लक्षणं मोक्षकाले एतेष्वेव ज्वरेषु स्यात् । केषु त्रिदोषजे । अन्तर्वेगे । धातुगे ज्वरे । अन्यस्मिन् स्वेदमात्रं दर्शनं भवति ॥ * ॥

अथ ज्वरमुक्तस्य लक्षणमाह ।
“देहो लघुर्व्यपगतक्लममोहतापः
पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वम् ।
स्वेदः क्षवः प्रकृतियोगिमनोऽन्नलिप्सा
कण्डूश्च मूर्द्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ॥”
सुश्रुतोऽप्याह ।
“स्वेदो लघुत्वं शिरसः कण्डूः पाको मुखस्य च ।
क्षवथुश्चान्नकाङ्क्षा च ज्वरमुक्तस्य लक्षणम् ॥” * ॥

अथ ज्वरमुक्तस्य नियमाः ।
“व्यायामञ्च व्यवायञ्च स्नानं चंक्रमणानि च ।
ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्न बलवान् भवेत् ॥”
अन्यच्च ।
“व्यायामञ्च व्यवायञ्च प्रवातं शिशिरं जलम् ।
ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्न बलवान् भवेत् ॥
अपि ज्वरविमुक्तस्य स्नानं कुर्य्यात् पुनर्ज्वरम् ।
तस्माज्ज्वरविमुक्तोऽपि स्नानं विषमिव त्यजेत् ॥
बलवर्णाग्निवपुषां यावन्न प्रकृतिर्भवेत् ।
तावज्ज्वरेण मुक्तोऽपि वर्ज्जनीयानि वर्ज्जयेत् ॥”

अथ वातज्वराधिकारः । तत्र वातज्वरस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्व्विकां संप्राप्तिमाह ।
“वातलाहारचेष्टाभ्यां वायुरामाशयाश्रयः ।
बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरकृत् स्याद्रसानुगः ॥”
अथ तस्य पूर्व्वरूपमाह । जृम्भात्यर्थं समीरणादिति । समीरणात् ज्वरे उत्पत्स्यति अत्यर्थं जृम्भा स्यात् । जृम्भा च श्रमादिपूर्व्विका भवति ॥
अथ वातज्वरस्य लक्षणमाह ।
“वेपथुर्व्विषमो वेगः कण्ठौष्ठमुखशोषणम् ।
निद्रानाशः क्षवस्तम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च ॥
शिरोहृद्गात्ररुग्वक्त्रवैरस्यं बद्धविट्कता ।
शूलाध्माने जृम्भणञ्च भवत्यनिलजे ज्वरे ॥”
एतानि लक्षणानि प्रायो भावित्वेन सुश्रुतेन निर्द्दिष्टानि । चकारादन्यान्यपि चरकनिदानोक्तानि बोद्धव्यानि । तान्येव श्लोकेन प्रदर्श्यन्ते ।
“भवन्ति विविधा वातवेदना स्यादसुप्तता ।
पिण्डिकोद्वेष्टनं कर्णस्वनो वक्त्रकषायता ॥
ऊरुसादो हनुस्तम्भो विश्लेषः सन्धिजानुनोः ।
शुष्ककासो वमिर्लोमदन्तहर्षः श्रमभ्रमौ ॥
अरुणं नेत्रमूत्रादि तृट् प्रलापोष्णकामिता ॥”
विषमो वेगः शरीरोष्णतादिरूपो ज्वरवेगो विषमो भवतीत्यर्थः । क्षवस्तम्भः छिक्काया अभावः । तथा च वाग्भटः ।
“हर्षो रोमाङ्गदन्तेषु वेपथुः क्षवथोर्ग्रहः ॥”इति ।
चरकोऽपि । क्षवथूद्गारनिग्रह इति । शिरोहृद्गात्ररुक् गात्रपदे प्रयुक्ते शिरोहृच्छब्दप्रयोगस्तत्र विशेषेण वेदनाबोधनार्थः ॥ * ॥

अथ वातज्वरचिकित्सा ।
“आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधापयन् ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत् ॥”
इति वचनात् सामान्यतो ज्वरिमात्रस्य यावदारोग्यदर्शनं लङ्घनाभिधाने वातज्वरिणो लङ्घनविधाने विशेषमाह चरकः ।
“ज्वरितं षड़हेऽतीते लघ्वन्नं प्रतिभोजितम् ।
पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेद्भिषक् ॥”
सुश्रुतोऽप्याह ।
“वातिके सप्तरात्रेण दशरात्रेण पैत्तिके ।
श्लैष्मिके द्वादशाहेन ज्वरे युञ्जीत भेषजमिति ॥”
ननु अन्नं वै प्राणिनां प्राणा इति श्रुतिः तदन्नं विना प्राणिभिः कथं स्थातव्यमित्याह ।
“दोषाणामेव सा शक्तिर्लङ्घने या सहिष्णुता ।
न हि दोषक्षये कश्चित् सोढुं शक्नोति लङ्घनम् ॥
कफपित्ते द्रवे धातू सहेते लङ्घनं बहु ।
आमक्षयादूर्द्ध्वमपि वायुर्न सहते क्षणम् ॥” * ॥
भेषजमाह ।
“श्रीफलः सर्व्वतोभद्रा कामदूती च शोणकः ।
तर्कारी गोक्षुरः क्षुद्रा बृहती कलसी स्थिरा ॥
रास्ना कणा कणामूलं कुष्ठं शुण्ठी किरातकः ।
मुस्तामृता बला बालं द्राक्षा यासः शताह्विका ॥
एषां क्वाथो निहन्त्येव प्रभञ्जनकृतं ज्वरम् ।
सोपद्रवञ्च योगोऽयं सर्व्वयोगवरः स्मृतः ॥”
श्रीफलो विल्वः । सर्व्वतोभद्रा गम्भारी । कामदूती पाटला । शोणकः शोनापाढ़ा इति लोके । तर्कारी गणिकारिका । कलसी पृश्निपर्णी । स्थिरा शालिपर्णी । बालं सुगन्धवाला । यासो यवासः । इति दशमूलादिक्वाथः ॥ * ॥
सुश्रुतस्तु ।
“पञ्चमूली कषायन्तु पाचनं वातिके ज्वरे ।”इति ।
अत्र पञ्चमूली बृहत्पञ्चमूली । अतएव त्रिशती ।
“श्रीपर्णी तर्कारी श्रीफलटुण्टुकपाटलामूलैः ।
पाचनमुदितं मारुतजनितज्वरहारिवारिणि क्वथितैः ॥”
इति बृहत्पञ्चमूली क्वाथः ॥ * ॥
“किराताब्दामृतोदीच्यबृहतीद्वयगोक्षुरैः ।
त्रिपर्णीकलसीविश्वैः क्वाथो वातज्वरापहः ॥”
उदीच्यं बालकम् । त्रिपर्णी शालिपर्णी । कलसी पृश्निपर्णी । इति किरातादिक्वाथः ॥ * ॥
“गुड़ूचीपिप्पलीमूलनागरैः पाचनं शृतम् ।
वातज्वरे तथा पेयं कालिङ्गं सप्तमेऽहनि ॥”
कालिङ्गं शृतं ऐन्द्रयवं शृतम् ॥ * ॥
त्रिशती ।
“विश्वामृताग्रन्थिकसिद्धतोयं
मरुज्ज्वरस्याशिवतः कुतोऽयम् ।
क्वाथोऽथ कुस्तुम्बुरुदेवदारुक्षुद्रौषधैः पाचनमत्र चारु ॥”
औषधं शुण्ठी । क्वाथः पाचनमिति । वेदाः प्रमाणमितिवत् ।
“पञ्चमूलीबलारास्नाकुलत्थैः सह पुष्करैः ।
क्वाथो हन्याच्छिरःकम्पं पर्व्वभेदं मरुज्ज्वरम् ॥”
पञ्चमूली विल्वादिः । इति बृहत्पञ्चमूल्यादिक्वाथः ॥
“कणारसोनामृतवल्लिविश्वा-
निदिग्धिकासिन्धुकभूमिनिम्बैः ।
समुस्तकैराचरितः कषायो
हिताशिनां हन्ति गदानिमांस्तु ॥
ज्वरं मरुद्दुष्टिसमुद्भवं तथा
बलासजञ्चानलमन्दताञ्च ।
कण्ठावरोधं हृदयावरोधं
स्वेदञ्च रोमाञ्चहिमत्वमोहान् ॥”
इति कणादिक्वाथः ॥ * ॥
“शुद्धं शङ्करशुक्रमक्षतुलितं मारारिनारीरजस्तावत्तावदुमापतिस्फुटगलालङ्कारवस्तु स्मृतम् ॥
तावत्येव मनःशिला च विमला तावत्तथा टङ्कणं
शुण्ठी द्व्यक्षमिता कणा च मरिचं दिक्पालसंख्याक्षकम् ॥
विषादि वस्तूनि शिलोपरिष्टा-
द्विचूर्णयेद्वाससि शोधयेच्च ।
ततस्तु खल्ले रसगन्धकौ च
चूर्णञ्च तद्यामयुगं विमर्द्द्य ॥
कल्पतरुनामधेयो यथार्थनामा रसः श्रेष्ठः ।
समीरणश्लेष्मगदान् हरते मात्रास्य गुञ्जैका ॥
आर्द्रकेण सममेष भक्षितो
हन्ति वातकफसम्भवं ज्वरम् ।
श्वासकासमुखसेकशीतता-
वह्निमान्द्यविरुचींश्च नाशयेत् ॥
नस्येनाश्वेव हरति शिरोऽर्त्तिं कफवातजाम् ।
मोहं महान्तमपि च प्रलापं क्षवथुग्रहम् ॥”
कल्पतरुरसः ॥ सामान्यज्वरचिकित्सोक्तो महाज्वराङ्कुशः प्रदेयोऽत्र ॥ * ॥
“विषमहौषधमागधिकोषणा
द्युमणिरक्तकमार्द्रकमर्द्दितम् ।
क्रमविवर्द्धितमुद्दलितज्वर-
स्त्रिपुरभैरव एव रसो वरः ॥”
द्युमणिः मारितं ताम्रं तस्य भागाः पञ्च । रक्तकं हिङ्गुलं तस्य भागाः षट् । मात्रास्य रक्तिकार्द्धम् । त्रिपुरभैरवो रसो ज्वरे ॥ * ॥
“वातश्लेष्मज्वरे स्वेदं जङ्घापार्श्वास्थिशूलिनि ।
पीनसश्वासबाधिर्य्ये कारयेत्तद्विधानवित् ॥
स्रोतसां मार्द्दवं कृत्वा नीत्वा पावकमाशयम् ।
हत्वा वातकफस्तम्भं स्वेदो ज्वरमपोहति ॥
“खर्परभृष्टपटस्थितकाञ्जिकसंसिक्तबालुकास्वेदः ।
शमयति वातकफामयमस्तकशूलाङ्गभङ्गादीन् ॥”
बालुकास्वेदः कम्पे शिरोहृदयगात्रव्यथायां जृम्भायाम् । पादसुप्ततायां पिण्डिकोद्वेष्टने ऊरुसादे हनुस्तम्भे लोमहर्षे च ॥ * ॥
“मातुलुङ्गफलकेशरो धृतः
सिन्धुजन्ममरिचान्वितो मुखे ।
हन्ति वातकफरोगमास्यगं
शोषमाशु जड़तामरोचकम् ॥”
इति कवलः कण्ठौष्ठमुखशोषे ॥ * ॥

अन्यच्च ।
"शर्कराटाड़िमाभ्याञ्च द्राक्षादाड़िमयोस्तथा ।
कल्कं विधारयेदास्ये शोषवैरस्यनाशनम् ॥
द्राक्षामलकयोः कल्कं सघृतं वदने क्षिपेत् ।
तेन घृष्ठा मुखस्यान्तः संशोषस्तेन शाम्यति ॥
सुरसं जायते वक्त्रं रुचिर्भवति भोजने ॥" * ॥
निद्रानाशस्य निदानमाह ।
"लावण्यं लङ्घनं चिन्ता व्यायामः शोकभीक्रुधः ।
एभिरेव भवेन्निद्रानाशः श्लेष्मातिसंचयात् ॥"
अस्य चिकित्सामाह ।
"भृष्टन्तु विजयाचूर्णं मधुना निशि भक्षयेत् ।
निद्रानाशेऽतिसारे च ग्रहण्यां पावकक्षये ॥
गुड़ं पिप्पलीमूलस्य चूर्णेनालोड़ितं लिहन् ।
चिरादपि च संनष्टां निद्रामाप्नोति मानवः ॥
वायसजङ्घामूलं मूलं वा शिरसि काकमाच्याश्च ।
विधृतं निद्राजनकं स्नुड्मूलं वा श्टतं सगुड़म् ॥"
पीतमिति शेषः ॥
"मूलन्तु काकमाच्या बद्धं सूत्रेण मस्तके नियतम् ।
विदधाति नष्टनिद्रो निद्रामाश्वेव सिद्धमिदम् ॥
शीलयेन्मन्दनिद्रस्तु क्षीरमद्यरसान् दधि ।
अभ्यङ्गोद्वर्त्तनस्नानमूर्द्धकर्णाक्षितर्पणम् ॥"
रसं मांसरसम् ॥
"कान्ताबाहुलताश्लेषानिर्वृत्तिकृतकृत्यता ।
मनोऽनुकूला विषयाः कामं निद्रासुखप्रदाः ॥
रसे शाके च सूपे च सर्पिर्यूषपयःसु च ।
निद्रां सञ्जनयत्याशु पलाण्डुरुपयोजितः ॥"
रसे मांसरसे ॥
"ऐक्षवं पोतकी माषाः सुरा मांसरसः पयः ।
गोधूमतिलमत्स्याश्च निद्रां कुर्व्वन्ति देहिनाम् ॥"
निद्रानाशे ॥ * ॥
"दारु हैमवती कुष्ठशताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः ।
लिम्पेत् कोष्णैरम्लपिष्टैः शूलाध्मानयुतोदरम् ॥"
हैमवती श्वेतवचा । दारुषट्कलेपः शूलाध्मानयोः ॥ * ॥
"कटुतैलं कणाहिङ्गुवचालशुनसाधितम् ।
उष्णं विनिहितं हन्ति कर्णयोर्निस्वनं व्यथाम् ॥"
तैलं कर्णस्वने ॥ * ॥
"कणासुगन्धिवचया यवान्या च समन्विता ।
ताम्बूलसहिता हन्ति शुष्ककासं मुखे धृता ॥"
शुष्ककासे ॥ * ॥ अथान्नमाह ।
"श्रमोपवासानिलजे हितो नित्यं रसौदनः ।
मुद्गामलकयूषस्तु बद्धविट्काय दीयते ॥"
रसो विहितमांसरसः ॥
"पेयां वा रक्तशालीनां वस्तिपार्श्वशिरोरुजि ।
श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां सिद्धां ज्वरहरीं पिबेत् ॥
कासी श्वासी च हिक्की च पञ्चमूलीशृतां
पिबेत् ॥"
पेयमिति शेषः । इति वातज्वराधिकारः ॥*॥
अथ पित्तज्वराधिकारः । तत्र पित्तज्वरस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्व्विकां संप्राप्तिमाह ।
"पित्तलाहारचेष्टाभ्यां पित्तमामाशयाश्रयम् ।
बह्निर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरकृत्स्याद्रसानुगम् ॥"

ज्वरः

पित्तस्य पङ्गुत्वात्तेन कोष्ठाग्नेरुष्मा बहिर्नेतुं न शक्यते । यत आह ।
"पित्तं पङ्गु कफः पङ्गुः पङ्गवो मलधातवः ।
वायुना यत्र नीयन्ते तत्र गच्छन्ति मेघवत् ॥"
इति ॥
ततोऽत्र पित्तं वायुसहायं बोद्धव्यम् । यत आह ।
"द्रव्यमेकरसं नास्ति न रोगोऽप्येकदोषजः ।
एकस्तु कुपितो दोष इतरानपि कोपयेत् ॥" इति ।
अथ तस्य पूर्व्वरूपमाह । पित्तान्नयनयोर्दाह इति । पित्तात् ज्वरे उत्पत्स्यति नेत्रदाहः स्यात् । स च श्रमादिपूर्व्वको भवति ॥ * ॥
अथ पित्तज्वरस्य लक्षणमाह ।
"वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राल्पत्वं तथा वमिः ।
कण्ठौष्ठमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते ॥
प्रलापो वक्त्रकटुता मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा ।
पीतविण्मूत्रनेत्रत्वं पैत्तिके भ्रम एव च ॥"
अतिसारः पित्तस्य सरत्वात् सद्रवा प्रवृत्तिर्न त्वतीसार एव तस्य ज्वरोपद्रवत्वात् । वमिः यदा पित्तं कफस्थानं याति तदा बोद्धव्या । प्रलापोऽनर्थकं वचः । मूर्च्छारूपादेरज्ञानम् । मदः पूगकोद्रवधत्तूरभक्षणादिव मत्तता । भ्रमः चक्रारूढ़स्येव ज्ञानम् । चकारात् रक्तकोष्ठादयो बोद्धव्याः ॥*॥ अथ पित्तज्वरस्य चिकित्सा ।
"आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधा-
पयन् ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत् ॥"
इति वचनात् सामान्यतो ज्वरिमात्रस्य यावदारोग्यदर्शनं लङ्घनाभिधाने पित्तज्वरिणो लङ्घनविधाने विशेषमाह सुश्रुतः । पैत्तिके दशरात्रेण ज्वरे युञ्जीत भेषजमिति । दशरात्रेण लङ्घनवता व्यतीतेनेत्यर्थः ॥ * ॥
किन्तद्भेषजं तदाह ।
"तिक्तामुस्तायवैः पाठाकट्फलाभ्यां सरोहकम् ।
पक्वं सशर्करं पीतं पाचनं पैत्तिके ज्वरे ॥"
इति तिक्तादिक्वाथः ॥ * ॥
"पर्पटो वासकस्तिक्ता कैरातो धन्वयासकः ।
प्रियङ्गुश्च कृतः क्वाथ एषां शर्करया युतः ॥
पिपासादाहपित्तास्रयुक्तं पित्तज्वरं हरेत् ॥"
इति पर्पटादिक्वाथः ॥ * ॥
"द्राक्षा हरीतकी मुस्ता कटुका कृतमालकः ।
पर्पटश्च कृतः क्वाथ एषां पित्तज्वरापहः ॥
मुखशोषप्रलापान्तर्दाहमूर्च्छाभ्रमप्रणुत् ।
पिपासारक्तपित्तानां शमनो भेदनो मतः ॥"
इति द्राक्षादिक्वाथः ॥ * ॥
"पटोलयवधान्याकमधूकं मधुसंयुतम् ।
हन्ति पित्तज्वरं दाहं तृष्णां चातिप्रमाथिनीम् ॥"
इति पटोलादिक्वाथः ॥ * ॥
"गुड़ूच्यामलकीयुक्तः केवलो वापि पर्पटः ।
पित्तज्वरं हरेत्तूर्णं दाहशोषभ्रमान्वितम् ॥"
इति गुड़ूच्यादिक्वाथः ॥ * ॥
"एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ।
किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोशीरबालकैः ॥"*॥

ज्वरः

"ह्रीवेरं चन्दनोशीरघनपर्पटसाधितम् ।
दद्यात् सुशीतलं वारि तृट्छर्द्दिज्वरदाहनुत् ॥"
इति ह्रीवेरादिक्वाथः ॥ * ॥
"भूनिम्बातिविषालोध्रमुस्तकेन्द्रयवाम्टताः ।
बालकं धान्यकं विल्वं कषायो माक्षिकान्वितः ॥
विड्भेदश्वासकासांश्च रक्तपित्तज्वरं हरेत् ॥"
इति भूनिम्बादिक्वाथः ॥ * ॥
"द्राक्षाचन्दनपद्मानि मुस्ता तिक्ताम्टतापि च ।
धात्री बालमुशीरञ्च लोध्रेन्द्रयवपर्पटाः ॥
परूषकं प्रियङ्गुश्च यवासो वासकस्तथा ।
मधूकं कुलकं चापि किरातो धान्यकं तथा ॥
एषां क्वाथो निहन्त्येव ज्वरं पित्तसमुत्थितम् ।
तृषां दाहं प्रलापञ्च रक्तपित्तं भ्रमं क्लमम् ॥
मूर्च्छां छर्द्दिं तथा शूलं मुखशोषमरोचकम् ।
कासं श्वासञ्च हृल्लासं नाशयेन्नात्र संशयः ॥"
इति महाद्राक्षादिक्वाथः ॥ * ॥
"ससितो निशि पर्य्युषितः प्रातर्धान्याकतण्डुल-
क्वाथः ।
पीतः शमयत्यचिरादन्तर्दाहं ज्वरं पैत्तम् ॥"
इति धान्याकक्वाथः ॥ * ॥
"अम्टताया हिमः प्रातः ससितः पैत्तिकज्वरम् ।
वासायाश्च तथा कासरक्तपित्तज्वरान् जयेत् ॥"
"गुड़ूची भूमिनिम्बश्च बालं वीरणमूलकम् ।
लघु मुस्तं त्रिवृद्धात्री द्राक्षा वासा च पर्पटः ॥
एषां क्वाथो हरत्येव ज्वरं पित्तकृतं द्रुतम् ।
सोपद्रवमपि प्रातर्निपीतो मधुना सह ॥"
इति गुड़ूच्यादिक्वाथः ॥ * ॥
"पलाशस्य वदर्य्या वा निम्बस्य म्टदुपल्लवैः ।
अम्लपिष्टैः प्रलेपोऽयं हन्याद्दाहयुतं ज्वरम् ॥*॥

उत्तानसुप्तस्य गभीरताम्र-
कांस्यादिपात्रे निहिते च नाभौ ।
शीताम्बुधारा बहुला पतन्ति
निहन्ति दाहं त्वरितं ज्वरञ्च ॥ * ॥

पथ्यां तैलघृतक्षौद्रैर्लिहन्दाहज्वरापहः ।
कासास्रकपित्तवीसर्पश्वासान् हन्ति वमीरपि ॥
तैलघृतक्षौद्रैरित्यत्र न समुच्चयस्तेन केवलेन क्षौद्रेणापि लिह्यात् ॥ * ॥
"काञ्जिकार्द्रपटेनावगुण्ठनं दाहनाशनम् ।
अथ गोतक्रसंस्विन्नशीतलीकृतवाससा ॥ * ॥
द्राक्षामलककल्केन कवलोऽत्र हितो मतः ।
पक्वदाड़िमबीजैर्व्वा धानाकल्केन च क्वचित् ॥"
धानात्र धान्याकम् । इति कवलः ॥ * ॥
अथान्नमाह ।
"दाहवम्यर्द्दितं क्षामं निरन्नं तृषयान्वितम् ।
शर्करामधुसंयुक्तं पाययेल्लाजतर्पणम् ॥"
लाजतर्पणं लाजाशक्तुरूपं तर्पणम् । सन्तर्पणस्वरूपमुक्तं सामान्यज्वरचिकित्सायाम् ॥*॥
"मुद्गयूषौदनो देयः सितया पैत्तिके ज्वरे ।
हर्म्म्ये शुभ्राभ्रसङ्काशे शशाङ्ककरशीतले ॥
मलयोदकसंसिक्ते स्वप्यात् पित्तज्वरी नरः ॥

हारावली चन्दनशीतलानां
सुगन्धपुष्पाम्बरभूषितानाम् ।

नितम्बिनीनां सुपयोधराणा-
मालिङ्गनान्याशु हरन्ति दाहम् ॥
वाप्यः कमलहासिन्यो जलयन्त्रगृहाः शुभाः ।
नार्य्यश्चन्दनदिग्धाङ्ग्यो दाहदैन्यहरा मताः ॥”

इति पित्तज्वराधिकारः ॥ * ॥ * ॥

अथ श्लेष्मज्वराधिकारः । तत्र श्लेष्मज्वरस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्ब्बिकां संप्राप्तिमाह ।

“श्लेष्मलाहारचेष्टाभ्यां कफ आमाशयाश्रयः ।
बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरकृत् स्याद्रसानुगः ॥”

कफस्य कोष्ठाग्नितेजसो बहिर्नयनेन पक्तृत्वादाशङ्कायां जातायां पित्तस्यैव सिद्धान्तो बोद्धव्यः ॥ * ॥ अथ तस्य पूर्ब्बरूपमाह । कफाच्चान्नाभिनन्दनमिति । कफात् ज्वरे उत्पत्स्यति अन्नानभिलाषः स्यात् । स च श्रमादिपूर्ब्बको भवति ॥ * ॥ अथ श्लेष्मज्वरस्य लक्षणमाह ।

“स्तैमित्यं स्तिमितो वेग आलस्यं मधुरास्यता ।
शुक्लमूत्रपुरीषत्वं स्तम्भस्तृप्तिरथापि च ॥
गौरवं शीतमुत्क्लेदो रोमहर्षोऽतिनिद्रता ।
प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजेऽक्ष्णोऽति-
शुक्लता ॥

स्तैमित्यं अङ्गानामार्द्रपटावगुण्ठितमिव । स्तिमितो वेगः ज्वरस्य मन्दवेगः । आलस्यं समर्थस्यापि कर्म्मण्यनुत्साहः । स्तम्भः अङ्गानम्रता । तृप्तिः अन्नाभिलाषे सत्यपि भोजनासामर्थ्यम् । गौरवं गात्राणाम् । शीतं शीतं लगति । उत्क्लेदः वमनोपस्थितिरिव । अतिनिद्रता निद्राधिक्यम् । प्रतिश्यायो नासारोगविशेषः । अरुचिः भोजनानिच्छा । चकारात् पिड़का शीता मुखप्रसेकश्छर्द्दिस्तन्द्रा हृदयोपलेप उष्णाभिलाषो वह्निमान्द्यमिति । यत उक्तम् ।

“प्रसेकः पिड़काः शीताश्छर्द्दिस्तन्द्रोष्णकामिता ।
कफेन लिप्तहृदयं भवेदग्नेश्च मन्दता ॥”

अथ श्लेष्मज्वरचिकित्सा ।

“आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधा-
पयन् ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत् ॥”

इति वचनात् सामान्यतो ज्वरिमात्रस्य यावदारोग्यदर्शनं लङ्घनाभिधाने श्लेष्मज्वरिणो लङ्घनविधाने विशेषमाह सुश्रुतः । श्लैष्मिके द्वादशाहेन ज्वरे युञ्जीत भेषजमिति । द्वादशाहेन लङ्घनवता यतीतेनेत्यर्थः ॥ * ॥ किन्तद्भेषजं तदाह ।

“पिप्पल्यादिकषायन्तु कफजे परिपाचनमिति ।”

पिप्पल्यादिगणमाह ।

“पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं गजपिप्पली ।
नागरं चित्रकं चव्यं रेणुकैलाजमोदिका ॥
सर्षपो हिङ्गु भार्गी च पाठेन्द्रयवजीरकाः ।
महानिम्बश्च मूर्व्वा च विषा तिक्ता विड़ङ्गकम् ॥
पिप्पल्यादिगणो ह्येष कफमारुतनाशनः ।

गुल्मशूलज्वरहरो दीपनश्चामपाचनः ॥”

इति पिप्पल्यादिक्वाथः ॥

“क्षौद्रोपकुल्यासंयोगः श्वासकासज्वरापहः ।
प्लीहानं हन्ति हिक्काञ्च बालानामपि शस्यते ॥
पिप्पलीं त्रिफलाञ्चापि समभागां ज्वरी लिहन् ।
मधुना सर्पिषा वापि कासी श्वासी सुखी
भवेत् ॥ * ॥
कट्फलं पौष्करं शृङ्गी कृष्णा च मधुना सह ।
श्वासकासज्वरहरो लेहोऽयं कफनाशनः ॥”

इति चातुर्भद्रिकावलेहः ॥ * ॥

“कट्फलं पौष्करं शृङ्गी यवानी कारवी तथा ।
कटुत्रयञ्च सर्व्वाणि समभागानि चूर्णयेत् ॥
आर्द्रकस्य रसैर्लिह्यान्मधुना वा कफज्वरी ।
कासश्वासारुचिच्छर्द्दिश्लेष्मानिलनिवृत्तये ॥”

इत्यष्टाङ्गोऽवलेहः ॥ * ॥

“सिन्धुवारदलक्वाथं कणाढ्यं कफजे ज्वरे ।
जङ्घयोश्च बले क्षीणे कर्णे च पिहिते पिबेत् ॥
यवानी पिप्पली वासा तथा खाखसवल्कलम् ।
एषां क्वाथं पिबेत् कासे श्वासे च कफजे ज्वरे ॥
वासाक्षुद्रामृताक्वाथः क्षौद्रेण ज्वरकासहृत् ॥”

इति वासादिक्वाथः ॥ * ॥

“मरिचं पिप्पलीमूलं नागरं कारवी कणा ।
चित्रकं कट्फलं कुष्ठं ससुगन्धिवचा शिवा ॥
कण्टकारी जटा शृङ्गी यवानी पिचुमर्द्दकः ।
एषां क्वाथो हरत्येव ज्वरं सोपद्रवं कफात् ॥”

इति मरिचादिक्वाथः ॥

वातज्वराधिकारोक्तकल्पतरुरसोऽपि । श्लेष्मज्वरे दातव्यस्तस्य कफव्याधिहरत्वात् ॥ * ॥

“सिन्धुत्रिकटुराजीभिरार्द्रकेण कफे हितः ।”

कवल इति शेषः ॥ * ॥ अथान्नमाह ।

“मुद्गयूषौदनो देयो ज्वरे कफसमुत्थिते ॥”

इति श्लेष्मज्वराधिकारः ॥ * ॥

अथ वातपित्तज्वराधिकारः । तत्र द्वन्द्वजज्वरस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्ब्बिकां संप्राप्तिमाह । तत्र वातपित्तज्वरस्य ।

“वातपित्तकरैर्व्वातपित्ते आमाशयाश्रये ।
बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं रसगे ज्वरकारिणी ॥”

स्यातामिति शेषः ॥ * ॥

अथ तस्य पूर्ब्बरूपमाह ।

“प्राग्रूपे वातपित्तस्य भवतो वातपैत्तिके ॥”

ज्वर इति शेषः ॥ * ॥

अथ वातपित्तज्वरस्य लक्षणमाह ।

“तृष्णा मूर्च्छा भ्रमो दाहो निद्रानाशः शिरो-
रुजा ।
कण्ठास्यशोषो वमथू रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ॥
पर्व्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराकृतिः ॥”

पर्व्वभेदः पर्व्वाणि भिद्यन्त इवेति सन्धिषु व्यथा ॥

अथ वातपित्तज्वरस्य चिकित्सा ।

“वातपित्तज्वरे देयमौषधं पञ्चमेऽहनि ।
किराततिक्तममृतां द्राक्षामामलकीं शटीम् ।
निष्क्वाथ्य सगुड़ं क्वाथं वातपित्तज्वरे पिबेत् ॥”

इति किरातादिक्वाथः ॥ * ॥

“गुड़ूची पर्पटो मुस्तं किराती विश्वभेषजम् ।
वातपित्तज्वरे देयं पञ्चभद्रमिदं शुभम् ॥”

इति पञ्चभद्रक्वाथः ॥ * ॥

“त्रिफलाशाल्मलीरास्नाराजवृक्षाटरूषकैः ।
शृतमम्बु हरत्याशु वातपित्तभवं ज्वरम् ॥”

इति त्रिफलादिक्वाथः ॥ * ॥

“मधुकं सारिवा द्राक्षा मधूकं चन्दनोत्पलम् ।
काश्मीरफलकं लोध्रं त्रिफला पद्मकेशरम् ॥
परूषकं मृणालञ्च क्षिपेत् संचूर्ण्य वारिणि ।
निशोषितं सिताक्षौद्रलाजयुक्तञ्च तत् पिबेत् ।
वातपित्तज्वरं दाहं तृष्णामूर्च्छारुचिभ्रमान् ॥
शमयेद्रक्तपित्तञ्च जीमूतमिव मारुतः ॥”

अत्र मधुकादिमृणालान्तं समुदितं पलपरिमितं संचूर्ण्य क्षिपेत् वारिणि षट्पलपरिमिते ।
मधुकादिहिमो दाहे ॥ * ॥

अथान्नमाह ।

“मुद्गामलकयूषस्तु वातपित्तज्वरे हितः ।
महादाहे प्रदातव्यो यूषश्चणकसम्भवः ॥”

दाड़िमामलकमुद्गसम्भवो यूष उक्त इति वातपैत्तिके ।

“कफपित्तहरा मुद्गाः कारवेल्लादयस्तथा ।
प्रायेण न च ते देया वातपित्तोत्तरे ज्वरे ॥
दत्तास्तु ज्वरविष्टम्भशूलोदावर्त्तकारिणः ॥”

इति वातपित्तज्वराधिकारः ॥ * ॥

अथ वातश्लेष्मज्वराधिकारः । तत्र तस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्ब्बिकां सम्प्राप्तिमाह ।

“वातश्लेष्मकरैर्व्वातकफावामाशयाश्रयौ ।
बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं रसगौ ज्वरकारिणौ ॥”

पूर्ब्बरूपमाह ।

“प्राग्रूपे वातकफयोः स्यातां वातकफज्वरे ॥”

तस्य लक्षणमाह ।

“स्तैमित्यं पर्व्वणां भेदो निद्रागौरवमेव च ।
शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः स्वेदाप्रवर्त्तनम् ॥
सन्तापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः ॥”

स्वेदाप्रवर्त्तनं स्वेदस्य आ समन्ताद्भावेन प्रवृत्तिः ॥
तथाह हारीतः ।

“शिरोग्रहः स्वेदभवश्च कासो
ज्वरस्य लिङ्गं कफवातजस्येति ॥”

स्वेदभवः स्वेदोत्पत्तिः ॥ * ॥

ननु स्वेदः पित्तस्य धर्म्मः अतएव पित्तज्वरे कण्ठौष्ठमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायत इत्युक्तम् । तस्मात् कथं वातश्लेष्मज्वरे स्वेदस्यातिप्रवृत्तिः । उच्यते । विकृतिविषमसमवायारब्धत्वान्न दोष इति कार्त्तिकः । प्रकृतिसमसमवायस्य विकृतिविषमसमवायस्य चायमर्थः । प्रकृत्या हेतुभूतया समः कारणानुरूपः समवायः कार्य्यकारणभावः सम्बन्धः प्रकृतिसमसमवायः कारणानुरूपं कार्य्यमिति यावत् । यथा प्रकृतेर्यथास्थितैः शुक्लैस्तन्तुभिः समवायकारणैरारब्धः पटः शुक्ल एव भवति । तथा प्रकृतेन केवलेन वातेन पित्तेन कफेन वा जनितो ज्वरो वाताद्युचितैर्धर्म्मैर्विमहुवेगाधिक्य-

श्लेमित्यादिभिर्युक्तो भवति। विकृतिविषमसमवायस्तु विकृत्या हेतुभूतया विषमः कारणाननुरूपः समवायः कार्य्यस्य कारणेऽसम्बन्धः। यथा संयोगाद्विकृताभ्यां हरिद्राचूर्णाभ्यां हेतुभूताभ्यां विषमः कारणानुरूपो लोहितो वर्णो जायते। तथा योगेन विकृताभ्यां वातश्लेष्मभ्यां हेतुभूताभ्यां विषमा कारणाननुरूपा स्वेदस्यातिप्रवृत्तिरिति सिद्धान्तः॥ * ॥

अथ वातश्लेष्मज्वरस्य चिकित्सा।

"वातश्लेष्मज्वरे देयमौषधं नवमेऽहनि।
पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरैः।
दीपनीयः स्मृतो वर्गो वातश्लेष्मज्वरापहः॥
कोलमात्रोपयोगित्वात् पञ्चकोलमिदं स्मृतम्।
तीक्ष्णोष्णं पाचनं श्रेष्ठं दीपनं कफवातनुत्॥
गुल्मप्लीहोदरानाहशूलघ्नं पित्तकोपनम्॥"

इति पञ्चकोलम्॥ * ॥

"किरातविश्वामृतवल्लिसिंहिका-
कणाकणामूलरसोनसिन्धुकैः।
कृतः कषायो विनिहन्ति सत्वरं
ज्वरं समीरात् सकफात् समुत्थितम्॥"

इति किरातादिक्वाथः॥ * ॥

"पिप्पल्यादिगणं क्वाथं पिबेद्वातकफज्वरी।
नातःपरं किञ्चिदस्मिन् ज्वरे भेषजमुत्तमम्॥"

इति पिप्पल्यादिक्वाथः॥ * ॥

"पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरः।
वचा सातिविषा जातीपाठावत्सकरेणुकम्॥
किराततिक्तको मूर्व्वा सर्षपा मरिचानि च।
कट्फलं पुष्करं भार्गी विड़ङ्गं कर्कटाङ्कयम्॥
अर्कमूलं वृहत्सिंही श्रेयसी सदुरालभा।
दीप्यकश्चाजमोदा च शुकनासा सहिङ्गुका॥
एतानि समभागानि गण एषोऽष्टविंशतिः।
एषां क्वाथो निपीतः स्याद्वातश्लेष्मज्वरापहः॥
हन्ति वातं तथा शीतं प्रस्वेदमपि वेपथुम्।
प्रलापश्चातितन्द्राश्च रोमहर्षारुची तथा॥
महावातेऽपतन्त्रे च शून्यत्वे सर्व्वगात्रजे।
पिप्पल्यादिर्म्महाक्वाथो ज्वरे सर्व्वत्र पूजितः॥"

इति वृहत्पिप्पल्यादिक्वाथः॥ * ॥

"दशमूलीरसः पीतः कणाढ्यः कफवातजे।
ज्वरे विपाके निद्रायां पार्श्वरुक्श्वासकासके॥

इति दशमूलीक्वाथः॥ * ॥

तत्र श्रेयसी रास्ना वातश्लेष्मज्वरहरत्वात्॥

"पिप्पलीभिः शृतं तोयमनभिष्यन्दि दीपनम्।
वातश्लेष्मज्वरं हन्ति सेवितं प्लीहनाशनम्॥"

इति पिप्पलीक्वाथः॥ * ॥

"सूतकं टङ्कणं भृष्टं गन्धं शुद्धं समं समम्।
द्विगुणं सूतकाद्देयं जैपालं तुषवर्ज्जितम्॥
सैन्धवं मरिचं चिञ्चा त्वक् चारः शर्करापि च।
प्रत्येकं सूततुल्यं स्याज्जम्बीरैर्म्मर्द्दयेद्दिनम्॥
सूर्य्यशेखरनामायं रसो गुञ्जाद्वयोन्मितः।
भक्षितस्तप्ततोयेन वातश्लेष्मज्वरापहः॥"

सूर्य्यशेखरो रसो वातश्लेष्मज्वरे शीतज्वरे च॥ रसप्रदीपे।

ज्वरः

"स्वेदोद्गमे भृष्टकुलत्थचूर्ण-
निपातनं शस्तमिति ब्रुवन्ति।
जीर्णं शकृन्नोलवणस्य भाजनं
संचूर्णितं स्वेदहरं सुधूलनात्॥
मरिचं पिप्पली शुण्ठी पथ्या लोध्रञ्च पौष्करम्।
भूनिम्बः कटुका कुष्ठं कर्च्चूरो लिङ्गिका शटी॥
एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत्।
एतदुद्धूलनं श्रेष्ठं स्रोतोवत् स्वेदनिर्गमे॥"

लिङ्गिका पञ्चगुरिया इति लोके। अत्र शटी गन्धपलाशी। इति मरिचाद्युद्धूलनम्॥ * ॥

"भूनिम्बकारवीतिक्तावचाकट्फलजं रजः।
एषामुद्धूलनं श्रेष्ठं सम्मतं स्वेदसंस्रवे॥"

इति भूनिम्बाद्युद्धूलनम्॥ * ॥

पूर्व्वोक्तो वालुकास्वेदोऽप्यत्र समुचितः॥ यत उक्तम्।

"पीनसश्वासवाधीर्य्ये जङ्घापार्श्वास्थिशूलिनि।
वातश्लेष्मज्वरे स्वेदं कारयेत् तद्विधानवित्॥ * ॥
मातुलुङ्गफलकेशरो धृतः
सिन्धुजन्ममरिचान्वितो मुखे।
हन्ति वातकफरोगमास्यगं
शोषमाशु जड़तामरोचकम्॥

इति कवलः॥"

अथान्नमाह।

"महत्या पञ्चमूल्यान्नं सम्यक् सिद्धं चिकित्सकः।
सप्तमे दिवसे दद्यात् ज्वरे वातवलासजे॥"

इति वातश्लेष्मज्वराधिकारः॥ * ॥

अथ पैत्तिकश्लेष्मज्वराधिकारः। तत्र तस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह।

"पित्तश्लेष्मकरैः पित्तकफवामाशयाश्रयौ।
वह्निन्निरस्य कोष्ठाग्निं रसगौ ज्वरकारिणौ॥"

पूर्व्वरूपमाह।

"प्राग्रूपे पित्तकफयोः स्यातां पित्तकफे ज्वरे॥"

अथ तस्य लक्षणमाह।

"लिप्ततिक्तास्यता तन्द्रा मोहः कासोऽरुचिस्तृषा।
मुहुर्दाहो मुहुः शीतं पित्तश्लेष्मज्वराकृतिः॥"

आस्यस्य तिक्तत्वं पित्तेन। लिप्तत्वं कफेन। तन्द्रा अर्द्धोन्मीलितनेत्रत्वम्। मोहो मूर्च्छा॥ * ॥

अथ पित्तश्लेष्मज्वरस्य चिकित्सा।

"पित्तश्लेष्मज्वरे देयमौषधं दशमेऽहनि।
गुड़ूचीनिम्बधान्याकचन्दनं कटुरोहिणी॥
गुड़ूच्यादिरयं क्वाथः पाचनो दीपनः स्मृतः।
तृष्णादाहारुचिच्छर्द्दिपित्तश्लेष्मज्वरापहः॥"

इति गुड़ूच्यादिक्वाथः॥ * ॥

"अमृताकटुकारिष्टपटोलं घनचन्दनम्।
नागरेन्द्रयवश्चैतदमृताष्टकमीरितम्॥
क्वथितं सकणाचूर्णं पित्तश्लेष्मज्वरापहम्।
हृल्लासारोचकच्छर्द्दितृष्णादाहनिवारणम्॥"

इति अमृताष्टकम्॥ * ॥

"कण्टकार्य्यमृता भार्गी विश्वेन्द्रयववासकम्।
भूनिम्बं चन्दनं मुस्तं पटोलं कटुरोहिणीम्॥
विपाच्य पाययेत् क्वाथं पित्तश्लेष्मज्वरापहम्।

ज्वरः

दाहतृष्णारुचिच्छर्द्दिकासशूलनिवारणम्॥"

इति कण्टकार्य्यादिक्वाथः॥ * ॥

"नागरोशीरविल्वाब्दधान्यमोचरसाम्बुभिः।
कृतः क्वाथो भवेद्ग्राही पित्तश्लेष्मज्वरापहः॥"

इति नागरादिक्वाथः॥ * ॥

"सशर्करामक्षमात्रां कटुकामुष्णवारिणा।
पीत्वा ज्वरं जयेज्जन्तुः पित्तश्लेष्मसमुद्भवम्॥"

अत्र कटुकाया द्वादशमाषाः। शर्करायाश्चत्वारो माषाः। एवं कर्ष इति चक्रदत्तः॥ वैद्यव्यवहारे तु कटुकाशर्करयोः समभागयोरेव कर्षः। इति कटुकीकल्कः॥ * ॥

"सपत्रपुष्पवासायाः रसः क्षौद्रसितायुतः।
पित्तश्लेष्मज्वरं हन्ति सास्रपित्तं सकामलम्॥"

अत्र वासाया रसो अर्द्धपलपरिमितो देयः। मधुसितयोः प्रत्येकं टङ्कः प्रक्षेप्तव्यः॥ * ॥

अथान्नमाह।

"कषायः परिपीतस्तु शृङ्गवेरपटोलयोः।
पित्तश्लेष्मज्वरवमीदाहकण्डूहरो भवेत्॥" * ॥

अन्यच्च।

"पटोलधान्ययोर्यूषः पित्तश्लेष्मज्वरापहः॥"

इति पित्तश्लेष्माधिकारः॥ * ॥

अथ सन्निपातज्वराधिकारः। तस्य निदानादिचिकित्सा सन्निपातज्वरशब्दे द्रष्टव्या॥ * ॥

अथागन्तुकज्वराधिकारमाह। तत्रागन्तुकज्वरस्य निदानान्याह।

"अभिघाताभिषङ्गाभ्यामभिचाराभिशापतः।
आगन्तुर्जायते दोषैर्यथास्वं तं विभावयेत्॥"

अभिघातः शस्त्रमुष्टिलगुड़ादिभिरभिहननम्। अभिषङ्गः कामशोकभयक्रोधभूतादीनामावेशः। अभिचारः कृत्याद्युत्पादनम्। अभिशापः ब्राह्मणगुरुवृद्धसिद्धादिकृतः शापः। तं आगन्तुज्वरं यथास्वं यथादोषलक्षणं दोषैर्व्विभावयेत् विजानीयात्॥ * ॥ अपराण्यपि निदानान्याह।

"ये भूतविषवाय्वग्निक्षतभङ्गादिसम्भवाः।
रागद्वेषभयाद्यै च ते स्युरागन्तवो गदाः॥"

भयाद्येत्याद्यशब्देन भूतविषवाय्वग्निक्षतभङ्गादयः संगृह्यन्ते। तेन रागादयोभङ्गाद्यन्ता हेतवोऽप्यागन्तुसंज्ञाः स्युः। कार्य्यकारणयोरभेदोपचारात्। एतेन आगन्तुजः स्मृत इत्यत्राप्यागन्तुशब्दो हेतुवाची आगन्तुर्ज्जायते दोषैरित्यत्र व्याधिवाची अभिघाताभिषङ्गाभ्यामित्यादि श्लोके दोषैर्यथास्वं तं विभावयेदितिवचनेनैव प्रतीयते। अभिघातादीनां विप्रकृष्टकारणत्वं मिथ्याहारविहाराणामिव दोषाणां सन्निकृष्टकारणत्वम्। तथा सति दक्षापमानसंक्रुद्धरुद्रेत्यादि श्लोके आगन्तुज्वरस्याष्टमत्वविघातो दोषजेष्वेव प्रवेशात्। उच्यते। आगन्तुज्वरस्य दोषा आरम्भका न किन्तु पश्चादनुबन्धिनः॥ * ॥ तथा चागन्तुज्वरस्य सम्प्राप्तिमाह चरकः। आगन्तुर्हि व्यथापूर्व्वो जायते पश्चान्निजैर्दोषैरनुबध्यत इति॥ * ॥

तत्र कस्यागन्तोः को निजो दोष इत्यपेक्षायामाह ।

“कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात् पित्तं त्रयो मलाः ।
भूताभिषङ्गात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः ॥”

कामशोकभयात् कामशोकभयजादागन्तोर्वायुः कुप्यति । क्रोधात् क्रोधजादागन्तोः पित्तं कुप्यति । भूताभिषङ्गात् भूतावेशजादागन्तोः त्रयो मला दोषाः कुप्यन्ति इत्यर्थः । भूतसामान्यलक्षणाः भूतस्य भूतलक्षणस्य सामान्यं समानता येषां तानि भूतसामान्यानि भूतसामान्यानि लक्षणानि येषां ते भूतसामान्यलक्षणाः मलाः ॥ * ॥

अथागन्तुज्वराणां हेतुभेदैर्लक्षणभेदानाह ।

“श्यावास्यता विषकृते तथातीसार एव च ।
भक्तारुचिः पिपासा च तोदश्च सह मूर्च्छया ॥”

विषकृते स्थावरजङ्गमविषभक्षणकृते ज्वरे । श्यावः शुक्लानुविद्धः कृष्णो वर्णः शाकवर्णो वा । अतीसारः स्थावरविषेणैव तस्याधोगामित्वात् । तोदः सूचीव्यधनेनेव व्यथा ॥ * ॥

“ओषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्वमथुस्तथा ।
कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्रालस्यमभोजनम् ॥
हृदये वेदना चास्य गात्रञ्च परिशुष्यति ॥”

कामजे समीहितकान्ताद्यप्राप्तिनिमित्तके ज्वरे । चकारात् वागभटोक्तान्यपि लक्षणानि बोद्धव्यानि । तानि यथा,—

“कामाद्भ्रमोऽरुचिर्दाहो ह्रीनिद्राधीधृतिक्षयः ।
भयात् प्रलापः शोकाच्च भवेत् कोपाच्च वेपथुः ॥”

भयात् भयजे ज्वरे प्रलापः । शोकाच्च चकारेण प्रलाप एवानुकृष्यते । कोपाच्च कोपादपि वेपथुर्भवति ॥ * ॥ ननु वेपथुर्वातस्य धर्म्मः तत् कथं क्रोधजे ज्वरे वेपथुः । यत उक्तम् । क्रोधात् पित्तमिति । उच्यते ।

“एकः प्रकुपितो दोष इतरानपि कोपयेत् ॥”

इति वचनात् पित्तकोपितवातजन्य एवात्र वेपथुः ॥ * ॥ किञ्च क्रोधाद्वायुरपि भवति । यत उक्तं विदेहेन । क्रोधशोकौ स्मृतौ वातपित्तरक्तप्रकोपनाविति । यत उक्तम् ।

“भूताभिषङ्गादुद्वेगो हास्यं रोदनकोपने ।
केचिद्भूताभिषङ्गोत्थं ब्रुवते विषमज्वरम् ॥”

भूताभिषङ्गोत्थो विषमज्वरो भवति । कदाचिदपि वेगवान् कदाचिच्छान्तवेग इत्यर्थः ॥

“अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णा च जायते ।”

तृष्णा चेति चकारेण हारीतानुवादि वागभटोक्तञ्च बोद्धव्यम् । तद्यथा,—

“तत्राभिचारिकैर्म्मन्त्रैर्हूयमानस्य तप्यते ।
पूर्ब्बं मनस्ततो देहस्ततो विस्फोटविभ्रमैः ।
सदाहमूर्च्छाग्रस्तस्य प्रत्यहं वर्द्धते ज्वर इति ॥”

अथ तेषां चिकित्सा ।

“आगन्तुजे ज्वरे नैव नरः कुर्व्वन्ति लङ्घनम् ॥”

तथा च वागभटः ।

“शुद्धवातक्षयागन्तुजीर्णज्वरिषु लङ्घनम् ॥”

नेष्यते इति शेषः । अन्यच्च ।

“लङ्घनं न हित कामशोकचिन्ताप्रहारजे ।
भयभूतश्रमक्रोधलङ्घनैश्च कृते ज्वरे ॥
किन्तु दीप्ताग्नये तत्र दद्यान्मांसरसौदनम् ।
अभिघातज्वरे युञ्ज्यात् क्रियामुष्णविवर्ज्जिताम् ॥
कषायं मधुरं स्निग्धं यथादोषमथापि वा ।
अभिघातज्वरो नश्येत् पानाभ्यङ्गेन सर्पिषः ॥
रक्तावसेकैर्म्मेध्यैश्च तथा मांसरसौदनैः ॥”

मेध्यैर्म्मेधाय हितैः ॥ * ॥

“व्यधबन्धश्रमात्यध्वभङ्गभ्रंशसमुद्भवान् ।
ज्वरानुपाचरेत् पूर्ब्बं क्षीरमांसरसौदनैः ॥”

व्यधस्ताड़नं कर्णादिवेधो वा । भङ्गश्छेदभेदादिकः । भ्रंशो वृक्षादितः पतनम् ॥ * ॥

“अध्वश्रान्तेषु चाभ्यङ्गं दिवानिद्राञ्च कारयेत् ।
ओषधीगन्धविषजौ विषपित्तप्रबाधनैः ।
जयेत् कषायैर्म्मतिमान् सर्व्वगन्धकृतैर्भिषक् ॥”

सर्व्वगन्धमाह ।

“चातुर्जातककर्पूरकक्कोलागुरुकुङ्कुमम् ।
लवङ्गसहितञ्चैव सर्व्वगन्धं विनिर्द्दिशेत् ॥ * ॥
क्रोधजे पित्तजे काम्यैे नार्य्याः सद्वाक्यमेव च ।
आश्वासेनेष्टलाभेन वायोः प्रशमनेन च ॥
हर्षणैश्च शमं यान्ति कामशोकभयज्वराः ।
कामैरथ मनोज्ञैश्च पित्तघ्नैश्चाप्युपक्रमैः ॥
सद्वाक्यैश्च शमं याति ज्वरः क्रोधसमुत्थितः ॥”

कामैः कामावेशैः । मनोज्ञैः धिक्कारादिभिर्भयजनकवचनैर्व्वा ॥ * ॥

“कामात् क्रोधज्वरो नश्येत् क्रोधात् कामज्वरस्तथा ।
घातिताभ्यामुभाभ्याञ्च कामक्रोधज्वरक्षयः ॥”

घातिताभ्यामुभाभ्यां मनसि निगृहीताभ्यां कामक्रोधाभ्याम् ॥ * ॥

“भूतविद्यासमुद्दिष्टैर्बन्धावेशनताड़नैः ।
जयेद्भूताभिषङ्गोत्थं मनःसान्त्वैश्च मानसम् ॥”

ताड़नैरित्यस्य स्थाने केचित् पूजनैरिति पठन्ति ॥

“सहदेवाया मूलं विधिना कण्ठे निबद्धमपहरति ।
एकद्वित्रिचतुर्भिर्द्दिवसैर्भूतज्वरं पुंसाम् ॥
अभिचाराभिशापोत्थौ ज्वरौ होमादिभिर्जयेत् ।
दानस्वस्त्ययनातिथ्यैरुत्पातग्रहदुष्टिजौ ॥”

इत्यागन्तुज्वराधिकारः ॥ * ॥

अथ विषमज्वराधिकारमाह । तत्र विषमज्वरस्य निदानादिचिकित्सापर्य्यन्तं विषमज्वरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

अथ जीर्णज्वराधिकारः । तस्य निदानादिकं जीर्णज्वरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

अथ दुर्ब्बलजनितस्य ज्वरस्य चिकित्सामाह ।

“हरीतकी निम्बपत्रं नागरं सैन्धवोऽनलः ।
एषां चूर्णं सदा खादेत् दुर्ब्बलज्वरशान्तये ॥”

इति हरीतक्यादि चूर्णम् ॥ * ॥

“अरुचिमनलमान्द्यं पीनसश्वासकासा-
नुदरमुदकदोषानाशु हन्यादशेषान् ।
जनयति तनुकान्तिं चित्तनेत्रप्रसादं
पलपरिमितशुण्ठीक्षोदसिद्धः कषायः ॥”

इति शुण्ठीक्काथः ॥ * ॥

“विषं भागद्वयं दग्धकपर्द्दः पञ्चभागकः ।
मरिचं नवभागञ्च चूर्णं वस्त्रेण शोधयेत् ॥
आर्द्रकस्य रसेनास्य कुर्य्यान्मुद्गनिभां वटीम् ।
वारिणा वटिकायुग्मं प्रातः सायञ्च भक्षयेत् ॥
अयं रसो ज्वरे योज्यः सामे दुर्ब्बलजेऽपि च ।
अजीर्णाध्मानविष्टम्भशूलेषु श्वासकासयोः ॥”

इति दुर्ब्बलजेता रसः ॥ * ॥

“पटोलमुस्तामृतवह्निवासकं
सनागरं धान्यकिराततिक्तकम् ।
कषायमेषां मधुना पिबन्नरो
निवारयेत् दुर्ब्बलदोषमुल्वणम् ॥”

इति पटोलादिक्काथः ॥ * ॥

“किराततिक्तत्रिवृदम्बुपिप्पली-
विड़ङ्गविश्वाकटुरोहिणीरजः ।
निहन्ति लीढ़ं मधुनातिसत्वरं
सुदुस्तरं दुर्ब्बलदोषजं ज्वरम् ॥”

इति किराततिक्तादिचूर्णम् ॥ * ॥

“भोजनादौ नरैर्भुक्तं शुण्ठीराज्यभयोत्थितम् ।
कल्कं तु सहते नित्यं नानादेशोद्भवं जलम् ॥
महार्द्रकयवक्षारौ पीत्वा चोष्णेन वारिणा ।
नानादेशसमुद्भूतंवारिदोषमपोहति ॥” * ॥

अथ साध्यस्य ज्वरस्य लक्षणमाह ।

“बलवत्स्वपि दोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥”

ज्वरस्योपद्रवानाह ।

“श्वासमूर्च्छारुचिच्छर्द्दितृष्णातीसारविड्ग्रहाः ।
हिक्काकासाङ्गभेदाश्च ज्वरस्योपद्रवा दश ॥” * ॥

प्रसङ्गादुपद्रवाणां चिकित्सायां विशेषमाह ।

“संजातोपद्रवो व्याधिस्त्याज्यो न स्याच्चिकित्सकैः ।
व्याधौ शान्ते प्रणश्यन्ति सद्यः सर्व्वेऽप्युपद्रवाः ॥
अतो व्याधिं जयेद्यत्नात् पूर्ब्बं पश्चादुपद्रवम् ।
भिषग्यः कुशलः सोऽत्र जयेत् पूर्ब्बमुपद्रवम् ॥
तेष्वपि प्रचुरेषु प्राङ्नाशयेदाशुकारिणम् ।
मूलव्याधिं जयेत् पूर्ब्बं जेयो यो वा भवेद्बली ॥
अविरोधेन वा कुर्य्यादुभयोरपि च क्रियाम् ॥”

तत्र ज्वरे श्वासस्य चिकित्सा ।

“सिंही व्याघ्री ताम्रमूली पटोली
शृङ्गी पद्मा पुष्करं रोहिणी च ।
शाकं शटी शैलमल्लाश्च बीजं
श्वासं हन्यात् सन्निपाते दशाङ्गः ॥”

सिंही वड़ीकटैया । व्याघ्री कटैया । ताम्रमूली दुरालभा । पद्मा भार्गी । रोहिणी कटुकी । शैलमल्ली कोरैया । इति दशाङ्गो योगः ॥ * ॥

“भार्गीनिम्बघनाभयामृतलताभूनिम्बवासाविषा-
त्रायन्तीकटुकावचात्रिकटुकश्योनाकशत्रुद्रुमैः ।
रास्नायासपटोलपाटलिशटीदार्व्वीविशालात्रिवृद्-
ब्राह्मीपुष्करसिंहिकाद्वयनिशाधात्रयक्षदेवद्रुमैः ॥
क्काथोऽयं खलु सन्निपातनिवहान् द्वात्रिंशतां पानतो ।
दुर्द्धर्षाग्निजतेजसा विजयते सर्पान् गरुत्मानिव

किञ्च श्वासबलासकासगुदरुग्हृद्रोगहिक्कामरु-
न्मन्यास्तम्भगलामयार्द्दितमला विष्टम्भशूला-
नपि ॥”

विषा अतीस। शक्रद्रुमः ककुभः। देवद्रुमः देव-
दारु ॥ इति द्वात्रिंशदङ्गकाथः ॥ * ॥

“मधुना कृष्णाकट्फलकर्कटशृङ्गीभवं चूर्णम्।
श्वासामये महोग्रे लीढ्वा लोकः सुखी भवति ॥
वन्योपलाग्नितापितदात्रस्याग्रेण पञ्चरे दाहः।
अपहरति श्वासामयमसंशयं भाषितं मुनिभिः॥”

अथ ज्वरे मूर्च्छायाश्चिकित्सा।

“आर्द्रकस्य रसेनैस्यं मूर्च्छायामाचरेन्नरः।
अञ्जनञ्च प्रयुञ्जीत मधुसिन्धुशिलोषणैः ॥
शीताम्भसाचिसेकः सुरभिर्धूपः सुगन्धिपुष्पञ्च।
मृदुतालवृन्तवातः कोमलकदलीदलस्पर्शः ॥”

अथ ज्वरे अरुचेश्चिकित्सा।

“अरुचौ तु शृङ्गवेरजरसकैः साम्लैः ससिन्धुजैः
कवलः।
सिन्धूत्थमातुलुङ्गीफलकेशरधारणं वक्ते ॥”

अन्यच्च।

“अरुचौ मातुलुङ्गस्य केशरं साज्यसैन्धवम्।
धात्रीद्राक्षासितानां वा कल्कमास्ये तु
धारयेत्॥”

अथ ज्वरे छर्द्देश्चिकित्सा।

“काथो गुडूच्याः समधुः सुशीतः
पीतः प्रशान्तिं वमनस्य कुर्य्यात्।
विश्वच्छिकायां मधुनावलीढ़ा
सचन्दना शर्करयान्विता च ॥”

अथ ज्वरे तृष्णायाश्चिकित्सा।

“दन्तशठबीजपूरकदाड़िमबदरैः सचुक्रकैर्वदने।
लेपो जयति पिपासामथ रजतगुटीमुखान्तःस्था॥
शीतं पयः चौद्रयुतं निपीत-
माकण्ठमाश्वेव तदुद्वमेच्च।
तर्षप्रकर्षप्रशमाय वक्ते
दध्यान्नदचौद्रवटाश्रलाजान् ॥”*॥

अथ ज्वरे अतीसारस्य चिकित्सा।

“लङ्घनमेकं मुक्त्वा न चान्यदस्तीह भेषजं बलिनः।
समुदीर्णदोषनिचयं शमयति तत् पाचयत्यपि च॥
वत्सादनीवत्सकवारिवाह-
विश्वम्भरानिम्बविषाः सविश्वाः।
ज्वरातिसारं त्वरितं जयन्ति
विश्वामृतावत्सकवारिवाहः ॥”

विश्वम्भरानिम्बो भूनिम्बः।

“पाठामृतापर्पटमुस्तविश्वा-
किराततिक्तेन्द्रयवान् विपाच्य।
पिबन् हरत्येव हठेन सर्व्व-
ज्वरातिसारानपि दुर्न्निवारान् ॥”*॥

अथ ज्वरे विड्ग्रहस्य चिकित्सा।

“विड्ग्रहे वातजित् कर्म्म कुर्य्यादन्नानुलोमनम्।
मलं प्रवर्त्तयेदाशु तीक्ष्णाभिः फलवर्त्तिभिः ॥
पथ्यारग्वधतिक्ताचिवृद्दामलकैः शृतं तोयम्।
जीर्णज्वरे विबन्धे दद्यादाश्वेव विड्ग्रहः
शाम्येत् ॥”

अथ ज्वरे हिक्कायाश्चिकित्सा।

“नीरेण सिन्धूत्थरजोऽतिसूक्ष्मं
नस्येन नूनं विनिहन्ति हिक्काम्।
शुण्ठी हठाद्वा सितया समेता
धूपोऽथवा हिङ्गुसमुद्भवस्य ॥”*॥

अथ ज्वरे कासस्य चिकित्सा।

“कासे कणाकणामूलं कलिद्रुमफलं रजः।
सविश्वभेषजं लिह्यात् मधुना वा वृषाद्रसम् ॥”

रजः पर्पटकम्।

“पुष्करमूलकटुत्रिकशृङ्गीकट्फलयासककार-
विकाभिः।
मधुलुलिताभिरयं खलु लेहः कासरिपुः कफ-
रोगहरश्च ॥”*॥

अथ ज्वरे दाहस्य चिकित्सा।

“दाहाधिकारलिखितं दाहे कुर्य्याच्चिकित्सितम्।
परं ज्वराविरुद्धं यन्मुख्यो नाश्यो ज्वरो यतः॥”

अथ सुखसाध्यस्य ज्वरस्य लक्षणम्।

“सन्तापोऽभ्यधिको बाह्यस्तृष्णादीनाञ्च मार्द्दवम्।
बहिर्व्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च ॥”

तृष्णादीत्यादिशब्देनान्तर्द्दाहसन्ध्यस्थि-व्यथा-
श्वासा गृह्यन्ते। तेषामार्द्दवमल्पता। बहि-
र्व्वेगस्य ज्वरस्य।

“वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात्।
प्राकृतः सुखसाध्यस्तु शरत्सुरभिसम्भवः ॥”

सुरभिर्व्वसन्तः॥ * ॥

अथ कष्टसाध्यस्य ज्वरस्य लक्षणमाह।

“वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्राकृतेष्वनिलोद्भवः ॥”

अन्यः प्राकृतादन्यः वैकृतः। *। वर्षादिषु
ज्वरं जनयतां वातादीनां चिकित्साविशेषार्थं
प्राधान्यमप्राधान्यञ्चाह।

“वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितं ज्वरम्।
कुर्य्यात् पित्तञ्च शरदि तस्य चानुबलः कफः ॥”

तस्य पित्तज्वरस्य चिकित्सामाह।

“तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् ॥”

तत्प्रकृत्या तस्य पित्तस्य प्रकृत्या स्वभावेन।
यत उक्तम्।

“कफपित्ते द्रवे धातू सहेते लङ्घनं बहु ॥” इति।

विसर्गाच्च शरदो विसर्गकालत्वाच्च। यत उक्तम्।
वर्षाशरद्धेमन्ता विसर्गाः कालास्तत्रोपचितबला-
प्राणिनो भवन्ति सोमस्य बलवत्त्वादिति। तत्र
शरदि पित्तज्वरे अनशनाद्भयं न। कफो वसन्ते
तमपि वातपित्तं भवेदनु। वसन्ते कफज्वरेऽपि
कफप्रकृत्या लङ्घनाद्भयं न भवति। किन्तु
वसन्तस्यादानकालत्वात् निःशङ्कं न कर्त्तव्यम्।
यत उक्तम्। शिशिरवसन्त-ग्रीष्मास्त्वादानकालाः
स्तत्रापचितबलाः प्राणिनो भवन्ति सूर्य्यस्य
बलवत्त्वादिति। एतेनेदं उक्तम्। वर्षासु वायुः
प्रधानं पित्तश्लेष्माणावप्रधाने। शरदि पित्तं
प्रधानं कफोऽप्रधानम्। वसन्ते श्लेष्मा प्रधानं
वातपित्ते अप्रधाने। तत्र प्रधानस्य प्राधा-
न्येन चिकित्सा कर्त्तव्या। सा चाप्रधाना
निषिद्धा विधेया। एवं वैकृतेष्वपि प्रधा-
नस्य प्राधान्येन चिकित्सा कर्त्तव्या। तथा
चोक्तम्।

“संसर्गे यो गरीयान् स्यादुपक्रम्य स वै भवेत्।
शेषदोषाविरोधेन सन्निपाते तथैव च ॥”

संसर्गे दोषद्वयस्य संसर्गे। गरीयान् प्रधानः।

“अन्तर्द्दाहोऽधिका तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः।
सन्ध्यस्थिशूलमस्वेदो दोषवर्च्चोविनिग्रहः॥
अन्तर्व्वेगस्य लिङ्गानि कष्टसाध्यत्वमेव च ॥”

वर्च्चोविनिग्रहः पुरीषाप्रवृत्तिः ॥ * ॥

अथासाध्यस्य ज्वरस्य लक्षणमाह।

“ज्वरः क्षीणस्य शूलस्य गम्भीरो दैर्घरात्रिकः।
असाध्यो बलवान् यश्च केशसीमन्तकृत् ज्वरः॥”

दैर्घरात्रिकः बहुरात्रानुबन्धी। केशसीमन्तकृत्
प्रभावात् केशेषु सीमन्तं यः करोति ॥ * ॥

गम्भीरस्य लक्षणमाह।

“गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्द्दाहेन तृष्णया।
आनद्धत्वेन चात्यर्थं कासश्वासोद्गमेन च ॥”

आनद्धत्वेन विबद्धमलत्वेन ॥ * ॥ सामान्य-
ज्वरेऽपि कर्णमूलशोथस्यासाध्यत्वादिकमाह।

“ज्वरस्य पूर्व्वं ज्वरमध्यतो वा
ज्वरान्ततो वा श्रुतिमूलशोथः।
क्रमादसाध्यः खलु कृच्छ्रसाध्यः
सुखेन साध्यो मुनिभिः प्रदिष्टः ॥”*॥

अथारिष्टमाह। तत्रारिष्टस्य लक्षणम्।

“रोगिणो मरणं यस्मादवश्यम्भावि लक्ष्यते।
तल्लक्षणमरिष्टं स्याद्रिष्टमप्यभिधीयते ॥
हेतुभिर्बहुभिर्जातो बहुभिर्बहुलक्षणः।
ज्वरः प्राणान्तकृद्यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनः॥”

शीघ्रमिन्द्रियनाशनः उत्पन्नमात्र एव चिकित्-
स्यमानोऽपीन्द्रियाणां चक्षुरादीनां शक्तिं यो
नाशयति ॥ * ॥ अन्यच्चारिष्टमाह।

“विसंज्ञस्ताम्यते यस्तु शेते निपतितोऽपि वा।
शीतार्द्दितोऽन्तरुष्णश्च ज्वरेण म्रियते नरः॥”

विसंज्ञः विगतज्ञानः। ताम्यते नष्टहर्षः। शेते
निपतितोऽपि वा अत्रापिशब्द एवार्थः निप-
तित एव तिष्ठति न चोत्थातुं समर्थः तथा सन्
शेत एव। शीतार्द्दितः बहिः। अन्तरुष्णः
अन्तर्द्दाहवान्॥ * ॥ अन्यच्च।

“यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि सङ्घातशूलवान्।
वक्त्रेण चैवाच्छ्वसिति ज्वरस्तं हन्ति मानवम्॥”

हृष्टरोमा रोमाञ्चवान्। हृदि सङ्घातशूलवान्
सान्निपातिकशूलवान्। वक्त्रेण चैवोच्छ्वसिति
न तु नासिकया ॥ * ॥ अन्यच्च।

“हिक्काश्वासतृषायुक्तं मूढ़ं विभ्रान्तलोचनम्।
सन्ततोच्छ्वासिनं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः ॥”

क्षपयति समापयतीत्यर्थः॥ * ॥ अन्यच्च।

“हतप्रभेन्द्रियं क्षाममरोचकनिपीड़ितम्।
गम्भीरतीक्ष्णवेगार्त्तं ज्वरितं परिवर्ज्जयेत् ॥”

हता प्रभा दीप्तिर्येषाम्। अथवा हता प्रभा
प्रतिभा विषयग्रहणशक्तिर्येषां तथाविधानीन्द्रि-
याणि यस्य तं हतप्रभेन्द्रियम्। क्षामं क्षीणम्।
गम्भीरतीक्ष्णवेगार्त्तं गम्भीरः उक्तलक्षणः

तीक्ष्णवेगः अतिदुःसहवेगः ताभ्यां आर्त्तं दुःखितम् ॥ * ॥ अन्यच्च ।
"मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे ।
शेफसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः ॥"
व्याख्यातोऽयं श्लोकः ॥ * ॥
विषमज्वरस्यारिष्टमाह ।
"आरम्भाद्विषमो यस्य यस्य वा दैर्घ्यरात्रिकः ।
क्षीणस्य चातिरूक्षस्य गम्भीरो हन्ति यस्य तम् ॥"
यस्य आरम्भाद्विषमः प्रथमोत्पत्तेरेव विषमः न तु ज्वरोत्तरकृतस्य । यस्य दैर्घ्यरात्रिको वा यस्य क्षीणस्यातिरूक्षस्य च गम्भीरो भवति तं विषमो दैर्घ्यरात्रिको गम्भीरश्च हन्तीत्यर्थः ॥ इति ज्वराधिकारः ॥*॥ अथ ज्वरातिसाराधिकारः ।
"ज्वरातिसारयोरुक्तं निदानं यत् पृथक् पृथक् ।
तस्माज्ज्वरातिसारस्य निदानं नोदितं पुनः ॥"
अथ ज्वरातिसारस्य चिकित्सामाह ।
"ज्वरातिसारयोरुक्तं भेषजं यत् पृथक् पृथक् ।
न तन्मिलितयोः कार्य्यमन्योन्यं वर्द्धयेत् पुनः ॥"
अयमभिप्रायः । ज्वरहरमनुलोमनं भवति । अतीसारहरं स्तम्भनं भवति । अतः परस्परविरुद्धत्वात् पृथक् उक्तं भेषजं मिलितयोर्न कार्य्यम् । यत आह ।
"अनुलोमनं ज्वरघ्नं ग्राहकमतिसारहृद्भवति ।
पृथगुक्तमौषधं तज्ज्वरातिसारे विरुद्धमन्योन्यम् ॥
अतस्तौ प्रतिकुर्व्वीत विशेषोक्तचिकित्सितैः ॥
लङ्घनमेकं मुक्त्वा न चान्यदस्तीह भेषजं बलिनः ।
समुदीर्णदोषनिचयं तत् पाचयेत्तथा शमयेत् ॥
लङ्घनमुभयोरुक्तं मिलिते कार्य्यं विशेषतस्तद्वत् ।
उत्पलषष्ठकसिद्धं लाजमण्डादिकं सकलम् ॥"
उत्पलषष्ठकं यथा,—
"पृश्निपर्णीबलाबिल्वधनिकानागरोत्पलैः ।
ज्वरातिसारी पेयां वा पिबेत् साम्लां श्रृतां नरः ॥"
अत्र लाजमण्डाद्यपेक्षया वाशब्दः । अतिसारे पुरीषातिप्रवृत्त्या साम्लत्वञ्च दाड़िमरसादिना कर्त्तव्यम् । इत्युत्पलषष्ठकम् ॥ * ॥
"कणा कलिङ्गा लाजकाथो मधुसितायुतः ।
पीतो ज्वरातिसारस्य तृष्णावम्योश्च नाशनः ॥"
इति कणादिकाथः ॥ * ॥
"नागरातिविषामुस्तामृताभूनिम्बवत्सकैः ।
काथः सर्व्वज्वरहरः सर्व्वातीसारनाशनः ॥"
इति नागरादिकाथः ॥ * ॥
"गुड़ूच्यतिविषाधान्यशुण्ठीबिल्वाब्दबालकैः ।
पाठा भूनिम्बकुटजं चन्दनोशीरपर्पटैः ।
पिबेत् कषायं सक्षौद्रं ज्वरातीसारशान्तये ॥
हृल्लासारुचितृड्दाहवमीनां विनिवृत्तये ॥"
इति बृहद्गुड़ूच्यादिकाथः ॥ * ॥
"उत्पलं दाड़िमत्वक् च पद्मकेशरमेव च ।
पिबेत्तण्डुलतोयेन ज्वरातीसारनाशनम् ॥"
इत्युत्पलादिचूर्णम् ॥*॥
बिल्वबालकभूनिम्बगुड़ूचीधान्यनागरैः ।
कुटजाब्दयुतः काथो ज्वरातीसारशूलनुत् ॥
इति बिल्वादिकाथः ॥ * ॥
"नागरातिविषाविश्वागुडूचीबिल्वमुस्तकैः ।
कषायः पाचनः शोथज्वरातीसारवारणः ॥"
इति नागरादिकाथः ॥ * ॥
"दशमूलीकषायेण विश्वामक्षसमां पिबेत् ।
ज्वरे चैवातिसारे च सशोथे ग्रहणीगदे ॥"
इति दशमूलीकाथः ॥ * ॥
इति ज्वरातिसाराधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

ज्वरघ्नः, पुं, (ज्वरं हन्तीति । हन् + टक् ।) गुड़ूची । वास्तूकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ज्वरनाशके, त्रि । (यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"ज्वरघ्नं पाचनं बल्यं हृद्यं रुच्यं कफापहम् ॥")

ज्वरहन्त्री, स्त्री, (ज्वरं हन्ति या । हन् + तृच् ङीप् च ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ ज्वरघ्नी च ॥

ज्वराग्निः, पुं, (ज्वर एवाग्निः । दाहकत्वादस्य तथात्वम् ।) ज्वररूपाग्निः । तत्पर्य्यायः । आधिमन्थवः २ । इति हारावली ॥

ज्वराङ्गी, स्त्री, (ज्वरमङ्गति विनाशतया प्राप्नोतीति । अङ्ग गतौ + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) भद्रदन्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

ज्वरान्तकः, पुं, (ज्वरस्य अन्तको विनाशकः ।) नेपालनिम्बः । आरग्वधः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ज्वरघ्नौषधविशेषः । यथा,—
"भास्करो गन्धकः शर्व्वो देवी विहङ्गतीक्ष्णकम् ।
शोधितं गगनञ्चैव पुष्पकञ्च महेश्वरम् ॥
भूनिम्बादिगणैर्भाव्यं मधुना गुटिका दृढ़ा ।
चातुर्थकं तृतीयञ्च ज्वरं सन्ततकं तथा ॥
आमज्वरं भूतकृतं सर्व्वज्वरमपोहति ॥
अत्र भास्करः ताम्रम् । शर्व्वो रसः । देवी सौराष्ट्रमृत्तिका । विहङ्गं स्वर्णमाक्षिकम् । गगनं अभ्रकम् । पुष्पकं रसाञ्जनम् । महेश्वरं सुवर्णम् । अन्यत् सुगमम् । ताम्रादीनां समभागचूर्णं भूनिम्बादिकाथेन भावयेत् । भूनिम्बाद्यष्टादशद्रव्याणि सर्व्वद्रव्यतुल्यानि अष्टभागावशिष्टं काथं कृत्वा दिनत्रयं विभाव्य विशोष्य मधुना विमर्द्य अनुरूपं लिहेत् । ज्वरान्तको रसः ।" इति भैषज्यरत्नावली ॥ ज्वरनाशकश्च ॥

ज्वरापहा, स्त्री, (ज्वरं अपहन्ति नाशयतीति । अप + हन + डः ।) बिल्वपत्री । इति शब्दचन्द्रिका ॥ बेलशुँठा इति भाषा ॥ ज्वरनाशके, त्रि ॥

ज्वरारिः, पुं, (ज्वरस्य अरिः शत्रुर्नाशकत्वात् ।) ज्वरघ्नौषधविशेषः । यथा,—
"दरदबलिरसानां शुल्वनागाभ्रकाणां
सुभगविटशिलानां सर्व्वमेकञ्च योज्यम् ।
विपिननृपदलोत्थे भावितं शोषयेत्तं
दिवसदशसमाप्तौ रक्तिकैकाञ्च कुर्य्यात् ॥
एकैकां भक्षयेदस्य चार्द्रकस्य रसैर्युतम् ।
दत्तमात्रं ज्वरं हन्ति ज्वरारिः स निगद्यते ॥
सर्व्वशूलविनाशी च कफपित्तविनाशनः ॥
बलिः । गन्धकः । सर्व्वं शेफालिपत्ररसेन दशदिनं भावयित्वा गुञ्जाप्रमाणमात्रं करसेन देयम् । ज्वरारी रसः ।" इति भैषज्यरत्नावली ॥

ज्वराशनिः, पुं, (ज्वरे अशनिर्वज्रमिवामोघत्वात् ।) ज्वरनाशकौषधविशेषः । यथा,—
"रसं गन्धं सैन्धवञ्च विषं ताम्रसमं भवेत् ।
सर्व्वचूर्णसमं लौहं तत्समं चूर्णमभ्रकम् ॥
लौहे च लौहदण्डे च निर्गुण्ड्याः स्वरसेन च ।
मर्द्दयेद्यत्नतः पश्चान्मरिचं सूततुल्यकम् ॥
पर्णेन सह पातव्यो रसो रक्तिकसम्मितः ।
सर्व्वज्वरहरश्रेष्ठो ज्वराशनिरुदाहृतः ॥
कासं श्वासं महाघोरं विषमाख्यं ज्वरं वमिम् ।
धातुस्थं प्रबलं दाहं ज्वरदोषं चिरोद्भवम् ॥
यकृद्गुल्मोदरप्लीहक्षययुञ्च विनाशयेत् ॥
ज्वराशनी रसः ।" इति भैषज्यरत्नावली ॥

ज्वरितः, त्रि, (ज्वरः सञ्जातोऽस्य । ज्वर + "तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।" ५ । २ । ३६ । इति इतच् ।) ज्वरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३९ अध्याये ।
"मुद्गान् मसूरांश्चणकान् कुलत्थान् समकुष्ठकान् ।
आहारकाले यूषार्थं ज्वरिताय प्रदापयेत् ॥"
यथाच,—
"ज्वरितो हितमश्नीयात् यद्यप्यस्यारुचिर्भवेत् ।
अन्नकाले ह्यभुञ्जानः क्षीयते म्रियतेऽथवा ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)

ज्वरी, [न्] त्रि, (ज्वरोऽस्यास्तीति । ज्वर + इनिः ।) ज्वरयुक्तः । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३९ अध्याये ।
"गुर्व्वभिष्यन्दाकाले वा ज्वरी नाद्यात् कथञ्चन ॥")

ज्वल, ज म चले । दिपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । ज, ज्वालः ज्वलः । म, प्रज्वलयति । मित्त्वेऽपि औ ज्वलह्वलह्मल इत्यादिना केवलस्य ह्रस्वविकल्पनात् सोपसर्गस्यैव नित्यं ह्रस्वः । ज्वालयति ज्वलयति प्रज्वलयति । लिट् दीप्तिः । ज्वलति वह्निः । इति दुर्गादासः ॥ (यथाह कश्चित् ।
"जागर्त्ति लोको ज्वलति प्रदीपः
सखीगणः पश्यति कौतुकेन ।
मुहूर्त्तमात्रं कुरु नाथ ! धैर्य्यं
बुभुक्षितः किं द्विकरेण भुङ्क्ते ॥")

ज्वलः, पुं, ज्वालः । दीप्तिः । (ज्वलतीति । ज्वल दीप्तौ + अच् ।) दीप्तिविशिष्टे, त्रि । इति मुग्धबोधम् ॥

ज्वलका, स्त्री, (ज्वलतीति । ज्वल + बाहुलकात् वुन् ।) अग्निशिखा । इति हेमचन्द्रः ॥

ज्वलत्, त्रि, (ज्वल + शतृ ।) दीप्तिमत् । तत्पर्य्यायः । जमत् १ कश्मलीकिनम् २ जञ्जनाभवत् ३ मल्मलाभवत् ४ अर्चिः ५ शोचिः ६ तपः ७ तेजः ८ हरः ९ हृणिः १० शृङ्गाणि ११ । इत्येकादश ज्वलति नामधेयानि ॥*॥ भ्राजते १ भासते २ भास्यति ३ दीदयति ४ शोचति ५ मन्दते ६ भन्दते ७ रोचते ८ ज्योतते ९

द्योतते १० द्युमत् ११ । इत्येकादश ज्वलति-
कर्म्माणः । इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥

ज्वलनः, पुं, (ज्वलतीति । ज्वल + "जुचङ्क्रम्य-
दन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः ।" ३ । २ ।
१५० । इति युच् ।) अग्निः । (यथा, कला-
विलासे । १ । ४ ।
"यत्र त्रिनयननयनज्वलनज्वालावलीशलभ-
वृत्तिः ।
जीवति मानसजन्मा शशिवदनावदनकान्ति-
पीयूषैः ॥")
चित्रकवृक्षः । इत्यमरः ।२।४।५६ ॥ (ज्वल +
भावे ल्युट् ।) दहने, क्ली ॥

ज्वलनाश्मा, [न्] पुं, (ज्वलनः सूर्य्यवद्दीप्ति-
विशिष्टः अश्मा प्रस्तरमणिः । नित्यकर्म्मधारयः ।)
सूर्य्यकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ज्वलितः, त्रि, (ज्वल + क्तः ।) दग्धः । उज्ज्वलः ।
इति मेदिनी । ते, ११० ॥ (प्रदीप्तः । यथा,
महाभारते । ६ । १८ । ६ ।
"काञ्चनाङ्गदिनो रेजुर्ज्वलिता इव पावकाः ॥")

ज्वलिनी, स्त्री, (ज्वलो दीप्तिरस्त्यस्याः । ज्वल +
इनिः + ङीप् ।) मूर्व्वालता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

ज्वालः, पुं स्त्री, (ज्वलतीति । ज्वल + "ज्वलितिक-
सन्तेभ्यो णः ।" ३ । १ । १४० । इति णः । पक्षे
स्त्रियां टाप् ।) अग्निशिखा । इत्यमरः ।२।१।६०॥
(यथा, महाभारते । ३ । २१८ । ३ ।
"दीप्तो ज्वालैरनेकाभैरग्निरेषोऽथ वीर्य्यवान् ॥")
दीप्तिविशिष्टे, त्रि । इति मुग्धबोधम् ॥

ज्वाला, स्त्री, दग्धान्नम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(ज्वलतीति । ज्वल + णः + टाप् ।) अग्निशिखा ।
इत्यमरः । १ । १ । ६० ॥ (यथा, विष्णुपुराणे ।
१ । १२ । २४ ।
"अभ्युद्यतोग्रशस्त्राणि ज्वालामालाकुलैर्म्मुखैः ॥")
दाहश्च ॥ (स्वनामख्याता ऋक्षस्य पत्नी । यथा,
महाभारते । १ । ६५ । २५ ।
"ऋक्षः खलु तक्षकदुहितरमुपयेमे ज्वालां नाम ।
तस्यां पुत्त्रं मतिनारं नामोत्पादयामास ॥")

ज्वालागर्द्दभकः, पुं, (जालगर्द्दभ + स्वार्थे कन् ।
ततः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) रोगविशेषः ।
तत्पर्य्यायः । ज्वालारासभकामयः २ ज्वाला-
खरगदः ३ गर्द्दभगदः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
अस्य लक्षणं जालगर्द्दभशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

ज्वालाजिह्वः, पुं, (ज्वाला शिखा एव जिह्वा
यस्य ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः । ४।१६५ ॥
(स्कन्दस्यानुचरविशेषः । यथा, महाभारते
६ । ४५ । ५८ ।
"ज्वालाजिह्वः करालश्च शितकेशो जटी हरिः ॥"
दानवविशेषः । स तु बलिराजस्य सेनानी-
विशेषः । यथा, हरिवंशे । २३२ । ६ ।
"करालो ज्वालजिह्वश्च शताङ्गः शतलोचनः ॥")

ज्वालामुखी, स्त्री, (ज्वालैव मुखं प्रधानं यस्याम् ।
तत्राजस्रप्रज्वलितज्वालाभिरेव पूजादिकं गृह्णाति
देवीत्यतोऽस्यास्तथात्वम् ।) पीठस्थानविशेषः ।
तत्र भगवत्या जिह्वा पतिता । तत्र अम्बिका
देवी । उन्मत्तनामकभैरवश्च । इति पीठमाला ॥
यथाच ।
"ज्वालामुख्यां महाजिह्वा देव उन्मत्तभैरवः ।
अम्बिका सिद्धिदा नाम्नी स्तनं जालन्धरे मम ॥"
इति तन्त्रचूड़ामणौ पीठनिर्णयः ॥
विद्याविशेषः । यथा,—
"ज्वालामुखीक्रमं वक्ष्ये सा पूज्या मध्यतः
शुभे ! ।
नित्यारुणा मदनान्तरा मदमोहापहस्त्वमिः ॥
कमला श्रीभारती च आकर्षणी महेन्द्रापि ।
ब्रह्माणी चैव माहेशी कौमारी वैष्णवी तथा ।
वाराही चैव माहेन्द्री चामुण्डेति च पूजयेत् ।
विजया चाजिता चैव मोहनी चापराजिता ॥
स्तम्भनी जपनी पूज्या कालिका पञ्चवाह्यतः ।
ज्वालामुखीक्रमं पूज्य विषादिहरणं भवेत् ॥"
इति गारुड़े ज्वालामुखीविद्या २०४ अध्यायः ॥

झ

झ, झकारः । स व्यञ्जननवमवर्णः चवर्गचतुर्थ-
वर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति व्याक-
रणम् ॥ (यदुक्तं शिक्षायाम् । १७ ।
"कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ॥")
अस्योत्पत्तिर्यथा,—
"विसर्गस्तालुगः सोष्मा शं चवर्गश्च यन्तथा ॥"
इति प्रपञ्चसारः ॥
(वङ्गीयवर्णमालायाम्) अस्य लेखनप्रकारो यथा,
"त्रिकोणकुण्डलीरूपा वामदक्षिणयोगतः ।
क्रमशस्तासु तिष्ठन्ति चन्द्रसूर्य्याग्नयः प्रिये ! ॥
तत्र क्रोड़गता मात्रा शक्तिब्रह्मस्वरूपिणी ।
ऊर्द्ध्वमात्रा तथेन्द्राणी मध्ये नारायणी स्मृता ॥"
अस्य ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।
"ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने ! ।
सन्तप्तहेमवर्णाभां रक्ताम्बरविभूषिताम् ॥
रक्तचन्दनलिप्ताङ्गीं रक्तमाल्यविभूषिताम् ।
चतुर्द्दशभुजां देवीं रत्नहारोज्ज्वलां पराम् ॥
ध्यात्वा ब्रह्मस्वरूपां तां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
अस्य स्वरूपं यथा,—
"झकारं परमेशानि ! कुण्डली मोक्षरूपिणी ।
रक्तविद्युल्लताकारं सदा त्रिगुणसंयुतम् ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ।
त्रिविन्दुसहितं वर्णं त्रिशक्तिसहितं तथा ॥"
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥
तस्य ३५ पञ्चत्रिंशत् नामानि यथा,—
"झो झङ्कारी गुहो झञ्झावायुः सत्यः षड़ुन्नतः ।
अजेशो द्राविणी नादः पाशी जिह्वा जलं
स्थितिः ॥
विराजेन्द्रो धनुर्हस्तः कर्कशो नादजः कुजः ।
दीर्घबाहुर्बलो रूपमाक्रन्दितः सुचञ्चलः ॥
दुर्मुखो नष्ट आत्मवान् विकटा कुचमण्डलः ॥
कलहंसप्रिया वामा अङ्गुलीमध्यपर्व्वकः ।
दक्षहासाट्टहासश्च पाशात्मा व्यञ्जनः स्वरः ॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

झः, पुं, (झटति सङ्घीभवतीति । झट सङ्घाते +
बाहुलकात् डः ।) झञ्झावातः । अम्बुवर्षणम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ झण्टीशः । सुरगुरुः ।
दैत्यराजः । ध्वनिः । तारवायुः । इति मेदिनी ।
झे, १ ॥ नष्टे, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

झगझगायमानः, त्रि, (झगझग इवाचरतीति ।
झगझग + "कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च ।" ३।१।११।
इति क्यङ् ततः शानच् ।) चाकचिक्ययुक्तः ।
झक्झकिया इति भाषा । यथा,—
"मयूरवरगामिनीं सुरदशुद्धवर्णोत्कटां
रणक्वणितघण्टिकां निशितशक्तिहस्तोद्यताम् ।
प्रभानिकररश्मिभिर्झगझगायमानांशुकां
नयामि गुहसम्भवां त्रिदशशत्रुनिर्णाशिनीम् ॥"
इति देवीपुराणे रुरुवधे मातृस्तवनामाध्यायः ॥

झङ्कारः, पुं, (कृ + भावे घञ् कारः । झमित्यव्यक्त-
शब्दस्य कारः करणं यत्र ।) भ्रमरादिशब्दः ।
यथाह वल्लालसेनः ।
"प्रारब्धो मधुपैरकारणमहो झङ्कारकोला-
हलः ॥"
(तथाच पञ्चतन्त्रे । ५ । ४२ ।
"शरज्ज्योत्स्नाहते दूरं तमसि प्रियसन्निधौ ।
धन्यानां विशति श्रोत्रे गीतझङ्कारजा सुधा ॥")

झञ्झा, स्त्री, (झमित्यव्यक्तशब्देन झटति वेगेन
वहतीति । झट् + बाहुलकात् डः । ततष्टाप् ।)
ध्वनिविशेषः । जलकणवर्षणम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥

झञ्झानिलः, पुं, (झञ्झाध्वनियुक्तोऽनिलः ।)
प्रावृषिजवायुः । झञ्झावातः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

झञ्झावातः, पुं, (झञ्झाध्वनियुक्तो वातः ।)
प्रावृषिजवायुः । इति हलायुधः ॥ (यथा,
ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्याये ।
"झञ्झावातं रक्तवृष्टिं वात्याश्च वृक्षपातनम् ॥")

झट, संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
अकं-सेट् ।) झटति केशः । परस्परं लग्नः
स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

झटिः, पुं, (झटति परस्परं संलग्नो भवतीति ।
झट संहतौ + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां ४ ।
११७ । इति इन् ।) क्षुद्रवृक्षः । इत्युणादिकोषः ॥

झटिति, व्य, द्रुतम् । शीघ्रम् । तत्पर्य्यायः । स्राक् २
अञ्जसा ३ अह्नाय ४ सपदि ५ द्राक् ६ मंक्षु ७ ।
इत्यमरः । ३ । ४ । २ ॥ (यथा, पञ्चदशी ।
७ । १२५ ।
"तत्त्वविस्मृतिमात्रान्नानर्थः किन्तु विपर्य्ययात् ।
विपर्य्येतुं न कालोऽस्ति झटिति स्मरतः
क्वचित् ॥")

झत्ति, व्य, (झटिति इति शब्दस्य प्राकृतभाषायां
झत्ति इति सिद्धम् ।) झटिति । इति प्राकृत-
भाषायां काव्यप्रकाशः ॥

झनत्कारः, पुं, (झन् + भावे घञ् कारः । झनदित्यव्यक्तशब्दस्य कारः करणं यत्र ।) अनुकरणशब्दः । कङ्कणादिध्वनिः । यथा, कालिदासः ।
"उद्वेल्लद्भुजवल्लिकङ्कणझनत्कारः क्षणं वार्य्यताम् ॥"

झम, उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ, झमित्वा झान्त्वा । इति दुर्गादासः ॥

झम्पः, पुं, (लम्फः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) सम्पातपतनम् । लम्फः । इति जटाधरः ॥ (यथा, महावीरचरिते । [ताः ॥")
"पुच्छास्फोटदलत्-समुद्रविवरैः पातालझम्पाश्च

झम्पारुः, पुं, (झम्पं लम्फं आराति आददातीति । आ + रा + बाहुलकात् डुः ।) वानरः । इति शब्दरत्नावली ॥

झम्पाशी, [न्] पुं, (झम्पेन सम्पातेन अश्नातीति । अश + णिनिः । मत्स्यादिधारणकाले झम्पदानपूर्ब्बकपतनादस्य तथात्वम् ।) मत्स्यरङ्गपक्षी । इति जटाधरः ॥

झम्पी, [न्] पुं, (झम्पो लम्फोऽस्यस्येति । झम्प + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) वानरः । इति शब्दरत्नावली ॥

झरः, पुं, (झीर्य्यति जीर्णीभवति पतनादिस्थानमनेनेति । झॄ + "ऋदोरप् ।" ३ । ३ । ५७ । इत्यप् ।) निर्झरः । पर्व्वतावतीर्णजलप्रवाहः । इत्यमरः । २ । ३ । ५ ॥ (सम्बहः । यथा, नैषधे ।२।३२ ।
"कलसे निजहेतुदण्डजः
किमु चक्रभ्रमिकारिता गुणः ।
स तदुच्चकुचौ भवन् प्रभा-
झरचक्रभ्रमिमातनोति यत् ॥"
"स कलसः प्रभारूपेण कान्तिसमूहेन चक्रभ्रमिं कुलालचक्रभ्रमणमातनोति जनयति । यद्वा प्रभाझरे कान्तिप्रवाहे चक्रभ्रमिं चक्रवाकभ्रान्तिमातनोति ।" इति तट्टीका ॥)

झरा, स्त्री, (झर + टाप् ।) झरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

झरी, स्त्री, (झर + ङीष् ।) झरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

झर्च्च, श उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) रेफोपधः । श, झर्च्चती झर्च्चन्ती । गुणस्थानरहितानां तुदादिपाठफलन्तु शत्रन्तानामादीपोरिति नुणो विभाषा वैदेष्यार्थस्य भर्त्सनमेदस्य । भर्त्सस्तर्ज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥

झर्च्छ, श उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, झर्च्छती झर्च्छन्ती । भर्त्सस्तर्ज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥

झर्झ, श उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, झर्झती झर्झन्ती । भर्त्सस्तर्ज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥

झर्झरः, पुं, (झर्झ इत्यव्यक्तशब्दं रातीति । रा + कः । यद्वा, झर्झति शब्दायते इति । झर्झ + बहुलवचनात् अरः ।) वाद्यविशेषः । इत्यमरः । १ । ७ । ८ ॥ चर्म्मपुटाच्छादितकाष्ठस्थानम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ करड़ इति ख्यातः ।
"डिण्डिमो डेङ्गरी प्रोक्तो झर्झरः पटहः स्मृतः ॥"
इति भरतधृतवैजयन्ती ॥
तत्पर्य्यायः । झल्लकी २ झल्ली ३ झलरी ४ झर्झरी ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ८५ ।
"आदौ जलधिजीमूतभेरीझर्झरसम्भवाः ॥"
झर्झर्य्यते निन्द्यते इति । झर्झ भर्त्से + अरः ।) कलियुगम् । (झर्झरी झर्झरशब्द इवास्यस्येति । अच् ।) नदभेदः । इति मेदिनी । रे, १५८ । (हिरण्याक्षपुत्त्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ । ७६ ।
"हिरण्याक्षसुताः पञ्च विद्वांसः सुमहाबलाः ।
झर्झरः शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा ।
महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च ॥")

झर्झरकः, पुं, (झर्झर + स्वार्थे कन् ।) कलियुगम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

झर्झरा, स्त्री, (झर्झर्य्यते निन्द्यते इति । झर्झ भर्त्से + बाहुलकात् अरः । ततष्टाप् ।) वेश्या । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जलशब्दविशेषः । यथा, काशीखण्डे । २९ । ६८ । [वती ॥")
"झिण्टीशवन्द्या झाङ्कारकारिणी झर्झरा-

झर्झरी, स्त्री, (झर्झर + गौरादित्वात् ङीष् ।) झर्झरवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । २३७ । २ ।
"गोमुखाडम्बराणाञ्च भेरीणां मुरजैः सह ।
झर्झरीडिण्डिमानाञ्च शुश्रूयन्त महास्वनाः ॥")

झर्झरीकः, पुं, (झर्झतीति । झर्झ + "फर्फरीकादयश्च ।" उणां । ४ । २० । इति ईकन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) शरीरम् । इत्युणादिकोषः ॥ देशः । चित्रम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

झलज्झला, स्त्री, (झलज्झल इत्यव्यक्तशब्दोऽस्त्यस्यति । अच् ।) हस्तिकर्णास्फालनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

झलरी, स्त्री, (झल्लरी । पृषोदरादित्वात् ललोपः ।) हुडुक्कः । झर्झरवाद्यम् । बालचक्रम् । केशचक्रम् । इति मेदिनी । रे, १५६ ॥

झला, स्त्री, कन्या । आतपस्योर्म्मिः । इति मेदिनी । ने, २० ॥

झल्लः, पुं, वर्णसङ्करजातिविशेषः । इति जटाधरः ॥ स क्षत्त्रियात् व्रात्यात् सवर्णायां जातः । (यथा, मनुः । १० । २२ ।
"झल्लो मल्लश्च राजन्यात् व्रात्यान्निच्छिविरेव च ॥")
प्रहासकः । इति महाभारतम् ॥ भाँड़ इति भाषा ॥ (क्ली, झर्झरवाद्यम् ॥)

झल्लकं, क्ली, (झल्ल + स्वार्थे कन् ।) कांस्यनिर्म्मितकरतालकम् । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
"शिवागारे झल्लकञ्च सूर्य्यागारे च शङ्खकम् ।
दुर्गागारे वंशिवाद्यं मधुरीञ्च न वादयेत् ॥"

झल्लकण्ठः, पुं, (झल्लो झल्लकशब्द इव कण्ठः कण्ठस्वरो यस्य ।) पारावतः । इति हारावली । ८७ ॥

झल्लरी, स्त्री, (झल्लं झल्लकशब्दं रातीति । रा + कः । स्त्रियां ङीष् ।) हुडुक्कः । झर्झरवाद्यम् । (यथा, काशीखण्डे । २९ । ६८ ।
"झल्लरीवाद्यकुशला झलज्झालजलावृता ॥")
बालचक्रम् । बालड़ीति ख्यातम् । इति मेदिनी । रे, १५६ ॥ शुद्धम् । क्लेदः । इत्यजयपालः ॥

झल्लिका, स्त्री, (झल्लीव कायतीति । कै + कः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) उद्वर्त्तनपटः । द्योतः । इति मेदिनी । के, ६६ ॥ उद्वर्त्तनमलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

झल्ली, स्त्री, (झल्ल + ङीष् ।) झर्झरवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

झल्लीलः, पुं, (झर्झ क्विप् तादृशः सन् लोलः । ततः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) तर्कुलासकः इति हारावली । २१३ ॥ टेकुयार बाँटुल इति भाषा ॥

झष, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) आद्यस्वरी । झषति । वस्वरी चायमिति केचित् । झूषति । इति दुर्गादासः ॥

झष, ञ ग्रहे । पिधाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) ञ, झषति झषते वस्त्रं जनो गृह्णाति परिदधाति वेत्यर्थः । सप्तमस्वरादिरयमिति पूर्णचन्द्रत्रिलोचनरामाः । अषति अषते । इति दुर्गादासः ॥

झषं, क्ली, (झस ग्रहे + अच् ।) खिलम् । इत्यजयपालः ॥

झषः, पुं, (झष्यते वध्यते भक्षणाय झष्यते गृह्यते इति वा । झष + "खनो घ च ।" ३।३।१२५। इति घ ।) मत्स्यः । इत्यमरः । १ । १० । १ ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । १० । ३१ ।
"झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥"
मकरः । यथा, रामायणे । २ । ११४ । ४ ।
"लीनमीनझषग्राहां कृशां गिरिनदीमिव ॥")
तापः । वनम् । इति मेदिनी । षे, १२ ॥ मीनराशिः । यथा,—
"सार्द्धसप्तभवे मेषे वसुसार्द्धो घटे झषे ॥"
इति समयप्रदीपः ॥

झषकेतनः, पुं, (झषो मकरो मीनो वा केतनं केतुरस्य ।) कन्दर्पः । इति हलायुधः ॥

झषा, स्त्री, (झष् + अच् ततष्टाप् ।) नागबला । इत्यमरः । २ । ४ । ११७ ॥

झषाङ्कः, पुं, (झषः अङ्को यस्य ।) अनिरुद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कन्दर्पः । यथा, श्रीकण्ठचरिते । ११ । २ ।
"यत्कला किल झषाङ्कपुलिन्द-
सान्द्रमानवड़िशव्रतमाधात् ॥")

झषाशनः, पुं, (झषान् मत्स्यान् अश्नातीति । अश ग भोजने + कर्त्तरि ल्युः ।) शिशुमारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

झषोदरी, स्त्री, (झषो मत्स्य एव उदरं उत्पत्तिस्थानमस्याः । झषस्य उदरं उत्पत्तिस्थानतयास्त्यस्याः इति अर्श‌आदिभ्योऽजित्यचे ।) व्यासमाता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
झाकृतं, क्ली, (झाम् इत्यव्यक्तशब्दस्य कृतं करणं यत्र ।) चरणालङ्कारविशेषः । इति धरणिः ॥
झाटः, पुं, (झट+घञ् ।) निकुञ्जः । कान्तारः । व्रणादीनां मार्ज्जनम् । इति मेदिनी । टे, १६ ॥
झाटलः, पुं, (झाटं लातीति । ला+कः ।) घण्टापाटलिः । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥
झाटा, स्त्री, (झट्+णिच्+अच् ततष्टाप् च ।) भूम्यामलकी । इत्यमरः ॥ यूथीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
झाटिका, स्त्री, (झाटा+स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वञ्च ।) भूम्यामलकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
झामकं, क्ली, (झम्+ण्वुल् ।) दग्धेष्टका । इति हारावली । २१४ ॥ झामा इति भाषा ॥
झामरः, पुं, (झामं रातीति । रा+कः ।) तर्कुशाणः । इतिशब्दरत्नावली ॥ टेकुयार शाण इति भाषा ॥
झार्झरः, पुं स्त्री, (झर्झरवादनं शिल्पमस्य । "मड्डुकझर्झरादन्यतरस्याम् ।" ४ । ४ । ५६ । इति अण् ।) झार्झरिकः । झर्झरवादककर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥
झालिः, स्त्री, व्यञ्जनविशेषः । झारि इति ख्याता । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे २ भागे ।
"आम्रमामफलं पिष्टं राजिकालवणान्वितम् ।
भृष्टं हिङ्गुयुतं पूतं घोलितं झालिरुच्यते ॥
झालिर्हरति जिह्वायाः कुण्ठत्वं कण्ठशोधिनी ।
मन्दं मन्दं निपीता सा रोचनी वह्निबोधिनी ॥"
(जारिः जालिः इति पाठोऽपि क्वचित् दृश्यते ॥)
झावुः, पुं, (झा इति कृत्वा वाति वायुरत्र । वा+डुः ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ झाउ इति भाषा ॥
झावुकः, पुं, (झावुरेव । स्वार्थे कन् ।) वृक्षविशेषः । झाउ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पिचुलः २ झावुः ३ झावूः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
झिङ्गाकं, क्ली, (लिगि+आकन् । पृषोदरात् साधुः ।) फलविशेषः । झिङ्गा इति भाषा । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । आमवातमन्दाग्निकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
झिङ्गिनी, स्त्री, (लिगि+णिनिः । पृषोदरात् साधुः । ङीप् च ।) जिङ्गिनीवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ उल्का । इति शब्दरत्नावली ॥
झिङ्गी, स्त्री, (लिगि+अच् ङीष् । पृषोदरात् साधुः ।) जिङ्गिनीवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥
झिञ्झिमः, पुं, (झिम् इत्यव्यक्तशब्दं कृत्वा भ्रमति अत्ति वृक्षादीन् दहतीत्यर्थः । (भ्रम भक्षे+अच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) दावाग्निः । इति हारावली ॥ २६८ ॥
झिञ्झिरिष्टा, स्त्री, क्षुपविशेषः । झिञ्झिरीटा । इति भाषा । तत्पर्य्यायः । फला २ पीतपुष्पा ३ झिञ्झिरा ४ रोमाश्रयफला ५ वृत्ता ६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कषायत्वम् । रक्तातिसारनाशित्वम् । हृद्यत्वम् । सन्तर्पणत्वम् । बल्यत्वम् । महिषीक्षीरवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
झिञ्झी, स्त्री, (झिञ्झा इत्यव्यक्तशब्दोऽस्त्यस्याः । अच् ततो ङीष् च ।) झिल्ली । यथा,—
"झिञ्झीवाव्यक्तमधुरा कूजन्ती मधुराकृतिः ॥"
इत्यागमः ॥
झिण्टी, स्त्री, (झिमिति कृत्वा रटतीति । रट्+अच् । ङीष् च पृषोदरात् साधुः ।) पुष्पवृक्षविशेषः । झाँटी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सैरीयकः २ इत्यमरः । २ । ४ । ७५ ॥ कण्टकुरण्टः ३ सैरेयकः ४ झिण्टिका ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ नीलझिण्ट्याः पर्य्यायः । बाणा १ दासी २ आर्त्तगलः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ७४ ॥ वाणः ४ आर्त्तगलः ५ इति तट्टीका ॥ सहचरः ६ नीलकुरण्टकः ७ । इति रत्नमाला ॥ अरुणझिण्ट्याः पर्य्यायः । कुरवकः १ । इत्यमरः ॥ पीतझिण्ट्याः पर्य्यायः । कुरण्टकः १ सहचरी २ । इत्यमरः ॥ सहचरः ३ सहाचरः ४ । इति तट्टीका ॥ वीरः ५ पीतपुष्पः ६ दासी ७ कुरण्टकः ८ । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । दन्तामयशूलवातकफशोफकासत्वग्दोषनाशित्वञ्च । कुन्दरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
झिरिका, स्त्री, (झिरीति अव्यक्तशब्देन कायति शब्दायते इति । कै+कः टाप् च ।) झिल्ली । इति शब्दरत्नावली ॥
झिरी, स्त्री, (झिर् इत्यव्यक्तशब्दो अस्त्यस्याः । अच् ङीष् ।) झिल्ली । इति शब्दरत्नावली ॥
झिल्लिः, स्त्री, (झिर् इत्यव्यक्तशब्देन लिशतीति । लिश+डिः । रस्य लः ।) वाद्यविशेषः । यथा, गूढार्थदीपिकायाम् ।
"घण्टाशङ्खस्तथा भेरीमृदङ्गौ झिल्लिरेव च ।
पञ्चानां शस्यते वाद्यं देवताराधनेषु च ॥"
झिल्लिका, स्त्री, (झिर् इत्यव्यक्तशब्दं लिशतीति । लिश+डिः रस्य लत्वे साधुः । ततः स्वार्थे कन् ।) झिल्ली । (यथा, रामायणे । २।६६।११।
"झिल्लिकाविरुतैर्दीर्घं रुदतीव समन्ततः ॥")
आतपस्य रुचिः । विलेपनमलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ झिल्लिकारावः । उद्वर्त्तनवस्त्ररुचिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (उद्वर्त्तनवस्त्रम् । झिण्टी । इति मेदिनी । के, ६६ ॥)
झिल्ली, स्त्री, (झिल्लि+कृदिकारादिति वा ङीष् ।) कीटविशेषः । झिँझिपोका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । झिल्लीका२ झिल्लिका३ झिरिका४ झीरुका ५ झिरी ६ चीलिका ७ चील्लिका ८ चिल्ली ९ भृङ्गारी १० चील्लका ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ चीरी १२ । इत्यमरः ।२।५। २८ ॥ चीरुका १३ । इति तट्टीका ॥ (यथा, भागवते, । ६ । १३ । ५ ।
"अट्टप्रझिल्लीस्वनकर्णशूल-
उलूकवाग्भिर्व्यथितान्तरात्मा ॥")
आतपरुचिः । वर्त्ती । उद्वर्त्तनांशुकम् । इति मेदिनी ॥ स्थालीलग्नदग्धान्नम् । इत्यजयपालः ॥
झिल्लीकण्ठः, पुं, (झिल्लीवत् कण्ठः कण्ठशब्दोऽस्य ।) गृहकपोतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
झिल्लीका, स्त्री, (झिल्ली+संज्ञायां कन् ततष्टाप् ।) झिल्लिका । इति हेमचन्द्रः ॥
झीरुका, स्त्री, (झिर इति कृत्वाव्यक्तं रौतीति । रु+शब्दे बाहुलकात् कक् टाप् च ।) झिल्ली । इत्यमरः । २ । ५ । २८ ॥
झु, ङ गत्याम् । (भ्वां-आत्मं-सकं-अनिट् ।) जुङस्थाने झुङ इत्यपि केचित् । ङ, झवते । इति दुर्गादासः ॥
झुण्टः, पुं, (झट् संघाते+घञ् पृषोदरात् साधुः ।) स्तम्बः । अप्रकाण्डवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
झुमरिः, स्त्री, रागिणीविशेषः । यथा,—
"प्रायः शृङ्गारबहुला माध्वीकमधुरा मृदुः ।
एकैव झुमरिर्लोके वर्णादिनियमोज्झिता ॥
अतो लक्षणमेतस्या नोदाहारि विशेषकम् ।
इदं हि शालगं सूत्रं प्रसिद्धं नृपरञ्जनम् ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
झूणिः, पुं, क्रमुकभेदः । स्त्री, इष्टदेवस्तुतिः । इति मेदिनी । णे, १४ ॥
झॄ, ष य ज्याने । गतवद्वयोभाव इति यावत् । (दिवां-परं-अकं-अनिट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ ष, झरा । य, झीर्य्यति । इति दुर्गादासः ॥
झोड़ः, पुं, गुवाकवृक्षः । इति भूरिप्रयोगः ॥
झ्यु, ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-अनिट् ॥)

ञ

ञ, ञकारः । स व्यञ्जनदशमवर्णः चवर्गपञ्चमवर्णश्च । (असौ तु अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्य्यः ।) अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति व्याकरणम् ॥*॥ अस्योत्पत्तिर्यथा,—
"विसर्गस्तालुगः सोष्मा शं चवर्गश्च यन्तथा ॥"
इति प्रपञ्चसारः ॥ * ॥
(पाणिनिमते तु अस्योत्पत्तिस्थानं नासिकान्विततालु । अस्योच्चारणे जिह्वामध्येन तालुमध्यस्य स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः । संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च वाह्यप्रयत्नाः ।) मातृकान्यासेऽस्य वामहस्ताङ्गुल्यग्रे न्यासक्रिया स्यात् । वङ्गीयवर्णमालायां अस्य लेखनप्रकारो यथा,
"कुण्डलीरूपमास्थाय दक्षतो वामतस्ततः ।
ऋजुरेखाधोगता मात्रा वामतः कुञ्चिता पुनः ॥
तिष्ठन्ति तासु नित्यासु सूर्य्येन्द्रवरुणाः सदा ।
कुण्डलीद्वयरूपा तु या मात्रा मध्यतः स्थिता ॥
महाशक्तिस्वरूपा सा ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥*॥
चतुर्भुजां धूम्रवर्णां कृष्णाम्बरविभूषिताम् ।
नानालङ्कारसंयुक्तां जटामुकुटराजिताम् ॥

ईषद्धास्यमुखीं नित्यां वरदां भक्तवत्सलाम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
अस्य स्वरूपं यथा,कामधेनुतन्त्रे ।
"सदा ईश्वरसंयुक्तं ञकारं शृणु सुन्दरि ! ।
रक्तविद्युल्लताकारं या स्वयं परकुण्डली ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा ॥"
तस्य २२ द्वाविंशतिर्नामानि यथा,—
"ञकारो बोधनी विश्वा कुण्डली मखदो वियत् ।
कौमारी नागविज्ञानी सव्याङ्गुलनखो वकः ॥
शर्व्वीशधूर्ज्जिता बुद्धिः स्वर्गात्मा घर्घरध्वनिः ।
धर्म्मैकपादः सुमुखो विरजा चन्दनेश्वरी ॥
गायनः पुष्पधन्वा च रागात्मा च वराचिणी ॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥
ञः, पुं, गायनः । घर्घरध्वनिः । इत्येकाक्षरकोषः ॥ बलीवर्द्दः । शुक्रः । वाममतिः । इति मेदिनी । ञे, १ ॥ (गणपाठे धातोरुभयपदत्वविज्ञापकोऽनुबन्धविशेषः । इति वोपदेवः ॥)
ञिः, पुं, प्रत्ययविशेषः । स प्रेरणार्थे भवति । तस्य इकारस्तिष्ठति । धातोरनुबन्धविशेषः । स वर्त्तमानक्तप्रत्ययबोधकः । इति वोपदेवस्वामी ॥
ञ्यन्तः, पुं, (ञिः प्रत्ययविशेषोऽन्ते यस्य ।) ञिप्रत्ययान्तः । यथा, "ञिन्नान्तपिबधे" इत्यादि आत्मनेपदप्रकरणीयसूत्रम् ॥ स च प्रत्ययः धातोः शब्दाच्च भवति । यथा, ञिः प्रेरणे इति ले: तद्व्याख्याने ञिरिति च मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ मुग्धबोधव्याकरणस्य परिच्छेदविशेषः । यथा, इति ञ्यन्तपादः ॥

ट

ट, टकारः । स व्यञ्जनैकादशवर्णः । टवर्गप्रथमवर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा । इति व्याकरणम् ॥ (अस्योच्चारणे मूर्द्धस्थानेन जिह्वामध्यस्य स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः । मातृकान्यासेऽस्य दक्षिणस्फिचि न्यास्यत्वम् । वङ्गीयवर्णमालायाम्) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"ऊर्द्धाधःक्रमतो रेखा कुण्डलीरूपतस्वधः ।
तिष्ठन्ति तासु नित्यासु कुवेरयमवायवः ॥
मात्रा कोणगता चोर्द्धा तत ऊर्द्धगता तु सा ।
या नित्या परमा शक्तिश्चतुर्व्वर्गप्रदायिनी ॥
ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व वरवर्णिनि ! ।
मालतीपुष्पवर्णाभां पूर्णचन्द्रनिभेक्षणाम् ॥
दशबाहुसमायुक्तां सर्व्वालङ्कारसंयुताम् ।
परमोक्षप्रदां नित्यां सदा स्मेरमुखीं पराम् ॥
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
अस्य स्वरूपं यथा,—
"टकारं चञ्चलापाङ्गि ! स्वयं परमकुण्डली ।
कोटिविद्युल्लताकारं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणयुतं वर्णं गुणत्रयसमन्वितम् ।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा ॥"
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥
तस्य २७ सप्तविंशतिनामानि यथा,—
"टङ्कारः कपाली च सोमवाः खेचरी ध्वनिः ।
मुकुन्दो विनदा पृथ्वी वैष्णवी वारुणी नवः ॥
दक्षाङ्गकार्द्धचन्द्रश्च जरा भूतिः पुनर्भवः ।
वृहस्पतिर्धनुश्चित्रा प्रमोदा विमला कटिः ॥
राजा गिरिर्म्महाधनुर्प्राणात्मा सुमुखो मरुत् ॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥
टं, क्ली, (टल् + डः ।) करङ्कः । इति विश्वः ॥
टः, पुं, (टल् + डः ।) वामनः । पादः । निस्वनः । इति मेदिनी । टे, १ ॥
टक, इ क बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) इ क, टङ्कयति । इति दुर्गादासः ॥
टक्कदेशीयः, पुं, (टक्कदेशे भव इति छः ।) वास्तूकशाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
टगरः, पुं, (टः टङ्कणः क्षारविशेषः गर इव । तीव्रगुणत्वात्तथात्वम् ।) टङ्कणक्षारः । हेलाविभ्रमगोचरः । केकराक्षे, त्रि । इति मेदिनी । रे, १६० ॥
टङ्कः, पुं, (टकि + घञ् ।) कोपः । कोषः । असिः । ग्रावदारणः । इति मेदिनी । के, २४ ॥ (यथा, अनर्घराघवे । १ । २२ ।
"यः चत्रदेहं परितस्य टङ्कै-
स्तपोमयैर्ब्रह्मगणमुचकार ॥")
परिमाणविशेषः । स तु चतुर्म्माषकरूपश्चतुर्व्विंशतिरक्तिकारूपो वा । जङ्घा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८३ ॥ दर्पः । इति हलायुधः ॥
टङ्कः, पुं क्ली, (टकि + घञ् अच् वा ।) नीलकपित्थः । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ ।
"शीतं कषायं मधुरं टङ्कं मारुतकृद्गुरु ॥")
खनित्रम् । टङ्कणः । इति मेदिनी । के, २४ ॥ दर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥
टङ्ककः, पुं, (टङ्कति बध्नाति मनः स्नेहेनेति । टकि + ण्वुल् । यद्वा, टङ्क्यते रुध्यतेऽनेन मन इति । घञ् । ततः संज्ञायां कन् ।) रजतमुद्रा । इति रूप्याध्यक्षशब्दे अमरटीकासारसुन्दरी भरतश्च ॥ टाका इति भाषा ॥
टङ्ककपतिः, पुं, (टङ्ककस्य पतिः रक्षकः ।) रूप्याध्यक्षः । टङ्ककशालानियुक्तः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ टाकशालेर अध्यक्ष इति भाषा ॥
टङ्ककशाला, स्त्री, (टङ्ककस्य शाला ।) रजतमुद्रागृहम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ टाकशाल इति भाषा ॥
टङ्कटीकः, पुं, शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
टङ्कणः, पुं, (टकि बन्धे + ल्युः । पृषोदरात् णत्वे साधुः ।) क्षारविशेषः । सोहागा इति भाषा । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
"विरूक्षणोऽनिलकरः श्लेष्मघ्नः पित्तदूषणः ।
अग्निदीप्तिकरस्तीक्ष्णष्टङ्कणः क्षार उच्यते ॥")
तत्पर्य्यायः । पाचनकः २ मालतीतीरजः ३ लोहश्लेषणः ४ रसशोधनः ५ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १० ॥ टङ्कणक्षारः ६ रङ्गक्षारः ७ रसाधिकः ८ लोहद्रावी ९ रसघ्नः १० सुभगः ११ रङ्गदः १२ वर्त्तुलम् १३ कनकम् १४ क्षारम् १५ मलिनम् १६ धातुवल्लभम् १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ मालतीतीरसम्भवः १८ द्रावी १९ द्रावकः २० लोहशुद्धिकारकः २१ । इति भावप्रकाशः ॥ स्वर्णपाचकः २२ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफस्थावरादिविषकासश्वासनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्निवातपित्तकारित्वम् । रूक्षत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ (देशविशेषः । यथा, वृहत्संहितायाम् । १४।१२ ।
"कङ्कटटङ्कणवनवासि शिविकफणिकारकोङ्कणाभीराः ॥")
टङ्का, स्त्री, (टकि + अच् टाप् ।) जङ्घा । इति मेदिनी । के, २५ ॥
टङ्कानकः, पुं, (टङ्कं दर्पं कोपं वा आनयति उद्दीपयतीति । आ + नृ + णिच् + ण्वुल् ।) ब्रह्मदारुवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
टङ्कारः, पुं, (टल् वैक्लवे + बाहुलकात् डः । टं वैक्लव्यं चित्तस्य विकृतिं करोतीति । कृ + कर्म्मण्यण् ।) विस्मयः । प्रसिद्धः । शिञ्जितध्वनिः । इति मेदिनी । रे, १६० ॥ (यथा, काशीखण्डे । २६ । ६६ ।
"टीकिताशेषपाताला टङ्किकैलोऽद्रिपाटवे ।
टङ्कारनृत्यत्कल्लोला टीकनीया महातटा ॥"
कृ + घञ् । कारः टं इति अव्यक्तशब्दस्य कारः करणं यत्र । ध्वनिमात्रे । यथा, भागवते । ३ । १७ । ६ ।
"अन्तर्ग्रामेषु मुखतो वमन्त्यो वह्निमुल्बणम् ।
सृगालोलूकटङ्कारैः प्रणेदुरशिवाः शिवाः ॥")
टङ्कारी, स्त्री, (टङ्कं कृच्छतीति । ऋ + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षुपविशेषः । टेकारी इति भाषा । अस्य गुणाः । वातश्लेष्मशोफोदरव्यथानाशित्वम् । तिक्तत्वम् । दीपनत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
टङ्गः, पुं क्ली, (टकि + अच् ।) खनित्रम् । खड्गभेदः । जङ्घा । इति मेदिनी । गे, ७ ॥
टङ्गः, पुं, (टङ्क + पृषोदरात् साधुः ।) टङ्कणः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सोहागा इति भाषा । चतुर्म्माषकपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥
टङ्गणः, पुं क्ली, (टङ्कण + पृषोदरात् साधुः ।) टङ्कणः । सोहागा इति भाषा । अस्य गुणाः । श्लेष्मवायुनाशित्वम् । क्षाररसत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । अग्निवर्द्धकत्वम् । विरूक्षणत्वम् । भेदकत्वम् । बलवर्द्धनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
टङ्गिणी, स्त्री, (टकि बन्धे + णिनिः । ततः पृषोदरात् णत्वे ङीपि च साधुः ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आकनादि इति भाषा ॥

टट्टनी, स्त्री, (टट्ट इत्यव्यक्तशब्दं नयतीति । नी+क्विप् ।) ज्येष्ठी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

टट्टरी, स्त्री, (टट्टमित्यव्यक्तशब्दं रातीति । रा+कस्ततो ङीष् ।) मृषावादः । लम्पावाद्यम् । पटहवाद्यम् । इति मेदिनी । रे, १५६ ॥

टट्टरः, पुं, (टट्ट इत्यव्यक्तशब्दं रातीति । रा+कः ।) भेरीशब्दः । इति हेमचन्द्रः ॥

टल, ज विक्लवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) ज, टालः टलः । विक्लवो विह्वलीभावः । इति दुर्गादासः ॥

टलनं, क्ली, (टल+भावे ल्युट् ।) विक्लवः । टला इति भाषा ॥

टा, स्त्री, (टलति प्रलये भूकम्पादौ वा । टल+ड टाप् च ।) पृथिवी । इत्येकाक्षरकोषः ॥

टाङ्करः, पुं, (टङ्कस्येदं टाङ्कम् । टङ्क+अण् । टाङ्कं रातीति । रा+कः ।) नागवीटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

टारः, पुं, (टां पृथ्वीं ऋच्छतीति । ऋ+अण् ।) लङ्गः । तुरङ्गः । इति हेमचन्द्रः ॥

टिक, ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ऋ, अटिटिकत् । ङ, टेकते । इति दुर्गादासः ॥

टिटिभकः, पुं, (टिटीत्यव्यक्तशब्दं भणति । भण+डः । ततः स्वार्थे कन् ।) टिट्टिभपक्षी । इत्यमरटीका ॥

टिट्टिभः, पुं, (टिट्टीत्यव्यक्तशब्दं भणतीति । भण+डः ।) पक्षिविशेषः । टीठि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । टीटिभकः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ टिट्टिभकः ३ । इत्यमरः ।२।५।३५ ॥ टिट्टिभकः ४ । इति तट्टीका ॥ (यथा, मनुः । ५ । ११ ।
"अनिर्द्दिष्टांश्चैकशफांष्टिट्टिभञ्च विवर्ज्जयेत् ॥")
त्रयोदशमन्वन्तरीयेन्द्रशत्रुदानवविशेषः । यथा,
"इन्द्रो दिवस्पतिः शत्रुष्टिट्टिभो नाम दानवः ।
मायूरेण च रूपेण घातयिष्यति माधवः ॥"
इति गारुड़े ८७ अध्यायः ॥
(वरुणसभास्थदानवानामन्यतमः । असौ हि सर्व्वधर्म्मविवर्ज्जितः । यथा, महाभारते । २ । ६ । १५ ।
"टिट्टिभो विटभूतश्च संह्रादश्चेन्द्रतापनः ॥"
इत्युपक्रम्याह ।
"सर्व्वे लब्धवराः शूराः सर्व्वे विगतमृत्यवः ॥")

टिट्टिभकः, पुं, (टिट्टिभ+स्वार्थे कन् ।) टिट्टिभपक्षी । इत्यमरः ।२।५।३५ ॥ [प्रकाशः ॥

टिरिटिल्लिका, स्त्री, अम्बुशिरीषिका । इति भाव-

टिण्डिशः, पुं, वृक्षविशेषः । डिण्डिशा । इति ढेँड़शी इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । रोमशफलः २ तिन्दिशः ३ मुनिनिर्म्मितः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ डिण्डिशः ५ । अस्य गुणाः । रुचिकारित्वम् । भेदकत्वम् । पित्तश्लेष्माश्मरीनाशित्वम् । सुशीतत्वम् । वातलत्वम् । रूक्षत्वम् । मूत्रलत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

टिप, क क्षुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, टेपयति । क्षुदि प्रेरणे । इति दुर्गादासः ।

टिप्पनी, स्त्री, (टेपयति व्याख्यातिऽनया । टिप+करणे ल्युट् ङीप् च । पृषोदरादित्वात् पस्य द्वित्वे साधुः ।) टीका । यथा,—
"श्रीमतङ्गाननं नत्वा लीलावत्याः सुटिप्पनी ।
भवेशेन सुबोधार्थं क्रियते यद्गुरोः श्रुतम् ॥")

टीक, ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ऋ, अटिटीकत् । ङ, टीकते । इति दुर्गादासः ॥

टीका, स्त्री, (टीक्यते गम्यते प्रविश्यते ज्ञायते वानया । टीक+घञर्थे कः । टाप् च ।) विवरणग्रन्थः । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ॥

टुण्टुकः, पुं, श्योणाकवृक्षः । इत्यमरः ।२।४।५६॥ कृष्णखदिरवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (टुण्टु इत्यव्यक्तशब्देन कायति शब्दायते इति । कै+कः ।) पक्षिविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ टुण्टुनि इति भाषा । श्योनाकप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

टुण्टुकः, त्रि, नीचः । इति मेदिनी ॥ क्रूरः । इति विश्वः ॥

टुण्टुका, स्त्री, टङ्गिणीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

टुनाका, स्त्री, तालमूलीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

टेरकः, त्रि, वक्रचक्षुः । टेरा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वलिरः २ केकरः ३ केदरः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

ट्वल, ज विक्लवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । ज, ट्वालः ट्वलः । विक्लवो विह्वलीभावः । इति दुर्गादासः ॥

ठ

ठ, ठकारः । स व्यञ्जनद्वादशवर्णः टवर्गद्वितीयवर्णश्च । (अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्य्योऽयं वर्णः ।) अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा । इति व्याकरणम् ॥ (अस्योच्चारणे जिह्वामध्येन मूर्द्धस्थानस्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः । विवारश्वासघोषा महाप्राणश्च वाह्यप्रयत्नाः । वङ्गवर्णमालायाम्) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"वार्त्ताकुवर्त्तुलाकारो रेखाधिष्ठितदेवताः ।
तिष्ठन्ति क्रमतो नित्यं चन्द्रसूर्य्याग्नयः प्रिये ! ॥
मात्राहीनस्तूर्द्ध्वशिखष्ठकारः परमेश्वरि ! ॥
ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने ! ।
पूर्णचन्द्रप्रभां देवीं विकसत्पङ्कजेक्षणाम् ॥
सुन्दरीं षोड़शभुजां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
इति तन्त्रोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
"ठकारं चञ्चलापाङ्गि ! कुण्डली मोक्षरूपिणी ।
पीतविद्युल्लताकारं सदा त्रिगुणसंयुतम् ॥
पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ।
त्रिबिन्दुसहितं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा ॥"
तस्य ३१ एकत्रिंशन्नामानि यथा,—
"ठः शून्यो मञ्जरी बीजः पाणिनी लाङ्गली क्षया ।
वनजो नन्दनो जिह्वा सुनङ्गो घूर्णकः सुधा ॥
वर्त्तुलः कुण्डलो वह्निरमृतं चन्द्रमण्डलः ।
दक्षजानूरुभावश्च देवभक्षो बृहद्ध्वनिः ॥
एकपादो विभूतिश्च ललाटं सर्व्वमित्रकः ।
वृषघ्नो नलिनी विष्णुर्म्महेशो ग्रामणीः शशी ॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

ठः, पुं, शिवः । महाध्वनिः । चन्द्रमण्डलः । इत्येकाक्षरकोषः ॥ मण्डलः । शून्यम् । लोकगोचरः । इति मेदिनी । ठे, १ ॥

ठक्कुरः, पुं, देवता । ठाकुर इति ख्यातः । यथा,
"श्रीदामनामगोपालः श्रीमान् सुन्दरठक्कुरः ॥"
इत्यनन्तसंहिता ॥

ठठं, ठठठं, त्र, अनुकरणशब्दः । ठन् ठन् इति भाषा । यथा, महानाटके । ६६ ।
"रामाभिषेके मदविह्वलायाः
कक्षाच्युतो हेमघटस्तरुण्याः ।
सोपानमासाद्य चकार शब्दं
ठठं ठठं ठं ठठठं ठठं ठः ॥"

ठेरः, त्रि, वृद्धः । यथा, जा ठेरं व्व हसन्ती । इति काव्यप्रकाशे देशीभाषा ॥

ड

ड, डकारः । स व्यञ्जनत्रयोदशवर्णः टवर्गतृतीयवर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शिक्षायाम् । १७ ।
"स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः ॥")
वङ्गीयवर्णमालायामस्य लेखनप्रकारो यथा,
"ऊर्द्ध्वाधःक्रमतो रेखा मध्ये त्वाकुञ्चिता तथा ।
लक्ष्मीर्व्वाणी भवानी च क्रमशस्तत्र संस्थिता ॥
ब्रह्मरूपा तथा मात्रा महाशक्तिः प्रकीर्त्तिताः ।
ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्वावहिता मम ।
जवासिन्दूरसङ्काशां वराभयकरां पराम् ॥
त्रिनेत्रां वरदां नित्यां परमोक्षप्रदायिनीम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
"डकारं चञ्चलापाङ्गि ! सदा त्रिगुणसंयुतम्
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ॥
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं सदा ।
चतुर्ज्ञानमयं वर्णं आत्मादितत्त्वसंयुतम् ॥
पीतविद्युल्लताकारं डकारं प्रणमाम्यहम् ।"
तस्य २४ चतुर्व्विंशतिनामानि यथा,—
"डः स्मृतिर्द्दारुको नन्दिरूपिणी योगिनी प्रियः ।
कौमारी शङ्करस्त्रासस्त्रिवक्रो नदको ध्वनिः ॥

इरुहो जटिली भीमा द्विजिह्वः पृथिवी सती।
कोरगिरिः क्षमा कान्तिर्नाभिः स्वाती च लोचनम्॥”
इति नानातन्त्रशास्त्रम्॥
(पद्यादौ अस्य प्रथमोपन्यासे फलं शोभा। यदुक्तं वृत्तरत्नाकरटीकायाम्।
“डः शोभां ढो विशोभां भ्रमणमथ च णस्तु खं यस्तु युद्धम्॥”)

डः, पुं, (डयते उड्डीयते भक्तानां हृदयाकाशे यः। डी+बाहुलकात् डः।) शिवः। (डीयते आकाशमार्गे नभोगुणत्वादिति। डी+डः।) शब्दः। त्रासः। इत्येकाक्षरकोषः॥ वाड़वाग्निः। इति मेदिनी। डे, १॥

डङ्गरी, स्त्री, (डं अरोचकादिजनितत्रासं गिरति नाशयतीति। गॄ+अच्। निपातनात् सुमागमः। ततो ङीष्।) फलविशेषः। तत्पर्य्यायः। डाङ्गरी २ दीर्घेर्व्वारुः ३ दण्डरी ४ डङ्गारी ५ नामशुण्डी ६ गजदन्तफला ७। अस्या गुणाः। शीतलत्वम्। रुचिकारित्वम्। दाहपित्तास्रदोषाशोजाड्यमूत्ररोधनाशित्वम्। तर्पणत्वम्। गौल्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

डङ्गारी, स्त्री, (डङ्गरी पृषोदरादित्वाद्दात्वम्।) डङ्गरीफलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

डप, इ क ङ ञ संहतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं उभं च-सकं-सेट्।) मूर्द्धन्यवर्गतृतीयादिः। इ क ङ, डम्पयते। ञ, डम्पयति डम्पयते। अयमात्मनेपदीत्यन्ये। संहतौ राशीकरणम्। इति दुर्गादासः॥

डप, क ङ ञ संहतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-उभं च-सकं सेट्।) मूर्द्धन्यवर्गतृतीयादिः। क ङ, डापयते। ञ, डापयति डापयते। पुनःपाठान्नेदनुबन्धः। अयं आत्मनेपदीत्यन्ये। संहतौ राशीकरणम्। इति दुर्गादासः॥

डब, इ क नोदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) मूर्द्धन्यवर्गतृतीयादिः। इ क, डम्बयति। नोदः प्रेरणम्। इति दुर्गादासः॥

डभ, इ क ञ सङ्घे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-उभं-अकं-सेट्।) मूर्द्धन्यवर्गतृतीयादिः। इ क, डम्भयति डम्भयते। अयमात्मनेपदीति केचित्। सङ्घो राशीकरणम्। इति दुर्गादासः॥

डमः, पुं, (डं नीचयोनित्वात् भीतिं मातीति। मा+कः।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। डोम इति भाषा। स चाण्डाल्यां लेटात् जातः। इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥

डमरं, क्ली, (मृ+भावे अप्। मरं पलायनं धातूनामनेकार्थत्वात्। डेन त्रासेन मरम्।) भीत्या पलायनम्। तत्पर्य्यायः। शृगालिका २ विद्रवः ३ डिम्बः ४। इति हारावली।६६॥

डमरः, पुं, (डेन भयेन मरो मृतिरिव यत्र।) परचक्रादिभयम्। अस्त्रकलहः। इत्यमरटीकायां स्वामी॥ तत्पर्य्यायः। डिम्बम् २ विप्लवः ३। इत्यमरः। ३। २। १४॥ डिम्बः ४ विम्बः ५ डामरः ६। इति भरतः॥ (यथाह गर्गः।
“तक्षचणोऽस्थिकेतुः स तु रूक्षः क्षुद्भयावहः प्रोक्तः।
स्निग्धस्त्वाष्टक् प्राच्यां शास्त्राख्यो डमरमरकाय॥”)

डमरुः, पुं, (डमित्यव्यक्तशब्दं ऋच्छतीति। ऋ+“मृगय्वादयश्च।” उणां १। ३८। इति कु-प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) वाद्यभेदः। इत्यमरः। १। ७। ८॥ कपालियोगिवाद्यम्। इति भरतः॥ क्षीणमध्यो गुटिकाद्वयालम्बितः। इति सारसुन्दरी॥ (यथा, योगसारे २ परिच्छेदे।
“वादयन् डमरुं योगी यत्र कुत्राश्रमे स्थितः॥”)
चमत्कारः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

डयनं, क्ली, (डीयते आकाशमार्गे गम्यतेऽनेनेति। डी+करणे ल्युट्।) कर्णीरथः। (डी ङ नभोगतौ+भावे ल्युट्।) नभोगतिः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३८४॥

डल्लकं, क्ली, वंशादिनिर्म्मितपात्रम्। डाला इति भाषा। यथा,—
“त्रिशतञ्च षष्ठाधिकं डल्लकं वस्त्रसंयुतम्।
सभोज्यं सोपवीतञ्च सोपहारं मनोहरम्॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥

डवित्थः, पुं, काष्ठमयमृगः। यथा,—
“डित्थः काष्ठमयो हस्ती डवित्थस्तन्मयो मृगः॥”
इति सुपद्मव्याकरणे विभक्तिपादः॥
(द्रववाचिसंज्ञाशब्दविशेषः। यथा साहित्यदर्पणे। “द्रव्यशब्दा एकव्यक्तिवाचिनो हरिहरडित्थडवित्थादयः॥”)

डहुः, पुं, (दहति तापयति सर्व्वशरीरमिति। दह+मृगय्वादित्वात् कुप्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) वृक्षविशेषः। डेहुया इति मादार इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। लकुचः २ लिकुचः ३। इत्यमरः। २। ४। ६०॥ अस्य गुणाः। गुरुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। त्रिदोषशुक्रदुष्टिकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

डहूः, पुं, (डहुः। पृषोदरादित्वात् दीर्घः।) डहुः। इति शब्दरत्नावली॥

डा, स्त्री, (डीयते नभोमार्गे गच्छतीति। डी+अन्येष्वपीति डः स्त्रियां टाप्।) डाकिनी। इति मेदिनी। डे, १॥

डाकिनी, स्त्री, (डाय भयदानाय अकति कुटिलं व्रजतीति। अक वक्रगतौ+इनिः। ततो ङीप्।) कालीगणविशेषः। यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे।
“सार्द्धञ्च डाकिनीनाञ्च विकटानां त्रिकोटिभिः॥”
(डाकानां समूहः। “खलादिभ्य इनिर्व्वक्तव्यः।” ४। २। ५१। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या इनिः। डाकानां समूहः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥)

डाङ्गरी, स्त्री, (डङ्गरी पृषोदरादित्वादात्वम्।) डङ्गरीफलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

डामरः, पुं, शिवोक्तशास्त्रविशेषः। (यथा, काशीखण्डे। २६। ७०।
“डमड्डमरुहस्ता च डामरोक्तमहाण्डका॥”
“डामरो डामरकल्पो नवाक्षरदेवीमन्त्रस्य प्रतिपादको ग्रन्थो महाराष्ट्रे सुप्रसिद्धस्तत्रोक्तं प्रतिपादितं मन्त्रमयं महच्छरीरं यस्याः॥”
इति तट्टीका॥) स तु षड्विधः। तेषां नामानि श्लोकसंख्याश्च यथा। योगडामरः २३,५३३। शिवडामरः ११,००७। दुर्गाडामरः ११,५०३। सारस्वतडामरः ८,८०५। ब्रह्मडामरः ७,१०५। गन्धर्व्वडामरः ६०,०६०। इति वाराहीतन्त्रम्॥ डमरः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ चमत्कारः। यथा। भूतानां डामरश्चमत्कारोऽत्रेति भूतडामरशब्दनिर्व्वचने निबन्धकारः॥ (गर्व्वः। आटोपः। यथा, गीतगोविन्दे। १२। २२।
“मम रुचिरे चिकुरे कुरु मानद! मानसजध्वजचामरे।
रतिगलिते ललिते कुसुमानि शिखण्डिशिखण्डकडामरे॥”
कोटचक्रविशेषः। यथा, समयामृते।
“अथातः संप्रवक्ष्यामि कोटचक्रमिहाष्टधा॥”
इत्युपक्रम्य,—
“पञ्चमो गिरिकोटश्च षष्ठः कोटश्च डामरः॥”
इत्युक्तवान्॥
अस्य विशेषविवृतिः चक्रशब्दे द्रष्टव्या॥ * ॥
क्षेत्रपालविशेषः। यथा, प्रयोगसारे।
“भेदा एकोनपञ्चाशत् क्षेत्रपालस्य कीर्त्तिताः॥”
इत्युपक्रम्य,—
“टङ्कपाणिस्तथा चान्यष्ठानबन्धुश्च डामरः॥”)

डालिमः, पुं, (दाड़िम्बः पृषोदरादित्वात् साधुः।) दालिमः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

डाहलः, पुं, त्रिपुरदेशः। इति भूरिप्रयोगः॥

डाहुकः, पुं, दात्यूहपक्षी। इति जटाधरः॥

डिङ्गरः, पुं, डङ्गरः। क्षेपः। खलः। धूर्त्तः। सेवकः। इति शब्दरत्नावली॥

डिण्डिमः, पुं, (डिण्डीति शब्दं मातीति। मा+कः।) वाद्यप्रभेदः। इत्यमरः। १। ७। ८॥ डेङ्गरीति ख्यातः। इति भरतः॥ माहेश्वरदण्डीति ख्यातः। इति सारसुन्दरी॥ (यथा, महाभारते। ७। १६३। ४४।
“भेरीश्चाभ्यहनन् हृष्टा डिण्डिमांश्च सहस्रशः॥”
डिण्डिम इव आकृतिरस्त्यस्येति। अर्श आदित्वादच्।) क्षणपाकफलः। इति शब्दचन्द्रिका॥ पानी आमला इति भाषा॥

डिण्डिरः, पुं, (हिण्डिरः पृषोदरादित्वात् हस्य डः।) समुद्रफेनः। इति हेमचन्द्रः। ४। १४३॥

डिण्डिरमोदकं, क्ली, (मोदयतीति। मुद्+ण्वुल्। डिण्डिर इव मोदकम्।) गृञ्जनम्। इति राजनिर्घण्टः॥

डिण्डिशः, पुं, टिण्डिशः। ढ्ँड़श् इति भाषा॥ (यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे।

"डिण्डिशो रोमशफलो मुनिनिर्म्मित इत्यपि ।
डिण्डिशो रुचिकृद्भेदी पित्तश्लेष्मापहः स्मृतः ।
सुशीतो वातलो रूक्षो मूत्रलश्चाश्मरीहरः ॥")

डित्थः, पुं, काष्ठमयहस्ती । यथा, सुपद्मव्याकरणे विभक्तिपादे ।
"डित्थः काष्ठमयो हस्ती डवित्थस्तन्मयो मृगः ॥"
विशेषलक्षणयुक्तपुरुषः । यथा,—
"श्यामरूपो युवा विद्वान् सुन्दरः प्रियदर्शनः ।
सर्व्वशास्त्रार्थवेत्ता च डित्थ इत्यभिधीयते ॥"
इति कलापटीकाव्याख्यासारः ॥
(द्रव्यवाचिसंज्ञाशब्दभेदः । यथा, साहित्यदर्पणे । "द्रव्यशब्दा एकव्यक्तिवाचिनो हरिहरडित्थडवित्थादयः ॥")

डिप, इ क ङ ञ संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-उभं च-सकं-सेट् ।) मूर्द्धन्यवर्गतृतीयादिः । इ क ङ, डिम्पयते । ञ, डिम्पयति डिम्पयते । अयमात्मनेपदीत्यन्ये । संहती राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

डिप, क ङ ञ संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-उभं-च सकं-सेट् ।) मूर्द्धन्यवर्गतृतीयादिः । क ङ, डेपयते । ञ, डेपयति डेपयते । पुनःपाठान्नेदनुबन्धः । अयमात्मनेपदीत्यन्ये । संहती राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

डिप, शि क य इर् नुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-चुरां-दिवां च-सकं-सेट् ।) शि, डिपति अडिपीत् । क, डेपयति । य, डिप्यति । इर्, अडिपत् अडेपीत् । तुदादन्तर्गणस्यैव कुटादित्वमिति दिवादिपक्षे गुणः । दिवादिपक्षे पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये । नुदि प्रेरणे । इति दुर्गादासः ॥

डिब, इ क नोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) मूर्द्धन्यवर्गतृतीयादिः । इ क, डिम्बयति । नोदः प्रेरणम् । इति दुर्गादासः ॥

डिभ, इ क ञ सङ्घे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-उभं-सकं-सेट् ।) इ क ञ, डिम्भयति डिम्भयते । अयमात्मनेपदीति केचित् । सङ्घो राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

डिम, हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) डिण्डिमः । सौत्रधातुरयम् । इति दुर्गादासः ॥

डिमः, पुं, नाटकस्य रूपकविशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । १९८ ॥ (तल्लक्षणादिकं यदुक्तं साहित्यदर्पणे । ६ । २४६ ।
"मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः ।
उपरागैश्च भूयिष्ठो डिमः ख्यातोऽतिवृत्तकः ॥
अङ्गी रौद्ररसस्तत्र सर्व्वेऽङ्गानि रसाः पुनः ।
चत्वारोऽङ्का मता नेह विष्कम्भकप्रवेशकौ ॥
नायका देवगन्धर्व्वयक्षरक्षोमहोरगाः ।
भूतप्रेतपिशाचाद्याः षोड़शात्यन्तमुद्धताः ।
वृत्तयः कौशिकीहीना निर्व्विमर्षाश्च सन्धयः ।
दीप्ताः स्युः षड्रसाः शान्तहास्यशृङ्गार-
वर्ज्जिताः ॥")

डिम्बं, क्ली, (डिम्ब+घञ् ।) भयम् । कललम् । फुप्फुसः । इति हारावली । २४४ ॥ डमरः । इत्यमरः । ३ । २ । १४ ॥

डिम्बः, पुं, (डिबि नोदे+भावे घञ् ।) भयध्वनिः । अण्डम् । फुप्फुसः । प्लीहा । विप्लवः । इति मेदिनी । बे, ५ ॥ डिम्भः । इति द्विरूपकोषः ॥

डिम्बाहवः, पुं, (डिम्बः नृपतिहीनत्वात् विप्लवमूलं आहवः ।) नृपतिरहितयुद्धम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ५ । ९५ ।
"डिम्बाहवहतानाञ्च विद्युता पार्थिवेन च ॥"
"डिम्बाहवो नृपरहितयुद्धं तत्र हतानाम् ।"
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)

डिम्बिका, स्त्री, (डिम्बयति नायकसमीपे नोदयत्यात्मानमिति । डिम्ब+ण्वुल् । टाप् अत इत्वञ्च ।) कामुकी । जलविम्बः । शोणकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ।

डिम्भः, त्रि, (डिम्भयति संहतो भवतीति । डिम्भ+पचाद्यच् ।) शिशुः । इत्यमरः ।२।५।३८ ॥ (यथा, रसिकरञ्जने । १ ।
"शुभारम्भोऽदम्भे महितमतिडिम्भेङ्गितशतं ।
मणिस्तम्भे रम्भेक्षणसकुचकुम्भे परिणतम् ॥")
मूर्खः । इति मेदिनी । भे, ४ ॥ अस्य रूपान्तरं डिम्बः । इति द्विरूपकोषः ॥

डिम्भकः, त्रि, (डिम्भ एव । डिम्भ+स्वार्थे कन् ।) बालकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (स्वनामख्यातः शाल्वदेशाधिपतेर्ब्रह्मदत्तस्य पुत्रः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । ३२ । १८ ।
"हंसो ज्येष्ठो नृपसुतो डिम्भकोनन्तरोऽभवत् ॥"
अस्य विशेषविवरणं तत्रैव विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)

डिम्भचक्रं, क्ली, (डिम्भ इव चक्रम् ।) नराणां शुभाशुभनिर्णायकचक्रविशेषः । यथा,—
"डिम्भचक्रे न्यसेद्भानि भानुभादित्रिमस्तके ।
मुखे चौर्णि द्वयं स्कन्धे चैकैकं बाहुहस्तयोः ॥
हृदि पञ्च नाभिगुह्ये चैकैकं षट् च जानुनोः ।
चरणाभ्यां तथैकैकं जन्मर्क्षपतनात् फलम् ॥
शीर्षस्थे छत्रलाभः स्यात् वक्त्रे मिष्टान्नभोजनम् ।
स्कन्धे धनी च बाहुभ्यां स्थानभ्रष्टो भवेन्नरः ॥
पाणिभ्यां तस्करो लक्ष्मीर्हृद्यल्पायुश्च नाभितः ।
गुह्ये कामी भ्रमी जान्वोरल्पजीवी च पादयोः ॥"
इति स्वरोदयः ॥

डिम्भा, स्त्री, (डिम्भ+टाप् ।) अतिशिशुः । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥

डी, ओ ङ य गतौ । नभोगतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्मं-सकं अकं च-सेट् ।) ओ, डीनः । ङ य, डीयते । इति दुर्गादासः ॥

डी, ङ नभोगतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ङ, डयते पक्षी । अस्यापि निष्ठायां डीनः । इति कातन्त्राद्याः । धातुपारायणिकास्तु इमृनिषेधे ओदनुबन्धडीङो ग्रहणादस्मादिमि वक्तव्याद्गुणे डयित इत्याहुः । गोयीचन्द्रोऽपि । डयितः डयितवान् इत्युदाजहार । स्वमते तु डीन इत्येव । इति दुर्गादासः ॥

डीनं, क्ली, (डी नभोगतौ+भावे क्तः ।) पक्षिगतिः । इति जटाधरः ॥ तद्भेदा यथा,—
"स्थानात् संपत्य निष्क्रम्य पक्षसम्पातमुच्यते ।
ऊर्द्ध्वाधोगतिसम्बन्धः समुदीर्णं प्रचक्षते ॥
संकथ्य पक्षगमनमुच्यते व्यतिरिक्तकम् ।
षड्विंशतिरमी भेदाः पातानामिह दर्शिताः ॥
महाडीनं विहायैषां पातानां त्रिविधा गतिः ।
गतं तत्र यथोद्दिष्टं आगतं पुनरागमः ॥
प्रत्यावृत्तिः प्रतिगतिरिति षट् सप्तभिः स्मृताः ।
तेषां निपाताः कथ्यन्ते प्रत्येकं पञ्चविंशतिः ॥"
तद्यथा । उड्डीनं ऊर्द्ध्वगमनम् १ अवडीनं अधःपतनम् २ प्रडीनं पतनवेगवत्ता ३ डीनं पतनमात्रम् ४ निडीनं नीचैःपतनम् ५ संडीनं सम्यक्पतनम् ६ तिर्य्यग्डीनं तिर्य्यक्पतनम् ७ विडीनं विचित्रं पतनम् ८ परिडीनं सर्व्वतः पतनम् ९ पराडीनं परावृत्य गमनम् १० सुडीनं सुकुमारपातः ११ अभिडीनं आभिमुख्येन पुनः पुनः पतनम् १२ महाडीनं चक्रपतनेन प्रत्यावृत्तिः १३ निडीनं भक्ष्यमाश्रयं वा पश्यतः पतनम् १४ अतिडीनं दीर्घपतनम् १५ अवडीनं अधःपतनम् १६ प्रडीनं अधःपतने वेगवत्ता १७ अवसंडीनं अधःपतने शोभनवत्ता १८ डीनडीनकं पतनं निर्व्विशेषणं कुत्सितञ्च १९ संडीनोड्डीनं शोभनमूर्द्ध्वगमनम् २० संडीनडीनं शोभनगगनमात्रम् २१ पुनर्डीनं तदेव सामान्यगमनम् २२ डीनावडीनकं तदेवाधः कुत्सितञ्च २३ सम्पातं बहुभिः सह गमनम् २४ समुदीर्णं परस्परस्पर्द्धया गमनम् २५ ततोऽन्यत् व्यतिरिक्तकं तस्मात् स्पर्द्धीकृतादेत्यस्नेहकृतं पतनम् २६ । एतेषु षड्विंशतिसंख्येषु पतनं एकं डीननामकं निर्व्विशेषणं पतनमात्रं सविशेषणानि पतनानि पञ्चविंशतिसंख्यानि तत्र तानि सविशेषानि वक्ष्यमाणचतुर्भिर्व्विशेषणैर्व्विशिष्टानि इति शतं निर्व्विशेषञ्चैकमिति एकोत्तरं शतम् । तानि चत्वारि विशेषणानि यथा । गतं गमनमात्रम् । आगतं आगमनम् । प्रतिगतं गत्वैव पुनरागमनं आगत्यैव पुनर्गमनञ्च । इति महाभारते ।८।४१ अः ॥*॥
आगमशास्त्रविशेषः । यथा, मुण्डमालातन्त्रे ।
"डामरं डमरं डीनं श्रुतं कालीविलासकम् ।
सप्तकोटिमहाग्रन्था मम वक्त्राद्विनिर्गताः ॥"

डीनडीनकं, क्ली, (डी+भावे क्तः । ततः स्वार्थे कन् । डीनेन सह डीनकं निर्व्विशेषणं कुत्सितं वा पतनम् ।) पक्षिणां गतिक्रियाविशेषः । इति जटाधरः । अस्य विवरणं डीनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

डीनावडीनं, क्ली, (डीनेन सह अवडीनम् ।) पक्षिगतिविशेषः । तत्तु एकस्यां गतौ गत्यन्तरमिश्रणम् । अधःकुत्सितगमनञ्च । इति महाभारते कर्णपर्व्वटीका ॥

डुण्डुः, पुं, (डुमिति कृत्वा डयते गच्छतीति । डी+डुः ।) डुण्डुभसर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

डुण्डुभः, पुं, (डुण्डुः सन् भातीति । डुण्डु इत्यनुकरणशब्देन भाति वा । भा+कः ।) सर्पविशेषः । ढोँड़ा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । राजिलः २ इत्यमरः ।१ ।८ ।५ ॥ डुण्डुभः ३ । इति भरतः ॥ नागभृत् ४ डुण्डुः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते ।२।११।२८।
"एकदा स वने घोरं डुण्डुभं जरसान्वितम् ।
अपश्यद्दण्डमुद्यम्य हन्तुं तं समुपाययौ ॥")

डुण्डुलः, पुं, (डुण्डुरिति शब्दं लातीति । ला+कः ।) क्षुद्रपेचकः । तत्पर्य्यायः । क्षुद्रोलूकः २ शाकुनेयः ३ पिङ्गलः ४ वृक्षाश्रयी ५ इहद्रावी ६ विशालाक्षः ७ भयङ्करः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥

डुलिः, स्त्री, (डुलि+पृषोदरादित्वात् साधुः ।) डुलिः । कमठी । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

डुलिका, स्त्री, (डुलिरिव कायतीति । कै+कः । ततष्टाप् ।) खञ्जनाकारपक्षिविशेषः । इति जटाधरः ॥

डुली, स्त्री, (डुलिः+ङीष् वा ।) चिल्लीशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

डोड़ी, स्त्री, क्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः । जीवन्ती २ शाकश्रेष्ठा ३ सुखालुका ४ बहुवल्ली ५ दीर्घपत्रा ६ सूक्ष्मपत्रा ७ जीवनी ८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । दीपनत्वम् । कफवातकण्ठामयरक्तपित्तार्त्तिदाहनाशित्वम् । रुच्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

डोमः, पुं, स्वनामख्यातास्पृश्यजातिः । यथा,—
"चाण्डालश्चैव डोमश्च श्मशानकश्च तथा इति ।
दण्डीरश्चैव भण्डीरो भृगुखण्डश्च वृषाश्रमी ॥
वृषामुण्डी लिङ्गधारी समा एते यशस्विनि ! ।
स्पृष्ट्वा प्रमादतः स्नात्वा गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥"
इति मत्स्यसूक्ततन्त्रे ३६ पटलः ॥

डोरं, क्ली, हस्तादिबन्धनसूत्रम् । यथा,—
"कोऽनन्त इत्युदीर्य्याथ धृत्वा तत्करपल्लवम् ।
हस्तादाकृष्य तड्डोरं चिक्षेपवान् पावकोपरि ॥"
इति भविष्यपुराणे अनन्तव्रतकथा ॥

डोरकं, क्ली, (डोर+स्वार्थे कन् ।) डोरम् । यथा,
"चतुर्द्दशग्रन्थियुक्तं कुङ्कुमाक्तं सुडोरकम् ।
स्त्रियश्च पुरुषश्चैव बध्नीयात् वामदक्षिणे ॥"
इति भविष्यपुराणे अनन्तव्रतकथा ॥

डोरडी, स्त्री, (डोरमिव डयते इति । डी+क्विप् ।) बृहती । इति राजनिर्घण्टः ॥

——

ढ

ढ, ढकारः । स व्यञ्जनचतुर्द्दशवर्णः । टवर्गचतुर्थवर्णश्च । (अर्द्धमात्राकालेनोच्चारणीयः ।) अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा । इति व्याकरणम् ॥ (पाणिनीयादिषु अस्योच्चारणे जिह्वामध्यभागेन मूर्द्धः स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः । संवारणादघोषा महाप्राणश्च बाह्यप्रयत्नाः । मातृकान्यासेऽस्य दक्षपादाङ्गुलीमूले न्यासक्रिया । वङ्गीयवर्णमालायाम् ।) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"ऊर्द्ध्वाधःक्रमतो रेखा वामदक्षिणतो गता ।
ततः सा कुण्डलीरूपा विष्णुशब्रह्मरूपिणी ॥
महाशक्तिमयी मात्रा ध्यानमस्य प्रचक्ष्यते ।
रक्तोत्पलनिभां रम्यां रक्तपङ्कजलोचनाम् ॥
अष्टादशभुजां भीमां महामोक्षप्रदायिनीम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
"ढकारं परमाराध्यं या स्वयं कुण्डली परा ।
पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ॥
सदा त्रिगुणसंयुक्तं आत्मादितत्त्वसंयुतम् ।
रक्तविद्युल्लताकारं ढकारं प्रणमाम्यहम् ॥"
तस्य २६ षड्विंशतिनामानि यथा,—
"ढो ढक्का निर्गुणः पूर्ब्बो यक्षेशादनदेश्वरः ।
अर्द्धनारीश्वरस्तोयमीश्वरी त्रिशिखी नवः ॥
दक्षपादाङ्गुलेर्मूलं सिद्धिदण्डा विनायकः ।
प्रहासा त्रिवेरा ऋद्धिर्निर्गुणो निधनो ध्वनिः ॥
विघ्नेशः पालिनी त्वक्धारिणी क्रोड़पुच्छकः ।
एलापुरं त्वगात्मा च विशाखा श्रीमनोरतिः ॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

ढः, पुं, (ढौकते उच्चैःशब्देन आप्नोति श्रवणेन्द्रियमिति । ढौक गत्यावरणयोः+डः ।) ढक्का । (यथा, तन्त्रे ।
"ढो ढक्का निर्गुणः पूर्ब्बो यक्षेशादनदेश्वरः ॥")
श्वा । श्वलाङ्गूलम् । इति मेदिनी । ढे, १ ॥ निर्गुणः । ध्वनिः । इत्येकाक्षरकोषः ॥

ढक्कः, पुं, देशविशेषः । इति भूरिप्रयोगः ॥ ढाका इति भाषा ॥

ढक्का, स्त्री, (ढक् इति गभीरशब्देन कायतीति । कै+कः टाप् च ।) वाद्यविशेषः । ढाक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । यशःपटहः २ । इत्यमरः ।१ ।७ ।६ ॥ विजयमर्द्दलः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् ।२४७।
"ढक्कामाहत्य मदं वितन्वते करिण इव चिरं पुरुषाः ॥")

ढक्कारी, स्त्री, (ढक्कां जयढक्कावत् गभीरसिंहनादं ऋच्छति समराङ्गणे इति । ऋ+अण् ङीप् च ।) तारिणी । यथा,—
"ढक्कारवा च ढक्कारी ढक्कारवरवा ढका ॥"
इति कुलसद्भावे तारासहस्रनामस्तोत्रम् ॥

ढण्टी, स्त्री, वाक्यविशेषः । यथा, रुद्रयामले अन्नपूर्णासहस्रनाम कथने ।
"ढण्टीवाक्यस्वरूपा च ढकाराक्षररूपिणी ॥"

ढालं, क्ली, (ढौकते आप्नोति शरीरं अनेन । ढौक+अच् । पृषोदरात् आले लत्वे च साधुः ।) फलकम् । ढालिपञ्चजयकरीति अन्नदाकल्पीयसहस्रनामविवरणात् ॥

ढाली [न्] त्रि, (ढालमस्यस्येति । इनिः ।) ढालविशिष्टः । चर्म्मी । यथा,—
"ढालिपञ्चजयकरी ढकारवर्णरूपिणी ॥"
इति रुद्रयामले अन्नपूर्णासहस्रनामस्तोत्रम् ॥

ढामरा, स्त्री, हंसी । इति धनञ्जयः ॥

ढुण्ढ, अन्वेषणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) ढादन्त्यो दन्त्यनोपधः । ढ-योगात् मूर्द्धन्यः । तेन यगादौ तल्लोपे ढुढ्यात इत्यादि । ढुण्ढति धनं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

ढुण्ढिः, पुं, (ढुण्ढ्यतेऽसौ भक्तैरिति । ढुण्ढ अन्वेषणे+इन् ।) गणेशः । तन्नामकरणं यथा,—
गणेशं प्रति शिववाक्यम् ।
"अन्वेषणे ढुढिरयं प्रथितोऽस्ति धातुः
सर्व्वार्थढुण्ढिततया भव ढुण्ढिनामा ।
काशीप्रवेशमपि को लभतेऽत्र देही
तोषं विना तव विनायक ! ढुण्ढिराज ! ॥"
तन्माहात्म्यं यथा,—
"ढुण्ढे ! प्रणम्य पुरतस्तव पादपद्मं
यो मां नमस्यति पुमानिह काशिवासी ।
तत्कर्णमूलमधिगम्य पुरादिशामि
तत्किञ्चिदत्र न पुनर्भवतास्ति येन ॥"
"यः प्रत्यहं नमति ढुण्ढिविनायक ! त्वां
काश्यां प्रगे प्रतिहताखिलविघ्नसङ्घः ।
नो तस्य जातु जगतीतलवर्त्ति वस्तु
दुष्प्रापमत्र परत्र च किञ्च नापि ॥"
"प्रथमं ढुण्ढिराजोऽसि मम दक्षिणतो मनाक् ।
आढुण्ढ्य सर्व्वभक्तेभ्यः सर्व्वार्थान् संप्रयच्छसि ॥"
तस्य यात्राविधानं यथा,—
"माघशुक्लचतुर्थ्यान्तु नक्तं व्रतपरायणाः ।
ये त्वां ढुण्ढेऽर्च्चयिष्यन्ति तेऽर्च्च्याः सुरसुरद्धिषाम् ॥
विधाय वार्षिकीं यात्रां चतुर्थीं प्राप्य तापसीम् ।
शुक्लां शुक्लतिलैर्ब्बह्वान् प्राश्नीयाल्लड्डुकान् व्रती ॥
काश्यां यात्रा प्रयत्नेन चेत्सिद्धिमभीप्सुभिः ।
तस्यां चतुर्थ्यां त्वत्प्रीत्यै ढुण्ढे ! सर्व्वोपसर्गहृत् ॥
तां यात्रां नाच यः कुर्य्यान्निवेद्य तिललड्डुकान् ।
उपसर्गसहस्रैस्तु स हन्तव्यो ! ममाज्ञया ॥
होमं तिलाज्यद्रव्येण यः करिष्यति भक्तितः ।
तस्यां चतुर्थ्यां मन्त्रज्ञस्तस्य मन्त्रः प्रसेत्स्यति ॥"
इति काशीखण्डे । ५० अध्याये ॥

ढोलः, पुं, (ढः ढक्का तदाकारं लातीति । ला+कः पृषोदरात् ओत्वे साधुः । ढुल उत्क्षेपे अच् । पृषोदरात् साधु र्वा ।) स्वनामख्यातवाद्यम् । यथा,—
"ढक्काढोलप्रिया नित्या ढोलवाद्यप्रमोदिनी ।
ढोलरूपा ढोलधरा ढोलशब्दस्वरूपिणी ॥"
इति रुद्रयामले अन्नपूर्णासहस्रनामस्तोत्रम् ॥

ढौक, ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) चतुर्द्दशस्वरी । ऋ, अडुढौकत् । ङ, ढौकते । इति दुर्गादासः ॥ (आहृतौ । वदनं ढौकते । इति कालिदासः ॥)

——

ण

•ण, णकारः। स व्यञ्जनपञ्चदशवर्णः। टवर्गपञ्चमवर्णश्च॥ (अर्द्धमात्राकालेनोच्चारणीयः।) अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा। इति व्याकरणम्॥ (शिक्षाग्रन्थादिमते तु अस्योच्चारणे जिह्वामध्येन मूर्द्ध्नः स्पर्शः नासिकायत्नप्रभेदश्च आभ्यन्तरप्रयत्नः। संवारणादघोषाः अल्पप्राणश्च वाह्यप्रयत्नाः। मातृकान्यासेऽस्य दक्षपादाङ्गुल्यग्रे न्यासक्रिया॥ वङ्गीयवर्णमालायाम्।) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—

"कुण्डलीत्वगता रेखा मध्यतस्तत ऊर्द्ध्वतः।
वामादधोगता सैव पुनरूर्द्ध्वं गता प्रिये!॥
ब्रह्मेशविष्णुरूपा सा चतुर्व्वर्गफलप्रदा॥
ध्यानमस्य णकारस्य प्रवक्ष्यामि च तत् शृणु।
द्विभुजां वरदां रम्यां भक्ताभीष्टप्रदायिनीम्॥
राजीवलोचनां नित्यां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम्।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"

इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ * ॥

अस्य स्वरूपं यथा,—

"णकारं परमेशानि! या स्वयं परकुण्डली।
पीतविद्युल्लताकारं पञ्चदेवमयं सदा॥
पञ्चप्राणमयं देवि! सदा त्रिगुणसंयुतम्।
आत्मादितत्त्वसंयुक्तं महामोहप्रदायकम्॥"

इति कामधेनुतन्त्रम्॥

तस्य २४ चतुर्विंशतिनामानि यथा,—

"णो निर्गुणं रतिर्ज्ञानं जम्भनः पक्षिवाहनः।
जया शम्भो नरकजित् निष्कला योगिनीप्रियः॥
द्विमुखं कोटवी श्रोत्रं समृद्धिर्बोधनी मता।
त्रिनेत्रो मानुषी व्योमदक्षपादाङ्गुलेर्म्मुखः॥
माधवः शङ्खिनी वीरो नारायणश्च निर्णयः॥"

इति नानातन्त्रशास्त्रम्॥

णः, पुं, (णखति गच्छति जानात्यनेन इति। णख गतौ+डः। पृषोदरादित्वात् णत्वम्।) ज्ञानम्। निश्चयः। इत्येकाक्षरकोषः। बिन्दुदेवः। स बुद्धदेवताविशेषः। भूषणम्। गुणवर्ज्जितः। पानीयनिलयः। इति मेदिनी। णे, १॥

णक्ष, व्रजे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) नक्षति। व्रजो गतिः। इति दुर्गादासः॥

णख, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) प्रणखति। इति दुर्गादासः॥

णट, नृत्यहिंसयोः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सकं च-सेट्।) प्रणटति। णोपदेशविधौ वर्ज्जनेऽपि अस्य परस्य चेह पाठः केषाञ्चिदनुरोधात्। अत्र नृत्यं साभिनयनर्त्तनम्। इति दुर्गादासः॥

णट, म नृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) म, प्रणटयति। नृताविति नृत्यतेरौणादिकक्विप्रत्यये रूपम्। अत्र मिकारानुबन्धेनैवेष्टसिद्धे पूर्व्वे नृत्यग्रहणमर्थभेदार्थम्। तेन पूर्व्वे नृत्यं साभिनयनर्त्तनम् इह तु नृतिरभिनयरहितनर्त्तनमिति। यथा पूर्व्वस्य। स्फटिककटकभूतिर्नाटयत्येव शैलः। इति माघः। अस्य तु। नाट्येन केन नटयिष्यति दीर्घमायुरिति मुरारिः। इति दुर्गादासः॥

णद, श्लिष्टोक्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) श्लिष्टोक्तिरव्यक्तशब्दः। नदति घण्टा। इति दुर्गादासः॥

णद, क भाषि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क, नादयति। इति दुर्गादासः॥

णभ, ऌ ङ हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) ऌ, अनभत्। ङ, नभते। इति दुर्गादासः॥

णभ, य श हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-क्र्यां-च-परं-सकं-सेट्।) य, नभ्यति। श नभ्नाति। इति दुर्गादासः॥

णम, औ शब्दे। नतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-परं-अकं-नतौ सकं अकं च अनिट्।) औ, नन्ता। शब्दार्थो न भाषायाम्। नतिरिह नमस्कारो नम्रीभावश्च। नमति गुरुं लोकः। नमन्ति फलिनो वृक्षाः। अमन्तेऽप्यस्य ज्वलह्वलह्मलेत्यादिना केवलस्य ह्रस्वविकल्पनात् सोपसर्गस्यैव नित्यं ह्रस्वः। नमयति नामयति प्रणमयति। श्वपुच्छमवनामितं बधिरकर्णजापः कृतः। इत्यादौ अवनमनं अवनामः घञ् ततो अवनामं करोतीति णौ रूपम्। इति दुर्गादासः॥

णय, ङ गतौ। रक्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-आत्मं-सकं-सेट्।) ङ, नयते। इति दुर्गादासः॥

णर्द, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) णोपदेशविधावस्य वर्ज्जनेऽपि इह पाठः केषाञ्चिदनुरोधात्। प्रणर्दति। इति दुर्गादासः॥

णल, ञ बन्धे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं सेट्।) ञ, नालः नलः। नलति केशं लोकः बध्नाति इत्यर्थः। गन्धे इति केचित्। गन्धोऽदर्शनमिति गोविन्दभट्टः। इति दुर्गादासः॥

णश, ऌ य ऊ नाशे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-अक वेट्-ह्वरङ्वान्।) नाशो दर्शनाभावः। इति प्राञ्चः। लुकायनमिति सर्व्वस्वः। ऌ, अनेशत् अनशत्। य, नश्यति शत्रुस्तिरोभवति इत्यर्थः। ऊ, नशिष्यति नङ्क्ष्यति। इति दुर्गादासः॥

णस, ङ कृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सकं च-सेट्।) कृतिरिह कुटिलीभावस्तत्करणञ्च। ङ, नसते खलः कुटिलः स्यादित्यर्थः। नसते लतां वायुः कुटिलां करोतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

णह, य ञ औ बन्धे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-उभं-सकं-अनिट्।) य ञ, नह्यति नह्यते। औ, अनद्ध। इति दुर्गादासः॥

णाथ, ऋ ङ आशिषि। दवैश्येऽर्थे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-अकं च-सेट्।) णोपदेशविधौ वर्ज्जनेऽप्यादस्य पाठः कस्यचिदनुरोधात्। ऋ, अननाथत्। ङ, प्रणाथते। दव उपतापः। आशीरिष्टार्थस्याशंसनम्। ङित्त्वेऽपि शपथाशीर्गत्यनुकारे इति नियमादाभ्यामाशिषोऽन्यत्र परस्मैपदम्। नाथति शत्रुं बली उपतापयति इत्यर्थः। नाथते श्रियं लोकः आशंसत इत्यर्थः। नाथति धनी ईश्वरः स्यादित्यर्थः। नाथति भूपं भूमिं विप्रः प्रार्थयतीत्यर्थः। मार्गणैरथ तव प्रयोजनं नाथसे किमु न भूभृतः पतिमिति भारवौ। याचनमप्याशंसाविशेषः। आशिषि नित्यमात्मनेपदमन्यत्र विभाषेति केचित्। इति दुर्गादासः॥

णाध, ऋ ङ नाथे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) णोपदेशविधावस्य वर्ज्जनेऽपि इह पाठः कस्यचिदनुरोधात्। ऋ, अननाधत्। ङ, नाधते नाथो दवाशीरैश्वर्य्यार्थनानि। इति दुर्गादासः॥

णास, ऋ ङ ध्वाने। शब्द इति यावत्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) ऋ, अननासत्। ङ, नासते। इति दुर्गादासः॥

णिक्ष, चुम्बने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) निक्षति। इति दुर्गादासः॥

णिज, इ ल ङ शुद्धौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-आत्मं-सकं सेट्-इदित्।) शुद्धिरिह शुद्धीकरणम्, इ, कर्म्मणि निञ्ज्यते। ल ङ, प्रणिङ्क्ते। दक्षिणी, यानां विप्राणां समूहः इति हलायुधः। इति दुर्गादासः॥

णिज, लि इर् ञ औ पोषे। शुद्धौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (ह्वां-उभं-सकं-अनिट्।) लि ञ-नेनेक्ति नेनिक्ते। इर्, अनिजत् अनैक्षीत्। औ, नेक्ता। इति दुर्गादासः॥

णिद, इ कुत्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्-इदित्।) निंसनिन्दनिक्षां णोपदेशफलं चिन्त्यम्। णत्वविकल्पने स्वरूपग्रहणात्। केचित्तु कृतिविकल्पमिच्छन्ति त्वादौ तूपसर्गादसमासे उपसर्गात् समासे त्वादौ नित्यमित्यर्थः। यथा, प्रणिन्दकः प्रनिन्दकः। प्रणिन्दति। भट्टौ तु त्वादावपि विकल्पो दृश्यते। इ, कर्म्मणि निन्द्यते। निन्दति दुष्टं लोकः। इति दुर्गादासः॥

णिद, ऋ ञ सन्निधौ। कुत्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-उभं-अकं-कुत्सने-सकं-सेट्-ऋदित्।) सन्निधिः सन्निकर्षः। ऋ, अनिनेदत्। ञ, नेदति नेदते दयालुं दीनः। निनिदुः। इति दुर्गादासः॥

णिल, श गहने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) ह्रस्वी। गहनं दुर्ब्बोधः। श, निलति शास्त्रं कुधीः दुःखेन जानातीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

णिव, इ सेके। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्। इदित्।) ह्रस्वी। इ, निन्व्यते। इति दुर्गादासः॥

णिश, शीले। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) शीले समाधौ। नेशति योगी। निनिशतुः। इति दुर्गादासः॥

णिष, उ सेके। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) उ, नेषित्वा निष्ट्वा। इति दुर्गादासः॥

णिस, इ ङ ल चुम्बने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-आत्मं-सकं-सेट्।) ल ङ, निंस्ते। इ, निंस्यते। इति दुर्गादासः॥

णी, ञ प्रापणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-उभं-द्विकं-अनिट्।) णोपदेशपाठो नादित्वेन प्रागवन्न इति णत्वार्थः। प्रणयति। एवं सर्व्वत्र। प्रापणमिह आन्तस्य रूपम्। तथा च। वृणाति लम्भयति च वेहत्यपि नयत्यमू। इति क्रियानिर्घण्टः॥ ञ, नयति नयते गां वनं गोपः प्रापयतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

णील, वर्णे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सकं च-सेट्।) वर्ण इह गुणवर्णीभावस्तत्करणञ्च। नीलति पत्रं तमालस्य। नीलति सूत्रं तन्तुवायः। इति दुर्गादासः॥

णीव, स्थौल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) नीवति लोकः स्थूलः स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

णु, ल स्तुतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-परं-सकं-सेट्।) ल, नौति। इति दुर्गादासः॥

णुद, ञ श औ प्रेरणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-उभं-सकं-अनिट्।) ञ श, नुदति नुदते शरं योधः। औ, नोत्ता। इति दुर्गादासः॥

णू, शि स्तवने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) ह्रस्वान्तोऽयमिति वररुचिः। शि, नुवति। अनुवीत्। इति दुर्गादासः॥

णेद, ऋ ञ सन्निधौ। कुत्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-उभं-अकं-सकं च-सेट्।) सन्निधिः सन्निकर्षः। ऋ, अनिनेदत्। ञ, नेदति नेदते दयालुं दीनः। निनेदुः। इति दुर्गादासः॥

णेष, ऋ ङ व्रजे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) ऋ, अनिनेषत्। ङ, नेषते निनेषे। व्रजो गतिः। इति दुर्गादासः॥ * ॥ एते धातवः स्वभावतो दन्त्यनादयो णोपदेशेन मूर्द्धन्यणादाः॥

त

त, तकारः। स व्यञ्जनषोड़शवर्णः। तवर्गप्रथमवर्णश्च। (अर्धमात्राकालेनोच्चार्य्यः।) अस्योच्चारणस्थानं दन्तः। इति व्याकरणम्॥ (अस्योच्चारणे दन्तमूलेन जिह्वाग्रस्य स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः। विवारश्वासघोषाः बाह्यप्रयत्नाः। मातृकान्यासेऽस्य वामस्फिचि न्यासक्रिया स्यात्। वङ्गीयवर्णमालायां) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—

"आदौ बिन्दुस्ततो मध्ये कुण्डलीत्वमवाप्य सा।
दक्षाद्वामगता नित्या ब्रह्मविष्णुशिवरूपिणी॥
ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने!।
चतुर्भुजां महाशान्तां महामोक्षप्रदायिनीम्॥
सदा षोड़शवर्षीयां रक्ताम्बरधरां पराम्।
नानालङ्कारभूषां वा सर्व्वसिद्धिप्रदायिनीम्॥
एवं ध्यात्वा तकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ * ॥

अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे।
"तकारं चञ्चलापाङ्गि! स्वयं परमकुण्डली।
पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा॥
त्रिशक्तिसहितं वर्णं आत्मादितत्त्वसंयुतम्।
त्रिबिन्दुसहितं वर्णं पीतविद्युत्समप्रभम्॥"

तस्य ३२ द्वात्रिंशन्नामानि यथा,—
"तः पूतना हरिः शुद्धिः शक्ती शक्तिर्जटी ध्वजा।
वामस्फिक्वामकट्यौ च कामिनी मध्यकर्णकः॥
आषाढ़ी तण्डुलश्च कामिका एष्ठपुच्छकः।
रत्नकश्च श्यामसुखी वाराही मकरोऽरुणा॥
सुगतोऽर्द्धमुखा बुद्धजानुश्च क्रोड़पुच्छकः।
गन्धो विश्वामरुच्छश्चानुराधा च सौरकः॥
जयन्तिपुलको भ्रान्तिरनङ्गमदनातुरा॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम्॥

तं, क्ली स्त्री, (त+भावे डः।) तरणम्। (तरति भवसागरमनेनेति। तॄ+करणे डः।) पुण्यम्। इति मेदिनी। ते, १॥

तः, पुं, (तर्द्दति तम्यति वा हिनस्ति द्रव्यादिहरणेन जनानिति। तर्द्द तम वा+डः।) चौरः। अन्यतम्। पुच्छम्। क्रोड़ः। म्लेच्छः। इति मेदिनी। ते, १॥ गर्भः। शठः। इति शब्दरत्नावली॥ रत्नम्। सुगतः। योधः। गौरविवर्ज्जितपुच्छम्। क्रोष्टुपुच्छम्। इत्येकाक्षरकोषः॥

तक, सहने। हासे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-हासे अकं-सेट्) तकति। इति दुर्गादासः॥

तक, इ दौर्स्थ्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) दौस्थ्यं दुःखेन जीवनम्। इ, तङ्क्यते दरिद्रेण दुःखेन जीव्यते इत्यर्थः। तङ्कति दीनः दुःखेन जीवति इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

तकिलः, त्रि, (तक्+"मिथिलादयश्च।" उणां। १।५६। इति इलच् नलोपश्च।) धूर्त्तः। इत्युणादिकोषः॥

तकिला, स्त्री, (तकिल+टाप्।) औषधम्। इत्युणादिकोषः॥

तक्यः, त्रि, (तकं हासमर्हतीति। तक+यत्।) हास्यः। (तक सहने+"तकिशसि चयति जनिभ्यो यद्वाच्यः।" ६।४।६५। इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिकोक्त्या यत्।) सहनीयः॥

तक्रं, क्ली, (तनक्ति सङ्कोचयति दुग्धं पादाम्बुदधिरूपेण परिणमयतीत्यर्थः।"स्फायितञ्चीति।" उणां। २।१३। इति रक् न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वं च।) पादाम्बुसंयुतदधि। इत्यमरः।२।९।५३॥ तत्पर्य्यायः। गोरसजम् २ घोलम् ३ कालसेयम् ४ विलोड़ितम् ५ दण्डाहतम् ६ अरिष्टम् ७ अम्लम् ८ उदश्वित् ९ मथितम् १० द्रवः ११। इति राजनिर्घण्टः॥ तत् पञ्चविधम्। तेषां भिन्नानि नामानि लक्षणानि च यथा,—
"ससरं निर्जलं घोलं मथितं त्वसरोदकम्।
तक्रं पादजलं प्रोक्तमुदश्विदर्द्धवारिकम्॥
छच्छिका सरहीनं स्यादच्छा प्रचुरवारिका॥"
तेषां गुणाः।
"वातपित्तहरं घोलं मथितं कफपित्तनुत्।
तक्रं ग्राहि कषायाम्लं स्वादुपाकरसं लघु॥
वीर्य्योष्णं दीपनं वृष्यं प्रीणनं वातनाशनम्।
ग्रहण्यादिमतां पथ्यं भवेत् संग्राहि लाघवात्॥
किञ्च स्वादु विपाकित्वान्न च पित्तप्रकोपणम्।
कषायोष्णविकाशित्वाद्रौक्ष्याच्चापि कफापहम्॥
न तक्रसेवी व्यथते कदाचि-
न्न तक्रदग्धाः प्रभवन्ति रोगाः।
यथा सुराणाममृतं सुखाय
तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः॥
उदश्वित् कफकृद्बल्यं श्रमघ्नं परमं मतम्।
छच्छिका शीतला लघ्वी पित्तश्रमतृषापहरी॥
वातनुत् कफकृत् सा तु दीपनी लवणान्विता॥"
अथोद्धृतघृतस्तोकोद्धृतघृतानुद्धृतघृतानां तक्राणां गुणाः।
"समुद्धृतं घृतं तक्रं पथ्यं लघु विशेषतः।
स्तोकोद्धृतघृतं तस्माद्गुरु वृष्यं कफापहम्॥
अनुद्धृतघृतं सान्द्रं गुरु पुष्टिकफप्रदम्॥"*॥
अथ दोषविशेषे व्याधिविशेषे च तक्रविशेषाः।
"वातेऽम्लं शस्यते तक्रं शुण्ठीसैन्धवसंयुतम्।
पित्ते स्वादुसितायुक्तं सव्योषमहृषं कफे॥
हिङ्गुजीरयुतं घोलं सैन्धवेन सुसंयुतम्।
भवेदतीव वातघ्नमर्शोऽतीसारहृत् परम्॥
सुरुच्यं पुष्टिदं बल्यं वस्तिशूलविनाशनम्।
मूत्रकृच्छ्रे तु सगुड़ं पाण्डुरोगे सचित्रकम्॥"*॥
अथामपक्वतक्रगुणाः।
"तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति च।
पीनसश्वासकासादौ पक्वमेव प्रयुज्यते॥"*॥
अथ तक्रसेवननिमित्तानि।
"शीतकालेऽग्निमान्द्ये च तथा वातामयेषु च।
अरुचौ स्रोतसां रोधे तक्रं स्यादमृतोपमम्॥
तत्तु हन्ति गरच्छर्द्दिप्रसेकविषमज्वरान्।
पाण्डुमेदोग्रहण्यर्शोमूत्रग्रहभगन्दरान्॥
मेहं गुल्ममतीसारं शूलप्लीहोदरारुचीः।
श्वित्रकोठघृतव्याधीन् कुष्ठशोथतृषाकृमीन्॥"
अथातक्रविषयाः।
"नैव तक्रं क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्ब्बले।
न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके॥"*॥
अथ गव्यादीनां तक्राणां विशिष्टगुणाः।
"यान्युक्तानि दधीन्यष्टौ तद्गुणं तक्रमादिशेत्॥"
इति भावप्रकाशः॥

("गव्यन्त्रिदोषशमनं तक्रं श्रेष्ठन्तदुच्यते ।
दीपनं रुचिकृन्मेध्यमर्शोदरविकारजित् ॥"
इति गव्यतक्रगुणाः ॥
"माहिषं कफकृत् किञ्चिद्घनं शोफकरं नृणाम् ।
प्लीहार्शोग्रहणीगुल्मपाण्ड्वामयविनाशनम् ॥"
इति माहिषतक्रगुणाः ॥
"छागलं लघु संस्निग्धं त्रिदोषशमनं परम् ।
गुल्मार्शोग्रहणीशूलं पाण्ड्वामयविनाशनम् ॥"
इति छागीतक्रगुणाः ॥
"तथाच त्रिविधं तक्रं कथ्यते शृणु पुत्रक ! ।
यथायोगेन तत् सम्यक् शस्यते येषु रोगिषु ॥
समुद्धृतघृतं तक्रमर्द्धोद्धृतघृतञ्च तत् ।
अनुद्धृतघृतञ्चान्यदित्येतत्त्रिविधं मतम् ॥
सर्व्वं लघु च पथ्यञ्च त्रिदोषशमनं परम् ।
ततः परं वृष्यतमं क्रमेण समुदीरितम् ।
समुद्धृतघृतन्तक्रं लघु पथ्यतमं मतम् ॥
गरोदरार्शोग्रहणीपाण्डुरोगज्वरातुरे ।
वर्च्चोमूत्रग्रहे वापि प्लीहाद्यापदमेहिषु ॥
हितं संप्रीणनं बल्यं पित्तरक्तविबोधकृत् ॥
अर्द्धोद्धृतघृतं तस्माद्वृष्यं गुरु कफप्रदम् ।
मधुरं पित्तरक्तघ्नं श्रमघ्नं परमं मतम् ॥
अनुद्धृतघृतं सान्द्रं गुरु विद्यात् कफावहम् ।
बलप्रदन्तु क्षीणानामामशोफातिसारकृत् ॥"
इति त्रिविधतक्रगुणाः ॥*॥
"तक्रं ग्राहि कषायाम्लं वीर्य्योष्णं दीपनं लघु ।
श्रमापहरणं स्निग्धं ग्रहण्यर्शोऽतिसारनुत् ॥
इति तक्रगुणाः प्रोक्ता न दद्याद् यत्र तच्छृणु ।
वाते शोषे च क्षीणानां नोष्णकाले शरत्सु च ॥
संमूर्च्छाभ्रमतृष्णासु तथाच रक्तपित्तके ।
न शस्तं तक्रपानञ्च करोति विविधान् गदान् ॥"
एतेषां तक्रं निषिद्धम् ॥
इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥*॥)

तक्रकूर्च्चिका, स्त्री, (तक्रजाता कूर्च्चिका ।) तक्रयोगेन उष्णदुग्धात् जाता । छाना इति भाषा । अस्या गुणाः । मलबद्धवातकारित्वम् । रूक्षत्वम् । दुर्ज्जरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।
"ग्राहिणी वातला रूक्षा दुर्ज्जरा तक्रकूर्च्चिका॥")

तक्रमांसं, क्ली, (तक्रयोगेन पाचितं मांसम् ।) व्यञ्जनविशेषः । एखनि इति पारस्य भाषा । तस्य पाकप्रकारो यथा,—
"पाकपात्रे घृतं दत्त्वा हरिद्राहिङ्गु भर्ज्जयेत् ।
छागादेः सकलस्यापि खण्डान्यष्टौ च भर्जयेत् ॥
सिद्धियोग्यं जलं दत्त्वा पचेन्मृदुतरं यथा ।
राजिकादियुते तक्रे मांसखण्डानि धारयेत् ॥"
तस्य गुणाः ।
"तक्रमांसन्तु वातघ्नं लघु रुच्यं बलप्रदम् ।
कफघ्नं पित्तलं किञ्चित् सर्व्वाहारस्य पाचनम्॥"
इति भावप्रकाशः ।

तक्राटः, पुं, (तक्राय तक्रोत्पादनाय अटतीति । अट्+अच् ।) मन्थानदण्डः । इति हारावली । ३४ ॥

तक्ष, त्वचो ग्राहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) त्वचो ग्राहश्चर्म्मणो ग्रहणम् । तक्ष त्वचने इति प्राञ्चः । त्वचनं संवरणमिति रमानाथः । तक्षति कायं वर्म्मणा भटः । इति दुर्गादासः ॥

तक्ष, ऊ कार्श्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-वेट् ।) ऊ, तक्षिष्यति तक्ष्यति । कार्श्यं कृशकरणम् । तक्षति काष्ठं तक्षा । इति दुर्गादासः ॥

तक्ष, ऊ न तक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-वेट् ।) तक्षः कृशकरणम् । ऊ, तक्षिष्यति तक्ष्यति । न, तक्ष्णोति काष्ठं तक्षा । इति दुर्गादासः ॥

तक्षकः, पुं, (तक्षतीति । तक्ष+ण्वुल् ।) पातालस्थाष्टनागान्तर्गतनागविशेषः । स कश्यपात् कद्रुगर्भे जातः इन्द्रसखः । अस्य वासः खाण्डववने आसीत् । अयं परीक्षितं दष्टवान् । इति श्रीभागवतम् ॥ (अयं हि क्षपणकरूपधारी उतङ्कस्य मुनेर्गुरुदक्षिणार्थमानीते कुण्डले ऽपहृत्य नागलोकं गतवान् । यथा, महाभारते । १ । ३ । १२७ ।
"तस्य तक्षको दृढ़मासन्नः स तं जग्राह । गृहीतमात्रः स तद्रूपं विहाय तक्षकस्वरूपं कृत्वा सहसा धरण्यां विवृतं महाविलं प्रविवेश ॥ तक्ष तनूकरणे+"कृन् शिल्पिसंज्ञयोः ।" उणां । २ । ३२ । इति कृन् ।) त्वष्टा । इत्यमरः । ३ । ३ । ४ ॥ विश्वकर्म्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ द्रुमभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ सूत्रधारः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (स्वनामख्यातः प्रसेनजित्-पुत्त्रः । यथा, भागवते । ६ । १२ । ८ ।
"ततः प्रसेनजित् तस्मात् तक्षको भविता पुनः ॥"
छेदके, त्रि । यथा, रामायणे । २।८०।२ ।
"तथा वर्द्धकयश्चैव मार्गिणो वृक्षतक्षकाः ॥")

तक्षणं, क्ली, (तक्ष तनूकरणे+भावे ल्युट् ।) कृशकरणम् । (यथा, मनुः । ५ । ११५ ।
"द्रवाणाञ्चैव सर्व्वेषां शुद्धिरुत्प्लवनं स्मृतम् ।
प्रोक्षणं संहतानाञ्च दारवाणाञ्च तक्षणम् ॥")

तक्षणी, स्त्री, (तक्षत्यनेनेति । तक्ष+करणे ल्युट् । टित्त्वात् ङीप् ।) वासी अस्त्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

तक्षशिला, स्त्री, देशविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, महाभारते । १।३।२२ ।
"तेनैवमुक्ता भ्रातरस्तस्य तथा चक्रुः स तथा भ्रातॄन् सन्दिश्य तक्षशिलां प्रत्यभिप्रतस्थे ॥")

तक्षा, [न्] पुं, (तक्षति तनूकरोतीति । तक्ष+"कनिन् युवृषितक्षिराजीति ।" उणां १।१५६। इति कनिन् ।) त्वष्टा । इत्यमरः । २।१०।६॥ (यथा, माघे । १२ । २५ ।
"स्रस्ताङ्गसन्धौ विगताक्षपाटवे
रुजा निकामं विकलीकृते रथे ।
"आप्तेन तक्ष्णा भिषजेव तत्क्षणं
प्रचक्रमे लङ्घनपूर्व्वकः क्रमः ॥")

तग, इ स्खलने । कम्पे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-गतौ तु सकं-सेट् ।) इ, कर्म्मणि तङ्ग्यते । इति दुर्गादासः ॥

तगरं, नदीवृक्षः । पिण्डतगर इति कोङ्कणे प्रसिद्धः । तगरमूल इति ख्यातञ्च । तत्पर्य्यायः । कालानुशारिवा २ वक्रम् ३ कुटिलम् ४ शठम् ५ महोरगम् ६ नतम् ७ जिह्मम् ८ दीपनम् ९ तगरपादिकम् १० । इति रत्नमाला ॥ विनम्रम् ११ कुञ्चितम् १२ पाण्डम् १३ नहुषाख्यम् १४ दण्डहस्तम् १५ वर्हणम् १६ पिण्डीतगरकम् १७ पार्थिवम् १८ राजहर्षणम् १९ कालानुसारकम् २० क्षत्रम् २१ दीनम् २२ । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । दृष्टिदोषविषार्त्तिभूतोन्मादभयनाशित्वम् । पथ्यत्वञ्च ॥ आहुल्यवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धद्रव्यविशेषः । तस्य पर्य्यायगुणाः ।
"कालानुसार्य्यं तगरं कठिनं लघु संनतम् ।
अपरं पिण्डतगरं दण्डहस्ति च वर्हणम्॥
तगरद्वयमुष्णं स्यात् स्वादु स्निग्धं लघु स्मृतम् ।
विषापस्मारमूर्द्धाक्षिरोगदोषत्रयापहम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

तगरः, पुं, (तं क्रोड़भागं गिरतीति । गॄ+अच् ।) पुष्पवृक्षविशेषः । टगर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सितपुष्पः २ । कालपर्णः ३ कटुच्छदः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १०४ । ८५ ।
"प्रियङ्गुचन्दनाभ्याञ्च विल्वेन तगरेण च ।
पृथगेवानुलिम्पेत केशरेण च बुद्धिमान् ॥")
मदनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तगरपादिकं, क्ली, (तगरस्य पादो मूलदेश इव विद्यतेऽत्र इति ठन् ।) तगरम् । इति रत्नमाला ॥

तङ्कः, पुं क्ली, (टङ्क+पृषोदरात् साधुः ।) पाषाणदारणः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (तकि कृच्छ्रजीवने+भावे घञ् ।) प्रियविरहजस्तापः । भयम् । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥

तञ्वी, स्त्री, (तं पुच्छाकारं जवति गच्छतीति । जु+क्विप् ङीष् ।) हिङ्गुपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

तट, उच्छ्राये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) उच्छ्राय उच्चीभावः । तटति पुलिनम् । इति दुर्गादासः ॥

तट, क आहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, ताटयति । इति दुर्गादासः ॥

तटं, क्ली, (तटति उच्छ्रितं भवतीति । तट उच्छ्राये+पचाद्यच् ।) क्षेत्रम् । इति मेदिनी । टे, १६ ॥ (प्रदेशः । यथा, महाभारते । १ । ३६ । ३ ।
"गोकर्णे पुष्करारण्ये तथा हिमवतस्तटे ॥")

तटः, त्रि, (तटति उच्छ्रितो भवतीति । तट्+अच् ।) तीरम् । इत्यमरः । १ । १० । ७ ॥

तड् इति भाषा ॥ (यथा, हरिवंशे । ६७५५ ।
"कर्णयमार्गौ भजेते ह्रदस्यास्य तटावुभौ ॥"
महादेवे, पुं । सर्व्वोच्छ्रितत्वादस्य तथात्वम् ।
यथा, महाभारते । १२ । २८४ । ३६ ।
"नमस्तटाय तथ्याय: तटानाम्पतये नमः ॥")

तटस्थं, क्ली, लक्षणविशेषः । तस्य स्वरूपं यथा,
तद्भिन्नत्वे सति तद्बोधकत्वम् । तथाच ।
"स्वरूपं तटस्थं द्विधालक्षणं स्यात्
स्वरूपस्य बोधो यतो लक्षणाभ्याम् ।
स्वरूपे प्रविष्टात् स्वरूपेऽप्रविष्टात्
यथा काकवन्तो गृहाः खं बिलञ्च ॥"
इति वेदान्तकारिका ॥
(तटे तिष्ठतीति । स्था + कः ।) तटस्थिते,
त्रि ॥ (उदासीनः । यथा, नैषधे । ३ । ५५ ।
"धिक् चापले वत्सिमवत्सलत्वं
यत्प्रेरणादुत्तरलीभवन्त्या ।
समीरसङ्गादिव नीरभङ्ग्या
मया तटस्थस्त्वमुपद्रुतोऽसि ॥"
समीपस्थः । यथाह बलः ।
"तटस्थः स्यादुदासीने तीरस्थनिकटस्थयोः ॥")

तटाकः, पुं, (तटमकति गच्छतीति । अक + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) तड़ागः । पद्मादियुक्तसरः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, वैराग्यशतके । ४६ ।
"प्रादेशमात्रमुदरं परिपूरयितुं कियानयं यत्नः ।
चुलुकेनाम्भः पातुं खनितव्यः किं तटाकोऽपि ॥")

तटिनी, स्त्री, (तटमस्त्यस्या इति । तट + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिस्ततो ङीप् ।) नदी । इत्यमरः । १।१०।३० ॥
(यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ६६२ ।
"हृत्वा तटिनि ! तरङ्गैर्भ्रमितश्चक्रेषु नाशये
निहितः ।
फलदलवल्कलरहितस्त्वयान्तरिते तरुस्त्यक्तः ॥")

तटी, स्त्री, (तटति उच्छ्रिता भवतीति । तट + अच् । ङीष् ।) तीरम् । इत्यमरः । १।१०।७ ॥
(यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ८६ ।
"मालयश्च प्रशशानश्च नद्यादीनां तटी तथा ॥")

तड, इ ङ आहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) इ, तण्डते । ङ, तण्डते ।
इति दुर्गादासः ॥

तड, क त्विषि । आहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-परं-अकं-सकं च-सेट् ।) क, ताड़यति । त्विषि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

तड़गः, पुं, (तड्यते आहन्यते ऊर्म्मिभिरिति ।
तड़ + आगः । पृषोदरादित्वात् आलोपे साधुः ।)
तड़ागः । इति द्विरूपकोषः ॥

तड़ाकः, पुं, (तड्यते आहन्यते ऊर्म्मिमालाभिरिति । तड़ि आहतौ + "पिनाकादयश्च ।"
उणां ४ । १५ । इति आकप्रत्ययेन निपातनात्
साधुः ।) तड़ागः । इति शब्दरत्नावली ॥

तड़ाका, स्त्री, (तड़ाक + स्त्रियां टाप् ।) नदीसमुद्राणां तटभागः । (तड़ि आहतौ + भावे
आकः ।) आघातः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (प्रभा । इत्युज्ज्वलदत्तः । ४ । १५ ॥)

तड़ागः, पुं क्ली, (तड + तड़ागादयश्च । इति
आगप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) यन्त्रकूटकः ।
इति मेदिनी । गे, ३६ ॥ (तड्यते आहन्यते
ऊर्म्मिमालाभिरिति । तड़ि आहतौ + कर्म्मणि
आकः ।) पद्मादियुक्तं सरः । तत्पर्य्यायः ।
पद्माकरः २ । इत्यमरः । १ । १० । २८ ॥
तड़ाकः ३ तटाकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
तड़गः ५ । इति द्विरूपकोषः ॥ पञ्चशतधनुःपरिमाणजलाशयः । चतुर्दिक्षु पञ्चचत्वारिंशद्धस्तान्यूनतायां सहस्रद्वितयहस्तान्यूनत्वेन
तड़ागः । इति नयवर्द्धमानधृतो वशिष्ठः ॥ * ॥
तस्य जलगुणाः । वायुकारित्वं । स्वादुत्वम् ।
कषायत्वम् । पाके कटुत्वम् । शिशिरहिमकाले
प्रशस्तत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तस्योत्सर्गविधिर्यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

"शृणु राजन्महाबाहो ! तड़ागादिषु यो विधिः ।
पुराणेष्वितिहासेषु मन्यते राजसत्तम ! ॥
प्राप्य पक्षं शुभं शुक्लमागते चोत्तरायणे ।
पुण्येऽह्नि विप्रैः क्रियते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥
प्राक्प्रस्रवणादस्मस्तड़ागस्य समीपतः ॥
चतुर्हस्तसमा वेदी चतुरस्रा समन्ततः ।
तथा षोड़शहस्तः स्यान्मण्डपश्च चतुर्मुखः ॥
वेद्या उत्तरतो गर्त्तारत्निमात्रा तु मेखला ।
नवसप्ताथवा पञ्च योनिवक्त्रा नृपात्मज ! ॥
वितस्तिमात्रा योनिः स्यात् षट्सप्ताङ्गुल-
विस्तृता ।
सर्व्वे स्वहस्तमात्राः स्युस्त्रिपर्व्वोच्छ्रितमेखलाः ॥
सर्व्वे च सर्व्ववर्णाः स्युः पताकाध्वजसंयुताः ।
अश्वत्थोडुम्बरप्लक्षवटशाखाकृतानि च ॥
मण्डपस्य प्रतिदिशं द्वाराण्येतानि कारयेत् ॥
शुभास्तत्राष्ट होतारो द्वारपालास्तथापरे ।
अष्टौ तु जापकाः कार्य्या ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥
सर्व्वलक्षणसम्पूर्णा मन्त्रविद्विजितेन्द्रियाः ।
कुलशीलसमायुक्ताः स्थापिता द्विजसत्तमाः ॥
प्रतिस्तम्भेषु कलसा यज्ञोपस्करणानि च ।
व्यजनञ्चासनं शुभ्रं ताम्रपात्रं सुविस्तरम् ॥
आचार्य्यः प्रक्षिपेद्भूम्यामनुचन्द्रं विचक्षणः ।
त्र्यरत्निमात्रो यूपः स्यात् क्षीरिवृक्षविनिर्म्मितः ॥
यजमानप्रमाणो वा संस्थाप्यो भूतिमिच्छता ॥
हेमालङ्कारिणः कार्य्याः पञ्चविंशतिरृत्विजः ॥
कुण्डलानि च हैमानि केयूरकटकानि च ।
तथाङ्गुलीयपवित्राणि वासांसि विविधानि च ॥
दद्युः समानि सर्व्वेषामाचार्य्ये द्विगुणं पुनः ।
दद्याच्छयनसंयुक्तमात्मनश्चापि यत् कृतम् ॥
सौवर्णौ कूर्म्ममकरौ राजतौ मत्स्यडुण्डुभौ ।
तथा कुलीरमण्डूका वायसः शिशुमारकः ॥
एवमासाद्य तत् सर्व्वं स्वर्णपात्रं विशाम्पते ! ।
शुक्लमाल्याम्बरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः ॥
सर्व्वौषध्युदकस्नातः पाठितो वेदपुङ्गवैः ।
यजमानः सपत्नीकः पुत्त्रपौत्त्रसमन्वितः ॥
पश्चिमं द्वारमासाद्य प्रविशेद्यागमण्डपम् ।
ततो मङ्गलशब्देन भेरीणां निस्वनेन च ॥
रजसा मण्डलं कुर्य्यात् पञ्चवर्णेन चार्च्चितम् ।
षोड़शारं ततश्चक्रं पद्मरागसुशोभनम् ॥
वेद्यामुपरि तत् कृत्वा ग्रहान् ग्रहपतींस्तथा ।
संन्यसेन्मन्त्रतः सर्व्वान् प्रतिदिक्षु विचक्षणः ॥
तत् पात्रं स्थापयेन्मध्ये वारुणं मन्त्रमाश्रितम् ।
ब्रह्माणञ्च शिवं विष्णुं तत्रैव स्थापयेद्बुधः ॥
विनायकञ्च विन्यस्य कमलामम्बिकां तथा ।
शान्त्यर्थं सर्व्वलोकानां भूतग्राममशेषतः ।
पुष्पभक्ष्यफलैर्युक्तमेवं कृत्वाधिवासनम् ।
कुम्भांश्च रत्नगर्भांश्च वासोभिः परिवेष्टयेत् ॥
गन्धपुष्पैरलङ्कृत्य द्वारपालान् समन्ततः ।
पठध्वमिति तान् ब्रूयादाचार्य्यमपि पूजयेत् ॥
बह्वृचौ पूर्व्वतः स्थाप्यौ दक्षिणे च यजुर्व्विदौ ।
पश्चिमे सामगौ स्थाप्यावुत्तरेणाप्यथर्व्वगौ ॥
उदङ्मुखो दक्षिणतो यजमान उपाविशेत् ।
पठध्वमिति तान् ब्रूयात् यजध्वमिति याजकम् ॥
उत्कृष्टमन्त्रपाठेन तिष्ठध्वं मन्त्रजापकाः ।
एवमादिश्य तान् सर्व्वान् पर्य्युक्ष्याग्निं स
मन्त्रवित् ॥
जुहुयादाहुतीर्म्मन्त्रैराज्यञ्च समिधस्तथा ।
ऋत्विग्भिश्चैव होतव्यं वारुणैरेव सर्व्वतः ॥
वैराजं पौरुषं सूक्तं पौष्णं चन्द्रं सुसंहितम् ।
शैशवं पञ्चनिधनं गायन्ति ज्येष्ठसामगाः ॥
वामदेवं बृहत्साम रौरवं सरथन्तरम् ।
गवां व्रतं विकर्णञ्च रक्षोघ्नं नरयन्तथा ॥
गायन्ति सामगा राजन् ! पश्चिमद्वारमाश्रिताः ।
अथर्व्वणाश्चोत्तरतः शान्तिकं पौष्टिकं तथा ॥
जपन्ते मनसा देवमाश्रिता वरुणं प्रभुम् ।
पूर्व्वेद्युरभितो मन्त्रैरेवं कृत्वाधिवासनम् ॥
गजाश्वरथ्यावल्मीकसंग्रामरथगोकुलात् ।
मृदमादाय दद्याच्च प्रक्षिपेच्च यथा तथा ॥
रोचनाञ्च ससिद्धार्थान् गन्धान् गुग्गुलमेव च ।
स्नपनं तस्य कर्त्तव्यं पञ्चगव्यसमन्वितम् ॥
मूर्द्धि कर्त्तुर्म्महामन्त्रैरेवं कृत्वा विधानतः ।
एवं रक्षति राज्यार्थान् विधियुक्तेन कर्म्मणा ॥ * ॥
ततः प्रभाते विमले संजाते तु गवां शतम् ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रदातव्यं होमान्ते वाथवा पुनः ॥
पञ्चाशद्वाथ षट्त्रिंशत् पञ्चविंशतिरेव च ।
ततः संवत्सरे प्राप्ते शुद्धे लग्ने सुशोभने ॥
वेदशब्दैश्च गान्धर्व्वैर्व्वाद्यैश्च विविधैः पुनः ।
कनकालङ्कृतां कृत्वा जले गामवतारयेत् ॥
सामगाय च सा देया ब्राह्मणाय विशाम्पते ! ।
पात्रीमादाय सौवर्णीं पञ्चरत्नसमन्विताम् ॥
तत्र निःक्षिप्य मकरं मत्स्यादींश्चैव सर्व्वशः ।
धृतांश्चतुर्भिर्व्विप्रैश्च वेदवेदाङ्गपारगैः ॥
महानदीजलोपेतान् दध्यक्षतविभूषितान् ।
उत्तराभिमुखो युक्तो जलमध्ये प्रकालयेत् ॥
आथर्व्वणेन सुस्नातः पुनर्म्मासांस्तथैव च ।
आपो हि ष्ठेतिमन्त्रेण क्षिपेदागत्य मण्डपम् ॥

पूजयित्वा सुरांस्तत्र बलिं दद्यात् समन्वितः ।
पुनर्द्दिनानि होतव्यं चत्वारि राजसत्तम ! ॥
चतुर्थीकर्म्म कर्त्तव्यं देयं तत्रापि शक्तितः ।
कृत्वा तु यज्ञपात्राणि यज्ञोपकरणानि च ॥
ऋत्विग्भ्यस्तु समं दद्यात् मण्डपं विभजेत् पुनः ।
होमपात्रञ्च शय्याञ्च आचार्य्याय निवेदयेत् ॥
ततः सहस्रं विप्राणामथवाष्टशतं तथा ।
भोजयेच्च यथाशक्त्या पञ्चाशदथ विंशतिः ॥
एवमेव पुराणेषु तड़ागविधिरुच्यते ।
कूपवापीषु सर्व्वासु तथा पुष्करिणीषु च ॥
एष एव विधिर्द्दिष्टः प्रतिष्ठासु तथैव च ।
मन्त्रतस्तु विशेषः स्यात् प्रासादोद्यानभूमिषु ॥
अयन्तु ऋत्विगाचार्य्यविधिदृष्टेन कर्म्मणा ।
अल्पेष्वेकाग्निवत् कार्य्यं वित्तशाठ्यादृते नृणाम् ॥"

तड़ागे कालविशेषे जलस्थितेः फलं यथा,—
"प्रावृट्काले स्थितं तोयमग्निष्टोमसमं स्मृतम् ।
शरत्काले स्थितं तोयं यदुक्तफलदायकम् ॥
वाजपेयफलसमं हेमन्तशिशिरस्थितम् ।
अश्वमेधसमं प्राहुर्व्वसन्तसमयस्थितम् ॥
ग्रीष्मेऽपि तु स्थितं तोयं राजसूयफलाधिकम् ॥"

तड़ागकरणे फलं यथा,—
"एतान्महाराज ! विशेषधर्म्मान्
करोति योऽर्घ्यान्वय शुद्धबुद्धिः ।
स याति ब्रह्मालयमेककल्पं
दिवं पुनर्याति तथैव दिव्यम् ॥"
इति पाद्मे सृष्टिखण्डम् ॥

तड़ाघातः, पुं, (तटे आघातः । पृषोदरात् टस्य ड़त्वम् ।) ऊर्द्ध्वीकृत्य हस्तिशुण्डाघातः । यथा,
"उच्चैःकरिकराक्षेपे तड़ाघातं विदुर्ब्बुधाः ॥"
इति कुमारसम्भवटीका ॥

तड़ित्, स्त्री, (ताड़यत्यभ्रमिति । तड़ आघाते + "ताड़ेर्णिलुक् च ।" उणां । १ । १०० । इति इतिप्रत्ययः णेर्लुक् च ।) विद्युत् । इत्यमरः ।१।३। ९ ॥ (यथा, रघुः । ९ । ५४ ।
"अथ नभस्य इव त्रिदशायुधं
कनकपिङ्गतड़िद्गुणसंयुतम् ।
धनुरधिज्यमनाधिरुपाददे
नरवरो रवरोषितकेशरी ॥")

तड़िल्वान्, [त्] पुं, (तड़ित् विद्युदस्यस्येति । तड़ित् + मतुप् । मस्य वः ।) मेघः । मुस्तकम् । इत्यमरः । १ । ३ । ७,२ । ४ । १५९ ॥ (विद्युद्विशिष्टे, त्रि । यथा,—
"ससुदितन्निचयेन तड़िल्वतीं
लघयता शरदम्बुदसंहतिम् ॥"
इति किरातार्ज्जुनीये । ५ । ४ ॥)

तण्डकः पुं, (तण्डते नृत्यतीति । तण्ड + ण्वुल् ।) खञ्जनपक्षी । फेनः । समासप्रायवाक् । गृहदारु । तरुस्कन्धः । मायाबहुलके, त्रि । इति मेदिनी । के, ९८ ॥

तण्डकः, पुं क्ली, (तण्ड + ण्वुल् ।) परिष्कारः । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ॥

तण्डुः, पुं, शिवद्वारपालविशेषः । इति हलायुधः ॥

तण्डरीणः, पुं, कीटमात्रम् । (तण्डुले भवः । तण्डुल + ढः । लस्य रः ।) तण्डुलोदकम् । वर्व्वरे, त्रि । इति मेदिनी । णे, ६५ ॥

तण्डुलः, पुं, (तण्ड्यते आहन्यते इति । तड़ आघाते + "सानसिवर्णसीति ।" उणां ४ । १०७ । इति उलच् । यद्वा, "वृभ्रुटितनितड़िभ्य उलन् तण्डश्च ।" उणां ।५।६। इतिउलन् तण्डादेशश्च ।) विड़ङ्गम् । इति मेदिनी । ले, ६६ ॥
("पुंसि क्लीवे विड़ङ्गः स्यात् कृमिघ्नो जन्तुनाशनः ।
तण्डुलश्च तथा वेल्लममोघा चित्रतण्डुला ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तण्डुलीयशाकम् । इति शब्दरत्नावली ॥ धान्यादिनिकरः । इति मेदिनी । ले, ६६ ॥ चाउल इति भाषा । (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३।५५ ।
"सङ्गतिः श्रेयसी पुंसां स्वपक्षे च विशेषतः ।
तुषैरपि परिभ्रष्टा न प्ररोहन्ति तण्डुलाः ॥
सुदुर्ज्जरः स्वादुरसो बृंहणस्तण्डुलो नवः ।
सन्धानकर्म्मेहहरः पुराणस्तण्डुलः स्मृतः ॥
द्रव्यसंयोगसंस्कारविकारान् समवेक्ष्य तु ।
यदाकारणमासाद्य भोक्तॄणां छन्दतोऽपि वा ॥
अनेकद्रव्ययोनित्वाच्छास्त्रतस्तान् विनिर्द्दिशेत् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)
भृष्टतण्डुलगुणाः । सुगन्धित्वम् । कफनाशित्वम् । रूक्षत्वम् । पित्तकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

तण्डुलपरीक्षा, स्त्री, (तण्डुलेन परीक्षा ।) नवविधदिव्यान्तर्गतदिव्यविशेषः । चालपड़ा इति भाषा । तद्विधानं यथाह पितामहः ।
"चौर्य्ये तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चयः ।
तण्डुलान् कारयेच्छुक्लाञ्छालेर्न्नान्यस्य कस्यचित् ॥
मृण्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः ।
स्नानोदकेन संमिश्रान् रात्रौ तत्रैव वासयेत् ॥
प्राङ्मुखोपोषितं स्नातं शिरोरोपितपत्रकम् ।
तण्डुलान् भक्षयित्वा तु पत्रे निष्ठीवयेत्त्रिधा ॥
भूर्ज्जस्यैव तु नान्यस्य अभावे पिप्पलस्य तु ।
शोणितं दृश्यते यस्य हनुस्तालु च शीर्य्यते ॥
गात्रञ्च कम्पते यस्य तमशुद्धं विनिर्द्दिशेत् ॥"
स्नानोदकेन देवतास्नानोदकेन । तथा च कात्यायनः ।
"देवतास्नानपानीयस्निग्धतण्डुलभक्षणे ।
शुद्धनिष्ठीवनात् शुद्धो नियम्योऽशुचिरन्यथा ॥"
शिरोरोपितपत्रकं तण्डुलान् भक्षयित्वा निष्ठीवयेत् प्राड्विवाकः इति । निष्ठीवयेदिति णयन्तात् सिद्धम् । तुलानिरूपितं सर्व्वदिव्यसाधारणञ्च धर्म्मावाहनादिहवनान्तं पूर्व्ववदिहापि कर्त्तव्यम् ॥ शिरोरोपितपत्रलेख्यमन्त्रादि यथा,—
"तस्यार्थमभियुक्तस्य लेखयित्वा तु पत्रके ।
मन्त्रेणानेन सहितं कुर्य्यात्तस्य शिरोगतम् ॥
आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये
धर्म्मो हि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥"
इति दिव्यतत्त्वम् ॥

तण्डुला, स्त्री, (तण्ड्यते आहन्यते इति । तण्ड + उलच् ततष्टाप् ।) महासमङ्गा । विड़ङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तण्डुलाम्बु, क्ली, (तण्डुलस्य अम्बु ।) तण्डुलोदकम् । चेलुनि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कणाम्बु २ । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ तण्डुलोत्थम् ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ग्रहण्यधिकारे ।
"पिबेत् समांशं तच्चूर्णं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ॥"

तण्डुली, स्त्री, (तण्डुल + ङीष् ।) यवतिक्ता लता । शशाण्डुलीकर्कटी । तण्डुलीयशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्यास्तण्डुलीयशब्दे ज्ञातव्या ॥)

तण्डुलीकः, पुं, (तण्डुलीव कायतीति । कै + कः ।) तण्डुलीयशाकः । इति शब्दरत्नावली ॥

तण्डुलीयः, पुं, (तण्डुलाय हितः । तण्डुल + "विभाषा हविरपूपादिभ्यः ।" ५ । १ । ४ । इति छः ।) पत्रशाकविशेषः । चुदियानटिया इति चाँपानटिया इति च वङ्गभाषा । चवराइ इति अल्पमरषा इति च हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । अल्पमारिषः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १३६ ॥ तण्डुलीकः ३ तण्डुलः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ भण्डीरः ५ तण्डुली ६ तण्डुलीयकः ७ ग्रन्थिलः ८ बहुवीर्य्यः ९ मेघनादः १० घनस्वनः ११ सुशाकः १२ पथ्यशाकः १३ स्थूलांशुः १४ स्वनिताह्वयः १५ वीरः १६ तण्डुलनामा १७ । अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । मधुरत्वम् । विषपित्तदाहभ्रमनाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वञ्च । तद्दलगुणाः । हिमत्वम् । अर्शःपित्तरक्तविषकासविनाशित्वम् । ग्राहकत्वम् । मधुरत्वम् । विपाके दाहशोषशमनत्वम् । रुचिदातृत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ विड़ङ्गम् । ताप्यम् । इति मेदिनी । ये, ११६ ॥ अस्य पर्य्यायगुणाः ।
"तण्डुलीयो मेघनादः काण्डेरस्तण्डुलेरकः ।
भण्डीरस्तण्डुलीबीजो विषघ्नश्चाल्पमारिषः ॥
तण्डुलीयो लघुः शीतो रूक्षः पित्तकफास्रजित् ।
सृष्टमूत्रमलो रुच्यो दीपनो विषहारकः ॥"
तद्भेदः । जलतण्डुलीयं शाके कञ्चटमिति प्रसिद्धम् ।
"पानीयतण्डुलीयन्तु कञ्चटं समुदाहृतम् ।
कञ्चटं तिक्तकं रक्तपित्तानिलहरं लघु ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

तण्डुलीयकः, पुं, (तण्डुलीय + स्वार्थे कन् ।) तण्डुलीयशाकः । (यथा, हारीते १ स्थाने१०अः ।
"स्वादुः पाके लघुकपित्तविषघ्नस्तण्डुलीयकः ।
हन्ति वातं विड्विबन्धं मूत्रवातकफे हितः ॥")
विड़ङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तण्डुलीयिका, स्त्री, (तण्डुलीय + स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप् । कापि अत इत्वञ्च ।) विड़ङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तण्डुलुः, स्त्री, (तण्डुल + पृषोदरात् उत्वे साधुः ।) विड़ङ्गम् । इति शब्दरत्नावली ॥

तण्डुलेरः, पुं, (तण्डुल+वाहुलकात् स्वार्थे ढ्रः ।) तण्डुलीयशाकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २५० ॥

तण्डुलोत्थं, क्ली, (तण्डुलात् तण्डुलप्रक्षालनात् उत्तिष्ठतीति । उत्+स्था+कः ।) तण्डुलाम्बु । इति राजनिर्घण्टः ॥

तण्डुलोदकं, क्ली, (तण्डुलस्य तण्डुलक्षालनस्य उदकम् । तण्डुलक्षालितं उदकं वा ।) तण्डुलाम्बु । यथा, वैद्यकपरिभाषायाम् ।
"जलमष्टगुणं दत्त्वा पलं कण्डिततण्डुलात् ।
भावयित्वा ततो देयं तण्डुलोदककर्म्मणि ॥"
(अस्य गुणा यथा,—
"सन्धानं शीतलं बल्यं महातिसारनाशनम् ।
सुखाद्र शीतलश्चैव हृंहणं तण्डुलोदकम् ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

तण्डुलौघः, पुं, (तण्डुलानामोघ इव यत्र ।) वेणुवंशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वेउड़वाँश इति भाषा । तण्डुलसमूहश्च ॥

तत्, व, हेतुः । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥ (यथा, रघुः । ३ । ४६ ।
"तदङ्गमग्र्यं मघवन् ! महाक्रतो-
रमुं तुरङ्गं प्रतिमोक्तुमर्हसि ॥")

तत्, [द्] त्रि, बुद्धिस्थपरामर्शः । सेइ इति भाषा । सर्व्वनामशब्दोऽयम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, किरातार्ज्जुनीये । २ । २ ।
"अपि वागधिपस्य दुर्व्वचं
वचनन्तद्विदधीत विस्मयम् ॥")

तत्, क्ली, ब्रह्मणो नामविशेषः । यथा,—
"ओँ तत् सदिति निर्द्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥
तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।
प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥
तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।
दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १७ । २३-२५ ॥

ततं, क्ली, (तनोति मनोऽनेनेति । तन+"तनिमृङ्भ्यां किच्च ।" उणा । ७ । ८८ । इति तन् ।) वीणादिवाद्यम् । इत्यमरः । १ । ७ । ४ ॥

ततः, त्रि, (तन्यते स्म इति । तन्+क्तः ।) विस्तृतः । (यथा, महाभारते । ४ । ५ । १ ।
"ते वीरा बद्धनिस्त्रिंशास्ततायुधकलापिनः ॥")
व्याप्तः । (यथा, भगवद्गीतायाम् । ८ । २२ ।
"यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्व्वमिदं ततम् ॥")
वायौ, पुं । इति मेदिनी । ते, २० ॥

ततः, [स्] व, (तद्+"पञ्चम्यास्तसिल् ।" ५ । ३ । ७ । इति तसिल् । यद्वा, सर्व्वविभक्तिषु तसिल् ।) हेतुः इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३४८ । ७६ ।
"हीनाः सत्त्वेन सूक्ष्मेण ततो वैकारिकाः स्मृताः ॥"
आदिः । परिप्रश्नः । पञ्चम्यर्थः । (यथा, मनुः । १२ । ८५ ।
"सर्व्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं स्मृतम् ।
तद्ध्यग्र्यं सर्व्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः ॥"
सप्तम्यर्थः । यथा, मनुः । ४ । १५ ।
"न विद्यमानेष्वर्थेषु नार्त्त्यामपि यतस्ततः ॥"
तृतीयार्थः । यथा, नारदपञ्चरात्रे । २ । ६ ।
"आराधितो यदि हरिस्तपसा ततः किं
नाराधितो यदि हरिस्तपसा ततः किम् ॥")
कथान्तरम् । आनन्तर्य्यम् । इति विश्वः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ५ । २ ।
"ततस्ते दक्षिणं तीरमन्वगच्छन् पदातयः ॥")

ततपत्री, स्त्री, (ततं विस्तृतं पत्रमस्याः ।) कदलीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ततमः, त्रि, (तेषां मध्ये निर्द्धारितो योऽसौ । तद्+"वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ।) ५ । ३ । ९३ । इति डतमच् ।) बहुषु मध्ये सः । अनेकेर मध्ये सेइ इति भाषा । (यथा, ऐतरेयोपनिषदि । ३ । १२ । १३ ।
"स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्श-
मिति ॥")

ततरः, त्रि, (तयोर्मध्ये निर्द्धारितो योऽसौ । तद्+"किंयत्तदो निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ।" ५ । ३ । ९२ । इति डतरच् ।) द्वयोर्मध्ये सः । दुयेर मध्ये सेइ इति भाषा ॥

ततस्त्यं, त्रि, (ततस्तत्र भवमिति । ततस्+"अव्ययात्यप् ।" ४ । २ । १०४ । इत्यस्य "अमेहक्वतसित्रेभ्य एव ।" इति वार्त्तिकोक्तेः त्यप् प्रत्ययः ।) तत्रभवम् । तत्सम्बन्धि । इति व्याकरणम् ॥ तार इति भाषा ॥

ततिः, स्त्री, (तन्+भावे क्तिन् ।) श्रेणी । इति हेमचन्द्रः । ६ । ५६ ॥ (यथा, विष्णुपादादिकेशान्तवर्णनस्तोत्रे । १५ ।
"अस्माकं विस्मयार्हाण्यखिलमुनिजनप्रार्थनीयानि सेयं
दद्यादाद्यानवद्या ततिरतिरुचिरामङ्गलान्यङ्गुलीनाम् ॥")

तति, त्रि, (तत् परिमाणमेषामिति । तद्+डति ।) तत्परिमाणम् । ततगुलि इति भाषा । बहुवचनान्तोऽयम् । इति व्याकरणम् ॥

तत्कालः, पुं, (स चासौ कालश्चेति ।) वर्त्तमानकालः । तत्पर्य्यायः । तदात्वम् १ । इत्यमरः । २ । ८ । २८ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २ । ८३ ।
"वर्षस्य वेश्म वसुभिः स किलादरेण
तत्कालमेव समपूरयदुन्नतश्रीः ॥")

तत्कालधीः, त्रि, (तस्मिन् काले कार्य्यकाले धीरुपस्थिता बुद्धिर्यस्य ।) प्रत्युत्पन्नमतिः । उपस्थितबुद्धिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८ ॥

तत्क्रियः, त्रि, (सा क्रिया निसर्गतो वेतनम्वते यस्येति ।) कर्म्मकारः । वेतनं विना भारवहादिकर्त्ता । इत्यमरः ॥

तत्क्षणः, पुं, (स चासौ क्षणश्चेति स एव क्षणो वा ।) सद्यः । इत्यमरः । ३ । ४ । ६ ॥ (यथा, रघुः ३ । १४ ।
"दिशः प्रसेदुर्मरुतो ववुः सुखाः
प्रदक्षिणार्च्चिर्हविरग्निराददे ।
बभूव सर्व्वं शुभशंसि तत्क्षणं
भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम् ॥")

त(त्व)त्त्वं, क्ली, (तनोति सर्व्वमिदमिति । तन्+क्विप् तुक् च । पृषोदरादित्वात् साधुः । यद्वा, "सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म ।" "ब्रह्मैवेदं सर्व्वम् ।" इति श्रुतेस्तस्य ब्रह्मणो भावः इति । तत्+त्व ।) स्वरूपम् । परमात्मा । विलम्बितनृत्यम् । इति मेदिनी । वे, ६ ॥ वाद्यप्रभेदः । इति विश्वः ॥ वस्तु । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चेतः । इति धरणिः ॥ * ॥ चतुर्व्विंशतितत्त्वानि यथा । क्षितिः १ आपः २ तेजः ३ मरुत् ४ व्योम ५ गन्धः ६ रसः ७ रूपम् ८ स्पर्शः ९ शब्दः १० नेत्रम् ११ नासिका १२ जिह्वा १३ कर्णः १४ त्वक् १५ हस्तः १६ पादः १७ मुखम् १८ पायुः १९ लिङ्गम् २० प्रकृतिः २१ मनः २२ बुद्धिः २३ अहङ्कारः २४ । इति पुराणतन्त्रे ॥ तत्तु नानामुनिभिर्नानाविधमुक्तम् । तत्र त्रीणि तत्त्वानि यथा । सत्वम् १ रजः २ तमः ३ । चतुर्व्विधानि यथा । तेजः १ आपः २ पृथ्वी ३ आत्मा ४ । पञ्चविधानि यथा । शब्दः १ स्पर्शः २ रसः ३ गन्धः ४ रूपम् ५ । षड्विधानि यथा । क्षितिः १ आपः २ तेजः ३ वायुः ४ आकाशम् ५ परमात्मा ६ । सप्तविधानि यथा । क्षितिः १ आपः २ तेजः ३ वायुः ४ आकाशम् ५ जीवः ६ आत्मा ७ । नवविधानि यथा । पुरुषः १ प्रकृतिः २ महत्तत्त्वम् ३ अहङ्कारः ४ नभः ५ वायुः ६ ज्योतिः ७ आपः ८ क्षितिः ९ । एकादशविधानि यथा । श्रोत्रम् १ त्वक् २ चक्षुः ३ घ्राणम् ४ जिह्वा ५ वाक् ६ पाणिः ७ उपस्थः ८ पायुः ९ अङ्घ्रिः १० मनः ११ । त्रयोदशविधानि यथा । नभः १ वायुः २ ज्योतिः ३ आपः ४ क्षितिः ५ श्रोत्रम् ६ त्वक् ७ चक्षुः ८ घ्राणम् ९ जिह्वा १० मनः ११ जीवात्मा १२ परमात्मा १३ । षोड़शविधानि यथा । नभः १ वायुः २ ज्योतिः ३ आपः ४ पृथ्वी ५ शब्दः ६ स्पर्शः ७ रूपम् ८ रसः ९ गन्धः १० श्रोत्रम् ११ त्वक् १२ चक्षुः १३ जिह्वा १४ घ्राणम् १५ मनः १६ । सप्तदशविधानि यथा । पूर्व्वोक्तानि षोड़श १६ आत्मा च १७ । पञ्चविंशतितत्त्वानि यथा । पूर्व्वोक्तानि सप्तदश १७ पुरुषः १८ प्रकृतिः १९ महान् २० अहङ्कारः २१ मुखम् २२ पाणिः २३ उपस्थः २४ पायुः २५ । षड्विंशतिविधानि यथा । पूर्व्वोक्तानि पञ्चविंशतिः २५ जीवः २६ । सप्तविंशतिविधानि यथा । पूर्व्वोक्तानि षड्विंशतिः २६ ईश्वरः २७ । इति श्रीभागवतम् ॥

तत्त्वज्ञानं, क्ली, (तत्त्वस्य ब्रह्मतत्त्वस्य ज्ञानम् ।) बुद्धिगुणविशेषः । तत्तु ब्रह्मज्ञानम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २२५ ॥ यथा,—
"प्रमाणप्रमेयसंशय-प्रयोजनदृष्टान्त-सिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां षोड़शपदार्थानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ।" इति गौतमसूत्रे । १ ॥

तत्त्वन्यासः, पुं, (तत्त्वानां न्यासः ।) विष्णुपूजा-विषयकन्यासविशेषः । यथा,—

"मातृकान्तानथार्णांश्च जीवादीकैकशो वदेत् ।
नमः परायेत्युच्चार्य्य ततस्तत्त्वात्मने नमः ॥
जीवं प्राणं द्वयं प्रोक्ता सर्व्वाङ्गेषु प्रविन्यसेत् ।
ततो हृदयमध्ये च तत्त्वत्रयञ्च विन्यसेत् ॥
इत्यच्युतीकृततनुर्विदधीत तत्त्व-
न्यासं सपूर्व्वकपराक्षरनत्युपेतम् ।
भूयः पराय च तदाक्षयमात्मने च
नत्यन्तमुद्धरतु तत्त्वमनुक्रमेण ॥
सकलवपुषि जीवं प्राणमायोज्य मध्ये
न्यसतु मतिमहङ्कारं मनश्चेति मन्त्री ।
कसुखहृदयगुह्याङ्घ्रिष्वथोशब्दपूर्व्वं
गुणगणमथ कर्णादिस्थितं श्रोत्रपूर्व्वम् ॥
वागादीन्द्रियवर्गमात्मनिलये त्वाकाशपूर्व्वं गणं
मूर्द्धास्ये हृदये शिरे चरणयोर्हृत्पुण्डरीकं हृदि॥
प्रं बीजं हृत्पुण्डरीकतत्त्वं हृदि प्रविन्यसेत् ।
हं बीजं सूर्य्यमण्डलतत्त्वं हृदि प्रविन्यसेत् ॥
सं बीजं चन्द्रमण्डलतत्त्वं तत्र प्रविन्यसेत् ।
रं बीजं वह्निमण्डलतत्त्वं तत्रैव विन्यसेत् ॥
यं बीजं परमेष्ठितत्त्वं वासुदेवञ्च मूर्द्धनि ।
यं बीजमथ पुंस्तत्त्वं सङ्कर्षणमथो मुखे ॥
लं बीजं विश्वतत्त्वञ्च प्रद्युम्नञ्च हृदि न्यसेत् ।
वं बीजं निवृत्तितत्त्वञ्च अनिरुद्धमुपस्थके ॥
लं बीजं सर्व्वतत्त्वञ्च पादे नारायणं न्यसेत् ।
क्ष्रौं बीजं कोपतत्त्वञ्च नृसिंहं सर्व्वगात्रके ॥
एवं तत्त्वानि विन्यस्य प्राणायामं समाचरेत् ॥"

अस्य फलं यथा,—

"तत्त्वन्यासं ततः कुर्य्यात् साधकः सिद्धिहेतवे ।
कृतेन येन देवस्य रूपतामेव यात्यसौ ॥"

इति गौतमीयतन्त्रम् ॥

तत्परः, त्रि, (सः परोऽस्य । यद्वा, तदेव परं सर्व्वोत्तममस्य ।) आसक्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ६ ॥ (यथा, भागवते । ४ । १५ । ६ ।

"एष साक्षाद्धरेरंशो जातो लोकरिरक्षया ।
इयञ्च तत्परा हि श्रीरनुजज्ञेऽनपायिनी ॥")

तत्परायणः, त्रि, (तदेव परमयनमस्य ।) तदासक्तः । यथा,—

"शूद्रा भवन्ति यद्वान्येऽन्त्यजाः कृष्णपरायणाः ॥"

इति पद्मोत्तरखण्डम् ॥

तत्फलः, पुं, (तदेव फलमस्य । यद्वा, तनोति तन्यते वा । तन+क्विप् तुक् च । तत् विस्तृतं फलमस्य।) कुवलयम् । कुष्ठनामौषधिः । चौरनामसुगन्धिद्रव्यम् । इति धरणिः ॥

तत्र, इ कुटुम्बधारणे । इति प्राञ्चः । (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) द्वावेतौ धारणेऽर्थे वर्त्तते । इति चान्द्राः । केचित्तु कुटुम्बधातुममन्यमानास्तत्रिधातुः कुटुम्बस्य धारणेऽर्थे वर्त्तते इत्याहुः । तन्त्र धारणे इत्यनेनैवेष्टसिद्धे इदनुबन्धो वेदेष्टूच्चारणभेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥

तन्त्र } इ सादे । मोहे । (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।)
तन्द्र } दन्त्यवर्गाद्योपधः । तन्त्रीः । दन्त्यवर्गतृतीयोपधः । इति केचित् । तन्द्रीः । सौत्रधातुरयम् । इति दुर्गादासः ॥

तत्र, इ क ड धारणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) आदिमध्ययोस्तकारः शेषो रेफयुक्तः । धारणं धरणम् । भाषायामस्य विस्तारणे प्रायः प्रयोगः । इ क ड, तन्त्रयते तन्त्रूः तन्त्रवायः । इति दुर्गादासः ॥

तत्र, व्य, (तस्मिन्निति । तद्+"सप्तम्यास्त्रल् ।" ५।३।१० । इति त्रल् ।) तस्मिन् । तयोः । तेषु । इति व्याकरणम् ॥ सेखाने इति भाषा । (यथा, मनुः । २ । ११२ ।

"धर्म्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।
तत्र विद्या न वप्तव्या शुभं बीजमिवोषरे ॥")

तत्रत्यः, त्रि, तत्र भवः । (तद्+"अव्ययात्त्यप् ।" ४।२।१०४ । इत्यस्य "अमेहक्वतसित्रेभ्य एव ।" इति वार्त्तिकोक्त्या त्यप् ।) तस्मिन्नुत्पन्नः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५ । ६६ ।

"प्राप्तस्यैव च तत्रत्यो जनोऽरोदीत् पुरो मम ॥")

तत्रभवान्, [त्] त्रि, (इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते इति प्रागदीव्यतीयः प्रथमार्थे त्रल् । ततः सुप्सुपेति समासः ।) श्लाघ्यः । इति जटाधरः ॥

तथा, व्य, (तेन प्रकारेण । तद्+"प्रकारवचने थाल् ।" ५ ।३।२३ । इति थाल् । तेन प्रकारेणेत्यर्थः । यथा, मनुः । १ । ४ ।

"स तैः पृष्टस्तथा सम्यगमितौजा महात्मभिः ।
प्रत्युवाचार्च्य तान् सर्व्वान् महर्षीन् श्रूयतामिति ॥")

साम्यम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ६ ॥ (यथा, मनुः । ६ । ६० ।

"यथा नदीनदाः सर्व्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।
तथैवाश्रमिणः सर्व्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥")

अभ्युपगमः । पृष्टप्रतिवाक्यम् । समुच्चयः । (यथा, देवीभागवते । १ । २ । २६ ।

"सपादलक्षञ्च तथा भारतं मुनिना कृतम् ।
इतिहास इति प्रोक्तं पञ्चमं वेदसम्मतम् ॥")

निश्चयः । इति मेदिनी । थे, ३६ ॥ (यथा, रघुः । १ । २६ ।

"तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना ।
तथा हि सर्व्वे तस्यासन् परार्थैकफला गुणाः ॥")

तथागतः, पुं, (यथा पुनरावृत्तिर्न भवति तथा तेन प्रकारेण गतः । यद्वा, तथा सत्यं गतं ज्ञानं यस्य । सुप्सुपेति समासः ।) बुद्धः । इत्यमरः ।१।१।१३ ॥ (यथा, सर्व्वदर्शनसंग्रहे ।

"यथा गतास्ते सुनयः शिवां गतिं
तथा गतिं सोऽपि गतस्तथागतः ॥"*॥

तथा तेन प्रकारेणागतः ।) पूर्व्वोक्तप्रकारेणागते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३।७७।५ ।

"ततो बभूव नगरे सुमहान् हर्षजः स्वनः ।
जनस्य संप्रहृष्टस्य नलं दृष्ट्वा तथागतम् ॥")

तथाच, व्य, (तथा च, च च इति द्वन्द्वसमासः।) पूर्व्वोक्तार्थदृढ़ीकरणम् । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम्॥ (यथा, मनुः । ९ । १९ ।

"तथाच श्रुतयो बह्व्यो निगीता निगमेष्वपि ॥"

अव्ययद्वयेनैव सिद्धेः केचिदयं शब्दो न मन्यते ।)

तथैव, व्य, (तथा च एव च ।) तद्वदेव । सेइ प्रकार इति भाषा । यथा, चाणक्ये । ४२ ।

"अस्ति पुत्त्रो वशे यस्य भार्य्या भर्त्तुस्तथैव च ॥"

अव्ययद्वयेनैव सिद्धेः केचिच्छब्दोऽयं न मन्यते ।)

तथ्यं, क्ली, (तथा साधु । तथा+"तत्र साधुः ।" ४ । ४ । ९८ । इति यत् ।) सत्यम् । (यथा, मनुः । ८ । २७४ ।

"काणं वाप्यथवा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् ।
तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम् ॥")

तद्वति त्रि । इत्यमरः । १ । ६ । २२ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १५७ । ३ ।

"यदर्ज्जुनगुणांस्तथ्यान् कीर्त्तयानं नराधम ! ।
शूरद्वेषात् सुदुर्ब्बुद्धे ! त्वं भर्त्सयसि मातुलम् ॥")

तदा, व्य, (तस्मिन् काले । "तदो दा च ।" ५ । ३ । १९ । इति दा ।) तस्मिन् काले । इत्यमरः । ३ । ४ । २२ ॥ सेइ समये इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । १ । ५५ ।

"न च स्वं कुरुते कर्म्म तदोत्क्रामति मूर्त्तितः ॥")

तदात्वं, क्ली, (तदा इत्यस्य भावः । तदा+"तस्य भावस्त्वतलौ ।" ५ । १ । ११९ । इति त्व ।) तत्कालः । वर्त्तमानकालः । इत्यमरः ।२।८।२६॥ (यथा, महाभारते । २ । ५६ । १४ ।

"स चोपभोगलोभान्धो हिरण्यार्थी परन्तप ! ।
आयतिञ्च तदात्वञ्च उभे सद्यो व्यनाशयत् ॥")

तदानीं, [म्] व्य, (तस्मिन् काले । "तदो दा च ।" । ५ । ३ । १९ । इति चकारात् दानीम् ।) तस्मिन् काले । इत्यमरः ।३।४।२२ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १२९ । १ ।

"नासदासीन्नोसदासीत्तदानीं
नासीद्रजो नो व्योमा परो यत् ॥")

तदासुखं, क्ली, (तदा तस्मिन्नेव काले सुखं यस्य ।) आरम्भः । इति भूरिप्रयोगः ॥

तद्दिनं, [म्] व्य, (तत् प्रखरकिरणत्वेन प्रसिद्धं दिनं दिनांशः ।) दिनमध्यम् । (तत्तदेव दिनम् ।) प्रतिदिनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (तदेव दिनम् ।) पूर्व्वोक्तदिने, क्ली ॥

तद्धनः, त्रि, (तदेव अव्ययेनाहीनं धनं यस्य ।) कृपणः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२ ॥ (तदेव धनमिति विग्रहे पूर्व्वोक्तधने, क्ली ॥)

तद्बलः, पुं, (तस्मिन् लक्ष्ये एव बलं यस्य ।) वाणविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४४ ॥

तन, उ कि उपकृतौ । श्रद्धाघाते । शब्दोपतापयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-अकं-सकं च-सेट् । उदित्त्वात् क्त्वावेट् ।) उ, तनित्वा तत्वा । कि, तानयति तनति । उपकृतिरुपकारः । अघातो हिंसावर्ज्जनम् । सुनीतिरिति गोविन्दभट्टः । उपसर्गादेर्घैके । दैर्घकं दीर्घीकरणम् । वितानयति यः कीर्त्तिं वितनत्यमलं यशः । इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

तन, इ भ उ विस्तृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तनां-उभं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्वावेट् ।) इ भ, तनोति तनुते पुण्यं ऋषिः । उ, तनित्वा तत्वा । इति दुर्गादासः ॥

तनयः, पुं, (तनोति विस्तारयति कुलमिति । तन्+"वलिमलितनिभ्यः कयन् ।" उणां । ४ । ६६ । इति कयन् ।) पुत्त्रः । इत्यमरः । २ । ६ । २७ ॥ (यथा, मनुः । ३ । १६ ।
"शूद्रावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च ॥")

तनया, स्त्री, (तनोति कुलमिति । तन+कयन्+टाप् ।) कन्या । इत्यमरः । २ । ६ । २७ ॥ (यथा, भागवते । १ । १६ । २ ।
"स उत्तरस्य तनयामुपयेमे इरावतीम् ॥")
चक्रकुल्यालता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तनिष्ठः, त्रि, अयमनयोरतिशयेन तनुः । (तनु+इष्ठन् ।) क्षुद्रः । इति व्याकरणम् ॥

तनीयान् [स्] त्रि, अयमेषामतिशयेन तनुः । (तनु+ईयसुन् ।) अल्पः । इति व्याकरणम् ॥

तनुः, स्त्री, (तनोति तन्यते इति वा । तन+"भृमृशीतॄचरीति ।" उणां ।१।७ । इति उः ।) शरीरम् । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १७ । ५ ।
"देवाः स्वर्गं परित्यज्य तत्रासात् मुनिसत्तम ! ।
विचेरुरवनौ सर्व्वे बिभ्राणा मानुषीं तनुम् ॥")
त्वक् । इति मेदिनी । ने, ८ ॥ स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

तनुः, त्रि, (तन+"भृमृशीति ।" उणां १ । ७ । इत्युः ।) अल्पः । विरलः । (यथा, मनुः ।३।१० ।
"तनुलोमकेशदशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत् स्त्रियम् ॥")
कृशः । इति मेदिनी । ने, ८ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ५२५ ।
"वितरन्ती रसमन्तर्मर्माद्रभावं तनोषि तनु- [गात्रि ! ॥")

तनुः, [स्] स्त्री, (तनोति तन्यते वा । तन+"अर्त्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् ।" उणां २ । ११८ । इति उसिः स च नित् ।) शरीरम् । इत्युणादिकोषः ॥

तनुक्षीरः, पुं, (तनौ क्षीरं बहुलनिर्य्यासो यस्य ।) आम्रातकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तनुच्छायः, पुं, (तनुर्विरला स्वल्पा छाया यस्य ।) जालवर्व्वूरकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तनोश्छाया ।) शरीरच्छायायां क्लीं स्त्री च ॥

तनुजः, पुं, (तनोः शरीरात् जायते इति । जन+"अन्येष्वपि दृश्यते ।" ३ । २ । १०१ । इति डः ।) पुत्त्रः । इति हलायुधः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । २२ ।
"स्वामी द्वेष्टि सुसेवितोऽपि सहसा
प्रोज्झन्ति सद्बान्धवा
दीव्यन्ते न गुणास्त्यजन्ति तनुजाः
स्फारीभवन्त्यापदः ।
भार्य्या नोत्तमवंशजापि भजते
नो यान्ति मित्राणि च
न्यायारोपितविक्रमानपि नरान् येषां
न हि स्याद्धनम् ॥")

तनुजा, स्त्री, (तनोः शरीरात् जायते इति । जन+डः+टाप् ।) कन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

तनुत्रं, क्ली, (तनुं त्रायते इति । त्रै+"आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) वर्म्म । इत्यमरः । २ । ८ । ६४ ॥

तनुत्राणं, क्ली, (त्रायतेऽनेनेति । त्रै+करणे ल्युट् । तनोः शरीरस्य त्राणम् ।) तनुत्रम् । इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १७४ । ४ ।
"इदञ्च मे तनुत्राणं प्रायच्छन्मघवान् प्रभुः ॥")
शरीररक्षणञ्च ॥

तनुत्वचा, स्त्री, (तनुः तन्वी त्वक् वल्कलमस्याः ।) क्षुद्राग्निमन्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तनुपत्त्रः, पुं, (तनूनि पत्त्राणि यस्य ।) इङ्गुदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तनुभस्त्रा, स्त्री, (तनोः शरीरस्य भस्त्रा इव । निश्वासवायुनिर्गमात्तथात्वम् ।) नासिका । इति शब्दरत्नावली ॥

तनुरसः, पुं, (तनोर्देहस्य रस इव तनोर्निर्गतो रस इति वा ।) घर्म्मः । इति हारावली ।१५४॥

तनुरुट्, [ह्] क्ली, (तनौ शरीरे रोहतीति । रुह+क्विप् ।) तनूरुहम् । इति शब्दरत्नावली ॥

तनुरुहं, क्ली, (तनौ रोहति उत्पद्यते इति । रुह+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३।१।१३५ । इति कः ।) तनूरुहम् । इति शब्दरत्नावली ॥

तनुलः, त्रि, (तन्यते स्म इति । तन+उलच् ।) विस्तृतः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

तनुवातः, पुं, (तनुः क्षीणो वातः वायुर्यत्र ।) नरकविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ५ । २ ॥

तनुवीजः, पुं, (तनु क्षीणं स्वल्पमात्रं वा वीजमस्य ।) राजवदरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तनुव्रणः, पुं, (तनुः क्षुद्रः स्वल्पः व्रणो यत्र ।) वल्मीकरोगः । इति शब्दरत्नावली ॥

तनुसञ्चारिणी, स्त्री, (तनु अल्पमात्रं यथा स्यात् तथा सञ्चरतीति । सम्+चर+णिनिः ङीप् च ।) बालिका स्त्री । इति शब्दमाला ॥

तनूः, स्त्री, (तनु+ऊङ् ।) शरीरम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७१ ॥

तनूकृतः, त्रि, (अतनुस्तनुरकारि । कृ+कर्म्मणि क्तः ।) तष्टः । चाल्पीकृतः । इत्यमरः ।३।१।६६॥

तनूजः, पुं, (तन्वाः शरीरात् जायते इति । जन+डः ।) पुत्त्रः । इति जटाधरः ॥ (यथा, रघुः । ५ । ५३ ।
"अवेहि गन्धर्व्वपतेस्तनूजं
प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य ॥"
स्त्री, कन्या ॥)

तनूनपं, क्ली, (तन्वा ऊनं अग्रं पातीति । पा+कः ।) घृतम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तनूनपात्, [द्] पुं, (तनूनपं घृतं अत्तीति । अद्+विच् क्विबिति केचित् । यद्वा, तनूं स्वशरीरं न पातयतीति । पत+णिच्+क्विप् । "नभ्राण्नपात् ।" ६ । ३ । ७५ । इति निपातितः ।) अग्निः । (यथा, ऋग्वेदे । ३ । २९ । ११ ।
"तनूनपादुच्यते गर्भ आसुरो
नराशंसो भवति यद्विजायते ॥")
चित्रकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ८० ॥

तनूरुहं, क्ली, (तन्वां रोहतीति । रुह+कः ।) रोम । (यथा, भागवते । ७ । ८ । २२ ।
"चन्द्रांशुगौरैश्छुरितं तनूरुहै-
र्विष्वग्भुजानीकशतं नखायुधम् ॥"
तथाच शिवपुराणे । वायुसंहितायाम् ।१।१४ ।
"नमस्कारं तं दृष्ट्वा हृष्टसर्व्वतनूरुहः ॥")
पतत्रम् । इति मेदिनी । हे, ३० ॥

तनूरुहः, पुं, (तन्वाः शरीरात् रोहति उत्पद्यते । रुह+कः ।) पुत्त्रः । गरुत् । (यथा, वृहत्संहितायाम् । ६३ । १ ।
"कुक्कुटस्त्वृजुतनूरुहाङ्गुलि-
स्ताम्रवक्त्रनखचूलिकः सितः ॥")
लोम । इति हेमचन्द्रः ॥

तनूह्रदः, पुं, (तन्वाः तन्वां वा ह्रद इव ।) पायुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तन्च, उ इतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) उ, तञ्चित्वा तक्त्वा । इति दुर्गादासः ॥

तन्च, उ ध सङ्कुचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधां-परं-अकं-सेट् ।) उ, तञ्चित्वा तक्त्वा । ध, तनच्मि व्योम विस्तृतम् । इति दुर्गादासः ॥

तन्ज, उ ध सङ्कोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधां-परं-अकं-सेट् ।) उ, तञ्जित्वा तक्त्वा । ध, तनज्मि व्योम विस्तृतम् । इति दुर्गादासः ॥

तन्तुः, पुं, (तन्यते विस्तीर्य्यते इति तनोति वा । तन+"सितनिगमीति ।" उणां १ । ७० । इति तुन् ।) सूत्रम् । इत्यमरः । २।१०।२८ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ४७ । २२ ।
"यस्मिन् नित्यं तते तन्तौ दृढ़े स्रगिव तिष्ठति ॥")
ग्राहः । इति हेमचन्द्रः ॥ सन्ततिः । यथा,—
"अन्तःस्थः सर्व्वभूतानामात्मा योगेश्वरो हरिः ।
स्वमाययावृणोद्गर्भं वैराट्याः कुरुतन्तवे ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥

तन्तुकः, पुं, (तन्तुरिव तन्तुनेव वा कायतीति । कै+कः । तन्तु+संज्ञायां कन् वा ।) तन्तुभः । सर्षपः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये । "पिङ्गलस्तन्तुकपुष्पपाण्डुः षड्गोऽभिको वभ्रुकषाय ॥")

तन्तुकाष्ठं, क्ली, (तन्तुसमन्वितं काष्ठम् ।) तूली । इति शब्दरत्नावली ॥ ताँतेर काट इति भाषा ॥

तन्तुकी, स्त्री, (तन्तुरिव कायतीति । कै+कः ङीप् च ।) नाड़ी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तन्तुकीटः, पुं, (तन्तूत्पादकः कीट इति शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपी समासः ।) कोषकारः । इति जटाधरः ॥ गुटिपोका इति भाषा ॥

तन्तुणः, पुं, (तन+बाहुलकात् तुनन् निपातनात् णत्वं दन्त्यनकारान्त इत्येके ।) ग्राहः । इति हेमचन्द्रः ॥ हाङ्गर इति भाषा ॥

तन्त्र
तन्त्र

तन्तुपर्व्व, [न्] क्ली, (तन्तुः यज्ञोपवीतिः तत्प्रदानाय यत् पर्व्व तिथिरित्यर्थः ।) परमेश्वरोपवीतिदानतिथिः । सा श्रावणी पूर्णिमा । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

तन्तुनागः, पुं, (तन्तुर्नाग इव ।) ग्राहः । इति हेमचन्द्रः ॥

तन्तुनिर्यासः, पुं, (तन्तुनेव निर्य्यासः तन्तुवत् निर्य्यासो यस्य वा ।) तालः । इति शब्दरत्नावली ॥

तन्तुभः, पुं, (तन्तुरिव भातीति । भा + कः ।) सर्षपः । इत्यमरः ।२।६।१७॥ वत्सः । इति जटाधरः ॥

तन्तुरं, क्ली, (तन्तुरस्त्यस्येति । तन्तु + कुञ्जादित्वात् रः ।) मृणालम् । इति शब्दरत्नावली ॥

तन्तुलं, क्ली, (तन्तुरम् । रस्य लत्वम् ।) मृणालम् । इति हेमचन्द्रः ॥

तन्तुवापः, पुं, (तन्तून् वपतीति । वप + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् ।) तन्त्रवायः । इति जटाधरः ॥ ताँति इति भाषा ॥ तन्त्रम् । इति शब्दमाला ॥ ताँत् इति भाषा ॥

तन्तुवायः, पुं, (तन्तून् वयति विस्तारयति जालाकारेणेति । वे + "संज्ञायाञ्च ।" ३ । २ । ७७ । इत्यण् ।) लूता । इत्यमरः ।२।६।१३ ॥ (तन्तून् वयतीति । वे + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) तन्त्रवायः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ८ । ३९७ ।
"तन्तुवायो दशपलं दद्यादेकपलाधिकम् ॥")

तन्तुविग्रहा, स्त्री, (विगृह्यतेऽसौ । वि + ग्रह + अप् । विग्रहो देहः । तन्तुभिर्निर्म्मितो विग्रहोऽस्याः ।) कदली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तन्तुशाला, स्त्री, (तन्तुवपनार्थं या शाला गृहमित्यर्थः ।) तन्तुवपनगृहम् । ताँत्घर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गर्त्तिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥

तन्तुसन्ततं, त्रि, (तन्तुना तन्तुभिर्व्वा सन्ततं व्याप्तम् ।) सूत्रविस्तृतवस्त्रादि । सिङ्गान कापड़ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ऊतम् २ स्यूतम् ३ उतम् ४ । इत्यमरः । ३ । १ । १०१ ॥

तन्तुसारः, पुं, (तन्तुः एव सारो यत्र ।) गुवाकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तन्त्रं, क्ली, (तनोति तन्यते इति वा । तन + कर्त्रादौ यथायथं ष्ट्रन् । तन्त्रि कुटुम्बधारणे + घञ् वा ।) कुटुम्बकृत्यम् । (कुलप्रतिष्ठादिकस्थितिः । यथा, महाभारते ।१३।४८।६ ।
"सर्व्वानुपायानथ सम्प्रधाय
समुद्धरेत् स्वस्य कुलस्य तन्त्रम् ॥")
सिद्धान्तः । ओषधिः । प्रधानम् । तन्त्रवायः । परिच्छदः । श्रुतिशाखाविशेषः । हेतुः । उभयार्थप्रयोजकम् । इतिकर्त्तव्यता । इति मेदिनी ॥ राष्ट्रम् । परच्छन्दः । करणम् । अर्थसाधकः । तन्तुः । सैन्यम् । स्वराष्ट्रचिन्ता । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । २ । ८८ ।
"तन्त्रावापविदा योगैर्मण्डलान्यधितिष्ठता ॥")
प्रबन्धः । इति शब्दरत्नावली ॥ शपथः । इति धरणिः ॥ धनम् । गृहम् । वपनसाधनम् । (यथा, महाभारते । १।३।१४० । "तदापश्यत् स्त्रियौ तन्त्रे अधिरोप्य सुवेमे पटं वयन्त्यौ ॥") कुलम् । इति नानार्थध्वनिमञ्जरी । (शास्त्रम् । इति विश्वः । यथा, देवीभागवते ।२।११।१६ ।
"अवैरज्ञमतन्त्रज्ञं बालचेष्टासमन्वितम् ॥"
व्यवहारः । नियमादिः । यथा, महाभारते । १ । १०३ । २६ ।
"श्रुत्वा त्वं प्रतिपद्यस्व प्राज्ञैः सह पुरोहितैः ।
आपद्धर्म्मार्थकुशलैर्लोकतन्त्रमवेक्ष्य च ॥")
शिवोक्तशास्त्रम् । तच्च चतुःषष्टिसंख्यकम् । यथा,—
"सिद्धीश्वरं महातन्त्रं कालीतन्त्रं कुलार्णवम् ।
ज्ञानार्णवं नीलतन्त्रं फेत्कारीतन्त्रमुत्तमम् ॥
देव्यागमं उत्तराख्यं श्रीक्रमं सिद्धियामलम् ।
मत्स्यसूक्तं सिद्धसारं सिद्धिसारस्वतं तथा ॥
वाराहीतन्त्रं देवेशि ! योगिनीतन्त्रमुत्तमम् ।
गणेशविमर्षिणी तन्त्रं नित्यातन्त्रं शिवागमम् ॥
चामुण्डाख्यं महेशानि ! मुण्डमालाख्यतन्त्रकम् ।
हंसमाहेश्वरं तन्त्रं निरुत्तरमनुत्तमम् ॥
कुलप्रकाशकं देवि ! कल्पं गान्धर्व्वकं शिवे ! ।
क्रियासारं निबन्धाख्यं स्वतन्त्रं तन्त्रमुत्तमम् ॥
सम्मोहनं तन्त्रराजं ललिताख्यं तथा शिवे ! ।
राधाख्यं मालिनीतन्त्रं रुद्रयामलमुत्तमम् ॥
बृहत्श्रीक्रमं तन्त्रं गवाक्षं सुकुमुदिनी ।
विशुद्धेश्वरतन्त्रञ्च मालिनीविजयं तथा ॥
समयाचारतन्त्रञ्च भैरवीतन्त्रमुत्तमम् ।
योगिनीहृदयं तन्त्रं भैरवं परमेश्वरि ! ॥
सनत्कुमारकं तन्त्रं योनितन्त्रं प्रकीर्त्तितम् ।
तन्त्रान्तरञ्च देवेशि ! नवरत्नेश्वरं तथा ॥
कुलचूड़ामणितन्त्रं भावचूड़ामणीयकम् ।
तन्त्रदेवप्रकाशञ्च कामाख्यानामकं तथा ॥
कामधेनु कुमारी च भूतडामरसंज्ञकम् ।
मालिनीविजयं तन्त्रं यामलं ब्रह्मयामलम् ॥
विश्वसारं महातन्त्रं महाकालं कुलामृतम् ।
कुलोड्डीशं कुब्जिकाख्यं यन्त्रचिन्तामणीयकम् ॥
एतानि तन्त्ररत्नानि सफलानि युगे युगे ।
कालीविलासकादीनि तन्त्राणि परमेश्वरि ! ॥
कालकल्पे सुसिद्धानि अश्वक्रान्तासु भूमिषु ।
महाचीनादितन्त्राणि अविकल्पे महेश्वरि ! ॥
सुसिद्धानि वरारोहे ! रथक्रान्तासु भूमिषु ॥"
इति महासिद्धिसारस्वतम् ॥ * ॥
अपि च ।
"चतुःषष्टिश्च तन्त्राणि यामलादीनि पार्व्वति ! ।
सफलानीह वाराहे ! विष्णुक्रान्तासु भूमिषु ॥
कल्पभेदेन तन्त्राणि कथितानि च यानि च ।
पाषण्डमोहनायैव विफलानीह सुन्दरि ! ॥"
इति महाविश्वसारतन्त्रम् ॥
तत्रागमस्य लक्षणं यथा,—
"सृष्टिश्च प्रलयश्चैव देवतानां यथार्च्चनम् ।
साधनञ्चैव सर्व्वेषां पुरश्चरणमेव च ॥
षट्कर्म्मसाधनञ्चैव ध्यानयोगश्चतुर्व्विधः ।
सप्तभिर्लक्षणैर्युक्तमागमं तद्विदुर्बुधाः ॥" * ॥
यामलस्य लक्षणम् ।
"सृष्टिश्च ज्योतिषाख्यानं नित्यकृत्यप्रदीपनम् ।
क्रमसूत्रं वर्णभेदो जातिभेदस्तथैव च ॥
युगधर्म्मश्च संख्यातो यामलस्याष्टलक्षणम् ॥" * ॥
तन्त्रस्य लक्षणम् ।
"सर्गश्च प्रतिसर्गश्च मन्त्रनिर्णय एव च ।
देवतानाञ्च संस्थानं तीर्थानाञ्चैव वर्णनम् ॥
तथैवाश्रमधर्म्मश्च विप्रसंस्थानमेव च ।
संस्थानञ्चैव भूतानां यन्त्राणाञ्चैव निर्णयः ॥
उत्पत्तिर्व्विबुधानाञ्च तरूणां कल्पसंज्ञितम् ।
संस्थानं ज्योतिषाञ्चैव पुराणाख्यानमेव च ॥
कोषस्य कथनञ्चैव व्रतानां परिभाषणम् ।
शौचाशौचस्य चाख्यानं नरकाणाञ्च वर्णनम् ॥
हरचक्रस्य चाख्यानं स्त्रीपुंसोश्चैव लक्षणम् ।
राजधर्म्मो दानधर्म्मो युगधर्म्मस्तथैव च ॥
व्यवहारः कथ्यते च तथा चाध्यात्मवर्णनम् ॥
इत्यादिलक्षणैर्युक्तं तन्त्रमित्यभिधीयते ॥" * ॥
तस्य माहात्म्यम् ।
"विष्णुर्व्वरिष्ठो देवानां ह्रदानामुदधिस्तथा ।
नदीनाञ्च यथा गङ्गा पर्व्वतानां हिमालयः ॥
अश्वत्थः सर्व्ववृक्षाणां राज्ञामिन्द्रो यथा वरः ।
देवीनाञ्च यथा दुर्गा वर्णानां ब्राह्मणो यथा ॥
तथा समस्तशास्त्राणां तन्त्रशास्त्रमनुत्तमम् ॥
सर्व्वकामप्रदं पुण्यं तन्त्रं वै वेदसम्मितम् ।
कीर्त्तनं देवदेवस्य हरस्य मतमेव च ॥
पावनं श्रद्दधानानामिह लोके परत्र च ॥" * ॥
तस्य श्लोकसंख्या यथा,—
"न शक्यं विस्तराद्वक्तुमपि वर्षशतैरपि ।
संक्षेपाद्वै प्रवक्ष्यामि लोककल्पोक्तवर्त्मना ॥
दिवि देवे नवलक्षं पाताले ब्रह्मशासने ॥
लक्षमात्रं भारते च क्षितौ तन्त्राणि यानि च ।
आगमं त्रिविधं प्रोक्तं चतुर्थमैश्वरं स्मृतम् ॥
कल्पश्चतुर्व्विधः प्रोक्तः आगमो डामरस्तथा ।
यामलञ्च तथा तन्त्रं तेषां भेदाः पृथक् पृथक् ॥
मुक्तकाख्यं प्रपञ्चञ्च सारदाख्यञ्च नारदः ।
महार्णवश्च कपिलो योगः कल्पः कपिञ्जलः ॥
अमृतशुद्धिर्वीरश्च सिद्धसंवरणन्तथा ।
प्रथमोऽष्टसहस्रन्तु श्लोका दश प्रकीर्त्तिताः ॥
द्वितीयो मुक्तकस्तत्र षट्सहस्राणि संख्यया ।
श्लोकाः शतार्द्धसंख्यातास्तृतीयस्त्रिसहस्रकः ॥
शतद्वयं साधिकञ्च श्लोकानां पञ्चविंशतिः ।
त्रिंशोत्तरसहस्राणि श्लोकानां भानुसंख्यया ॥
प्रपञ्चे प्रथमे तन्त्रे द्वितीये वसुसंख्यया ।
सहस्राणि तथा श्लोकाः सप्तविंशतिसंख्यया ॥
भूतनेत्रसहस्राणि तृतीये पञ्चसहस्रकम् ।
शतत्रयं पङ्क्तिश्लोकाः प्रपञ्चः कथितस्त्रिधा ॥
कलासंख्या सहस्राणि शारदायाः प्रकीर्त्तिताः ।
पञ्चविंशाधिकाः श्लोका वसुश्लोकाश्च नारदे ॥
विंशतिश्च सहस्राणि षट्सहस्राणि संख्यया ।
वसुश्लोकाश्च कथिताः कपिले श्लोकसंख्यया ॥
त्रयोदशसहस्राणि कालोत्तरशतत्रयम् ।

श्लोकसंख्यासमुद्दिष्टं योगे कल्पे च संख्यया ॥
बाणसंख्यासहस्राणि श्लोका नवतिः कीर्त्तिताः ।
श्लोकानान्तु सहस्राणि अष्टाविंशतिसंख्यया ॥
श्लोकाश्च भानुसंख्यातास्तन्त्रेऽपि च कपिञ्जले ।
अमृतशृङ्गौ सहस्राणि पञ्चश्लोकाधिकानि च ॥
पञ्चैव कथिता नेत्रसंख्यातानि यथाघतः ।
वीरागमे षड़धिकानि शतानि परिसंख्यया ॥
सहस्राणि च तावन्ति श्लोकानान्तु यथार्थतः ।
पञ्चाधिकसहस्राणि श्लोकानामृतुसंख्यया ॥
सिद्धसम्बरणोक्तानि ऐश्वरेण यथा पुरा ॥ * ॥
डामरः षड़्विधो ज्ञेयः प्रथमो योगडामरः ॥
श्लोकास्तत्र त्रयस्त्रिंशत् तथा पञ्चशतानि च ।
त्रिविंशतिसहस्राणि श्लोकानि चेह संख्यया ।
एकादशसहस्राणि संख्याताः शिवडामरे ॥
श्लोकाः सप्तैव निश्चित्य ईश्वरेणैव भाषिताः ।
तावत्श्लोकसहस्राणि पञ्चश्लोकशतानि च ।
गुणोत्तराणि दुर्गायाँ डामरे कथितानि च ॥
नवश्लोकसहस्राणि नवश्लोकशतानि च ।
सारस्वते तथा श्लोकाः पञ्चैव परिकीर्त्तिताः ॥
स्वरसंख्यासहस्राणि श्लोकानां ब्रह्मडामरे ।
पञ्चोत्तरशतान्यत्र संख्यातानि शिवेन तु ॥
षष्टिः श्लोकसहस्राणि गान्धर्व्वे डामरोत्तमे ।
श्लोकाश्च षष्टिसंख्याता ब्रह्मणाव्यक्तयोनिना ॥
यामलाः षट् च संख्यातास्तत्रादावादियामले ।
द्वात्रिंशच्च सहस्राणि त्रयस्त्रिंशत्शतानि च ॥
द्वितीये ब्रह्मसंज्ञे ते द्वाविंशतिश्च संख्यया ।
सहस्राणि शतान्यत्र तान्येव कथितानि च ॥
तावत्संख्यासहस्राणि शतानि परिसंख्यया ।
विंशतिश्च तथा संख्या श्लोकाश्च विष्णुयामले ॥
कालसंख्यासहस्राणि वेदसंख्याशतानि च ।
पञ्चषष्टिस्तथा श्लोकाः कनिष्ठे रुद्रयामले ॥
नवश्लोकसहस्राणि त्रयोदशशतानि च ।
द्वाविंशतिस्तथा श्लोका गणेशे यामलोत्तमे ॥
रविसंख्यासहस्राणि आदित्याख्ये तु यामले ।
तन्त्रे नीलपताकायां सहस्राणि च पञ्च च ॥
पञ्चविंशतिश्लोकाश्च कथिता वामकेश्वरे ।
त्रयोदशसहस्राणि द्वे शते विंशतिस्तथा ॥
श्लोका मृत्युञ्जये तन्त्रे संख्यातास्तन्त्रवेदिभिः ।
गजसंख्यासहस्राणि त्रीणि संख्याशतानि च ॥
सप्तश्लोकास्तथैवात्र तन्त्रे योगार्णवोत्तमे ।
दशश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥
मायाख्ये च महातन्त्रे यथार्थतः प्रकीर्त्तिताः ।
पञ्चश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥
शतार्द्धसंख्यया श्लोका दक्षिणामूर्त्तितन्त्रके ।
दशश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥
त्रयोदश तथा श्लोकाः कालिकाख्ये च तन्त्रके ।
कामेश्वर्य्यास्तन्त्रवरे सहस्राणि त्रयं महत् ॥
श्लोकानां संख्यया चात्र तन्त्रराजे च संख्यया ।
नवश्लोकसहस्राणि नवश्लोकशतानि च ॥
द्वाविंशति सहस्राणि हरगौर्य्योश्च तन्त्रके ।
तथा च विंशतिः श्लोकास्तन्त्रेऽस्मिन् परि-
कीर्त्तिताः ।
अर्कसंख्यासहस्राति द्वितीये तन्त्रवेदिभिः ।
अष्टाविंशतिश्च श्लोकाः सङ्ख्यातास्तन्त्रनिर्णये ॥
कुब्जिकाख्ये महातन्त्रे श्लोकाश्च दशसंख्यया ।
सहस्राणि तथा सप्तसङ्ख्यातानि मनीषिभिः ॥
द्वितीये षट्सहस्राणि तदर्द्धञ्च कनिष्ठके ।
अर्कसंख्यासहस्राणि तथाङ्कशशतानि च ॥
तावद्देव्या महातन्त्रे सङ्ख्यातानि द्विजोत्तमैः ।
द्वाविंशतिसहस्राणि द्वाविंशतिशतानि च ॥
कात्यायन्यास्तु तन्त्रस्य सङ्ख्यातानि मनीषिभिः ।
वसुश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥
प्रत्यङ्गिरायास्तन्त्रे च निश्चितानि यथार्थतः ।
भूतसङ्ख्यासहस्राणि तथाहि तच्छतानि च ॥
महालक्ष्म्यास्तन्त्रराजे पञ्चश्लोकाश्च कीर्त्तिताः ।
गजसंख्यासहस्राणि श्लोकाश्च ऋतुसङ्ख्यया ॥
त्रिपुरार्णवे महातन्त्रे लिखिताः परमर्षिभिः ।
सरस्वत्याः सहस्रे द्वे द्वे शते सङ्ख्यया स्मृते ॥
पञ्चश्लोकास्तथैवात्र विज्ञातव्या द्विजातिभिः ।
द्वाविंशतिसहस्राणि आद्ये तन्त्रोत्तमोत्तरे ॥
अङ्कसङ्ख्याशतान्यत्र श्लोकाः पञ्चदशैव तु ।
द्वाविंशतिसहस्राणि तथा बाणशतानि च ।
द्वात्रिंशच्च तथा श्लोका योगिन्यास्तन्त्रराजके ।
द्वितीये षट्सहस्राणि तथा च त्रिशतानि च ॥
त्रयः श्लोकास्तथैवात्र वाराह्यास्तन्त्र उत्तमे ।
ऊर्म्मिसङ्ख्यासहस्राणि तत्त्वसङ्ख्याशतानि च ॥
गवाक्षे तन्त्रराजेऽस्मिन् श्लोका हि तत्त्वसङ्ख्यया ।
वर्णसङ्ख्यासहस्राणि द्वे शते परिनिश्चिते ॥
श्लोकास्त्रयश्च सङ्ख्यातास्तन्त्रे नारायणीयके ।
वेदसङ्ख्यासहस्राणि तान्येव च शतानि च ॥
श्लोका नवतिसङ्ख्याता मृड़ानीतन्त्रराजके ।
तृतीये त्रिसहस्राणि त्रिशतानि कनिष्ठके ॥
त्रिंशत्श्लोकाश्च सङ्ख्याता ज्ञातव्यास्तन्त्र-
वेदिभिः ॥”

उपतन्त्राणि यथा,—

“बौद्धोक्तान्युपतन्त्राणि कापिलोक्तानि यानि च ।
अद्भुतानि च एतानि जैमिन्युक्तानि यानि च ॥
वशिष्ठः कपिलश्चैव नारदो गर्ग एव च ।
पुलस्त्यो भार्गवः सिद्धो याज्ञवल्क्यो भृगुस्तथा ॥
शुक्रो बृहस्पतिश्चैव अन्ये ये मुनिसत्तमाः ।
एभिः प्रणीतान्यन्यानि उपतन्त्राणि यानि च ॥
न सङ्ख्यातानि तान्यत्र धर्म्मविद्भिर्म्महात्मभिः ।
सारात्सारतराण्येव सङ्ख्यातानि निबोधत ॥”
इति वाराहीतन्त्रम् ।

(आगमतत्त्वविलासोक्ततन्त्रनामानि यथा,—

“स्वतन्त्रतन्त्रं फेत्कारीतन्त्रमुत्तरतन्त्रकम् ।
नीलतन्त्रं वीरतन्त्रं कुमारीतन्त्रमुज्ज्वलम् ॥
कालीनारायणीतन्त्रे तारिणीतन्त्रमुत्तमम् ।
बालातन्त्रञ्च समयातन्त्रं भैरवतन्त्रकम् ॥
भैरवीत्रिपुरातन्त्रे वामकेश्वरतन्त्रकम् ।
कुक्कुटेश्वरतन्त्रञ्च मातृकातन्त्रमेव च ॥
सनत्कुमारतन्त्रञ्च विशुद्धेश्वरतन्त्रकम् ।
सम्मोहनाख्यतन्त्रञ्च गौतमीयञ्च तन्त्रकम् ॥
बृहद्गौतमीयतन्त्रं भूतभैरवतन्त्रकम्
चामुण्डापिङ्गलातन्त्रे वाराहीतन्त्रकं तथा ॥
मुण्डमालाख्यतन्त्रञ्च योगिनीतन्त्रमुत्तमम् ।
मालिनीविजयं तन्त्रं तन्त्रं स्वच्छन्दभैरवम् ॥
महातन्त्रं शक्तितन्त्रं तन्त्रं चिन्तामणिं परम् ।
उन्मत्तभैरवं तन्त्रं त्रैलोक्यसारतन्त्रकम् ॥
विश्वसाराह्वयं तन्त्रं तथा तन्त्रामृताभिधम् ।
महाफेत्कारीयतन्त्रं वायवीयञ्च तोड़लम् ॥
मालिनीललितातन्त्रे त्रिशक्तितन्त्रकं तथा ।
राजराजेश्वरीतन्त्रं महामोहस्वरोत्तरम् ॥
गवाक्षतन्त्रं गान्धर्व्वं तन्त्रं त्रैलोक्यमोहनम् ।
हंसमाहेश्वरं हंसपरमेश्वरतन्त्रकम् ॥
कामधेन्वाख्यतन्त्रञ्च तन्त्रं वर्णविलासकम् ।
मायातन्त्रं मन्त्रराजं कुब्जिकातन्त्रमुत्तमम् ॥
विज्ञानलतिकां लिङ्गागमं कालोत्तरं तथा ॥”

*   *   *   *

“ब्रह्मजामलकञ्चादिजामलं रुद्रजामलम् ॥
बृहज्जामलकं सिद्धजामलं कल्पसूत्रकम् ।
मत्स्यसूक्तं कल्पसूक्तं कामराजं शिवागमम् ॥
उड्डीशञ्च कुलोड्डीशमुड्डीशं वीरभद्रकम् ।
भूतडामरकं तद्वत् डामरं यक्षडामरम् ॥
कालिकाकुलसर्व्वस्वं कुलसर्व्वस्वमेव च ।
कुलचूड़ामणिं दिव्यं कुलसारं कुलार्णवम् ॥
कुलामृतकुलावल्यौ तथा कालीकुलार्णवम् ।
कुलप्रकाशं वाशिष्ठं सिद्धसारस्वतं तथा ॥
योगिनीहृदयं कालीहृदयं मातृकार्णवम् ।
योगिनीजालकुरकं तथा लक्ष्मीकुलार्णवम् ॥
तारार्णवं चन्द्रपीठं मेरुचन्द्रं चतुःशतीम् ।
तत्त्वबोधं महोग्रञ्च स्वच्छन्दसारसंग्रहम् ॥
ताराप्रदीपं सङ्केतचन्द्रोदयमतिस्फुटम् ।
षट्त्रिंशत्तत्त्वकं लक्ष्यनिर्णयं त्रिपुरार्णवम् ॥
विष्णुधर्म्मोत्तरं मन्त्रदर्पणं वैष्णवामृतम् ।
मानसोल्लासकं पूजाप्रदीपं भक्तिमञ्जरीम् ॥
भुवनेश्वरीं पारिजातं प्रयोगसारमुत्तमम् ।
कामरत्नं क्रियासारं तथैवागमदीपिकाम् ॥
भावचूड़ामणिग्रन्थं तन्त्रचूड़ामणिं परम् ।
बृहच्छ्रीक्रमसंज्ञञ्च तथा श्रीक्रमसंज्ञकम् ॥
सिद्धान्तशेखरं ग्रन्थं तां गणेशविमर्शिनीम् ।
मन्त्रमुक्तावलीं तत्त्वकौमुदीं तन्त्रकौमुदीम् ॥
मन्त्रतन्त्रप्रकाशाख्यं श्रीरामार्च्चनचन्द्रिकाम् ।
शारदातिलकं ज्ञानार्णवं सारसमुच्चयम् ॥
कल्पद्रुमं ज्ञानमालां पुरश्चरणचन्द्रिकाम् ।
आगमोत्तरकं तत्त्वसागरं सारसंग्रहम् ॥
देवप्रकाशिनीं तन्त्रार्णवञ्च क्रमदीपिकाम् ।
तारारहस्यं श्यामाया रहस्यं तन्त्ररत्नकम् ॥
तन्त्रप्रदीपं ताराया विलासं विश्वमातृकाम् ।
प्रपञ्चसारं तं तन्त्रसारं रत्नावलीं तथा ॥”

कालतन्त्रम् । वासनाजालम् । यथा, महा-
भारते । १ । ३ । १४२ ।

“तन्त्रञ्चेदं विश्वरूपे युवत्यौ
वयतस्तन्तून् सततं वर्त्तयन्तौ ॥”

“तन्त्रं कालतन्त्रं विश्वोपादाननिमित्तादिकारण-
समूहसम्बन्धम् ॥” इति दुर्घटार्थप्रकाशिन्यां

विमलबोधः ॥ "इह तन्त्रं वासनाजालम् ।" इति नीलकण्ठः ॥)

तन्त्रकं, क्ली, (तन्त्रात् सूत्रवापात् अचिरापहृतम् । तन्त्र + "तन्त्रादचिरापहृते । ५ । २ । ७१ । इति कन् ।) नूतनवस्त्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११२ ॥

तन्त्रकाष्ठं, क्ली, (तन्त्रस्थं काष्ठम् ।) तन्त्रवायस्य तुरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तन्त्रता, स्त्री, (तन्त्रस्य भावः । तन्त्र + तल् ।) अनेकमुद्दिश्य सकृत्प्रवृत्तिः । यथा ।"आग्नेयाष्टाकपालैन्द्रदध्यैन्द्रपयोयागानां त्रयाणां आग्नेयाष्टाकपालोपांशुयागाग्नीषोमीयैकादशकपालयागानां त्रयाणां सकृत् सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेनोपकारः सिध्यति ।" "तथा नानाब्रह्मवधसत्त्वे सर्व्वोद्देशेन सकृत् प्रायश्चित्ते कृते ब्रह्मवधजन्यपापनाशः ।" "तन्त्रताया हेतुश्च । अदृष्टार्थैकजातीयकर्म्मणः कालदेशकर्त्रादीनां प्रयोगानुबन्धवैधहेतुभूतानामभेदे उद्देश्यविशेषाग्रह इति । एवञ्च ।

'स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पैत्रे च कर्म्मणि ।
पवित्राणां तथा जाप्ये दाने च विधिदर्शितः ॥'
इति विष्णूक्तम् ॥

'अस्नात्वा नाचरेत् कर्म्म जपहोमादि किञ्चन ।'

इति दक्षोक्तञ्च क्रियाङ्गस्नानं कर्त्तृसंस्कारद्वारैव तद्दिनकर्त्तव्याशेषकर्म्मार्थमेकमेव न तु प्रतिकर्म्म कर्त्तव्यम् ।" इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

तन्त्रवापः, पुं, (तन्यते विस्तीर्य्यते इति तन्त्रं सूत्रम् । तत् वपतीति । वप + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) तन्त्रवायः । तन्त्रे, पुं क्ली । इति शब्दरत्नावली ॥

तन्त्रवायः, पुं, (तन्त्रेण वयतीति । वे ञ तन्तुसन्ताने + "ह्वावामश्च ।" ३ । २ । २ । इत्यण् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । ताँति इति भाषा । अस्योत्पत्तिर्य्यथा, पराशरपद्धतौ ।

"ताम्रकुट्टाच्छुक्लकार्य्यां मणिकारश्च जायते ।
मणिकारात् ताम्रकुट्ट्यां मणिबन्धोऽप्यजायत ।
मणिबन्धान्मणिकार्य्यां तन्त्रवायाश्च जज्ञिरे ॥"

तत्पर्य्यायः । कुविन्दः २ । इत्यमरः ।२।१०।६॥ तन्त्रवापः ३ । इति भरतः ॥ तन्तुवापः ४ । इति जटाधरः ॥ तन्तुवायः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ लूता । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

तन्त्रिका, स्त्री, (तन्त्री एव । तन्त्री + स्वार्थे कन् । पूर्ब्बह्रस्वश्च ।) गुडूची । इत्यमरः । २।४।८२ ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।

"गुडूचीमधुपर्णी स्यादमृतामृतवल्लरी ।
छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च ॥
जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली ।
चक्रलक्षणिका वीरा विशल्या च रसायनी ॥
चन्द्रहासी वयस्था च मण्डली देवनिर्म्मिता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तन्त्रिपालकः, पुं, जयद्रथराजः । इति शब्दमाला ॥

तन्त्रीः, स्त्री, (तन्त्रयति मोहयति लोकानिति । तन्त्र + "अवितॄस्तृतन्त्रिभ्य ईः ।" उणां । ३ । १५८ । इति ईः ।) वीणागुणः । (यथा, रामायणे । २ । ३९ । २९ ।

"नातन्त्रीर्विद्यते वीणा नाचक्रो विद्यते रथः ॥"

वीणा । यथा, तत्रैव । १ । २ । १८ ।

"पादबद्धोऽक्षरसमस्तन्त्रीलयसमन्वितः ।
शोकार्त्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा ॥")

गुडूची । देहसिरा । इति मेदिनी ॥ नदीविशेषः । युवतीभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ रज्जुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ४।३८ ।

"न लङ्घयेद्वत्सतन्त्रीं न प्रधावेच्च वर्षति ।
न चोदके निरीक्षेत स्वं रूपमिति धारणा ॥")

तन्द्रवायः, पुं, (तन्त्रवायः निपातनात् तस्य दः ।) तन्त्रवायः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

तन्द्रा, स्त्री, (तत् द्रातीति । तत् + द्रा + कः । निद्रातन्द्रेति नान्तत्वं निपात्यते । यद्वा, तन्द्र अवसादे + भावे घञ् ततष्टाप् ।) निद्रा । आलस्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ३ । ३९ ।

"न रोगो मरणं तन्द्रा न निद्रा न क्षुधा तृषा॥")

तस्या निदानं यथा । "तमोवातकफात्तन्द्रा ।" इति । लक्षणञ्च ।

"इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः ।
निद्रार्त्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रा विनिर्द्दिशेत् ॥"
इति माधवकरः ॥

(कारणपूर्ब्बकमस्याः सम्प्राप्तिर्लक्षणं चिकित्सितञ्च यथा, चरके सिद्धिस्थाने नवमेऽध्याये ।

"मधुरस्निग्धगुर्व्वन्नसेवनाच्चिन्तनाद्भयात् ।
शोकाद्व्याध्यनुषङ्गाच्च वायुनोदीरितः कफः ॥
यदासौ समवस्कन्द्य हृदयं हृदयाश्रयान् ।
समावृणोति ज्ञानादींस्तदा तन्द्रोपजायते ॥
हृदये व्याकुलीभावो वाक्चेष्टेन्द्रियगौरवम् ।
मनोबुद्ध्यप्रसादश्च तन्द्राया लक्षणं मतम् ॥
कफघ्नं तत्र कर्त्तव्यं शोधनं शमनानि च ।
व्यायामो रक्तमोक्षश्च भोज्यञ्च कटुतिक्तकम् ॥")

तन्द्रालुः, त्रि, (तत् द्रातीति । तत् + द्रा + "स्पृहि गृहीति ।" ३ । २ । १५८ । इति आलुच् तत्शब्दस्य नान्तत्वं निपात्यते ।) निद्रालुः । इति जटाधरः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३९ अध्याये ।

"अपि जाग्रत् स्वपन् जन्तुस्तन्द्रालुश्च प्रलापवान् ॥")

तन्द्रिः, स्त्री, (तदि सौत्रो धातुः + "वङ्क्र्यादयश्च ।" उणां । ४ । ६६ । इति क्रिन् ।) निद्रा । आलस्यम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, भागवते । ३ । २० । ४० ।

"दृष्ट्वा भूतपिशाचांश्च भगवानात्मतन्द्रिणा ।
दिग्वाससो मुक्तकेशान् वीक्ष्य चामीलयद्दृशौ॥")

तन्द्रिका, स्त्री, (तन्द्रिरेव । स्वार्थे कन् टाप् च ।) तन्द्रिः । इति शब्दरत्नावली ॥

तन्द्री, स्त्री, (तन्द्रि + "कृदिकारादिति ।" वा ङीष् ।) अत्यन्तश्रमादिना सर्व्वाङ्गेन्द्रियाप्रभुत्वम् । अत्यन्तश्रमादिना सर्व्वाङ्गनिमीलनं निःसहतेति यावत् इत्यन्ये । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । प्रमीला २ । इत्यमरः ॥ तन्द्रा ३ तन्द्रिः ४ । इति तट्टीका ॥ तन्द्रिका ५ विषयाज्ञानम् ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ३०३ । १९ ।

"निक्षिप्य राजपुत्त्री तु तन्द्रीं मानं तथैव च ।
आतस्थे परमं यत्नं ब्राह्मणस्याभिराधने ॥")

निद्रा । इति मेदिनी । रे, ४२ ॥ (केचित्तु तन्त्रधातोर्बाहुलकात् ईप्रत्ययेन तन्द्रीरिति पदं कल्पयन्ति यथा, चरके सूत्रस्थाने त्रयोदशेऽध्याये ।

"पाण्डुता गौरवं जाड्यं पुरीषस्याविपक्वता ।
तन्द्रीररुचिरुत्क्लेशः स्यादतिस्निग्धलक्षणम् ॥")

तन्निः, स्त्री, (तन्नयतीति । नी + बाहुलकात् डिः ।) चक्रकुल्या । इति रत्नमाला ॥ तन्विरपि पाठः ॥

तन्मात्रं, क्ली, (तदेवेति । तत् + एवार्थे मात्रच् । यद्वा, सा मात्रा यस्य ।) अपञ्चीकृतरूपरसगन्धस्पर्शशब्दानां संज्ञा । यथा,— "इमान्येव सूक्ष्मभूतानि तन्मात्राण्यपञ्चीकृतानि चोच्यन्ते । एतेभ्यः सूक्ष्मशरीराणि स्थूलभूतानि चोत्पद्यन्ते ।" इति वेदान्तसारः ।२७॥ तट्टीका यथा । "नन्वव्याकृतात् पञ्चतन्मात्राणि क्रमेण जायन्ते इति हि स्मृतीतिहासपुराणेषु प्रसिद्धिस्तत् कथमाकाशादेरिहोत्पत्तिराम्नायते इति तत्राह एतान्येवेति । एतान्येवाकाशादीनि सूक्ष्मभूतानि व्यवहाराक्षमाणि शब्दादितावन्मात्रैकस्वभावानि अपञ्चीकृतानि परमसंहृष्टानि चेति स्मृत्यादिषूच्यन्ते महर्षिभिरित्यर्थः ॥" इति विद्वन्मनोरञ्जिनी ॥ * ॥ अपि च ।

"भूतादिस्तु विकुर्व्वाणः सर्गं तन्मात्रिकं ततः ।
ससर्ज्ज शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दलक्षणम् ॥"
इति विष्णुपुराणे १२ अध्यायः ॥

तन्यतुः, पुं, (तनोति विस्तारयति तमः शब्दं वा । तनु विस्तारे + "ऋतन्यञ्जिवनीति ।" उणां ।४। २ । इति यतुच् ।) रात्रिः । वाद्यम् । इत्युणादिकोषः ॥ (वायुः । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥ अशनिः । इति माधवः ॥ विद्युत् । इति दयानन्दः ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । ५२ । ६ ।

"वृत्रस्य यत् प्रवणे दुर्गृभिश्वनो निजघन्थ हन्वो रिन्द्रतन्यतुम् ॥")

तन्वी, स्त्री, (तनुः + "वोतो गुणवचनात् ।" ४ । १ । ४४ । इति ङीष् ।) कृशाङ्गी । यथा,—

"तव तन्वि ! कुचावेतौ नियतौ चक्रवर्त्तिनौ ।
आसमुद्रकरग्राही भवान् यत्र करप्रदः ॥"
इति कालिदासः ॥

शालपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चतुर्व्विंशत्यक्षरवृत्तिविशेषः । इति छन्दोमञ्जरी ॥ तस्या लक्षणादिकं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

तप, क दाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, तापयति । अयमात्मनेपदीत्येके । इति दुर्गादासः ॥

तप, ङ न दाहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-उभंच-सकं-सेट्।) ङ, तपते। न, तपति तपते। अयमात्मनेपदीत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

तप, औ } दवैश्वर्ययोः। इति कविकल्प-
तप, य ङ औ } द्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अकंच-अनिट्। दिवादिपक्षे आत्मं।) दव उपतापः। "तपति तनुगात्रि! मदनस्त्वाम्।" औ, अताप्सीत्। य ङ, तप्यते धनी ईश्वरः स्यादित्यर्थः। औ, अतप्त। दिवादिपक्षे ऐश्वर्य्य एव इत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

तपः, [स्] क्ली, (तपति तापयति वा। तप उपतापे+"सर्व्वधातुभ्योऽसुन्।" उणां। ४।१८८। इति असुन्।) वेधक्लेशजनकं कर्म्म। यथा,—
"उमेऽतिचपला पुत्रि! न क्षमं तावकं वपुः।
सोढुं क्लेशस्वभावस्य तपसः सौम्यदर्शने॥"
इति तिथ्यादितत्त्वे मत्स्यपुराणवचनम्॥ *॥
तत्फलं यथा,—
"तपोभिः प्राप्यतेऽभीष्टं नासाध्यं हि तपस्यतः।
दुर्भगत्वं वृथा लोको वहते सति साधने॥"
इति च तत्रैव तद्वचनम्॥ *॥
अपि च। मरीचिरुवाच।
"ब्राह्मणस्य तपोमूलं यज्ञः स्वाध्याय एव च।
तस्मादग्ने! फलं ब्रूहि तपसोऽध्ययनस्य च॥
वह्निरुवाच।
स्वाध्यायतपसोर्वक्ष्ये तन्मे निगदितं शृणु।
तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत्॥
तपसा क्षीयते पापं मोदते सह दैवतैः।
तपसा प्राप्यते स्वर्गस्तपसा प्राप्यते यशः॥
तपसा सर्व्वमाप्नोति तपसा विन्दते परम्।
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नः सौभाग्यं रूपमेव च॥
तपसा लभते सर्व्वं तथैवाध्ययनेन च।
तस्मात् स्वधर्म्मसंयुक्तो नित्यं सिध्यति पण्डितः॥
धर्म्मात् सुखमवाप्नोति इह लोके परत्र च॥"
इत्याद्ये वह्निपुराणे नित्याह्निकस्नानविधिनामाध्यायः॥ तपस्या। तत्त्रिविधम्। शारीरं वाचिकं मानसञ्च। यथा,—
"देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्ज्जवम्।
ब्रह्मचर्य्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते॥१॥
अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत्।
स्वाध्यायाभ्यसनञ्चैव वाङ्मयं तप उच्यते॥२॥
मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते॥"३॥
तदपि त्रिविधम्। सात्त्विकं राजसं तामसञ्च यथा,—
"श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत् त्रिविधं नरैः।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते॥१॥
सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत्।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम्॥२॥
मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम्॥"३॥
इति श्रीभगवद्गीतायाम्। १७। १४—१९॥*॥
जनलोकादूर्द्ध्वलोकः। यथा,—
"अस्योपरि तपोलोकस्तेजोमय उदाहृतः।
वैराजा यत्र ते देवा वसेयुर्द्देवपूजिताः॥
वासुदेवे मनो येषां वासुदेवेऽर्पितक्रियाः।
तपसा तोष्य गोविन्दमभिलाषविवर्ज्जिताः॥
तं तपोलोकमासाद्य वसन्ति विजितेन्द्रियाः।
शिलोञ्छवृत्तयो ये वै दन्तोलूखलिकाश्च ये॥
येऽश्मकुट्टाश्च मुनयः शीर्णपर्णाशिनश्च ये।
ग्रीष्मे पञ्चाग्नितपसो वर्षासु स्थण्डिलेशयाः॥
हेमन्ते शिशिरे वा ये क्षिपन्ति सलिले क्षपाः।
कुशाग्रनीरबिन्दूंश्च त्वरिता यतयोऽपिबन्॥
वाताशिनोऽतिक्षुधिताः पादाङ्गुष्ठाग्रभूस्पृशः।
ऊर्द्ध्वहस्ता रविदृशस्त्वेकाङ्घ्रिस्थाननिश्चलाः॥
ये वै दिवानिरुच्छ्वासा मासोच्छ्वासाश्च ये परे।
मासोपवासं कुर्व्वन्ति चातुर्म्मास्यव्रताश्च ये॥
ऋतवन्ते तोयपाना ये ये षण्मासोपवासकाः।
ये च वर्षानिमेषा वै वर्षधाराम्बुतर्पकाः॥
स्थाणुसाम्योपसंप्राप्ता मृगकण्डूतिसौख्यदाः।
जटाटवीकोटरान्तः कृतनीड़ाण्डजाश्च ये॥
प्ररूढ़वल्मिकाङ्गाश्च स्थाणुनद्यास्थिसञ्चयाः।
लताप्रतानैः परितो वेष्टितावयवाश्च ये॥
शस्यानि च प्ररूढ़ानि यदङ्गेषु महीपते!।
इत्येतैर्न्नियमैर्ये तु क्लिष्टात्मानस्तपोधनाः॥
ब्रह्मायुषस्तपोलोके ते वसन्त्यकुतोभयाः॥"
इति पद्मपुराणम्॥*॥
चान्द्रायणादिव्रतम्। धर्म्मः। इति मेदिनी। से, २४॥

तपः, पुं, (तपति तापयति वा। तप सन्तापे+पचाद्यच्।) ग्रीष्मः। इत्यमरः। १। ४। १९॥ (यथा, माघे। १। ६६।
"तपेन वर्षाः शरदा हिमागमो
वसन्तलक्ष्म्या शिशिरः समेत्य च।
प्रसूनकॢप्तिं दधतः सदर्त्तवः
पुरेऽस्य वास्तव्यकुटुम्बितां ययुः॥")

तपःकरः, पुं, (तपः करोतीति। कृ+टः।) तपस्वी मत्स्यः। इति शब्दरत्नावली॥ तपस्याकारके, त्रि॥

तपःक्लेशसहः, त्रि, (तपसः क्लेशं सहते इति। सह+अच्।) दान्तः। इत्यमरः। २। ७।४३॥

तपःस्थली, स्त्री, (तपसः स्थली।) काशी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तपती, छाया नाम सूर्य्यपत्नी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ सूर्य्यकन्या। सा पूरुवंशीयऋक्षराजपुत्रसम्बरणभार्य्या। इति श्रीभागवतम्॥ (यथा, महाभारते। १। ९४। ४७।
"ततः सम्बरणात् सौरी सुषुवे तपती कुरुम्॥"
अस्या विशेषविवरणादिकं तत्रैव १७२ अध्याये द्रष्टव्यम्॥)

तपनः, पुं, (तपतीति। तप+कर्त्तरि ल्युः।) सूर्य्यः। (यथा, महाभारते। ३। ३। ६२।
"सहस्ररश्मिरादित्यस्तपनस्त्वं गवां पतिः॥")
भल्लातकवृक्षः। अग्न्यादिदाहात्मकनरकः॥ ग्रीष्मः। इति हेमचन्द्रः॥ तापः। इति धरणिः॥ अर्कवृक्षः। क्षुद्राग्निमन्थवृक्षः। सूर्य्यकान्तमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। २९।
"अनयनपथे प्रिये! न यथा यथा दृश्य एव दुष्प्रापे।
म्लानेव केवलं निशि तपनशिला वासरे ज्वलति॥"
अग्निविशेषः। यथा, हरिवंशे। १७८। ३१।
"ते जातवेदसः सर्व्वे कल्माषः कुसुमस्तथा।
दहनः शोषणश्चैव तपनश्च महाबलः॥"
स्त्रीणां सत्त्वजे अलङ्कारविशेषे, क्ली। तल्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे। ३। ११६।
"तपनं प्रियविच्छेदे स्मरावेशोत्थचेष्टितम्॥"
उदाहरणं यथा, तत्रैव,—
"श्वासान्मुञ्चति भूतले विलुठति त्वन्मार्गमालोकते
दीर्घं रोदिति विक्षिपत्यत इतः क्षामां भुजावल्लरीम्।
किञ्च प्राणसमानकाङ्क्षितवती स्वप्नेऽपि ते सङ्गमं
निद्रां वाञ्छति न प्रयच्छति पुनर्द्दग्धो विधिस्तामपि॥")

तपनच्छदः, पुं, (तपनः अतिरूक्षश्छदो यस्य।) आदित्यपत्रवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तपनतनया, स्त्री, (तपनस्तापको वह्निस्तनयो यस्याः। वह्निगर्भत्वादस्यास्तथात्वम्।) शमीवृक्षः। (तपनस्य सूर्य्यस्य तनया।) यमुना। इति राजनिर्घण्टः॥

तपनमणिः, पुं, (तपनः सूर्य्यस्तत्प्रियो मणिः।) सूर्य्यकान्तमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥

तपनात्मजा, स्त्री, (तपनस्य सूर्य्यस्य आत्मजा कन्या।) गोदावरी नदी। इति हेमचन्द्रः॥ यमुना च॥

तपनी, स्त्री, (तपनः सूर्य्यो जनकतयास्त्यस्या इति अच्। ततो गौरादित्वात् ङीष्।) गोदावरी। इति हेमचन्द्रः॥

तपनीयं, क्ली, (तप+अनीयर्। वह्नौ शोधनीयपरीक्षणीयत्वादस्य तथात्वम्।) स्वर्णम्। इत्यमरः। २। ९। ९४॥ (यथा, रघुः। १८।४१।
"तस्मादधः किञ्चिदिवावतीर्णा-
वसंस्पृशन्तौ तपनीयपीठम्॥")

तपनीयकं, क्ली, (तपनीय+स्वार्थे कन्।) सुवर्णम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तपनेष्टं, क्ली, (तपनस्य सूर्य्यस्य इष्टम्। सूर्य्यप्रियत्वादस्य तथात्वम्।) ताम्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तपसः, पुं, (तपतीति। तप+"अत्यविचमितमीति।" उणां। ३।११७। इति असच्।) चन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ पक्षी। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

तपस्तक्षः, पुं, (तपस्तपस्यां तक्षति तनूकरोतीति। तक्ष तनूकरणे+अण्। सर्व्वेषामादिशेषेण तपस्विनां तपोविघ्नकरणादस्य तथात्वम्।) इन्द्रः। इति हेमचन्द्रः। २। ८७॥

तपस्यं, क्ली, (तपसि ग्रीष्मे भवम् । तपस्+यत् ।) कुन्दपुष्पम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (तपश्चरतीति । तपस्+क्रतौ क्यङ् । ततो भावे घञ् । तपश्चरणम् । यथा, महाभारते । १३।१०।१३ ।
"अथास्य बुद्धिरभवत् तपस्ये भरतर्षभ ! ॥")

तपस्यः, पुं, (तपसि ग्रीष्मे साधुः । तपस्+"तत्र साधुः ।" ४ । ४ । ९८ । इति यत् ।) फाल्गुनमासः । इत्यमरः । १ । ४ । १५ । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये । "तत्र माघादयो द्वादशमासाः द्विमासिकमृतुं कृत्वा षडृतवो भवन्ति । ते शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्ताः । तेषां तपस्तपस्यौ शिशिरः ॥") अर्ज्जुनः । इति हेमचन्द्रः ॥ (तामसस्य मनोः पुत्त्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ७ । २४ ।
"द्युतिस्तपस्यः सुतपास्तपोमूलस्तपोशनः ।
तपोरतिरकल्माषस्तन्वी धन्वी परन्तपः ।
तामसस्य मनोरेते दश पुत्त्रा महाबलाः ॥")

तपस्या, स्त्री, (तपश्चरतीति । "कर्म्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोः ।" ३ । १ । १५ । इति क्यङ् । ततः "अ प्रत्ययात् ।" ३ । ३ । १०२ । इति अ ततष्टाप् ।) तपः । तत्पर्य्यायः । व्रतादानम् २ परिव्रज्या ३ नियमस्थितिः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ व्रतचर्य्या ५ । इति मेदिनी ॥

तपस्विनी, स्त्री, जटामांसी । इत्यमरः । २ । ४ । १३४ ॥ (तपस्वितुल्यजटायुक्तत्वादस्यास्तथात्वम् । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"नलदं नन्दिनी पेषी मांसी कृष्णजटा जटी ।
किरातिनी च जटिला लोमशा तु तपस्विनी ॥")
कटुरोहिणी । इति हेमचन्द्रः ॥ महाश्रावणिका । इति भावप्रकाशः ॥ (तपोऽस्या अस्तीति । तपस्+"तपःसहस्राभ्यां विनीनी ।" ५ । २ । १०२ । इति विनिः । ततः स्त्रियां ङीप् ।) तपोयुक्ता स्त्री ॥ (यथा, रामायणे । ३ । २ । ७ ।
"पत्नीं स च महावृद्धां सिद्धां शुद्धां तपस्विनीम् ।
अनसूयां महाभागां सर्व्वभूतहिते रताम् ॥"
दीना । दुःखिता । यथा, भागवते । १।९।४४ ।
"ततो युधिष्ठिरो गत्वा सहकृष्णो गजाह्वयम् ।
पितरं सान्त्वयामास गान्धारीञ्च तपस्विनीम् ॥"
पतिव्रता । यथा, नैषधे । १ । १३५ ।
"मदेकपुत्त्रा जननी जरातुरा
नवप्रसूतिर्व्वरटा तपस्विनी ।
गतिस्तयोरेष जनस्तमर्द्दयन्
अहो विधे ! त्वां करुणा रुणद्धि न ॥"
"वरटा हंसी मम स्त्री नवा नूतना प्रसूतिः प्रसवो यस्यास्तादृशी सापि स्वतो जीवितुमसमर्था तर्हि पत्यन्तरेण तस्या जीविका भवेदित्यपि निषेधयति यतस्तपस्विनी पतिव्रता मम मरणानन्तरं पत्यन्तराश्रयणाभावात् तस्या जीवनं शिशूनां पोषणञ्च दुर्घटमेव भवेदिति भावः ॥" इति तट्टीका ॥)

तपस्विपत्त्रः, पुं, (तपस्विप्रियं पत्त्रमस्य ।) दमनकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तपस्वी, [न्] त्रि, (तपोऽस्यास्तीति । तपस्+"तपःसहस्राभ्यां विनीनी ।" ५ । २ । १०२ । इति विनिः ।) तपोयुक्तः । तत्पर्य्यायः । तापसः २ पारिकाङ्क्षी ३ । इत्यमरः । २।७।४२ ॥ पारकाङ्क्षी ४ पारिकाङ्क्षकः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ तपोधनः ६ । (यथा, मनुः । ४ । १६२ ।
"न हिंस्याद्ब्राह्मणान् गाश्च सर्व्वांश्चैव तपस्विनः ॥")
अनुकम्प्यः । इति मेदिनी । ने, १८५ ॥

तपस्वी, [न्] पुं, (तपस्+अस्त्यर्थे विनिः ।) नारदः । इति शब्दरत्नावली ॥ मत्स्यविशेषः । तपस्या माछ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । तपःकरः २ चेष्टकः ३ चेष्टः ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (चाक्षुषस्य मनोः पुत्त्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । २ । १८ ।
"ऊरुः पुरुः शतद्युम्नस्तपस्वी सत्यवान् कविः ॥")
घृतकरञ्जवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तपाः, [स्] पुं, (तपत्यस्मिन्निति । तप+असुन् ।) ग्रीष्मः । इत्यमरटीकायां नयनानन्दः ॥ माघमासः । शिशिरकालः । इति मेदिनी । से, २४ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये ।
"तेषां तपस्तपस्यौ शिशिरः ॥")

तपात्ययः, पुं, (तपस्य ग्रीष्मस्य अत्ययो यत्र ।) वर्षाकालः । इति हेमचन्द्रः । २।७१ ॥ (यथा, कुमारे । ५ । २३ ।
"तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवै-
र्भुवा सहोष्माणममुञ्चदूर्द्ध्वगम् ॥")

तपितं, त्रि, (तप्यते स्मेति । तप दाहे+क्तः ।) तप्तम् । इति द्विरूपकोषः ॥ (यथा, हरिवंशे । २३४ । २९ ।
"तपितकनकबिन्दुपिङ्गलाक्षो
दितितनयोऽसुरसैन्ययुद्धनेता ॥")

तपुः, [स्] पुं, (तपति तापयतीति वा । तप+"अर्त्तिपृवपीति ।" उणां । २ । ११८ । इति उसिः ।) अग्निः । सूर्य्यः । इत्युणादिकोषः ॥ (शत्रुः । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥ तापयुक्ते तापने च, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३६ । १६ ।
"तपुर्जम्भ यो अस्मध्रुक् ॥")

तपोधनः, पुं, (तप एव धनं यस्य ।) तपस्वी । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ११ । २४२ ।
"यत्किञ्चिदेनः कुर्व्वन्ति मनोवाङ्मूर्त्तिभिर्ज्जनाः ।
तत् सर्व्वं निर्द्दहन्त्याशु तपसैव तपोधनाः ॥")
दमनकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्य्यायाः ।
"उक्तो दमनको दान्तो मुनिपुत्त्रस्तपोधनः ।
गन्धोत्कटो ब्रह्मजटो विनीतः कुलपत्रकः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तपोधना, स्त्री, (तपो ग्रीष्मकाल एव धनमिव यस्याः ।) मुण्डीरी । इति मेदिनी ॥ (तपोधने, त्रि । यथा, महाभारते । ५।१८८।२० ।
"षण्मासान् वायुभक्षा च स्थाणुभूता तपोधना ॥")

तपोवटः, पुं, ब्रह्मावर्त्तदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तप्तः, त्रि, (तप्यते स्मेति । तपौ सन्तापे+क्तः ।) तापयुक्तः । तत्पर्य्यायः । सन्तापितः २ दूनः ३ धूपायितः ४ धूपितः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । १ । १० ।
"अशेषतापतप्तानां समाश्रयमठो हठः ॥")

तप्तकुम्भः, पुं, (तप्तः सन्तापितः कुम्भो यत्र ।) नरकविशेषः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।१२।३४-३६ ।
"अतःपरं भीमतरं तप्तकुम्भं निबोध मे ।
समन्ततस्तप्तकुम्भा वह्निज्वालासमावृताः ॥
ज्वलदग्निचयोद्वृत्ततैलायस्चूर्णपूरिताः ।
तेषु दुष्कृतकर्म्माणो याम्यैः क्षिप्ता ह्यधोमुखाः ॥
क्वाथ्यन्ते विस्फुटद्गात्रगलन्मज्जजलाविलाः ।
स्फुटत्कपालनेत्रास्थिच्छिद्यमाना विभीषणैः ॥
गृध्रैरुत्पाट्य मुच्यन्ते पुनस्तेष्वेव वेगितैः ।
पुनः सिमसिमायन्ते तैलेनैक्यं व्रजन्ति च ॥
द्रवीभूतैः शिरागात्रस्नायुमांसत्वगस्थिभिः ।
ततो याम्यैर्नरैराशु दर्व्व्याघट्टनघट्टिताः ॥
कृतावर्त्ते महातैले मथ्यन्ते पापकर्म्मिणः ।
एष ते विस्तरेणोक्तस्तप्तकुम्भो मया पितः ! ॥")

तप्तकृच्छ्रः, पुं क्ली, (तप्तेन जलदुग्धादिना आचरितं कृच्छ्रं कष्टं यत्र । यद्वा, तप्तेनाचरितं कृच्छ्रम् ।) व्रतविशेषः । यथा, "पयोघृतमुदकं वायुतप्तं प्रतित्र्यहं पिबेत् स तप्तकृच्छ्रः ।" इति गौतमः ॥ (द्वादशाहसाध्यव्रतमेतत् । यथा, मनुः । ११ । २१५ ।
"तप्तकृच्छ्रं चरन् विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् ।
प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णान् सकृत्स्नायी समाहितः ॥"
"तप्तकृच्छ्रं चरन् द्विजातिः त्र्यहमुष्णोदकं त्र्यहमुष्णगोक्षीरं त्र्यहमुष्णघृतं त्र्यहमुष्णवायुं एकवारं स्नानं कुर्व्वन् संयतवान् पिबेत् । अत्र पराशरोक्तविशेषः ।
षट्पलन्तु पिबेदम्भस्त्रिपलन्तु पयः पिबेत् ।
पलमेकं पिबेत् सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते ॥"
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)

तप्तपाषाणकुण्डं, क्ली, (तप्तानां पाषाणानां कुण्डमिव ।) नरकविशेषः । इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

तप्तवालुकः, पुं, (तप्ता वालुका यत्र ।) नरकविशेषः । इति पुराणम् ॥ (उत्तप्तवालुकामये, त्रि । यथा, भागवते । ३ । ३० । २२ ।
"क्षुत्तृट्परीतोऽर्कदवानलानिलैः
संतप्यमानः पथि तप्तवालुके ॥")

तप्तमाषकं, क्ली, (तप्तं माषमितं सुवर्णादिकं यत्र कप् ।) परीक्षाविशेषः । तद्विधिर्यथा । पितामहः ।
"कारयेदायसं पात्रं ताम्रं वा षोड़शाङ्गुलम् ।
चतुरङ्गुलखातन्तु मृण्मयं वाथ मण्डलम् ॥
मण्डलं सूर्य्यमण्डलाकारं वर्त्तुलमिति यावत् ।
पूरयेद्घृततैलाभ्यां विंशत्या तु पलैस्तु तत् ।
सुवर्णमाषकं तस्मिन् सुतप्ते निःक्षिपेत्ततः ॥

अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन उद्धरेत्तप्तमाषकम् ।
कराग्रं यो न धुनुयात् विस्फोटो वा न जायते ।
शुद्धो भवति धर्म्मेण पितामहवचो यथा ॥
कल्पान्तरमाह ।
सौवर्णे राजते ताम्रे आयसे मृण्मयेऽपि वा ।
गव्यं घृतमुपादाय तदग्नौ तापयेच्छुचिः ॥
सौवर्णीं राजतीं ताम्रीमायसीञ्च सुशोधिताम् ।
सलिलेन सकृद्धौतां प्रक्षिपेत्तत्र मुद्रिकाम् ॥
भ्रमद्वीचितरङ्गाढ्ये न नखस्पर्शगोचरे ।
परीक्षेतार्द्रपर्णेन चुचुकारं सघोषकम् ॥
ततश्चानेन मन्त्रेण सकृत्तदभिमन्त्रयेत् ।
परं पवित्रमन्दतं घृत ! त्वं यज्ञकर्म्मसु ॥
दह पावक ! पापं त्वं हिमशीतः शुचौ भव ।
उपोषितं ततः स्नातमार्द्रवाससमागतम् ॥
ग्राहयेन्मुद्रिकां तान्तु घृतमध्यगतान्तथा ।
प्रदेशिनीञ्च तस्याथ परीक्षेयुः परीक्षकाः ॥
यस्य विस्फोटका न स्युः शुद्धोऽसावन्यथाशुचिः॥

प्रयोगस्तु । मध्यविधाष्टयवतण्डुलमध्यमिताङ्गुलिषोड़शाङ्गुलमितप्रस्तारे तथाविधाङ्गुलिचतुष्टयखाते ताम्रादिघटितेऽशक्तौ मृण्मये वा चक्राकारे वर्त्तुले पात्रे लौकिकाष्टरत्तिकाधिकमाषद्वयाधिकत्रयस्त्रिंशत्तोलकरूप- ३३ । २ ।८। वैदिकपलदशकमितं घृतं एवं तैलञ्च निक्षिप्य लौकिकचतुरत्तिकाधिकपञ्चमाषकषट्षष्टितोलकरूप- ६६।५ । ४ । वैदिकविंशतिपलपरिमितं केवलं गव्यं घृतं वा निक्षिप्य तस्मिन् सुतप्ते सकृद्धौतां पञ्चरत्तिकामितां काञ्चनमुद्रिकां रजतादिकां वा निक्षिपेत् । धर्म्मावाहनादिहवनान्तं तुलोक्तं सदक्षिणं कर्म्म कृत्वा,—
ओम् परं पवित्रमन्दतं ! घृत त्वं यज्ञकर्म्मसु ।
दह पावक ! पापं त्वं हिमशीतः शुचौ भव ॥
इत्यनेनाभिमन्त्रयेत् प्राड्विवाकः । ततः कृतोपवासः स्नातार्द्रवासाः शोध्यशिरसि प्रतिज्ञापत्रं निधाय,—
ओम् त्वमग्ने ! सर्व्वभूतानामन्तश्चरसि पावक !!
साक्षिवत् पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं करे मम ॥
इत्यनेनाभिमन्त्र्य आर्द्रपत्रनिक्षेपकृतचुचुकशब्दात् घृतात् मुद्रिकां तर्ज्जन्यङ्गुष्ठाभ्यां उत्तोलयेत् । घृततैलाभ्यां वा तप्तमाषकमुत्तोलयेत् । अदग्धश्चेत्तदा शुद्ध इति । ततो दक्षिणां दद्यात् ॥”
इति दिव्यतत्त्वम् ॥

तप्तमुद्रा, स्त्री, (तप्ता अग्निसन्तप्ता मुद्रा ।) शरीरधार्य्याग्नितप्तधातुमयभगवदायुधचिह्नम् । यथा,
“आषाढ़शुक्लद्वादश्यां हरौ शिशयिषौ सति ।
वैष्णवः पारणं कृत्वा तप्तमुद्राश्च धारयेत् ॥
ब्राह्मणः क्षत्त्रियो वैश्यः शूद्रश्चैकान्तितद्भये ।
कुर्व्वन्नात्मार्पणं तप्तमुद्राभिर्देहमङ्कयेत् ॥*॥
तप्तमुद्राधारणं वाराहे तप्तमुद्राप्रसङ्गे ।
चक्रादिधारणं पुंसां परं सम्बन्धवेदनम् ।
पातिव्रत्यनिमित्तं हि वलयादिविभूषणमिति ॥*
अथ तप्तमुद्राधारणनित्यता । वायुपुराणे ।
अग्निनैव च सन्तप्तं चक्रमादाय वैष्णवः ।
धारयेत् सर्व्ववर्णानां हरिसालोक्यसिद्धये ॥”
ब्रह्माण्डे ।
कृत्वा धातुमयीं मुद्रां तापयित्वा स्वकां तनूम् ।
चक्रादिचिह्नितां भूप ! धारयेद्वैष्णवो नरः ॥
नारदीयपञ्चरात्रे ।
द्वादशारन्तु षट्कोणं वलयत्रयसंयुतम् ।
हरेः सुदर्शनं तप्तं धारयेत्तद्विचक्षणः ॥
सौपर्णे च श्रीभगवद्गरुड़सम्वादे तप्तमुद्राप्रकरणे ।
गरुत्मन्नविशेषेण सर्व्ववर्णेष्वयं विधिः ।
विप्रो वा क्षत्त्रियो वापि वैश्यः शूद्रस्तथैव च ॥
पाद्मे ।
अग्निहोत्रं यथा नित्यं वेदस्याध्ययनं यथा ।
ब्राह्मणस्य तथैवेदं तप्तचक्रादिधारणम् ॥
किञ्च । तत्रैवोत्तरखण्डे श्रीशिवोमासम्वादे ।
शङ्खचक्राङ्कनं कुर्य्याद्ब्राह्मणो वाहुमूलयोः ।
हुताग्निनैव सन्तप्य सर्व्वपापापनुत्तये ॥
चक्रं वा शङ्खचक्रे वा तथा पञ्चायुधानि वा ।
धारयित्वैव विधिवद्ब्रह्मकर्म्म समारभेत् ॥*॥
किञ्च । तत्प्रसङ्ग एव ।
अधृत्वा विधिना चक्रं ब्राह्मणः शाकृतो भवेत् ॥
किञ्च ।
न तस्य किञ्चिदश्नीयादपि कृत्यसहस्रिणः ।
सर्व्ववेदविदो वापि सर्व्वशास्त्रविशारदः ॥
अधृत्वा विधिना चक्रं ब्राह्मणः पतितो भवेत् ॥
किञ्च ।
तप्तेनैवाङ्कनं कुर्य्यात् ब्राह्मणस्य विधानतः ।
श्रौतस्मार्त्तादिसिद्ध्यर्थं मन्त्रसिद्ध्यै तथैवच ॥
हरेः पूजाधिकारार्थं चक्रं धार्य्यं विधानतः ।
वैष्णवत्वस्य सिद्ध्यर्थं भक्तिसिद्ध्यै विशेषतः ॥
किञ्च ।
उपवीतादिवद्धार्य्याः शङ्खचक्रादयस्तथा ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य विशेषतः ॥*॥

श्रुतयश्च । यो ह वै सुश्लोकमौलेर्धर्म्मानतुतिष्ठमानोऽग्निनाचक्रं धत्ते । अग्निर्व्वै सहस्रारः सहस्रारो नेमिर्न्नेमिना तप्ततुः सायुज्यं सलोकतामाप्नोतीति ॥
चक्रं विभर्त्ति वपुषाभितप्तं
वलं देवानाममृतस्य विष्णोः ।
स एति नाकं दुरितं विधूय
विशन्ति यद्यतयो वीतरागा इति ॥”
ऋक्परिशिष्टे । अतप्ततनुर्नतदामो अश्नुतेऽश्नुता सह इद्वहन्तस्तत्समासतेति यजुः ॥ ऋग्वेदीयाश्वलायनशाखायाञ्च ।
प्रतद्विष्णोरजचक्रे सुतप्ते
जन्माम्भोधिं वर्त्तते चर्षणीन्द्राः।
मूले वाह्वोर्दधतेऽन्ये पुराणा
लिङ्गान्यन्ये तप्तायुधान्यर्पयन्ते इति ॥
छन्दोगपरिशिष्टे । सहोवाच यज्ञवल्क्यस्तत्पुमानात्महिताय प्रेम्णा हरिम्भजेत् । सुश्लोकमौलेर्धर्म्माण्यङ्गेष्वग्निनाधत्ते इति शतपथी श्रुतिः ॥

अथर्व्वपरिशिष्टे तप्तचक्रादिप्रकरणे ।
देवासो यत्र वितनेन वाहुना
सुदर्शनेन प्रयताः स्वर्गमायन् ।
येनाङ्किता मनवो लोकसृष्टिं
वितन्वते ब्राह्मणास्तद्वहन्तीति ॥*॥
किञ्च । पाद्मे श्रीशिवेन तप्तमुद्राप्रसङ्गे ।
विष्णुचक्राङ्कितं विप्रं पूजयेत् सर्व्वकर्म्मणि ।
विष्णुचक्रविहीनन्तु प्रयत्नेन विवर्ज्जयेत् ॥
नारदीये तप्तमुद्राप्रसङ्गे ।
श्रीकृष्णचक्राङ्कविहीनगात्रः
श्मशानतुल्यः पुरुषोऽथ नारी ।
दृष्ट्वा नरस्तं नृपते ! सवासाः
स्नात्वा समर्च्चेद्धरिमङ्ग सद्य इति ॥*॥
वक्ष्याश्च वेङ्कटाचार्य्यपादप्रभृतिभिर्व्वुधैः ।
श्रुतयः स्मृतयोऽप्यत्र विख्याता लिखिताः पराः ॥
अतएव तदनादरे दोषाः । पाद्मे ।
तप्तचक्राङ्कितं दृष्ट्वा ये निन्दति नराधमाः ।
अवलोक्य मुखं तेषामादित्यमवलोकयेत् ॥
अग्निपुराणे च । दशरथहतपुत्त्रविप्रविलापे ।
शिलाबुद्धिः कृता किंवा प्रतिमायां हरेर्म्मया ।
किं मया पथि दृष्टस्य विष्णुभक्तस्य कर्हिचित् ॥
तन्मुद्राङ्कितदेहस्य चेतसा नादरः कृतः ।
येन कर्म्मविपाकेन पुत्त्रशोको ममेदृशः ॥*॥
अथ तप्तमुद्राधारणमाहात्म्यं सौपर्णे ।
अशुचिर्व्वाप्यनाचारः सर्व्वधर्म्मवहिष्कृतः ।
प्रतप्तशङ्खचक्राभ्यामङ्कितः पङ्क्तिपावनः ॥
वाराहे तप्तमुद्राधारणप्रसङ्गे ।
म्लेच्छदेशे शुभे वापि चक्राङ्को यत्र तिष्ठति ।
योजनानि तथा त्रीणि मम क्षेत्रं वसुन्धरे ! ॥
ब्रह्माण्डे ।
आयुधैर्व्वैष्णवैः सर्व्वैस्तापितैः स्वतनुं यदि ।
चिह्नयेद्वैष्णवो यस्तु स याति परमां गतिम् ॥
पाद्मे च तत्रैव ।
अग्नितप्तं पवित्रञ्च धृत्वा तु वाहुमूलयोः ।
त्यक्त्वा यमपुरं घोरं यान्ति विष्णोः परं पदम् ॥
हुताग्नितप्तचक्रेण शरीरं यस्य चिह्नितम् ।
तेन तीर्थानि यज्ञाश्च लभ्यन्ते नात्र संशयः ॥
अग्नितप्तेन चक्रेण ब्राह्मणो वाहुमूलयोः ।
अङ्कयित्वा जपन्मन्त्रं संसारान्मोक्षभाग्भवेत् ॥
अग्नितप्तेन चक्रेण वाहुमूलेषु लाञ्छिताः ।
ते सर्व्वे पापनिर्म्मुक्ता यान्ति विष्णोः परं पदम् ॥
किञ्च ।
अप्राकृता महात्मानो विष्णुचक्रेण लाञ्छिताः ।
विष्णुचिह्नविहीनास्तु प्राकृताः पतिताः स्मृताः ॥
इति ॥
इत्थं निषेधवचनं निर्मूलं सदनादृतम् ।
समूलं यच्च तत् सम्यग्विध्यभावादितत्परम् ॥*॥
अथ तप्तमुद्राधारणविधिः ।
तप्तमुद्राधारणार्थमुपचारैस्तु पञ्चभिः ।
कृष्णमभ्यर्च्य संपूज्य चक्रशङ्खौ तथा नमेत् ॥
तत्र मन्त्रः ।
सुदर्शन ! नमस्तेऽस्तु पाञ्चजन्य नमोऽस्तु ते इति ।

अग्निमभ्यर्च्य मूलेन हुत्वा चाज्याहुतीः कृती ।
चक्रशङ्खगदादीनि शस्त्राण्यग्नौ प्रतापयेत् ॥
तत्तन्मन्त्रैरथावाह्य तान्यभ्यर्च्य प्रणम्य च ।
गुरुं कृष्णञ्च संवन्द्य भक्त्या विज्ञापयेदिदम् ॥
उच्छिष्टभोजनादेव किङ्करः शरणागतः ।
तप्तचक्रगदादीनि तवाङ्कानीश ! धारये ॥ इति ॥
अथ चक्रादीनामावाहनादिमन्त्रः ।
ओम् नमो भगवते सुदर्शनाय निर्णाशितसकल-
रिपुध्वजाय भगवन्नारायणकराम्भोरुहस्पर्श-
दुर्ललिताय ।
एह्येहि त्वं सहस्रार चक्रराज सुदर्शन ! ।
यज्ञभागं प्रगृह्णीष्व पूजाञ्चैव नमो नमः ॥
ओम् नमो भगवते पाञ्चजन्याय विष्णुशङ्खाय
गम्भीरधीरध्वन्याकुलीकृतकौरववाहिनीनाथाय
त्रिरेखादक्षिणावर्त्ताय त्रिप्रशस्ताय ।
एह्येहि पाञ्चजन्य ! त्वं नारायणकरस्थित ! ।
यज्ञभागं प्रगृह्णीष्व पूजाञ्चैव नमो नमः ॥
ओम् रं वं मं नं पाञ्चजन्याय नमः ॥ ओम्
भगवते खड्गाय नन्दकाय त्रैलोक्यपावित्र्याय
जयिने सकलसुरासुरसुन्दरीनेत्रोत्पलार्च्चिताय ॥
एह्येहि खड्गरत्न ! त्वं नन्दकाख्य सुरार्च्चित ! ।
यज्ञभागं प्रगृह्णीष्व पूजाञ्चैव नमो नमः ॥
ओम् खड्गाय नमः ॥ ओम् नमो भगवत्यै
कौमोदक्यै गदायै दानवेन्द्रनिसूदनायै भगवद्-
भट्टारकवासुदेवलालितायै ।
एह्येहि त्वं गदे ! देवि कौमोदक्यायुधेश्वरि ! ।
यज्ञभागं प्रगृह्णीष्व पूजाञ्चैव नमो नमः ॥
ओम् रं खं चं कं सं गदायै नमः ॥ एवं पद्माय
नमः । सशराय शार्ङ्गाय नमः । इति ॥ * ॥
अथ धारणमन्त्रः ।
सुदर्शन ! महाज्वाल सूर्य्यकोटिसमप्रभ ! ।
अज्ञानान्धस्य मे नित्यं विष्णोर्म्मार्गं प्रदर्शय ॥
तथा ।
पाञ्चजन्य ! निजध्वानध्वस्तपातकसञ्चय ।
पाहि मां पापिनं घोरसंसारार्णवपातिनमिति ॥
इत्युच्चारयन् मन्त्रं दक्षिणादिक्रमेण तु ।
भुजयोश्चक्रपूर्व्वाणि शस्त्राण्यस्त्राणि धारयेत् ॥
कलत्रादिपरीवारान् निजान् सर्व्वांश्च वैष्णवः ।
भगवत्यर्पयन् तप्तमुद्राभिस्ताभिरङ्कयेत् ॥
तथा च । वाराहे ।
अङ्कयेत्तप्तचक्राद्यैरात्मनो बाहुमूलयोः ।
कलत्रापत्यभृत्येषु पश्वादिषु च सम्पदे ॥
किञ्च ।
आयसं विधिवत् कृत्वा पञ्चायुधविधानतः ।
तत्तन्मन्त्रेण मन्त्रज्ञः प्रतिष्ठाप्य पृथक् पृथक् ॥
ललाटे च गदा धार्य्या मूर्द्ध्नि चापं शरस्तथा ।
नन्दकञ्चैव हृन्मध्ये शङ्खचक्रं भुजद्वये ॥
किञ्च ।
दक्षिणे तु भुजे विप्रो बिभृयाद्वै सुदर्शनम् ।
सव्ये च शङ्खं बिभृयादिति ब्रह्मविदो विदुः ॥
अथ चक्रादिप्रतिकृतिद्रव्यम् । नवशम्भपञ्च-
रात्रे ।
सौवर्णं राजतं ताम्रं कांस्यमायसमेव वा ।
चक्रं कृत्वा तु मेधावी धारयेत विचक्षण इति ॥
एवमेव प्रबोधन्यां द्वादश्यां भगवत्परैः ।
तप्तमुद्रा ध्रुवं धार्य्या द्वारकायां विशेषतः ॥
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥

तप्तरूपकं, क्ली, (तप्तं वह्निशोधितं रूपकं रूप्यम् ।) शुद्धरौप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तप्तशूर्म्मिकुण्डं, क्ली, (तप्ता अग्निमयी शूर्म्मिः लौहप्रतिमूर्त्तिर्यत्र । तथाविधं कुण्डं यस्मिन् ।) नरकविशेषः । इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

तप्तसुराकुण्डं, क्ली, (तप्तायाः सुरायाः कुण्डमिव ।) नरकविशेषः । इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

तम, उ इर् भ य खेदे । इच्छायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-सेट् ।) उ, तमित्वा तान्त्वा । इर्, अतमत् अतमीत् । अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये । भ य, ताम्यति लोकः उत्तप्तः स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

तमं, क्ली, (ताम्यत्यस्मादनेन वा । तम + अपादाने करणे वा संज्ञायां घः ।) अन्धकारः । इति शब्दरत्नावली ॥ पादाग्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तमः, पुं, (ताम्यत्यनेनेति । तम + संज्ञायां घः ।) तमोगुणः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ तमालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (राहुः । इत्यमरः ।१।३।२६। यथा, ज्योतिषे होरायाम् ।
"भृगुतमबुधजीवैरिति । कितवस्तमस्येति वराहः ॥" इति उणादिवृत्तिटीकायां उज्ज्वलदत्तः । ४ । १८८ ॥)

तमः, [स्] क्ली, (ताम्यत्यनेनेति । तम + "सर्व्वधातुभ्योऽसुन् ।" उणां । ४ । १८८ । इति असुन् ।) प्रकृतेर्गुणविशेषः । यथा,—
"सत्त्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः ।
कालसञ्चोदितास्तेऽपि परिवर्त्तन्त आत्मनि ॥
प्रभूतञ्च यदा सत्त्वं मनोबुद्धीन्द्रियाणि च ।
तदा कृतयुगं विद्याद्ज्ञाने तपसि यद्रतिः ॥
यदा कर्म्मसु काम्येषु शक्तिर्यशसि देहिनाम् ।
तदा त्रेता रजोवृत्तिरिति जानीहि शौनक ! ॥
यदा लोभस्त्वसन्तोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः ।
कर्म्मणाञ्चापि काम्यानां द्वापरन्तद्रजस्तमः ॥
यदा सदानृतं तन्द्री निद्राहिंसादिसाधनम् ।
शोकमोहभयं दैन्यं स कलिस्तु तदा स्मृतः ॥"
इति गारुडे २२७ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
"तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्व्वदेहिनाम् ।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ! ॥
सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्म्मणि भारत ! ।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥
रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ! ।
रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥"
"अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ! ॥
यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।
तदोत्तमविदां लोकानमलान् प्रतिपद्यते ॥
रजसि प्रलयं गत्वा कर्म्मसङ्गिषु जायते ।
तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥
कर्म्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्म्मलं फलम् ।
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥
सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥
ऊर्द्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १४ । ८-१८ ॥
तत्तु आवरकं मोहहेतुः । इत्यमरभरतौ ॥ अस्य कार्य्यं संहारः । इति श्रीधरस्वामी ॥ तस्य धर्म्मो यथा । प्रमादः १ मोहः २ भयम् ३ क्रान्तिः ४ विषादः ५ शोकः ६ अरतिः ७ अनार्य्यता ८ । इति मोक्षधर्म्मः ॥ श्रमः ९ तन्द्रा १० । इत्याश्वमेधिकपर्व्व ॥ अन्धकारः । (यथा, महाभारते । १ । १०५ । १० ।
"तमसा लोकमावृत्य नौगतामेव भारत ! ॥")
तत्पर्य्यायः । तमसम् २ निशाचर्म्म ३ नीलपङ्कम् ४ रजोबलम् ५ दिवान्तकः ६ वियद्भूतिः ७ खलुक् ८ वृत्रः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रजोरसम् १० दिनान्तरम् ११ अन्धकम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ अमरोक्तपर्य्यायोऽन्धकारशब्दे द्रष्टव्यः ॥ शोकः । इति मेदिनी । से, २४ ॥ पापम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (राहुः । इति मेदिनी । से, २४ ॥ यथा, रघुः । ८ । ३७ ।
"निमिमील नरोत्तमप्रिया
हृतचन्द्रा तमसेव कौमुदी ॥")

तमङ्गकः, पुं, इन्द्रकोषः । मञ्चकः । इति हेमचन्द्रस्त्रिकाण्डशेषश्च ॥

तमतः, त्रि, (तम + "भृमृदृशियजिपर्व्विपच्यमितमीति ।" उणां । ३ । ११० । इति अतच् ।) तृषितः । वाञ्छितः । इत्युणादिकोषः ॥

तमप्रभः, पुं, (तम इव प्रभाऽस्य अस्मिन् वा ।) नरकभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

तमरं, क्ली, (तमं रातीति । रा + कः ।) वङ्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥

तमराजः, पुं, (तम इव राजते । राज + अच् ।) शर्कराविशेषः । नवात इति ख्यात इति केचित् । तत्पर्य्यायः । शालकः २ । तस्य गुणः । तृष्णाज्वरदाहरक्तपित्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

तमसं, क्ली, (तम + "अत्यविचमितमीति ।" उणां । ३ । ११७ । इति असच् ।) अन्धकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नगरम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

तमसः, पुं, (तम + असच् ।) कूपः । अन्धकारः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

तमसा, स्त्री, (तमइव जलमस्त्यस्याः । अच् टाप् च ।) नदीविशेषः । इति संक्षिप्तसारेउणादिवृत्तिः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २२१ । २४ ।
"तमसा नर्म्मदा चैव नदी गोदावरी तथा ॥")

तमस्ततिः, स्त्री, (तमसस्ततिः समूहः ।) अन्धकारसमूहः । इति तमिस्राशब्दार्थे मेदिनी ॥

तमस्विनी, स्त्री, (तमो विद्यतेऽस्यामिति विनिः ङीप् च ।) रात्रिः । (यथा, महाभारते । ४ । २१ । ३८ ।
"अदृश्यमानस्तस्याद्य तमस्विन्यामनिन्दिते ! ।
नागोविल्वमिवाक्रम्य पोथयिष्याम्यहं शिरः ॥")
हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥

तमा, स्त्री, (तमोऽस्यस्यामिति । तम+अच् टाप् च ।) रात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ तमालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तमाः, [स्] पुं, राहुः । इति मेदिनी । से, २४ ॥

तमालं, क्ली, (तम्यते काङ्क्ष्यते इति । तमु काङ्क्षायाम्+"तमिविशिविड़ीति ।" उणां ।१।११७। इति कालन् ।) पत्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तमालः, पुं, (तमु काङ्क्षायाम्+कालन् ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । कालस्कन्धः २ तापिञ्छः ३ । इत्यमरः । २ । ४ ।६८ ॥ तापिञ्जः ४ । इति भरतः ॥ नीलतालः ५ तमालकः ६ नीलध्वजः ७ कालतालः ८ महाबलः ९ । (यथा, भागवते । ३ । १३ । ३३ ।
"तमालनीलं सितदन्तकोट्या
क्ष्मामुत्क्षिपन्तं गजलीलयाङ्ग ॥")
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । बल्यत्वम् । वृष्यत्वम् । शिशिरत्वम् । गुरुत्वम् । कफपित्ततृषादाहश्रमशान्तिकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तिलकम् । (यथा, कुट्टनीमते । १६ ।
"यस्यामुपवनवीथ्यां तमालपत्राणि युवतिवदने च ।
नखरप्रहाररणितं तन्त्रीवाद्येषु सुरतकलहेषु ॥"
तमालस्तापिञ्छवृक्षः युवतिवदनपक्षे तिलकमिति ॥) खड्गः । वरुणवृक्षः । इति मेदिनी । ले, ६७ ॥ कृष्णखदिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वृक्षभेदे वंशत्वचि च पुं क्ली । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरभरतौ ॥

तमालकं, क्ली, (तमालपत्रवत् वर्णेन कायतीति । कै+कः ।) सुनिषस्रशाकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (तमालमेव । स्वार्थे कन् ।) पत्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजपात इति भाषा ॥

तमालकः, पुं, क्ली, (तमाल एव । स्वार्थे कन् ।) तमालवृक्षः । (यथा, रामायणे । २ । ९१।५० ।
"ततः सरलतालाश्च तिलकाः सतमालकाः ।
प्रहृष्टास्तत्र सम्पेतुः कुब्जा भूत्वाथ वामनाः ॥")
वंशत्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥

तमालपत्रं, क्ली, (तमालस्य पत्रमिव वर्णोऽस्यास्तीति । अर्श आदित्वात् अच् ।) तिलकम् । पत्रकम् । (यथास्य पर्य्यायाः ।
"पत्रन्तमालपत्रञ्च तथा स्यात् पत्रनामकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) तमालवृक्षः । इति मेदिनी । रे, ३०२ ॥ (तमालस्य पत्रम् । यथा, रघुः । ६ । ६४ ।
"तमालपत्रास्तरणासु रन्तुं
प्रसीद शश्वन्मलयस्थलीषु ॥")

तमालिका, स्त्री, (तमालाः सन्त्यत्र । तमाल+ठन् ।) तामलिप्तदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ताम्रवल्ली । भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तमालिनी, स्त्री, (तमालो तमालवर्णोऽस्त्यस्या इति । इनिः ततो ङीप् ।) भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ तामलिप्तदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥

तमाली, स्त्री, (तम+कालन् । गौरादित्वात् ङीष् ।) ताम्रवल्ली । वरुणवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तमिः, स्त्री, (तम्यते ग्लायतेऽत्र । तम+"सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां । ४ । ११७ । इतीन् ।) रात्रिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तमिस्रं, क्ली, (तमोऽस्त्यत्र । "ज्योत्स्नातमिस्रेति ।" ५ । २ । ११४। इति निपातनात् साधुः । यद्वा, तमिस्रा अस्त्याश्रयत्वेनास्य अच् ।) अन्धकारम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । २१ । १७।
"यदेतन्नर्त्तनागारं मत्स्यराजेन कारितम् ।
दिवात्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथागृहम्॥
तमिस्रे तत्र गच्छेथा गन्धर्व्वास्तन्न जानते ॥")
क्रोधः । इति मेदिनी ।रे, ६१ ॥ (नरकविशेषः । यथा, भागवते । ४ । ७ । ४४ ।
"अमङ्गलानाञ्च तमिस्रमुल्वणं
विपर्य्ययः केन तदेव कस्यचित् ॥")

तमिस्रपक्षः, पुं, (तमिस्रमन्धकारं तत्प्रधानः पक्षः ।) कृष्णपक्षः । यथा, तमिस्रपक्षत्रुटिकूटभक्षितमिति श्रीहर्षः ॥

तमिस्रा, स्त्री, (तमोबहुलमस्ति अस्याम् । "ज्योत्स्नातमिस्रेति ।" ५ । २ । ११४ । इति निपातनात् साधुः ।) अन्धकाररात्रिः । कृष्णपक्षनिशा । इत्यमरः ॥ तमोयुक्तरात्रिमात्रम् । इति रायमुकुटः ॥ दर्शरात्रिः । इति वाचस्पतिः ॥ तमस्ततिः । इति मेदिनी । रे, १६१ ॥ (यथा, रघुः । ५ । १३ ।
"सूर्य्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः
कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा ॥")

तमी, स्त्री, (तमिः कृदिकारादिति वा ङीष् ।) रात्रिः । (यथा, माघे । ९ । २३ ।
"दृष्टोऽपि भास्कररुचाह्नि न यः
स तमीं तमोभिरभिगम्य तताम् ॥")
हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥

तमोघ्नः, पुं, (तमोऽन्धकारं मोहमज्ञानं वा हन्तीति । हन+टक् ।) वह्निः । सूर्य्यः । (यथा, महाभारते । ७ । १४४ । १३६ ।
"स देवशत्रूनिव देवराजः
किरीटमाली व्यधमत् समन्तात् ।
यथा तमांस्यभ्युदितस्तमोघ्नः
पूर्व्वप्रतिज्ञां समवाप्य वीरः ॥")
चन्द्रः । बुद्धः । केशवः । शम्भुः । इति मेदिनी । ने, ७१ ॥

तमोज्योतिः, [स्] पुं, (तमसि ज्योतिर्यस्य ।) ज्योतिरिङ्गणः । इति शब्दरत्नावली ॥

तमोनुत्, [द्] पुं, (तमोऽन्धकारं नुदतीति । नुद्+क्विप् ।) अग्निः । सूर्य्यः । चन्द्रः । दीपः । इति शब्दरत्नावली ॥ (तमोनाशके, त्रि । यथा, महाभारते । १३ । १६६ । ८ ।
"एवमुक्तस्तदात्रिर्वै तमोनुदभवच्छशी ।
अभवत् सौम्यभावाच्च सोमवत् प्रियदर्शनः ॥")

तमोनुदः, पुं, (तमोऽन्धकारं नुदतीति । नुद्+"इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) सूर्य्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अग्निः । चन्द्रः । इति विश्वः ॥ यथा, रघुः । ३ । ३३ ।
"नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पतिं
तमोनुदं दक्षसुता इवाबभुः ॥"
प्रकृतिप्रेरकः । यथा, मनुः । १ । ६ ।
"ततः स्वयम्भुर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् ।
महाभूतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः ॥")

तमोपहः, पुं, (तमोऽन्धकारं अपहन्तीति । अप+हन्+"अपे क्लेशतमसोः ।" ३ । २ । ५० । इति डः ।) सूर्य्यः । चन्द्रः । बुद्धः । अग्निः । इति मेदिनी । हे, ३० ॥ (अज्ञाननाशके, त्रि । यथा, किरातार्ज्जुनीये । ५ । २२ ।
"आगमादिव तमोपहादितः
सम्भवन्ति मतयो भवच्छिदः ॥")

तमोभित्, [द्] पुं, (तमस्तिमिरं भिनत्ति स्वज्योतिःप्रकाशनेन नाशयतीति । भिद्+क्विप् ।) खद्योतः । इति शब्दमाला ॥

तमोमणिः, पुं, (तमसि अन्धकारे मणिरिव ।) खद्योतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गोमेदकमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तमोलिप्ती, स्त्री, (तमसा लिप्यते इति । लिप+क्तः निपातनात् ङीप् ।) देशविशेषः । तमोलुक इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । तामलिप्तः २ वेलाकुलम् ३ तमालिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ तामलिप्तम् ५ तामलिप्ती ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दामलिप्तम् ७ तमालिनी ८ स्तम्बपूः ९ विष्णुगृहम् १० । इति हेमचन्द्रः ॥

तमोविकारः, पुं, (तमसैव विकारो यत्र ।) रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तमोहरः, पुं, (तमो हरतीति । हृ+अच् । तमस्य हर इति वा ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अग्निः । सूर्य्यः । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

तम्पा, स्त्री, (तम्पति गच्छतीति । तम्प+अच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) गौः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३ ॥

तम्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) ओष्ठ्यवर्गशेषोपधः । तम्बति । इति दुर्गादासः ॥

तम्बा, स्त्री, (तम्बति गच्छतीति । तम्ब+अच् ।) गौः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३२ ॥

तय, ङ गतौ । रक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ङ, तयते । इति दुर्गादासः ॥

तरः, पुं, (तॄतरणे + "ऋदोरप् ।" ३।३।५७। इति अप् ।) तरणम् । (यथा, मनुः । ८ । ४०४ ।
"पणं यानं तरे दाप्यं पौरुषोऽर्द्धपणं तरे ॥")
क्रयाणुः । इति मेदिनी । रे, ४० ॥ वृत्तः । इति भूरिप्रयोगः ॥ ("तरतमौ द्विबहूनामेकोत्कर्षे ।" इति मुग्धबोधसूत्रात् प्रत्ययविशेषश्च ॥)

तरः, [स्] क्ली, (तॄ प्लवनतरणयोः + करणादौ यथायथं असुन् ।) बलम् । (यथा, रघुः । ११ । ७७ ।
"तिष्ठतु प्रधनमेवमप्यहं
तुल्यबाहुतरसा जितस्त्वया ॥")
वेगः । तीरम् । प्लवगः । इति शब्दरत्नावली ॥

तरक्षः, पुं, (तरक्षु + पृषोदरात् उलोपः ।) तरक्षुः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । १२ । ६ ।
शैलकूटैस्तरक्षर्क्षशार्दूलशाखामृगाध्यासितैः॥)

तरक्षुः, पुं, (तरं बलं मार्गं वा क्षिणोति । क्षिणु हिंसायाम् + मितद्र्वादित्वात् डुः ।) व्याघ्रविशेषः । नेकड़े वाघ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । तक्षुः २ मृगादनः ३ तरक्षुकः ४ । इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, हरिवंशे । १६३ । १४ ।
"ततो मायां परां चक्रे देवशत्रुः प्रतापवान् ।
सिंहान् व्याघ्रान् वराहांश्च तरक्षूनृक्षवानरान् ॥")

तरक्षुकः, पुं, (तरक्षु + स्वार्थे कन् ।) तरक्षुः । इति शब्दरत्नावली ॥

तरङ्गः, पुं, (तरति प्लवते इव । तॄ + "तरत्यादिभ्यश्च ।" उणां । १ । ११९ । इति अङ्गच् ।) वायुना नाद्यादिजलस्य तिर्य्यगूर्द्ध्वप्लवनम् । ढेउ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । भङ्गः २ ऊर्म्मिः ३ वीचिः ४ । इत्यमरः ॥ ऊर्म्मी ५ वीची ६ विचिः ७ लहरी ८ हल्ली ९ विलिः १० । इति भरतः ॥ लहरिः ११ । इति सारसुन्दरी ॥ जललता १२ भ्रमिः १३ । इति हारावली ॥ उत्कलिका १४ ऊर्म्मिका १५ । इति जटाधरः ॥ वस्त्रम् । हयादीनां सम्मृत्फालः । इत्युणादिकोषः ॥

तरङ्गिणी, स्त्री, (तरङ्गो वीचिरस्त्यस्या इति । तरङ्ग + "अत इनिठनौ ।" इति इनिः ।) नदी । इत्यमरः । १ । १० । ३० ॥ (यथा, माघः ।
"तरङ्गिणी वेणिरिवायता भुवः ॥")

तरणं, क्ली, (तॄ + भावे ल्युट् ।) प्लवनपूर्व्वकदेशान्तरगमनम् । इति दुर्गादासः ॥ पारगमनम् । सन्तरणम् । यथा, मोहमुद्गरे । ६ ।
"क्षणमपि सज्जनसङ्गतिरेका
भवति भवार्णवतरणे नौका ॥"

तरणः, पुं, (तीर्य्यतेऽनेनेति । तॄ + करणे ल्युट् ।) भेलकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्वर्गः । इति शब्दसन्दर्भसिन्धुः ॥

तरणिः, स्त्री, (तीर्य्यतेऽनयेति । तॄ + "अर्त्तिसृधृधमीति ।" उणां । २ । १०३ । इति अनिः ।) नौका । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३६० ।
"त्वामनुधावति तरणिस्तदपि गुणाकर्षतरलेयम् ॥")
घृतकुमारी । इत्यमरः । ४ । २ । ७३ ॥

तरणिः, पुं, (तरति पापमनेनेति । तॄ + अणिः ।) सूर्य्यः । (यथा, देवीभागवते । ३ । ६ । २८ ।
"इत्युक्ता तरणिः कुन्तीं तमनस्कां सुलज्जिताम् ।
भुक्ता जगाम देवेशो वरं दत्त्वाभिवाञ्छितम् ॥")
अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥ भेलकः । (यथा, वोपदेवप्रशंसाश्लोकः ।
"सोऽयं व्याकरणार्णवैकतरणिर्धात्वर्थचिन्तामणिर्जीयात् कोविदगर्व्वपर्व्वतपविः श्रीवोपदेवः कविः ॥")
किरणः । इति हेमचन्द्रः ॥

तरणिपेटकः, पुं, (तरणिः पेटक इव ।) काष्ठाम्बुवाहिनी । इति जटाधरः ॥

तरणिरत्नं, क्ली, (तरणिः सूर्य्यस्तत्प्रियं रत्नम् ।) माणिक्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरणी, स्त्री, (तरणिः । कृदिकारादिति वा ङीष् ।) नौका । इति शब्दरत्नावली ॥ पद्मचारिणी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ घृतकुमारी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तरण्डः, पुं, क्ली, (तरति प्लवत इति । तॄ प्लवनतरणयोः + बाहुलकात् अण्डन् ।) । वडिशीसूत्रबद्धकाष्ठादि । प्लवः । नौका । इति मेदिनी । डे, २६ ॥ कुम्भतुम्बीरम्भादिसम्भवः । इति शब्दरत्नावली ॥

तरण्डः, पुं, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

तरण्डपादा, स्त्री, (तरण्डः प्लवनशीलः पादः प्रायेण तुरीयांशो यस्याः ।) नौका । इति शब्दरत्नावली ॥

तरण्डी, स्त्री, (तरत्यनयेति । तॄ + अण्डन् । गौरादित्वात् ङीष् ।) नौका । इति शब्दरत्नावली ॥ (तरण्डा । इति हारावलीधृतपाठः । ५५ ॥)

तरत्, [द्] स्त्री, (तरत्यनेनेति । तॄ + बाहुलकाददिः ।) प्लवः । (तरतीति । तॄ + कर्त्तरि अदिः ।) कारण्डवपक्षी । इति मेदिनी । दे, २६ ॥

तरदी, स्त्री, कण्टकिवृक्षभेदः । तत्पर्य्यायः । तारदी २ तीव्रा ३ खर्वुरा ४ रक्तवीजका ५ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । गुरुत्वम् । बल्यत्वम् । कफनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरन्तः, पुं, (तरतीति । तॄ + "तॄभूवहिवसीति ।" उणां । ३ । १२८ । इति भच् ।) भेकः । आसारः । (तीर्य्यते इति । + कर्म्मणि भच् ।) समुद्रः । इत्युणादिकोषः ॥

तरन्ती, स्त्री, (तीर्य्यतेऽनयेति । तॄ + भच् । ततो ङीष् ।) तरिः । इत्युणादिकोषः ॥

तरपण्यं, क्ली, (तॄ + भावे अप् । तरस्तरणं तस्य पण्यम् ।) आतरः । इत्यमरः । १ । १० । ११ ॥ नौका भाड़ा इति भाषा ॥

तरम्बुजं, क्ली, (तरं तरलं अम्बुवत् जायते इव । जन + बहुलवचनात् डः ।) फलविशेषः । तरमूज इति ख्यातः । यथा, उत्तरकामाख्यातन्त्रे ।
"ज्यैष्ठे मासि महेशानि ! पौर्णमास्यां निशार्द्धके ।
तृष्णातुरा महाकाली भ्रमन्ती पितृकानने ॥
तज्ज्ञात्वा ब्रह्मणा तस्यै फलं दत्तं तरम्बुजम् ।
तत्फलभक्षणात्तृप्ता वरदा सा हरप्रिया ॥
यो मे दद्यात् फलं रम्यं स चिरायुस्तदूर्द्धगम् ॥"

तरलः, पुं, (तॄ + "वृषादिभ्यश्चित् ।" उणां । १ । १०८ । इति कलप्रत्ययश्चित् ।) हारः । हारमध्यमणिः । (यथा, महाभारते । ८ । ६४ । १६ ।
"प्रकीर्णका विप्रकीर्णाश्च राजन् !
प्रवालमुक्तातरलाश्च हाराः ॥")
तलम् । इत्यजयपालः ॥ (जनपदविशेषः । तद्देशवासिनि बहुवचनान्तः । यथा, महाभारते । ८ । ८ । २० ।
"वत्सान् कलिङ्गान् तरलानश्मकानृषिकानपि ॥")

तरलः, त्रि, (तॄ + कलच् ।) चलः । (यथा नैषधे । ५ । २४ ।
"आः स्वभावमधुरैरनुभावैस्तावकैरतितरां तरलाः स्मः ॥")
पिङ्गः । भास्वरः । इति मेदिनी । ले, ६५ ॥ मध्यशून्यद्रव्यम् । इति धरणिः । द्रवीभूतश्च ॥

तरललोचना, स्त्री, (तरले चञ्चले लोचने यस्याः ।) चञ्चलनयना नारी । इति हेमचन्द्रः ॥

तरला, स्त्री, (तॄ + कलच् टाप् च ।) यवागूः । सुरा । इति मेदिनी । ले, ६६ ॥ मधुमक्षिका । इति हेमचन्द्रः ॥

तरलितं, त्रि, (तरलं तारल्यमस्य जातम् । तरल + इतच् । तरल इवाचरति तारलं करोतीति तरल + क्विप् + णिच् + क्त इति केचित् ।) जाततारल्यम् । तत्पर्य्यायः । प्रेङ्खोलितम् २ लुलितम् ३ प्रेङ्खितम् ४ इतम् ५ चलितम् ६ कम्पितम् ७ धूतम् ८ वेल्लितम् ९ आन्दोलितम् १० । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १२ । १५ ।
"व्यालोलः केशपाशस्तरलितमलकैः स्वेदलोलौ कपोलौ ॥")

तरवारिः, पुं, (तरं समागतविपक्षबलं वारयतीति । वृ + णिच् + इन् ।) खड्गः । तरवार इति भाषा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४५ ॥

अथ खड्गपरीक्षा ।

"अङ्गं रूपं तथा जातिर्नेत्रारिष्टे च भूमिका ।
ध्वनिर्म्मानमिति प्रोक्तं खड्गज्ञानाष्टकं शुभम् ॥
अभिन्ने दृश्यते यादृक् विभिद्य घटिते तथा ।
यदेव दृश्यते चिह्नं तदङ्गं संप्रचक्षते ॥
नीलकृष्णादिकं खड्गे रूपमित्यभिधीयते ।
तेनैव यत् प्रतीतं स्यात् तज्जातिरिति गद्यते ॥
अङ्गातिरिक्तं यज्जातिस्तन्माहात्म्योपसूचकम् ।
तन्नेत्रमिति जानीयात् खड्गे खड्गविशारदाः ॥
अङ्गातिरिक्तं खड्गादियच्छुभत्वापसूचकम् ।
तदरिष्टमिति प्राहुर्भूमिरङ्गादिधारणम् ॥

य: खड्गे जायते शब्दो नखदण्डादिनाहते ।
स ध्वनिस्तुलनामानं ज्ञानमष्टविधञ्चिदम् ॥
पश्चाद्या निपुणै: खड्गे सम्भाव्यन्तेऽपि कृत्रिमा:।
अन्यावत्कृत्रिमौ ज्ञेयौ तावेव सहजाविति ॥
शतमङ्गानि चत्वारि रूपाणि जायतस्तथा ।
त्रिंशन्नेत्राणि जानीयादरिष्टानि तथैव च ॥
भूमिश्च द्विविधा ज्ञेया ध्वनिरष्टविधो मत: ।
मानन्तु द्विविधं प्रोक्तमित्येषां संग्रहो मत: ॥"॥

अथ खड्गस्य शताङ्गगणना लौहार्णवे ।

"रूप्यस्वर्णगजोरुवृकदमनस्थूलाङ्गकृष्णारुण-श्वेताम्भोजगदातिलानलकणाग्रन्थिस्थिरातित्तिरा: ।
मालाजीरकषट्पदोर्द्ध्वमरिचबालाश्ववर्हाञ्जन-क्षौद्रक्षुद्रकमक्षिकातुषयवव्रीहिक्षुमासर्षपा: ॥
सिंहीतण्डुलगोशिराशिवनखयाहाचि केशोपल-द्रोणीकाककपालपत्रतुवरीविम्बीफलीसर्षपा: ।
नीलीरक्तवचारसोनसुमनाजिह्वीशमीरोहित-प्रोष्ठीमारिषमार्कवाखुरतडिन्मेघाद्रिगुञ्जाशरा:॥
दूर्वाविल्वमसूरटुण्टुकशटीमार्जारिकाकेतकी-मत्स्यावचकलायचम्पकवलान्यग्रोधवंशासना: ।
ज्येष्ठीजालपिपीलिकानलरज: कुश्माण्डरोमसूची
कर्कन्धुश्चकुलारनालमहिषस्कन्धुवक्रा इति ॥
प्रोक्ता लौहविशारदेन मुनिना खड्गस्य भेदा: क्रमात् ॥"

अथ तस्य चत्वारि रूपाणि ।

"नील: कृष्ण: पिशङ्गश्च धूम्रश्चेति चतुर्विध: ।
वर्णप्रकर्ष: खड्गानां कथितो मुनिपुङ्गवै: ॥"

अथ चतस्रो जातय: ।

"ब्राह्मण: क्षत्रियो वैश्य: शूद्रश्चेति चतुर्विध: ।
जातिभेदो विनिर्दिष्ट: खड्गानां मुनिपुङ्गवै: ॥"

अथ त्रिंशन्नेत्राणि ।

"चक्रं पद्मं गदा शङ्खो डमरुर्द्दुरङ्कुश: ।
छत्रं पताका वीणा च मत्स्यलिङ्गध्वजेन्दव: ॥
कुम्भ: शूलश्च शार्दूल: सिंह: सिंहासनं गज: ।
हंसो मयूरो जिह्वा च दशन: खड्ग एव च ॥
शुक्तिका चामरं शैल: पुष्पमाला भुजङ्गम: ।
त्रिंशदेतानि नेत्राणि खड्गानां कथितानि वै ॥"

अथ त्रिंशदरिष्टानि ।

"छिद्रं काकपदं रेखा भिन्नं भेकश्च मक्षिक: ।
विड़ाल: शर्करा नीली मशको भृङ्गसूचिके ॥
त्रिविन्दु: कालिका दारी कपोत: काक एव च ।
खर्पर: शकली क्रोड़ी कुशपत्रकजालिके ॥
करालकङ्कखर्जूरश्टङ्गपुच्छखनित्रकम् ।
लाङ्गलं वड़िशाख्यञ्च मुनिना तत्त्ववेदिना ॥
प्रोक्तान्येतान्यरिष्टानि खड्गानां त्रिंशदेव हि ॥"

अथ द्विविधा भूमि: ।

"दिव्यभौमविभागेन भूमिस्तु द्विविधा भवेत् ।"

अथाष्टधा ध्वनि: ।

"हंसकांस्याभढक्कानां काकतन्त्रीखराश्मनाम् ।
ध्वनयोऽष्टविधा: प्रोक्ता नागार्ज्जुनमुनेर्मता: ॥"

अथ द्विविधं मानम् ।

"उत्तमाधममेदेन मानं तद्द्विविधं भवेत् ।
इति प्रोक्तानि लक्षणानि खड्गानां ज्ञानहेतवे ॥
एतानि तत्त्वतो ज्ञात्वा भवेन्नृपतिपूजित: ॥"

इति लक्षणाध्याय: ॥ * ॥

तत्र प्रथमतोऽङ्गानां लक्षणानि निबोधत ॥

लौहप्रदीपे ।

"रूप्यपत्रसमा भूमिरङ्गं श्वेतं प्रतीयते ।
ऊर्द्ध्वं तत्तु महामूल्यं रूप्यवज्रमुशन्ति तम् ॥
एष खड्गवरो दद्याल्लक्ष्मीमायुर्यशो बलम् ॥१॥
स्वर्णरेखा वली तन्वी यद्भूमौ निकषोपमा ।
स्वर्णवज्रमिति प्राहुरायुर्लक्ष्मीजयप्रदम् ॥२॥
गजशुण्डाकृतिर्भूमौ कृष्णायामङ्गसम्भव: ।
गजवज्रमिति प्राहू रक्तस्पर्शे तु तद्विशेत् ॥
ज्वरादियाधिशमनं तस्य प्रक्षालनाम्भसा ।
अपि क्षीणोऽपि भूपालस्तद्वीर्य्यात् साधयेन्महीम् ॥३॥
एरण्डवीजप्रतिममङ्गं भूमि: सितेतरा ।
रुरुवज्रमिदं नाम्ना शत्रुदर्पक्षयङ्कर: ॥
एतस्य स्पर्शमात्रेण नर: सम्यग्विमुच्यते ।
महिषाख्यमिदं वज्रं केचिदाहुर्मनीषिण: ॥४॥
अङ्गं दमनपत्राभं खड्गे यस्मिन् प्रतीयते ।
विद्याद्दमनवज्रञ्च तज्ज्ञेयं द्विविधं बुधै: ॥
नीला शुभ्रा भवेद्भूमिस्तत्र नीला गरीयसी ।
तस्मिन् पर्युषितं तोयं गन्धे दमनकोपमम् ॥
तत्प्रभावान्महीपाल: कृत्स्नां पृथ्वीं हि साधयेत् ॥५"॥

शार्ङ्गधरस्य ।

"एका स्थूला सिता रेखा भूमिर्न्नीला दृढ़ा यदि ।
स्थूलाङ्गमङ्गवज्रं तद्विद्याल्लक्ष्मीयश:प्रदम् ॥
एतत्क्षते भवेच्छोथ: स्थूलश्चिरतरस्थिति: ।
एतं महान्तमपरे वदन्ति खड्गकोविदा: ॥६॥
छायायां दृश्यते भूमौ अङ्गञ्च प्रतिविम्बितम् ।
अङ्गवज्रं भवेत्तस्य द्विधाभूमि: सितासिता ॥७"॥

लौहप्रदीपेऽपि ।

"निरङ्गं रूप्यपत्राभमीषत्कणिनिभञ्च यत् ।
दुर्लभं तन्महामूल्यं कान्तलौहं प्रचक्षते ॥
कृष्णा भूमिर्भवेत् स्वच्छा पीता वज्राङ्गसङ्गता ।
कृष्णवज्रमिति प्राहुस्तत्क्षते मोह उच्यते ॥"

प्रदीपेऽपि ।

"कृष्णा भूमि: सुवर्णाभमीषच्छुक्लाङ्गसङ्गतम् ।
डाडुलीवज्रकं विद्यात् कालसंज्ञमथापरे ॥८॥
अरुणं सूक्ष्ममूर्द्ध्वं यदङ्गं भूमि: सितेतरा ।
अरुणाख्यमिदं वज्रं शत्रुदर्पनिसूदनम् ॥
सूर्य्यांशुस्पर्शमात्रेण वह्निरूपां वमेत् शिखाम् ।
तस्य स्पर्शनमात्रेण पद्मकोष: स्फुटेन्निशि ॥
दुर्लभं तन्मनुष्याणां भाग्यै: कुत्रापि लभ्यते ।
तद्योजनसहस्रस्य रिष्टं नाशयति ध्रुवम् ॥९॥
श्वेतास्तिस्रो यदा रेखा आमूलादुपलक्ष्यते ।
श्वेताङ्गमिति तद्विद्याद्यशोलक्ष्मीवलप्रदम् ॥१०॥
अम्भोजदलसङ्काशमङ्गं भूमि: सितेतरा ।
अम्भोजवज्रं तज्ज्ञेयं कथितं मुनिपुङ्गवै: ॥११॥
अङ्गं यस्य गदाकारं भूमिश्चैव सितेतरा ।
गदावज्रमिदं ब्रूयात् तत्क्षते शूलसम्भव: ॥१२॥
अङ्गं कृष्णतिलाकारं भूमिश्चैव सितासिता ।
तिलवज्रमिदं ज्ञेयं लक्ष्मीवलयश:प्रदम् ॥
तत्क्षते तिलतैलाभा वसा प्रच्यवतेऽधिकम् ॥१३॥
धूम्रवर्णा भवेद्भूमिरङ्गं वह्निशिखोपमम् ॥
अग्निवज्रमिदं ज्ञेयं शत्रूणां दाहकारकम् ।
अत्र शीतोदकं न्यस्तं तप्तं भवति च क्षणात् ॥
शाणे वह्निं वमेद्यस्तु तथा सूर्य्यांशुसङ्गमात् ।
तत्क्षते वलवान् दाहो दग्धवच्च व्रणो भवेत् ॥
एतत् परमभाग्येन लभ्यते धरणीतले ॥१४॥
भूमि: सिता तिला वापि अङ्गञ्चेत् पिप्पलीप्रभम् ॥
कणावज्रमिदं ज्ञेयमन्तर्दाहस्तु तत्क्षते ॥१५॥
कृष्णाभूमिर्यदैवाङ्गे दृश्यते ग्रन्थिसञ्चय: ॥
ग्रन्थिवज्रमिदं ज्ञेयं वैरिपक्षविनाशनम् ।
तत्क्षते वलवान् दाहस्तृषा च ज्वर एव च॥१६॥
शालपर्णीदलाकारमङ्गं कृष्णासिपुत्त्रिका ।
स्थिरावज्रमिदं प्राहुस्तत्क्षते वेपथुर्भवेत् ॥१७॥
यदा तित्तिरिपक्षाभमङ्गं भूमि: सितेतरा ।
एतत्तित्तिरिवज्रं स्यात् तत्क्षते वहुवेदनम् ॥१८॥
वनमालासमा यस्मिन् माला खड्गे प्रदृश्यते ।
मालाङ्गमिति तद्विद्यात्तत्तोयं गन्धवद्भवेत् ॥
अत्र तन्नोदकं न्यस्तं शीतं भवति तत्क्षणात् ।
एष दाहपरीतानाम्हते पित्तहतात्मनाम् ॥
भवेत् परमभैषज्यं भाग्यैनैतद्धि लभ्यते ॥१९॥
यदा जीरकसङ्काशमङ्गं भूमि: सितासिता ॥
एतज्जीरकवज्रं स्यात्तत्क्षते तत्क्षणाज्ज्वर:॥२०॥
भूमि: सितासितश्चैका अङ्गं भृङ्गाभमिष्यते ॥
तत्र चेन्मध्यमन्यस्तं शोषमाप्नोति केवलम् ।
एतद्भ्रमरवज्रं स्यात्तत्क्षते स्याद्विसूचिका॥२१॥
ऊर्द्ध्वगं कपिलाभासमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते ।
ऊर्द्ध्ववज्रमिदं प्राहुर्विषवेगनिसूदनम् ॥"

लौहप्रदीपेऽपि ।

"ऊर्द्ध्वगं कपिलाभासमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते ।
लाङ्गलाङ्गन्तु तद्विद्यात् स्पर्शे तस्याहिनाशनम् ॥ २२ ॥
अङ्गं मरीचसङ्काशं भवेद्भूमि: सितेतरा ।
मरीचाङ्गमिदं वज्रं तत्क्षते कटुरक्तता ॥
तत्प्रक्षालनतोयेन नश्यन्ति पीनसादय: ॥२३॥
यदा सर्पफणाकारमङ्गं भूमिस्तु निर्म्मला ॥
भुजङ्गवज्रं तद्विद्यात्तत्क्षते विषवद्रुजा ।
तस्य स्पर्शनमात्रेण भेक: प्राणैर्विमुच्यते ॥
एकस्यास्य प्रसादेन कृत्स्नां शास्ति महीं नृप: । २४ ।
यदाश्वखुरसङ्काशमङ्गं भूमिस्तु निर्म्मला ॥
अश्वाङ्गमिति तं विद्यात् खड्गं परमदुर्लभम् ।
तस्य संयोगमात्रेण वाजी मन्दोऽपि धावति ॥
तस्य क्षालनतोयेन हयानां रोगनाशनम् ।
एतत्क्षते भृशं मूर्च्छा दाहश्च भ्रम एव च॥२५॥
मयूरपिच्छसदृशमङ्गं भूमि: सितेतरा ।
वर्हाङ्गमिति तं विद्यात्तत्क्षते वान्तिरिष्यते ॥
सर्पाणामिह सर्व्वेषामस्य स्पर्शासहिष्णुता ।
एतदेव नृपतिभिर्भाग्यै: कुत्रापि लभ्यते ॥२६॥

भूमिरञ्जनसङ्काशा धारा चास्य सिता भवेत् ।
अञ्जनाख्यमिदं प्रायः सर्व्वदेवोपलभ्यते ॥"
लौहप्रदीपेऽपि ।
"धारा शुभ्रा भवेद्यस्य भूमिः कज्जलसन्निभा ।
कृष्णरङ्गेऽसितं वापि विद्यात् कज्जलवज्रकम् ॥२७॥
मधुवर्णसमा भूमिरङ्गं वा मधुविन्दुवत् ।
क्षौद्राख्यमिति जानीयात् जयलक्ष्मीयशःप्रदम् ॥"
शार्ङ्गधरेऽपि ।
"निम्नकचो भवेद्यत्र रात्रिन्दिवविलेपितः ।
मधुरो मधुवर्णाभः स खड्गो देववल्लभः ॥
विशेषाच्चात्र रज्यन्ति सततं मक्षिकादयः ॥२८॥
आसीमकोणिका यस्य क्षुद्राङ्गं कुण्डलीकृतम् ॥
क्षुद्रवज्रकनामानं प्राह नागार्ज्जुनो मुनिः ।
इदं कुण्डलवज्रञ्च प्राह लौहार्णवे मुनिः ॥
अस्य क्षतेषु बलवान् दाहः समवलोकितः ॥२९॥
यदङ्गं मक्षिकाकारं भूमिश्चैव सितासिता ॥
स्नेहः शुष्यति चैवात्र मक्षिकाङ्गं तमादिशेत् ॥३०॥
अङ्गं यदा तुषाकारं या च भूमिः सितासिता ॥
तुषवज्रमिदं ख्यातं प्राह नागार्ज्जुनो मुनिः ॥३१॥
अङ्गं यवफलाकारं भूमिः कृष्णा सिता तथा ॥
यवाङ्गमिति तं विद्यात्तत्स्पर्शे कण्डूसम्भवः ।
एष खड्गाधमस्त्याज्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ॥३२॥
अङ्गं व्रीहिप्रसूनाभं भूमिर्धूम्रा क्षतेऽतिरुक् ।
तद्व्रीहिवज्रं जानीयाच्छूर्णं भयवर्द्धनम् ॥३३॥
अतसीफलसङ्काशमङ्गं भूमिः सितासिता ।
अतसीवज्रमाहुस्तं तत्क्षते शिरसो रुजा ॥३४॥
यदा सर्षपबीजाभमङ्गं भूमिः सितासिता ।
खरधारः खरस्पर्शः सर्षपाङ्गः स दुर्लभः ॥३५॥
सिंह्याकारं भवेद्यस्य अङ्गं भूमिः सितासिता ।
सिंहीवज्रन्तु तद्विद्यात्तत्क्षते प्रलपेन्नरः ॥
एतद्धावनतोयेन कासरोगोपनाशनम् ॥३६॥
अङ्गं तण्डुलसङ्काशं भूमिर्धूम्रा सितासिता ।
तण्डुलाङ्गमिमं विद्याद्यशःश्रीबलवर्द्धनम् ।
एतत्पर्य्युषितं तोयं तण्डुलोदकसन्निभम् ॥
अस्य प्रभावान्मनुजो भर्त्ता हि लभते श्रियम् ॥३७॥
अङ्गञ्चेन्नोक्षुराकारं भूमिराघातनिःसहा ॥
खड्गाधममिदं विद्यान्नोवज्रं नाम नामतः ॥३८॥
स्थूला दीर्घाः शिराः कृष्णा भूमिश्चैव सितासिता ॥
शिराङ्गमिति तं ब्रूयादेनं खड्गाधमं बुधाः ॥३९॥
शिवलिङ्गाकृतिश्चाङ्गे धारा चैव सिताथवा ॥
शिवाङ्गमिति तं ब्रूयाच्छत्रुपक्षनिसूदनम् ॥४०॥
यदा व्याघ्रनखाकारमङ्गं भूमिस्तु पिङ्गला ॥
नखवज्रमिदं ब्रूयात्तत्क्षते श्वयथुर्भवेत् ।
एतदामिषसंस्पर्शात् प्रविशेत् स्वयमेव हि ॥४१॥
ग्राहपुच्छोपमन्त्वङ्गं भूमिर्धूम्रा खराकृतिः ।
ग्राहाङ्गमिति जानीयाच्छत्रुवंशोपनाशनम् ॥
अस्य स्पर्शनमात्रेण जीवन्मत्स्या जहत्यसून् ॥४२॥
यदा मनुजनेत्राभमङ्गं भूमिः सितासिता ॥
नेत्राङ्गमिति जानीयात् संग्रामे विजयप्रदम् ।
एतद्धावनतोयेन नूनमन्धोऽपि पश्यति ॥४३॥
अङ्गं केशसमं यस्य भूमिर्धूम्रा सितासिता ।
केशाङ्गमिति जानीयात् क्लेशदुःखभयापहम् ॥४४॥
निरङ्गं स्थूलप्रकृतिमुपलाङ्गं विदुर्बुधाः ।
एतद्धि प्रायशो लोके दृश्यते द्विजसत्तम ! ॥"४५
पद्मपुराणस्य ।
"निरङ्गा निशिता धारा शाणे वह्निं वमत्यपि ।
द्रोणीवज्रमिदं ज्ञेयं पृथिव्यां नातिदुर्लभम् ॥४६॥
अङ्गं काकपदाकारं भूमिराघातनिःसहा ।
एष खड्गाधमस्त्याज्यो काकाङ्गो भूतिमिच्छता ॥४७॥
यदा कपालमङ्गेषु दृश्यते स्पर्शतः खरम् ।
एतद्धि दुःखजनकं कपालाङ्गं बुधस्त्यजेत् ॥४८॥
तन्वीपत्रा वलाङ्का या सुवर्णाङ्गासिपुत्त्रिका ।
पत्रवज्रकमाहुस्तं आयुर्व्वेदविदो जनाः ॥"
लौहार्णवेऽपि ।
"सुपर्णसन्निभा भूमिरङ्गं काले प्रतीयते ।
तत् पत्रवज्रं काकस्य सुपर्णमुपजायते ॥४९॥
तुवरीदलसङ्काशमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते ।
तुवरीवज्रमाहुस्तं तत्क्षते शिरसो भ्रमः ॥
एष खड्गाधमस्त्याज्यो यदीच्छेज्जीवनं निजम् ॥५०॥
विम्बीदलसमा भूमिरङ्गं विम्बीफलोपमम् ॥
विम्बीवज्रन्तु तद्विद्यात्तज्जलं तिक्तमुच्यते ।
पित्तश्लेष्मविकाराणां प्रशमाय प्रयुज्यते ॥५१॥
प्रियङ्गुसदृशन्त्वङ्गं भूमिश्च कपिलाकृतिः ।
फलवज्रमिदं प्रोक्तं शाणे धूम्रं वमत्यपि ॥५२॥
अङ्गं सर्षपपुष्पाभं भूमिश्चैव सितासिता ।
एतत् सर्षपवज्रं स्यात् शाणे वह्निं वमत्यपि ॥
अपि कुण्डलिकां याति एतदत्यन्तकोमलम् ।
एतत्प्रसादात् क्षितिपः कृत्स्नां साधयते महीम् ॥५३॥
नीलीरससमा भूमिरङ्गं नीलीतरङ्गवत् ।
नीलीवज्रमिदं दृष्टं शाणे वह्निशिखां वमेत् ॥
एष खड्गवरो नृणामरिष्टभयनाशनः ॥५४॥
रक्तास्तिस्रो महारेखा भूमिश्चैव सितासिता ॥
रक्ताङ्गमिति जानीयादेरिपक्षविनाशनम् ।
शाणेन यस्तु रक्तां वा नीलां वा वमते शिखाम् ॥
रक्तस्पर्शनमात्रेण स्वयमेव निकृन्तति ।
क्षतेऽस्य रक्तश्वयथुस्तृषा दाहश्च जायते ॥५५॥
अङ्गं वचादलसमं भूमिश्चैव सितासिता ।
वचावज्रमिदं ज्ञेयं तत्क्षताद्विषनाशनम् ॥
एष खड्गवरो राज्ञा साधनीयः प्रयत्नतः ॥५६॥
रसोनाद्युत्तमं ह्यङ्गं भूमिस्तस्य दलोपमा ॥
रसोनवज्रं जानीयात् शाणे वह्निं वमत्यपि ।
अस्य धावनतोयेन आमवातविनाशनम् ॥५७॥
निरङ्गा निर्म्मला भूमिर्धारा तीक्ष्णा खरः खरः ।
सुमनावज्रमेतत् स्याद्भुवि नात्यन्तदुर्लभम् ॥५८॥
मञ्जिष्ठासदृशा दीर्घास्तन्वी रेखाः सुविस्तराः ।
जिङ्गीवज्रमिदं नाम सर्व्वकामार्थसाधनम् ॥५९॥
अङ्गं शमीपत्रसमं भूमिर्धूम्रा सितासिता ।
शमीवज्रमिदं ज्ञेयं शनैश्चरसदावहम् ॥
शाणेषु वमते वह्निं सहते वह्निपीड़नम् ॥६०॥
रोहितवल्कलसदृशमङ्गं भूमिः सितासितावापि ।
धूम्रा गम्भीरखरयुक्ता धारा तीक्ष्णा सिता भवेद्रेखा ॥
रोहिताख्यमिदं वज्रं सर्व्वारिष्टविनाशनम् ।
वह्निसंस्पर्शमात्रेण किचिकिचिमिचिमायते ।
इत्ययं दुर्लभः खड्गो देवानामपि कथ्यते ॥६१॥
शफरीवल्कलाकारमङ्गं भूमिः सितासिता ।
प्रोष्ठीवज्रमिदं प्रोक्तं न्यस्तं तरति वारिणि ॥
एष खड्गोत्तमो राज्ञां विपक्षकुलनाशकः ।
कदाचिल्लभ्यते भाग्यैर्लभ्यते लभ्यते मही ॥६२॥
अङ्गं मारिषपत्राभं भूमिः स्याद्विषमच्छविः ।
इत्ययं मारिषाङ्गः स्यात् पृथिव्यां नातिदुर्लभः ॥६३॥
भृङ्गराजस्य पुष्पाभमङ्गं भूमिर्द्दलप्रभा ।
आघातं सहते नैव एष खड्गाधमो मतः ॥६४॥
धारा तीक्ष्णा खुराकारा भूमिरङ्गविवर्ज्जिता ।
आघातं सहते घोरं शाणे वह्निं वमत्यपि ।
खुराङ्गमिति जानीयात् पृथिव्यां नातिदुर्लभम् ॥६५॥
निर्म्मला समला भूमिर्भवेच्चैव कदा कदा ।
मन्दा तीव्रा भवेद्धारा तड़िद्वज्रस्य लक्षणम् ॥६६॥
नीलाञ्जनसमा भूमिरङ्गं जलतरङ्गवत् ।
मेघाङ्गमिति जानीयाच्छाणे शीतं भवत्यपि ॥
एष खड्गाधमस्त्याज्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ।
भर्त्तुः प्रतापं शमयेद्रविविम्बं यथा घनः ॥६७॥
मन्दा धारा भृशं गाढ़ा भूमिरङ्गविवर्ज्जिता ।
पर्व्वताङ्गमिदं नाम सर्व्वत्रैवोपलभ्यते ॥६८॥
अङ्गं गुञ्जाफलसमं भूमिर्म्मीनदलोपमा ।
गुञ्जावज्रमिदं पृष्ठं तप्तं भवति घर्षणे ॥
शाणे सिन्दूरसङ्काशं रजो वमति चासकृत् ।
एष खड्गवरो राज्ञा भाग्यादेवोपयुज्यते ॥
अस्य प्रभावात्तन्नास्ति यन्न साधयते नृपः ॥६९॥
अङ्गं तनुशराकारं भूमिश्चैव सितासिता ।
धारा तीक्ष्णा वमति च शाणे वह्निसमाः शिखाः ।
शरवज्रमिदं ज्ञेयं राज्ञां वाञ्छितसिद्धये ॥७०॥
दूर्व्वादलनिभा भूमिर्धारा तीक्ष्णा खरः खरः ।
शाणेन वमते वह्निं दूर्व्वावज्रं सुदुर्लभम् ॥७१॥
अङ्गं विल्वदलाकारं भूमिश्चैव सितासिता ।
विल्ववज्रमिदं शाणे नीलपीते वमेच्छिखे ॥
एष खड्गवरः प्रोक्तः शत्रूणां कुलनाशनः ॥७२॥
मरुरदलसङ्काशा भूमिरङ्गं मरुरवत् ।
मरुराङ्गमिदं शाणे रजो वमति चारुणम् ॥७३॥
शोणपुष्पनिभा रेखा दीर्घा भूमिः सितेतरा ।
शोणाङ्गमिति जानीयात् खड्गं परमदुर्लभम् ॥७४॥
शटीदलसमा भूमिरङ्गं तत्कुसुमोपमम् ।
शटीवज्रमिदं प्रायो लभ्यते गुणवत्तरम् ॥७५॥
मार्ज्जाररोमसदृशमङ्गं भूमिः सितेतरा ।
मार्ज्जाराङ्गमिदं नाम्ना रोगशोकभयावहम् ।
एष खड्गाधमस्त्याज्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ॥७६॥
केतकीपत्रसदृशमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते ।

विद्यात् कैतकवज्रं तत् वाराणससमुद्भवम् ॥” ७७
लौहप्रदीपस्य ।
“अङ्गं मूर्व्वातन्तुनिभं भूमिर्मूर्व्वादलच्छविः ।
घ्राणेन वमते शुक्लां शिखां मौर्व्वीं भवेत्ततः ॥
मौर्व्वाङ्गमिदमुत्कृष्टं यशःकीर्त्तिबलावहम् ॥ ७८ ॥
लिङ्गं तीक्ष्णं खरं गाढ़ं घ्राणे वह्निर्व्वमेत् कणम् ॥
छिनत्त्यन्यविधं लौहं वज्राङ्गमिति तद्वदेत् ॥ ७९ ॥
कलायपुष्पसदृशमङ्गं भूमिः सितासिता ।
कलायवज्रं जानीयात् तत्क्षते पाक इष्यते ॥ ८० ॥
अङ्गं चम्पकपुष्पाभं भूमिः कृष्णा तथा सिता ।
शिखां घ्राणे वमेच्छीतं तिक्तं तस्य जलं भवेत् ।
इदं चम्पकवज्रं स्यात् सर्व्वत्र विजयप्रदम् ॥ ८१ ॥
अङ्गं बलादलसमं भूमिः शुक्ला तथेतरा ।
बलावज्रमिदं ज्ञेयं नानाभावं भवेद्दृढम् ॥
इत्ययं वातरोगाणां नाशने परमौषधम् ॥ ८२ ॥
अङ्गं वटारोहसमं भूमिर्व्वटदलच्छविः ।
वटवज्रमिदं ज्ञेयं खरं खड्गाधमं बुधैः ।
एतस्य स्पर्शमात्रेण नरो मुच्येत सम्पदा ॥ ८३ ॥
वंशनीलीसमा भूमिः खरधारा सिताकृतिः ।
वंशाङ्गमिति जानीयाद्वंशवृद्धिकरं परम् ॥ ८४ ॥
भूमिः शालदलाकारा अङ्गं लघु सितासितम् ।
शालाङ्ग एष खड्गः स्यात् पूज्यः सर्व्वार्थदायकः ।
अयं घ्राणे वमेद्वह्निं धारा चाप्यथवा भवेत् ॥ ८५ ॥
भूमिः सितासिता वापि अङ्गं ज्येष्ठीसमं लघु ।
ज्येष्ठीवज्रमिदं निन्द्यं न स्पृश्यं वा हितेच्छुभिः ॥
८६ ॥
पुराणजालसदृशमङ्गं भूमिः सितासिता ॥
जालवज्रमिदं पूज्यं शत्रुसम्पत्तिनाशनम् ।
यदि घ्राणे वमेन्नीलां शिखां वह्निं वमेच्च वा ॥
तदैव दुर्लभः खड्गो नान्यथा भयहेतुकः ॥ ८७ ॥
अङ्गं पिपीलिकाकारं भूमिर्धूम्रा तथासिता ॥
पिपीलिकाङ्ग इत्येष तत्क्षते कण्डुसम्भवः ।
स्वयं यदि भवेद्धूम्रः घ्राणे पूज्यतमस्तदा ॥ ८८ ॥
नलपत्रसमा भूमिरङ्गन्तत्कुसुमोपमम् ।
नलाङ्गमिति जानीयाद्भर्त्तुः सर्व्वार्थसाधकः ॥
८९ ॥
निरङ्का निर्म्मला भूमिर्घृष्टं दृष्टं वमेद्रजः ।
दृढ़ा धारा भृशं स्थूला आघातं सहते न च ॥
रजोवज्रमिदं निन्द्यं शत्रूणां विजयावहम् ॥ ९० ॥
कुष्माण्डबीजसदृशमङ्गं भूमिः सितासिता ॥
कुष्माण्डवज्रं जानीयात्तत्क्षते वेगनिग्रहः ॥ ९१ ॥
अङ्गं नृरोमसदृशं भूमिर्धूम्रा सितासिता ।
रोमाङ्गमिति जानीयात्तत्क्षते पिड़कोद्गमः ॥ ९२ ॥
भूमिः स्नुहीदलसमा अङ्गं तत्कण्टकोपमम् ॥
धारा तीक्ष्णा रवस्तीक्ष्णो लघुमानं खरा स्पृशा ।
सुधाङ्गः खड्ग इत्येष तत्क्षते दाहतृड्भ्रमाः ॥
मुखाक्षिकर्णनासानां दाहः पाकश्च जायते ।
अयं यदि च सर्पाणां फणास्वुपरि विन्यसेत् ॥
फणाविदारमाप्नोति सर्पो लोटयते शिरः ।
अस्य धावनतोयेन कुष्ठरोगविनाशनम् ॥ ९३ ॥
कर्कन्धुदलपृष्ठाभा भूमिरङ्गन्तु तत्समम् ।
कर्कन्धुवज्रं जानीयात्तत्क्षते दाहनाशनम् ॥

तरवा

एष खड्गाधमस्त्याज्यो जेतव्या यदि विद्विषः ॥
९४ ॥
रङ्गं वकुलपुष्पाभं भूमिस्तत्फलसन्निभा ॥
वकुलाङ्गमिदं पूज्यं घ्राणे सुरभिगन्धवत् ।
तन्नास्ति जगतीमध्ये यदनेन न साध्यते ॥ ९५ ॥
अङ्गं संमिश्रितं यस्मिन्न किञ्चिद्वारक्तमीक्ष्यते ।
सर्व्वेषां दर्शनं वापि तीक्ष्णधारः खरस्वरः ॥
एष काञ्जिकवज्रः स्याद्दूयत्नादेवोपलभ्यते ।
नैनं प्राप्यापि वर्द्धन्ते शेषास्चित्रादयोऽपि च ॥
९६ ॥
भूमिः कृष्णा निरङ्गा चेद्धारा तीक्ष्णा दृढ़ापि च ।
आघातं सहते घोरं रक्तं स्पर्शेन यो विशेत् ॥
घ्राणेन वह्निं वमति ध्रुवं वाप्यतिघर्षणात् ।
महिषाङ्गः स वै खड्गः पृथिव्यां नातिदुर्लभः ॥
९७ ॥
अत्यन्तनिर्म्मला भूमिः शरीरं प्रतिविम्बितम् ।
धारा तीक्ष्णा खरस्तीक्ष्णः स्वच्छाङ्गं तद्विनि-
र्द्दिशेत् ॥ ९८ ॥
तस्मिन् यदा भवेद्रेखा ऊर्द्ध्वा कलशाख्यकं तदा ॥ ९९
अस्मिन्नपि भवेद्वक्रा रेखा वक्राभिधन्तु तत् ॥ १०० ॥
एतत्त्रितयमुद्दिष्टं खड्गानां प्रवरं बुधैः ।
प्रायशो लभ्यते लोके यदि सर्व्वगुणावहम् ॥
इतीदं निखिलं प्रोक्तं वज्राणां लक्षणं मया ।
प्रयत्नैर्लिखितं यत्तं सर्व्वेषां हितकाम्यया ॥
इतः परन्तु लौहानां लक्षणं यत्र लक्ष्यते ।
तस्य दासो भवाम्येष प्रतिज्ञेति कृता मया ॥
द्विलिङ्गमिश्रमालोक्य मिश्राङ्गमिति निर्द्दिशेत् ।
सर्व्वेषामङ्गमालोक्य सर्व्वाङ्गमिति निर्द्दिशेत् ॥”
इति खड्गपरीक्षायामङ्गाध्यायो द्वितीयः ॥ * ॥
खड्गस्य रूपाणि यथा,—
“नीलीकलायकुसुमच्छविरञ्जनाभा
या चन्द्रनीलमणिकाचमणिप्रभा च ।
भूमिश्च या मरकतप्रतिमावभासा
खड्गस्य नीलमिति रूपमिदं वदन्ति ॥
तत्र चेन्निन्दितान्यङ्गान्यरिष्टानि बहून्यपि ।
दृश्यन्ते बहुदोषापि तथापि गुणवत्तरम् ॥ १ ॥
या कालकाम्बुदमसीरसकालसर्प-
शङ्कान्धकारकचभारसमा विभाति ।
भूमिश्च या भ्रमरबन्धुसमावभासा
खड्गस्य कृष्णमिति रूपमिदं वदन्ति ॥
अत्र नेत्राणि सम्पत्त्यै अरिष्टान्यशुभानि च ।
साधारणमिदं रूपं प्राह नागार्ज्जुनो मुनिः ॥ २ ॥
या प्रावृषेण्यनवभेकसमानवर्णा
गोमेदरत्नसदृशापि च यस्य भूमिः ।
खड्गस्य पिङ्गमिति रूपमिदं वदन्ति
भर्त्तुर्यशोबलधनक्षयकारणाय ॥ ३ ॥
या मन्दधूमसदृशा च शिरीषपुष्प-
तुल्या विभाति मलिनापि च खड्गभूमिः ।
नागार्ज्जुनो वदति धूम्रमिदं हि रूपं
भर्त्तुर्यशोबलधनावलिवर्द्धनाय ॥ ४ ॥
द्विरूपं मिश्रितं कृत्वा शङ्करं प्रवदेद्बुधः ।
त्रिभी रूपैः समेतन्तु खड्गं त्रिपुरसञ्ज्ञितम् ॥

तरवा

रूपैश्चतुर्भिः संयुक्तं चतुरं खड्गमुत्तरम् ॥”
इति लौहार्णवस्य खड्गपरीक्षायां वर्णा-
ध्यायस्तृतीयः ॥ * ॥
“जातिश्चतुर्व्विधा प्रोक्ता खड्गानां या पुरा मया ।
सम्प्रत्यपि प्रयत्नेन तासां लक्षणमुच्यते ॥
शुद्धाङ्गः शुद्धवर्णश्च सुनेत्रः सुस्वरश्च यः ।
मृदुस्पर्शः सुसन्धेयस्तीक्ष्णधारो महागुणः ॥
खड्गं ब्राह्मणजातिं तं प्राह नागार्ज्जुनो मुनिः ।
अस्य क्षते भवेच्छोथो घोरः सर्व्वाङ्गगोचरः ॥
मूर्च्छा पिपासा दाहश्च ज्वरो मृत्युश्च जायते ।
अष्टष्टं त्रिफलाकल्कमर्द्दरात्रिन्दिवोषितम् ।
मलिनत्वं न सन्धत्ते निर्म्मलं कुरुते परम् ।
तरुणादित्यकिरणस्पर्शादेव क्षणे स्थितः ॥
दहेत् सर्व्वं न तु करं पुरुषस्य हि धारिणः ।
गायत्र्युच्चारमात्रेण खरतां व्रजति स्फुटम् ॥
एष खड्गवरः सर्व्वमरिष्टं नाशयेद्ध्रुवम् ।
अस्य प्रसादात् पुरुषस्त्रिलोकमपि साधयेत् ॥
तस्मादेष मनुष्याणां सुलभो न हि भूतले ।
दृश्यन्ते प्रायशः स्वर्गे कुशद्वीपे हिमालये ॥ १ ॥
धूम्रवर्णं महासारं तीक्ष्णधारं खरस्वरम् ।
सर्व्वाघातसहं सर्व्वनेत्रवर्णस्वराकरम् ॥
खड्गं क्षत्त्रियजातिं तं जानीयात् खड्गकोविदः ।
अस्य क्षते भवेद्दाहस्तृषानाहौ ज्वरो भ्रमः ॥
मृत्युश्च जायते घ्राणे वमेद्वह्निकणान् बहून् ।
संस्कारे चाप्यसंस्कारे नैर्म्मल्यं तस्य लक्ष्यते ॥
घ्राणेऽप्यघ्राणे खरता मृद्विं चात्यन्ततीक्ष्णता ।
रक्तस्पर्शनमात्रेण विशेदन्तरमन्तरम् ॥
अयं खड्गवरः पूज्यो मनुष्यैरपि लभ्यते ॥ २ ॥
नीलवर्णः कृष्णवर्णः संस्कारे निर्म्मलो भवेत् ॥
घ्राणेन खरता चास्य घाततुल्यं निकृन्तति ।
वैश्यजातिरयं खड्गः क्षते त्वङ्मात्रदर्शनम् ॥
नात्युत्कृष्टो नातिहीनं सर्व्वत्रैवोपलभ्यते ॥ ३ ॥
सजलाम्भोदसङ्काशः स्थूलधारो मृदुस्वरः ॥
संस्कारे चैव मलिनः घ्राणे चापि खरेतरः ।
शूद्रजातिरयं खड्गः क्षते नाल्पापि वेदना ॥
दूरादेषोऽधमस्त्याज्यो यदीच्छेद्धितमात्मनः ।
प्रायशः सर्व्वलोकेषु स्वयमेवोपदृश्यते ॥ ४ ॥
द्वयोर्लक्षणमालोक्य जारजं खड्गमादिशेत् ।
त्रयाणां लक्षणेनैव त्रिजातिं खड्गमादिशेत् ।
चतुर्णां लक्षणेनैव जातिसङ्करमुच्यते ॥”
इति लौहार्णवस्य खड्गपरीक्षायां जात्य-
ध्यायः ॥ * ॥
अथ त्रिंशन्नेत्राणां लक्षणानि ।
“चक्राकारं यदा नेत्रं खड्गस्याङ्गे प्रदृश्यते ।
तं चक्रनेत्रं जानीयात् भर्त्तुः सर्व्वार्थसाधनम् ॥
अनेनैकेन खड्गेन कृत्स्नां साधयते महीम् ॥ १ ॥
प्रफुल्लपद्मसङ्काशं नेत्रं पद्मदलोपमम् ॥
यदि वा दृश्यते खड्गे पद्मनेत्रं समादिशेत् ।
अयं खड्गवरो यत्र तत्रैव कमलालया ॥ २ ॥
ऊर्द्ध्वा स्थूला यदा रेखा गदाकारा प्रतीयते ।
गदानेत्रमिदं विद्धि सर्व्वशत्रुनिसूदनम् ॥ ३ ॥
शङ्खाकारं यदा नेत्रं खड्मध्येऽभिदृश्यते ।

शङ्खनेत्रमिदं सर्व्वदेवानामपि दुर्लभम् ॥४॥
डमरुप्रतिमं नेत्रं यस्य भूमौ प्रतीयते ।
सर्व्वार्थसाधकं खड्गं तं विद्याद्विजयप्रदम् ॥५॥
धनुःस्वरूपं यन्नेत्रं धनुर्नेत्रमुषन्ति तम् ।
तस्य स्पर्शनमात्रेण मन्दोऽपि प्रसुखायते ॥
अयं निशीथे विजने खड्गो झनझनायते ॥६॥
यन्नेत्रमङ्कुशाकारं तंविद्याद्गुणवत्तरम् ॥
खड्गमङ्कुशनेत्राख्यं भर्त्तुः सर्व्वार्थसाधकम् ।
अलक्ष्मीपापरक्षोघ्नं कृत्याग्रहनिवारणम् ॥७॥
छत्राकारं यदा नेत्रं छत्रनेत्रं वदन्ति तम् ।
अस्य प्रभावात् क्षीणोऽपि सार्व्वभौमो भवेन्नृपः॥
दीनोऽपि च सुखी भूयात् सुखी भूयान्महेश्वरः ।
महेश्वरोऽपि सचिवः सचिवो मण्डलेश्वरः ॥
मण्डलेशश्चक्रवर्त्ती भवेदत्र न संशयः ॥८॥
पताकाकृतिनेत्रञ्चेत् सर्व्वसम्पत्तिकारकम् ॥
पताकानेत्रमाहुस्तं संग्रामे विजयप्रदम् ॥९॥
नेत्रं वीणाकृति यदा वीणानेत्रमुषन्ति तम् ।
निशीथे विजने खड्गो वीणावत् स्वनमावहेत् ।
अस्य प्रभावात् सर्व्वेशा अपि वश्या भवन्ति हि ॥१०॥
मत्स्याकृति यदा नेत्रं मत्स्यनेत्रमिमं विदुः ।
अस्य प्रभावात् क्षितिपः कृत्स्नां साधयते मही‍म् ॥११॥
शिवलिङ्गसमं नेत्रं लिङ्गनेत्रमिमं विदुः ।
भर्त्तुः सर्व्वार्थसंसिद्ध्यै शत्रूणां नाशनाय च ॥
वामपार्श्वे तु यात्रायां धर्त्तव्योऽयं तथा रणे१२।
अत्र ध्वजार्द्धचन्द्रकलसानां लक्षणानि पतितानि । १३ । १४ । १५ ।
शूलाकृति यदा नेत्रं शूलनेत्रं वदन्ति तम् ।
सर्व्वार्थसाधकः सर्व्वारिष्टानिष्टप्रणाशनः ॥१६॥
शार्द्दूलनेत्रं तं विद्यात् शार्द्दूलाकृतिनेत्रतः ।
शत्रुश्रेणीविनाशाय संग्रामे विजयाय च ॥१७॥
सिंहाकृति यदा नेत्रं सिंहनेत्रमिमं विदुः ।
अस्य प्रभावात् क्षीणोऽपि कृत्स्नां साधयते महीम् ॥१८॥
तत् सिंहासननेत्रं स्यात् नेत्रे सिंहासनोपमे ।
अस्य प्रभावात् क्षितिपः कृत्स्नां साधयते महीम् ॥१९॥
गजाकृति यदा नेत्रं गजनेत्रं वदन्ति तम् ॥
अस्य प्रभावात् क्षीणोऽपि लभते राजसम्पदम् ॥ २० ॥
नेत्रं हंसाकृति यदा हंसनेत्रं वदन्ति तम् ।
अस्य प्रभावात् भूपालो यशः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ २१ ॥
मयूराकृतिनेत्रे दे तन्नेत्रमिति निर्द्दिशेत् ॥
अस्य प्रभावान्मनुजः सर्पदर्पान्निसूदयेत् ॥२२॥
जिह्वाकारं यदा नेत्रं जिह्वानेत्रं वदन्ति च ॥
संग्रामखर्परेष्वेवं पिबेद्वैरिशिरोरजः ॥२३॥
दन्ताकारं यदा नेत्रं दन्तनेत्रं वदन्ति तम् ॥
अयं रिपुगणं मूर्द्ध्नि चर्व्वयत्यतिभैरवम् ॥२४॥
खड्गाकारं यदा नेत्रं खड्गनेत्रं वदन्ति तम् ।
तस्य प्रभावान्मनुजस्त्रिलोकीं वशयेदपि ॥२५॥

मनुष्यपुत्त्रिकाकारा पुत्त्रिकानेत्रमुच्यते ॥
अयं सशैलां सद्वीपां कृत्स्नां साधयेत् क्षितिम् ।
न चेयं पुत्त्रिका किन्तु जयलक्ष्मीरिह स्वयम् ॥
तस्मान्नायं मनुष्याणामल्पभाग्येन लभ्यते ॥२६॥
चामराकृतिनेत्रत्वात्तन्नेत्रमिति निर्द्दिशेत् ।
अस्य प्रभावाज्जायन्ते चामरोद्धृतसम्पदः ॥२७॥
एकानेकशिखे शैलनेत्रे तन्नेत्रसंज्ञकम् ।
अपि राष्ट्रभये युद्धे विषमे वैरिसङ्कटे ।
स्थिरीकरोति धरणीं धरणीं पर्व्वतो यथा ॥२८॥
पुष्पमालासमं नेत्रं पुष्पनेत्रं वदन्ति तम् ।
अस्य प्रभावात्तुष्यन्ति ग्रहाः सर्व्वाश्च देवताः ॥ २९ ॥
भुजङ्गमसमे नेत्रे सर्पनेत्रमिदं मतम् ।
अयं शत्रुगणं हन्ति यथा मर्त्त्यं भुजङ्गमः॥३०॥
सवर्णं समवर्णञ्च तत् सर्व्वं द्विविधं भवेत् ।
सवर्णं शान्तिसम्पत्त्यै रिपुनाशे तथापरम् ॥
द्वयोरेकत्र पृष्ठे च तत् पुनर्व्विविधं भवेत् ।
एकलोकसुखं नेदं ददाति द्विविधं द्वयोः ॥
मूलमध्याग्रसंस्थानात्तत् पुनर्द्विविधं भवेत् ।
अग्रे चाग्रफलं ज्ञेयं मध्ये मध्यफलं मतम् ॥
मूले फलं जघन्यं स्यात् प्राह नागार्ज्जुनो मुनिः ।
एकं द्वे त्रीणि नेत्राणि नात्र संख्या व्यतिक्रमः ॥
एकं धर्म्मः स्वर्गकामौ द्वे त्रीणि च त्रिवर्गकम् ।
तत्फलानि प्रयच्छन्ति प्राह नागार्ज्जुनो मुनिः ॥
द्विनेत्रमिति जानीयात् स्वसंज्ञां नेत्रयोर्द्वयोः ।
त्रिनेत्रञ्च त्रिभिर्ज्ञेयं बहुनेत्रमतः परम् ॥
यथोत्तरं गुणवहं खड्गमाहुरनुत्तमम् ।
दिङ्मात्रमिति निर्द्दिष्टं नेत्राणां शुभदायिनाम् ॥
तीव्राणां मङ्गलानाञ्च दर्शनञ्च शुभावहम् ॥”
इति खड्गपरीक्षायां नेत्राध्यायः पञ्चमः ॥*॥
“यथा नेत्रस्य संस्थानं तथारिष्टस्य लक्षयेत् ।
नेत्रेषु स्थाननियमो नारिष्टे स्थाननिर्णयः ॥
प्रशस्ताङ्गोऽपि यः खड्गोऽरिष्टेनैकेन निन्दितः ॥”
अथ त्रिंशदरिष्टानां लक्षणानि ॥
“छिद्रवद्दृश्यते खड्गे स्वभावेन च लक्ष्यते ।
छिद्रारिष्टमिदं विद्धि भर्त्तुर्व्वीर्य्यबलापहम् ॥१॥
यदा काकपदाकारमरिष्टं दृश्यते क्वचित् ।
अयं काकपदारिष्टः सर्व्वाभीष्टविनाशनः ॥२॥
रेखाकारं यदारिष्टमूर्द्ध्वं वा तिर्य्यगेव वा ।
रेखारिष्टमिदं विद्धि भर्त्तुर्वीर्य्यबलापहम् ॥३॥
भिन्नभ्रान्तिकरं पापं भिन्नारिष्टमिदं विदुः ।
भर्त्तुः कुलं यशो राष्ट्रं नाहत्वा न व्रजेत् स्वयम् ॥४॥
यदा भेकशिरोरूपमरिष्टं दृश्यते क्वचित् ।
भेकारिष्टमिदं नाम्ना संग्रामे भयदायकम् ५ ॥
अरिष्टे मुषिकाकारे मुषिकारिष्टमुच्यते ।
अयं खड्गाधमः कुर्य्यात् पत्युः पातालसङ्गमम् ॥६॥
विड़ालनयनाकारो बिन्दुरेकोऽतिविस्तरः ।
विड़ालारिष्टमेतत् स्यात् भर्त्तुः सर्व्वार्थनाशनम् ॥७॥

अरिष्टं शर्कराकारं यदा स्पर्शेन बुध्यते ।
शर्करारिष्टमेतत् स्याद्धनबुद्धिविनाशनम् ॥८॥
यदा नीलीरसाभासमरिष्टं दृश्यते क्वचित् ।
नील्यरिष्टमिदं ज्ञेयं यशोलक्ष्मीविनाशनम् ॥९॥
अरिष्टे मशकाकारे मशकारिष्टमुच्यते ।
भर्त्तुः कुलं यशो बुद्धिं धृतिं प्रीतिञ्च नाशयेत् ॥ १० ॥
भृङ्गमाप्रतिमो बिन्दुरेकोऽनेकोऽथवा यदा ।
भृङ्गमारिष्ट इत्येष धृतिस्मृतिविनाशनः ॥११॥
सूचीरूपमरिष्टञ्चेदूर्द्ध्वं वा तिर्य्यगेव वा ।
सूच्यरिष्टमिदं नाम भर्त्तुः कुलविनाशनम् ॥१२॥
त्रयश्चेद्बिन्दवो राजन् ! पङ्क्त्यो विषमेण वा ।
उपर्य्युपरि वाधोऽधस्त्रिबिन्द्वाख्यमरिष्टकम् ॥
तस्य स्पर्शनमात्रेण सचेलः स्नानमाचरेत् ॥१३॥
कालिकारिष्टमित्येतद् धीधृतिस्मृतिनाशनम् ॥ १४ ॥
एकत्र यदि न च्छेय प्रयत्नेनापि संवृतः ।
दारी नाम महारिष्टं सर्व्वाभीष्टविनाशनम् ॥
अनेकगुणसम्पन्नः खड्गो लोकैर्न रक्ष्यते ॥१५॥
कपोतपक्षप्रतिममरिष्टञ्चेत्तदाङ्कयम् ।
भर्त्तुः कुलं यशो विद्यां बलं बुद्धिञ्च नाशयेत् ॥१६॥
काकाकृति यदारिष्टं काकारिष्टं तदोच्यते ।
अनेन भर्त्तुः संग्रामे भङ्ग एवोपजायते ॥१७॥
अरिष्टे खर्पराकारे खर्परारिष्टमुच्यते ।
भर्त्तुर्यशो बलं वीर्य्यं बुद्धिं प्रीतिञ्च नाशयेत् ॥१८॥
यदान्यल्लोहशकलं लग्नं स्यादिव लक्ष्यते ।
शकलीति स वै खड्गः सर्व्वाभीष्टनिसूदनः॥१९॥
क्रोड़ीकुशपत्रकयोर्लक्षणे पतिते २० । २१ ।
यस्मिन्निम्नमिवाभाति मध्ये वा दृश्यते क्वचित् ।
जालारिष्टमिदं नाम भर्त्तुः कुलधनापहम्॥२२॥
एकैकरेखा दीर्घाग्रा यदा पल्लविनी भवेत् ।
स्पर्शे वाथ करेणाथ करालारिष्टमुच्यते ॥
अयं हि क्षितिपालानां दृष्टियोग्यो भवेन्न हि ।
दर्शनादेव नश्यन्ति यशोलक्ष्मीजयादयः ॥२३॥
अरिष्टे कङ्कपत्राभे कङ्कारिष्टं तदुच्यते ।
अस्य स्पर्शनमात्रेण नश्यत्यायुर्यशो बलम् ॥२४॥
खर्ज्जूरवृक्षप्रतिमं यदारिष्टन्तु लक्ष्यते ।
खर्ज्जुरारिष्टमेतत् स्याद्भर्त्तुः कुलधनापहम् ॥२५॥
गोशृङ्गाभमरिष्टञ्चेत् शृङ्गारिष्टं तदुच्यते ।
अनेन भर्त्तुर्नश्यन्ति लक्ष्मीबलकुलादयः ॥२६॥
गोपुच्छाकृति चेत् खड्गे अरिष्टं संप्रतीक्ष्यते ।
पुच्छारिष्टमिदं नाम भर्त्तुः सर्व्वार्थनाशनम्॥२७॥
खनित्राभमरिष्टञ्चेत् खनित्रारिष्टमुच्यते ।
शूराणामपि संग्रामे भङ्गमेतत् प्रयच्छति ॥२८॥
अरिष्टे लाङ्गलाकारे लाङ्गलारिष्टमुच्यते ।
अयं पापात् पापतरः प्रेक्षणीयो न भूभुजा ॥
अयमायुः श्रियं हन्ति विद्यां बलमशेषतः॥२९॥
वड़िशारिष्टस्य लक्षणं पतितम् ॥३०॥
इत्यरिष्टानि प्रोक्तानि नानातन्त्रात् प्रयत्नतः ।
विचार्य्यैतानि मतिमान् खड्गं कोशे निधापयेत्॥
दिङ्मात्रमिदमुद्दिष्टमरिष्टानां हितात्मनाम् ।
अमङ्गलानां मन्दानां दर्शनञ्चाशुभावहम् ॥

अरिष्टमेकमेव स्याद्विरिष्टं शुभावहम् ।
अन्योन्यमशुभं हन्याद्विषस्य हि विषं यथा ॥
एकमारभ्य सप्तान्तमरिष्टं प्राह नान्यथा।
यथोत्तरं द्विगुणितं फलमाहुर्मनीषिणः ॥
इति खड्गपरीक्षायामरिष्टाध्यायः षष्ठः ॥*॥
अथ द्विविधा भूमिः ।
दिव्यभौमविभागेन भूमिर्या द्विविधा मता ।
दिव्या दिवि समुद्भूता भौमा भूमिसमुद्भवा ॥
तल्लक्षणमशेषेण लिख्यते तन्निबोधत ।
देवदानवयोर्मध्ये खड्गश्चच्चिरभूत् पुरा ॥
ते खड्गाः पुण्यदेशेषु केषु केषु प्रतिष्ठिताः ॥
दिव्यलक्षणं यथा,—
ये खड्गाः स्थूलधारा भृशमतिलघवो निर्म्मलाङ्गाः सुनेत्रा
ये रिष्टाश्चास्वरूपाः सुविमलतनवश्चाप्यसंस्कारयोगात् ।
दुर्भेद्या दुर्घटाश्च ध्वनिगुणगुरवो यत्क्षते दाहपाकौ
ते दिव्याः कुर्व्वतेऽमी कुलधनविजयश्रीयशोवृद्धिमाशु ॥१॥
अथ भौमलक्षणं हृद्धारीते ।
पूर्व्वं महेशेन विषाणि यानि
भुक्तानि तेषां पतितास्तु बिन्दवः ।
यस्मिन् प्रदेशे स स एव देशः
कालायसामाकरतां जगाम ॥
पुरामृतं क्षीरसमुद्रमध्या-
दुत्पाद्य संगृह्य ययुः सुरेन्द्राः ।
तद्बिन्दवो यत्र निपेतुरेव
शुद्धायसामाकरतां जगाम ॥
ये विषोत्था भृशङ्काला: खराङ्गाः सम्भवन्ति हि ।
मूर्च्छादाहज्वरानाहशोकहिक्कावमीकराः ॥
येऽमृतोत्थाः कर्व्वुराङ्गा मन्दाङ्गाः संभवन्ति च ।
बलीपतितमालिन्यजराव्याधिविनाशनाः ॥
यत्रैव पतितं यत्तु तत्तदाकरताङ्गताः ॥
तद्यथा,—
वाराणसीमगधसिंहलभूमिभागे
नेपालभूमिषु तथाङ्गमहीप्रदेशे ।
सौराष्ट्रकेऽन्यतरधन्यमहीविभागे
शुद्धायसां क्षतिवराः प्रवदन्ति जन्म ॥
तद्यथा,—
वाराणसेयाः सुस्निग्धास्तीक्ष्णधाराः सदङ्गिनः ।
लघवः सुखसम्भेद्याः ज्ञेयाश्चाभेद्यशालिनः ॥
मागधाः कर्कशाः स्थूलधारा गूढतराङ्गिनः ।
गुरवो दुःखसम्भेद्याः खड्गा ज्ञेया विचक्षणैः ॥
नेपालदेशप्रभवा निरङ्गा निश्चलाश्च ये ।
ज्ञेयाः सदङ्गा मलिना लघवः स्थूलधारिणः ॥
कालिङ्गा गुरवः स्वच्छा व्यक्ताङ्गास्तनुहेतवः ।
सौराष्ट्रा निर्म्मलाः स्निग्धाः सुव्यक्ताङ्गा भृशं खराः ॥
सिंहलद्वीपजातानां चतुर्द्धा भेद उच्यते ।
केचित् सदङ्गा गुरवः कर्कशाः स्निग्धधारिणः ॥
केचित् सदङ्गा लघवः सुस्निग्धा स्थूलधारिणः ।
एषां रूपेण मिश्रेण ज्ञेया हि द्विजजातयः ॥
सामान्यात् द्विगुणश्चौड्रं कलिङ्गश्चगुणस्ततः ।
कलेः शतगुणं भद्रं भद्राद्वङ्गं सहस्रधा ।
वङ्गात् षष्टिगुणः पाण्डिर्निरविद्धेशभिर्गुणैः ।
ततः कोटिसहस्रेण ह्ययस्कान्तः प्रशस्यते ॥”
इत्यादिकं रसायनौपयौगिकमेव न तु खड्गे दृष्टफलम् ॥ यदाह ।
व्यासात्तु लौहजातीनां वच्मं खड्गाय युज्यते।
तथाच ।
ये खड्गास्तीक्ष्णधारा भृशमतिगुरवः षड्गुणाढ्याः सुभेद्याः
केचित् साङ्गा निरङ्गाः कति च न समला निर्म्मलाः केचिदेव ।
ते भौमाः कुर्व्वतेऽमी धनविजयबलं षड्गुणा निर्गुणा वा
ते दुःखं शोकसुग्रं दधति बलकुलश्रीयशोनाशकास्ते ॥
इति खड्गपरीक्षायां भूम्यध्यायः सप्तमः ॥२*॥
अथाष्टधा ध्वनिः ।
ध्वनिरष्टविधः प्रोक्तो यः पूर्व्वं सूत्रसंग्रहे ।
तेषामपि लिखाम्यत्र सगुणं लक्षणाष्टकम् ॥
तद्यथा,—
पूर्व्वं चत्वारः शुभदाः परे निन्द्यास्तदास्तथा ।
विचार्य्य खड्गमानञ्च कर्त्तव्यं खड्गकोविदैः॥
घोरस्तार इति ख्यातो द्विविधः खड्गकोविदैः।
घोरः स्यात् सुखसम्पत्त्यै तार उच्चाटने मतः ॥
यत्र हंसरवस्येव खड्गे नखहते ध्वनिः ।
हंसध्वनिरयं खड्गः सकलार्थप्रसाधनः ॥१॥
कांस्यशब्द इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः।
कांस्यध्वनिरयं खड्गः प्राह नागार्ज्जुनो मुनिः ॥२॥
अभ्रस्य लक्षणं पतितम् ॥३॥
ढक्काशब्द इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः ।
ढक्काध्वनिरयं खड्गः सर्व्वशत्रुनिसूदनः ॥४॥
काकस्वर इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः ।
काकस्वरोऽयं खड्गः स्यात् श्रीयशःकुलनाशनः ॥५॥
तन्त्रीस्वरसमो यस्मिन् भवेत् खड्गे हते ध्वनिः ।
तन्त्रीध्वनिरयं खड्गः कुलश्रीधननाशनः ॥६॥
खरस्येव ध्वनिर्यस्मिन् खरध्वनिरयं मतः ।
श्रीयशोज्ञानविज्ञानजयतेजोविनाशनः ॥७॥
प्रस्तरस्येव यः खड्गः स निन्द्यः खड्गलक्षणे ॥८॥
गभीरतारध्वनिता खड्गस्याशुभलक्षणम् ।
उत्तानमन्द्रध्वनिता खड्गस्याशुभलक्षणम् ॥
अपाङ्गनेत्रहीनोऽपि खड्गः सुध्वनिरुत्तमः ।
अन्धः कुरूपी मनुजो यथा भुवि सुगायनः ॥
सर्व्वलक्षणसम्पन्नः खड्गो यो ध्वनिवर्ज्जितः ।
स निन्द्यः सुन्दराङ्गोऽपि यथा वाक्यविवर्जितः ॥
नखेन वाथ दण्डेन तथा लौहशलाकया ।
लोष्टेन शर्कराभिर्व्वा ध्वनिविज्ञानमुच्यते ॥”
इति खड्गपरीक्षायां ध्वन्यध्यायोऽष्टमः ॥*॥
अथ द्विविधं मानम् ।
यन्मानं द्विविधं प्रोक्तं तस्य लक्षणमुच्यते ।
उत्तमाधमभेदेन भेदो हि द्विविधो मतः ॥
उत्तमं यद्विशालं स्याल्लघुमानं प्रकीर्त्तितम् ॥१॥
अधमं तच्च यत् खर्व्वं गुरुमानं प्रकीर्त्तितम् ॥२॥
तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तमादिमध्यान्तभेदतः ।
यो मुष्टिविंशतिसमायततीव्रधारो
भर्त्तुर्भवेत् प्रसरतोऽपि षडङ्गुलीभिः ।
मानेन चाष्टपलिकः स हि खड्गमध्ये
नातिप्रकृष्टनविकृष्टफलप्रदः स्यात् ॥
यो द्वादशाष्टनवमुष्टिभिरायतः स्यात्
मन्दो भवेत् प्रसरतोऽपि चतुर्थभागः ।
तावत्पलैः परिमितस्तु ततोऽधिको वा
खड्गाधमो धनयशःकुलनाशनाय ॥
नागार्ज्जुनोऽपि ।
यावन्तो मुष्टयो दैर्घ्ये तदर्द्धाङ्गुलयो यदा ।
प्रसरे तच्चतुर्थांशमिति वै मानमुत्तमम् ॥
यावन्तो मुष्टयो दैर्घ्ये प्रसरे तत्त्रिभागिकः ।
पलैस्तदर्द्धैस्तुलितः स खड्गो मध्य उच्यते ॥
यावन्तो मुष्टयो दैर्घ्ये तुर्य्यांशः प्रसरे तु तत् ।
अधमः कीर्त्तितः खड्गस्तत्समो वाधिकः पलैः ॥
भौमानामिदमुद्दिष्टं दिव्यास्तु लघवो मताः ॥”
इति खड्गपरीक्षायां मानाध्यायः ॥ * ॥
भोजस्तु ।
“दीर्घता लघुता चैव स्वरविस्तीर्णता तथा ।
दुर्भेद्यता सुघटता खड्गानां गुणसंग्रहः ॥
खर्व्वता गुरुता चैव मन्दता तनुता तथा ।
सुभेद्यता दुर्घटता खड्गानां दोषसंग्रहः ॥
इति निखिलमुदारमुक्तमत्र
बहुतन्त्रेषु निरूप्य खड्गयष्टेः ।
नृपतिरिति विचिन्त्य यो विधत्ते
स चिरतरां श्रियमुच्छ्रितां लभेत ॥”
इति युक्तिकल्पतरूक्तखड्गपरीक्षा समाप्ता ॥

तरसं, क्ली, (तॄ + बाहुलकात् असच् ।) मांसम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥ (यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे ।
“तरसमयाः पूर्व्वोक्तभागाः ॥”
“तरसमया मांसमयाः ।” इति कर्कः ॥)

तरस्थानं, क्ली, (तराय अवतरणाय यत् स्थानम् । तरस्य स्थानं वा ।) घट्टः । इति जटाधरः ॥

तरस्वान्, [त्] त्रि, (तरो बलं वेगो वा अस्यास्तीति मतुप् । मस्य वः ।) शूरः । वेगी । इति व्याकरणम् ॥ (चतुर्थमनुपुत्त्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ७ । ८८ ।
“तरङ्गभीरुर्व्वप्रश्च तरस्वानुग्र एव च ।
अभिमानी प्रवीरश्च जिष्णुः सङ्क्रन्दनस्तथा ॥”)

तरस्वी, [न्] त्रि, (तरो वेगः बलं वास्त्यस्य । तरस् + “अस्मायामेधास्रजो विनिः ।” ५।२।१२१ । इति विनिः ।) शूरः । वेगी । इत्यमरः । ३।३।१२७ । (यथा, भागवते । ८ । १० । ३१ ।
“राहुणा च तथा सोमः पुलोम्ना युयुधेऽनिलः ।

निशुम्भशुम्भयोर्देवी भद्रकाली तरस्विनी ॥”)
गरुड़े वायौ च पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरान्धुः, पुं, (तराय तरणाय तरे तरणे वा अन्धुरिव अतिगभीरमध्यदेशत्वात् तथात्वम् ।) नौकाविशेषः । भड़ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । डोड़ः २ वहनम् ३ वार्व्वटः ४ वहित्रम् ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तरालुः, पुं, (तराय तरणार्थं अलति पर्य्याप्नोतीति । अल+उन् ।) नौकाविशेषः । इति हारावली ॥

तरिः, स्त्री, (तरत्यनया इति । तॄ+“अच इः ।” उणां । ४ । १३८ । इति इः ।) नौका । इत्यमरः । १।१०।१० ॥ (यथा, महाभारते । १ । १०० । ४८ ।
“सात्रवीद्दाशकन्यास्मि धर्म्मार्थं वाहये तरिम् ॥”)
दशा । वस्त्रादिपेटकः । इति हेमचन्द्रः ॥

तरिकः, पुं, (तराय तरणाय हितः । तॄ+ठन् ।) प्लवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (तरणे तरणनिमित्तकदेयशुल्केऽधिकारोऽस्त्यस्य । तरणशुल्कग्रहणाधिकारी । यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । २६६ ।
“तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दाप्यः पणान् [दश ॥”)

तरिका, स्त्री, (तरिक+टाप् ।) नौका । इति शब्दरत्नावली ॥

तरिणी, स्त्री, (तरस्तरणं छायत्वेनास्त्यस्याः इति इनिः ङीप् च ।) नौका । इति हेमचन्द्रः ॥

तरिता, स्त्री, (तर+इतच् ।) तर्ज्जनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गञ्जनम् । गाँजा इति भाषा । यथा, कुलार्णवतन्त्रे ।
“सम्बिदा कालकूटञ्च ताम्रकूटञ्च धुस्तुरम् ।
अहिफेनं खर्ज्जुरसस्तारिका तरिता तथा ॥”

तरिरथः, पुं, (तरेर्नौकाया रथ इव तत्परिचालनात्तथात्वम् ।) अरित्रम् । इति हारावली ॥

तरीः, स्त्री, (तरत्यनया इति । तॄ+“अवितॄस्तृतन्त्रिभ्य ईः ।”उणां । ३ । १५८ । इति ईः ।) नौका । (यथा, माघे । ३ । ७६ ।
“तरीषु तत्रत्यमफल्गुभाण्डम् ॥”)
गदा । वस्त्रादिपेटकः । इत्युणादिकोषः ॥ धूमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ द्रोणी । इति जटाधरः ॥ दशा । इति मेदिनी । रे, ४० ॥

तरीषः, पुं, (तॄ+“कॄतॄभ्यामीषन् ।” उणां ।४। २६ । इति ईषन् ।) शोभनाकारः । भेलः । व्यवसायः । इत्युणादिकोषः ॥ समुद्रः । समर्थः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ स्वर्गः । इति मेदिनी । षे, ३७ ॥

तरीषी, स्त्री, (तरीष+संज्ञायां ङीष् ।) इन्द्रकन्या । इति मेदिनी । षे, ३८ ॥

तरुः, पुं, (तरति समुद्रादिकमनेनेति । तॄ+“भृमृशीतॄचरीति ।” उणां । १ । ७ । इति उः ।) वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५ ॥ (यथा, रघुः । ३ । ७० ।
“मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये ॥”)

तरुकूणिः, पुं, (तरौ वृक्षे कूणयतीति । कूण+इन् ।) वागगुदपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तरुजीवनं, क्ली, (तरोर्जीवनं जीवनकारणम् ।) वृक्षमूलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तरुणं, क्ली, (तॄ+“त्रो रश्च लो वा ।” उणां ।३ । ५४ । इति उनन् ।) कुब्जपुष्पम् । इति मेदिनी । णे, ४६ ॥

तरुणः, पुं, (तॄ+उनन् ।) स्थूलजीरकः । एरण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरुणः, त्रि, (तरति प्लवते प्रमोदसलिले इति । तॄ+त्रो रश्च लो वा ।” उणां । ३ । ५४ । इति उनन् ।) युवा । इति मेदिनी । णे, ४६ । (यथा, महाभारते । १ । ४० । २६ ।
“तरुणस्तस्य पुत्त्रोऽभूत्तिग्मतेजा महातपाः ॥”)
नूतनः । इति धरणिः ॥ (यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
“तरुणं सर्षपशाकं नवौदनं पिच्छिलानि दधीनि ।
स्वल्पव्ययेन सुन्दरि ! ग्राम्यजनो मिष्टमश्नाति ॥”)

तरुणज्वरः, पुं, (तरुणश्चासौ ज्वरश्चेति ।) सप्ताहावधिज्वरः । (यथा, चक्रदत्तः ।
“आसप्तरात्रं तरुणं ज्वरमाहुर्म्मनीषिणः ॥”

तरुणदधि, क्ली, (तरुणं तरुणलक्षणोक्तं दधीति ।) पञ्चदिनातीतदधि । इति वैद्यकम् ॥
“शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि ।
प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यःप्राणहराणि षट् ॥”
इति चाणक्ये । ६४ ॥

तरुणी, स्त्री, (तरुण+गौरादित्वात् ङीष् ।) द्वितीयवयाः स्त्री । (यथा,—
“ततस्तु तरुणी ज्ञेया द्वात्रिंशद्वत्सरावधि ।
निदाघशरदोर्बाला हिता विषयिणी मता ॥
तरुणी शीतसमये ॥”
‘नित्यबाला सेव्यमाना नित्यं वर्द्धयते बलम् ।
तरुणी ह्रासयेच्छक्तिम् ॥”
“वृद्धोऽपि तरुणीं गत्वा तरुणत्वमवाप्नुयात् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
भूयोभूयः प्रवर्त्तमानरजाः स्त्री । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः । युवती २ । इत्यमरः । २ । ६ । ८ ॥ तलुनी ३ युवतिः ४ । इति भरतः ॥ यूनी ५ टिकरी ६ धनिका ७ धनीका ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ गृहकन्या । दन्तीवृक्षः । चीड़ानामगन्धद्रव्यम् । पुष्पविशेषः । सेउती इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । सहा २ कुमारी३ गन्धाढ्या ४ चारुकेशरा ५ भृङ्गेष्टा ६ रामतरुणी ७ सुदला ८ बहुपत्रिका ९ भृङ्गवल्लभा १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ सेवती ११ । यथा, नारसिंहपुराणे ।
“चम्पकात् पुष्पशतकादशोकं पुष्पमुत्तमम् ।
अशोकात् पुष्पसाहस्रात् सेवतीपुष्पमुत्तमम् ।
सेवतीपुष्पसाहस्रात् कुब्जकं पुष्पमुत्तमम् ॥”
(यथा, भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥
“शतपत्री तरुण्युक्ता कर्णिका चारुकेशरा ।
महाकुमारी गन्धाढ्या लाक्षापुष्पातिमञ्जुला ॥”
अस्या गुणाः । शिशिरत्वम् । स्निग्धत्वम् । पित्तदाहज्वरमुखपाकतृष्णाविच्छर्द्दिनाशित्वम् । मधुरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरुणीकटाक्षमालः, पुं, (तरुणीनां कटाक्षाणां माला यत्र ।) तिलकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरुतूलिका, स्त्री, (तरुस्थिता तूलिका चित्रशलाका इव । यद्वा, तरौ वृक्षे दोलयतीति । तुल क्षेपे + खुल् । टापि अत इत्वम् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) वातुलिः । इति हारावली ॥ वादुड़ इति भाषा ॥ तरुदूलिकापि पाठः ॥

तरुनखः, पुं, (तरौ तरोर्वा नख इव ।) कण्टकः । इति हारावली ॥

तरुभुक्, [ज्] पुं, (तरुं भुनक्तीव । भुज+क्विप् ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरुमृगः, पुं, (तरौ तिष्ठन् मृग इव । शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपी समासः । यद्वा, तरुप्रियो मृगः पशुः ।) वानरः । इति शब्दरत्नावली ॥

तरुरागं, क्ली, (तरो रागो रक्तिमाभा यस्मात् ।) किशलयम् । नूतनपल्लवः । इति हारावली ॥

तरुराजः, पुं,(तरूणां राजा अत्युच्चत्वादस्य तथात्वम् । समासे टच् ।) तालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सर्व्वपुण्यत्वात् स्वर्लोकभोग्यत्वाच्च पारिजातपुष्पवृक्षः । यथा, हरिवंशे ।१२४।५५ ।
“यदेतदाहृतं स्वर्गात् तत् त्वदर्थं मया विभो ! ।
देवोपभोग्यमेतद्धि तरुराजसमुद्भवम् ॥”)

तरुरुहा, स्त्री, (तरौ रोहतीति । रुह+कः । टाप् ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरुरोहिणी, स्त्री, (तरुषु रोहतीति । रुह+णिनिः+ङीप् ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरुवल्ली, स्त्री, (तरुषु वल्लीव तरुर्वल्लीव वा ।) जतुकालता । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरुशायी, [न्] पुं, (तरौ तरुकोटरे शाखायां वा शेते इति । शी+णिनिः ।) पक्षी । इति हारावली ॥

तरुसारः, पुं, (तरोः सारः ।) कर्पूरः । इति हारावली ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३५ अध्याये । “तत्रनेत्राणि सुवर्णरजतताम्रायोरीतिदन्तशृङ्गमणितरुसारमयानि कुर्य्यादिति ॥”कर्पूरशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

तरुस्था, स्त्री, (तरौ तिष्ठतीति । स्था+कष्टाप् च ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरूटः, पुं, (तरोः ऊट इव ।) उत्पलकन्दः । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । शीतलत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ।
“तरूटविसशालूककौञ्चादनकशेरुकम् ।
शृङ्गाटकं कलोद्यञ्च गुरुविष्टम्भि शीतलम् ॥”)

तर्क, क दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) क, तर्कयति । वितर्कोऽप्ययम् । (अत्र सकं ।) तर्कयत्यन्यगुणं सुधीः । इति दुर्गादासः ॥

तर्कः, पुं, (तर्क+भावे घञ् ।) आकाङ्क्षा । वितर्कः । व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकः । इति भाषापरिच्छेदः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १६६ । १०८ ।
"शुष्कतर्कं परित्यज्य आश्रयस्व श्रुतिं स्मृतिम् ॥")
स च पञ्चविधः । यथा । आत्माश्रयः १ अन्योन्याश्रयः २ चक्रकः ३ अनवस्था ४ प्रमाणबाधितार्थकः ५ । इति जगदीशः ॥ एषां लक्षणानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि ॥ ऊहः । हेतुशास्त्रम् । तत्तु मीमांसादि । इति मेदिनी । के, २५ । (यथा, मनुः । १२ । १०६ ।
"आर्षं धर्म्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना ।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्म्मं वेद नेतरः ॥"
न्यायशास्त्रम् । यथा, नैषधे ।
"यत्काव्यं मधुवर्षि धर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः ॥"
ज्ञानम् । यथा, महाभारते । १ । १६८ । १८ ।
"तं वै फलार्थिनं मन्ये भ्रातरं तर्कचक्षुषा ॥"
अर्थवाद इति कर्कोपाध्यायः । यथा, अक्ताः शर्करा उपदधातीति विधिः श्रूयते । तत्राञ्जनसाधनं घृतं तैलं वा तन्मध्ये केनाक्ता इति संशये तेजो वै घृतमित्यर्थवादात् घृतेनाक्ता इति निर्णीयते । अतस्तर्कोऽर्थवादः ॥")

तर्ककः, पुं, (तर्केण आकाङ्क्षया कायति प्रकाशते इति । कै+कः ।) याचकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ४५ । ६ ।
"तथानुजीविनो भृत्यान् संश्रितानतिथीनपि ।
कामैः सन्तर्पयामास कृपणांस्तर्ककानपि ॥"
तर्कयतीति । तर्क+ण्वुल् ।) तर्ककारकश्च ॥

तर्कविद्या, स्त्री, (तर्कोपदिष्टा विद्या तर्करूपा या विद्या वा ।) न्यायविद्या । तत्पर्य्यायः । आन्वीक्षिकी २ । इत्यमरः । १।६।५ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ३७ । १२ ।
"आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकाम् ॥)

तर्कारी, स्त्री, (तर्कं ऋच्छतीति । ऋ+कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् । ङीप् च ।) जयन्तीवृक्षः । इत्यमरः । ४ । २ । ६५ ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"वैजयन्ती च तर्कारी जयन्ती विजया जया ॥"
अस्या गुणा यथा,—
"तर्कारी वरुणं स्वादु सतिक्तं कफवातजित् ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
अस्याः व्यवहारो यथा,—
"तर्कारी विश्वशिग्रुसुरसवत्सकनिम्बजैः ।
पत्रमूलफलैस्तोयं शृतमुष्णञ्च सेचनम् ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥
इयं गणिकारिकापि वाच्या । तत्पर्य्याया यथा,
"अग्निमन्थो जयः स स्याच्छ्रीपर्णी गणिकारिका ।
जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तर्किणः, पुं, चक्रमर्द्दवृक्षः । इतिरत्नमाला ॥ तर्किलोऽपि पाठः ॥ (चक्रमर्द्दशब्देऽस्य विवृतिर्व्वाख्याता ॥)

तर्की, [न्] त्रि, (तर्कयितुं शीलमस्य यद्वा तर्कयतीति । तर्क+णिनिः ।) तर्कविशिष्टः । मीमांसकः । यथा,—
"त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्म्मपाठकः ।
त्रयश्चाश्रमिणः पूर्व्वे परिषत् स्याद्दशावरा ॥"
इति मनुः । १२ । १११ ॥

तर्कुः, स्त्री, (कृत्+उः । निपातनात् साधुः ।) सूत्रनिर्म्माणयन्त्रम् । टेको इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । कपालनालिका २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तर्कुटी ३ सूत्रला ४ । इति हारावली ॥ (कुम्भकारस्य चक्राकारशिलाभाण्डम् । यथा, अनर्घराघवे । २ । ६ ।
"शङ्के सम्प्रति यावदभ्युदयते तत्तर्कुटङ्कोन्मृजा
रुच्यद्बिम्बरजश्छटावलयितो देवस्त्विषामीश्वरः ॥")

तर्कुटं, क्ली, (तर्कयति सूत्रोत्पादकतया शोभते इति । तर्क दीप्तौ+बाहुलकात् उटन् ।) कर्त्तनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ काटनाकाटा इति भाषा ॥

तर्कुटी, स्त्री, (तर्कुट+स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।) तर्कुः । इति हारावली । २१३ ।

तर्कुपिण्डः, पुं, (तर्कुस्थितः पिण्डः । मध्यपदलोपिसमासः ।) तर्कुस्थितमृत्पिण्डः । टेकोर वाँटुल इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । वर्त्तिनी २ । इति जटाधरः ॥ तर्कुपीठी ३ वर्त्तुला ४ । इति हारावली । २१३ ॥

तर्कुपीठी, स्त्री, (तर्कुस्थिता पीठी स्वल्पो मृत्पिण्डः ।) तर्कुपिण्डः । इति हारावली । २१३ ॥

तर्कुलासकः, पुं, (लासयति शोभयतीति । लस कान्तौ+णिच्+ण्वुल् । तर्कुः सूत्रनिर्म्माणयन्त्रं तस्य लासकः ।) भक्कोलः । इति हारावली । २१३ ॥ खरसा इति भाषा ॥

तर्कुशाणः, पुं, (तर्कोः शाणः ।) सामकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ टेकोर शाण इति भाषा ॥

तर्क्षुः, पुं, (तरक्षुः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) तरक्षुः । इति शब्दरत्नावली ॥

तर्ज्जः, पुं, यवक्षारः । इति रत्नमाला ॥

तर्ज्ज, भर्त्सने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) तर्ज्जति । इति दुर्गादासः ॥

तर्ज्ज, क ङ भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं सकं-सेट् ।) क ङ, तर्ज्जयते । भर्त्सनम् । तामतर्ज्जयदम्बरे । इति रघुप्रयोगस्तु तर्ज्जनं तर्ज्जः । तर्ज्जं करोतीति णौ साध्यः । इति दुर्गादासः ॥

तर्ज्जनं, क्ली, (तर्ज्ज+भावे ल्युट् ।) भर्त्सनम् । यथा । अधीरायास्तर्ज्जनताड़नादि । इति रसमञ्जरी ॥ (यथाच कुमारे । ६ । ४५ ।
"भ्रूभेदिभिः सकम्पोष्ठैर्ललिताङ्गुलितर्ज्जनैः ।
यत्र कोपैः कृताः स्त्रीणामाप्रसादार्थिनः प्रियाः ॥")

तर्ज्जनी, स्त्री, (तर्ज्यतेऽनयेति । तर्ज्ज भर्त्सने+करणे ल्युट् । ततः स्त्रियां ङीप् ।) अङ्गुष्ठसमीपाङ्गुलिः । तत्पर्य्यायः । प्रदेशिनी २ । इत्यमरः । २ । ६ । ८१ ॥ सा तु गर्भस्थस्य चतुर्भिर्म्मासैर्भवति । इति सुखबोधः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १७ । ८८ ।
"तच्छ्रुत्वा श्वशुरं तं सा वधूः सोमप्रभा क्रुधा ।
विलोक्य भ्रामयामास यमाज्ञामिव तर्ज्जनीम् ॥")

तर्ज्जिकः, पुं, (तर्ज्जस्तर्ज्जनमस्त्यत्र । तर्ज्ज+ठन् ।) देशविशेषः । तत्पर्य्यायः । तायिकः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४ ॥

तर्णः, पुं, (तर्णोति तृणादिकं भक्षयतीति । तृण भक्षणे+अच् ।) वत्सः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३२६ ॥

तर्णकः, पुं, (तर्ण एव । स्वार्थे कन् ।) सद्योजातवत्सः । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥ कोमले वाछुर इति भाषा ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ४३६ ।
"स्नानचीरां वरां पत्नीं रुद्धद्वारां निपात्यते ।
आलिङ्गमानां क्रन्दद्भिस्तर्णकैरिव दारकैः ॥"
बालकः । यथा, अनर्घराघवे । २ । २३ ।
"मुनिविनियोगलूनप्ररूढ़स्थद्रुशाद्वलानि
बर्हींषि ।
गोकर्णतर्णकोऽयं तर्णोत्युपकण्ठकच्छेषु ॥")

तर्णिः, पुं, (तरणिः पृषोदरादित्वादलोपः ।) सूर्य्यः । प्लवः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तर्त्तरीकं, क्ली, (तीर्य्यतेऽनेनेति । तॄ+"फर्फरीकादयश्च ।" उणां । ४ । २० । इति ईकप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) नौका । (तरतीति । कर्त्तरि ईकः ।) पारगे, त्रि । इति मेदिनी । के,१६१ ॥

तर्द्द, हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) तर्द्दति । इति दुर्गादासः ॥

तर्दूः,स्त्री,(तरति प्लवते इति । तॄ+"चौ दुक् च ।" उणां । १ । ६१ । इति ऊः दुगागमश्च ।) दारुहस्तकः । इत्यमरः । २ । ६ । ३४ । काठेर हाता इति भाषा ॥

तर्पणं, क्ली, (तृप प्रीणने+भावे ल्युट् ।) तृप्तिः । प्रीणनम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५६ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २६ । २३६ ।
"तत्राहूय तरोर्मूले वेतालं मृतकलेवरे ।
पूजयित्वाकरोत्तस्य नृमांसबलितर्पणम् ॥")
यज्ञकाष्ठम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (तृप्यन्ति पितरो येन । तृप+करणे ल्युट् ।) देवर्षिपितृमनुष्याणां जलाञ्जलिदानेन तृप्तिसम्पादनम् । यथा,
"एवं स्नात्वा पितॄन् देवान् मनुष्यांस्तर्पयेन्नरः ।
नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्तयेदूर्द्ध्वमानसः ॥
आगच्छन्तु मे पितर इमं गृह्णन्त्वपोऽञ्जलिम् ।
त्रींस्त्रीनञ्जलाञ्जलीन्दद्यादाकाशे दक्षिणे तथा ॥
वसित्वा वसनं शुक्लं स्थले चास्तीर्णबर्हिषि ।
विधिज्ञास्तर्पणं कुर्य्युर्न पात्रे तु कदाचन ॥
यदपां क्रूरमांसन्तु यदमेध्यन्तु किञ्चन ।
अशान्तं मलिनं यच्च तत् सर्व्वमपगच्छतु ॥
गृहीत्वानेन सर्व्वेण तोयं सव्येन पाणिना ।
प्रक्षिपेद्दिशि नैरृत्यां रक्षोपहतयेऽञ्जुतम् ॥
अनाचिकन्तु यदुक्तं मापादयच प्रतिग्रहम् ।

दुष्कृतं यच्च मे किञ्चिद्वाङ्मनःकायकर्म्मभिः ॥
पुनातु मे तदिन्द्रस्तु वरुणः सबृहस्पतिः ।
सविता च भगश्चैव मुनयः सनकादयः ॥
आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तं जगत् तृप्यत्विति ब्रुवन् ।
क्षिपेदपोऽञ्जलींस्त्रींस्तु कुर्व्वन् सङ्क्षेपतर्पणम् ॥”
इति गारुड़े २१५ अध्यायः ॥
तर्पणविशेषस्तु गारुड़े २१६ अध्याये तथा वह्निपुराणे नित्याह्निकस्नानविधिनामाध्याये च द्रष्टव्यः ॥ * ॥ जीवत्पितृकस्य तर्पणनिषेधो यथा,—
“दर्शे स्नानं गयाश्राद्धं तिलैस्तर्पणमेव च ।
न जीवत्पितृको भूप ! कुर्य्यात् कृत्वाघमाप्नुयात् ॥”
इति कालिकापुराणे ८६ अध्यायः ॥
महायज्ञविशेषः । तत्तु पितृयज्ञः । पितॄणां कव्यजलादीनाञ्च विधिना जलान्नदानेन तृप्तिसम्पादनम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ “तत् द्विविधं प्रधानं अङ्गञ्च । तत्राद्यं यथा,—
‘तर्पणञ्च शुचिः कुर्य्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः ।
देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम् ॥’
इति शातातपः ॥
विधवामधिकृत्य काशीखण्डे ।
‘तर्पणं प्रत्यहं कार्य्यं भर्त्तुः कुशतिलोदकैः ।
तत्पितुस्तत्पितुश्चापि नामगोत्रादिपूर्व्वकम् ॥’
द्वितीयं यथा, ब्रह्मपुराणे ।
‘नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।
तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थितम् ॥’
तर्पणाकरणे दोषः । यथा, योगियाज्ञवल्क्यः ।
‘नास्तिक्यभावाद्यश्चापि न तर्पयति वै सुतः ।
पिबन्ति देहरुधिरं पितरो वै जलार्थिनः ॥”
तस्य निषिद्धस्थानादि यथा । “नैष्कारचिते स्थाने पितॄंस्तर्पयेत् ।’ इति शङ्खलिखितौ ॥
‘यत्र सर्व्वाय चोत्सृष्टं यच्चाभोज्यनिपानजम् ।
तद्वर्ज्यं सलिलं तात ! सदैव पितृकर्म्मणि ॥’
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ * ॥
तस्य विधानं यथा । स्नातश्चार्द्रवासा देवपितृतर्पणमम्भःस्थ एव कुर्य्यात् परिवर्त्तितवासाश्चेत् तीरमुत्तीर्य्येति । इति विष्णुः ॥ तीर्थे विशेषो यथा, मत्स्यपुराणे ।
‘तिलोदकाञ्जलिर्देयो जलस्थैस्तीर्थवासिभिः ॥’
तीर्थे स्थलस्थश्चेत् तर्पणं करोति तदा जलैकचरणः आचम्य कुर्य्यात् तस्य जले च तर्पणमविरुद्धम् । स्थले तर्पणं दर्भेषु कार्य्यम् । यथा,—
‘प्रागग्रेषु सुरांस्तर्प्पेत् मनुष्यांश्चैव मध्यतः ।
पितॄंश्च दक्षिणाग्रेषु दद्यादिति जलाञ्जलीन् ॥’
इति आग्नेयपुराणम् ॥
अशुचिदेशे तु ।
‘यत्राशुचिस्थलं वा स्यादुदके देवतापितॄन् ।
तर्पयेत्तु यथाकाममप्सु सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ॥’
इति विष्णुः ॥
‘प्रादेशमात्रं उद्धृत्य सलिलं प्राङ्मुखः सुरान् ।
उदङ्मनुष्यांस्तर्प्पेत पितॄन् दक्षिणतस्तथा ॥’
इति दक्षः ॥

उद्धृतोदके तु ।
‘पात्राद्वा जलमादाय शुचौ पात्रान्तरे क्षिपेत् ।
जलपूर्णेऽथवा गर्त्ते न स्थले तु विवर्ज्जिते ॥’
इति हारीतः ॥
‘यद्युद्धृतैः प्रसिञ्चेत्तु तिलान् संमिश्रयेज्जले ।
अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विचक्षणैः ॥’
इति योगियाज्ञवल्क्यः ॥
“अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च दक्षिणस्येतरात् करात् ।
तिलान् गृहीत्वा पात्रस्थान् ध्यायन् सन्तर्पयेत् पितॄन् ॥’
इति नारदः ॥ * ॥
देवतर्पणं यथा,—
‘ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्व्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ।
देवा यक्षास्तथा नागा गन्धर्व्वाप्सरसोऽसुराः ॥
क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो जम्भकाः खगाः ।
विद्याधरा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः ॥
निराहाराश्च ये जीवाः पापे धर्म्मे रताश्च ये ।
तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया ॥’
इदं उपवीतिना प्राङ्मुखेन देवतीर्थेन कार्य्यम् ॥
मनुष्यतर्पणं यथा,—
‘सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।
कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा ॥
सर्व्वे ते तृप्तिमायान्तु मद्दत्तेनाम्बुना सदा ॥’
इदं निवीतिना मनुष्यतीर्थेन सामगेन प्रत्यङ्मुखेन कार्य्यम् । अन्यवेदिना उदङ्मुखेन कार्य्यम् ॥ * ॥ तत ऋषितर्पणं प्राङ्मुखेन उपवीतिना देवतीर्थेन कार्य्यम् । ततो दिव्यपितृतर्पणं दक्षिणामुखेन प्राचीनावीतिना सतिलजलेन पितृतीर्थेन कार्य्यम् । ततः पितृतर्पणम् ॥ * ॥ भीष्माष्टम्यां भीष्मतर्पणम् । तस्य मन्त्रो यथा,—
‘वैयाघ्रपद्यगोत्राय साङ्कृतिप्रवराय च ।
अपुत्त्राय ददाम्येतत् सलिलं भीष्मवर्म्मणे ॥’
प्रार्थनमन्त्रो यथा,—
‘भीष्मः शान्तनवो वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
आभिरद्भिरवाप्नोतु पुत्त्रपौत्त्रोचितां क्रियाम् ॥’
प्रेतचतुर्द्दश्यां यमतर्पणं यथा,—
‘यमाय धर्म्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
वैवस्वताय कालाय सर्व्वभूतक्षयाय च ॥
औडुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।
वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥’
प्रत्येकनामभिस्त्रींस्त्रीनञ्जलीन् दद्यात् ॥ * ॥
तिलतर्पणनिषेधो यथा,—
‘रविशुक्रदिने चैव द्वादश्यां श्राद्धवासरे ।
सप्तम्यां जन्मदिवसे न कुर्य्यात् तिलतर्पणम् ॥’
इति स्मृतिः ॥
‘संक्रान्त्यां निशि सप्तम्यां रविशुक्रदिने तथा ।
श्राद्धे जन्मदिने चैव न कुर्य्यात्तिलतर्पणम् ॥’
इति मत्स्यपुराणम् ॥
तत्र प्रतिप्रसवो यथा,—
‘अयने विषुवे चैव संक्रान्त्यां ग्रहणेषु च ।
उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे युगादौ मृतवासरे ॥

सूर्य्यशुक्रादिवारेऽपि न दोषस्तिलतर्पणे ।
तीर्थे तिथिविशेषे च कार्य्यं प्रेते च सर्व्वदा ॥’
इति स्मृतिः ॥
‘तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ।
निषिद्धेऽपि दिने कुर्य्यात् तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥’
इति मरीचिवचनम् ॥ * ॥
तिलाभावे प्रतिनिधिर्यथा ।
‘तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरजतान्वितम् ।
तदभावेऽपि सिञ्चेत्तु दर्भैर्मन्त्रेण चाप्यथ ॥’
इति याज्ञवल्क्यः ॥ * ॥
अशक्तौ । आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तं जगत्तृप्यतु । इत्यनेन त्रींस्तर्पयेत् ।” इत्याह्निकतत्त्वम् ॥
काशीखण्डमते तु ।
“आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः ।
तृप्यन्तु सर्व्वे पितरो मातृमातामहादयः ॥
अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनाम् ।
आब्रह्मभुवनाल्लोकादिदमस्तु तिलोदकम् ॥”* ॥
जन्माष्टम्यां तर्पणस्य फलं यथा,—
“तस्यां तिथौ वारिमात्रं पितॄणां यः प्रयच्छति ।
गयाश्राद्धं कृतं तेन शताब्दं नात्र संशयः ॥”
इतिब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

तर्पणी, स्त्री, (तृप्यतेऽनयेति । तृप + करणे ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) गुरुस्कन्धवृक्षः । स च श्लेष्मणावृक्षः । इति शब्दमाला ॥ (सर्व्वजनतृप्तिप्रदायित्वात् गङ्गा । यथा, काशीखण्डे ।२६।७२।
“तर्पणी तीर्थतीर्था च त्रिपथा त्रिदशेश्वरी ॥”
प्रीतिप्रदे, त्रि । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
“क्षुत्तृट्श्रमग्लानिहरी पेया वातानुलोमनी ।
विलेपी तर्पणी हृद्या ग्राहिणी बलवर्द्धिनी ॥”)

तर्पणेच्छुः, पुं, (तर्पणमिच्छतीति । इष + उः निपातनात् साधुः ।) भीष्मः । इति शब्दरत्नावली ॥ तर्पणाकाङ्क्षिणि, त्रि ॥

तर्पिणी, स्त्री, (तर्पयति प्रीणयतीति । तृप् + णिच् + णिनिः । ततो ङीप् ।) पद्मचारिणी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

त(र्ब्ब)र्व, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) रेफोपधः । तर्वति । इति दुर्गादासः ॥

तर्वटः, पुं, (तर्वति इतं गच्छतीति । तर्व + बाहुलकात् अटन् ।) वत्सरः । इति शब्दरत्नावली ॥ चक्रमर्द्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तर्म्म, [न्] क्ली, (तरतीति । तॄ + “सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।” उणां ४ । १४४ । इति मनिन् ।) यूपाग्रम् । इत्यमरः । २ । ७ । १९ ॥

तर्षः, पुं, (तृष पिपासायाम् + भावे घञ् ।) अभिलाषः । (यथा, महाभारते । १२ । २०४ । ६ ।
“तर्षच्छेदो न भवति पुरुषस्येह कल्मषात् ।
निवर्त्तते तदा तर्षः पापमन्तगतं यदा ॥”)
तृष्णा । इत्यमरः । २ । ६ । ५५ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४८० ।
“लवणार्णवपानेन तर्षोत्कर्षमिवोद्वहन् ।

यत्प्रतापो रिपुस्त्रीणां सनेत्राम्भोऽभजन्मुखम् ॥”
यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे तृष्णाधिकारे ।
“काश्मर्य्यशर्करायुक्तं चन्दनोशीरपद्मकम् ।
द्राक्षामधुकसंयुक्तं पित्ततर्षे जलं पिबेत् ॥”
तीर्य्यतेऽनेनेति । तॄ प्लवनतरणयोः + “हृतॄवदिहनीति ।” उणां ३ । ६२ । इति सः ।) प्लवः । (तीर्य्यतेऽसौ इति कर्म्मणि सः ।) समुद्रः । इत्युणादिकोषः ॥ सूर्य्यः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

तर्षणं, क्ली, (तृष+भावे ल्युट् ।) पिपासा । इति जटाधरः ॥ (अभिलाषः । यथा, भागवते । ३ । २५ । ७ ।
“निर्व्विसा नितरां भूमन्नसदिन्द्रियतर्षणात् ।
येन संभाव्यमानेन प्रपन्नान्धं तमः प्रभो ! ॥”)

तर्षितः, त्रि, (तर्षोऽस्य जातः । तर्ष+तारकादित्वात् इतच् ।) तृषितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भागवते । ६ । ६ । २७ ।
“राजा तद्यज्ञसदनं प्रविष्टो निशि तर्षितः ।
दृष्ट्वा शयानान् विप्रांस्तान् पपौ मन्त्रजलं स्वयम् ॥”
जाताभिलाषः । यथा, रामायणे ।२।१०४।१ ।
“वशिष्ठः पुरतः कृत्वा दारान् दशरथस्य च ।
अभिचक्राम तं देशं रामदर्शनतर्षितः ॥”)

तल, गतौ । (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) सौत्रधातुरयम् । तालिशः । इति दुर्गादासः ॥

तल, कि प्रतिष्ठितौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) कि, तालयति तलति व्रतम् । संपूर्णं स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

तलं, क्ली पुं, (तलतीति । तल प्रतिष्ठायाम्+पचाद्यच् ।) स्वरूपम् । यथा महीतलम् । (यथाच माघे । २ । १११ ।
“कृत्वा कृत्यविदस्तीर्थेष्वन्तः प्रणिधयः पदम् ।
विदाङ्कुर्व्वन्तु महतस्तलं विद्विषदम्भसः ॥”
“तलं स्वरूपं प्रमाणमिति यावत् ॥” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) अनूर्द्धम् । इति मेदिनी । ले, २१ ॥ (अधः । इत्यमरः । ३ । ३ । २०१ ॥ यथा, मनुः । २ । ५९ ।
“अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते ॥”
यथा च शान्तिशतके । २ । १६ ।
“वासो वल्कलमास्तरः किशलयान्योकस्तरूणां तलं
मूलानि क्षतये क्षुधां गिरिनदीतोयं तृषाशान्तये ॥”
हस्तादीनामुपरिभागः । यथा,—
“तलं प्रत्यङ्गुलीनां याः कण्डरा बाहुपृष्ठतः ।
बाह्वोः कर्म्मक्षयकरी——————॥”
इति माधवकृतरुग्विनिश्चये वातव्याधौ ॥
“तलं हस्तस्योपरिभागः तलशब्दोऽत्र उपरिवचनः यथा भूतलमिति गयदासः । तेनायमर्थः, बाह्वोः पृष्ठं बाहुपृष्ठं तत आरभ्य हस्ततलं लक्ष्यीकृत्येति ॥” इति विजयरक्षितकृतव्याख्यानम् ॥)

तलं, क्ली, (तलतीति । तल+अच् ।) व्याघातवारणा । (यथा,—
“ततः समुत्पेतुरुदायुधास्ते
महीक्षितो बद्धतलाङ्गुलित्राः ॥”)
इति महाभारते । १ । १६० । १५ ।
काननम् । कार्य्यवीजम् । इति मेदिनी । ले, २१ ॥ गर्त्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पादतलस्य मध्यम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८२ ॥ (यथा, भागवते । ८ । २० । २३ ।
“रसामचष्टाङ्घ्रितलेऽथ पादयो-
र्महीं महीध्रान् पुरुषस्य जङ्घयोः ।
पतत्त्रिणो जानुनि विश्वमूर्त्ते-
रूर्व्वोर्गणं मारुतमिन्द्रसेनः ॥”
हस्तस्य मध्यमपि । यथा, मनुः । ४ । १४३ ।
“स्पृष्ट्वा तानशुचिर्नित्यमद्भिः प्राणानुपस्पृशेत् ।
गात्राणि चैव सर्व्वाणि नाभिं पाणितलेन तु ॥”)

तलः, पुं, तालवृक्षः । चपेटः । (यथा, मार्कण्डेये । ६० । १६ ।
“स मुष्टिं पातयामास हृदये दैत्यपुङ्गवः ।
देव्यास्तञ्चापि सा देवी तलेनोरस्यताड़यत् ॥”
करतलाघातजन्यशब्दः । यथा, महाभारते । ३ । २७७ । २४ ।
ततः प्रहसिताः सर्व्वे तेऽन्योन्यस्य तलान् ददुः ॥”) त्सरुः । सव्यपाणिना तन्त्रीघातः । इति मेदिनी । ले, २१ ॥ स्वभावः । आधारः । इति हेमचन्द्रः ॥ महादेवः । यथा, महाभारते शिवसहस्रनामस्तोत्रे । १३ । १७ । १२८ ।
“तलस्तालः करस्थाली ऊर्द्ध्वसंहननो महान् ॥”)

तलकं, क्ली, (तलेन गभीरगर्त्तेन कायतीति । कै+कः ।) पुष्करिणी । इति हारावली ।४२॥ तलाओ इति हिन्दी भाषा ॥

तलप्रहारः, पुं, (तलेन पाणितलेन प्रहारो यस्य ।) चपेटः । तत्पर्य्यायः । चर्व्वा २ । इति हारावली । १६७ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६० । १७ ।
“तलप्रहाराभिहतो निपपात महीतले ॥
तलस्य प्रहारः ।) तलाघातः ॥

तलसारकं, क्ली, (तले सारो यस्य कप् ।) घोटकस्यान्नभोजनपात्रम् । इति केचित् ॥ घोटकस्य वक्षस्थलबन्धनरज्जुः । तत्पर्य्यायः । वक्रपट्टः २ तलिका ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१७ ॥

तलहृदयं, क्ली, (तलस्य पादतलस्य हृदयमिव ।) पादतलस्य मध्यम् । इति हेमचन्द्रः ।३।२८२ ॥

तला, स्त्री, (तल+स्त्रियां टाप् ।) गोधा । व्याघातवारणा । इत्यमरः । २ । ८ । ८४ ।

तलाची, स्त्री, (तलमञ्चतीति । अन्च+क्विप् । स्त्रियां ङीष् ।) नलनिर्म्मितकटः । इति हारावली । १७७ ॥

तलातलं, क्ली, (नास्ति तलं यस्येति अतलम् । तलादपि अतलम् । अत्यन्तनिम्नतयास्य तथात्वम् ।) पातालविशेषः । इति शब्दमाला ॥ तत्र मयनामा दानवेन्द्रस्त्रिपुराधिपतिर्भगवता त्रिपुरारिणा त्रिलोक्याः शं चिकीर्षुणा निर्दग्धस्वपुरत्रयस्तत्प्रसादात् लब्धपदो मायाविनामाचार्य्यो महादेवेन परिरक्षितो विगतसुदर्शनभयो महीयते ।” इति श्रीभागवतम् ॥

तलिका, स्त्री, (तलं वक्षसोऽधोभागो बन्धनस्थानत्वेनास्त्यस्या इति । तल+ठन् ।) तलसारकम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१७ ॥

तलितं, क्ली, भृष्टमांसम् । यथा,—
“शुद्धमांसविधानेन मांसं सम्यक् प्रसाधितम् ।
पुनस्तदाज्ये संभृष्टं तलितं प्रोच्यते बुधैः ॥”
अस्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे । १ । १ ।
“तलितं बलमेधाग्निमांसौजःशुक्रवृद्धिकृत् ।
तर्पणं लघु सुस्निग्धं रोचनं दृढ़ताकरम् ॥”

तलिनं, क्ली, (तल्यते शयनार्थं गम्यतेऽत्र । तल+“तलिपुलिभ्यां च ।” उणां । २ । ५३ । इति इनन् ।) शय्या । इति हारावली । १७२ ॥

तलिनः, त्रि, (तल+इनन् ।) विरलः । स्तोकः । स्वच्छः । इति मेदिनी । ने, ७० ॥ दुर्ब्बलः । इति हेमचन्द्रः ॥

तलिमं, क्ली,(तल+बाहुलकात् इमन् ।) कुट्टिमम् । तल्पम् । चन्द्रहासः । वितानकः ॥ इति मेदिनी । मे, ४४ ॥

तलुनः, पुं, (तरति वेगेन गच्छतीति । तॄ+“चोरस्य लो वा ।” उणां । ३ । ५४ । इति उनन् रस्य लश्च ।) पवनः । युवा । इति मेदिनी । ने, ७० ॥

तलुनी, स्त्री, (तलुन+गौरादित्वात् ङीष् ।) तरुणी । युवती । इति शब्दरत्नावली ॥

तलेक्षणः, पुं, (तले अधोभागे ईक्षणं दृष्टिरस्य ।) शूकरः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तलोदरी, स्त्री, (तलमतिगभीरमपूर्णतयेतिभावः उदरं यस्याः । वह्वच्कल्पेऽपि “नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च ।” ४ । १ । ५५ । इति ङीष् । आद्ययोर्वह्वच्लक्षणो निषेधो बाध्यते पुरस्तादपवादन्यायात् ।) भार्य्या । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तलोदा, स्त्री, (तले उदकं यस्याः । उदकशब्दस्योदादेशश्च ।) नदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तल्कं, क्ली, (तल+बाहुलकात् कन् ।) वनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तल्पं, क्ली पुं, (तल्पते शयनार्थं गम्यतेऽत्र । तल+“खष्पशिल्पशष्पवाष्परूपपर्पतल्पाः ।” उणां । ३ । २८ । इति पप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) शय्या । (यथा, मनुः । ३ । ३ ।
“स्रग्विणं तल्प आसीनमर्हयेत् प्रथमं गवा ॥”)
अट्टालिका । दाराः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, सम्बर्त्तसंहितायाम् । १५८ ।
“पितृव्यदारगमने भ्रातृभार्य्यागमे तथा ।
गुरुतल्पव्रतं कुर्य्यात् नान्या निष्कृतिरुच्यते ॥”)

तल्पकीटः, पुं, (तल्पे शय्यायां जातः कीटः ।) कीटविशेषः । छारपोका इति भाषा । यथा,
“जन्मैकं तल्पकीटस्य तदा शूद्रो भवेद्ध्रुवम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

तल्पनं, क्ली, (तल्प इवाचरति । तल्प+क्विप्+ल्युट् ।) करिपृष्ठम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ पृष्ठवंशस्य मांसम् । इति हारावली ॥

तल्लं, क्ली, (तस्मिन् भूदेशे लीयते इति । ली+डः ।) विलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तल्लः, पुं, (तस्मिन् लीयते इति । ली+डः ।) जलाधारविशेषः । इति मेदिनी । ले, २२ ॥ तलाओ इति हिन्दीभाषा ॥

तल्लजः, पुं, (तत् प्रसिद्धं यथास्यात् तथा लजतीति । लज+अच् ।) प्रशस्तः । इत्यमरः ॥ अयं अजहल्लिङ्गः समासे उत्तरपदे भवति । यथा कुमारीतल्लजः । इत्यमरटीका ॥

तल्ली, स्त्री, (तत् प्रसिद्धं यथा तथा लसतीति । लस+डः स्त्रियां ङीष् च ।) तरुणी । इति मेदिनी । ले, २२ ॥

तवक्षीरं, क्ली, (तु+अच् । तवं क्षीरमिति नित्यकर्म्मधारयः ।) तोयाक्षीर इति ख्यातम् । तत्पर्य्यायः । पयःक्षीरम् २ यवजम् ३ यवजोद्भवम् ४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । दाहपित्तक्षयकासकफश्वासास्रदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तवक्षीरी, स्त्री, (तवक्षीर+ङीष् ।) गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

तवराजः, पुं, (तु+अच् तवः पूर्णः सन् राजते । राज+अच् ।) यवासशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यवासशर्कराशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

तवराजोद्भवखण्डः, पुं, (उद्भवत्यस्मादिति । उत्+भू+अच् । उद्भव उत्पत्तिस्थानम् । तवराज उद्भवोऽस्य । यद्वा, तवराजात् उद्भवतीति । उद्+भू+अच् ।) ततः कर्म्मधारयः । यवासशर्कराभवखण्डः । तत्पर्य्यायः । सुधामोदकजः २ खण्डजोद्भवजः ३ सिद्धमोदकः ४ अमृतसारजः ५ सिद्धखण्डः ६ । अस्य गुणाः । दाहतापतृष्णामोहमूर्च्छाश्वासनाशित्वम् । इन्द्रियतर्पणत्वम् । शीतत्वम् । सदासमधुरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तविषः, पुं, (तव+“तवेर्णिद्वा ।” उणा ।१।४६। इति टिषच् ।) स्वर्गः । समुद्रः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

तविषी, स्त्री, (तविष+संज्ञायां ङीष् ।) नदी । देवकन्या । भूमिः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (बलम् । यथा, ऋग्वेदे ।१।३५।४।
“कृष्णारजांसि तविषीं दधानः ॥”)

तष्टः, त्रि, (तक्ष+क्तः । पृषोदरात् कलोपे साधुः ।) तनूकृतः । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ।

तष्टा, [ऋ] पुं, (तक्षकार्ष्णे+तृच् पृषोदरात् कलोपे साधुः ।) त्वष्टा । छुतार इति भाषा । विश्वकर्म्मा । आदित्यविशेषः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

तस, इ कि अलङ्कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) इ, कर्म्मणि तंस्यते । कि, तंसयति तंसति हारो जनम् । इति दुर्गादासः ॥

तस, य उ इर उत्क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्वावेट् ।) य, तस्यति धूलिं वायुः । उ, तसित्वा तस्त्वा । इर, अतसत् । अतासीत् । अतसीत् । अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

तसरः, पुं, (तनोतीति । तन+“तनूविभ्यां क्सरन् ।” उणां ३ । ७५ । इति सरन् किच्च ।) त्रसरः । सूत्रवेष्टनम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । ८३ ।
“रसं परिस्रुता न रोहितं
नग्नहुर्धीरस्तसरं न वेम ॥”)

तस्करः, पुं, (तत् करोतीति । कृ+“दिवाविभेति ।” ३ । २ । २१ । इत्यस्य सूत्रस्य “किं यत्तद्बहुषु कृञोज्विधानम् ।” इति वार्त्तिकोक्तेरच् । ततः । “तद्बृहतोः करपत्योः इति सुट्तलोपौ ।) चौरः । एकाशाकः । इति रत्नमाला ॥ मदनवृक्षः । इति जटाधरः ॥ कर्णः । यथा, रघुः । १ । २७ ।
“आपन्ना यत् परस्वेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता ॥”
“तस्करः कर्णचौरयोरिति कोषान्तरम् ।” इति तट्टीका ॥

तस्करस्नायुः, पुं, (तस्करस्य एकाशाकस्य स्नायुरिव ।) काकनासालता । इति राजनिर्घण्टः ॥

तस्करी, स्त्री, (तद्+कृ+चौरार्थे टः टित्त्वात् ङीप् । सुटि तलोपे च साधुः ।) कोपना नारी । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

ताटङ्कः, पुं, (ताडङ्क+पृषोदरात् साधुः ।) ताडङ्कः । इति द्विरूपकोषटीकायां भरतः ॥ (यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ७१ ।
“तलोदरी तिरोभावा ताटङ्कप्रियवादिनी ॥”)

ताटस्थ्यं, क्ली, (तटस्थ+भावे ष्यञ् ।) उदासीनत्वम् । निकटस्थत्वम् । यथा, ताटस्थ्येन उदासीनत्वेन इति । तटस्थो निकटस्थः प्रसिद्धपूर्व्वप्रणय इति च काव्यप्रकाशटीकायां चण्डिदासः ॥

ताडः, पुं, (तड+भावे घञ् ।) ताडनम् । शब्दः । मुष्टिमेयत्वादि । इति मेदिनी । डे,१४॥ पर्व्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥

ताडका, स्त्री, राक्षसीविशेषः । सा सुकेतुयक्षकन्या ब्रह्मवरेण सहस्रहस्तिबलयुता सुन्दैत्यपुत्त्रस्य सुन्दस्य भार्य्या मारीचमाता सुन्दे निहते पुत्त्रेण सह अगस्त्यमृषिं धर्षयितुमुद्यता तस्य शापात् सपुत्त्रा राक्षसत्वं गता श्रीरामेण निहता । इति रामायणम् ॥

ताडकाफलं, क्ली, (तारकेव नक्षत्रमिव फलमस्य । रस्य डत्वम् ।) वृहदेला । इति रत्नमाला ॥

ताडङ्कः, पुं, (तालं तालपमिव अङ्क्यते लक्ष्यते इति । अङ्क+घञ् । लस्य डत्वम् । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) कर्णभूषा । कानतड़का इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । कर्णदर्पणः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ताटङ्कः ३ । इति द्विरूपकोषटीकायां भरतः ॥ कर्णिका ४ तालपत्रम् ५ । इत्यमरः ॥ ताड़पत्त्रम् ६ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२० ॥ कर्णसुन्दरः ७ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनसाध्याने ।
“ताडङ्काङ्गदमेखलागुणरणन्मञ्जीरतां प्रापितां
कैरातीं वरदाभयोद्यतकरां देवीं त्रिनेत्रां
भजे ॥”)

ताडनं, क्ली, (ताड़ि+भावे ल्युट् ।) आघातः । यथा, शृङ्गारतिलके ।
“श्लाघ्यं नीरसकाष्ठताड़नशतं श्लाघ्यः प्रचण्डातपः ॥”
यथाच, गारुड़े ६६ अध्याये ।
“श्रुतिस्मृत्युक्तमाचारं कुर्य्यात्मर्म्माणि न स्पृशेत् ।
न निन्दाताड़ने कुर्य्यात् सुतं शिष्यञ्च ताड़येत् ।
आचरेत् सर्व्वदा धर्म्मं तद्विरुद्धन्तु नाचरेत् ॥”
अपि च चाणक्ये । १२ ।
“लालने बहवो दोषास्ताड़ने बहवो गुणाः ।
तस्मात् पुत्त्रञ्च शिष्यञ्च ताड़येन्न तु लालयेत् ॥”

ताड़नी, स्त्री, (ताड्यतेऽनयेति । ताड़ि+करणे ल्युट् स्त्रियां ङीप् ।) अश्वताड़नयष्टिः । तत्पर्य्यायः । चर्म्मयष्टिः २ कशा ३ भीमाश ४ चर्म्मलालिका ५ । इति शब्दमाला ॥

ताड़पत्रं, क्ली, (तालस्य पत्रमिव । लस्य डत्वम् ।) ताड़ङ्कः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२० ॥

ताड़िः, स्त्री, (ताड़यति पत्रैः शोभते इति । तड़ दीप्तौ+णिच्+इन् ।) वृक्षविशेषः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ ताड़ियात् इति भाषा ॥

ताड़ी, स्त्री, (ताड़िः कृदिकारादिति वा ङीष् ।) पत्रद्रुमः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ तत्पर्य्यायः । ताड़िः २ ताली ३ तालिः ४ । इति भरतः ॥ ताड़ियात् इति भाषा ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ३२८ ।
“शुष्यत्तमालपत्राणि शीर्णताड़ीदलानि च ।
ततसेनार्णवतीराणि चक्रेऽरिस्त्रीमुखानि च ॥”)
आभरणविशेषः । इति दुर्गसिंहः ॥

ताड़ुलः, पुं, (ताड़यतीति । तड़+णिच्+उल ।) ताड़यिता । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

ताड्यमानः, पुं, (ताड्यते असौ । ताड़ि+कर्म्मणि शानच् ।) पटहादिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ताड़नयुक्ते, त्रि । (यथा, कुमारे । १ । ४५ ।
“अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा
श्रोतुर्व्वितन्त्रीरिव ताड्यमाना ॥”)

ताण्डवं, क्ली, पुं, नृत्यम् । इत्यमरः । १ । ७ ।१० ॥ ताण्डेन मुनिना कृतं ताण्डि नृत्यशास्त्रं तदस्यास्तीति । इति भरतः ॥ तण्डुना प्रोक्तमिति स्वामी ॥ (“पुंनृत्यं ताण्डवं प्राहुः स्त्रीनृत्यं लास्यमुच्यते ॥” इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनेन पुंनृत्यम् ॥) तृणविशेषः । उद्धतनृत्यम् । इति मेदिनी । वे, ३६ ॥ (यथा, मत्स्यपुराणे । १ । १ ।
“प्रचण्डताण्डवाटोपे प्रक्षिप्ता येन दिग्गजाः ।
भवन्तु विघ्नभङ्गाय भवस्य चरणाम्बुजाः ॥”)

ताण्डवतालिकः, पुं, (ताण्डवे शिवनृत्यकाले यस्तालः स कार्य्यतयास्त्यस्येति । ठन् ।) नन्दी। स शिववाद्यकारी। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ताण्डवप्रियः, पुं, (ताण्डवं उद्धतनृत्यं प्रियमस्य ।) शिवः । इति शब्दमाला ॥

ताण्डि, क्ली, (ताण्डेन मुनिना कृतम् । ताण्ड + बहुलवचनात् इञ् ।) नृत्यशास्त्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तातः, पुं, (तनोति विस्तारयति गोत्रादिकमिति । तन + "दुतनिभ्यां दीर्घश्च ।" उणां । ३ । ९० । इति क्तः दीर्घश्च । अनुदात्तेति नलोपः ।) पिता । इत्यमरः । २ । ६ । २८ । (यथा, रघुः । ९ । ७५ ।

"हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषण्ण-
स्तस्यान्विष्यन् वेतसगूढं प्रभवं सः ।
शल्यप्रोतं प्रेक्ष्य सकुम्भं मुनिपुत्त्रं
तापादन्तःशल्य इवासीत् क्षितिपोऽपि ॥")

अनुकम्प्यः । इति मेदिनी । ते, २१ ॥ (यथा, भागवते । १ । १४ । ३६ ।
"कच्चित्तेऽनामयं तात ! भ्रष्टतेजा विभासि मे । अलब्धमानोऽवज्ञातः किं वा तात ! चिरोषितः ॥")
पूज्यः, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघौ । १ । ७२ । वशिष्ठं प्रति दिलीपोक्तिः ।
"तस्मात् मुच्ये यथा तात ! संविधातुं तथार्हसि। इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः ॥")

तातगुः, पुं, (तातस्य पितुरिव गौर्वाचकशब्दो यत्र । गवान्तत्वात् गौण्ये ह्रस्वः ।) क्षुद्रतातः । पितृव्यः । जनकस्य हिते, त्रि । इति मेदिनी । गे, ३६ ॥

तातजनयित्र्यौ, स्त्री, (तातश्च जनयित्री च ते ।) मातापितरौ । इत्यमरः ॥ द्विवचनान्तोऽयम् ॥

ताततुल्यः, त्रि, (तातस्य पितुस्तुल्यः ।) पितृसमः । तत्पर्य्यायः । मनोजवसः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १५२ ॥ मनोजवः ३ पितृसन्निभः ४ । इत्यमरः । तातलः ५ इति मेदिनी ॥

तातनः, पुं, (तातं मनोहरं यथा तथा नृत्यतीति। नृत् + बाहुलकात् डः ।) खञ्जनपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तातलः,पुं,(तापं लातीति । ला + कः । पृषोदरादित्वात् पस्य तः ।) रोगः । पाकः । लौहकूटः । मनोजवः । इति मेदिनी । ले, ९८ ॥ तप्तमात्रे, त्रि । इत्यजयपालः ॥

तातिः, पुं, पुत्त्रः । इति जटाधरः ॥

तात्कालिकः, त्रि, (तत्काले भवः । तत्काल + "आपदादिपूर्व्वपदात्कालान्तात् ।" ४ । २ । ११६ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ठञ् ।) तत्कालभवः । यथा, शुद्धितत्त्वे शङ्खः ।
"ततः आद्यमशुद्धौ तु कुर्य्याद्देकादशे तथा । कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ॥"

तात्पर्य्यं, क्ली, (तत्परस्य भावः । तत्पर + ष्यञ् ।) अभिप्रायः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ वक्तुरिच्छा । (यथा, भाषापरिच्छेदे । ८४ ।
"आकाङ्क्षा वक्तुरिच्छा तु तात्पर्य्यं परिकीर्त्तितम् ॥")

तादात्म्यं, क्ली, (तदात्मनो भावः । तदात्मन् + ष्यञ् ।) तत्स्वरूपम् । अभेदसम्बन्धः । इति न्यायशास्त्रम् ॥

तादृक्, [श्] त्रि, स इव दृश्यतेऽसौ । (तद् + दृश् + "त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ।" ३ । २ । ६० । इति क्विन् । "आ सर्व्वनाम्नः ।" ६ । ३ । ९१ । इति आत्वम् ।) तादृशः । ताहार मत इति भाषा ॥ इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २७९ ।
"यादृशैः सेवते भृत्यैर्यादृशांश्चोपसेवते । कदाचिन्नात्र सन्देहस्तादृग् भवति पूरुषः ॥")

तादृक्षः, त्रि, (स इव दृश्यते इति । तद् + दृश् + त्यदादिष्विति च क्सोऽपि वाच्य इति क्सः ।) तादृक् । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । २४२ ।
"ततः प्रभृति तादृक्षयोग्यार्थप्राप्तिलालसः । परिहासपुरे चक्रे स्थिरां गुर्व्वीं सपर्य्यिणीम्॥")

तादृशः, त्रि, (स इव दृश्यते इति । तद् + दृश् + "त्यदादिष्विति ।" ३ । २ । ६० । इति कञ् ।) तादृक् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १।४३५ ।
"उपदेशो न दातव्यो यादृशे तादृशे जने ॥")

तानं, क्ली, (तन इ न विस्तारे + भावे घञ् ।) विस्तारः । ज्ञानविषयः । इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

तानः, पुं, (तन्यते गीतमनेनेति । तन + घञ् ।) गानाङ्गविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
"विस्तार्य्यन्ते प्रयोगा यैर्मूर्च्छनाशेषसंश्रयाः । तानास्तेऽपूनपञ्चाशत् सप्तस्वरसमुद्भवाः ॥ तेभ्य एव भवन्त्यन्ये कूटतानाः पृथक् पृथक् । ते स्युः पञ्चसहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्छतानि च ॥"

तानवं, क्ली, (तनोर्भावः । तनु + "इगन्ताच्च लघुपूर्व्वात् ।" ५ । १ । १३१ । इत्यण् ।) गात्रे तनुता । यथा, उज्ज्वलनीलमणिः ।
"तानवत् तनुता गात्रे दौर्ब्बल्यभ्रमणादिकृत् ॥" (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३९३ ।
"परपतिनिर्दयकुलटाशोषित शठ ! नेर्ष्यया न कोपेन । दग्धममतोपतप्ता रोदिमि तव तानवं वीक्ष्य ॥")

तानूरः, पुं, (तन् + बाहुलकात् ऊरण् ।) पयसां भ्रमः । आवर्त्तः । इति भूरिप्रयोगः ॥

तान्तः, त्रि, (तम + क्तः ।) श्रान्तः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा,प्रद्युम्नविजये । २अङ्के ।
"पार्थ्यं श्रान्तिनितान्ततान्तमतुलं सन्तोषयन्त्यास्पदान् यत्रात्यन्तघनच्छदैर्विटपिभिश्छन्ने निरस्तातपे ॥")

तान्त्रिकः, त्रि, (तन्त्रं सिद्धान्तं अधीते वेद वा । तन्त्र + "उक्थादित्वात् ठक् ।) ज्ञातसिद्धान्तः । शास्त्रतत्त्वज्ञः । इत्यमरः । ३।८।१५॥ तन्त्रशास्त्रवेत्ता तत्सम्बन्धी च ॥ (यथा, भागवते ।८।६।६ ।
"श्रेयोऽर्थिभिर्वैदिकतान्त्रिकेण ॥")

तापः, पुं, (तप + घञ् ।) सन्तापः । (यथा, भागवते । ३ । १४ । ४८ ।
"नैदाघजं तापमिवोडुराजः ॥")
कृच्छ्रम् । इति मेदिनी । पे, ७ ॥ (त्रिविधदुःखम् । यथा देवीभागवते । १ । ११ । ७ ।
"दीर्घायुर्भव सर्व्वज्ञ ! तापत्रयविवर्ज्जितः ॥")

तापकः, पुं, (तापयतीति । तप + णिच् + ण्वुल् ।) ज्वरः । इति शब्दरत्नावली ॥ तापकर्त्तरि त्रि ॥

तापत्यः, पुं, (तपती सूर्य्यकन्या तस्या अपत्यं पुमान् । तपती + ण्यः ।) अर्ज्जुनः । इति पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । ५।४६।२ ।
"तस्मात्तापत्य ! यत्किञ्चिन्नृणां श्रेय इहेप्सितम् । तस्मिन् कर्म्मणि योक्तव्या दान्तात्मानः पुरोहिताः ॥"
तपतीवंशोद्भवकौरवमात्रम् । यथा, तत्रैव । १ । १७१ । ६९ ।
"सोऽहं त्वयेह विजितः संख्ये तापत्यवर्द्धन ! ॥"
तपत्या उपाख्यानम् । तपती + ष्यञ् । तपत्युपाख्याने, क्ली । यथा, तत्रैव । १।२।१०६ ।
"तापत्यमथ वाशिष्ठमौर्व्वञ्चाख्यानमुत्तमम् ॥"
एतदुपाख्यानन्तु महाभारते आदिपर्व्वणि १७२ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

तापनः, पुं, (तापयतीति । तप + णिच् + कर्त्तरि ल्युः ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । ९ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ४६ । २ ।
"शुक्राद्ब्रह्म प्रभवति ब्रह्म शुक्रेण वर्द्धते । तच्छुक्रं ज्योतिषां मध्ये तप्तं तपति तापनम् । योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥")
कामबाणः । इति जटाधरः ॥ (यदुक्तं,—
"सम्मोहनोन्मादनौ च शोषणस्तापनस्तथा । स्तम्भनश्चेति कामस्य पञ्च बाणाः प्रकीर्त्तिताः॥")
सूर्य्यकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्ली, नरकविशेषः । यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । २२४ ।
"असिपत्रवनञ्चैव तापनञ्चैकविंशकम् ॥"
भावे ल्युट् । तापकरणम् । यथा, सुश्रुते ।१।४१ ।
"तद्दहनपचनदारणतापनप्रकाशनप्रभावर्णकरमिति ॥") तापयितरि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ । १९ । २१ ।
"ततोऽम्बराच्चिन्तितमात्रमागतं
महाप्रभं चक्रममित्रतापनम् ॥")

तापसं, क्ली, तमालपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजपात इति भाषा ॥

तापसः, त्रि, (तपोऽस्त्यस्येति । तपस् + "अण्च ।" ५ । २ । १०३ । इति अण् । यद्वा, तपः शीलमस्य । "छत्रादिभ्यो णः ।" ४ । ४ । ६२ । इति णः ।) तपस्वी । इत्यमरः । २।७।४२॥ (यथा, मनुः । ६ । २७ ।
"तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत् ॥"
तपःसम्बन्धी । यथा, गोः रामायणे । २।५२।५ ।
"तापसं व्रतमास्थाय ततो गृहमुवाच ह ॥")
पुं, दमनकवृक्षः । वकपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (इक्षुविशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।

"कान्तारस्तापसेक्षुश्च कार्ष्णेक्षुः स्वविपत्रकः ॥"
"इत्येता जातयः स्थौल्यात् गुणान् वक्ष्याम्यतः परम् ॥"
"कान्तारतापसाविक्षू वंशकानुगुणौ मतौ ॥")

तापसतरुः, पुं, (तापसप्रियस्तरुर्वृक्षः ।) इङ्गुदीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४६ ॥ (इङ्गुदीशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

तापसद्रुमः, पुं, (तापसप्रियो द्रुमः ।) इङ्गुदीवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०६ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"इङ्गुदीऽङ्गारवृक्षश्च तिक्तकस्तापसद्रुमः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तापसद्रुमसन्निभा, स्त्री, (तापसद्रुमस्य सन्निभा समा ।) गर्भदात्रीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तापसप्रियः, पुं, (तापसानां प्रियः ।) प्रियालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (इङ्गुदीवृक्षः । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"पीतपुष्पोऽङ्गारपुष्प इङ्गुदी तापसप्रियः ॥")

तापसप्रिया, स्त्री, (तापसानां प्रिया ।) द्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (द्राक्षाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

तापहरी, स्त्री, (तापं अग्निजन्यसन्तापं हरतीति । हृ+बाहुलकात् टः । स्त्रियां ङीप् ।) व्यञ्जनविशेषः । यथा,—
"घृते हरिद्रासंयुक्ता माषाणां भर्जयेद्बटीः ।
तण्डुलांश्चापि निर्धौतान् सहैव परिभर्जयेत् ॥)
सिद्धियोग्यं जलं तत्र प्रक्षिप्य कुशलः पचेत् ।
लवणार्द्रकहिङ्गूनि मात्रया तत्र निःक्षिपेत् ॥
एवं सिद्धिं समायाता प्रोक्ता तापहरी बुधैः ॥"
अस्या गुणाः ।
"भवेत्तापहरी बल्या वृष्या श्लेष्माणमाचरेत् ।
बृंहणी तर्पणी रुच्या गुर्व्वी तत्र गुणाः स्मृताः ॥"
ताहरी इति लोके । इति भावप्रकाशः ॥
तापहारिण्यां त्रि ॥

तापिच्छः, पुं, (तापिनं सन्तप्तं छदति आच्छादयतीति । छद्+अन्येष्वपीति डः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) तमालवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६८ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । ११ । ११ ।
"अक्ष्णोर्निक्षिपदञ्जनं श्रवणयोस्तापिच्छगुच्छावलीम् ॥"
क्ली, तापिच्छस्य पुष्पम् । फले लुगिति तद्धितलुक् । हिहीनं प्रसवे सर्व्वमिति नपुंसकत्वम् । तापिच्छपुष्पम् । यथा, माघे । १ । २२ ।
"प्रफुल्लतापिच्छनिभैरभीषुभिः
शुभैश्च सप्तच्छदपांशुपाण्डुभिः ॥")

तापिञ्जं, क्ली, (तापिनं जयतीति । जि+डः ।) धातुमाक्षिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तापिञ्जः, पुं, तापिच्छः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तापी, स्त्री, (तापयतीति । तप+णिच्+अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) तापिनी नदी । सा पश्चिमवाहिनी विन्ध्याचले प्रसिद्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मात्स्ये । ११३ । २७ ।
"तापी पयोष्णी निर्व्विन्ध्या क्षिप्रा च ऋषभा नदी ।
विन्ध्यपादप्रसूतास्ताः सर्व्वाः शीतजलाः शुभाः ॥"
इयं सह्यपादोद्भवा इति विष्णुपुराणम् । २ । ३ । ११ ॥
"तापी तापा च गोलोमी गोमती शालिता मही ।
सरस्वती युता नद्यो नर्म्मदा पश्चिमानुगाः ॥
आसां जलं घनं शीतं पित्तघ्नं कफकृत्तथा ।
वातदोषहरं हृद्यं कण्डुकुष्ठविनाशनम् ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)
यमुना । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तापी, [न्] (तापोऽस्यास्तीति । ताप+"अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तापयुक्ते, त्रि ॥

ताप्यं, क्ली, (तापे हितम् । ताप+यत् ।) धातुमाक्षिकम् । इति रत्नमाला ॥ हेमचन्द्रे पुंलिङ्गोऽयम् । ४२१ ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।
"ताप्यस्य पलत्रितयं द्वे लोहश्रावणीकायाः ॥")

ताप्यकं, क्ली, (ताप्यमेव । स्वार्थे कन् ।) माक्षिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (माक्षिकशब्दे विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)

ताप्युत्थसंज्ञकं, क्ली, (ताप्युत्थासंज्ञा यस्य । कप् ।) माक्षिकधातुः । इति रत्नमाला ॥

तामः, पुं, (ताम्यत्यनेनेति । तम+करणे घञ् ।) भीषणः । दोषः । इत्यजयपालः ॥

तामरं, क्ली, (तामं ग्लानिं रातीति । रा+कः ।) जलम् । घृतम् । इति भरतधृतरुद्रः ॥

तामरसं, क्ली, (तामरे जले सस्तीति । सस्+डः । यद्वा, बाहुलकात् अमेरप्यसच् । तस्य णित्त्वञ्च । धातोस्तुगागमश्च । णित्वात् वृद्धिः । इत्युज्ज्वलदत्तः । ३ । ११७ ॥) पद्मम् । (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । ५४ ।
"जाता तामरसोदरे भगवतो धातुः कृतार्था स्थितिः ॥")
सारसः । इत्यमरः । १ । १० । ४० ॥ स्वर्णम् । ताम्रम् । इति मेदिनी । से, ५३ ॥ (द्वादशाक्षरच्छन्दोविशेषः । तस्य लक्षणादिकं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

तामलकी, स्त्री, भूम्यामलकी । इत्यमरः । २ । ४ । १२७ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३९ अध्याये ।
"कटुकेन्द्रयवोशीरसिंही तामलकीघनैः ॥")

तामलिप्तं, क्ली, }
तामलिप्ती, स्त्री, } देशविशेषः । तमलुक् इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । दामलिप्तम् २ तामलिप्ती ३ तमालिनी ४ स्तम्बपूः ५ विष्णुगृहम् ६ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४५ ॥ तमोलिप्ती ७ वेलाकूलम् ८ तमालिका ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तामसं, त्रि, (तम एव । तमस्+स्वार्थे अण् ।) प्रकृतिगुणविशेषः । तद्धर्म्मा यथा,—
"त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥
यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।
प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥
यातयामं गतरसं पूतिपर्युषितञ्च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥
विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥
मूढग्राहेणात्मनो यत् पीड़या क्रियते तपः ।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥
अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायां १७ अध्यायः ॥ * ॥
किञ्च तत्रैव १८ अध्याये ।
"नियतस्य तु सन्न्यासः कर्म्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः ॥
यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्य्ये सक्तमहेतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत्तामसमुदाहृतम् ॥
अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥
अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते ॥
अधर्म्मं धर्म्ममिति या मन्यते तमसावृता ।
सर्व्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ ! तामसी ॥
यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
न विमुञ्चति दुर्म्मेधा धृतिः सा तामसी मता ॥
यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥"

तामसः, पुं, (तमस्तमोगुणः प्रधानत्वेनास्त्यस्येति । अण् ।) सर्पः । खलः । इति मेदिनी । से, २५ ॥ उलूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चतुर्थमनुः । अस्मिन्मन्वन्तरे हरिनामा विष्णोरवतारः । त्रिशिखनामा इन्द्रः । वैधृतयो देवाः । ज्योतिर्धामादयः सप्तर्षयः । वृषख्यातिनरादयो मनुसुताः । इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ तमोगुणयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, मनुः । १२ । ३३ ।
"लोभः स्वप्नोऽधृतिः क्रौर्य्यं नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता ।
याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ॥")
तामसमुनयो यथा । कणादः १ गौतमः २ शक्तिः ३ उपमन्युः ४ जैमिनिः ५ दुर्व्वासाः ६ मृकण्डुः ७ बृहस्पतिः ८ भार्गवः ९ जमदग्निः १० ॥ तामसशास्त्राणि यथा । असुरमोहनार्थशिवकृतशैवपाशुपतादि १ कणादकृतन्यायनीलपटादि २ ब्राह्मणरूपिभगवत्कृतबौद्धशास्त्रम् ३ जैमिनिकृतनिरीश्वरसांख्यम् ४ ॥ तामसपुराणानि यथा । मात्स्यम् १ कौर्म्मम् २ लैङ्गम् ३ शैवम् ४ स्कान्दम् ५ आग्नेयम् ६ ॥ तामसस्मृतयो यथा । गौतमम् १ बार्हस्पत्यम् २ सांवर्त्तम् ३ यमम् ४ शाङ्खम् ५ औशनसम् ६ ॥ * ॥ राजसतामसकर्म्माणि यथा,—
"यत् शैवं दैवतं पैत्रमौपदेवं तथाध्वरम् ।
शाक्तं शैवं गाणपत्यं यागहोमादिकं तथा ॥

पौरोहित्यं याजनञ्च देवलं ग्रामयाजकम् ।
विष्णुसेवापराधञ्च तथा नामापराधकम् ॥
असत्प्रतिग्रहं देवि ! साङ्कल्यमाभिचारिकम् ।
पशुजीवादिहननं पातकञ्चोपपातकम् ॥
अतिपापं महापापमनुपातकमेव च ।
लोभं मोहमहङ्कारं कामं क्रोधं मदन्तथा ॥
एतद्द्वयदपरं कर्म्म गर्हितञ्च वरानने ! ।
राजसं तामसं प्रोक्तं मया च मुनिभिः सदा ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥

तामसिकं, त्रि, (तमसा तमोगुणेन निर्वृत्तम् । तमस्+ठञ् ।) तामसम् । तमोगुणकार्य्यम् ॥

तामसी, स्त्री, (तमोऽन्धकारः प्राधान्येन अस्ति अस्याम् । तमस्+अण् । स्त्रियां ङीप् ।) निशा । दुर्गा । इति मेदिनी । से, २५ ॥ जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तमोगुणसम्बन्धिनी । यथा, देवीभागवते । ३ । ८ । ५ ।
"सात्त्विकी राजसी चैव तामसी च तथा परा ।
श्रद्धा तु त्रिविधा प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥")

तामिस्रं, क्ली, (तमिस्रं अन्धकारततिरस्त्यस्येति । तमिस्र+अण् ।) अन्धकारमयनरकम् । इति मनुः ॥ परवित्तापत्यकलत्रापहर्त्ता यमदूतैर्निपात्यते यत्र । इति श्रीभागवतम् ॥ (अन्धकारमये, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । १६२ । १० ।
"तामिस्रं प्रथमं पक्षं वीतशोकभयो वस ॥"
अन्धकारविचारिणि । यथा, रघुः । १५ । २ ।
"लवणेन विलुप्तेज्यास्तामिस्रेण तमभ्ययुः ॥")

तामिस्रः, पुं, (तमिस्रं तमोगुणोत्थः क्रोधः प्रचुरतयास्त्यस्येति । अण् ।) भोगेच्छाप्रतिघाते क्रोधः । इति श्रीभागवतटीकायां स्वामी ॥ (यथा, भागवते । ३ । १२ । २ ।
"ससर्ज्जाग्रेऽन्धतामिस्रमथ तामिस्रमादिकृत् ॥")

ताम्बूलं, क्ली, (तम+"खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ ।" उणां । ४ । ६० । इति ऊलच् बुगागमो दीर्घश्च ।) पर्णम् । पान इति भाषा । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । क्षारत्वम् । कषायत्वम् । वातकृमिकफदुःखदोषनाशित्वम् । कामाग्निसन्दीपनत्वम् । स्त्रीसम्भाषणभूषणत्वम् । ध्वतिवक्त्रपाटवोत्साहकान्तिकारित्वम् । सुप्तोत्थिते भुक्ते च प्रशस्तत्वम् । दन्तास्यदृग्गदे त्याज्यत्वम् । स्वर्गेऽपि दुर्लभत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च । तीक्ष्णत्वम् । पीनसकासनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । दाहकारित्वञ्च ॥ * ॥ कृष्णपर्णस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । दाहवक्त्रजाड्यमलधारित्वञ्च ॥ * ॥ शुभ्रपर्णस्य गुणाः । श्लेष्मवातामयनाशित्वम् । पथ्यत्वम् । रुच्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वञ्च ॥ * ॥ सद्यस्त्रोटिततताम्बूलभक्षणगुणाः । मुखरोगजाड्यदोषवातारोचकरक्तमलविष्टम्भकान्तिकारित्वम् ॥ चिरात्त्रोटितभूयोजलयोजितताम्बूलगुणाः । उत्तमत्वम् । रुचिबलकारित्वम् । त्रिदोषार्त्तिनाशित्वञ्च ॥ * ॥

"शिरापर्णन्तु शैथिल्यं कुर्य्यात्तस्मात्त्यजेद्रसः ।
शीर्णं त्वग्दोषदन्तस्य भक्षिते तु सितासिते ॥
अनिधाय मुखे पर्णं पूगं खादयते नरः ।
मतिभ्रंशो दरिद्रः स्यादन्ते न स्मरते हरिम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
"पर्णमूले वसेद्व्याधिः पर्णाग्रे पापसञ्चयः ।
चूर्णपर्णं हरेदायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी ॥
नायुरग्रे विषं मूले मध्येऽलक्ष्मीर्व्यवस्थिता ।
तस्मादग्रञ्च मूलञ्च मध्यं पर्णस्य वर्ज्जयेत् ॥
चूर्णाधिकं हरति गन्धमथाधिपूगं
रागं तथाधिकदलञ्च सुगन्धिकारि ।
ताम्बूलमुत्तममिदं रसनाग्रभिन्न-
पर्णं निशास्वधिकखण्डितपर्णमह्नि ॥
ताम्बूलं न हितं प्रोक्तं शरीरे रूक्षदुर्ब्बले ।
ज्वरास्यशोषपित्तास्रमदमूर्च्छाक्षिरोगिषु ॥
ताम्बूलात्युपयोगात् स्याच्छोषः पित्तानिलास्रता ।
देहदृक्केशदन्ताग्निश्रोत्रवर्णबलक्षयः ॥"
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
"विना पर्णं मुखे दत्त्वा गुवाकं भक्षयेद्यदि ।
तावद्भवति चण्डालो यावद्गङ्गां न गच्छति ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥
"ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
तपस्विनाञ्च विप्रेन्द्र ! गोमांससदृशं ध्रुवम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डम् ॥ * ॥
अस्य नामानि गुणाश्च । यथा, भावप्रकाशे ।
"ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागिनी नागवल्लरी ।
ताम्बूलं विशदं रुच्यं तीक्ष्णोष्णं तुवरं सरम् ॥
वश्यं तिक्तकटुक्षारं रक्तपित्तकरं लघु ।
बल्यं श्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहम् ॥"
क्रमुकम् । इति मेदिनी । के, ६७ ॥

ताम्बूलकरङ्कः, पुं, (ताम्बूलस्य ताम्बूलरक्षणाय वा करङ्कः ।) ताम्बूलपात्रम् । पानेर बाटा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । स्थगी २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८२ ॥

ताम्बूलदः, त्रि, (ताम्बूलं ददातीति । दा+कः ।) ताम्बूलदाता । तत्पर्य्यायः । वागगुलिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ताम्बूलपत्रः, पुं, (ताम्बूलस्य पत्रमिव पत्रमस्य ।) पिण्डालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ताम्बूलपर्णी, क्ली । यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
"ताम्बूलपत्रं तीक्ष्णोष्णं कटुपित्तप्रकोपनम् ॥")

ताम्बूलरागः, पुं, (ताम्बूलस्य चर्व्वितताम्बूलस्य राग इव रागोऽत्र ।) मसूरः । इति हारावली । १३३ ॥ ताम्बूलस्य रङ्गश्च ॥

ताम्बूलवल्लिका, स्त्री, (ताम्बूलस्य वल्ली ततः स्वार्थे कन् टापि पूर्ब्बह्रस्वश्च ।) ताम्बूली । इति शब्दरत्नावली ॥

ताम्बूलवल्ली, स्त्री, (ताम्बूलस्य वल्ली ।) ताम्बूललता । पानेर गाछ । इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । ताम्बूली २ नागवल्ली ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १२० ॥ पर्णलता ४ सप्तशिरा ५ सर्पलता ६ फणिवल्ली ७ भुजगलता ८ भक्ष्यपत्रा ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ताम्बूलवल्लिका १० पर्णवल्ली ११ ताम्बूलिः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ नागिनी १३ नागवल्लरी १४ । इति भावप्रकाशः ॥

ताम्बूली, स्त्री, (ताम्बूल+गौरादित्वात् संज्ञायां वा ङीष् ।) ताम्बूलवल्ली । इत्यमरः । २।४।१२० ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । ८१ ।
"ताम्बूलीश्च सहाम्लानिमालातिलकयुक्तिभिः ॥")

ताम्रं, क्ली, (तम्यते आकाङ्क्ष्यते इति । तमु काङ्क्षायाम्+"अमितम्योर्दीर्घश्च ।" उणां । २ । १६ । इति रक् उपधाया दीर्घश्च ।) तैजसधातुविशेषः । तामा इति ताँवा इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । ताम्रकम् २ शुल्वम् ३ म्लेच्छमुखम् ४ द्व्यष्टम् ५ वरिष्ठम् ६ उडुम्बरम् ७ । इत्यमरः । २ । ९ । ९७ ॥ द्विष्टम् ८ उदुम्बरम् ९ औदुम्बरम् १० उडुम्बरम् ११ औडुम्बरम् १२ । इति तट्टीका ॥ तपनेष्टम् १३ अम्बकम् १४ अरविन्दम् १५ रविलोहम् १६ रविप्रियम् १७ रक्तम् १८ नैपालिकम् १९ रक्तधातु २० मुनिपित्तलम् २१ अर्कम् २२ सूर्य्याङ्गम् २३ लोहितायसम् २४ । इति शब्दरत्नावली ॥ सुपक्वस्य तस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । तिक्तत्वम् । विपाके कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तविबन्धशूलपाण्डूदरगुल्मनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अम्लत्वम् । सारकत्वम् । रोपणत्वम् । लघुत्वम् । लेखनत्वम् । अर्शोज्वरकुष्ठकासश्वासक्षयपीनसाम्लपित्तशोथकृमिनाशित्वम् । अल्पबृंहणत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ परिणामशूलप्लीहवायामशूलबहुरोगनाशित्वम् । शुद्धिकारित्वम् । बलायुस्तेजःपुष्टितुष्टिकारित्वं नित्यसेवने वलीपलितनाशित्वञ्च ॥ * ॥ मृद्वेष्टितशूरणकन्दगर्भनिहितगोमयाग्निभस्मीकृतपश्चात्तद्वारा पञ्चपुटदत्तताम्रस्य गुणाः । वान्तिभ्रान्तिशूलाग्निमान्द्यास्रपित्तनाशित्वम् । बलकारित्वञ्च ॥ * ॥ अशोधितताम्रदोषाः । आयुःशुक्रबलनाशित्वम् । रोगवृद्धिच्छर्द्दिमूर्च्छाभ्रमक्लेदनानारोगकुष्ठशूलविदाहस्वेदारुचिचित्तसन्तापकारित्वम् । विषतुल्यत्वञ्च । इति सुखबोधः ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"शुक्रं यत् कार्त्तिकेयस्य पतितं धरणीतले ।
तस्मात् ताम्रं समुत्पन्नमिदमाहुः पुराविदः ॥"
तस्य लक्षणं यथा,—
"जपाकुसुमसङ्काशं स्निग्धं मृदु घनं क्षमम् ।
लोहनागोज्झितं ताम्रं मारणाय प्रशस्यते ॥
कृष्णरूक्षमतिस्तब्धं श्वेतञ्चापि घनासहम् ।
लोहनागयुतञ्चेति शुल्वं दुष्टं प्रकीर्त्तितम् ॥"
तस्य शोधनविधिर्यथा,—
"पत्तलीकृतपत्राणि ताम्रस्याग्नौ प्रतापयेत् ।
निषिञ्चेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके ॥
गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा ।
एवं ताम्रस्य पत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते ॥"
अथ तस्य मारणविधिर्यथा,—
"सूक्ष्माणि ताम्रपत्राणि कृत्वा संस्वेदयेद्बुधः ।

वासरत्रयमम्लेन ततः खल्ले विनिःक्षिपेत् ॥
पादांशं सूतकं दत्त्वा याममम्लेन मर्द्दयेत् ।
तत उद्धृत्य पत्राणि लेपयेद्द्विगुणेन च ।
गन्धकेनाम्लपृष्टेन तस्य कुर्य्याच्च गोलकम् ॥
ततः पिष्ट्वा च मीनाक्षीं चाङ्गेरीं सपुनर्नवाम् ।
तत्कल्केन बहिर्गोलं लेपयेदङ्गुलोन्मितम् ॥
धृत्वा तद्गोलकं भाण्डे शरावेण च रोधयेत् ।
वालुकाभिः प्रपूर्य्याथ विभूतिलवणाम्बुभिः ॥
दत्त्वा भाण्डमुखे मुद्रां ततश्चुल्यां विपाचयेत् ।
क्रमवृद्धाग्निना सम्यक् यावद्यामचतुष्टयम् ॥
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य मर्द्दयेच्छूरणद्रवैः ।
यामैकं गोलकं तच्च निःक्षिपेच्छूरणोदरे ॥
मृदा लेपस्तु कर्त्तव्यः सर्व्वतोऽङ्गुष्ठमात्रकः ।
पाच्यं गजपुटे क्षिप्रं मृतं भवति निश्चितम् ॥
वमनञ्च विरेकञ्च भ्रमं क्लममथारुचिम् ।
विदाहं स्वेदमुत्क्लेदं न करोति कदाचन ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
शुल्वनिभः । अरुणवर्णः । इति हेमचन्द्रः शब्दरत्नावली च ॥ तद्वति, त्रि ॥
(“न विषं विषमित्याहुस्ताम्रञ्च विषमुच्यते ।
एकदोषो विषे त्वष्टौ दोषास्ताम्रे प्रकीर्त्तिताः ॥
भ्रमो मूर्च्छा विदाहश्च उत्क्लेदशोषवान्तयः ।
अरुचिश्चित्तसन्ताप एते दोषा विषोपमाः ॥
तस्माद्विशुद्धं ताम्रं हि ग्राह्यं रोगोपशान्तये ।
पटुना रविदुग्धेन ताम्रपत्राणि लेपयेत् ॥
अग्नौ सन्ताप्य निर्गुण्डीरसे सिञ्चेत् पुनः पुनः ॥
मतान्तरम् ।
गोमूत्रेण पचेद्यामं ताम्रपत्रं दृढाग्निना ।
शुध्यते नात्र सन्देहो मारणञ्चात्र कथ्यते ॥
इति ताम्रशोधनम् ॥ * ॥
अथ ताम्रमारणम् ।
सूतमेकं द्विधा गन्धं यामं मर्द्दन्तु कन्यया ।
द्वयोस्तुल्यं ताम्रपत्रं लिप्त्वा स्थाल्यां निधापयेत् ।
सम्यक् शूरणजैः सार्द्धं पार्श्वे भस्म निधापयेत् ।
चतुर्यामं पचेच्चुल्यां पात्रपृष्ठे सगोमये ॥
जलं पुनः पुनर्देयं स्वाङ्गशीतं विमर्द्दयेत् ।
म्रियते नात्र सन्देहः सर्व्वरोगेषु योजयेत् ॥
मतान्तरम् ।
जम्बाम्भसा सैन्धवसंयुतेन
सगन्धकं स्थापय शुल्वपत्रम् ।
पक्वायमानं पुटयेत् सुयुक्त्या
वातादिकं यावदुपैति शान्तिम् ॥
अन्यतरमतम् ।
शुद्धं ताम्रदलं विमर्द्द्य पटुना क्षारेण जम्बीरजै
र्नीरैर्वैसमिदं स्नुह्यर्कपयसा लिप्तं धमेत् सप्तधा ।
निर्गुण्ड्यम्बुहिमं रसेन्द्रकलितं दुग्धाब्यगन्धेन तत्
तुल्येनाथ मृतं भवेत् सुपठितं पश्चान्मृतेन त्रिधा ॥
गुणा यथा,—
वान्तिभ्रान्तिविवर्ज्जितं क्षयरुजाकुष्ठानि
पाण्ड्वामयं
शूलं मेहगुदाङ्कुरानिलगदाञ्छुक्राणुपानैर्जयेत् ।
गुञ्जामात्रमिदन्ततो द्विगुणितं तच्छुद्धकायेन चेत्
भुक्तं स्थौल्यजरापमृत्युशमनं पथ्याशिना वत्सरात् ॥
ताम्रमुग्रं गरहरं यकृत्प्लीहोदरापहम् ।
क्रिमिशूलामवातघ्नं ग्रहण्यर्शोऽम्लपित्तजित् ॥”
इति ताम्रमारणम् ॥ * ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)

ताम्रः, पुं, (ताम्रस्येव वर्णोऽस्त्यस्य । अच् । ताम्रवर्णत्वादस्य तथात्वम् ।) कुष्ठरोगविशेषः । इति कर्म्मविपाकः ॥ (द्वीपभेदः । यथा, महाभारते । २ । ३१ । ६५ ।
“द्वीपं ताम्राह्वयञ्चैव पर्व्वतं रामकं तथा ॥”)

ताम्रकं, क्ली, (ताम्र+स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) ताम्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ९७ ॥

ताम्रकर्णी, स्त्री, (ताम्रवर्णौ कर्णौ यस्याः स्त्रियां ङीष् ।) अञ्जना नाम पश्चिमदिग्हस्तिपत्नी । इत्यमरः । १ । ३ । ५ ॥

ताम्रकारः, पुं, (ताम्रं करोति ताम्रधातुभिः पात्रादिकं निर्म्मातीति । कृ+अण् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । तत्पर्य्यायः । ताम्रिकः २ शौल्विकः ३ ताम्रकुट्टकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्योत्पत्तिः कंसकारशब्दे द्रष्टव्या ॥

ताम्रकुट्टकः, पुं, (ताम्रं कुट्टयतीति । कुट्ट+ण्वुल् ।) ताम्रकारः । इत्यमरः । २ । १० । ८ ॥

ताम्रकूटः, पुं क्ली, (ताम्रनिर्म्मितं कूटमिव ताम्रस्य कूटमिव वा ।) क्षुपविशेषः । तामाक् इति भाषा । यथा,—
“सम्विदा कालकूटञ्च ताम्रकूटञ्च धुस्तुरम् ।
अहिफेणं खर्ज्जुरसः तारिका तरिता तथा ॥
इत्यष्टौ सिद्धिद्रव्याणि यथा स्वर्य्याष्टकं प्रिये ॥”
इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥

ताम्रक्रिमिः, पुं, (ताम्रवर्णः क्रिमिः कीटः ।) इन्द्रगोपकीटः । इति भूरिप्रयोगः हारावली च ॥

ताम्रगर्भं, क्ली, (ताम्रं गर्भं उत्पत्तिस्थानमस्य ।) तुत्थम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ताम्रचूड़ः, पुं स्त्री, (ताम्रा ताम्रवर्णा चूड़ा अस्य ।) कुक्कुटः । इत्यमरः । २ । ५ । १७ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २२४ । २४ ।
“अपरं शक्तिदायादस्ताम्रचूड़ं भुजेन सः ।
महाकायमुपश्लिष्टं कुक्कुटं बलिनां वरम् ॥”
यथा चोत्तरतन्त्रे ३९ अध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ।
“ताम्रचूड़स्य मांसेन पिबेद्वा मद्यमुत्तमम् ॥”)
कुक्कुरद्रुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ताम्रदुग्धा, स्त्री, (ताम्रं रक्तवर्णं दुग्धं क्षीरं रसोऽस्याः ।) गोरक्षदुग्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥

ताम्रपट्टं, क्ली, (ताम्रेण निर्म्मितं पट्टं पत्रम् ।) ताम्रनिर्म्मितलेखनपत्रम् । यथा,—
“दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यन्तु कारयेत् ।
आगामिभद्रनृपतिः परिज्ञानाय पार्थिवः ॥
पटे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रोपरिचिह्नितम् ॥”
इति मिताक्षरा ॥

ताम्रपत्रः, पुं, (ताम्रं ताम्रवर्णं पत्रमस्य ।) जीवशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ताम्रनिर्म्मितपत्रे, क्ली ॥

ताम्रपर्णी, स्त्री, दीर्घिकाभेदः । इति भूरिप्रयोगः ॥ नदीविशेषः । इति पुराणम् ॥ (यथा, रघुः । ४ । ५० ।
“ताम्रपर्णीसमेतस्य मुक्तासारं महोदधेः ॥”)

ताम्रपल्लवः, पुं, (ताम्रवर्णं पल्लवमस्य ।) अशोकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
“अशोको हेमपुष्पश्च वञ्जुलस्ताम्रपल्लवः ।
कङ्केलिः पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

ताम्रपाकी, [न्] पुं, (पच्यते इति । पच+घञ् कुत्वञ्च । ताम्रः ताम्रवर्णः पाकः परिणतिरस्यास्येति । इनिः ।) गर्द्दभाण्डवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

ताम्रपादी, स्त्री, (ताम्रो रक्तवर्णः पादो मूलदेशोऽस्याः ।) हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हंसपदीशब्दे विवृतिरस्या ज्ञातव्या ॥)

ताम्रपुष्पः, पुं, (ताम्रवर्णं पुष्पमस्य ।) रक्तकाञ्चनः । इति जटाधरः ॥ (अस्य पर्य्यायाः यथा भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ।
“कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः ।
कुण्डली ताम्रपुष्पश्च सम्नकः स्वल्पकेशरी ॥”)
भूमिचम्पकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ताम्रपुष्पिका, स्त्री, (ताम्रवर्णं पुष्पमस्याः । कप् टापि अत इत्वञ्च ।) रक्तत्रिवृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तत्रिवृत्शब्दे ज्ञातव्यमस्या विवरणम् ॥)

ताम्रपुष्पी, स्त्री, (ताम्रवर्णं पुष्पमस्या इति । ङीष् ।) धातकी । (अस्याः पर्य्याया यथा,—
“धातकी धातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा ।
सुभिक्षा बहुपुष्पी च वह्निज्वाला च सा स्मृता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पाटलावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायाः यथा,—
“पाटलिः पाटला मोघा मधुदूती फलेरुहा ।
कृष्णवृन्ता कुवेराक्षी कालस्थाल्यलिवल्लभा ॥
ताम्रपुष्पी च कथिता परा स्यात् पाटला सिता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

ताम्रफलः, पुं, (ताम्रं ताम्रवर्णं फलमस्य ।) अङ्कोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ताम्रमूला, स्त्री, (ताम्रं ताम्रवर्णं मूलमस्याः ।) दुरालभा । (यथा, भावप्रकाशे । ज्वराधिकारे श्वासचिकित्सायाम् ।
“सिंही व्याघ्री ताम्रपर्णी पटोली ॥”)
लज्जालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कच्छुरा । इति रत्नमाला ॥ खिराइ इति भाषा ॥

ताम्रवर्णः, पुं, (ताम्रस्येव वर्णोऽस्य ।) मल्लिवाहवृक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भारतवर्षीयद्वीपभेदः । यथा, मात्स्ये । ११३ । ८ ।

"भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदान् निबोध मे।
इन्द्रद्वीपः कसेरुश्च ताम्रवर्णो गभस्तिमान्॥")

ताम्रवर्णा, स्त्री, (ताम्रस्येव वर्णोऽस्या इति। टाप्।) ओड्रपुष्पवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

ताम्रवल्ली, स्त्री, (ताम्रवर्णा वल्ली। मध्यपदलोपी समासः।) मञ्जिष्ठा। इति रत्नमाला॥ चित्रकूटदेशप्रसिद्धा लता। तत्पर्य्यायः। ताम्रा २ ताली ३ तमाली ४ तमालिका ५ सूक्ष्मवल्ली ६ सुलोमा ७ शोधनी ८ तालिका ९। अस्या गुणाः। कषायत्वम्। कफदोषमुखकण्ठोत्थरोगनाशित्वम्। श्लेष्मशुद्धिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

ताम्रवीजः, पुं, (ताम्रवर्णं वीजमस्य।) कुलत्थः। इति राजनिर्घण्टः॥

ताम्रवृक्षः, पुं, (ताम्रमिव रक्तवर्णो वृक्षः।) रक्तचन्दनम्। कुलत्थः। इति रत्नमाला॥

ताम्रवृन्तः, पुं, (ताम्रमिव रक्तवर्णं वृन्तमस्य।) कुलत्थः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ताम्रवृन्ता, स्त्री, (ताम्रमिव रक्तवर्णं वृन्तमस्याः इति टाप्।) कुलत्थिका। इति हेमचन्द्रः।४।२४१॥

ताम्रशिखी, [न्] पुं स्त्री, (ताम्रवर्णा शिखा चूडा अस्त्यस्य। इति इनिः।) कुक्कुटः। इति जटाधरः॥

ताम्रसारं, क्ली, (ताम्रवत् रक्तवर्णः सारोऽस्य।) रक्तचन्दनम्। इति रत्नमाला॥

ताम्रसारकं, क्ली, (ताम्रसार+स्वार्थे कन्।) रक्तचन्दनम्। इति राजनिर्घण्टः॥

ताम्रसारकः, पुं, (ताम्रवत् रक्तवर्णः सारोऽस्येति कप्।) रक्तखदिरः। इति राजनिर्घण्टः॥

ताम्रा, स्त्री, (ताम्र+टाप्।) सैंहली। इति राजनिर्घण्टः॥ (प्रजापतेः कश्यपस्य पत्नीनामन्यतमा। यथा, मात्स्ये। ६।२।
"सुरभिर्विनता तद्वत्ताम्रा क्रोधवशा इरा॥"
सप्तत्वगन्तर्गतचतुर्थत्वग्विशेषः। यथा,—
"चतुर्थी ताम्रा नामाष्टभागप्रमाणा विविधकिलासकुष्ठाधिष्ठाना॥" इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये॥)

ताम्राङ्कुः, पुं, उपदीपभेदः। इति शब्दमाला॥

ताम्राक्षः, पुं, (ताम्रे रक्ताभे अक्षिणी यस्य। अक्षिन्+समासे षच्।) कोकिलः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (ताम्रनयने, त्रि। यथा, भागवते। १।७।३३।
"तत आसाद्य तरसा दारुणं गौतमीसुतम्।
बबन्धामर्षताम्राक्षः पशुं रसनया यथा॥")

ताम्राभं, क्ली, (ताम्रमिवाभातीति। आ+भा+कः। ताम्रवदाभा अस्येति वा रक्तवर्णत्वात् तथात्वम्।) रक्तचन्दनम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (पर्व्वतविशेषः। यथा, ब्रह्माण्डे ४७ अध्याये।
"दृष्टका निषधं प्राप्ता ताम्राभं निषधादपि॥")

ताम्रार्द्धं, क्ली, (ताम्रस्यार्द्धं अर्द्धभागतया उत्पत्तिकारणमस्य ताम्रस्यार्द्धं उत्पादकोऽस्य इति वा।) कांस्यम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ताम्रिकः, पुं, (ताम्रं तत्पात्रादिनिर्म्माणं कार्य्यत्वेनास्त्यस्य। ताम्र+ठन्।) कंसकारः। इति शब्दरत्नावली॥ ताम्रनिर्म्मिते, त्रि। यथा, कार्षिके ताम्रिके पणः। इत्यमरः। २।९।८८॥ (यथा, मनुः। ८।१३६।
"कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः॥")

ताम्रिका, स्त्री, (ताम्रवद्वर्णाभा अस्त्यस्या इति ठन् ततः टाप्।) गुञ्जा। इति राजनिर्घण्टः॥ मानरन्ध्रावाद्यम्। इति भूरिप्रयोगः॥

ताम्री, स्त्री, (ताम्रस्य विकारः। इति अण् ततो ङीप्।) वाद्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। मानरन्ध्रा २ विकारिका ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ताय, ऋ ङ पालने। सन्ततौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) सन्ततिर्विस्तारः। ऋ, अततायत्। ङ, तायते विद्यां सुधीः। इति दुर्गादासः॥

तायिकः, पुं, (ताये पालने साधुरिति ठञ्।) तज्जिकाभिधदेशः। इति हेमचन्द्रः।४।२४॥

तारं, क्ली, (तार्य्यते विस्तार्य्यते इति। तॄ+णिच्+घञ्।) रूप्यम्। इति मेदिनी। ते, ४३॥ ("दग्धोत्तीर्णं सुश्रीतं यन्निर्म्मलं कुन्दसन्निभम्।
गुरुस्निग्धकुमारञ्च तारमुत्तममिष्यते॥"
अशुद्धस्याऽस्यास्य गुणा यथा,—
"आयुः शुक्रं बलं हन्ति रोगसंघं करोति च।
अशुद्धत्वाघ्नन्तारं शुद्धमार्य्यमतो बुधैः॥"
अस्य मारणं यथा,—
"कण्टवेध्यं तारपत्रं दिह्याद्द्विगुणहिङ्गुलम्।
पातयन्ते रसो ग्राह्यो रजतं म्रतमुच्यते॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे॥) मुक्ता। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, रसेन्द्रसारसंग्रहे त्रैलोक्यचिन्तामणिवटिकायाम्।
"हारं सुवर्णं मुक्तश्च तारम्॥"
"तारं मौक्तिकम्। तारशब्देनात्र मौक्तिकमेवोच्यते न तु रजतम्।" इति तट्टीका॥ गौणसिद्धिभेदः। यथा, "विहन्यमानस्य दुःखस्य त्रित्वात् तद्विघातास्त्रय इति इमा मुख्यास्तिस्रः सिद्धयस्तदुपायतया त्वितरा गौण्यः पञ्चसिद्धयस्तत्रापि हेतुमत्तया तिस्रः हेतुतया पञ्च व्यवस्थिताः। तास्वाद्या अध्ययनादिलक्षणाः सिद्धयो हेतवः मुख्यास्तु हेतुमत्यः। विधिवद्गुरुमुखादध्यात्मविद्यानां अक्षरस्वरूपग्रहणमध्ययनं प्रथमसिद्धिस्तारमुच्यते॥" इति तत्त्वकौमुदी॥ अत्तिमध्यम्। इति मेदिनी। रे, ४३॥)

तारः, पुं, वानरविशेषः। मुक्ताविशुद्धिः। शुद्धमौक्तिकः। इति मेदिनी। रे, ४३॥ (तार्य्यते उत्तार्य्यते भवसागरादनेन। तॄ+णिच्+घञ्। यद्वा तारयति स्वोच्चारणजपादिभिर्लोकान्। तॄ+णिच्+अच्। एतन्निरुक्तिर्यथा, काशीखण्डे। ७३ अध्याये।
"तारयेद् यद् भवाम्भोधेः स्वजपासक्तमानसम्।
ततस्तार इति ख्यातो यस्तं ब्रह्मायलोकयत्॥")
प्रणवः। इति तन्त्रम्॥ (यथा, महागणपतिस्तोत्रे। २।
"तारश्रीपरशक्तिकामवसुधारूपानुगं यं विदुस्तस्मै स्तात् प्रणतिर्गणाधिपतये यो रागिणाभ्यर्थ्यते॥")
तरणम्। इति विश्वः॥ कूर्च्चवीजम्। इति तन्त्रसारम्॥ (नक्षत्रम्। इति मेदिनी। रे, ४३॥ अत्युच्चशब्दः। इति हेमचन्द्रः। ६।३८॥ यथा, हेमचन्द्रटीकायाम्।
"नृणामुरसि मन्द्रस्तु द्वाविंशतिविधो ध्वनिः।
स एव कण्ठमध्यः स्यात् तारः शिरसि गीयते॥"
विष्णुः। यथा, महाभारते। १३।१४९।११७।
"अशोकस्तारणस्तारः शूरः शौरिर्जनेश्वरः॥"
राक्षसविशेषः। यथा महाभारते।३।२८४।९।
"युयुधे लक्ष्मणश्चापि तथैवेन्द्रजिता सह।
विरूपाक्षेण सुग्रीवस्तारेण च निखर्व्वटः॥"
दैत्यविशेषः। यथा, हरिवंशे। ४३। ९।
"तारस्तु क्रोशविस्तारमायसं वायसध्वजम्॥")
महादेवः।
"काश्यां विश्वेश्वरोऽहं गिरिपतितनयासंयुतो वामभागे
शुद्धादर्शेन दक्षे त्रिपथगतटिनीतीरशुद्धाम्बुभागे।
मायावीजश्च कर्णे सुरमुनिसहितो ध्यानयुक्तं वदामि
प्रीत्या लोकस्य तस्मात् सुरमुनिगणकैरुच्यते तारनाम॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिः॥)

तारः, त्रि, अत्युच्चशब्दविशिष्टः। इति मेदिनी। रे, ४४॥ स्फुरितकिरणः। निर्म्मलः। इति धरणिः॥ (तारं मुक्तास्त्यत्रेति अच्। मुक्ताविशिष्टः। यथा, अमरुशतके। २८।
"उरसि निहितस्तारो हारः कृता जघने घने॥")

तारकं, क्ली, (तारेण कनीनिकया कायतीति। कै+कः।) चक्षुः। इति मेदिनी। के, १००॥

तारकं, क्ली, स्त्री, (तारमेव। स्वार्थे कन्।) चक्षुस्तारा। नक्षत्रम्। इति मेदिनी। के,१००॥

तारकः, पुं, (तारयति दैत्यानिति। तॄ+णिच्+ण्वुल्।) द्वादशमन्वन्तरीयेन्द्रशत्रुरसुरविशेषः। यथा,—
"मनोस्तु दक्षपुत्रस्य द्वादशस्यात्मजान् शृणु।
देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः॥
मित्रवान् मित्रदेवश्च मित्रविन्दश्च वीर्य्यवान्।
मित्रवाहः सुवर्चाश्च दक्षपुत्रमनोः सुताः॥
तपस्वी सुतपाश्चैव तपोमूर्त्तिस्तपोरतिः।
तपोधृतिर्द्युतिश्चान्य ऋषयश्च तपोधनाः॥
सुधर्म्माणः सुतपसो हरिता रोहितास्तथा।
सुरारयो गणाः पञ्च प्रत्येकं दशको गणः॥

कृतधामा च तन्नेन्द्रस्तारको नाम तद्रिपुः ।
हरिर्नपुंसको भूत्वा घातयिष्यति शङ्कर ! ॥
इति गारुड़े ८७ अध्याये ॥
(असुरोऽसुरविशेषः । कार्त्तिकेयः एनं निहतवान् । यथा, मत्स्यपुराणे । १४५ । ५—११ ।
"वज्राङ्गो नाम दैत्योऽभूत्तस्य पुत्रस्तु तारकः ।
सुरानुद्वासयामास पुरेभ्यः स महाबलः ॥
ततस्ते ब्रह्मणोऽभ्यासं जग्मुर्भयनिपीड़िताः ।
भीतांश्च त्रिदशान् दृष्ट्वा ब्रह्मा तेषामुवाच ह ॥
सन्त्यजध्वं भयं देवाः ! शङ्करस्यात्मजः शिशुः ।
तुहिनाचलदौहित्रस्तं हनिष्यति दानवम् ॥
ततः काले तु कस्मिंश्चित् दृष्ट्वा वै शैलजां शिवः ।
स्वरेतो वह्निवदने व्यसृजत्कारणान्तरे ॥
तत्प्राप्तं वह्निवदने रेतो देवानतर्पयत् ।
विदार्य्य जठराण्येषां अजीर्णं निर्गतं मुने ! ॥
पतितं तत् सरिद्वरे ततस्तु शरकानने ।
तस्मात्तु स समुद्भूतो गुहो दिनकरप्रभः ।
स सप्तदिवसो बालो निजघ्ने तारकासुरम् ॥"
अस्य विशेषविवरणन्तु तत्रैव१४५अध्यायमारभ्य १५६ अध्यायेषु द्रष्टव्यम् ॥ तारयतीति । तॄ + णिच् + ण्वुल् ।) कर्णधारः । इति मेदिनी । के, ६६ ॥ भेलकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (तरणोपायः । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् ।४।४०।
"केचिदागमजालेन केचिन्निगमसङ्कुलैः ।
केचित्तर्केण मुह्यन्ति नैव जानन्ति तारकम् ॥"
"तारयतीति तारकस्तं तारकं तरणोपायं नैव जानन्ति ।" इति तट्टीका ॥ महादेवः । यथा, महाभारते । १२ । २८४ । ३५ ।
"गर्भमांसशृगालाय तारकाय तराय च ।
नमो यज्ञाय यजिने हुताय प्रहुताय च ॥")
त्रातरि, त्रि । इति मेदिनी । के, १०० ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । २ । १३ ।
"कथयति भगवान् इहान्तकाले
भवभयकातरतारकं प्रबोधम् ॥"
स्त्रियां टापि अत इत्वम् । यथा, गोः रामायणे । २ । ६७ । २३ ।
"नारीणां तारिकाः काश्चित् काश्चित् परमवाजिनाम् ॥")
तारकजित्, पुं, (तारकं तारकासुरं जयतीति । जि + क्विप् तुगागमश्च ।) कार्त्तिकेयः । इत्यमरः । १ । १ । ४२ ॥ (एतद्विवरणं मात्स्ये १५६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)
तारकब्रह्म, क्ली, (तारकं संसारसागरपारकारकं ब्रह्म ।) षड़क्षरमन्त्रविशेषः । यथा,—
"षड़क्षरं महामन्त्रं तारकं ब्रह्म उच्यते ।
ये भजन्ति च मां भक्त्या तेषां मुक्तिर्न संशयः ॥
रामाय नम इत्येवमुच्चार्य्य मन्त्रमुत्तमम् ।
सर्व्वदुःखहरञ्चैतत् पापिनामपि मुक्तिदम् ॥
इमं मन्त्रं जपन्नित्यममलस्त्वं भविष्यसि ।
भस्मास्थिधारणाद्यस्तु सम्भूतस्त्वाशुचिस्त्वयि ॥
मङ्गलं तदभूत् सर्व्वं मन्मन्त्रोच्चारणात् शुभात् ।
त्वमप्यनेन श्रीरामतारकाख्येन मन्त्रतः ॥
भूत्वा काश्यां विश्वनाथो महाक्षापरिपालकः ।
हत्वा मुक्तान् जीवमात्रान् मानुषादीन् परं पदम् ॥
अन्यत् किन्ते भयं मन्त्रप्रभावात् प्रापयिष्यसि ।
इति सन्दिश्य मां विष्णुर्विससर्ज्ज मरुद्गणान् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीशिवं प्रति श्रीविष्णुवाक्यम् ॥ अपि च ।
"मुमुक्षोर्मुनिकर्ण्यान्तु अर्द्धोदकनिवासिनः ।
अहं दिशामि ते मन्त्रं तारकं ब्रह्मवाचकम् ॥
ओँ श्रीरामरामरामेत्येतत्तारकमुच्यते ।
अतस्त्वं जानकीनाथ ! परं ब्रह्म विनिश्चितम् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीरामं प्रति श्रीशिववाक्यम् ॥
तारका, स्त्री, क्ली, (तरति तारयति वा । तॄ + णिच् + ण्वुल् । टाप् । "तारका ज्योतिषि ।" ७ । ३ । ४५ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या न अत इत्वम् ।) नक्षत्रम् । (यथा, मार्कण्डेये ।१५।७१।
"अप्-विन्दवो यथाम्भोधौ यथा वा दिवि तारकाः ।
यथा वा वर्षतो धारा गङ्गायां सिकता यथा ॥")
कनीनिका । इति मेदिनी । के, १०० ॥
(यथा, रघुः । ११ । ६९ ।
"चापकोपदहनार्चिषं ततः
सन्दधे दृशमुदग्रतारकाम् ॥")
इन्द्रवारुण्यां स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥
तारकारिः, पुं, (तारकस्य तारकासुरस्य अरिः ।) कार्त्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः । २ । १२३ ॥
तारकिणी, स्त्री, (तारकाः सन्त्यत्र । तारका + इनिः ङीप् ।) रात्रिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तारकितं, त्रि, (तारकाः सञ्जाता अस्य । तारका + "तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।" ५ । २ । ३६ । इति इतच् ।) तारकायुक्तम् । यथा,—
"सिति निशा इशदि स्फुटदुत्पतत्
कणगणाधिपतारकिताम्बरः ॥"
इति नैषधम् ॥
तारणः, पुं, (तारयतीति । तॄ + णिच् + ल्युः ।) भेलकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (संसारसागरात् तारयतीति । विष्णुः । यथा, महाभारते ।१३ । १४९ । ५० ।
"अशोकस्तारणस्तारः शूरः सर्व्वजनेश्वरः ॥"
महादेवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । ११७ ।
"तोरणस्तारणो वातः परिधीपतिखेचरः ॥"
क्ली, षष्टिवत्सरेषु अष्टादशवत्सरः । यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।
"अतिवृष्टिश्च जायेत धान्यस्याथ प्रपीड़नम् ।
शस्यं भवति सामान्यं तारणे सुरवन्दिते ! ॥"
तथाच वृहत्संहितायाम् । ८ । ३६ ।
"तारणं तदनु भूरिवारिदं
शस्यवृद्धिमुदितञ्च पार्थिवम् ॥"
तॄ + णिच् + भावे ल्युट् । उत्तारणम् । उद्धारणम् । यथा, महाभारते । ४ । ४ । ५३ ।
"तारणायास्य दुःखस्य प्रस्थानाय जयाय च ।")
तरणकारयितरि, त्रि ॥
तारणिः, स्त्री, (तारयतीति । तॄ + णिच् + अनिः ।) नौका । इति हारावली । ५६ ॥
तारतण्डुलः, पुं, (तारं रूप्यमिव शुभ्रस्तण्डुलो यस्य ।) धवलयावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तारतम्यं, क्ली, तरतमयोर्भावः । (तरतम + ष्यञ् ।) न्यूनाधिक्यम् । यथा,—
"निर्द्धनं निधनमेतयोर्द्वयो-
स्तारतम्यविधिमुग्धचेतसा ।
बोधनाय विधिना विनिर्म्मिता
रेफ एव जयवैजयन्तिका ॥"
इत्युद्भटः ॥
तारदी, स्त्री, (तरदी एव । स्वार्थे अण् ततो ङीष् ।) तरदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तारपुष्पः, पुं, (तारं रूप्यमिव शुभ्रं पुष्पं यस्य ।) कुन्दवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तारलः, त्रि, (तरल एव । स्वार्थे अण् ।) विटः । इति भूरिप्रयोगः ॥
तारविमला, स्त्री, (तारं रूप्यमिव विमला ।) धातुविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
तारशुद्धिकरं, क्ली, (तारस्य रजतस्य शुद्धिं करोतीति । कृ + टः ।) सीसकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तारा, स्त्री, पुं, (तारयतीति । तॄ + णिच् + अच् ।) नक्षत्रम् । इत्यमरः । १ । ३ । २१ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २११ । २९ ।
"चन्द्रादित्यौ ग्रहास्तारा नक्षत्राणि दिवौकसः ॥")
यथाच कर्म्मलोचने ।
"एकतारं नभो दृष्ट्वा सर्त्तयो नारदो मुनिः ।
तावद्भवति चाण्डालो यावदन्यां न पश्यति ॥"
अक्षिमध्यम् । इति मेदिनी । रे, ४३ ॥ शेषस्य पर्य्यायः । विम्बिनी २ कनीनिका ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तारका ४ । इत्यमरः ।१।३।२१॥
(यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ३६ ।
"तारे ज्योतिषि संयोज्य किञ्चिदुन्नमयेद्भ्रुवौ ॥")
तारा, स्त्री, (तारयति तापादिति । तॄ + णिच् + अच् + टाप् ।) बुद्धदेवताभेदः । वृहस्पतिभार्य्या । इति मेदिनी । रे, ४३ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ११ । ७५ ।
"ततः कालेन कियता तारासूत सुतं शुभम् ॥")
वालिभार्य्या । सा सुषेणवानरकन्या । इति रामायणम् ॥ (यथा, महाभारते ।३।२७९।१८।
"हेममाली ततो बाली तारां ताराधिपाननाम् ।
उवाच वचनं वाग्मी तां वानरपतिः पतिः ॥")
चीड़ा । मुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
द्वितीया शक्तिः । यथा,—
"लीलया वाक्प्रदा चेति तेन नीलसरस्वती ।
तारकत्वात् सदा तारा सुखमोक्षप्रदायिनी ॥
उग्रापत्तारिणी यस्मादुग्रतारा प्रकीर्त्तिता ॥"

अस्या ध्यानं यथा,—
"प्रत्यालीढ़पदार्पिताङ्घ्रिशवहृद्घोराट्टहासा परा खड्गेन्दीवरकर्त्तृखर्परभुजा हूङ्कारबीजोद्भवा। खर्व्वा नीलविशालपिङ्गलजटाजूटैकनागैर्युता जाड्यं न्यस्य कपालके त्रिजगतां हन्त्युग्रतारा-स्वयम् ॥"
अपि च।
"प्रत्यालीढ़पदां घोरां मुण्डमालाविभूषिताम्।
खर्व्वां लम्बोदरीं भीमां व्याघ्रचर्म्मावृतां कटौ ॥
नवयौवनसम्पन्नां पञ्चमुद्राविभूषिताम्।
चतुर्भुजां ललज्जिह्वां महाभीमां वरप्रदाम् ॥
खड्गकर्त्तृसमायुक्तसव्येतरभुजद्वयाम्।
कपालोत्पलसंयुक्तसव्यपाणियुगान्विताम् ॥
पिङ्गोग्रैकजटां ध्यायेन्मौलावक्षोभ्यभूषिताम्।
बालार्कमण्डलाकारलोचनत्रयभूषिताम् ॥
ज्वलच्चितामध्यगतां घोरदंष्ट्रां करालिनीम्।
सावेशस्मेरवदनां स्त्र्यलङ्कारविभूषिताम् ॥
विश्वव्यापकतोयान्तःश्वेतपद्मोपरिस्थिताम् ॥"
अस्या दशाक्षरमन्त्रोक्तध्यानं यथा,—
"श्यामवर्णां त्रिनयनां द्विभुजां वरपङ्कजे।
दधानां बहुवर्णाभिर्बहुरूपाभिरावृताम् ॥
शक्तिभिः स्मेरवदनां स्मेरमौक्तिकभूषणाम्।
रत्नपादुकयोर्न्यस्तपादाम्बुजयुगां स्मरेत् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥
(अस्या बीजं यथा, "ह्रीँ स्त्रीँ हुँ फट् ॥")

तारापतिः, पुं, (तारायाः पतिः।) शिवः। चन्द्रः। (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे। २७।
"शान्तध्वान्तकलङ्क शङ्करशिखालङ्कार तारापते राकाकान्त सविभ्रमं भ्रम सदा निःशङ्कमङ्के दिवः ॥")
बृहस्पतिः। वाली। सुग्रीवः। इति पुराणम् ॥
(यथा, नैषधे। १९। ८।
"व्रजति कुमुदे दृष्ट्वा मोहं दृशोरपिधायके भवति च नवे दूरं तारापतौ च हतौजसि। लघु रघुपतेर्ज्यायां मायामयीमिव रावणि-स्तिमिरचिकुरग्राहं रात्रिं हिनस्ति गभस्ति-राट् ॥")

तारापथः, पुं, (ताराणां नक्षत्राणां पन्थाः। समासे अ।) आकाशः। इति हलायुधः ॥ (देशविशेषः। यथा, रघुः। १५। ९०।
"अङ्गदं चन्द्रकेतुञ्च लक्ष्मणोऽप्यात्मसम्भवौ।
शासनात् रघुनाथस्य चक्रे तारापथेश्वरौ ॥"
"कारापथेश्वरौ।" इति वा पाठः ॥)

तारापीड़ः, पुं, (ताराणां नक्षत्राणां आपीड़ो भूषणमिव।) चन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (स्वनामख्यातचन्द्रापीड़स्य राज्ञो भ्राता। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४। ४३।
"तारापीड़ोऽपि तनयः क्रमात् तस्यामजायत॥"
कादम्बरीकथितनायकविशेषः। यथा, कादम्बर्य्याम्। १०२ पत्रे। "अवतार इव धर्म्मस्य प्रतिनिधिरिव पुरुषोत्तमस्य परिहृतप्रजापीड़ो राजा तारापीड़ोऽभवत् ॥")

ताराभूषा, स्त्री, (तारा नक्षत्राणि भूषा भूषणं यस्याः।) रात्रिः। इति राजनिर्घण्टः ॥

ताराभ्रः, पुं, (तारो निर्म्मलोऽभ्र इव। शुक्लवर्णत्वादस्य तथात्वम्।) कर्पूरः। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवरणमस्य कर्पूरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

तारामण्डलः, पुं, (ताराणां मुक्तानां मण्डलं यत्र।) ईश्वरगृहविशेषः। इति शब्दरत्नावली ॥ (नक्षत्रमण्डले, क्ली ॥)

तारारिः, पुं, (तारस्य रूप्यस्य अरिः। एतत्संसर्गेण रूप्यस्य चाकचिक्यादिकं विनश्यतीत्यतोऽस्य तथात्वम्।) विटमाक्षिकः। इति हेमचन्द्रः। ४। १२१ ॥

तारावती, स्त्री, चन्द्रशेखरराजपत्नी। सा च ककुत्स्थराजेन तत्पत्न्यां मनोन्मथिन्यां जाता। असौ गिरिजांशजा। यथा,—
"इक्ष्वाकुवंशजो राजा ककुत्स्थो नाम धार्म्मिकः।
भोगवत्याङ्कयायान्तु पुर्य्यां रिपुनिसूदनः ॥
सर्व्वलक्षणसम्पन्नो भूपालगुणसंयुतः।
तस्य भार्य्या महाभागा भर्गदेवस्य पुत्त्रिका ॥
सा मनोन्मथिनी नाम्ना पूजिता पतिवल्लभा।
तस्याः पुत्त्रशतं जज्ञे देवगर्भाभमच्युतम् ॥
बलवीर्य्यसमायुक्तं ककुत्स्थनृपसत्तमात्।
पुत्त्री न विद्यते तस्यास्तदर्थं सा गृहान्तरे ॥
निभृतं स्थण्डिलं कृत्वा चण्डिकां समपूजयत्।
पूज्यमाना महादेवी चण्डिका राजभार्य्यया ॥
प्रसन्ना सा त्रिभिर्व्वर्षैस्तां स्वप्ने चाब्रवीदिदम्।
योषिल्लक्षणसंयुक्ता सार्व्वभौमस्य भाविनी ॥
नक्षत्रमालया युक्ता पुत्त्री तव भविष्यति।
सापि स्वप्ने वरं प्राप्य मुदिताभून्नृपाङ्गना॥
पार्व्वत्यपि स्वयं तस्या गर्भं काले विवेश ह।
सा मनोन्मथिनी देवी प्रवृत्ते ऋतुसङ्गमे ॥
गर्भं दधौ महासत्त्वं चन्द्रिकेवाम्बुतोत्करम्।
सम्पूर्णे तु ततः प्राप्ते तदा नक्षत्रमालिनीम् ॥
सा मनोन्मथिनी देवी सुषुवे तनयां शुभाम्।
तां दृष्ट्वा हारसंयुक्तां शरज्ज्योत्स्नोपमां शुभाम् ॥
ककुत्स्थो भार्य्यया सार्द्धमत्यन्तमुदितोऽभवत्।
सहजेनाथ हारेण भूषिता सा ककुत्स्थजा ॥
ववृधे मन्दिरे तस्य वर्षास्विव सुरापगा।
तेनैव हारचिह्नेन तस्यास्तारावतीति वै ॥
नामाकरोत् पिता काले यथोक्तं नृपसत्तमः।
कालक्रमेण सा बाल्यं व्यतीत्य वरवर्णिनी ॥
मञ्जुलं यौवनोद्भेदं प्राप श्रीरिव माधवे।
तस्यास्तु यौवनोद्भेदं दृष्ट्वा राजा सुतैः सह ॥
ककुत्स्थः कारयामास समयेऽथ स्वयंवरम्।
माधवे मासि संप्राप्ते चन्द्रवृद्धौ शुभे दिने ॥
स्वयंवरसभां चक्रे तारावत्याः पिता सुतैः।
वार्त्तिकान् सुबहून् राजा बड़वाभिः क्रमेण वै ॥
तूर्णं प्रस्थापयामास नानादेशनृपान् प्रति।
ते राजानस्तथा श्रुत्वा वार्त्तां वै वार्त्तिकाननात् ॥
तूर्णमेव समाजग्मुस्तारावत्याः स्वयंवरम्।
तत् श्रुत्वा पौष्यतनयश्चतुरङ्गबलैर्यतः ॥
स्वयंवरं जगामाशु देवालङ्कारमण्डितः।
गतस्मिन्नन्तरे राज्ञः कुमारी वरवर्णिनी ॥
दृष्ट्वा धात्रीं निजां सम्यक् सम्पूर्णज्ञानशालिनीम्।
स्वयंवरसभां द्रष्टुं प्राहिणोत् सदसं प्रति ॥
स्वयंवरसभां गत्वा चारुरूपं सुलक्षणम्।
नृपं निरूप्य भो धात्रि ! मह्यमेत्य निवेदय ॥
एवं तां प्रेषयित्वाथ धात्रीं नृपतिपुत्त्रिका।
सा मनोन्मथिनी यत्र प्राराधयति चण्डिकाम् ॥
तत्र प्रायान्महाभागा शुभा तारावती तदा।
तत्र गत्वा महादेवीं प्रणम्य कालिकाह्वयाम् ॥
मानुषेणाथ भावेन न ज्ञात्वात्मानमात्मना।
प्रणनाम महाभक्त्या वाक्यञ्चैतदुवाच ह ॥
प्रणमामि महामायां योगनिद्रां जगन्मयीम्।
सा मे प्रसीदतां गौरी चण्डिका भक्तवत्सला।
यदि सत्यं जनन्या मे मदर्थं त्वं प्रपूजिता।
तेन सत्येन सुभगः पतिर्म्मम नृपोत्तमः ॥
स्वयंवरेऽद्य भवतु प्रसीद हरवल्लभे !।
इति तस्या वचः श्रुत्वा चण्डिका हरमोहिनी॥
मोहयन्ती नृपसुतां यथात्मानं न वेत्ति च।
अथ प्राहाद्दशमूर्त्तिरिदं सा सूनृतं वचः ॥
श्रीदेव्युवाच।
पौष्यस्य तनयो योऽसौ नाम्ना तु चन्द्रशेखरः।
स मनोहररूपस्ते प्रियः स्वामी भविष्यति ॥
तमिन्दुकलया शीर्षे चिह्नितं नृपसत्तमम्।
वरयस्व वरारोहे पार्व्वतीव वृषध्वजम् ॥
अथाजगाम सा धात्री निरूप्य सदृशं पतिम्।
तारावत्यास्तदाचष्ट रहस्यं नृपसत्तमम् ॥
दृष्ट्वा तामागतां धात्रीं प्रहृष्टा नृपतेः सुता।
पप्रच्छ निभृतं कीदृक् को वा दृष्टस्त्वया नृपः ॥
सा प्राह धात्री वचनात्तव भूपा विलोकिताः।
चारुरूपाः कुलीनाश्च शास्त्रे शस्त्रे च पारगाः॥"
"नृपौ पुनर्म्महासत्त्वौ सिंहस्कन्धौ बृहद्भुजौ।
सर्व्वलक्षणसम्पन्नौ देवालङ्कारमण्डितौ ॥
तयोरपि वयःस्थत्वात् प्रशस्तश्चन्द्रशेखरः।
स एव ते पतिर्योग्यश्चिह्नेनानेन सुन्दरि !॥
तं त्वं वरय राजानं तव योग्यं शुभोदयम्।
धात्र्याश्चैवं वचः श्रुत्वा राजपुत्त्री जगाद ताम् ॥
मत्पार्श्वचारिणी भूत्वा निरीक्षय नृपोत्तमम्।
सावतीर्य्य तदा याप्ययानात्तारावती तदा ॥
धात्र्या चानुगया युक्ता अचरत् सदसोऽन्तरे।
सभामध्ये चिरं सा तु विहृत्य वरवर्णिनी ॥
भावित्वान्नियतेर्योगाच्चण्डिकायाः प्रसादतः।
तयोः समत्वादेकत्वात्तया धात्र्या विबोधिता॥
इति खेदजघर्म्माम्भःकणिकानिचिताननां।
पतिं पूर्व्वतरं पुत्त्री राज्ञस्तारावती सती ॥
स्वयं सा पार्व्वती देवी वव्रे च चन्द्रशेखरम्।
वैवाहिकेन विधिना स राजा चन्द्रशेखरः॥
तारावतीं तदा भार्य्यां ककुत्स्थनृपतेः सुताम्।
संस्कृत्य शापयामास देवेभ्यो वैदिकैर्मखैः ॥
पाणिग्रहणसंस्कारं कृत्वा तां सहचारिणीम्।
करवीरपुरायाशु प्रययौ चन्द्रशेखरः ॥"
इति कालिकापुराणे ४८ अध्यायः ॥

तारिका, स्त्री, (तारस्तीव्रतास्या अस्तीति । तार +"अत इनिठनौ ।" ५।२।११५। इति ठन् ।) तालरसः । ताड़ी इति भाषा । यथा,—

"सम्विदा कालकूटञ्च ताम्रकूटञ्च धुस्तुरम् ।
अहिफेनं खर्ज्जुरसस्तारिका तरिता तथा ॥"

इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥

(तरणमूल्ये, क्ली । यथा, मनुः । ८ । ४०७ ।

"गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः ।
ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे ॥")

तारिणी स्त्री, (तारयतीति । तॄ + णिच् + णिनिः ङीप् च ।) बुद्धदेवताभेदः । तत्पर्य्यायः । तारा २ महाश्रीः ३ ओँकारा ४ स्वाहा ५ श्रीः ६ मनोरमा ७ जया ८ अनन्ता ९ शिवा १० लोकेश्वरात्मजा ११ खदूरवासिनी १२ भद्रा १३ वैश्या १४ नीलसरस्वती १५ शङ्खिनी १६ महातारा १७ वसुधारा १८ धनन्ददा १९ त्रिलोचना २० लोचना २१ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ द्वितीया शक्तिः । यथा,—

"अथ भेदान् प्रवक्ष्यामि तारिण्याः सर्व्वसिद्धिदान् ।
येषां विज्ञानमात्रेन जीवन्मुक्तस्तु साधकः ॥
कवितां लभते शुद्धामनर्गलविजृम्भिणीम् ।
पाण्डित्यं सर्व्वशास्त्रेषु धनैर्धनपतिर्भवेत् ॥
राजद्वारे सभायाञ्च विवादे व्यवहारके ।
सर्व्वत्र जयमाप्नोति वृहस्पतिरिवापरः ॥"

इति तन्त्रसारः ॥

अस्या ध्यानं ताराशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

("तारा चोग्रा महोग्रा च वज्रा नीला सरस्वती ।
कामेश्वरी भद्रकाली इत्यष्टौ तारिणी स्मृता ॥"

इति मन्त्रकोषः ॥

त्रि, उद्धारकर्त्री । यथा, मार्कण्डेये ।

"तारिणी भवसंसारसागरस्य कुलोद्भवे ! ॥")

तारुण्यं, क्ली, (तरुणस्य भावः । तरुण + ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ।) यौवनम् । इत्यमरः । २ । ६ । ४० ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २४ । ७ ।

"तृणकोटिसमं वित्तं तारुण्याद्वित्तकोटिषु ॥")

तारेयः, पुं, (तारायाः वालिपत्न्या अपत्यं पुमान् ।) तारा + ढक् ।) वालिपुत्रः । इति जटाधरः ॥ (यथा, रामायणे । ४ । २२ । १२ ।

"अनुरूपाणि कर्म्माणि विक्रम्य बलवान् रणे ।
करिष्यत्येष तारेयस्तेजस्वी तरुणोऽङ्गदः ॥"

वृहस्पतिपत्न्यास्तारायाः पुत्त्रो बुधोऽपि ॥)

तार्किकः, त्रि, (तर्कं वेत्ति अधीते वा । तर्क + ठक् ।) तर्कशास्त्रवेत्ता । तर्काध्ययनकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥ स षड्विधो यथा । वैशेषिकः १ औलूक्यः २ बार्हस्पत्यः ३ नास्तिकः ४ लौकायतिकः ५ चार्व्वाकः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, अप्पयदीक्षित-वैराग्यशतके । ६१ ।

"कोपो मैत्रावरुणेः शापो वा तार्किकस्य मुनेः ।
संसार्य्यते यदि सकृच्चोरपि मास्तु शक्र-
पदम् ॥")

तार्क्षः, पुं, (तृक्ष एव । स्वार्थे अण् ।) कश्यपः । यथा, श्रीभागवते ।

"प्रमथ्य तरसा राज्ञः शाल्वादींश्चैद्यपक्षगान् ।
पश्यतां सर्व्वलोकानां तार्क्षपुत्त्रः सुधामिव ॥"

(विनतायां जातः कश्यपपुत्त्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १२३ । ७० ।

"तार्क्षश्चारिष्टनेमिश्च गरुड़श्चामितध्वजः ।
अरुणश्चारुणिश्चैव वैनतेया व्यवस्थिताः ॥")

तार्क्षी, स्त्री, (तार्क्ष + गौरादित्वात् ङीष् ।) पातालगरुड़ीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

तार्क्ष्यं, क्ली, रसाञ्जनम् । इति मेदिनी । ये, २७ ॥ (यथास्य पर्य्याया: वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"तार्क्ष्यं शैलं नीलवर्णमञ्जनञ्च रसाञ्जनम् ॥")

तार्क्ष्यः, पुं, (तार्क्षस्य कश्यपस्य अपत्यम् । तार्क्ष + "गर्गादिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) अश्वः । सर्पः । गरुड़ाग्रजः । गरुड़ः । इति मेदिनी । रे, २७ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ४९ ।

"त्रस्तेन तार्क्ष्यात् किल कालियेन
मणिं विसृष्टं यमुनौकसा यः ॥"

तथाच ऋग्वेदे । १ । ८९ । ६ ।

"स्वस्तिनस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः
स्वस्तिनो वृहस्पतिर्दधातु ॥"

"तृक्षस्य पुत्त्रो गरुत्मान् नोऽस्माकं स्वस्ति अविनाशं विदधातु ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥

"तार्क्ष्यो रथो गरुड़ो वा नः स्वस्ति दधातु ॥" इति वाजसनेयसंहिताभाष्ये महीधरः । २५ । १९ ॥ तृक्षमुनेर्गोत्रापत्यम् । यथा, महाभारते । ३ । १८४ । ८ ।

"जग्मुश्चारिष्टनेम्नोऽथ तार्क्ष्यस्याश्रममञ्जसा ॥"

तथाच तत्रैव । १२ । २८८ । ४ ।

"एवमुक्तस्तदा तार्क्ष्यः सर्व्वशास्त्रविदां वरः ।
विबुध्य सम्पदञ्चाग्र्यां तद्वाक्यमिदमब्रवीत् ॥")

शालवृक्षः । स्वर्णम् । इति शब्दरत्नावली ॥ अश्वकर्णवृक्षः । स्यन्दनम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २९८ ॥ (क्षत्त्रियविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ५१ । १५ ।

"अम्बष्ठाः कौकुरास्तार्क्ष्या वस्त्रपाः पह्लवैः [सह ॥"

महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ९७ ।

"गन्धर्व्वो ह्यदितिस्तार्क्ष्यः सुविज्ञेयः सुशारदः ॥"

पर्व्वतविशेषः । इति कश्चित् ॥)

तार्क्ष्यजं, क्ली, (तार्क्ष्यः सुवर्णं तद्वत् जायते । यद्वा, तार्क्ष्ये पर्व्वते जायते इति । जन + डः ।) रसाञ्जनम् । इति भावप्रकाशः ॥

तार्क्ष्यध्वजः, पुं, (तार्क्ष्यो गरुड़ः ध्वजे यस्य ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १२८ ॥

तार्क्ष्यनायकः, पुं, (तार्क्ष्याणां सर्पाणां नायकः शापकः । स्वमातुर्दासत्वकाले विमातृपुत्त्रसर्पाणां वहनात् तथात्वम् ।) गरुड़ः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तार्क्ष्यनाशकः । इति कश्चित् ॥)

तार्क्ष्यप्रसवः, पुं, (तार्क्ष्यः पर्व्वतः प्रसवोऽस्य ।) अश्वकर्णवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तार्क्ष्यशैलं, क्ली, (तार्क्ष्यशैले भवम् । अण् ।) रसाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ९ अध्याये ।

"सिन्धूद्भवं चक्रमर्द्दस्य बीज-
मिक्षूद्भवं केशवं तार्क्ष्यशैलम् ॥")

तार्क्ष्यी, स्त्री, (तार्क्ष्यस्य पक्षिणः प्रिया । अण् ङीप् च ।) वनलताविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

तालं, क्ली, (तलत्यनेनेति । तल प्रतिष्ठायाम् + "हलश्च ।" ३ । ३ । १२२ । इति घञ् ।) हरितालम् । (अस्य नामानि यथा,—

"हरितालं तालमालं मालं शैलूषभूषणम् ।
पिञ्जकं रोमहरणं तालकं पातमित्यपि ॥"

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)

तालीशपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ दुर्गासिंहासनम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०२ ॥ (तालस्य विकारः । "तालादिभ्योऽण् ।" ४ । ३ । १५२ । इत्यस्य तालाद्धनुषि इति वार्त्तिकोक्त्या अण् । धनुः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ तालस्येदम् । अण् तस्य लुक् ।) तालफलम् ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १०१ । ५ ।

"शिरोभिः प्रपतद्भिश्चाप्यन्तरीक्षात् महीतलम् ।
तालैरिव महाराज ! वृन्ताद्भ्रष्टैरदृश्यत ॥")

तालः, पुं, (तलत्यत्र । तल + "हलश्च ।" ३ । ३ । १२२ । इति घञ् ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । तालद्रुमः २ पत्री ३ दीर्घस्कन्धः ४ ध्वजद्रुमः ५ तृणराजः ६ मधुरसः ७ मदाढ्यः ८ दीर्घपादपः ९ चिरायुः १० तरुराजः ११ दीर्घपत्रः १२ गुच्छपत्रः १३ आसवद्रुः १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ लेख्यपत्रः १५ महोन्नतः १६ । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तदाहश्रमापहत्वञ्च ॥*॥ अस्य रसगुणः । कफपित्तदाहशोफनाशित्वम् । मदकारित्वञ्च ॥*॥ तत्फलगुणाः । शीतलत्वम् । बल्यत्वम् । स्निग्धत्वम् । स्वादुरसत्वम् । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । वातपित्तास्रक्षतदाहक्षयनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ पित्तरक्तश्लेष्मविवर्द्धनत्वम् । दुर्ज्जरत्वम् । बहुमूत्रत्वम् । तन्द्राभिष्यन्दिशुक्रदातृत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ वातक्रिमिकुष्ठरक्तपित्तनाशित्वम् । बृंहणत्वम् । वृष्यत्वम् । स्वादुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥*॥ तद्बीजस्य अर्थात् तालशस्यस्य गुणाः । मूत्रकरत्वम् । मिष्टत्वम् । वातपित्तहरत्वम् । गुरुत्वञ्च ॥*॥ तदस्थिमज्जगुणाः । मधुरत्वम् । मूत्रलत्वम् । शीतलत्वम् । गुरुत्वञ्च ॥*॥ तालाम्बुगुणाः । पित्तनाशित्वम् । शुक्रस्तन्यवृद्धिकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तालजतरुणतोयगुणः । अतिशयमदकारित्वम् । तदेवाम्लीभूतं पित्तवातदोषकृत् । इति भावप्रकाशः ॥ कफक्रिमिहरत्वम् । रुच्यत्वम् । वातलत्वम् । दुर्ज्जरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥*॥ तालप्रलम्बगुणः । रूक्षत्वम् । क्षतरोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥*॥ तालतरुणमज्जगुणाः । किञ्चिन्मदकरत्वम् । लघुत्वम् ।

ताल:
ताल:

श्लेश्मकारित्वम् । वातपित्तनाशित्वम् । सस्नेहत्वम् । मधुरत्वम् । सारकत्वञ्च । इति भावप्रकाश: ॥ * ॥ तालशिरोगुणा: । स्वादुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । मूत्रातङ्करोगनाशित्वम् । वलप्राणशुक्रवृद्धिकारित्वञ्च । इति । राजवल्लभ: ॥ * ॥

गीतकालक्रियामानम् । अयं स्वर इयत् कालं गेय: इयत् कालं विलम्बितं इयत् कालं द्रुतं इयत् कालं मध्यमिति बोधयितुं ईदृशैर्हस्तैरङ्गुल्याकुञ्चन प्रसारणादिक्रियाभिर्नर्त्तितव्यं गातव्यञ्चेति कालक्रिययो: प्रमाणं ताल: ॥ साङ्गे इदमियत् कालं गेयमिति कालेनाङ्गुल्याद्याकुञ्चनादिक्रियामानं ताल इति ॥ कालस्य एकद्वित्रिमात्राद्युच्चारणनियमितस्य क्रियाया: परिस्पन्दात्मिकाया: परिच्छेदहेतुस्ताल इति मधु: ॥ कालेन नर्त्तनगलवादनक्रियाणां मानं ताल: । तारादेककालमेषां विरामस्ताल इत्यन्ये । इत्यमरटीकायां भरत: ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा । गौरीहरयोर्नृत्येन तालो बभूव । तस्य कारणम् । क्रियाकालञ्च । हरनृत्यस्य ताण्डवं गौर्य्या नृत्यस्य लास्यं इति संज्ञा अर्थात् पुरुषनृत्यस्य ताण्डवं नार्य्या नृत्यस्य लास्यमिति नाम । ताण्डवस्याद्याक्षरेण लास्यस्याद्याक्षरेण च मिलित्वा ताल इति संज्ञा जाता । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥ * ॥ तस्य भेदा यथा,—

"चच्चत्पुट१ श्चाचपुट:२ षट्पितापुत्त्रकस्तथा३ ।
उद्घट्टक:४ सन्निपात:५ कङ्कण:६ कोकिलारव:७॥
राजकोलाहलो८ रङ्गविद्याधर९ शचीप्रियौ१० ।
पार्व्वतीलोचनो ११ राजचूड़ामणि १२ जयश्रियौ १३ ॥
वादकाकुल१४ कन्दर्प१५ नलकूवर१६ दर्पणा:१७ ।
रतिलीलो १८ मोक्षपति: १९ श्रीरङ्ग: २० सिंहविक्रम: २१ ॥
दीपको २२ मल्लिकामोदो २३ गजलीलश्च २४ चर्च्चरी २५ ।
कुहक्को २६ विजयानन्दो २७ वीरविक्रम २८ टेङ्किके २९ ॥
रङ्गाभरण ३० श्रीकीर्त्ति ३१ वनमालि ३२ चतुर्म्मुखा: ३३ ।
सिंहनन्दन ३४ नन्दीश ३५ चन्द्रविम्ब ३६ द्वितीयका: ३७ ॥
जयमङ्गल ३८ गन्धर्व्व ३९ मकरन्द ४० त्रिभङ्गय: ४१ ।
रतितालो ४२ वसन्तश्च ४३ जगझम्पो ४४ ऽथ गारुगि: ४५ ॥
कविशेखर ४६ घोषौ च ४७ हरवल्लभ ४८ भैरवौ ४९ ।
गतप्रत्यागतो ५० मल्लतालो ५१ भैरवमस्तक:५२॥
सरस्वतीकण्ठाभरण: ५३ क्रीड़ा ५४ नि:सारुरेव च ५५ ।
मुक्तावली ५६ रङ्गराज ५७ भरतानन्द्रा ५८ दितालका: ५९ ॥
सम्पर्केष्टाक ६० इत्यादि ताला भरतसंमता: ।
संक्षेपतो निगदिता अथैषां लक्षणं यथा ॥*॥
अर्द्धमात्रं द्रुतं ज्ञेयमेकमात्रं लघु स्मृतम् ।
द्विमात्रन्तु गुरु ज्ञेयं त्रिमात्रन्तु प्लुतं मतम् ॥
ताले चच्चत्पुटे ज्ञेयं गुरुद्वन्द्वं लघु: प्लुत: १ ।
गुरुर्लघु: प्लुतश्चैव भवेच्चाचपुटाभिधे ॥ २ ॥
गलगालगलाश्चैव षट्पितापुत्त्रके मता: ३ ।
उद्घट्टके तु गमना: ४ सन्निपाते गुरुर्म्मत: ॥५॥
चतुर्व्विध: परिज्ञेयस्ताल: कङ्कणनामक: ६ ।
पूर्ण: खण्ड: समश्चैव विषमश्चैव कथ्यते ॥
लचतुष्कं गलौ पूर्णे खण्डे विन्दुद्वयं गुरु: ।
यगणस्तु समे ज्ञेयस्तगणो विषमे भवेत् ॥
खचतुष्कं सयत्यन्तं गुरुबिन्दुचतुष्टयम् ।
सयत्यन्तं लघुश्चैव तालोऽयं कोकिलारव: ॥७॥
लचतुष्कं सयत्यन्तं खत्रयं खत्रयं लघु: ।
लघुविन्दुद्वयञ्चेति राजकोलाहलाभिधे ॥८॥
खद्वयं द्वौ प्लुतौ यत्र रङ्गविद्याधर: स तु ९ ।
लघूनि त्रीणि यत्र स्युर्गुरूणि त्रीणि यत्र वै ॥
प्लुतद्वयञ्च यत्रास्ति स ताल: स्याच्छचीप्रिय:॥१०॥
खद्वयं गुरुलौ बिन्दुर्गौ प्लुतौ गौ प्लुतौ पुन: ।
यत्र ताल: स विज्ञेय: पार्व्वतीलोचनाभिध:॥११॥
राजचूड़ामणौ बिन्दुर्लञ्च बिन्दुर्लगौ मतौ ॥ १२ ॥
रगणो नो गुरुश्चैव जयश्रीरिति कथ्यते ॥ १३ ॥
प्लुतौ लघुचतुष्कञ्च मौ नौ द्रुतयुगं लघु: ।
लचतुष्कं विना शब्दं ताल: स्याद्वादकाकुल:॥१४॥
द्रुतद्वयं यकारश्च कन्दर्पेपि प्रकीर्त्तित: ॥ १५ ॥
चत्वारो गुरवो यत्र चत्वार: प्लुतका अपि ।
लघ्वक्षराणि चत्वारि तालोऽयं नलकूवर:॥१६॥
बिन्धुद्वयं गुरुश्चैव भवेद्यत्र स दर्पण: ॥ १७ ॥
रतिलीले विधातव्यं लघुद्वन्द्वं गुरुद्वयम् ॥१८॥
आदौ षोड़शगुरवो द्वात्रिंशल्लघवस्तत: ।
चतु:षष्टिर्द्रुता यत्र सोऽयं मोक्षपतिर्मत: ॥ १९ ॥
श्रीरङ्गसंज्ञके ताले मगणाल्लघुप्लुतौ मतौ ॥ २० ॥
सिंहविक्रमताले तु मगणो नखगा: खगौ ॥२१॥
प्लुतो लघु: प्लुतश्चैव ताले दीपकनामनि ॥ २२ ॥
ताले स्यान्मल्लिकामोदे लद्वयं खचतुष्टयम् ॥२३॥
लचतुष्कं विरामान्तं गजलीले प्रकीर्त्तितम् ॥२४॥
अष्टद्रुतस्तु चर्च्चर्य्यां विरामान्ते द्रुतौ लघु: ॥२५॥
द्रुतद्वन्द्वं भवेत्ताले कुहक्काख्ये लघुद्वयम् ॥२६॥
भवेयुर्विजयानन्दे लत्रयञ्च लघुत्रयम् ॥ २७ ॥
वीरविक्रमताले तु द्रुतौ लगौ तत: प्लुत: ॥ २८ ॥
टेङ्किका रगणेन स्यादेकेनैव कृतास्पदे ॥ २९ ॥
भगणो गप्लुतौ स्यातां रङ्गाभरणनामके ॥ ३० ॥
श्रीकीर्त्तिसंज्ञके ताले गुरुद्वन्द्वं लघुद्वयम् ॥३१॥
चतुर्द्रुता लघू द्वौ तु द्रुतो गो वनमालिनि ॥ ३२॥
चतुर्मुखाभिधे ताले यगणानन्तरं प्लुत: ॥ ३३ ॥
भगण: प्लुतो लगौ बिन्दुद्वयं गौ न: प्लुतस्तथा ।
लघु: प्लुतो द्रुतश्चैको लघुद्वयमथापि च ॥
नि:शब्दं लचतुस्कञ्च ताले स्यात् सिंहनन्दने॥३४।
गो लघुर्गौ लघु: प्लुतस्ताले नन्दीश्वरे मता: ॥३५॥
गो द्रुतौ नौ प्लुतद्वन्द्वं चन्द्रविम्बे प्रकीर्त्तितम् ॥३६॥
द्रुतद्वन्द्वं लघुश्चैकस्ताले स्यात्तु द्वितीयके ॥३७॥
सकारश्च यकारश्च जयमङ्गलनामनि ॥ ३८ ॥
चत्वारो गुरवो बिन्दुश्चत्वारश्च प्लुता अपि ।
बिन्दवो दशषट् लाश्च ताले गन्धर्व्वसंज्ञके ॥३९॥
मकरन्दे द्रुतद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वमथो गुरु: ॥ ४० ॥
गुरुर्लघु: प्लुतश्चैव त्रिभङ्गि: परिकीर्त्तित: ॥४१॥
अत्र रतितालस्य लक्षणं पतितम् ॥ ४२ ॥
वसन्तताले कर्त्तव्यो नगणो मगनस्तथा ॥ ४३ ॥
जगझम्पे गुरुश्चैको विरामान्तश्च खद्वयम् ॥४४॥
गप्लुतौ लौ द्रुतौ लश्च प्लुतो गारुगि । ४५ ।
शेखरे ॥ ४६ ॥
प्लुत: शून्ये नगौ लश्च खद्वयञ्च ततो लघु: ॥
खचतुष्कं विना शब्दं यत्र घोष: स उच्यते ।४७।
हरवल्लभताले च प्लुतो लो गौ च खदम् ॥४८॥
भगण: प्लुतौ गनौ गयौ प्लुतो लघुश्च भैरवे ।४९।
गतप्रत्यागते ताले लो मौ गौ नौ प्रकीर्त्तितौ॥५०॥
चतुर्लघुर्मल्लताले विरामान्तं द्रुतद्वयम् ।
लगौ गौ नो नगौ गश्च खद्वयं लद्वयं पुन: ॥५१॥
नचतुष्कं विना शब्दं ताले भैरवमस्तके । ५२ ।
सरस्वतीकण्ठाभरणे गौ लघुश्च द्रुतद्वयम् ॥५३॥
एक एव प्लुतो यत्र क्रीड़ाताल: स उच्यते ॥५४॥
द्रुतद्वयं विरामान्तं ताले नि:सारुके मतम् ।५५।
खत्रयं सविरामान्तं नौ पुन: खत्रयन्तथा ॥
प्लुतौ ग: खयुगं गश्च यत्र मुक्तावली तु सा ।५६।
लगौ बिन्दुयुगं गौ लो रङ्गराजे प्रकीर्त्तित: ॥५७॥
खद्वयं सविरामान्तं गुरु: प्लुतद्वयं लघु: ।
यत्र ताले स विज्ञेयो भरतानन्दसंज्ञक: ॥ ५८ ॥
आदिताले लगुश्चैक इत्याह भरतो मुनि: ।५९।
मगणश्च प्लुताद्यन्त: संपर्केष्टाकतालके ॥ ६० ॥
एकाधिकशते ताले षष्टिर्मुख्यतमा इमे ॥"*॥

अथ प्रस्तार: ।

"गुरु: प्लुताधोभागे तु गुर्व्वधोभागतो लघु: ।
द्रुतं लघोरधोभागे तुल्येत्र तुलया तु पङ्क्तिका ॥
उद्वृत्ता च कला पश्चादित्यं प्रस्तारणक्रम: ।
सर्व्वप्लुतात् समारभ्य मात्रानिवहनिर्म्मितात् ॥
तावत् प्रस्तारयेदन्ते यावत् सर्व्वं द्रुतं भवेत् ॥"

अत्र तालप्रस्तारे पिङ्गलवन्नष्टोद्दिष्टमेरुपताकादय: सन्ति बाहुल्यभयान्नोक्ता: ॥ * ॥

अथ प्लुतादिमात्राभेदेन तालघातनम् ।

"ताले निघातहस्त: प्लुतमनुघटयेद्घातमेकं सशब्दं
तत्पश्चात् द्वौ च घातौ निनदविरहितौ दर्शयेदूर्द्ध्वतोऽध: ।
शून्यत्वात् फकतालाविति जगति पुन: सूत्रसिद्धौ सनन्दाविथ्यं घातत्रयं तत् त्रिकलतनुवहिर्व्वर्द्धयेद्दुर्लकारम् ॥
एको घात: सशब्दो द्विकल इह गुरौ शब्दहीनस्तथान्य:
सोऽपूर्द्धं याति लीलावलयवलयितोत्तानहस्ताङ्गुलीभि: ।
क्षिप्रोच्चैकैकमात्रा समुदयिनि लधौ घात एको निनादी

घात्यो मात्रार्द्धभाजि द्रुतवपुषि लघोरर्द्धनादेन
घात: ॥
इति तालघातनप्रकार: ॥ * ॥

श्रीरङ्गो भणिबन्धकङ्कणवहो मुक्तावलीमण्डन:
क्रीड़ाहेतुवसन्तरक्तहृदयो गन्धर्व्वलीलारत: ।
साक्षान्मोक्षपतिश्चतुर्मुखनतो यो राजचूड़ामणि:
सोऽयं तालमयस्तृणोढ़ुल्वणवत् संसारबन्धं हरि: ॥
अपि च ।
नन्दीशोऽर्द्धतनुर्मुखेन वनतस्तच्चन्द्रविम्बोदय:
कन्दर्पो नलकूवरश्च तुलितौ यस्यातिरूपे तुले ।
कण्ठान्त: किल कोकिलारवभवो बाहौ जय-
श्रीरहो
तालात्मा सुरजिच्छिनत्तु सगुण: संसारपाशा-
वलीम् ॥
ख्यातो य: कविचक्रवर्त्तिपदतो विद्याचनैरञ्चित:
सौभद्रेयमिमं यमर्ज्जुनयशा: सोऽजीजनत्
श्रीधर: ।
तस्य श्रीलशुभङ्करस्य भणितौ सङ्गीतदामोदरे
तालाद्य: स्तवकोच्युतस्तवकृतौ यातस्तृतीय:
पटु: ॥" * ॥

अन्यच्च ।
"आदावष्टस्तथा रुद्रो ब्रह्म इन्द्रश्चतुर्द्दश: ।
दशावतारबन्धादि नृत्यनाट्यं तत: परम् ॥
अथाष्टतालभेदा: । आड़: १ दोज: २ ज्योति: ३
चन्द्रशेखर: ४ गञ्जनम् ५ पञ्चताल: ६ रूप-
कम् ७ समताल: ८ ॥ अथ रुद्रतालस्य भेदा: ।
वीरविक्रम: १ विषमसमुद्र: २ धरणम् ३ वीर-
दशक: ४ मण्डूक: ५ कन्दर्प: ६ डाँशपाहिड़: ७
ध्रुवचरणम् ८ दशकोषी ९ गजेन्द्रगुरु: १०
छुटका ११ । अथ ब्रह्मतालभेदा: । ब्रह्म १ विराम-
ब्रह्म २ षट्कला ३ सप्तमात्रा ४ ॥ अथेन्द्रताल-
भेदा: । देवसार: १ देवचाली २ मदनदोला ३
गुरुगन्धर्व्व: ४ पञ्चाली ५ इन्द्रभाष: ६ ॥
अथ चतुर्द्दशतालभेदा: । चिह्नताल: १ चन्द्र-
मात्रा २ देवमात्रा ३ अर्द्धज्योतिका ४ स्वर्ग-
सार: ५ क्षमाष्ट: ६ धराधरा ७ वसन्तवाक् ८
काककला ९ कीरशब्दा १० ताण्डवी ११ हर्ष-
धारिका १२ भाषा १३ अर्द्धमात्रा १४ ॥
तेषां लक्षणानि यथा,—
एकतालस्तत: शून्यं युगलं तालिका परे ।
सङ्गीत: प्रथम: सार आड़ताल: प्रकीर्त्तित: १ ॥
एकतालश्च शून्यश्च क्रमेणापि त्रिधा भवेत् ।
शेषशून्यं कलाभेदे दोजाख्यश्च भवेत् पृथक् २ ॥
प्रथमं युगलं तालं एक एकस्तथापरे ।
कलाभेदे गानभेदं ज्योतिश्च परिकीर्त्तितम् ३ ॥
चन्द्रश्चन्द्रस्तथा युग्मं तथा चन्द्रस्तथापरे ।
षट् ताला निभवन्त्येवं चन्द्रशेखरभाषित: ४ ॥
एकतालो भवेच्छ्रेष्ठ: क्रमेणापि चतुष्टयम् ।
शेषशून्यं गञ्जनञ्च सर्व्वतो मुनिभाषितम् ५ ॥
प्रथमं युगलञ्चैव तत्परं तालमेककम् ।
शेषे युग्मं तथा शून्यं पञ्चतालं प्रकीर्त्तितम् ६ ॥
युगलं प्रथमं तालं तत्परन्त्वेकशून्यकम् ।
शेषे च युगलं तालं रूपकं परिकीर्त्तितम् ७ ॥
एकतालं तथा शून्यं क्रमेण द्विविधं भवेत् ।
शेषे युगलतालञ्च समतालं भवेत् परम् ८ ॥
एकतालं तथा शून्यं क्रमेण त्रिविधं भवेत् ।
तत्परं युगलं तालमित्येवं वीरविक्रम: १ ॥
युग्मतालं तथा शून्यं तत्परं द्वयतालकम् ।
शेषे च युगलं तालं समुद्रविषमं स्मृतम् २ ॥
युग्मतालञ्च शून्यञ्च एकतालञ्च तत्परे ।
शेषैकञ्च त्रिशून्यञ्च विषमं धरणं भवेत् ३ ॥
एकतालं तथा शून्यं क्रमेणापि त्रिधा भवेत् ।
युगलं युगलं पश्चात् स वीरदशक: स्मृत: ४ ॥
प्रथमं एकतालञ्च तत्परं शून्यमेककम् ।
शेषैकञ्च त्रितालञ्च मण्डूकस्य गतिर्यथा ५ ॥
समतालं यथा दृष्टं तथा कन्दर्पसंज्ञितम् ।
समताले भवेत् शून्यं कन्दर्पे नास्ति तत् पुन: ६ ॥
पञ्चतालात् परं शून्यं डाँशपाहिड़मुत्तमम् ।
अत्यूर्द्ध्वञ्च भवेत् त्रस्तं संग्रामस्य यथा गति: ७ ॥
एकतालं तथा शून्यं क्रमेणापि द्विधा भवेत् ।
शेषैकञ्च त्रितालञ्च ध्रुवचरणभाषितम् ८ ॥
एकतालमेकशून्यमित्येवञ्च भवेत् क्रमात् ।
विरामं एकतालञ्च वाग्भेदे दशकोषिका ९ ॥
युगलं युगलं पश्चात् तदन्तेऽप्येकतालकम् ।
शेषे च युग्मशून्यञ्च गजेन्द्रगुरुभाषितम् १० ॥
युग्मशून्यं विरामे च एकतालं भवेत् क्रमे ।
छुटकाख्यानकं धीर सङ्गीतपरिनिष्ठितम् ११ ॥
युग्मञ्च त्रस्तं प्रथमैकतालं
किञ्चिद्विरामे पुनरेकतालम् ।
ब्रह्मस्य तालञ्च सङ्गीतमध्ये
यथा कपोती हि करोति शब्दम् १ ॥
युग्मतालं भवेत्त्रस्तं एकतालञ्च तत्परे ।
शेषे द्वितीयशून्ये च विरामब्रह्मतालकम् २ ॥
प्रथमञ्चैकतालञ्च युग्मशून्यं तथा परे ।
शेषैकञ्च त्रितालेति षट्कला खलु कथ्यते ३ ॥
आदौ युग्मं तथा युग्मं त्रितालञ्च तथा परे ।
सप्तमात्रा भवत्येषा ब्रह्मतालान्तरे शुभे ४ ॥
सविरामं त्रितालञ्च एकं शून्यन्तथापरे ।
शेषे त्रस्तं त्रितालञ्च देवसार इतीर्य्यते १ ॥
द्वितयशून्यं विरामे भवति ततश्च त्रितालानि ।
शेषेण दिशून्यमित्येवं देवचाली २ ॥
प्रथममेव युग्मतालं तत्पश्चादेकशून्यं विरामे ।
शेषे त्रितयतालं भवतीति मदनदोला ३ ॥
युग्मतालं समारभ्य पञ्चतालं भवेत्तथा ।
अत्यूर्द्ध्वञ्च तथा त्रस्तं गुरुगन्धर्व्व ईरित: ४ ॥
श्रावणस्य यथा धारास्तथा तालो भवेद्घन: ।
पञ्चतालान्तराणीति पञ्चालीति प्रकीर्त्तिता ५ ॥
सविरामं चतुस्तालं त्रितालं शून्यमन्तत: ।
मेघारम्भे यथा केका रूयन्ते इन्द्रभाषित: ६ ॥
एकतालञ्च शून्यञ्च क्रमेण त्रितयं तत: ।
शेषे चतुष्टयं त्रस्तं चिह्नताल इतीर्य्यते १ ॥
एकचन्द्रस्तथा युग्मं तालं प्रत्येकतस्त्रयम् ।
शेषे त्रीणि च शून्यानि चन्द्रमात्रा भवेत् परा २ ॥
प्रथमं षट्कतालञ्च अत्यूर्द्ध्वन्तु भवेत् क्रमे ।
शेषे युग्मं तथा शून्यं देवमात्रा च सोच्यते ३ ॥
चन्द्रशून्यं त्रितालञ्च विरामेण क्रमेण तु ।
अत्यूर्द्ध्वन्तु भवत्येवं अर्द्धज्योतिरिति स्थिति: ४ ॥
एकैकतालान्तरयुग्मतालात्
शून्यत्रयं तत्परमेकतालम् ।
कलाभिदा शून्यभिदा समाख्या
स स्वर्गसाराख्यनवीनताल: ५ ॥
युग्मशून्यं विरामेण देवतालमिति क्रमात् ।
क्षमाष्टाख्योऽन्तरे शून्यं इति सर्व्वत्र भाषितम् ६ ॥
नवाम्बुदे दामिनि शीघ्रयानं
तथा सुसम्बद्धसुतालभानम् ।
युग्मं सत्रस्तं क्रमतश्च तालं
शेषे त्रितालञ्च धराधराख्या ७ ॥
एकतालञ्च शून्यञ्च क्रमेणापि चतुष्टयम् ।
क्रमात्तालत्रयञ्चैव वसन्तवागुदाहृत: ॥ ८ ॥
सविरामं द्वयं तालं युग्मतालं तथा परे ।
शेषैकञ्च त्रितालञ्च भवेत् काककलेति सा ॥ ९ ॥
त्रितालञ्च भवेत्त्रस्तं तत्परं त्वेकतालकम् ।
शेषेऽपि च त्रितालञ्चेत् कीरशब्दा प्रचक्ष्यते १० ॥
युग्मं युग्मं तथा युग्मं तालन्त्वेकं भवेत् क्रमात् ।
शेषशून्यं कलाभेदे ताण्डवीति भवेत् पृथक् ११ ॥
सविरामं द्वयं तालं युग्मशून्यञ्च तत्परम् ।
शेषोर्द्ध्वन्तु त्रितालञ्च हर्षधारा प्रकीर्त्तिता १२ ॥
चन्द्रशून्यं विरामेण द्वयं तालं भवेत् क्रमात् ।
अत्यूर्द्ध्वन्तु भवेत्त्रस्तं भाषाख्यं तालमुत्तमम् १३ ॥
अत्यूर्द्ध्वन्तु त्रितालञ्च द्वयं तालं विरामकम् ।
इत्यर्द्धमात्रा विज्ञेया सङ्गीतभुवि सर्व्वत: ॥"
इति सङ्गीतदामोदर: ॥

दशावतारप्रबन्धलक्षणं प्रबन्धशब्दे नित्यनाट्य-
प्रबन्धवाद्यलक्षणं वाद्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
करतलम् । अङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां सम्मितम् । करा-
स्फाल: । (यथा, मेघदूते । ७९ ।
"तालै: सिञ्चद्वलयसुभगैर्नर्त्तित: कान्तया मे
यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठ: सुहृद्व: ॥")
कांस्यनिर्म्मितवाद्यभाण्डम् । तृसरु: । इति
मेदिनी । ले, २४ ॥ (महादेव: । यथा, महा-
भारते । १३ । १७ । १२८ ।
"तलस्ताल: करस्थाली ऊर्द्ध्वसंहननो महान् ॥")

तालकं, क्ली, (तालमेव । ताल + स्वार्थे कन् ।)
हरितालम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (अथ ताल-
कस्याशुद्धस्य दोषमाह ।
"अशुद्धं तालमायुर्घ्नं कफमारुतमेहकृत् ।
तापस्फोटाङ्गसङ्कोचं कुरुते तेन शोधयेत् ॥
अथ तालकस्य शोधनविधि: ।
तालकं कणश: कृत्वा तच्चूर्णं काञ्जिके पचेत् ।
दोलायन्त्रेण यामैकं तत: कुष्माण्डजैर्द्रवै: ॥
तिलतैले पचेद्यामं यामञ्च त्रिफलाजले ।
एवं यन्त्रे चतुर्यामं पक्वं शुध्यति तालकम् ॥
अथ तालकस्य मारणविधि: ।
सदलं तालकं शुद्धं पौनर्नवरसेन तु ।
खल्वे विमर्द्दयेदेवं दिनं पश्चाद्विशोषयेत् ॥
तत: पुनर्नवाक्षारै: स्थाल्यामर्द्धं प्रपूरयेत् ।

तत्र तद्गोलकं धृत्वा पुनस्तेनैव पूरयेत् ॥
आकण्ठं पिठरं तस्य पिधानं धारयेन्मुखे ।
स्थालीं चुल्ल्यां समारोप्य क्रमाद्वह्निं विवर्द्धयेत् ॥
दिनान्यन्तरशून्यानि पञ्चवह्निं प्रदापयेत् ।
एवं तन्म्रियते तालं मात्रा तुल्यैकरक्तिका ॥
अनुपानान्यनेकानि यथायोग्यं प्रयोजयेत् ॥”
अन्यच्च ।
“तालकं हरते रोगान् कुष्ठमृत्युज्वरापहम् ।
शोधितं कुरुते कान्तिं वीर्य्यवृद्धिं तथायुषम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
अन्यान्यविधं हरितालमारणम् । यथा, वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ।
“तालकं कणशः कृत्वा सुशुद्धं दुग्धिकान्तरे ।
चूर्णोदकेन संपिष्टमपामार्गजटोद्भवैः ॥
क्षारोदकैश्च संपिष्टमूर्द्धाधो यावशूकजम् ।
चूर्णं दत्त्वा निरुध्याथ कुम्भाण्डेन प्रपूरयेत् ॥
पुनर्मुखं निरुध्याथ चतुर्यामं क्रमाग्निना ।
पचेदेवं हि तच्चूर्णं कुष्ठादौ परियोजयेत् ॥”
मतान्तरम् ।
“अम्ललोनीजलैर्भाव्यं तालं द्वादशयामकम् ।
तथैव निम्बनीरेण ततश्चूर्णोदकेन च ।
प्रक्षाल्य शाल्मलीक्षारैर्द्विगुणैः खातमध्यगम् ।
विधाय कवचीयन्त्रं वालुकाभिः प्रपूरयेत् ।
द्वादशप्रहरं पक्वा स्वाङ्गशीतञ्च चूर्णयेत् ।
खादयेद्रक्तिकामेकां कुष्ठशोपदशान्तये ॥”
इति हरितालमारणम् ॥)
(तालमिव कायतीति । कै + कः ।) हारयन्त्रम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ७१ ॥ ताला इति भाषा ॥ तुवरिका । इति शब्दरत्नावली ॥

तालकाभः, पुं, (तालकस्य हरितालस्य आभा इव आभा यस्य ।) हरितवर्णः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ३१ ॥ तद्वति, त्रि ॥

तालकी, स्त्री, (तालकस्य तालवृक्षस्य इयम् । तालक + अण् + ङीष् ।) तालसुरा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ताड़ी इति भाषा ॥

तालक्षीरकं, क्ली, (तालजातं क्षीरमिव । ततः इवार्थे स्वार्थे वा कन् ।) तालसम्भूतत्वक्षीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तालध्वजः, पुं, (तालो ध्वजो यस्य ।) बलदेवः । इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ५४ । १० ।
“नातिदूरं ततो गत्वा नगं तालध्वजो बली ।
पुण्यं तीर्थवरं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ॥”
पर्व्वतविशेषः । यथा, शत्रुञ्जयमाहात्म्ये ।१।३५२।
“शत्रुञ्जयो रैवतश्च सिद्धिक्षेत्रं सुतीर्थराट् ।
टङ्कः कपर्द्दी लौहित्यस्तालध्वजकदम्बकौ ॥”)

तालध्वजा, स्त्री, (तालस्तालवृक्षो ध्वजश्चिह्नं यस्याः ।) पुरीविशेषः । यथा, क्रियायोगसारे ।
“अस्ति तालध्वजा नाम नगरी त्रिदिवोपमा ॥”

तालनवमी, स्त्री, (तालोपहारा नवमी । शाकपार्थिववत् समासः ।) भाद्रशुक्लनवमी । यथा,
“मासि भाद्रपदे या स्यान्नवमी बहुलेतरा ।
तस्यां संपूज्य वै दुर्गामश्वमेधफलं लभेत् ॥”
इति संवत्सरकौमुदीधृतगरुडपुराणवचनम् ॥
इयमेव तालनवमी ख्याता ॥ (अस्यां नवम्यां सौभाग्यफलकाङ्क्षिणीभिः स्त्रीभिर्यथाविधानं नारायणं लक्ष्मीञ्च संपूज्य व्रतकथा श्रोतव्या । तत्कथा यथा,—
“मेरुपृष्ठे सुखासीनं कृष्णं कमलया सह ।
उवाच मधुरं वाक्यं स्मितपूर्व्वं सुदाम्बिका ॥
शृणु मे वचनं देव ! स्त्रीणां सौभाग्यकारणम् ।
केन वा सुभगा चासीत् केन वा दुर्भगा भवेत् ॥
किं कृतेन विमुच्येत किं कृतेन फलं लभेत् ।
तन्मे ब्रूहि सुरश्रेष्ठ ! नारीणां कारणं ध्रुवम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।
पूर्व्वं हि मम भार्य्ये द्वे सत्यभामा च रुक्मिणी ।
रुक्मिणी सुभगा साध्वी सत्यभामा च दुर्भगा ॥
तस्याः कर्म्मविपाकेन सौभाग्यमन्यथा गतम् ।
केनचिद्वाक्यदोषेण सत्यभामा च दुर्भगा ॥
दुःखार्त्ता शोकसन्तप्ता रुदती बहुशो मुहुः ।
कियत्काले च सम्पन्ने व्रजन्ती च तपोवने ॥
अरण्ये विजने गत्वा कस्मिन्मुनिवराश्रमे ।
रुदित्वा च विधानेन सर्व्वं दुःखं न्यवेदयत् ॥
तच्छ्रुत्वा तु मुनिश्रेष्ठः प्रोवाच रुदतीं शुभाम् ।
भये पुत्त्रिणि ! मा रोदीः सौभाग्यं ते भविष्यति ॥
सत्यभामोवाच ।
दुःखं मे बहुशस्तात ! शरीरं दुर्भगं कथम् ।
कथ्यतां मुनिशार्दूल ! स्वामिसौभाग्यकारणम् ॥
मुनिरुवाच ।
भाद्रे मासि सिते पक्षे नवमी या तीथिर्भवेत् ।
तस्यां नारायणं लक्ष्मीं पूजयेच्च विधानतः ॥
सत्यभामोवाच ।
विधानं कीदृशं तस्य किं दानं किञ्च पूजनम् ।
तन्मे ब्रूहि मुनिश्रेष्ठ ! कारणं किन्तदुच्यताम् ॥
मुनिरुवाच ।
स्थण्डिले मण्डलं कृत्वा घटं तत्र निवेशयेत् ।
तत्र नारायणं लक्ष्मीं गन्धपुष्पादिनार्च्चयेत् ॥
नैवेद्येन सदा भक्त्या पूजयेत् भक्तवत्सलाम् ।
तालेन पूजयेत् देवीं तालेनैव विनिर्म्मितम् ॥
तस्य तत् पिष्टकं दत्त्वा ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्च्य विप्रहस्ते समर्पितम् ॥
स्वस्तीति ब्राह्मणो ब्रूयात् व्रतं साङ्गं समाचरेत् ।
एवं क्रमेण साध्वीभिः कर्त्तव्यमतियत्नतः ॥
नवमं वत्सरं यावत् मासि भाद्रपदे तथा ।
पुत्त्रपौत्त्रैः परिवृता सौभाग्यमतुलं भवेत् ॥
धनधान्यसमृद्धिश्च अवैधव्यञ्च नित्यशः ।
अभीष्टफलमाप्नोति नवमीव्रतकारणात् ॥
सम्पूर्णे तु व्रते भूते प्रतिष्ठां तदनन्तरम् ।
विप्राय दक्षिणा देया सुभोज्यञ्च विधानतः ॥
एवं कुरु सदा वित्ते ! शृणु भाषणमुत्तमम् ॥
तथा चक्रे च सा साध्वी मुनेर्व्वचनगौरवात् ।
व्रते सम्पूर्णतां याते केशवस्तामुपागतः ॥
उवाच प्रहसन् देवो वचनं मधुरं शुभम् ।
असौभाग्येन यद्दुःखं तत् ते सर्व्वं विनश्यतु ॥
सौभाग्यमतुलं प्राप्य यथा गौरी हरस्य च ।
शचीव पुरुहूतस्य रतीव मदनस्य च ॥
यथा नारायणे लक्ष्मीस्तथा त्वं भव शोभने ! ।
इति तस्यै वरं दत्त्वा गृहीत्वा तां पुरं ययौ ॥
इदं या कुरुते साध्वी व्रतं सा सुभगा भवेत् ।
एवं व्रतञ्च या नारी करोति धर्म्मतत्परा ॥
तस्याश्च भवने लक्ष्मीश्चञ्चला निश्चला भवेत् ।
जन्मान्तरे भवेत् साध्वी अवैधव्यं सदा पुनः ॥
पश्चाच्च सुभगा साध्वी पुत्त्रपौत्त्रान्विता भवेत् ।
धनधान्यसमृद्धिश्च ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥”
इति भविष्यपुराणोक्ततालनवमीव्रतकथा समाप्ता ॥*॥ व्रतेऽस्मिन् नवफलानि दातव्यानि । तानि यथा,—
“पिण्डखर्ज्जूरं जातिश्च एला चैव हरीतकी ।
नारिकेलं तथा पूगं रम्भापक्वफलन्तथा ।
तत्र सुस्थं प्रदातव्यं तालस्य फलमुत्तमम् ॥”*॥)

तालपत्त्रं, क्ली, (तालस्य पत्त्रमिव ।) ताड़ङ्कः । इत्यमरः । २ । ६ । १०३ ॥ तालवृक्षस्य पर्णञ्च ॥
(एतस्य व्यञ्जनगुणा यथा,—
“तालपत्त्रमरुद्रूक्षः कोष्णो वातस्य शान्तिकृत् ।
निद्राकरः प्रीतिकरः शोषरोगविकारहा ॥
दाहपित्तश्रमग्लानिनाशनो भ्रमशान्तिकृत् ।
मधुरोऽतिश्रमघ्नः स्यादार्द्रत्वे कफकोपनः ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)

तालपत्त्रिका, स्त्री, (तालपत्त्री + स्वार्थे कन् टाप् ह्रस्वश्च ।) मुषली । तालमूली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तालमूलीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

तालपत्त्री, स्त्री, (तालस्य पत्त्रमिव पत्त्रमस्याः ।) मूषिकपर्णी । इति मेदिनी । रे, २६३ ॥ (यथा,
“गोजी च पिष्टा सह तालपत्त्र्या
शस्तौ विधेयोऽनिलजे प्रलेपः ॥”
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ॥)

तालपर्णं, क्ली, स्त्री, (तालः खड्गमुष्टिरिव पर्णमस्य ।) मुरानामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तालपर्णी, स्त्री, (तालस्य पर्णमिव पर्णमस्याः । ङीष् ।) मधुरिका । इति जटाधरः ॥ मुरा । इत्यमरः । २ । ४ । १२३ ॥

तालपुष्पकं, क्ली, (तालस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य । कप् ।) प्रपौण्डरीकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

तालभृत्, पुं, (तालं बिभर्त्ति ध्वजरूपेणेति । भृ + क्विप् ।) बलदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तालप्रलम्बं, क्ली, (ताले तालवृक्षे प्रलम्बते इति । प्र + लम्ब + अच् ।) तालजटा । यथा,—
“तथा तालप्रलम्बश्च रूक्षं वातरुजापहम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥

तालमूलिका, स्त्री, (तालमूली + स्वार्थे कन् टाप् ह्रस्वश्च ।) तालमूली । इत्यमरः । २।४।११६ ॥

तालमूली, स्त्री, (तालस्य मूलमिव मूलमस्याः । ङीष् ।) स्वनामख्यातवृक्षः । तत्पर्य्यायः । अर्शोघ्नी २ मुषली ३ ताली ४ खलिनी ५ ।

इति रत्नमाला ॥ सुवहा ६ तालपत्रिका ७ गोधापदी ८ हेमपुष्पी ९ भूताली १० दीर्घकन्दिका ११ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । वृष्यत्वम् । पुष्टिबलकफप्रदत्वम् । पिच्छिलत्वम् । पित्तदाहश्रमहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ उष्णवीर्य्यत्वम् । बृंहणत्वम् । गुरुत्वम् । तिक्तत्वम् । रसायनत्वम् । गुदजरोगानिलनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

"मुषली च द्विधा प्रोक्ता श्वेता चापरसंज्ञका ।
श्वेता स्वल्पगुणोपेता अपरा च रसायनी ॥"

इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्या विषयो यथा, वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वरे महाराजवट्याम् ।

"माषद्वयमितं भागं तालमूल्या रसेन च ।
पिष्ट्वा च वटिका कार्य्या चतुर्गुञ्जाप्रमाणतः ॥")

ताललक्ष्मा, [न्] पुं, (ताल एव लक्ष्म चिह्नं यस्य ।) बलदेवः । इति हेमचन्द्रः । २।१३८ ॥

तालवृन्तं, क्ली, (तालस्य तालपत्रस्य वृन्तं कारणत्वेन अस्ति अस्य । अच् ।) व्यजनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५१ । तालपातार पाखा इति भाषा ॥ (यदुक्तम्,—

"परे ब्रह्मणि विज्ञाते समस्तैर्नियमैरलम् ।
तालवृन्तेन किं कार्य्यं लब्धे मलयमारुते ॥")

तस्य वायुगुणः । त्रिदोषशमनत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (सोमविशेषे, पुं । यथा,—

"एक एव खलु भगवान् सोमः स्थाननामाकृतिवीर्य्यविशेषैश्चतुर्विंशतिधा भिद्यते ।"

"प्रतानवांस्तालवृन्तः करवीरोऽंशवानपि ॥"

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २९ अध्याये ॥)

तालवृन्तकं, क्ली, (तालवृन्तमेव । स्वार्थे कन् ।) व्यजनम् । इत्यमरः । २ । ७ । १४० ॥

तालवेचनकः, पुं, (तालस्य वेचनं पृथक्करणं संस्थानेन नियमनं यत्र । कप् ।) नटः । इति शब्दरत्नावली ॥ तालरेचनकोऽपि पाठः ॥

तालव्यं, त्रि, (तालोर्जातम् । तालु+"शरीरावयवात् यत् ।" ५ । १ । ६ । इति यत् ।) तालुजातम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शिक्षायाम् । १७ ।

"कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ॥")

तालाख्या, स्त्री, (तालं तालपर्णं आख्या यस्याः ।) मुरा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तालाङ्कः, पुं, (तालस्तालवृक्षः अङ्को ध्वजो यस्य ।) बलदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २५ ॥ करपत्रम् । शाकभेदः । महालक्षणसम्पन्नपुरुषः । पुस्तकम् । हरः । इति हेमचन्द्रः ॥

तालावचरः, पुं, (तालेन अवचरति नृत्यतीति । अव+चर+अच् ।) नटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तालिः, स्त्री, (तालयति प्रतितिष्ठत्यनयेति । तल प्रतिष्ठायाम्+णिच्+"सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां । ४ । ११७ । इतीन् ।) भूम्यामलकी । इति रत्नमाला ॥ (ताड्यते निहन्यते मतिरनयेति । तड़ ताड़ने+णिच्+करणे इन् । ड़स्य लत्वम् ।) ताली । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तालिकः, पुं, (तलेन करतलेन निर्वृत्तः । तल+"तेन निर्वृत्तम् ।" ५ । १ । ७९ । इति ठक् ।) प्रसारिताङ्गुलिपाणिः । तत्पर्य्यायः । चपेटः २ प्रतलः ३ तलः ४ प्रहस्तः ५ तालः ६ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २३० ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १३७ ।

"यथैकेन न हस्तेन तालिका सम्प्रपद्यते ।
तथोद्यमपरित्यक्तं न फलं कर्म्मणः स्मृतम् ॥")

लिखितस्य निबन्धनम् । तत्पर्य्यायः । काचनी २ काचनकी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

तालिका, स्त्री, (तलेन निर्वृत्ता । तल+ठक् । स्त्रियां टाप् ।) चपेटः । तालमूली । इति शब्दरत्नावली ॥ ताम्रवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

तालितं, क्ली, (ताड्यते यदिति । तड़ ताड़ने+णिच्+क्तः । ड़स्य लत्वम् ।) वाद्यभाण्डम् । तुलितपटः । गुणः । इति जयः ॥

तालिशः, पुं, (तलतीति । तल गतौ+"इशः कप्यर्पिवड़िभ्यस्तलेस्तु णित् ।" १ । ३३९ । इत्युणादिकोषटीकाधृतसूत्रात् इशः णित्वात् वृद्धिश्च ।) पर्व्वतः । इत्युणादिकोषः ॥

ताली, स्त्री, (तालि+कृदिकारादिति वा ङीष् ।) ताड़ी । ताड़ियात् इति भाषा । तामलकी । इत्यमरः । २ । ४ । २२७ ॥ भूँइ आमला इति भाषा ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"बहुपुष्पी जटाध्यक्षा ताली भूम्यामलक्यपि ।
तामलक्यजटा सूक्ष्मफला चैवामलक्यपि ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

तुवरिका । इति शब्दरत्नावली ॥ तालमूली । इति रत्नमाला ॥ प्रतिताली । कुञ्चिकाविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ ताम्रवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुराभेदः । इति स्मृतिः ॥ ताड़ी इति भाषा ॥ (करास्फालनम् । यथा, अम्बाष्टके । ५ ।

"यालीभिरात्ततनुताली सकृत् प्रियकपालीषु खेलति भयव्यालीनकुल्यसितचूलीभरा चरणधूलीलसन्मुनिवरा ॥")

तालीपत्रं, क्ली, (ताल्याः पत्त्रमिव पत्त्रमस्य ।) तालीशपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तालीशं, क्ली, (तालीव श्यति नाशयति रोगानिति । शो नाशे+डः ।) तालीशपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तालीशपत्रं, क्ली, (तालीशं रोगनाशकं पत्त्रं यस्य ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । तालीशम् २ पत्राख्यम् ३ शुकोदरम् ४ धात्रीपत्रम् ५ अर्कवेधम् ६ करिपत्रम् ७ करिच्छदम् ८ नीलम् ९ नीलाम्बरम् १० तालम् ११ तालीपत्रम् १२ तमाह्वयम् १३ तालीशपत्रकम् १४ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । कफवातकासहिक्काक्षयश्वासच्छर्द्दिदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ लघुत्वम् । अरुचिगुल्मामवह्निमान्द्यनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ भूम्यामलकी । इति मेदिनी । शे, ३०३ ॥

तालु, क्ली, (तरन्त्यनेन वर्णा इति । तॄ+"त्रोरश्च लः ।" उणां । १ । ५ । इति ञुण् रस्य लश्च ।) जिह्वेन्द्रियाधिष्ठानम् । यथा, श्रीभागवते ।

"मुखतस्तालु निर्भिन्नं जिह्वा तत्रोपजायते ।
ततो नानारसो जज्ञे जिह्वया योऽधिगम्यते ॥"

तेलुया इति टाकरा इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । काकुदम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ९१ ॥ तालुकम् ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

तालुजिह्वः, पुं, (तालु एव जिह्वा यस्य ।) कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥

तालूरः, पुं, (तालयतीति । तल+णिच्+बाहुलकात् ऊरः ।) आवर्त्तः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४२ ॥

तावकीनं, त्रि, तव इदम् । (युष्मद्+"युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ।" ४ । ३ । १ । इति खञ् । ततः "तवकममकावेकवचने ।" ४ । ३ । ३ । इति तवकादेशः ।) त्वदीयम् । इति व्याकरणम् ॥ तोमार एइ इति भाषा ॥

तावत्, व्य, (तत् परिमाणस्य । तद्धिता इति बहुवचनेनान्येऽनुक्ता अपि ज्ञापितास्तेन डावतुप्रत्ययः ।) साकल्यम् । अवधिः । मानम् । (यथा, कुमारे । ५ । ६७ ।

"त्वमेव तावत् परिचिन्तय स्वयं
कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ॥"

"तावत् इति मानार्थे यावन्मात्रं विचारणीयं तावन्मात्रमित्यर्थः ॥" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) अवधारणम् । इत्यमरः । ३।३।२४५॥ (यथा, माघे । २ । ६३ ।

"इन्द्रप्रस्थगमस्तावत् कारि मा सन्तु चेदयः ॥")

प्रशंसा । पक्षान्तरम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (तत्परिमाणमस्येति । "यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ।" ५ । २ । ३९ । इति वतुप् प्रत्ययेन तत्परिमाणे, त्रि । यथा, भागवते । ३।२६।१२।

"महाभूतानि पञ्चैव भूरापोऽग्निर्मरुन्नभः ।
तन्मात्राणि च तावन्ति गन्धादीनि मतानि मे ॥")

तावरं, क्ली, धनुर्गुणः । इति भूरिप्रयोगः ।

ताविषः, पुं, (तवते गम्यते सत्कर्म्मिभिरत्र । तव सौत्रो धातुः+"तवेर्णिद्वा ।" उणां । १ । ४६ । इति टिषच् स च णित् ।) स्वर्गः । समुद्रः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

ताविषी, स्त्री, (तवति सौन्दर्य्यं गच्छतीति । तव+टिषच् सच णित् । टित्वात् ङीप् ।) देवकन्या । नदी । पृथिवी । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

तावीषः, पुं, (ताविष+पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) स्वर्गः । अम्बुधिः । काञ्चनम् । इति मेदिनी । षे, ३७ ॥

तावीषी, स्त्री, (ताविषी + पृषोदरादित्वात् दीर्घः।) चन्द्रकन्या। इति मेदिनी। ते, ३८॥ (इन्द्रकन्या। इति क्वचित्॥)

तावुरिः, पुं, वृषराशिः। इति दीपिका॥

तिक, ऋ ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) ऋ, अतितिकत्। ङ, तेकते। इति दुर्गादासः॥

तिक, न आस्कन्दे। वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वां-परं-सकं-सेट्।) न, तिक्नोति। इति दुर्गादासः॥

तिक्तं, क्ली, (तेजयतीति। तिज + बाहुलकात् क्तः।) पर्पटिकौषधिः। इति हेमचन्द्रः॥

तिक्तः, पुं, (तेजयतीति। तिज + सामान्यापेक्षज्ञापकात् चुरादीनां णिजभावे गत्यार्थाकर्म्मकेति क्तः।) रसविशेषः। तित इति भाषा॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४२।
"यो गले चोषमुत्पादयति मुखवैशद्यं जनयति भक्तरुचिञ्चापादयति हर्षञ्च स तिक्तः॥")
स वाय्वाकाशगुणबाहुल्यात् भवति। इति शिवदासः॥ तस्य गुणाः। जन्तुकुष्ठज्वरार्त्तिकासदाहनाशित्वम्। रोचनत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ शीतलत्वम्। तृषामूर्च्छापित्तकफविषोत्क्लेशरक्तगदनाशित्वम्। स्वयमरोचिष्णुत्वम्। कण्ठस्तन्यास्यशोधनत्वम्। वातलत्वम्। अग्निकारित्वम्। नासाशोषणत्वम्। रूक्षत्वम्। लघुत्वञ्च। अतियुक्तस्य तस्य गुणाः। शिरःशूलमन्यास्तम्भश्रमार्त्तिकम्पमूर्च्छातृषाकारित्वम्। बलशुक्रक्षयप्रदत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ * ॥
("तिक्ताख्यो वत वातलोऽपि हि नृणां कुष्ठादिदोषापहः
सोऽन्तः सर्व्वरुजापहो भ्रमहरो रुच्योऽपि संक्लेदहृत्।
जिह्वास्फोटकनाशनोऽथ भवति क्षीणक्षतानां हितो
वक्त्रोत्क्लान्तिहरः प्रकृष्टगुणधृत् निम्बादिकानां रसः॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये॥) सुगन्धः। इति मेदिनी। ते, २१॥ (सुरभिः। यथा, माघे। ५। ३३।
"नादातुमन्यकरिमुक्तमदाम्बुतिक्तं
धूताङ्कुशेन न विहातुमपीच्छताम्भः॥"
तिक्तस्तिक्तरसोऽस्यास्तीति। अर्श आदित्वात् अच्।) कुटजवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ वरुणवृक्षः। इति शब्दमाला॥ तिक्तरसयुक्ते, त्रि। इत्यमरः। १। ५। ६॥

तिक्तकः, पुं, (तिक्तेन तिक्तरसेन कायतीति। कै + कः।) पटोलः। इत्यमरः। २। ४। १५५॥ चिरतिक्तः। इति शब्दरत्नावली॥ चिरता इति भाषा॥ (यथा, वाभटे चिकित्सितस्थाने। ३।
"पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युताम्।
युञ्ज्यात् विरेकाय युतां घनश्लेष्मणि तिक्तकैः॥")
कृष्णखदिरः। इति शब्दमाला। इङ्गुदीवृक्षः। इति भावप्रकाशः॥ (तिक्तप्रधाने, त्रि। यथा, सुश्रुते। ४। २४।
"निम्बश्च तिक्तके श्रेष्ठः कषाये खदिरस्तथा॥")
द्रव्याणां गणः। यथा चक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे।
"तृष्यते सलिलञ्चोष्णं दद्याद्वातकफज्वरे।
मद्योत्थे पैत्तिके वापि शीतलं तिक्तकैः शृतम्॥"
"मुस्तपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः।
शृतशीतं जलं दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये॥"
"तिक्तकैः शृतमिति यदुक्तं तदाह मुस्तेत्यादि।"
इति तट्टीका॥)

तिक्तकन्दिका, स्त्री, (तिक्तरसप्रधानः कन्दो मूलं सोऽस्त्यस्याः इति। तिक्तकन्द + ठन्।) गन्धपत्रा। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तका, स्त्री, (तिक्तेन रसेन कायतीति। कै + कः।) कटुतुम्बी। इति शब्दरत्नावली॥ (कटुतुम्बीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

तिक्तगन्धिका, स्त्री, (तिक्तो गन्धो यस्याः। कप् ततष्टाप् अत इत्वञ्च।) वराहक्रान्ता। इति शब्दमाला॥

तिक्तगुञ्जा, स्त्री, (गुञ्जेव तिक्ता। राजदन्तादित्वात् प्राङ्निपातः।) करञ्जः। तत्पर्य्यायः। क्षुद्ररसा २ रसघा ३ विघ्नपर्कटी ४। इति हारावली। १०१॥

तिक्ततण्डुला, स्त्री, (तिक्तस्तण्डुलोऽन्तःशस्यं यस्याः।) पिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"पिप्पली चपला शौण्डी वैदेही मागधी कणा।
कृष्णोपकुल्या मगधी कोला स्यात्तिक्ततण्डुला॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

तिक्ततुण्डी, स्त्री, (तिक्ततुम्बी। पृषोदरादित्वात् साधुः।) कटुतुम्बीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्ततुम्बी, स्त्री, (तिक्ता तुम्बी।) कटुतुम्बी। इति रत्नमाला॥

तिक्तदुग्धा, स्त्री, (तिक्तं दुग्धं क्षीरं यस्याः।) क्षीरिणी। अजशृङ्गी। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तधातुः, पुं, (तिक्तस्तिक्तरसप्रधानो धातुः।) पित्तम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तपत्रः, पुं, (तिक्तानि पत्राणि यस्य।) कर्कोटकः। इति हेमचन्द्रः। ४। २५६॥ काकरोल इति भाषा॥

तिक्तपर्व्वा, [न्] पुं, (तिक्तं पर्व्व ग्रन्थिर्यस्य।) दूर्व्वा। इति जटाधरः॥ स्त्री, हिलमोची। गुडूची। यष्टिमधु। इति मेदिनी। ने, २३७॥

तिक्तपुष्पा, स्त्री, (तिक्तानि पुष्पाणि यस्याः।) पाठा। इति राजनिर्घण्टः॥ (पाठाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

तिक्तफलः, पुं, (तिक्तानि फलानि यस्य।) कतकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तफला, स्त्री, (तिक्तानि फलानि यस्याः।) यवतिक्तालता। वार्त्ताकी। षड्भुजा। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तभद्रकः, पुं, (तिक्तस्तिक्तरसप्रधानो भद्रो हितकारी चेति कर्म्मधारयः। ततः स्वार्थे कन्।) पटोलः। इति शब्दचन्द्रिका॥

तिक्तमरिचः, पुं, (तिक्तो मरिच इव।) कतकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तरोहिणिका, स्त्री, (तिक्तरोहिणी + स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) कटुका। इति रत्नमाला॥

तिक्तरोहिणी, स्त्री, (तिक्ता सती रोहतीति। रुह + णिनिः + ङीप्।) कटुका। इति राजनिर्घण्टः॥ (कटुरोहिणीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या॥)

तिक्तवल्ली, स्त्री, (तिक्ता वल्ली।) मूर्व्वालता। इति रत्नमाला॥

तिक्तवीजा, स्त्री, (तिक्तं वीजमस्याः।) कटुतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तशाकः, पुं, (तिक्तः शाको यस्य।) खदिरवृक्षः। वरुणवृक्षः। (अस्य पर्य्याया यथा,—
"वरुणस्तिक्तशाकश्च सेतुवृक्षोऽम्भसां पतिः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
पत्रसुन्दरवृक्षः। इति मेदिनी। के, १६१॥

तिक्तसारं, क्ली, (तिक्तः सारो निर्य्यासो यस्य।) दीर्घरोहिषकतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तसारः, पुं, (तिक्तः सारो निर्य्यासोऽस्य।) खदिरवृक्षः। इति रत्नमाला॥ (खदिरशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः॥)

तिक्ता, स्त्री, (तिक्तस्तिक्तरसोऽस्त्यस्याः। अच् ततष्टाप्।) कटुरोहिणी। इति मेदिनी। ते, २२॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।
"कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा।
अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी॥
मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
पाठा। इति रत्नमाला। यवतिक्तालता। षड्भुजा। इति राजनिर्घण्टः॥ छिक्कनी। इति भावप्रकाशः॥

तिक्ताख्या, स्त्री, (तिक्तः आख्या अभिधानं यस्याः।) कटुतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्ताङ्गा, स्त्री, (तिक्तं अङ्गं यस्याः।) पातालगरुडीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तिका, स्त्री, (तिक्ता + स्वार्थे कन्। टापि अत इत्वम्।) कटुतुम्बी। इति शब्दरत्नावली॥

तिग, न हिंसायाम्। आस्कन्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वां-परं-सकं-सेट्।) न, तिग्नोति। आस्कन्दः केचिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

तिग्मं, क्ली, (तेजयति उत्तेजयतीति। तिज + "युजिरुजितिजां कुश्च।" उणां। १। १४५। इति मक् कवर्गश्चान्तादेशः।) तीक्ष्णम्। खरम्। तद्वति, त्रि। इत्यमरः। १। ४। ३५॥ (यथा, महाभारते। १। २०। ११।
"तिग्मवीर्य्यविषा ह्येते दन्दशूका महाबलाः॥"
वज्रम्। इति निघण्टुः। २। २०॥ पुं, क्षत्रियविशेषः। यथा, विष्णुपुराणे। ४। २१। ३।

"ततो न्हदुस्तस्मात् तिग्मस्तिग्मात् बृहद्रथः ॥"
मत्स्यपुराणमते तु अयं उर्व्वस्य सुतः । यथा, तत्रैव । ५० । ८४ ।
"उर्व्वो भार्य्यो सुतस्तस्य तिग्मात्मा तस्य चात्मजः । तिग्मात् बृहद्रथो भार्य्यो वसुदामा बृहद्रथात् ॥"
अयं तिमिरित्याख्ययापि प्रसिद्धः । इति राजावली ॥ अस्य राज्यपालनकालादिकं तिमिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

तिग्मांशुः, पुं, (तिग्मास्तीक्ष्णा अंशवः किरणानि यस्य ।) सूर्य्यः । इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । १ । २ । १३६ ।
"धौम्योपदेशात् तिग्मांशुप्रसादादन्नसम्भवः ॥"
अग्निः । यथा, महाभारते । १ । २३३ । १८ ।
"इदं वै सद्म तिग्मांशो वरुणस्य परायणम् ॥"
तीक्ष्णकिरणे, त्रि ॥)

तिघ, न घातने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट् ।) न, तिघ्नोति । तिघ घाते इति जौमराः पठन्ति । तेन तदर्थकल्पनमेवोचितम् । ततश्च घातनमिति हन्त्यर्थस्य पाक्षिकचुरादित्वेन हन्तेः स्वार्थे णौ रूपम् । हननमित्यर्थः । किञ्च । हिंसनपाठेनैवेष्टसिद्धे घातनपाठो हिंसाप्रेरणार्थः स्यान्न वेति काकदन्तान्वेषणवद्विफलं त्रयाणामेव कातन्त्राद्यसम्मतत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

तिज, क शिते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, तेजयति । शितं तीक्ष्णीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

तिज, ङ क्षान्तौ । निशाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) क्षान्तिः सहनम् । ङ, तितिक्षते दुःखं दीनः । तेजते । तत्र तिबादयो न प्रयुज्यन्ते । इति रमानाथः । इति दुर्गादासः ॥

तिजिलः, पुं, (तेजयति तीक्ष्णीकरोति । यद्वा, तिज्यते सह्यते सर्व्वैरिति । तिज+"गुपादिभ्यः कित् ।" उणां । १ । ५७ । इति इलच् स च कित् ।) चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥ राक्षसः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

तिण्टी, स्त्री, त्रिवृत् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (त्रिवृत्शब्दे गुणादिरस्या ज्ञातव्यः ॥)

तितउः, पुं, (तन्यन्ते भृष्टयवा अत्रेति । तन विस्तारे+"तनोतेर्डउः सन्वच्च ।" उणां । ५ । ५२ । इति डउः सन्वच्च तेन अभ्यासस्येत्त्वादिकार्य्यम् ।) चालनी । इत्यमरः । २ । ९ । २६ ॥ हेमचन्द्रश्च । ४ । ८४ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ७१ । २ ।
"सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत ॥"
यथाच,—
"शूर्पवद्दोषमुत्सृज्य गुणं गृह्णन्ति साधवः । दोषग्राही गुणत्यागी असाधुस्तितउर्यथा ॥"
इत्युद्भटः ॥
"क्षुद्रच्छिद्रसमोपेतं चालनं तितउ स्मृतम् ॥"
इत्युक्तेरस्य क्लीवत्वमपि ॥ कृतम् । इति उज्ज्वलदत्तः । ५ । ५२ ॥)

तितिक्षा, स्त्री, (तिज+स्वार्थे सन्+"अ प्रत्ययात् ।" ३ । ३ । १०२ । इति अ ततष्टाप् ।) क्षान्तिः । इत्यमरः । १ । ७ । २४ ॥ (परापराधसहनम् । यथा, भागवते ।११।१९।३६।
"शमो दमस्तपः साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतम् ॥")
शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुता । इति वेदान्तसारः ॥ (यथा, भागवते । ४ । २२ । २४ ।
"यमैरकामैर्नियमैश्चाप्यनिन्दया
निरीहया द्वन्द्वतितिक्षया च ॥")

तितिक्षितः, त्रि, (तितिक्षा सञ्जातास्य । "तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।" ५ । २ । ३६ । इति इतच् ।) क्षान्तः । इति जटाधरः ॥

तितिक्षुः, त्रि, (तितिक्षते इति । तिज क्षमायाम्+"गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ।" ३ । १ । ५ । इति सन् । ततः तितिक्ष+"सनाशंसभिक्ष उः ।" ३ । २ । १६८ । इत्युः ।) क्षमाशीलः । क्षान्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ३१ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ८७ । ६ ।
"अक्रोधनः क्रोधनेभ्यो विशिष्ट-
स्तथा तितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्टः ॥"
पुरुवंशीयस्य महामनसः पुत्त्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३१ । २१ ।
"महामनास्तु पुत्त्रौ द्वौ जनयामास भारत ! । उशीनरञ्च धर्म्मज्ञं तितिक्षुञ्च महाबलम् ॥")

तितिभः, पुं, (तितीति शब्देन भणतीति । भण+डः ।) इन्द्रगोपकीटः । इति हेमचन्द्रः ।४।२७५॥

तितिलं, क्ली, (तिलति स्निह्यतीति । तिल+बाहुलकात् कः द्वित्वञ्च ।) नन्दकम् । नादा इति भाषा । तैतिलकरणम् । तिलपिच्चटम् । इत्यजयः ॥

तित्तिरः, पुं, (तित्ति इति शब्दं राति ददातीति । रा+"आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) तित्तिरिपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ६ । ३८ ।
"निकृत्तेषु ततस्तेषु निष्क्रामन्ति शिरःस्वथ । कपिञ्जलास्तित्तिराश्च कलविङ्काश्च सङ्घशः ॥"
अस्य गुणाः । यथा,—
"तथैव तित्तिरो वृष्यो मेधाग्निबलवर्द्धनः । सर्व्वदोषहरो बल्यो लावकैः समतागुणैः ॥ कृष्णगौरावभेदाश्च श्रेष्ठो गौरश्च तित्तिरः । तृतीयस्तित्तिरोऽन्योऽपि सामान्यगुणलक्षणैः । सवातलोऽतिबलकृद्घनः किञ्चिद्रसायनः ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने ११ अध्याये ॥ जनपदविशेषः । तद्देशजाते बहुवचनान्तः । यथा, महाभारते । ६ । ४७ । ५० ।
"वाक्रीकास्तित्तिराश्चैव चोलाः पाण्ड्याश्च भारत ॥)

तित्तिरिः, पुं, (तरतीति । तॄ+"तरतेः सन्वत्तुक् चाभ्यासस्य ।"उणां।४।१४२। इत्यत्र उज्ज्वलदत्तधृतसूत्रात् इः सन्वत्कार्य्यमभ्यासस्य । तुगागमश्च ।) पक्षिविशेषः । तितिरि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । तित्तिरः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ तित्तिरिः३ तैतिरः४ याजुर्योदरः५ । अस्य मांसस्य गुणाः । ग्राह्यत्वम् । लघुत्वम् । वीर्य्यबलप्रदत्वम् । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । त्रिदोषशमनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
"तित्तिरिः कृष्णवर्णः स्यात् स तु गौरः कपिञ्जलः । तित्तिरिर्व्वर्णदो ग्राही हिक्कादोषत्रयापहः । श्वासकासज्वरहरस्तस्माद्गौरोऽधिको गुणः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
मुनिविशेषः । इति विश्वः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ४ । १२ ।
"तित्तिरिर्याज्ञवल्क्यश्च ससुतो लोमहर्षणः ॥")
तैत्तिरीशाखा । इत्युणादिकोषः ॥ (नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । १५ ।
"कुमुदः कुमुदाक्षश्च तित्तिरिर्हलिकस्तथा ॥"
तथा च स्कान्दे सह्याद्रिखण्डे । ४ । ५ ।
"तित्तिरिर्हरिभद्रश्च जम्बुरुद्रो बलाहकः ॥")

तिथः, पुं, (तेजयतीति । तिज+"तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः ।" उणां । २ । १२ । इति थक्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) अग्निः । कामः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ कालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रावृट्कालः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

तिथिः, स्त्री पुं, (तनोति विस्तारयति चन्द्रकलामिति । तन्यते चन्द्रकलयेति वा । तन+बाहुलकात् इथिन् नादिलोपश्च । तदुक्तं "तन्यन्ते कलया यस्मात् तस्मात् तास्तिथयः स्मृताः ।" इति । यद्वा, अततीति । अत सातत्यगमने+"ऋतन्यञ्जी ।" उणां । ४ । २ । इथिन् प्रत्ययेन अतिथिरिति सिद्धे बाहुलकात् अलोपः । इति वर्णविवेकः ।) चन्द्रकलाक्रियारूपा । चन्द्रकलाक्रियोपलक्षितः काल इति वा । तस्याः स्वरूपं यथा,—
"अमादिपौर्णमास्यन्ता या एव शशिनः कलाः । तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव वरानने ! ॥
तत्र प्रथमकलाक्रियारूपा प्रतिपत् एवं द्वितीयादिकलाक्रियारूपा द्वितीयादिः । सा च वृद्धिरूपा चेत् शुक्ला ह्रासरूपा चेत् कृष्णा ॥ यथा,
"तत्र पक्षावुभौ मासे शुक्लकृष्णक्रमेण हि । चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः ॥ पक्षत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात् पञ्चदश स्मृताः । दर्शान्ताः कृष्णपक्षे ताः पूर्णिमान्ताश्च शुक्लके ॥
गोभिलोक्तामावास्याघटकोपर्य्यधोभावापन्नसमसूत्रपातन्यायेन राश्येकावच्छेदेन सहावस्थानयुक्तार्कमण्डलाच्चन्द्रमण्डलस्य राशिद्वादशांशद्वादशांशभोगात्मकनिर्गमरूपवियोगेन शुक्लायाः प्रतिपदादितत्तत्तिथेरुत्पत्तिः । एवं गोभिलोक्तपौर्णमासीघटकसप्तमराश्यवस्थानरूपपरमवियोगानन्तरमर्कमण्डलप्रवेशाय चन्द्रमण्डलस्य राशिद्वादशांशद्वादशांशभोगात्मकप्रवेशरूपसन्निकर्षेण कृष्णायास्तत्तत्तिथेश्चोत्पत्तिरिति ।

यथा,—

"अर्काद्विनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी।
भागैर्द्वादशभिस्तत् स्यात्तिथिश्चान्द्रमसं दिनम् ॥
त्रिंशांशकस्तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते।
आदित्याद्विप्रकृष्टस्तु भागं द्वादशकं यदा ॥
चन्द्रमाः स्यात्तदा राम तिथिरित्यभिधीयते ॥"* ॥

सा दैवकर्म्मे पूर्व्वाह्णयुता ग्राह्या। एकादश्युपवासातिरिक्तस्थले सर्व्वत्र त्रिसन्ध्यव्यापिनी ग्राह्या ॥ * ॥

अथ प्रतिपत्।

सा च कृष्णा द्वितीयायुता ग्राह्या शुक्ला अमावस्यायुता ग्राह्या कृष्णाप्युपवासे द्वितीयायुता न ग्राह्या। अत्र तैलाभ्यङ्गं कुष्माण्डभक्षणं चौरञ्च न कार्य्यम् ॥ * ॥

अथ द्वितीया।

सा च कृष्णा पूर्व्वयुता शुक्ला परयुता ग्राह्या। भ्रातृद्वितीया तु अष्टधाविभक्तदिनपञ्चमांशयुता ग्राह्या उभयदिने तल्लाभे परयुता ग्राह्या। तत्र बृहतीभक्षणं न कार्य्यम् ॥ * ॥

अथ तृतीया।

सा च रम्भाव्रतेतरदैवकार्य्येषु चतुर्थीयुता ग्राह्या रम्भाव्रते तु द्वितीयायुता। तत्र मांसभक्षणं पटोलभक्षणञ्च न कार्य्यम् ॥ * ॥

अथ चतुर्थी।

सा च पञ्चमीयुता ग्राह्या। विनायकव्रते तृतीयायुता ग्राह्या। मङ्गलवारे शुक्ला चतुर्थी अक्षया। अत्र मूलकभक्षणं चौरं प्रदोषे अध्ययनञ्च न कार्य्यम्। भाद्रमासे चतुर्थ्यां चन्द्रो न द्रष्टव्यः। प्रमादाद्दृष्ट्वा,—

"सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः।
सुकुमारक! मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः ॥"

अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितं जलं पेयं आचारात् स्यमन्तकोपाख्यानञ्च श्रोतव्यम् ॥ * ॥

अथ पञ्चमी।

सा च चतुर्थीयुता ग्राह्या अत्र विल्वं न भोक्तव्यम् ॥ * ॥

अथ षष्ठी।

सा सप्तमीयुता ग्राह्या। स्कन्दषष्ठी तु पञ्चमीयुता ग्राह्या अस्यां शिरोऽभ्यङ्गो निम्बभक्षणञ्च न कर्त्तव्यम् ॥ * ॥

अथ सप्तमी।

सा षष्ठीयुता ग्राह्या तत्र तालं न भक्षयेत्। शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां यदि रविवारो भवेत् सा विजया सप्तमी। माघमासस्य शुक्लसप्तम्यां दिवाकरा रथमापुः तस्मात् सा रथसप्तमी ॥ सा मन्वादिषु। तस्यां अध्ययनं न कर्त्तव्यम् ॥ * ॥

अथाष्टमी।

सा शुक्ला नवमीयुता ग्राह्या कृष्णा सप्तमीयुता। तत्राध्ययनं नारिकेलभक्षणञ्च न कर्त्तव्यम् ॥ शनिवारे अथवा मङ्गलवारे कृष्णाष्टमी पुण्यतरा। बृहस्पतिवारे शुक्लाष्टमी अक्षया। दूर्व्वाष्टमी पूर्व्वविद्धा ग्राह्या। जन्माष्टमीव्यवस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥ * ॥

अथ नवमी।

सा चाष्टमीयुता ग्राह्या। तत्रालाबुभक्षणं न कर्त्तव्यम्। माघस्य शुक्ला नवमी महानन्दा। रामनवमीव्यवस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥ * ॥

अथ दशमी।

सा च शुक्ला एकादश्या कृष्णा तु नवम्या युता ग्राह्या। अत्र कलम्बीभक्षणं न कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ एकादशीव्यवस्था श्रीविष्णोः शयनव्यवस्था च तत्तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥ * ॥ अथ द्वादशी।

सा च एकादशीयुता ग्राह्या। अत्र पूतिकाभक्षणं न कर्त्तव्यम्। फाल्गुनस्य शुक्ला द्वादशी पुष्यनक्षत्रयुक्ता चेत् गोविन्दद्वादशी ॥ * ॥

अथ त्रयोदशी।

सा च शुक्ला द्वादशीयुता कृष्णा परयुता ग्राह्या। अत्र वार्त्ताकीभक्षणं न कर्त्तव्यम् ॥ * ॥

अथ चतुर्द्दशी।

सा शुक्ला पूर्णिमायुता कृष्णा त्रयोदशीयुता ग्राह्या। तत्र माषो न भोक्तव्यः। ज्यैष्ठकृष्णचतुर्द्दश्यां प्रदोषे सावित्रीव्रतं कर्त्तव्यम्। तत्र यदा त्रयोदशी दिवाभागे दण्डद्वयमात्रसत्त्वेऽपि चतुर्द्दशी भवेत् तद्दिने व्रतं कर्त्तव्यम्। पूर्व्वाह्णे तद्विधत्वेऽपि पराह्णे त्रिसन्ध्यव्यापित्वे पराह्ण एव। यदा तु पूर्व्वापरयोर्न तथाविधा तदापि पराह्ण एव। भाद्रे मासि कृष्णा चतुर्द्दशी अघोरा। माघे कृष्णा चतुर्द्दशी रटन्ती। शिवरात्रिव्यवस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥ * ॥

अथ पौर्णमासी।

तत्र मांसं न भोक्तव्यम्। सा च चतुर्द्दशीयुता ग्राह्या। सा तु मासर्क्षयुता चेत् तदा महती। कार्त्तिकमासे कृत्तिकानक्षत्रयुता पौर्णमासी महाकार्त्तिकी एवमन्यत्रापि। महाज्यैष्ठीव्यवस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या। कोजागरव्यवस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥ * ॥ अथामावस्या।

अत्र मांसं न भोक्तव्यम्। सा प्रतिपद्युता ग्राह्या। मङ्गलवारे यदि अमावस्या भवेत् तदा अरुणोदयमारभ्य मौनी भूत्वा यो गङ्गायां स्नायात् स सहस्रगोदानजन्यफलमाप्नुयात्। अमावस्याश्राद्धव्यवस्था श्राद्धशब्दे द्रष्टव्या। पौषमाघयोरमावास्या यदि दिवारविवारव्यतीपात-श्रवणनक्षत्रयुक्ता भवति तदा अर्द्धोदययोगः स्यात्। अयं कोटिसूर्य्यग्रहतुल्यः अत्र तावज्जलं गङ्गोदकतुल्यं यत्किञ्चिद्दानं मेरुसन्निभञ्च भवति। इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ तिथिकृत्यं मासशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

तिथिक्षयः, पुं, (तिथीनां तिथ्युपलक्षितचन्द्रकलानां क्षयो यत्र।) अमावस्या। इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ दिनक्षयः। त्र्यहस्पर्शः। यथा,—

"एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा।
तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम् ॥"

अपिच।

"शतमिन्दुक्षये पुण्यं सहस्रन्तु दिनक्षये ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

तिथिप्रणीः, पुं, (तिथिं प्रणयति ह्रासवृद्धिरूपकलाक्रिययेति। प्र+नी+क्विप् णत्वञ्च।) चन्द्रः। इति हेमचन्द्रः। ३। १८ ॥

तिथी, स्त्री, (तिथिः। कृदिकारादिति वा ङीष्।) तिथिः। इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते। १३। ८७। १८।

"कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्द्दशीम्।
श्राद्धकर्म्मणि तिथ्यस्तु प्रशस्ता न तथेतराः ॥")

तिनाशकः, पुं, (तिनिश एव। स्वार्थे कन्। पृषोदरादित्वात् आत्वम्।) तिनिशवृक्षः। इति शब्दरत्नावली ॥

तिनिशः, पुं, (अतिशयेन नेशतीति। निश समाधौ+"इगुपधेति।" ३। १। १३५। इति कः। यद्वा, अतिक्रान्तो निशाः अत्यादय इति समासः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) वृक्षविशेषः। मथुरादौ तिनाश इति ख्यातः। कुत्रचित् सादन इति ख्यातश्च। तत्पर्य्यायः। स्यन्दनः २ नेमी ३ रथद्रुः ४ अतिमुक्तकः ५ वञ्जुलः ६ चित्रकृत् ७। इत्यमरः। २।४।२६ ॥ चक्री ८ शताङ्गः ९ शकटः १० रथः ११ रथिकः १२ भस्मगर्भः १३ मेषी १४ जलधरः १५। (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने। १६।

"शल्लकीवदरीविल्वपलाशतिनिशत्वचः ॥")

अस्य गुणाः। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। कफरक्तातीसारवातामयनाशित्वम्। ग्राहकत्वम्। दाहजनकत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिन्तिड़ः, पुं, (तिम्यते क्लिद्यते मुखादनेनेति। तिम+ईकन्प्रत्ययेन तिन्तिड़ीकः। ततः पृषोदरादित्वात् साधुः।) चिञ्चा। वृक्षाम्लः। इति विश्वः ॥ दैत्यभेदः। इति हेमचन्द्रः ॥

तिन्तिड़िका, स्त्री, (तिन्तिड़ी+स्वार्थे कन्। टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) तिन्तिड़ी। इति शब्दरत्नावली ॥

तिन्तिड़ी, स्त्री, (तिम्यते क्लिद्यते मुखाभ्यन्तरमनेनेति। तिम+ईकन्प्रत्ययेन तिन्तिड़ीका। ततः पृषोदरादित्वात् साधुः।) वृक्षविशेषः। तेँतुल् इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। चिञ्चा २ अम्लिका ३। इत्यमरः। २। ४। ४३ ॥ तिन्तिड़िकः ४ तिन्तिड़ीकम् ५ तिन्तिड़ीका ६ अम्लीका ७ आम्लिका ८ आम्लीका ९। इति तट्टीका ॥ तिन्तिली १० तिन्तिडिका ११ आम्लिका १२ चुक्रः १३ चुक्रा १४ चुक्रिका १५ अम्ला १६ अत्यम्ला १७ शुक्ता १८ शुक्तिका १९ चारित्रा २० गुरुपत्रा २१ पिच्छिला २२ यमदूतिका २३। इति शब्दरत्नावली ॥ शाकचुक्रिका २४ सुचुक्रिका २५ सुतिन्तिड़ा २६। अस्या आमफलस्य गुणाः। अत्यम्लत्वम्। कफपित्तकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ वातनाशित्वम् ॥ अस्याः पक्वफलस्य गुणाः। दीपनत्वम्। रुचिकारित्वम्। भेदित्वम्। उष्णत्वम्। कफवातनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ विष्टम्भनाशित्वम्। मधुराम्लत्वम्। पित्तदाहास-

कफदोषप्रकोपणत्वञ्च । पक्वचिञ्चाफलरसगुणाः । मधुराम्लत्वम् । रुचिप्रदत्वम् । शोफपाककरत्वम् । लेपे व्रणदोषनाशित्वञ्च ॥ अस्याः पत्रस्य गुणाः । शोफरक्तदोषव्यथानाशित्वम् । अस्याः शुष्कत्वक्क्षारस्य गुणः । शूलमन्दाग्निनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

"अम्लिकायाः फलं पक्वं मर्द्दितं वारिणा दृढम् ।
शर्करामरिचोन्मिश्रं लवङ्गेन्दुसुवासितम् ॥
अम्लिकाफलसम्भूतं पानकं वातनाशनम् ।
पित्तश्लेष्मकरं किञ्चित् सुरुच्यं वह्निबोधकम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

वृक्षाम्लम् । इति विश्वः ॥

तिन्तिड़ीकं, क्ली, (तिम्यते क्लिद्यते मुखं येन । तिम + "फर्फरीकादयश्च ।" उणां ४ । २० । इति ईकन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) वृक्षाम्लम् । इत्यमरः । २ । ९ । ३५ ॥ (यथा, तन्त्रसारे पुरश्चरणप्रकरणे ।
"रम्भाफलं तिन्तिड़ीकं कमला नागरङ्गकम् ।
फलान्येतानि भोज्यानि एभ्योऽन्यानि विवर्ज्जयेत् ॥"
यथास्य पर्य्यायाः ।
"वृक्षाम्लन्तिन्तिड़ीकञ्च चुक्रं स्यादम्लवृक्षकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
आमपक्वावस्थयोरस्य गुणा यथा,—
"वातापहं तिन्तिड़ीकमामं पित्तबलासकृत् ।
ग्राह्युष्णं दीपनं रुच्यं सम्पक्वं कफवातनुत् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

तिन्तिड़ीकः, पुं, (तिम + ईकन् । निपातनात् साधुः ।) तिन्तिड़ी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तिन्तिड़ीद्यूतम्, क्ली, (तिन्तिड़ीभिस्तिन्तिड़ीजात-वीजैर्द्द्यूतम् ।) चुचुरी । इति शब्दरत्नावली ॥ काँइवीचिर खेला इति भाषा ॥

तिन्तिलिका, स्त्री, (तिन्तिडिका । ड़स्य लत्वम् ।) तिन्तिड़ी । इत्यमरटीका ॥

तिन्तिली, स्त्री, (तिन्तिड़ी । ड़स्य लत्वम् ।) तिन्तिड़ी । इति शब्दरत्नावली ॥

तिन्तिलीका, स्त्री, (तिन्तिड़ीका । ड़स्य लत्वम् ।) तिन्तिड़ी । इत्यमरटीका ॥

तिन्दिशः, पुं, टिण्डिशवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तिन्दुः, पुं, (तिम्यति आर्द्रीभवतीति । तिम आर्द्रीभावे + "म्रगय्वादयश्च ।" इति कुप्रत्ययेन साधुः ।) तिन्दुकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

तिन्दुकं, क्ली, (तिन्दुरिव कायतीति । कै + कः ।) कर्षपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ (यथा, शार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे १ अध्याये ।
"कोलद्वयञ्च कर्षः स्यात् स प्रोक्ता पाणिमानिका ।
अक्षः पिचुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् ॥"
यथास्य पर्य्यायाः ।
"विद्यार्द्धौ डंक्षणौ कर्षं सुवर्णश्चाक्षमेव च ।
विड़ालपदकन्तच्च पिचुम्पाणितलन्तथा ॥
तिन्दुकञ्च विजानीयात् कवड़ग्रहमेव च ॥"
इति कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥)

तिन्दुकः, पुं, स्त्री, (तिन्दु + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) वृक्षविशेषः । गाव इति ख्यातः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ केन्दुकवृक्षः । इति भरतः ॥ इति राजनिर्घण्टश्च । तैँदु इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । स्फुर्ज्जकः २ कालस्कन्धः ३ शितिसारकः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ३८ ॥ स्फूर्ज्जकः ५ केन्दुः ६ तिन्दुः ७ तिन्दुलः ८ तिन्दुकिः ९ तिन्दुकी १० । इति शब्दरत्नावली ॥ नीलसारः ११ अतिमुक्तकः १२ स्वर्य्यकः १३ रामणः १४ स्फूर्ज्जनः १५ स्यन्दनाह्वयः १६ कालसारः १७ । (यथा, महाभारते ।३।६४।३ ।
"शालवेणुधवाश्वत्थतिन्दुकेङ्गुदकिंशुकैः ।
अर्ज्जुनारिष्टसंछन्नं स्यन्दनैश्च सशाल्मलैः ॥")
अस्य आमफलस्य गुणाः । कषायत्वम् । ग्राहित्वम् । वातकारित्वम् । शीतलत्वम् । लघुत्वञ्च । पक्वफलस्य गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । दुर्ज्जरत्वम् । श्लेष्मदत्वम् । गुरुत्वम् । व्रणवातनाशित्वम् । पित्तप्रमेहास्रकारित्वम् । विषदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ पित्तप्रमेहास्रश्लेष्मनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ तत्सारं चिररोगजित् ॥ विश्वतिन्दुकमप्येवं विशेषात् ग्राहि शीतलम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

तिन्दुकिः, स्त्री, (तिन्दुकी । निपातनात् ह्रस्वः ।) तिन्दुकः । इति शब्दरत्नावली ॥

तिन्दुकिनी, स्त्री,(तिन्दुकस्तदाकारः फलेऽस्त्यस्याः । तिन्दुक + इनि + ङीप् ।) आवर्त्तकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तिन्दुकी, स्त्री, (तिन्दुक + गौरादित्वात् ङीष् ।) तिन्दुकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २ अध्याये ।
"पियालवीजं तिन्दुक्यास्तरुणानि फलानि च ।
यथालाभं समाहृत्य तैलमेभिर्विपाचयेत् ।
सद्यो व्रणेषु देयानि तानि वैद्येन जानता ॥"
अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"कालस्कन्दस्तिन्दुकश्च स्फूर्ज्जकस्तिन्दुकीति च ॥")

तिन्दुलः, पुं, तिन्दुकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

तिप, ऊ ऋ ङ क्षरति । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-वेट् ।) ऊ, तेपिष्यते तेप्स्यते । ऋ, अतितेपत् । ङ, तेपते तितिपे । क्षरत् क्षरणम् । इति दुर्गादासः ॥

तिम, क्लेदने । आर्द्रीभाव इति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ॥)

तिम, य क्लेदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-सेट् ।) य, तिम्यति । तितिम । क्लेदनमार्द्रीभावः । इति दुर्गादासः ॥

तिमिः, पुं, (तिम्यतीति । तिम क्लेदने + इन् । यद्वा, ताम्यति आकाङ्क्षतीति । तमु काङ्क्षायाम् + "क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच ।" उणां ४ । १२१ । इति इन् अकारस्य इकारादेशश्च ।) मत्स्यविशेषः । इत्यमरः । १ । १० । १९ ॥ तिमिर्महाकायो मत्स्यः कश्चित् सामुद्रः । तथा च । अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनविस्तरः । इति भरतः ॥ (यथा च रघौ । १३ । १० ।
"ससत्त्वमादाय नदीमुखाम्भः
संमीलयन्तो विवृताननत्वात् ।
अमी शिरोभिस्तिमयः सरन्ध्रै-
रूर्द्ध्वं वितन्वन्ति जलप्रवाहान् ॥")
समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (राजविशेषः । स तु दूर्व्वस्य पुत्त्रः । यथा, भागवते । ९।२२।४२ ।
"नृपञ्जयस्ततो दूर्व्वस्तिमिस्तस्माज्जनिष्यति ॥"
अयं हि नवमासाधिकसप्तचत्वारिंशत्वर्षं यावत् राज्यं पालयामास । यथा, राजावल्याम् । १ परिच्छेदे ।
"तिमिं पुत्त्रं ततो राज्ये न्यस्य स्वर्गं स्वयं गतः ।
सुनिवेदमितान् वर्षान्नवमासाधिकान् तिमिः ॥
पालयित्वाखिलं राज्यं भुक्त्वा भोगमनुत्तमम् ।
पुत्त्रं बृहद्रथं राज्ये सोऽभिषिच्य वनं ययौ ॥")

तिमिकोषः, पुं, (तिमेः कोष इव ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तिमिङ्गिलः, पुं, (तिमिं गिरतीति । गॄ + कः । रस्य लः । गिलेऽगिलस्येति सुम् ।) मत्स्यविशेषः । इत्यमरः । १ । १० । २० ॥ (यथा, महाभारते । १ । २२ । ३ ।
"तिमिङ्गिलसमाकीर्णं मकरैरावृतं तथा ॥"
द्वीपविशेषः । तद्द्वीपजाते, त्रि । यथा, महाभारते । २ । ३२ । ६६ ।
"तिमिङ्गिलञ्च स नृपं वशे कृत्वा महामतिः ॥")

तिमिङ्गिलगिलः, पुं, (तिमिङ्गिलमपि गिरतीति । गॄ + कः । सुम् च ।) महामत्स्यविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१४ ॥

तिमितः, त्रि, (तिम + कर्त्तरि क्तः ।) निश्चलः । इति धरणिः ॥ (यथा, पञ्चदशी । २ । ३५ ।
"अतस्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम् ॥")
क्लिन्नः । इत्यमरः । ३ । १ । १०५ ॥

तिमिरं, क्ली, (तिम्यतीति । तिम + "इषिमदिमुदीति ।" उणां । १ । ५२ । इति किरच् ।) अन्धकारः । इत्यमरः । १ । १० । ३ ॥ (यथा, रामायणे । २ । २८ । १८ ।
"अतीववातस्तिमिरं बुभुक्षा चास्ति नित्यशः ।
भयानि च महान्त्यत्र अतो दुःखतरं वनम् ॥")
नेत्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणमाह माधवकरः ।
"तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थं पटलं गतः ।
रुणद्धि सर्व्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशमतः परम् ॥"
(अस्य लक्षणानि यथा,—
"दोषे मण्डलसंस्थाने मण्डलानीव पश्यति ।
द्विधैकं दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधास्थिते ॥
दृष्टेरभ्यन्तरगते ह्रस्ववृद्धविपर्य्ययम् ।
नान्तिकस्थमधःसंस्थे दूरगं नोपरिस्थितम् ॥
पार्श्वे पश्येन्न पार्श्वस्थे तिमिराख्योऽयमामयः ।
प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलाश्रिते ॥
तेनोर्द्ध्वमीक्षते नाधस्तनुचैलावृतोपमम् ।

यथा वर्णांश्च रज्येत दृष्टिर्हीयेत च क्रमात् ॥
तथाप्युपेक्ष्यमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः ।
लिङ्गनाशं मलः कुर्व्वन् छादयेद्दृष्टिमण्डलम् ॥
तत्र वातेन तिमिरे व्याविद्धमिव पश्यति ।
चलाविलारुणाभासं प्रसन्नञ्चेक्षते मुहुः ॥
जालानि केशान् मशकान् रश्मींश्चोपेक्षिते-
ऽत्र च ।
काचीभूते दृगरुणा पश्यत्यास्यमनासिकम् ॥
चन्द्रदीपाद्यनेकत्वं वक्रान्दृज्ज्वपि मन्यते ।
वृद्धः काचो दृशं कुर्य्याद्रजोधूमावृतामिव ॥
स्पष्टारुणाभां विस्तीर्णां सूक्ष्मां वा हतदर्शनाम् ।
सलिङ्गनाशो वाते तु सङ्कोचयति दृक्शिराः ॥
दृङ्मण्डलं विशत्यन्तर्गम्भीराद्दृगसौ स्मृता ।
पित्तजे तिमिरे विद्युत् खद्योतद्योतदीपितम् ॥
शिखितित्तिरिपिच्छाभं प्रायो नीलञ्च पश्यति ।
काचे दृक्काचनीलाभा तादृगेव च पश्यति ॥
अर्केन्दुपरिवेषाग्निमरीचीन्द्रधनूंषि च ।
भृङ्गनीला निरालोका दृक्स्निग्धा लिङ्गनाशतः ॥
दृष्टिः पित्तेन ह्रस्वाख्या सा ह्रस्वा ह्रस्वदर्शना ।
भवेत् पित्तविदग्धाख्या पीता पीताभदर्शना ॥
कफेन तिमिरे प्रायः स्निग्धं श्वेतञ्च पश्यति ।
शङ्खेन्दुकुन्दकुसुमैः कुमुदैरिव चाचितम् ॥
काचे तु निष्प्रभेन्दर्कं प्रदीपाद्यैरिवाचितम् ।
सिताभा सा च दृष्टिः स्याल्लिङ्गनाशे तु लक्ष्यते ॥
मूर्त्तः कफो दृष्टिगतः स्निग्धो दर्शननाशनः ।
विन्दुर्जलस्येव चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः ॥
उष्णे सङ्कोचमायाति छायायां परिसर्पति ।
शङ्खकुन्देन्दुकुमुदस्फटिकोपमशुक्लिमा ॥
रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतञ्च पश्यति ।
काचेन रक्ता कृष्णा वा दृष्टिस्तादृक् च पश्यति ॥
लिङ्गनाशेऽपि तादृक्दृङ्निष्प्रभा हतदर्शना ।
संसर्गसन्निपातेषु विद्यात् सङ्कीर्णलक्षणान् ॥
तिमिरादीनकस्माच्च तैः स्याद्वारक्ताकुलेक्षणम् ।
तिमिरे शेषयोर्दृष्टौ चित्रो रागः प्रजायते ॥"
इति वाभटेनोत्तरस्थाने द्वादशेऽध्याये उक्तम् ॥
अस्य चिकित्सा यथा,—
"तिमिरं काचतां याति काचोऽप्यान्ध्य-
मुपेक्षया ।
नेत्ररोगेष्वतो घोरं तिमिरं साधयेद्द्रुतम् ॥
तुलां पचेत जीवन्त्या द्रोणेऽपां पादशेषितैः ।
तत्क्वाथे द्विगुणं क्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
प्रपौण्डरीककाकोली पिप्पली लोध्रसैन्धवैः ।
शताह्वा मधुकद्राक्षा सितादारुफलत्रयैः ॥
कार्षिकैर्निशि तत् पीतं तिमिरापहरं परम् ॥"
"पटोलनिम्बकटुका दार्व्वीसेव्यवरावृषम् ।
सधन्वयासत्रायन्ती पर्पटं पालिकं पृथक् ॥
प्रस्थमामलकानाञ्च क्वाथयेन्नल्वणेऽम्भसि ।
तदाढ़केऽर्द्धपलिकैः पिष्टैः प्रस्थं घृतात् पचेत् ॥
मुस्तभूनिम्बयष्ट्याह्वकुटजोदीच्यचन्दनैः ।
सपिप्पलीकैस्तत्सर्पिर्घ्राणकर्णास्यरोगजित् ॥
विद्रधिज्वरदुष्टारुर्विसर्पापचिकुष्ठनुत् ।
विशेषाच्छुक्रतिमिरनक्तान्ध्यशोषाम्लदाहनुत् ॥"
"त्रिंशद्भागा भुजङ्गस्य गन्धपाषाणपञ्चकम् ।
शुल्वतालकयोर्द्वौ द्वौ वङ्गस्यैकोऽञ्जनात्रयम् ॥
अन्धमूषीकृतं ध्मातं पक्वं विमलमञ्जनम् ।
तिमिरान्तकरं लोके द्वितीय इव भास्करः ॥
गोमूत्रे छगलरसेऽम्लकाञ्जिके च
स्त्रीस्तन्ये हविषि विषे च माक्षिके च ।
यत्तुत्थं ज्वलितमनेकशो निषिक्तं
तत्कुर्य्यात् गरुड़समं नरस्य चक्षुः ॥"
"रसेन्द्रभुजगौ तुल्यौ तयोस्तुल्यमथाञ्जनम् ।
ईषत् कर्पूरसंयुक्तमञ्जनं नयनामृतम् ॥"
" सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषमतः शृणु ।
वातजे तिमिरे तत्र दशमूलाम्भसा घृतम् ॥
क्षीरे चतुर्गुणे श्रेष्ठाकल्कपक्वं पिबेत्ततः ॥"
"पित्तजे तिमिरे सर्पिर्जीवनीयफलत्रयैः ।
विपाचितं पाययित्वा स्निग्धस्य व्यधयेच्छिराम् ॥
श्लेष्मोद्भवेऽमृताक्वाथवराकणशृतं घृतम् ।
विध्येच्छिरां पीतवतो दद्याच्चानुविरेचनम् ॥"
"रक्तजे पित्तवत्सिद्धिः शीतैश्चास्रं प्रसादयेत् ।"
"दद्यादुशीरनिर्य्यूहचूर्णितं कणसैन्धवम् ॥
तत् शृतं सघृतं भूयः पचेत् क्षौद्रं घने पिबेत् ।
शीते चास्मिन् हितमिदं सर्व्वजे तिमिरेऽञ्जनम् ॥"
"चक्षूरक्षायां सर्व्वकालं मनुष्यै-
र्यत्नः कर्त्तव्यो जीविते यावदिच्छा ।
व्यर्थो लोकोऽयं तुल्यरात्रिन्दिवानां
पुंसामन्धानां विद्यमानेऽपि वित्ते ॥"
इति चोत्तरस्थाने त्रयोदशेऽध्याये वाभटे-
नोक्तम् ॥
"सौवीरमञ्जनन्तुत्थन्ताप्यो धातुर्म्मनःशिला ।
चक्षुष्यं मधुकं लोहा मणयः पौष्यमञ्जनम् ॥
सैन्धवं शौकरीदंष्ट्रा कतकञ्चाञ्जनं शुभम् ।
तिमिरादिषु चूर्णं वा वर्त्तिर्व्वेयमनुत्तमा ॥"
"वदने कृष्णसर्पस्य निहितं मासमञ्जनम् ।
ततस्तस्मात् समुद्धृत्य सशुष्कं चूर्णयेद्बुधः ॥
सुमनःक्षारकैः शुष्कैरर्द्धांशैः सैन्धवेन च ।
एतन्नित्याञ्जनं कार्य्यं तिमिरघ्नमनुत्तमम् ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्याये ॥)

तिमिरः, पुं, (तिम्यति क्लिद्यति चक्षुरनेन । तिम+ "इषिमदिमुदीति ।" उणां । १ । ५२ । इति किरच् ।) चक्षूरोगविशेषः । तस्य निदानादि यथा । चतुर्थपटलगतदोषमाह ।
"तिमिराख्यः स यो दोषश्चतुर्थपटलं गतः ।
रुणद्धि सर्व्वतो दृष्टिं लिङ्गनाश इति क्वचित् ॥
अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढ़े महागदे ।
चन्द्रादित्यौ स नक्षत्रावन्तरीक्षे च विद्युतः ॥
निर्म्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनि च पश्यति ।
स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः ॥
यो दोषः दोषोऽत्र रोगः चतुर्थपटलं वाह्यपटलं गतः स तिमिराख्यः । तिमिरदर्शनेन तिमिरमस्यास्तीति तिमिरः अर्श आदित्वात् । तस्य लक्षणमाह रुणद्धीत्यादि । स तिमिराख्यः । सर्व्वतः सर्व्वत्र । लिङ्गनाश इति क्वचित् तन्त्रान्तरे लिङ्गनाशसंज्ञः । तस्य निरुक्तिश्च । लिङ्ग्यते चिह्न्यते अनेनेति लिङ्गं दृष्टितेजः तस्य नाशोऽस्मिन् इति लिङ्गनाशः । अस्मिन्नपि तिमिरेऽपि तमोभूते तमस्तुल्ये । अत्र तु भूतशब्दस्तुल्यार्थः । भूतं प्राप्यतीते समे त्रिष्वित्यमरवचनात् । नातिरूढ़े अप्रौढ़े । चन्द्रादित्यौ नक्षत्राणि च पश्यति । अन्तरीक्षे अन्तरीक्षस्य प्रकाशमयत्वेन तमोऽभिभावात् । तेजांसि अग्न्यादेः । भ्राजिष्णूनि रत्नसुवर्णादीनि । अस्मिन् प्रौढ़े नीरजे च चन्द्रादित्यादीन्न पश्यतीत्यन्वयः । नीलिकाकाचसंज्ञितः नीलिकाकाचेति नामान्तराभ्यां युक्तः ॥ * ॥
दृष्टिरोगाणां सङ्ख्यानामानि चाह ।
दृष्ट्याश्रया षट् च षड़ेव रोगाः
षड़्लिङ्गनाशा हि भवन्ति तत्र ।
वातेन पित्तेन कफेन सर्व्वै-
रुक्तात् परिम्लाय्य विधिश्च षष्ठः ॥
दृष्ट्याश्रया षट् च षड़ेव रोगाः षट् षट् द्वादशेत्यर्थः । तत्र लिङ्गनाशाः षट् तान् विवृणोति वातेनेत्यादि ॥ * ॥
तथा नरः पित्तविदग्धदृष्टिः
कफेन चान्यस्तथ धूमदर्शी ।
यो ह्रस्वजात्यो नकुलान्ध्यसंज्ञो
गम्भीरसंज्ञा च तथैव दृष्टिः ॥
पित्तविदग्धदृष्ट्यादयः षट् । एवं दृष्ट्यादयश्च षट् । एवं दृष्ट्याश्रया द्वादशरोगाः ॥ * ॥
तत्र द्वावन्यौ चाह ।
तत्रैवान्यौ गदौ बद्धौ सनिमित्तानिमित्तकौ ॥
तेषु वातजस्य लिङ्गनाशस्य लक्षणमाह ।
वातेन खलु रूपाणि भ्रमन्तीव च पश्यति ।
आविलान्यरुणाभानि व्याविद्धानीव मानवः ॥
आविलानि कलुषाणि । अरुणानि अव्यक्तलौहित्ययुक्तानि । आविद्धानीव कुटिलानीव ॥ *
पैत्तिकमाह ।
पित्तेनादित्यखद्योतशक्रचापतड़िद्गुणान् ।
नृत्यतश्चैव शिखिनः सर्व्वं नीलञ्च पश्यति ॥
आदित्यादीनां गुणान् रूपाणि ॥ * ॥
श्लैष्मिकमाह ।
कफेन पश्येद्रूपाणि स्निग्धानि च सितानि च ।
सलिलप्लावितानीव जालकानीव मानवः ॥ * ॥
सन्निपातजमाह ।
सन्निपातेन चित्राणि विपरीतानि पश्यति ।
बहुधापि द्विधा वापि सर्व्वाण्येव समन्ततः ॥
हीनाधिका सान्यथा वा ज्योतींष्यपि च
पश्यति ॥
चित्राणि नानावर्णानि । विपरीतानि वैपरीत्यं विवृणोति बहुधेत्यादि ॥ * ॥
रक्तजमाह ।
पश्येद्रक्तेन रक्तानि तमांसि विविधानि च ।
हरितान्यथ कृष्णानि पीतान्यपि च मानवः ॥ * ॥
परिम्लायिनमाह ।
रक्तेन मूर्च्छितं पित्तं परिम्लायिनमाचरेत् ।
तेन पीता दिशः पश्येदुद्यन्तमिव भास्करम् ॥

विकीर्य्यमाणान् खद्योतैर्वृक्षांस्तेजांसि चैव हि ॥
विकीर्य्यमाणान् वाप्यमानान् अग्न्यादिभिरिव ॥
वातादिजनितैर्नेत्रवर्णैरपि स षड्विधः ।
लिङ्गनाशो निगदितो वर्णो वातादितो यथा ॥

रागारुणो मारुततः प्रदिष्टो
म्लायी च नीलश्च तथैव पित्तात् ।
कफात् सितः शोणिततः सरक्तः
समस्तदोषप्रभवो विचित्रः ॥ * ॥

वातादिना हेतुभूतेन जनिते नेत्रविषये मण्डले रूपविशेषमाह ।
अरुणं मण्डलं वाताच्चलं परुषं तथा ।
पित्ततो मण्डलं नीलं कांस्याभं वा सपीतकम् ॥
श्वेतं पीतं वा कथमेतत् व्याधिप्रभावात् ॥
श्लेष्मणा बहलं स्निग्धं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डरम् ।
चलत्पद्मपलाशस्थशुक्लो विन्दुरिवाम्भसः ।
मृद्यमाने तु नयने मण्डलं तद्विसर्पति ॥
बहलं स्थूलम् ।
मण्डलं तु भवेच्चित्रं लिङ्गनाशे त्रिदोषजे ।
प्रवालपद्मपत्राभं मण्डलं शोणितात्मकम् ॥
चित्रं वातादिवर्णम् ।
रक्तजं मण्डलं दृष्टौ स्थूलकाचारुणप्रभम् ।
परिम्लायिनि रोगे स्यात् म्लानं नीलमथापि वा ॥
दोषक्षयात् स्वयं तत्र कदाचित् स्यात्तु दर्शनम् ॥
रक्तजं पित्तानुगामिरक्तजम् । स्थूलकाचारुणप्रभं स्थूलकाचस्येवारुणा प्रभा यस्य तत् । एतेन स्थौल्यमरुणत्वञ्च बोध्यते । दोषक्षयादित्यादि । तत्र परिम्लायिनि कालान्तरेण दोषक्षयात् कदाचित् स्वयमेव दर्शनं स्यात् ॥ * ॥ अनुक्तव्यथादाहगौरवादिदोषलिङ्ग-संग्रहणार्थमाह ।
यथास्वं दोषलिङ्गानि सर्व्वेष्वेव भवन्ति हि ॥*॥
पित्तविदग्धदृष्टेर्लक्षणमाह ।

पित्तेन दुष्टेन गतेन दृष्टिं
पीता भवेद्यस्य नरस्य दृष्टिः ।
पीतानि रूपाणि च तेन पश्येत्
सर्व्वो नरः पित्तविदग्धदृष्टिः ॥

पित्तेन गतेन दृष्टिं दृष्टावपि प्रथमद्वितीये पटले गतेनेति बोद्धव्यम् । तेन व्याधिना ॥ * ॥ तस्मिन्नेव पित्ते दृष्टौ तृतीयं पटलं गते रूपविशेषमाह ।

प्राप्ते तृतीयं पटलं तु दोषे
दिवा न पश्येन्निशि वीक्षते सः ।
रात्रौ स शीतानुगृहीतदृष्टिः
पित्ताल्पभावात् सकलानि पश्येत् ॥

दोषेऽत्र पित्ते ॥ * ॥ अथ श्लेष्मविदग्धदृष्टिलक्षणमाह ।

तथा नरः श्लेष्मविदग्धदृष्टि-
स्तान्येव शुक्लानि हि मन्यते तु ।

अत्रापि श्लेष्मणो दृष्टौ प्रथमद्वितीयपटलगतस्य तल्लिङ्गं बोद्धव्यम् ॥ * ॥ स एव श्लेष्मा दृष्टौ पटलत्रयं गतो नक्तान्ध्यं करोतीत्याह ।

त्रिषु स्थितो यः पटलेषु दोषो
नक्तान्ध्यमापादयति प्रसह्य ।

तिमिरः

दिवा स सूर्य्यानुगृहीतदृष्टिः
पश्येत्तु रूपाणि कफाल्पभावात् ॥

दोषोऽत्र कफस्तस्योपक्रान्तत्वात् । नक्तान्ध्यस्य श्लेष्मविदग्धदृष्टावन्तर्भूतत्वाच्च पृथग्गणना ॥*॥
धूमदर्शिनमाह ।

शोकज्वरायासशिरोऽभितापै-
रभ्याहता यस्य नरस्य दृष्टिः ।
धूम्रांस्तु यः पश्यति सर्व्वभावान्
स धूमदर्शीति नरः प्रदिष्टः ॥

शिरोऽभितापः शिरसि घर्म्मादिना सन्तापः । एतस्य पित्तदोषो बोद्धव्यः ॥ * ॥
ह्रस्वजात्यमाह ।

यो वासरे पश्यति कष्टतोऽथ
रूपं महच्चापि निरीक्षतेऽल्पम् ।
रात्रौ पुनर्यः प्रकृतानि पश्येत्
स ह्रस्वजात्यो मुनिभिः प्रदिष्टः ॥ * ॥

नकुलान्ध्यमाह ।

विद्योतते यस्य नरस्य दृष्टि-
र्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत् ।
चित्राणि रूपाणि दिवा स पश्येत्
स वै विकारो नकुलान्ध्यसंज्ञः ॥ * ॥

गम्भीरकमाह ।

दृष्टिर्व्विरूपा श्वसनोपसृष्टा
सङ्कुच्य याभ्यन्तरतः प्रयाति ।
रुजावगाढ़ा च तमक्षिरोगं
गम्भीरकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥

विरूपा विकृता । श्वसनोपसृष्टा वातोपहता । रुजावगाढ़ा गम्भीरवेदनान्विता ॥ * ॥

बाह्यौ पुनर्द्वावपि संप्रदिष्टौ
निमित्ततश्चाप्यनिमित्ततश्च ।
निमित्ततस्तस्य शिरोऽभितापात्
ज्ञेयस्त्वभिष्यन्दनिदर्शनैः सः ॥

बाह्यौ सुश्रुतोक्तद्वादशसंख्येभ्योऽधिकौ तत्र निमित्तत आह शिरोऽभितापात् शिरोऽभितापयते येन विषकुसुमगन्धवहपवनस्पर्शेन स शिरोऽभितापस्तस्मात् । अभिष्यन्दनिदर्शनैः रक्ताभिष्यन्दलिङ्गैरिति गदाधरः ॥ सन्निपाताभिष्यन्दलिङ्गैरिति कार्त्तिकः ॥ * ॥
अनिमित्तत आह ।

सुरर्षिगन्धर्व्वमहोरगाणां
सन्दर्शनेनापि च भास्करस्य ।
हन्येत दृष्टिर्म्मनुजस्य तस्य
स लिङ्गनाशस्त्वनिमित्तसंज्ञः ॥

अनुपलभ्यमानानां सुरादीनां दर्शननिमित्तमप्यनिमित्तं मन्यते ॥ * ॥
अनिमित्ततो लिङ्गनाशस्य लक्षणमाह ।

तत्राक्षिविस्पष्टमिवावभाति
वैदूर्य्यवर्णा विमला च दृष्टिः ।

विस्पष्टं ज्योतिर्युक्तम् । वैदूर्य्यवर्णा श्यामा विमला निर्म्मला । इति दृष्टिरोगाः ॥ * ॥
अथ तिमिरचिकित्सा ।
"भुक्त्वा पाणितलं घृष्ट्वा चक्षुषोर्यदि दीयते ।

तिमिरः

अचिरेणैव तद्वारि तिमिराणि व्यपोहति ॥*॥
शङ्खनाभिर्विभीतस्य पथ्यामज्जा मनःशिला ।
पिप्पली मरिचं कुष्ठं वचा चेति समांशकम् ॥
छागीक्षीरेण संपिष्य वर्त्तीं कुर्य्याद्यवोन्मिताम् ।
हरेणुमात्रां संघृष्य जलेनाञ्जनमाचरेत् ॥
तिमिरं मांसवृद्धिञ्च काचं पटलमर्व्वुदम् ।
रात्र्यन्धं वार्षिकं पुष्पं वटी चन्द्रोदया हरेत् ॥"
इति चन्द्रोदया वटी ॥ * ॥

कणा सलवणोषणा सहरसाञ्जना साञ्जना
सरित्पतिकफः सिता सितपुनर्नवा सम्भवा ।
रजन्यरुणचन्दनं मधु च तुल्यपथ्याशिला
अरिष्टदलसावरस्फुटिकशङ्खनाभीन्दवः ॥
इमानि तु विचूर्णयेन्निविड़वाससा शोधये-
त्तथायसि विमर्द्दयेत् समधुताम्रखण्डेन तत् ।
इदं सुनिभिरीरितं नयनशोणनामाञ्जनं
करोति तिमिरक्षयं पटलपुष्पनाशं बलात् ॥

लवणं सैन्धवम् । अञ्जनं सुरमा इति लोके । सरित्पतिकफः समुद्रफेनः । शिला मनःशिला । सावरो लोध्रः । स्फुटिकः फटकरी । इन्दुः कर्पूरः । नयनशोणं तिमिरे नूतनकुसुमे नूतनपटले च ॥ * ॥
हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च ।
विभीतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्म्मनःशिला ॥
सर्व्वमेतत् समं कृत्वा गव्यक्षीरेण पेषयेत् ।
नाशयेत्तिमिरं कण्डुं पटलाख्यर्व्वुदानि च ॥
अपि त्रैवार्षिकं शुक्रं मासेनैकेन नाशयेत् ।
अधिकानि च मांसानि रात्रावन्धत्वमेव च ॥
चन्द्रोदया वटी पुष्पे तिमिरे च ॥ * ॥
रजनी निम्बपत्राणि पिप्पली मरिचानि च ।
विड़ङ्गं भद्रमुस्तञ्च सप्तमी त्वभया स्मृता ॥
अजामूत्रेण संपिष्य छायायां शोषयेद्वटीम् ।
वारिणा तिमिरं हन्ति गोमूत्रेण तु पिच्छिकाम् ॥
मधुना पटलं हन्ति नारीक्षीरेण पुष्पकम् ।
एषा चन्द्रप्रभावर्त्तिः स्वयं रुद्रेण निर्म्मिता ॥
इति चन्द्रप्रभावर्त्तिः ॥ * ॥
कणा छागयकृन्मध्ये पक्वा तद्रससेविता ।
अचिराद्धन्ति नक्तान्ध्यं तद्वत् सक्षौद्रमूषणम् ॥
त्रिफलाया रसं प्रस्थं प्रस्थं भृङ्गरजस्य च ।
वृषस्य च रसं प्रस्थं शतावर्य्याश्च तत्समम् ॥
गुडूच्या आमलक्याश्च रसं छागीपयस्तथा ।
प्रस्थं प्रस्थं समाहृत्य सर्व्वैरेभिर्घृतं पचेत् ॥
कल्कः कणा सिता द्राक्षा त्रिफला नीलमुत्पलम् ।
मधुकं क्षीरकाकोली मधुपर्णी निदिग्धिका ॥
तत्साधुसिद्धं विज्ञाय शुभे भाण्डे निधापयेत् ।
ऊर्द्धं पानमधःपानं मध्ये पानं प्रशस्यते ॥
यावन्तो नेत्रजा रोगास्तान् पानादपकर्षति ।
सुरक्ते रक्तदुष्टे च रक्ते वा विश्रुते तथा ॥
नक्तान्ध्ये तिमिरे काचे नीलिका पटलार्व्वुदे ।
अभिष्यन्देऽधिमन्थे च पक्ष्मकोपे सुदारुणे ॥
नेत्ररोगेषु सर्व्वेषु दोषत्रयकृतेष्वपि ।
परं हितमिदं प्रोक्तं त्रिफलाद्यं महाघृतम् ॥

भृङ्गरज: भृङ्गराज: भङ्गरा इति लोके ।
चीरकाकोल्या अलाभे अश्वगन्धामूलं ग्राह्यम् ॥
मधुपर्ण्यंश्च जलजं यष्टीमधु चक्षुष्यत्वात् । तद-
लाभे सामान्यं यष्टीमधु ग्राह्यं तुल्यगुणत्वात् ॥
त्रिफलाद्यं घृतम् ॥ * ॥
शतमेकं हरीतक्या द्विगुणञ्च विभीतकम् ।
चतुर्गुणं त्वामलकं वृषमार्कवयो: समम् ॥
चतुर्गुणोदकं दत्त्वा शनैर्मृदग्निना पचेत् ।
भागं चतुर्थं संरक्ष्य क्वाथं तमवतारयेत् ॥
शर्करा मधुकं द्राक्षा मधुयष्टिर्निदिग्धिका ।
काकोली चीरकाकोली त्रिफला नागकेशरम् ॥
पिप्पली चन्दनं मुस्तं त्रायमाणामथोत्पलम् ।
घृतप्रस्थसमं चीरं कल्कैरेतै: शनै: पचेत् ॥
हन्यात् सतिमिरं काचं नक्तान्ध्यं शुक्रमेव च ।
तथा स्रावञ्च कण्डूञ्च श्वयथुञ्च कषायताम् ॥
कलुषत्वञ्च नेत्रस्य विधर्म्मपटलान्वितम् ।
बहुनात्र किमुक्तेन सर्व्वान् नेत्रामयान् हरेत् ॥
यस्य चोपहता दृष्टि: सूर्य्याग्निभ्यां प्रपश्यत: ।
तस्यैतद्भेषजं प्रोक्तं मुनिभि: परमं हितम् ॥
मार्ज्जितं दर्पणं यद्वत् परां निर्म्मलतां व्रजेत् ।
तद्वदेतेन पीतेन नेत्रं निर्म्मलतामियात् ॥
वारिद्रोणद्वयं चात्र वृषमार्कवयोस्तुले ।
काकोलीयुगलालाभे अश्वगन्धामूलं ग्राह्यम् ॥
द्वितीयं त्रिफलाद्यं घृतम् ॥ * ॥
वासाविश्वामृतादार्व्वीरक्तचन्दनचित्रकै: ।
भूनिम्बनिम्बकटुकापटोलत्रिफलाम्बुदै: ॥
निशाकलिङ्गकुटजै: क्वाथ: सर्व्वाक्षिरोगहा ।
वैस्वर्य्यं पीनसं श्वासं कासं नाशयति ध्रुवम् ॥
वासादिक्वाथ: ।
इति नेत्ररोगाधिकार: ।” इति भावप्रकाश: ॥ * ॥
किञ्च । गारुडे १६८ अध्याये ।
“कतकस्य फलं शङ्खं सैन्धवं त्र्यूषणं वचा ।
फेनो रसाञ्जनं क्षौद्रं विडङ्गानि मन:शिला ॥
एषां वर्त्तिर्हन्ति कासं तिमिरं पटलं तथा ॥”
तिमिररिपु:, पुं, (तिमिरस्य अन्धकारस्य रिपु: ।) सूर्य्य: । इति हलायुध: ॥
तिमिष:, पुं, ग्राम्यकर्क्कटी । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ नाटाम्र: । इति हारावली । १२६ ॥
तिमी:, पुं, (तिमि: पृषोदरादित्वात् साधु: ।) तिमिमत्स्य: । इति द्विरूपकोष: ॥ (तिमि + वा ङीष् । तिमिजातिस्त्री । इति केचित् ॥)
तिर:, [स्] व्य, (तरति दृष्टिपथमिति । तॄ + “सर्व्वधातुभ्योऽसुन् ।” उणां । ४ । १८८ । इति असुन् । क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते इति गुणविषये इर् ।) अन्तर्द्धानम् । (यथा, भागवते । २ । ६ । ४१ ।
“यदा तदेवासत्तर्कैस्तिरोधीयेत विप्लुतम् ॥”)
तिर्य्यगर्थ: । इत्यमर: । ३ । ४ । २२५ ॥ तिरस्कार: । इति तट्टीकायां स्वामी ॥
तिरश्ची, स्त्री, (तिर्य्यक्जाति: स्त्रियां ङीप् ।) पशुपक्ष्यादीनां स्त्री । इति मुग्धबोधम् । मादी इति भाषा ॥
तिरस्करिणी, स्त्री, (तिरोऽन्तर्धानं करोतीति । तिरस् + कृ + “नन्दिग्रहीति ।” ३ । १ । १३४ । इति णिनि: । संज्ञापूर्ब्बकविधेरनित्यत्वात् वृद्ध्यभाव: । ततो ङीप् ।) व्यवधायकपट: । इत्यमर: । २ । ६ । १२० ॥ कानात् इति भाषा ॥ (यथा, कुमारे । १ । १४ ।
“यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानां
यदृच्छया किम्पुरुषाङ्गनानाम् ।
दरीगृहद्वारविलम्बिबिम्बा-
स्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥”)
तिरस्कार:, पुं, (तिरस् + कृ + घञ् ।) अनादर: । इति हलायुध: ॥ (यथा, पञ्चदशी । ७ । ८ ।
“भर्म्मांशस्य तिरस्कारात् अधिष्ठानप्रधानता ।
यदा तदा चिदात्माहमसङ्गोऽस्मीति बुध्यते ॥”)
तिरस्कारिणी, स्त्री, (तिरोऽन्तर्धानं करोतीति । तिरस् + कृ + णिनि: ङीप् ।) तिरस्करिणी । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठ: ॥
तिरस्कृत:, त्रि, (तिरस् + कृ + क्त: ।) अनादृत: । कृततिरस्कार: । यथा,—
“अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद्ध्वनौ ।
अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ॥”
इति भावप्रकाश: ॥
(तन्त्रसारोक्तमन्त्रविशेषे, पुं । यथा,—
“यस्य मध्ये हकारोऽस्ति कवचं मूर्द्ध्नि द्विधा ।
अस्त्रं तिष्ठति मन्त्र: स तिरस्कृत उदीर्य्यते ॥”)
तिरस्क्रिया, स्त्री, (तिरस्करणमिति । “कृञ: श च ।” ३ । ३ । १०० । इति भावे श: ।) अनादर: । तिरस्कार: । इत्यमर: । १ । ७ । २२ ॥ (यथा, माघे । १ । ३६ ।
“हरे ! हिरण्याक्षपुर:सरासुर-
द्विपद्विष: प्रत्युत सा तिरस्क्रिया ॥”)
तिरिटि:, पुं, इक्षुग्रन्थि: । इति शब्दमाला ॥
तिरिम:, पुं, शालिभेद: । इति राजनिर्घण्ट: ॥
तिरिय:, पुं, शालिविशेष: । अस्य गुणा: । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । शीतलत्वम् । दाहपित्तसर्व्वामयनाशित्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् । रुच्यत्वम् । पथ्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥
तिरीटं, क्ली, (तीर्य्यते शिरोविपदोऽनेनेति । तॄ + “कृतॄकृपिभ्य: कीटन् ।” उणां ।४।१८४ । इति कीटन् ।) किरीटम् । इत्युणादिकोष: ॥
तिरीट:, पुं, (तॄ + कीटन् ।) लोध्र: । इत्यमर: । २ । ४ । ३३ ॥ (यथा, भावप्रकाशे अर्शोरोगाधिकारे ।
“समङ्गोत्पलमोचाख्यतिरीटतिलचन्दनै: ॥”)
तिरोधानं, क्ली, (तिरस् + धा + भावे ल्युट् ।) अन्तर्धानम् । इत्यमर: । १ । ३ । १३ ॥ (यथा, भागवते । ३ । २१ । ४४ ।
“सिद्धान् विद्याधरांश्चैव तिरोधानेन
सोऽसृजत् ॥”)
तिरोहित:, त्रि, (तिरस् + धा + क्त: ।) अन्तर्हित: । (यथा, मार्कण्डेये । ३६ । २४ ।
“अतीतानागतानर्थान् विप्रकृष्टतिरोहितान् ॥”)
आच्छादित: । इत्यमर: । ३ । १ । ११२ ॥
तिर्य्यक्, [च्] व्य, वक्रम् । तत्पर्य्याय: । साचि २ तिर: ३ । इत्यमर: । ३ । ४ । ३४ । (यथा, रामायणे । २ । २३ । ४ ।
“तिर्य्यगूर्द्ध्वं शरीरे च पातयित्वा शिरोधराम् ॥”)
तिरोऽर्थ: । निरुद्धार्थ: । इति शब्दरत्नावली ॥
तिर्य्यक्स्रोता:, [स्] पुं, (तिर्य्यक् वक्रं स्रोत आहारसञ्चारो यस्य । भुक्तान्नस्य तिर्य्यक्तया उदरे सञ्चारादस्य तथात्वम् ।) पशुपक्ष्यादि: । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ५ । ८ ।
“तस्याभिध्यायत: सर्गं तिर्य्यक्स्रोताभ्यवर्त्तत ।
यस्मात् तिर्य्यक्प्रवृत्त: स तिर्य्यक्स्रोतास्तत:
स्मृत: ॥”)
स ब्रह्मणोऽष्टम: सर्ग: । स तु अष्टाविंशद्विध: । यथा,—
“तिरश्चामष्टम: सर्ग: सोऽष्टाविंशद्विधो मत: ॥”
तेषां लक्षणं यथा,—
“अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिन: ॥”
इति श्रीभागवते । ३ । १० । २१ ॥
“तिरश्चां तिर्य्यक्स्रोतसाम् । अविद: श्वस्तनादिज्ञानशून्या: । भूरितमस: आहारादिमात्रनिष्ठा: । घ्राणज्ञा घ्राणेनैव इष्टमर्थं जानन्ति । हृदि अवेदिन: दीर्घानुसन्धानशून्या: ।” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ अष्टाविंशतिभेदा यथा,—
“गौरजो महिष: कृष्ण: शूकरो गवयो रुरु: ।
द्विशफा: पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम ! ॥
खरोऽश्वोऽश्वतरो गौर: शरभश्चमरी तथा ।
एते चैकशफा: क्षत्त: शृणु पञ्चनखान् पशून् ॥
श्वा सृगालो वृको व्याघ्रो मार्ज्जार: शश-
शल्लकौ ।
सिंह: कपिर्गज: कूर्म्मो गोधा च मकरादय: ॥
कङ्कगृध्रवकश्येनभासभल्लूकबर्हिण: ।
हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादय: खगा: ॥”
इति श्रीभागवते । ३ । १० । २२-२३ ॥
“गवादय उष्ट्रान्ता द्विशफा द्विखुरा नव । खरादयश्चमर्य्यन्ता एकशफा: षट् । श्वादयो गोधान्ता: पञ्चनखा द्वादश । एते भूचरा: सप्तविंशति: । मकरादयो जलचरा: कङ्कादय: खगा: अभूचरत्वेनैकीकृत्य गृहीता एवमष्टाविंशतिभेदान् वदन्ति । अन्येषामपि तिर्य्यक्प्राणिनां यथायथमेतेष्वन्तर्भाव: ।” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
तिर्य्यग्यान:, पुं, (तिर्य्यक् वक्रं यानं गमनं यस्य ।) कुलीर: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥
तिर्य्यङ्, [च्] पुं, (तिर्य्यगञ्चतीति । अन्च + क्विप् । “तिरसस्तिर्य्यलोपे ।” ६ । ३ । ९४ । इति तिरि: ।) विहङ्गादि: । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १११ । १२५ ।
“पापानि तु नर: कृत्वा तिर्य्यग् जायेत
भारत ! ॥”

यथाच मनु: । ५ । ४० ।
"ओषध्य: पशवो वृक्षास्तिर्य्यञ्च: पक्षिणस्तथा॥"
"तिर्य्यञ्च: कूर्म्मादय: ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्ट: ॥) पशु: । इति हेमचन्द्र: । ३ । १०८ ॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ११६ ।
"तिर्य्यञ्चं मानुषं वापि यो मृतं संस्पृशेत् कुधी: ।
पञ्चगव्येन शुद्धि: स्यात् तस्य चान्द्रायणेन च ॥")
वक्रगामी । इति शब्दरत्नावली ॥

तिर्य्यञ्ची, स्त्री, (तिर्य्यञ्च + स्त्रियां ङीप् ।) तिरश्ची । स्त्रीपशुपक्ष्यादि: । इति मुग्धबोधम् ॥

तिल, गतौ । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) ह्रस्वी । तेलति । इति दुर्गादास: ॥

तिल, क श स्निहि । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरां-तुदां च-परं-अकं-सेट् ।) स्निहि स्निग्धीभावे । क, तेलयति । श, तिलति तैलेनाङ्गम् । इति दुर्गादास: ॥

तिल:, पुं, (तिलति स्निह्यति तैलेन पूर्णो भवतीति । तिल + "इगुपधज्ञेति ।"३।१।१३५ । इति क: ।) स्वनामख्यातशस्यम् । तत्पर्य्याय: । होमधान्यम् २ पवित्र: ३ पितृतर्पण: ४ पापघ्न: ५ पूतधान्यम् ६ । इति राजनिर्घण्ट: ॥ स्नेहफल: ७ स्नेहफलपूरफल: ८ । अस्य गुणा: । रसे कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । तुवरत्वम् । गुरुत्वम् । विपाके कटुत्वम् । स्वादुत्वम् । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । कफपित्तकारित्वम् । बल्यत्वम् । केशहितत्वम् । हिमस्पर्शत्वम् । त्वच्यत्वम् । स्तन्यत्वम् । व्रणे हितत्वम् । दन्त्यत्वम् । अल्पमूत्रकारित्वम् । ग्राहित्वम् । वातघ्नत्वम् । अग्निमतिप्रदत्वञ्च । इति भावप्रकाश: ॥ वर्णकारित्वम् ॥ * ॥
"कृष्ण: पथ्यतम: सितोऽल्पगुणद: क्षीणा:किलान्ये तिला: ॥"
इति राजनिर्घण्ट: ॥
अपि च । भावप्रकाश: ।
"कृष्णश्रेष्ठतमस्तेषु शुक्लो मध्यम: सित: ।
अन्ये हीनतरा: प्रोक्तास्तज्ज्ञै रक्तादयस्तिला: ॥"
तत्तैलगुणा: । अलङ्करत्वम् । केश्यत्वम् । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । बलकारित्वम् । कफवातजन्तुखर्ज्जुव्रणकण्डूतिनाशित्वम् । कान्तिदत्वम् । वस्त्यभ्यङ्गपाननस्यकर्णाक्षिपूरणेषु हितत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (तिलप्रतिग्रहनिषेधो यथा, ब्रह्मपुराणे ।
"ब्राह्मण: प्रतिगृह्णीयात् वृत्त्यर्थं साधुतस्तथा ।
अयश्वमपि मातङ्गतिललौहांश्च वर्ज्जयेत् ॥"
तिलदाने फलमाह विष्णु: ।
"तिलप्रद: प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ॥"
तथा महाभारते ।
"कल्यमुत्थाय यो विप्र: स्नात: शुक्लेन वाससा ।
तिलपात्रं प्रयच्छन् वै सर्व्वपापै: प्रमुच्यते ॥"
शुद्धितत्त्वे ।
"प्रेतमुद्दिश्य यो दद्यात् हेमगर्भांस्तिलान्नृप ! ।
यावन्तस्ते तिला: स्वर्गे तावत्कालं स मोदते ॥"
सप्तमीं नवमीं पर्व्वकालञ्च त्यक्त्वा तिलतैलेनाङ्गानि विमृद्य स्नानं कर्त्तव्यम् । यथा, मार्कण्डेये ।
"सर्व्वकालं तिलै: स्नानं पुण्यं व्यासोऽब्रवीन्मनु: ।
श्रीकाम: सर्व्वदा स्नानं कुर्व्वीतामलकैर्नर: ।
सप्तमीं नवमीञ्चैव पर्व्वकालञ्च वर्ज्जयेत् ॥"
तिथितत्त्वे जन्मतिथिकृत्ये ।
"तिलोद्वर्त्ती तिलस्नायी तिलहोमी तिलप्रद: ।
तिलभुक् तिलवापी च षट्तिली नावसीदति ॥"
रात्रौ तिलान्वितवस्तुमात्रं न भक्षयेत् । यथा, काशीखण्डे ।
"सर्व्वञ्च तिलसम्बद्धं नाद्यादस्तमिते रवौ ॥"
तिलैस्तर्पणनिषेधस्तत्प्रतिप्रसवादिकञ्च तर्पणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥) तिलकालक: । यथा,—
"देवगुरुप्रसादेन जिह्वाग्रे मे सरस्वती ।
तेनाहं नृप जानामि भानुमत्यास्तिलं यथा ॥"
इति कालिदास: ॥
(स्वल्पप्रमाणम् । तिलतुल्यत्वादस्य तथात्वम् । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३२८ ।
"तिलं तिलं तं कृत्वा च चिक्षिपुर्दिक्षु सर्व्वत: ।
नगरान्निर्गतै: सैन्यैर्हन्यमाना: पदे पदे ॥")

तिलकं, क्ली, (तिलति स्निह्यतीति । तिल + "कुन् शिल्पिसंज्ञयो: ।" इति कुन् ।) क्लोम । कृष्णवर्णसौवर्चलम् । इत्यमर: । २ । ६ । ६५ ॥ सौवर्चलम् । इति मेदिनी । के, १०० ॥

तिलक:, पुं, (तिल इव कायतीति । कै + क: ।) पुष्पवृक्षविशेष: । तत्पर्य्याय: । विशेषक: २ सुखमण्डनक: ३ पुण्ड्रक: ४ पुण्ड्र: ५ स्थिरपुष्पी ६ छिन्नरुह: ७ दग्धरुह: ८ मृतजीव: ९ तरुणीकटाक्षकाम: १० वासन्तसुन्दर: ११ दुग्धरुह:१२ भालविभूषणसंज्ञ: १३ पुन्नाग:१४ रेठक: १५ । इति राजनिर्घण्ट: ॥ क्षुरक: १६ श्रीमान् १७ पुरुष: १८ क्षुद्रपुष्पक: १९ । इति भावप्रकाश: ॥ (यथा, रघु: । ९।४१ ।
"न खलु शोभयति स्म वनस्थलीं
न तिलकस्तिलक: प्रमदामिव ॥")
अस्य गुणा: । पाके कटुत्वम् । वातपित्तकफनाशित्वम् । बलपुष्टिमेद:कारित्वम् । हृद्यत्वम् । लघुत्वञ्च । तत्त्वग्गुणा: । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । पुंस्त्वदन्तदोषकृमिशोफव्रणरक्तदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ * ॥ (तिल + स्वार्थे कन् ।) शरीरस्थतिल: । तत्पर्य्याय: । तिलकालक: २ । इत्यमर: ।२।६।४९ ॥ कालक: ३ पिप्लु: ४ जडुल: ५ । इति हेमचन्द्र: ॥ * ॥ मरुवक: । इति रत्नमाला ॥ अश्वभेद: । रोगभेद: । इति मेदिनी । के, १०० ॥ शेषस्य निदानलक्षणं यथा,—
"कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च ।
वातपित्तकफोच्छेकात् तान् विद्यात्तिलकालकान् ॥"
इति माधवकर: ॥
प्रधाने त्रि । इति नानार्थध्वनिमञ्जरी ॥ ध्रुवकभेद: । यथा,—
"पञ्चविंशतिवर्णाङ्घ्रिस्तिलको ध्रुवको भवेत् ।
इह चञ्चत्पुटे ताले रसे वीरेऽद्भुतेऽपि वा ॥"
इति सङ्गीतदामोदर: ॥

तिलक:, पुं क्ली, (तिलवत् तिलपुष्पवत् कायतीति । कै + क: ।) चन्दनादिना ललाटादिद्वादशाङ्गकर्त्तव्यचिह्नविशेष: । तत्पर्य्याय: । तमालपत्रम् २ चित्रकम् ३ विशेषकम् ४ । इत्यमर: । २ । ६ । १२३ ॥ (यथा, माघे । ३ । ६३ ।
"विशेषको वा विशिशेष यस्या:
श्रियं त्रिलोकीतिलक: स एव ॥")
अथ द्वादशतिलकविधि: । पद्मपुराणे उत्तरखण्डे ।
"ललाटे केशवं ध्यायेन्नारायणमथोदरे ।
वक्ष:स्थले माधवन्तु गोविन्दं कण्ठकूपके ॥
विष्णुञ्च दक्षिणे कुक्षौ बाहौ च मधुसूदनम् ।
त्रिविक्रमं कन्धरे तु वामनं वामपार्श्वके ॥
श्रीधरं वामबाहौ तु हृषीकेशन्तु कन्धरे ।
पृष्ठे तु पद्मनाभञ्च कट्यां दामोदरं न्यसेत् ॥
तत्प्रक्षालनतोयन्तु वासुदेवेति मूर्द्धनि ॥"
किञ्च ।
"ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं ललाटे तु सर्व्वेषां प्रथमं स्मृतम् ।
ललाटादिक्रमेणैव धारणन्तु विधीयते ॥ इति ।
एवं न्यासं समाचर्य्य सम्प्रदायानुसारत: ।
न्यसेत् किरीटमन्त्रञ्च मूर्द्ध्नि सर्व्वार्थसिद्धये ॥"
अथ किरीटमन्त्र: । ओम् श्रीकिरीटकेयूरहारमकरकुण्डलचक्रशङ्खगदापद्महस्तपीताम्बरधरश्रीवत्साङ्कितवक्ष:स्थलश्रीभूमि-सहितस्वात्मज्योतिर्दीप्तिकराय सहस्रादित्यतेजसे नमो नम: ।" इति श्रीहरिभक्तिविलासे ४ विलास: ॥
तस्य धारणप्रकारो यथा,—
"द्वादशाङ्गे ललाटादौ तिलकं हरिमन्दिरम् ।
स्नानान्ते वैष्णव: कुर्य्यात् प्रत्येकं कृष्णनामभि: ॥
वामे वक्षसि नेत्रान्ते गण्डेऽंशे शङ्खचिह्नितम् ।
तथैव दक्षिणे कुर्य्याद्धरेश्चक्राङ्कितं मुने ! ॥ * ॥
ललाटे केशवं विद्यात् कण्ठे श्रीपुरुषोत्तमम् ।
वामबाहौ वासुदेवं सव्ये दामोदरन्तथा ॥
नाभौ नारायणञ्चैव माधवं हृदये तथा ।
गोविन्दं दक्षिणे पार्श्वे वामे चैव त्रिविक्रमम् ॥
विष्णुं सव्ये कर्णमूले दक्षिणे मधुसूदनम् ।
शिरोमध्ये हृषीकेशं पद्मनाभञ्च पृष्ठत: ॥
हरेर्द्वादशनामानि पठित्वा तिलकानि तु ।
य: कुर्य्याद्वैष्णवो नित्यं स प्रेमभक्तिमाप्नुयात् ॥ * ॥
ये कण्ठलग्नतुलसीभवकाष्ठमाला
ये द्वादशाङ्गहरिनामकृतोर्द्ध्वपुण्ड्रा: ।
ये कृष्णभक्तिसुदृढ़ा धृतशङ्खचक्रा-
स्ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित्रयन्ति ॥ * ॥
तिलकन्तूर्द्ध्वपुण्ड्राख्यं मध्यच्छिद्रं हि नारद ! ।
यदि कुर्य्याल्ललाटे तद्विज्ञेयं हरिमन्दिरम् ॥
आनासामूलमाश्लिष्य शिरोमध्यगतं मुने ।
हरिपादाकृतिं नासामूलमारभ्य यत्नत: ॥

हरिमन्दिरवत् सर्व्वं तद्राधावल्लभीयकम् ।
श्रीराधावल्लभीयं यत्तिलकं सुमनोहरम् ॥
यौगलं तत्तु विज्ञेयं यदि मध्यसुरञ्जितम् ॥ * ॥
यदूर्द्ध्वपुण्ड्रं तिलकं शोभनं तन्मनोहरम् ।
तन्मध्यपीतरेखञ्च श्रीमद्रामानुजं विदुः ॥ * ॥
श्रीरामोपासना यस्य तिलकं तूर्द्ध्वपुण्ड्रकम् ।
भ्रुवोर्म्मध्ये सबिन्दु स्याद्यदि विप्र ! मनोहरम् ॥
हरेः सर्व्वावताराणां मत्स्यादीनां विशेषतः ।
उपासकानां तिलकं केवलं हरिमन्दिरम् ॥ * ॥
ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्य्यात् क्षत्त्रियाणां तथैव च ।
वैश्यानान्तु तथा विप्र ! शूद्रादेर्मण्डलाकृतम् ॥
अच्छिद्रमूर्द्ध्वपुण्ड्रन्तु ये कुर्व्वन्ति जनाधमाः ।
तेषां ललाटे सततं शुनः पादो न संशयः ॥
दृष्ट्वा भाले द्विजातीनामच्छिद्रमूर्द्ध्वपुण्ड्रकम् ।
कार्य्यः कृष्णस्तुतिं कृत्वा वस्त्रेणाच्छादयेन्मुखम् ॥
ललाटदक्षिणे ब्रह्मा वसेद्वामे महेश्वरः ।
मध्ये विष्णुर्व्वसेन्नित्यं तस्मान्मध्यं न लेपयेत् ॥ * ॥
वर्त्तुलं तिर्य्यगच्छिद्रं ह्रस्वं दीर्घं ततं न तु ।
षडलक्षणसंयुक्तं तिलकं यन्निरर्थकम् ॥
खनित्रयष्टिकुन्तत्रिशूलसुकुराकृतम् ।
त्रिपुण्ड्रमर्द्धचन्द्रञ्च तिलकं यन्निरर्थकम् ॥
प्रमाणन्तूर्द्ध्वपुण्ड्रस्य दीर्घं स्यात् कलिवर्द्धनम् ।
आनासामूलमारभ्य ब्रह्मरन्ध्रगतं यदि ॥
शूद्रस्यैकाङ्गुलं प्रोक्तमायतं द्व्यङ्गुलं विशि ।
क्षत्त्रिये त्र्यङ्गुलं तद्वद्ब्राह्मणे चतुरङ्गुलम् ॥
नासिकायास्त्रिभागैको भागो मानेन यो भवेत् ।
भ्रुवोर्म्मध्यादधःस्थानं मूलमाहुर्म्मनीषिणः ॥ * ॥
ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।
कुर्य्याद्यदूर्द्ध्वपुण्ड्रं तद्वैष्णवा हरिमन्दिरम् ॥
वैष्णवा विप्र ! भूपाश्च वैश्यशूद्रान्त्यजाश्रमाः ।
यदूर्द्ध्वपुण्ड्रं विभ्रयुस्तदेव हरिमन्दिरम् ॥
नरो वाप्यथवा नारी यदि कृष्णपदं लभेत् ।
यन्नतस्तुलसीमाला सन्धार्य्या हरिमन्दिरम् ॥
मध्यच्छिद्रं न कुर्य्याद्यस्तिलकं यदि वैष्णवः ।
श्वपदं तच्चितातुल्यं भवेन्नारद ! नान्यथा ॥ * ॥
दण्डाकारद्विरेखं यत्तिलकं मूलकोणकम् ।
मध्यच्छिद्रन्तु तत् प्राहुरूर्द्ध्वपुण्ड्रं मनोहरम् ॥
अधोमुखाब्जकलिकाकारं तिलकमुत्तमम् ।
मध्यच्छिद्रं युग्मरेखमूर्द्ध्वपुण्ड्रं प्रकीर्त्तितम् ॥ * ॥
तीर्थमृद्यज्ञकाष्ठञ्च विल्वो मलयसम्भवम् ।
अश्वत्थतुलसीमूलमृत्तिका गोष्पदस्य च ॥
जाह्नवीमृन्महानिम्बतुलसीकाष्ठमेव च ।
कस्तूरी कुङ्कुमं फल्गु सिन्दूरं रक्तचन्दनम् ॥
गोरोचना गन्धकाष्ठं जलं चागुरु गोमयम् ।
धात्रीमूलस्य मृद्गन्धो हरिद्रा गोगृहस्य च ॥
स्नानान्ते सर्व्ववर्णानामाश्रमाणान्तथैव च ।
एतानि तिलकान्याहुः सन्ध्यादिसर्व्वकर्म्मसु ॥” * ॥
अपि च ।
“गङ्गामृत्तुलसीमूलमृत्तिका मलयोद्भवम् ।
साधोश्चरणसंलग्नं रजो मृद्गोष्पदस्य च ॥
याश्वत्थमूलमृन्नेपीचन्दनं तीर्थमृत्तिका ।
कुङ्कुमं तुलसीकाष्ठं वैष्णवाद्धृतमृत्तिका ॥
गोरोचना च कस्तूरी हरिद्रागुरुचन्दनम् ।
वल्मीकमृत्तिका गन्धः पङ्कं हरिचन्दनम् ॥
गन्धकाष्ठं महानिम्बो यमुनातीरमृत्तिका ।
गुरुपादरजोवारिणी साध्वङ्घ्रिरजोजले ॥
कृत्वा प्रतिदिनं स्नानमेतैर्गन्धमृदादिभिः ।
चारु यत्तिलकं ग्राह्यं तन्नाम्ना वैष्णवैर्ध्रुवम् ॥ * ॥
काम्यं नैमित्तिकं नित्यं यत्किञ्चित् कर्म्म नारद ! ।
वर्णाश्रमाणां तन्नास्ति स्नानान्ते तिलकं विना ॥
कर्म्म वर्णाश्रमाणां स्यात् दैवं पैत्रं न तत्फलम् ।
स्नानं सन्ध्यां पञ्चयज्ञान् पैत्रं होमादि कर्म्म यः ।
विना तिलकदर्भाभ्यां कुर्य्यात्तन्निष्फलं भवेत् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥
“वीक्ष्यादर्शे जले वापि यो विदध्यात् प्रयत्नतः ।
ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं महाभागः स याति परमाङ्गतिम् ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥ * ॥
“शिवागमे दीक्षितैस्तु धार्य्यं तिर्य्यक् त्रिपुण्ड्रकम् ।
विष्णागमे दीक्षितस्तु ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं विधारयेत् ॥”
इति नागोजीभट्टधृतसत्कृतसंहिता ॥

तिलकटः, पुं, तिलस्य रजः । (तिल + “अलाबू-तिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानम् ।” ५ । २ । २९ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या कटच् ।) तिलचूर्णम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः व्याकरणञ्च ॥

तिलका, स्त्री, (तिलस्तिलवीजकोष इव कायतीति । कै + कः ।) हारभेदः । इति जटाधरः ॥ (षड्क्षरपादके छन्दोभेदे । शब्दार्थचिन्तामणिधृततल्लक्षणादिकं यथा,—
“सगणद्वितयं भवतीह यदा ।
रसवर्णपदा तिलकेति तदा ॥”
उदाहरणम् ।
“वनमालिकया सकलालि ! वृथा ।
पुनरेति कथं मम दृष्टिपथम् ॥”)

तिलकालकः, पुं, (तिल इव कालकः कृष्णवर्णः ।) शरीरस्थतिलः । इत्यमरः । २ । ६ । ४९ ॥ तल्लक्षणानि यथा,—
“कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च ।
वातपित्तकफोद्रेकात्तान् विद्यात्तिलकालकान् ॥”
समानि अनुन्नतानि । अयं तिल इति लोके प्रसिद्धः । तच्चिकित्सा यथा,—
“चर्म्मकीलं जतुमणिं मशकान् तिलकालकान् ।
उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत् क्षाराग्निभ्यामशेषतः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
तिलयुक्तः । इत्यमरटीका ॥

तिलकाश्रयः, पुं, (तिलकस्य आश्रयः ।) ललाटम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तिलकिट्टं, क्ली, (तिलस्य किट्टं मलम् ।) तिलमलम् । (खइल इति भाषा ॥) तत्पर्य्यायः । पिण्याकः २ तिलखलिः ३ । अस्य गुणाः । ग्लपनत्वम् । रूक्षत्वम् । विष्टम्भित्वम् । दृष्टिदूषणत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

तिलकी, [न्] त्रि, (तिलकमस्यस्येति । तिलक + इनिः ।) तिलकयुक्तः । यथा । शिखी तिलकी कर्म्म कुर्य्यात् । इति स्मृतिः ॥

तिलचित्रपत्रकः, पुं, (तिलचित्राणि तिलवच्चित्रयुक्तानि पत्राणि यस्य । कप् ।) तैलकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तिलचूर्णं, क्ली, (तिलस्य चूर्णम् ।) चूर्णीकृततिलः । तत्पर्य्यायः । तिलकल्कम् २ पललम् ३ पिष्टकम् ४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रुच्यत्वम् । पित्तास्रबलपुष्टिदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । ८३ ।
“ततस्तिलान् लुण्ठयित्वा तिलचूर्णेन ब्राह्मणं भोजयिष्यामि ॥”)

तिलतण्डुलकं, क्ली, (तिलस्य तण्डुल इव संश्लेषेण कायतीति । कै + कः । तिलतण्डुलवत् दृढ़संश्लेषणादस्य तथात्वम् ।) आलिङ्गनम् । इति शब्दमाला ॥ तिलमिश्रिततण्डुलम् ॥ (तिलस्य शस्यञ्च ॥)

तिलतैलं, क्ली, (तिलस्य स्नेहः । तिल + “स्नेहे तैलच् ।” ५ । २ । २९ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या तैलच् ।) तिलस्नेहः । तिलेषु तैलम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
सर्व्वेभ्यस्त्विह तैलेभ्यस्तिलतैलं प्रशस्यते ॥”)
अस्य गुणाः तिलशब्दे द्रष्टव्याः ॥ (अपरे गुणाश्च । यथा, हारीते १ स्थाने नवमेऽध्याये ।
“तच्च ज्ञेयं समासेन यथायोगं यथाविधि ।
कषायानुरसं स्वादु सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ॥
पित्तकृद्वातशमनं श्लेष्मरोगादिवर्द्धनम् ।
अल्पं रुचिकरं मेध्यं कण्डूकुष्ठविकारनुत् ॥
वृष्यं श्रमापहं ज्ञेयं तिलतैलं विदुर्बुधाः ।
छिन्ने भिन्ने च्युते दृष्टे क्षते भग्नेऽग्निदाहके ॥
वाताभिष्यन्दिस्फुटने चाभ्यङ्गे तिलतैलकम् ।
विषे व्यालशौनसर्प्पे सेकाभ्यङ्गावगाहने ॥
पाने वस्तौ च नस्ये च तथाकर्णप्रपूरणे ।
तिलतैलं विधेयं स्यात् सर्व्वरोगनिवारणम् ॥”
“तथा छिन्नभिन्नविद्धोत्पिष्टच्युतमथितक्षतपिच्छितभग्नस्फुटितक्षाराग्निदग्धविश्लिष्टदारिताभिहतदुर्भग्नमृगव्यालविदष्टप्रभृतिषु च परिषेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते ।
तद्बस्तिषु च पाने च नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ।
अन्नपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)

तिलधेनुः, स्त्री, (तिलैर्विहिता धेनुः । शाकपार्थिववादिवत् समासः ।) तिलनिर्म्मिता धेनुः । यथा,—
“विधानं तिलधेनोस्त्वं ब्रूहि शीघ्रं द्विजोत्तम ! ।
मुनिः प्राह विधानं यत् तच्छृणुष्व नराधिप ! ॥
षोड़शाढ़मयी धेनुश्चतुर्भिर्व्वत्सको भवेत् ।
इक्षुदण्डमयाः पादा दन्ताः पुष्पमयाः शुभाः ॥
नासा गन्धमयी तस्या जिह्वा गुड़मयी तथा ।
स्थितां कृष्णाजिने धेनुं वासोभिर्व्वासितां शुभाम् ॥
सूत्रेण वासितां कृत्वा पञ्चरत्नसमन्विताम् ।
सर्व्वौषधिसमायुक्तां मन्त्रपूतान्तु दापयेत् ॥
अन्नं मे जायतां सद्यः पानं सर्व्वरसास्तथा ।
कामं सम्पादयास्माकं तिलधेनुसुपाश्रिताम् ॥

रक्षामि त्वां देवि! भक्त्या कुटुम्बार्थे विशेषतः।
कुटुम्बकामं कुरुतां तिलधेनो! नमोऽस्तु ते ॥
एवंविधां नरो दत्त्वा तिलधेनुं नृपोत्तम!।
सर्व्वकामसमाप्तिन्तु कुरुते नात्र संशयः ॥”
इति पाद्मे सृष्टिखण्डम् ॥

तिलपर्णं, क्ली, (तिलस्येव पर्णमस्य।) चन्दनम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (रक्तचन्दनम्। यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे।
“रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं क्षुद्रचन्दनम्।
तिलपर्णं रक्तसारं तत्प्रवालफलं स्मृतम् ॥”
तिलस्य पर्णम्।) तिलवृक्षपत्रञ्च ॥

तिलपर्णः, पुं, (तिलस्य पर्णानीव पर्णान्यस्य।) श्रीवेष्टः। इति राजनिर्घण्टः॥

तिलपर्णिका, स्त्री, (तिलपर्णी + स्वार्थे कन् टाप् च।) रक्तचन्दनम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा,—
“वेत्राग्रं बृहती वासा कुन्तली तिलपर्णिका ॥”
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

तिलपर्णी, स्त्री, (तिलस्येव पर्णान्यस्याः। पाककर्णेति ङीष्। तिलपर्णी नदी आकरोऽस्यस्या इति अच् ङीष् च। इत्यमरटीका।) रक्तचन्दनम्। इत्यमरः। २।६।१३२॥ (यथा, सुश्रुते। १।४६।
“चित्रकस्तिलपर्णी च कफशोफहरो लघुः ॥”
नदीविशेषः। इत्यमरटीका। २।६।१३२॥)

तिलपिष्टं, क्ली, (तिलस्य पिष्टकम्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) तिलपिष्टकम्। इति केचित् ॥ तिलकुटा इति भाषा ॥

तिलपिञ्जः, पुं, (निष्फलस्तिलः। तिल + “तिलान्निष्फलात् पिञ्जपेजौ।” ४।२।३६। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या पिञ्जः।) निष्फलतिलवृक्षः। इत्यमरः। २।६।१६॥

तिलपेजः, पुं, (निष्फलस्तिलः। “तिलान्निष्फलात् पिञ्जपेजौ।” ४।२।२६। अस्य वार्त्तिकोक्त्या पेजः।) निष्फलतिलः। इत्यमरः। २।६।१६॥

तिलमयूरः, पुं, (तिलाक्ततिवत् चित्रितो मयूरः। शाकपार्थिववत् समासः।) मयूरविशेषः। तत्पर्य्यायः। गुरुण्टकः २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तिलरसः, पुं, (तिलस्य रसः।) तिलतैलम्। इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तिलस्नेहः, पुं, (तिलस्य स्नेहः।) तिलतैलम्। इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तिलाङ्कितदलः, पुं, (तिलवदङ्कितानि दलानि यस्य।) तैलकन्दः। इति राजनिर्घण्टः ॥

तिलापत्या, स्त्री, (तिलवत्कृष्णं क्षुद्रञ्चापत्यं वीजमस्याः।) कृष्णजीरकः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

तिलित्सः, पुं, गोनससर्पः। इत्यमरः। १।८।५॥

तिलोत्तमा, स्त्री, (तिलैः तिलप्रमाणैः सर्व्वरत्नानामंशैरुत्तमा।) स्वर्व्वेश्या। इति शब्दचन्द्रिका ॥ तस्या नामकारणं यथा, महाभारते। १।२१२।१७।
“तिलं तिलं समानीय रत्नानां यद्विनिर्म्मिता।
तिलोत्तमेति तत्तस्या नाम चक्रे पितामहः ॥”

तिलौदनं, क्ली, (तिलमिश्रितं ओदनम्।) कृशरः। इति हारावली। १६६॥ (यथा, रामायणे। २।६६।१०।
“ततस्तिलौदनं भुक्त्वा पुनः पुनरधःशिराः ॥”
तिलोदनमिति पाठोऽपि दृश्यते ॥)

तिल्यं, क्ली, (तिलानां भवनं क्षेत्रं वा। तिल + “विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः।” ५।२।४। इति यत्।) तिलक्षेत्रम्। तत्पर्य्यायः। तैलीनम् २। इत्यमरः। २।९।७॥ (तिलाय हितम्। “खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च।” ५।१।७। इति यत्। तिलहिते, त्रि ॥)

तिल्ल, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) लद्वयान्तः। ह्रस्वी। तिल्लति। इति दुर्गादासः ॥

तिल्वः, पुं, (तिलतीति। तिल + “उल्वादयश्च।” उणां। ४।९५। इति वन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) लोध्रः। इत्यमरः। २।४।३३॥ श्वेतलोध्रः। इति तट्टीकायां सुभूतिः ॥ रक्तलोध्रः। इति स्वामी ॥

तिल्वकः, पुं, (तिल्व + स्वार्थे कन्।) लोध्रः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
“तिल्वकस्तु मतो लोध्रो बृहत्पत्रस्तिरीटकः ॥”
अस्य विशिष्टव्यवहारो यथा,—
“तस्य मूलत्वचं शुष्कामन्तर्व्वल्कलवर्ज्जिताम्।
चूर्णयेत्तु त्रिधा कृत्वा द्वौ भागौ स्रावयेत्ततः ॥
लोध्रस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत्।
भागं तं दशमूलस्य पुनः क्वाथेन भावयेत् ॥
शुष्कं चूर्णं पुनः कृत्वा तत ऊर्द्ध्वं प्रयोजयेत्।
दधितक्रसुरामण्डमूत्रैर्व्बदरसीधुना ॥
रसेनामलकानां वा ततः पाणितलं पिबेत् ॥”
“तिल्वकस्य कषायेण दशकृत्वः सुभाविताम्।
मात्रां कम्पिल्लकस्यैव कषायेण पुनः पिबेत्।
चतुरङ्गुलकल्पेन लेहोऽन्यः कार्य्य एव च ॥”
“तिल्वकस्य कषायेण कल्केन च सशर्करः।
सघृतः साधितो लेहः स च श्रेष्ठं विरेचनम् ॥”
इति चरके कल्पस्थाने नवमेऽध्याये ॥)

तिष्ठद्गुः, पुं, (तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले दोहाय। “गावो हि रात्रिप्रथमनाड़िकायामतीतायां विश्रान्ताः सत्यः उत्थाप्य दुह्यन्ते।” इति जयमङ्गलः। “तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च।” २।१।१७। इति निपातनात् साधुः।) सन्ध्याकालः। यथा, भट्टिः। ४।१४।
“आतिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम् ॥”

तिष्यः, पुं, (तुष्यन्त्यस्मिन्निति। तुष + क्यप्। निपातनात् साधुः।) पुष्यनक्षत्रम्। इत्यमरः। १।३।२२॥ (यथा, महाभारते। ३।१९०।८७।
“यदा सूर्य्यश्च चन्द्रश्च तथा तिष्यबृहस्पती।
एकराशौ समेष्यन्ति प्रवर्त्स्यति तदा कृतम् ॥”
तिष्यः पुष्यनक्षत्रं पौर्णमास्यामस्यस्येति। अच्।) पौषमासः। इति शब्दरत्नावली ॥ कलियुगम्। इति मेदिनी। ये, २८॥ (अत्र क्लीवेऽपि दृश्यते। यथा, महाभारते। ६।१०।४।
“चत्वारि भारते वर्षे युगानि भरतर्षभ!।
कृतं त्रेता द्वापरञ्च तिष्यञ्च कुरुवर्द्धन! ॥”)

तिष्यकः, पुं, (तिष्य एव। स्वार्थे कन्।) पौषमासः। इति शब्दरत्नावली ॥

तिष्यपुष्पा, स्त्री, (तिष्ये पौषे पुष्पमस्याः।) आमलकी। इति शब्दचन्द्रिका ॥

तिष्यफला, स्त्री, (तिष्ये पौषमासे फलमस्याः।) आमलकी। इत्यमरः। २।४।५७॥ (विवरणमस्या आमलकीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

तिष्या, स्त्री, (तिष्यः पौषमासः उत्पत्तिकालत्वेनास्त्यस्या इति। अच् टाप् च।) आमलकी ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
“धात्री कर्षफला तिष्या वयस्थामलकी शिवा ॥”)

तिह्ना, [न्] पुं, व्याधिः। व्रीहिः। धनुः। सद्भावः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

तीक्ष्णं, क्ली, (तेजयति तेज्यतेऽनेन वा। तिज निशाने + “तिजेर्दीर्घश्च।” उणां। ३।१८। इति क्स्नः दीर्घश्च।) खरम्। विषम्। लौहम्। (यथास्य पर्य्यायाः वैद्यकरत्नमालायाम्।
“कृष्णायसं काललोहं रुक्मं तत्तीक्ष्णमन्यथा ॥”)
युद्धम्। इत्यमरः। ३।३।५३॥ मरणम्। शस्त्रम्। शीघ्रम्। इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ सामुद्रलवणम्। मुष्ककः। इति मेदिनी। णे, १५॥ चव्यकम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ मरकम्। इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ तीक्ष्णवस्तूनि यथा। प्रतिभा १ हीरकम् २ कटाक्षः ३ दुर्व्वाक्यम् ४ नखः ५ लवणम् ६ रविकरः ७। इति कविकल्पलता ॥

तीक्ष्णः, पुं, (तिज + क्स्नः दीर्घश्च।) यवक्षारः। इति मेदिनी। णे, १५॥ (पर्य्याया यथा,—
“यावशूको यवक्षारो यवशूको यवाग्रजः।
क्षारस्तीक्ष्णस्तीक्ष्णरसो यवजो यवनालजः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
श्वेतकुशः। कुन्दुरुकः। इति राजनिर्घण्टः ॥ तीक्ष्णगणो यथा। अश्लेषा आर्द्रा ज्येष्ठा मूला। इति ज्योतिषम् ॥

तीक्ष्णः, त्रि, (तिज + क्स्नः दीर्घश्च।) तिग्मः। (उग्रः। यथा, मनुः। ७।१४०।
“तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात् कार्य्यं वीक्ष्य महीपतिः ॥”
असह्यः। यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। १६।३६। “नमस्तीक्ष्णेषवे चायुधिने।”
“तीक्ष्णा असह्या इषवो वाणा यस्य स तीक्ष्णेषुस्तस्मै नमः।” इति महीधरः ॥) आत्मत्यागी। इति मेदिनी। णे, १५॥ निरालस्यः। सुबुद्धिः। इति धरणी ॥ योगी। इत्यजयपालः ॥

तीक्ष्णकः, पुं, (तीक्ष्ण + संज्ञायां कन्।) मुष्ककः। गौरसर्षपः। इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णकण्टकः, पुं, (तीक्ष्णानि कण्टकानि यस्य।) धुस्तूरः। इति जटाधरः ॥ वर्व्वूरः। इङ्गुदी। करीरः। इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णकण्टका, स्त्री, (तीक्ष्णं कण्टकं यस्याः ।) कन्थारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णकन्दः, पुं, (तीक्ष्णः कन्दोऽधोगेण्डुकोऽस्य ।) पलाण्डुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णकर्म्मा, [न्] त्रि, (तीक्ष्णं कर्म्मास्य ।) तीव्रकर्म्मा । तत्पर्य्यायः । आयःशूलिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तीक्ष्णकल्कः, पुं, (तीक्ष्णः कल्को यस्य ।) तुम्बुरुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णकान्ता, स्त्री, (तीक्ष्णा उग्रा कान्ता कमनीया च ।) मङ्गलचण्डिकाया रूपभेदः । यथा,—

"पीठे दिक्करवासिन्या द्विरूपा रमते शिवा ।
तीक्ष्णकान्ताह्वया सैका योग्रतारा प्रकीर्त्तिता॥
पुरा ललितकान्ताख्या या श्रीमङ्गलचण्डिका ।
तस्यास्तु सततं रूपं तीक्ष्णकान्ताह्वयं नृप ! ॥
कृष्णा लम्बोदरी या तु सा स्यादेकजटा शिवा ।
तेन रूपेण तां देवीं सततं परिपूजयेत् ॥
अङ्गाङ्गिमन्त्रौ रूपञ्च तस्याः प्राक् प्रतिपादितम् ।
त्रिकोणं मण्डलं चास्याः कर्त्तव्यं मन्त्रपूर्ब्बकम् ॥
आदौ रेखे ततः पश्चात् सुरेखेति पदं ततः ।
तथा पदं चाधिगत्य तिष्ठन्त्विति पदं ततः ॥
मण्डलन्यासमन्त्रोऽयं तीक्ष्णायाः परिकीर्त्तितः ।
नव त्रिपुरदेवादियमवेतालडुर्द्धराः ॥
गणाश्रमेऽत्यन्तकान्ता द्वारपालाः प्रकीर्त्तिताः ।
एतांस्तु पूजयेत् सम्यक् मण्डलस्याष्टदिक्षु वै ॥
आदौ सम्बोधनं कृत्वा वज्रपुष्पं ततः परम् ।
वह्निजाया ततः पश्चात् मन्त्रमेषां प्रकीर्त्तितम् ॥
पाद्योपकरणादीनां स्थानन्यासस्य सर्व्वतः ।
सर्व्वमुत्तरतन्त्रोक्तं ग्राह्यं रूपद्वयेऽपि च ॥
चामुण्डा च कराला च सुभगा भीषणा भगा ।
विकटेति च योगिन्यः प्रोक्तास्तस्यास्तु भूपते ! ॥
हे भगवत्येकजटे विद्महे पदमन्ततः ।
विकटदंष्ट्रे धीमहीति तन्नस्तारे प्रचोदयात् ॥
एषा तु तीक्ष्णा गायत्री पीठदेव्याः प्रकीर्त्तिता ।
निर्म्माल्यधारिणी चास्या देवी विकटचण्डिका॥
माला तु स्फाटिकमयी प्रोक्ता रुद्राक्षसम्भवापि वा ।
विशेष एष देव्यास्तु पूजने परिकीर्त्तितः ॥
उपचारादिकं कृत्यं बलिदानं जपादिकम् ।
सर्व्वन्तु पूर्ब्बवद्ग्राह्यं कामाख्यापूजने यथा ॥
पानेषु मदिरा शस्ता नरो बलिषु पार्थिव ! ।
मोदको नारिकेलञ्च मांसं व्यञ्जनमेव च ॥
नैवेद्येषु प्रियकरास्तीक्ष्णायाः परिकीर्त्तिताः ॥"
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

तीक्ष्णगन्धः, पुं, (तीक्ष्णः प्रचण्डो गन्धो यस्य ।) शोभाञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्ततुलसी । इति रत्नमाला ॥ कुन्दुरुनामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः ॥

तीक्ष्णगन्धकः, पुं, (तीक्ष्णो गन्धोऽस्य । "शेषात् विभाषा ।" ५ । ४ । १५४ । इति कप् ।) शोभाञ्जनवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३१ ॥

तीक्ष्णगन्धा, स्त्री, (तीक्ष्ण उग्रो गन्धो यस्याः ।) श्वेतवचा । कन्थारी । राजिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्याया यथा,—
"राजी तु राजिका तीक्ष्णगन्धा क्षुञ्जनिकासुरी ।
क्षवः क्षुताभिजनकः कृमिकृत्कृष्णसर्षपः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥) वचा । इति मेदिनी । धे, ४६ ॥ जीवन्ती । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २४ अध्याये ।
"उग्रा कुष्ठं तीक्ष्णगन्धा विडङ्गं
श्रेष्ठं नित्यं चावपीड़े करञ्जम् ॥")
सूक्ष्मैला । इति रत्नमाला ॥

तीक्ष्णतण्डुला, स्त्री, (तीक्ष्णास्तण्डुला यस्याः ।) पिप्पली इति रत्नमाला ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,
"पिप्पली मागधी कृष्णा वैदेही चपला कणा ।
उपकुल्योषणा शौण्डी कोला स्यात्तीक्ष्णतण्डुला ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तीक्ष्णतैलं, क्ली, (तीक्ष्णमुग्रं तैलं स्नेहो यस्य ।) सर्ज्जरसः । स्नुहीक्षीरम् । सुरा । इति शब्दरत्नावली ॥

तीक्ष्णदंष्ट्रः, पुं, (तीक्ष्णा दंष्ट्रा यस्य ।) व्याघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णपत्रः, पुं, (तीक्ष्णानि पत्राणि यस्य ।) तुम्बुरुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णपुष्पं, क्ली, (तीक्ष्णानि पुष्पानि यस्य ।) लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (लवङ्गशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

तीक्ष्णपुष्पा, स्त्री, (तीक्ष्णं पुष्पं यस्याः ।) केतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णफलः, पुं, (तीक्ष्णं फलं यस्य ।) तुम्बुरुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णमूलः, पुं, (तीक्ष्णं मूलमस्य ।) शिग्रुः । कुलञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शिग्रुशब्दे विवृतिरस्य ज्ञातव्या ॥)

तीक्ष्णरसः, पुं, (तीक्ष्णो रसोऽस्य ।) यवक्षारः । इति रत्नमाला ॥

तीक्ष्णशूकः, पुं, (तीक्ष्णः शूकोऽग्रभागो यस्य ।) यवः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २३६ ॥

तीक्ष्णसारा, स्त्री, (तीक्ष्णः कठिनः सारो यस्याः ।) शिंशपा । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णा, स्त्री, (तीक्ष्ण + टाप् ।) वचा । सर्पकङ्कालिकावृक्षः । इति रत्नमाला ॥ कपिकच्छूः । महाज्योतिष्मती । अत्यम्लपर्णी । इति जटाधरः ॥

तीक्ष्णायसं, क्ली, (अय एव आयसम् । तीक्ष्णञ्च तत् आयसञ्चेति ।) लौहविशेषः । तीखा इति इस्पात इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । लोहम् २ शस्त्रायसम् ३ शस्त्रम् ४ पिण्डम् ५ पिण्डायसम् ६ शठम् ७ आयसम् ८ निशितम् ९ तीव्रम् १० खड्गम् ११ मुण्डितम् १२ अयः १३ चित्रायसम् १४ चीनजम् १५ । अस्य गुणाः । रूक्षत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । वातपित्तकफप्रमेहपाण्डुशूलनाशित्वम् । तीक्ष्णत्वम् । मुण्डलोहाधिकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (व्यवहारोऽस्य यथा, रसेन्द्रसारसंग्रहे शूलाधिकारे त्रिफलालौहे ॥
"तीक्ष्णायश्चूर्णसंयुक्तं त्रिफला चूर्णमुत्तमम् ।
क्षीरेण पाययेद्धीमान् सद्यः शूलनिवारणम् ॥")

तीम, य क्लेदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-सेट् ।) य, तीम्यति तितीम । क्लेदनमार्द्रीभावः । इति दुर्गादासः ॥

तीर, त् क कर्म्मणां समाप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) कर्म्मणामिति स्वरूपार्थः । अतितीरत् व्रतं लोकः समापितवानित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

तीरं, क्ली, (तीरयति समापयति नद्यादिकमिति । तीर + अच् ।) नदीकूलम् । इत्यमरः ।१।१०।७॥ गङ्गातीरं यथा,—
"सार्द्धहस्तशतं यावत् गर्भतस्तीरमुच्यते ।
भाद्रकृष्णचतुर्द्दश्यां यावदाक्रमते जलम् ।
तावद्गर्भं विजानीयात् तदन्यत्तीरमुच्यते ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
शायकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तीरः, पुं, (तीरयतीति । तीर + पचाद्यच् ।) त्रपु । इति मेदिनी । रे, ४५ ॥

तीरभुक्तिः, पुं, (तीरे भुक्तिरस्य ।) देशविशेषः । तीरहौत् इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । निच्छविः २ विदेहः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तीरितं, क्ली, (तीर कर्म्मणां समाप्तौ + भावे क्तः ।) कर्म्मणां समाप्तिः । इति व्याकरणम् ॥

तीर्णः, त्रि, (तॄ प्लवनतरणयोः + कर्त्तरि क्तः । उत्तीर्णः । (यथा, वह्निपुराणे कन्यादाननामाध्याये ।
"तीर्णस्त्वं सर्व्वदुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्स्यसि ॥")
अभिभूतः । प्लुतः । (तॄ + कर्म्मणि क्तः । कृतोत्तरणः । यथा, महाभारते । १ । १ । १६२ ।
"सर्व्वा तीर्णा शत्रुमध्ये च तेन
तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ! ॥")

तीर्णपदी, तालमूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तीर्थं, क्ली, (तरति पापादिकं यस्मात् । तॄ + "पातृतुदिवचीति ।" उणां । २ । ७ । इति थक् ।) पुण्यस्थानादि । तीर्थतोयस्य स्नाने पुण्यत्वं यथा,—
"नदीदेवनिखातेषु तड़ागेषु सरःसु च ।
स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च ॥
निपानादुद्धृतं पुण्यं ततः प्रस्रवणादिकम् ।
ततोऽपि सारसं पुण्यं ततो नादेयमुच्यते ॥
तीर्थतोयं ततः पुण्यं गाङ्गतोयं ततोऽधिकम् ॥"
इत्यादौ वह्निपुराणे स्नानविधिर्नाम ४ अध्यायः॥
जलसमीपस्थारत्निमात्रस्थानम् । यथा, आदित्यपुराणे ।
"अरत्निमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्य्याच्छौचमनुद्धृते ।
पश्चाच्च शोधयेत्तीर्थमन्यथा न शुचिर्भवेत् ॥

तस्मिन् देशे शौचं कर्त्तव्यं यस्मादरत्निमात्रव्यवहितं जलं तत् स्थलमेव तीर्थं जलसमीपत्वात् ।” इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥ * ॥

विप्रचरणयोस्तीर्थवासस्थानत्वं ब्राह्मणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ विप्रदक्षिणकर्णस्य तीर्थवासस्थानत्वं यथा । पराशरः ।

“प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।
विप्रस्य दक्षिणे कर्णे वसन्ति मनुरब्रवीत् ॥”
इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥

हस्तस्थिततीर्थानि यथा,—

“अङ्गुल्यग्रे तीर्थं दैवं स्वल्पाङ्गुल्योर्मूले कायम् ।
मध्येऽङ्गुष्ठाङ्गुल्योः पैत्रं मूले त्वङ्गुष्ठस्य ब्राह्मम् ॥”
इत्यमरः । २ । ७ । ५१ ॥

(यथा च, मार्कण्डेये । ३४ । १०३—१०६ ।

“कुर्य्यात् कर्म्माणि तीर्थेन स्वेन स्वेन यथाविधि ।
देवादीनां तथा कुर्य्याद् ब्राह्मेणाचमनक्रियाम् ॥
अङ्गुष्ठोत्तरतो रेखा पाणेर्या दक्षिणस्य तु ।
एतद्ब्राह्ममिति ख्यातं तीर्थमाचमनाय वै ॥
तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोरन्तः पैत्रं तीर्थमुदाहृतम् ।
पितॄणां तेन तोयादि दद्यान्नान्दीमुखादृते ॥
अङ्गुल्यग्रे तथा दैवं तेन दिव्यक्रियाविधिः ।
तीर्थं कनिष्ठिका मूले कायं तेन प्रजापतेः ॥
एवमेभिः सदा तीर्थैर्देवानां पितृभिः सह ।
सदा कार्य्याणि कुर्व्वीत नान्यतीर्थेन कर्हिचित् ॥
ब्राह्मेणाचमनं शस्तं पित्र्यं पैत्रेण सर्व्वदा ।
देवतीर्थेन देवानां प्राजापत्यं निजेन च ॥
नान्दीमुखानां कुर्व्वीत प्राज्ञः पिण्डोदकक्रियाम् ।
प्राजापत्येन तीर्थेन यच्च किञ्चित् प्रजापतेः ॥”)

तीर्थं त्रिविधम् । यथा । जङ्गमम् १ मानसम् २ स्थावरम् ३ । तथा च ।

“ब्राह्मणा जङ्गमं तीर्थं निर्म्मलं सार्व्वकामिकम् ।
येषां वाक्योदकेनैव शुद्ध्यन्ति मलिनो जनाः ॥

अगस्तिरुवाच ।

शृणु तीर्थानि गदतो मानसानि ममानघे ! ।
येषु सम्यक् नरः स्नात्वा प्रयाति परमां गतिम् ॥
सत्यं तीर्थं क्षमा तीर्थं तीर्थमिन्द्रियनिग्रहः ।
सर्व्वभूतदया तीर्थं सर्व्वत्रार्ज्जवमेव च ॥
दानं तीर्थं दमस्तीर्थं सन्तोषस्तीर्थमुच्यते ।
ब्रह्मचर्य्यं परं तीर्थं तीर्थञ्च प्रियवादिता ॥
ज्ञानं तीर्थं धृतिस्तीर्थं पुण्यं तीर्थमुदाहृतम् ।
तीर्थानामपि तत्तीर्थं विशुद्धिर्म्मनसः परा ।
एतत्ते कथितं देवि ! मानसं तीर्थलक्षणम् ॥
भौमानामपि तीर्थानां पुण्यत्वे कारणं शृणु ।
यथा शरीरस्योद्देशाः केचिन्मेध्यतमाः स्मृताः ।
तथा पृथिव्यामुद्देशाः केचित् पुण्यतमाः स्मृताः ॥
प्रभावादद्भुताद्भूमेः सलिलस्य च तेजसा ।
परिग्रहान्मुनीनाञ्च तीर्थानां पुण्यता स्मृता ॥
तस्माद्भौमेषु तीर्थेषु मानसेषु च नित्यशः ।
उभयेष्वपि यः स्नाति स याति परमां गतिम् ॥”

तीर्थागमने दोषो यथा,—

“अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।
अदत्वा काञ्चनं गाश्च दरिद्रो नाम जायते ॥”

तीर्थगमने फलं यथा,—

“अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः ।
न तत्फलमवाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत् ॥ * ॥
तीर्थान्यनुसरन् धीरः श्रद्दधानः समाहितः ।
कृतपापो विशुध्येत किं पुनः शुद्धकर्म्मकृत् ॥
तिर्य्यग्योनिं न वै गच्छेत् कुदेशे न च जायते ।
न दुःखी स्यात् स्वर्गभाक् च मोक्षोपायञ्च विन्दति ॥

तीर्थफलभागिनो यथा,—

यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् ।
विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥
प्रतिग्रहादुपावृत्तः सन्तुष्टो येन केनचित् ।
अहङ्कारविमुक्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥
अदाम्भिको निरारम्भो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
विमुक्तः सर्व्वसङ्गैर्यः स तीर्थफलमश्नुते ॥
अकोपनोऽमलमतिः सत्यवादी दृढ़व्रतः ।
आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते ॥
अश्रद्दधानः पापात्मा नास्तिकोऽच्छिन्नसंशयः ।
हेतुनिष्ठश्च पञ्चैते न तीर्थफलभागिनः ॥”
इति काशीखण्डम् ॥ * ॥

तीर्थयात्राविधानं यथा,—

“यो यः कश्चित्तीर्थयात्रान्तु गच्छेत्
सुसंयतः स च पूर्व्वं गृहे स्वे ।
कृतोपवासः शुचिरप्रमत्तः
संपूजयेद्भक्तिनम्रो गणेशम् ॥
देवान् पितॄन् ब्राह्मणांश्चैव साधून्
धीमान् प्रीणयन् वित्तशक्त्या प्रयत्नात् ।
प्रत्यागतश्चापि पुनस्तथैव
देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेच्च ॥
एवं कुर्व्वतस्तस्य तीर्थे यदुक्तं
फलं तत् स्यान्नात्र सन्देह एव ॥”
इति ब्रह्मपुराणम् ॥ * ॥

“प्रयागे तीर्थयात्रायां पितृमातृवियोगतः ।
कचानां वपनं कुर्य्यात् वृथा न विकचो भवेत् ॥”
इति भविष्यपुराणम् ॥ * ॥

“तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थात् प्रत्यागमेऽपि च ।
वृद्धिश्राद्धं प्रकुर्व्वीत बहुसर्पिःसमन्वितम् ॥”
इति कूर्म्मपुराणम् ॥ * ॥

“ऐश्वर्य्यलाभमाहात्म्यात् गच्छेद्यानेन यो नरः ।
निष्फलं तस्य तत्तीर्थं तस्माद्यानं विवर्ज्जयेत् ॥”
इति मत्स्यपुराणम् ॥ * ॥

“संवत्सरं द्विमासोनं पुनस्तीर्थं व्रजेद्यदि ।
मुण्डनञ्चोपवासश्च तदा यत्नेन कारयेत् ॥”
इति गङ्गावाक्यावली ॥ * ॥

तीर्थप्राप्त्यनन्तरविधानं यथा,—

“न परीक्ष्यो द्विजस्तीर्थेष्वन्नार्थी भोज्य एव हि ।
सक्तुभिः पिण्डदानञ्च चरुणा पायसेन च ॥
कर्त्तव्यमृषिभिर्दृष्टं पिण्याकेन गुड़ेन च ।
श्राद्धं तत्र तु कर्त्तव्यमर्घ्यावाहनवर्ज्जितम् ॥
अकालेऽप्यथवा काले तीर्थश्राद्धन्तु तर्पणम् ।
अविलम्बेन कर्त्तव्यं नैव विघ्नं समाचरेत् ॥
यदह्नि तीर्थप्राप्तिः स्यात्ततोऽह्नः पूर्व्ववासरे ।
उपवासश्च कर्त्तव्यः प्राप्तेऽह्नि श्राद्धदो भवेत् ॥
तीर्थोपवासः कर्त्तव्यः शिरसो मुण्डनं तथा ।
शिरोगतानि पापानि यान्ति मुण्डनतो यतः ॥
तीर्थं प्राप्य प्रसङ्गेन स्नानं तीर्थे समाचरेत् ।
स्नानजं फलमाप्नोति तीर्थयात्राश्रितं न तु ॥”
इति काशीखण्डम् ॥

“मुण्डनञ्चोपवासश्च सर्व्वतीर्थेष्वयं विधिः ।
वर्ज्जयित्वा गयां गङ्गां विशालां विरजान्तथा ॥”
इति स्कान्दम् ॥ * ॥

“षोड़शांशं स लभते यः परार्थेन गच्छति ।
अर्द्धं तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति ॥”
इति पैठीनसिः ॥

“स्नापयेत् स्निग्धमित्रादीन् ज्ञातींस्तीर्थे नरोत्तमः ।
अन्यथापहरन्त्येते बलात्तीर्थभवं फलम् ॥”
इति स्कान्दम् ॥

“मातरं पितरं जायां भ्रातरं सुहृदं गुरुम् ।
यमुद्दिश्य निमज्जेत अष्टभागं लभेत सः ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे मार्कण्डेयपुराणम् ॥ * ॥

कलौ तीर्थानां पृथिव्यां स्थितिकालो यथा,—

“सरस्वती पुण्यक्षेत्रमाजगाम च भारतम् ।
गङ्गा शापेन कलया स्वयं तस्थौ हरेः पदे ॥
पश्चाद्भगीरथानीता मर्त्त्यं भागीरथी शुभा ।
समाजगाम कलया वाणी शापेन नारद ! ॥
पद्मा जगाम कलया सा च पद्मावती नदी ।
भारतं भारती शापात् स्वयं तस्थौ हरेः पदे ॥
कलेः पञ्चसहस्रञ्च वर्षं स्थित्वा च भारते ।
जग्मुस्ताश्च सरिद्रूपं विहाय श्रीहरेः पदम् ॥
यानि सर्व्वाणि तीर्थानि काशीं वृन्दावनं विना ।
यास्यन्ति ताभिः सार्द्धञ्च वैकुण्ठमाज्ञया हरेः ॥”

तीर्थप्रतिग्रहे दोषो यथा,—

“तत्र नारायणक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे हरेः पदे ।
वाराणस्यां वदर्य्याञ्च गङ्गासागरसङ्गमे ॥
पुष्करे भास्करक्षेत्रे प्रभासे रासमण्डले ।
हरिद्वारे च केदारे सोमे वदरपाचने ॥
सरस्वतीनदीतीरे पुण्ये वृन्दावने वने ।
गोदावर्य्याञ्च कौशिक्यां त्रिवेण्याञ्च हिमालये ॥
एतेष्वन्येषु यो दानं प्रतिगृह्णाति कामतः ।
स च तीर्थप्रतिग्राही कुम्भीपाकं प्रयाति च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ * ॥

यानादिना गमने दोषो यथा,—

“पुण्यार्द्धं हरते याने तदर्द्धं छत्रपादुके ।
तदर्द्धं तैलमांसाभ्यां सर्व्वं हरति मैथुने ॥”
इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥

युगभेदे तीर्थविशेषस्य श्रेष्ठत्वं पाद्मे ।

“कृते तु पुष्करं तीर्थं त्रेतायां नैमिषन्तथा ।
द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गां समाश्रयेत् ॥”

तीर्थसंख्या यथा,—

“तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत् ।
दिवि भुव्यन्तरीक्षे च तानि ते सन्ति जाह्नवि ! ॥”

अथ भूमण्डलस्य प्रादक्षिण्येन तीर्थानि यथा । पुष्करम् १ तत्तु ब्रह्मणः स्थानं तीर्थराजेति नाम्ना ख्यातं तत्र त्रिसन्ध्यं दशकोटितीर्थान्यायान्ति । तस्य फलं अश्वमेधतुल्यं ब्रह्मलोकगमनञ्च ॥ जम्बु-

मार्गः २ तस्य फलं अश्वमेधतुल्यं विष्णुप्राप्तिश्च ॥ तण्डुलिकाश्रमः ३ तस्य फलं दुर्गतिविनाशः ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च ॥ अगस्त्यसरः ४ तत्र त्रिरात्रोपवासेन वाजपेयतुल्यं फलं शाकाहारेण कौमारलोकप्राप्तिश्च ॥ धर्म्मारण्यम् ५ तत्तु कण्वाश्रमः तस्य फलं प्रवेशमात्रेण पापक्षयः देवपितृपूजनेन अश्वमेधतुल्यं फलं विबुधलोकप्राप्तिश्च ॥ ययातिपतनम् ६ तत्र गमनेन अश्वमेधयज्ञतुल्यं फलम् ॥ कोटितीर्थम् ७ तत्र महाकालस्तिष्ठति स्नानेन अश्वमेधतुल्यं फलम् ॥ भद्रवटः ८ तत्र उमापतिस्तिष्ठति तं दृष्ट्वा गोसहस्रदानफलं दशकस्य गाणपत्यञ्च भवति ॥ नर्म्मदा नदी ९ तत्र पितृदेवतर्पणात् अग्निष्टोमतुल्यं फलम् । दक्षिणसिन्धुः १० तत्र ब्रह्मचर्य्येण अग्निष्टोमतुल्यं फलं त्रिदिवप्राप्तिश्च । चर्म्मण्वती नदी ११ तत्रेन्द्रियसंयमनेन ज्योतिष्टोमफलम् । हिमवत्सुतार्व्वुदः १२ तत्र वशिष्ठाश्रमः तस्मिन्नेकरात्रवासेन गोसहस्रदानफलम् । पिङ्गतीर्थम् १३ तत्रेन्द्रियसंयमनेन सवत्सशतकपिलादानफलम् । प्रभासः १४ तत्र हुताशनस्तिष्ठति तत्र स्नानेन अग्निष्टोमातिरात्रयोः फलम् । सरस्वतीसागरसङ्गमः १५ तत्र स्नानेन गोसहस्रदानफलं त्रिरात्रोपवासेन पितृदेवतर्पणेन च अश्वमेधफलम् । वरदानम् १६ यत्र विष्णवे दुर्व्वाससा वरो दत्तः तत्र स्नानेन गोसहस्रदानफलम् । द्वारवत्यां पिण्डारकतीर्थम् १७ तत्र पद्मचिह्नयुक्ता मुद्राः शूलचिह्नितानि पद्मानि अद्यापि दृश्यन्ते महादेवस्तिष्ठति स्नानेन बहुसुवर्णयज्ञफलम् । समुद्रसिन्धुसङ्गमः १८ तत्र स्नानेन पितृदेवतर्पणेन च वरुणलोकप्राप्तिः । द्रिमीतीर्थम् १९ तत्र महादेवस्तिष्ठति तत्र स्नानेनाश्वमेधफलं महादेवदर्शनार्च्चनाभ्यां सर्व्वपापनाशः । वसुधारा २० तस्या दर्शनेन अश्वमेधफलं स्नानतर्पणाभ्यां विष्णुलोकप्राप्तिः । सिन्धूत्तमम् २१ तत्र स्नानेन बहुसुवर्णयज्ञफलम् । भद्रतुङ्गम् २२ तत्र गमनेन ब्रह्मलोकप्राप्तिः । कुमारिकाशक्रतीर्थम् २३ तत्र स्नानेन विमलत्वं भवति । पञ्चनदः २४ तत्र पञ्चयज्ञफलम् । भीमास्थानम् २५ तत्र स्नात्वा नरो देवीपुत्रो भवति गोसहस्रदानफलञ्च लभते । गिरिकुञ्जम् २६ तत्र ब्रह्मा तिष्ठति तस्य नत्वा गोसहस्रदानफलम् । विमलतीर्थम् २७ अद्यापि तत्र सौवर्णराजतमत्स्या दृश्यन्ते तत्र स्नानपानाभ्यां वाजपेयफलम् । वितस्ता नदी २८ तत्र तर्पणेन वाजपेयफलं स्वर्गप्राप्तिश्च । काश्मीरे वितस्ताख्यं तक्षकनागसदनम् २९ तत्र स्नानेन वाजपेयफलं विष्णुलोकप्राप्तिश्च । शमपरा ३० तत्र सायंसन्ध्यायां स्नानेन सप्तार्च्चिषे चरुनिवेदनेन च अश्वमेधसहस्राधिकफलम् । रुद्रास्पदम् ३१ तत्र महादेवदर्शनात् अश्वमेधफलम् । मणिमान् पर्व्वतः ३२ तत्र त्रिरात्रोपवासेन ज्योतिष्टोमफलम् । देविका नदी ३३ तत्र महादेवस्थानम् तत्र स्नानमहादेवदर्शनाभ्यां महादेवाय चरुनिवेदनेन च सर्व्वकामप्राप्तिर्देवलोकप्राप्तिश्च । देविकायां रुद्रतीर्थं तत्र स्नानात् सिद्धिप्राप्तिः । एवं देविकायां यजनयाजनब्रह्मवालुकपुष्पन्याससंज्ञकानि तीर्थानि तेषु स्नानात् मरणभयविनाशः । दीर्घसत्रम् ३४ तत्र गमनादेव दीर्घसत्रफलप्राप्तिः राजसूयाश्वमेधफलप्राप्तिश्च । विनशनम् ३५ मेरुपृष्ठे अन्तर्हिता सरस्वती यत्र याति सा चमसतीर्थे एवं शिरोद्भेदे नागोद्भेदे च दृश्यते चमसे स्नानात् वाजपेयफलं नागोद्भेदे स्नानात् नागलोकप्राप्तिः । शशपानतीर्थम् ३६ तत्र स्नानात् शिववद्दीप्तिः गोसहस्रदानफलप्राप्तिश्च । कुमारकोटी ३७ तत्र स्नानेन पितृदेवपूजनेन च गवामययागफलप्राप्तिः । रुद्रकोटी ३८ यत्र कोटिऋषयो मिलिता अहमग्रे रुद्रं द्रक्ष्यामीति प्रस्थितानां तेषां सन्तोषार्थं एको रुद्रः कोटिमूर्त्तयोऽभवत् । तत्र स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः कुलोद्धरणञ्च । सरस्वतीसङ्गमः ३९ तत्र जनार्द्दनस्तिष्ठति तत्र स्नानात् बहुसुवर्णयागफलप्राप्तिः । सयावसानम् ४० तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । कुरुक्षेत्रम् ४१ तत्र गमनात् सर्व्वपापक्षयः ततो मचक्रुकद्वारपालस्य नमस्कारेण गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । विष्णुस्थानं ४२ तत्र स्नानात् विष्णुदर्शनात् अश्वमेधफलं विष्णुलोकप्राप्तिश्च । परिपल्लवम् ४३ तत्र अग्निष्टोमातिरात्रयागफलप्राप्तिः । पृथिवीतीर्थम् ४४ तत्र गोसहस्रदानफलम् । शालूकिनीतीर्थम् ४५ तत्र दशाश्वमेधिके स्नानात् गोसहस्रदानफलम् । सर्पिर्द्दव्वी ४६ सा नागतीर्थं तत्र गमनेन अग्निष्टोमफलं नागलोकप्राप्तिश्च । अवर्णकद्वारपालः ४७ तत्रैकरात्रवासात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । पञ्चनदम् ४८ तत्र कोटितीर्थे स्नानात् अश्वमेधफलम् । अश्वितीर्थम् ४९ तत्र रूपप्राप्तिः । वराहतीर्थम् ५० यत्र वराहरूपी विष्णुः स्थितः तत्र स्नानात् अग्निष्टोमफलप्राप्तिः । जयन्त्यम् ५१ तत्र सोमतीर्थे स्नानात् राजसूयफलप्राप्तिः । एकहंसतीर्थम् ५२ तत्र गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । कृतशौचम् ५३ तत्र गमनात् पुण्डरीकयज्ञफलप्राप्तिः । मुञ्जावटतीर्थम् ५४ तत्तु महादेवस्थानं तत्रैकरजनीवासात् गाणपत्यप्राप्तिः तत्रैव विशालाक्षीयक्षीदर्शनात् सर्व्वकामप्राप्तिः । जामदग्न्याहृतपुष्करतीर्थम् ५५ तत्र स्नानपूजनाभ्यां हयमेधफलम् । रामह्रदः ५६ यत्र रामेण क्षात्रमुत्साद्य तेषां रक्तेन पञ्च ह्रदाः कृताः तेषु स्नानतर्पणाभ्यां पितृगणात् वरप्राप्तिः बहुसुवर्णयज्ञफलप्राप्तिश्च । वंशमूलकम् ५७ तत्र स्नानात् स्वकुलोद्धरणम् । कायशोधनम् ५८ तत्र स्नानात् देहशुद्धिः । लोकोद्धारः ५९ तत्र स्नानात् स्वकीयलोकोद्धारः । श्रीतीर्थम् ६० तत्र गमनात् उत्तमश्रीप्राप्तिः । कपिलातीर्थम् ६१ तत्र स्नानदेवपितृपूजनाभ्यां कपिलासहस्रदानफलम् । सूर्य्यतीर्थम् ६२ तत्र स्नानोपवासपितृपूजनैरग्निष्टोमफलं देवलोकप्राप्तिश्च । गवां भवनम् ६३ तत्राभिषेकेण गोसहस्रदानफलम् । शङ्खिनीतीर्थम् ६४ तत्र स्नानात् उत्तमवीर्य्यप्राप्तिः । ब्रह्मावर्त्तः ६५ तत्र स्नानात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः । सुतीर्थकम् ६६ तत्र पितृदेवानां सान्निध्यं तत्र स्नानपितृदेवपूजनैरश्वमेधफलं पितृलोकप्राप्तिश्च । अम्बुमती ६७ तत्र काशीश्वरतीर्थे स्नानात् सर्व्वरोगनाशः ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च तत्रैव मातृतीर्थं तत्र स्नानात् सन्तानवृद्धिः श्रीप्राप्तिश्च ॥ शीतवनम् ६८ तत्र केशाभ्युक्षणेन पवित्रता ॥ श्वानलोमापहः ६९ तत्र स्नानात् परमगतिप्राप्तिः । दशाश्वमेधिकम् ७० तत्र स्नानात् निश्चलगतिप्राप्तिः ॥ मानुषतीर्थम् ७१ तत्र व्याधपीड़िताः कृष्णमृगा विगाह्य मानुषत्वं प्राप्ताः तत्र स्नानात् सर्व्वपापमुक्तिः स्वर्गवसतिश्च ॥ आपगानदी ७२ तत्र देवपितृद्देशेनैकब्राह्मणभोजनेन कोटिब्राह्मणभोजनसिद्धिः ॥ ब्रह्मोदुम्बरः ७३ तत्र ब्रह्मा तिष्ठति तत्र सप्तर्षिकुण्डे स्नानात् सर्व्वपापनाशो ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च । कपिलस्य केदारम् ७४ तत्र तपसा सर्व्वपापनाशः अन्तर्धानप्राप्तिश्च । सरकम् ७५ तत्र वृषध्वजप्रणामेन सर्व्वकामशिवलोकयोः प्राप्तिः । इलास्पदम् ७६ तत्र स्नानदेवपितृपूजनाभ्यां दुर्गतिविनाशः वाजपेयफलप्राप्तिश्च । किन्दानम् ७७ तत्र स्नानादप्रमेयदानफलम् । किंजप्यम् ७८ तत्र स्नानात् अप्रमेयजपफलम् ॥ अनाजन्मतीर्थम् ७९ तत् नारदस्थानं तत्र प्राणत्यागात् अनुत्तमलोकप्राप्तिः ॥ वैतरणी नदी ८० तत्र स्नानशूलपाणिपूजनाभ्यां सर्व्वपापमुक्तिः परमपदप्राप्तिश्च । फलकीतीर्थम् ८१ फलकीवने देवास्तपश्चरन्ति ॥ मिश्रकम् ८२ तत्र नारदेन सर्व्वतीर्थानि मिश्रितानि तत्र स्नानात् सर्व्वतीर्थस्नानफलम् ॥ मधुवटी ८३ सा देवीस्थानं तत्र स्नानदेवपितृपूजनाभ्यां गोसहस्रदानफलप्राप्तिः कौशिकीदृषद्वतीसङ्गमः ८४ तत्र स्नानात् सर्व्वपापमुक्तिः । किन्दत्तकूपः ८५ तत्र तिलप्रस्थदानात् ऋणत्रयमुक्तिः परमसिद्धिप्राप्तिश्च । वेदीतीर्थम् ८६ तत्र स्नानात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ॥ अहः सुदिनं तीर्थद्वयम् ८७ तयोः स्नानात् सूर्य्यलोकप्राप्तिः । मृगधूमः ८८ तत्र विष्णुपदे स्नानात् वामनपूजनाच्च सर्व्वपापमुक्तिः रविलोकप्राप्तिश्च ॥ सरस्वत्यास्तीर्थं श्रीकुञ्जम् ८९ तत्र स्नानात् स्वर्गवसतिः ॥ नैमिषकुञ्जम् ९० तस्मिन् स्नानात् हयमेधफलप्राप्तिः । कन्यातीर्थम् ९१ तत्र स्नानात् ज्योतिष्टोमफलप्राप्तिः । ब्रह्मस्थानम् ९२ तत्र स्नानात् शूद्रस्यापि ब्राह्मणत्वं ब्राह्मणस्य परमगतिः ॥ सोमतीर्थम् ९३ तत्र स्नानात् सोमयागफलप्राप्तिः ॥ सप्तसारस्वततीर्थम् ९४ तत्र स्नानजपाभ्यां ब्रह्मलोकप्राप्तिः ॥ औशनसकम् ९५ तत्र त्रिसन्ध्यं कार्त्तिकेयस्य सन्निधानम् । कपालमोचनम् ९६ तत्र स्नानात् सर्व्वपापनाशः ॥ अग्नितीर्थम् ९७ तत्र स्नानात् वह्निलोकप्राप्तिः

तीर्थं
तीर्थं

कुलोद्धरणञ्च। विश्वामित्रतीर्थम् ९८ तत्र स्नानात् ब्राह्मण्यप्राप्तिः। ब्रह्मयोनिः ९९ तत्र स्नानात् ब्रह्मलोके वासः। पृथूदकम् १०० तत् कार्त्तिकेयस्थानं तत्राभिषेकात् अश्वमेधफलप्राप्तिः पापिनामपि स्वर्गप्राप्तिः। मधुस्रवम् १०१ तत्र स्नानात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः॥ सरस्वत्यरुणासङ्गमः १०२ तत्र त्रिरात्रोपवासस्नानाभ्यां ब्रह्महत्यापापनाशः। अवकीर्णम् १०३ तत् दर्भिमुनिनिर्म्मितं दर्भिणा चत्वारः समुद्रा आनीताः तत्र स्नानात् दुर्गतिविनाशः। शतसहस्रकम् १०४ साहस्रकम् १०५ उभयत्र स्नानात् गोसहस्रदानफलं दानोपवासौ सहस्रगुणौ भवेत्॥ रेणुकातीर्थम् १०६ तत्राभिषेकपितृदेवपूजनाभ्यां सर्व्वपापनाशः अग्निष्टोमफलप्राप्तिश्च। विमोचनम् १०७ तत्र स्नानात् सर्व्वप्रतिग्रहकृतपापनाशः। पञ्चवटतीर्थम् १०८ तत्र गमनात् महापुण्यप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च॥ तैजसम् १०९ यत्र ब्रह्मादिभिः सैनापत्ये कार्त्तिकेयोऽभिषिक्तः। कुरुतीर्थम् ११० तत्र स्नानात् रुद्रलोकप्राप्तिः। स्वर्गद्वारम् १११ तत्र गमनात् स्वर्गलोकाग्निष्टोमफलप्राप्तिः। अनरकम् ११२ तत्र स्नानात् दुर्गतिनाशः। अस्थिपुरम् ११३ तत्र पितृदेवतर्पणात् अग्निष्टोमफलप्राप्तिः। गङ्गाह्रदकूपः ११४ तत्र स्नानात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः। स्थाणुवटतीर्थम् ११५ तत्र स्नानैकरात्रवासाभ्यां रुद्रलोकप्राप्तिः। वदरीपाचनम् ११६ तत्तु वशिष्ठाश्रमः तत्र त्रिरात्रोपवासवदरभक्षणाभ्यां अश्वमेधफलम् हरलोकप्राप्तिश्च। इन्द्रमार्गम् ११७ तत्राहोरात्रोपवासात् इन्द्रलोकप्राप्तिः। आदित्याश्रमः ११८ तत्र स्नानात् सूर्य्यलोकप्राप्तिः। सोमतीर्थम् ११९ तत्र स्नानात् सोमलोकप्राप्तिः। कन्याश्रमः १२० तत्र त्रिरात्रवासोपवासाभ्यां कन्याशतप्राप्तिः ब्रह्मलोकगमनञ्च। दधीचतीर्थम् १२१ तत्र स्नानात् वाजपेयफलप्राप्तिः। सन्निहितातीर्थम् १२२ तत्र अमावस्यायां सर्व्वाणि तीर्थान्यायान्ति एवं सूर्य्यग्रहणे स्नानात् शताश्वमेधफलप्राप्तिः स्नानदानाभ्यां स्वर्गलोकप्राप्तिश्च। तत्रामावस्यायां सूर्य्यग्रहणे स्नानश्राद्धाभ्यां अश्वमेधसहस्रफलप्राप्तिः। स्नानमात्रात् सर्व्वपापनाशः ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च॥ गङ्गाह्रदः १२३ तत्र स्नानात् राजसूयाश्वमेधफलप्राप्तिः। कुरुक्षेत्रम् १२४ तत् तरन्तुकारन्तुकयोः एवं रामह्रदमचक्रुकयोरन्तरं एतत् स्यमन्तपञ्चकं पितामहस्योत्तरवेदिः॥ धर्म्मतीर्थम् १२५ तत्र स्नानादासप्तमकुलोद्धरणम्॥ कारापचनम् १२६ तत्र स्नानात् अग्निष्टोमफलं विष्णुलोकप्राप्तिश्च। सौगणिकवनम् १२७ यत्र ब्रह्मादयो देवाः प्रत्यहमायान्ति तद्वनप्रवेशमात्रेण सर्व्वपापनाशः॥ ह्रचसरस्वती १२८ तत्र स्नानपितृदेवपूजनाभ्यां अश्वमेधफलप्राप्तिः। ईशानाध्युषितम् १२९ तत्र शाकम्भरी देवी तत्र त्रिरात्रोपवासशाकाहाराभ्यां द्वादशवर्षशाकाहारफलप्राप्तिः। सवर्णाख्यम् १३० तत्र शिवस्तिष्ठति तस्य पूजनात् अश्वमेधफलगाणपत्ययोः प्राप्तिः। धूमावती १३१ तत्र त्रिरात्रोपवासात् मनस्कामप्राप्तिः। धूमावती दक्षिणार्द्धे रथावर्त्तः १३२ तत्रारोहणेन महादेवप्रसादात् परमगतिप्राप्तिः। धारा १३३ तत्र स्नानात् शोकनाशः। गङ्गाद्वारम् १३४ तत्र कोटितीर्थे स्नानात् पुण्डरीकयागफलप्राप्तिः कुलोद्धरणं एकरात्रवासेन गोसहस्रदानफलप्राप्तिश्च। सप्तगङ्गम् १३५ त्रिगङ्गम् १३६ सप्तावर्त्तः १३७ एतेषु पितृदेवतर्पणात् पुण्यलोकप्राप्तिः। गङ्गायमुनासङ्गमः १३८ तत्र स्नानात् दशाश्वमेधफलप्राप्तिः कुलोद्धरणञ्च। कनखलः १३९ तत्र स्नानत्रिरात्रोपवासाभ्यां वाजिमेधफलब्रह्मलोकयोः प्राप्तिः॥ कपिलावटः १४० तत्रैकरात्रवासेन गोसहस्रदानफलप्राप्तिः। कपिलनागराजः १४१ तत्राभिषेकात् कपिलासहस्रदानफलप्राप्तिः। ललितिका १४२ सा शान्तनुतीर्थं तत्र स्नानात् दुर्गतिविनाशः॥ सुगन्धा १४३ तत्र गमनात् सर्व्वपापविशुद्धिः ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च। रुद्रावर्त्तः १४४ तत्र स्नानात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः॥ गङ्गासरस्वतीसङ्गमः १४५ तत्र स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च॥ भद्रकर्णह्रदः १४६ तत्र स्नानशङ्करपूजनाभ्यां दुर्गतिनाशः विष्णुलोकप्राप्तिश्च। कुब्जाम्रकम् १४७ तत्र गमनात् स्वर्गप्राप्तिः। अरुन्धतीवटः १४८ तत्रैकरात्रवासात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः कुलोद्धरणञ्च। सामुद्रकम् १४९ तत्र त्रिरात्रोपवासेन गोसहस्रदानफलं कुलोद्धरणञ्च॥ ब्रह्मावर्त्तः १५० तत्र गमनात् अग्निष्टोमफलं ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च। यमुनाप्रभवः १५१ तत्र स्नानात् अश्वमेधफलस्वर्गलोकयोः प्राप्तिः॥ दर्व्वीसंक्रमणम् १५२ तत्र गमनात् वाजिमेधफलप्राप्तिः ब्रह्मलोकगमनञ्च। सिन्धुप्रभवः १५३ तत्र पञ्चरात्रवासात् बहुसुवर्णयज्ञफलप्राप्तिः॥ अर्थवेदी १५४ तत्र गमनात् अश्वमेधफलस्वर्गयोः प्राप्तिः॥ वाशिष्ठी नदी तत्रैव ऋषिकुल्या १५५ वाशिष्ठी गमनात् सर्व्ववर्णानां द्विजत्वप्राप्तिः ऋषिकुल्यायां स्नानैकमासवासशाकाहारैः ऋषिलोकप्राप्तिः॥ भृङ्गतुङ्गम् १५६ तत्र गमनात् वाजिमेधफलप्राप्तिः॥ वीरप्रमोचः १५७ तत्र गमनात् सर्व्वपापप्रणाशः॥ सन्ध्या सा विद्यातीर्थम् १५८ तत्र स्नानात् यत्र तत्रैव विद्याप्राप्तिः॥ महाश्रमः १५९ तत्रैककालनिराहारात् शुभलोकप्राप्तिः॥ महालयः १६० तत्र षष्ठकालोपवासेनैकमासवासात् आत्मना सहैकविंशतिपुरुषोद्धारः तत्रैव महेश्वरदर्शनात् सर्व्वपापमरणभययोर्विनाशः बहुसुवर्णयागफलप्राप्तिश्च॥ वेतसीका १६१ तत्र गमनात् अश्वमेधफलं औशनसगतिप्राप्तिश्च॥ सुन्दरिका १६२ तत्र गमनात् रूपप्राप्तिः॥ ब्राह्मणिका १६३ तत्र गमनात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः। नैमिषम् १६४ तत्र ब्रह्मा तिष्ठति तत्र प्रवेशात् सर्व्वपापनाशः स्नानात् गवामययागफलप्राप्तिः सप्तकुलोद्धारः उपवासेन प्राणत्यागात् स्वर्गप्राप्तिश्च॥ गङ्गोद्भेदः १६५ तत्र त्रिरात्रोपवासात् वाजिमेधफलप्राप्तिः विष्णुलोकवासश्च॥ सरस्वती १६६ तत्र पितृदेवतर्पणात् सारस्वतलोकवासः॥ बाहुदा नदी १६७ तत्रैकरात्रिवासात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः। गोप्रचारतीर्थम् १६८ तत्तु सरयूतीरं तत्र स्नानात् सर्व्वपापनाशः देवलोकप्राप्तिश्च॥ गोमत्यां रामतीर्थम् १६९ तत्र स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः निजकुलपावनञ्च। साहस्रवम् १७० तत्र गमनात् राजसूयाश्वमेधफलप्राप्तिः। राजगृहम् १७१ तत्र स्नानात् कुवेरवदाह्लादप्राप्तिः। मणिनागः १७२ तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः एवं तत् समीपे नित्यकर्म्मकरणात् सर्पविषभयनाशः एकरात्रवासात् सर्व्वपापनाशश्च। गोतमवनम् १७३ तत्र अहल्याह्रदे स्नानात् परमगतिप्राप्तिः। श्रीदेवी १७४ तत्र गमनात् श्रीप्राप्तिः। उदपानम् १७५ तत्राभिषेकात् वाजिमेधफलप्राप्तिः। जनकराजकूपः १७६ तत्राभिषेकात् विष्णुलोकप्राप्तिः॥ विनशनम् १७७ तत्र गमनात् वाजपेयफलप्राप्तिः। विशल्या १७८ सा सर्व्वतीर्थजलोद्भवा तत्र गमनात् वाजपेयफलप्राप्तिः रविलोकगमनञ्च॥ तपोवनम् १७९ तत्राधिवासात् गुह्यकलोकवासः। कम्पना नदी १८० सा सिद्धनिषेविता तत्र गमनात् पुण्डरीकयागफलप्राप्तिः। विशल्या नदी १८१ तत्र गमनात् अग्निष्टोमफलं देवलोके चिरवासश्च। माहेश्वरी १८२ तत्र गमनात् अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वकुलोद्धरणञ्च। दिवौकःपुष्करिणी १८३ तत्र गमनात् दुर्गतिविनाशः वाजिमेधफलप्राप्तिश्च। रामपदम् १८४ तत्र गमनात् अश्वमेधफलम्। माहेश्वरपदम् १८५ तत्र स्नानात् अश्वमेधफलं तत्र तीर्थकोटी तत्र स्नानात् पुण्डरीकयागफलप्राप्तिः। नारायणस्थानम् १८६ यत्र शालग्रामनामा हरिस्तिष्ठति तत्र गमनात् अश्वमेधफलं विष्णुलोकगमनञ्च। तत्रैव उदपानं यत्र चत्वारः समुद्राः सन्निहिताः तत्र स्नानात् दुर्गतिनाशः तत्र महादेवस्तिष्ठति तत्र गमनात् अश्वमेधफलप्राप्तिः इन्द्रलोकवासश्च॥ जातिस्मरः १८७ तत्र स्नानात् जातिस्मरत्वप्राप्तिः। वटेश्वरपुरम् १८८ तत्र केशवस्य दर्शनपूजनाभ्यामुपवासेन च वाञ्छितकामप्राप्तिः। वामनतीर्थम् १८९ तत्र गमनात् दुर्गतिविनाशः विष्णुलोकप्राप्तिश्च। तत्र कौशिकी तिष्ठति तस्याः सेवनात् राजसूययज्ञफलप्राप्तिः। चम्पकारण्यम् १९० तत्रैकरात्रवासात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः। गोष्ठीनम् १९१ तत्रैकरात्रोपवासात् अग्निष्टोमफलप्राप्तिः। तत्र देव्या सह विश्वे-

श्वरस्तिष्ठति तस्य दर्शनात् मित्रावरुणलोक-
वासः ॥ कन्यासंवेद्यम् १६२ तत्राहारजयात्
मनुलोकप्राप्तिः तत्रान्नदानमक्षयं भवति ॥
निश्चीरा नदी १६३ तत्र गमनात् अश्वमेध-
फलप्राप्तिः स्वकुलोद्धरणञ्च । निश्चीरासङ्गमे
अन्नदानेन ब्रह्मलोकगमनम् । तत्र वशिष्ठा-
श्रमः तत्राभिषेकात् वाजपेयफलप्राप्तिः ॥ देव-
कूटम् १६४ तत्र गमनात् वाजिमेधफलप्राप्तिः
कुलोद्धरणञ्च ॥ कौशिकमुनिह्रदः १६५ तत्र
मासवासात् अश्वमेधफलप्राप्तिः ॥ सर्व्वतीर्थवर-
ह्रदः १६६ तत्र वासात् बहुसुवर्णयागफल-
प्राप्तिः दुर्गतिविनाशश्च ॥ वीराश्रमः १६७ तत्र
कुमारस्तिष्ठति तत्र गमनात् अश्वमेधफलप्राप्तिः ।
अग्निधारा १६८ तत्र गमनात् अश्वमेधफल-
प्राप्तिः कुलोद्धरणञ्च ॥ पितामहसरः १६९ तत्र
शैलराजप्रतिष्ठितौ शिवविष्णू तिष्ठतः तत्रा-
भिषेकात् अग्निष्टोमफलप्राप्तिः । तत्रैव कुमार-
धारा तत्र स्नानात् कृतार्थता त्रिकालोपवासेन
ब्रह्महत्यानाशः ॥ गौरीशिखरम् २०० तत्रा-
रोहणात् शुद्धता तत्र कुण्डे स्नानपितृदेवार्च-
नाभ्यां अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च । ताम्रा-
रुणा २०१ तत्र गमनात् वाजिमेधफलप्राप्तिः
शक्रलोकगमनञ्च ॥ नन्दिनी २०२ तत्र त्रिदश-
सेवितः कूपः तत्र गमनात् नरमेधफलप्राप्तिः ॥
कौशिक्यारुणसङ्गमः २०३ तत्र त्रिरात्रोप-
वासात् सर्व्वपापमुक्तिः ॥ उर्व्वशीतीर्थम् २०४
सोमाश्रमः २०५ कुम्भकर्णाश्रमः २०६ तेषु
स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च ॥
कोकामुखम् २०७ तत्र स्नानात् जातिस्मर-
त्वम् ॥ नन्दा २०८ तत्र गमनात् कृतार्थता
सर्व्वपापनाशः स्वर्गगमनञ्च । ऋषभद्वीपः २०९
तत्र क्रौञ्चनिसूदनसेवनात् सरस्वत्यां स्नानाच्च
विमाने विराजः ॥ औद्दालकतीर्थम् २१०
तत्राभिषेकात् सर्व्वपापनाशः । ब्रह्मतीर्थम् २११
तत्र गमनात् वाजपेयफलप्राप्तिः । चम्पा २१२
तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । नरे-
तिका २१३ तत्र गमनात् वाजपेयफलं विमान-
प्राप्तिश्च । संविद्यातीर्थम् २१४ तत्र स्नानात्
विद्याप्राप्तिः । लौहित्यम् २१५ तत्र गमनात्
बहुसुवर्णयागफलप्राप्तिः । करतोया २१६ तत्र
त्रिरात्रोपवासात् वृषभैकादशदानफलप्राप्तिः ॥
कोशलायां कालतीर्थम् २१७ तत्र गमनात्
गोसहस्रदानफलप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च । गङ्गा-
सागरसङ्गमः २१८ तत्र गमनात् शताश्वमेध-
फलप्राप्तिः । गङ्गायाः परद्वीपः २१९ तत्र
स्नानत्रिरात्रोपवासाभ्यां सर्व्वकामप्राप्तिः । वैत-
रणी २२० तत्र गमनात् सर्व्वपापनाशः ॥
विरजम् २२१ तत्र गमनात् चन्द्रवद्दीप्तिः ॥
प्रभवः २२२ तत्र गमनात् सर्व्वपापनाशः
गोसहस्रदानफलस्वकुलपावनञ्च । शोणज्योती-
रथीसङ्गमः २२३ तत्र पितृदेवतर्पणात् अग्नि-
ष्टोमफलप्राप्तिः ॥ शोणप्रभवः २२४ नर्म्मदा-
प्रभवः २२५ वंशगुल्मः २२६ तत्र स्नानात्
वाजिमेधफलप्राप्तिः । ऋषभः २२७ तत्र गम-
नात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । पुण्यवती २२८
तत्र स्नानत्रिरात्रोपवासाभ्यां गोसहस्रदानफल-
प्राप्तिः कुलोद्धरणञ्च ॥ बदरिकम् २२९ तत्र
स्नानात् दीर्घायुष्प्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च । महेन्द्र-
पर्व्वतः २३० तत्र रामतीर्थे स्नानात् वाजि-
मेधफलप्राप्तिः । मतङ्गकेदारम् २३१ तत्र
स्नानात् स्वर्गलोकप्राप्तिः । श्रीपर्व्वतः २३२ तत्र
नदीतीरे स्नानात् अश्वमेधफलं परमसिद्धि-
प्राप्तिश्च तत्र महादेवो देव्या सह तिष्ठति तत्र
देवह्रदे स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः शिवलोक-
गमनञ्च । पाण्ड्यदेशे ऋषभपर्व्वतः २३३ तत्र
गमनात् वाजपेयफलप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च ॥
कावेरी २३४ तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलम् ।
समुद्रतीरे कन्यातीर्थम् २३५ तत्र स्नानात्
सर्व्वपापनाशः । समुद्रमध्ये गोकर्णतीर्थम् २३६
तत्र शिवस्तिष्ठति तस्य पूजनात् त्रिरात्रोप-
वासाच्च दशाश्वमेधतुल्यफलङ्गाणपत्यप्राप्तिः ।
द्वादशरात्रोपवासात् कृतार्थता च । तत्र
गायत्रीस्थानं तत्र त्रिरात्रोपवासात् गोसहस्र-
दानफलप्राप्तिः ब्राह्मणस्य गायत्रीपाठात् सदा
सम्पन्नता अब्राह्मणस्य पाठात् तस्या विनाशः ॥
संवर्त्तवापी २३७ तत्र गमनात् रूपसौभाग्य-
प्राप्तिः । वेखा २३८ तत्र पितृदेवतर्पणात्
मयूरहंसयुक्तविमानप्राप्तिः ॥ गोदावरी २३९
तत्र गमनेन गवामययज्ञफलप्राप्तिः वायुलोक-
गमनञ्च । वेखासङ्गमः २४० तत्र स्नानात्
सर्व्वपापनाशः । वरदासङ्गमः २४१ तत्र स्नानात्
वाजिमेधफलप्राप्तिः । ब्रह्मस्थूणा २४२ तत्र
त्रिरात्रोपवासात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः स्वर्ग-
गमनञ्च । कुशप्लवनम् २४३ तत्र स्नानत्रिरा-
त्रोपवासाभ्यां चन्द्रलोकप्राप्तिः । देवह्रदः २४४
कृष्णवेखासमुद्भववनम् २४५ ज्योतिर्माचह्रदः
२४६ कन्याश्रमः २४७ तेषु गमनात् अग्नि-
ष्टोमफलप्राप्तिः । देवह्रदे स्नानात् गोसहस्र-
दानफलप्राप्तिः । ज्योतिर्माचह्रदे स्नानात् जाति-
स्मरत्वम् ॥ पयोष्णी नदी २४८ तत्र स्नानतर्प-
णाभ्यां गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । दण्डकारण्यम्
२४९ तत्र महाराजे जलस्पर्शात् गोसहस्रदान-
फलप्राप्तिः । शरभङ्गाश्रमः २५० कुशाश्रमः २५१
तत्र गमनात् दुर्गतिनाशः कुलपवित्रता च ॥
शूर्पारकम् २५२ तत्तु रामतीर्थम् तत्र स्नानात्
बहुसुवर्णयज्ञफलप्राप्तिः । सप्तगोदावरम् २५३
तत्र स्नानात् महापुण्यप्राप्तिः देवलोकगमनञ्च ।
देवपथम् २५४ तत्र गमनेन देवसत्रफलप्राप्तिः ॥
तुङ्गकारण्यम् २५५ तत्र प्रवेशात् सद्यः पाप-
नाशः मासवासात् स्वकुलस्य पवित्रता ब्रह्म-
लोकगमनञ्च । मेधाविकम् २५६ तत्र पितृ-
देवतर्पणात् अग्निष्टोमफलस्मृतिमेधानां प्राप्तिः ॥
कालञ्जरपर्व्वतः २५७ तत्र देवह्रदे स्नानात्
स्वर्गलोकप्राप्तिः । त्रिकूटपर्व्वतः २५८ तत्र
मन्दाकिन्यां स्नानपितृदेवतर्पणाभ्यां अश्वमेध-
फलप्राप्तिः परमगतिलाभश्च ॥ भर्त्तृस्थानम् २५९
तत्र कार्त्तिकेयस्तिष्ठति तत्र गमनात् सर्व्वकाम-
प्राप्तिः । कोटितीर्थे स्नानात् गोसहस्रदानफल-
प्राप्तिः । ज्येष्ठस्थानम् २६० तत्र महादेव-
स्तिष्ठति तद्दर्शनात् चन्द्रवद्दीप्तिः । तत्र कूपे
चत्वारः समुद्रास्तिष्ठन्ति तत्र स्नानप्रदक्षिणाभ्यां
परमगतिप्राप्तिः । शृङ्गवेरपुरम् २६१ यत्र
रामो गङ्गामुत्तीर्णः तत्र स्नानात् सर्व्वपाप-
नाशः विष्णुलोकप्राप्तिश्च । मुञ्जावटः २६२ तत्र
महादेवस्तिष्ठति तस्य पूजनप्रदक्षिणाभ्यां गाण-
पत्यप्राप्तिः । तत्तीर्थे जाह्नवीस्नानात् सर्व्वपाप
नाशः ॥ प्रयागः २६३ तत्र त्रीण्यग्निकुण्डानि
तत्र यमुनया गङ्गा सङ्गता यत्र ब्रह्मादयो देवा
सिद्धाः पितरः सनत्कुमारमुखा ऋषयो नाग-
सुपर्णसिद्धक्रतुगन्धर्व्वाप्सरसस्तिष्ठन्ति एवं वेदा
यज्ञाश्च मूर्त्तिमन्तः ब्रह्माणमुपासते । स सर्व्व-
तीर्थेभ्योऽधिकः । तस्य नामसङ्कीर्त्तनश्रवण-
मृत्तिकालम्भनैः सर्व्वपापनाशः तत्र स्नानात्
त्रिलोके एवं वेदविद्यासु यत् पुण्यं तत्प्राप्तिः
राजसूयाश्वमेधफलप्राप्तिश्च तत्र वपनं महत् ॥
भोगवती नाम वासुकितीर्थम् २६४ तत्राभि-
षेकात् अश्वमेधफलप्राप्तिः ॥ * ॥

"अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची
अवन्तिका ।
पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥
तासु वासं प्रकुर्व्वन्ति ये मृता वा नराः परम् ।
लभन्ते न पुनर्जन्म मातृगर्भेषु कुत्रचित् ॥"
इति पाद्मे भूमिखण्डम् ॥

शास्त्रम् । अध्वरः । क्षेत्रम् । उपायः । (यथा,
महाभारते । ५ । १२५ । २६ ।
"वासुदेवेन तीर्थेन तात ! गच्छस्व संशमम् ॥"
"तीर्थेन उपायेन ।" इति तट्टीकायां नील-
कण्ठः ॥ अवसरः । यथा, भागवते ।३।१६।४।
"स तदा लब्धतीर्थोऽपि न बबाधे निरायुधम् ।
मानयन् स मृधे धर्म्मं विष्वक्सेनं प्रकोपयन् ॥")
नारीरजः । अवतारः । ऋषिजुष्टाम्बु । (यथा,
रामायणे । १ । २ । ४ ।
"अकर्द्दममिदं तीर्थं भरद्वाज ! निशामय ।
रमणीयं प्रसन्नाम्बु सन्मनुष्यमनो यथा ॥")
पात्रम् । (यथा, मनुः । ३ । १३० ।
"दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
तीर्थन्तद्धव्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ॥")
उपाध्यायः । (यथा, महाभारते ।४।४०।१८ ।
"शिक्षितो ह्यसि सारथ्ये तीर्थतः पुरुषर्षभ ! ॥"
"तीर्थतो गुरुतः ।" इति नीलकण्ठः ॥)
मन्त्री । इति मेदिनी । थे, ८ ॥ (मन्त्रि-
प्रभृत्यष्टादशराष्ट्रसम्पत् । यथा, महाभारते ।
२ । ५ । ३८ ।
"कच्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च ।
त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारकैः ॥"
" तीर्थानि मन्त्रिप्रभृतीन्यष्टादश यान्यवगाह्य

राजा कृतकृत्यो भवति। तानि चोक्तानि नीतिशास्त्रे यथा,—
'मन्त्री पुरोहितश्चैव युवराजश्च भूपतिः।
पञ्चमो द्वारपालश्च षष्ठोऽन्तर्वंशिकस्तथा॥
कारागाराधिकारी च द्रव्यसञ्चयकृत्तथा।
कृत्याकृत्येषु चार्थानां नवमो विनियोजकः॥
प्रदेष्टा नगराध्यक्षः कार्य्यनिर्म्माणकृत्तथा।
धर्म्माध्यक्षः सभाध्यक्षो दण्डपालस्त्रिपञ्चमः॥
षोड़शो दुर्गपालश्च तथा राष्ट्रान्तपालकः।
अटवीपालकान्तानि तीर्थान्यष्टादशैव तु॥
चारान् विचारयेत्तीर्थे स्वात्मनश्च परस्य च।
पाषण्डादीनविज्ञातानन्योन्यमितरेष्वपि॥
मन्त्रिणं युवराजञ्च हित्वा स्वेषु पुरोहितम्॥'
इत्येषां तीर्थशब्दवाच्यत्वम्॥ हलायुधः।
योनौ जलावतारे च मन्त्राद्यष्टादशस्वपि।
पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्याद्दर्शनेष्वपि॥"
इति तट्टीकायां नीलकण्ठः॥)
योनिः। दर्शनम्। घट्टः। इति हेमचन्द्रः॥ विप्रः। आगमः। निदानम्। अग्निः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ (पुण्यकालः। इति स्वामी॥ यथा, भागवते।१।१२।१४।
"हिरण्यं गां महीं ग्रामान् हस्त्यश्वान् नृपतिर्वरान्।
प्रादात् स्वन्नञ्च विप्रेभ्यः प्रजातीर्थे स तीर्थवित्॥"
पुं, सन्न्यासिनामुपाधिविशेषः। यथा, प्राणतोषिण्यां अवधूतप्रकरणे।
"त्रिवेणीसङ्गमे तीर्थे तत्त्वमस्यादिलक्षणे।
स्नायात्तत्त्वार्थभावेन तीर्थनामा स उच्यते॥")

तीर्थकरः, पुं, (करोतीति करः। तीर्थस्य शास्त्रस्य पुण्यक्षेत्रस्य वा करः।) जिनः। इति हेमचन्द्रः।१।२४॥ (विष्णुः। यथा, महाभारते।१३।१४६।८७।
"मनोजवस्तीर्थकरो वसुरेता वसुप्रदः॥"
"चतुर्द्दशविद्यानां बाह्यविद्यासमयानाञ्च प्रणेता प्रवक्ता चेति तीर्थकरः।" इति तद्भाष्यम्॥)

तीर्थकृत्, पुं, (तीर्थं करोतीति। कृ+क्विप् तुगागमश्च।) जिनः। इति धरणिः॥

तीर्थङ्करः, पुं, (तीर्थं करोतीति। कृ+खस मुम् च।) जिनः। इति हेमचन्द्रः।१।२४॥

तीर्थयात्रा, स्त्री, (तीर्थे यात्रा गमनम्।) तीर्थगमनम्। तद्विधिनिषेधौ यथा,—
ऋषय ऊचुः।
"कर्त्तव्या तीर्थयात्रास्मिन् लोके केन कथं द्विजैः।
श्रोतुं न एतदिच्छामो वद वह्निमतान् मुने!॥
सूत उवाच।
एतत् श्रुत्वा ततः सूतः पुराणो मुनिसत्तमः।
प्रोवाच तान् मुनिश्रेष्ठान् स्वधर्म्मं शृणुतानघाः॥
यज्ञाधिकारे च गते द्विजेन्द्राः
सर्व्वस्वनाशे क्षितिपोऽथ वैश्यः।
शुश्रूषणायां बलवीर्य्यहीनः
शूद्रस्तु तीर्थानि भजेत् सुदान्तः॥
मुमुक्षुभिस्तीर्थगतिर्मुनीन्द्रैः
कार्य्या तथा तत्फलकाङ्क्षिभिश्च।
तां ब्रह्मचारी विधिवत् करोति
स्वयं यतो गुरुणा सन्नियुक्तः॥
नित्यं गृहस्थाश्रमसंस्थितस्य
मनीषिभिस्तीर्थगतिर्निषिद्धा।
मातुः पितुर्भक्तिमना गृहस्थः
सुतो न कुर्य्यात् खलु तीर्थयात्राम्॥
गङ्गाजलेनानुदिनं मनुष्यो
मृद्गोमयेनापि सदा मुनीन्द्राः।
स्नातीह सम्यक् यदि भावशुद्धः
फलं तदाप्नोति न चान्यदेतत्॥
सर्व्वाणि तीर्थानि हि यानि तानि
स्वर्गेऽन्तरीक्षेऽपि पुनः पृथिव्याम्।
तुल्यानि सम्यक् मुनयोऽग्निहोत्रे
सत्यं गृहस्थाश्रमसंश्रितस्य॥
यस्येह यज्ञेष्वधिकारितास्ति
गृहेऽन्वहं दानवतो मुनीन्द्राः।
संजुह्वतः कल्कविवर्ज्जितस्य
तीर्थे गतिः पूर्व्वतरैर्निषिद्धा॥"
इति वह्निपुराणे १ अध्यायः॥

तीर्थराजी, स्त्री, (तीर्थानां राजी श्रेणिरिव। यद्वा, तीर्थेषु राजते शोभते इति। राज+इन्। ततो वा ङीष्।) काशी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तीर्थवाकः, पुं, (तीर्थस्येव वाको वचनमस्य। उत्तमाङ्गस्थित्या प्रशंसनीयत्वादस्य तथात्वम्।) केशः। इति हेमचन्द्रः।३।२३१॥

तीर्थसेवी, [न्] पुं स्त्री, (तीर्थं घट्टादिजलप्रान्तस्थानं सेवते इति। सेव+णिनिः।) वकपक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥ तीर्थवासिनि, त्रि॥

तीव, स्थौल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) तीवति। इति दुर्गादासः॥

तीवरः, पुं, (तीर्य्यते इति। तॄ प्लवनतरणयोः+"छित्वरच्छत्वरेति।" उणां ३।१। इति ष्वरच्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) समुद्रः। (तीरयति कर्म्मसमाप्तिं करोतीति। तीर+ष्वरच्। गुणाभावो रेफलोपश्च। इत्युज्ज्वलदत्तः।) व्याधः। इति मेदिनी। रे, १६३॥ वर्णसङ्करजातिविशेषः। तेओर इति भाषा। स तु राजपुत्त्रस्त्रियां क्षत्त्रियाज्जातः। इति ब्रह्मवैवर्त्तम्॥ चूर्णकभार्य्यायां पुण्ड्रकाज्जातः। इति पराशरपद्धतिः॥

तीवरी, स्त्री, (तीवर+षित्त्वात् ङीष्।) व्याधपत्नी। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

तीव्रं, क्ली, (तीव स्थौल्ये+बाहुलकात् रक्। तिज निशाने+बाहुलकात् रन्। दीर्घत्वम्। जकारस्य वकारः। इत्युज्ज्वलदत्तः।२।२८॥) अतिशयः। इत्यमरः।१।२।७०॥ तीरम्। तीक्ष्णम् त्रपु। इत्युणादिकोषः॥ लोहम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तीव्रः, त्रि, (तिज+बाहुलकात् रन्।) दीर्घत्वादिकञ्च। अत्युष्णः। नितान्तः। (यथा, रघुः।६।६५।
"तान् हत्वा गजकुलबद्धतीव्रवैरान्
काकुत्स्थः कुटिलनखाग्रलग्नमुक्तान्॥")
कटुः। इत्युणादिकोषः॥ (दुःसहः। यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्।६९१।
"हन्त विरहः समन्ताज्ज्वलयति दुर्व्वारतीव्रसंवेगः॥"
तीक्ष्णम्। यथा, तत्रैव।१५२।
"कृतकस्यापि मदीयश्वासध्वनिदत्तकर्णं! किं तीव्रैः।
विध्यसि मां निश्वासैः स्मरः शरैः शब्दवेधीव॥")
शिवे, पुं। इति शब्दरत्नावली॥

तीव्रकण्ठः, पुं, (तीव्रः कण्ठो यस्मात्। अस्य भक्षणेन हि कण्ठदेशे पीड़ोत्पत्तेस्तथात्वम्।) शूरणः। इति राजनिर्घण्टः॥

तीव्रगन्धा, स्त्री, (तीव्रः कटुर्गन्धो यस्याः।) यवानी। इति राजनिर्घण्टः॥

तीव्रज्वाला, स्त्री, (तीव्रं यथा स्यात् तथा ज्वलयति उत्तेजयति सेविनमिति। ज्वल+णिच्+अच् टाप् च।) धातकी। इति राजनिर्घण्टः॥

तीव्रवेदना, स्त्री, (तीव्रा अत्यन्ता वेदना।) यातना। अतिशयवेदना। इत्यमरः।१।१०।३॥

तीव्रा, स्त्री, (तीव्र+टाप्।) कटुरोहिणी। गण्डदूर्व्वा। राजिका। इति मेदिनी। रे, ४५॥ नदीविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ महाज्योतिष्मती। तरदीवृक्षः। तुलसी। इति राजनिर्घण्टः॥

तु, ल वृत्तौ। हिंसायाम्। पूर्त्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-परं-अकं-सकं च-सेट्।) ल, तौति तवीति। इति दुर्गादासः॥

तु, व, पादपूरणम्। (यथा, मनुः।११।२०७।
"अवगूर्य्य त्वब्दशतं सहस्रमभिहत्य च।
जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते॥")
भेदः। अवधारणम्। इत्यमरः॥ समुच्चयः। (यथा, मनुः।११।२०२।
"उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानन्तु कामतः।
स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति॥")
पक्षान्तरम्। नियोगः। प्रशंसा। विनिग्रहः। इति शब्दरत्नावली॥

तुक्, [ज्] पुं, (तुञ्जति जीवत्यनेनेति। तुज प्राणे+क्विप्।) अपत्यम्। इति हेमचन्द्रः॥

तुकाक्षीरी, स्त्री, (तुगाक्षीरी+पृषोदरादित्वात् गस्य कः।) तुगाक्षीरी। इति हेमचन्द्रः।४।२२०॥

तुगा, स्त्री, (तुज+बाहुलकात् घः किच्च।) वंशलोचना। इति राजनिर्घण्टः॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"स्याद्वंशरोचना वंशी तुगाक्षीरी तुगा शुभा।
त्वक्क्षीरी वंशजा शुभ्रा वंशक्षीरी च वैणवी॥")

तुगाक्षीरी, स्त्री, (तुगा सा एव क्षीरी।) वंशलोचना। इति राजनिर्घण्टः॥ वंशलोचनाभेदः। अस्या गुणाः। क्षयश्वासकासनाशित्वम्। मधुरत्वम्। हिमत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (यथा, भावप्रकाशे मध्यखण्डे २ भागे काशरोगाधिकारे।
"द्विगुणा च तुगाक्षीरी सिता सर्व्वचतुर्गुणा॥")

तुङ्गः, पुं, (तुजि हिंसायाम्+घञ् ।) पुन्नागवृक्षः । (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"कुम्भीकः पुरुषस्तुङ्गः पुन्नागो रक्तकेशरः ॥")
पर्व्वतः । बुधग्रहः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६४ ॥
नारिकेलः । गण्डकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
योगभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु ग्रहाणां उच्चराशिः । यथा,—
"सूर्य्यादुच्चान् क्रियवृषमृगस्त्रीकुलीरान्त्ययुक्
दिग्वह्नीन्द्रद्वयतिथिशरान् सप्तविंशांश्च विंशान् ।
त्वंशानेतान् वदति जवनस्त्वान्यतुङ्गान् सुतुङ्गां-
स्तानेवांशान् मदनभवनेष्वाहु नीचान् सुनीचान् ॥"
इति दीपिका ॥
"आदित्यमेषे वृषभे शशाङ्के
कन्यागते ज्ञे च गुरौ कुलीरे ।
मीने च शुक्रे मकरे महीजे
शनौ तुलायामिति तुङ्गगेहाः ॥"
इति समयामृतम् ॥ * ॥
अथ तुङ्गस्थग्रहफलम् ।
"तुङ्गेऽर्कः शुभसंयुतः शुभकरैर्मित्रैश्च दृष्टो यदा
दैवात् पश्यति सोऽपि वा शुभकरानेकं द्विकं वा त्रिकम् ।
वित्तेशः प्रथितो विमर्द्दितरिपुः क्षौणीशमान्यो यदा
क्ष्मापालार्च्चितपादपद्मयुगलो राजा त्रिकोणे यदा ॥
तुङ्गे चन्द्रमसि प्रसन्नवपुषि त्र्यंशादनष्टद्युतौ
प्रख्यातोऽरिविमर्द्दकोऽगदतनू राजेश्वरो रूपवान् ।
क्ष्मापालार्च्चितपादपद्मयुगलो वा धर्म्मशीलो महान्
सौम्यैरेव युतोऽथवा प्रियतमैर्दृष्टे त्रिकोणेऽपि च ॥
यदि भवति मृगस्थो भूमिपुत्त्रस्तदा वै
न दिनकरमयूखाद्भस्मरश्मिर्नरेन्द्रः ।
अगदतनुरभीतः शत्रुदर्पापहारी
प्रणतरिपुनरेन्द्रः स्यात्त्रिकोणेऽपि जातः ॥
कन्यास्थः शशलाञ्छनस्य तनयस्त्रिंशके संयुतो
दृष्टो वा यदि संयुतः शुभकरैर्ज्जातस्तदा भूपतिः ।
यात्रायां तुरगोष्ट्रमत्तकरिणां यातैर्मही कम्पते
सन्मार्गद्वरणीरुहा विगलिता यान्ति त्रिकोणेऽपि च ॥
तुङ्गे गुरौ मित्त्रखगेन दृष्टो
राजा भवेदिन्द्रसमानमूर्त्तिः ।
गजाश्वनौकानरपूर्णलक्ष्मीः
पृथ्वीपतिः स्वस्य त्रिकोणगेऽपि ॥
तुङ्गे भृगौ शुभसुहृत्प्रयुते च दृष्टे
दैवात् पुनः स यदि पश्यति मित्त्रसंघान् ।
भूपाधिपो भवति कीर्त्तिकरप्रधानो
दीर्घायुरुग्रसुखसुग्भृगुजे त्रिकोणे ॥
तुङ्गे शनौ मित्त्रखगेन दृष्टे
प्रचण्डदण्डो नृपतिप्रधानः ।
न दृश्यते दिग्गमने च धुर्व्वी
त्रिकोणगे चापि नरेन्द्रमूर्त्तिः ॥
भवति धरणिपालो नीचबुद्धिः प्रतापी
हयगजधनपूर्णो जातिवर्गे विरक्तः ।
कुटिलमतिरनीतो भूरिभाण्डारयुक्त-
स्तमसि मिथुनसंस्थे जायते मानवेन्द्रः ॥
मृगपतिवृषकन्याकर्कटस्थे च राहौ
भवति विपुललक्ष्मी राजराजाधिपो वा ।
हयगजनरनौकामण्डितः सार्व्वभौमो
नृपतिरमरपूज्यो राहुतुङ्गी चिरायुः ॥
अरिनिधनव्ययतुङ्गे कीर्त्तितमेतत् फलं यथर्म् ।
केन्द्रत्रिकोणे लाभे वा तुङ्गफलं यथोद्दिष्टम् ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

तुङ्गः, त्रि, (तुजि हिंसायाम्+घञ् ।) उग्रः । प्रधानम् । उन्नतः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ६ । ३ ।
"शिलाविभङ्गैर्म्मृगराजशाव-
स्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारुरोह ॥"
प्रचुरः । यथा, तत्रैव । ४ । ७० ।
"तेषां सदश्वभूयिष्ठास्तुङ्गा द्रविणराशयः ॥")
किञ्जल्के क्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुङ्गकः, पुं, (तुङ्ग+स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) पुन्नागवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अरण्यरूपतीर्थविशेषे, क्ली । यथा, महाभारते । ३ । ८५ । ४६-५४ ।
"तुङ्गकारण्यमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
वेदानध्यापयत् तत्र मुनीन् सारस्वतः पुरा ॥
तत्र वेदेषु नष्टेषु मुनेरङ्गिरसः सुतः ।
ऋषीणामुत्तरीयेषु सूपविष्टो यथासुखम् ॥
ओँकारेण यथान्यायं सम्यगुच्चारितेन ह ।
येन यत् पूर्व्वमभ्यस्तं तत् सर्व्वं समुपस्थितम् ॥
ऋषयस्तत्र देवाश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ।
हरिर्नारायणस्तत्र महादेवस्तथैव च ॥
पितामहश्च भगवान् देवैः सह महाद्युतिः ।
भृगुं नियोजयामास यजनार्थं महाद्युतिम् ॥
ततः स चक्रे भगवानृषीणां विधिवत्तदा ।
सर्व्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्म्मणा ॥
आज्यभागेन तत्राग्निं तर्पयित्वा यथाविधि ।
देवाः स्वभवनं याता ऋषयश्च यथाक्रमम् ॥
तदरण्यं प्रविष्टस्य तुङ्गकं राजसत्तम ! ।
पापं प्रणश्यत्यखिलं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ॥
तत्र मासं वसेद्धीरो नियतो नियताशनः ।
ब्रह्मलोकं व्रजेद्राजन् ! कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥")

तुङ्गभद्रः, पुं, (तुङ्ग उच्चोऽपि भद्रः ।) मदोत्कटहस्ती । इति मेदिनी । रे, २६३ ॥

तुङ्गभद्रा, स्त्री, (तुङ्गा प्रधाना भद्रा निर्म्मला च ।) नदीविशेषः । सा दक्षिणे प्रसिद्धा । (यथा, मत्स्यपुराणे । ११३ । २८ ।
"तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा वाह्या कावेरी चैव तु ।
दक्षिणापथनद्यस्ताः सह्यपादाद्विनिःसृता ॥")
तस्या जलस्य गुणाः । स्निग्धत्वम् । निर्म्मलत्वम् । स्वादुत्वम् । गुरुत्वम् । कण्डुपित्तास्रदाहत्वम् । प्रायःसात्म्यत्वम् । मेधाकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुङ्गशेखरः, पुं, (तुङ्गान्युच्चानि शेखराणि शृङ्गाणि यस्य ।) पर्व्वतः । इति शब्दमाला ॥

तुङ्गा, स्त्री, (तुङ्ग+टाप् ।) वंशलोचना । शमी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"शमी शक्तुफला तुङ्गा केशहन्त्री शिवा फला ।
मङ्गल्या च तथा लक्ष्मीः शमीरः साल्विका स्मृता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तुङ्गिनी, स्त्री, (तुङ्गो वृक्षविशेषस्तद्वदाकृतिरस्त्यस्याः । तुङ्ग+इनिः । ङीप् ।) महाशतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुङ्गी, स्त्री, (तुङ्ग+गौरादित्वात् ङीष् ।) हरिद्रा । वर्व्वरी । इति मेदिनी । गे, ८ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १भागे ।
"वर्व्वरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ।
पर्णाशस्तत्र कृष्णे तु कठिञ्जककुठेरकौ ॥"
रात्रिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥)

तुङ्गी, [न्] पुं, (तुङ्गः उच्चस्थानं आश्रयत्वेन अस्त्यस्य । इनिः ।) तुङ्गस्थानस्थितः । उच्चस्थग्रहः । इति ज्योतिषम् ॥

तुङ्गीपतिः, पुं, (तुङ्ग्या निशायाः पतिः ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुङ्गीशः, पुं, (तुङ्गी सर्व्वप्रधान ईशः प्रभुश्च ।) शिवः । कृष्णः । सूर्य्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

तुच्छं, क्ली, (तौति असारत्वं गच्छतीति । तु+ "क्रोऽदिकचिभ्यां शुतुभ्यान्तु कित् पीपूडोः स्वश्च ।" २ । ३३ । उणादिकोषटीकाधृतसूत्रात् छः स च कित् ।) पुलाकजम् । इत्युणादिकोषः ॥ भुषि इति भाषा ॥

तुच्छः, त्रि, (तुद्+क्विप् । तेन तं वा छ्यतीति । छो+कः ।) शून्यः । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥ हीनः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, भागवते । ७ । ७ । ४५ ।
"किमेतैरात्मनस्तुच्छैः सह देहेन नश्वरैः ॥")
अल्पः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६२ ॥

तुच्छद्रुः, पुं, (तुच्छो हीनो द्रुर्वृक्षः ।) एरण्डवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तुच्छधान्यकं, क्ली, (तुच्छं धान्यम् । अल्पार्थे कन् ।) पुलाकः । इति रत्नमाला ॥ आगड़ा इति भाषा ॥

तुच्छा, स्त्री, (तुच्छ+टाप् ।) तुत्था । नीलीवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (सूक्ष्मैला । गुजराट्देशीया एलाची । अस्याः पर्य्याया यथा,
"सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुच्छा कोरङ्गी द्राविड़ी त्रुटिः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तुज, हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) तोजति । इति दुर्गादासः ॥

तुज, इ प्राणे। बले। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सकं च-सेट्।) पञ्चमस्वरी। इ, तुञ्जते। प्राणो जीवनम्। हिंसायाञ्चायामिति कश्चित्। इति दुर्गादासः॥

तुज, इ क भाषद्धार्थे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सकं च-सेट्।) पञ्चमस्वरी। इ क, तुञ्जयति। भा दीप्तिः। घट्टार्थो निकेतनहिंसाबलदानानि। इति दुर्गादासः॥

तुट, शि कलहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-अकं-सेट्।) शि, तुटति अतुटीत् नीचः परस्परं वचसा। तुतोट। इति दुर्गादासः॥

तुटुमः, पुं, (तुटति नाशयति द्रव्यजातमिति। तुट+बाहुलकात् उमः।) उन्दुरुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तुड, इ ङ वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। इ, तुण्ड्यते। ङ, तुण्डते। वधो निष्पीड़नमिति रमानाथः। तुण्डते पान्थं पिकः। इति दुर्गादासः॥

तुड, ऋ वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। ऋ, अतुतोड़त्। वधो द्विधाकरणमिति गोविन्दभट्टः। तोड़ति मल्लो मल्लाङ्गं भिनत्तीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

तुड, शि भेदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) शि, तुड़ति अतुड़ीत् तुतोड़। उपहनने इति कश्चित्। इति दुर्गादासः॥

बुड्ड, नादरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी डद्वयान्तः। नादरः अनादरः। तुड्डति। फलाभावान्न ऋदनुबन्धः। इति दुर्गादासः॥

तुण, श जैह्म्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) जैह्म्यमिह कुटिलीकरणम्। श, तुणति वर्णं वायुः। तोणिता। इति दुर्गादासः॥

तुणिः, पुं, (तुणति सङ्कोचयतीति। तुण जैह्म्ये+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां। ४। ११७। इति इन्।) कुणिः। तुन्नवृक्षः। इत्यमरटीकायां स्वामी॥ (अस्य पर्य्याया गुणाश्च यथा,—

"तुणिस्तुन्नक आपीनस्तुणिकः कच्छकस्तथा।
कुठेरकः कान्तलको नन्दिवृक्षश्च नन्दकः॥
तुणी रक्तः कटुः पाके कषायो मधुरो लघुः।
तिक्तो ग्राही हिमो वृष्यो व्रणकुष्ठास्रपित्तजित्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

तुण्डं, क्ली, (तुण्डते निष्पीड़यति अभ्यन्तरस्थ-द्रव्यमिति। तुण्ड+पचाद्यच्।) मुखम्। इत्यमरः। २। ६। ८६॥ (चञ्चुः। यथा, देवीभागवते। २। १। २६।

"आमिषं स तु विज्ञाय शीघ्रमभ्यद्रवत् खगाम्।
तुण्डयुद्धमथाकाशे तावुभौ समचक्रतुः॥"

पुं महादेवः। यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि। १५। १५।

"नमस्तुण्डाय तुण्डाय नमस्तुटितुटाय च॥"

राक्षसविशेषः। यथा, महाभारते। ३। २८४। ६।

"तुण्डेन च नलस्तत्र पटुशः पनसेन च॥")

तुण्डकेरिका, स्त्री, कार्पासी। इति राजनिर्घण्टः॥

तुण्डकेरी, स्त्री, (प्रशस्तं तुण्डम्। प्रशंसायां कन्। तदीर्त्ते ईरयति वा तत्तुल्यशोभाधारणात्। ईर+कर्म्मण्यण्। स्त्रियां ङीष्।) विम्बिका। इत्यमरटीकायां भरतः॥ तेलाकुचा इति भाषा॥

तुण्डिः, पुं, (तुण्डते निष्पीड़यति मध्यस्थद्रव्यमिति। तुण्ड+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां ४। ११७। इतीन्।) मुखम्। चञ्चुः। इत्युणादिकोषः॥ नाभौ स्त्री। इति शब्दरत्नावली॥

तुण्डिका, स्त्री, (तुण्डिरेव। तुण्डि+स्वार्थे कन् टाप् च।) नाभिः। विम्बिका। इति शब्दरत्नावली॥ (अस्या गुणा यथा,—

"तुण्डिका चाग्निरुचिकृद्वातपित्तनिवारणी॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये॥)

तुण्डिकेरी, स्त्री, कार्पासी। विम्बिका। इत्यमरः। २। ४। ११६॥ (अस्याः पर्य्यायाः यथा,

"तुण्डी रक्तफला विम्बी तुण्डिकेरी च विम्बिका॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

अस्या रूपान्तराणि। तुण्डिकेरिका तुण्डिकेरिः तुण्डकेरी तुण्डिकेशी। इत्यमरटीका॥

तुण्डिकेशी, स्त्री, विम्बिका। इति शब्दचन्द्रिका॥

तुण्डिभः, त्रि, (तुण्डिर्वृद्धा नाभिरस्य। "तुन्दिवलिवटेर्भः।" ५।२।१४०। इति भः। "मूर्द्धन्योपधोऽयं तुण्डिः।" इति माधवः।) वृद्धनाभिः। वृहन्नाभियुक्तः। इत्यमरः। २। ६। ६१॥

तुण्डिलः, स्त्री, (तुण्डिरस्त्यस्येति। सिध्मादित्वात् इलच्।) वृद्धनाभिः। इत्यमरः। २।६।६१॥ मुखरः। इत्युणादिकोषः॥

तुत्थ, त् क स्तृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त चुरां-परं-सकं-सेट्।) आद्यो पञ्चमस्वरः शेषो दन्त्यवर्गाद्ययुक्तस्थकारः। तुत्थयति तुत्थापयति। स्तृतिराच्छादनम्। इति दुर्गादासः॥

तुत्थं, क्ली, (तुदति पीड़यत्यनेन। तुद+"पातृतुदेति।" उणां २। ७। इति थक्। यद्वा, तुत्थ आच्छादने+अच्।) खर्परीतुत्थम्। उपधातुभेदः। तुतिया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। नीलाञ्जनम् २ हरिताश्मम् ३ तुत्थकम् ४ मयूरग्रीवकम् ५ ताम्रगर्भम् ६ अमृतोद्भवम् ७ मयूरतुत्थम् ८ शिखिकण्ठम् ९ नीलम् १०। इति राजनिर्घण्टः॥ तुत्थाञ्जनम् ११ शिखिग्रीवम् १२ वितुन्नकम् १३ मयूरकम् १४। इत्यमरः। २।९।१०१॥ तूतकम् १५ मृषातुत्थम् १६ मृतामदम् १७। इति शब्दचन्द्रिका॥ अस्य गुणाः। कटुत्वम्। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। श्वित्रनेत्रामयनाशित्वम्। सर्व्वविषदोषशमनत्वम्। वान्तिकारकत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ क्षारत्वम्। निर्म्मलत्वम्। लघुत्वम्। भेदकत्वम्। क्रमिकण्डुकुष्ठकफनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ * ॥

"तुत्थं वितुन्नकं चापि शिखिग्रीवं मयूरकम्।
तुत्थं ताम्रोपधातुर्हि किञ्चित्ताम्रेण तद्भवेत्॥
किञ्चित्ताम्रगुणं तस्माद्वक्ष्यमाणगुणञ्च तत्।
तुत्थकं कटुकं क्षारं कषायं वामकं लघु॥
लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तहृत्।
विषाश्मकुष्ठकण्डूघ्नं खर्परं चापि तद्गुणम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे॥

(अस्य शोधनविधिर्यथा,—

"ओतोर्व्विष्ठासमं तुत्थं सक्षौद्रं टङ्कणाक्तियुक्।
त्रिधा सुपुटितं शुद्धं वान्तिभ्रान्तिविवर्ज्जितम्॥"

अन्यच्च।

"गन्धकेन समं तुत्थं तुत्थार्द्धेनार्द्रयामकम्।
वान्तिभ्रान्ती यदा न स्तस्तदा सिद्धिं विनिर्द्दिशेत्॥"

शोधितस्यास्य गुणा यथा,—

"तुत्थं सकटुकक्षारं कषायं विशदं लघु।
लेखनं भेदि चक्षुष्यं कण्डूक्रिमिविषापहम्॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे॥)

रसाञ्जनम्। ग्रावा। इत्युणादिकोषः॥ अग्निः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ अग्नौ पुं। इति हैमचन्द्रः॥

तुत्थकं, क्ली, (तुत्थमेव। स्वार्थे कन्।) तुत्थम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (अस्य गुणा यथा,—

"तुत्थकं कटुकं क्षारं कषायं वामकं लघु।
लेखनम्भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तहृत्।
विषाश्मकुष्ठकण्डूघ्नं खर्परश्चापि तद्गुणम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

तुत्था, स्त्री, (तुत्थ+टाप्।) नीलीवृक्षः। क्षुद्रैला। इत्यमरः। २। ४। ९५॥ महानीली। इति राजनिर्घण्टः॥

तुत्थाञ्जनं, क्ली, (तुत्थयति तुत्थ्यते वा। तुत्थ+अच्। तुत्थञ्च तदञ्जनञ्चेति कर्म्मधारयः।) उपधातुविशेषः। तुत्थम्। इत्यमरः। २।९।१०१॥

तुद, ञ श औ व्यथे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-उभं-सकं-अनिट्।) ञ श, तुदति तुदते। औ, तोत्ता। व्यथ इह ञ्यन्तस्य रूपम्। तुतोद गदया चारिम्। इति भट्टिः॥ विधुन्तुदः। इति दुर्गादासः॥

तुन्दं, क्ली, (तुदतीति। तुद+"अब्दादयश्च।" उणां ४। ९८। इति दन् तुदेर्नुम्च इत्युक्तेर्नुम् ततो दस्य लोपः।) उदरम्। इत्यमरः। २। ६। ७७॥

तुन्दकूपिका, स्त्री, (क्षुद्रः कूपः कूपिका। तुन्दस्य उदरस्य कूपिकेव।) नाभिः। इति हेमचन्द्रः। ३। २। ७०॥

तुन्दकूपी, स्त्री, (तुन्दस्य उदरस्य कूपी क्षुद्रकूप इव।) नाभिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तुन्दपरिमार्ज्जः, त्रि, (तुन्दमुदरं परिमार्ष्टीति। परि+मृज+अण्।) तुन्दपरिमृजः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥ (अलसादन्यत्र तुन्दपरिमार्ज्ज एव।" इति सिद्धान्तकौमुदी। पां ३। २। ५॥)

तुन्दपरिमृज:, त्रि, (तुन्दमुदरं परिमार्ष्टीति। परि+म्रज+"तुन्दशोकयो: परिमृजापनुदो:।" ३।२।५। इत्यत्र "आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम्।" इति वार्त्तिकोक्त्या क:।) अलस:। इत्यमर:।२।१०।१८॥

तुन्दि, स्त्री, (तुद+इन् बाहुलकात् नुम् च।) उदरम्। इति हेमचन्द्र:।३।२६८॥ गन्धर्व्वविशेषे, पुं। इति जटाधर:॥

तुन्दि:, स्त्री, (तुद्+इन् बाहुलकात् नुम् च।) नाभि:। इति त्रिकाण्डशेष:॥

तुन्दिक:, त्रि, (अतिशयितं तुन्दमुदरमस्त्यस्य। "तुन्दादिभ्य इलच।" ५।२।११७। इति चकारात् ठन्।) विशालजठरो जन:। इति शब्दरत्नावली॥

तुन्दिका, स्त्री, (तुन्दमुदरं आश्रयत्वेनास्त्यस्या:। तुन्द+ठन् टाप् च।) नाभि:। इति शब्दरत्नावली॥

तुन्दित:, त्रि, तुन्दिल:। इति भरतस्य द्विरूपकोष:॥

तुन्दिभ:, त्रि, (तुन्दिर्वृद्धा नाभिरस्त्यस्येति। तुन्दि+"तुन्दिवलिवटेर्भ:।" ५।२।१३९। इति भ:।) तुन्दिल:। इति शब्दरत्नावली॥

तुन्दिल:, त्रि, (तुन्दं विशालमुदरमस्त्यस्येति। तुन्द+"तुन्दादिभ्य इलच।" ५।२।११७। इतीलच्।) विशालजठरो जन:। भुँड़े इति भाषा॥ तत्पर्याय:। पिचिण्डिल: २ वृहत्कुक्षि: ३ तुन्दिक: ४ तुन्दिभ: ५ तुन्दी ६। इति शब्दरत्नावली॥

तुन्दिलफला, स्त्री, (तुन्दिलवत् फलमस्या:।) त्रपुषी। इति राजनिर्घण्ट:॥

तुन्दी, स्त्री, (तुन्दि+वा ङीष्।) नाभि:। इति शब्दरत्नावली॥

तुन्दी, [न्] त्रि, (तुन्दं विशालमुदरमस्त्यस्येति। "तुन्दादिभ्य इलच।" ५।२।११७। इति चकारात् इनि:।) तुन्दिल:। इति शब्दरत्नावली अमरश्च॥

तुन्न:, पुं, (तुद्यते इति। तुद+क्त:।) नन्दीवृक्ष:। तुँद इति भाषा। इत्यमर:।२।४।१२७॥ त्रि, व्यथित:। (यथा, रामायणे। २।१४।२३।

"स तुन्न इव तीक्ष्णेन प्रतोदेन हयोत्तम:।
राजा प्रचोदितोऽभीक्ष्णं कैकेयीमिदमब्रवीत्॥"

छिन्ने। द्विधाकृते च॥)

तुन्नवाय:, पुं, (तुन्नं छिन्नं वयतीति। वे+"ह्वावामश्च।" ३।२।२। इत्यण्।) सौचिक:। इत्यमर:। २।१०।६॥ दरजी इति भाषा॥ (यथा, मनु:।४।२१४।

"शैलूषतुन्नवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च॥")

तुन्प, वधे। इति कविकल्पद्रुम:॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) तुन्पति। इति दुर्गादास:॥

तुन्प, श वधे। क्लेशे। इति कविकल्पद्रुम:॥ (तुदां-सकं-अकं च-सेट्।) श, तुपति तुतुम्प। तुप प श तुन्प श क्लिशि वधे इत्येताभ्यामेव तुम्पति तुपतीति सिद्धौ तुन्प वधे इत्यस्य भ्वादौ पाठस्तु वेदे शवन्तस्य शान्तस्य चोच्चारणभेदार्थ:। इति दुर्गादास:॥

तुन्फ, वधे। इति कविकल्पद्रुम:॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) तुन्फति। इति दुर्गादास:॥

तुन्फ, श वधे। क्लेशे। इति कविकल्पद्रुम:॥ (तुदां-परं-सकं-अकं च-सेट्।) श, तुफति तुतुम्फ। इति दुर्गादास:॥

तुप, वधे। इति कविकल्पद्रुम:॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) तोपति। इति दुर्गादास:॥

तुप, इ क अर्द्दने। इति कविकल्पद्रुम:॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। इ क, तुम्पयति। अर्द्दनं वध:। इति दुर्गादास:॥

तुप, प श क्लेशे। वधे। इति कविकल्पद्रुम:॥ (तुदां-परं-अकं-सकं च-सेट्।) प श, तुम्पति तुतोप। इति दुर्गादास:॥

तुफ, वधे। इति कविकल्पद्रुम:॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) तोफति। इति दुर्गादास:॥

तुफ, प श क्लेशे। वधे। इति कविकल्पद्रुम:॥ (तुदां-परं-अकं-सकं च-सेट्।) प श, तुम्फति तुतोफ। इति दुर्गादास:॥

तुब, इ कि अर्द्दे। इति कविकल्पद्रुम:॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) तवर्गाद्यादि:। पञ्चमस्वरी। इ, तुम्बति। कि, तुम्बयति तुम्बति। अर्द्दो वध:। इति दुर्गादास:॥

तुभ, ऌ ङ हिंसे। इति कविकल्पद्रुम:॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) ऌ, अतुभत्। ङ, तोभते। इति दुर्गादास:॥

तुभ, य ग हिंसे। इति कविकल्पद्रुम:॥ (दिवां-क्र्यां च-परं-सकं-सेट्।) य, तुभ्यति। ग, तुभ्नाति। तुतोभ। इति दुर्गादास:॥

तुमुर:, पुं क्ली, (तुमुल:। रस्य ल:।) तुमुल:॥ इत्यमरटीकायां रायमुकुट:॥ (क्षत्त्रियजातिविशेष:। यथा, मात्स्ये।११३।५३।

"तुमुरास्तुम्बराश्चैव पद्गमा नैषधै: सह॥")

तुमुलं, क्ली, (तु सौत्रो धातु:+बाहुलकात् मुलक्।) रणसङ्कुलम्। सङ्कीर्णयुद्धम्। इत्यमरमेदिनीकरौ॥ परस्परसम्बाधो रणसंघट्ट:। इति भरत:॥ (यथा, देवीभागवते।५।४१।२८।

"तत्राभूत्तुमुलं युद्धं देवदानवसैन्ययो:॥")

तुमुल:, पुं, (तु+बाहुलकात् मुलक्।) कलिवृक्ष:। इति मेदिनी। ले, ६८॥ व्याकुलो रण:। इति त्रिकाण्डशेष:॥ (प्रचण्डे उग्रे सङ्कुलमात्रे च त्रि। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४।५४१।

"एकस्य करुणाक्रन्दै: सैन्यस्यान्यस्य गर्ज्जितै:।
सरित्तरङ्गघोषैश्च बभूवुस्तुमुला दिश:॥"

तथा, महाभारते।१।५३।१२।

"ववौ गन्धश्च तुमुलो दह्यतामनिशं तदा॥")

तुम्ब:, पुं स्त्री, (तुम्बति नाशयत्यरुचिमिति। तुम्ब अर्द्दने+अच्।) अलाबु:। इत्यमरटीकायां भरत:॥ (अलाबो: शुष्कत्वक्। यथा, हरिवंशे।६४।५।

"सशिक्यतुम्बकरकौ गोपवेणुप्रवादकौ॥")

तुम्बक:, पुं, (तुम्बति अरुचिमिति। तुम्ब+ण्वुल्।) अलाबु:। इति शब्दरत्नावली॥ राजालाबु:। इति राजनिर्घण्ट:॥

तुम्बा, स्त्री, (तुम्ब+टाप्।) अलाबु:। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, अम्बाष्टके। ७।

"कुम्भावतीसमविडम्बा गलेन नवतुम्बाभवीणासविधा
शं बाहुलेयशशिबिम्बाभिराममुखसंबाधितस्तनभरा॥")

गवी। इति त्रिकाण्डशेष:॥

तुम्बि:, स्त्री, (तुम्बति नाशयत्यरुचिमिति। तुबि अर्द्दने+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां ४।११७। इतीन्।) अलाबु:। इति शब्दरत्नावली॥ (अलाबुशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

तुम्बिका, स्त्री, (तुम्ब अर्द्दने+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्।) अलाबु:। इति शब्दरत्नावली॥ कटुतुम्बी। इति राजनिर्घण्ट:॥

तुम्बिनी, स्त्री, (तुम्बति नाशयत्यरुचिमिति। तुम्ब+णिनि: ङीप्।) कटुतुम्बी। इति राजनिर्घण्ट:॥

तुम्बी, स्त्री, (तुम्बि+कृदिकारादिति वा ङीष्।) अलाबु:। इत्यमर:।२।४।१५६॥ (यथा, शान्तिशतके।३।१६।

"अरे चेतोमीन! भ्रमणमधुना यौवनजले
त्यज त्वं स्वच्छन्दं युवतिजलधौ पश्यसि न किम्।
तनूजालीजालं स्तनयुगलतुम्बीफलयुगं
मनोभू: कैवर्त्त: क्षिपति परितस्त्वां प्रति मुहु:॥"

"अलाबु: कथिता तुम्बी द्विधा दीर्घा च वर्त्तुला।
मिष्टं तुम्बीफलं हृद्यं पित्तश्लेष्मापहं गुरु॥
वृष्यं रुचिकरं प्रोक्तं धातुपुष्टिविवर्द्धनम्॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

कुलिकवृक्ष:। इति रत्नमाला॥

तुम्बीपुष्पं, क्ली, (तुम्ब्या: पुष्पमिव पुष्पमस्य।) लतासुनम्। अलाबुपुष्पम्। इति हारावली।२०२॥

तुम्बुकं, क्ली, (तुम्ब+बाहुलकात् उक:।) अलाबुफलम्। इति हेमचन्द्र:॥

तुम्बुक:, पुं, (तुम्ब+बाहुलकात् उक:।) अलाबु:। इति भरतधृतहेमचन्द्र:॥

तुम्बुरी, स्त्री, (तुम्बवदाकारं रातीति। रा+क:। ङीप्। पृषोदरादित्वात् उत्वम्।) कुक्कुरी। धन्याकम्। इति मेदिनी। रे, १६३॥

तुम्बुरु, क्ली, कुस्तुम्बुरु। इत्यमरटीकायां भरत:॥ (यथा, वैद्यके।

"तुम्बुरुभृङ्गयष्ठ्याङ्ककन्दकं कटुरोहिणी॥"

अस्य तैलगुणा:।

"तुम्बुरुत्थं करञ्जोत्थं ज्योतिष्मत्युद्भवन्तथा।
व्यर्शं:कुष्ठकृमिश्लेष्मशुक्रमेदोऽनिलापहम्॥"

इति हारीते प्रथमे स्थाने नवमे ऽध्याये॥)

तुम्बुरुः, पुं स्त्री, गन्धर्व्वविशेषः । स्वर्गगायकः । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । १।१२३।५५ ।
"गन्धर्व्वैः सहितः श्रीमान् प्रागायत च तुम्बुरुः ॥"
तपस्विविशेषः । यथा, हरिवंशे । १२६ । ६ ।
"अर्च्चिष्मांस्तुम्बुरुश्चैव भारिश्च वदतां वरः ।
नेतारो देवदेवानामेते हि तपसान्विताः ॥")
अर्हदुपासकविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ फलवृक्षविशेषः । तत्फलन्तु वाप्तसुखं मरीचवत् । तत्पर्य्यायः । शूलघ्नः २ । इति रत्नमाला ॥ सौरजः ३ सौरः ४ वनजः ५ सानुजः ६ द्विजः ७ तीक्ष्णकल्कः ८ तीक्ष्णफलः ९ तीक्ष्णपत्रः १० महामुनिः ११ स्फुटलः १२ सुगन्धिः १३ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातशूलगुल्मोदराध्मानक्रिमिनाशित्वम् । वह्निदीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तद्वृक्षपर्य्यायास्तत्फलगुणाश्च ।
"तुम्बुरुः सौरभः सौरो वनजः सानुजोऽन्धकः ।
तुम्बुरु प्रथितं तिक्तं कटुपाके हि तत् कटु ॥
रूक्षोष्णं दीपनं तीक्ष्णं रुच्यं लघु विदाहि च ।
वातश्लेष्मक्षिकर्णोष्ठशिरोरुग्गुरुताक्रमीन् ॥
कुष्ठशूलारुचिश्वासप्लीहहृच्छाणि नाशयेत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

तुर, लि र वेगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्वां-परं-अकं-सेट् ।) ह्वस्थी । लि, तुतोर्त्ति । र, वैदिकः । वेगः शीघ्रगमनम् । अदादिवर्ज्ज-धातुभ्यः श्पो विधानेनैव सिद्धे अदादेः श्पं विधाय तल्लुक्करणं निष्ठायां भावादिष्टि वोढुडो-ऽव्रत इत्यनेन गुणार्थमिति चतुर्भुजः । तेन तोरितं तुरितमिति । तद्वते रुदेरपि रोदितं रुदितमिति स्यात् । इति दुर्गादासः ॥

तुरः, त्रि, (तुतोर्त्ति वेगेन गच्छतीति । तुर+कः ।) वेगवान् । इति तुरगशब्दटीकायां भरतः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ५६ । १९ ।
"इमे तुरं मरुतो रामयन्तीमे सहः सहस
आ नमन्ति ॥"
"तुरं कर्म्मसु क्षिप्रवन्तम् ।" इति सायनः ॥
क्षिप्रस्तोत्रकारी । यथा, ऋग्वेदे । ८।२६।४ ।
"उपस्तोमान्तुरस्य दर्शथः श्रिये ॥"
"तुरस्य क्षिप्रं स्तोत्रं कुर्व्वतः ।"
इति सायनः ॥)

तुरगः, पुं, (तुर वेगे+भावे घञर्थे कः । तुरेण वेगेन गच्छतीति । गम+अन्येष्वपीति डः ।) चित्तम् । घोटकः । इति मेदिनी । गे, ३८ ॥ (यथा, रघुः । ३ । ५१ ।
"ततः प्रहस्यापभयः पुरन्दरं
पुनर्ब्बभाषे तुरगस्य रक्षिता ॥")

तुरगगन्धा, स्त्री, (तुरगस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः ।) अश्वगन्धा । इति रत्नमाला ॥ (अश्वगन्धाशब्देऽस्या विवरणमाख्यातम् ॥)

तुरगब्रह्मचर्य्यकं, क्ली, (तुरगस्येव ब्रह्मचर्य्यम् । ततः स्वार्थे कन् ।) अभावादङ्गनात्यागः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुरगलीलकः, पुं, (तुरगस्येव लीला यस्य ततः कन् ।) तालप्रभेदः । यथा, सङ्गीतदामोदरः ।
"द्रुतद्वन्द्वं विरामान्तं लघुस्तुरगलीलके ॥"

तुरगी [न्] त्रि, (तुरगो घोटको वाहनत्वेनास्त्यस्येति । तुरग+इनिः ।) अश्वारोहः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४२५ ॥

तुरगी, स्त्री, (तुरगवत् गन्धोऽस्त्यस्याः । अर्श आदित्वात् अच् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) अश्वगन्धा । इति मेदिनी । गे, ३८ ॥ अश्वस्त्री । इति व्याकरणम् ॥

तुरङ्गः, पुं स्त्री, (तुरेण वेगेन गच्छतीति । तुर+गम+"गमे सुपि वाच्यः ।" ३ । २ । ३८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या खच् । "खच्च डिद्वा वाच्यः ।" इति डित् । "अरुर्द्विषदिति ।" ६ । ३ । ६७ । इति मुम् ।) घोटकः । इत्यमरः । २ । ८ । ४३ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ३१४ ।
"मृगा मृगैः सङ्गमनुव्रजन्ति
गावश्च गोभिस्तुरगास्तुरङ्गैः ॥")
चित्तम् । इति शब्दरत्नावली ॥

तुरङ्गकः, पुं, (तुरङ्ग इव कायतीति । कै+कः ।) घोषकाकृतिः । इति रत्नमाला ॥ हस्तिघोषा इति ख्यातः ॥

तुरङ्गद्वेषणी, स्त्री, (द्विष भावे ल्युट् । तुरङ्गेन सह द्वेषणं शत्रुता यस्य । ततो ङीप् ।) घोटकेन सह स्वभाववैरिभावादेवास्यास्तथात्वम् ।) महिषी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तुरङ्गद्विषणी तुरङ्गद्वेषिणी इत्यपि च क्वचिद् दृश्यते ॥)

तुरङ्गप्रियः, पुं, (तुरङ्गाणां घोटकानां प्रियः ।) यवः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुरङ्गमः, पुं, स्त्री, (तुरेण वेगेन गच्छतीति । गम +खच्+मुम् च ।) घोटकः । इत्यमरः । २ । ८ । ४३ ॥ (यथा, रघुः । ७ । ४७ ।
"तुरङ्गमस्कन्धनिषण्णदेहं
प्रत्याश्वसन्तं रिपुमाचकाङ्क्ष ॥")

तुरङ्गवक्त्रः, पुं, (तुरङ्गस्येव वक्त्रं वदनं यस्य ।) किन्नरः । इति जटाधरः ॥

तुरङ्गवदनः, पुं, (तुरङ्गस्येव वदनं यस्य ।) किन्नरः । इत्यमरः । १ । २ । ७४ ॥

तुरङ्गारिः, पुं, (तुरङ्गस्य अरिः शत्रुः । अश्वनाशकत्वादस्य तथात्वम् ।) करवीरः । इति रत्नमाला ॥

तुरङ्गिका, स्त्री, (तुरङ्गवत् आकृतिरस्त्यस्य फलादौ । तुरङ्ग+ठन् ।) देवदालीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्या देवदालीशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

तुरङ्गी, स्त्री, (तुरङ्गस्तद्गन्धोऽस्त्यस्याः । अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) अश्वगन्धा । इति शब्दरत्नावली ॥ घोटिकावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुरायणः, त्रि, (तुरेण वेगेन अयनं यत्र । "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः ।" ८।४।३। इति णत्वम् ।) परायणः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (क्ली, यज्ञविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे । २४ । ८ । १ । २ ।
"तुरायणं वैशाखपक्षभ्याम् । चैत्रस्य वा ॥"
यथा, महाभारते । १३ । १०३ । ३५ ।
"तुरायणं हि व्रतमप्यधृष्य-
मक्रोधनोऽकरवं त्रिंशतोऽब्दान् ॥")

तुराषाट्, [ह्] पुं, (तुरं वेगवन्तं साहयति अभिभवतीति । सह+णिच्+क्विप् । "सहेः साड़ः सः ।" ८ । ३ । ५६ । इति षत्वम् । अन्येषामपीति पूर्व्वपदस्य दीर्घः ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४७ ॥ अस्य रूपान्तरम् । तुराषाड़् ॥ (यथा, देवीभागवते ।१।११।६३।
"तुराषाड़पि तच्छ्रुत्वा क्रोधयुक्तो बभूव ह ॥")

तुरिः, स्त्री, (तुतोर्त्ति द्रुतं गच्छतीति । तुर+इन् ।) तुरी । इति शब्दरत्नावली ॥

तुरी, स्त्री, (तुरि+कृदिकारादिति वा ङीष् ।) तन्तुवायस्य काष्ठनिर्म्मितोपकरणविशेषः । तत्पर्य्यायः । तन्तकाष्ठम् २ तुलिः ३ तुली ४ तुरिः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४४३ ।
"मेदिन्यां तव निपतति न पदं बहुवल्लभेति गर्व्वेण ।
अश्लिष्य कैर्न्न तरुणैस्तुरीव वसनैर्व्विमुक्तासि ॥")

तुरीयं, क्ली, (चतुर्णां पूरणम् । चतुर्थस्थानस्थितत्वादस्य तथात्वम् ।) ब्रह्म । इति वेदान्तसारः ॥
"अज्ञानतदुपहितचैतन्ययोराधारभूतं अनुपहितचैतन्यम् । यथा । वनवृक्षतदवच्छिन्नाकाशयोर्जलजलाशयतन्गतप्रतिबिम्बाकाशयोर्वा आधारभूतानुपहिताकाशवदनयोरज्ञानतदुपहितचैतन्ययोराधारभूतं यदनुपहितं चैतन्यं तत्तुरीयमित्युच्यते । शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते । इत्यादि श्रुतेः ।" इति वेदान्तसारः ॥ (शुक्लयजुर्व्वेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः । यथा, मुक्तिकोपनिषदि ।
"तुरीयातीतसंन्यासपरिब्राजाक्षमालिका ॥")

तुरीयः, त्रि, (चतुर्णां पूरणः । चतुर्+"चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च ।" ५ । २ । ५१ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या छः । चस्य लोपश्च ।) चतुर्थः । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १९ । ८ ।
"जाग्रत् स्वप्नसुषुप्तिश्च तव राजन् ! भवन्ति हि ।
अवस्थास्तु यथाकालं तुरीया तु कथं नृप ! ॥"
तारकः । इति सायनः ॥ यथा, ऋग्वेदे । ३ । ४ । ९ ।
"तन्नस्तुरीयमध पोषयित्नु
देव त्वष्टर्वि रराणः स्यस्व ॥")

तुरीयवर्णः, पुं, (तुरीयश्चतुर्थो वर्णः ।) शूद्रः । इति हलायुधः ॥

तुरुष्कः, पुं, गन्धद्रव्यभेदः । शिलारस इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । यवनः २ धूम्रः ३ धूम्रवर्णः ४ सुगन्धिकः ५ सिह्लकः ६ सिह्लसारः ७ पीतसारः ८ कपिः ९ पिण्याकः १० कपिजः ११ कल्कः १२ पिण्डितः १३ पिण्डितैलकः १४ करेवरः १५ कृत्रिमकः १६ लेपनः १७ सिह्लः

१८ कपिचपल: १९ यावल: २० तैलाख्य: २१ पिच्छिक: २२ जाव: २३ यावत: २४। इति शब्दरत्नावली ॥*॥ अस्य गुणा:। सुरभित्वम्। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। स्निग्धत्वम्। कुष्ठकफपित्ताश्मरीकृच्छ्रमूत्राघातज्वरार्त्तिनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट:॥ अन्यच्च "अथ शिलारस:।
सिह्लकस्तु तुरुष्क: स्याद्यतोऽयवनदेशज:।
कपितैलञ्च स ख्यातस्तथा च कपिनामक:॥
सिह्लक: कटुक: स्वादु: स्निग्धोष्ण: शुक्रकान्तिकृत्।
वृष्य: कण्ठूस्वेदकुष्ठज्वरदाहग्रहापह:॥"
इति भावप्रकाश:॥
(अस्य शोधनविधिर्यथा,—
"तुरुष्को मधुना भाव्य: काश्मीरश्चापि सर्पिषा॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे वातरोगाधिकारे॥) म्लेच्छजातिविशेष:। इति मेदिनी। के, १०२॥ तुरुक् इति भाषा। देशविशेष:। तुरुक्स्तान् इति पारस्य भाषा। तत्पर्याय:। शाखि: २। इति हेमचन्द्र:। ४। २५॥ श्रीवासद्रव्य:। इति विश्व:॥ (घोटकविशेष:। यथा, अश्ववैद्यके। ६। ११।
"तुरुष्क: कीर्त्तितो वाजी स्थूलवक्रसुखश्च य:॥")

तुर्य्य:, त्रि, (चतुर्णां पूरण:। चतुर्+"चतुरश्छयतावाद्यचरलोपश्च।" ५। २। ५१। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या यत् चस्य लोपश्च।) चतुर्थ:। इति मुग्धबोधम्॥ (यथा, भागवते। ७। ९। ३२।
"योगेन मीलितदृगात्मनिपीतनिद्र-
स्तुर्य्ये स्थितो न तु तमो न गुणांश्च युङ्क्षे॥")

तुर्व्व, ई हिंसे। इति कविकल्पद्रुम:॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) ह्रस्वी। तू: तुरौ तुर:। ई, तूर्ण:। इति दुर्गादास:॥

तुर्व्वसु:, पुं, ययातिराजपुत्त्र:। (अयं हि देवयानीगर्भसम्भूत:। शापग्रस्तस्य पितुर्ययातेर्जरां नासौ गृहीतवान्।) यथा,—

ययातिरुवाच।

"यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वय: स्वं न प्रयच्छसि।
तस्मात् प्रजासमुच्छेदं तुर्व्वसो! तव यास्यति॥
संकीर्णाचारधर्म्मेषु प्रतिलोमचरेषु च।
पिशिताशिषु लोकेषु नूनं राजा भविष्यसि॥
गुरुदारप्रसक्तेषु तिर्य्यग्योनिगतेषु च।
पशुधर्म्मेषु म्लेच्छेषु पापेषु च भविष्यसि॥"
इति मत्स्यपुराणम्॥

तुल, कि उन्मितौ। इति कविकल्पद्रुम:॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) उन्मिति: परिमाणम्। कि, तोलयति तोलति काञ्चनं वणिक्। त्वदीयं सौन्दर्य्यं तुहिनगिरिकन्ये! तुलयितुमिति शङ्करोक्तम्। तुलां करोति इति णौ साध्यम्। इति दुर्गादास:॥

तुलसारिणी, स्त्री, (तुलेन वेगेन सरतीति। सृ+णिनि+ङीप्।) तूणम्। इति शब्दमाला॥

तुलसी, स्त्री, (तुलां सादृश्यं स्यति नाशयतीति। सो+क:। गौरादित्वात् ङीष्। सर्व्वोत्तमत्वा-

देव सादृश्याभावादस्यास्तथात्वम्। यदुक्तं ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे। १५। १५।
"नरा नार्य्यश्च तां दृष्ट्वा तुलनां दातुमक्षमा:।
तेन नाम्ना च तुलसीं तां वदन्ति पुराविद:॥"
अस्या अन्या निरुक्तिरुक्ता बृहद्धर्म्मपुराणे। ७। ६३।
"तकारो मरणं प्रोक्तं तद्वियोग: स्यादुकारत:।
स्मृता लसति सेत्येवं तुलसीत्येव गीयते॥")
स्वनामख्यातवृक्ष:। तत्पर्याय:। सुभगा २ तीव्रा ३ पावनी ४ विष्णुवल्लभा ५ सुरेज्या ६ सुरसा ७ कायस्था ८ सुरदुन्दुभि: ९ सुरभि: १० बहुपत्री ११ मञ्जरी १२ हरिप्रिया १३ अपेतराक्षसी १४ श्यामा १५ गौरी १६ त्रिदशमञ्जरी १७ भूतघ्नी १८ भूतपत्री १९। इति राजनिर्घण्ट:॥ पर्णास: २० वृन्दा २१ कठिञ्जर: २२ कुठेरक: २३। इति शब्दरत्नावली॥ वैष्णवी २४ पुण्या २५ पवित्रा २६ माधवी २७ अमृता २८ पत्रपुष्पा २९ सुगन्धा ३० गन्धहारिणी ३१। इति भरतधृतमधुमित्र:॥ सुरवल्ली ३२ प्रेतराक्षसी ३३ सुवहा ३४ ग्राम्या ३५ सुलभा ३६ बहुमञ्जरी ३७ देवदुन्दुभि: ३८। इति भावप्रकाश:॥*॥ क्षुद्रपत्रतुलस्या: पर्य्याय:। खरपत्र: १ जम्बीर: २ पत्रपुष्प: ३ फणिज्झक: ४ अल्पपत्र: ५ समीरण: ६। इति रत्नमाला॥ मरुवक: ७ प्रस्थपुष्प: ८। इत्यमर:। २। ४। ७९॥*॥ गन्धतुलस्या: पर्य्याय:। सुगन्धक: १ गन्धनामा २ तीक्ष्णगन्ध: ३ फणिज्झक: ४ गन्धफणिज्झक: ५ सुगन्ध: ६ देवदुन्दुभि: ७ एते रक्ततुलस्या: पर्य्याया:। इति लोकव्यवहार:॥*॥ विल्वगन्धतुलस्या: पर्य्याय:। वैकुण्ठक: १ विल्वगन्ध: २ अल्पमानक: ३॥*॥ श्वेततुलस्या: पर्य्याय:। अर्ज्जक: १ श्वेतपर्णास: २ गन्धपत्र: ३ कुठेरक: ४ असार्ज्जक: ५ तीक्ष्ण: ६ तीक्ष्णगन्ध: ७ सितार्ज्जक: ८॥*॥ कृष्णतुलस्या: पर्य्याय:। कृष्णार्ज्जक: १ कृष्णवर्णी २ कालमान: ३ करालक: ४ कालपर्णी ५ सुरभि: ६ मानक: ७ कालमानक: ८॥*॥ वर्व्वरीतुलस्या: पर्य्याय:। सुरभि: १ तुलसीदेवी २ सुरसा ३ अपेतराक्षसी ४। इति रत्नमाला॥ वर्व्वरी ५ कवरी ६ तुङ्गी ७ खरपुष्पा ८ अजगन्धिका ९। इत्यमर:। २। ४। १४९॥*॥ सामान्यतुलस्या गुणा:। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। सुरभित्वम्। श्लेष्मवातजन्तुभूतक्रिमिवान्तिनाशित्वम्। रुचिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट:॥ दाहपित्तकारित्वम्। दीपनत्वम्। कुष्ठकृच्छ्रास्रपार्श्वरुङ्नाशित्वञ्च। शुक्ला कृष्णा च तुलसी गुणैस्तुल्या। इति भावप्रकाश:॥*॥ अस्या उत्पत्तिर्यथा। गोलोके इयं तुलसी गोपी श्रीकृष्णप्रिया श्रीकृष्णेन सह अस्या: क्रीडां दृष्ट्वा राधा शशाप त्वं मानवीं योनिं याहि। तच्छ्रुत्वा सा खिन्ना। गोविन्दस्तामुवाच त्वं भारते तपस्तप्त्वा मदंशं नारायणं लभिष्यसि। सा पृथिव्यां धर्म्मध्वजराजपत्न्यां माधव्यां कार्त्तिकीपूर्णि-

मायां जाता नरा नार्य्यश्च तां दृष्ट्वा तुलनां दातुमयोग्यास्तेन इह लोकेऽपि तुलसीति नाम्ना ख्याता। सा तपस्तप्तुं वनं गता। तदानीं राधाशापात् सुदामगोपालो दानवीं योनिं प्राप्य शङ्खचूड़नाम्ना ख्यात:। सोऽपि ब्रह्मणो वरात् सर्व्वावध्यत्वं प्राप्तवान् परन्तु यदा तव पत्न्या: सतीत्वनाशो भविष्यति तदा मरिष्यसीति ब्रह्मा तमुक्तवान्। स तुलसीमुवाह देवानामधिकारं जहार। देवा: ब्रह्मसभां गता:। ब्रह्मा तै: सार्द्धं शिवलोकं गतवान्। शिवस्तै: सार्द्धं वैकुण्ठं गतवान्। नारायणो ब्रह्माणमुवाच मम शूलं गृहीत्वा शिवो युद्धार्थं तत्र गच्छतु अहञ्च शङ्खचूड़रूपेण तत्पत्न्या: सतीत्वभङ्गं करिष्यामीति श्रुत्वा शिवस्तत्र जगाम, स शिवेन सह युद्धे नियुक्तस्तदानीं नारायणस्तत्पत्नीं तद्रूपेण धर्षितवान्। पश्चात् सा नारायणं ज्ञात्वा शशाप त्वं पाषाणो भव जन्मान्तरे आत्मानं विस्मरिष्यसि इत्युक्त्वा तच्चरणे पपात रुरोद च। तदा नारायणस्तामुवाच त्वमिदं शरीरं त्यक्त्वा रमासदृशी भव मया सह क्रीड़ इयं तनुर्गण्डकी नदी भवतु तव केशसमूहस्तुलसीनामा पुण्यवृक्षो भवतु तदा तत् सर्व्वमभूत्। एतद्विवरणन्तु ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १५ अध्यायमारभ्य विस्तरशो द्रष्टव्यम्॥*॥ पद्मपुराणमते जलन्धरपत्नीवृन्दालावण्यदर्शनेन विष्णुर्मुग्ध:। तन्मोहवारणार्थं देवा महादेवशरणङ्गता:। महादेवस्तानुवाच मायामाराधय। ते मायां तुष्टुवु: माया तानुवाच अहं रज:सत्वतमोगुणैर्गौरीलक्ष्मीस्वधारूपेण तिष्ठामि। ता युष्माकं कार्य्यं विधास्यन्ति तच्छ्रुत्वा देवास्तासां समीपमागत्य प्रणेमु: ताभ्यो वीजानि दत्त्वाक्यानि जगदुश्च यत्र विष्णुस्तिष्ठति तत्रेमानि वीजानि वपत देवास्तथा चक्रुस्तद्वीजेभ्यस्त्रयो वृक्षा अभवन् धात्री मालती तुलसी च धात्री स्वधांशभूता मालती लक्ष्म्यंशभूता तुलसी गौर्य्यंशभूता॥*॥ तुलस्या माहात्म्यं यथा।

ब्रह्मोवाच।

"तुलस्या: शृणु माहात्म्यं पापघ्नं सर्व्वकामदम्।
यत् पुरा विष्णुना प्रोक्तं तत्ते वक्ष्याम्यशेषत:॥
सम्प्राप्तं कार्त्तिकं दृष्ट्वा नियमेन जनार्द्दन:।
पूजनीयो महद्भिश्च कोमलैस्तुलसीदलै:॥
दृष्टा स्पृष्टा तथा ध्याता कार्त्तिके नमितार्च्चिता।
रोपिता सेविता नित्यं पापं हन्ति युगार्ज्जितम्॥
अष्टधा तुलसी यैस्तु सेविता द्विजसत्तम!।
युगकोटिसहस्राणि ते वसन्ति हरेर्गृहे॥
रोपिता तुलसी यावत् कुरुते मूलविस्तृतम्।
तावद्युगसहस्राणि तनोति सुकृतं हरि:॥
तुलसीदलपुष्पाणि यो दद्याद्धरये मुने!।
कार्त्तिके सकलं पापं सोऽन्य जन्मार्ज्जितं दहेत्॥
रोपिता तुलसी यावत् वर्द्धते वसुधातले।
तावत्कल्पसहस्राणि विष्णुलोके महीयते॥
यत् फलं सर्व्वपुष्पेषु सर्व्वपत्रेण यत् फलम्।

तुलस्यास्तद्दलार्द्धेन पुण्यं स्याद्विष्णुपूजने ॥
तुलसीगन्धमादाय यत्र गच्छति मारुतः ।
दिशो दश पुनात्याशु भूतग्रामांश्चतुर्व्विधान् ॥
तुलसीकाननोद्भूता छाया यत्र भवेन्मुने ! ।
तत्र श्राद्धं प्रदातव्यं पितॄणां तृप्तिहेतवे ॥
तुलसीवीजनिकरो यस्मिन् पतति वै मुने ! ।
तत् स्थानं परमं ज्ञेयं पितॄणां प्रीतिवर्द्धनम् ॥
यस्मिन् गृहे द्विजश्रेष्ठ ! तुलसीतलमृत्तिका ।
तत्रैव नोपसर्पन्ति भूतले यमकिङ्कराः ॥
तुलसीमृत्तिकालिप्तो यदि प्राणान् परित्यजेत् ।
यमेन नेक्षितुं शक्यो मुक्तः पापशतैरपि ॥
तुलसीमृत्तिकालिप्तं ललाटं यस्य दृश्यते ।
कुलं स्पृशति नो तस्य कलिर्मुनिवरोत्तम ! ॥
यः कश्चित्तुलसीमूले कार्त्तिके केशवप्रियः ।
दीपं ददाति विप्रेन्द्र ! स लभेद्वैष्णवं पदम् ॥
तुलसीकाननञ्चैव गृहे यस्यावतिष्ठते ।
तद्गृहं तीर्थभूतं हि नायान्ति यमकिङ्कराः ॥
दर्शनं नर्म्मदायास्तु गङ्गास्नानं तथैव च ।
तुलसीवनसंसर्गः सममेतत्त्रयं स्मृतम् ॥
रोपणात् पालनात् सेवाद्दर्शनात् स्पर्शनान्नृणाम्।
तुलसी दहते पापं वाङ्मनःकायसञ्चितम् ॥
तुलसीमञ्जरीभिर्यः कुर्य्याद्धरिहरार्च्चनम् ।
न स गर्भगृहं याति मुक्तिभागी भवेन्नरः ॥
पुष्कराद्यानि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा।
वासुदेवादयो देवा वसन्ति तुलसीदले ॥
तुलसीमञ्जरीयुक्तो यस्तु प्राणान् विमुञ्चति ।
यमो न वीक्षितुं शक्तो युक्तः पापशतैरपि ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥
“यत्रैकस्तुलसीवृक्षस्तिष्ठति द्विजसत्तम ! ।
तत्रैव त्रिदशाः सर्व्वे ब्रह्मविष्णुशिवादयः ॥
केशवः पत्रमध्येषु पत्राग्रेषु प्रजापतिः ।
पत्रवृन्ते शिवस्तिष्ठेत् तुलस्याः सर्व्वदैव हि ॥
लक्ष्मीः सरस्वती चैव गायत्री चण्डिका तथा।
शची चान्या देवपत्न्यस्तत्पुष्पेषु वसन्ति वै ॥
इन्द्रोऽग्निः शमनश्चैव नैरृतो वरुणस्तथा ।
पवनश्च कुवेरश्च तच्छाखायां वसन्त्यमी ॥
आदित्यादिग्रहाः सर्व्वे विश्वेदेवाश्च सर्व्वदा ।
वसवो मनवश्चैव तथा देवर्षयोऽखिलाः ॥
विद्याधराश्च गन्धर्व्वाः सिद्धाश्चाप्सरसस्तथा ।
तुलसीपत्रमाश्रित्य सर्व्वदा निवसन्ति वै ॥
चिन्वन्ति तृणजातीनि तुलसीमूलजानि वै ।
तद्देहस्था ब्रह्महत्याश्चिनोति तत्क्षणाद्धरिः॥
ग्रीष्मकाले द्विजश्रेष्ठ ! सुगन्धैः शीतलैर्जलैः ।
तुलसीसेचनं कृत्वा नरो निर्व्वाणमाप्नुयात् ॥
चन्द्रातपं वा छत्रं वा तुलस्यै यस्तु यच्छति ।
विशेषतो निदाघेषु स मुक्तः सर्व्वपातकैः ॥
वैशाखेऽच्छतधाराभिरद्भिर्यस्तुलसीं जनः ।
सेचयेत् सोऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति नित्यशः ॥
कदाचित्तुलसीं दुग्धैः सेचयेद्यो नरोत्तमः ।
तस्य वेश्मनि विप्रर्षे ! लक्ष्मीर्भवति निश्चला ॥
गोमयैस्तुलसीमूले यः कुर्य्यादनुलेपनम् ।
सम्मार्जनञ्च कुरुते तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
रजांसि तस्य यावन्ति दूरीभूतानि जैमिने ! ।
तावत्कल्पसहस्राणि मोदते ब्रह्मणा सह ॥
यद्धर्म्मकर्म्म कुरुते मनुजः पृथिव्यां-
नारायणप्रियतमां तुलसीं विना च ।
तत् सर्व्वमेव विफलं भवति द्विजेन्द्र !
यज्ञेक्षणोऽपि न हि तुष्यति देवदेवः ॥
यस्य स्यात् तुलसीपत्रं मुखे शिरसि कर्णयोः ।
मृत्युकाले द्विजश्रेष्ठ ! तस्य स्वामी न भास्करिः ॥”
इति पाद्मे क्रियायोगसारः ॥ * ॥
“स स्नातः सर्व्वतीर्थेषु सर्व्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
तुलसीपत्रतोये च योऽभिषेकं समाचरेत् ॥
गवामयुतदानेन यत् फलं लभते नरः ।
तुलसीपत्रदानेन तत् फलं कार्त्तिके सति ॥
तुलसीतोयकणिकां मृत्युकाले च यो लभेत् ।
रत्नयानं समारुह्य वैकुण्ठं स प्रयाति च ॥
त्रिकालं तुलसीपत्रं शुद्धं पर्य्युषितं सति ।
श्राद्धे व्रते वा दाने वा प्रतिष्ठायां सुरार्च्चने ॥
भूगतं तोयपतितं यद्दत्तं विष्णवे सति ।
शुद्धन्तु तुलसीपत्रं क्षालनादन्यकर्म्मणि ॥” * ॥
तुलसीचयननिषेधकालो यथा,—
“पूर्णिमायाममायाञ्च द्वादश्यां रविसंक्रमे ।
तैलाभ्यङ्गे च स्नातेन मध्याह्ने निशिसन्ध्ययोः ॥
अशौचेऽशुचिकाले च रात्रिवासान्वितेऽपि वा।
तुलसीं ये च चिन्वन्ति ते छिन्दन्ति हरेः
शिरः ॥” * ॥
तुलसीस्पर्शनेन मिथ्याप्रतिज्ञायां मिथ्याशपथे च दोषो यथा,—
“तुलसीं स्वकरे कृत्वा स्वीकारं यो न रक्षति ।
स याति कालसूत्रञ्च यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
करोति मिथ्याशपथं तुलस्या यो हि मानवः ।
स याति कुम्भीपाकञ्च यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ।
तुलसीपत्रचयने मन्त्रा यथा,—
“मातस्तुलसि गोविन्दहृदयानन्दकारिणि ! ।
नारायणस्य पूजार्थं चिनोमि त्वां नमोऽस्तु ते ॥
कुसुमैः पारिजाताद्यैः सुगन्धैरपि केशवः ।
त्वया विना नैव तृप्तिं चिनोमि त्वामतः शुभे॥
त्वया विना महाभागे समस्तं कर्म्म निष्फलम् ।
अतस्तुलसि देवि ! त्वां चिनोमि वरदा भव ॥
चयनोद्भवदुःखं यद्देवि ! ते हृदि वर्त्तते ।
तत् क्षमस्व जगन्मातस्तुलसि! त्वां नमाम्यहम् ॥
कृताञ्जलिरिमान्मन्त्रान् पठित्वा वैष्णवो जनः ।
करतालत्रयं दत्त्वा चिनुयात्तुलसीदलम् ॥
शनैः शनैस्तथाकारैश्चीयते तुलसीदलम् ।
यथा न कम्पते शाखा तुलस्या द्विजसत्तम ! ॥
पत्राणां चयने विप्र ! भग्नशाखा यथा भवेत्।
तथा हृदि व्यथा विष्णोर्दीयते तुलसीपतेः ॥”
इति पाद्मे क्रियायोगसारः॥ * ॥
तुलसीकाष्ठमालामाहात्म्यं यथा,—
“तुलसीकाष्ठनिर्म्माणमालां गृह्णन्ति ये नराः ।
पदे पदेऽश्वमेधानां लभते निश्चितं फलम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
“सात्वतैस्तुलसीकाष्ठमाला कुञ्जसमुद्भवा ।
धार्य्या नित्यं प्रयत्नेन स्वतद्भक्तस्य लक्षणम् ॥
हरिभक्तस्य तुलसीकुञ्जकाष्ठसमुद्भवा ।
चिह्नार्थमात्मनो माला पुरा कृष्णेन दर्शिता ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥
गणेशपूजने तुलसीनिषेधो यथा । तुलसीं प्रति गणेशवाक्यम् ।
“पुष्पाणां सारभूता त्वं भविष्यसि मनोरमे ! ।
कलांशेन महाभागे ! स्वयं नारायणप्रिया ॥
प्रिया त्वं सर्व्वदेवानां कृष्णस्य च विशेषतः ।
पूजा विमुक्तिदा नृणां मम त्याज्या च सर्व्वदा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डम् ॥ * ॥
तुलस्याः स्तवो यथा,—
नारायण उवाच ।
“वृन्दां वृन्दावनीं विश्वपूजितां विश्वपावनीम् ।
पुष्पसारां नन्दिनीञ्च तुलसीं कृष्णजीवनीम् ॥
एतन्नामाष्टकञ्चैतत् स्तोत्रं नानार्थसंयुतम् ।
यः पठेत्ताञ्च संपूज्य सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
महादेवाय तस्याः पत्रदानफलं यथा,—
“गयाश्राद्धफलं दातुः पितॄणां परितोषदम् ।
तत्फलं स्याच्छतगुणं तुलसीपत्रदानतः ॥”
इति बृहद्धर्म्मपुराणे १० अध्यायः ॥ * ॥
तस्यास्तन्मञ्जर्य्याश्च हरिहरपूजने मुक्तिप्रदत्वं पाद्मे देवदूतविकुण्डलसंवादे ।
“तुलसीमञ्जरीभिर्य्यः कुर्य्याद्धरिहरार्च्चनम् ।
न स गर्भगृहं याति मुक्तिभागी भवेन्नरः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ७ विलासः ॥ * ॥
तत्पत्रेण शक्तिपूजाविधिर्यथा,—
“वाजिदन्तकपत्रैश्च पुष्पौघैरपि चण्डिकाम् ।
तुलसीकुसुमैः पत्रैरर्च्चयेच्छ्रीविवृद्धये ॥”
इति श्रीकालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥ * ॥
अथ तुलसीग्रहणविधिः । वायुपुराणे ।
“अस्नात्वा तुलसीं छित्त्वा यः पूजां कुरुते नरः।
सोऽपराधी भवेत् सत्यं तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥”
तत्रादौ मन्त्रः । स्कान्दे ।
“तुलस्यमृतजन्मासि सदा त्वं केशवप्रिया ।
केशवार्थे चिनोमि त्वां वरदा भव शोभने ॥
त्वदङ्गसम्भवैः पत्रैः पूजयामि यथा हरिम् ।
तथा कुरु पवित्राङ्गि कलौ मलविनाशिनि ! ॥”
गारुड़े च ।
“मोक्षैकहेतो धरणीप्रशस्ते
विष्णोः समस्तस्य गुरोः प्रियेति ।
आराधनार्थं वरमञ्जरीकं
लुनामि पत्रं तुलसि ! क्षमस्व ॥
इत्युक्त्वा तुलसीं नत्वा चित्वा दक्षिणपाणिना ।
पत्राण्येकैकशो न्यस्येत् सत्पात्रे मञ्जरीरपि ॥”
तन्माहात्म्यञ्च स्कान्दे ।
“मन्त्रेणानेन यः कुर्य्याद् गृहीत्वा तुलसीदलम् ।
पूजनं वासुदेवस्य लक्षकोटिफलं लभेत् ॥”
किञ्च ।
“शालग्रामशिलार्च्चार्थं प्रत्यहं तलसीक्षितौ ।

तुलसीं ये विचिन्वन्ति धन्यास्ते करपल्लवाः ॥”
इति ॥ * ॥
“संक्रान्त्यादौ निषिद्धोऽपि तुलस्यवचयः स्मृतः ।
परं श्रीविष्णुभक्तैस्तु द्वादश्यामेव नेष्यते ॥”*॥
अथ तुलस्यवचयनिषेधकालः । विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
“न छिन्द्यात् तुलसीं विप्रा द्वादश्यां वैष्णवः
क्वचित् ॥”
गारुडे ।
“भानुवारं विना दूर्व्वां तुलसीं द्वादशीं विना ।
जीवितस्याविनाशाय न विचिन्वीत धर्म्मवित् ॥”
पाद्मे च ।
श्रीकृष्णसत्यासंवादीयकार्त्तिकमाहात्म्ये ।
“द्वादश्यां तुलसीपत्रं धात्रीपत्रञ्च कार्त्तिके ।
लुनाति स नरो गच्छेन्निरयानतिगर्हितान् ॥”
अतएवोक्तम् ।
“देवार्थे तुलसीच्छेदो होमार्थे समिधान्तथा ।
इन्दुक्षये न दुष्येत गवार्थे तु तृणस्य च ॥
एवं कृत्वा महापूजामङ्गोपाङ्गादिकं प्रभोः ।
क्रमाद्यथा सम्प्रदायं तत्तत्स्थानेषु पूजयेत् ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ७ विलासः ॥ * ॥
अथ तुलसीविवाहः प्रतिष्ठाविधिश्च ।
श्रीवशिष्ठ उवाच ।
“विवाहं संप्रवक्ष्यामि तुलस्यास्तु यथाविधि ।
यथोक्तं पञ्चरात्रे वै ब्रह्मणा भाषितं पुरा ॥
आदावेव वनेऽवाप्य तुलसीं स्वगृहेऽपि वा ।
वर्षत्रयेण पूर्णेन ततो यजनमारभेत् ॥
सौम्यायने प्रकर्त्तव्यं गुरुशुक्रोदये तथा ।
अथवा कार्त्तिके मासि भीष्मपञ्चदिनेषु च ॥
वैवाहिकेषु ऋक्षेषु पूर्णिमायां विशेषतः ।
मण्डपं कारयेत्तत्र कुण्डवेदीं तथा पुनः ॥
शान्तिकञ्च प्रकर्त्तव्यं मातॄणां स्थापनं तथा ।
मातृश्राद्धादिकं सर्व्वं विवाहवत् समाचरेत् ॥
ब्राह्मणांश्च शुचिस्नातान् वेदवेदाङ्गपारगान् ।
ब्रह्मा चादेशकश्चैव चत्वारश्च तथर्त्विजः ॥
वैष्णवेन विधानेन वर्द्धनीकलसं यजेत् ।
मण्डपं कारयेत्तत्र लक्ष्मीनारायणं शुभम् ॥
ग्रहयज्ञं पुरः कृत्वा मातॄणां यजनं तथा ।
कृत्वा नान्दीमुखं श्राद्धं सौवर्णं स्थापयेद्धरिम् ॥
कृत्वारोप्य च तुलसीं लग्ने त्वस्तमिते रवौ ।
वासः शतेन मन्त्रेण वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥
यदा वध्नाति मन्त्रेण कङ्कणं पाणिपल्लवे ।
कोऽदादिति च मन्त्रेण पाणिग्राहो विधीयते ॥
ततः कुण्डे समागत्य आचार्य्यः सहसा द्विजैः ।
आचार्य्यो वेदिकाकुण्डे जुहुयाच्च नवाहुतीः ॥
विवाहकर्म्मवत् सर्व्वं वैष्णवं देशिकोत्तमैः ।
कर्त्तव्यञ्च ततो होमो विशेषाद्विधिपूर्व्वकम् ॥”
ॐ नमो भगवते केशवाय नमः स्वाहा ।
नारायणाय स्वाहा । माधवाय । गोविन्दाय ।
विष्णवे । मधुसूदनाय । त्रिविक्रमाय । वाम-
नाय । श्रीधराय । हृषीकेशाय । पद्मनाभाय ।
दामोदराय । उपेन्द्राय । अनिरुद्धाय । अच्यु-
ताय । अनन्ताय । गदिने । चक्रिणे । विष्वक्-
सेनाय । वैकुण्ठाय । जनार्द्दनाय । मुकुन्दाय ।
अधोक्षजाय स्वाहा । इति होमः ॥
यजमानः सपत्नीको ह्यन्ये ये गोत्रबान्धवाः ।
प्रदक्षिणाश्च कर्त्तव्याश्चत्वारो विष्णुना सह ॥
तुलस्याः पाणिग्रहणे वेदिकायां विभावसौ ।
शतकुम्भं जपेत् सूक्तं पावमानीं विशेषतः ॥
तथैव शान्तिकाध्यायं नवसूक्तं तथैव च ।
जीवसूक्तं पुनर्म्मन्त्रा तथा वैष्णवसंहिताम् ॥
शङ्खझाङ्करिनिर्घोषैर्भेरीतूर्य्यस्य निस्वनैः ।
गायन्ति मङ्गला नार्य्यो माङ्गल्यं विधिमाचरेत् ॥
दद्यात् पूर्णाहुतिं पश्चादभिषेकविधिं ततः ।
ब्राह्मणे वृषभं दद्यादाचार्य्यं परिधाप्य च ॥
गां पटञ्च तथा शय्यामाचार्य्याय प्रदापयेत् ।
ऋत्विग्भ्यो दापयेद्ब्राह्मणेभ्यो दद्याच्च दक्षि-
णाम् ॥
एवं प्रतिष्ठितां देवीं विष्णुना च समर्च्चयेत् ।
आजन्मोपार्ज्जितं पापं दर्शनेन प्रणश्यति ॥
रोपयेत्तुलसीं यस्तु सेवयेच्च प्रयत्नतः ।
प्रतिष्ठाप्य यथोक्तेन विष्णुना सह मानवः ॥
स मोक्षं लभते जन्तुर्विष्णुलोकं तथाक्षयम् ।
प्राप्नोति विपुलान् भोगान् विष्णुना सह
मोदते ॥
प्रतिष्ठा श्रीतुलस्यास्तु लिखिता विष्णुयामले ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे २० विलासः ॥
तुलसीद्वेषा, स्त्री, (तुलसीं द्वेष्टि तुल्यगन्धत्वात्
स्पर्द्धते इति । द्विष + अण् । ततष्टाप् ।)
वर्व्वरी । इति रत्नमाला ॥ (वर्व्वरीशब्देऽस्या
गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)
तुला, स्त्री, (तोल्यतेऽनया । तुल उन्माने भिदा-
दङ् । अतुलोपमाभ्यामिति निर्द्देशात् गुणा-
भावः ।) सादृश्यम् । (यथा, रघुः । ८ । १५ ।
“नभसा निभृतेन्दुना तुला-
मुदितार्केण समारुरोह तत् ॥”)
मानम् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । ८४ ।
“सकृदपि दृष्ट्वा पुरुषं विबुधा जानन्ति
सारतां तस्य ।
हस्ततुलयापि निपुणाः पलपरिमाणं
विजानन्ति ॥”)
गृहाणां दारुबन्धाय पीठिका । पलशतम् ।
(यथा, अमरकोषे । २ । ६ । ८७ ।
“तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्यात् विंशति-
स्तुला ॥”)
भाण्डम् । इति मेदिनी । ले, २५ ॥ मेषादि-
द्वादशराश्यन्तर्गतसप्तमराशिः । तत्पर्य्यायः ।
यूकः २ युक् ३ घटः ४ तौली ५ तुलाभृत् ६ ।
इति ज्योतिषम् ॥ सा चित्राशेषपादद्वयस्वाती-
समुदाययुक्तविशाखाप्रथमपादत्रयेण भवति ।
तदधिष्ठातृदेवता तुलाधारिपुरुषः । अस्याः
शिरस उदयः नानावर्णः उष्णस्वभावः । सा
पश्चिमदिक्स्वामिनी वायुराशिः स्निग्धा
विकृता निःशब्दा वनचारिणी अल्पसन्ताना
अल्पस्त्रीसङ्गा शूद्रवर्णा समानाङ्गा च । तत्र
जातस्य फलम् । वक्ता विद्यावरः स्त्रीदुःखितः ।
इति जातकम् ॥ जन्मकालीनचन्द्राश्रिततद्राशि-
फलम् ।
“वृषतुरङ्गगजक्रयविक्रयी
द्विजसुरार्च्चनदानमनाः पुमान् ।
शशिनि तौलिगते बहुदारभा-
ग्विभवसञ्चितचिन्तितविक्रमः ॥”
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
तस्या उदये तन्नामकलग्नं भवति । तस्य
गणितप्राप्तपरिमाणं दशव्यङ्गुलाधिकपञ्चाङ्गुल-
प्रभे देशे वर्त्तमानोनविंशायनांशे षट्त्रिंशत्
पलाधिकपञ्चदण्डाः । इति ज्योतिषम् ॥ तत्र
जातफलम् ।
“तुलालग्ने पुमान् जातः सुधीः सत्कर्म्मतत्परः ।
विद्वान् सर्व्वकलाविज्ञो धनाढ्यो जनपूजितः ॥”
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥
परीक्षाविशेषः । यथा नारदः ।
“ब्राह्मणस्य धटो देयः क्षत्त्रियस्य हुताशनः ।
वैश्यस्य सलिलं देयं शूद्रस्य विषमेव तु ॥
साधारणः समस्तानां कोषः प्रोक्तो मनीषिभिः ।
विषवर्ज्जं ब्राह्मणस्य सर्व्वेषान्तु तुला स्मृता ॥”*
अथ तस्या उत्पत्तिविधिः । यज्ञियं वृक्षं यूप-
वच्छेदनपूर्व्वकं छित्त्वा लोकपालेभ्यः प्रणम्य
पण्डितैः चतुर्हस्ता चतुरस्रा ऋज्वी तुला कार्य्या
तत्र चिह्नस्थानेषु वलयानि दातव्यानि । तत्र
षड्हस्तौ स्तम्भौ कृत्वा हस्तद्वयव्यवधानेन
दक्षिणोत्तरयोर्दिशोर्हस्तद्वयनिखननं कृत्वा पट्ट-
धारककीलकाग्रस्तम्भयोरुपरि अन्तर्द्वयच्छिद्रं
मध्यनिवेशितलौहाङ्कुशपट्टकं निधाय तत्पट्ट-
कस्य मध्यस्थिताङ्कुशेन तुलामध्यवलयस्थलौहं
संयुञ्ज्यात् । एवञ्च सति स्तम्भयोरन्तरतिर्य्यक्
तुलादण्डस्तिष्ठति तुलाग्रस्थिताभ्यामायसकील-
काभ्यां शिक्यद्वयरज्जुबन्धनं कुर्य्यात् । तुलायाः
पार्श्वयोः प्राक्प्रत्यग्दिशोस्तोरणस्तम्भौ तुलातो
दशाङ्गुलोच्छ्रायौ कार्य्यौ तोरणयोरुपरिसूत्र-
संनद्धौ मृण्मयावधोमुखौ घटमस्तकचुम्बिनाव-
लम्बौ कार्य्यौ । तुलादण्डः पूर्व्वपश्चिमयोर्धार्य्यः ।
पूर्व्वशिक्ये शिलां तोलयेत् पश्चिमे कर्त्तारं
तुलाया उपरि जलं देयं यदि जलं न स्रवते
तदा तुला समा ज्ञेया ॥ * ॥ अथैतत्प्रयोगः ।
कृतोपवासः कृतस्नानादिः प्राड्विवाको ब्राह्मणः
कार्य्यं पृच्छेत् निवेदितं विवेचयेत् । ततोऽभि-
युक्तं तोलयित्वावतार्य्य धर्म्मावाहनादिकं
कुर्य्यात् । ॐ तत् सदित्युच्चार्य्य ब्राह्मणत्रयं
गन्धादिना पूजयित्वा तान् स्वस्तिपुण्याहमृद्धिं
प्रत्येकं निर्व्वाचयित्वा दिव्याङ्गभूतहोमार्थं ब्रह्म-
चतुष्टयं ऋत्विक्चतुष्टयञ्च पाद्यादिभिरभ्यर्च्च्य
वृणुयात् । अशक्तावेकं ब्रह्माणमेकं ऋत्वि-
जञ्च । ततस्तुलां सपताकां ध्वजालङ्कृतां भूमौ
निधाय तस्यां प्राङ्मुखः प्राड्विवाकः पुष्पा-
ञ्जलिमादाय ॐ भूर्भुवः स्वरित्युच्चार्य्य ।
एह्येहि भगवन् धर्म्म ! दिव्ये ह्यस्मिन् समाविश ।

सहितो लोकपालैश्च वस्त्रादिग्यमरुद्गणैः ॥
इति मन्त्रेण धर्म्ममावाह्य इदमर्घ्यं ॐ धर्म्माय नमः इत्यादिप्रयोगेणार्घ्यपाद्याचमनीयमधुपर्काचमनीयवस्त्रयज्ञोपवीताचमनीयमुकुटकटकभूषणान्तं दत्त्वा तथैवार्घ्यादिभूषणान्तं प्रणवादिनमोऽन्तेन स्वस्वनाम्ना पूर्व्वस्यां इन्द्राय दक्षिणस्यां यमाय पश्चिमे वरुणाय उत्तरस्यां कुवेराय आग्नेय्यां अग्नये नैर्‌ऋत्यां निर्‌ऋतये वायव्यां वायवे ऐशान्यां ईशानाय । इन्द्रस्य दक्षिणपार्श्वे अष्टवसुभ्यः प्रत्येकं नामभिः । तत्र धवाय ध्रुवाय सोमाय आपाय अनिलाय अनलाय प्रत्यूषाय प्रभासाय । इन्द्रेशानयोर्म्मध्ये तथा द्वादशादित्येभ्यः तत्र धात्रे अर्य्यम्णे मित्राय वरुणाय अंशवे भगाय इन्द्राय विवस्वते पूष्णे पर्ज्जन्याय त्वष्ट्रे विष्णवे । अग्निपश्चिमभागे तथैकादशरुद्रेभ्यः तत्र वीरभद्राय शम्भवे गिरीशाय अजैकपदे अहिर्व्रध्नाय पिनाकिने अपराजिताय भुवनाधीश्वराय कपालिने स्थाणवे भवाय । यमरक्षसोर्म्मध्ये तथा मातृभ्यः तत्र ब्राह्म्यै माहेश्वर्य्यै कौमार्य्यै वैष्णव्यै वाराह्यै माहेन्द्र्यै चामुण्डायै निर्‌ऋत्युत्तरे गणेशाय वरुणोत्तरे अष्टमरुद्भ्यः तत्र श्वसनाय स्पर्शनाय वायवे अनिलाय मारुताय प्राणाय प्राणेशाय जीवाय घटोत्तरभागे दुर्गायै पाद्यादिभूषणान्तं दत्त्वा धर्म्माय गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि पूर्व्ववद्दत्त्वा इन्द्रादिदुर्गान्तेभ्यो गन्धादिकं दद्यात् । ततश्चतुर्द्दिक्षु चतुर्भिर्‌ऋत्विग्भिश्चतुरोऽग्नीन् अशक्तावेकर्त्विजैकमग्निं प्राड्विवाकः गृह्योक्तविधिना संस्थाप्य प्रणवपुटितां सव्याहृतिकां गायत्रीं स्वाहान्तामुच्चार्य्य घृतेन पायसेन समिद्भिर्म्मिलिताभिरष्टोत्तरशतं अष्टाविंशतिं अष्टौ वा जुहुयात् । ततो दक्षिणां दद्यात् । एवं हवनान्तां देवपूजां विधाय शोध्यं कृतोपवासं आर्द्रवाससं पश्चिमशिक्ये कृत्वा इष्टकाञ्च पूर्व्वशिक्ये कृत्वा उत्तोल्य घटोपरि जलदानेन साम्यमवगम्य अवतारयेत् । ततः प्राड्विवाकः तद्दिनकज्जलमस्या विच्छेदाङ्कादिशून्यां पङ्क्तिद्वयेन समसंख्याक्षरेण

आदित्यचन्द्रावनिलो नलश्च
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये
धर्म्मोऽपि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥

इति चतुश्चत्वारिंशदक्षरमन्त्रसमेतामभियुक्तार्थकरणाकरणरूपमिदमस्मै दत्तमिदमृणमस्मान्मया न गृहीतमित्यादिरूपां प्रतिज्ञां लिपिपत्रे विलिख्य तत् पत्रं शोध्य शिरोगतं कुर्य्यात् । ततः प्राड्विवाको घटमामन्त्रयेदेभिः ।

त्वं घटो ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ।
धकाराद्धर्म्ममूर्त्तिस्त्वं टकारात् कुटिलं नरम् ॥
धृतो धारयते यस्माद्घटस्तेनाभिधीयते ।
त्वं वेत्सि सर्व्वभूतानां पापानि सुकृतानि च ॥
त्वमेव देव ! जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ।
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ॥
तदेनं संशयादस्माद्धर्म्मतस्त्रातुमर्हसि ॥"

तुलाधारकस्य नियमेदनेन । [साक्षिणः ।
"ब्रह्मघ्ना ये स्मृता लोका ये लोकाः कूट-
तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो मृषा ॥"
शोध्यस्तु तुलामभिमन्त्रयेदनेन ।
त्वं तुले ! सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्म्मिता ।
तत् सत्यं वद कल्याणि ! संशयान्मां विमोचय ॥
यद्यस्मिन् पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय ।
शुद्धश्चेद्गमयोर्द्ध्वं मां सर्व्वं वेत्सि कृताकृतम् ॥

ततः प्राड्विवाकः पूर्व्वाननं तं पूर्व्ववद्घटमारोपयेत् । आरोपितं मा कान्ते पञ्चस्थान्ते पर्य्याकाशे देशे स्वाप्सीः कान्तं वक्रं वृत्तं पूर्णं चन्द्रं मत्वा रात्रौ चेत् । क्षुत्क्षामः शाटंश्चेतश्चेतो राहुः क्रूरः प्रादात्तस्माद्दान्ते हर्म्यस्थान्ते शय्यैकान्ते कर्त्तव्या इत्यस्य पञ्चधा पाठकालस्तच्च शुद्धाशुद्धज्ञानाय स्थापयेत् । ततः प्रतिमानद्रव्यादूर्द्ध्वस्थाने शुद्धः । अधोऽवस्थाने त्वशुद्धः । समावस्थाने अल्पदोषः । सन्देहे पुनःपरीक्षा देया । कक्षकीलकशिक्यपादाद्यादीनां दृष्टकारणव्यतिरेकेण छेदे भङ्गे वाप्यशुद्धिमादिशेत् । ततः पुरोहिताचार्य्यादीन् दक्षिणादिभिस्तोषयेत् ।" इति दिव्यतत्त्वम् ॥

तुलाकोटिः, स्त्री, (तुलां साद्दृश्यं कोटयति इति । कुट+इन् ।) नूपुरः । (यथा, माघे । १२।४४।
"लीलाचलत्स्त्रीचरणारुणोत्पल-
स्खलत्तुलाकोटिनिनादकोमलः ॥"
तुलया मानेन कुटतीति । कुट कौटिल्ये+इन् ।) मानभेदः ॥ अर्व्वुदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२६ ॥

तुलाकोटी, स्त्री, (तुलाकोटि+कृदिकारादिति वा ङीष् ।) तुलाकोटिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तुलाकोषः, पुं, (तुलायाः परिमाणस्य कोष इव।) तुलापरीक्षा । इति मिताक्षरा ॥

तुलाधारः, पुं, (तुलां धरति धारयति वा। तुला+धृ+"कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) तुलाराशिः । वणिजि, त्रि । इति मेदिनी । रे, २६४ ॥ तुलागुणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्वनामख्यातो वणिग्धर्म्मा पुरुषविशेषः । यथा, महाभारते । १२ । २६० । ८ ।
"तुलाधारो वणिग्धर्म्मा वाराणस्यां महायशाः ।
सोऽप्येवं नार्हते वक्तुं यथा त्वं द्विजसत्तम ! ॥")

तुलापुरुषदानं, क्ली, (तुलापुरुषस्य तुलोन्मितपुरुषभारसमपरिमितद्रव्यस्य दानम् । यद्वा, तुलापुरुषविधिना दानम् ।) षोड़शमहादानान्तर्गतदानविशेषः । यथा,—
"आद्यन्तु सर्व्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञितम् ॥"
तस्य कालो यथा,—
"नोक्तानि यानि गुह्यानि महादानानि षोड़श ।
तानि ते संप्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्व्वशः ॥
तुलापुरुषयागोऽयं येषामादौ विधीयते ।
अयने विषुवे चैव व्यतीपाते दिनक्षये ॥
युगादिषूपरागेषु तथा मन्वन्तरादिषु ।
संक्रान्त्यां पौर्णमास्याञ्च द्वादश्यीष्टकासु च ॥
यज्ञोत्सवविवाहेषु दुःस्वप्नाद्भुतदर्शने ।
द्रव्यब्राह्मणलाभो वा श्रद्धा वा यत्र जायते ॥"
तस्य देशो यथा,—
"तीर्थे वायतने गोष्ठकूपारामसरित्सु च ।
गृहे वाथ वने वापि तड़ागे रुचिरेऽथवा ॥
महादानानि देयानि संसारभयभीरुणा ॥"
अस्य विधानं यथा,—
"पुण्यां तिथिमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
मण्डपं रचयेद्विद्वान् षोड़श द्वादश वा करान् ॥
मण्डपं कारयेद्विद्वांश्चतुर्भद्रासनं बुधः ।
सप्तहस्ता भवेद्वेदी मध्ये पञ्चकराथ वा ॥
तन्मध्ये तोरणं कुर्य्यात् सारदारुमयं शुभम् ।
कुर्य्यात् कुण्डानि चत्वारि चतुर्द्दिक्षु विचक्षणः ॥"
तुलारोपणप्रस्तावे ।
"रश्मिभिस्तोरणाग्रे तु बन्धयेच्च विधानतः ।
सुमेखलायोनिसमायुतानि
संपूर्णकुम्भानि सहासनानि ।
सुताम्रकुण्डद्वयसंयुतानि
संयज्ञपात्राणि सहस्रुवाणि ॥
हस्तप्रमाणानि तिलाज्यपूर-
पुष्पोपहाराणि सुशोभनानि ।
पूर्व्वोत्तरे हस्तमिता च वेदी
ग्रहादिदेवेश्वरपूजनाय ॥
अर्च्चार्च्चनं ब्रह्मशिवाच्युतानां
तत्रैव कार्य्यं फलवस्त्रमाल्यैः ।
ब्रह्मशिवाच्युतानां प्रतिमासु पूजा कार्य्या इतरेषां स्थण्डिले कार्य्या ।
लोकेशवर्णाः परितः पताका-
मध्ये ध्वजं किङ्किणिकायुतं स्यात् ॥
द्वारेषु कार्य्याणि च तोरणानि
चत्वार्य्यपि क्षीरवनस्पतीनाम् ।
द्वारेषु कुम्भद्वयमत्र कार्य्यं
स्रग्गन्धधूपाम्बररत्नयुक्तम् ॥ * ॥
यत्पूर्व्वं सारदारुमयं कुर्य्यादित्युक्तं तस्येदानीमनुष्ठानमाह ।
सालेङ्गुदीचन्दनदेवदारु-
श्रीपर्णिविल्वप्रियकाञ्चनोत्थम् ।
स्तम्भद्वयं हस्तयुगावखातं
कृत्वा दृढं पञ्चकरोच्छ्रितं तत् ॥
तदन्तरं हस्तचतुष्टयं स्या-
दथोत्तरायाच्च तदङ्गमेव ॥ * ॥
चतुर्हस्ता तुला कार्य्या पादौ कार्य्यौ तथाविधौ ।
अन्तरन्तु तयोर्हस्तौ भवेदध्यर्द्धमेव च ॥
समानजातिश्च तुलावलम्बा
हैमेन मध्ये पुरुषेण युक्ता ।
हैमेन पुरुषेणेति सुवर्णनिर्म्मितवासुदेवाकृतिनेति बोद्धव्यम् ।
दैर्घ्येण सा हस्तचतुष्टयं स्यात्
पृथुत्वमस्यास्तु दशाङ्गुली स्यात् ॥
सुवर्णपत्राभरणा च कार्य्या
सुलोहपाशद्वयशृङ्खलाभिः ।

श्रुता सुवर्णेन तु रत्नमाला
विभूषिता माल्यविलेपनाढ्या ॥
चक्रं लिखेद्वारिजगर्भयुक्तं
नानारजोभिर्भुवि कीर्णपुष्पम् ।
वितानकञ्चोपरि पञ्चवर्णं
संस्थापयेत पञ्चपताकशोभम् ॥
इति तुलानिर्म्माणमुक्तम् ॥ * ॥
अथ द्विजा वेदविदश्च कार्य्याः
सुवासवेशान्वयशीलयुक्ताः ।
विधानदक्षाः पटवोऽनुकूला
ये चार्य्यदेशप्रभवा द्विजेन्द्राः ॥
गुरुश्च वेदाङ्गविदार्य्यदेश-
समुद्भवः शीलकुलाभिरूपः ।
कार्य्यः पुराणाभिरतोऽतिदक्षः
प्रसन्नगम्भीरसरस्वतीकः ॥
पूर्व्वेण ऋग्वेदविदौ यथास्तां
यजुर्व्विदौ दक्षिणतश्च शस्तौ ।
स्थाप्यौ द्विजौ सामविदौ च पश्चा-
दथर्व्वणावुत्तरतश्च कार्य्यौ ॥
विनायकादिग्रहलोकपाल-
वस्वष्टकादित्यमरुद्गणानाम् ।
ब्रह्माच्युतेशानवनस्पतीनां
स्वमन्त्रतो होमचतुष्टयं स्यात् ॥
जप्यानि सूक्तानि तथैव चैषा-
मनुक्रमेणापि यथा स्वरूपम् ।
अभ्यर्च्चयेल्लोकपतीन् क्रमेण
मन्त्रैरमीभिर्यजमानयुक्तः ॥
इत्यावाह्य सुरान्दद्यादृत्विग्भ्यो हेमभूषणम् ।
कुण्डलानि च हैमानि सूत्राणि कटकानि च ॥
द्विगुणं गुरवे दद्याद्भूषणाच्छादनादिकम् ।
जपेयुः शान्तिकाध्यायं जापकाः सर्व्वतो दिशम् ॥
उपोषितास्ततः सर्व्वे कुर्य्युरेवमधिवासनम् ।
आदावन्ते च मध्ये च कुर्य्याद्ब्राह्मणवाचनम् ॥
ततो मङ्गलशब्देन स्नापितो वेदपुङ्गवैः ।
त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
शुक्लमाल्याम्बरो भूत्वा तां तुलामभिमन्त्रयेत् ।
नमस्ते सर्व्वदेवानां शक्तिस्त्वं शक्तिमास्थिता ।
साक्षीभूता जगद्धात्री निर्म्मिता विश्वयोनिना ॥
एकतः सर्व्वसत्यानि तथा भूतशतानि च ।
धर्म्माधर्म्मकृतां मध्ये स्थापितासि जगद्धिते ॥
त्वं तुले ! सर्व्वभूतानां प्रमाणमिह कीर्त्तिता ।
मां तोलयन्ती संसाराद्दुद्धरस्व नमोऽस्तु ते ॥
योऽसौ तत्त्वाधिपो देवः पुरुषः पञ्चविंशकः ।
स एवाधिष्ठितो देवि ! त्वयि तस्मान्नमोऽस्तु ते ॥
नमो नमस्ते गोविन्द ! तुलापुरुषसंज्ञक ! ।
त्वं हरे ! तारयस्वास्मानस्मात् संसारसागरात् ॥
पुण्यं कालमथासाद्य कृत्वाधिवासनं पुनः ।
पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा तां तुलामारुहेद्बुधः ॥
सखड्गचर्म्मः कवची सर्व्वाभरणभूषितः ।
धर्म्मराजमथादाय हैमं सूर्य्येण संयुतम् ॥
कराभ्यां बद्धमुष्टिभ्यामास्ते पश्यन् हरेर्मुखम् ।
ततोऽपरे तुलाभागे न्यसेयुर्द्विजपुङ्गवाः ॥
सा स्यादभ्यधिकं यावत् काञ्चनं चातिनिर्म्मलम् ।
पुष्टिकामस्तु कुर्व्वीत भूमिसंस्थन्नरेश्वर ! ॥
क्षणमात्रं ततः स्थित्वा पुनरेतदुदीरयेत् ।
नमस्ते साक्षीभूतानां साक्षीभूते सनातनि ! ॥
पितामहेन देवि ! त्वं निर्म्मिता परमेष्ठिना ।
त्वया धृतं जगत् सर्व्वं सहस्थावरजङ्गमम् ॥
सर्व्वभूतात्मभूतस्थे नमस्ते विश्वधारिणि ।
ततोऽवतीर्य्य गुरवे पूर्व्वमर्द्धं निवेदयेत् ॥
प्राप्य तेषामनुज्ञाञ्च तथान्येभ्योऽपि दापयेत् ।
दीनानाथविशिष्टादीन् पूजयेत् ब्राह्मणैः सह ॥
न चिरं धारयेद्गेहे हेम संप्रोक्षितं बुधः ।
तिष्ठद्भयावहं यस्माच्छोकव्याधिकरं नृणाम् ॥
शीघ्रं परस्वीकरणात् श्रेयः प्राप्नोति पुष्कलम् ॥”
तस्य द्रव्यविशेषेण फलं यथा,—
“अष्टानामपि धातूनां यस्तुलां कुरुते नरः ।
सर्व्वपापैः प्रमुच्येत मनोवाक्कायसम्भवैः ॥
यावद्धातु स्थितं तत्र तावत् कोटिशतानि च ।
मोदते तत्र वर्षाणां स्वर्गलोके न संशयः ॥
अथ मानुष्यमाक्रम्य कदाचित् कालपर्य्यये ।
धनधान्यसमृद्धो वै जायते महतां कुले ॥
आत्मनस्तु तुलां कृत्वा सुवर्णं यः प्रयच्छति ।
स तारयेत् पितृगणान् दश पूर्व्वान् दशापरान् ॥
आत्मनस्तु तथा तद्वत् फलभाग्जायते नरः ।
जन्मप्रभृति यत् पापं मातृकं पैतृकं तथा ॥
सुवर्णदानात् दारिद्र्यं न पश्यति कदाचन ।
रजतस्य तुलां कृत्वा सुकृती यः प्रयच्छति ॥
तावद्वर्षप्रमाणेन निर्म्मलः स्वर्गभाग्भवेत् ।
अनन्तरं भवेद्राजा पृथिव्यां नात्र संशयः ॥
सुवर्णहारी कुष्ठी वा सर्व्वव्याधियुतोऽपि वा ।
ताम्रस्य तु तुलां कृत्वा मुच्यते नात्र संशयः ॥
स तु वर्षसहस्रं वै स्वर्गलोके महीयते ।
कांस्यस्य तु तुलां कृत्वा विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति ॥
स तु इन्द्रपदं प्राप्य उर्व्वश्या सह मोदते ।
आयसस्य तुलां कृत्वा दाता रत्नाधिपो भवेत् ॥
लभते ह्युत्तमस्थानं बलवान् जायते सदा ।
रैत्यस्य तु तुलां कृत्वा यो ददाति द्विजातये ॥
सोऽप्सरःशतसंकीर्णे विमाने दिवि मोदते ।
सीसकस्य तुलां कृत्वा यो ददातीह मानवः ॥
स गन्धर्व्वपदं गच्छेत् नानाभरणभूषितः ।
रङ्गस्य तु तुलां कृत्वा विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति ॥
विमुक्तः सर्व्वपापेभ्यश्चन्द्रसायुज्यमाप्नुयात् ।
घृतस्य तु तुलां कृत्वा ये प्रयच्छन्ति मानवाः ॥
तेजस्विनोऽभिजायन्ते गोभिश्च चिरजीविनः ।
तैलस्य तु तुलां कृत्वा यो वै दद्यात् द्विजातये ॥
अरोगित्वं सुखित्वं वै आयुष्मानपि जायते ।
आनन्दः सर्व्वसौभाग्यं सर्व्वान् कामान् मधुप्रदः ॥
अनेन विधिना यस्तु तुलापुरुषमाचरेत् ।
प्रतिलोकाधिपस्थाने प्रतिमन्वन्तरं वसेत् ॥
विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना ।
पूज्यमानोऽप्सरोभिश्च ततो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
कल्पकोटिशतं यावत्तस्मिंल्लोके महीयते ॥
कर्म्मक्षयादिह पुनर्भुवि राजराजो
भूपालमौलिमणिराजितपादपीठः ।
श्रद्धान्वितो भवति यज्ञसहस्रयाजी
दीप्तप्रतापजितसर्व्वमहीपलोकः ॥
यो दीप्यमानमपि पश्यति तन्नियुक्तः
कालान्तरे स्मरति वाचयतीह लोके ।
यो वा शृणोति पठतीन्द्रसमानरूपः
प्राप्नोति वासवपुरं परदेवजुष्टम् ॥”
इति दानसागरः ॥

तुलावीजं, क्ली, (तुलायास्तोलनस्य वीजं मूलम् । यद्वा, तुलायै परिमाणाय वीजम् ।) गुञ्जा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुलिः, स्त्री, (तुरिः । रस्य लः ।) तुरी । इति शब्दरत्नावली ॥ तूलिका । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

तुलिका, स्त्री, (तोलयति सादृश्यं गच्छतीति । तुल + वाहुलकात् इकन् । स च कित् ।) खञ्जनिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुलिनी, स्त्री, (तूलमस्ति फलेऽस्याः । तुल + इनिः । ङीप् । पृषो ह्रस्वः ।) शाल्मलिः । इति रत्नमाला ॥

तुलिफला, स्त्री, (तूलि तूलयुक्तं फलं यस्याः । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) शाल्मलिः । इति रत्नमाला ॥

तुली, स्त्री, (तुरी + रस्य लः ।) तुरी । इति शब्दरत्नावली ॥

तुल्यः, त्रि, (तुलया सम्मितः । “नौवयोधर्म्मेति ।” ४ । ४ । ९१ । इति यत् ।) सादृश्ययुक्तः । तत्पर्य्यायः । समः २ सदृक्षः ३ सदृशः ४ सदृक् ५ साधारणः ६ समानः ७ । इत्यमरः । २ । १० । ३७ ॥ सधर्म्मः ८ सम्मितः ९ स्वरूपः १० । इति जटाधरः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २७८ ।
“तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्म्मज्ञं व्यवसायिनम् ।
अर्द्धराज्यहरं भृत्यं यो न हन्यात् स हन्यते ॥”)
उत्तरपदस्थास्तुल्यवाचका यथा । निभः १ सङ्काशः २ नीकाशः ३ प्रतीकाशः ४ उपमा ५ । इत्यमरः । २ । १० । ३८ ॥ भूतः ६ रूपः ७ कल्पः ८ । इति भरतः ॥ प्रभः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुं, स्वनामख्यातो गन्धर्व्वविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १०१ । ७ ।
“गन्धर्व्वराजो बलवांस्तुल्यनामाभ्ययात्तदा ॥”)

तुल्यपानं, क्ली, (तुल्यैरात्मीयजनैः सह पानम् ।) आत्मीयेन जनेन सह मिलित्वा एककाले कृतं पानम् । तत्पर्य्यायः । सपीतिः २ । इत्यमरः । २ । ९ । ५५ ॥

तुवरः, पुं क्ली, (तवति हिनस्ति रोगानिति । तु + वाहुलकात् ष्वरच्प्रत्ययेन साधुः ।) कषायरसः । इत्यमरः । १ । ५ । ९ ॥ त्रि, कषाययुक्तः । (यथा, सुश्रुते १ । ४५ ।
“नातिसान्द्रद्रवं तक्रं स्वाद्वम्लं तुवरं रसे ॥”)
श्मश्रुहीनः । इत्युणादिकोषः ॥

तुवरयावनालः, पुं, (तुवरः कषायो यावनालः ।) धान्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । तुवरः २ कषाय-

यावनालः ३ रक्तयावनालः ४ लोहितकुसुमक-धान्यम् ५ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । विरेचकत्वम् । संग्राहित्वम् । वातशमनत्वम् । विदाहित्वम् । शोषकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुवरिका, स्त्री, (तुवरः कषायरसोऽस्त्यस्याः । तुवर+ठन् ।) सुराष्ट्रजमृत्तिका । इत्यमरः । २ । ४ । १३१ ॥ (तुवर्य्येव । तुवरी+स्वार्थे कन् ह्रस्वश्च ।) आढ़की । इति भरतः ॥

तुवरी, स्त्री, (तुवर+षित्त्वात् ङीष् ।) आढ़की । (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"आढ़की तुवरी ज्ञेया ॥"

वर्व्वरी तुलसी । तत्पर्य्यायाश्च यथा,—

"वर्व्वरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सौराष्ट्रमृत्तिका । तत्पर्य्यायः । मृत् २ सौराष्ट्री ३ मृत्स्ना ४ आसङ्गः ५ मसी ६ सुराष्ट्रजा ७ मृत्तालकम् ८ काली ९ मृत्तिका १० सुरमृत्तिका ११ सुवा १२ काची १३ सुजाता १४ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । लेखनत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । ग्राहित्वम् । छर्द्दिपित्तजृम्भानाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

"तुवरी ग्राहिणी शीता लघ्वी कफविषास्रजित् ।
तीक्ष्णोष्णा वह्निदा कण्डूकुष्ठकोठकृमिप्रणुत् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

तुवरीशिम्बः, पुं, (तुवरी आढ़कीव शिम्बः । तुवरीसदृशत्वात् तथात्वम् । यद्वा, तुवर्य्या इव शिम्बा फलत्वक् यस्य ।) चक्रमर्द्दकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तुविः, स्त्री, तुम्बी । इति शब्दमाला ॥ (बहुशब्दार्थः । इति निघण्टुः । ३ । १ ॥ "तवतिर्वृद्ध्यर्थः सौत्रो धातुः । 'अच इः ।' उणा ४ । १३८ । इति इः । इह्विर्हि बहुः ।" इति तट्टीका ॥ "उरु । तुवि । पुरु । भूरि । शश्वत् । विश्वम् । परीणसा । व्यानशिः । शतम् । सहस्रम् । सलिलम् । कुविदिति द्वादश बहुनामानि ॥" इति निघण्टुः । ३ । १ ॥ यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३० ।

"तुविकूर्म्मिर्ऋघावान् ॥")

तुष, ल य औ ञि तुष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-अनिट् ।) ल, अतुषत् । य, तुष्यति । औ, तोष्टा । ञि, तुष्टोऽस्ति । इति दुर्गादासः ॥

तुषः, पुं, (तुष+"इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) धान्यत्वक् । (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये द्वितीयाङ्के ।

"व्रीहीन् जिह्वासति सितोत्तमतण्डुलाढ्यान्
को नाम भोस्तुषकणोपहितान् हितार्थी ॥")

विभीतकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५८ ॥

तुषग्रहः, पुं, (तुषेण गृह्यते इति । ग्रह+कर्म्मणि अप् ।) अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुषसारः, पुं, (तुषं सरति अनुसरतीति । सृ+अण् । तुषपुञ्जाभ्यन्तरे क्रमशः सञ्चारादस्य तथात्वम् ।) अग्निः । इति शब्दमाला ॥

तुषानलः, पुं, (तुषस्यानलः ।) तुषाग्निः । तत्पर्य्यायः । कुकूलः २ । इति हेमचन्द्रः । ४।१६७ ॥ (यथा, धूर्त्तसमागमे ।

"तुषानलकणप्रायाश्च भूरेणवः ॥")

तुषारः, पुं, (तुष्यत्यनेन शस्यादिरिति । तुष तुष्टौ + "तुषारादयश्च ।" उणां ३ । १३९ । इति आरन् स च कित् ।) हिमम् । (यथा, ऋतुसंहारे । ४ । १ ।

"विलीनपद्मः प्रपतत्तुषारो
हेमन्तकालः समुपागतः प्रिये ! ॥"

तौषारलक्षणगुणाश्च यथा,—

"अपि नद्याः समुद्रान्ते वह्निरापस्तदुद्भवाः । धूमावयवनिर्मुक्तास्तुषाराख्यास्तु ताः स्मृताः ॥ अपि नद्याः समुद्रान्ते वह्निः नदीमारभ्य समुद्रपर्य्यन्ते वह्निरास्ते तदुद्भवाः । वह्निभवा धूमावयवनिर्मुक्ता धूमांशरहिताः । आपस्तुषाराख्याः । तुष इति लोके । तुषार इति च । अपथ्याः प्राणिनां प्रायः भूरुहाणान्तु न हिताः । तुषाराम्बु हिमं रूक्षं स्याद्वातलमपित्तलम् । कफोरुस्तम्भकण्ठाग्निमेहगण्डादिरोगनुत् ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

देशभेदः । (तद्देशोद्भवे, पुं भूम्नि । यथा, मात्स्ये । १२० । ४५ ।

"तुषारान् वर्व्वरान् कारान् पह्लवान् पारदान्
शकान् ॥")

शीकरः । हिमभेदः । इति हेमचन्द्रः । ६।२१ ॥ (यथा, माघे । १ । १५ ।

"न यावदेतावुदपश्यदुत्थितौ
जनस्तुषाराञ्जनपर्व्वताविव ॥")

कर्पूरभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शीतले, त्रि । यथा, नैषधे । ३ । ६३ ।

"अपां हि तृप्ताय न वारिधारा
स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा ॥"

तुषितः, पुं, (तुष्यतीति । तुष तुष्टौ+बाहुलकात् कितच् । यद्वा, तुष+क्विप् । तुट् सन्तोषोऽस्य जातः । तारकादित्वात् इतच् ।) देवगणविशेषः । इत्यमरः । १ । १ । १० ॥ ते षट्त्रिंशत् स्मृताः । इति भरतः ॥ केषाञ्चिन्मते द्वादश । ते तु मन्वन्तरभेदे विभिन्ननामानः । यथा,—

"प्राणापानसमानाश्च उदानो व्यान एव च ।
चक्षुः श्रोत्ररसा घ्राणस्पर्शौ बुद्धिर्म्मनस्तथा ।
द्वादशैते तु तुषिता देवाः स्वारोचिषेऽन्तरे ॥"

इति सारसुन्दरी ॥

(यथाच विष्णुपुराणे । १ । १५ । १२७-१३३ ।

"पूर्व्वमन्वन्तरे श्रेष्ठा द्वादशासन् सुरोत्तमाः ।
तुषिता नाम तेऽन्योन्यमूचुर्वैवस्वतेऽन्तरे ॥
उपस्थितेऽतियशसश्चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ।
समवायीकृताः सर्व्वे समागम्य परस्परम् ॥
आगच्छत द्रुतं देवा अदितिं संप्रविश्य वै ।
मन्वन्तरे प्रसूयामस्तन्नः श्रेयो भविष्यति ॥
एवमुक्त्वा तु ते सर्व्वे चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ।
मारीचात् कश्यपात् जातास्तेऽदित्या दक्षकन्यया ।
तत्र विष्णुश्च शक्रश्च जज्ञाते पुनरेव च ।
अर्य्यमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा तथैव च ॥
विवस्वान् सविता चैव मित्रो वरुण एव च ।
अंशो भगश्चादितिजा आदित्या द्वादश स्मृताः ॥
चाक्षुषस्यान्तरे पूर्व्वमासन् ये तुषिताः सुराः ।
वैवस्वतेऽन्तरे ते वै आदित्या द्वादश स्मृताः ॥"

तथा च मत्स्यपुराणे । ६ । ३—४ ।

"तुषिता नाम ये देवाश्चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ।
वैवस्वतेऽन्तरे चैते आदित्या द्वादश स्मृताः ॥
इन्द्रो धाता भगस्त्वष्टा मित्रोऽथ वरुणो यमः ।
विवस्वान् सविता पूषा अंशुमान् विष्णुरेव च ॥"

तथा, भागवते । ४ । १ । ७ ।

"तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिड़स्पतिः ।
इध्मः कविर्विभुः स्वाह्नः सुदेवो रोचनो द्विषट् ।
तुषिता नाम ते देवा आसन् स्वायम्भुवान्तरे ॥")

तुषोत्थं, क्ली, (तुषादुत्तिष्ठतीति । उत्+स्था+कः ।) तुषोदकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुषोदकं, क्ली, (तुषादुत्थितमुदकम् ।) काञ्जिकम् । इति हारावली । ११५ ॥ काञ्जिकभेदः । अस्य लक्षणं यथा,—

"तुषोदकं यवैरामैः सतुषैः शकलीकृतैः ॥"
यवैरुदकसहितैः सन्धानवर्गोक्तत्वात् ॥

अस्य गुणाः । दीपनत्वम् । हृद्यत्वम् । पाण्डुक्रिमिगदवस्तिशूलनाशित्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । पाचनत्वम् । पित्तरक्तकारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (यथाच ।

"तुषोदकं वातहरं प्रमेहि
प्रकोपयेद्रक्तपित्तं सदैव ।
विपाचनं स्याज्ज्वरणं कृमिघ्न-
मजीर्णहन्तृ कटुकं विपाके ॥"

इति हारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये ।)

तुष्टः, त्रि, (तुष+कर्त्तरि क्तः ।) तोषप्राप्तः । यथा, पुराणे ।

"तस्मिंस्तुष्टे जगत्तुष्टं प्रीणिते प्रीणितं जगत् ॥"

(यथाच हितोपदेशे ।

"सर्व्वा एवापदस्तस्य यस्य तुष्टं न मानसम् ॥")

तुष्टिः, स्त्री, (तुष+भावे क्तिन् ।) तोषः । (यथा, मनुः । २ । ६ ।

"वेदोऽखिलो धर्म्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥")

अधिगतार्थादन्यत्र तुच्छत्वबुद्धिः । इति चण्डीटीकायां नागोजीभट्टः ॥ (सा च नवविधा । इति सांख्याचार्य्याः ॥ तथाचोक्तम् ।

"आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकाल-
भाग्याख्याः ।
वाह्याविषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोऽभिमताः ॥"

इयमेव पुराणमते दक्षस्य प्रजापतेः कन्या धर्म्मस्य पत्नी च । यथा, मार्कण्डेये ।५०।१९।२१।

"प्रस्तुत्याश्च तथा दक्षश्चतस्रो विंशतिस्तथा।
ससर्ज्ज कन्यास्तासाञ्च सम्यङ्नामानि मे शृणु ॥
श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया तथा।
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्त्तिस्त्रयोदशी ॥
पत्न्यर्थं प्रतिजग्राह धर्म्मो दाक्षायणीः प्रभुः ॥")
मातृकाविशेषः। इति भवदेवभट्टः ॥ (शक्तिविशेषः। यथा, देवीभागवते। १। १५। ६१।
"तुष्टिः पुष्टिः क्षमा लज्जा जृम्भा तन्द्रा च शक्तयः।
संस्थिताः सर्व्वतः पार्श्वे महादेव्याः पृथक् पृथक् ॥")

तुष्टुः, पुं, (तुष+बाहुलकात् तुक्।) कर्णमणिः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

तुस, ध्वाने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) तोसति। इति दुर्गादासः ॥

तुसः, पुं, (तुषः। पृषोदरादित्वात् सत्वम्।) तुषः। इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

तुस्तं, क्ली, धूलिः। इति लिङ्गादिसंग्रहे वृत्तशब्दटीकायां सारसुन्दरी ॥

तुह, इर् अर्द्दने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) इर्, अतुहत् अतोहीत्। अर्द्दनमिह वधः। इति दुर्गादासः ॥

तुहिनं, क्ली, (तोहति अर्द्दति तुह्यतेऽनेनेति वा। तुह+"वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च।" उणां। २। ५२। इति इनन् गुणे क्षते ह्रस्वश्च।) हिमम्। इत्यमरः। १। ३। १८ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ६३२।
"सा श्यामा तन्वङ्गी दहता शीतोपचारतीव्रेण।
विरहेण पाण्डिमानं नीता तुहिनेन दूर्व्वेव ॥")
चन्द्रतेजः। इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। २। ५८।
"किं चन्दनैः सकर्पूरैस्तुहिनैः शीतलैश्च किम्।
सर्व्वे ते मित्रगात्रस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम्॥"
शीतले, त्रि। यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ३६६।
"प्रसरतु शरत्त्रियामा जगन्ति धवलयतु धाम तुहिनांशोः।
पञ्जरचकोरिकायां कणिकाकल्पोऽपि न विशेषः ॥")

तुहिनांशुतैलं, क्ली, (तुहिनांशोः कर्पूरस्य तैलम्।) कर्पूरतैलम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

तूड, ऋ अनादरे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) षष्ठस्वरी। ऋ, अतुतूड़त्। इति दुर्गादासः ॥

तूण, क सङ्कोचे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) दन्त्यवर्गाद्यादिः। क, तूणयति चक्षुः सङ्कुचितं स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः ॥

तूण, क ङ पूरणे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट्।) क ङ, तूणयते। इति दुर्गादासः ॥

तूण, त् क सङ्कोचे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरां-परं-अकं-सेट्।) दीर्घी स्वर्द्धन्योपधः। अतुतूणत्। इति दुर्गादासः ॥

तूणः, पुं स्त्री, (तूण्यते पूर्य्यते बाणैरिति। तूण+पूरणे घञ्।) बाणाधारः। तत्पर्य्यायः। उपासङ्गः २ तूणीरः ३ निषङ्गः ४ इषुधिः ५। इत्यमरः। २। ८। ८८ ॥ तूणी ६। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते। ३। १७। ३।
"तूणखड्गधरः शूरो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ॥")

तूणकं, क्ली, (तूणयति सङ्कुचितं भवति समानिकापदद्वयमिति। तूण+ण्वुल्।) छन्दोविशेषः। यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम्।
"तूणकं समानिकापदद्वयं विनान्तिमम् ॥"

तूणी, स्त्री, (तूण्यते पूर्य्यते बाणैरिति। तूण+कर्म्मणि घञ्। गौरादित्वात् ङीष्।) तूणः। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः। ६। ५६।
"तूणीमुखोद्धृतशरेण विशीर्णपङ्क्ति ॥"
वेदनाविशेषः। यथा, सुश्रुते निदानस्थाने १ अध्याये।
"अधो या वेदना याति वर्चोमूत्राशयोत्थिता।
भिन्दन्तीव गुदोपस्थं सा तूणीत्युपदिश्यते ॥")

तूणी, [न्] पुं, (तूणवदाकृतिरस्त्यस्येति। तूण+इनिः।) नन्दीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"तूणी तुन्नक आपीनस्तुणिकः कच्छकस्तथा।
कुठेरकः कान्तलको नन्दिवृक्षश्च नन्दकः ॥"
गुणाश्चास्य यथा,—
"तूणी रक्तः कटुः पाके कषायो मधुरो लघुः।
तिक्तो ग्राही हिमो वृष्यो व्रणकुष्ठास्रपित्तजित् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तूणयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि। १८। ३५।
"आरुह्य भगवान् विष्णुर्गरुड़ं पक्षिपुङ्गवम्।
शङ्खी चक्री गदी खड्गी शार्ङ्गी तूणी तलत्रवान् ॥")

तूणीकः, पुं, (तूणी तूण इव कायतीति। कै+कः।) नन्दीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

तूणीरः, पुं, (तूण्यते पूर्य्यते बाणैरिति। तूण+बाहुलकात् ईरन्।) तूणः। इत्यमरः। २।८।८८ ॥ (यथा, महाभारते। ७। २८। १६।
"तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा तूणीरान् सन्निकृत्य च।
त्वरमाणो द्विसप्तत्या सर्व्वमर्म्मस्वताड़यत् ॥"
क्लीवलिङ्गेऽपि दृश्यते। यथा, तत्रैव। ६। ५१। ५१।
"तूणीराण्यथ यन्त्राणि विचित्राणि धनूंषि च ॥")

तूतकं, क्ली, तुत्थम्। इतिशब्दचन्द्रिका ॥ तुतिया इति भाषा ॥ (तुत्थशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञातव्यम् ॥)

तूदः, पुं, (तुदतीति। तुद व्यथने+"इगुपधेति।" ३। १। १३५। इति कः। पृषोदरादित्वात् दीर्घः।) तूलवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

तूर, य ङ ई हिंसे। वेगे। इति कविकल्पद्रुमः। (दिवां-आत्मं-सकं-वेगे अकं-सेट्।) य ङ, तूर्य्यते। ई, तूर्णः। इति दुर्गादासः ॥

तूरं, क्ली, (तूर्य्यते ताड्यते इति। तूर+घञ्।) वाद्यम्। इति हेमचन्द्रः। २। २०० ॥

तूरी, स्त्री, (तूरं वाद्यविशेषस्तदाकृतिः पुष्पादौ अस्त्यस्येति। तूर+अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) धुस्तूरवृक्षः। इति भावप्रकाशः ॥

तूर्णं, क्ली, (त्वर सम्भ्रमे+क्तः। पक्षे इड़भावः "ज्वरत्वरेति।" ६।४।२०। इत्यूट्। "रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्व्वस्य च दः।" ८। २। ४२। इति तस्य नः।) शीघ्रम्। (यथा, देवीभागवते। १। १०। ३१।
"तां दृष्ट्वा चपलापाङ्गीं समीपस्थां वराप्सराम्।
पञ्चबाणपरीताङ्गस्तूर्णमासीद्धृतव्रतः ॥")
तद्वति, त्रि। इत्यमरः। १। २। ६८ ॥

तूर्णिः, पुं, (त्वरते त्वरणं वा। त्वर+"वह्निश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्।" उणां। ४। ५१। इति निः स च नित्।) मलम्। इत्युणादिकोषः। २। १४१ ॥ त्वरा। इति हेमचन्द्रः। २। २३६ ॥ श्लोकः। मनः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (क्षिप्रे, त्रि। इति निघण्टुः। २। १५ ॥ यथा, ऋग्वेदे। १०। ८८। ६।
"मायामू तु यज्ञियानामेतामपो यत्तूर्णिश्चरति प्रजानन् ॥"
"तूर्णिस्त्वरमाणः।" इति सायनः ॥)

तूर्य्यं, क्ली, (तूर्य्यते ताड्यते इति। तूर्+ण्यत्।) वाद्यम्। इति हेमचन्द्रः। २। २८६ ॥ (यथा, महाभारते। १। ११३। ४४।
"स तूर्य्यशतशङ्खानां भेरीणाञ्च महास्वनैः।
हर्षयन् सर्व्वशः पौरान् विवेश गजसाह्वयम् ॥")

तूर्य्यखण्डः, पुं, (तूर्य्यस्य खण्ड इव।) दगड़वाद्यम्। इति हारावली। २२२ ॥ (क्वचित् तूर्य्यगण्डोऽपि पाठः ॥)

तूल, क ङ पूरणे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट्।) दीर्घी। क ङ, तूलयते। इति दुर्गादासः ॥

तूल, क निष्कर्षे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) दीर्घी। निष्कर्ष इह इयत्तापरिच्छेदः। क, तूलयति काञ्चनं वणिक्। इति दुर्गादासः ॥ (क्वचित् तूल कि निष्कर्षे इति पाठोऽपि दृश्यते। कि, तूलति तूलयति ॥)

तूलं, क्ली, (तूलयते पूरयति सर्व्वं व्यापकत्वात्। तूल पूरणे+कः।) आकाशम्। इति मेदिनी। ले, २५ ॥ अश्वत्थाकारवृक्षविशेषः। पलाशपिपल इति तूत इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। तूदः २ ब्रह्मकाष्ठम् ३ ब्राह्मणेष्टः ४ पूषकः ५ ब्रह्मदारु ६ सुपुष्पम् ७ सुरूपम् ८ नीलवृन्तकम् ९ क्रमुकः १० विप्रकाष्ठम् ११ मदसारः १२। इति राजनिर्घण्टः ॥ पूगः १३। तत्पक्वफलगुणाः। गुरुत्वम्। स्वादुत्वम्। हिमत्वम्। पित्तानिलनाशित्वञ्च। तदामफलगुणाः। गुरुत्वम्। सारकत्वम्। अम्लत्वम्। उष्णत्वम्। रक्तपित्तकारित्वञ्च। इति भावप्रकाशः ॥ मधु-

राम्बत्वम् । दाहप्रशमनत्वम् । वृष्यत्वम् । कषायत्वम् । कफनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तूलं, क्ली पुं, (तूल्यते इयत्तया परिच्छिद्यते इति । तूल + कर्म्मणि घञ् । यद्वा, तूलयते स्वल्पोऽपि बहुस्थानं पूरयतीति । तूल + "इगुपधेति ।" कः ।) कार्पासादितूलः । (इति मेदिनी । ले, २६ ॥) तत्पर्य्यायः । पिचुः २ । इत्यमरः । २।६।१०६ ॥ पिचुलः ३ पिचुतूलः ४ तूलपिचुः ५ । इत्यमरटीका ॥ पिचुतूलम् ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । ५ । १० । ३६ ।

"विपरीतं यदा दैवं तृणं वज्रसमं भवेत् ।
विधिश्चेत् सुमुखः कामं कुलिशं तूलवत्तदा ॥")

तूलकं, क्ली, (तूल + स्वार्थे कन् ।) तूलः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २० । ५ ॥

तूलकार्म्मुकं, क्ली, (तूलाय तूलस्फोटनाय कार्म्मुकमिव ।) तूलस्फोटनार्थधनुः । धुनखरा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पिञ्जलम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तूलचापः, पुं, (तूलाय तूलस्फोटनाय चाप इव ।) तूलकार्म्मुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

तूलनालिका, स्त्री, (तूलनिर्म्मिता नालिका नाली ।) पिञ्जिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पाँइज इति भाषा ॥

तूलनाली, स्त्री, (तूलनिर्म्मिता नाली ।) तूलनालिका । इति भूरिप्रयोगः ॥

तूलपिचुः, पुं, (तूलप्रधानः पिचुस्तूलवृक्षः ।) तूलः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तूलवृक्षः, पुं, (तूलस्य तूलप्रधानो वा वृक्षः ।) शाल्मली । इति राजनिर्घण्टः ॥

तूलशर्करा, स्त्री, (तूलस्य शर्करेव ।) कार्पासवीजम् । इति शब्दमाला ॥

तूलसेचनं, क्ली, (तूलस्य सेचनम् ।) सूत्रकर्त्तनम् । इति शब्दमाला ॥ काटना इति भाषा ॥

तूला, स्त्री, (तूलयते पूरयति स्थानमिति । तूल + अच् + ततः स्त्रियां टाप् ।) कार्पासी । इति राजनिर्घण्टः ॥ वर्त्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥

तूलिः, स्त्री, (तूलतीति । तूल निष्कर्षे + "इगुपधात् कित् ।" उणां । ४ । ११६ । इति इन् स च कित् ।) स्वनामख्यातचित्रकरोपकरणम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

तूलिका, स्त्री, (तूलिरेव । स्वार्थे कन् ।) चित्रकरोपकरणम् । तूली इति भाषा । (यथा, कुमारे । १ । ३२ ॥

"उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रं
सूर्य्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दम् ॥")

तत्पर्य्यायः । ईषिका २ । इत्यमरः । २।१०।३३ ॥ तुलिः ३ तूली ४ ईषीका ५ इषीका ६ । वीरणादिशलाका । इत्यन्ये । आवर्त्तितमनावर्त्तितं सुवर्णं ज्ञातुं यन्निक्षिप्यते तत्रेत्यन्ये । आवर्त्तितसुवर्णं द्रवाकारं यत्र निक्षिप्यते तत्रेति केचित् । इति भरतः ॥ (तूलमस्त्यस्या इति । तूल + ठन् ।) शय्योपकरणम् । इति मेदिनी । के, १०२ ॥ तोषक इति भाषा । (यथा, कथासरित्सागरे । २६ । ७८ ।

"प्रविश्य चान्तः सद्रत्नपर्य्यङ्के न्यस्ततूलिके ।
पटावगुण्ठिततनुं शयानां काञ्चिदैक्षत ॥"

तथा च काशीखण्डे । ४ । ६७ ।

"कञ्चुकं तूलगर्भञ्च तूलिकां सूपवीतिकाम् ॥") वर्त्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥

तूलिनी, स्त्री, (तूलोऽस्त्यस्याः । तूल + इनिः । ङीप् ।) लक्ष्मणाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शाल्मलिवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (तद्यथा,

"ताम्बूलं कटुतैलमुष्णभवनं तूलीपटी तूलिनी ॥"
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ शिशिराद्याचारे ॥)

तूलिफला, स्त्री, (तूलि तूलयुक्तं फलमस्याः ।) शाल्मलिः । इति रत्नमाला ॥

तूली, स्त्री, (तूलयतीति । तूल + इन् कृदिकारादिति वा ङीप् ।) नीली । वर्त्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥ तूलिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,—

"उच्चैस्तूलीविलासं सुललितशयनं प्राणिनामाभिरामम् ॥"
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ हेमन्तकृत्ये ॥)

तूवरः, पुं, (तु सौत्रो धातुः + बाहुलकात् ष्वरच् दीर्घश्च ।) काले अजातशृङ्गो गौः । नेड़ा गरु इति भाषा । अश्मश्रुपुरुषः । इत्यमरः । ३।३। १६४ ॥ माकुन्दिया इति भाषा । पुरुषव्यञ्जनत्यक्तः । कषायरसः । इति मेदिनी । वे, १६४ ॥

तूवरिका, स्त्री, (तूवरी + स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च ।) तुवरिका । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

तूवरी, स्त्री, (तूवर + षित्वात् ङीष् ।) आढ़की । सौराष्ट्रमृत्तिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तूष, तुष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) षष्ठस्वरी । तूषन्ति कुलदेवताः । इति दुर्गादासः ॥

तूष्णीं, [म्] व्य, मौनम् । इत्यमरः ।३ । ४ । ६ ॥ (यथा, मनुः । ८ । १४७ ।

"यत्किञ्चिद्दशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी ।
भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति ॥")

तूष्णींशीलः, त्रि, (तुष्णीं मौनं शीलं स्वभावो यस्य ।) मौनी । तत्पर्य्यायः । तूष्णीकः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३६ ॥

तूष्णीकः, त्रि, (तुष्णीं शीलं यस्य । "शीले को मलोपश्च ।" ५ । ३ । ७३ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या कः मलोपश्च ।) तूष्णींशीलः । इत्यमरः ।३।१।३६॥ (यथा, महाभारते । ५ । ३४ । २३ ।

"आसीनमपि तूष्णीकमनुरज्यन्ति तं प्रजाः ॥")

तूष्णीकां, [म्] व्य, (तूष्णीम् + अकच्प्रकरणे "तूष्णीमः काम् वक्तव्यः ।" इति वार्त्तिकोक्त्या काम् । मित्त्वादन्त्यादचः परः ।) मौनम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ६ ॥

तूस्तं, क्ली, (तुस शब्दे + बाहुलकात् तुसेरपि तन् दीर्घश्च । इत्युज्ज्वलदत्तः । ३ । ८६ ।) धूलिः । ("तूस्तानि विनिहन्ति वितूस्तयति पन्थानं वातः ।" इति मुग्धबोधम् ॥) जटा । इति मेदिनी । ते, २२ ॥ पापम् । सूक्ष्मम् । इति शब्दरत्नावली ॥

तृक्ष, इत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।)सप्तमस्वरी । तृक्षति । इर्य्यां गतौ । इति दुर्गादासः ॥

तृक्षं, क्ली, जातीफलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृट्, [ष्] स्त्री, (तृष + क्विप् ।) इच्छा । तृष्णा । (यथा, ऋतुसंहारे ।१।११ ।

"मृगाः प्रचण्डातपतापिता भृशं
तृषा महत्या परिशुष्कतालवः ॥")

कामकन्या । इति मेदिनी । षे, १३ ॥

तृण, इ ञ उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तनां-उभं-सकं-सेट् । क्त्वावेट् ।) इ ञ, तृणोति तर्णोति तृणुते तर्णुते । उ, तर्णित्वा तृत्वा । इति दुर्गादासः ॥

तृणं, क्ली, (तृण्यते भक्ष्यते गवादिभिरिति । तृण + घञ् । संज्ञापूर्व्वकत्वात् न गुणः । यद्वा, तृह हिंसायाम् + "तृहेः क्नो हलोपश्च ।" उणां ५।८ इति क्नप्रत्ययो हकारलोपश्च ।) नड़ादि । चिनाखड़ इति ख्यातम् । इति केचित् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । अर्ज्जुनम् २ । इत्यमरः । २ । ५ । १६७ ॥ त्रिणम् ३ खटम् ४ खेट्टम् ५ हरितम् ६ ताण्डवम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ३४ ।

"जातस्य नदीकूले तस्य तृणस्यापि जन्म कल्याणम् ।
यत् सलिलमज्जनाकुलजनहस्तालम्बनं भवति ॥")

गोभ्यस्तृणदानफलं यथा,—

"तीर्थस्नानेषु यत् पुण्यं यत् पुण्यं विप्रभोजने ।
यत् पुण्यञ्च महादाने यत् पुण्यं हरिसेवने ॥
सर्व्वव्रतोपवासेषु सर्व्वेष्वेव तपःसु च ।
भुवः पर्य्यटने यत्तु सत्यवाक्येषु यद्भवेत् ॥
यत् पुण्यं सर्व्वयज्ञेषु दीक्षायाञ्च लभेन्नरः ।
तत् पुण्यं लभते प्राज्ञो गोभ्यो दत्त्वा तृणानि च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥ * ॥

धनिष्ठादिपञ्चनक्षत्रेषु गृहनिमित्ततृणकाष्ठाहरणे दोषा यथा,—

"अग्निचौरभयं रोगो राजपीड़ा धनक्षतिः ।
संग्रहे तृणकाष्ठानां कृते वस्वादिपञ्चके ॥"
इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥

(गन्धद्रव्यविशेषः । रामकर्पूर इति भाषा ॥ अस्य पर्य्याया यथा,—

"कुतृणञ्च सुगन्धञ्च तृणं शीतं सुशीतलम् ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

तृणकुङ्कुमं, क्ली, (तृणसम्भूतं कुङ्कुमम् ।) सुगन्धद्रव्यभेदः । तत्पर्य्यायः । तृणाढ्यक् २ गन्धि ३ तृणशोणितम् ४ तृणपुष्पम् ५ गन्धाधिकम् ६ तृणोत्थम् ७ तृणगौरम् ८ लोहितम् ९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफमारुतशोफकण्डूतिपामाकुष्ठामदोषनाशित्वम् । परमभास्वरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणकुटी, स्त्री, (तृणाच्छादिता कुटी ।) तृणाच्छादितगृहम् । तत्पर्य्यायः । कायमानम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तृणौकः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

तृणकूर्म्मः, पुं, (तृणस्य कूर्म्म इव ।) तुम्बी । इति शब्दमाला ॥

तृणकेतुः, पुं, (तृणेषु केतुर्ध्वज इव ।) वंशः । इति हारावली । १०८ ॥

तृणकेतुकः, पुं, (तृणकेतु + स्वार्थे कन् ।) वंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणगोधा, स्त्री, (तृणस्य गोधेव क्षुद्रत्वात् ।) चित्रकोलः । कृकलासः । इति मेदिनी । धे, ४६ ॥ तृणजलौका । इति केचित् ॥

तृणग्रन्थिः, स्त्री, (तृणस्य ग्रन्थिरिव ग्रन्थिर्यस्य ।) स्वर्णजीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणग्राही, [न्] पुं, (तृणं गृह्णातीति । ग्रह + णिनिः ।) नीलमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मणिविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ काफुरदाना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शूकापुट्टः २ तृणमणिः ३ । इति हारावली ॥

तृणजम्भा, [न्] त्रि, (तृणं जम्भो भक्ष्यं यस्य । "जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः ।" ५।४।१२५। इति निपातनात् साधुः ।) तृणभक्षकः । (तृणमिव जम्भो दन्तो यस्य ।) तृणवर्णदन्तयुक्तः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

तृणता, स्त्री, धनुः । (तृणस्य भावः । तृण + भावे तल् ।) तृणत्वम् । इति मेदिनी । ते, ११३ ॥

तृणद्रुमः, पुं, (तृणप्रधानो द्रुमः । तृणमिव द्रुमो वा ।) तालः । गुवाकः । ताली । केतकी । खर्ज्जूरः । खर्ज्जूरी । नारिकेलः । हिन्तालः । एषां निर्यासगुणाः । शीतलत्वम् । लघुत्वम् । मोहनत्वम् । बलकारित्वम् । हृद्यत्वम् । तृष्णासन्तापनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणधान्यं, क्ली, (तृणबहुलं धान्यम् ।) धान्यविशेषः । उड़िधान इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नीवारः २ । इत्यमरः । २ । ६ । २५ ॥

तृणध्वजः, पुं, (तृणेषु ध्वज इव दीर्घत्वात् ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥

तृणनिम्बः, पुं, (तृणाकारो निम्बः ।) नेपालनिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणपत्रिका, स्त्री, (तृणस्येव पत्रमस्यस्याः । ठन् टाप् च ।) इक्षुदर्भा । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणपत्री, स्त्री, (तृणमिव पत्रमस्याः । ङीष् ।) गुण्डाशिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणपुष्पं, क्ली, (तृणस्य पुष्पमिव ।) तृणकुङ्कुमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणपुष्पी, स्त्री, (तृणमिव पुष्पमस्याः । ङीष् ।) सिन्दूरपुष्पीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणपूली, स्त्री, (तृणस्य पूलः संहतिर्यत्र । ततो गौरादित्वात् ङीष् । तृणनिर्म्मितत्वादस्य तथात्वम् ।) चचा । इति हारावली । १६६ ॥ चाँच इति भाषा ॥

तृणमणिः, पुं, (तृणेषु मणिः ।) तृणग्राही । इति हारावली । २१६ ॥

तृणमत्कुणः, पुं, लग्नकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जामिन् इति भाषा ॥

तृणराजः, पुं, (तृणेषु राजते शोभते इति । राज + अच् । तृणानां राजा वा समासे टच् ।) तालवृक्षः । इत्यमरः । २ । ५ । १६८ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ५६७ । [लब्धम् ।
"श्रीः श्रीफलेन राज्यं तृणराजेनाख्यसाम्यतो कुचयोः सम्यक् साम्यात् गतौ घटस्वक्रवर्त्तित्वम् ॥")
नारिकेलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणवल्लजा, स्त्री, (तृणरूपा वल्लजा ।) वल्लजा । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणवीजः, पुं, (तृणस्य वीजमिव वीजमस्य ।) श्यामाकः । इति रत्नमाला ॥

तृणवीजोत्तमः, पुं, (तृणवीजेषु उत्तमः ।) श्यामाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणशीतं, क्ली, (तृणेषु शीतं शीतलम् ।) कत्तृणम् । गन्धतृणम् । इति रत्नमाला ॥

तृणशीता, स्त्री, (तृणेषु शीता शीतला ।) जलपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणशून्यं, क्ली, (तृणेन शून्यम् ।) मल्लिका । केतकीफलम् । इति मेदिनी । ये, ११६ ॥ (एतद्गुणा यथा,—
"नीपं सभार्गवं पीलु तृणशून्यं विकङ्कतम् ।
प्राचीनामलकञ्चैव दोषघ्नङ्गरहारि च ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥)
तृणरहिते, त्रि ॥

तृणषट्पदः, पुं, (तृणमिव षट् पदा यस्य ।) वरोलः । इति हारावली । २१७ ॥ बोलता इति भाषा ॥

तृणसारा, स्त्री, (तृणवत् सारो यस्याः । असारत्वात् तथात्वम् ।) कदली । इति हारावली । १०५ ॥

तृणसिंहः, पुं, (तृणेषु सिंह इव तन्नाशकत्वात् ।) कुठारः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तृणहर्म्म्यः, पुं, (तृणाच्छादितो हर्म्म्यः ।) तृणयुक्ताट्टालिका । अट्टालिकोपरि तृणनिर्म्मितगृहम् । तत्पर्य्यायः । मयटः २ । इति हारावली । २२३ ॥

तृणाद्विपः, पुं, (तृणरूपोऽद्विपो वृक्षः ।) मन्थानकतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणाग्निः, पुं, (तृणजातोऽग्निः । शाकपार्थिववत् समासः ।) तृणजाताग्निः । तत्पर्य्यायः । वत्सलः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तृणाञ्जनः, पुं, (तृणमिव अञ्जनो व्यक्तो । तृणवदाकृतित्वादस्य तथात्वम् ।) कृकलासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तृणाढ्यं, क्ली, (तृणेषु आढ्यं पुष्टत्वात् ।) पर्व्वततृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणाम्लं, क्ली, (तृणेषु अम्लम् ।) लवणतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणाह्वक, [न्] पुं, (तृणेषु अह्नगिव रक्तवर्णत्वात् ।) तृणकुङ्कुमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणेक्षुः, पुं, (तृणेषु इक्षुरिव ।) वल्वजा । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणोत्तमः, पुं, (तृणेषु उत्तमः ।) उखर्व्वलतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणोद्भवः, पुं, (तृणैः सह उद्भवतीति । उत् + भू + अच् ।) नीवारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणौकः, [स्] क्ली, (तृणनिर्म्मितमोको वसतिस्थानम् ।) कायमानम् । तृणनिर्म्मितगृहम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६२ ॥ खड़ुया घर इति भाषा ॥

तृणौषधं, क्ली, (तृणात्मकं औषधम् ।) एलवालुकाख्यगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृण्या, स्त्री, (तृणानां समूहः । "पाशादिभ्यो यः ।" ४ । २ । ४९ । इति यः ।) तृणसमूहः । इत्यमरः । २ । ५ । १६८ ॥

तृतीयः, त्रि, (त्रयाणां पूरणः । त्रि + "त्रेः सम्प्रसारणञ्च ।" ५ । २ । ५५ । इति तीयः सम्प्रसारणञ्च ।) त्रयाणां पूरणः । इति व्याकरणम् ॥ तेसरा इत्यादि भाषा । (यथा, मनुः । २ । ३५ ।
"चूड़ाकर्म्म द्विजातीनां सर्व्वेषामेव धर्म्मतः ।
प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥")

तृतीयप्रकृतिः, स्त्री, तृतीया प्रकृतिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तृतीया, स्त्री, (त्रयाणां पूरणी । त्रि + "त्रेः सम्प्रसारणञ्च ।" ५ । २ । ५५ । इति तीयः सम्प्रसारणञ्च । ततष्टाप् ।) तिथिविशेषः । सा चन्द्रमण्डलस्य तृतीयकलाक्रियारूपा तत्क्रियोपलक्षितः कालो वा । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
अस्यां जातस्य फलं यथा,—
"सकलगुणगभीरो भूमिपालानुरागी
पवनगरविगाही सर्व्वलोकोपकारी ।
परविषयनिवासी कौतुकी सत्यवादी
भवति निखिलविद्यो यस्तृतीयाप्रसूतः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
सा वैशाखस्य शुक्ला अक्षयतृतीया । यथा, स्मृतिः ।
"वैशाखे मासि राजेन्द्र ! शुक्लपक्षे तृतीयिका ।
अक्षया सा तिथिः प्रोक्ता कृत्तिकारोहिणीयुता ॥
तस्यां दानादिकं पुण्यं अक्षयं समुदाहृतम् ॥"
भविष्ये ।
या शुक्ला कुरुशार्दूल ! वैशाखे मासि वै तिथिः ।
तृतीया साक्षया लोके गीर्व्वाणैरभिवन्दिता ॥
योऽस्यां ददाति करकान् वारिवाजसमन्वितान् ।
स याति पुरुषो वीर ! लोकान् वै हेममालिनः ॥
करकान् कुम्भान् । वाजमन्नम् । हेममालिनः सूर्य्यस्य ॥ ब्रह्मपुराणे ।
"यः पश्यति तृतीयायां कृष्णं चन्दनचर्च्चितम् ।

वैशाखस्य सिते पक्षे स यात्यच्युतमन्दिरम् ॥”
स्कन्दपुराणम् ।
“वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाक्षयसंज्ञिता ।
तत्र मां लेपयेद्गन्धलेपनैरतिशोभनैः ॥”*॥
ब्रह्मपुराणम् ।
“वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां जनार्द्दनः ।
यवानुत्पादयामास युगञ्चारब्धवान् कृतम् ॥
ब्रह्मलोकात्त्रिपथगां पृथिव्यामवतारयत् ।
तस्यां कार्य्यो यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्च्चयेत् ॥
यवान् दद्यात् द्विजातिभ्यः प्रयतः प्राशयेद्-
यवान् ।
पूजयेत् शङ्करं गङ्गां कैलासञ्च हिमालयम् ॥
भगीरथञ्च नृपतिं सागराणां सुखावहम् ।
स्नानं दानं तपः श्राद्धं जपहोमादिकञ्च यत् ॥
श्रद्धया क्रियते तत्र तदानन्त्याय कल्पते ॥
अत्रानन्त्यफलश्रुतेः पूर्व्ववचने नक्षत्रयोगः फला-
तिशयार्थः ।” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
पाद्मे श्रीवराहधरणीसंवादे ।
“त्रेतायुगं तृतीयायां शुक्लायां मासि माधवे ।
प्रवृत्तञ्च त्रयीधर्म्माः प्रवृत्तास्ते प्रवर्त्तिताः ॥
अक्षया सोच्यते लोके तृतीया हरिवल्लभा ।
स्नाने दानेऽर्च्चने श्राद्धे जपे पूर्व्वजतर्पणे ॥
येऽर्च्चयन्ति यवैर्विष्णुं श्राद्धं कुर्व्वन्ति यत्नतः ।
तस्यां ददति दानानि धन्यास्ते वैष्णवा नराः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ । १३४ ॥

तृतीयाकृतं, त्रि, (तृतीयं कर्षणं कृतम् । “कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात् कृषौ ।”५।४।५८। इति डाच् ।) वारत्रयकृष्टक्षेत्रम् । इत्यमरः ।२।९।९॥ तिनवार चाष देओया क्षेत इति भाषा ॥

तृतीयाप्रकृतिः, स्त्री, (तृतीया प्रकृतिः । “संज्ञा-पूरण्योश्च ।”६ । ३ । ३८ । इति न पुंवद्भावः ।) नपुंसकम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३९ ॥

तृद, हिंसे । (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) तर्द्दति । इति दुर्गादासः ॥

तृद, उ न ध इर् । अनादरे । हिंसे । इति कवि-कल्पद्रुमः ॥ (रुधां-उभं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ, तर्द्दित्वा तृत्त्वा । न ध, तृणत्ति तृन्ते । इर्, अतृदत् अतर्द्दीत् । इति दुर्गादासः ॥

तृनुप, श प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां परं-सकं-सेट् ।) प्रीणनमिह प्रीतीभावः । श, तृपति तृम्पति वा लाभाल्लोकः । ततृम्प । इति दुर्गादासः ॥

तृनुफ, श प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, तृफति तृम्फति । ततृम्फ । इति दुर्गादासः ॥

तृन्ह, ञ श हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-वेट् ।) सप्तमस्वरी । ञ, अतर्हीत् अतृक्षीत् । श, तृहति । इति दुर्गादासः ॥

तृप, कि सन्दीपने । प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे-भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) कि, तर्पयति तर्पति । योऽग्निरयं तर्पयतीति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

तृप, न प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट् ।) प्रीणनं प्रीतीकरणम् । न, तृप्नोति पितरं पुत्त्रः । ततर्प । इति दुर्गादासः ॥

तृप, प श प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) प श, तृम्पति ततर्प । इति दुर्गादासः ॥

तृप, चि ऌ य ज प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-सकं च-वेट् ।) चि, तृप्तोऽस्ति । ऌ, अतृपत् । अस्य ऌदित्वेऽपि क्षमन्दृशस्पृशेत्यादि-विशेषविधानात् पक्षे टांसिस्तेन अताप्सीत् अत्राप्सीत् अतर्पीदित्यपि । य, तृप्यति । ज, तर्पिष्यति तर्प्स्यति । प्रीणनमिह प्रीतीभावः प्रीतीकरणञ्च । स्वन्दीनि तृप्यतु मधूनि पिब-न्निवायमिति श्रीहर्षः । पितॄनताप्सीन्नृपरक्ततोयै-रिति भट्टिः । इति दुर्गादासः ॥

तृपत्, पुं, (तृप्नोति प्रीणयतीति । तृप+“संश्च-त्तृपद्वेहत् ।”उणां २ । ८५ । इति अतिप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥ छत्रम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (प्रीणयति, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । २ । २२ । १ । “तृपत्सोममपिबद्विष्णुना सुतं यथावशत् ।” “तृप प्रीणने तुदादिः । आगमानुशासनस्या-नित्यत्वान्नुमभावः तृप्यन् इन्द्रः ॥”इति सायनः ॥)

तृपला, स्त्री, (तृप्यतीति । तृप प्रीणने+“कल-स्तृपश्च ।” उणां १ । १०६ । इति कलः । तत-ष्टाप् ।) लता । इत्युणादिकोषः ॥ त्रिफला । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (क्षिप्रप्रहा-रिणि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६७ । ८ । “प्रहंसासस्तृपलं मन्युमच्छामादस्तं वृषगणा अयासः ॥” “तृपलशब्दः क्षिप्रवाची । तदुक्तं यास्केन । तृपलप्रभर्म्मा क्षिप्रप्रहारीति । क्षिप्रप्रहारिणं मन्युम् ।” इति सायनः ॥)

तृप्रः, त्रि, (तृप प्रीणने+क्तः ।) तृप्तियुक्तः । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥ (यथा, नैषधे । ३ । ६३ ।
“शुद्धान्तसम्भोगनितान्ततुष्टे
न नैषधे कार्य्यमिदं निगाद्यम् ।
अपां हि तृप्ताय न वारिधारा
स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा ॥”)

तृप्तिः, स्त्री, (तृप प्रीणने+भावे क्तिन् ।) भक्ष-णादिनाकाङ्क्षानिवृत्तिः । तत्पर्य्यायः । सौहि-त्यम् २ तर्पणम् ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ५६ ॥ प्रीणनम् ४ आसितम्भवम् ५ । इति शब्द-रत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते ।१।१।२० । “श्रुतान्यन्यानि सर्व्वज्ञ ! त्वन्मुखान्निःसृतानि च । नैव तृप्तिं व्रजामोऽद्य सुधापानेऽमरा यथा ॥”)

तृप्रः, पुं, (तृप्यत्यनेनेति । तृप+“स्फायितञ्चीति ।” उणां २ । १३ । इति रक् ।) घृतम् । इत्यु-णादिकोषः ॥ पुरोडाशः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (तर्पके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २ । ५ ।
“न यं शुक्रो न दुराशीर्न तृप्रा उरुव्यचसम् । अपस्पृण्वते सुहार्दम् ॥” “तृप्रास्तर्पका अन्ये चरुपुरोडाशादयश्च यमिन्द्रं नापस्पृण्वते न न प्रीणयन्ति अपि तु प्रीणयन्त्येव तमिन्द्रं स्तुमः इति शेषः ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

तृफ, प श प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) प श, तृम्फति ततर्फ । इति दुर्गादासः ॥

तृफला, स्त्री, (तृम्फति प्रीणातीति । तृफ+“कल-स्तृपश्च ।” उणां १ । १०६ । इति चकारात् तृफतेरपि कलः ।) त्रिफला । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

तृफूः, पुं, (तृफति पीड़यतीति । तृफ क्लेशे+“खर्व्वादिभ्य ऊः ।”१ । ४९९ । इत्युणादिकोष-टीकाधृतसूत्रेण ऊः । निपातनात् न गुणः ।) सर्पजातिः । इत्युणादिकोषः ॥

तृष, इर् य तृषि षि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् ।) इर्, अतृषत् अत-र्षीत् । अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये । य, तृष्यति । षि, तृषितोऽस्ति । तृट् आकाङ्क्षा । तथा च । इच्छाकाङ्क्षा स्पृहेहा तृट् वाञ्छा लिप्सा मनोरथः । इत्यमरसिंहः । तदुप-स्थितमग्रहीदजः पितुराज्ञेति न भोगतृष्णयेति रघुः । तृष्यति धनं लोकः । तृषि पिपासाया-मिति प्राञ्चः । तृष्यति तोयं पान्थः । इति रमानाथः । इति दुर्गादासः ॥

तृषा, स्त्री, (तृष+क्विप् पक्षे टाप् ।) तृष्णा । (अस्याः निवारणोपायो यथा,—
“काश्मर्य्यं पद्मकोशीरं द्राक्षामधुकचन्दनम् ।
बालकं शर्करायुक्तं क्वाथं पित्ततृषापहम् ॥
वटद्रुमो रोध्रसिता च चन्दनं
सदाड़िमं तण्डुलधावनेन ।
पिष्टं सुशीतेन जलेन वापि
पीतञ्च पित्तोत्थतृषापहञ्च ॥”
इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्द्दशेऽध्याये ॥
भुक्तोद्भवायास्तृषाया हेतुर्यथा,—
“स्निग्धं तथाम्लं लवणञ्च भुक्तं
गुर्व्वन्नमेवाशु तृषां करोति ॥”
इति वैद्यकमाधवकरकृतरुग्विनिश्चये तृष्णाधि-कारे ॥) इच्छा । (यथा, हितोपदेशे ।१।२९९ ।
“लोभेन बुद्धिश्चलति लोभो जनयते तृषाम् ।
तृषार्त्तो दुःखमाप्नोति परत्रेह च मानवः ॥”)
कामकन्या । इति शब्दरत्नावली ॥ लाङ्ग-लिकीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृषाभूः, स्त्री, (तृषाया भूरुत्पत्तिस्थानम् ।) क्लोम । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृषाहं, क्ली, (तृषां हन्तीति । हन+डः ।) जलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृषाहा, स्त्री, (तृषां हन्तीति । हन+डः+ टाप् ।) मधुरिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृषितः, त्रि, (तृट् तृषा वा सञ्जातास्य । तारका-दित्वात् इतच् ।) तृषायुक्तः । तत्पर्य्यायः ।

तर्षितः २ सतृट् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ८ । २० ।
"तृषितस्य परिश्रान्तः क्षुधितस्योत्तरासुतः ॥"
भावे क्तः ।) तृषायाम्, क्ली ॥

तृषितोत्तरा, स्त्री, (तृषितः उत्तरो यस्याः ।) अग्निपर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृष्णक्, [ज्] त्रि, (तृष्यति आकाङ्क्षतीति । तृष् + "स्वपितृषोर्नजिङ् ।" ३ । २ । १७२ । इति नजिङ् ।) लुब्धः । इत्यमरः । ३ । १ । २२ ॥ (तृषितः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ८५ । ११ ।
"असिञ्चन्नुत्सं गोतमाय तृष्णजे ॥")

तृष्णा, स्त्री, (तृष + "तृषिशुषिरसिभ्यः कित् ।" उणां ३ । १२ । इति नः स च कित् ।) अनात्मीयस्वीकारेच्छा । इति चण्डीटीकायां नागोजीभट्टः ॥ सा लिप्सा । (यथा, रघुः । ८२ ।
"तदुपस्थितमग्रहीदजः
पितुराज्ञेति न भोगतृष्णया ॥")
पानेच्छा । इति मेदिनी । णे, १६ ॥ तत्पर्य्यायः । उदन्या २ पिपासा ३ तृट् ४ तर्षः ५ इत्यमरः । ३।३।५१ ॥ तृषा ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ तर्षणम् ७ । इति जटाधरः ॥*॥ रोगविशेषः । तन्निदानं यथा,—
"वातात् पित्तात् कफात् तृष्णा सन्निपातात् द्रवक्षयात् ।
षष्ठी स्यादुपसर्गाच्च वातपित्ते तु कारणम् ॥
सर्व्वासु तत् प्रकोपो हि सौम्यधातुप्रशोषणात् ।
सर्व्वदेहे भ्रमात् कम्पतापतृड्दाहमोहकृत् ॥
जिह्वामूलगलक्लोमतालुतोयवहाः शिराः ।
संशोष्य तृष्णा जायन्ते तासां सामान्यलक्षणम् ॥ * ॥
मुखशोषो जलातृप्तिरन्नद्वेषः स्वरक्षयः ।
कण्ठोष्ठजिह्वाकार्कश्यं जिह्वानिष्क्रमणं क्लमः ॥
प्रलापश्चित्तविभ्रंशो स्तृड्ग्रहोक्तास्तथामयाः ।
मरुतः क्षामता दैन्यं शङ्खतोदः शिरोभ्रमः ॥
गन्धाज्ञानास्यवैरस्यश्रुतिनिद्राबलक्षयाः ।
शीताम्बुफेनवृद्धिश्च पित्तान्मूर्च्छास्यतिक्तता ॥
रक्तेक्षणत्वं सततं शोषो दाहोऽतिधूमकः ।
कफं रुणद्धि कुपितस्तोयवाहिषु मारुतः ॥
स्रोतःसु स कफस्तेन पङ्कवच्छोष्यते ततः ।
शूकैरिवाचितः कण्ठो निद्रामधुरवक्त्रता ॥
आध्मानः शिरसो जाड्यं स्तैमित्यच्छर्द्दरोचकाः ।
आलस्यमविपाकश्च यः स स्यात् सर्व्वलक्षणः ॥
आमोद्भवा च भक्ष्यस्य संरोधाद्वातपित्तजा ।
उष्णाक्रान्तस्य सहसा शीताम्भो भजतस्तृषा ॥
तृष्णा योर्द्ध्वं गतं कोष्ठं कुर्य्यात् पित्तरुजैव सा ।
या च पानातिपानोत्था तीक्ष्णाग्नेः स्नेहपाकजा ॥
स्निग्धकट्वम्ललवणभोजनेन कफोद्भवा ।
तृष्णारसक्षयोक्तेन लक्षणेन क्षयात्मिका ॥
शोषमोहज्वराद्यस्य दीर्घरोगोपसर्गतः ।
या तृष्णा जायते तीव्रा सोपसर्गात्मिका स्मृता ॥"
इति गारुड़े तृष्णानिदानम् १५६ अध्यायः ॥*॥

तदौषधं यथा,—
"त्रिफलापिप्पलीचूर्णं भक्षितं मधुना युतम् ।
भोजनादौ हि समधु पिपासां त्वरितं हरेत् ॥"
इति तत्रैव १६४ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च । "अथ तृष्णाधिकारः । तत्र तृष्णाया निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह ।

भयश्रमाभ्यां बलसङ्क्षयाद्वा
ऊर्द्ध्वं चितं पित्तविवर्द्धनैश्च ।
पित्तं सवातं कुपितं नराणां
तालुप्रपन्नं जनयेत् पिपासाम् ॥
स्रोतःस्वपां वाहिषु दूषितेषु
दोषैश्च तृट् सम्भवतीह जन्तोः ।
तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी
क्षयात्तथान्यामसमुद्भवा च ॥
भक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां
निबोध लिङ्गान्यनुपूर्व्वशस्तु ॥

नराणां चितं स्वस्थान एव सञ्चितं पित्तं सवातं पित्तविवर्द्धनैः कट्वम्लोष्णादिभिः कुपितम् । भयश्रमाभ्यां बलसङ्क्षयादुपवासादेश्च वातः कुपितः । तद्द्वयं ऊर्द्ध्वं प्रसरन् तालुप्रपन्नं सत् पिपासां जनयेत् । न केवलं तालुन्येव दूषिते तृषा भवति । किन्तु जलवाहिस्रोतःस्वपि । अत आह । स्रोतःस्वित्यादि । नन्वत्र बहुवचनं युक्तम् । यतो जलवहे द्वे स्रोतसी सुश्रुतेनोक्ते । उच्यते । तयोरेवानेकप्रतानयोगान्न दोषः । अपां वाहिषु स्रोतःस्विति जिह्वादेरप्युपलक्षणम् । यत आह चरकः रसवाहिनीश्च धमनीर्जिह्वा हृदयगलतालुक्लोम च । संशोष्य नृणां देहे कुरुतस्तृष्णामतिबलौ पित्तानिलाविति ॥ सङ्ख्यामाह । तिस्र इत्यादि ॥ तृष्णायाः सामान्यं लक्षणमाह ।

सततं यः पिबेत्तोयं न तृप्तिमधिगच्छति ।
मुहुः काङ्क्षति तोयन्तु तं तृष्णार्द्दितमादिशेत् ॥

वातजाया लक्षणमाह ।

क्षामास्यता मारुतसम्भवायां
तोदस्तथा शङ्खशिरःसु चापि ।
स्रोतोनिरोधो विरसञ्च वक्त्रं
शीताभिरद्भिश्च विवृद्धिमेति ॥

शङ्खशिरःसु शङ्खयोः शिरसि च । स्रोतोनिरोधो रसाम्बुवाहिधमनीनिरोधः ॥*॥ पित्तजामाह ।

मूर्च्छान्नविद्वेषविलापदाहा
रक्तेक्षणत्वं प्रततश्च शोषः ।
शीताभिनन्दा मुखतिक्तता च
पित्तात्मिकायां परिधूपनञ्च ॥

विलापः प्रलापः । प्रततश्च शोषः अविरतश्च शोषः । शीताभिनन्दा शीतेच्छा । परिधूपनं कण्ठाद्धूमनिर्गम इव ॥
कफजामाह ।

वाष्पावरोधात् कफसंवृतेऽग्नौ
तृष्णा बलासेन भवेन्नरस्य ।
निद्रागुरुत्वं मधुरास्यता च
तयार्द्दितः शुष्यति चातिमात्रम् ॥

अग्नौ जठराग्नौ । कफसंवृते स्वकारणकुपितेन कफेनोपरिष्टादाच्छादिते । वाष्पावरोधात् अग्न्युष्मावरोधात् । अवरुद्धानलोष्मणाम्बुवहस्रोतःशोषणात् बलासेन कफेन नरस्य तृष्णा भवेत् । तया तृष्णया अर्द्दितः पीड़ितः । शुष्यति कृशो भवति ॥ * ॥
क्षतजामाह ।

क्षतस्य रुक्शोणितनिर्गमाभ्यां
तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु ।

क्षतस्य शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य । रुक् पीड़ा ॥ * ॥
क्षयजामाह ।

रसक्षयाद्या क्षयसम्भवा सा
तयाभिभूतस्तु निशादिनेषु ।
पेपीयतेऽम्भः स सुखं न याति
तां सन्निपातादिति केचिदाहुः ॥
रसक्षयोक्तानि च लक्षणानि
तस्यामशेषेण भिषग्व्यवस्येत् ।

रसक्षयलक्षणानि सुश्रुतेनोक्तानि ॥ रसक्षये हृत्पीड़ा कम्पः शोषः शून्यता तृष्णा चेति । व्यवस्येत् जानीयात् ॥ * ॥
आमजामाह ।

त्रिदोषलिङ्गामसमुद्भवा च
हृच्छूलनिष्ठीवनसादकर्त्री ॥ * ॥

भक्तोद्भवामाह ।

स्निग्धं तथाम्लं लवणञ्च भुक्तं
गुर्व्वन्नमेवाशु तृषां करोति ।

लवणञ्चेति चकारात् कटु च ॥ * ॥
उपसर्गजामाह ।
क्षीणस्वरः प्रताम्यन् दीनाननहृदयशुष्कगलतालुः ।
भवति खलु सोपसर्गात् तृष्णा सा शोषिणी कष्टा ॥
शोषिणी धातुशोषिणी ॥ * ॥
उपसर्गानाह ।
ज्वरो मोहः क्षयः श्वासो बाधिर्य्यं कास एव च ।
बहिर्निर्गतजिह्वात्वं सन्नेते तदुपद्रवाः ॥ * ॥
तद्युक्ताया अरिष्टत्वमाह ।
ज्वरमोहक्षयकासश्वासाद्युपसृष्टदेहानाम् ।
सर्व्वास्त्वतिप्रसक्ता रोगकृशानां वमिप्रसक्तानाम् ॥
घोरोपद्रवयुक्तास्तृष्णा मरणाय विज्ञेयाः ।
आदिशब्दादतीसारादीनां ग्रहणम् । अतिप्रसक्ताः निरन्तराः । घोरोपद्रवयुक्ताः अतीवमुखशोषादियुताः ॥ * ॥
अथ तृष्णायाश्चिकित्सा ।
वातघ्नमन्नपानं मृदु लघु शीतञ्च वाततृष्णायाम् ।
तृष्णायां पवनोत्थायां सगुड़ं दधि शस्यते ।
स्वादु तिक्तं द्रवं शीतं पित्ततृष्णापहं परम् ॥*॥
मुस्तपर्प्पटकोदीच्यकृत्ताख्योशीरचन्दनैः ।
शृतं शीतं जलं दद्यात् तृड्दाहज्वरशान्तये ॥
कृत्वा धान्याकम् । कश्चिद्धात्रीञ्च दद्यात् ।
चन्दनमत्र धवलं दद्यात्तस्यातितृष्णाहरत्वात् ।
घृतमर्द्धपक्वमत्र कर्त्तव्यम् । इति षड़ङ्गपानम् ॥१॥
लाजोदकं मधुयुतं शीतं गुड़विमर्द्दितम् ।
काश्मरीशर्करायुक्तं पिबेत् तृष्णार्द्दितो नरः ॥२॥

आस्तरणमार्द्रवासः प्रावरणं चार्द्रमेव स्यात् ।
तेन पिपासा शाम्यति दाहश्चोग्रोऽपि देहिनां
नियतम् ॥ ३ ॥
गोस्तनीक्षुरसक्षीरयष्टीमधुमधूत्पलैः ।
नियतं नासिकापीतैस्तृष्णा शाम्यति दारुणा ॥४॥
वैशद्यं जनयत्यास्ये सन्दधाति मुखे जलम् ।
तृष्णादाहप्रशमनं मधुगण्डूषधारणम् ॥ ५ ॥
जिह्वातालुगलक्लोमशोषे मूर्द्धनि दापयेत् ।
केशरं मातुलुङ्गस्य घृतसैन्धवसंयुतम् ॥ ६ ॥
दाड़िमं वदरं लोध्रं कपित्थं वीजपूरकम् ।
पिष्टा मूर्द्धनि लेपस्तु पिपासादाहनाशनः ॥७॥
वारि शीतं मधुयुतमाकण्ठाद्वा पिपासितम् ।
पाययेद्वामयेच्चापि तेन तृष्णा प्रशाम्यति ॥ ८ ॥
शातः सशर्करः पेयो हिमो धान्याकसम्भवः ।
जयेत् तृष्णां तथा दाहं भवेत् स्रोतोविशो-
धनम् ॥ ९ ॥
आमलं कमलं कुष्ठं लाजाश्च वटरोहकम् ।
एतच्चूर्णस्य मधुना गुटिकां धारयेन्मुखे ॥
तृष्णां प्रवृद्धां हन्त्येषा मुखशोषञ्च दारुणम् ॥१०॥
वातोद्भवां रुचिनिवारणेन
जयेत् वातानामहजञ्च पातैः ।११।
क्षयोत्थितां क्षीरजलं निहन्या-
न्मांसोदकं वा मधुरोदकं वा ॥ १२ ॥
आमोद्भवां विल्ववचायुतानां
जयेत् कषायैरथ दीपनानाम् ।१३।
गुर्व्वन्नजामुल्लिखनैर्व्वयेच्च
क्षयं विना सर्व्वकृताश्च तृष्णाम् ॥
उल्लिखनैः लेखनद्रव्यैः ॥ १४ ॥
स्निग्धेऽन्ने भुक्ते या तृष्णा स्यात्तां गुड़ाम्बुना
शमयेत् ।
अतिरोगदुर्ब्बलानां तृष्णां शमयेन्नृणामिहाशु
पयः ॥
पयोऽत्र दुग्धम् ॥ १५ ॥
मूर्च्छाच्छर्द्दितृषादाहस्त्रीमद्यभृशकर्षिताः ।
पिबेयुः शीतलं तोयं रक्तपित्ते मदात्यये ॥ १६ ॥
सात्म्यान्नपानभैषज्यैस्तृष्णां तस्य जयेत् पुनः ।
तस्यां जितायामन्योऽपि व्याधिः शक्यश्चिकित्-
सितुम् ॥ १७ ॥ * ॥
तृष्यन् पूर्व्वामयक्षीणो न लभेत जलं यदि ।
मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात् त्वरितं नरः ॥
तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति ।
तस्मात् सर्व्वास्ववस्थासु न क्वचिद्वारि वारयेत् ॥
अन्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् धारयते चिरम् ।
तोयाभावात् पिपासार्त्तः क्षणात् प्राणैर्विमुच्यते ॥
इति तृष्णाधिकारः ॥" इति भावप्रकाशः ॥
(अथास्याः पथ्यापथ्यनियमः ॥ पथ्यानि यथा,—
"शोधनं शमनं निद्रां स्नानं कवलधारणम् ।
जिह्वाधःसिरयोर्दाहो दीपदग्धहरिद्रया ॥
कोद्रवाः शालयः पेया विलेपी लाजशक्तवः ।
अन्नमण्डो धन्वरसाः शर्करा वागषाड़वौ ॥
भृष्टैर्मुद्गैर्मसूरैर्व्वा चणकैर्व्वा कृतो रसः ।
रम्भापुष्पं तैलकूर्चं द्राक्षापर्पटपल्लवाः ॥

कपित्थं कोलमम्लीका कुष्माण्डकमुपोदिका ।
खर्ज्जूरं दाड़िमं धात्री कर्कटी नलदाम्बु च ॥
जम्बीरं करमर्द्दश्च वीजपूरं गवां पयः ।
मधूकपुष्पं ह्रीवेरं तिक्तानि मधुराणि च ॥
बालतालाम्बु शीताम्बु पयः पेटीप्रपानकम् ।
माक्षिकं सरसां तोयं शताह्वा नागकेशरम् ॥
एलाजातीफलं पथ्या कुस्तुम्बुरु च टङ्कणम् ।
घनसारो गन्धसारः कौमुदी शिशिरानिलः ॥
चन्दनार्द्रप्रियाश्लेषो रत्नाभरणधारणम् ।
हिमानुलेपनञ्च स्यात् पथ्यमेतत्तृषातुरे ॥"
अपथ्यानि यथा,—
"स्नेहाञ्जनस्वेदनधूमपान-
व्यायामनस्यातपदन्तकाष्ठम् ।
गुर्व्वन्नमम्लं लवणं कषायं
कटु स्निग्धं दुष्टजलानि तीक्ष्णम् ॥
एतानि सर्व्वाणि हिताभिलाषी
तृष्णातुरो नैव भजेत् कदाचित् ॥"
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिग्रन्थे तृष्णाधिकारे ॥)
तृष्णाक्षयः, पुं, (तृष्णाया विषयलिप्सायाः क्षयो
नाशो यत्र ।) शान्तिः । इति हेमचन्द्रः । २ ।
२१८ ॥ (यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम् ।
"यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत् सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैव कलां नार्हति षोड़शीम् ॥"
तृष्णायाः पिपासायाः क्षयः ।) पिपासा-
नाशश्च ॥
तृष्णारिः, पुं, (तृष्णायाः पिपासायाः अरिः
शत्रुः ।) पर्पटः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तृह, ध ऊ श हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधा-
तुदां च-परं-सकं-वेट् ।) सप्तमस्वरी । ध,
तृणेढ़ि । (यथा, भट्टिः ।
"तृणेढु रामः सह लक्ष्मणेन ॥")
ऊ, अतर्हीत् अतृक्षत् । श, तृहति । इति
दुर्गादासः ॥
तॄ, तरे । अभिभवे । प्लुत्याम् । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-प्लुतौ अकं-सेट् ।) तरः ।
प्लवनपूर्व्वकदेशान्तरगमनम् । प्लुतिर्म्मज्जना-
भावः । तरति नदीं भेलया पान्थः । तरति
सकलदुःखं वामनं भावयेद्यः । तरति शुष्क-
काष्ठं जले मज्जति नेत्यर्थः ॥ इति दुर्गादासः ॥
ते, व, त्वया । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गौरी ।
यथा, सङ्गीतदामोदरः ।
"तेशब्देनोच्यते गौरी नशब्देनोच्यते हरः ।
तेन माङ्गलिकस्यायं शब्दस्तेन इति स्मृतः ॥")
तेजः, [स्] क्ली, (तेजयति तेज्यतेऽनेन वा ।
तिज निशाने + "सर्व्वधातुभ्योऽसुन् ।" उणां ।
४ । १८८ । इति असुन् ।) दीप्तिः । (यथा,
माघे । २ । ६२ ।
"अन्यदुच्छृङ्खलं सत्त्वमन्यच्छास्त्रनियन्त्रितम् ।
सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः कुतः ॥")
प्रभावः । (यथा, महाभारते । ६ । १४ । ४८ ।
"तस्मान्नूनं महावीर्य्याद्भार्गवाद्युद्धदुर्म्मदात् ।
तेजोवीर्य्यबलैर्भूयान् शिखण्डी द्रुपदात्मजः ॥")

पराक्रमः । (यथा, महाभारते । ३ । २८ । ६ ।
"न श्रेयः सततं तेजो न नित्यं श्रेयसी क्षमा ।
इति तात ! विजानीहि द्वयमेतदसंशयम् ॥")
रेतः । इति मेदिनी । से, २५ ॥ (यथा, रघुः ।
"अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः
सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठ्यूतमैशम् ॥"
"तत्र स्त्रीपुंसयोः संयोगे तेजः शरीराद्वायु-
रुदीरयति । ततस्तेजोऽनिलसन्निपाताच्छुक्रं च्युतं
योनिमभिप्रतिपद्यते संसृज्यते चार्त्तवेन ।"
"तत्र तेजोधातुः सर्व्ववर्णानां प्रभवः स यदा
गर्भोत्पत्तावब्धातुप्रायो भवति तदा गर्भं गौरं
करोति पृथिवीधातुप्रायः कृष्णं पृथिव्याकाश-
धातुप्रायः कृष्णश्यामं तोयाकाशधातुप्रायो
गौरश्यामम् ॥" इति सुश्रुते शारीरस्थाने
द्वितीयेऽध्याये ॥ सारः । यथा, सुश्रुते ।१।१५।
"रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां यत् परं तेज-
स्तत् खल्वोजस्तदेव बलमित्युच्यते स्वशास्त्र-
सिद्धान्तात् ॥"
"यत् परं तेजः इति यदुत्कृष्टं सारः ।"
इति तट्टीका ॥
शारीराग्निसम्भूतपदार्थविशेषः । तद्यथा,—
"तेजोऽप्याग्नेयं क्रमशः पच्यमानानां धातूना-
मभिनिर्व्वृत्तमन्तरस्थं स्नेहजातं वसाख्यं स्त्रीणां
विशेषतो भवति तेन मार्द्दवसौकुमार्य्यमृद्व-
ल्परोमतोत्साहदृष्टिस्थितिपक्तिकान्तिदीप्तयो
भवन्ति तत् कषायतिक्तशीतरूक्षविष्टम्भिवेग-
विघातव्यवायव्यायामव्याधिकर्षणैश्च विक्रियते ॥"
इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥)
लिट् । (देहजकान्तिः । यथा, वाजसनेय-
संहितायाम् । १ । ३१ ।
"तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि ।
धामनामासि प्रियं देवानामनाधृष्टं देवयजन-
मसि ॥"
"हे आज्य ! त्वं तेजोऽसि शरीरकान्तिहेतु-
त्वात्तेजस्त्वम् ।" इति महीधरः ॥) नवनीतम् ।
अग्निः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५ ॥ सुवर्णम् ।
मज्जा । पित्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस-
हनम् । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ६४ ।
"अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।
प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम् ॥"
पञ्चमहाभूतान्तर्गततृतीयमहाभूतम् । यथा,—
"तृतीयं ज्योतिरित्याहुश्चक्षुरध्यात्ममुच्यते ।
अधिभूतं ततो रूपं सूर्य्यस्तत्राधिदैवतम् ॥"
इत्याश्वमेधिकपर्व्व ॥
अस्य धर्म्माः । रूपम् १ द्रवत्वम् २ प्रत्यक्ष-
योगित्वम् ३ ॥ अस्य गुणाः । स्पर्शः १ संख्या २
परिमाणम् ३ पृथक्त्वम् ४ संयोगः ५ विभागः ६
परत्वम् ७ अपरत्वम् ८ रूपम् ९ द्रवः १०
वेगः ११ । अस्य नैमित्तिकद्रवत्वम् । अस्य स्पर्श
उष्णः । रूपं शुक्लभास्वरम् । इदं द्विधा ।
परमाणुस्वरूपं नित्यम् । सावयवमनित्यम् ।
अनित्यं त्रिधा देहः इन्द्रियं विषयः । इति

भावापरिच्छेदः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ४३ ।
"ओजस्तेजो द्युतिधरः प्रकाशात्मा प्रतापनः ॥"
शिवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । ५२ ।
"तेजोऽपहारी बलहा मुदितोऽर्थोऽजितो-ऽवरः ॥"
हिसप्ततिसाध्यमौलिककायस्थानामन्यतमः । तत्र अकारान्तोऽयम् । यथा, कुलदीपिकायाम् ।
"खामः चोमो घर वैन्योषो
वीदस्तेजस्तथार्णव आशः ॥")

तेजःफलः, पुं, (तेजसे बलाय तेजःप्रदं वा फलमस्य ।) वृक्षविशेषः । तेजफल इति भाषा । तत्पर्यायः । बहुफलः २ शाल्मलीफलः ३ स्तवकफलः ४ स्तेयफलः ५ गन्धफलः ६ कराटवृक्षः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । सुगन्धित्वम् । दीपनत्वम् । वातश्लेष्मारुचिनाशित्वम् । बालरक्षाकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तेजनः, पुं, (तेजयति अग्निमिति । तिज+णिच्+ल्युः ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६१ ॥ मुञ्जः । भद्रमुञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वाणादीनां फलके । यथा, मनुः । ७ । ९० ।
"न कर्णिभिर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः ॥"
उद्दीपने, क्ली । यथा, सुश्रुते चिकित्सास्थाने । २४ अध्याये ।
"सिरासुखविविक्तत्वं त्वक्स्थस्याग्नेश्च तेजनम् ॥")

तेजनकः, पुं, (तेजयतीति । तिज+णिच्+ल्युः संज्ञायां कन् । यद्वा, तेजनेन फलकेन कायतीति । कै+कः ।) शरः । इत्यमरः ।२।४।१६२॥

तेजनी, स्त्री, (तेजयतीति । तिज+णिच्+ल्युः । गौरादित्वात् ङीष् ।) मूर्व्वा । इत्यमरः । २ । ४ । ८३ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"तेजनी पिलुनी देवा तिक्तवल्ली पृथक्त्वचा ।
धनुःश्रेणी मधुरसा मूर्व्वा निर्दहनीति च ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।
पर्य्यायान्तरं यथा,—
"मूर्व्वा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी स्रुवा ।
मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ॥"
इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
ज्योतिष्मती । इति शब्दरत्नावली ॥ (तेजवती । अस्याः पर्य्यायाः यथा,—
"तेजस्विनी तेजवती तेजोह्वा तेजनी तथा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तेजपत्रं, क्ली, (तेजयतीति । तिज+णिच्+अच् । तेजं पत्रमस्य ।) स्वनामख्यातवृक्षः । तज इति तेजपात इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । गन्धजातम् २ पत्रम् ३ पत्रकम् ४ । इति शब्दरत्नावली । अस्य गुणाः । कफवायुविषार्शोहृल्लासारुचिनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अमरोक्तपर्य्यायास्तु कपत्रशब्दे द्रष्टव्याः ॥ तस्य नामगुणाः ।
"त्वक्पत्रञ्च वराङ्गं स्याद्भृङ्गं चोचं तथोत्कटम् ।
त्वचं लघूष्णं कटुकं स्वादु तिक्तञ्च रूक्षकम् ॥
पित्तलं कफवातघ्नं कण्ड्वामारुचिनाशनम् ।
हृद्वस्तिरोगवातार्शःकृमिपीनसशुक्रहृत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

तेजलः, पुं, (तेजति अतिशयेन पालयति शावकानिति । तेज पालने+बाहुलकात् कलच् ।) कपिञ्जलपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तेजस्करं, त्रि, (तेजः करोतीति । तेजस्+कृ+टः ।) तेजोवृद्धिकारकद्रव्यम् । इति वैद्यकम् ॥

तेजस्विनी, स्त्री, (तेजो विद्यतेऽस्याः । तेजस्+विनिः स्त्रियां ङीप् ।) ज्योतिष्मती । इति शब्दरत्नावली ॥ महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तेजवल्कल इति च । तत्पर्य्याया यथा,—
"तेजस्विनी तेजवती तेजोह्वा तेजनी तथा ॥"
अस्या गुणा यथा,—
"तेजस्विनी कफश्वासकाशास्यामयवातहृत् ।
पाचन्युष्णा कटुस्तिक्ता रुचिवह्निप्रदीपनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तेजस्वी, [न्] त्रि, (तेजोऽस्यस्येति । विनिः ।) तेजोयुक्तः । यथा,—
"महातपस्वी तेजस्वी ब्रह्मचारी च सुव्रती ।
युष्मद्विधोक्तं शास्त्रञ्च पठित्वान्यच्च पण्डितः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
(इन्द्रस्य पुत्त्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १९८ । २६ ।
"शान्तिश्चतुर्थस्तेषां वै तेजस्वी पञ्चमः स्मृतः ॥")

तेजितः, त्रि, (तिज+क्तः ।) तीक्ष्णीकृतः । शाणान इति भाषा । तत्पर्य्यायः । निशितः २ क्ष्णुतः ३ शाणितः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ९१ ॥ शान्तः ५ शाणादिमार्ज्जितः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ क्ष्णुतः ७ निशातः ८ शितः ९ शातः १० । इति जटाधरः ॥

तेजीयान्, [स्] त्रि, (तेजो विद्यतेऽस्य । तेजस्+ईयसुन् ।) तेजोयुक्तः । यथा,—
"अज्ञानी पुरुषः शश्वज्जड़ितश्च स्वकर्म्मणा ।
तेजीयसां न दोषाय वह्नेः सर्व्वभुजो यथा ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

तेजोमन्थः, पुं, (तेजो मथ्नातीति । मन्थ+कर्म्मण्यण् ।) गणिकारिका । इति रत्नमाला ॥

तेजोरूपं, क्ली, (तेजः सर्व्वप्रकाशकं चैतन्यं रूपं यस्य ।) ब्रह्म । यथा,—
"अशरीरं विग्रहवदिन्द्रियवदतीन्द्रियम् ।
यत्साक्षि सर्व्वसाक्षि तेजोरूपं नमाम्यहम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

तेजोवती, स्त्री, (तेजोऽस्यस्या इति । तेजस्+मतुप् मस्य वः ।) गजपिप्पली । इति शब्दरत्नावली ॥ चविका । इति रत्नमाला ॥ महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजल इति तेजवल्कल इति च भाषा । तस्याः पर्य्यायगुणाः ।
"तेजस्विनी तेजवती तेजोह्वा तेजनी तथा ।
तेजस्विनी कफश्वासकासास्यामयवातहृत् ॥
पाचन्युष्णा कटुस्तिक्ता रुचिवह्निप्रदीपनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
(अग्नेर्विमानम् । यथा, ब्रह्माण्डे ३८ अध्याये ।
"महाविमानं प्रथितं भास्करं जातवेदसः ।
सा हि तेजोवती नाम हुताशस्य महासभा ॥")

तेजोवृक्षः, पुं, (तेजोयुक्तो वृक्षः । अस्य उत्पादकत्वादस्य तथात्वम् ।) क्षुद्राग्निमन्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तेन, व्य, तद्धेतुना । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ सेइ निमित्ते इति भाषा ॥

तेनः, पुं, (ते गौरी न शिवो यत्र ।) गानाङ्गविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
"तेनेति शब्दस्तेनः स्यात् मङ्गलानां प्रदर्शकः ।
ते शब्देनोच्यते गौरी नशब्देनोच्यते हरः ॥
तेन माङ्गलिकश्चायं शब्दस्तेन इति स्मृतः ॥"

तेप, ऋ ङ कम्पे । च्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ऋ, अतितेपत् । ङ, तेपते वृक्षः । तितेपे । इति दुर्गादासः ॥

तेमः, पुं, (तिम आर्द्रीभावे+भावे घञ् ।) आर्द्रीभावः । इत्यमरः । ३ । २ । २६ ॥

तेमनं, क्ली, (तिम+भावे ल्युट् ।) आर्द्रीकरणम् । व्यञ्जनम् । इति मेदिनी । ने, ७२ ॥

तेमनी, स्त्री, (तिम्यतेऽनेनेति । तिम+ल्युट्+ङीप् ।) चुल्लीभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

तेव, ऋ ङ देवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) देवनमिह क्रीड़ा । ऋ, अतितेवत् । ङ, तेवते । तेवते बालः कन्दुकैर्नित्यमिति हलायुधः । देवनमिह रोदनमिति भट्टमल्लः । इति दुर्गादासः ॥

तेवनं, क्ली, (तेव्यते दीव्यते ऽस्मिन्निति । तेव क्रीड़ायाम्+अधिकरणे ल्युट् ।) केलिकाननम् । (भावे ल्युट् ।) क्रीड़ा । इति मेदिनी । ने, ७१॥ (यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतरामायणवचनम् ।
"तेवनेन वनं गत्वा नदीस्तीर्त्त्वा बहूदकाः ॥")

तैक्ष्ण्यं, क्ली, (तीक्ष्णस्य भावः । तीक्ष्ण+ष्यञ् ।) तीक्ष्णता । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ५ ।
"शौर्य्यमाशुक्रियाशस्त्रतैक्ष्ण्यमस्वेदवेपथू ॥"
कठोरता । यथा, रामायणे । २ । २१ । ४४ ।
"तदेतां विहजानार्य्यां क्षत्रधर्म्माश्रितां मतिम् ।
धर्म्ममाश्रय मा तैक्ष्ण्यं मद्बुद्धिरनुगम्यताम् ॥"
क्रूरता । यथा, मनुः । ४ । १६३ ।
"द्वेषं दम्भञ्च मानञ्च क्रोधं तैक्ष्ण्यञ्च वर्जयेत् ॥"
"मात्सर्य्यं धर्म्मोत्साहाभिमानकोपक्रौर्य्याणि त्यजेत् ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)

तैजसं, क्ली, (तेजसो विकारः । तेजस्+"तस्य विकारः ।" ४ । ३ । १३४ । इत्यण् ।) घृतम् । इति स्मृतिः ॥ धातुद्रव्यम् । इत्यमरः ।२।९।९९॥ (यथा, मनुः । ५ । १११ ।
"तैजसानां मणीनाञ्च सर्व्वस्याश्ममयस्य च ॥"
तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते ।९।४६।१०३।
"तैजसं नाम तत्तीर्थं यत्र पूर्व्वमपाम्पतिः ।

अभिषिक्तः सुरगणैर्ब्रह्मणो भरतर्षभ ! ॥”
तैजःसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, रघुः । ११ । ४३ ।
“तैजसस्य धनुषः प्रवृत्तये
तोयदानिव सहस्रलोचनः ॥”)
तैजसः, पुं, (तेजसो विकारः । तेजस् + अण् ।) सूक्ष्मशरीरव्यष्ट्युपहितचैतन्यम् । यथा,—
“एतद्व्यष्ट्युपहितं चैतन्यं तैजसो भवति तेजोमयान्तःकरणोपहितत्वात् ॥” इति वेदान्तसारः ॥ (तैजसाहङ्कारविशेषः । यथा, भागवते । २ । ५ । २४ ।
“सोऽहङ्कार इति प्रोक्तो विकुर्व्वन् समभूत्त्रिधा ।
वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेति यद्भिदा ॥”
घोटकविशेषः । तल्लक्षणादिकं यथा, भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरौ ।
“ये क्रोधशीला भृशवेगयुक्ता
मुक्ता दिनात् क्रोशशतं व्रजन्ति ।
ते तैजसाः पुण्यवतां प्रदेशे
भवन्ति पुण्यैरपि ते मिलन्ति ॥”
सुमतिपुत्त्रः । यथा, ब्रह्माण्डे ३६ अध्याये ।
“तैजसस्तत्सुतश्चापि प्रजापतिरमित्रजित् ॥”)
तैजसावर्त्तनी, स्त्री, (आवर्त्ततेऽत्र । आ + वृत् + ल्युट् स्त्रियां ङीप् । तैजसानां धातुद्रव्याणां सुवर्णादीनां आवर्त्तनी ।) मूषा । इत्यमरः । २।१०।३३ ॥ तैजसगलान मूची इति भाषा ॥
तैतिलं, क्ली, ववादीकादशकरणान्तर्गतचतुर्थकरणम् । तत्र जातफलं यथा,—
“कलासु दक्षो ललनाभिलाषी
सुमूर्त्तिसन्तर्जितकामदेवः ।
वक्ता गुणज्ञः कुशलः सुशील-
श्चेत्तैतिलाख्यं करणं प्रसूतौ ॥”
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
तैतिलः, पुं, गण्डकः । इति मेदिनी । ले, ६६ ॥
तैत्तिरं, क्ली, (तित्तिरीणां पक्षिणां समूहः । तित्तिरि + “अनुदात्तादेरञ् ।” ४ । २ । ४४ । इति अञ् ।) तित्तिरिगणः । इत्यमरः । २ । ६ । ४३ ॥ (यथा, गो: रामायणे ।२।१००।६३।
“वाप्यो मैरेयपूर्णाश्च मृष्टमांसचयैर्वृताः ।
प्रतप्तैः पैठरैश्चैव मार्गमायूरतैत्तिरैः ॥”)
तैत्तिरः, पुं, (तित्तिर एव । स्वार्थे अण् ।) तित्तिरिपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गर्भिणी एतन्मांसाशनाद्‌ध्याढ्यं सुतं जनयेत् तद्यथा,
“नित्यभीतश्च तैत्तिरात् ॥”
इति सुश्रुते शारीरस्थाने तृतीयाध्याये ॥)
तैत्तिरीयकः, पुं, (तैत्तिरं तित्तिरिप्रोक्तयजुर्व्वेदीयशाखामधीते वेत्ति वा । छण् । ततः स्वार्थे कन् ।) तैत्तिरीयी । यजुर्व्वेदीयशाखाविशेषवेत्ता ॥ (उपनिषद्विशेषे, क्ली । तत्तु कृष्णयजुर्व्वेदान्तर्गतम् । इति मुक्तिकोपनिषत् ॥)
तैत्तिरीया, स्त्री, (तित्तिरिणा प्रोक्ता । छण् ।) यजुर्व्वेदस्य शाखाविशेषः । यथा,—
“देवरातसुतः सोऽपि छर्द्दित्वा यजुषां गणम् ।
ततो गतोऽथ मुनयो ददृशुस्तान् यजुर्गणान् ॥
यजूंषि तित्तिरा भूत्वा तल्लोलुपतया ददुः ।
तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन् सुपेशलाः॥”
इति श्रीभागवतम् ॥
तैरणी, स्त्री, (तीरे नमतीति । नम + ड: । ततः स्वार्थे अण् । स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः । तैरङ्गः २ तैरः ३ कुनीली ४ रागदः ५ । अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । तिक्तत्वम् । व्रणनाशित्वम् । अरुणरङ्गदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
तैलं, क्ली, (तैलं तैलवत् स्नेहोऽस्त्यस्येति । अच् ।) सिह्लकः । इति रत्नमाला ॥ (तिलस्य तत्सदृशस्य वा विकारः । तिल + “तस्य विकारः ।” ४ । ३ । १३४ । इत्यण् ।) तिलादिजातस्नेहः । यथा, भावप्रकाशे ।
“तिलादिस्निग्धवस्तूनां स्नेहस्तैलमुदाहृतम् ॥”
तत्पर्य्यायः । म्रक्षणम् २ स्नेहः ३ अभ्यञ्जनम् ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८१ ॥ अस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । त्वच्यत्वम् । उष्णत्वम् । व्यवायित्वम् । पित्तकारित्वम् । बद्धविण्मूत्रत्वम् । श्लेष्मावर्द्धकत्वम् । सर्व्ववातविकारनाशित्वम् । मेधाग्निबलवर्द्धनत्वञ्च ।
“नास्ति तैलात् परं किञ्चित् भेषजं मारुतापहम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
पक्वपुरातनतैलस्य गुणः । महद्गुणत्वम् । किञ्चिन्न्यूनहीनत्वञ्च । द्रव्यसंयोगे संस्कृततैलस्य सर्व्वरोगनाशित्वम् ॥ अवगाहने युक्ततैलस्य गुणः । शरीरबलकारित्वम् । शिरामुखरोमकूपधमनीनाड़ीद्वारा तृप्तिकारित्वञ्च । नित्यं मस्तके अधिकतैलदानगुणाः । शिरःशूलखालित्यपालित्यनाशित्वम् । केशमूलस्य दृढ़ताकारित्वम् । केशस्यापतनघनताकृष्णतादीर्घताकारित्वम् । इन्द्रियप्रसन्नतामिशुद्धिकारित्वञ्च ॥ नित्यं कर्णे तैलपूरणस्य गुणाः । मन्याहनुसंग्रहोच्चैःश्रुतिबाधिर्य्यकर्णवातजरोगाजनकत्वम् ॥ मर्द्दने तैलस्य गुणः । घृतादष्टगुणगुरुत्वम् । इति राजवल्लभादिः ॥ * ॥
“प्रातःस्नाने व्रते श्राद्धे द्वादश्यां ग्रहणे तथा ।
मद्यलेपसमं तैलं तस्मात्तैलं विवर्जयेत् ॥”
इति कर्म्मलोचनम् ॥
“घृतञ्च सार्षपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम् ।
अदुष्टं पक्वतैलञ्च तैलाभ्यङ्गे च नित्यशः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
वारविशेषे तैलग्रहणफलं यथा,—
रवौ हृद्रोगः सोमे कीर्त्तिलाभः कुजे मृत्युः बुधे पुत्त्राप्तिः गुरौ अर्थहानिः शुक्रे शोकः शनौ दीर्घायुः ॥ * ॥
अथ निषिद्धदिने तैलग्रहणदोषशान्त्यर्थदेयद्रव्यनियमः । रवौ पुष्पं गुरौ दूर्व्वा कुजे भूमिः शुक्रे गोमयम् । अस्य प्रमाणं यथा,—
“अर्के नूनं दहति हृदयं कीर्त्तिलाभश्च सोमे
भौमे मृत्युर्भवति नियतं चन्द्रजे पुत्त्रलाभः ।
अर्थग्लानिर्भवति च गुरौ भार्गवे शोकयुक्ता-
स्तैलाभ्यङ्गात्तनयमरणं सूर्य्यजे दीर्घमायुः ॥”
इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥
वारादिविशेषे तदभ्यङ्गे गुणदोषौ यथा,—
“सन्तापः कीर्त्तिरल्पायुर्धनं निधनमेव च ।
आरोग्यं सर्व्वकामाप्तिरभ्यङ्गाद्भास्करादिषु ॥
उपोषितस्य व्रतिनः कृत्तकेशस्य नापितैः ।
तावत् श्रीस्तिष्ठति प्रीता यावत्तैलं न संस्पृशेत् ॥”
इति गारुड़े ११४ अध्यायः ॥ * ॥
अथ तैलवर्गः । तत्र तैलस्य स्वरूपनिरूपणम् ।
“तिलादिस्निग्धवस्तूनां स्नेहस्तैलमुदाहृतम् ।
तत्तु वातहरं सर्व्वं विशेषात्तिलसम्भवम् ॥”*॥
अथ तिलतैलगुणाः ।
“तिलतैलं गुरु स्थैर्य्यं बलवर्णकरं परम् ।
वृष्यं विकाशि विशदं मधुरं रसपाकयोः ॥
सूक्ष्मं कषायानुरसं तिक्तं वातकफापहम् ।
वीर्य्योष्णं हिमं स्पर्शे बृंहणं रक्तपित्तकृत् ॥
लेखनं बद्धविण्मूत्रत्वगामाशयशोधनम् ।
दीपनं बुद्धिदं मेध्यं व्यवायि व्रणमेहनुत् ॥
श्रोत्रयोनिशिरःशूलनाशनं लघुताकरम् ।
त्वच्यं केश्यञ्च चक्षुष्यमभ्यङ्गे भोजनेऽन्यथा ॥
छिन्नभिन्नच्युतोत्पिष्टमथितक्षतपिच्चिते ।
भग्नस्फुटितविद्धाग्निदग्धविश्लिष्टदारिते ॥
तथाभिहतनिर्भुग्नमृगव्याघ्रादिविक्षते ।
वस्तौ पानेऽन्नसंस्कारे नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ॥
सेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते ॥”*॥
ननु बृंहणलेखनयोः कथं सामानाधिकरण्यमित्याह ।
“रूक्षादिदुष्टपवनः स्रोतः सङ्कोचयेद्यदा ।
रसोऽसम्यग्वहन् कार्श्यं कुर्य्याद्रक्ताद्यवर्द्धनम् ॥
तेषु प्रवेष्टुं सरता सौक्ष्म्यस्निग्धत्वमार्द्दवैः ।
तैलं चमं रसं नेतुं क्षमाणां तेन बृंहणम् ॥
व्यवायसूक्ष्मतीक्ष्णोष्णसरत्वैर्म्मेदसः चयः ।
शनैः प्रकुरुते तैलं तेन लेखनमीरितम् ॥
हृतं पुरीषं बध्नाति स्खलितं तत् प्रवर्त्तयेत् ।
ग्राहकं सारकं वापि तेन तैलमुदीरितम् ॥
घृतमब्दात् परं पक्वं हीनवीर्य्यं प्रजायते ।
तैलं पक्वमपक्वं वा चिरस्थायि गुणाधिकम् ॥”*
अथ सरिषवराइतैलगुणाः ।
“दीपनं सार्षपं तैलं कटुपाकरसं लघु ।
लेखनं स्पर्शवीर्य्योष्णं तीक्ष्णं पित्तासृग्दूषकम् ।
कफमेदोऽनिलार्शोघ्नं शिरःकर्णामयापहम् ।
कण्डूकोठकृमिश्वित्रकुष्ठदुष्टव्रणापहृत् ॥
तद्वद्राजिकयोस्तैलं विशेषान्मूत्रकृच्छ्रकृत् ।
राजिकयोः कृष्णराइ आरक्तराइ द्वयोः ॥*॥
अथ तोरीतैलगुणाः ।
तीक्ष्णोष्णं तुवरीतैलं लघु ग्राहि कफास्रजित् ।
वह्निकृद्विषहृत् कण्डूकुष्ठकोठकृमिप्रणुत् ॥
मेदोदोषापहञ्चापि व्रणशोथहरं परम् ॥ * ॥
अथ तिसीतैलगुणाः ।
“अतसीतैलमाग्नेयं स्निग्धोष्णं कफपित्तकृत् ।
कटुपाकमचक्षुष्यं बल्यं वातहरं गुरु ॥

मलञ्चद्रसत: खादु ग्राहि त्वग्दोषहृत् प्रथम्।
वस्तौ पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये कर्णस्य पूरणे ॥
अनुपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥*॥
अथ वररइतैलगुणा: ।
कुसुम्भतैलमम्लं स्यादुष्णं गुरु विदाहि च ।
चक्षुर्भ्यामहितं बल्यं रक्तपित्तकफप्रदम् ॥ * ॥
अथ खाखसवीजतैलगुणा: ।
तैलं खाखसवीजानां बल्यं वृष्यं गुरु स्मृतम् ।
वातहृत् कफकृच्छीतं स्वादुपाकरसञ्च तत् ॥*॥
अथ एरण्डतैलगुणा: ।
एरण्डतैलं तीक्ष्णोष्णं दीपनं पिच्छिलं गुरु ।
वृष्यं त्वच्यं वय:स्थापि मेधाकान्तिबलप्रदम् ॥
कषायानुरसं सूक्ष्मं योनिशुक्रविशोधनम् ।
विस्रं खादु रसे पाके सतिक्तं कटुकं सरम् ॥
विषमज्वरहृद्रोगपृष्ठगुह्यादिशूलहृत् ।
हन्ति वातोदरानाहगुल्माष्ठीलाकटीग्रहान् ॥
वातशोणितविड्बन्धब्रध्नशोथामविद्रधीन् ।
आमवातगजेन्द्रस्य शरीरवनचारिण: ।
एक एव निहन्तायमेरण्डस्नेहकेशरी ॥ * ॥
अथ रालतैलगुणा: ।
तैलं सर्ज्जरसोद्भूतं विस्फोटव्रणनाशनम् ।
कुष्ठपामाकृमिहरं वातश्लेष्मामयापहम् ॥ * ॥
अथ सर्व्वतैलगुणा: ।
तैलं स्वयोनिगुणकृद्वाग्भटेनाखिलं मतम् ।
अत: शेषस्य तैलस्य गुणा ज्ञेया: स्वयोनिवत्॥
इति भावप्रकाशे तैलवर्ग: ॥ * ॥
अथ पुराणतैलगुणा: ।
"यामं कल्ककषायवीर्य्यमखिलं चूर्णस्य पचत्रयं
षण्मासान् घृतमोदकौ सहगुड़ौ मासत्रयं
गुग्गुलो: ।
सिद्धानां रसभस्मनां सुविपुलं वीर्य्यन्तु वर्षत्रयं
किञ्चिन्न्यूनविवर्ज्जितं गुणपरं तैलं पुराणं
महत् ॥"
इति नारायणदासकृतपरिभाषा ॥
तैलकं, क्ली, (स्वल्पं तैलम् । अल्पार्थे कन् ।)
अल्पपरिमाणतैलम् । इति व्याकरणम् ॥
तैलकन्द:, पुं, (तैलप्रधान: कन्द: ।) कन्दविशेष: ।
तत्पर्य्याय: । द्रावककन्द: २ तिलाङ्कितदल: ३
करवीरकन्दसंज्ञ: ४ तिलचित्रपत्रक: ५ । अस्य
गुणा: । लोहद्राविलम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
वातापस्मारविषशोफनाशित्वम् । रसस्य बन्ध-
कारित्वम् । स्नेहसिद्धिकारित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्ट: ॥
तैलकार:, पुं, (तैलं करोतीति । कृ+"कर्म्म-
ण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) वर्णसङ्कर-
जातिविशेष: । कलु इति भाषा । स कोटक-
स्त्रीगर्भे कुम्भकाराज्जात: । इति ब्रह्मवैवर्त्ते
ब्रह्मखण्डम् ॥ तत्पर्य्याय: । घूसर: २ चाक्रिक:
३ तैली ४ । इति हेमचन्द्र: ॥ (यथा, आर्य्या-
सप्तशत्याम् । ५६२ ।
"स्नेहमवान् पीड़यत: किं चक्रेणापि तैल-
कारस्य ।
चालयति पार्थिवानपि य: स कुलाल: परं
चक्री ॥"
यात्राकालेऽस्य दर्शनममङ्गलसूचकम् । यथा,
ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्याये ।
"दृष्ट्वामङ्गलं राजा पुरो वर्त्मनि वर्त्मनि ॥"
"कुम्भकारं तैलकारं व्याधं सर्पोपजीविनम् ॥")
तैलकिट्टं, क्ली, (तैलस्य किट्टं मलम् ।) तैल-
मलम् । खलि इति ख्यातम् । तत्पर्य्याय: ।
पिण्याक: २ खलि: ३ तैलकल्कज: ४ । अस्य
गुणा: । कटुत्वम् । गौल्यत्वम् । कफवात-
प्रमेहनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥
तैलङ्ग:, पुं, देशविशेष: । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम् ।
"श्रीशैलन्तु समारभ्य चोलेशान्मध्यभागत: ।
तैलङ्गदेशो देवेशि! ध्यानाध्ययनतत्पर: ॥")
तैलचौरिका, स्त्री, (तैलस्य चौरिकेव । चौर-
वत् तैलपानादस्यास्तथात्वम् ।) तैलपायिका ।
इति शब्दरत्नावली ॥
तैलद्रोणी, स्त्री, (तैलपूर्णा द्रोणी ।) कण्ठपर्य्यन्त-
मज्जनार्थतैलपूर्णकाष्ठादिनिर्म्मितपात्रविशेष: ।
तत्रावस्थितिगुणा: । वातरोगव्याकुञ्चरोगपङ्गु-
वाधिर्य्यमिम्मिनगद्गदधन्वङ्गस्तब्धपृष्ठप्रचलित-
पवनगात्रकम्पकपाटीग्रीवाभङ्गापतन्त्रचयरुधिर-
भवमूत्रकृच्छ्रवस्तिरोगेषु शस्तत्वम् । इति राज-
वल्लभ: ॥
तैलपर्णकं, क्ली, (तैलं तैलयुक्तमिव पर्णमस्य ।
कप् ।) ग्रन्थिपर्णवृक्ष: । इति भावप्रकाश: ॥
तैलपर्णिकं, क्ली, (तैलयुक्तं पर्णमस्त्यस्य । यद्वा,
तिलपर्णी वृक्ष उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्येति ।
ठन् ।) हरिचन्दनम् । इत्यमर: । २।६।१३१ ॥
चन्दनविशेष: । तत्तु तिलपर्णवृक्षजातं धवलं
सुशीतलम् । इति भरत: ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,
"श्रीखण्डं चन्दनं न स्त्री भद्रश्रीस्तैलपर्णिक: ।
गन्धसारो मलयजस्तथा चन्द्रद्युतिश्च स: ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
वृक्षविशेषे, पुं । यथा, हरिवंशे । २२३ । ६८ ।
"कदम्बाश्चैव भव्याश्च दाड़िमा वीजपूरका: ।
कालीयका दुकूलाश्च हिङ्गवस्तैलपर्णिका: ॥")
तैलपर्णी, स्त्री, (तिलपर्णी वृक्षे जात: । "तत्र
जात: ।" ४ । ३ । २५ । इत्यण् ततो ङीप् ।)
चन्दनम् । श्रीवास: । (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"तैलपर्णी दधिस्याख्य: पिण्याको रक्तशीर्षक: ।
वेष्टो रसाङ्ग: श्रीवास: श्रीपिष्टसरलद्रवौ ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सिह्लक: । इति मेदिनी । णी, ८६ ॥
तैलपा, स्त्री, (तैलं पिबतीति । पा पाने+"आतो
ऽनुपसर्गे क: ।" ३ । २ । ३ । इति क: ।) तैल-
पायिका । इति राजनिर्घण्ट: ॥
तैलपायिका, स्त्री, (तैलं पिबतीति । पा+ण्वुल् ।
टापि अत इत्वम् ।) कीटविशेष: । तेलापोका
इति आरशुला इति च भाषा । तत्पर्य्याय: ।
पयोष्णी २ । इत्यमर: । २ । ५ । २६ ॥ तैल-
चौरिका ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तैलपा ४ ।
इति राजनिर्घण्ट: ॥ तैलाम्बुका ५ खला-
धारा ६ । इति जटाधर: ॥ (यथा, महा-
भारते । १३ । १०४ । १११ ।
"गृहे पारावता धन्या: शुकाश्च सहसारिका: ।
गृहेष्वेते न पापाय तथा वै तैलपायिका: ॥")
तैलपिपीलिका, स्त्री, (तैलप्रिया पिपीलिका ।)
पिपीलिकाभेद: । तत्पर्य्याय: । उद्दधा २
कपिजाङ्घिका ३ । इति राजनिर्घण्ट: ॥
तैलफल:, पुं, (तैलप्रधानं फलं यस्य ।) इङ्गुदी ।
विभीतक: । इति राजनिर्घण्ट: ॥
तैलभाविनी, स्त्री, (तैलं भावयति सद्गन्धं करो-
तीति । भू+णिच्+णिनि+ङीप् ।) जाती-
पुष्पवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥
तैलमाली, स्त्री, (तैलानां माला सम्बन्धो यत्र । ततो
गौरादित्वात् ङीष् ।) वर्त्ति: । इति शब्दमाला ॥
तैलम्पाता, स्त्री, (तिलपातोऽस्यां वर्त्तते । "घञ:
सास्याङ्क्रियेति ञ: ।" ४ । २ । ५८ । इति
ञ: । "श्येनतिलस्य पाते ञे ।" ६ । ३ । ७१ ।
इति मुम् ।) स्वधा । तिलपातोऽस्यां स्वधायां
सा । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरभरतौ ॥
तैलसाधनं, क्ली, (तैलं साधयति निष्पादयति
सुगन्धीकरोतीति । साध+णिच्+ल्यु: ।) गन्ध-
द्रव्यविशेष: । काकला इति भाषा । तत्-
पर्य्याय: । काकोलम् २ कोलकम् ३ गन्ध-
व्याकुलम् ४ कक्कोलकम् ५ कोषफलम् ६ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
तैलस्फटिक:, पुं, (तैलाक्त: स्फटिक इव । स्वच्छ-
त्वात् तथात्वम् ।) रत्नमणि: । इति हेम-
चन्द्र: । ४ । १३४ ॥
तैलागुरु, क्ली, (तैलाक्तमिव अगुरु ।) दाहा-
गुरु । इति राजनिर्घण्ट: ॥
तैलाटी, स्त्री, (तैलेन तैलप्रदानेन अटति दूरी-
भवतीति । अट गतौ+अच्+गौरादित्वात्
ङीष् ।) वरटा । इति हेमचन्द्र: । ४।२८१ ॥
तैलाम्बुका, स्त्री, (तैलं अम्बु जलमिव पेयं यस्या: ।
कप् । टाप् च ।) तैलपायिका । इति जटाधर: ॥
तैलिक:, पुं, (तैलं पण्यत्वेनास्त्यस्य । तैल+ठन् ।)
तैलकार: । इति व्याकरणम् ॥ (अस्य अपाङ्-
क्तेयत्वमुक्तम् । यथा, मनु: । ३ । १५८ ।
"समुद्रयायी वन्दी च तैलिक: कूटकारक: ॥")
तैलिनी, स्त्री, (तैलं भक्ष्यत्वेन आश्रयत्वेन वा
अस्त्यस्येति । तैल+इनि+ङीप् ।) कीटभेद:
तत्पर्य्याय: । तैलकीट: २ षड्बिन्दु: ३ दहं-
नाशिनी ४ । इति राजनिर्घण्ट: ॥ दशावर्त्ति: ।
इति शब्दमाला ॥
तैलिशाला,स्त्री, (तैलिनस्तिलसम्बन्धिनस्तैलकारस्य
वा शाला गृहम् ।) यन्त्रगृहम् । इति हेम-
चन्द्र: । ४ । ६३ ॥ घाणिघर इति भाषा ॥
तैली, [न्] पुं, (तैलं निष्पादत्वेन पण्यत्वेन
वास्त्यस्येति । तैल+इनि: ।) तैलकार: । इति
हेमचन्द्र: । ३ । ५८१ ॥ तैलसम्बन्धिनि, त्रि ॥

तैलीनं, क्ली, (तिलानां भवनं क्षेत्रम्। तिल+"विभाषा तिलमाषेति।" ५।२।४। इति पक्षे खञ्।) तिलक्षेत्रम्। इत्यमरः।२।९।७॥ (यथाच शब्दरत्नावल्याम्।
"तिलोद्भवोचितं यत्तु तिल्यं तैलीनमित्यपि॥")

तैषः, पुं, (तैषी तिष्यनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अस्मिन्निति। तैषी+"साऽस्मिन् पौर्णमासीति।" ४।२।२१। इत्यण्।) पौषमासः। इत्यमरः। १।४।१५॥ (तिष्यनक्षत्रसम्बन्धिनि, त्रि। "तैषमहः। तैषी रात्रिः।" इति सिद्धान्तकौमुदी॥)

तैषी, स्त्री, (तिष्येण नक्षत्रेण युक्ता। "सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्।" ४।३।१। इत्यण्। "तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति वाच्यम्।" इति यलोपः। ङीप्।) पुष्यनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी। इति मुग्धबोधम्॥

तोकं, क्ली, (तौति पूरयति गृहमिति। तु पूर्त्तौ+बाहुलकात् कः।) अपत्यम्। पुत्त्रो दुहिता च। इत्यमरः।२।६।२८॥ (यथा, ऋग्वेदे। १।६४।१४।
"तोकं पुष्येम तनयं शतं हिमाः॥"
शिशुः। बालकः। यथा, भागवते।२।७।२७।
"तोकेन जीवहरणं यदुलूकिकायास्त्रैमासिकस्य च पदा शकटोऽपवृत्तः॥")

तोक्मं, क्ली, कर्णमलम्। इति हेमचन्द्रः॥ मेघः। इत्यजयपालः॥

तोक्मः, पुं, (तकन्ति हसन्ति आनन्दिता भवन्ति लोका अनेनेति। तक+बाहुलकात् मः ओत्वञ्च।) हरिद्यवः। अपक्वयवः। इत्यमरः। २।९।१९।("यवास्तोक्माः भृष्टव्रीहयो लाजाः।" इति वाजसनेयसंहितायां महीधरः।१९।१॥ क्वचित् क्लीवलिङ्गोऽयम्। यथा, वाजसनेयसंहितायाम्।१९।१३।
"दीक्षायै रूपशष्पाणि प्रायणीयस्य तोक्मानि॥")
पल्लवाद्यङ्कुरः। यथा,—
"पत्रपुष्पफलच्छायामूलवल्कलदारुभिः।
गन्धनिर्यासभस्मास्थितोक्मैः कामान् वितन्वते॥"
इति श्रीभागवते।१०।२२।२५॥
"निर्यासो घनरसः तोक्माः पल्लवाद्यङ्कुराः।"
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥

तोटकं, क्ली, द्वादशाक्षरपादच्छन्दः। इति छन्दोमञ्जरी॥ (अस्य लक्षणादिकन्तु छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

तोड, ऋ नादरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) ऋ, अतुतोड़त्। नादरोऽनादरः। इति दुर्गादासः॥

तोत्त्रं, क्ली, (तुद्यते ताड्यतेऽनेनेति। तुद+"दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदेति।" ३।२।१८२। इति ष्ट्रन्।) गवादिताड़नदण्डः। पाँचनी इति ख्यातः। तत्पर्य्यायः। प्राजनम् २ तोदनम् ३ गजस्य तोदनदण्डः। तत्पर्य्यायः। वेणुकम् २। इत्यमरः।२।८।४१॥ वेणुकम् ३। इति भरतः॥ (यथा, रामायणे।२।४०।४१।
"न हि तत्पुरुषव्याघ्रो दुःखजं दर्शनं पितुः।
मातुश्च सहितुं शक्तस्तोत्त्रैर्नुन्न इव द्विपः॥")

तोदः, पुं, (तुद व्यथे+भावे घञ्।) व्यथा। इति रत्नमाला॥ (यथा, भागवते।३।१८।६।
"तोदं मृषन्निरगादम्बुमध्याद्-
ग्राहाहतः सकरेणुर्यथेभः॥"
तुदतीति। तुद+अच्। पीड़ादायके, त्रि। यथा, ऋग्वेदे।४।१६।११।
"यासि कुत्सेन सरथमवस्युस्तोदो वातस्य हर्य्योरीशानः॥"
"तोदस्तोदकः।" इति सायनः॥)

तोदनं, क्ली, (तुद्यतेऽनेनेति। तुद+करणे ल्युट्।) तोत्त्रम्। इत्यमरः।२।९।१२॥ (तुद+भावे ल्युट्।) व्यथा। इति मेदिनी॥ ने, ७३॥ (यथा, सुश्रुते।१।२२।
"तोदनभेदनताड़नच्छेदनायमनमन्थनेत्यादि॥"
वृक्षविशेषः। यथा, तत्रैव।१।४६।
"चोरवृक्षफलजाम्बवराजादनतोदनतिन्दुकवकुलधन्वनाश्मन्तकाश्वकर्णफलगुपरूषकगाङ्गेरुकीपुष्करवर्त्तिबिल्वबिम्बीप्रभृतीनि॥")

तोमरः, पुं क्ली, (तुम्पति हिनस्तीति। तुम्प+बाहुलकात् अरप्रत्ययेन साधुः। इत्युज्ज्वलदत्तेनोक्तम्।३।१३१।) अस्त्रविशेषः। शावली इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शर्व्वला २। इत्यमरः।२।८।९३॥ (यथा, देवीभागवते।५।५।२९।
"गदाभिः पट्टिशैः शूलैश्चक्रैश्च शक्तितोमरैः॥")
हस्तक्षेप्यसशल्यदण्डः। इति महाभारतटीका॥ रायबाँश इति भाषा॥ (अस्य आकृत्यादिकमुक्तं वैशम्पायनेन तद्यथा,—
"तोमरः काष्ठकायः स्यात् लौहशीर्षः सुपुच्छवान्।
हस्तत्रयोन्नताङ्गश्च रक्तवर्णस्त्ववक्रगः॥"
शार्ङ्गधरेण तु,—
"फणवत् शीर्षदेशः स्यात्तोमरस्त्वायसस्तथा॥"
वैशम्पायनोक्तान्यस्य कार्य्याणि यथा,—
"उद्दानं विनियुक्तिश्च वेधनञ्चेति तत्त्रिकम्।
वल्गितं शस्त्रतत्त्वज्ञाः कथयन्ति नराधिपाः॥"
अग्निपुराणोक्तधनुर्व्वेदमतेऽस्य कार्य्याणि यथा,
"दृष्टिघातं भुजाघातं पार्श्वघातं द्विजोत्तम!।
ऋजुपक्षेषुणा पातं तोमरस्य प्रकीर्त्तितम्॥"
जनपदविशेषः। यथा, मात्स्ये।१२०।५७।
"तोमरान् प्लावयन्ती च हंसमार्गान् समूहकान्॥"
नवाक्षरच्छन्दोविशेषे, क्ली। शब्दार्थचिन्तामणिधृतं तल्लक्षणादिकं यथा,—
"प्रथमं सकं विनिधाय
जगणद्वयञ्च निधाय।
कुरु तोमरं सुखकारि
फणिराजवक्त्रविहारि॥"
उदाहरणम्,—
"सखि! मादके मधुमासि
व्रज सत्वरं किमिहासि।
सहते न किं विहरामि
किमु पावकं प्रविशामि॥")

तोमरधरः, पुं, (तोमरं धरतीति। धृ+अच्। यद्वा, तोमरस्य अस्त्रविशेषस्य धरः।) अग्निः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

तोमरिका, स्त्री, (तोमर+संज्ञायां कन्। स्त्रीलिङ्गत्वात् टाप् अत इत्वञ्च।) तुवरिका। इति शब्दरत्नावली॥

तोयं, क्ली, ("तवतेर्वृद्धिकर्म्मणः+'अघ्न्यादयश्च।' उणां ४।१०८। इति यत्प्रत्ययो निपातितो द्रष्टव्यः। वर्द्धते वर्षासु। 'तुदति तोयम्' इति क्षीरस्वामी। तुदतेः पूर्ब्बवत् यत्प्रत्यये निपातनात् दकारलोपे गुणः। यद्वा, तुदिः सौत्र आवरणार्थः।" इति निघण्टुनिर्व्वचने देवराजयज्वा। १।१२।६२।) जलम्। इत्यमरः।१।१०।४॥ (यथा, देवीभागवते। १।६।२९।
"तया ततमिदं तोयं तदाधारञ्च तिष्ठति॥"
पूर्व्वाषाढ़ानक्षत्रम्। जलदैवतत्वादस्य तथात्वम्॥)

तोयकामः, पुं, (तोयं जलं कामयते इति। कम्+अण्।) परिव्याधः। जलवेतसः। इति जटाधरः॥ जलाभिलाषिणि, त्रि॥

तोयकृच्छ्रं, क्ली, (तोयेन तोयमात्रपानेन यत् कृच्छ्रं व्रतम्।) जलमात्रपानरूपव्रतविशेषः। इति मिताक्षरा॥ (यथा, मार्कण्डेये।
"मूलकृच्छ्रं स्मृतं मूलैस्तोयकृच्छ्रं जलेन तु॥")

तोयडिम्भः, पुं, (तोयस्य जलस्य डिम्भ इव।) घनोपलः। इति हारावली।५८॥

तोयदः, पुं, (तोयं ददातीति। दा+कः।) मेघः। (यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे।४।५३।
"यदा क्षौणी स्वल्पफला तोयदाः स्तोकवर्षिणः
असम्यक्फलिनो वृक्षास्तदैव प्रबलः कलिः॥")
मुस्तकम्। घृते, क्ली। इति मेदिनी। दे, ३०॥ जलदातरि त्रि॥ (यथा, महाभारते शान्तिपर्व्वणि।
"तोयदो मनुजव्याघ्र! स्वर्गं गत्वा महाद्युते!।
अक्षयान् समवाप्नोति लोकानित्यब्रवीन्मनुः॥")

तोयधरः, पुं, (तोयं जलं धरतीति। धृ+अच्। तोयस्य धरो वा।) मेघः। मुस्ता। सुनिषण्णकशाकः। इति मेदिनी। रे, २६५॥ (जलधारिणि, त्रि। यथा, रामायणे।२।६३।१०।
"मुञ्चन्ति कुसुमान्यैते नगाः पर्व्वतसानुषु।
नीला इवातपापाये तोयन्तोयधरा घनाः॥")

तोयधिः, पुं, (तोयानि धीयन्तेऽत्र। धा+"कर्म्मण्यधिकरणे च।" ३।३।९३। इति किः। आतो लोपः।) समुद्रः। इति पुराणम्॥ (यथा, सूर्य्यसिद्धान्ते भूगोलाध्याये।३७।
"समन्तात् मेरुमध्यात्तु तुल्यभागेषु तोयधिः॥")

तोयधिप्रियं, क्ली, (प्रीणातीति । प्री+"इगुपधेति ।" ३।१।१३५। इति कः । तोयधिः प्रियो यस्य ।) लवङ्गम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तोयनिधिः, पुं, (तोयानि निधीयन्तेऽत्र । नि+धा+किः । तोयानां निधिर्वा ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारे । १ । १ ।
"पूर्व्वापरौ तोयनिधी वगाह्य
स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥")

तोयपिप्पली, स्त्री, (तोये जले पिप्पलीव ।) काँचड़ा इति ख्यातजलजशाकभेदः । तत्पर्य्यायः । लाङ्गली २ शारदी ३ शकुलादनी ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १११ ॥

तोयपुष्पी, स्त्री, (तोयेन बहुजलप्रदानेन पुष्पाणि यस्याः ।) पाटलावृक्षः । इति शब्दमाला ॥

तोयप्रसादनं, क्ली, (प्रसादयतीति । प्र+सद्+णिच्+ल्युः । तोयस्य प्रसादनम् । अस्य फलयोगेन जलस्य निर्म्मलत्वं भवतीति तथात्वम् ।) कतकम् । इति भूरिप्रयोगः ॥

तोयप्रसादनफलं, क्ली, (तोयप्रसादनस्य तोयप्रसादनाय वा फलम् ।) कतकफलम् । इति रत्नमाला ॥

तोयफला, स्त्री, (तोयप्रधानं फलं यस्याः ।) इर्व्वारुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तोयवल्ली, स्त्री, (तोये जलप्रधानस्थाने वल्ली लतासन्ततिर्यस्याः ।) कारवेल्लः । इति रत्नमाला ॥ उच्छे इति भाषा ॥

तोयशुक्तिका, स्त्री, (तोयजाता शुक्तिका । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) जलशुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तोयसूचकः, पुं, (तोयं जलवर्षणं सूचयति रवेणेति । सूच्+ण्वुल् ।) भेकः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तोयाधिवासिनी, स्त्री, (तोयं जलप्रधानस्थलं अधिवसतीति । अधि+वस+णिनिः । यद्वा, तोयेन अधिवास इव संस्कारोऽस्यस्येति । इनिः ।) पाटलावृक्षः । इति रत्नमाला ॥ तोयादिवासिन्यपि पाठः ॥ (पाटलाशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

तोरणं, क्ली, (तोलयति उन्नमयति मस्तकमिति । तुल+ल्युः । लस्य रः ।) कन्धरा । कण्ठी । इति हारावली । १७४ ॥

तोरणः, पुं क्ली, (तुतोर्त्ति त्वरया गच्छत्यनेनेति । तुर त्वरणे + करणे ल्युट् ।) वहिर्द्वारम् । इत्यमरः । २ । ३ । १६ ॥ (यथा, कुमारे । ७ । ३ ।
"भासोज्ज्वलत्काञ्चनतोरणानां
स्थानान्तरं स्वर्ग इवावभासे ॥")
मलद्वाराद्याद्यद्वारम् । इति कोक्काटादयः ॥ द्वाराग्रे निखातस्तम्भयोरुपरिनिवद्धं नानावस्त्ररत्नादिमयं धनुराकारं यच्छ्च्चं तत् तोरणमिति वहवः ॥ उपरिस्रगादियुक्तस्तम्भादिद्वयनिर्म्मितपुरादिवहिर्द्वारम् । इति साङ्गः ॥ बन्धनमालेति ख्यातं इति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (महादेवे, पुं । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ११७ ।
"तोरणस्तारणो वातः परिधीपतिखेचरः ॥")

तोलं, क्ली पुं, (तुल्यते परिमीयते इति । तुल+कर्म्मणि घञ् ।) तोलकम् । यथा,—
"एकतोलं द्वितोलं वा त्रितोलं वेदतोलकम् ।
इतोऽधिकं नरः कृत्वा प्रायश्चित्तीयते ध्रुवम् ॥"
इत्यागमः ॥

तोलकं, क्ली पुं, (तोलमेव+स्वार्थे कन् ।) शाणद्वयमानम् । इति शब्दमाला ॥ अशीतिरक्तिपरिमाणम् । तत्तु षोड़शमासकः पञ्चवतिरक्तिपरिमाणञ्च । तोला इति भरि इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । कोलम् २ द्रङ्क्षणम् ३ वटकम् ४ कर्षार्द्धम् ५ । इति वैद्यकपरिभाषा । कर्षम् ६ । इति लीलावती ॥ (यथा, वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे वृहज्ज्वरान्तके ।
"रसं गन्धं तोलकञ्च जातीकोषफले तथा ।"
"किराततिक्तकं वालं तोलकञ्च समाहरेत् ॥")

तोषः, पुं, (तुष सन्तोषे+भावे घञ् ।) तुष्टिः । इति धरणिः ॥ (यथा,—
"देवस्य परमं तोषं जगाम च सहोमया ॥"
इति हरिवंशे । १७३ । १३ ॥
स्वायम्भुवमन्वन्तरगततुषितानां देवानामन्यतमः । यथा, भागवते । ४ । १ । ७ ।
"तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिड़स्पतिः ।
इध्मः कविर्विभुः स्वाह्नः सुदेवो रोचनो द्विषट् ।
तुषिता नाम ते देवा आसन् स्वायम्भुवान्तरे ॥")

तौच्चिकः, पुं, धनूराशिः । इति दीपिका ॥ (यथा, दीपिकायाम् ।
"क्रियतावरिजित्तमकुलीरलेयपाथोनयूकौर्प्याख्याः ।
तौच्चिक आकोकेरो हृद्रोगश्चान्त्यभं चेत्थम् ॥")

तौताततिकं, क्ली, (तुतातेन निर्वृत्तम् । तुतात+"तेन निर्वृत्तम् ।" ५ । १ । ७९ । इति ठक् ।) तुतातभट्टकृतशास्त्रम् । यथा,—
"नैवाश्रावि गुरोर्म्मतं न विदितं तौतातिकं दर्शनम् ।
तत्त्वं ज्ञातमहो न शालिकगिरां वाचस्पतेः का कथा ॥"
इति प्रबोधचन्द्रोदयः । २ । ३ ॥

तौतिकं, क्ली, मुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

तौतिकः, पुं, शुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तौर्य्यं, क्ली, (तूर्य्ये मुरजादौ भवम् । तूर्य्य+अण् ।) तूर्य्ये मुरजादौ भवं शब्दरूपम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तौर्य्यत्रिकं, क्ली, (त्रयोऽंशा यस्य तत् । त्रि+"संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ।" ५।१।२२ । इति कन् । तौर्य्योपलक्षितं त्रिकम् ।) नृत्यगीतवाद्यमिदं समुदितं त्रयं नाट्यञ्च । इत्यमरः । १ । ७ । १० ॥ नटसम्बन्धि नृत्यगीतवाद्यमिति त्रयम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ (यथा, मनुः । ७ । ४७ ।
"मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः ।
तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ॥")
विष्णुगृहे गीतवाद्यनृत्यफलं यथा,—
"गायनं ये प्रकुर्व्वन्ति मम कर्म्मपरायणाः ।
तेषां यद्भवत् फलं भूमे ! शृणुष्व गदतो मम ॥
यावन्ति चाक्षराण्येव गीयमाने यशस्विनि ! ।
तावद्वर्षसहस्राणि इन्द्रलोके महीयते ॥
रूपवान् गुणवान् सिद्धः सर्व्ववेदविदां वरः ।
नित्यं पश्यति वै वज्रपाणिं देवं न संशयः ॥
मद्भक्तश्चैव जायेत इन्द्रलोकपथे स्थितः ।
सर्व्वकर्म्मगुणश्रेष्ठस्तत्रापि मम पूजकः ॥
इन्द्रलोकात् परिभ्रष्टो मम गीतपरायणः ।
प्रमुक्तः सर्व्वसंसारान्मम लोकाय गच्छति ॥
यस्तु गायति सुश्रोणि ! कौसुद्याश्चैव द्वादशीम् ।
सर्व्वसङ्गं परित्यज्य मम लोकाय गच्छति ॥
यस्तु गायति गीतानि मम जागरणे सदा ।
सर्व्वसङ्गात् प्रमुक्तो वै मम लोकाय गच्छति ॥
एतत्ते कथितं देवि ! गायनस्य फलं महत् ।
यस्य गीतस्य शब्देन तरेत् संसारसागरम् ॥*॥
वादित्रस्य प्रवक्ष्यामि तत् शृणुष्व वसुन्धरे ! ।
प्राप्तवान्मनुजो येन देवेभ्यः समतां स्वयम् ॥
सम्यत्कालप्रयोगेण सन्निपातेन वा पुनः ।
नववर्षसहस्राणि नववर्षशतानि च ॥
कुवेरभवनं गत्वा मोदते वै यदृच्छया ।
कुवेरभवनाद्भ्रष्टः स्वच्छन्दगमनालयः ॥
शम्यादितालसम्पातैर्मम लोकाय गच्छति ॥ * ॥
नृत्यमानस्य वक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे ! ।
मनुजा येन गच्छन्ति छित्त्वा संसारसागरम् ॥
त्रिंशद्वर्षसहस्राणि त्रिंशद्वर्षशतानि च ।
पुष्करद्वीपमासाद्य स्वच्छन्दगमनालयः ॥
फलं प्राप्नोति सुश्रोणि ! मम कर्म्मपरायणः ।
रूपवान् गुणवान् शूरः शीलवान् सुपथे स्थितः ॥
मद्भक्तश्चैव जायेत संसारपरिमोचितः ॥ * ॥
यस्तु जागरतो नित्यं गीतवाद्येन नर्त्तकः ।
जम्बुद्वीपं समासाद्य राजराजस्तु जायते ॥
सर्व्वकर्म्मसमायुक्तो रचिता वै महीपतिः ।
मद्भक्तश्चैव जायेत मम कर्म्मपरायणः ॥"
इति वराहपुराणम् ॥

तौलं, क्ली, (तुला एव । स्वार्थे अण् । स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः क्वचित् प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते इत्युक्तेरस्य क्लीवत्वम् ।) तुला । तुलाराशौ, पुं । तौली । इति ज्योतिषम् ॥

तौलिकः, पुं, (तुल्या तुलिकया जीवतीति । तुलि+ठक् ।) चित्रकारः । इति शब्दमाला ॥ (तुलानिर्वृत्ते, त्रि । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १३ अध्याये ।
"शतं शतं तुलायास्तु सहस्रं दशतौलिके ॥")

तौलिकिकः, पुं, (तुलिकया जीवतीति । तुलिका+ठक् ।) चित्रकारः । तत्पर्य्यायः । रङ्गाजीवः २ चित्रकृत् ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८५ ॥ तौलिकः ४ । इति शब्दमाला ॥

तौषारं, क्ली, (तुषारस्येदम्। तुषार+"तस्येदम्।" ४।३।१२०। इत्यण्।) तुषारजलम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते।१।४५।
"धारं कारं तौषारं हैममिति॥")

त्यक्तं, त्रि, (त्यज्यते स्मेति। त्यज त्यागे+क्तः।) कृतत्यागम्। तत्पर्य्यायः। हीनम् २ विधुतम् ३ समुज्झितम् ४ धूतम् ५ उत्सृष्टम् ६। इत्यमरः।३।१।१०७॥ विनाकृतम् ७ विरहितम् ८ निर्व्यूढम् ९। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, रामायणे।२।३७।२।
"त्यक्तभोगस्य मे राजन्! वने वन्येन जीवतः।
किं कार्य्यमनुयात्रेण त्यक्तसङ्गस्य सर्व्वतः॥")

त्यज, औ हानौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट्।) औ, अत्याक्षीत्। हानिर्व्वर्ज्जनम्। त्यजति दुष्टलोकं जनः। इति दुर्गादासः॥

त्यजनं, क्ली, (त्यज+भावे ल्युट्।) त्यागः। वर्ज्जनम्॥

त्यत्, [द्] त्रि, (त्यजति संसर्गमिति। त्यज्+"त्यजितनियजिभ्यो डित्।" उणां १।१३१। इति अदिः स च डित्।) तत्। सेइ इति भाषा। अस्य पुंलिङ्गस्त्रीलिङ्गयोः रूपं स्यः स्या। सर्व्वनामशब्दोऽयम्। इति व्याकरणम्॥ (यथा, ऋग्वेदे।१।६३।४।
"त्वं ह त्यदिन्द्र चोदीः सखा वृत्रं यद्वज्रिन् वृषकर्म्मन्नुभ्नाः॥")

त्यत्, [द्] क्ली, (त्यज्+"त्यजितनीति।"उणां।१।१३१। इति अदिः स च डित्।) वायुः। आकाशः। यथा,—
"सत्यव्रतं सत्यपरं त्रिसत्यं
सत्यस्य योनिं निहितञ्च सत्ये।
सत्यस्य सत्यमृतसत्यनेत्रं
सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपन्नाः॥"
इति भागवते।१०।२।२६॥
"सत्यव्रतमिति। सत्यं व्रतं सङ्कल्पो यस्य तम्। सत्यपरं सत्यं परं श्रेष्ठं प्राप्तिसाधनं यस्मिन् तम्। त्रिसत्यं त्रिष्वपि कालेषु सृष्टेः पूर्व्वं प्रलयानन्तरं स्थितिसमये च सत्यं अव्यभिचारेण वर्त्तमानम्। तदेवाह सत्यस्य योनिमिति। सच्छब्देन पृथिव्यप्तेजांसि त्यच्छब्देन वाय्वाकाशौ एवं सच्च त्यच्च सत्यं भूतपञ्चकम्। 'तत् सत्यमित्याचक्षते।' इति श्रुतेः। तस्य योनिं कारणम्। अनेन सृष्टेः पूर्व्वं वर्त्तमानतोक्ता। तथा सत्ये तस्मिन्नेव निहितं अन्तर्यामितया स्थितम्। अनेन स्थितिसमयेऽपि सत्यत्वमुक्तम्। तथा सत्यस्य सत्यं तस्यैव सत्यस्य सत्यं पारमार्थिकं नाशेऽप्यवशिष्यमाणरूपम्। अनेन प्रलयेऽप्यवधित्वे न सत्यत्वं दर्शितम्। एवं त्रिसत्यत्वमुपपादितम्। तथा ऋतसत्यनेत्रं ऋतं सूनृता वाणी सत्यं समदर्शनम्। तथा भगवता व्याख्यास्यमानत्वात्। सत्यञ्च समदर्शनम्। ऋतञ्च सूनृता वाणी कविभिः परिकीर्त्तिता इति। तयोर्नेत्रं नयनसाधनं नेतारं प्रवर्त्तकमिति यावत्। एवं सर्व्वप्रकारेण सत्यात्मकं त्वां वयं शरणं प्रपन्ना इत्यर्थः।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥

त्यागः, पुं, (त्यज्+घञ्।) दानम्। इत्यमरः।२।७।२९॥ (यथा, रघुः।१।७।
"त्यागाय सम्भृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम्॥")
वर्ज्जनम्। इति मेदिनी। गे, ८॥ (यथा, मनुः।८।३८९।
"न माता न पिता न स्त्री न पुत्त्रस्त्यागमर्हति॥")
विवेकिपुरुषः। इति शब्दरत्नावली॥ सर्व्वकर्म्मफलविसर्ज्जनम्। यथा,—
"काम्यानां कर्म्मणां न्यासं सन्न्यासं कवयो विदुः।
सर्व्वकर्म्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः॥
त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म्म प्राहुर्म्मनीषिणः।
यज्ञदानतपःकर्म्म न त्याज्यमिति चापरे॥
निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम!।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र! त्रिविधः संप्रकीर्त्तितः॥
यज्ञो दानं तपः कर्म्म न त्याज्यं कार्य्यमेव तत्।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्॥
एतान्यपि च कर्म्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च।
कर्त्तव्यानीति मे पार्थ! निश्चितं मतमुत्तमम्॥
नियतस्य तु सन्न्यासः कर्म्मणो नोपपद्यते।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः॥
दुःखमित्येव यत् कर्म्म कायक्लेशभयात् त्यजेत्।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत्॥
कार्य्यमित्येव यत् कर्म्म नियतं क्रियतेऽर्ज्जुन!।
सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्यागः सात्त्विको मतः॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम्।१८।२-९॥
(त्रि, दाता। यथा, ऋग्वेदे।४।२४।३।
"मिथो यत्त्यागमुभयासो अग्मन् नरः स्तोकस्य तनयस्य सातौ॥"
"उभयास उभये यजमानाः स्तोतारश्च त्यागं त्यागकर्त्तारं दातारमिन्द्रं अग्मन् उपगच्छन्ति॥" इति सायनः॥)

त्यागिमः, त्रि, (त्यागेन निर्वृत्तः। भावप्रत्ययत्वादिमप्।) त्यक्तः। त्यागेन निष्पन्नः। इति व्याकरणम्॥

त्यागी, [न्] त्रि, (त्यजतीति। त्यज्+"सम्पृचानुरुधाङ्यमेति।" ३।२।१४२। इति घिनुण्।) दाता। (यथा, पञ्चतन्त्रे।३।२५९।
"त्यागिनि शूरे विदुषि च संसर्गरुचिर्जनो गुणी भवति॥")
शूरः। इति मेदिनी। ने, ७१॥ वर्ज्जनशीलः। यथा,—
"यस्तु कर्म्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते॥"
इति भगवद्गीता।१८।११।
कर्म्मफलत्यागवान्। यथा,—
"न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म्म कुशले नानुषज्जते।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः॥
न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्म्माण्यशेषतः।
यस्तु कर्म्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते॥"
इति श्रीभगवद्गीतायां १८।१०-११।

त्याज्यः, त्रि, (त्यज्यते इति। त्यज+कर्म्मणि ण्यत्। "त्यजेश्च।" इति ७।३।६६। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या न कुत्वम्।) त्यागयोग्यः। वर्ज्जनीयः। यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे।
"तीरे प्रतिग्रहस्त्याज्यस्त्याज्यो धर्म्मस्य विक्रयः॥"
(यथा च देवीभागवते।१।११।५९।
"तारामप्यनुरक्ता च यथा न तु तथा गुरौ।
अनुरक्ता कथं त्याज्या धर्म्मतो न्यायतस्तथा॥")

त्रक, इ ङ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) दन्त्यवर्गादिः। इ, त्रङ्कते। ङ, त्रङ्कते। इति दुर्गादासः॥

त्रग, इ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) इ, त्रङ्गति। इति दुर्गादासः॥

त्रङ्गः, पुं स्त्री, (त्रङ्गति शोभादिकं गच्छतीति। त्रङ्ग+अच्।) पुरविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

त्रद, इ चेष्टे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) दन्त्यवर्गाद्यादिः। इ, त्रन्दति तत्रन्द। इति दुर्गादासः॥

त्रप, ऊ ष मि ङ ह्रियि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-वेट्।) ऊ, अत्रपिष्ट अत्रप्त। ष, त्रपा। मि, त्रपयति त्रापयति। ङ, त्रपते। ह्रियि लज्जायाम्। इति दुर्गादासः॥

त्रपा, स्त्री पुं, (त्रप्यते इति। त्रप+"षिद्भिदादिभ्योऽङ्।" ३।३।१०४। इत्यङ्। ततष्टाप्।) लज्जा। इत्यमरः।१।७।२३॥ (यथा, रत्नावल्याम्।
"नीचं वर्षवरैर्म्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपामन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः॥"
त्रपते अनया अस्याः वा। करणे अपादाने वा अङ्।) कुलटा। इति मेदिनी। पे, ७॥ कुलम्। कीर्त्तिः। इति शब्दरत्नावली॥

त्रपाकः, पुं, (त्रपते लज्जते इति। त्रप+"आकः खजादेः।" १।२१९। इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रात् आकः।) म्लेच्छविशेषः। इत्युणादिकोषः॥

त्रपारण्डा, स्त्री, (त्रपायां रण्डेव। लज्जाहीनत्वादेव तथात्वम्।) वेश्या। इति जटाधरः॥

त्रपिष्ठः, त्रि, (अयमेषामतिशयेन तृप्रः। तृप्र+"अतिशायने तमबिष्ठनौ।" ५।३।५५। इति इष्ठन्। "प्रियस्थिरेति।" ६।४।१५७। इति तृप्रस्य त्रप्-आदेशः।) अतिलज्जितः। इति मुग्धबोधम्॥

त्रपीयान्, [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन तृप्रः। तृप्र+"द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ।" ५।३।५७। इति ईयसुन्। "प्रियस्थिरेति।" ६।४।१०७। इति तृप्रस्य त्रबादेशः।) त्रपिष्ठः। इति व्याकरणम्॥

त्रपु, क्ली, (त्रपते अग्निस्पर्शेन लज्जते इव । त्रप +"शॄस्वृस्निहित्रपीति ।" उणां । १ । ११ । इति उः ।) सीसकम् । रङ्गम् । इति मेदिनी । षे, ६ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ८५ ।
"कनकभूषणसंग्रहणोचितो
यदि मणिस्त्रपुणि प्रतिबध्यते ।
न स विरौति न चापि स शोभते
भवति योजयितुर्वचनीयता ॥")

त्रपुः, [स्] क्ली, (त्रपते वह्निं प्राप्य लज्जते इव । त्रप+"उस् स्यात्तपादेः स तु कित् ।"२।४६०। इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रात् उस् ।) रङ्गम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, ग्रहभावप्रकाशे ।
"भौमे त्रपुः शनौ लौहं राहावस्थानि कीर्त्तयेत् ॥"
रङ्गशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

त्रपुकर्कटी, स्त्री, (त्रपुवत् शुभ्रा कर्कटी ।) त्रपुषी । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रपुटी, स्त्री, सूक्ष्मैला । इति रत्नमाला ॥

त्रपुलं, क्ली, (त्रपते वह्निसंस्पर्शेन लज्जते इव । त्रप+बाहुलकात् उलच् ।) रङ्गम् । इति भरतकृतद्विरूपकोषः ॥

त्रपुषं, क्ली, (त्रप+बाहुलकादुषः ।) रङ्गम् । इति भरतकृतद्विरूपकोषः ॥ त्रपुषीफलम् । शसा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कण्टकिफलम् २ सुधावासम् ३ सुशीतलम् ४ । तद्बालफलगुणाः । नीलत्वम् । बलतृड्भ्रमदाहपित्तरक्तपित्तनाशित्वम् । स्वादुत्वम् । शीतत्वञ्च । तत्पक्वफलगुणाः । अम्लत्वम् । उष्णत्वम् । पित्तलत्वम् । कफवातनाशित्वञ्च । तद्बृहत्फलगुणाः । मूत्रलत्वम् । शीतत्वम् । रूक्षत्वम् । पित्तासृक्कृच्छ्रनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य सामान्यगुणाः । स्वादुत्वम् । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । शीतलत्वम् । सुखप्रियत्वम् । रूक्षत्वम् । अतिमूत्रलत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

त्रपुषी, स्त्री, (त्रपुष+गौरादित्वात् ङीष् ।) कर्कटी । इति हेमचन्द्रः । ४ । २५५ ॥ (यथा,
"पटोलकेऽर्वारुत्रपुष्यलावूः ॥"
इति हारीते प्रथमेस्थाने दशमेऽध्याये ॥)
दन्त्यसान्तोऽपि पाठः ॥

त्रपुसं, क्ली, (त्रपते वह्नियोगेन लज्जते इव । त्रप+बाहुलकात् उसः ।) रङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कर्कटी । अस्य गुणा यथा,—
"बालं सुनीलं त्रपुसं तेषां पित्तहरं स्मृतम् ।
तत् पाण्डुकफकृज्जीर्णमम्लं वातकफापहम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

त्रपुसी, स्त्री, (त्रपुस+गौरादित्वात् ङीष् ।) महेन्द्रवारुणी । कर्कटी । लताविशेषः । शसा इति खीरा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । पीतपुष्पा २ काण्डालुः ३ त्रपुकर्कटी ४ बहुफला ५ कोषफला ६ तुन्दिलफला ७ कण्टकीलता ८ सुधावासा ९ । अस्याः फलस्य गुणाः । रूच्यत्वम् । मधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । गुरुत्वम् । भ्रमपित्तविदाहार्त्तिवान्तिनाशित्वम् । बहुमूत्रदत्वञ्च । काण्डालुरित्यत्र कण्टालुरपि पाठः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या व्यवहारो यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४५ अध्याये ।
"त्रपुसीमूलकल्कं वा सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।
पिबेदक्षसमं कल्कं यष्टीमधुकमेव वा ॥")

त्रप्सं, क्ली, (द्रप्सं निपातनात् दस्य तः ।) द्रप्सम् । घनेतरदधि । इत्यमरटीकायां भरतधृतविद्याविनोदः ॥ पातला दइ इति भाषा ॥

त्रयं, क्ली, (त्रयोऽवयवा यस्य । त्रि+"संख्याया अवयवे तयप् ।" ५ । २ । ४२ । इति तयप् । "द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ।" ५ । २ । ४३ । इति तयस्यायच् ।) त्र्यवयवम् । इति मुग्धबोधम् ॥ तिन इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । २ । ७६ ।
"अकारञ्चाप्युकारञ्च मकारञ्च प्रजापतिः ।
वेदत्रयात् निरदुहत् भूर्भुवःस्वरितीति च ॥")

त्रयः, पुं, (तरतीति । तॄ+"तरतेर्ड्रिः ।" उणां ५ । ६६ । इति ड्रिः ।) त्रिसंख्या । तिन इति भाषा । त्रिशब्दस्य बहुवचनान्तरूपोऽयम् । अस्य स्त्रीलिङ्गक्लीबलिङ्गयो रूपे तिस्रः त्रीणि । इति व्याकरणम् ॥ तद्वाचकानि यथा,—
कालः १ अग्निः २ भुवनम् ३ गङ्गामार्गः ४ शिवचक्षुः ५ गुणः ६ ग्रीवारेखा ७ कालिदासकाव्यम् ८ वलिः ९ सन्ध्या १० पुरम् ११ पुष्करम् १२ रामः १३ विष्णुः १४ ज्वरपादः १५ । इति कविकल्पलता ॥ त्रिसंख्याविशिष्टे, त्रि । इत्यमरः ॥
"तिस्रो भार्य्या त्रिशालाश्च त्रयो भृत्याश्च बान्धवाः ।
ध्रुवं वेदविरुद्धाश्च न ह्येते मङ्गलप्रदाः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

त्रयी, स्त्री, (त्रय+"टिड्ढेति ।" ४ । १ । १५ । इति ङीप् ।) ऋक्सामयजुर्वेदा एतत्त्रितयम् । इत्यमरः । १ । ६ । ३ ॥ (यथा, मनुः । ७।४३॥
"त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यात् दण्डनीतिञ्च शाश्वतीम् ।
आन्वीक्षिकीञ्चात्मविद्यां वार्त्तारम्भांश्च लोकतः ॥")
पुरन्ध्री । सुमतिः । इति विश्वः ॥ सोमराजीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दुर्गा । यथा,—
"ऋग्यजुःसामभागेन साङ्गवेदगतापि वा ।
त्रयीति पठ्यते लोके दृष्टादृष्टार्थसाधिनी ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

त्रयीतनुः, पुं, (त्रयी वेदा एव तनुः शरीरं यस्य । "त्रय्या विद्यया भगवन्तं त्रयीमयं सूर्य्यमात्मानं यजन्ते ।" इति भागवतवाक्यात् । ५ । २० । ४ । अस्य तथात्वम् ।) सूर्य्यः । इति हलायुधः ॥

त्रयीधर्म्मः, पुं, (त्रय्या वेदत्रयेण विहितो धर्म्मः ।) ऋग्यजुःसाम्नां विधानम् । त्रिवेदोक्तकर्म्म । इत्यमरः । १ । ६ । ३ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १५० । ३२ ।
"सा चेद्धर्म्मकृता न स्यात्त्रयीधर्म्मस्तते भुवि ॥")

त्रयीमुखः, पुं, (त्रयी वेदा मुखे यस्य ।) ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४ । ७५ ॥

त्रयोदश, [न्] त्रि, (त्र्यधिका दश इति कर्म्मधारयः । "त्रेस्त्रयः ।" ६ । ३ । ४८ । इति त्रयस् ।) संख्याविशेषः । १३ तेर इति भाषा । बहुवचनान्तोऽयम् । (यथा, मनुः । ९ । १२९ ।
"ददौ स दश धर्म्माय कश्यपाय त्रयोदश ॥") तत्संख्यायुक्तश्च । इत्यमरः ॥ तद्वाचकः । ताम्बूलगुणः १ । इति कविकल्पलता ॥

त्रयोदशः, त्रि, (त्रयोदशानां पूरणः । "तस्य पूरणे डट् ।" ५ । २ । ४८ । इति डट् ।) त्रयोदशानां पूरणः । इति व्याकरणम् ॥ तेरइ इत्यादि भाषा । (यथा, रामायणे ।२।७७।२२।
"त्रयोदशोऽयं दिवसः पितुर्वृत्तस्य ते विभो ! ।
सावशेषास्थिनिचये किमिह त्वं विलम्बसे ॥")

त्रयोदशी, स्त्री, (त्रयोदश+टित्त्वात् ङीप् ।) तिथिविशेषः । सा चन्द्रस्य त्रयोदशकलाक्रियारूपा त्रयोदशकलाक्रियावच्छिन्नकालरूपा वा । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ तत्र जातस्य फलं यथा,
"रूपान्वितः सात्त्विकभावहीनः
सुखी च बाल्ये जननीप्रियश्च ।
सदालसः शिल्पगुणैकवेत्ता
त्रयोदशी जन्मतिथिर्यदि स्यात् ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
इयं धर्म्मस्य तिथिः । इति वराहपुराणम् ॥

त्रस, क धृतौ । ग्रहे । निषेधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) एतदाद्याश्चत्वारो रेफयुक्तादाः । क, त्रासयति स्वर्गं व्याधः वधति गृह्णाति निराकरोति वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

त्रस, इ कि भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) इ, त्रंस्यते । कि, त्रंसयति त्रंसति । भासि दीप्तौ । इति दुर्गादासः॥

त्रस, ई श भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् । ईदित्वात् अनिड् निष्ठः ।) ई, त्रस्तः । श, त्रेसतुः तत्रसतुः । त्रसति । इति दुर्गादासः ॥

त्रस, य ई भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-सेट् । ईदित्वादनिड् निष्ठः ।) य, त्रस्यति । ई, त्रस्तः । इति दुर्गादासः ॥

त्रसं, क्ली, (त्रस्यति बिभेत्यस्मिन् इति । त्रस-भये+घञर्थे कः ।) वनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रसः, त्रि, (त्रसतीति । त्रस भये+पचाद्यच् ।) जङ्गमः । इत्यमरः । ३ । १ । ७४ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ९ । १९ ।
"ऋजुः प्रणिहितो गच्छंस्त्रसस्थावरवर्ज्जकः ॥")

त्रसरः, पुं, (त्रसन्ति धातूनामनेकार्थत्वात् सूत्राणि वेष्टयन्त्यनेनेति । त्रस+बाहुलकात् अरन् ।) तन्त्रवायोपकरणविशेषः । तासनी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सूत्रवेष्टनम् २ । इत्यमरः ।३।२।२४॥ तसरः ३ । इति भरतः ॥

त्रसरेणुः, स्त्री, सूर्य्यभार्य्याविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रसरेणुः, पुं, (त्रसच्चञ्चलत्वात् भीत इव रेणुः ।) त्रिंशत्परमाणुपरिमाणम् । स गवाक्षान्तर्गते सूर्य्यकिरणे दृश्यते । तत्पर्य्यायः । ध्वंसी २ । यथा, वैद्यकपरिभाषायाम् ।
"जालान्तरगते सूर्य्यकरे ध्वंसी विलोक्यते ।
त्रसरेणुस्तु विज्ञेयस्त्रिंशता परमाणुभिः ॥"
(द्व्यणुकत्रयात्मकरेणुः । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"परमाणुद्वयेनाणुस्त्रसरेणुस्तु ते त्रयः ॥"
तथाच मनुः । ८ । १३२ ।
"जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।
प्रथमन्तत् प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥")

त्रसुरः, पुं, (त्रस्यतीति । त्रस भये + उरच् ।) भीरुकः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

त्रस्तः, त्रि, (त्रस भये + क्तः ।) भीतः । इति जटाधरः ॥ (यथा, देवीभागवते ।१।५।२६।
"प्रत्यञ्चायां विमुक्तायां मुक्ता कोटिस्तथोत्तरा ।
शब्दः समभवद्घोरस्तेन त्रस्ताः सुरास्तदा ॥")
शीघ्रे, क्ली । यथा,—
"सविरामं त्रितालञ्च एकं शून्यन्तथापरे ।
शेषे त्रस्तं त्रितालञ्च देवसार इतीर्य्यते ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

त्रस्नुः, त्रि, (त्रस्यतीति । त्रस भये + "त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः ।" ३ । २ । १४० । इति क्नुः ।) त्रासशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । २६ ॥ (यथा, भट्टिः । ६ । ७ ।
"सीतां सौमित्रिणा त्यक्तां सध्रीचीं त्रस्नुमेकिकाम् ।
विज्ञायामंस्त काकुत्स्थः क्षये क्षेमं सुदुर्ल्लभम् ॥")

त्रा, ङ पालने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-सकं-अनिट् ।) त्रै ङ पालन इत्यत्र केचिददादौ त्रा पठन्ते । इति क्रमदीश्वरः ॥ इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः ॥

त्राणं, क्ली, (त्रै + भावे ल्युट् क्तो वा । नुदविदेति पक्षे नत्वम् ।) रक्षणम् । (यथा, शाकुन्तले १ अङ्के ।
"आर्त्तत्राणाय वः शस्त्रं न प्रहर्त्तुमनागसि ॥"
त्रायते इति कर्त्तरि ल्युः । रक्षिता । यथा, महाभारते । १ । २३ । १८ ।
"त्वं प्रभास्त्वमभिप्रेतं त्वं नस्त्राणमनुत्तमम् ॥"
तथाच रघौ । १५ । ३ ।
"अवेक्ष्य रामं ते तस्मिन् न प्रजह्रुः स्वतेजसा ।
त्राणाभावे हि शापास्त्राः कुर्व्वन्ति तपसो व्ययम् ॥"
त्रायतेऽनेनेति करणे ल्युट् । कवचम् । अस्त्रम् । यथा, महाभारते । ३ । १६८ । १४ ।
"दंशिता विविधैस्त्राणैर्व्विचित्रायुधपाणयः ॥")
त्रायमाणालता । रक्षिते, त्रि । इति मेदिनी । णे, १४ ॥

त्राणा, स्त्री, (त्रायते पालयतीति । त्रै + ल्युः । टाप् ।) त्रायमाणा । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रातं, त्रि, (त्रै + क्तः नुदविदेति नत्वाभावः ।) रक्षितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८४ । २२ ।
"त्रैलोक्यमेतदखिलं रिपुनाशनेन
त्रातं त्वया समरमूर्द्धनि तेऽपि हत्वा ।
नीता दिवं रिपुगणा भयमप्यपास्त-
मस्माकमुन्मदसुरारिभवन्नमस्ते ॥"
भावे क्तः ।) रक्षणे, क्ली ॥

त्रापुषं, त्रि, (त्रपुणा निर्वृत्तम् । त्रपुष + "तेन निर्वृत्तम् ।" ४ । २ । ६८ । इत्यण् ।) त्रपुषनिर्म्मितम् । इति व्याकरणम् ॥ (त्रपुणो विकारः । "त्रपुजतुनोः षुक् ।" ४ । ३ । १३८ । इत्यण् षुगागमश्च । रङ्गस्य विकारः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

त्रायन्ती, स्त्री, (त्रै + सम्पदादित्वात् क्विप् । त्रां त्राणं अयतीति । इ गतौ + शतृ । यद्वा, त्रै ङ पालने + क्वचित् आत्मनेपदी धातुरपि परस्मैपदमिच्छतीति न्यायात् शतृ । "उगितश्च ।" इति ङीप् ।) त्रायमाणा लता । इत्यमरः । २ । ४ । १५० ॥ (यथा,—
"त्रायन्ती तु वरा तिक्ता सरा पित्तकफापहा ।
ज्वरहृद्रोगगुल्मार्शोभ्रमशूलविषप्रणुत् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) त्राणकर्त्री च ॥

त्रायमाणं, त्रि, (त्रायते इति । त्रै + कर्म्मणि शानच् ।) रक्ष्यमाणम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे । ६ । ४ । १ ।
"त्वष्टा मे दैव्यं वचः पर्ज्जन्यो ब्रह्मणस्पतिः ।
पुत्त्रैर्भ्रातृभिरदितिर्नु पातु नो दुष्टरं त्रायमाणं सहः ॥")

त्रायमाणा, स्त्री, (त्रायते इति । त्रै + शानच् ।) बला इति बहुला इति च ख्याता । तत्पर्य्यायः । वार्षिकम् २ त्रायन्ती ३ बलभद्रिका ४ । इत्यमरः ।२।४।१०५॥ कृतत्रा ५ त्रायमाणिका ६ बलभद्रा ७ सुकामा ८ वार्षिकी ९ गिरिजा १० अनुजा ११ माङ्गल्यार्हा १२ देवबला १३ पालिनी १४ भयनाशिनी १५ अवनी १६ रक्षणी १७ त्राणा १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुभद्राणी १९ भद्रनामिका २० । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । मधुरत्वम् । गुल्मज्वरकफास्रभ्रमतृष्णाक्षयग्लानिविषच्छर्द्दिविनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ पित्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथा,—
"पटोलं पिचुमर्द्दञ्च दार्व्वीं कटुकरोहिणीम् ।
वत्साक्षीं त्रायमाणाञ्च दद्याद्वीसर्पशान्तये ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने एकादशेऽध्याये ॥)

त्रासः, पुं, (त्रस + भावे घञ् ।) भयम् । इत्यमरः । १।७।२१॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ३७६ ।
"प्रणयचलितोऽपि सकपटकोपकटाक्षैर्भया-
हितस्तम्भः ।
त्रासतरलो गृहीतः सहासरभसं प्रियः कण्ठे ॥")
मणिदोषः । इति मेदिनी । से, ४ ॥

त्रासदायी, [न्] त्रि, (त्रासं भयं ददातीति । दा + णिनिः ।) भयदाता । तत्पर्य्यायः । शङ्करः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १४३ ॥

त्रिंशः, त्रि, (त्रिंशत् + "तस्य पूरणे डट् ।" ५ । २ । ४८ । इति डट् ।) त्रिंशतः पूरणः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
"त्रिंशांशकस्तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते ॥")

त्रिंशकः, त्रि, त्रिंशत्सम्बन्धः । सम्बन्धार्थे डकप्रत्ययः । इति सुपद्मव्याकरणम् ॥ (त्रिंशता क्रीतः । त्रिंशत् + "विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम् ।" ५ । १ । २४ । इति असंज्ञायां ड्वुन् । त्रिंशत्संख्यकद्रव्येण क्रीतः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

त्रिंशत्, स्त्री, (त्रयोदशतः परिमाणमस्य । "पङ्क्तित्रिंशदिति ।" ५ । १ । ५९ । इति निपातनात् साधुः ।) संख्याविशेषः । त्रिश इति भाषा । एकवचनान्तोऽयम् । त्रिंशद्द्वये त्रिंशतौ । त्रिंशतो बहुत्वे त्रिंशतः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, मनुः । १ । २२ ।
"निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कलाः ।
त्रिंशत्कला मुहूर्त्तः स्यादहोरात्रन्तु तावतः ॥")

त्रिंशत्पत्रं, क्ली, (त्रिंशत्संख्यकानि पत्राणि दलानि यस्य ।) कुमुदम् । इति शब्दमाला ॥

त्रिकं, क्ली, (त्रयाणां सङ्घः । "संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु ।" ५।१।५८ । इति कन् ।) पृष्ठवंशाधरः । इत्यमरः ।२।६ । ७६ ॥ (यथा, माघे । १२ । १० ।
"नस्या गृहीतोऽपि धुवन्विषाणयो-
र्युगं ससूत्कारविवर्त्तितत्रिकः ॥")
त्रयम् । इति मेदिनी । के, २६ ॥ (यथा, मनुः । ७ । ५१ ।
"दण्डस्य पातनञ्चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे ।
क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदा ॥")
त्रिपथसंस्थानम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५२ ॥ त्रिफला । त्रिकटु । त्रिमदः । यथा, सुखबोधे ।
"गुडूचीसारसंयुक्तात्त्रिकत्रयसमन्वयात् ।
वातरक्तं निहन्त्याशु सर्व्वरोगहरन्त्वयः ॥"
(तृतीयेन रूपेण ग्रहणं यस्य । तृतीय + "तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा ।" ५ । २ । ७७ । इति कन् पूरणप्रत्ययस्य च लुक् । तृतीयके, त्रि । यथा, मनुः । ८ । १४२ ।
"द्विकं त्रिकं चतुष्कञ्च पञ्चकञ्च शतं समम् ।
मासस्य वृद्धिं गृह्णीयात् वर्णानामनुपूर्व्वशः ॥")

त्रिककुत्, [द्] पुं, (त्रीणि ककुत्-सदृशानि ध्वजतुल्यानि शृङ्गाणि यस्य ।) त्रिकूटपर्व्वतः । इत्यमरः । २।३।२ ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । ३ । १ । ३ । १२ । "यत्र वा इन्द्रो वृत्रमहंस्तस्य यदक्ष्यासीत्तं गिरिं त्रिककुदमकरोत् ॥" विष्णोर्नामविशेषः । यथा, महाभारते । १२ । ३४२ । ९० ।
"तथैवासं त्रिककुदो वाराहं रूपमास्थितः ।
त्रिककुत्त्वेन विख्यातः शरीरस्य प्रमापणात् ॥"

दशरात्रसाध्ययज्ञविशेषः। यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम्। ७।२।५।२।
"त्रिककुद्वा एष यज्ञो यद्दशरात्रः ककुत्पञ्चदशः ककुदेकविंशः ककुत्त्रयस्त्रिंशो य एवं विद्वान् दशरात्रेण यजते त्रिककुदेव समानानां भवति॥")

त्रिकटः, पुं, (त्रीन् वातपित्तश्लेष्मदोषान् कटति नाशयतीति। कट+अच्।) गोक्षुरकः। इति शब्दरत्नावली॥

त्रिकटु, क्ली, (त्रयाणां कटूनां शुण्ठीमरीचपिप्पलीनां समाहारः।) मिश्रितशुण्ठीमरीचपिप्पल्यः। तत्पर्य्यायः। त्र्यूषणम् २ व्योषम् ३। इत्यमरः। २।१०।१११॥ कटुत्रयम् ४ कटुत्रिकम् ५। अस्य गुणाः। दीपनत्वम्। श्वासकासत्वगामयगुल्ममेहकफस्थौल्यमेदःश्लीपदपीनसनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तन्नामगुणाः।
"विश्वोपकुल्या मरिचं त्रयं त्रिकटु कथ्यते।
कटुत्रयन्तु त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषमुच्यते॥
त्र्यूषणं दीपनं हन्ति श्वासकासत्वगामयान्।
गुल्ममेहकफस्थौल्यमेदःश्लीपदपीनसान्॥"
इति भावप्रकाशः॥

त्रिकण्टं, क्ली, (त्रयाणां कण्टानां बृहत्यग्निदमनीदुस्पर्शारूपाणां समाहारः।) मिलितबृहत्यग्निदमनीदुस्पर्शात्रयरूपम्। तत्पर्य्यायः। कण्टकारीत्रयम् २ कण्टकत्रयम् ३। इति राजनिर्घण्टः॥

त्रिकण्टः, पुं, (त्रीणि कण्टानि कण्टकानि यस्य।) गोक्षुरकः। इति शब्दरत्नावली॥ पत्रगुप्तवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ तेकाँटासिज इति भाषा। मत्स्यभेदः। टेङ्गरा इति भाषा। अस्य गुणाः। पित्तकफनाशित्वम्। रूक्षत्वम्। अग्निदीपनत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥
(पर्य्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्॥
"त्रिकण्टः स्थलशृङ्गाटो गोकण्टोऽथ त्रिकण्टकः।
त्रिपुटः कण्टकफलः श्वदंष्ट्रा गोक्षुरः क्षुरः॥")

त्रिकण्टकः, पुं, (त्रीणि कण्टकानि यस्य।) लघुगर्गमत्स्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ गोक्षुरकवृक्षः। इति हेमचन्द्रः। ४।२२२॥ (यथा,—
"त्रिकण्टः स्थलशृङ्गाटो गोकण्टोऽथ त्रिकण्टकः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

त्रिका, स्त्री, (तिस्रोऽस्रयो यस्याः। "संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु च।" ५।१।५८। इति कन्। ततष्टाप्।) कूपोपरिस्थपट्टप्रान्तभागः। भूमिष्ठकूपपट्टम्। इत्यन्ये॥ कूपस्य समीपे रज्जुधारणार्थं त्रिच्छिदारुयन्त्रम्। इति स्वामी॥ इत्यमरटीकायां भरतः॥

त्रिकायः, पुं, (त्रिकं आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकदुःखत्रयं अयति गच्छत्यस्मादिति। अय गतौ+अपादाने घञ्। यद्वा, त्रिकं त्रिकालमयति वेत्तीति। अय+अच्।) बुद्धः। इति हेमचन्द्रः। २।१४८॥

त्रिकार्षिकं, क्ली, (कर्षाय हितम् कार्षिकम्। त्रयाणां कार्षिकाणां समाहारः।) मिलितनागरातिविषामुस्तात्रयरूपम्। इति राजनिर्घण्टः॥

त्रिकालज्ञः, पुं, (त्रिकालं वर्त्तमानातीतभविष्यत्कालविवरणं जानातीति। ज्ञा+"आतोऽनुपसर्गे कः।" ३।२।३। इति कः।) बुद्धः। इति हेमचन्द्रः। २।१४६॥ सर्व्वज्ञे, त्रि॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। १७।१।
"युद्धं यथा यदा वा भविष्यदादिश्यते त्रिकालज्ञैः॥")

त्रिकालदर्शी, [न्] पुं, (त्रिकालं वर्त्तमानातीतभविष्यद्रूपं पश्यतीति। दृश+णिनिः।) ऋषिः। इति हलायुधः॥ भूतभविष्यद्वर्त्तमानवेत्तरि, त्रि॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। २१।४।
"प्रध्वंसिन्यपि काले त्रिकालदर्शी कलौ भवति॥")

त्रिकालवित्, पुं, (त्रिकालं वेत्तीति। विद्+क्विप्।) बुद्धः। इति हलायुधः॥ त्रिकालज्ञे, त्रि॥

त्रिकूटं, क्ली, (त्रिकूटः पर्व्वतः उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्येति अर्श आदित्वादच्।) सिन्धुलवणम्। सामुद्रलवणम्। इति रत्नमाला॥

त्रिकूटः, पुं, (त्रीणि कूटानि शृङ्गाणि यस्य।) पर्व्वतविशेषः। यस्योपरि लङ्का। (यथा, रामायणे। ५।२।१।
"स सागरमनाधृष्यमतिक्रम्य महाबलः।
त्रिकूटस्य तटे लङ्कां स्थितः स्वस्थो ददर्श ह॥")
तत्पर्य्यायः। त्रिककुत् २। इत्यमरः।२।३।२॥ सुवेलः ३ त्रिसुकूटः ४। इति हेमचन्द्रः॥ त्रिशृङ्गः ५। चित्रकूटकः ६। इति शब्दरत्नावली॥ (अयन्तु पीठस्थानानामन्यतमः। अत्र भगवती रुद्रसुन्दरीरूपेण विराजते। यथा, देवीभागवते। ७।३०।६६।
"नारायणी सुपार्श्वे तु त्रिकूटे रुद्रसुन्दरी॥")
क्षीरोदसमुद्रतीरस्थपर्व्वतः। यथा,—
"सर्व्वरत्नमयः श्रीमान् त्रिकूटो नामः पर्व्वतः।
सुतः पर्व्वतराजस्य सुमेरोर्भास्करद्युतेः॥
क्षीरोदजलवीच्या यो धौतामलशिलातलः।
उत्थितः सागरं भित्त्वा देवर्षिगणसेवितः॥
अप्सरोभिः परिवृतः श्रीमान् प्रस्रवणाकुलः।
गन्धर्व्वैः किन्नरैर्यक्षैः सिद्धचारणपन्नगैः॥
विद्याधरैः सपत्नीकैः संयुतैस्तु तपस्विभिः।
वृकद्वीपिगजेन्द्रैश्च वृतगात्रो विराजते॥
पुन्नागैः कर्णिकारैश्च बिल्वामलकपाटलैः।
चूतनिम्बकदम्बैश्च चन्दनागुरुचम्पकैः॥
शालैस्तालैस्तमालैश्च शरलार्ज्जुनपिप्पलैः।
तथान्यैर्विविधैर्वृक्षैः सर्व्वतः समलङ्कृतः॥
नानाधात्वङ्कितैः शृङ्गैः प्रस्रवद्भिः समन्ततः।
शोभितो रुचिरप्रख्यैस्त्रिभिर्व्वर्णैश्च सानुभिः॥
मृगैः शाखामृगैः सिंहैर्मातङ्गैश्च सदामदैः।
जीवञ्जीवकसंघुष्टैश्चकोरशिखिनादितैः॥
तस्यैकं काञ्चनं शृङ्गं सेवते यद्दिवाकरः।
नानापुष्पसमायुक्तं नानागन्धाधिवासितम्॥
द्वितीयं राजतं शृङ्गं सेवते यन्निशाकरः।
पाण्डराम्बुदसंकाशं तुषारचयसन्निभम्॥
वज्रेन्द्रनीलवैदूर्य्यतेजोभिर्भासयन् दिशः।
तृतीयं ब्रह्मसदनं प्रकृष्टं शृङ्गमुत्तमम्॥
न तत् कृतघ्नाः पश्यन्ति न नृशंसा न नास्तिकाः।
नातप्ततपसो लोके ये च पापकृतो जनाः॥
तस्य सानुमतः पृष्ठे सरः काञ्चनपङ्कजम्।
कारण्डवसमाकीर्णं राजहंसोपशोभितम्॥
गजो ह्यचलसंकाशो मदाचलितलोचनः।
तृषितः पातुकामोऽसाववतीर्णश्च तज्जलम्॥
स लीनः पङ्कजवने यूथमध्यगतश्चरन्।
गृहीतस्तेन रौद्रेण ग्राहेणाव्यक्तमूर्त्तिना॥
गरुड़स्थो जगन्नाथो लोकाधारस्तपोधन!।
ग्राहग्रस्तं गजेन्द्रं तं तञ्च ग्राहं जलाशयात्॥
उज्जहाराप्रमेयात्मा तरसा मधुसूदनः।
स्थलस्थं दारयामास ग्राहं चक्रेण माधवः॥
मोचयामास नागेन्द्रं पाशेभ्यः शरणागतम्॥"
इति वामनपुराणम्॥
(घोटकविशेषः। यथा, नकुलकृताश्वचिकित्सिते। ४।६।
"त्रयो यस्य ललाटस्था आवर्त्ता अधरोत्तराः।
त्रिकूटः स परिज्ञेयो वाजिवृद्धिकरः परः॥")

त्रिकूटलवणं, क्ली, (त्रिकूटं सामुद्रमिव लवणम्।) द्रोणीलवणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

त्रिकोणं, क्ली, (त्रयः कोणा यस्य।) योनिः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥ (कामरूपपीठविशेषः। यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम्।
"करतोयां समारभ्य यावद्दिक्करवासिनी।
शतयोजनविस्तारं त्रिकोणं सर्व्वसिद्धिदम्॥")
लग्नात् नवपञ्चमलग्ने। इति दीपिका॥ (त्रिभुजक्षेत्रभेदः। इति लीलावती॥) त्र्यस्रे, त्रि। त्रिकोणवस्तूनि यथा। हलः १ शिवचक्षुः २ कामाख्या ३ वह्निमण्डलम् ४ एकारः ५ वज्रम् ६ शृङ्गाटम् ७ शकटादि ८ योनिः ९। इति कविकल्पलता॥

त्रिकोणफलं, क्ली, (त्रिकोणं त्र्यस्रं फलं यस्य।) शृङ्गाटकम्। इति भावप्रकाशः॥

त्रिक्षारं, क्ली, (त्रयाणां क्षाराणां समाहारः।) क्षारत्रयम्। मिलितस्वर्जिकाक्षारयवक्षारटङ्कणक्षाराणि। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे।
"सर्ज्जिका टङ्कणञ्चैव यवक्षार उदाहृतः॥")

त्रिक्षुरः, पुं, (त्रीणि क्षुराणीवाग्राणि यस्य।) कोकिलाक्षवृक्षः। इति रत्नमाला॥ कुलेखारा इति भाषा॥

त्रिखं, क्ली, त्रपुषम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

त्रिखट्टं, क्ली, तिसृणां खट्टानां समाहारः। खट्टात्रयम्। इत्यमरः। ३।५।४१॥

त्रिखट्टी, स्त्री, (तिसृणां खट्टानां समाहारः। "द्विगोः।" ४।१।२१। इति ङीप्।) त्रिखट्टम्। इत्यमरः। ३।५।४१॥

त्रिगण:, पुं, (त्रयाणां धर्म्मार्थकामानां गणो वर्ग:।) त्रिवर्ग:। धर्म्मार्थकामा:। इत्यमरटीकायां नीलकण्ठ:॥ (यथा, किरातार्ज्जुनीये। १।११।
"गुणानुरागादिव सख्यमीयिवा-
न्न वाधतेऽस्य त्रिगण: परस्परम्॥")

त्रिगर्त्त:, पुं, (त्रयो गर्त्ता यत्र।) देशविशेष:। लाहोराख्यदेशैकभाग:। तत्पर्य्याय:। जालन्धर: २। इति हेमचन्द्र:।४।२४॥ (देशोऽयं कूर्म्मविभागे उत्तरस्यामुक्त:। यथा, वृहत्संहितायाम्।१४।२५।
"उत्तरत: कैलास:" इत्युपक्रम्य,—
"त्रिगर्त्ततुरगाननाश्वमुखा:॥"
इत्युक्तवान्॥)
तद्देशस्थे पुं भूम्नि। (यथा, महाभारते।२।२७।१८।
"ततस्त्रिगर्त्ता: कौन्तेयं दार्व्वा: कोकनदास्तथा।
क्षत्त्रिया वहवो राजन्नुपावर्त्तन्त सर्व्वश:॥")
गणितान्तरम्। इति मेदिनी। ते, ११३॥

त्रिगर्त्तक:, पुं, (त्रिगर्त्त एव। स्वार्थे कन्।) त्रिगर्त्तदेश:। इति त्रिकाण्डशेष:॥

त्रिगर्त्ता, स्त्री, (त्रयो गर्त्ता यस्या:।) घुर्घुरिका। (त्रयो वहवो गर्त्ता इव योनिद्वाराणि यस्या:।) कामुकाङ्गना। इति मेदिनी। ते, ११३॥

त्रिगर्त्तिक:, पुं, (त्रयो गर्त्ता: सन्ति यत्र। त्रिगर्त्त + वहुलवचनात् ठन्।) त्रिगर्त्तदेश:। इति भूरिप्रयोग:॥

त्रिगुणं, क्ली, (त्रयाणां सत्त्वरजस्तमसां गुणानां समाहार:।) सत्त्वरजस्तमांसि। इति श्रीभागवतम्॥ (प्रधान:। यथा, भागवते।४।२४।२८।
"य: परं रहस: साक्षात्त्रिगुणाज्जीवसंज्ञितात्।"
"रहस: सूक्ष्मात् त्रिगुणात् प्रधानात् जीवसंज्ञितात् पुरुषाच्च परम्॥" इति तट्टीकायां स्वामी॥) त्रयाणां पूरणे गुणत्रययुक्ते च त्रि॥ (यथा, मनु:।१।१५।
"महान्तमेव चात्मानं सर्व्वाणि त्रिगुणानि च।
विषयाणां ग्रहीतॄणि शनै: पञ्चेन्द्रियाणि च॥"
त्रयो गुणा आवृत्तयो यस्य। त्रिभिर्गुणिते। यथा, रघु:।२।२५।
"सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य
दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य॥")

त्रिगुणा, स्त्री, (त्रयो गुणा यस्या:।) दुर्गा। यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये।
"यद्देस्त्रिभिर्व्वलिर्वद्धो रागादित्रिपदाथ वा।
उत्पत्तिस्थितिनाशेषु रजादित्रिगुणा मता॥"
(तथाच देवीभागवते।१२।६।६५।
"त्रिगुणा त्रिपदा तन्द्रीस्तुलसी तरुणातरु:॥"
स्वनामख्यातो वीजभेद:। इति तन्त्रसार:॥)

त्रिगुणाकृतं, त्रि, (त्रिगुणं कर्षणं कृतम्। त्रिगुण + कृतम्। "संख्यायाश्च गुणान्ताया:।" ५।४।५९। इति डाच्।) वारत्रयकृष्टक्षेत्रम्। इत्यमर:।२।९।९॥

त्रिजटा, स्त्री, (तिस्रो जटा यस्या:।) राक्षसीविशेष:। यथा,—
"सीतां ताभिरनार्य्याभिर्दृष्ट्वा सन्तर्ज्जितां तदा।
राक्षसी त्रिजटा वृद्धा प्रवुद्धा वाक्यमव्रवीत्॥"
इति रामायणे सुन्दरकाण्डे २७ अध्याय:॥*॥
विल्ववृक्ष:। यथा, ज्ञानभैरवतन्त्रे ६ पटोले।
"शृणु देवि! प्रवक्ष्यामि रहस्यं त्रिजटोत्तमम्।
पत्रं व्रह्ममयं देवि! अद्भुतं वरवर्णिनि!॥
श्रीशैलशिखरे जात: श्रीफल: श्रीनिकेतन:।
विष्णुप्रीतिकरश्चैव मम प्रीतिकर: सदा॥
व्रह्मविष्णुशिवा: पत्रे वृन्तश्च शक्तिरूपिणी।
वृन्तमूले तु वज्रं स्यात् पत्रं व्रह्म विदं प्रिये!॥
एकश्च त्रिजटापत्रैर्हरं वा हरिमर्च्चयेत्।
कैवल्यं तस्य तेनैव शक्तिपूजा विशेषत:॥"
अन्यत् विल्वशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (भगवती। सा च गायत्त्रीस्वरूपा। यथा, देवीभागवते।१२।६।७२।
"त्रिजटा तित्तिरी तृष्णा त्रिविधा तरुणाकृति:॥")

त्रिजातकं, क्ली, (त्रिगुणितं जातं सुगन्धिद्रव्यरूपम्। तत: स्वार्थे कन्।) मिलिततुल्यत्वगेलापत्राणि। यथा,—
"एलादित्रिभिरुद्दिष्टं त्रिजातं त्रिसुगन्धिकम्।
चातुर्ज्जातं सनागन्तु द्वयं वातकफापहम्॥"
अपि च।
"त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम्।
नागकेशरसंयुक्तं चातुर्ज्जातकमुच्यते॥"
इति राजनिर्घण्ट:॥
(अस्य लक्षणपर्य्याया यथा,—
"त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम्।
तद्द्वयं रेचनं रूक्षं तीक्ष्णोष्णं मुखगन्धहृत्।
लघुपित्ताग्निकृद्वर्ण्यं कफवातविषापहम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

त्रिणं, क्ली, (तृण + पृषोदरादित्वात् साधु:।) तृणम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, तृणशब्दव्युत्पत्तौ उज्ज्वलदत्त:।५।८।
"रेफिकारसंयुक्तमव्युत्पन्नं शब्दान्तरमस्ति।
'उत्क्षिप्तत्रिणपत्रपांशुविहग: सौम्यस्वन: पूजित:।'
इति वराह:॥")

त्रिणता, स्त्री, (त्रिषु स्थानेषु नता। "पूर्व्वपदात् संज्ञायामग:।" ८।४।३। इति णत्वम्।) धनु:। इति त्रिकाण्डशेष:॥ (यथा, माघे। १९।६१।
"स्वगुणैराप्तफलप्राप्तिराकृष्य गणिका इव।
कामुका इव नालीकांस्त्रिणता: सहसामुचन्॥"
त्रिणस्य भाव:। त्रिण + तल्।) त्रिणत्वञ्च। (त्रिषु स्थानेषु नते, त्रि। यथा, रामायणे। ६।२०।२८।
"भिन्नमुष्टिपरिक्लिष्टं त्रिणतं रुक्मरञ्जितम्।
वाणपातान्तरे राम: पतितं पुरुषर्षभम्।
शयानं लक्ष्मणं दृष्ट्वा निराशो जीवितेऽभवत्॥")

त्रिणाचिकेत:, पुं, (त्रिकृत्वश्चितो नाचिकेतोऽग्निर्येन। पूर्व्वपदादिति णत्वम्।) यजुर्व्वेदैकदेशो ग्रन्थ:। तद्वेदाध्यायी। (यथा, मनु:। ३।१८५।
"त्रिणाचिकेत: पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्ण: षडङ्गवित्॥"
"त्रिणाचिकेत: अध्वर्य्युवेदभागस्तद्व्रतञ्च तद्योगात् पुरुषोऽपि त्रिणाचिकेत:॥" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्ट:॥ नारायणस्य नामविशेष:। यथा, महाभारते १२।३३८।४।
"पञ्चाग्ने! त्रिणाचिकेत! षडङ्गनिधान!॥")

त्रितक्षं, क्ली स्त्री, त्रयाणां तक्षाणां समाहार:। तक्षत्रयम्। इत्यमर:।३।५।४१॥

त्रितयं, क्ली, (त्रयोऽवयवा अस्य। त्रि + "संख्याया अवयवे तयप्।" ५।२।४२। इति तयप्।) त्रयम्। इति व्याकरणम्॥ (यथा, महाभारते।१३।१११।१८।
"धर्म्मश्चार्थश्च कामश्च त्रितयं जीविते फलम्।
एतत्त्रयमवाप्तव्यमधर्म्मपरिवर्ज्जितम्॥"
त्रिप्राकारे, त्रि। यथा, पञ्चदश्याम्।१।४६।
"त्रितयीमपि तां मुक्त्वा परस्परविरोधिनीम्।
अखण्डं सच्चिदानन्दं महावाक्येन लक्ष्यते॥")

त्रिदण्ड:, पुं, (त्रिदण्डं चतुरङ्गुलगोवालवेष्टनादन्योन्यसम्बन्धं अस्त्यस्येति। अर्श आदित्वादच्।) सन्न्यासाश्रम:। यथा,—
"यस्त्वसंयतषड्वर्ग: प्रचण्डेन्द्रियसारथि:।
ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदण्डमुपजीवति॥"
इति श्रीभागवतम्॥
(त्रयाणां दण्डानां समाहार:। यतित्रिदण्डे, क्ली। यथा, महाभारते।१२।३२०।१५५।
"सप्ताङ्गस्यास्य राज्यस्य त्रिदण्डस्येव तिष्ठत:।
अन्योन्यगुणयुक्तस्य क: केन गुणतोऽधिक:॥"
कायवाङ्मनोदण्डत्रये। यथा, मनु:।१२।११।
"त्रिदण्डमेतन्निक्षिप्य सर्व्वभूतेषु मानव:।
कामक्रोधौ तु संयम्य तत: सिद्धिं नियच्छति॥
"सत्त्वमात्मा शरीरञ्च त्रयमेतत्त्रिदण्डवत्।
लोकास्तिष्ठति संयोगात्तत्र सर्व्वं प्रतिष्ठितम्॥"
इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये॥)

त्रिदण्डी, [न्] पुं, (त्रिदण्डमस्त्यस्येति। इनि:।) त्रिदण्डधारियति:। (यथा, महाभारते।१२।३२०।८।
"तया जगदिदं कृत्स्नमटन्त्या मिथिलेश्वर:।
तत्र तत्र श्रुतो मोक्षे कथ्यमानस्त्रिदण्डिभि:॥")
कायवाङ्मनोदण्डयुक्त:। इति श्रीभागवतम्॥ (यथा, मनु:।१२।१०।
"वाग्दण्डोऽथ मनोदण्ड: कायदण्डस्तथैव च।
यस्यैते निहिता वुद्धौ त्रिदण्डीति स उच्यते॥")
यज्ञोपवीतम्। इति लोकप्रसिद्धि:॥

त्रिदला, स्त्री, (त्रीणि त्रीणि दलानि पत्राणि यस्या:।) गोधापदी लता। इति जटाधर:॥

त्रिदलिका, स्त्री, (त्रीणि दलानि यस्या:। कापि अत इत्वम्।) चर्म्मकषा। इति शब्दचन्द्रिका॥

त्रिदश:, पुं, (तृतीया यौवनाख्या दशा यस्य। त्रिशब्दस्यात्र त्रिभागवत् तृतीयार्थकता। यद्वा, तिस्रो जन्मसत्त्वाविनाशाख्या: न तु मर्त्त्यानामिव

वृद्धिपरिणामक्षयाख्याः दशा यस्य। यद्वा, त्रीन् तापान् दशति नाशयतीति। दन्श+मूलविभुजादित्वात् कः पृषोदरादित्वात् नलोपः। यद्वा, त्र्यधिकास्त्रिरावृत्ताश्च दश परिमाणमस्य। समासे डच्। शाकपार्थिवादिवत् मध्यलोपः।) देवः। इत्यमरः। १। १। ७॥ (यथा, महाभारते। ३।८५।१६।
"न्यवसत् परमप्रीतो ब्रह्मा च त्रिदशैः सह॥"
ते च अर्का द्वादश १२ रुद्रा एकादश ११ वसवोऽष्टौ ८ विश्वेदेवौ द्वौ २ समुदायेन त्रयस्त्रिंशत् ३३॥ त्रिंशत् परिमिते, त्रि। यथा, महाभारते। १। ११३। २१।
"ततः स कौवरो राजा विहृत्य
त्रिदशा निशाः॥")

त्रिदशदीर्घिका, स्त्री, (त्रिदशानां देवानां दीर्घिका।) स्वर्गङ्गा। इति हेमचन्द्रः। ४। १४७॥

त्रिदशमञ्जरी, स्त्री, (त्रिदशप्रिया मञ्जरी यस्याः।) तुलसी। इति राजनिर्घण्टः॥ (तुलसीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

त्रिदशायुधं, क्ली, (त्रिदशानां देवानां आयुधम्।) वज्रम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

त्रिदशारिः, पुं, (त्रिदशानामरिः शत्रुः।) असुरः। इति शब्दरत्नावली॥

त्रिदशालयः, पुं, (त्रिदशानां देवानां आलयः।) स्वर्गः। इत्यमरः। १। १। ६॥ (यथा, महाभारते। १। ७६। ६६।
"गुरोरुष्य सकाशे तु दशवर्षशतानि सः।
अनुज्ञातः कचो गन्तुमियेष त्रिदशालयम्॥")
सुमेरुपर्व्वतः। इति हलायुधः॥

त्रिदशावासः, पुं, (त्रिदशानां सुराणां आवासो वासस्थानम्।) स्वर्गः। इति हलायुधः॥

त्रिदशाहारः, पुं, (त्रिदशानां आहारः।) अमृतम्। इति हलायुधः॥

त्रिदशेश्वरी, स्त्री, (त्रिदशानामिन्द्रादिदेवानामीश्वरी।) दुर्गा। यथा,—
"सुराङ्गास्त्रिदशा देवा नन्दिनी दुन्दुभिर्म्मता।
तेषाञ्च वन्दिनी नन्दी ईशत्वात् त्रिदशेश्वरी॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥
(गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। २९। ७२।
"तपस्वी तीर्थतीर्था च त्रिपथा त्रिदशेश्वरी॥")

त्रिदिनस्पृक्, [श्] पुं, (त्रिदिनं चान्द्रदिनत्रयं स्पृशतीति। स्पृश्+क्विप्।) त्र्यहस्पर्शः। यथा,
"तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारः स्पृशति यत्र तद्भवत्यवमदिनम्। त्रिदिनस्पृक् दिनत्रयस्पर्शनादह्नः।" इति ज्योतिषतत्त्वम्॥

त्रिदिवः, पुं, (त्रयो ब्रह्मविष्णुरुद्रा दीव्यन्त्यत्रेति। दिव+"हलश्च।"३। २। १२१। इति घञ्। संज्ञापूर्व्वकत्वात् न गुणः। यद्वा, दीव्यन्तीति दिवाः। इगुपधज्ञेति कः। त्रयः सत्त्वरजस्तमोरूपाः दिवाः क्रीड़का विलासका इत्यर्थः यत्र। "तृतीया द्यौस्त्रिदिवः। घञर्थे कविधानं इति विषये संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वं त्रिभागवत्।" इति शिशुपालवधटीकायां मल्लिनाथः। १। ३६।) स्वर्गः। इत्यमरः। १। १। ६॥ (यथा, मनुः। ९। २५३।
"रक्षणादार्य्यवृत्तानां कण्टकानाञ्च शोधनात्।
नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः॥")
क्ली, आकाशः। इति हेमचन्द्रः॥

त्रिदिवा, स्त्री, नदीभेदः। इति मेदिनी। वे, ३७॥ (यथा, मत्स्यपुराणे। ११३। ३१।
"त्रिभामा ऋषिकुल्या च इक्षुदा त्रिदिवा-
चला॥")

त्रिदिवेशः, पुं, (त्रिदिवस्य स्वर्गस्य ईशः।) देवः। इत्यमरः। १। १। ७॥

त्रिदिवोद्भवा, स्त्री, (त्रिदिवादुद्भवो यस्याः।) स्थूलैला। इति राजनिर्घण्टः॥ (गङ्गा। स्वर्गोद्भवमात्रे, त्रि। इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः॥)

त्रिदृक्, [श्] पुं, (तिस्रः दृशो नेत्राणि यस्य।) शिवः। इति हेमचन्द्रः। २। ११०॥

त्रिदोषं, क्ली, (त्रयाणां दोषानां समाहारः।) दोषत्रयम्। वातपित्तकफरूपम्। इति राजनिर्घण्टः॥

त्रिदोषजः, त्रि, (त्रिदोषाज्जायते इति। जन+"पञ्चम्यामजातौ।"३। २। ९८। इति डः।) त्रिदोषजनितः। सन्निपातरोगः। यथा,—
"चिरज्वरे वातकफोल्वणे वा
त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्रः।
किराततिक्तादिगणः प्रयोज्यः
शुद्ध्यर्थिने वा त्रिवृता विमिश्रः॥"
इति चक्रपाणिदत्तः॥
("दृष्ट्वा त्रिदोषजं घोरं ज्वरं प्राणापहारकम्।
तस्मादादौ कफस्यास्य शोधनं परिकीर्त्तितम्॥
न कुर्य्यात् पित्तशमनं यदीच्छेदात्मनो यशः।
कफो वातो बलीयांस्तु सद्यो हन्ति रुजातुरम्॥
लङ्घनं वमनं वारि ष्ठीवनं स्यात्त्रिदोषजे।
त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्तरात्रमथापि वा॥
लङ्घनञ्च समुद्दिष्टं ज्ञात्वा दोषबलाबलम्।
कफं विशोधितं ज्ञात्वा ततो वातनिवारणम्॥
पित्तसंशमनं कार्य्यं ज्ञात्वा पित्तस्य कोपनम्।
शोधनीयौ वातकफौ न तु पित्तं विनाशयेत्॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये॥)

त्रिधा, व्य, (त्रि+"संख्याया विधार्थे धा।" ५। ३। ४२। इति धा।) त्रिप्रकारः। इति मुग्धबोधम्॥ यथा, वराहपुराणे।
"नारायणः परो देवः सत्त्वरूपो जनार्द्दनः।
त्रिधात्मानं स भगवान् ससर्ज परमेश्वरः॥"
(यथा, महाभारते। १३। १४१। ७८।
"धर्म्मेणार्थः समाहार्य्यो धर्म्मलब्धं त्रिधा धनम्।
कर्त्तव्यं धर्म्मपरमं मानवेन प्रयत्नतः॥")

त्रिधातुः, पुं, (त्रीन् धर्म्मार्थकामान् दधाति पुष्णातीति। धा+तुन्।) गणेशः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (त्रयाणां धातूनां समाहारः।) धातुत्रये, क्ली॥

त्रिधामा, [न्] पुं, (त्रीणि भूरादीनि सत्त्वादीनि वा धामानि स्थानानि यस्य।) विष्णुः। (यथा, मुकुन्दमालायाम्। ११।
"तृष्णातोये मदनपवनोद्धूतमोहोर्म्मिमाले
दारावर्त्ते सहजतनयग्राहसङ्घाकुले च।
संसाराख्ये महति जलधौ मज्जतां नस्त्रिधामन्!
पादाम्भोजे वरद! भवतो भक्तिनावं प्रसीद॥")
शिवः। अग्निः। मृत्युः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥ (दशमद्वापरस्य व्यासः। यथा, देवीभागवते। १। ३। २८।
"सारस्वतस्तु नवमे त्रिधामा दशमे तथा॥")
धामत्रये, क्ली स्त्री च॥ (क्ली, स्वर्गः। यथा, भागवते। ३। २४। २०।
"हंसो हंसेन यानेन त्रिधाम परमं ययौ॥"
"त्रिधाम तृतीयं धाम स्वर्गः तस्य परां काष्ठां सत्यलोकम्॥" इति तट्टीकायां स्वामी॥)

त्रिधारकः, पुं, (त्रिस्रो धारा यस्य। ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।) गुण्डतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (त्रयाणां धारकानां समाहारः।) धारकत्रये, क्ली॥

त्रिधारस्नुही, स्त्री, (त्रिषु भागेषु धारा यस्याः। सा एव स्नुही।) स्नुहीविशेषः। तत्पर्य्यायः। त्र्यस्रः २ धारास्नुही ३। इति राजनिर्घण्टः॥

त्रिनयनः, पुं, (त्रीणि चन्द्रसूर्य्याग्निरूपाणि नयनानि यस्य। "क्षुभ्नादिषु च।" ८। ४। ३९। इति निषेधात् न णत्वम्।) शिवः। इति हलायुधः॥ (यथा, महाभारते। १४। ८। २७।
"त्रिपुरघ्नं त्रिनयनं त्रिलोकेशं महौजसम्॥")
नयनत्रये, स्त्री॥ (लोचनत्रयविशिष्टे, त्रि। यथा, मातृकासरस्वतीध्याने।
"मुद्रामोक्षगुणं सुधाढ्यकलसं विद्याञ्च
हस्ताम्बुजै-
र्बिभ्राणां विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्देवता-
माश्रये॥")

त्रिनयना, स्त्री, (त्रीणि नयनानि यस्याः। टाप्।) दुर्गा। यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये।
"पश्चिमां चोत्तरं लोकं तथा ब्रह्मायनं परम्।
नयं सन्मार्गधर्म्मत्वं दृष्टौ त्रिनयना मता॥"

त्रिनेत्रः, पुं, (त्रीणि नेत्राणि यस्य।) शिवः। यथा, नैषधे। १। ६।
"दिगीशवृन्दांशविभूतिरीशिता
दिशां स कामप्रसरावरोधिनीम्।
दधार शास्त्राणि दृशं द्वयाधिकां
निजत्रिनेत्रावतरत्वबोधिकाम्॥"
तस्य गणाः। यथा, मत्स्यपुराणे।
"ततः साध्यगणानीशस्त्रिनेत्रानसृजत् पुनः।
कोटयश्चतुराशीतिर्जरामरणवर्जिताः॥
वामः सृजन्नमर्त्त्यांस्तान् ब्रह्मणा विनिवारितः।
नैवंविधा भवेत् सृष्टिर्जरामरणवर्ज्जिता॥"

त्रिनेत्रचूड़ामणिः, पुं, (त्रिनेत्रस्य महादेवस्य चूड़ामणिः शिरोभूषणम्।) चन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

त्रिनेत्रा, स्त्री, (त्रीणि नेत्राणीव शरीरे यस्याः ।) वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नेत्रत्रययुक्ता च ॥

त्रिपताकं, क्ली, (तिस्रः पताका इव रेखा यत्र ।) रेखात्रयाङ्कितभालम् । इति हारावली ।११४॥ (तिस्रः पताका इव अङ्गुलयो यत्र । त्रिपताकलक्षणान्विते हस्ते, पुं । यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । १५४ ।

"त्रिपताककरेणान्यानपवार्य्यान्तरा कथाम् ।
अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्यात्तज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ॥"

"यः कश्चिदर्थो यस्माद् गोपनीयस्तस्यान्तरत ऊर्द्ध्वं सर्व्वाङ्गुलिनामितानामिकं त्रिपताकलक्षणं करं कृत्वान्येन सह यन्मन्त्र्यते तत् जनान्तिकम्॥")

त्रिपत्रं, क्ली, (त्रीणि त्रीणि पत्राणि यत्र ।) दलत्रययुक्तविल्वपत्रम् । यथा,—

विष्णुरुवाच ।

"ऊर्द्ध्वपत्रं हरो ज्ञेयः पत्रं वामं विधिः स्वयम् ।
अहं दक्षिणपत्रञ्च त्रिपत्रदलमिश्रुत ॥"

इति वृहद्धर्म्मपुराणे विल्वपत्रमाहात्म्ये ११ अध्यायः ॥

त्रिपत्रः, पुं, (त्रीणि त्रीणि पत्राणि यस्य ।) विल्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पत्रत्रये, स्त्री ॥

त्रिपत्रकः, पुं, (त्रीणि त्रीणि पत्राणि यस्य ।) पलाशवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०२ ॥ (त्रयाणां पत्राणां समाहारः । ततः कन् । तुलस्यादि पत्रत्रये, क्ली । यथा, देवीपुराणे ।

"तुलसीकुन्दमालूरपत्राण्याहुस्त्रिपत्रकम् ॥")

त्रिपथं, क्ली, (त्रयाणां पथां समाहारः । "ऋक्पूरिति ।" ५ । ४ । ७४ । इत्यः ।) त्रिमार्गम् । तेमाथा पथ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । त्रिकम् २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५२ ॥

"शून्यागारे श्मशाने वा निर्जने वा चतुष्पथे ।
विल्वधात्रीद्रुमस्यान्ते त्रिपथे वा भजेन्निशि ।
स भवेत् सर्व्वसिद्धीशः सर्व्ववेदविदां वरः ॥"

इति गुप्तसाधनतन्त्रम् ॥

(तिसृणां नाड़ीनां पन्थाः । इति विग्रहे कपालकुहरे, पुं । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् ।३।३७।

"कलां पराङ्मुखीं कृत्वा त्रिपथे परियोजयेत् ।
सा भवेत् खेचरी मुद्रा व्योमचक्रं तदुच्यते ॥")

त्रिपथगा, स्त्री, (त्रिपथे स्वर्गमर्त्त्यपातालमार्गे गच्छतीति । गम + डः ।) गङ्गा । इत्यमरः । १ । १० । ३१ ॥ (अस्या निरुक्तिरुक्ता यथा, रामायणे । १ । ४३ । ६ ।

"गङ्गा त्रिपथगा नाम दिव्या भागीरथीति च ।
त्रीन् पथो भावयन्तीति तस्मात् त्रिपथगा स्मृता ॥")

त्रिपदा, स्त्री, (त्रयः पादा मूलानि यस्याः । टापि पादस्य पद्भावः ।) हंसपदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—

"गोधापदी तु सुवहा त्रिपदा हंसपद्यपि ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ (त्रयः पादाश्चरणानि यस्याः । त्रिपादयुक्ते, त्रि । यथा, मनुः । २ । ८१ ।

"ओङ्कारपूर्व्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।
त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥")

त्रिपदिका, स्त्री, (त्रयः पादा अस्याः इति त्रिपदी ततः संज्ञायां कन् ततष्टाप् ।) अर्घ्यार्थधातुनिर्म्मितत्रिपादयुक्तशङ्खाधारः । इति तन्त्रसारः ॥ ("तत्र त्रिपदिकामारोप्य तदुपरि शङ्खं स्थापयेत् ।" इति पूजापद्धतिः ॥)

त्रिपदी, स्त्री, (त्रयः पादा अस्याः । ङीपि पद्भावः ।) गोधापदी । इति रत्नमाला ॥ हस्तिगात्रबन्धः । इति हेमचन्द्रः ।४।२८६ ॥ (हस्तिपादबन्धनम् । इति यादवः ॥ यथा, रघुः । ४ । ४८ ।

"नाससत् करिणां ग्रैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि ॥")

त्रिपादयुक्ता । पदत्रयम् । इति व्याकरणम् ॥ भाषाकवितायाश्छन्दोविशेषः । यथा,—

"पज्झटिकान्ता यदि यमकान्ता
द्वादश परिणतमात्रा ।
किन्नरगीतिः तदिति निवीतिः
स्याद्गेसमाचरगात्रा ॥"

स्वपादान्त उदाहृतः ।

"येषा सङ्गीतके नित्यं निवीतिः किन्नराश्रिका ।
सैव स्यात् प्राकृते गाने त्रिपदीति परिश्रुता ॥"

इति काव्योदयः ॥

(त्रिषु मार्गेषु पादौ गमनं यस्याः । गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ७६ ।

"त्रैलोक्यलक्ष्मीस्त्रिपदी तथ्या तिमिरचन्द्रिका ॥")

त्रिपर्णः, पुं, (त्रीणि त्रीणि पर्णानि यस्य ।) पलाशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिपर्णिका, स्त्री, (त्रीणि त्रीणि पर्णानि यस्याः । संज्ञायां कन् । टापि अत इत्वञ्च ।) कन्दविशेषः । तत्पर्य्यायः । वृहत्पत्रा २ छिन्नग्रन्थिनिका ३ कन्दालुः ४ कन्दवहुला ५ अम्लवल्ली ६ विनारुहा ७ त्रिपर्णी ८ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । श्वासकासविषव्रणविनाशित्वम् । पित्तप्रकोपशमनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिपर्णी, स्त्री, (त्रीणि त्रीणि पर्णानि यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) शालपर्णी । इति भावप्रकाशः ॥ (अस्या गुणा यथा,—

"यातुकः शालकल्याणी त्रिपर्णी पीलुपर्णिका ।
शाकङ्गुरु च रूक्षञ्च प्रायो विष्टभ्य जीर्य्यति ।
मधुरं शीतवीर्य्यञ्च पुरीषस्य च भेदनम् ॥"

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)

वनकार्पासी । पृश्निपर्णीभेदः । इति रत्नमाला ॥

त्रिपात्, [द्] पुं, (त्रयः पादा अस्य । "संख्या सुपूर्व्वस्य ।" ५ । ४ । १४० । इति पादस्यान्तलोपः ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वेदादिमते संसाररहितो ब्रह्मस्वरूपः पुरुषः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ९० । ४ ।

"त्रिपादूर्द्ध्व उदैत् पुरुषः पादोऽस्येहाभवत् पुनः ॥"

पुराणादिमते वामनावतारे त्रिपात् भूत्वा बलिसकाशात् सर्व्वं राज्यादिकं गृहीतवानित्यतोऽस्य तथात्वम् । तथाच भागवते ।८।२०।३४।

"क्षितिं पदैकेन बलेर्विचक्रमे
नभः शरीरेण दिशश्च बाहुभिः ।
पदं द्वितीयं क्रमतस्त्रिविष्टपं
न वै तृतीयाय तदीयमण्वपि ।
उरुक्रमस्याङ्घ्रिरुपर्य्युपर्य्यथो
महर्जनाभ्यां तपसः परं गतः ॥")

ज्वरः । यथा,—

"विद्राविते भूतगणे ज्वरस्तु त्रिशिरास्त्रिपात् ॥"

इति श्रीभागवतम् ॥

त्रिपादिका, स्त्री, (त्रयः पादाः मूलानि यस्याः । कप् ततष्टापि अत इत्वम् ।) हंसपदीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—

"हंसपादी हंसपदी कीटमाता त्रिपादिका ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥)

त्रिपिष्टपं, क्ली, (त्रिदशानां देवानां पिष्टपं वासस्थानम् । पृषोदरादित्वात् दशशब्दस्य लोपः । यद्वा, मर्त्त्यपातालापेक्षया तृतीयं पिष्टपम् भुवनम् । वृत्तौ त्रिशब्दस्य त्रिभागवत् पूरणार्थता ।) स्वर्गः । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २०८ । ३५ ।

"तत् त्रिपिष्टपसङ्काशमिन्द्रप्रस्थं व्यरोचत ॥")

आकाशम् । इति शब्दरत्नावली ॥

त्रिपिष्टपसत्, [द्] पुं, (त्रिपिष्टपे स्वर्गे सीदतीति । सद + क्विप् ।) देवता । इति हलायुधः ॥

त्रिपुटः, पुं, (त्रीणि पुटानि यस्य ।) सतीलकः । तीरम् । इति मेदिनी । के, ४५ । हस्तभेदः । तालकः । इति शब्दरत्नावली ॥ गोक्षुरवृक्षः ॥ इति रत्नमाला ॥ (कलायविशेषः । खेसारी इति भाषा ॥ अस्य पर्य्याया गुणाश्च यथा,—

"त्रिपुटः खण्डिकोऽपि स्यात् कथ्यन्ते तद्गुणा अथ ।
त्रिपुटो मधुरस्तिक्तस्तुवरो रूक्षणो भृशम् ॥
कफपित्तहरो रुच्यो ग्राहकः शीतलस्तथा ।
किन्तु खञ्जत्वपङ्गुत्वकारी वातातिकोपनः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

"अन्यानि चैव शस्तानि कौलत्थान्युषितानि च ।
मसूरास्त्रिपुटा वल्याः कलायादाश्च वर्ज्जिताः ॥"

इति हारीते प्रथमे स्थाने नवमेऽध्याये ॥)

त्रिपुटा, स्त्री, (त्रीणि पुटानि दलवृत्तयो यस्याः ।) मल्लिका । स्थूलैला । त्रिवृत् । इति मेदिनी । के, ४५ ॥ कर्णस्फोटा । स्थूलैला । रक्तत्रिवृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥ देवीविशेषः । यथा,—

"ऋषिः सम्मोहनश्छन्दो गायत्री देवता पुनः ।
त्रिपुटाख्या हिरुक्तैः सर्व्वैर्जैरङ्गानि षट् क्रमात् ॥"

अस्या रूपं यथा,—

"पारिजातवने रम्ये मण्डपे मणिकुट्टिमे ।
रत्नसिंहासने रम्ये पद्मे षट्कोणशोभिते ।
अधस्तात् कल्पवृक्षस्य निषण्णां देवतां स्मरेत् ।

चापं पाशाम्बुजसरसिजान्यङ्कुशं पुष्पबाणान्
संबिभ्राणां करसरसिजे रत्नमौलिं त्रिनेत्राम् ।
हेमाब्जाभां कुचभरनतां रत्नमञ्जीरकाञ्ची-
ग्रैवेयाद्यैर्व्विलसिततनुं भावयेच्छक्तिमाद्याम् ॥
चामरादर्शताम्बूलकरण्डकसमुद्गकान् ।
वहन्तीभिः कुचार्त्ताभिर्दूतीभिः परिवारिताम् ॥
करुणाम्टतवर्षिण्या पश्यन्तीं साधकं दृशा ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

त्रिपुटी, [न्] पुं, (त्रिपुट इव आकारोऽस्य-स्येति । त्रिपुट+इनिः ।) एरण्डवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

त्रिपुटी, स्त्री, (त्रीणि पुटानि यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) त्रिवृता । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (त्रयाणां ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपाणां पुटानामाकाराणां समाहारः । "द्विगोः ।" इति ङीप् । ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपपुटत्रयम् । यथा, पञ्चदश्याम् । ११ । १४ ।
"भूतोत्पत्तेः पुरा भूमा त्रिपुटीद्वैतवर्जनात् ।
ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपा त्रिपुटी प्रलये हि नो ॥")

त्रिपुटीफलः, पुं, (त्रिपुटी पुटत्रयं फले यस्य ।) एरण्डः । इति हारावली । १०८ ॥

त्रिपुण्ड्रं, क्ली, (त्रयाणां पुण्ड्राणां इक्षुवदाकाराणां समाहारः ।) भस्मादिकृतकपालस्थ-तिर्य्यग्‌रेखात्रयम् । यथा,—
"विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया ।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥
तस्मान्मृदापि कर्त्तव्यं ललाटेऽपि त्रिपुण्ड्रकम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।
"ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं मृदा कुर्य्यात् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा ।
तिलकं वै द्विजः कुर्य्यात् चन्दनेन यदृच्छया ॥
ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्य्यात् क्षत्त्रियश्च त्रिपुण्ड्रकम् ।
अर्द्धचन्द्रञ्च वैश्यश्च वर्त्तुलं शूद्रयोनिजः ॥"
इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥
"शिवागमे दीक्षितैस्तु धार्य्यं तिर्य्यक्‌त्रिपुण्ड्रकम् ।
विष्णवागमे दीक्षितस्तु ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं विधारयेत् ॥"
इति नागोजीभट्टधृतसूतसंहिता ॥
(यथा, शब्दचिन्तामणिधृतदेवीभागवतम् ।
"येषां वपुर्मनुष्याणां त्रिपुण्ड्रेण विना स्थितम् ।
श्मशानसदृशं तत् स्यान्न प्रेक्ष्यं पुण्यकृज्जनैः ॥"
"त्रिपुण्ड्रं ये विनिन्दन्ति निन्दन्ति शिवमेव ते ।
धारयन्ति च ये भक्त्या धारयन्ति तमेव ते ॥
तिर्य्यग्रेखा प्रदृश्यन्ते ललाटे सर्व्वदेहिनाम् ।
तथापि मानवा मूर्खा न कुर्व्वन्ति त्रिपुण्ड्रकम् ॥")

त्रिपुण्ड्रकं, क्ली, (त्रिपुण्ड्रमेव । स्वार्थे कः ।) त्रिपुण्ड्रम् । यथा,—
"वक्त्रा ललाटगास्तिस्रो भस्मरेखास्त्रिपुण्ड्रकम् ॥"
इति हारावली । ६२ ॥

त्रिपुरं, क्ली, (त्रयाणां पुराणां समाहारः । तद्धितार्थेति समासः । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः ।) मयदानवनिर्म्मितं पुरत्रयम् । (यथा, महाभारते । ३ । ४१ । ३८ ।
"महात्मना शङ्करेण त्रिपुरं निहतं यदा ।
तदेतदस्त्रं निर्म्मुक्तं येन दग्धा महासुराः ॥")
पुरा असुरा देवैर्निर्जिताः सन्तो मायिनां परमाचार्य्यं मयं शरणमाययुः । स गमनागमने चादृश्या दुर्व्वितर्क्यपरिच्छदा हैमी रौप्यायसीति तिस्रः पुरो निर्म्माय तेभ्यो ददौ ते असुरास्ताभिः पुरीभिरलक्षिताः पूर्व्ववैरमनुस्मरन्तः सेश्वरान् त्रीन् लोकान् नाशयाञ्चक्रुस्ततः सेश्वरा लोका हरं उपासाञ्चक्रिरे । हरो मा भैष्टेति सुराननुज्ञाय्य धनुषि शरं सन्धाय पुरेषु व्यसृजत् । तैः शरैः स्पृष्टाः पुरौकसोऽसुरा व्यसवः सन्तो निपेतुः । महायोगी मयस्तानसुरानानीय त्रिपुरस्थितसिद्धाम्टतरसकूपेऽक्षिपत् तेऽसुरास्तद्रसं स्पृष्ट्वा दृढ़शरीराः सन्त उत्तस्थुस्तदा विष्णुर्गौर्ब्रह्मा च वत्सो भूत्वा त्रिपुरं प्रविश्य रसकूपाम्टतं पपौ असुरा विष्णुमायया मोहिताः सन्तो न न्यषेधन् तदा विष्णुः स्वाभिः शक्तिभिः शम्भोर्युद्धोपकरणं रथसारथिधनुर्बाणादिकं व्यधात् । ततः शम्भुः सन्नद्धो रथमास्थाय शरन्धनुषि सन्धाय मध्याह्नकाले त्रिपुरं ददाह । इति श्रीभागवतम् ॥ (त्रीणि पुराणि यस्येति विग्रहे त्रिपुरासुरे, पुं । यथा, महाभारते । ७ । २०० । ७६ ।
"आरुह्य स रथं दिव्यं सर्व्वदेवमयं शिवः ।
त्रिपुरस्य वधार्थाय स्थाणुः प्रहरतां वरः ॥")

त्रिपुरदहनः, पुं, (त्रिपुरं दहतीति । दह+ल्युः ।) शिवः । इति हारावली । ८ ॥

त्रिपुरभैरवी, स्त्री, (त्रिपुरा धर्म्मार्थकामानां दात्री । सा चासौ भैरवी चेति ।) देवीविशेषः । तन्मन्त्रादि यथा,—
"वैष्णव्या मन्त्रमुख्येषु त्रिपुरायास्ततः शृणु ।
तस्यास्तु सर्व्वमन्त्राणि त्रयोदशयुतानि वै ॥
विंशतिस्तु सहस्राणि तत्राद्यं वाग्‌भवं स्मृतम् ।
द्वितीयं कामराजाख्यं मोहनञ्च तृतीयकम् ॥
आम्रेड़ितं वाग्‌भवन्तु चतुर्थं परिकीर्त्तितम् ।
नेत्रवीजं द्वितीयन्तु द्विरुक्तं वाग्‌भवं तथा ॥
आद्यं तत् पञ्चमं प्रोक्तं चतुर्भिरपि चाक्षरैः ।
नेत्रवीजं द्वितीयन्तु प्रथमं परिकीर्त्तितम् ॥
द्वितीयं कामराजन्तु तृतीयं वाग्‌भवं तथा ।
एभिस्त्रिभिश्च यन्मन्त्रं तत् षष्ठं परिकीर्त्तितम् ॥
नेत्रवीजद्वितीयेन वाग्‌भवान्तेन सप्तमम् ।
तदेव वाग्‌भवाद्यन्तु अष्टमं परिकीर्त्तितम् ॥
वाग्‌भवं कामराजञ्चेत्येताभ्यां नवमं स्मृतम् ।
कामराजं तथैवाद्यं द्वितीयञ्चैव मोहनम् ॥
एकादशमिदं प्रोक्तं तदेवाद्यन्तु वाग्‌भवम् ।
द्वादशं कीर्त्तितं मन्त्रं शेषतस्त्रैपुरं महत् ॥
तन्महत् त्रैपुरं मन्त्रं शृणुष्वैकमनास्त्विदम् ।
शान्तादिस्तस्य चाप्यादिर्वह्निर्व्वाग्‌भवसंज्ञितः ॥
आद्यं त्रिपुरभैरव्या वीजमाद्यं प्रकीर्त्तितम् ।
उपान्त्यश्च तदादिश्च व्यञ्जनाद्यं दृषाणकः ॥
चतुर्थस्वरविन्दिन्दुयुक्तश्चैतत् द्वितीयकम् ।
उपान्त्यश्च तदादिश्च वह्निः शेषस्वरस्तथा ॥
समाप्तिर्विन्दुसहिता संहितास्तु तृतीयकम् ।
एतत्तत्त्वं विजानाति यो नरो भुवि भूमणिः ॥
सिद्धविद्याधरेभ्यश्च सोऽधिको मन्मथो महान् ।
एतत्त्रयोदश प्रोक्ता मन्त्रा मन्त्रेषु चोज्ज्वलाः ॥
विंशतेस्तु सहस्रेभ्यः पराश्चैते प्रकीर्त्तिताः ।
विंशतेस्तु सहस्राणामाद्यमेतत् प्रकीर्त्तितम् ॥"
तस्या ध्यानं यथा,—
"चतुर्भुजां रक्तवर्णां रक्तवस्त्रविभूषिताम् ।
दक्षिणोर्द्ध्वे स्रजञ्चाधो बिभ्रतीं पुस्तकोत्तमम् ॥
अभयं वामहस्ताभ्यां वरञ्च दधतीं तथा ।
सहस्रसूर्य्यसङ्काशां त्रिनेत्रां गजगामिनीम् ॥
पीनोत्तुङ्गस्तनयुगां सितप्रेतासनस्थिताम् ।
स्मितप्रभिन्नवदनां सर्व्वालङ्कारसंयुताम् ॥
तिसृभिर्म्मुण्डमालाभिः शिरोवक्षःकटीषु च ।
त्रिगुणं त्रिगुणीभूतैः प्रत्येकं परिभूषिताम् ॥
मदिराघूर्णनयनां रक्तदन्तच्छदद्वयाम् ।
चिन्तयेद्वरदां देवीमेवं त्रिपुरभैरवीम् ॥"
इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥

त्रिपुरमल्लिका, स्त्री, (त्रीणि पुराणि दलावृत्तयो यस्याः । सा चासौ मल्लिका चेति ।) पुष्पवृक्षविशेषः । त्रिपुरमालिका इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । स्तैमश्मा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिपुरा, स्त्री, (त्रीन् धर्म्मार्थकामान् पुरति पुरतो ददातीति । पुर अग्रगमने अत्र अग्रदाने+"इगुपधज्ञेति ।" ३।१।१३५ । इति कः । ततष्टाप् ।) देवीविशेषः । तन्मन्त्रध्यानादिकं यथा,—
"शृणुतं त्रिपुरामूर्त्तेः कामाख्यायास्तु पूजनम् ।
एतस्या मूलमन्त्रन्तु पूर्व्वमुक्तरतन्त्रके ॥
युवयोरिष्टयोः सम्यक् क्रमात्तु प्रतिपादितम् ।
वाग्‌भवं कामराजन्तु डामरञ्चेति तत्त्रयम् ॥
सर्व्वधर्म्मार्थकामादिसाधनं कुण्डलीयुतम् ।
त्रीन् यस्मात् पुरतो दद्यात् दुर्गा ध्याता महेश्वरी॥
त्रिपुरेति ततः ख्याता कामाख्या कामरूपिणी ।
तस्यास्तु स्नापनं यादृक् कामाख्यायाः प्रकीर्त्तितम् ॥
तेनैव स्नापनं कुर्य्यात् मूलमन्त्रेण साधकः ।
त्रिकोणं मण्डलं चास्यास्त्रिपुरन्तु त्रिरेखकम् ॥
मन्त्रन्तु त्र्यक्षरं ज्ञेयं तथा रूपत्रयं पुनः ।
त्रिविधा कुण्डलीशक्तिस्त्रिदेवानाञ्च सृष्टये ॥
सर्व्वं त्रयं त्रयं यस्मात् तस्मात्तु त्रिपुरा मता ॥*॥
दहनं प्लवनं कृत्वा आद्यां मूर्त्तिं विचिन्तयेत् ।
त्रिधावर्त्याथ हृदये तां मूर्त्तिं शृणु भैरव ! ॥
सिन्दूरपुञ्जसङ्काशां त्रिनेत्रान्तु चतुर्भुजाम् ।
वामोर्द्ध्वे पुष्पकोदण्डं धृत्वाधः पुस्तकं तथा॥
दक्षिणोर्द्ध्वे पञ्चबाणानक्षमालां दधात्यधः ।
चतुर्णां कुणपानान्तु पृष्ठेऽन्यं कुणपान्तरम् ॥
निधाय तस्य पृष्ठे तु समपादेन संस्थिताम् ।
जटाजूटार्द्धचन्द्रैस्तु समाबद्धशिरोरुहाम् ॥
नग्नां त्रिवलिभङ्गेन चारुमध्यां मनोहराम् ।
सर्व्वालङ्कारसम्पूर्णां सर्व्वाङ्गसुन्दरीं शुभाम् ॥
सवद्दृविणसन्दोहां सर्व्वलक्षणसंयुताम् ।
एवन्तु प्रथमं ध्यात्वा त्रिधात्मानञ्च चिन्तयेत् ॥*॥

द्वितीयं त्रिपुराख्यं तथैव तु तृतीयकम् ।
आवाहनार्थं देव्यास्तु चिन्तयेत् योनिमुद्रया ॥
बन्धूकपुष्पसङ्काशां जटाजूटेन्दुमण्डिताम् ।
सर्व्वलक्षणसम्पूर्णां सर्व्वालङ्कारभूषिताम् ॥
उद्यद्रविप्रख्यवक्त्रां पद्मपर्य्यङ्कसंस्थिताम् ।
मुक्ताहारलतावलीयुक्तां पीनोन्नतपयोधराम् ॥
वलीविभङ्गचतुरामासवामोदमोदिताम् ।
नेत्राह्लादकरीं शुद्धां क्षोभिणीं जगतां तथा ॥
त्रिनेत्रां योगनिद्रां यामीषद्धाससमायुताम् ।
नवयौवनसम्पन्नां न्यग्रोधाभचतुर्भुजाम् ॥
वामोर्द्धे पुस्तकं धत्ते अक्षमालान्तु दक्षिणे ।
वामेनाभयदां देवीं दक्षिणाधोवरप्रदाम् ॥
प्रसवद्रक्तसूर्य्याभां शिरोमालान्तु बिभ्रतीम् ।
आपादलम्बिनीं कल्पद्रुममासाद्य संस्थिताम् ॥
कदम्बोपवनान्तःस्थां कामाह्लादकरीं शुभाम् ।
द्वितीयां त्रिपुरां ध्यायेदेवंरूपां मनोहराम् ॥*॥
तृतीयं त्रिपुराख्यं शृणु वेतालभैरव ! ।
जवाकुसुमसङ्काशां मुक्तकेशीं वराननाम् ॥
सदाशिवं हसन्तन्तु प्रेतवद्विनिधाय वै ।
हृदये तस्य देवस्य ह्यर्द्धपद्मासनस्थिताम् ॥
रक्तोत्पलैर्म्मिश्रितान्तु मुण्डमालां पदानुगाम् ।
ग्रीवायां धारयन्तीन्तु पीनोन्नतपयोधराम् ॥
चतुर्भुजां तथा नग्नां दक्षिणोर्द्धेऽक्षमालिनीम् ।
वरदां तदधो वामे जगन्मायां तथाभयम् ॥
अधस्तु पुस्तकं धत्ते त्रिनेत्रां हसिताननाम् ।
स्रवद्विणभोगार्त्तां तथा सर्व्वाङ्गसुन्दरीम् ॥
एवंविधं तृतीयन्तु रूपं ध्यायेत्तु पूजकः ।
आद्यन्तु वाग्भवं रूपं द्वितीयं कामराजकम् ॥
डामरं मोहनञ्चापि तृतीयं परिकीर्त्तितम् ।
एकैकन्तु त्रिरूपाणि प्राग्विचिन्त्याथ साधकः ॥
मन्त्रत्रयेण प्रत्येकं हृदि षोड़शकैस्तथा ।
पूजयेदुपचारैस्तु बहिर्य्यद्वत्तथैव च ॥"
इति कालिकापुराणे ६२ अध्यायः ॥

(अस्याः वीजम् । "ह्सरैं" "ह्सकलरीं" "ह्सरौः" इति मन्त्रकोषः ॥ ऋग्वेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः । यथा, मुक्तिकोपनिषदि ।"सहोवाच श्रीरामः । ऐतरेयकौषीतकीनादबिन्द्वात्मप्रबोधनिर्व्वाणमुद्गलाक्षमालिकात्रिपुरासौभाग्यबह्वृचानामृग्वेदगतानां दशसंख्यकानामुपनिषदां वाङ्मे मनसीति शान्तिः ॥" नगरीविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । २५३ । ६ ।
"मोहनं पत्तनञ्चैव त्रिपुरां कोशलां तथा ।
एतान् सर्व्वान् विनिर्जित्य करमादाय सर्व्वशः ॥")

त्रिपुरान्तकः, पुं, (त्रिपुरस्य अन्तकः ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३५ ॥ (यथा, काशीखण्डे १०० अध्याये ।
"लाङ्गलीशमथालोक्य ततस्तु त्रिपुरान्तकम् ॥"
तथाच महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे ।
"आशुतोषो मित्रमध्ये शत्रूणां त्रिपुरान्तकः ॥")

त्रिपुरी, स्त्री, देशविशेषः । त्रिपुरा इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । चेदिनगरी २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१ ॥

त्रिपुषा, स्त्री, (त्रीन् वातादिदोषत्रयान् पुष्णातीति । पुष+कः । ततष्टाप् ।) कृष्णत्रिवृत् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

त्रिपृष्ठः, पुं, (त्रयो वंशाः पृष्ठे पश्चिमप्रदेशेऽस्येति ।) राजभेदः । तत्पर्य्यायः । प्राजापत्यः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५६ ॥

त्रिफला, स्त्री, (त्रयाणां फलानां समाहारः । अजादित्वात् "द्विगोः ।" ४ । १ । २१ । इति न ङीप् ।) मिलितसमभागहरीतकीविभीतकामलकीफलानि । तत्पर्य्यायः । त्रिफली २ फलत्रयम् ३ फलत्रिकम् ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्या गुणाः । त्रिदोषनाशित्वम् । नात्युष्णत्वम् । मलभेदित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ तन्नामगुणाः ।
"पथ्याविभीतधात्रीणां फलैः स्यात्त्रिफला समैः ।
फलत्रिकञ्च त्रिफला सा वरा च प्रकीर्त्तिता ॥
त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठहरा सरा ।
चक्षुष्या दीपनी रुच्या विषमज्वरनाशिनी ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
("हरीतक्यास्त्वामलक्या विभीतस्य फलन्तथा ।
त्रिफलेत्युच्यते वैद्यैर्वक्ष्यामि भागनिर्णयम् ॥
एकभागं हरीतक्या द्वौ भागौ च विभीतकम् ।
आमलक्यास्त्रिभागञ्च सहैकत्र प्रयोजयेत् ।
त्रिफला कफपित्तघ्नी महाकुष्ठविनाशिनी ॥
आयुष्या दीपनी चैव चक्षुष्या व्रणशोधिनी ।
वर्णप्रदायिनी हृद्या विषमज्वरनाशिनी ॥
सर्व्वरोगप्रशमनी मेधास्मृतिकरी परा ।
वक्ष्यामि योगयुक्तिञ्च रोगे रोगे पृथक् पृथक् ॥
वाते घृतगुड़ोपेता पित्ते समधुशर्क्करा ।
श्लेष्मणि त्रिकटूपेता मेहे समधुवारिणा ॥
कुष्ठे च घृतसंयुक्ता सैन्धवेनाग्निमान्द्यहा ।
चक्षुर्धावनके क्वाथो नेत्ररोगनिवारणः ॥
घृतेन हरते कण्डूं मातुलुङ्गरसैर्वमिम् ।
गुल्मार्शः शूरणगुड़ैः सद्यः स्याद्गुणकारकः ॥
क्षीरेण राजयक्ष्माणं पाण्डुरोगं गुड़ेन च ।
भृङ्गराजरसेनापि घृतेन सह योजितः ॥
वलीपलितहन्ता च तथा मेधाकरः स्मृतः ।
सक्षीरः सगुड़ः क्वाथो विषमज्वरनाशनः ॥
सशर्क्कराघृतक्वाथः सर्व्वजीर्णज्वरापहः ॥
एषा नराणां हितकारिणी च
सर्व्वप्रयोगे त्रिफला स्मृता च ।
सर्व्वामयानां शमनी च सद्यः
सतेजकान्तिं प्रतिमां करोति ॥
शोथे तथा कामलपाण्डुरोगे
तथोदरे मूत्रयुता हिता च ।
हितातिसारे ग्रहणीविकारे
हिता च तक्रेण फलत्रिका च ॥
क्षीणेन्द्रिये यक्ष्मणि जीर्णरोगे
क्षीरेण युक्ता त्रिफला हिता च ।
स्यान्नेत्ररोगे च शिरोगदे च
कुष्ठे च कण्डूव्रणपीड़िते च ।
मूत्रग्रहे कामलकेऽग्निमान्द्ये
हिता जलेन त्रिफला हि कल्कः ॥
स शीतकाले गुड़नागरेण
सशर्करा क्षीरयुता तथोष्णे ।
वर्षासु शुण्ठी सहिता नराणां
फलत्रिका सर्व्वरुजाहरा स्यात् ॥"
इति महर्ष्यात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे कल्पस्थाने त्रिफलाकल्पोनाम द्वितीयोऽध्यायः ॥)

त्रिफली, स्त्री, त्रिफला । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिवलीकं, क्ली, (तिस्रो वल्यो यत्र । कप् ।) पायुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २७६ ॥

त्रिभण्डी, स्त्री, (त्रीन् वातादिदोषान् भण्डति परिहसतीति । भण्ड परिहासे+अण् । ततो ङीप् ।) त्रिवृता । इत्यमरः । २ । ४ । १०८ ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"त्रिवृद्भृकाक्षी सुवहा त्रिभण्डी त्रिपुटा च सा ।
याम्राहनी कूटरणा निःसृता त्रिवृता कणा ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
यथाच सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । १७ ।
"श्यामा त्रिभण्डी त्रिफला सुसिद्धं
हरिद्रयो रोध्रकट्फलयोश्च ।
घृतं सदुग्धं व्रणतर्पणेन
हन्याद्गतिं कोष्ठगतापि या स्यात् ॥")

त्रिभद्रं, क्ली, (त्रिषु नखक्षतदन्तक्षतमर्द्दनेष्वपि भद्रं यस्मिन् ।) सुरतम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिभुवनं, क्ली, त्रयाणां भुवनानां समाहारः । (तद्धितार्थेत्यादिना समासः । पात्रादित्वात् न ङीप् । पा २ । ४ । १७ ।) त्रिलोकी । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ३ । ११ । ३० ।
"तावत्त्रिभुवनं सद्यः कल्पान्तैधितसिन्धवः ।
प्लावयन्त्युत्कटाटोपचण्डवातेरितोर्म्मयः ॥")

त्रिमदः, पुं, (त्रयानां मदानां समाहारः । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) मुस्ताचित्रकविड़ङ्गानि । इति वैद्यकम् ॥ (यथा, वैद्यकपरिभाषायाम् ।
विड़ङ्गमुस्तचित्रञ्च त्रिमदः समुदाहृतः ॥"
त्रिगुणितो मदः । विद्याधनाभिजनोत्पन्नं गर्व्वत्रयम् । यथा, भागवते । ३ । १ । ४३ ।
"नूनं नृपाणां त्रिमदोत्पथानां
महीं मुहुश्चालयतां चमूभिः ।
वधात् प्रपन्नार्त्तिजिहीर्षयेशो
ऽप्युपैक्षताघं भगवान् कुरूणाम् ॥")

त्रिमधु, क्ली, (त्रयाणां मधूनां मधुराणां समाहारः ।) मिलितसितामाक्षिकसर्पींषि । तत्पर्य्यायः । मधुरत्रयम् २ मधुत्रयम् ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिमधुः, पुं, (मधुवाता इत्यादयस्त्रयो मधुशब्दा यत्र ।) ऋग्वेदैकदेशः । (यथा, ऋग्वेदे । १ । ९० । ६—८ ।
"मधुवाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः ।
माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः ॥
मधुनक्तमुतोषसो मधुमत् पार्थिवं रजः ।
मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥
मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्य्यः ।
माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥")

मधुवातादिऋक्त्रयवेत्ता । यथा,—
"त्रिनाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ॥"
इति पङ्क्तिपावनवर्णने मार्कण्डेयपुराणम् । ३१ । २३ ॥ तद्व्रतश्च । तद्व्रताचरणेन यस्तदध्यायी सोऽपि । इति विज्ञानेश्वरः ॥ * ॥ श्राद्धे त्रिवारमधुशब्दोच्चारणविधिर्यथा,—
"गायत्त्रीं त्रिः सकृद्वापि जपेद्व्याहृतिपूर्ब्बिकाम् ।
मधुवाता इति त्र्यृचं मध्वित्येतत् त्रिकं जपेत् ॥"
इति श्राद्धतत्त्वे मिताक्षराधृतपारस्करवचनम् ॥)

त्रिमार्गी, स्त्री, त्रयाणां मार्गाणां समाहारः । त्रिपथम् । इति व्याकरणम् ॥

त्रिमुकुटः, पुं, (त्रीणि मुकुटानीव शृङ्गाण्यस्य ।) त्रिकूटपर्व्वतः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ९६ ॥

त्रिमुखः, पुं, (त्रीणि मुखानि यस्य ।) बुद्धविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । ४१ ॥

त्रिमुखा, स्त्री, (त्रीणि मुखानि यस्याः ।) बुद्धदेवतामेदः । सा मायादेवी । तत्पर्य्यायः । मारीची २ वचकालिका ३ विकटा ४ वचवाराही ५ गौरी ६ पोत्रिरथा ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिमूर्त्तिः, पुं, (तिस्रो मूर्त्तयो यस्य ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ त्रि, ब्रह्मविष्णुशिवाख्यमूर्त्तित्रयवान् । यथा,—
"त्रिमूर्त्तिर्यः सर्गस्थितिविलयकर्म्माणि तनुते ।"
इति गङ्गेशोपाध्यायः ॥
(यथाच कुमारे । २ । ४ ।
"नमस्त्रिमूर्त्तये तुभ्यं प्राक् सृष्टेः केवलात्मने ॥")

त्रियष्टिः, पुं, (त्रिषु वातपित्तकफात्मकेषु दोषेषु यष्टिरिव तन्नाशकत्वात् ।) क्षेत्रपर्पटी । इति रत्नमाला ॥

त्रियामकं, क्ली, (त्रीन् धर्म्मार्थकामरूपान् त्रिवर्गानपि यमयति नाशयतीति । यम + णिच् + ण्वुल् ।) पापम् । इति शब्दमाला ॥

त्रियामा, स्त्री, (त्रयो यामाः प्रहरा यस्याः ।
"त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयम् ॥"
इति वचनात् आद्यन्तयोरर्द्धयामयोश्चेष्टाकालत्वेन दिनप्रायत्वात् तथात्वम् ।) रात्रिः । (यथा, हरिवंशे । १०२ । २९ ।
"स मत्तो वलिनां श्रेष्ठो रराजाघूर्णिताननः ।
ग्रैष्मीष्विव त्रियामासु यथा खेदालसः शशी ॥"
त्रिप्रहरान्विते, त्रि । यथा, गोः रामायणे । २ । १० । १७ ।
"त्रियामापि भृशार्त्तस्य सा रात्रिरभवत्तदा ।
तथा विलपतस्तस्य राज्ञो वर्षशतोपमा ॥")
हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ९ । ४१ ॥ यमुना । नीली । कृष्णत्रिवृत् । इत्युणादिकोषः ॥

त्रियुगः, पुं, (त्रीणि युगानि सत्यत्रेताद्वापररूपाणि आविर्भावकालोऽस्य ।) विष्णुः । यथा, भागवते । ७ । ९ । ३८ ।
"इत्थं नृतिर्य्यगृषिदेवझषावतारैर्लोकान् विभावयसि हंसि जगत्प्रतीपान् ।
धर्म्मं महापुरुष ! पासि युगानुवृत्तं
छन्नः कलौ यदभवस्त्रियुगोऽथ स त्वम् ॥"
"एकस्त्वमेव इत्यादिभिरष्टभिः श्लोकैर्यदुक्तं पक्षपातेन रक्षणं तन्निपक्षवधश्च सत्त्वोपाधितो न स्वत इति तदुपसंहरति इत्थमिति विभावयसि पालयसि हंसि घातयसि । कलौ तु तन्न करोषि यतस्तदा त्वं छन्नोऽभवः यतस्त्रिष्वेव युगेष्वाविर्भावात् स एवम्भूतस्त्वं त्रियुग इति प्रसिद्धः ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (तथा च तत्रैव । ३ । २४ । २९ ।
"स चावतीर्णं त्रियुगमाज्ञाय विबुधर्षभम् ।
विविक्त उपसंगम्य प्रणम्य समभाषत ॥"
वसन्तप्रावृट्शरद्रूपकालत्रये, क्ली । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १२ । ७५ ।
"या ओषधीः पूर्ब्बा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ॥"
"युगशब्दः कालवाची । त्रयाणां युगानां समाहारस्त्रियुगं त्रिकालं वसन्ते प्रावृषि शरदि च ।" इति तद्भाष्ये महीधरः ॥ कृतत्रेताद्वापररूपयुगत्रयम् । इति ऋग्वेदस्य । १० । ९७ । १ । भाष्ये सायनः ॥ षडैश्वर्य्यशालिनि, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । ८६ । ५ ।
"त्रियुगौ पुण्डरीकाक्षौ वासुदेवधनञ्जयौ ॥"
"त्रियुगौ धर्म्मस्य भार्य्यायां मूर्त्तिसंज्ञायां कृतयुगेऽवतीर्णौ नरनारायणौ तावेव द्वापरान्ते केशवार्ज्जुनौ इति पुराणपुरुषावेतौ नासदादिवन्मानुषाविति भावः । यद्वा, त्रीणि युगानि युगलानि षडैश्वर्य्याणि भगसंज्ञानि वा षड्गुणानि वा ययोस्तौ त्रियुगौ ॥" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥)

त्रियूहः, पुं, कपिलाश्वः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, अश्ववैद्यके । ३ । १०२ ।
"नीलो नीलक एवाश्वस्त्रियूहः कपिलः स्मृतः ॥")

त्रिरात्रं, क्ली, रात्रित्रयम् । तिसृणां रात्रीणां समाहारः । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥ (यथा, मनुः । ४ । ११९ ।
"उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षेपणं स्मृतम् ।
अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु ॥")

त्रिरेखः, पुं, (तिस्रो रेखा यत्र ।) शङ्खः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७२ ॥

त्रिलवणं, क्ली, (त्रयाणां लवणानां समाहारः । पात्रादित्वात् न ङीप् ।) सैन्धवं विड़ं रुचकं मिलितैतल्लवणत्रयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ("सिन्धुसौवर्च्चलश्चैव विड़ं सामुद्रमौद्भिदम् ।
एक-द्वि-त्रि-चतुः-पञ्च लवणानि क्रमादिह ॥"
इति वैद्यकपरिभाषा ॥)

त्रिलोकी, स्त्री, त्रयाणां लोकानां समाहारः । ("द्विगोः" ४ । १ । २१ । इति ङीप् ।) लोकत्रयम् । यथा, भूर्लोकः भुवर्लोकः स्वर्लोकश्च । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥ (यथा, भागवते । १ । ५ । ७ ।
"त्वं पर्य्यटन्नर्क इव त्रिलोकीमन्तश्चरो वायुरिवात्मसाक्षी ॥")

त्रिलोकेशः, पुं, (त्रयाणां लोकानामीशः ।) सूर्य्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ८२ ।
"त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः ॥"
"त्रयो लोकास्तदाज्ञया स्वेषु स्वेषु कर्म्मसु वर्त्तन्त इति त्रिलोकेशः ॥" इति शाङ्करभाष्यम् ॥ महादेवः । यथा, महाभारते । १४ । ८ । २७ ।
"त्रिपुरघ्नं त्रिनयनं त्रिलोकेशं महौजसम् ॥"
त्रिलोकाधिपतौ, त्रि । यथा, तत्रैव । ३ । ८४ । ११७ ।
"अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमव्ययम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकञ्च गच्छति ॥")

त्रिलोचनः, पुं, (त्रीणि चन्द्रसूर्य्याग्निरूपाणि लोचनानि यस्य ।) शिवः । इत्यमरः ।१।१।३४॥ (यथा, कुमारे । ५ । ७२ ।
"वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता
दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।
वरेषु यद् बालमृगाक्षि ! मृग्यते
तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥"
लोचनत्रयविशिष्टे, त्रि । यथा, माघे । १ । ७० ।
"स बाल आसीद्वपुषा चतुर्भुजो
मुखेन पूर्णेन्दुनिभस्त्रिलोचनः ॥")

त्रिलोचना, स्त्री, (त्रीणि लोचनानि यस्याः ।) बुद्धदेवीभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः । दुर्गा च ॥ (सा च गायत्त्रीस्वरूपिणी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ६७ ।
"त्रिकालज्ञानसम्पन्ना त्रिवली च त्रिलोचना ॥")

त्रिलोचनाष्टमी, स्त्री, (त्रिलोचनाय त्र्यम्बकपूजायै या अष्टमी ।) गौणचान्द्रज्यैष्ठकृष्णाष्टमी । यथा,—
"ज्यैष्ठे मासि नृपश्रेष्ठ ! कृष्णाष्टम्यां त्रिलोचनम् ।
यः पूजयति देवेशमीशलोकं स गच्छति ॥"
इति संवत्सरकौमुदीधृतभविष्यपुराणवचनम् ॥ अपि च ।
"ज्यैष्ठे मास्यसिते पक्षे अष्टम्याञ्च महेश्वरि ! ।
शिवार्च्चने च तल्लोकं लभते नात्र संशयः ॥"
इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः ॥

त्रिलोचनी, स्त्री, (त्रीणि लोचनानि यस्याः ।) दुर्गा । इति पुराणम् ॥

त्रिलोहकं, क्ली, (त्रयाणां लोहकानां समाहारः ।) सुवर्णं रजतं ताम्रं एतद्धातुत्रयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिलौही, स्त्री, (त्रीणि लौहानि साधनत्वेनास्त्यस्याः । अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) मुद्राविशेषः । यथा, अथ मन्त्रिणां हितार्थाय त्रिलौही मुद्रा निरूप्यते ।
"सोमसूर्य्याग्निरूपाः स्युर्वर्णा लौहत्रयं तथा ।
रौप्यमिन्दुः स्मृतो हेम सूर्य्यस्ताम्रो हुताशनः ॥
लौहभागाः समुद्दिष्टाः स्वराद्यक्षरसंख्यया ।

तैर्लौहैः कारयेन्मुद्रामसङ्कलितसङ्गताम् ॥
एषु स्वराः स्मृताः सौम्याः स्पर्शाः सौराः
शुभोदयाः ।
आग्नेया व्यापकाः सर्व्वे सोमसूर्य्याग्निदेवताः ॥
स्वराः षोड़श विख्याताः स्पर्शास्ते पञ्चविंशतिः ।
व्यापका दश ते कामधनधर्म्मप्रदायिनः ॥
साष्टं सहस्रं संजप्य स्पृष्ट्वा तां जुहुयात्ततः ।
तस्यां सम्पातयेन्मन्त्री सर्पिषा पूर्व्वसंख्यया ॥
निःक्षिप्य कुम्भे तां मुद्रामभिषेकोक्तवर्त्मना ।
आवाह्य पूजयेद्देवीमुपचारैर्व्विधानतः ॥
अभिषिच्य विनीताय दद्यात्तां मुद्रिकां गुरुः ।
इयं मुद्रा क्षुद्ररोगविषज्वरविनाशिनी ॥
व्यालचौरमृगादिभ्यो रक्षां कुर्य्याद्विशेषतः ।
युद्धे विजयमाप्नोति धारयन् मनुजेश्वरः ॥
मन्त्रसिद्धिकरी पुंसां चतुर्व्वर्गफलप्रदा ।
धारयन्मनुजो नित्यं देवतुल्यो भवेद्भुवि ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

त्रिवर्गः, पुं, (त्रयाणां वर्गः समूहः ।) धर्म्म-कामार्थाः । इत्यमरः । २ । ७ । ५८ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १८१ । ३ ।
“यो हि कारणतः क्रोधं संजातं क्षन्तुमर्हति ।
नालं स मनुजः सम्यक् त्रिवर्गं परिरक्षितुम् ॥”)
त्रिफला । त्रिकटु । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४१ अध्याये ।
“भागान् दशैतान् विपचेद्विधिज्ञो
दत्त्वा त्रिवर्गं मधुरञ्च कृत्स्नम् ॥”)
वृद्धिस्थानक्षयाः । (यथा, महाभारते । १२ । ६९ । ६९ ।
“त्रिवर्गश्चापि यः प्रोक्तस्तमिहैकमनाः शृणु ।
क्षयः स्थानञ्च वृद्धिश्च त्रिवर्गः परमस्तथा ॥”)
सत्त्वरजस्तमांसि । इति मेदिनी । गे, ३७ ॥ सुनीतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

त्रिवर्णकं, क्ली, (त्रयो वर्णाः सन्त्यवयवादौ यस्य । कप् ।) गोक्षुरकः । त्रिफला । (यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।
“त्रिवर्णकत्र्यूषणयुक्तमेतद्
गुड़ेन लिह्यादनवेन चूर्णम् ॥”)
त्रिकटु । इति मेदिनी । के, १९२ ॥ (ब्राह्मणादिवर्णत्रये, श्यामरक्तपीतात्मके वर्णत्रये च ॥)

त्रिवर्षिका, स्त्री, (त्रीणि वर्षाणि वयो यस्याः सा त्रिवर्षा । ततः स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वञ्च ।) त्रिहायणी । त्रिवर्षा गौः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३८ ॥

त्रिवलिः, स्त्री, (त्रिगुणिता वलिस्त्वक्तरङ्गः ।) जठरावयवविशेषः । (यथा, देवीभागवते । ५ । ८ । ७१ ।
“ऐन्द्रेणास्यास्तथा मध्यं जातं त्रिवलिसंयुतम् ॥”
कृदिकारादिति पक्षे ङीपि त्रिवलीत्यपि ।) यथा,
“त्रिवलीवलयोपेताम् ॥”
इति जगद्धात्रीध्यानम् ॥

त्रिविक्रमः, पुं, (त्रीन् लोकान् विशेषेण क्रामति व्याप्नोतीति । वि+क्रम+अच् । यद्वा, त्रिषु लोकेषु वलिवञ्चनार्थं भूव्योमस्वर्गेषु क्रमः पादन्यासो यस्य ।) विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । २० ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६९ ।
“आनन्दो नन्दनो नन्दः सत्यधर्म्मा त्रिविक्रमः ॥”
“त्रयो विक्रमास्त्रिषु लोकेषु यस्य स त्रिविक्रमः ।
‘त्रीणि पदानि विचक्रमे’ इति श्रुतेः ।
‘त्रिरित्येवं त्रयो लोकाः कीर्त्तिता मुनिसत्तमैः ।
विक्रामंस्तु ततः सर्व्वांस्त्रिविक्रमोऽसि जनार्द्दन ॥’
इति हरिवंशे ॥” इति शाङ्करभाष्यम् ॥)

त्रिविष्टपं, क्ली, (तृतीयं विष्टपं भुवनम् ।) त्रिपिष्टपम् । स्वर्गः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (यथा, रामायणे । २ । १०८ । ९ ।
“विहर त्वमयोध्यायां यथा शक्रस्त्रिविष्टपे ॥”)
त्रिभुवनञ्च ॥

त्रिविष्टपसत्, [द्] पुं, (त्रिविष्टपे स्वर्गे सीदतीति । सद्+क्विप् ।) त्रिपिष्टपसत् । (देवः ।) इति हलायुधः ॥

त्रिवीजः, पुं, (त्रीणि त्रीणि वीजानि यस्य ।) श्यामाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिवृत्, स्त्री, (त्रीनवयवान् वृणोतीति । वृ+क्विप् तुक् च ।) लताविशेषः । तेउड़ी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सर्व्वानुभूतिः २ सुवहा ३ त्रिपुटा ४ त्रिवृता ५ त्रिभण्डी ६ रेचनी ७ । इत्यमरः । २ । ४ । १०८ ॥ सवहा ८ सरणा ९ सरसा १० त्रिपुटी ११ रोचनी १२ । एते त्रिवृता सामान्ये शुक्लत्रिवृतायामिति केचित् । इति भरतः ॥ मालविका १३ मसूरी १४ श्यामा १५ अर्द्धचन्द्रा १६ विदला १७ सुषेणी १८ कालिङ्गिकम् १९ कालमेषी २० काली २१ त्रिवेला २२ त्रिवृत्तिका २३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वेता २४ सारा २५ । इति शब्दरत्नावली ॥
कृष्णायाः पर्य्यायः । श्यामा १ पालिन्दी २ सुषेणिका ३ काला ४ मसूरविदला ५ अर्द्धचन्द्रा ६ कालमेषिका ७ । इत्यमरः । २ । ४ । १०८ ॥ पालिन्धी ८ कालमेशिका ९ । इति भरतः ॥ श्वेतायाः पर्य्यायः । त्रिवृत् १ वृकाक्षी २ सुवहा ३ त्रिभण्डी ४ त्रिपुटा ५ ॥ अरुणायाः पर्य्यायः । व्याघ्रादनी १ कुटरणा २ निःस्वता ३ त्रिवृता ४ अरुणा ५ । इति रत्नमाला ॥ सामान्यत्रिवृतागुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कृमिश्लेष्मोदरार्त्तिकुष्ठकण्डुव्रणनाशित्वम् । विरेचने प्रशस्तत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अरुणवर्णत्रिवृद्गुणाः । स्वादुत्वम् । कषायत्वम् । मृदुत्वम् । रेचनत्वम् । रूक्षत्वम् । कटुत्वम् । दोषपाके पित्तकफापहत्वञ्च ॥ अस्याश्चान्यान्तरगुणा विज्ञेया त्रिवृता सिता । इति राजवल्लभः ॥
श्वेतत्रिवृद्गुणाः । विरेचनत्वम् । स्वादुत्वम् । उष्णत्वम् । वायुकारित्वम् । रूक्षत्वम् । पित्तज्वरश्लेष्मपित्तशोफोदरापहत्वञ्च ॥ कृष्णत्रिवृतागुणाः । श्वेताहीनगुणत्वम् । तीव्रत्वम् । विरेचनत्वम् । मूर्च्छादाहमदभ्रान्तिकण्ठोत्कर्षणकारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (त्रिभिर्युक्ते, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३४ । ९ ।
“क्व त्री चक्रा त्रिवृतो रथस्य ॥”
यथा च मनुः । २ । ४२ ।
“मौञ्जी त्रिवृत् समा श्लक्ष्णा कार्य्या विप्रस्य
मेखला ॥”)

त्रिवृत्करणं, क्ली, (त्रिवृतस्त्र्यवयवस्य करणं मिश्रीकरणम् ।) क्षित्यप्तेजसां मिश्रीकरणम् । यथा, “तेजोजलक्षितयः प्रत्येकं द्विधा विभज्य एकस्मिन्नर्द्धे स्वेतरयोरर्द्धार्द्धं प्रक्षिपेत् ।” इति मोक्षधर्म्मटीकायां नीलकण्ठः ॥

त्रिवृत्पर्णी, स्त्री, (त्रीन् दोषान् नाशत्वेन वृणोति प्राप्नोतीति त्रिवृत् त्रिदोषघ्नम् । त्रिवृत् पर्णं यस्याः । ङीप् ।) हिलमोचिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (हिलमोचिकाशब्दे विवृतिरस्या ज्ञेया ॥)

त्रिवृता, स्त्री, (त्रिभिरवयवैर्वृता ।) त्रिवृत् । इत्यमरः । २ । ४ । १०८ ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
“त्रिभण्डी त्रिवृता श्यामा सुरभा कोटरा तथा ।
सर्व्वानुभूतिः सुवहा शब्दैः पर्य्यायवाचकैः ॥”
“त्र्यूषणं त्रिफला हिङ्गु कार्षिकं त्रिवृतापलम् ।
सौवर्च्चलार्द्धकर्षञ्च पलार्द्धञ्चाम्लवेतसाम् ॥
तच्चूर्णं शर्करातुल्यं मद्येनाम्लेन वा पिबेत् ।
गुल्मपार्श्वार्त्तिनुत् सिद्धं जीर्णे चाद्याद्रसौदनम् ॥”
“तुल्याम्बं त्रिवृताकल्कं सिद्धं गुल्महरं घृतम् ।
मूलं श्यामात्रिवृतयोः पचेदामलकैः सह ।
जले तेन कषायेण पक्त्वा सर्पिः पिबेन्नरः ॥”
इति चरके कल्पस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)

त्रिवेणी, स्त्री, (तिस्रो वेण्यः वारिप्रवाहा वियुक्ताः संयुक्ता वा यत्र ।) स्थानविशेषः । यत्र गङ्गया यमुनासरस्वत्योर्वियोगः । सा दक्षिणप्रयागः । तस्य सीमनिर्णयः । यथा,—
“प्रद्युम्नस्य ह्रदात् याम्ये सरस्वत्यास्तथोत्तरे ।
तद्दक्षिणप्रयागस्तु गङ्गातो यमुना गता ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
इयं मुक्तवेणीति कथ्यते । प्रयागे युक्तवेणी ॥ (अत्र गङ्गया यमुनासरस्वत्योः सङ्गमात् ॥ * ॥ हठयोगोक्तेड़ापिङ्गलासुषुम्नारूपपारिभाषिकनदीत्रयसङ्गमस्थानम् । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ३ । २४ ।
“कालपाशमहाबन्धविमोचनविचक्षणः ।
त्रिवेणीसङ्गमं धत्ते केदारं प्रापयेन्मनः ॥”
इदन्तत्वाद्वा ङीबिति त्रिवेणिरपि पाठः ॥)

त्रिवेला, स्त्री, (तिस्रो वेला अवयवसीमानो यस्याः ।) त्रिवृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिशङ्कुः, पुं, (त्रीणि शङ्कूनि व्यतिक्रमाणि यस्य ।) सूर्य्यवंशीयराजविशेषः । स तु इक्ष्वाकुवंशोद्भवपृथुराजपुत्त्रः । (अस्य नामनिरुक्तिर्यथा, हरिवंशे । १३ । १९ ।
“एवं त्रीण्यस्य शङ्कूनि तानि दृष्ट्वा महायशाः ।
त्रिशङ्कुरिति होवाच त्रिशङ्कुरिति स स्मृतः ॥”)

एव वशिष्ठमाह अहं सशरीरेण स्वर्गं गन्तुं यजेयं वशिष्ठ एतदशक्यमित्याह ततो राजा तस्य पुत्त्रानुवाच सशरीरो यज्ञेन स्वर्गं यथा-शुर्या तथा कुरुत यदि भवद्भिः परित्यक्तस्तदान्यं गुरुमुपासिष्ये वशिष्ठपुत्त्रास्तच्छ्रुत्वा राजानमूचु-र्वशिष्ठो भगवान् अशक्यमिति यत् प्राह तद-स्माभिः कथं शक्यम्। राजोवाच यद्यन्यां गतिं गमिष्यामि तच्छ्रुत्वा ऋषिपुत्त्रा राजानं शेपुः श्वचाण्डालो भविष्यसि। ततस्तस्यां रात्र्यामतीतायां स चाण्डालदर्शनो भूत्वा विश्वामित्रं शरण-माययौ विश्वामित्रस्तं स्वीयद्रव्येण याजयामास तस्मिन् यज्ञे देवा भागार्थं नागच्छन् ततो विश्वामित्रः क्रोधात् राजानमब्रवीत् मया बाल्यात् प्रभृति यत्तपः कृतं तेन त्वं दिवं व्रज तदा राजा सशरीरो दिवं ययौ। तदा शक्रस्तमु-वाच त्रिशङ्को! त्वं भूमौ पत ततोऽवाक्शिराः पतन् राजा पाहीति विश्वामित्रमुवाच विश्वा-मित्रस्तिष्ठेति तमुक्त्वा स्वर्गदक्षिणमार्गेऽपरान् सप्तर्षीन् सृष्ट्वापरं नक्षत्रचक्रं स्रष्टुमुपचक्रमे देवाः सम्भ्रान्ता ऋषिमूचुरयं सशरीरः स्वर्गं गन्तुं नार्हति विश्वामित्रस्तानुवाच अहमस्य स्वर्गा-रोहणं प्रतिज्ञाय कथमनृतं करिष्यामि अतो यावल्लोकाः स्थास्यन्ति तावदस्मिन् नक्षत्राण्यचैव तिष्ठन्तु त्रिशङ्कुरप्यवाक्शिरास्तिष्ठतु। इति रामायणम्॥ *॥ विड़ालः। शलभः। इति मेदिनी। के, १०१॥ चातकपक्षी। इति शब्द-रत्नावली॥ खद्योतः। इति शब्दमाला॥ (महा-देवः। यथा, महाभारते। १३। १७। १०२।

"अनेकपाच कापाली त्रिशङ्कुरजितः शिवः॥")

त्रिशङ्कुजः, पुं, (त्रिशङ्कोर्जायते इति। जन+डः।) हरिश्चन्द्रराजः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३६५॥

त्रिशङ्कुयाजी, [न्] पुं, (त्रिशङ्कुं सूर्य्यवंशीयराज-विशेषं याजयतीति। यज+णिच्+णिनिः।) विश्वामित्रः। इति हेमचन्द्रः। ३। ५१४॥

त्रिशरणः, पुं, (त्रीणि शरणान्यस्येति।) जिनः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

त्रिशर्करा, स्त्री, (त्रिभिर्गुणिता शर्करा। शाक-पार्थिवादित्वात् समासः।) मिलितगुड़ोत्पन्ना हिमोत्था मधुरा। इति राजनिर्घण्टः॥

त्रिशला, स्त्री, (तिस्रः शाला यस्याः। पृषोदरा-दित्वात् साधुः।) वृत्तार्हन्मातृविशेषः। सा वर्द्धमानमाता। इति हेमचन्द्रः। १। ४१॥

त्रिशाखपत्रः पुं, (त्रिशाखं त्रिदलं पत्रमस्य।) विल्वः। इति राजनिर्घण्टः॥

त्रिशिखं, क्ली, (तिस्रः शिखा यस्य।) त्रिशूलम्। किरीटम्। इति हेमचन्द्रः॥

त्रिशिखः, पुं, (तिस्रः शिखा अस्य।) राक्षस-विशेषः। स रावणपुत्त्रः। इति हेमचन्द्रः॥ विल्वः। इति राजनिर्घण्टः॥ (तामसमन्व-न्तरस्य इन्द्रः। यथा, भागवते। ८। १। २८।

"सत्यका हरयो वीरा देवास्त्रिशिख ईश्वरः। ज्योतिर्धामादयः सप्त ऋषयस्तामसेऽन्तरे॥"

शिखात्रययुक्ते, त्रि। यथा, महाभारते। २। ४२। ११।

"त्रिशिखां भ्रुकुटीञ्चास्य ददृशुः सर्व्वपार्थिवाः। ललाटस्थां त्रिकूटस्थां गङ्गां त्रिपथगामिव॥")

त्रिशिखिदला, स्त्री, (तिस्रः शिखाः सन्त्यस्येति इनिः। त्रिशिखि दलं अस्याः।) मालाकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

त्रिशिराः, [स्] पुं, (त्रीणि शिरांसि मस्तकानि यस्येति।) कुवेरः। इति हेमचन्द्रः।२।१०३॥ ज्वरः। यथा,—

"त्रिशिरास्ते प्रसन्नोऽहं व्येतु ते मज्ज्वराद्भयम्।"

इति श्रीभागवतम्॥

रावणपुत्त्रविशेषः। (यथा, रामायणे। ६। १२५। ६।

"अकम्पनश्च निहतो बलिनोऽन्ये च राक्षसाः। त्रिशिराश्चातिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ॥") खरसेनापतिः। इति रामायणम्॥ (यथा, रघुवंशे। १२। ४७।

"तं शरैः प्रतिजग्राह खरत्रिशिरसौ च सः॥"

स्वनामख्यातत्वष्टुः प्रजापतेः पुत्त्रः। यथा, महाभारते। ५। ६। २।

"त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यासीद्देवश्रेष्ठो महातपाः। सपुत्त्रं वै त्रिशिरसमिन्द्रद्रोहात् किलासृजत्॥"

असुरविशेषः। यथा, तत्रैव। ६। ३१। १२।

"वातापिरिल्वलश्चैव त्रिशिराश्च तथा विभो!॥"

शिखात्रयविशिष्टे, त्रि। यथा, तत्रैव। २३। १४७। ५४।

"त्रिशिरास्तस्य देवस्य शातकुम्भमयो द्रुमः। ध्वजस्तूर्य्येन्द्रो देवस्य भविष्यति रथाश्रितः॥")

त्रिशीर्षकं, क्ली, (त्रीणि शीर्षाणि यस्य। कप्।) त्रिशूलम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ४५१॥

त्रिशूलं, क्ली, (त्रीणि शूलानि इव अग्राणि यस्य।) अस्त्रविशेषः। तत्पर्य्यायः। त्रिशिखम् २। इति मेदिनी। खे, ६॥ शूलम् ३ त्रिशीर्षकम् ४। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते।२।३०।४६।

"चक्राणि परिघाश्चैव त्रिशूलानि परश्वधान्॥")

त्रिशूली, [न्] पुं, (त्रिशूलमस्त्रमस्त्यस्येति। त्रिशूल+इनिः।) शिवः। यथा,—

"त्र्यक्षोऽभेद्यस्त्रिशूली च वृषकेतुर्महाबलः॥"

इति स्कन्दपुराणे नीलकण्ठस्तवः॥

(त्रिशूलधारिणि, त्रि। स्त्रियां ङीप्। यथा, हरिवंशे। १६४। ११।

"त्रिशूलिनीं नमस्यामि महिषासुरघातिनीम्॥")

त्रिशृङ्गः, पुं, (त्रीणि शृङ्गाणि यस्य।) त्रिकूट-पर्व्वतः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, ब्रह्माण्डे। ३६। १२।

"त्रिशृङ्गो जरुधिश्चैव पर्व्वतावुत्तरौ वरौ॥")

त्रिकोणः। यथा, कुरङ्गेण हीनस्त्रिशृङ्गस्तदन्त-रिति सारसमुच्चयः॥

त्रिशृङ्गी, [न्] पुं, (त्रीणि शृङ्गानीव सन्त्यस्येति। त्रिशृङ्ग+इनिः।) रोहितमत्स्यः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

त्रिष्टुप्, [भ्] स्त्री, (त्रिषु स्थानेषु स्तुभ्यते जड़ी-क्रियते इति। स्तुभ जड़ीकरणे+क्विप्। षत्वम्।) छन्दोविशेषः। इति छन्दोमञ्जरी॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। ९। ३३।

"इन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयत्तामुज्जे-षम्॥") अस्य विवरणं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम्। अस्योत्पत्तिविवरणं यथा, श्रीभागवते। ३। १२। ४६।

"तस्योष्णिगासील्लोमभ्यो गायत्त्री च त्वचो विभोः। त्रिष्टुप् मांसात् स्नुतोऽनुष्टुप् जगत्यस्थ्नः प्रजा-पतेः॥

मज्जायाः पङ्क्तिरुत्पन्ना वृहती प्राणतोऽभ-वत्॥"

त्रिसन्धिः, स्त्री, (त्रयः सन्धयो विकाशकाला यस्य।) पुष्पविशेषः। तत्पर्य्यायः। सान्ध्यकुसुमा २ सन्धिवल्ली ३ सदाफला ४ त्रिसन्ध्यकुसुमा ५ कान्ता ६ सुकुमारा ७ सन्धिजा ८। सा त्रिविधा। रक्ता १ सिता २ असिता च ३। अस्या गुणाः। कफकासहरत्वम्। रुच्यत्वम्। त्रिदोषशमनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

त्रिसन्ध्यं, क्ली, (तिसृणां सन्ध्यानां समाहारः। आवन्तोवेति पाक्षिकी क्लीवता।) पूर्व्वाह्न-मध्याह्नापराह्णकालः। इत्यमरः। १। ४। ३॥ अस्य रूपान्तरम्। त्रिसन्ध्यी। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, महाभारते। ३। ८२। २१।

"सान्निध्यं पुष्करे येषां त्रिसन्ध्यं कुरुनन्दन!। आदित्या वसवो रुद्राः साध्याश्च समरुद्गणाः। गन्धर्व्वाप्सरसश्चैव नित्यं सन्निहिता विभो!॥")

त्रिसन्ध्यव्यापिनी, स्त्री, (त्रिसन्ध्यं व्याप्नोतीति। वि+आप्+णिनि+ङीप्।) त्रिसन्ध्यघटकी-भूतयावत्क्षणव्यापिनी तिथिः। यथा,—

"त्रिसन्ध्यव्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः। न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात्॥"

इति पराशरीयेण त्रिसन्ध्यव्यापित्वेन नियमाभि-धानं तदपवादकम्। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ तयोर्युग्मसांमुख्योरपवादकं तदपवादकम्। इति तट्टीका॥

त्रिसमं, क्ली, (त्रीणि हरीतकीनागरगुड़ानि समानि यत्र।) समत्रयम्। समहरीतकीनागर-गुड़रूपम्। इति राजनिर्घण्टः॥

त्रिसरः, पुं, (त्रिभिः स्रीयते इति। सृ+अप्।) कृशरः। इति हेमचन्द्रः। ३। ६२॥

त्रिसवनं, क्ली, (त्रयाणां सवनानां कालानां समा-हारः।) त्रिकालम्। इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

त्रिसवनस्नायी, [न्] पुं, (त्रिसवने त्रिकाले स्नातीति। स्ना+णिनिः।) त्रिकालस्नायी। इति स्मृतिः॥

त्रिसिता, स्त्री, (त्रिगुणिता सिता शर्करा।) त्रिशर्करा। इति राजनिर्घण्टः॥

त्रिसीत्यं, क्ली, (त्रिवारं सीतया सहितम्। "नौ-वयोधर्म्मेति।" ४।४।९१। इति यत्।) वार-त्रयकृष्टक्षेत्रम्। इत्यमरः। २। ९। ९॥

त्रिसुगन्धि, क्ली, (त्रयाणां सुगन्धिद्रव्याणां समाहारः।) त्रिजातकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, अश्ववैद्यके। १२। ७३।
"त्वगेलापत्रसंयोगे त्रिसुगन्धि त्रिजातकम्।
नागकेसरसंयुक्तं चतुर्जातकमुच्यते॥")

त्रिसुपर्णः, पुं, बह्वृचानां वेदभागः। तद्व्रतञ्च। तद्योगात् पुरुषोऽपि त्रिसुपर्णः। इति मनुटीकायां कुल्लूकभट्टः॥ (यथा, मनुः।३। १८५।
"त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षड़ङ्गवित्॥")

त्रिस्रोताः, [स्] स्त्री, (त्रीणि स्रोतांसि यस्याः। यद्वा, त्रिषु लोकेषु स्वर्गमर्त्त्यपातालेषु स्रोतांसि यस्याः।) गङ्गा। (यथा, माघे। ३। १०।
"अङ्गुष्ठनिष्ठ्यूतमिवोर्द्ध्वमुच्चै-
स्त्रिस्रोतसः सन्ततधारमम्भः॥")
नदीभेदः। इति मेदिनी। से, ५४॥

त्रिहल्यं, त्रि, (त्रिवारं हलेन कृष्टम्। हल+"मतजनहलात् करणजल्पकर्षेषु।" ४।४।९७। इति यत्।) वारत्रयकृष्टक्षेत्रम्। तत्पर्य्यायः। त्रिगुणाकृतम् २ तृतीयाकृतम् ३ त्रिसीत्यम् ४। इत्यमरः। २। ९। ९॥

त्रिहायणी, स्त्री, (त्रयो हायना यस्याः। "दामहायनान्ताच्च।" ४। १। २७। इति ङीप्। "त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य।" इति णत्वम्।) त्रिवर्षा गौः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥ (यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे। २२। ९। १३।
"वत्सतर्य्यश्च त्रिहायण्योऽप्रीताः पञ्चवर्णा राजीव पृश्नयो नवनीतपृश्नयोऽरुणाः पिशङ्गाः सारङ्गाः॥") द्रौपदी। यथा,—
"कृते युगे वेदवती त्रेतायां जनकात्मजा।
द्वापरे द्रौपदीच्छाया तेन कृष्णा त्रिहायणी॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम्॥
(त्रिवत्सरे, त्रि। यथा, महाभारते। ३। २३९। ६।
"अथ संस्मारणां कृत्वा लक्षयित्वा त्रिहायणान्।
वृतो गोपालकैः प्रीतो व्यहरत् कुरुनन्दनः॥")

त्रुट, क ङ
त्रुट, य शि } छिदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-दिवां-तुदां-परं-अवयवद्विधाभावमात्रे अकं-छेदनमात्रे सकं-सेट्।) द्वौ दन्त्यवर्गप्रथमादी। क ङ, त्रोटयते। य, त्रुट्यति त्रोटिष्यति। तुदाद्यन्तर्गणस्यैव कुटादित्वमिति। दिवादिपक्षे न कुटादित्वम्। शि, त्रुटति अत्रुटीत्। शेषस्तु विदीर्णभावेऽपि। यथा, त्रुट्यद्भीमधनुःकठोरनिनद इति महानाटकम्। मयूखनखरत्रुटत्तिमिरकुम्भिकुम्भस्थले। क्वचिल्लूनीभावेऽपि यथा। आहणुते यदि वचस्त्रुट्यति वासस्तदा जघने इत्युद्भटः। इति दुर्गादासः॥

त्रुटिः, स्त्री, (त्रुट्यति इति। त्रुट्+"इगुपधात् कित्।" उणां।४।११८। इति इन् सच कित्।) सूक्ष्मैला। (यथा, सुश्रुते। उत्तरतन्त्रे। ५२।
"उत्कारिकां सर्पिषि नागराढ्यां
पक्कां समूलेस्त्रुटिकोलपत्रैः॥"
अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"वयस्था तीक्ष्णगन्धा च सूक्ष्मैला त्रिपुटा त्रुटिः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
अल्पम्। संशयः। कालभेदः। स च क्षणाष्टरचतुर्भागग्रहणात्मकः। इत्यमरः।३।३।३७॥ क्षणद्वयात्मकः। इति तट्टीकायां स्वामी॥ यथा, भागवते। ३। ११। ५।
"अणुर्द्वौ परमाणू स्यात् त्रसरेणुस्त्रयः स्मृतः।
जालार्करश्म्यवगतः खमेवानुपतन्नगात्।
त्रसरेणुत्रिकं भुङ्क्ते यः कालः सा त्रुटिः स्मृता॥")

त्रुटिवीजः, पुं, (त्रुटिरल्पं वीजमस्य।) कचुः। इति शब्दमाला॥

त्रुटी, स्त्री, (त्रुटि+"कृदिकारादक्तिनः।" इति वा ङीष्।) त्रुटिः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

त्रुन्प, वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) त्रुम्पति। इति दुर्गादासः॥

त्रुन्फ, वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) त्रुम्फति। इति दुर्गादासः॥

त्रुप, वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) त्रोपति। इति दुर्गादासः॥

त्रुफ, वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) त्रोफति। इति दुर्गादासः॥

त्रेता, स्त्री, (त्रीन् भेदान् एति प्राप्नोतीति। यद्वा, त्रित्वमिता। पृषोदरादित्वात् साधुः। एतन्निरुक्तिर्यथा, हरिवंशे। २०५। ५।
"त्रिधा प्रणीतो ज्वलनो मुनिभिर्व्वेदपारगैः।
अतस्त्रेतात्वमापन्नो यदेकस्त्रिविधः कृतः॥")
दक्षिणाग्निः गार्हपत्यः आहवनीयः एकोक्त्या इदमग्नित्रयम्। इत्यमरः।२।७।२०॥ (यथा, हरिवंशे। २६। ४५-४६।
"मथित्वाग्निं त्रिधा कृत्वा अयजत् स नराधिपः।
इष्ट्वा यज्ञैर्ब्बहुविधैर्गतस्तेषां सलोकताम्॥
गन्धर्व्वेभ्यो वरं लब्ध्वा त्रेताग्निं समकारयत्।
एकोऽग्निः पूर्व्वमेवासीदैलस्त्रेतामकारयत्॥")
द्वितीययुगम्। तस्य परिमाणं यथा,—
"त्रिचत्वारिंशल्लक्षेण विंशत्सहस्राधिकेन च।
चतुर्युगं परिमितं नरमानक्रमेण च॥
द्विषट्लक्षपरिमितं षण्णवतिसहस्रकम्।
त्रेतायुगं परिमितं कालविद्भिः प्रकीर्त्तितम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥ * ॥
तस्य धर्म्मा यथा,—
"त्रेतायुगे समायाते धर्म्मः पादोनतां गतः।
अल्पक्लेशान्विता लोकाः केचित् केचित् दयाशयाः॥
विष्णुध्यानरता लोका यज्ञदानपरायणाः।
वर्णाश्रमाचाररताः सुखिनः सुस्थचेतसः॥
क्षत्त्रा भूमिस्पृशः शूद्राः सर्व्वे ब्राह्मणसेविनः।
ब्राह्मणाश्च महात्मानो वेदवेदाङ्गपारगाः॥
प्रतिग्रहनिवृत्ताश्च सत्यसन्धा जितेन्द्रियाः।
तपोव्रतरता नित्यं दातारो विष्णुसेविनः॥
कालवर्षी तड़ित्वांश्च स्त्रियः सर्व्वाः पतिव्रताः।
वसुन्धरा च शस्याढ्या पुत्राश्च पितृसेविनः॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारः॥

त्रेतायुगं, क्ली, (त्रेतैव युगम्।) द्वितीययुगम्। तस्योत्पत्त्यादि यथा,—
"कार्त्तिकशुक्लनवम्यां सोमवारे त्रेतायुगोत्पत्तिः। तत्र अवतारत्रयम्। वामनपरशुरामश्रीरामचन्द्राः। पुण्यं त्रिपादम्। पापमेकपादम्। पुष्करनामकं तीर्थम्। साग्निको ब्राह्मणः। अस्थिगताः प्राणाः। चतुर्द्दशहस्तपरिमितो मानवदेहः। दशसहस्रवर्षं परमायुः। व्यवहार्य्यं रौप्यपात्रम्। तद्युगाब्दाः १२९६०००। तत्र राजानः सूर्य्यवंशीयबाहुकसगरांशुमदसमञ्जसदिलीपभगीरथाजदशरथश्रीरामचन्द्रकुशीलवा एते चक्रवर्त्तिनः। तल्लक्षणम्।
दानधर्म्मरता नित्यं तपस्या तीर्थदर्शनम्।
अग्निहोत्रपरा लोका राजानो यज्ञकारिणः॥
तत्र तारकब्रह्मनाम।
रामनारायणानन्त मुकुन्द मधुसूदन।
कृष्ण केशव कंसारे हरे वैकुण्ठ वामन!॥"
इति मुद्राङ्कितपञ्जिकातः संगृहीतम्॥

त्रेतायुगाद्या, स्त्री, (त्रेतायुगस्य आद्या प्रथमा तिथिः।) त्रेतायुगारम्भतिथिः। सा च कार्त्तिकशुक्लनवमी। तत्प्रमाणं युगाद्याशब्दे द्रष्टव्यम्॥

त्रेधा, व्य, (त्रिप्रकारम्। "संख्याया विधार्थे धा।" ५। ३। ४२। इति धा। "एधाच्च।" ५। ३। ४६। इति धा इत्येतस्य एधाच्।) त्रिधा॥ इति मुग्धबोधम्॥ (यथा, ऋग्वेदे।१।२२।१७।
"इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्।
समूळ्हमस्य पांसुरे॥")

त्रै, ङ पालने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-अनिट्।) दन्त्यवर्गाद्यादिः। ङ, त्रायते। चक्रिंस्त्राहीत्याद्यौ त्राहीति त्रायते त्रा विच् पश्चात् त्रा इवाचरतीति क्वौ साध्यम्। केचिद्दादौ त्रा पठन्ते। इति क्रमदीश्वरः। इति दुर्गादासः॥

त्रैगुण्यं, क्ली, (त्रिगुणानां भावः कर्म्म वा। त्रिगुण+ष्यञ्।) त्रिगुणधर्म्मः। सत्वरजस्तमस्त्वम्। यथा,—
"त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्ज्जुन!।"
इति श्रीभगवद्गीता॥
शैत्यसौगन्ध्यमान्द्यम्। यथा,—
"त्रैगुण्यललितैश्चारुमरुद्भिरुपवीजिते॥"
इति शिवरात्रिव्रतकथा॥
त्रिभिः पूरणञ्च॥

त्रैधं, व्य, (त्रिप्रकारमिति त्रिधा। ततः "द्वित्र्योश्च धमुञ्।" ५।३।४५। इति धा इत्यस्य धमुञ्।) त्रिधा। इति मुग्धबोधम्॥ (यथा, महाभारते। ३। ३२। ३२।
"सर्व्वमेव हठेनैके दैवेनैके वदन्त्युत।
पुंसः प्रयत्नजं किञ्चित् त्रैधमेतन्निरुच्यते॥")

त्रैपुरः, पुं, (त्रिपुर एव । स्वार्थे अण् ।) त्रिपुरदेशः । तत्पर्य्यायः । डाहलः २ चैद्यः ३ चेदिः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२ ॥ (देशोऽयं कामरूपस्य सीमाप्रदेशः । यथा, कामाख्यातन्त्रे ।
"कालेश्वरं श्वेतगिरिं त्रैपुरं नीलपर्व्वतम् ।
कामरूपाभिधो देशो गणेशगिरिमूर्द्धनि ॥"
कालेश्वरं श्वेतगिरिं त्रैपुरं नीलपर्व्वतं यावत् ॥ त्रिपुरस्य राजा । यथा, महाभारते ।२।३१।५८।
"माद्रीसुतस्ततः प्रायाद्विजयी दक्षिणां दिशम् ।
त्रैपुरं स्ववशे कृत्वा राजानममितौजसम् ।
निजग्राह महाबाहुस्तरसा पौरवेश्वरम् ॥"
तद्देशवासिनि, पुंभूम्नि । यथा, मात्स्ये । ११३ । ५३ ।
"स्तोशलाः कोसलाश्चैव त्रैपुरा वैदिशास्तथा ॥"
त्रिपुराधिष्ठितासुरभेदे । यथा, हरिवंशे । १२६ । ५४ ।
"येनोद्धृतास्त्रैपुरा मायिनो वै
दग्धा घोरेण वितथान्ताः शरेण ॥")

त्रैलोक्यं, क्ली, (त्रिलोकी एव । चतुर्वर्णादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् ।) त्रिलोकी । यथा, मार्कण्डेये ।
"त्रैलोक्यमेतदखिलं रिपुनाशनेन
त्रातं त्वया समरमूर्द्धनि तेऽपि हत्वा ॥"

त्रैलोक्यविजया, स्त्री, (त्रैलोक्यस्य विजयो यस्याः । एतस्याः सेवनेन हि त्रैलोक्यमधीनमिव प्रतिभातीति ज्ञानात् तथात्वम् ।) भङ्गा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ भाङ् इति ख्याता ॥

त्रैविद्यः, पुं, (ऋग्वेदयजुर्व्वेदसामवेदरूपास्तिस्रो विद्या यस्येति त्रिविद्यस्ततः स्वार्थे अण् । यद्वा, तिस्रो विद्या अधीते वेद वा ।"तदधीते तद्वेद ।" ४।२।५६ । इति अण् ।) त्रिवेदज्ञः । त्रिविद्यावेत्ता । यथा । मनुः । १२ । १११ ।
"त्रैविद्यो हेतुकस्तर्कौ नैरुक्तो धर्म्मपाठकः ।
त्रयश्चाश्रमिणः पूर्व्वे परिषत् स्याद्दशावरा ॥"
(व्रतविशेषे, क्ली । यथा, मनुः । २ । २८ ।
"स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः ।
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥"
"त्रैविद्याख्येन च व्रतेन ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ वेदत्रयप्रतिपाद्ये, त्रि । यथा, भागवते । ६ । २ । २४ ।
"धर्म्मं भागवतं शुद्धं त्रैवेद्यञ्च गुणाश्रयम् ॥"
"त्रैवेद्यं वेदत्रयप्रतिपाद्यं गुणाश्रयं यमदूतानां धर्म्मम् ।" इति तट्टीकायां स्वामी ॥)

त्रोटकी, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥

त्रोटिः, स्त्री, (त्रोट्यते भिद्यतेऽनयेति । त्रोटि + "अच इः ।" उणां । ४ । १३८ । इति इः ।) चञ्चुः । कट्फलम् । पक्षी । मीनभेदः । इति मेदिनी । टे, १८ ॥

त्रोटिहस्तः, पुं, (त्रोटिश्चञ्चुर्हस्त इव ग्रहणसाधनं यस्य ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

त्रोटी, स्त्री, (त्रोटि + कृदिकारादिति वा ङीष् ।) त्रोटिः । इति शब्दरत्नावली ॥

त्रोत्रं, क्ली, (त्रायते शिष्यते नियम्यतेऽनेनेति । त्रै पालने + "अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ ।" उणां । ४ । १७२ । इति उत्रः ।) गवादिताड़नदण्डः । पाँचनी इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । प्राजनम् २ तोदनम् ३ प्रवयणम् ४ । गजस्य तोदनदण्डः । तत्पर्य्यायः । वैणुकम् २ वेणुकम् ३ इत्यमरभरतौ ॥ अस्त्रम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ आरूपक्रिया । व्याधिभेदः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

त्रौक, ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) चतुर्द्दशस्वरी । रेफमध्यः । ऋ, अतुत्रौकत् । ङ, त्रौकते । इति दुर्गादासः ॥

त्र्यक्षः, पुं, (त्रीणि अक्षीणि नेत्राणि यस्य । ततः समासान्तषप्रत्ययः ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १०६ । ११ ।
"आससाद महात्मानं त्र्यक्षं त्रिपुरमर्द्दनम् ॥"
दैत्यविशेषः । यथा, भागवते । ७ । २ । ४ ।
"भो भो दानवदैतेया द्विमूर्द्धंस्त्र्यक्ष ! शम्बर ! । शतबाहो ! हयग्रीव ! नमुचे ! पाक ! इल्वल ! ॥"
नेत्रत्रयविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । २ । ४३ । १ ।
"चेदिराजकुले जातस्त्र्यक्ष एष चतुर्भुजः ॥")

त्र्यक्षरः, पुं, (त्रीणि अक्षराणि यत्र ।) घटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (त्रीणि अकारोकारमकारात्मकानि अक्षराणि यत्र । प्रणवादौ, त्रि । यथा, मनुः । ११ । २६६ ।
"आद्यं यत्त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन् प्रतिष्ठिता ।
स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो यस्तं वेद स वेदवित् ॥"
छन्दोभेदे, क्ली । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ६ । ३१ ।
"विष्णुस्त्र्यक्षरेण त्रीँल्लोकानुदजयत्तानुज्जेषम् ॥"
"विष्णुस्त्र्यक्षरेणाक्षरत्रयात्मकेन छन्दसा तान् तादृशान् मनुष्यानुज्जेषमधिकं जयेयम् ।" इति वेददीपे महीधरः ॥)

त्र्यङ्गटं, क्ली, (त्रिभिरङ्गैरट्यते गम्यते इति । त्र्यङ्ग + अट् + अप् । शकन्ध्वादित्वादलोपः ।) शिक्यभेदः । धौताञ्जनी । इति मेदिनी । टे, ४४ ॥

त्र्यङ्गटः, पुं, (त्रिभिरङ्गैरटतीति । अट् + अच् ।) धौताञ्जनी । शिक्यभेदः । ईश्वरः । इति हेमचन्द्रः ॥

त्र्यञ्जनं, क्ली, (त्रयाणां अञ्जनानां समाहारः ।) अञ्जनत्रयम् । यथा, कालाञ्जनं पुष्पाञ्जनं रसाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्र्यध्वगा, स्त्री, (त्रिषु अध्वसु मार्गेषु गच्छतीति । गम + डः ।) गङ्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्र्यम्बकः, पुं, (त्रीणि चन्द्रसूर्य्याग्निरूपाणि अम्बकानि नेत्राणि यस्य । शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ५९ । १२ ।
"त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम् ॥"
"त्रयाणां ब्रह्मविष्णुरुद्राणामम्बकः पिता ।"इति ऋग्वेदभाष्ये सायनः ।) एकादशरुद्राणामन्यतमः । यथा, मात्स्ये । ५ । २९—३० ।
"अजैकपादहिर्ब्रध्नो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।
हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥
सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।
एते रुद्राः समाख्याता एकादशगणेश्वराः ॥")
शिवांशचन्द्रशेखरनामकपौष्यराजपुत्त्रः । यथा,
"एवं तिसृणामम्बानां गर्भे जातो यतो हरः ।
अतस्त्र्यम्बकनामाभूत् प्रथितो लोकदेवयोः ॥
स राजपुत्त्रः कौमारावस्थां प्राप यदा तदा ।
सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो जिष्णोस्तुल्यो बभूव ह ॥
बले वीर्य्ये प्रहरणे शास्त्रे शीले च तत्समः ।
नान्योऽभून्नृपशार्दूल ! नो वा भूमौ भविष्यति ॥
अभिषिच्याथ तं राजा कुमारं बलवत्तरम् ।
दशपञ्चैकवर्षीयं सर्व्वराजगुणैर्युतम् ॥
तिसृभिः सह भार्य्याभिर्व्वनं पौष्यो विवेश ह ।
वृद्धोचितक्रियां कर्त्तुं राजा परमधार्म्मिकः ॥
गते पितरि राजा स वनवासं महाबलः ।
सर्व्वां क्षितिं वशे चक्रेऽमात्यैः स चन्द्रशेखरः ॥
सार्व्वभौमो नृपो भूत्वा राजभिः परिषेवितः ।
अमरैरिव देवेन्द्रो विजहार श्रिया युतः ॥
एवं पौष्यसुतो भूत्वा त्र्यम्बकः प्राप्य निर्व्वृतिम् ।
ब्रह्मावर्त्ताह्वये रम्ये करवीराह्वये पुरे ॥
दृषद्वतीनदीतीरे राजा भूत्वा सुमोद ह ॥"
इति कालिकापुराणे ४९ अध्यायः ॥*॥
अन्यत् चन्द्रशेखरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

त्र्यम्बकसखः, पुं, (त्र्यम्बकस्य महादेवस्य सखा बन्धुः । "राजाहःसखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) कुवेरः । इत्यमरः । १ । १ । ७१ ॥

त्र्यम्बका, स्त्री, (त्रीणि चन्द्रसूर्य्याग्निरूपाणि अम्बकानि नेत्राणि यस्याः ।) दुर्गा । यथा,—
"सोमसूर्य्यानलास्त्रीणि यस्या नेत्राणि अम्बिका ।
तेन सा त्र्यम्बका देवी मुनिभिः परिकीर्त्तिता ॥")
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

त्र्यहस्पर्शः, पुं, (त्र्यहं चान्द्रदिनत्रयं स्पृशतीति । स्पृश + पचाद्यच् ।) त्रिदिनस्पृक् । तिथित्रयस्पर्शयुक्तमहः । इति ज्योतिषम् ॥

त्र्यहस्पृशं, क्ली, (त्र्यहं स्पृशतीति । स्पृश + "इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) त्र्यहस्पर्शः । तथा च वशिष्ठः ।
"एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा ।
तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम् ॥
फलमिति वैदिककर्म्मपरम् ॥
अधिमासे दिनपाते धनुषि रवौ भानुलङ्घिते मासि ।
चक्रिणि सुप्ते कुर्य्यान्नो माङ्गल्यं विवाहञ्च ॥
इति भीमपराक्रमः ॥
दिनपाते दिनक्षये ।
त्र्यहस्पृशं नाम यदेतदुक्तं
तत्र प्रयत्नः कृतिभिर्व्विधेयः ॥
विवाहयात्राशुभपुष्टिकर्म्म
सर्व्वं न कार्य्यं त्रिदिनस्पृशे तु ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

त्र्यैहिकः, त्रि, (ईहायां चेष्टायां भवमैहिकं धनम्। "तत्र भवः।" ४।३।५३। इति ठञ्। त्र्यहे दिनत्रये पर्य्याप्तं ऐहिकं धनं यस्य।) दिनत्रयनिर्व्वाहोचितधनयुक्तः। यथा,
"कुशूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा।
त्र्यैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा॥"
इति मानवे। ४। ७॥
"कुशूलधान्यक इति। कुशूलो व्रीह्यागारं स्यादित्यभिधानिकाः। इष्टकादिनिर्म्मितागारधान्यसञ्चयो भवेत्। अत्र कालविशेषापेक्षायाम्।
यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्य्याप्तं भृत्यवृत्तये।
अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति॥
इति मनूक्त एव कालो ग्राह्यः। तेन नित्यनैमित्तिकधर्म्मकृत्यपोष्यवर्गसहितस्य गृहिणो यावता धान्यादिधनेन वर्षत्रयं समधिकं वा निर्व्वाहो भवति तावद्धनः कुशूलधान्यक उच्यते। वर्षनिर्व्वाहोचितधान्यादिधनः कुम्भीधान्यः। प्राक् सौमिकीः क्रियाः कुर्य्यात् यस्यान्नं वार्षिकं भवेदिति याज्ञवल्क्येन गृहस्थस्य वार्षिकसञ्चयाभ्यनुज्ञानात्। मनुरपि यदा वानप्रस्थस्यैव समानिचय एव वेत्यनेन समासञ्चयं वक्ष्यति तदपेक्षया बहुपोष्यवर्गस्य गृहिणः समुचितः संवत्सरसञ्चयः। मेधातिथिस्तु। यावता धान्यादिधनेन बहुभृत्यदारादिमतस्त्रिसंवत्सरस्थितिर्भवति तावत् सुवर्णादिधनवानपि कुशूलधान्यक इत्यभिधाय कुम्भी उष्ट्रिका याण्मासिकधान्यादिनिचयः कुम्भीधान्यक इति व्याख्यातवान्। गोविन्दराजस्तु कुशूलधान्यक इत्येतद्व्याचष्ट कोष्ठप्रमाणधान्यसञ्चयो वा स्यात् द्वादशाहमात्रपर्य्याप्तधनः। कुम्भीधान्यक इत्येतद्व्याचष्टे उष्ट्रिकाप्रमाणधान्यादिसञ्चयो वा षडहमात्रपर्य्याप्तधनः।
द्वादशाहं कुशूलेन वृत्तिः कुम्भ्या दिनानि षट्।
इमाममूलां गोविन्दराजोक्तिं नानुरुन्धहे।
ईहा चेष्टा तस्यां भवं ऐहिकं त्र्यहपर्य्याप्तमैहिकं धनं यस्य स त्र्यैहिकः तथा वा स्यात् दिनत्रयनिर्व्वाहोचितधन इत्यर्थः। श्वोभवं श्वस्तनं भक्तं तदस्यास्तीति मत्वर्थीयमिकं कृत्वा नञ् समासः तथा वा भवेत्।" इति कुल्लूकभट्टः॥

त्र्यार्षेयाः, पुं, (ऋषेरयं आर्षेयः। ऋषि+ढक्। त्रय आर्षेयाः ऋषिधर्म्मा नेत्रादीन्द्रियक्रियाभावरूपा येषाम्।) अन्धवधिरमूकाः। यथा।
"अचोक्तानि वचनानि सर्व्वाणि तिर्य्यगधिकरणन्यायमूलानि। तथा हि तिर्य्यगधिकरणे। तिर्य्यक्पङ्गुत्र्यार्षेयदेवतानामनधिकार इति यागमात्रे उक्तम्। तत्र हेतवः तिरश्चां विशिष्टान्तःकरणविरहात् पङ्गोः प्रचरणविरहात् त्र्यार्षेयाणामन्धवधिरमूकानां अवेक्षणश्रवणोच्चारणविरहादिति श्रीचन्द्रशेखरवाचस्पतिकृतचन्दनधेनु-विधिधृततिर्य्यगधिकरणम्॥ (त्रय आर्षेया ऋषयो यत्र। त्रिप्रवरो गोत्रभेदः॥)

त्र्याहिकः, त्रि, (त्र्यहे भवः। त्र्यह+ठञ्।) तृतीयेऽह्नि भवः। यथा, ऐकाहिकद्व्याहिकत्र्याहिकचातुर्थिकसततज्वरविषमज्वर इत्यादापराजितास्तोत्रम्॥
("ऐकाहिको द्व्याहिकश्च त्र्याहिकश्च तथापरः।
वेलाज्वरश्चतुर्थोऽपि विजानीयाद्विचक्षणः॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये॥
अस्यौषधं यथा,—
"रसेन गन्धं शृङ्गं च शिखिग्रीवञ्च पादिकम्।
गोजिह्वया जयन्त्या च तण्डुलीयैश्च भावयेत्॥
प्रत्येकं सप्तसप्ताथ शुष्कं गुञ्जाचतुष्टयम्।
जरणेन घृतेनादात् त्र्याहिकज्वरशान्तये॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे॥)

त्र्यूषणं, क्ली, (त्रयाणां उषणानां समाहारः। पात्रादित्वात् स्त्रीत्वं न।) मिलितशुण्ठीपिप्पलीमरिचम्। इत्यमरः। २। १०। १११। (यथा, गारुड़े १६८ अध्याये।
"यमानी चित्रकं धान्यं त्र्यूषणं जीरकं तथा॥")

त्र्यूषणं, क्ली, (त्रयाणां ऊषणानां पिप्पलीमरिचशुण्ठीनां समाहारः।) त्र्यूषणम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥
("पिप्पलीमरिचं शुण्ठीत्रयमेतद्विमिश्रितम्।
त्रिकटु त्र्यूषणं योषं कटुत्रयमथोच्यते॥"
इति वैद्यकपरिभाषायाम्॥
अस्य गुणा यथा,—
"त्र्यूषणं दीपनं हन्ति श्वासकासत्वगामयान्।
गुल्ममेहकफस्थौल्यमेदश्लीपदपीनसान्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
(घृतविशेषः। यथा, चरके चिकित्सास्थाने २२ अध्याये।
"त्र्यूषणं त्रिफलां द्राक्षां काश्मर्य्याणि परूषकम्।
द्वे पाठे सरलं वार्श्वीं स्वगुप्तां चित्रकं शटीम्॥
ब्राह्मीं तामलकीं मेदां काकनासां शतावरीम्।
त्रिकण्टकां विदारीञ्च पिष्ट्वा कर्षसमं घृतात्॥
प्रस्थं चतुर्गुणं क्षीरं सिद्धं कासहरं पिबेत्।
ज्वरगुल्मारुचिप्लीहशिरोहृत्पार्श्वशूलनुत्॥
कामलार्शोऽनिलाष्ठीलाक्षतशोषक्षयापहम्।
त्र्यूषणं नाम विख्यातमेतद्घृतमनुत्तमम्॥")

त्वं, त्रि, (युष्मद्+सु। "त्वाहौ सौ।" ७। २। ६४। इति त्वादेशः।) भवान्। तुमि इति भाषा। युष्मच्छब्दस्य प्रथमैकवचनान्तरूपोऽयं लिङ्गत्रये समानः। इति व्याकरणम्॥

त्वः, त्रि, (तनोति विस्तारयतीति। तन+"तनोतेरनश्च वः।" उणां। २। ६३। इति चात् क्विप् अनश्च वः। आगमानित्यत्वात् तुग्विकल्पकः।) भिन्नः। अन्यः। इत्यमरः। ३। १। ८२॥ (एकः। इति निरुक्तिः। १। ७॥ यथा, ऋग्वेदे। १०। ७१। ४।
"उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम्।
उतो त्वस्मै तन्वं वि सस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः॥"
"त्वशब्द एकवाची। एकः। उतशब्दोऽप्यर्थे। पश्यन्नपि मनसा पर्य्यालोचयन्नपि वाचं न ददर्श। दर्शनफलाभावान्न पश्यति। त्व एकः शृण्वन्नप्येनां वाचं न शृणोति श्रवणफलाभावात्। इत्यनेनार्थेनाविद्वानभिहितः॥" इति तद्भाष्ये सायनः॥)

त्वक्, [च्] स्त्री, (त्वचति संवृणोति मेदशोणितादिकमिति। त्वच संवरणे+क्विप्। यद्वा, तनोति विस्तारयतीति। तन+"तनोतेरनश्च वः।" उणां। २। ६३। इति चिक् अनश्च वः।) इन्द्रियविशेषः। यथा,—
"पूर्व्ववन्नित्यतायुक्तं देहव्यापि त्वगिन्द्रियम्।
प्राणादिस्तु महावायुपर्य्यन्तो विषयो मतः॥"
उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः।
रूपान्यच्चक्षुषो योग्यं रूपमत्रापि कारणम्॥
द्रव्याध्यक्षे त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम्॥"
इति भाषापरिच्छेदः॥
वल्कलम्। (यथा, रघुः। २। ३७।
"कण्डूयमानेन कटं कदाचित्
वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य॥")
गुड़त्वक्। (यथा, बृहत्संहितायाम्। ७७।१२।
"त्वगुशीरपत्रभागैः सूक्ष्मैलार्धेन संयुतैश्चूर्णः।
पटवासः प्रवरोऽयं मृगकर्पूरप्रबोधेन॥")
चर्म्म। इति मेदिनी। चे, ६॥ अस्य पर्य्यायः। असृग्धरा २। इत्यमरः॥ असृग्वरा ३। इति तट्टीका॥ त्वचम् ४ त्वचा ५ चर्म्म ६ कृत्ती ७ छल्ली ८। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघुः। ३। ३१।
"त्वचं स मेध्यां परिधाय रौरवी
मशिक्षितास्त्रं पितुरेव मन्त्रवत्।
न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः
क्षितावभूदेकधनुर्द्धरोऽपि सः॥"
कञ्चुकः। यथा, मनुः। २। ७९।
"महतोऽप्येनसो मासात् त्वचेवाहिर्विमुच्यते॥")
त्वचम्। इति राजनिर्घण्टः॥ दारचिनी इति भाषा॥

त्वक्कण्डुरः, पुं, (कण्डुं रातीति। रा+कः। त्वचः कण्डुरः।) व्रणः। इति हारावली। १५६॥

त्वक्क्षीरा, स्त्री, (वंशत्वचः क्षीरमस्यत्र।) वंशरोचना। इत्यमरः। २। ६। १०६॥
(वंशरोचनाशब्दे विवृतिरस्या ज्ञातव्या॥)

त्वक्क्षीरी, स्त्री, (वंशत्वचः क्षीरमत्र। गौरादित्वात् ङीष्।) त्वक्क्षीरा। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४४।
"सिताजगन्धा त्वक्क्षीरी विदारी चिवृतः समाः॥"
(पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"स्याद्वंशरोचना वांशी तुगाक्षीरी तुगा शुभा।
त्वक्क्षीरी वंशजा शुभ्रा वंशक्षीरी च वैणवी॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

त्वक्छदः, पुं, (त्वगेव छदो यस्य।) क्षीरीशवृक्षः। इति रत्नमाला॥ क्षीरकञ्चुकी इति भाषा॥

त्वक्पत्रं, क्ली, (त्वगिव पत्राण्यस्य ।) गुड़त्वक् । इत्यमरः ।२।४।१३४॥ तेजपत्रम् । इति केचित् । इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः । उत्कटम्२ भृङ्गम् ३ त्वचम्४ चोचम्५ वराङ्गकम्६ । इत्यमरः।२।४।१३४॥ (यथा, महाभारते ।१२।१७०।१८।
"चन्दनागुरुमुख्यानि त्वक्पत्राणां वनानि च ॥"
यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।
"रेचनं सुकुमाराणां त्वक्पत्रमरिचांशकम् ॥")

त्वक्पत्री, स्त्री, (त्वक्पत्र+गौरादित्वात् ङीष् ।) हिङ्गुपत्री । तत्पर्य्यायः । कारवी २ पृथ्वी ३ वाष्पीका ४ कवरी ५ पृथुः ६ । इत्यमरः । २ । ९ । ४० ॥ तत्पत्री ७ । इति भरतः ॥

त्वक्पुष्पं, क्ली, (त्वचश्चर्म्मणः पुष्पमिव ।) रोमाञ्चः । इति त्रिकाण्डशेषः । किलासम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १३१ ॥

त्वक्पुष्पिका, स्त्री, (त्वक्पुष्पी+स्वार्थे कन् पूर्व्वह्रस्वः ।) किलासम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ छुली इति भाषा ॥

त्वक्पुष्पी, स्त्री, (त्वक्पुष्प+गौरादित्वात् ङीष् ।) किलासम् । इति जटाधरः ॥

त्वच, त्वचोग्रहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) त्वचो ग्राहश्चर्म्मणो ग्रहणम् । त्वच त्वचने इति प्राञ्चः । त्वचनं संवरणमिति रमानाथः । त्वचति कायं वर्म्मणा भटः । इति दुर्गादासः ॥

त्वच, ऊ कार्श्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-वेट् ।) ऊ, त्वचिष्यति त्वक्ष्यति । कार्श्यं कृशीकरणम् । त्वचति काष्ठं तक्षा । इति दुर्गादासः ॥

त्वक्सारः, पुं, (त्वचि सारो यस्य ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥ (यथा, मनुः ।१०।३७ ।
"चण्डालात् पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् ॥"
वंशस्य त्वगपि । चेँचाड़ि इति भाषा ॥ यथा, सुश्रुते । १ । ८ ।
"अनुशस्त्राणि तु त्वक्सारस्फटिककाचकुरुविन्दजलौकाग्निक्षारनखगोजीशेफालिकाशाकपत्रकरीरवालाङ्गुलय इति ॥") गुड़त्वक् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शोणत्वचः । रन्ध्रवंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तलतावाँश इति भाषा ॥ यथा, माघः । ४ । ६१ ।
"त्वक्साररन्ध्रपरिपूरितलब्धगीतिरस्मिन्नसौ मृदितपक्ष्मलरल्लकाङ्गः ॥")

त्वक्सारभेदिनी, स्त्री, (त्वचः सारं भिनत्तीति । भिद्+णिनिः+ङीप् ।) क्षुद्रचञ्चुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वक्सारा, स्त्री, (त्वक्सारो वंश उत्पत्तिकारणत्वेनास्त्यस्याः अच् ततष्टाप् ।) वंशरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वंशरोचनाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

त्वक्सुगन्धः, पुं, (त्वचि सुगन्धः सद्गन्धो यस्य ।) नारङ्गः । इति भावप्रकाशः ॥

त्वक्सुगन्धा, स्त्री, (त्वचि सुगन्धो यस्याः ।) एलवालुकनामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः ॥

त्वग, इ कम्पे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-गतौ सकं-सेट् ॥)

त्वगङ्कुरः, पुं, (त्वचश्चर्म्मणः अङ्कुर इव ।) रोमाञ्चः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्वगाक्षीरी, स्त्री, (त्वक्क्षीरी । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) तुगाक्षीरी । वंशलोचना । इति जटाधरः ॥

त्वग्गन्धः, पुं, (त्वचि गन्धो यस्य ।) नागरङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वग्जं, क्ली, (त्वचः जायते इति । जन+डः ।) रोम । रुधिरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वग्दोषः, पुं, (त्वचो दोषो दूषणं यस्मात् ।) कोठरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ त्वग्जातरोगः । तस्यौषधं यथा,—
"मन्दोष्णलोध्रनीराञ्चचूर्णन्तु कनकस्य च ।
तेनोद्वर्त्तितदेहस्य हरेद्दुर्गन्धप्रसारिकाम् ॥
त्वग्दोषश्चैव सेकश्च घर्म्मदोषश्च नश्यति ॥"
इति गारुड़े १६४ अध्यायः ॥
स तु महारोगः । यथा, "महारोगिणः पापरोगाष्टकान्यतमरोगवतः । ते च उन्मादत्वग्दोषौ राजयक्ष्मा श्वासो मधुमेहो भगन्दरः उदरोऽश्मरी इत्यष्टौ पापरोगा नारदोक्ताः ।" इति शुद्धितत्त्वम् ॥

त्वग्दोषापहा, स्त्री, (त्वग्दोषं रोगविशेषं अपहन्तीति । हन+डः ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वग्दोषारिः, पुं, (त्वग्दोषस्य रोगविशेषस्य अरिः शत्रुः । तन्नाशकत्वात् तथात्वम् ।) हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वच, श वृत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । दन्त्यवर्गाद्यादिः । श, त्वचती त्वचन्ती । वृतिः संवरणम् । त्वचति कवचेन देहं वीरः । इति दुर्गादासः ॥

त्वचं, क्ली, (प्रशस्ता त्वगस्त्यस्येति । अर्श आदित्वात् अच् ।) वृक्षविशेषः । दारचिनी इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने १ अध्याये ।
"सोमवल्काग्नता श्वेता पद्मं कालीयकं त्वचम् ॥")
तत्पर्य्यायः । त्वक् २ वल्कलम् ३ भृङ्गम् ४ वराङ्गम् ५ मुखशोधनम् ६ शकलम् ७ सिंहलम् ८ वन्यम् ९ सुरसम् १० कामवल्लभम् ११ उत्कटम् १२ बहुगन्धम् १३ विच्छुलम् १४ वनप्रियम् १५ नटपर्णम् १६ गन्धवल्कम् १७ वरम् १८ शीतम् १९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कफकासविनाशित्वम् । शुक्रामशमनत्वम् । कण्ठशुद्धिकरत्वम् । लघुत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वल्कलम् । चर्म्म । (यथा, हरिवंशे । १७७ । १३६ ।
"श्रीवत्साङ्कोऽरविन्दाक्ष ऊर्द्ध्वरोमा मृदुत्वचः ॥"
कञ्चुकः । खोलस् इति भाषा ॥ यथा, महाभारते । १२ । २४६ । ११ ।
"विमुक्तः सर्व्वपापेभ्यो मुक्तत्वच इवोरगः ॥")
गुड़त्वक् । इति धरणिः ॥

त्वचा, स्त्री, (त्वच्+पचे टाप् । यद्वा, त्वचति संवृणोति सर्व्वशरीरमिति अच् ततष्टाप् ।) त्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥

त्वचापत्रं, क्ली, (त्वचा त्वक् पत्रमिव यस्य ।) त्वक्पत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

त्वचिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन त्वग्वान् । त्वग्वत्+इष्ठन् । "विन्मतोर्लुक् ।" ५ । ३ । ६४ । इति मतुपो लुक् ।) त्वचीयान् । अतिशयत्वग्विशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥

त्वचिसारः, पुं, (त्वचि सारो यस्य । "हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ।" ६ । ३ । ९ । इति सप्तम्या अलुक् ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥

त्वचिसुगन्धा, स्त्री, (त्वचि सुगन्धो यस्याः । सप्तम्या अलुक् ।) क्षुद्रैला । इति हारावली ।९७॥

त्वत्, त्रि, (तनोतीति । तन+"तनोतेरनश्च वः ।" उणां २ । ६३ । इति चकारात् क्विप् तुक् अनश्च वः ।) भिन्नः । इति जटाधरः ॥ (युष्मद्शब्दस्य पञ्चम्येकवचनस्य रूपम् ।) भवतः । इति व्याकरणम् ॥ तोमा हइते इति भाषा ॥

त्वन्च, उ इतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । क्त्वावेट् ।) वकारयुक्तादिः । उ, त्वञ्चित्वा त्वक्त्वा । इतिर्गतिः । इति दुर्गादासः ॥

त्वन्च, उ ध सङ्कोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधां-परं-सकं-सेट् । क्त्वावेट् ॥)

त्वदीयं, त्रि, (तव इदम् । युष्मद्+छः । "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ।" ७ । २ । ९८ । इति मपर्य्यन्तस्य त्वादेशः ।) भवदीयम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, रघुः । ३ । ५० ।
"अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा
पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः ॥")

त्वर, ञि ष म ङ स्यदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ञि, त्वरितः तूर्णोऽस्ति । वा रुषामह्वषत्वरसंघुषास्वनिभ्यो निष्ठायां वेमत्वेऽपि वेदेषूच्चारणभेदार्थमेतदनुबन्धमन्ये मन्यन्ते । ष, त्वरा । म, त्वरयति । ङ, त्वरते । स्यद इह शीघ्रमनुष्ठानम् । नानुनेतुमबलाः स तत्वरे । इति दुर्गादासः ॥

त्वरणं, क्ली, (त्वर+भावे ल्युट् ।) त्वरा । इति व्याकरणम् ॥ (त्वरते शीघ्रं गच्छतीति । त्वर+ल्युः । द्रुतगामिनि, त्रि । यथा, अथर्व्ववेदे ।११। ८ । २८ ।
"आस्नेयीश्च वास्तेयीश्च त्वरणाः कृपणाश्च याः ॥")

त्वरा, स्त्री, (त्वरणमिति । त्वर+"घटादयः षितः ।" इति अङ् । ततः स्त्रीलिङ्गत्वात् टाप् ।) वेगः । तत्पर्य्यायः । सम्भ्रमः २ । इत्यमरः ।३। २ । २६ ॥ आवेगः ३ त्वरिः ४ तूर्णिः ५ संवेगः ६ । इति हेमचन्द्रः ।२।२३६॥ (यथा, महाभारते । ३ । २७९ । २७ ।
"असकृत्त्वं मया पूर्व्वं निर्ज्जितो जीवितप्रियः ।
मुक्तो ज्ञातिरिति ज्ञात्वा का त्वरा मरणे पुनः॥")

त्वरिः, स्त्री, (त्वरणमिति । त्वर+भावे इन् ।) त्वरा । इति हेमचन्द्रः । २ । २३६ ॥

त्वरितं, क्ली, (त्वर+क्तः ।) शीघ्रम् । (त्वरते स्मेति । त्वर+गत्यर्थाकर्म्मकेति कर्त्तरि क्तः । यद्वा, त्वरा सञ्जाताऽस्य । त्वरा+तारकादित्वात् इतच् ।) तद्विशिष्टे, त्रि । इत्यमरः ।३।१।६८॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । १०२ ।
"बह्वन्तराययुक्तस्य धर्म्मस्य त्वरिता गतिः ॥")

त्वरितोदितं, त्रि, (त्वरितं शीघ्रं यथा तथा उदितं कथितम् ।) शीघ्रोच्चारितवचः । तत्पर्य्यायः । निरस्तम् २ । इत्यमरः । १ । ६ । २० ॥

त्वष्टः, त्रि, (त्वक्ष्यते तनूक्रियते स्मेति । त्वक्ष तनूकरणे+क्तः ।) तनूकृतः । चाँचा छोला इत्यादि भाषा । तत्पर्य्यायः । तष्टः २ । इत्यमरः । ३ । ११ । ६६ ॥

त्वष्टा, [ऋ] पुं, (त्वेषति दीप्यतीति । त्विष दीप्तौ+"नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोत्रिति ।" उणां ।२।९६। इति तृच् इतोऽत्वञ्च ।) आदित्यविशेषः । (यथा, महाभारते । १ । ६५ । १४-१५ ।
"अदित्यां द्वादशादित्याः सम्भूता भुवनेश्वराः ।
ये राजन्नामतस्तांस्ते कीर्त्तयिष्यामि भारत ! ॥
धाता मित्रोऽर्य्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च ।
भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा ।
एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते ॥"
एते तु चाक्षुषस्य मनोरन्तरे तुषिता नाम देवा आसन् वैवस्वतेऽन्तरे तु द्वादश आदित्याः । इति विष्णुपुराणे । १ । १५ । १३१—१३३ ॥ तथा मात्स्ये च । ६ । ३—५ ॥ त्वक्षति तनूकरोति काष्ठादिकं शिल्पकार्य्यत्वात् । तक्ष+तृच् ।) विश्वकर्म्मा । इति हेमचन्द्रः ।३।५८१॥ (यथा, माघे । ३ । ३५ ।
"त्वष्टुः सदाभ्यासगृहीतशिल्प-
विज्ञानसम्पत्प्रसवस्य सीमा ॥"
अयन्तु माघमासे सूर्य्यरथपरिभ्रमणाधिकारिणामन्यतमः । यथा, विष्णुपुराणे । २ । १० । १५ ।
"त्वष्टाथ जमदग्निश्च कम्बलोऽथ तिलोत्तमा ।
ब्रह्मापेतोऽथ ऋतजित् धृतराष्ट्रोऽथ सत्तमः ।
माघमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय ! भास्करे ॥"
विश्वकर्म्मणः पुत्त्रविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । १२२ ।
"तस्य पुत्त्रास्तु चत्वारस्तेषां नामानि मे शृणु ।
अजैकपादहिर्ब्रध्नस्त्वष्टा रुद्रश्च बुद्धिमान् ॥"
प्रजापतिविशेषः । यथा, महाभारते ।५।९।३।
"त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यासीत् देवश्रेष्ठो महातपाः ।
स पुत्त्रं वै त्रिशिरसमिन्द्रद्रोहात् किलासृजत् ॥"
महादेवः । यथा, महाभारते । १३।१७।१०३।
"धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धरः ॥")
वर्णसङ्करजातिविशेषः । इत्यमरः । २ ।१०।९ ॥ अस्य पर्य्यायः । काष्ठतट्शब्दे उत्पत्तिश्च सूत्रधारशब्दे द्रष्टव्या ॥ (इन्द्रः । इति ऋग्वेदभाष्ये सायनः । १ । ११७ । २२ ॥ असुरभेदः । इति तत्रैव सायनः । ३ । ४८ । ४ ॥)

त्वाचप्रत्यक्षं, क्ली, (त्वाचं त्वक्-सम्बन्धि प्रत्यक्षम् ।) स्पर्शज्ञानम् । घटादेः स्पर्शद्वारा बोधः । यथा, "अथ ज्ञानमात्रे त्वङ्मनःसंयोगस्य यदि कारणत्वं तदा रासनचाक्षुषादिकाले त्वाचप्रत्यक्षं स्यात् ।" इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

त्वाष्टी, स्त्री, दुर्गा । यथा,—
"तुष तुष्टौ स्मृतो धातुस्तस्य तुष्टी निपातने ।
स्वजत्वेषा प्रजास्तुष्टी त्वाष्टी तेन प्रकीर्त्तिता ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

त्वाष्ट्रः, पुं, (त्वष्टुरपत्यं पुमान् । अण् ।) वृत्रासुरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । ५ । ५ । ४ ।
"उद्यमेन हतस्त्वाष्ट्रो नमुचिर्बल एव च ॥"
विश्वरूपः । यथा, भागवते । ६ । ८ । ३ ।
"वृतः पुरोहितस्त्वाष्ट्रो महेन्द्रायानुपृच्छते ॥"
त्वष्टृसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, मार्कण्डेये ।२१।८५।
"ततोऽस्त्रं त्वाष्ट्रमादाय चिक्षेप प्रति दानवान् ॥"
तथा, भागवते । ६ । १४ । २७ ।
"अपयित्वा चरुं त्वाष्ट्रं त्वष्टारमजयद्विभुः ॥"
त्वष्टा अधिष्ठात्री देवतास्येति अण् । चित्रानक्षत्रम् । यथा, वृहत्संहितायाम् । ७ । ११ ।
"घोरा श्रवणस्त्वाष्ट्रं वसुदेवं वारुणञ्चैव ॥")

त्वाष्ट्री, स्त्री, (त्वष्टा अधिष्ठात्री देवतास्याः । त्वष्टृ+अण्+ङीप् ।) चित्रानक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (त्वष्टुर्विश्वकर्म्मणोऽपत्यं स्त्री ।) संज्ञानामसूर्य्यपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६६ । ३५ ।
"त्वाष्ट्री तु सवितुर्भार्य्या वड़वा रूपधारिणी ।
असूयत महाभागा सान्तरीक्षेऽश्विनावुभौ ॥")
रथिका । क्षुद्ररथः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्विट्, [ष्] स्त्री, (त्विष दीप्तौ+सम्पदादित्वात् क्विप् ।) शोभा । (यथा, महाभारते । ३ । २० । २ ।
"अपश्यं द्वारकाञ्चाहं महाराज ! हतत्विषम् ॥")
प्रभा । (यथा, माघे । १ । ३ ।
"चयस्त्विषामित्यवधारितं पुर-
स्ततः शरीरीति विभाविताकृतिम् ॥")
वाक् । इति मेदिनी । षे, १३ ॥ व्यवसायः । जिगीषा । इति विश्वः ॥ (दीप्यमाने, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ४ । १७ । २ ।
"तव त्विषो जनिमन् रेजत द्यौरेजद्भूमिर्भियसा
स्वस्य मन्योः ॥"
"हे इन्द्र त्विषो दीप्यमानस्य तव त्वदीये जनिमन् जन्मनि सति ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

त्विष, औ ञ भासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-दाने-सकं-अन्यत्र अकं-अनिट् ।) औ, अत्विक्षत् । ञ, त्वेषति त्वेषते । भासो दीप्तिः । अवान्निवासे दाने च त्विषौ ञ अनुवर्त्तते । औ, अवात्विक्षत् । ञ, अवत्वेषति अवत्वेषते । जनो निवसति ददाति दीप्यते वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

त्विषा, स्त्री, (त्विष्+हलन्तात् वा टाप् ।) दीप्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥

त्विषाम्पतिः, पुं, (त्विषां प्रभाणां पतिः । षष्ठ्या अलुक् ।) सूर्य्यः । इत्यमरः । १ । ३ । ३० ॥

त्विषिः, स्त्री, (त्विष दीप्तौ+"इगुपधात् कित् ।" उणां ४ । ११९ । इति इन् स च कित् ।) किरणम् । इति हेमचन्द्रः । २ । १४ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ९ । ७१ । ९ ।
"उक्षेव यूथा परियन्नरावीदधि
त्विषीरधित सूर्य्यस्य ॥")

त्सर, छद्मगतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सकं च-सेट् ।) दन्त्यवर्गाद्यस्याधोदन्त्यसकारः । त्सरति धूर्त्तः छलेन गच्छतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे । ८ । ६ । ८ ।
"यस्त्वा स्वपन्तीं त्सरति यस्त्वा दिप्सति
जाग्रतीम् ॥")

त्सरुः, पुं, (त्सरति कौटिल्यं गच्छतीति । त्सर+"भृमृशीतॄचरित्सरीति ।" उणां १ । ७ । इति उः ।) खड्गमुष्टिः । इत्यमरः । २ । ८ । ९० ॥ तत्पर्य्यायः । मुष्टिः २ तालतलः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । २४३ ।
"ज्योत्स्नाभिसारसमुचितवेशे ! शाकोषमल्लिकोत्तंसे ! ।
विशसि मनो निशितेव स्मरस्य कुसुमत्सरुच्छुरिका ॥"
सर्पः । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ५० । १ ।
"मा मां पद्येन रपसा विदत्त्सरुः ।"
"तथा त्सरुश्छद्मगामी जिह्मगः सर्प इत्यर्थः मां पद्येन पादभवेन रपसा । रपि शब्दकर्म्मा । शब्देन मा विदत् मा जानातु ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

थ

थ, थकारः । स व्यञ्जनसप्तदशवर्णः । तवर्गद्वितीयवर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं दन्तः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शिक्षायाम् । १७ ।
"स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः ॥")
अस्य स्वरूपं यथा,—
"थकारं चञ्चलापाङ्गि ! कुण्डली मोक्षरूपिणी ।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं सदा ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ।
अरुणादित्यसङ्काशं थकारं प्रणमाम्यहम् ॥"
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥
(वङ्गीयवर्णमालायाम्) अस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"कुञ्चिता कुण्डली भूत्वा वामाद्दक्षिणतस्ततः ।
वामतः कुञ्चिता भूत्वा दक्षाधोदक्षतो गता ॥
ऊर्द्ध्वं ऋज्वायता रेखा सुरा गङ्गादयः क्रमात् ।
वाणी भवानी लक्ष्मीश्च ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥"

अस्य ध्यानादि यथा,—
"नीलवर्णां त्रिनयनां षड्भुजां वरदां पराम्।
पीतवस्त्रपरीधानां सदा सिद्धिप्रदायिनीम्॥
एवं ध्यात्वा थकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा॥
तरुणादित्यसङ्काशं थकारं प्रणमाम्यहम्॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ * ॥

अस्य नामानि यथा,—
"थः स्थिरामी महाग्रन्थिर्ग्रन्थिग्राही भयानकः।
शिली शिरसिजो दण्डी भद्रकाली शिलोच्चयः॥
कृष्णो बुद्धिर्विकर्मा च दक्षनासाधिपोऽमरः।
वरदा भोगदा केशो वामजानुरसोऽनलः॥
लोलौजय्यिनी गुह्यः शरचन्द्रविदारकः॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम्॥

थं, क्ली, रक्षणम्। मङ्गलम्। साध्वसम्। इति मेदिनी। थे, १॥

थः, पुं, (थुड़ संवृतौ+डः।) पर्व्वतः। भयरक्षकः। इति मेदिनी। थे, १॥ व्याधिभेदः। भयचिह्नम्। भक्षणम्। इति शब्दरत्नावली॥

थुड, शि संवृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) शि, थुड़ति। अथुड़ीत् तुथोड़। इति दुर्गादासः॥

थुत्कारः, पुं, (कृ+भावे घञ्। थुदित्यव्यक्तशब्दस्य कारः करणं यत्र।) निष्ठीवनत्यागानुकरणशब्दः॥

थुर्व्व, ई वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। थूः थुरौ थुरः। ई, थूर्णः। इति दुर्गादासः॥

थुर्व्वणं, क्ली, हननम्। थुर्व्वधातोर्भावे अनटि (ल्युटि) निष्पन्नम्॥

थूथू, अ, निष्ठीवनत्यागानुकरणशब्दः। यथा,— थूथूकृत्य वमद्भिरध्वगजनैरिति सूक्तिकणामृतम्॥

थैथै, अ, वाद्यानुकरणशब्दविशेषः। इति सङ्गीतदामोदरः॥

थोड़नं, क्ली, संवरणम्। इति थुडधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययः (ल्युट्)॥

द

द, दकारः। स व्यञ्जनाष्टादशवर्णः तवर्गतृतीयवर्णश्च। अस्योच्चारणस्थानं दन्तः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, शिक्षायाम्। १७।
"स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः॥")

अस्य स्वरूपं यथा,—
"दकारं शृणु चार्व्वङ्गि! चतुर्व्वर्गप्रदायकम्।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा॥
त्रिशक्तिसहितं देवि! त्रिविन्दुसहितं सदा।
आत्मादितत्त्वसंयुक्तं स्वयं परमकुण्डली॥
रक्तविद्युल्लताकारं दकारं हृदि भावय॥"
इति कामधेनुतन्त्रम्॥

अस्य ध्यानादि यथा,—
"ध्यानमस्य दकारस्य वक्ष्यते शृणु पार्व्वति!।
चतुर्भुजां पीतवस्त्रां नवयौवनसंस्थिताम्॥
अनेकरत्नघटितहारनूपुरशोभिताम्।
एवं ध्यात्वा दकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"

अस्य नामानि यथा, नानातन्त्रशास्त्रे।
"दोऽत्रीशो धातकिर्धाता दाता दत्तं कलत्रकम्।
दीनं ज्ञानञ्च दानञ्च भक्तिराह्वनी धरा॥
सुषुम्ना योगिनी सद्यः कुण्डलो वामगुल्फकः।
कात्यायनी शिवा दुर्गा लज्जा ना त्रिकण्टकी॥
स्वस्तिकः कुटिलारूपः कृष्णाचोमा जितेन्द्रियः।
धर्म्मश्च वामदेवश्च क्षमा बहुसुचञ्चला॥
हरिद्रापुरमन्त्रौ च दक्षपार्ष्णिश्चिरेखकः॥"

दं, क्ली, (ददाति आनन्दमिति। दा+बाहुलकात् कः।) भार्य्या। इत्येकाक्षरकोषः॥

दः, पुं, (दै प शुद्धौ वा दा दाने+बाहुलकात् कः।) अचलः। दत्तः। दाता। इति मेदिनी दे, १॥ (दो छेदे+डः।) खण्डनम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, माघे। १९। ११४।
"दाददोदुद्दुद्दादी दाददादोदूददीददोः।
दुद्दादं दददे दुद्दे ददाददददोऽददः॥"
"दद्यते इति दादो दानम्। दददाने कर्म्मणि घञ्। दादं ददातीति दाददो दानप्रदः।" इत्यादौ मल्लिनाथकृतटीकायामर्थविशेषा बोद्धव्याः॥)

दंशः, पुं, (दशतीति। दंश दंशने+पचाद्यच्।) कीटविशेषः। डाँश इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वनमक्षिका २। इत्यमरः। २। ५। २७॥ गोमक्षिका ३ अरण्यमक्षिका ४ भम्भरालिका ५। इति शब्दरत्नावली॥ पांशुरः ६ दंशकः ७। इति हारावली॥ दुष्टमुखः ८ क्रूरः ९ क्षुद्रिका १०। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, मनुः। १। ४५।
"स्वेदजं दंशमशकं यूकामक्षिकमत्कुणम्।
ऊष्मणश्चोपजायन्ते यच्चान्यत् किञ्चिदीदृशम्॥"
दशतीव शरीरमिति।) वर्म्म। (यथा, भागवते। ३। १८। ६।
"परानुषक्तं तपनीयोपकल्पं
महागदं काञ्चनचित्रदंशम्॥"
दंश+भावे घञ्।) दंशनम्। इति मेदिनी। शे, ७॥
("सुप्तता जायते दंशे कृष्णश्चातिस्रवत्यसृक्॥"
इति सुश्रुते कल्पस्थाने षष्ठेऽध्याये॥)
दन्तः। इति हेमचन्द्रः। ३। २४८॥ खण्डनम्। (दन्तक्षतम्। यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ५११।
"वर्णच्छविर्न ललाटे न लुलितमङ्गं न चाधरे दंशः।
उत्पलमहारि वारि च न स्पृष्टमपायचतुरेण॥")
दोषः। मर्म्म। सर्पक्षतम्। इति विश्वः॥ (यथा,
"सर्व्वैरेवाहितः सर्पैः शाखादष्टस्य देहिनः।
दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टाश्चतुरङ्गुले॥
प्लोतचर्म्मान्तवल्कानां मृदुनान्यतमेन च।
न गच्छति विषं देहमरिष्टाभिर्निवारितम्॥"
इति सुश्रुते कल्पस्थाने पञ्चमेऽध्याये॥
असुरविशेषः। यथा, महाभारते। १२। ३। १६।
"सोऽब्रवीदहमासं प्राक् दंशो नाम महासुरः॥"
अयन्तु भृगुभार्य्यामपहरन् तच्छापात् मांसशोणिताशी कीटो जातः। ततः कदाचित् गुरोः परशुरामस्य निद्रां प्रतिपालयितुः कर्णस्य ऊरुदेशं निर्भिद्य शोणितं पीतवान्। ततः परशुरामेणायं शापात् निर्म्मोचितः॥ एतद्विवरणन्तु तत्रैवाध्याये द्रष्टव्यम्॥)

दंशकः, पुं, (दशतीति। दन्श+ण्वुल्।) दंशः। इति हारावली। १२३॥ (नृपविशेषः। स तु कम्पनादेशाधिपतिः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। १७८।
"दंशकः कम्पनाधीशः प्रवृद्धे तत्र सक्रुधि।
विहृतो विषलाटायां निपत्य निहतः खशैः॥")
दंशनकर्त्तरि, त्रि॥

दंशनं, क्ली, (दशतीव शरीरमिति। दश+ल्युः।) वर्म्म। (यथा, महाभारते। ३। २६८। १८।
"संनह्यध्वं सर्व्व एवेन्द्रकल्पा
महान्ति चारूणि च दंशनानि॥"
दन्श+भावे ल्युट्।) दन्तादिना खण्डनम्। इति हेमचन्द्रः॥ कामड़ान हुलफुटान इति भाषा। (यथा, महाभारते। ८। ८३। ३४।
"दंशनञ्चाहिभिः कृष्णैर्दोहस्य चतुर्वेश्मनि॥")

दंशभीरुः, पुं स्त्री, (दंशात् वनमक्षिकातः भीरुर्भयशीलः।) महिषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दंशमूलः, पुं, (दंशवदुग्रं मूलमस्य।) शिग्रुः। इति राजनिर्घण्टः॥ (गुणादयोऽस्य शिग्रुशब्दे ज्ञातव्याः॥)

दंशितः, त्रि, (दंशो वर्म्म सञ्जातोऽस्य परिहितत्वादिति। दंश+तारकादित्वात् इतच्।) वर्म्मितः। (यथा, महाभारते। २। २६। २।
"महता बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्द्दिना।
हस्त्यश्वरथपूर्णेन दंशितेन प्रतापवान्॥"
दंश्यते इति। दन्श+णिच्+भावे क्तः।) दष्टः। इति हेमचन्द्रः॥ (भासमानः। यथा, महाभारते। ४। ४०। २।
"वारणा यत्र सौवर्णाः पृष्ठे भासन्ति दंशिताः।
सुपाश्व सुग्रहश्चैव कस्यैतद्धनुरुत्तमम्॥"
"दंशिता भासमानाः।" इति नीलकण्ठः॥)

दंशी, स्त्री, (क्षुद्रो दंशः। स्वल्पार्थे ङीष्। यद्वा, दशतीति। दंश+अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) क्षुद्रदंशः। इत्यमरः। २। ५। २७। छोटडाँश इति भाषा॥

दंष्ट्रा, स्त्री, (दश्यतेऽनयेति। दन्श+"दाम्नीशसेति।" ३। २। १८२। इति करणे ष्ट्रन्। यद्वा, "सर्व्वधातुभ्यष्ट्रन्।" उणां ४। १५८। इति ष्ट्रन्। गौरादिपाठे पितामहीशब्दस्य पाठात् षित्वे ङीषोऽनित्यत्वात् टाप्।) दन्त-

विशेषः । तत्पर्य्यायः । दाढ़ा २ । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । २४७ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ।
१ । ३ ।
“यस्यालीयत शल्कसीम्नि जलधिः पृष्ठे
जगन्मण्डलम् ।
दंष्ट्रायां धरणी नखे दितिसुताधीशः पदे
रोदसी ॥”)

दंष्ट्रिका, स्त्री, (दंष्ट्रा विद्यतेऽस्याः । दंष्ट्रा+
“व्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति ठन् ।)
दाढ़िका । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४७ ॥

दंष्ट्री, [न्] पुं स्त्री, (प्रशस्ता दंष्ट्रा अस्त्यस्येति ।
दंष्ट्रा+“व्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति
इनिः ।) शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥
सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामा-
यणे । २ । ३३ । २३ ।
“विलानि दंष्ट्रिणः सर्व्वे सानूनि मृगपक्षिणः ।
त्यजन्त्यसङ्ख्याद्भीता गजाः सिंहा वनान्यपि॥”)
दंष्ट्राविशिष्टे, त्रि । यथा,—
“दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्व्वापि हता म्लेच्छैश्च
तस्करैः ।
ये स्वाम्यर्थे हता यान्ति राजन्! स्वर्गं न संशयः॥”
इति शुद्धितत्त्वे अग्निपुराणम् ॥

दकं, क्ली, (उदक+पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
जलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दक्ष, ङ स्पर्द्धे । वृद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) स्पर्द्ध इह शीघ्रकर-
णम् । ङ, दक्षते धनमुद्योगी । शीघ्रमुत्पाद-
यति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ (सामर्थ्ये
अकर्म्मकोऽयम् । यथा, ऋग्वेदे । २ । १।११।
“तमिळा शतमिहासि दक्षसे ॥”
“दक्षसे दानाय समर्थो भवसि ॥” इति तद्भाष्ये
सायनः ॥)

दक्ष, ष म ङ हन्त्यर्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) म, अदक्षि अदाक्षि ।
दक्षं दक्षम् । दाक्षं दाक्षम् । मानुबन्धबला-
दनुपधयोरपि दीर्घः । स्वमते तु दीर्घविधि-
रुपधां नापेक्षते । ष, दक्षा । सेमत्वात् सरो-
रित्यनेनैवेष्टसिद्धेऽस्य षानुबन्धस्वरपर्य्यन्तघटा-
दिभ्यो ङ इति प्राचीनमतानुवादार्थः । ङ,
दक्षते । हन्त्यर्थे गतिवधयोः । इति दुर्गादासः ॥

दक्षः, पुं, (दक्षते सृष्टिप्रवृद्धये समर्थो भवतीति ।
दक्ष+अच् ।) प्रजापतिविशेषः । स ब्रह्मणो
दक्षिणाङ्गुष्ठाज्जातः । ततः प्रभृति मैथुनेन
प्रजा जाताः । यथा,—
“शरीरानथ वक्ष्यामि मातृहीनान् प्रजापतेः ।
अङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्दक्षः प्रजापतिरजायत ॥”
इति मत्स्यपुराणे । ३ । ६ ॥
“यथा ससर्ज्ज चैवादौ तथैव शृणुत द्विजाः! ।
यदा तु सृजतस्तस्य देवर्षिगणपन्नगान् ॥
न वृद्धिमगमल्लोकस्तदा मैथुनयोगतः ।
दक्षः पुत्रसहस्राणि पाञ्चजन्यामजीजनत् ॥”
इति च तत्रैव । ५ । ३—४ ॥
अस्य भार्य्या स्वायम्भुवमनुकन्या प्रसूतिः । अस्य
षोड़शकन्याः यथा, श्रद्धा १ मैत्री २ दया ३
शान्तिः ४ तुष्टिः ५ पुष्टिः ६ क्रिया ७ उन्नतिः
८ बुद्धिः ९ मेधा १० मूर्त्तिः ११ तितिक्षा १२
ह्रीः १३ स्वाहा १४ स्वधा १५ सती १६ ।
तस्य त्रिसहस्रपुत्राः । दक्षप्रजापतिर्द्वितीय-
जन्मनि दशप्रचेतसः सुतो भूत्वा षष्ठमन्वन्तरे
प्रजासृष्टिञ्चकार । स असिक्न्यां पत्न्यां षष्टिं
कन्या जनयित्वा प्रजापतिभ्यो दत्तवान् ।
धर्म्माय दश । कश्यपाय सप्तदश । चन्द्राय
सप्तविंशतिः । कृशाश्वाय द्वे । भूताय द्वे ।
अङ्गिरसे द्वे । इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥
ताम्रचूड़ः । (यथा, चरके सूत्रस्थाने २७
अध्याये ।
“धार्त्तराष्ट्रचकोराणां दक्षाणां शिखिनामपि ।
चटकानाञ्च यानि स्युरण्डानि च हितानि च ॥”)
मुनिभेदः । (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ।
४ । ६७ ।
“कणादो गौतमः कण्वः पाणिनिः शाकटायनः ।
ग्रन्थञ्चकार यद्दत्वा दक्षः कात्यायनः स्वयम् ॥”
अयं हि धर्म्मशास्त्रप्रयोजकानामन्यतमः । यथा,
याज्ञवल्क्ये । १ । ५ ।
“पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ ।
शातातपो वशिष्ठश्च धर्म्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥”)
हरवृषः । द्रुमभेदः । वह्निः । इति विश्वः ॥
महेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महा-
भारते । १३ । १७ । ११३ ।
“धृतिमान् मतिमान् दक्षः सत्कृतश्च युगाधिपः॥”
विष्णोर्नामविशेषः । यथा, महाभारते । १३ ।
१४९ । १११ ।
“अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिणां वरः ॥”
बलम् । इति निघण्टुः । २ । ९ । “दक्ष
शैघ्र्ये चकारात् वृद्धौ । दक्ष गतिहिंसनयोः ।
दक्षतिरुत्साहार्थः । इति स्कन्दस्वामी । असुन् ।
शत्रुविजये क्षिप्रो भवत्यनेन हिंस्यन्ते वानेन
शत्रवः प्रोत्साहितो वा भवति शत्रुविजये ।”
“दक्ष इति सकारान्तं बलनाम अकारान्त-
मपि तस्यैवमर्थान्तरे द्रष्टव्यम् ॥” इति तट्टी-
कायां देवराजयज्वा । यथा, ऋग्वेदे ।१।९५।६।
“स दक्षाणां दक्षपतिर्बभूव ॥”
“सोऽग्निर्दक्षाणां सर्व्वेषां बलानां दक्षपति-
र्बलाधिपतिर्बभूव ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥
गरुड़स्य पुत्राणामन्यतमः । यथा, महा-
भारते । ५ । १०१ । १२ ।
“मेघकृत् कुमुदो दक्षः सर्पान्तः सोमभोजनः॥”)
त्रि, पटुः । इति मेदिनी । षे, १४ ॥ अस्य
पर्य्यायः चतुरशब्दे द्रष्टव्यः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । ७४ । ३९ ।
“सा भार्य्या या गृहे दक्षा सा भार्य्या या प्रजा-
वती ।
सा भार्य्या या पतिप्राणा सा भार्य्या या
पतिव्रता ॥”
समर्थः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५९ । ४ ।
“बृहती इव सूनवे रोदसी
गिरो होता मनुष्यो न दक्षः ॥”
प्रवृद्धः । यथा, तत्रैव । १ । १५ । ६ ।
“युवं दक्षं धृतव्रत मित्रावरुणा दूळभम् ॥”
“दक्षं प्रवृद्धम् ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥
दक्षिणः । अपसव्यम् । यथा, महानिर्व्वाणे ।
३ । ४४ ।
“प्राणायामं ततः कुर्य्यात् मूलेन प्रणवेन वा ।
मध्यमानामिकाभ्याञ्च दक्षहस्तस्य पार्व्वति!॥”)

दक्षकन्या, स्त्री, (दक्षस्य प्रजापतेः कन्या ।)
दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दक्षप्रजापतेः
सुता । ताः पञ्चाशत्सङ्ख्यकाः । तासां नामानि
यथा,—
“सती ख्यातिः स्मृतिः स्वाहा ह्यनुसूया स्वधा
तथा ।
प्रीतिः क्षमा च संभूतिः सन्नतिश्च अरुन्धती ॥
कीर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया मतिः ।
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिस्तुष्टिः सिद्धिस्तथा रतिः॥
अरुन्धाती वसुर्यामी लवा भानुर्म्मरुत्वती ।
सङ्कल्पा च मुहूर्त्ता च साध्या विश्वा च नामतः ॥
अदितिश्च दितिश्चैव दनुः काला दनायुषा ।
सिंहिका सुरसा कद्रुर्विनता सुरभिः खसा ॥
क्रोधा इरा च प्रोवा च दक्षकन्याः प्रकीर्त्तिताः ।
पञ्चाशत् सिद्धियोगिन्यः सर्व्वलोकस्य मातरः ॥”
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
(अयं द्वितीयजन्मनि प्राचेतसो भूत्वा षष्टिं कन्या
जनयामास । यथा, मत्स्यपुराणे । ५।१२-१४ ।
“ततस्तेषु विनष्टेषु षष्टिं कन्याः प्रजापतिः ।
वैरिण्यां जनयामास दक्षः प्राचेतसस्तथा ॥
प्रादात् स दश धर्म्माय कश्यपाय त्रयोदश ।
सप्तविंशति सोमाय चतस्रोऽरिष्टनेमये ॥
द्वे चैव भृगुपुत्राय द्वे कृशाश्वाय धीमते ।
द्वे चैवाङ्गिरसे तद्वत्तासां नामानि विस्तरः ॥
शृणुध्वं देवमातॄणां प्रजाविस्तरमादितः ॥”
एतासां नामानि तत्रैव द्रष्टव्यानि ॥)

दक्षजा, स्त्री, (दक्षात् प्रजापतेर्जायते इति ।
जन+“पञ्चम्यामजातौ ।” ३ । २ । ९८ । इति
डः ।) दुर्गा । इति हेमचन्द्रः ॥ (अश्विन्यादि-
नक्षत्रे च ॥)

दक्षजापतिः, पुं, (दक्षजानां अश्विन्यादिदक्ष-
कन्यानां पतिः ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥
(दक्षजायाः सत्याः पतिः इति विग्रहे शिवः ॥)

दक्षसावर्णिः, पुं, नवममनुः । अस्मिन् मन्वन्तरे
ऋषभनामा भगवदवतारः । श्रुतनामा इन्द्रः ।
पारमरीचिगर्भाद्या देवाः । द्युतिमदाद्याः सप्त-
र्षयः । भूकेतुदीप्तिकेतुप्रभृतयो मनुपुत्रा भवि-
ष्यन्ति । इति श्रीभागवतम् ॥ (अस्य विशेष-
विवृतिस्तु मार्कण्डेयपुराणे ९४अध्याये द्रष्टव्या ॥)

दक्षा, स्त्री, (दक्षते वर्द्धते भारधारणे समर्था
भवतीति वा । दक्ष+अच् । टाप् ।) पृथिवी ।
इति मेदिनी । षे, १५ ॥

दक्षाध्वरध्वंसकृत्, पुं, (दक्षाध्वरस्य दक्षयज्ञस्य ध्वंसं नाशं करोतीति। कृ + क्विप् तुगागमश्च।) शिवः। इति हलायुधः॥

दक्षाय्यः, पुं, (दक्षते कार्य्येषु समर्थो भवतीति। दक्ष + "श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः।" उणां ३। ९६। इति आय्यः।) गरुडः। गृध्रः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (दक्ष वृद्धौ + आय्यः। त्रि, वर्द्धकः। यथा, ऋग्वेदे। १। ९१। ३।

"शुचिष्ट्वमसि प्रियो न मित्रो
दक्षाय्यो अर्य्यमेवासि सोम!॥"

"त्वमर्य्यमेवास्माभिर्द्दश्यमानः सूर्य्य इव दक्षाय्योऽसि सर्व्वेषां वर्द्धकोऽसि।" इति सायनः॥ पूजनीयः। यथा, तत्रैव। ७। १। २।

"दक्षाय्यो यो दम आस नित्यः॥"

"योऽग्निरिमे गृहे दक्षाय्यः पूजनीयो हविभिः समर्धनीयो वा।" इति तद्भाष्ये सायनः॥)

दक्षिणः, त्रि, (दक्षते इति। दक्ष वृद्धौ + "द्रुदक्षिभ्यामिनन्।" उणां। २। ५०। इति इनन्।) दक्षिणोद्भूतः। (दक्षिणदिग्भवः। यथा, रघुः। ४। ८।

"स हि सर्व्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः।
आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः॥"

दक्षिणदिक्स्थितः। यथा, मनुः। ५। ९२।

"दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत्॥")

सरलः। (यथा, महाभारते। ४। ५। २७।

"दक्षिणां दक्षिणाचारो दिशं येनाजयत्
प्रभुः॥")

परच्छन्दानुवर्त्ती। आरामः। इति मेदिनी णे, ५०॥

("दक्षिणः सरलावामपरच्छन्दानुवर्त्तिषु।
वाच्यवद्दक्षिणावाटीयज्ञदानप्रतिष्ठयोः॥"
इति विश्वचनात्। णे, ४५॥)

दक्षः। अपसव्यम्। इति हेमचन्द्रः॥ डाहिन इति भाषा। (यथा, मनुः। २। ६३।

"उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते द्विजः॥")

दक्षिणहस्ताप्रदाने दोषो यथा,—

"दक्षहस्ताप्रदाता च सर्पश्च सप्तजन्मसु।
ततो भवेद्धस्तहीनो मानवश्च ततः शुचिः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥ *॥

दक्षिणहस्ते प्रतिग्रहो यथा,—

"ओँकारमुच्चरन् प्राज्ञो द्रविणं प्रत्नमोदकम्।
गृह्णीयाद्दक्षिणे हस्ते तदन्ते स्वस्ति कीर्त्तयेत्॥"
इत्यादित्यपुराणम्॥

(प्रदक्षिणः। यथा, भागवते। १। १४। १३।

"शस्ताः कुर्व्वन्ति मां सव्यं दक्षिणं पशवोऽपरे।
वाहांश्च पुरुषव्याघ्र! लक्षये रुदतो मम॥")

पुं, चतुर्धानायकान्तर्गतनायकविशेषः। तस्य लक्षणम्। (यथा, साहित्यदर्पणे। ३। ४०।

"एषु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः
कथितः॥")

यथा च "सकलनायिकाविषयसमसहजानुरागः। अस्योदाहरणं यथा,—

"अन्तःपुरे स्फुरति पङ्कजदृशां सहस्र-
मच्चिह्नयं कथय कुत्र निवेशयामि।
इत्याकलय्य नयनाम्बुरुहे निमील्य
रोमाञ्चितेन वपुषा स्थितमच्युतेन॥"
इति रसमञ्जरी॥ *॥

(तन्त्रोक्ताचारविशेषे, क्ली। यथा, कुलार्णवे ५ खण्डे।

"सर्व्वेभ्यश्चोत्तमा वेदा वेदेभ्यो वैष्णवं महत्।
वैष्णवादुत्तमं शैवं शैवाद्दक्षिणमुत्तमम्॥
दक्षिणादुत्तमं वामं वामात् सिद्धान्तमुत्तमम्।
सिद्धान्तादुत्तमं कौलं कौलात् परतरं न हि॥")

दक्षिणकालिका, स्त्री, (दक्षिणा अनुकूला कालिका।) आद्याशक्तिः। यथा,—

"ऊर्द्धे वामे कृपाणं करकमलतले छिन्नमुण्डं
तथाधो
दक्षे चाभीवरञ्च त्रिजगदघहरे दक्षिणे कालिके च।" इति तन्त्रसारः॥

दक्षिणतः, व, (दक्षिण + "दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्।" ५।३।२८। इति अतसुच्।) दक्षिणस्यां दिशि। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (यथा, मनुः। ३। ९१।

"पृष्ठवास्तुनि कुर्व्वीत वलिं सर्व्वात्मभूतये।
पितृभ्यो वलिशेषन्तु सर्व्वं दक्षिणतो हरेत्॥"

दक्षिण + तसिल्। दक्षिणभागे। यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे। ३। ४८।

"पुनर्दक्षिणतः कुर्य्यात् पूर्व्ववत् सुरपूजिते॥")

दक्षिणतारं, क्ली, दक्षिणतीरम्। यथा, "दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा। दक्षिणतारं दक्षिणतीरं उत्तरतारं उत्तरतीरम्।" इति सिद्धान्तकौमुद्यां समासप्रकरणम्॥

दक्षिणपूर्व्वा, स्त्री, (दक्षिणस्याः पूर्व्वस्याश्च दिशोऽन्तरालम्। "दिङ्नामान्यन्तराले।" २। २। २६। इति समासः।) पूर्व्वदक्षिणकोणः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, भागवते।८।१६।२२।

"दिशि दक्षिणपूर्व्वस्यां द्रक्ष्यं दक्षिणतो यदुम्॥"

तद्दिग्भागस्थे, त्रि। यथा, आश्वलायनगृह्यसूत्रे। ४। २। ११।

"दक्षिणपूर्व्वे उद्धृतान्त आहवनीयं निदधाति॥")

दक्षिणस्थः, पुं, (दक्षिणे भागे तिष्ठतीति। स्था + कः।) सारथिः। इत्यमरः। २। ८। ६०॥ दक्षिणस्थिते, त्रि।

दक्षिणा, स्त्री, (दक्षते इति। दक्ष वृद्धौ + "द्रुदक्षिभ्यामिनन्।" उणां। २। ५०। इति इनन्। ततष्टाप्।) दक्षिणदिक्। तत्पर्य्यायः। अवाची २ शामनी ३ याम्या ४ वैवस्वती ५। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, कुमारे। ३। २५।

"दिक् दक्षिणा गन्धवहं मुखेन
व्यलीकनिश्वासमिवोत्ससर्ज॥")

दक्षिणवायुगुणाः। षड्रसयुक्तत्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। बलवर्द्धनत्वम्। रक्तपित्तप्रशमनत्वम्। सौख्यकान्तिमतिप्रदत्वम्। शस्यनाशित्वम्। विदाहित्वम्। अससमारुतकोपनत्वम्। गण्डूपदादिकीटानां जनकत्वञ्च। इति द्रव्यगुणः॥ *॥ अस्या दिशोऽधिपतयः वृषकन्यामकरराशयः। इति ज्योतिषम्॥ यज्ञादिविधिदानम्। इति मेदिनी॥ प्रतिष्ठा। इति हेमचन्द्रः॥ यज्ञादिसम्पादकतदन्तविहितदानम्। सा यज्ञपत्नी श्रीकृष्णदक्षिणांशसम्भूता। यथा,—

"कार्त्तिकीपूर्णिमायान्तु रासे राधामहोत्सवे।
आविर्भूता दक्षिणांशात् कृष्णस्य तेन दक्षिणा॥"

दक्षिणाया अदाने तस्या वृद्धिर्यथा,—

"यज्ञो दक्षिणया सार्द्धं पुत्त्रेण च फलेन च।
कर्म्मिणां फलदाता चेत्येवं वेदविदो विदुः॥
कृत्वा कर्म्म च तस्यैव तूर्णं दद्याच्च दक्षिणाम्।
तत्कर्म्मफलमाप्नोति वेदैरुक्तमिदं मुने!॥
कर्त्ता कर्म्मणि पूर्णे च तत्क्षणं यदि दक्षिणाम्।
न दद्याद्ब्राह्मणेभ्यश्च दैवेनाज्ञानतोऽथ वा॥
मुहूर्त्ते समतीते तु द्विगुणा सा भवेद्ध्रुवम्।
एकरात्रे व्यतीते तु भवेत् शतगुणा च सा॥
त्रिरात्रे तद्दशगुणा सप्ताहे द्विगुणा ततः।
मासे लक्षगुणा प्रोक्ता ब्राह्मणानाञ्च वर्द्धते॥
संवत्सरे व्यतीते तु सा त्रिकोटिगुणा भवेत्॥
कर्म्म तद्यजमानानां सर्व्वञ्च निष्फलं भवेत्।
स च ब्रह्मस्वापहारी न कर्म्मार्होऽशुचिर्नरः॥
दरिद्रो व्याधियुक्तश्च तेन पापेन पातकी।
तद्गृहाद्याति लक्ष्मीश्च शापं दत्त्वा सुदारुणम्॥
पितरो नैव गृह्णन्ति तद्दत्तं श्राद्धतर्पणम्।
एवं सुराश्च तत्पूजां तद्दत्तामग्निराहुतिम्॥*॥
दाता न दीयते दानं ग्रहीता च न याचते।
उभौ तौ नरकं यातश्छिन्नरज्जुर्यथा घटः॥
नार्पयेद्यजमानश्चेद्याचितारञ्च दक्षिणाम्।
भवेद्ब्रह्मस्वापहारी कुम्भीपाकं व्रजेद्ध्रुवम्॥
वर्षलक्षं वसेत्तत्र यमदूतेन ताडितः।
ततो भवेत् स चाण्डालो व्याधियुक्तो दरिद्रकः॥
पातयेत् पुरुषान् सप्त पूर्व्वांश्च सप्तजन्मनः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥ *॥

नायिकाविशेषः। यथा,—

"या गौरवं भयं प्रेम सद्भावं पूर्व्वनायके।
न मुञ्चत्यन्यसक्तापि सा ज्ञेया दक्षिणा बुधैः॥"
इति विष्णुपुराणटीकायां स्वामी॥

(व, दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणा दिग् वा। "दक्षिणादाच्।" ५। ३। ३६। इति आच्। दक्षिणस्यां दिशि॥)

दक्षिणाग्निः, पुं, (दक्षिणः अनुकूलोऽग्निः।) यज्ञाग्निविशेषः। इत्यमरः। २। ७। १९॥ दक्षिणस्या दिशोऽग्निर्दक्षिणाग्निः। इति भरतः॥ अस्य नामकरणम्। यथा,—

"दत्तासु दक्षिणास्वादौ त्वग्निर्भूत्वा यतोऽमरान्।
नयसे दक्षिणाभागं दक्षिणाग्निस्ततोऽभवत्॥"
इति वराहपुराणम्॥

दक्षिणाचलः, पुं, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणे दक्षिणप्रदेशे वा स्थितोऽचलः पर्व्वतः।) मलयपर्व्वतः। इति हेमचन्द्रः। ४। ९५॥

दक्षिणाचारः, पुं, (दक्षिणोऽप्रतिकूल आचारः ।) आचारविशेषः । यथा,—
"स्वधर्म्मनिरतो भूत्वा पशुतत्त्वेन पूजयेत् ।
स एव दक्षिणाचारः शिवो भूत्वा शिवं यजेत् ॥"
इत्याचारभेदतन्त्रम् ॥
(एतदाचारोक्तकर्म्मादिकं वामाचारवत् कठोरतरं न । तथाच काश्मीरराजप्रणीतदक्षिणाचारतन्त्रे ।
"दक्षिणाचारतन्त्रोक्तं कर्म्म तच्छुद्धवैदिकम् ॥"
दक्षिणोऽनुकूलः साधुराचारो व्यवहारो यस्य । शिष्टाचारविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । ४ । ५ । २७ ।
"दक्षिणां दक्षिणाचारो दिशं येनाजयत् प्रभुः ॥")

दक्षिणात्, व्य, (वसत्यागतो रमणीयं वा । दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणस्या दिशः दक्षिणा वा दिक् इति । "उत्तराधरदक्षिणादातिः ।" ५ । ३ । ३४ । इति आतिः ।) दक्षिणस्यां दिशि । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

दक्षिणापथजन्मा, [न्] पुं, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि यः पन्थाः तत्र जन्म यस्य ।) जातिविशेषः । यथा, महाभारते ।१२।२०७।४२-४५।
"दक्षिणापथजन्मानः सर्व्वे नरवरान्ध्रकाः ।
गुहाः पुलिन्दाः शवराः चुचुका मद्रकैः सह ॥
उत्तरापथजन्मानः कीर्त्तयिष्यामि तानपि ।
यौनकाम्बोजगान्धाराः किराता वर्व्वरैः सह ॥
एते पापकृतस्तात ! चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
श्वपाकबलगृध्राणां सधर्म्माणो नराधिप ! ॥
नैते कृतयुगे तात ! चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
त्रेताप्रभृति वर्त्तन्ते ते जना भरतर्षभ ! ॥"

दक्षिणामुखः, त्रि, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि मुखं यस्य ।) दक्षिणदिङ्मुखः । यथा,—
"अमावास्यां गयाश्राद्धं दक्षिणामुखभोजनम् ।
न जीवत्पितृकः कुर्य्यात् कृते च पितृहा भवेत् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

दक्षिणायनं, क्ली, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणे गोले वा अयनम् ।) सूर्य्यस्य दक्षिणागतिः । सा श्रावणादिषट्सु मासेषु भवति । इत्यमरः ॥ * ॥ यथा,—
"कर्कटावस्थिते भानौ दक्षिणायनमुच्यते ।
उत्तरायणमप्युक्तं मकरस्थे दिवाकरे ॥ इति ।
अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः ।
राशिं कर्कटकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम् ॥"
इति विष्णुपुराणोक्ताचूड़ादावयनपरिग्रहः सौरेण ।
दिनमानादिनिर्णये तु सिद्धान्तादयनपरिग्रहः । इति ॥
मृगसंक्रान्तितः पूर्व्वं पश्चात्तारादिनान्तरे ।
एकवर्षे चतुःपञ्चपलमानक्रमेण तु ॥
षट्षष्टिवत्सरानेकदिनं स्यादयनं रवेः ।
एवं चतुःपञ्चदिनमयनारम्भणं क्रमात् ॥
व्युत्क्रमेण च तद्वत् स्यादुदग्यानं रवेर्ध्रुवम् ॥
कर्क्किसंक्रमणे तद्वदभितो दक्षिणायनम् ।
अयनांशक्रमेणैव विषुवारम्भणं तथा ॥"
इति च ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
तत्र जातस्य फलं यथा,—
"याम्यायने यस्य भवेत् प्रसूतिः
शठः कठोरः पिशुनस्वभावः ।
चतुष्पदाढ्यः कृषिमानहंयु-
र्व्वाचामशान्तो मनुजः प्रतापी ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥
कर्कटसंक्रान्तिः । यथा,—
"मृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे तूदग्दक्षिणायने ।
विषुवती तुलामेषे गोलमध्ये तथापराः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
अयनचक्रं यथा,—
"चक्रं सारं विलिख्य ग्रहपतिरयने संक्रमश्चेत् करोति
यस्मिन्नृक्षे तदृक्षं मरणभयकरं शूलमूले निदध्यात् ।
तत्पश्चादारशूले विविधभयकरं शूलपार्श्वेऽर्थलाभः
सौख्यं स्याच्चक्रगर्भे विविधमुनिमतं विद्धि वामक्रमेण ॥"
इति ज्योतिषम् ॥
("त एते शीतोष्णवर्षलक्षणाश्चन्द्रादित्ययोः कालविभागकरत्वादयने द्वे भवतो दक्षिणमुत्तरञ्च । तयोर्दक्षिणं वर्षाशरद्धेमन्तास्तेषु भगवानाप्याय्यते सोमोऽम्ललवणमधुराश्च रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरञ्च सर्व्वप्राणिनां बलमभिवर्द्धते ॥" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

दक्षिणारुः, [सु] पुं, (दक्षिणे दक्षिणभागे अरुर्व्रणमस्य ।) व्याधकर्त्तृकदक्षिणाङ्गव्रणितमृगः । इत्यमरः । २ । १० । २४ ॥

दक्षिणार्हः, त्रि, (दक्षिणामर्हतीति । अर्ह + "अर्हः ।" ३ । २ । १२ । इत्यच् ।) दक्षिणायोग्यः । ऋत्वाशये दक्षिणामर्हति यः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । दक्षिणीयः २ दक्षिण्यः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ५ ॥

दक्षिणावर्त्तकी, स्त्री, (दक्षिणे आवर्त्तते इति । आ + वृत् + ण्वुल् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वृश्चिकालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दक्षिणाशापतिः, पुं, (दक्षिणाशाया दक्षिणस्या दिशः अधिपतिः ।) यमः । इति हेमचन्द्रः । २ । ९८ ॥

दक्षिणीयः, त्रि, (दक्षिणामर्हतीति । दक्षिणा + "कडङ्करदक्षिणाच्छ च ।" ५ । १ । ६९ । इति छः ।) दक्षिणार्हः । इत्यमरः । ३ । १ । ५ । (यथा, हरिवंशे । ४८ । ७६ ।
"क्रतवः संप्रवर्त्तन्तां दक्षिणीयैर्द्विजातिभिः ।
दक्षिणाश्चोपवर्त्तन्तां यथोक्ताः सर्व्वसत्रिणः ॥"
तथाच अथर्व्ववेदे । ८ । १० । ४ ।
"यन्त्यस्य दक्षिणीयो वासतेयो भवति य एवं वेद ॥")

दक्षिणेन, व्य, (दक्षिण + "एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ।" ५ । ३ । ३५ । इति एनप् ।) दक्षिणदिशि । इति रायमुकुटः ॥ दक्षिणभागे । (अस्य योगेन द्वितीया भवति ।) यथा,—
"दक्षिणेन हरिं वन्द्यो गोविन्दमतिनेश्वरः ।
येनेशं हरिरीशाख्यं तेनेशमभितोऽर्च्चकाः ॥"
इति मुग्धबोधम् ॥
(क्वचित् द्वितीयाप्रयोगाभावोऽपि दृश्यते । यथा, महाभारते । ३ । ८३ । ४ ।
"दक्षिणेन सरस्वत्या दृषद्वत्युत्तरेण च ।
ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिपिष्टपे ॥")

दक्षिणेर्म्मा, [न्] पुं, (दक्षिणे ईर्म्मं व्रणं यस्य । "दक्षिणेर्म्मा लुब्धयोगे ।" ५ । ४ । १२६ । इति अनिच् ।) व्याधशराघातात् दक्षिणाङ्गव्रणयुक्तमृगः । तत्पर्य्यायः । दक्षिणारुः २ । इत्यमरः । १० । २४ ॥ (यथा, भट्टिः । ४ । ४३ ।
"मृगयुमिव मृगोऽथ दक्षिणेर्म्मा
दिशमिव दाहवतीं मरावुदन्यन् ॥")

दक्षिण्यः, त्रि, (दक्षिणामर्हतीति । "कडङ्करदक्षिणाच्छ च ।" ५ । १ । ६९ । इति चकारात् यत् ।) दक्षिणार्हः । इत्यमरः । ३।१।५ ॥ (यथा, भट्टिः । २ । २९ ।
"दक्षिण्यदिष्टां कृतमार्त्तिजीनै-
स्तद्यातुधानैश्चिचिते प्रसर्पत् ॥")

दग्धं, क्ली, कत्तृणम् । इति रत्नमाला ॥

दग्धः, त्रि, (दह्यते स्म इति । दह + क्तः ।) भस्मीकृतः । पोड़ा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्लुष्टः २ प्लुष्टः ३ उषितः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ९९ ॥ (यथा, मनुः । ८ । १८९ ।
"चौरैर्हृतं जलेनोढ़मग्निना दग्धमेव वा ।
न दद्यात् यदि तस्मात् स न संहरति किञ्चन ॥")
"पत्राणामामिषं पर्णम् ।
गोर्व्वर्ष्यमामिषं चौरं फले जम्बीरमामिषम् ।
आमिषं रक्तशाकञ्च सर्व्वञ्च दग्धमामिषम् ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥
(म्लानम् । यथा, अमरुशतके । २४ ।
"स्नेहायामपि वाचि सस्मितमिदं दग्धाननं जायते ॥"
चन्द्राश्रितराशिमूलकपारिभाषिकग्रहम् । यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।
"मृगसिंहौ तृतीयायां प्रथमायां तुलाङ्गनौ ।
पञ्चम्यां वृषराशी द्वौ सप्तम्यां चापयन्त्रमे ॥
नवम्यां सिंहकोटाख्यावेकादश्यां गुरोर्गृहे ।
वृषमीनौ त्रयोदश्यां दग्धसंज्ञास्त्वमी ग्रहाः ।
दग्धसद्मनि यत् कर्म्म कृतं सर्व्वं विनश्यति ॥")

दग्धकाकः, पुं, (दग्ध इव कृष्णवर्णः काकः ।) द्रोणकाकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८९ ॥

दग्धरथः, पुं, (दग्धो रथोऽस्य ।) चित्ररथगन्धर्व्वः । इति महाभारतम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १७१ । ३९ ।
"अस्त्राग्निना विचित्रोऽयं दग्धो मे रथ उत्तमः ।
सोऽहं चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम् ॥")

दग्धरुहः, पुं, (दग्धोऽपि रोहतीति। रुह+कः।) तिलकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

दग्धरुहा, स्त्री, (दग्धापि रोहतीति। रुह+कः टाप्।) दग्धावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

दग्धा, स्त्री, (दह्यते स्म दव या। दह+क्तः। ततष्टाप्।) स्थितार्का दिक्। इति मेदिनी। रे, ७॥ वृक्षविशेषः। कुरुह इति ख्यातः॥ तत्पर्य्यायः। दग्धरुहा २ दग्धिका ३ स्थलेरुहा ४ रोमशा ५ कर्कशदला ६ भस्मरोहा ७ सुदग्धिका ८। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातनाशित्वम्। पित्तप्रकोपनत्वम्। जठरानलदीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ *॥ मासदग्धा यथा,—सौरचैत्रपौषयोर्द्वितीया एवं ज्यैष्ठफाल्गुनयोश्चतुर्थी वैशाखश्रावणयोः षष्ठी आषाढ़ाश्विनयोरष्टमी भाद्राग्रहायणयोर्दशमी कार्त्तिकमाघयोर्द्वादशी। अस्याः प्रमाणं यथा,

"द्वितीया मीनधनुषोश्चतुर्थी वृषकुम्भयोः।
मेषकर्कटयोः षष्ठी कन्यामिथुनकेऽष्टमी॥
दशमी वृश्चिके सिंहे द्वादशी मकरे तुले।
एभिर्यातो न जीवेत यदि शक्रसमो भवेत्॥"

अस्याः प्रतिप्रसवो यथा, वैशाखे शुक्ला षष्ठी ज्यैष्ठे कृष्णा चतुर्थी आषाढ़े शुक्लाष्टमी श्रावणे कृष्णा षष्ठी भाद्रे शुक्ला दशमी आश्विने कृष्णाष्टमी कार्त्तिके शुक्ला द्वादशी अग्रहायणे कृष्णा दशमी पौषे शुक्ला द्वितीया माघे कृष्णा द्वादशी फाल्गुने शुक्ला चतुर्थी चैत्रे कृष्णा द्वितीया। एतत्प्रमाणं यथा,—

"मेषे दिनेशे वृयुगे व्रगेन्द्रे
यूके धनुःस्थे कलसे च शुक्ला।
कुलीरकन्यालिमृगास्यमीन-
वृषेषु कृष्णास्तिथयः प्रदग्धाः॥"*॥

दिनदग्धा यथा,—रविवारे द्वादशी सोमे एकादशी मङ्गले दशमी बुधे तृतीया वृहस्पतौ षष्ठी शुक्रे षष्ठदशी शनौ सप्तमी। एतत्प्रमाणं यथा,

"मासा रुद्रा दिशो रामाः षट्पञ्चसुनयस्तथा।
दह्यन्ते तिथयः सप्त सूर्य्यादौ सप्तसप्तभिः॥"

इति ज्योतिःसारसंग्रहः॥

दग्धिका, स्त्री, (कुत्सिता दग्धा। "कुत्सिते।" ५।३।७४। इति कन्।) दग्धान्नम्। पोड़ा भात इति भाषा। चाँची इति ख्याता इति केचिदिति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। भिस्सटा २। इत्यमरः। २।८।४६॥ भिस्सिटा ३ भिश्चिटा ४ भिश्चिटा ५ भिश्चिका ६। इति तट्टीकासारसुन्दरी॥ दग्धावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

दग्धेष्टका, स्त्री, (दग्धा इष्टका।) झामकम्। इति हारावली। २१४॥

दघ, इ त्यागे। अवने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) इ, दङ्घते। अवनं रक्षणम्। इति दुर्गादासः॥

दघ, न घातने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वां-परं-सकं-सेट्।) न, दघ्नोति। दघ घाते। इति जौमराः पठन्ति। तेन तदर्थकल्पनमेवोचितम्। ततश्च घातनमिति हन्त्यर्थस्य णाच्चिकचुरादित्वेन स्वार्थे णौ रूपं हननमित्यर्थः। किञ्च हिंसनपाठेनैवेष्टसिद्धे घातनपाठो हिंसाप्रेरणार्थः स्यान्न वेति काकदन्तान्वेषणवद्विफलं चयाणामेव कातन्त्राद्यसम्मतत्वात्। इति दुर्गादासः॥

दण्ड, त क ततपाते। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-चुरां-परं-सकं-सेट्।) ततपातस्तद्दण्डपातनम्। क, दण्डयति दण्डापयति अपराधिनं राजा। इति दुर्गादासः॥

दण्डः, पुं क्ली, (दण्डयति अनेनेति। दण्ड+घञ्। यद्वा, दाम्यत्यनेनेति। दम्+"अमन्तात् डः।" उणां १।११३। इति डः।) लगुड़ः। इत्यमरः। ३।३।४१॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम्। ३।११।

"यथा दण्डहतः सर्पो दण्डाकारः प्रजायते॥")

तस्य धारणगुणाः। स्खलतः संप्रतिष्ठानत्वम्। शत्रुनिषेधनत्वम्। अवष्टम्भनत्वम्। आयुष्यत्वम्। भयघ्नत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (यथा, चिकित्सितस्थाने चतुर्व्विंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्।

"पुनः सरीसृपव्यालविषाणिभ्यो भयापहम्।
श्रमस्खलनदोषघ्नं स्थविरे च प्रशस्यते॥
सत्त्वोत्साहबलस्थैर्य्यधैर्य्यवीर्य्यविवर्द्धनम्।
अवष्टम्भकरञ्चापि भयघ्नं दण्डधारणम्॥")

शरणागतरक्षणादि। यथा,—

"शरणागतसंत्राणं भूतानामप्यहिंसनम्।
बहिर्वेदि च यद्दानं दण्डमित्यभिधीयते॥"

इति मोक्षधर्म्मः॥

(दण्डाकारत्वात् छत्रादीनामङ्गविशेषः। यथा, वृहत्संहितायाम्। ७३।४,६।

"युवराजनृपतिपत्न्याः सेनापतिदण्डनायकानाञ्च।
दण्डोऽर्धपञ्चहस्तः समपञ्चक्रताईविस्तारः॥"
"अन्येषाञ्च नराणां शीतातपवारणन्तु चतुरस्रम्।
समवृत्तदण्डयुक्तं छत्रं कार्य्यं तु विप्राणाम्॥"

चामरादीनामङ्गविशेषश्च। यथा, तत्रैव। ७२।३-४।

"अध्यर्धहस्तप्रमितोऽस्य दण्डो
हस्तोऽथवारत्निसमोऽथवान्यः।
काष्ठाच्छुभात् काञ्चनरूप्यगुप्तात्
रत्नैर्विचित्रैश्च हिताय राज्ञाम्॥
षष्ठातपत्राङ्कुशवेत्रचाप-
वितानकुन्तध्वजचामराणाम्।
व्यापीततन्त्रीमधुकृष्णवर्णा
वर्णक्रमेणैव हिताय दण्डाः॥"

ब्रह्मचारिधार्य्यलगुड़ाकारपदार्थः। यथा, देवीभागवते। १।१६।३१। शुकं प्रति जनकस्योक्तिः।

"दण्डाजिनकृता चिन्ता यथा तव वनेऽपि च।
तथैव राज्यचिन्ता मे चिन्तयानस्य वा न वा॥"

वर्णभेदेन तत्प्रमाणादिकमुक्तम्। यथा, मनौ। २।४५-४७।

"ब्राह्मणो वैल्वपालाशौ क्षत्रियो वटखादिरौ।
पैलवौदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्म्मतः॥
केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्य्यः प्रमाणतः।
ललाटसम्मितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः॥
ऋजवस्ते तु सर्व्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः।
अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचो नाग्निदूषिताः॥"

वाणनिक्षेपकालीन स्थानविशेषे, क्ली। यथा, आग्नेयधनुर्व्वेदे।

"तिर्य्यग्भूतो भवेद्वामो दक्षिणोऽपि भवेदृजुः।
गुल्फौ पार्ष्णिग्रहौ चैव स्थितौ पञ्चाङ्गुलान्तरौ॥
स्थानं दण्डं भवेदेतत् द्वादशाङ्गुलमायतम्॥")

दण्डः, पुं, (दण्डयत्यपराधिनमनेनेति। दण्ड+घञ्। यद्वा, दाम्यति शान्तं करोत्यनेन। दम+डः।) राज्ञां चतुर्थोपायः। (यथा, देवीभागवते। १।१७।३।

"विना दण्डं कथं राज्यं करोति जनकः किल।
धर्म्मे न वर्त्तते लोको दण्डश्चेन्न भवेद् यदि॥")

स च त्रिविधः। वधः अर्थग्रहणं बन्धनताड़नादिश्च। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥ तत्पर्य्यायः। साहसम् २ दमः ३। इत्यमरः। २।८।२१। (दण्ड+भावे घञ्। दमनम्। (यथा, मनुः। १२।१०।

"वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च॥"

दण्ड इवाचरतीति। दण्ड+क्विप्। ततो भावे घञ्।) ऊर्द्धस्थितिः। दाँड़ान इति भाषा। इति सारसुन्दरी॥ व्यूहभेदः। (अस्य लक्षणभेदादिकं यथा, अग्निपुराणे २४१ अध्याये।

"मण्डलासंहतौ भागौ दण्डास्ते बहुधा शृणु।
तिर्य्यग्वृत्तिस्तु दण्डः स्यात् भोगोऽन्या वृत्तिरेव च॥
मण्डलः सर्व्वतोवृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः।
प्रदरो दृढ़कोऽसह्यश्चापो वैकुक्षिरेव च॥
प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च श्येनो विजयसञ्जयौ।
विशालो विजयः सूची स्थूणा कर्णचमूमुखौ॥
सर्पास्यो वलयश्चैव दण्डभेदाश्च दुर्ज्जयाः।
अतिक्रान्तः प्रतिक्रान्तः कक्षाभ्याञ्चैकपक्षतः॥
अतिक्रान्तस्तु पक्षाभ्यां त्रयोऽन्ये तद्विपर्य्यये।
पक्षोरस्यैरतिक्रान्तः प्रतिष्ठोऽन्यो विपर्य्ययः॥
स्थूणापक्षो धनुःपक्षो द्विस्थूणो दण्ड ऊर्द्धगः।
द्विगुणोऽन्त्वतिक्रान्तपक्षोऽन्यस्य विपर्य्ययः॥
द्विचतुर्दण्ड इत्येते ज्ञेया लक्षणतः क्रमात्।
गोमूत्रिका हि सञ्चारी शकटो मकरस्तथा॥")

प्रकाण्डः। अश्वः। कोणः। मन्थानः। सैन्यम्। कालः। घड़ी इति भाषा। मानभेदः। काठा इति भाषा। ("हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डः।" इति लीलावती॥) चण्डांशोः पारिपार्श्विकः। (यथा, महाभारते। ३।३।६८।

"ये च तेऽनुचराः सर्व्वे पादोपान्तं समाश्रिताः।
माठरारुणदण्डाद्यास्तांस्तान् वन्देऽशनिक्षुभान्॥")

यमः। अभिमानः। इति मेदिनी। ड, १६॥ यद्व-

भेदः। इति हेमचन्द्रः॥ इक्ष्वाकुराजपुत्त्रः। इति रामायणम्॥ (यथा, हरिवंशे। १०। २२।
"धृष्टकश्चाम्बरीषश्च दण्डश्चेति सुतास्त्रयः।
यश्चकार महात्मा वै दण्डकारण्यमुत्तमम्॥"
क्रोधहन्तुरसुरस्यांशेनावतीर्णः स्वनामख्यातनृपविशेषः। यथा, महाभारते।१।६७।४६।
"क्रोधहन्तेति यस्तस्य बभूवावरजोऽसुरः।
दण्ड इत्यभिविख्यातः स आसीन्नृपतिः क्षितौ॥"
विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४६। १०५।
"धनुर्द्धरो धनुर्व्वेदो दण्डो दमयिता दमः॥"
महादेवः। यथा तत्रैव। १२। २८४। १६।
"शत्रुन्दमाय दण्डाय पर्णचीरपटाय च॥")
कालभेददण्डस्य प्रमाणं यथा,—
"षट्पलं पात्रनिर्म्माणं गभीरं चतुरङ्गुलम्।
स्वर्णमाषैः कृतच्छिद्रं कुण्डैश्च चतुरङ्गुलैः॥
यावज्जलप्लुतं पात्रं तत्कालं दण्डमेव च॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥ * ॥
ब्राह्मणं प्रति दण्डोद्यमे दण्डनिपातने च दोषो यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे।
विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने॥"
"कौटसाक्ष्ये दण्डा यथा,—
लोभान्मोहाद्भयान्मैत्रात् कामात् क्रोधात्तथैव च।
अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते॥
एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत्।
तस्य दण्डविशेषांस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्व्वशः॥
लोभात् सहस्रं दण्ड्यस्तु मोहात् पूर्व्वन्तु साहसम्।
भयाद्द्वौ मध्यमौ दण्डौ मैत्रात् पूर्व्वं चतुर्गुणम्॥
कामाद्दशगुणं पूर्व्वं क्रोधात्तु त्रिगुणं परम्।
अज्ञानात् द्वे शते पूर्णे चाशिष्याच्छतमेव तु॥
एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान् दण्डान्मनीषिभिः।
धर्म्मस्याव्यभिचारार्थमधर्म्मनियमाय च॥
कौटसाक्ष्यन्तु कुर्व्वाणान् त्रीन् वर्णान् धार्म्मिको नृपः।
प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणन्तु विवासयेत्॥ * ॥
दण्डस्य स्थानानि यथा,—
दशस्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्।
त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत्॥
उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम्।
चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहन्तथैव च॥
अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः।
सारापराधौ चालोक्य दण्डं दण्ड्येषु पातयेत्॥*॥
अधर्म्मदण्डेषु दोषो यथा,—
अधर्म्मदण्डनं लोके यशोघ्नं कीर्त्तिनाशनम्।
अस्वर्ग्यञ्च परत्रापि तस्मात्तत् परिवर्ज्जयेत्॥
अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन्।
अयशो महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति॥ * ॥
दण्डस्य पौर्व्वापर्य्यनियमो यथा,—
वाग्दण्डं प्रथमं कुर्य्यात् धिग्दण्डं तदनन्तरम्॥
तृतीयं धनदण्डन्तु वधदण्डमतः परम्।
वधेनापि यदा त्वेतान्निग्रहीतुं न शक्नुयात्॥
तदैषु सर्व्वमेवैतत् प्रयुञ्जीत चतुष्टयम्॥

दण्डस्य भेदा यथा,—
पणानां द्वे शते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः।
मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रन्त्वेव चोत्तमः॥
ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति।
अपह्नवे तद्द्विगुणं तन्मनोरनुशासनम्॥ * ॥
दोषविशिष्टकन्यादाने दण्डो यथा,—
यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति।
तस्य कुर्य्यान्नृपो दण्डं स्वयं षण्णवतिं पणान्॥
अकन्येति च यः कन्यां ब्रूयाद्द्वेषेण मानवः।
स शतं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्या दोषमदर्शयन्॥ * ॥
गवादीनां शस्यभक्षणे दण्डो यथा,—
पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथ वा पुनः।
स पालः शतदण्डार्हो विपालान् वारयेत् पशून्॥
क्षेत्रादिसीमाविवादे दण्डा यथा,—
क्षेत्रकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च।
सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः सीमासेतुविनिर्णयः॥
सामन्ताश्चेन्मृषा ब्रूयुः सेतौ विवदतां नृणाम्।
सर्व्वे पृथक् पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम्॥
गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन्।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्द्विशतो दमः॥*॥
वाक्पारुष्ये दण्डा यथा,—
शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्त्रियो दण्डमर्हति।
वैश्योऽध्यर्द्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति॥
पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्त्रियस्याभिशंसने।
वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः॥
समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे।
वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत्॥
एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन्।
जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः॥
नामजातिग्रहन्त्वेषामभिद्रोहेण कुर्व्वतः।
निःक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुर्ज्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः॥
धर्म्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्व्वतः।
तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः॥
श्रुतं देशञ्च जातिञ्च कर्म्मशारीरमेव च।
वितथेन ब्रुवन् दर्पाद्दाप्यः स्याद्द्विशतं दमम्॥
काणं वाप्यथवा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम्।
तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम्॥
मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम्।
आक्षारयन् शतं दाप्यः पन्थानं चाददद्गुरोः॥
ब्राह्मणक्षत्त्रियाभ्यान्तु दण्डः कार्य्यो विजानता।
ब्राह्मणे साहसः पूर्व्वः क्षत्त्रिये त्वेव मध्यमः॥
विट्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिं प्रतितत्त्वतः।
छेदवर्ज्जं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः॥ * ॥
दण्डपारुष्ये दण्डा यथा,—
येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चेत् श्रेष्ठमन्त्यजः।
छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम्॥
पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति।
पादेन प्रहरन् कोपात् पादच्छेदनमर्हति॥
सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः।
कट्यां कृताङ्को निर्व्वास्यः स्फिचं वास्यावकर्त्तयेत्॥
अवनिष्ठीवतो दर्पात् द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः।
अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्द्धयतो गुदम्॥

केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदविचारयन्।
पादयोर्द्दाढ़िकायान्तु ग्रीवायां वृषणेषु च॥
त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य तु दर्शकः।
मांसभेत्ता तु षण्णिष्कान् प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः॥
वनस्पतीनां सर्व्वेषामुपभोगो यथा यथा।
तथा तथा दमः कार्य्यो हिंसायामिति धारणा॥
मनुष्याणां पशूनाञ्च दुःखाय प्रहृते सति।
यथा यथा महद्दुःखं दण्डं कुर्य्यात्तथा तथा॥
अङ्गानां पीड़नायाञ्च प्राणशोणितयोस्तथा।
समुत्थानव्ययं दाप्यः सर्व्वं दण्डमथापि वा॥
द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा।
स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञो दद्याच्च तत्समम्॥
चर्म्मचार्म्मिकभाण्डेषु काष्ठलोष्टमयेषु च।
मूल्यात् पञ्चगुणो दण्डः पुष्पमूलफलेषु च॥
यानस्यैव तु यातुश्च यानस्वामिन एव च।
दशातिवर्त्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते॥
छिन्ननास्ये भिन्नयुगे तिर्य्यक् प्रतिमुखागते।
अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च॥
छेदने चैव यन्त्राणां योक्त्ररश्म्योस्तथैव च।
आक्रन्दे चाप्यपेहीति न दण्डं मनुरब्रवीत्॥
यत्रापवर्त्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य तु।
तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमम्॥
प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति।
युग्यस्थाः प्राजकेनाप्ते सर्व्वे दण्ड्याः शतं शतम्॥
स चेत्तु पथि संरुद्धः पशुभिर्व्वा रथेन वा।
प्रमापयेत् प्राणभृतस्तत्र दण्डो विचारितः॥
मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत्किल्विषी भवेत्।
प्राणभृत्सु महत्स्वर्द्धं गोगजोष्ट्रहयादिषु॥
क्षुद्रकाणां पशूनाञ्च हिंसायां द्विशतो दमः।
पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु॥
गर्द्दभाजाविकानाञ्च दण्डः स्यात् पञ्चमाषकः।
माषकस्तु भवेद्दण्डः श्वशूकरनिपातने॥
भार्य्या पुत्त्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः।
प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा॥
पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन।
अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्याच्चौरकिल्विषम्॥
चौरस्य दण्डविधिर्यथा,—
यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेद्भिन्द्याच्च यः प्रपाम्।
स दण्डं प्राप्नुयान्माषं तच्च तस्मिन् समाहरेत्॥
धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः।
शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम्॥
तथाधरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः।
सुवर्णरजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम्॥
पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते।
शेषेऽप्येकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत्॥
पुरुषाणां कुलीनानां नारीणाञ्च विशेषतः।
मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति॥
महापशूनां हरणे शस्त्राणामौषधस्य च।
कालमासाद्य कार्य्यञ्च राजा दण्डं प्रकल्पयेत्॥
गोषु ब्राह्मणसंस्थासु छूरिकायाश्च भेदने।
पशूनां हरणे चैव सद्यः कार्य्योऽर्द्धपादिकः॥
सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुड़स्य च।

दमः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ॥
वेणुवैदलभाण्डानां लवणानान्तथैव च ।
मृण्मयानाञ्च हरणे मृदो भस्मन एव च ॥
मत्स्यानां पक्षिणाञ्चैव तैलस्य च घृतस्य च ।
मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत् पशुसम्भवम् ॥
अन्येषाञ्चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च ।
पक्वान्नानाञ्च सर्व्वेषां तन्मूल्याद्द्विगुणो दमः ॥
पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च ।
अन्येष्वपरिपूतेषु दण्डः स्यात् पञ्च कृष्णलः ।
परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ॥
निरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्द्धशतं दमः ।
स्यात् साहसं त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म्म यत् कृतम् ॥
निरन्वयं भवेत् स्तेयं हृत्वापव्ययते च यत् ।
यस्त्वेतान्युपकॢप्तानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः ॥
तमाद्यं दण्डयेद्राजा यश्चाग्निं चोरयेद्गृहात् ।
येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते ।
तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥"*॥
परदारहरणे दण्डा यथा,—
परदाराभिमर्षेषु प्रवृत्तान् नृन्महीपतिः ।
उद्वेजनकरैर्द्दण्डैश्छिन्नयित्वा प्रवासयेत् ॥
परस्य पत्न्या पुरुषः संभाषां योजयन् रहः ।
पूर्व्वमाक्षारितो दोषैः प्राप्नुयात् पूर्व्वसाहसम् ॥
परस्त्रियं योऽभिवदेत् तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा ।
नदीनामपि संभेदे स संग्रहणमाप्नुयात् ॥
उपचारक्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् ।
सहखट्वासनञ्चैव सर्व्वं संग्रहणं तथा ॥
स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तया ।
परस्परस्यानुमते सर्व्वं संग्रहणं स्मृतम् ।
अब्राह्मणः संग्रहणे प्राणान्तं दण्डमर्हति ॥
न सम्भाषां परस्त्रीभिः प्रतिषिद्धः समाचरेत् ।
निषिद्धो भाषमाणस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति ॥
नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु ।
सज्जयन्ति हि ते नारीर्निगूढ़ाश्चारयन्ति च ॥
किञ्चिदेव तु दाप्यः स्यात् संभाषां ताभिराचरन् ।
योऽकामां दूषयेत् कन्यां स सद्यो वधमर्हति ॥
सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः ।
कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं न किञ्चिदपि दापयेत् ॥
जघन्यं सेवमानान्तु संयतां वासयेद्गृहे ।
उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ॥
शुल्कं दद्यात् सेवमानः समामिच्छेत् पिता यदि ।
अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्य्याद्दर्पेण मानवः ॥
तस्याशु कर्त्त्ये अङ्गुल्यौ दण्डञ्चार्हति षट्शतम् ।
सकामां दूषयंस्तुल्यो नाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् ।
द्विशतन्तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥
कन्यैव कन्यां या कुर्य्यात् तस्याः स्याद्द्विशतो दमः ।
शुल्कञ्च द्विगुणं दद्याच्छिफाश्चैवाप्नुयाद्दश ॥
या तु कन्यां प्रकुर्य्यात् स्त्री सा सद्यो मौण्ड्य-
मर्हति ।
अङ्गुल्योरेव च च्छेदं खरेणोद्वहनं तथा ॥
भर्त्तारं लङ्घयेद्या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता ।
तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥
पुमांसं दाहयेत् पापं शयने तप्त आयसे ।
अभ्यादध्युश्च काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत् ॥
संवत्सराभिशस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः ।
व्रात्यया सह संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु ॥
शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् ।
अगुप्तमङ्ग सर्व्वस्वैर्गुप्तं सर्व्वेण हीयते ॥
वैश्यः सर्व्वस्वदण्ड्यः स्यात् संवत्सरनिरोधतः ।
सहस्रं क्षत्त्रियो दण्ड्यो मौण्ड्यं मूत्रेण चार्हति ।
ब्राह्मणीं यद्यगुप्तान्तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ ।
वैश्यं पञ्चशतं कुर्य्यात् क्षत्त्रियन्तु सहस्रिणम् ॥
उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।
विप्लुतौ शूद्रवद्दण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना ॥
सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्व्रजन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह सङ्गतः ॥
मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।
इतरेषान्तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥
वैश्यश्चेत् क्षत्त्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्त्रियो
व्रजेत् ।
यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः ॥
सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् ।
शूद्रायां क्षत्त्रियविशोः साहस्रो वै भवेद्दमः ।
क्षत्त्रियायामगुप्तायां वैश्ये पञ्चशतं दमः ॥
मूत्रेण मौण्ड्यमृच्छेत्तु क्षत्त्रियो दण्डमेव वा ॥
अगुप्ते क्षत्त्रियावैश्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो व्रजन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात् सहस्रन्त्वन्त्यज-
स्त्रियम् ॥ * ॥
ऋत्विजं यस्त्यजेद्याज्यो याज्यञ्चर्त्विक् त्यजेद्-
यदि ।
शक्तं कर्म्मण्यदुष्टञ्च तयोर्दण्डः शतं शतम् ॥
न माता न पिता न स्त्री न पुत्त्रस्त्यागमर्हति ।
त्यजन्नपतितानेतान् राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥"
इति मनुः ॥ * ॥
दण्डस्य फलं यथा, युक्तिकल्पतरुः ।
"दण्डः संरक्षते धर्म्मं तथैवार्थं विधानतः ।
कामं संरक्षते यस्मात् त्रिवर्गो दण्ड उच्यते ॥
राजदण्डभयाल्लोकाः पापाः पापं न कुर्व्वते ।
यमदण्डभयादेके परलोकभयात्तथा ॥
दण्डश्चेन्न भवेल्लोके विभजन् साध्वसाधु वा ।
शूले मत्स्यानि वा पचन् दुर्ब्बलान् बलव-
त्तराः ॥
अपराद्धेषु भूपालो दण्डं कुर्य्याद्यथाविधि ।
अन्यथाकरणात्तस्मात् राजा भवति किल्बिषी ॥
विरुद्धमपि जल्पन्तो दूता दण्ड्या न भूभृता ।
दूतहन्ता तु नरकमाविशेत् सचिवैः सह ॥
विपक्षवचनादन्यो भृत्यो दण्डं न चार्हति ।
विपक्षवचनाद्दण्डः स्वामिनं नरकं नयेत् ॥"

दण्डकः, पुं क्ली, (दण्ड इव कायतीति । कै + कः ।) श्लोकविशेषः । छन्दोभेदः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ अस्य विवरणं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (ह्रस्वो दण्डः । "ह्रस्वे ।" ५ । ३ । ८६ । इति कन् । क्षुद्रलगुड़ः । सोँटा इति भाषा ॥ पुं, इक्ष्वाकुपुत्त्रः । यथा, भागवते । ९ । ६ । ४ ।
"क्षुवतस्तु मनोर्जज्ञे इक्ष्वाकुर्घ्राणतः सुतः ।
तस्य पुत्त्रशतज्येष्ठा विकुक्षिनिमिदण्डकाः ॥"]
एतन्नृपसन्निवेशस्थानं दण्डकारण्यमितिख्यातम् । यथा, रामायणे । १ । १ । ४० ।
"रामस्तु पुनरालक्ष्य नागरस्य जनस्य च ।
तत्रागमनमेकाग्रो दण्डकान् प्रविवेश ह ॥")

दण्डकन्दकः, पुं, (दण्डवत् कन्दो मूलं यस्य । कप् ।) धरणीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दण्डका, स्त्री, (दण्डक + स्त्रीलिङ्गत्वादत्र टाप् ।) जनस्थानम् । दण्डकारण्यम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३० । ३९ ।
"मम सन्ना मतिः सीते ! नेतुं त्वां दण्डकावनम् ।
वसिष्यामीति सा त्वं मामनुयातुं सुनिश्चिता ॥")

दण्डकाकः, पुं, (दण्डो यमदण्ड इव काकः । अशुभसूचकत्वादस्य तथात्वम् ।) द्रोणकाकः । इति हेमचन्द्रः ॥

दण्डढक्का, स्त्री, (दण्डताड्यमाना ढक्का ।) वाद्यविशेषः । दामामा इति नागरा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । नाली २ घटी ३ यामनाली ४ यमेरुका ५ यामघोषः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दम्मसः ७ दुन्दुभिः ८ दुन्दुः ९ गभीरिका १० । इति शब्दरत्नावली ॥

दण्डताम्री, स्त्री, (दण्डेन ताड़्यमाना ताम्री ताम्रनिर्म्मितवाद्यम् ।) ताम्रीवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

दण्डधरः, पुं, (दण्डस्य धरः । दण्डं धारयति । धृञ् धारणे + पचाद्यचि णिलुक् । इत्युज्ज्वलदत्तः । २।२२ ।) यमः । इत्यमरः । १।१।६२ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ६५९ ।
"ब्रह्मदण्डक्षतं दण्डं भुक्त्वा दण्डधराधिपः ।
अकाण्डदण्डसष्टाय ययौ दण्डधरान्तिकम् ॥")
राजा । इति जटाधरः ॥ (यथा, रघुः ।९।३।
"बलनिषूदनमर्थपतिञ्च तं
श्रमनुदं मनुदण्डधरान्वयम् ॥")
त्रि, लगुड़धारकः ॥ (शासकः । यथा, महाभारते । १२ । २३ । ४३ ।
"एवमेतन्मया कार्य्यं नाहं दण्डधरस्तव ॥"
चतुर्थोपाययुक्तः । यथा, भागवते । ४।२१।२२ ।
"अहं दण्डधरो राजा प्रजानामिव योजितः॥")

दण्डधारः, पुं, (दण्डं धरतीति । धृ + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) पृथ्वीनाथः । (यथा, गोः रामायणे । २ । ८८ । ७ ।
"उदीच्याश्च प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च केरलाः ।
दण्डधाराश्च सामुद्रा रत्नान्युपहरन्तु ते ॥")
प्रेताधिपः । इति मेदिनी । रे, २६६ ॥ (सनामख्यातनृपविशेषः । स तु क्रोधवर्द्धनस्यासुरस्यांशेन जातः । यथा, महाभारते ।१।६७।६७।
"क्रोधवर्द्धन इत्येव यस्त्वन्यः परिकीर्त्तितः ।
दण्डधार इति ख्यातः सोऽभवन्मनुजेश्वरः ॥"
धृतराष्ट्रपुत्त्राणामेकतमः । यथा, तत्रैव धृतराष्ट्रपुत्त्रनामकथने । १ । ६७ । १०२ ।
"निषङ्गी कवची पाशी दण्डधारो धनुर्ग्रहः ॥")

त्रि, दण्डधरः ॥ (शासकः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १०६ ।
"दण्डधारे त्वयि क्षाप ! क्षितिमेतां प्रशासति ।
को वैरस्नेहयोः पारमनासाद्यावसीदति ॥")

दण्डनायकः, पुं, (दण्डं राज्ञां चतुर्थोपायं नयतीति । नी + ण्वुल् ।) सेनानीः । स चतुरङ्गबलाध्यक्षः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८६ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ७ । ६६६ ।
"कन्दर्पे कोटभृत्यानां भिन्नानां सङ्गहोद्यते ।
क्रुध्यन् राजपुरीं राजा व्यसृजद्दण्डनायकम् ॥")

दण्डनीतिः, स्त्री, (दण्डेन नीयते या । यद्वा, दण्डो नीयतेऽनयेति । नी + कर्म्मणि करणे वा क्तिन् ।) अर्थशास्त्रम् । इत्यमरः । १ । ६ । ५ ॥ तत् चाणक्यादिप्रणीतं नीतिशास्त्रम् । इति भरतः । तस्य निरुक्तिर्यथा,—
"दण्डेन नीयते चेदं दण्डं नयति वा पुनः ।
दण्डनीतिरिति ख्याता त्रींल्लोँकानतिवर्त्तते ॥
तच्च ब्रह्मकृतशतसहस्राध्यायपरिमितम् ।
तद्यथा,—
"ततोऽध्यायसहस्राणां शतञ्चक्रे सुबुद्धिजम् ।
यत्र धर्म्मस्तथैवार्थः कामश्चैवाभिवर्णितः ॥
त्रिवर्ग इति विख्यातो गण एष स्वयम्भुवा ।
चतुर्थो मोक्ष इत्येव पृथगर्थः पृथग्गुणः ॥
मोक्षस्यापि त्रिवर्गोऽन्यः प्रोक्तः सत्त्वं रजस्तमः ।
स्थानं वृद्धिः क्षयश्चैव त्रिवर्गश्चैव दण्डजः ॥
आत्मा देशश्च कालश्चाप्युपायाः कृत्यमेव च ।
सहायाः कारणश्चैव षड्वर्गो नीतिजः स्मृतः ॥
त्रयी चान्वीक्षिकी चैव वार्त्ता च भरतर्षभ ! ।
दण्डनीतिश्च विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिताः ॥
अमात्यरक्षा प्रणिधी राजपुत्त्रस्य लक्षणम् ।
चारश्च विविधोपायः प्रणिधेयः पृथग्विधः ॥
सामभेदप्रदानञ्च ततो दण्डश्च पार्थिव ।
उपेक्षा पञ्चमी चात्र कार्त्स्न्येन समुदाहृता ॥
मन्त्रश्च वर्णितः कृत्स्नस्तथा भेदार्थ एव च ।
विभ्रमश्चैव मन्त्रस्य सिद्ध्यसिद्ध्योश्च यत् फलम् ॥
सन्धिश्च विविधाभिख्यो हीनो मध्यस्तथोत्तमः ।
भयं सत्कारवित्ताख्यं कार्त्स्न्येन परिवर्णितम् ॥
यात्राकालश्च चत्वारस्त्रिवर्गस्य च विस्तरः ।
विजयो धर्म्मयुक्तश्च तथार्थविजयश्च ह ॥
आसुरश्चैव विजयस्तथा कार्त्स्न्येन वर्णितः ।
लक्षणं पञ्चवर्गस्य त्रिविधश्चात्र वर्णितम् ॥
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च दण्डोऽथ परिशब्दितः ।
प्रकाशोऽष्टविधस्तत्र गुह्यश्च बहुविस्तरः ॥
रथा नागा हयाश्चैव पादाताश्चैव पाण्डव ! ।
विष्टिर्नावश्चराश्चेह देशिका इति चाष्टमम् ॥
अङ्गान्येतानि कौरव्य ! प्रकाशानि बलस्य च ।
जङ्गमाजङ्गमाश्चोक्ताश्चूर्णयोगा विषादयः ॥
स्पर्शे चाभ्यवहार्य्ये वाप्युपांशुस्त्रिविधः स्मृतः ।
अरिर्मित्रमुदासीन इत्येतेऽप्यनुवर्णिताः ॥
कृत्स्नो मार्गगुणश्चैव तथा भूमिगुणाश्च ह ।
आत्मरक्षणमाश्वासः स्पशानां चान्ववेक्षणम् ॥
कल्पना विविधाश्चापि नृनागरथवाजिनाम् ।
व्यूहाश्च विविधाभिख्या विविधं युद्धकौशलम् ॥
उत्पाताश्च निपाताश्च सुयुद्धं सुपलायनम् ।
शस्त्राणां पालनं ज्ञानं तथैव भरतर्षभ ! ॥
बलव्यसननिर्मुक्तं तथैव बलहर्षणम् ।
पीड़ा चापदकालश्च पत्तिज्ञानञ्च पाण्डव ! ॥
तथा खातविधानञ्च योगसञ्चार एव च ।
चौरैराटविकैश्चोग्रैः परराष्ट्रस्य पीड़नम् ॥
अग्निदैरसदैश्चैव प्रतिरूपककारकैः ।
श्रेणिमुख्योपजापेन वीरुधश्छेदनेन च ॥
दूषणेन च नागानां आशङ्काजननेन च ।
आराधनेन भक्तस्य प्रत्ययोपार्ज्जनेन च ॥
सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य ह्रासवृद्धी समञ्जसम् ।
दूतसामर्थ्ययोगाश्च राष्ट्रस्य च विवर्द्धनम् ।
अरिमध्यस्थमित्राणां सम्यक् चोक्तं प्रपञ्चनम् ॥
अवमर्द्दः प्रतीघातस्तथा चैव बलीयसाम् ।
व्यवहारः सुसूक्ष्मश्च तथा कण्टकशोधनम् ॥
श्रमो व्यायामयोगश्च त्यागो द्रव्यस्य संग्रहः ॥
अभृतानाञ्च भरणं भृतानाञ्चाप्यवेक्षणम् ।
अर्थस्य काले दानञ्च व्यसने चाप्रसङ्गिता ॥
तथा राजगुणाश्चैव सेनापतिगुणाश्च ह ।
कारणञ्च त्रिवर्गस्य गुणदोषास्तथैव च ॥
दुश्चेष्टितञ्च विविधं वृत्तिश्चैवानुजीविनाम् ।
शङ्कितत्वञ्च सर्व्वस्य प्रमादस्य च वर्ज्जनम् ॥
अलब्धलाभो लब्धस्य तथैव च विवर्द्धनम् ।
प्रदानञ्च विवृद्धस्य पात्रेभ्यो विधिवत्तदा ॥
विसर्गोऽर्थस्य धर्म्मार्थं कामहेतुकमुच्यते ।
चतुर्थं व्यसनाघाते तच्चैवात्रानुवर्णितम् ॥
क्रोधजानि तथोग्राणि कामजानि तथैव च ।
दशोक्तानि कुरुश्रेष्ठ ! व्यसनान्यत्र चैव ह ॥
मृगयाक्षास्तथा पानं स्त्रियश्च भरतर्षभ ! ।
कामजान्याहुराचार्य्याः प्रोक्तानीह स्वयम्भुवा ॥
वाक्पारुष्यं तथोग्रत्वं दण्डपारुष्यमेव च ।
निग्रहोऽथात्मनस्त्यागमर्थदूषणमेव च ॥
यन्त्राणि विविधान्येव क्रियास्तेषाञ्च वर्णिताः ।
अवमर्द्दः प्रतीघातः केतनानाञ्च भञ्जनम् ।
चैत्यद्रुमावमर्द्दश्च रोधः कर्म्मान्तनाशनम् ॥
उपस्कारोऽथ वसनं तथोपायाश्च वर्णिताः ।
पनवानकशङ्खानां भेरीणाञ्च युधिष्ठिर ! ॥
उपार्ज्जनञ्च द्रव्याणां परिमर्द्दश्च तानि षट् ।
लब्धस्य च प्रशमनं सताञ्चैवाभिपूजनम् ॥
विद्वद्भिरेकीभावश्च दानहोमविधिज्ञता ।
मङ्गलालभनञ्चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया ॥
आहारयोजनञ्चैव नित्यमास्तिक्यमेव च ।
एकेन च पथोत्थेयं सत्यत्वं मधुरा गिरः ॥
उत्सवानां समाजानां क्रियाः केतनजास्तथा ।
प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च सर्व्वाधिकरणेष्वथ ॥
वृत्तिर्भरतशार्दूल ! नित्यञ्चैवान्ववेक्षणम् ।
अदण्ड्यत्वं च विप्राणां युक्त्या दण्डनिपातनम् ॥
अनुजीविस्वजातिभ्यो गुणेभ्यश्च समुद्भवः ।
रक्षणञ्चैव पौराणां राष्ट्रस्य च विवर्द्धनम् ॥
मण्डलस्था च या चिन्ता राजन् ! द्वादशराजिका ॥
द्वासप्ततिविधा चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया ।
देशजातिकुलानाञ्च धर्म्माः समनुवर्णिताः ॥
धर्म्मश्चार्थश्च कामश्च मोक्षश्चात्रानुवर्णितः ।
उपायश्चात्र लिप्सा च विविधा भूरिदक्षिण ! ॥
मूलकर्म्मक्रिया चात्र मायायोगश्च वर्णितः ।
दूषणं स्रोतसाञ्चैव वर्णितञ्च स्थिराम्भसाम् ॥
यैर्यैरुपायैर्लोकस्तु न चलेदार्य्यवर्त्मनः ।
तत् सर्व्वं राजशार्दूल ! नीतिशास्त्रेषु वर्णितम् ॥
एतत् कृत्वा शुभं शास्त्रं ततः स भगवान् प्रभुः ।
देवानुवाच संहृष्टः सर्व्वान् शक्रपुरोगमान् ॥
उपकाराय लोकस्य त्रिवर्गस्थापनाय च ।
नवनीतं सरस्वत्या बुद्धिरेषा प्रभाविता ॥
दण्डेन सहिता ह्येषा लोकरक्षणकारिका ।
निग्रहानुग्रहरता लोकाननुचरिष्यति ॥"
इति महाभारते राजधर्म्मः ॥
दुर्गा । यथा,—
"नयानयगतालोके विकल्पनिलयामला ।
दण्डनाद्दमनाद्वापि दण्डनीतिरिति स्मृता ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

दण्डपांशुलः, पुं, (दण्डेन दण्डधारणेन पांशुलो नीचः ।) द्वारपालः । इति शब्दरत्नावली ॥

दण्डपाणिः, पुं, (दण्डः पाणौ यस्य ।) यमः । (यथा, भागवते । १ । १७ । ३५ ।
"परीक्षितैवमादिष्टः स कलिर्जातवेपथुः ।
तमुद्यतासिमाहेदं दण्डपाणिमिवोद्यतम् ॥")
काशीस्थशिवगणविशेषः । स पूर्णभद्रयक्षपुत्त्रः हरिकेशनामा शिवमाराध्य शिववरेण काश्यां दण्डनायकत्वमवाप्तवान् । यथा,—
"भक्तस्य धीरस्य तपोनिधेर्द्ददौ
हरो वराणां निकरं तदा मुदा ।
क्षेत्रस्य यक्षास्य मम प्रियस्य भो
भवाधुना दण्डधरो वरान्मम ॥
स्थिरस्त्वमद्यादि दुरात्मदण्डकः
सुपालकः पुण्यकृताञ्च मत्प्रियः ।
त्वं दण्डपाणिर्भव नामतोऽधुना
सर्व्वान् गणान् शाधि ममाज्ञयोत्कटान् ॥"
"त्वत्सात्कृतक्षेत्रवरेऽद्य यक्षराट्
कस्त्वामनाराध्य सुमुक्तिभाग्जनः ।
सभाजनं प्रागत एव ते चरेत्
ततः समर्च्चां मम भक्त आदरात् ॥
मद्भक्तियुक्तोऽपि विना त्वदीयां
भक्तिं न काशीवसतिं लभेत ।
गणेषु देवेषु हि मानवेषु
तदग्रमान्यो भव दण्डपाणे ! ॥"
इति काशीखण्डे ३२ अध्यायः ।
(स्वनामख्यातचन्द्रवंशीयनृपविशेषः । यथा, मात्स्ये । ५० । ८७ ।
"वहीनरात्मजश्चैव दण्डपाणिर्भविष्यति ॥"
अयन्तु मासत्रयाधिकचत्वारिंशद्वर्षपर्य्यन्तं राज्यं चकार । यथा, राजावल्याम् १ परिच्छेदे ।
"चत्वारिंशत् समाश्चैव सोऽपि मासत्रयाधिकाः ।
बुभुजे पृथिवीमेतां दण्डपाणिर्महाबलः ॥"

दण्डधरे, त्रि । यथा, महाभारते । १।१३६।२८।
"भीमसेनो महाबाहुर्द्दण्डपाणिरिवान्तकः ।
प्रविवेश महासेनां मकरः सागरं यथा ॥")

दण्डपारुष्यं, क्ली, (दण्डेन यत् पारुष्यं परुषता । दण्ड्यतेऽनेनेति दण्डो देहस्तेन यत् पारुष्यं विरुद्धाचरणमिति मिताक्षरा ।) राज्ञां सप्तव्यसनान्तर्गतव्यसनविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४०३ ॥ अष्टादशविवादान्तर्गतविवादविशेषः । तत्तु ताड़नादि । इति मनुटीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ (यथा, मनुः । ८ । २७८ ।
"अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपारुष्यनिर्णयम् ॥")

दण्डपालः, पुं, (दण्डं शरीरं पालयतीति । पालि + अण् ।) अर्द्धशफरमत्स्यः । दाँड़िका इति भाषा । इति हारावली । १६० ॥ (दण्डेन पालयतीति । पालि + अच् ।) द्वारपालः ॥

दण्डपालकः, पुं, (दण्डपालवत् कायतीति । कै + कः ।) शकुलमत्स्यः । इति हारावली । १६१ ॥

दण्डवालधिः, पुं, (दण्ड इव वालधिर्यस्य ।) हस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥

दण्डभृत्, पुं, (दण्डं चक्रभ्रामणार्थं लगुड़ादिकं बिभर्त्तीति । भृ + क्विप् तुगागमश्च ।) कुम्भकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दण्डं दमनं बिभर्त्तीति ।) दण्डधारके, त्रि ॥

दण्डयात्रा, स्त्री, (दण्डाय शत्रुदमनाय या यात्रा प्रयाणम् ।) दिग्विजयः । संयानम् । वरयात्रा । इति मेदिनी । रे, २६५ ॥

दण्डयामः, पुं, (दण्डं यच्छतीति । यम + अण् ।) यमः । दिनम् । अगस्त्यः । इति मेदिनी । मे, ६० ॥

दण्डरी, स्त्री, डङ्गरीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दण्डवादी, [न्] पुं, (दण्डेन वदतीति । वद + णिनिः ।) दर्व्वटः । द्वारपालः । इति हारावली । १२८ ॥ दण्डवक्तरि, त्रि ॥

दण्डवासी, [न्] पुं, (दण्डेन वसतीति । वस + णिनिः ।) द्वारपालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ एकग्रामाधिकृतजनः । इति जटाधरः ॥

दण्डविष्कम्भः, पुं, (दण्डं मन्थानदण्डं विष्कभ्नाति निबध्नाति यत्र । वि + स्कम्भ + अधिकरणे घञ् । वेः स्कम्भातेर्नित्यमिति षत्वम् ।) यत्र स्तम्भादौ आकर्षणार्थं रज्ज्वा दण्डो निबध्यते सः । घोलमथोया खुँटी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुठरः २ । इत्यमरः । २।९।७४ ॥

दण्डवृक्षकः, पुं, (पत्रविहीनत्वात् दण्ड इव वृक्षः । ततः स्वार्थे कन् ।) स्नुही । इति राजनिर्घण्टः ॥

दण्डहस्तं, क्ली, (दण्ड इव हस्तो वृन्तरूपो यस्य ।) तगरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दण्डाजिनं, क्ली, शाठ्यम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (कपटिनां बहिर्दण्डादिकं यतीनां दण्डाजिनवत् आर्य्यलिङ्गत्वेन प्रतीयमानत्वात् तदर्थोऽत्रोपचर्य्यते । दण्डश्च अजिनञ्च द्वयोः समाहारः । यतीनां दण्डं मृगचर्म्म च । यथा, देवीभागवते । १ । १६ । ३१ ।
"दण्डाजिनकृता चिन्ता यथा तव वनेऽपि च ।
तथैव राज्यचिन्ता मे चिन्तयानस्य वा न वा ॥")

दण्डादण्डि, व, (दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य प्रवृत्तं युद्धम् । "इच् कर्म्मव्यतिहारे ।" ५ । ४ । १२७ । इति इच् ।) परस्परदण्डकरणकप्रहाररूपयुद्धम् । इति व्याकरणम् ॥ लाठालाठि इति भाषा ॥

दण्डारः, पुं, (दण्डं ऋच्छतीति । ऋ + अण् ।) वाहनम् । मत्तहस्ती । शरयन्त्रकम् । कुम्भकारस्य चक्रम् । इति मेदिनी । रे, १६८ ॥

दण्डाहतं, क्ली, (दण्डेन आहतम् ।) घोलम् । इत्यमरः ।२।९।५३ ॥ (दण्डेन ताड़िते, त्रि ॥)

दण्डिकः, पुं, (दण्डोऽस्यस्येति । दण्ड + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) दण्डधारकः । छड़िवरदार इति आसावरदार इति च भाषा । मत्स्यविशेषः । डानिकणा माछ इति भाषा । अस्य गुणाः । कफवायुपित्तनाशित्वम् । तिक्तत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (दण्डदातरि नियामके, त्रि । यथा, महाभारते । ६ । ११ । ३६ ।
"न तत्र राजा राजेन्द्र ! न दण्डो न च दण्डिकः ।
स्वधर्म्मेणैव धर्म्मज्ञ ! ते रक्षन्ति परस्परम् ॥")

दण्डिका, स्त्री, (दण्डवदाकृतिरस्त्यस्याः । दण्ड + ठन् + टाप् ।) हारविशेषः । इति जटाधरः ॥ रज्जुः । यथा, अङ्गुल्योत्कर्षं दण्डिकां छिनत्ति । इति सुपद्मव्याकरणम् ॥ दण्डिका रज्जुरिति तट्टीकाकारः ॥

दण्डितः, त्रि, (दण्डः सञ्जातोऽस्येति । दण्ड + "तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।" ५।२।३६। इति इतच् ।) कृतदण्डः । तत्पर्य्यायः । दापितः २ साधितः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

दण्डी, [न्] पुं, (दण्डोऽस्यस्येति । दण्ड + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) जिनविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (स तु कवीनामन्यतमः काव्यादर्शदशकुमारचरितादिग्रन्थप्रणेता । शङ्कराचार्य्यसमकालीनोऽयम् । यथा, शङ्करविजये । १५ । १४० ।
"स कथाभिरवन्तिषु प्रसिद्धान्
विबुधान् बाणमयूरदण्डिमुख्यान् ।
शिथिलीकृतदुर्म्मताभिमानान्
निजभाष्यश्रवणोत्सुकांश्चकार ॥")
यथा, कालिदासः ।
"जाते जगति वाल्मीकौ कविरित्यभिधीयते ।
कवी इति ततो व्यासे कवयस्त्वयि दण्डिनि ॥"
दमनकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ यमः । (यथा, महाभारते । १ । १९० । १७ ।
"तं वृक्षमादाय रिपुप्रमाथी
दण्डीव दण्डं पितृराज उग्रम् ॥")
द्वाःस्थः । चतुर्थाश्रमी । (अस्य व्यवहारादिकं यदुक्तं मनौ । ६ । ४१-५८ ।
"आगारादभिनिष्क्रान्तः पवित्रोपचितो मुनिः ।
समुपोढ़ेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥
एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायवान् ।
सिद्धिमेकस्य संपश्यन्न जहाति न हीयते ॥
अनग्निरनिकेतः स्याद् ग्राममन्नार्थमाश्रयेत् ।
उपेक्षकोऽसङ्कुसुको मुनिर्भावसमाहितः ॥
कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।
समता चैव सर्व्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥
नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
कालमेव प्रतीक्षेत निर्द्देशं भृतको यथा ॥
दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं पिबेज्जलम् ।
सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥
अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कञ्चन ।
न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्व्वीत केनचित् ॥
क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ।
सप्तद्वारावकीर्णाञ्च न वाचमनृतां वदेत् ॥
अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ।
आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ॥
न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया ।
नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥
न तापसैर्ब्राह्मणैर्व्वा वयोभिरपि वा श्वभिः ।
आकीर्णं भिक्षुकैर्व्वान्यैरागारमुपसंव्रजेत् ॥
कॢप्तकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान् ।
विचरेन्नियतो नित्यं सर्व्वभूतान्यपीडयन् ॥
अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्व्रणानि च ।
तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे ॥
अलावुं दारुपात्रञ्च मृण्मयं वैदलन्तथा ।
एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥
एककालञ्चरेद्भैक्षं न प्रसज्जेत विस्तरे ।
भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥
विधूमे सन्नमुषले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥
अलाभे न विषादी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत् ।
प्राणयात्रिकमात्रः स्यात् मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः ॥
अभिपूजितलाभांस्तु जुगुप्सेतैव सर्व्वशः ।
अभिपूजितलाभैश्च यतिर्म्मुक्तोऽपि बध्यते ॥"
दण्डग्रहणादेव दण्डी । भार्य्यादिषु विद्यमानेषु दण्डग्रहणेन प्रत्यवायो जायते । यदुक्तं महानिर्व्वाणतन्त्रे १३ पटले ।
"स्थितायां यौवनयुतकान्तायां परमेश्वरि ! ।
सर्व्वं हि विफलं तस्य यः कुर्य्याद्दण्डधारणम् ॥
विद्यते पितरौ देवि ! यः कुर्य्याद्दण्डधारणम् ।
सन्न्यासं विफलं तस्य रौरवाख्यं गमिष्यति ॥
विद्यते बालभावेन यस्य कान्ता सुतस्तथा ।
सन्न्यासधारणं तस्य वृथा हि परमेश्वरि ! ॥
सगुरुश्चापि शिष्यश्च रौरवाख्यं प्रपद्यते ॥"
अधुनातनदण्डिनस्तु प्रायशः शङ्कराचार्य्यसम्प्रदायान्तर्गता अतस्तेषां निर्गुणब्रह्मोपासनैव परमो धर्म्मः । एते तु मुण्डिनः प्रायशः परिहितरञ्जितवस्त्राः रुद्राक्षमालाधारिणश्च । दण्डिनस्तु द्वादशवर्षपर्य्यन्तं भिक्षापर्य्यटनादिकं विधाय दण्डान् परित्यज्य परमहंसाश्रममाश्र-

येयु: इति साम्प्रदायिका: ॥ एतेषां काशी एव प्रधानतमं वासस्थानम् ॥ * ॥ महादेव:। यथा, महाभारते। १३। १७। १२६।
"मुण्डो विरूपो विकृतो दण्डी कुण्डी विकुर्व्वण: ॥"
योगाचार्य्यविशेष:। यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायाम्। उत्तरभागे। १०। ५।
श्रीकृष्ण उवाच।
"युगावर्त्तेषु सर्व्वेषु योगाचार्य्यच्छलेन तु।
अवताराणि शर्व्वस्य शिष्यांश्च भगवन्! वद ॥"
उपमन्युरुवाच।
"महाकालश्च शूली च दण्डी मुण्डी स एव च ॥"
धृतराष्ट्रपुत्त्राणामेकतम:। यथा, महाभारते धृतराष्ट्रपुत्त्रनामकथने। १। ६७। १०२।
"निषङ्गी कवची दण्डी दण्डधारो धनुर्ग्रह: ॥"
दण्डीत्यत्र पाशीति केचित् ॥) दण्डयुक्ते त्रि। इति हेमचन्द्र:। ३। ३८५ ॥ (यथा, महाभारते। १३। १४। ३७४।
"दण्डी मुण्डी कुशी चीरी घृताक्तो मेखलीकृत:॥")

दण्डोत्पलं, क्ली, (दण्डयुक्तमुत्पलमिव।) वृक्षविशेष:। डानिपोला इति डानकुनि इति च भाषा। अस्य गुणा:। क्षयश्वासकासनाशित्वम्। अग्निदीपनत्वञ्च। इति राजवल्लभ: ॥ तत्तु पीतरक्तश्वेतपुष्पभेदेन त्रिविधम्। पीतस्य पर्य्याय:। गोवन्दनी २ गन्धवल्ली ३ सहदेवी ४ सहा ५। रक्तस्य पर्य्याय:। विश्वदेवा १। श्वेतस्य। दण्डोत्पला १। इति रत्नमाला ॥

दण्डोत्पला, स्त्री, (दण्डोत्पल+टाप्।) श्वेतपुष्पदण्डोत्पलम्। इति रत्नमाला ॥

दण्ड्य:, त्रि, (दण्ड्यते इति। दण्ड+कर्म्मणि ण्यत्। यद्वा, दण्डमर्हतीति। दण्ड+"दण्डादिभ्यो यत्।" ५। १। ६६। इति यत्।) दण्डनीय:। दण्डितव्य:। (यथा, मार्कण्डेये। २८। ३४।
"यस्तूल्लङ्घ्य स्वकं धर्म्मं स्ववर्णाश्रमसंज्ञितम्।
नरोऽन्यथा प्रवर्त्तेत स दण्ड्यो भूभृतो भवेत् ॥")
तत्पर्य्याय:। दण्डार्ह: २। इति जटाधर: ॥ (यथा, रघु:। १। २५।
"स्थित्यै दण्डयतो दण्ड्यान् परिणेतु: प्रसूतये ॥")

दत्, पुं, दन्त:। इति शब्दचन्द्रिका। अस्य बहुवचने दत: ॥

दत्तं, त्रि, (दीयते इति। दा+क्त:।) रचितम्। कृतदानम्। तत्पर्य्याय:। विसृष्टम् २। इति त्रिकाण्डशेष: ॥ विश्राणितम् ३। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे। १। १५।
"स्वहस्तदत्ते मुनिमासने मुनि-
श्चिरन्तनस्तावदभिन्यवीविशत् ॥"
दा+भावे क्त:।) दाने, क्ली। तत् सप्तविधं यथा,—
"दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोड़शात्मकम्।
पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात् प्रत्युपकारत:।
स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थञ्च दत्तं दानविदो विदु: ॥
अदत्तन्तु भयक्रोधशोकावेशरुगन्वितै:।
तथोत्कोचपरीहारव्यत्यासच्छलयोगत: ॥
बालमूढ़ास्वतन्त्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्ज्जितम्।
कर्त्ता ममेदं कर्म्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥
अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्य्ये चाधर्म्मसंहिते।
यद्दत्तं स्यादविज्ञानात् तददत्तमिति स्मृतम् ॥"
इति मिताक्षरा ॥

दत्त:, पुं, राजविशेष:। स अग्निसिंहनन्दन:। इति हेमचन्द्र:। ३। ३६० ॥ (स तु जैनविशेष:। अपर: क्षत्त्रियवंशोत्पन्नो नृपविशेष:। यथा, महाभारते। १२। २९६। १५।
"आयुर्मतङ्गो दत्तश्च द्रुपदो मात्स्य एव च ॥"
यदुवंशीयस्य राजाधिदेवस्य पुत्त्र:। यथा, हरिवंशे। ३८। २।
"राजाधिदेवपुत्त्रास्तु जज्ञिरे वीर्य्यवत्तरा:।
दत्तातिदत्तौ बलिनौ शानश्व: श्वेतवाहन: ॥")
वैश्यस्योपाधिविशेष:। यथा,—
"शर्म्मा देवश्च विप्रस्य वर्म्मा त्राता च भूभुज:।
भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दास: शूद्रस्य कारयेत् ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥
अधुना कायस्थादेरुपाधिश्च। (यथा, कुलदीपिकायाम्।
"गौड़ेऽष्टौ कीर्त्तिमन्तश्चिरवसतिकृता मौलिका ये हि सिद्धा
स्ते दत्ता: सेनदासा: करगुहसहिता: पालिता: सिंहदेवा: ॥")
भगवदवतारविशेष:। स अत्रिपुत्त्र: दत्तात्रेय इति नाम्ना ख्यात:। इति श्रीभागवतम् ॥ (पुत्त्रविशेष:। यथा, देवीभागवते। १। ६। ४८।
"कुण्ड: सहोढ़: कानीन: क्रीत: प्राप्तस्तथा वने।
दत्त: केनापि चाशक्तौ धनग्राहिसुता: स्मृता: ॥"
तथा, महाभारते। १। १२०। ३४।
"दत्त: क्रीत उपक्रीत उपगच्छेत् स्वयञ्च य: ॥")

दत्तक:, पुं, (दत्त एव। स्वार्थे कन्।) द्वादशविधपुत्त्रान्तर्गतपुत्त्रविशेष:। सपिण्डदत्तकस्य अशौचव्यवस्था। यथा, "सापिण्डस्य पुत्त्रीकरणे तु सपिण्डमरणादिनिमित्तं दत्तकस्य तन्मरणादिनिमित्तं सपिण्डानां दशरात्रमेव निर्व्विवादम्। इति अनन्तभट्टकृतदत्तकदीधिति: ॥ * ॥ औरसपुत्त्रेण सह तस्य समभागित्वम्। यथा,—
"दत्तपुत्त्रे यथाजाते कदाचित्त्वौरसो भवेत्।
पितुर्व्वित्तस्य सर्व्वस्य भवेतां समभागिनौ ॥
इत्यपि वचनं शूद्रविषयम्।"इति दत्तकचन्द्रिका ॥ अन्यत् पोष्यपुत्त्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

दत्तकपुत्त्र:, पुं, (दत्तक एव पुत्त्र:।) द्वादशविधपुत्त्रान्तर्गतपुत्त्रविशेष:। यथा, याज्ञवल्क्ये।
"दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्त्रो दत्तको भवेत् ॥"
तत्परिग्रहणस्य प्रकारो यथा,—
"शुक्रशोणितसम्भव: पुत्त्रो मातापितृनिमित्तक:।
तस्य प्रदानविक्रयत्यागेषु मातापितरौ प्रभवत: ॥
नत्वेकं पुत्त्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्व्वेषाम्।
स्त्री पुत्त्रं न दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्त्तु: ॥
पुत्त्रं प्रतिग्रहीष्यन् बन्धूनाहूय राजनि निवेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा प्रतिगृह्णीयादिति।" इति वशिष्ठ: ॥ तस्य गोत्रधनप्राप्तिर्यथा,—
"गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दत्त्रिम: सुत:।
गोत्ररिक्थानुग: पिण्डो व्यपैति ददत: स्वधा ॥
पितुर्गोत्रेण य: पुत्त्र: संस्कृत: पृथिवीपते!।
आचूड़ान्तं न पुत्त्र: स पुत्त्रतां याति चान्यत: ॥
चूड़ाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृता:।
दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ॥
ऊर्द्ध्वन्तु पञ्चमाद्वर्षान्न दत्ताद्या: सुता नृप!।
गृहीत्वा पञ्चवर्षीयपुत्त्रेष्टिं प्रथमञ्चरेत् ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥
दत्तको द्विविध:। केवलदत्तक: द्व्यामुष्यायणदत्तकश्च। केवलदत्तको जनकेन प्रतिग्रहीत्रर्थमेव दत्त: तस्यैव पुत्त्र:। द्व्यामुष्यायणस्तु जनकप्रतिग्रहीतृभ्यामावयोरयमिति संप्रतिपन्न: स उभयोरपि पुत्त्र:।" इति मिताक्षरा ॥

दत्ताप्रदानिकं, क्ली, (दत्तस्य अप्रदानं ग्रहणमस्त्यस्य। दत्ताप्रदान+ठन्।) अष्टादशविवादपदान्तर्गतविवादपदविशेष:। दत्तस्य पुनराहरणं यस्मिन् विवादपदे तत्। यथा, नारद:।
"दत्त्वा द्रव्यमसम्यग् य: पुनरादातुमिच्छति।
दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं हि तत् ॥"
"असम्यगविहितमार्गेण।" इति मिताक्षरा ॥

दत्तात्मा, [न्] पुं, (दत्त: आत्मा येन।) पुत्त्रविशेष:। यथा,—
"दत्तात्मा तु स्वयं दत्त:।" इति कात्यायन: ॥ अस्य विवरणम्। "दत्तात्मा तु पुत्त्रो यो मातापितृविहीनस्ताभ्यां त्यक्तो वा तवाहं पुत्त्रो भवामीति स्वयं दत्तत्वमुपगत:।" इति मिताक्षरा ।२।१३४॥ (विश्वदेवानामन्यतम:। यथा, महाभारते। १३। ९२। ३४।
"सोमप: सूर्य्यसावित्रो दत्तात्मा पुण्डरीयक: ॥")

दत्तानपकर्म्म, [न्] क्ली, (दत्तस्य अनपकर्म्म आदानं यत्र।) दत्ताप्रदानिकम्। इति मनु: ॥

दत्ति:, स्त्री, (दा+भावे क्तिन्।) दानम्। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघु:। ८। ८६।
"अपशोकमना: कुटुम्बिनी-
मनुगृह्णीष्व निवापदत्तिभि: ॥")

दत्तेय:, पुं, (दत्ताया अपत्यं पुमान्। दत्ता+ढक्।) इन्द्र:। इति त्रिकाण्डशेष: ॥

दद, ङ दाने। धृतौ। इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट्।) ङ, ददते। इति दुर्गादास: ॥

ददनं, क्ली, (दद+भावे ल्युट्।) दानम्। इति शब्दरत्नावली ॥

दद्रु:, पुं, कच्छप:। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति: ॥ (ददाति कण्डूमिति। दद+बाहुलकात् रु:। यद्वा, दरिद्राति दुर्गच्छत्यनेनेति। दरिद्रा+म्रगय्वादित्वात् कुप्रत्ययेन साधु:। इत्युज्ज्वलदत्त:। १। ९२।) रोगविशेष:। दाद

इति भाषा। तस्य रूपान्तराणि। दद्रूः २ दद्रुः ३ दर्द्रूः ४। इति भरतधृतशब्दभेदः॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"सकण्डुरागपिड़कं दद्रुमण्डलमुन्नतम्॥"
इति माधवकरः॥
तस्यौषधम् यथा,—
"विड़ङ्गैड़गजाकुष्ठनिशासिन्धूत्थसर्षपैः।
मूत्राम्लपिष्टो लेपोऽयं दद्रुकुष्ठविनाशनः॥
प्रपुन्नाड़स्य बीजानि धात्री सर्ज्जरसः स्नुही।
सौवीरपिष्टं दद्रूणामेतदुद्वर्त्तनं परम्॥
आरग्वधस्य पत्राणि आरनालेन पेषयेत्।
दद्रुकिट्टिमकुष्ठानि हन्ति सिध्मानमेव च॥"
इति गारुड़े १७५ अध्यायः॥ *॥
"एकश्च त्रिफलाभागस्तथा भागद्वयं शिव!।
सोमराजस्य बीजानां जग्धं पथ्या च दद्रुणुत्॥
अम्लतक्रं सगोमूत्रं कथितं लवणान्वितम्।
कांस्यदृष्टं खरं लेपात् कुष्ठदद्रुविनाशनम्॥
हरिद्रा हरितालञ्च दूर्व्वा गोमूत्रसैन्धवम्।
अयं लेपो हन्ति दद्रुं पामानं वै गरं तथा॥"
इति गारुड़े १६४ अध्यायः॥ *॥
"मरीचं त्रिवृतं कुष्ठं हरितालं मनःशिला।
देवदारु हरिद्रे द्वे कुष्ठं मांसी च चन्दनम्॥
विशाला करवीरञ्च अर्कक्षीरं शकृत्पलम्।
एषाञ्च कार्षिको भागो विषस्यार्द्धपलं भवेत्॥
प्रस्थं कटुकतैलस्य गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत्।
मृत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्म्मृद्वग्निना पचेत्॥
पामा विचर्च्चिका चैव दद्रुविस्फोटकानि च।
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति कोमलत्वञ्च जायते॥"
इति च गारुड़े १६८ अध्यायः॥ *॥
अथ दद्रुचिकित्सा।
"कुष्ठक्रमिघ्नो दद्रुघ्नो निशासैन्धवसर्षपाः।
अम्लपिष्टः प्रलेपोऽयं दद्रुकुष्ठनिषूदनः॥
दूर्व्वाभयासैन्धवचक्रमर्द्द-
कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः।
त्रिभिः प्रलेपैरपि बद्धमूलां
दद्रुञ्च कुष्ठञ्च विनाशयन्ति॥"
कुठेरकः ममरी इति लोके।
लोके गण्डिलकाख्या सिद्धार्थकञ्च स्नुहीक्षीरम्।
त्रयमिति समभागं स्यादेषां द्विगुणस्तु दद्रुघ्नः॥
अष्टगुणे गोतक्रे तानि प्रक्षतानि संदध्यात्।
दिवसत्रितयादूर्द्ध्वं सम्यक् निर्व्वर्त्तयेत्तानि॥
वस्त्रोपलेन घृष्ट्वा दद्रुमालेपयेत्तेन।
सप्ताहाल्लेपोऽयं दद्रुकण्डूमवश्यं विनाशयति॥"
इति भावप्रकाशः॥
("लाक्षाकुष्ठं सर्षपाः श्रीनिकेतं
रात्रिर्व्योषं चक्रमर्द्दस्य बीजम्।
तल्पेकस्थं तक्रपिष्टः प्रलेपो
दद्रुयुक्तो मूलकाद्बीजयुक्तः॥
सिन्धूद्भूतं चक्रमर्द्दस्य बीज-
मिद्धूद्भूतं केशरं तार्क्ष्यशैलम्।
पिष्टो लेपोऽयकृपित्याद्दसेन
दद्रून्यूर्णं नाशयत्येष योगः॥
हेमक्षीरी व्याधिघातः शिरीषो
निम्बः सर्ज्जो वत्सकः साजकर्णः।
शीघ्रं तीव्रा नाशयन्तीह दद्रुः
स्नानालेपोद्घर्षणेषु प्रयुक्ताः॥"
इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने नवमेऽध्याये॥)
दद्रुकः, पुं, (दद्रुरेव। स्वार्थे कन्।) दद्रुरोगः। इति शब्दरत्नावली॥
दद्रुघ्नः, पुं, (दद्रुं दद्रुरोगं हन्तीति। हन+टक्।) चक्रमर्द्दकः। इत्यमरः। २।४।१४७॥ (यथा, भावप्रकाशे क्षुद्रकुष्ठचिकित्सायाम्।
"वाकुची चाथ दद्रुघ्नः पिचुमर्द्दो हरीतकी॥"
अस्य गुणा यथा,—
"दद्रुघ्नपत्रं दोषघ्नमम्लं वातकफापहम्।
कण्डूकासक्रमिश्वासदद्रुकुष्ठप्रणल्लघु॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
दद्रुणः, त्रि, (दद्रुरस्यास्तीति। दद्रु+"लोमादि-पामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः।" ५।२।१००। इति नः।) दद्रुरोगी। इत्यमरः। २।६।५६॥
दद्रुनाशिनी, स्त्री, (दद्रुं नाशयतीति। नश+णिच्+णिनिः। ङीप्।) तैलिनीकीटः। इति राजनिर्घण्टः॥
दद्रुरोगी, [न्] त्रि, (दद्रुरोगोऽस्यास्तीति। दद्रु-रोग+इनिः।) दद्रुरोगविशिष्टः। देदुया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। दद्रुणः २। इत्यमरः। २।६।५६॥
दद्रुः, पुं, (दरिद्राति दुर्गं च्छत्यङ्गमनेनेति। दरिद्रा+"दरिद्रातेर्यालोपश्च।" उणां १।८२। इति ऊः रकारेकाराकाराणां लोपश्च।) दद्रुः। इत्यमरटीकायां भरतः॥
दद्रूघ्नः, पुं, (दद्रूं हन्तीति। हन+टक्।) दद्रुघ्नः। इति शब्दरत्नावली॥
दद्रूणः, त्रि, (दद्रूरस्यास्तीति। दद्रू+पामादित्वात् नः।) दद्रुणः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥
दध, ङ ददे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) ङ, दधते। ददे दानधृत्योः। आदध्याद्दन्धकारे रतिमतिशयिनीमिति मयूर-भट्टोक्तम्। गणकृतानित्यात् अस्यैव ढीपरस्मैपद-साध्यत्वमिति रमानाथः। वस्तुतस्तु डु धाञ् धारणे इत्यस्यैव रूपं साध्यम्। इति दुर्गादासः॥
दधि, क्ली, (दधातीति। धा+"भाषायां धाञ्कृ-सृगमिजनिनमिभ्यः।" ३।२।१७१। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या किः स च लिङ्वत्।) श्रीवासः। वसनम्। इति शब्दरत्नावली॥ क्षीरोत्तरा-वस्थाभावः। दइ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। क्षीरजम् २ मङ्गल्यम् ३ विरलम् ४। इति राजनिर्घण्टः॥ पयस्यम् ५। घनेतरत् दधि द्रप्सम्। इत्यमरः॥ अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। गुरुत्वम्। वातदोषशमनत्वम्। संग्राहित्वम्। मूत्रावहत्वम्। बल्यत्वम्। शोफकफार्त्तारुच्य-शमनत्वम्। वह्निशान्तिकारित्वम्। कासश्वास-पीनसविषमज्वरशीतज्वरहितत्वम्। रक्तोद्रेक-शुक्रवृद्धिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ उष्ण-त्वम्। दीपनत्वम्। स्निग्धत्वम्। कषायानुरस-त्वम्। पाकेऽम्लत्वम्। पित्तमेदःप्रदत्वम्। मूत्र-कृच्छ्रप्रतिश्यायातीसाररुचिकार्श्येषु प्रशस्तत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ स्वादुत्वम्। हृद्यत्वम्। रोचनत्वम्। मङ्गल्यत्वम्। इति राजवल्लभः॥*॥
अथ पक्वदुग्धदधिगुणाः। रुच्यत्वम्। स्निग्धत्वम्। उत्तमगुणत्वम्। पित्तानिलापहत्वम्। सर्व्व-धात्वग्निबलवर्द्धनत्वञ्च॥ *॥
निःसारदुग्धदधिगुणाः। संग्राहित्वम्। शीतल-त्वम्। वातलत्वम्। लघुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। दीपनत्वम्। रुच्यत्वम्। ग्रहणीरोगनाशित्वञ्च॥*॥
बद्धदधिगुणाः। सुस्निग्धत्वम्। मधुरत्वम्। नातिपित्तकरत्वञ्च॥ *॥
शर्करासहितदधिगुणाः। श्रेष्ठत्वम्। तृष्णा-पित्तास्रदाहनाशित्वञ्च॥ *॥
गुड़युक्तदधिगुणाः। वातनाशित्वम्। वृष्यत्वम्। बृंहणत्वम्। तर्पणत्वम्। गुरुत्वञ्च। इति भाव-प्रकाशः॥ *॥
वातजत्वष्णानाशित्वम्। इति चक्रदत्तः॥ *॥
रात्रौ दधिसेवने विशेषो यथा, रात्रौ दधि न भुञ्जीत किन्तु सघृतशर्करं समुद्गसूपं सक्षौद्रं उष्णं सामलकं भुञ्जीत। रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेषु च अनुष्टतान्वितमपि दधि न हितम्॥ ऋतुविशेषे विधिनिषेधौ। हेमन्तशिशिरवर्षासु दधि शस्तं शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु प्रायशो विगर्हि-तम्॥ *॥
अविधिना दधिसेवने दोषः। ज्वरासृक्पित्त-वीसर्पकुष्ठपाण्डुभ्रमकामलारोगप्राप्तिः॥ *॥
अथ गोदधिगुणाः। विशेषस्वादुत्वम्। बल्य-त्वम्। रुचिप्रदत्वम्। पवित्रत्वम्। दीपनत्वम्। स्निग्धत्वम्। पुष्टिकारित्वम्। वायुनाशित्वम्। अशेषदधिमध्ये गुणाधिकत्वञ्च॥ *॥
माहिषदधिगुणाः। सुस्निग्धत्वम्। श्लेष्मलत्वम्। वातपित्तनाशित्वम्। स्वादुपाकित्वम्। अभि-ष्यन्दित्वम्। गुरुत्वम्। रक्तकफदूषणत्वञ्च॥ *॥
छागीदधिगुणाः। उत्तमत्वम्। ग्राहित्वम्। त्रिदोषनाशित्वम्। श्वासकासार्शःक्षयकार्श्येषु शस्तत्वम्। दीपनत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥*॥
आविकदधिगुणाः। दुर्नामकफवाधिप्रकोपन-त्वम्॥ अश्वीदधिगुणाः। वातनाशित्वम्। दीपनत्वम्। चक्षुर्हितत्वञ्च॥ *॥
औष्ट्रकदधिगुणाः। क्षारत्वम्। अत्यम्लत्वम्। कटुपाकित्वञ्च॥ *॥
हस्तिनीदधिगुणाः। वीर्य्योष्णत्वम्। कषाय-त्वम्। कफवातनाशित्वञ्च॥ *॥
मानुष्यदधिगुणाः। मधुरत्वम्। बल्यत्वम्। स्निग्धत्वम्। सन्तर्पणत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥*॥
अथ दधिभेदाः।
"आदौ मन्दं ततः स्वादु स्वाद्वम्लञ्च ततः परम्।
अम्लचतुर्थमत्यम्लं पञ्चमं दधि पञ्चधा॥" *॥
मन्दादीनां लक्षणानि गुणाश्च।
"मन्दं दुग्धवदव्यक्तरसं किञ्चिद्घनं भवेत्।

मन्दं स्यात् स्वरविण्मूत्रं दोषत्रयविदाहकृत् ॥
यत् सम्यग् घनतां यातं व्यक्तं स्वादुरसं भवेत् ।
स्वाद्वम्लस्य गुणा ज्ञेयाः सामान्यदधिवर्णने ॥
यत्तिरोहितमाधुर्य्यं व्यक्ताम्लं तदम्लकम् ।
अम्लन्तु दीपनं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्द्धनम् ॥
तदत्यम्लं दन्तरोमहर्षकण्ठादिदाहकृत् ।
अत्यम्लं दीपनं रक्तपित्तपुष्टिकरं परम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
"लवणमधुरसर्पिःशर्करामुद्गधात्री-
कुसुमरसविहीनं नैतदश्नन्ति नित्यम् ।
न च शरदि वसन्ते नोष्णकाले न रात्रौ
न दधि कफविकारे पित्तदोषेऽपि नाद्यात् ॥
त्रिकटुकयुतमेतद्राजिकाचूर्णमिश्रं
कफहरमनिलघ्नं वह्निसन्धुक्षणञ्च ।
तुहिनशिशिरकाले सेवितञ्चातिपथ्यं
रचयति तनुदार्ढ्यं कान्तिसत्वञ्च नृणाम् ॥
दधिमधुरमीषदम्लं वाहितञ्च नात्युष्णम् ।
यावद् यावन्मधुरं दोषहरं तावदुष्णमिदम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥*॥
"दधि यत् स्वादु तन्मेदःकफाभिष्यन्दकारणम् ।
दध्यम्लमतियद्रक्तदूषणं कफपित्तकृत् ॥
विदाहि स्वरविण्मूत्रं मन्दजातं त्रिदोषकृत् ।
दधि त्वसारं रूक्षन्तु ग्राहि विष्टम्भि वातलम् ॥
पीनसे चातिसारे च शीतके विषमज्वरे ।
अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च कार्श्ये च दधि शस्यते ॥"
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
(ऋतुभेदे दधिविशेषगुणा यथा,—
"शारदं दधिगुर्व्वम्लं रक्तपित्तविवर्द्धनम् ।
शोफं तृष्णां ज्वरं शूलं करोति विषमज्वरम् ॥
इति शारददधिगुणाः ॥*॥
गुरु स्निग्धञ्च मधुरं कफकृद्बलवर्द्धनम् ।
वृष्यं मेध्यञ्च हैमन्तं पुष्टिदं तुष्टिवृद्धिदम् ॥
इति हैमन्तदधिगुणाः ॥ * ॥
शैशिरं सघनञ्चाम्लं मधुरं गुरु एव च ।
वृष्यं बलकरं पित्तश्रमापहरणं परम् ।
इति शैशिरदधिगुणाः ॥ * ॥
वासन्तं मधुरं स्निग्धं किञ्चिदम्लं कफात्मकम् ।
बलहृद्वीर्य्यहा प्रोक्तं वसन्ते न प्रशस्यते ।
इति वासन्तदधिगुणाः ॥ * ॥
लघु चाम्लं भवेद्ग्रीष्मे चात्युष्णं रक्तपित्तकृत् ।
शोषभ्रमपिपासाकृद्दधियुक्तं न ग्रीष्मके ॥
इति ग्रीष्मदधिगुणाः ॥ * ॥
वार्षिकं हितकृत् प्रोक्तं दधि शस्तं न दोषलम् ।
शोषवातभ्रमान् हन्ति श्रमातीसारनाशनम् ॥"
इति वार्षिकदधिगुणाः ॥ * ॥
"हिक्काश्वासप्लीहार्शानामतिसारे भगन्दरे ।
शस्तं प्रोक्तं दधि ह्येषां लवणेन विमूर्च्छितम् ॥
इति दधिभोजनविधिः ॥" * ॥
इति हारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥
"रोचनं दीपनं वृष्यं स्नेहनं बलवर्द्धनम् ।
पाकेऽम्लमुष्णं वातघ्नं मङ्गल्यं बृंहणं दधि ॥
पीनसे चातिसारे च शीतके विषमज्वरे ।
अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च कार्श्ये च दधि शस्यते ॥"
"त्रिदोषं मन्दकं जातं वातघ्नं दधि शुक्रलम् ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥
"दधि तु मधुरमम्लमत्यम्लञ्चेति तत्कषायानुरसं स्निग्धमुष्णं पीनसविषमज्वरातिसारारोचकमूत्रकृच्छ्रकार्श्यापहं वृष्यं प्राणकरं माङ्गल्यञ्च ॥
महाभिष्यन्दि मधुरं कफमेदोविवर्द्धनम् ।
कफपित्तकृदम्लं स्यादत्यम्लं रक्तदूषणम् ॥
विदाहि स्वरविण्मूत्रं मन्दजातं त्रिदोषकृत् ।
स्निग्धं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्द्धनम् ॥
वातापहं पवित्रञ्च दधि गव्यं रुचिप्रदम् ।
दध्याजं कफपित्तघ्नं लघुवातक्षयापहम् ॥
दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्नेः प्रदीपनम् ।
विपाके मधुरं वृष्यं वातपित्तप्रसादनम् ॥
बलासवर्द्धनं स्निग्धं विशेषाद्दधि माहिषम् ।
विपाके कटु सक्षारं गुरु भेद्यौष्ट्रिकं दधि ॥
वातमर्शांसि कुष्ठानि क्रिमीन् हन्त्युदराणि च ।
कोपनं कफवातानां दुर्नाम्नाञ्चाधिकं दधि ॥
रसे पाके च मधुरमत्यभिष्यन्दि दोषलम् ।
दीपनीयमचक्षुष्यं वाडवं दधि वातलम् ॥
रूक्षमुष्णं कषायञ्च कफमात्रापहञ्च तत् ।
स्निग्धं विपाके मधुरं बल्यं सन्तर्पणं गुरु ॥
चक्षुष्यमग्र्यं दोषघ्नं दधि नार्य्या गुणोत्तरम् ।
लघु पाके बलासघ्नं वीर्य्योष्णं पित्तनाशनम् ॥
कषायानुरसं नाग्या दधि वर्च्चोविवर्द्धनम् ।
दधीन्युक्तानि यानीह गव्यादीनि पृथक् पृथक् ॥
विज्ञेयमेषु सर्व्वेषु गव्यमेव गुणोत्तरम् ।
वातघ्नं कफकृत् स्निग्धं बृंहणं न च पित्तकृत् ॥
कुर्य्याद्भक्ताभिलाषञ्च दधि यत् सुपरिस्रुतम् ।
शृतात् क्षीरात्तु यज्जातं गुणवद्दधि तत् स्मृतम् ॥
वातपित्तहरं रुच्यं धात्वग्निबलवर्द्धनम् ।
दध्नः सरो गुरुर्वृष्यो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ॥
वह्नेर्विधमनश्चापि कफशुक्रविवर्द्धनः ।
दधि त्वसारं रूक्षञ्च ग्राहि विष्टम्भि वातलम् ॥
दीपनीयं लघुतरं सकषायं रुचिप्रदम् ।
शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितम् ॥
हेमन्ते शिशिरे चैव वर्षासु दधि शस्यते ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)
धारणकर्त्तरि, त्रि । इति मुग्धबोधम् ॥

दधिकूर्च्चिका, स्त्री, (दधिजाता कूर्च्चिका ।) अष्णोदकोष्णदुग्धे दध्यम्लसंयोगात् जाता । इति केचित् ॥ उष्णदुग्धे दध्यम्लसंयोगात् जाता इत्यन्ये ॥ छेना इति भाषा । अस्या गुणाः । वातनाशित्वम् । ग्राहित्वम् । रूक्षत्वम् । दुर्ज्जरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"दध्ना सह पयः पक्वं यत् स्यात्तद्दधिकूर्च्चिका ।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

दधिचारः, पुं, (दधिं चालयति विलोड़यतीति । दधि + चल + णिच् + अण् । लस्य रत्वम् ।) दधिमथनदण्डः । तत्पर्य्यायः । वैशाखः २ तक्राटः ३ करघर्षणः ४ । इति हारावली ।३४॥

दधिजं, क्ली, (दध्नो जायते इति । जन + "पञ्चम्यामजातौ ।" ३ । २ । ९८ । इति डः ।) नवनीतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नवनीतशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

दधित्थः, पुं, (दधिवर्णो द्रवस्तिष्ठत्यस्मिन्निति । स्था + "सुपिस्थः ।" ३ । २ । ४ । इति कः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) कपित्थः । इत्यमरः । २ । ४ । २१ ॥ (यथा,—
"तद्वद्दधित्थबिल्वाम्रं जम्बुमध्यैः प्रपाचयेत् ॥"
इति वाभटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये ॥
"दधित्थबिल्वचाङ्गेरी तक्रदाड़िमसाधिता ।
पाचनी ग्राहिणी पेया सवाते पाञ्चमूलिका ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

दधित्थाख्यः, पुं, (दधित्थं आख्याति कपित्थद्रवं अनुकरोतीति । आ + ख्या + कः ।) शरलद्रवः । इति रत्नमाला ॥ लोवान् इति भाषा ॥

दधिधेनुः, स्त्री, (दधिनिर्म्मिता धेनुः ।) दानार्थदध्यादिनिर्म्मिता धेनुः । यथा, वराहपुराणे ।
"दधिधेनोर्म्महाराज ! विधानं शृणु साम्प्रतम् ।
अनुलिप्ते महीभागे गोमयेन नराधिप ! ॥
गोचर्म्ममात्रे तु पुनः पुष्पप्रकरशोभिते ।
कुशैरास्तीर्य्य वसुधां कृष्णाजिनकुशोत्तराम् ॥
दधिकुम्भं सुसंस्थाप्य सदा धान्यचयोपरि ।
चतुर्थांशेन वत्सन्तु सौवर्णमुखमण्डितम् ॥
आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन पुष्पगन्धैस्तु पूजिताम् ।
ब्राह्मणाय कुलीनाय साधुवृत्ताय धीमते ॥
क्षमादिगुणयुक्ताय दद्यात्तां दधिधेनुकाम् ।
पुच्छदेशोपविष्टस्तु मुद्रिकाकर्णमात्रकैः ॥
पादुकोपानहौ छत्रं दत्त्वा मन्त्रमनुस्मरेत् ।
दधिक्राव्णेतिमन्त्रेण दधिधेनुं प्रदापयेत् ॥
एवं दधिमयीं धेनुं दत्त्वा राजर्षिसत्तम ! ।
एकाहारो दिनं तिष्ठेद्दध्ना च नृपनन्दन ! ॥
यजमानो वसेद्राजन् त्रिरात्रञ्च द्विजोत्तम ! ।
दीयमानां प्रपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ॥
यत्र क्षीरवहा नद्यो यत्र पायसकर्द्दमाः ।
मुनय ऋषयः सिद्धास्तत्र गच्छन्ति धेनुदाः ॥
य इदं श्रावयेद्भक्त्या शृणुयाद्वापि मानवः ।
सोऽश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोकं स गच्छति ॥"

दधिपुष्पिका स्त्री, (दधीव शुभ्रं पुष्पमस्याः । कप् । टापि अत इत्वम् ।) श्वेतापराजिता । इति राजनिर्घण्टः ॥

दधिपुष्पी, स्त्री, (दधीव पुष्पमस्याः । जातित्वात् ङीष् ।) कोलशिम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दधिफलः, पुं, (दधीव शुभ्रो द्रवः फले यस्य ।) कपित्थवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २१ ॥

दधिमण्डः पुं, (दध्नः मण्डः ।) मस्तु । इति रत्नमाला ॥ मात् इति भाषा ॥

दधिमण्डोदः पुं, (दधिमण्ड इव उदकं यत्र । उदकस्य उदादेशः ।) दधिसमुद्रः । (यथा, भागवते । ५ । १ । ३३ ।
"क्षीरोदेक्षुरसोदसुरोदघृतोदक्षीरोददधिमण्डोदशुद्धोदाः सप्त जलधयः ॥").

दधिमुखः पुं, (दधिवत् शुभ्रं मुखं यस्य ।) वानरविशेषः । स सुग्रीवश्वशुरः तस्य मधुवनपालकश्च । इति रामायणम् ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २८२ । ७ ।
"श्रीमान् दधिमुखो नाम हरिवृद्धोऽति वीर्य्यवान् ॥"
नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । ८ ।
"सुरामुखो दधिमुखस्तथा विमलपिण्डकः ॥"
अयन्तु दर्व्वीकराणां सर्पाणामन्यतमः । इति सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये ॥)

दधिशोणः, पुं, वानरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दधिस(श)क्तवः, पुं, दध्युपसिक्ताः सक्तवः । करम्भः । इत्यमरः । २ । ९ । ४८ ॥ दहिछातु इति भाषा ॥ नित्यबहुवचनान्तोऽयम् ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १०४ । ९१ ।
"न पाणौ लवणं विद्वान् प्राश्नीयान्न च रात्रिषु ।
दधिसक्तून् न भुञ्जीत वृथामांसञ्च वर्जयेत् ॥")

दधिसारं, क्ली, (दध्नः सारम् ।) नवनीतम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७२ ॥

दधिस्नेहः, पुं, (दध्नः स्नेहः ।) दधिसरः । तत्पर्य्यायः । सरः २ दध्युत्तरगम् ३ कद्वरम् ४ । इति रत्नमाला ॥

दधिस्वेदः, पुं, (दध्नः स्वेद इव ।) घोलम् । इति जटाधरः ॥

दधीचः, पुं, दधीचिमुनिः । इति शब्दभेदप्रकाशः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३८ । १२ ।
"दधीचस्यास्थितो वज्रं कृतं दानवसूदनम् ॥")

दधीचिः, पुं, मुनिविशेषः । स अथर्व्वमुनेरौरसात् कर्द्दमकन्यायां शान्तिनाम्न्यां जातः । वृत्रवधार्थं देवैरस्यास्थ्ना वज्रं निर्म्मितम् । इति श्रीभागवतम् ॥ यथा,—
"कृतेऽस्थिभ्यो दधीचस्य निहन्तुं त्रिदशद्विषः ।
तस्मात् यत्नादृषिश्रेष्ठो याच्यतां सुरसत्तमाः ॥
दधीचेरस्थीनि देहीति तैर्व्वधिष्यथ दानवान् ।
तत् श्रुत्वा सहसा देवैर्याचितो मुनिभिस्तथा ॥
ददौ चास्थीनि देवेभ्यो दधीचिः सुमनास्तदा ।
प्राणायामं ततः कृत्वा देहं त्यक्त्वा सुभास्वरान् ॥
सर्व्वलोकान् ययौ प्राप्तो येभ्यो नावर्त्तनं पुनः ।
तस्यास्थिभिरथो शक्रः प्रहृष्टः सुमनास्तथा ॥
कारयामास दिव्यानि तानि प्रहरणान्युत ।
वज्रासिशूलचक्राश्च परिघा विविधा गदाः ॥
विश्वकर्म्मा सुराणान्तु परिघाद्यायुधानि च ॥"
इति वह्निपुराणे दानावस्थानिर्णयनामाध्यायः ॥

दधीच्यस्थि, क्ली, (दधीचेरस्थि ।) वज्रम् । हीरकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दधृक् [ष्] त्रि, (धृष्णोतीति । धृष प्रागल्भ्ये + "ऋत्विग्दधृगिति ।" ३ । २ । ५९ । इति क्विन् द्वित्वादिकञ्च निपात्यते ।) धृष्टः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (धर्षकः । यथा, ऋग्वेदे । ५।६६।२ ।
"रातहव्यस्य सुष्टुतिं दधृक्स्तोमैर्मनामहे ॥")

दध्नः, पुं, (दधते जीवेभ्यः पापपुण्यफलाफलं ददातीति । दध दाने + बाहुलकात् नः ।) यमः । इति शब्दरत्नावली ॥

दध्याकरः, पुं, (दध्नः आकर इव ।) दधिसमुद्रः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दध्यानी, स्त्री, (दधिवत् शुभ्रतां आनयतीति । आ + नी + क्विप् ।) सुदर्शना । इति रत्नमाला ॥ सुदर्शनगुलञ्च इति भाषा । दएखए इति केचित् । पुराति इति केचित् । मदनमस्त इति हिन्दी भाषा ॥

दध्युत्तरं, क्ली, (दध्नः उत्तरं शेषजातम् ।) दधिस्नेहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, हरिवंशे । ७८ । ६२ ।
"पयसः सर्पिषश्चैव दध्नो दध्युत्तरस्य च ।
यथाकामं प्रदानाय भोज्यादिश्रयणाय च ॥")

दध्युत्तरगं, क्ली, (दध्न उत्तरं चरमावस्थां गच्छतीति । गम + डः ।) दधिस्नेहः । इति रत्नमाला ॥

दध्युदः, पुं, (दधिवदुदकं यस्य । उत्तरपदस्य च इत्युदकस्योदादेशः ।) दधिसमुद्रः । इति जटाधरः ॥

दनुः, स्त्री, कश्यपपत्नी । सा दक्षकन्या दानवमाता च । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मत्स्यपुराणे ६ अध्याये ।
"कश्यपस्य प्रवक्ष्यामि पत्नीभ्यः पुत्त्रपौत्त्रकान् ।
अदितिर्दितिर्दनुश्चैव अरिष्टा सुरसा तथा ॥
सुरभिर्विनता तद्वत् ताम्रा क्रोधवशा इरा ।
कद्रूर्विश्वा मुनिस्तद्वत्तासां पुत्त्रान्निबोधत ॥"
"दनुः पुत्त्रशतं लेभे कश्यपाद् बलदर्पितम् ।
विप्रचित्तिः प्रधानोऽभूत् येषां मध्ये महाबलः ॥
द्विमूर्द्धा शकुनिश्चैव तथा शङ्कुशिरोधरः ।
अयोमुखः शम्बरश्च कपिलो वामनस्तथा ॥
मरीचिर्म्मेघवांश्चैव इरा गर्भशिरास्तथा ।
विद्रावणश्च केतुश्च केतुवीर्य्यः शतह्रदः ॥
इन्द्रजित् सत्यजिच्चैव वज्रनाभस्तथैव च ।
एकचक्रो महाबाहुर्व्वज्राक्षस्तारकस्तथा ॥
असिलोमा पुलोमा च बिन्दुर्बाणो महासुरः ।
स्वर्भानुर्वृषपर्व्वा च एवमाद्या दनोः सुताः ॥"
दानवविशेषे, पुं । यथा, गोः रामायणे कबन्धस्योक्तौ । ३ । ७५ । २४ ।
"श्रियो मां मध्यमं पुत्त्रं दनुं नाम्ना च दानवम् ॥")

दनुजः, पुं, (दनोर्जायते इति । जन + डः ।) असुरः । इत्यमरः । १ । १ । १२ ॥ (यथा, भागवते । ६ । ६ । ४० ।
"तत्रैव विभूतयो दितिदनुजादयश्चापि ॥")

दनुजद्विट्, [ष्] पुं, (दनुजानां असुराणां द्विट् शत्रुः । यद्वा, दनुजान् द्वेष्टीति । द्विष + क्विप् ।) देवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (दानवशत्रौ, त्रि । यथा, प्रयोगरत्नमालायां शब्दप्रकरणस्यादौ ।
"नमो नन्दकुमाराय दनुजद्विषे ॥")

दनुसूनुः, पुं, (दनोः सूनुः पुत्त्रः ।) असुरः । इति जटाधरः ॥

दन्तः, पुं, (दम + "हसिमृग्रिणिति ।" उणां । ३ । ८६ । इति तन् ।) अद्रिकटकः । कुञ्जः । इति मेदिनी । ते, २३ ॥ शैलशृङ्गम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चर्व्वणसाधनास्थि । दाँत इति भाषा । गर्भस्थस्य षष्ठे मासि गुह्यदन्तपङ्क्तिर्भवति । इति सुखबोधः ॥ तत्पर्य्यायः । रदनः २ दशनः ३ रदः ४ । इत्यमरः । २।६।९१ ॥ द्विजः ५ खरुः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तत्शुक्लकारकौषधं यथा,—

हरिरुवाच ।

"हरितालं यवक्षारं पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।
जाती हिङ्गुलकं लाक्षा पक्वतैलेन पेषयेत् ॥
हरीतकीकषायेन घृष्ट्वा दन्तान् प्रलेपयेत् ।
दन्ताः सुश्लोहिताः पुंसः श्वेता रुद्र ! न संशयः ॥"
इति गारुडे १८३ अध्यायः ॥ * ॥
"शङ्खमामलकीपत्रं धातक्याः कुसुमानि च ।
पिष्ट्वा तत् पयसा सार्द्धं सप्ताहं धारयेन्मुखे ॥
स्निग्धाः श्वेताश्च दन्ताश्च भवन्ति विमलप्रभाः ॥"
इति तत्रैव १८५ अध्यायः ॥ * ॥
"मूलं गोक्षुरकस्यैव चर्व्विता नीललोहित ! ।
दन्तकीटव्यथां नश्येद्दन्तासुरविमर्द्दन ! ॥"
इति च गारुडे १९३ अध्यायः ॥ * ॥
सदन्तजातस्य शुभाशुभफलं यथा,—
अथ जातभद्रादि । तत्र दन्तजन्मचिन्ता ।
"जातः सदन्तः पितृमातृहन्ता
तातं विहन्यात् प्रथमे तु मासे ।
अर्थं द्वितीये सहजं तृतीये
मासे चतुर्थे शुभकारकः स्यात् ॥
मिष्टान्नभोजी सुभगः सुताख्ये
षष्ठे सुखी पण्डितकल्पबुद्धिः ।
ततोऽधिकः स्यात् बलवान् दृगाख्ये
मासेऽष्टमे वित्तसुखैर्विहीनः ॥
सुरप्रतापी नवमे स्मृतश्च दशमे तथा ।
एकादशे द्वादशे च सुखी च सुभगो भवेत् ॥
अष्टौ पुत्तलिकान् कृत्वा सुगन्धैर्गन्धकैस्तथा ।
स्रोतःसु संक्रमे चापि स्नापयेत् शुक्लपुष्पकैः ॥
स्नानं संक्रमणस्याधः शम्भोर्द्दर्शनमन्ततः ।
होमं विप्रार्च्चनञ्चैवमशुभे दन्तदर्शने ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
रतिक्रीडायां तस्याघातस्थानानि यथा,—
"स्तनयोर्गण्डयोश्चैव ओष्ठे चैव तथाधरे ।
दन्ताघातः प्रकर्त्तव्यः कामिनीनां सुखावहः ॥"
इति कामशास्त्रम् ॥ * ॥
अथ दन्तरोगाणां निदानादि यथा,—
"शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात् प्रवर्त्तते ।
दुर्गन्धीनि सकृष्णानि प्रक्लेदीनि मृदूनि च ॥
दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते पचन्ति च परस्परम् ।
शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसम्भवः ॥ १ ॥
दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य श्वयथुर्जायते महान् ।
दन्तपुप्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः ॥ २ ॥
स्रवन्ति पूयरुधिरं चला दन्ता भवन्ति च ।
दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः ॥ ३ ॥
श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् कफरक्तजः ।
लालास्रावी स विज्ञेयः शौषिरो नाम नामतः ॥
कण्डूमान् शौषिरो गदः । इति च पाठः ॥ ४ ॥

दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्य्यते ।
दन्तमांसानि पच्यन्ते मुखञ्च परितुद्यते ॥
यस्मिन् स सर्व्वजो व्याधिर्महाशैशिरसंज्ञितः ॥५॥
दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते यस्मिन् ष्ठीवति चाप्यसृक् ।
पित्तासृक्कफजो व्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि सः ॥६॥
वेष्टेषु दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्ताश्चलन्ति च ।
अभ्याहताः प्रस्रवन्ति शोणितं दन्तवेदना ॥
आध्मायन्ते स्रुते रक्ते मुखं पूति च जायते ।
यस्मिन् सोपकुशो नाम पित्तरक्तकृतो गदः ॥७॥
घृष्टेषु दन्तमांसेषु संरम्भो जायते महान् ।
भवन्ति दन्ताश्च चलाः स वैदर्भोऽभिघातजः ॥८॥
मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः ।
खलिवर्द्धनसंज्ञोऽसौ जाते रुक् च प्रशाम्यति ॥९॥
शनैः शनैः प्रकुरुते वायुर्दन्तसमाश्रितः ।
करालान् विकृतान् दन्तान् करालो न स सिध्यति ॥ १० ॥
हानव्ये पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महारुजः ।
लालास्रावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः ॥ ११ ॥
दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः ।
दीर्य्यमाणेष्विव रुजा यस्य दन्तेषु जायते ॥
दालनो नाम स व्याधिः सदागतिनिमित्तजः ॥१२॥
कृष्णच्छिद्रश्चलः स्रावी ससंरम्भो महारुजः ।
अनिमित्तरुजो वातात् स ज्ञेयः कृमिदन्तकः ॥१३॥
वक्त्रं वक्रं भवेद्यस्य दन्तभङ्गश्च जायते ।
कफवातकृतो व्याधिः स भञ्जनकसंज्ञितः ॥ १४ ॥
शीतरूक्षप्रवाताम्लस्पर्शानामसहा द्विजाः ।
पित्तमारुतकोपेन दन्तहर्षः स नामतः ॥ १५ ॥
(दन्तमांसैर्मलस्रावैर्वाह्यान्तः श्वयथुर्गुरुः ।
सदाहरुक्स्रवेद्भिन्नः पूयास्रं दन्तविद्रधिः ॥)
मलो दन्तगतो यस्तु कफमारुतशोषितः ।
शर्करेव खरस्पर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥ १६ ॥
कपालेष्विव दीर्य्यत्सु दन्तानां सैव शर्करा ।
कपालिकेति पठिता सदा दन्तविनाशिनी ॥१७॥
योऽसृङ्मिश्रेण पित्तेन दग्धो दन्तस्त्वशेषतः ।
श्यावतां नीलतां वापि गतः स श्यावदन्तकः ॥"१८
इति माधवकरः ॥

दन्तकः, पुं, (दन्त एव । स्वार्थे कन् ।) पर्व्वतशृङ्गम् । नागदन्तः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०० ॥ (दन्तः । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥ त्रि, दन्तेषु प्रसितः । दन्त+"स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते । ५ । २ । ६६ । इति कन् ॥)

दन्तकर्षणः, पुं, (दन्तान् कर्षतीव यः । कृष्+ल्युः ।) जम्बीरः । इति शब्दरत्नावली ॥

दन्तकाष्ठं, क्ली, (दन्तधावनार्थं यत् काष्ठम् ।) विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दन्तधावनार्थकाष्ठम् । तद्यथा नरसिंहपुराणे ।
"दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन प्रशस्तताम् ।
सर्व्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः ॥"
महाभारते ।
"तिक्तं कषायं कटुकं सुगन्धि कण्टकान्वितम् ।
क्षीरिणो वृक्षगुल्माद्या भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥"
निषिद्धकाष्ठानि यथा,—
"गुवाकतालहिन्तालास्तथा ताड़ी च केतकी ।
खर्ज्जूरनारिकेलौ च सप्तैते तृणराजकाः ॥
तृणराजशिरापत्रैर्यः कुर्य्याद्दन्तधावनम् ।
तावद्भवति चाण्डालो यावद्गङ्गां न पश्यति ॥"
तस्य स्थौल्यं परिमाणञ्चाह विष्णुः ।
"कनिन्यग्रसमं स्थौल्यं सकूर्च्चं द्वादशाङ्गुलम् ।
प्रातर्भुत्वा च यतवाक् भक्षयेद्दन्तधावकम् ॥"
मरीचिः ।
"द्वादशाङ्गुलन्तु विप्राणां क्षत्रियाणां नवाङ्गुलम् ।
अष्टाङ्गुलञ्च वैश्यानां शूद्राणान्तु षड़ङ्गुलम् ॥
चतुरङ्गुलमानेन नारीणां विधिरुच्यते ।
अन्तरप्रभवाणाञ्च षड़ङ्गुलमुदाहृतम् ॥"
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

दन्तकाष्ठकं, क्ली, (ह्रस्वं काष्ठं काष्ठकम् । दन्तधावनयोग्यं काष्ठकम् ।) आहुल्यवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्तच्छदः, पुं, (दन्ताश्छाद्यन्तेऽनेनेति । छद संवरणे + णिच् + "पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।" ।३।३।११८ । इति घः । "छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य ।" ६ । ४।९६। इति ह्रस्वः ।) ओष्ठः । इति हलायुधः ॥ (यथा, ऋतुसंहारे हेमन्तवर्णनायाम् । १२ ।
"दन्तच्छदैर्दन्तविघातचिह्नैः
स्तनैश्च पाण्यग्रकृताभिलेखैः ।
संसूच्यते निर्द्दयमङ्गनानां
रतोपभोगो नवयौवनानाम् ॥")

दन्तच्छदोपमा, स्त्री, (दन्तच्छदस्य ओष्ठस्य उपमा सादृश्यं यत्र । यद्वा, उपमीयतेऽनयेति उपमा । दन्तच्छदस्य उपमा सादृश्यस्थलम् ।) विम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्तधावनं, क्ली, (दन्तानां धावनम् ।) दन्तमार्ज्जनम् । (दन्तानां धावनं यस्मात् ।) दन्तकाष्ठम् । यथा, गारुड़े २१४ अध्याये ।
"उषःकाले तु सम्प्राप्ते शौचं कृत्वा यथार्थवत् ।
ततः स्नानं प्रकुर्व्वीत दन्तधावनपूर्व्वकम् ॥
मुखे पर्य्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥
कदम्बविल्वखदिरकरवीरवटार्ज्जुनाः ।
तगरं वृहती जातिकरञ्जार्कातिमुक्तकाः ॥
जम्बूमधूकापामार्गशिरीषोडुम्बराशनाः ।
क्षीरकण्टकिवृक्षाद्याः प्रशस्ता दन्तधावने ॥
कटुतिक्तकषायाश्च धनारोग्यसुखप्रदाः ।
प्रक्षाल्य भुक्त्वा च शुचौ देशे त्यक्त्वा तदाचमेत् ॥
अमावास्यां तथा षष्ठ्यां नवम्यां प्रतिपद्यपि ।
वर्ज्जयेद्दन्तकाष्ठन्तु तथैवार्कस्य वासरे ॥
अभावे दन्तकाष्ठस्य निषिद्धायां तथा तिथौ ।
अपां द्वादशगण्डूषैः कुर्व्वीत मुखशोधनम् ॥"
दन्तशुद्धिः । तस्य विधिर्यथा,—
"प्रातर्भुङ्क्त्वा च मृद्वग्रं कषायकटुतिक्तकम् ।
भक्षयेद्दन्तपवनं दन्तमांसान्यवाधयन् ॥"*॥
तस्य काष्ठानि यथा,—
"केऽप्यत्र करवीराम्रकरञ्जवकुलाशनान् ।
दन्तकाष्ठार्थमन्ये तु सर्व्वान् कण्टकिनोऽभ्यधुः ॥
खदिरश्च कदम्बश्च करञ्जश्च वटस्तथा ।
तिन्तिड़ी वेणुपृष्ठञ्च आम्रनिम्बौ तथैव च ॥
अपामार्गश्च विल्वश्च अर्कश्चोडुम्बरस्तथा ।
एते प्रशस्ताः कथिता दन्तधावनकर्म्मणि ॥"*॥
तस्य निषिद्धकाष्ठानि यथा,—
"गुवाकतालहिन्तालखर्ज्जूरैः केतकीयुतैः ।
नारिकेलेन ताब्या च न कुर्य्याद्दन्तधावनम् ॥"*॥
तस्य दिग्भेदेन शुभाशुभफलं यथा,—
"मृत्युः स्याद्दक्षिणास्येन पश्चिमास्येन चामयः ।
पूर्व्वास्येनोत्तरास्येन सम्पदो दन्तधावनात् ॥"*॥
तस्य तिथिविशेषे निषेधो यथा,—
"प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्येकादशीषु च ।
दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम् ॥"*॥
दन्तघर्षणानन्तरं चक्षुःसेचनं यथा,—
"दन्तानूर्द्ध्वमधो घृष्ट्वा प्रातः सिञ्चेच्च लोचने ।
तोयपूर्णमुखस्तेन दृष्टिराशु प्रसीदति ॥"*॥
रोगविशेषे दन्तकाष्ठवर्ज्जनं यथा,—
"अर्द्दिती कर्णशूली च दन्तरोगी नवज्वरी ।
शोषी कासी च मूर्च्छार्त्तो दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ॥"*॥
तस्य गुणा यथा,—
"निहन्ति वक्त्रवैरस्यं जिह्वादन्ताश्रितं मलम् ।
आरोग्यं रुचिमाधत्ते सद्यो दन्तविशोधनम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
"कृतशौचस्ततः प्राज्ञः कुर्य्याद्दन्तस्य धावनम् ।
जिह्वाया मार्जनञ्चापि रसालच्छदनादिभिः ॥
दक्षिणाभिमुखो भूत्वा पश्चिमाभिमुखस्तथा ।
न दन्तधावनं कुर्य्यात् कुर्य्याच्चेन्नारकी भवेत् ॥
मध्यमानामिकाभ्याञ्च वृद्धाङ्गुष्ठेन च द्विजः ।
दन्तस्य धावनं कुर्य्यात् तर्जन्या न कदाचन ॥
अश्वत्थवटविल्वानां धात्र्याः काष्ठिकया बुधः ।
न दन्तधावनं कुर्य्यात्तथेन्द्रसुरसस्य च ॥
नित्यक्रियाफलं प्रेप्सुस्त्वरया दन्तधावनम् ।
प्रभाते कुरुते प्राज्ञः सूर्य्योदयविवर्ज्जिते ॥
सूर्य्योदये द्विजश्रेष्ठ ! यः कुर्य्याद्दन्तधावनम् ।
नित्यक्रियाफलं तस्य सर्व्वमेव विनश्यति ॥
यः स्नानसमये कुर्य्यात् जैमिने ! दन्तधावनम् ।
निराशाः पितरो यान्ति तस्य देवाः सुरर्षयः ॥
दन्तस्य धावनं कुर्य्याद्यो मध्याह्नापराह्नयोः ।
तस्य पुण्यं न गृह्णन्ति देवताः पितरो जलम् ॥
स्नानकाले पुष्करिण्यां यः कुर्य्याद्दन्तधावनम् ।
तावज्ज्ञेयः स चण्डालो यावद्गङ्गां न पश्यति ॥
भगवत्युदिते सूर्य्ये यः कुर्य्याद्दन्तधावनम् ।
तद्दन्तकाष्ठं पितरो भुक्त्वा गच्छन्ति दुःखिनः ॥
उपवासदिने विप्र ! पितृश्राद्धदिने तथा ।
न च तत्फलमाप्नोति दन्तधावनकृन्नरः ॥
प्रभाते मार्जयेद्दन्तान् वाससा रसनां तथा ।
कुर्य्याद्द्वादश विप्रेन्द्र ! कललानि जलैर्बुधः ॥
उपवासे पितृश्राद्धे विधिनानेन जैमिने ! ।
दन्तधावनकृन्मर्त्यः संपूर्णं लभते फलम् ॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारः ॥

दन्तधावनः, पुं, (धावयत्यनेनेति । धावि+ल्युट् । दन्तानां धावनः ।) खदिरवृक्षः । गुच्छकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वकुलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दन्तपत्रं, क्ली, (दन्ता इव पत्राणि यस्य ।) कुण्डलम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा कुमारे । ७ । २३ ।
"कर्णावसक्तामलदन्तपत्रं
माता तदीयं मुखमुन्नमय्य ॥")

दन्तपत्रकं, क्ली, (दन्त इव शुभ्रं पत्रं दलं यस्य । कप् ।) कुन्दपुष्पम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दन्तपुष्पं, क्ली, (दन्त इव शुभ्रं पुष्पमस्य ।) कतकफलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दन्तफलं, क्ली, (दन्त इव शुक्लं फलमस्य ।) कतकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दन्तफलः, पुं, (दन्त इव शुक्लं फलमस्य ।) कपित्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्तफला, स्त्री, (दन्तवत् शुभ्रं फलं यस्याः । टाप् ।) पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्तभागः, पुं, (दन्तसहितो भागः । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) गजाग्रभागः । गजस्य मुखतः स्कन्धपर्य्यन्तो योऽग्रभागः स दन्तसहितः । इत्यमरभरतौ ॥

दन्तमलं, क्ली, (दन्तलग्नं दन्तस्य वा मलम् ।) दन्तलग्नक्लेदः । तत्पर्य्यायः । पुष्पिका २ । इति हारावली । १६५ ॥

दन्तमूलिका, स्त्री, (दन्त इव शुक्लं मूलमस्याः । कप्+टापि अत इत्वञ्च ।) दन्तीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

दन्तरोगः, पुं, (दन्तस्य रोगः ।) रदनामयः । तन्निदानादि दन्तशब्दे द्रष्टव्यम् । तस्यौषधं यथा,
"काकजङ्घाशिग्रुमूले मुखेन विधृते शिव ! ।
चर्व्विता दन्तरोगाणां विनाशो हि भवेद्धर ! ॥"
दन्तरोगाणामित्यत्र दन्तकीटानामिति पुस्तकान्तरे पाठः ॥ इति गारुडे १८६ अध्यायः ॥
अपि च गारुडे १६८ अध्याये ।
"शुष्कमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गुलनागरम् ।
शतपुष्पी वचा कुष्ठं दारु शिग्रु रसाञ्जनम् ॥
सौवर्च्चलं यवक्षारं सामुद्रं सैन्धवं तथा ।
भुजग्रन्थि विड़ं मुस्तं मधु शुक्तं चतुर्गुणम् ॥
मातुलुङ्गरसश्चैव कदलीरसमेव च ।
तैलमेभिर्विपक्तव्यं कर्णशूलापहं परम् ।
वाधिर्य्यं कर्णनादश्च पूयस्रावश्च दारुणः ।
पूरणादस्य तैलस्य कृमयः कर्णयोः खिलाः ॥
क्षिप्रं विनाशमायान्ति शशाङ्ककृतशेखर ! ।
क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयापहम् ॥"
अन्यच्च ।
"तैलं लाक्षारसं क्षीरं पृथक् प्रस्थमितं पचेत् ।
द्रव्यैः पलमितैरेतैः क्वाथैश्चापि चतुर्गुणैः ॥
लोध्रकट्फलमञ्जिष्ठापद्मकेशरपद्मकैः ।
चन्दनोत्पलयष्ट्याह्वैस्तत्तैलं वदने धृतम् ॥
दालनं दन्तचालञ्च दन्तमोक्षं कपालिकाम् ।
शीतादं पूतिवक्त्रञ्च विरुचिं विरसास्यताम् ॥
हन्यादाशु गदानेतान् कुर्य्याद्दन्तानपि स्थिरान् ।
लाक्षादिकमिदं तैलं दन्तरोगेषु पूजितम् ॥
इति लाक्षाद्यं तैलम् ।
जयेद्विस्रावणैः स्विन्नमचलं कृमिदन्तकम् ।
तथा च पीतैर्व्वातघ्नैः स्नेहगण्डूषधारणैः ॥
भद्रदार्व्वादिवर्षाभूलेपैः स्निग्धैश्च भोजनैः ।
कृमिदन्तापहं कोष्णं हिङ्गुदन्तान्तरे स्थितम् ॥
वृहतीभूमिकदम्बीपञ्चाङ्गुलकण्टकारिकाक्वाथः ।
गण्डूषस्तैलयुतः कृमिदन्तकवेदनाशमकः ॥
नीली वायसजङ्घा कटुतुम्बीमूलमेकैकम् ।
संचूर्ण्य दशनविधृतं दशनकृमिपातनं प्राहुः ॥
स्नेहानां कवलाः कोष्णाः सर्पिषस्त्रैवृतस्य च ।
निर्यूहाश्चानिलघ्नानां दन्तहर्षप्रमर्दनाः ॥
त्रैवृतस्य सर्पिषः त्रिवृता पक्वस्य सर्पिषः कवल इत्यर्थः ।
स्नैहिकोऽत्र हितो धूमो नस्यं स्नैहिकमेव च ।
पेया रसयवाग्वश्च क्षीरसन्तानिकाघृतम् ॥
शिरोवस्तिर्हितश्चापि क्रमो यश्चानिलापहः ।
अत्र दन्तहर्षे ।
अच्छिन्नदन्तमूलानि शर्करासुद्धरेद्भिषक् ।
लाक्षाचूर्णैर्म्मधुयुतैस्ततस्तान् प्रतिसारयेत् ॥
दन्तहर्षक्रियां चात्र कुर्य्यान्निरवशेषतः ।
कपालिका कृच्छ्रतमा तत्राप्येषा क्रिया हिता ॥
अत्र दन्तशर्करायाम् । एषा क्रिया दन्तहर्षक्रिया ।
फलान्यम्लानि शीताम्बु रूक्षान्नं दन्तधावनम् ।
तथातिकठिनं भक्ष्यं दन्तरोगी विवर्ज्जयेत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

दन्तवस्त्रं, क्ली, (दन्तानां वस्त्रमिवाच्छादकत्वात् ।) ओष्ठः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४५ ॥

दन्तवासाः, [स्] पुं, (दन्तस्य वासो वस्त्रमिवावरकत्वात् ।) ओष्ठः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कुमारे । ५ । ३४ ।
"अपि त्वदावर्ज्जितवारिसम्भृतं
प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम् ।
चिरोज्झितालक्तकपाटलेन ते
तुलां यदारोहति दन्तवाससा ॥")

दन्तवीजकः, पुं, (दन्ता इव वीजानि यस्य । ततः स्वार्थे कन् ।) दाड़िमः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्तशटः, पुं, (दन्तेषु शट इव ग्लानिजनकत्वात् ।) दन्तशठः । इत्यमरटीकायां मथुरानाथः ॥

दन्तशठः, पुं, (दन्तेषु शठ इव ग्लानिकारकत्वात् ।) जम्बीरः । कपित्थः । कर्म्मरङ्गकः । नागरङ्गकः । इति मेदिनी । ठे, १६ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
"ऐरावतं दन्तशठमम्लं शोणितपित्तकृत् ॥")
अम्लः । इति हेमचन्द्रः । ६ । २४ ॥

दन्तशठा, स्त्री, (दन्तेषु शठा ।) चाङ्गेरी । इति मेदिनी । ठे, १६ ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।
"चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्बष्ठाम्ललोणिका ॥")
क्षुद्राम्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्तशर्करा, स्त्री, (दन्तस्य शर्करेव ।) दन्तरोगविशेषः । कफवायुशोषितदन्तगतमलम् । पाथुरि इति भाषा ॥ (तस्य लक्षणं यथाह माधवकरः ।
"मलो दन्तगतो यस्तु कफमारुतशोषितः ।
शर्करेव खरस्पर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥"
यथा च सुश्रुते निदानस्थाने १६ अध्याये ।
"शर्करेव स्थिरीभूतो मलो दन्तेषु यस्य वै ।
सा दन्तानां गुणघ्नी तु विज्ञेया दन्तशर्करा ॥")
तस्यौषधम् यथा,—
"गोरक्षकर्कटीमूलं पिष्टं वास्योदकेन च ।
पीतं दिनत्रयेणैव नाशयेत् दन्तशर्कराम् ॥"
इति गारुडे १६० अध्यायः ॥

दन्तशाणः, पुं, (दन्तानां शाण इव । चिक्कणताजनकत्वात् ।) निम्बुकाण्डम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मिषि इति भाषा ॥

दन्तशिरा, स्त्री, (दन्तानां शिरा यत्र ।) माढ़ी । इति शब्दरत्नावली ॥

दन्तशूलः, पुं, (दन्तस्य शूल इव । शूलवेधनवद्वेदनादायकत्वात् ।) दशनवेदना । तस्यौषधम् ॥ यथा,—
"त्रिफलानिम्बयष्ट्याह्वं कटुकारग्वधैः शृतम् ।
पाययेन्मधुना मिश्रं दन्तशूलोपशान्तये ॥"
इति गारुडे १७४ अध्यायः ॥

दन्तहर्षः, पुं, (दन्तानां हर्षो यस्मात् ।) दन्तरोगविशेषः । इति माधवकरः ॥ (अस्य लक्षणं यथा, सुश्रुते निदानस्थाने १६ अध्याये ।
"दशनाः शीतमुष्णञ्च सहन्ते स्पर्शनं न च ।
यस्य तं दन्तहर्षन्तु व्याधिं विद्यात् समीरणात् ॥"
दन्तग्लानिः । यथा,—
"यस्य वै स्नातमात्रस्य हृदयं पीड्यते भृशम् ।
जायते दन्तहर्षश्च तं गतायुषमादिशेत् ॥"
इति वायुपुराणम् ॥)

दन्तहर्षकः, पुं, (दन्तान् हर्षयतीति । हृष+णिच्+ण्वुल् ।) जम्बीरः । इति जटाधरः ॥

दन्तहर्षणः, पुं, (दन्तान् हर्षयतीति । हृष+णिच्+ल्युः ।) जम्बीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दन्ताघातः, पुं, (दन्तानाहन्तीति । आ+हन+अण् ।) निम्बूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दशनाघातः । (यथा, गणेशध्याने ।
"दन्ताघातविदारितारिरुधिरैः सिन्दूरशोभाकरम् ॥")
रतिक्रीड़ायां तस्य स्थानानि दन्तशब्दे द्रष्टव्यानि ॥

दन्तार्ब्बुदं, क्ली, पुं, (दन्तस्य अर्ब्बुदमिव ।) दन्तरोगभेदः । तत्पर्य्यायः । दन्तमूलम् २ दन्तशोफः ३ द्विजव्रणः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्तायुधः, पुं, (दन्त एव आयुधं यस्य ।) शूकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दन्तालिका, स्त्री, (दन्तान् अलति पर्य्याप्नोतीति । अल+ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) वल्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दन्तावलः, पुं, (अतिशयितौ दन्तौ अस्य । दन्त+"दन्तशिखात् संज्ञायाम् ।" ५।२।११३।

इति वलच्। "वले।" ६।३।११८। इति दीर्घः।) हस्ती। इत्यमरः। २।८।३४॥ (यथा, मनुटीकायां कुल्लूकभट्टः। ७।१०६।
"सिंहः प्रबलमतिस्थूलमपि दन्तावलं हन्तुमाक्रमति॥")

दन्तिका, स्त्री, (दन्ती एव। स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) दन्तीवृक्षः। इत्यमरः। २।४।१४४॥

दन्तिजा, स्त्री, दन्तिका। इति शब्दरत्नावली॥

दन्तिनी, स्त्री, (दन्तस्तदाकारो मूलेऽस्त्यस्याः। दन्त+इनिः+ङीप्।) दन्तीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

दन्तिमदः, पुं, (दन्तिनो मदः।) हस्तिमदः। इति राजनिर्घण्टः॥

दन्ती, स्त्री, (दाम्यत्यनयेति। दम+"हसिमृग्रिण्वेति।" उणां।३।८६। इति तन्। ततो गौरादित्वात् ङीष्।) स्वनामख्यातवृक्षः। तत्पर्य्यायः। शीघ्रा २ श्येनघण्टा ३ निकुम्भी ४ नागस्फोता ५ दन्तिनी ६ उपचित्रा ७ भद्रा ८ रूक्षा ९ रेचनी १० अनुकूला ११ निःशल्या १२ चक्रदन्ती १३ विशल्या १४ मधुपुष्पा १५ एरण्डफला १६ तरुणी १७ एरण्डपत्रिका १८ अणुरेवती १९ विशोधनी २० कुम्भी २१ उडुम्बरदला २२। इति राजनिर्घण्टः॥ निकुम्भः २३। दन्तिका २४ प्रत्यक्पर्णी २५ उदूम्बरपर्णी २६। इत्यमरः। २।८।३४॥ अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। शूलामत्वग्दोषार्शोव्रणाश्मरीशल्यशोधनत्वम्। दीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अष्ठीलिकाध्मानगुल्मोदरनाशित्वम्। सारकत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ अथ लघुदन्ती।
"लघ्वी दन्ती विशल्या च स्यादुडुम्बरपर्ण्यपि।
अथैरण्डफला शीघ्रा श्येनघण्टा घुणप्रिया॥
वाराहाङ्गी च कथिता निकुम्भश्च मकूलकः॥"
अथ वृहद्दन्ती।
"एरण्डपत्रविटपा द्रवन्ती सम्बरी वृषा।
चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी प्रत्यक्पर्णाखुकर्ण्यपि॥*॥
दन्तीद्वयं सरं पाके रसे च कटु दीपनम्।
गुदाङ्कुराश्मशूलास्रकण्डूकुष्ठविदाहनुत्॥
तीक्ष्णोष्णं हन्ति पित्तास्रकफशोथोदरक्रिमीन्॥
लघुदन्तीफलगुणाः।
क्षुद्रदन्तीफलं तु स्यान्मधुरं रसपाकयोः।
शीतलं हृद्विबन्धनगरशोथकफापहम्॥"
इति भावप्रकाशः॥

दन्ती, [न्] पुं, (प्रशस्तौ दन्तौ स्तः अस्येति। दन्त+इनिः।) हस्ती। इत्यमरः।२।८।३४॥ (यथा, देवीभागवते। २।६।४५।
"मन्त्रिपुत्रः स्थितस्तत्र स्थापयामास दन्तिनः॥"
स्त्रियां ङीप्। यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ६५२।
"स्नेहचतिजिगीषा समरः प्राणव्ययावधिः करिणाम्।
न वितनुते कमनर्थं दन्तिनि! तव यौवनोद्भेदः॥")

दन्तीवीजं, क्ली, (दन्त्या इव वीजमस्य।) जयपालः। इति राजनिर्घण्टः॥

दन्तुरः, त्रि, (उन्नता दन्ताः सन्त्यस्येति। "दन्त उन्नत उरच्।" ५।२।१०६। इति उरच्।) उन्नतदन्तः। दँतो इति भाषा॥
"कदाचिद्दन्तुरो मूर्खः कदाचिल्लोमशः सुखी।
कदाचित् तुन्दिलो दुःखी कदाचिच्चपला सती॥"
इति सामुद्रकम्॥
उन्नतानतः। इति मेदिनी। रे, १६६॥

दन्तुरच्छदः, पुं, (दन्तुर उन्नतानतश्छदो यस्य।) बीजपूरः। इति राजनिर्घण्टः॥

दन्तोलूखलिकः, त्रि, (दन्त एव उलूखलः। सोऽस्त्यस्येति। "अत इनिठनौ।" ५।२।११५। इति ठन्।) वानप्रस्थविशेषः। दन्तमात्रेण छित्त्वा यो भक्षति सः। इति श्रीभागवतम्॥ (यथा, मनुः। ६।१७।
"अश्मकुट्टो भवेद्वापि दन्तोलूखलिकोऽपि वा॥")

दन्त्यः, त्रि, (दन्तेषु भवः। दन्त+"शरीरावयवाच्च।" ४।३।५५। इति यत्।) दन्तोद्भवः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, शिक्षायाम्। १७।
"स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः॥"
दन्तेभ्यो हितः। "शरीरावयवाद्यत्।" ५।१।६। इति यत्। दन्तहितजनकः। यथा, सुश्रुते। १।४६।
"दन्त्योऽग्निमेधाजननोऽल्पमूत्र-
स्तन्योऽथ केश्योऽनिलहा गुरुश्च॥")

दन्दशूकः, पुं, (गर्हितं दशतीति। दन्श+यङ्+"यजजपदशां यङः।" ३।२।१६६। इति ऊकः।) सर्पः। (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"चक्षुःश्रवा दन्दशूको गूढ़पात् पन्नगोरगाः॥")
राक्षसः। इति मेदिनी। के, १६३॥ (हिंस्रे, त्रि। यथा, भट्टिः। १।२६।
"इषुमति रघुसिंहे दन्दशूकान् जिघांसौ
धनुररिभिरसह्यं मुष्टिपीड़ं दधाने॥")

दन्भ, उ न दम्भे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वांपरं-अकं-सेट्। उदित्त्वात् क्त्वावेट्।) दम्भः परवञ्चनहेतुव्यापारः। उ, दम्भित्वा दब्ध्वा। न, दभ्नोति खलश्छलयति इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

दन्भ, क ङ संघाते। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट्।) क ङ, दम्भयते। सङ्घातो राशीकरणम्। इति दुर्गादासः॥

दन्श, औ दंशने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट्।) औ, अदाङ्क्षीत्। दशति बिम्बफलं शुकशावकः। दंशनमित्यनुस्वारहीनं पठित्वा तन्निर्द्देशात् अनटि नकारलोप इत्याहुः। अतएव दशनो दन्तः। नाहिर्द्दंशयते कञ्चिद्विद्यया गरुड़ाख्यया। इति हलायुधः। भट्टमल्लमते दंशनमिह सन्नाहः। तेन अदंशयन्नवहितशौर्य्यदंशनास्तनूरयं नय इति वृष्णिभूभृतः। इति माघः। तनूः कवचवत्ताश्चक्रुरित्यर्थः। अत्र परस्मैपदं चिन्त्यमिति वल्लभः। वस्तुतस्तु दंशं करोतीति णौ साध्यम्। इति दुर्गादासः॥

दभ, इ क नोदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) इ क, दम्भयति। नोदः प्रेरणम्। इति दुर्गादासः॥

दभ, क नोदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क, दाभयति। इति दुर्गादासः॥

दभ्रं, त्रि, (दभ्नोतीति। दन्भ दम्भे+"स्फायितञ्चीति।" उणां। २।१३। इति रक्।) अल्पम्। इत्यमरः। ३।१।६१॥ (यथा, निघण्टुः।३।२।
"ऋहन्। ह्रस्वः। निघृष्वः। मायुकः। प्रतिष्ठा। क्रधु। वम्रकः। दभ्रम्। अर्भकः। क्षुल्लकः। अल्प इत्येकादशह्रस्वनामानि॥" यथा, ऋग्वेदे। १।८१।२।
"असि दभ्रस्य चिद्वृधः॥")
समुद्रे, पुं। इत्युणादिकोषः॥

दम, भ य उ इर् शमे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-अकं-सकञ्च-सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) भ य, दाम्यति। उ, दमित्वा दान्त्वा। इर्, अदमत् अदमीत्। अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये। शमः शान्तीभावः। दाम्यति मुनिः। शम इतिपदस्य ण्यन्तस्यापि सम्भवे शान्तीकरणेऽप्ययमिति धातुप्रदीपः। दमित्वाप्यरिसङ्घातान्। इति दुर्गादासः॥

दमः, पुं, (दमनमिति। दम+भावे घञ्। "नोदात्तोपदेशस्येति।" ७।३।३४। इति वृद्ध्यभावः।) दण्डः। इत्यमरः। २।८।२१॥ दण्डस्य लक्षणं यथा,—
"दमनाद्दण्डनाच्चैव तस्माद्दण्डं विदुर्बुधाः।
यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति निर्भयः।
प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत् साधु पश्यति॥"
इति मत्स्यपुराणम्॥
(यथा, मनुः। ८।१९२।
"निक्षेपस्यापहर्त्तारं तत्समं दापयेत् दमम्॥")
तपःक्लेशसहिष्णुता। तत्पर्य्यायः। दान्तिः २ दमथः ३। इत्यमरः। ३।२।३॥ दमनम्। तत्तु वाह्येन्द्रियनिग्रहः। इति वेदान्तसारः॥ विषयाद्व्यावृत्तस्य मनसो यथेष्टविनियोगयोग्यता। इति केचित्॥ दमस्य लक्षणं यथा,—
"कुत्सितात् कर्म्मणो विप्र! यच्च चित्तनिवारणम्।
स कीर्त्तितो दमः प्राज्ञैः समस्ततत्त्वदर्शिभिः॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारः॥
(यथा, मनुः। ६।९२।
"धृतिःक्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्म्मलक्षणम्॥")
कर्द्दमः। इति मेदिनी। मे, १४॥ (गृहम्। इति निघण्टुः।३।४॥ यथा, ऋग्वेदे।१।७५।५।
"अग्ने यक्षि स्वं दमम्॥"
महर्षिविशेषः। यथा, महाभारते। १३।२६।५।
"विश्वामित्रः स्थूलशिराः सम्वर्त्तः प्रमतिर्दमः॥"
मरुत्तस्य राज्ञः पुत्त्रः। यथा, भागवते।९।२।२९।
"मरुत्तस्य दमः पुत्त्रस्तस्यासीद्राजवर्द्धनः॥"
मरुत्तस्य पौत्त्रः। इति मार्कण्डेयपुराणम्। यथा तत्रैव। १३४। १—५।

"एवं स राजा धर्म्मात्मा नरिष्यन्तोऽभवत् पुरा।
मरुत्ततनयो विप्र ! विख्यातबलपौरुषः ॥"
"नरिष्यन्तस्य तनयो दुष्टारिदमनो दमः।
शक्रस्येव बलं तस्य दयाशीलं मुनेरिव ॥
वाभ्रव्यामिन्द्रसेनायां स जज्ञे तस्य भूभृतः।
नववर्षाणि जठरे स्थित्वा मातुर्महायशाः ॥
यद्ग्राहयामास दमं मातरं जठरे स्थितः।
दमशीलश्च भविता यतश्चायं नृपात्मजः ॥
ततस्त्रिकालविज्ञानः स हि तस्य पुरोहितः।
दम इत्यकरोत् नाम नरिष्यन्तसुतस्य तु ॥
स दमो राजपुत्त्रस्तु धनुर्व्वेदमशेषतः।
जगृहे नरराजस्य सकाशाद्वृषपर्व्वणः ॥"
अस्य विशेषविवरणन्तु तत्रैवाध्याये विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥ भीमस्य राज्ञः पुत्त्रविशेषः। यथा, महाभारते। ३। ५३। ९।
"कन्यारत्नं कुमारांश्च त्रीनुदारान् महायशाः।
दमयन्तीं दमं दान्तं दमनञ्च सुवर्च्चसम् ॥"
विष्णुः। यथा, तत्रैव। १३। १४९। १०५।
"धनुर्धरो धनुर्व्वेदो दान्तो दमयिता दमः ॥")

दमकः, त्रि, (दमयतीति। दम+णिच्+ण्वुल्।) दमनकर्त्ता। इति व्याकरणम् ॥ (यथा मनुः। ३। १६२।
"हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति॥")

दमघोषः, पुं, चन्द्रवंशीयराजविशेषः। स चेदिदेशपतिः शिशुपालपिता च। इति पुराणम् ॥ (यथा, भागवते। ९। २४। ३९।
"दमघोषश्चेदिराजः श्रुतश्रवसमग्रहीत् ॥")

दमघोषसुतः, पुं, (दमघोषस्य सुतः।) शिशुपालः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दमथः, पुं, (दमु उपशमे+"बाहुलकात् दृशमिदमिभ्यश्च।"३। ११४। इति अथः। इत्युज्ज्वलदत्तः।) दमः। दण्डः। इत्युणादिकोषः ॥

दमनं, क्ली, (दम+भावे ल्युट्।) दण्डः। यथा,
"अत्युच्छ्रितस्य दमनमुचितञ्च श्रुतौ श्रुतम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

दमनः, पुं, (दाम्यतीति। दम+ल्युः।) पुष्पविशेषः। दोना इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पुष्पचामरः २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
"दमनस्तु वरस्तिक्तो हृद्यो वृष्यः सुगन्धिकः।
ग्रहणीविषकुष्ठास्रक्लेदकण्डूत्रिदोषजित् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) वीरः। उपशान्तः। इति शब्दरत्नावली ॥ कुन्दवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (ऋषिविशेषः। यथा, महाभारते। ३। ५३। ६।
"तमभ्यस्कृत् ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत !।
तं स भीमः प्रजाकामस्तोषयामास धर्म्मवित् ॥"
अस्य भीमस्य पुत्त्रविशेषः। यथा, तत्रैव। ३। ५३। ९।
"कन्यारत्नं कुमारांश्च त्रीनुदारात् महायशाः।
दमयन्तीं दमं दान्तं दमनञ्च सुवर्च्चसम् ॥"
विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४९। ३४।
"मरीचिर्दमनो हंसः सुपर्णो भुजगोत्तमः ॥"
"स्वाधिकारात् प्रमाद्यन्तीः प्रजा दमयितुं शीलं यस्य वैवस्वतादिरूपेण स दमनः।" इति तद्भाष्ये शङ्कराचार्य्यः ॥ महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। १३६।
"महाप्रसादो दमनः शत्रुहा श्वेतपिङ्गलः ॥")

दमनकः, पुं, (दमन एव। स्वार्थे कन्।) वृक्षविशेषः। दोना इति भाषा। तत्पर्य्यायः। दमनः २ दान्तः ३ गन्धोत्कटा ४ मुनिः ५ जटिला ६ दण्डी ७ पाण्डुरागः ८ ब्रह्मजटा ९ पुण्डरीकः १० तापसपत्री ११ पत्री १२ पवित्रकः १३ देवशेखरः १४ कुलपत्रः १५ विनीतः १६ तपस्विपत्रः १७। इति राजनिर्घण्टः ॥ मुनिपुत्त्रः १८ तपोधनः १९ गन्धोत्कटः २० ब्रह्मजटी २१ कुलपुत्त्रकः २२। इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः। शीतलत्वम्। तिक्तत्वम्। कषायत्वम्। कटुत्वम्। कुष्ठदोषद्वन्द्वत्रिदोषविषविस्फोटविकारहरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ हृद्यत्वम्। वृष्यत्वम्। सुगन्धित्वम्। ग्रहण्यस्रक्लेदकण्डूनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः ॥ (क्ली, षड़क्षरच्छन्दोविशेषः। यथा, चिन्तामणिधृतवचनम्।
"द्विगुणनगणमिह वितनु हि।
दमनकमिति गदति सुचि हि ॥"
एकादशाक्षरच्छन्दोविशेषोऽपि। यथा, तत्रैव।
"द्विजवरगणयुगममलं तदनु च कलय करतलम्।
फणिपतिवरपरिगदितं दमनकमिदमतिललितम् ॥")

दमनकारोपणोत्सवः, पुं, (दमनकस्य आरोपणार्थं य उत्सवः।) श्रीकृष्णस्य दमनकार्पणार्थमहापूजारूपोत्सवः। यथा,—
"चैत्रस्य शुक्लद्वादश्यां दमनारोपणोत्सवम्।
विदध्यात्तद्विधिर्बौधायनाद्युक्तोऽत्र लिख्यते ॥
मधोः सितैकादश्याञ्च प्रातःकृत्यं समाप्य च।
गत्वा दमनकारामं तत्राशोकं स्मरं यजेत् ॥
तत्र मन्त्रः।
अशोकाय नमस्तुभ्यं कामस्त्रीशोकनाशन !।
शोकार्त्तिं हर मे नित्यमानन्दं जनयस्व मे ॥
नेष्यामि कृष्णपूजार्थं त्वां कृष्णप्रीतिकारकम्।
इति संप्रार्थ्य नत्वा च गृह्णीयाद्दमनं शुभम् ॥
प्रोक्ष्य तत् पञ्चगव्येन प्रक्षाल्याद्भिः प्रपूज्य च।
वस्त्रेणाच्छाद्य वेदादिघोषेण गृहमानयेत् ॥*॥
अथ दमनकाधिवासविधिः।
कृष्णस्याग्रे समुद्धृत्य सर्व्वतोभद्रमण्डलम्।
निधाय दमनं तत्र रात्रौ तदधिवासयेत् ॥
तत्र मन्त्रः।
पूजार्थं देवदेवस्य विष्णोर्लक्ष्मीपतेः प्रभोः।
दमन ! त्वमिहागच्छ सान्निध्यं कुरु ते नमः ॥ इति
सबीजं कामदेवञ्च तथा भस्मशरीरकम्।
अनङ्गं मन्मथञ्चैव वसन्तसखमेव च ॥
स्मरं तथेक्षुचापञ्च पुष्पबाणञ्च पूजयेत्।
प्रागादिदिक्षु रत्याढ्यं विधिवद्दमने क्रमात् ॥
अष्टोत्तरशतं कामगायत्र्या चाभिमन्त्र्य तत्।
दत्त्वा पुष्पाञ्जलिं कामदेवं वन्देत मन्त्रवत् ॥
मन्त्रश्चायम्।
नमोऽस्तु पुष्पबाणाय जगदाह्लादकारिणे।
मन्मथाय जगन्नेत्रे रतिप्रीतिप्रदायिने ॥ इति ॥
आमन्त्रितोऽसि देवेश ! पुराणपुरुषोत्तम !।
प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सान्निध्यं कुरु केशव ! ॥
निवेदयाम्यहं तुभ्यं प्रातर्द्दमनकं शुभम्।
सर्व्वथा सर्व्वदा विष्णो ! नमस्तेऽस्तु प्रसीद मे ॥
इत्थमामन्त्र्य देवेशं दत्त्वा पुष्पाञ्जलिं पुनः।
गीतनृत्यादिना रात्रौ कुर्य्याज्जागरणं मुदा ॥*॥
अथ दमनकार्पणविधिः।
प्रातःस्नानादि निर्व्वर्त्त्य नित्यपूजां विधाय च।
दमनारोपणार्थञ्च महापूजां समाचरेत् ॥
ततो दमनकं भक्त्या पाणिभ्यां परिगृह्य च।
घण्टादिवाद्यघोषेण श्रीकृष्णाय समर्पयेत् ॥
तत्र मन्त्रः।
देवदेव जगन्नाथ वाञ्छितार्थप्रदायक !।
हृत्स्थान् पूरय मे कृष्ण कामान् कामेश्वरीप्रिय ! ॥
इदं दमनकं देव गृहाण मदनुग्रहात्।
इमां सांवत्सरीं पूजां भगवन्निह पूरय ॥ इति ॥
ततो दामनकीं मालां गन्धादीनि समर्प्य च।
गीतादिनोत्सवं कृत्वा श्रीकृष्णं प्रार्थयेदिदम् ॥
मणिविद्रुममालाभिर्म्मन्दारकुसुमादिभिः।
इयं सांवत्सरी पूजा तवास्तु गरुड़ध्वज ! ॥
वनमालां यथा देव ! कौस्तुभं सततं हृदि।
तद्वद्दामनकीं मालां पूजाञ्च हृदये वहेत्यादि ॥
भगवन्तं प्रणम्याथ गुरुं संपूज्य भक्तितः।
संपूज्य ब्राह्मणान् शक्त्या भूञ्जीत सह बन्धुभिः ॥
पारणाहे न लभ्येत द्वादशी घटिकापि चेत्।
तदा त्रयोदशी ग्राह्या पवित्रा दमनार्पणे ॥
न कृष्णे दमनारोपः स्यान्मधौ विघ्नतो यदि।
वैशाख्यां श्रावणे मासि कर्त्तव्यं वा तदर्पणम् ॥
अतएवोक्तं ब्रह्मणा देवीपुराणे।
चैत्रादौ कारयेत् पूजां सम्यग्वत्स ! यथाविधि ॥
गन्धधूपार्घ्यनैवेद्यैर्म्माल्यैर्द्दमनकोद्भवैः।
सहोमं पूजयेद्देवं सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
सर्व्वतीर्थाभिषेकस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलासः ॥

दमनी, स्त्री, (दम्यतेऽग्निरनया। दम+ल्युट्। स्त्रियां ङीप्।) अग्निदमनीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

दमयन्ती, स्त्री, (दमयति नाशयति अमङ्गलादिकमिति। दम+णिच्+शतृ+ङीप्।) भद्रमल्लिका। इति शब्दमाला ॥ नलराजपत्नी। सा विदर्भदेशीयभीमराजकन्या। (यथा, महाभारते। ३। ५३। ५-९।
"तथैवासीद्विदर्भेषु भीमो भीमपराक्रमः।
शूरः सर्व्वगुणैर्युक्तः प्रजाकामः स चाप्रजः ॥
स प्रजार्थे परं यत्नमकरोत् सुसमाहितः।
तमभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत ! ॥
तं स भीमः प्रजाकामस्तोषयामास धर्म्मवित्।

महिष्या सह राजेन्द्र ! सत्कारेण सुवर्चसम् ॥
तस्मै प्रसन्नो दमनः सभार्य्याय वरं ददौ ।
कन्यारत्नं कुमारांश्च त्रीनुदारान् महायशाः ॥
दमयन्तीं दमं दान्तं दमनञ्च सुवर्चसम् ।
उपपन्नान् गुणैः सर्व्वैर्भीमान् भीमपराक्रमान् ॥
दमयन्ती तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया ।
सौभाग्येन च लोकेषु यशः प्राप सुमध्यमा ॥”
अस्या विशेषविवरणन्तु तमेवाध्यायमारभ्य विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)

दमितः, त्रि, (दम्यते स्म इति । दम+क्तः । “वा दान्तशान्तेति ।” ७ । २ । २७ । इति पक्षे इट् ।) दान्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ६७ ॥ (यथा, हरिवंशे । ६७ । ५६ ।
“यथेयं सरिदम्भोदा भवेच्छिवजलाशया ।
व्रजोपभोग्या च यथा नागो वै दमितो मया ॥”)
क्लेशसहमात्रम् । इति भरतः ॥ भारवाहनादिक्लेशसहः । इति सुभूतिः ॥

दमी, [न्] त्रि, (दमोऽस्यास्तीति । दम+इनिः ।) दमनविशिष्टः । (तीर्थविशेषे, क्ली । तत्प्रवर्त्तक-ऋषिभेदे, पुं । यथा, महाभारते ।३ । ८२ । ७१—७४ ।
“प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत भरतर्षभ ! ।
तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ ! त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥
दमीति नाम्ना विख्यातं सर्व्वपापप्रमोचनम् ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा उपासन्ते महेश्वरम् ॥
तत्र स्नात्वार्च्चयित्वा च रुद्रं देवगणैर्वृतम् ।
जन्मप्रभृति यत् पापं तत् स्नातस्य प्रणश्यति ॥
दमी चात्र नरश्रेष्ठ ! सर्व्वदेवैरभिष्टुतः ।
तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ ! हयमेधमवाप्नुयात् ॥”
दमीत्यत्र शमीति क्वचित् पाठः ॥)

दमूनाः, [स्] पुं, (दाम्यतीति । अन्तर्भूतण्यर्थात् दमधातोः+“दमेरूनसिः ।” उणां । ४ । २३४ । इति ऊनसिः ।) अग्निः । इत्यमरः ।१।१।५६॥ शुक्राचार्य्यः । इत्युणादिकोषः ॥

दमूनाः, [स्] पुं, (दमूनस्+अन्येषामपि दृश्यते इति पक्षे दीर्घः । यद्वा, दमेरूनसिरिति पठित्वा ऊनसिप्रत्ययः ।) अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥ (त्रि, दमनीयः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १४१ । ११ ।
“अस्मे रयिं न स्वर्थं दमूनसं भगं दक्षं न पपृचासि धर्णसिम् ॥”
दानमनाः । दान्तचित्तः । यथा, तत्रैव ।५।४।५।
“जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इमं नो यज्ञमुपयाहि विद्वान् ॥”)

दम्पती, पुं, (जाया च पतिश्च । राजदन्तादिगणे पाठात् जायाया दम्भावो वा निपात्यते ।) भार्य्यापती । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥ (यथा, मनुः । ३ । ११६ ।
भुक्तवत्स्वथ विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि ।
भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टन्तु दम्पती ॥”)

दम्भः, पुं, (दभ्यते इति । दम्भ दम्भे+घञ् ।) कपटः । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २२२ ।
“सुगुप्तस्यापि दम्भस्य ब्रह्माप्यन्तं न गच्छति ॥”
अयन्तु अधर्म्मात् मृषागर्भे संजातः । यथा, भागवते । ४ । ८ । २ ।
“मृषाऽधर्म्मस्य भार्य्यासीद्दम्भं मायाञ्च शत्रुहन् ! ।
असूत मिथुनं तत्तु निरृतिर्जगृहेऽप्रजाः ॥”)
कल्कम् । शाटोपाहङ्कृतिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, गीतायाम् । १६ । १७ ।
“आत्मसम्भाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।
यजन्ते नाम यज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्व्वकम् ॥”
धर्म्मोत्साहः । यथा, मनुः ।४।१६३ ।
“नास्तिक्यं वेदनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम् ।
द्वेषं दम्भञ्च मानञ्च क्रोधं तैक्ष्ण्यञ्च वर्जयेत् ॥”
महादेवः । यथा, महाभारते । १३।१७।७८ ।
“दम्भो ह्यदम्भो वैदम्भो वश्यो वशकरः कलिः ॥”)

दम्भोलिः, पुं, (दम्भ नोदे+भावे असुन् । दम्भसि प्रेरणे अलति पर्य्याप्नोतीति । अल+इन् ।) वज्रम् । इत्यमरः । १ । १ । ५० ॥

दम्यः, पुं, (दम्यते इति । दम+यत् ।) वत्सतरः । स तु प्राप्तदमनकालो गौः । इत्यमरः । २ । ९ । ६२ ॥ अनड्वान् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ६६ । ४ ।
“शकटं दम्यसंयुक्तं दत्तं भवति चैव हि ॥”)
दमनीये, त्रि ॥

दय, ञि ङ रक्षणे । गतौ । वधे । दाने । अवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) अवनं पालनम् । ञि, दयितोऽस्ति । ङ, दयते दीनं दयालुः । तेषां दयसे न कस्मात् । अत्र कर्म्मणि षष्ठी । इति दुर्गादासः ॥

दयः, पुं, (दय+बाहुलकात् अप् ।) दया । इति शब्दरत्नावली ॥

दया, स्त्री, (दय+भिदादङ् । ततष्टाप् ।) करुणा । अस्या लक्षणं यथा, पाद्मे क्रियायोगसारे ।
“यत्नादपि परक्लेशं हर्त्तुं या हृदि जायते ।
इच्छा भूमिसुरश्रेष्ठ ! सा दया परिकीर्त्तिता ॥”
अपि च मत्स्यपुराणे ।
“आत्मवत् सर्व्वभूतेषु यो हिताय शुभाय च ।
वर्त्तते सततं हृष्टः क्रिया ह्येषा दया स्मृता ॥”*॥
“परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा ।
आत्मवद्वर्त्तितव्यं हि दयैषा परिकीर्त्तिता ॥”
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥
(इयं हि शक्तीनामन्यतमा । यथा, देवीभागवते । १ । १५ । ६० ।
“श्रद्धा मेधा स्वधा स्वाहा क्षुधा निद्रा दया गतिः ।
“संस्थिताः सर्व्वतः पार्श्वे महादेव्याः पृथक् पृथक् ॥”)

दयाकूर्च्चः, पुं, (दयायां कूर्च्चः शीर्षमिव प्रधानम् ।) बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४८ ॥

दयालुः, त्रि, (दयते इति । दय+“स्पृहिगृहीति ।” ३ । २ । १५८ । इति आलुच् ।) दयायुक्तः । तत्पर्य्यायः । कारुणिकः २ कृपालुः ३ सूरतः ४ । इत्यमरः ।३।१।१५ ॥ (यथा, रघुः ।१०।१६ ।
“दयालुमनघस्पृष्टं पुराणमजरं विदुः ॥”)

दयितं, त्रि, (दय्यते स्मेति । दय+क्तः ।) प्रियम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५३ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । २८८ ।
“इष्टमहष्टप्रायं दयितं कृत्वा प्रकाशितत्त्वनया ।
हृदयं करेण ताडितमथ मिथ्याश्रितत्रपया ॥”
यथा च पञ्चतन्त्रे । २ । १८६ ।
“दयितजनविप्रयोगो वित्तवियोगश्च केन सह्याः स्युः ।
यदि सुमहौषधकल्पो वयस्यजनसङ्गमो न स्यात् ॥”)

दयितः, पुं, (दय+क्तः ।) पतिः । इति जटाधरः ॥

दयिता, स्त्री, (दयित+टाप् ।) भार्य्या । इति हलायुधः ॥ (यथा, रघुः । २ । ३ ।
“निवर्त्त्य राजा दयितां दयालुस्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः ॥”)

दर, व्य, (दीर्य्यते इति । दॄ+अप् ।) ईषदर्थः । इति मेदिनी । रे, ४७ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३०० ।
“दरतरलेऽक्षिणि वक्षसि दरोन्नते तव मुखे च दरहसिते ।
आस्तां कुसुमं वीरः स्मरोऽधुना चित्रधनुषापि ॥”
“अक्षिणि नेत्रे ईषच्चञ्चले सति । तथैषदुन्नमिते वक्षसि मुखे च किञ्चिद्विहसितवति सति ।” इति तट्टीका ॥)

दरं, क्ली, शङ्खः । यथा । विष्णुं वन्दे दरकमलकौमोदकीचक्रपाणिमिति क्रमदीपिका ॥

दरः, पुं क्ली, (दीर्य्यते वक्षोऽनेन । दॄ+“ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ।” ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।) भयम् । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । २६५ ।
“दरनिद्राणस्यापि स्मरस्य शिञ्जेन निर्गतास्तन् मे ।
सुभ्रु ! तव दृष्टिरसावर्ज्जुनयन्त्रेषुरिव हन्ति ॥”)
गर्त्तः । इत्यमरः । ३ । ३ । १८४ ॥ (शङ्खः । यथा, भागवते । १ । ११ । २ ।
“स उच्चकाशे धवलोदरो दरोऽप्युरुक्रमस्याधरशोणशोणिमा ।
दाध्मायमानः करकञ्जसंपुटे यथाब्जखण्डे कलहंस उत्स्वनः ॥”)
कन्दरे, पुं क्ली । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (स्त्रियां ङीप् । यथा, ऋतुसंहारे । १ । २५ ।
“ध्वनति पवनविद्धः पर्व्वतानां दरीषु स्फुटति पटुनिनादः शुष्कवंशस्थलीषु ॥”)

दरकण्टिका, स्त्री, (दर ईषत् कण्टो यस्याः कप् । टापि अत इत्वम् ।) शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दरणिः, पुं, (दॄ विदारणे+“ऋगातेरणिः ।” २ । १०३ । इति उज्ज्वलदत्तोक्त्या अनिः ।) कूलभङ्गः । भाङ्गन इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कूलहण्डः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ कूलतण्डुलः ३ । इति भूरिप्रयोगः ॥

दरत्, [द्] स्त्री, (दृणातीति । दॄ विदारणे + "शॄदृभसोऽदिः ।" उणां । १ । १२६ । इति अदिः ।) प्रपातः । भयम् । पर्व्वतः । इति मेदिनी । दे, ३० ॥ म्लेच्छजातिः । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ॥ (देशविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १५७ ।
"दरत्तुरस्काधिपयोर्यः केशरिवराहयोः ।
हिमवद्विन्ध्ययोरासीदार्य्यावर्त्त इवान्तरे ॥")
हृत् । तीरम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

दरदं, क्ली, (दर ईषत् दायति शुध्यतीति । दै + कः ।) हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्वचित् पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । अस्य पर्य्यायो यथा,—
"रक्तं मर्कटशीर्षञ्च हिङ्गुलं दरदो रसः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
पर्य्यायान्तरं यथा,—
"हिङ्गुलन्दरदं म्लेच्छं चित्राङ्गञ्चूर्णपारदम् ।
दरदस्त्रिविधः प्रोक्तश्चर्म्मारः शुकतुण्डकः ॥
हंसपादस्तृतीयः स्याद्गुणवानुत्तरोत्तरम् ।
चर्म्मारः शुक्लवर्णः स्यात् सपीतः शुकतुण्डकः ॥
जवाकुसुमसङ्काशो हंसपादो महोत्तमः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
"दरदं तण्डुस्थूलं कृत्वा न्यूत्पात्रके त्रिदिनम् ।
भाव्यं जम्बीररसैश्चाङ्गेर्य्या वा रसैर्बहुधा ॥
ततश्च जम्बीरवारिणा चाङ्गेर्य्या रसेन परिप्लुतम् ।
कृत्वा स्थालीमध्ये निधाय तदुपरि कठिनीष्टदम् ॥
चारु शरावं तत्र त्रिंशद्वारं जलं देयं उष्णे देयं
तथैव तदूर्द्धपातनेन निर्म्मलं शिवजः ॥"
"हिङ्गुले हिङ्गुलुर्याति दरदः शुकतुण्डकः ।
रसगन्धकसम्भूतो हिङ्गुलो दैत्यरक्तकः ॥
अम्लवर्गद्रवैः पिष्ट्वा दरदो माहिषेण च ।
दुग्धेन सप्तधा पिष्टः शुष्कीभूतो विशुध्यति ॥
अन्यच्च ।
मेषीदुग्धेन दरदमम्लवर्गैर्विभावितम् ।
सप्तवारं प्रयत्नेन शुद्धिमायाति निश्चितम् ॥
अन्यमतम् ।
दरदं दोलिकायन्त्रे पक्वं जम्बीरजैर्द्रवैः ।
सप्तवारमजामूत्रैर्भावितं शुद्धिमेति हि ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)

दरदः, पुं, (दरं भयं ददातीति । दा + कः ।) देशविशेषः । भयम् । म्लेच्छजातिभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अयन्तु पूर्व्वं क्षत्त्रिय आसीत् पश्चात् क्रमशः उपनयनादिक्रियालोपात् शूद्रत्वादिकं प्राप्तः । यदुक्तं मनौ । १० । ४३-४४ ।
"शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्त्रियजातयः ।
वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥
पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविड़ाः काम्बोजा जवनाः शकाः ।
पारदा पह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः ॥")

दरिः, स्त्री, (दृ + इन् ।) दरी । इति शब्दरत्नावली ॥ (तक्षककुलोत्पन्ने सर्पे, पुं । इति महाभारतम् ॥)

दरितः, त्रि, (दरो भयमस्य सञ्जातः । दर + तारकादित्वात् इतच् ।) भीतः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६ ॥

दरिद्रः, पुं, (दरिद्राति दुर्गच्छतीति । दरिद्रा + अच् ।) निर्धनः । तत्पर्य्यायः । निस्वः २ दुर्विधः ३ दीनः ४ दुर्गतः ५ । इत्यमरः । ३।१।४६ ॥ कीकटः ६ दुस्थः ७ । इति जटाधरः ॥ अस्तमितः ८ । इति दानधर्म्मः । तस्य कारणं यथा,—
"अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।
अदत्त्वा हेमधेनूश्च दरिद्रो जायते नरः ॥"
इति पाद्मे भूखण्डम् ॥
"दरिद्रो यस्त्वसन्तुष्टः कृपणो योऽजितेन्द्रियः ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥

दरिद्रा, ञ लु दुर्गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-अकं-सेट् ।) दुर्गतिरकिञ्चनीभावः । ञ लु, उपर्य्युपरि पश्यन्तः सर्व्व एव दरिद्रति । इति दुर्गादासः ॥

दरिद्रायकः, त्रि, (दरिद्रातीति । दरिद्रा + ण्वुल् ।) दरिद्रः । इति मुग्धबोधम् ॥

दरिद्रितः, त्रि, (दरिद्रा + कर्त्तरि क्तः ।) दरिद्रः । दारिद्र्ययुक्तः ॥

दरिद्रिता, [ऋ] त्रि, (दरिद्रा + तृच् ।) दरिद्रायकः । दरिद्राधातोः कर्त्तरि तृन्प्रत्ययः ॥

दरोदरं, क्ली, (दरो भयं तज्जनकं उदरं यस्य । प्रायशः सर्व्वग्रासकत्वादेवास्य तथात्वम् ।) दुरोदरम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दरोदरः, पुं, (दरजनकमुदरं यस्य ।) दुरोदरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, उणादिसूत्रटीकायां उज्ज्वलदत्तधृतगोवर्द्धनः । ५ । १६ ।
"आश्रित्य दुर्गं गिरिकंदरोदरं
क्रीड़न्त्यमुष्मिन् सततं दरोदरम् ॥")

दर्द्दरः, पुं, पर्व्वतः । (यथा, रामायणे । २ । ६१ । २४ ।
"मलयं दर्द्दरञ्चैव ततः स्वेदनुदोऽनिलः ॥"
क्वचित् दर्द्दुरोऽपि पाठः ॥) ईषद्भग्नभाजने, त्रि । इति मेदिनी । रे, १६६ ॥

दर्द्दराम्लः, पुं, यज्ञनर्विशेषः । तत्पर्य्यायः । मीनाम्लोणः २ । इति शब्दमाला ॥

दर्द्दरीकं, क्ली, (दारयतीव कर्णौ । दॄ + णिच् + "फर्फरीकादयश्च ।" उणां । ४ । २० । इति ईकन्प्रत्ययेन साधुः ।) वाद्यम् । इत्युणादिकोषः ॥

दर्द्दरीकः, पुं, (दारयतीव कर्णौ इति । दॄ + णिच् + "फर्फरीकादयश्च ।" उणां । ४ । २० । इति ईकन्प्रत्ययेन साधुः ।) मेघः । वाद्यभेदः । भेकः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

दर्द्दुरं, क्ली, ग्रामजालम् । इति मेदिनी । रे, १६७ ॥

दर्द्दुरः, पुं, (दृणाति कर्णौ शब्देनेति । दॄ + "मकुरदर्द्दुरौ ।" उणां । १ । ४१ । इति उरच् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) भेकः । इत्यमरः । १ । १० । २४ ॥ (यथा,—
"भद्रं कृतं कृतं मौनं कोकिलैर्जलदागमे ।
दर्द्दुरा यत्र वक्तारस्तत्र मौनं हि शोभनम् ॥"
इत्युद्भटः ॥)
मेघः । वाद्यभाण्डभेदः । पर्व्वतविशेषः । इति मेदिनी । रे, १६७ ॥ (यथा, रघौ । ४ । ५१ ।
"स निर्विश्य यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनौ ।
स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदर्द्दुरौ ॥")
राक्षसः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (अभ्रकधातुभेदः । यथा, भावप्रकाशे ।
"पिनाकं दर्द्दुरं नागं वज्रञ्चेति चतुर्व्विधम् ॥"
"दर्द्दुरं त्वग्निनिक्षिप्तं कुरुते दर्द्दुरध्वनिम् ।
गोलकान् बहुशः कृत्वा स स्यान्मृत्युप्रदायकः ॥")

दर्द्दुरा, स्त्री, (दृणाति दारयति वा असुरानिति । दॄ + उरच् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः । ततष्टाप् ।) चण्डिका । इति मेदिनी । रे, १६७ ॥

दर्द्रूः, पुं, (दरिद्राति दुर्गच्छत्यङ्गमनेनेति । दरिद्रा + "दरिद्राते र्यालोपः ।" उणां ।१।६०। इति ऊः । रकारेकारयकाराणां लोपश्च ।) दद्रुरोगः । इति शब्दरत्नावली ॥

दर्द्रुः, पुं, (दरिद्रा + बाहुलकात् उः । र्यालोपश्च ।) दद्रुरोगः । इत्युणादिकोषः ॥

दर्द्रुघ्नः, पुं, (दर्द्रुं हन्तीति । दर्द्रु + हन् + टक् ।) चक्रमर्द्दकः । इति शब्दरत्नावली ॥

दर्द्रुणः, त्रि, (दर्द्रुरस्यास्तीति । दर्द्रु + "लोमादिपामादिपिच्छिलादिभ्यः शनेलचः ।" ५।२।१०० । इति पामादिषु पाठात् नः । ततो णत्वञ्च ।) दद्रुरोगी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दर्द्रूः, पुं, (दरिद्रा + ऊः । र्यालोपश्च ।) दद्रुरोगः । इत्युणादिकोषः ॥

दर्द्रूणः, त्रि, (दर्द्रूरस्यास्तीति । दर्द्रू + नः ।) दद्रुरोगी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दर्द्रूरोगी, [न्] त्रि, (दर्द्रूरोगोऽस्यास्तीति । दर्द्रूरोग + इनिः ।) दद्रुरोगी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दर्पः, पुं, (दृप्यते इति । दृप् + भावे घञ् ।) उच्छृङ्खलत्वम् । इति नीलकण्ठः । कस्तूरी । इति मेदिनी । पे, ७ ॥ उष्मा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अहङ्कृतिः । तत्पर्य्यायः । गर्व्वः २ अहङ्कारः ३ अवलिप्तता ४ अभिमानः ५ ममता ६ मानः ७ चित्तोन्नतिः ८ स्मयः ९ । इति हेमचन्द्रः । २ । २३१ ॥ * ॥
"अहङ्कारश्च सर्व्वेषां पापबीजममङ्गलम् ।
ब्रह्माण्डेषु च सर्व्वेषां गर्व्वपर्य्यन्तमुन्नतिः ॥
येषां येषां भवेद्दर्पो ब्रह्माण्डेषु परात्परे ।
विज्ञाय सर्व्वं सर्व्वात्मा तेषां शास्ताहमेव च ॥
क्षुद्राणां महताञ्चैव येषां गर्व्वो भवेत् प्रिये ! ।
एवंविधमहं तेषां चूर्णीभूतं करोमि च ॥
चकार दर्पभङ्गञ्च महाविष्णोः पुरा विभुः ।
ब्रह्मणश्च तथा विष्णोः शेषस्य च शिवस्य च ॥
धर्म्मस्य च यमस्यापि शाम्बस्य चन्द्रसूर्य्ययोः ।
गरुड़स्य च वह्नेश्च गुरोर्दुर्व्वाससस्तथा ॥
दौवारिकस्य भक्तस्य जयस्य विजयस्य च ।

सुराणामसुराणाञ्च भवतः कामशङ्कयोः ॥
लक्ष्मणस्यार्ज्जुनस्यापि बाणस्य च भृगोस्तथा ।
सुमेरोश्च समुद्राणां वायोश्च वरुणस्य च ॥
सरस्वत्याश्च दुर्गायाः पद्मायाश्च भुवस्तथा ।
सावित्र्याश्चैव गङ्गाया मनसायास्तथैव च ॥
प्राणाधिष्ठातृदेव्याश्च प्रियायाः प्राणतोऽपि च ।
प्राणाधिकाया राधाया अन्येषामपि का कथा ।
हत्वा दर्पञ्च सर्व्वेषां प्रसादञ्च चकार सः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

दर्पकः, पुं, (दर्पयति हर्षयति मोहयति वेति । दृप हर्षमोहनयोः+णिच्+ण्वुल् ।) कामदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २३ ॥

दर्पणं, क्ली, (दर्पयति सन्दीपयतीति । दृप्+णिच्+ल्युः) चक्षुः । इति जटाधरः ॥ (भावे ल्युट् ।) सन्दीपनम् । इति दृपधात्वर्थदर्शनात् ॥

दर्पणः, पुं, क्ली, (दर्पयति सन्दीपयतीति । दृप्+णिच्+“नन्दिग्रहीति ।” ३ । १ । १३४ । इति ल्युः ।) रूपदर्शनाधारः । आर्शि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मुकुरः २ आदर्शः ३ । इत्यमरः । २ । ७ । १४० ॥ आत्मदर्शः ४ नन्दरः ५ दर्शनम् ६ प्रतिविम्बातम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ कर्कः ८ कर्करः ९ । इति जटाधरः ॥ (यथा, चाणक्ये । १०६ ।
“यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम् ।
लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति ॥”)
अस्य गुणः । आयुःश्रीकारित्वम् । पापनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ पुं, पर्व्वतभेदः । नदविशेषः । यथा,—
और्व्व उवाच ।
“ततः पूर्व्वं महाराज ! दर्पणो नाम पर्व्वतः ।
कुवेरो यत्र वसति धनपालैः समं सदा ।
यस्मिन्नास्ते मध्यभागे रोहिणो रोहिताकृतिः ।
यस्मिँल्लोहादिकं स्पृष्टं स्वर्णतां याति तत्क्षणात् ॥
यत्रातिदूरे स्रवति दर्पणो नाम वै नदः ।
हिमाद्रिप्रभवो नित्यं लौहित्यसदृशः फले ॥
समुत्पन्नं हि लौहित्यं सर्व्वैर्देवगणैर्हरिः ।
सर्व्वतीर्थोदकैः सम्यक् स्नापयामास तं सुतम् ॥
तस्य स्नानसमुद्भूतः पापदर्पस्य पाटनः ।
तेनायं दर्पणो नाम पुरा देवगणैः कृतः ॥
तस्मिन् स्नात्वा नदवरे योऽर्चयेद्दर्पणाचले ।
कुवेरं प्रतिपत्तिथ्यां कार्त्तिके शुक्लपक्षतः ॥
स याति ब्रह्मसदनमिह भूतिशतैर्युतः ॥”
इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥

दर्पारम्भः, पुं, (दर्पस्य आरम्भः) अहङ्कारारम्भः । तत्पर्य्यायः । मटस्फटिः २ । इति जटाधरः ॥

दर्भः, पुं, (दृणाति विदारयतीति । “दृदलिभ्यां भः ।” उणां ३ । १५१ । इति भः ।) कुशः । इत्यमरः ।२।४।१६६ ॥ उलपतृणम् । इति रत्नमाला ॥ काशः । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
(“कुशो दर्भस्तथा बर्हिः सूच्यग्रो यज्ञभूषणः ।
ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात् क्षुरपत्रस्तथैव च ॥
दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरन्तुवरं हिमम् ।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णावस्तिरुक्प्रदरास्रजित् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
“हरिताः सपिञ्जलाश्चैव पुष्टाः स्निग्धाः समाहिताः ।
गोकर्णमात्रास्तु कुशाः सकृच्छिन्नाः समूलकाः ॥
पितृतीर्थेन देयाः स्युर्दूर्व्वाश्यामाकमेव च ।
काशाः कुशा वल्वजाश्च तथान्ये तीक्ष्णरोमशाः ।
मौञ्जाश्च शाद्वलाश्चैव षड्दर्भाः परिकीर्त्तिताः ॥
सपिञ्जलाः साग्राः तीक्ष्णरोमशा इति वल्वजानां विशेषणम् । शाद्वला इति सर्व्वेषां विशेषणम् । तेन तेषामभावे शूकतृणशरशीर्य्यवल्वजनलशुण्ठवर्जं सर्व्वतृणानीति गोभिलेन तद्व्यतिरिक्तवल्वजानां निषेधो बोद्धव्यः । शूकानि फलपुष्पमञ्जर्य्यस्तानि येषां तृणानां सन्ति तानि शूकतृणानि इति भट्टनारायणचरणाः ॥ गोकर्णमिता विस्तृताङ्गुष्ठानामिकापरिमाणाः ।
रत्निप्रमाणाः शस्ता वै पितृतीर्थेन संस्कृताः ।
उपमूले तथा लूनाः प्रस्तरार्थे कुशोत्तमाः ॥
इति वायुपुराणम् ॥ * ॥
वर्ज्यप्रतिप्रसवमाह हारीतः ।
पथि दर्भाश्चितौ दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।
स्तरणासनपिण्डेषु षड्दर्भान् परिवर्जयेत् ॥
पिण्डार्थं ये स्तृता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् ।
मूत्रोच्छिष्टप्रलिप्ते च त्यागस्तेषां विधीयते ॥
धृतैः कृते च विण्मूत्रे त्यागस्तेषां विधीयते ।
धृतैरित्युपलक्षणेन तृतीया धृतैर्दर्भैरुपलक्षितेन पुरुषेण ॥
नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये धृताः ।
पवित्रांस्तान् विजानीयाद्यथा कायस्तथा कुशाः ॥
आचम्य प्रयतो नित्यं पवित्रेण द्विजोत्तमः ।
नोच्छिष्टन्तु भवेत्तत्तु भुक्तशेषं विवर्जयेत् ॥
कृतं समापितमित्यर्थः ॥ * ॥
दर्भवटुलक्षणमाह रत्नाकरे गृह्यसंग्रहः ।
ऊर्द्ध्वकेशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः ।
दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः ॥
शान्तिदीपिकायाम् ।
सप्तभिर्नवभिर्वापि सार्द्धद्वितयवेष्टितम् ।
ॐकारेणैव मन्त्रेण द्विजः कुर्य्यात् कुशद्विजम् ॥
नवभिरित्यत्र पञ्चभिरिति कर्म्मोपदेशिन्यां पाठः । दर्भसंख्याविशेषाभिधानं छन्दोगेतरपरम् ।
यज्ञवास्तुनि मुष्ट्याञ्च स्तम्भे ब्रह्मवटौ तथा ।
दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेष्वपि ॥
इति गोभिलपरिशिष्टीयवचनात् ।” इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

दर्भटं, क्ली, (दृभ्यते निभृतस्थाने विरच्यते इति । दृभ ग्रन्थने+बाहुलकात् अटन् ।) निभृतगृहम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दर्भपत्रः, पुं, (दर्भस्य कुशस्येव पत्राणि यस्य ।) काशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दर्भाह्वयः, पुं, (दर्भं आह्वयते स्पर्द्धते सदृशत्वात् । आ+ह्वे+अच् ।) मुञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मुञ्जशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

दर्व्वः, पुं, (दृणाति विदारयतीति । दृ+“कृगृशृदृभ्यो वः ।” उणां १।१५५। इति वः ।) राक्षसः । हिंस्रः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (जातिविशेषः । यथा, महाभारते । २।५१।१३।
“कैरता दरदा दर्व्वाः शूरा वैयामकास्तथा ।
औदुम्बरा दुर्व्विभागाः पारदाः सह वाह्लिकैः ॥”
स्त्रियां टाप् । उशीनरपत्नीभेदः । यथा, हरिवंशे । ३१ । २२ ।
“उशीनरस्य पत्न्यस्तु पञ्च राजर्षिवंशजाः ।
नृगा कृमी नवा दर्व्वा पञ्चमी च दृषद्वती ॥”)

दर्व्वरीकः, पुं, (दृ विदारे+“फर्फरीकादयश्च ।” उणां । ४ । २० । इति ईकन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) इन्द्रः । वायुः । वाद्यभेदः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

दर्व्वटः, पुं, (दर्व्वाय हिंसायै अटतीति । अट+अच् । शकन्ध्वादित्वात् अलोपः ।) दण्डवादी । इति हारावली । १२८ ॥

दर्व्विः, स्त्री, (दृणाति विदारयत्यनेनेति । दृ+“वृदृभ्यां विन् ।” उणां ४ । ५३ । इति विन् ।) व्यञ्जनादिदारकः । हाता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कम्बिः २ खजाका ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ३४ ॥ दर्व्वी ४ कम्बी ५ खजाकजः ६ । फणा । इति शब्दरत्नावली ॥

दर्व्विकः, पुं, (दर्व्वि+स्वार्थे कन् । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) दर्व्वी । इति द्विरूपकोषः ॥

दर्व्विका, स्त्री, (दर्व्वि+स्वार्थे कन्+टाप् ।) दार्व्विका । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ खजाका । इति द्विरूपकोषः ॥ कज्जलम् । यथा;
“सौवीरं जाम्बलं तुत्थं मयूरश्रीकरं तथा ।
दर्व्विका मेघनीलञ्च अञ्जनानि भवन्ति षट् ॥”
तल्लक्षणम् यथा, कालिकापुराणे ६८ अध्याये ।
“स्रवद्रूपन्तु सौवीरं जाम्बलं प्रस्तरं तथा ।
मयूरश्रीकरं रत्नं मेघनीलन्तु तैजसम् ॥
घृष्ट्वा निष्पाद्य चैतानि शिलायां तैजसेऽथवा ।
प्रदद्यात् सर्व्वदेवेभ्यो देवीभ्यश्चापि पुत्रक ! ॥
घृततैलादियोगेन ताम्रादौ दीपवह्निना ।
यदञ्जनं जायते तु दर्व्विका परिकीर्त्तिता ॥

दर्व्वी, स्त्री, (दर्व्वि+वा ङीष् ।) दर्व्विः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, उत्तरगीतायाम् । २ । ३७ ।
“आलोच्य चतुरो वेदान् धर्म्मशास्त्राणि सर्व्वदा ।
योऽहंब्रह्म न जानाति दर्व्वी पाकरसं यथा ॥”)

दर्व्वीकरः, पुं, (दर्व्वी फणां करोतीति कृ+“कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ।” ३।२।२०। इति टः । यद्वा, दर्व्वी फणा कर इवास्य ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ८ ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थाध्याये ।
“दर्व्वीकरा मण्डलिनो राजिमन्तश्च पन्नगाः ।
तेषु दर्व्वीकरा ज्ञेया विंशतिः षट् च पन्नगाः ॥”

"रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशधारिणः ।
ज्ञेया दर्व्वीकराः सर्पाः फणिनः शीघ्रगामिनः ॥"
तत्र दर्व्वीकरभेदा यथा,—
"दर्व्वीकराः कृष्णसर्पो महाकृष्णः कृष्णोदरः श्वेतकपोतो महाकपोतो वलाहको महासर्पः शङ्खपालो लोहिताक्षो गवेधुकः परिसर्पः खण्डफणः ककुदः पद्मो महापद्मो दर्भपुष्पो दधिमुखः पुण्डरीको भ्रुकुटीमुखो विष्किरः पुष्पाभिकीर्णो गिरिसर्प ऋजुसर्पः श्वेतोदरो महाशिरा अलगर्द्द आशीविष इति ॥"
एतद्विषजनितलक्षणादिकं यथा,—
"तत्र दर्व्वीकरविषेण त्वङ्नयननखदशनमूत्रपुरीषदंशकृष्णत्वं रौक्ष्यं शिरसो गौरवं सन्धिवेदना कटीपृष्ठग्रीवादौर्ब्बल्यं जृम्भणं वेपथुः स्वरावसादो घुर्घुरको जड़ता शुष्कोद्गारः कासश्वासौ हिक्का वायोरूर्द्ध्वगमनं शूलोद्वेष्टनं तृष्णा लालास्रावः फेनागमनं स्रोतोऽवरोधस्तास्ताश्च वातवेदना भवन्ति ॥" दर्व्वीकरदष्टानां विषवेगादिकमाह यथा,—
"तत्र सर्व्वेषां सर्पाणां विषस्य सप्तवेगा भवन्ति। तत्र दर्व्वीकराणां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति तत् प्रदुष्टं कृष्णतामुपैति तेन कार्ष्ण्यं पिपीलिकापरिसर्पणमिव चाङ्गे भवति। द्वितीये मांसं दूषयति तेनात्यर्थं कृष्णता शोफो ग्रन्थयश्चाङ्गे भवन्ति तृतीये मेदो दूषयति तेन दंशक्लेदः शिरोगौरवं स्वेदश्चक्षुर्ग्रहणञ्च। चतुर्थे कोष्ठमनुप्रविश्य कफप्रधानान् दोषान् दूषयति। तेन तन्द्रा प्रसेकसन्धिविश्लेषा भवन्ति। पञ्चमे अस्थीन्यनुप्रविशति प्राणमग्निञ्च दूषयति तेन पर्व्वभेदो हिक्कादाहश्च भवति। षष्ठे मज्जानमनुप्रविशति ग्रहणीञ्चात्यर्थं दूषयति। तेन गात्राणां गौरवमतिसारो हृत्पीड़ा मूर्च्छा च भवति। सप्तमे शुक्रमनुप्रविशति व्यानञ्चात्यर्थं कोपयति। कफञ्च सूक्ष्मस्रोतोभ्यः प्रच्यावयति तेन श्लेष्मवर्त्तिप्रादुर्भावः कटिपृष्ठभङ्गश्च सर्व्वचेष्टाविघातो लालास्वेदयोरतिप्रवृत्तिरुच्छासनिरोधश्च भवति॥"
अथ दर्व्वीकरदष्टस्य चिकित्सामाह तत्रैव।
"फणिनां विषवेगे तु प्रथमे शोणितं हरेत्।
द्वितीये मधुसर्पिर्भ्यां पाययेतागदं भिषक्॥
नस्य कर्म्माञ्जने युञ्ज्यात् तृतीये विषनाशने।
वान्तं चतुर्थे पूर्व्वोक्तां यवागूमथ दापयेत्॥
शीतोपचारं कृत्वादौ भिषक् पञ्चमषष्ठयोः।
दापयेच्छोधनं तीक्ष्णं यवागूञ्चापि कीर्त्तिताम्॥
सप्तमे त्ववपीड़ेन शिरस्तीक्ष्णेन शोधयेत्।
तीक्ष्णमेवाञ्जनं दद्यात् तीक्ष्णशस्त्रेण मूर्द्ध्नि च॥
कुर्य्यात् काकपदं चर्म्म सासृग्वा पिशितं क्षिपेत्॥")
खजाकाकारके, त्रि॥
दर्शः, पुं, (दृश्यते उपर्य्यधोभावापन्नसमसूत्रपातन्यायेन राश्येकांशावच्छेदेन सहावस्थितौ चन्द्रसूर्य्यौ यत्र। दृश्+अधिकरणे घञ्।) अमावस्या। इत्यमरः। १।४।८॥
"अन्योऽन्यं चन्द्रसूर्य्यौ तु दर्शनाद्दर्श उच्यते॥"
इति मत्स्यपुराणम्॥
(अयं शिनीवाल्यां विधातृपत्न्यां तस्मात् जातः। यथा, भागवते। ६।१८।३।
"धातुः कुहूः शिनीवाली राका चानुमतिस्तथा।
सायं दर्शमथ प्रातः पूर्णमासमनुक्रमात्॥"
दृश+भावे घञ्।) अवलोकनम्। इति मेदिनी। शे, ७॥ (यथा, महाभारते। १३। १४४। ४५।
"दुर्द्दर्शाः केचिदाभान्ति नराः काष्ठमया इव।
प्रियदर्शास्तथा चान्ये दर्शनादेव मानवाः॥")
पक्षान्तकृतयागविशेषः। स यागत्रयात्मकः। यथा। "आग्नेयाष्टाकपालेन्द्रदध्यैन्द्रपयोयागास्त्रयोऽमावास्यायां स च यावज्जीवं कर्त्तव्यः कौण्डपायिकर्त्तव्यो माससाध्यश्च।" इति मलमासतत्त्वम्॥
दर्शकः, पुं, (दर्शयति नृपादिसमीपगमनपथमिति। दृश्+णिच्+ण्वुल्।) द्वारपालः। इत्यमरः। २।८।६॥ (जातिविशेषः। यथा, महाभारते। ६।६।५३। [स्वधा॥")
"काश्मीरा सिन्धुसौवीरा गान्धारा दर्शकाः"
त्रि, दर्शयिता। (यथा, कुमारे। ६।५२।
"विधिप्रयुक्तसत्कारैः स्वयं मार्गस्य दर्शकः॥")
प्रवीणः। इति मेदिनी। के, १०३॥ (प्रकाशकः। यथा, हितोपदेशे। १।११।
"अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम्।
सर्व्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्ध एव सः॥"
दृश+ण्वुल्। द्रष्टा। यथा, महाभारते। १।१४१।१७।
"एकाग्रः स्यादविवृतो नित्यं विवरदर्शकः।
राजन्नात्यं सपत्नेषु नित्योद्विग्नः समाचरेत्॥")
दर्शतः, पुं, (दृश्यते गगनमार्गे इति। दृश+"भृम्दृदृशीति।" उणां। ३।११०। इति अतच्।) सूर्य्यः। चन्द्रः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (दर्शनीये, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। १।१४४।७।
"यो विश्वतः प्रत्यङ्ङसि दर्शतो रण्वः संदृष्टौ पितु मा इव क्षयः॥")
दर्शनं, क्ली, (दृश्यतेऽनेनेति। दृश्+करणे ल्युट्।) नयनम्। स्वप्नः। बुद्धिः। धर्म्मः। उपलब्धिः। दर्पणः। (दृश्यते यथार्थतत्त्वमनेनेति।) शास्त्रम्। इति मेदिनी। ने, ७३॥ शास्त्रन्तु षड्विधम्। वैशेषिकन्यायमीमांसासाङ्ख्यपातञ्जलवेदान्तरूपम्। एतानि तत्त्वज्ञानार्थं वेदान् विचार्य्य कणादगोतमजैमिनिकपिलपतञ्जलिवेदव्यासाख्यैर्मुनिवर्य्यैः कृतानि॥ इच्छा। इत्यजयः॥ वर्णः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ चाक्षुषज्ञानम्। देखा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। निर्व्वर्णनम् २ निध्यानम् ३ आलोकनम् ४ ईक्षणम् ५। इत्यमरः। ३।२।३१॥ निभालनम् ६। इति जटाधरः॥ *॥ (यथा, भागवते। १।६।३४।
"आहूत इव मे शीघ्रं दर्शनं याति चेतसि॥")
पुण्यदर्शनानि यथा,—
नन्द उवाच।
"येषाञ्च दर्शने पुण्यं पापञ्च यस्य दर्शने।
तत् सर्व्वं वद सर्व्वेश! श्रोतुं कौतूहलं हि मे॥
श्रीभगवानुवाच।
सुब्राह्मणानां तीर्थानां वैष्णवानाञ्च दर्शने।
देवताप्रतिमादर्शात् तीर्थस्नायी भवेन्नरः॥
सूर्य्यस्य दर्शने भक्त्या सतीनां दर्शने तथा।
सन्न्यासिनां यतीनाञ्च तथैव ब्रह्मचारिणाम्॥
भक्त्या गवाञ्च वह्नीनां गुरूणाञ्च विशेषतः।
गजेन्द्राणाञ्च सिंहानां श्वेताश्वानान्तथैव च॥
शुकानाञ्च पिकानाञ्च खञ्जनानान्तथैव च।
हंसानाञ्च मयूराणां चासानां शङ्खपक्षिणाम्।
वत्सप्रयुक्तधेनूनामश्वत्थानां तथैव च।
पतिपुत्त्रवतीनाञ्च नराणां तीर्थयायिनाम्॥
प्रदीपानां सुवर्णानां मणीनाञ्च विशेषतः।
मुक्तानां हीरकाणाञ्च माणिक्यानां महाशय!॥
तुलसीशुक्लपुष्पाणां दर्शनं पापनाशनम्।
फलानि शुक्लधान्यानि घृतं दधि मधूनि च॥
पूर्णकुम्भञ्च लाजाश्च राजेन्द्रं दर्पणं जलम्।
मालाञ्च शुक्लपुष्पाणां दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः॥
गोरोचनाञ्च कर्पूरं रजतञ्च सरोवरम्।
पुष्पोद्यानं पुष्पितञ्च दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः॥
देवाश्रितं देवघटं सुगन्धिपवनं तथा।
शङ्खञ्च दुन्दुभिं दृष्ट्वा सद्यः पुण्यं लभेन्नरः॥
शुक्लपक्षस्य चन्द्रस्य पीयूषं चन्दनं तथा।
कस्तूरीं कुङ्कुमं दृष्ट्वा नन्द! पुण्यं लभेन्नरः॥
पताकामक्षयवटं तरुं देवोत्थितं शुभम्।
देवालयं देवखातं दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः॥
शुक्तिं प्रवालं रजतं स्फाटिकं कुशमूलकम्।
गङ्गामृदं कुशं ताम्रं दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः॥
पुराणपुस्तकं शुद्धं सबीजं विष्णुयन्त्रकम्।
स्निग्धदूर्व्वाक्षतं रत्नं दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः॥
तपस्विनं सिद्धमन्त्रं समुद्रं कृष्णसारकम्।
यज्ञं महोत्सवं दृष्ट्वा सुपुण्यं लभते नरः॥
गोमूत्रं गोमयं दुग्धं गोधूलिं गोष्ठगोष्पदम्।
पक्वशस्यान्वितं क्षेत्रं दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः॥
रुचिरां पद्मिनीं श्यामां न्यग्रोधपरिमण्डलाम्।
सुवेशकां सुवसनां दिव्यभूषणभूषिताम्॥
वेश्यां क्षेमङ्करीं गन्धं सदूर्व्वाक्षततण्डुलम्॥
सिद्धान्नं परमान्नञ्च दृष्ट्वा पुण्यं लभेद्ध्रुवम्॥
कार्त्तिकीपूर्णिमायाञ्च राधिकाप्रतिमां शुभाम्।
संपूज्य दृष्ट्वा नत्वा च करोति जन्मखण्डनम्॥
हिङ्गुलायां तथाष्टम्यामिषे मासि सिते शुभे।
श्रीदुर्गाप्रतिमां दृष्ट्वा करोति जन्मखण्डनम्॥
शिवरात्रौ च काश्याञ्च विश्वनाथस्य दर्शनम्।
कृत्वोपवासं पूजाञ्च करोति जन्मखण्डनम्॥
जन्माष्टमीदिने भक्तो दृष्ट्वा मां बिल्वमाधवम्।
प्रणम्य पूजां कृत्वा च करोति जन्मखण्डनम्॥
उपोष्य व्रजभूमौ च भाण्डीरे मालतीवने।
संपूज्य राधां माञ्चैव करोति जन्मखण्डनम्॥

पौषे मासि शुक्लरात्रौ यत्र तत्र स्थले नरः।
यश्छायाः प्रतिमां दृष्ट्वा करोति जन्मखण्डनम्॥
सप्तजन्म भवेत्तस्य पुत्त्रः पौत्त्रो धनेश्वरः॥
उपोष्यैकादशीं स्नात्वा प्रभाते द्वादशीदिने।
दृष्ट्वा काश्यामन्नपूर्णां करोति जन्मखण्डनम्॥
दत्त्वा विष्णुपदे पिण्डं विष्णुं यश्च प्रपूजयेत्।
पितॄणां स्वात्मनश्चैव करोति जन्मखण्डनम्॥
प्रयागे मुण्डनं कृत्वा यश्च पितॄन् प्रतर्पयेत्।
उपोष्य नैमिषारण्ये करोति जन्मखण्डनम्॥
उपोष्य पुष्करे स्नात्वा किंवा वदरिकाश्रमे।
संपूज्य दृष्ट्वा मामेव करोति जन्मखण्डनम्॥
सिद्धां कृत्वा च वदरीं भुङ्क्ते वदरिकाश्रमे।
दृष्ट्वा मत्प्रतिमां नन्द! करोति जन्मखण्डनम्॥
दोलायमानं गोविन्दं दृष्ट्वा वृन्दावने च माम्।
दृष्ट्वा संपूज्य नत्वा च करोति जन्मखण्डनम्॥
भाद्रे दृष्ट्वा च मद्रस्थं मामेव मधुसूदनम्।
संपूज्य नत्वा भक्तश्च करोति जन्मखण्डनम्॥
रथस्थञ्च जगन्नाथं यो द्रक्ष्यति कलौ नरः।
संपूज्य भक्त्या नत्वा च करोति जन्मखण्डनम्॥
उत्तरायणसंक्रान्त्यां प्रयागे स्नानमाचरेत्।
संपूज्य नत्वा मामेव करोति जन्मखण्डनम्॥
कार्त्तिकीपूर्णिमायाञ्च दृष्ट्वा मत्प्रतिमां शुभाम्।
उपोष्य पूजां कृत्वा च करोति जन्मखण्डनम्॥
चन्द्रभागासमीपे च माघ्याञ्च मां नयेत् शनैः।
राधया सह मां दृष्ट्वा करोति जन्मनः क्षयम्॥
रामेश्वरं सेतुबन्धे आषाढ़ीपूर्णिमादिने॥
उपोष्य दृष्ट्वा संपूज्य करोति जन्मनः क्षयम्॥
दीननाथं दिनकरं लोलार्कं चोत्तरायणे।
उपोष्य दृष्ट्वा संपूज्य करोति जन्मनः क्षयम्॥
कपिकोष्ठे सुवसने कलविङ्के सुगन्धरे।
विश्वन्दके राजकोष्ठे नन्दके पुष्पभद्रके॥
पार्व्वतीप्रतिमां दृष्ट्वा कार्त्तिकेयं गणेश्वरम्।
नन्दिनं शङ्करं दृष्ट्वा करोति जन्मनः क्षयम्॥
त्रिकूटे मणिभद्रे च पश्चिमोदधिसन्निधौ।
समुपोष्य दधि प्राश्य मां दृष्ट्वा मुक्तिमाप्नुयात्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम्॥

दर्शनीयः, त्रि, (दृश्यते इति। दृश्+अनीयर्।) मनोज्ञः। इति धरणिः॥ (यथा, महाभारते। ११।१५।३०
"अङ्गुल्यग्राणि ददृशे देवी पटान्तरेण सा।
ततः स कुनखीभूतो दर्शनीयनखो नृपः॥")
दर्शनयोग्यः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ४।४०।
"शूरोऽसि कृतविद्योऽसि दर्शनीयोऽसि पुत्त्रक!।
यस्मिन् कुले त्वमुत्पन्नो गजस्तत्र न हन्यते॥")

दर्शयामिनी, स्त्री, (दर्शस्यामावास्याया इव यामिनी रात्रिः।) तमिस्रा। अन्धकाररात्रिः। इति हेमचन्द्रः। २।५७॥ (दर्शस्य यामिनी इति विग्रहे। अमवास्यारात्रिश्च॥)

दर्शयिता, [ऋ] त्रि, (दर्शयतीति। दृश्+णिच्+"ण्वुल्तृचौ।" ३।१।१३३। इति तृच्।) दर्शकः। (यथा, महाभारते।६।३।६१।

"प्रसादये त्वामतुलप्रभाव!
त्वं नो गतिर्दर्शयिता च धीरः॥")
प्रतीहारः। इति भरतः॥

दर्शविपत्, [द्] पुं, (दर्शे अमावस्यायां विपत् प्रणाशोऽदर्शनं यस्य।) चन्द्रः। इति हारावली। १३॥

दर्शितः, त्रि, (दृश्+णिच्+क्तः।) दर्शनं कारितः। तत्पर्य्यायः। प्रकाशितः २ आविष्कृतः ३ प्रकटितः ४। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। २९६।
"दर्शितयमुनोच्छ्राये भूविभ्रमभाजि वलति तव नयने।
क्षिप्तहले हलधर इव सर्व्वं पुरमञ्चितं सुतनु॥")

दल, क भेदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क, दालयति गात्रं वायुः। इति दुर्गादासः॥

दल, मि भेदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अकं च सेट्।) मि, दलयत्यरीं कुलक्ष्माभृतः। इति मुरारिः। दालयति। भेदो विदारणम्। दलति कुठारः काष्ठम्। क्वचिद्विदीर्णीभावे विकसने चायम्। श्रीमद्राघवबाहुदण्डविदलत्कोदण्डचण्डध्वनिरिति महानाटकम्। दरविदलितमल्लीवल्लिचञ्चत्परागेति जयदेवः। इति दुर्गादासः॥

दलं, क्ली, (दलतीति। दल+अच्।) उत्सेधः। खण्डम्। (यथा, मनुः। ८।२९९।
"भार्य्या पुत्त्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः।
प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा॥")
शस्त्रीच्छदः। अपद्रव्यम्। पत्त्रम्। इति मेदिनी। ले, २६॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ६९२।
"हत्वा तटिनि! तरङ्गैर्भ्रमितस्रोतःसु नाशये निहितः।
फलदलवल्कलरहितस्त्वयान्तरीक्षे तरुस्त्यक्तः॥")
घनम्। इति शब्दरत्नावली॥ तमालपत्त्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥ अर्द्धम्। इति लीलावती॥ (पुं, इक्ष्वाकुकुलोत्पन्नपरिक्षिन्नामराजः पुत्त्रः। स च मण्डूकराजकन्यासम्भूतः। यथा, महाभारते। ३।१९२।४४।
"अथ कस्यचित् कालस्य तस्यां कुमारास्त्रयस्तस्य राज्ञः सम्बभूवुः शलो दलो बलश्चेति॥"
वृक्षविशेषः। तत्पर्य्याया यथा,—
"वातपोतः पलाशः स्याद्वानप्रस्थश्च किंशुकः।
राजादनो ब्रह्मवृक्षो हस्तिकर्णो दलोऽपरः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

दलकोषः, पुं, (दलान्येव कोषा यस्य। तस्य पुष्पेषु कोषाभावात् तथात्वम्।) कुन्दपुष्पवृक्षः। इति शब्दमाला॥

दलनिर्म्मोकः, पुं, (दलति विदारयतीति दलं वल्कलम्। तदेव निर्म्मोक इवास्य।) भूर्ज्जवृक्षः। इति शब्दमाला॥

दलनी, स्त्री, (दल्यते अनेनेति। दल+करणे ल्युट्। ङीप्।) लोष्टम्। इति शब्दरत्नावली॥ ढेला इति भाषा॥ (दलति विदारयतीति। दल+कर्त्तरि ल्युः ङीप् च।) भेदकर्त्तरि, त्रि। यथा,—
"सा दुर्गा भवभीतिरीतिशमनी लोकत्रयत्रायिणी
भूयाद्वः प्रतिपक्षपक्षदलनी वाञ्छाफलोल्लासिनी॥"
इति विद्वन्मोदतरङ्गिणी॥

दलपः, पुं, (दल्यते असौ दल्यते अनेन वा। दल+"उषिकुटिदलिकटिखजिभ्यः कपन्।" उणां। ३।१४३। इति कपन्।) स्वर्णम्। शस्त्रम्। इत्युणादिकोषः॥ (दलं यूथं पातीति। पा+कः। दलपतिः॥)

दलपुष्पा, स्त्री, (दलानि पत्त्राणीव पुष्पाण्यस्याः।) केतकी। इति राजनिर्घण्टः॥ (केतकीशब्देऽस्या विवरणं विज्ञेयम्॥)

दलसारिणी, स्त्री, (सारोऽस्त्यस्या इति। सार+इनिः। ङीप् च। दले पत्त्रे सारिणी।) केमुकः। इति रत्नमाला॥

दलसूचिः, पुं, (दलस्य सूचिरिव।) कण्टकम्। इति हारावली। ६१॥

दलस्नसा, स्त्री, (दलस्य स्नसा स्नायुः।) पत्रशिरा। तत्पर्य्यायः। माढ़िः २। इति हेमचन्द्रः। ४।१९०॥

दलाढ़कः, पुं, (दलैराढ़क इव।) स्वयं जाततिलः। पृश्नी। गैरिकम्। फेनः। खातकम्। नागकेशरः। मरुत्तरः। इति मेदिनी। के, १८२॥ कुन्दः। करिकर्णः। शिरीषः। वात्या। इति हेमचन्द्रः॥

दलाढ्यः, पुं, (दलेन भेदेन आढ्यः।) पङ्ककर्व्वटः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ दलदलि इति भाषा॥

दलामलं, क्ली, (दलेन अमलम्।) मरुवकवृक्षः। दमनवृक्षः। इति मेदिनी। ले, १५५॥ मदनवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

दलाम्लं, क्ली, (दलेषु अम्लो रसो यस्य।) चुक्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥

दलिः, स्त्री, पुं, (दल्यते इति। दल+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां। ४।११७। इति इन्।) लोष्टम्। इति शब्दरत्नावली॥ दला इति ढेला इति च भाषा॥

दलिकं, क्ली, (दल्यते भिद्यते इति। दल+इन्+संज्ञायां कन्।) काष्ठम्। इति हेमचन्द्रः। ४।१८८॥

दलितं, त्रि, (दलमस्य जातम्। दल+तारकादित्वात् इतच्। प्रफुल्लम्। इति हेमचन्द्रः। ४। १९४॥ (दल+क्तः।) खण्डितम्। यथा,—
दलिताञ्जनमेघपुञ्जेत्यादि क्रमदीपिका॥ (यथा च प्रबोधचन्द्रोदये। २।३५।
"दलितकुचनखाङ्गमङ्गपालीं
रचय ममाङ्कमुपेत्य पीवरोरु!॥"
विचित्रम्। यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ३०२।
"दलिते पलालपुञ्जे वृषभं परिभवति गृहपतौ कुपिते॥")

दवेगन्धिः, पुं, (दवे गन्धो यस्य समासान्त इत् । सप्तम्या अलुक् च ।) सप्तपर्णवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दलभः, पुं, (दलति विश्लीर्णो भवत्यनेनेति । दल+ "इदलिभ्यां भः ।" उणां । ३ । १५१ । इति भः ।) प्रतारणा । पापम् । मुनिभेदः । इत्युणादिकोषः ॥ चक्रम् । इति सिद्धान्तकौमुदीसुणादिवृत्तिः ॥

दल्मिः, पुं, (दलति विदारयति असुरानिति । दल+"दल्मिः ।" उणां ।४।४७। इति मिः ।) इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८६ ॥ (दल्यते अनेनेति ।) वज्रम् । इति सिद्धान्तकौमुदीसुणादिवृत्तिः ॥

दव, इ व्रजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) इ, दन्वति । व्रजो गतिः । इति दुर्गादासः ॥

दवः, पुं, (दुनोति पीड़यतीति । दु+अच् ।) वनम् । वनाग्निः । इत्यमरः । ३ । ३ । २०५ ॥ (यथा, भागवते । ८ । ६ । १३ ।
"दृष्टा गता निर्वृतिमद्य सर्व्वे
गजा दवार्त्ता इव गाङ्गमम्भः ॥")
अग्निः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥ (दु उपतापे+"ऋदोरप् ।"३ । ३ । ५७ । इत्यप् ।) उपतापः । इति केचित् ॥

दवथुः, पुं, (दवनमिति । टु दु उपतापे+"ट्वितोऽथुच् ।" ३।३।८६ । इति भावे अथुच् ।) परितापः । इति जटाधरः ॥ (यथा, काशीखण्डे । २६ । ८६ ।
"दुरोदरघ्नी दावाग्निर्दैवद्रव्यैकशेवधिः ।
दीनसन्तापशमनी दात्री दवथुवैरिणी ॥"
दूयतेऽनेनेति । करणे अथुच् ।) चक्षुरादिदाहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दवाग्निः, पुं, (दवानां वनानां अग्निः । यद्वा, दव एवाग्निः ।) दावानलः । इति द्विरूपकोषः ॥ (यथा, मेघदूते । ५५ ।
"तञ्चेद्वायौ सरति सवलस्कन्धसंघट्टजन्मा-
बाधेतोल्का क्षपितचमरी बालभारो दवाग्निः॥")

दविष्ठः, त्रि, (अयमेषामतिशयेन दूर इति । दूर+इष्ठन् । "स्थूलदूरयुवेति ।"६ । ४ । १५६ । इति रस्य लुप् ऊकारस्य च गुणः ।) सुदूरः । अत्यन्तदूरवर्त्ती । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥

दवीयान्, [स्] त्रि, (इदमनयोरतिशयेन दूरम् । दूर+ईयसुन् । स्थूलदूरेत्यादिना साधुः ।) सुदूरः । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥ (यथा, प्रद्युम्नविजये । २ । १६ ।
"कोऽस्मिन् दवीयांसमपीन्दुबिम्बं
न वेद चूड़ामणिमिन्दुमौलेः ।
पातालधामानमपि प्रदृष्टं
न वाड़वं सुन्दरि ! वेद को वा ॥")

दश, इ क त्विषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् । इ क, दंशयति । त्विषि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

दश, इ क ङ दर्शे । दंशने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) इ क ङ, दंशयते । दर्शो दर्शनम् । इति दुर्गादासः ॥

दश, [न्] त्रि, (दंशयति दीप्यते इति । दन्शि+बाहुलकात् कनिन् । "दन्श दंशने । न लोपः ।" इत्युज्ज्वलदत्तः । १ । १५६ ।) संख्याविशेषः । द्विगुणितपञ्च १० । (यथा, महाभारते । ३ । १३४ । १७ ।
"दिशो दशोक्ताः पुरुषस्य लोके
सहस्रमाहुर्दशपूर्णं शतानि ।
दशैव मासान् बिभ्रति गर्भवत्यो
दशेरका दश दाशा दशार्हाः ॥")
दशवाचकानि यथा । हस्ताङ्गुलिः १ शम्भुबाहुः २ रावणमस्तकम् ३ कृष्णावतारः ४ दिक् ५ विश्वदेवः ६ अवस्था ७ चन्द्राश्वः ८ पंक्तिः ९ । इति कविकल्पलता ॥ बहुवचनान्तोऽयं शब्दः । तत्संख्याविशिष्टः । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥

दशकण्ठः, पुं, (दश कण्ठा गला यस्य ।) रावणः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ८ । २६ ।
"दशपूर्व्वरथं यमाख्यया
दशकण्ठारिरिपुं विदुर्बुधाः ॥")

दशकन्धजित्, पुं, (दशकन्धं रावणं जयतीति । जि+क्विप् तुक् च ।) रामः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दशकन्धरः, पुं, (दश कन्धरा ग्रीवा यस्य ।) रावणः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७० ॥ (यथा, भागवते । २ । ७ । २३ ।
"अस्मत्प्रसादसुमुखः कलया कलेश
इक्ष्वाकुवंश अवतीर्य्य गुरोर्निदेशे ।
तिष्ठन् वनं सदयितानुज आविवेश
यस्मिन् विरुध्य दशकन्धर आर्त्तिमार्च्छत् ॥"

दशग्रीवः, पुं, (दश ग्रीवा यस्य ।) रावणः । इति शब्दमाला ॥ (यथा, महाभारते । ३।२७४।१० ।
"दशग्रीवस्तु सर्व्वेषां श्रेष्ठो राक्षसपुङ्गवः ।
महोत्साहो महावीर्य्यो महासत्त्वपराक्रमः ॥")
एकादशमन्वन्तरीयदेवगणनामकेन्द्रशत्रुविशेषः । यथा,—
"रुद्रपुत्त्रस्य ते पुत्त्रान् वक्ष्याम्येकादशस्य तु ।
सर्व्वगः सुशर्म्मा च देवानीकः पुरुर्गुरुः ॥
क्षत्त्रवर्द्धा दृढ़ायुश्च आर्द्रकः पुत्त्रकस्तथा ।
हविश्चांश्च हविष्यश्च वरुणो विश्वविस्तरः ॥
विष्णुश्चैवाग्नितेजाश्च ऋषयः सप्त कीर्त्तिताः ।
विहङ्गमाः कामगमा निर्म्माणरुचयस्तथा ॥
एकैकस्त्रिंशकस्तेषां गणाश्चेन्द्रश्च वै वृषः ।
दशग्रीवो रिपुस्तस्य स्त्रीरूपी घातयिष्यति ॥"
इति गरुड़े ८७ अध्यायः ॥
(असुरविशेषः । यथा महाभारते ।२।९।१४ ।
"दशग्रीवश्च वाली च मेघवासा दशावरः ॥"
दमघोषस्य पुत्त्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ११६ । २२ ।
"दमघोषस्य पुत्त्रास्तु पञ्च भीमपराक्रमाः ।
भगिन्यां वासुदेवस्य श्रुतश्रवसि जज्ञिरे ।
शिशुपालो दशग्रीवो रैभ्योऽथोपदिशो बली ॥")

दशतिः, स्त्री, (दशावृत्ता दश । निपातनात् साधुः ।) शतम् । इति महाभारते दानधर्म्मः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६ । १३ ।
"कालेन महता कद्रुरण्डानां दशतीर्दश ।
जनयामास विप्रेन्द्र ! द्वे चाण्डे विनता तथा ॥"
"यथा नव दशावृत्ता नवतिस्तथा दश दशावृत्ता दशतिः शतमित्यर्थः । दश दशतीर्दशशतानीत्यर्थः ॥" इति तत्र नीलकण्ठः ॥)

दशधा, व्य, (दशानां प्रकारः । दश+"संख्याया विधार्थे धा ।" ५ । ३ । ४२ । इति धा ।) दशप्रकारम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, मनुः । ९ । १५२ ।
"सर्व्वं वा रिक्थजातन्तु दशधा परिकल्प्य च ।
धर्म्म्यं विभागं कुर्व्वीत विधिनानेन धर्म्मवित् ॥")

दशनं, क्ली, (दश्यते इव शरीरमनेनेति । दन्श+करणे ल्युट् । दहदशेति निर्द्देशात् क्वचित्-कित्यपि नलोपः ।) कवचम् । शिखरे, पुं । इति मेदिनी । ने, ७४ ॥

दशनः, पुं, क्ली, (दश्यतेऽनेनेति । दन्श+ल्युट् । दहदशेति निर्द्देशात् अत्र अकित्यपि नलोपः ।) दन्तः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, रघुः । ५ । ५२ ।
"उवाच वाग्मी दशनप्रभाभिः
संवर्द्धितोरःस्थलतारहारः ॥")

दशनवासः, [स्] क्ली, (दशनानां वास इव आच्छादकत्वात् ।) ओष्ठः । इत्यमरः । २ । ६ । ९० ॥

दशनाढ्या, स्त्री, (दशनः आढ्यो यस्याः । एतत् सेवनेन हि दन्तस्य दार्ढ्यात् अस्य तथात्वम् ।) चुक्रिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दशनोच्छिष्टः, पुं, निश्वासः । (दशनेन उच्छिष्टः ।) अधरचुम्बनम् । इति मेदिनी । टे, ६३ । दन्तत्यक्ते, त्रि ॥

दशपारमिताधरः, पुं, बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४७ ॥

दशपुरं, क्ली, (दश दिशः पिपर्त्तीति । पृ+कः ।) कैवर्त्तीमुस्तकम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३१ ॥ (दश पुरो यत्र । "ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे ।" ५ । ४ । ७४ । इति अः ।) देशभेदः । स मालवदेशैकखण्डः । पुरभेदः । इति मेदिनी । रे, २६६ ॥ (यथा, मेघदूते । ४९ ।
"कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीमुषामात्मबिम्बं
पात्रीकुर्व्वन् दशपुरवधूनेत्रकौतूहलानाम् ॥")

दशपूरम्, क्ली, (दश दिशः पूरयतीति । पूर+अन् ।) दशपुरम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दशबलः, पुं, (दशसु दिक्षु बलं यस्य । यद्वा, "दानशीलक्षमावीर्य्यध्यानप्रज्ञा बलानि च ।

उपायः प्रणिधिर्ज्ञानं दशबुद्धबलानि च ॥”
इति वचनात् दश बलान्यस्य ।) बुद्धः । इत्यमरः । १ । १ । १४ ॥

दशभुजा, स्त्री, (दश भुजा बाहवो यस्याः ।)
दुर्गा । यथा, कालिकापुराणे ५९ अध्याये ।
“इतिवृत्तं पुराकल्पे मनोः स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
प्रादुर्भूता दशभुजा देवी देवहिताय वै ॥
दुर्गा त्रेतायुगस्यादौ जगतां हितकाम्यया ।
पुराकल्पे यथा वृत्तं प्रतिकल्पं तथा तथा ॥
प्रवर्त्तते स्वयं देवी दैत्यानां नाशनाय वै ।
प्रतिकल्पं भवेद्रामो रावणश्चापि राक्षसः ॥
तथैव जायते युद्धं तथा त्रिदशसङ्गमः ।
एवं रामसहस्राणि रावणानां सहस्रशः ॥
भवितव्यानि भूतानि तथा देवी प्रवर्त्तते ।
पूजयन्ति सुराः सर्व्वे वलं नीराजयन्त्यपि ॥
तथैव च नराः सर्व्वे कुर्य्युः पूजां यथाविधि ॥”
(दशबाहुविशिष्टे, त्रि । यथा, कात्यायनीतन्त्रे महाकाल्या ध्यानम् ।
“दशवक्त्रा दशभुजा दशपादाञ्जनप्रभा ।
विशालया राजमाना त्रिंशल्लोचनमालया ॥”)

दशभूमिगः, पुं, (दशसु भूमीषु दानादिबलेषु गच्छतीति । गम + डः ।) बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४७ ॥

दशभूमीशः, पुं, (दशसु भूमीषु दानादिषु ईष्टे प्रभवतीति । ईश् + अच् ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दशमः, त्रि, (दशानां पूरणः । दशन् + “तस्य पूरणे डट् ।” ५ । २ । ४८ । इति डट् । “नान्तादसंख्यादेर्म्मट् ।” ५ । २ । ४९ । इति मट् ।) दशसंख्यायाः पूरणः । इति व्याकरणम् ॥ दशम इत्यादि भाषा । (यथा, ऋग्वेदे । १ । १५८ । ६ ।
“दीर्घतमा मामतेयो जुजुर्वान् दशमे युगे ॥”)

दशमी, स्त्री, (दशम + ङीप् ।) तिथिविशेषः ।
सा चन्द्रस्य दशमकलाक्रियारूपा तदुपलक्षितकालपरा वा । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ सा सर्व्वासां दिशामतिप्रिया । यथा,—
“दशमी च तिथिस्तासामतीव दयिताभवत् ।
तस्यां दध्याशनो यस्तु सुव्रती भवते नरः ॥
तस्य पापक्षयं तास्तु कुर्व्वन्त्यहरहर्नृप ! ॥”
इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
“विद्याविनोदी धनपुत्त्रयुक्तः
प्रलम्बकण्ठो मदनाधिकश्रीः ।
उदारचित्तः सुमना दयालुः
प्रसूतिकाले दशमी यदि स्यात् ॥”
विमुक्तावस्था । मरणावस्था । अतिशेषवयोऽवस्था । इति नानार्थटीकायां भरतः ॥ (दशसंख्यायाः पूरणी । यथा, मनुः । २ । ९० ।
“श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता ॥”)

दशमी, [न्] त्रि, (दशम + “वयसि पूरणात् ।” ५ । २ । १३० । इति इनिः ।) अतिवृद्धः ।
नवतेरूर्द्ध्वं दशमीऽवस्थाविशेषः स विद्यतेऽस्येति । इत्यमरभरतौ ॥

दशमीस्थः, त्रि, (दशम्यामवस्थायां तिष्ठतीति । स्था + कः ।) क्षीणरागः । स नष्टबीजः मरणावस्थाप्राप्तश्च । वृद्धः । स च अतिवृद्धो नवतेरुपरि वर्त्तमानः । इत्यमरभरतौ ॥ म्रियमाणः । इति हेमचन्द्रः ॥

दशमुखः, पुं, (दश मुखानि यस्य ।) रावणः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ११ ।
“वितरसि दिक्षु रणे दिक्पतिकमनीयं
दशमुखमौलिवलिं रमणीयम् ॥”)

दशमुखान्तकः,पुं,(दशमुखस्य रावणस्य अन्तकः ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥

दशमूत्रकं, क्ली, (दशानां मूत्रकाणां समाहारः ।)
हस्तिमहिषोष्ट्रगवाजमेषाश्वगर्द्दभमानुषमानुषीणां दशानां मूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(एतद्गुणा यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
“गोमहिषाजाविगजहयखरोष्ट्राणां तीक्ष्णानि कटून्युष्णानि तिक्तानि लवणानुरसानि लघूनि शोधनानि कफवातक्रिमिमेदोविषगुल्मार्शउदरकुष्ठशोफारोचकपाण्डुरोगहराणि हृद्यानि दीपनानि च सामान्यतः । भवन्ति चात्र ।
“तत् सर्व्वं कटुतीक्ष्णोष्णं लवणानुरसं लघु ।
शोधनं कफवातघ्नं क्रिमिमेदोविषापहम् ॥
अर्शोजठरगुल्मघ्नं शोफारोचकनाशनम् ।
पाण्डुरोगहरं भेदि हृद्यं दीपनपाचनम् ॥
गोमूत्रं कटु तीक्ष्णोष्णं सक्षारत्वान्न वातलम् ।
लघ्वग्निदीपनं मेध्यं पित्तलं कफवातजित् ॥
शूलगुल्मोदरानाहविरेकास्थापनादिषु ।
मूत्रप्रयोगसाध्येषु गव्यं मूत्रं प्रयोजयेत् ॥
दुर्नामोदरशूलेषु कुष्ठमेहाविशुद्धिषु ।
आनाहशोफगुल्मेषु पाण्डुरोगे च माहिषम् ॥
कासश्वासापहं शोषकामलापाण्डुरोगनुत् ।
कटुतिक्तान्वितं छागमीषन्मारुतकोपनम् ॥
कासप्लीहोदरश्वासशोषवर्च्चोग्रहे हितम् ।
सक्षारन्तिक्तकटुकमुष्णं वातघ्नमाविकम् ॥
दीपनं कटुतीक्ष्णोष्णं वातचेतोविकारनुत् ।
आश्वं कफहरं मूत्रं क्रिमिदद्रुषु शस्यते ॥
सतिक्तं लवणं भेदि वातघ्नं पित्तकोपनम् ।
तीक्ष्णं क्षारे किलासे च नागं मूत्रं प्रयोजयेत् ।
गरचेतोविकारघ्नं तीक्ष्णं ग्रहणिरोगनुत् ।
दीपनं गार्द्दभं मूत्रं क्रिमिवातकफापहम् ॥
शोफकुष्ठोदरोन्मादमारुतक्रिमिनाशनम् ।
अर्शोघ्नं कारभं मूत्रं मानुषन्तु विषापहम् ॥”)

दशमूलं, क्ली, (दशानां मूलानां समाहारः ।
पात्रादित्वात् न ङीप् ।) पाचनविशेषः । यथा,—
“विल्वश्योणाकगम्भारीपाटलागणिकारिकाः ।
दीपनं कफवातघ्नं पञ्चमूलमिदं महत् ॥
शालपर्णी पृश्निपर्णी वृहतीद्वयगोक्षुरम् ।
वातपित्तहरं वृष्यं कनीयः पञ्चमूलकम् ॥
उभयं दशमूलन्तु सन्निपातज्वरापहम् ।
कासे श्वासे च तन्द्रायां पार्श्वशूले च शस्यते ॥
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कण्ठहृद्ग्रहनाशनम् ॥”
इति सुखबोधः ॥

दशयोगभङ्गः, पुं, (दशयोगस्य भङ्गः ।) संस्कारकर्म्मणि नक्षत्रवेधविशेषः । अयं खर्ज्जुरवेधः ।
यथा,—
“तिथ्यङ्गवेदैकदशोनविंश-
भैकादशाष्टादशविंशसंख्याः ।
इष्टोड़ना सूर्य्ययुतोड़ना च
योगादमुष्मिन् दशयोगभङ्गः ॥
अस्यार्थः । कर्म्मकालीनविवाहाद्युक्तनक्षत्राङ्करविभुक्तनक्षत्राङ्कयोर्योगे यदि एते अङ्काः स्युः तदा दशयोगभङ्गः स्यात् ॥ अस्य प्रतिप्रसवो यथा,—
आद्यपादे स्थिते सूर्य्ये तुरीयांशं विवर्ज्जयेत् ।
द्वितीयस्थे तृतीयञ्च विपरीतमतोऽन्यथा ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

दशरथः, पुं, (दशसु दिक्षु गतो रथो यस्य ।)
इक्ष्वाकुवंशीयराजविशेषः । स अयोध्याधिपतिः ।
अस्योत्पत्तिर्यथा,—
सौराष्ट्रदेशोद्भवभिक्षुनामद्विजपत्नी कलहा भर्त्रा सह सर्व्वदा कलहात् म्रता प्रेतत्वं गता सा कदाचित् भ्रमन्ती धर्म्मदत्तसंज्ञकं द्विजं दृष्ट्वा तत्समीपमागत्य तद्धस्तस्थतुलसीवारिसंसर्गात् पापभावं परित्यज्य तमुवाच हे द्विज ! मयि कृपां कुरु अहं कथं मुक्तिं प्रयास्यामि । धर्म्मदत्तस्तामुवाच तीर्थदानव्रतादिभिः पापानि नश्यन्ति। तेषु ते नाधिकारः तस्मादाजन्मपर्य्यन्तं यन्मया कार्त्तिकव्रतं कृतं तस्यार्द्धं ददामि इत्युक्त्वा तुलसीमिश्रितजलेन तामसेचयत् द्वादशाक्षरमन्त्रमश्रावयच्च । ततः सा दिव्यरूपा अभवत् । तदा सा दिव्यं विमानमपश्यत् विष्णुगणपुण्यशीलसुशीलाभ्यां सा तद्विमाने आरोहिता । धर्म्मदत्तस्तद्विमानं तौ गणौ च दृष्ट्वा अतिविस्मयेन भूमौ पपात पुण्यशीलसुशीलौ तमुत्थाप्य प्रशस्य ऊचतुः त्वमेतज्जन्मान्ते भार्य्याभ्यां सह वैकुण्ठं यास्यसि । तत्र बहुसहस्रवत्सराणि स्थित्वा पुण्यक्षये सूर्य्यवंशोद्भवदशरथनामा राजा भविष्यसि अनया कलहया सह भार्य्यात्रययुतं त्वां विष्णुः पितृत्वेन स्वीकरिष्यति । इति पाद्मे उत्तरखण्डम् ॥

दशरूपभृत्, पुं, (दश मत्स्यकूर्म्मवराहादीनि रूपाणि बिभर्त्तीति । भृ + क्विप् तुगागमश्च ।)
विष्णुः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दशावतारशब्देऽस्य विशेषो द्रष्टव्यः ॥)

दशवाजी, [न्] पुं, (दश वाजिनो रथे यस्य ।)
चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । १८ ॥

दशहरा, स्त्री, (दश अदत्तोपादानहिंसादिदशविधानि दशजन्मकृतानि वा पापानि हरतीति ।
हृ + “हरतेरनुद्यमनेऽच् ।” ३ । २ । ९ । इत्यच् ।

ततष्टाप् ।) ज्यैष्ठशुक्लदशमी । यथा, ब्रह्मपुराणब्रह्मवैवर्त्तयोः ।

“ज्यैष्ठस्य शुक्लदशमी संवत्सरमुखी स्मृता ।
तस्यां स्नानं प्रकुर्व्वीत दानञ्चैव विशेषतः ॥
यां काञ्चित् सरितं प्राप्य दद्याद्दर्भैस्तिलोदकम् ।
मुच्यते दशभिः पापैः सुमहापातकोपमैः ॥

अत्र केवलदशम्यां नदीमात्रे दर्भकरणकतिलतर्पणाङ्गकस्नानाद्दशविधपापक्षयः फलम् । एवं दानादावपि । वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणभविष्ये जाह्नवीपदश्रवणात् हेतुमन्निगदस्वरसाच्च ब्रह्मवैवर्त्तेऽपि सरित्पदं जाह्नवीपरम् । अन्यथा नानाविधिः स्यात् । यां काञ्चिदिति तु जाह्नवीस्तावकम् । अन्यथा कुल्यास्नानेऽपि दशविधपापक्षयः स्यात् । मन्त्रलिङ्गे जाह्नवीतिपदश्रवणाच्च । गङ्गामधिकृत्य ब्राह्मे ।

‘शुक्लपक्षस्य दशमी ज्यैष्ठे मासि द्विजोत्तम ! ।
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृता ॥’

अत्र केवलदशम्यां दशविधपापक्षयः फलम् । भविष्ये ।

‘ज्यैष्ठशुक्लदशम्यान्तु हस्तयोगेन जाह्नवी ।
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरोच्यते ॥’

दशपापानीति दशजन्मकृतानीति । विशेषणीयमाह पराशरभाष्ये यमः ।

‘ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां हस्तयोगतः ।
दशजन्माघहा गङ्गा दशपापहरा स्मृता ॥’

अत्र दशजन्मकृतदशविधपापक्षयः फलम् ।

‘प्राप्ते कर्म्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः ।
अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः ॥’

इति न्यायेन हस्तानक्षत्रगङ्गारूपगुणद्वयविशिष्टदशमीविधेर्यस्मिन्नहनि तल्लाभस्तत्र स्नानम् । उभयदिने तु तल्लाभे परदिन एव । अत्रापि पूर्व्वदिने वक्ष्यमाणकुजवारलाभे तत्रापि स्नानं वारस्योभयत्रालाभात् । ततश्च पूर्व्वदिने तथाविधस्नानं कृत्वा परदिने केवलदशम्यामपि दशविधपापक्षयकामेन स्नातव्यम् । शङ्खः ।

‘ज्यैष्ठे मासि क्षितिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां
हस्ते शैलान्निरगमदियं जाह्नवी मर्त्यलोकम् ।
पापान्यस्यां हरति च तिथौ सा दशेत्याहुरार्य्याः
पुण्यं दद्यादपि शतगुणं वाजिमेधायुतस्य ॥’

भौमवारहस्तानक्षत्रयुक्तदशम्यां गङ्गास्नानाद्दशविधपापक्षयशतगुणवाजिमेधायुतजन्यपुण्यसमपुण्यं फलम् । राजमार्त्तण्डे वाल्मीकिः ।

‘अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् ॥
पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्व्वशः ।
असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्व्विधम् ॥
परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम् ।
वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म्म मानसम् ॥
एतानि दश पापानि प्रशमं यान्तु जाह्नवि ! ।
स्नातस्य मम ते देवि ! जले विष्णुपदोद्भवे ! ॥
विष्णुपादार्घसम्भूते गङ्गे ! त्रिपथगामिनि ! ।
धर्म्मद्रवीतिविख्याते पापं मे हर जाह्नवि ! ॥’

दशह

अत्र मन्त्रत्वेन प्रणवपूर्व्वकाण्येतानि सामान्यस्नानमन्त्रान्ते मज्जनस्यादौ पाठ्यानि । आगन्तुकानामन्ते अभिनिवेश इति न्यायात् मन्त्रान्ते कर्म्मसन्निपात इति न्यायात् मन्त्रान्ते कर्म्मादीनि सन्निपातयेत् इत्यापस्तम्बीयाच्च ॥ * ॥ हिंसापैशुन्यादिभेदमाह कामधेनौ देवलः ।

‘कायक्लेशं मनोदुःखं वधं वा प्राणिनां पुनः ।
यः प्रवर्त्तयति द्वेषात् सा हिंसेति समासतः ॥
यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्व्वध्याः प्रशस्ता मृगपक्षिणः ।
भृत्यानाञ्चैव वृत्त्यर्थमगस्त्यो ह्याचरत् पुरा ॥’

यद्यपि परुषवचनमपवादः पैशुन्यमनृतं वृथालापो निष्ठुरवचनमिति वाङ्मयानि षट् । परेषां देशजातिकुलविद्याशिल्परूपवृत्त्याचारपरिच्छदशरीरकर्म्मजीविनां प्रत्यक्षदोषवचनं परुषम् ।

‘यच्चान्यत् क्रोधसन्तापत्राससंजननं वचः ।
परुषं तच्च विज्ञेयं यच्चान्यच्च तथाविधम् ॥
चक्षुष्मन्निति लुप्ताक्षं चण्डालं ब्राह्मणेति च ।
प्रशंसानिन्दनं द्वेषात् परुषान्न विशिष्यते ॥’ *॥

तेषामेव परुषवचनानां परोक्षमुदाहरणमपवादः ॥ * ॥

गुरुनृपतिबन्धुभ्रातृमित्रसकाशे अर्थोपघातार्थं दोषोपाख्यानं पैशुन्यम् ॥ * ॥

अनृतं द्विविधं असत्यमसंवादश्चेति ॥ * ॥

‘देशराष्ट्रप्रसङ्गाच्च परार्थपरिकल्पनात् ।
नर्म्महासप्रसङ्गाच्च भाषणं व्यर्थभाषणम् ॥ * ॥
गुह्याङ्गामेध्यसंज्ञानां वचनं निष्ठुरं विदुः ।
यदन्यद्वा वचो नीचं स्त्रीपुंसोर्म्मिथुनाश्रयम् ॥*॥
इत्येवं षड्विकल्पस्य दुष्टवाक्यस्य भाषणात् ।
इह वामुत्र वा क्रूरमनर्थं प्रतिपद्यते ॥’

प्रशंसया निन्दनं प्रशंसानिन्दनम् । तथाप्यत्र चतुर्व्विधषड्विधयोरविरोधः । समक्षत्वासमक्षत्वभेदानादरेण पारुष्यापवादयोरैक्यात् निष्ठुरस्य परुषान्तर्भावाच्च । असम्बद्धप्रलापव्यर्थभाषणयोः पर्य्यायत्वात् नार्थान्तरम् । अभिध्यानमपहरणार्थमिति शेषः । वितथे असत्यभूते वस्तुनि अभिनिवेशः पुनः पुनः सङ्कल्पः ।” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ अपि च ।

“अथ ज्यैष्ठशुक्लदशमी दशहरा । तदुक्तं हेमाद्रौ ब्राह्मे ।

“ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता ।
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृतेति ॥

वाराहेऽपि ।

‘दशमी शुक्लपक्षे तु ज्यैष्ठे मासि कुजेऽहनि ॥
अवतीर्णा यतः स्वर्गाद्धस्तर्क्षे च सरिद्वरा ॥
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृतेति ॥*॥

स्कान्दे तु दशयोगा उक्ताः । यथा,—

‘ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः ।
व्यतीपाते गरानन्दे कन्याचन्द्रे वृषे रवौ ॥
दशयोगे नरः स्नात्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥’ इति ।

अत्र बुधभौमयोः कल्पभेदेन व्यवस्था । इयञ्च यत्रैव योगबाहुल्यं सैव ग्राह्या । योगाधिक्ये फलाधिक्यात् ॥ * ॥

दशह

ज्यैष्ठे मलमासे सति तत्रैव दशहरा कार्य्या न तु शुद्धे ।

‘दशहरासु नोत्कर्षश्चतुर्ष्वपि युगादिषु ।’
इति हेमाद्रौ ऋष्यशृङ्गोक्तेः ॥ * ॥

तथा स्कान्दे ।

‘यां काञ्चित् सरितं प्राप्य दद्याद्दर्भैस्तिलोदकम् ।
मुच्यते दशभिः पापैः स महापातकोपमैः ॥’

अत्र विशेषः काशीखण्डे ।

‘ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे प्राप्य प्रतिपदं तिथिम् ।
दशाश्वमेधिके स्नात्वा मुच्यते सर्व्वपातकैः ॥
एवं सर्व्वासु तिथिषु क्रमस्नायी नरोत्तमः ।
आशुक्लपक्षदशमीं प्रतिजन्माघमुत्सृजेत् ॥’

तथा ।

‘लिङ्गं दशाश्वमेधेशं दृष्ट्वा दशहरातिथौ ।
दशजन्मार्ज्जितैः पापैस्त्यज्यते नात्र संशयः ॥’

तथा भविष्योत्तरकाशीखण्डयोः ।

‘निशायां जागरं कृत्वा समुपोष्य च भक्तितः ।
पुष्पैर्गन्धैश्च नैवेद्यैः फलैश्च दशसङ्ख्यया ॥
तथा दीपैश्च ताम्बूलैः पूजयेत् श्रद्धयान्वितः ।
स्नात्वा भक्त्या तु जाह्नव्यां दशकृत्वो विधानतः ॥
दशप्रसृतिकृष्णांश्च तिलान् सर्पिश्च वै जले ।
शक्तुपिण्डान् गुड़पिण्डान् दद्याच्च दशसङ्ख्यया ॥
ततो गङ्गातटे रम्ये हेम्ना रूप्येण वा तथा ।
गङ्गायाः प्रतिमां कृत्वा वक्ष्यमाणस्वरूपिणीम् ॥
संस्थाप्य पूजयेद्देवीं तदलाभे मृदापि वा ।
अथ तत्राप्यशक्तश्चेत् लिखेत् पिष्टेन वै भुवि ॥
वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण कुर्य्यात् पूजां विशेषतः ।
नारायणं महेशञ्च ब्रह्माणं भास्करं तथा ॥
भगीरथञ्च नृपतिं हिमवन्तं नगेश्वरम् ।
गन्धपुष्पादिभिः सम्यक् यथाशक्ति प्रपूजयेत् ॥
दशप्रस्थान् तिलान् दद्यात् दशविप्रेभ्य एव च ।
दशप्रस्थान् यवान् दद्यात् दशसङ्ख्यगवीस्तथा ॥’

प्रस्थाः षोड़शपलानि । पलन्तु । मुष्टिमात्रं पलं स्मृतमिति महार्णवे उक्तम् ।

‘मत्स्यकच्छपमण्डूकमकरादिजलेचरान् ।
कारयित्वा यथाशक्ति स्वर्णेन रजतेन वा ॥
तदलाभे पिष्टमयानभ्यर्च्य कुसुमादिभिः ।
गङ्गायां प्रक्षिपेदाज्यदीपांश्चैव प्रवाहयेत् ॥
पुष्पाद्यैः पूजयेद्‌ गङ्गां मन्त्रेणानेन भक्तितः ।
ॐ नमः शिवायै नारायण्यै
दशहरायै गङ्गायै नमो नमः ।
इति मन्त्रन्तु यो मर्त्यो दिने तस्मिन् दिवानिशम् ।
जपेत् पञ्चसहस्राणि दशधर्म्मफलं लभेत् ॥’ *॥

काशीखण्डे त्वन्यो मन्त्र उक्तः ।

‘नमः शिवायै प्रथमं नारायण्यै पदं ततः ।
दशहरायै पदमिति गङ्गायै मन्त्र एष वै ॥
स्वाहान्तः प्रणवादिश्च भवेद्विंशाक्षरो मनुः ।
पूजा दानं जपो होमस्तेनैव मनुना स्मृतः ॥’ इति

अत्र गङ्गास्तोत्रपाठमपि दशवारं कुर्य्यात् । तदुक्तं भविष्ये ।

‘तस्यां दशम्यामेतच्च स्तोत्रं गङ्गाजले स्थितः ।
यः पठेत् दशकृत्वस्तु दरिद्रो वापि वाक्षमः ॥

सोऽपि तत्फलमाप्नोति गङ्गां संपूज्य यत्नतः ।' इति
स्तोत्रञ्च प्रतिपदादिदशमीपर्य्यन्तदिनवृद्धिसंख्यया
पठनीयमिति शिष्टाः ॥ अत्र सर्व्वोऽपि विस्तरः
स्तोत्रादिञ्च भट्टकृतत्रिस्थलीसेतोरवधेयः ।
विस्तरभीतेस्तु न लिख्यते ॥ * ॥ एवं कुर्व्वतः
फलमुक्तं काशीखण्डे ।
'एवं कृत्वा विधानेन वित्तशाठ्यविवर्ज्जितः ।
उपवासी वक्ष्यमाणैर्दशपापैः प्रमुच्यते ॥
सर्व्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य ब्रह्मणि लीयते ॥'
इति ।
अस्यां सेतुबन्धरामेश्वरस्य प्रतिष्ठादिनत्वात् विशे-
षेण पूजा कार्य्या । तदुक्तं स्कान्दे सेतुमाहात्म्ये ।
'ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः ।
गरानन्दे व्यतीपाते कन्याचन्द्रे वृषे रवौ ॥
दशयोगे सेतुमध्ये लिङ्गरूपधरं हरम् ।
रामो वै स्थापयामास शिवलिङ्गमनुत्तममिति ॥"
इति निर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे संवत्सर-
कृत्यम् ॥ किञ्च ।
"यदा हस्ते तु नक्षत्रे दशम्यां ज्यैष्ठके सिते ।
दशपापहरायाञ्च अदत्तादानकल्मषम् ॥
विरुद्धाचरणं हिंसा परदारोपसेवनम् ।
पारुष्यानृतपैशुन्यमसम्बद्धञ्च भाषणम् ॥
परद्रव्याभिध्यानञ्च मनसानिष्टचिन्तनम् ।
एतद्दशाघघाताय गङ्गास्नानं करोम्यहम् ॥"
इति गारुडे २१५ अध्यायः ॥ * ॥
अपरञ्च ।
"ज्यैष्ठे दशहरायान्तु विष्णोरिष्टिं नृप ! शृणु ।
येन वा विधिना कार्य्या सेष्टिर्व्विष्णोर्नृपैः सदा ॥
प्रबन्धे पार्थिव ! कुर्य्यात् प्रतिमां काञ्चनीं हरेः ।
अन्यतेजोमयीं वापि दारवीं वा शिलामयीम् ॥
प्रतिष्ठां विधिवत्तस्याः कुर्य्याद्विप्रः पुरोहितः ।
तां संस्थाप्य सुरागारे स्वयं वा यत्नतः कृते ॥
वासुदेवस्य बीजेन पूर्व्वोक्तविधिना तथा ।
सर्व्वोपचारैर्भक्त्या तु वासुदेवं प्रपूजयेत् ॥
पूजान्ते संस्कृते वह्नौ कुण्डमध्ये स्थितो द्विजः ।
आज्यैः सहस्रं जुहुयादाहुतीनां हरेः कृते ॥
संपूज्य वासुदेवन्तु होमं कृत्वा ततो द्विजः ।
नृपस्यानुमते तान्तु प्रतिमां मण्डलं नयेत् ॥
प्रतिमायाः कपोलौ द्वौ स्पृष्ट्वा दक्षिणपाणिना ।
प्राणप्रतिष्ठां कुर्व्वीत तस्यां देवस्य वै हरेः ॥
कृतायान्तु प्रतिष्ठायां प्राणानां नृपसत्तम ! ।
विष्णोः प्राणास्तां प्रतिमामायान्ति नियतं स्वयम् ॥
प्राणेष्वथागतेषु स्याद्देवत्वं नियतं भवेत् ।
अकृतायां प्रतिष्ठायां प्राणानां प्रतिमासु च ।
यथा पूर्व्वं तथा भावः स्वर्णादीनां न विष्णुता ॥
अन्येषामपि देवानां प्रतिमास्वपि पार्थिव ! ।
प्राणप्रतिष्ठा कर्त्तव्या तस्या देवत्वसिद्धये ॥
सुवर्णन्तु सुवर्णं स्यात् शिला दारु तथा शिला ।
अन्यच्च शुद्धरूपं स्यात् प्राणस्थानन्दते सदा ॥
वासुदेवस्य बीजेन तद्विष्णोरित्यनेन च ।
तथैवाङ्गाङ्गिमन्त्राभ्यां प्रतिष्ठामाचरेद्धरेः ॥
तथैव हृदयेऽङ्गुष्ठं दत्त्वा शश्वच्च मन्त्रवित् ।
एभिर्म्मन्त्रैः प्रतिष्ठान्तु हृदयेऽपि समाचरेत् ॥
अस्यै प्राणाः प्रतिष्ठन्तु अस्यै प्राणाः क्षरन्तु च ।
अस्यै देवत्वसङ्ख्यायै स्वाहेति यजुरुच्चरन् ॥
अङ्गमन्त्रैरङ्गिमन्त्रैर्व्वैदिकैरित्यनेन च ।
प्राणप्रतिष्ठां सर्व्वत्र प्रतिमासु समाचरेत् ॥
प्रतिमापूजने कुर्य्यादात्मन्यपि च मन्त्रवित् ।
प्राणप्रतिष्ठां प्रथमं पूजाभागविशुद्धये ॥
अस्मिन् प्राणप्रतिष्ठान्तु प्रतिमापूजनादृते ।
न क्वचित्तु बुधः कुर्य्यात् कृत्वा त्वशुभमाप्नुयात् ॥
विष्णोरिष्टिमिमां कृत्वा दशम्यां पार्थिवोत्तमः ।
तस्यामेव तु पूर्णायां प्रतिमां स्थापयेत्ततः ॥
एवं दशहरायान्तु कृत्वेष्टिं पार्थिवो हरेः ।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति निर्व्विघ्नोऽपि स
जायते ॥"
इति कालिकापुराणे ८६ अध्यायः ॥

दशा, स्त्री, (दशतीव । दन्श + स्त्रविभुजादि-
त्वात् कः । जपजभदहदशेति निर्द्देशात् अकि-
त्वपि नलोपः । यद्वा, दश्यते इति । गुरोश्चेत्यङ् ।
ततष्टाप् ।) अवस्था । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ३८१ ।
"आपदि येनोपकृतं येन च हसितं दशासु
विषमासु ।
उपकृत्य तयोरुभयोः पुनरपि जातं नरं मन्ये ॥")
दीपवर्त्तिः । (यथा, कुमारे । ४ । ३० ।
"अहमस्य दशेव पश्य मा-
मविषह्यव्यसनेन धूमिताम् ॥")
वस्त्रान्ते बहुवचनान्तोऽयं शब्दः । इति मेदिनी ।
शे, ८ ॥ (यथा, मनुः । ३ । ४४ ।
"वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने ॥")
चेतः । इत्यजयपालः ॥ * ॥ शरीरस्य दश
दशा यथा,—
गर्भवासः १ जन्म २ बाल्यम् ३ कौमारम् ४
पौगण्डम् ५ यौवनम् ६ स्थाविर्य्यम् ७ जरा ८
प्राणरोधः ९ नाशः १० । इति मोक्षधर्म्म-
टीकायां नीलकण्ठः ॥ * ॥ कामजदशदशा यथा,
"चक्षूरागस्तदनु मनसः सङ्गतिर्भावना च
व्यावृत्तिः स्यात्तदनु विषयग्रामतश्चेतसोऽपि ।
निद्राच्छेदस्तदनु तनुता निस्त्रपत्वं ततोऽनू-
न्मादो मूर्च्छा तदनु मरणं स्युर्दशाः प्रक्रमेण ॥"
इत्यलङ्कारशास्त्रम् ॥ * ॥
कलौ नराणां यथोक्तायुषः सूर्य्याद्यष्टग्रह-
भोग्याष्टभागविशेषः । तत्र नाक्षत्रिकी दशा
यथा,—
"षट् सूर्य्यस्य दशा ज्ञेयाः शशिनो दशपञ्च च ।
अष्टावङ्गारके प्रोक्ता बुधे सप्तदश स्मृताः ॥
शनैश्चरे दश प्रोक्ता गुरोरेकोनविंशतिः ।
राहोर्द्वादशवर्षाणि भृगोरप्येकविंशतिः ॥" * ॥
जन्मकालीननक्षत्रविशेषघटितग्रहाणां दशा-
नियमो यथा,—
"कृत्तिकादित्रये सूर्य्यः शशी रौद्रचतुष्टये ।
मघादित्रितये भौमो बुधो हस्तचतुष्टये ॥
अनुराधात्रये शौरिर्गुरुः पूर्व्वचतुष्टये ।
धनिष्ठात्रितये राहुः प्रोष्ठे शुक्रश्चतुष्टये ॥ * ॥
सूर्य्योपप्लवभौमार्कदशातिकष्टदा नृणाम् ।
गुरुचन्द्रज्ञशुक्राणां यथेप्सितफलप्रदाः ॥"
दशाफलन्तु ।
"उद्विग्नचित्तपरिखेदितवित्तनाश-
क्लेशप्रवासगदभीतिमहाभिघातैः ।
संक्षोभितं स्वजनबन्धुवियोगदुःखै-
र्भानोर्दशा भवति कष्टकरी नराणाम् ॥ १ ॥
सौख्यं बिभर्त्ति वरवाहनयानरत्न-
कीर्त्तिप्रतापबलवीर्य्यशुभान्वितञ्च ।
मिष्टान्नपानशयनासनभोजनानि
चन्द्रो ददाति धनकाञ्चनभूमिसंघम् ॥ २ ॥
शास्त्राभिघातवधबन्धनरेन्द्रपीडां
चिन्ताज्वरं विकलताञ्च गृहे करोति ।
चौराग्निदाहभयभङ्गविपत्तिरोग-
कीर्त्तिप्रतापधनहा च दशा कुजस्य ॥ ३ ॥
दिव्याङ्गनावदनपङ्कजषट्पदत्वं
लीलाविलासशयनासनभोजनञ्च ।
नानाप्रकारविभवागमकोषवृद्धिः
क्षिप्रं भवेद्बुधदशासु हितार्थसिद्धिः ॥ ४ ॥
मिथ्यापवादवधबन्धनकार्य्यहानि-
र्मात्सर्य्ययुक्प्रियसुखद्रविणैर्व्विहीनः ।
मैत्रे च वैरमभिवाञ्छति वैरयुक्तः
कष्टासु पापदशासु शनैश्चरस्य ॥ ५ ॥
रम्यं गृहं विनयसञ्चयमानवृद्धिं
प्राप्नोति सौख्यधनधान्यविभूतियुक्तम् ।
धर्म्मार्थकामसुखभोगवहुप्रयोगं
यावद्वृहस्पतिदशा पुरुषो हि तावत् ॥ ६ ॥
बुद्धेर्विहीनमतिनाशवियोगदुःख-
नष्टार्थसिद्धिभयभङ्गविशार्त्तिरोगम् ।
सन्तापशोकपरदेशगतं करोति
राहोर्दशा भवति जीवनसंशयाय ॥ ७ ॥
मन्त्रप्रभावनिपुणः प्रमदाविलासः
श्वेतातपत्रनृपपूजितदेशलाभः ।
हस्त्यश्वलाभधनपूर्णमनोरथञ्च
शौक्रीदशा भवति निश्चितराजलक्ष्मीः ॥ ८ ॥
रवेरन्तर्द्दशा मासाः ४ तस्य फलम् ।
उद्विग्नचित्तपरिखेदितवित्तनाश-
क्लेशप्रवासगदभीतिमहाभिघातान् ।
दुःखप्रयोगवधबन्धभयानि चैव
भानोर्द्दशा प्रकुरुते खलु राजपीडाम् ॥ १ ॥
सोमस्य मासाः १० फलम् ।
गदसङ्कटसंचारं स्वेच्छाहानिं मनःक्षतिम् ।
कुरुते रजनीनाथो भानोरन्तर्द्दशां गतः ॥ २ ॥
मङ्गलस्य मासाः ५ दिनम् १० फलम् ।
सर्व्वेषां तिलको भूत्वा मणिरत्नप्रधानकम् ।
प्राप्नोति धनधान्यानि रवेरन्तर्गते कुजे ॥ ३ ॥
बुधस्य मासाः ११ दिनम् १० फलम् ।
व्याधिः शत्रुभयं नित्यं सर्व्वगात्रे विचर्च्चिका ।
नश्यन्ति सर्व्वकार्य्याणि भानोरन्तर्गते बुधे ॥४॥
शनेर्म्मासाः ६ दिनम् २० फलम् ।
सन्तापं वित्तनाशञ्च बन्धुनाशं पराजयम् ।
सौरिः करोति वैकल्यं भानोरन्तर्द्दशां गतः ॥५॥

गुरोर्वर्षः १ दिनम् २० फलम् ।
धर्म्मार्थकामसौख्यानि ददाति विबुधार्च्चितः ।
कुष्ठादिव्याधिहन्ता च भानोः पाकदशां गतः ॥६॥
राहोर्मासाः ८ फलम् ।
अशुभानुभवं द्वेषं व्याधिभीतिसुतक्षयान् ।
कुरुते सिंहिकासूनू रविपाकदशां गतः ॥ ७ ॥
शुक्रस्य वर्षः १ मासौ २ फलम् ।
कोष्ठग्रीवाशिरोरोगज्वरान् शूलादिदारुणान् ।
शोकं करोति भृगुजः सूर्य्यस्यान्तर्दशां गतः ॥८॥
एवं वर्षाः ६ ॥ * ॥ चन्द्रस्य स्थूलदशावर्षाः १५
तस्यैवान्तर्दशावर्षौ २ मासः १ फलम् ।

कुर्य्याद्विभूतिवरवाहनमातपत्र-
क्षेमप्रतापबलवीर्य्यसमन्वितानि ।
मिष्टान्नपानशयनासनभोजनानि
चान्द्री दशा प्रचुरकाञ्चनभूमिदात्री ॥

कुजस्य वर्षः १ मासः १ दिनानि १० फलम् ।
पित्तशोणितपीड़ाञ्च चौरादीनां भयन्तथा ।
मङ्गलः कुरुते नित्यं विधोरन्तर्दशां गतः ॥
बुधस्य वर्षौ २ मासाः ४ दिनानि १० फलम् ।
सर्व्वत्र द्रव्यलाभञ्च गजाश्वगोधनानि च ।
चन्द्रजः कुरुते सौख्यं विधोरन्तर्दशाङ्गतः ॥
शनेर्वर्षः १ मासाः ४ दिनानि २० फलम् ।
बन्धुक्लेशं नृपाद्भीतिं व्यसनं शोकसम्पदम् ।
विनाशं कुरुते सौरिश्चन्द्रस्यान्तर्दशाङ्गतः ॥
गुरोर्वर्षौ २ मासाः ७ दिनानि २० फलम् ।
दानसौख्यानि सम्भोगं वस्त्रालङ्कारभूषणम् ।
कुरुते विबुधाचार्य्यो विधोरन्तर्दशाङ्गतः ।
राहोर्व्वर्षः १ मासाः ८ फलम् ॥
वह्निशत्रुभयं दुःखं शोकं बन्धुधनक्षयम् ।
कुरुते राहुरत्यर्थं चन्द्रपाकदशाङ्गतः ॥
शुक्रस्य वर्षौ २ मासाः ११ फलम् ।
सेव्यते वरनारीभिर्नरो लक्ष्मीश्च वर्द्धते ।
मुक्ताहारमणिप्राप्तिर्विधोरन्तर्गते सिते ॥
रवेर्मासाः १० फलम् ।
ऐश्वर्य्यं बहुसौख्यञ्च व्याधिनाशमरिक्षयम् ।
नृपतेजो रविः कुर्य्याद्विधोः पाकदशाङ्गतः ॥
एवं वर्षाः १५ ॥*॥ कुजस्य स्थूलदशावर्षाः ८ ।
तस्यान्तर्दशामासाः ७ दिनानि ३।२०। फलम् ।

क्रूराभिघातवधबन्धभयानि धत्ते
चिन्ताज्वरं विकलशून्यगृहाश्रमञ्च ।
चौराग्निभीतिधनहानिनरेन्द्रपीड़ाः
कुर्य्याद्विनाशनिधनञ्च दशा कुजस्य ॥

बुधस्य वर्षः १ । ३ । ३ । २० । फलम् ।
परमैश्वर्य्यमतुलं नानाविधसुखाश्रयम् ।
करोति सोमपुत्त्रश्च क्षितिजान्तर्दशाङ्गतः ॥
शनेर्मासाः ८ । २६ । ४० । फलम् ।
रिपुचौराग्निभीतिञ्च रोगमन्तरसम्भवम् ।
महाजनकृतो द्वेषः कुजस्यान्तर्गते शनौ ॥
गुरोर्वर्षः १ । ४ । २३ । ४० । फलम् ।
पुष्पधूपान्नवस्त्राद्यैर्देवब्राह्मणपूजनम् ।
नृपतुल्यत्वमाप्नोति कुजस्यान्तर्गते गुरौ ॥
राहोर्मासाः १० । २० । फलम् ।

आत्मकार्य्यार्थसुद्वेगं बन्धचौरादिसाध्वसम् ।
कुरुते सिंहिकापुत्त्रो भौमस्यान्तर्दशाङ्गतः ॥
शुक्रस्य वर्षः १ । ६ । २० । फलम् ।
धनवृद्धिं सुखादींश्च नानावस्त्रं वरस्त्रियः ।
प्राप्नोति विपुलां लक्ष्मीं कुजस्यान्तर्गते भृगौ ॥
रवेर्मासाः ५ । १० । फलम् ।
नानारत्नञ्च सौख्यञ्च भूमिलाभमथापि वा ।
नृपपूजामवाप्नोति कुजस्यान्तर्गते रवौ ॥
सोमस्य वर्षः १ । १ । १० । फलम् ।
धनलाभं सुखं भोगं शरीरारोग्यमेव च ।
लोकानन्त्यमवाप्नोति क्षितिजान्तर्गते विधौ ॥
एवं वर्षाः ८ ॥ * ॥ बुधस्य स्थूलदशावर्षाः १७ ।
तस्यान्तर्दशा २ । ८ । ३ । २० । फलम् ।

दिव्याङ्गनावदनपङ्कजषट्पदत्वं
लीलाविलासवरभोगसुखोदयञ्च ।
नानाप्रकारविभवागमकोषवृद्धिं
क्षिप्रं सृजेद्बुधदशा प्रबलाञ्च सिद्धिम् ॥

शनेर्वर्षः १ । ५ । २६ । ४० । फलम् ।
वातश्लेष्मक्षता पीड़ा विरहो बन्धुभिः सह ।
विदेशगमनञ्चैव बुधस्यान्तर्गते शनौ ॥
गुरोर्वर्षौ २ । ११ । २६ । ४० । फलम् ।
व्याधिशत्रुभयत्यक्तो धनाढ्यो नृपवल्लभः ।
लभेद्भार्य्यां सुपुत्त्रञ्च बुधस्यान्तर्गते गुरौ ॥
राहोर्वर्षः १ । १० । २० । फलम् ।
बन्धुनाशं मनस्तापं देशत्यागञ्च बन्धनम् ।
करोति बहुदुःखानि बुधस्यान्तर्गतस्तमः ॥
शुक्रस्य वर्षाः ३ । ३ । २० । फलम् ।
धनाढ्यं बन्धुपुत्त्रञ्च धर्म्मवत्त्वं धनागमम् ।
कुरुते दानवाचार्य्यो बुधपाकदशाङ्गतः ॥
रवेर्मासाः ११ दिनानि १० । फलम् ।
श्रिया परमया युक्तो गजवाजिधनान्वितः ।
प्रभाकरः करोत्याशु बुधपाकदशाङ्गतः ॥
सोमस्य वर्षौ २ । ४ । १० । फलम् ।
कण्टकादिप्रवेशञ्च शृङ्गिभ्यो भयमेव च ।
निशाकरः करोत्याशु बुधपाकदशाङ्गतः ॥
कुजस्य वर्षः १ । ३ । ३ । २० । फलम् ।
कफपित्तसमुद्भूतां शिरःपीड़ां भयावहाम् ।
माहेयः कुरुते शोकं बुधस्यान्तर्दशाङ्गतः ॥
एवं वर्षाः १७ ॥*॥ शनेः स्थूलदशावर्षाः १० ।
अस्यान्तर्दशामासाः ११ । ३ । २० । फलम् ।

मिथ्यापवादवधबन्धनिराश्रयत्वं
चौरादिभूपतिभुजङ्गमभीतिसङ्ग्राम् ।
आशानिराशमथ चार्ज्जनकार्य्यहानिं
पङ्गोर्दशा प्रकुरुते नियतं नराणाम् ॥

गुरोर्वर्षः १ । ९ । ३ । २० । फलम् ।
देवतानुरतं शान्तं नानाप्राप्तिं करोति च ।
तुङ्गसौख्यसमायुक्तं पङ्गोरन्तर्गतो गुरुः ॥
राहोर्व्वर्षः १ । १ । १० । फलम् ।
नृपाद्भयं ज्वरं घोरं दुःखञ्च प्राणसंशयम् ।
धनक्षयञ्च कुरुते शनेरन्तर्गतस्तमः ॥
शुक्रस्य वर्षः १ । ११ । १० । फलम् ।
सुहृद्बन्धुधनैः पूर्णो भार्य्यावित्तसमन्वितः ।

स्वर्णं सुखञ्च लभते सौरस्यान्तर्गते सिते ॥
रवेर्मासाः ६ । २० । फलम् ।
परदाराभिगमनं करोति खरदीधितिः ।
जीवनस्य च सन्देहं शनेरन्तर्दशाङ्गतः ॥
सोमस्य वर्षः १ । ४ । २० । फलम् ।
स्त्रीनाशं कुक्षिरोगञ्च कफपित्तगदं शशी ।
बन्धुद्वेषञ्च कुरुते पङ्गोरन्तर्दशाङ्गतः ॥
कुजस्य मासाः ८ । २६ । ४० । फलम् ।
देहक्षैण्यं महारोगं नानादुःखानि भूमिजः ।
धननाशञ्च कुरुते शनेरन्तर्दशाङ्गतः ॥
बुधस्य वर्षः १ । ६ । २६ । ४० । फलम् ।
आरोग्यं विजयं राज्यं बहुवित्तानि सोमजः ।
करोति त्वादरं लोके शनेरन्तर्दशाङ्गतः ॥
एवं वर्षाः १० ॥*॥ गुरोः स्थूलदशावर्षाः १९ ।
तस्यैवान्तर्दशावर्षाः ३ । ४ । ३ । २० । फलम् ।

राज्यास्पदं तनयवित्तविलासभोगान्
पर्य्याप्तसौख्यधनधान्यसमाश्रयञ्च ।
विद्याप्रसादवररत्नसुखार्थभोग-
सिद्धिं दशा सुरगुरोः कुरुते प्रियत्वम् ॥

राहोर्वर्षौ २ । १ । १० । फलम् ।
बन्धुद्वेषं मृषावादं स्थानभ्रंशं निराश्रयम् ।
कलहं कारयेद्राहुर्गुरोरन्तर्दशाङ्गतः ॥
शुक्रस्य वर्षाः ३ । ८ । १० । फलम् ।
कलहं बन्धुभिः सार्द्धं वित्तनाशं मनःक्षतिम् ।
स्त्रीवियोगञ्च कुरुते जीवस्यान्तर्गतः सितः ॥
रवेर्वर्षः १ । दिनानि २० । फलम् ।
बहुमित्रं बहुधनं सौभाग्यं राजवल्लभम् ।
कुरुते भास्करः शान्तिं गुरोरन्तर्दशाङ्गतः ॥
सोमस्य वर्षौ २ । ७ । २० । फलम् ।
भोगाढ्यो बहुभार्य्यः स्याद्रिपुरोगविवर्ज्जितः ।
नृपतुल्यो भवेच्चैव गुरोरन्तर्दशाङ्गतः ॥
कुजस्य वर्षः १ । ४ । २६ । ४० । फलम् ।
तीक्ष्णरोषो रिपोर्हन्ता गजवह्नीमदर्शनः ।
सुखसौभाग्यसंयुक्तः कुजे चान्तर्गते गुरोः ॥
बुधस्य वर्षौ २ । ११ । २६ । ४० । फलम् ।
सुस्थोऽसुस्थः सुखी दुःखी शत्रुवृद्धिः पुनः पुनः ।
देवार्च्चनपरो नित्यं जीवस्यान्तर्गते बुधे ॥
शनेर्वर्षः १ । ९ । ३ । २० । फलम् ।
वेश्याजनाश्रयात् सौख्यं भवेद्वित्तविवर्ज्जितः ।
लुप्तनीतिमना नित्यं गुरोरन्तर्गते शनौ ॥
एवं वर्षाः १९ ॥ * ॥ राहोः स्थूलदशावर्षाः
१२ । तस्यान्तर्दशावर्षः १ । ४ । फलम् ।

भार्य्यादिदूषण-निदानविवादबन्ध-
शस्त्राभिघातभयहीनपराक्रमञ्च ।
अप्राप्तसौख्यधनकाञ्चनदीनदेहो
राहोर्दशा भवति जीवनसंशयाय ॥

शुक्रस्य वर्षौ २ । मासाः ४ । फलम् ।
शिरोरोगं कुदेहञ्च कुर्य्याद्भार्य्याञ्च चञ्चलाम् ।
बान्धवैः कलहो नित्यं राहोरन्तर्गते भृगौ ॥
रवेर्मासाः ८ । फलम् ।
शिरोरोगभयं घोरं मृत्युं शोकञ्च दारुणम् ।
हृहदग्निभयं कुर्य्याद्राहोरन्तर्गतो रविः ॥

सोमस्य वर्षः १ । ८ । फलम् ।
स्त्रीपुत्त्रकलहश्चैव वित्तनाशं मनःक्षतिम् ।
करोति क्लेशमत्यर्थं राहोरन्तर्गतो विधुः ॥
कुजस्य मासाः १० । २० । फलम् ।
विषशस्त्राग्निचौरेभ्यो नियतं दारुणं भयम् ।
पातस्यान्तर्गतः कुर्य्यान्नराणां भूमिनन्दनः ॥
बुधस्य वर्षः १ । १० । २० । फलम् ।
ज्वरक्षुदग्निसंपीड़ां कलहं स्वजनैः सह ।
भृत्यापत्येषु विद्वेषं कुर्य्यात् पातान्तरे बुधः ॥
शनेर्वर्षः १ । १ । १० । फलम् ।
स्त्रीपुत्त्रैः कलहो नित्यं बान्धवैः सह वैरिता ।
भवेत्तु बहुधा दुःखं राहोरन्तर्गते शनौ ॥
गुरोर्वर्षौ २ । १ । १० । फलम् ।
व्याधिदुःखभयैस्त्यक्तो देवब्राह्मणपूजकः ।
कार्य्यसिद्धिर्भवेदिष्टा राहोरन्तर्गते गुरौ ॥
एवं वर्षाः १२ ॥*॥ शुक्रस्य स्थूलदशावर्षाः २१ ।
तस्यान्तर्दशावर्षाः ४ । १ । फलम् ।

मल्लप्रचाररुचिरप्रमदाविलास-
सम्मानदाननृपपूजनकोषलाभान् ।
हस्त्यश्वयानपरिपूर्णमनोरथश्च
शौक्री दशा सृजति निश्चलराजलक्ष्मीम् ॥

रवेर्वर्षः १ । फलम् ।
देहस्तीव्रव्रणाक्रान्तस्तीव्रतापो ज्वरान्वितः ।
त्यक्तः स्याद्बान्धवैः सर्व्वैर्भार्गवान्तर्गते रवौ ॥
सोमस्य वर्षौ २ । ११ । फलम् ।
सम्माननाशो रोगश्च कार्य्यनाशश्च नित्यशः ।
शुक्रस्यान्तर्गते चन्द्रे स्त्रीनाशो नियतं भवेत् ॥
कुजस्य वर्षः १ । ६ । २० । फलम् ।
उत्साही धनधान्याढ्यः कल्यश्च सुमनाः सुधीः ।
भूमिलाभो भवेच्चैव शुक्रस्यान्तर्गते कुजे ॥
बुधस्य वर्षाः ३ । ३ । २० । फलम् ।
सर्व्वत्र लभते सौख्यं मानसश्चयभूषणम् ।
भार्य्या सुशीलतामेति भार्गवान्तर्गते बुधे ॥
शनेर्वर्षः १ । ११ । १० । फलम् ।
शत्रुक्षयमवाप्नोति मित्त्रवृद्धिश्च जायते ।
चौराद्वित्तस्य लाभः स्यात् शुक्रस्यान्तर्गते शनौ ॥
गुरोर्वर्षाः ३ । ८ । १० । फलम् ।
राजपूजा सुखं प्रीतिः कन्याजननमेव च ।
भार्गवान्तर्गते जीवे चौरान्नष्टञ्च लभ्यते ॥
राहोर्वर्षौ २ । ४ । फलम् ।
बन्धनं बन्धुपुत्त्राद्यैर्बन्धुनाशो रिपोर्भयम् ।
शरीरं दैन्यमाप्नोति भृगोरन्तर्गतस्तमः ॥
एवं वर्षाः २१ । इत्यन्तर्दशाकथनम् ॥ * ॥
अथ प्रत्यन्तर्दशा ।
ग्रहान्तरं दिनं कृत्वा षष्टिलब्धं ध्रुवं भवेत् ।
ध्रुवाणि गणयेद्धीमान् रव्यादेः क्रमतो यथा ॥

रवौ च वेदा वसवः सुधांशौ
कुजे च बाणाः शशिजे तथाङ्काः ।
शनावृतुर्दिक् च बृहस्पतौ स्या-
द्राहौ तुरङ्गा भृगुजे च रुद्राः ॥

ग्रहस्यान्तर्दशामासान् दिनीकृत्य गुणाहतान् ।
स्वाङ्कलब्धं विजानीयात् प्रत्यन्तर्ग्रहवासरान् ॥
इति प्रत्यन्तर्दशा ॥” इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
युगभेदे दशाविशेषा यथा,—
“सत्ये लग्नदशा चैव त्रेतायां हरगौरिका ।
द्वापरे योगिनी चैव कलौ नाक्षत्रिकी दशा ॥”
इति समयामृतम् ॥ * ॥

दशधा दशा यथा,—
योगिनी १ वार्षिकी २ नाक्षत्रिकी ३ लाग्निकी ४ मुकुन्दा ५ विंशोत्तरा ६ त्रिंशोत्तरा ७ पताकी ८ हरगौरी ९ दिनदशा १० । इति जातरत्नम् ॥

दशाकर्षः, पुं, (दशया वर्त्त्या आकर्षति तैलादिकमिति । आ+कृष्+अच् ।) प्रदीपः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५१ ॥

दशाकर्षी, [न्] पुं, (दशया आकर्षतीति । दशा+कृष्+णिनिः ।) प्रदीपः । इति हारावली ।२४॥

दशाङ्गुलं, क्ली, (दश अङ्गुलय इव शिराचिह्नानि फलत्वगुपरि सन्त्यस्येति । अच् ।) खर्व्वूरम् । इति भावप्रकाशः ॥ (दश अङ्गुलयः परिमाणमस्येति तद्धितार्थद्विगोः ठञ् तस्य लुक् समासान्तः अच्प्रत्ययः । दशाङ्गुलपरिमिते, त्रि । यथा, मनुः । ८ । २७१ ।
“नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्व्वतः ।
निःक्षेप्योऽयमयःशङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः ॥”
यथा च ऋग्वेदे । १० । ९० । १ ।
“सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥”
“विश्वतः सर्व्वतो वृत्वा परिवेष्ट्य दशाङ्गुलं दशाङ्गुलपरिमितं देशमत्यतिष्ठत् ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥”)

दशाननः, पुं, (दश आननानि वदनानि यस्य ।) रावणः । इति शब्दरत्नावली ॥ (दश आननानि इति विग्रहे दशवदनेष्वपि, क्ली । यथा,

“युष्मत् कृते खञ्जनगञ्जनाक्षि !
शिरो मदीयं यदि याति यातु ।
लूनानि नूनं जनकात्मजार्थे
दशाननेनापि दशाननानि ॥”
इत्युद्भटः ॥)

दशानिकः, पुं, (अन्यते इति भावे घञ् आनो जीवनम् । तस्मिन् हितः आनिकः । दशायां अवस्थाविशेषे आनिकः ।) दन्तीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दशारुहा, स्त्री, (दशसु दिक्षु आरोहति अङ्गैर्व्याप्नोतीति । आ+रुह+कः ।) कैवर्त्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

दशार्णः, पुं, (दश ऋणानि दुर्गभूमयो जलाधारा वा यत्र । “एत्येधत्यूठ्सु ।” ८ । ४ । ६५ । इत्यस्य “प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे ।” इति वार्त्तिकोक्त्या वृद्धिः ।) देशविशेषः । स विन्ध्यपर्व्वतस्य पूर्व्वदक्षिणस्यां दिशि वर्त्तते । (यथा, बृहत्संहितायाम् । १४ । १० ।
“किष्किन्धकण्टकस्थलनिषाद‌राष्ट्राणि पुरिकदशार्णाः ॥”
तदस्याभिजनः तस्य राजा वा अण् । तद्देशवासिनि तन्नृपतौ च त्रि । यथा, महाभारते । १ । ११३ । २५ ।
“पूर्व्वमागस्कृतो गत्वा दशार्णाः समरे जिताः ।
पाण्डुना नारसिंहेन कौरवाणां यशोभृता ॥”
दश अर्णानि वर्णानि यत्र । दशाक्षरमन्त्रविशेषः । यथा, गौतमीयतन्त्रे । २ अध्याये ।
“दशानामपि तत्त्वानां साक्षी वेत्ता तथाक्षरम् ।
दशाक्षर इति ख्यातो मन्त्रराजः परात्परः ॥
लुप्तबीजस्वभावत्वात् दशार्णं इति कथ्यते ॥”)
नदीविशेषे, स्त्री । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दशार्हः, पुं, (दशसु दानादिबलेषु अर्हः ।) बुद्धः । यदुदेशः । (क्रोष्टृवंशीयराजपुत्त्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३६ । २५ ।
“धृष्टस्य जज्ञिरे शूरास्त्रयः परमधार्म्मिकाः ।
आवन्तश्च दशार्हश्च बली विषहरश्च यः ॥”)
तद्देशस्थे, पुं भूम्नि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १९ । २० ।

“तमर्च्चितं सर्व्वदशार्हपूगै-
राशीविषाग्निज्वलनप्रकाशम् ॥”)

दशावतारः, पुं, (दश अवतारा यस्य ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य दशावतारा यथा,—
मत्स्यः १ कूर्म्मः २ वराहः ३ नृसिंहः ४ वामनः ५ जामदग्न्यः ६ रामः ७ कृष्णः ८ बुद्धः ९ कल्की १० । इति वराहपुराणम् ॥ अपि च ।
“धर्म्मान्नारायणस्यांशः संभूतश्चाक्षुषेऽन्तरे ।
यज्ञञ्च वर्त्तयामासुर्देवा वैवस्वतेऽन्तरे ॥
प्रादुर्भावे ततस्तस्य ब्रह्मा ह्यासीत् पुरोहितः ।
युगाख्यायाञ्च तुर्य्यान्तु आपन्नेषु सुरेषु वै ॥
संभूतः स समुद्रान्ते हिरण्यकशिपोर्वधे ।
द्वितीये नरसिंहाख्ये रुद्रो ह्यासीत् पुरोहितः ॥
बलिसंस्थेषु लोकेषु त्रेतायां सप्तमं प्रति ।
तृतीये वामनस्यार्थे धर्म्मेण तु पुरोधसा ॥
एतास्तिस्रः स्मृतास्तस्य दिव्याः संभूतयो द्विजाः ।
मानुष्याः सप्त येऽन्ये तु शापजास्तान्निबोधत ॥
त्रेतायुगे तु प्रथमे दत्तात्रेयो बभूव ह ।
नष्टे धर्म्मे चतुर्थांशे मार्कण्डेयपुरःसरः ॥
पञ्चमः पञ्चदश्यान्तु त्रेतायां सम्बभूव ह ।
मान्धाता चक्रवर्त्ती तु तस्यौतथ्यः पुरःसरः ॥
एकोनविंश्यां त्रेतायां सर्व्वक्षत्रान्तकृद्विभुः ।
जामदग्न्यस्तथा षष्ठो विश्वामित्रपुरःसरः ॥
चतुर्व्विंशे युगे रामो वशिष्ठेन पुरोधसा ।
सप्तमो रावणस्यार्थे जज्ञे दशरथात्मजः ॥
अष्टमे द्वापरे विष्णुरष्टाविंशे पराशरात् ।
वेदव्यासस्तथा जज्ञे जातूकर्णपुरःसरः ॥
कर्त्तुं धर्म्मव्यवस्थानमसुराणां प्रणाशनम् ।
बुद्धो नवमके जज्ञे तपसा पुष्करेक्षणः ॥
देवक्यां वसुदेवेन द्वैपायनपुरःसरः ।
तस्मिन्नेव युगे क्षीणे सन्ध्यांशिष्टे भविष्यति ॥
कल्की विष्णुयशा नाम पाराशर्य्यपुरःसरः ।
दशमो भाव्यसंभूतो याज्ञवल्क्यपुरःसरः ॥”
इति मत्स्यपुराणम् ॥

दशाश्वः, पुं, (दश अश्वा रथे यस्य।) चन्द्रः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, ग्रहयागतत्त्वे सोमध्याने।
"दशाश्वं श्वेतपद्मस्थं विचिन्त्योमाधिदैवतम्।
जलप्रत्यधिदेवञ्च सूर्य्याश्वमाकृतेस्तथा॥"
इक्ष्वाकोर्दशमपुत्त्रः। यथा, महाभारते। १३। २। ६।
"दशमस्तस्य पुत्त्रोऽभूद् दशाश्वो नाम भारत!॥")

दशास्यः, पुं, (दश आस्यानि वदनानि यस्य।) रावणः। इति भूरिप्रयोगः॥ (यथा, रसिकरञ्जने। ५।
"अकलियुगमखर्व्वमत्र हृद्यं
व्यचरदपापघनो यतः कुटुम्बी।
मम रुचिरिह लक्ष्मणाग्रजेन
प्रभवति शम्भी दशास्यमर्द्दनेन॥")

दशास्यजित्, पुं, (दशास्यं जयतीति। दशास्य+जि+क्विप्। तुगागमश्च।) श्रीरामः। इति भूरिप्रयोगः॥

दशेन्धनः, पुं, (दशा वर्त्तिका इन्धनं काष्ठमिव यस्य।) प्रदीपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दशेरः, पुं, (दशतीति। दन्श+"पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य एरक्।" उणां। १। ५६। इति एरक्।) हिंस्रः। इत्युणादिकोषः॥

दशेरकः, पुं, (दशति दुःखं ददातीति। दन्श+एरक्। ततः कन्।) मरुदेशः। तद्देशस्थे, पुं भूम्नि। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। ७। ६। १६।
"आवन्त्यान् दाक्षिणात्यांश्च पार्व्वतीयान् दशेरकान्॥")

दशेरुकः, पुं, (दशति दुःखानि ददातीति। दश+बाहुलकात् एरुक् ततः स्वार्थे कन्।) मरुदेशः। इति भूरिप्रयोगः॥

दस, इ क भासि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) इ क, दंसयति दंसति। भासि दीप्तौ। इति दुर्गादासः॥

दस, इ ङ क दशौ। दंशे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट्।) दशिरिति पश्यतेरौणादिककिप्रत्यये रूपम्। इ ङ क, दंसयते फलं शिशुः पश्यति दशति वेत्यर्थः। भट्टमल्लमते दंश इह सन्नाहः। इति दुर्गादासः॥

दस, य उ इर् उत्क्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-सकं-सेट्। उदित्त्वात् क्त्वावेट्।) य, दस्यति धूलिं वायुः। उ, दसित्वा दस्त्वा। इर्, अदसत् अदासीत्। अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

दस्मः, पुं, (दस्यति उत्क्षिपति दक्षिणादिकमिति। दस+"इषियुधीन्धिदसिश्येति।" उणां। १। १४४। इति मक्।) यजमानः। चौरः। हुताशनः। इति मेदिनी। मे, १५॥ खलः। इति शब्दरत्नावली॥ (त्रि, उपक्षेपकः। यथा, ऋग्वेदे। १। १४८। ४।
"पुरूणि दस्मो नि रिणाति जम्भैराद्रोचते वन आ विभावा॥"
"दस्म उपक्षपयितायमग्निः।" इति तद्भाष्ये सायनः॥ दर्शनीयः। यथा, ऋग्वेदे। १।७४।३।
"तं मेधेषु प्रथमं देवयन्तीर्विश उपब्रुवते दस्ममारीः॥"
"दस्मं दर्शनीयं तमग्निमारीर्गच्छन्त्यः।" इति तद्भाष्ये सायनः॥)

दस्युः, पुं, (दस्यति परस्वान् नाशयतीति। दस+"यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच्।" उणां। ३। २०। इति युच्। बाहुलकादनादेशाभावः।) चौरः। (यथा, मनुः। ७। १४३।
"विक्रोशन्त्यो यस्य राष्ट्राद्ध्रियन्ते दस्युभिः प्रजाः।
संपश्यतः सभृत्यस्य मृतः स न तु जीवति॥")
रिपुः। (यथा, ऋग्वेदे। २। १२। १०।
"यः शर्धते नानुददाति शृध्यां यो दस्योर्हन्ता स जनास इन्द्रः॥"
"दस्योरुपक्षपयितुः शत्रोर्हन्ता घातकः॥" इति तद्भाष्ये सायनः॥) महासाहसिकः। इति शब्दरत्नावली॥ असुरः। यथा, तत्रैव। ६।४७।२।
"कृतानीदस्य कर्त्वा चेतन्ते दस्युतर्हणा॥"
"दस्युतर्हणा दस्यूनामसुराणां तर्हणा॥" इति तद्भाष्ये सायनः॥ कर्म्मवर्ज्जिते, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ६। २४। ८।
"न वीळवे नमते न स्थिराय न शर्धते दस्युजूताय स्तवान्॥"
"शर्धते उत्सहमानाय दस्युजूताय कर्म्मवर्ज्जितैः प्रेरिताय।" इति तद्भाष्ये सायनः॥)

दस्रं, क्ली, (दंसयते तृणादीन् दशतीति। दसि दंशे+"स्फायितञ्चिवञ्चिशकीति।" उणां। २। १३। इति रक्।) शिशिरम्। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

दस्रः, पुं, (दस्यति उत्क्षिपति पांशूनिति। दस उत्क्षेपे+"स्फायितञ्चीति।" उणां। २। १३। इति रक्।) खरः। (दस्यति रोगान् क्षिपतीति।) अश्विनीसुतः। इति मेदिनी। रे, ४७॥ (यथा, हरिवंशे। ६। ५३।
"नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनीसुतौ॥"
दर्शनीये, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ६। ६९। ७।
"इन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्य सोमस्य दस्रा जठरं पृणेथाम्॥"
"दस्रा हे दर्शनीयाविन्द्राविष्णू॥" इति तद्भाष्ये सायनः॥)

दस्रौ, पुं, (दस्यतः क्षिपतो रोगानिति। दस+"स्फायितञ्चीति।" उणां। २। १३। इति रक्।) अश्विनौ। इत्यमरः। १। १। ५४॥ द्विवचनान्तोऽयं शब्दः॥ (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"दक्षादधीत्य दस्रौ वितनुतः संहितां स्वीयाम्।
सकलचिकित्सकलोकप्रतिपत्तिविवृद्धये धन्याम्॥
"देवासुररणे देवा दैत्यैर्ये सक्षताः कृताः।
अक्षतास्ते कृताः सद्यो दस्राभ्यामद्भुतं महत्॥
वज्रिणोऽभूद्भुजस्तम्भः स दस्राभ्यां चिकित्सितः।
सोमान्निपतितश्चन्द्रस्ताभ्यामेव सुखीकृतः॥")

दस्रदेवता, स्त्री, (दस्रौ अश्विनौ अधिष्ठातृदेवते यस्याः।) अश्विनीनक्षत्रम्। इति हेमचन्द्रः। २।२२॥

दस्रसूः, स्त्री, (दस्रौ अश्विनौ सूते इति। सू प्रसवे+क्विप्।) संज्ञा। सा सूर्य्यपत्नी अश्विनीकुमारमाता च। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दह, औ दाहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट्।) औ, अधाक्षीत्। दाहो भस्मीकरणम्। दहत्यग्निः काष्ठम्। इति दुर्गादासः॥

दह, इ क दीप्तौ। दाहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-दीप्तौ अकं-दाहे सकं-सेट्।) इ क, दंहयति। इति दुर्गादासः॥

दहनं, क्ली, (दह दाहे+भावे ल्युट्।) दाहः। भस्मीकरणम्। पोड़ान इति भाषा॥ (यथा, रघुः। ८।२०।
"इतरो दहने स्वकर्म्मणां
ववृते ज्ञानमयेन वह्निना॥")

दहनः, पुं, (दहतीति। दह दाहे+ल्युः।) अग्निः। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ३०४।
"धूमैरश्रु निपातय दह शिखया दहन! मलिनयाङ्गारैः।
जागरयिष्यति दुर्गतगृहिणी त्वां तदपि शिशिरनिशि॥"
तृतीयसंख्या। यथा, सूर्य्यसिद्धान्ते। १२।८५।
"खनयाब्धिदहनाः कक्षा तु हिमदीधितेः॥"
कृत्तिकानक्षत्रस्य अधिष्ठातृदेवत्वात् कृत्तिकानक्षत्रम्। यथा, ज्योतिस्तत्त्वे।
"दहनविधिशताख्या मैत्रभं सौम्यवारे॥")
चित्रकः। भल्लातकः। दुष्टचेतसि, त्रि। इति मेदिनी। ने, ७५॥ (दह्यते कामाग्निना इति, दह+ल्युट्।) कपोतः। इति राजनिर्घण्टः॥ (रुद्रविशेषः। यथा, महाभारते। १।६६।३।
"दहनोऽथेश्वरश्चैव कपाली च महाद्युतिः।
स्थाणुर्भगश्च भगवान् रुद्रा एकादश स्मृताः॥"
स्कन्दस्यानुचरविशेषः। यथा तत्रैव। ६।४५।३३।
"दहतिं दहनश्चैव प्रचण्डौ वीर्य्यसम्मतौ।
अंशोऽप्यनुचरौ पञ्च ददौ स्कन्दाय धीमते॥"
दाहकमात्रे, त्रि। यथा, भागवते। ८।७।२१।
"त्राहि नः शरणापन्नांस्त्रैलोक्यदहनाद्विषात्॥")

दहनकेतनं, क्ली, (दहनस्य केतनं ध्वज इव।) धूमः। इति हेमचन्द्रः। ४।१७॥

दहनप्रिया, स्त्री, (दहनस्याग्नेः प्रिया।) स्वाहा। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दहनागुरु, क्ली, (दहनाय अगुरु।) दाहागुरु। इति राजनिर्घण्टः॥

दहनारातिः पुं, (दहनस्याग्नेः अरातिः शत्रुः।) जलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

दहनीयः, त्रि, (दह्यते इति। दह+कर्म्मणि अनीयर्।) दाह्यः। दहनार्हः॥

दहनोपलः, पुं, (दहनाय वह्न्युत्पादनाय य उपलः प्रस्तरखण्डः।) सूर्य्यकान्तमणिः। इति हेमचन्द्रः। ४।१३३॥ दहनोपमोऽपि पाठः॥

दहरं, क्ली, (दह + बाहुलकात् अरः।) सूक्ष्मम्। यथा, श्रीभागवते। १०। ८७। १८।
"उदरमुपासते य ऋषिवर्त्मसु कूर्पदृशः। परिसरपद्धतिं हृदयमारुणयो दहरम्॥"
"आरुणयस्तु साक्षात् हृदयस्थं दहरं सूक्ष्ममेवोपासते।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥

दहरः, पुं, (दहति गृहद्रव्यनाशनेन सन्तापयतीति। दह + अरः।) मूषिका। स्वल्पम्। भ्राता। बालकः। इति विश्वमेदिन्यौ॥

दह्रः, पुं, (दहतीति। दह + "स्फायितञ्चीति।" उणां २। १३। इति रक्।) अग्निः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ दावानलः। इत्युणादिकोषः॥ नरकम्। वरुणः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ हृदयाकाशम्। यथा, श्रीभागवते। ३। १२। ४४।
"आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिस्तथैव च। एवं व्याहृतयश्चासन् प्रणवो ह्यस्य दह्रतः॥"
"दह्रतः हृदयाकाशात्।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ * ॥ जठरम्। यथा, तत्रैव।४।१।३६।
"पुलस्त्योऽजनयत् पत्न्यामगस्त्यञ्च हविर्भुवि। सोऽन्यजन्मनि दह्राग्निर्विश्रवाश्च महातपाः॥"
"दह्राग्निः जठराग्निः।" इति श्रीधरस्वामी॥

दा, दाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट्।) दा तु दाने दान दाने प्रसिद्धोऽयम्। अस्यैव यच्छादेशः। यच्छति। इति दुर्गादासः॥

दा, डु ञ लि दाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (ह्वां-उभं-सकं-अनिट्।) डु, दत्रिमम्। ञ लि, ददाति दत्ते। इति दुर्गादासः॥

दा, ल लूनौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-परं-सकं-अनिट्।) ल, दाति। लूनिश्छेदः। केचित्तु दाप लवने इति पठित्वा पित्त्वाद्दासंज्ञाभावे यगादौ दायते इत्यादि मन्यन्ते। स्वमते तु पित्त्वाभावाद्दासंज्ञायां दीयते इत्येव। इति दुर्गादासः॥

दा, स्त्री, (दा + क्विप्।) शोधनम्। दानम्। छेदः। उपतापः। रक्षा। इति मेदिनी। दे, १॥

दाकः, पुं, (ददाति दक्षिणामिति। दा + "कृदाधारार्च्चिकलिभ्यः कः।" उणां ३।४०। इति कः।) यजमानः। इत्युणादिकोषः॥ दाता। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

दाक्षकं, क्ली, (दक्ष + वुञ्।) दक्षाणां समूहः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (दाक्षीणां विषयो देशः। दाक्षि + "राजन्यादिभ्यो वुञ्।" ४। २। ५३। इति वुञ्। दाक्षेर्विषये। इति व्याकरणम्॥)

दाक्षायणी, स्त्री, (दक्षस्यापत्यं स्त्री। दक्ष + फिञ्। गौरादित्वात् ङीष्।) अश्विन्याद्या रेवत्यन्ताः सप्तविंशतिस्ताराः। इत्यमरः। १। ३। २१॥ दुर्गा। इति मेदिनी। णे, ८६॥ रोहिणीनक्षत्रम्। इति हेमचन्द्रः॥ (दक्षकन्यामात्रम्। यथा, मार्कण्डेये। ५०। २१।
"बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्त्तिस्त्रयोदशी। पत्न्यर्थं प्रतिजग्राह धर्म्मो दाक्षायणीः प्रभुः॥"
अदितिः। यथा, महाभारते। १। ७५। ६।
"त्रयोदशानां पत्नीनां या तु दाक्षायणी वरा। मारीचः कश्यपस्तस्यामादित्यान् समजीजनत्॥"
कद्रुः। विनता। यथा, तत्रैव। १। २२। ५।
"जग्मतुः परया प्रीत्या परं पारं महोदधेः। कद्रूश्च विनता चैव दाक्षायण्यौ विहायसा॥")
"दक्षश्च तेषामारभ्य प्रजाः सम्यग्विवर्द्धिताः। तत्र दाक्षायणीपुत्त्राः सर्व्वे देवाः सवासवाः॥ वसवोऽष्टौ च रुद्राश्च आदित्या मरुतस्तथा। सापि दक्षाय सुश्रोणी गौरी दत्ताथ ब्रह्मणा॥ दुहितृत्वे पुरा याहि रुद्रेणोढ़ा महात्मना। सा च दाक्षायणी देवी पुनर्भूत्वा नृपोत्तम!॥" इति वराहपुराणम्॥
दन्तीवृक्षः। इति रत्नमाला॥ * ॥

दाक्षायणीपतिः, पुं, (दाक्षायणीनां अश्विन्यादिनक्षत्राणां पतिः।) चन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दाक्षायणीरमणः, पुं, (रमयतीति। रम + ल्युः। दाक्षायणीनां रमणः।) चन्द्रः। इति हलायुधः॥

दाक्षाय्यः, पुं, (दक्षाय्य एव। स्वार्थे अण्।) गृध्रः। इत्यमरः। २। ५। २१॥

दाक्षिकन्था, स्त्री, (दाक्षीणां कन्था। "संज्ञायां कन्थोशीनरेषु।" २। ४। २०। इति उशीनरत्वाभावात् न क्लीवता।) वाहीकेषु ग्रामसंज्ञा। इति नपुंसकलिङ्गसंग्रहटीकायां भरतः॥

दाक्षिणात्यः, त्रि, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि भवः। दक्षिणा + "दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्।" ४। २। ९८। इति त्यक्।) दक्षिणदेशोद्भवः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥ (यथा, महाभारते। ३। २३६। ३।
"प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च प्रतीच्योदीच्यवासिनः॥")
नारिकेलः। इति राजनिर्घण्टः॥

दाक्षिण्यं, क्ली, (दक्षिणस्य भावः। दक्षिण + ष्यञ्।) अनुकूलता। इति हेमचन्द्रः। ६। १३॥ (सरलता। यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्।६०।
"सौभाग्यं दाक्षिण्यान्नेलुपदिष्टं हरेण तरुणीनाम्। वामार्द्धमेव देव्याः स्ववपुःशिल्पे निवेशयता॥"
परच्छन्दानुवर्त्तनम्। यथा, रघुः। १। ३१।
"तस्य दाक्षिण्यरूढ़ेन नाम्ना मगधवंशजा। पत्नी सुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव दक्षिणा॥")
भावविशेषः। तत्तु दक्षिणाचाररूपम्। यथा,
"बालान्तु वामदाक्षिण्यभावाभ्यामपि पूजयेत्। श्मशानभैरवीं देवीमुग्रतारां तथैव च॥"
अपि च।
"ऋषीन् देवान् पितॄंश्चैव मनुष्यान् भूतसञ्चयान्। यो यजन् पञ्चभिर्यज्ञैः कर्म्माणि परिशोधयन्॥ विधिवत् स्नानदानाभ्यां कुर्व्वन् यद्विधिपूजनम्। क्रियते सरहस्यन्तु तद्दाक्षिण्यमिहोच्यते॥ सर्व्वत्र पितृदेवादौ यस्माद्भवति दक्षिणः। देवी च दक्षिणा यस्मात्तस्माद्दाक्षिण्यमुच्यते॥"
इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः॥

दाक्षिणार्हे, त्रि। इत्यमरः।३।१।५॥ (दक्षिणे भवम्। दक्षिण + ष्यञ्। दक्षिणभवे। दक्षिणदिक्सम्बन्धिनि च। यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। २८२।
"दाक्षिण्यात् म्रदिमानं दधतं सा भानुमेनमवमंस्थाः॥")

दाक्षीपुत्त्रः, पुं, (दाक्ष्याः पुत्त्रः।) पाणिनिमुनिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, नैषधे।१६।६१।
"दाक्षीपुत्त्रस्य तन्त्रे ध्रुवमयमभवत् कोऽप्यधीती कपोतः॥")

दाक्षेयः, पुं, (दाक्ष्या अपत्यं पुमान्। दाक्षी + "स्त्रीभ्यो ढक्।" ४। १। १२०। इति ढक्।) पाणिनिमुनिः। इति हेमचन्द्रः। ३। ५१५॥

दाक्ष्यं, क्ली, (दक्षस्य भावः कर्म्म वा। दक्ष + ष्यञ्।) दक्षता। निपुणता। दक्षशब्दात् भावे ष्यञ्प्रत्ययः॥ (यथा, महाभारते।२।३८।२०।
"दानं दाक्ष्यं श्रुतं शौर्य्यं ह्रीः कीर्त्तिर्बुद्धिरुत्तमा। सन्नतिः श्रीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिश्च नियताच्युते॥")

दाड़कः, पुं, (दालयति मुखाभ्यन्तरस्थद्रव्यं विचूर्णीकरोतीति। दल + णिच् + ण्वुल्। लस्य ड़ः।) दन्तः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

दाड़िमः, त्रि, (दलनमिति दालः। तेन निर्वृत्तः। भावप्रत्ययन्तादिमप्। डलयोरैकत्वम्।) एला। इति मेदिनी मे, ४४॥ फलवृक्षविशेषः। (यथा, देवीभागवते। १। १२। ८।
"दाड़िमैर्नारिकेलैश्च माधवीमण्डपावृतम्॥")
तत्पर्य्यायः। करकः २। इत्यमरः। २।४।६५॥ पिण्डपुष्पः ३ दाड़िम्बः ४ पर्व्वरुक् ५ स्वाद्वम्लः ६ पिण्डीरः ७ फलशाड़वः ८ शुकवल्लभः ९। इति त्रिकाण्डशेषः॥ रक्तपुष्पः १०। इति रत्नमाला॥ दाड़िमीसारः ११ कुट्टिमः १२ फलषाड़वः १३ मूर्द्धन्यषमध्योऽपि। रक्तबीजः १४ सुफलः १५ दन्तबीजकः १६ मधुबीजः १७ कुचफलः १८ रोचनः १९ मणिबीजः २० कल्कफलः २१ वृत्तफलः २२ सुनीलः २३ नीलपत्रः २४। अस्य गुणाः। मधुराम्लत्वम्। कषायत्वम्। कासवातकफश्रमपित्तविनाशित्वम्। ग्राहित्वम्। दीपनत्वम्। लघुत्वम्। उष्णत्वम्। शीतलत्वम्। रुचिदातृत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ हृद्यत्वम्। अम्लत्वम्। श्वासारुचितृष्णानाशित्वम्। कण्ठशोधनत्वम्। कफपित्ताविरोधित्वञ्च॥ * ॥
"द्विविधं तत्तु विज्ञेयं मधुरञ्चाम्लमेव च। मधुरं तत् त्रिदोषघ्नमम्लं वातकफापहम्॥"
इति राजवल्लभः॥
तापहारि मधुरं लघु पथ्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥
"तत्फलं त्रिविधं स्वादु स्वाद्वम्लं केवलाम्लकम्।

तत्तु स्वादु त्रिदोषघ्नं तृड्दाहज्वरनाशनम् ॥
हृत्कण्ठमुखरोगघ्नं तर्पणं शुक्रलं लघु ।
कषायानुरसं ग्राहि स्निग्धं मेदोबलावहम् ॥
स्वाद्वम्लं दीपनं रुच्यं किञ्चित् पित्तकरं लघु ।
अम्लन्तु पित्तजननममम्लं वातकफापहम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

दाडिमपुष्पकः, पुं, (दाडिमस्य पुष्पमिव पुष्पं यस्य । कन् ।) रोहितकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४६ ॥ रोहड़ा इति ख्यातः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“रोही रोहितकः प्लीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः ॥”)

दाडिमप्रियः, पुं, (दाडिमफलं प्रियं यस्य ।) शुकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

दाडिमभक्षणः, पुं, (भक्षयतीति । भक्षि+ल्युः । भक्षणो भक्षकः । दाडिमस्य भक्षणः ।) कीरपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (दाडिमभक्षके, त्रि ॥)

दाडिमीसारः, पुं, (दाडिमीं दाडिमीशब्दं सरति प्राप्नोतीति । दाडिमी+सृ+अण् ।) दाडिमः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दाडिम्बः, पुं, दाडिमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दाडिमशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

दाढ़ा, स्त्री, (दैप शोधने, दा दाने वा+क्विप् । दे शुद्धै दानाय वा ढौकते इति । ढौक+डः ।) दन्तविशेषः । तत्पर्य्यायः । दंष्ट्रा २ जम्भः ३ । इति हेमचन्द्रः ।३।२४७ ॥ प्रार्थना । समूहः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दाढ़िका, स्त्री, (दाढ़ायै केशसमूहाय प्रभवतीति । ठक् ततष्टाप् ।) मुखावयवविशेषः । दाड़ि इति भाषा । (यथा, मनुः । ८ । २८३ ।
“पादयोर्दाढ़िकायाञ्च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥”
“दाढ़िकायां श्मश्रुणि ॥” इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ दाढ़ा+स्वार्थे कप् कापि अत इत्वञ्च ।) दंष्ट्रिका । इति हेमचन्द्रः ।३।२४७ ॥

दाण्डाजिनिकः, त्रि, (दण्डाजिनेन शाठ्येन दम्भेन वा अर्थानन्विच्छतीति । दण्डाजिन+“अयः-शूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ।” ५।२।७६ । इति ठञ् ।) कुहकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४१ ॥

दातं, त्रि, (दायते स्म इति । दा लवने+क्तः) छिन्नम् । इत्यमरः । ३।१।१०३ ॥ (दैप् शोधने कर्त्तरि क्तः । शुद्धम् ॥)

दाता, [ऋ] त्रि, (ददातीति । दा दाने+“ण्वुल्तृचौ ।” ३।१।१३३ । इति तृच् ।) दानकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । दारुः २ सुचिरः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।७।२०।२।
“कर्त्ता सुदासे अह वा उ लोकं
दाता वसु मुहुरादाशुषे भूत् ॥”)

दात्यूहः, पुं स्त्री, (दाप् लवने+क्तिन् । दातिं मारणं ऊहते इति । दाति+ऊह+अण् । यद्वा, दो अवखण्डने क्तिन् । दितिं वहतीति । वह+क+ऊट् । दित्यूहः । ततः स्वार्थे अण् । ततः “देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात् ॥” ७।३।१। इति आत्वम् ।) पक्षिविशेषः । डाउक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कालकण्ठकः २ । इत्यमरः ।२।५।२१॥ अत्यूहः ३ दात्यौहः ४ कालकण्ठः ५ मासङ्गः ६ शितिकण्ठः ७ कच्चाटुरः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ काकमद्गुः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । ५ । १२ ।
“सारसं रज्जुवालञ्च दात्यूहं शुकसारिके ॥”
(अस्य गुणा यथा,—
“दात्यूहो मरुतस्य नाशनकरो वृष्योऽतिशुक्रप्रदः
श्रेष्ठः सर्व्वगुणः श्रमोपशमनः तुष्टिप्रदो वातहा ॥”
इति हारीते प्रथमेस्थाने एकादशेऽध्याये ॥)
“प्रावृट्काले सुखी भूत्वा को वा कुत्र न गच्छति ।
इति वदति दात्यूहः को वा को वा क वा क वा ॥”
इत्युद्भटः ॥)
जलकाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चातकः । इति मेदिनी । हे, १७ ॥ मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥

दात्यौहः, पुं, स्त्री, (दित्यौह+स्वार्थे अण् । देविकाशिंशपेत्यादिना आत्वम् ।) दात्यूहः । इति शब्दरत्नावली ॥

दात्रं, क्ली, (द्यति दाति वानेनेति । दो अवखण्डने दा लवने वा+“दाम्नीशसेति ।” ३ । २ । १८२ । इति ष्ट्रन् । दादिभ्यश्छन्दसीति त्रन् वा ।) अस्त्रविशेषः । इति भरतः ॥ दा इति काश्त्या इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । लवित्रम् २ । इत्यमरः । २।९।१३॥ खड्गीकम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ५।१५४।७ ।
“सशूर्पपिटकाः सर्व्वे सदात्राङ्कुशतोमराः ॥”
भावे त्रन् । दानम् । यथा, ऋग्वेदे ।१।११६।६।
“तद् वां दात्रं महि कीर्त्तेन्यम्” ।
“तद्दात्रं दानम् महि महदतिगम्भीरम् ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥ दानकर्त्तरि, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १० । ६ ।
“सोमस्य दात्रमसि ॥”)

दात्री, स्त्री, (ददातीति । दा+तृच्+ङीप् ।) दानकर्त्री । इति व्याकरणम् ॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे ।२९।८९। तस्याः सहस्रनामकीर्त्तने ।
“दीनसन्तापशमनी दात्री दवथुवैरिणी ॥”)

दात्वः, पुं, (ददातीति । दा+“जनिदाच्युस्रिति ।” उणां ४ । १०४ । इति त्वन् ।) दाता । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (क्ली, यज्ञकर्म्म । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

दाधिकं, त्रि, (दध्नि दध्ना वा संस्कृतं दध्ना चरति दधि+“चरति ।” ४ । ४ । ८ । इति ठक् । (दध्ना उपषिक्तम् । “व्यञ्जनैरुपसिक्ते ।” ४ । ४ । २६ । इति ठक् वा ।) दधिसंस्कृतवस्तु । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७४ ॥ (औषधविशेषे, क्लीं । यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ४२ ।
“बीजपूररसोपेतं सर्पिर्दधिचतुर्गुणम् ।
साधितं दाधिकं नाम गुल्महृत् प्लीहशूलजित् ॥”)

दान, ऋ आर्जवे । छिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं सेट् ।) ऋजुरवक्रस्तस्य भाव आर्ज्जवं ऋजुकरणम् । ऋ, दीदांसति दीदांसते काष्ठं वर्द्धकिः ऋजु करोतीत्यर्थः । ऋजुभावः इति विद्यानिवासः । दीदांसति साधुः । ऋजुः स्यादित्यर्थः । छेदे दानति दानते । इति वोपदेवः । तत्र तिबादयो न स्युरिति रमानाथः । इति दुर्गादासः ॥

दानं, क्ली, (दा दाने दो अवखण्डने दैप शोधने भावादौ ल्युट् ।) गजमदः । (यथा, माघे । ५ । ३७ ।
“दानं ददत्यपि जलैः सहसाधिरूढ़े
को विद्यमानगतिरासितुमुत्सहेत ॥”
“दीयते इति दानं धनं गजमदश्च ।” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) पालनम् । छेदनम् । शुद्धिः । इति मेदिनी । ने, १० ॥ वृक्षकोटरकीटजमधु । अस्य गुणाः । रूक्षत्वम् । दीपनत्वम् । कफच्छर्दिमेहनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ देवब्राह्मणादिसम्प्रदानकद्रव्यमोचनम् । तत्पर्य्यायः । त्यागः २ विहापितम् ३ उत्सर्जनम् ४ विसर्जनम् ५ विश्राणनम् ६ वितरणम् ७ स्पर्शनम् ८ प्रतिपादनम् ९ प्रादेशनम् १० निर्व्वपणम् ११ अपवर्जनम् १२ अंहतिः १३ । इत्यमरः ।२।७।२९॥ दायः १४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रदानम् १५ददनम् १६ विश्रणनम् १७ दत्तिः १८ अंहती १९ उत्सर्गः २० अतिसर्जनम् २१ स्पर्शः २२ विसर्गः २३ त्यजनम् २४ प्रदेशनम् २५ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्य लक्षणादि यथा,—
“अर्थानामुदिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम् ।
दानमित्यभिनिर्द्दिष्टं व्याख्यानं तस्य वक्ष्यते ॥
सम्प्रदानस्वत्वापादकद्रव्यत्यागो दानमिति ॥*॥
दाता प्रतिग्रहीता च श्रद्धादेयञ्च धर्म्मयुक् ।
देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदुः ॥
मनसा पात्रमुद्दिश्य भूमौ तोयं विनिःक्षिपेत् ।
विद्यते सागरस्यान्तो दानस्यान्तो न विद्यते ॥
परोक्षे कल्पितं दानं पात्राभावे कथं भवेत् ।
गोत्रजेभ्यस्तथा दद्यात् तदभावेऽस्य बन्धुषु ॥
यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च सम्बन्धिबान्धवाः ।
दद्यात् स्वजातिशिष्येभ्यस्तदभावेऽप्सु निःक्षिपेत् ॥
स्नात्वा शुद्धे समे देशे गोमयेनोपलेपिते ।
वसित्वा वसनं शुद्धं दानं दद्यात् सदक्षिणम् ॥*॥
एकां गां दशगुर्द्दद्यात् दश दद्याच्च गोशती ।
शतं सहस्रगुर्द्दद्यात् सहस्रं बहुगोधनः ॥
ग्रासादर्द्धमपि ग्रासमर्थिभ्यः किन्न दीयते ।
इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ॥
अपराबाधमक्लेशं प्रयत्नेनार्ज्जितं धनम् ।
स्वल्पं वा विपुलं वापि देयमित्यभिधीयते ॥*॥
विक्रयस्यैव दानस्य न नेयाः स्युरनिच्छवः ।
दाराः पुत्त्राश्च सर्व्वस्वमात्मन्येव च योजयेत् ॥
आपत्काले च कर्त्तव्यं दानं विक्रय एव च ।
अन्यथा न प्रवर्त्तेत इति शास्त्रार्थनिश्चयः ॥*॥
यज्ञो दानं तपो जाप्यं श्राद्धञ्च सुरपूजनम् ।

यद्गङ्गायां कृतं सर्व्वं कोटि कोटि गुणम्भवेत् ॥
शिवस्य विष्णोरर्कस्य सन्निधौ दत्तमक्षयम् ।
शालग्रामशिला यत्र तत्तीर्थं योजनद्वयम् ।
तत्र दानञ्च होमश्च कोटिकोटिगुणम्भवेत् ॥
यद्यत्र दुर्लभं द्रव्यं यस्मिन् कालेऽपि वा पुनः ।
दानार्हौ देशकालौ तौ स्यातां श्रेष्ठौ न चान्यथा॥
पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम् ।
केवलं धर्म्मबुद्ध्या यद्धर्म्मदानं प्रचक्ष्यते ॥
सहस्रगुणितं दानं भवेद्दत्तं युगादिषु ।
कर्म्मश्राद्धादिकञ्चैव तथा मन्वन्तरादिषु ॥*॥
आहारं मैथुनं निद्रां सन्ध्याकाले विवर्जयेत् ।
कर्म्म चाध्ययनञ्चैव तथा दानप्रतिग्रहौ ॥*॥
तामसेन तु यज्ञेन दानेन तपसा तथा ।
देवलोके ध्रुवं वासो देवसायुज्यमेव च ॥*॥
गत्वा यद्दीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् ।
सहस्रगुणमाहूय याचिते च तदर्द्धकम् ॥
आशां दत्त्वा ह्यदातारं दानकाले निषेधकम् ।
दत्त्वा सन्तप्यते यस्तु तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥
योऽसङ्गः प्रतिगृह्यापि पुनः सङ्गः प्रयच्छति ।
आत्मानं संक्रमं कृत्वा परांस्तारयते हि सः ॥*॥
यस्य यद्दीयते वस्त्रमलङ्कारादि किञ्चन ।
तेषां दैवतमुच्चार्य्य कृत्वा प्रोक्षणपूजने ।
उत्सृज्य मूलमन्त्रेण प्रतिनाम्ना निवेदयेत् ॥
योऽर्च्चितः प्रतिगृह्णाति दद्यादर्च्चितमेव वा ।
तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकञ्च विपर्य्यये ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥*॥
दानं त्रिविधं सात्त्विकं राजसं तामसञ्च ।
सात्त्विकं यथा,—
“दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥
राजसं यथा,—
“यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं विदुः ॥”
तामसं यथा,—
“अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥”
इति श्रीभगवद्गीता ॥*॥
“हस्त्यश्वं गामनड्वाहं मणिमुक्तादिकाञ्चनम् ।
परोक्षं हरते यस्तु पश्चाद्दानं प्रयच्छति ॥
न स गच्छति वै स्वर्गं दातारो यत्र भागिनः ।
अनेन कर्म्मणा युक्ताः पच्यन्ते नरकेऽधमाः ॥”
इति मत्स्यपुराणम् ॥*॥
नित्यनैमित्तिकादिभेदेन तच्चतुर्व्विधं यथा,—
“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं दानमुच्यते ।
चतुर्थं विमलं प्रोक्तं सर्व्वदानोत्तमोत्तमम् ॥
अहन्यहनि यत् किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे ।
अनुद्दिश्य फलन्तत् स्याद्ब्राह्मणाय च नित्यकम् ॥
यत्तु पापोपशान्त्यर्थं दीयते विदुषां करे ।
नैमित्तिकं तदुद्दिष्टं दानं सद्भिरनुत्तमम् ॥
अपत्यविजयैश्वर्य्यस्वर्गार्थं यत् प्रदीयते ।
दानन्तत् काम्यमाख्यातमृषिभिर्धर्म्मचिन्तकैः ॥
यदीश्वरप्रीणनार्थं ब्रह्मवित्सु प्रदीयते ।
चेतसा धर्म्मयुक्तेन दानं तद्विमलं शिवम् ॥”
इति कूर्म्मपुराणम् ॥
रोगोपशमनाय दानविधिर्यथा,—
“गोदानं भूमिदानञ्च स्वर्णदानं सुरार्च्चनम् ।
कृत्वा पश्चात् प्रतीकारं कुर्य्यात् पाण्डूपशान्तये॥
महापापेषु सर्व्वेषु तदर्द्धं सुस्थदोषजे ।
अथवापि षडंशांशात् कल्प्यं व्याधिबलाबलात्॥
कुर्य्यात् सर्व्वं कृतं कर्म्म कुष्ठरोगोपशान्तये ।
गोभूहिरण्यदानञ्च तथामिष्टान्नभोजनम् ॥
चतुर्व्विधं दानमिदं दत्त्वा कुर्य्यात् प्रतिक्रियाम् ।
कदाचिदपि सिध्येत आयुषञ्च बलक्रिया ॥
मेहे सुवर्णदानञ्च शूले श्वासे भगन्दरे ।
अर्शोभ्यस्त्वन्नदानेन श्वासात् कासाद्विमुच्यते ॥
ज्वरेत्वीश्वरपूजा च रुद्रजाप्यं समाचरेत् ।
मतिदानान्नदानञ्च शास्त्रदानं भ्रमातुरे ॥
अग्निहोमश्चाग्निमान्द्ये कन्यादानञ्च गुल्मके ।
मेहाश्मरीविनाशाय लवणञ्च प्रदापयेत् ॥
बहुभोजनदानेन शूलरोगाद्विमुच्यते ।
घृतमधुप्रदानेन रक्तपित्तं प्रशाम्यति ॥
चतुर्व्विधेन दानेन साध्यः स्याद् ग्रहणीगदः ।
सुवर्णदानात् कुनखी श्यावदन्तः सुखी भवेत् ॥
रौप्यदानाच्छ्वित्रकुष्ठं साध्यं वापि प्रदृश्यते ।
सिध्माले त्रपुदानञ्च वर्व्वरे लोहदानकम् ॥
सुखव्रणे दद्देन्नागं गोदानं बहुमूत्रके ।
नेत्ररोगे घृतं दद्यात् सुगन्धं नासिकागदे॥
तैलदानं कण्डुरोगे रसदानञ्च जिह्वके ।
उद्रं दद्यात् पित्तरोगे लूतारोगे च दैवदः ॥”
इति हारीते द्वितीयस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)
दानकर्म्म, क्ली, (दानमेव कर्म्म ।) दानक्रिया ।
तत्पर्य्यायः । दाति १ दाशति २ दासति ३
राति ४ रासति ५ पृणक्ति ६ पृणाति ७
शिक्षति ८ तुञ्जति ९ मंहतः १० । इति दश
दानकर्म्माणः । इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥
दानधर्म्मः, पुं, (दानाख्यो धर्म्मः दानरूपो धर्म्मो
वा मध्यलोपिसमासः ।) दानस्य फलम् । यथा,
ब्रह्मोवाच ।
“अथातः संप्रवक्ष्यामि दानधर्म्ममनुत्तमम् ।
अर्थानामुचिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम् ॥
दानन्तु कथितं तज्ज्ञैर्भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ।
न्यायेनोपार्ज्जयेद्वित्तं दानभोगफलञ्च तत् ॥
अध्यापनं याजनञ्च वृत्तमाहुः प्रतिग्रहम् ।
कुसीदं कृषिवाणिज्ये क्षत्रवृत्तोऽथ चार्ज्जयेत् ॥
यद्दीयते च पात्रेभ्यस्तद्दानं परिकीर्त्तितम् ।
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं विमलं दानमीरितम् ॥
अहन्यहनि यत् किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे ।
अनुद्दिश्य फलं तत् स्यात् ब्राह्मणाय तु नित्यकम् ॥
यत्तु पापोपशान्त्यै च दीयते विदुषां करे ।
नैमित्तिकं तदुद्दिष्टं दानं सद्भिरनुष्ठितम् ॥
अपत्यविजयैश्वर्य्यस्वर्गार्थं यत् प्रदीयते ।
दानं तत् काम्यमाख्यातमृषिभिर्धर्म्मचिन्तकैः ॥
ईश्वरप्रीणनार्थाय ब्रह्मवित्सु प्रदीयते ।
चेतसा सत्त्वयुक्तेन दानं तत् विमलं स्मृतम् ॥
इक्षुभिः सन्ततां भूमिं यवगोधूमशालिनीम् ।
ददाति वेदविदुषे स न भूयोऽभिजायते ।
भूमिदानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ॥
विद्यां दत्त्वा ब्राह्मणाय ब्रह्मलोके महीयते ।
दद्यादहरहस्तान्तु श्रद्धया ब्रह्मचारिणे ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो ब्रह्मस्थानमवाप्नुयात् ॥
वैशाख्यां पौर्णमास्यान्तु ब्राह्मणान् सप्त पञ्च च ।
उपोष्याभ्यर्च्चयेद्विद्वान् मधुना तिलक्षौद्रकैः ॥
गन्धादिभिः समभ्यर्च्च्य वाचयेद्वा स्वयं वदेत् ।
प्रीयतां धर्म्मराजेति यथा मनसि वर्त्तते ।
यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा हिरण्यमधुसर्पिषा ।
ददाति यस्तु विप्राय सर्व्वं तरति दुष्कृतम् ॥
कृतान्नमुदकुम्भञ्च वैशाख्याञ्च विशेषतः ।
निर्द्दिश्य धर्म्मराजाय विप्रेभ्यो मुच्यते भयात् ॥
द्वादश्यामर्च्चयेद्विष्णुमुपोष्याघप्रणाशिनीम् ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो नरो भवति निश्चितम् ॥
यो हि यां देवतामिच्छेत् समाराधयितुं नरः ।
ब्राह्मणान् भोजयेद्यत्नात्तान्योगाय तोषिताः
सुराः ॥
सन्ततिकामः सततं पूजयेद्वै पुरन्दरम् ।
ब्रह्मवर्च्चसकामस्तु ब्राह्मणान् ब्रह्मनिश्चयात् ॥
आरोग्यकामोऽथ रविं धनकामो हुताशनम् ।
कर्म्मणां सिद्धिकामन्तु पूजयेद्वै विनायकम् ॥
भोगकामो हि शशिनं धनकामः समीरणम् ।
मुमुक्षुः सर्व्वसंसारात् प्रयत्नेनार्च्चयेद्धरिम् ॥
अकामः सर्व्वकामो वा पूजयेत्तु गदाधरम् ।
वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्यमन्नदः ॥
तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ।
भूमिदः सर्व्वमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ॥
गृहदोऽग्र्याणि वेश्मानि रूप्यदो रूपमुत्तमम् ।
वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः ॥
अनडुहः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रध्नस्य पिष्टपम् ।
यानशय्याप्रदो भार्य्यामैश्वर्य्यमभयप्रदः ।
धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्म शाश्वतम् ।
वेदवित्सु ददद्दानं स्वर्गलोके महीयते ॥
गवां घासप्रदानेन सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।
इन्धनानां प्रदानेन दीप्ताग्निर्जायते नरः ॥
औषधं स्नेहमाहारं रोगिणो रोगशान्तये ।
ददानो रोगरहितः सुखी दीर्घायुरेव च ॥
असिपत्रवनं मार्गं क्षुरधारासमन्वितम् ।
तीक्ष्णातपञ्च तरति छत्रोपानत्प्रदानतः ॥
यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्य दयितं गृहे ।
तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥
अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः ।
संक्रान्त्यादिषु कालेषु दत्तं भवति चाक्षयम् ॥
प्रयागादिषु तीर्थेषु गयायाञ्च विशेषतः ।
दानधर्म्मात् परो धर्म्मो भूतानां नेह विद्यते ॥
स्वर्गायुर्भूतिकामेन देयं पापोपशान्तये ।
दीयमानन्तु यो मोहात् गोविप्राग्निसुरेषु च ।
निवारयति पापात्मा तिर्य्यग्योनिं व्रजेन्नरः ॥

यस्तु दुर्भिक्षवेलायामन्नाद्यं न प्रयच्छति।
म्रियमाणेषु विप्रेषु ब्रह्महा स तु गर्हितः॥"
इति गारुड़े दानधर्म्मनाम ५१ अध्यायः॥*॥
अन्यत् महाभारते शान्तिपर्व्वणि द्रष्टव्यम्॥
दानपतिः, पुं, (दाने पतिः श्रेष्ठः।) सततदाता। इति जटाधरः॥ (यथा, महाभारते। ५। ११८। २२।
"जातो दानपतिः पुत्त्रस्तथा शूरस्तथापरः॥")
अक्रूरः। इति श्रीभागवतम्॥ (यथा, हरिवंशे। ७८। ८४।
"गच्छ दानपते! क्षिप्रं ताविहानयितुं व्रजात्।
नन्दगोपञ्च गोपांश्च करदान् मम शासनात्॥"
दैत्यभेदः। यथा, हरिवंशे। २३२। ७।
"सहस्रपादः सुमुखः कृष्णश्चैव महासुरः।
रणोत्कटो दानपतिः शैलकम्पी कुलाकुलः॥")
दानफलं, क्ली, (दानस्य फलम्) दानजन्यफलम्। तद्विवरणं यथा,—
"गत्वा यद्दीयते दानं भक्त्या पात्रे विधानतः।
तदनन्तफलं विद्धि अवस्थात्रितये नृप!॥
तमोवृतस्तु यो दद्यात् भयात् क्रोधात्तथैव च।
नृप! दानन्तु तत् सर्व्वं भुङ्क्ते गर्भस्थ एव तु॥
ईर्षामन्युमनाश्चैव दम्भार्थं चार्थकारणात्।
यो ददाति द्विजातिभ्यः स बाल्ये तु तदश्नुते॥
वैश्वदेवविहीनञ्च सन्ध्योपासनवर्ज्जितम्।
यद्दानं दीयते तस्मै वृद्धकाले तदश्नुते॥
वृथा जन्मानि चत्वारि वृथा दानानि षोड़श।
तान्यहं संप्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्व्वशः॥
अपुत्त्रस्य वृथा जन्म धर्म्मबाह्या नराः सदा।
परपाकं सदाश्नन्ति परतापरताश्च ये॥
देवपितृविहीनं यत् ईश्वरेभ्यः सदोषतः।
दत्त्वानुकीर्त्तनाच्चैव वेदाग्निव्रतत्यागिने॥
अन्यायोपार्ज्जितं दानं वृथं ब्रह्महणे तथा।
गुरवेऽनृतवक्त्रे च स्तेनाय पतिताय च॥
कृतघ्नाय च यद्दत्तं सर्व्वदा ब्रह्मविद्विषे।
याचकाय च सर्व्वस्य वृषल्याः पतये तथा॥
परिचारकाय भृत्याय सर्व्वत्र पिशुनाय च।
इत्येतानि तु राजेन्द्र! वृथादानानि षोड़श॥"
इत्याद्ये वह्निपुराणे दानावस्थानिर्णयनामाध्यायः॥
दानवः, पुं, (दनोरपत्यम्। दनु+"तस्यापत्यम्।" ४। १। ९२। इति अण्।) असुरः। इत्यमरः। १।१।१२॥ (यथा, ऋग्वेदे।२।११।१०।
"नि मायिनो दानवस्य माया
अपादयत् पपिवान्सुतस्य॥")
स दक्षकन्यादनुगर्भे कश्यपाज्जात एकषष्टिसंख्यकस्तेष्वष्टादश प्रधानास्तेषां नामानि यथा, द्विमूर्द्धा १ शम्बरः २ अरिष्टः ३ हयग्रीवः ४ विभावसुः ५ अयोमुखः ६ शङ्कुशिराः ७ स्वर्भानुः ८ कपिलः ९ अरुणः १० पुलोमा ११ वृषपर्व्वा १२ एकचक्रः १३ तापनः १४ धूम्रकेशः १५ विरूपाक्षः १६ विप्रचित्तिः १७ दुर्ज्जयः १८। इति श्रीभागवतम्॥ (महाभारते चत्वारिंशत्दनोः पुत्त्रा उक्ताः। यथा, तत्रैव। १। ६५। २१—२२।
"चत्वारिंशद्दनोः पुत्त्राः ख्याताः सर्व्वत्र भारत!।
तेषां प्रथमजो राजा विप्रचित्तिर्महायशाः॥
शम्बरो नमुचिश्चैव पुलोमा चेतिविश्रुतः।
असिलोमा च केशी च दुर्ज्जयश्चैव दानवः॥"
इत्यारभ्य तत्रैवाध्याये विस्तरशो द्रष्टव्यम्॥)
दानवचः, पुं, (दाने वच इव।) वैश्यः। इति पुराणम्॥ (वैश्यजातिको गान्धर्व्वो देवस्य अश्वविशेषः। यथा, महाभारते। १। १७१। ५१।
"वज्रपाणिर्ब्राह्मणः स्यात् क्षत्त्रं वज्ररथं स्मृतम्।
वैश्या वै दानवज्राश्च कर्म्मवज्रा यवीयसः॥")
दानवारिः, पुं, (दानवानामरिः।) देवता। इत्यमरः। १। १। ९॥ (विष्णुः। यथा, काशीखण्डे। २९। ८०।
"दर्शितानेककुतुका दुष्टदुर्ज्जयदुःखहृत्।
दैन्यहृद्दुरितघ्नी च दानवारिपदाब्जजा॥"
"दानवारिपदाब्जजा विष्णुपादार्घ्यसम्भूतेति स्मृतेः।" इति तट्टीका॥ दानमेव वारि इति विग्रहे गजमदजले, क्ली॥)
दानविधिः, पुं, (दानस्य विधिः।) दानस्य विधानम्। यथा,—
"अथ दानविधिं वक्ष्ये तं मे शृणुत सुव्रताः।
अन्येभ्यो ब्राह्मणाः श्रेष्ठास्तेभ्यश्चैव क्रियापराः॥
ब्रह्मवेत्ता च तेभ्योऽपि पात्रं विद्यातपोऽन्वितः।
गोभूधान्यहिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चितम्॥
विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः।
गृह्णन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च॥
दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः।
याचितेनापि दातव्यं श्रद्धापूतन्तु शक्तितः॥
हेमशृङ्गी शफै रौप्यैः सुशीला वस्त्रसंयुता।
सकांस्यपात्रा दातव्या क्षीरिणी गौः सदक्षिणा॥
दशसौवर्णिकं शृङ्गं शफं सप्तपलैः कृतम्।
पञ्चाशत्पलिकं पात्रं कांस्यं वत्सस्य कीर्त्तते॥
स्वर्णपिप्पलपात्रेण वत्सो वा वत्सिकापि वा।
तस्यामपि च दातव्यं अपत्यं रोगवर्ज्जितम्॥
दाता स्वर्गमवाप्नोति वत्सरान् रोमसम्मितान्।
कपिला चेत्तारयते भूयश्चासप्तमं कुलम्॥
यावद्वत्सस्य द्वौ पादौ मुखं योन्यां प्रदृश्यते।
तावद्गौः पृथिवी ज्ञेया यावद्गर्भं न मुञ्चति॥
यथाकथञ्चिद्दत्त्वा गां धेनुं वाधेनुमेव वा।
अरोगामपरिक्लिष्टां दाता स्वर्गे महीयते॥
श्रान्तसंवाहनं रोगिपरिचर्य्या सुरार्च्चनम्।
पादशौचं द्विजोच्छिष्टमार्ज्जनं गोप्रदानवत्॥
द्विजाय यदभीष्टन्तु दत्त्वा स्वर्गमवाप्नुयात्।
भूदीपाश्चान्नवस्त्राम्भस्तिलसर्पिःप्रतिश्रयात्॥
गृहधान्यच्छत्रमालायानवृक्षवृतं जलम्।
शय्यानुलेपनं दत्त्वा स्वर्गलोके महीयते॥
ब्रह्मदाता ब्रह्मलोकं प्राप्नोति सुरदुर्लभम्॥
वेदार्थयज्ञशास्त्राणि धर्म्मशास्त्राणि चैव हि।
मूल्येनापि लिखित्वापि ब्रह्मलोकमवाप्नुयात्॥
एतन्मूलं जगत् यस्मादसृजत् पूर्व्वमीश्वरः।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन कार्य्यो वेदार्थसंग्रहः॥
इतिहासं पुराणं वा लिखित्वा यः प्रयच्छति।
ब्रह्मदानसमं पुण्यं प्राप्नोति द्विगुणोन्नतिम्।
लोकायतं कुतर्कञ्च प्राकृतं म्लेच्छभाषितम्।
न श्रोतव्यं द्विजेनैव तदधो नयति द्विजम्॥
समर्थो यो न गृह्णीयात् दातृलोकमवाप्नुयात्॥
कुशाः शाकं पयो गन्धाः प्रत्याख्येयं न वारि च।
अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्म्मणः॥
अन्यत्र कुलटाषण्ढपतितेभ्यो द्विषस्तथा।
देवातिथ्यर्च्चनकृते पितृभृत्यर्थमेव च।
सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयादात्मवृत्त्यर्थमेव च॥"
इति गारुड़े ९८ अध्यायः॥
दानशीलः, त्रि, (दाने शीलं स्वभावो यस्य। यद्वा, दानस्य शीलं सन्ततमनुष्ठानं यस्य।) दाता। तत्पर्य्यायः। वदान्यः २ वदन्यः ३। इति हेमचन्द्रः। ३। १५॥ (यथा, महाभारते। ५। १२२। ५।
"यत् फलं दानशीलस्य क्षमाशीलस्य यत् फलम्।
यच्च मे फलमाधाने तेन संयुज्यतां भवान्॥")
दानशौण्डः, त्रि, (दानेषु शौण्डः अतिदक्षः। "सप्तमी शौण्डैः।"२।१।४०। इति समासः।) बहुप्रदः। इत्यमरः। ३। १। ६॥ (यथा, माघे। १४। ४६।
"निर्गुणोऽपि विमुखो न भूपते-
र्दानशौण्डमनसः पुरोऽभवत्॥")
दानसागरः, पुं, (दानानां सागर इव।) षोड़शसङ्ख्यकषोड़शः। यथा,—
"यः कश्चित् कुरुते देवि! ग्रहणे दानसागरम्।
वृषोत्सर्गं महादानं यत्किञ्चित् पृथिवीतले।
पुरश्चरणं तथा होमं यः कुर्य्याद्विधिबोधितम्।
सर्व्वं तस्य वृथा देवि! श्रीगुरोरर्च्चनं विना॥"
इति श्रीकामधेनुतन्त्रे आगमसन्दर्भे ज्ञानदर्पणे देवदेवीसंवादे २५ पटलः॥
दानीयः, त्रि, (दीयतेऽस्मै इति। दा दाने+"कृत्यल्युटो बहुलम्।" ३। ३। ११३। इति सम्प्रदाने अनीयर्।) सम्प्रदानम्। इति मुग्धबोधम्॥ (यथा, तत्रैव कारकप्रकरणे।
"सर्व्वोऽर्च्यो जीवनः पाता दानीयः प्रभवो लयः॥")
दानुः, त्रि, (ददातीति। दा+"दाभाभ्यां नुः।" उणां।३।३२। इति नुः।) दाता। विक्रान्तः। इति मेदिनी। ने, १०॥ शर्म्म। वायुः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ (पुं, दानवः। यथा, ऋग्वेदे। २। १२। ११।
"ओजायमानं यो अहिं जघान दानुं शयानं स जनास इन्द्रः॥"
दीयते इति कर्म्मणि नुः। देयः। यथा, ऋग्वेदे। ८। २५। ६।
"सं या दानूनि येमथुर्दिव्याः पार्थिवीरिषः॥")
दान्तः, त्रि, (दाम्यतीति। दम+कर्त्तरि क्तः।) तपःक्लेशसहः। (यथा, मनुः। ४। ३५।
"कॢप्तकेशनखश्मश्रुर्दान्तः शुक्लाम्बरः शुचिः॥")

दमितः । इत्यमरः । २ । ७ । ४३ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २२२ । ४६ ।
"तथैवाश्वतरीणाञ्च दान्तानां वातरंहसाम् ॥"
दन्तेन निर्वृत्तम् । दन्त+"तेन निर्वृत्तम् ।" ४ । २ । ६८ । इति अण् । दन्तनिर्म्मितम् । यथा, महाभारते । ५ । ४६ । ५ ।
"रुचिरैरासनैस्तीर्णां काञ्चनैर्दारवैरपि ।
अश्मसारमयैर्दान्तैः स्वास्तीर्णैःसोत्तरच्छदैः ॥")
दाता । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ पुं, दमनकवृक्षः । शिञ्चितवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विदर्भराजपुत्त्रविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ५३ । ८—९ ।
"तस्मै प्रसन्नो दमनः सभार्य्याय वरं ददौ ।
कन्यारत्नं कुमारांश्च त्रीनुदारान् महायशाः ॥
दमयन्तीं दमं दान्तं दमनञ्च सुवर्च्चसम् ॥"
स्त्री, अप्सरोविशेषः । यथा, महाभारते । १३ । १९ । ४५ ।
"विद्युता प्रशमी दान्ता विद्योता रतिरेव च ॥")

दान्तिः, स्त्री, (दम+क्तिन् ।"अनुनासिकस्येति ।" ६ । ४ । १५ । इति दीर्घः ।) तपःक्लेशसहिष्णुता । तत्पर्य्यायः । दमथुः २ दमः ३ । इत्यमरः । ३ । २ । ३ ॥

दापितः, त्रि, (दाप्यते स्म इति । दा+णिच्+कर्म्मणि क्तः ।) साधितः । इत्यमरः ।३।१।४०॥ धनादिना आयत्तीकृतः । इति भरतः ॥ धुती इति ख्यातं यस्मै दत्तं स इति रमानाथः ॥ दण्डितः । इति विद्याविनोदः ॥ शोधितद्रव्यम् । इति नयनानन्दः ॥ दायित इति पाठोऽपि । इति कालिङ्गपुरुषोत्तमौ ॥

दाम, [न्] क्ली स्त्री, (दीयते इति । दा दाने दो अवखण्डने वा+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।" उणां । ४ । १४५ । इति मनिन् ।) यत्रैकस्मिन् बहुप्रग्रहयुक्ते अनेकगावो बध्यन्ते तत् । दाउनि इति दौँका इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । सन्दानम् २ । इत्यमरः । २ । ९ । ७३ ॥ रज्जुः । इति दामोदरदर्शनात् ॥ (यथा, भागवते । १ । ८ । ३१ ।
"गोप्याददे त्वयि कृतागसि दाम तावत्
या ते दशाश्रुकलिलाञ्जनसम्भ्रमाक्षम् ।
वक्त्रं निनीय भयभावनयास्थितस्य
सा मां विमोहयति भीरपि यद्बिभेति ॥"
माला । यथा, माघे । ४ । ५० ।
"छायमलघुविलम्बिपिच्छदाम्नः
शिखरशिखाः शिखिशेखरानमुष्य ॥"
दातरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ४४ । २ ।
"यः शग्मस्तुविशग्म ते रायो दामा मतीनाम् ॥"
"रायो धनस्य दामा दाता भवति ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

दामनपर्व्व, [न्] क्ली, (दमनो दमनवृक्षस्तस्येदमित्यण्प्रत्यये दामनं तद्भञ्जनसम्बन्धि पर्व्व यस्मिन् ।) दमनभञ्जनतिथिः । सा चैत्रशुक्लचतुर्द्दशी । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

दामनी, स्त्री, (दामैव । दामन्+स्वार्थे प्रज्ञादित्वात् अण् । "अन् ।" ६ । ४ । १६७ । इति प्रकृतिभावः । "टिड्ढेति ।" ४ । १ । १५ । इति ङीप् ।) पशुबन्धनरज्जुः । तत्पर्य्यायः । पशुरज्जुः २ । इत्यमरः । २ । ९ । ७३ ॥ (यथा, हरिवंशे । ६५ । २४ ।
"कीलैरारोप्यमाणैश्च दामनीपाशपाशितैः ॥")

दामलिप्तं, क्ली, तमोलिप्तदेशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४५ ॥

दामा, स्त्री, (दामन्+"डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ।" ४ । १ । १३ । इति पक्षे डाप् ।) दाम । इति भरतः ॥

दामाञ्चनं, क्ली, (दामाञ्चलम् । पृषोदरादित्वात् लस्य नः ।) अश्वादेः पादबन्धनरज्जुः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१७ ॥

दामाञ्चलं, क्ली, (दाम्नः अञ्चलमिव ।) एकशफाङ्घ्रिबन्धः । अश्वादिपादबन्धनरज्जुः । इति हारावली । ६१ ॥ (यथा, माघे । ५ । ६१ ।
"सस्नुः सरोषपरिचारकवार्य्यमाणा
दामाञ्चलस्खलितलोलपदं तुरङ्गाः ॥")

दामोदरः, पुं, ("दमादिसाधनेनोदारा उत्कृष्टा मतिर्या तया गम्यते इति दामोदरः । 'दाम्नादामोदरं विदुः ।' इति भगवद्वचनात् । यशोदया दाम्नोदरे बद्ध इति वा दामोदरः ।
'दामानि लोकनामानि तानि यस्योदरान्तरे ।
तेन दामोदरो देवः श्रीधरस्तु रमाश्रितः ॥'
इति वा ।" इति विष्णुसहस्रनामभाष्ये शङ्करः ॥ ५३ ॥ तथा, महाभारते । ५ । ७० । ८ ।
"देवानां स्वप्रकाशत्वात् दमाद्दामोदरो विभुः ॥")
विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १८ ॥ (दाम रज्जुरुदरे यस्य । श्रीकृष्णः । यथा, महाभारते । १ । १९० । १९ ।
"दामोदरो भ्रातरमुग्रवीर्य्यं
हलायुधं वाक्यमिदं बभाषे ॥"
यशोदयासौ उदरदेशे दाम्ना बद्ध आसीत् अतोऽस्य तथा नाम । यथा, हरिवंशे ।६३।१४,२६ ।
"दाम्ना चैवोदरे बद्धा प्रत्यबन्धदुदूखले ।
यदिशक्तोऽसि गच्छेति तमुक्त्वा कर्म्म साकरोत् ॥"
"स च तेनैव नाम्ना तु कृष्णो वै दामबन्धनात् ।
गोष्ठे दामोदर इति गोपीभिः परिगीयते ॥")
भूतार्हद्विशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३० ॥ (शालग्राममूर्त्तिविशेषः । तल्लक्षणं यथा, पद्मपुराणे ।
"स्थूलो दामोदरो ज्ञेयः सूक्ष्मचक्रो भवेत्तु सः ।
चक्रे तु मध्यदेशेऽस्य पूजितः सुखदः सदा ॥"
अस्य अन्यद्विवरणन्तु शालग्रामशब्दे द्रष्टव्यम् ॥*॥ काश्मीरस्य नृपविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ६४ ।
"गतिं प्रवीरसुलभां तस्मिन् सुचक्रिये गते ।
श्रीमान् दामोदरो नाम तत्सूनुरभूत क्षितिम् ॥")

दाम्भिकः, पुं स्त्री, (दम्भेन चरतीति । दम्भ+"चरति ।" ४ । ४ । ८ । इति ठक् ।) बकपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ दम्भयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, मनुः । ३ । १५९ ।
"पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥")

दाय, ऋ ङ दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ऋ, अददायत् । ङ, दायते । इति दुर्गादासः ॥

दायः, पुं, (दीयते इति । दा दाने+घञ् ।"आतो युक्चिण्कृतोः ।" ७ । ३ । ३३ । इति युक् ।) यौतुकादिदेयधनम् । (यथा, महाभारते । २ । ५१ । १ ।
"दायन्तु विविधं तस्मै शृणु मे गदतोऽनघ ! ।
यज्ञार्थं राजभिर्दत्तं महान्तं धनसञ्चयम् ॥")
कन्यादानकाले जामात्रादिभ्यो व्रतभिक्षादौ ब्राह्मणादिभ्यश्च यद्द्रव्यं दीयते तत् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । हरणम् २ । इत्यमरः । २ । ८ । २८ ॥ सोल्लुण्ठभाषणम् । विभक्तव्यपितृद्रव्यम् । (यथा, मनुः । ९ । १६४ ।
"औरसो विभजन् दायं पित्र्यं पञ्चममेव वा ॥"
विभागार्हधनमात्रम् । यथा, तत्रैव । ९ । ७७ ।
"संवत्सरं प्रतीक्षेत द्विषन्तीं योषितं पतिः ।
ऊर्द्ध्वं संवत्सरात्त्वेनां दायं हृत्वा न संवसेत् ॥"
दा दाने+भावे घञ् ।) दानम् । इति मेदिनी । ये, ३० ॥ (यथा, मनुः । ८ । १९९ ।
"अस्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव वा ।
अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारे यथा स्थितिः ॥")
स्थानम् । (दो छेदे+घञ् ।) खण्डनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ लयः । इत्यजयपालः ॥ (ददातीति । दा+"श्याद्व्यधेति ।" ३ । १ । १४१ । इति णः । दातरि, त्रि । इति व्याकरणम् ॥)

दायकः, त्रि, (ददातीति । दा+ण्वुल् ।) दाता । यथा । हतारिगतिदायक इति भक्तिरसामृतसिन्धुः ॥ (यथाच महाभारते । ३ । १९३ । ३३ ।
"तावतां गोसहस्राणां फलं प्राप्नोति दायकः ॥")

दायबन्धुः, पुं, (दाये बन्धुः ।) भ्राता । इति शब्दरत्नावली ॥

दायभागः, पुं, (दायस्य भागः ।) सम्बन्धिमात्रेण सम्बन्धिधनविभागः । पूर्व्वद्रव्यस्वामिसम्बन्धाधीनं तत्स्वाम्युपरमे यत्र द्रव्ये स्वत्वं तत्र निरूढ़ो दायशब्दस्तस्य विभागः । एकदेशगतस्यैव भूहिरण्यादावुत्पन्नस्य स्वत्वस्य विनिगमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहारानर्हतयाव्यवस्थितस्य गुटिकापातादिना व्यञ्जनम् । अथवा विशेषेण भजनं स्वत्वज्ञापनं वा । यत्र चैकं दासीगवादिकं बहुसाधारणं तत्रापि तत्तत्कालविशेषवहनदोहनफलेन स्वत्वं व्यज्यते ॥*॥ अथ दायाधिकारक्रमे पुंधनाधिकारिणः । तत्रादौ मृतधने औरसपुत्त्रस्याधिकारः । तदभावे पौत्त्रस्य । तदभावे प्रपौत्त्रस्य । मृतपितृकपौत्त्रमृतपितामहकप्रपौत्त्रयोः पुत्त्रेण सह तुल्याधिकारः । एषामभावे पत्नी धनाधिकारिणी । तत्रायं विशेषः पत्नी धनं भुञ्जीत

एव न तु तस्य दानाधमनविक्रयान् कर्त्तुमर्हति। किन्तु भर्त्तुरौर्द्ध्वदैहिकक्रियार्थं दानादिकमप्यनुमतम्। वर्त्तनाशक्तौ आधमनमप्यनुमतं तदशक्तौ विक्रयणमपि। भर्त्तुरौर्द्ध्वदैहिकक्रियार्थमर्थानुरूपं भर्त्तृसपिण्डभर्त्तृगुरुभर्त्तृदौहित्रसन्तानभर्त्तृभागिनेयभर्त्तृमातुलेभ्यो दद्यात्। एतेषामभावे स्वपितृकुले दद्यात्॥ पत्न्यभावे दुहिता। तत्रापि प्रथमं कुमारी। अत्रायं विशेषः कन्या जाताधिकारा पश्चात् परिणीता सती अविद्यमानपुत्रा यदि मृता तदा तत्पितृदाये सपुत्रायाः सम्भावितपुत्राया भगिन्यास्तुल्याधिकारः। कुमार्य्यभावे चोढ़ायाः पुत्रवत्याः सम्भावितपुत्रायाश्च तुल्याधिकारः। एतयोरेकतराभावे अन्याधिकारिणी। एतयोरभावेऽपि बन्ध्यापुत्रहीनविधवयोर्नाधिकारः। सर्व्वदुहित्रभावे दौहित्रस्याधिकारः। तदभावे पितुरधिकारः। तदभावे मातुरधिकारः। तदभावे सोदरस्याधिकारः। सोदराभावे सजातीयवैमात्रेयाधिकारः। तदभावे सोदरभ्रातृपुत्राणामधिकारः। संसर्ग्यसंसर्गिसोदरभ्रातृपुत्रेषु संसर्गिभ्रातृपुत्रस्याधिकारः। एवं संसर्ग्यसंसर्गिवैमात्रेयभ्रातृपुत्रे सति संसर्गिवैमात्रेयभ्रातृपुत्रस्याधिकारः। यदा त्वसंसर्गी सोदरभ्रातृपुत्रः संसर्गी चासोदरभ्रातृपुत्रस्तदा तयोर्युगपदधिकारः। यदा पुनः सोदरवैमात्रेयभ्रातृपुत्रौ संसर्गिणावसंसर्गिणौ वा तदा उभयथैव सोदरभ्रातृपुत्रस्याधिकारः। भ्रातृपुत्राभावे भ्रातृपौत्रस्याधिकारः। अत्रापि सोदरवैमात्रेयभ्रातृपुत्रवत् क्रमो बोध्यः। भ्रातृपौत्राभावे पितृदौहित्रस्याधिकारः। अत्र सोदरभगिनीपुत्रवैमात्रेयभगिनीपुत्रयोस्तुल्यवदधिकारः। पितुर्दौहित्राभावे पितामहस्याधिकारः। पितामहाभावे पितामह्या अधिकारः। पितामह्यभावे पितृव्यस्याधिकारः। तदभावे पितृव्यपुत्रस्याधिकारः। तदभावे पितृव्यपौत्रस्याधिकारः। पितृव्यपौत्राभावे पितामहदौहित्रस्याधिकारः। पितामहदौहित्राभावे पितृव्यदौहित्रस्याधिकारः। तदभावे प्रपितामहस्याधिकारः। तदभावे प्रपितामह्या अधिकारः। ततः पितामहभ्राताधिकारी। तदभावे पितामहभ्रातृपुत्रः। तदभावे पितामहभ्रातृपौत्रः। ततः प्रपितामहदौहित्रोऽधिकारी। ततः पितामहभ्रातृदौहित्रोऽधिकारी। तदभावे मातामहः। तदभावे मातुलः। तदभावे मातृष्वस्रीयः। तदभावे मातुलपुत्रः। तदभावे मातुलपौत्रः। एषामभावे सकुल्यः। सकुल्योऽपि द्विविधः अधस्तन ऊर्द्ध्वतनश्च तत्र प्रपौत्रपुत्रावधयोऽधस्तनास्त्रयः वृद्धप्रपितामहादित्रय ऊर्द्ध्वतनास्तत्राप्यादावधस्तनानां सकुल्यानां क्रमेणाधिकारः। तेषामभावे ऊर्द्ध्वतनानां क्रमेणाधिकारः। एवंविधसकुल्याभावे समानोदकाः। तदभावे आचार्य्यः। तदभावे शिष्यः तदभावे सहवेदाध्यायिब्रह्मचारिणः।

दायभा

तदभावे ग्रामस्थाः सगोत्राः। तदभावे तथाविधाः समानप्रवराः। उक्तपर्य्यन्ताभावे तद्ग्रामस्थास्त्रैविद्यत्वादिगुणयुक्ता ब्राह्मणा धनाधिकारिणः। एतेषामभावे ब्राह्मणधनवर्ज्जं राजाधिकारी। ब्राह्मणधनस्य तु गुणवद्ब्राह्मणपर्य्यन्ताभावे ब्राह्मणान्तरस्य ग्रामान्तरस्थस्यापि अधिकारः। वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां धनं धर्म्मभ्रातृसच्छिष्याचार्य्या गृह्णीयुः। तदभावे चैकत्रवासी एकाश्रमी वा गृह्णीयात्। ब्रह्मचारी च द्विविधः नैष्ठिक उपकुर्व्वाणश्च। तत्र नैष्ठिकधने आचार्य्यस्याधिकारः। उपकुर्व्वाणस्य तु धनं पित्रादिभिरेव ग्राह्यम्। इति पुंधनाधिकारिणः॥ ❋ ॥

अथ स्त्रीधनाधिकारक्रमः।

तत्र कुमारीधने प्रथमं सोदरभ्राताधिकारी। तदभावे माता तदभावे पिता। वरदत्तधने वरोऽधिकारी॥ ❋ ॥

अथोढ़ास्त्रीधनाधिकारक्रमनिरूपणार्थं तद्धनं निरूप्यते। विवाहकाले लब्धं यौतुकं धनम् १ भर्त्तृनीयमाना पितृमातृकुलात् यद्धनं लभते तत् २ भर्त्तृदत्तम् ३ भ्रातृदत्तम् ४ पितृदत्तम् ५ मातृदत्तम् ६ द्वितीयविवाहार्थिना पूर्व्वस्त्रियै पारितोषिकं यद्दत्तं तत् ७ अन्नाच्छादनम् ८ अलङ्करणम् ९ गृहादिकर्म्मिरूपशिल्पिस्वभर्त्तृद्वारेणान्येषां गृहादिनिष्पादनादुत्कोचविधयान्येभ्यो यद्धनं लब्धं तत् १० पुत्रदत्तम् ११ मातुलादिदत्तम् १२ विवाहात् परतः पित्रादिना भर्त्रादिना च यद्दत्तम् १३। भर्त्तृदत्तस्थावरातिरिक्तानामेतेषां धनानां स्त्री दानादिकं कर्त्तुमर्हति॥ ❋ ॥

तदेवं स्त्रीधने निरूपिते तस्यां मृतायां तद्धनाधिकारी निरूप्यते। तत्र यौतुकधने कुमार्य्याः प्रथममधिकारः। तदभावे वाग्दत्तायाः तदभावे चोढ़ायाः पुत्रवत्याः सम्भावितपुत्रायाश्च युगपदधिकारः। तदभावे बन्ध्याविधवयोस्तुल्यवदधिकारः। तत्र कुमारी वाग्दत्ता जाताधिकारानन्तरं परिणीता सती पश्चाद्वन्ध्यात्वेनावधृता पुत्रमनुत्पाद्यैव विधवाभूता वा तदा तस्यां मृतायां तत्संक्रान्तमातृधने तद्भगिन्योः पुत्रवतीसम्भावितपुत्रयोरभावे बन्ध्याविधवयोरप्यधिकारः। सर्व्वदुहित्रभावे पुत्रस्याधिकारः। पुत्राभावे दौहित्रोऽधिकारी दौहित्राभावे पौत्रः। तदभावे प्रपौत्रः। तदभावे सपत्नीपुत्रः। तदभावे सपत्नीपौत्रः। तदभावे सपत्नीप्रपौत्रः। एतत्पर्य्यन्ताभावे ब्राह्मदैवार्षगान्धर्व्वप्राजापत्याख्यविवाहपञ्चकलब्धयौतुकधने भर्त्रधिकारः। भर्त्तुरभावे भ्रातुः। तदभावे माताधिकारिणी। तदभावे पिता। सपत्नीप्रपौत्रपर्य्यन्ताभावे आसुरराक्षसपैशाचाख्यविवाहत्रिकलब्धयौतुकधने तु प्रथमं मातुरधिकारः। तदभावे पितुः। पितुरभावे भर्त्तुः॥ अथायौतुकस्त्रीधनाधिकारिक्रमः। तत्र विवाह-

दायभा

पूर्व्वापरकालपितृदत्तयौतुकाभ्यामतिरिक्तस्त्रीधने कन्यापुत्रयोर्युगपदधिकारः। तयोरेकतराभावे अन्यतरस्य तद्धनं तयोर्द्वयोरभावे ऊढ़ायाः पुत्रवत्याः सम्भावितपुत्रायाश्च तुल्यवदधिकारः। एतयोरेकतराभावे अन्यस्या अधिकारः। एतयोर्द्वयोरभावे पौत्रः। पौत्राभावे दौहित्रः। तदभावे प्रपौत्रः। तदभावे सपत्नीपुत्रः तदभावे सपत्नीपौत्रः। तदभावे सपत्नीप्रपौत्रोऽधिकारी। ततो बन्ध्या विधवा च तुल्यवदधिकारिण्यौ। एतयोरेकतराभावे चान्यतरस्याः। बन्ध्याविधवापर्य्यन्ताभावे यौतुकवत् ब्राह्मादिविवाहपञ्चकविवाहिताया धने भर्त्तृभ्रातृमातृपितॄणां क्रमशोऽधिकारः। विवाहकाले तत्पूर्व्वापरकाले वा स्त्रियै यद्धनं पित्रा दत्तं तत्र धने प्रथमं कुमार्य्याः तदनन्तरमूढ़योः पुत्रवतीसम्भावितपुत्रयोः। तदनन्तरं बन्ध्याविधवयोश्चाधिकारः। सर्व्वदुहित्रभावे पुत्रादेर्यौतुकधनान्तरवत् क्रमेणाधिकारः। ततो ब्राह्मादिविवाहपञ्चकलब्धयौतुकधनेषु पितृपर्य्यन्ताभावे आसुरादिविवाहत्रिकलब्धयौतुकधनेषु च भर्त्तृपर्य्यन्ताभावे देवरादेरधिकारः। तदभावे देवरभ्रातृश्वशुरयोः सुतानां युगपदधिकारः। एतेषामभावे असपिण्डोऽपि भगिनीपुत्रः। तदभावे भर्त्तृभागिनेयः। तदभावे भ्रातृसुतः। तदभावे जामाता। जामातृपर्य्यन्ताभावे सपिण्डानन्तर्य्यक्रमेण श्वशुरभ्रातृश्वशुरादीनां सपिण्डानामधिकारः। सपिण्डाभावे सकुल्याः समानोदकाः सगोत्राः समानप्रवराश्च पुंधनवत् क्रमेणाधिकारिणः। एतत्सर्व्वाभावे ब्राह्मणीधने स्वग्रामश्रोत्रियादेरधिकारः। क्षत्रियादिधने राज्ञ एवाधिकारः। इति स्त्रीधनाधिकारिणः॥ * ॥

अथ विभागानधिकारिणः।

क्लीवपतितजात्यन्धजन्मवधिर-उन्मत्तजड़-मूकपङ्गुपितृद्विट्निरिन्द्रियौपपातिकाचिकित्स्यरोगार्त्ताः। पतितवर्ज्जं एते भरणीयाः। पतितपुत्रवर्ज्जमेतेषां पुत्रा यदि निर्दोषाः तदांशभाभिनः। क्लीवादीनां अपुत्रा भार्य्याः यदि सद्वृत्तास्तदा भर्त्तव्याः। एषां दुहितरो विवाहपर्य्यन्तं भरणीयाः॥ ❋ ॥

अथ विभाज्याविभाज्यधननिर्णयः।

तत्र पैतामहं पित्रर्ज्जितं साधारणधनोपघातेनार्ज्जितञ्चेति त्रिविधं धनं सर्व्वैरेव विभाज्यम्। किन्तु तत्रार्ज्जकस्य द्वावंशौ अन्येषामेकैकांशः साधारणधनानुपघातेन शौर्य्यप्राप्तं धनं एवं साधारणधनानुपघातेनार्ज्जितविद्याधनं पितृपितृव्यादिप्रसादादिना लब्धं धनं भार्य्याप्राप्तिकाले लब्धं धनं मित्रताप्राप्तं धनं आर्त्विज्यलब्धं एतान्यविभाज्यानि। विद्याधनन्तु समविद्याधिकविद्येभ्यो देयं एवं यदि विद्यामभ्यस्यतो भ्रातुः कुटुम्बमपरो भ्राता स्वधनव्ययशरीरायासाभ्यां बिभर्त्ति तदा तद्विद्यार्ज्जितधने मूर्खस्यापि अपरभ्रातुरंशित्वम्। स्वकुलात् पित्रादितो

लब्धविद्यार्ज्जितधने तु सर्व्वेषां मूर्खामूर्खाणामंशित्वम् । विद्याधनं यथा, यदि भवान् मद्सुपत्यस्यति तदा भवते एतावद्धनं दातव्यं इति पणितं तत्र मद्रीपन्यासेन यत् पणितं धनं लब्धं तत् । अध्यापितशिष्याद्यल्लब्धम् । ऋत्विक्कर्म्मकरणेन यजमानादृत्विग्दक्षिणादिरूपं लब्धं धनम् । यत्किञ्चित् विद्यायाः प्रश्ने कृते तत्र सम्यगुत्तरेण परितोषादपणितमेव किञ्चिद्धनं ददाति तत् । यो ह्यस्मिन् शास्त्रार्थे मम संशयमपनयति तस्मै सुवर्णादिकमिदं दास्यामीत्युक्ते तस्य संशयमपनीय यल्लब्धम् । वादिनोः कुत्रचिद्वादविषयसन्देहे न्यायकरणार्थमागतयोः सम्यङ्निरूपणेन यल्लब्धम् । शास्त्रादिषु स्वज्ञानं प्रकाश्य प्रतिग्रहादिना यल्लब्धम् । तथार्थवादाद्वादविचारे वा परं निर्जित्य यल्लब्धम् । एकस्मिन् देये वस्तुनि बहूनां ब्राह्मणानां समुत्थाने येन प्रकृष्टं वेदमधीत्य यल्लब्धम् । चित्रकरसुवर्णकारादिभिः शिल्पिभिर्मूल्यादधिकं यल्लब्धम् । द्यूतेनापि परं निर्जित्य यल्लब्धम् । एतानि अविभाज्यानि ॥ * ॥

क्रमादभ्यागतं द्रव्यमन्येन हृतं यदि दायादानामनुमत्या तेषामेकतरेण साधारणधनानुपघातेन इतरव्यापारनैरपेक्षेण च धनमुद्धरति तदा तद्धनमुद्धारकर्त्तुरेव । भूमिस्तु यदि अन्यैर्हृता एकेनोद्धृता तदा स तुरीयांशं गृहीत्वा अवशिष्टभागत्रयं अन्यैः सह समं विभजेत् । अयं निष्कर्षः विभक्तेनाविभक्तेन वा साधारणधनानुपघातेनापरव्यापारनैरपेक्षेण येन यदर्ज्जितं तदर्जकस्यैव न तु तद्विभाज्यमितरैः । किन्तु विद्यालब्धधनमात्रे विशेषः स च प्रागेवाभिहितः । अङ्गयोजितं वस्त्रालङ्कारं अश्वादिवाहनं लड्डुकादिकूपवाप्यादिगतं पित्रादिसम्बन्धिजलं दासीव्यतिरिक्ता स्त्री गोप्रचारः रथ्या एतानि नान्यधनवद्विभाज्यानि किन्तु स्वव्यापारेण तद्गृहीतव्यं एवं स्वस्वव्यापारोपयुक्तशयनभोजनपात्रादि न विभजनीयं येन यद्गृहीतं तत्तस्यैव । पुस्तकन्तु मूर्खैर्न ग्राह्यं किन्तु पण्डितेन तदन्तर्गतस्वांशतुल्यद्रव्यान्तरं मूल्यमेव वा दत्त्वा गृहीतव्यं एवं शिल्पिनां शिल्पोपयुक्तद्रव्यं नाशिल्पिनां तत्रापि पुस्तकवद्व्यवस्था । पितरि जीवति यस्मिन् वास्तौ येन गृहोद्यानादिकं कृतं तस्य न विभागः यद्यपरेणापि वास्त्वन्तरे तथा कृतम् ॥ * ॥

अथ संसृष्टविभागक्रमार्थमादौ संसर्गो निरूप्यते ।

पितृभ्रातृपितृव्याणामन्यतरेण सह विभक्तः सन् पुनरन्योन्येच्छया पूर्व्वकृतविभागमपेक्ष्य यत्तव धनं तन्मम धनं यन्मम तत्तवापीति व्यवस्थया एकगृहिरूपतयावस्थानं संसर्गः ॥ अथ संसृष्टविभागः । अत्र भ्रातॄणां अन्येषां तुल्यसम्बन्धिनां वा संसर्ग्यसंसर्गिणां मध्ये संसर्गिणामेव प्रथमं मृतसंसर्गिधनेऽधिकारः । तदभावे तथाविधासंसर्गिणामिति क्रमः ॥*॥ एवं यदा पिता पुत्त्रान् विभज्य यथाशास्त्रं भागं गृहीत्वा पुत्त्रैः सहासंसृष्ट एव पुत्त्रान्तरमुत्पाद्य मृतस्तदा विभागानन्तरजात एव तद्धनाधिकारी न पूर्व्वविभक्तः एवं पूर्व्वभ्रातृविभागेऽपि विभक्तजस्य नांशित्वम् । यदि तु येन केनचित् पुत्त्रेण संसृष्टः सन् पिता मृतः तदा तद्धनं संसृष्टविभक्तजाभ्यां समं विभाज्यं यथा धने तथर्णेऽपि । यदविज्ञातगर्भायामेव स्त्रियां पुत्त्रा विभक्तास्तद्गर्भजातो विभक्तद्रव्याण्येकीकृत्य पुनर्विभज्य स्वांशं गृह्णीयात् न तु विभक्तजेन सह पितृद्रव्ये शित्वम् ॥*॥

अथ पितृकृतविभागो निरूप्यते ।

यत्र पितृकृतविभागस्तत्र स्वोपार्जितधने पितुरिच्छैव नियामिका । पितामहधने तु मातृरजोनिवृत्तिसहकृता तदिच्छा नियामिका । स्वोपार्जितधने पिता इच्छया धनं गृहीतुं शक्नोति कस्मैचिदधिकं कस्मैचिन्न्यूनं दातुमर्हति । पैतामहधनविभागे तु पिता स्वयमंशद्वयं गृहीत्वा पुत्त्रेभ्य एकैकांशं दद्यात् । किन्तु पैतामहमणिमुक्ताप्रवालादिषु पितुः स्वाच्छन्द्यं भूमिनिबन्धद्विपदान्यतमे न स्वाच्छन्द्यम् । स्वार्जितधनविभागे पित्रा अपुत्त्रपत्नीभ्यः पुत्त्रतुल्यांशो देयः यदि ताभ्यः स्त्रीधनं न दत्तं स्त्रीधने दत्ते सति अर्द्धं देयम् । पुत्त्रकर्त्तृकविभागे तु विमातुरंशाभावः ॥*॥ शूद्रस्य दासीपुत्त्रोऽपि पितुरिच्छया परिणीतस्त्रीजातपुत्त्रेण सह तुल्याधिकारी मृते पितरि तदंशार्द्धाधिकारी । तथाविधभ्रातृभावे दौहित्रे चासति पितुः सर्व्वधनाधिकारी सति दौहित्रे तेन सह तुल्याधिकारी ॥ * ॥ पितरि मृते मातरि जीवन्त्यां पुत्त्राणां विभागो न धर्म्म्यः यदि जीवन्त्यां मातरि विभागं कुर्व्वन्ति तदा मातापि पुत्त्रतुल्यांशभागिनी । विमातुरंशाभावः किन्तु सा ग्रासाच्छादनादिना भर्त्तव्या । एवं पितामहधने पौत्त्रैर्विभाज्यमाने पितामह्यः पौत्त्रतुल्यांशभागिन्यः ॥ * ॥ औरसेन दत्तकादीनां विभागे औरसस्य द्व्यंशित्वं सवर्णदत्तकादेरेकैकांशित्वम् । विभागस्तु पित्रादेर्धनिनः ऋणं परिशोध्य तदवशिष्टधनस्य करणीयः । उत्तमर्णेच्छया विभज्य वा तदृणं परिशोधनीयम् । एकेन भ्रात्रादिना बहुपोष्यतया यदधिकं भुक्तं तत्र न विशुद्धांशो विभागमध्ये प्रवेशनीयः । किन्तु भुक्तावशिष्टस्य विद्यमानधनस्यैव विभागः कार्य्यः ॥*॥ असंस्कृतभ्रातृभगिनीनां पैतृकधनेन संस्कारः कर्त्तव्यः । विभागकाले केनचिन्निह्नुतस्य पश्चात् प्राप्तस्य समभागः कर्त्तव्यः । भ्रमादिना कृताशास्त्रीयविभागधनस्य पुनः शास्त्रीयविभागः कार्य्यः ॥*॥

अथ विदेशागतस्य विभागः ।

विभक्तादशायां देशान्तरगतस्य चिरकालानन्तरागतस्य सप्तमपुरुषपर्य्यन्तं तत्सन्ततेरपि मौलसामन्तादिनां वा स्वख्यापनपूर्व्वकं क्रमागतधनात् यथाशास्त्रमंशभागित्वमिति स्थितं एषा व्यवस्था विदेशागतविषयिणी देशस्थविषये तु धनिनश्चतुर्थपर्य्यन्त एव तद्धनविभागार्हता । साधारणधनेऽपि स्वांशप्रदानं कर्त्तव्यम् । इति श्रीकृष्णतर्कालङ्कारकृतक्रमसंग्रहः ॥ * ॥

"देशस्य जातेः संघस्य धर्म्मो ग्रामस्य यो भृगुः ।
उदितः स्यात् स तेनैव दायभागं प्रकल्पयेत् ॥"

इति दायतत्त्वम् ॥

दायविभागः, पुं, (दायस्य विभागः ।) दायभागः । यथा । "किं दायस्य विभागो विभक्तावयवत्वं किंवा दायेन सह विभागोऽसंयुक्तत्वम् ।" इति जीमूतवाहनः ॥

दायादः, पुं, (आदत्ते इति । आ+दा+"आतश्चोपसर्गे ।" ३।१।१३६ । इति कः । दायस्य आदः ग्राहकः ।) सपिण्डः । पुत्त्रः । इत्यमरः । ३।३।८८॥ (यथा, महाभारते । १ । ८५ । २ ।
"पुरुणा तु कृतं वाक्यं मानितस्य विशेषतः ।
कनीयान् मम दायादो धृता येन जरा मम ॥")

दायादी, स्त्री, (दायं अत्तीति । अद्+अण् । स्त्रियां ङीष् ।) कन्या । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दायितः, त्रि, (दाय दाने+णिच्+क्तः ।) दापितः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दारकः,पुं, (दारयति नाशयति जनकस्य पितृणमिति । दॄ+णिच्+ण्वुल् ।) पुत्त्रः । इति हेमचन्द्रः ।३।२०६॥ (यथा, महाभारते ।१।८३।१३।
"कस्यैते दारका राजन् देवपुत्त्रोपमाः शुभाः ।
वर्च्चसा रूपतश्चैव सदृशा मे मतास्तव ॥")
बालकः । इति मेदिनी । के, १०३ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ८३ । १६ ।
"शर्म्मिष्ठां मातरञ्चैव तथा चख्युश्च दारकाः ॥")
दारुकः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ ग्राम्यशूकरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दारकः, त्रि, (दारयतीति । दॄ+णिच्+ण्वुल् ।) भेदकः । इति मेदिनी । के, १०३ ॥ (यथा,—
"अशेषदुर्नामकरोगदारकं
करोति वृद्धं सहसैव दारकम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽर्शोऽधिकारे ॥")

दारकर्म्म,क्ली, (दारार्थं पत्न्यर्थं यत् कर्म्म ।) विवाहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १४ । २६ ।
"दारकर्म्म ततो व्यासः शुकस्य पर्य्यचिन्तयत् ॥")

दारणं, क्ली, (दारयति नाशयति जलमलमनेनेति । दॄ+णिच्+करणे ल्युट् ।) कतकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (दॄ+णिच्+भावे ल्युट् ।) विदारणम् । यथा, "दारुदारणपद्धैः"समाहृतम् । इति लीलावती ॥ (व्रणादिस्फोटनसम्पादक औषधविशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । ३६ ।
"चिरबिल्वोऽग्निको दन्ती चित्रको हयमारकः ।
कपोतगृध्रकङ्कानां पुरीषाणि च दारणम् ॥
क्षारद्रव्याणि वा यानि क्षारो वा दारणं परम् ॥"
दारयतीति । दॄ+णिच्+कर्त्तरि ल्युः । विदारके, त्रि । यथा, महाभारते । ८ । ४६ । १७ ।
"समाधत्त शितं बाणं गिरीणामपि दारणम् ॥")

दारदः, पुं, (दरदे देशविशेषे भवः । दरद+अण् ।) दरददेशोद्भवविषभेदः । इत्यमरः । १ । ८ । ११ ॥ पारदः । हिङ्गुलम् । इति मेदिनी । दे, ३१ ॥ समुद्रः । इति हारावली । ५६ ॥

दारबलिभुक्, पुं, (दारेण चञ्चाघातजन्यविदारणेन बलिं भुङ्क्ते इति । भुज+क्विप् ।) बकपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दाराः, पुं, (दारयन्ति भ्रातृबन्धूनिति । दॄ+"दारजारौ कर्त्तरि णिलुक् च ।" ३ । ३ । २० । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या घञ् णिलुक् च ।) भार्य्या । बहुवचनान्तोऽयम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५६ । २७ ।
"आपदर्थे धनं रक्षेत् दारान् रक्षेत् धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेत् दारैरपि धनैरपि ॥")

दारा, स्त्री, (दारयति ज्ञातिबन्धूनिति । दॄ+णिच्+अच्+टाप् ।) दाराः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, भागवते । ७ । १४ । ११ ।
"अर्थ्यकामात्मनो दारां नृणां स्वत्वग्रहो यतः ॥")

दारिः, स्त्री, (दारयतीति । दॄ+णिच्+इन् ।) विदारकः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दारिका, स्त्री, (दारक+टापि अत इत्वम् ।) कन्या । इति जटाधरः ॥ (यथा, हरिवंशे । ४१ । १५६ ।
"अरिष्टं वृषभं केशिं पूतनां दैत्यदारिकाम् ॥")

दारितः, त्रि, (दार्य्यते स्मेति । दॄ+णिच्+क्तः ।) क्षतदारणः । तत्पर्य्यायः । भिन्नः २ भेदितः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । १०० ॥ विदारितः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १०७ । ४६ ।
"अंशुमानेवमुक्तस्तु सगरेण महात्मना ।
जगाम दुःखात् तं देशं यत्र वै दारिता मही ॥"
ताड़ितः । यथा, कालिकापुराणे ६० अध्याये ।
"ततः सुदर्शनो राजा गदया दारितोऽपतत् ॥")

दारिद्र्यं, क्ली, (दरिद्रस्य भावः । दरिद्र+ष्यञ् ।) दरिद्रता । यथा,—
"प्रणीय दारिद्र्यदरिद्रतां नृपः ।"
इति नैषधे । १ । १५ ॥
(यथा, मृच्छकटिके १ अङ्के ।
"दारिद्र्यान्मरणाद्वा मरणं मम रोचते न दारिद्र्यम् ।
अल्पक्लेशं मरणं दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम् ॥")
निर्य्यकारान्तोऽप्ययम् ॥

दारी, स्त्री, (दारयति पदतलमिति । दॄ+णिच्+"सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां ४ । ११८ । इति इन् । कृदिकारादिति पक्षे ङीष् ।) क्षुद्ररोगविशेषः । बिवाई इति लोके । तल्लक्षणम् यथा,—
"परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूक्षणः ।
पादयोः कुरुते दारीं सरुजां तलसंश्रिताम् ॥"
तच्चिकित्सा यथा,—
"पाददार्य्यां शिरां प्राज्ञो मोक्षयेत्तलशोधिनीम् ।
स्नेहस्वेदोपपन्नौ च पादौ वा लेपयेन्मुहुः ॥
मधूच्छिष्टवसामज्जाघृतैः क्षारविमिश्रितैः ॥
क्षारो यवक्षारः ।
सर्ज्जाङ्कसिन्धूद्भवयोश्चूर्णं मधुघृतप्लुतैः ।
निर्म्मथ्य कटुतैलाक्तं हितं पादप्रमार्ज्जने ॥
मधुसिक्थकगैरिकघृतगुड़महिषाक्ष-सालनिर्य्यासैः ।
गैरिकसहितैर्लेपः पादस्फुटनापहः सिद्धः ॥
मधुसिक्थक मोम । प्रथमं गैरिकं शिलाजतु । द्वितीयं गैरिकं गेरु इति लोके । सालनिर्य्यास रालः ।
उन्मत्तकस्य वीजेन माणकक्षारवारिणा ।
विपक्वं कटुतैलन्तु हन्याद्दारीं न संशयः ॥
इति धत्तूरतैलम् ॥" इति भावप्रकाशः ॥

दारु, क्ली, पुं, (दीर्य्यते इति । दॄ+"दृसनिजनीति ।" उणां । १ । ३ । इति ञुण् ।) काष्ठम् । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते ।१।१४५।११।
"शणं तैलं घृतञ्चैव जतु दारूणि चैव हि ।
तस्मिन् वेश्मनि सर्व्वाणि निक्षिपेथाः समन्ततः ॥")

दारु, क्ली, (दॄ+ञुण् ।) देवदारु । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । १७ ।
"दारुपद्मकशुण्ठीभिरेवमेव कृतोऽपि वा ॥"
अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"सुरदारु द्रुकिलिमं सुराह्वं भद्रदारु च ।
देवकाष्ठं पीतदारु देवदारु च दारु च ॥")
पित्तलम् । इति मेदिनी । रे, ४७ ॥

दारुः, त्रि, (दॄ+ञुण् ।) शिल्पी । दारकः । इति धरणी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६ । १ ।
"इन्द्रस्येव प्र तवसस्कृतानि वन्दे दारुं वन्दमानो विवक्मि ॥"
"दारुं पुरां भेत्तारं वन्दे ।" इति तत्र सायनः ॥)
दाता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दारुकं, क्ली, (दारु+स्वार्थे कन् ।) देवदारु । इति राजनिर्घण्टः ॥

दारुकः, पुं, श्रीकृष्णसारथिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । २ । २ । २८ ।
"दारुकेण च सूतेन सहितो देवकीसुतः ॥"
योगाचार्य्यविशेषः । स तु महादेवस्य अवतारविशेषः । यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायाम् । २ । १० । ४ ।
"जटामाली चाट्टहासो दारुको लाङ्गली तथा ॥")

दारुकदली, स्त्री, (दारुवत् कठिना कदली ।) वनकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

दारुका, स्त्री, (दारुणा काष्ठेन कायतीति । कै+कः । टाप् ।) काष्ठमयस्त्री । काठेर पुतुल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पुत्त्रिका २ दारुस्त्री ३ शालभञ्जिका ४ शालभञ्जी ५ शालाङ्की ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ दारुपुत्त्रिका ७ कुरुण्टी ८ दारुगर्भा ९ । इति हारावली । ७१ ॥

दारुगन्धा, स्त्री, (दारुणि गन्धो यस्याः ।) चीड़ानामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दारुगर्भा, स्त्री, (दारुमयो गर्भो यस्याः ।) दारुमयस्त्री । इति हारावली । ७१ ॥

दारुजः, पुं, (दारुणो जायते इति । जन+डः ।) मर्द्दलः । इति शब्दरत्नावली ॥ काष्ठनिर्म्मिते, त्रि ॥ (यथा, कालिकापुराणे । ६७ अध्याये ।
"आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्पं दारुजमेव वा ॥")

दारुणः, पुं, (दारयतीति । दॄ+णिच्+"कॄवृदारिभ्य उनन् ।" उणां ३।५३। इति उनन् ।) चित्रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भयानकरसः । (विष्णुः । यथा, महाभारते ।१३।१४९।७४
"सुधन्वा खण्डपरशुर्द्दारुणो द्रविणप्रदः ॥"
"सन्मार्गविरोधिनां दारुणत्वात् (खण्डकत्वात्) दारुणः ।" इति तद्भाष्ये शङ्करः ॥) भयहेतौ, त्रि । इत्यमरः ।१।७।२०॥ (यथा, देवीभागवते । ५।४।२७ ।
"हाहाकारो महानासीत् सम्प्रहाराश्च दारुणः ।
उत्पपात ततः सिंहो नृपस्योपरि दारुणः ॥"
कठोरः । यथा, तत्रैव ।१।४।५२।
"दारुणं देहदमनं सर्व्वलोकभयङ्करम् ॥")

दारुणकं, क्ली, (दारुणवत् कायतीति । कै+कः ।) मस्तकजातक्षुद्ररोगविशेषः । लोके रूसी इति ख्यातः । तस्य लक्षणमाह ।
"दारुणा कण्डुरा रूक्षा केशभूमिः प्रजायते ।
मारुतश्लेष्मकोपेन विद्याद्दारुणकन्तु तत् ॥
दारुणा कर्कशा ॥"
तस्य चिकित्सा यथा,—
"कार्य्यो दारुणके मूर्द्ध्नि प्रलेपो मधुसंयुतः ।
पियालवीजमधुककुष्ठमाषैः ससैन्धवैः ॥
आम्रवीजं तथा पथ्या द्वयं स्यात् मात्रया समम् ।
दुग्धेन पिष्टं तल्लेपो दारुणं हन्ति दारुणम् ॥
दुग्धेन खाखसं वीजं प्रलेपाद्दारुणं हरेत् ।
गुञ्जाफलैः शृतं तैलं भृङ्गराजरसेन च ॥
कण्डुदारुणहृत् कुष्ठकपालव्याधिनाशनम् ॥"
इति गुञ्जातैलम् ।" इति भावप्रकाशः ॥
(अथ भृङ्गराजतैलम् ।
"भृङ्गराजत्रिफलोत्पलशारि
लौहपुरीषसमन्वितकारि ।
तैलमिदं पच दारुणहारि
कुञ्चितकेशघनस्थितकारि ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे क्षुद्ररोगाधिकारे ॥)

दारुनिशा, स्त्री, (दारुबहुला निशा हरिद्रा ।) दारुहरिद्रा । इति रत्नमाला ॥ (अस्या गुणा यथा,—
"दार्व्वीनिशागुणा किन्तु नेत्रकर्णास्यरोगनुत् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

दारुपत्री, स्त्री, (दारुणः पत्त्रमिव पत्त्रमस्याः । ङीष् ।) हिङ्गुपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

दारुपीता, स्त्री, (दारुणा पीतेव । काष्ठप्रधानत्वात् तथात्वम् ।) दारुहरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दारुपुत्त्रिका, स्त्री, (दारुमयी पुत्त्रिका ।) दारुका । इति हारावली । ७१ ॥

दारुमुख्याह्वया, स्त्री, (दारुमुख्यमाह्वयते स्पर्द्धते इति । आ+ह्वे+अच् ।) गोधा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दारुसिता, स्त्री, (दारुणि सिता शर्करेव ।) त्वक् । दारुचिनि इति भाषा । तन्नामगुणाः ।
"त्वक्स्वाद्वी तु तनुत्वक् स्यात् तथा दारुसिता मता ।
उक्ता दारुसिता स्वाद्वी तिक्ता चानिलपित्तहृत् ॥
सुरभिः शुक्रला वल्या मुखशोषतृषापहा ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

दारुस्त्री, स्त्री, (दारुमयी स्त्री ।) दारुका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दारुहरिद्रा, स्त्री, (दारुप्रधाना हरिद्रा ।) स्वनामख्यातवृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । पीतद्रुः २ कालेयकः ३ हरिद्रुः ४ दार्व्वी ५ पचम्पचा ६ पर्ज्जनी ७ । इत्यमरः ।२।४।१०२ ॥ पीतिका ८ पीतदारु ९ स्थिररागा १० कामिनी ११ कटङ्कटेरी १२ पर्ज्जन्या १३ पीता १४ दारुनिशा १५ कालीयकम् १६ कामवती १७ दारुपीता १८ कर्कटिनी १९ दारु २० निशा २१ हरिद्रा २२ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । व्रणमेहकण्डुविसर्पत्वग्दोषविषकर्णाक्षिदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ कफपित्तशोषनाशित्वम् । विशेषेण कफाभिष्यन्दनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

दारुहस्तकः, पुं, (हस्त इव प्रतिकृतिः । "इवे प्रतिकृतौ ।" ५।३।९६। इति कन् । दारुणो हस्तकः ।) काष्ठनिर्म्मितहस्तः । काठेर हाता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । तर्द्दूः २ । इत्यमरः । ६ । २ । ३४ ॥

दार्घसत्रः, त्रि, (दीर्घसत्रे भवः । दीर्घसत्र+अण् । "देविकाशिंशपेति ।" ७।३।१। इति आदाच आत् ।) दीर्घसत्रयागे भवः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

दार्ढ्यं, क्ली, (दृढस्य भावः । दृढ+"वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च ।" ५।१।१२३। इति ष्यञ् ।) दृढता । (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । १०४ ।
"वाक्यान्यपि यथाप्रज्ञं दार्ढ्यायोदाहरन्ति हि ॥")

दार्द्दुरं, क्ली, दक्षिणावर्त्तशङ्खः । जतु । जलम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ दर्द्दुरधर्म्मश्च ॥

दार्व्वटं, क्ली, मन्त्रवेश्म । इति हारावली ।१९८॥

दार्व्वण्डः, पुं, (दारुवत् कठिनमण्डं यस्य ।) मयूरः । इति शब्दकल्पतरुः ॥

दार्व्वाघाटः, पुं, (दारु काष्ठं आहन्तीति । आ+हन्+"दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम् ।" ३।२।४९। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या अण टश्चान्तादेशः ।) शतपत्रकपक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । १७ ॥ काठठोकरा इति भाषा । (यथा, महाभारते । १० । ७ । १८ ।
"दार्व्वाघाटसुखाश्चापि चासवक्त्राश्च भारत ॥")

दार्व्वाघातः, पुं, (दारुणि आघातो यस्मात् ।) दार्व्वाघाटपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

दार्व्विका, स्त्री, (दारयतीति । दॄ+उण्वादित्वात् साधुः । दार्व्वी दारुहरिद्राविकारः । ततः स्वार्थे कन् टाप् पूर्ब्बह्रस्वश्च ।) काथोद्भवतुत्थम् । गोजिह्वा । इत्यमरः । २ । ४ । ११९ ॥

दार्व्विपत्रिका, स्त्री, (दार्व्व्याः पत्रमिव पत्रमस्याः । दार्व्विपत्रा ततः स्वार्थे कन् टापि अत इत्वञ्च ।) गोजिह्वा । इति रत्नमाला ॥

दार्व्वी, स्त्री, (दारयति । दॄ+"उण्वादयश्च ।" उणां ४ । ६७ । इति निपातनात् साधुः ।) दारुहरिद्रा । (अस्याः पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"कटङ्कटेरी दार्व्वी स्यात्तथा दारुनिशेति च ।
ख्याता दारुहरिद्रा च पर्ज्जनी च पचम्पचा ॥"
अस्या गुणा यथा,—
"दार्व्वी निशागुणा किन्तु नेत्रकर्णास्यरोगनुत् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥) गोजिह्वा । इति मेदिनी । वे, ११ ॥ देवदारु । हरिद्रा । इति विश्वः ॥

दार्व्वीकाथोद्भवं, क्ली, (दार्व्व्याः दारुहरिद्रायाः क्वाथादुद्भवो यस्य ।) रसाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कृत्रिमरसाञ्जनम् । इति रत्नमाला ॥

दार्षदः, त्रि, (दृषदि पिष्टः । दृषद्+"शेषे ।" ४ । २ । ९२ । इत्यण् ।) दृषद्भवः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

दालं, क्ली, (दलेभ्यः सञ्चितम् । दल+अण् । यदुक्तम्,—
"संसुत्य पतितं पुष्पात् यत्तु पत्रोपरि स्थितम् ।
मधुराम्लकषायञ्च तद्दालं मधु कीर्त्तितम् ॥")
वन्यमधु । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ इन्द्रनीलदलाकारस्वल्पमक्षिकोत्पन्नं वृक्षकोटरान्तरभवं मधु । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् । अम्लत्वम् । मधुरत्वम् । पित्तदोषकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

दालः, पुं, (दले जातम् । दल+अण् ।) कोद्रवः । इति हेमचन्द्रः ॥

दालवः, पुं, स्थावरविषभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६९ ॥

दाला, स्त्री, (दल्यते स्थूलमतिभिरिति । दल+घञ्+टाप् ।) महाकालः । इति भावप्रकाशः ॥

दालिका, स्त्री, (दालेव । स्वार्थे कन् टाप् अत इत्वञ्च ।) महाकालः । इति भावप्रकाशः ॥

दालिमः, पुं, (दाड़िमः । ड़स्य लः ।) दाड़िमः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दाली, स्त्री, (दाल्यते इति । दल+णिच्+इन् । कृदिकारादिति ङीष् ।) देवदाली लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

दाल्भ्यः, पुं, (दलभस्य मुनेर्गोत्रापत्यम् । "गर्गादिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) मुनिविशेषः । (यथा, महाभारते ।२।४।११।
"वको दाल्भ्यः स्थूलशिराः कृष्णद्वैपायनः शुकः ॥")

दाल्मिः, पुं, (दालयति असुरानिति । दल+णिच्+बाहुलकात् मिः ।) इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दावः, पुं, (दुनोति उपतापयतीति । दु+"दुन्योरनुपसर्गे ।" ३।१।१४२ । इति णः ।) वनम् । (यथा, महाभारते ।१।२२४।६।
"इदमिन्द्रः सदा दावं खाण्डवं परिरक्षति ॥")
वनवह्निः । इत्यमरः । ३ । ३ । २०५ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ६६ । १ ।
"उत्सृज्य दमयन्तीं तु नलो राजा विशाम्पते ! ।
ददर्श दावं दह्यन्तं महान्तं गहने वने ॥")
अग्निः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥ उपतापः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

दावाग्निः, पुं, (दावोद्भवोऽग्निः । शाकपार्थिवादिवत्समासः ।) वनोद्भवाग्निः । तत्पर्य्यायः । दवाग्निः २ दावानलः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ दवः ४ दावः ५ । इत्यमरः । ३ । ३ । २०५ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५५ । १५ ।
"दावाग्निधूमसदृशं चक्रतुः पार्थिवं रजः ॥")

दावानलः, पुं, (दावोद्भवः अनलः । दाव एवानलो वा ।) दावाग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २६ । ९९ ।
"यद्दावानलतप्तस्य सुधाह्रदनिमज्जनं ॥")

दाविकः, त्रि, (देविकायां भवः । अण् । "देविकाशिंशपेति ।" ७ । ३ । १ । इति आदाच आत् ।) देविकानदीसम्भवः । इत्यमरः । १ । १० । ३६ ॥

दाश, ऋ ङ क दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) द्वितीयस्वरी । ऋ, अददाशत् । क ङ, दाशयते । इति दुर्गादासः ॥

दाश, ऋ ञ दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) ऋ, अददाशत् । ञ, दाशति दाशते । इति दुर्गादासः ॥

दाश, न र हिंसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट् ।) द्वितीयस्वरी । न, दाश्नोति । र वैदिकः । इति दुर्गादासः ॥

दाशः, पुं, (दाशते दीयते भृतिमस्मै । दाश दाने+सम्प्रदाने घञ् ।) भृत्यः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (दशति हिनस्ति मत्स्यानिति । दन्श+"दंशेश्च ।" उणां ५ । ११ । इति टः नस्य आच्च ।) धीवरः । यथा, देवीभागवते । २ । १ । ३९ ।
"मत्स्यगन्धेति नाम्ना वै गुणेन समजायत ।
विवर्द्धमाना दाशस्य गृहे सा वासवी शुभा ॥")

दाशपुरं, क्ली, (दाशान् कैवर्त्तान् पिपर्त्ति पालयतीति । पॄ+कः । "उदोष्ठ्यपूर्ब्बस्य ।" ७ । १ । १०२ । इति उत्वम् ।) दशपुरम् । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

दाशरथः, पुं, (दशरथस्य अयम् । तस्येदमिति पितापुत्त्रसम्बन्धार्थे अण् ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महानाटके ।
"प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥"
दशरथसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, भट्टिः । २ । ५३ ।
"अजीगणद्दाशरथं न वाक्यम् ॥")

दाशरथिः, पुं, (दशरथस्य अपत्यं पुमान् । "अत इञ् ।" ४ । १ । ९५ । इतीञ् ।) श्रीरामः

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे ।२।४५।११।
"यथा यथा दाशरथिर्धर्म्ममेवाश्रितोऽभवत् ।
तथा तथा प्रकृतयो रामं पतिमकामयन् ॥")

दाशार्हः, पुं, (दाश दाने + भावे घञ् । दाशं दानमर्हतीति । अर्ह + अच् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।१३।१४९।६७।
"विजयो जयः सत्यसन्धो दाशार्हः सात्वतां पतिः ॥")
दशार्हदेशजश्च ॥

दाशेरकः, पुं, मालवदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दाश्वः, त्रि, (दाशति ददातीति । दाश + बाहुलकात् वन् ।) दाता । इति जटाधरः ॥

दाश्वान्, [स्] त्रि, (दाशृ दाने + "दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च ।" ६।१।१२। इति क्वसुप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) दत्तवान् । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, रघुः । १४ । ७१ ।
"तस्मै मुनिर्दोहदलिङ्गदर्शी
दाश्वान् सुपुत्राशिषमित्युवाच ॥")

दास, ऋ ञ दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) ऋ, अददासत् । ञ, दासति दासते । इति दुर्गादासः ॥

दास, र न वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं सेट् ।) र वैदिकः । न, दास्नोति । इति दुर्गादासः ॥

दासः, पुं, (दसतीति । दसि + "दंसेष्टटनौ न आत् ।" उणां ५ । १० । इति टः नकारस्य चाकारः ।) शूद्रः । (यथा, ऋग्वेदे ।२।१२।४।
"यो दासं वर्णमधरं गुहाकः ॥"
अधुना कायस्थानां उपाधिभेदः । स तु अष्टसिद्धमौलिकानामन्यतमः । यथा, कुलदीपिकायाम् ।
"गौड़ेऽष्टौ कीर्त्तिमन्तश्चिरवसतिकृता मौलिका ये हि सिद्धास्ते दत्ता सेनदासाः करगुहसहिताः पालिताः सिंहदेवाः ॥")
ज्ञातात्मा । धीवरः । इति मेदिनी । से, ४ ॥ दानपात्रम् । इति विश्वः ॥ शूद्राणां नामान्तप्रयोज्यपद्धतिविशेषः । यथा,—
"शर्म्मान्तं ब्राह्मणस्य स्यात् वर्म्मान्तं क्षत्रियस्य च ।
गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥ * ॥
दास्यते दीयते भृतिरन्नादिकं यस्मै सः । चाकर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । भृत्यः २ दासेरः ३ दासेयः ४ गोप्यकः ५ चेटकः ६ नियोज्यः ७ किङ्करः ८ प्रैष्यः ९ भुजिष्यः १० परिचारकः ११ । इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥ प्रेष्यः १२ प्रेषः १३ प्रैषः १४ । इति भरतः ॥ परिकर्म्मा १५ परिचरः १६ सहायः १७ उपस्थाता १८ सेवकः १९ अभिसरः २० अनुगः २१ । स पञ्चदशविधः । यथा नारदः ।
"गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः ।
अन्नाकालभृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः ॥
मोचितो महतश्चर्णात् युद्धे प्राप्तः पणे जितः ।
तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः ॥
भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वड़वाकृतः ।
विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥"
अस्यार्थः । गृहजातो दास्यामुत्पन्नः । दायादुपागतः क्रमागतः । अन्नाकालभृतः दुर्भिक्षपोषितः । स्वामिना आहितो बन्धकीकृतः । मोचितः ऋणमोचनेनाङ्गीकृतदास्यः । तवाहमित्युपगतः कस्याप्यदासः सन् स्वयं दासत्वेन दत्तरूपः । प्रव्रज्यावसितः सन्न्यासभ्रष्टः । कृतः केनचिन्निमित्तेन एतावत्कालपर्य्यन्तं तवाहं दास इति कृतसमयः । भक्तदासः सुभिक्षेऽपि भक्तार्थमङ्गीकृतदास्यः । वड़वाकृतः वड़वा दासी तल्लोभादङ्गीकृतदास्यः । इति श्रीकृष्णतर्कालङ्कारकृतक्रमसंग्रहः ॥ तस्य कर्म्म यथा,—
"कर्म्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च ।
अशुभं दासकर्म्मोक्तं शुभं कर्म्मकृतां स्मृतम् ॥
गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम् ।
गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रग्रहणोज्झनम् ॥
अशुभं कर्म्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परम् ॥"
इति मिताक्षरायां नारदः ॥
"विप्रस्य किङ्करो भूपो वैश्यो भूपस्य भूमिप ! ।
सर्व्वेषां किङ्कराः शूद्रा ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डम् ॥

दासनन्दिनी, स्त्री, (दासस्य धीवरस्य नन्दिनी ।) सत्यवती । इति शब्दरत्नावली ॥

दासपुरं, क्ली, (दासान् धीवरान् पूरयतीति । पूर + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) कैवर्त्तीमुस्तकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

दासिका, स्त्री, (दासति ददाति आत्मानमिति । दास दाने + ण्वुल् । टाप् अत इत्वञ्च ।) दासी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दासी, स्त्री, (दासति ददात्यात्मानमिति । दास + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) भुजिष्या । इति मेदिनी । से, ४ ॥ तत्पर्य्यायः । कर्म्मकरी २ । इति मुग्धबोधम् ॥ दासपर्य्यायशब्दाः स्त्रीलिङ्गे अस्याः पर्य्यायशब्दा भवन्ति ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । २० । ७२ ।
"न गता च वधूस्तत्र प्रेष्या संप्रेषिता तया ।
तस्याश्च विदुरो जातो दास्यां धर्म्मांशतः शुभः ॥")
काकजङ्घा । नीलाम्लानः । नीलभिण्टी । इति राजनिर्घण्टः ॥ पीतभिण्टी । इति रत्नमाला ॥ वेदी । इति विश्वः ॥ (दास + ङीष् ।) शूद्रपत्नी कैवर्त्तपत्नी च ॥ (नदीभेदः । यथा, महाभारते । ६ । ९ । ३१ ।
"सुरसां तमसां दासीं सामान्यां वरणामसीम् ॥")

दासीघटः, पुं, (दासीपादनिक्षेप्यो घटः । मध्यपदलोपिसमासः ।) नवम्यां महापातकिनः परित्यागार्थं सपिण्डसमानोदकनियुक्तदक्षिणाभिमुखदासीपादनिःक्षेप्यजलपूर्णकलसः । तदनुष्ठानं यथा, मनुः । ११ । १८३—१८५ ।
"पतितस्योदकं कार्य्यं सपिण्डैर्बान्धवैर्बहिः ।
निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञात्यृत्विग्गुरुसन्निधौ ॥
दासीघटमपां पूर्णं पर्य्यस्येत् प्रेतवत् पदा ।
अहोरात्रमुपासीरन्नशौचं बान्धवैः सह ॥
निवर्त्तेरंश्च तस्मात्तु सम्भाषणसहासने ।
दायाद्यस्य प्रदानञ्च यात्रा चैव हि लौकिकी ॥"
"पतितस्येति । महापातकिनो जीवत एव प्रेतस्योदकक्रिया वक्ष्यमाणरीत्या सपिण्डैः समानोदकैश्च ग्रामाद्बहिर्गत्वा ज्ञात्यृत्विग्गुरुसन्निधाने रिक्तायां नवम्यां तिथौ दिनान्ते कर्त्तव्या ॥ दासीति । सपिण्डसमानोदकनियुक्ता दासी उदकपूर्णं घटं प्रेतवदिति दक्षिणाभिमुखीभूय पादेन क्षिपेत् । यथा स निरुदको भवति तदनु ते सपिण्डाः समानोदकैः सहाहोरात्रमशौचमाचरेयुः ॥ निवर्त्तेरन्निति । तस्मात् पतितात् सपिण्डादीनां सम्भाषणमेकासनोपवेशनञ्च तस्मै ऋक्थप्रदानं सांवत्सरिकादौ निमन्त्रणादिरूपो लोकव्यवहार एतानि निवर्त्तेरन् ॥" इति कुल्लूकभट्टः ॥

दासीसभं, क्ली, (दासीनां सभा । "अशाला च ।" २ । ४ । २४ । इति क्लीवत्वम् ।) दास्याः सभा । इत्यमरः । ३ । ५ । २७ ॥

दासेयः, पुं, (दास + स्वार्थे ढक् ।) दासः । इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥ कैवर्त्तः । इति शब्दरत्नावली ॥ (दासस्य अपत्यमिति ।) दासोत्पन्ने, त्रि ॥

दासेयी, स्त्री, (दासेय + स्त्रियां ङीप् ।) सत्यवती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १०० । ४९ ।
"समीक्ष्य राजा दासेयीं कामयामास शान्तनुः ॥")

दासेरः, पुं, (दास्या अपत्यम् । ढ्रक् ।) दासः । इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥ कैवर्त्तः । इति शब्दरत्नावली ॥ (दास + बाहुलकात् एरच् ।) उष्ट्रः । दासिकापत्ये, त्रि । इति मेदिनी । रे, १६९ ॥

दासेरकः, पुं, (दासेर + स्वार्थे कन् ।) उष्ट्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, माघे । ५ । ६६ ।
"दासेरकः सपदि संवलितं निषादै-
र्विप्रं पुरा पतगराड़िव निर्जगार ॥")
दासीसुतः । इति हारावली । २४८ ॥ (जातिभेदः । यथा, महाभारते । ६ । ४७ । ३६ ।
"दशार्णकाः प्रयागाश्च दासेरकगणैः सह ॥")

दास्यं, क्ली, दासस्य भावः । (दास + ष्यञ् ।) दासत्वम् । यथा,—
"अर्च्चनं वन्दनं मन्त्रजपः सेवनमेव च ।
स्मरणं कीर्त्तनं शश्वद्गुणश्रवणमीप्सितम् ॥
निवेदनं स्वस्य दास्यं नवधा भक्तिलक्षणम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

दास्यमानः, त्रि, दाधातोः कर्म्मणि स्यमानप्रत्ययेन निष्पन्नः । भविष्यद्दानसम्बन्धिवस्तु । इति व्याकरणम् ॥ "अपि च ऊनविंशतिदास्यमानपिण्डस्थानानि यथा ।" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

दाहः, पुं, (दह + भावे घञ् ।) दहनम् । भस्मीकरणम् । (यथा, मार्कण्डेये । ३० । २३ ।
"तदभावे च नृपतिः कारयेत् स्वकुटुम्बिना ।

तज्जातीयैर्नरैःसम्यक्दाहाद्याःसकलाःक्रियाः॥”) अथ शवदाहविधिर्यथा,—
“गतप्राणं ज्ञात्वा पुत्त्रादिः स्नात्वा अन्नं हुत्वा स्थापयेत्। ततो गतप्राणं स्नापयित्वा वाससा सर्व्वं शरीरमाच्छाद्यास्तीर्णकुशायां भूमौ दक्षिणाशिरसं स्थापयेत्। ततो घृतेनाभ्यज्य,
ॐ गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः शिलोच्चयाः।
कुरुक्षेत्रञ्च गङ्गाञ्च यमुनाञ्च सरिद्वराम्॥
कौशिकीं चन्द्रभागाञ्च सर्व्वपापप्रणाशिनीम्।
भद्रावकाशां गण्डक्यां सरयूं पनसां तथा॥
वैणवञ्च वराहञ्च तीर्थं पिण्डारकं तथा।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि सरितः सागरांस्तथा॥
इति चिन्तयित्वा पुनः स्नापयेत्। वस्त्रान्तरं परिधाप्य उपवीतमुत्तरीयञ्च दत्त्वा चन्दनादिनोपलिप्य कर्णनासिकानेत्रद्वयमुखात्मकेषु सप्तच्छिद्रेषु सप्तसुवर्णखण्डिकास्तदभावे कांस्यादिखण्डिका निःक्षिपेत् ततो वस्त्रान्तरेणाच्छाद्य वहेयुः। वहनकाले आमपात्रस्थं तदन्नार्द्धं वर्त्मार्द्धे त्यजेत् अर्द्धं पिण्डार्थमवशेषयेत्। ततोऽग्निदाता पुत्त्रादिश्चिताभूमौ गत्वा तदन्नार्द्धं तिलसहितं पिण्डदानेतिकर्त्तव्यतया उत्सृजेत्। सा यथा,—गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ पातितवामजानुः प्राचीनावीती कुशमूलेन ॐ अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषद इत्यनेन दक्षिणाग्ररेखां कुर्य्यात् तदुपरि कुशानास्तीर्य्य ॐ एहि प्रेत सौम्य गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्व्विणेभिर्देह्यस्मभ्यं द्रविणेह भद्रं रयिञ्च नः सर्व्ववीरं नियच्छ इत्यावाह्य सतिलजलपात्रं वामहस्ताद्दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा ॐ अद्यामुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नवने निक्ष्व इत्यवनेजयेत्। ॐ अद्यामुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नेतत्तेऽन्नमुपतिष्ठतां इति वामहस्तगृहीतामपात्रादन्नं सतिलं दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा कुशोपरि दद्यात्। पिण्डपात्रप्रक्षालनजलेन तदुपरि प्रत्यवनेजनं तूष्णीं गन्धादिदानं सामगेतरेषान्तु नावाहनमिति विशेषः। ततः पुत्त्रादिः स्नात्वा चितां रचयित्वा तत्र दारुचयं कुर्य्यात्। तदुपरि वस्त्रद्वयसहितं दक्षिणाशिरसं सामगमधोमुखं पुमांसं न्यसेत्। नार्य्यास्तूत्तानदेहत्वं सामगेतरेषां उत्तराशिरस्त्वम्। ततो देवाश्चाग्निमुखाः सर्व्वे हुताशनं गृहीत्वा एनं दहन्तु इति मनसा ध्यात्वाग्निं गृहीत्वा,
ॐ कृत्वा तु दुष्करं कर्म्म जानतावाप्यजानता।
मृत्युकालवशं प्राप्य नरं पञ्चत्वमागतम्॥
धर्म्माधर्म्मसमायुक्तं लोभमोहसमावृतम्।
दहेयं सर्व्वगात्राणि दिव्यान् लोकान् स गच्छतु॥
इति पठित्वा त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य दक्षिणामुखः शिरःस्थाने दद्यात्। स्त्रीदाहे नरमित्येव पाठः न नारीमित्यूहः। ततो दाहे वृत्ते प्रादेशप्रमाणाः सप्तकाष्ठिका गृहीत्वा चिताग्निं सप्तवारान् प्रदक्षिणीकृत्य सप्तकाष्ठिका एकैकक्रमेण चिताग्नौ प्रक्षिपेत्। ततः कुठारेण कृत्वादाय नमस्तुभ्यमिति मन्त्रं सकृत् पठित्वा चितास्थज्वलद्दारूपरि सप्तप्रहारा देयाः तमग्निमपश्यद्भिर्व्वामावर्त्तेन स्नातुं नदी गन्तव्या। नग्नं शवं न दहेत् शवसम्बन्धिवस्त्रादि श्मशानवासिचाण्डालादिभ्यो दद्यात्। सूतिकां रजस्वलाञ्च वस्त्रान्तरावृतां सतिलपञ्चगव्यं जलपूर्णकुम्भं आपोहिष्ठीयवामदेव्यादिभिरभिमन्त्र्य स्नापयित्वा दहेदिति विशेषः। गर्भवत्यास्तु गर्भं निःसार्य्य स्थानान्तरे निःक्षिप्य तस्या दाहः कार्य्यः। ततो जलसमीपं गत्वा पुत्त्रादयः प्रयोगदानाभिज्ञं श्यालकादिकं प्रार्थयेयुः। उदकं करिष्याम इति तेन च कुरुध्वं मा चैवं पुनरित्यशतवर्षे प्रेते कुरुध्वमेवेतरस्मिन् इत्युत्तरे दत्ते वृद्धपुरःसरमवतरणं जले। ततः परिहितवस्त्रं प्रक्षाल्य तदेव परिधाय प्राचीनावीतिनो दक्षिणामुखाः ॐ अपनः शोशुचदघमित्यनेन मन्त्रेण वामहस्तानामिकया अप आलोड्य एकवस्त्राः सकृन्निमज्योन्मज्याचम्य दक्षिणामुखास्तर्पयेयुः। ततः ॐ अमुकगोत्रं प्रेतममुकदेवशर्म्माणं तर्पयामीति सामगानां प्रयोगः यजुर्व्वेदिनान्तु अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नेतत्ते तिलोदकं तृप्यस्वेति एकाञ्जलिदानमावश्यकं अञ्जलित्रयदाने फलातिशयः। ततः पुनः स्नात्वा जलादुत्थानं बालपुरःसरं कार्य्यम्। ततः शाद्वले उपविश्य,
मानुष्ये कदलीस्तम्भनिःसारे सारमार्गणम्।
यः करोति स संमूढो जलबुद्बुदसन्निभे॥
पञ्चधा सम्भृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः।
कर्म्मभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिदेवना॥
गन्त्री वसुमती नाशमुदधिर्दैवतानि च।
फेनप्रख्यः कथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति॥
श्लेष्माश्रु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः।
अतो न रोदितव्यं हि क्रिया कार्य्या विधानतः॥
इति चिन्तयित्वा गृहद्वारं समागत्य निम्बपत्राणि दन्तैः खण्डयित्वा शमी पापं शमयत्विति शमीं स्पृष्ट्वा अश्मेव स्थिरो भूयासं इत्यश्मानं पदा स्पृष्ट्वा अग्निर्नः शर्म्म यच्छतु इति अग्निं स्पृष्ट्वा वृषभच्छागयोर्म्मध्ये स्थित्वा ह्योगितिमन्त्रेण द्वावपि स्पृष्ट्वा गोमयमुदकं गौरसर्षपांश्च स्पृष्ट्वा बालपुरःसरा गृहं विशेयुः। दिवा चेद्दाहस्तदा रात्रौ ग्रामप्रवेशः रात्रौ चेत्तदा दिवसे। अशक्तौ ब्राह्मणानुमतिं गृहीत्वा कालप्रतीक्षणं विना प्रवेष्टव्यम्।” इति शुद्धितत्त्वम्॥

दाहकः, पुं, (दहतीति। दह + ण्वुल्।) चित्रकः। रक्तचित्रकः। इति राजनिर्घण्टः॥ दाहकर्त्तरि, त्रि॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये।२।२८५।
“क्षेत्रवेश्मवनग्रामविवीतखलदाहकाः।
राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाग्निना॥”
उष्णगुणः। यथा, राजनिर्घण्टे।
“काञ्जिकं दधितैलन्तु वलीपलितनाशनम्।
दाहकं गात्रशैथिल्यं बल्यं सन्तर्पणं परम्॥”)

दाहज्वरः, पुं, (दाहप्रधानो ज्वरः।) गात्रज्वालायुक्तज्वररोगः। तस्यौषधम्। यथा,—
“पीतं वृश्चिकमूलन्तु पर्य्युषितजलेन वै।
सार्द्धं विनाशयेद्दाहज्वरस्य परमेश्वर!॥”
इति गारुडे १६३ अध्यायः॥

दाहनं, क्ली, (दह + णिच् + भावे ल्युट्।) भस्मीकरणप्रेरणम्। दाहकरान इति भाषा॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे। १। ६२।
“कलौ कलुषशुष्केभदाहनायाग्निरूपिणी॥”)

दाहसरः, पुं, (दाहार्थं स्रियते गम्यतेऽस्मिन्निति। सृ + अप्।) श्मशानम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दाहहरणं, क्ली, (दाहस्य हरणं यस्मात्।) वीरणमूलम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

दाहागुरु, क्ली, (दाहाय यदगुरु।) सुगन्धिद्रव्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। दाहनागुरु २ दाहकाष्ठम् ३ धूपागुरु ४ तैलागुरु ५ पूरम् ६ वनवल्लभम् ७। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। केशवर्द्धनत्वम्। वर्ण्यत्वम्। केशदोषनाशित्वम्। सततसौगन्ध्यविस्तारकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

दिक्, [श्] स्त्री, (दिशति अवकाशं ददाति या। दिश + “ऋत्विग्दधृगिति।” ३।२।५६। इति क्विन्-प्रत्ययेन साधुः।) पूर्व्वपश्चिमदक्षिणोत्तरादिरूपा। तत्पर्य्यायः। ककुप् २ काष्ठा ३ आशा ४ हरित् ५। इत्यमरः। १।३।८॥ निर्देशिनी ६ दिशा ७ ककुभः ८ हरितः ९ गौः १०। इति शब्दरत्नावली॥ अपि च। आताः १ आशाः २ उपराः ३ आष्ठाः ४ काष्ठाः ५ व्योमः ६ ककुभः ७ हरितः ८ इत्यष्टौ दिङ्नामानि। इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः॥ अस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—
“कृत्वैवमवधिं तस्मादिदं पूर्व्वञ्च पश्चिमम्।
इति देशो निदिश्येत यया सा दिगिति स्मृता॥”
तस्या वायोर्गुणाः।
“विश्वग्वायुरनायुष्यः प्राणिनां नैकदोषकृत्।
सर्व्वर्त्तुनिन्दको हन्ता कृत्योत्पातपुरःसरः॥”
इति राजवल्लभः॥ * ॥
सा दशधा यथा। पूर्व्वा १ आग्नेयी २ दक्षिणा ३ नैर्ऋती ४ पश्चिमा ५ वायवी ६ उत्तरा ७ ऐशानी ८ ऊर्द्ध्वम् ९ अधः १०॥ * ॥ तासां उत्पत्तिर्यथा,—
महातपा उवाच।
“शृणु राजन्नवहितः प्रजापाल! कथामिमाम्।
यथा दिशः समुत्पन्नाः श्रोत्रेभ्यः पृथिवीपते!॥
ब्रह्मणः सृजतः सृष्टिमादिसर्गे समुत्थिते।
चिन्ताभून्महती को मे प्रजाः सृष्टा धरिष्यति॥
एवं चिन्तयतस्तस्य अवकाशं व्रजत्विह।
प्रादुर्बभूवुः श्रोत्रेभ्यो दश कन्या महाप्रभाः॥
पूर्व्वा च दक्षिणा चैव प्रतीची चोत्तरा तथा।
ऊर्द्धाध एव षण्मुख्याः कन्या ह्यासंस्तदा नृप!॥
तासां मध्ये चतस्रस्तु कन्याः परमशोभनाः।
याःपश्यन्त्यो महाभागा गाम्भीर्य्येण समन्विताः॥

ता ऊचुः प्रणम्याद्देवं प्रजापतिमकल्मषम् ।
अवकाशन्तु नो देहि देवदेव प्रजापते ! ॥
यत्र तिष्ठामहे सर्व्वा भर्त्तृभिः सहिताः सुखम् ।
पतयश्च महाभाग ! देहि नोऽव्यक्तसम्भव ! ॥
ब्रह्मोवाच ।
ब्रह्माण्डमेतत् सुश्रोण्यः शतकोटिप्रविस्तरम् ।
तस्यान्ते स्वेच्छया तुष्टा उष्यतां मा विलम्बथ ॥
भर्त्तॄंश्च वः प्रयच्छामि स्रष्ट्वा रूपस्विनोऽनघाः ।
यथेष्टं गम्यतां देशो यस्या यो रोचतेऽधुना ॥
एवमुक्तास्च ताः सर्व्वा यथेष्टं प्रययुस्तदा ।
ब्रह्मा ससर्ज तूर्णं तान् लोकपालान् महाबलान् ॥
दृष्ट्वा तु लोकपालांस्तु ताः कन्याः पुनराह्वयन् ।
विवाहं कारयामास ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
एकामिन्द्राय स प्रादादग्नयेऽन्यां यमाय च ।
निर्ऋताय च देवाय वरुणाय महात्मने ॥
वायवे धनदेशाय ईशानाय च सुव्रत ! ।
ऊर्द्धं स्वयमधिष्ठाय शेषायाधोव्यवस्थिताम् ॥
एवं दत्त्वा पुनर्ब्रह्मा तिथिं प्रादात् दिशां पुनः ।
दशमीं भर्त्तृनाम्नस्तु अर्द्धनाम्नोदनः प्रभुः ॥
ततःप्रभृति ताः देव्यः सेन्द्राद्याः परिकीर्त्तिताः ॥”
इति वराहपुराणम् ॥*॥

न्यायमते अस्याः सर्व्वगतत्वम् । परममहत्त्वपरिमाणम् । दूरान्तिकादिधीहेतुत्वम् । नित्यत्वम् । एकत्वेऽपि उपाधिभेदात् प्राच्यादिव्यपदेशभाक्त्वम् । अस्या गुणाः । संख्या १ परिमितिः २ पृथक्त्वम् ३ संयोगः ४ विभागः ५ । इति भाषापरिच्छेदः ॥ (सामान्यम् । यथा, सुश्रुते । १ । ४३ ।
“वमनद्रव्ययोगानां दिगियं सम्यक्कीर्त्तिता ॥”)

दिक्कः, पुं, (दिशि कायते शब्दायते इति । कै+कः ।) करभः । इति शब्दरत्नावली ॥

दिक्करः, पुं, (दिशं आदेशं करोति उत्साहान्वितत्वात् । कृ+टः ।) युवा । इति माघटीकाधृतकोषः ॥ (महादेवः । यथा, कालिकापुराणे । ८२ अध्याये ।
“दिक्करस्तरुणः प्रोक्तस्तथा शम्भुश्च दिक्करः ॥”)

दिक्करवासिनी, स्त्री, (दिक्करे शम्भौ वसतीति । वस+णिनिः+ङीप् ।) देवीविशेषः । यथा,
“एवं दिक्करवासिन्याः कथितः पूर्व्ववत् क्रमः ।
यं श्रुत्वा नाशुभं किञ्चिदाप्नोति श्रवणे रतः ॥
दिक्करस्तरुणः प्रोक्तस्तथा शम्भुश्च दिक्करः ।
तस्मिन्नध्युषिता देवी तस्माद्दिक्करवासिनी ॥”
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

दिक्करिका, स्त्री, (दिक्करिणो दिग्गजस्य सकाशात् कायते शोभते इति । दिक्करिन्+कै+कः । ततष्टाप् ।) नदीविशेषः । यथा,—
“अस्ति ताटकशैले तु सरो मानससन्निभम् ।
यत्र सार्द्धं शैलपुत्त्र्या जलक्रीडां सदा हरः ॥
कुरुते नरशार्दूल ! स्वर्णपङ्कजशोभिते ।
तस्य पश्चान्मध्यपूर्व्वभागेभ्यश्च सरित्त्रयम् ॥
अवतीर्णं प्रयात्येव दक्षिणं सागरं प्रति ।
तस्य पश्चिमभागे तु नदी दिक्करिकाह्वया ॥
दिग्गजक्षेत्रसंजाता तेन दिक्करिका स्मृता ॥”
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

दिक्करी, स्त्री, (दिक्कर+ङीप् ।) युवती । इति हेमचन्द्रः । ३ । १७५ ॥

दिक्पतिः, पुं, (दिशां पतिः ।) दिगधीश्वरः । तद्यथा । प्राच्यधिपो रविः । अग्निकोणाधिपः शुक्रः । दक्षिणाधिपः कुजः । नैर्ऋतकोणाधिपो राहुः । प्रतीच्यधिपः शनिः । वायुकोणाधिपश्चन्द्रः । उत्तराधिपो बुधः । ईशानकोणाधिपो गुरुः । तस्य प्रमाणं यथा,—
“सूर्य्यः शुक्रः क्षमापुत्त्रः सैंहिकेयः शनिः शशी ।
सौम्यस्त्रिदशमन्त्री च प्राच्यादिदिगधीश्वराः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

दिक्पालः, पुं, (दिशः पालयतीति । दिश्+पालि+अण् ।) पूर्व्वादिदशदिशां पालकः । यथा । पूर्व्वस्यां दिशि इन्द्रः । अग्निकोणे वह्निः । दक्षिणस्यां दिशि यमः । नैर्ऋतकोणे निर्ऋतः । पश्चिमस्यां दिशि वरुणः । वायुकोणे मरुत् । उत्तरस्यां दिशि कुवेरः । ईशानकोणे ईशः । ऊर्द्धदिशि ब्रह्मा । अधोदिशि अनन्तः । इति पुराणम् ॥ यथा, पद्मपुराणे ।
“यत्रार्च्चयन्ति विधिना दिक्पालांस्तु कर्म्मिणः ।
तत्र प्रपूजयेदेनं विधिं भागवतं शुकम् ॥”

दिक्शूलं, क्ली, (दिशि शूलमिव ।) दिग्विशेषगमने निषिद्धवाराः । यथा,—
पश्चिमायां शुक्ररवी । उत्तरस्यां बुधमङ्गलौ ।
पूर्व्वस्यां शनिसोमौ । दक्षिणस्यां बृहस्पतिः ।
तथा च ।
“शुक्रादित्यदिने न वारुणदिशं न ज्ञे कुजे चोत्तरां
मन्देन्दोश्च दिने न शक्रककुभं याम्यां गुरौ न व्रजेत् ।
शूलानीति विलङ्घ्य यान्ति मनुजा ये वित्तलाभाशया
भ्रष्टाशाः पुनरापतन्ति यदि ते शक्रेण तुल्या अपि ॥”
इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥
केषाञ्चिन्मते ।
„———— बौधे गुरौ दक्षिणाम् ।
ईशाने ज्वलने चैव नैर्ऋते मारुते तथा ।
न गन्तव्यं सुराचार्य्ये प्रतीच्यां रविशुक्रयोः ॥”
इति सुखबोधः ॥

दिगम्बरः, पुं, (दिगेव अम्बरं वस्त्रं यस्य । उलङ्गत्वात् तथात्वम् ।) शिवः । क्षपणः । (स तु जैनविशेषः । यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ८२ ।
“दिगम्बरा मध्यमलमाहुरापादमस्तकम् ।
चैतन्यव्याप्तिसंदृष्टेरानखाग्रश्रुतेरपि ॥”)
तमः । इति मेदिनी । रे, २६७ ॥ (नग्ने, त्रि । यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । १४ ।
“एकाकी गृहसन्त्यक्तः पाणिपात्रो दिगम्बरः ।
सोऽपि संवाह्यते लोके तृष्णया पश्य कौतुकम् ॥”)

दिगम्बरी, स्त्री, (दिगम्बर+ङीष् ।) दुर्गा । दिगम्बरस्य पत्नी । इति कुलार्णवः ॥ नग्ने, त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । ३६ ॥ (यथा, कालीध्याने ।
“महामेघप्रभां श्यामां तथा चैव दिगम्बरीम् ॥”)

दिग्गजः, पुं, (दिशो गजः ।) दिग्हस्ती । यथा,—
“ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ।
पुष्पदन्तः सार्व्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥”
इत्यमरः । १ । ३ । ४ ॥
एते क्रमेण पूर्व्वाद्यष्टदिशां हस्तिनः ॥

दिग्धः, पुं, (दिह्यते लिप्यते स्म विषादिना इति । दिह+क्तः ।) विषाक्तबाणः । तत्पर्य्यायः । लिप्तकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ८८ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३० । २३ ।
“सा विद्धा बहुभिर्वाक्यै र्दिग्धैरिव गजाङ्गना ॥”)
स्नेहः । अग्निः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रबन्धः । इत्यजयपालः ॥

दिग्धः, त्रि, (दिह+क्तः ।) लिप्तः । इति मेदिनी । धे, ७ ॥ (यथा, भट्टिः । ३ । २१ ।
“सचन्दनोशीरमृणालदिग्धः
शोकाग्निनागाद् द्युनिवासभूयम् ॥”)

दिग्वासाः, [स्] पुं, (दिगेव वासो वस्त्रं यस्य ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११२ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १७ । ४१ ।
“गणकर्त्ता गणपतिर्दिग्वासाः काम एव च ॥”)
नग्ने, त्रि ॥ (यथा, मनुः । ११ । २०२ ।
“स्नात्वातुविप्रोदिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति ॥”)

दिग्विजयः, पुं, (दिशां दिक्स्थितलोकानां विजयः ।) विद्यया युद्धेन वा दिशां विजयः । यथा शङ्करदिग्विजयः पाण्डवदिग्विजय इत्यादि ॥

दिङ्कः, पुं, (स्फोटनकाले दिङ् इति कृत्वा कायति शब्दायते इति । कै+कः ।) उत्कुणडिम्भः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दितं, त्रि, (दीयते स्मेति । दो अवखण्डने+क्तः “द्यतिस्यतीति ।” ७ । ४ । ४० । इति इत्वम् ।) छिन्नम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥

दितिः, स्त्री, दैत्यमाता । सा दक्षकन्या (यथा, महाभारते । १ । ६५ । १२ ।
“अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा ॥”)
इयं कश्यपपत्नी च । (दो+भावे क्तिन् ।) खण्डनम् । इति मेदिनी । ते, २४ ॥ राजविशेषे, पुं । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दातरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ४ । २ । ११ ।
“राये च नः स्वपत्याय देव दितिं च रास्वादितिमुरुष्य ॥”
“दितिं दातारं च रास्व देहि ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

दितिजः, पुं, (दितेर्जायते इति । दिति+जन+डः ।) दैत्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५२ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २३१ । १७ ।
“ऋतस्य कर्त्ता दितिजान्तकर्त्ता
जेता रिपूणां प्रवरः सुराणाम् ॥”)

दितिसुत:, पुं, (दिते: सुत: ।) दैत्य: । इत्यमर: । १ । १ । १२ ॥ (यथा, नैषधे । १६ । १५ ।
"दितिसुतगुरु: प्राणैर्योक्तुं न किं कचवत्तम: ॥")

दित्य:, पुं, (दितौ भव: । दिति+यत् ।) दैत्य: । इति शब्दार्थकल्पतरु: ॥ (छेदनार्हे धान्यादौ, क्ली । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।१४।१०।
"दित्यवाड्वयो विराट् छन्द: ॥"
"दो॰वखण्डने क्तिन्प्रत्यय: । दितिं खण्डनमर्हतीति दित्यं धान्यं वहति दित्यवाट् ।" इति तद्भाष्ये महीधर: ॥)

दिद्युत्, त्रि, (द्योतते दीप्यतीति । द्युत्+"द्युतिगामिजुहोतीनां द्वे च ।" ३ । २ । १७८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या क्विपि द्वित्वे "द्युतिस्वाप्यो: सम्प्रसारणम् ।" ७ । ४ । ६७ । इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् ।) दीप्तिविशिष्ट: । इति मुग्धबोधम् ॥ (स्त्री, दीप्ति: । यथा, ऋग्वेदे ।२।१३।७।
"यश्चासमा अजनो दिद्युतो दिव: ।"
"असमा विषमा नानाप्रकारा दिद्युत: दीप्तीरजन: अजनय: ।" इति तद्भाष्ये सायन: ॥ वज्रम् । इति निघण्टु: ।२।२०॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । ६६ । ७ ।
"अस्तुर्न दिद्युत्त्वेषप्रतीका ॥")

दिधिषाय्य:, पुं, (दधाति आनन्दमिति । धा+"दिधिषाय्य: ।" उणां ३ । ६७ । इति आय्य: धातोर्द्वित्वं इत्वं षुक् च ।) आरोपितबन्धु: ॥ इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति: ॥ (धारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । २ । ४ । १ ।
"मित्र इव यो दिधिषाय्यो भूद्देव आदेवे जने जातवेदा: ॥"
"दिधिषाय्यो धारयिता भूत् ।" इति तद्भाष्ये सायन: ॥ उज्ज्वलदत्तस्तु "दधिषाय्य:" इति उणादिसूत्रं कल्पयित्वा दधिपूर्व्वात् स्यतेराय्य: षत्वञ्च इति व्याख्याय दधिषाय्यो घृतम् इत्युक्तवान् ॥)

दिधिषु:, पुं, (दिधिं धैर्य्यं स्यतीति । सो+बाहुलकात् कु: । यद्वा, दिधिषूं आत्मन इच्छतीति । सुप आत्मन: क्यच् । क्विप् । बाहुलकात् ह्रस्व: ।) द्विरूढ़ापति: । इत्यमर: ।२।६।२३॥ (गर्भाधानकर्त्ता । यथा, ऋग्वेदे । १० । १८ । ८ ।
"हस्तग्राभस्य दिधिषोस्तवेदं पत्युर्जनित्वमभि सं बभूथ ॥"
"दिधिषोर्गर्भस्य निधातु: ।" इति तद्भाष्ये सायन: ॥ यथा च भागवते । ६ । ६ । ३५ ।
"ब्राह्मणी वीक्ष्य दिधिषुं पुरुषादेन भक्षितम् । शोचन्त्यात्मानमुर्व्वीशमशपत् कुपिता सती ॥"
"दिधिषुं गर्भाधानकर्त्तारम् ।" इति श्रीधर: ॥)
द्विरूढ़ायाम्, स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥ (धारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । ७८ । ५ ।
"अश्वासो न ये ज्येष्ठास आशवो दिधिषवो न रथ्य: सुदानव: ।"
"तथा दिधिषवो न वसूनां धारका इव ।" इति तद्भाष्ये सायन: ॥)

दिधिषू:, स्त्री, (दधाति पापं यद्वा दिधिं धैर्य्यं इन्द्रियदौर्बल्यात् स्यति त्यजतीति । दा वा सो+"अन्दूदृन्भूजम्बूति ।" उणां । १ । ६५ । इति कूप्रत्ययेन साधु: ।) द्विरूढ़ा । वारद्वयविवाहिता स्त्री । तत्पर्य्याय: । दिधीषू: २ पुनर्भू: ३ दिधिषु: ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ विवाहिताहितायां कनिष्ठायां सत्यां अविवाहिता ज्येष्ठा भगिनी । यथा, उद्वाहतत्त्वे ।
"ज्येष्ठायां विद्यमानायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा । सा चाग्रेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्व्वा च दिधिषू: स्मृता ॥"
(धारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७१ । ३ ।
"दधन्नृतं धनयन्नस्य धीतिमादिदर्य्यो दिधिष्वो विभृत्रा: ॥")

दिधिषूपति:, पुं, दिधिषूर्द्विरूढ़ा तस्या: पति: स्वामी । द्विरूढ़ापति: । (यथा, मनु: ।३।१७३।
"भ्रातुर्म्मृतस्य भार्य्यायां योऽनुरज्येत कामत: । धर्म्मेणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिषूपति: ॥")

दिनं, क्ली, (द्यति खण्डयति महाकालमिति । दो छेदे+"बहुलमन्यत्रापि ।" उणां २ । ४६ । इति इनच् ।) कालविशेष: । तत्पर्य्याय: । घस्र: २ अह: ३ दिवस: ४ वासर: ५ । इत्यमर: ।१। ४ ।२॥ भास्कर:६ दिवा७ । इति राजनिर्घण्ट: ॥ वार: ८ अंशक: ९ द्यु १० अंशकम् ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघु: । ३।८।
"दिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरं तदीयमालीनमुखं स्तनद्वयम् ॥")
तत्तु मनुष्यमाने षष्टिदण्डात्मकम् । पितृमाने गौणचान्द्रमासात्मकम् । देवासुरमाने वत्सरात्मकम् । ब्रह्ममाने दिव्यद्विसहस्रयुगात्मकम् । मनुष्यमाने ब्रह्मणो दिनस्य संख्या ।८,६४०,०००,००० । इति पुराणम् ॥ तदेव मनुष्याणां सौरसावनचान्द्रनाक्षत्रभेदेन चतुर्व्विधम् । यथा,—
सावनं दण्डा: षष्टिरह: स्वलमखगुणांशाद्यासूदेनं भवेत् । १ ।
उदयादोदयाद्भानोर्भौमसावनवासरा: । २ ।
तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रमाने प्रकीर्त्तित: । ३ ।
आयुर्दाये स्मृतं प्राज्ञैर्नाक्षत्रं षष्टिनाड़िकम् ॥४॥
जीमूतवाहनमते तु सूर्य्यकिरणावच्छिन्नचतुर्यामयुक्तम् ॥

दिनं, क्ली, (दो छेदे+इनच् ।) सूर्य्यकिरणावच्छिन्नकाल: । तद्वैदिकपर्य्याय: । वस्तो: १ द्यु: २ भानु: ३ वासरम् ४ स्वसराणि ५ घ्रंस: ६ घर्म्म: ७ घृण: ८ दिनम् ९ दिवा १० दिवेदिवे ११ द्यविद्यवि १२ । इति द्वादशाहर्नामानि । इति वेदनिघण्टौ १ अध्याय: ॥ * ॥ सिंहकन्यातुलावृश्चिककुम्भमीनलग्नानि । यथा,—
"अजगोमिथुनश्चैव कर्किधन्विमृगास्तथा । निशासंज्ञा: स्मृतास्त्वेते शेषाश्चान्ये दिनात्मका: ॥" इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

दिनकर:, पुं, (करोतीति । कृ+अच् । दिनस्य कर: ।) सूर्य्य: । इति हेमचन्द्र: । २ । ११ ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । १ । २२ ।
"दिनकरपरितापात् क्षीणतोया: समन्तात् विदधति भयमुच्चैर्वीक्ष्यमाणा वनान्ता: ॥")

दिनकरात्मजा, स्त्री, (दिनकरस्य सूर्य्यस्य आत्मजा ।) यमुना । इति हलायुध: ॥

दिनकेशर:, पुं, (दिनस्य केशर इव ।) अन्धकार: । इति शब्दरत्नावली ॥

दिनज्योति:, [स्] क्ली, (दिनस्य ज्योति: ।) आतप: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

दिनदु:खित:, पुं, स्त्री, (दिने दिवसे दु:खित: । दिवाभागे वियोगित्वात्तथात्वम् ।) चक्रवाक: । इति शब्दरत्नावली ॥

दिनप्रणी:, पुं, (दिनं प्रणयतीति । प्र+नी+क्विप् ।) सूर्य्य: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (अर्कवृक्ष: । सूर्य्यपर्य्यायत्वात् ॥)

दिनबल:, पुं, (दिने बलं यस्य ।) पञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमैकादशद्वादशराशय: । इति ज्योतिषम् ॥ (सूर्य्यगुरुशुक्रग्रहा: । इति वृहज्जातकम् ॥)

दिनमणि:, पुं, (दिनस्य मणिरिव ।) सूर्य्य: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।१।१८।
"दिनमणिमण्डलमण्डन ! भवखण्डन ! मुनिजनमानसहंस ! जय जय देव हरे ! ॥"
अर्कवृक्ष: । सूर्य्यपर्य्यायत्वात् ॥)

दिनमूर्द्धा, [न्] पुं, (दिनस्य मूर्द्धा मस्तकमिव । दिनस्य आदिस्थानत्वादस्य तथात्वम् ।) पूर्व्वाद्रि: । उदयाचल: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

दिनांश:, पुं, (दिनस्य अंश: ।) प्राह्णमध्याह्नापराह्णसायाह्नादि: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

दिनादि:, पुं, (दिनस्य आदि: ।) प्रभातम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥

दिनान्त:, पुं, (दिनस्य अन्त: ।) सायम् । दिवावसानम् । इत्यमर: । १ । ४ । ३ । (यथा, ऋतुसंहारे । १ । १ ।
"दिनान्तरम्योऽभ्युपशान्तमन्मथो निदाघकाल: समुपागत: प्रिये ! ॥")

दिनान्तक:, पुं, (दिनस्य अन्तक: नाशक: ।) अन्धकार: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

दिनावसानं, क्ली, (दिनस्य अवसानं यत्र ।) दिनान्त: । इति हेमचन्द्र: । २ । ५४ ॥ (यथा, रघु: । २ । ४५ ।
"दिनावसानोत्सुकबालवत्सा विसृज्यतां धेनुरियं महर्षे: ॥")

दिनिका, स्त्री, (दिनं भृत्यहेतुतया अस्यस्त्येति । दिन+ठन् ।) एकदिनकृतकर्म्ममूल्यम् । इति शब्दमाला ॥

दिन्भ, क इ संघाते । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरां-आत्मं सकं-सेट् ।) क इ, दिम्भयते । सङ्घातो राशीकरणम् । इति दुर्गादास: ॥

दिभ, इ क नोदे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) इ क, दिम्भयति । नोद: प्रेरणम् । इति दुर्गादास: ॥

दिम्प, ञ क संघाते । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरां-उभं-सकं-सेट् ।) ओष्ठ्यवर्गशेषोपध: । तृतीय-

स्वरी। च क, दिम्ययति दिम्ययते। सन्नातो राघ्रीकरणम्। एष: केचिन्न मन्यते। इति दुर्गादास: ॥

दिलीप:, पुं, सूर्य्यवंशीयराजविशेष:। सूर्य्यवंशे दिलीपनामानौ द्वौ नृपौ जातौ एक: अंशुमत: पुत्त्र: भगीरथपिता अपर: दशरथप्रपितामहश्च। इति रामायणम् ॥ (यथा च हरिवंशे। १५। १२-१४,२३-२५।

"सुत: पञ्चजनस्यासीदंशुमान्नाम वीर्य्यवान्।
दिलीपस्तनयस्तस्य खट्टाङ्ग इति विश्रुत: ॥
येन स्वर्गादिहागत्य मुहूर्त्तं प्राप्य जीवितम्।
त्रयोऽनुसन्धिता लोका बुद्ध्या सत्येन चानघ !॥
दिलीपस्य तु दायादो महाराजो भगीरथ:।
य: स गङ्गां सरिच्छ्रेष्ठामवातारयत प्रभु: ॥"
"अनमित्रस्य धर्म्मात्मा विद्वान् दुलिदुहोऽभवत्।
दिलीपस्तनयस्तस्य रामस्य प्रपितामह: ॥
दीर्घबाहुर्दिलीपस्य रघुर्नाम्नाभवत् सुत:।
अयोध्यायां महाराजो रघुश्चासीत् महाबल: ॥
अजस्तु रघुतो जज्ञे अजाद्दशरथोऽभवत्।
रामो दशरथाज्जज्ञे धर्म्मात्मा सुमहायशा: ॥")

दिलीपराट्, [ज्] पुं, (दिलीप एव राट् राजा।) दिलीपराज:। इति त्रिकाण्डशेष: ॥

दिलीरं, क्ली, शिलीन्ध्रकम्। इति हारावली। २५॥

दिव, इ प्रीतौ। इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) इ, दिन्वते। प्रीतिरिह प्रीतीकरणम्। दिन्वति लोक: पितरम्। इति दुर्गादास: ॥

दिव, क अर्द्दे। इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क, देवयति। अर्द्द इह पीड़नमिति मैत्रेय:। यातनं गमनं वेति रमानाथ:। इति दुर्गादास: ॥

दिव, क ङ परिकूजने। इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरां-आत्मं-अकं-सेट्।) क ङ, परिदेवयते कश्चित्तस्य राष्ट्रे न दु:खित:। इति हलायुध:। इति दुर्गादास: ॥

दिव, य उ जिगीषेच्छयो:। पणौ। द्युतौ। क्रीड़ायाम्। गतौ। इति कविकल्पद्रुम: ॥ (दिवां-परं-अकं-सकं-च सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) य, दीव्यति। उ, देवित्वा द्यूत्वा। दीव्यमानं शितान् बाणान्। इति भट्टौ ताच्छील्ये शतृ: शान:। पणिर्व्यवहार: स्तुतिश्च। व्यवहारस्तु क्रयविक्रयरूप:। द्युतावेवाकर्म्मक:। क्रीड़ायान्तु दीव्यते: करणस्य नित्यं कर्म्मत्वम्। तत्र तृतीयाविभक्तिरेव विभाष्यते। इति साम्प्रदायिकम्। तेन अक्षा दीव्यन्ते छात्रेण इति कर्म्मणि प्रत्यय: स्यात्। अक्षैर्दीव्यते छात्रेणेति भावे प्रत्ययो न स्यात् अक्षैर्देवयति छात्रेण गुरुरित्यत्राण्यन्तस्य कर्त्तु: कर्म्मत्वं न स्यात्। तेनाद्युद्यूषयद्रामं मृगेण मृगलोचना। इति भट्टौ तु तेनेतिकरणं दुदूषिरेव न तु दीव्यते:। तेनाकर्म्मकत्वात् राममित्यण्यन्तकर्त्तु: कर्म्मत्वम्। इति दुर्गादास: ॥

दिवं, क्ली, (दीव्यन्त्यस्मिन्निति। दिवु क्रीड़ायाम्+ घञर्थे अधिकरणे क:।) स्वर्ग:। (यथा, देवीभागवते। ५। ३। १०।

"गच्छ वीर ! महाबाहो दूतत्वं कुरु मेऽनघ !॥
ब्रूहि शक्रं दिवं गत्वा नि:शङ्क: सुरसन्निधौ ॥")

आकाशम्। इति मेदिनी। वे, ११ ॥ वनम्। दिवा। इति हेमचन्द्र:। २। ५२ ॥

दिवस:, पुं, क्ली, (दीव्यन्त्यत्रेति। दिव+"दिव: कित्।" उणां। ३। १२१। इति असच् स च कित्।) दिनम्। इत्यमर:। १। ४। २ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। २७८।

"द्राघयता दिवसानि त्वदीयविरहेण तीव्रतापेन।
ग्रीष्मेणेव नलिन्या जीवनमल्पीकृतं तस्या: ॥")

दिवसकर:, पुं, (करोतीति। कृ+अच्। दिवसस्य कर:।) सूर्य्य:। इति हेमचन्द्र:। २। ११ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ६३६।

"सुन्दर सखी दिवसकरबिम्बे तुहिनांशुरेखेव ॥")

दिवसमुखं, क्ली, (दिवसस्य मुखम्।) प्रभातम्। इति हलायुध: ॥

दिवस्पति:, पुं, (दिव: पति:। अलुक्समास:।) इन्द्र:। इत्यमर:। १। १। ४५ ॥ (यथा, महाभारते। ५। १२। ६।

"इन्द्राणीमानयिष्यामो यथेच्छसि दिवस्पते !॥")

दिवस्पृथिव्यौ, स्त्री, (द्यौश्च पृथिवी च। "दिवसश्च पृथिव्याम्।" ६। ३। ३०। इति दिवो दिवसादेश:।) रोदसी। स्वर्गभूम्यौ। इति हेमचन्द्र:। ४। ४। द्विवचनान्तोऽयम्। (यथा, ऋग्वेदे। २। २। ३।

"तं देवा बुध्ने रजस: सुदंसं संदिवस्पृथिव्यो-
ररतिं न्येरिरे ॥")

दिवा, व्य, दिनम्। इत्यमर:। ३। ४। ६ ॥ (यथा, महाभारते। २। ११। ३४।

"क्षणा लवा मुहूर्त्ताश्च दिवा रात्रिस्तथैव च ॥")

दिवा, [न्] पुं, (दीव्यत्यस्मिन्निति। दिव+"कनिन् युवृषीति।" उणां। १। १५६। इति सूत्रे "बहुलवचनात् केवलादपि कनिन्।" इति उज्ज्वलदत्तोक्त्या कनिन्।) दिनम्। इत्युणादिकोष: ॥

दिवाकर:, पुं, (दिवा दिनं करोतीति। कृ+ "दिवाविभेति।" ३। २। २१। इति ट:।) सूर्य्य:। (यथा, देवीभागवते। २। ६। १८।

"उदितश्च तदा भानुस्तया दृष्टो दिवाकर: ॥")

अर्कवृक्ष:। इत्यमर: ॥ काक:। पुष्पविशेष:। इति शब्दचन्द्रिका ॥

दिवाकीर्त्ति:, पुं, (दिवा दिवसे एव कीर्त्तिर्यस्य। रात्रौ चौरकर्म्मनिषेधात्।) नापित:। चण्डाल:। ("रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च।
दिवा चरेयु: कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनै: ॥"
१०। ५४। इति मनुवचनात् अस्य दिवाचरत्वात् तथात्वम् ॥ यथा, मनु:। ५। ८५।
"दिवाकीर्त्तिमुदक्याञ्च पतितं सूतिकन्तथा।
शवन्तत् स्पृष्टिनञ्चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति ॥"
तथाच काशीखण्डे। ७६। ८७।

"दीक्षितो वा दिवाकीर्त्ति: पक्षितो वाप्यपक्षित:।
तुल्यो मे मोचदीचायां संप्राप्य मणिकर्णिकाम् ॥")

उलूक:। इति हेमचन्द्र:। ३। ५६७ ॥

दिवाटन:, पुं, (दिवा अटतीति। अट गतौ+ ल्यु:।) काक:। इति शब्दार्थकल्पतरु: ॥ (चाण्डाल:। "दिवाचरेयु: कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनै:।" १०। ५४। इति मनुशासनात्।)

दिवातन:, त्रि, (दिवा भव:। दिवा+"सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च।" ४। ३। २३। इति ट्यु: तुट् च।) दिनभव:। यथा, भट्टि:। ५। ६५।

"सायन्तनीं तिथिप्रणय: पङ्कजानां दिवातनीम्।
कान्तिं कान्त्या सदातन्या ह्रेपयन्ती शुचि-
स्मिता ॥"

दिवान्ध:, पुं, (दिवा दिवसे अन्ध:।) पेचक:। इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ३। ७५।

"यत् मयूरहंसकोकिलचक्रवाकशुककारण्डवहारीतकसारसादिषु पक्षिप्रधानेषु विद्यमानेषु तस्य दिवान्धस्य करालवक्त्रस्याभिषेक: क्रियते नैतत् मम मतम् ॥") दिनान्धे, त्रि। यथा,—
"दिवान्धा: प्राणिन: केचिद्रात्रावन्धास्तथापरे।
केचिद्दिवा तथा रात्रौ प्राणिनस्तुल्यदृष्टय: ॥"
इति चण्डी ॥

दिवान्धा, स्त्री, (दिवा दिवसे अन्धा।) वल्गुला पक्षी। इति राजनिर्घण्ट: ॥

दिवान्धकी, स्त्री, (दिवा अन्धकी दर्शनक्रियावर्जिता।) छुछुन्दरी। इति पुराणम् ॥

दिवाभीत:, पुं, (दिवा दिवसे भीत:।) उलूक:। कुमुदाकर:। चौर:। इति मेदिनी। ते, १६७ ॥ (दिवसभीते, त्रि। यथा, कुमारे। १। १२।

"दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु
लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ॥")

दिवाभीति:, स्त्री, (दिवा दिवसे भीतिर्भयं यस्य।) पेचक:। इति शब्दरत्नावली ॥

दिवामणि:, पुं, (दिवा दिनस्य मणिरिव।) सूर्य्य:। इति शब्दरत्नावली ॥

दिवामध्यं, क्ली, (दिवा दिवसस्य मध्यम्।) मध्याह्न:। इति हेमचन्द्र:। २। ५३ ॥

दिवास्वापा, स्त्री, (दिवा दिवसे स्वापो निद्रा यस्या:।) वल्गुला पक्षी। इति राजनिर्घण्ट: ॥

दिवि:, पुं, (दीव्यतीति। दिवु क्रीड़ायाम्+ "इगुपधात् कित्।" उणां ४। ११६। इति इन् स च कित्।) चाषपक्षी। इति शब्दमाला ॥

दिविज:, त्रि, (दिवि स्वर्गे जायते इति। दिवि+ जन+ड:। "प्रावृट्शरत्कालदिवां जे।" ६। ३। १५। इति सप्तम्या अलुक्।) स्वर्गीय:। इति संक्षिप्तसार: ॥

दिविषत्, [द्] पुं, (दिवि सीदतीति। सद्+ क्विप्। सप्तम्या अलुक्। षत्वञ्च।) देव:।

इत्यमरः ।१।१।८॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।६।११।
"सान्द्रानन्दपुरन्दरादिदिविषद्वृन्दैरमन्दादरा-दानम्रैर्मुकुटेन्द्रनीलमणिभिः सन्दर्शितेन्दीवरम् ॥"
स्वर्गवासिनि, त्रि । यथा, अथर्ववेदे ।१८।४।८०।
"स्वधा पितृभ्यो दिविषद्भ्यः ॥")

दिविष्ठः, त्रि, (दिवि स्वर्गे तिष्ठतीति । स्था+कः । अलुक् । "अम्बाम्बगोभूमीति ।" ८ । ३ । ९७ । इति षत्वम् ।) स्वर्गस्थः । इति संक्षिप्तसारः ॥) (यथा, महाभारते ।३।१००।२४।
"ततो हतारिः सगणः सुखं वै
प्रशाधि कृत्स्नं त्रिदिवं दिविष्ठः ॥"
क्वचित् अकृतषत्वोऽपि दृश्यते । यथा, भागवते ।४।२३।२२।
"नत्वा दिविस्थांस्त्रिदशांस्त्रिः परीत्य
विवेश वह्निं ध्यायती भर्तृपादम् ॥")

दिवी, स्त्री, (दिव+इन् । कृदिकारादिति वा ङीष् ।) उपजिह्विकाकीटः । इति हारावली । १६० ॥

दिवोकाः, [स्] पुं, (द्यौः स्वर्ग आकाशो वा ओको यस्य ।) देवः । चातकः । इति मेदिनी । से, ५४ ॥

दिवोदासः, पुं, (दिवः स्वर्गात् दासो दानं यस्मै ।) काशिराजः । स चन्द्रवंशीयभीमरथराजपुत्त्रः । इति पद्मपुराणम् ॥
("अधीत्य चायुषो वेदमिन्द्राद्धन्वन्तरिः पुरा ।
आगत्य पृथिवीं काश्याञ्जातो बाहुजवेश्मनि ॥
नाम्ना तु सोऽभवत् ख्यातो दिवोदास इति क्षितौ ॥"
"वत्स ! वाराणसीं गच्छ त्वं विश्वेश्वरवल्लभाम् ॥
तत्र नाम्ना दिवोदासः काशिराजोऽस्ति बाहुजः ।
स हि धन्वन्तरिः साक्षादायुर्वेदविदांवरः ॥"
"अथ धन्वन्तरिं सर्व्वे वानप्रस्थाश्रमे स्थितम् ।
भगवन्तं सुरश्रेष्ठं मुनिभिर्बहुभिः स्तुतम् ॥
काशिराजं दिवोदासं तेऽपश्यन् विनयान्विताः ।
स्वागतञ्च इति स्माह दिवोदासो यशोधनः ॥
कुशलं परिपप्रच्छ तथागमनकारणम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
"अथ खलु भगवन्तममरवरमृषिगणपरिवृत-माश्रमस्थं काशिराजं दिवोदासं धन्वन्तरि-मौपधेनववैतरणौरभ्रपौष्कलावतकरवीर्य्यगोपुर-रक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः ।"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)

दिवोद्भवा, स्त्री, (दिवे वने उद्भवो यस्याः ।) एला । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दिवे स्वर्गे उद्भवो यस्य ।) दिविजाते, त्रि ॥

दिवौकाः, [स्] पुं, (दिवं स्वर्ग आकाशो वा ओको यस्य ।) देवः । इत्यमरः ।१।१।७।
(यथा, महाभारते ।३।८४।१११।
"दिवौकसां पुष्करिणीं समासाद्य नराधिप ! ।
न दुर्गतिमवाप्नोति वाजिमेधञ्च विन्दति ॥")
चातकः । इति मेदिनी । से, ५४ ॥ स्वर्गवासिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।१।६९।६।
"सा तु विध्वस्तवपुषः कशलाभिहतान्नृप ! ।
ददर्श पथि गच्छन्ती वसून् देवान् दिवौकसः ॥")

दिव्यं, क्ली, (दिवे वने भवम् । दिव+यत् ।) लवङ्गम् । इति मेदिनी । ये, ३१ ॥ हरिचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शपथः । तद्भेदा यथा, दिव्यतत्त्वे बृहस्पतिः ।
"धटोऽग्निरुदकञ्चैव विषं कोषश्च पञ्चमम् ।
षष्ठञ्च तण्डुलाः प्रोक्ताः सप्तमं तप्तमाषकम् ॥
अष्टमं फालमित्युक्तं नवमं धर्म्मजं स्मृतम् ।
दिव्यान्येतानि सर्व्वाणि निर्द्दिष्टानि स्वयम्भुवा ॥"
एषां विवरणं तत्तच्छब्दे केषाञ्चित् परीक्षाशब्दे च द्रष्टव्यम् ॥*॥ गङ्गाजलस्पर्शपूर्व्वकशपथस्य च मिथ्याकथने दोषो यथा,—
"ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा ज्ञानेशो ज्ञानिनांवरः ।
गङ्गातोयं करे कृत्वा स्वीकारञ्च चकार सः ॥
गङ्गातोयमुपस्पृश्य मिथ्या यदि वदेज्जनः ।
स याति कालसूत्रञ्च यावद्वै ब्रह्मणो वयः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥*॥
गङ्गाजलादिस्पर्शपूर्व्वकशपथे दोषो यथा ।
"तथा गङ्गोदकं ताम्रं गोमयं गोरजस्तथा ।
सत्यं वा यदि वासत्यं यदि दिव्यं करोति यः ॥
कर्त्ता च रौरवं याति तथा कारयिता प्रिये ! ।
उभयोः पुनरावृत्तिर्नरयोनिषु नास्ति वै ॥
तस्यास्ति पुनरावृत्तिर्व्याघ्रशूकरयोनिषु ।
दिव्यं कर्त्तुः कारयितुर्जपपूजा वृथा यथा ॥
गायत्त्रीरहितस्यापि नरकश्चोत्तरोत्तरम् ॥"
इति गायत्त्रीतन्त्रे पञ्चमपटलः ॥

दिव्यः, त्रि, (दिवि भवः यत् ।) मनोज्ञः । दिविभवः । इति मेदिनी । ये, ३१ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १।६।१०४ ।
"दिव्यमाल्याम्बरधरा स्नाता भूषणभूषिता ।
पश्यतां सर्व्वदेवानां ययौ वक्षःस्थलं हरेः ॥")

दिव्यः, पुं, (दिवे वने भवः । दिव+यत् ।) यवः । गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भावविशेषः । यथा,—
"शृणु भावत्रयं देवि ! दिव्यवीरपशुक्रमात् ।
दिव्यस्तु देववत् प्रायो वीरश्चोद्धतमानसः ॥
सत्यत्रेताद्वैपर्य्यन्तं दिव्यभावविनिर्णयः ।
त्रेताद्वापरपर्य्यन्तं वीरभाव इतीरितम् ॥
मद्यं मत्स्यं तथा मांसं मुद्रां मैथुनमेव च ।
श्मशानसाधनं भद्रे ! चितासाधनमेव च ॥
एतत्ते कथितं सर्व्वं दिव्यवीरमतं प्रिये ! ।
दिव्यवीरमतं नास्ति कलिकाले सुलोचने ! ॥"
इति कालीविलासतन्त्रम् ॥
नायकभेदः । यथा,—
"यत्तु तासां दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याभेदेन गणनया द्विपञ्चाशदधिकशतयुतसहस्रं भेदा भवन्ति । दिव्या इन्द्राण्यादयः । अदिव्या मालत्यादयः । दिव्यादिव्या द्रौपद्यादय इति वदन्ति तन्न तत्र अवस्थाभेदेनैव नायिकानां भेदात् जातिभेदेन भेदस्वीकारे अनन्तनायिकानामिव नायकानामप्यानन्त्यं स्यात् । तथा हि इन्द्रादयो दिव्याः । अदिव्या माधवादयः । दिव्यादिव्या अर्ज्जुनादयः ।" इति रसमञ्जरी ॥
(सात्वतस्य पुत्त्राणामन्यतमः । यथा, भागवते । ९ । २४ । ६ ।
"भजमानो भजिर्दिव्यो वृष्णिर्देवावृधोऽन्धकः ।
सात्वतस्य सुताः सप्त महाभोजश्च मारिष ! ॥")

दिव्यकुण्डं, क्ली, (दिव्यं पुण्यप्रदत्वादलौकिकं कुण्डमिति कर्म्मधारयः ।) कामरूपे चोभकशैलपूर्व्वभागस्थपुष्करिणीविशेषः । यथा,—
"तद्दक्षिणे महाशैलः चोभको नाम नामतः ।
तस्मिन् गिरौ शिलापृष्ठे वक्त्रं देवी व्यवस्थिता ॥
पञ्चपुष्करिणी नाम्ना पञ्चयोनिस्वरूपिणी ।
एकत्र पञ्चभिर्दुर्गायोनिभिः पञ्चवक्त्रकम् ॥
स्थिता रमयितुं तत्र नित्यमेव हिमाद्रिजा ।
तच्छैलपूर्व्वभागात्तु कान्ता नाम महानदी ॥
दक्षिणं सागरं याति प्रथमा चोत्तरस्रवा ।
दिव्यकुण्डं महाकुण्डं तच्छैलोपत्यकां गता ।
संस्थितस्तत्र स्नात्वा तु तां देवीं परिपूजयेत् ।
दिव्यकुण्डे नरः स्नात्वा पञ्चपुष्करिणीं शिवाम् ॥
यः पूजयेन्महाभागः स योनौ न हि जायते ॥"
इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥

दिव्यगन्धं, क्ली, (दिव्यो मनोहरो गन्धोऽस्य ।) लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (लवङ्गशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

दिव्यगन्धः, पुं, (दिव्यः गन्धो यस्य ।) गन्धकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गन्धकशब्देऽस्य विवृतिर्विज्ञेया ॥)

दिव्यगन्धा, स्त्री, (दिव्यो गन्धोऽस्याः ।) स्थूलैला । महाचञ्चुशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिव्यगायनः, पुं, (दिव्यः स्वर्गीयः गायनः ।) गन्धर्व्वः । स्वर्गगायकः । इति शब्दरत्नावली ॥

दिव्यचक्षुः, [स्] त्रि, (दिव्यमलौकिकं चक्षुर्यस्य ।) ज्ञानचक्षुः । यथा, नीलकण्ठस्तोत्रे ।
"नमस्तुभ्यं विरूपाक्ष ! नमस्ते दिव्यचक्षुषे ।"
क्ली, ज्ञानात्मकचक्षुः । यथा,—
"न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ११ । ८ । "अतो दिव्यमलौकिकं ज्ञानात्मकं चक्षुस्तुभ्यं ददामि ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ (दिव्यं स्वर्गीयं मनोज्ञं वा चक्षुः ।) स्वर्गीयचक्षुः । सुन्दरलोचनम् । उपचक्षुः । चसमा इति भाषा । इति लोकप्रसिद्धम् ॥ (पुं, दिव्यं मनोज्ञं चक्षुर्यस्य । यद्वा, दिव्यं चक्षुर्ज्ञाननेत्रं यस्मात् । ऊर्णनाभस्य सूत्रसर्ज्जनग्रहणमवलोक्येश्वरस्य सर्व्वसंहरणपरिज्ञानात् तथात्वम् ।) मर्कटः । इति शब्दमाला ॥ सुगन्धभेदः । त्रि, (दिव्ये आकाशभूते चक्षुषी यस्य ।) अन्धः । (दिव्ये सुन्दरे चक्षुषी यस्य ।) सुलोचनः । इति मेदिनी । से, ६८ ॥

दिव्यतेजाः, [स्] स्त्री, (दिव्यं स्वर्गीयं देवतुल्यं तेजो यस्याः। अस्याः सेवनेन दिव्यतेजोवत्तेज-आधायकत्वात् तथात्वम्।) ब्राह्मी। इति राजनिर्घण्टः॥ (दिव्यं तेजो यस्य। अलौकिकतेजस्कि, त्रि॥)

दिव्यदोहदं, त्रि, (दिव्यं स्वर्गीयं दोहदम् अभिलाषो यत्र।) उपयाचितम्। देवदेयवस्तु। इति त्रिकाण्डशेषः॥ यथा, हारावली। २१॥
"यद्दीयते तु देवेभ्यो मनोराज्यस्य सिद्धये।
उपयाचितकं दिव्यदोहदं तद्विदुर्बुधाः॥"

दिव्यपञ्चामृतं, क्ली, (पञ्चानां अमृतानां तत्तुल्यस्वादुगुणवद्द्रव्याणां समाहारः पञ्चामृतम्। दिव्यं पञ्चामृतमिति कर्म्मधारयः।) मिलितगव्याज्यगव्यदधिगव्यक्षीरमाक्षिकशर्करारूपम्। इति राजनिर्घण्टः॥

दिव्यपुष्पः, पुं, (दिव्यं मनोरमं पुष्पं यस्य।) करवीरः। इति राजनिर्घण्टः॥

दिव्यपुष्पा, स्त्री, (दिव्यानि मनोज्ञानि पुष्पाण्यस्याः।) महाद्रोणा। इति राजनिर्घण्टः॥

दिव्यपुष्पिका, स्त्री, (दिव्यपुष्प+संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वञ्च।) लोहितवर्णार्कवृक्षः। इति रत्नमाला॥

दिव्ययमुना, स्त्री, (दिव्या यमुना तत्तुल्यफलप्रदत्वात्।) कामरूपे दमनिकाया नद्याः पूर्व्वभागस्थसरिद्विशेषः। यथा,—
"तस्या नद्याः पूर्व्वभागे गङ्गेव फलदायिनी।
माघन्तु सकलं मासं तस्यां स्नात्वा नरोत्तमः॥
तथा दमनिकायाश्च परं निर्व्वाणमाप्नुयात्।
ततः पूर्व्वे परा देवी नाम्ना सा सरिदुत्तमा॥
महती दिव्ययमुना यमुनावत् फलप्रदा।
दक्षिणाद्रिसमुद्भूता दक्षिणोदधिगामिनी॥
तस्यान्तु कार्त्तिकं मासं स्नात्वा मोक्षमवाप्नुयात्॥"
इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः॥

दिव्यरत्नं, क्ली, (दिव्यं चिन्तामात्रं तदर्थप्रदायकत्वादलौकिकं रत्नम्।) चिन्तामणिः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

दिव्यरथः, पुं, (दिवः स्वर्गीयः अन्तरीक्षचरो वा रथः।) व्योमयानम्। देवविमानः। इति शब्दरत्नावली॥

दिव्यरसः, पुं, (दिव्यो रस इति नित्यकर्म्मधारयः।) पारदः। इति राजनिर्घण्टः॥

दिव्यलता, स्त्री, (दिव्या वनभवा लता।) मूर्व्वालता। इति राजनिर्घण्टः॥

दिव्यवस्त्रः, पुं, (दिव्यं वस्त्रमिव। अभिधानात् पुंस्त्वम्।) सूर्य्यशोभा। इति शब्दरत्नावली॥ (दिव्यं सुन्दरं वस्त्रमस्य।) सुन्दरवस्त्रयुक्ते, त्रि। (दिव्यं सुन्दरं वस्त्रम्।) क्ली, सुन्दरवस्त्रम्। (दिवि भवम्। यत्। दिव्यं वस्त्रमिति कर्म्मधारयः।) दिविभववस्त्रम्॥

दिव्यसारः, पुं, (दिव्यो मनोज्ञः सारो यस्य।) शालवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

दिव्या, स्त्री, (दिवि भवा। मनोज्ञत्वगुणवत्त्वात् दिव्येवेत्यर्थः।) धात्री। इति मेदिनी। ये, ३१॥ वन्ध्या कर्कोटकी। शतावरी। महामेदा। ब्राह्मी। स्थूलजीरकः। श्वेतदूर्व्वा। हरीतकी। पुरा। इति राजनिर्घण्टः॥

दिव्या, स्त्री, (दिवि भवा। यत्। ततष्टाप्।) नायिकाभेदः॥ (सा च इन्द्राण्यादिः॥)

दिव्यादिव्यः, पुं, (दिव्यः स्वर्गीयः अदिव्यश्च।) नायकभेदः॥ (स च अर्ज्जुनादिः॥)

दिव्यादिव्या, स्त्री, (दिव्या अदिव्या च।) नायिकाभेदः। अस्याः प्रमाणं दिव्यशब्दे द्रष्टव्यम्॥ उपदेवीविशेषः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

दिव्योदकं, क्ली, (दिव्यमान्तरीक्ष्यमुदकम्।) आकाशजलम्। तत्पर्य्यायः। खवारि २ आकाशसलिलम् ३ व्योमोदकम् ४ अन्तरीक्षजलम् ५। अस्य गुणाः। त्रिदोषनाशित्वम्। मधुरत्वम्। पथ्यत्वम्। परमरुच्यत्वम्। अग्निदत्वम्। तृष्णाश्रममेहापहारकत्वम्। पात्रापेक्षिगुणत्वञ्च॥ अनार्त्तवस्य तस्य गुणः। सर्व्वेषां देहिनां त्रिदोषजनकत्वम्। सद्योभूमिलग्नस्य तस्य गुणः। कलुषत्वम्। दोषदायकत्वञ्च। चिरस्थितस्य गुणाः। लघुत्वम्। स्वच्छत्वम्। पथ्यत्वम्। स्वादुत्वम्। सुखावहत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

दिव्योपपादुकः, त्रि, (दिवि भवः। दिव+"द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्।" ४।२।१०१। इति यत्। उपपद्यते इति। उप+पद+"लषपतपदस्थेति।" ३।२।१५४। इति उकञ्। ततो दिव्यश्चासौ उपपादुकश्चेति।) देवता। इत्यमरः।३।१।५०॥ "मातृपित्रादिदृष्टकारणनिरपेक्षा अदृष्टसहकृतेभ्यो जाता ये देवास्ते दिव्योपपादुका उच्यन्ते।" इति शब्दार्थचिन्तामणिः॥)

दिव्यौघः, पुं, (दिव्यानां स्वर्गीयगुणानामोघः समूहो यत्र।) गुरुविशेषः। यथा, शक्तिरत्नाकरतन्त्रे।
"महादेवो महाकालस्त्रिपुरश्चैव भैरवः।
दिव्यौघा गुरवः प्रोक्ताः सिद्धौघान् कथयामि ते॥"
अपि च।
"अथ तारागुरून् वक्ष्ये इष्टाइष्टफलप्रदान्।
ऊर्द्ध्वकेशो व्योमकेशो नीलकण्ठो वृषध्वजः॥
दिव्यौघान् सिद्धिदान् वत्स! शृणुष्वावहितो सदा॥"
अपिच।
"शृणु वत्स! महादेव! गुरून् दुर्गामनूद्भवान्।
परमात्मा परानन्दः परमेष्ठी शुभोदयः॥
कृष्णः कालः कलानाथो दिव्यौघा भैरवादिकाः॥"
इति तन्त्रसारः॥

दिश, औ ञ श ओचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-उभं-सकं-अनिट्।) औ, अदिक्षत्। ञ श, दिशति दिशते। ओच इति उच्चिर्य समवायेन इत्यस्य अति रूपम्। धातूनामनेकार्थत्वादोच इह दानमाज्ञापनं वा। दिदेश कौत्साय समस्तमेवेति रघुः। कथनेऽप्ययम्। धर्म्मं दिशति दैशिकः। इति दुर्गादासः॥

दिशा, स्त्री, (दिश्+टाप्।) दिक्। इति व्याकरणम्॥ (यथा महाभारते। ४।५३।१६।
"अत्र मध्ये यथार्कस्य रश्मयस्तिग्मतेजसः।
दिशासु च तथा राजन्! न संख्याताः शरास्तदा॥")

दिशाः, [स्] स्त्री, (दिशतीति। दिश+बाहुलकात् कसुन्।) दिक्। इत्यमरटीकायां मथुरानाथः॥

दिश्यं, त्रि, (दिशि भवमिति। दिश्+"दिगादिभ्यो यत्" ।४।३।५४। इति यत्।) दिग्भववस्तु। इत्यमरः।१।३।२॥

दिष्टं, क्ली, (दिशति इष्टानिष्टफलं ददातीति। दिश्+"क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्।" ३।३।१७४। इति क्तः।) भाग्यम्। इत्यमरः।१।४।२८॥ (यथा, महाभारते।१४।५३।१६।
"ततस्ते निधनं प्राप्ताः सर्व्वे ससुतबान्धवाः।
न दिष्टमप्यतिक्रान्तुं शक्यं बुद्ध्या बलेन वा॥"
दिश+कर्म्मणि क्तः।) उपदिष्टे, त्रि। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (कथिते च। यथा, भट्टौ।२।३२।
"गाधेयदिष्टं विरसं रसन्तं
रामोऽपि मायाचनमस्तचक्षुः॥")

दिष्टः, पुं, (दिशतीति। दिश+संज्ञायां क्तः।) कालः। इत्यमरः।१।४।१॥ (वैवस्वतमनोः पुत्रविशेषः। यथा, भागवते।८।१३।२।
"नरिष्यन्तोऽथ नाभागः सप्तमो दिष्ट उच्यते॥")
दारुहरिद्रा। इति शब्दमाला॥

दिष्टान्तः, पुं, (दिष्टस्य भाग्यस्य अन्तो यत्र।) मरणम्। इत्यमरः।२।८।११६॥ (यथा, महाभारते।१।५८।२७।
"मोचयित्वा तु भुजगान् सर्पसत्राद्द्विजोत्तमः।
जगाम काले धर्म्मात्मा दिष्टान्तं पुत्रपौत्रवान्॥")

दिष्टिः, स्त्री, (दिश+क्तिन् संज्ञायां क्तिच् वा।) हर्षः। परिमाणम्। इति मेदिनी। टे, १८॥

दिष्ट्या, व, (दिशतीति सम्पदादित्वात् भावे क्विप् दिशम्। देशनं स्त्यायति। स्त्यै+क्विप्। डुत्वम्। संज्ञापूर्व्वकत्वात् जशत्वं न। यद्वा, दिशतीति। दिश+"अघ्न्यादिश्चेति।" यक्प्रत्ययेन साधुः।) आनन्दः। इत्यमरः।३।४।१०॥ भाग्येन। यथा,—
"दिष्ट्याम्ब! ते कुक्षिगतः परः पुमान्॥"
इति श्रीभागवतम्॥

दिष्णुः, त्रि, (ददातीति। दा+बाहुलकात् गिष्णु।) दाता। इत्युणादिकोषः॥

दिह, ल ञ औ लिपि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-उभं-अकं-सकं च-अनिट्।) दिह उपचये इति प्राञ्चः। उपचयो वृद्धिस्तत्करणञ्च। ल ञ, देग्धि दिग्धे देहः प्रतिदिनमुपचितः स्यादित्यर्थः। देग्धि सौधं सुधया लेपकः। उपचितं करोतीत्यर्थः। औ, अधिक्षत् इति दुर्गादासः॥

दी, ञो ङ य क्षये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा-आत्म०-अकं-सेट्।) ञो, दीनः। ङ य, दीयते। इति दुर्गादासः॥

दीक्ष, ङ मौण्ड्ये। इज्यायाम्। ज्योऽर्थे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-आत्म०-अकं-ज्योऽर्थे अकं-सकं च-सेट्।) मौण्ड्यं मुण्डितमस्तकीभावः। इज्या यजनम्। ज्योऽर्थो नियमव्रतादेशोपनीतयः। ङ, दीक्षते वटुर्मुण्डितमस्तकः स्यादित्यर्थः। दीक्षते जनो यजतीत्यर्थः। दीक्षते याज्ञिको नियमी स्यादित्यर्थः। दीक्षते पण्डितो जनं व्रतमुपदिशतीत्यर्थः। दीक्षते पुत्त्रं विप्रः उपनयतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

दीक्षणीयेष्टिः, स्त्री, (दीक्षणीया इष्टिः।) यज्ञविशेषः। तत्पर्य्यायः। सौमिकी २। इति हेमचन्द्रः।३।४८७॥

दीक्षा, स्त्री, (दीक्ष+भावे अ। स्त्रियां टाप्।) यजनम्। पूजनम्। इत्यजयपालः॥ व्रतसंग्रहः। इति हेमचन्द्रः।३।४८७॥ गुरुमुखात् स्वेष्टदेवमन्त्रग्रहणम्। (एतन्निरुक्तिर्यथा, गौतमीयतन्त्रे।७।२।

"ददाति दियतां तावत् क्षिणुयात् पापसन्ततिः।
तेन दीक्षेति विख्याता मुनिभिस्तन्त्रपारगैः॥")

यथाच,—

"दीयते ज्ञानमत्यन्तं क्षीयते पापसञ्चयः।
तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः॥
दिव्यं ज्ञानं यतो दद्यात् कुर्य्यात् पापस्य संक्षयम्।
तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तन्त्रवेदिभिः॥
उच्यते प्रथमं तत्र लक्षणं गुरुशिष्ययोः॥"

इत्यत्र गुरुशिष्ययोर्लक्षणं तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम्॥

योगिनीतन्त्रे।

"पितुर्म्मन्त्रं न गृह्णीयात् तथा मातामहस्य च।
सोदरस्य कनिष्ठस्य वैरिपक्षाश्रितस्य च॥"

रुद्रयामले।

"न पत्नीं दीक्षयेद्भर्त्ता न पिता दीक्षयेत् सुताम्।
न पुत्त्रञ्च तथा भ्राता भ्रातरं न च दीक्षयेत्॥
सिद्धमन्त्रो यदि पतिस्तदा पत्नीं स दीक्षयेत्।
शक्तित्वेन वरारोहे! न च सा कन्यका भवेत्॥"

तथा गणेशविमर्षिण्याम्।

"यतेर्दीक्षा पितुर्दीक्षा दीक्षा च वनवासिनः।
विविक्ताश्रमिणां दीक्षा न सा कल्याणदायिका॥"

इत्यादिनिषेधवचनादेभ्यो मन्त्रं न गृह्णीयादित्यर्थः। इति तु सिद्धेतरविषयम्। सिद्धमन्त्रो न दुष्यतीति वचनात्॥*॥ शक्तियामले।

"तीर्थाचारव्रतो मन्त्री ज्ञानवान् सुसमाहितः।
नित्यनिष्ठो यतिः ख्यातो गुरुः स्याज्ज्ञौतिकोऽपि च॥"

सिद्धयामले।

"यदि भाग्यवशेनैव सिद्धविद्यां लभेत् प्रिये!।
तदैव तान्तु दीक्षेत त्यक्त्वा गुरुविचारणम्॥"

गणेशविमर्षिण्याम्।

"प्रमादाच्च तथाज्ञानात् पितुर्दीक्षां समाचरन्।
प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा पुनर्दीक्षां समाचरेत्॥"

पितुरित्युपलक्षणम्। मातामहादीनामपि। प्रायश्चित्तन्तु अयुतसावित्रीजपः। सर्व्वत्र तथा दर्शनात्। तथा च शङ्खः।

"दशसाहस्रजप्तेन सर्व्वकल्मषनाशिनी।"

श्रीक्रमेऽपि।

"मनुर्विंश्ष्य दातव्यो ज्येष्ठपुत्त्राय धीमते॥"

मत्स्यसूक्ते।

निर्व्वीर्य्यश्च पितुर्म्मन्त्रं शैवे शाक्ते न दुष्यति॥"

इति कौलिकमन्त्रदीक्षापरम्। योगिनीतन्त्रे शक्त्यादिविद्यामधिकृत्य दीक्षानिषेधात्। यद्वा शाक्ते तारादिविद्यायां मत्स्यसूक्ते तथा प्रतिपादनात्। तथा च।

"कृतसुकृतसहस्रानेकजन्मप्रभावै-
र्भवति यदि मनुष्यो गुर्व्वधीनश्चिराय।
कथमपि मनुमेनं प्राप्य शिष्यः परस्मै
निजकुलतिलकाय ज्येष्ठपुत्त्राय दद्यात्॥"इति॥

महातीर्थे उपरागे सति सर्व्वत्र न दोषः। तथा च विष्णुमन्त्रमधिकृत्य।

"साधु पृष्टं त्वया ब्रह्मन्! वक्ष्यामि सकलं तव।
ब्रह्मणा कथितं पूर्व्वं वशिष्ठाय महात्मने॥
वशिष्ठोऽपि स्वपौत्त्राय मत्पित्रे दत्तवान् स्वयम्।
प्रसन्नहृदयः स्वच्छः पिता मे करुणानिधिः॥
कुरुक्षेत्रे महातीर्थे सूर्य्यपर्व्वणि दत्तवान्॥"

इत्यादि वैशम्पायनसंहितायां शौनकं प्रति व्यासवाक्यम्॥*॥ योगिनीतन्त्रे।

"निर्व्वीर्य्यश्च पितुर्म्मन्त्रं तथा मातामहस्य च।
स्वप्नलब्धं स्त्रिया दत्तं संस्कारेणैव शुध्यति॥"

यत्तु।

"साध्वी चैव सदाचारा गुरुभक्ता जितेन्द्रिया।
सर्व्वमन्त्रार्थतत्त्वज्ञा सुशीला पूजने रता॥
गुरुयोग्या भवेत् सा हि विधवापरिवर्ज्जिता।
स्त्रिया दीक्षा शुभा प्रोक्ता मातुश्चाष्टगुणा
स्मृता॥"

इदन्तु गुरोरुपासितमन्त्रपरम्। तथा च भैरवीतन्त्रे।

"स्त्रीयमन्त्रोपदेशे तु न कुर्य्याद्गुरुचिन्तनम्।"

मातुरित्युपासितेऽष्टगुणं अनुपासिते शुभफलदमित्यर्थः। सिद्धमन्त्रविषयं वा। वस्तुतस्तु योगिनीतन्त्रे स्त्रीपदं विधवापरम्। एकवाक्यताबलात्॥

दीक्षायां विधवादीनामधिकारं विशेषयति कुलार्णवे।

"विधवायाः सुतादेशात् कन्यायाः पितुराज्ञया।
नाधिकारः स्वतो नार्य्या भार्य्याया भर्त्तुराज्ञया॥"

योगिनीतन्त्रे।

"स्वप्नलब्धे तु कलसे गुरोः प्राणं निवेशयेत्।
वटपत्रे कुङ्कुमेन लिखित्वा ग्रहणं शुभम्॥
ततः शुद्धिमवाप्नोति चान्यथा विफलं भवेत्॥"

इदन्तु सद्गुरोरभावे तत्सत्त्वे तस्मादेव गृह्णीयात् स्वप्ने तु नियमो न हीति नारदवचनात्॥*॥ तथा विद्याधराचार्य्यधृतजाबालवचनम्।

"मध्यदेशकुरुक्षेत्रनाटकोङ्कणसम्भवाः।
अन्तर्व्वेदिप्रतिष्ठाना आवान्त्याश्च गुरूत्तमाः॥
गौड़ाः शाल्वोद्भवाः सौरा मागधाः केरला-
स्तथा।
कोशलाश्च दशार्णाश्च गुरवः सप्त मध्यमाः॥
कर्णाटनर्म्मदारेवाकच्छातीरोद्भवास्तथा।
कालिङ्गाश्च कलम्बाश्च काम्बोजाश्चाधमा
मताः॥"*॥

तथा।

"वैष्णवे वैष्णवो ग्राह्यः शैवे शैवश्च शाक्तिके।
शैवः शाक्तोऽपि सर्व्वत्र दीक्षास्वामी न संशयः॥"

दीक्षां विना जपस्य दुष्टत्वात् प्रथमं सा निरूप्यते।

"दिव्यं ज्ञानं यतो दद्यात् कुर्य्यात् पापस्य सङ्-
क्षयम्।
तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तन्त्रवेदिभिः॥"

मन्त्रलक्षणमाह। पिङ्गलामते।

"मननं विश्वविज्ञानं त्राणं संसारबन्धनात्।
यतः करोति संसिद्धो मन्त्र इत्युच्यते ततः॥"

अन्यच्च।

"मननात्त्रायते यस्मात्तस्मान्मन्त्रः प्रकीर्त्तितः॥"

सर्व्वाश्रमेषु दीक्षाया आवश्यकत्वम्। तथा च।

"दीक्षामूलं जपं सर्व्वं दीक्षामूलं परं तपः।
दीक्षामाश्रित्य निवसेत् यत्र कुत्राश्रमे वसन्॥
अदीक्षिता ये कुर्व्वन्ति जपपूजादिकाः क्रियाः।
न भवन्ति प्रिये! तेषां शिलायामुप्तबीजवत्॥
देवि! दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्गतिः।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत्॥
अदीक्षितोऽपि मरणे रौरवं नरकं व्रजेत्।
तस्माद्दीक्षां प्रयत्नेन सदा कुर्य्याच्च तान्त्रिकात्॥
ग्रन्थे दृष्ट्वा तु मन्त्रं वै यो गृह्णाति नराधमः।
मन्वन्तरसहस्रेषु निष्कृतिर्नैव जायते॥
नादीक्षितस्य कार्य्यं स्यात्तपोभिर्नियमव्रतैः।
न तीर्थगमनेनापि न च शारीरयन्त्रणैः॥"

मत्स्यसूक्ते।

"अदीक्षितानां मर्त्यानां दोषं शृणु वरानने!।
अन्नं विष्ठासमं तस्य जलं मूत्रसमं स्मृतम्॥
तत्कृतं तस्य वा श्राद्धं सर्व्वं याति ह्यधोगतिम्॥"

शूद्रस्य मन्त्रविशेषनिषेधमाह।

"प्रणवाद्यं न दातव्यं मन्त्रं शूद्राय सर्व्वथा।
आत्ममन्त्रं गुरोर्म्मन्त्रं मन्त्रं चाजपसंज्ञकम्॥
स्वाहाप्रणवसंयुक्तं शूद्रे मन्त्रं ददद्द्विजः।
शूद्रो निरयमाप्नोति ब्राह्मणो यात्यधोगतिम्॥"

श्रुतिरपि। "सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रो यदि जानीयात् स मृतोऽधो गच्छति।"इति॥*॥

विशेषमाह वाराहीये।

"गोपालस्य मनुर्देयो महेशस्यापि पादजे।
तत्पत्न्याश्चापि सूर्य्यस्य गणेशस्य मनुस्तथा॥
एषां दीक्षाधिकारी स्यादन्यथा पापभाग्भवेत्॥"

इति॥*॥ गोविन्दवृन्दावने।

"अदीक्षितस्य मरणे प्रेतत्वं न च मुञ्चति॥"

नवरत्नेश्वरे।

"सर्व्वासामपि दीक्षाणां मुक्तिः फलमखण्डितम्।
अविरोधात् भवन्त्येव प्रासङ्गिक्यस्तु भक्तयः॥"

तथा।
"उपपातकलक्षाणि महापातककोटयः।
क्षणात् दहति देवेशि दीक्षा हि विधिना कृता॥"
यामले।
"आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः।
न हि देवाः प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः॥"
अतः सद्गुरोराहितदीक्षः सर्व्वकर्म्माणि साधयेत्।*। तत्राप्यनुकूलमन्त्रं दीक्षेत। तथा च सारदायाम्।
"स्वताररराशिकोष्ठानामनुकूलान् भजेन्मनून्॥"
तथा वाराहीये।
"ताराचक्रं राशिचक्रं नामचक्रं तथैव च।
अत्र चेत् सगुणो मन्त्रो नान्यचक्रं विचारयेत्॥"
इति तु प्रधानतया बोद्धव्यम्। तथा च।
"धनिमन्त्रं न गृह्णीयात् अकुलञ्च तथैव च।"
इत्यादिदर्शनात् तत्तच्चक्रविचारस्य आवश्यकत्वात् प्रथमं तन्निरूप्यते॥*॥ तत्र सिद्धसारस्वते।
"नृसिंहार्कवराहाणां प्रासादप्रणवस्य च।
सपिण्डाक्षरमन्त्राणां सिद्धादीन्नैव शोधयेत्॥
स्वप्नलब्धे स्त्रिया दत्ते मालामन्त्रे च त्र्यक्षरे।
वैदिकेषु च मन्त्रेषु सिद्धादीन्नैव शोधयेत्॥"*॥
मालामन्त्रस्तु वाराहीये।
"विंशत्यर्णाधिका मन्त्रा मालामन्त्राः प्रकीर्त्तिताः।
नपुंसकस्य मन्त्रस्य सिद्धादीन्नैव शोधयेत्॥
हंसस्याष्टाक्षरस्यापि तथा पञ्चाक्षरस्य च।
एकद्वित्र्यादिबीजस्य सिद्धादीन्नैव शोधयेत्॥
तथा एकाक्षरस्य मन्त्रस्य मालामन्त्रस्य पार्व्वति!।
वैदिकस्य च मन्त्रस्य सिद्धादीन्नैव शोधयेत्॥"*॥
तथा मुण्डमालातन्त्रे।
"काली तारा महाविद्या षोड़शी भुवनेश्वरी।
भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा॥
वगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका।
एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्त्तिताः॥"
मालिनीविजये।
"अथ वक्ष्याम्यहं या या महाविद्या महीतले।
दोषजालैरसंस्पृष्टास्ताः सर्व्वा हि फलैः सह॥
काली नीला महादुर्गा त्वरिता छिन्नमस्तका।
वाग्वादिनी चान्नपूर्णा तथा प्रत्यङ्गिरा पुनः॥
कामाख्यावासिनी वाला मातङ्गी शैलवासिनी।
इत्याद्याः सकला विद्याः कलौ पूर्णफलप्रदाः॥
सिद्धमन्त्रतया नात्र युगसेवापरिश्रमः।
तथा चैता महाविद्याः कलिदोषान्न वाधिताः॥"
चामुण्डातन्त्रे।
"कलौ काली तथा तारा भैरवी छिन्नमस्तका।
त्रिकूटा त्रिपुटा दुर्गा तथा महिषमर्द्दिनी॥
कात्यायनी च चामुण्डा महाविद्याः प्रकीर्त्तिताः।
नात्र सिद्धाद्यपेक्षास्ति न नक्षत्रविचारणा॥
कालादिशोधनं नास्ति न चामित्रादिदूषणम्।
सिद्धविद्यातया नात्र युगसेवापरिश्रमः॥
नास्ति किञ्चिन्महादेवि! दुःखसाध्यं कथञ्चन॥"
इत्यादिवचनादेषु विचारो नास्ति। वस्तुतस्तु इदं प्रशंसापरम्। सर्व्वत्र विचारस्यावश्यकत्वम्। दुरदृष्टवशात् कदाचिदेरिमन्त्रस्य स्वप्नादौ प्राप्त्या तत्तद्दोषस्य दृष्टत्वात्।" इति तु साम्प्रदायिकाः॥*॥ अत्र कुलाकुलचक्रम्। राशिचक्रम्। नक्षत्रचक्रम्। अकथहचक्रम्। अकड़मचक्रम्। ऋणिधनिचक्रम्। एतानि चक्रशब्दे तत्तच्छब्दे च द्रष्टव्यानि॥*॥

अथ दीक्षाकालनियमः।

"मन्त्रारम्भस्तु चैत्रे स्यात् समस्तपुरुषार्थदः।
वैशाखे रत्नलाभः स्यात् ज्यैष्ठे तु मरणं भवेत्।
आषाढ़े बन्धुनाशः स्यात् पूर्णायुः श्रावणे भवेत्।
प्रजानाशो भवेद्भाद्रे आश्विने रत्नसञ्चयः॥
कार्त्तिके मन्त्रसिद्धिः स्यात् मार्गशीर्षे तु तद्भवेत्।
पौषे तु शत्रुपीड़ा स्यात् माघे मेधाविवर्द्धनम्॥
फाल्गुने सर्व्वकामाः स्युर्म्मलमासं विवर्ज्जयेत्॥"
चैत्र इति गोपालविषयम्। गौतमीयुक्तत्वात्। मधुमासे भवेद्दीक्षा दुःखाय मरणाय चेति-वचनादन्यत्र। तथा,—
"ज्यैष्ठे मृत्युप्रदा विद्या आषाढ़े सुखसम्पदः।"
इति योगिनीहृदयादाषाढ़े श्रीविद्यायां न दोषः। अत्र च मासः सौर एव। सौरे मासि शुभा दीक्षा न चान्द्रे न च तारके। इति गौतमीयात् ५ अध्यायात्॥
वैशम्पायनसंहितायाम्।
"मन्त्रस्यारम्भणं मेषे धनधान्यप्रदं भवेत्।
वृषे मरणमाप्नोति मिथुनेऽपत्यनाशनम्॥
कर्कटे सर्व्वसिद्धिः स्यात् सिंहे मेधाविनाशनम्।
कन्यालक्ष्मीप्रदा नित्यं तुलायां सर्व्वसिद्धयः॥
वृश्चिके स्वर्णलाभः स्यात् धनुर्मानविनाशनम्।
मकरः पुण्यदः प्रोक्तः कुम्भो धनसमृद्धिदः॥
मीनो दुःखप्रदो नित्यं एवं मासविधिक्रमः॥"
प्रतिप्रसवमाह। रुद्रयामले।
"कार्त्तिकाश्विनवैशाखमाघेऽथ मार्गशीर्षके।
फाल्गुने श्रावणे दीक्षा पुरश्चर्या प्रशस्यते॥"

अथ वारनियमः।

"रविवारे भवेद्वित्तं सोमे शान्तिर्भवेत् किल।
आयुरङ्गारके हन्ति तत्र दीक्षां विवर्ज्जयेत्॥
बुधे सौन्दर्य्यमाप्नोति ज्ञानं स्यात्तु वृहस्पतौ।
शुक्रे सौभाग्यमाप्नोति यशोहानिः शनैश्चरे॥"

अथ तिथिनिर्णयः।

आगमकल्पद्रुमे।
"प्रतिपदि कृता दीक्षा ज्ञाननाशकरी मता।
द्वितीयायां भवेज्ज्ञानं तृतीयायां शुचिर्भवेत्॥
चतुर्थ्यां वित्तनाशः स्यात् पञ्चम्यां बुद्धिवर्द्धनम्॥
षष्ठ्यां ज्ञानक्षयं सौख्यं लभते सप्तमीदिने॥
अष्टम्यां बुद्धिनाशः स्यात् नवम्यां वपुषः क्षयः।
दशम्यां राजसौभाग्यमेकादश्यां शुचिर्भवेत्॥
द्वादश्यां सर्व्वसिद्धिः स्यात् त्रयोदश्यां दरिद्रता।
तिर्य्यग्योनिश्चतुर्दश्यां हानिर्मासावसानके॥
पक्षान्ते धर्म्मवृद्धिः स्यात् अस्वाध्यायं विवर्ज्जयेत्।
सन्ध्यागर्ज्जितनिर्घोषभूकम्पोल्कानिपातने॥
एतानन्यांश्च दिवसान् श्रुत्युक्तान् परिवर्ज्जयेत्।
द्वितीया पञ्चमी चैव षष्ठी चैव विशेषतः॥
द्वादश्यामपि कर्त्तव्यं त्रयोदश्यामथापि वा॥"
इति यत् त्रयोदशी विधानं तद्विष्णुविषयं रामार्च्चनचन्द्रिकाधृतत्वात्।
"पञ्चमी सप्तमी षष्ठी द्वितीया पूर्णिमा सिता।
त्रयोदशी तु दशमी प्रशस्ता सर्व्वकामदा॥"
इति सनत्कुमारवचनाच्च॥*॥
शिवविषये सप्तम्योर्निषेधमाह।
"शुक्लपक्षस्य दशमी सप्तमी च विशेषतः।
निन्द्या सदैव षष्ठी स्यादिति शैवागमान्तरे॥"

अथ नक्षत्रनिर्णयः।

"अश्विन्यां सुखमाप्नोति भरण्यां मरणं ध्रुवम्।
कृत्तिकायां भवेद्दुःखी रोहिण्यां वाक्पतिर्भवेत्॥
मृगशीर्षे सुखावाप्तिरार्द्रायां बन्धुनाशनम्।
पुनर्व्वसौ धनाढ्यः स्यात् पुष्ये शत्रुविनाशनम्॥
अश्लेषायां भवेन्मृत्युर्म्मघायां दुःखमोचनम्।
सौन्दर्य्यं पूर्व्वफल्गुन्यां प्राप्नोति च न संशयः॥
ज्ञानञ्चोत्तरफल्गुन्यां हस्तायाञ्च धनी भवेत्।
चित्रायां ज्ञानसिद्धिः स्यात् स्वात्यां शत्रुविनाशनम्॥
विशाखायां सुखञ्चानुराधायां बन्धुवर्द्धनम्।
ज्येष्ठायां सुतहानिः स्यात् मूलायां कीर्त्तिवर्द्धनम्॥
पूर्व्वाषाढ़ोत्तराषाढ़े भवेतां कीर्त्तिदायिके।
श्रवणायां भवेद्दुःखी धनिष्ठायां दरिद्रता॥
बुद्धिः शतभिषायां स्यात् पूर्व्वभाद्रे सुखी भवेत्।
सौख्यं चोत्तरभाद्रे च रेवत्यां कीर्त्तिवर्द्धनम्॥"
आर्द्राकृत्तिकयोर्निषेधस्तु शिववह्नीतरविषये। तथा च।
"आर्द्रायां कृत्तिकायाञ्च मन्त्रारम्भः प्रशस्यते।
यदीशस्य कृशानोर्वा मन्त्रारम्भो यथाक्रमम्॥"
तन्त्रान्तरे।
"अश्विनीभरणीस्वातीविशाखाहस्तभेषु च।
ज्येष्ठोत्तरात्रयेष्वेवं कुर्य्यान्मन्त्राभिषेचनम्॥"
इति ज्येष्ठाभरण्योर्व्विधानं तन्नामविषयं अगस्त्यसंहितोक्तत्वात्॥*॥

अथ योगादिनिर्णयो विश्वसारे।

"शुभः सिद्धस्तथायुष्मान् ध्रुवयोगस्ततः परम्।
प्रीतिः सौभाग्ययोगश्च वृद्धियोगस्ततः परम्॥
हर्षणश्च तथा योगः सर्व्वमन्त्रशुभावहः॥"
रत्नावल्याम्।
"योगश्च प्रीतिरायुष्मान् सौभाग्यः शोभनो धृतिः।
वृद्धिर्ध्रुवः सुकर्म्मा च साध्यः शुक्रश्च हर्षणः॥
वरीयांश्च शिवः सिद्धो ब्रह्म इन्द्रश्च षोड़श॥"

अथ करणनिर्णयः।

"ववबालवकौलवतैतिलगरवणिजस्तदनन्तरम्।
करणानि शुभान्येव सर्व्वतन्त्रेषु भाविनि!॥"

अथ लग्ननिर्णयः।

"वृषे सिंहे च कन्यायां धनुर्मीनाख्यलग्नके।
चन्द्रताराऽनुकूले च कुर्य्याद्दीक्षाप्रवर्त्तनम्॥"

तथा,—
"स्थिरलग्नं विष्णुमन्त्रे शिवमन्त्रे चरं शुभम्।
द्विःस्वभावगतं लग्नं शक्तिमन्त्रे प्रशस्यते॥"
अगस्त्यसंहितायाम्।
"त्रिषष्ठायगताः पापाः शुभाः केन्द्रत्रिकोणगाः।
दीक्षायान्तु शुभाः सर्व्वे बन्धुस्थाः सर्व्वनाशकाः॥"

अथ पक्षनियमः।

"शुक्लपक्षे भवेद्दीक्षा कृष्णेऽप्यापञ्चमाद्दिनात्।
निषिद्धेष्वपि मासेषु विशेषो मुनिभेदतः॥"
रत्नावल्याम्।
"षष्ठी भाद्रपदे इषे तथा कृष्णचतुर्द्दशी।
कार्त्तिके नवमी शुक्ला मार्गे शुक्ला तृतीयिका॥
पौषे तु नवमी शुक्ला माघे शुक्ला चतुर्थिका।
फाल्गुने नवमी शुक्ला चैत्रे कामचतुर्द्दशी॥
वैशाखे चाक्षया चैव ज्यैष्ठे दशहरा तिथिः।
आषाढ़े पञ्चमी शुक्ला श्रावणे कृष्णपञ्चमी॥
एतानि देवपर्व्वाणि तीर्थकोटिफलं लभेत्।
अत्र दीक्षा प्रकर्त्तव्या न मासञ्च परीक्षयेत्॥
न वारं न च नक्षत्रं न तिथ्यादिकदूषणम्।
न योगकरणञ्चैव शङ्करेण च भाषितम्॥"
अन्यच्च मतम्।
"चैत्रे त्रयोदशी शुक्ला वैशाखैकादशी सिता।
ज्यैष्ठे चतुर्द्दशी कृष्णा आषाढ़े नागपञ्चमी॥
श्रावणैकादशी भाद्रे रोहिणीसहिताष्टमी।
आश्विने च महापुण्या महाष्टम्यप्यभीष्टदा॥
कार्त्तिके नवमी शुक्ला मार्गशीर्षे सिते तथा।
षष्ठी चतुर्द्दशी पौषे माघेऽप्येकादशी सिता॥
फाल्गुने च सिता षष्ठी चेति कालविनिर्णयः॥"
योगिनीतन्त्रे।
"अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः।
रविसंक्रान्तिदिवसे युगाद्यायां सुरेश्वरि!॥
मन्वन्तरासु सर्व्वासु महापूजादिने तथा।
चतुर्थी पञ्चमी चैव चतुर्द्दश्यष्टमी तथा॥
तिथयः शुभदाः प्रोक्ता दीक्षाग्रहणकर्म्मणि॥"
इत्यादिवचनात् चतुर्द्दश्यष्टमीति शक्तिविषयम्।
चतुर्थीति गणेशविषयम्। तत्तत्कल्पोक्तत्वात्।
"निन्दितेष्वपि मासेषु दीक्षोक्ता ग्रहणे शुभा।
सूर्य्यग्रहणकालस्य समानो नास्ति भूतले॥
विशेषतो महादेवि! दीक्षाग्रहणकर्म्मणि।
तत्र यद्यत् कृतं सर्व्वमनन्तफलदं भवेत्॥
रविसंक्रमणे चैव सूर्य्यस्य ग्रहणे तथा।
तत्र लग्नादिकं किञ्चिन्न विचार्य्यं कथञ्चन॥
रविसंक्रमणे चैव नान्यदन्वेषितं भवेत्।
न वारतिथिमासादिशोधनं सूर्य्यपर्व्वणि॥"
एवं चन्द्रग्रहणेऽपि। तथा रुद्रयामले।
"न कुर्य्याच्छाक्तिकीं दीक्षामुपरक्ते विभावसौ।
न कुर्य्याद्वैष्णवीं तान्तु यदि चन्द्रमसो ग्रहः॥"
एतच्च गोपालश्रीविद्येतरविषयम्।
"अन्येषु पुण्ययोगेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः।"
इति गौतमीयात्।
"सूर्य्यग्रहणकाले च नान्यदन्वेषितं भवेत्।"
इति योगिनीहृदयाच्च॥ ॥

तारादौ तु विशेषो यथा,—
"दीक्षाकालं प्रवक्ष्यामि नीलतन्त्रानुसारतः।
कृष्णपक्षस्य चाष्टम्यां शुभे लग्ने शुभे क्षणे॥
पूर्व्वभाद्रपदा युक्ते मित्रतारादिसंयुते।
अथवा अनुराधायां रेवत्यां वा प्रशस्यते॥
जानीयाच्छोभनङ्कालं मन्त्रस्य ग्रहणं प्रति।
इषे चैव विशेषेण कार्त्तिके च विशेषतः॥"
यामले।
"श्रीपरा कालीबीजानि लोपो दीर्घश्च यो मनुः।
सूर्य्यस्योपग्रहे लब्धो नृणां मुक्तिफलप्रदः॥
अमावास्या सोमवारे भौमवारे चतुर्द्दशी।
सप्तमी रविवारे च सूर्य्यपर्व्वशतैः समा॥"
कुलार्णवे।
"सप्तमी रविवारे च सोमे दर्शस्तथैव च।
चतुर्थी कुजवारे च अष्टमी च बृहस्पतौ॥
देवपर्व्वसमा ज्ञेयास्तासु दीक्षां समाचरेत्॥"
यामले।
"पुण्यतीर्थे कुरुक्षेत्रे देवीपीठचतुष्टये।
प्रयागे श्रीगिरौ काश्यां कालाकालं न शोधयेत्॥"
विष्णुयामले।
"देवीबोधं समारभ्य यावत् स्यान्नवमी तिथिः।
कृता तासु बुधैर्द्दीक्षा सर्व्वाभीष्टफलप्रदा॥
शुक्लपक्षे विशेषेण तत्रापि तिथिरष्टमी।
तत्रापि शारदी दुर्गा यत्र देवी गृहे गृहे॥
तत्र दीक्षा प्रकर्त्तव्या मासर्क्षादीन्न शोधयेत्॥"
तथा।
"बोधने चैव दुर्गायाः कालाकालं न शोधयेत्॥
अशोकाख्याष्टमी यत्र रामाख्या नवमी तथा।
लग्ने वाप्यथवालग्ने यत्र स्यात्तिथिरष्टमी॥
गुरोराज्ञानुरूपेण दीक्षा कार्य्या विशेषतः॥"
समयाचारतन्त्रे।
"युगाद्यायां जन्मदिने विवाहदिवसे तथा।
विषुवायनयोर्द्वन्द्वे नैव किञ्चिद्विचारयेत्॥"
तथा,—
"शिष्यानाहूय गुरुणा कृपया दीयते यदा।
तदा लग्नादिकं किञ्चिन्न विचार्य्यं कथञ्चन॥
सर्व्वे वारा ग्रहाः सर्व्वे नक्षत्राणि च राशयः।
यस्मिन्नहनि सन्तुष्टो गुरुः सर्व्वे शुभावहाः॥"
सारसंग्रहे योगिनीतन्त्रे च।
"ग्रहणे च महातीर्थे नास्ति कालस्य निर्णयः।
गयायां भास्करक्षेत्रे विरजे चन्द्रपर्व्वते॥
चट्टले च मतङ्गे च तथा कन्याश्रमेषु च।
न गृह्णीयात्ततो दीक्षां तीर्थेष्वेतेषु पार्व्वति!॥"
वाराहीतन्त्रे।
"शुक्रोऽस्तो यदि वा वृद्धो गुर्व्वादित्यौ भवेद्यदि।
मेषवृश्चिकसिंहेषु तदा दोषो न विद्यते॥"॥
महाविद्यासु सर्व्वासु कालादिविचारो नास्ति।
तदुक्तं मुण्डमालातन्त्रे।
"कालादिशोधनं नास्ति न चामित्रादिदूषणम्।"
अत्र मालानिर्णयो मालाशब्दे द्रष्टव्यः। पुरश्चरणं तच्छब्दे द्रष्टव्यम्। कलावतीदीक्षा कलावतीशब्दे द्रष्टव्या।

अथ पञ्चायतनीदीक्षा। यामले।
"भवानीन्तु यदा मध्ये ऐशान्यामच्युतं यजेत्।
आग्नेय्यां पार्व्वतीनाथं नैरृत्यां गणनायकम्॥
वायव्यां तपनञ्चैव पूजाक्रम उदाहृतः।
यदा तु मध्ये गोविन्दं ऐशान्यां शङ्करं यजेत्॥
आग्नेय्यां गणनाथञ्च नैरृत्यां तपनं तथा।
वायव्यामम्बिकाञ्चैव भोगमोक्षैकभूमिकाम्॥
शङ्करञ्च यदा मध्ये ऐशान्यामच्युतं यजेत्।
आग्नेय्यां तपनञ्चैव नैरृत्यां गणनायकम्॥
वायव्यां पार्व्वतीञ्चैव स्वर्गमोक्षप्रदायिनीम्।
आदित्यञ्च यदा मध्ये ऐशान्यां शङ्करं यजेत्।
आग्नेय्यां गणनाथञ्च नैरृत्यां केशवं यजेत्॥
वायव्यामम्बिकां देवीं स्वर्गसाधनभूमिकाम्॥
गणनाथं यदा मध्ये ऐशान्यां केशवं यजेत्।
आग्नेय्यामीश्वरञ्चैव नैरृत्यां तपनं तथा॥
वायव्यामीश्वरीञ्चैव पूजयेन्मोक्षसाधनीम्।
स्वस्थानवर्ज्जिता देवा दुःखशोकभयप्रदाः॥"
तथा च गणेशविमर्षिण्याम्।
"शम्भौ मध्यगते हरीनहरभूदेव्यो हरौ शङ्करे
भास्ये नागसुता रवौ हरगणेशाजाम्बिकाः
स्थापिताः।
देव्यां विष्णुहरैकदन्तरवयो लम्बोदरेऽजेश्वरे
नार्य्यः शङ्करभागतोऽतिसुखदा व्यस्तास्तु ते
हानिदाः॥"
रामार्च्चनचन्द्रिकायां गौतमीये च।
"यदा तु मध्ये गोविन्दं आग्नेय्यां गणनायकम्।
नैरृत्यां हंसमभ्यर्च्य वायव्यामर्च्चयेच्छिवाम्॥
ऐशान्यां शङ्करं चैव भोगमोक्षफलाप्तये॥" इति।
यदङ्गदेवतायाः पूजने आग्नेय्यादौ गणेशादिपूजनमुक्तं तद्रामगोपालविषयमिति केचित्। वस्तुतो वैकल्पिकमिति सम्प्रदायः॥ एतेषां पूजनन्तु गौतमीये।
"गन्धादिभिरथाभ्यर्च्य षड़ङ्गार्च्चनमेव च।
विंशत्वो जपेन्मन्त्रं नमस्कृत्य समापयेत्॥"॥
अङ्गदेवतापूजाकालस्तु पीठपूजानन्तरम्।
तथा च सनत्कुमारतन्त्रे।
"पीठस्यार्च्चनमङ्गदेवयजनं प्राणप्रतिष्ठा तथा
आह्वानं निजमुद्रिकाविरचनं ध्यानं प्रभोः
पूजनम्।"
यत्तु देवे पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा अङ्गदेवान् समर्च्चयेत्।
तत्तु प्रतिष्ठितयन्त्रादिविषयम्॥ ॥
यन्त्रातिरिक्ताधारे पूजने तु कुलावल्याम्।
"एकपीठे पृथक्पूजां विना यन्त्रं करोति यः।
अङ्गाङ्गित्वं परित्यज्य देवताशापमाप्नुयात्॥"
एवञ्च।
"आवाह्य देवतामन्यामर्च्चयंस्त्वन्यदेवताम्।
उभाभ्यां लभते शापं मन्त्री तरलदुर्म्मतिः॥"
तदेतदतिरिक्तविषयम्॥ ॥
सर्व्वेषामङ्गमन्त्राणां सिद्धादिविचारो नास्ति।
तथा च,
"सिद्धादिशोधनं नैषां अङ्गत्वे सति राजवत्॥"
श्यामादौ तु पञ्चायतनाभावः।

तथा च रुद्रयामले ।
"श्यामायां भैरवीतारािच्छिन्नमस्तासु भैरवे ।
मञ्जघोषे तथा रौद्रे पञ्चाङ्गं नेष्यते बुधैः ॥
उपविद्यासु सर्व्वासु षट्कर्म्मादिषु साधने ।
नात्र दीक्षाद्यपेक्षास्ति नाचाङ्गादिप्रपूजनम् ॥"
तत्त्वसारे ।
"उपविद्यासु सर्व्वासु तथा प्रयोगसाधने ।
दीक्षां विनैव कर्त्तव्य उपदेशः सदैव हि ॥"*॥
अथ सङ्क्षेपदीक्षा ।
"मुहूर्त्ते सर्व्वतोभद्रे नवं कुम्भं निधाय च ।
सोदकं गन्धपुष्पाभ्यामर्चितं वस्त्रसंयुतम् ॥
सर्व्वौषधिनवरत्नपञ्चपल्लवसंयुतम् ।
ततो देवार्चनं कृत्वा जुहुयादष्टोत्तरं शतम् ॥"
पञ्चपल्लवमिति । पनसाम्राश्वत्थवटवकुलानि ।
तथा च वाशिष्ठे ।
"पनसाम्रं तथाश्वत्थं वटं वकुलमेव च ।
पञ्चपल्लवमित्युक्तं मुनिभिस्तत्त्ववेदिभिः ॥"*॥
नवरत्नमिति ।
"मुक्तामाणिक्यवैदूर्य्यं गोमेदान् वज्रविद्रुमौ ।
पद्मरागं मरकतं नीलञ्चेति यथाक्रमात् ॥"*॥
निबन्धे ।
"शिष्यं स्वलङ्कृतं वेद्यामुपाविशमुपवेशयेत् ।
मन्त्रितं प्रोक्षणीतोयैः शान्तिकुम्भजलैस्तथा ॥
मूलमन्त्रेणाष्टशतं मन्त्रितैरभिषेचयेत् ॥"
अष्टशतम् अष्टोत्तरशतम् ।
"अथ सम्पादयेन्मन्त्रं हस्तं शिरसि धारयन् ।
समोऽस्त्वित्यक्षतान् दद्यात् ततः शिष्योऽर्चयेद्गुरुम् ॥"
यद्वा दीक्षान्तरम् । शक्तमभ्यर्च्य साक्षतं तदङ्गुनादष्टवारं मूलेन शिरसि करं निधाय अष्टौ वारान् कर्णे जपेत् । तथा च ।
"तत्राप्यशक्तः कश्चिच्चेदन्नमभ्यर्च्य साक्षतम् ।
तदङ्गुनाभिषिच्याष्टवारं मूलेन केवलम् ॥
निधायाष्टौ जपेत् कर्णे उपदेशे त्वयं विधिः ॥"
इति सङ्क्षेपदीक्षा ॥
उपदेशान्तरमाह । विश्वसारे ।
"चन्द्रसूर्य्यग्रहे तीर्थे सिद्धक्षेत्रे शिवालये ।
मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः स उच्यते ॥"
विश्वसारे ।
"महादीक्षा तथा दीक्षा उपदेशस्ततः परम् ।
युगे युगे च कर्त्तव्या उपदेशः कलौ युगे ॥"
इति कृष्णानन्दकृततन्त्रसारः ।

दीक्षान्तः, पुं, (दीक्षायाः प्रधानयज्ञस्य अन्तः अन्तोपलक्षितो यज्ञः ।) अवभृथः । इत्यमरः । २।७।२७ ॥ "प्रधानयागो दीक्षा तस्याः अन्तः समापको योऽपरो यज्ञो न्यूनत्वादिदोषशान्त्यर्थं प्रधानयागस्य पूरणार्थं प्रतिष्ठार्थं क्रियते सोऽवभृथ उच्यते । अवहीनं बिभर्त्ति पोषयतीति नाम्नीति यक् । यज्ञावशेषे स्नाने चावभृथः । यज्ञावशेषे स्नानं यत् तदेवावभृथं विदुरिति त्रिकाण्डशेषः ॥ यज्ञान्ते तमवभृथाभिषेकपूतमति रघुः ।" इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दीक्षितः, त्रि, (दीक्ष + कर्त्तरि क्तः । यद्वा, दीक्षा सञ्जाता अस्येति । तारकादित्वात् इतच् ।) सोमपानविशिष्टयागकर्त्ता । यथा । स सोमवति दीक्षितः । इत्यमरः । २।७।८ ॥ "स व्रती सोमपानवति अध्वरे यजमानः सन् दीक्षित उच्यते । अन्यत्राप्युपचारात् । दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु क्तः दीक्षाशब्दादितो वा ।" इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥ गुरुमुखाद्गृहीतमन्त्रः । यथा,—
"अदीक्षिता ये कुर्व्वन्ति जपपूजादिकाः क्रियाः ।
न भवन्ति प्रिये ! तेषां शिलायामुप्तबीजवत् ॥
देवि ! दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्गतिः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत् ॥
अदीक्षितोऽपि मरणे रौरवं नरकं व्रजेत् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
काम्पिल्लनगरस्थयज्ञदत्तनामकब्राह्मणः । यथा,
"आसीत् काम्पिल्लनगरे सोमयाजिकुलोद्भवः ।
दीक्षितो यज्ञदत्ताख्यो यज्ञविद्याविशारदः ॥
वेदवेदाङ्गवेदार्थवेदोक्ताचारचञ्चुरः ।
राजमान्यो वहुधनो वदान्यः कीर्त्तिभाजनः ॥
अग्निशुश्रूषणरतो वेदाध्ययनतत्परः ॥"
इति स्कान्दे काशीखण्डे गन्धवत्यलकावर्णनं नाम १३ अध्यायः ॥*॥ (स्वीकृतदीक्षः । यथा, महाभारते । २ । ७३ । १ ।
"ततः पराजिताः पार्था वनवासाय दीक्षिताः ।
अजिनान्युत्तरीयाणि जगृहुश्च यथाक्रमम् ॥")

दीक्षिता, [ऋ] पुं, (दीक्ष + "सुदृदीपदीक्षश्च ।" ३।२।१५३। इति युचं वाधित्वा शीलार्थे तृच् ।) सोमयाजी । इति केचित् ॥ दीक्षाविशिष्टः । दीक्षधातोः कर्त्तरि तृण्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

दीक्षितायनी, स्त्री, (दीक्षितः स्वनामख्यातब्राह्मण एव अयनं गतिर्यस्याः । स्त्रियां टित्वात् ङीप् ।) काम्पिल्लनगरस्थदीक्षितनामकब्राह्मणपत्नी । यथा, काशीखण्डे १३ अध्याये ।
"महापतिव्रतां सम्यक् पत्नीं प्रोवाच तामथ ।
दीक्षितायनि ! कुत्रासि क ते गुणनिधिः सुतः ॥
अथ तिष्ठतु किन्तेन क सा मम शुभोर्म्मिका ।
अङ्गोद्वर्त्तनकाले या त्वया मेऽङ्गुलिका कृता ॥
नवरत्नमयीं शीघ्रं तामानीय प्रयच्छ मे ।
इति श्रुत्वाथ तद्वाक्यं भीता सा दीक्षितायनी ॥"

दीदिविः, पुं क्ली, (दिव्यन्त्यनेनेति । दिव + "दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य ।" उणां । ४ । ५५ । इति क्विन् अभ्यासस्य दीर्घश्च ।) अन्नम् । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥ (दियतीति क्विन् ।) वृहस्पतौ, पुं । इति मेदिनी । वे, ३७ ॥ (स्वर्गे भक्ष्ये च । इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्तः ॥)

दीदिविः, त्रि, (दिव + क्विन् ।) उदितः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुनपुनर्द्योतकः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १ । ८ ॥
"राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम् ॥"
"दीदिविं पौनःपुन्येन भृशं वा द्योतकम् ।"
इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

दीधितिः, स्त्री, (दीधीते दीप्यते इति । दीधी + संज्ञायां क्तिच् । इट् । "अग्रहादीनाम् ।" इति वार्त्तिकसूत्रात् "यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः ।" ७।४।५३। इति अन्त्यस्य लोपः ।) किरणः । इत्यमरः । १ । ४ । ३३ ॥ (यथा, रघुः । ३ । २२ ।
"पुपोष वृद्धिं हरिदश्वदीधितेरनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः ॥")

दीधी, ङ ङ लु च देवने । दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-आत्मं-अकं-सेट् ।) दीर्घमध्यः । ङ वैदिकः । ङ लु, दीधीते । च, अदीधयुः । वहुलं ब्रह्मणीति परस्मैपदे अनुसिद्धेरिति अन् उस् गुरुस्याभामिति गुणः । इति दुर्गादासः ॥

दीनं, क्ली, (दीयते स्म इति । दी + क्तः । ततः निष्ठातस्य नः ।) तगरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः । (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"कालानुसारिवा वक्रं तगरं कुटिलं शठम् ।
महोरगं नतं जिह्मं दीनं तगरपादिकम् ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

दीनः, त्रि, (दीयते स्मेति । ओ दीङ् क्षये + "गत्यर्थाकर्म्मकेति ।" ३ । ४ । ७२ । इति कर्त्तरि क्तः । "ओदितश्च ।" ८ । २ । ४५ । इति निष्ठातस्य नः । यद्वा, दी + "इण्षिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् ।" उणां । ३ । २ । इति नक् ।) दरिद्रः । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥ (यथा, मनौ । ६ । २३८ ।
"चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्व्वधर्म्मवहिष्कृताः ॥")
भीतः । इति मेदिनी । ने, २१ ॥ (दुःखितः । यथा, रघुः । २ । २५ ।
"सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य
दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥")

दीना, स्त्री, (दीन + टाप् । सततं भीतभीतेव दृश्यत्वात् तथात्वम् ।) मूषिकस्त्री । इति मेदिनी । ने, १० ॥

दीनारः, पुं, (दीयते इति । दी + "दीङो नुट् च ।" उणां । ३ । १४० । इति आरन् नुट् च ।) स्वर्णभूषा । मुद्रा । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ३ । १३६ ।
"अथ प्रातर्यावदेव पश्यति तावद्दीनारमेकं शरावे दृष्टवान् ॥") निष्कपरिमाणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १४ ॥ सुवर्णकर्षद्वयम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ सम्यग्व्यवहारार्थं मानवस्तु । लौकिकः । द्वात्रिंशद्रक्तिकापरिमितं काञ्चनम् । इति भरतः ॥

दीप, ई ङ य ऋ दीपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्मं-अकं-सेट् ।) दीपनमुज्ज्वलीभावः । ई, दीप्तः । ङ य, दीप्यते निशि चन्द्रमाः । ऋ, अदीदिपत् अदिदीपत् । इति दुर्गादासः ॥

दीपः, पुं, (दीप्यते दीपयति वा स्वं परञ्चेति । दीप् दीपि वा + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३। १।१३५। इति कः ।) वर्त्तिस्थज्वलदग्निशिखा । तत्पर्य्यायः । प्रदीपः २ स्नेहाशः ३ दीपकः ४ कज्जलध्वजः ५ शिखातरुः ६ गृहमणिः ७

ज्योत्स्नाढ्यः ८ दशेन्धनः ६ दोषातिलकः १० दोषास्यः ११ नयनोत्सवः १२। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनौ । ४ । २२६ ।
"वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्यमन्नदः ।
तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ॥")
तदर्थं स्नेहादिनियमो यथा,—
"घृतं तैलञ्च दीपार्थे स्नेहान्यन्यानि वर्ज्जयेत् ।"
इत्याद्ये वह्निपुराणे आह्निकतपोनामाध्यायः ॥
अन्यच्च ।
"पुरश्चरणकृत्यञ्च दीपं शृणुष्व भैरव ! ।
दीपेन लोकान् जयति दीपस्तेजोमयः स्मृतः ॥
चतुर्वर्गप्रदो दीपस्तस्माद्दीपैर्यजेत् श्रिये ॥"
इत्युपक्रम्य,—
"घृतप्रदीपः प्रथमस्तिलतैलोद्भवस्ततः ।
सार्षपः फलनिर्यासजातो वा राजिकोद्भवः ॥
दधिजश्चाणुजश्चैव प्रदीपाः सप्त कीर्त्तिताः ।
पद्मसूत्रभवा दर्भगर्भसूत्रभवाथवा ॥
शाणजा वादरी वापि फलकोषोद्भवाथवा ।
वर्त्तिका दीपकृत्येषु सदा पञ्चविधाः स्मृताः ॥*॥
तैजसं दारवं लौहं मार्त्तिकं नारिकेलजम् ।
तृणध्वजोद्भवं वापि दीपपात्रं प्रशस्यते ॥*॥
दीपवृक्षाश्च कर्त्तव्यास्तैजसाद्यैश्च भैरव ! ।
वृक्षेषु दीपो दातव्यो न तु भूमौ कदाचन ॥
सर्व्वंसहा वसुमती सहते न त्विदं द्वयम् ।
अकार्य्यपादघातञ्च दीपतापं तथैव च ॥
तस्माद्यथा तु पृथिवी तापं नाप्नोति वै तथा ।
दीपं दद्यान्महादेव्यै अन्येभ्योऽपि च भैरव ! ॥
कुर्व्वन्तं पृथिवीतापं यो दीपमुत्सृजेन्नरः ।
स ताम्रतापं नरकमाप्नोत्येव शतं समाः ॥
सुवृत्तवर्त्तिसस्नेहपात्रेऽभग्ने सुदर्शने ।
मणये वृक्षकोटौ तु दीपं दद्यात् प्रयत्नतः ॥
लभ्यते यस्य तापस्तु दीपस्य चतुरङ्गुलात् ।
न स दीप इति ख्यातो ह्योघवह्निस्तु स स्मृतः ॥
नेत्राह्लादकरः स्वर्चिर्दूरतापविवर्ज्जितः ।
सुशिखः शब्दरहितो निर्धूमो नातिह्रस्वकः ॥
दक्षिणावर्त्तवर्त्तिस्तु प्रदीपः श्रीविवृद्धये ।
दीपवृक्षस्थिते पात्रे शुद्धस्नेहप्रपूरिते ॥
दक्षिणावर्त्तवर्त्त्या तु चारुदीप्तः प्रदीपकः ।
उत्तमः प्रोच्यते पुत्त्र ! सर्व्वतुष्टिप्रदायकः ॥
वृक्षेण वर्ज्जितो दीपो मध्यमः परिकीर्त्तितः ।
विहीनः पात्रतैलाभ्यामधमः परिकीर्त्तितः ॥
शाणं वा वादरं वास्त्रं जीर्णं मलिनमेव वा ।
उपयुक्तन्तु नो दद्यात् वर्त्तिकार्थन्तु साधकः ॥
उपादद्यान्मूलमेव सततं श्रीविवृद्धये ॥ * ॥
कौषजं रोमजं वस्त्रं वर्त्तिकार्थे न चाददेत् ।
न मिश्रीकृत्य दद्यात्तु दीपं स्नेहान् घृतादिकान् ॥
कृत्वा मिश्रीकृतं स्नेहं तामिस्रं नरकं व्रजेत् ।
वसामज्जास्थिनिर्यासैः स्नेहैः प्राण्यङ्गसम्भवैः ॥
प्रदीपं नैव कुर्य्यात्तु कृत्वा पङ्के विषीदति ।
अस्थिपात्रेऽथवा शवे दुर्गन्धाद्युपवासिनि ॥
नैव दीपः प्रदातव्यो विबुधः श्रीविवृद्धये ।
नैव निर्व्वापयेद्दीपं कदाचिदपि यत्नतः ॥
सततं लक्षणोपेतं देवार्थमुपकल्पितम् ।
न हरेज्ज्ञानतो दीपं तथा लोभादिना नरः ॥
दीपहर्त्ता भवेदन्धः काणो निर्व्वापको भवेत् ।
उद्दीप्तदीपप्रतिमः काष्ठकाण्डसमुद्भवः ॥
विल्वेथोद्भवमेवाथ दीपालाभे निवेदयेत् ।
उल्मूकं नैव दीपार्थे कदाचिददति चोत्सृजेत् ॥
प्रसन्नार्थन्तु तं दद्यादुपचाराद्बहिःकृतम् ।
एवं वां कथितो दीपो धूपश्च शृणुतं सुतौ ॥"
इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥
श्राद्धे वस्त्रवर्त्तियुक्तदीपनिषेधो यथा,—
"दीपं वर्जेत् वस्त्रवर्त्त्या प्रत्यक्षं तैलमेव च ।"
इति योगिनीतन्त्रे प्रथमतमे २ भागे ५ पटलः ॥
कार्त्तिकमासे दीपदानस्य माहात्म्यं यथा,—
"शृणु दीपस्य माहात्म्यं कार्त्तिके च हरि-
प्रिय ! ।
यस्य श्रवणमात्रेण दीपदाने मतिर्भवेत् ॥
सूर्य्यग्रहे कुरुक्षेत्रे नर्म्मदायां शशिग्रहे ।
तुलादानस्य यत् पुण्यं तदूर्ज्जे दीपदानतः ॥
घृतेन दीपकं यस्तु तिलतैलेन वा पुनः ।
ज्वालयेन्मुनिशार्दूल ! अश्वमेधेन तस्य किम् ॥
तेनेष्टं क्रतुभिः सर्व्वं कृतं तीर्थावगाहनम् ।
दीपदानं कृतं येन कार्त्तिके केशवाग्रतः ॥
तावद्गर्ज्जन्ति पापानि देहेऽस्मिन् मुनि-
सत्तम ! ।
यावत् कार्त्तिकमासेन दीपदानं कृतं भवेत् ॥
तावन्नर्ज्जन्ति पुण्यानि स्वर्गे मर्त्ते रसातले ।
यावत्तु ज्वलते दीपः कार्त्तिके केशवाग्रतः ॥
श्रूयतेऽत्रापि पितृभिर्गाथा गीता महामुने ! ।
भविष्यन्ति कुलेऽस्माकं कदाचित् सुता भुवि ॥
कार्त्तिके दीपदानैर्ये तोषयिष्यन्ति केशवम् ।
अपि नस्ते भविष्यन्ति कुले सुचरिता गुणैः ।
दीपदानं कार्त्तिके ये दास्यन्ति हरितुष्टिदम् ॥
गयायां पिण्डदानेन कृतं न प्रीणनं सुतैः ।
यैश्चापि कार्त्तिके दत्तो दीपस्तुष्टिकरो हरेः ॥
दीपं दास्यन्ति ये पुत्त्रास्तुष्ट्यर्थं चक्रपाणिनः ।
कार्त्तिके तैर्मुनिश्रेष्ठ ! नरकादुद्धृता वयम् ॥
मन्त्रहीनं क्रियाहीनं शुद्धिहीनं जनार्द्दन ! ।
व्रतं संपूर्णतां यातु कार्त्तिके दीपदानतः ॥
अनेनैव हि मन्त्रेण दीपं संकल्पयेन्मुने ! ।
मधुसूदनतुष्ट्यर्थं कार्त्तिके मुनिपुङ्गव ! ॥"
इति पाद्मे उत्तरखण्डः ॥
अपि च ।
"दास्यते देवदेवाय दीपपुष्पानुलेपनम् ।
अपि नः स कुले भूयादेकादश्यां तिथौ नरः ॥
करिष्यत्युपवासन्तु सर्व्वपातकहानिदम् ।
इत्थं पितॄणां वचनं श्रुत्वा नृपतिसत्तमः ॥
ददौ च दीपान् विधिवत् विष्णोरायतने बलिः ।
सुगन्धतैलसंपूर्णान् दीपान् सघृततैलकान् ॥
सर्षपस्य सुतैलेन मधुकातसिसम्भवैः ।
दीपप्रदानान्नरकानन्धतामिस्रसंज्ञकान् ।
तीर्त्वा सभार्य्यया ब्रह्मन् ! विष्णुलोकमगात्ततः ॥"
इति वामनपुराणम् ॥
दीपं स्पृष्ट्वा वैधकर्म्मकरणे दोषो यथा,—
"दीपं स्पृष्ट्वा तु यो देवि ! मम कर्म्माणि कारयेत् ।
तस्यापराधाद्वै भूमे ! पापं प्राप्नोति मानवः ।
तच्छृणुष्व महाभागे ! कथ्यमानं मयानघे ! ॥
जायते षष्टिवर्षाणि कुष्ठी गात्रपरिप्लुतः ।
चाण्डालस्य गृहे तत्र एवमेव न संशयः ॥
एवं भूत्वा तु तत् कर्म्म मम क्षेत्रे मृतो यदि ।
मद्भक्तश्चैव जायेत शुद्धे भागवते गृहे ॥
प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि दीपस्य स्पर्शनाद्भुवि ।
तरन्ति मनुजा येन कष्टं चाण्डालयोनिषु ॥
यस्य कस्यापि मासस्य शुक्लपक्षे च द्वादशी ।
चतुर्थभक्तमाहारमाकाशशयने स्वपेत् ॥
दीपं दत्त्वापराधाद्वै तरन्ति मनुजा भुवि ।
शुचिर्भूत्वा यथान्यायं मम कर्म्म पथे स्थितः ॥
एतत्ते कथितं देवि ! स्पर्शनात् दीपकस्य तु ।
संसारशोधनञ्चैव यत् कृत्वा लभते शुभम् ॥"
इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
पुरुषस्य दीपनिर्व्वापणे दोषो यथा,—
"दीपनिर्व्वापणात् पुंसः कुष्माण्डच्छेदनात् स्त्रियः ।
अचिरेणैव कालेन वंशनाशो भवेद्ध्रुवम् ॥*॥
देवार्थकल्पितदीपस्य निर्व्वापणे दोषो यथा,—
नैव निर्व्वापयेद्दीपं देवार्थमुपकल्पितम् ।
दीपहर्त्ता भवेदन्धः काणो निर्व्वापको भवेत् ॥"
इत्येकादशीतत्त्वे कालिकापुराणम् ॥
कार्त्तिककृष्णचतुर्द्दश्यां नरकनिवृत्तये दीपदानं यथा,—
"नरकाय प्रदातव्यो दीपः संपूज्य देवताः ।"
इति तिथितत्त्वधृतलिङ्गपुराणम् ॥ * ॥
पृथिव्यां दीपो न संस्थाप्यः । यथा,—
"सर्व्वंसहा वसुमती सहते न त्विदं द्वयम् ।
अकार्य्यपादघातञ्च दीपतापस्तथैव च ॥"
इत्येकादशीतत्त्वधृतकालिकापुराणम् ॥
दीपकं, क्ली, (दीपयतीति । दीप् + णिच् + ण्वुल् ।) वाक्यालङ्कारः । दीप्तिकारके, त्रि । इति मेदिनी । के, १०४ ॥ कुङ्कुमम् । इति शब्दरत्नावली ॥*॥
वाक्यालङ्कारस्य लक्षणं यथा,—
"पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत् ।
एकधर्म्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता ॥
अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकन्तु निगद्यते ।
अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत् ॥
यथा, माघे ।
बलावलेपादधुनापि पूर्व्ववत्
प्रबाध्यते तेन जगज्जिगीषुणा ।
सती च योषित् प्रकृतिश्च निश्चला
पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि ॥"
इति साहित्यदर्पणे ।१०।६७॥
अपि च काव्यचन्द्रिकायाम् ।
"जातिक्रियागुणद्रव्यवाचकेन पदेन तु ।
एकत्र वर्त्तिना सर्व्ववाक्यार्थो दीपकम्भवेत् ॥"
यथा,—
"मत्तभ्रमरझङ्कारपुंस्कोकिलकलध्वनिः ।
मन्दचन्दनवातोऽपि हरन्ति हृदयं नृणाम् ॥"

दीपकः, पुं, (दीपयति जठराग्निमिति । दीपि+ ण्वुल् ।) यमानी । इति रत्नमाला ॥ (गुणाश्चास्य यमानीशब्दे ज्ञेयाः ॥) लोचमस्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥ दीपः । (यथा, ब्रह्माण्डपुराणे ।

"विष्णुवेश्मनि यो दद्यात् कार्त्तिके मासि दीपकम् ।
अग्निष्टोमसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ॥")

येन पक्षिणाख्ये पक्षिणो गृह्यन्ते सः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०८ ॥ वाज् इति शिकरा इति च भाषा । रागविशेषः । अयं हनुमन्मते षड्रागेषु द्वितीयरागः । सूर्य्यनेत्रान्निर्गतः । अस्य जातिः सम्पूर्णा । ग्रहस्तु षड्जस्वरः । गानसमयस्तु ग्रीष्मर्त्तौ मध्याह्नः । अस्य रूपं यथा । वर्णो रक्तः । वस्त्रं पाटलवर्णम् । गलभूषणं वृहन्मुक्तामाल्यम् । मत्तहस्त्यारूढ़ोऽयम् । बहुस्त्रीपरिवृतश्च । कस्यचिन्मते । लज्जया दीपनिर्व्वापणेनान्धकारमयं गृहं कृत्वा स्त्रीभी रमते । अस्य रागिण्यः पञ्च यथा । देशी १ कामोद् २ नट ३ केदारा ४ कानरा वा कर्णाटी ५ । पुत्त्राश्चाष्टौ यथा । कुन्तलः १ कमलः २ कलिङ्गः वा कलिन्द्रः ३ चम्पकः ४ कुसुम्भः वा कुसुमः ५ रामः ६ लहिलः ७ हिमालः ८ । भरतमते अस्य रागिण्यो यथा । केदारा १ गौरा २ गौड ३ गुञ्जरी ४ रुद्राणी ५ । तन्मते पुत्त्रा यथा । कुसुमः १ टङ्कः २ नटनारायणः ३ विहागराः ४ किरोदस्तः ५ रहसमङ्गला वा रभसमङ्गला ६ मङ्गलाष्टकः ७ अड़ाड़ः वा आड़ाना ८ । इति तहफतोलहिन्दाख्यसंगीतशास्त्रसंग्रहः ॥ (तालविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

"प्लुतो लघुः प्लुतश्चैव ताले दीपकनामनि ॥")

दीपकिट्टं, क्ली, (दीपस्य किट्टम् ।) दीपजातकज्जलम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दीपकूपी, स्त्री, (दीपस्य कूपीव तैलधारकत्वात् ।) दीपवर्त्तिः । शलिता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । तैलमाली २ दीपखोरी ३ विदाहिका ४ । इति शब्दमाला ॥

दीपखोरी, स्त्री, (दीपं खोरयति गत्याघातं करोति स्थिरीकरोतीति । खोर् गत्याघाते+ णिच्+अच् । गौरादित्वादित् ङीष् ।) दीपकूपी । इति शब्दमाला ॥

दीपध्वजः, पुं क्ली, (दीपस्य ध्वज इव ।) कज्जलम् । इति जटाधरः ॥

दीपनं, क्ली, (दीपयति वह्निमिति । दीप+णिच् +ल्युः ।) तगरमूलम् । इति रत्नमाला ॥ कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (मन्त्रसंस्कारविशेषः । यथा, शारदातिलके ।

"मन्त्राणां दश कथ्यन्ते संस्कारा सिद्धिदायिनः ।
जननं जीवनं पश्चात्ताड़नं बोधनं तथा ॥
अथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने तथा ।
तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रियाः ॥"
"तारमायारमायोगो मनोर्दीपनमुच्यते ॥")

दीपनः, पुं, (दीप्यते इति । दीप+ल्युः ।) मयूरशिखा । (दीप+णिच्+ल्युः ।) शालिञ्चशाकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कासमर्द्दः । पलाण्डुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीपयितरि, त्रि ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । १ । ३ ।

"सुवासितं हर्म्यतलं मनोरमं
प्रियामुखोच्छ्वासविकम्पितं मधु ।
सुतन्त्रिगीतं मदनस्य दीपनं
शुचौ निशीथेऽनुभवन्ति कामिनः ॥")

दीपनी, स्त्री, (दीप्यते जठरवह्निरनया । दीप+ णिच्+ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) मेथिका । (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"मेथिका मिथिनी मेथिर्दीपनी बहुपत्रिका ।
बोधिनी गन्धबीजा च ज्योतिर्गन्धफला तथा ॥
वल्लरी चन्द्रिका मन्था मिश्रपुष्पा च कैरवी ।
कुञ्चिका बहुपर्णी च पीतबीजा मुनिच्छदा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पाठा । यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीपनीयः, पुं, (दीप्यते जठरवह्निरनेनेति । दीप+ णिच्+अनीयर् ।) यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीपनयोग्ये, त्रि । (यथा सुश्रुते । १ । ४५ ।

"दीपनीयमचक्षुष्यं वाड़वं दधि वातलम् ॥")

औषधवर्गविशेषः । यथा,—

"पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरम् ।
दीपनीयः स्मृतो वर्गः कफानिलगदापहः ॥"
इति चक्रदत्तः ॥

दीपपादपः, पुं, (दीपस्य पादप इव ।) दीपवृक्षः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दीपपुष्पः, पुं, (दीप इव पुष्पं यस्य ।) चम्पकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीपवती, स्त्री, (दीपवत् तेजस्वित्वं अस्त्यस्या इति । दीप+मतुप् । मस्य वः ।) कामाख्यायां नदीविशेषः । यथा,—

और्व्व उवाच ।

"शाश्वती कथिता या तु नदी मत्स्यध्वजा सिता ।
तस्याः पूर्व्वे समाख्याता नदी दीपवती मता ॥
यथा च हिमवज्जाता छिन्दन्ती दीपवत्तमः ।
तेन देवमनुष्येषु नदी दीपवती स्मृता ॥
दीपवत्याः पूर्व्वतस्तु शृङ्गाटो नाम पर्व्वतः ॥"
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

दीपवृक्षः, पुं, (दीपस्य वृक्ष इव आधारः ।) दीपाधारः । पिलसुज् इति देलुका इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । दीपतरुः २ ज्योत्स्नावृक्षः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दीपपादपः ४ । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा, महाभारते ।१२।२०२।८।

"यथा प्रदीप्तः पुरतः प्रदीपः
प्रकाशमन्यस्य करोति दीप्यन् ।
तथेह पञ्चेन्द्रियदीपवृक्षा
ज्ञानप्रदीप्ताः परवन्त एव ॥")

दीपशिखा, स्त्री, (दीपस्य शिखा कारणत्वेन अस्त्यस्याः । अच् । टाप् ।) कज्जलम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दीपस्य शिखा ।) प्रदीपज्वाला ॥ (यथा, रघुः । ६ । ६७ ।

"सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ
यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा ॥")

दीपशृङ्खला, स्त्री, (दीपानां शृङ्खलेव ।) दीपाली । इति हारावली । १२४ ।

दीपान्विता, स्त्री, (दीपैरन्विता युक्ता ।) गौणचान्द्रकार्त्तिकस्यामावास्या । यथा, भविष्यपुराणम् ।

"येयं दीपान्विता राजन् ! ख्याता पञ्चदशी भुवि ।
तस्यां दद्यान्न चेद्दत्तं पितॄणां वै महालये ॥
पञ्चदशी अमावास्या । अमावास्यामधिकृत्य ।
दीपमालाश्च कर्त्तव्याः शक्त्या देवगृहेषु च ।
रथ्यापणश्मशानेषु नदीपर्व्वतसानुषु ॥
इति ब्रह्मपुराणोक्तनानास्थानदीपदानेन दीपान्विता ख्याता येयमिति विशेषणाच्च ।" इति श्राद्धतत्त्वम् ॥*॥ तत्र कर्म्माणि यथा,—

"प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम् ।
दीपवृक्षास्तथा कार्य्या भक्त्या देवगृहेष्वपि ॥
चतुष्पथे श्मशानेषु नदीपर्व्वतसानुषु ।
वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गृहेषु च ॥
वस्त्रैः पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रयभूमयः ।
दीपमालापरिक्षिप्ते प्रदोषे तदनन्तरम् ॥
ब्राह्मणान् भोजयित्वादौ विभज्य च बुभुक्षितान् ।
अलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना ॥
स्निग्धैर्मुग्धैर्विदग्धैश्च बान्धवैर्भृतकैः सह ॥"
इति तिथितत्त्वम् ॥

तत्र श्यामापूजाप्रमाणं यथा,—

"दीपान्विता पार्व्वणाय स्मृता काल्यर्च्चनाय च ।
महानिशि द्वितीयं स्यात् पूर्व्वेद्युर्व्याप्तनाशयोः ॥
महानिशि व्याप्तनाशयोः पूर्व्वेद्युरेव द्वितीयं काल्यर्च्चनं स्यात् इत्यर्थः । प्रथमं पार्व्वणं द्वितीयं काल्यर्च्चनमिति द्वितीयशब्दस्य तात्पर्य्यार्थः ।" इति स्मृतिसारसंग्रहधृतयोगिनीतन्त्रम् ॥*॥ अपरञ्च ।

"दीपोत्सर्गचतुर्द्दश्यां संमिश्रा या भवेत् कुहूः ।
तस्यां या तामसी रात्रिः सोच्यते कालरात्रिका ॥
तस्यां पूजा प्रकर्त्तव्या काली तारा प्रियङ्करी ॥"
इति कालीकुलसद्भावः ॥

दीपाली, स्त्री, (दीपानां आली श्रेणी ।) दीपमाला । तत्पर्य्यायः । दीपशृङ्खला २ । इति हारावली । १२४ ॥ (दीपानां आली यत्र ।) दीपान्वितामावास्या । तत्पर्य्यायः । यक्षरात्रिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दीपिका, स्त्री, (दीपयति प्रकाशयति गृहादीनिति । दीप+णिच्+ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) मद्दिल्लापनीयश्रीनिवासकृतज्योतिर्ग्रन्थविशेषः । यथा, अस्तं गतवति मिहिरेऽतिमलिनदोषाकुले च गोविभवे । उद्वाहादिषु शुद्धिग्रहणार्थं दीपिका क्रियते ॥ एतद्भिन्ना भुवनचण्डजातकशुद्धादिदीपिकाः सन्ति ॥ रागिणी-

विशेषः। सा हिल्लोलरागस्य पत्नी। अस्या ध्यानं यथा,—
"प्रदोषकाले गृहसम्प्रविष्टा
प्रदीपहस्तारुणगात्रवस्त्रा।
सीमन्तसिन्दूरविराजमाना
सुरक्तमाल्या किल दीपिकेयम्॥"
तस्या गानकालः सायाह्नः। इति सङ्गीतदामोदरः॥ (प्रदीपः। यथा, रघुः।६।७०।
"स ललितकुसुमप्रवालशय्यां
ज्वलितमहौषधिदीपिकासनाथाम्॥")
प्रकाशिकायाम्, त्रि॥

दीपिता, [ऋ] त्रि, (दीपयतीति। दीप+णिच्+तृच्।) दीप्तिकर्त्ता। इति व्याकरणम्॥

दीप्तं, क्ली, (दीपी दीप्तौ+क्तः। "श्वीदितो निष्ठायाम्।" ७।२।१४। इति नेट्।) स्वर्णम्। हिङ्गु। इति राजनिर्घण्टः॥ (स्वर्णशब्दे हिङ्गुशब्दे च विवृतिरस्य ज्ञेया॥)

दीप्तः, पुं, (दीप+क्तः।) निम्बुकः। सिंहः। इति राजनिर्घण्टः॥ (नासागतरोगविशेषः। यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २२ अध्याये।
"घ्राणे भृशं दाहसमन्विते तु
विनिःसरेद्धूम इवेह वायुः।
नासा प्रदीप्तेव च यस्य जन्तो-
र्व्याधिस्तु तं दीप्तमुदाहरन्ति॥"
अस्य प्रतिषेधमाह तत्रैव २३ अध्याये।
"दीप्ते रोगे पैत्तिकं संविधानं
कुर्य्यात् सर्व्वं स्वादु यच्छीतलञ्च॥")

दीप्तः, त्रि, (दीप+क्तः।) निर्भासितः। दग्धः। ज्वलितः। इति मेदिनी। ते, २५॥ (यथा, हरिवंशे। १६८। ३।
"ततः शकुनयो दीप्ता मृगाश्च क्रूरभाषिणः।
दीप्तायां दिशि भाषन्तो भयमावेदयन्ति मे॥")

दीप्तकं, क्ली, (दीप्तमेव। स्वार्थे कन्।) स्वर्णम्। इति राजनिर्घण्टः॥

दीप्तजिह्वा, स्त्री पुं, (दीप्ता जिह्वा यस्याः।) उल्कामुखी शृगाली। इति हारावली।७६॥ (प्रदीप्तजिह्वे, त्रि। यथा, महाभारते। १। २२६। ३७।
"दीप्ताक्षो दीप्तजिह्वश्च संप्रदीप्तमहाननः॥")

दीप्तपिङ्गलः, पुं, (दीप्तः पिङ्गलश्च। दीप्तं स्वर्णं तद्वत् पिङ्गलो वा।) सिंहः। इति राजनिर्घण्टः॥

दीप्तरसः, पुं, (दीप्त उज्ज्वलो रसो यस्य।) किञ्चुलुकः। इति शब्दचन्द्रिका॥

दीप्तलोचनः, पुं, (दीप्ते लोचने नेत्रे यस्य।) विड़ालः। इति राजनिर्घण्टः॥

दीप्तलोहं, क्ली, (दीप्तं लोहमिव।) कांस्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

दीप्ता, स्त्री, (दीप्त+टाप्।) लाङ्गलिकावृक्षः। इति रत्नमाला॥ ज्योतिष्मती। सातला। इति राजनिर्घण्टः॥

दीप्ताक्षः, पुं, (दीप्ते अक्षिणी यस्य।) विड़ालः। इति शब्दरत्नावली॥ (प्रदीप्तनेत्रे, त्रि। यथा, महाभारते। १। २२६। ३७।
"दीप्ताक्षो दीप्तजिह्वश्च संप्रदीप्तमहाननः॥")

दीप्ताग्निः, पुं, (दीप्तः अग्निर्जठराग्निर्यस्य।) अगस्त्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (प्रदीप्तो वह्निः। यथा, भट्टिः। २। २।
"सधूमदीप्ताग्निरुचीनि रेजु-
स्ताम्रोत्पलान्याकुलषट्पदानि॥")
तीक्ष्णजठरानलयुक्ते, त्रि॥ (यथा, सुश्रुते। १। २०।
"सात्म्यतोऽल्पतया वापि दीप्ताग्नेस्तरुणस्य च॥")

दीप्ताङ्गः, पुं, (दीप्तं भासितमङ्गमस्य।) मयूरः। इति शब्दरत्नावली॥

दीप्तिः, स्त्री, (दीप+क्तिन्।) दीपनम्। तत्पर्य्यायः। प्रभा २ रुक् ३ रुचिः ४ त्विट् ५ भा ६ भाः ७ छविः ८ द्युतिः ९ रोचिः १० शोचिः ११। इत्यमरः।१।४।३४॥ वाणवेगस्य तीव्रता। स्त्रिया अयत्नजगुणः। इति हेमचन्द्रः।२।१३॥
"कान्तिरेव वयोभोगदेशकालगुणादिभिः।
उद्दीपितातिविस्तारं प्राप्ता चेद्दीप्तिरुच्यते॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः॥
(यथा, साहित्यदर्पणे। ३। १३१।
"कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्यभिधीयते॥")
लाक्षा। कांस्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

दीप्तिकः, पुं, (दीप्त्या कायतीति। कै+कः।) दुग्धपाषाणवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

दीप्तोपलः, पुं, (दीप्तः सूर्य्यकिरणसम्पर्कात् ज्वलितः उपलः।) सूर्य्यकान्तमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥

दीप्यः, पुं, (दीपाय अग्निदीपनाय हितमिति। दीप+"तस्मै हितम्।" ५।१।५। इति अपूपादित्वात् पक्षे यत्।) यमानी। (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"यमानी दीप्यको दीप्यो भूतिकश्च यमानिका॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
जीरकः। इति राजनिर्घण्टः॥ (दीपाय साधुरिति। दीप+"तत्र साधुः।" ४।४।९८। इति यत्।) मयूरशिखा। रुद्रजटा इति ख्यातः। इत्यमरः। २। ४। १११॥

दीप्यकं, क्ली, (दीपाय हितं साधुरिति वा। दीप+यत्। ततः स्वार्थे कन्।) अजमोदा। यमानी। (यथा भावप्रकाशे क्षुद्ररोगाधिकारे।
"सैन्धवं चन्दनं कुष्ठं दीपकञ्च फलं पृथक्॥")
बर्हिचूड़ा। इति मेदिनी। के, १०५॥

दीप्यकः, पुं, (दीप्य+संज्ञायां स्वार्थे वा कन्।) अलङ्कारः। यमानी। (अस्य पर्य्याया यथा,—
"यमानी दीप्यको दीप्यो भूतिकश्च यमानिका॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
लोचमस्तकः। इति भरतधृतरभसः॥ (अजमोदा। तत्पर्य्यायो यथा,—
"अजमोदा खराश्वा च मायूरी दीप्यकस्तथा।
तथा ब्रह्मकुशा प्रोक्ता कारवी लोचमस्तका॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे॥)

दीप्रः, त्रि, (दीप्यते इति। दीप+"नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः।" ३।२।१६७। इति रः।) दीप्तिविशिष्टः। इति व्याकरणम्॥ (यथा कथासरित्सागरे। २५। १३५।
"क्वचित् क्वचिच्चिताज्योतिर्दीप्रदीपप्रकाशितम्॥")

दीयमानः, त्रि, (दीयते इति। दा+कर्म्मणि शानच्।) वर्त्तमानदानसम्बन्धिवस्तु। इति व्याकरणम्। यथा, कृत्यचिन्तामणौ।
"विवाहोत्सवयज्ञेषु अन्तरा मृतसूतके।
पूर्व्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्।

दीर्घं, त्रि, (दृणातीति। दॄ विदारणे+बाहुलकात् घञ्।) आयतम्। इत्यमरः। ३।१।६९। (यथा मेघदूते। १०३।
"दीर्घोच्छ्वासं समधिकतरोच्छ्वासिना दूरवर्त्ती
सङ्कल्पैस्तैर्विशति विधिना वैरिणा रुद्धमार्गः॥")

दीर्घः, पुं, (दॄ+बाहुलकात् घञ्।) शालवृक्षः। (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"तार्क्ष्योऽश्वकर्णः कुशिको बल्यो दीर्घो लताद्रुमः॥")
इत्कटः। इति रत्नमाला॥ रामशरः। उष्ट्रः। इति राजनिर्घण्टः॥ पञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमराशयः। यथा। वृश्चिककन्याष्टगपतिवणिजो दीर्घाः। इति ज्योतिषतत्त्वम्॥ द्विमात्रवर्णः। तद्यथा। आ ई ऊ ॠ ए ऐ ओ औ। गुरुवर्णः। इति व्याकरणम्॥ (दीर्घलक्षणं यथा,—
"एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते।
त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनञ्चार्द्धमात्रकम्॥")

दीर्घकणा, स्त्री, (दीर्घा कणेति नित्यकर्म्मधारयः।) गौरजीरकः॥ इति राजनिर्घण्टः॥

दीर्घकण्टकः, पुं, (दीर्घः कण्टकोऽस्य।) वर्व्वूरः। इति राजनिर्घण्टः॥

दीर्घकण्ठकः, पुं, (दीर्घः कण्ठोऽस्य। कप्।) वकपक्षी। इति शब्दचन्द्रिका॥

दीर्घकन्दकं, क्ली, (दीर्घः कन्दो यस्य। कप्।) मूलकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (मूलकशब्देऽस्य गुणादयो विज्ञेयाः॥)

दीर्घकन्दिका, स्त्री, (दीर्घकन्दक+टाप् अत इत्वञ्च।) मुषली। इति राजनिर्घण्टः॥

दीर्घकन्धरः, पुं, (दीर्घः कन्धरो यस्य।) वकः। इति राजनिर्घण्टः॥

दीर्घकाण्डः, पुं, (दीर्घः काण्डो यस्य।) गुण्डतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

दीर्घकाण्डा, स्त्री, (दीर्घः काण्डोऽस्याः।) पातालगड़ुरीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

दीर्घकीलः, पुं, (दीर्घः कीलः शाखादण्डो यत्र।) अङ्कोठवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

दीर्घकीलकः, पुं, (दीर्घकील+स्वार्थे कन्।) अङ्कोठवृक्षः। इति जटाधरः॥

दीर्घकूरकं क्ली, (दीर्घं कूरकमन्नम्।) राजान्नम्। इति राजनिर्घण्टः॥

दीर्घकेशः, पुं, (दीर्घाः केशा इव लोमान्यस्य ।) भल्लूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (देशभेदः । यथा, वृहत्संहितायाम् । १४ । २३ ।
"एकविलोचनशूलिकदीर्घग्रीवास्यकेशाश्च ॥"
दीर्घाः केशा यस्य ।) आयतकचे, त्रि ॥ (स्त्रियां वा ङीष् स्वाङ्गत्वात् । यथा, महानाटके ।१६१।
"विम्बोष्ठी चारुनेत्रा गजपतिगमना दीर्घकेशी सुमध्या ॥")

दीर्घकोशिका, स्त्री, (दीर्घः कोशो यस्याः । ततः संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वञ्च ।) दीर्घकोषिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दीर्घकोषिका, स्त्री, (दीर्घः कोषोऽस्याः । कापि अत इत्वम् ।) झिणायिका । झिणुक् इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । दुर्नामा २ । इत्यमरः । १ । १० । २५ ॥

दीर्घगतिः, पुं, (दीर्घा आयतस्थानग्राहा गतिः पादविक्षेपो यस्य ।) उष्ट्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घग्रन्थिः, पुं, (दीर्घो ग्रन्थिः पर्व्वास्य ।) गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य गजपिप्पलीशब्दे विज्ञेया ॥)

दीर्घग्रीवः, पुं, (दीर्घा ग्रीवास्य ।) उष्ट्रः । इति हेमचन्द्रः ।४।३२६॥ नीलक्रौञ्चः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (देशभेदः । यथा, वृहत्संहितायाम् । १४ । २३ ।
"एकविलोचनशूलिकदीर्घग्रीवास्यकेशाश्च ॥")

दीर्घघाटिकः, पुं, (दीर्घा घाटास्यास्तीति । ठन् ।) उष्ट्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

दीर्घजङ्गलः, पुं, (दीर्घं यथा तथा जङ्गलो गतिशीलः ।) भङ्गानमत्स्यः । इति शब्दमाला ॥

दीर्घजङ्घः, पुं, (दीर्घा जङ्घास्य ।) वकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उष्ट्रः । इति जटाधरः ॥ आयतजानुयुक्ते, त्रि ॥

दीर्घजिह्वः, पुं, (दीर्घा जिह्वा यस्य ।) सर्पः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६६ ॥ (दानवविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ३० ।
"गरिष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः ॥"
स्त्रियां टाप् । राक्षसीविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । २८६ । ४४ ।
"द्वयाक्षीं त्र्यक्षीं ललाटाक्षीं दीर्घजिह्वामजिह्विकाम् ॥")

दीर्घतरुः, पुं, (दीर्घश्चासौ तरुश्चेति कर्म्मधारयः।) तालः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दीर्घतिमिषा, स्त्री, (दीर्घस्तिमिषः । अभिधानात् स्त्रीत्वम् ।) कर्कटी । इति शब्दमाला ॥

दीर्घतुण्डा, स्त्री, (दीर्घं तुण्डं यस्याः ।) छुछुन्दरी । इति कोषान्तरम् ॥

दीर्घतृणः, पुं, (दीर्घं तृणमिति नित्यकर्म्मधारयः । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) पल्लिवाहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घदण्डः, पुं, (दीर्घो दण्ड इव काण्डावच्छेदेन ।) एरण्डवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

दीर्घदण्डकः, पुं, (दीर्घदण्ड + स्वार्थे कन् ।) एरण्डवृक्षः । इति जटाधरः ॥

दीर्घदण्डी, स्त्री, (दीर्घदण्ड + गौरादित्वात् ङीष् ।) गोरक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घदर्शी, [न्] पुं, (दीर्घं दीर्घात् वा पश्यतीति । णिनिः ।) पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७ । ६ ॥ गृध्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ भल्लूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दूरदर्शके, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । २ । ४८ । ४३ ।
"स हि धर्म्मं पुरस्कृत्य दीर्घदर्शी परं हितम् ॥")

दीर्घदृष्टिः, पुं, (दीर्घा दृष्टिर्दर्शनमस्य ।) दीर्घदर्शी । इति हलायुधः ॥

दीर्घद्रुः, पुं, (दीर्घश्चासौ द्रुश्चेति कर्म्मधारयः ।) तालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दीर्घद्रुमः, पुं, (दीर्घो द्रुम इति नित्यकर्म्मधारयः ।) शाल्मलिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घनादः, पुं, (दीर्घो दूरगो नादोऽस्य ।) शङ्खः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घनालं, क्ली, (दीर्घं नालमस्य ।) दीर्घरोहिषकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घनालः, पुं, (दीर्घं नालं यस्य ।) वृत्तगुण्डः । यावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घनिद्रा, स्त्री, (दीर्घा निद्रेति नित्यकर्म्मधारयः ।) मृत्युः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३८ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ७ । १३ ।
"सोऽद्य मत्कार्मुकाक्षेपविदीपितदिगन्तरैः ।
शरैर्विभिन्नसर्व्वाङ्गो दीर्घनिद्रां प्रवेक्ष्यति ॥")

दीर्घपटोलिका, स्त्री, (दीर्घा पटोलिका ।) लताफलविशेषः । धुँदुल इति भाषा । अस्य गुणाः । स्निग्धत्वम् । कटुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । गुरुत्वम् । वायुपित्तश्लेश्मरुचिभेदकारित्वम् । मधुरत्वम् । शीतलत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

दीर्घपत्रः, पुं, (दीर्घं पत्रमस्य ।) राजपलाण्डुः । विष्णुकन्दः । हरिदर्भः । कुन्दरः । तालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुपीलुः । इति भावप्रकाशः ॥ (इक्षुभेदः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अः ।
"कान्तारस्तापसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः सूचिपत्रकः ।
नैपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोषकृत् ॥")

दीर्घपत्रकः, पुं, (दीर्घपत्र + संज्ञायां कन् ।) रक्तलशुनः । एरण्डः । हिज्जलः । वेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ करीरवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ जलजमधूकः । इति जटाधरः ॥ लशुनः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २५३ ॥ (इक्षुभेदः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अः ।
"सूचिपत्रो नीलपोरो नैपालो दीर्घपत्रकः ।
वातलाः कफपित्तघ्नाः सकषाया विदाहिनः ॥")

दीर्घपत्रा, स्त्री, (दीर्घपत्र + टाप् ।) चित्रपर्णिका । चाकुलियाभेदः । (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"शालिपर्णी स्थिरा सौम्या त्रिपर्णी पीवरी गुहा ।
विदारिगन्धा दीर्घाङ्गी दीर्घपत्रांशुमत्यपि ॥")
ह्रस्वजम्बुः । इति रत्नमाला ॥ गन्धपत्रा । केतकी । डोड़ीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चिञ्चापरपर्य्याय उद्भिद्भेदः । यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"चिञ्चा चञ्चुश्चञ्चुकी च दीर्घपत्रा सतिक्तका ॥")

दीर्घपत्रिका, स्त्री, (दीर्घपत्र + संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वञ्च ।) श्वेतवचा । घृतकुमारी । शालपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घपत्री, स्त्री, (दीर्घपत्र + गौरादित्वात् ङीष् ।) पलाशीलता । महाचञ्चुशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घपर्णी, स्त्री, (दीर्घं पर्णमस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) पृश्निपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पृश्निपर्णीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

दीर्घपल्लवः, पुं, (दीर्घः पल्लवो यस्य ।) शणवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । आयतच्छदे, क्ली । तद्वति, त्रि ॥

दीर्घपात्, पुं, (दीर्घौ पादावस्य । समासे अन्त्यलोपः ।) कङ्कपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

दीर्घपादः, पुं, (दीर्घौ पादौ यस्य । समासान्तविधेरनित्यत्वात् अन्त्यलोपाभावश्च ।) कङ्कपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०० ॥

दीर्घपादपः, पुं, (दीर्घश्चासौ पादपश्चेति नित्यकर्म्मधारयः ।) तालः । पूगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घपृष्ठः, पुं, (दीर्घं पृष्ठं यस्य ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ८ ॥

दीर्घफलः, पुं, (दीर्घं फलं यस्य ।) आरग्वधवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"आरग्वधो राजवृक्षः सम्याकश्चतुरङ्गुलः ।
आरेवतो व्याधिघातः कृतमालः सुवर्णकः ॥
कर्णिकारो दीर्घफलः स्वर्णाङ्गः स्वर्णभूषणः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

दीर्घफलकः, पुं, (दीर्घफल + संज्ञायां कन् ।) अगस्त्यवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्यागस्त्यशब्दे व्याख्याताः ॥)

दीर्घफला, स्त्री, (दीर्घाणि फलानि यस्याः ।) कपिलद्राक्षा । जतुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घबाला, स्त्री, (दीर्घः बालो यस्याः ।) चमरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घमारुतः, पुं, (दीर्घः अधिकसमयव्यापी मारुतो निःश्वासवायुर्यस्य ।) हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दीर्घमूलं, क्ली, (दीर्घं मूलं यस्य ।) लामज्जकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घमूलः, पुं, (दीर्घं मूलं यस्य ।) मोरटलता । विल्वान्तरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घमूलकं, क्ली, (दीर्घमूल + संज्ञायां कन् ।) मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घमूला, स्त्री, (दीर्घं मूलं यस्याः । टाप् ।) श्यामालता । शालपर्णी । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३८ ।
"प्रियङ्गु समङ्गधातकी पुन्नागरक्तचन्दनकुचन्दन-

मोचरसरसाञ्जनकुम्भीकस्रोतोऽञ्जनपद्मकेसरयोजनवल्ल्यो दीर्घमूला चेति ॥”)

दीर्घमूली, स्त्री, (दीर्घं मूलमस्याः । ङीप् ।) दुरालभा । इति शब्दमाला ॥

दीर्घरदः, पुं, (दीर्घौ रदौ दन्तौ यस्य ।) शूकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आयतदन्ते, त्रि ॥

दीर्घरसनः, पुं, (दीर्घा रसना जिह्वा यस्य ।) सर्पः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दीर्घरागा, स्त्री, (दीर्घः अधिककालस्थायी रागो यस्याः ।) हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घरात्रं, क्ली, (दीर्घाः प्रचुरा रात्रयः सन्त्यत्र । अर्श आदित्वात् अच् ।) चिरकालम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पुं, दीर्घा चासौ रात्रिश्चेति विग्रहे ।“सर्व्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्यवर्षादीर्घाद्रात्रेः ।” इति मुग्धबोधसूत्रात् षः । पुंस्त्वमभिधानात् ।) दीर्घा निशा च ॥

दीर्घरोमा,[न्]पुं,(दीर्घाणि रोमाणि यस्य।)भल्लूकः। इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (महादेवस्य भूतानामन्यतमः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि ।१४।२।
“तस्याग्रे समपद्यन्त भूतसङ्घाः सहस्रशः ।”
“दीर्घरोमा दीर्घभुजो दीर्घबाहुर्निरञ्जनः ॥”)

दीर्घरोहिषकं, क्ली, (दीर्घं रोहिषम् । ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) कत्तृणभेदः । सुगन्धितृणविशेषः । वड़ रोहिष इति भाषा। तत्पर्य्यायः। दृढ़काण्डम् २ दृढ़च्छदम् ३ यक्षेरम् ४ दीर्घनालम् ५ तिक्तसारम् ६ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातभूतग्रहविषनाशित्वम् । व्रणज्वरविरोपणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घवंशः, पुं, (दीर्घो वंश इव ।) नलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ आयते तृणध्वजे कुले च ॥

दीर्घवक्त्रः, पुं, स्त्री, (दीर्घं वक्त्रं मुखं यस्य ।) हस्ती। इति शब्दमाला ॥ (लम्बवदने, त्रि ॥)

दीर्घवल्लिका, स्त्री, कुम्भीरः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दीर्घवल्ली, स्त्री, (दीर्घा वल्ली ।) महेन्द्रवारुणी । पातालगरुड़ी । पलाशी । इति राजनिर्घण्टः ॥ आयता लता च ॥

दीर्घवृन्तः, पुं, (दीर्घं वृन्तं यस्य ।) श्योणाकवृक्षः । इत्यमरः ।२।४।५७॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“श्योणाको भूतपुष्पश्च पूतिवृक्षो मुनिद्रुमः ।
दीर्घवृन्तश्च कट्वङ्गो भल्लूकस्टुण्टकोऽरलुः ॥”)

दीर्घवृन्तकः, पुं, (दीर्घवृन्त+स्वार्थे कन् ।) श्योणाकः। इति शब्दमाला ॥ श्योणाकप्रभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥ (श्योणाकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

दीर्घवृन्ता, स्त्री, (दीर्घं वृन्तं यस्याः ।) इन्द्रचिर्भिटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घवृन्तिका, स्त्री, (दीर्घं वृन्तं यस्याः । कप् । टापि अत इत्वम् ।) एलापर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दीर्घशरः, पुं, (दीर्घः शरः ।) यावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घशाखः, पुं, (दीर्घा शाखा यस्य ।) शणवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दीर्घशाखिका, स्त्री, (दीर्घा शाखा यस्याः । कापि अत इत्वम् ।) नीलाम्लीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घशिम्बिकः, पुं, (दीर्घा शिम्बिर्यस्य । कप् ।) चवः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घशूककं, क्ली, (दीर्घं शूकं यस्य । कप् ।) राजान्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घसक्थः, त्रि, (दीर्घे सक्थिनी यस्य । “बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् ।” ५ । ४ । ११३। इति षच् ।) दीर्घोरु । इति व्याकरणम् ॥

दीर्घसक्थि, क्ली, (दीर्घे सक्थिनी यस्य। स्वाङ्गादिलुक्तेरत्र न षच्।) शकटम् । इति व्याकरणम् ॥

दीर्घसत्रं, क्ली, (दीर्घं बहुकालसाध्यं सत्रम् ।) यज्ञविशेषः । (यथा, भागवते । १ । १ । २१ ।
“कलिमागतमाज्ञाय क्षेत्रेऽस्मिन् वैष्णवे वयम् ।
आसीना दीर्घसत्रेण कथायां सक्षणा हरेः ॥”)
तीर्थविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ८२ । १०३—१०४ ।
“ततो गच्छेत राजेन्द्र ! दीर्घसत्रं यथाक्रमम् ।
तत्र ब्रह्मादयो देवाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
दीर्घसत्रमुपासन्ते दीक्षिता नियमव्रताः ॥
गमनादेव राजेन्द्र ! दीर्घसत्रमरिन्दम ! ।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥”)

दीर्घसुरतः, पुं, (दीर्घं बहुकालव्यापकं सुरतं मैथुनं यस्य ।) कुक्कुरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दीर्घसूत्रः, त्रि, (दीर्घेण बहुकालेन सूत्रं कार्य्यारम्भो यस्य ।) चिरक्रियः । इत्यमरः ।३।१।१७॥
“अदीर्घसूत्रश्च भवेत् सर्व्वकर्म्मसु पार्थिवः ।
दीर्घसूत्रस्य नृपतेः कर्म्महानिर्ध्रुवं भवेत् ॥
रागे दर्पे च माने च द्रोहे पापे च कर्म्मणि ।
अप्रिये चैव कर्त्तव्ये दीर्घसूत्रश्च शस्यते ॥”
इति मत्स्यपुराणम् ॥
(आयततन्तुकम् । यथा, माघे । १० । ६१ ।
“मेखलागुणविलग्नमसर्यां
दीर्घसूत्रमकरोत् परिधानम् ॥”)
विस्तृते तन्तौ, क्ली ॥

दीर्घसूत्री, [न्] त्रि, (दीर्घसूत्रं बहुकालं व्याप्य कर्म्मारम्भोऽस्त्यस्येति । दीर्घसूत्र+इनिः ।) दीर्घसूत्रः । इति हलायुधः ॥ (यथा, गीतायाम् । १८ । २८ ।
“विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते ॥”)

दीर्घस्कन्धः, पुं, (दीर्घः स्कन्धो यस्य ।) तालवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घा, स्त्री, (दीर्घ+टाप् ।) पृश्निपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
“पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी लाङ्गुली क्रोष्टुपुच्छिका ।
धामनिः कलशी तन्वी गूढा क्रोष्टुकमेखला ॥
दीर्घा शृगालविन्ना सा श्रीपर्णी सिंहपुच्छिका ।
दीर्घपत्रा त्वतिगुहा पृतिला चित्रपर्णिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

दीर्घाध्वगः, त्रि, (दीर्घमध्वानं गच्छतीति । गम+डः ।) लेखहारः । धाउड़िया इति भाषा । उष्ट्रे, पुं । इति मेदिनी ॥ गे, ५७ ॥

दीर्घायुः, [स्] पुं, (दीर्घं आयुर्यस्य ।) शाल्मलिवृक्षः । काकः । जीवकवृक्षः । मार्कण्डेयः । चिरजीविनि, त्रि । इति मेदिनी । से, ५५ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ५७ । १४ ।
“दीर्घायुषः प्रजाः सर्व्वा युवा न म्रियते तदा ॥”)
“तत्र महापाणि-पाद-पार्श्वपृष्ठस्तनाग्रदशनवदनस्कन्धललाटं दीर्घाङ्गुलिपर्व्वोच्छ्वासप्रेक्षणबाहुं विस्तीर्णभ्रूस्तनान्तरोरस्कं ह्रस्वजङ्घामेढ्रग्रीवं गम्भीरसत्त्वस्वरनाभिमनुच्चैर्बद्धस्तनमुपचितमहारोमशकर्णं पश्चान्मस्तिष्कं स्नातानुलिप्तं मूर्द्धानुपूर्व्व्या विशुष्यमाणशरीरं पश्चाच्च विशुष्यमाणहृदयं पुरुषं जानीयाद्दीर्घायुः खल्वयमिति ।”
“गूढ़सन्धिसिरास्नायुः संहताङ्गः स्थिरेन्द्रियः ।
उत्तरोत्तरसुक्षेत्रो यः स दीर्घायुरुच्यते ॥
गर्भात् प्रभृत्यरोगो यः शनैः समुपचीयते ।
शरीरज्ञानविज्ञानैः स दीर्घायुः समासतः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ॥)

दीर्घायुधः, पुं, (दीर्घं आयुधः ।) कुन्तास्त्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दीर्घौ आयुधौ इव दन्तौ यस्य ।) शूकरः । इति शब्दमाला ॥

दीर्घायुष्यः, पुं, (दीर्घं आयुष्यं जीवनं यस्य ।) श्वेतमन्दारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घालर्कः, पुं, (दीर्घः अलर्क इव ।) श्वेतमन्दारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घिका, स्त्री, (दीर्घैव । दीर्घा+संज्ञायां कन् । टापि अत इत्वम् ।) त्रिशतधनुःपरिमितजलाशयः। दीघि इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वापी २ । इत्यमरः ।१।१०।२८॥ (यथा, रघुः । १६ । १३ ।
“वनैरिदानीं महिषैस्तदम्भः
शृङ्गाहतं क्रोशति दीर्घिकाणाम् ॥”)
तज्जलगुणाः । गुरुत्वम् । कटुत्वम् । क्षारत्वम् । पित्तलत्वम् । कफवातनाशित्वञ्च । हिङ्गुपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घेर्व्वारुः, पुं, (दीर्घा इर्व्वारुः ।) डङ्गरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्णः, त्रि, (दॄ विदारे+क्तः ।) विदारितः । (यथा, गोः रामायणे । २ । ३६ । २६ ।
“आयसं हृदयं नूनं राममातुः सुसंहतम् ।
यन्न दीर्णं प्रिये पुत्त्रे वनवासाय निर्गते ॥”)
भीतः । इति मेदिनी । णे, १६ ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ३ । ७६ ।
“एको दीर्णो दारयति सेनां सुमहतीमपि ।
तां दीर्णामनु दीर्य्यन्ते योधाः शूरतरा अपि ॥”)

दीविः, पुं, किकीदिविः । इति शब्दमाला ॥

दु, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट् ।) दवति । इति दुर्गादासः ॥

दु, टु ओ न उपतापे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-अकं च-अनिट्।) टु, दवथुः। ओ, दूनः। न, दुनोति। उपताप इहोपतप्तीभावः उपतप्तीकरणञ्च। मन्मथेन दुनोमीति जयदेवः। वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं दुनोति निर्गन्धतया स्म चेतः। इति कालिदासः। इति दुर्गादासः ॥

दुः, [र्] व, निषेधः। दुःखम्। निन्दा। अवक्षेपणम्। इति दुर्गादासधृतपुरुषोत्तमदेवः ॥

दुः, [स्] व, दुःखभावनम्। कोपः। इति दुर्गादासधृतमेदिनी ॥

दुःकूलः, पुं, (दुर्दुःखं तज्जनकं कूलं रोधो यस्मात्। एतदुत्पत्त्या तटस्य विन्नत्वात् अस्य तथात्वम्।) चोरनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

दुःख, त क तत्क्रतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरां-परं-सकं-सेट्।) विसर्गमध्यः। "काले तडिल्लताजाले घनपीनपयोधरे। कान्तः सर्व्वगुणोपेतो बालेन्दुः खे न लभ्यते ॥" इति विन्दुच्युतकम्। अस्यार्थः। तडिल्लतासम्बन्धवति घनस्थलमेघे काले कमनीयः सर्व्वगुणोपेतो बालेन्दुः खे आकाशे न लभ्यते पक्षे हे बाले सर्व्वगुणोपेतः कान्तः पतिर्दुःखेन लभ्यते। दुःखयति दुःखापयति। मूर्द्धन्यषमध्यः। इति केचित्। तत्क्रतिर्दुःखकरणम्। इति दुर्गादासः ॥

दुःखं, क्ली, (दुर् दुष्टं खनतीति। खन + डः। यद्वा, दुःखयतीति। दुःख + पचाद्यच्।) संसारः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (रोगः। यथा, भावप्रकाशे अर्शोरोगाधिकारे। "भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसम्भवैः ॥" "दुःखै रोगैः।" इति तट्टीका ॥) मनोधर्म्मविशेषः। न्यायमते आत्मगुणभेदः। तत् अधर्म्मजन्यं सचेतसां प्रतिकूलम्। इति भाषापरिच्छेदः ॥ तत्पर्य्यायः। पीड़ा २ बाधा ३ व्यथा ४ अमानस्यम् ५ प्रसूतिजम् ६ कष्टम् ७ कृच्छ्रम् ८ आभीलम् ९। इत्यमरः।१।१०।३॥ आर्त्तिः १० आर्त्तिः ११ पीड़नम् १२ अवबाधा १३ बाधनम् १४ आमनस्यम् १५ आमानस्यम् १६ विबाधनम् १७ पीड़ितम् १८ विहेठनम् १९। इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ "सुखं दुःखञ्च हर्षञ्च शोकञ्च मङ्गलालयम्। मया दत्तञ्च तत्त्वञ्च योगिनामपि दुर्लभम् ॥" इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥ * ॥ (दुःखन्तु आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकभेदात् त्रिविधम्। यदुक्तं तत्त्वकौमुद्याम्। "दुःखत्रयाभिघातात्।" इति। "दुःखानां त्रयं दुःखत्रयं तत् खलु त्रिविधं आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकञ्च। तत्र आध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसञ्च। शारीरं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यनिमित्तम्। मानसं कामक्रोधलोभमोहभयेर्षाविषादविषयाविशेषादर्शननिबन्धनम्। सर्व्वं चैतदान्तरोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकं दुःखम्। बाह्योपायसाध्यञ्च दुःखं द्वेधा आधिभौतिकमाधिदैविकञ्च। तत्र आधिभौतिकं मानुषपशुपक्षिसरीसृपस्थावरनिमित्तम्। आधिदैविकं यक्षराक्षसविनायकग्रहाद्यावेशनिबन्धनम्। तदेतत्प्रत्यात्मवेदनीयं दुःखं रजःपरिणामभेदो न शक्यते प्रत्याख्यातुम्। तदनेन दुःखत्रिकेणान्तःकरणवर्त्तिना चेतनाशक्तेः प्रतिकूलतयाभिसम्बन्धोऽभिघातः इति। एतावता प्रतिकूलवेदनीयत्वं जिज्ञासाहेतुरुक्तः ॥")

"दुःखमेवं प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे!। उचितेनोपचारेण दुःखं मोक्षविनाशनम् ॥
अहङ्कारकृतो नित्यं नरो मोहेन चावृतः। ये मां नैव प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरन्नु किम् ॥
सर्व्वाशी सर्व्वविक्रेता नमस्कारविवर्ज्जितः। ये च मां न प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरन्नु किम् ॥
सर्व्वान्नानि तु सिद्धानि पाकभेदन्तु कारयेत्। अवैश्वदेवं नरोऽश्नन्ति तत्र दुःखतरन्नु किम् ॥
प्राप्तकाले वैश्वदेवे दृष्टमतिथिमागतम्। अदत्त्वा तस्य यो भुङ्क्ते तत्र दुःखतरन्नु किम् ॥
असन्तुष्टस्तु वैषम्ये परदाराभिमर्द्दकः। परोपतापी मन्दात्मा तत्र दुःखतरन्नु किम् ॥
अल्पायुर्ब्बलं कर्म्म गृहे संवसते नरः। मृत्युकालवशं प्राप्तस्तत्र दुःखतरन्नु किम् ॥
हस्त्यश्वरथयानानि गच्छमानानि पश्यति। न वै तस्याग्रतः एष्ठे तत्र दुःखतरन्नु किम् ॥
अश्नन्ति पिशितं केचित् घृतशालिसमन्वितम्। शुष्कान्नं केचिदश्नन्ति तत्र दुःखतरन्नु किम् ॥
वरवस्त्रावृतां शय्यां समासेवन्ति भूषिताः ॥ केचित् तृणेषु शेरन्ते ततो दुःखतरन्नु किम् ॥
विद्वान् कृती गुणज्ञश्च सर्व्वशास्त्रविशारदः। केचिन्मूकाश्च दृश्यन्ते तत्र दुःखतरन्नु किम् ॥
विद्यमाने धने केचित् कृपणा भोगवर्ज्जिताः। दरिद्रो जायते दाता तत्र दुःखतरन्नु किम् ॥
पुरुषस्य द्वये भार्य्ये तयोरेकां प्रशंसयेत्। एकापि दुर्भगा तत्र ततो दुःखतरन्नु किम् ॥
लब्ध्वा तु मानुषीं संज्ञां पञ्चभूतसमन्विताम्। मामेव न प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरन्नु किम् ॥
लब्ध्वा ब्राह्मणभावन्तु त्रयो वर्णाः सुमध्यमे!। पापकर्म्मरता ह्यासंस्ततो दुःखतरन्नु किम् ॥
एतत्ते कथितं भद्रे! दुःखकर्म्म विनिश्चयम्। सर्व्वभूतहितार्थाय यत्त्वया परिपृच्छ्यते ॥"
इति वराहपुराणम् ॥ * ॥

दुःखदानि यथा,— पारतन्त्र्यम् १ आधिः २ व्याधिः ३ मानच्युतिः ४ शत्रुः ५ कुभार्य्या ६ नैःस्वम् ७ कुग्रामवासः ८ कुस्वामिसेवनम् ९ बहुकन्या १० दुर्बलम् ११ परगृहवासः १२ वर्षाप्रवासः १३ भार्य्याद्वयम् १४ कुस्थलः १५ दुर्बलकरणकृषिः १६। इति कविकल्पलता ॥ (तद्विशिष्टे, त्रि। इत्यमरः। १।४।२६॥ यथा, हरिवंशे। २२३। ४९। "सुसुखा न च दुःखा सा न शीता न च धर्म्मदा॥")

दुःखदोह्या, स्त्री, (दुःखेन दुह्यते इति। दुह + "ऋहलोर्ण्यत्।" ३। ४। १२४। इति ण्यत्।) दुर्दोह्यगवी। तत्पर्य्यायः। करटा २। इति हेमचन्द्रः। ४। ३३५ ॥

दुःखितः, त्रि, (दुःखं सञ्जातमस्येति तारकादित्वादितच्।) यद्वा, दुःखधातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययः। दुःखी। (यथा, मनौ। ९। २८८।
"बन्धनानि च सर्व्वाणि राजमार्गे निवेशयेत्। दुःखिता यत्र दृश्येरन् विकृताः पापकारिणः॥")
भावे क्ते, दुःखम्। तत्र क्ली ॥

दुःखी, [न्] त्रि, (दुःखमस्यास्तीति इनिः।) दुःखान्वितः। दुःखितः। यथा,—
"दुःखिनोऽदुःखिनो वापि प्राणिनो लब्धचक्षुषः। आत्मवत् परिपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ॥ त्यक्तात्मसुखभोगेच्छाः सर्व्वसत्त्वसुखैषिणः। भवन्ति परदुःखेन साधवो नित्यदुःखिताः ॥"
इति वह्निपुराणे शिबिरूपाख्याननामाध्यायः ॥)

दुःषमम्, व, (दुर्दुष्टं समं यत्र। "तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च।" इत्यव्ययीभावः। "सुविनिर्दुर्भ्यः सुपि।" ८। ३। ८८। इति षत्वम्।) निन्दनीयम्। तत्पर्य्यायः। निःषमम् २ गर्ह्यम् ३। इत्यमरः। ३। ४। १४ ॥

दुःसमम्, त्रि, (दुःषमम्। बाहुलकात् षत्वाभावः।) असमञ्जसम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दुःसहा, स्त्री, (दुःखेन सह्यतेऽसौ। दुः + सह + अच्। टाप् च।) नागदमनी। इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुःसहे, त्रि। यथा, रघुः।११।२०।
"राममन्मथशरेण ताड़िता
दुःसहेन हृदये निशाचरी।
गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता
जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥")

दुःसाधी, [न्] पुं, (दुर्दुष्टं कर्म्म साधयतीति। दुः + साधि + णिनिः।) दौवारिकः। इति शब्दरत्नमाला ॥

दुःसाध्यः, त्रि, (दुःखेन साध्यते इति। दुः + साध + ण्यत्।) दुःखनिष्पाद्यः। दुःखेन साध्यते निष्पाद्यते यः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। २५८। "ततो दुर्गस्थो दुःसाध्यो रिपुर्भवति ॥")

दुःस्थः, त्रि, (दुर्दुःखेन दुष्टं वा तिष्ठतीति। स्था + कः।) दुर्गतः। मूर्खः। दुःखेन तिष्ठति यः। इति मेदिनी। थे, ८॥ (यथा, भागवते। १। १६। ३४।
"त्वां दुःस्थमूनपदमात्मनि पौरुषेण सम्पादयन् यदुषु रम्यमबिभ्रदङ्गम् ॥")
सुस्थः। इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दुःस्पर्शः, पुं, (दुःखेन स्पृश्यते इति। दुः + स्पृश् + "ईषद्‌दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्।"३।३।१२६। इति कर्म्मणि खल्।) दुरालभा। इत्यमरः।२।४। ९१ ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासो दुरालभा॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
लताकरञ्जः। इति राजनिर्घण्टः॥ खरस्पर्शे, त्रि। इति मेदिनी। शे, २१॥ (यथा, भागवते। ३। १७। ५।

"रवौ वायुः सद्दःस्पर्शः फूत्कारानीरयन् मुहुः।
उत्मूलयन्नगपतीन् वात्यानीको रथध्वजः ॥")

दुःस्पर्शा, स्त्री, (दुःखेन स्पृश्यते इति । स्पृश् + खल् + टाप् च ।) कपिकच्छुः । आकाशवल्ली । कण्टकारी । (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"कण्टकारी तु दुःस्पर्शा क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धिका।
कण्टालिका कण्टकिनी धावनी बृहती तथा ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥) दुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुःस्फोटः, पुं, (दुर्द्दष्टं स्फोटयतीति । स्फोटि + अच् ।) शस्त्रभेदः । इति हेमचन्द्रः ।३ । ४५१ ॥

दुकूलं, क्ली, (दुष्टं कूलति आवृणोतीति । कूल + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३।१।१३५ । इति कः । पृषोदरात् साधुः । यद्वा, दु + "खजिपिञ्जादिभ्य उरोलोचौ ।" उणा । ४ । ९० । इति ऊलच् । धातोः कुक् च ।) क्षौमवस्त्रम् । (यथा, रघौ । ७ । १९ ।

"दुकूलवासाः स वधूसमीपं
निन्ये विनीतैरवरोधरक्षैः ॥")

सूक्ष्मवस्त्रम् । इति मेदिनी । ले, ६६ ॥

दुगूलम्, क्ली, (दुकूलं पृषोदरात् कस्य गः ।) दुकूलम् । पट्टवस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३३३ ॥

दुग्धम्, क्ली, (दुह्यते स्मेति । दुह + कर्म्मणि क्तः ।) स्त्रीजातिस्तननिःसृतद्रवद्रव्यविशेषः । दुध इति भाषा । तत्पर्य्यायः । क्षीरम् २ पीयूषम् ३ ऊधस्यम् ४ स्तन्यम् ५ पयः ६ अमृतम् ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ बालजीवनम् ८ । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य सामान्यगुणाः । स्वादुरसत्वम् । स्निग्धत्वम् । ओजःकारित्वम् । धातुवर्द्धनत्वम् । वातपित्तहरत्वम् । वृष्यत्वम् । श्लेष्मलत्वम् । गुरुत्वम् । शीतलत्वम् । पिष्टकादरष्टगुणगुरुत्वञ्च ॥ * ॥ गोदुग्धगुणाः । प्राणधारकत्वम् । बलायुःपुरुषत्वशुक्रकारित्वम् । मेध्यत्वम् । रक्तपित्तरोगवायुनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च ॥*॥ छागीदुग्धगुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । मलबन्धामिकारित्वम् । रक्तपित्तविकारश्वासकाससर्व्वदोषनाशित्वञ्च ॥ * ॥ मेषीदुग्धगुणाः । गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । कफपित्तनाशित्वञ्च ॥ * ॥ माहिषदुग्धगुणाः । अतिस्निग्धत्वम् । निद्राकारित्वम् । अग्निनाशित्वञ्च ॥ * ॥ उष्ट्रीदुग्धगुणाः । रूक्षत्वम् । उष्णत्वम् । शोथवातकफनाशित्वम् ॥ * ॥ अश्वीदुग्धगुणाः । सलवणत्वम् । मधुराम्लरसत्वम् । लघुत्वञ्च ॥ * ॥ हस्तिनीदुग्धगुणाः । मधुरत्वम् । शुक्रकारित्वम् । कषायानुरसत्वम् । गुरुत्वञ्च ॥ * ॥ मानुष्यदुग्धगुणाः । प्राणधारकत्वम् । शरीरहितकारित्वम् । बृंहणत्वम् । तृप्तिजनकत्वञ्च ॥ * ॥ प्रत्यूषकाले गोदुग्धपानगुणाः । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । दुर्जरत्वम् । तस्मात् सूर्य्योदयात् परं यामं यामार्द्धमेव वा उत्तार्य्य पयो ग्राह्यम् । तत्पथ्यं दीपनं लघु ॥* विवत्सावालवत्सानां पयः दोषलम् । एकवर्णवत्सगोर्दुग्धं श्वेतवर्णकृष्णवर्णगोदुग्धञ्च प्रशस्तम् ॥ * ॥ इक्षुभक्षकमाषपर्णभक्षकोर्द्ध्वदृङ्गगोदुग्धं पक्वमपक्वं वा हितकारकम् ॥ * ॥ पर्य्युषितदुग्धगुणाः । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । दुर्ज्जरत्वञ्च ॥ * ॥ अपक्वदुग्धगुणाः । प्रायोऽभिष्यन्दित्वम् । गुरुत्वञ्च ॥ * ॥ शृतोष्णं कफवातनाशनम् । शृतशीतं पित्तनाशनम् । धारोष्णदुग्धं अमृततुल्यम् । स्त्रीस्तन्यदुग्धं विना सर्व्वमपक्वं दुग्धं त्याज्यम् । सलवणदुग्धं विग्रथितं नट इति ख्यातं दुग्धञ्च त्याज्यम् ॥*॥ दुग्धान्नगुणाः । चक्षुर्हितत्वम् । बलकारित्वम् । पित्तनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च ॥ * ॥

"शाकाम्लपलपिण्याककुलत्थलवणामिषैः ।
करीरदधिमाषैश्च प्रायः क्षीरं विरुध्यते ॥"

इति राजवल्लभः ।

अथ चतुर्व्विधक्षीरगुणः ।

"केऽप्याविकं पथ्यतमं शृतोष्णं
क्षीरं त्वजानां शृतशीतमाहुः ।
दोहान्तशीतं महिषीपयस्यं
गव्यन्तु धारोष्णमिदं प्रशस्तम् ॥

वृष्यं बृंहणमग्निवर्द्धनकरं पूर्ब्बाह्णपीतं पयो
मध्याह्ने बलदायकं रतिकरं कृच्छ्रस्य विच्छेदनम् ।
बाल्ये वह्निकरं ततो बलकरं वीर्य्यप्रदं वार्द्धके
रात्रौ क्षीरमनेकदोषशमनं सेव्यं ततः सर्व्वदा ॥

क्षीरं मुहूर्त्तत्रितयोषितं य-
दतप्तमेतद्विकृतिं प्रयाति ।
यस्मात्तु दोषं कुरुते तदूर्द्ध्वं
विषोपमं स्यादुषितं दशानाम् ॥

जीर्णज्वरे कफे क्षीणे क्षीरं स्यादमृतोपमम् ।
तदेव तरुणे पीतं विषवद्धन्ति मानुषम् ॥

क्षीरक्वाथगुणः ।

चतुर्थभागं सलिलं निधाय
यत्नाद्व्यदावर्त्तितमुत्तमं तत् ।
सर्व्वामयघ्नं बलपुष्टिकारि
वीर्य्यप्रदं क्षीरमतिप्रशस्तम् ॥

गव्यं पूर्ब्बाह्णकाले स्यादपराह्णे तु माहिषम् ।
क्षीरं सशर्करं पथ्यं यद्वा सात्म्यञ्च सर्व्वदा ॥

क्षीरं न भुञ्जीत कदाप्यतप्तं
तप्तञ्च नैतल्लवणेन सार्द्धम् ।
पिष्टान्नसन्धानकमाषमुद्ग-
कोशातकीकन्दफलादिकैश्च ॥

तथा च,

मत्स्यमांसगुड़मुद्गमूलकैः
कुष्ठमावहति सेवितं पयः ।
शाकजाम्बवरसादिसेवितं
मारयत्यबुधमाशु सर्पवत् ॥ * ॥

स्निग्धं शीतं गुरु क्षीरं सर्व्वकालं न सेवयेत् ।
दीप्ताग्निं कुरुते मन्दं मन्दाग्निं नष्टमेव च ॥
नित्यन्तीव्राग्निना सेव्यं सुपक्वं माहिषं पयः ।
पुष्यन्ति धातवः सर्व्वे बलपुष्टिविवर्द्धनम् ॥
क्षीरं गवाजकादेर्मधुरं क्षारं नवप्रसूतानाम् ।
रूक्षञ्च पित्तदाहं करोति रक्तामयं कुरुते ॥*॥
मधुरं त्रिदोषशमनं क्षीरं मध्यप्रसूतानाम् ।
लवणं मधुरं क्षीरं विदाहजननं चिरप्रसूतानाम् ॥
गुणहीनं निःसारं क्षीरं प्रथमप्रसूतानाम् ।
मध्यमवयसां रसायनमुक्तमिदं दुर्ब्बलन्तु वृद्धानाम् ॥
तासां मासत्रयादूर्द्ध्वं गुर्व्विणीनाञ्च यत् पयः ।
तद्दाहि लवणं क्षीरं मधुरं पित्तशोषकृत् ॥*॥
दुग्धाम्रं शीतलं स्वादु वृष्यं वर्णकरं गुरु ।
वातपित्तापहं रुच्यं बृंहणं बलवर्द्धनम् ॥"

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

अथ भावप्रकाशोक्तसामान्यदुग्धगुणाः ।

"दुग्धं सुमधुरं स्निग्धं वातपित्तहरं सरम् ।
सद्यःशुक्रकरं शीतं सात्म्यं सर्व्वशरीरिणाम् ॥
जीवनं बृंहणं बल्यं मेध्यं वाजीकरं परम् ।
वयःस्थापकमायुष्यं सन्धिकारि रसायनम् ॥
विरेकवान्तिवस्तीनां तुल्यमोजोविवर्द्धनम् ।
जीर्णज्वरे मनोरोगे शोषमूर्च्छाभ्रमेषु च ॥
ग्रहण्यां पाण्डुरोगे च दाहे तृषि हृदामये ।
शूलोदावर्त्तगुल्मेषु वस्तिरोगे गुदाङ्कुरे ॥
रक्तपित्तातिसारे च योनिरोगे श्रमे क्लमे ।
गर्भस्रावे च सततं हितं मुनिवरैः स्मृतम् ॥
बालवृद्धक्षतक्षीणाः क्षुद्व्यवायकृशाश्च ये ।
तेभ्यः सदातिशयितं हितमेतदुदाहृतम् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

(दुग्धोत्पत्तिविवृतिर्यथा,—

"यद्द यदाहारजातन्तु रसं क्षीरशिरानुगम् ।
सरं जलञ्च भुक्तञ्च तथा पित्तेन संयुतम् ॥
पाचितं जाठरे वह्नौ पित्तेन सह मूर्च्छितम् ।
पच्यमानं शिराप्राप्तं क्षीरं तद्विद्धि पुत्रक ! ॥
तेन क्षीरमिति ख्यातमग्निसोमात्मकं पयः ।
अमृतं सर्व्वभूतानां जीवनं बलकृन्मतम् ॥
हारीतः संशयापन्नः पप्रच्छ पितरं पुनः ।
कथं रसस्य सम्पत्तिः कथं सञ्चीयते विभो ! ॥
कथं रक्तस्य संस्थाने क्षीरं पाण्डुत्वमीयते ।
कथं तत्र कुमारीणां बन्ध्यानां न कथं भवेत् ॥
एवं पृष्टो महाचार्य्यः प्रोवाच मुनिपुङ्गवः ।
अति हर्षप्रदं पुत्र ! परिपृष्टं भिषग्वर ! ॥
सितास्निग्धं तथा रक्तं पित्तेन पाकतां गतम् ।
रक्तं श्वेतत्वमायाति तथा क्षीरं सितं भवेत् ॥
क्षीरनाड्यः कुमारीणां बन्ध्यानां न कथं भवेत् ।
अल्पधातुबलं यस्मात्तस्मात् क्षीरं न जायते ॥
बन्ध्यानां क्षीरनाड्यस्तु वातेन परिपूरिताः ।
क्षीरञ्च न भवेत्तस्मादार्त्तवञ्चाधिकं यतः ॥
प्रसूतासु च नारीषु बलेन सह सूयते ।
तेन स्रोतो विशुद्धिः स्यात् क्षीरमाशु प्रवर्त्तते ॥
तस्मात् सद्यः प्रसूतायां जायते श्लैष्मिकं पयः ।
तेन काठिन्यमायाति तस्मात्तत् परिवर्ज्जयेत् ॥
पयश्चाविकृतं नार्य्या बलकृद्दोषनाशनम् ॥"

इति हारीते प्रथमे स्थाने अष्टमेऽध्याये ॥)

(कत्तृणम् । तत्पर्य्यायाश्च यथा,—

"कत्तृणं ध्यामकं दुग्धम् ।" इति च वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

दुग्धः, त्रि, (दुह+क्तः।) प्रपूरितः। इति मेदिनी। धे, ८॥ क्षतदोहः। (यथा, हरिवंशे।२।२५।
"तेनेयं गौर्म्महाराज! दुग्धा शस्यानि भारत!॥"
दुह+भावे क्तः।) दोहने, क्ली॥

दुग्धकूपिका, स्त्री, (दुग्धकूपः साधनत्वेनास्त्यस्या इति। दुग्धकूप+ठन्। टाप्।) पिष्टकविशेषः। यथा,—
"तण्डुलचूर्णविमिश्रितनवक्षीरेण सान्द्रपिष्टेन। दृढ़कूपिकां विदध्यात्ताञ्च पचेत् सर्पिषा सम्यक्॥ अथ तां क्षीरितमध्यां घनपयसा पूर्णगर्भाञ्च। शङ्कमुद्रितवदनां तप्तघृतेन पक्ववदनाञ्च। अतिपाण्डुखण्डपाके क्षपयेत् कर्पूरवासिते कुशलः॥"
अस्या गुणाः।
"अथ दुग्धकूपिका सा बल्या पित्तानिलापहा। वृष्या शीता गुर्व्वी शुक्रकरी तर्पणी रुच्या। विदधाति कायपुष्टिं दृष्टिं दूरप्रसारिणीरम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे २ भागे॥

दुग्धतालीयं, क्ली, (दुग्धस्य तालाय प्रतिष्ठायै हितम्। दुग्धताल+छः।) दुग्धाम्रम्। क्षीरफेनः। इति मेदिनी। ये, १३३॥ दुग्धाग्रम्। इति हेमचन्द्रः॥

दुग्धपाचनं, क्ली, (पच्यतेऽस्मिन्निति। पच+अधिकरणे ल्युट्। दुग्धस्य पाचनं पात्रम्।) दुग्धपाकपात्रम्। तत्पर्य्यायः। बचकम् २। इति हारावली। २२०॥

दुग्धपाषाणः, पुं, (दुग्धं क्षीरं पाषाण इव कठिनं यस्य।) वृक्षविशेषः। शिरगोला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। दुग्धपाषाणकः २ दुग्धाश्मा ३ क्षीरी ४ गोमेदसन्निभः ५ वचाभः ६ दीप्तिकः ७ दुग्धी ८ क्षीरचवः ९। अस्य गुणाः। रुच्यत्वम्। ईषदुष्णत्वम्। ज्वरपित्तहृद्रोगशूलकासाध्मानविनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

दुग्धपुच्छी, स्त्री, (दुग्धवत् शुभ्रं पुच्छं मूलदेशो यस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) वृक्षविशेषः। दुग्धपेया इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। सेवकालुः २ निशा ३ भङ्गा ४ नसङ्करी ५। इति शब्दचन्द्रिका॥

दुग्धफेनः, पुं, (दुग्धस्य फेन इव फेनो यत्र।) क्षीरडिण्डीरः। तत्पर्य्यायः। शाकरः २। इति राजनिर्घण्टः॥

दुग्धफेनी, स्त्री, (दुग्धवत् शुभ्रः फेनो यस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) क्षुद्रक्षुपविशेषः। तत्पर्य्यायः। पयःफेनी २ फेनदुग्धा ३ पयस्विनी ४ लतारिः ५ व्रणकेतुघ्नी ६ गोजापर्णी ७। अस्या गुणाः। कटुत्वत्। तिक्तत्वम्। शिशिरत्वम्। विषव्रणनाशित्वम्। रुच्यत्वम्। युक्त्या रसायनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

दुग्धबीजा, स्त्री, (दुग्धवत् शुभ्रं बीजं यस्याः।) यावनालाद्यक्षतातप्तण्डुलचिपिटः। अस्या गुणाः। सुमधुरत्वम्। दुर्जरत्वम्। वीर्य्यपुष्टिदातृत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

दुग्धाक्षः, पुं, (दुग्धवत् शुभ्रं अक्षं नेत्रं चिह्नविशेषो यस्य।) उपलविशेषः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

दुग्धाब्धितनया, स्त्री, (दुग्धाब्धेः क्षीरसमुद्रस्य तनया।) लक्ष्मीः। इति कविकल्पलता॥

दुग्धाश्मा, [न्] पुं, (दुग्धं क्षीरं अश्मा प्रस्तर इव कठिनं यस्य।) दुग्धपाषाणः। इति राजनिर्घण्टः॥

दुग्धिका, स्त्री, (दुग्धं निर्य्यासो बहुलतया विद्यते यस्याः। दुग्ध+ठन्। टाप् च।) वृक्षविशेषः। दुधी इति दुधाक्षीर इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। स्वादुपर्णी २ क्षीरावी ३ क्षीरिणी ४ दुग्धी ५ क्षीरी ६ क्षीरात्मिका ७। इति शब्दरत्नावली॥ अस्या गुणाः। उष्णत्वम्। गुरुत्वम्। रूक्षत्वम्। वातलत्वम्। गर्भकारित्वम्। स्वादुक्षीरत्वम्। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। मलमूत्रोपसर्गकारित्वम्। पटुत्वम्। स्वादुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। वृष्यत्वम्। कफकुष्ठक्रिमिनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ वृक्षभेदः। गन्धिका इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। उत्तमा २ युग्मफला ३ उत्तमफलिनी ४। इति रत्नमाला॥

दुग्धिनिका, स्त्री, रक्तापामार्गः। इति राजनिर्घण्टः॥

दुग्धी, स्त्री, (दुग्धं क्षीरं बहुलतया अस्त्यस्या इति। अर्श आद्यच्। ततो गौरादित्वात् ङीष्।) क्षीरावी। इति मेदिनी। धे, ८॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"उत्तमा दुग्धिका दुग्धी फलोत्तमा फलिन्यपि॥")
दुग्धपाषाणः। इति राजनिर्घण्टः॥

दुच्छकः, पुं, (दु उपतापे+भावे क्विप् तुक् च। दुत् उपतापः। तन्निराकरणे शक्नोतीति। शक+पचाद्यच्।) सुरानामगन्धद्रव्यम्। विड्राद्यवकाशकः। इति मेदिनी। के, १०५॥

दुड़िः, स्त्री, (दुलिः+लस्य डः।) दुलिः। कच्छपी। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

दुण्डुकः, त्रि, दुष्टचित्तः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

दुण्डुभः, पुं, (क्रीड़ति मज्जतीति। डुड़ मज्जने+"उभः कित् कुकिद्रडिभ्यां कनुगुनौ रलोपश्च।" १। ४४०। इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रात् उभः गुन् रलोपश्च।) डुण्डुभसर्पः। इत्युणादिकोषः॥ (यथा, महाभारते।६।१२५४।१७०।
"शरमीनां महारौद्रां प्रासशक्त्युग्रडुण्डुभाम्।"
"शोणितौघवहां घोरां श्रोणिःप्रावर्त्तयन्नदीम्॥")

दुद्रुमः, पुं, (दुर् दुष्टो द्रुमः। पृषोदरादित्वात् रलोपः।) हरितपलाण्डुः। इत्यमरः॥ २। ४। १४८॥

दुन्दमः, पुं, (दुन्द इत्यव्यक्तशब्देन मणति शब्दायते इति। मण शब्दे+डः।) दुन्दुभिः। इति शब्दरत्नावली॥

दुन्दुः, पुं, वसुदेवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ दुन्दुभिवाद्यम्। इति शब्दरत्नावली॥

दुन्दुभिः, पुं, (दुन्दु इत्यव्यक्तशब्देन भातीति। भा+बाहुलकात् किः।) ढक्कढक्का। तत्पर्य्यायः। भेरी २ आनकः ३। इत्यमरः। १। ७। ६॥ (यथा, महाभारते। १। १२३। ४६।
"आकाशे दुन्दुभीनाञ्च बभूव तुमुलः स्वनः॥")
वरुणः। दैत्यभेदः। इति मेदिनी। भे, १६। (दानवविशेषः। यथा, हरिवंशे। ३। ८१।
"अभवन् दनुपुत्राश्च शतं तीव्रपराक्रमाः।"
"शङ्कुकर्णो विराधश्च गवेष्ठो दुन्दुभिस्तथा॥")
रक्षोभेदः। वाद्यभेदः। इति शब्दरत्नावली॥ विषम। इति हेमचन्द्रः। २। २०७॥ (कुकुरवंशीयस्य अन्धकस्य पुत्रः। यथा, भागवते। ९। २४। २०।
"अन्धकाद्दुन्दुभिस्तस्मादविद्योतः पुनर्व्वसुः॥"
क्रौञ्चद्वीपाधिपतेर्द्युतिमतः पुत्राणामन्यतमः। क्रौञ्चद्वीपस्य देशभेदश्च। यथा, ब्रह्माण्डे ३६ अध्याये।
"मुनिश्च दुन्दुभिश्चैव सुता द्युतिमतस्तु वै। तेषाञ्च नामभिर्देशाः क्रौञ्चद्वीपाश्रयाः स्मृताः॥"
"मुनेस्तु मुनिर्देशो वै दुन्दुभेर्दुन्दुभिः स्मृतः॥"
पर्व्वतविशेषः। यथा, मत्स्यपुराणे।१२१।१३।
"स एव दुन्दुभिर्नाम श्यामपर्व्वतसन्निभः। शब्दस्त्वः पुरा तस्मिन् दुन्दुभिस्ताड़ितः सुरैः॥"
असुरविशेषः। यथा, रामायणे। ४। ९। ४।
"मायावी नाम तेजस्वी पूर्व्वजो दुन्दुभेः सुतः। तेन तस्य महद्वैरं बलिनः स्त्रीकृतं पुरा॥")

दुन्दुभिः, स्त्री, अक्षः। पाशकः। इत्यमरः। ३। ३। १३५॥ अक्षे पाशकविषये दानविशेषो विक्ति इति ख्यातः। इति केचित्॥ अक्षविन्दुत्रिकद्वयम्। इति रभसः॥ विन्द्वन्वितचतुष्पार्श्वस्वर्णशृङ्गादिमयद्यूतोपकरणं पाशटी इति ख्याता। इति केचित्॥ इति तट्टीकायां भरतः॥

दुन्दुमारः, पुं, धुन्धुमारः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

दुरदृष्टं, क्ली, (दुर्दुष्टमदृष्टम्।) दुर्भाग्यम्। इति स्मृतितन्त्रे॥

दुरध्वः, पुं, (दुर्दुष्टोऽध्वा। "उपसर्गादध्वनः।" ५। ४। ८५। इति अच्।) कुपथः। इत्यमरः। २। १। १६॥

दुरभिग्रहः, पुं, (दुर्दुःखेन आभिमुख्येन गृह्यतेऽसौ इति। दुर्+अभि+ग्रह+खल्।) अपामार्गः। इति राजनिर्घण्टः॥ (दुरभि+ग्रह+कर्म्मणि खल्।) दुःखग्राह्ये, त्रि॥

दुरभिग्रहा, स्त्री, (दुरभिग्रह+टाप्।) कपिकच्छुः। दुरालभा। इति राजनिर्घण्टः॥

दुराकः, पुं, (दुनोतीति। दु न उपतापे+"आकः। खजादेः स तु कित्।" १। २१६। इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रात् आकप्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) म्लेच्छभेदः। इत्युणादिकोषः॥

दुराचारः, पुं, (आचर्य्यते इति भावे घञ्। दुर्दुष्ट आचारः इति प्रादिसमासः।) विरुद्धाचरणम्। यथा, अध्यात्मरामायणे।
"प्राप्ते कलियुगे घोरे नराः पुण्यविवर्ज्जिताः। दुराचाररताः सर्व्वे सत्यवार्त्तापराङ्मुखाः॥"

(दुष्ट आचारो यस्य ।) निन्दिताचारवति, त्रि ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ११ । १६ ।
"महापातकयुक्तश्च दुराचारोऽतिगर्हितः ॥")

दुराधर्षः, पुं, (दुष्टान् यज्ञविघ्नकारिराक्षसादीन् आधर्षतीति दूरीकरोतीति । धृष् + अच् ।) गौरसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । २२ ।
"अनुत्तमो दुराधर्षः कृतज्ञः कृतिरात्मवान् ।"
"दैत्यादिभिर्धर्षयितुं न शक्यते इति दुराधर्षः ।" इति तद्भाष्ये शङ्करः ॥ दुःखेन आ ईषदपि धर्षयितुमशक्यः इति । धृष् + "ईषद्दुःसुष्विति । ३ । ३ । १२६ । इति खल् ।) अधर्षणीये, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ६ । १६ । ३२ ।
"भीमसेनो गदां भीमां प्रकर्षन् परिघोपमाम् ।
प्रधर्षन् महासैन्यं दुराधर्षो महामनाः ॥")

दुराधर्षा, स्त्री, (दुराधर्ष + स्त्रियां टाप् ।) कुटुम्बिनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुरारुहः, पुं, (दुःखेन आरुह्यते इति । दुर् + आ + रुह + घञर्थे कर्म्मणि कः ।) बिल्वः । नारिकेलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुःखारोहणीये, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । १४७ । ६१ ।
"क्व वा त्वयाद्य गन्तव्यं प्रब्रूहि पुरुषर्षभ ! ।
अतःपरमगम्योऽयं पर्व्वतः सुदुरारुहः ॥")

दुरारुहा, स्त्री, (दुरारुह + टाप् ।) खर्ज्जुरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुरारोहः, पुं स्त्री, (दुःखेन आरुह्यते इति । रुह + कर्म्मणि खल् ।) शरटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दुःखारोहणीये, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ५ । १४ ।
"इयं कूटे मनुष्येन्द्र ! गहने महती शमी ।
भीमशाखा दुरारोहा श्मशानस्य समीपतः ॥")

दुरारोहा, स्त्री, (दुरारोह + टाप् ।) शाल्मलिवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रीवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुरालभा, स्त्री, (दुःखेन आलभ्यते गृह्यते स्पृश्यते वासौ । दुर् + आ + लभ + खल् + टाप् । आगमविधेरनित्यत्वात् न नुम् ।) स्वनामख्यातकण्टकयुक्तक्षुद्रवृक्षविशेषः । स यवासप्रभेदः । हिङ्गुया इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । दुरालभा २ धन्वयासः ३ ताम्रमूला ४ कच्छुरा ५ दुःस्पर्शा ६ धन्वी ७ धन्वयवासकः ८ प्रबोधनी ९ सूक्ष्मदला १० विरूपा ११ दुरभिग्रहा १२ दुर्लभा १३ दुःप्रधर्षा १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ यासः १५ यवासः १६ दुःस्पर्शः १७ कुनाशकः १८ रोदनी १९ अनन्ता २० समुद्रान्ता २१ । इत्यमरः । २ । ४ । ९२ ॥ गान्धारी २२ कासाया २३ । इति भावप्रकाशः ॥ धनुर्यासः २४ युवसः २५ कच्छुरा २६ । इति शब्दरत्नावली ॥ विकण्टकः २७ । इति जटाधरः ॥ (पद्मसुखी २८ । इति शब्दचन्द्रिका ॥) अस्या गुणाः । सारत्वम् । ज्वरच्छर्द्दिश्लेष्मपित्तविसर्पवेदनानाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । चारत्वम् । अम्लत्वम् । मधुरत्वम् । वातगुल्मप्रमेहनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
"यवासस्य गुणैस्तुल्या बुधैरुक्ता दुरालभा ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ८८ ।
"दीर्घव्रता दीर्घदृष्टिर्दीर्घतोया दुरालभा ॥")
दुरालभनीये, त्रि ॥

दुरालम्भा, स्त्री, (दुःखेन आलभ्यते इति । दुर् + आ + लभ + खल् + नुम् च ।) दुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ९८ । ३१ ।
"तीक्ष्णवीर्य्यास्तु भूतानां दुरालम्भाः सकण्टकाः ।
रक्तभूयिष्ठवर्णाश्च कृष्णाश्चैवोपहारयेत् ॥")

दुरालापः, पुं, (दुष्ट आलापः इति प्रादिसमासः । गालिः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दुरासदः, त्रि, (दुःखेन आसद्यते इति । दुर् + आ + सद् + "ईषद्दुःसुष्विति ।" ३।३।१२६ । इति खल् ।) दुष्प्राप्यः । यथा,—
"दुरासदो दुर्विषहो भूतानां स बभूव ह ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥
(यथा च, देवीभागवते । १ । १० । ३२ ।
"धर्म्मस्य पुरतः प्राप्ते कामभावे दुरासदे ॥"
(दुष्प्रवेशः । यथा, माघे । १६ । १० ।
"घनजालनिभैर्दुरासदाः
परितो नागकदम्बकैस्तव ।
नगरेषु भवन्तु वीथयः
परिकीर्णा वनचैर्मृगादिभिः ॥")

दुरितं, क्ली, (इण भावे + क्तः । दुष्टमितं गमनं नरकादिदुर्गतिप्राप्तिर्यस्मात् ।) पापम् । इत्यमरः । १ । ४ । २३ ॥ (यथा, रघौ । ८ । २ ।
"दुरितैरपि कर्त्तुमात्मसात्
प्रयतन्ते नृपसूनवो हि यत् ॥")
तद्वति, त्रि ॥

दुरितदमनी, स्त्री, (दुरितं पापं दम्यते यया इति । दम + करणे ल्युट् । ङीप् च ।) शमी । इति राजनिर्घण्टः॥ (दम + ल्युः ।) पापनाशिनी च ॥

दुरिष्टकृत्, पुं, (दुरिष्टम् अभिचारयज्ञं करोतीति । दुरिष्ट + कृ + क्विप् तुगागमश्च ।) अभिचारकर्त्ता । तस्य नरकं यथा,—
"देवद्विजपितॄन् द्वेष्टा रत्नदूषयिता च यः ।
स याति कृमिभक्षे वै कृमीशे च दुरिष्टकृत् ॥"
इति विष्णुपुराणे । २ । ६ । १४ ॥
"दुरिष्टकृत् अभिचारकर्त्ता ।" इति तट्टीका ॥

दुरिष्टः त्रि (दुर् + इष्टन् ।) अतिमन्दः । अयमनयोरेषां वा अतिशयेन दुः निन्दितः । इति व्याकरणम् ॥

दुरीषणा, स्त्री, (दुर्दुष्टा ईषणा इच्छाभिशंसनम् । प्रादिसमासः ।) शापः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दुरूहः, त्रि, (दुःखेन ऊह्यते इति । दुर् + ऊह + कर्म्मणि खल् ।) दुर्विज्ञेयः । यथा,—
"काव्यप्रकाशस्य दुरूहपङ्क्तीर्गदाधरो व्याकुरुते प्रयत्नात् ।"
इति गदाधरभट्टाचार्य्यकृतकाव्यप्रकाशटीका ॥

दुरोदरं, क्ली, (दुर्दुष्टमासमन्तादुदरं यस्य । दुष्टसुदरमस्य वा । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) द्यूतभेदः । पाशकक्रीड़ा । इत्यमरः ।३।३।१७१ ॥ (यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । २६ ।
"अर्थं किं तनुषे दुरोदरमिदं न स्थापतेयं तव ॥")

दुरोदरः, पुं, (दुष्टं आ समन्तात् उदरं यस्य ।) द्यूतकृत् । (यथा, महाभारते । २ । ५६ । ६ ।
"दुरोदरा विहिता ये तु तत्र
महात्मना धृतराष्ट्रेण राज्ञा ॥")
पणः । इति मेदिनी । रे, २६७ ॥

दुर्गं, क्ली, (दुःखेन गच्छत्यत्र । दुर् + गम + "सुदुरोरधिकरणे ।" ३ । २ । ४८ । इतस्य वार्त्तिकोक्त्या डः ।) पर्व्वतादिभिर्दुर्गमं पुरम् । इत्यमरः । २ । ८ । १७ ॥ गड़ इति केल्ला इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । कोट्टम् २ । यथा,—
"स्कन्धावारो राजधानी कोट्टदुर्गे पुनः समे ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
"अथ कोट्टो राजधानी राजधानकमित्यपि ।"
इति शब्दरत्नावली ।
"पुरं दुर्गमधिष्ठानं कोट्टोऽस्त्री राजधान्यपि ।"
इति जटाधरः ॥
तत्तु षड्विधम् । यथा,—
"तत्र दुर्गं नृपः कुर्य्यात् षण्णामेकतमं बुधः ।
धन्वदुर्गं महीदुर्गं नरदुर्गं तथैव च ॥
वार्क्षञ्चैवाम्बुदुर्गञ्च गिरिदुर्गञ्च पार्थिव ! ।
सर्व्वेषामेव दुर्गाणां गिरिदुर्गं प्रशस्यते ॥
दुर्गञ्च परिखोपेतं वप्राट्टालकसंयुतम् ।
शतघ्नीयन्त्रमुख्यैश्च शतशश्च समावृतम् ॥"
इति मात्स्ये १६१ अध्यायः ॥
राज्ञस्तत्करणावश्यकत्वं तच्छुभाशुभलक्षणञ्च यथा,—
"दुर्गांस्तु सततं कुर्य्यात् प्राकाराट्टालतोरणैः ।
दूषितान्नगराद्राजा दुर्गं दुर्गाश्रयं चरेत् ॥
दुर्गं बलं नृपाणान्तु नित्यं दुर्गं प्रशस्यते ।
शतमेको योधयति दुर्गस्थो यो धनुर्धरः ॥
शतं दश सहस्राणि तस्मात् दुर्गं प्रशस्यते ।
जलदुर्गं भूमिदुर्गं वृक्षदुर्गं तथैव च ॥
अरण्यवनदुर्गञ्च शैलजं परिखोद्भवम् ।
दुर्गं कार्य्यं नृपतिना यथायोग्यं स्वदेशतः ॥
दुर्गं कुर्व्वन् पुरं कुर्य्यात् त्रिकोणं धनुराकृति ॥
वर्त्तुलं वा चतुष्कोणं नान्यथा नगरं चरेत् ।
म्दङ्गाकृति दुर्गञ्च सततं कुलनाशनम् ॥
यथा राक्षसराजस्य लङ्कादुर्गा जिता पुरा ॥
बलेः पुरी शोणिताख्यं तेजो दुर्गं प्रतिष्ठितम् ।
यतस्तत् व्यजनाकारमतो भ्रष्टश्रियो बलिः ॥
सौभाग्यं शाल्वराजस्य नगरं पञ्चकोणकम् ।
दिवि यद्वर्त्तते राजंस्तच्च भ्रष्टं भविष्यति ॥

यत्राधीध्याक्रयं भूप! पुरमिन्द्राकुभूभुजाम्।
धनुराकृति तत्रापि ततोऽभूद्विजयप्रदम् ॥
दुर्गभूमौ यजेद्दुर्गां दिक्पालांश्चैव द्वारतः।
पूजयित्वा विधानेन जयं भूपः समाप्नुयात् ॥
अतो दुर्गं नृपः कुर्यात् सततं जयवृद्धये ॥"
इति कालिकापुराणे राजनीतिविशेषः ८५ अः ॥
(शैलभेदः। यथा, कालिकापुराणे। ७४ अः।
"यत्र दुर्गाक्रयं शैलं शिवस्यास्ति महत्तरम् ॥")
दुर्गः, पुं, असुरभेदः। यं हत्वा चण्डिकाया दुर्गेति नामाभूत्। इति काशीखण्डम् ॥ (यथा, हरिवंशे। १६४। ६।
"विन्ध्यवासिनीं दुर्गघ्नीं रणदुर्गां रणप्रियाम् ॥"
विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४६। ६६।
"दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ॥")
गुग्गुलुः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुःखेन गम्यते अत्रेति। दुर्+गम्+अधिकरणे डः।) दुर्गमे, त्रि। इति मेदिनी। गे, ६ ॥
दुर्गकारकं, क्ली, (निजकृतवेष्टनेन दुर्गं करोतीति। कृ+"ण्वुल्तृचौ।"३।१।१३३। इति ण्वुल्।) वृक्षविशेषः। इति शब्दमाला। दुर्गकर्त्तरि, त्रि ॥
दुर्गतः, त्रि, (दुर् दुरवस्थां गच्छति स्मेति। दुर्+गम्+"गत्यर्थाकर्म्मकश्लिषेति।" ३।४।७२। इति कर्त्तरि क्तः।) दरिद्रः। इत्यमरः। ३। १। ४९ ॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम्। २९६।
"दुर्गतगृहिणी तनये करुणार्द्रा प्रियतमे च रागमयी।
मुग्धा रताभियोगं न मन्यते न प्रतिक्षिपति ॥")
दुर्गतिः, स्त्री, (दुष्टा क्लेशदायिनी गतिः।) नरकः। इत्यमरः। १। ९। १ ॥ (यथा, देवीभागवते। ३। १२। ६८।
"कृत्वा यज्ञं विधानेन दत्त्वा पुण्यं मखार्ज्जितम्।
समुद्धर महाराज! पितरं दुर्गतिं गतम् ॥")
दारिद्र्यम्। इति मेदिनी। ते, ११५ ॥ (यथा, महाभारते। १३। ७०। ८।
"कथं भवान् दुर्गतिमीदृशीं गतो
नरेन्द्र तद्ब्रूहि किमेतदीदृशम् ॥")
दुर्गतिनाशिनी, स्त्री, (दुर्गतिं नाशयतीति। नश+णिच्+णिनिः+ङीप्।) दुर्गा। यथा,—
"ब्रह्माण्डविजयस्यास्य कवचस्य प्रजापतिः।
ऋषिश्छन्दश्च गायत्री देवी दुर्गतिनाशिनी ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डम् ॥
दुर्गन्धं, क्ली, (दुष्टो गन्धो यस्य।) सौवर्च्चललवणम्। इति हेमचन्द्रः। ६। २७ ॥
दुर्गन्धः, पुं, (दुष्टो गन्धः।) दुष्टगन्धः। तत्पर्य्यायः। पूतिगन्धिः २। इत्यमरः।१।५।१२ ॥ (यथा, सुश्रुते। १। ३०।
"सुगन्धं वेत्ति दुर्गन्धं दुर्गन्धस्य सुगन्धिताम्।
यो वा गन्धान्न जानाति गतासुं तं विनिर्द्दिशेत् ॥")
आम्रवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ पलाण्डुः। इति भावप्रकाशः ॥ (दुष्टो गन्धो यत्र।) दुष्टगन्धयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, मार्कण्डेये। ८। ८१।

"अथाजगाम त्वरितो धर्म्मश्चाण्डालरूपधृक्।
दुर्गन्धो विकृतो रूक्षः श्मश्रुलो दन्तुरो घृणी ॥")
दुर्गन्धी, [न्] त्रि, (दुर्गन्धोऽस्त्यस्येति। दुर्गन्ध+इनिः।) दुर्गन्धयुक्तः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा, मनुः। ६। ७६।
"अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम्।
चर्म्मावनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥")
दुर्गपुष्पी, स्त्री, (दुर्गं दुष्प्राप्यं पुष्पं यस्याः। जातित्वात् ङीष्।) वृक्षविशेषः। केशपुष्पा इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। मानसी २ बालाची ३ केशधारिणी ४। इति शब्दचन्द्रिका ॥
दुर्गमः, त्रि, (दुःखेन गम्यते इति। दुर्+गम+"ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्।" ३। ३। १२६। इति खल्।) दुर्गः। दुःखेन गमनीयस्थानादि। इति शब्दमाला ॥ (यथा, महाभारते। ६। १४। ३५।
"शाश्वतः केऽभ्यरचन्त गच्छन्तो दुर्गमां गतिम् ॥"
दुर्दुःखेन गम्यते ज्ञायते इति। दुर्ज्ञेयः। यथा, महाभारते। १३। १४। २६५।
"नमो वृषभवाहाय गजेन्द्रगमनाय च।
दुर्गमाय नमस्तुभ्यमगम्यगमनाय च ॥"
पुं, विष्णुः। यथा, तत्रैव। १३। १४९। ६६। विष्णुसहस्रनामकीर्त्तने।
"दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ॥"
असुरविशेषः। यथा, मार्कण्डेये। ९१। ४४।
"तत्रैव च वधिष्यामि दुर्गमाख्यं महासुरम् ॥"
क्ली, वनम्। सङ्कटस्थलम्। यथा, महाभारते। १। ८१। ३०।
"राजायं नाहुषस्तात दुर्गमे पाणिमग्रहीत् ॥")
दुर्गलङ्घनः, पुं, (दुर्गं दुर्गमस्थानं मरुभूम्यादि लङ्घ्यतेऽनेनेति। लङ्घि+करणे ल्युट्।) उष्ट्रः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३२० ॥
दुर्गसञ्चरः, पुं, (दुर्गं दुर्गमस्थानं नद्यादिपरपारं सञ्चर्य्यतेऽनेनेति। सम्+चर+पुंसीति घः।) संक्रमः। इत्यमरः। ३। २। २५ ॥ साँको इति भाषा ॥
दुर्गसञ्चारः, पुं, (दुर्गं नद्यादिपारदुर्गमस्थानं सञ्चर्य्यते गम्यतेऽनेनेति। सम्+चर+घञ्।) दुर्गसञ्चरः। इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
दुर्गा, स्त्री, (दुर्दुःखेन गम्यते प्राप्यतेऽसौ। गम+अन्यत्रापि दृश्यते। इति डः। दुर्दुःखेन गम्यतेऽस्यामिति। दुर्+गम+"सुदुरोरधिकरणे।" ३।२।४८। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या डः। ततष्टाप्।) नीली। इति मेदिनी। गे, ६ ॥ अपराजिता। इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्यामापक्षी। इति राजनिर्घण्टः ॥ (नववर्षा कुमारी। यथा, देवीभागवते। ३। २६। ४३।
"नववर्षा भवेद्दुर्गा सुभद्रा दशवार्षिकी ॥"
अस्याः पूजाफलमाह। तत्रैव। ३। २६। ५०।
"दुःखदारिद्र्यनाशाय संग्रामे विजयाय च।
क्रूरशत्रुविनाशार्थं तथोग्रकर्म्मसाधने ॥
दुर्गाञ्च पूजयेद्भक्त्या परलोकसुखाय च ॥"

अस्याः पूजामन्त्रं यथा, तत्रैव। ३। २६। ६०।
"दुर्गा त्रायति भक्तं या सदा दुर्गार्त्तिनाशिनी।
दुर्ज्ञेया सर्व्वदेवानां तां दुर्गां पूजयाम्यहम् ॥")
हिमालयकन्या। सा शिवभार्य्या गणेशकार्त्तिकेयोर्माता च। तत्पर्य्यायः।
उमा २ कात्यायनी ३ गौरी ४ काली ५ हैमवती ६ ईश्वरा ७ शिवा ८ भवानी ९ रुद्राणी १० सर्व्वाणी ११ सर्व्वमङ्गला १२ अपर्णा १३ पार्व्वती १४ मृडानी १५ चण्डिका १६ अम्बिका १७। इत्यमरः। १।१।३८ ॥ शारदा १८ चण्डी १९ चण्डवती २० चण्डा २१ चण्डनायिका २२ गिरिजा २३ मङ्गला २४ नारायणी २५ महामाया २६ वैष्णवी २७ महेश्वरी २८ महादेवी २९ हिण्डी ३० ईश्वरी ३१ कोट्टवी ३२ षष्ठी ३३ माधवी ३४ नगनन्दिनी ३५ जयन्ती ३६ भार्गवी ३७ रम्भा ३८ सिंहरथा ३९ सती ४० भ्रामरी ४१ दक्षकन्या ४२ महिषमर्द्दिनी ४३ हेरम्बजननी ४४ सावित्री ४५ कृष्णपिङ्गला ४६ वृषाकपायी ४७ लम्बा ४८ हिमशैलजा ४९ कार्त्तिकेयप्रसूः ५० आद्या ५१ नित्या ५२ विद्या ५३ शुभङ्करी ५४ सात्त्विकी ५५ राजसी ५६ तामसी ५७ भीमा ५८ नन्दनन्दिनी ५९ महामायी ६० शूलधरा ६१ सुनन्दा ६२ शुम्भघातिनी ६३। इति शब्दरत्नावली ॥ ह्रीः ६४ पर्व्वतराजतनया ६५ हिमालयसुता ६६ महेश्वरवनिता ६७। इति कविकल्पलता ॥ सत्या ६८ भगवती ६९ ईशाना ७० सनातनी ७१ महाकाली ७२ शिवानी ७३ हरवल्लभा ७४ उग्रचण्डा ७५ चामुण्डा ७६ विधात्री ७७ आनन्दा ७८ महामात्रा ७९ महामुद्रा ८० माकरी ८१ भौमी ८२ कल्याणी ८३ कृष्णा ८४ मानदात्री ८५ मदालसा ८६ मानिनी ८७ चार्व्वङ्गी ८८ वाणी ८९ ईशा ९० वलेशी ९१ भ्रमरी ९२ भूष्या ९३ फाल्गुनी ९४ यती ९५ ब्रह्ममयी ९६ भाविनी ९७ देवी ९८ अचिन्ता ९९ त्रिनेत्रा १०० त्रिशूला १०१ चर्च्चिका १०२ तीव्रा १०३ नन्दिनी १०४ नन्दा १०५ धरित्रिणी १०६ मातृका १०७ चिदानन्दस्वरूपिणी १०८ मनस्विनी १०९ महादेवी ११० निद्रारूपा १११ भवानिका ११२ तारा ११३ नीलसरस्वती ११४ कालिका ११५ उग्रतारा ११६ कामेश्वरी ११७ सुन्दरी ११८ भैरवी ११९ राजराजेश्वरी १२० भुवनेशी १२१ त्वरिता १२२ महालक्ष्मीः १२३ राजीवलोचनी १२४ धनदा १२५ वागीश्वरी १२६ त्रिपुरा १२७ ज्वालामुखी १२८ वगलामुखी १२९ सिद्धविद्या १३० अन्नपूर्णा १३१ विशालाक्षी १३२ सुभगा १३३ सगुणा १३४ निर्गुणा १३५ धवला १३६ गीतिः १३७ गीतवाद्यप्रिया १३८ अट्टालवासिनी १३९ अट्टहासिनी १४० घोरा १४१ प्रेमा १४२ वटेश्वरी १४३ कीर्त्तिदा १४४ बुद्धिदा १४५ अवीरा १४६ पण्डितालयवासिनी १४७ मण्डिता १४८ संवत्सरा १४९ कृष्णरूपा १५० वलि-

प्रिया १५१ तुमुला १५२ कामिनी १५३ कामरूपा १५४ पुण्यदा १५५ विष्णुचक्रधरा १५६ पञ्चमा १५७ वृन्दावनस्वरूपिणी १५८ अयोध्यारूपिणी १५९ मायावती १६० जीमूतवसना १६१ जगन्नाथस्वरूपिणी १६२ कृत्तिवसना १६३ त्रियामा १६४ जमलार्ज्जुनी १६५ यामिनी १६६ यशोदा १६७ यादवी १६८ जगती १६९ कृष्णजाया १७० सत्यभामा १७१ सुभद्रिका १७२ लक्ष्मणा १७३ दिगम्बरी १७४ पृथुका १७५ तीक्ष्णा १७६ आचारा १७७ अक्रूरा १७८ जाह्नवी १७९ गण्डकी १८० ध्येया १८१ जृम्भणी १८२ मोहनी १८३ विकारा १८४ अक्षरवासिनी १८५ अंशका १८६ पत्रिका १८७ पवित्रिका १८८ तुलसी १८९ अतुला १९० जानकी १९१ वन्द्या १९२ कामना १९३ नारसिंही १९४ गिरीशा १९५ साध्वी १९६ कल्याणी १९७ कमला १९८ कान्ता १९९ शान्ता २०० कुला २०१ वेदमाता २०२ कर्म्मदा २०३ सन्ध्या २०४ त्रिपुरसुन्दरी २०५ रासेशी २०६ दक्षयज्ञविनाशिनी २०७ अनन्ता २०८ धर्म्मेश्वरी २०९ चक्रेश्वरी २१० खञ्जना २११ विदग्धा २१२ कुब्जिका २१३ चित्रा २१४ सुलेखा २१५ चतुर्भुजा २१६ राका २१७ प्रज्ञा २१८ ऋद्धिदा २१९ तापिनी २२० तपा २२१ सुमन्त्रा २२२ दूती २२३ । इति तस्याः सहस्रनामान्तर्गतः ॥

अथ दुर्गानाम्नो व्युत्पत्तिर्यथा,—

“दुर्गो दैत्ये महाविघ्ने भवबन्धे कुकर्म्मणि ।
शोके दुःखे च नरके यमदण्डे च जन्मनि ॥
महाभयेऽतिरोगे चाप्याशब्दो हन्तृवाचकः ।
एतान् हन्त्येव या देवी सा दुर्गा परिकीर्त्तिता ॥”

अपि च ।

“दैत्यनाशार्थवचनो दकारः परिकीर्त्तितः ।
उकारो विघ्ननाशस्य वाचको वेदसम्मतः ॥
रेफो रोगघ्नवचनो गश्च पापघ्नवाचकः ।
भयशत्रुघ्नवचनश्चाकारः परिकीर्त्तितः ॥
स्मृत्युक्तिश्रवणाद्यस्या एते नश्यन्ति निश्चितम् ।
ततो दुर्गा हरेः शक्तिर्हरिणा परिकीर्त्तिता ॥
दुर्गेति दैत्यवचनोऽप्याकारो नाशवाचकः ।
दुर्गं नाशयति या नित्यं सा दुर्गा वा प्रकीर्त्तिता ॥
विपत्तिवाचको दुर्गश्चाकारो नाशवाचकः ।
तं ननाश पुरा तेन बुधैर्दुर्गा प्रकीर्त्तिता ॥”*॥

अस्याः स्वरूपं यथा, नन्दं प्रति श्रीकृष्णवाक्यम् ।

“आद्या नारायणी शक्तिः सृष्टिस्थित्यन्तकारिणी ।
करोमि च यया सृष्टिं यया ब्रह्मादिदेवताः ॥
यया जयति विश्वञ्च यया सृष्टिः प्रजायते ।
यया विना जगन्नास्ति मया दत्ता शिवाय सा ॥
दया निद्रा च क्षुत्पिपासा तृष्णा श्रद्धा क्षमा धृतिः ।
तुष्टिः पुष्टिस्तथा शान्तिर्लज्जाधिदेवता हि सा ॥
वैकुण्ठे सा महासाध्वी गोलोके राधिका सती ।
मर्त्ये लक्ष्मीश्च क्षीरोदे दक्षकन्या सती च सा ॥
सा दुर्गा मेनकाकन्या दैन्यदुर्गतिनाशिनी ।
स्वर्गलक्ष्मीश्च दुर्गा सा शक्रादीनां गृहे गृहे ॥
सा वाणी सा च सावित्री विप्राधिष्ठातृदेवता ।
वह्नौ सा दाहिका शक्तिः प्रभाशक्तिश्च भास्करे ॥
शोभा शक्तिः पूर्णचन्द्रे जले शक्तिश्च शीतला ।
शस्यप्रसूतिशक्तिश्च धारणा च धरासु सा ॥
ब्राह्मण्यशक्तिर्विप्रेषु देवशक्तिः सुरेषु सा ।
तपस्विनां तपस्या सा गृहिणां गृहदेवता ॥
मुक्तिशक्तिश्च मुक्तानां माया सांसारिकस्य सा ।
मद्भक्तानां भक्तिशक्तिर्मयि भक्तिप्रदा सदा ॥
नृपाणां राज्यलक्ष्मीश्च वणिजां लभ्यरूपिणी ।
पारे सांसारसिन्धूनां त्रयी दुस्तरतारिणी ॥
सत्सु सद्बुद्धिरूपा च मेधाशक्तिस्वरूपिणी ।
व्याख्याशक्तिः श्रुतौ शास्त्रे दातृशक्तिश्च दातृषु ॥
क्षत्त्रादीनां विप्रभक्तिः पतिभक्तिः सतीषु च ।
एवंरूपा च या शक्तिर्मया दत्ता शिवाय सा ॥”

अपि च, शङ्करं प्रति पार्व्वतीवाक्यम् ।

“वैकुण्ठेऽहं महालक्ष्मीर्गोलोके राधिका स्वयम् ॥
शिवाहं शिवलोकेऽपि ब्रह्मलोके सरस्वती ।
अहं निहत्य दैत्यांश्च दक्षकन्या सती पुरा ।
तन्निन्दया पुरा त्यक्त्वा सा चाहं शैलकन्यका ।
रक्तवीजस्य युद्धे च काली च मूर्त्तिभेदतः ॥
सावित्री वेदमाताहं सीता जनककन्यका ।
रुक्मिणी द्वारवत्याञ्च भारते भीष्मकन्यका ॥
सुदाम्नः शापतो दैवात् वृषभानुसुताधुना ॥
धर्म्मपत्नी च कृष्णस्य पुण्ये वृन्दावने वने ॥”*॥

अपरञ्च, कृष्णं प्रति पार्व्वतीवाक्यम् ।

“एकाहं राधिकारूपा गोलोके रासमण्डले ।
रासशून्यञ्च गोलोकं परिपूर्णं कुरु प्रभो ! ॥
परिपूर्णतमाहञ्च तव वक्षःस्थलस्थिता ।
तवाज्ञया महालक्ष्मीरहं वैकुण्ठवासिनी ।
सरस्वती च तत्रैव वामपार्श्वे हरेरपि ॥
तवाहं मनसा जाता सिन्धुकन्या तवाज्ञया ।
सावित्री वेदमाताहं कलया विधिसन्निधौ ॥
तेजःसु सर्व्वदेवानां पुरा सत्ये तवाज्ञया ।
अधिष्ठानं कृतं तत्र धृतं दिव्यं शरीरकम् ॥
शुम्भादयश्च दैत्याश्च निहताश्चावलीलया ।
दुर्गं निहत्य दुर्गाहं त्रिपुरा त्रिपुरे वधे ॥
निहत्य रक्तवीजञ्च रक्तवीजविनाशिनी ।
तवाज्ञया दक्षकन्या सती सत्यस्वरूपिणी ॥
योगेन त्यक्त्वा देहञ्च शैलजाहं तवाज्ञया ।
त्वया दत्ता शङ्कराय गोलोके रासमण्डले ॥
विष्णुभक्तिरहं तेन विष्णुमाया च वैष्णवी ।
नारायणस्य मायाहं तेन नारायणी स्मृता ॥
कृष्णप्राणाधिकाहञ्च प्राणाधिष्ठातृदेवता ।
महद्विष्णोश्च रासे स्वे जननी राधिका स्वयम् ॥
तवाज्ञया पञ्चधाहं पञ्चप्रकृतिरूपिणी ।
कलाकलांशयाहञ्च देवपत्न्यो गृहे गृहे ॥”*॥

अथ तस्याः पूजाप्रकाशः ।

“प्रथमे पूजिता सा च कृष्णेन परमात्मना ।
वृन्दावने च सृष्ट्यादौ गोलोके रासमण्डले ॥
मधुकैटभभीतेन ब्रह्मणा सा द्वितीयतः ।
त्रिपुरप्रेषितेनैव तृतीये त्रिपुरारिणा ॥
भ्रष्टश्रिया महेन्द्रेण शापाद्दुर्व्वाससः पुरा ।
चतुर्थे पूजिता देवी भक्त्या भगवती सदा ॥
तदा मुनीन्द्रैः सिद्धेन्द्रैर्देवैश्च मनुमानवैः ।
पूजिता सर्व्वविश्वेषु बभुव सर्व्वतः सदा ॥
तेजःसु सर्व्वदेवानामाविर्भूता पुरा मुने ! ।
सर्व्वे देवा ददुस्तस्यै शस्त्राणि भूषणानि च ॥
दुर्गादयश्च दैत्याश्च निहता दुर्गया तया ।
दत्तं स्वाराज्यं देवेभ्यो वरञ्च यदभीप्सितम् ॥
कालान्तरे पूजिता सा सुरथेन महात्मना ।
राज्ञा मेधसशिष्येण मृण्मय्याञ्च सरित्तटे ॥
मेषादिभिश्च महिषैः कृष्णसारैश्च गण्डकैः ।
छागैर्मीनैश्च कुष्माण्डैः पक्षिभिर्बलिभिर्मुने ॥
वेदोक्तानि च दत्त्वैवमुपचाराणि षोड़श ।
धृत्वा च कवचं ध्यात्वा संपूज्य च विधानतः ॥
राजा कृत्वा परीहारं वरं प्राप यथेप्सितम् ।
मुक्तिं सम्प्राप वैश्यश्च संपूज्य च सरित्तटे ॥
तुष्टाव राजा वैश्यश्च साश्रुनेत्रः पुटाञ्जलिः ।
विससर्ज मृण्मयीन्तां गभीरे निर्म्मले जले ॥
मृन्मयीं तृणमयीं दृष्ट्वा जलधौतां नराधिपः ।
रुरोद तत्र वैश्यश्च ततः स्थानान्तरं ययौ ॥
त्यक्त्वा देहञ्च वैश्यश्च पुष्करे दुष्करं तपः ।
कृत्वा जगाम गोलोकं दुर्गादेवीवरेण च ॥
राजा ययौ स्वराज्यञ्च पूज्यो निष्कण्टकं बली ।
भोगञ्च बुभुजे भूपः षष्टिवर्षसहस्रकम् ॥
भार्य्यां स्वबालं संन्यस्य पुत्त्रे स कालयोगतः ।
मनुर्ब्बभूव सावर्णिस्तप्त्वा च पुष्करे तपः ॥
इत्येवं कथितं वत्स ! समासेन यथागमम् ।
दुर्गाख्यानं मुनिश्रेष्ठ ! किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

अथ दुर्गापूजाविधिः ।

“शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी ।
शारदीया महापूजा चतुःकर्म्ममयी शुभा ॥
तां तिथित्रयमासाद्य कुर्य्याद्भक्त्या विधानतः ॥”

चतुःकर्म्ममयी स्नपनपूजनबलिदानहोमरूपा सा च प्रतिवर्षं कर्त्तव्या ।

‘द्विशरीरे चरे चैव लग्ने केन्द्रगते रवौ ।
वर्षे वर्षे विधातव्यं स्थापनञ्च विसर्ज्जनम् ॥
यो मोहादथवालस्याद्देवीं दुर्गां महोत्सवे ।
न पूजयति दम्भाद्वा द्वेषाद्वाप्यथ भैरव ! ॥
क्रुद्धा भगवती तस्य कामानिष्टान् निहन्ति वै ॥’

वीप्सा अकरणे प्रत्यवायश्रुतेश्च सा पूजा नित्या विधिसमभिव्याहृतफलश्रुतेः काम्या च ।

यथा,—

‘कृत्वैवं परमामापुर्निर्वृतिं त्रिदिवौकसः ।
एवमन्यैरपि सदा देव्याः कार्य्यं प्रपूजनम् ॥
विभूतिमतुलां लब्धुं चतुर्व्वर्गप्रदायकम् ।’

काम्यतया पूजने कृते प्रसङ्गान्नित्यपूजासिद्धिः । तत्तद्वचनात् कृष्णनवम्यादिप्रतिपदादिषष्ठ्यादिसप्तम्यादिमहाष्टम्यादिकेवलमहाष्टमीकेवलमहानवमीपूजारूपाः कल्पा उन्नेयाः । तदनन्तरमशौचमपि न प्रतिबन्धकम् ॥ * ॥ सा पूजा त्रिविधा । यथा,—

‘शारदी चण्डिकापूजा त्रिविधा परिगीयते ।

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति विश्रुतिः ॥
सात्त्विकी जपयज्ञाद्यैर्नैवेद्यैश्च निरामिषैः ।
माहात्म्यं भगवत्याश्च पुराणादिषु कीर्त्तितम् ॥
पाठस्तस्य जपः प्रोक्तः पठेद्देवीमनास्तथा ।
देवीसूक्तजपश्चैव यज्ञो वह्निषु तर्पणम् ॥
राजसी बलिदानैश्च नैवेद्यैः सामिषैस्तथा ।
सुरामांसाद्युपाहारैर्जपयज्ञैर्विना तु या ॥
विना मन्त्रैस्तामसी स्यात् किरातानान्तु सम्मता ।
ब्राह्मणैः क्षत्त्रियैर्वैश्यैः शूद्रैरन्यैश्च सेवकैः ॥
एवं नानाम्लेच्छगणैः पूज्यते सर्व्वदस्युभिः ।
स्वयं वाप्यन्यतो वापि पूजयेत् पूजयेत वा ॥
अर्च्चकस्य तपोयोगादर्च्चनस्यातिशायनात् ।
आभिरूप्याच्च बिम्बानां देवः सान्निध्यमृच्छति ॥'

अथ नवम्यादिकल्पः ।

'इषे मास्यसिते पक्षे कन्याराशिगते रवौ ।
नवम्यां बोधयेद्देवीं क्रीड़ाकौतुकमङ्गलैः ॥
ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां षष्ठ्यां बिल्वाभिमन्त्रणम् ।
सप्तम्यां मूलयुक्तायां पत्त्रिकायाः प्रवेशनम् ॥
पूर्व्वाषाढ़ायुताष्टम्यां पूजाहोमाद्युपोषणम् ।
उत्तरेण नवम्यान्तु बलिभिः पूजयेच्छिवाम् ॥
श्रवणेन दशम्यान्तु प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥'
प्रतिवर्षं कन्यार्के कर्त्तव्यत्वानुपपत्तेः सिंहार्केऽपि बोधनं तुलार्केऽपि स्थापनादिकं क्रियते चान्द्रत्वात् कन्यार्के मलमासे न तदारभ्यते यदि पूर्व्वमारब्धं तदा मलमासेऽपि पूजादेवीमाहात्म्यपाठादिकं प्रत्यहं कर्त्तव्यमेव ।
'यावद्भूर्व्वायुराकाशं जलं वह्निशशिग्रहाः ।
तावच्च चण्डिकापूजा भविष्यति सदा भुवि ॥'
तत्र कृष्णनवम्यां देवकृत्यत्वेन पूर्व्वाह्ने बोधनम् । उभयदिने पूर्व्वाह्ने नवमीलाभे पूर्व्वदिने आर्द्रानुरोधे तु पूर्व्वाह्णं विना दिवामात्रे युग्मादरं विनापि परदिने बोधनं उभयदिने पूर्व्वाह्ने नवम्यार्द्रालाभे पूर्व्वदिने बोधनं युग्मात् ।
'कन्यादिमीनपर्य्यन्तं यत्र संप्राप्यते शिवः ।
तत्र बोधः प्रकर्त्तव्यो देव्या राज्ञां शुभप्रदः ॥'
बोधनमन्त्रो यथा,—
'इषे मास्यसिते पक्षे नवम्यामार्द्रयोगतः ।
श्रीवृक्षे बोधयामि त्वां यावत् पूजां करोम्यहम् ॥
ऐं रावणस्य वधार्थाय रामस्यानुग्रहाय च ।
अकाले ब्रह्मणा बोधो देव्यास्त्वयि कृतः पुरा ॥
अहमप्याश्विने तद्वद्बोधयामि सुरेश्वरीम् ।
शक्रेणापि च सम्बोध्य प्राप्तं राज्यं सुरालये ॥
तस्मादहं त्वां प्रतिबोधयामि
विभूतिराज्यप्रतिपत्तिहेतोः ॥
यथैव रामेण हतो दशास्य-
स्तथैव शत्रून् विनिपातयामि ॥
षष्ठीबोधने तु अहमप्याश्विने षष्ठ्यां सायाह्ने बोधयाम्यत इति पठनीयम् ॥ * ॥

अथ प्रतिपदादिकल्पः ।

'आश्विने शुक्लपक्षे तु कर्त्तव्यं नवरात्रकम् ।
प्रतिपदादिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ॥'
प्रतिपदादितत्तत्तिथिषु कृत्यमाह भविष्ये ।
'केशसंस्कारद्रव्याणि प्रदद्यात् प्रतिपद्दिने ।
पट्टडोरं द्वितीयायां केशसंयमहेतवे ।
दर्पणञ्च तृतीयायां सिन्दूरालक्तकं तथा ॥
मधुपर्कं चतुर्थ्यान्तु तिलकं नेत्रमण्डनम् ।
पञ्चम्यामङ्गरागञ्च शक्त्यालङ्करणानि च ॥
षष्ठ्यां बिल्वतरौ बोधं सायं सन्ध्यासु कारयेत् ।
सप्तम्यां प्रातरानीय गृहमध्ये प्रपूजयेत् ॥
उपोषणमथाष्टम्यामष्टशक्तेः प्रपूजनम् ।
नवम्यामुग्रचण्डायास्तद्वद्देवार्च्चनं दिवा ॥
पूजा च बलिदानञ्च तद्वन्मातॄः प्रपूजयेत् ।
कुमारी पूजनीया च भूषणीया च भूषणैः ॥
संपूज्य प्रेषणं कुर्य्यात् दशम्यां शावरोत्सवैः ।
अनेन विधिना यस्तु देवीं प्रीणयते नरः ॥
स्कन्दवत् पालयेत्तन्तु देवी सर्व्वापदि स्थितम् ।
पुत्त्रदारधनर्द्धीनां संख्या तस्य न विद्यते ।
भुक्त्वेह परमान् भोगान् प्रेत्य देवीगणो भवेत् ॥'

अथ षष्ठ्यादिकल्पः ।

'बोधयेद्बिल्वशाखायां षष्ठ्यां देवीं फलेषु च ।
सप्तम्यां बिल्वशाखान्तामाहृत्य प्रतिपूजयेत् ॥
पुनः पूजां तथाष्टम्यां विशेषेण समाचरेत् ।
जागरञ्च स्वयं कुर्य्यात् बलिदानं महानिशि ॥
प्रभूतबलिदानञ्च नवम्यां विधिवच्चरेत् ।
ध्यायेद्दशभुजां देवीं दुर्गामन्त्रेण पूजयेत् ॥
विसर्जनं दशम्यान्तु कुर्य्याद्वै शावरोत्सवैः ।
धूलिकर्द्दमविक्षेपैः क्रीड़ाकौतुकमङ्गलैः ॥
भगलिङ्गाभिधानैश्च भगलिङ्गप्रगीतकैः ।
भगलिङ्गक्रियाभिश्च कुर्य्याच्च दशमीदिने ॥' * ॥
नवमीबोधनासामर्थ्ये षष्ठ्यां सायं बोधनं यथा,
'षष्ठ्यां बिल्वतरौ बोधं सायंसन्ध्यासु कारयेत् ॥'
षष्ठ्यां बोधनामन्त्रणकरणेऽपि पत्रीप्रवेशपूर्व्वदिने सायं षष्ठीलाभे एकादैवोभयकरणं यदा तु पूर्व्वदिने सायं षष्ठीलाभः परदिने सायं विना षष्ठीलाभस्तदा पूर्व्वेद्युर्बोधनं परदिने सायमामन्त्रणम् । यदा तूभयदिने सायं षष्ठीलाभस्तदा परेऽह्नि षष्ठ्यां बोधनम् । उभयदिने सायं षष्ठ्याभावे पूर्व्वाह्णेऽपि षष्ठ्यां बोधनम् । आमन्त्रणमन्त्रस्तु ।
'मेरुमन्दरकैलासहिमवच्छिखरे गिरौ ।
जातः श्रीफलवृक्ष त्वमम्बिकायाः सदा प्रियः ॥
श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफलः श्रीनिकेतनः ।
नेतव्योऽसि मया गच्छ पूज्यो दुर्गास्वरूपतः ॥
सायं षष्ठ्यान्तु कर्त्तव्यं पार्व्वत्या अधिवासनम् ।
षष्ठ्याभावेऽपि कर्त्तव्यं सप्तम्यामपि नारद ! ॥' * ॥

अथ सप्तम्यादिकल्पः ।

'आश्विने शुक्लपक्षे तु सप्तम्यादिदिनत्रये ।
तत्र पूजा विशेषेण कर्त्तव्या मम मानवैः ॥
विशेषं तत्र वक्ष्यामि शृणु पुत्त्रक ! मन्मतम् ।
सप्तम्यां पत्त्रिकापूजा रम्भादिनवभिर्युता ॥
महीमयी च मूर्त्तिर्मे पुत्त्रायुर्धनवृद्धये ।
अष्टमी सा महापुण्या तिथिः प्रीतिकरी मम ॥
कुर्य्यात्तत्र महास्नानं पञ्चगव्ययुतैस्तथा ।
गायत्त्रीभिः कषायैश्च गन्धाद्यैस्तीर्थवारिभिः ॥
ओषधीभिश्च सर्व्वाभिर्भृङ्गारैः कलसैस्तथा
पुष्परत्नादितोयैश्च गन्धैर्मलयजैस्तथा ॥
गीतवादित्रनाद्येन स्नापयेन्मां च भक्तितः ।
पूजा सदुपहारैश्च नैवेद्यैश्च मनोहरैः ॥
बिल्वपत्त्रैर्घृताक्तैश्च तिलधान्यादिसंयुतैः ।
जुहुयाज्ज्वलिते वह्नौ तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
संसारे यानि सौख्यानि काम्यानि नरपुङ्गव ! ।
दीर्घमायुर्यशः पुत्त्रं विपुलं धनधान्यकम् ॥
लभते मत्प्रसादेन अन्ते मम पुरं व्रजेत् ।
बलिस्तत्र विशेषेण देयो मत्प्रीतये नरैः ॥
अनेन विधिना यस्तु नवमीमतिवाहयेत् ।
भुक्त्वा च विपुलान् भोगानन्ते शिवपुरं व्रजेत् ॥
ततः सप्तम्यां मूलयुक्तायां केवलायां वा पूर्व्वाह्णे पत्रीप्रवेशः उभयत्र पूर्व्वाह्णे सप्तमीलाभे परत्र
'युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्व्वतीप्रिया ।
रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥'
पूर्व्वाह्णे नवपत्त्रिका शुभकरी सर्व्वार्थसिद्धिप्रदा
आरोग्यं धनदा करोति विजयं चण्डीप्रवेशे शुभा ।
मध्याह्ने जनपीड़नक्षयकरी संग्रामघोरावहा
सायाह्ने वधबन्धनानि कलहं सर्पक्षतं सर्व्वदा ॥
सप्तम्यामस्तगायां यदि विशति गृहं पत्त्रिका श्रीफलाद्या
राज्ञः सप्ताङ्गराज्यं जनसुखमखिलं हन्ति मूलानुरोधात् ।
तस्मात् सूर्य्योदयस्थां नरपतिशुभदां सप्तमीं प्राप्य देवीं
भूपालो वेशयेत्तां सकलजनहितां रात्रसर्वं विहाय ॥
लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं मण्डलस्थां तथैव च ।
पुस्तकस्थां महादेवीं पावके प्रतिमासु च ।
चित्रे च विशिखे खड्गे जलस्थाञ्चापि पूजयेत् ॥'
स्नात्वा यथाविधि विधौतकराननाङ्घ्रिराचम्य सम्यगमलाम्बरयज्ञसूत्रः प्रागाननो धनददिग्वदनोऽथवापि बद्धासनो गणपतिञ्च गुरुञ्च नत्वा ।
'कन्यासंस्थे रवावीशे शुक्लाष्टम्यां प्रपूजयेत् ।
सोपवासो निशार्द्धे तु महाविभवविस्तरैः ॥
पूजां समारभेद्देव्या नक्षत्रे वारुणेऽपि वा ।
पशुघातश्च कर्त्तव्यो गवलाजवधस्तथा ॥'
उक्तवचने पशुघातश्च कर्त्तय इति श्रुतेः ।
'अष्टम्यां रुधिरैर्मांसैः कुसुमैश्च सुगन्धिभिः ।
पूजयेद्बहुजातीयैर्बलिभिर्भोजनैः शिवाम् ॥'
इति कालिकापुराणाच्च ॥
'अष्टम्यां बलिदानेन पुत्त्रनाशो भवेद्ध्रुवम् ।'
इति देवीपुराणीयं सन्धिपूजाबलिदानपरम् ॥ तत्पूजाया उभयतिथिकर्त्तव्यत्वेन तद्बलिदानस्य नवम्यां सावकाशत्वात् । तत्पूजाविधानन्तु कालिकापुराणे वचनान्तरम् ।
'अष्टमीनवमीसन्धौ तृतीया खलु कथ्यते ।
तत्र पूज्या त्वहं पुत्त्र ! योगिनीगणसंयुता ॥
उपवासं महाष्टम्यां पुत्त्रवान्न समाचरेत् ।
यथा तथैव पूतात्मा व्रती देवीं प्रपूजयेत् ॥

मूलेन प्रतिपूजयेद्भगवतीं चण्डीं प्रचण्डाकृति-
षाष्टम्यासुपवाससंयतधिया भक्त्या समा-
राध्य च ।
नानापाशुकमत्स्यमांसरुधिरैः कृत्वा नवम्यां वलिं
नक्षत्रं श्रवणं तिथिञ्च दशमीं संप्राप्य संप्रेषयेत् ॥
भगवत्याः प्रवेशादिविसर्गान्ताश्च याः क्रियाः ।
तिथावुदयगामिन्यां सर्व्वास्ताः कारयेद्बुधः ॥'
अत्रोदयकालीनघटिकामात्रतिथौ सम्यक्पूज-
नासामर्थ्ये कालिकापुराणम् ।
'सम्यक् कल्पोदितां पूजां यदि कर्त्तुं न शक्यते ।
उपचारांस्तदा दातुं पञ्चैतान् वितरेत्तदा ॥
गन्धं पुष्पञ्च धूपञ्च दीपं नैवेद्यमेव च ।
अभावे गन्धपुष्पाभ्यां तदभावे च भक्तितः ॥
संक्षेपपूजा कथिता तथा वस्त्रादिकं पुनः ॥
प्रातरावाहयेद्देवीं प्रातरेव प्रवेशयेत् ।
प्रातः प्रातश्च संपूज्य प्रातरेव विसर्जयेत् ॥'
अत्र प्रातःपदं पूर्व्वाह्णपरम् ।
'व्रती प्रपूजयेद्देवीं सप्तम्यादिदिनत्रये ।
द्वाभ्यां चतुरहोभिर्व्वा ह्रासवृद्धिवशात्तिथेः ॥'
अष्टम्यासुपवासः पुत्त्रवतो गृहस्थस्य निषिद्धः ।
यथा कालिकापुराणम् ।
'उपवासं महाष्टम्यां पुत्त्रवान्न समाचरेत् ।
यथा तथैव पूतात्मा व्रती देवीं प्रपूजयेत् ॥
नवम्यां वलिदानन्तु कर्त्तव्यं वै यथाविधि ।
जपं होमञ्च विधिवत् कुर्य्यात्तत्र विभूतये ॥'
अत्र नवम्यां होमश्रुतेः पूर्व्वाषाढ़ायुताष्टम्यां
पूजाहोमाद्युपोषणं इति श्रुतेश्च उभयत्र एक-
तरस्मिन् वा होमः शारदाः पूजाया नवम्यामेव
दक्षिणा देया ॥ * ॥
अथाष्टम्यादिकेवलमहाष्टमी केवलमहानवमी-
कल्पा यथा,—
'भद्रकालीं पटे कृत्वा तत्र संपूजयेद् द्विजः ।
आश्विने शुक्लपक्षस्य चाष्टम्यां नियतस्ततः ॥
'उपोषितो द्वितीयेऽह्नि पूजयेत् पुनरेव ताम् ॥'
इति विष्णुधर्म्मोत्तरम् ॥
'यस्त्वेकस्यामथाष्टम्यां नवम्यां वाथ साधकः ।
पूजयेद्वरदां देवीं शुद्धभावेन चेतसा ॥'
इति कालिकापुराणम् ॥ * ॥
दुर्गाया ध्यानं यथा,—
'जटाजूटसमायुक्तामर्द्धेन्दुकृतशेखराम् ।
लोचनत्रयसंयुक्तां पूर्णेन्दुसदृशाननाम् ॥
अतसीपुष्पवर्णाभां सुप्रतिष्ठां सुलोचनाम् ।
नवयौवनसम्पन्नां सर्व्वाभरणभूषिताम् ॥
सुचारुदशनां तद्वत् पीनोन्नतपयोधराम् ॥
त्रिभङ्गस्थानसंस्थानां महिषासुरमर्द्दिनीम् ॥
मृणालायतसंस्पर्शदशबाहुसमन्विताम् ।
त्रिशूलं दक्षिणे पाणौ खड्गं चक्रं क्रमादधः ॥
तीक्ष्णवाणं तथा शक्तिं दक्षिणे सन्निवेशयेत् ।
खेटकं पूर्णचापञ्च पाशमङ्कुशमेव च ॥
घण्टां वा परशुं वापि वामतः सन्निवेशयेत् ।
अधस्तान्महिषं तद्वद्विशिरस्कं प्रदर्शयेत् ॥
शिरश्छेदोद्भवं तद्वद्दानवं खड्गपाणिनम् ।
हृदि शूलेन निर्भिन्नं निर्यदन्त्रविभूषितम् ॥
रक्तरक्तीकृताङ्गञ्च रक्तविस्फुरितेक्षणम् ।
वेष्टितं नागपाशेन भ्रुकुटीभीषणाननम् ॥
सपाशवामहस्तेन धृतकेशञ्च दुर्गया ।
वमद्रुधिरवक्त्रञ्च देव्याः सिंहं प्रदर्शयेत् ॥
देव्यास्तु दक्षिणं पादं समं सिंहोपरिस्थितम् ।
किञ्चिदूर्द्धं तथा वाममङ्गुष्ठं महिषोपरि ॥
शत्रुक्षयकरीं देवीं दैत्यदानवदर्पहाम् ।
प्रसन्नवदनां देवीं सर्व्वकामफलप्रदाम् ।
स्तूयमानञ्च तद्रूपममरैः सन्निवेशयेत् ॥
उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्रा चण्डनायिका ।
चण्डा चण्डवती चैव चण्डरूपातिचण्डिका ॥
आभिः शक्तिभिरष्टाभिः सततं परिवेष्टिताम् ।
चिन्तयेत् सततं दुर्गां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम् ॥'
इति ध्यात्वा महास्नानपूर्व्वकषोड़शोपचारा-
दिना वलिदानादिभिः पूजयित्वा आवरणं
पूजयेत् ॥ * ॥
अथ दशमीकृत्यम् ।
'संपूज्य प्रेषणं कुर्य्याद्दशम्यां शावरोत्सवैः ।'
देवीयात्राकाले निर्मञ्छनविधिमाह पूजारत्ना-
करे देवीपुराणम् ।
'भक्त्या पिष्टप्रदीपाद्यैश्चूताश्वत्थादिपल्लवैः ।
ओषधीभिश्च मेध्याभिः सर्व्वबीजैर्यवादिभिः ॥
नवम्यां पर्व्वकाले तु यात्राकाले विशेषतः ।
यः कुर्य्यात् श्रद्धया वीर ! देव्या नीराजनं नरः॥
शङ्खभेर्य्यादिनिनदैर्जयशब्दैश्च पुष्कलैः ।
यावतो दिवसान् वीर ! देव्यै नीराजनं कृतम् ॥
तावत्कालसहस्राणि दुर्गालोके महीयते ।
यस्तु कुर्य्यात् प्रदीपेन सूर्य्यलोके महीयते ॥'*॥
तद्दिने अपराजितापूजनम् । यथा,—
'आश्विने शुक्लपक्षस्य दशम्यां पूजयेत्तथा ।
एकादश्यां न कुर्व्वीत पूजनञ्चापराजितम् ॥'
तद्दिने राजा यात्रां कुर्य्यात् । यथा,—
'दशमीं यः समुल्लङ्घ्य प्रस्थानं कुरुते नृपः ।
तस्य संवत्सरं राज्ये न क्वापि विजयो भवेत् ॥'
स्वयमशक्तौ खड्गादियात्रा कर्त्तव्या । यथा,—
'कार्य्यवशात्स्वयमगमे भूभर्त्तुः केचिदाहुरा-
चार्य्याः ।
छत्त्रायुधाद्यमिष्टं वैजयिकं निर्गमे कुर्य्यात् ॥'*॥
खञ्जनदर्शनफलादिर्यथा,—
'हस्तागते तु मित्रे यया दिशा खञ्जनं यान्तं
नृपः पश्येत् ।
तया प्रयातस्य क्षिप्रमरातिर्व्वशमुपैति ॥
कृत्वा नीराजनं राजा वलवृद्ध्यै यथावलम् ।
शोभनं खञ्जनं पश्येत् जलगोगोष्ठसन्निधौ ॥
अब्जेषु गोषु गजवाजिमहोरगेषु
राज्यप्रदः कुशलदः शुचिशाड्वलेषु ।
भस्मास्थिकेशनखलोमतुषेषु दृष्टो
दुःखं ददाति बहुशः खलु खञ्जरीटः ॥
अशुभं खञ्जनं दृष्ट्वा देवब्राह्मणपूजनम् ।
दानं कुर्व्वीत कुर्य्याच्च स्नानं सर्व्वौषधीजले ॥'
अथ विसर्ज्जनम् ।
'शौयानैर्नरयानैर्व्वा नीत्वा भगवतीं शिवाम् ।
स्रोतोजले प्रक्षिपेयुः क्रीड़ाकौतुकमङ्गलैः ॥
परैर्नाक्षिप्यते यस्तु परं नाक्षिपते तु यः ।
तस्य रुष्टा भगवती शापं दद्यात् सुदारुणम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वदुर्गार्च्चातत्त्वे ॥
विसर्ज्जनमन्त्रो यथा,—
"दुर्गे देवि जगन्मातः ! स्वस्थानं गच्छ पूजिते ।
संवत्सरव्यतीते तु पुनरागमनाय वै ॥
निमज्जाम्भसि देवि त्वं चण्डिकाप्रतिमा शुभा ।
पुत्त्रायुर्धनवृद्ध्यर्थं स्थापितासि जले मया ॥"*॥
विसर्ज्जनानन्तरं गृहमागत्य अच्छिद्रावधारणं
कृत्वा घटस्थजलेन एभिर्म्मन्त्रैर्यजमानमभि-
षिञ्चेत् । यथा,—
"ॐ उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवा यजन्तस्त्वेमहे उप-
प्रयन्तु मरुतः सुदानवे इन्द्रप्राशुर्भवासचा ॥
ॐ सुरास्त्वामभिषिञ्चन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सङ्कर्षणः प्रभुः ॥
प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते ।
आखण्डलोऽग्निर्भगवान् यमो वै नैरृतस्तथा ।
वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः ॥
ब्रह्मणा सहितो शेषो दिक्पालाः पान्तु ते सदा।
कीर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्षमा मतिः ।
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिस्तुष्टिः कान्तिश्च मातरः॥
एतास्त्वामभिषिञ्चन्तु धर्म्मपालाः सुसंयताः ।
आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुधजीवसितार्कजाः ॥
ग्रहास्त्वामभिषिञ्चन्तु राहुः केतुश्च तर्पिताः ।
ऋषयो मुनयो गावो देवमातर एव च ॥
देवपत्न्योऽध्वरा नागा दैत्याश्चाप्सरसां गणाः ।
अस्त्राणि सर्व्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च ॥
औषधानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये ।
सरितः सागराः शैलास्तीर्थानि जलदा ह्रदाः ॥
देवदानवगन्धर्व्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
एते त्वामभिषिञ्चन्तु धर्म्मकामार्थसिद्धये ॥"
इति बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणपद्धतिः ॥*॥
अथ दुर्गानाममाहात्म्यम् ।
"तवर्गस्य तृतीयोऽर्णः पञ्चमस्वरसंयुतः ।
कवर्गस्य तृतीयोऽर्णो वह्निस्तस्योपरि स्थितः ॥
द्वितीयस्वरसंयुक्तं नामेदं परिकीर्त्तितम् ।
आरोग्यस्य च सम्पत्तेर्ज्ञानस्य च महोदये ॥
नामेदं परमो हेतुर्मुक्तये भवसङ्गिनाम् ।
कलिकाले विशेषेण महापातकिनामपि ॥
निस्तारवीजं विज्ञेयं नामसंस्मरणं प्रिये ! ॥
परदाररतोऽपि स्यात् परद्रव्यापहारकः ।
सोऽपि पापात् प्रमुच्येत यदि स्यादतिपातकी ॥
ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्व्वङ्गनागमः ।
एतेभ्योऽपि विमुच्येत यदि नाम स्मरेत् सुधीः ॥"
इति रुद्रयामलः ॥
"दुर्गा दुर्गेति दुर्गेति दुर्गानाम परं मनुम् ।
यो जपेत् सततं चण्डि ! जीवन्मुक्तः स मानवः ॥
महोत्पाते महारोगे महाविपदि सङ्कटे ।
महादुःखे महाशोके महाभयसमुत्थिते ॥

यः स्मरेत् सततं दुर्गां जपेत् यः परमं मनुम् ।
स जीवलोको देवेशि ! नीलकण्ठत्वमवाप्नुयात् ॥"
इति मुण्डमालातन्त्रम् ।

दुर्गाध्यक्षः, पुं, (दुर्गस्य अध्यक्षः ।) दुर्गरक्षकः ।
तस्य लक्षणं यथा,—
"अनाहार्य्यश्च शूरश्च तथा प्राज्ञः कुलोन्नतः ।
दुर्गाध्यक्षः स्मृतो राज्ञस्तद्युक्तः सर्व्वकर्म्मसु ॥"
इति मत्स्यपुराणम् ॥

दुर्गानवमी, स्त्री, (दुर्गाया: पूजोपलक्षिता नवमी ।)
कार्त्तिकशुक्लनवमी । सा त्रेतायुगाद्या । तत्र
जगद्धात्रीपूजा कर्त्तव्या । यथा, योगिनीतन्त्रे ।
"कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्यान्तु विशेषतः ।
प्रगल्भाच्च जगद्धात्रीं पूजयेद्दीपमालया ॥
तन्त्रान्तरे ।
'त्रिकालं पूजयेद्दुर्गां मनुनैकाचरेण च ।
नानाबलिविधानेन गीतवाद्यपुरःसरम् ॥
कार्त्तिकस्य सिते पक्षे नवम्यान्तु विशेषतः ।
कृत्वैवं साधकश्रेष्ठो लभेद्राज्यमकण्टकम् ॥'
कुब्जिकातन्त्रे ।
'कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु नवम्यां जगदम्बिकाम् ।
दुर्गां प्रपूजयेद्भक्त्या धर्म्मकामार्थसिद्धये ॥'
शक्तिसङ्गमतन्त्रे ।
'कार्त्तिकस्य सिते पक्षे नवम्यां जगदीश्वरीम् ।
त्रिकालमेककालं वा वर्षे वर्षे प्रपूजयेत् ॥
निर्म्माय प्रतिमां शक्त्या जगद्धात्र्या विधानतः ।
पूजयित्वा परदिने प्रतिमां तां विसर्जयेत् ॥
एवं कृत्वा चक्रवर्त्ती भवेत् साधकसत्तमः ।
पुत्त्रपौत्त्रधनैश्वर्य्यसंयुतास्य भवेत् पुरी ॥
दासदासीगणैर्युक्तो मुक्तः स्यात् पापसङ्कटात् ।
विशेषतो वसुयुतां नवमीं प्राप्य साधकः ।
पूजयित्वा स्वर्णमयीं तां लभते वाञ्छितं फलम् ॥'
भविष्ये ।
'मासैश्चतुर्भिर्यैत् पुण्यं विधिना पूज्य चण्डिकाम् ।
तत् फलं लभते वीर ! नवम्यां कार्त्तिकस्य च ॥"
इति तिथितत्त्वम् ॥

दुर्गाङ्गः, पुं, (दुर्गाया आङ्गा आख्या आङ्गा
यस्य ।) भूमिजगुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुर्घोषः, पुं, (दुर्दुष्टः घोषो निनादो यस्य ।) भल्लूकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ निन्दितरवः । तद्वति, त्रि ॥

दुर्जनः, त्रि, (दुर्दुष्टो जनः । "कुगतिप्रादयः ।"
२ । २ । १८ । इति समासः ।) खलः । इत्य-
मरः । ३ । १ । ४७ ॥ (यथा, चाणक्यशतके ।
२४—२५ ।
"दुर्जनः प्रियवादी च नैतद्विश्वासकारणम् ।
मधु तिष्ठति जिह्वाग्रे हृदये तु हलाहलम् ॥
दुर्जनः परिहर्त्तव्यो विद्ययालङ्कृतोऽपि सः ।
मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः ॥")

दुर्जयः, पुं, (दुःखेन जीयतेऽसौ । जि जये+खल् ।)
कार्त्तवीर्य्यराजवंशोद्भवानन्तपुत्त्रः । इति कूर्म्म-
पुराणम् ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ ।
१४६ । ६६ ।
"समावर्त्तो निवृत्तात्मा दुर्ज्जयो दुरतिक्रमः ॥"
दानवविशेषः । यथा, महाभारते ।१।६५।२२।
"असिलोमा च केशी च दुर्ज्जयश्चैव दानवः ॥"
राक्षसविशेषः । यथा, रामायणे ।३।२६।३०।
"तं दृष्ट्वा निःसृतं पूर्व्वं राक्षसा अपि निःसृताः ।
दुर्जयः कालकाख्यश्च परुषः कालिकामुखः ॥")
त्रि, दुर्ज्जेयः । (यथा, देवीभागवते ।५।८।२२।
"वरदानेन धातुः स दुर्ज्जयो मधुसूदन ! ॥")

दुर्जरा, स्त्री, (दुर्दुःखेन जीर्य्यतीति । दुर् + जॄ +
अङ् । ततष्टाप् ।) ज्योतिष्मती लता । इति राज-
निर्घण्टः ॥ त्रि, दुर्जरः ॥ (यथा, सुश्रुते ।१।४६।
"स्वादु पाकरसं शाकं दुर्जरं हरिमन्थजम् ॥"
दुर्जयः । यथा, देवीभागवते । १ । १८ । २६ ।
"दुर्जरं वासनाजालं न शान्तिमुपजाति वै ॥")

दुर्जातं, क्ली, (दुर्दुष्टं यथा तथा जातम् । प्रादि-
समासः ।) व्यसनम् । (यथा, रघुः ।१३।७२।
"दुर्जातबन्धुरयमृक्षहरीश्वरो मे
पौलस्त्य एष समरेषु पुरः प्रहर्त्ता ॥")
असमञ्जसम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ असम्यग्-
जाते, त्रि । इति मेदिनी । ते, ११४ ॥ (यथा,
महाभारते । १२ । २२४ । ३३ ।
"दौष्कुलेयस्तथा मूढ़ो दुर्जातः शक्र दृश्यते ॥")

दुर्दान्तः, पुं, (दुर्दुःखेन दान्तो दमितः ।) कलहः ।
वत्सतरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अशान्ते, त्रि ।
(यथा, माघे । १२ । २२ ।
"दुर्दान्तमुत्प्लुत्य निरस्तसादिनं
सहासहाकारमलोकयज्जनः ॥")

दुर्द्दिनं, क्ली, (दुर्दुष्टं दिनम् ।) मेघाच्छन्नदिनम् ।
इत्यमरः । १ । ३ । १२ ॥ (यथा, हरिवंशे ।
१६७ । १८ ।
"तुमुलं दुर्द्दिनञ्चासीत् सविद्युत्स्तनयित्नुमत् ।
तद्दुर्द्दिनतलं भित्त्वा नारदः प्रत्यदृश्यत ॥"
घनान्धकारः । यथा, कुमारे । ६ । ४३ ।
"यत्रौषधिप्रकाशेन नक्तं दर्शितसञ्चराः ।
अनभिज्ञास्तमिस्राणां दुर्द्दिनेष्वभिसारिकाः ॥")
वृष्टिः । यथाह साङ्गः ।
"घनान्धकारे वृष्टौ च दुर्द्दिनं कवयो विदुः ॥"
(यथा, रघुः । ४ । ४१ ।
"द्विषां विषह्य काकुत्स्थस्तत्र नाराचदुर्द्दिनम् ।
सन्मङ्गलस्नात इव प्रतिपेदे जयश्रियम् ॥"
कुत्सितदिनम् ।)
"सुदिनं दुर्द्दिनस्यैव सर्व्वं कर्म्मोद्भवे भव ।
तत् कर्म्म तपसां साध्यं कर्म्मणाञ्च शुभाशुभम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
"यदच्युतकथालापरसपीयूषवर्जितम् ।
तद्दिनं दुर्द्दिनं मन्ये मेघाच्छन्नं न दुर्दिनम् ॥"
हलुक्नटः ॥
(दुर्द्दिनं वर्षः घनान्धकारो वा अस्यस्येति ।
अच् । वर्षयुक्ते घनान्धकारविशिष्टे च, त्रि ।
यथा, हरिवंशे । ६७ । ६६ ।
"सम्प्राप्ते दुर्द्दिने काले दुर्द्दिनं भाति वै नभः ॥"
तथा, महाभारते । ८ । ६१ । २३ ।
"जीमूतैश्च दिशः सर्व्वाश्चक्रे तिमिरदुर्द्दिनाः ॥")

दुर्द्रूटः, पुं, (दोलयति उत्क्षिपति आस्तिकता-
मिति । दोलि + बाहुलकात् कूटप्रत्ययेन
साधुः ।) नास्तिकः । इति जटाधरः ॥

दुर्द्रिता, स्त्री, लताविशेषः । इति जटाधरः ॥

दुर्द्रुमः, पुं, (दुर्दुष्टो द्रुमः ।) हरितपलाण्डुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

दुर्ध(र्द्ध)रः, पुं, (दुर्दुःखेन ध्रियते इति । दुर् + धृ +
"ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ।" ३ । ३ ।
१२६ । इति खल् ।) नरकविशेषः । ऋषभौ-
षधिः । इति मेदिनी । रे, १६६ ॥ पारदः । भल्ला-
तकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ महिषासुरस्य
सेनापतिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ।८३।१६।
"दुर्द्धरं दुर्म्मुखञ्चोभौ शरैर्निन्ये यमक्षयम् ॥"
(धृतराष्ट्रपुत्त्रभेदः । यथा, महाभारते । ७ ।
१३३ । ३० ।
"नाम्टष्यन्त महेष्वासाः सोदर्य्याः पञ्च भारत ! ।
दुर्म्मर्षणो दुःसहश्च दुर्म्मदो दुर्धरो जयः ।
पाण्डवं चित्रसन्नाहास्तं प्रतीपमुपाद्रवन् ॥"
शम्बरासुरस्य मन्त्रिविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
१६२ । १८ ।
"दुर्धरः केतुमाली च शत्रुहन्ता प्रमर्द्दनः ।
एते परिवृतोऽमात्यैर्युयुत्सुः प्रस्थितो रणे ॥"
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ८६ ।
तस्य सहस्रनामकथने ।
"दर्पहा दर्पदो दृप्तो दुर्धरोऽथापराजितः ॥"
"न शक्या धारणा यस्य प्रणिधानादिषु
सर्व्वोपाधिविनिर्म्मुक्तत्वात्तथापि तत्प्रसादादतः
किञ्चिद्दुःखेन धार्य्यते जन्मान्तरसहस्रेषु भाव-
नात् तस्मात् दुर्धरः ।
'क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥'
इति भगवद्वचनात् ॥" इति तद्भाष्ये शङ्करः ॥
तथा तत्रैव । ४२ श्लोके ।
"सुभुजो दुर्धरो वाग्मी महेन्द्रो वसुदो वसुः ॥"
"पृथिव्यादीनि धारकाण्यन्येन धारयितुमशक्य-
त्वात् न केनापि धारयितुं शक्यते इति दुर्धरः ।
दुःखेन ध्यानसमये मुमुक्षुभिर्हृदयेन धार्य्यते
इति दुर्धरः ।" इति तद्भाष्यम् ॥ एतेन व्युत्पत्ति-
भेदात् नामभेदोत्पत्त्या न द्विरुक्तिः सहस्रनाम-
पूर्त्तिश्च जाता ॥) दुःखधार्य्ये, त्रि । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३४ । ६८ ।
"अथाब्रवीन्महात्मानं भारद्वाजो महारथम् ।
गृहाणेदं महाबाहो ! विशिष्टमिति दुर्धरम् ॥
अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम सप्रयोगनिवर्त्तनम् ॥"
दुर्जये च । यथा, महाभारते । ७।११७।६ ।
"निर्जित्य दुर्धरं द्रोणं सपदानुगमाहवे ।
हार्द्दिक्यं योधवर्य्यञ्च प्राप्तं मन्ये धनञ्जयम् ॥")

दुर्ध(र्द्ध)र्षा, स्त्री, (दुर्दुःखेन धृष्यतेऽसौ । दुर् +
धृष + खल् ।) नागदमनी । कन्थारीवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुं, धृतराष्ट्रपुत्त्रविशेषः ।
यथा, महाभारते । १ । ११७ । ३ ।
"विन्दानुविन्दौ दुर्धर्षः सुबाहुर्दुष्प्रधर्षणः ॥")

दुःखधर्षणीये, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ६ । १२ । ६ ।
"सुनामा नाम दुर्धर्षो द्वितीयो हेमपर्व्वतः ॥"
दुर्ज्जयः । तथा, तत्रैव । १ । १३४ । ८७ ।
"ततः प्रीतमना द्रोणो सुहूर्त्तादिव तं पुनः ।
प्रत्यभाषत दुर्धर्षः पाण्डवानां महारथम् ॥")

दुर्द्दुरूटः, पुं, (दोलयति उत्क्षिपति युक्त्यादिकमिति । दुल क उत्क्षेपे+बाहुलकात् कूटप्रत्ययेन साधुः लस्य रः ।) युक्तिं विना गुरुवाक्यममन्यमानः । इति तत्त्वबोधनी ॥

दुर्नाम, [न्] क्ली, (दुर्दुष्टं नाम यस्य ।) अर्शोरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
"दध्याजं कफपित्तघ्नं लघु वातक्षयापहम् ।
दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्नेः प्रदीपनम् ॥"
पित्तजश्लेष्मजयोरनयोर्हेतुर्यथा,—
"कट्वम्ललवणोष्णानि विदाहीनि गुरूणि च ।
सेवनानिलतोयेन श्रमाद्व्यायामपीड़या ।
यानव्यायामदोषाद्वा दुर्नाम पित्तसम्भवम् ॥
अव्यायामात्तस्य शीलादजस्रं
शीताद्वान्यद्वातसंसेवनाच्च ।
गौण्यात्यम्लात्तैलसम्पिच्छिलेन
दुर्नामा सञ्जायते श्लेष्मदोषात् ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥
चिकित्सास्य यथा,—
"योगाग्निरुष्करविड़ङ्गतिलाभयानां
चूर्णं गुड़ेन सहितन्तु सदोपयोज्यम् ।
दुर्नामकुष्ठगरशोषशकृद्विबन्धा-
नग्नेर्जयत्यबलतां क्रिमिपाण्डुताञ्च ॥"
इति योगाद्यचूर्णम् ॥
पचेद्द्वारिचतुर्द्रोणे कणटकार्य्यन्तताशतम् ।
तत्राग्निचित्रफलायोषपूतिकल्ककलिङ्गकैः ॥
स काश्मर्य्यविड़ङ्गैस्तु सिद्धं दुर्नाममेहनुत् ।
घृतं सिंह्यम्रतं नाम बोधिसत्त्वेन भाषितम् ॥
इति सिंह्यम्रतं घृतम् ॥"
इति वद्यकचक्रपाणि संग्रहे अर्शोऽधिकारे ॥
"म्रक्षितं शौरणं कन्दं पक्वाग्नौ पुटपाकवत् ।
अद्यात् सतैललवणं दुर्नामविनिवृत्तये ॥"
"चूर्णीकृताः षोड़श शूरणस्य
भागास्ततोऽर्द्धेन च चित्रकस्य ।
महौषधाद्द्वौ मरिचस्य चैको
गुड़ेन दुर्नामजयाय पिण्डी ॥"
इति शूरणपिण्डी ॥
इति वाभटे चिकित्सास्थाने अष्टमेऽध्याये ॥
"माणशूरणभल्लातचित्रदन्तीसमन्वितम् ।
त्रिकत्रयसमायुक्तं लौहं दुर्नामनाशनम् ॥
इति माणाद्यं लौहम् ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे अर्शोऽधिकारे ॥
"सर्व्वाः स्युर्वलयो येषां दुर्नामभिरुपद्रुताः ।
तैस्तु प्रतिहतो वायुरपानः सन्निवर्त्तते ॥
ततो यानेन सङ्गम्य व्योतिमृद्गाति देहिनाम् ॥"
इति सुश्रुते निदानस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥)

दुर्नामकं, क्ली, (दुर्नाम+स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) अर्शोरोगः । इत्यमरः । २।६।५४ ॥ (यथा,—
"सनागरारुष्करवृद्धदारकं
गुड़ेन यो मोदकमत्त्युदारकम् ।
अशेषदुर्नामकरोगदारकं
करोति वृद्धं सहसेव दारकम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽर्शोऽधिकारे ॥)

दुर्नामा, [न्] पुं, स्त्री, (दुर्निन्दितं नाम यस्य ।) दीर्घकोषिका । इत्यमरः ।१।१०।२५ ॥ झिणुक् इति भाषा ॥

दुर्नामारिः, पुं, (दुर्नाम्नः अर्शोरोगस्य अरिः शत्रुः ।) शूरणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुर्नाम्नी, स्त्री, (दुर्निन्दितं नाम यस्याः । ङीप् ।) दुर्नामा । इति शब्दरत्नावली ॥

दुर्ब्बलः, त्रि, (दुर्निन्दितं बलं यस्य ।) कृशः । तत्पर्य्यायः । अमांसः २ क्षातः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ४४ ॥ क्षान्तः ४ शातः ५ शितः ६ अबलः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ६ । ५६ ।
"सबलो जयमाप्नोति दैवाज्जयति दुर्ब्बलः ॥"
शिथिलः । यथा, रघुः । ५ । १२ ।
"स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्ब्बलाश-
स्तमित्यवोचद्वरतन्तुशिष्यः ॥"
दुश्चर्म्मा । यथा, मनुः । ३ । १५१ ।
"जटिलञ्चानधीयानं दुर्ब्बलं कितवन्तथा ।
याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् ॥")

दुर्ब्बला, स्त्री, (दुर्दुष्टं स्वल्पमित्यर्थः बलं यस्याः ।) अम्बुशिरीषिका । इति भावप्रकाशः ॥

दुर्भगा, स्त्री, (दुर्दुष्टं भगं भाग्यं यस्याः ।) पतिस्नेहरहिता । दुया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । विरक्ता २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ विरक्ता ३ निस्वा ४ सौभाग्यरहिता ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १ । १७ । २६ ।
"शोचत्यश्रुकला साध्वी दुर्भगेवोज्झिता सती ॥"
भाग्यहीने, त्रि । यथा, महाभारते ।१।१७०।७।
"कर्म्मभिः स्वकृतैः सा तु दुर्भगा समपद्यत ॥")

दुर्भिक्षं, क्ली, (भिक्षाया अभावः ।) भिक्षाया अप्राप्तिकालः । अकाल इति भाषा । यथा,
"दुर्भिक्षमल्लं स्मरणं चिराय ।" इत्युद्भटः ॥
भिक्षायाः प्रायो निष्फलत्वमित्यव्ययीभावसमासः । यद्देशे यत्काले तद्देशतत्कालयोग्यशस्यादिकं न जायते तद्देशे तदा याच्यमानद्रव्यालाभात् दुर्भिक्षं जातमिति व्यवह्रियते सद्भिरिति । तत्कारकवर्षाणि यथा,—
"राष्ट्रभङ्गश्च दुर्भिक्षं तस्करैरुपपीड़नम् ।
जानीयाद्विग्रहं घोरं प्रमाथिनि वरानने ! ॥१३॥
दुर्भिक्षं जायते घोरं सर्व्वोपद्रवसंयुतम् ।
अनावृष्टिः समाख्याता व्यये संवत्सरे प्रिये ! ॥२०॥
क्वचिद्वर्षति पर्ज्जन्यो देशे संछिन्नमण्डलः ।
दुर्भिक्षं सर्व्वरीवर्षे व्यवहारो विपर्य्ययः ॥ ३४ ॥
दुर्भिक्षं जायते सर्व्वा मेदिनी दुष्यति प्रिये ! ।
स्रवे स्रवन्ति तोयानि पीड़िता मानवा भुवि ॥३५॥
दुर्भिक्षं जायते घोरं धान्यौषधिप्रपीड़नम् ।
अनले च समाख्याता नात्र कार्य्या विचारणा ॥५०
देशभङ्गः सुदुर्भिक्षं समासात् कथयाम्यहम् ।
पिङ्गले चारुपद्माक्षि ! दुर्भिक्षं नर्म्मदातटे ॥५१॥
दुर्भिक्षं मध्यमं प्रोक्तं व्यवहारो न वर्त्तते ।
भवेद्दे मध्यमा वृष्टिर्दुर्म्मतौ समुपस्थिते ॥ ५५ ॥
दुर्भिक्षं मरणं घोरं धान्यौषधिप्रपीड़नम् ।
पापरोगो भवेद्देवि ! रक्ताक्षेऽमरवन्दिनि ! ॥५८॥
रोगो मरणदुर्भिक्षं विरोधोपद्रवाकुलम् ।
क्रोधे तु विषमं सर्व्वं समाख्यातं हरप्रिये ! ॥५६॥
मेदिनी चलते देवि ! सर्व्वभूतं चराचरम् ।
देशभङ्गश्च दुर्भिक्षं क्षये सङ्कीयते प्रजा ॥
सौराष्ट्रे मालवे देशे दक्षिणे कोङ्कणे तथा ।
दुर्भिक्षं जायते घोरं क्षये संवत्सरे प्रिये ॥"५०॥
इति ज्योतिस्तत्त्वधृतषष्टिवर्षान्तर्गतवर्षविशेषफलबोधकभविष्यपुराणीयवचनानि ॥ * ॥
अद्भुतेऽपि दुर्भिक्षं भवति यथा,—
"मांसास्थिनी समादाय श्मशानाद्गृध्रवायसाः ।
श्वा शृगालोऽथवा मध्ये पुरस्य प्रविशन्ति चेत् ॥
विकिरन्ति गृहादौ च श्मशानं सा मही भवेत् ।
चौरेण हन्यते लोकः परचक्रसमागमः ॥
संग्रामश्च महाघोरो दुर्भिक्षं मरकन्तथा ।
अद्भुतानि प्रसूयन्ते तत्र देशस्य विद्रवः ॥
अकाले फलपुष्पाणि देशविद्रवकारणम् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
"तत्राशौचिभिक्षाग्रहणे दोषाभाव इति हारलताप्रभृतयः ॥ कौर्म्मे ।
सद्यःशौचं समाख्यातं दुर्भिक्षे चाप्युपप्लवे ।
डिम्बाहवे हतानाञ्च विद्युता पार्थिवैर्द्विजैः ॥
सद्यःशौचं समाख्यातं शापादिमरणे तथा ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
अपि च गारुड़े २२६ अध्याये ।
"दुर्भिक्षयुक्तराष्ट्रे च मृतके सूतकेऽपि वा ।
नियमाश्च न दुष्यन्ति दानधर्म्मरतास्तथा ॥
दीक्षितास्त्वाभिषिक्ताश्च व्रततीर्थपरास्तथा ।
दीक्षाकाले विवाहादौ देवद्रोण्यां निमन्त्रिते ॥
पूर्व्वसङ्कल्पिते चापि नाशौचं मृतसूतके ॥"

दुर्म्मनाः, [स्] त्रि, (दुर्दुष्टं मनो यस्य ।) चिन्तादिव्याकुलचित्तः । तत्पर्य्यायः । विमनाः २ अन्तर्म्मनाः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ८ ॥ (यथा, भागवते । १ । ६ । १६ ।
"रूपं भगवतो यत्तन्मनः कान्तं शुचापहम् ।
अपश्यन् सहसोत्तस्थे वैक्लव्याद्दुर्म्मना इव ॥"
शतावर्य्याम्, स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुर्दुष्टं मनः इति विग्रहे । दुष्टचित्ते, क्ली । यथा, रामायणे । २ । ३१ । २० ।
"यदि दुःस्थो न रक्षेत भरतो राज्यमुत्तमम् ।
प्राप्य दुर्मनसा वीर गर्व्वेण च विशेषतः ॥")

दुर्म्मरा, स्त्री, (मृ+भावे अप् । दुर्दुःखेन मरः मृत्युर्यस्याः । छिन्नायामपि पुनरुत्पत्तेरस्यास्तथात्वम् ।) दूर्व्वा । इति जटाधरः ॥ श्वेतदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुर्म्मुखः, पुं, (दुर्न्निन्दितं मुखं यस्य ।) वानरविशेषः । (यथा, रामायणे । ४ । ३६ । ३३ ।
"अयुतेन वृतश्चैव सहस्रेण शतेन च ।
ततो यूथपतिर्व्वीरो दुर्म्मुखो नाम वानरः ॥")
नागभेदः । इति मेदिनी । खे, १० ॥ (यथा, हरिवंशे । ३ । ११४ ।
"कुहरः पुष्पदंष्ट्रश्च दुर्म्मुखः सुमुखस्तथा ॥")
अश्वः । इति हेमचन्द्रः ।३।१५ ॥ (सर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः । ३ । ३ । ५६ ॥) महिषासुरसेनापतिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ८३ । १६ ।
"दुर्द्धरं दुर्म्मुखञ्चोभौ शरैर्निन्ये यमक्षयम् ॥"
(नृपविशेषः । यथा, महाभारते ।२ । ४ । २१ ।
"संग्रामजिद्दुर्म्मुखश्च उग्रसेनश्च वीर्य्यवान् ॥"
धृतराष्ट्रस्य पुत्त्रविशेषः । यथा, तत्रैव ।१।११७।३।
"दुर्म्मर्षणो दुर्म्मुखश्च दुष्कर्णः कर्ण एव च ॥"
राक्षसविशेषः । यथा, भागवते ।६ । १० । १८ ।
"रक्षःपतिस्तदवलोक्य निकुम्भकुम्भधूम्राक्षदुर्म्मुखसुरान्तनरान्तकादीन् ॥"
यक्षविशेषः । इति ब्रह्मपुराणम् ॥ गणपतेर्गणानामन्यतमः । यथा, महागणपतिस्तोत्रे । ११ ।
"षट्कोणाश्रिषु षट्सु षड्गजमुखाः पाशाङ्कुशाभीरवान्-
विभ्राणाः प्रमदासखाः पृथुमहाशोणाश्मसुश्लेषिणः ।
आमोदः पुरतः प्रमोदसुमुखौ तं चाभितो दुर्म्मुखः
पश्चात्पार्श्वगतोऽस्य विघ्न इति यो यो विघ्नकर्त्तेति च ॥"
वर्षविशेषः । यथा, ज्योतिषतत्त्वधृतभविष्यपुराणवचनम् ।
"तुषधान्यक्षयो देवि ! सर्व्वशस्यमहार्घता ।
व्यवहाराश्च नश्यन्ति दुर्म्मुखे दुर्म्मुखाः प्रजाः ॥")
दुर्म्मुखः, त्रि, (दुर्दुःखजनकं मुखं मुखनिःसृतवचनादिकं यस्य ।) अप्रियवादी । तत्पर्य्यायः । मुखरः २ अबद्धमुखः ३ । इत्यमरः ।३।१।३६ ॥ (अप्रियदर्शनम् । यथा, कथासरित्सागरे । १२ । ५२ ।
"चक्रे वसन्तकस्यापि रूपं दन्तुरदुर्म्मुखम् ॥")
दुर्म्मूल्यं, क्ली, (दुर्दुःस्थितं मूल्यम् । प्रादिसमासः ।) महार्घम् । इति लोकप्रसिद्धम् ॥
दुर्म्मेधाः, त्रि, (दुर्न्निन्दिता मेधा धारणावती बुद्धिर्यस्य । "नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ।" ५ । ४ । १२२ । इति असिच् ।) मन्दमेधाः । इति व्याकरणम् । (यथा, महाभारते ।३।१०।२६।
"न किञ्चिदुक्ता दुर्म्मेधास्तस्थौ किञ्चिदवाङ्मुखः ॥")
दुर्म्मोहः, पुं, (दुर्न्निन्दितो मोहो यस्मात् ।) काकतुण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥
दुर्य्योधनः, पुं, (दुर्दुःखेन युध्यतेऽसौ । युध + "भाषायां शासियुधीति ।" युच् ।) स्वनामख्यातकुरुवंशभवराजविशेषः । स धृतराष्ट्रज्येष्ठपुत्त्रः कुरुपाण्डवयुद्धे भीमेन हतः । तत्पर्य्यायः । कुरुराट् २ गान्धारेयः ३ सुयोधनः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अयं कलेरंशेन पृथिव्यामवतीर्णः । यथा, महाभारते ।१ । ६७।८८-८६ ।
"कलेरंशस्तु संजज्ञे भुवि दुर्य्योधनो नृपः ।
दुर्ब्बुद्धिर्दुर्म्मतिश्चैव कुरूणामयशस्करः ॥
जगतो यस्तु सर्व्वस्य विद्विष्टः कलिपुरुषः ।
यः सर्व्वां घातयामास पृथिवीं पृथिवीपते ! ॥")
दुर्लभः, त्रि, (दुर्दुःखेन लभ्यते इति । दुर + लभ + "ईषद्दुःसुष्विति ।" ३ । ३ । १२६ । इति खल् ।) दुष्प्रापः । इति मेदिनी । भे, १६ ॥ यथा,—
"दुर्लभं प्राकृतं वाक्यं दुर्लभः क्षेमकृत् सुतः ।
दुर्लभा सदृशी भार्य्या दुर्लभः स्वजनः प्रियः ॥"
इति चाणक्ये । ५४ ॥
अतिप्रशस्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
"सर्व्वत्र सुलभा गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुर्लभा ।
हरिद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ॥"
इति कूर्म्मपुराणम् ॥
प्रियः । इति हेमचन्द्रः ॥
दुर्लभः, पुं, (दुर + लभ + खल् ।) कचुरः । इति मेदिनी । भे,१६ ॥ कर्च्चूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६६ ।
"दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ॥"
"दुर्लभतया दुर्लभः ।
'जन्मान्तरसहस्रेषु तपोदानसमाधिभिः ।
नराणां क्षीणपापानां कृष्णभक्तिः प्रजायते ।'
इति वचनात् भक्त्या लभ्य इति भगवद्वचनाच्च ।"
इति तत्र शाङ्करभाष्यम् ॥)
दुर्लभा, स्त्री, (दुर्लभ + टाप् ।) श्वेतकण्टकारी । दुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥
दुर्व्व, ई वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । ईदित्त्वात् निष्ठायामनिट् ।) पञ्चमस्वरी । दूः दुरौ दुरः । ई, दूर्णः । इति दुर्गादासः ॥
दुर्व्वचं, त्रि, (दुर्दुःखेन उच्यते । दुर + वच + खल् ।) दुःखकथ्यम् । यथा, भारविः । २ । २ ।
"अपि वागधिपस्य दुर्व्वचं
वचनन्तद्विदधीत विस्मयम् ॥"
दुर्व्वचः, [स्] क्ली, (दुर्न्निन्दितं वचः ।) मन्दवाक्यम् । यथा,—
"असह्यं दुर्व्वचो ज्ञातेर्मेघान्तरितरौद्रवत् ॥"
इत्युद्भटः ॥
(दुष्टवक्तरि, त्रि ॥)
दुर्व्वर्णं, क्ली, (दुर्न्निन्दितं सुवर्णादपेक्षयेत्यर्थः वर्णो यस्य ।) रजतम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥ (यथा, माघे । ४ । २८ ।
"दुर्व्वर्णभित्तिरिह सान्द्रसुधासवर्णा ॥")
एलवालुकम् । इति मेदिनी । णे, ५२ ॥ मन्दवर्णे, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ३ । १४ । ४४ ।
"योगैर्हेमेव दुर्व्वर्णं भावयिष्यन्ति साधवः ॥")
दुर्व्वर्णकं, क्ली, (दुर्व्वर्ण + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) रजतम् । इति हेमचन्द्रः ॥
दुर्व्वाक्, [च्] त्रि, (दुर्दुष्टा वाक् यस्य ।) कद्वदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ११ ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे । ४ । १७ । ५ ।
"दुर्णाम्नीः सर्व्वा दुर्व्वाचस्ता अस्मन्नाशयामसि ॥")
दुर्दुष्टा वाक् ।) दुष्टवाक्ये, स्त्री ॥ (यथा, महाभारते । २ । ७४ । ८८ ॥
"अतीव जल्पन् दुर्व्वाचो भवतीह विहेठकः ॥")
दुर्व्वादः, पुं, (दुर्दुष्टो वादः ।) स्तुतिपूर्व्वकदुर्व्वाक्यम् । इति जटाधरः ॥ निन्दितवाक्यञ्च ॥
दुर्व्वासाः, [स्] पुं, (दुर्दुष्टं निगूढ़मित्यर्थः वास इव धर्म्मावरणं यस्य । तथा च महाभारतवचनम् ।
"निगूढ़निश्चयं धर्म्मं यं तं दुर्व्वाससं विदुः ॥")
मुनिविशेषः । स अत्रिमुनिपुत्त्रः शङ्करांशजातः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । २ ।
"दुर्व्वासाः शङ्करस्यांशश्चचार पृथिवीमिमाम् ॥")
तत्पर्य्यायः । कृशारणिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य भार्य्या और्व्वमुनिकन्या कन्दली । इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥ (महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६२ । तस्य सहस्रनामकीर्त्तने ।
"सात्त्विकप्रसादो दुर्व्वासाः सर्व्वसाधुनिषेवितः ॥"
दुर्न्निन्दितं वासो वस्त्रं यस्य ।) मन्दवस्त्रयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १ । १६ ।
"मा नो अस्मैवीरते परा दा दुर्व्वाससेऽमतये मा नो अस्यै ॥")
दुर्व्विधः, त्रि, (दुर्दुष्टा विधा यस्य ।) दरिद्रः । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥ खलः । इति मेदिनी । धे, ३१ ॥ मूर्खः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, गौः रामायणे । २ । १०६ । ३० ।
"शास्त्रेष्वन्येषु सत्स्वेषु विद्यमानेषु दुर्व्विधाः ।
बुद्धिमान्वीक्षिकीं प्राप्य निरर्थान् प्रवदन्ति ते ॥")
दुर्व्विनीतः, पुं, (वि + नी + भावे क्तः । दुर्दुष्टं विनीतं विनयो यस्य । यद्वा, दुर + वि + नी + क्तः ।) अविनीताश्वः । तत्पर्य्यायः । शूकलः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३०१ । अविनीतमात्रे, त्रि ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । १७ ।
"कुपुत्त्रोऽपि भवेत् पुंसां हृदयानन्दकारकः ।
दुर्व्विनीतः कुरूपोऽपि मूर्खोऽपि व्यसनी खलः ॥")
दुर्वृत्तः, त्रि, (दुर्दुष्टं वृत्तं चरित्रं यस्य ।) दुर्जनः । यथा,—
"दुर्वृत्तवृत्तशमनं तव देवि ! शीलम् ॥"
इति चण्डी ॥
दुश्चरित्रे, क्ली । (यथा, महाभारते ।१।१।१००।
"दुर्वृत्तं धार्त्तराष्ट्राणामुक्तवान् भगवानृषिः ॥")
दुर्हृत्, [द्] त्रि, (दुर्दुष्टं हृदयं यस्य । "सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः ।"५।४।१५०। इति निपातनात् हृदयस्य हृद्भावः ।) शत्रुः । इत्यमरः । २ । ८ । १० ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २६ । ३४ ।

"मित्राणामुपकाराय दुर्हृदां नाशनाय च ॥")
दुष्टचित्ते, त्रि। (यथा, महाभारते ।३।३१२।१२।
"अश्मसारमयं नूनं हृदयं मम दुर्हृदः।
यमौ यदेनौ हृष्टाद्य पतितौ नावदीर्य्यते ॥")

दुर्हृदयः, त्रि, (दुर्दुष्टं हृदयं यस्य । अग्रचुलेन न हृद्भावः ।) दुष्टान्तःकरणः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दुल, क उत्क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, दोलयति धूलिं वायुः । इति दुर्गादासः ॥

दुलिः, पुं, (दोलतीति । दुल+"इगुपधात् कित्।" उणां ४ । ११६ । इति इन् ।) मुनिविशेषः । कमठ्याम् स्त्री । इति मेदिनी । ले, २६ ॥

दुली, स्त्री, (दुल+इन् । वा ङीष् ।) दुलिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दुश्चरः, पुं, (दुर्दुःखेन चरतीति । दुर्+चर+अच् ।) शम्बूकः । इति हारावली । ११२ ॥ भल्लूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुर्दुःखेन चर्य्यते इति । खल् ।) दुर्गमे, त्रि । (यथा, रामायणे । ३ । २६ । ७ ।
"प्रविष्टो सीतया सार्द्धं दुश्चरं दण्डकं वनम् ॥"
दुश्चरणीये, त्रि । यथा, महाभारते । १२ । २३ । ६ ।
"त्वचराद्य विधिं पार्थ ! दुश्चरं दुर्ब्बलेन्द्रियैः ॥")

दुश्चर्म्मा, [न्] पुं, (दुष्टं चर्म्म यस्य ।) अप्रावृतमेढ्रः । "यथा, दुश्चर्म्मा गुरुतल्पगः ।" इति स्मृतिः ॥ तत्पर्य्यायः । छिन्नमुष्कः २ चण्डः ३ शिपिविष्टः ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ११८ ॥ कोठरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुश्चिक्यं, क्ली, लग्नात् तृतीयलग्नम् । यथा,—
"खं मेषूरणमास्पदं मदनभे यामित्रमस्तद्युने
द्यूनञ्चापि सुहृद्गृहे तु हिवुकं पातालमम्भोऽपि च ।
दुश्चिक्यं सहजे वदन्ति सुनयो रिप्फं ततो द्वादशे
षट्कोणं रिपुमन्दिरे नवमभे त्र्याद्यं त्रिकोणं पुनः ॥"
इति दीपिका ॥

दुश्च्यवनः, पुं, (दुर्दुःखेन च्यवनं बहुकालानन्तरं पतनं यस्य । दुर्दुश्च्यवनः शिवो यस्य । शिवेन अभिभूतत्वात् तथात्वम् । यद्वा, दुर्दुःखेन च्यवते इति । च्यु ङ गतौ+"छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ।" ३ । ३ । १२६ । इति युच् ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४७ ॥ (अविचाल्ये, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । १०३ । २ ।
"युत्कारेण दुश्च्यवनेन धृष्णुना ॥")

दुष, ईर् य औ वैकृते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-अनिट् ।) वैकृतमशुद्धीभावः ॥ इर्, अदुषत् अदुक्षत् । अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये । य, दुष्यति लोकः पापात् । औ, दोष्टा । इति दुर्गादासः ॥

दुष्करं, क्ली, (दुर्दुःखेन क्रियते इति । कृ+खल् ।) आकाशम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (भावे खल् ।) दुःखेन करणम् । (कर्म्मणि खल् ।) दुःखेन क्रियमाणे, त्रि । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, देवीभागवते । ५ । १ । ३ ।
"वने गत्वा तपस्तप्तं वासुदेवेन दुष्करम् ।
विष्णोरंशावतारेण शिवस्याराधनं कृतम् ॥")

दुष्कर्म्म, [न्] क्ली, (दुष्टं कर्म्म ।) पापम् । यथा,
"दुष्कर्म्मणा नृणां रोगा यान्ति चैव क्रमाच्छमम् ।
जपैः सुरार्च्चनैर्होमैर्दानैस्तेषां शमो भवेत् ॥"
इति शातातपीयकर्म्मविपाकः ॥
(निन्दितकर्म्म ॥*॥ दुष्टं कर्म्म अस्येति विग्रहे । दुष्कर्म्मकारके, त्रि । यथा, महाभारते । ५ । १३२ । २० ।
"ततो वसति दुष्कर्म्मा नरके शाश्वतीः समाः ॥")

दुष्कुलीनः, पुं, चोरनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (दुष्कुले भवः । दुष्कुल+पक्षे खः । दुष्कुलोद्भवे, त्रि । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ३६ । ४६ ।
"दुष्कुलीनः कुलीनो वा मर्य्यादां यो न लङ्घयेत् ॥")

दुष्कृतं, क्ली, (दुष्टं कृतम् ।) पापम् । इत्यमरः । १ । ४ । २३ ॥ तत्तु तत्कर्त्तुर्मरणानन्तरं तेन सह गच्छति । यथा,—
"गृहादर्था निवर्त्तन्ते श्मशानादपि बान्धवाः ।
सुकृतं दुष्कृतं लोके गच्छन्तमनुगच्छति ॥
तस्माद्वित्तं समासाद्य दैवाद्वा पौरुषादथ ।
दद्यात् सम्यक् द्विजातिभ्यः कीर्त्तनानि च कारयेत् ॥"
इति वह्निपुराणे यमानुशासननामाध्यायः ॥
(दुष्कृते, त्रि । यथा, महाभारते ।६।४३।२० ।
"शुभाकथाप्रसादेन दुष्कृतेन च कर्म्मणा ।
यत् पापं वर्द्धते ऽस्माकं यतः स्मो ब्रह्मराक्षसाः ॥")

दुष्क्रीतं त्रि, (दुर्दुःखेन क्रीयते स्म इति । दुर्+क्री+क्तः ।) महार्घम् । यथा,—
"क्रीत्वा मूल्येन यो द्रव्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी ।
विक्रेतुः प्रतिदेयन्तत् तस्मिन्नेवाह्नयविक्षतम् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे नारदः ॥

दुष्खं क्ली, (दुष्टं खनति आविष्करोतीति । खन+डः । "इणः षः ।" ८ । ३ । ३९ । इति विसर्गस्य षः ।) दुःखम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दुष्खदिरः पुं, (दुष्टः खदिर इति प्रादिसमासः ।) खदिरवृक्षभेदः । तत्पर्य्यायः । काम्बोजी २ ।) कालस्कन्धः ३ गोरटः ४ अमरजः ५ पत्रतरुः ६ बहुसारः ७ सारखदिरः ८ महासारः ९ क्षुद्रखदिरः १० । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । रक्तव्रणोत्थदोषकण्डूति विषवीसर्पज्वरकुष्ठोन्मादभूतनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुष्टं, क्ली, (दुष्+क्तः ।) कुष्ठम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुड़ इति ख्यातम् ॥

दुष्टः, त्रि, (दुष्यतीति+दुष्+कर्त्तरि क्तः ।) दुर्ब्बलः । अधमः । इति विश्वः ॥ (यथा, महाभारते ।३।२३३।११ ।
"महाकुलीनाभिरपापिकाभिः
स्त्रीभिः सतीभिस्तव सख्यमस्तु ।
चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च
चौराश्च दुष्टाश्च चलाश्च वर्ज्याः ॥")

दुष्टवृषः, पुं, (दुष्टो वृष इति कर्म्मधारयः ।) शक्तोऽप्यधुर्व्वहः । गड़िया गरु इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गलिः २ । इति हेमचन्द्रः ।४।३२६॥

दुष्टा, स्त्री, (दुष्यति स्म योनिदोषेणेति । दुष्+क्त+टाप् ।) पुंश्चली । इति शब्दरत्नावली ॥

दुष्ठु, व, (दुर् निन्दितं तिष्ठतीति+दुर्+स्था+"अपदुःसुषु स्थः ।" उणां । १।२६ । इति कुः । "सुषमादिषु च ।" ८।३।९८ । इति सुषमादित्वात् षत्वम् ।) निन्दा । इत्यमरः । ३ । ४ । १६ ।

दुष्ठुः, त्रि, (दुर्निन्दितस्तिष्ठतीति+दुर्+स्था+कुः षत्वञ्च ।) अविनीतः । इत्युणादिकोषः ॥

दुष्पत्रः, पुं, (दुष्टानि पत्राणि यस्य ।) चोरनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ।२।४।१२८ ॥

दुष्प्रधर्षणी, स्त्री, (दुर्दुःखेन प्रधृष्यते इति । धृष्+कर्म्मणि ल्युट् स्त्रियां ङीप् । यद्वा, भाषायां दुष्प्रधर्षतीति युच् ।) वार्त्ताकी । इत्यमरः । २ । ४ । ११४ ॥ (पुं, धृतराष्ट्रपुत्त्रभेदः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । ६४ ।
"विन्दानुविन्दौ दुर्द्धर्षः सुबाहुर्दुष्प्रधर्षणः ॥"
दुःखेन धर्षणीये, त्रि । यथा, रामायणे । ३ । १८ । ६ ।
"प्रविश्य चाग्निशरणं तम्दृषिं दुष्प्रधर्षणम् ।
तथेत्युक्त्वाश्रमपदं प्रविवेश निवेदितुम् ॥")

दुष्प्रधर्षा, स्त्री, (दुःखेन प्रधृष्यते इति । प्र+धृष+अच्+टाप् ।) दुरालभा । खर्ज्जूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुं, धृतराष्ट्रपुत्त्रभेदः । यथा, महाभारते । ६ । ६१ । २५ ।
"उग्रो भीमरथो भीमो वीरबाहुरलोलुपः ।
दुर्म्मुखो दुष्प्रधर्षश्च विवित्सुर्विकटः समः ॥"
(दुःखेन पराभवनीये, त्रि । यथा, महाभारते । ५ । १५१ । ४६ ।
"सारवद्बलमस्माकं दुष्प्रधर्षं दुरासदम् ॥")

दुष्प्रधर्षिणी, स्त्री, (पौनःपुन्येन दुःखेन धृष्यते इति । धृष्+आभीक्ष्ण्ये णिनिः ।) दुष्प्रधर्षणी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ कण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ बृहती । इति भावप्रकाशः ॥

दुष्प्रवेशा, स्त्री, (दुःखेन प्रविश्यते इति । प्र+विश्+कर्म्मणि अच् । टाप् च ।) कन्थारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुष्प्रवेशनीये, त्रि । यथा, रामायणे । ३ । ६ । २ ।
"कुशचीरपरिक्षिप्तं ब्राह्म्या लक्ष्म्या समावृतम् ।
दुष्प्रवेशं दुरालक्ष्यं सूर्य्यमण्डलवर्च्चसम् ॥")

दुष्मन्तः, पुं, (दुष् दोषवतीं मन्यते शकुन्तलामिति । दुष्+मन्+क्तः । निपातनात् साधुः ।) चन्द्रवंशीयराजविशेषः । स ऐलिपुत्त्रः । तस्य पुत्त्रो भरतराजचक्रवर्त्ती । पत्नी शकुन्तला । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, महाभारते ।१।६८।३ ।
"पौरवाणां वंशकरो दुष्मन्तो नाम वीर्य्यवान् ।

एषिषाश्चतुरन्तायां गोप्ता भरतसत्तम ! ॥"
विवरणमस्य तदध्यायात् विस्तरशो द्रष्टव्यम् । दुष्यन्त इत्यपि पाठः ॥)

दुस्पर्शः, पुं, (दुःखेन स्पृश्यते इति । दुर् + स्पृश + कर्म्मणि खल् । विसर्गस्य वा लोपः ।) दुरालभा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,
"यासो यवासो दुस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ।
दुरालभा दुरालम्भा समुद्रान्ता च रोदिनी ॥
गान्धारी कच्छुरानन्ता कषाया हरविग्रहा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
दुःखस्पृश्ये, त्रि ॥

दुस्स्थः, पुं, (दुःखेन तिष्ठतीति । दुः + स्था + कः ।) कुक्कुरः । कुकुटः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दुःस्थिते, त्रि । यथा, भट्टौ । २ । ३६ ।
"बलिर्बबन्धे जलधिर्ममन्थे
जह्रेऽमृतं दैत्यकुलं विजिग्ये ।
कल्पान्तदुःस्था वसुधा तथोहे
येनैष भारोऽति गुरुर्न तस्य ॥")

दुह, इर अर्द्दने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) इर, अदुहत् अदोहीत् । अर्द्दनमिह वधः । इति दुर्गादासः ॥

दुह, ल ञ औ दुहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-उभं-सकं-अनिट् ।) धुक् दोहनम् । तच्च व्यक्तीकरणमिति धातुपारायणिकाः । ञ ल, दोग्धि दुग्धे गां दुग्धं गोपः । स्वयं प्रदुग्धास्य गुणैरुपस्नुता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनीति किराते वसूनीति कर्म्मणो विद्यमानतया कर्म्मकर्त्तृत्वाभावात् स्खलितमित्येके । दुहादेरप्रधानकर्म्मविषये कर्म्मकर्त्तृत्वे प्रधानकर्म्मप्रयोगो दुर्निवारः । इति कुलचन्द्रः ॥ रमते तु अतएवानयोर्द्वेऽपि ढवत्त्वमिति वचनात् पचदुहोः कर्म्मणि विद्यमानेऽपि कर्म्मकर्त्तृत्वम् । इति दुर्गादासः ॥

दुहिता, [ऋ] स्त्री, (दोग्धि विवाहादिकाले धनादिकमाकृष्य गृह्णातीति । यद्वा, दोग्धि गा इति । आर्षकाले कन्यासु एव गोदोहनभारस्थितेस्तथात्वम् । दुह + "नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ ।" उणां । २ । ९६ । इति तृच् । निपातनात् गुणाभावः ।) कन्या । इत्यमरः । २ । ६ । २८ ॥ कन्यादानपात्रापात्रं यथा,—
"कृत्वा परीक्षां कान्तस्य वृणोति कामिनी वरम् ।
वराय गुणहीनाय वृद्धायाज्ञानिने तथा ॥
दरिद्राय च मूढाय योगिने कुत्सिताय च ।
अत्यन्तकोपयुक्ताय चात्यन्तदुर्मुखाय च ॥
चापलायाङ्गहीनाय चान्धाय बधिराय च ।
जडाय चैव मूर्खाय क्लीवतुल्याय पापिने ॥
ब्रह्महत्यां लभेत् सोऽपि यः स्वकन्यां ददाति च ।
शान्ताय गुणिने चैव यूने च विदुषेऽपि च ॥
वैष्णवाय सुतां दत्त्वा दशवापीफलं लभेत् ॥"*॥
कन्याविक्रये दोषो यथा,—
"यः कन्यापालनं कृत्वा करोति विक्रयं यदि ।
विपदा धनलोभेन कुम्भीपाकं स गच्छति ॥
कन्यामूत्रपुरीषञ्च तत्र भक्षति पातकी ।
कृमिभिर्दंशितः काकैर्यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ॥
मृतश्च व्याधयोनौ च स लभेज्जन्म निश्चितम् ।
विक्रीणीते मांसभारं वहत्येवं दिवानिशम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
कन्यादानफलं यथा,—
"दशवापीसमा कन्या दीयते ब्राह्मणाय तत् ।
वेदज्ञाय पवित्राय चाप्रतिग्रहशालिने ॥
सन्ध्यायज्ञवेदपाठकारिणे सत्यवादिने ।
तस्मै प्रदत्ता कन्या च दशवापीफलप्रदा ॥
त्रिसन्ध्याकारिणे सत्यवादिने गृहशालिने ।
वेदज्ञाय च विप्राय दत्तार्द्धफलदायिनी ॥
प्रतिग्रहगृहीताय सन्ध्याहीनाय नित्यशः ।
मूर्खाय दत्ता कन्या च सा चतुःफलदायिनी ॥
परदारगृहीताय याचकाय द्विजाय च ।
शठाय सन्ध्याहीनाय वाप्येकफलदा सुता ॥
सर्व्वसन्ध्याखगायत्त्रीविहीनाय शठाय च ।
विप्रोद्भवाय दत्ता या वाप्यर्द्धफलदा सुता ॥
पापिने शूद्रजाताय विप्रक्षेत्रोद्भवाय च ।
दत्ता चाण्डालतुल्याय कन्या सा नरकप्रदा ॥
विष्णुभक्ताय विदुषे विप्राय सत्यवादिने ।
जितेन्द्रियाय दत्ता या विंशद्वापीफलप्रदा ॥
षष्टिवर्षसहस्राणि दिव्यरूपं विधाय च ।
एवम्भूताय दत्त्वा च मोदते विष्णुमन्दिरे ॥
दत्त्वा कन्यां सुशीलाञ्च हराय हरयेऽथवा ।
नारायणस्वरूपञ्च भवेदेव श्रुतौ श्रुतम् ॥
विष्णुभक्तो यदा कन्यां ददाति विष्णुप्रीतये ।
स लभेद्धरिदास्यञ्च ध्रुवं विप्रोद्भवाय च ॥" * ॥
विवाहानन्तरं कन्याया भर्त्तृगृहगमनसमये पित्रादीनां रोदनं शास्त्रसिद्धम् । यथा दुर्व्वाससा सह और्व्वकन्यायाः कन्दल्या विवाहे ।
"कन्यासमर्पणं कृत्वा मोहादुच्चै रुरोद च ।
मूर्च्छामवाप स मुनिः स्वकन्याविरहातुरः ॥
अपत्यभेदशोकौघः स्वात्मारामं न मुञ्चति ।
क्षणेन चेतनां प्राप्य बोधयामास कन्यकाम् ॥
मूर्च्छितां तातविच्छेदाद्रुदन्तीं शोकसंयुताम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डश्रीकृष्णजन्मखण्डे ॥

दुहितुःपतिः, पुं, (दुहितुः सुतायाः पतिः । "विभाषा-स्वसृपत्योः ।" ६ । ३ । २४ । इति विभक्त्यलुक् ।) जामाता । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

दुह्यं, क्ली, (दुह्यते इति । दुह + "एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् ।" ३ । १ । १०९ । इत्यत्र "शंसिदुहिगुहिभ्यो वा ।" इति काशिकोक्तेः क्यप् ।) दोहनयोग्यम् । दोह्यम् । इति व्याकरणम् ॥

दू, ओ ङ य खेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्मं-अकं-सकं च-सेट् ।) खेद इह उपतप्तीकरणमुपतप्तीभावश्च । ओ, दूनः । ङ य, दूयते दैन्यं जनम् । इति चतुर्भुजः । मां कथं पश्यन्न दूयसे इति रघुः । इति दुर्गादासः ॥

दूड़भः, त्रि, (दुर्दुःखेन दभ्यते इति । दुर् + दभ + खल् । "दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वमुत्तरपदादेः ष्टुत्वञ्च ।" ६ । ३ । १०९ । इत्यस्येति वार्त्तिकोक्त्या ऊत्वं भस्य ड़त्वञ्च ।) व्यसनप्राप्तः । विपद्युक्तः । इति संक्षिप्तसारः ॥ (दुर्द्दहः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १५ । ६ ।
"युवं दक्षं धृतव्रतमित्रावरुणदूळभम् ॥"
"दूड़भं दुर्द्दहं शत्रुभिर्दग्धुं विनाशयितुमशक्यमित्यर्थः ।" "दूड़भं दह भस्मीकरणे दुःखेन दह्यते इति दुर्द्दहं ईषद्दुःसुषित्यादिनादुरित्युपपदे दभेः खल् व्यत्ययो बहुलमित्युकारस्य ऊकारो रेफस्य लोपः दकारस्य ड़कारो हकारस्य च भकारः ॥" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

दूड़ाशः, त्रि, (दुःखेन दाश्यते यः । दुर् + दाशि + खल् । "पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ।" ६ । ३ । १०९ । इत्यस्य "दुरो दाशनाशेति ।" वार्त्तिकोक्त्या ऊत्वं ड़त्वञ्च ।) पीड़ायुक्तः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे । १ । १३ । १ ।
"नमस्ते अस्त्वश्मने येना दूड़ाशे अस्यसि ॥")
दन्त्यसान्तोऽपि ॥

दूढ्यः, त्रि, (दुःखेन ध्यायतीति । दुर् + ध्यै + खल् । "दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वमुत्तरपदादेः ष्टुत्वञ्च ।" ६ । ३ । १०९ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ऊत्वं ढत्वञ्च ।) अधमः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

दूणाशः, त्रि, (दुःखेन नाश्यते ऽसौ । दुर् + नाशि + खल् । "दुरो दाशनाशेति ।" । ६ । ३ । १०९ इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ऊत्वं णत्वञ्च ।) दुःखेन नष्टः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (नाशयितुमशक्यः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६३ । ११ ।
"यो दूणाशो वनुष्यता ॥")

दूतः, पुं, (दूयते वार्त्तावहनादिनेति । दू + "दूतनिभ्यां दीर्घश्च ।" उणां । ३ । ९० । इति क्तः दीर्घश्च ।) वार्त्ताहरः । तत्पर्य्यायः । सन्देशहरः २ । इत्यमरः । २ । ८ । १६ ॥ सन्दिष्टकथकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"यथोक्तवादी दूतः स्याद्देशभाषाविशारदः ।
शक्तः क्लेशसहो वाग्मी देशकालविभागवित् ॥
विज्ञातदेशकालश्च दूतः स्यात् स महीक्षितः ।
वक्ता नयस्य यः काले स दूतो नृपतेर्भवेत् ॥"
इति मत्स्यपुराणम् ॥
अपि च ।
"मेधावी वाक्पटुः प्राज्ञः परचित्तोपलक्षकः ।
धीरो यथोक्तवादी च एष दूतो विधीयते ॥"
इति चाणक्ये । १०६ ॥
अन्यच्च ।
"परेङ्गितज्ञः परवाग्गूढार्थस्यापि तत्त्ववित् ।
सदोत्पन्नमतिर्धीरो दूतः स्यात् पृथिवीपतेः ॥
दूतञ्चैव प्रकुर्व्वीत सर्व्वशास्त्रविशारदम् ।
इङ्गितज्ञं तथा सभ्यं दक्षं सत्कुलसम्भवम् ॥
अनुरक्तः शुचिर्द्दक्षः स्मृतिमान्देशकालवित् ।
वपुष्मान् वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥
दूत एव हि सन्धत्ते भिनत्त्येव हि सङ्गतान् ।
विग्रहार्थो मितार्थश्च तथा शासनहारकः ॥

दूताख्ययोर्मात्यगुणैः समैः पादार्द्धवर्जितैः ।
विलम्बार्थं कार्य्यवशात् शासनं न करोति यः ॥
मितार्थः कार्य्यमात्रोक्तौ न कुर्य्यादुत्तरोत्तरम् ।
यथोक्तवादी सन्देशहारको लेखहारकः ॥
तत्र दूतो व्रजन्नेव चिन्तयेदुत्तरोत्तरम् ।
वार्त्ताविशेषं भूपाय झटिचित्यङ्गवेश्मनि ॥
दूतो हि न लिखेत् किञ्चित् निर्णीता विनिसंशयम् ।
पृच्छ्यमानोऽपि न ब्रूयात् स्वामिनः क्वापि वैशसम् ॥"
इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

अथ दूते वर्णनीयानि । निजप्रभुतेजः श्रीविक्रमौन्नत्यकरवाक्यम् १ शत्रुक्षोभकरचेष्टा २ अधर्षणीयता ३ दक्षता ४ निर्भयत्वम् ५ । इति कविकल्पलता ॥ (वैद्यकोक्तदूतो यथा,—
"आतुरोपक्रमार्थन्तु दूतो याति भिषग्गृहे ।
तस्य परीक्षणं कार्य्यं येन संलक्ष्यते गदः ॥
खञ्जान्धमूकं बधिरञ्च वामनं
क्लिन्नञ्च कुब्जं त्वचितञ्च जीर्णम् ।
श्रान्तं क्षुधार्त्तं भ्रमितञ्च दीनं
शस्तं न वै वेदविदो वदन्ति ॥"
"यः कर्कशः क्रोधनपाशपाणि-
र्भिषग्विगर्हीकृतशौरितश्च ।
एते न शस्ताः प्रवदन्ति धीरा
दूता विकारं प्रतिवर्द्धयन्ति ॥
यः काष्ठहस्तोद्धृतपाशपाणि-
स्त्वयातुरो दीनवचाहि रोदितः ।
प्रक्लिन्ननेत्रोगमनोत्सुकोऽपि
वर्ज्ज्यो रुजार्त्तोऽशुभकारिदूतः ॥"
"नकूटहस्तोऽवष्टभ्य वक्रपादेन तिष्ठति ।
तस्मादाक्रुष्टवादी यो न शस्तो वैद्यकर्म्मणि ॥
यथा गच्छति शीघ्रेण आविश्योत्थाय सज्जति ।
पादौ प्रसार्य्य विशति मस्तके विन्यसेत् करम् ॥
भिनत्ति लोष्टकाष्ठञ्च तृणं स्फोटयते क्वचित् ।
अथवा स्पृशते नाशां स्तनं वा स्पृशते पुनः ॥
भूमिं लिखति पादेन रेखां वापि करोति यः ।
निद्रां वा कुरुते यस्तु स दूतोऽरिष्टकारकः ॥
यः श्वेतवस्त्रावृतपूर्णपाणिः
सम्पूर्णताम्बूलमुखः प्रशस्तः ।
द्विजस्तथा माणवकः सुशीलः
प्रज्ञाधिकश्चाक्रयते सुखाय ॥"
"आगत्योदीच्यपूर्व्वामथ वरुणदिशमैशमाश्रित्य शान्तो
दृष्ट्वा वैद्यं प्रहस्य प्रवदति निपुणं नातिनीचं न चोच्चम् ।
उत्तिष्ठेति प्रसादं कुरु वचनमिदं सौख्यवार्त्तां तनोति
प्राज्ञैः स्वार्थं प्रलक्ष्यं सुखमगदहरं रोगिणां वैद्यलाभम् ॥
पूर्व्वां दिशं समासाद्य प्रशान्तः शान्तया गिरा ।
वदन्ति वैद्यलाभाय रोगिणाञ्च सुखावहम् ॥
यश्चागत्योपविष्टोऽपि श्लोकं वाथ सुभाषितम् ।
वदते शान्तया वाचा वैद्यलाभश्च शान्तये ॥
योऽभिवाद्यापि वैद्यस्य क्षेमं संपृच्छते पुनः ।
फलं ददाति पुष्पं वा रोगिणाञ्च सुखावहम् ॥
तस्य सौख्यं रुजां शान्तिर्यस्य दूता इदं विदुः ।
किमत्र बहुनोक्तेन रम्यो दूतः सुखावहः ॥"
इति हारीते द्वितीयस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

दूतघ्नी, स्त्री, (दु उपतापे + भावे औणादिकक्तः दीर्घश्च । दूतं उपतापं हन्तीति । हन + टक् । ङीप् ।) कदम्बपुष्पी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दूतिः, स्त्री, (दूयते नायकादिवार्त्ताहरणादिनेति । दु + बाहुलकात् तिः दीर्घश्च । इत्युज्ज्वलदत्तः । ४।१७६ ।) दूती । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । १८ । ५३ ।
"प्रतिकृतिरचनाभ्यो दूतिसन्दर्शिताभ्यः
समधिकतररूपाः शुद्धसन्तानकामैः ॥")

दूतिका, स्त्री, (दूतिरेव । स्वार्थे कन् । ततष्टाप् ।) दूती । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १७८ ।
"जम्बुको हुडुयुद्धेन वयं चाषाढ़भूतिना ।
दूतिका परकार्य्येण त्रयो दोषाः स्वयं कृताः ॥")

दूती, स्त्री, (दूतिः । कृदिकारादिति वा ङीष् ।) सारिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ दौत्यकर्म्मणि नियुक्ता स्त्री । स्त्रीपुंसोः सन्देशप्रापिका । तत्पर्य्यायः । सञ्चारिका २ । इत्यमरः । २ । ६ । १७ ॥ दूतिः ३ दूतीका ४ दूतिका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् ।२८० ।
"दयितप्रहितां दूतीमालम्ब्य करेण तमसि गच्छन्ती ।
स्वेदच्युतमृगनाभिर्दूरादृगौराङ्गि ! हसितासि॥")
दौत्यव्यापारपारङ्गमा । तस्याः संघट्टनविरहनिवेदनादीनि कर्म्माणि । इति रसमञ्जरी ॥ (तद्भेदगुणा यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १२६-१२७ ।
"दूत्यः सखी नटी दासी धात्रेयी प्रतिवेशिनी ।
बाला प्रव्रजिता कारुः शिल्पिन्याद्याः स्वयं तथा ॥
कलाकौशलमुत्साहो भक्तिश्चित्तज्ञता स्मृतिः ।
माधुर्य्यं नर्म्मविज्ञानं वाग्मिता चेति तद्गुणाः ।
एता अपि यथौचित्यादुत्तमाधममध्यमाः ॥")

दूतीका, स्त्री, दूती । इति शब्दरत्नावली ॥

दूत्यं, क्ली, (दूतस्य भावः कर्म्म वा । दूत + "दूतवणिग्भ्याञ्च ।" ५।१।१२६। इत्यस्येति वार्त्तिकोक्त्या यः । वैदिके तु "दूतस्य भागकर्म्मणी ।" ४ । ४ । १२० । इति यः ।) दूतकर्म्म । (यथा, हरिवंशे । १०६ । ४१ ।
"वचनञ्च यथास्माभिर्दूत्ये नः क्षणविग्रहे ॥"
तथा च ऋग्वेदे । १ । १६१ । १ ।
"किमीयते दूत्यम् ॥") दूतस्य भावः । इत्यमरः । २।८।१६ ॥ दूतस्वभावः । इति मेदिनी । ये,३२॥

दूनः, त्रि, (ओ दू ङ य खेदे + क्तः । "ओदितश्च ।" ८ । २ । ४५ । इति निष्ठातस्य नः । यद्वा, दु गतौ + क्तः । "दुग्वोर्दीर्घश्च ।" इति वार्त्तिकोक्त्या तस्य नः दीर्घश्च ।) अध्यादिना श्रान्तः । इत्यमरः । ३ । १ । १०२ ॥ उपतप्तः । यथा, नैषधे । ३ । ६४ ।
"पित्तेन दूने रसने सितापि
तिक्तायते हंसकुलावतंस ! ॥"

दूरं, त्रि, (दुर्दुःखेनेयते प्राप्यते इति । दुर् + इन् + "दुरीणो लोपश्च ।" उणां २ । २० । रक् धातोर्लोपश्च ।) अनिकटम् । असन्निकृष्टम् । तत्पर्य्यायः । विप्रकृष्टम् २ । इत्यमरः । ३ । १ । ६८ ॥ अनासन्नम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । ४३ ।
"शरीरस्य गुणानाञ्च दूरमत्यन्तमन्तरम् ।
शरीरं क्षणविध्वंसि कल्पान्तस्थायिनो गुणाः ॥")
आके १ पराके २ पराचैः ३ आरे ४ परावतः ५ । इति पञ्च दूरनामानि । इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥

दूरदर्शनः, पुं, (दूरेऽपि दर्शनं दृष्टिर्यस्य ।) गृध्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुर्लभे, त्रि । यथा, भागवते । १ । ११ । ८ ।
"अहो सनाथा भवता स्म यद्वयं
त्रैपिष्टपानामपि दूरदर्शनम् ।
प्रेमस्मितस्निग्धनिरीक्षणाननं
पश्येम रूपं तव सर्व्वसौभगम् ॥")

दूरदर्शी, [न्] पुं, (दूरात् दूरमपि वा पश्यतीति । दृश + णिनिः ।) पण्डितः । इत्यमरः ।२।७।६॥ गृध्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दीर्घदर्शके, त्रि ॥

दूरदृक्, [श्] पुं, (दूरं दूराद्वा पश्यतीति । दृश् + क्विप् ।) पण्डितः । इति शब्दरत्नावली ॥ गृध्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०१ ॥ दीर्घदर्शके, त्रि ॥

दूरमूलः, पुं, (दूरे असन्निकटे मूलं यस्य ।) मुञ्जतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दूरवेधी, [न्] त्रि, (वेधोऽस्त्यस्येति । इनिः । दूरात् वेधी ।) दूरात् लक्ष्यभेदकः । तत्पर्य्यायः । दूरापाती २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३७ ॥

दूरेरितेक्षणः, त्रि, (दूरे ईरिते ईक्षणे यस्य ।) केकरः । इति शब्दमाला ॥

दूर्य्यं, क्ली, (दूरे परित्याज्यम् । दूर + यत् ।) विष्ठा । इति शब्दरत्नावली ॥ (दूराय रोगदूरीकरणाय साधु इति यत् ।) शटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दूर्व्वा, स्त्री, (दुर्व्वति दुर्व्व्यते वा । दुर्व्व हिंसायाम् + अच् घञ् वा । "उपधायाश्च ।" ८।२।७८ । इति दीर्घः ।) स्वनामख्यातघासः । तत्पर्य्यायः । शतपर्व्विका २ सहस्रवीर्य्या ३ भार्गवी ४ रुहा ५ अनन्ता ६ । इत्यमरः ।२।४।१५८॥ तिक्तपर्व्वा ७ दुर्म्मरा ८ । बहुवीर्य्या ९ हरिता १० हरिताली ११ कच्छरुहा १२ ॥ शुक्लायाः पर्य्यायः । शतवीर्य्या १ गण्डाली २ शकुलाक्षकः ३ गोलोमी ४ । इति जटाधरः ॥ शतपर्व्वा ५ सितदूर्व्वा ६ सिता ७ । इति रत्नमाला ॥ नन्दा ८ महावरा ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ११० । १७ ।

"कुशाकारेव दूर्व्वेयं संस्तीर्णैव च भूरियम् ॥")
अस्या गुणाः। रक्तपित्तकफत्वग्दोषनाशित्वम्।
इति राजवल्लभः ॥

दूर्व्वाष्टमी, स्त्री, (दूर्व्वा तद्रूपा गौरी तत्प्रिया अष्टमी।) भाद्रशुक्लाष्टमी। तत्र कर्त्तव्यव्रतविधिर्यथा,—
"ब्रह्मन् भाद्रपदे मासि शुक्लाष्टम्यामुपोषितः।
दूर्व्वां गौरीं गणेशञ्च फलाकारं शिवं यजेत् ॥
फलव्रीह्यादिभिः सर्व्वैः शम्भुं नमः शिवाय च।
अनग्निपक्वमश्नीयान्मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥"
इति संवत्सरकौमुदीधृतगरुड़पुराणवचनम् ॥*॥
तद्व्रतप्रयोगविधिर्यथा,—
पूर्व्वदिने संयमं विधाय तद्दिने प्रातः कृतस्नानादिः आसने चोपविश्याचम्य ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य सूर्य्यार्घ्यं दत्त्वा सङ्कल्पं कुर्य्यात्। विष्णुर्नमोऽद्य भाद्रे मासि शुक्ले पक्षे अष्टम्यां तिथावारभ्यामुकगोत्रा श्रीअमुकी मर्त्यलोकाधिकरणकसुखसौभाग्याविच्छिन्नपुत्त्रपौत्त्रादिलाभपूर्व्वकब्रह्मलोकप्राप्तिकामा श्रीविष्णुप्रीतिकामा वा भविष्यपुराणोक्ताष्टवर्षनिष्पादितदूर्व्वाष्टमीव्रतमहं करिष्ये। इति सङ्कल्प्य सूक्तं पठित्वा सनशुद्ध्यादिकं विधाय गणेशादिदेवताः संपूज्य ध्यानं कुर्य्यात्। *। यथा,—
"नीलोत्पलदलश्यामं चतुर्ब्बाहुं किरीटिनम्।
शङ्खचक्रगदापद्मधारिणं वनमालिनम्॥
श्रीवत्सलक्षणोपेतं श्रिया वाण्या समन्वितम्॥"
इति ध्यात्वा स्वशिरसि पुष्पं दत्त्वा मानसैरुपचारैः संपूज्यार्घस्थापनं कृत्वा पुनर्ध्यात्वावाह्य पाद्यादिभिः पूजयेत्। एतत् पाद्यं ॐ कृष्णाय नमः। एवं क्रमेण संपूज्य आवरणदेवताः पूजयेत्। यथा ॐ प्राच्यै नमः। एवं दुर्गायै गौर्य्यै श्रियै सरस्वत्यै गङ्गायै दित्यै अदित्यै सुषिणायै अरुन्धत्यै मन्दोदर्य्यै सुभद्रायै शाण्डिल्यै जयायै विजयायै रमायै दीप्तायै रेवत्यै दमयन्त्यै शीलायै सुकेश्यायै रम्भायै वासुदेवाय देवक्यै विष्णवे महादेवाय सर्व्वेभ्यो देवेभ्यः सर्व्वाभ्यो देवीभ्यः। ततो दूर्व्वां ध्यायेत्। *।
ॐ नीलोत्पलदलश्यामां सर्व्वदेवशिरोधृताम्।
विष्णुदेहोद्भवां पुण्यामम्टतैरभिषिञ्चिताम् ॥
सर्व्वदेवाजरां दूर्व्वाममरां विष्णुरूपिणीम्।
दिव्यसन्तानसंदात्रीं धर्म्मार्थकाममोक्षदाम् ॥
एवं ध्यात्वा षोड़शोपचारैः पूजयेत्।
इदमासनं ॐ दूर्व्वायै नमः। एवं क्रमेण संपूज्य अष्टग्रन्थियुक्तडोरकं फलानि यज्ञोपवीतादिकं दत्त्वा प्रणमेत्।
"त्वं दूर्व्वेऽम्टतनामासि पूजितासि सुरासुरैः।
सौभाग्यसन्ततिं दत्त्वा सर्व्वकार्य्यकरी भव ॥
यथा शाखाप्रशाखाभिर्व्विस्तृतासि महीतले।
तथा ममापि सन्तानं देहि त्वमजरामरम् ॥"
ततो भोज्यमुत्सृजेत्। डोरकं वामहस्ते बद्ध्वा कथां शृणुयात् ॥ * ॥

अथ कथा।
युधिष्ठिर उवाच।
"व्रतमेकं समाचक्ष्व विचार्य्य मधुसूदन!।
येन सन्ततिविच्छेदो जायते न कदाचन ॥
श्रीकृष्ण उवाच।
मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां शुक्लपक्षे युधिष्ठिर!।
दूर्व्वाष्टमीव्रतं नाम या करोति पतिव्रता ॥
न तस्याः क्षयमाप्नोति सन्तानं साप्तपौरुषम्।
नन्दते वर्द्धते नित्यं यथा दूर्व्वा तथा कुलम् ॥
युधिष्ठिर उवाच।
कथमेषा समुत्पन्ना कस्माद्दूर्व्वा चिरायुषी।
कस्माद्वन्द्या पवित्रा च लोके धन्या महीतले ॥
केन वा तद्व्रतं देव! चरितं केन हेतुना ॥
श्रीकृष्ण उवाच।
क्षीरोदसागरे पूर्व्वं मथ्यमानेऽम्टतार्थिना।
विष्णुना बाहुजङ्घाभ्यां विधृतो मन्दरो गिरिः ॥
भ्रमता तेन वेगेन लोमान्याघर्षितानि वै।
ऊर्म्मिभिस्तानि रोमाणि चोत्क्षिप्तानि तटान्तरे ॥
अजायत शुभा दूर्व्वा रम्या हरितशाद्वला।
एवमेषा समुत्पन्ना दूर्व्वा विष्णुतनूद्भवा ॥
तस्या उपरि विन्यस्तं मथिताम्टतमुत्तमम्।
देवदानवगन्धर्व्वयक्षविद्याधरोरगैः ॥
तत्र येऽम्टतकुम्भस्य निपेतुर्व्वारिबिन्दवः।
तैरियं स्पर्शमासाद्य दूर्व्वा चैवाजरामरा ॥
वन्द्या पवित्रा देवैस्तु सर्व्वदाभ्यर्च्चिता तथा।
पूजयेत्तां प्रयत्नेन द्रव्यैर्नानाविधैरपि ॥
अष्टम्यां फलपुष्पैस्तु गुवाकैर्नारिकेलकैः।
द्राक्षाहरीतकीभिश्च मोचकैर्जायकैस्तथा ॥
नागरङ्गैश्च जम्बीरैर्वीजपूरैश्च शोभनैः।
दध्यक्षतैः पयोभिश्च धूपनैवेद्यदीपकैः ॥
मन्त्रेणानेन राजेन्द्र! शृणुष्व कथितं मया।
त्वं दूर्व्वेऽम्टतनामासि वन्दितासि सुरासुरैः ॥
सौभाग्यं सन्ततिं दत्त्वा सर्व्वकार्य्यकरी भव।
यथा शाखाप्रशाखाभिर्व्विस्तृतासि महीतले ॥
तथा ममापि सन्तानं देहि त्वमजरामरम्।
एवमेव पुरा पार्थ! पूजिता त्रिदशोत्तमैः ॥
तेषां पत्नीभिरनिशं भगिनीभिस्तथैव च।
पूजिता च तथा गौर्य्या देव्या रत्या श्रिया तथा॥
सरस्वत्या गङ्गया च दित्यादित्या सुशीलया।
बिन्दुमत्या वेशवत्या इन्दुमत्या सुशीलया ॥
मन्दोदर्य्या चण्डिकया मायया दीप्तया तथा।
मर्त्यलोके च रेवत्या दमयन्त्या सुशीलया ॥
सुकेश्या घृताच्या च रम्भया मिश्रकेशया।
मञ्जनन्द्या मेनकया तथैव मानिकादिभिः ॥
स्त्रीभिरभ्यर्च्चिता दूर्व्वा सौभाग्यसुखदायिनी।
स्नाताभिः शुचिवस्त्राभिर्दूर्व्वा संपूजिता जनैः ॥
दत्त्वा पिष्टानि विप्रेभ्यः फलानि विविधानि च।
तिलपिष्टानि गोधूमधान्यपिष्टानि पायसम् ॥
भोजयित्वा सुहृन्मित्रं सबन्धिस्वजनं तथा।
ततो भुञ्जीत तच्छेषं स्वयं भक्त्या समाहिता ॥
नारी चैव प्रकुर्व्वीत चाष्टमीव्रतमुत्तमम्।
सर्व्वतः सुखसौभाग्यपुत्त्रपौत्त्रादिभिर्युता ॥
मर्त्यलोके चिरं स्थित्वा चतुर्व्वर्गं गता पुनः।
वसते रमया सार्द्धं यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
मेघाडम्बरतले विश्रदे च पक्षे
याश्चाष्टमीव्रतमदो नभसीह कुर्य्युः।
दूर्व्वां तदक्षततिलैः प्रतिपूजयेयु-
स्ताः प्राप्नुयुः सकलसिद्धिसम्टद्धिम्टद्धिम् ॥"
इति भविष्योत्तरे दूर्व्वाष्टमीव्रतकथा समाप्ता ॥

दूलिका, स्त्री, (दूली + स्वार्थे कन्। टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) नीली। इति शब्दरत्नावली ॥

दूली, स्त्री, (दूरं दूरत्वमस्या अस्तीति। दूर + अच्। रस्य लः। गौरादित्वात् ङीष्।) नीली। इति शब्दरत्नावली ॥

दूष्यं, क्ली, (दूयते इति। भावे क्विप्। दूः खेदस्तां श्यायते अन्तर्भूतण्यर्थाद्गमयतीति। दू + श्यै + कः।) दूष्यम्। वस्त्रगृहम्। इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

दूषकः, त्रि, (दूषयतीति। दुष् + णिच् + "ण्वुल्तृचौ।" ३।१।१३३। इति ण्वुल्।) दोषोत्पादकः। तत्पर्य्यायः। पांसनः २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनौ। ९। २३२।
"कूटशासनकर्त्तॄंश्च प्रकृतीनाञ्च दूषकान्।
स्त्रीबालब्राह्मणघ्नांश्च हन्याद्विट्सेविनस्तथा॥")

दूषणः, पुं, (दूषयतीति। दूषि + ल्युः।) रावणभ्रातृखरसेनापतिः। इति रामायणम् ॥ (यथा, रघुः। १२। ४६।
"असज्जनेन काकुत्स्थः प्रयुक्तमथ दूषणम्।
न चक्षमे शुभाचारः स दूषणमिवात्मनः ॥"
दूषि + भावे ल्युट्।) दोषे, क्ली ॥ (यथा, देवीभागवते। १। १७। २४।
"वञ्चितोऽहं स्वयं पित्रा दूषणं कस्य दीयते॥")

दूषणारिः, पुं, (दूषणस्य राक्षसस्य अरिः।) श्रीरामः। इति शब्दरत्नावली ॥

दूषिः, स्त्री, (दूषयतीति। दुष + णिच् + "सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणा। ४। ११७। इति इन्।) दूषिका। इति शब्दरत्नावली ॥

दूषिका, स्त्री, (दूषि + स्वार्थे कन्। टाप्। यद्वा, दूषि + ण्वुल् + टाप् अत इत्वञ्च।) नेत्रमलम्। इत्यमरः। २। ६। ६७ ॥ पिचुटि इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। पिच्चोड़कम् २ दूषिः ३ दूषी ४। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ दूषीका ५ पिञ्जटः ६ पिच्चटः ७। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनौ। ५। १३५।
"वसाशुक्रमसृङ्मज्जामूत्रविट्घ्राणकर्णविट्।
श्लेष्माश्रुदूषिकास्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥")
तूलिका। इति मेदिनी। के, १०५ ॥ (दूषणकर्त्री स्त्री। यथा, महाभारते। १२।३५।३०।
"स्त्रियास्तथापचारिण्या निष्कृतिः स्याददूषिका।
अपि सा पूयते तेन न तु भर्त्ता प्रदुष्यति ॥")

दूषितः, त्रि, (दुष + णिच् + क्तः।) प्राप्तदोषः। (यथा, महाभारते। १। १४०। २६।

"ततो वलमिति ख्यातं विज्ञाय दृढ़धन्विनाम् ।
दूषित: सहसा भावो धृतराष्ट्रस्य पाण्डुषु ॥")
मैथुनापवादयुक्त: । तत्पर्य्याय: । अभिशस्त: २ वाच्य: ३ चारित: ४ । इति हेमचन्द्र: ।३।१०० ॥ आचारित: ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

दूषिता, स्त्री, (दूषित+टाप् ।) दूषणप्राप्ता कन्या । तत्पर्य्याय: । सखेदा २ धर्षकारिणी ३ प्रमादिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

दूषी, स्त्री, (दूषि+"कृदिकारादिति ।" वा ङीष् ।) दूषिका । इत्यमरटीकायां भरत: ॥

दूषीका, स्त्री, (दूषयतीति+दूषि+"कषिदूषिभ्यामीकन् ।" उणां ४ । १६ । इति । ईकन् ततष्टाप् ।)दूषिका । इति शब्दरत्नावली ॥

दूषीविषं, क्ली, (दूषयतीति । दूषि+बाहुलकात् ईः । तत: कर्म्मधारय: ।) औषधादिभिरवीर्य्यं विषम् । इति हेमचन्द्र: । ४ । ३८० ॥ आदिपदात्दावाग्निवायुरौद्रशोषितविषम् । स्वभावतो गुणहीनं विषम् । अस्य गुण: । उदररोगप्लीहगुल्मकुष्ठप्रमेहनाशित्वम् । इति राजवल्लभ: ॥ यथा,—

"जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा
दावाग्निवातातपशोषितं वा ।
स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं
विषं हि दूषीविषतामुपैति ॥"
इति माधवकर: ॥

दूष्यं, क्ली, (दूष्यते इति । दुष्+णिच्+"अचो यत् ।" ३ । १ । ९७ । इति यत् । "दोषो णौ ।" ६ । ४ । ९० । इति उपधाया ऊत्वम् ।) वस्त्रम् । वस्त्रगृहम् । इति मेदिनी । ये, ३१ ॥ पूयम् । इति हेमचन्द्र: । ३ । २८८ ॥

दूष्य:, त्रि, (दुष्+णिच्+यत् ।) दूषणीय: । इति मेदिनी । ये, ३१ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १६५ । ३२ ।
"स्त्रीरत्नं दुष्कुलाच्चापि विषादप्यमृतं पिबेत् ।
अदूष्या हि स्त्रियो रत्नमाप इत्येव धर्म्मत: ॥"
निन्द्य: । इति त्रिकाण्डशेष: । ३ । ३ । ३१३ ॥ यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । ६ । ६ ।
"राज्योपघातं कुर्व्वाणा ये पापा राजवल्लभा: ।
एकैकश: संहता वा दूष्यांस्तान् परिचक्षते ॥")

दूष्या, स्त्री, (दूष्यते इति । दुष्+णिच्+यत्+टाप् ।) हस्तिकक्षरज्जु: । कावदड़ि इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय: । कक्षा २ वरत्रा ३ । इति हेमचन्द्र: ।४।२९८ ॥ चूषा ४ । इत्यमर: ।२।८।४२॥

दृ, ङ श आदरे । इति कविकल्पद्रुम: । (तुदां-आत्मं-सकं-अनिट् ।) आदर: प्रीत्या सम्भ्रम: । ङ श, द्रियते गुरुं लोक: । मानुबन्धोऽयमित्येके । इति दुर्गादास: ॥

दृक्, [श्] स्त्री, (पश्यत्यनेनेति । दृश्+करणे क्विप् ।) चक्षु: । इत्यमर: । २ । ६ । ९४ । (यथा, साहित्यदर्पणे ।
"दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव या: ।
विरूपाक्षस्य जयिनीस्ता: स्तुमो वामलोचना: ॥"
भावे क्विप् ।) दर्शनम् । बुद्धि: । इति मेदिनी । शे, ८ ॥ (यथा, भागवते । २ । ६ । ५ ।
"तां नाध्यगच्छद्दृशमत्र सम्मतां
प्रपञ्चनिर्म्माणविधिर्य्यया भवेत् ॥")

दृक्, [श्] त्रि, (पश्यतीति । दृश्+कर्त्तरि क्विन् ।) वीक्षक: । इति मेदिनी । शे, ८ ॥ (यथा, भागवते । ४ । २२ । ६ ।
"यथा सर्व्वदृशं सर्व्व आत्मानं येऽस्य हेतव: ॥"
) ज्ञाता । इति शब्दरत्नावली ॥

दृकं, क्ली, (दीर्य्यते इति । दृ विदारे+बाहुलकात् कक् ह्रस्वश्च ।) छिद्रम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति: ॥

दृकाण:, पुं, द्रेक्काण: । इति जातक: ॥

दृक्कर्ण:, पुं, (दृशौ नेत्रावेव कर्णौ यस्य ।) सर्प: । इति हेमचन्द्र: । ४ । ३६६ ॥ यदाह कश्चित् ।
"दृक्कर्णो मशक: शिला सरसिजं बाणो जलौका: शुक:
शुभ्रांशुर्गणको कुलोत्तमवली पान्थो नभश्चातक: ।
वादी चक्रचरो बको मधुलिहो लालाटिको लम्पट:
श्रीमद्भोज ! भवन्तु विंशतिरमी त्वद्वैरिणां सेवका: ॥")

दृक्काण:, पुं, द्रेक्काण: । इति ज्योतिषम् ॥

दृक्प्रसादा, स्त्री, (दृशौ नेत्रौ प्रसादयतीति । दृश्+प्र+सद्+णिच्+अण् ।) कुलत्था । कुलत्थाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥

दृक्प्रिया, स्त्री, (दृशोर्नेत्रयो: प्रिया ।) शोभा । इति राजनिर्घण्ट: ॥

दृक्श्रुति:, पुं, (दृशौ एव श्रुती कर्णौ यस्य ।) सर्प: । इति हलायुध: ॥

दृगध्यक्ष:, पुं, (दृशोर्नेत्रयोरध्यक्ष: अधिष्ठातृदेव: ।) सूर्य्य: । इति शब्दार्थकल्पतरु: ॥

दृग्गोल:, पुं, खगोलान्तर्गतगोलविशेष: । यथा,
"खस्वस्तिके चाध:स्वस्तिके चान्त:कीलकौ न्यस्त्वा तयो: प्रोतं श्लथं दृङ्मण्डलं कार्य्यं तत् पूर्व्ववृत्तभ्य: किञ्चिन्न्यूनं कार्य्यं यथा खगोलान्तर्भ्रमति यद्येक एव ग्रहगोलस्तदैकमेव दृङ्मण्डलम् । यो यो ग्रहो यत्र यत्र वर्त्तते तस्य तस्योपरि परिभ्राम्येदमेव विन्यस्य दृग्ज्याशङ्क्वादिकं दर्शनीयम् । अथवा पृथक् पृथगष्टौ दृङ्मण्डलानि रचयेत् । तत्राष्टमं वित्रिभलग्नस्य तत्र दृक्क्षेपमण्डलं तस्मिन् खगोले ध्रुवचिह्नयोर्नलिकाद्वयं बद्ध्वा तन्नलिकाधारमेव खगोलाद्बहिरङ्गुलत्रयान्तरे दृग्गोलं रचयेत् । कथितै: खगोलवृत्तैर्व्वक्ष्यमाणैर्भगोलवृत्तै: क्रान्तिमण्डलाद्यैर्यो निबध्यते स दृग्गोल: । यतोऽत्रा कुज्यासमशङ्क्वाद्यक्षक्षेत्राणि द्विगोलजातानि भगोलवृत्तानि खगोलवृत्तमिलितानि उत्पद्यन्ते गोलबन्धे सम्यङ्नोपलभ्यत इति दृग्गोल: स्मृत: ।" इति सिद्धान्तशिरोमणि: ॥

दृग्विष:, पुं, (दृशि नेत्रे विषं यस्य ।) नाग: । इति हेमचन्द्र: । ४ । ३७८ ॥

दृढ़ं, क्ली, (दृह वृद्धौ+क्तप्रत्ययेन निपातनात् साधु: ।) लौहम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अतिशय: । इत्यमर: । ३ । १ । ७६ ॥

दृढ़:, त्रि, (दृह+क्त: । निपातनात् साधु: ।) स्थूल: । अतिशय: । प्रगाढ़: । (यथा, देवीभागवते । १ । ६ । ३१ ।
"तदाकाशे श्रुतं ताभ्यां वाग्बीजं सुमनोहरम् ।
गृहीतञ्च ततस्ताभ्यां तस्याभ्यासो दृढ़: कृत: ॥")
बलवान् । इति मेदिनी । ढ, २ ॥ कठिन: । इत्यमर: । ३ । ३ । ४४ ॥

दृढ़:, पुं, रूपकभेद: । यथा,—
"दृढ़: प्रौढ़ोऽथ खचरो विभवश्चतुरक्रम: ।
निशारुक: प्रतिताल: कथिता: सप्त रूपका: ॥"
तल्लक्षणं यथा,—
"दृढ़ाख्य: स्याल्लघुद्वन्द्वं ताले च हंसलीलके ।
चतुर्दशाचरैर्युक्त: शृङ्गारे परिकीर्त्तित: ॥"
इति सङ्गीतदामोदर: ॥
(त्रयोदशमनो रौच्यस्य पुत्त्रविशेष: । यथा, हरिवंशे । ७ । ८३ ।
"सुनेत्र: क्षत्त्रवृद्धिश्च सुतपा निर्भयो दृढ़: ।
रौच्यस्यैते मनो: पुत्त्रा अन्तरे तु त्रयोदशे ॥")

दृढ़कण्टक:, पुं, (दृढ़ानि कठिनानि कण्टकानि यस्य ।) क्षुद्रफलकवृक्ष: । इति शब्दचन्द्रिका ॥ धलखाँकड़ा इति भाषा ॥

दृढ़काण्डं, क्ली, (दृढ़ं काण्डं यस्य ।) दीर्घरोहिषकम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥

दृढ़काण्ड:, पुं, (दृढ़: कठिन: काण्डो यस्य ।) वंश: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

दृढ़काण्डा, स्त्री, (दृढ़: कठिन: काण्डो यस्या: ।) पातालगरुडीलता । इति राजनिर्घण्ट: ॥

दृढ़क्षुरा, स्त्री, (दृढ़: क्षुर इवाग्रभागो यस्या: । यद्वा, दृढ़: क्षुर इव फलमस्यस्या इति अर्श आदिभ्योऽच् ततष्टाप् ।) वल्वजा । इति राजनिर्घण्ट: ॥

दृढ़गात्रिका, स्त्री, (दृढ़ं गात्रमस्या: । कप् । ततष्टापि अत इत्वम् ।) मत्स्यण्डी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृढ़ग्रन्थि:, पुं, (दृढ़ो ग्रन्थिर्यस्य ।) वंश: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

दृढ़च्छदं, क्ली, (दृढ़श्छदो यस्य ।) दीर्घरोहिषकम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥

दृढ़तरु:, पुं, (दृढ़स्तरुश्च ।) धववृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

दृढ़तृण:, पुं, (दृढ़ं कठिनं तृणं यस्य ।) मुञ्जतृणम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥

दृढ़तृणा, स्त्री, (दृढ़ं तृणं यस्या: ।) वल्वजा । इति राजनिर्घण्ट: ॥

दृढ़त्वक्, [च्] पुं, (दृढ़ा त्वक् अस्य ।) यावनालशर: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

दृढ़दंशक:, पुं, (दृढ़ं यथा तथा दशतीति । दन्श+ण्वुल् ।) जलजन्तुविशेष: । इति शब्दार्थकल्पतरु: ॥ हाङ्गर इति भाषा ॥

दृढ़नीरः, पुं, (दृढ़ं प्रचुरं नीरं यस्मिन्निति ।) नारिकेलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढ़पत्रः, पुं, (दृढ़ानि कठिनानि पत्राणि यस्य ।) वंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढ़पत्री, स्त्री, (दृढ़ानि पत्राणि यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) वल्वजा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढ़पादा, स्त्री, (दृढ़ः पादो मूलं यस्याः ।) यवतिक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढ़पादी, स्त्री, (दृढ़ः कठिनः पादो मूलं यस्याः ।) गौरादित्वात् ङीष् ।) भूम्यामली । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढ़प्ररोहः, पुं, (दृढ़ः प्ररोहोऽङ्कुरो यस्य ।) प्लक्षवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढ़फलः, पुं, (दृढ़ं कठिनं फलं यस्य ।) नारिकेलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढ़बन्धिनी, स्त्री, (दृढ़ं यथा तथा बध्नातीति । बन्ध+णिनिः । ङीप् ।) श्यामालता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृढ़मुष्टिः, पुं, (दृढ़ा मुष्टिर्धारणाय यस्य ।) खड्गादिः । (दृढ़ा दानाद्यभावात् कठिना मुष्टिर्यस्य ।) कृपणे, त्रि । इति विश्वः । टे, ६५ ॥ (दृढ़मुष्टिधारकः । यथा, हरिवंशे । २० । ६८ । "निगृहीतः कन्धरायां शिशुना दृढ़मुष्टिना ॥")

दृढ़मूलः, पुं, (दृढ़ं मूलं यस्य ।) मुञ्जतृणम् । मन्थानकतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ नारिकेलः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दृढ़रङ्गा, स्त्री, (दृढ़ः स्थिरः रङ्गो रागो यस्याः ।) स्फटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढ़लता, स्त्री, (दृढ़ा कठिना लता ।) पातालगरुड़ी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढ़लोमा, [न्] पुं, (दृढ़ानि लोमानि यस्य ।) शूकरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कठिनलोमयुक्ते, त्रि ॥

दृढ़वल्कलः, पुं, (दृढ़ं वल्कलं त्वग् यस्य ।) लकुचः । पूगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढ़वल्का, स्त्री, (दृढ़ं वल्कं यस्याः ।) अम्बष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढ़वीजः, पुं, (दृढ़ं वीजमस्य ।) चक्रमर्द्दः । वदरः । वर्व्वूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृढ़सन्धिः, त्रि, (दृढ़ः स्थूलः सन्धिर्यस्य ।) निश्छिद्रः । तत्पर्य्यायः । संहतः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ७५ ॥

दृढ़सूत्रिका, स्त्री, (सूत्रमस्त्यस्या इति । सूत्र+ठन् । दृढ़ा कठिना सूत्रिका चेति कर्म्मधारयः ।) मूर्व्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृढ़स्कन्धः, पुं, (दृढ़ः स्कन्धो यस्य ।) क्षीरिकावृक्षः । इति जटाधरः ॥ (दृढ़स्कन्धविशिष्टे, त्रि ॥)

दृढ़ाङ्गं, क्ली, (दृढ़ं अङ्गं यस्य । तदितरपदार्थादस्य कठिनत्वात् तथात्वम् ।) हीरकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कठिनाङ्गविशिष्टे, त्रि ॥)

दृतः, त्रि, (दृ+क्तः ।) आदृतः । आदरार्थदृधातोः कर्म्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

दृता, स्त्री, (द्रियते सेति । दृ+कर्म्मणि क्तः । टाप् । भिषग्भिर्बहुव्याधिप्रयोगेषु कृतादरत्वादस्याः तथात्वम् ।) जीरकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृतिः, पुं, (दृणातीति । दृ विदारे+"दृणातेर्ह्रस्वश्च ।" उणां ।४।१८३। इति तिः ह्रस्वश्च ।) चर्म्मपुटकः । अस्य पर्य्यायः । खल्लः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६१ ॥ (यथा, मनुः ।२ । ६६ ।
"इन्द्रियाणान्तु सर्व्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् ।
तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पात्रादिवोदकम् ॥")
मत्स्यः । इति मेदिनी । ते, २६ ॥ (गलकम्बलः । यथा, महाभारते । १३ । ७६ । १८ ।
"सवत्सां पीवरीं दत्त्वा दृतिकण्ठामलङ्कृताम् ।
वैश्वदेवमसंवाधं स्थानं श्रेष्ठं प्रपद्यते ॥"
"दृतिकण्ठां प्रलम्बगलकम्बलाम् ।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥ मेघः । इति निघण्टुः ।१।१०॥ यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०३ । २ ।
"दिवा आपो अभि यदेनमायन्
दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम् ॥")

दृतिधारकः, पुं, (दृतिश्चर्म्मपुटकस्तदाकारं धारयतीति । धारि+"ण्वुल् तृचौ ।" ३ । १ । १३३ । इति ण्वुल् ।) वृक्षविशेषः । आकनपाता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । आनन्दी २ ऋषिकारावृः ३ वामनः ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृतिहरिः, पुं, (दृतिं चर्म्ममयद्रव्यं हरतीति । दृति+हृ+"हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ।"३।२।२५ । इति इन् ।) कुक्कुरः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

दृन्, य, हिंसा । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

दृन्फ, प श उत्क्लेशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) दन्त्यवर्गतृतीयादिः । सप्तमस्वरी । प श, दृम्फति । श, दृफति चौरं राजा क्लिश्नातीत्यर्थः । ददृम्फ ददर्फ । इति दुर्गादासः ॥

दृन्भूः, स्त्री, (दृम्फतीति । दृन्फ+"अन्दूदृन्भूजम्बूकम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूः ।" उणां ।१।६५। इति कूप्रत्ययान्तो निपातितः ।) सर्पः । चक्रम् । इति मेदिनी । भे, ५ ॥ (क्वचित् दृन्फूरिति पाठोऽपि दृश्यते ॥)

दृन्भूः, पुं, (दृन्फ+कूः । निपातनात् साधुः ।) वज्रम् । सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ राजा । इति शब्दरत्नावली ॥ अन्तकः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

दृप, कि सन्दीपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे-भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) कि, दर्पयति दर्पति । इति दुर्गादासः ॥

दृप, ज य ऊ इर् हर्षे । गर्व्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-उभं-अकं-वेट् ।) ज, दृप्तोऽस्ति । य, दृप्यति । ऊ, दर्पिष्यति दर्प्स्यति । इर्, अदृपत् अद्राप्सीत् अद्रार्प्सीत् अदर्प्सीत् । इति दुर्गादासः ॥

दृप, श बाधने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, दृपति दर्पिता । बाधनं विहतिः । इति दुर्गादासः ॥

दृप्तः, त्रि, (दृप्यतीति । दृप्+वर्त्तमाने कर्त्तरि क्तः ।) गर्व्वितः । इति धरणिः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १ । १६२ ।
"यदाश्रौषं कालकेयास्ततस्ते
पौलोमानो वरदानाच्च दृप्ताः ।
देवैरजेया निर्ज्जितास्तार्ज्जुनेन
तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ! ॥")

दृप्रः, त्रि, (दृपति वाधते इति । दृप्+"स्फायितञ्चीति ।"उणां । २ । १३ । इति रक् ।) दृप्तः । इत्युणादिकोषः ॥ (बलवान् । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

दृफ, प श उत्क्लेशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं--सेट् ।) प श, दृम्फति । श, दृफति चौरं राजा क्लिश्नातीत्यर्थः । ददर्फ । इति दुर्गादासः ॥

दृब्धः, त्रि, (दृभ्यते ग्रथ्यते इति । दृभ+कर्म्मणि क्तः ।) ग्रथितः । इत्यमरः । ३ । १ । ८६ ॥ (दृभ+कर्त्तरि क्तः ।) भीतः । इति भयार्थदृभधातुदर्शनात् ॥

दृभ, ई कि भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-अकं-सेट् ।) कि, दर्भयति दर्भति । ई, दृब्धः । रमानाथस्तु दृ भी इति धातुद्वयं मत्वा दारयति दरति भाययति भयति इत्याह । इति दुर्गादासः ।

दृभ, श ई कि ग्रुम्फने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-चुरां पक्षे भ्वां-सकं-सेट् ।) श, दृभति । ई, दृब्धः । कि, दर्भयति दर्भति । गुम्फनं ग्रन्थनम् । इति दुर्गादासः ॥

दृम्प, ञ क ङ संघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-उभं-आत्मं च-सकं-सेट् ।) ओष्ठ्यवर्गशेषोपधः । सप्तमस्वरी । ञ क, दृम्पयति दृम्पयते । ङ, दृम्पयते । संघातो राशीकरणम् । एष कैश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

दृम्फूः, स्त्री, (दृम्फति क्लिश्नातीति । दृन्फ+"अन्दूदृम्फूजम्बूति ।" उणां । १ । ६५ । इति कूः । निपातनात् साधुः ।) सर्पः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

दृम्भूः, स्त्री, (दृम्फतीति+दृन्फ्+कूः । निपातनात् साधुः ।) दृन्भूः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

दृश, इर् औ प्रेक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट् ।) इर्, अदृशत् अद्राक्षीत् । औ, द्रष्टा । प्रेक्षश्चाक्षुषज्ञानम् । पश्यति चन्द्रं लोकः । ततः स ददृशे च तौ इति यतीहारे आत्मनेपदम् । कदा द्रक्ष्येऽहं परमेश्वरि त्रिपथगे भागरथि ! त्वं वपुरिति गणकृतानित्यत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

दृशत्, [द्] स्त्री, (दृषत् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) पाषाणः । इत्यमरः । २ । ३ । ४ ॥ निष्पेषणशिलापट्टम् । इति मेदिनी । दे, ३२ ॥

दृशद्वती, स्त्री, (दृशत् पाषाणोऽस्त्यस्यामिति । दृशत्+मतुप् मस्य वः ।) नदीविशेषः । सा आर्य्यावर्त्तस्य पूर्व्वसीमा । (यथा, महाभारते । ३ । ८३ । ४ ।
"दक्षिणेन सरस्वत्या दृषद्वत्युत्तरेण च ।
ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे ॥")
कात्यायनी । इति मेदिनी । ते, १६८ ॥

दृशा, स्त्री, (दृश्+घाञ्चिकटाप् ।) चक्षुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृशाकाङ्क्ष्यं, क्ली, (दृशा दृशया वा आकाङ्क्ष्यं अभिलषणीयम् ।) पद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृशानं, क्ली, (दृश्यते अनेनेति । दृश्+आनच् ।) ज्योतिः । इति मेदिनी । ने, ७५ ॥

दृशानः, पुं, (पश्यतीति । दृश्+"युधिबुधिदृशः किच्च ।" उणां । २ । ९० । इति आनच् । स च कित् ।) आचार्य्यः । इत्युणादिकोषः ॥ लोकपालः । ब्राह्मणः । उपाध्यायः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ विरोचनः । इति मेदिनी । ने, ७५ ॥ (दृश्यते इति । कर्म्मणि आनच् । दृश्यमाने, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।१० । ४५ । ८ ।
"दृशानो रुक्म उर्व्विया व्यद्यौदुर्म्मर्षमायुः श्रिये रुचानः ॥")

दृशिः, दृशी, स्त्री, (दृश्यतेऽनयेति । दृश्+इन् । स च कित् । वा ङीष् ।) चक्षुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—
"किं सम्भृतं रुचिरयोर्द्विजशृङ्गयोस्ते
मध्ये कृशो वहसि यत्र दृशिः श्रिता मे ॥"
इति भागवते । ५ । २ । १२ ।
चेतनः पुरुषः । यथा, पातञ्जलसूत्रम् । २।२५ ।
"तदभावात् संयोगाभावो हानं तद्दृशेः कैवल्यम् ।"
"तस्या अविद्याया अभावात् नाशात् संयोगाभावः संयोगस्य नाशो भवतीति शेषः। तच्च हानं संयोगविगमः । दृशेः पुरुषस्य कैवल्यं मुक्तिरिति चोच्यते ॥" दृक्शक्तिः । यथा, तत्रैव ।२ । २० ।
"द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः ।"
दृशिमात्र इति दृक्शक्तिरेव विशेषेण परामृष्टेत्यर्थः ।" इति भाष्यम् ॥ दर्शनम् । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ८० । ५ ।
"एषा शुभ्रा न तन्वो विदानोर्द्ध्वेव स्नाती दृशये नो अस्थात् ॥"
"दृशये दर्शनाय" इति तद्भाष्ये सायनः ॥")

दृशोपमं, क्ली, (दृशाया नेत्रस्य उपमा यत्र ।) श्वेतपद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृश्यं, त्रि, (दृश्यते इति । दृश्+कर्म्मणि क्यप् ।) दर्शनीयम् । द्रष्टव्यम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १३० । ५ ।
"एष वै चमसोद्भेदो यत्र दृश्या सरस्वती ॥"
काव्यविशेषे, क्ली । यथा, साहित्यदर्पणे । ६।१।
"दृश्यश्रव्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतम् ।
दृश्यं तत्राभिनेयं तद्रूपारोपात्तु रूपकम् ॥")

दृषत्, [द्] स्त्री, (दीर्य्यते असाविति । दृ+"दृणातेः षुग् ह्रस्वश्च ।" उणां १ । १३१ । इति अदिः षुक् ह्रस्वश्च ।) पाषाणः । (यथा, मेघदूते । ५७ ।
"तत्र व्यक्तं दृषदि चरणन्यासमर्द्धेन्दुमौलेः
शश्वत्सिद्धैरुपचितबलिं भक्तिनम्रः परीयाः ॥")
निष्पेषणशिला । इति मेदिनी । दे, ३२ ॥
("मांसं निरस्थि सुखिन्नं पुनर्दृषदि चूर्णितम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अः ॥)

दृषत्सारं, क्ली, (दृषदः पाषाणस्य सार इव सारो यत्र ।) मुण्डायसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृष्टं, क्ली, (दृश्+कर्म्मणि क्तः ।) स्वपरचक्रजभयम् । इत्यमरः । २ । ८ । ३० ॥ ईक्षिते, त्रि । यथा, मार्कण्डेये ।
"दृष्टदोषेऽपि विषये ममत्वाकृष्टचेतनः ॥"

दृष्टरजाः, [स्] स्त्री, (दृष्टं रजो यस्याः ।) प्राप्तरजस्का । तत्पर्य्यायः । मध्यमा २ । इत्यमरः । २ । ६ । ८ ॥ प्रौढ़ा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृष्टान्तः, पुं, (दृष्टः अन्तो निश्चयो यस्मिन् ।) उदाहरणम् । (यथा, माघे । २ । ३१ ।
"त्वयि योगः परेणापि महिम्ना न महात्मनाम् ।
पूर्णश्चन्द्रोदयाकाङ्क्षी दृष्टान्तोऽत्र महार्णवः ॥")
शास्त्रम् । मरणम् । इति मेदिनी । ते, ११५ ॥ (अलङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ६६८ ।
"दृष्टान्तस्तु सधर्म्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनम् ॥"
सधर्म्मस्येति प्रतिवस्तूपमाव्यवच्छेदः । अयमपि साधर्म्म्यवैधर्म्म्याभ्यां द्विधा । क्रमेणोदाहरणं यथा,—
अविदितगुणापि सत्कविभणितिः कर्णेषु वमति मधुधाराम् ।
अनधिगतपरिमलापि हि हरति दृशं मालतीमाला ॥")

दृष्टिः, स्त्री, (पश्यत्यनेनेति । दृश्+करणे क्तिन् ।) चक्षुः । इत्यमरः । २ । ६ । ९३ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ६८ ।
"दृष्टा दृष्टिमधो ददाति कुरुते नालापमाभाषिता ॥")
बुद्धिः । (दृश्+भावे+क्तिन् ।) दर्शनम् । इति मेदिनी । टे,१० ॥ (यथा, मनुः । ६ । ४६ ।
"दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ॥")
ग्रहाणां दृष्टिकथनम् । यथा,
तृतीयगृहे दशमगृहे च शनेः पूर्णदृष्टिरन्येषां पाददृष्टिः । पञ्चमगृहे नवमगृहे च गुरोः पूर्णदृष्टिरन्येषामर्द्धदृष्टिः । चतुर्थगृहे अष्टमगृहे च कुजस्य पूर्णदृष्टिरन्येषां त्रिपाददृष्टिः । सप्तमगृहे सर्व्वेषां पूर्णदृष्टिः । पञ्चमगृहे सप्तमे नवमे द्वादशे च राहोः पूर्णदृष्टिः । द्वितीये दशमे च त्रिपाददृष्टिः । तृतीये षष्ठे चतुर्थे अष्टमे चार्द्धदृष्टिः ॥*॥ ग्रहाणां दृष्ट्यभावनिर्णयो यथा,—
स्थितिभवने एकादशे च राहोर्दृष्ट्यभावः । स्थितिभवने द्वितीये षष्ठे एकादशे द्वादशे चान्येषां दृष्ट्यभावः ॥*॥ एषां प्रमाणं यथा,—
"तृतीये दशमे चैव पाददृष्टिरुदाहृता ।
अर्द्धदृष्टिश्च नवमे पञ्चमे च प्रकीर्त्तिता ॥
चतुर्थे चाष्टमे चैव पादोना परिकीर्त्तिता ।
सप्तमे परिपूर्णा च फलमेवं प्रकल्प्यते ॥
तृतीयदशमावार्किः पश्यन् पूर्णफलप्रदः ।
त्रिकोणगान् गुरुश्चैव चतुर्थाष्टमगान् कुजः ॥
सुतमदननवान्त्ये पूर्णदृष्टिः सुरारे-
र्युगलदशमराशौ दृष्टिमात्रात्रयार्द्धः ।
सहजरिपुचतुर्थेष्वष्टमे चार्द्धदृष्टिः
स्थितिभवनसुपान्त्यं नैव दृश्यं हि राहोः ॥
स्वस्थानञ्च द्वितीयञ्च षष्ठमेकादशन्तथा ।
द्वादशाख्यं न पश्यन्ति शेषं पश्यन्ति ते ग्रहाः ॥"
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

दृष्टिकृत्, क्ली, (दृष्टिं दृष्टिप्रसादं करोतीति । कृ+क्विप् तुगागमश्च । अतीवशोभया लोकानां नेत्राकर्षकत्वादस्य तथात्वम् ।) स्थलपद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (दर्शनकारके, त्रि ॥)

दृष्टिकृतं, क्ली, (दृष्ट्यै दर्शनाय कृतमिव । अतीवशोभाकरत्वात् तथात्वम् ।) स्थलपद्मम् । इति शब्दरत्नावली ॥

दृष्टिगुणः, पुं, (दृष्ट्या गुण्यते अभ्यस्यते यत्र । गुणत् क अभ्यासे+घञ् ।) बाणादिलक्ष्यम् । इति शब्दमाला ॥

दृष्टिबन्धुः, पुं, (दृष्टेश्चक्षुषो बन्धुरिव ।) खद्योतः । इति शब्दरत्नावली ॥

दृष्टिविक्षेपः, पुं, (दृष्टेर्विक्षेपः ।) कटाक्षः । इति हलायुधः ॥

दृह, वृद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) सप्तमस्वरी दर्हति । इति दुर्गादासः ॥

दृह, इ वृद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) सप्तमस्वरी । इ, दृंहति । इति दुर्गादासः ॥

दृहितः, त्रि, दृहधातोः कर्त्तरि क्तेन निष्पन्नः । वृद्धिप्राप्तः ॥

दॄ, गि भिये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-परं-अकं-सेट् ।) गि, दृणाति दीर्णः दीर्णिः । भिये भये । इति दुर्गादासः ॥

दॄ, म भिये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) म, दरयति । भिये भये । इति दुर्गादासः ॥

दॄ, य गि विदारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-क्र्यां च-परं-सकं-सेट् ।) य, दीर्य्यति । गि, दृणाति दीर्णः दीर्णिः । इति दुर्गादासः ॥

दे, ङ पालने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-अनिट् ।) ङ, दीनान् यो दयते नित्यम् । इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

देदीप्यमानः, त्रि, पुनःपुनरतिशयेन वा दीप्यते यः । (दीप+यङ+शानच् ।) अतिशयदीप्तिविशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥

देयं, त्रि, (दा+"अचो यत् ।" ३ । १ । ९७ । इति यत् । "ईद्यति ।" ६ । ४ । ६५ । इति

ईत् ।) दातव्यम् । दानीयम् । इति व्याकरणम् ॥ यथा, हितोपदेशे । १ । ३६ ।
"उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
र्दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ॥")

देव, ऋ ङ देवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं-अकं-सेट् ।) देवनमिह क्रीड़ा । ऋ, अदिदेवत् । ङ, देवते बालः कन्दुकेनैत्यमिति हलायुधः । देवनमिह रोदनमिति भट्टमल्लः । इति दुर्गादासः ॥

देवं, क्ली, (दीव्यत्यनेनेति । दिव+करणे घञ् ।) इन्द्रियम् । इति मेदिनी । वे, १२ ॥ (यथा, मुण्डकोपनिषदि । ३ । १ । ८ ।
"न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा
नान्यैर्देवैस्तपसा कर्म्मणा वा ।
ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्व-
स्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥")

देवः, पुं, (दीव्यति आनन्देन क्रीड़तीति । दिव+अच् ।) देवता । (यथा, मनुः । ३ । ११७ ।
"देवानृषीन् मनुष्यांश्च पितॄन् गृह्याश्च देवताः ।
पूजयित्वा ततः पश्चात् गृहस्थः शेषभुग् भवेत् ॥")
नाट्योक्तौ राजा । इत्यमरः । १ । ७ । १३ ॥ राजा । (यथा, कादम्बरी । १८ ।
"सकलभूतलरत्नभूतोऽयं वैशम्पायनो नाम शुकः । सर्व्वरत्नानामुदधिरिव देवो भाजनमिति कृत्वैनमादायास्मत्स्वामिदुहिता देवपादमूलमायाता तदयमात्मीयः क्रियतामिति ॥")
मेघः । इति मेदिनी । वे, १२ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २३५ । २३ ।
"क्षेत्रे सुकृष्टे ह्युषिते च बीजे
देवे च वर्षत्यृतुकालयुक्तम् ॥"
केचित्तु देवशब्देन इन्द्र इति व्याचक्षते ॥)
पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ब्राह्मणानामुपाधिभेदः । यथा, स्मृतिः ।
"देवपूर्ब्बं नराख्यं स्यात् शर्म्मवर्म्मादिसंयुतम् ॥"
(ऋत्विक् । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६६ । ६ ।
"ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीना-
मृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणाम् ॥"
"देवानां स्तोत्रकारिणामृत्विजां ब्रह्मा ब्रह्माख्यर्त्विक्स्थानीयो भवति ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥) कायस्थादीनां पद्धतिविशेषः । तस्य विवरणं कायस्थशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (त्रि, दाता । द्योतयिता । दीपयिता । यथा, ऋग्वेदे ।१।१।१।
"अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ॥"
"देवशब्दो दानदीपनद्योतनानामन्यतममर्थमाचष्टे । यज्ञस्य दाता दीपयिता द्योतयिता यमग्निरित्युक्तं भवति ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ५४ ।
"उद्भवः क्षोभणो देवः श्रीगर्भः परमेश्वरः ॥"
"दीव्यति यत् क्रीड़ति सर्गादिति विजिगीषति असुरान् व्यवहरति सर्व्वभूतेष्वात्मतया द्योतते स्तूयते स्तुत्यैः सर्व्वत्र गच्छति तस्माद्देवः । एको देव इति मन्त्रवर्णात् ॥" इति तद्भाष्ये शङ्करः ॥

महादेवः । यथा, महाभारते ।१३।१७।६८।
"परश्वधायुधो देवः अनुकारी सुबान्धवः ॥")

देवकः, पुं, यदुवंशीयराजविशेषः । स श्रीकृष्णस्य मातामहः । इति श्रीभागवतम् ॥ (अयन्तु गन्धर्व्वपतेरंशावतारः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । ६६ ।
"यस्त्वासीद्देवको नाम देवराजसमद्युतिः ।
स गन्धर्व्वपतिर्मुख्यः क्षितौ जज्ञे नराधिपः ॥")

देवकर्द्दमः, पुं, (देवप्रियः कर्द्दम इव ।) सुगन्धिद्रव्यविशेषः । स श्रीखण्डागुरुकर्पूरकुङ्कुमसंमिश्रितैर्भवति । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवकात्मजा, स्त्री, (देवकस्य आत्मजा कन्या ।) देवकी । इति शब्दरत्नावली ॥

देवकाष्ठं, क्ली, (देवप्रियं काष्ठम् ।) देवदारु । इति रत्नमाला ॥ देवदारुप्रभेदः । तत्पर्य्यायः । पूतिकाष्ठम् २ भद्रकाष्ठम् ३ सुकाष्ठकम् ४ स्निग्धदारुकम् ५ काष्ठदारु ६ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । रूक्षत्वम् । श्लेष्मानिलापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवकिरी, स्त्री,(देवं मेघं किरतीति । कॄ+"इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः । गौरादित्वात् ङीष् ।) मेघरागस्य भार्य्या । यथा,—
"ललिता मालसी गौरी नाटी देवकिरी तथा ।
मेघरागस्य रागिण्यो भवन्तीमाः सुमध्यमाः ॥"
अस्याः स्वरूपं यथा,—
"भ्रमन्ती नन्दने श्यामा पुष्पप्रचयतत्परा ।
ख्याता देवकिरी स्त्रैषा करार्पितसखीकरा ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

देवकी, स्त्री, (देवक+ङीष् ।) देवकराजकन्या । सा वसुदेवपत्नी श्रीकृष्णमाता । तत्पर्य्यायः । देवकी २ कृष्णजननी ३ देवकात्मजा ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ इयं कश्यपपत्नी अदित्यंशजाता । यथा,—
"देवकी रोहिणी चेमे वसुदेवस्य धीमतः ।
रोहिणी सुरभिर्देवी अदितिर्देवकी ह्यभूत् ॥"
अपि च ।
"कश्यपो वसुदेवश्च देवमाता च देवकी ।
पूर्ब्बपुण्यफलेनैव संप्राप श्रीहरिं सुतम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

देवकीनन्दनः, पुं, (देवक्या नन्दनः ।) श्रीकृष्णः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १ । ८ । २१ ।
"कृष्णाय वासुदेवाय देवकीनन्दनाय च ।
नन्दगोपकुमाराय गोविन्दाय नमो नमः ॥"
क्वचिदीकारस्य ह्रस्वोऽपि दृश्यते । यथा, महाभारते । २ । २४ । ३१ ।
"नैतच्चित्रं महाबाहो ! त्वयि देवकिनन्दने ॥")

देवकीसूनुः, पुं, (देवक्याः सूनुः पुत्त्रः ।) श्रीकृष्णः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३२ ॥ (यथा, भविष्ये ।
"तदर्थं देवकीसूनोर्जयन्ती संज्ञकं व्रतम् ।
कर्त्तव्यं चिन्त्यमानेन भक्त्या भक्तजनैः सह ॥")

देवकुसुमा, स्त्री, महाद्रोणा । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवकुलं, क्ली, (देवाय कोलतीति । कुल सङ्घाते+कः ।) विनासुखम् । इति हारावली । १६८ ॥ देउल इति भाषा ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १२ । १२७ ।
"सोऽहं दारिद्रसन्तप्तस्तत्र नारायणाग्रतः ।
निराहारः स्थितोऽकार्षं गत्वा देवकुलं तपः ॥")
अस्य विवरणं चैत्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

देवकुसुमं, क्ली, (देवप्रियं कुसुमं पुष्पं यस्य ।) लवङ्गम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२५ ॥

देवखातं, क्ली, (देवेन खातम् । अकृत्रिमत्वादस्य तथात्वम् ।) देवखातकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मनुः । ४ । २०३ ।
"नदीषु देवखातेषु तड़ागेषु सरःसु च ।
स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च ॥")

देवखातकं, क्ली, पुं, (देवखातमेव । स्वार्थे कन् ।) अकृत्रिमजलाशयः । अपौरुषेयं देवकुण्डमित्यन्ये । इति सुभूतिः ॥ नागादिकुण्डमकृत्रिममिति स्वामी ॥ तत्पर्य्यायः । आखातम् २ । इति भरतः ॥ अखातम् । इत्यमरः । १ । १० । २७॥ देवविनिर्म्मितम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ गुहा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

देवखातविलं, क्ली, (देवखातं अकृत्रिमं विलम् । नित्यकर्म्मधारयः ।) गुहा । इत्यमरः ।२।३।६॥

देवगन्धा, स्त्री, (देवप्रियो गन्धो यस्याः ।) महामेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवगान्धारी, स्त्री, श्रीरागस्य भार्य्या । यथा,—
"गान्धारी देवगान्धारी मालवश्रीश्च सारवी ।
रामकिर्य्यपि रागिण्यः श्रीरागस्य प्रिया इमाः॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
अस्या गानसमयः शिशिर ऋतौ तृतीयप्रहरावधिरात्र्यर्द्धपर्य्यन्तम् ॥

देवगायनः, पुं, (देवानां गायनः ।) गन्धर्व्वः । इति हेमचन्द्रः । २ । ६७ ॥

देवगिरी, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति हलायुधः॥ सा सोमेश्वरमते वसन्तरागस्य भार्य्या वसन्तऋतौ सदा गेया । भरतमते हिन्दोलरागपुत्त्रनागध्वनिभार्य्या। सङ्गीतदर्पणमते तु नटकल्याणभार्य्या । अस्याः स्वरूपं यथा, अत्यभिरामघनश्यामतनुः उत्तुङ्गपीनस्तनी हारकण्ठभूषणा स्त्रीपङ्क्तिमध्यस्था मत्तचकोरनयना सुभङ्गाङ्गी च । अस्या गानसमयः हेमन्ते दिवाचतुर्थप्रहरावधिरात्र्यर्द्धपर्य्यन्तम् ॥

देवगुरुः, पुं, (देवानां गुरुः ।) बृहस्पतिः । इति पुराणम् ॥ (देवानां गुरुः पिता । कश्यपः । यथा, हरिवंशे । २६६ । ८ ।
"अपश्यन् कश्यपं तत्र मुनिं दीप्ततपोनिधिम् ।
आद्यं देवगुरुं दिव्यं ज्वलन्तं चित्रवर्णांशुभिः ॥")

देवगृहं क्ली, (देवानां सूर्य्यादीनां गृहमिव ।) सूर्य्यचन्द्रादीनां ज्योतिर्म्मण्डलानि । यथा,—
"मन्वन्तरेषु सर्व्वेषु ऋक्षे सूर्य्यग्रहाश्रयात् ।
तानि देवगृहाणि स्युः स्थानाख्यानि भवन्ति हि॥"
इति मत्स्यपुराणम् ॥

देवालयः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४।१०२।
"शून्ये देवगृहे देहमिन्द्रदत्तस्य रक्षितुम् ॥")

देवचिकित्सकौ, पुं, (देवानां चिकित्सकौ ।) अश्विनीकुमारौ । इति हलायुधः ॥ द्विवचनान्तोऽयम् ॥

देवच्छन्दः, पुं, (देवैश्छन्द्यते आकाङ्क्ष्यते इति । छन्द+घञ् ।) हारविशेषः । स शतयष्टिकः । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥ अष्टोत्तरशतयष्टिकोऽयमिति केचित् । इति भरतः ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् । ८१ । ३२ ।
"शतमष्टयुतं हारो देवच्छन्दो ह्यशीतिरेकयुता । अष्टाष्टकोऽर्द्धहारो रश्मिकलापश्च नवषट्कः ॥")

देवजग्धं, क्ली, (देवैरद्यते इति । अद्+क्तः । "अदोजग्धिर्ल्यप्तिकिति ।" २ । ४ । ३६ । इति जग्धादेशः ।) देवजग्धकम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २५७ ॥

देवजग्धकं, क्ली, (देवजग्ध+स्वार्थे कन् ।) कत्तृणम् । इत्यमरः । २ । ४ । १६६ ।

देवटः, त्रि, (दीव्यतीति । दिव+"शकादिभ्योऽटन् ।" उणां । ४ । ८१ । इति अटन् ।) शिल्पी । इत्युणादिकोषः ॥

देवट्टी, स्त्री, (देवं देवशब्दं अट्टते अतिक्रामतीति । अट्ट+अण् । शकन्ध्वादित्वादलोपः । गौरादित्वात् ङीष् ।) गङ्गाचिल्ली । इति हारावली । ८५ ॥

देवतरुः, पुं, (देवानां तरुः ।) मन्दारः । पारिजातः । सन्तानः । कल्पवृक्षः । हरिचन्दनम् । इत्यमरः । १ । १ । ५३ ॥ चैत्यवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

देवता, स्त्री, (देव एव । स्वार्थे तल् ।) देवं द्युतिं क्रीड़ां वा तनोति या । तत्पर्य्यायः । अमरः २ निर्ज्जरः ३ देवः ४ त्रिदशः ५ विबुधः ६ सुरः ७ सुपर्व्वा ८ सुमनाः ९ त्रिदिवेशः १० दिवौकाः ११ आदितेयः १२ दिविषत् १३ लेखः १४ अदितिनन्दनः १५ आदित्यः १६ ऋभुः १७ अस्वप्नः १८ अमर्त्यः १९ अमृतान्धाः २० बर्हिर्मुखः २१ क्रतुभुक् २२ गीर्व्वाणः २३ दानवारिः २४ वृन्दारकः २५ दैवतम् २६ । इत्यमरः ।१।१।९॥ स्वाहाभुक् २७ दनुजद्विट् २८ द्युसत् २९ दैवत् ३० स्वर्गी ३१ शोभः ३२ निलिम्पः ३३ सुचिराशुः ३४ स्थिरः ३५ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्याः संख्या त्रयस्त्रिंशत्कोटयः । यथा,—
"सदारा विबुधाः सर्व्वे स्वानां स्वानां गणैः सह । त्रैलोक्ये तत्त्रयस्त्रिंशत्कोटीसंख्या यथा भव ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ *

गणदेवता यथा,—
"आदित्यास्तुषिता विश्वसाध्याभास्वरमारुताः । महाराजिकरुद्राश्च वसवो गणदेवताः ॥
आदित्या द्वादश प्रोक्तास्तुषितास्त्रिंशदेव हि । विश्वेदेवा दश प्रोक्ताः साध्या द्वादश कीर्त्तिताः ॥
आभास्वरास्तु चतुःषष्टिर्वाताः पञ्चाशदूनकाः । महाराजिकनामानो द्वे शते विंशतिस्तथा ।
रुद्रा एकादश प्रोक्ता वसवोऽष्टौ समीरिताः ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

तेषां चत्वारो वर्णा यथा,—
"आदित्याः क्षत्त्रियास्तेषां विशश्च मरुतस्तथा । अश्विनौ च स्मृतौ शूद्रौ तपस्युग्रे समास्थितौ ॥
स्मृतास्त्वङ्गिरसो देवा ब्राह्मणा इति निश्चयः । इत्येतत् सर्व्वदेवानां चातुर्व्वर्ण्यं प्रकीर्त्तितम् ॥"
इति महाभारते मोक्षधर्म्मः ॥ * ॥

वैष्णवानां पञ्चदेवता यथा,—
"यत्र यत्र सुराः पूज्या गणेशाद्यास्तु कर्म्मिणाम् । विष्वक्सेने तत्र तत्र वैष्णवानां हि वैष्णवाः ॥
विष्वक्सेनं ससनकं सनातनमतःपरम् । सनन्दं सनत्कुमारञ्च पञ्चैवं पूजयेत्ततः ॥"
इति पाद्मे उत्तरखण्डम् ॥ * ॥

देवषट्कं यथा,—
"गणेशञ्च दिनेशञ्च वह्निं विष्णुं शिवं शिवाम् । देवषट्कञ्च संपूज्य नमस्कृत्य विचक्षणः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

अपि च ।
"आदित्यं गणनाथञ्च देवीं रुद्रं यथाक्रमम् । नारायणं विशुद्धाख्यमन्ते च कुलदेवताः ॥"
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥ * ॥

व्यक्तिविशेषस्य उपास्यदेवता यथा,—
"या यस्याभिमता पुंसः सा हि तस्यैव देवता । किन्तु कार्य्यविशेषेण पूजिता चेष्टदा नृणाम् ॥
विशेषात् सर्व्वदा नायं नियमो ह्यन्यथा नृपाः । नृपाणां दैवतं विष्णुस्तथैव च पुरन्दरः ॥
विप्राणामग्निरादित्यो ब्रह्मा चैव पिनाकधृक् । देवानां दैवतं विष्णुर्दानवानां त्रिशूलभृत् ॥
गन्धर्व्वाणां तथा सोमो यक्षाणामपि कथ्यते । विद्याधराणां वाग्देवी साध्यानां भगवान् हरिः ॥
रक्षसां शङ्करो रुद्रः किन्नराणाञ्च पार्व्वती । ऋषीणां दैवतं ब्रह्मा महादेवश्च शूलभृत् ॥
मनूनां स्यादुमा देवी तथा विष्णुः सभास्करः । गृहस्थानाञ्च सर्व्वे स्युर्ब्रह्मा वै ब्रह्मचारिणाम् ॥
वैखानसामम्बिका स्याद्यतीनाञ्च महेश्वरः । भूतानां भगवान् रुद्रः कुष्माण्डानां विनायकः ॥
सर्व्वेषां भगवान् ब्रह्मा देवदेवः प्रजापतिः । इत्येवं भगवान् ब्रह्मा स्वयं देवोऽभ्यभाषत ॥"
इति कूर्म्मपुराणम् ॥ * ॥

सामान्यदेवघट्टनदिनं यथा,—
तत्रोक्तनक्षत्राणि । उत्तरफल्गुन्युत्तराषाढ़ोत्तरभाद्रपद्रोहिणी चित्रानुराधा मृगशिरो रेवती पुष्योऽश्विनी हस्ता शतभिषा श्रवणा स्वाती पुनर्व्वसुर्धनिष्ठा । तत्र तिथयः शुभाः । तत्र चन्द्रस्तृतीयदशमसप्तमजन्मैकादशस्थः शोभनः ॥ अथ सामान्यदेवप्रतिष्ठादिनम् । तत्र मासाः । माघफाल्गुनचैत्रवैशाखज्यैष्ठाः हरिशयनात् पूर्व्वमाषाढ़श्च । तत्र नक्षत्राणि धनिष्ठाशतभिषाश्लेषामघापुनर्व्वस्वश्विनीभरणीकृत्तिकाविशाखाभिन्नानि । तत्र तिथयः शुभाः । तत्र लग्नानि वृषमिथुनकन्याधनुर्मीनसंज्ञकानि । तत्र चन्द्रः शोभनः । लग्नापेक्षया वृहस्पतिः केन्द्रस्थः शोभनः लग्नापेक्षया शुक्रस्तृतीयषष्ठैकादशस्थः शोभनः । इति ज्योतिषम् ॥
(देव+भावे तल् । देवत्वम् । यथा, ऋग्वेदे । १० । २४ । ६ ।
"मधुमन्मे परायणं मधुमत् पुनरायनम् । ता नो देवा देवतया युवं मधुमतस्कृतम् ॥"
"हे देवा देवौ द्योतमानौ ता तौ युवं युवां नोऽस्मान् मधुमतः प्रीतियुक्तान् कृतम् कुरुतम् । केनेति उच्यते । देवतया देवत्वेन अणिमादिदेवत्वैश्वर्य्ययोगेनेत्यर्थः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

देवताड़ः, पुं, (देवो दीप्तस्ताल इति । लस्य डः ।) वृक्षविशेषः । देताड़ा इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । वेणी २ खरा ३ गरी ४ जीमूतः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥ अगरी ६ खरागरी ७ गरागरी ८ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ देवताड़ी ९ आखुविषहा १० । इति जटाधरः ॥ आखुः ११ विषजिह्वः १२ महाच्छदः १३ कदम्बः १४ खुल्लाकः १५ देवताड़कः १६ । इति रत्नमाला ॥ (देवौ चन्द्रार्कौ ताड़यतीति । ताड़ि+कर्म्मणि अण् ।) राहुः । अग्निः । इति मेदिनी । ड़े, ३६ ॥ घोषकलता । इति विश्वः ॥

देवताड़कः, पुं, (देवताड़+स्वार्थे कन् ।) देवताड़ः । इति रत्नमाला ॥

देवताधिपः, पुं, (देवतानां अधिपः ।) इन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

देवत्वं, क्ली, (देवस्य भावः कर्म्म वा । "तस्य भावस्त्वतलौ ।" ५।१।११९ । इति त्वप्रत्ययः ।) देवभूयम् । देवसायुज्यम् । इत्यमरः ।२।७।५२॥ देवस्य भावः कर्म्म वा । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

देवदण्डा, स्त्री, (देवात् मेघाद्दण्डोऽस्याः ।) नागबला । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवदत्तः, पुं, बुद्धानुजः । इति त्रिकाण्डशेषः । अर्ज्जुनशङ्खः । (यथा, महाभारते ।६।२४।१५ ।
"पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः । पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्म्मा वृकोदरः ॥")
शरीरवाह्यपञ्चवाय्वन्तर्गतवायुविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ विजृम्भणे देवदत्तः शुद्धस्फटिकसन्निभः । इति सारदातिलकटीका ॥
(देवा एनं देयासुरिति । "क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ।" ३ । ३ । १७४ । इति आशिषि क्तः । "दो दद्घोः ।" ७।४।४६ । इति ददादेशश्च ।) संज्ञाविशेषः । यथा, देवदत्तादिसंज्ञाशब्दस्य सर्व्वलिङ्गभाजित्वाभावात् जातित्वमायाति । इति दुर्गादासः ॥ (नागभेदः । यथा, भागवते । ५ । २४ । ३१ । "ततोऽधस्तात् पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शङ्खकुलिकमहाशङ्खश्वेतधनञ्जयधृतराष्ट्रशङ्खचूड़कम्बलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षाः निवसन्ति ॥" देवेन दत्ते, त्रि । यथा,
"अश्वमाशुगमारुह्य देवदत्तं जगत्पतिः ।

अमिनासाधुदमनमष्टैश्वर्य्यगुणान्वितः ॥"
इति कल्किपुराणेऽनुभागवते भविष्ये कल्किजन्मोपनयने २ अध्यायः ॥)

देवदत्ताग्रजः, पुं, (देवदत्तस्य अग्रजो ज्येष्ठः ।) बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५१ ।

देवदानी, स्त्री, (दैप शोधने+भावे ल्युट् । देवस्येव दानं शुद्धिर्यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) घोषकाकृतिः । हस्तिघोषा इति भाषा । इति रत्नमाला ॥

देवदारु, क्ली, (देवानां दारु । तेषां प्रियत्वात् ।) वृक्षविशेषः । (यथा, महाभारते । ३ । १७८ । १० ।
"वनानि देवदारूणां मेघानामिव वागुराः ॥")
तत्पर्य्यायः । शक्रपादपः २ परिभद्रकः ३ भद्रदारु ४ द्रुकिलिमम् ५ पीतदारु ६ दारु ७ पूतिकाष्ठम् ८ । इत्यमरः । २ । ४ । ५४ ॥ सुरदारु ९ दारुकम् १० स्निग्धदारु ११ अमरदारु १२ शिवदारु १३ शाम्भवम् १४ भूतहारि १५ भवदारु१६ भद्रवत्१७ इन्द्रदारु१८ मस्तदारु१९ सुरभूरुहः २० । इति भावप्रकाशः ॥ सुराह्वम् २१ देवकाष्ठम् २२ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । रूक्षत्वम् । श्लेष्मानिलभूतदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ लघुत्वम् । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । कटुपाकित्वम् । विबन्धाध्मानशोथामतन्द्राहिक्काज्वरास्रप्रमेहपीनसश्लेष्मकासकण्डूसमीरनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ तस्य लेपनगुणः । कान्तिदत्वम् । आमदोषविबन्धार्शःप्रमेहज्वरनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ ज्वररूक्षतालक्ष्मीरक्षोविघ्ननाशित्वञ् । इति राजवल्लभः ॥

देवदारुः, पुं, (देवप्रियं दारु यत्र ।) स्वनामख्यातवृक्षः । स च पार्व्वतीप्रियः । यथा,—
"अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं
पुत्त्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन ।
यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां
स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः ॥"
इति रघौ । २ । ३६ ॥

देवदालिका, स्त्री, (देवदालीव कायतीति । कै+कः । टाप् पूर्व्वह्रस्वः ।) महाकालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवदाली, स्त्री, (देवेन मेघोदयेन दाली दलनं यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) लताविशेषः । घघरवेल इति सोनैया इति च हिन्दीभाषा । खखसावत्पुष्पदन्ता । (यथा, सुश्रुते, सूत्रस्थाने । ४९ अध्याये ।
"कोशातकी सप्तला शङ्खिनी देवदालीकारवेल्लिका चेत्युभयतो भागहराणि ॥")
तत्पर्य्यायः । जीमूतकः २ कण्टफला ३ गरा ४ गरी ५ वेणी ६ महाकोषफला ७ कट्फला ८ घोरा ९ कदम्बी १० विषहा ११ कर्कटी १२ सारमूषिका १३ दन्तकोषा १४ आखुविषहा १५ दाली १६ रोमशपत्रिका १७ कुरङ्गिका १८ सुतकारी १९ देवताड़ः २० ॥ अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् । पाण्डुकफदुर्नामश्वासकासकामलाभूतनाशित्वञ्च । तस्याः फलस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । कृमिश्लेष्मगुल्मशूलाशोवातनाशित्वम् । स्रंसनत्वञ्च ।
"पीता गरा खरस्पर्शा विषघ्नी गरनाशिनी ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
तन्नामगुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।
"देवदाली तु वेणी स्यात् कर्कटी च गरागरी ।
देवताड़ो वृन्तकोशस्तथा जीमूत इत्यपि ॥
पीतापरा खरस्पर्शा विषघ्नी गरनाशिनी ।
देवदाली रसे तिक्ता कफार्शःशोथपाण्डुता ॥
नाशयेद्वामनी तिक्ता चयहिक्काकृमिज्वरान् ।
देवदालीफलं तिक्तं कृमिश्लेष्मविनाशनम् ॥
स्रंसनं गुल्मशूलघ्नमर्शोघ्नं वातजित् परम् ॥"

देवदासी, स्त्री, (देवं इन्द्रियं दास्नोति हन्तीति । देव+दास्+अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वनबीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः । (देवाय क्रीडार्थं दासी इव ।) वेश्या । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (देवपरिचारिका च ॥)

देवदीपः, पुं, (देवं दीप्तिशीलं दीपयति प्रकाशयति बुद्धिस्थं करोतीति । दीप्+णिच्+अण् । यद्वा, देवेषु इन्द्रियेषु दीपः प्रकाशकः ।) लोचनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

देवदुन्दुभिः, पुं, (देवानां दुन्दुभिरिव हर्षजनकत्वात् ।) गन्धपर्णासः । स रक्ततुलसी । इति रत्नमाला ॥ देवानां दुन्दुभिवाद्यञ्च ॥

देवदूती, स्त्री, (देवानिन्द्रियाणि दूयन्ते अवसादयन्तीति। दू ङ उपतापे+"क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ।" ३ । ३ । १७४ । इति क्तिच् ततो ङीष् ।) वनबीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवदेवः, पुं, (दीव्यतीति । दिव्+अच् । देवानां देवेषु वा देवः श्रेष्ठत्वात् ।) शिवः । (यथा, महाभारते । १ । १ । १६० ।
"यदाश्रौषमर्ज्जुनं देवदेवं
किरातरूपं त्र्यम्बकं तोष्य युद्धे ॥")
ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ५ । १८ ।
"स वर्म्मी सन्दिदेशाथ देवदेवः सनातनः ॥"
"देवदेवो ब्रह्मेति ।" तट्टीका ॥ विष्णुः । यथा, देवीभागवते । १ । ४ । ३५ ।
"कारणं सर्व्वलोकानां देवदेवं जगद्गुरुम् ।
वासुदेवं जगन्नाथं तप्यमानं महत्तपः ॥"
गणेशः । यथा, कथासरित्सागरे । २० । ५५ ।
"अस्तीह प्रमदोद्याने तरुषण्डमध्यगः ।
इष्टप्रभावो वरदः देवदेवो विनायकः ॥")

देवद्रोणी, स्त्री, देवयात्रा । इति हारावली ।१२९॥ (देवानां द्रोणी द्रोण्याकारत्वात् अवस्थानगह्वरम् । शिवलिङ्गादीनामवस्थानगह्वरम् । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे रघुनन्दनधृतसमर्त्तवचनम् ।
"देवद्रोण्यां विहारे च कूपेष्वायतनेषु च ।
एषु गेषु विपन्नासु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥"
"देवद्रोणी स्वयम्भूलिङ्गाद्यवस्थानगह्वरम् ।"
इति रघुनन्दनः ॥)

देवद्र्यङ्, [च्] त्रि, (देवानञ्चति पूजयतीति । अञ्चु गतिपूजनयोः+"ऋत्विग्दधृक् इति ।" ३ । २ । ५९ । इति क्विन् । "विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये ।" ६ । ३ । ९२ । इति अद्र्यादेशः ।) देवपूजकः । देवसमीपगन्ता । इत्यमरः । ३ । १ । ३४ ॥

देवधान्यं, क्ली, (देवयोग्यं धान्यमिति मध्यलोपी समासः ।) धान्यविशेषः । देधान इति भाषा । जोयार इति हिन्दीभाषा । तत्पर्य्यायः । यवनालः २ योनलः ३ जूर्णाह्वयः ४ जोन्नाला ५ बीजपुष्पिका ६ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४४ ॥

देवधूपः, पुं, (देवप्रियो धूप इति मध्यलोपी समासः ।) गुग्गुलुः । इति रत्नमाला ॥

देवनं, क्ली, (दिव्+भावे ल्युट् ।) व्यवहारः । जिगीषा । क्रीड़ा । इति मेदिनी । ने, ७९ ॥ (दीव्यति अस्मिन्निति अधिकरणे ल्युट् ।) लीलोद्यानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दीव्यति अनेनेति । दिव्+करणे ल्युट् ।) पद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ परिदेवनम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ द्युतिः । स्तुतिः । कान्तिः । गतिः । शोकः । इत्यमरटीकायां मधुरेशः ॥ द्यूतम् । इति स्वामी ॥ (यथा, मनौ । ९ । २२२ ।
"प्रकाशमेतत् तास्कर्य्यं यद्देवनसमाह्वयौ ।
तयोर्नित्यं प्रतिघाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत् ॥")

देवनः, पुं, (दीव्यत्यनेनेति । दिव्+करणे ल्युट् ।) पाशकः । इत्यमरः । २ । १० । ४५ ॥

देवनन्दी, [न्] पुं, (देवमिन्द्रं नन्दयतीति । नन्दि+णिनिः ।) इन्द्रद्वारपालः । इति हेमचन्द्रः । २ । ९० ॥

देवनलः, पुं, (देवः आकारवर्णोत्कर्षेण श्रेष्ठो नलः ।) नलभेदः । तत्पर्य्यायः । देवनालः २ महानलः ३ वन्यः ४ नलोत्तमः ५ स्थूलनालः ६ स्थूलदण्डः ७ सुरनालः ८ सुरद्रुमः ९ । अस्य गुणाः । अतिमधुरत्वम् । वृष्यत्वम् । ईषत्कषायत्वम् । नलादधिकवीर्य्यत्वम् । रसकर्म्मणि शस्तत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवना, स्त्री, (दिव्+भावे युच् टाप् च ।) क्रीड़ा । सेवा । इति शब्दरत्नावली ॥

देवनालः, पुं, (देवो दीप्तिशीलः श्रेष्ठो वा नालः ।) देवनलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवपतिः, पुं, (देवानां पतिः ।) इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८७ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । २१ । ३३ ।
"सत्यं भ्रातृंश्च धर्म्मञ्च पुरस्कृत्य ब्रवीमि ते ।
कीचकं निहनिष्यामि वृत्रं देवपतिर्यथा ॥")

देवपत्नी, स्त्री, (देवानां पत्नीव प्रियदर्शनादित्वात् ।) मध्वालुकम् । इति त्रिकाण्डशेषः । (देवानां पत्नी ।) देवभार्य्या ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४ । ३९३ ।
"देवानां मातरः सर्व्वा देवपत्न्यः सकन्यकाः ॥")

देवपथः, पुं, (देवानां पन्थाः। "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे।५।४।७४। इति अः।) देवानां पन्थाः। तत्पर्य्यायः। छायापथः २ सोमधारा ३ नभःसरित् ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, महाभारते।३।१४८।२०।
"दिव्यो देवपथो ह्येष नात्र गच्छन्ति मानुषाः॥"
तीर्थविशेषः। यथा, महाभारते।३।८५।४५।
"ततो देवपथं गत्वा नियतो नियतासनः।
देवसत्रस्य यत् पुण्यं तदवाप्नोति मानवः॥")

देवपर्णं क्ली, (देवानां प्रियं पर्णमस्य।) सुरपर्णम्। इति राजनिर्घण्टः॥

देवपुत्त्रिका, स्त्री, (देवानां पुत्त्रिकेव प्रियत्वात्।) एला। इति राजनिर्घण्टः॥

देवपुत्त्री, स्त्री, (देवानां पुत्त्रीव प्रियत्वात्।) एला। इति जटाधरः॥

देवपूः, [र्] स्त्री, (देवानां पूः पुरी।) अमरावती। इति जटाधरः॥

देवप्रश्नः, पुं, (देवानां ग्रहदेवतानां प्रश्नः।) ग्रहनक्षत्रादिघटितजिज्ञासा। तत्पर्य्यायः। उपश्रुतिः २। इति हेमचन्द्रः।२।१७७॥

देवप्रियः, पुं, (देवानां प्रियः।) पीतभृङ्गराजः। वकपुष्पः। इति राजनिर्घण्टः॥

देवबला, स्त्री, (देवप्रिया बला।) सहदेवी। त्रायमाणा। इति राजनिर्घण्टः॥

देवब्रह्मा, [न्] पुं, (देवेषु ब्रह्मा इव। देवर्षित्वादस्य तथात्वम्।) नारदमुनिः। इति हेमचन्द्रः।३।५१३॥

देवभवनं, क्ली, (देवानां भवनं गृहमिव। देवानां आश्रयत्वादस्य तथात्वम्।) अश्वत्थः। इति शब्दचन्द्रिका॥ स्वर्गः॥ (देवप्रतिमा-निकेतनञ्च॥)

देवभूः, पुं, (देवं देवत्वं भवते प्राप्नोतीति। भू प्राप्तौ + क्विप्।) देवः। इति शब्दरत्नावली॥ (देवानां भूर्निवासभूमिरुत्पत्तिर्वा यत्र।) स्वर्गश्च॥

देवभूतिः, स्त्री, (देवात् देवलोकात् भूतिरुत्पत्तिर्यस्याः।) मन्दाकिनी। इति शब्दरत्नावली॥ (देवानां भूतिरिति विग्रहे। देवैश्वर्य्यम्॥)

देवभूयं, क्ली, (देवस्य भावः। भू + "भुवो भावे।" ३।१।१०७। इति क्यप्।) देवत्वम्। देवसायुज्यम्। इत्यमरः।२।७।५२॥

देवमणिः, पुं, (देवेषु मणिरिव।) भर्गः। (देवोद्योतनशीलो मणिः।) कौस्तुभः। अश्वरोमावर्त्तः। इति मेदिनी। णे, ६७॥ (यथा, शिशुपालवधे।५।४।
"आवर्त्तिनः शुभफलप्रदशुक्तियुक्ताः
सम्पन्नदेवमणयो भृतरन्ध्रभागाः।
अश्वाः पृथुर्वसुमतीमतिरोचमाना-
स्तूर्य्यं पयोधय इवोर्म्मिभिरापतन्तः॥")
महामेदा। इति राजनिर्घण्टः॥

देवमाता, [ऋ] स्त्री, (देवानां माता।) अदितिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, भागवते।३।१।३३।
"कच्चिच्छिवं देवकभोजपुत्त्र्या
विष्णुप्रजायां इव देवमातुः॥"
देवमाहात्म्यम्। यथा, महाभारते।१३।१४।३८।
"देवपत्न्यो देवकन्या देवमातर एव च॥")

देवमातृकः, त्रि, (देवो वृष्टिर्मातेव शस्योत्पादनेन पालकत्वात् जननीव यस्य। कप्।) वृष्ट्यम्बुसम्पन्नव्रीहिपालितदेशः। इत्यमरः।२।१।१२॥ (यथा, महाभारते।२।५।७८।
"कच्चिद्राष्ट्रे तडागानि पूर्णानि च बृहन्ति च।
भागशो विनिविष्टानि न कृषिर्देवमातृका॥")

देवमानकः, पुं, (देवेषु मानो यस्य। कप्। संज्ञायां कन् वा।) कौस्तुभमणिः। इति शब्दरत्नावली॥

देवमासः, पुं, (देवाय भ्रूणस्य क्रीडनाय यो मासः। अत्र हि स्मृतेरोजसश्च प्रादुर्भावात् गर्भस्य क्रीडनादित्वात् तथात्वम्।) गर्भस्याष्टममासः। तत्पर्य्यायः। गर्भाष्टमः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ देवानां मासः। स मनुष्यमाने त्रिंशद्वर्षात्मकः॥

देवयजिः, पुं, (देवान् यजते इति। यज + "सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां ४।११७। इति इन्।) देवपूजकः। मुनिः। यथा, भट्टिः।२।३४।
"अग्नौ द्विजान् देवयजीन् निहन्मः॥"

देवयज्ञः, पुं, (देवानां यज्ञः।) होमः। इति हेमचन्द्रः।३।४८५॥ (यथा, मनुः।४।२१।
"ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञञ्च सर्व्वदा॥")

देवयात्रा, स्त्री, (देवानां यात्रा।) देवगमनम्। तत्पर्य्यायः। देवद्रोणी २। इति हारावली।१२६॥ देवोत्सवादि॥ (यथा, कथासरित्सागरे।२५।१२१।
"एकदा देवयात्रायां तत्र मल्लसमागमे।
अगादेको महामल्लः ख्यातिमान् दक्षिणापथात्॥")

देवयानं, क्ली, (देवानां यानम्।) देवविमानम्। देवरथः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥ (त्रि, देवप्रापनीयम्। यथा, ऋग्वेदे।१।१६२।४।
"यद्धविष्यमृतुशो देवयानं
त्रिर्मानुषाः पर्य्यश्वं नयन्ति॥"
देवप्रापकम्। यथा, तत्रैव।७।७६।२।
"प्र मे पन्था देवयाना अदृश्र-
न्नमर्द्धन्तो वसुभिरिष्कृतासः॥")

देवयानी, स्त्री, शुक्राचार्य्यकन्या। सा ययातिराजपत्नी। इति श्रीभागवतम्॥ (पुरा किल वृहस्पतिपुत्त्रः कचो देवकार्य्यार्थं सञ्जीवनविद्यार्थी असुरगुरुमुपागमत्। देवयानीयं तं युवानं मनोहरञ्चावलोक्य तेन सङ्गता भवितुमियेष। कचस्तु गुरुकन्यामेनां ज्ञात्वा पाणिमस्या गृहीतुं न स्वीचकार। अस्माद्देवासौ देवयानी प्राप्तविद्यं तं "न ते विद्या सिद्धिमेषा गमिष्यति" इति शशाप। कचस्तु निरपराधोऽपि शापाहतः क्रुद्धश्च "ऋषिपुत्त्रो न ते कश्चिज्जातु पाणिं गृहीष्यति" इत्येनां शप्तवान्। अयमेवास्या ब्राह्मणकन्याया अपि क्षत्त्रियपत्नीत्वे हेतुः। अथ कदाचित् क्रीडन्त्योः कन्ययोर्वस्त्रवैपरीत्यं जातम्। देवयानी स्वीयवस्त्रग्रहणेन वृषपर्व्वणोऽसुरराजस्य सुतां शर्म्मिष्ठां चुक्रोश। शर्म्मिष्ठा तु तदसहमाना तां कूपमध्ये प्राक्षिपत्। अथ गच्छति काले ययातिर्मृगयां गतस्तृषार्तो जलमन्विष्यन् तत्रैव कूपसमीपमागत्य देवयानीं तन्मध्यस्थां दृष्ट्वा तस्या दक्षिणं पाणिं गृहीत्वा उत्थापयामास। अथ देवयानी कूपात् मुक्ता पितृसमीपमागत्य सर्व्वं विज्ञापितवती। अथ शुक्रे क्रोधादसुरराज्यात् गन्तुमुद्यते वृषपर्व्वासुरराजः स्वीयकन्यां शर्म्मिष्ठां कन्यासहस्रपरिवृतां परिचारकत्वेन प्रदाय स्वगुरुन्तं देवयानीञ्च प्रसादयामास। अथ कदाचित् देवयानी पितृगुज्ञया नाहुषं ययातिं पतित्वेन स्वीकृत्य तेन सह विजहार। अस्याः पुत्त्रौ द्वौ यदुस्तुर्व्वसुश्च। गच्छति काले देवयानी राज्ञा सह वनं गत्वा चौनपरान् कुमारान् क्रीडतस्तत्र दृष्ट्वा नृपौरसात् शर्म्मिष्ठागर्भे जातांश्च तान् विज्ञाय क्रोधपरवशा पितृसमीपं प्रस्थितवती। शुक्रस्तु दुहितरमवमानितां विदित्वा राजानं जरया योजयामास॥ एतद्विशेषविवरणविस्तृतिस्तु महाभारते।१।७६-८३। अध्यायेषु ज्ञातव्या॥ *॥)

देवयुः, त्रि, (देवं याति उपास्यत्वेन प्राप्नोतीति। या + "मृगय्वादयश्च।" उणां।१।३८ इति कुः।) धार्म्मिकः। (यथा, ऋग्वेदे।१।१५४।५।
"तदस्य प्रियमभिपाथो अश्यां नरो यत्र देवयवो मदन्ति॥"
"देवयवो देवं द्योतनस्वभावं विष्णुमात्मन इच्छन्तो यज्ञदानादिभिः प्राप्तुमिच्छन्तो नरः।" इति तद्भाष्ये सायनः॥) लोकयात्रिकः। इति मेदिनी। ये,८६॥ देवे, पुं। इति शब्दरत्नावली॥

देवयोनिः, पुं, स्त्री, देव एव योनिर्निदानभूतो यस्य सः। तद्यथा, विद्याधराः १ अप्सरसः २ यक्षाः ३ राक्षसाः ४ गन्धर्व्वाः ५ किन्नराः ६ पिशाचाः ७ गुह्यकाः ८ सिद्धाः ९ भूतगणः १०। इत्यमरः।१।१।११॥ (देवानां योनिः। देवस्थानम्। यथा, महाभारते।३।११४।२८।
"अन्यथा हि कुरुश्रेष्ठ! देवयोनिरपांपतिः।
कुशाग्रेणापि कौन्तेय! न प्रष्टव्यो महोदधिः॥")

देवरः, पुं, (दीव्यत्यनेनेति। दिवु क्रीडायाम् + "अर्त्तिकमिभ्रमीति।" उणां ३।१३२। इति अरः।) पत्युः कनिष्ठभ्राता। देओर इति भाषा। ("देवरः कस्मात् द्वितीयो वर उच्यते।" इति निरुक्ते।३।१५॥) तत्पर्य्यायः। देवा २। इत्यमरः।२।६।३२॥ देवृ ३ द्वारः ४ देवानः ५। इति जटाधरः॥ तुरागावः ६ देवलौ ७। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मनुः।९।५९।
"देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया।
प्रजेप्सिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये॥")
पत्युर्ज्येष्ठो भ्राता तु श्वशुरः। इति भरतः॥

देवरथः, पुं, (देवानां रथः ।) देवानां विमानः । इति हलायुधः ॥ स च पुष्पकादिः ॥

देवराजः, पुं, (देवानां राजा । "राजाहःसखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते ।१।८६।७।
"देवराजसमो ह्यासीत् ययातिः पृथिवीपतिः ॥")
तस्य नामानि यथा,—
"इन्द्रः सुरपतिः शक्रो दितिजः पवनाग्रजः ।
सहस्राक्षो भगाङ्कश्च कश्यपाङ्गज एव च ॥
विड़ौजाश्च सुनासीरो मरुत्वान् पाकशासनः ।
जयन्तजनकः श्रीमान् शचीशो दैत्यसूदनः ॥
वज्रहस्तः कामसखा गौतमीव्रतनाशनः ।
वृत्रहा वासवश्चैव दधीचिदेहभिक्षुकः ॥
जिष्णुश्च वामनभ्राता पुरुहूतः पुरन्दरः ।
दिवस्पतिः शतमखः सुत्रामा गोत्रजिद्विभुः ॥
लेखर्षभो वलारातिर्जम्भभेदी सुराश्रयः ।
संक्रन्दनो दुश्च्यवनस्तुराषाण्मेघवाहनः ॥
आखण्डलो हरिहयो नमुचिप्राणनाशनः ।
वृद्धश्रवा वृषश्चैव दैत्यदर्पनिसूदनः ॥
षट्चत्वारिंशन्नामानि पापघ्नानि विनिश्चितम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते जन्मखण्डम् ॥

देवरातः, पुं, (रै+क्तः । देवेन श्रीकृष्णेन रातः रक्षितः ।) परिक्षित् राजा । इति श्रीभागवतम् ॥ सारसपक्षिविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (विश्वामित्रपुत्त्रः । यथा, हरिवंशे । २७ । ४७ ।
"विश्वामित्रस्य पुत्त्रास्तु देवरातादयः स्मृताः ॥"
एतन्निरुक्तिर्यथा भागवते । ९ । १६ । ३२ ।
"यो रातो देवयजने देवैर्गाधिषु तापसः ।
देवरात इति ख्यातः शुनःशेफस्तु भार्गवः ॥"
निमेर्ज्ज्येष्ठः पुत्त्रः । यथा, रामायणे । १ । ६६ । ८ ।
"देवरात इति ख्यातो निमेर्ज्ज्येष्ठो महीपतिः ॥"
युधिष्ठिरस्य सभास्थक्षत्त्रियाणामन्यतमः । यथा, महाभारते । २ । ४ । २६ ।
"चानूरो देवरातश्च भोजो भीमरथश्च यः ॥")

देवर्षिः, पुं, (देव ऋषिश्च । देवानां ऋषिर्वा ।) सुरर्षिः । तद्यथा । नारदः १ अत्रिः २ मरीचिः ३ भरद्वाजः ४ पुलस्त्यः ५ पुलहः ६ क्रतुः ७ भृगुः ८ वशिष्ठः ९ प्रचेताः १० । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (यथा, महाभारते । १२ । २१० । २१ ।
"देवर्षिचरितं गार्ग्यः कृष्णात्रेयश्चिकित्सितम्॥"
तुम्बुरुभरतादिः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ कणादादिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १४४ ।
"देवादिदेवो देवर्षिर्देवासुरवरप्रदः ॥")

देवलः, पुं, (देवं लाति गृह्णाति निजजीविकार्थमिति । देव+ला आदाने+"आतोऽनुपेति ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) देवाजीवः । जीविकार्थं यो देवान् गृहीतवान् । इत्यमरः । २।१०।११॥ पूजारि वामन इति भाषा ॥ देवोपजीवजीवी । यथा,—
"देवोपजीवजीवी च देवलश्च प्रकीर्त्तितः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥
"चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा ।
विपणेन च जीवन्तो वर्ज्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः ॥"
इति मनुः । ३ । १५१ ॥
"देवलः प्रतिमापरिचारकः वर्त्तनार्थत्वेनैतत् कर्म्म कुर्व्वतोऽयं निषेधः न तु धर्म्मार्थम् । देवकोषोपजीवी च नाम्ना देवलको भवेदिति देवलवचनात् ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ * ॥ (दीव्यति आनन्देनेति । दिव+"वृषादिभ्यश्चित् ।" उणां १ । १०८ । इति कलच् ।) धार्म्मिकः । इत्युणादिकोषः ॥ नारदमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (रलयोरैक्यात् ।) देवरः । इति शब्दरत्नावली ॥ धर्म्मशास्त्रवक्ता मुनिविशेषः । इति भगवद्गीता ॥ स असितमुनिपुत्त्रः रम्भाशापेनाष्टावक्रो वभूव । इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥ (अयन्तु वेदव्यासस्य शिष्यः । यथा, देवीभागवते । १ । २० । ३ ।
"असितो देवलश्चैव वैशम्पायन एव च ।
जैमिनिश्च सुमन्तुश्च गताः सर्व्वे तपोधनाः ॥"
प्रत्यूषस्य ऋषेः पुत्त्रः । यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । ११५ ।
"प्रत्यूषस्य विदुः पुत्त्रं ऋषिं नाम्नाथ देवलम् ॥")

देवलकः, पुं, (देवल एव । स्वार्थे कन् ।) देवलः । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते ।१२।७६।६।
"आह्वायका देवलका नक्षत्रग्रामयाजकाः ।
एते ब्राह्मणचाण्डाला महापथिकपञ्चमाः ॥")

देवलता, स्त्री, (देवप्रिया लता ।) नवमल्लिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

देवलाङ्गुलिका, स्त्री, (देवयति परिदेवयत्यनेनेति । देव+णिच्+घञ् । देवः लाङ्गुलिकः शूको यस्याः ।) वृश्चिकालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवलोकः, पुं, (देवानां लोकः ।) स्वर्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते ।५।३।४६।
"तस्मात् सज्जा भवन्त्वद्य देवलोकजयाय वै ॥")
अपि च । मत्स्यपुराणे ।
"भूर्लोकोऽथ भुवर्लोकः स्वर्लोकोऽथ महर्जनः ।
तपः सत्यञ्च सप्तैते देवलोकाः प्रकीर्त्तिताः ॥")

देववक्त्रं, क्ली, (देवानां वक्त्रम् । तद्द्वारेणैव यज्ञादौ हव्यादिभोजनात् तथात्वम् ।) अग्निः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ देवानां मुखञ्च ॥

देववर्द्धकिः, पुं, (देवानां वर्द्धकिस्त्वष्टा ।) विश्वकर्म्मा । इति हेमचन्द्रः । २ । ६६ ॥

देववल्लभः, पुं, (देवानां वल्लभः प्रियः ।) पुन्नागवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २५ ॥

देववृक्षः, पुं, (देवप्रियो वृक्षः ।) सप्तपर्णवृक्षः । मन्दारवृक्षः । गुग्गुलुः । इति मेदिनी । षे, ५२ ॥ अवशिष्टा देवतरुशब्दे पुं द्रष्टव्याः ॥

देवव्रतः, पुं, (देवं अपरिग्रहादिरूपत्वात् द्योतनशीलं व्रतं यस्य । यद्वा, देवस्येव व्रतं स्थिरप्रतिज्ञा यस्य ।) भीष्मः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । २० । १९ ।
"चित्राङ्गदं ततो राज्ये स्थापयामास वीर्य्यवान् ।
स्वयं न कृतवान् राज्यं तस्माद्देवव्रतोऽभवत् ॥")
देवानां व्रतञ्च ॥

देवशेखरः, पुं, (देवः क्रीड़ाप्रदः शेखरो यस्य ।) दमनकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ देवानां मस्तकञ्च ॥

देवश्रुतः, पुं, (देवेषु श्रुतः विख्यातः ।) ईश्वरः । शास्त्रम् । नारदः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (शुकस्य पुत्त्रविशेषः । यथा, देवीभागवते । १ । १९ । ४१ ।
"स तस्याञ्जनयामास पुत्त्रांश्चतुर एव हि ।
कृष्णं गौरप्रभञ्चैव भूरिं देवश्रुतं तथा ॥")

देवश्रेणी, स्त्री, (देवानां श्रेणीव ।) मूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ।

देवसभा, स्त्री, (देवानां सभा ।) देवानां समाजः । तत्पर्य्यायः । सुधर्म्मा २ । इत्यमरः । १ । १ । ५१ ॥ शुभा ३ । सुधर्म्मा [न्] ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ सुधर्म्मी ५ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

देवसभ्यः, त्रि, (देवस्य क्रीड़ायाः सभा तस्यां सीदतीति । यत् ।) क्रीड़ासभास्थः । तत्पर्य्यायः । सभिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ देवसामाजिकश्च ॥

देवसर्षपः, पुं, (देवप्रियः सर्षपः ।) वृक्षप्रभेदः । तत्पर्य्यायः । अश्वाक्षः २ वदरः ३ रक्तमूलकः ४ सुरसर्षपकः ५ सूक्ष्मदलः ६ निर्ज्जरसर्षपः ७ कुरराङ्घ्रिः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफजन्तुदोषरक्तामयनाशित्वम् । रुच्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवसहा, स्त्री, (सहते या । सह+अच्+टाप् । देवस्य सहा ।) दण्डोत्पलौषधिः । भिक्षासूत्रम् । इति विश्वः ॥

देवसात्, व्य, (देवाय देयं देवाधीनं वा करोतीति । देव+सात् ।) सकलजना देवभावाश्रयाः । देवाधीनम् । देवदेयम् । यथा,—
"साकल्याधीनत्वदेयार्थेषु असमंपूर्व्वपदकृभूधातुषु परेषु चसात्प्रत्ययो भवति । देयेऽर्थे पूर्व्वोक्तधातुषु परेषु त्राच्प्रत्ययोऽपि । यथा देवाय देयं करोति देवत्राकरोति ।" इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १८७ । ५८ ।
"जित्वा वा बहुभिर्यज्ञैर्यजध्वं भूरिदक्षिणैः ।
हता वा देवसाद्भूत्वा लोकान् प्राप्स्यथ पुष्कलान् ॥")

देवसायुज्यं, क्ली, (देवेन सायुज्यं संमिलनम् ।) देवत्वम् । इत्यमरः । २ । ७ । ५२ ॥

देवसृष्टा, स्त्री, (देवाय क्रीड़ार्थं सृष्टा ।) मद्यम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६७ ॥

देवसेना, स्त्री, इन्द्रकन्या । इति मेदिनी । ने, १८७ ॥ (प्रजापतेः कन्या । इति महाभारतम् । ३ । २२३ । १ ॥) सा षष्ठी । (यथा, ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे प्रकृतिखण्डे । १ । ७३—७४ ।

"प्रधानांशस्वरूपा या देवसेना च नारद ! ।
मातृकासु पूज्यतमा सा च षष्ठी प्रकीर्त्तिता ॥
शिशूनां प्रतिविश्वेषु प्रतिपालनकारिणी ।
तपस्विनी विष्णुभक्ता कार्त्तिकेयस्य कामिनी ॥"
इयं हि यथा यथा कार्त्तिकेयस्य पत्नी जाता तद्विवरणं महाभारते ।३।२२३ अध्यायमारभ्य विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥) देवानां सेना । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २२२ । ५ ।
"देवसेनां दानवैर्यो भग्नां दृष्ट्वा महाबलः ।
पालयेद्वीर्य्यमाश्रित्य स ज्ञेयः पुरुषो मया ॥")

देवसेनापतिः, पुं, (देवसेनायाः पतिः ।) कार्त्तिकेयः । इति शब्दरत्नावली ॥

देवस्वं, क्ली, (देवस्य स्वं धनम् ।) देवखत्ताद्यदिधनम् । यथा,—
"ब्रह्मस्वञ्च गुरोर्द्रव्यं देवस्वञ्च हरेत्तु यः ।
कन्यां ददाति शुल्केन स प्रेतो जायते ध्रुवः ॥"
इति महाभारते पञ्चप्रेतोपाख्यानम् ॥
(यथा च मनुः । ११ । २६ ।
"देवस्वं ब्राह्मणस्वं वा लोभेनोपहिनस्ति यः ।
स पापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति ॥"
यज्ञशीलधनम् । यथा, मनुः । ११ । २० ।
"यद्धनं यज्ञशीलानां देवस्वं तद्विदुर्बुधाः ॥")

देवहूः, पुं, (ह्वे + भावे क्विप् । देवानां हूराह्वानमनेनेति ।) वामकर्णः । यथा,
"आपणो व्यवहारोऽत्र चित्रमन्धो बहूदनम् ।
पितृहूर्दक्षिणः कर्ण उत्तरो देवहूः स्मृतः ॥"
इति श्रीभागवते । ४ । २९ । १२ ॥
(त्रि, देवानाह्वयतीति । ह्वे + कर्त्तरि क्विप् । देवानां आह्वाता । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १७ । ६२ ।
"देवहूर्यज्ञ आ च वक्षत्सुम्नहूर्यज्ञ आ च वक्षत् ॥")

देवा, [ऋ] पुं, (दीव्यत्यनेनेति । दिव + "दिवेर्ऋः ।" उणां २ । १०० । इति ऋः ।) देवरः । इत्यमरः । २ । ६ । ३२ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ८५ । ४६ ।
"ननान्दरि सम्राज्ञी भव सम्राज्ञी अधि देवृषु ॥")
रक्षापतिः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

देवा, स्त्री, (दिव्यते ऽनया । दिव + घञ् । ततष्टाप् ।) पद्मचारिणी । अशनपर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (मूर्व्वा । अस्याः पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"तेजनी पिलुनी देवा तिक्तवल्ली पृथक्त्वचा ।
धनुःश्रेणी मधुरसा मूर्व्वा निर्द्दहनीति च ॥")

देवाजीवः, त्रि, (देवेन देवप्रतिमासेवनेन आजीवतीति । आ + जीव + अच् ।) देवलः । इत्यमरः । २ । १० । ११ ॥

देवाजीवी, [न्] त्रि, (देवेन आजीवतीति । आ + जीव + णिनिः ।) देवलः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

देवाटः, पुं, (अट गतौ + भावे घञ् । देवानां आटो गमनं यत्र ।) हरिहरक्षेत्रम् । यथा,
"यदा नन्दी शूलपाणिर्गोधिनेन पुरस्कृतः ।
स्थितवान् तद्दिनादेव क्षेत्रं हरिहरात्मकम् ॥
देवानामटनाच्चैव देवाट इतिसंज्ञितम् ॥"
इति वराहपुराणम् ॥

देवात्मा, [न्] पुं, (देव आत्मा अधिष्ठातृदेवता यस्य ।) अश्वत्थः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

देवानांप्रियः, पुं स्त्री, (देवानां प्रियः । "देवानां प्रिय इति च मूर्खे ।" ६ । ३ । २१ । इत्यस्येति वर्त्तिकोक्त्या षष्ठ्या अलुक् । छागस्य पशुत्वादेव मूर्खत्वं बोध्यम् ।) छागः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ त्रि, जाल्मः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १७ ॥

देवापिः, पुं, प्रतीपराजः पुत्त्रः । स सुमेरुसमीपे कलापग्रामे योगी भूत्वा आस्ते स कलौ लुप्तं चन्द्रवंशं पुनः सत्ययुगे भावयिष्यति । इति श्रीभागवतम् ॥ स च कुष्ठी प्रजाभिरपध्यातः । इति मत्स्यपुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । ९५ । ४४—४५ ।
"प्रतिश्रवसः प्रतीपः प्रतीपः खलु शैव्यामुपयेमे सुनन्दां नाम तस्यां पुत्त्रानुत्पादयामास देवापिं शान्तनुं बाह्लीकञ्चेति । देवापिः खलु बाल एवारण्यं विवेश शान्तनुस्तु महीपालो बभूव ॥"
वैदिकमते तु अयं ऋष्टिषेणस्य पुत्त्रः । यथा, निरुक्ते । २ । १० ।
"देवापिश्चार्ष्टिषेणः शन्तनुश्च कौरव्यौ भ्रातरौ बभूवतुः । स शन्तनुः कनीयानभिषेचयाञ्चक्रे देवापिस्तपः प्रतिपेदे । ततः शन्तनो राज्ये द्वादश वर्षाणि देवो न ववर्ष । तमूचुः ब्राह्मणा अधर्म्मस्त्वया चरितो ज्येष्ठं भ्रातरमन्तरित्याभिषेचितं तस्मात् ते देवो न वर्षतीति । स शन्तनुर्देवापिं शिशिक्ष राज्येन । तमुवाच देवापिः पुरोहितस्तेऽसानि याजयानि च त्वेति । तस्यै तद्वर्षकामसूक्तम् ॥" तथा च ऋग्वेदे । १० । ९८ । ५ ।
"आर्ष्टिषेणो होत्रमृषिर्निषीदन् देवापिर्देवसुमतिं चिकित्वान् ॥")

देवाभीष्टा, स्त्री, (देवानामभीष्टा प्रिया ।) ताम्बूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

देवायतनं, क्ली, (देवानामायतनं गृहम् ।) देवालयः । यथा, कूर्म्मपुराणे ।
"न देवायतनं गच्छेत् कदाचिद्वाप्रदक्षिणम् ।
न पीड़येद्वा वस्त्राणि न देवायतनेष्वपि ॥")

देवायुधं, क्ली, (देवस्य इन्द्रस्य आयुधम् ।) शक्रधनुः । इति हेमचन्द्रः ।२।९३ ॥ देवानामस्त्रञ्च ॥

देवार्हं, क्ली, (देवमर्हतीति । अर्ह + अण् ।) सुरपर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवार्हा, स्त्री, (देवार्ह + टाप् ।) सहदेवी लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवालयः, पुं, (देवानामालय आवासः ।) स्वर्गः । (यथा, देवीभागवते । ५ । ४ । ४ ।
"व्रज देवालयं शक्र ! यथेष्टं व्रज वासव ! ॥")
देवगृहम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ८६ ।
"क्षेत्रं वाटी भवद्देवालयो दूतीगृहं वनम् ॥")

देवाला, स्त्री, (देवानपि आलाति स्वायत्तीकरोतीति । आ + ला + कः ।) रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥

देवावासः, पुं, (देवानां आवासो वासस्थानम् ।) अश्वत्थवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

देवाश्वः, पुं, (देवस्य इन्द्रस्य अश्वः ।) इन्द्रघोटकः । उच्चैःश्रवाः । इति हलायुधः ॥

देविका, स्त्री, (दीव्यतीति । दिव + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) नदीविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्याः परिमाणं यथा,—
"अर्द्धयोजनविस्तारां पञ्चयोजनमायताम् ।
एतावद्देविकामाहुर्देवर्षिपरिसेविताम् ॥"
इति पाद्मे भूमिखण्डम् ॥
(इयं हिमवत्पादनिःसृता । इति मत्स्यपुराणम् । ११३ ।२१॥ अनया सह सरयूः सङ्गता । इति कालिकापुराणम् । २३ अः ॥ इयन्तु तीर्थस्थानानामन्यतमा । अत्र नरः स्नात्वा महादेवं समभ्यर्च्य यथाशक्ति चरुं निवेद्य च सर्व्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलं लभते । इति महाभारतम् । ३ । ८२ । ९९ ॥ इयं हि पीठस्थानानाम् अन्यतमा । अत्र भगवती नन्दिनीरूपेण विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६८ ।
"शिवकुण्डे शुभानन्दा नन्दिनी देविकातटे ॥"
युधिष्ठिरस्य पत्नीविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ९५ । ७६ ।
"युधिष्ठिरस्तु गोवासनस्य शैव्यस्य देविकां नाम कन्यां स्वयंवरां लेभे । तस्यां पुत्त्रं जनयामास यौधेयं नाम ॥") धुस्तूरः । इति भावप्रकाशः ॥ देवसम्बन्धिनि, त्रि ॥

देविलः, त्रि, (दीव्यति आनन्देनेति । दिव + "गुपादिभ्यः कित् ।" उणां १ । ५७ । इति इलच् ।) धार्म्मिकः । इत्युणादिकोषः ॥

देवी, स्त्री, (दीव्यतीति । दिव + अच् ततो ङीप् ।) दुर्गा । इति धरणी ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।८४।२।
"देव्या यया ततमिदं जगदात्मशक्त्या
निःशेषदेवगणशक्तिसमूहमूर्त्त्या ॥")
नाट्योक्तौ कृताभिषेका राजपत्नी । इत्यमरः । १।७।१३॥ मूर्व्वा । (यथा, भावप्रकाशे ।१।१।
"मूर्व्वा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी स्रवा ॥")
पृक्का । इति मेदिनी । वे,१२ ॥ (देवानां पत्नी । ङीप् ।) सामान्यदेवपत्नी । यथा, देवीनां दक्षिणायने इति स्मृतिः ॥ ब्राह्मणस्त्रीणामोपपदम् । यथा, देव्यन्ता हि स्त्रियो मताः । इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥ अपि च, कर्म्मविपाके ।
"देव्यन्ताश्च स्त्रियः सर्व्वा दास्यन्ताः शूद्रयोनयः ॥"
आदित्यभक्ता । लिङ्गिनी । बन्ध्याकर्कोटकी । शालिपर्णी । महाद्रोणी । पाठा । नागरमुस्ता । स्पृगेर्व्वारुः । हरीतकी । अतसी । श्यामानामपक्षिजातिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उपनिस-

द्विशेषः। स तु अथर्ववेदान्तर्गतः। यथा, मुक्तिकोपनिषदि।
"त्रिपुरातापनं देवी त्रिपुराकृटभावना ॥")

देवीकोटः, पुं, (देव्याः कोटो दुर्गमिव।) बाणपुरम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

देवेज्यः, पुं, (देवानामिज्यः पूज्यः।) बृहस्पतिः। इति शब्दरत्नावली ॥

देवेष्टः, पुं, (देवानामिष्टः प्रियः।) महामेदा। गुग्गुलुः। इति राजनिर्घण्टः ॥ देववाञ्छिते, त्रि ॥

देवेष्टा, स्त्री, (देवानामिष्टा।) वनबीजपूरकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

देवोद्यानं, क्ली, (देवानां उद्यानं वनम्।) देवानां वनम्। तद्यथा। वैभ्राजम्। मिश्रकम्। शिश्रकारणम्। चैत्ररथम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

देशः, पुं, (दिश्यते निर्द्दिश्यते इति। दिश निर्द्देशे + कर्म्मणि घञ्।) भूगोलभागविशेषः। इति सिद्धान्तमञ्जरी ॥ जनपदे जनपदसमुदाये जनपदैकदेशे सजलनिर्जलस्थानमात्रे च। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ स त्रिविधः। जाङ्गलः अनूपः साधारणश्च। तत्पर्य्यायः। जनपदः १ नीवृत् २ विषयः ३ उपवर्त्तनम् ४। इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रदेशः ५ राष्ट्रम् ६। इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अथ देशे वर्णनीयानि। रत्नम् १ खनिः २ द्रव्यम् ३ पण्यम् ४ धान्यम् ५ करोद्भवः ६ दुर्गग्रामः ७ जनाधिक्यम् ८ नदीमातृकतादि ॥ * ॥ अथ ग्रामे वर्णनीयानि। धान्यम् १ लता २ वृक्षः ३ सरः ४ पशुपुष्टिः ५ क्षेत्रम् ६ अरघट्टः ७ केदारः ८ ग्रामेयीसुखम् ९ विभ्रमः १०। इति कविकल्पलता ॥ * ॥

अथ मध्यदेशीयजनपदा यथा,—

"तास्विमे कुरुपाञ्चालाः शाल्वाश्चैव सजाङ्गलाः।
शूरसेना भद्रकारा बोधकाः सपटच्चराः ॥
मत्स्याः किराताः कुल्याश्च कुन्तयः कान्तिकोशलाः।
आवन्ताश्च भुलिङ्गाश्च लोकाश्चैवान्धकैः सह ॥
मध्यदेश्या जनपदाः प्रायशः परिकीर्त्तिताः ॥"

अथ उदीच्या देशा यथा,—

"वाह्लीका वाटधानाश्च आभीराः कालतोयकाः।
परन्ध्राश्चैव शूद्राश्च पह्लवाश्चात्मखण्डिकाः ॥
गान्धारा जवनाश्चैव सिन्धुसौवीरमद्रकाः।
शका ह्रद्याः पुलिन्दाश्च पारदा हारमूर्त्तिकाः ॥
रामठाः कण्ठकाराश्च केकया देशमानिकाः।
क्षत्त्रियोपनिवेशाश्च वैश्यशूद्रकुलानि च ॥
आत्रेयोऽथ भरद्वाजः प्रस्थलाः सदशेरकाः।
लम्पकास्तलगानाश्च सैनिकाः सह साङ्गजैः ॥
एते देशा उदीच्यास्तु प्राच्यान्देशान्निबोधत ॥"

अथ प्राच्या देशा यथा,—

"अङ्गवङ्गा मद्गुरका अन्तर्गिरिवहिर्गिराः।
ततः प्रवङ्गा मातङ्गा मलया मलवर्त्तकाः ॥
सुह्मोत्तराः प्रविजया भार्गवाङ्गेयमालवाः।
प्राग्ज्योतिषाश्च पुण्ड्राश्च विदेहास्ताम्रलिप्तकाः ॥
शाल्वा मागधगोनर्द्दाः प्राच्या जनपदाः स्मृताः ॥"

अथ दक्षिणापथदेशा यथा,—

"तथापरे जनपदा दक्षिणापथवासिनः।
पाण्ड्राश्च केरलाश्चैव चोलाः कुल्यास्तथैव च ॥
सेतुका मुष्यकाश्चैव कुपथाचारवासिकाः।
नवराष्ट्रा माहिषका कलिङ्गाश्चैव सर्व्वशः ॥
कावेराश्च सहैषीकैराटव्याः शवरास्तथा।
पुलिङ्गा विन्ध्यमूषीका वैदर्भा दण्डकैः सह ॥
कुलीयाश्च शिरालाश्च रूपसास्तापसैः सह।
तथा तैत्तिरकाश्चैव सर्व्वे कारस्करास्तथा ॥
नासिकाद्याश्च ये चान्ये ये चैवान्तरनर्म्मदाः।
भानुकच्छाः समाहेयाः सह सारस्वतैस्तथा ॥
कच्छीयाश्च सुराष्ट्राश्च आनर्त्ताश्चार्व्वुदैः सह।
इत्येते अपरान्ताश्च शृणु ये विन्ध्यवासिनः ॥"

अथ विन्ध्यवासिदेशा यथा,—

"मालवाश्च करूषाश्च मेकलाश्चोत्कलैः सह।
उत्तमार्णा दशार्णाश्च भोजाः किष्किन्धिकैः सह ॥
तोषलाः कोशलाश्चैव त्रैपुरा वैदिकास्तथा।
तुमुरास्तुम्बुराश्चैव पटुमान्निषधैः सह ॥
अनूपास्तुण्डिकेराश्च वीतिहोत्रा अवन्तयः ॥
एते जनपदाः ख्याता विन्ध्यपृष्ठनिवासिनः ॥"

पर्व्वताश्रयिदेशा यथा,—

"अतो देशान् प्रवक्ष्यामि पर्व्वताश्रयिणश्च ये।
निर्हारा हंसवर्णाश्च कुपथा अपथाः खशाः ॥
कुथप्रावरणाश्चैव ऊर्णा दर्भाः समूहकाः।
त्रिगर्त्ता मण्डलाश्चैव किराताश्चामरैः सह ॥"
इति मत्स्यपुराणम् ॥

अपि च।

"देशव्यवस्था देवेशि! कथ्यते शृणु तत्परा।
वैद्यनाथं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे! ॥
तावदङ्गाभिधो देशो यात्रायां न हि दुष्यति।
रत्नाकरं समारभ्य ब्रह्मपुत्त्रान्तगं शिवे!।
वङ्गदेशो मया प्रोक्तः सर्व्वसिद्धिप्रदर्शकः ॥
जगन्नाथात् पूर्व्वभागात् कृष्णातीरान्तगं शिवे।
कलिङ्गदेशः संप्रोक्तो वाममार्गपरायणः ॥
कलिङ्गदेशमारभ्य पञ्चाष्टयोजनं शिवे!।
दक्षिणस्यां महेशानि! कालिङ्गः परिकीर्त्तितः ॥
सुब्रह्मण्यं समारभ्य यावद्देवो जनार्द्दनः।
तावत् केरलदेशः स्यात् तन्मध्ये सिद्धकेरलः ॥
रामेश्वरात् व्यङ्कटेशात् हंसकेरलनामकः।
अनन्तशैलमारभ्य यावत् स्यादव्ययं परे ॥
तावत् सर्व्वेशनामा तु केरलः परिकीर्त्तितः।
शारदामठमारभ्य कुङ्कुमाद्रितटान्तकम् ॥
तावत् काश्मीरदेशः स्यात् पञ्चाशद्योजनान्तकम् ॥
कालेश्वरं श्वेतगिरिं त्रैपुरं नीलपर्व्वतम् ॥
कामरूपाभिधो देशो गणेशगिरिमूर्द्धनि।
त्रियम्बकं समारभ्य मध्ये चोज्जयिनी शिवे! ॥
मार्ज्जारतीर्थं राजेन्द्र! कोलापुरनिवासिनी।
तावद्देशो महाराष्ट्रः कर्णाटस्वामिगोचरः ॥
जगन्नाथादूर्द्ध्वभागमर्व्वाक् श्रीभ्रमरात्मिकात्।
तावदन्ध्राभिधो देशः सौराष्ट्रं शृणु सादरम् ॥
कोङ्कणात् पश्चिमं तीर्थं समुद्रप्रान्तगोचरम्।
हिङ्गुलाजान्तको देवि! दशयोजनदेशतः ॥
सौराष्ट्रदेशो देवेशि! तस्मात्तु गुर्ज्जराभिधः।
श्रीशैलन्तु समारभ्य चोलेशान्मध्यभागतः ॥
तैलङ्गदेशो देवेशि! ध्यानाध्ययनतत्परः।
सुराम्बिकां समारभ्य मलयाद्रान्तगं शिवे! ॥
मलयालाभिधो देशो मन्त्रसिद्धिप्रवर्त्तकः।
रामनाथं समारभ्य श्रीरङ्गान्तं विलेश्वरि! ॥
कर्णाटदेशो देवेशि! साम्राज्यभोगदायकः।
ताम्रपर्णीं समासाद्य शैलाद्वैशिखरोद्भवः ॥
अवन्तीसंज्ञको देशः कालिका तत्र तिष्ठति।
भद्रकालीमहापूर्व्वे रामदुर्गाच्च पश्चिमे।
श्रीविदर्भाभिधो देशो वैदर्भी तत्र तिष्ठति ॥
गुर्ज्जरात् पूर्व्वभागे तु द्वारकातो हि दक्षिणे।
मरुदेशो महेशानि! उष्ट्रोत्पत्तिपरायणः ॥
श्रीकोङ्कणादधोभागे तापीतः पश्चिमे परे।
आभीरदेशो देवेशि! विन्ध्यशैले व्यवस्थितः ॥
अवन्तीतः पूर्व्वभागे गोदावर्य्यास्तथोत्तरे।
मालवाख्यो महादेशो धनधान्यपरायणः ॥
द्रविड़तैलङ्गयोर्म्मध्ये चोलदेशः प्रकीर्त्तितः।
लम्बकर्णाश्च ते प्रोक्तास्तद्देशो वान्तरे भवेत् ॥
कुरुक्षेत्रात् पश्चिमे तु तथा चोत्तरभागतः।
इन्द्रप्रस्थान्महेशानि! दशयोजनकद्वये ॥
पाञ्चालदेशो देवेशि! सौन्दर्य्यगर्व्वभूषितः।
पाञ्चालदेशमारभ्य म्लेच्छाद्दक्षिणपूर्व्वतः ॥
काम्बोजदेशो देवेशि! वाजिराशिपरायणः।
वैदर्भदेशादूर्द्ध्वञ्च इन्द्रप्रस्थाच्च दक्षिणे ॥
मरुदेशात् पूर्व्वभागे वैराटः परिकीर्त्तितः।
काम्बोजादुच्चभागे तु इन्द्रप्रस्थाच्च पश्चिमे ॥
पाण्ड्रदेशो महेशानि! महाशूरत्वकारकः।
गण्डकीतीरमारभ्य चम्पारण्यान्तकं शिवे! ॥
विदेहभूः समाख्याता तैरभुक्ताभिधः स तु।
काम्बोजदेशमारभ्य महाम्लेच्छात्तु पूर्व्वके।
वाह्लीकदेशो देवेशि! अश्वोत्पत्तिपरायणः ॥
तप्तकुण्डं समारभ्य रामक्षेत्रान्तकं शिवे!।
किरातदेशो देवेशि! विन्ध्यशैलेऽवतिष्ठते ॥
करतोयां समारभ्य हिङ्गुलाजान्तकं शिवे!।
मुल्तानदेशो देवेशि! महाम्लेच्छपरायणः ॥
हिङ्गुपीठं समारभ्य मक्केशान्तं महेश्वरि!।
खुरासानाभिधो देशो म्लेच्छमार्गपरायणः ॥
तन्मध्ये चोत्तरे देवि! ऐराकः परिकीर्त्तितः।
काश्मीरन्तु समारभ्य कामरूपात्तु पश्चिमे।
भोटान्तदेशो देवेशि! मानसेशाच्च दक्षिणे ॥
मानसेशादुच्चपूर्व्वे चीनदेशः प्रकीर्त्तितः।
कैलासीरं समारभ्य सरयूं परितः परे ॥
अमरगां महेशानि महाचीनाभिधो भवेत्।
जटेश्वरं समारभ्य योगिन्यन्तं महेश्वरि! ॥
नेपालदेशो देवेशि! शिलहट्टं शृणु प्रिये!।
गणेश्वरं समारभ्य महोदध्यन्तगं शिवे! ॥
शिलहट्टाभिधो देशः पर्व्वते तिष्ठति प्रिये!।
वङ्गदेशं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे! ॥

गौड़देशः समाख्यातः सर्व्वविद्याविशारदः ।
गोकर्णेशात् पूर्व्वभागे आर्य्यावर्त्तात्तु चोत्तरे ॥
तैरभुक्तात् पश्चिमे तु महापूर्य्याश्च सर्व्वतः ।
महाकोशलदेशश्च सूर्य्यवंशपरायणः ॥
वासेश्वरं समारभ्य तप्तकुण्डान्तकं शिवे ।
मगधाख्यो महादेशो यात्रायां न हि दुष्यति ॥
दक्षोत्तरक्रमेणैव क्रमात् कीकटमागधौ ।
चरणाद्रिं समारभ्य गृध्रकूटान्तकं शिवे ! ॥
तावत् कीकटदेशः स्यात्तदन्तर्मागधो भवेत् ।
जगन्नाथप्रान्तदेशश्चोत्कलः परिकीर्त्तितः ॥
कामगिरिं समारभ्य द्वारकान्तं महेश्वरि ! ।
श्रीकुन्तलाभिधो देशो हूनं शृणु महेश्वरि ! ॥
कामगिरेर्द्दक्षभागे मरुदेशात्तथोत्तरे ।
हूनदेशः समाख्यातः शूरास्तत्र रमन्ति च ॥
अथाभ्यङ्गं समारभ्य कोटिदेशस्य मध्यगे ।
समुद्रप्रान्तदेशो हि कोङ्कणः परिकीर्त्तितः ॥
ब्रह्मपुत्त्रात् कामरूपात् मध्यभागे तु कैकयः ।
मागधाद्दक्षभागे तु विन्ध्यात् पश्चिमतः शिवे ! ॥
सौरसेनाभिधो देशः सूर्य्यवंशप्रकाशकः ।
हस्तिनापुरमारभ्य कुरुक्षेत्राच्च दक्षिणे ॥
पाञ्चालपूर्व्वभागे तु कुरुदेशः प्रकीर्त्तितः ।
मरुदेशात् पूर्व्वभागे कामाद्रेर्द्दक्षिणे शिवे ! ॥
सिंहलाख्यो महादेशः सर्व्वदेशोत्तमोत्तमः ।
शिलहट्टात् पूर्व्वभागे कामरूपात्तथोत्तरे ॥
पुलन्ध्रिदेशो देवेशि ! नरनारायणः परः ।
गणेश्वरात् पूर्व्वभागे समुद्रादुत्तरे शिवे ! ॥
कच्छदेशः समाख्यातः सुदेशं शृणु सादरम् ।
पुलिन्दादुत्तरे भागे कच्छाच्च पश्चिमे शिवे ! ॥
मत्स्यदेशः समाख्यातो मत्स्यबाहुल्य-
कारकः ।
वैराटपाण्ड्ययोर्म्मध्ये पूर्व्वदक्षक्रमेण तु ॥
मद्रदेशः समाख्यातो माद्रीहा तत्र तिष्ठति ।
शूरसेनात् पूर्व्वभागे गण्डक्याः पश्चिमे शिवे ! ॥
सौवीरदेशो देवेशि ! सर्व्वदेशाधमाधमः ।
अवन्तीतः पश्चिमे तु वैदर्भाद्दक्षिणोत्तरे ॥
नाटदेशः समाख्यातो वर्व्वरं शृणु पार्व्वति ! ।
मायापुरं समारभ्य सप्तशृङ्गात्तथोत्तरे ॥
वर्व्वराख्यो महादेशः सैन्धवं शृणु सादरम् ।
लङ्काप्रदेशमारभ्य मक्कान्तं परमेश्वरि ! ॥
सैन्धवाख्यो महादेशः पर्व्वते तिष्ठति प्रिये ! ।
एते षट्पञ्चाशद्देशा मया प्रोक्ता महेश्वरि ! ॥
एतन्मध्येऽपि देवेशि ! देशभेदा ह्यनेकशः ।
कोटिशः सन्ति देवेशि ! एते मुख्याः प्रकीर्त्तिताः ॥
रहस्यातिरहस्यञ्च गोप्तव्यं पशुसङ्कटे ।
इति संक्षेपतः प्रोक्तं किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि ॥”
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटलः ॥

देशकः, त्रि, (दिशतीति । दिश आदेशे + “ण्वुल् तृचौ ।” ३ । १ । १३३ । इति ण्वुल् ।) शास्ता । इति हेमचन्द्रः । ३ । १५२ ॥
“तथोन्मार्गप्रवृत्तस्य चास्तु सन्मार्गदेशकः ।
सन्तु मेऽतिथयः श्लाघ्या वित्तदाने तथार्च्चये ॥”
इति मार्कण्डेये । १६ । १७ ॥

देशकारी, स्त्री, रागिणीविशेषः । हनूमन्मते मेघरागस्य भार्य्या । अस्या जातिः संपूर्णः ग्रहं षड्जस्वरः गानसमयः वर्षर्त्तौ निशान्तः । अस्याः स्वरूपं सुन्दरस्त्री तिलयुक्तानना कमलपत्राक्षी दाड़िमस्तनी गौराङ्गी बिम्बोष्ठी मुक्ताहारकण्ठी कर्पूरचन्दनलिप्ताङ्गी सालङ्कारा नायकेन सहोपविश्य हावभावकटाक्षान् कुर्व्वती । सङ्गीतदर्पणमते अस्या गानसमयः प्रातर्वैराटीरागिण्या सह । अस्याः स्वरूपं नायकेन सह केलिकौतुकरता श्यामकेशभारा जितशरत्पूर्णचन्द्रानना अनङ्गराजिताङ्गी काञ्चनकलसद्युतिहारिकुचा कमलनयना मृदुभाषिणी । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

देशरूपं, क्ली, (दिश्यते इति । दिश् + कर्म्मणि घञ् । देशस्य हेतुयुक्तिदेशकालपात्रादिभिर्द्दिश्यमानस्य रूपम् । यद्वा, देशस्य देशानुरूपाचारस्य रूपम् ।) उचितम् । इत्यमरः ।२ । ८ । २४ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १०७ । ५ ।
“क्षीणग्रहणवृत्तिश्च यथा धर्म्मं प्रकीर्त्तितम् ।
लघुना देशरूपेण ग्रन्थयोगेन भारत ! ॥”)

देशाखी, स्त्री, रागिणीविशेषः । हनूमन्मते हिन्दोलरागस्य द्वितीयरागिणी । तस्या जातिः षाड़वः ग्रहं गान्धारस्वरः गानसमयः वसन्तर्त्तौ पूर्व्वाह्णः । अस्याः स्वरूपम् । सुरूपा नारी चन्द्रवदना क्रोधना कलहप्रिया रोमहर्षा निष्कोषकरवालकरा मल्लवत् धूल्यवगुण्ठितबाहुवक्षाः बलमर्द्दितकक्षस्थापितशत्रुपक्षा सर्व्वदा स्वसमीपस्थाश्रितनायका च । रागमालामते तु तस्याः स्वरूपं मल्लवत् परस्परमल्लक्रीड़ायां नियुक्ता । सा क्रीड़ामल्लकाष्ठोत्क्षेपणप्रस्तरादुत्तोलनभूमिलुण्ठनादिरूपा । कल्लिनाथमते वसन्तरागस्य भार्य्या । सङ्गीतदर्पणमते अस्या जातिः संपूर्णः । अस्याः स्वरूपं कर्पूरादपि कमनीयाङ्गी कमलराजितनयना हर्षयुक्ता रसिका अतिधीरा किञ्चित्सङ्कुचिता दीर्घभुजा मल्लद्युतिमोचिनी च । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

देशान्तरं, क्ली, (अन्यो देशः । मयूरव्यंसकादिवत् समासः ।) सुमेरुलङ्कयोर्मध्यरेखास्वरूपदेशस्वदेशयोरन्तरयोजनम् । इति सिद्धान्तरहस्यम् ॥ ये उदयान्तरकर्म्मणा लङ्कायामौदयिका ग्रहा जातास्ते देशान्तरकर्म्मणा स्वपुरोदयिकाः स्युः । तच्च द्विविधं एकं पूर्व्वापरं द्वितीयं याम्योत्तरं तच्चरसंज्ञमुक्तम् । यथा,—
“येऽनेन लङ्कोदयकालिकास्ते
देशान्तरेण सुपुरोदये स्युः ।
देशान्तरं प्रागपरं तथान्यत्
याम्योत्तरं तच्चरसंज्ञमुक्तम् ॥”
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥*॥
देशान्तरपरिभाषायां वृद्धमनुः ।
“वाचो यत्र विभिद्यन्ते गिरिर्व्वा व्यवधायकः ।
महानद्यन्तरं यच्च तद्देशान्तरमुच्यते ॥
देशनामनदीभेदान्निकटोऽपि भवेद्यदि ।
तत्तु देशान्तरं प्रोक्तं स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥
दशरात्रेण या वार्त्ता यत्र न श्रूयतेऽथवा ॥
वृहस्पतिः ।
देशान्तरं वदन्त्येके षष्टियोजनमायतम् ।
चत्वारिंशद्वदन्त्येके त्रिंशदेके तथैव च ॥”
इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥
“ मुनिद्वयवचनोक्तवागादियोजनादिभेदसामञ्जस्यार्थम् एवं व्याख्यायते त्रितयवैशिष्ट्ये त्रिंशद्योजनाभ्यन्तरे द्वितयवैशिष्ट्ये तदुपरि एकवैशिष्ट्ये चत्वारिंशद्योजनोपरि वाग्गीगिरिमहानद्यन्तरितत्वभेदाभावेऽपि षष्टियोजनोपरि वैदेश्यम् ।” इति शुद्धिचिन्तामणिः ॥

देशिकः, पुं, (देशे प्रसितः इति । देश + ठक् ।) पथिकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १५७ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ५ । १० ।
“अदेशिको यथा सार्थः सर्व्वं कृच्छ्रं समृच्छति ।
अनायका तथा सेना सर्व्वान्दोषान् समृच्छति॥”)
गुरुः । यथा देशिको मूलमन्त्रेण इत्यागमः ॥ (यथा,महाभारते । १३ । १४७ । ४२ ।
“धर्म्माणां देशिकः साक्षात् स भविष्यति धर्म्म-
भाक् ।
धर्म्मविद्भिः सदैवेशो नमस्कार्य्यः सदोद्यतैः ॥”)

देशिनी, स्त्री, (दिशतीति । दिश् आदेशे + णिनिः । स्त्रियां ङीप् ।) तर्ज्जनी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यसंहितायाम् । १ । १६ ।
“कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च ।
प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥”)

देशी, स्त्री, रागिणीविशेषः । हनूमन्मते दीपकरागस्य भार्य्या । अस्या जातिः षाड़वः ग्रहं ऋषभस्वरः गानसमयः ग्रीष्मर्त्तौ मध्याह्नः । अस्याः स्वरूपं सुरूपा नारी हरिद्वसना अलङ्कृता यौवनमदेन कामासक्ता सती नायकशयनागारमागत्य निधुवनरता च । भरतमते तु मेघरागस्य पत्नी । सङ्गीतदर्पणमते हिन्दोलरागस्य भार्य्या । तस्या गानसमयः यामयुगलम् । तस्याः स्वरूपम् । निद्रायुक्तनयना आलस्ययुक्ता प्रियाभिमुखी नायकस्य निद्राभञ्जनार्थं मनोरञ्जनतानं गायन्ती रमणेच्छया रचितवेशा । भूषणगणशोभिता गौराङ्गी परिहितहरिद्वर्णशाटिका । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥ (सङ्गीतभेदः । यथा, सङ्गीतदर्पणे । १ । ३—६ ।
“गीतं वाद्यं नर्त्तनञ्च त्रयं सङ्गीतमुच्यते ।
मार्गदेशी विभागेन सङ्गीतं द्विविधं मतम् ॥
द्रुहिणेन यदन्विष्टं प्रयुक्तं भरतेन च ।
महादेवस्य पुरतस्तन्मार्गाख्यं विमुक्तिदम् ॥
तत्तद्देशस्थया रीत्या यत् स्याल्लोकानुरञ्जनम् ।
देशे देशे तु सङ्गीतं तद्देशीत्यभिधीयते ॥”)

देश्यं, क्ली, (दिश्यते इति । दिश् + कर्म्मणि ण्यत् ।) पूर्व्वपक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ देशार्हे,त्रि ॥ (देशे भवः । देश + “दिगादिभ्यो यत् ।” ४ ।

३ । ५४ । इति यत् ।) देवप्रभवे । यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ३ । ८ ।
"भोगाय देवभिक्षूणां वल्लभास्याम्रतप्रभा ॥")
देष्णुः, त्रि, (ददातीति । दा+-"गादाभ्यामि-
ष्णुच् ।" उणां ३ । १६ । इति इष्णुच् ।) दाता ।
दुर्द्दमः । इति हेमचन्द्रः ॥ रजकः । इति
संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥
देहः, पुं क्ली, (देग्धि प्रतिदिनम् । दिह उपचये +
अच् ।) शरीरम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७१ ।
न्यायमते पृथिव्या देहं योनिजम् अयोनिजञ्च ।
योनिजं जरायुजमण्डजञ्च । अयोनिजं स्वेदजो-
द्भिदादिकम् । नारकिणां शरीरमप्ययोनिजम् ।
जलीयं देहमयोनिजं वरुणलोके प्रसिद्धम् ।
तैजसं देहमयोनिजं सूर्य्यलोके प्रसिद्धम् । वायो-
र्देहमयोनिजं तदेव पिशाचादीनाम् । इति
सिद्धान्तमुक्तावली ॥ * ॥
अथ नरकभोगदेहविवरणम् । तत्र यमं प्रति
सावित्रीप्रश्नः ।
"स्वदेहे भस्मसाद्भूते यान्ति लोकान्तरं नराः ।
केन देहेन वा भोगं भुञ्जते च शुभाशुभम् ॥
सुचिरं क्लेशभोगेन कथं देही विनश्यति ।
देहो वा किंविधो ब्रह्मन् ! तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥"
यमस्योत्तरम् ।
"शृणु देहविवरणं कथयामि यथागमम् ।
पृथिवी वायुराकाशस्तेजस्तोयमिति स्फुटम् ॥
देहिनां देहबीजञ्च स्रष्टुः सृष्टिविधौ परम् ।
पृथिव्यादिपञ्चभूतैर्यो देहो निर्म्मितो भवेत् ॥
स कृत्रिमो नश्वरश्च भस्मसाच्च भवेदिह ॥
वृद्धाङ्गुष्ठप्रमाणश्च यो जीवपुरुषः कृतः ।
बिभर्त्ति सूक्ष्मदेहन्तं तद्रूपं भोगहेतवे ॥
स देहो न भवेद्भस्म ज्वलदग्नौ यमालये ।
जले न नष्टो देही वा प्रहारे सुचिरे कृते ॥
न शस्त्रे च न चास्त्रे च न तीक्ष्णकण्टके तथा ।
तप्तद्रवे तप्तलौहे तप्तपाषाण एव च ॥
प्रतप्तप्रतिमाश्लेषेऽप्यत्यूर्द्ध्वं पतनेऽपि च ।
न च दग्धो न भग्नश्च भुङ्क्ते सन्तापमेव च ॥
कथितं देहवृत्तान्तकारणञ्च यथागमम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥
ईश्वरदेहस्य प्रमाणं यथा,—
"यन्मे गुह्यतमं देहं सर्व्वगं तत्त्वदर्शिनः ।
प्रविष्टा मम सायुज्यं लभन्ते योगिनोऽव्ययम् ॥"
इति कूर्म्मपुराणम् ॥
देहकोषः, पुं, (देहस्य कोष इव आवरकत्वात् ।)
पक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । पाखा इति भाषा ॥
देहक्षयः, पुं, (देहस्य क्षयो हानिर्यस्मात् ।)
रोगः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
देहदः, पुं, (देहं ददाति यद्वा दायति क्षतादिः
शोधयतीति । दा दाने दैप शोधने वा +
"आतोऽनुपसर्गे कः । "३ । २ । ३ । इति कः ।)
पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (देहदातरि,त्रि ॥)
देहदुर्गन्धता, स्त्री, (देहस्य दुर्गन्धता) शरीर-
दौर्गन्ध्यम् । तन्नाशकौषधं यथा,—
"अर्ज्जुनस्य च पुष्पाणि जम्बुपत्रयुतानि च ।
सलोध्राणि च तल्लेपो देहदुर्गन्धतां हरेत् ॥"
इति गारुडे १६४ अध्यायः ॥
देहधारकं, क्ली स्त्री, (देहं धारयतीति । धारि +
"ण्वुल्तृचौ ।" १ । ३ । १३३ । इति ण्वुल् ।)
अस्थि । इति हेमचन्द्रः । ३ । २९० ॥
देहधिः, पुं, (देहो धीयते अस्मिन्निति । देह +
धा + आधारे किः ।) पक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ पाखा इति भाषा ॥
देहधृक्, [ज्] पुं, (देहे धर्व्वति सञ्चरतीति ।
धृज् + क्विप् ।) वायुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(यथा, सुश्रुते । २ । १ ।
"वायुर्यो वक्त्रसञ्चारी स प्राणो नाम देहधृक् ॥")
देहभृत्, पुं, (देहं बिभर्त्तीति । देह + भृ +
क्विप् तुगागमश्च ।) जीवः । इति हेमचन्द्रः ।
६ । २ ॥ (यथा, रघौ । ८ । ५१ ।
" धिगिमां देहभृतामसारताम् ॥ ")
देहयात्रा, स्त्री, (देहस्य यात्रा लोकान्तरगम-
नम् ।) यमपुरीगमनम् । मरणम् । (देहाय
देहरक्षणाय या यात्रा उद्यमादिः ।) भोजनम् ।
इति मेदिनी । रे, २६८ ॥ (यथा, भागवते ।
४ । २३ । २० ।
"अतीव भर्त्तुर्व्रतधर्म्मनिष्ठया
शुश्रूषया चार्षदेहयात्रया ।
नाविन्दतार्त्तिं परिकर्शिताऽपि सा
प्रेयस्करस्पर्शनमाननिर्वृतिः ॥")
देहला, स्त्री, (देहं लाति देहस्य पुष्टिं ददातीति ।
देह + ला + कः टाप् । सेवनेन प्रथमं पुष्टि-
वर्णादिप्रदानादस्यास्तथात्वम् ।) मद्यम । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
देहलिः, पुं, (दिह + भावे घञ् । देहो लेपस्तं
लाति गृह्णातीति । देह + ला + बाहुलकात्
किः ।) देहली । इति शब्दरत्नावली ॥
देहली, स्त्री, (देहं लेपं लातीति । देह + ला +
"आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) गृहावग्रहणी । इत्य-
मरः । २ । २ । १३ ॥ दारपिण्डिका । द्वाराग्र-
स्थानम् । इति केचित् ॥ छातिना इति ख्याता
इति केचित् ॥ अध उडुम्बरम् । तत्शिलाया
अधोदारुपाषाणो वा । इति स्वामी ॥ इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मेघदूते । ८७ ।
"शेषान् मासान् गमनदिवसस्थापितस्यावधेर्व्वा
विन्यस्यन्ती भुवि गणनया देहलीमुक्तपुष्पैः ॥")
देहसारः, पुं, (देहस्य सारः ।) मज्जा । इति
राजनिर्घण्टः ॥
देहात्मवादी, [न्] त्रि, (देहमेवात्मानं पर-
ब्रह्म वदतीति । वद् + णिनिः ।) चार्व्वाकः ।
तस्येदं मतम् । शरीरमेवात्मा प्रज्वलितगृहात्
स्वपुत्रं परित्यज्यापि स्वस्य निर्गमदर्शनात् स्थूलो-
ऽहं कृशोऽहमित्यनुभवाच्च । अत्र प्रमाणम् ।
देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृताः ।
इति शारीरिकसूत्रभाष्यम् ॥
अपि च ।
"आत्मास्ति देहाद्व्यतिरिक्तमूर्त्ति-
र्भोक्ता स लोकान्तरितः फलानाम् ।
आशेयमाकाशतरोः प्रसूनात्
प्रथीयसः स्वादुफलप्रसूतौ ॥"
इति प्रबोधचन्द्रोदयः ॥
देहिका, स्त्री, (देग्धीति । दिह उपचये + ण्वुल् ।
टापि अत इत्वम् ।) कीटविशेषः । तत्-
पर्य्यायः । वटिः २ उपादिकः ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ उपजिह्विका ४ उत्पादिका ५
उद्देहिका ६ दिवी ७ । इति हारावली ॥
देही, [न्] (देहोऽस्त्यस्येति । देह + इनिः ।)
शरीरी । प्राणी । अस्य गुणा यथा,—
"बुद्ध्यादिषट्कं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा ।
धर्म्माधर्म्मौ गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्द्दश ॥"
अयं इन्द्रियाद्यधिष्ठाता पुण्यपापाश्रयः । ज्ञान-
सुखादियोगतो मानसप्रत्यक्षविषयः । पर-
देहादौ प्रवृत्त्यादिनानुमेयः । अहमित्याकार-
प्रत्ययाश्रयः । मनोमात्रस्य गोचरः । विभुः
परममहत्त्ववान् । इति भाषापरिच्छेदः ॥
तथा च । श्रीभगवद्गीतायाम् ।
"देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्व्वस्य भारत ! ।
तस्मात् युद्धाय युज्यस्व नैनं पापमवाप्स्यसि ॥"
अपि च ।
"देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥"
दै, प शोधने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-अनिट् ।) पित्वाद्दासंज्ञाभावे यगादौ
दायते इत्यादि । शोधनमिह शुद्धीकरणम् ।
दायति ताम्रमम्लेन लोकः । अवपूर्व्वः शुक्ली
भावे (अत्र अकर्म्मकः ।) श्विन्दते श्वेतते चीणि
स्युः शुक्लत्वेऽवदायति । इति भट्टमलः । इति
दुर्गादासः ।
दैतेयः, पुं, (दितेरपत्यं पुमान् । दिति + "स्त्रीभ्यो
ढक् ।" ४ । १ । १२० । इति ढक् ।) दैत्यः ।
इत्यमरः । १ । १ । १२ ॥ (यथा, हरिवंशे ।
१८२ । ७६ ।
"जय वाणं महाबाहो ! दैतेयं देवपूजित ! ।
यदर्थमवतीर्णोऽसि तत् कर्म्म सफलीकुरु ॥")
दैत्यः, पुं, दितेरपत्यं ("दित्यदित्यादित्यपत्युत्तर-
पदाण्ण्यः ।" ४ । १ । ८५ । इति ण्यः ।)
असुरः । इत्यमरः । १ । १ । १२ ॥ (यथा,
मनुः । १२ । ४८ ।
"तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका गणाः ।
नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः ॥")
दितिसम्बन्धिनि, त्रि ॥
दैत्यगुरुः, पुं, (दैत्यानां गुरुः ।) शुक्रः । इत्यमरः ।
१।३।२५॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् ।१०४।३४।
"आज्ञार्थमानास्पदभूतिवस्त्र-
प्राचुर्य्ययान् दैत्यगुरुस्तृतीये ॥")
दैत्यदेवः, पुं, (दैत्यानां देवः ।) वरुणः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ वायुः । इति हेमचन्द्रः ।४।१७३॥

दैत्यनिसूदनः, पुं, (निसूदयतीति । नि+सूदि+ल्युः । दैत्यानां निसूदनः नाशकः ।) विष्णुः । इति पुराणम् ॥

दैत्यपुरोधाः, [स्] पुं, (दैत्यानां पुरोधाः पुरोहितः ।) शुक्रः । इति हारावली । ३६ ॥

दैत्यमाता, [ऋ] स्त्री, (दैत्यानां माता ।) दितिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दैत्यमातृमात्रम् । यथा, हरिवंशे । १६६ । १२ ।
"अदितिर्दितिर्दनुश्चैव सिंहिका दैत्यमातरः ॥")
दैत्यपरिमाणकर्त्तरि, त्रि ॥

दैत्यमेदजः, पुं, (दैत्यमेदात् जायते इति । दैत्यमेद+जन्+डः ।) भूमिजगुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पृथिव्याम्, स्त्री । मधुकैटभमेदजातत्वात् ॥

दैत्ययुगं, क्ली, (दैत्यानां युगम् ।) दैत्यानां युगविशेषः । तत् दैवपरिमाणेन द्वादशसहस्रवर्षाणि । मनुष्यमानेन चतुर्युगसंख्यम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दैत्या, स्त्री, (दितेरियमिति ण्यः । ततष्टाप् ।) सुरानामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २।४।१२३ ॥ चण्डौषधिः । इति मेदिनी । ये, ३२ ॥ मद्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दैत्यभार्य्या च ॥

दैत्यारिः, पुं, (दैत्यानामरिः ।) विष्णुः । इत्यमरः । १।१।१६ ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । २ ।२८ ।
"दैत्यारिः कमलाकपोलमकरीलेखाङ्कितोरःस्थलः ।
शेतेऽब्धावितरेषु जन्तुषु पुनः का नाम शान्तेः कथा ॥")
देवता । इति मेदिनी । रे, १७० ॥

दैत्याहोरात्रः, पुं, (दैत्यानामहोरात्रः ।) दैत्यानां दिवानिशम् । स मनुष्यमानेन वर्षैकसंख्यः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दैनं, क्ली, (दीनस्य भावः । अण् ।) दीनता । (दिनस्य दिवसस्य इदम् । दिन+"तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) दिनसम्बन्धिनि, त्रि ॥

दैनन्दिनं, त्रि, (दिनं दिनं भवं इत्यण् निपातनात् साधुः ।) दिनेदिने भवम् । (यथा, भागवते । ३ । ११ । २६ ।
"एष दैनन्दिनः सर्गो ब्राह्मस्त्रैलोक्यवर्त्तनः ।
तिर्य्यङ्नृपितृदेवानां सम्भवो यत्र कर्म्मभिः ॥")
स्वार्थेऽण् प्रतिदिनम् । इति निपातनसाध्यम् ॥

दैनन्दिनप्रलयः, पुं, (दैनन्दिनश्चासौ प्रलयश्चेति कर्म्मधारयः ।) प्रलयविशेषः । यथा,—
"चतुर्द्दशेन्द्रावच्छिन्ने ब्रह्मणो दिनमुच्यते ।
तावती ब्रह्मणो रात्रिः सा च ब्राह्मी निशा नृप ! ॥
कालरात्रिश्च सा ज्ञेया वेदेषु परिकीर्त्तिता ।
एवं सप्तकल्पजीवी मार्कण्डेयो महातपाः ॥
ब्रह्मलोकादधः सर्व्वे लोका दग्धाश्च तत्र वै ।
उत्पत्तिनैव सहसा सङ्कर्षणमुखाग्निना ॥
चन्द्रार्कब्रह्मपुत्राश्च ब्रह्मलोकं गता द्रुतम् ।
ब्रह्मरात्रे व्यतीते तु पुनश्च सृजते विधिः ॥
तस्य ब्राह्मीनिशायाश्च क्षुद्रप्रलय उच्यते ।
देवाश्च मुनयश्चैव तत्र दग्धा नरादयः ॥
एवं त्रिंशद्दिवारात्रैर्ब्रह्मणो मास एव च ।
वर्षं द्वादशमासैश्च ब्रह्मसम्बन्धि चैव हि ॥
एवं पञ्चदशाब्दे च गते च ब्रह्मणो नृप ! ।
दैनन्दिनस्तु प्रलयो वेदेषु परिकीर्त्तितः ॥
अहो रात्रिश्च सा प्रोक्ता वेदविद्भिः पुरातनैः ।
तत्र सर्व्वे प्रनष्टाश्च चन्द्रार्कादिदिगीश्वराः ॥
आदित्या वसवो रुद्रा मन्विन्द्रा मानवादयः ॥
ऋषयो मुनयश्चैव गन्धर्व्वा राक्षसादयः ॥
मार्कण्डेयो लोमशश्च पेचकश्चिरजीविनः ।
इन्द्रद्युम्नश्च नृपतिश्चाकूपारश्च कच्छपः ।
नाड़ीजङ्घो वकश्चैव सर्व्वे नष्टाश्च तत्र वै ॥
ब्रह्मलोकादधः सर्व्वे लोका नागालयास्तथा ।
ब्रह्मलोकं ययुः सर्व्वे ब्रह्मलोकादयस्तथा ॥
गते दैनन्दिने ब्रह्मा लोकांश्च सृजते पुनः ।
एवं शतायुःपर्य्यन्तं परमायुश्च ब्रह्मणः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

दैनारं, त्रि, दीनारमितस्वर्णजातवस्तु । दीनारे भवं दीनारस्येदं वेति (अण्) ण्यप्रत्ययः ॥

दैनिकी, स्त्री, (दिने भवः । दिन+"कालात् ठञ् ।" ४ । ३ । ११ । इति ठञ् । गौरादित्वात् ङीष् ।) दिनभृतिः । एकदिनकर्म्ममूल्यम् । इति शब्दमाला ॥ (दिनभवे, त्रि ॥)

दैन्यं, क्ली, (दीनस्य भावः । दीन+ष्यञ् ।) कार्पण्यम् । इति हेमचन्द्रः ।२।२३३॥ दीनता । यथा,
"याच्ञादैन्यपराञ्चि यस्य कलहायन्ते मिथस्त्वं वृणु
त्वं वृणिवत्यमितो मुखानि स दशग्रीवः कथं कथ्यताम् ॥"
इति मुरारिमिश्रः ॥
(अलङ्कारोक्तव्यभिचारिगुणभेदः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १४१ ।
"दौर्गत्याद्यैरनौजस्यं दैन्यं मलिनतादिकृत् ॥")

दैपं, त्रि, दीपसम्बन्धि । दीपस्येदमित्यर्थे (अण्) ण्यप्रत्ययः ॥

दैर्घ्यं, क्ली, (दीर्घस्य भावः । दीर्घ+ष्यञ् ।) दीर्घत्वम् । तत्पर्य्यायः । आयामः २ । आरोहः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ११४ ॥ आरोहस्थाने आनाह इति भरतः ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् । ११ । ३३ ।
"अपरस्यां चलकेतुः
शिखया याम्यग्रयाङ्गुलोच्छ्रितया ।
गच्छेद्यथा यथोदक्
तथा तथा दैर्घ्यमायाति ॥")

दैलीपिः, पुं, दिलीपराजपुत्रो रघुः । दिलीपस्यापत्यमिति णिप्रत्ययः (इञ्)॥

दैवं, क्ली, (देवस्येदम् । देव+"तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) देवतीर्थम् । तत् दक्षिणहस्ताङ्गुल्यग्रवर्त्ति । इत्यमरः । २ । ७ । ५१ ॥ (यथा, मनुः । २ । ५९ ।
"कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरधः ॥")
देवसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,—
"प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।
नापि दैवं न वा पित्र्यं यावत् पूर्णो न वत्सरः ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
विवाहविशेषे, पुं । इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥ अस्य विवरणं उद्वाहशब्दे द्रष्टव्यम् । (दिवि भवः । दिव्+अण् ।) दिविभवे, त्रि ॥

दैवं, क्ली, पुं, (देवात् नियतादागतम् । देव+अण् ।) भाग्यम् । इत्यमरः । १ । १ । २८ ॥
"दैवाधीनं जगत् सर्व्वं जन्मकर्म्मशुभाशुभम् ।
संयोगाश्च वियोगाश्च न च दैवात् परं बलम् ॥
कृष्णायत्तञ्च तद्दैवं स दैवात् परतस्ततः ।
भजन्ति सततं सन्तः परमात्मानमीश्वरम् ॥
दैवं वर्द्धयितुं शक्तः क्षयं कर्त्तुं स्वलीलया ।
न दैवबद्धस्तद्भक्तश्चाविनाशी च निर्गुणः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डम् ॥ * ॥
मनुरुवाच ।
"दैवे पुरुषकारे च किं ज्यायस्तद्ब्रवीतु मे ।
अत्र मे संशयो देव ! छेत्तुमर्हस्यशेषतः ॥
मत्स्य उवाच ।
स्वमेव कर्म्म दैवाख्यं विद्धि देहान्तरार्ज्जितम् ।
तस्मात् पौरुषमेवेह श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः ॥
प्रतिकूलं यथा दैवं पौरुषेण विहन्यते ।
मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यमुत्थानशीलिनाम् ॥
येषां पूर्व्वकृतं कर्म्म सात्त्विकं मनुजोत्तम ! ।
पौरुषेण विना तेषां केषाञ्चिद्दृश्यते फलम् ॥
कर्म्मणा प्राप्यते लोके राजसस्य तथा फलम् ।
कृच्छ्रेण कर्म्मणा विद्धि तामसस्य तथा फलम् ॥
पौरुषेणाप्यते राजन् ! मार्गितव्यं फलं नरैः ।
दैवमेव विजानन्ति नराः पौरुषवर्ज्जिताः ॥
तस्मात्त्रिकालसंयुक्तं दैवेन सफलं भवेत् ।
पौरुषं दैवसम्पत्त्या काले फलति पार्थिव ! ॥
दैवं पुरुषकारश्च कालश्च मनुजोत्तम ! ।
त्रयमेव मनुष्यस्य पिण्डितं स्यात् फलावहम् ॥
कृषेर्वृष्टिसमायोगात् दृश्यन्ते फलसिद्धयः ।
तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चन ॥
तस्मात् सदैव कर्त्तव्यं सधर्म्मं पौरुषं नृभिः ।
एवन्तु प्राप्नुवन्तीह परलोके फलं ध्रुवम् ॥
नालसाः प्राप्नुवन्त्यर्थान्न च दैवपरायणाः ।
तस्मात् सदैव यत्नेन पौरुषे यत्नमाचरेत् ॥
त्यक्त्वालसान्दैवपरान् मनुष्यानुत्थानयुक्तान् पुरुषान् हि लक्ष्मीः ।
अन्विष्य यत्नाद्वृणुते नृपेन्द्र !
तस्मात् सदोत्थानवता हि भाव्यम् ॥"
इति मत्स्यपुराणे १६५ अध्यायः ॥

दैवकी, स्त्री, (देवकी एव । स्वार्थे अण् । ततो ङीप् ।) कृष्णमाता । वसुदेवपत्नी । इति श्रीभागवतम् ॥

दैवकीनन्दनः, पुं, (दैवक्याः नन्दनः पुत्रः ।) श्रीकृष्णः । इत्यमरः । १ । १ । २१ ॥ (यथा, पाद्मोत्तरखण्डे १११ अध्याये ।
"दैवकीनन्दनः श्यामः श्रीशामाप्राणवल्लभः ॥")

दैवकोविदा, स्त्री, (दैवे देवनिमित्तशुभाशुभज्ञाने कोविदा विज्ञा ।) दैवज्ञा । इति शब्दरत्नावली ॥ दैवपण्डिते, त्रि ॥

दैवज्ञः, त्रि, (दैवं जानातीति । ज्ञा+कः ।) गणकः । इत्यमरः । २ । ८ । १४ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । २० । ३४ ।
"दैवज्ञान् वेदविदुषः पर्य्यपृच्छच्छुभं दिनम् ॥")
अस्योत्पत्तिर्यथा, देवब्राह्मणधनापहारी धूमान्धनरकं भुक्त्वा शतजन्मस्वधिक-नानाविधपक्षिजन्मभित्त्वभार्य्यावंशहीनयाधियुतशवरस्वर्णकारसुवर्णवणिग्यवनसेविविप्रब्राह्मणगणका भूत्वा दैवज्ञो गणनोपजीविविप्रो भवति ॥ * ॥
अपि च ।
"लाक्षालोहादिव्यापारी रसादिविक्रयी च यः ।
स याति नागवेष्टञ्च नागैर्वेष्टित एव च ॥
वसेत् स्वलोममानाब्दं तत्रैव नागदंशितः ।
ततो भवेत् स गणको वैद्यश्च सप्तजन्मसु ॥
गोपश्च चर्म्मकारश्च रङ्गकारस्ततः शुचिः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

दैवज्ञा, स्त्री, (दैवं जानातीति । ज्ञा+कः । ततष्टाप् ।) दैवज्ञभार्य्या । प्रश्नादिना शुभाशुभज्ञा । लक्षणादिना शुभाशुभनिरूपिणी । तत्पर्य्यायः । विप्रश्निका २ ईक्षणिका ३ । इत्यमरः ।२।६।२०॥

दैवतः, पुं क्ली, (देवता एव । स्वार्थे अण् ।) देवता । इत्यमरः ।१।१।६॥ (यथा, रामायणे । २ । ५० । २ ।
"आपृच्छे त्वां पुरिश्रेष्ठे ! काकुत्स्थपरिपालिते !।
दैवतानि च यानि त्वां पालयन्त्यावसन्ति च ॥"
देवतानां समूहः । देवता+अण् ।) देवतासमूहे, क्ली । (देवताया इदम् । अण् ।) देवसम्बन्धिनि, त्रि ॥

दैवदीपः, पुं, (दैवः सूर्य्याधिष्ठातृको दीपः । दर्शनेन्द्रियस्य सूर्य्याधिष्ठातृत्वात्तथात्वम् ।) चक्षुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ देवसम्बन्धिप्रदीपश्च ॥

दैवपरः, त्रि, (दैवमेव परं प्रधानं यस्य ।) दैवनिष्ठः । तत्पर्य्यायः । यदृविष्यः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७ ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।४३।८६।
"सार्द्धं न वलिभिः कुर्य्यान्न च न्यूनैर्न्न निन्दितैः ।
न सर्व्वशङ्किभिर्नित्यं न च दैवपरैर्नरैः ।
कुर्व्वीत साधुभिर्म्मैत्रीं सदाचारावलम्बिभिः ॥")

दैवप्रश्नः, पुं, (दैवे देवनिमित्तशुभाशुभविषये यः प्रश्नः ।) प्राक्तनशुभाशुभकर्म्मजिज्ञासा । तत्पर्य्यायः । उपश्रुतिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दैववाणी । यदुक्तं हारावल्याम् । २२ ।
"नक्तं निर्गत्य यत्किञ्चित् शुभाशुभकरं वचः ।
श्रूयते तद्विदुर्धीरा दैवप्रश्नमुपश्रुतिम् ॥")

दैवयुगं, क्ली, (दैवं देवसम्बन्धि युगम् ।) देवानां युगम् । तच्च देवमानेन द्वादशसहस्रवर्षम् । मनुष्यपरिमाणेन चतुर्युगमानम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यदुक्तं मनौ । १ । ७१ ।
"यदेतत् परिसंख्यातमादावेव चतुर्युगम् ।
एतद्द्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते ॥")

दैवलकः, पुं, (देवल इव कायतीति । कै+कः । ततः स्वार्थे अण् ।) भौतः । भूतसेवकः । इति हारावली । १५० ॥ देवलसम्बन्धिनि, त्रि ॥

दैवलेखकः, पुं, (दैवं देवनिमित्तशुभाशुभं लिखतीति । लिख+ण्वुल् ।) मौहूर्त्तः । गणकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दैववाणी, स्त्री, (दैवी आकाशसम्बन्धिनी वाणी।) आकाशवाणी । अमानुषी वाक् । तत्पर्य्यायः । चित्तोक्तिः २ पुष्पशकटी ३ दैवप्रश्नः ४ उपश्रुतिः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ संस्कृतवाक्यम् । यथा, दण्डी ।
"संस्कृतं नाम दैवी वागन्वाख्याता महर्षिभिः ॥"
"गीर्वाणवाणीषदनं मुकुन्द-
संकीर्त्तनश्चेतुभयं हि लोके ।
सुदुर्लभं तच्च न मुग्धबोधा-
न्न लभ्यतेऽतः पठनीयमेतत् ॥"
इति वोपदेवः ॥

दैवाकरिः, पुं, (दिवाकरस्य अपत्यं पुमान् । दिवाकर+इञ् ।) शनिः । यमः । यमुनायां, स्त्री । एतेषामुदाहरणं यथा,—
"सम्प्रति दैवाकरितः पारमिताहरितारुणकरितः ।
नायं कोऽपि विशेषः स्वाहितराशिवशात्तनुशेषः ॥"
इति काव्योदयधृतसङ्गीतकम् ॥

दैवात्, व्य, हठात् । यथा, "दैवादपाङ्गवलनं किल मानवत्याः ।" इति काव्योदयः ॥

दैवाहोरात्रः, पुं, (दैवः देवसम्बन्धी अहोरात्रः ।) देवानामेकदिवसः । स मनुष्याणां संवत्सरः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दैविकः, त्रि, (दैवस्य अयं दैवे भवो वा । दैव+ठक् ।) देवसम्बन्धी । (यथा, मनुः । १ । ६५ ।
"अहोरात्रे विभजते सूर्य्यो मानुषदैविके ।
रात्रिः स्वप्नाय भूतानां चेष्टायै कर्म्मणामहः ॥")
दैवे भवः । इति व्याकरणम् ॥

दैवी, स्त्री, (दैवस्य इयम् । दैव+अण् अञ् वा । ततो ङीप् ।) देवसम्बन्धिनी । यथा,—
"ब्रह्मोपास्यमिति स्फुरत्यपि हृदि आवर्त्तिका वासना
का नामेयमतर्क्यसेतुगहना दैवी सतां यातना ।"
इति शान्तिशतके । ७ ॥
चिकित्साविशेषः । यथा, वैद्यके ।
"आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा त्रिविधा मता ॥"

दैव्यं, क्ली, (देवस्य इदम् । "देवाद्यञञौ ।" ४ । १ । ८५ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या यञ् ।) दैवम् । भाग्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (देवसम्बन्धे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । २ । ३० । ११ ।
"तं वः शर्धं मारुतं सुम्नयुर्गिरोप ब्रुवे नमसा दैव्यं जनम् ॥")

दैशिकं, त्रि, (देशे भवं देशस्य इदं वा । देश+ठञ् ।) देशसम्बन्धि । भवार्थे विकल्पप्रत्ययेन सिद्धम् । सम्बन्धविशेषः । यथा । कालभावयोः सप्तमीति सूत्रे भावः सत्त्वं तच्च द्विविधं कालिकं दैशिकञ्चेति कारकचक्रे भवानन्दसिद्धान्तवागीशः ॥ देशनिष्ठविशेषणता । इति नैयायिकाः ॥

दैष्टिकः, पुं, दिष्टेन भवः । (दिष्ट+ठक् ।) भाग्याधीनजातः । कालेन जातः । इति व्याकरणम् ॥ (दिष्टं भागधेयमिति मतिर्यस्य । "अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः ।" । ४ । ४ । ६० । इति ठक् । दैवपरः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

दैहिकं, त्रि, (देहस्य इदं देहे भवं वा । देह+ठञ् ।) देहसम्बन्धि । यथा,—
"भीरूणां भैरवाणां भवति सुविहिता दैहिकी गोपितार्च्चा ।"
इति कूर्च्चिकातन्त्रेऽन्त्ययागः ॥

दो, य छेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् ।) य, शिरोऽवद्यति विद्विषां यः । इति दुर्गादासः ॥

दोः, [स्] पुं, (दाम्यत्यनेनेति । दमु उपशमे+ "दमेर्डोसिः ।" उणां २ । ६६ । इति डोसिः ।) वाहुः । इत्यमरः । २ । ६ । ८० ॥ (यथा, अनर्घराघवे । २ । ४४ ।
"दातर्य्ययमवश्यमेव दुहिता कस्मैचिदेनामसौ
दोर्लीलामखर्वीकृतत्रिभुवनो लङ्कापतिर्याचते ॥")

दोःशिखरं, क्ली, (दोष्णः शिखरम् ।) स्कन्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दोःसहस्रभृत्, पुं, (दोःसहस्रं वाहुसहस्रं बिभर्त्तीति । भृ+क्विप् ।) कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुनः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६६ ॥ वाणराजा च ॥

दोग्धा, [ऋ] पुं, (दोग्धीति । दुह+तृच् ।) अर्थोपजीविकविः । वत्सः । गोपालः । इति मेदिनी । घे,८॥ दोहनकर्त्तरि, त्रि । (यथा,कुमारे ।१।२।
"यं सर्व्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं
मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ॥")

दोग्ध्री, स्त्री, (दोग्धृ+ङीप् ।) गौः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रघुः । २ । २३ ।
"दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीं
भेजे भुजोच्छिन्नरिपुर्निषण्णाम् ॥")

दोदुल्यमानः, त्रि, (दुल+यङ्+शानच् ।) पुनःपुनरतिशयेन वा दोलनविशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥

दोधः, पुं, (दोग्धीति । दुह+अच् । निपातनात् साधुः ।) गोवत्सः । यथा,—
"देव सदोधकदम्बतलस्थ-
श्रीधर तारकनामपदं मे ।
कण्ठतलेऽसुविनिर्गमकाले
स्वल्पमपि क्षणमेष्यति योगम् ॥"
इति छन्दोमञ्जरी ॥

दोधकः, पुं, छन्दोविशेषः । यथा, श्रुतबोधे ।
"आद्यचतुर्थमहीनवितम्बि
सप्तमकं दशमञ्च तथान्त्यम् ।

यत्र गुरु प्रकटस्वरराग
तत् कथितं तव दोधकवृत्तम् ॥”

दोधूयमानः त्रि, (पुनः पुनरतिशयेन वा धूयते। धु कम्पने+“धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्।”३।१।२२। इति यङ्। “गुणो यङ्लुकोः।”७।४।८२। इति अभ्यासस्य गुणः। ततः अभ्याससूत्राद्यनुसारेण दोधूयधातुः। यङन्तत्वादात्मनेपदम्। ततः शानच्।) पुनःपुनरतिशयेन वा कम्पविशिष्टः। यथा,—
“नभस्वदासङ्गभयेव साध्वी
दोधूयमाना वड़भीपताका।”
इति छन्दोमञ्जरी ॥
“प्रलयेऽपि दोधूयमानाः परमाणवः तिष्ठन्ति।”
इति शिरोमणिः ॥

दोरकः पुं, (डोरक+निपातनात् डस्य दः।) वीणातन्तुबन्धनरज्जुः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

दोर्गडुः, पुं, (दोषा बाहुना गडुः कुण्ठितः।) कुण्ठितहस्तः। तत्पर्य्यायः। कुम्यः २ बाहुकुण्ठः ३। इति जटाधरः॥

दोर्ग्रहः, त्रि, (दोर्गृह्यते अनेनेति। ग्रह+करणे घञ्।) बलवान्। तत्पर्य्यायः। कैरातः २ चामः ३। इति हारावली। १२७॥ (दोष्णो ग्रहः।) भुजस्य ग्रहणं तस्य यथा च॥

दोर्दण्डः, पुं, (दोर्दण्ड इव।) बाहुरूपदण्डः। यथा। “दोर्दण्डेन समो न चास्ति भुवने प्रत्यक्षविष्णुः स्वयम्।” इत्युद्भटः॥

दोर्मध्यं, क्ली, (दोष्णो मध्यम्।) बाहुमध्यभागः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥ वाजु इति भाषा॥

दोर्मूलं, क्ली, (दोषो मूलम्।) कक्षः। वगल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। भुजकोटरः २ खण्डिकः ३ कक्षा ४। इति हेमचन्द्रः। ३। २५३॥

दोलः, पुं. दोलनम्। दुलधातोर्भावे घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नः। (दोल्यते अस्मिन् कृष्णेनेति। दोलि+अधिकरणे घञ्।) श्रीकृष्णस्य यात्राविशेषः। अस्य प्रमाणं यथा,पाद्मे पातालखण्डे।
“विशेषतः कलियुगे दोलोत्सवो विधीयते।
फाल्गुने च चतुर्द्दश्यामष्टमे यामसंज्ञके॥
अथवा पौर्णमास्यान्तु प्रतिपत्सन्धिसम्मितौ।
पूजयेद्विधिवद्भक्त्या फल्गुचूर्णैश्चतुर्विधैः॥
सितरक्तैर्गौरपीतैः कर्पूरादिविमिश्रितैः।
हरिद्राक्षारयोगाच्च रङ्गरम्यैर्मनोहरैः॥
अन्यैर्वा रङ्गरम्यैश्च प्रीणयेत् परमेश्वरम्।
एकादश्यां समारभ्य पञ्चम्यन्तं समापयेत्॥
पञ्चाहानि त्र्यहाणि स्युर्दोलोत्सवो विधीयते।
दक्षिणाभिमुखं कृष्णं दोलयानं सकृन्नराः॥
दृष्ट्वापराधनिचयैर्मुक्तास्ते नात्र संशयः॥”
अपि च।
जैमिनिरुवाच।
“फाल्गुने मासि कुर्व्वीत दोलारोहणमुत्तमम्।
यत्र क्रीड़ति गोविन्दो लोकानुग्रहणाय वै॥
प्रत्यर्च्चां देवदेवस्य गोविन्दाख्यान्तु कारयेत्।
प्रासादं पुरतः कुर्य्यात् षोड़शस्तम्भमुच्छ्रितम्॥
चतुरस्रं चतुर्द्वारं मण्डपं वेदिकान्वितम्।
चारुचन्द्रातपं माल्यचामरध्वजशोभितम्॥
भद्रासनं वेदिकायां श्रीपर्णीकाष्ठनिर्म्मितम्।
फल्गूत्सवं प्रकुर्व्वीत पञ्चाहानि त्र्यहाणि वा॥
फाल्गुन्याः पूर्व्वतो विप्राश्चतुर्द्दश्यां निशामुखे।
वह्न्युत्सवं प्रकुर्व्वीत दोलमण्डपपूर्व्वतः॥
एतत् सर्व्वं प्रकुर्व्वीत दोलमण्डपपूर्व्वतः।
गोविन्दानुगृहीतन्तु यात्राङ्गं तत् प्रकीर्त्तितम्॥
आचार्य्यवरणं कृत्वा वह्निं निर्म्मथनोद्भवम्।
भूमिं संस्कृत्य विधिवत् तृणराशिं महोच्छ्रितम्॥
सपशुं कारयित्वा तु वह्निं तत्र विनिक्षिपेत्।
पूजयित्वा विधानेन कुश्माण्डविधिना हुनेत्॥
गोविन्दं पूजयित्वा तु भ्रामयेत् सप्त तं विभुम्।
तस्मिन् काले हरिं दृष्ट्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते॥
यत्नात्तं रक्षयेद्वह्निं यावद्यात्रा समाप्यते॥*॥
प्रान्तयामे चतुर्द्दश्यां गोविन्दप्रतिमां शुभाम्॥
वासयित्वा हरेरग्रे पूजयेत् पुरुषोत्तमम्।
उपचारावशिष्टैस्तु प्रत्यर्च्चामपि पूजयेत्॥
ततो वेरस्य वसनं मालाश्च द्विजसत्तमाः।
अर्च्चायां विन्यसेन्मन्त्रं परं ज्योतिर्विभावयन्॥
ततश्च प्रतिमा साक्षात् जायते पुरुषोत्तमः।
रत्नान्दोलिकया तां वै नयेत् स्नानस्य मण्डपम्॥
नानातूर्य्यनिनादैश्च शङ्खध्वनिपुरःसरम्।
जयशब्दैस्तथा स्तोत्रैः पुष्पवृष्टिभिरेव च॥
छत्रध्वजपताकाभिश्चामरव्यजनैस्तथा।
निरन्तरं दीपिकाभिस्तथा कुर्य्यान्महोत्सवम्॥
आगच्छन्ति तदा देवाः पितामहपुरोगमाः।
द्रष्टुमृषिगणैः सार्द्धं गोविन्दस्य महोत्सवम्॥
भद्रासनेऽधिवास्यैनं पूजयेदुपचारकैः॥
महास्नानस्य विधिना स्नपनं तस्य कारयेत्।
पञ्चामृतैश्च सर्व्वैर्व्वा तेषामन्यतमेन वा।
स्नानान्ते गन्धतोयेन श्रीसूक्तेनाभिषेचयेत्॥
संप्रोक्ष्य भूषयेद्देवं वस्त्रालङ्कारमाल्यकैः।
नीराजयित्वा संपूज्य प्रासादं परिवेष्टयेत्॥
सप्तकृत्वस्ततो देवं दोलमण्डपमानयेत्।
सुसंस्कृतायां रथ्यायां पताकातोरणादिभिः॥
अधोदेशे मण्डपं तं सप्तशो भ्रामयेत्ततः।
ऊर्द्ध्वदेशे पुनः सप्तस्तम्भवेद्यान्तु सप्त वै॥
यात्रावसाने च पुनर्भ्रामयेदेकविंशतिम्।
इयं लीला भगवतः पितामहमुखेरिता॥
राजर्षिणेन्द्रद्युम्नेन कारिता पूर्व्वमेव हि।
फलपुष्पावनम्रैश्च शाखाभिः परिकल्पिते॥
वृन्दावनान्तरे रम्ये मत्तसारसवारिणि।
कोकिलारावमधुरे नानापक्षिगणाकुले॥
नानोपशोभारचिते कालागुरुसुधूपिते।
प्रफुल्लकेतकीषण्डगन्धामोदि-दिगन्तरे॥
मल्लिकाशोकपुन्नागचम्पकैरुपशोभिते।
तत्काननान्तर्घटिते मण्डपे चारुतोरणे॥
भूषिते माल्यवसनचामरैरुपशोभिते।
रत्नखट्वान्दोलिकायां तन्मध्ये वासयेत् प्रभुम्॥
अनर्घरत्नघटितकुण्डलोद्भासितश्रुतिम्।
यथास्थानं यथाशोभं दिव्यालङ्काररञ्जनम्॥
विकचाम्बुजमध्यस्थं विश्वधात्र्या श्रिया युतम्।
शङ्खचक्रगदापद्मधारिणं वनमालिनम्॥
सुप्रसन्नं सुनासाभ्रूपीनवक्षःस्थलोज्ज्वलम्।
पुरो व्योमस्थितैर्द्देवैर्ब्रह्माद्यैर्नतकन्धरैः॥
कृताञ्जलिपुटैर्भक्त्या जयशब्दैरभिष्टुतम्।
गन्धर्व्वैरप्सरोभिश्च किन्नरैः सिद्धचारणैः॥
हाहाहूहूप्रभृतिभिः सत्वरं दिव्यगायनैः।
अहंपूर्व्विकया नृत्यगीतवादित्रकारिभिः॥
नेत्राम्बुजसहस्रैश्च पूज्यमानं मुदान्वितैः।
विकिरद्भिः सर्व्वदिक्षु गन्धचन्दनजं रजः॥
उपवेश्याथ गोविन्दं पूजयेदुपचारकैः।
वल्लवीवृन्दमध्यस्थं कदम्बतरुमूलगम्॥
हावहास्यविलासैश्च क्रीड़मानं वनान्तरे।
गोपीभिश्चैव गोपालैर्लीलान्दोलिकया नगम्॥
चिन्तयित्वा जगन्नाथं विकिरेद्गन्धचूर्णकैः।
सकर्पूरै रक्तपीतशुक्लैर्दिक्षु समन्ततः॥
दिव्यैर्व्वस्त्रैर्दिव्यमाल्यैर्दिव्यगन्धैः सुधूपकैः।
चामरान्दोलनैर्गानैः स्तुतिभिश्च समर्च्चितम्॥
आन्दोलयेत् दोलिकास्थं सप्तवारान् शनैः शनैः।
तदा पश्यन्ति ये कृष्णं मुक्तिस्तेषां न संशयः॥
ब्रह्महत्यादिपापानां पञ्चानां संचयो भवेत्।
त्रिवारं दोलयेद्देवं सर्व्वपापापनोदनम्॥
भक्तानुग्राहकं पुंसां भुक्तिमुक्त्येककारणम्।
लीलाविचेष्टितं यस्य कृत्रिमं सहजं यथा॥
अंहःसंघक्षयकरं मूलाविद्यानिवर्त्तकम्।
पश्यन् द्वितीयं हरति गोहत्याद्युपपातकम्॥
क्षिणोत्यशेषपापानि तृतीयं नात्र संशयः।
दृष्ट्वा दोलास्थितं देवं सर्व्वपापैः प्रमुच्यते॥
आध्यात्मिकैराधिदैवैराधिभूतैर्व्विमुच्यते।
इमां यात्रां कारयित्वा चक्रवर्त्ती भवेन्नृपः॥
ब्राह्मणस्तु चतुर्वेदी ज्ञानवान् जायते ध्रुवम्॥”
इति स्कान्दे उत्कलखण्डे ४२ अध्यायः॥*॥

तस्य संक्षेपव्यवस्था यथा,—यदा अरुणोदयकाले पौर्णमासीलाभस्तत्रैव दोलयात्रा। उभयदिने अरुणोदयकाले पौर्णमासीलाभे पूर्व्वदिने। सङ्गवमध्याह्नकालव्यापित्वात् त्रिसन्ध्यव्यापित्वेन तिथेर्व्वलवत्त्वाच्च। यदा तिथिक्षयवशादरुणोदयकाले न पौर्णमासीलाभस्तदा कदाचित् सहायभावेन चतुर्द्दश्यादरः। एतेन पूर्व्वदिने अरुणोदयं विना पूर्व्वाह्णे पौर्णमासीलाभः परदिने मुहूर्त्तान्यूनतिथिलाभस्तदा फल्गूत्सवः पूर्व्वदिने युग्मवचनानुरोधादिति निरस्तम्। उभयदिने कर्म्मयोग्यप्रशस्तकालप्राप्ततिथिसन्देह एव युग्मवचनप्रवृत्तेः। एवं पञ्चमीपर्य्यन्तासु तिथिषु तत्करणे अनयैव दिशा व्यवस्थोन्नेयेति। इति दोलयात्रातत्त्वम्॥*॥

चैत्रे मासि दोलस्य प्रमाणं गारुड़े।
“चैत्रे मासि सिते पक्षे दक्षिणाभिमुखं हरिम्।
दोलारूढ़ं समभ्यर्च्च्य मासमान्दोलयेत् कलौ॥”
तन्नित्यता च पद्मपुराणे।
“ऊर्ज्जे रथं मधौ दोलां श्रावणे तन्तु पर्व्व च।
चैत्रे मदनकारोपमकुर्व्वाणो व्रजत्यधः॥

विष्णुं दोलास्थितं दृष्ट्वा त्रैलोक्यस्योत्सवो भवेत् ।
तस्मात् कार्य्यशतं त्यक्त्वा दोलाहे उत्सवं कुरु ॥”

अथ दोलोत्सवविधिः ।

“चैत्रस्य शुक्लद्वादश्यां प्रातःकृत्यं समाप्य च ।
नित्यपूजां विधायाथ कुर्य्याद्दोलोत्सवं व्रती ॥
तदर्थञ्च विशेषेण नैवेद्यादिकमर्पयेत् ।
संमान्य वैष्णवांस्तैश्च गीतनृत्यादि कारयेत् ॥
महानीराजनं कृत्वा प्रक्षिपेदच्युतोपरि ।
गन्धानुलेपचूर्णानि विचित्राणि विभागशः ॥
सन्तोष्य वैष्णवांस्तैश्च गीतनृत्यादिभिः प्रभुम् ।
नत्वाभ्यर्थ्याप्रमत्तः सन् दोलामारोहयेच्छुभाम् ॥
नीत्वा वहिर्व्वेदिकायामुत्तुङ्गायां यथाविधि ।
अभ्यर्च्यान्दोलयेत् कृष्णं सर्व्वलोकावलोकितम् ॥
एवमभ्यर्चयन् यामे यामे त्वान्दोलयन् प्रभुम् ।
महोत्सवेन गमयेद्दिनं रात्रिञ्च यत्नतः ॥
एवं जागरणं कृत्वा वैष्णवैः सह वैष्णवः ।
प्रणम्य प्रार्थ्य निर्म्मञ्छ्य कृष्णं स्वालयमानयेत् ॥
चैत्रे मासि सिते पक्षे तृतीयायां रमापतिम् ।
दोलारूढं समभ्यर्च्य मासमान्दोलयेत् कलौ ॥
यत् फाल्गुनस्य राकादावुत्तराफाल्गुनी यदा ।
तदा दोलोत्सवः कार्य्यस्तच्च श्रीपुरुषोत्तमे ॥”

इति हरिभक्तिविलासः ॥

दोला, स्त्री, नीलिनी । (दोल्यते अस्यामिति । दोलि+घञ्+टाप् ।) उद्यानादिषु क्रीडार्थं काष्ठादिमयो हिन्दोलकः । हिँदला इति भाषा । वाह्यखड्गा । डुली इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रेङ्खा २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५३ ॥ दोली ३ खट्वाला ४ दोलिका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रेङ्खः ६ । इति भरतधृतरत्नकोषः ॥ हिन्दोला ७ । इति हारावली । २१४ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ६२ । २७ ।

“द्विधेव हृदयं तस्य दुःखितस्याभवत् तदा ।
दोलेव मुहुरायाति याति चैव सभां प्रति ॥”)

दोलाहाराभ्रमणगुणः । वातकोपनत्वम् । अङ्गस्थैर्य्यबलाग्निकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अस्य विवरणं चतुर्दोलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

दोलायमानः, त्रि, (दोलां करोतीति । दोला+क्यङ् । ततः शानच् ।) दोलनविशिष्टः । यथा,

“दोलायमानं गोविन्दं मञ्चस्थं मधुसूदनम् ।
रथस्थं वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥”

इत्युत्कलखण्डम् ॥

दोलिका, स्त्री, (दोला+स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) हिन्दोला । इति हारावली । १८१ ॥

दोली, स्त्री, (दोल्यते अनयेति । दोलि+इन् । कृदिकारादिति वा ङीष् ।) दोला । इति शब्दरत्नावली ॥ डुली इति भाषा ॥

दोषः, पुं, (दूष्यति इति । दुष वैकृत्ये+णिच्+भावे घञ् ।) दूषणम् । यथा,—

“अदाता वंशदोषेण कर्म्मदोषाद्दरिद्रता ।
उन्मादो मातृदोषेण पितृदोषेण मूर्खता ॥”

इति चाणक्यम् । ४८ ॥

(दुष्यत्यनेनेति करणे घञ् ।) पापम् । इति मेदिनी । षे, ४ ॥ वातपित्तकफाः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा,—

“नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माद्विचक्षणः ।
अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत् ॥”

इति सुश्रुते । १ । ३५ अध्यायः ॥)

गोवत्सः । इति शब्दरत्नावली ॥ (दुष्यतेऽन्धकारेणेति । दुष्+घञ् । प्रदोषः । यथा, भागवते । ६ । ८ । १९ ।

“देवोऽपराह्णे मधुहोग्रधन्वा
सायं त्रिधामावतु माधवो माम् ।
दोषे हृषीकेश उतार्द्धरात्रे
निशीथ एकोऽवतु पद्मनाभः ॥”)

काव्यगुणेतरः । स च रसाद्यपकर्षकः । यथा,

“मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद्वाच्यः ।”

तत्र पददोषा यथा,—

“दुष्टं पदं श्रुतिकटु च्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थम् ।
निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधाश्लीलम् ॥
सन्दिग्धमप्रतीतं ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत् क्लिष्टम् ।
अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृत् समासगतमेव ॥”

वाक्यदोषो यथा,—

“प्रतिकूलवर्णमुपहतलुप्तविसर्गं विसन्धि हतवृत्तम् ।
न्यूनाधिककथितपदं पतत्प्रकर्षं समाप्तपुनरात्तम् ॥
अर्द्धान्तरैकवाचकमभवन्मतयोगमनभिहितवाच्यम् ।
अपदस्थपदसमासं सङ्कीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहतम् ॥
भग्नप्रक्रममक्रममतपरार्थञ्च वाक्यमेवं तथा ॥”

अर्थदोषा यथा,—

“अर्थोऽपुष्टः कष्टो व्याहतपुनरुक्तदुष्क्रमग्राम्याः ।
सन्दिग्धो निर्हेतुः प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च ॥
अनवीकृतः सनियमानियमविशेषाविशेषपरिवृत्तः ।
साकाङ्क्षोऽपदयुक्तः सहचरभिन्नः प्रकाशितविरुद्धः ॥
विध्यनुवादायुक्तस्त्यक्तपुनःस्वीकृतोऽश्लीलः ॥”

रसदोषा यथा,—

“व्यभिचारिरसस्थायिभावानां शब्दवाच्यता ।
कष्टकल्पनया व्यक्तिरनुभावविभावयोः ॥
प्रतिकूलविभावादिग्रहो दीप्तिः पुनः पुनः ।
अकाण्डे प्रथनच्छेदावङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः ॥
अङ्गिनोऽननुसन्धानं प्रकृतीनां विपर्य्ययः ।
अनङ्गस्याभिधानञ्च रसे दोषाः स्युरीदृशाः ॥”

उक्तपदादिदोषाः स्थानविशेषे क्वचित् गुणा भवन्ति । इति काव्यप्रकाशः ॥ * ॥ दोषविशेषा यथा, राजधर्म्मे ।

“यतः प्रभवति क्रोधः कामो वा भरतर्षभ ! ।
शोकमोहौ विधित्सा च परासुत्वञ्च तद्वद ॥
लोभो मात्सर्य्यमीर्ष्या च कुत्साऽसूया कृपा भयम् ॥”

आचमनं विना भक्षणे दोषाभावो यथा,—

“मधुपर्के च सोमे च ताम्बूलस्य च भक्षणे ।
फलमूले चेक्षुदण्डे न दोषं प्राह वै मनुः ॥”

इति कूर्म्मपुराणम् ॥ * ॥

द्वात्रिंशत्प्रकारा दोषा यथा,—

“यानैर्व्वा पादुकैर्व्वापि गमनं भगवद्गृहे ।
देवोत्सवाद्यसेवा च अप्रणामस्तदग्रतः ॥
उच्छिष्टे चैव चाशौचे भगवद्वन्दनादिकम् ।
एकहस्तप्रणामस्तु तथा चैकं प्रदक्षिणम् ॥
पादप्रसारणञ्चाग्रे तथा पर्य्यङ्कबन्धनम् ।
शयनं भक्षणञ्चापि मिथ्याभाषणमेव च ॥
उच्चैर्भाषा मिथोजल्पो रोदनादि च विग्रहः ।
निग्रहानुग्रहौ चैव स्त्रीयूथक्रूरभाषणम् ॥
कम्बलावरणञ्चैव परनिन्दा परस्तुतिः ।
गुरौ मौनं निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा ॥
अपराधास्तथा विष्णोर्द्वात्रिंशत्परिकीर्त्तिताः ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥ * ॥

(आततायिमारणे अधर्म्मदण्डो दोषो न भवति । यथा, मनुः । ८ । ३५१ ।

“नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।
प्रकाशं वाप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति ॥”

“न कश्चिदपि अधर्म्मदण्डः प्रायश्चित्ताख्यो दोषो वा भवति ।” इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ अष्टवसूनामन्यतमः । स च षष्ठः । यथा, भागवते । ६ । ६ । ११ ।

“द्रोणः प्राणो ध्रुवोऽर्कोऽग्निर्दोषो वसुर्विभावसुः ॥”)

दोषकः, पुं, (दोष एव । स्वार्थे कन् ।) गोवत्सः । इति शब्दरत्नावली ॥

दोषग्राही, [न्] त्रि, (दोषं गृह्णातीति । ग्रह+णिनिः ।) दोषग्रहणकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । खलः २ पुरोभागी ३ द्विजिह्वः ४ मत्सरी ५ । इति हलायुधः ॥

“विहाय शूर्पवद्दोषान् गुणान् गृह्णन्ति साधवः ।
दोषग्राही गुणत्यागी चालनीव हि दुर्ज्जनः ॥”

इत्युद्भटः ॥

दोषज्ञः, त्रि, (दोषं जानातीति । दोष+ज्ञा+“आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७ । ५ ॥ (यथा, रघुः । १ । ९३ ।

“अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेशाय विशांपतिम् ।
सूनुः सूनृतवाक् स्रष्टुः विससर्ज्जोदितश्रियम् ॥”

दोषान् वातपित्तकफान् जानातीति । कः ।) चिकित्सकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५ ॥ दोषविषयकज्ञानयुक्तश्च ॥

दोषत्रयं, क्ली, (दोषाणां वातपित्तकफानां त्रयम् ।) वातपित्तकफाः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दोषाणां त्रयम् । यथाह व्यासः ।

“रूपं रूपविवर्ज्जितस्य भवतो ध्यानेन यद्वर्णितं
स्तुत्या निर्व्वचनीयताखिलगुरोर्दूरीकृतं यन्मया ।
व्यापित्वञ्च विनाशितं भगवतो यत्तीर्थयात्रादिना
क्षन्तव्यं जगदीश ! तत् विकलतादोषत्रयं मामकम् ॥”)

दोषा, स्त्री, (दुष्यतेऽन्धकारेणेति । दुष् + घञ् + टाप् ।) रात्रिः । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । २६८ ।
"दीपदशा कुलयुवतिर्वैदग्ध्येनैव मलिनतामेति ।
दोषा अपि भूषायै गणिकायाः शशिकलायाश्च ॥"
दाम्यत्यनेनेति । दम् + "दमेर्डोसिः ।" उणां । २ । ६६ । इति डोसिः । भागुरिमते टाप् ।) भुजः । इति मेदिनी । षे, १५ ॥

दोषा, व्य, (दुष्यत्यनेनेति । दुष् + "आः समिण्निकषिभ्याम् ।" उणां । ४ । १७४ । इत्यत्र । "बाहुलकात् दिविदुषिभ्याञ्च ।" इत्युज्ज्वलदत्तोक्तेः आः ।) "स्वरादिनिपातमव्ययम् ।" १ । १ । ३७ । इति स्वरादिपाठात् अव्ययत्वम् ।) नक्तम् । रजन्याम् इत्यर्थः । इत्यमरः । ३।४।६ ॥ (यथा, माघे । ४ । ४६ ।
"दोषापि नूनमहिमांशुरसौ किलेति
व्याकोशकोकनदतां दधते नलिन्यः ॥")
निशासुखम् । इति हेमचन्द्रः ॥

दोषाकरः, पुं, (दोषा रात्रौ करो यस्य । यद्वा, दोषां करोतीति । दोषा + कृ + बाहुलकात् टः ।) चन्द्रः । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
"मूलत्रिकोणनिजमन्दिरगोऽथ पूर्णो
मित्रर्क्षसौम्यग्रहगोऽथ तदीक्षितो वा ।
यामित्रवेधविहितानपहृत्य दोषान्
दोषाकरः सुखमनेकविधं विधत्ते ॥"
(यथा च, प्रद्युम्नविजये । ६ । ३ ।
"दोषाकराङ्कमलिनान्तरश्लिष्टता ते
पञ्चप्रसूनशरता च मनोभवस्य ।
प्राणत्वमस्य जगताञ्च समीरणस्य
मन्येऽद्य पुण्यजनतेव निशाचराणाम् ॥")
दोषाणामाकरश्च ॥

दोषाक्लेशी, स्त्री, (दोषां भृशं क्लिश्नातीति । क्लिश् + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वनवर्व्वरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

दोषातनः, त्रि, (दोषा रात्रौ भवः इति । दोषा + "सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च ।" ४ । ३ । २३ । इति ट्युः तुट् च ।) रात्रिभवः । इति व्याकरणम् ॥

दोषातिलकः, पुं, (दोषाया रजन्यास्तिलक इव ।) प्रदीपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दोषास्यः, पुं, (दोषा रात्रिरास्यमिव यस्य । दोषातिलकत्वादस्य तथात्वम् ।) प्रदीपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दोषिकः, पुं, (दोषाः वातपित्तकफाः कारणत्वेन सन्त्यस्येति । ठन् ।) रोगः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दोषी, [न्] त्रि, (दुष्यतीति । दुष् + "संपृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजेति ।" ३ । २ । १४२ । इति घिनुण् ।) दोषयुक्तः । अपराधी । दोषशब्दादस्त्यर्थे इनिप्रत्ययेन निष्पन्नः इति वा ॥

दोषैकदृक्, [श्] त्रि, (दोषे एवैकस्मिन् न तु गुणसंघे दृक् ज्ञानमस्येति । यद्वा, दोषमेव एकं केवलं पश्यतीति । दृश् + क्विप् ।) दोषमात्रदर्शी । यो गुणं त्यक्त्वा केवलं दोषमेव पश्यति सः । दोषे एकस्मिन्नेव ज्ञानं यस्य सः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । पुरोभागी २ । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥

दोस्थः, पुं, (दोषि हस्ते लक्षणया दोर्व्यापारे वा तिष्ठतीति । स्था + कः ।) क्रीड़ा । क्रीड़कः । सेवा । सेवकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दोःस्थिते, त्रि ॥

दोहः, पुं, (दोग्धि अस्मिन्निति । दुह + आधारे घञ् ।) दोहनपात्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, भागवते । ४ । १८ । २७ ।
"एवं पृथ्वादयः पृथ्वीमन्नादाः स्वन्नमात्मनः ।
दोहवत्सादिभेदेन क्षीरभेदं कुरूद्वह ! ॥"
दुह्यते इति । दुह् + कर्म्मणि घञ् ।) दुग्धम् । ("दुह्यते इति दोहः क्षीरं तस्य गोदोहस्य विकारः हैयङ्गवीनम् ।" इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ दुह + भावे घञ् ।) दोहनम् ॥ (यथा, रघुः । २ । २३ ।
"दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीं
भेजे भुजोच्छिन्नरिपुर्निषण्णाम् ॥")

दोहजं, क्ली, (दोहात् दोहनाज्जायते इति । दोह + जन् + डः ।) दुग्धम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दोहड़िका, स्त्री, छन्दोविशेषः । इति छन्दोमञ्जरी ॥ दोहा इति भाषा । अस्य विवरणं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

दोहदं, क्ली, (दोहमाकर्षणं ददातीति । दोह + दा + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) इच्छा । इत्यमरः । १ । ७ । २७ ॥

दोहदः, पुं, क्ली, (दोहमाकर्षं ददातीति । दा + कः ।) गर्भिण्यभिलाषः । साद इति भाषा । तत्पर्य्यायः । दौर्हृदम् २ श्रद्धा ३ लालसा ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०५ ॥ जातुजः ५ । इति रत्नकोषः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यसंहितायाम् । ३ । ७६ ।
"दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।
वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात् कार्य्यं प्रियं स्त्रियाः ॥")
गर्भचिह्नम् । इति भरतधृतकोषान्तरम् ॥ (पुष्पोद्गमकौषधम् । यथा, रघौ । ८ । ६२ ।
"कुसुमं कृतदोहदस्त्वया
यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति ।
अलकाभरणं कथं नु तत्
तव नेष्यामि निवापमाल्यताम् ॥"
यथा च, मेघदूते । ७८ ।
"रक्ताशोकश्चलकिशलयः केशरश्चात्र कान्तः
प्रत्यासन्नः कुरुवकवृतेर्माधवीमण्डपस्य ।
एकः सख्यास्तव सह मया वामपादाभिलाषी
काङ्क्षत्यन्यो वदनमदिरां दोहदच्छद्मनास्याः ॥"
अत्र यस्य यो दोहदः स धृतो मल्लिनाथेन यथा,—
"स्त्रीणां स्पर्शात् प्रियङ्गुर्विकसति बकुलः शीधुगण्डूषसेकात्
पादाघातादशोकस्तिलककुरुवकौ वीक्षणालिङ्गनाभ्याम् ।
मन्दारो नर्म्मवाक्यात् पटुमृदुहसनात् चम्पको वक्त्रवातात्
चूतो गीतान्नमेरुर्विकसति च पुरो नर्त्तनात् कर्णिकारः ॥")

दोहदलक्षणं, क्ली, (दोहदस्य गर्भस्य लक्षणं यत्र ।) वयःसन्धिः । गर्भः । इति मेदिनी । णे, ११७ ॥

दोहदवती, स्त्री, (दोहदो गर्भिण्यभिलाषोऽस्त्यस्या इति । दोहद + मतुप् मस्य वः । ङीप् च ।) अन्नपानादिद्रव्यविशेषाभिलाषवती गर्भवती । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । श्रद्धालुः २ । इत्यमरः । २ । ६ । २१ ॥ * ॥ गर्भिणीकर्त्तव्याकर्त्तव्यं यथा,—
"दित्यां गर्भमथाधत्त कश्यपः प्राह तां पुनः ।
त्वया यत्नो विधातव्यः अस्मिन् गर्भे वरानने ! ॥
संवत्सरशतन्त्वेकमस्मिन्नेव तपोवने ।
सन्ध्यायां नैव भोक्तव्यं गर्भिण्या वरवर्णिनि ! ॥
न स्थातव्यं न गन्तव्यं वृक्षमूलेषु सर्व्वदा ।
नोपस्करेषूपविशेन्मुषलोलूखलादिषु ॥
जलञ्च नावगाहेत शून्यागारञ्च वर्ज्जयेत् ।
वल्मीकेषु न तिष्ठेत न चोद्विग्नमना भवेत् ॥
विलिखेन्न नखैर्भूमिं नाङ्गारेण न भस्मना ।
न शयालुः सदा तिष्ठेद्व्यायामञ्च विवर्ज्जयेत् ॥
न तुषाङ्गारभस्मास्थिकपालेषु समाविशेत् ।
वर्ज्जयेत् कलहं लोके गात्रभङ्गञ्च वर्ज्जयेत् ॥
न मुक्तकेशा तिष्ठेत नाशुचिः स्यात् कदाचन ।
न शयीतोत्तरशिरा न चापरशिराः क्वचित् ॥
न वस्त्रहीना नोद्विग्ना न चार्द्रचरणा सती ।
नामाङ्गल्यां वदेद्वाचं न च हास्याधिका भवेत् ॥
कुर्य्याच्च गुरुशुश्रूषां नित्यमङ्गलतत्परा ।
सर्व्वौषधीभिः कोष्णेन वारिणा स्नानमाचरेत् ॥
कृतरक्षा सुभूषा च वास्तुपूजनतत्परा ।
तिष्ठेत् प्रसन्नवदना भर्त्तुः प्रियहिते रता ॥
दानशीला तृतीयायां पार्व्वत्या नक्तमाचरेत् ।
इतिवृत्ता भवेन्नारी विशेषेण तु गर्भिणी ॥
यस्तु तस्या भवेत् पुत्त्रः शतायुर्वृद्धिसंयुतः ।
अन्यथा गर्भपतनमवाप्नोति न संशयः ॥
तस्मात्त्वमनया वृत्त्या गर्भेऽस्मिन् यत्नमाचर ॥"
इति मत्स्यपुराणम् ॥

दोहदान्विता, स्त्री, (दोहदेन गर्भजनिताभिलाषेण अन्विता ।) दोहदवती । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०३ ॥

दोहनं, क्ली, (दुह + भावे ल्युट् ।) स्तनादुग्धनिःसारणम् । दोया इति भाषा । दुहधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (दुह्यतेऽस्मिन्निति । दुह + आधारे ल्युट् । दोहनपात्रम् । यथा, महाभारते । १३ । ६४ । ४१ ।
"बालजेन निदानेन कांस्यं भवतु दोहनम् ।
दुह्येत परवत्सेन यस्ते हरति पुष्करम् ॥")

दोहनी, स्त्री, (दुह्यते अस्यामिति । दुह + आधारे ल्युट् । ङीप् ।) दोहनपात्रम् । तत्पर्य्यायः ।

लेपनम् २ पारी ३ दोहः ४ दोहनम् ५ । इति शब्दरत्नावली ।

दोहलः, पुं, (दोहमाकर्षं लातीति । ला + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) दोहदः । इच्छा । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा, मालविकाग्निमित्रनाटके । ८ । ४७ ।
"अशोक ! यदि सद्य एव सुकुलैर्न सम्पत्स्यते
सुधा वहसि दोहलं ललितकामिसाधारणम् ॥")

दोहलवती, स्त्री, (दोहलोऽस्त्यस्या इति मतुप् । मस्य वः । ङीप् ।) दोहदवती । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दोहली, स्त्री, (दोहं लातीति । ला + कः । गौरादित्वात् ङीष् ।) अशोकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अशोकशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ॥)

दोहापनयः, पुं, (दोहं दोहनमपनयति स्वनिःसरणेनेति । अप + नी + अच ।) दुग्धम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दोहीयान्, [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन दोग्धा । "तुश्छन्दसि ।" ५ । ४ । ५९ । इति ईयसुन् । "तुरिष्ठेमेयःसु ।" ६।४।१५४ । इति तृशब्दस्य लोपः ।) अतिशयदोहकः ॥

दोह्यं, त्रि, (दुह्यते इति । दुह् + ण्यत् ।) दोहनीयम् । दुह्यम् । दोग्धव्यम् । इति व्याकरणम् ॥ (दुह्यतेऽस्मा इति । गोमहिष्यादि । इति मिताक्षरा ॥ यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १८० ।
"दशैकपञ्चसप्ताहमासत्र्यहार्द्धमासिकम् ।
बीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोह्यपुंसां परीक्षणम् ॥")

दौःसाधिकः, पुं, (दुर्द्दुष्टः साधः कर्म्म तत्र नियुक्तः । ठक् ।) द्वाःस्थितः । द्वारपालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दौकूलं, त्रि, (दुकूलेन परिवृतो रथ इति । "परिवृतो रथः ।" ४ । २ । १० । इति अण् ।) दुकूलेनावृतरथादि । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दौत्यं, क्ली, (दूतस्य भावः कर्म्म वा । ष्यञ् ।) दूत्यम् । दूतस्य भावः । दूतस्य कर्म्म । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, हरिवंशे । १७२ । १८ ।
"दौत्यञ्च तत् कृतं घोरे विग्रहे जनमेजय ! ॥")

दौरात्म्यं, क्ली, दुर्निन्दित आत्मा यत्नः धृतिः बुद्धिः स्वभावः शरीरं वा यस्य स दुरात्मा । तस्य भावकर्म्मार्थे ष्यञ्प्रत्ययः । (ष्यञ् ।) दुरात्मनो भावः । दुरात्मनः कर्म्म । (यथा, महाभारते । २ । १५ । ७ ।
"शङ्किताः स्म महाभाग ! दौरात्म्यात् तस्य चानघ ! ॥")

दौर्गन्ध्यं, क्ली, (दुर्द्दुष्टो गन्धोऽस्य दुर्गन्धः । ततो भावे ष्यञ् ।) दुर्गन्धता । (यथा, महाभारते । ३ । २६० । १३ ।
" न संस्वेदो न दौर्गन्ध्यं पुरीषं मूत्रमेव वा ॥")
तन्नाशकतैलं यथा,—
"चन्दनं कुङ्कुमं मांसी कर्पूरो जातिपत्रिका ।
जातीकक्कोलपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ॥
अगुरुश्शीरकाश्मर्यः कुष्ठं तगरनालिका ।
गोरोचना प्रियङ्गुश्च चोलं मदनकं नखम् ॥
सरलः सप्तपर्णश्च लाक्षा चामलकी तथा ।
कर्प्पूरकः पद्मकञ्च एतैस्तैलं प्रसाधितम् ॥
प्रस्वेदमलदौर्गन्ध्यकण्डुकुष्ठहरं परम् ॥"
इति गारुड़े १९८ अध्यायः ॥

दौर्ग्यं, क्ली, दुर्गवृत्तिधर्म्मः । दुर्गसम्बन्धि । दुर्गस्य भावः दुर्गस्येदं वेत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययः (ष्यञ्)॥

दौर्ज्जन्यं, क्ली, दुर्ज्जनस्य भाव इदं वेत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययः (ष्यञ् ।) दुर्ज्जनत्वम् । (यथा, महाभारते । ६ । १८ । ७६ ।
"तदिदं मम दौर्ज्जन्यं बालिशस्य महीयसि ।
त्वन्तुमर्हति मातस्त्वं दिष्ट्या गर्भो न्वतोत्थितः ॥")

दौर्ब्बल्यं, क्ली, दुर्ब्बलस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययः (ष्यञ्)। दुर्ब्बलता । अल्पबलत्वम् । (यथा, मनुः । ८ । १७१ ।
"अनादेयस्य चादानादादेयस्य च विवर्ज्जनात् ।
दौर्ब्बल्यं ख्याप्यते राज्ञः स प्रेत्येह च नश्यति ॥")

दौर्भागिनेयः, पुं, (दुर्भगाया अपत्यं पुमान् । दुर्भगा + "कल्याण्यादीनामिनङ् च ।" ४ । १ । १२६ । इति ढक् इनङादेशश्च ।) दुर्भगापुत्त्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ दुर्भगायाः कन्या दौर्भागिनेयी ॥

दौर्भाग्यं, क्ली, दुर्भगस्य दुर्भगाया वा भावः । (ष्यञ् । "हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्व्वपदस्य च ।" ७ । ३ । १९ । इत्युभयपदवृद्धिः ।) दुर्भगत्वम् । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
"भुङ्क्ते पितृगृहे नारी भुङ्क्ते स्वामिगृहे यदि ।
दौर्भाग्यं जायते तस्याः शपन्ति कुलदेवताः ॥"
दुर्भाग्यमेव दौर्भाग्यम् । इति स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः ॥

दौर्म्मनस्यं, क्ली, दुर्म्मनसो भावः (ष्यञ्) । दुःखनिबन्धनचित्तावसादः । इति चण्डीटीकायां नागोजीभट्टः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८१ । २६ ।
"तेषां कृते मे निःश्वासा दौर्म्मनस्यञ्च जायते ॥")

दौर्व्वीणं, क्ली, (दूर्व्वाया इदम् । दूर्व्वा + खञ् ।) दलपर्णम् । दूर्व्वारसः । इति मेदिनी । णे,५३ ॥

दौर्हृदं, क्ली, (दुर्हृदो भावः । युवादित्वात् अण् । बाहुलकात् न द्विपदवृद्धिः ।) इच्छा । दोहदम् । इति हेमचन्द्रः ।३।२०५॥("लब्धदौर्हृदा हि वीर्य्यवन्तं चिरायुषञ्च पुत्त्रं जनयति ।" इति सुश्रुते ॥ दूषितहृदयत्वम् । यथा, महाभारते । ५ । २९ । १४ ।
"दुर्भाषिणो मन्युवशानुगस्य
कामात्मनो दौर्हृदे भावितस्य ॥")

दौलेयः, पुं, (दुलेरपत्यमिति । "इतश्चानिञः ।" ४ । १ । १२२ । इति ढक् ।) कच्छपः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥

दौल्मिः, पुं, (दुल्मस्यापत्यम् । दुल्म + इञ् ।) इन्द्रः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दौवारिकः, पुं, (द्वारि नियुक्तः । "तत्र नियुक्तः ।" ४ । ४ ।६९। इति ठक् । ततः "द्वारादीनाञ्च ।" ७ । ३ । ४ । इति न वृद्धिः औ-आगमश्च ।) द्वाररक्षकः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।५।२८।
"राजदौवारिकः श्रीमाञ्छूरस्यासीन्महोदयः ॥")
तत्पर्य्यायः । द्वाःस्थः २ क्षत्ता ३ दण्डी ४ वेत्रधरः ५ । इति हलायुधः ॥ प्रतीहारः ६ प्रतिहारः ७ दर्शकः ८ द्वारी ९ वेतालः १० द्वारपालकः ११ दौःसाधिकः १२ वर्त्तरूढ़ः १३ गर्व्वाटः १४ दण्डपांशुलः १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ द्वाःस्थितः १६ वेत्रधारकः १७ वर्म्मरूकः१८ दण्डवासी १९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"प्रांशुः सुरूपो दक्षश्च प्रियवादी न चोद्धतः ।
चित्तग्राहश्च सर्व्वेषां प्रतीहारो विधीयते ॥"
इति मत्स्यपुराणम् ॥
"इङ्गिताकारतत्त्वज्ञो बलवान् प्रियदर्शनः ।
अप्रमादी सदा दक्षः प्रतीहारः स उच्यते ॥"
इति चाणक्यम् । १०८ ॥

दौष्कुलेयः, त्रि, (दुष्कुलस्यापत्यम् । "दुष्कुलात् ढक् ।" ४ । १ । १४२ । इति ढक् ।) दुष्कुलोद्भवः । निन्दितवंशजातः । दुष्कुलशब्दात् भवार्थे वा ष्णेयप्रत्ययः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १९३ । २३ ।
"कुले जाताश्च क्लिश्यन्ते दौष्कुलेयवशानुगाः ॥")

दौश्मन्तिः, पुं, (दुश्मन्तस्यापत्यं पुमान् । दुश्मन्त + "अत इञ् ।" ४ । १ । ९५ । इति इञ् ।) दुश्मन्तराजपुत्त्रः । स तु भरतराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते ।१।७४।२।
"रूपौदार्य्यगुणोपेतं दौश्मन्तिं जनमेजय ! ॥")

दौहित्रः, पुं,स्त्री, (दुहितृ + "अनृष्यानन्तर्य्ये बिदादिभ्योऽञ् ।" ४ । १ । १०४ । इति अञ् ।) दुहितुरपत्यम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०८ ॥ तत्पर्य्यायः । कुतुपः २ । इति शब्दरत्नावली ॥
"त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रं कुतुपस्तिलाः ।
दौहित्रं खड्गमित्याहुरपत्यं दुहितुस्तिलाः ॥
कपिलाया घृतञ्चैव दौहित्रमिति चोच्यते ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
"पौत्त्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नास्ति कश्चन ।
तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥"
इति दायभागः ॥
दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रैनं सन्तारयति पौत्त्रवदिति मनुः ॥ तदुत्पत्तौ कन्यागृहे पितुर्भोजने दोषाभावो यथा,—
"कन्यायां ब्रह्मदेयायामभुञ्जन् सुखमश्नुते ।
अथ भुञ्जति यो मोहात् भुक्त्वा स नरकं व्रजेत् ॥
अप्रजायाञ्च कन्यायां न भुञ्जीयात् कदाचन ।
दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचसि ॥
महासत्त्वसमाकीर्णात् नास्ति ते नरकाद्भयम् ॥
तीर्णस्त्वं सर्व्वदुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्स्यसि ।
दौहित्रस्य तु दानेन नन्दन्ति पितरः सदा ॥
यत्किञ्चित् कुरुते दानं तदानन्त्याय कल्प्यते ॥
मातुः पितुश्च विज्ञेयं तच्छुभस्याभिगामिनः ।
मातुः पितुर्हिरण्यस्य दौहित्रोऽर्द्धमवाप्नुते ॥"
इत्यादौ वह्निपुराणे कन्यादाननामाध्यायः ॥*॥

शूद्रमात्रस्य दौहित्रो दत्तको भवति। यथा,—
"दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रैस्तु क्रियते सुतः।
ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयसुतः क्वचित्॥"
इति दत्तकमीमांसाधृतशौनकवचनम्॥

तस्य मातामहधनाधिकारित्वम्। यथा,—
"दुहित्रभावे दौहित्रः।
'पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नास्ति धर्म्मतः।
तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः॥'
इति मनुवचने पौत्रतुल्यत्वाभिधानेन यथा पुत्राभावे पौत्रस्तथा दुहित्रभावे दौहित्रः। अतएव गोविन्दराजधृतो विष्णुः।
अपुत्रपौत्रे संसारे दौहित्रा धनमाप्नुयुः।
पूर्व्वेषां हि स्वधाकारे पौत्रदौहित्रकाः समाः॥"
इति दायतत्त्वम्॥

अपि च, सर्व्वदुहित्रभावे दौहित्रस्य अधिकारः।
दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत्।
स एव दद्यात् द्वौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय च॥
इत्यादिवचनात्। अपुत्रस्य इति दुहितृपर्य्यन्ताभावोपलक्षणम्॥ १॥ भ्रातृपौत्रस्याभावे पितुर्दौहित्रस्याधिकारः। धनिपित्रादित्रयपिण्डदातृत्वात्॥२॥ पितुर्दौहित्राभावे भ्रातृदौहित्रोऽधिकारी। धनिभोग्यपितृपितामहपिण्डदातृत्वात्॥३॥ पितृव्यपौत्राभावे पितामहदौहित्रस्य अधिकारः धनिभोग्यपितामहप्रपितामहपिण्डदातृत्वात्॥४॥ पितामहदौहित्रस्याभावे पितृव्यदौहित्रस्याधिकारः। धनिभोग्यतत्पितामहप्रपितामहपिण्डद्वयदातृत्वात्॥ ५॥ तदभावे पितामहभ्राता तदभावे पितामहभ्रातृपुत्रः तदभावे पितामहभ्रातृपौत्रः। तेषां धनिभोग्यतत्प्रपितामहपिण्डदातृत्वात्। ततः प्रपितामहदौहित्रोऽधिकारी। धनिभोग्यप्रपितामहपिण्डदातृत्वात्॥६॥ प्रपितामहदौहित्राभावे पितामहभ्रातृदौहित्रोऽधिकारी। धनिभोग्यप्रपितामहपिण्डदातृत्वात्॥७॥ पितामहभ्रातृदौहित्राभावे मातामहः। तदभावे मातुलः। तदभावे मातुलपुत्रः। तदभावे मातुलपौत्रः। तदभावे मातामहदौहित्रोऽधिकारी॥ ८॥ मातामहदौहित्राभावे प्रमातामहः। तदभावे प्रमातामहपुत्रः। तदभावे प्रमातामहपौत्रः। तदभावे प्रमातामहप्रपौत्रः। तदभावे प्रमातामहदौहित्रोऽधिकारी॥ ९॥ प्रमातामहदौहित्राभावे वृद्धप्रमातामहोऽधिकारी। तदभावे वृद्धप्रमातामहपुत्रः। तदभावे वृद्धप्रमातामहपौत्रः। तदभावे वृद्धप्रमातामहप्रपौत्रः। तदभावे वृद्धप्रमातामहदौहित्रोऽधिकारी॥१०॥ स्त्रीधने तु पुत्राभावे दौहित्रोऽधिकारी। पुत्राधिकारात् प्राक् दुहित्रधिकारश्रुतेः। तत्राधिकाया दुहितुः पुत्रेण बाध्यपुत्रबाधस्यैव न्याय्यत्वात्॥११॥
इति श्रीकृष्णतर्कालङ्कारकृतदायक्रमसंग्रहः॥

श्राद्धे दौहित्रभोजनप्राशस्त्यम्। यथा,—
"व्रतस्थमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत्।
कुतपञ्चासने दद्यात्तिलैश्च विकिरेन्महीम्॥"
इति मानवे। ३। २३४॥

द्यावाक्षमे, स्त्री, (द्यौश्च क्षमा च। "दिवो द्यावा।" ६। ३। २९। इति द्यावादेशः।) स्वर्गपृथिव्यौ। इति हेमचन्द्रः। ४। ४॥ द्विवचनान्तोऽयम्॥

द्यावापृथिव्यौ, स्त्री, (द्यौश्च पृथिवी च। "दिवसश्च पृथिव्याम्।" ६।३। ३०। इति चात् दिवो द्यावा।) स्वर्गपृथ्व्यौ। इति हेमचन्द्रः।४।४॥ (यथा, मनुः। ३। ८६।
"कुह्वै चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च।
सह द्यावापृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृतेऽन्ततः॥")
तद्वैदिकपर्य्यायः। स्वधे १ पुरन्धी २ धिषणे ३ रोदसी ४ क्षोणी ५ अम्भसी ६ नभसी ७ रजसी ८ सदसी ९ सद्मनी १० घृतवती ११ बहुले १२ गभीरे १३ गम्भीरे १४ ओमण्यौ १५ चम्वौ १६ पार्श्वौ १७ मही १८ उर्व्वी १९ पृथ्वी २० अदिती २१ अह्नी २२ दूरे २३ अन्ते २४ अपारे २५ अरे २६ पारे २७। इति सप्तविंशतिर्द्यावापृथिव्योर्नामधेयानि। इति वेदनिघण्टौ ३ अः॥

द्यावाभूमी, स्त्री, (द्यौश्च भूमिश्च। "दिवो द्यावा।" ६। ३। २९। इति द्यावादेशः।) स्वर्गपृथिव्यौ। इति हेमचन्द्रः। ४। ४॥ (यथा, ऋग्वेदे। ४। ५५। १।
"को वस्त्राता वसवः को वरूता
द्यावाभूमी अदिते त्रासीथां नः॥")

द्यु, ल अभिसर्पणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-परं-सकं-अनिट्।) अभिसर्पणं आभिमुख्येन गमनम्। ल, द्यौति सिंहो मृगानिव। इति दुर्गादासः॥

द्यु, क्ली, (द्योतीति। द्यु+क्विप्।) दिनम्। गगणम्। स्वर्गः। इति विश्वः॥ [ये, २॥

द्युः, पुं, (द्यु+क्विप्।) अग्निः। इति मेदिनी।

द्युगः, पुं, (द्युनि गगने गच्छतीति। गम+डः।) पक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

द्युगणः पुं, (द्यूनां दिनानां गणः।) अहर्गणः। तस्यानयनमाह।
"कथितकल्पगतोऽर्कसमा गणा
रविगुणो गतमाससमन्वितः।
खदहनैर्गुणितस्तिथिसंयुतः
पृथगतोऽधिकमाससमाहतात्॥
रविदिनाप्तगताधिकमासकैः
कृतदिनैः सहितो द्युगणो विधोः।
पृथगतः पठितावमसंगुणा-
द्विधुदिनाप्तगतावमवर्ज्जितः॥
भवति भास्करवासरपूर्व्वको
दिनगणो रविमध्यमसावनः।
अधिकमासदिनक्षयशेषतो
द्युघटकादिकमत्र न गृह्यते॥"
इति सिद्धान्तशिरोमणिः॥

द्युत्, ऌ ङ दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) ऌ, अद्युतत्। ङ, द्योतते दिद्युते। इति दुर्गादासः॥

द्युत्, पुं, (द्युत् दीप्तौ+क्विप्।) किरणः। इति हेमचन्द्रः। २। १४॥ (द्योतमाने, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। १०। ९९। २।
"स हि द्युता विद्युता वेति साम॥"
द्यु ल अभिसर्पणे+क्विप् तुगागमश्च। अभिगामिनि। यथा, भट्टिः। ५। ४७।
"हरामि रामसौमित्री मृगो भूत्वा मृगद्युतौ॥")

द्युतिः, स्त्री, (द्योततेऽनयेति। द्युत् दीप्तौ+"इगुपधात् कित्।" उणां ४। ११९। इति इन् स च कित्।) दीप्तिः। शोभा। इत्यमरः। १। ३। १७॥ (यथा, भागवते। ८। ५। ४२।
"लोभोऽधरात् प्रीतिरुपर्य्यभूद्द्युति-
र्नस्तः पशव्यः स्पर्शेन कामः॥")
रश्मिः। इति मेदिनी। ते, २५॥ (पुं, चतुर्थस्य मनोः ऋषिविशेषः। यथा, हरिवंशे। ७। ७५।
"चतुर्थस्य तु सावर्णेर्ऋषीन् सप्त निबोध मे।
द्युतिर्वशिष्ठपुत्रश्च आत्रेयः सुतपास्तथा॥"
तामसस्य मनोः पुत्रविशेषः। यथा, तत्रैव। ७। २३।
"पुत्रांश्चैव प्रवक्ष्यामि तामसस्य मनोर्नृपः।
द्युतिस्तपस्यः सुतपास्तपोमूलस्तपोशनः॥")

द्युतिकरः, पुं, (करोतीति। कृ+अच्। द्युतेः करः।) ध्रुवः। इति भूरिप्रयोगः। दीप्तिकारके, त्रि॥

द्युतितं, त्रि, (द्युत+क्तः। बाहुलकात् न गुणः।) दीप्तिविशिष्टम्। द्योतितम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

द्युनं, क्ली, लग्नात् सप्तमराशिः। इति ज्योतिषतत्त्वम्॥

द्युनिशं, क्ली, (द्यु च निशा च द्वयोः समाहारः।) अहोरात्रः। इति व्याकरणम्॥ यथा,—
"भवति किं द्युनिशं द्युनिवासिनाम्।"
इति सिद्धान्तशिरोमणिः॥

द्युनिवासी, [न्] पुं, (द्युनि स्वर्गे निवसतीति। नि+वस+णिनिः।) देवता। स्वर्गवासी। इति सिद्धान्तशिरोमणिः॥

द्युपतिः, पुं, (द्युनो दिनस्य पतिः।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः। २। ११॥ (द्युनो स्वर्गस्य पतिः।) इन्द्रः॥

द्युमणिः, पुं, (द्युनो गगनस्य मणिरिव।) सूर्य्यः। (यथा, भागवते। ८। १०। ३८।
"रेणुर्दिशः खं द्युमणिञ्च छादयन्
न्यवर्त्ततास्त्वक्स्रुतिभिः परिस्रुतात्॥")
अर्कवृक्षः। इत्यमरः॥ (परिशोधिततास्रम्। यथा,—
"विषमहौषधभागमधिकौषणा
द्युमणिरक्तकमार्द्रकमर्द्दितम्॥
द्युमणिः मारितं ताम्रम्॥" इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे १ भागे वातज्वराधिकारे॥)

द्युमयी, स्त्री, विश्वकर्म्मकन्या। सा सूर्य्यपत्नी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

द्युम्नं, क्ली, (द्युम्नमिनं मनति अभ्यसत्यस्मै इति । म्ना+कः । "धनमिच्छेत् हुताशनात् ।" इति वचनात् धनकामानां अग्न्याराधनादस्य तथात्वम् ।) धनम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । २ । १० ।

"अस्माकं द्युम्नमधि पञ्च कृष्टिषूच्चा स्वर्ण शुशुचीत दुष्टरम् ॥"

द्युं तेजो मनतीति ।) बलम् । इति मेदिनी । ने, ११ ॥ (बलाधायकत्वात् अन्नम् । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ८ । ८ ।

"इषं दिवः परि स्व द्युम्नं पृथिव्या अधि ॥")

द्युवा, [न्] पुं, (द्योतीति । द्यु+"कनिन् युवषीति ।" उणां १ । १५६ । इति कनिन् ।) सूर्य्यः । इत्युणादिकोषः ॥ द्यौः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

द्युष(स)त्, [द्] पुं, (दिवि स्वर्गे सीदतीति । सद्+क्विप् । छन्दसि षत्वम् । लोकेऽषत्वम् ।) देवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, माघे । १ । ४३ ।

"भयस्य पूर्व्वावतरन्तरस्विना
मनःसु येन द्युसदां न्यधीयत ॥")

ग्रहः । इति गोलाध्यायः ॥

द्यूतः, पुं, क्ली, (देवनमिति । दिवु क्रीड़ायाम्+भावे+क्तः । ऊट् च ।) पाशकादिक्रिया । अप्राणिकरणकक्रीड़ा । जुया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अक्षवती २ कैतवम् ३ पणः ४ । इत्यमरः । २ । १० । ४५ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १८ । ५१ ।

"द्यूतक्रीड़ा तथा प्रोक्ता व्रतानि विविधानि च॥")

"द्यूतं समाह्वयञ्चैव राजा राष्ट्रान्निवर्त्तयेत् ।
राजान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम् ॥
प्रकाशमेतत्तास्कर्य्यं यद्देवनसमाह्वयौ ।
तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत् ॥
अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ।
प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥
द्यूतं समाह्वयञ्चैव यः कुर्य्यात् कारयेत वा ।
तान् सर्व्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः॥
द्यूतमेतत् पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं महत् ।
तस्माद्द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥"

इति मनुः । ९ । २२१-२२७ ॥

कङ्क उवाच ।

"किन्ते द्यूतेन राजेन्द्र ! बहुदोषेण मानद ! ।
देवने बहवो दोषास्तस्मात्तत् परिवर्ज्जयेत् ॥
श्रुतस्ते यदि वा दृष्टः पाण्डवो हि युधिष्ठिरः ।
स राज्यं सुमहत् स्फीतं भ्रातॄंश्च त्रिदशोपमान् ॥
द्यूते हारितवान् सर्व्वं तस्माद्द्यूतं न रोचये ॥"

इति महाभारते । ४ । ६६ । ३३-३५ ॥

द्यूतकरः, त्रि, (करोतीति । कृ+अच् । द्यूतस्य करः ।) द्यूतकर्त्ता । जुयारी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । धार्त्तः २ धूर्त्तः ३ अक्षधूर्त्तः ४ अक्षदेवी ५ दुरोदरः ६ द्यूतकृत् ७ कितवः ८ अक्षकोहलः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

द्यूतकारः, त्रि, (द्यूतं कारयतीति । कृ+णिच्+अच् ।) द्यूतकारयिता । सहियार इति ख्यातः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । सभिकः २ । इत्यमरः । २ । १० । ४४ ॥ सभीकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ४३१ ।

"मुहुर्व्विन्नितकर्म्माणं द्यूतकारं पराजितम् ॥")

द्यूतकारकः, त्रि, (द्यूतं कारयतीति । द्यूत+कृ+णिच्+ण्वुल् ।) द्यूतकारयिता ॥

द्यूतकृत्, त्रि, (द्यूतं करोतीति । कृ+क्विप् तुगागमश्च ।) द्यूतकरः । अक्षक्रीड़कः । इत्यमरः । २ । १० । ४४ ॥

द्यूतपूर्णिमा, स्त्री, (द्यूताय या पूर्णिमा ।) कोजागरपूर्णिमा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्यूतपौर्णमासी, स्त्री, (द्यूताय या पौर्णमासी ।) द्यूतपूर्णिमा । इति भूरिप्रयोगः ॥

द्यूतप्रतिपत्, [द्] स्त्री, (द्यूताय क्रीड़ार्थं या प्रतिपत् ।) कार्त्तिकशुक्लप्रतिपत् । सा च कौमुदी । यथा,—

"तुष्ट्यर्थं कार्त्तिके तस्य शुक्ला या प्रतिपत्तिथिः ।
विष्णोर्दत्ता मही तत्र कौमुदी सा स्मृता बुधैः ॥
कुशब्देन मही ज्ञेया मुदा हर्षे च वै द्विज ! ।
धातुज्ञैः सर्व्वशब्दज्ञैः सा च वै कौमुदी स्मृता॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥

अत्र तिथौ बलिदैत्यपूजादि कार्य्यम् । तद्यथा,

"वामनपुराणे कार्त्तिकशुक्लपक्षमधिकृत्य बलिम्प्रति भगवद्वाक्यम् ।
वीरप्रतिपदा नाम तव भावी महोत्सवः ।
अत्र त्वां नरशार्दूल ! हृष्टाः पुष्टाः स्वलङ्कृताः ॥
पुष्पदीपप्रदानेन पूजयिष्यन्ति मानवाः ॥
अत्र मन्त्रः ।
बलिराज ! नमस्तुभ्यं विरोचनसुत ! प्रभो ।
भविष्येन्द्र सुराराते ! पूजेयं प्रतिगृह्यताम् ॥
ब्रह्मपुराणे तु बलिराजेतिमन्त्रस्य पूर्व्वम् ।
मन्त्रेणानेन राजेन्द्र ! समन्त्री सपुरोहितः ॥
इत्यर्द्धम् । पश्चादपि ।
एवं पूजां नृपः कृत्वा रात्रौ जागरणं चरेत् ।
इत्युक्तम् ॥ पुनर्ब्रह्मपुराणे ।
शङ्करश्च पुरा द्यूतं ससर्ज्ज सुमनोहरम् ।
कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि भूपते ! ॥
जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पार्व्वती ।
अतोऽर्थाच्छङ्करो दुःखी गौरी नित्यं सुखोषिता ॥
तस्मात् द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः ।
तस्मिन् द्यूते जयो यस्य तस्य संवत्सरः शुभः ॥
पराजयो विरुद्धश्च लब्धनाशकरो भवेत् ॥
भविष्योत्तरे ।
यो यो यादृग्भावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर ! ।
हर्षदैन्यादिना तेन तस्य वर्षं प्रयाति हि ॥
महापुण्या तिथिरियं बलिराज्यप्रवर्द्धिनी ।
स्नानं दानं शतगुणं कार्त्तिकेऽस्यां तिथौ भवेत् ॥"

इति तिथितत्त्वम् ॥

द्यूतबीजं, क्ली, (द्यूतस्य बीजं कारणम् ।) कपर्द्दकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ द्यूतस्य कारणञ्च ॥

द्यूनं, क्ली, लग्नात् सप्तमराशिः । यथा,—

"धीस्थानं पञ्चमं ज्ञेयं यामित्रं सप्तमं स्मृतम् ।
द्युनं द्यूनं तथास्ताख्यं षट्कोणं रिपुमन्दिरम् ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

(दिव्+क्तः । "दिवोऽविजिगीषायाम् ।" ८ । २ । ४९ । इति निष्ठातस्य नः । च्छ्वोरित्यूट् । क्षीणे, त्रि ॥)

द्यै, न्यक्करणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट् ।) अन्त्यस्यादाद्युक्तः । द्यायति दुष्टं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

द्योतः, पुं, (द्युत्+भावे घञ् ।) प्रकाशः । (यथा, हरिवंशे । २३३ । २४ ।

"विद्युद्द्योतनिकाशेन मुकुटेनार्कवर्च्चसा ॥")

आतपः । इत्यमरः । १ । ४ । ३४ ॥

द्योतनं, क्ली, (द्युत्+भावे ल्युट् ।) दर्शनम् । इति हेमचन्द्रः ।३।२४१ ॥ प्रकाशनम् ॥ (द्युत्+युच् । द्योतमाने, त्रि । यथा, भट्टिः । ७ । १५ ।

"विलोक्य द्योतनं चन्द्रं लक्ष्मणं शोचनोऽवदत्॥")

द्योतनः, पुं, (द्योततीति । द्युत+"बहुलमन्यत्रापि ।" उणां २ । ७८ । इति युच् ।) दीपः । इत्युणादिकोषः ॥

द्योतितं, त्रि, (द्युत+क्तः ।) द्युतितम् । दीप्तम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, रामायणे । २ । ८२ । २ ।

"वस्त्राङ्गरागप्रभया द्योतिता सा सभोत्तमा ॥")

द्योभूमिः, पुं, (द्यौराकाशं भूमिरिव यस्य ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका॥ स्वर्गपृथिव्यौ स्त्री । तत्र द्विवचनान्तः ॥

द्योषत्, [द्] पुं, (द्यवि स्वर्गे सीदतीति । सद्+क्विप् ।) देवः । इति शब्दरत्नावली ॥

द्यौः, [ओ] स्त्री, (द्योतन्ते देवा यत्र । द्युत्+बाहुलकात् डोः ।) स्वर्गः । (यथा, महाभारते । १ । ७४ । २८ ।

"आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये
धर्म्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥")

आकाशम् । इत्यमरः ।१ । १ । ६ ॥ (पुं, अष्टवसूनामन्यतमः । यथा, देवीभागवते।२।३।३५।

"पृथ्वादीनां वसूनाञ्च मध्ये कोऽपि वसूत्तमः ।
द्यौर्नामा तस्य भार्य्या या नन्दिनीं गां ददर्श ह॥"

अयमेव वशिष्ठशापात् पृथिव्यां जन्म परिग्रहन् भीष्म इति नाम्ना विख्यात आसीत् ॥ अस्य विवरणन्तु देवीभागवते २ स्कन्धे ३ अध्याये तथा महाभारते । १ । ६६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

द्यौत्रं, क्ली, (दीव्यत्यस्मिन्निति । दिव+"दिवेर्द्युच ।" उणां ४ । १६० । इति ष्ट्रन् द्युरादेशो वृद्धिश्च ।) ज्योतिः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

द्रगड़ः, पुं, वाद्यविशेषः । दगड़ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रतिपत्तूर्य्यम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्रङ्क्षणं, क्ली, (द्राङ्क्षत्यनेनेति । द्राक्षि आकाङ्क्षायाम् + ल्युट् । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) तोलकम् । इति शब्दमाला ॥ तत्पर्य्यायः । कोलम् २ वटकम् ३ कर्षार्द्धम् ४ । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ (पुंलिङ्गेऽपि । यथा,—
"————————तद्द्वयं कोल उच्यते ।
क्षुद्रको वटकश्चैव द्रङ्क्षणः स निगद्यते ॥"
इति पूर्ब्बखण्डे प्रथमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥)

द्रङ्गः, त्रि, पुरौ । इति हेमचन्द्रः ।४।३७॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । २०११ ।
"तेन स्वनाम्ना भाण्डेषु द्रङ्गे सिन्धुरसुद्रणा ॥")

द्रढ़िमा, [न्] पुं, (दृढ़स्य भावः । दृढ़+"पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ।" ५ । १ । १२२ । इति इमनिच् । "र ऋतो हलादेर्लघोः ।" ६।४।१६१ । इति ऋकारस्य रकारः ।) दृढ़ता ॥ (यथा, शिवशतके । ४३ ।
"लघुगुरुतुलनातुलाप्रकाण्ड-
द्रढिमगुणः स भवद्गुणत्रयस्य ॥")

द्रढ़िष्ठः, त्रि, अयमनयोरेषां वा अतिशयेन दृढ़ः । इत्यर्थे इष्ठप्रत्ययेन साध्यः । द्रढ़ीयान् ॥

द्रप्सं, क्ली, (दृप्यन्त्यनेनेति । दृप+अन्नादयश्च । इति निपातनात् साधुः ।) घनेतरदधि । वया दइ इति भाषा । इत्यमरः । २ । ६ । ५१ ॥ अस्य रूपान्तराणि । द्रप्सम् २ द्राप्सम् ३ द्रप्स्यम् ४ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (शुक्रम् । इति निरुक्तम् । ५ । १४॥ त्रि, द्रुतगमनशीलः । द्रुतहननशीलः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६६ । २ ।
"पवमानः सन्तनिः प्रघ्नतामिव
मधुमान् द्रप्सः परिवारमर्षति ॥")

द्रम, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) दन्त्यवर्गतृतीयादिः । द्रमति । इति दुर्गादासः ॥

द्रवः, पुं, (द्रु+"ऋदोरप् ।" ३।३।५७ । इति भावे अप् ।) परीहासः । पलायनम् । इत्यमरः । १ । ७ । ३२ ॥ (यथा, हरिवंशे । २११ । १० ।
"ततो दैत्यद्रवकरं पौराणं शङ्खमुत्तमम् ॥")
रसः । गतिः । इति विश्वः ॥ वेगः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । १६३ । ५ ।
"तत्र शब्दगतिर्भूत्वा मारुतद्रवसम्भवः ॥"
द्रवत्वरूपो गुणविशेषः । यथा, भाषापरिच्छेदे । २८ ।
"गुरुणी द्वे रसवती द्वयोर्नैमित्तिको द्रवः ॥"
आर्द्रे, त्रि । यथा, रघुः । ७ । ७ ।
"प्रसाधिकालम्बितमग्रपाद-
माक्षिप्य काचित् द्रवरागमेव ॥")

द्रवजः,पुं,(द्रवात् जायते इति । जन्+डः ।) गुड़ः । इति राजनिर्घण्टः ॥ द्रवजातवस्तुमात्रञ्च ॥

द्रवणं, क्ली, (द्रु+भावे ल्युट् ।) गमनम् । (यथा, हरिवंशे । १६६ । ३६ ।
"ते रुदन्तो द्रवन्तश्च भगवन्तं पितामहम् ।
रोदनाद्द्रवणात् चैव ततो रुद्रा इति स्मृताः ॥")
क्षरणम् । अनुतापः ॥ द्रुधातोर्भावेऽनट् ॥

द्रवत्वं, क्ली, (द्रव+त्व ।) द्रवस्य भावः । तद्द्विविधम् । यथा,—
"सांसिद्धिकं द्रवत्वं स्यात् नैमित्तिकमुदाहृतम् ।
सांसिद्धिकन्तु सलिले द्वितीयं क्षितितेजसोः ॥
परमाणौ जले नित्यमन्यतोऽनित्यमुच्यते ।
नैमित्तिकं वह्नियोगात्तपनीयघृतादिषु ॥
द्रवत्वं स्यन्दने हेतुर्निमित्तं संग्रहे तु तत् ॥"
इति भाषापरिच्छेदः ॥

द्रवत्पत्री, स्त्री, (द्रवत् पत्रं यस्याः । ङीष् ।) शिम्बड़ीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्रवन्ती, स्त्री, (द्रवतीति । द्रु+शतृ+ङीप् ।) नदी । इति शब्दरत्नावली ॥ मूषिकपर्णी । मूषाकाणी छोटा इति भोयनी इति च हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । शम्बरी २ चित्रा ३ न्यग्रोधी ४ शतमूलिका ५ प्रत्यक्श्रेणी ६ वृषा ७ चण्डा ८ पत्रश्रेणी ९ आखुकर्णिका १० मूषिककर्णी ११ प्रतिपर्णशिफा १२ सहस्रमूली १३ विक्रान्ता १४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । रसबन्धकारित्वम् । ज्वरक्रिमिनाशित्वम् । शूलशमनत्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्रवरसा, स्त्री, (द्रवो रसो यस्याः ।) लाक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्रवाधारः, पुं, (द्रवाणां द्रव्याणामाधारः ।) चुलुकः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ द्रवद्रव्यरक्षापात्रञ्च ॥

द्रविड़ी, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥

द्रविणं, क्ली, (द्रवति गच्छति द्रूयते प्राप्यते वेति । द्रु+"द्रुदक्षिभ्यामिनन् ।" उणां । २ । ५० । इति इनन् ।) धनम् । (यथाह कश्चित् ।
"द्रविणं परिमितममितव्ययिनं जनमाकुली-
कुरुते ।
क्षीणाञ्चलमिव पीनस्तनजघनायाःकुलीनायाः॥")
काञ्चनम् । बलम् । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १०३ । १६ ।
"एवमुक्ता तु पुत्रेण भूरिद्रविणतेजसा ।
माता सत्यवती भीष्ममुवाच तदनन्तरम् ॥"
पुं, धरनाम्नो वसोः पुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६६ । २१ ।
"धरस्य पुत्रो द्रविणो हुतहव्यवहस्तथा ॥"
पृथोः पुत्रविशेषश्च । यथा, भागवते ।४।२२।५४।
"पुत्रानुत्पादयामास पञ्चार्च्चिष्यात्मसम्मतान् ।
विजिताश्वं धूम्रकेशं हर्य्यक्षं द्रविणं वृकम् ॥"
कुशद्वीपस्थितसीमागिरिभेदः । यथा, भागवते । ५ । २० । १५ ।
"तेषां वर्षेषु सीमागिरयो नद्यश्चाभिज्ञाताः सप्त सप्तैव बभ्रुश्चतुःशृङ्गः कपिलश्चित्रकूटो देवानीक ऊर्द्ध्वरोमा द्रविण इति ॥" क्रौञ्चद्वीपस्थवर्षपुरुषविशेषः । यथा, भागवते ।५।२०।२२।
"यासामम्भः पवित्रममलमुपयुञ्जानाः पुरुषर्षभद्रविणदेवकसंज्ञा वर्षपुरुषाः ॥")

द्रविणनाशनः, पुं, (नाशयतीति । नाशि+ल्युः । द्रविणानां नाशनः । तत्सेवनेन धनविनाशात् अस्य तथात्वम् ।) शोभाञ्जनवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

द्रविणोदाः, [स्] पुं, अग्निः । अस्य निरुक्तिर्यथा,—
"द्रविणं बलमित्युक्तं धनञ्च द्रविणं तसः ।
ददाति तद्भवानेव द्रविणोदास्ततो भव ॥"
इति वराहपुराणम् ॥
(धनप्रदे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । १५ । ७ ।
"द्रविणोदा द्रविणसो ग्रावहस्तासो अध्वरे ॥"
"कीदृशं देवं द्रविणोदाः धनप्रदम् । यद्वा, धनप्रदोऽग्निः सोमं पिबत्विति शेषः । तमेतं मन्त्रं यास्क एवं निर्वक्ति,—द्रविणोदाः कस्मात् धनं द्रविणमुच्यते यदेनदभिद्रवन्ति बलं वा द्रविणं यदेनेनाभिद्रवन्ति तस्य दाता द्रविणोदास्तस्यैषा भवति द्रविणोदा द्रविण स इत्यादि सोऽयं यास्कोक्तो निर्व्वचनप्रपञ्चः तस्मिन्नेव ग्रन्थेऽवगन्तव्यः । द्रविणोदाः द्रुदक्षिभ्यामिनन् नित्त्वादाद्युदात्तो द्रविणशब्दः तद्ददातीति द्रविणोदाः । क्विप् चेति क्विप् । पूर्ब्बपदस्य सकारोपजनश्छान्दसः । रुत्वोत्वे । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । देवविशेषणत्वेनैकवाक्यतापक्षे द्वितीयायाः सुस्रादेशः । अथवा द्रविणमात्मन इच्छन्ति द्रविणस्यन्ति । सुप आत्मनः क्यच् सर्व्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुगवक्तव्य इति क्यचि परतः सुगागमः द्रविणस्यतेः सम्पदादित्वाद्भावे क्विप् । अतो लोपः । क्वौलुप्तं न स्थानिवद्भवतीति तस्य स्थानिवत्त्वप्रतिषेधाद्यलोपः एवं द्रविणस्शब्दो धनेच्छावचनः । द्रविणेच्छान्दस्यति यथेष्टधनप्रदानेनोपक्षयतीत्यर्थे तसु उपक्षये इत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् क्विप् चेति क्विप् । एवं द्रविणोदःशब्दः सकारान्तो भवति । तथा द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्तीति नैरुक्तो व्यवहार उपपद्यते अतो-द्रविणोदस्शब्दः भिन्नवाक्यत्वे स्वार्थे प्रथमा । एकवाक्यत्वे तु व्यत्ययेन द्वितीयार्थो भवति द्रविणस इत्यत्रापि वाक्यभेदपक्षे द्रविणसः सोमस्येत्यर्थे सकारोपजनश्छान्दसः । आद्युदात्तत्वन्तु नियमेन स्थितम् । ऋत्विग्विशेषणत्वेनैकवाक्यत्वपक्षे तु क्यजन्तात् क्विप् । अतो लोपादि पूर्ब्बवत् । अत्र तु पक्षे क्यचश्चित्त्वेनान्तोदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तम् ॥" इति सायनः ॥)

द्रवीकरणं, क्ली, अद्रवस्य द्रवकरणम् । इति च्विप्रत्ययेन साध्यम् ॥ गलान इति भाषा ॥

द्रव्यं, क्ली, (द्रोरिव । द्रु+"द्रव्यञ्च भव्ये ।" ५ । ३ । १०४ । इति यत्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) वस्तु । (यथा, मनुः । ७ । ९ ।
"एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम् ।
कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसञ्चयम् ॥")
तस्य क्रियाविशेषे नवपुराणभेदेन प्रशस्तत्वं यथा,—
"द्रव्याण्यभिनवान्येव प्रशस्तानि क्रियाविधौ ।
ऋते गुड़घृतक्षौद्रधान्यकृष्णाविड़ङ्गतः ॥"
इति नारायणदासकृतपरिभाषा ॥

("केचिदाचार्य्या ब्रुवते द्रव्यं प्रधानं कस्माद्-
व्यवस्थितत्वादिह खलु द्रव्यं व्यवस्थितम्। न रसादयो यथा ये फले ये रसादयस्ते पक्वे न सन्ति। नित्यत्वाच्च नित्यं हि द्रव्यमनित्या गुणा यथा कल्कादिप्रविभागः स एव सम्पन्नरसगन्धो व्यापन्नरसगन्धो वा भवति। स्वजात्यवस्थानाच्च यथा हि पार्थिवं द्रव्यमन्यभावं न गच्छत्येवं शेषाणि। पञ्चेन्द्रियग्रहणाच्च पञ्चभिरिन्द्रियैर्गृह्यते द्रव्यं न रसादयः। आश्रयत्वाच्च द्रव्यमाश्रिता रसादयो भवन्ति। आरम्भसामर्थ्याच्च द्रव्याश्रित आरम्भो यथा विदारिगन्धादिमाहृत्य सङ्क्षुद्य विपचेदित्येवमादिषु न रसादिष्वारम्भः। शास्त्रप्रामाण्याच्च शास्त्रे हि द्रव्यं प्रधानमुपदेशे हि योगानां यथा मातुलुङ्गाग्निमन्थौ चेति न रसादय उपदिश्यन्ते। क्रमापेक्षितत्वाच्च रसादीनां रसादयो हि द्रव्यक्रममपेक्षन्ते यथा तरुणे तरुणाः सम्पूर्णे सम्पूर्णा इति। एकदेशसाध्यत्वाच्च द्रव्याणामेकदेशेनापि व्याधयःसाध्यन्ते यथा महावृक्षक्षीरेणेति तस्माद्द्रव्यं प्रधानं द्रव्यलक्षणन्तु क्रियागुणवत्समवायिकारणमिति।"

"पाको नास्ति विना वीर्य्याद्वीर्य्यं नास्ति विना रसात्।
रसो नास्ति विना द्रव्याद्द्रव्यं श्रेष्ठमतः स्मृतम्॥"

"वीर्य्यसंज्ञा गुणा येऽष्टौ तेऽपि द्रव्याश्रयाः स्मृताः।
रसेषु न वसन्त्येते निर्गुणास्तु गुणाः स्मृताः॥
द्रव्ये द्रव्याणि यस्माद्धि विपच्यन्ते न षड्रसाः।
श्रेष्ठं द्रव्यमतो ज्ञेयं शेषा भावास्तदाश्रयाः॥"

इति सुश्रुते। १। ४०॥)

पित्तलम्। वित्तम्। पृथिव्यादि। विलेपनम्। क्लीवम्। भेषजम्। भव्यम्। (द्रोर्विकारः। "द्रोश्च।" ४। ३। १६१। इति यत्।) द्रुमविकारे, त्रि। इति मेदिनी। ये, २६॥ (द्रुमावयवः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥) जतु। विनयः। इति हेमचन्द्रः॥ मद्यम्। यथा,—

"सशब्दं न पिवेद्द्रव्यम्।" इति कुलार्णवतन्त्रम्॥

न्यायमते तन्नवविधं यथा,—

"क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योमकाला दिग्देहिनौ मनः।"

तेषां साधर्म्म्यादि यथा,—

"क्षित्यादीनां नवानान्तु द्रव्यत्वगुणयोगिता।
क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च॥
परापरत्वमूर्त्तत्वक्रियावेगाश्रया अमी।
कालखात्मदिशां सर्व्वगतत्वं परमं महत्॥
क्षित्यादिपञ्चभूतानि चत्वारि स्पर्शवन्ति हि।
द्रव्यारम्भश्चतुर्षु स्यादथाकाशशरीरिणाम्॥
अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते।
रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगि स्यात् प्रथमं त्रिकम्॥
गुरुणी द्वे रसवती द्वयोर्नैमित्तिको द्रवः।
आत्मानो भूतवर्गाश्च विशेषगुणयोगिनः॥"

इति भाषापरिच्छेदः॥

द्रव्यहस्तभक्षणादिदोषादोषौ यथा,—

"उच्चावचान्नपानेषु द्रव्यहस्तो भवेन्नरः।
भूमौ निःक्षिप्य तद्द्रव्यमाचम्याभ्युक्षयेत्तु तत्॥
तैजसं वै समादाय यद्युच्छिष्टो भवेद्द्विजः।
भूमौ निःक्षिप्य तद्द्रव्यमाचम्याभ्युक्षयेत्तु तत्॥
यद्यद्द्रव्यं समादाय भवेदुच्छेषणान्वितः।
अनिधायेतरद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात्॥
वस्त्रादिषु विकल्पः स्यात्तत् स्पृष्ट्वा चाचमेदिह।
अरण्येऽनुदके रात्रौ चौरव्याघ्राकुले पथि।
कृत्वा मूत्रपुरीषं वा द्रव्यहस्तो न दुष्यति॥"

इति कूर्म्मपुराणम्॥

द्रा, ल स्वप्ने। पलायने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-परं-अकं-अनिट्।) स्वप्नो निद्रा। निपूर्व्व एव निद्रायामिति रमानाथः। ल, निद्राति निद्रालुः। द्राति चौरः पलायते इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

द्राक्, व्य, (द्रातीति। द्रा+बाहुलकात् कुः।) द्रुतम्। शीघ्रम्। इत्यमरः। ३। ४। २॥ (यथा, नैषधे। ३। २।

"आकस्मिकः पक्षपुटाहतायाः
क्षितेस्तदा यः स्वन उच्चचार।
द्रागन्यविन्यस्तदृशः स तस्याः
सम्भ्रान्तमन्तःकरणं चकार॥")

द्राक्ष, इ काङ्क्षे। घोररुते। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अकंच-सेट्।) रेफयुक्तः। घोररुतमिह तिरश्चामेव घोरशब्दः। इ, द्राङ्क्षति काकः। नमध्यपाठेनैवेष्टसिद्धे एतस्य इदनुबन्धो वेदेषूच्चारणभेदार्थः। इति दुर्गादासः॥

द्राक्षा, स्त्री, (द्राङ्क्ष्यते काङ्क्ष्यते इति। द्राक्षि काङ्क्षि+घञ्। आगमशासनस्यानित्यत्वात् न लोपः।) फलविशेषः। दाख इति किश्मिश् इति च भाषा। आङ्गूर इति यवनभाषा। तत्पर्य्यायः। मृद्वीका २ गोस्तनी ३ स्वाद्वी ४ मधुरसा ५। इत्यमरः। २। ४। १०७॥ चारुफला ६ कृष्णा ७ प्रियाला ८ तापसप्रिया ९ गुच्छफला १० रसाला ११ अमृतफला १२ कृष्णा १३ चारुफला १४। इति जटाधरः॥ रसा १५। इति शब्दरत्नावली॥ अस्य गुणाः। अतिमधुरत्वम्। अम्लत्वम्। शीतपित्तार्त्तिदाहमूत्रदोषनाशित्वम्। रुच्यत्वम्। वृष्यत्वम्। सन्तर्पणत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ स्निग्धत्वम्। शीतबलकारित्वम्। हृद्यत्वम्। तृष्णावायुरक्तपित्तक्षतक्षीणतानाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

द्राख, ऋ शोषार्थे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) दन्त्यवर्गतृतीयादिः। रेफयुक्तः। ऋ, अदद्राखत्। शोषार्थे शोषालमर्थयोः। इति दुर्गादासः॥

द्राघ, ऋ ङ श्रमायामशक्तिषु। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-दीर्घीकरणे सकं-सेट्।) श्रमः खेदः। आयामो दीर्घीकरणम्। शक्तिः सामर्थ्यम्। ऋ, अदद्राघत्। ङ, द्राघते जनः खिद्यते इत्यर्थः। द्राघते वस्त्रं जनो दीर्घं करोति इत्यर्थः। द्राघते धावितुं वाजी समर्थः स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

द्राघिमा, [न्] पुं, दीर्घस्य भावः। (दीर्घ+इमनिच्। "प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलेति।" ६। ४। १५७। इति द्राघादेशः।) दीर्घत्वम्। इति व्याकरणम्॥ भूगोलस्य दीर्घता। इत्याधुनिकज्योतिषिकाः॥

द्राघिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन दीर्घः इति। दीर्घ+इष्ठन्। दीर्घस्य द्राघादेशः।) अतिदीर्घः। इत्यमरः। ३। १। ११२॥

द्राड, ऋ ङ शीर्णौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) रेफयुक्तः। ऋ, अदद्राड़त्। ङ, द्राड़ते। शीर्णौ विभेदे। इति दुर्गादासः॥

द्राणः, त्रि, (द्रा+कर्त्तरि क्तः। निष्ठातस्य नः। णत्वञ्च।) सुप्तः। पलायितः॥

द्रापः, पुं, (द्रापयतीति। द्रा+णिच्। पुगागमे द्रापि+अच्।) पङ्कः। आकाशः। कपर्दी। मूर्खः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

द्रामिलः, पुं, (द्रमिलाख्यो देशोऽभिजनोऽस्येति। अण्।) चाणक्यमुनिः। इति हेमचन्द्रः।३।५१७॥

द्रावः, पुं, द्रुधातोर्भावे घञ्प्रत्ययः। गमनम्। स्रवणम्। अनुतापः॥

द्रावकं, क्ली, (द्रवति द्रावयति वा। द्रु द्रावि वा+ण्वुल्।) सिक्थकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ प्लीहरोगस्य औषधविशेषः। (यथा,—

"स्फटिकारीद्वयञ्चैव पलं द्विपलिकन्तथा।
नरसारं पलं देयं टङ्कणञ्च पलार्द्धकम्॥
कासीशं शाणयुग्मञ्च प्रत्येकं श्लक्ष्णचूर्णितम्।
सपञ्चलवणक्षारं कर्षमानं पृथक् पृथक्॥
अपामार्गवृषस्यापि तथा कुष्माण्डकस्य च।
रम्भावल्कलजं क्षारं प्रत्येकञ्चार्द्धशाणकम्॥
श्लक्ष्णचूर्णीकृतञ्चैतत् लिम्पाकस्वरसे भुवि।
सर्व्वमेतत् सुपिष्याथ रौद्रे दद्याद्विचक्षणः॥
आनीय काचपात्रन्तु तत्र तत् पाचयेत् भिषक्।
प्रहरार्द्धं ददौ ज्वालां सालकाष्ठाग्निना मृदु।
सुतप्ते काचकुम्भे च ततो ज्वालां निवारयेत्॥
शीतं गते तदुद्धृत्य प्रक्षिपेच्च वराटकम्।
वराटे द्रवतां याते ततः कर्म्मसु योजयेत्॥
द्रावकस्य परीक्षेयं नान्यथा च भवत्यलम्।
गुञ्जैकं स्याद्वयश्चापि चूर्णेन मागधेन च॥
शरपुङ्खेण वा देयं तोयमुष्णं पिबेदनु॥
पथ्यमेतद्द्रुतं देयं दुष्टशीताम्बुवर्ज्जितम्॥"

इति वैद्यककषायणसंग्रहे प्लीहसर्व्वोदरयकृदधिकारे॥) अस्य अन्यद्विवरणं महाद्रावकशब्दे द्रष्टव्यम्॥

द्रावकः, पुं, (द्रवति चन्द्रांशुसम्पर्कादिति। द्रु+ण्वुल्।) प्रस्तरभेदः। (द्रावयतीति+द्रु+णिच्+ण्वुल्।) विदग्धः। (द्रवति पलायते इति। द्रु+ण्वुल्।) मोषकः। इति मेदिनी। के, १०४॥ शिङ्गः। इति शब्दमाला॥ रसभेदः। इति शब्दरत्नावली॥ (द्रावि+ण्वुल्।) हृदयग्राही। द्रवकारकः। इति धरणिः॥

द्रावककन्दः, पुं, (द्रावकः कन्दो यस्य।) तैलकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

द्रावकरं, क्ली, (द्रावं सुवर्णादेर्द्रवं करोति स्वसंयोगेनेति । द्राव+कृ+टः ।) श्वेतटङ्कणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्रावणं, क्ली, (द्रावयति जलमलं स्वसम्पर्क्केणेति । द्रु+णिच्+युच् ।) कतकफलम् । इति रत्नमाला ॥ निर्म्मली इति भाषा ॥ (द्रावि+ल्युट् ।) विद्रावणञ्च ॥ (द्रावयतीति । द्रावि+ल्युः । पलायनकारयितरि, त्रि । यथा, महाभारते । ८ । ३४ । ६८ ।

"स देवयुक्तो रथसत्तमो नो
दुराधरो द्रावणः शात्रवाणाम् ॥")

द्राविका, स्त्री, (द्रावक+टाप् । अत इत्वञ्च ।) लाला । इति शब्दरत्नावली ॥

द्राविड़ः, त्रि, (द्राविड़ो देशोऽभिजनोऽस्येति । अण् ।) देशविशेषजातः । (यथा, महाभारते । ८ । १२ । १४ ।
"सात्यकिश्चेकितानश्च द्राविड़ैः सैनिकैः सह ॥")
पञ्चद्राविड़ाः । यथा, द्रविड़ः १ कर्णाटः २ गुर्ज्जराटः ३ महाराष्ट्रः ४ तैलङ्गः ५ । यथा, स्कन्दपुराणे ।
"कार्णाटाश्चैव तैलङ्गा गुर्ज्जरा राष्ट्रवासिनः ।
आन्ध्राश्च द्राविड़ाः पञ्च विन्ध्यदक्षिणवासिनः ॥"
संख्याभेदः । वेधमुख्यः । इति मेदिनी । ड़े, ३० ॥ कर्च्चूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्राविड़कं, क्ली, (द्रविड़े देशे भवः । अण् ततः संज्ञायां कन् ।) विड़्लवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्राविड़कः, पुं, (द्राविड़ एव । स्वार्थे कन् ।) वेधमुख्यकः । इत्यमरः । २ । ४ । १३५ । जिँयच षठी इति भाषा ॥

द्राविड़भूतिकः, पुं, (द्राविड़ एव भूतिरुत्पत्तिस्थानं यस्य । कप् ।) द्राविड़कः । इति शब्दरत्नावली ॥

द्राविड़ी, स्त्री, (द्रविड़े भवा । द्रविड़+अण् । ङीप् ।) एला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (इयं एला तु गुजराती इति ख्याता ॥ अस्याः पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"स्थूलोपकुञ्चिका तुच्छा कोरङ्गी द्राविड़ी
त्रुटिः ॥")

द्राव्यं, त्रि, (द्रु+ण्यत् ।) अवश्यगमनीयम् । अवश्यस्त्ररणीयम् । अवश्यानुतपनीयम् । इति द्रुधातोरवश्यम्भावार्थे घ्यण्प्रत्ययः ॥

द्राह, ऋ ङ जागरे । निक्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ऋ, अदद्राहत् । ङ, द्राहते । इति दुर्गादासः ॥

द्रु, स्रुतौ । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट् ।) द्रवति । इति दुर्गादासः ॥

द्रु, र न उपतापे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-अकं सकं च-अनिट् ।) र, वैदिकः । न, द्रुणोति । उपताप इह उपतप्तीभावः उपतप्तीकरणञ्च । इति दुर्गादासः ॥

द्रुः, पुं, (द्रवति जर्द्धं गच्छतीति । द्रु+मितद्र्वादित्वात् डुः ।) वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५ ॥
(यथा, मनुः । ७ । १३१ ।
"आददीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषाम् ॥")
गतौ, स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

द्रुकिलिमं, क्ली, (किल्यते अनेनेति । किल श्वैत्यक्रीड़नयोः+बाहुलकात् किमच् । द्रुषु वृक्षेषु किलिमम् ।) देवदारुवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५३ ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"देवदारुद्रुकिलिमं सुराह्नं भद्रदारु च ।
देवकाष्ठं पीतदारु देवदारु च दारु च ॥")

द्रुघणः, पुं, (द्रुर्वृक्षः हन्यतेऽनेनेति । हन+"करणेऽयोविद्रुषु ।" ३ । ३ । ८२ । इति अप् घनादेशश्च । "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः ।" ८ । ४ । ३ । इति णत्वम् । द्रुममयो घनः इति वा ।) मुद्गरः । इत्यमरः । २ । ८ । ९१ ॥ स्वचधारादिमुद्गराकारलौहमयास्त्रभेदः । इति भरतः ॥ (वैशम्पायनोक्तधनुर्व्वेदमतेऽयं परशुवल्लौहास्त्रम् । यदुक्तम् ।
"द्रुघणस्त्वायसाङ्गः स्यात् वक्रग्रीवो दृढच्छिराः ।
पञ्चाशदङ्गुलोत्सेधो मुष्टिसम्मितमण्डलः ॥"
अस्य चतस्रः क्रियाः । यथा,—
"उन्नामनं प्रपातश्च स्फोटनं दारणं तथा ।
चत्वार्य्येतानि द्रुघणे वल्गितानि श्रितानि वै ॥"
द्रुः संसारवृक्षो हन्यतेऽनेनेति ।) ब्रह्मा । कुठारः । इति मेदिनी । णे, ५३ ॥ भूमिचम्पकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ इत्यन्यान्तोऽपि ॥

द्रुड, मज्जने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । मज्जनमिति मस्जधातो रूपम् । द्रोड़ति प्रस्तरो जले । दुद्रोड़िषति । इति दुर्गादासः ॥

द्रुड, शि मज्जने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-अकं-सेट् ।) शि, द्रुड़ति अद्रुड़ीत् दुद्रोड़ । एषः कैश्चिन्न मन्यते । क्रमदीश्वरस्तु कुटादिमेव मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

द्रुण, श जैह्म्ये । गतौ । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) दन्त्यवर्गतृतीयादिः । श, द्रुणति दुद्रोणिषति । जैह्म्यं कुटिलीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

द्रुणं, क्ली, (द्रुणति छिनत्तीति । द्रुण+"इगुपधेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) धनुः । खड्गः । इति हेमचन्द्रः ॥ ४ । २७७ ॥

द्रुणः, पुं, (द्रुणति छिनत्तीति । द्रुण+कः ।) वृश्चिकः । भृङ्गः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७७ ॥ त्रि, पिशुनः । इति शब्दमाला ॥

द्रुणसः, त्रि, (द्रुरिव दीर्घा नासिका यस्य । "अञ्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ।" ४ । ४ । ११८ । इति अच् । नसादेशश्च । "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः ।" ८ । ४ । ३ । इति णत्वम् ।) दीर्घनासिकायुक्तः । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

द्रुणहः, पुं, (द्रुणं खड्गं हन्ति गच्छतीति । हन् गतौ+डः ।) खड्गपिधानम् । इति हारावली । १२५ ॥

द्रुणा, स्त्री, (द्रुणं धनुराश्रयत्वेनास्त्यस्याः । अच् । टाप् ।) ज्या । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३६ ॥

द्रुणिः, स्त्री, (द्रुणति जलादिकमिति । द्रुण गतौ+"इगुपधात् कित् ।" उणां । ४ । ११८ । इति इन् ।) द्रोणी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

द्रुणी, स्त्री, (द्रुण+इन् । वा ङीष् ।) कर्णजलौकाः । कच्छपी । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरभरतौ ॥ काष्ठाम्बुवाहिनी । इति द्रोणी-शब्दटीकायां भरतः ॥

द्रुतं, त्रि, (द्रवति स्मेति । द्रु+गत्यर्थेति कर्त्तरि क्तः ।) जातद्रवीभावघृतसुवर्णादि । तत्पर्य्यायः । अवदीर्णम् २ विलीनम् ३ विद्रुतम् ४ । इत्यमरः । ३ । १ । १०० ॥ शीघ्रम् । (यथा, महाभारते । १३ । २६ । ८१ ।
"वायुरिताभिः सुमनोहराभि-
र्द्रुताभिरत्यर्थसमुत्थिताभिः ।
गङ्गोर्म्मिभिर्भानुमतीभिरिद्धाः
सहस्ररश्मिप्रतिमा भवन्ति ॥")
विद्रावम् । पलायितम् । इति मेदिनी । ते, २५ ॥
(यथा, रघुः । ९ । ५६ ।
"जग्राह स द्रुतवराहकुलस्य मार्गं
सुव्यक्तमार्द्रपदपङ्क्तिभिरायताभिः ॥")

द्रुतं, क्ली, (द्रु+क्तः ।) नृत्यविषयकशीघ्रगमनम् । तत्पर्य्यायः । ओघः २ । इत्यमरः १ । २ । ९८ ॥ शीघ्रलयः । इति मधुः ॥ नृत्यगीतादौ द्रवन्ति गच्छन्ति समुदायगतिप्रदर्शनार्थं करादयोऽत्र । इति भरतः ॥ साङ्गे ।
"द्रुतामध्ययने वृत्तिं प्रयोगार्थे तु मध्यमाम् ।
शिष्याणामुपरोधार्थं विलम्बितां समाचरेत् ॥"
इति वेदव्यवस्था ॥
(क्षिप्रम् । यथा, मनुः । ९ । १७२ ।
"अभ्याघातेषु मध्यस्थान् शिष्याच्चौरानिव
द्रुतम् ॥"
क्रियाविशेषणत्वादस्य क्लीवता ॥)

द्रुतः, पुं, (द्रवति स्म उर्द्धमिति । द्रु+क्तः ।) द्रुमः । इति धरणिः ॥

द्रुनखः, पुं, (द्रोर्वृक्षस्य नख इव । असंज्ञात्वात् अत्र णत्वाभावः ।) कण्टकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्रुपदः, पुं, पञ्चालदेशीयचन्द्रवंशीयराजविशेषः । तस्य कन्या द्रौपदी । पुत्रौ शिखण्डिधृष्टद्युम्नौ । इति महाभारतम् ॥ (क्ली, यूपैकदेशः । यथा, ऋग्वेदे । १ । २४ । १३ ।
"शुनःशेपो ह्यह्वद्गृभीतस्त्रिष्वादित्यं द्रुपदेषु बद्धः ।"
"द्रुपदेषु द्रोः काष्ठस्य यूपस्य पदेषु प्रदेशविशेषेषु बद्धः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ काष्ठपादुका । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २० । २० ।
"द्रुपदादिव मुमुचानः स्विन्नः स्नातो मलादिव ।"
"द्रुस्तरुस्तन्मयं पदं द्रुपदं पादुका तस्मान्मुमुचानः पृथग् भवन् ।" इति वेददीपः ॥)

द्रुपदा, स्त्री, ऋक् । सा च वैदिकमन्त्रविशेषः । यथा, उच्छिष्टस्य चाण्डालादिस्पर्शे आपस्तम्बः ।

"मुक्तोच्छिष्टस्त्वनाचान्तश्चाण्डालैः श्वपचेन वा ।
प्रमादात् स्पर्शनं गच्छेत् तत्र कुर्य्याद्विशोधनम् ॥
गायत्त्र्यष्टसहस्रन्तु द्रुपदां वा शतं जपेत् ॥"
इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥

द्रुमः, पुं, (समुदाये वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्ते इति न्यायात् द्रुः शाखा विद्यतेऽस्य । "द्युद्रुभ्यां मः ।" ५ । २ । १०८ । इति मः ।) वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५ ॥ (यथा, मनुः । ६ । २५५ ।
"निर्भयन्तु भवेद्यस्य राष्ट्रं बाहुबलाश्रितम् ।
तस्य तद्वर्द्धते नित्यं सिच्यमान इव द्रुमः ॥")
पारिजातः । कुबेरः । इति मेदिनी । मे, १५ ॥ (स्वनामख्यातः किम्पुरुषेश्वरः । यथा, महाभारते । २ । १० । २८ ।
"द्रुमः किम्पुरुषेशश्च उपास्ते धनदेश्वरम् ॥"
स्वनामख्यातनृपविशेषः । स तु शिबिनामदैत्यस्यांशात् जातः । यथा, तत्रैव ।१।६७।८।
"यस्तु राजन् ! शिबिर्नाम दैतेयः परिकीर्त्तितः ।
द्रुम इत्यभिविख्यातः स आसीद्भुवि पार्थिवः ॥"
रुक्मिणीगर्भजातः कृष्णस्य पुत्त्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । १६० । ६ ।
"चारुभद्रश्चारुगर्भः सुदंष्ट्रो द्रुम एव च ॥")

द्रुमनखः, पुं, (द्रुमस्य नख इव ।) कण्टकम् । इति हारावली ॥

द्रुमरः, पुं, (द्रुर्म्रियतेऽनेनेति । मृ+करणे अप् ।) कण्टकम् । इति हारावली । ६१ ॥

द्रुमव्याधिः, पुं, (द्रुमस्य व्याधिरिव ।) लाक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्रुमशीर्षं, क्ली, (द्रुमस्य शीर्षमिव शीर्षं यस्य ।) कुट्टिमभेदः । यथा,—
"कपिशीर्षं द्रुमशीर्षं तथा चाखोटशीर्षकम् ।
इति कुट्टिमभेदाः स्युः शाब्दिकैः समुदाहृताः ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
(द्रुमस्य शीर्षम् इति विग्रहे वृक्षाग्रम् ॥)

द्रुमश्रेष्ठः, पुं, (द्रुमेषु तृणवृक्षेषु श्रेष्ठः ।) तालवृक्षः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ वृक्षश्रेष्ठश्च ॥

द्रुमामयः, पुं, (द्रुमस्य आमयो व्याधिः ।) लाक्षा । इत्यमरः । २ । ६ । १२५ ॥

द्रुमारिः, पुं, (द्रुमस्य अरिः । वृक्षनाशकत्वात् तथात्वम् ।) हस्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्रुमाश्रयः, पुं, (द्रुमः आश्रयो यस्य ।) सरटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृक्षाश्रितमात्रेषु, त्रि ॥

द्रुमेश्वरः, पुं, (द्रुमेषु ईश्वरः श्रेष्ठः ।) तालवृक्षः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (द्रुमाणां ओषधीनामीश्वरः ।) चन्द्रः । इति हरिवंशः ॥

द्रुमोत्पलः, पुं, (द्रुमे उत्पलमिव पुष्पं यस्य ।) कर्णिकारवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६० ॥

द्रुवयं, क्ली, (द्रोर्वृक्षस्य विकारभूतं प्रस्थादिपरिमाणम् । द्रु+"माने वयः ।" ४ । ३ ।१६२। इति वयः ।) परिमाणम् । इत्यमरः ।२।६।८५॥ (पुंलिङ्गेऽपि । यथा, अथर्व्ववेदे । ५ । २० । २ ।
"सिंह इवास्तानीद्द्रुवयो विबद्धः ॥")

द्रुसल्लकः, पुं, (द्रुषु सल्लक इव ।) पियालवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

द्रुह, ल य ञ जिघांसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-वेट् ।) जिघांसा इहानिष्टाचरणमिति विद्यानिवासः । ल, अद्रुहत् । य, द्रुह्यति खलः साधवे । ञ, द्रोहिष्यति ध्रोक्ष्यति । इति दुर्गादासः ॥

द्रुहः, पुं, (द्रुह्यति धनादिलाभाशया पितृविनाशं चिन्तयतीति । द्रुह+"इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) पुत्त्रः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (द्रोहकारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०४ । १७ ।
"नक्तमप द्रुहा तन्वं गूहमाना ।"
"या राक्षसी नक्तं रात्रौ द्रुहा द्रोहेन युक्ता ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

द्रुहणः, पुं, (द्रुं संसारगतिं हन्तीति । हन्+अच् । "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः ।" ८ । ४ । ३ । इति णत्वम् ।) ब्रह्मा । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

द्रुहिणः, पुं, (द्रुह्यति दुष्टेभ्य इति । द्रुह+"बहुलमन्यत्रापि ।" उणां २ । ४६ । इति इनन् । गुणाभावश्च ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । १ । १ ।१७ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ८ ।२८ ।
"द्रुहिणे सृष्टिशक्तिश्च हरौ पालनशक्तिता ॥")

द्रुही, स्त्री, (द्रुह्यति पित्रे विवाहकालीनधनग्रहणादिना । द्रुह+कः । ततो ङीष् ।) दुहिता । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्रू, न ग श वधे गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-क्र्यां च-उभं-सकं-सेट् ।) न श, द्रूणोति द्रूणुते । ग श, द्रूणाति द्रूणीते । इति दुर्गादासः ॥

द्रूः, पुं, (द्रवति स्रवतीति । द्रु+"क्विप् वचिप्रच्छीति ।" उणां २।५७। इति क्विप् दीर्घश्च ।) स्वर्णम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

द्रूघणः, पुं, (द्रुघणः । पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) द्रुघणः । इति भरतद्विरूपकोषः संक्षिप्तसारश्च ॥

द्रूणः, पुं, (द्रुणः । पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) द्रुणः । वृश्चिकः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्रेक, ऋ ङ स्वनोत्साहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) तवर्गतृतीयादिः । रेफयुक्तः । द्वावर्थौ । उत्साहो वृद्धिरिति चन्द्रः । औन्नत्यमिति क्षीरस्वामी । ऋ, अदिद्रेकत् । ङ, द्रेकते लोकः शब्दायते उत्सहते वेत्यर्थः । स्वनेनोत्साहः स्वनोत्साहः । इति केचित् । तन्मते शब्देनोत्सहते इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

द्रेकः, द्रेक्काणः } पुं, लग्नतृतीयभागैकभागः । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
"स्वपञ्चनवमानां ये राशीनामधिपा ग्रहाः ।
ते द्रेक्काणाधिपा ज्ञेया द्रेक्काणास्त्रय एव हि ॥"

द्रै, स्वप्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-अनिट् ।) द्रायति । इति दुर्गादासः ॥

द्रोणः, पुं, क्ली, (द्रवतीति । द्रु गतौ+"कृवृजृषिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित् ।" उणां ३ । १० । इति नः ।) आढ़कपरिमाणम् । आढ़कचतुष्टयम् । इति शब्दरत्नावली ॥ ३२ शेर इति लौकिकमानम् । तत्पर्य्यायः । घटः २ कलसः ३ उन्मानम् ४ लल्वणः ५ अर्म्मणः ६ । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ "द्रोणस्तु खार्य्याः खलु षोड़शांशः ।" इति लीलावती ॥ (अरणीकाष्ठम् । यथा, ऋग्वेदे । ६ । २ । ८ ।
"क्रत्वा हि द्रोणे अज्यसेऽग्ने वाजी न कृत्व्यः ।"
"हे अग्ने क्रत्वा कर्म्मणा मन्थनरूपेण द्रोणे द्रुमे काष्ठेऽरण्यां विद्यमानस्तमज्यसे हि ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ काष्ठनिर्म्मितकलशः । यथा, तत्रैव । ६ । ३७ । २ ।
"प्रो द्रोणे हरयः कर्म्माग्मन् पुनानास ऋज्यन्तो अभूवन् ॥"
"द्रोणे द्रोणकलशे ऋज्यन्त ऋजु गच्छन्तोऽभूवन् ।" इति सायनः ॥ द्रुममयरथः । इति निरुक्तम् । ५ । २६ ॥ यथा, ऋग्वेदे ।६।४४।२०।
"आ ते वृषन् वृषणो द्रोणमस्थुः ।"
"द्रोणं द्रुममयं रथमस्थुः ।" इति सायनः ॥)

द्रोणः, पुं, (द्रोणः कलस उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्य । द्रोण+अच् ।) द्रोणाचार्य्यः । (अयं कुरुपाण्डवानां आचार्य्यः । अस्य पिता भरद्वाजः । अस्य जन्मवृत्तान्तं यदुक्तं महाभारते । १ । १३१ । ६-१६ ।
"गङ्गाद्वारं प्रति महान् बभूव भगवानृषिः ।
भरद्वाज इति ख्यातः सततं संशितव्रतः ॥
सोऽभिषेक्तुं ततो गङ्गां पूर्व्वमेवागमन्नदीम् ।
महर्षिभिर्भरद्वाजो हविर्द्धाने चरन् पुरा ॥
ददर्शाप्सरसं साक्षात् घृताचीमाप्लुतामृषिः ।
रूपयौवनसम्पन्नां मददृप्तां मदालसाम् ॥
तस्याः पुनर्नदीतीरे वसनं पर्य्यवर्त्तत ।
व्यपकृष्टाम्बरां दृष्ट्वा तामृषिश्चकमे ततः ॥
तत्र संसक्तमनसो भरद्वाजस्य धीमतः ।
ततोऽस्य रेतश्चस्कन्द तदृषिर्द्रोण आदधे ॥
ततः समभवद्द्रोणः कलसे तस्य धीमतः ।
अध्यगीष्ट स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्व्वशः ॥
अग्निवेशं महाभागं भरद्वाजः प्रतापवान् ।
प्रत्यपादयदाग्नेयमस्त्रमस्त्रविदांवरः ॥
अग्नेस्तु जातः स मुनिस्ततो भरतसत्तम ! ।
भारद्वाजं तदाग्नेयं महास्त्रं प्रत्यपादयत् ॥"
अस्य पत्नी कृपाचार्य्यभगिनी कृपी पुत्त्रस्तु अश्वत्थामा । अयं हि भारतयुद्धे दुर्य्योधनस्य पक्षमवलम्ब्य पञ्चदशदिनं यावत् युद्धमकरोत् । तत्र पूर्व्वं दशदिनं भीष्मदेवस्याधीनत्वेन स्थित्वा पश्चादस्य शरशय्याग्रहणानन्तरं एकादशदिनात् स्वयं सेनापतिरभवत् । तत एनं अधर्म्मयुद्धनिरतं दृष्ट्वा ऋषयः समागत्य सम्प्राप्तं स्वलुकालं विज्ञापयामास । यथा, महाभारते । ७ । १९६ । ३६-५२ ।
"त एनमब्रुवन् सर्व्वे द्रोणमाहवशोभिनम् ।
अधर्म्मतः कृतं युद्धं समयो निधनस्य ते ॥
न्यस्यायुधं रणे द्रोण ! समीत्यास्मानवस्थितान् ।
नातः क्रूरतरं कर्म्म पुनः कर्त्तुमिहार्हसि ॥

वेदवेदाङ्गविदुष: सत्यधर्म्मरतस्य ते ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण तवैतन्नोपपद्यते ॥
त्यजायुधममोघेषो ! तिष्ठ वर्त्मनि शाश्वते ।
परिपूर्णश्च कालस्ते वस्तुं लोके ह्यमानुषे ॥
ब्रह्मास्त्रेण त्वया दग्धा अनस्त्रज्ञा नरा युधि ।
यदेतदीदृशं विप्र ! कृतं कर्म्म न साधु तत् ॥
न्यस्यायुधं रणे क्षिप्रं द्रोण ! मा त्वं चिरं कृथा: ।
मा पापिष्ठतरं कर्म्म करिष्यसि पुनर्द्विज ! ॥”
अयं हि जमदग्निप्रभृतिभिरुक्तो न्यस्तशस्त्रश्च द्रुपदपुत्त्रेण धृष्टद्युम्नेन निहत: । यथा, तत्रैव । ७ । १९० । २२—४० ।
“तस्य तच्छिद्रमाज्ञाय धृष्टद्युम्न: प्रतापवान् ।
सशरं तद्धनुर्घोरं संन्यस्याथ रथे तत: ।
खड्‌गी रथादवप्लुत्य सहसा द्रोणमभ्ययात् ॥
हाहाकृतानि भूतानि मानुषानीतराणि च ।
द्रोणं तथागतं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नवशं गतम् ॥
हाहाकारं भृशञ्चक्रुरहो धिगिति चाब्रुवन् ।
द्रोणोऽपि शस्त्राण्युत्सृज्य परमं शाम्यमास्थित:॥
तथोक्त्वा योगमास्थाय ज्योतिर्भूतो महातपा: ।
पुराणं पुरुषं विष्णुं जगाम मनसा परम् ॥
मुखं किञ्चित्समुन्नाम्य विष्टभ्य उरमग्रत: ।
निमीलिताक्ष: सत्त्वस्थो निक्षिप्य हृदि धारणाम्॥
ओम् इत्येकाक्षरं ब्रह्म ज्योतिर्भूतो महातपा: ।
स्मरित्वा देवदेवेशमक्षरं परमं विभुम् ॥
दिवमाक्रामदाचार्य्य: सद्भि: सह दुराक्रमम् ।
द्वौ सूर्य्याविव नो बुद्धिरासीत्तस्मिंस्तथागते ॥
एकाग्रमिव चासीच्च ज्योतिर्भि: पूरितं नभ: ।
समपद्यदर्काभं द्रोणस्य निधने तथा ॥
निमेषमात्रेण च तज्ज्योतिरन्तरधीयत ।
आसीत् किलकिलाशब्द: प्रहृष्टानां दिवौ-कसाम् ।
ब्रह्मलोकं गते द्रोणे धृष्टद्युम्ने च मोहिते ॥
वयमेव तदाद्राक्ष्म पञ्च मानुषयोनय: ।
योगयुक्तं महात्मानं गच्छन्तं परमां गतिम् ॥
अहं धनञ्जय: पार्थ: कृप: शारद्वतस्तथा ।
वासुदेवश्च वार्ष्णेयो धर्म्मपुत्त्रश्च पाण्डव: ॥
अन्ये तु सर्व्वे नापश्यन् भारद्वाजस्य धीमत: ।
महिमानं महाराज ! योगयुक्तस्य गच्छत: ॥
ब्रह्मलोकं महद्दिव्यं देवगुह्यं हि तत्परम् ॥
गतिं परमिकां प्राप्तमजानन्तो नृयोनय: ।
नापश्यन् गच्छमानं हि तं सार्द्धमृषिपुङ्गवै: ।
आचार्य्यं योगमास्थाय ब्रह्मलोकमरिन्दमम् ॥
वितुन्नाङ्गं शरव्रातैर्न्यस्तायुधमसृक्‌क्षरम् ।
धिक्कृत: पार्षतस्तन्तु सर्व्वभूतै: परामृशत् ॥
तस्य मूर्द्धानमालम्ब्य गतसत्त्वस्य देहिन: ।
किञ्चिदब्रुवत: कायाद्विचकर्त्तासिना शिर: ॥”
“क्रोशमानेऽर्ज्जुने चैव पार्थिवेषु च सर्व्वश: ।
धृष्टद्युम्नोऽवधीद्द्रोणं रथतल्पे नरर्षभम् ॥
शोणितेन परिक्लिन्नो रथाद्भूमिमरिन्दम: ।
लोहिताङ्ग इवादित्यो दुर्द्दर्ष: समपद्यत ॥”*॥)
दग्धकाक: । इति मेदिनी । णे,१७ ॥ (यदुक्तम् ।
“के शवं पतितं दृष्ट्वा द्रोणो हर्षमुपागत: ।
रुदन्ति पाण्डवा: सर्व्वे हाहा के शव के शव ॥”)
वृश्चिक: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ चतु:शतधनु:-परिमितजलाशय: । यथा, शतेन धनुर्भि: पुष्करिणी । त्रिभि: शतैर्दीर्घिका । चतुर्भिर्द्रोण: । पञ्चभिस्तड़ाग: । द्रोणाद्दशगुणा वापी । इति जलाशयतत्त्वम् ॥ मेघनायक: । यथा,—
“त्रियुते शाकवर्षे तु चतुर्भि: शेषित: क्रमात् ।
आवर्त्तं विद्धि सम्वर्त्तं पुष्करं द्रोणमम्बुदम् ॥
आवर्त्तो निर्ज्जलो मेघ: सम्वर्त्तश्च बहूदक: ।
पुष्करो दुष्करजलो द्रोण: शस्यप्रपूरक: ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
श्वेतवर्णक्षुद्रपुष्पवृक्षविशेष: । घलघसिया इति हलकसिया इति च भाषा ॥ यथा,—
“ब्रह्मविष्णुशिवादीनां द्रोणपुष्पं सदा प्रियम् ।
तत्ते दुर्गे ! प्रयच्छामि पवित्रन्ते सुरेश्वरि ! ॥”
इति स्मार्त्तकृतदुर्गार्च्चाप्रयोग: ॥
(शाकद्वीपान्तर्गतपर्व्वतविशेष: । यथा, मात्स्ये । १२१ । ५६ ।
“चतुर्थ: पर्व्वतो द्रोणो यत्रौषध्यो महागिरौ ।
विशल्यकरणी चैव मृतसञ्जीवनी तथा ॥”
वसुपुत्त्रविशेष: । यथा भागवते । ६ । ६ । ११ ।
“वसवोऽष्टौ वसो: पुत्त्रास्तेषां नामानि मे शृणु ।
द्रोण: प्राणो ध्रुवोऽर्कोऽग्निर्दोषो वास्तुर्विभा-वसु: ॥”)

द्रोणकाक:, पुं, (द्रोण एव काक: ।) वनकाक: । दाँड़काक इति भाषा । तत्पर्य्याय: । काकोल: २ । इत्यमर: । २ । ५ । २१ ॥ द्रोण: ३ अरण्यवायस: ४ वनवासी ५ महाप्राण: ६ क्रूररावी ७ पलप्रिय: ८ । इति राजनिर्घण्ट: ॥ काकल: ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

द्रोणगन्धिका, स्त्री, (द्रोणस्य द्रोणपुष्पस्य गन्ध इव गन्धो यस्या: । कप् । टापि अत इत्वम् ।) रास्ना । इति जटाधर: ॥

द्रोणघा, स्त्री, (द्रोणदुघा । पृषोदरादित्वात् दुलोप: ।) द्रोणदुघा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

द्रोणदुग्धा, स्त्री, (द्रोणपरिमितं दुग्धं यस्या: ।) द्रोणक्षीरा । इति हेमचन्द्र: । ४ । ३३५ ॥

द्रोणदुघा, स्त्री, (द्रोणं दोग्धीति । दुह+“दुह: कप् घश्च ।”३।२।७०। इति कप् घश्चान्तादेश: ।) द्रोणपरिमितदुग्धदात्री गवी । तत्पर्य्याय: । द्रोणक्षीरा २ । इत्यमर: । २।९ । ७२ ॥ द्रोणमाना ३ द्रोणघा ४ पयस्विनी ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ द्रोणदुग्धा ६ । इति हेमचन्द्र: । ४ । ३३५ ॥ द्रोणमानपयस्विनी ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

द्रोणपुष्पी, स्त्री, (द्रोणवत् पुष्पं यस्या: ङीष् ।) क्षुद्रक्षुपविशेष: । गूमा इति ख्याता । तत्पर्य्याय: । खर्व्वपत्रा २ कुम्भयोनि: ३ कुरुम्बिका ४ चित्राक्षुप: ५ कुरुम्बा ६ सुपुष्पा ७ चित्रपत्रिका ८ । इति राजनिर्घण्ट: ॥ द्रोणा ९ फलेपुष्पा १० । इति भावप्रकाश: ॥ अस्या गुणा: । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रुच्यत्वम् । वातकफाग्निमान्द्यपक्षवातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । रूक्षत्वम् । वातपित्तकारित्वम् । सक्षारलवणत्वम् । स्वादुपाकित्वम् । भेदकत्वम् । आमकामलाशोथतमकश्वासजन्तुनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाश: ॥ गोशीर्षकवृक्ष: । इति रत्नमाला ॥ घलघसिया इति भाषा । अस्य गुणा: । कफार्श:कामलाक्रिमिशोथनाशित्वम् । इति राजवल्लभ: ॥

द्रोणमाना, स्त्री, (द्रोणो मानं दुग्धस्य यस्या: ।) द्रोणदुघा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

द्रोणमुखं, क्ली, चतु:शतग्राममध्ये मनोहरग्राम: । इति हारावली । १२० ॥

द्रोणम्पच:, त्रि, (द्रोणं द्रोणपरिमितं पचतीति । द्रोण+पच+“परिमाणे पच: ।” ३ । २।३३। इति खश् ।) द्रोणपरिमितवस्तुपाककर्त्ता । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

द्रोणा, स्त्री, (द्रोण+टाप् ।) द्रोणपुष्पी । इति भावप्रकाश: ॥

द्रोणाचार्य्य:, पुं, (द्रोण एव आचार्य्य: ।) भरद्वाजपुत्त्र: । स: अश्वत्थामपिता कृपीपति: । पाण्डवानामस्त्रशिक्षागुरुश्च । तत्पर्य्याय: । द्रोण: २ गुरु: ३ आचार्य्य: ४ कीर्त्तिभाक् ५ भारद्वाज: ६ कुम्भयोनि: ७ द्रोणाचार्य्यक: ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (विशेषविवरणमस्य द्रोणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

द्रोणि:, स्त्री, (द्रवतीति । द्रु गतौ+“वहिश्रिस्रुयुद्रुग्लेति ।” उणां ४।५१ । इति नि: स च नित् ।) द्रोणी । इत्यमरटीकायां भरत: ॥ (पुं, अश्वत्थामा । स तु अष्टममन्वन्तरगतानां ऋषीणामन्यतम: । यथा, मार्कण्डेये । ८० । ४ ।
“ऋष्यशृङ्गस्तथा द्रोणिस्तत्र सप्तर्षयोऽभवन् ॥”)

द्रोणिका, स्त्री, (द्रोणिरिव कायति प्रकाशते इति । कै+क+टाप् ।) नीलीवृक्ष: । इति शब्दरत्नावली ॥

द्रोणी, स्त्री, (द्रोणि+कृदिकारादिति वा ङीष् ।) देशविशेष: । काष्ठाम्बुवाहिनी । गवादनी । इति मेदिनी । णे, १७ ॥ (कलशाकारपात्रविशेष: । यथा, महाभारते । १ । ६३ । १०३ ।
“भरद्वाजस्य च स्कन्नं द्रोण्यां शुक्रमवर्द्धत ॥”)
नीलीवृक्ष: । इति शब्दरत्नावली ॥ शैलभेद: । शैलयो: सन्धि: । इति हेमचन्द्र: । ४ । १०० ॥ इन्द्रचिर्भिटी । द्रोणीलवणम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥ नदीविशेष: ॥ इत्युणादिकोष: ॥ द्विसूर्पपरिमाणम् । १२८ शेर इति भाषा । तत्पर्य्याय: । वाह: २ गोणी ३ । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

द्रोणीदल:, पुं, (द्रोण्या इव दलं यस्य ।) केतकीपुष्प: । इति हारावली । ९२ ॥

द्रोणीमुखं, क्ली, (द्रोणीव मुखं यस्य ।) द्रोणमुखम् । इति भूरिप्रयोग: ॥

द्रोणीलवणं, क्ली, (द्रोणीसम्भूतं लवणम् ।) उपकर्णाटदेशप्रसिद्धलवणविशेष: । तत्पर्य्याय: । द्रोणेयम् २ वार्द्धेयम् ३ द्रोणीजम् ४ वारिजम्

५ वाह्निभवम् ६ द्रोणी ७ त्रिकूटलवणम् ८। अस्य गुणाः। पाकेनात्युष्णत्वम्। अविदाहित्वम्। भेदनत्वम्। स्निग्धत्वम्। शूलनाशित्वम्। अल्पपित्तत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

द्रोहः, पुं, (द्रुह् + भावे घञ्।) जिघांसा। अनिष्टचिन्तनम्। तत्पर्य्यायः। अपक्रिया २। इति हेमचन्द्रः।६।१५१॥ यथा, कूर्म्मपुराणे।
"देवद्रोहाद्गुरोर्द्रोहः कोटिकोटिगुणाधिकः॥"
(छद्मवधः। यथा, मनौ। ७।४८।
"पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्षासूयार्थदूषणम्।
वाग्दण्डञ्चापि पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः॥"
"द्रोहश्छद्मवधः।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥)

द्रोहचिन्तनं, क्ली, (द्रोहस्य चिन्तनम्।) परानिष्टचिन्ता। तत्पर्य्यायः। व्यापादः २। इत्यमरः। १। ५। ४॥

द्रोहाटः, पुं, (द्रोहाय अटतीति। अट् + अच्।) गाथाप्रभेदः। मृगलुब्धकः। वैड़ालव्रतिकः। इति मेदिनी। टे, ४६॥

द्रोही, [न्] पुं, (द्रोहोऽस्त्यस्येति इनिः। यद्वा, द्रुह्यतीति णिनिः।) द्रोहकः। परानिष्टचिन्तकः। यथा,—
"मित्रद्रोही कृतघ्नश्च ये च विश्वासघातकाः।
ते नरा नरके यान्ति यावच्चन्द्रदिवाकरौ॥"
इति ससेमिरोपाख्यानम्॥
(यथा च, कथासरित्सागरे। ५। ६३॥
"तच्छ्रुत्वाचिन्तयद्राजा नूनं द्रोही स एव मे॥")

द्रौणायनः, पुं, (द्रोणस्यापत्यम्। द्रोण + फक्।) अश्वत्थामा। इति त्रिकाण्डशेषः॥

द्रौणिः, पुं, (द्रोणस्यापत्यम्। द्रोण + इञ्।) अश्वत्थामा। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। ४। ५६। ७४।
"आहत्य तु महाबाहुर्यतो द्रौणिस्ततो हयान्॥"
अयं हि एकोनत्रिंशद्द्वापरयुगस्य व्यासः। यथा, देवीभागवते। १। ३। २३।
"एकोनत्रिंशत् संप्राप्ते द्रौणिर्व्यासो भविष्यति॥")

द्रौणिकः, त्रि, (द्रोणस्य द्रोणपरिमितबीजस्य वापः इति। द्रोण + "तस्य वापः।" ५। १। ४५। इति ठक्।) द्रोणपरिमितबीजवपनयोग्यक्षेत्रम्। इत्यमरः।२।६।१०॥ (द्रोणेन क्रीतः। निष्कादित्वात् ठक्। द्रोणक्रीतः॥ द्रोणं द्रोणपरिमितद्रव्यं पचतीति। द्रोण + "संभवत्यवहरति पचति।" ५। १। ५२। इति ठञ्। द्रोणपाचकः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥)

द्रौपदी, स्त्री, (द्रुपदस्यापत्यं स्त्री। द्रुपद + अण्। ङीप्।) द्रुपदराजकन्या। तत्पर्य्यायः। पाञ्चाली २ कृष्णा ३ सैरिन्ध्री ४ नित्ययौवना ५ वेदिजा ६ याज्ञसेनी ७। इति हेमचन्द्रः। ३। ३७४॥ अस्याः पञ्चस्वामिकारणं यथा,—
वह्निरुवाच।
"शृणु राम! महाभाग! सीतासंगोपनं कुरु।
सप्ताहाभ्यन्तरे चैव रावणो दुष्टराक्षसः।
दुर्निवार्य्यः प्राक्तनेन जानकीञ्च हरिष्यति॥
राम उवाच।
सीतां गृहीत्वा त्वं गच्छ छायात्रैव तु तिष्ठतु।
कलत्रवर्ज्जनं कर्म्म सर्व्वेषाञ्च जुगुप्सितम्॥
सीतां गृहीत्वा प्रययौ रुदन्तीञ्च हुताशनः।
सीतायाः सदृशी छाया तस्थौ श्रीरामसन्निधौ॥
सा च छाया हृता पूर्व्वं रावणेन बलीयसा।
समुद्दधार तां रामो निहत्य तं सबान्धवम्॥
वह्नौ परीक्षाकाले च छाया वह्नौ विवेश ह।
अग्निश्छायाञ्च संरक्ष्य ददौ रामाय जानकीम्॥
सा च छाया तपश्चक्रे नारायणसरोवरे।
तपश्चकार दिव्यञ्च शतवर्षञ्च शूलिनः॥
वरं वृणुष्व भद्रे! तमुवाच शङ्करश्च ताम्।
उवाच सा शिवं व्यग्रा भर्त्तुर्दुःखेन दुःखिता॥
पतिन्देहि पञ्चधा सा वरं वव्रे त्रिलोचनम्।
सर्व्वसम्पत्प्रदस्तुष्टस्तस्यै शर्व्वो वरं ददौ॥
महादेव उवाच।
साध्वि! त्वं पञ्चधा ब्रूहि पतिन्देहीति व्याकुला।
पञ्चेन्द्राश्च हरेरंशा भविष्यन्ति प्रियास्तव॥
ते च सर्व्वे च पञ्चेन्द्राश्चाधुना पञ्च पाण्डवाः।
सा च छाया द्रौपदी च यज्ञकुण्डसमुद्भवा॥
कृते युगे वेदवती त्रेतायां जनकात्मजा।
द्वापरे द्रौपदी छाया तेन कृष्णा त्रिहायणी॥
वैष्णवी कृष्णभक्ता च तेन कृष्णा प्रकीर्त्तिता।
स्वर्गलक्ष्मीर्महेन्द्राणां सा च पश्चाद्भविष्यति॥
राजा ददौ फाल्गुनाय कन्यायाश्च स्वयंवरे।
पप्रच्छ मातरं वीरो वस्तु प्राप्तं मयाधुना॥
तमुवाच स्वयं माता गृहाण भ्रातृभिः सह।
शम्भोर्वरेण पूर्व्वञ्च परत्र मातुराज्ञया॥
द्रौपद्याः स्वामिनस्तेन हेतुना पञ्चपाण्डवाः।
चतुर्द्दशानामिन्द्राणां पञ्चेन्द्राः पञ्चपाण्डवाः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११५ अध्यायः॥

द्वन्द्वं क्ली, (द्वन्द्वं पृषोदरादित्वात् वस्य लोपः।) मिथुनम्। इति शब्दरत्नावली॥

द्वन्द्वं, क्ली, (द्वौ द्वौ सहाभिव्यक्तौ। "द्वन्द्वं रहस्यमर्य्यादावचन-व्युत्क्रमण-यज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु।" ८। १। १५। इति द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्व्वपदस्यामभावोऽत्वञ्चोत्तरपदस्य नपुंसकत्वञ्च निपात्यते।) रहस्यम्। कलहः। (यथा, हितोपदेशे। ३। ३२।
"शतं दद्यान्न विवदेदिति प्राज्ञस्य लक्षणम्।
विना हेतुमपि द्वन्द्वमेतन्मूर्खस्य लक्षणम्॥")
मिथुनम्। (यथा, रघुः। १। ४०।
"परस्पराक्षिसादृश्यमदूरोज्झितवर्त्मसु।
मृगद्वन्द्वेषु पश्यन्तौ स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु॥")
युग्मम्। इति मेदिनी। वे, १०॥ (यथा, महाभारते। १। १३७। १५।
"द्वन्द्वयुद्धञ्च पार्थेन कर्त्तुमिच्छाम्यहं प्रभो!॥"
शीतोष्णादि। यथा, माघे। ४। ६४।
"सर्व्वर्त्तुनिर्वृतिकरे निवसन्नुपैति
न द्वन्द्वदुःखमिह किञ्चिदकिञ्चनोऽपि॥")
दुर्गम्। (अत्र पुंस्त्वमपि।) अथ द्वन्द्वयुक्तिः।
"राज्ञो बलं न हि बलं द्वन्द्वमेव बलं बलम्।
अप्यल्पबलवान् राजा स्थिरो द्वन्द्वबलाद्भवेत्॥"
तथा च।
"एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः।
शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विशिष्यते॥
अकृत्रिमं कृत्रिमञ्च तत् पुनर्द्विविधं भवेत्।
यद्दैवरचितं द्वन्द्वं गिरिनद्यादिसंश्रितम्।
अकृत्रिममिदं ज्ञेयं दुर्लङ्घ्यमरिभूभुजाम्॥
प्राकारपरिखारण्यसंश्रयं यद्भवेदिह।
कृत्रिमं नाम विज्ञेयं लङ्घ्यालङ्घ्यन्तु वैरिणाम्॥"
तत्राकृत्रिमद्वन्द्वयुक्तिर्यथा,—
"अत्युच्चविस्तीर्णशिरा दुरारोहः सकाननः।
सजलाशयसम्भारभोज्यद्रव्यसमाश्रयः॥
सुखनिःसरणो द्वन्द्वः पर्व्वताख्यो महीभुजाम्।
नद्यो गभीरविस्तीर्णाश्चतुर्द्दिक्षु व्यवस्थिताः॥
तन्मध्ये भूप्रदेशो यो नदीद्वन्द्वः स उच्यते।
यदत्यचिरकालीनं दुर्लङ्घ्यविपिनादिकम्॥
तन्मध्यरचिता भूमिर्द्वन्द्वत्वेनोपतिष्ठते।
वनद्वन्द्वमिति ख्यातं यथापूर्व्वं महत्तरम्॥"*॥
कृत्रिमद्वन्द्वयुक्तिर्यथा,—
"यस्मिन् राज्ये गिरिर्नास्ति नद्यो वा गहनोदकाः।
तस्य मध्ये महीपालः कृत्रिमं द्वन्द्वमारभेत्॥
गजैरलङ्घ्या विस्तीर्णा गम्भीराः पूर्णवारयः।
द्वन्द्वत्वेन समादिष्टाः परिखा बहुयादसः॥
विशालशालं सुघनं बहुकण्टकिसङ्कटम्।
द्वन्द्वत्वेन समादिष्टं विस्तीर्णं विषमं बलम्॥
अधोऽधोबध्यमानोऽपि कन्दरोऽल्पजलं स्रवन्।
द्वन्द्वत्वेन समुद्दिष्टः स दुर्लङ्घ्यो हि भूभुजाम्॥
सर्व्वतः परिखां कृत्वा निबन्ध्योपरि कन्दरम्।
तज्जलप्लुतदेशत्वात् जलद्वन्द्वं तदुच्यते॥
एषामभावे निम्नस्य भूप्रदेशस्य बन्धनात्।
वर्षासु स्रवति वारि जलद्वन्द्वं ततो भवेत्॥
एतयोरपि संमिश्रात् संमिश्रं द्वन्द्वमाचरेत्।
आश्रित्य कृत्रिमं द्वन्द्वं बलवद्वैरिणो दिशि॥
अन्यत्र कृत्रिमं द्वन्द्वं कृत्वा नरपतिर्वसेत्।
रथपतिर्यदा वैरी स्थलद्वन्द्वं तदाचरेत्॥
गजाश्वनाथश्चेद्वैरी जलद्वन्द्वं तदाचरेत्।
गिरिद्वन्द्वं नृपः सेवेत् यस्य स्याद्द्विविधो रिपुः॥
सर्व्वो हि त्रिविधो युद्धः समासादुपदिश्यते।
प्रतिराजस्य राज्यान्ते प्रकटे गुप्त एव च॥
राज्यान्ते सैनिकान् रक्षेत् प्रकटे निवसेत् स्वयम्।
गुप्ते स्त्रीकोषसम्भारं संरक्षेदिति निश्चयः॥"
अथ सामान्यतो गुणाः।
तथा हि। नीतिशास्त्रम्।
"सप्रवेशापसरणं द्वन्द्वमुत्तममुच्यते।
अन्यत्र वन्दिशालेव न तादृग्बद्धमाश्रयेत्॥
धनुर्द्वन्द्वं महीद्वन्द्वं गिरिद्वन्द्वं तथैव च।
मनुष्यद्वन्द्वसंसर्गं वरद्वन्द्वञ्च तानि षट्॥"
अन्ये तु।
"न द्वन्द्वं द्वन्द्वमित्याहुर्योद्धृद्वन्द्वं प्रकीर्त्तितम्।
योद्धृशून्यं हि यत् द्वन्द्वं मृतकायसमं हि तत्॥"

अथान्यत्रापि ।

"यावत् प्रमाणं नगरं हि राज्ञां
ततो भवेदुत्तममध्यमान्त्यम् ।
त्रिंशत्तदर्द्धाद्यगुणोत्तरेण
त्रिदेशजानां धरणीपतीनाम् ॥"

गर्गस्तु ।

"यदन्यद्द्विविधं द्वन्द्वं प्रोच्यते धरणीभुजाम् ।
ताभ्यामेवातिरिच्येत मल्लद्वन्द्वं विशेषतः ॥
अन्येषु दैवाद् भिन्नेषु मल्लद्वन्द्वात् जयेन्नृपः ।
मल्लद्वन्द्वे हि भिन्ने हि न चान्यत् कार्य्यकारकम् ॥"

भोजस्तु ।

"यदैव वैरिदुर्लङ्घ्यं विस्तीर्णं विषमञ्च तत् ।
सप्रवेशापसरणं तद्दन्दमुत्तमं विदुः ॥"

इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥

द्वन्द्वः, पुं, (द्वौ द्वौ सहाभिव्यक्तौ इति । निपातनात् साधुः । चार्थे द्वन्द्व इति निर्द्देशात् पुंस्त्वम् ।) रोगविशेषः । समासभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु भिन्नार्थानां पदानां समासः । वोपदेवेनास्य चसंज्ञा कृता । स इतरेतरयोगसमाहारभेदेन द्विधा भवति । इतरेतरद्वन्द्वो यथा । हरिश्च हरश्च हरिहरौ । अत्र प्रत्येकपदप्राधान्यात् द्वित्वं बहुत्वं शेषशब्दलिङ्गभाजित्वञ्च भवति । समाहारद्वन्द्वो यथा । वाक् च त्वक् च द्वयोः समाहारः वाक्त्वचम् । अत्र संहतेरेकत्वादेकवचनं नित्यक्लीवलिङ्गत्वञ्च भवति । इति मुग्धबोधम् ॥ (यदुक्तं,—

"द्वन्द्वो द्विगुरपि चाहं मद्गृहे नित्यमव्ययी-
[भावः ॥")

द्वन्द्वचरः, पुं, (द्वन्द्वेन चरतीति । चर+अच् ।) चक्रवाकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६६ ॥ (यथा, रघुः । १६ । ६३ ।

आवर्त्तशोभा नतनाभिकान्ते-
र्भङ्गो भ्रुवां द्वन्द्वचराः स्तनानाम् ।
जातानि रूपावयवोपमाना-
न्यदूरवर्त्तीनि विलासिनीनाम् ॥")

द्वन्द्वचारी, [न्] पुं, (द्वन्द्वेन चरतीति । चर+णिनिः ।) चक्रवाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्वन्द्वजः, पुं, (द्वन्द्वात् जायते इति । जन+डः ।) द्विदोषजरोगः । इति निदानम् ॥ कलहाज्जाते, त्रि ॥

द्वयं, क्ली, (द्वौ अवयवौ यस्य । द्वि+"संख्याया अवयवे तयप् ।" ५ । २ । ४२ । इति तयप् । "द्वित्रिभ्यान्तयस्यायज्वा ।" ५ । २ । ४३ । इति तयस्यायच् ।) द्व्यात्मकम् । दुइ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । उभौ २ द्वौ ३ युगलम् ४ द्वितयम् ५ युगम् ६ द्वैतम् ७ यमम् ८ द्वन्द्वम् ९ युग्मम् १० यमलम् ११ यामलम् १२ । इति हेमचन्द्रः । ६ । ५६ ॥

द्वयाग्निः, पुं, (द्वयो द्विरूपोऽग्निर्यत्र ।) वृक्षभेदः । रांचिता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पाठी २ द्रुखाग्निः ३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

द्वयातिगः, त्रि, (द्वयं अतिगच्छति अतिक्रामतीति । अति+गम+डः ।) रजस्तमोगुणशून्यः । सत्त्वगुणयुक्तः । इत्यमरः ।२ । ७ ।४५॥

द्वाः, [र्] स्त्री, (द्वारयतीति । द्वृ वरणे+णिच्+बाहुलकात् क्विप् ।) द्वारम् । इत्यमरः । २ ।२। १३ ॥ (यथा, भागवते । ३ । ५ । १ ।

"द्वारि द्युनद्या ऋषभः कुरूणां
मैत्रेयमासीनमगाधबोधम् ॥")

उपायः । यथा, ज्ञानद्वारा भवेन्मुक्तिरिति ज्ञानग्राह्यम् ॥

द्वाःस्थः, पुं, (द्वारि तिष्ठतीति । स्था+कः ।) द्वारपालः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १ । १८ । ३४ ।

"ब्राह्मणैः क्षत्रबन्धुर्हि द्वारपालो निरूपितः ।
स कथं तद्गृहे द्वाःस्थः सभाण्डं भोक्तुमर्हति ॥")

नन्दिकेश्वरः । इति भूरिप्रयोगः ॥

द्वाःस्थितः, त्रि, (द्वारि स्थितः ।) द्वारपालः । इत्यमरकोषशब्दरत्नावल्यौ ॥

द्वाःस्थितदर्शकः, त्रि, (द्वाःस्थितः सन् पश्यतीति । दृश्+ण्वुल् ।) द्वारपालः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

द्वाःस्थितदर्शी, [न्] त्रि, (द्वारि स्थितः सन् पश्यतीति । दृश्+णिनिः ।) द्वारपालः । इति भरतधृतरभसः रमानाथश्च ॥

द्वाचत्वारिंशत्, स्त्री, (द्व्यधिका चत्वारिंशत् । दिशब्दस्य वा आत्वम् ।) द्विचत्वारिंशत् । इति व्याकरणम् ॥ ४२ बेयाल्लिश इति भाषा ॥

द्वात्रिंशत्, स्त्री, (द्व्यधिका त्रिंशत् । "द्व्यष्टनः संख्यायामिति ।" ६।३।४७ । इति आत्वम् ।) द्व्यधिकत्रिंशत् संख्या । तत्संख्येयाश्च । ३२ बत्रिश इति भाषा । यथा, द्वात्रिंशत्प्रसवे नार्य्याश्चतुस्त्रिंशद्गमे नृणामित्यादि ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

द्वात्रिंशदक्षरी, [न्] पुं, (द्वात्रिंशदक्षराणि सन्ति अत्र । बाहुलकात् इनिः ।) ग्रन्थः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्वात्रिंशल्लक्षणोपेतः, पुं, (द्वात्रिंशल्लक्षणैरुपेतः ।) महापुरुषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ तल्लक्षणानि यथा,—

"रागः सप्तसु हन्त षट्स्वपि शिशोरङ्गेष्वलं तुङ्गता
विस्तारस्त्रिषु खर्व्वता त्रिषु तथा गम्भीरता च त्रिषु ।
दैर्घ्यं पञ्चसु किञ्च पञ्चसु सखे ! संप्रेक्ष्यते सूक्ष्मता
द्वात्रिंशद्वरलक्षणः कथमसौ गोपेषु सम्भाव्यते ॥"

इति श्रीहरिभक्तिरसामृतसिन्धुः ॥

"राग इति । श्रीमद्व्रजेश्वरं प्रति कस्यचित् सवयसो गोपस्य वाक्यमिदम् । सप्तसु नेत्रान्तपादकरतलतालुधरौष्ठजिह्वानखेषु षट्सु वक्षःस्कन्धनखनासिकाकटिमुखेषु । त्रिषु कटिललाटवक्षःसु । केचित् कटिस्थाने शिरः पठन्ति । पुनस्त्रिषु ग्रीवाजङ्घामेहनेषु । पुनस्त्रिषु नाभिस्वरसत्त्वेषु । पञ्चसु नासाभुजनेत्रहनुजानुषु । पुनः पञ्चसु त्वक्केशरोमदन्ताङ्गुलिपर्व्वसु । तथैव महापुरुषलक्षणे सामुद्रकग्रन्थप्रसिद्धैः । द्वात्रिंशद्वराणि तत्तल्लक्षणेभ्यः अन्येभ्योऽपि श्रेष्ठानि लक्षणानि यस्य सः गोपेषु कथमिति भगवदवतारादिषु अप्येतादृशत्वाश्रवणादिति भावः ।" इति श्रीजीवगोस्वामिविरचिता दुर्गमसङ्गमनीनाम्नी टीका ॥

द्वादश, [न्] त्रि, (द्व्यधिका दश । "द्व्यष्टन इति ।" ६।३।४७ । इति आत्वम् ।) द्व्यधिका दश । १२ बार इति भाषा । द्वादशसंख्या तत्संख्येयाश्च । अयं नित्यबहुवचनान्तः । त्रिलिङ्गे समानरूपः । इति व्याकरणम् ॥ द्वादशवाचकानि यथा । सूर्य्यः १ मासः २ राशिः ३ संक्रान्तिः ४ गुहबाहुः ५ सारिकोष्ठः ६ गुहनेत्रम् ७ राजमण्डलम् ८ । इति कविकल्पलता ॥

द्वादशः, त्रि, (द्वादशानां पूरणः । "तस्य पूरणे डट् ।"५।२।४८ । इति डट् ।) द्वादशानां पूरणः । इति व्याकरणम् ॥ बारइ इति भाषा । (यथा, मनुः ।

"गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्व्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः ॥"

महादेवः । यथा, महाभारते । १३।१७।६३ ।

"द्वादशस्त्वाशनश्चाद्यो यज्ञो यज्ञसमाहितः ॥")

द्वादशकरः, पुं, (द्वादश करा भुजा यस्य ।) बृहस्पतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कार्त्तिकेयश्च ॥

द्वादशपत्रकं, क्ली, (द्वादश अक्षराणि पत्राणि इव यस्य ।) योगविशेषः । यथा,—

"पितामहोऽपि तं पुत्त्रं साध्यं सदिनये रतम् ।
सनत्कुमारं प्रोवाच योगं द्वादशपत्रकम् ॥
शिखासंस्थन्तु ॐकारं मेषोऽस्य शिरसि स्थितः ।
मासो वैशाखनामा च प्रथमं पत्रकं स्मृतम् ॥
नकारः शिरसि प्रोक्तो वृषोऽस्य शिरसि स्थितः ।
ज्यैष्ठमासश्च तत् पत्रं द्वितीयं परिकीर्त्तितम् ॥
मोकारो भुजयोर्युग्मं मिथुनं तत्र संस्थितम्
मास आषाढ़नामा च तृतीयं पत्रकं स्मृतम् ॥
भकारो नेत्रयुगलं कर्कटस्तत्र संस्थितः ।
मासः श्रावण इत्युक्तश्चतुर्थं पत्रकं स्मृतम् ॥
गकारो हृदयं प्रोक्तं सिंहो वसति तत्र च ।
मासो भाद्रस्तथा प्रोक्तः पञ्चमं पत्रकं स्मृतम् ॥
वकारं कवचं विद्यात् कन्या तत्र प्रतिष्ठिता ।
मासस्त्वाश्वयुजो नाम षष्ठं तत्पत्रकं स्मृतम् ॥
तेकारमस्त्रग्रामञ्च तुलाराशिकृताश्रयः ।
मासश्च कार्त्तिको नाम सप्तमं पत्रकं स्मृतम् ॥
वाकारो नाभिसंयुक्तः स्थितस्तत्र च वृश्चिकः ।
मासो मार्गशिरो नाम त्वष्टकं पत्रकं स्मृतम् ॥
सुकारो जघनः प्रोक्तस्तत्रस्थश्च धनुर्धरः ।
पुष्येति गदितो मासो नवमं परिकीर्त्तितम् ॥
देकारश्चोरुयुगलं मकरोऽप्यत्र संस्थितः ।
माघो निगदितो मासः पत्रकं दशमं स्मृतम् ॥
वाकारो जानुयुगलं कुम्भस्तत्रापि संस्थितः ।

पत्रकं फाल्गुनः प्रोक्तं तदेकादशमुत्तमम् ॥
पादौ यकारो मीनो हि स चैत्रे वसते मुने ! ।
इदन्तु द्वादशं प्रोक्तं पत्रं वै केशवस्य हि ॥
द्वादशारन्तथा चक्रं यन्नाभिद्विभुजन्तथा ।
त्रिव्यूहन्त्वेकमूर्त्तिश्च तथोक्तः परमेश्वरः ॥
एतत्तवोक्तं देवस्य रूपं द्वादशपत्रकम् ।
यस्मिन् ज्ञाते मुनिश्रेष्ठ ! न भूयो मरणं भवेत् ॥”
इति वामनपुराणेऽष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

द्वादशलोचनः, पुं, (द्वादश लोचनानि नेत्राणि यस्य । षड़ाननत्वादेवास्य तथात्वम् ।) कार्त्तिकेयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्वादशांशुः, पुं, (द्वादश अंशवः किरणानि यस्य ।) बृहस्पतिः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यदुक्तं मात्स्ये । १२७ । ५५ ।
“लोहितो नवरश्मिस्तु स्थानमापन्न तस्य वै ।
बृहत् द्वादशरश्मीकं हरिद्राभन्तु वेधसः ॥”)

द्वादशाक्षः, पुं, (द्वादश अक्षीणि यस्य ।) कार्त्तिकेयः । (द्वादशविषयेषु अक्षिणी यस्य ।) बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४८ ॥ (कार्त्तिकेयस्य अनुचरविशेषः । यथा, महाभारते । ९।४५।५६ ।
“एकाक्षो द्वादशाक्षश्च तथैवैकजटः प्रभुः ॥”)

द्वादशाक्षरमन्त्रः, पुं, (द्वादश अक्षराणि अस्य । तादृशो मन्त्रः ।) द्वादशवर्णात्मकविष्णुविषयकमन्त्रविशेषः । यथा,—
“नमो भगवते वासुदेवायोङ्कारपूर्ब्बकम् ।
महामन्त्रमिमं प्राहुस्तत्त्वज्ञा द्वादशाक्षरम् ॥”
इति पाद्मे क्रियायोगसारः ॥

द्वादशाख्यः, पुं, (द्वादश ज्ञानकर्म्मादिविषयान् आख्यातीति । ख्या कथने+कः ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्वादशाङ्गुलः, पुं, (द्वादश अङ्गुलयः परिमाणमस्य । “तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः ।”५ । ४ । ८६ । इति अच् ।) वितस्तिः । इत्यमरः । २ । ६ । ८४ ॥

द्वादशात्मा, [न्] पुं, (द्वादश आत्मानो मूर्त्तयो यस्य ।) सूर्य्यः । (यथा, महाभारते ।३।३।२६।
“द्वादशात्मारविन्दाक्षः पिता माता पितामहः ॥”)
अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥

द्वादशायुः, [स्] पुं, (द्वादशवर्षपर्य्यन्तं आयुर्यस्य ।) कुक्कुरः । इति शब्दमाला ॥

द्वादशार्च्चिः, [स्] पुं, (द्वादश अर्च्चींषि किरणानि यस्य ।) बृहस्पतिः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३२ ॥

द्वादशी, स्त्री, (द्वादश+टित्त्वात् ङीष् ।) तिथिविशेषः । सा चन्द्रस्य द्वादशकलाक्रियारूपा । सा च विष्णुतिथिः । यथा,—
“त्रैलोक्यगामिनी देवी लक्ष्मीस्तेऽस्तु सदा प्रिया ।
द्वादशी च तिथिस्तेऽस्तु कामरूपी च जायते ॥
घृताशनो भवेद्यस्तु द्वादश्यां तत्परायणः ।
स्वर्गवासी स भवतु पुमान् स्त्री वा विशेषतः ॥”
मार्गशीर्षीया शुक्लद्वादशी मत्स्यद्वादशी १ पौषी कूर्म्मद्वादशी २ माघी वराहद्वादशी ३ फाल्गुनी नृसिंहद्वादशी ४ चैत्री वामनद्वादशी ५ वैशाखी जामदग्न्यद्वादशी ६ ज्यैष्ठी रामद्वादशी ७ आषाढ़ी कृष्णद्वादशी ८ श्रावणी बुद्धद्वादशी ९ भाद्री कल्किद्वादशी १० आश्विनी पद्मनाभद्वादशी ११ कार्त्तिकी नारायणद्वादशी १२ । एतासां नाम धरणीव्रतम् । एतत्करणे महाफलम् । इति वराहपुराणम् ॥

अथ पिपीतकद्वादशी । नारदीये ।
“वैशाखे शुक्लपक्षे तु द्वादशी वैष्णवी तिथिः ।
तस्यां शीतलतोयेन स्नापयेत् केशवं शुचिः ॥”
इयं पिपीतकद्वादशी । अत्र ।
“षष्ठीसमेता कर्त्तव्या सप्तमी नाष्टमीयुता ।
पतङ्गोपासनायेह षष्ठ्यामाहुरुपोषणम् ॥
एकादश्यां प्रकुर्व्वन्ति उपवासं मनीषिणः ।
उपासनाय द्वादश्यां विष्णोर्यद्वदियं तथा ॥”
इति भविष्यपुराणेन एकादश्युपवासानन्तरं द्वादश्यां विष्णूपासनाया उक्तत्वात् । अत्रापि तथा व्यवहरन्तीति नात्र युग्मादरः । द्वादशीक्षये तूपवासानन्तर्य्यं विनापि पूजेति । इयं पूर्ब्बवचनोक्ता षष्ठीयुता सप्तमी ॥ आषाढ़ादिद्वादशीषु शयनादिकम् ॥ * ॥

अथ श्रवणद्वादशी ।
सा भाद्रशुक्लद्वादश्यामेव सम्भवति । “भविष्योत्तरे ।
‘द्वादशी श्रवणोपेता सर्व्वपापहरा तिथिः ।
बुधवारसमायुक्ता ततः शतगुणा भवेत् ।
तामुपोष्य समाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम् ॥’
उभयदिने तल्लाभे तु एकादशीयुतैव ग्राह्या ।
‘द्वादशी च प्रकर्त्तव्या एकादश्यन्विता विभो ।
सदा कार्य्या च विद्वद्भिर्विष्णुभक्तैश्च मानवैः ॥’
इति स्कान्दात् ॥
यदा त्वेकादश्यामेव श्रवणा तदा तामुपवसेत् ।
तथा च नारदः ।
‘याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः ।
तास्वेव तद्व्रतं कुर्य्यात् श्रवणद्वादशीं विना ॥’
भविष्योत्तरेऽपि ।
‘एकादशी यदा तु स्यात् श्रवणेन समन्विता ।
विजया सा तदा प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा ॥
तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् ।
तावदेव न भोक्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः ॥
विशेषेण महीपाल ! श्रवणं वर्द्धते यदि ।
तिथिक्षयेण भोक्तव्यं द्वादशीं नैव लङ्घयेत् ॥’
तिथिक्षयेण एकादशीतिथिक्षयेण भोक्तव्यं द्वादश्यां पारयेदित्यर्थः । अत्र हेतुर्द्वादशीमित्यादि । यदा त्वेकादश्युपवासदिने श्रवणं नास्ति परदिने द्वादश्यां श्रवणं तदोपवासद्वयमाह ब्रह्मवैवर्त्तः ।
‘एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।
न चात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्द्देवता हरिः ॥’
अत्र असमाप्ते व्रते पूर्ब्बं नैव कुर्य्याद्व्रतान्तरमिति स्मृतेः ॥ पारणस्याकरणेन पूर्ब्बोपवासासमाप्तावुपवासान्तरारम्भे विधिलोपो न भवेदित्यर्थः हेतुमाह उभयोरित्यादि । उभयोरुपवासासामर्थ्ये तु श्रवणद्वादश्येवोपोष्या । तथा च स्मृतिः ।
‘वरमेकादशीं भुक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ।
पूर्ब्बोपवासजं पुण्यं सर्व्वं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
उपोष्य द्वादशीं पुण्यां विष्णुऋक्षेण संयुताम् ।
एकादश्युद्भवं पुण्यं नरः प्राप्नोत्यसंशयम् ॥’
द्वादश्युपवासः काम्यः । तथा च मार्कण्डेयपुराणम् ।
‘द्वादश्यामुपवासेन शुद्धात्मा नृप ! सर्व्वशः ।
चक्रवर्त्तित्वमतुलं संप्राप्नोत्यतुलां श्रियम् ॥”
कार्त्तिकशुक्लद्वादशी मन्वन्तरा । “तथा च भविष्यमत्स्ययोः ।
‘अश्वयुक्शुक्लनवमी द्वादशी कार्त्तिकी तथा ।’
इत्यादिवचनात् ।” इति तिथितत्त्वम् ॥ * ॥
“अग्रहायणशुक्लद्वादशी अखण्डद्वादशी । तत्रोपोष्य विष्णुपदप्राप्तिकामोऽखण्डद्वादश्यां विष्णुं पूजयिष्ये इति संकल्प्य पञ्चगव्येन स्नापयित्वा यथाशक्त्युपचारेण संपूज्य यवव्रीहिपूर्णपात्रं गृहीत्वा ।
‘ॐ सप्तजन्मसु यत्किञ्चिन्मया खण्डव्रतं कृतम् ।
भगवंस्त्वत्प्रसादेन तदखण्डमिहास्तु मे ॥
यथा खण्डं जगत् सर्व्वं त्वमेव पुरुषोत्तम ! ।
ततोऽखिलान्यखण्डानि व्रतानि मम सन्तु वै ॥’
इति प्रार्थ्य दक्षिणां दद्यात् ।”इति कृत्यचन्द्रिका ॥
भैमीपरद्वादश्यां षट्तिलाचरणम् । यथा विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
“मृगशीर्षे शशधरे माघे मासि प्रजापते ! ।
एकादश्यां सिते पक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः ।
द्वादश्यां षट्तिलाचारं कृत्वा पापात् प्रमुच्यते ॥
तिलस्नायी तिलोद्वर्त्ती तिलहोमी तिलोदकी ।
तिलस्य दाता भोक्ता च षट्तिली नावसीदति ॥
सकृत्तु षट्तिली भूत्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।
त्रिंशद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥”

अथ गोविन्दद्वादशी ।
“फाल्गुने शुक्लपक्षस्य पुष्यर्क्षे द्वादशी यदि ।
गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी ॥”
अत्र गङ्गायां पद्मपुराणीयो मन्त्रः ।
“महापातकसंज्ञानि यानि पापानि सन्ति मे ।
गोविन्दद्वादशीं प्राप्य तानि मे हर जाह्नवि ! ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अथ द्वादशीजातफलम् ।
“बहुप्रजः सर्व्वजनानुरागी
भूपालमान्यस्त्वतिथिप्रियः स्यात् ।
चेत् द्वादशी यस्य जनस्य सूतौ
प्रवासहीनो व्यवहारदक्षः ॥”
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

द्वापरः, पुं, (द्वयोर्विषययोः परस्तत्पर आसक्तः इत्यर्थः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) सन्देहः । (द्वौ सत्यत्रेतायुगौ परौ श्रेष्ठौ यस्मात् ।) युगविशेषः । इत्यमरः । ३ । ३ । १६१ ॥ तद्युगपरिमाणं यथा,—

"अष्टौ शतसहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि तु ।
चतुःषष्टिसहस्राणि वर्षाणां द्वापरं युगम् ॥"
८६४,००० ॥ तस्य धर्म्मो यथा,—
"अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि द्वापरस्य विधिं पुनः ।
तत्र त्रेतायुगे क्षीणे द्वापरं प्रतिपद्यते ॥
द्वापरादौ प्रजानान्तु सिद्धिस्त्रेतायुगे तु या ।
परिवृत्ते युगे तस्मिंस्ततः सा विप्रणश्यति ॥
ततः प्रवर्त्तते तासां प्रजानां द्वापरे पुनः ।
लोभो धृतिर्वणिग्युद्धं तत्त्वानामविनिश्चयः ॥
प्रध्वंसश्चैव वर्णानां कर्म्मणाञ्च विपर्य्ययः ।
यज्ञे वधः पशोर्द्दण्डो मानो दर्पः क्षमा बलम् ॥
तथा रजस्तमो भूयः प्रवृत्ते द्वापरे पुनः ।
आद्ये कृते न धर्म्मोऽस्ति स त्रेतायां प्रवर्त्तितः ॥
द्वापरे व्याकुलो भूत्वा प्रणश्यति कलौ पुनः ।
वर्णानां द्वापरे ध्वंसः संक्षीयन्ते तथाश्रमाः ॥
द्वैधमुत्पद्यते चैव युगे तस्मिन् श्रुतौ स्मृतौ ।
द्विधा श्रुतिः स्मृतिश्चैव निश्चयो नाधिगम्यते ॥
अनिश्चयोऽधिगमनाद्धर्म्मतत्त्वं न विद्यते ।
धर्म्मतत्त्वे ह्यविज्ञाते मतिभेदस्तु जायते ॥
परस्परविभिन्नैस्तैर्दृष्टीनां विभ्रमेण तु ।
ततो दृष्टिविभिन्नैस्तैः कृतं शास्त्राकुलं त्विदम् ॥
एकं वेदं हि वै व्यासः संहृत्य तु पुनः पुनः ।
संक्षेपादायुषश्चैव दृश्यते द्वापरे त्विह ।
वेदश्चैकश्चतुर्द्धा तु व्यस्यते द्वापरादिषु ॥
ऋषिपुत्त्रैः पुनर्भेदाद्भिद्यन्ते दृष्टिविभ्रमैः ।
मन्त्रब्राह्मणविन्यासैः स्वरक्रमविपर्य्ययैः ॥
संहिता ऋग्यजुःसाम्नां संहितास्तैः श्रुतर्षिभिः ।
सामान्यादैकृताच्चैव दृष्टिभिन्नैः क्वचित् क्वचित् ॥
ब्राह्मणं कल्पसूत्राणि भाष्यविद्यास्तथैव च ।
अन्ये तु प्रस्थितास्ते वै केचिन्न प्रत्यवस्थिताः ॥
द्वापरेषु प्रवर्त्तन्ते भिन्नार्थैस्तैः सुदर्शनैः ।
एवमाध्वर्य्यवं पूर्व्वमासीद्द्वैधं ततः पुनः ॥
सामान्यविपरीतार्थैः कृतं शास्त्राकुलं त्विदम् ।
आध्वर्य्यवस्य प्रस्थानैर्बहुधा व्याकुलीकृतम् ॥
तथैवाथर्व्वणां साम्नां विकल्पैः स्वस्य संक्षयैः ।
व्याकुलो द्वापरेष्वर्थः क्रियते भिन्नदर्शनैः ॥
द्वापरे सन्निवृत्तास्ते वेदा नश्यन्ति वै कलौ ।
तेषां विपर्य्ययोत्पन्ना भवन्ति द्वापरे पुनः ॥
अवृष्टिर्मरणञ्चैव तथैव व्याध्युपद्रवाः ।
वाङ्मनःकर्म्मभिर्दुःखैर्निर्व्वेदो जायते ततः ।
निर्व्वेदाज्जायते तेषां दुःखं मोक्षविचारणा ।
विचारणायां वैराग्यं वैराग्याद्दोषदर्शनम् ॥
दोषाणां दर्शनाच्चैव ज्ञानोत्पत्तिश्च जायते ।
तेषां मेधाविनां पूर्व्वमाद्ये स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
उत्पद्यन्तीह शास्त्राणां द्वापरे परिपन्थिनः ॥
आयुर्व्वेदविकल्पाश्च अङ्गानां ज्योतिषस्य च ।
अर्थशास्त्रविकल्पाश्च हेतुशास्त्रविकल्पनम् ॥
प्रक्रियाकल्पसूत्राणां भाष्यविद्याविकल्पनम् ।
स्मृतिशास्त्रप्रभेदाश्च प्रस्थानानि पृथक् पृथक् ॥
द्वापरेष्वभिवर्त्तन्ते मतिभेदास्तथा नृणाम् ।
मनसा कर्म्मणा वाचा कृच्छ्राद्वार्त्ता प्रसिध्यति ॥
द्वापरः सर्व्वभूतानां कायक्लेशपुरस्कृतः ।
लोभो धृतिर्वणिग्युद्धन्तत्त्वानामविनिश्चयः ॥
वेदशास्त्रप्रणयनं धर्म्माणां सङ्करस्तथा ।
वर्णाश्रमपरिध्वंसः कामद्वेषौ तथैव च ॥
पूर्णे वर्षसहस्रे द्वे परमायुस्तदा नृणाम् ।
निःशेषे द्वापरे तस्मिन् तस्य सन्ध्या तु पादतः ॥
गुणहीनाश्च तिष्ठन्ति धर्म्मस्य द्वापरस्य तु ।
तथैव सन्ध्यापादेन अंशस्तस्य प्रतिष्ठितः ॥"

इति मत्स्यपुराणे १२० अध्यायः ॥

द्वापरयुगं, क्ली, (द्वापर एव युगम् ।) तृतीययुगम् । तस्योत्पत्त्यादि यथा । "भाद्रकृष्णत्रयोदश्यां गुरुवासरे द्वापरयुगोत्पत्तिः । तत्र अवतारद्वयम् । कृष्णबुद्धौ । पुण्यमर्द्दम् । पापमर्द्दम् । नैमिषारण्यं तीर्थम् । नाड़ीक्षो ब्राह्मणः । रक्तगताः प्राणाः । सप्तहस्तपरिमितो मानवदेहः । सहस्राब्दमायुः । ताम्रपात्रे भोजनम् । इति द्वापरयुगस्य लक्षणम् । द्वापरयुगाब्दाः ८६४,००० । द्वापरयुगस्य राजानः शाल्वविराटहंसध्वजकंसध्वजमयूरध्वजवज्रवाहनरुक्माङ्गदजरासन्धदुर्य्योधनयुधिष्ठिराः ।
धर्म्माधर्म्मरतो लोकः प्रलापी चपलः सदा ।
ज्ञाननिष्ठः कपटवाक् द्वापरे राजविस्तरः ॥
तत्र तारकब्रह्मनाम ।
हरे ! मुरारे मधुकैटभारे
गोपाल गोविन्द मुकुन्द शौरे ।
यज्ञेश नारायण कृष्ण विष्णो !
निराश्रयं मां जगदीश ! रक्ष ॥"

इति मुद्राङ्कितपञ्जिकातः संगृहीतम् ॥

द्वापरयुगाद्या, स्त्री, (द्वापरयुगस्य आद्या आरम्भिका तिथिः ।) द्वापरयुगारम्भतिथिः । सा च गौणभाद्रकृष्णत्रयोदशी । तत्प्रमाणं युगाद्याशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

द्वारं, क्ली, (द्वरति निर्गच्छति गृहाभ्यन्तरादनेनेति । द्वृ+घञ् ।) निर्गमनम् । अभ्युपायः । इति मेदिनी । रे, ४८ ॥ आद्यस्य पर्य्यायः । द्वाः २ प्रतीहारः ३ । इत्यमरः । २ । ३ । १६ ॥ वारकम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
"गृहिणां शुभदं द्वारं प्राकारस्य गृहस्य च ।
न मध्यदेशे कर्त्तव्यं किञ्चिन्न्यूनाधिकं शुभम् ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

द्वारकः, पुं, (द्वारेण प्रशस्तप्रतीहारेण कायति शोभते इति । कै+कः) द्वारका । इति शब्दरत्नावली ॥

द्वारकण्टकः, पुं, (द्वारस्य कण्टक इव ।) कवाटम् । इति शब्दरत्नावली ॥

द्वारका, स्त्री, (द्वारेण बहुना प्रशस्तेन च प्रतीहारेण कायतीति । कै+कः । स्त्रियां टाप् ।) स्वनामख्यातपुरी । तत्पर्य्यायः । द्वारावती २ द्वारवती ३ वनमालिनी ४ द्वारिका ५ अब्धिनगरी ६ द्वारकः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । १३२ । ४६ ।
"सत्यकं प्रेषयामास द्वारकां द्वारमालिनीम् ॥")
तस्या निर्म्माणप्रकारो यथा,—

श्रीकृष्ण उवाच ।

"हे समुद्र महाभाग ! स्थलञ्च शतयोजनम् ।
देहि मे नगरार्थञ्च पश्चाद्दास्यामि निश्चितम् ॥
नगरं कुरु हे कारो त्रिषु लोकेषु दुर्लभम् ।
रमणीयञ्च सर्व्वेषां कमनीयञ्च योषिताम् ॥
वाञ्छितञ्चापि भक्तानां वैकुण्ठसदृशं परम् ।
सर्व्वेषामपि स्वर्गाणां परं परमभीप्सितम् ॥
दिवानिशं खगश्रेष्ठ ! सन्निधौ विश्वकर्म्मणः ।
स्थितिं कुरु महाभाग ! यावन्निर्म्माति द्वारकाम् ॥

विश्वकारुरुवाच ।

द्वारकाञ्च किमाकारां करोमि जगतां विभो ! ।
कथयस्व महाभाग ! निर्म्माणक्रममीश्वर ! ॥

भगवानुवाच ।

शतयोजनपर्य्यन्तं नगरं सुमनोहरम् ।
पद्मरागैर्मरकतैरिन्द्रनीलैरनुत्तमैः ॥
रुचकैः पारिभद्रैश्च पालङ्कैश्च स्यमन्तकैः ।
गन्धकैर्गालिमैश्चैव चन्द्रकान्तादिभिस्तथा ॥
सूर्य्यकान्तादिभिश्चैव पुत्त्रैश्च स्फटिकाकृतैः ।
हरिद्वर्णैश्च मणिभिः श्यामैर्गौरमुखैश्च वै ॥
गोरोचनाभैः पीतैश्च दाड़िम्बवीजरूपकैः ।
पद्मवीजनिभैश्चैव नीलैः कमलवर्णकैः ॥
मणिभिः कज्जलाकारैरुज्ज्वलैश्च परिष्कृतैः ।
श्वेतचम्पकवर्णाभैस्तप्तकाञ्चनसन्निभैः ॥
स्वर्णमूल्यशतगुणैरीषद्रक्तैश्च रूपकैः ।
गरिष्ठैश्च वरिष्ठैश्च मणिश्रेष्ठैश्च पूजितैः ॥
यथाविधानं यद्योग्यं यत्र यद्युक्तमीप्सितम् ।
मणीनां हरणञ्चैव यक्षसंघा हिमालयात् ॥
दिवानिशं करिष्यन्ति यावन्निर्म्माणपूर्व्वकम् ।
यक्षैश्च सप्तभिर्लक्षैः कुवेरप्रेरितैरपि ॥
वेताललक्षैः कुष्माण्डलक्षैः शङ्करयोजितैः ।
दानवैर्ब्रह्मरक्षोभिः शैलकन्यानियोजितैः ॥
कुरु दिव्यञ्च पत्नीनां सहस्राणाञ्च षोड़श ।
अन्यपत्नीजनस्यापि चाष्टाधिकशतस्य च ॥
शिविरं परिखायुक्तमुच्चैःप्राकारवेष्टितम् ।
युक्तं द्वादशसारञ्च सिंहद्वारपुरस्कृतम् ॥
युक्तं चित्रैर्विचित्रैश्च कृत्रिमैश्च कवाटकैः ।
निषिद्धवृक्षरहितं प्रसिद्धैश्च पुरस्कृतम् ॥
सुलक्षणं चन्द्रवेधं प्राङ्गनञ्च तथैव च ।
यदूनामाश्रमं दिव्यं किङ्कराणान्तथैव च ॥
सर्व्वप्रसिद्धं निलयमुग्रसेनस्य भूभृतः ।
आश्रमं सर्व्वतोभद्रं वसुदेवस्य मत्पितुः ॥
कथितः लोकशिक्षार्थं कुरु कार्ष्णं विना पुरीम् ।
शुभक्षणञ्चाप्यधुना गच्छ वत्स ! यथासुखम् ॥
विश्वकर्म्मा हरिं नत्वा जगाम पक्षिणा सह ।
समुद्रस्य समीपञ्च वटमूलं मनोहरम् ॥
सुष्वाप तत्र नक्तञ्च कारुश्च पक्षिणा सह ।
स्वप्ने द्वारवतीं रम्यां ददर्श गरुड़स्तथा ॥
यत्किञ्चित् कथितः कारुः कृष्णेन परमात्मना ।
तदेव लक्षणं सर्व्वं ददर्श नगरे मुने ! ॥
कारुं हसन्ति स्वप्ने च सर्व्वे ते शिल्पकारिणः ।
गरुड़ं गरुड़ाश्चान्ये बलवन्तश्च पक्षिणः ॥
बुद्धा ददर्श गरुड़ो विश्वकर्म्मा च लज्जितः ।

अतीव द्वारकां रम्यां शतयोजनविस्तृताम् ॥
ब्रह्मादीनाञ्च नगरं विजित्य च विराजिताम् ।
तेजसाच्छादितां सूर्य्यं रत्नानाञ्च परिष्कृताम् ॥
वासुदेव उवाच ।
पैत्रकीतीर्थतुल्या सा किं तीर्थं द्वारकापरम् ।
सर्व्वतीर्थपरा श्रेष्ठा द्वारका बहुपुण्यदा ॥
यस्याः प्रवेशमात्रेण नराणां जन्मखण्डनम् ॥
दानञ्च द्वारकायाञ्च श्राद्धञ्च देवपूजनम् ।
चतुर्गुणञ्च तीर्थानां गङ्गादीनाञ्च भूमिप ! ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

द्वारकेशः, पुं, (द्वारकाया नगर्य्या ईशः ।) श्रीकृष्णः । इति शब्दरत्नावली ॥

द्वारदातुः, पुं, (द्वारं ददातीति । दा+तुन् ।) वरदातुः । भूमीसहदृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

द्वारपालः, त्रि, (द्वारं पालयतीति । पालि+ “कर्म्मण्यन् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) द्वाररक्षकः । दरवान् । इति पारस्य भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रतीहारः २ द्वाःस्थः ३ द्वाःस्थितः ४ दर्शकः ५ । इत्यमरः । २ । ८ । ६ ॥ वेत्रधारकः ६ दौःसाधिकः ७ वर्त्तरूकः ८ गर्व्वाटः ९ दण्डवासी १० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ द्वारस्थः ११ क्षत्ता १२ द्वारपालकः १३ दौवारिकः १४ वेत्री १५ उत्सारकः १६ दण्डी १७ । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य विवरणं दौवारिकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

द्वारपालकः, पुं, (पालयतीति ण्वुल् । द्वाराणां पालकः । यद्वा, द्वारपाल+स्वार्थे कन् ।) द्वारपालः । इति शब्दरत्नावली ॥

द्वारपिण्डी, स्त्री, (द्वारस्य पिण्डी पिण्डिकेव ।) देहली । इति जटाधरः ॥

द्वारबलिभुक्, [ज्] पुं, (द्वारदत्तं बलिं भुङ्क्ते इति । भुज्+क्विप् ।) वकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्वारयन्त्रं, स्त्री, (द्वारबन्धकं यन्त्रं मध्यलोपी समासः ।) तालकम् । इति हेमचन्द्रः ।४।७१॥ ताला इति कुलुप इति च भाषा ॥

द्वारवती, स्त्री, (द्वाराणि सन्त्यत्र । यद्वा, चतुर्व्वर्णानां मोक्षद्वाराणि सन्ति अत्रेति । द्वार+ मतुप् । मस्य वः ।) द्वारका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, हरिवंशे । १० । ३४ ।
“कृतां द्वारवतीं नाम बहुद्वारां मनोरमाम् ॥”
तथा च तत्रैव,—
“चतुर्णामपि वर्णानां यत्र द्वाराणि सर्व्वतः ।
अतो द्वारवतीत्युक्ता विद्वद्भिस्तत्त्ववेदिभिः ॥”
इयं हि पीठस्थानानामन्यतमा । अत्र भगवती रुक्मिणीरूपेण विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६६ ।
“रुक्मिणी द्वारवत्यान्तु राधा वृन्दावने वने ॥”)

द्वारस्थः, पुं, (द्वारे तिष्ठतीति । स्था+कः ।) द्वारपालः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८५ ॥ (द्वारस्थिते, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे ।१८।११६।
“सुप्ते च तस्मिन् द्वारस्थो जागरामास स द्विजः ॥”)

द्वारावती, स्त्री, (द्वाराणि प्रशस्तबहुलप्रतीहाराः सन्त्यत्र । द्वार+मतुप् मस्य वः । निपातनात् पूर्व्वदीर्घश्च ।) द्वारका । इति हेमचन्द्रः ।४।४६॥
“अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका ।
पुरी द्वारावती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥
एतास्तु पृथिवीमध्ये न गण्यन्ते कदाचन ।
पुरी द्वारावती विष्णोः पाञ्चजन्योपरिस्थिता ॥
मुक्तिदा एताः सर्व्वाश्च एकत्र गणिताः सुरैः ।
यानि यानि च क्षेत्राणि काशीप्राप्तिकराणि षट् ॥”
इति भूतशुद्धितन्त्रम् ॥

द्वारिकः, पुं, (द्वारं पाल्यत्वेनास्त्यस्येति ठन् ।) द्वारपालः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ८५ ।
“यो मूर्खे लौल्यसम्पन्नं राजद्वारिकमाचरेत् ।
मिथ्यावादं विशेषेण तस्य कार्य्यं न सिध्यति ॥”)

द्वारिका, स्त्री, (प्रशस्तानि द्वाराणि सन्त्यास्यामिति । ठन् टाप् च ।) द्वारकापुरी । इति शब्दरत्नावली ॥

द्वारी, [न्] त्रि, (द्वारं पाल्यतयास्त्यस्येति इनिः ।) द्वारपालः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२६ । १० ।
“द्वारिणं तापसा जचू राजानञ्च प्रकाशय ॥”)

द्वाविंशतिः, स्त्री, (द्वाधिका विंशतिरिति । “द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ।” ६ । ३ । ४७ । इति आत्प्रत्ययः ।) द्व्यधिकविंशतिः । इति व्याकरणम् ॥ बाइश इति भाषा । (यथा, महाभारते । ७ । ४६ । १८ ।
“कर्णो द्वाविंशतिं भल्लान् कृतवर्म्मा चतुर्द्दश ॥”)

द्वासप्ततिः, स्त्री, (द्व्यधिका सप्ततिरिति ।“विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्व्वेषाम् ।” ६ । ३ । ४९ । इति पाक्षिक आत्प्रत्ययः ।) द्विसप्ततिः । यथा, द्वासप्ततिश्च बन्ध्यायामिति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

द्वास्थः, पुं, (द्वारि तिष्ठतीति । स्था+“सुपिस्थः । ३ । २ । ४ । इति कः । “खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः ।” ८ । ३ । ३६ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या विसर्गस्य पाक्षिकलोपः ।) द्वारपालः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

द्वास्थितः, पुं, (द्वारि स्थितः । विसर्गस्य पाक्षिकलोपः ।) द्वारपालः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

द्वास्थितदर्शकः, पुं, (पश्यतीति । दृश्+ण्वुल् । द्वास्थितः सन् दर्शकः ।) दौवारिकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

द्विः, व, द्वौ वारौ, इति सुच्प्रत्ययेन साध्यम् । (यथा, रामायणे । २ । १८ । ३० ।
“करिष्ये प्रतिजाने च रामो द्विर्नाभिभाषते ॥”)
सर्व्वनामान्तर्गतद्विशब्दस्य पुंसि रूपं द्वौ । स्त्रियां क्लीवे च द्वे । तद्वाचकानि यथा, पक्षः १ नदीकूलम् २ असिधारा ३ रामपुत्रः ४ चक्षुः ५ हस्तः ६ स्तनः ७ । इति कविकल्पलता ॥ सहचरौ यथा, इन्द्राग्नी १ नारदपर्व्वतौ २ अश्विनीकुमारौ ३ भार्य्यापती ४ । इति महाभारते वनपर्व्व ॥

द्विकं, क्ली, (द्वाभ्यां कायतीति । कै+कः ।) द्वयम् । यथा,—
“अशीतिभागं गृह्णीयान्मासाद्वार्द्धुषिकः शतात् ।
द्विकं शतं वा गृह्णानो न भवेदर्थकिल्बिषी ॥”
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥
(द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमिति । “तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा ।” ५ ।२ । ७७ । इति कन् पूरणप्रत्ययस्य च लुक् । द्वितीयके, त्रि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

द्विकः, पुं, (द्वौ कौ ककारवर्णौ यत्र ।) काकः । कोकः । इति मेदिनी । के, २६ ॥

द्विककारः, पुं, (द्वौ ककारौ यत्र ।) काकः । इति शब्दरत्नावली ॥

द्विककुत्, [द्] पुं, (द्वे ककुदौ यस्य ।) उष्ट्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३२० ॥

द्विगुः, पुं, षट्समासान्तर्गतसमासविशेषः । स तु संख्यापूर्व्वपदानां समासः । वोपदेवेनास्य गसंज्ञा कृता । स च त्रिविधः । तद्धितार्थः १ समाहारः २ उत्तरपदपरश्च ३ । तद्धितार्थोऽपि द्विविधः । तद्धितप्रत्ययमात्रस्य अजादेर्हसादेर्व्वा अर्थे विषये इत्येकः । अपत्यार्थष्णादिकं त्यक्त्वा अजादेस्तद्धितस्यार्थे वाच्ये इत्यपरः । तद्धितार्थविषयो यथा, द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः । पञ्चानां नापितानामपत्यं पाञ्चनापितिः ॥ तद्धितार्थवाच्यो यथा, पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः ॥ समाहारो यथा, त्रयाणां सखीनां समाहारः त्रिसखम् । समाहारे अदन्तानां स्त्रीत्वं पात्रादेस्तु क्लीवत्वम् ॥ उत्तरपदपरो यथा,— पञ्च गावो धनं यस्य स पञ्चगवधन इत्यादि । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ (द्वौ द्वे वा गावौ यस्य इति विग्रहे गौणत्वे गोशब्दस्य ह्रस्वः । द्विगवस्वामिके, त्रि । यथा,—
“द्वन्द्वो द्विगुरपि चाहं मद्गेहे नित्यमव्ययीभावः ।
तत् पुरुष कर्म्म धारय येनाहं स्यां बहुव्रीहिः ॥”
इत्युद्भटः ॥)

द्विगुणं, त्रि, द्वाभ्यां पूरणम् । अङ्कद्वयाभ्यां घातः । इति लीलावती ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४६१ ।
“रुद्धखरसप्रसवस्यालिभिरये नतं प्रियं प्रति मे ।
स्रोतस इव निम्नं प्रतिरागस्य द्विगुण आवेगः ॥”)

द्विगुणाकृतं, त्रि, (द्विगुणं कर्षणं कृतम् । “संख्यायाश्च गुणान्तायाः ।” ५।४।५९। इति डाच् ।) वारद्वयकृष्टक्षेत्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ९ ॥ दोचसा भूँइ इति भाषा ॥

द्विजः, पुं, (द्विर्जायते इति । जन+“अन्येष्वपि दृश्यते ।” ३ । २ । १०१ । इति डः ।) संस्कृतब्राह्मणः । यथा,—
“जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते ।”
इति स्मृतिः ॥
सद्वृत्तब्राह्मणः । तल्लक्षणं यथा,—

अम्बरीष उवाच ।
"कीदृशाय प्रदातव्यं महादानं द्विजातये ।
विदुषे वा निराधारे साचारेऽविदुषे मुने ! ॥
एतन्मे सर्व्वमाख्याहि यथातथ्यं द्विजोत्तम ! ।
उत्तारयति संगृह्य दातारं दानमेव हि ॥
वशिष्ठ उवाच ।
जात्या कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन च ।
एभिर्युक्तो हि यस्तिष्ठेत् नित्यं स द्विज उच्यते ॥
न जातिर्न कुलं राजन् ! न स्वाध्यायः श्रुतं न च ।
कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव तु कारणम् ॥"
इति वह्निपुराणे प्रेतोपाख्याननामाध्यायः ॥ क्षत्त्रियः । वैश्यः । इति मेदिनी । जे, १० ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । ३९ ।
"मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात् ।
ब्राह्मणक्षत्त्रियविशस्तस्मादेते द्विजाः स्मृताः ॥"
दन्तः । (यथा,— "न छित्वा द्विजैर्भक्षयेत् ॥" इति चरके सूत्रस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥) अण्डजः । स पक्षिसर्पमत्स्यादिः । इत्यमरः । ३ । ३ । ३० ॥ (यथा, रघुः । १२ । २२ ।
"ऐन्द्रिः किल नखैस्तस्या विददार स्तनौ द्विजः ॥")
तुम्बुरुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ द्विजाति, त्रि ॥

द्विजकुत्सितः, पुं, (द्विजानां द्विजेषु वा कुत्सितः । द्विजानां तद्भक्षणनिषेधात् तथात्वम् ।) श्लेष्मान्तकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः शब्दमाला च ॥

द्विजदासः, पुं, (द्विजानां दासः ।) शूद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ द्विजानां दासे, त्रि ॥

द्विजन्मा, [न्] पुं, (द्वे जन्मनी यस्य ।) ब्राह्मणः । (यथा, देवीभागवते । ५ । ५ । ३ ।
"यतीनां भूषणं ज्ञानं सन्तोषो हि द्विजन्मनाम् ॥")
दन्तः । पक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ क्षत्त्रियः । वैश्यश्च । त्रि, द्विवारजन्मयुक्तः । (द्वाभ्यां जायमानः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १४० । २ ।
"अभिद्विजन्मा त्रिवृदन्नमृज्यते ।
संवत्सरे वावृधे जग्धमीपुनः ॥"
"द्वाभ्यामरणीभ्यां जायमानत्वात् यद्वा मथनेनाधानसंस्कारेण चोत्पन्नत्वात् द्विजन्मत्वम् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

द्विजपतिः, पुं, (द्विजानां पतिः ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागते ।१।११।२६।
"क्रूराणि चैवमादीनि भाषणानि बृहस्पतेः ।
श्रुत्वा द्विजपतिः शीघ्रं निर्गतं सदनाद्बहिः ॥")

द्विजप्रपा, स्त्री, (द्विजानां पक्षिणां प्रपा ।) आलबालम् । तत्पर्य्यायः । तल्लम् २ विल्लम् ३ तलम् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्विजप्रिया, स्त्री, (द्विजानां याज्ञिकब्राह्मणादीनां प्रिया ।) सोमलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ द्विजस्य प्रियवस्तुनि, त्रि ॥

द्विजबन्धुः, पुं, (द्विजस्य बन्धुरिव ।) अब्राह्मणः स भट्टदेवज्ञादिः । यथा,—
"स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।"
इति स्मृतिः ॥

द्विजब्रुवः, पुं, (आत्मानं द्विजं ब्रूते इति । ब्रू + कः ।) ब्राह्मणब्रुवः । स च जातिमात्रोपजीवी ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१९ ॥ यथा,—
"सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।
अधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥"
इति स्मृतिः ॥

द्विजराजः, पुं, (द्विजानां राजा । "राजाहःसखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९ । इति टच् ।) चन्द्रः । (यथा, देवीभागवते । १ । ११ । ७२ ।
"द्विजराजस्तु तच्छ्रुत्वा भृगोर्व्वचनमद्भुतम् ।
ददावतत्प्रियां भार्य्यां गुरोर्गर्भवतीं शुभाम् ॥")
कर्पूरः । इत्यमरः ॥ अनन्तः । गरुड़ः । इति मेदिनी । जे, ३२ ॥

द्विजलिङ्गी, [न्] पुं, (द्विजस्य लिङ्गं चिह्नमस्यास्तीति । इनिः ।) क्षत्त्रियः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ब्राह्मणवेशधारिणि, त्रि ॥ (यथा, मनुः । ९ । २२४ ।
"द्यूतं समाह्वयञ्चैव यः कुर्य्यात् कारयेत वा ।
तान् सर्व्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥")

द्विजव्रणः, पुं, (द्विजस्य दन्तस्य व्रणः ।) दन्तार्व्वुदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्विजशप्तः, पुं, (द्विजैः शप्तः ।) राजमाषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वरवटी इति भाषा ॥

द्विजसेवकः, पुं, (द्विजानां सेवकः ।) शूद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ त्रिवर्णसेवाकर्त्तरि, त्रि ॥

द्विजा, स्त्री, (द्विर्जायते इति । जन् + डः । टाप् ।) रेणुकानामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ।२।४।१२०॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"रेणुका राजपुत्त्री च नन्दिनी कपिला द्विजा ।
भस्मगन्धा पाण्डुपत्नी स्मृता कौन्ती हरेणुका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) भार्गी । इति मेदिनी । जे, १० ॥ पालङ्की । इति शब्दचन्द्रिका ॥

द्विजाङ्गी, स्त्री, (द्विजस्य पक्षिणोऽङ्गमिव अङ्गं यस्याः । ङीप् ।) कटुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्विजातिः, पुं, (द्वे जाती यस्य ।) ब्राह्मणः । इत्यमरः । २ । ७ । ४ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७४ । ६१ ।
"वेदेष्वपि वदन्तीमं मन्त्रजातं द्विजातयः ॥")
अण्डजः । इति मेदिनी । ते, ११४ ॥ क्षत्त्रियः । वैश्यः । यथा,—
"शूद्रो द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति ।"
इति स्मृतिः ॥
(यथा च मनुः । १० । ४ ।
"ब्राह्मणः क्षत्त्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः ॥")

द्विजायनी, स्त्री, (द्विजः अयते ज्ञायतेऽनयेति । अय + करणे ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) यज्ञोपवीतम् । इति शब्दरत्नावली ॥

द्विजालयः, पुं, (द्विजानां पक्षिणामालयः ।) कोटरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ द्विजानां गृहञ्च ॥

द्विजिह्वः, पुं, (द्वे जिह्वे यस्य ।) सर्पः । (अस्य पर्य्यायो यथा वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"व्यालस्त्वाशीविषः सर्पो द्विजिह्वोऽहिः सरीसृपः ।
चक्षुःश्रवा दन्दशूको गूढ़पात्पन्नगोरगाः ॥")
सूचकः । इत्यमरः । ३ । ३ । १३३ ॥ (यथा, माघे । १ । ६३ ।
"परस्य मर्म्माविधमुज्झतां निजं
द्विजिह्वतादोषमजिह्मगामिभिः ॥")
खलः । इति मेदिनी । वे, १२ ॥ चौरः । दुःसाध्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (रोगविशेषः । यथा, सुश्रुते निदानस्थाने १४ अध्याये ।
"ज्ञेयो द्विजिह्वः खलु रोग एष
विवर्ज्जयेदागतपाकमेनम् ॥"
त्रि, द्विजिह्वाविशिष्टः । यथा, महाभारते । १ । ३४ । २४ ।
"द्विजिह्वाश्च कृताः सर्पा गरुड़ेन महात्मना ॥")

द्विजोत्तमः, पुं, (द्विजेषु उत्तमः ।) ब्राह्मणः । इति हलायुधः ॥ (यथा, मनुः । २ । ४९ ।
"भवत्पूर्व्वं चरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः ॥")

द्विट्, [ष्] पुं, (द्वेष्टीति । द्विष् + क्विप् ।) शत्रुः । इत्यमरः । २ । ८ । ११ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । १६ । ७ ।
"तस्मिन् जीवति पापिष्ठे सेनावाहे मम द्विषि ।
तत् कर्म्म कृतवत्यद्य कथं निद्रां निषेवसे ॥")
द्वेष्टरि, त्रि । (यथा, रघौ । ३ । ४५ ।
"त्रिलोकनाथेन सदा मखद्विष-
स्त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा ॥")

द्विठः, पुं, वह्निजाया । स्वाहा । विसर्गः । इति पैतृकारीयतन्त्रम् ॥ ठकारद्वयम् ॥

द्वितयं, क्ली, (द्वौ अवयवौ अस्य । द्वि + "संख्याया अवयवे तयप् ।" ५ । २ । ४२ । इति तयप् ।) द्वयम् । इति हेमचन्द्रः । २ । ५० । १२ ॥ (यथा, भागवते । ५ । २२ । ४ ।
"अत ऊर्द्ध्वमङ्गारकोऽपि योजनलक्षद्वितय उपलभ्यमानस्त्रिभिस्त्रिभिः पक्षैरेकैकशो राशीन् द्वादशानुभुङ्क्ते ॥" द्वित्वसंख्याविशिष्टे, त्रि । यथा, रघुः । ८ । ९० ।
"द्रुमसानुमतां किमन्तरं
यदि वायौ द्वितयेऽपि ते चलाः ॥")

द्वितीयं, त्रि, (द्वयोः पूरणम् । द्वि + "द्वेस्तीयः ।" ५ । २ । ५४ । इति तीयः ।) द्वयम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १७७ ॥ (यथा, रघुः ।२।४९।
"तथा विदुर्मां मुनयः शतक्रतुं
द्वितीयगामी न हि शब्द एष नः ॥")

द्वितीयः, पुं, (द्वयोः पूरणः । आत्मनो द्वितीयत्वादेवास्य तथात्वम् ।) पुत्त्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्वितीया, स्त्री, (द्वितीय + टाप् ।) गेहिनी । भार्य्या । इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥ तिथिविशेषः । सा चन्द्रस्य द्वितीयकलाक्रियारूपा । शुक्लपक्षे २ कृष्णपक्षे १७ एतदङ्कबोधिता । इति ज्योतिषम् ॥ * ॥ सा च अश्विनीकुमारयोर्जन्मतिथिः । यथा,—

ब्रह्मोवाच ।
"रूपं कान्तिरनौपम्यं भिषक्त्वं सर्व्ववस्तुषु ।
सोमपत्न्यश्च लोकेषु सर्व्वमेतद्भविष्यति ॥
महातपा उवाच ।
एतत् सर्व्वं द्वितीयायामश्विभ्यां ब्रह्मणा पुरा ।
दत्तं यस्मात्ततस्तेषां तिथीनामुत्तमा तिथिः ॥
एतस्यां रूपकामस्तु पुष्पाहारो भवेन्नरः ।
संवत्सरं शुचिर्नित्यं सुखरूपी भवेन्नरः ॥
अश्विभ्यां ये गुणाः प्रोक्तास्ते तस्यापि भवन्ति च॥"
इति वराहपुराणम् ॥
अत्र जातफलम् ।
"निखिलगुणगभीरो दानशीलो दयालुः
खलकुलकुमुदचन्द्रः खच्छचित्तोऽतिशूरः ।
निजभुजबलगर्व्वाच्छादितारातिवर्गो
भवति विपुलकीर्त्तिर्यो द्वितीयाप्रसूतः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
अथ रथद्वितीया । स्कन्दपुराणे ।
"आषाढ़स्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता ।
तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह ॥
यात्रोत्सवं प्रवर्त्याथ प्रीणयेच्च द्विजान् बहून् ।
ऋक्षाभावे तिथौ कार्य्या सदा सा प्रीतये मम ॥
सा यात्रा । मां जगन्नाथम् ॥
अथ मनोरथद्वितीया ।
सा श्रावणशुक्लद्वितीया । 'मनोरथद्वितीयायां दिवा वासुदेवार्च्चनं रात्रौ चन्द्रोदयेऽर्घ्यदानं नक्तञ्च भोजनादिकम् ॥' यथा विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
'देवमभ्यर्च्य पुष्पैस्तु धूपदीपानुलेपनैः ।
उदन्तस्य बालेन्दोर्दद्यादर्घ्यं समाहितः ॥
नक्तं भुञ्जीत च नरो यावत्तिष्ठति चन्द्रमाः ।
अस्तं गते न भुञ्जीत व्रतभङ्गभयान्नरः ॥'
अथ भ्रातृद्वितीया । लिङ्गपुराणे ।
'कार्त्तिके तु द्वितीयायां शुक्लायां भ्रातृपूजनम् ।
या न कुर्य्याद्विनश्यन्ति भ्रातरः सप्तजन्मनि ॥'
तस्या इति शेषः ॥ महाभारते ।
'कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां युधिष्ठिर ! ।
यमो यमुनया पूर्व्वं भोजितः स्वगृहे स्वयम् ॥
तस्यां निजगृहे पार्थ ! न भोक्तव्यमतो बुधैः ।
यत्नेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम् ॥
दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विशेषतः ॥'
तथा ।
'यमञ्च चित्रगुप्तञ्च यमदूतांश्च पूजयेत् ।
अर्घ्यश्चात्र प्रदातव्यो यमाय सहजद्वयैः ॥'
सहजद्वयैर्भगिनीभ्रातृभिः । अर्घ्यमन्त्रः ।
ॐ एह्येहि मार्त्तण्डज पाशहस्त
यमान्तकालोकधरामरेश ! ।
भ्रातृद्वितीयाकृतदेवपूजां
गृहाण चार्घ्यं भगवन्नमस्ते ॥
प्रणाममन्त्रः ।
ॐ धर्म्मराज नमस्तुभ्यं नमस्ते यमुनाग्रज ।
पाहि मां किङ्करैः सार्द्धं सूर्य्यपुत्त्र नमोऽस्तु ते ॥
यमुनाञ्च संपूज्य नमस्कुर्य्यात् ।
ॐ यमखसर्नमस्तेऽस्तु यमुने लोकपूजिते ।
वरदा भव मे नित्यं सूर्य्यपुत्त्रि ! नमोऽस्तु ते ॥
अन्नं दत्त्वा पठति ।
भ्रातस्तवानुजाताहं भुङ्क्ष्व भक्तमिदं शुभम् ।
प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषतः ॥
ज्येष्ठा तवाग्रजाताहमिति वदेत् ।
तथा यमद्वितीयायां याचायां मरणं भवेत् ॥
अनध्यायद्वितीया यथा ।
प्रे-को-चै-चाद्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते तु या ।
या च कोजागरे जाते चैत्रावल्याः परेऽपि या ॥
चातुर्मास्ये समाप्ते च द्वितीया या भवेत्तिथिः ।
पराखेताखनध्यायः पुराणैः परिकीर्त्तितः ॥"
इति तिथितत्त्वम् ॥
"प्रत्ययोर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्ज्जयेत् ॥"
इति विष्णुपुराणम् ॥

द्वितीयाकृतं, त्रि, (द्वितीयं कर्षणं कृतमिति । "कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात् कृषौ । ५ । ४ । ५८ । इति डाच् ।) वारद्वयकृष्टक्षेत्रम् । इत्यमरः ।२।९।९॥ दोचषा भूँइ इति भाषा ॥

द्वितीयाभा, स्त्री, (द्वितीया हरिद्रावत् आभातीति । आ+भा+कः ।) दारुहरिद्रा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

द्वित्राः, त्रि, (द्वौ वा त्रयो वा । "संख्ययाव्यया-सन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ।" २ । २ । २५ । इति समासः । "बहुव्रीहौ संख्येये डजबहु-गणात् ।" ५ । ४ । ७३ । इति डच् ।) द्वौ वा त्रयो वा इमे । इति संक्षिप्तसारः । नित्यबहु-वचनान्तोऽयम् ॥ (यथा, रघुः । ५ । २५ ।
"द्वित्राण्यहान्यर्हसि सोढुमर्हन्
यावद्यते साधयितुं तदर्थम् ॥")

द्विदन्, [त्] त्रि, (द्वौ दन्तौ यस्य । "वयसि दन्तस्य दतृ ।"५।४।१४१। इति दन्तस्य दतृ-आदेशः ।) दन्तद्वययुक्तवृषादिः । इति हेमचन्द्रः ।४।३२६॥

द्विदाम्नी, स्त्री, (द्वे दामनी बन्धनरज्जू यस्याः । "दामहायनान्ताच्च ।" ४।१।२७। इति ङीप् ।) रज्जुद्वययुक्ता गौः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

द्विदेहः, पुं, (द्वाभ्यां देहोऽस्येति । गजाननत्वा-देवास्य तथात्वम् ।) गणेशः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ (द्व्यात्मकराशिः । इति ज्योतिषम् ॥)

द्विधा, व्य, (द्वि+"संख्याया विधार्थे धा ।" ५।३। ४२ । इति धा ।) द्विप्रकारम् । इति मुग्ध-बोधम् ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । ६ । ५ ।
"यथा दीपस्तथोपाधेर्योगात् सञ्जायते द्विधा ।
छायेवादर्शमध्ये वा प्रतिबिम्बं तथावयोः ॥")

द्विधागतिः, पुं, (द्विधा द्विप्रकारा गतिर्यस्य ।) कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः ।४।४१८॥ द्विप्रकार-गतियुक्ते, त्रि ॥

द्विधातुः, पुं, (द्वौ धातू यस्य । देवगजदेहवत्त्वा-देवास्य तथात्वम् ।) गणेशः । इति शब्दरत्ना-वली ॥ (द्वौ धातू ताम्रादिधातुद्वये यत्र ।) धातुद्वये, क्ली ॥

द्विधात्मकं, क्ली, (द्विधा आत्मा यस्य । कप् ।) जातीकोषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

द्विधालेख्यः, पुं, (द्विधा लिख्यते यत्र । लिख+आधारे ण्यत् ।) हिन्तालवृक्षः । इति राज-निर्घण्टः ॥ द्विप्रकारलेखनीये, त्रि ॥

द्विनग्नकः, पुं, (द्विर्द्वितीयो नग्नक इव ।) दुश्चर्म्मा । इति हेमचन्द्रः ॥

द्विपः, पुं, (द्वाभ्यां शुण्डमुखाभ्यां पिबतीति ।) पा+कः ।) हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (यथा, माघे । ३ । ६७ ।
"तेजोमहद्भिस्तमसेव दीपै-
र्द्विपैरसम्बाधमयाम्बभूवे ॥")
पुं, नागकेशरः । इति रत्नमाला ॥

द्विपथं, क्ली, (द्वयोः पथोः समाहारः । तद्धिता-र्थेत्यादिना समासः । "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ।" ५ । ४ । ७४ । इति अः ।) पथद्वयम् । दोमाता पथ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । चारुपथः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५२ ॥ द्वौ पन्थानौ यत्रे-त्यर्थे, त्रि ॥

द्विपदः, पुं, (द्वे पदे यस्य ।) मनुष्यः । (यथा, महाभारते । १ । ७४ । ५६ ।
"ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठश्चतुष्पदाम् ॥")
देवः । पक्षी । राक्षसः । यथा, प्रश्नसारे ।
"द्विपदेऽपि चतुर्भेदा नृदेवपक्षिराक्षसाः ॥"

द्विपदराशिः, पुं, (द्वे पदे यस्य । स चासौ राशि-श्चेति ।) मिथुनम् । तुला । कुम्भः । कन्या । धनुषः पूर्व्वार्द्धम् । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
"मिथुनतुलाघटकन्याद्विपदाख्याश्चापपूर्व्व-
भागश्च ॥"

द्विपमदः, पुं, (द्विपस्य हस्तिनो मदः ।) हस्ति-मदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्विपर्णी, स्त्री, (द्वे द्वे पर्णे यस्याः । ङीप्) वन-कोली । इति रत्नमाला ॥ पर्णद्वययुक्ते, त्रि ॥

द्विपात्, [द्] त्रि, द्वौ पादौ यस्य सः । (पादस्य पाद्भावः ।) पादद्वययुक्तः । इति मुग्धबोध-व्याकरणम् ॥

द्विपाद्यं, क्ली, (द्वौ पादौ परिमाणमस्य । "पण-पादमाषशताद् यत् ।" ५।१। ३४ । इति यत् ।) द्विगुणदण्डः । इत्यमरः । २ । ८ । २७ ॥

द्विपायी, [न्] पुं, (द्वाभ्यां मुखशुण्डाभ्यां पिब-तीति । पा+णिनिः ।) हस्ती । इति हारा-वली । २४ ॥

द्विपृष्ठः, पुं, (द्वौ पृष्ठौ यस्य ।) राजभेदः । तत्-पर्य्यायः । ब्रह्मसम्भवः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५६ ॥

द्विबिन्दुः, पुं, (द्वौ बिन्दू यत्र ।) विसर्गवर्णः । यथा, बिन्दुर्द्विबिन्दुमात्रौ वर्णौ क्रमाद्भवी संज्ञौ स्तः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ शून्यद्वयञ्च ॥

द्विमातृजः, पुं, (द्वाभ्यां मातृभ्यां जायते इति । जन+डः ।) गणेशः । इति हेमचन्द्रः ।३।२९०॥

द्विमुखः, पुं, (द्वे मुखे यस्य ।) राजसर्पः । इति हलायुधः ॥ मुखद्वययुक्ते, त्रि ॥

द्विमुखा, स्त्री, (द्वे मुखे यस्याः ।) कर्करी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गाड़ु इति भाषा । जलौकाः ।

इति हलायुधः ॥ जोँक इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ५४ अध्याये ।
"पूरवो द्विमुखाश्चैव सप्तैवेते पुरीषजाः ॥")

द्विमुखाहिः, पुं, (द्विमुखः अहिः सर्पः ।) सर्पविशेषः । मँाखिनी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अहीरलिः २ राजाहिः ३ राजसर्पः ४ द्विमुखः ५ सर्पभुक् ६ । इति हलायुधः ॥

द्विमुखोरगः, पुं, (द्विमुखः उरगः सर्पः ।) राजसर्पः । इति जटाधरः ॥

द्विमूर्द्धः, त्रि, (द्वौ मूर्द्धानौ यस्य । "द्वित्रिभ्यां ष मूर्द्ध्नः ।" ५ । ४ । ११५ । इति षः ।) मस्तकद्वययुक्तः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, भट्टिः । ४ । ४१ ।
"बहुमूर्द्धा द्विमूर्द्धाश्च त्रिमूर्द्धाश्चाहता मृधे ॥")

द्विरदः, पुं स्त्री, (द्वौ रदौ दन्तौ प्रधानतया यस्य ।) हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २६ । २७ ।
"चोभयन्तं तथा सेनां द्विरदं नलिनीमिव ।
धनञ्जयं भूतगणाः साधु साध्वित्यपूजयन् ॥")

द्विरदान्तकः, पुं, (द्विरदानां हस्तिनां अन्तकः ।) सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्विरशनं, क्ली, (द्विर्वारमशनं भोजनम् ।) वारद्वयभोजनम् । यथा,—
"मुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् ।
अहनि च तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

द्विरसनः, पुं, (द्वे रसने जिह्वे यस्य ।) सर्पः । इति हारावली । १५ ॥

द्विरागमनं, क्ली, (द्विर्वारं विवाहात् परं आगमनं स्वामिगृहे इत्यर्थः ।) विवाहानन्तरं वध्वाः पितृगेहात् पतिगृहे पुनरागमनम् । यथा, नारायणपद्धतौ ।
"दत्ते पाणिग्रहे गेहात् पितुः पतिगृहं प्रति ।
पुनरागमनं वध्वास्तद्द्विरागमनं विदुः ॥"
तस्य शुभकालदिनादि यथा । दीपिकायाम् ।
"स्त्रीशुद्धावलिघटाजसंयुतरवौ काले विशुद्धे भृगुं संत्यज्य प्रतिलोमगं शुभदिने यात्राप्रवेशोचिते । त्यक्त्वाहस्तु निरंशकं नववधूयात्राप्रवेशौ पतिः कुर्य्यादेकपुरादिषु प्रतिभृगोर्नेच्छन्ति दोषं बुधाः ॥ पैत्रागारे कुचकुसुमयोः सम्भवो वा यदि स्यात् कालः शुद्धो न भवति यदा संमुखो वापि शुक्रः । मेषे कुम्भेऽलिनि च न भवेत् भास्करश्चेत्तथापि स्वामी भद्रेऽहनि नववधूं वेशयेन्मन्दिरं स्वम् ॥ भर्त्तर्गोचरशोभने दिनपतौ नास्तं गते भार्गवे सूर्य्ये कीटघटाजगे शुभदिने पक्षे च लग्नान्तरे । हित्वा च प्रतिलोमगौ बुधसितौ जीवस्य शुद्धौ तथा
चानीता सुखशालिनी नववधूर्नित्योत्सवा मोदते ॥
एकग्रामे चतुःशाले दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे ।
पतिना नीयमानायाः पुरः शुक्रो न दुष्यति ॥"
तथा,—
"काश्यपेषु वशिष्ठेषु भृग्वादित्याङ्गिरःसु च ।
भारद्वाजेषु वात्स्येषु प्रतिशुक्रो न दोषभाक् ॥"
श्रीपतिसंहितायां प्रचेताः ।
"पुष्यादित्यसमीरणादिति वसुष्वप्युत्तरारेवती-
तारानायकरोहिणीषु शुभदे मेषालिकुम्भे रवौ ।
वारेष्विज्यसितेन्दुवित्सु शुभदे तारे प्रशस्ते विधौ
कन्यामन्मथमीनतौलिमृगभे स्यादङ्गना-
द्व्यागमः ॥"
ज्योतिःसारसंग्रहे ।
"विवाहमासि प्रथमं वध्वा नागमनं यदि ।
तदा सर्व्वमिदं चिन्त्यं युग्माद्यब्दं विचक्षणैः ॥"
कृत्यचिन्तामणौ ।
"श्वश्रूं हन्त्यष्टमे वर्षे श्वशुरञ्च दशाब्दिके ।
सम्प्राप्ते द्वादशे वर्षे पतिं हन्ति द्विरागमे ॥"
मत्स्यसूक्ते ।
"भुक्त्वा पितृगृहे कन्या भुङ्क्ते स्वामिगृहे यदि ।
दौर्भाग्यं जायते तस्याः शपन्ति कुलनायिकाः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
निष्कर्षस्तु ।
"विवाहमासि प्रथममनागताया वध्वा अष्टमदशमद्वादशेतरवर्षे कालशुद्धौ वैशाखमार्गशीर्षफाल्गुनान्यतममासे रविशुद्धौ सोमबुधगुरुशुक्रान्यतमवारे चन्द्रतारानुकूले रोहिणीपुनर्व्वसुमृगशिरःपुष्योत्तरात्रयहस्तस्वातीधनिष्ठारेवतीषु विष्टिभिन्नकरणेषु निषिद्धेतरयोगेषु कन्यामिथुनतुलामीनलग्नेषु द्विरागमनम् । कस्यचिन्मते बुधवारोऽपि निषिद्धः ।
दक्षिणदिङ्मुखगमनं गमनमभिनवनारीणाम् ।
व्ययमपि धान्यादीनां न बुधो बुधवासरे कुर्य्यात् ॥"
इति सत्कृत्यमुक्तावली ॥

द्विरापः, पुं, (द्विर्द्विवारं मुखशुण्डाभ्यामित्यर्थः । आ सम्यक् पिबतीति । पा + कः ।) हस्ती । इति शब्दमाला ॥

द्विराषाढ़ः, पुं, (द्विः आषाढ़ः ।) मिथुनस्थरव्यारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तमासद्वयम् । स च आषाढ़मलमासे भवति । यथा, ज्योतिषे ।
"मिथुनस्थो यदा भानुरमावास्याद्वयं स्पृशेत् ।
द्विराषाढ़ः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥"
मिहिरश्च ।
"माधवादिषु षट्केषु मासि दर्शद्वयं यदा ।
द्विराषाढ़ः स विज्ञेयः प्रेते तु श्रावणेऽच्युतः ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥
अन्यच्च ।
"पौर्णमास्या द्वयं यच्च पूर्व्वाषाढ़ाद्वयं भवेत् ।
द्विराषाढ़ः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥"
इति गारुड़े ६० अध्यायः ॥

द्विरुक्तः, त्रि, (द्विर्द्विवारं यथा तथा उक्तः ।) द्विवारकथितः । यथा । द्विरुक्तयचादी द्विः । इति मुग्धबोधलक्षणम् ॥

द्विरुक्तिः, स्त्री, (वच + क्तिन् । द्विर्द्विवारं उक्तिः ।) द्विवारकथनम् । इति संक्षिप्तसारः ॥

द्विरूढ़ा, स्त्री, (उह्यते इति । वह + कर्म्मणि क्तः । द्विः ऊढ़ा विवाहिता ।) द्विवारविवाहिता । तत्पर्य्यायः । दिधिषूः २ पुनर्भूः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १८६ ॥

द्विरूपः, पुं, (द्वौ रूपौ आकारौ यत्र ।) द्व्याकारशब्दादिः । यथा । द्विरूपकोषादिः । द्विवारग्रन्थावृत्तिः । यथा । द्विरूपचण्ड्यादिपाठः । रूपद्वययुक्ते, त्रि ॥

द्विरेफः, पुं स्त्री, (द्वौ रेफौ रकारवर्णौ यस्य भ्रमरनाम्नि ।) भ्रमरः । (यथा, कुमारे । ३ । २७ ।
"निवेशयामास मधुर्द्विरेफान्
नामाक्षराणीव मनोभवस्य ॥")
वर्व्वरे, त्रि । इत्यमरः ॥

द्विवर्षा, स्त्री, (द्वौ वर्षौ वयःपरिमाणमस्याः । द्विवर्ष + आर्हीयष्ठक् तस्य लुक् च ।) द्विहायनी । द्विवर्षवयस्का गौः । इत्यमरः ।२।९।६८॥

द्विवर्षिका, स्त्री, (द्विवर्षैव । स्वार्थे कन् । टापि "प्रत्ययस्थादिति ।" ७ । ३ । ४४ । इति अत इत्वम् ।) द्विवर्षा गौः । इति हेमचन्द्रः ।४।३३८॥

द्विवर्षीणः, त्रि, (द्वौ वर्षौ वयःपरिमाणमस्य । द्विवर्ष + खः ।) द्विवार्षिकः । द्विवर्षवयस्कः । इति पाणिनीयव्याकरणम् ॥

द्विवार्षिकः, त्रि, (द्विवर्षे भवः । ठक् ।) द्विवर्षभवः । वत्सरद्वयजातः । इति व्याकरणम् ॥

द्विवाहिका, स्त्री, (द्वाभ्यां पार्श्वाभ्यां वाहयतीति । वह + णिच् + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) दोला । इति शब्दमाला ॥

द्विविदः, पुं, वानरविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अयं हि नरकासुरस्य मित्रम् । यथा, विष्णुपुराणे । ५ । ३६ । २ ।
"नरकस्यासुरेन्द्रस्य देवपक्षविरोधिनः ।
सखाभवन्महावीर्य्यो द्विविदो नाम वानरः ॥"
स तु बलरामेण हतः । यथा, तत्रैव ।५।३६।२०।
"ततो बलेन कोपेन मुष्टिना मूर्द्ध्नि ताड़ितः ।
पपात रुधिरोद्गारी द्विविदः क्षीणजीवितः ॥"
श्रीरामस्य सचिववानराणामन्यतमः । यथा, महाभारते । ३ । २७६ । २३ ।
"मैन्दश्च द्विविदश्चैव हनूमांश्चानिलात्मजः ।
जाम्बवानृक्षराजश्च सुग्रीवः सचिवाः स्मृताः ॥")
"समुद्रस्योत्तरे तीरे द्विविदो नाम वानरः ।
ऐकाहिकज्वरं हन्ति तस्य नामानुकीर्त्तनात् ॥"
इति ज्योतिषम् ॥

द्विवेशरा, स्त्री, (द्वौ वेशौ गमनावस्थानरूपौ राति ददातीति । रा दाने + कः ।) लघुरथः । तत्पर्य्यायः । गन्त्री २ लघ्वी ३ । इति हारावली । १६२ ॥

द्विशः, [स्] व, (द्वि + "संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ।" ५ । ४ । ४३ । इति वीप्सायां शस् ।) द्वौ द्वौ । इति वीप्सार्थे शस्प्रत्ययः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४१ ।
"द्विशो वा बहुशो वापि ज्ञात्वा दोषैरवचारयेत् ॥")

द्विशफः, पुं, (द्वौ द्वौ शफौ यस्य ।) द्विखुरपशुः । यथा, श्रीभागवते । ३ । १० ।२२ ।
"गौरजो महिषः कृष्णः शूकरो गवयो रुरुः । द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सप्तमः ॥"

द्विष, ल ष औ वैरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-उभं-सकं-अनिट् ।) ल ष, द्वेष्टि द्विष्टे । औ, अद्विक्षत् । द्विषन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम् । इति कुमारः । इति दुर्गादासः ॥

द्विषतीतापः, त्रि, (द्विषतीं तपति तापयतीति वा । द्विषती+तप+अण् । तप+णिच्+अच् वा ।) स्त्रीशत्रुतापकः । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

द्विषत्, [त्] त्रि, (द्वेष्टीति । द्विष+"द्विषोऽमित्रे ।" ३ । २ । १३१ । इति शतृ ।) शत्रुः । इत्यमरः ।२।८।१० ॥ (यथा, माघे । २ । १ ।
"यियक्षमाणेनाहूतः पार्थेनाथ द्विषन् मुरम् ॥")

द्विषन्तपः, त्रि,(द्विषन्तं तापयतीति । तप+णिच्+"द्विषत्परयोस्तापेः ।" ३ । २ । ३९ । इति खच् । "खचि ह्रस्वः ।" ६ । ४ । ९४ । इति ह्रस्वः । "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ।" ६ । ३।६७ इति मुम् । ततः संयोगान्ततकारलोपः ।) शत्रुन्तपः । शत्रुतापजनकः । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

द्विष्टं, क्ली, (द्विष+क्तः ।) द्वेषणम् । ताम्रम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ द्वेषविषये, त्रि । (यथा, भाषापरिच्छेदे । १५१ ।
"निवृत्तिस्तु भवेद्द्वेषात् द्विष्टसाधनताधियः ॥"
तथाच ।
"अचोक्षं दुष्टमुच्छिष्टं पाषाणतृणलोष्टवत् । द्विष्टं व्युषितमस्वादु पूति चान्नं विवर्जयेत् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अः ॥

द्विष्ठः, त्रि, द्वयोस्तिष्ठति यः । (द्वि+स्था+कः ।) उभयस्थः । यथा । संयोगस्य द्विष्ठतयेति जगदीशः ॥

द्विसप्ततिः, स्त्री, (द्वाधिका सप्ततिः । "विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्व्वेषाम् ।" ६ । ३ । ४९ । इति पक्षे न आत्वम् ।) द्व्यधिकसप्ततिः । इति ज्योतिषम् ॥ ७२ बाओयात्तर इति भाषा ॥ (यथा, मनुसंहितायाम् । ७ । १५७ ।
"प्रत्येकं कथिता ह्येताः संक्षेपेण द्विसप्ततिः ॥")

द्विसहस्राक्षः, पुं, (द्विसहस्रं अक्षीणि यस्य । षच् समासे ।) अनन्तदेवः । इति हेमचन्द्रः ॥

द्विसीत्यं, त्रि, (द्विवारं सीतया सहितम् । द्विसीता+"नौ वयोधर्म्मेति ।"४ । ४ ।९१ । इति यत् ।) वारदयकृष्टक्षेत्रम् । दोचसा भूँइ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । द्विगुणाकृतम् २ द्वितीयाकृतम् ३ शम्बाकृतम् ४ सम्बाकृतम् ५ द्विहल्यम् ६ । इत्यमरभरतौ ॥

द्विस्विन्नान्नं, क्ली, (द्विःस्विन्नं द्विःपक्वं अन्नं तण्डुलम् ।) द्विःसिद्धतण्डुलम् । यथा,—
"द्विस्विन्नमन्नं पृथुकं शुद्धं देशविशेषके । नात्यन्तशस्तं विप्राणां भक्षणे च निवेदने ॥

अभक्ष्यञ्च यतीनाञ्च विधवाब्रह्मचारिणाम् । ताम्बूलञ्च यथा ब्रह्मन् ! तथैते वस्तुनी ध्रुवम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डम् ॥

द्विहल्यं, त्रि, (द्विवारं हलेन कृष्टम् । द्विहल+"मतजनहलादिति ।" ४ । ४ ।९७ इति यत् ।) द्विधाकृष्टक्षेत्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ९ ॥

द्विहा, [न्] पुं, (द्वाभ्यां शुण्डदन्ताभ्यां हन्तीति । हन+क्विप् ।) हस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥

द्विहायनी, स्त्री, (द्वौ हायनौ वत्सरौ वयःक्रमौ यस्याः ।"दामहायनान्ताच ।" ४।१।२७ । इति ङीप् ।) द्विवर्षा गौः । इत्यमरः । २ । ९ । ६८॥ (द्विवर्षवयस्के,, त्रि । यथा, मनुः । ११।१३४ ।
"शुके द्विहायनं वत्सं क्रौञ्चं हत्वा त्रिहायनम्॥")

द्वीन्द्रियग्राह्यः, पुं, (द्वाभ्यामिन्द्रियाभ्यां ग्राह्यः ।) इन्द्रियद्वयग्रहणीयगुणः । स तु संख्यादिसप्तद्रवत्वस्नेहस्वरूपः । यथा,—
"संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव च । एते तु द्वीन्द्रियग्राह्या अथ स्पर्शान्तशब्दकाः॥"
इति भाषापरिच्छेदः ॥

द्वीपं, क्ली, (द्वौ वर्णौ ईयते इति । इ गतौ+बाहुलकात् पः ।) व्याघ्रचर्म्म । इति द्वीपिशब्दटीकायां भरतः ॥

द्वीपः, पुं क्ली, (द्विर्गता द्वयोर्द्दिशोर्वा गता आपो यत्र । काकाक्षिगोलकन्यायेन द्वयोरित्युक्तेऽपि चतुर्दिक्षु इति सिद्धिः ।"ऋक्पूरब्धूरिति ।"५।४।७४ । इति अत् । "द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् ।" ६।३।९७ । इति ईत् ।) वारिमध्यतटम् । जलवेष्टितभूमिः । तत्पर्य्यायः । अन्तरीपम्२ । इत्यमरः ।१।१०।८॥ द्वीपोत्पत्तिर्यथा । सूर्य्यः सुमेरुं प्रदक्षिणीकुर्व्वन् अर्द्धां पृथ्वीं प्रकाशयति अर्द्धां तमसा आवृणोति । तदा भगवदुपासनोपचितातिक्रान्तपुरुषप्रभावः प्रियव्रतो राजा सूर्य्यरथसमवेगेन ज्योतिर्म्मयरथेन रजनीमपि दिनं करिष्यामीति प्रतिज्ञां कृत्वा सप्तवारं द्वितीयसूर्य्य इव सूर्य्यमनुपर्य्यक्रामत् । अस्य रथचरणनेमिपरिखाताः सप्तसिन्धव आसन् । यैरेव सिन्धुभिः पृथिव्याः सप्त द्वीपाः कृताः । ते जम्बु १ प्लक्ष २ शाल्मलि ३ कुश ४ क्रौञ्च ५ शाक ६ पुष्कर ७ संज्ञकाः । तेषां पूर्व्वस्य यद्विस्तारमानं उत्तरतस्ततो द्विगुणेन विस्तारमानेन परिमाणम् । ते सिन्धुभ्यो बहिःसमं रचिताः । यथा सिन्धुभ्यो बहिरेकैकशो द्वीपाः एवं द्वीपानामपि बहिःसिन्धवः । स प्रियव्रतः बर्हिष्मतीगर्भजानुगतानात्मजान् आग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुहिरण्यरेतोघृतपृष्ठमेधातिथिवीतिहोत्रसंज्ञकान् यथासंख्येन एकैकस्मिन् द्वीपे एकैकमधिपतिं विदधे । इति श्रीभागवतीयपञ्चमस्कन्धात् संगृहीतम् ॥ * ॥
अपि च ।
"मनोः स्वायम्भुवस्यासन् दश पुत्त्रास्तु तत्समाः । यैरियं पृथिवी सर्व्वा सप्तद्वीपा सपत्तना ॥ ससमुद्राकरवती प्रतिवर्षं निवेशिता ।

स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्व्वमाद्ये त्रेतायुगे तदा ॥ प्रियव्रतस्य पुत्त्रैस्तैः पौत्त्रैः स्वायम्भुवस्य तु । प्रियव्रतात् प्रजावन्तो वीरात् काम्याव्यजायत ॥ कन्या सा तु महाभागा कर्द्दमस्य प्रजापतेः । कन्ये द्वे दशपुत्त्राश्च सम्राट् कुक्षिश्च ते उभे ॥ मेधाग्निबाहुमित्रास्तु त्रयो योगपरायणाः । जातिस्मरा महाभागा न राज्याय मनो दधुः ॥ प्रियव्रतोऽभ्यषिञ्चत्तान् सप्त सप्तसु पार्थिवान् । द्वीपेषु तेषु धर्म्मेण द्वीपांस्तांश्च निबोध मे ॥ जम्बुद्वीपे तथाग्नीध्रं राजानं कृतवान् पिता । प्लक्षद्वीपेश्वरस्यापि तेन मेधातिथिः कृतः ॥ शाल्मले तु वपुष्मन्तं ज्योतिष्मन्तं कुशाह्वये । क्रौञ्चद्वीपे द्युतिमन्तं हव्यं शाकाह्वये सुतम् ॥ पुष्कराधिपतिञ्चैव सवनं कृतवान् सुतम् ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

"भूमेरर्द्धं क्षारसिन्धोरुदक्स्थं
जम्बुद्वीपं प्राहुराचार्य्यवर्य्याः ।
अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये
क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः ॥
शाकं ततः शाल्मलमत्र कौशं
क्रौञ्चञ्च गोमेदकपुष्करे च ।
द्वयोर्द्वयोरन्तरमेकमेकं
समुद्रयोर्द्वीपमुदाहरन्ति ॥"
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

द्वीपकर्पूरजः, पुं, (द्वीपकर्पूरवत् जायते इति । जन+डः ।) चीनकर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्वीपखर्ज्जूरं, क्ली, (द्वीपजातम् खर्ज्जूरम् ।) महापारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्वीपजं, क्ली, (द्वीपात् जायते इति । जन+डः ।) महापारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्वीपवती, स्त्री, (द्वीपः अस्त्यस्या इति । द्वीप+मतुप् मस्य वः । ङीप् ।) नदी । (यथा, महाभारते । १ । ७० । २८ ।
"अलङ्कृतं द्वीपवत्या मालिन्या रम्यतीरया ॥")
भूमिः । इति मेदिनी । ते, १६८ ॥

द्वीपवान्, [त्] पुं, (द्वीपोऽस्यास्य इति । द्वीप+मतुप् मस्य वः ।) समुद्रः । नदः । इति मेदिनी । ते, १६८ ॥

द्वीपशत्रुः, पुं, (द्वीपस्य द्वीपिनः शत्रुः ।) शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शतमूलीशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

द्वीपिका, स्त्री, (द्वीपो द्वीपी नाशतया अस्त्यस्या इति । द्वीप+ठन् ।) शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्वीपिनखः,पुं,(द्वीपिनो व्याघ्रस्य नखः ।) व्याघ्रनखः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स तु बालानां कण्ठभूषणविशेषः । यथा, अध्यात्मरामायणे ।१।३।४८ ।
"कण्ठे लसन्मणिव्रातमध्यद्वीपिनखाञ्चितम् ॥")

द्वीपिशत्रुः, पुं, (द्वीपिनो व्याघ्रस्य शत्रुः ।) शतमूली । इति जटाधरः ॥

द्वीपी, [न्] पुं, (द्वीपं चर्म्म अस्त्यस्येति । द्वीप+"अत इति ठनौ ।" ५।२।११५ । इति ठन् ।)

चित्रकः । व्याघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६४ । ७ ।
"नानामृगगणैर्द्वीपितरक्ष्वृक्षगणैर्वृतः ॥")

द्वीप्यः, त्रि, द्वीपे भव इत्यर्थे यत्प्रत्ययः ॥ ("तत्र भवः।" ४ । ३ । ५३ । इति यत् ।) द्वैप्यः । (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । ३१ ।
"नमो नादेयाय च द्वीप्याय च ॥")

द्वृ, स्वगने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट् ।) वकारोपधः । द्वरति । स्वगनं संवरणम् । वरणे इति प्राञ्चः । वरणं स्वीकारः स्वगनञ्चेति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥

द्वेधा, व्य, (द्वि+"संख्याया विधार्थे धा।" ५ । ३ । ४२ । इति धा । "एधाच्च।" ५ । ३ । ४५ । इति तस्य एधाच् ।) द्विप्रकारम् । इति व्याकरणम् ॥

द्वेषः, पुं, (द्विष+भावे घञ् ।) शत्रुता । तत्पर्य्यायः । वैरम् २ विरोधः ३ विद्वेषः ४ द्वेषणम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ४ । १६३ ।
"नास्तिक्यं वेदनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम् ।
द्वेषं दम्भञ्च मानञ्च क्रोधं तैक्ष्ण्यञ्च वर्ज्जयेत् ॥")
अस्य कारणं द्विष्टसाधनताज्ञानम् । इति भाषापरिच्छेदः ॥ स च आत्मनो विशेषगुणः । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ तदशवर्त्तित्वनिषेधो यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् । ३ । ३४ ।
"इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत् तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥"
"इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति वीप्सया सर्व्वेषामिन्द्रियाणां प्रत्येकमित्युक्तम् । अर्थे स्वस्वविषये अनुकूले रागः प्रतिकूले द्वेषः इत्येवं रागद्वेषौ व्यवस्थितौ अवश्यम्भाविनौ ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

द्वेषणं, क्ली, (द्विष+भावे ल्युट् ।) द्वेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।५।६१।२७।
"अकस्माच्चैव पार्थानां द्वेषणं नोपपद्यते ॥")

द्वेषणः, त्रि, (द्विष+"क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च।" ३ । २ । १५१ । इति युच् ।) शत्रुः । इत्यमरः । २।८।१०॥ (यथा, महाभारते ।१२।१६८।१५।
"पापपो द्वेषणः क्रोधी निर्घृणः परुषस्तथा ॥")

द्वेषी, [न्] त्रि, (द्वेष्टि तच्छीलः । द्विष+"संपृचानुरुधेति।" ३ । २ । १४२ । इति घिनुण् ।) शत्रुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६३ ॥ (यथा, रघुः । १७ । ७३ ।
"तथापि ववृधे तस्य तत्कारिद्वेषिणो यशः ॥")

द्वेष्टा, [ऋ] त्रि, (द्वेष्टीति । द्विष+तृच् ।) विद्वेषकर्त्ता । इति द्विषधातोस्तृन्प्रत्ययेन साध्यः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३६ । ६ ।
"द्वेष्टारस्तस्य नैवासन् स च द्वेष्टि न कञ्चन ॥")

द्वेष्यः, त्रि, (द्वेष्टुमर्हः । यत् ।) द्वेषविषयः । विद्वेषार्हः । तत्पर्य्यायः । अक्षिगतः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ४५ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । १६ । १८ ।
"सुखं वा यदि वा दुःखं द्वेष्यं वा यदि वा प्रियम् ।
यथावत् सर्व्वमाचक्ष्व श्रुत्वा धास्यामि यत्क्षमम् ॥"
द्विष्यतेऽसाविति । द्विष+ण्यत् । शत्रुः । यथा, रघुः । १ । २८ ।
"द्वेष्योऽपि सम्मतः शिष्टस्तस्यार्त्तस्य यथौषधम् ।
त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगक्षता ॥")

द्वैगुणिकः, त्रि, (द्विगुणार्थं दत्तं द्विगुणम् । तत् प्रयच्छति द्विगुणं ग्रहीतुमेकगुणं ददातीत्यर्थः । द्विगुण+"प्रयच्छति गर्ह्यम् ।" ४ । ४ । ३० । इति ठक् ।) वृद्ध्याजीवः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५४४ ॥ द्विगुणं गृह्णाति यः इत्यर्थे णिकप्रत्ययः ॥

द्वैतं, क्ली, (द्विधा इतं द्वीतम् । तस्य भावः । युवादित्वात् अण् । स्वार्थे अण् वा ।) द्वयम् । इति हेमचन्द्रः ।६।६०॥ (यथा, भागवते ।१।१५।३०।
"विशोको ब्रह्मसम्पत्त्या संछिन्नद्वैतसंशयः ।
लीनप्रकृतिनैर्गुण्यादलिङ्गत्वादसम्भवः ॥")
लोकादिरूपम् । एकायनोऽसावितिश्लोकव्याख्यायां श्रीधरस्वामी ॥ (वनविशेषः ॥ गतद्विके, त्रि । यथा, किराते । १ । १ ।
"स वर्णिलिङ्गी विदितः समाययौ
युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरः ॥"
"द्वैतवने द्वैताख्ये तपोवने । यद्वा, द्वे इति गते यस्मात् तत् द्वीतम् । द्वीतमेव द्वैतं तच्च तद्वनञ्चेति तस्मिन् । शोकमोहादिरहिते इत्यर्थः ॥" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

द्वैतवादी, [न्] त्रि, (द्वैतं जीव ईश्वरश्चेति द्वयं वदतीति । वद+णिनिः ।) जीवेश्वरयोर्भेदवादी । ईश्वरातिरिक्तजीववक्ता । तस्य मतं यथा, परमात्मनो जीवात्मा पृथक् तन्मध्ये केषाञ्चिन्मते प्रकृतिरतिरिक्ता केषाञ्चिन्मते प्रकृतिरदृष्टमात्रे पर्य्यवसिता एवं जीवश्च पृथक् । अत्र प्रमाणम् ।
जन्मकर्म्ममरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च ।
पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्य्ययाच्चैव ॥
इति साङ्ख्यमतम् ॥
तत्रेश्वरः सर्व्वज्ञः परमात्मा एक एव । जीवः प्रतिशरीरं भिन्नः विभुर्नित्यश्च । इति गौतममतम् ॥
इह ब्रह्मणो जीवेतरत्वप्रतिपादनात् तयोरद्वैतं नाभिमतम् । नेतरोऽनुपपत्तेर्भेदव्यपदेशाच्च सत्त्वोऽप्यदृश्य व्यपदेशादाकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाद्भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चेति सूत्रैर्मोक्षेऽपि तयोर्द्वैतनिरूपणाच्च । इति गोविन्दभाष्यमतम् ॥
यतो द्वैतमते युक्तिरेव प्रमाणं युक्त्या यत् फलति तदेव सर्व्वाध्यात्मविद्याप्रतिपादकश्रुतीनां तात्पर्य्यम् । इति रामानुजमतञ्च ॥

द्वैतीयीकः, त्रि, (द्वितीय+तीयादीकक् । स्वार्थे वा ईकक् ।) द्वितीयः । यथा,—
"द्वैतीयीकतया मितोऽयमगमत्तस्य प्रबन्धे महाकाव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥"
इति नैषधम् । २ । ११० ॥

द्वैधं, व्य, (द्वि+"संख्याया विधार्थे धा।" ५ । ३ । ४२ । इति धा । "द्वित्र्योश्च धमुञ्।" ५ । ३ । ४५ । इति धा इत्यस्य धमुञ् ।) द्विप्रकारम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, हरिवंशे । १ । ३० ।
"तदण्डमकरोद्द्वैधं दिवं भुवमथापि च ॥"
क्ली, "धमुञन्तात् स्वार्थे डदर्शनम्।" इति वार्त्तिकोक्त्या डः । राज्ञां षड्गुणानामन्यतमः । इत्यमरः । २ । ८ । १८ ॥) एकेन सन्धिरपरेण विग्रहः इति द्वौ प्रकारौ द्वैधं निपातितम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (तच्च द्विविधम् । यथा, मनुः । ७ । १६७ ।
"बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्य्यार्थसिद्धये ।
द्विविधं कीर्त्त्यते द्वैधं षाड्गुण्यगुणवेदिभिः ॥")
विवादः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (द्विप्रकारम् । यथा, मनुः । ८ । ७३ ।
"बहुत्वं परिगृह्णीयात् साक्षिद्वैधे नराधिपः ।
समेषु तु गुणोत्कृष्टान् गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान् ॥"
त्रि । यथा, "पथि द्वैधानि तृणानि ।" इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

द्वैपः, पुं, (द्वीपिनो विकारः द्वैपम् । द्वीप+"प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ।" ४ । ३ । १५४ । इति अञ् । तेन परिवृतः । "द्वैपवैयाघ्रादञ् ।" ४ । २ । १२ । इत्यञ् ।) द्वीपिचर्म्मावृतरथः । इत्यमरः । २ । ८ । ५३ ॥ द्वीपसम्बन्धिनि व्याघ्रचर्म्मसम्बन्धिनि च त्रि ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।
"द्वैपं दग्धं चर्म्म मातङ्गजं वा
भिन्ने स्फोटे तैलयुक्तं प्रलेपः ॥")

द्वैपायनः, पुं, (द्वीपं अयनं उत्पत्तिस्थानं यस्य । स एव । स्वार्थे प्रज्ञादित्वात् वा अण् ।) व्यासः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५११ ॥ (सनिरुक्तिरस्य जन्मकथा यथा महाभारते ।१।६३।८३—८५।
"इति सत्यवती हृष्टा लब्ध्वा वरमनुत्तमम् ।
पराशरेण संयुक्ता सद्यो गर्भं सुषाव सा ॥
जज्ञे च यमुनाद्वीपे पाराशर्य्यः स वीर्य्यवान् ।
स मातरमनुज्ञाप्य तपस्येव मनो दधे ॥
स्मृतोऽहं दर्शयिष्यामि कृत्येष्विति च सोऽब्रवीत् ॥
एवं द्वैपायनो जज्ञे सत्यवत्यां पराशरात् ।
न्यस्तो द्वीपे स यद्बालस्तस्माद्द्वैपायनः स्मृतः ॥"
ह्रदविशेषः । अत्र दुर्य्योधनः पाण्डवभयात् आत्मानं स्तम्भयित्वा स्थितः । यथा, महाभारते । ६ । ३१ । २ ।
"आसाद्य च कुरुश्रेष्ठ ! तदा द्वैपायनं ह्रदम् ।
स्तम्भितं धार्त्तराष्ट्रेण दृष्ट्वा तं सलिलाशयम् ।
वासुदेवमिदं वाक्यमब्रवीत् कुरुनन्दनः ॥")

द्वैप्यं, त्रि, (द्वीपे भवम् द्वीपस्य इदम् वा । द्वीप+"द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ।" ४ । ३ । १० । इति यञ् ।) द्वीपसम्बन्धि । द्वीपशब्दात् इदमर्थे

ण्यप्रत्ययेन साधम्। इति व्याकरणम्॥ (यथा, माघे। ३। ७६।
"विक्रीय दिश्यानि धनान्युरूणि
द्वैप्यानसावुत्तमलाभभाजः।
तरीषु तत्रत्यमफल्गुभाण्डं
सांयात्रिकानावपतोऽभ्यनन्दत्॥")

द्वैमातुरः, पुं, (द्वयोर्मात्रोरपत्यम्। द्विमातृ+ "मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्व्वायाः।" ४।१।११५। इति अण् उत्त्वञ्च।) गणेशः। इत्यमरः।१।१।४०॥ (अस्य द्विमातृत्वकथा स्कन्दपुराणे गणेशखण्डे उक्ता यथा,—
"आविर्भविष्ये सदने वरेण्यस्य महीपतेः।
त्रैलोक्यरक्षणार्थाय विघ्नस्यास्य प्रशान्तये।
पालनाय स्वभक्तानां साधुत्राणाय भूसुराः॥
शिव उवाच।
इत्युक्त्वा पुष्पकागर्भे प्रविवेश तदैव सः।
आगते नवमे मासि प्रासूत पुष्पका शिशुम्॥
चतुर्बाहुमिभास्यञ्च दन्तुरं सुन्दरेक्षणम्।
आयुधानि च चत्वारि बिभ्रतं तेजसान्वितम्॥
दृष्ट्वा सा क्रन्दनं चक्रेऽरिष्टमेतत् किमागतम्।
श्रुत्वा चाक्रन्दनं तस्या वरेण्यः सगणो ययौ॥
ददर्श बालकं सोऽपि विस्मितः सह तैर्गणैः।
उवाच सेवकान् राजा त्यजतैनं सरोवरे॥
शिशुमादाय ते याताः पार्श्वस्यैवाश्रमे शुभे।
कासारे तं शिशुं त्यक्त्वा ययुः सर्व्वे निजं पुरम्॥
अपरस्मिन् दिने पार्श्वमुनिः स्नानाय चागतः।
तदैव दृष्टो तेन बालकोऽद्भुतदर्शनः॥
आश्चर्य्यमकरोत्तत्र भयभीतस्तथाभवत्।
आश्रमे केन मे त्यक्तमरिष्टसुखदायिनीम्॥
तपसा नु फलं दातुमीदृशीं धृतवांस्तनुम्।
रचितुं सर्व्वलोकानां परमात्मा निजेच्छया॥
सुन्दरो बालकः केन त्यक्तोऽयमीदृशो वहिः।
नीत्वा स्वमाश्रमं चैनं पालयिष्ये प्रयत्नतः॥
इत्युक्त्वा जगृहे बालमालिलिङ्ग मुदा मुनिः।
तमानीतं मुनेः पत्नी ददर्श दीपवत्सला।
उवाच निजभर्त्तारं सुप्रसन्नाननाम्बुजा॥
दीपवत्सलोवाच।
किमानीतं महत् स्वामिन् भृशमाश्चर्य्यकारकम्।
इदं वैनायकं रूपं ममाभाति द्विजर्षभ!॥
इदमेव श्रियः स्थानं इदमेव तपःफलम्।
इदमेव परं ब्रह्म योगिध्येयं सनातनम्।
इदमेव परं तेज आदित्ये यदधिष्ठितम्।
इदमेव हि वेदान्ता नेति नेति प्रचक्षते॥
शिव उवाच।
इत्युक्त्वा हर्षसम्पन्ना भर्त्तुरादाय बालकम्।
स्तनपानं ददौ तस्मै ततः सा दीपवत्सला।
द्वितीयाचन्द्रवद्वालो वृद्धिं यातो दिने दिने॥")
जरासन्धः। इति मेदिनी। रे, २६८॥ (अस्य द्विमातृत्वकारणं जरासन्धशब्दे द्रष्टव्यम्॥) द्विमातृजे, त्रि। इति हेमचन्द्रः।३।२१०॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्।४।३५५।
"भिन्नशीला तयोर्भ्रात्रोर्द्वैमातुरयोः पुनः॥")

द्वैमातृकः, पुं, (द्वे मातृके इव यस्यासौ द्विमातृकः। स एव स्वार्थे अण्।) नदीवृष्टिजलोद्भूतधान्यभृतो देशः। इति राजनिर्घण्टः॥

द्वैषणीया, स्त्री, (द्वैषणं द्वैषमर्हतीति। छः।) नागवल्लीभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥

द्व्यक्षरं, क्ली, (द्वयोरक्षरयोः समाहारः।) वर्णद्वयम्। द्वयोरक्षरम्। (द्वे अक्षरे यत्र।) अक्षरद्वययुक्तशब्दादौ, त्रि॥ (यथा, भागवते।२।९।६।
"स चिन्तयन् द्व्यक्षरमेकदाम्भ-
स्युपाशृणोत् द्विर्गदितं वचो विभुः॥")

द्व्यङ्गुलं, त्रि, (द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य। "तत्पुरुषस्याङ्गुलेरिति।"५।४।८६। इति अच्।) अङ्गुलिद्वयपरिमितम्। यथा, ज्योतिषतत्त्वे।
"अर्काङ्गुलाध स्वच्छया काष्ठी द्व्यङ्गुलमूलिका।
शङ्कुच्छाया भवेत्तत्र तच्छायां परिकल्पयेत्॥"
द्वयोरङ्गुल्योः समाहारः इति वाक्ये अङ्गुलिद्वयमात्रे, क्ली। इति मुग्धबोधम्॥ (द्वे अङ्गुली यस्य इति विग्रहे। "अङ्गुलेर्दारुणि।"५।४।११४। इति षच्। द्व्यङ्गुलं दारु॥ इति व्याकरणम्॥)

द्व्यञ्जलं, त्रि, (द्वावञ्जली परिमाणमस्य ("द्वित्रिभ्यामञ्जलेः।" ५।४।१०२। इति टच्।) अञ्जलिद्वयपरिमितम्। द्वयोरञ्जल्योः समाहारः इति वाक्ये अञ्जलिद्वयमात्रे, क्ली। इति मुग्धबोधम्॥

द्व्यणुकं, क्ली, (द्वौ अणू कारणे यस्य। कप्।) परमाणुसमवेतद्रव्यम्। परमाणुद्वयात्मकम्। तच्च प्रत्यक्षादिविषयम्। यथा, भाषापरिच्छेदे।३८।
"विषयो द्व्यणुकादिस्तु ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः॥"
तस्य परिमाणमनित्यम्। यथा,—
"अनित्यं द्व्यणुकादौ तु संख्याजन्यमुदाहृतम्॥"
इति भाषापरिच्छेदे।१११॥

द्व्यन्यः, त्रि, द्वाभ्यामन्यः इति पञ्चमीतत्पुरुषे कृते। द्विभिन्नः॥ द्वे अन्ये यस्य। इति बहुव्रीहौ। द्विभिन्नकः। द्वयोरन्ययोः समाहारः। इति वाक्ये, क्ली॥

द्व्यर्थः, त्रि, (द्वौ अर्थौ यस्य।) अर्थद्वययुक्तशब्दादिः। अस्य प्रमाणं राघवपाण्डवीयादिग्रन्थे द्रष्टव्यम्॥

द्व्यष्टं, क्ली, (हेमरूप्ये द्वे अश्नुते इति। अश+गत्यर्थेति क्तः। इडभावः।) ताम्रम्। इत्यमरः। २।९।९७॥

द्व्यहः, पुं, अहर्द्वयम्। द्वे अहनी समाहृते। इति पुंलिङ्गसंग्रहे भरतः॥

द्व्यात्मकः, पुं, (द्वौ रूपौ आत्मानौ यस्य।) मिथुनकन्याधनुर्मीनराशयः। यथा, ज्योतिस्तत्त्वे।
"चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया
मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः॥"

द्व्याह्निकः, त्रि, (द्व्यहे भवः। ठञ्। बाहुलकात् न ऐच्।) दिनद्वयभवः। द्व्यहे भव इत्यर्थे ष्णिकप्रत्ययः॥

ध

ध, धकारः। स तवर्गचतुर्थो वर्णो व्यञ्जनोनविंशश्च। अस्योच्चारणस्थानं दन्तः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, शिक्षायाम्।१७।
"दन्त्या ऌतुलसाः स्मृताः।" इति॥) अस्य स्वरूपं यथा,—
"धकारं परमेशानि! कुण्डली मोक्षरूपिणी।
आत्मादितत्त्वसंयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा॥
पञ्चप्राणमयं देवि! त्रिशक्तिसहितं सदा।
त्रिविन्दुसहितं वर्णं धकारं हृदि भावय॥
पीतविद्युल्लताकारं चतुर्व्वर्गप्रदायकम्॥"
इति कामधेनुतन्त्रम्॥
"त्रिकोणरूपरेखायां त्रयो देवा वसन्ति च।
विश्वेश्वरी विश्वमाता वामतः स्कन्धतः स्थिता॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥
अस्य ध्यानं यथा,—
"षड्भुजां मेघवर्णाञ्च रक्ताम्बरधरां पराम्।
वरदां शोभनां रम्यां चतुर्व्वर्गप्रदायिनीम्॥
एवं ध्यात्वा धकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"
अस्य नामानि यथा—
"धो धनार्थो रुचिः स्थाणुः सात्वतो योगिनीप्रियः।
मीनेशः शङ्खिनी तोयं नागेशो विश्वपावनी॥
धिषणा धरणा चिन्ता नेत्रयुग्मं प्रियो मतिः।
पीतवासा त्रिवर्णा च धाता धर्म्मोऽम्बुवङ्गमः॥
सन्दर्शो मोहनो लज्जा वक्रतुण्डाधरं धरा।
वामपादाङ्गुलेर्म्मूलं ज्येष्ठा सुरपुरं भवः॥
सर्व्वात्मा दीर्घजङ्घा च धनेशो धनसञ्चयः॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम्॥

धं, क्ली, (दधाति सुखमिति। धा+डः।) धनम्। इति मेदिनी। धे, १॥

धः, पुं, (दधाति धरति विश्वमिति। धा+डः।) ब्रह्मा। (दधाति निधिमिति।) कुवेरः। (दधाति जीवानां शुभाशुभमिति।) धर्म्मः। इति मेदिनी। धे, १॥

धक, क नाशने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) कोपधः। नाशनं नष्टीकरणम्। क, धक्कयति पापं गङ्गा। इति दुर्गादासः॥

धटः, पुं, (धं धनं अटति गच्छति प्राप्नोति तोल्यत्वेनेति। ध+अट्+अच्। शकन्ध्वादित्वात् साधुः।) तुला। इत्यमरः।३।५।१७॥ तराजु इति धाड़ा इति च भाषा। (स्मृतिनिरुक्तिर्यथा,—
"धकाराद्धर्म्मसुद्दिष्टं टकारात् कुटिलं नरम्।
धृतो धारयसे यस्माद्धटस्तेनाभिधीयते॥"
इति दिव्यतत्त्वधृतवचनम्॥)
तुलाराशिः। यथा, ज्योतिस्तत्त्वे।
"सिंहो वृषश्च मेषश्च कन्या धन्वी धटो घटः।
अर्कादीनां त्रिकोणानि मूलानि राशयः
क्रमात्॥"
तुलापरीक्षा। इति परीक्षातत्त्वम्॥

अस्य विवरणं तुलाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (धर्म्मः ।
इति विष्णुनारदौ ॥ यथा,—
"अर्च्चयेत्तु धटं पूर्ब्बं ततः शिष्टांश्च पूजयेत् ॥"
इति दिव्यतत्त्वधृतवचनम् ॥)

धटकः, पुं, (धटेन तुलया कायतीति । कै+कः ।) चतुर्द्दशवल्लपरिमाणम् । द्विचत्वारिंशद्रक्तिका । इति लीलावती ॥ नन्दिवृक्षः । तत्पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ।
"धवो धटो नन्दितरुः स्थिरो गौरो धुरन्धरः ॥"

धटपरीक्षा, स्त्री, (धटस्य तुलायाः परीक्षा ।) तुलापरीक्षा । तत्र धटोत्पत्तिविधिर्यथा ।
"पितामहः ।
'छित्वा तु यज्ञियं वृक्षं यूपवन्मन्त्रपूर्ब्बकम् ।
प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्य्या मनीषिभिः ॥'
यूपवदिति यूपच्छेदनविहितसर्ब्बेतिकर्त्तव्यतातिदेशः । सा च ॐ स्वधिते मैनं हिंसीरितिच्छेदनमन्त्रविशेषादिरूपा इति व्यवहारप्रदीपः ॥
'मन्त्रः सौम्यो वानस्पत्यच्छेदने जप्य एव च ।
चतुरस्रा तुला कार्य्या दृढ़ा ऋज्वी तथैव च ॥
कटकानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु चार्थवत् ॥'
कटकानि वलयानि ।
'चतुर्हस्ता तुला कार्य्या पादौ चोपरि तत्समौ ॥'
अत्र साधारणत्वेन शारदातिलकोक्तो हस्तो ग्राह्यः । यथा,—
'चतुर्विंशत्यङ्गुलाढ्यं हस्तं तन्त्रविदो विदुः ।
यवानामष्टभिः क्लृप्तं मानाङ्गुलमितीरितम् ॥'
यवानां तण्डुलीकृतानाम् ।
'यवानां तण्डुलैरेकमङ्गुलं चाष्टभिर्भवेत् ।
अदीर्घयोजितैर्हस्तश्चतुर्व्विंशतिरङ्गुलैः ॥'
इति कालिकापुराणात् ॥
प्रमाणन्तु पार्श्वेन यवानाम् । 'षड्यवाः पार्श्वसम्मिताः ।' इति कात्यायनवचनात् ॥ * ॥
अनयोर्व्यवस्थामाह कापिलपञ्चरात्रम् ।
'अष्टभिस्तैर्भवेज्ज्येष्ठं मध्यमं सप्तभिर्यवैः ।
कन्यसं षड्भिरुद्दिष्टमङ्गुलं मुनिसत्तम ! ॥'
कन्यसं कनिष्ठम् । पादौ स्तम्भौ । उपरि मृत्तिकोपरि । तत्समौ चतुर्हस्तावित्यर्थः । वस्तुतस्तु उपरितत्समौ उपरि तत्समं काष्ठान्तरं ययोः पादयोस्तौ ॥ * ॥ स्तम्भप्रमाणमाह व्यासः ।
'हस्तद्वयं निखेयन्तु प्रोक्तं मुण्डकयोर्द्वयोः ।
षड्हस्तन्तु तयोः प्रोक्तं प्रमाणं परिमाणतः ॥'
मुण्डकयोः स्तम्भयोः । षड्हस्तं निखातहस्तद्वयेन समं अर्थान्मृत्तिकोपरि हस्तचतुष्टयमित्यर्थः ।
'अन्तरन्तु तयोर्हस्तौ भवेदध्यर्द्धमेव वा ।'
तयोः स्तम्भयोः । हस्तावन्तरं हस्तद्वयपरिमितमध्यमित्यर्थः । अध्यर्द्धं सार्द्धहस्तद्वयम् । एतत्तु शालदृक्षोद्भवा कार्य्या पञ्चहस्तायता तुला । इति विष्णूक्तपञ्चहस्तायततुलाविषयम् । व्यवहारदीपिकाप्येवम् ॥ * ॥
अथ धटारोपणविधिः । पितामहः ।
'हस्तद्वयं निखेयन्तु पादयोरुभयोरपि ।'
अत्र हस्तदयं मृत्तिकाभ्यन्तरे । हस्तचतुष्टयं मृत्तिकोपरि । तथा,—
'तोरणे च तथा कार्य्ये पार्श्वयोरुभयोरपि ॥
धटादुच्चतरे स्यातां नित्यं दशभिरङ्गुलैः ।
अवलम्बौ च कर्त्तव्यौ तोरणाभ्यामधोमुखौ ॥
मृण्मयौ सूत्रसम्बद्धौ धटमस्तकचुम्बिनौ ।
प्राङ्मुखो निश्चलः कार्य्यः शुचौ देशे धटस्तथा ॥'
नारदः ।
'शिक्यद्वयं समासाद्य धटकर्कटयोर्दृढ़म् ।
एकत्र शिक्ये पुरुषमन्यत्र तुलयेच्छिलाम् ॥'
पितामहः ।
'प्राङ्मुखान् कल्पयेत् दर्भान् शिक्ययोरुभयोरपि।
पश्चिमे तोलयेत् कर्त्तृनन्यस्मिन् मृत्तिकां शुभाम् ॥
पिटकं पूरयेत्तस्मिन् इष्टकाग्रावपांशुभिः ॥'
अत्र मृत्तिकेष्टकाग्रावपांशूनां विकल्पः ।
'परीक्षका नियोक्तव्यास्तुलामानविशारदाः ।
वणिजो हेमकाराश्च कांस्यकारास्तथैव च ।
कार्य्यः परीक्षकैर्नित्यमवलम्बसमो धटः ॥
उदकञ्च प्रदातव्यं धटस्योपरि पण्डितैः ।
यस्मिन्न प्लवते तोयं स विज्ञेयः समो धटः ॥
तोलयित्वा नरं पूर्ब्बं पश्चात्तमवतार्य्य तु ।
धटन्तु कारयेन्नित्यं पताकाध्वजशोभितम् ॥
तत आवाहयेद्देवान् विधिनानेन मन्त्रवित् ।
वादित्रतूर्य्यघोषैश्च गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥
प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्राड्विवाकस्ततो वदेत् ॥'
प्राड्विवाकसमाख्या तु पृच्छतीति प्राट् विवेचयतीति विवाकः । इति व्यवहारमातृका ॥ * ॥
तथा च वृहस्पतिः ।
'विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिपन्नं तथैव च ।
प्रियपूर्ब्बं प्राग्वदति प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः ॥'
वस्तुतस्तु प्राड्विवाकसमाख्यामाह कात्यायनः ।
'व्यवहाराश्रितं प्रश्नं पृच्छति प्राड़िति स्थितिः ।
विवेचयति यस्तस्मिन् प्राड्विवाक इति स्मृतः ॥'
अभिशस्तं पृच्छतीति प्राट् तदनुरूपं दिव्यं विविनक्ति इति विवाकः । प्राट् चासौ विवाकश्चेति कर्म्मधारयः ॥ * ॥
अस्य काम्यत्वेन नवग्रहपूजामाह मत्स्यपुराणम् ।
'नवग्रहमखं कृत्वा ततः कर्म्म समारभेत् ।
अन्यथा फलदं पुंसां न काम्यं जायते क्वचित् ॥'
ततश्च प्राड्विवाकः पूर्ब्बं कार्य्यं पृच्छेत् निवेदितञ्च विवेचयेत् । ततोऽभियुक्तं तोलयित्वा अवतार्य्य धर्म्मावाहनादि कुर्य्यात् । पितामहः ।
'एह्येहि भगवन् धर्म्म दिव्ये ह्यस्मिन् समाविश ।
सहितो लोकपालैश्च वस्वादित्यमरुद्गणैः ॥
आवाह्य च धटे धर्म्मं पश्चादङ्गानि विन्यसेत् ॥'
अङ्गानि परिवारदेवताः ।
'इन्द्रं पूर्ब्बे तु संस्थाप्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा ।
वरुणं पश्चिमे भागे कुवेरं उत्तरे तथा ॥
अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् ॥ * ॥
इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फाटिकप्रभः ।
कुवेरश्च सुवर्णाभो वह्निश्चापि सुवर्णभः ॥
तथैव निरृतिः श्यामो वायुर्धूम्रः प्रशस्यते ।
ईशानस्तु भवेत् शुक्ल अनन्तः शुक्ल एव च ॥
ब्रह्मा चैव भवेद्रक्त एवं ध्यायेत् क्रमादिमान् ॥
इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसूनावाहयेद्बुधः ।
धरो ध्रुवस्तथा सोम आपश्चैवानिलोऽनलः ॥
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥ * ॥
देवेशेशानयोर्मध्ये आदित्यानां तथायनम् ।
धातार्य्यमा च मित्रश्च वरुणोऽंशुर्भगस्तथा ॥
इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्ज्जन्यो दशमः स्मृतः ।
ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः ॥
इत्येते द्वादशादित्या मनुना परिकीर्त्तिताः ॥'
अजघन्यो जघन्यजः । इति विष्णोर्विशेषणम् । * ।
'अग्नेः पश्चिमभागे तु रुद्राणामयनं विदुः ।
वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरिशश्च महायशाः ॥
अजैकपादहिर्ब्रध्नः पिनाकी चापराजितः ।
भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशांपतिः ॥
स्थाणुर्भवश्च भगवान् रुद्राश्चैकादश स्मृताः ॥'
महायशाः विशांपतिर्भगवांश्चेति विशेषणानि ॥
'प्रेतेशरक्षसोर्मध्ये मातृस्थानं प्रकल्पयेत् ।
ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ।
वाराही चैव माहेन्द्री चामुण्डा गणसंयुता ॥'
गणसंयुतेति विशेषणम् ॥ * ॥
'निरृतेरुत्तरे भागे गणेशायतनं विदुः ।
वरुणस्योत्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते ॥
श्वसनः स्पर्शनो वायुरनिलो मारुतस्तथा ।
प्राणः प्राणेशजीवौ च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥
धटस्योत्तरभागे तु दुर्गामावाहयेद्बुधः ।
एतासां देवतानाञ्च स्वनाम्ना पूजनं विदुः ॥'
विशेषमाह ब्रह्मपुराणम् ।
'ओङ्कारादिसमायुक्तं नमस्कारान्तकीर्त्तितम् ।
स्वनाम सर्व्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥
अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पे निवेदयेत् ।
एकैकस्य प्रकर्त्तव्यं यथोद्दिष्टं क्रमेण तु ॥'
मन्त्र इत्यभिधानादनेनैवेत्येवकारश्रुतेश्च इदं द्रव्यं ओमसुकाय नमः इति योज्यं न तु धर्म्मायार्घ्यं प्रकल्पयामि नमः इति मिताक्षरोक्तम् । प्रमाणाभावादनन्वयाच्च । पितामहः ।
'भूषावसानं धर्म्माय दत्वा चार्घ्यादिकं क्रमात् ।
अर्घ्यादि पश्चादङ्गानां भूषान्तमुपकल्पयेत् ॥
गन्धादिकां नैवेद्यान्तां परिचर्य्यां प्रकल्पयेत् ।'
एतत् सर्व्वं प्राड्विवाकः कुर्य्यात् । यथा,—
'प्राड्विवाकस्ततो विप्रो वेदवेदाङ्गपारगः ।
श्रुतव्रतोपपन्नश्च शान्तचित्तो विमत्सरः ॥
सत्यसन्धः शुचिर्दक्षः सर्व्वप्राणिहिते रतः ।
उपोषितः शुद्धवासाः कृतदन्तादिधावनः ॥
सर्व्वासां देवतानाञ्च पूजां कुर्य्याद्यथाविधि ॥'
रक्तगन्धपुष्पादीनाह नारदः ।
'रक्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च धूपदीपाक्षतादिभिः ।
अर्च्चयेत्तु धटं पूर्ब्बं ततः शिष्टांश्च पूजयेत् ॥'
धटं धर्म्मम् । तथा च विष्णुनारदौ ।
'धर्म्मपर्य्यायवचनं धट इत्यभिधीयते ।'
शिष्टानिन्द्रादीन् । अविशेषात् सर्व्वत्र रक्ता-

न्वयः । मिताक्षरायान्तु धर्म्मपूजन एव रक्तत्व-
नियमः । तथा,—
‘चतुर्द्दिक्षु ततो होमः कर्त्तव्यो वेदपारगैः ।
आज्येन हविषा चैव समिद्भिर्होमसाधनैः ॥
सावित्र्या प्रणवेनैव स्वाहान्तेनैव होमयेत् ॥’
सावित्र्या गायत्त्र्या । तेन प्रणवादिकां गायित्त्री-
मुच्चार्य्य पुनः स्वाहाकारान्तं प्रणवमुच्चार्य्य
समिदाज्यचरून् प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयादिति
मिताक्षरा । वस्तुतस्तु गायत्त्रीहोमे योगियाज्ञ-
वल्क्यः ।
‘प्रणवव्याहृतिभ्याञ्च स्वाहान्ते होमकर्म्मणि ।
तेन प्रणवादिकां सव्याहृतिकां गायत्त्रीमुच्चार्य्य
स्वाहाकारान्तं पुनः प्रणवमुच्चार्य्य आज्य-
पायससमिधो मिलित्वा अष्टोत्तरशतं जुहुयात्
लाघवात् । अतएव दैवतैक्ये हि दधिपयसो-
स्तन्त्रेणानुष्ठानम् । ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं
पयोऽमावास्यायामिति श्राद्धविवेकः ॥ * ॥
यत्तु पञ्चलाङ्गलमहादाने ।
‘पर्ज्जन्यादित्यरुद्रेभ्यः पायसं निर्व्वपेच्चरुम् ।
एकस्मिन्नेव कुण्डे च गुरुर्यस्मै निवेदयेत् ॥
पलाशसमिधस्तद्वदाज्यं कृष्णतिलांस्तथा ॥’
इति मत्स्यपुराणात् ॥
चतुर्णां होतॄणां मध्ये यस्मै गुरुः पर्ज्जन्यादिभ्यो
होमं कुर्व्विति आज्ञां करोति स एव पर्ज्जन्याय
आदित्याय रुद्रेभ्यस्तत्तन्मन्त्रैः पायसं पलाश-
समिदाज्यकृष्णतिलांश्च प्रत्येकं जुहुयादिति
भूपालप्रभृतिभिरुक्तम् । तद्युक्तं तद्वदिति
तथैवाभ्यां प्रत्येकद्वयेन होमविधानात् । अत-
एव रत्नाकरकृद्भिरुक्तं जुहुयादित्युक्ता तद्वदिति
पलाशादि जुहुयादित्युक्तम् । अतएव वृषोत्-
सर्गे वाचस्पतिमिश्रप्रभृतिभिरग्न्यादिहोमशेष-
पायसपूषहोमशेषपिष्टकाभ्यां मिलिताभ्यां सकृत्
स्विष्टिकृद्धोमो विहितः । अशक्तौ तु ।
‘होमो ग्रहादिपूजायां शतमष्टाधिकं भवेत् ।
अष्टाविंशतिरष्टौ वा शक्त्यपेक्ष्यमथापि वा ॥’
इति देवीपुराणीयादिपददर्शनात् अत्राप्यन्या
सङ्ख्या उन्नेया । एवं मत्स्यपुराणे ।
‘शृणु राजन् महाबाहो तडागादिषु यो विधिः ।
वेद्यास्तु परितो गर्त्तारत्निमात्रास्त्रिमेखलाः ॥
नव सप्ताथवा पञ्च योनिवक्त्रा नृपात्मज ।
इति नवादिकुण्डाद्युक्ता,—
‘स्वल्पेऽप्येकाग्निमत्कार्य्यो वित्तशाठ्यादृते नृभिः ॥’
इति दर्शनादत्रापि अशक्तावेकाग्निविधिरिति
वदन्ति । अत्र प्राड्विवाकगृह्येणैव होमः ।
‘दिव्येषु सर्व्वकार्य्याणि प्राड्विवाकः समाचरेत् ।
अध्वरेषु यथाध्वर्य्युः सोपवासो नृपाज्ञया ॥’
इति मिताक्षराधृतपितामहवचनात् । अध्वर्य्यु-
र्यजमानमात्रम् । न चात्र भिन्नशाखिनामृ-
त्विजां रथकारवद्विद्याप्रयुक्तिकल्पनेति वाच्यम् ।
ब्राह्मणमात्रस्य नानाशाखापाठविधानेन कल्प-
नानुपपत्तेः । तथा च मनुः ।
‘वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।
अविप्लुतब्रह्मचर्य्यो गृहस्थाश्रममाचरेत् ॥’ इति ।
प्रायश्चित्तहोमस्तु सामगानां महाव्याहृतिभिः ।
‘यत्र व्याहृतिभिर्होमः प्रायश्चित्तात्मको भवेत् ।
चतस्रस्तत्र कर्त्तव्याः स्त्रीपाणिग्रहणे यथा ॥
अपि वाज्ञातमित्येषा प्राजापत्यापि वाहुतिः ।
होतव्या त्रिविकल्पोऽयं प्रायश्चित्तविधिः स्मृतः ॥’
इति छन्दोगपरिशिष्टात् ॥
न तु शाट्यायनहोमो भवदेवभट्टोक्तः । त्रिवि-
कल्प इत्यनेन तस्य निरासात् । भट्टनारायणा-
दिभिरप्रमाणीकृतत्वाच्च ॥ * ॥ पितामहः ।
‘तोलयित्वा नरं पूर्व्वं तस्मात्तमवतार्य्य च ।
प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्राड्विवाकस्ततो वदेत् ॥
एह्येहि भगवन् धर्म्म ! दिव्ये ह्यस्मिन् समाविश ।
सहितो लोकपालैस्त्वं वस्वादित्यमरुद्गणैः ॥
तथार्थमभियुक्तस्य लेखयित्वा तु पत्रके ।
मन्त्रेणानेन सहितं कुर्य्यात्तस्य शिरोगतम् ॥
आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये
धर्म्मोऽपि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥
इमं मन्त्रविधिं कृत्स्नं सर्व्वदिव्येषु योजयेत् ।
आवाहनञ्च देवानां तथैव परिकल्पयेत् ॥ * ॥
घटमामन्त्रयेच्चैवं विधिनानेन मन्त्रवित् ।
त्वं घटो ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ॥
धकाराद्धर्म्ममुद्दिष्टं टकारात् कुटिलं नरम् ।
धृतो धारयसे यस्माद्घटस्तेनाभिधीयते ॥
त्वं वेत्सि सर्व्वभूतानां पापानि सुकृतानि च ।
त्वमेव देव ! जानीषे न विदुर्य्यानि मानवाः ॥
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।
तदेनं संशयादस्माद्धर्म्मतस्त्रातुमर्हसि ॥’ * ॥
लेखनप्रकारमाह नन्दिपुराणम् ।
‘शुभे नक्षत्रदिवसे शुभे राशिदिनग्रहे ।
लेखयेत् पूज्यदेवेशान् रुद्रब्रह्मजनार्द्दनान् ॥
पूर्व्वदिग्वदनो भूत्वा लिपिज्ञो लेखकोत्तमः ।
निरोधो हस्तवाक्योश्च मसीपत्रविधारणे ॥
मत्स्यपुराणञ्च ॥
‘शीर्षोपेतान् सुसम्पन्नान् समश्रेणिगतान् समान् ।
अक्षरान् लेखयेद्यस्तु स नरो लेखकः स्मृतः ॥’
इति दानसागरः ॥
धारयसे इत्यत्र भावयसे इति पाठोऽनुपयुक्तः ।
तथा हि । कुटिलं पापिनं संशयोपपन्नं वा ।
आद्ये पापिनमित्येतावन्मात्राभिधानमनुपपन्नं
ऊर्द्ध्वगत्या शुद्धस्यापि ज्ञापनात् द्वितीये पूर्व्व-
सिद्धत्वेन ज्ञापनानुपपत्तिः । तस्मात् कुटिलं
व्यवहाराभिशस्तं धारयसे इत्येवार्थः । अतएव
उपसंहारे संशयादस्मादित्युक्तम् । अतएव
कालिकापुराणेऽपि । मानुषस्तोल्यते त्वयीत्युक्त-
मिति ॥ * ॥ स्मृतिसमुच्चयव्यवहारदीपिकयो-
र्विष्णुः । घटञ्च समयेन गृह्णीयात् तुलाधारकञ्च ।
‘धर्म्मपर्य्यायवचनं घट इत्यभिधीयते ।
त्वमेव घट जानीषे न विदुर्य्यानि मानवाः ॥
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।
तदेनं संशयादस्माद्धर्म्मतस्त्रातुमर्हसि ॥
ब्रह्मघ्ना ये स्मृता लोका ये लोकाः कूटसाक्षिणः ।
तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो मृषा ॥’
समयेन त्वमेव घट इत्यादिनियमेन । घटं गृह्णी-
यात् योजयेत् । तुलाधारकञ्च ब्रह्मघ्ना ये इत्या-
दिना नियमेनेत्यर्थः । अत्र नानामुनिप्रणीत-
मन्त्राणाम् एकतरपाठ्यानां समानप्रयोजनानां
यवव्रीहिवद्विकल्प इति ग्रन्थगौरवात्ते न
लिखिताः । अभिशस्तप्राड्विवाकपाठ्यानान्तु
दृष्टार्थानां समुच्चयः । पितामहः ।
‘नित्यं देयानि दिव्यानि शुचये चार्द्रवाससे ।’
शुचये जननमरणाशौचरहिताय । क्षतिनं
प्रति याज्ञवल्क्यदीपकलिकायां नारदः ।
‘हस्तक्षतेषु सर्व्वेषु कुर्य्याद्धंसपदानि च ।
तान्येव पुनरालक्षेद्धस्तौ बिन्दुविचित्रितौ ॥’
इत्यग्निविधौ हस्तक्षतिनो हस्तक्षतमलक्तादिना
चिह्नितं कृत्वा क्षतान्तरं जातं न वा इति
ज्ञातव्यमिति सुतरां क्षतिनो दिव्याधिकारः ।
नारदः ।
‘अहोरात्रोषिते स्नाते आर्द्रवाससि मानवे ।
पूर्व्वाह्णे सर्व्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्त्तितम् ॥’ * ॥
घटानुमन्त्रणात् प्रागपि पुनस्तोलनमाह
कालिकापुराणम् ।
‘उपोषितं तथा स्नातं धृतसमं प्रथमं तुलाम् ।
सन्तोल्य कारयेद्रेखामवतार्य्यानुमन्त्रयेत् ॥’
याज्ञवल्क्यः ।
‘तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः ।
प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वावतारितः ॥
त्वं तुले सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्म्मिता ।
तत् सत्यं वद कल्याणि ! संशयाम्मां विमोचय ॥
यद्यस्मिन् पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय ।
शुद्धश्चेत् गमयोर्द्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत् ॥’
तुलाधारणाभिज्ञैर्ब्बणिगादिभिः पाषाणादि-
प्रतिमानसमीकृतस्तुलाधिरूढः अभिशस्तो
दिव्याधिकारी । येन सन्निवेशेन प्रतिमानसमी-
करणदशायां यत्र पादादयो व्यवस्थिताः शिक्य-
रज्ज्वश्च तत्र पाण्डुलेखेनाङ्कयित्वा पिटकादव-
तारितः त्वन्तुलेति मन्त्रेण तुलां प्रार्थयेत् । सत्यं
सन्दिग्धार्थस्य स्वरूपं वद दर्शय । पापकृद-
सत्यवादी शुद्धश्च सत्यवादी । मन्त्रश्चायं स्मार्त्तः
पौराणिकत्वात् शूद्रैरपि पाठ्यः । वेदमन्त्रवर्ज्जं
शूद्रस्येति छन्दोगाह्निकधृतस्मृतौ वेदेति विशे-
षणात् श्राद्धविश्वदेवादौ तु विशेषतो नमस्कार-
मन्त्रविधानात् स्मार्त्तमन्त्रोऽपि निषिद्धः । प्रप-
ञ्चस्तु तिथितत्त्वेऽनुसन्धेयः । स्त्रीपरीक्षायामपि
अविकृत एव प्रयोज्यः । दिव्यानीह विशुद्धये
इत्यनेन सन्दिग्धार्थसन्देहनिवृत्तिफलकतयाविशे-
षेण स्त्रीपुंकर्त्तृकदिव्यविधानेन मानुषः शुद्धि-
मिच्छतीत्यनेन च प्रकृतावूहायोगात् । अतएव
पत्नीं सन्नह्याज्ये नो धेहीति मन्त्रे द्विबहुपत्नीक-
यजमानकर्त्तृकप्रयोगेऽपि न द्विबहुवचनोह
इत्युक्तम् ॥ * ॥ पत्रस्यप्रतिज्ञार्थस्य शीर्षाय

तस्य स्वस्य बोधाय श्रावणमाह नारदः ।
'असमर्थस्य पत्रस्थमभियुक्तं यथार्हतः ।
संश्राव्य मूर्द्ध्नि तस्यैव न्यस्य देयो यथाक्रमम् ॥'
देयो दिव्यविशेषः प्राड्विवाकेनेति शेषः ॥ * ॥ ततः शिरोऽवस्थितपत्रकं शोध्यं नरं धटे पुनरारोपयेत् । पुनरारोपयेत्तस्मिन् शिरोऽवस्थितपत्रकमिति स्मरणात् । तुलारोपितस्य नरं विनाड़ीपञ्चककालं शतत्रयगुर्व्वक्षरोच्चारणयोग्यम् ।
'मा कान्ते पक्षस्यान्ते पर्य्याकाशे देशे स्वाप्सीः ।
कान्तं वक्त्रं वृत्तं पूर्णं चन्द्रं मत्वा रात्रौ चेत् ।
क्षुत्क्षामः प्रांटंस्तेस्मितो राहुः क्रूरः प्राद्यात्तस्माद्धान्ते हर्म्यस्यान्ते शय्यैकान्ते कर्त्तव्या ॥'
इति श्लोकस्य पञ्चधा पाठयोग्यकालं पञ्चपलात्मकं यावत् तावत् स्थापयेत् ॥ यथा, स्मृतिः ।
'ज्योतिर्व्विद्ब्राह्मणः श्रेष्ठः कुर्य्यात् कालपरीक्षणम् ।
विनाड्यः पञ्च विज्ञेयाः परीक्षाकालकोविदैः ॥'
तत्कालश्च ज्योतिषे ।
'दशगुर्व्वक्षराः प्राणः षट् प्राणाः स्याद्विनाड़िका ।
तासां षष्ठ्या घटी ज्ञेयाहोरात्रं घटिकास्तथा ॥'
तथा षष्ट्या ॥ * ॥ पितामहः ।
'साक्षिणो ब्राह्मणाः श्रेष्ठा यथादृष्टार्थवादिनः ।
ज्ञानिनः शुचयोऽलुब्धा नियोक्तव्या नृपेण तु ॥
शंसन्ति साक्षिणः सर्व्वे शुद्ध्यशुद्धी नृपे तथा ।
तुलितो यदि वर्द्धेत स शुद्धः स्यान्न संशयः ॥
समो वा हीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नरः ।
अल्पदोषः समो ज्ञेयो बहुदोषस्तु हीयते ॥'
अल्पत्वं व्यभिचारे आलिङ्गनादिना । चौर्य्ये तद्देशगमनादिना ॥ * ॥ तत्र पुनस्तोलनमाह बृहस्पतिः ।
'धटेऽभियुक्तस्तुलितो हीनश्चेद्धानिमाप्नुयात् ।
तत्समस्तु पुनस्तोल्यो वर्द्धितो विजयी भवेत् ॥'
शोध्यः स्वल्पदोषाङ्गीकारेऽपि प्रधानदोषनिर्णयार्थं तत्रैव पुनस्तोलनीयः । अङ्गवैगुण्यसम्भावनायान्तु प्रयोगान्तरमिति । यदा चानुपलभ्यमानदृष्टकारणक एव कक्षादीनां छेदनादिस्तदाप्यशुद्धिः ।
'कक्षच्छेदे तुलाभङ्गे धटकर्कटयोस्तथा ।
रज्जुच्छेदेऽक्षभङ्गे च तथैवाशुद्धिमादिशेत् ॥'
इति बृहस्पतिवचनात् ॥
कक्षं शिक्यतलम् । धटकर्कटौ तुलान्तयोः शिक्याधारावीषद्वक्रावायसकीलकौ कर्कटशृङ्गनिभौ । अक्षः पादः । स्तम्भयोरुपरिनिविष्टस्तुलाधारपट्ट इति मिताक्षरा ॥ दार्ढ्यप्रयोजकः कीलकः । इति हलायुधः ॥ मध्यकटकमिति पारिजातः ॥ यदा तु दृश्यमानकारणक एवैषां भङ्गस्तदा पुनरारोपयेत् । शिक्यादिच्छेदभङ्गेषु पुनरारोपयेन्नरमिति स्मृतेः । ततश्च ।
'ऋत्विक्पुरोहिताचार्य्यान्दक्षिणाभिश्च तोषयेत् ।
एवं कारयिता राजा भुक्त्वा भोगान् मनोरमान् ।
महतीं कीर्त्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥'*॥

तदयं सङ्क्षेपः । प्राड्विवाको लोकपालादिनमस्कारपूर्व्वकं यथोक्तलक्षणां तुलां कुर्य्यात् । ततः षड्हस्तौ सुदृढौ स्तम्भौ कृत्वा हस्तद्वयव्यवधानेन दक्षिणोत्तरयोर्द्दिशोर्द्धस्तद्वयनिखननं कृत्वा पट्टधारकीलकायस्तम्भयोरुपरि मध्ये पार्श्वद्वये च विहितच्छिद्रं मध्यच्छिद्रनिवेशितलोहाङ्कुशपट्टकं निधाय उपरि कीलकस्य तत्पट्टकस्य मध्यस्थिताङ्कुशेन तुलामध्यवलयस्थलौहाङ्कुशं संयुञ्ज्यात् । एवञ्च मध्ये स्तम्भयोरन्तरा तिर्य्यक् तुलादण्डस्तिष्ठति तुलाग्रस्थिताभ्यामायसकीलकाभ्यां शिक्यद्वयरज्जुबन्धनं कुर्य्यात् । तुलायाः पार्श्वयोः प्राक्प्रत्यग्दिशोस्तोरणस्तम्भौ तुलातो दशाङ्गुलोच्छ्रायौ कार्य्यौ तोरणयोरुपरि सूत्रसम्बद्धौ मृण्मयावधोमुखौ धटमस्तकचुम्बितौ अवलम्बौ कार्य्यौ । यथावलम्बविश्लेषाभ्यां तुलायामवनतिरुन्नतिश्च ज्ञेया तथा जलहारापि ।"
इति दिव्यतत्त्वम् ॥ * ॥ अस्य प्रयोगस्तुलाशब्दे द्रष्टव्यः ॥

धटी, स्त्री, (धन+अच् । निपातनात् नस्य टः । गौरादित्वात् ङीष् ।) चीरवस्त्रम् । इति मेदिनी । टे, १६ ॥ कौपीनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धटीदानं, क्ली, (धट्या चीरवस्त्रस्य दानम् ।) गर्भाधानानन्तरस्त्रीसम्प्रदानकचीरवस्त्रदानम् । यथा, ज्योतिःसारसंग्रहे ।
"मूलश्रवणहस्तेषु पुष्यादित्युत्तरासु च ।
मृगपौष्णे धटी देया सौम्यवारे शुभे तिथौ ॥"

धण, ध्वाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) धणति मृदङ्गः । इति दुर्गादासः ॥

धत्तूरः, पुं, (धयति पिबतीव प्रकृतिम् । धे+बाहुलकात् उरच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) धुस्तूरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २१७ ॥ (यथा, काशीखण्डे । २९ । ६४ ।
"धर्म्माधर्म्मगुणच्छेत्री धत्तूरकुसुमप्रिया ॥")

धन, रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) धनति मृदङ्गः । इति दुर्गादासः ॥

धन, लि र धान्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्वां-परं-अकं-सेट् ।) धान्यमिह धान्यक्रिया । र, वैदिकः । लि, दधन्ति भूमिर्धान्यमुत्पादयति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

धनं, क्ली, (धनति रौतीति । धन रवे+पचाद्यच् ।) स्नेहपात्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ गोधनम् । इति मेदिनी । ने, १२ ॥ (यथा, हरिवंशे । ७३ । ३३ ।
"अनुजग्मुश्च गोपालाः कालयन्तो धनानि च ॥")
जीवनोपायः । (दधन्ति धान्यादिकमुत्पादयतीति । धन+अच् । यद्वा, दधाति सुखमिति । धा+"कृपृवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यः क्युः ।" उणां २ । ८१ । इत्यत्र "बाहुलकात् केवलादपि क्युः ।" इत्युज्ज्वलदत्तोक्तेः क्युः ।) द्रविणम् । (यथा, उद्भटे ।
"धनैर्निष्कुलीनाः कुलीना भवन्ति
धनैरापदं मानवा निस्तरन्ति ।
धनेभ्यः परो नास्ति बन्धुर्हि लोके
धनान्यर्जयध्वं धनान्यर्ज्जयध्वम् ॥")
तत्पर्य्यायः । द्रव्यम् २ वित्तम् ३ स्वापतेयम् ४ रिक्थम् ५ ऋक्थम् ६ वसु ७ हिरण्यम् ८ द्रविणम् ९ द्युम्नम् १० अर्थः ११ राः १२ विभवः १३ । इत्यमरः । २ । ९ । ९० ॥ काञ्चनम् १४ लक्ष्मीः १५ भोग्यम् १६ सम्पत् १७ वृद्धिः १८ श्रीः १९ व्यवहार्य्यम् २० । इति राजनिर्घण्टः ॥ रैः २१ भोगः २२ । इति जटाधरः ॥ स्वम् २३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य वैदिकपर्य्यायाः । मघम् १ रेक्णः २ रिक्थम् ३ वेदः ४ वरिवः ५ श्वात्रम् ६ रत्नम् ७ रयिः ८ क्षत्रम् ९ भगः १० मीलुम् ११ गयः १२ द्युम्नम् १३ इन्द्रियम् १४ वसु १५ रायः १६ राधः १७ भोजनम् १८ तना १९ नृम्णम् २० बन्धुः २१ मेधाः २२ यशः २३ ब्रह्म २४ द्रविणम् २५ श्रवः २६ वृत्रम् २७ वृतम् २८ । इत्यष्टाविंशतिरेव धननामानि । इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥ * ॥
तत्त्रिविधं यथा,—
"धनन्तु त्रिविधं ज्ञेयं शुक्लं शबलमेव च ।
कृष्णञ्च तस्य विज्ञेयो विभागः सप्तधा पृथक् ॥
क्रमायत्तं प्रीतिदायं प्राप्तञ्च सह भार्य्यया ।
अविशेषेण सर्व्वेषां वर्णानां त्रिविधं धनम् ॥
वैशेषिकं धनं दृष्टं ब्राह्मणस्य त्रिलक्षणम् ।
याजनाध्यापने नित्यं विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥
त्रिविधं क्षत्त्रियस्यापि प्राहुर्व्वैशेषिकं धनम् ।
युद्धार्थलब्धं करजं दण्डाच्च व्यवहारतः ॥
वैशेषिकं धनं दृष्टं वैश्यस्यापि त्रिलक्षणम् ।
कृषिगोरक्षवाणिज्यं शूद्रस्यैभ्यस्त्वनुग्रहात् ॥
कुसीदकृषिवाणिज्यं प्रकुर्व्वीत स्वयं कृतम् ।
आपत्काले स्वयं कुर्व्वन्नेनसा युज्यते द्विजः ॥"
इति गारुडे २१६ क्वचित् २१० अध्यायः ॥ * ॥
धनभागिनो दायशब्दे द्रष्टव्याः । धनाभागिनो यथा,—
"कुब्जवामनखञ्जानां क्लीवानां श्वित्रिणामपि ।
उन्मत्तानां तथान्यानां धनभागो न विद्यते ॥
शय्यासनस्थानमात्रञ्छाया चान्नं भुजिक्रिया ।
एतावद्दीयते देव नार्धभागहरा हि ते ॥"
इति वामनपुराणे ७५ अध्यायः ॥ * ॥
अधना यथा,—
"त्रय एवाधना राजन् ! भार्य्या दासस्तथा सुतः ।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥"
इति मात्स्ये ३१ अध्यायः ॥ * ॥
धनस्य प्राणतुल्यत्वमुक्तं यथा,—
"यदेतद्द्रविणं नाम प्राणा एते बहिश्चराः ।
स तस्य हरते प्राणान् यो यस्य हरते धनम् ॥"
इति कौर्म्मे २६ अध्यायः ॥ * ॥
"अपराबाधमक्लेशं प्रयत्नेनार्जितं धनम् ।
स्वल्पं वा बहुलं वापि देयमित्यभिधीयते ॥"
अपराबाधं परपीड़ारहितम् । अक्लेशं पात्रक्लेशाजनकम् ॥ * ॥ तामसधनं यथा,—
"पार्श्विकद्यूतचौर्य्यार्त्तिप्रतिरूपकसाहसैः ।
व्याजेनोपार्जितं यत्तु तत् कृष्णं समुदाहृतम् ॥"
पार्श्विकः पाचतया योऽर्जयति । वार्त्ता पर-

पीड़या। प्रतिरूपेण कृत्रिमरत्नादिना। साह-सेन समुद्रयानगिर्य्यारोहणादिना। याजेन ब्राह्मणवेशेन शूद्रादिना। कृष्णं तामसम्॥ * ॥ राजसधनं यथा,—
'कुसीदकृषिवाणिज्यशुल्कशानानुवृत्तिभिः।
कृतोपकारादाप्तञ्च राजसं समुदाहृतम्॥'
अनुवृत्त्या सेवया॥ * ॥ सात्त्विकधनं यथा,—
'श्रुतशौर्य्यतपःकन्याशिष्ययाज्यान्वयागतम्।
धनं सप्तविधं शुद्धं मुनिभिः समुदाहृतम्॥'
श्रुतेनाध्ययनेन। शौर्य्येण जयादिना। तपसा जप-होमदेवार्च्चादिना। कन्यागतं कन्यया सहागतं श्वशुरादेर्लब्धम्। शिष्यागतं गुरुदक्षिणादिना। याज्यागतं आर्त्विज्यलब्धम्। अन्वयागतं दायादेभ्यो लब्धम्। शुद्धं सात्त्विकम्।"इति शुद्धितत्त्वे देवलनारदौ॥ * ॥ धनप्रयोगनक्षत्राणि यथा, अश्विनी। पुनर्व्वसुः। पुष्यः। उत्तरफल्गुनी। हस्ता। पूर्व्वाषाढ़ा। उत्तराषाढ़ा। श्रवणा। धनिष्ठा। शतभिषा। उत्तरभाद्रपत्। रोहिणी। इति ज्योतिषम्॥ * ॥ धनप्रयोगनिषेधो यथा,
"आर्द्रं यमद्वन्द्वमहित्रयञ्च
शक्रद्वयं वातयुगं महेशः।
कार्य्यो न चैतेषु धनप्रयोगो
न्दत्तो गतो याह्यन्दत्तं न देयम्॥"
इति समयप्रदीपः॥
अर्थप्रशंसा यथा,—
"अर्थेभ्योऽथ प्रवृद्धेभ्यः संवृत्तेभ्यस्ततस्ततः।
क्रियाः सर्व्वाः प्रवर्त्तन्ते पर्व्वतेभ्य इवापगाः॥
अर्थेन हि विमुक्तस्य पुरुषस्याल्पचेतसः।
विच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्व्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा॥
सोऽयमर्थं परित्यज्य सुखकामः सुखैधितः।
पापमाचरते कर्त्तुं तदा दोषः प्रवर्त्तते॥
यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः।
यस्यार्थाः स पुमान् लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः॥
यस्यार्थाः स च विक्रान्तो यस्यार्थाः स च बुद्धिमान्।
यस्यार्थाः स महाबाहुर्यस्यार्थाः स गुणाधिकः॥
अर्थस्यैते परित्यागे दोषाः प्रव्याहृता मया।
राज्यमुत्सृजता धीर! येन बुद्धिस्त्वया कृता॥
यस्यार्था धर्म्मकामार्थास्तस्य सर्व्वं प्रदक्षिणम्।
अधनेनार्थकामेन नार्थः शक्यो विचिन्वता॥
हर्षः कामश्च दर्पश्च धर्म्मः क्रोधः शमो दमः।
अर्थादेतानि सर्व्वाणि प्रवर्त्तन्ते नराधिपे॥
येषां नश्यत्ययं लोकश्चरतां धर्म्मचारिणाम्।
तेऽर्थास्त्वयि न दृश्यन्ते दुर्द्दिनेषु यथा ग्रहाः॥
इति रामायणे युद्धकाण्डे श्रीरामं प्रति श्रीलक्ष्मण-वाक्यम्॥ * ॥
अर्थनिन्दा यथा,—
"अर्थमनर्थं भावय नित्यं
नास्ति ततः सुखलेशः सत्यम्।
पुत्त्रादपि धनभाजां भीतिः
सर्व्वत्रैषा विहिता नीतिः॥"
इत्यादि मोहमुद्गरे द्रष्टव्यम्॥ * ॥

अनुग्रहार्थं भगवता धनहरणम्। यथा,—
"राजन् यमनुगृह्णामि हरिष्ये तद्धनं शनैः।
ततोऽधनं त्यजन्त्यस्य स्वजना दुःखदुःखितम्॥"
इति श्रीभागवतम्॥
धनकेलिः, पुं, (धनैः केलिः क्रीड़ा यस्य।) कुवेरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
धनच्छूः, स्त्री, (धनं छ्यति नाशयतीति। छो य लूनौ+बाहुलकात् ऊः।) करेटुपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥
धनञ्जयः, पुं, (धनं जयति सम्पादयतीति। जि+खच्+मुम्। "धनमिच्छेत् हुताशनात्।" इत्युक्तेरस्य तथात्वम्।) अग्निः। चित्रकवृक्षः। इत्यमरः। १। १। ५६॥ (धनं जयति अरीन् निर्जित्य अर्ज्जयतीति। जि+खच्+मुम् च।) अर्ज्जुनः। (अस्य निरुक्तिर्यथा, महाभारते। ४। ४२। १३।
"सर्व्वान् जनपदान् जित्वा वित्तमाश्रित्य केवलम्।
मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाहुर्मां धनञ्जयम्॥")
नागभेदः। स तु जलाशयाधिपतिः। (यथा, महाभारते। २। ९। ९।
"कम्बलाश्वतरौ नागौ धृतराष्ट्रबलाहकौ।
मणिमान् कुण्डधारश्च कर्कोटकधनञ्जयौ॥")
देहमारुतः। स च शरीरवाह्यपञ्चवाय्वन्तर्गतः। इति मेदिनी। ये, १२०॥ ("धनञ्जयः पोषणकरः।" इति वेदान्तसारः। ३३॥
"न जहाति मृतञ्चापि सर्व्वव्यापी धनञ्जयः॥"
इति सुबोधिनी॥)
"धनञ्जयस्तथा घोषे महारजतवर्णकः।
ललाटे चोरसि स्कन्धे हृदि नाभौ त्वगस्थिषु॥"
इति शारदातिलकटीकायां राघवभट्टः॥ अर्ज्जुनवृक्षः। इति रत्नमाला॥ * ॥ (गोत्रविशेषः। तद्वंशीये, त्रि। यथा, महाभारते। २। ३३। ३४।
"धनञ्जयानामृषभः सुसामा सामगोऽभवत्॥"
विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४९। ८३।
"अनिर्द्देश्यवपुर्विष्णुर्वीरोऽनन्तो धनञ्जयः॥"
"यत् दिग्विजये धनं प्रभूतं अजयत्तेन धनञ्जयः। 'पाण्डवानां धनञ्जयः।' इति भगवद्वचनात्।" इति शाङ्करभाष्यम्॥ षोड़शद्वापरस्य व्यासः। यथा, देवीभागवते। १। ३। ३०।
"त्र्यारुणिः पञ्चदशे षोड़शे तु धनञ्जयः॥")
धनदः, पुं, (धनं दयते पालयतीति। दे ङ पालने+"आतोऽनुपसर्गे कः।"३। २। ३। इति कः।) कुवेरः। इत्यमरः। १। १। ७२॥ (यथा, देवीभागवते। ५। ३। ४०।
"त्रिविष्टपं ग्रहीष्यामि जित्वेन्द्रं वरुणं यमम्।
धनदं पावकञ्चैव चन्द्रसूर्य्यौ विजित्य च॥"
ब्रह्मा अस्य तपसा सन्तुष्ट एनं धनेशं चकार। यथा, अध्यात्मरामायणे। ७। १। ३८।
"ददौ तत्तपसा तुष्टो ब्रह्मा तस्मै वरं शुभम्।
मनोऽभिलषितं तस्य धनेशत्वमखण्डितम्॥")
हिज्जलवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (धनदः आश्रयित्वेनास्त्यस्येति अच्। हिमवत एकदेशः। यथा, महाभारते। १३। १९। १६।
"धनदं समतिक्रम्य हिमवन्तञ्च पर्व्वतम्॥"
धनं ददातीति। दा+कः।) दातरि, त्रि। इति मेदिनी। दे, ३२॥ (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे। ३। २३।
"उद्वेजयति भूतानि क्रूरवाक् धनदोऽपि सन्॥")
धनदाक्षी, स्त्री, (धनदस्य कुवेरस्य अक्षि इव पिङ्गलं पुष्पं यस्याः। षच् समासे। स्त्रियां ङीप्।) लताकरञ्जः। इति राजनिर्घण्टः॥
धनदानुजः, पुं, (धनदस्य कुवेरस्य अनुजः कनिष्ठः।) रावणः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघुः। १२। ५३।
"निग्रहात् स्वसुराप्तानां वधाच्च धनदानुजः।
रामेण निहितं मेने पदं दशसु मूर्द्धसु॥")
धनदायी, [न्] पुं, (धनं ददाति उपासकायेति। दा+णिनिः। "धनमिच्छेत् हुताशनात्।" इति वचनादेवास्य तथात्वम्।) अग्निः। इति शब्दरत्नावली॥ धनदातरि, त्रि॥
धनन्दा, स्त्री, (धेन धनेन नन्दं आनन्दं ददातीति। दा+कः।) बुद्धशक्तिभेदः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
धनपतिः, पुं, (धनानां पतिः।) कुवेरः। इति धनञ्जयः॥ (यथा, महाभारते। २। १२। ३।
"तथा धनपतेर्यक्षा गुह्यका राक्षसास्तथा॥")
अस्य उत्पत्तिर्यथा,—
महातपा उवाच।
"शृणु चान्यां वसुपतेरुत्पत्तिं पापनाशिनीम्।
यथा वायुः शरीरस्थो धनदः सम्बभूव ह॥
आद्यं शरीरं यत्तस्मिन् वायुरन्तःस्थितोऽभवत्।
प्रयोजनान्मूर्त्तिमत्त्वमादिशन् क्षेत्रदेवताः॥
तत्रामूर्त्तस्य वायोस्तु उत्पत्तिः कीर्त्त्यते मया।
तां शृणुष्व महाभाग! कथ्यमानां मयानघ!॥
ब्रह्मणः सृजतः सृष्टिं मुखाद्वायुर्विनिर्ययौ।
प्रचण्डशर्करावर्षी तं ब्रह्मा प्रत्यषेधयत्॥
मूर्त्तो भवस्व शान्तश्च तत्रोक्तो मूर्त्तिमान् भवन्।
सर्व्वेषाञ्चैव देवानां यद्वित्तं फलमेव च॥
तत् सर्व्वं पाहि येनोक्तं तस्माद्धनपतिर्भवेत्।
तस्य ब्रह्मा ददौ तुष्टस्तिथिमेकादशीं प्रभुः॥
तस्यामनग्निपक्काशी यो भवेन्नियतः शुचिः।
तस्यास्तु धनदो देवस्तुष्टः सर्व्वं प्रयच्छति॥
एषा धनपतेर्मूर्त्तिः सर्व्वकिल्विषनाशिनी।
य एतां शृणुयाद्भक्त्या पुरुषः पठतेऽपि वा॥
सर्व्वकाममवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति॥"
इति वराहपुराणम्॥
धनपिशाचिका, स्त्री, (धने पिशाचिकेव।) धनाशा। तत्पर्य्यायः। तृष्णा २। इति हारावली। १२५॥
धनपिशाची, स्त्री, (धने पिशाचीव।) तृष्णा। धनलोभः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
धनप्रिया, स्त्री, (धनवत् प्रिया।) काकजम्बूः। इति राजनिर्घण्टः॥

धनफलं, क्ली, (धनानां फलम् ।) दानभोगादि । यथा, अग्निरुवाच ।

"अग्निहोत्रफला वेदा दत्तभुक्तफलं धनम् ।
रतिपुत्त्रफला दाराः शीलवृत्तफलं श्रुतम् ॥"
इति वह्निपुराणे दानविधिनामाध्यायः ॥

धनवती, स्त्री, (धनमस्या अस्तीति । धन+मतुप् । मस्य वः । स्त्रियां ङीप् ।) धनिष्ठानक्षत्रम् । इति जटाधरः ॥

धनवान्, [त्] त्रि, (धनमस्यस्येति । धन+मतुप् । मस्य वः ।) धनविशिष्टः । धनी । इति हलायुधः ॥ (यथा, रामायणे ।२ । ६७ । १८ ।
"नाराजके जनपदे धनवन्तः सुरक्षिताः ।
शेरते विवृतद्वाराः कृषिगोरक्षजीविनः ॥")

धनस्यकः, पुं, गोक्षुरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (लालसया धनमिच्छतीति । धन+क्यच् । "सर्व्वप्रातिपदिकानां क्यचि लालसायां सुगसुकौ ।" ३ । १ । ५१ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या सुक् । ततो धनस्य इति नामधातुः+ण्वुल् । लालसया धनेच्छौ, त्रि ॥)

धनहरी, स्त्री, (धनं हरतीति । हृ+"हरतेरनुद्यमनेऽच् ।" ३ । २ । ९ । इति अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) चोरनामगन्धद्रव्यम् । तत्पर्य्यायः । राक्षसी २ चण्डा ३ क्षेमः ४ दुष्पत्रः ५ गणहासकः ६ । इत्यमरः । २ । ४ । १२८ ॥ दुष्कुलीनः ७ विरोधः ८ क्रोधमूर्च्छितः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ क्षेमकः १० कितवः ११ कोरकः १२ । इति जटाधरः ॥ धनहारके दन्त्यः, त्रि ॥

धनाधिपः, पुं, (धनानामधिपः ।) कुवेरः । इत्यमरः । १ । १ । ७२ ॥ (यथा, देवीभागवते । ५ । ७ । १८ ।
"सङ्गरं सम्परित्यज्य गते शक्रे शचीपतौ ।
यमो धनाधिपः पाशी जग्मुः सर्व्वे भयातुराः ॥")
अस्य ध्यानं यथा,—
"कुवेरञ्च प्रवक्ष्यामि कुण्डलाभ्यामलङ्कृतम् ।
हारकेयूररचितं सिताम्बरधरं शुभम् ॥
गदाधरञ्च कर्त्तव्यं वरदं मुकुटान्वितम् ।
नरयुक्तविमानस्थं मेषस्थं वापि कारयेत् ॥
वर्णेन पीतवर्णेन गुह्यकैः परिवारितम् ।
महोदरं महाकायं ऋद्ध्यष्टकसमन्वितम् ॥
गुह्यकैर्बहुभिर्युक्तं धनव्यग्रकरैस्तथा ॥"
इति मत्स्यपुराणम् ॥

धनाध्यक्षः, पुं, (धनानामध्यक्षः ।) कुवेरः । इति हलायुधः ॥ (यथा, अध्यात्मरामायणे । ७ । २ । ४७ ।
"ततः क्रुद्धो दशग्रीवो जगाम धनदालयम् ।
विनिर्जित्य धनाध्यक्षं जहारोत्तमपुष्पकम् ॥")
धनाधिकृतः । तहविलदार इति खाजाञ्चि इति च भाषा । तस्य लक्षणं यथा,—
"लोहवस्त्राजिनादीनां रत्नानाञ्च विधानवित् ।
विज्ञाता फल्गुसाराणामनाहार्य्यः शुचिः सदा ।
निपुणश्चाप्रमत्तश्च धनाध्यक्षः प्रकीर्त्तितः ॥
आयद्वारेषु सर्व्वेषु धनाध्यक्षसमा नराः ।
व्ययद्वारेषु च तथा कर्त्तव्याः पृथिवीक्षिता ॥"
इति मत्स्यपुराणे १८९ अः ॥

धनाशा, स्त्री, (धनानां आशा ।) धनलोभः । यथा, विष्णुपुराणे तथा हरिवंशे । ३० । ४६ ।
"जीर्य्यन्ति जीर्य्यतः केशा दन्ता जीर्य्यन्ति जीर्य्यतः ।
धनाशा जीविताशा च जीर्य्यतोऽपि न जीर्य्यति ॥"

धनाश्रीः, स्त्री, रागिणीविशेषः । धानसी इति भाषा । हनूमन्मते श्रीरागस्य तृतीयभार्य्या । अस्या जातिः षाड़वः । ग्रहं षड्जस्वरः । गानसमयः हिमर्त्तौ द्वितीयप्रहरः कस्यचिन्मते दिवावसानम् । रागमालायामस्या रूपं वियोगिनी रमणी रक्तवसना विच्छेदवेदनया दुर्ब्बला कृशा च एकाकिनी वकुलवृक्षतलोपविष्टा रुदन्ती । कल्लिनाथमते मेघरागस्य चतुर्थभार्य्या । भरतमते मालकोषपुत्त्रगान्धाररागस्य पत्नी । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

धनिकः, पुं, (धनिना कायतीति । कै+कः ।) धन्याकम् । इति मेदिनी । के, १०६ ॥ अस्मिन्नर्थे क्लीवमिति राजनिर्घण्टः ॥ (धनमस्यस्येति । ठन् ।) धवः । इति हेमचन्द्रः ॥

धनिकः, त्रि, (धनं अस्त्यस्येति । "अत इनिठनौ ।" ५।२।११५ । इति ठन् ।) साधुः । धनी । इति मेदिनी । के, १०६ ॥ (यथा, कलाविलासे ।१।१८।
"धूर्त्तकरकन्दुकानां वारवधूचरणनूपुरमणीनाम् ।
धनिकगृहोत्पन्नानां मुक्तिर्नास्त्येव मुग्धानाम् ॥"
उत्तमर्णः । यथा, मनुः । ८ । ४७ ।
"अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थमुत्तमर्णेन चोदितः ।
दापयेद्धनिकस्यार्थमधमर्णाद्विभावितम् ॥")

धनिका, स्त्री, (धनिक+टाप् ।) साधुनारी । इति मेदिनी । के, १०६ ॥ वधूः । इति हेमचन्द्रः ॥ युवती । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रियङ्गुवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धनिष्ठा, स्त्री, (अतिशयेन धनवती । धन+इष्ठन् +टाप् ।) अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतत्रयोविंशनक्षत्रम् । तत्पर्य्यायः । श्रविष्ठा २ । इत्यमरः । १ । ३ । २२ ॥ वसुदेवता ३ । इति ज्योतिषम् ॥ भूतिः ४ निधानम् ५ धनवती ६ । इति जटाधरः ॥ अस्याः स्वरूपं यथा,—
"मत्तकोपरि समागते धने
मर्द्दलाकृतिनि पञ्चतारके ।
यान्ति कान्तिमति मेषलग्नतः
सारसाक्षिरसघस्रलिप्तिकाः ॥"
इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम् ॥
तत्र जातस्य फलम् ।
"आचारजातादरचारुशीलो
धनाधिशाली बलवान् दयालुः ।
यस्य प्रसूतौ च भवेद्धनिष्ठा
महत्प्रतिष्ठासहितो नरः स्यात् ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

धनी, [न्] त्रि, (धनमस्यस्येति । धन+इनिः ।) धनवान् । (यथा, देवीभागवते । १ ।१५ ।१३।
"गत्वा च धनिनां कार्य्या स्तुतिः सर्व्वात्मना बुधैः ॥")
तत्पर्य्यायः । इभ्यः २ आढ्यः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । १० ॥ यथा, कूर्म्मपुराणे १२० अः ।
"आढ्यो वा दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत् ।
भो भवत्पूर्ब्बकन्त्वेनमभिभाषेत धर्म्मवित् ॥"
"गृहं शरीरं मानुष्यं गुणाढ्यो ह्याढ्य उच्यते ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥
(उत्तमर्णः । यथा, मनुः । ८ । ६१ ।
"यादृशा धनिभिः कार्य्या व्यवहारेषु साक्षिणः ।
तादृशान् सम्प्रवक्ष्यामि यथावाच्यन्तञ्च तैः ॥")

धनीका, स्त्री, युवती । इति शब्दरत्नावली ॥

धनीयकं, क्ली, (धनाय हितम् । धन+छः । संज्ञायां कन् ।) धन्याकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

धनुः, पुं, (धनतीति । धन+"भृमृशीतृचरीति ।" उणां । १ । ७ । इति उः ।) चापः । (यथा, हितोपदेशे ।
"धनुर्वंशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति ॥")
राशिविशेषः । पियालवृक्षः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

धनुः, [स्] पुं, (धन+"अर्त्तिपृवपीति ।" उणां २ । ११८ । इति उसिः स च नित् ।) पियालवृक्षः । धनुर्धरे, त्रि । इति मेदिनी । से, २६ ॥

धनुः, [स्) क्ली, (धनतीति । धन शब्दे+"अर्त्तिपृवपीति ।"उणां २ । ११८ । इनि उसिः स च नित् ।) शरनिःक्षेपयन्त्रम् । धनुक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । चापः २ धन्व ३ शरासनम् ४ कोदण्डम् ५ कार्म्मुकम् ६ इष्वासः ७ । इत्यमरः । २ । ८ । ८३ ॥ स्थावरम् ८ गुणी ९ शरावापः १० तूणता ११ त्रिणता १२ । इति त्रिकाण्डशेषः । अस्त्रम् १३ धनूः १४ । इति जटाधरः ॥ तारकम् १५ काण्डम् १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"धनुस्तु द्विविधं प्रोक्तं शार्ङ्गं वांशं तथैव च ।
कोमलं वर्णदृढता तयोर्गुण उदाहृतः ॥
सुखसम्पत्तिकरणं समसुष्ठ्वायतं धनुः ।
विपदो मुष्टिवैषम्ये तदङ्गे भङ्गमावहेत् ॥"
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
धनुर्विद्यारम्भदिनं यथा,—
"शनिभौमबुधान्येषु वारेषु सुतिथौ हरौ ।
प्रबुद्धे चापविद्याया आरम्भः शुभदो मतः ॥"
इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥
विद्यारम्भोक्तनक्षत्राणि तत्र शुभानि ॥
(एतदस्त्रविद्यां ब्रह्मा पृथुनाम्ने महीपतये प्रथमं दत्तवान् । असौ एव लोकेषु अस्याः प्रचारमकरोत् । यदुक्तम् वैशम्पायनेन ।
"असिः पूर्ब्बं मया सृष्टो दुष्टनिग्रहकारणात् ।
भवादृशसमीपस्थो लोकान् शिक्षन् चरत्यसौ ॥
धनुरादायुधयुक्तौ त्वमेवादिः स्मृतो मया ।

तस्मात् शस्त्राणि चास्त्राणि ददानि तव पुत्रक ॥"
अस्य प्रमाणं यथा, वृहच्छार्ङ्गधरे ।
"चतुर्विंशाङ्गुलो हस्तश्चतुर्हस्तं धनुः स्मृतम् ।
तद्भवेन्मानवं चापं सर्व्वलक्षणसंयुतम् ॥"
तथा आग्नेयधनुर्व्वेदे ।
"चतुर्हस्तं धनुः श्रेष्ठं त्रिभिः सार्द्धैस्तु मध्यमम् ।
कनिष्ठन्तु त्रिभिः प्रोक्तं नित्यमेव पदातिनः ॥"
धनुस्तु शार्ङ्गवांशभेदेन द्विविधम् । यथा, युक्तिकल्पतरौ ।
"धनुस्तु द्विविधं प्रोक्तं शार्ङ्गं वांशं तथैव च ॥"
एतयोः प्रकारमाह धनुर्व्वेदे ।
"शार्ङ्गिकं त्रिणतं प्रोक्तं वैणवं सर्व्वनामितम् ॥"
शार्ङ्गधनुषः प्रमाणमाह वृहत्-शार्ङ्गधरे ।
"शार्ङ्गं पुनर्धनुर्दिव्यं तद्विष्णोः परमायुधम् ॥
वितस्तिसप्तमं मानं निर्म्मितं विश्वकर्म्मणा ॥
न स्वर्गे न च पाताले न भूमौ कस्यचित् करे ।
तद्धनुर्वशमायाति त्वञ्चैकं पुरुषोत्तम ॥
पौरुषेयन्तु यच्छार्ङ्गं बहुवत्सरशोभितम् ।
वितस्तिभिः सार्द्धषड्भिर्निर्म्मितं धनुषोऽधमम् ॥
प्रायो योग्यं धनुः शार्ङ्गं गजयोधाश्वसादिनाम् ।
रथिनाञ्च पदातीनां वांशं चापं प्रकीर्त्तितम् ॥"
वांशधनुषः प्रमाणमाह तत्रैव ।
"त्रिपर्व्वं पञ्चपर्व्वं वा सप्तपर्व्वं प्रकीर्त्तितम् ।
नवपर्व्वञ्च कोदण्डं चतुर्द्धा शुभकारणम् ॥
चतुष्पर्व्वञ्च षट्पर्व्वं अष्टपर्व्वं विवर्ज्जयेत् ॥"
"अतिजीर्णमपक्वञ्च ज्ञातिघृष्टं तथैव च ।
दग्धं छिद्रं न कर्त्तव्यं वाह्याभ्यन्तरहस्तकम् ॥
गुणहीनं गुणाक्रान्तं वास्तुदोषसमन्वितम् ।
गलग्रन्थिन्न कर्त्तव्या तलमध्ये तथैव च ॥"
"अपक्वं भङ्गमायाति अतिजीर्णन्तु कर्कशम् ।
ज्ञातिघृष्टन्तु सोद्वेगं कलहो बान्धवैः सह ॥
दग्धेन दह्यते वेश्म छिद्रं युद्धविनाशनम् ।
वाह्ये लक्ष्यं न लभ्येत तथैवाभ्यरेऽपि च ॥
हीने तु सन्धिते वाणे संग्रामे भङ्गकारकम् ।
आक्रान्ते च पुनः क्वापि न लक्ष्यं प्राप्यते दृढम् ॥"
"गलग्रन्थितलग्रन्थिधनहानिकरं धनुः ।
एभिर्दोषैर्विनिर्मुक्तं सर्व्वकार्य्यकरं स्मृतम् ॥"
उपलक्षेपकधनुषः प्रकारमाह तत्रैव ।
"उपलक्षेपकं चापं वैणवं तद्विरज्जुकम् ।
त्रिहस्तोत्सेधसहितं द्व्यङ्गुलीविस्तृतं तु तत् ॥"
आसनविशेषः । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । १ । २५ ।
"पादाङ्गुष्ठौ तु पाणिभ्यां गृहीत्वा श्रवणावधि ।
धनुराकर्षणं कुर्य्याद्धनुरासनमुच्यते ॥"*॥
चतुर्हस्तपरिमाणम् । काठा इति भाषा । यथा,
"चतुर्विंशाङ्गुलो हस्तश्चतुष्कं धनुः स्मृतम् ॥"
इति जलाशयतत्त्वम् ॥
मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गतनवमराशिः । तत्पर्य्यायः । तौक्षिकः २ । इति दीपिका । अस्य देवता पूर्व्वार्द्धमनुष्याकारशेषार्द्धाश्वाकारधनुर्धारी पुरुषः । स मूलापूर्व्वाषाढासमुदायोत्तराषाढ़प्रथमपादेन भवति । स च शीर्षोदयः पीतः स्वर्णवर्णो वा पर्व्वतचरः महाशब्दकरः पूर्व्वदिक्स्वामी दृढ़ाङ्गः रूक्षः क्षत्रियवर्णः उग्रः पित्तप्रकृतिरित्यर्थः अल्पसन्तानः अल्पस्त्रीसङ्गः अग्निराशिः ॥ * ॥ एतद्राशिजातफलं यथा, "क्रोधी इतवाक् पुण्यमतिः शुचिः प्राज्ञः सुखी सर्व्वलोकालापी च ॥" इति जातकचन्द्रिकादयः ॥ * ॥ अपि च ।
"बहुकलाकुशलः प्रबलो महान्
विमलताकलितः सरलोक्तिभाक् ।
शशधरे हि धनुर्धरगे नरो
धनकरो न करोति धनव्ययम् ॥"
तल्लग्नजातफलं यथा,—
"धनुर्लग्ने समुत्पन्नो नीतिमान् धनवान् सुखी ।
कुलमध्ये प्रधानश्च प्राज्ञः सर्व्वस्य पोषकः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

धनुःपटः, पुं, (धनुष इव पटो विस्तारो यस्य ।) पियालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"पियालस्तु खरस्कन्धश्चारो बहुलवल्कलः ।
राजादनस्तापसेष्टः सन्नकद्रुर्धनुःपटः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

धनुःशाखा, स्त्री, (धनुरिव शाखा यस्याः ।) मूर्व्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धनुःश्रेणी, स्त्री, (धनुषः श्रेणीव ।) मूर्व्वा । महेन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्याः पर्य्यायो वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"तेजनी पिलुनी देवा तिक्तवल्ली पृथक्त्वचा ।
धनुःश्रेणी मधुरसा मूर्व्वा निर्दहनीति च ॥")

धनुर्गुणा, स्त्री, (धनुषो गुणो यस्याः ।) मूर्व्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (मूर्व्वाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

धनुर्द्रुमः, पुं, (धनुषो द्रुमः ।) वंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धनुर्धरः, पुं, (धरतीति । धृ+अच् । धनुषो धरः ।) धनुर्धारी । तिरन्दाज इति भाषा । तत्पर्य्यायः । धन्वी २ धनुष्मान् ३ धानुष्कः ४ निषङ्गी ५ अस्त्री ६ तूणी ७ धनुर्भृत् ८ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३५ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३४ । २७ ।
"प्रयतिष्ये तथा कर्त्तुं यथा नान्यो धनुर्धरः ।
त्वत्समो भविता लोके सत्यमेतत् ब्रवीमि ते ॥"
स्वनामख्यातो धृतराष्ट्रस्य पुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ११७ । ११ ।
"कवची निषङ्गी कुण्डी च कुण्डधारो धनुर्धरः ॥")

धनुर्धारी, [न्] त्रि, (धनुर्धरतीति । धृ+णिनिः ।) धनुर्धरः । तस्य लक्षणं यथा,—
"शूरश्च बलयुक्तश्च गजाश्वरथकोविदः ।
धनुर्धारी भवेत्प्राज्ञः सर्व्वक्लेशसहः शुचिः ॥"
इति मत्स्यपुराणे १८६ अः ॥

धनुर्भृत्, पुं, (धनुर्बिभर्त्तीति । भृ+क्विप् ।) धनुर्धरः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३५ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ११ ।
"अवनिमेकरथेन वरूथिना
जितवतः किल तस्य धनुर्भृतः ॥")

धनुर्मध्यं, क्ली, (धनुषो मध्यम् ।) चापमध्यभागः । तत्पर्य्यायः । लस्तकः २ । इत्यमरः ।२।८।८५॥

धनुर्माला, स्त्री, (धनुषो माला श्रेणीव ।) मूर्व्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धनुर्यासः, पुं, (धनुरिव यासः ।) धन्वयासः । दुरालभा । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"यासो यवासो दुस्पर्शो धनुर्यासो दुरालभा ॥")

धनुर्लता, स्त्री, (धनुषो लतेव ।) सोमवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

धनुर्वृक्षः, पुं, (धनुषो वृक्षः ।) धन्वनवृक्षः । (अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"धन्वनः पिच्छिलत्वक् च धनुर्वृक्षश्च धर्म्मणः ॥")
वंशः । भल्लातकः । अश्वत्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धनुर्व्वेदः, पुं, (धनूंषि उपलक्षणेन धनुरादीन्यस्त्राणि विद्यन्ते ज्ञायन्तेऽनेनेति । विद+करणे घञ् ।) धनुर्व्विद्याबोधकशास्त्रम् । तत्तु यजुर्व्वेदस्योपवेदः । इति चरणव्यूहः ॥ (यथा, मधुसूदनसरस्वतीकृतप्रस्थानभेदे ।
"यजुर्व्वेदस्योपवेदो धनुर्व्वेदः पादचतुष्टयात्मको विश्वामित्रप्रणीतः । तत्र प्रथमो दीक्षापादः । द्वितीयः संग्रहपादः । तृतीयः सिद्धिपादः । चतुर्थः प्रयोगपादः । तत्र प्रथमे पादे धनुर्लक्षणमधिकारिनिरूपणञ्च कृतम् । तत्र धनुःशब्दश्चापे रूढ़ोऽपि चतुर्विधायुधवाचको वर्त्तते । तच्च चतुर्विधम् । मुक्तममुक्तं मुक्तामुक्तं यन्त्रमुक्तञ्च । तत्र मुक्तं चक्रादि । अमुक्तं खड्गादि । मुक्तामुक्तं शल्यावान्तरभेदादि । यन्त्रमुक्तं शरादि । तत्र मुक्तमस्त्रमित्युच्यते । अमुक्तं शस्त्रमित्युच्यते । तदपि ब्राह्मवैष्णवपाशुपतप्राजापत्याग्नेयादिभेदादनेकविधम् । एवं साधिदैवतेषु समन्त्रेषु चतुर्विधायुधेषु येषामधिकारः क्षत्रियकुमाराणां तदनुयायिनाञ्च ते सर्व्वे चतुर्विधाः । पदातिरथगजतुरगारूढ़ाः । एवं दीक्षाभिषेकशाकुनमङ्गलकरणादिकञ्च सर्व्वमपि प्रथमे पादे निरूपितम् । सर्व्वेषामस्त्रशस्त्रविशेषाणां आचार्य्यस्य लक्षणपूर्व्वकं संग्रहणं संग्रहपादे द्वितीये दर्शितम् । गुरुसम्प्रदायसिद्धानां शास्त्रविशेषाणां पुनः पुनरभ्यासो मन्त्रदेवतासिद्धिकरणादिकं तृतीये पादे । एवं देवतार्च्चनाभ्यासादिभिः सिद्धानां अस्त्रशस्त्रविशेषाणां प्रयोगश्चतुर्थे पादे निरूपितः ॥")

धनुष्करः, पुं, (धनुः करोतीति । धनुस्+कृ+ "दिवाविभेति ।" ३ । २ । २१ । इति टः ।) धनुः करे यस्य इति व्यधिकरणबहुव्रीहिसमासो वा । धानुष्कः ॥

धनुष्पटः, पुं, (धनुष इव पटो विस्तारो यस्य ।) पियालवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३५ ॥

धनुष्मान्, [त्] पुं, (धनुर्विद्यते यस्य । धनुस्+मतुप् ।) धनुर्धरः । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥

(यथा, रघुः । ७ । ५६ ।
"रथी निषङ्गी कवची धनुष्मान्
दृप्तः स राजन्यकमेकवीरः ॥")

धनूः, स्त्री, (धन धान्ये शब्दे वा + "कृषिचमितनिधनीति ।" उणां १ । ८२ । इति ऊः ।) धनुः । इति जटाधरः ॥ धान्यसञ्चये धनुषि च पुं । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

धनेयकं, क्ली, धन्याकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

धनेश्वरः, पुं, (धनानामीश्वरः ।) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः । २ । १०४ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २२८ । ३२ ।
"जगृहुः सर्व्वशस्त्राणि स्वानि स्वानि सुरास्तथा ।
कालदण्डं यमो राजन् ! गदाञ्चैव धनेश्वरः ॥"
विष्णुः । यथा, तत्रैव । १३ । १४९ । ६३ ।
"वत्सरो वत्सलो वत्सी रत्नगर्भो धनेश्वरः ॥"
मुग्धबोधप्रणेतुर्वोपदेवस्य गुरुः । यदुक्तम् ।
"विद्वद्धनेश्वरच्छात्रो भिषक्केशवनन्दनः ।
वोपदेवश्चकारेदं विप्रो वेदपदास्पदम् ॥")

धन्यः, पुं, (धनाय हितः । धन + यत् ।) अश्वकर्णवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धन्यः, त्रि, (धनाय हितः । धन + यत् ।) पुण्यवान् । सुकृती । इत्यमरः । ३ । १ । ३ ॥
"स्वनाम्ना पुरुषो धन्यः पितृनाम्ना च मध्यमः ।
अधमो भ्रातृनाम्ना च मातृनाम्नाधमाधमः ॥"
इति गोयीचन्द्रधृतपद्यम् ॥
धन्यत्वकथनं यथा,—
सनत्कुमार उवाच ।
"विस्तीर्णवालुकामध्ये कच्छपः शतयोजनः ।
भीतश्च कम्पितस्तत्र दृष्टो दुःखी च सुव्यथितः ॥
निःसारितो राघवेण मीनेन च महात्मना ।
धन्योऽसीति मयोक्तश्च नाहं धन्य उवाच सः ॥
चीरोदसागरो धन्यो जन्तवो यत्र मद्विधाः ।
भवान् धन्योऽसि चीरोद ! तेनोक्तो नाहमेव च ॥
धन्या वसुन्धरा देवी यत्रैव सप्त सागराः ।
धन्यासि वसुधेत्युक्ता नाहमेवेत्युवाच सा ॥
धन्योऽनन्तो समाधारः कृष्णांशो नागराड्विभुः ।
धन्योऽसीत्युक्तः परमो धन्यो नाहमुवाच सः ॥
धन्यश्च भगवान् ब्रह्मा विधाता जगतामपि ।
धन्योऽसि तत्र धाता च धन्यो नाहमुवाच सः ॥
धन्यो महेश्वरो देवो योगीन्द्राणां गुरोर्गुरुः ।
धन्योऽसीत्युक्तः शम्भुश्च धन्यो नाहमुवाच सः ॥
धन्यो गणेश्वरो देवो देवानां प्रवरः परः ।
देवेषु धन्यो मान्योऽसीत्युक्तो गणपतिर्मया ॥
नाहं धन्यो मुनिश्रेष्ठ ! सस्मितश्चेत्युवाच सः ।
धन्या वेदाश्च चत्वारः कर्म्माणि यद्व्यवस्थया ॥
तस्माद्धन्याश्च ते वेदा गच्छ तत्र मनीषिणः ।
यूयं धन्याश्च मान्याश्चेत्युक्ता वेदा मया ततः ॥
ऊचुस्ते न वयं धन्या यज्ञसंघश्च साम्प्रतम् ।
वयं यवस्थाकर्त्तारो यज्ञौघः फलदः स्वयम् ।
तस्माद्धन्यः स एवापि गच्छ गच्छ महामुने ! ॥
धन्योऽसि यज्ञसंघोऽसीत्युक्तस्तत्र मया विभो ! ।
ऊचुस्ते न वयं धन्या धन्यं कर्म्म शुभं मुने ! ॥
शुभकर्म्मासि धन्यं त्वं नाहं धन्यमुवाच तत् ।
श्रीकृष्णः परमात्मा च धन्यो मान्यश्च निश्चितम् ॥
धन्योऽसीति मयोक्तश्च दक्षिणाभिः सहेति च ।
इत्युक्तो भगवतात्यत्र कथितं सर्व्वकारणम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८७ अः ॥
(धनं लब्धा । धन + "धनगणं लब्धा ।" ४ । ४ । ८४ । इति यत् । धनलब्धा ॥ पुं, धनस्य निमित्तं संयोगो उत्पातो वा । "गोद्व्यचोऽसंख्या परिमाणाश्वादेर्यत् ।" ५ । १ । ३९ । इति यत् ॥)

धन्यव्रतं, क्ली, (धन्यं धनजनकं व्रतम् ।) धनजनकव्रतविशेषः । कुवेरः पूर्व्वं शूद्र आसीत् एतद्व्रतं कृत्वा धनपतिरभूत् । इति वराहपुराणम् ॥

धन्या, स्त्री, (धन्य + टाप् ।) आमलकी । इति मेदिनी । ये, ३३ ॥ धन्याकम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८३ ॥ (मनोः कन्या । इयमेव ध्रुवस्य पत्नी । यथा, मत्स्यपुराणे । ४ । ३८ ।
"धन्या नाम मनोः कन्या ध्रुवाच्छिष्टमजीजनत् ॥")

धन्याकं, क्ली, (धन्यते भक्षार्थिभिरिति । धन + "पिनाकादयश्च ।" उणां ४।१५। इत्याकप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) धनिया इति ख्यातं शस्यम् । तत्पर्य्यायः। छत्रा २ वितुन्नकम् ३ कुस्तुम्बुरु ४ । इत्यमरः । २ । ९ । ३८ ॥ धान्यकम् ५ धन्यम् ६ धनिकम् ७ धनीयकम् ८ कुस्तुम्बुरी ९ धान्याकम् १० तुम्बुरु ११ धन्या १२ तुम्बुरी १३ धनेयकम् १४ । इति भरतधृतकोषान्तरम् ॥ धानकम् १५ धान्यम् १६ धानेयम् १७ धनिका १८ छत्राधान्यम् १९ सुगन्धि २० शाकयोग्यम् २१ सूक्ष्मपत्रम् २२ जनप्रियम् २३ धान्यबीजम् २४ बीजधान्यम् २५ वेधकम् २६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुलटी २७ धेनिका २८ धन्यकम् २९ धाना ३० धानेयकम् ३१ । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । कषायत्वम् । पित्तज्वरकासतृषाच्छर्द्दिकफनाशित्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्निग्धत्वम् । वृष्यत्वम् । मूत्रलत्वम् । लघुत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । वीर्य्यकारित्वम् । पाचनत्वम् । रोचनत्वम् । ग्राहित्वम् । स्वादुपाकित्वम् । त्रिदोषदाहश्वासार्शःक्रिमिनाशित्वञ्च ॥
"आर्द्रन्तु तद्गुणं स्वादु विशेषात् पित्तनाशनम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
"शिलायां साधु संपिष्टं धान्यकं वस्त्रगालितम् ।
शर्करोदकसंमिश्रं कर्पूरादिसुसंस्कृतम् ॥
नवीने मृण्मये पात्रे स्थितं पित्तहरं परम् ॥"
राजनिर्घण्टः ॥

धन्व, [न्] क्ली, (धन्वाते गम्यते दुर्गमादिस्थलेऽनेनेति । धन्व गतौ सौत्रो धातुः + कनिन् ।) धनुः । (धन्वाते गम्यतेऽत्र इति ।) स्थलम् । इति मेदिनी । ने, ७८ ॥ (यथा,—
"चरोऽनूपजलाकाशधन्वादौ भक्ष्यसंविधिः ।
जलजानूपजाश्चैव जलानूपचराश्च ये ॥
गुरुभक्ष्याश्च ये सत्त्वाः सर्व्वे ते गुरवः स्मृताः ।
लघुभक्ष्यास्तु लघवो धन्वजा धन्वचारिणः ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अः ॥)

धन्वं, क्ली, (धनतीति । धन शब्दे + "उक्षादयश्च ।" उणां ४ । ९५ । इति वनप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) धनुः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २०० । ४३ ।
"धनुर्धराय देवाय प्रियधन्वाय धन्विने ।
धन्वन्तराय धनुषे धन्वाचार्य्याय ते नमः ॥")

धन्वङ्गः, पुं, (धनोर्धनुष इव अङ्गं यस्य ।) धन्वनवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ धामिनी इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायगुणाः ।
"धन्वङ्गस्तु धनुर्वृक्षो गोत्रवृक्षः सुतेजनः ।
धन्वङ्गः कफपित्तास्रकासघ्नस्तुवरो लघुः ।
बृंहणो बलकृद्रूक्षसन्धिकृद्व्रणरोपणः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
पुस्तकान्तरे धन्वगोऽपि पाठः ॥

धन्वदुर्गं, क्ली, (धन्वना निर्जलस्थलेन वेष्टितं दुर्गम् ।) चतुर्दिक्षु मरुवेष्टितपञ्चयोजनपरिमितमनुदकस्थलम् । निर्जलदेशः । इति महाभारते राजधर्म्मः ॥ (यथा, मनुः । ७ । ७० ।
"धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा ।
नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत् पुरम् ॥")

धन्वनः, पुं, (धन्वति दृढ़त्वं गच्छतीति । धन्व गतौ सौत्रधातुः + ल्युः ।) वृक्षविशेषः । इति रत्नमाला ॥ धामनि इति भाषा । (यथा, रामायणे । २ । ९४ । ९ ।
"वदर्य्यामलकैर्नीपैर्वेत्रधन्वनवीजकैः ॥")
तत्पर्य्यायः । रक्तकुसुमः २ धनुर्वृक्षः ३ महाबलः ४ रुजासहः ५ पिच्छिलकः ६ रूक्षस्वादुफलः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । कफनाशित्वम् । दाहशोषकरत्वम् । ग्राहित्वम् । कण्ठामयशमनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (फले, क्ली । यथा, महाभारते । ३ । ११९ । १३ ।
"करूषकाणीङ्गुदधन्वनानि
पिप्पलानां कामकारं कुरुष्व ॥")

धन्वन्तरिः, पुं, (धनुरुपलक्षणत्वात् शल्यादिचिकित्साशास्त्रं तस्य अन्तं ऋच्छतीति । ऋ गतौ + "अच इः ।" उणां ४ । १३८ । इति इः ।) देववैद्यः । स भगवदवतारः । यथा,—
"धन्वन्तरिश्च भगवान् स्वयमेव कीर्त्ति-
र्नाम्ना नृणां पुरुरुजां रुज आशु हन्ति ।
यज्ञे च भागममृतायुरवावरुन्ध
आयुष्यवेदमनुशास्त्यवतीर्य्य लोके ॥
स वै भगवतः साक्षात् विष्णोरंशांशसम्भवः ।
धन्वन्तरिरिति ख्यात आयुर्व्वेददृगिज्यभाक् ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥
"नारायणांशो भगवान् स्वयं धन्वन्तरिर्महान् ।
पुरा समुद्रमथने समुत्तस्थौ महोदधेः ॥
सर्व्ववेदेषु निष्णातो मन्त्रतन्त्रविशारदः ।
शिष्यो हि वैनतेयस्य शङ्करस्योपशिष्यकः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५१ अध्यायः ॥

अन्यच्च। "काशस्य काशिराजः तस्य दीर्घतमाः पुत्त्रोऽभूत्। धन्वन्तरिस्तु दीर्घतमसोऽभूत्। न हि संसिद्धकार्य्यकारणः सकलसम्भूतिष्वशेषज्ञानवित्। भगवता नारायणेन चातीतसम्भूतौ तस्मै वरो दत्तः। काशिराजगोत्रेऽवतीर्य्य त्वमष्टधा सम्यगायुर्व्वेदं करिष्यसि। यज्ञभाक् त्वं भविष्यसीति। तस्य च धन्वन्तरेः पुत्त्रः केतुमान् केतुमतो भीमरथः। तस्यापि दिवोदासः।" इति विष्णुपुराणम्।४।८।२-५॥*॥ अस्यार्थः।"संसिद्धकार्य्यकारणः जरादिरहितदेहेन्द्रियः। संयतदेहेन्द्रिय इति वा। सकलसम्भूतिषु सर्व्वेष्वपि जन्मसु। अशेषज्ञानवित् सर्व्वशास्त्रवित्। अतीतसम्भूतौ क्षीराब्धौ जन्मनि। अष्टधा अष्टाङ्गमायुर्व्वेदम् तदुक्तं लघुवाग्भटे। कायबालग्रहोर्द्ध्वाङ्गशल्यदंष्ट्राजराविषम्। अष्टावङ्गानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संस्थितेति।" इति तट्टीकायां स्वामी॥*॥ दिवोदासः। इति त्रिकाण्डशेषः॥(धन्वन्तरिप्रादुर्भावो यथा,

"एकदा देवराजस्य दृष्टिर्निपतिता भुवि।
तत्र तेन नरा दृष्टा व्याधिभिर्भृशपीड़िताः॥
तान् दृष्ट्वा हृदयन्तस्य दयया परिपीड़ितम्।
दयार्द्रहृदयः शक्रो धन्वन्तरिमुवाच ह॥
धन्वन्तरे! सुरश्रेष्ठ! भगवन्! किञ्चिदुच्यते।
योग्यो भवसि भूतानामुपकारपरो भव॥
उपकाराय लोकानां केन किन्न कृतं पुरा।
त्रैलोक्याधिपतिर्विष्णुरभूत्मत्स्यादिरूपवान्॥
तस्मात्त्वं पृथिवीं याहि काशीमध्ये नृपो भव।
प्रतीकाराय रोगाणामायुर्व्वेदं प्रकाशय॥
इत्युक्त्वा सुरशार्द्दूलः सर्व्वभूतहितेप्सया।
समस्तमायुषो वेदं धन्वन्तरिमुपादिशत्॥
अधीत्य चायुषो वेदमिन्द्राद्धन्वन्तरिः पुरा।
आगत्य पृथिवीं काश्याञ्जातो बाहुजवेश्मनि।
नाम्ना तु सोऽभवत् ख्यातो दिवोदास इति क्षितौ।
बाल एव विरक्तोऽभूच्चचार सुमहत्तपः॥
यत्नेन महता ब्रह्मा तं काश्यामकरोन्नृपम्।
ततो धन्वन्तरिर्लोकैः काशीराजोऽभिधीयते॥
हिताय देहिनां स्वीया संहिता विहितामुना।
अयं विद्यार्थिनो लोकान् संहितान्नाम-
पाठयत्॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) विक्रमादित्यराजस्य नवरत्नान्तर्गतरत्नविशेषः। यथा,—

"धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य॥"
इति नवरत्नम्॥

(धनोर्धनुर्व्वेदस्य अन्तमृच्छतीति। महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। १०३।
"धन्वन्तरिर्धूमकेतुः स्कन्दो वैश्रवणस्तथा॥")

धन्वन्तरिग्रस्ता, स्त्री, (धन्वन्तरिणा ग्रस्ता।) कटुकी। इति शब्दचन्द्रिका॥

धन्वयवासः, पुं, (धन्वदेशोद्भवो यवासः।) दुरालभा। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (दुरालभाशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

धन्वयवासकः, पुं, (धन्वयवास+स्वार्थे कन्।) दुरालभा। इति राजनिर्घण्टः॥

धन्वयासः, पुं, (धन्वदेशोद्भवो यासः यवासः।) दुरालभा। इत्यमरः। २। ४। ६१॥

धन्वा, [न्] पुं, (धन्वति जलाभावं गच्छतीति। धन्व+"कनिन् युवृषीति।" उणां १। १५६। इति कनिन्।) मरुदेशः। इत्यमरः।२।१।५॥ (यथा, ऋग्वेदे। ६। ३४। ४।
"जनं न धन्वन्नभि सं यदापः सत्रा वावृधुर्हवनानि यज्ञैः॥"
अन्तरिक्षम्। लक्षणात् उदकमपि। यथा, ऋग्वेदे। १। १६८। ५।
"धन्वच्युत इषां न यामनि पुरुप्रैषा अहन्योनैतशः॥"
"धन्वच्युतो न धन्वन्शब्दोऽन्तरिक्षस्य वचनः तेन तत्स्थमुदकं लक्ष्यते उदकस्राविणो मेघा इव।" इति तद्भाष्ये सायनः॥)

धन्वी, [न्] त्रि, (धनुश्चापोऽस्यस्येति। व्रीह्यादित्वात् इनिः।) धनुर्धरः। इत्यमरः। २। ८। ६९॥ (यथा, कुमारे। ३। १०।
"कुर्य्यां हरस्यापि पिनाकपाणे-
र्धैर्य्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये॥")
विदग्धः। इति विश्वः॥

धन्वी, [न्] पुं, (धन्वमस्त्यस्येति। धन्व+इनिः।) दुरालभा। अर्ज्जुनवृक्षः। (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"धन्वी धनञ्जयः पार्थो नदीजः ककुभोऽर्ज्जुनः।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
वकुलः। इति राजनिर्घण्टः॥ पार्थः। इति विश्वः॥ (विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४९। २२।
"ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः॥"
महादेवः। यथा, तत्रैव। १३। १७। ४२।
"कमण्डलुधरो धन्वी बाणहस्तः कपालवान्॥"
तामसमनोः पुत्त्रविशेषः। यथा, हरिवंशे। ७। २४।
"तपोरतिरकल्माषस्तन्वी धन्वी परन्तपः।
तामसस्य मनोरेते दश पुत्त्रा महाबलाः॥")

धम, ध्माने। ध्माने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) धमति। सौत्रधातुरयम्। इति दुर्गादासः॥

धमः, त्रि, (धमतीति। धम+अच्।) अग्निसंयोगकर्त्ता। शब्दकर्त्ता। इति धमधातोः पचादित्वादच्प्रत्ययेन साध्यः॥

धमकः, पुं, (धमतीति। ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः+"घ्मो धम च।" उणां २। ३५। इति क्वुन् धमादेशश्च।) कर्म्मकारः। इत्युणादिकोषः॥

धमनः, पुं, (धम्यतेऽग्निरनेनेति। धम+करणे ल्युट्।) नलः। इत्यमरः। २। ४। १६२॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"नलः पोटगलः शून्यमध्यश्च धमनस्तथा॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
धमतीति। धम+ल्युः।) भस्त्राध्मापके क्रूरे च त्रि। इति मेदिनी। ने, ७८॥

धमनिः, स्त्री, (धम्यते इति। धम+"अर्त्तिसृधृधमीति।" उणां २।१०३। इति अनिः।) धमनी। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, अथर्व्ववेदे। ६। ९०। २।
"यास्ते शतं धमनयोऽङ्गान्यनु विष्ठिताः॥"
प्रह्लादभ्रातुर्ह्रादस्य पत्नी। सा तु वातापेरिल्वलस्य च जननी। यथा, भागवते। ६। १८। १५।
"ह्रादस्य धमनिर्भार्य्यासूत वातापिमिल्वलम्॥"
धमतिर्गतिकर्म्मा। गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः। गम्यते ज्ञायतेऽर्थोऽनया। ज्ञायते वा विद्वद्भिः साध्वसाधुविभागेन। यद्वा, 'धमति' इति वधकर्म्मस्वपि पठ्यते धमति हन्त्यनया शापाक्रोशादिरूपयेति। वाक्। शब्दः। इति निघण्टुः। १। ११॥ यथा, ऋग्वेदे। २। ११। ८।
"दूरे पारे वाणीं वर्धयन्त
इन्द्रेषितां धमनिं पप्रथन्नि॥")

धमनी, स्त्री, (धमनि+वा ङीष्।) नाड़ी। (यथा, महाभारते। १२। २१४। १७।
"दश विद्यात् धमन्योऽत्र पञ्चेन्द्रियगुणावहाः।
याभिः सूक्ष्माः प्रजायन्ते धमन्योऽन्याः सहस्रशः॥"
यथा,—
"ओजोवहाः शरीरे वा विधम्यन्ते समन्ततः।
येनौजसा वर्त्तयन्ति प्रीणिताः सर्व्वदेहिनः॥
यद्वते सर्व्वभूतानां जीवितं नावतिष्ठते।
यत्सारमादौ गर्भस्य यौऽसौ गर्भरसाद्रसः॥
संवर्त्तमानं हृदयं समाविशति यत् पुरा।
यस्य नाशात्तु नाशोऽस्ति धारि यद्धृदयाश्रितम्॥
यच्छरीररसं देहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः।
तत्फला विविधा वाताः फलन्तीति महाफलाः॥
ध्मानाद्धमन्यः स्रवणात् स्रोतांसि सरणात्
सिराः॥"
इति चरके सूत्रस्थाने त्रिंशेऽध्याये॥
"चतुर्व्विंशतिर्धमन्यो नाभिप्रभवा अभिहिताः। तत्र केचिदाहुः सिरा धमनी स्रोतसामविभागः सिराविकारा एव धमन्यः स्रोतांसि चेति। तत्तु न सम्यक्। अन्या एव हि धमन्यः स्रोतांसि च सिराभ्यः कस्माद्व्यञ्जनान्यत्वान्मूलसन्नियमात् कर्म्मवैशेष्यादागमाच्च केवलन्तु परस्परसन्निकर्षात् सदृशागमकर्म्मत्वात् सौक्ष्म्याच्च विभक्तकर्म्मणामप्यविभाग इव कर्म्मसु भवति॥ तासान्तु नाभिप्रभवाणां धमनीनामूर्द्ध्वगा दश दश चाधोगामिन्यश्चतस्रस्तिर्य्यग्गाः। ऊर्द्ध्वगाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धप्रश्वासोच्छ्वासजृम्भितक्षुद्धसितकथितरुदितादीन्विशेषानभिवहन्त्यः शरीरं धारयन्ति। तास्तु हृदयमभिप्रपन्नास्त्रिधा

जायन्ते तास्त्रिंशत्। तासान्तु वातपित्तकफशोणितरसान् द्वे द्वे वहतस्ता दश शब्दरूपरसगन्धानष्टाभिर्गृह्णीते। द्वाभ्यां भाषते च द्वाभ्यां घोषं करोति द्वाभ्यां स्वपिति द्वाभ्यां प्रतिबुध्यते द्वे चाश्रुवाहिन्यौ। द्वे स्तन्यं स्त्रिया वहतः स्तनसंश्रिते। ते एव शुक्रं नरस्य स्तनाभ्यामभिवहतः। तास्त्वेतास्त्रिंशत् सविभागा व्याख्याता एताभिरूर्द्ध्वं नाभेरुदरपार्श्वपृष्ठोरःस्कन्धग्रीवाबाहवो धार्य्यन्ते याप्यन्ते च॥"

"अधोगमास्तु वातमूत्रपुरीषशुक्रार्त्तवादीन्यधो वहन्ति। तास्तु पित्ताशयमभिप्रतिपन्नास्तत्रस्थमेवान्नपानरसं विपक्वमौष्ण्याद्विवेचयन्त्योऽभिवहन्त्यः शरीरं तर्पयन्त्यर्पयन्ति चोर्द्ध्वगतानां तिर्य्यग्गतानां रसस्थानञ्चाभिपूरयन्ति मूत्रपुरीषस्वेदांश्च विरेचयन्त्यामपक्वाशयान्तरे च त्रिधा जायन्ते तास्त्रिंशत्। तासान्तु वातपित्तकफशोणितरसान् द्वे द्वे वहतस्ता दश द्वे अन्नवाहिन्यावन्त्राश्रिते तोयवहे द्वे मूत्रवस्तिमभिप्रपन्ने मूत्रवहे द्वे शुक्रवहे द्वे शुक्रप्रादुर्भावाय द्वे विसर्गाय ते एव रक्तमभिवहतो नारीणामार्त्तवसंज्ञम्। द्वे वर्च्चो निरसन्यौ स्थूलान्त्रप्रतिबद्धे। अष्टावन्यास्तिर्य्यग्गानां धमनीनां स्वेदमर्पयन्ति। तास्त्वेतास्त्रिंशत् स विभागा व्याख्याता एताभिरधोनाभेः पक्वाशयकटीमूत्रपुरीषगुदवस्तिमेढ्रसक्थीनि धार्य्यन्ते याप्यन्ते च॥"

"तिर्य्यग्गानान्तु चतसृणां धमनीनामेकैका शतधा सहस्रधा चोत्तरोत्तरं विभज्यन्ते तास्त्वसंख्येयास्ताभिरिदं शरीरं गवाक्षितं विबद्धमाततञ्च। तासां मुखानि रोमकूपप्रतिबद्धानि यैः स्वेदमभिवहन्ति रसञ्चापि सन्तर्पयन्त्यन्तर्बहिश्च तैरेव चाभ्यङ्गपरिषेकावगाहालेपनवीर्य्याण्यन्तः शरीरमभिप्रतिपद्यन्ते त्वचि विपक्वानि तैरेव स्पर्शसुखमसुखं वा गृह्णाति। तास्त्वेताश्चतस्रो धमन्यः सर्व्वाङ्गगताः सविभागा व्याख्याताः॥"

इति सुश्रुते शरीरस्थाने नवमेऽध्याये॥*॥) हट्टविलासिनी। इत्यमरः॥ हरिद्रा। ग्रीवा। इति हेमचन्द्रः। ३। २६५॥ पृश्निपर्णी। इति राजनिर्घण्टः॥ नलिका। इति भावप्रकाशः॥

धम्मिल्लः, पुं, (धमतीति। धम+विच्। मिलतीति। मिल+कः। पृषोदरादित्वात् साधुः। ततः कर्म्मधारयः।) संयताः कचाः। इत्यमरः। २।६।९७॥ खोपा इति भाषा। कुसुमगर्भो मौक्तिकपद्मरागलतिकादिना बहिःसंयतो बद्धः केशकलापः। इति भरतः॥ (यथा, गीतगोविन्दे। २। २१।

"साकूतस्मितमाकुलाकुलगलद्धम्मिल्लमुल्लासितभ्रूवल्लीकमलीकदर्शितभुजाबालार्द्धहस्तस्तनम्॥")

धरः, पुं, (धरति पृथिवीमिति। धृ+अच्।) पर्व्वतः। (यथा, माघे। ४। १८।

"उत्तुङ्गं धरं द्रष्टुमवेक्ष्य शौरिम्
उत्कन्धरंदारुक इत्युवाच॥")

कार्पासतूलकः। कूर्म्मराजः। वसुभेदः। इति मेदिनी। रे, ४८॥ (यथा, हरिवंशे। ३। ३९।

"आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलानलौ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवो नामभिः स्मृताः॥"

महादेवः। यथा, महाभारते।१३।१७।१०३।

"धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धरः॥"

विष्णुः। श्रीकृष्णः। यथा, तत्रैव।६।६३।३३।

"सर्व्वशोकमयो नित्यः शास्ता धाता धरो ध्रुवः॥"

धारके, त्रि॥ यथा, काकपक्षधरः॥)

धरणं, क्ली, (धरतीति। धृ+ल्युः।) मानभेदः। स तु चतुर्विंशतिरक्तिकारूपः। इति लीलावती॥ पलदशमांशः। इति वैद्यकम्॥ ("अथ मध्यमनिष्पावा वा एकोनविंशतिर्धरणम्॥"

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३१ अः॥

धृ+ल्युट्।) धारणम्। इति मेदिनी। णे,५४॥ (यथा, कुमारे।१।१७।

"यज्ञाङ्गयोनित्वमवेक्ष्य यस्य
सारं धरित्रीधरणक्षमञ्च॥")

धरणः, पुं, (धृ+ल्युः।) अद्रिपतिः। लोकः। स्तनः। धान्यम्। दिवाकरः। इति हेमचन्द्रः॥ सेतुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (वैद्यकमानविशेषः। यथा, पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम्।

"माषैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्धरणः स निगद्यते॥")

धरणिः, स्त्री, (धरति जीवादीनिति। धृ+"अर्त्तिसृधृधमीति।" उणां २।१०३। इति इनिः।) पृथिवी। इत्यमरः। २। १। २॥ (यथा, महाभारते। १२। ३४२। ४।

"ज्योतिर्धरणिवायुरहिते अन्धे जलैकार्णवे लोके॥")

धरणिधरः, पुं, (धरतीति। धृ+अच्। धरण्याः धरः।) विष्णुः। इति हलायुधः॥ (कच्छपः। पर्व्वतः। शेषः। इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः॥)

धरणी, स्त्री, (धरणि+वा ङीष्।) पृथिवी। इति मेदिनी। णे, ५४॥ (यथा, विष्णुपुराणे। १। ९। १४१।

"यदा तु भार्गवो रामस्तदाभूद्धरणीत्वियम्॥")

शाल्मलिवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ नाड़ी। कन्दविशेषः। तत्पर्य्यायः। धारणीया २ धीरपत्री ३ सुकन्दकः ४ कन्दालुः ५ वनकन्दः ६ कन्दाढ्यः ७ दण्डकन्दकः ८। अस्या गुणः। मधुरत्वम्। कफपित्तामयरक्तदोषकुष्ठकण्डूतिनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

धरणीकन्दः, पुं, (धरणी एव कन्दः।) धरणीनाममूलविशेषः। इति राजनिर्घण्टः॥

धरणीकीलकः, पुं, (धरण्याः पृथिव्याः कीलक इव।) पर्व्वतः। इति शब्दरत्नावली॥

धरणीधरः, पुं, (धरण्या धरः।) विष्णुः। इति हेमचन्द्रः। २। १३१॥ (यथा, महाभारते। १३। १४९। ३८।

"अहः सम्वर्त्तको वह्निरनिलो धरणीधरः॥")

कच्छपः। इति राजनिर्घण्टः॥ पर्व्वतः। यथा, "यो जातो धरणीधरेन्द्रतनयानाथाङ्घ्रिपाथोरुहासक्तः।" इत्यादि गोपीनाथतर्काचार्य्यः॥ (पृथिवीधारके, त्रि। यथा, हरिवंशे। ५३। ६८।

"देवानचोदयद्ब्रह्मा निग्रहार्थं सुरद्विषाम्।
नरश्चैव पुराणर्षिं शेषञ्च धरणीधरम्॥")

धरणीपूरः, पुं, (धरणीं पूरयति प्लावयतीति। पूर+अण्।) समुद्रः। इति शब्दरत्नावली॥

धरणीप्लवः, पुं, (प्लु+भावे अप्। धरण्याः पृथिव्याः प्लवः प्लावो यस्मात्।) समुद्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

धरणीश्वरः, पुं, (धरण्या ईश्वरः।) शिवः। इति शब्दरत्नावली॥

धरणीसुता, स्त्री, (धरण्याः सुता।) सीता। इति हेमचन्द्रः। ३। ३६७॥ (एतदुत्पत्तिकथा यथा, कालिकापुराणे ३७ अध्याये।

"नारदस्योपदेशेन यज्ञभूमिं ततो नृपः।
हलेन दारयामास यज्ञवाटावधि स्वयम्॥
तद्भूमिजातसीतायां शुभां कन्यां समुत्थिताम्।
लेभे राजा मुदा युक्तः सर्व्वलक्षणसंयुताम्॥
तस्यान्तु जातमात्रायां पृथिव्यन्तर्हिता स्वयम्।
जगाद वचनञ्चेदं गौतमं नारदं नृपम्॥
पृथिव्युवाच।
एषा सुता मया दत्ता तव राजन्! मनोहरा।
एनां गृहाण सुभगां कुलद्वयशुभावहाम्॥")

धरा, स्त्री, (धरति जीवसंघानिति। धृ+अच्। यद्वा, ध्रियते शेषेण इति। धृ+अप्। टाप्।) पृथिवी। इत्यमरः। २। १। २॥ (यथा, देवीभागवते। ३। १३। ८।

"धारणाच्च धरा प्रोक्ता पृथ्वी विस्तारयोगतः॥")

गर्भाशयः। मेदः। इति मेदिनी। रे, ४६॥ नाड़ी। इति राजनिर्घण्टः॥ महादानविशेषः। तद्यथा,—

"अथातः संप्रवक्ष्यामि धरादानमनुत्तमम्।
पापक्षयकरं नृणाममङ्गल्यविनाशनम्॥
कारयेत् पृथिवीं हैमीं जम्बुद्वीपानुकारिणीम्
मर्य्यादापर्व्वतवतीं मध्ये मेरुसमन्विताम्॥
लोकपालाष्टकोपेतां नववर्षसमाचिताम्।
नदीनदशतोपेतां सप्तसागरवेष्टिताम्॥
महारत्नसमाकीर्णां वसुरुद्रार्कसंयुताम्।
हेम्नः पलसहस्रेण तदर्द्धेनाथ शक्तितः।
शतत्रयेण वा कुर्य्यात् द्विशतेन शतेन वा।
कुर्य्यात् पञ्चपलादूर्द्ध्वमशक्तोऽपि विचक्षणः॥
तुलापुरुषवत् कुर्य्याल्लोकेशावाहनं बुधः।
ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम्॥
वेद्यां कृष्णाजिनं कृत्वा तिलानुपरि विन्यसेत्।
तथाष्टादशधान्यानि रसांश्च लवणादयः॥
तथाष्टौ पूर्णकलसान् समन्तात् परिकल्पयेत्।
वितानकञ्च कौशेयं फलानि विविधानि च॥
तथांशुकानि रम्याणि श्रीखण्डशकलानि च।
इत्येवं रचयित्वा तामधिवासनपूर्व्वकम्॥
शुक्लमाल्याम्बरधरः शुक्लाभरणभूषितः।
प्रदक्षिणं ततः कृत्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिः॥
पुण्यं कालमथासाद्य मन्त्रान्ते तानुदीरयेत्।
नमस्ते सर्व्वदेवानां त्वमेव भवनं यतः॥
धात्री च सर्व्वभूतानामतः पाहि वसुन्धरे!।

वसून् धारयसे यस्माद्वसुधातीव निर्म्मला ॥
वसुन्धरा ततो जाता तस्मात् पाहि भवार्णवात् ।
चतुर्मुखोऽपि नागच्छेत्तस्माद्रुयत्र तवाचले ॥
अनन्तायै नमस्तस्मात् पाहि संसारकर्द्दमात् ।
त्वमेव लक्ष्मीर्गोविन्दे शिवे गौरीति संस्थिता ॥
गायत्त्री ब्रह्मणः पार्श्वे ज्योत्स्ना चन्द्रे रवौ प्रभा ।
बुद्धिर्वृहस्पतौ ख्याता मेधा मुनिषु संस्थिता ॥
विश्वं व्याप्य स्थिता यस्मात्ततो विश्वम्भरा स्थिता ।
धृतिः क्षमा स्थिरा चौणी पृथ्वी वसुमती रसा ॥
एताभिर्मूर्त्तिभिः पाहि देवि ! संसारकर्द्दमात् ।
एवमुच्चार्य्य तां देवीं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
धरार्द्धं वा चतुर्भागं गुरवे प्रतिपादयेत् ।
शेषञ्चैवाथ ऋत्विग्भ्यः प्रणिपत्य विसर्ज्जयेत् ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्देवीं धरां बुधः ।
पुण्यकाले तु संप्राप्ते स पदं याति वैष्णवम् ॥
विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना ।
नारायणपुरं गत्वा कल्पत्रयमथो वसेत् ॥
पितृपुत्त्रप्रपौत्त्रांश्च तारयेदेकविंशतिम् ॥
इति पठति य इत्थं यः शृणोतीह नित्यं
गतकलुषविमानैर्मुक्तदेहः समन्तात् ।
दिवममरवधूभिर्याति संप्रार्थ्यमानः
पुरममरसहस्रैः सेवितं चन्द्रमौलेः ॥”
इति मत्स्यपुराणे २५८ अः ॥

धराकदम्बः, पुं, (धरायां वर्षाकाले जातः कदम्बः ।) धाराकदम्बवृक्षः । इति हारावली । १७७ ॥

धरात्मजः, पुं, (धराया आत्मजः ।) मङ्गलग्रहः । इति हेमचन्द्रः ॥ (नरकासुरः । इति कालिकापुराणे ३७ अध्यायः ॥ स्त्रियां टाप् । सीता ॥)

धराधरः, पुं, (धरायाः धरो धारकः ।) विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६३ ।
“सुमेधा मेधजो धन्यः सत्यमेधा धराधरः ॥”
“अङ्गैरशेषैः शेषाद्यैरशेषां धरां धरतीति धराधरः ।” इति शाङ्करभाष्यम् ॥) पर्व्वतः । इति मेदिनी । रे, २९९ ॥ (यथा, हरिवंशे । २०४ । २१ ।
“चराचराश्च वसुधा धातारश्च धराधराः ॥”
धराया उद्धारकर्त्तरि, त्रि । यथा, भागवते । ४ । १७ । ३५ ।
“स वीरमूर्त्तिः समभूद्धराधरो
यो मां पयस्युग्रशरो जिघांससि ॥”)

धरामरः, पुं, (धरायाः पृथिव्या अमरो देवः ।) ब्राह्मणः । यथा,—
“येन श्रुतं भागवतं पुराणं
नाराधितो यैः पुरुषः पुराणः ।
मुखे हुतं यैर्न धरामराणां
तेषां वृथा जन्म नराधमानाम् ॥”
इति पौराणिकाः ॥

धरित्री, स्त्री, (धरति जीवजातमिति ध्रियते शेषेण वा । धृ+“अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ ।” उणां ४।१७२। इति इत्र । गौरादित्वात् ङीष् ।) पृथिवी । इत्यमरः । २ । १ । २ ॥ (यथा, रघुः । १४ । ५४ ।
“स्वमूर्त्तिलाभप्रकृतिं धरित्रीं
लतेव सीता सहसा जगाम ॥”)

धरिमा, [न्] पुं, (ध्रियते स्पर्शनेन्द्रियेणेति । धृ+“हृभृधृसृस्तृशृभ्य इमनिच् ।” उणां ४ ।१४७। इति इमनिच् ।) रूपम् । इत्युणादिकोषः ॥ तुला । यथा, मनुः । ८ । ३२१ ।
“तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः ॥”

धरुणः, पुं, (धरतीति । धृ+बाहुलकात् उनन् । “धृञ् धारणे । हेतुमति च इति णिच् । धारेर्णिलुक् क्युन्प्रत्ययः । धारयति जगत् ।” इति देवराजयज्वा । १ ।१२ । २४।) ब्रह्मा । स्वर्गः । नीरम् । (निघण्टुमते, क्ली । यथा, ऋग्वेदे । १० । ५ । ६ ।
“पथां विसर्गे धरुणेषु तस्थौ ॥”)
सम्मतम् । इति मेदिनी । णे, ५५ ॥ (अग्निः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ८ । ५१ ।
“उपसृजन्धरुणं मात्रे धरुणो मातरं धयन् ॥”
धारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । १११ । ४ ।
“दाधार यो धरुणं सत्यताता ॥”
“सत्ये द्युलोके धरुणं धारकं बलं दाधार अधारयत् ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

धर्त्तव्यं, त्रि, धृधातोःकर्म्मणि तव्यप्रत्ययेन साध्यम् । धारणीयम् । स्थातव्यम् । पतनीयम् । भावे,क्ली ॥

धर्त्त्रं, क्ली, (धरति ध्रियते वा । धृ+“गृधृवीपचीति ।”उणां ४ । १६६ । इति त्रः ।) गृहम् । इत्युणादिकोषः ॥ क्रतुः । धर्म्मः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (धारके, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १ । १८ ।
“धर्त्त्रमसिदिवं दृंहब्रह्मवनि वधाय ।”
“हे कपाल ! त्वं धर्त्त्रं धारकमसि ।” इति वेददीपः ॥)

धर्म्मः, पुं क्ली, (धरति लोकान् ध्रियते पुण्यात्मभिरिति वा । धृ+“अर्त्तिस्तुसुहुसृति ।” उणां १ । १३९ । इति मन् ।) शुभादृष्टम् । (यथा, हितोपदेशे । १ । ५९ ।
“एक एव सुहृद्धर्म्मो निधनेऽप्यनुयाति यः ।
शरीरेण समं नाशं सर्व्वमन्यत्तु गच्छति ॥”)
तत्पर्य्यायः । पुण्यम्२ श्रेयः३ सुकृतम्४ वृषः५ । इत्यमरः।१।४।२४॥ न्यायः । स्वभावः । आचारः । उपमा । क्रतुः । (यथा, महाभारते । १४।८८।२१।
“कृत्वा प्रवर्ग्यं धर्म्माख्यं यथावत् द्विजसत्तमाः ।
चक्रुस्ते विधिवद्राजंस्तथैवाभिषवं द्विजाः ॥”)
अहिंसा । उपनिषत् । इति मेदिनी । मे, १९ । दानादिके, क्ली । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, योगसारे ।
“प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारोऽथ धारणा ।
स्मरणञ्चैव योगेऽस्मिन् पञ्च धर्म्माः प्रकीर्त्तिताः ॥”)

धर्म्मः, पुं, (धृ + मन् ।) धनुः । यमः । सोमपः । इति मेदिनी । मे, १९ ॥ सत्सङ्गः । अर्हन् । इति हेमचन्द्रः । ६ । १५ ॥ देवताविशेषः । स ब्रह्मणो दक्षिणस्तनाज्जातः । (यथा, मत्स्यपुराणे ।३।१०।
“अङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्दक्षः प्रजापतिरजायत ।
धर्म्मस्तनान्तादभवत् हृदयात् कुसुमायुधः ॥”)
तस्य भार्य्या दक्षस्य त्रयोदशकन्याः । तस्य चतुर्द्दशापत्यानि यथा । पत्न्यां श्रद्धायां ऋतम् १ मैत्र्यां प्रसादः २ दयायां अभयम् ३ शान्त्यां सुखम् ४ तुष्ट्यां मुत् ५ पुष्ट्यां गर्व्वः ६ क्रियायां योगः ७ उन्नतौ दर्पः ८ बुद्ध्यां अर्थः ९ मेधायां स्मृतिः १० मूर्त्त्यां नरनारायणौ ११ । १२ तितिक्षायां क्षेमम् १३ ह्रीसंज्ञायां प्रश्रयः १४ । इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ अपि च ।
“श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा तथा क्रिया ।
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्त्तिस्त्रयोदशी ।
पत्न्यर्थं प्रतिजग्राह धर्म्मो दाक्षायणीः प्रभुः ॥”
विष्णुपुराणमते सिद्धिस्थाने ऋद्धिरन्यत् तुल्यम् ॥
तासामपत्यानि यथा,—
“श्रद्धा कामञ्च श्रीर्दर्पं नियमं धृतिरात्मजम् ।
सन्तोषञ्च तथा तुष्टिर्लोभं पुष्टिरसूयत ॥
मेधा श्रुतं क्रिया दण्डं नयं विनयमेव च ।
बोधं बुद्धिस्तथा लज्जा विनयं वपुरात्मजम् ॥
व्यवसायं प्रजज्ञे वै क्षेमं शान्तिरसूयत ।
सुखं सिद्धिर्यशः कीर्त्तिरित्येते धर्म्मसूनवः ॥
कामो नन्दी सुतं हर्षं धर्म्मपौत्त्रमसूयत ॥”* ॥
अधर्म्मवंशो यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
“हिंसा भार्य्या त्वधर्म्मस्य तस्यां जज्ञे तथानृतम् ।
कन्या च निकृतिस्ताभ्यां सुतौ द्वौ नरकं भयम् ॥
माया च वेदना चैव मिथुनं द्वयमेतयोः ।
भयाज्जज्ञेऽथ वै माया मृत्युं भूतापहारिणम् ॥
वेदना स्वसुतञ्चापि दुःखं जज्ञेऽथ रौरवात् ।
मृत्योर्व्याधिजराशोकतृष्णाः क्रोधश्च जज्ञिरे ॥
दुःखोत्तराः स्मृता ह्येते सर्व्वे चाधर्म्मलक्षणाः ।
नैषां भार्य्यास्ति पुत्त्रो वा सर्व्वे ते ह्यूर्द्ध्वरेतसः ॥”
धर्म्मोत्पत्तिर्यथा, वराहपुराणे ।
“अथोत्पत्तिं प्रवक्ष्यामि धर्म्मस्य महतो नृप ! ।
माहात्म्यञ्च तिथिञ्चैव तन्निबोध नराधिप ! ।
सर्व्वं ब्रह्माव्ययः शुद्धपरादपरसंज्ञितः ।
स सिसृक्षुः प्रजाश्चादौ पालनञ्च व्यचिन्तयत् ॥
तस्य चिन्तयतस्त्वङ्गाद्दक्षिणाच्छ्वेतकुण्डलः ।
प्रादुर्बभूव पुरुषः श्वेतमाल्यानुलेपनः ।
तं दृष्ट्वोवाच भगवांश्चतुष्पात् स्यात् कृते युगे ।
त्रेतायां त्रिपदश्चासौ द्विपदो द्वापरेऽभवत् ॥
कलावेकेन पादेन प्रजाः पालयते प्रभुः ।
षड्गेहो ब्राह्मणानां स त्रिधा क्षत्त्रे व्यवस्थितः ॥
द्विधा विश्येकधा शूद्रे स्थितः सर्व्वगतः प्रभुः ।
गुणद्रव्यक्रियाजातिचतुष्पादः प्रकीर्त्तितः ॥
त्रिशृङ्गोऽसौ स्मृतो वेदे ससंहितपदक्रमः ।
तथा आद्यन्त ओङ्कारद्विशिराः सप्तहस्तवान् ॥
उदात्तादित्रिभिर्बद्ध एवं धर्म्मो व्यवस्थितः ॥
ब्रह्मोवाच ।
अद्यप्रभृति ते धर्म्म ! तिथिरस्तु त्रयोदशी ॥
यस्तामुपोष्य पुरुषो भवन्तं समुपार्ज्जयेत् ।
कृत्वा पापसमाचारं तस्मान्मुञ्चति मानवः ॥”
तस्य पुत्त्रा यथा, वामनपुराणे ।

"धर्म्मस्य भार्य्या हिंसाख्या तस्यां पुत्त्रचतुष्टयम् ।
सम्प्राप्तं मुनिशार्द्दूल ! योगशास्त्रविचारकम् ॥
ज्येष्ठः सनत्कुमारोऽभूद्द्वितीयश्च सनातनः ।
तृतीयः सनको नाम चतुर्थश्च सनन्दनः ॥
साङ्ख्यवेत्तारमपरं कपिलं वोढुमासुरिम् ।
दृष्ट्वा पञ्चशिखं श्रेष्ठं योगयुक्तं तपोनिधिम् ॥
ज्ञानयोगं न ते दद्युर्ज्यायांसोऽपि कनीयसाम् ॥"
(चतुर्द्दशद्वापरे वेदव्यसनादयमेव व्यास आसीत् ।
यथा, देवीभागवते । १ । ३ । २६ ।
"त्रयोदशे चान्तरिक्षो धर्म्मश्चापि चतुर्द्दशे ॥"
यथा, च ब्रह्माण्डे । २७ अध्याये ।
"धर्म्मो नारायणो नाम व्यासस्तु भविता यदा ।
तदाप्यहं भविष्यामि भविष्यामि महामुनिः ॥
बालखिल्याश्रमे पुण्यपर्व्वते गन्धमादने ।
तत्रापि मम ते पुत्त्रा भविष्यति तपोधनाः ॥
सुधामा कश्यपश्चैव कनिष्ठा विरजास्तथा ।
मम योगबलोपेता विमना ह्यूर्द्धरेतसः ॥
प्राप्य माहेश्वरं तेजो रुद्रलोकाय संस्थिताः ॥"
क्वचित् युगस्य वैपरीत्यकथनन्तु कल्पभेदादविरुद्धमित्यधिगन्तव्यम् ॥) धर्म्मलक्षणं यथा,—
"पात्त्रे दानं मतिः कृष्णे मातापित्रोश्च पूजनम् ।
श्रद्धा वलिर्गवां ग्रासः षड्विधं धर्म्मलक्षणम् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥
धर्म्माङ्गानि यथा, पाद्मभूमिखण्डे ।
"ब्रह्मचर्य्येण सत्येन तपसा च प्रवर्त्तते ।
दानेन नियमेनापि क्षमाशौचेन वल्लभ ! ॥
अहिंसया सुशान्त्या च अस्तेयेनापि वर्त्तते ।
एतैर्द्दशभिरङ्गैस्तु धर्म्ममेव प्रसूचयेत् ॥"
धर्म्ममूलं यथा, मत्स्यपुराणे ।
"अद्रोहश्चाप्यलोभश्च दमो भूतदयातपः ।
ब्रह्मचर्य्यं ततः सत्यमनुक्रोशः क्षमा धृतिः ।
सनातनस्य धर्म्मस्य मूलमेतद्दुरासदम् ॥"
कलेर्द्दशसहस्रवर्षान्ते धर्म्मादयो हरेः पदं गमिष्यन्ति । यथा,—
"शालग्रामो हरेर्मूर्त्तिर्जगन्नाथश्च भारतम् ।
कलेर्द्दशसहस्रान्ते ययौ त्यक्त्वा हरेः पदम् ॥
सत्त्वञ्च धर्म्मं सत्यञ्च वेदाश्च ग्रामदेवताः ।
व्रतं तपश्चानशनं ययुस्तैः सार्द्धमेव च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ * ॥
धर्म्माधारस्थानानि यथा,—
"यत्र स्थानं तवाधारो वदामि श्रूयतां विभो ! ।
वैष्णवेषु च सर्व्वेषु यतिषु ब्रह्मचारिषु ॥
पतिव्रतासु प्राज्ञेषु वानप्रस्थेषु भिक्षुषु ।
नृपेषु धर्म्मशीलेषु सत्सु सद्वैश्यजातिषु ॥
द्विजसेविषु शूद्रेषु सत्संसर्गस्थितेषु च ।
एषु त्वं सन्ततं पूर्णो धर्म्मराज ! विराजसे ॥
युगे युगे तवाधारा एते पुण्यतमा जनाः ॥"
अपि च ।
"अश्वत्थवटविल्वेषु तुलसीचन्दनेषु च ।
देवार्हेषु च पुष्पेषु विद्यमानोऽसि शाखिषु ॥
देवालयेषु तीर्थेषु सतां शश्वद्गृहेषु च ।
वेदवेदाङ्गश्रवणजनेषु च सभासु च ॥
श्रीकृष्णगुणनामोक्तस्तुतिगीतस्थलेषु च ।
व्रतपूजातपोन्याययज्ञसाक्षिस्थलेषु च ॥
दीक्षापरीक्षाशपथगोष्ठगोष्पदभूमिषु ।
गवां गृहेषु गोष्ठेषु विद्यमानो हि पश्यसि ॥
कृशता ते न भविता धर्म्मैतेषु स्थलेषु च ॥
धर्म्मागम्यस्थानानि यथा,—
"एतदन्येषु कृशता यदगम्यञ्च तत् शृणु ।
पुंश्चलीषु तद्गृहेषु गृहेषु नरघातिनाम् ॥
नरघातिषु नीचेषु मूर्खेषु च खलेषु च ।
देवतागुरुविप्रेषु पाल्यानां धनहारिषु ॥
असन्नरेषु धूर्त्तेषु चौरेषु रतिभूमिषु ।
दुरोदरसुरापानकलहानां स्थलेषु च ॥
शालग्रामसाधुतीर्थपुराणरहितेषु च ।
दस्युग्रस्तेषु देवेषु तालच्छायासु गर्व्विषु ॥
असिजीविमसीजीविदेवलग्रामयाजिषु ।
वृषवाहस्वर्णकारजीवहिंसोपजीविषु ॥
भर्तृनिन्दितनारीषु स्त्रीजितेषु च पुंसु च ।
दीक्षासन्धिविष्णुभक्तिविहीनेषु द्विजेषु च ॥
स्वाङ्गकन्याविक्रयिषु स्वयोषिद्विक्रयिष्वथ ।
शालग्रामसुरग्रन्थभूमिविक्रयिषु प्रभो ! ॥
मित्रद्रोहिकृतघ्नेषु सत्यविश्वासघातिषु ।
शरणागतहीनेषु आश्रितघ्नेषु तेषु च ॥
शश्वन्मिथ्योक्तिशीलेषु तथा सीमापहारिषु ।
कामात्क्रोधात्तथा लोभान्मिथ्यासाक्षिप्रवादिषु ॥
पुण्यकर्म्मविहीनेषु पुण्यकर्म्मविरोधिषु ।
स्थातुमेतेषु निन्द्येषु नाधिकारस्तव प्रभो ! ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४२ अध्यायः ॥
देवादीनां धर्म्मो यथा,—
सुकेशिरुवाच ।
"किंलक्षणो भवेद्धर्म्मः किमाचरणसत्क्रियः ।
यमाश्रित्य न सीदन्ति देवाद्यास्तु तदुच्यताम् ॥
ऋषय ऊचुः ।
देवानां परमो धर्म्मः सदा यज्ञादिकाः क्रियाः ।
स्वाध्यायवेदवेत्तृत्वं विष्णुपूजारतिः स्मृतिः ॥
दैत्यानां बाहुशालित्वं मात्सर्य्यं युद्धसत्क्रिया ।
विन्दनं नीतिशास्त्राणां हरशक्तिरुदाहृता ॥
सिद्धानामुदितो धर्म्मो योगयुक्तिरनुत्तमा ।
स्वाध्यायं ब्रह्मविज्ञानं भक्तिर्द्वाभ्यामपि स्थिरा ॥
उत्कृष्टोपासनं ज्ञेयं नृत्यवाद्येषु वादिता ।
सरस्वत्यां स्थिरा भक्तिर्गान्धर्व्वो धर्म्म उच्यते ॥
विद्याधरत्वमतुलं विज्ञानं पौरुषे मतिः ।
विद्याधराणां धर्म्मोऽयं भवान्यां भक्तिरेव च ॥
गान्धर्व्वविद्यावेदित्वं भक्तिः स्थाणौ तथा स्थिरा ।
कौशल्यं सर्व्वशिल्पेषु धर्म्मः कैम्पुरुषः स्मृतः ॥
ब्रह्मचर्य्यममानित्वं योगाभ्यासरतिर्दृढ़ा ।
सर्व्वत्र कामचारित्वं धर्म्मोऽयं पैतृकः स्मृतः ॥
ब्रह्मचर्य्यं यताशित्वं जप्यज्ञानञ्च राक्षस ! ।
नियमा धर्म्मवेदित्वमार्षं धर्म्मं प्रचक्षते ॥
स्वाध्यायं ब्रह्मचर्य्यञ्च दानं यजनमेव च ।
अकार्पण्यमनायासं दयाहिंसाक्षमादयः ॥
जितेन्द्रियत्वं शौचञ्च माङ्गल्यं भक्तिरुच्यते ।
शङ्करे भास्करे देव्यां धर्म्मोऽयं मानवः स्मृतः ॥
धनाधिपत्यं भोगानि स्वाध्यायं शङ्करार्च्चनम् ।
अहङ्कारमशौचञ्च धर्म्मोऽयं गुह्यकेष्विति ॥
परदाराभिमर्षित्वं परार्थेऽपि च लोलुपा ।
स्वाध्यायस्त्र्यम्बके भक्तिर्धर्म्मोऽयं राक्षसः स्मृतः ॥
अविवेकतथाज्ञानं शौचहानिरसत्यता ।
पिशाचानामयं धर्म्मः सदा चामिषगृध्नुता ॥
योनयस्तु द्वादशैताः सह धर्म्मैश्च राक्षस ! ।
ब्रह्मणा कथिताः पुण्या द्वादशैव गतिप्रदाः ॥"
इति वामनपुराणे ११ अध्यायः ॥
धर्म्माधर्म्मलक्षणम् । यथा,—
"अहिंसालक्षणो धर्म्मो हिंसा चाधर्म्मलक्षणा ॥"
इति महाभारतम् ॥
"वेदप्रणिहितो धर्म्मो ह्यधर्म्मस्तद्विपर्य्ययः ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥
"विहितक्रियया साध्यो धर्म्मः पुंसां गुणो मतः ।
प्रतिषिद्धक्रियासाध्यः स गुणोऽधर्म्म उच्यते ॥"
इति धर्म्मदीपिका ॥
(द्रुह्युवंशीयनृपविशेषः । यथा, भागवते । ९ । २३ । १४ ।
"द्रुह्योस्तु तनयो वभ्रुः सेतुस्तस्यात्मजस्ततः ।
आरब्धस्तस्य गान्धारस्तस्य धर्म्मस्ततो धृतः ॥")

धर्म्मकर्म्म, [न्] क्ली, (धर्म्माय धर्म्मस्य वा कर्म्म कार्य्यम् ।) धर्म्मकार्य्यम् । शुभादृष्टप्रतिपादकक्रिया । यथा,—
"वेदप्रणिहितं धर्म्मकर्म्म तन्मङ्गलं परम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

धर्म्मकायः, पुं, (धर्म्माय कायो देहो यस्य ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धर्म्मकीलः, पुं, (धर्म्मस्य कील इव ।) शासनम् । राजशासनम् । इति पुरवर्गे त्रिकाण्डशेषः ॥

धर्म्मकीलकः, पुं, (धर्म्मकील + संज्ञायां कन् ।) ब्रह्मशासनम् । इति पुरवर्गे शब्दरत्नावली ॥

धर्म्मकेतुः, पुं, (अहिंसारूपो धर्म्मः केतुरिव यस्य ।) बुद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥

धर्म्मक्षेत्रं, क्ली, (धर्म्मस्य क्षेत्रम् ।) कुरुक्षेत्रम् । यथा,—
"ब्रह्मवेदिः कुरुक्षेत्रे पञ्चरामह्रदान्तरम् ।
धर्म्मक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं द्वादशयोजनावधि ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
अपि च ।
"तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं
रामह्रदानाञ्च मचक्रुकस्य च ।
एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं
प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते ॥"
इति भारतपाद्मे ॥
धर्म्माधारे, त्रि ॥

धर्म्मघटः, पुं, (धर्म्माय घटः सुगङ्गोदकपरिपूर्णकलसः ।) सौरवैशाखे प्रत्यहदातव्यसुगन्धोदकपूरितकलसः । यथा, काशीखण्डे १२ अध्याये ।
"दद्युर्धर्म्मघटांश्चापि सुगन्धोदकपूरितान् ॥"
तद्विधिर्यथा । अथ धर्म्मघटव्रतम् ।
तत्र प्रथमं स्वस्तिवाचनं कृत्वा सूर्य्यः सोम इति पठित्वा सङ्कल्पं कुर्य्यात् । यथा,—

अद्येत्यादि वैशाखे मासि अमुकपक्षे अमुकतिथौ महाविषुवसंक्रान्त्यां अमुकगोत्रा श्रीअमुकी देवी यमालयगमननिवारणपूर्ब्बकश्रीविष्णुप्रीतिकामा अद्यारभ्य वर्षचतुष्टयं यावत् प्रतिवर्षीयमेषस्थरवौ प्रत्यहं गणपत्यादिनानादेवतापूजापूर्ब्बक-श्रीविष्णुपूजा-सभोज्यघटदान-कथाश्रवण-ब्राह्मणभोजनरूपधर्म्मघटव्रतमहं करिष्ये ॥ * ॥ वारान्तरे अद्येत्यादि महाविषुवसंक्रान्त्यां मत्संकल्पितधर्म्मघटव्रतकर्म्मणि यथाविधिकगणपत्यादिनानादेवतापूजापूर्ब्बकं श्रीविष्णुपूजासभोज्यघटदानकथाश्रवणमहं करिष्ये। इति सङ्कल्प्य तत्सूक्तं पाठयेत्। ततो ब्राह्मणः प्रतिनिधीभूतः सामान्यार्घ्यासनशुद्धिभूतशुद्ध्यादिकं विधाय शालग्रामादौ घटे वा गणेशादीन् नवग्रहान् दिक्पालांश्च संपूज्य वां हृदयाय नमः इत्याद्यङ्गन्यासकरन्यासौ कृत्वा ॐ ध्येयः सदा इत्यादिना विष्णुं ध्यात्वा स्वशिरसि पुष्पं दत्त्वा मानसोपचारैः संपूज्यार्घ्यं संस्थाप्य पुनर्ध्यात्वावाह्य षोड़शोपचारैः ॐ भगवते विष्णवे नम इति मन्त्रेण संपूज्य यथाशक्ति ॐ विष्णवे नम इति मन्त्रं जप्त्वा जपं समर्प्य ॐ नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्यादिना प्रणम्य लक्ष्मीं सरस्वतीं आवरणदेवताश्च पूजयेत्। ततः एते गन्धपुष्पे ॐ सभोज्यवारिपूर्णघटाय नमः। इति त्रिरभ्यर्च्य—

"ॐ घट त्वं धर्म्मरूपोऽसि ब्रह्मणा निर्म्मितः पुरा।
त्वयि लिप्ते सन्तु लिप्ताश्चन्दनैः सर्व्वदेवताः ॥"

इति चन्दनेनानुलिप्य अद्येत्यादि अमुकगोत्रा श्रीअमुकी देवी श्रीविष्णुप्रीतिकामा धर्म्मघटव्रतकर्म्मणि इमं सभोज्यवारिपूर्णघटमर्च्चितं श्रीविष्णुदैवतं यथासम्भवगोत्रनाम्ने ब्राह्मणायाहं ददे। इत्युत्सृज्य कृताञ्जलिः पठेत्।

"ॐ धर्म्म त्वं घटरूपेण ब्रह्मणा निर्म्मितः पुरा।
त्वयि दत्तेऽत्रया लोका मम सन्तु निरामयाः ॥
यथा त्वं शीतलो नित्यं संपूर्णः शीतवारिणा।
तथा मां सुरशार्दूल ! शीतलं कुरु धर्म्मराट् ॥
एष धर्म्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः।
अस्य प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः ॥
पानीयं प्राणिनां प्राणाः पानीयं पावनं महत्।
पानीयस्य प्रदानेन तृप्तिर्भवतु शाश्वती ॥"

इति पठित्वा दक्षिणां दत्त्वाच्छिद्रावधारणं कृत्वा कथां शृणुयात् ॥ * ॥

अथ कथा। श्रीकृष्ण उवाच।

"शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि व्रतानां व्रतमुत्तमम्।
चन्द्रकेतुरिति ख्यातो राजासीद्धार्म्मिकः सुधीः ॥
सुशीला तस्य भार्य्यासीत् मालावत्यतिविश्रुता।
सा सर्व्वगुणसंयुक्ता साध्वीयं द्रौपदी यथा ॥
एकस्मिन् समये राजन् ! लोमशस्य च सन्निधौ।
सैवा पुटाञ्जलिर्भूत्वा लोमशं परिपृच्छति ॥
मालावत्युवाच।
शृणु त्वं मुनिशार्दूल ! सर्व्वधर्म्मपरायण !।
यमालयं न गच्छामि तदुपायं ब्रवीहि मे ॥
समाख्याहि व्रतं देव ! सफलं पापनाशनम् ॥
लोमश उवाच।
शृणु राज्ञि ! महाभागे ! येन तत्र न गच्छति।
तदुपायं प्रवक्ष्यामि शृणु त्वं हि समाहिता ॥
जन्मजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः।
विष्णुस्मरणमात्रेण हन्ति पापं पुराकृतम् ॥
येन धर्म्मप्रसादेन तुष्टो देवो जनार्द्दनः।
पूजयेद्देवदेवेशं सर्व्वकामफलप्रदम् ॥
समारोप्य ततो देवं चन्दनेन विलेपितम्।
पूजयेत् परया भक्त्या गन्धपुष्पादिभिस्तथा ॥
अयने कोटिगुणितं लक्षं विष्णुपदीषु च।
षड़शीतिसहस्रन्तु षड़शीत्यामुदाहृतम् ॥
विषुवे शतसाहस्रं व्रतं तत्र समाचरेत् ॥
मालावत्युवाच।
ममैतत् कथितं सर्व्वं यद्व्रतस्य त्वया प्रभो !।
किं विधानं फलं किं वा केश्च लोके कृतं पुरा ॥
लोमश उवाच।
शृणु देवि ! महाभागे ! पूर्व्वकालस्य या कथा।
विनिष्क्रान्ते ततश्चैत्रे यदा मेषगतो रविः ॥
दोषादिरहिते काले चतुर्व्वर्षं समाचरेत्।
तत्र नित्यं घटं दद्यात् मासमेकं सभोज्यकम् ॥
चन्दनेन समालिप्तं दक्षिणादिभिरन्वितम्।
व्रतमेतत् समाकुर्य्यात् यावत् वर्षचतुष्टयम् ॥
अनेनैव विधानेन या व्रतञ्च समाचरेत्।
सर्व्वं कुलं समुद्धृत्य स्वर्गलोके महीयते ॥
द्रौपद्याचरितं यत्तत् शृणु त्वं ध्यानतत्परा।
द्रौपद्या तदिदं पूर्व्वं न कृतं व्रतमुत्तमम् ॥
मृता गता च सा साध्वी न लभेत दिवं पुनः।
अथ शीघ्रं समागत्य ताम्रचुर्यमकिङ्कराः ॥
विषुवे च त्वया साध्वि ! न कृतं तद्व्रतं किल।
ततो मरणकाले स्यात् स्वर्गद्वारं विरोधितम् ॥
यमदूतैः समासाद्य गले पाशो निवेशितः ॥
द्रौपद्युवाच।
के यूयमिति तद्ब्रूत कुत्र वा नीयतेऽधुना।
कथं पाशो गले दत्तः कथयस्व मम ध्रुवम् ॥
यमदूता ऊचुः।
मा भैषीर्नीयते देवि ! धर्म्मराजस्य सन्निधौ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि व्रतानि विविधानि च ॥
यज्ञदानविधानञ्च त्वया सर्व्वं प्रतिष्ठितम्।
किन्त्वन्न न कृतं पूर्व्वं माधवे मासि सुव्रते ! ॥
व्रतं धर्म्मघटं नाम तेन यासि यमालयम् ॥
द्रौपद्युवाच।
यमदूता महात्मानो नयन्तु मां यमालयम्।
तत्प्रसादेन मे शीघ्रं गले पाशो विमुच्यतु ॥
ततो विधृत्य स्वकरे समानीता यमान्तिकम् ॥
यम उवाच।
शृणु त्वं द्रौपदी साध्वि ! सर्व्वं त्वया प्रतिष्ठितम्।
न कृतो देवदेवस्य व्रतं धर्म्मघटस्त्वया ॥
तथापि तुष्टो भद्रेऽहं वरं वृणु यथेप्सितम् ॥
द्रौपद्युवाच।
वरं ददस्व मे नाथ ! गच्छामि पुनरालयम्।
कर्त्तव्यं तद्विधानेन व्रतं तव प्रसादतः ॥
यम उवाच।
व्रतं धर्म्मघटं देवि ! कुरु गत्वा निजालयम्।
नागन्तव्यं त्वया देवि ! पुनर्म्मम पुरीं शुभे ! ॥
ततो गता च सा चैव तुष्टोऽभूदन्तकस्तदा।
भूयो भूमिगृहं प्राप्य तदेव च तथा सती ॥
सा तत्र तद्व्रतञ्चक्रे दानं होमं यथाविधि।
संपूर्णे तु व्रते तत्र प्रतिष्ठामाचरत् सती ॥
ददौ द्वादशविप्रेभ्यो दानानि द्वादशानि च।
चत्वारि जलपात्राणि वस्त्रेण सहितानि च ॥
दानानि च ततो दत्त्वा तत्सद्व्राकघटास्तथा।
आसनानि च चत्वारि पादुकासहितानि च ॥
दक्षिणान्तु ततो दत्त्वा वस्त्राणि विविधानि च।
तद्व्रतञ्च सुसम्पन्नं विष्णुहस्तेऽन्यसत्ततः ॥
एवं कृत्वा व्रतं साध्वी द्रौपदी सुसमाहिता।
अन्तकालं समासाद्य सा गता वैष्णवं पुरम् ॥
इत्युक्त्वा लोमशेनाथ कथ्या मालावती तथा।
कृत्वा चैव व्रतं साध्वी देवाराधनपूर्ब्बकम् ॥
सा नित्यं गर्गरीं दत्त्वा सभोज्यदक्षिणान्विताम्।
देवोद्देशेन विप्राय श्रद्धया प्रत्यपादयत् ॥
एवं या कुरुते नारी पुत्त्रपौत्त्रसमन्विता ॥
पुस्तकान्तरे।
'एवं करोति या नारी नरो वा व्रतमुत्तमम्।'
इति वा पाठः।
आयुरारोग्यमैश्वर्य्यं श्रियञ्च लभते सुखम्।
अन्ते याति परं स्थानं यत्र देवो निरञ्जनः ॥"

इति भविष्यपुराणोक्ता धर्म्मघटव्रतकथा समाप्ता ॥

क्वचित् क्वचित् पद्यतौ विष्णुधर्म्मोत्तरयमपुराणोक्ता च लिखिता ॥

धर्म्मचक्रः, पुं, (धर्म्मस्य चक्रं समूहो यत्र।) बुद्धः। इति शब्दरत्नावली (धर्म्मस्य चक्रं समूहः। धर्म्मसमूहे, क्ली। यथा, महाभारते। १। १०६। १४।
"भीष्मेण विहितं राष्ट्रे धर्म्मचक्रमवर्त्तत ॥"
अस्त्रविशेषः। यथा, हरिवंशे। २२६। ७।
"धर्म्मचक्रं महाचक्रमजितं नाम नामतः ॥")

धर्म्मचक्रभृत्, पुं, (धर्म्मचक्रं धर्म्मसङ्घं बिभर्त्तीति। भृ+क्विप्। तुगागमश्च।) जिनः। इति धरणिः ॥

धर्म्मचारिणी, स्त्री, (धर्म्मं चरतीति। चर+णिनि+ङीप्।) जाया। इति शब्दरत्नावली ॥

धर्म्मचिन्तनं, क्ली, (धर्म्मस्य चिन्तनं भावना।) धर्म्मचिन्ता। इति हेमचन्द्रः। ६। १७ ॥

धर्म्मचिन्ता, स्त्री, (धर्म्मस्य चिन्ता भावना।) पुण्यभावना। तत्पर्य्यायः। उपाधिः २। इत्यमरः। १। ७। २८ ॥

धर्म्मज्ञः, त्रि, (धर्म्मं जानातीति। ज्ञा+कः।) धर्म्मज्ञानविशिष्टः। यथा,—
"धर्म्मज्ञश्च कृतज्ञश्च ह्रीनिषेवी दृढ़व्रतः ॥"
इति विराटपर्व्व ॥

धर्म्मणः, पुं, (धर्म्मेणेव धार्म्मिकवदित्यर्थः नमतीति। नम+अन्येष्वपीति डः।) वृक्षभेदः।

धामिनिया इति भाषा। (यथास्य पर्य्यायः।
"धन्वनः पिच्छिलत्वक् च धनुर्वृक्षश्च धर्म्मणः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
सर्पविशेषः। इति मेदिनी। णे, ५३॥ ढेमना।
इति भाषा॥

धर्म्मत्वं, क्ली, (धर्म्मस्य भावः। धर्म्म+त्व।) वृत्तिमत्त्वम्। आधेयत्वमिति यावत्। यथा, गगनादेर्वृत्तिमत्त्वलक्षणधर्म्मत्वाभावादिति जगदीशः॥

धर्म्मदानं, क्ली, (धर्म्माय दानम्।) प्रयोजनमनपेक्ष्य केवलधर्म्मबुद्ध्या पात्रेभ्यो दानम्। यथा, देवलः।
"पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम्।
केवलं धर्म्मबुद्ध्या यत् धर्म्मदानं प्रचक्षते॥"
इति शुद्धितत्त्वम्॥

धर्म्मद्रवी, स्त्री, (धर्म्मजनको द्रवो वारिरूपो यस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) गङ्गा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यदुक्तं गङ्गास्तोत्रे।
"विष्णुपादाग्रसम्भूते गङ्गे त्रिपथगामिनि!।
धर्म्मद्रवीति विख्याते पापं मे हर जाह्नवि!॥")

धर्म्मधातुः, पुं, (अहिंसारूपो धर्म्म एव धातुः प्रकृतिर्यस्य।) बुद्धः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

धर्म्मध्वजी, [न्] त्रि, (धर्म्मो ध्वजश्चिह्नम्। स एवास्यस्येति। धर्म्मध्वज+इनिः।) जीविकार्थंजटादिधारी न तु परमार्थतो धर्म्मानुष्ठानकारी। तत्पर्य्यायः। लिङ्गवृत्तिः २। इत्यमरः। २।७।५४॥ (यथा, मनुः। ४।१९५।
"धर्म्मध्वजी सदालुब्धश्छाद्मिको लोकदम्भकः।
वैड़ालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्व्वाभिसन्धकः॥")

धर्म्मपत्तनं, क्ली, (धर्म्मपत्तने जातम्। "तत्र जातः।" ४।३।२५। इत्यण्। संज्ञापूर्व्वकत्वात् न वृद्धिः।) मरिचम्। इत्यमरः।२।९।३६॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"रेणुकं मरिचं कृष्णमूषणं धर्म्मपत्तनम्॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥
धर्म्मस्य पत्तनम्।) धर्म्मपुरी। तत्पर्य्यायः। आवन्ती २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

धर्म्मपत्त्रं, क्ली, (धर्म्माय यज्ञादिकार्य्यार्थं पत्त्रं यस्य।) यज्ञोडुम्बरः। इति शब्दचन्द्रिका॥

धर्म्मपुत्त्रः, पुं, (धर्म्मस्य पुत्त्रः।) युधिष्ठिरराजः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, महाभारते। ३। २३५। १८।
"न पापकं धास्यति धर्म्मपुत्त्रो
धनञ्जयश्चाप्यनुवर्त्स्यते तम्॥")
नरनारायणावृषी। इति पुराणम्॥ (यथा, देवीभागवते। ४।७।१६।
"तापसौ धर्म्मपुत्त्रौ द्वौ सुशान्तमनसावुभौ॥")
धर्म्मतः कृतपुत्त्रः। धरम्बेटा इति भाषा॥ यथा,—
"यावद्धूर्जटिधर्म्मपुत्त्रपरशुक्षुण्णाखिलक्षत्त्रिय-
श्रेणीशोणितपिच्छिला वसुमती कोऽस्यामधास्यत् पदम्।
त्रैलोक्याभयदानदक्षिणभुजावष्टम्भदिव्योदयो
देवोऽयं दिनकृत्कुलैकतिलको न प्राभविष्यद् यदि॥"
इति महानाटके। २। २५॥

धर्म्मवाणिजिकः, पुं, (धर्म्मे वाणिजिक इव। फलकामनया धर्म्माचरणादेवास्य तथात्वम्।) पुण्यकर्म्मफलकामी। यथा,—
"धर्म्मवाणिजिका मूढ़ाः फलकामा नराधमाः।
अर्च्चयन्ति जगन्नाथं ते कामानाप्नुवन्त्युत॥"
इति मलमासतत्त्वधृतविष्णुधर्म्मोत्तरतृतीयकाण्डीयवचनम्॥

धर्म्मभाणकः, पुं, (धर्म्मार्थं भणतीति। भण+ण्वुल्।) भारतादिपाठकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

धर्म्ममूलं, क्ली, (धर्म्मस्य मूलम्।) शुभादृष्टकारणम्। पुण्यहेतुः। यथा,—
"इत्थं मूलं फलं शाकमुदपात्रं तपोधनाः।
दानं विभवतो दत्त्वा नराः स्वर्य्यान्ति धर्म्मिणः॥
एष धर्म्मो महांस्त्यागो दानं भूतदया तथा।
ब्रह्मचर्य्यं सदा सत्यं अनुक्रोशो धृतिः क्षमा॥
सनातनस्य धर्म्मस्य मूलमेतत् समासतः॥"
इति वह्निपुराणे स्नानविधिनामाध्यायः॥
(यथा च मनुः। २। ६।
"वेदोऽखिलो धर्म्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्।
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च॥")

धर्म्मयुः, त्रि, (धर्म्मं याति गच्छतीति। या+मृगय्वादित्वात् कुः।) धर्म्मविशिष्टः। धार्म्मिकः। धर्म्मशब्दादस्त्यर्थे युप्रत्ययेन निष्पन्नः इति मुग्धबोधः॥

धर्म्मयुक्, [ज्] त्रि, (धर्म्मं युनक्तीति। युज्+क्विप्।) धर्म्मयुक्तः। धार्म्मिकः। (यथाह देवलः।
"दाता प्रतिगृहीता च श्रद्धादेयञ्च धर्म्मयुक्।
देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदुः॥")

धर्म्मराजः, पुं, (धर्म्मेण राजते इति। राज+अच्।) जिनः। (धर्म्मश्चासौ राजा चेति। समासे टच्।) यमः। इत्यमरः। ३। ३। ३१॥ (यथा, महाभारते। ३। २९६। ५४।
"धर्म्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत्॥")
नरपतिः। युधिष्ठिरः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, हरिवंशे। १९। ८।
"अपृच्छत् धर्म्मराजो हि शरतल्पगतं पुरा॥"
धर्म्मप्रधाने, त्रि। यथा, महाभारते।१।५५।९१।
"धृत्वा च ते प्रीतमनाः सदाहं
त्वं वा वरुणो धर्म्मराजो यमो वा॥")

धर्म्मराजपरीक्षा, स्त्री, (धर्म्मराजस्य परीक्षा।) धर्म्माधर्म्मपरीक्षणम्। यथा,
अथ धर्म्मराजविधिः। वृहस्पतिः।
"पत्त्रद्वये लेखनीयौ धर्म्माधर्म्मौ सितासितौ।
जीवदानादिकैर्मन्त्रैर्गायत्र्याद्यैश्च सामभिः॥
आमन्त्र्य पूजयेद्गन्धैः कुसुमैश्च सितासितैः।
अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन मृत्पिण्डान्तरितौ ततः॥
समौ कृत्वा नवे कुम्भे स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ।
ततः कुम्भात् पिण्डमेकं गृह्णीयादविलम्बितः॥
धर्म्मे गृहीते शुद्धः स्यात् संपूज्यश्च परीक्षकैः॥"
जीवदानमन्त्रस्तु शारदायाम्।
'पाशाङ्कुशपुटा शक्तिर्वायुर्ब्बिन्दुविभूषितः।
याद्याः सप्तसकारान्ता व्योमसत्येन्दुसंयुतम्॥
तदन्ते हंसमन्त्रः स्यात् ततोऽमुष्य पदं वदेत्।
प्राणा इति वदेत् पश्चादिह प्राणास्ततःपरम्॥
अमुष्य जीव इह स्थितस्ततोऽमुष्य पदं वदेत्।
सर्व्वेन्द्रियाण्यमुष्यान्ते वाङ्मनश्चक्षुरन्ततः॥
श्रोत्रघ्राणपदे प्राणा इहागत्य सुखं चिरम्।
तिष्ठन्त्वग्निवधूरन्ते प्राणमन्त्रोऽयमीरितः॥
प्रत्यमुष्य पदात् पूर्ब्बं पाशाद्यानि प्रयोजयेत्।
प्रयोगेषु समाख्यातः प्राणमन्त्रो मनीषिभिः॥'
पाशाङ्कुशपुटा शक्तिरित्यनेन प्रथमं पाशबीजं आम्। ततः शक्तिबीजं ह्रीँ। ततोऽङ्कुशबीजं क्रोम्। वायुर्यकारो बिन्दुविभूषितः। तेन यं। याद्याः सप्तसकारान्ता उद्धृतयकारमादाय सप्त। अङ्कुशवायूनलावनी वरुणबीजानीत्यन्यत्रोक्तेः। अत्र वायोरेकस्य पूर्ब्बं पृथगुपन्यासः सप्तानां सबिन्दुत्वार्थः। अतएवान्यत्र बीजानीत्युक्तम्। व्योमसत्येन्दुसंयुतम्। व्योम हकारः। सत्यं ओकारः। इन्दुर्ब्बिन्दुः। तेन हों। अमुष्य इति षष्ठ्यन्तदेवतानामोपलक्षणम्।
'अदः पदं हि यद्रूपं यत्र मन्त्रे प्रदृश्यते।
साध्याभिधानं तद्रूपं तत्र स्थाने नियोजयेत्॥'
इति नारायणीयात्। अग्निवधूः स्वाहा॥ * ॥
गायत्र्यादिसामाज्ञाने तु सप्रणवव्याहृति गायत्रीमात्रं पठितव्यम्। जपहोमादि यत्किञ्चित् कृतस्नोक्तं सम्भवेन्न चेत् सर्व्वं व्याहृतिभिः कुर्य्यात् गायत्र्या प्रणवेन च॥ इति मिताक्षराधृतषट्त्रिंशन्मतवचनदर्शनात् अत्रापि तथा कल्प्यते॥ * ॥ पितामहः।
'अधुना संप्रवक्ष्यामि धर्म्माधर्म्मपरीक्षणम्।
हन्तॄणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां नृणाम्।
राजतं कारयेद्धर्म्ममधर्म्मं सीसकायसम्।
लिखेद्भूर्ज्जे पटे वापि धर्म्माधर्म्मौ सितासितौ॥
अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यैः समर्च्चयेत्।
सितपुष्पस्तु धर्म्मः स्यात् अधर्म्मोऽसितपुष्पकः॥
एवं विधायोपलिख्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत्।
गोमयेन मृदा वापि पिण्डौ कार्य्यौ समौ ततः॥
मृद्भाण्डकेऽनुपहते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ।
उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसन्निधौ॥
आवाहयेत्ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्ब्बवत्।
धर्म्मावाहनपूर्ब्बन्तु प्रतिज्ञापत्त्रकं लिखेत्॥
यदि पापविमुक्तोऽहं धर्म्मस्त्वायातु मे करम्।
अभियुक्तस्तयोश्चैकं प्रगृह्णीतावित्रम्बितः॥
धर्म्मे गृहीते शुद्धः स्यादधर्म्मे स तु हीयते।
एवं समासतः प्रोक्तं धर्म्माधर्म्मपरीक्षणम्॥'
हन्तॄणामिति साहसाभियोगेषु। याचमानानामिति अत्यन्तार्थाभियोगेषु। प्रायश्चित्तार्थिनामिति पातकाभियोगेषु॥ * ॥
तत्र प्रयोगः। पत्त्रद्वये शुक्लं धर्म्मं कृष्णमधर्म्मं पुत्तलकद्वयरूपं निधाय ओम् आं ह्रीं क्रों यं

रं लं वं शं षं सं हौं हंसः धर्म्मस्य प्राणा इह प्राणाः। पुनः आमित्यादि धर्म्मस्य जीव इह स्थितः। पुनः आमित्यादि धर्म्मस्य सर्व्वेन्द्रियाणि। पुनः आमित्यादि धर्म्मस्य वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रघ्राणप्राणाः इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा। इत्यनेन जीवदानं धर्म्मप्रतिमायां एवमधर्म्मप्रतिमायां कृत्वा गायत्त्र्यादिसामध्याने तेनैव नो चेत् सप्रणवव्याहृतिगायत्त्रीं पठित्वा धर्म्मस्यावाहनादि कृत्वा यथाक्रमं शुक्लकृष्णपुष्पाभ्यां धर्म्माधर्म्मौ संपूज्य प्रणवेन पञ्चगव्यमुपादायाभ्युक्ष्य शुक्लपुष्पयुक्तं धर्म्मं कृष्णपुष्पयुक्तमधर्म्मं मृत्पिण्डद्वये कृत्वा नवे कुम्भे स्थापयेत्। प्राड्विवाकस्ततो देवब्राह्मणसन्निधौ धर्म्मावाहनादिहवनान्तं कर्म्म कृत्वा दक्षिणां दत्त्वा समन्त्रकप्रतिज्ञापत्त्रं लिखित्वा शोध्यसिरसि दद्यात्। शोध्यस्तु ओम् यदि पापवियुक्तोऽहं धर्म्मस्त्वायाच मे करं इत्युच्चार्य्य कुम्भात्तयोरेकं गृह्णीयात्। धर्म्मे गृहीते शुद्धः अन्यथा अशुद्धः।" इति दिव्यतत्त्वम् ॥

धर्म्मवान् [त्] त्रि, (धर्म्मोऽस्यास्तीति। धर्म्म+मतुप्। मस्य वः।) धर्म्मविशिष्टः। पुण्यवान्। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे। २। १०४। २६।

"जनेन धर्म्मज्ञतमेन धर्म्मवा-
नुपोपविष्टो भरतस्तदाग्रजम् ॥")

धर्म्मवासरः, पुं, (धर्म्मस्य धर्म्माचरणस्य वासरः। पौर्णमासी। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धर्म्मवाहनः, पुं, (धर्म्मं वाहयतीति। वह+णिच्+ल्युः। यद्वा, धर्म्मो वृषो वाहनं यस्य। धर्म्मस्य वृषरूपत्वादेव तथात्वम्।) शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ धर्म्मस्य याने, क्ली ॥

धर्म्मवैतंसिकः, पुं, (धर्म्मे वैतंसिक इव। आत्मनो धार्म्मिकत्वविज्ञापनाय पाशिकः कपटाचारी वेत्यर्थः।) पापकर्म्मणा धनमासाद्यात्मनो धार्म्मिकत्वख्यापनाय दानकर्त्ता। तत्पापफलं यथा,—

"धर्म्मवैतंसिको यस्तु पापात्मा पुरुषस्तथा।
ददाति दानं विप्रेभ्यो लोकविश्वासकारणम् ॥
पापेन कर्म्मणा विप्रो धनं लब्ध्वा निरङ्कुशः।
रागमोहान्वितोऽशान्तः कलुषीं योनिमाप्नु-
यात् ॥"

इति वह्निपुराणे स्नानविधिनामाध्यायः ॥

धर्म्मव्याधः, पुं, (धर्म्मप्रधानो व्याधः। शाकपार्थिवादिवत् मध्यपदलोपिसमासः।) पापपुरुषविशेषः। स तु काश्मीरदेशाधिपवसुनामनृपदेहनिर्गतव्याधरूपिब्रह्महत्यात्मकः। तस्य राज्ञो वरेण तस्य धर्म्मव्याध इति संज्ञाभूत्। यथा,—

"ततः पुत्त्रं विवस्वन्तं श्रेष्ठं श्वात्मशतस्य ह।
अभिषिच्य स्वके राज्ये तपोवनमुपागमत् ॥
पुष्करं नाम तीर्थानां प्रवरं यत्र केशवः।
पुण्डरीकाक्षनामा तु पूज्यते तत्परायणैः ॥
तत्र गत्वा स राजर्षिः काश्मीराधिपतिर्व्वसुः।
अतितीव्रेण तपसा स्वशरीरमशोषयत् ॥
पुण्डरीकाक्षपारं तु स्तवं भक्त्या जपन् बुधः।
नमस्ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते मधुसूदन !।
नमस्ते सर्व्वलोकेश ! नमस्ते तिग्मचक्रिणे ॥"
इत्यादि।
"एवन्तु वदतस्तस्य मूर्त्तिमान् पुरुषः किल।
निर्गत्य देहान्नीलाभो घनचण्डो भयङ्करः ॥
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा किं करोमि नराधिप ! ॥
राजोवाच।
कोऽसि किं कार्य्यमिह ते कस्मादागतवानसि।
एतन्मे कथय व्याध ! एतदिच्छामि वेदितुम् ॥
व्याध उवाच।
पूर्व्वं कलियुगे राजन् ! राजा त्वं दक्षिणामुखे।
अरण्यमागतो हन्तुं श्वापदानि विशेषतः ॥
तत्र त्वयान्यकामेन मृगवेशधरो मुनिः।
दण्डयुग्मेन दूरे तु पातितो धरणीतले ॥
ततस्त्वया महाराज ! सकृन्नारायणं प्रभुम्।
संचिन्त्य द्वादशी शुद्धा त्वया राजन् ! उपोषिता॥
गौरंक्ता विधिना सद्यो मृतोऽस्युदरशूलतः।
अहञ्च तव देहस्थः सर्व्वं जानामि चाक्षयम् ॥
स्वर्गस्थस्यापि राजेन्द्र ! स्थितोऽहं स्वेन तेजसा।
इदानीमादिष्टश्चौ तु कृते नृपतिसत्तम ! ॥
सम्भूतस्त्वं महाराज ! राज्ञः सुमनसो गृहे।
इदानीं यत् त्वया स्तोत्रं पुण्डरीकाक्षपारगम् ॥
पठितं तत्प्रभावेण विहायाङ्गरुहाण्यहम्।
एकीभूतः पुनर्ज्जातो व्याधरूपो नृपोत्तम ! ॥
एतत् श्रुत्वा वचो राजा परं विस्मयमागतः।
वरेण छन्दयामास तं व्याधं राजसत्तमः ॥
राजोवाच।
स्मारितोऽस्मि महाव्याध ! त्वया जन्मान्तरं गतम्।
तथा त्वं मत्प्रसादेन धर्म्मव्याधो भविष्यसि ॥"

इति वाराहे आदिकृतवृत्तान्तनामाध्यायः ॥ (अपरो धार्म्मिको व्याधविशेषः। अस्य विवरणन्तु महाभारते। ३। २०६ अध्यायमारभ्य विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥)

धर्म्मशास्त्रं, क्ली, (धर्म्मस्य धर्म्माय वा शास्त्रम्।) मन्वादिप्रणीतशास्त्रम्। तत्पर्य्यायः। स्मृतिः २ धर्म्मसंहिता ३। इति हेमचन्द्रः ॥ धर्म्मशास्त्रप्रयोजका यथा, याज्ञवल्क्ये। १। ५-६।

"मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः।
यमापस्तम्बसम्वर्त्ताः कात्यायनबृहस्पती ॥
पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगोतमौ।
शातातपो वशिष्ठश्च धर्म्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥"

एते प्रधानानि अन्येऽपि सन्ति ॥ रघुनन्दनधृतधर्म्मशास्त्राणि यथा,—

"मलिम्लुचे दायभागे संस्कारे शुद्धिनिर्णये।
प्रायश्चित्ते विवाहे च तिथौ जन्माष्टमीव्रते ॥
दुर्गोत्सवे व्यवहृतावेकादश्यादिनिर्णये।
तड़ागभवनोत्सर्गे वृषोत्सर्गव्रये व्रते ॥
प्रतिष्ठायां परीक्षायां ज्योतिषे वास्तुसंज्ञके।
दीक्षायामाह्निके कृत्ये क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे ॥
सामश्राद्धे यजुःश्राद्धे शूद्रकृत्यविचारणे।
इत्यष्टाविंशतिस्थाने तत्त्वं वक्ष्यामि यत्नतः ॥"
इति रघुनन्दनभट्टाचार्य्यः ॥

धर्म्मशीलः, त्रि, (धर्म्मे धर्म्माचरणे शीलं स्वभावो यस्य।) धार्म्मिकः। यथा, विराटपर्व्वणि।

"धर्म्मशीलो वदान्यश्च वृद्धश्च सुमहाधनः ॥"

धर्म्मसंहिता, स्त्री, (धर्म्मस्य संहिता।) स्मृतिशास्त्रम्। इत्यमरः। १। ६। ६ ॥

धर्म्मसावर्णिः, पुं, (धर्म्म एव सावर्णिः सूर्य्यपुत्त्रो मनुः।) एकादशो मनुः। अस्मिन्मन्वन्तरे धर्म्मसेतुरवतारः। वैधृत इन्द्रः। विहङ्गमकामगमाद्या देवाः। अरुणादयः सप्तर्षयः। सत्यधर्म्मादयो मनुपुत्त्रा भविष्यन्ति। इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥

"भविष्यधर्म्मपुत्त्रस्य सावर्णस्यान्तरं शृणु।
विहङ्गमाः कामगमा निर्म्माणरतयस्तथा ॥
त्रिप्रकारा भविष्यन्ति एकैकस्त्रिंशको गणः।
मासर्त्तुदिवसा ये तु निर्म्माणरतयस्तु ते ॥
विहङ्गमा रात्रयोऽथ मुहूर्त्ताः कामगो गणः।
इन्द्रो वृषाख्यो भविता तेषां प्रख्यातविक्रमाः ॥
हविश्मांश्च धनिष्ठश्च ऋषिरन्यस्तथारुणिः।
निश्चरश्चानघश्चैव वृष्णिश्चान्यो महामुनिः ॥
सप्तर्षयोऽन्तरे तस्मिन्नग्नितेजाश्च सप्तमः ॥
सर्व्वानुगः सुशर्म्मा च देवानीकः पुरूद्वहः ॥
हेमधन्वा दृढ़ायुश्च विभानुस्तत्सुता नृपाः ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

धर्म्मसारः, पुं, (धर्म्मस्य सारः।) श्रेष्ठपुण्यकर्म्म। यथा। ब्रह्मोवाच।

"धर्म्मसारमहं वक्ष्ये सङ्क्षेपाच्छृणु शङ्कर !।
भुक्तिमुक्तिप्रदं सूक्ष्मं सर्व्वपापविनाशनम् ॥
श्रुतं ब्रह्म वलं धैर्य्यं सुखमुत्साहमेव च।
शोको हरति वै नृणां तस्माच्छोकं परित्यजेत् ॥
कर्म्मदेवाः कर्म्मलोकाः कर्म्मसम्बन्धिबान्धवाः।
कर्म्माणि प्रेरयन्तीह पुरुषं सुखदुःखयोः ॥
दानमेव परो धर्म्मो दानात् सर्व्वमवाप्यते।
दानान्मुक्तिश्च राज्यञ्च दद्याद्दानं ततो नरः ॥
एकतः क्रतवः सर्व्वे समग्रवरदक्षिणाः।
एकतो भयभीतस्य प्राणिनः प्राणरक्षणम् ॥
तपसा ब्रह्मचर्य्येण यज्ञैस्त्यागेन वा पुनः।
गतिन्तु लभते जन्तुर्गङ्गां संसेव्य यां लभेत् ॥
अश्रद्धा परमं पापं श्रद्धा पापप्रणाशिनी।
जहाति पापं श्रद्धावान् जीर्णां त्वचमिवोरगः ॥
न पुराकृतपुण्यानां नराणामिह शङ्कर !।
त्रीण्येतानि प्रपद्यन्ते श्रद्धादातव्यमर्थिनः ॥
दूरादतिथयो यस्य गृहमायान्त्यवारिताः।
स गृहस्थ इति प्रोक्तः शेषास्तु गृहरक्षकाः ॥
न चिन्तयन्ति ये विष्णुं नार्च्चयन्ति च ये नराः।
धर्म्मस्य नाशका ये च ते वै निरयगामिनः ॥
ये च होमजपस्नानदेवतार्च्चनतत्पराः।
सत्यक्षान्तिदयायुक्तास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥
न दाता सुखदुःखानां न च हर्त्तास्ति कश्चन।
स्वकृतान्येव भुञ्जन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥
धर्म्मार्थं जीवितं येषां सन्तानार्थञ्च मैथुनम्।

देवार्थं तर्पणं येषां दुर्गाण्यभितरन्ति ते ॥
सन्तुष्टः को न शक्नोति फलमूलैश्च जीवितुम् ।
सर्व्व एव हि साम्येन शङ्कटान्यवगाहते ॥
लोभात् क्रोधः प्रभवति लोभाद्द्रोहः प्रवर्त्तते ।
लोभान्मोहश्च माया च मानो मत्सर एव च ॥
रागद्वेषानृतक्रोधलोभमोहमदोज्झितः ।
यः स शान्तः परं लोकं याति पापविवर्ज्जितः ॥
देवता मुनयो नागा गन्धर्व्वा गुह्यका नराः ।
धार्म्मिकं पूजयन्तीह न धनाढ्यं न कामिनम् ॥
न मन्त्रबलवीर्य्येण प्रज्ञया पौरुषेण वा ।
अलभ्यं लभते मर्त्त्यस्तत्र का परिदेवना ॥
यथामिषं जले मत्स्यैर्भक्ष्यते श्वापदैर्भुवि ।
आकाशे पक्षिभिर्न्नित्यं तथा सर्व्वत्र वित्तवान् ॥
सर्व्वसत्त्वदयालुत्वं सर्व्वेन्द्रियविनिग्रहः ।
सर्व्वत्रानित्यबुद्धित्वं श्रेयः परमिदं स्मृतम् ॥
पश्यन्निवाग्रतो मृत्युं यो धर्म्मं नाचरेन्नरः ।
अजागलस्तनस्येव तस्य जन्म निरर्थकम् ॥
भ्रूणहा ब्रह्महा गोघ्नः पितृहा गुरुतल्पगः ।
भूमिं सर्व्वगुणोपेतां दत्त्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
न गोदानात् परं दानं किञ्चिदस्तीति मे मतिः ।
सा गौर्न्यायार्ज्जिता दत्ता कृत्स्नं तारयते कुलम् ॥
नान्नदानात् परं दानं किञ्चिदस्ति वृषध्वज ! ।
अन्नेन धार्य्यते सर्व्वं चराचरमिदं जगत् ॥
कन्यादानं वृषोत्सर्गो जपस्तीर्थं श्रुतं तथा ।
हस्त्यश्वरथदानानि मणिरत्नवसुन्धराः ॥
अन्नदानस्य सर्व्वाणि कलां नार्हन्ति षोड़शीम् ।
अन्नात् प्राणो बलं तेजस्त्वन्नाद्वीर्य्यं धृतिः स्मृतिः ॥
कूपवापीतड़ागादि आरामाणि च कारयेत् ।
त्रिःसप्तकुलमुद्धृत्य विष्णुलोके महीयते ॥
साधूनां दर्शनं पुण्यं तीर्थादपि विशिष्यते ।
कालेन फलते तीर्थं सद्यः साधुसमागमः ॥
सत्यं दमस्तपः शौचं सन्तोषः क्षान्तिरार्ज्जवम् ।
ज्ञानं शमो दया दानमेष धर्म्मः सनातनः ॥"
इति गारुड़े २२५ अध्यायः ॥

धर्म्मसुतः, पुं, (धर्म्मस्य सुतः ।) युधिष्ठिरराजः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ७ । १६ ।
"एकान्ते विदुरेणोक्तो राजा धर्म्मसुतः शुचिः ॥"
नरनारायणमुनी । यथा, देवीभागवते । ४ । ७ । १२ ।
"इति सञ्चिन्त्यमानं तं भ्रातरं दीनमानसम् ।
उवाच वचनं तथ्यं नरो धर्म्मसुतोऽनुजः ॥")

धर्म्मसूः, पुं, (धर्म्मं सूते इति । सू + क्विप् ।) धूम्याटपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ (धर्म्मप्रेरके, त्रि । यथा, तैत्तिरीयब्राह्मणे । १।७।८।३ ।
"सोमो राजा वरुणः । देवा धर्म्मसुवश्च ये ॥")

धर्म्मात्मा, [न्] पुं, (धर्म्मे आत्मा स्वभावो यस्य ।) कुमारपालः । स तु आर्हतविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।३।३७७॥) त्रि, धर्म्मशीलः । यथा,—
"महर्षिर्भगवान् व्यासः कृत्वेमां संहितां पुरा ।
श्लोकैश्चतुर्भिर्धर्म्मात्मा पुत्त्रमध्यापयत् शुकम् ॥"
इति महाभारतम् ॥

धर्म्माधर्म्मपरीक्षणं, क्ली, (धर्म्मस्य अधर्म्मस्य तयोः परीक्षणम् ।) परीक्षाविशेषः । यथा,—
"अधुना संप्रवक्ष्यामि धर्म्माधर्म्मपरीक्षणम् ।
हन्तॄणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां नृणाम् ॥
राजतं कारयेत् धर्म्ममधर्म्मं सीसकायसम् ।
लिखेत् भूर्ज्जे पटे वापि धर्म्माधर्म्मौ सितासितौ ॥
अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यैः समर्च्चयेत् ।
सितपुष्पस्तु धर्म्मः स्यादधर्म्मोऽसितपुष्पधृक् ॥
एवं विधायोपलिख्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् ।
गोमयेन मृदा वापि पिण्डौ कार्य्यौ समन्ततः ॥
मृद्भाण्डक उपहृते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ।
उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसन्निधौ ॥
आवाहयेत् ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्ववत् ॥
धर्म्मावाहनपूर्व्वन्तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् ।
यदि पापविमुक्तोऽहं धर्म्मस्त्वायातु मे करे ॥
अशुद्धश्चेन्मम करे पापमायातु धर्म्मतः ।
अभियुक्तस्तयोश्चैकं प्रगृह्णीताविलम्बितः ॥
धर्म्मे गृहीते शुद्धः स्यादधर्म्मे तु स हीयते ।
एवं समासतः प्रोक्तं धर्म्माधर्म्मपरीक्षणम् ॥"
इति मिताक्षरा ॥

धर्म्माधिकरणं, क्ली, (अधिक्रियते अस्मिन्निति । अधि + कृ + अधिकरणे ल्युट् । धर्म्मस्य अधिकरणम् ।) राज्ञो विचारस्थानम् । यथा,—
"धर्म्मशास्त्रानुसारेण अर्थशास्त्रनिरूपणम् ।
यत्राधिक्रियते स्थाने धर्म्माधिकरणं हि तत् ॥"
इति वीरमित्रोदये कात्यायनवचनम् ॥*॥
"पुरुषान्तरतत्त्वज्ञाः प्रांशवश्चाप्यलोलुपाः ।
धर्म्माधिकरणे कार्य्या जनाह्लानकरा नराः ॥"
इति मत्स्यपुराणे १८६ अध्यायः ॥

धर्म्माधिकरणः, पुं, (धर्म्माधिकरणं आश्रयत्वेनास्त्यस्येति । अच् ।) धर्म्माध्यक्षः । तस्य लक्षणम् । यथा, मत्स्यपुराणे १८६ अध्याये ।
"समः शत्रौ च मित्रे च सर्व्वशास्त्रविशारदः ।
विप्रमुख्यः कुलीनश्च धर्म्माधिकरणो भवेत् ॥"

धर्म्माधिकरणी, [न्] पुं, (धर्म्माधिकरणं विचार्य्यस्थानत्वेनास्त्यस्येति । धर्म्माधिकरण + इनिः ।) धर्म्माधिकरणविशिष्टः । जज् इति इंराजी भाषा । तत्पर्य्यायः । धर्म्माध्यक्षः २ धार्म्मिकः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८६ ॥ प्राड्विवाकः ४ अक्षदर्शकः ५ । इत्यमरः । २ । ८ । ५ ॥

धर्म्माध्यक्षः, पुं, (धर्म्मे धर्म्माधिकरणे अध्यक्षः ।) धर्म्माधिकरणी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८८ ॥
"कुलशीलगुणोपेतः सर्व्वधर्म्मपरायणः ।
प्रवीणः प्रेषणाध्यक्षो धर्म्माध्यक्षो विधीयते ॥"
इति चाणक्ये । १०२ ॥
(विष्णुः यथा, महाभारते । १३ । १४६।२८ ।
"लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्म्माध्यक्षः कृताकृतः ॥"
"धर्म्माधर्म्मौ साक्षादीक्षते अनुरूपं फलं दातुम् ।
तस्माद्धर्म्माध्यक्षः ।" इति शाङ्करभाष्यम् ॥)

धर्म्मारण्यं, क्ली, (धर्म्माय धर्म्मस्य वा यदरण्यम् ।) पुण्यवनविशेषः । तस्य नामकारणं यथा,—
"स धर्म्मः पीड़ितः सर्व्वं सोमेनाद्भुतकर्म्मणा ।
तारां जिहीर्षता पत्नीं भ्रातुराङ्गिरसस्य च ॥
सोऽप्ययाच्छीघ्रितस्तेन बलिना क्रूरकर्म्मणा ।
अरण्यं गहनं घोरं प्रविवेश तदा प्रभुः ॥
ब्रह्मोवाच ।
यच्चारण्यमिदं धर्म्म ! त्वया व्याप्तं चिरं विभो ! ।
नाम्ना भविष्यति ख्यातं धर्म्मारण्यमिति प्रभो ! ॥"
इति वराहपुराणम् ॥
(गयास्थतीर्थविशेषः । यथा, वायुपुराणे गयामाहात्म्ये ।
"प्रथमेऽह्नि विधिः प्रोक्तो द्वितीयदिवसे व्रजेत् ।
धर्म्मारण्यं तत्र धर्म्मो यस्माद्यज्ञमकारयत् ॥")

धर्म्मासनं, क्ली, (धर्म्माय व्यवहारकार्य्यसाधनाय यदासनम् ।) विचारासनम् । वेञ्च इति इंराजीभाषा । यथा,—
"धर्म्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।
प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्य्यदर्शनमारभेत् ॥"
इति मनुः । ८ । २३ ॥

धर्म्मिणी, स्त्री, (धर्म्मोऽस्या अस्तीति । इनिः । ङीप् ।) रेणुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

धर्म्मी, [न्] (त्रि, धर्म्मोऽस्यास्तीति । धर्म्म + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) धर्म्मवान् । पुण्यशीलः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते ।१३।१४६।६४।
"धर्म्मगुप् धर्म्मकृद्धर्म्मी सदसत्क्षरमक्षरम् ॥"
"धर्म्माधारतया धर्म्मी ।" इति शाङ्करभाष्यम् ॥)

धर्म्मोपदेशकः, पुं, (धर्म्ममुपदिशतीति । उप + दिश + ण्वुल् ।) गुरुः । इति हेमचन्द्रः ।१।७७॥

धर्म्म्यः, त्रि, (धर्म्म + "धर्म्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ।" ४ । ४ । ९२ । इति यत् ।) धर्म्मादनपेतः । धर्म्मयुक्तः । यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् ।
"धर्म्म्याद्धि युद्धात् श्रेयोऽन्यत् क्षत्त्रियस्य न विद्यते ॥"
"न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्म्यः पितृकृतः स्मृतः ॥"
इति दायभागः ॥
(धर्म्मेण प्राप्यः । "नौवयोधर्म्मेति ।" ४।४।९१ । इति यत् धर्म्मलभ्यः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

धर्म्म्यविवाहः, पुं, (धर्म्म्यः धर्म्मार्हो विवाहः ।) विवाहविशेषः । स च पञ्चविधः । ब्राह्मदैवार्षगान्धर्व्वप्राजापत्यरूपः । अधर्म्म्यविवाहस्त्रिविधः । असुरराक्षसपैशाचरूपः । यथा,
"धर्म्म्येष्वेव विवाहेषु कालपरीक्षणं नाधर्म्म्येषु ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥ (यस्य वर्णस्य यो विवाहो धर्म्म्यः स उक्तो यथा, मनौ । ३ । २१—२६ ।
"ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः ।
गान्धर्व्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥
यो यस्य धर्म्म्यो वर्णस्य गुणदोषौ च यस्य यौ ।
तद्वः सर्व्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणागुणान् ॥
षड़ानुपूर्व्व्या विप्रस्य क्षत्त्रस्य चतुरोऽवरान् ।
विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्म्यानराक्षसान् ॥
चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः ।
राक्षसं क्षत्त्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः ॥
पञ्चानान्तु त्रयो धर्म्म्या द्वावधर्म्म्यौ स्मृताविह ।

पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कदाचन ॥
पृथक् पृथग्वा मिश्रौ वा विवाहौ पूर्व्वचोदितौ ।
गान्धर्व्वो राक्षसश्चैव धर्म्म्यौ क्षत्त्रस्य तौ स्मृतौ॥”)

धर्षः, पुं, (धर्षणमिति । धृष्+भावे घञ् ।) प्रागल्भ्यम् । (यथा, महाभारते ।१।१८६।७।
“यद्येष दर्पाद्द्धर्षाद्वाप्यथ ब्राह्मणचापलात् ।
प्रस्थितो धनुरायन्तुं वार्य्यतां साधु मागमत् ॥”)
अमर्षः । शक्तिवन्धनम् । संहतिः । हिंसा । इति धृषधातोर्भावेऽल्प्रत्ययेन साध्यः ॥

धर्षकः, पुं, (धृष्णोति प्रगल्भो भवतीति । धृष्+ण्वुल् ।) नटः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अभिभवकर्त्तरि, त्रि । यथा, हरिवंशे ।१५३।२४।
“विधार्य्य सर्व्वं गृह्यन्तां ममैते गृहधर्षकाः ॥”)

धर्षकारिणी, स्त्री, (धर्षं कुलदूषणं करोतीति । कृ+णिनि+ङीप् ।) दूषिता कन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

धर्षणं, क्ली, (धृष्+ल्युट् ।) परिभवः । (यथा, महाभारते । १ । २१४ । १६ ।
“सर्व्वमन्यत् परिहृतं धर्षणन्तु महीपतेः ॥”)
रतिः । इति मेदिनी । णे, ५४ ॥ धर्षशब्दार्थोऽप्यत्र ॥

धर्षणिः, स्त्री, (कर्षतीति । कृष+“कृषेरादेश्च धः ।” उणां । २ । १०५ । इति अनिः आदेश्च धः ।) बन्धकी । वृषलः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

धर्षणी, स्त्री, (धर्षणि+कृदिकारादिति वा ङीष् ।) धर्षिणी । असती । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

धर्षिणी, स्त्री, (धर्षति हिनस्ति कुलमिति । धृष+णिनि+ङीप् ।) पुंश्चली । इत्यमरः । २ । ६ । १० ॥

धर्षितं, क्ली, (धृष्यतेऽनेनेति । धृष+क्तः ।) रतिः । मैथुनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (धृष+कर्म्मणि क्तः ।) कृतधर्षणे, त्रि ॥ (अभिभूतः । यथा, महाभारते । ३ । ५५ । १५ ।
“आसनेभ्यः समुत्पेतुस्तेजसा तस्य धर्षिताः ॥”)

धर्षिता, स्त्री, (धृष्यतेऽसौ । धृष+क्तः । टाप् ।) असती । इति शब्दरत्नावली ॥

धलण्डः, पुं, (दधातीति । धा+डः । धं धारकं लण्डति उत्क्षिपतीति । लण्ड उत्क्षेपे+अच् । कण्टकान्वितत्वादस्य तथात्वम् ।) दृढ़कण्टकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ धलआँकड़ा इति भाषा ॥

धव, इ व्रजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) इ, धन्व्यते । व्रजो गतिः । इति दुर्गादासः ॥

धवः, पुं, (धुनोति धवतीति वा । धु धू वा+अच् ।) पतिः । (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । १६ । ४५ ।
“मा विद्या च हरेः प्रोक्ता तस्या ईशो यतो भवान् ।
तस्मान्माधवनामासि धवः स्वामीति शब्दितः ॥”)
नरः । इत्यमरः । ३ । ३ । २०५ ॥ (यथा,— पञ्चतन्त्रे । २ । १०६ ।
“शौचविशिष्टयाप्यस्ति किञ्चित् कार्य्यं क्वचिन्मृदा ।
निर्धनेन धवेनेह न तु किञ्चित् प्रयोजनम् ॥”)
धूर्त्तः । इति मेदिनी । वे, १३ ॥ स्वनामख्यातवृक्षः । (यथा, महाभारते । १ । ६६ । १७ ।
“विल्वार्कखदिराकीर्णं कपित्थधवसङ्कुलम् ॥”)
तत्पर्य्यायः । धुरन्धरः २ शकटाख्यः ३ । इति रत्नमाला ॥ दृढ़तरुः ४ गौरः ५ कषायः ६ मधुरत्वक् ७ शुक्लवृक्षः ८ पाण्डुतरुः ९ धवलः १० पाण्डुरः ११ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । कटुत्वम् । कफानिलनाशित्वम् । पित्तप्रकोपणत्वम् । रुच्यत्वम् । दीपनत्वञ्च । अन्यच्च । शीतत्वम् । प्रमेहार्शःपाण्डुपित्तकफापहत्वम् । मधुरत्वम् । तुवरत्वम् । तिक्तत्वञ्च । तन्नामगुणाः ।
“धवो घटो नन्दितरुः स्थिरो धौरो धुरन्धरः ।
धवः शीतप्रमेहार्शःपाण्डुपित्तकफापहः ॥
मधुरस्तुवरस्तस्य फलञ्च मधुरं मनाक् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
तत्फलं ईषन्मधुरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धु कम्पने+“ऋदोरप् ।” ३ । ३ । ५७ । इति भावे अप् । कम्पनम् ॥)

धवलः, पुं, (धावतीति । धाव ञ् जवमृजोः+“धावतेर्बाहुलकात् ह्रस्वत्वञ्च ।” १ । १०८ । इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या कलः ह्रस्वश्च ।) धववृक्षः । चीनकर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रागविशेषः । भरतमते हिन्दोलरागस्याष्टमपुत्त्रः । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥ वृषश्रेष्ठः । शुक्लः । सुन्दरे, त्रि । इत्युणादिकोषः ॥ श्वेतगुणयुक्ते, त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १३ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३०६ ।
“धवलनखलक्ष्म दुर्ब्बलमकलितनेपथ्यमलकपिहिताक्ष्याः ॥”)
श्वेतमरिचे, क्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

धवलपक्षः, पुं, (धवलौ शुक्लौ पक्षौ यस्य ।) हंसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धवलः शुक्लः पक्षः ।) शुक्लपक्षश्च ॥ (शुक्लपक्षविशिष्टे, त्रि । यथा, माघे ।
“धवलपक्षविहङ्गमकूजितैः ॥”)

धवलपाटली, स्त्री, (धवला पाटली ।) सितपाटलिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

धवलमृत्तिका, स्त्री, (धवला मृत्तिका ।) खटिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

धवलयावनालः, पुं, (धवलो यावनालः ।) यावनालविशेषः । तत्पर्य्यायः । पाण्डुरः २ तारतण्डुलः ३ नक्षत्रकान्तिविस्तारः ४ वृत्तः ५ मौक्तिकतण्डुलः ६ । अस्य गुणाः । गौल्यत्वम् । बल्यत्वम् । वृष्यत्वम् । रुच्यप्रदत्वम् । पथ्यत्वम् । त्रिदोषार्शोगुल्मव्रणनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

धवला, स्त्री, (धावतीति । धाव+कलः ह्रस्वश्च । अनुदात्तत्वाभावात् न ङीष् ।) शुक्ला गौः । इत्यमरः । २ । ९ । ६७ ॥

धवली, स्त्री, (धवल+गौरादित्वात् ङीष् ।) शुक्ला गौः ॥ इत्यमरः । २ । ९ । ६७ ॥

धवलोत्पलं, क्ली, (धवलमुत्पलम् ।) कुमुदम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

धवाणकः, पुं, (धुनाति कम्पयति वृक्षादीनीति । धू+“आणको लूधूशिङ्घिधाञ्भ्यः ।” उणां ३ । ८३ । इति आणकः ।) वायुः । इत्युणादिकोषः ॥

धवित्रं, क्ली, (धूयतेऽनेनेति । धू+“अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः ।” ३ । २ । १८४ । इति इत्रः ।) मृगचर्म्मरचितव्यजनम् । इत्यमरः । २ । ७ । २३ ॥

धा, डु ञ लि धारणे । पुष्टौ । दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्वां-उभं-सकं-अनिट् ।) डु, द्वित्रिमम् । ञ लि, दधाति धत्ते । धारणं धरणम् । दाने, द्विषता विहितं त्वयाथवेति किराते विहितं दत्तमित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

धाः, पुं, (दधातीति । धा+क्विप् ।) ब्रह्मा । धारकः । इति मेदिनी । धे, १ ॥ बृहस्पतिः । इत्येकाक्षरकोषः ॥

धाकः, पुं, (दधातीति । धा+“कृदाधाराचिंकलिभ्यः कः ।” उणां ३ । ४० । इति कः ।) वृषः । आहारः । इत्युणादिकोषः ॥ अन्नम् । स्तम्भः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (आधारः । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

धाटी, स्त्री, शत्रुसम्मुखगमनम् । तत्पर्य्यायः । प्रपातः २ अभ्यवस्कन्दः ३ अभ्यासादनम् ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६४ ॥

धाणकः, पुं, (दधातीति । धा+“आणको लूधूशिङ्घिधाञ्भ्यः ।” उणां ३ । ८३ । इति आणकः ।) दीनारभागः । इत्युणादिकोषः ॥

धातकी, स्त्री, (धातुं करोतीति । धा+तत्करोतीति णिच् । टिलोपः । ततः क्वुन् । ततः पिप्पल्यादित्वात् ङीष् ।) पुष्पविशेषः । धाइफुल् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वह्निपुष्पी २ ताम्रपुष्पी ३ धावनी ४ अग्निज्वाला ५ सुभिक्षा ६ पार्व्वती ७ बहुपुष्पिका ८ कुमुदा ९ सीधुपुष्पी १० कुञ्जरा ११ मद्यवासिनी १२ गुच्छपुष्पी १३ संधपुष्पी १४ रोध्रपुष्पिणी १५ तीव्रज्वाला १६ वह्निशिखा १७ मद्यपुष्पा १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ धातृपुष्पी १९ धातुपुष्पी २० धातृपुष्पिका २१ धात्री २२ धातुपुष्पिका २३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । मदकारित्वम् । विषप्रवाहिकातिसारविसर्पव्रणनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ शीतत्वम् । रक्तपित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

धाता, [ऋ] पुं, (दधातीति । धा+तृच् ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । १ । १ । १७ ॥ (यथा, रघुः । १० । ४३ ।
“धातारं तपसा प्रीतं ययाचे स हि राक्षसः ।
दैवात् सर्गादवध्यत्वं मर्त्त्येष्वास्थापराङ्मुखः ॥”)

विष्णुः । इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ११५ ।
"आधारनिलयो धाता पुष्पहासः प्रजागरः ॥"
"संहारसमये सर्व्वाः प्रजा धयति पिबतीति वा धाता । धेट् पाने इति धातुः ।" इति शाङ्कर-भाष्यम् ॥ महादेवः । यथा, तत्रैव।३३।१७।१०३।
"धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धरः ॥")
भृगुमुनिपुत्त्रः । तस्य भार्य्या मेरुकन्या आयतिः । तस्य सुतः मृकण्डुः तस्य च मार्कण्डेयः । इति श्रीभागवतम् ॥ ऊनपञ्चाशद्वायुन्तर्गतवायुविशेषः । यथा, वह्निपुराणे गणभेदनामाध्याये ।
"धाता दुर्गो धृतिर्भीमस्त्वभियुक्तस्त्वपात्सहः ।
द्युतिर्वपुरनाधृष्योथवासः कामो जयो विराट् ॥
इत्येकोनाश्च पञ्चाशन्मरुतः पूर्व्वसम्भवाः ॥"
(आदित्यविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । १४-१५ ।
"अदित्यां द्वादशादित्याः सम्भूता भुवनेश्वराः ।
ये राजन् ! नामतस्तांस्ते कीर्त्तयिष्यामि भारत ! ॥
धाता मित्त्रोऽर्य्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च ॥"
ब्रह्मणः पुत्त्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६६ । ५१ ।
"द्वौ पुत्त्रौ ब्रह्मणस्त्वन्यौ ययोस्तिष्ठति लक्षणम् ।
लोके धाता विधाता च यौ स्थितौ मनुना सह ॥")
पालके, त्रि । इति मेदिनी । ते, २७ ॥ धारकः । इति धरणिः ॥

धातुः, पुं, (धीयते सर्व्वमस्मिन्निति । धा + "सितनिगमीति ।" उणां १ । ७० । इति तुन् ।) शरीर-धारकवस्तूनि । तद्यथा । कफः । वातः । पित्तम् ।
"शरीरदूषणाद्दोषा मलिनीकरणान्मलाः ।
धारणाद्धातवस्ते स्युर्वातपित्तकफास्त्रयः ॥"
इति वैद्यकम् ॥
("रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः ।
सप्त दूष्याः मलामूत्रशकृत्स्वेदादयोऽपि च ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
धातुशब्देनात्र शुक्रार्त्तवे अप्युच्येते तद् यथा ।
"तथाहि पुष्पमुकुलस्थो गन्धो न शक्यमिहास्तीति वक्तुं नैव नास्तीत्यथवास्ति सतां भावानां अभिव्यक्तिरिति ज्ञात्वा केवलं सौक्ष्म्यान्नाभिव्यज्यते स एव गन्धो विवृतपत्त्रकेशरैः कालान्तरेणाभिव्यक्तिं गच्छत्येवं बालानामपि वयःपरिणामात् शुक्रप्रादुर्भावो भवति रोमराज्यादयोथार्त्तवादयश्च विशेषा नारीणां रजसि चोपचीयमाने शनैः शनैः स्तनगर्भाशययोन्यभिवृद्धिर्भवति । स एवान्नरसो वृद्धानां जरापक्वशरीरत्वान्न प्रीणनो भवति । त एते शरीरधारणाद्धातव इत्युच्यन्ते ॥" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १४ अध्यायः ॥
अथ धातुशब्दस्य निरुक्तिमाह ।
"एते सप्त स्वयं स्थित्वा देहन्दधति यन्नृणाम् ।
रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः ॥"
अथ धातूनां कर्म्माण्याह ।
"प्रीणनं जीवनं लेपः स्नेहो धारणपूरणे ।
गर्भोत्पादश्च कर्म्माणि धातूनां कथितानि हि ॥"
इति च भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रसः । रक्तम् । मांसम् । मेदः । अस्थि । मज्जा । शुक्रम् । महाभूतानि । तद्यथा । पृथिवी । जलम् । तेजः । वायुः । आकाशः । तद्गुणाः यथा । गन्धः । रसः । रूपम् । स्पर्शः । शब्दः । इन्द्रियाणि यथा । चक्षुः । श्रोत्रम् । घ्राणम् । जिह्वा । त्वक् ॥ अश्मविकृतिः । सा तु गैरिकमनःशिलादि । (यथा, कुमारे । १ । ४ ।
"अकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥")
शब्दयोनिः । सा च साधुशब्दप्रकृतिः । भूपचपठप्रभृतिः । स्वर्णादिः । इत्यमरभरतौ ॥ * ॥
यथा, शब्दमालायाम् ।
"सुवर्णरूप्यमाणिक्यहरितालमनःशिलाः ।
गैरिकाञ्जनकासीससीसलोहाः सहिङ्गुलाः ॥
गन्धकोऽभ्रकमित्याद्या धातवो गिरिसम्भवाः ॥"
नव धातवो यथा, सुखबोधे ।
"हेमताराऽरनागाश्च ताम्रवङ्गे च तीक्ष्णकम् ।
कांस्यकं कान्तलौहञ्च धातवो नव कीर्त्तिताः ॥"
अष्टधातवो यथा, दानसागरे ।
"हिरण्यं रजतं कांस्यं ताम्रं सीसकमेव च ।
रङ्गमायसरैत्यञ्च धातवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥"
अपि च वैद्यके ।
"सुवर्णं रजतं ताम्रं लौहं कुप्यञ्च पारदम् ।
वङ्गञ्च सीसकञ्चैव इत्यष्टौ दैवसम्भवाः ॥"
सप्तधातवो यथा, भावप्रकाशे ।
"स्वर्णं रूप्यञ्च ताम्रञ्च रङ्गं यशदमेव च ।
सीसं लौहञ्च सप्तैते धातवो गिरिसम्भवाः ॥"
ताम्राद्युत्पत्तिर्यथा,—
"शृणु तत्त्वेन मे भूमे ! कथ्यमानं मयानघे ! ।
एकाग्रं चित्तमाधाय येन ताम्रं मम प्रियम् ॥
पूर्व्वं कमलपत्राक्षि ! गुडाकेशो महासुरः ।
ताम्ररूपं समादाय ममैवाराधने रतः ॥
तञ्च दृष्ट्वा मया प्रोक्तं प्रसन्नेनान्तरात्मना ।
गुडाकेश ! महाभाग ब्रूहि किं करवाणि ते ॥
चक्रेण वधमिच्छामि त्वया मुक्तेन केशव ! ।
वैशाखस्य तु मासस्य शुक्लपक्षे तु द्वादशीम् ॥
मम तेजोमयं चक्रं वाधयिष्यत्यसंशयम् ।
तदेव चक्रेण विपाटितोऽसौ
प्राप्तोऽपि मां भागवतप्रधानः ॥
ताम्रन्तु तन्मांसमहक्सुवर्ण-
मस्थीनि रूप्यं बहुधातवश्च ।
रङ्गञ्च सीसं त्रपुधातुसंस्थं
कांस्यञ्च रीतिश्च मलस्तु तेषाम् ॥
एतद्भागवतैः कार्य्यं मम प्रियकरैः सदा ।
एवं ताम्रं समुत्पन्नमिति मे रोचते हि तत् ॥"
इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
"हरितालं हरेर्वीर्य्यं लक्ष्मीवीर्य्यं मनःशिला ।
पारदं शिववीर्य्यं स्यात् गन्धकं पार्व्वतीरजः ॥"
इति वैद्यकम् ॥ * ॥
सप्तोपधातवो यथा,—
"माक्षिकं तुत्थकाभ्रे च नीलाञ्जनशिलालकाः ।
रसकश्चेति विज्ञेया एते सप्तोपधातवः ॥" * ॥
शरीरस्थसप्तधातुभवसप्तोपधातवो यथा,—
"स्तन्यं रजश्च नारीणां काले भवति गच्छति ।
शुद्धमांसभवः स्नेहो यः सा संकीर्त्त्यते वसा ॥
स्वेदो दन्तास्तथा केशास्तथैवोजश्च सप्तमम् ।
इति धातुभवा ज्ञेया एते सप्तोपधातवः ॥"
इति सुखबोधः ॥

धातुकासीसं, क्ली, (धातुरूपं कासीसम् ।) कासीसम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२२ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"कासीसं धातुकासीसं हरितं तच्च लोहितम् ॥")

धातुघ्नं, क्ली, (धातुं स्वर्णादिकं हन्तीति । हन + टक् ।) काञ्जिकम् । इति हेमचन्द्रः ।३।६०॥

धातुनाशनं, क्ली, (धातुं स्वर्णादिकं नाशयतीति । नश् + णिच् + ल्युः ।) काञ्जिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धातुपः, पुं, (धातुं अस्थिमज्जामांसोत्पादकपदार्थविशेषं पाति रक्षतीति । पा + कः ।) शरीरस्थप्रथमधातुः । रस इति ख्यातः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धातुपुष्पिका, स्त्री, (धातुरिव पुष्पं यस्याः । जातौ ङीष् । स्वार्थे कन् पूर्व्वह्रस्वः । यद्वा कप् । टापि अत इत्वम् ।) धातृपुष्पिका । इति शब्दरत्नावली । धाइफुल् इति भाषा ॥

धातुपुष्पी, स्त्री, (धातुरिव पुष्पमस्याः । जातित्वात् ङीष् ।) धातकी । इति भावप्रकाशः ॥

धातुभृत्, पुं, (धातुं गैरिकादिकं बिभर्त्तीति । भृ + क्विप् । तुगागमश्च ।) पर्व्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥ धातुपोषके, त्रि ॥

धातुमाक्षिकं, क्ली, (धातुरूपं माक्षिकम् ।) माक्षिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"माक्षिकं धातुमाक्षिकं ताप्यं ताप्युत्थसंज्ञकम् ॥")

धातुमारिणी, स्त्री, (धातुं सुवर्णादिकं मारयतीति । मृ + णिच् + णिनि + ङीप् ।) सर्ज्जिका । इति शब्दचन्द्रिका । सोहागा इति भाषा ॥

धातुराजकं, क्ली, (धातुषु राजते इति । राज + ण्वुल् । यद्वा, धातूनां राजा इति समासान्त टच् । ततः स्वार्थे कन् ।) रेतः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धातुवल्लभं, क्ली, (धातुषु वल्लभम् ।) टङ्कणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (टङ्कणशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

धातुवादी, [न्] पुं, (धातुं वदति उपायान्तरेण कर्त्तुं कथयतीति । वद + णिनिः ।) कारन्धमी । इति हारावली । १६५ ॥

धातुवैरी, [न्] पुं, (धातूनां वैरीव दूषकत्वात् ।) गन्धकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धातुशेखरं, क्ली, (धातूनामुपधातूनां शेखरमिव श्रेष्ठत्वात् ।) कासीसम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२२ ॥

धातूपलः, पुं, (धातुः उपधातुरूप उपलः पाषाणः।) कठिनिका। इति हारावली।२१२॥

धातृपुत्त्रः, पुं, (धातुर्ब्रह्मणः पुत्त्रः।) सनत्कुमारः। इति शब्दरत्नावली॥ ब्रह्मणः सुतमात्रञ्च॥

धातृपुष्पिका, स्त्री, (धातृपुष्पी। स्वार्थे कन् पूर्व्व-ह्रस्वः। यद्वा, कप्। टापि अत इत्वम्।) धातकी। इत्यमरः।२।४।१२४॥

धातृपुष्पी, स्त्री, (धातृ पुष्टिकर्त्तृ पुष्पमस्याः। ङीप्।) धातकी। इति शब्दरत्नावली॥

धात्रं, क्ली, (धीयते अन्नाद्यत्रेति। धा+आधारे ष्ट्रन्।) भाजनम्। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

धात्रिका, स्त्री, (धात्री। स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्व-ह्रस्वश्च।) आमलकी। इति राजनिर्घण्टः॥

धात्री, स्त्री, (धीयते पीयते इति। धेट पाने+ "सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन्।" उणां ४।१५८। इति कर्म्मणि ष्ट्रन्। षित्वात् ङीष्। अस्या स्तनदुग्ध-पानात्तथात्वम्। यद्वा, दधाति धरतीति। धा +तृच्+ङीप्।) माता। (यथा, याज्ञवल्क्य-संहितायाम्।३।८२।
"पुनर्धात्रीं पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति।
अष्टमे मास्यतो गर्भो जातः प्राणैर्विमुच्यते॥")
उपमाता। (यथा, रघुः।१०।७८।
"कुमाराः कृतसंस्कारास्ते धात्रीस्तनपायिनः।
आनन्देनाग्रजेनेव समं ववृधिरे पितुः॥"
(कुमाररक्षाकर्त्री। धाइ इति भाषा॥ तस्याः परीक्षा यथा,"अतो धात्रीपरीक्षामुपदेक्ष्यामः। अथ ब्रूयात् धात्रीमानयेति समानवर्णां यौवनस्थां निभृतामनातुरामव्यङ्गामव्यसनामविरूपामजुगुप्सितां देशजातीयामक्षुद्रां अक्षुद्रकर्म्मिणीं कुले जातां वत्सलां जीववत्सां पुंवत्सां दोग्ध्रीमप्रमत्तामशायिनीमनुच्चारशायिनीमनन्तावशायिनीं कुशलोपचारां शुचिमशुचिद्वेषिणीं स्तन्यसम्पदुपेतामिति।"
"धात्री तु यदा स्यादुबहुलशुद्धदुग्धा स्यात्तदा स्नातानुलिप्ता शुक्लवस्त्रं परिधायैन्द्रीं ब्राह्मीं शतवीर्य्यां सहस्रवीर्य्यां मोघाममृतां शिवामरिष्टां वाट्यपुष्पीं विष्वक्सेनकान्तामिति बिभ्रत्योषधीः कुमारं प्राङ्मुखं प्रथमं दक्षिणं स्तनं पाययेदिति धात्रीकर्म्म।" इति चरके शारीरस्थानेऽष्टमेऽध्याये॥*॥ (दधाति धारयति सर्व्वमिति। धा+तृच्+ङीप्।) क्षितिः। (गायत्त्रीस्वरूपिणी भगवती। यथा, देवीभागवते।१२।६।७८।
"धात्रीधनुर्धरा धेनुर्धारिणी धर्म्मचारिणी॥"
गङ्गा। यथा, काशीखण्डे।२९।६२।
"धर्म्मभित्तिवाहिनी धुर्य्या धात्री धात्रीविभूषणम्॥")
आमलकीवृक्षः। इति मेदिनी। रे, ४९॥
(अस्याः पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"धात्री कर्षफला तिष्या वयस्यामलकी शिवा॥")

अथ धात्र्याद्युत्पत्तिकारणम्।

वृन्दामरणात्क्षुब्धस्य विष्णोर्मोहापनोदाय रुद्रवाक्यादाद्यां शक्तिं स्तुवतो देवान् प्रति सा आह।
"अहमेतत्त्रिधा भिन्ना तिष्ठामि त्रिविधैर्गुणैः।
गौरी लक्ष्मीः स्वधा चेति रजःसत्त्वतमोगुणैः॥
तत्र गत्वा तथा कार्य्यं विधास्यन्ति च ताः सुराः।
तास्तथा तान् सुरान् दृष्ट्वा प्रणतान् भक्तवत्सलाः॥
बीजानि प्रददुस्तेभ्यो वाक्यानि जगदुस्तदा।
इमानि देवा बीजानि विष्णुर्यत्रावतिष्ठते॥
निर्वपध्वं ततः कार्य्यं भवतां सिद्धिमेष्यति।
क्षिप्तेभ्यस्तत्र बीजेभ्यो वनस्पत्यः स्त्रियोऽभवन्॥
धात्री च मालती चैव तुलसी च नृपोत्तम!।
धात्र्युद्भवा स्मृता धात्री माभवा मालती स्मृता॥
गौरीभवा च तुलसी तमःसत्त्वरजोगुणाः।
स्त्रीरूपिण्यो वनस्पत्यो दृष्ट्वा विष्णुस्तदा नृप!॥
उत्तस्थौ सम्भ्रमाद्वृन्दारूपातिशयविभ्रमात्॥"
अस्या माहात्म्यं यथा,—
"शृणुष्व धात्रीमाहात्म्यं सर्व्वपापहरं शुभम्।
यत् पुरा हरिणा प्रोक्तं वशिष्ठं प्रति नारद!॥
धात्री वत्स! नृणां धात्री मातृवत् कुरुते कृपाम्।
दद्यादायुः पयः पानं स्नानाद्वै धर्म्मसञ्चयम्॥
अलक्ष्मीनाशनं सद्योऽप्यन्ते निर्व्वाणमेव च।
विघ्नानि नैव जायन्ते धात्रीस्नानेन वै नृणाम्॥
तस्मात् त्वं कुरु विप्रेन्द्र! धात्रीस्नानं हि यत्नतः।
प्रयास्यसि हरेर्धाम देवत्वं प्राप्य नारद!॥
यत्र यत्र मुनिश्रेष्ठ! धात्रीस्नानं समाचरेत्।
तीर्थे वापि गृहे वापि तत्र तत्र श्रियः स्थिताः॥
धात्रीस्नातानि दिवसे यस्यास्थीनि कलेवरे।
प्रक्षालितानि विप्रेन्द्र! न स स्याद्गर्भसम्भवः॥
धात्रीफलेन विप्रेन्द्र! येषां केशाश्च रञ्जिताः।
ते नराः केशवं यान्ति नाशयित्वा कलेर्मलम्॥
धात्रीफलं महापुण्यं स्नाने पुण्यतरं स्मृतम्।
पुण्यात् पुण्यतरं वत्स! भक्षणे मुनिपुङ्गव!॥
न गङ्गा न गया पुण्या न काशी न च पुष्करम्।
एकैव च यथा पुण्या धात्री माधववासरे॥
कार्त्तिके मासि विप्रेन्द्र! धात्रीस्नानं समाचरेत्।
यश्च तज्जलमश्नीयात् सोऽश्वमेधमवाप्नुयात्॥
धात्रीफलं स्मरेद्यस्तु सदैव मुनिसत्तम!।
प्राग्जन्मनि कृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः।
संस्मरेद्यस्तु धात्रीं तामहन्यहनि मानवः॥
मुच्यते पातकैः सर्व्वैर्मनोवाक्कायसम्भवैः॥
धात्रीफलान्यमावास्यामष्टमीनवमीषु च।
रविवारे च संक्रान्तौ संस्मरेन्मुनिपुङ्गव!॥
यस्य गेहे मुनिश्रेष्ठ! धात्री तिष्ठति सर्व्वदा।
तस्य गेहं न गच्छन्ति प्रेतकुष्माण्डराक्षसाः॥
धात्रीस्नाने हरेर्नाम्नि जागरे हरिवासरे।
जन्मबन्धो विनश्येत हयमेधायुतं फलम्॥
स्नायादामलकैर्यस्तु कार्त्तिके हरिवत्सल!।
परितोषं समायाति तस्य वै माधवः स्वयम्॥
धात्रीच्छायां समासाद्य कुर्य्यात् श्राद्धस्तु यो मुने!।
मुक्तिं प्रयान्ति पितरः प्रसादात्तस्य वै हरेः॥
मूर्द्ध्नि पाणौ मुखे कण्ठे देहे च मुनिसत्तम!।
धत्ते धात्रीफलं यस्तु स महात्मा स पुण्यभाक्॥
धात्रीफलविलिप्ताङ्गो धात्रीफलविभूषितः।
धात्रीफलकृताहारो नरो नारायणो भवेत्॥
यः कश्चिद्वैष्णवो लोके धत्ते धात्रीफलं मुने!।
प्रियो भवति विष्णोः स मनुष्याणाञ्च का कथा॥
धात्रीफलानि यो नित्यं वहते करसंपुटे।
तस्य नारायणो देवो वरमेकं प्रयच्छति॥
धात्रीफलं न मोक्तव्यं कदाचित् करसंपुटात्।
य इच्छेद्विपुलान् भोगानन्ते यो मुक्तिमिच्छति॥
धात्रीफलकृतां मालां कण्ठस्थां यो वहेन्न हि।
स वैष्णवो न विज्ञेयो विष्णुभक्तिपरोऽपि च॥
न त्याज्या तुलसीमाला धात्रीमाला विशेषतः।
तथा रुद्राक्षमालापि धर्म्मकामार्थमिच्छता॥
यावल्लुठति कण्ठस्था धात्रीमाला नरस्य हि।
तावन्मनसि हृत्स्थोऽपि सदा लुठति केशवः॥
यावद्दिनानि वहते धात्रीमालां करे नरः।
तावद्युगसहस्राणि वैकुण्ठे वसतिर्भवेत्॥
सर्व्वदेवमयी धात्री वासुदेवमनःप्रिया।
आरोपणीया सेव्या च सेचनीया सदा बुधैः॥
एतत्ते सर्व्वमाख्यातं धात्र्या माहात्म्यमुत्तमम्।
श्रोतव्यञ्च सदा सद्भिश्चतुर्वर्गफलप्रदम्॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १२७ अध्यायः॥
अपि च।
"तुलसीवृक्षमाश्रित्य या यास्तिष्ठन्ति देवताः।
आमलक्या अपि प्राज्ञ! तास्ता एव वसन्ति च॥
अशुभं वा शुभं वापि यत् कर्म्मामलकीतले।
क्रियते मानवैर्विप्र! भवेत्तत् सर्व्वमक्षयम्॥
पवित्रैर्नूतनैः पत्रैर्धात्र्या यः पूजयेद्धरिम्।
स मुक्तः पापजालेन सायुज्यं लभते हरेः॥
धात्री च तुलसी देवी न तिष्ठेद्यत्र जैमिने!।
स्थानं तदपवित्रं स्यान्न च पुण्यक्रिया फलेत्॥
धात्र्या हीनं तुलस्या च निलयं यस्य भूसुर!।
अलक्ष्मीः पातकं सर्व्वं कलिश्च तेन तोषितः॥
धात्रीकाष्ठस्य मालाञ्च यो वहेन्मतिमान्नरः।
तत् सर्व्वमक्षयं प्रोक्तं शुभं वाशुभमेव वा॥
यस्तु धात्रीफलं भुङ्क्ते मानवोऽखिलतत्त्ववित्।
तद्देहाभ्यन्तरस्थायि सर्व्वं पापं विनश्यति॥
धात्रीफलमयीं मालां वहते द्विजसत्तमः।
ब्रवीमि शृणु माहात्म्यं सर्व्वपापहरं शुभम्॥
श्मशानेऽपि यदा मृत्युस्तस्य स्याद्दैवयोगतः।
गङ्गामरणजं पुण्यं स प्राप्नोति न संशयः॥
नित्यं गृह्णाति यो धात्रीतुलसीमूलकर्द्दमम्।
दिने दिने लभेत् पुण्यं सोऽश्वमेधशतोद्भवम्॥
धात्रीतरुञ्च यो हन्ति सर्व्वदेवगणाश्रयम्।
स ददाति हरेरङ्गे घातं नास्त्यत्र संशयः॥
सर्व्वदेवमयी धात्री विशेषात् केशवप्रिया।
सम्यग्वक्तुं गुणं तस्या ब्रह्मणापि न शक्यते॥"
इति क्रियायोगसारे २३ अध्यायः॥
यथा स्कान्दे।
"न धात्री सफला यत्र न विष्णोस्तुलसीदलम्।
तं म्लेच्छदेशं जानीयात् यत्र नायान्ति वैष्णवाः॥")
इत्येकादशीतत्त्वम्॥

अथ धात्रीसेचनफलम् ।
"पिता पितामहाश्चान्ये अपुत्रा ये च गोत्रिणः ।
वृक्षयोनिं गता ये च ये च कीटत्वमागताः ॥
रौरवे नरके ये च महारौरवसंज्ञके ।
वियोनिञ्च गता ये च ये च ब्रह्माण्डमध्यगाः ॥
पिशाचत्वं गता ये च ये च प्रेतत्वमागताः ॥
ते पिबन्तु मया दत्तं धात्रीमूले सदा पयः ॥
ते सर्व्वे तृप्तिमायान्तु धात्रीमूलनिषेचनात् ॥
इति धात्रीं चाभिषिच्य वारानष्टोत्तरं शतम् ।
तांश्च प्रदक्षिणीकृत्य कुर्य्याज्जागरणं व्रती ॥
जागरणन्तु प्रक्रान्तव्रतविषयम् ।" इति श्रीहरिभक्तिविलासे १३ विलासः ॥

धात्रीपत्रं, क्ली, (धात्रीपत्रमिव पत्रमस्य ।) तालीशपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"तालीशं शुक्लमन्यादौ धात्रीपत्रञ्च तत् स्मृतम् ॥"
धात्र्याः पत्रम् ।) आमलकीदलञ्च ॥

धात्रीपुत्त्रः, पुं, (धात्र्या उपमातुः पुत्त्रः ।) नटः । इति हेमचन्द्रः । ३।२४२ । उपमातृसुतश्च ॥

धात्रीफलं, क्ली, (धात्र्या आमलक्याः फलम् ।) आमलकी । इति जटाधरः ॥ (विवरणमामलकीशब्देऽस्य ज्ञातव्यम् ॥)

धात्रेयिका, स्त्री, (धात्रेयी+स्वार्थे कन् टाप् । पूर्व्वह्रस्वः ।) धात्री । धाइ इति भाषा । यथा, तिथितत्त्वे चतुर्थीप्रकरणे ।
"पठेद्धात्रेयिकावाक्यं प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः ॥"

धात्रेयी, स्त्री, धात्रीशब्दात् स्वार्थे (ढक्) ङीप्(ङीप्)-प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥ धात्रेयिका । (यथा, देवीभागवते । २ । ६ । ३२ ।
"करे धृत्वाथ धात्रेयी तामुवाच सुलज्जिताम् ।
कां चिन्तां करभोरु ! त्वमाधत्सेऽद्य स्थितास्यहम् ॥")

धानकं, क्ली, (धन्याकं पृषोदरादित्वात् साधुः ।) धन्याकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य विषयो यथा,वाभटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये ।
"श्लेष्मातिसारवातोक्तं विशेषादाममपाचनम् ।
कर्त्तव्यमनुबन्धस्य पिबेत् पक्वाग्निदीपनम् ॥
विल्वकर्कटिकामुस्तप्राणदा विश्वभेषजम् ।
वचाविड़ङ्गभूतीकधानकामरदारु वा ॥")

धाना, स्त्री, (धीयते इति । धा+"धापवस्यज्यतिभ्यो नः ।" उणां।३ । ६ । इति नः टाप् च ।) भृष्टयवः । धान्यकम् । (पर्य्याया यथा,
"धान्यकं धानकं धान्यं धाना धानेयकन्तथा ।
कुनटी धेनुकाच्छत्रा कुस्तुम्बुरु वितुन्नकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) अभिनवः । अङ्कुरः । भिन्नः । चूर्णसक्तवः । इति मेदिनीहेमचन्द्रौ ॥

धानाः, स्त्री, (धीयन्ते इति । धा+"धापवस्यज्यतिभ्यो नः ।" उणां । ३ । ६ । इति नः टाप् च ।) भृष्टयवः । बहुवचनान्तोऽयं शब्दः । इत्यमरः । २ । ९ । ४७ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३५ । ३ ।
"प्रसेतामश्वा वि मुचेह शोणा दिवे दिवे सदृशीरद्धि धानाः ॥"
"त्वन्तु सदृशीरेकरूपान् धाना भृष्टयवान् दिवे दिवे प्रतिदिवसमद्धि भक्षय ।" इति तद्भाष्ये सायनः ।)
"यवास्तु निस्तुषा भृष्टाः स्मृता धाना इति स्त्रियाम् ।
धानाः स्युर्द्दुर्ज्जरा रूक्षास्तृट्प्रदा गुरवश्च ताः ॥
तथा मेदःकफच्छर्द्दिनाशन्यः संप्रकीर्त्तिताः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
("धानासंज्ञास्तु ये भक्ष्याः प्रायस्ते लेखनात्मकाः ।
शुष्कत्वात्तर्पणा चैव विष्टम्भित्वाच्च दुर्ज्जराः ॥
विरूढ़धानाः शष्कुल्यो मधुक्रोड़ाः सपिण्डकाः ।
सूपाः पूपुलिकाद्याश्च गुरवः पैष्टिकाः परम् ॥"
"धाना पर्पटपूपाद्यास्तान् बुद्ध्वा निर्द्दिशेत्तथा ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्यायः ॥)

धानाकाः, स्त्री, (धाना+स्वार्थे कन् टाप् ।) धानाः । नित्यबहुवचनान्तोऽयं शब्दः । इति शब्दरत्नावली ॥

धानाचूर्णं, क्ली, (धानानां चूर्णम् ।) भृष्टयवचूर्णम् । सक्तवः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६५ ॥

धानी, स्त्री, (धीयते धार्य्यतेऽत्र । धा+आधारे ल्युट् । टित्वात् ङीप् ।) आधारः । यथा, मत्स्यधानी राजधानी । इत्यादि भरतः ॥ पीलुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धानुष्कः, त्रि, (धनुः प्रहरणमस्येति । धनुः+तदस्य इत्यधिकृत्य "प्रहरणम् ।" ४ । ४ । ५७ । इति ठक् । यद्वा, धनुषा जीवतीति । "वेतनादिभ्यो जीवति ।" ४ । ४ । १२ । इति ठक् । "इसुसुक्तान्तात् कः ।" ७ । ३ । ५१ । इति ठस्य कः ।) धनुर्द्धरः । इत्यमरः । २ । ८ । ६९ ॥ (यथा, महाभारते । ६ । २० । १७ ।
"अश्वेऽश्वे दश धानुष्का धानुष्के दश चर्म्मिणः ।
एवं व्यूढ़ान्यनीकानि भीष्मेण तव भारत ! ॥")

धानुष्का, स्त्री, (धनुरिव अवयवोऽस्या इति ठक् टाप् च ।) अपामार्गवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । (अपामार्गशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

धानुष्यः, पुं, (धनुषि साधुरिति । धनुष्+यञ् ।) वंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धानेयं, क्ली, (धाना एव । स्वार्थे ढक् ।) धन्याकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

धानेयकं, क्ली, (धानेय+स्वार्थे कन् ।) धन्याकम् । इति जटाधरः ॥

धान्धा, स्त्री, एल्वालुका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ एलाइच इति भाषा ॥

धान्यं, क्ली, चतुस्तिलपरिमाणम् । इति शुभङ्करः । धन्याकम् । धनीया इति यस्य भाषा । तत्पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"धन्याकं धान्यकं धान्यं कुस्तुम्बुरुधनीयकम् ।
धन्या कुस्तुम्बुरी चान्या वेषलोशा वितुन्नकम् ॥")
परिपेलम् । (धाने पोषणे साधु इति । धान+"तत्र साधुः ।" ४ । ४ । ९८ । इति यत् । यद्वा, दधातीति । धा+"दधातेर्यन् नुट् च ।" उणां । ५ । ४८ । इति यन् नुट् च ।) सतुषतण्डुलादि । धान इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । भोग्यम् २ भोगार्हम् ३ अन्नम् ४ अद्यम् ५ जीवसाधनम् ६ स्तम्बकरिः ७ व्रीहिः ८ । (यथा, ऋग्वेदे । ६ । १३ । ४ ।
"विश्वं स देव प्रति वारमग्ने धत्ते धान्यं पत्यते वसव्यैः ॥")
तत्र शूकधान्यगुणः । त्रिदोषशमनत्वम् । तेजोबलातिशयवीर्य्यवृद्धिदातृत्वञ्च ॥ * ॥ शमीधान्यगुणाः । गुरुत्वम् । हिमत्वम् । विबन्धदातृत्वञ्च ॥ * ॥ तृणधान्यगुणाः । वातात्मकत्वम् । शिशिरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ धान्यं त्रिविधम् । हेमन्तोद्भवः शालिः १ ग्रीष्मजः षष्टिकः २ प्रावृट्कालभव आशुः ३ । एतेषां गुणास्तत्तत् शब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥ वापितधान्यगुणः । गुरुत्वम् ॥ अवापितधान्यगुणः । वापितधान्यगुणात् किञ्चिद्धीनः ॥ * ॥ रोप्यातिरोप्यधान्यगुणाः । लघुत्वम् । शीघ्रपाकित्वम् । गुणोत्तरत्वम् । अदाहित्वम् । दोषहरत्वम् । बल्यत्वम् । मूत्रविवर्द्धनत्वञ्च ॥ * ॥ नवं धान्यं अभिष्यन्दि । संवत्सरोषितं धान्यं लघु । संवत्सरद्वयादूर्द्धं धान्यं वातप्रकोपणं रूक्षं लघुतरं पुंस्त्वघाति । शूकधान्यं शमीधान्यञ्च वत्सरादूर्द्धं प्रशस्तम् । शमीधान्यं वर्षादतीतं वातकृत् रूक्षम् । अभिनवं तत्प्रायेण गुरु । नवा यवगोधूममाषतिला हिताः । पुराणा विरसा रूक्षा न तथार्थकराः ॥ अनार्त्तवं व्याधिहतं अपर्य्यागतं अभूमिजं नवञ्च धान्यं न गुणवत् ॥ अकालजातं धान्यं विरसं सर्व्वधातुप्रदूषणञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ व्रतादौ अन्नत्यागे वर्जनीयधान्यानि यथा,—
"एकादश्यां विशेषेण ह्यन्नमात्रं परित्यजेत् ।
फलं मूलं जलादीनि किञ्चिद्भक्ष्यं प्रकल्पयेत् ॥
अन्नन्तु धान्यसम्भूतं गिरिजे यदि जायते ।
धान्यानि विविधानीह जगत्यां शृणु यत्नतः ॥
श्याममाषमसूराश्च धान्यकोद्रवसर्षपाः ।
मुद्गको राजमाषाश्च तुसुरो जुमरस्तथा ॥
यवगोधूममुद्गाश्च तिलकङ्गुकुलत्थकाः ।
गवेधुकाश्च नीवारा आतकश्च कलायकाः ॥
माण्डुकी वचकोरङ्कः कौचको वड़कस्तथा ।
तिलकाश्चणकाद्याश्च धान्यानि कथितानि वै ॥
एड़कान्यसमुद्भूतमन्नं भवति शोभने ! ।
अन्नत्यागे व्रते भक्ष्यमेतदेव विवर्ज्जयेत् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥
अथ धान्यच्छेदनदिनम् । तत्र तिथयः रिक्तातिरिक्ताः । वाराः रविशुक्रसोमबुधबृहस्पतीनाम् । नक्षत्राणि कृत्तिका भरणी अश्लेषा पूर्व्वभाद्रपत् धनिष्ठा पूर्व्वाषाढ़ा ज्येष्ठा चित्रा उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढ़ा उत्तरभाद्रपत् एतानि । तत्र चन्द्रः शोभनः । लग्नानि वृषसिंहवृश्चिककुम्भमिथुनतुलाकन्याधनुःपूर्व्वार्द्ध-

स्वकीयजन्मलग्नमकरसंज्ञकानि ॥*॥ अथ धान्यस्थापनदिनम्। तत्र नक्षत्राणि। भरण्यश्लेषार्द्राकृत्तिकाविशाखापूर्व्वफल्गुनीपूर्व्वाषाढ़ापूर्व्वभाद्रपज्ज्येष्ठामघाभिन्नानि। तत्र वाराः शुभग्रहाणाम्। लग्नानि मकरवृषसिंहवृश्चिककुम्भमिथुनकन्याधनुर्मीनसंज्ञकानि ॥*॥ अथ धान्यादिवृद्धिदानदिनम्। तत्र नक्षत्राणि श्रवणा धनिष्ठा शतभिषा विशाखा उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढ़ा उत्तरभाद्रपत् रोहिणी रेवती पुनर्व्वसुः पुष्यः अश्विनी ज्येष्ठा एतानि। वाराः बुधभिन्नाः। इति ज्योतिषम् ॥

धान्यकं, क्ली, (धान्यमिव प्रतिकृतिः। "इवे प्रतिकृतौ।" ५।३।९६। इति कन्।) धान्याकम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५ अध्याये। "लङ्घनानन्तरं चान्नकाले धान्यकजीरकादिदीपनसिद्धान्यन्नानि ॥" अस्य गुणा यथा,—

"धान्यकञ्चाजगन्धा च सुमुखाश्चेति रोचनाः।
सुगन्धा नातिकटुका दोषानुत्क्लेशयन्ति तु ॥"

इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥

धान्यमेव स्वार्थे कन्। धान्यम्। पुं, क्षत्रियनृपतिविशेषः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्।८।१०८५। "राजन्याविच्छिटकुलोद्भूतावुदयधान्यकौ ॥")

धान्यकोष्ठकं, क्ली, (धान्याय धान्यरक्षणाय यत् कोष्ठकं गृहम्।) धान्यरक्षार्थगृहम्। इति हलायुधः ॥ गोला इति भाषा ॥

धान्यचमसः, पुं, (चम्यते भक्ष्यते इति। चम+असन्। धान्यं खिन्नधान्यमेव चमसः।) चिपिटकः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धान्यधेनुः, स्त्री, (धान्यनिर्म्मिता धेनुः।) दानार्थधान्यनिर्म्मितधेनुः। यथा,—

"विषुवे चायने वापि कार्त्तिक्यान्तु विशेषतः।
तदिदानीं प्रवक्ष्यामि धान्यधेनुविधिं परम् ॥
यां दत्त्वा सर्व्वपापेभ्यः शशाङ्क इव राहुतः ॥
दशधेनुप्रदानेन यत् फलं राजसत्तम !।
तत् सर्व्वमेवमाप्नोति व्रीहिधेनुप्रदो नरः ॥
कृष्णाजिनं ततः कृत्वा प्राग्वदत् संन्यसेद्बुधः।
गोमयेनानुलिप्तायां शोभनां वस्त्रसंयुताम् ॥
पूजयेद्वेदिमध्ये तु वेदनिर्घोषमङ्गलैः ॥
उत्तमा धान्यधेनुः स्याद्द्रोणस्यापि चतुष्टयैः।
मध्यमा च तदर्द्धेन वित्तशाठ्यं न कारयेत् ॥
चतुर्थांशेन धेन्वा वै वत्सन्तु परिकल्पयेत्।
कर्त्तव्ये रुक्मशृङ्गे तु राजतक्षुरसंयुता ॥
गोरुधः पूर्व्ववद्घ्राणमगुरुचन्दनन्तथा।
मुक्ताफलमया दन्ता घृतक्षौद्रमयं मुखम् ॥
प्रशस्तपत्रश्रवणा कांस्यदोहनकान्विता।
इक्षुयष्टिमयाः पादाः क्षौमपुच्छसमन्विता ॥
नानाफलसमोपेता रत्नगर्भसमन्विता।
पादुकोपानहौ छत्रे भाजनं तर्पणं तथा ॥
इत्येवं रचयित्वा तां कृत्वा दीपार्च्चनादिकम्।
पुण्यकालञ्च संप्राप्य स्नातः शुक्लाम्बरो गृही।
त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रेणानेन कीर्त्तयेत् ॥
तव विप्र ! महाभाग ! वेदवेदाङ्गपारग !।
यामेताञ्च मया दत्तां गृह्णीष्व त्वं द्विजोत्तम !।
प्रीयतां मम देवेशो भगवान्मधुसूदनः ॥
त्वमेका लक्ष्मीर्गोविन्दे स्वाहा या च विभावसौ।
शक्रे शचीति विख्याता मेधा मुनिषु सत्तम ! ॥
तस्मात् सर्व्वमयी देवी धान्यरूपेण संस्थिता।
एवमुच्चार्य्य तां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
दत्त्वा प्रदक्षिणं कृत्वा तं समाप्य द्विजोत्तमम्।
यावच्च पृथिवी सर्व्वा वसुरत्नानि भूपते !।
तावत् पुण्यं समाधिक्यं व्रीहिधेनोश्च तत् फलम् ॥
तस्मान्नरेन्द्र ! दातव्या भुक्तिमुक्तिफलप्रदा।
इह लोके च सौभाग्यमायुरारोग्यवर्द्धनम् ॥
विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीरत्नमालिना।
स्तूयमानोऽप्सरोभिश्च प्रयाति शिवमन्दिरम् ॥
यावच्च स्मरते जन्म तावत् स्वर्गे महीयते।
ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टो जम्बुद्वीपपतिर्भवेत् ॥
एवं हरेण चोद्गीर्णं श्रुत्वा वाक्यं नरोत्तम।
सर्व्वपापविशुद्धात्मा रुद्रलोके महीयते ॥"

इति वराहपुराणम् ॥

धान्यबीजं, क्ली, (धान्यस्य बीजमिव बीजं यस्य।) धन्याकम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

धान्यमायः, पुं, (धान्यं मातीति। मा+"क्वामश्च।" ३।२।२। इति अण्।) धान्यविक्रयी। इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

धान्यराजः, पुं, (धान्यानां राजा। टच् समासे। यद्वा, धान्येषु राजते इति। राज दीप्तौ+अच्।) यवः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य यवशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

धान्यवर्द्धनं, क्ली, (धान्यस्य वर्द्धनं वृद्धिर्यस्मात्।) वार्द्धुष्यम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ धानेर वाड़ी इति भाषा ॥

धान्यवीरः, पुं, (धान्येषु वीर इव बलाधायकत्वात्।) माषः। इति राजनिर्घण्टः ॥

धान्यशीर्षकं, क्ली, (धान्यस्य शीर्षकं अग्रभागः।) धान्यमञ्जरी। इति जटाधरः ॥ धानेर शीष इति भाषा ॥

धान्याकं, क्ली, (धान्यमकति सादृश्यत्वेन प्राप्नोतीति। अक गतौ+अण्।) धन्याकम्। इति हेमचन्द्रः।३।८३ ॥

धान्याचलः, पुं, (धान्यनिर्म्मितोऽचलः पर्व्वतः।) दानार्थधान्यनिर्म्मितपर्व्वतः। तस्य विधानं यथा,—

"प्रथमो धान्यशैलः स्याद्द्वितीयो लवणाचलः।
गुड़ाचलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हेमपर्व्वतः ॥
पञ्चमस्तिलशैलः स्यात् षष्ठः कार्पासपर्व्वतः।
सप्तमो घृतशैलश्च रत्नशैलस्तथाष्टमः ॥
राजतो नवमस्तद्वद्दशमः शर्कराचलः।
वक्ष्ये विधानमेतेषां यथावदनुपूर्व्वशः ॥
अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते दिनक्षये।
शुक्लपक्षे तृतीयायामुपरागे शशिक्षये ॥
विवाहोत्सवयज्ञेषु द्वादश्यामथवा पुनः।
शुक्लायां पञ्चदश्यां वा पुण्यर्क्षे वा विधानतः ॥
धान्यशैलादयो येऽपि देयाः शास्त्रं विजानता।
तीर्थे वायतने वापि गोष्ठे वा भवनाङ्गने ॥
मण्डपं कारयेद्भक्त्या चतुरस्रमुदङ्मुखम्।
प्रागुदक्प्लवनं तद्वत् प्राङ्मुखञ्च विधानतः ॥
गोमयेनानुलिप्तायां भूमावास्तीर्य्य वै कुशान्।
तन्मध्ये पर्व्वतं कुर्य्याद्विष्कम्भपर्व्वतान्वितम् ॥
धान्यद्रोणसहस्रेण भवेद्गिरिरिहोत्तमः।
मध्यमः पञ्चशतिकः कनिष्ठः स्यात्त्रिभिः शतैः ॥
मेरुर्महाव्रीहिमयस्तु मध्ये
सुवर्णवृक्षत्रयसंयुतः स्यात्।
पूर्व्वेण मुक्ताफलवज्रयुक्तो
याम्ये च गोमेदकपुष्परागैः ॥
पश्चाच्च गारुत्मतनीलरत्नैः
सौम्येन वैदूर्य्यसरोजरागैः।
श्रीखण्डखण्डैरभितः प्रवाल-
लतान्वितः शुक्तिशिलातलः स्यात् ॥
ब्रह्माथ विष्णुर्भगवान् पुरारि-
र्दिवाकरोऽप्यत्र हिरण्मयः स्यात्।
मूर्द्धन्यवस्थागतमत्सरेण
कार्य्यास्त्वनेके च पुनर्द्विजौघाः ॥
चत्वारि शृङ्गाणि च राजतानि
नितम्बभागेष्वपि राजतः स्यात्।
तथेक्षुवंशावृतकन्दरस्तु
घृतोदकप्रस्रवणाश्च दिक्षु ॥
शुक्लाम्बराण्यम्बुधरावली स्यात्
पूर्व्वेण नीलानि च दक्षिणेन।
वासांसि पश्चादथ कर्व्वुराणि
रक्तानि चैवोत्तरतो घनाली ॥
रौप्यान्महेन्द्रप्रमुखानथाष्टौ
संस्थाप्य लोकाधिपतीन् क्रमेण।
नानाफलाली च समन्ततः स्या
न्मनोरमं माल्यविलेपनञ्च ॥
वितानकञ्चोपरि पञ्चवर्ण-
मम्लानपुष्पाभरणं सितञ्च।
इत्थं निवेश्यामरशैलमग्र्यं
मेरोस्तु विष्कम्भगिरीन् क्रमेण ॥
तुरीयभागेन चतुर्द्दिशञ्च
संस्थापयेत् पुष्पविलेपनाढ्यान् ॥
पूर्व्वेण मन्दरमनेकफलावलीभि-
र्युक्तं यवैः कनकभद्रकदम्बचिह्नैः।
कामेन काञ्चनमयेन विराजमान-
माकारयेत् कुसुमवस्त्रविलेपनाढ्यम् ॥
क्षीरारुणोदसरसाथ वनेन चैव
रौप्येण शक्तिघटितेन विराजमानम्।
याम्येन गन्धमदनश्च निवेशनीयो
गोधूमसञ्चयमयः कलधौतजो वा ॥
हैमेन यक्षपतिनाहृतमासनेन
वस्त्रैश्च राजतवनेन च संयुतः स्यात् ॥
पश्चात्तिलाचलमनेकसुगन्धिपुष्पं
सौवर्णपिप्पलहिरण्मयहंसयुक्तम्।
आकारयेद्रजतपुष्पवनेन तद्व-
द्वस्त्रान्वितं दधिसितोदसरस्तथाग्रे ॥

संस्थाप्य तं विपुलशैलमथोत्तरेण
शैलं सुपार्श्वमपि माषमयं सुवस्त्रम्
पुष्पैश्च हैमवटपादपशेखरत्त-
माकारयेत् कनकधेनुविराजमानम् ॥
माक्षीकभद्रसरसा च वनेन तद्-
द्रौप्येण भास्करवता च युतं विधाय ।
होमश्चतुर्भिरथ वेदपुराणविद्भि-
र्दान्तैरनिन्द्यचरिताकृतिभिर्द्विजेन्द्रैः ॥
पूर्व्वेण हस्तमितमत्र विधाय कुण्डं
कार्य्यस्तिलैर्यवघृतेन समित्कुशैश्च ।
रात्रौ च जागरमनुद्रुतगीततूर्य्यै-
रावाहनञ्च कथयामि शिलोच्चयानाम् ॥
त्वं सर्व्वदेवगणधामनिधे! विरुद्ध-
मस्मद्गृहेष्वमरपर्व्वत नाशयाशु ।
क्षेमं विधत्स्व कुरु शान्तिमनुत्तमां नः
संपूजितः परमभक्तिमता मया हि ॥
त्वमेव भगवानीशो ब्रह्मा विष्णुर्द्दिवाकरः ।
मूर्त्तामूर्त्तजगद्बीज ! त्वं नः पाहि सनातन ॥
यस्मात्त्वं लोकपालानां विश्वमूर्त्तेश्च मन्दिरम् ।
रुद्रादित्यवसूनाञ्च तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥
यस्मादशून्यममरैर्नारीभिश्च शिवस्य च ।
तस्मान्मामुद्धराशेषदुःखसंसारसागरात् ॥
एवमभ्यर्च्य तं मेरुं मन्दरञ्चाभिपूजयेत् ।
यस्माच्चैत्ररथेन त्वं भद्राश्वेन विशेषतः ॥
शोभसे मन्दर ! क्षिप्रमतस्तुष्टिकरो भव ॥
यस्माच्चूडामणिर्ज्जम्बुद्वीपे त्वं गन्धमादन ! ।
गन्धर्व्ववनशोभावानतः कीर्त्तिर्दृढ़ास्तु मे ॥
यस्मात्त्वं केतुमालेन वैभ्राजेन वनेन वा ।
हिरण्मयाश्वत्थशिरस्तस्मात् पुष्टिर्ध्रुवास्तु मे ॥
उत्तरैः कुरुभिर्यस्मात् सावित्रेण वनेन च ।
सुपार्श्व ! राजसे नित्यमतः श्रीरक्षयास्तु मे ॥
एवमामन्त्र्य तान् सर्व्वान् प्रभाते विमले पुनः ।
स्नात्वाथ गुरवे दद्यान्मध्यमं पर्व्वतोत्तमम् ॥
विष्कम्भपर्व्वतान् दद्यादृत्विग्भ्यः क्रमशो मुने !॥
गाश्च दद्याच्चतुर्विंशदथवा दश नारद ! ।
शक्तितः सप्त वाष्टौ वा पञ्च दद्यादशक्तिमान् ॥
एकापि गुरवे देया कपिलाथ पयस्विनी ।
पर्व्वतानामशेषाणामेष एव विधिः स्मृतः ॥
त एव पूजने मन्त्रास्त एवोपस्कराः मताः ।
ग्रहाणां लोकपालानां ब्रह्मादीनाञ्च सर्व्वदा ॥
स्वमन्त्रेणैव सर्व्वेषु होमः शैलेषु पठ्यते ॥
उपवासी भवेन्नित्यमशक्तौ नक्तमिष्यते ।
विधानं सर्व्वशैलानां क्रमशः शृणु नारद ! ॥
दानकाले च ये मन्त्राः पर्व्वतेषु च यत्फलम् ।
अन्नं ब्रह्म यतः प्रोक्तमन्नं प्राणाः प्रकीर्त्तिताः ॥
अन्नाद्भवन्ति भूतानि जगदन्नेन वर्त्तते ।
अन्नमेव ततो लक्ष्मीरन्नमेव जनार्द्दनः ॥
धान्यपर्व्वतरूपेण पाहि तस्मान्नगोत्तम ! ।
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्धान्यमयं गिरिम् ॥
मन्वन्तरशतं साग्रं देवलोके महीयते ।
अप्सरोगणगन्धर्व्वैराकीर्णेन विराजता ॥
विमानेन दिवः पृष्ठमायाति सुरसेवितः ।
ततः कर्म्मक्षये राज्यमाप्नोतीह न संशयः ॥"
इति मत्स्यपुराणम् ॥

धान्याम्लं, क्ली, (धान्यात् धान्यविकारात् जातं अम्लम् ।) काञ्जिकम् । इत्यमरः ।२।९।३९ ॥
"धान्याम्लं शालिचूर्णानां कोद्रवादिकृतं भवेत् ।
धान्याम्लं धान्ययोनित्वात् प्रीणनं लघु दीपनम् ॥
अरुचौ वातरोगेषु सर्व्वेष्वास्थापने हितम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
("धान्याम्लं भेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत् स्पर्श-शीतलम् ।
श्रमक्लमहरं रुच्यं दीपनं वस्तिशूलनुत् ।
शस्तमास्थापने हृद्यं लघुवातकफापहम् ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)

धान्यारिः, पुं, (धान्यस्य अरिः ।) मूषिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रि, धान्यस्य शत्रुश्च ॥

धान्योत्तमः, पुं, (धान्येषु उत्तमः ।) शालिधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

धाम, [न्] क्ली, (दधाति गृहस्थादिकं धीयते द्रव्यजातमस्मिन्निति वा । धा+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।" उणां ४ । १४४ । इति मनिन् ।) गृहम् । (यथा, मेघदूते । ३५ ।
"भर्त्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः पुण्यं यायास्त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डेश्वरस्य ॥") देहः । त्विट् । प्रभावः । इत्यमरः । ३ । ३ । १२३ ॥ (यथा, किराते । २ । ४७ ।
"सहते न जनोऽप्यधःक्रियां
किमु लोकाधिकधाम राजकम् ॥")
रश्मिः । (यथा, माघे । १ । २ ।
"पतत्यधो धाम विसारि सर्व्वतः
किमेतदित्याकुलमीक्षितं जनैः ॥")
स्थानम् । (यथा, पञ्चदश्याम् । ७ । २१४ ।
"त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् ।
तेभ्यो विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रोऽहं सदा-शिवः ॥")
जन्म । इति मेदिनी । ने, ८० ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ३९ ।
"गुरुर्गुरुतरो धाम सत्यः सत्यपराक्रमः ॥"
"धाम ज्योतिः नारायणः परं ज्योतिरिति मन्त्र-वर्णात् । सर्व्वलोकानामास्पदत्वात् वा धाम । परं ब्रह्म परं धाम इति श्रुतेः ॥" इति तद्भाष्यम् ॥

धामकः, पुं, माषकपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

धामनिधिः, पुं, (धामानि किरणानि निधीयन्तेऽत्र । नि+धा+किः ।) सूर्य्यः । इति जटाधरः ॥

धामनी, स्त्री, (धमन्येव । धमनी+स्वार्थे अण् । ततो ङीप् ।) धमनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धामार्गवः पुं, (धाम्नो मार्गं पन्थानं वातीति । वा गतौ+कः ।) अपामार्गः । इत्यमरः ।२।४।८८॥ (रक्तापामार्गोऽयम् । अस्य पर्य्यायो यथा,—
"रक्तोऽन्यो वशिरो वृत्तफलो धामार्गवोऽपि च ।
प्रत्यक्पर्णी केशपर्णी कथिता कपिपिप्पली ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
घोषकः । इति मेदिनी । वे, ५६ ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"महाकोषातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा महाफला ।
धामार्गवो घोषकश्च हस्तिपर्णश्च स स्मृतः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पीतघोषा । इति रत्नमाला ॥

धायः, त्रि, (दधाति धारयतीति । धा+"श्याद्व्य-धेति ।" ३ । १ । १४१ । इति णः ।) धारणकर्त्ता । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, भट्टिः । ६ । ७६ ।
"ददे दुःखस्य माडग्भ्यो धायैरामोदमुत्तमम् ॥")

धायाः, [स्] त्रि, (दधातीति । धा+"वहि-हाधाञ्भ्यश्छन्दसि ।" उणां ४ । २२० । इत्य-सुन् बाहुलकात् युक् ।) धारणकर्त्ता । पोषणकर्त्ता । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।१३।१८।
"भूरसि भूमिरस्यदितिरसि विश्वस्य धायाः ॥"

धाय्यः, पुं, (धीयते आश्रियते मङ्गलार्थमिति । धा+कर्म्मणि ण्यत् ततो युक् ।) पुरोहितः इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

धाय्या, स्त्री, (धीयतेऽनया समित् । धा+करणे ण्यत् ।) अग्निसमिन्धनार्थं ऋक् । अग्निप्रज्वालनमन्त्रः । इत्यमरः । २ । ७ । २२ ॥

धारं, क्ली, (धाराया इदम् । धारा+"तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) वर्षोद्भवं जलम् । तद्द्विविधम् । गाङ्गम् १ सामुद्रञ्च २ । यथा,—
"यदा स्यादाश्विने मासि सूर्य्यः स्वातीविशाखयोः ।
तदाम्बु जलदैर्मुक्तं गाङ्गमुक्तं मनीषिभिः ॥
अन्यदा मृगशीर्षादिनक्षत्रेषु यदम्बुदैः ।
अभिवृष्टमिदं तोयं सामुद्रमिति संज्ञितम् ॥"
तयोर्गुणाः । यथा,—
"गाङ्गं जलं स्वादु सुशीतलञ्च
रुचिप्रदं पित्तकफापहञ्च ।
निर्दोषमिष्टं लघु तच्च नित्यं
गुणाधिकं व्योम्नि गृहीतमाहुः ॥
सामुद्रसलिलं शीतं कफवातकरं गुरु ।
चित्रायामाश्विने तच्च गुणाढ्यं गाङ्गवद्भवेत् ॥
पतितं भुवि तत्तोयं गाङ्गं सामुद्रमेव वा ।
स्वस्वाश्रयवशाद्गच्छेदन्यदन्यद्रसादिकम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

धारः, पुं, (धार्य्यते इति । धृ+णिच्+घञ् ।) ग्रावान्तरम् । ऋणम् । इति मेदिनी । रे, ५१ ॥ जलधरासारवर्षणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रान्तः । गम्भीरः । इति शब्दरत्नावली ॥

धारकः, पुं, (धरति जलादिकमिति । धृ+ण्वुल् ।) कलसः । तस्योत्पत्त्यादि यथा,—
ब्रह्मोवाच ।
"उत्पत्तिं लक्षणं मानं कथयामि महामुने ! ।
धारकाः कलसाश्चैव येन लोके प्रकीर्त्तिताः ॥
अमृते मथ्यमाने तु सर्व्वदेवैः सदानवैः ।
मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम् ॥
उत्पन्नममृतं तत्र महावीर्य्यपराक्रमम् ।
तस्यायं धारणार्थाय कलसः परिकीर्त्तितः ॥

कलां कलां गृहीत्वा वै देवानां विश्वकर्म्मणा ।
निर्म्मितोऽयं सुरैर्यस्मात् कलसस्तेन उच्यते ॥
कलसस्य मुखे ब्रह्मा ग्रीवायान्तु महेश्वरः ।
मूले तु संस्थितो विष्णुर्मध्ये मातृगणाः स्थिताः ॥
शेषास्तु देवताः सर्व्वा वेष्टयन्ति चतुर्द्दिशम् ।
कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्त द्वीपास्तु संश्रिताः ॥
नक्षत्राणि ग्रहाः सर्व्वे तथैव कुलपर्व्वताः ।
हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च ॥
रोहितो माल्यवन्तश्च सूर्य्यकान्तिश्च पर्व्वताः ।
गङ्गा सरस्वती सिन्धुः सुभगा यमुना नदी ॥
ऐरावती शतह्रदा तथा वैतरणी नदी ।
गोदावरी नर्म्मदा च मही नाम महानदी ॥
कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च एकहंसं पृथूदकम् ।
अमरेश्वरः पुष्करीकं गङ्गासागर एव च ॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि कलसे निवसन्ति ते ।
ग्रहाः शान्तिश्च पुष्टिश्च प्रीतिर्गायत्त्रिरेव च ॥
ऋग्वेदोऽथ यजुर्व्वेदः सामवेदस्तथैव च ।
अथर्व्ववेदसहिताः सर्व्वे कलससंस्थिताः ॥
नवैव कलसाः पुण्याः शम्भुमूर्त्तिसमुद्भवाः ।
गोभ्योपगोभ्यौ मरुतः स्वस्वदश्च तथा परः ॥
मनोहरः खलुभद्रः पञ्चमः परिकीर्त्तितः ।
विरजस्त्वदुद्भवश्च षष्ठसप्तमकावुभौ ॥
अष्टमस्त्रिन्द्रियोपेतो नवमो विजयः स्मृतः ।
नवैव कलसाः ख्याता अधिदेवं निबोधत ॥
शृणु वत्स ! यथा तेषां दिशां न्यासो व्यवस्थितः ।
नवमो यः समाख्यातो विजयो नाम नामतः ॥
शिवस्तत्र स्थितः साक्षात् सर्व्वपापहरः शुभः ।
क्षितीन्द्रो व्येष्ठकलसो द्वितीयो जलसम्भवः ॥
तृतीयः पवनश्चैव चतुर्थस्तु हुताशनः ।
पञ्चमो यजमानस्तु षष्ठस्त्वाकाशसम्भवः ॥
सोमस्तु सप्तमः प्रोक्त आदित्यश्च तथाष्टमः ।
एते चोत्पादिता देवाः शिवेनाधिष्ठिताः पुरा ॥
इन्द्रस्य मूर्त्तयस्त्वष्टौ सूर्य्यात्मा नवमः शिवः ।
क्षितीन्द्रः पूर्व्वतो न्यास्यः पश्चिमे जलसम्भवः ॥
वायव्ये वायवो न्यास्य आग्नेये अग्निसम्भवः ।
नैर्‌ऋते यजमानस्तु ऐशान्याकाशसम्भवः ॥
सौम्यमुत्तरतो योज्यं सौरं दक्षिणतो न्यसेत् ।
न्यस्यैवं कलसानान्तु पूर्व्वरूपं विचिन्तयेत् ॥
कलसानां मुखे ब्रह्मा ग्रीवायां विष्णुरेव हि ।
मध्ये मातृगणाः सर्व्वे सेन्द्रा देवाश्च पन्नगाः ॥
कुक्षौ तु सागरास्तेषां सप्तद्वीपा च मेदिनी ।
श्रिया चैव तथोमा च गन्धर्व्वा ऋषयस्तथा ॥
पञ्चभूतास्तथा धारास्तेषामवक्त्रताः स्थिताः ।
पूर्णाः पूतेन तोयेन सिद्धाश्चैकान्ततो मुने ! ॥
सरित्सरःसखातेन तड़ागेन जलेन वा ।
वापीकूपोद्भवेनैव सामुद्रेण सुखावहाः ॥
सर्व्वमङ्गलमाङ्गल्याः सर्व्वकिल्बिषनाशकाः ।
अभिषेके सदा ग्राह्याः कलसा ईदृशाः शुभाः ॥
यात्राविवाहकाले वा प्रतिष्ठायज्ञकर्म्मणि ।
योजनीया विशेषेण सर्व्वकामप्रसाधकाः ॥
ग्रहान् धारयते यस्मान्मातरा विविधास्तथा ।
दुरितांश्च महाघोरांस्तेन ते धारकाः स्मृताः ॥
एकैकान्तु कलां मूर्त्तौ चित्रादीनां यथाक्रमम् ।
संहृत्य संस्थिता यस्मात्तेन ते कलसाः स्मृताः ॥
हैमराजतताम्रा वा मृण्मया लक्षणान्विताः ।
पञ्चमाङ्गुलवैपुल्यमुत्सेधः षोड़शाङ्गुलः ॥
कलसानां प्रमाणन्तु मुखमष्टाङ्गुलं भवेत् ॥”
इति देवीपुराणम् ॥

धारणकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।२।१७५।
“अप्रियाण्यपि पथ्यानि ये वदन्ति नृणामिह ।
त एव सुहृदः प्रोक्ता अन्ये स्युर्नामधारकाः ॥”)

धारणं, क्ली, (धृ + णिच् + भावे ल्युट् ।) विधारणम् । इति मेदिनी । णे, ५६ ॥ धरण इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
“तैक्ष्ण्याच्च निर्हरेदाशु कफं गण्डूषधारणात् ॥”
पुं, कश्यपपुत्त्रो नागविशेषः । यथा, महाभारते । ५ । १०३ । १६ ।
“विरजा धारणश्चैव सुबाहुर्मुखरो जयः ॥”
धारयतीति । धृ + णिच् + ल्युः । धारके, त्रि । यथा, महाभारते । १२ । ३३५ । ५४ ।
“जग्मुर्यथेप्सितं देशं तपसे कृतनिश्चयाः ।
धारणाः सर्व्वलोकानां सर्व्वधर्म्मप्रवर्त्तकाः ॥”)

धारणा, स्त्री, (धार्य्यते या सा । धृ + णिच् + युच् । टाप् ।) बुद्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । ७३ ।
“इन्द्रियाणि मनः प्राणो ज्ञानमायुः सुखं धृतिः ।
धारणा प्रेरणं दुःखमिच्छाहङ्कार एव च ॥”)
न्याय्यपथस्थितिः । तत्पर्य्यायः । संस्था २ मर्य्यादा ३ स्थितिः ४ । इत्यमरः । २।८।२६ ॥ (यथा, मनुः । ४ । ३८ ।
“न लङ्घयेत् वत्सतन्त्रीं न प्रधावेच्च वर्षति ।
न चोदके निरीक्षेत स्वं रूपमिति धारणा ॥”)
योगाङ्गविशेषः । इति मेदिनी । णे, ५६ ॥
“स तु अद्वितीयवस्तुन्यन्तरेन्द्रियधारणम् ।” इति वेदान्तसारः ॥ ध्येये चित्तस्य स्थिरबन्धनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
“तस्मात् समस्तशक्तीनामाधारे तत्र चेतसः ।
कुर्व्वीत संस्थितिं सा तु विज्ञेया शुद्धधारणा ॥”
इति विष्णुपुराणे । ६ । ७ । ७४ ॥
ब्रह्मणि मनोधारणम् । यथा,—
“ब्रह्मात्मचिन्ता ध्यानं स्यात् धारणा मनसो धृतिः ।
अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिर्ब्रह्मणः स्थितिः ॥”
इति गारुड़े ४६ अध्यायः ॥
अष्टादशप्राणायामादिरूपधारणा यथा,—
“प्राणायामा दशाष्टौ च धारणा साभिधीयते ।
द्वे धारणे स्मृतो योगी मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
प्राङ्नाभ्यां हृदये चात्र तृतीया च तथोरसि ।
कण्ठे मुखे नासिकाग्रे नेत्रभ्रूमध्यमूर्द्धसु ।
किञ्चित्तस्मात् परस्मिंश्च धारणाः परमाः स्मृताः ।
दशैता धारणाः प्राप्य प्राप्नोत्यक्षरसाम्यताम् ॥”
इति गारुड़े २३० अध्यायः ॥
अपि च ।
“प्राणायामैर्द्वादशभिर्यावत्कालो कृतो भवेत् ।
यस्तावत्कालपर्य्यन्तं मनो ब्रह्मणि धारयेत् ।
तस्यैव ब्रह्मणा प्रोक्तं ध्यानं द्वादशधारणाः ॥
द्वादशध्यानपर्य्यन्तं मनो ब्रह्मणि यो नरः ।
तुष्टे तु स यतो सक्तः समाधिः सोऽभिधीयते ॥
ध्येयान्न चलते यस्य मनोऽभिध्यायतो भृशम् ।
प्राप्यावधि कृतं कालं यावत् सा धारणा स्मृता ॥”
इति च गारुड़े २४० अध्यायः ॥

धारणी, स्त्री, (धार्य्यते शरीरमनया । धृ + णिच् + ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) नाड़िका । बुद्धोक्तमन्त्रभेदः । इति मेदिनी । णे, ५५ ॥ श्रेणी । इति हेमचन्द्रः ॥

धारणीया, स्त्री, (धार्य्यतेऽसाविति । धृ + णिच् + अनीयर् ।) धरणीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ धार्य्ये, त्रि ॥

धारयित्री, स्त्री, (धारयति सर्व्वमिति । धृ + णिच् + तृच् । स्त्रियां ङीप् ।) पृथिवी । इति शब्दरत्नावली ॥ (धारके, त्रि । यथा, महाभारते । ५ । ६५ । ८ ।
“त्वं हि धारयिता श्रेष्ठः कुरूणां कुरुसत्तम ! ॥”)

धारा, स्त्री, (धार्य्यन्ते अश्वा यया । धृ + णिच् + अङ् । स्त्रियां टाप् ।) अश्वानां पञ्चधागतिः । तद्यथा । आस्कन्दितम् १ धौरितकम् २ रेचितम् ३ वल्गितम् ४ प्लुतम् ५ । इत्यमरः ।२ । ८ । ४६ ॥ (यथा, माघे । ५ । ६० ।
“अव्याकुलं प्रकृतमुत्तरधेयकर्म्म
धाराः प्रसाधयितुमव्यतिकीर्णरूपाः ।
सिद्धं मुखे नवसु वीथिषु कश्चिदश्वं
वल्गाविभागकुशलो गमयाम्बभूव ॥”
“अव्यतिकीर्णरूपा असंकीर्णरूपा धारा गतिभेदाः ।
‘अश्वानान्तु गतिर्धारा विभिन्ना सा च पञ्चधा ।
आस्कन्दितं धोरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतम् ॥’
इति वैजयन्ती ॥
‘गतयोऽमूः पञ्च धाराः ।’ इत्यमरश्च ॥ अश्वशास्त्रे तु संज्ञान्तरेणोक्ताः ।
‘गतिः पुला चतुष्का च तद्वन्मध्यजवा परा ।
पूर्णवेगा तथा चान्या पञ्च धाराः प्रकीर्त्तिताः ॥
एकैका त्रिविधा धारा हयशिक्षाविधौ मता ।
लघ्वी मध्या तथा दीर्घा ज्ञात्वैता योजयेत् क्रमात् ॥’
तथा च पञ्चदशविभेदा भवन्ति । ताः पञ्च धाराः प्रसाधयितुं परिचेतुं नवसु वीथिषु सञ्चारस्थानेषु गमयाम्बभूव ॥” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) सैन्याग्रिमस्कन्धः । घटादिच्छिद्रम् । सन्ततिः । (यथा, महाभारते । ६ । ११८ । २४ ।
“उत्पपात ततो धारा वारिणो विमला शुभा ॥”)
द्रवस्य प्रपातः । (यथा, महाभारते ।१।२२४।५६।
“त्वया द्वादश वर्षाणि वसोर्द्धाराहुतं हविः ।
उपयुक्तं महाभाग ! तेन त्वां ग्लानिराविशत् ॥”)
खड्गादेर्न्निशितमुखम् । इति मेदिनी । रे, ५० ॥

(यथा, शाकुन्तले १ अङ्के ।
"ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया
शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥")
उत्कर्षः । रथचक्रम् । इति हेमचन्द्रः ।३।४१६॥
(यथा, रघुः । १३ । १५ ।
"आभाति वेला लवणाम्बुराशे-
र्धारानिबद्धेव कलङ्करेखा ॥")
यशः । अतिवृष्टिः । (यथा, पञ्चतन्त्रे । २।६२ ।
"पर्ज्जन्यस्य यथा धारा यथा च दिवि तारकाः ।
सिकतारेणवो यद्वत् संख्यया परिवर्ज्जिताः ।
गुणाः संख्यापरित्यक्तास्तद्वदस्य महात्मनः ॥")
समूहः । इति शब्दरत्नावली ॥ घनासारवर्षणम् । सैन्यः । इति विश्वः ॥ (प्रवाहः । यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । २८० ।
"सहस्राक्षं शतधारमृषिभिः पावनं कृतम् ।
तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते ॥")
दक्षिणदेशस्थपुरीविशेषः । इति विक्रमचरितम् ॥ * ॥ (तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८४ । २३ ।
"प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत भरतर्षभ ! ।
धारां नाम महाप्राज्ञ ! सर्व्वपापप्रमोचनीम् ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र ! न शोचति नराधिप ॥")
अथ ज्वरादिशान्त्यर्थं श्रीनरसिंहादिमूर्द्धि जलधारापातनविधिः । यथा, नृसिंहपुराणे ।
"तथा महाज्वरग्रस्ते धारां देवस्य मूर्द्धनि ।
सन्ततां नारसिंहस्य कुर्य्याद्वा कारयेत् द्विजैः ॥
होमश्च भोजनञ्चैव तस्य दोषः प्रशाम्यति ॥"
धाराकदम्बः, पु, (धारा कालोपलक्षितः कदम्बः । वर्षाकाले जायमानत्वादस्य तथात्वम् ।) कदम्बवृक्षप्रभेदः । केलिकदम् इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । प्रावृष्यः २ पुलकी ३ भृङ्गवल्लभः ४ मेघाभः ५ प्रियकः ६ नीपः ७ प्रावृषेण्यः ८ कलम्बकः ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ धाराकदम्बकः १० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
धाराङ्कुरः, पुं, (धाराया वृष्टेः अङ्कुर इव ।) शीकरः । घनोपलः । नाशीरः । इति मेदिनी । रे, २६६ ॥
धाराङ्गः, पुं, (धारा उत्कर्ष एव अङ्गं यस्य । श्रेष्ठत्वादस्य तथात्वम् ।) तीर्थम् । (धारान्वितमङ्गमस्य ।) खड्गः । इति हेमचन्द्रः ॥
धाराटः, पुं, (धारायै वृष्ट्यर्थं अटतीति । अट+अच् ।) चातकः । (धारामटति वर्षणीयत्वेन प्राप्नोतीति ।) मेघः । (धारां गतिं अटतीति ।) तुरङ्गः । मत्तहस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥
धाराधरः, पुं, (धरतीति । धृ+अच् । धाराया धरः ।) मेघः । (यथा, उत्तरचातकाष्टके । ४ ।
"रे धाराधर ! धीरनीरनिकरैरेषा रसा नीरसा
शेषा पूषकरोत्करैरतिखरैरापूरि भूरि त्वया ।
एकान्तेन भवन्तमन्तरगतं स्वान्तेन सञ्चिन्तयन्
आश्चर्य्यं परिपीडितोऽभिरमते यच्चातकः-
तृष्णया ॥"
खड्गः । इति मेदिनी । रे, २६९ ॥

धाराफलः, पुं, (धारा फले यस्य ।) मदनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मदनशब्देऽस्य गुणपर्य्याया ज्ञातव्याः ॥)
धारावनिः, पुं, (धाराया वृष्टेः अवनिः पृथ्वीव । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।)वायुः । इति त्रिकाण्डशेषः॥
धाराविषः, पुं, (धारा एव विषमिव यस्य प्राणनाशकत्वात् ।) खड्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
धारासम्पातः,पुं, (धारायाः सम् सम्यक् पातो यत्र ।) महावृष्टिः । तत्पर्य्यायः । धारा १ सम्पातः २ आसारः ३ । यथा,—
"धारा सम्पात आसारस्त्रितयञ्चापि क्कचचित् ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, प्रबोधचन्द्रोदये ५ अङ्के ।
"ततो देवि ! परस्परं करितुरगरथपदातीनां निरन्तर-शरनिकर-धारासम्पातोपदर्शितदुर्द्दिनानां तेषामस्माकं च योधानां तुमुलः सम्प्रहारः प्रावर्त्तत ॥")
धारास्नुही, स्त्री, (धारान्विता स्नुही ।) त्रिधारस्नुही । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेकाँटासिज इति भाषा ॥
धारिणी, स्त्री (धरतीति । धृ+णिनिः+ङीप् ।) धरणी । इति शब्दरत्नावली ॥ शाल्मलिवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ चतुर्द्दशदेवयोषितः । यथा,—
"शची वनस्पती गार्गी धूम्रोर्णा रुचिराकृतिः ।
सिनीवाली कुहू राका तथा चानुमतिः शुभा ॥
आयतिर्न्नियतिः प्रज्ञा सेला वेला च नामतः ।
एताश्चतुर्द्दश प्रोक्ता धारिण्यो देवयोषितः ॥"
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
(धारणकर्त्री । यथा, विष्णुपुराणे । १।१३।८८।
"प्राणप्रदानात् स पृथुर्यस्मात् भूमेरभूत् पिता ।
ततस्तु पृथिवीसंज्ञामवापाखिलधारिणी ॥"
आधारस्वरूपा । यथा, तत्रैव । १ । १३ । ९१ ।
"सैषा धात्री विधात्री च धारिणी पोषणी तथा ।
सर्व्वस्य जगतः पृथ्वी विष्णुपादतलोद्भवा ॥"
"धात्री माता विधात्री कर्त्री धारिणी आधारः पोषणी पोषणकर्त्री ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥)
धारी, [न्] पुं, (धरतीति । धृ+णिनिः ।) पीलुवृक्षः । इति जटाधरः ॥ त्रि, धारविशिष्टः ॥ (धारकः । यथा, महाभारते ।५ । ३१ । ११ ।
"तथैव विदुरं ब्रूयाः कुरूणां मन्त्रधारिणम् ॥"
ग्रन्थतात्पर्य्यज्ञः । यथा, मनुः । १२ । १०३ ।
"अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः ।
धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ॥")
धारुः, त्रि, (धयति पिबतीति । धेट पाने+"दाधेट्सिशदसदो रुः ।" ३ । २ । १५९ । इति रुः ।) पानकर्त्ता । इति जटाधरः ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे । ४ । १८ । २ ।
"वत्सो धारुरिव मातरं तं प्रत्यगुपपद्यताम् ॥")
धारोष्णं, क्ली, (धारायां दोहनप्रपाते उष्णम् ।) दोहनेनोष्णधारया पतितदुग्धम् । तस्य गुणाः ।

"धारोष्णममृतं पयो भ्रमहरं निद्राकरं कान्तिदं वृष्यं बृंहणमग्निवर्द्धनमतिस्वादु त्रिदोषापहम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
("धारोष्णं गोपयो बल्यं लघु शीतं सुधासमम् ।
दीपनञ्च त्रिदोषघ्नं तद्धाराशिशिरं त्यजेत् ॥
धारोष्णं शस्यते गव्यं धाराशीतन्तु माहिषम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
धार्त्तराष्ट्रः, पुं, कृष्णवर्णचञ्चुचरणयुक्तहंसः । गेड़िहाँस इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । ५ ।२४ ॥ (यथा, वेणीसंहारे १ अङ्के सूत्रधारस्य प्ररूपणायाम् ।
"सत्पक्षा मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदोद्धतारम्भाः ।
निपतन्ति धार्त्तराष्ट्राः कालवशान्मेदिनीपृष्ठे ॥")
सर्पविशेषः । धृतराष्ट्रपुत्रः । इति मेदिनी । रे, २७० ॥ (यथा, वेणीसंहारे १ अङ्के ।
"लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः
प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।
आकृष्टपाण्डववधूपरिधानकेशाः
स्वस्था भवन्ति मयि जीवति धार्त्तराष्ट्राः ॥")
धार्त्तराष्ट्रपदी, स्त्री, (धार्त्तराष्ट्रस्य पाद इव पादो मूलं यस्याः । ङीष् पद्भावः ।) हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिविशेषो हंसपदीशब्दे ज्ञातव्यः ॥)
धार्म्मिकः, त्रि, (धर्म्मं चरतीति । धर्म्म+"धर्म्मं चरति ।" ४ । ४ । ४१ । इति ठक् । यद्वा, धर्म्ममधीते वेद वा । "क्रतूक्थादिसूत्रान्तात् ठक् ।"४ । २ । ६० । इति ठक् ।) धर्म्मशीलः । तत्पर्य्यायः । देवयुः २ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२२ । ४१ ।
"धार्म्मिकश्च कुरूणां स भविष्यति न संशयः ॥")
धार्य्यं, त्रि, (ध्रियते इति । धृ+ण्यत् ।) धारणीयम् । यथा,—
"धातानुराधवसुपुष्यविशाखहस्ता-
चित्रोत्तराश्विपवनादितिरेवतीषु ।
जन्मर्क्षजीवबुधशुक्रदिनोत्सवादौ
धार्य्यं नवं वसनमीश्वरविप्रतुष्ट्यै ॥"
इति समयप्रदीपः ॥
(ध्रियते परिधीयते इति । वस्त्रे, क्ली । यथा, भागवते । ६ । १८ । १४ ।
"वयं तत्रापि भृगवः शिष्योऽस्या नः पितासुरः ।
अस्मद्धार्य्यं धृतवती शूद्रो वेदमिवासती ॥")
धाव, उ ञ जवे । गतिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-अकं-शुद्धीकरणे सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ, धावित्वा धौत्वा । ञ, धावति धावते । जवः शीघ्रगतिः । पाशपाणिः पुनस्तत्र यमदूतोऽपि धावतीति हलायुधः । ञ्टट् शुद्धिभावः शुद्धीकरणञ्च । धावति ताम्रमम्लेन शुध्यतीत्यर्थः ।
'दधावद्भिस्तत्चक्षुः सुग्रीवस्य विभीषणः ।'
अस्य जवे निष्ठाया अप्रयोगः । धौतं वासः । इति दुर्गादासः ॥

धावकः, त्रि, (धावति शीघ्रं गच्छतीति । धाव + ण्वुल् ।) धावनकर्त्ता । शीघ्रगमनकर्त्ता । धाउ-ड़िया इति भाषा । धावधातोर्णकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, गोः रामायणे ।२।३२।२२ ।
"संवाहकाः सलिलदाः पुरतो धावकाश्च ये ।
तेषां निष्कसहस्रं त्वं वृत्त्यर्थमुपकल्पय ॥")

धावनं, क्ली, (धाव + भावे ल्युट् ।) गमनम् । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ११४ ।
"ग्रामे ग्रामे स्थितैरश्वैर्धावनं प्रतिषिद्धवान् ॥")
शुद्धिः । इति मेदिनी । ने, ७६ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । २२ ।
"पटोलत्रिफलानिम्बकषायाश्चात्र धावने ॥"
"पाकं गते व्रणे वापि गम्भीरे सरुजेऽथवा ।
सर्व्वं शोधनं कार्य्यं धावनन्तु भिषग्वरैः ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने ३५ अध्यायः ॥)

धावनिः, स्त्री, (धाव + बाहुलकात् अनिः ।) पृश्नि-पर्णी । इत्यमरः ।२।४।९३॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,
"पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घिपर्ण्यपि ।
क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशी धावनिर्गुहा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
कण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥)

धावनिका, स्त्री, (धावनिरिव प्रतिकृतिः । "इवे प्रतिकृतौ ।" ५ । ३ । ९६ । इति कन् । यद्वा, स्वार्थे कन् ।) कण्टकारिका । इति रत्नमाला ॥

धावनी, स्त्री, (धावनि + कृदिकारादिति वा ङीष् ।) पृश्निपर्णी । इति मेदिनी । ने, ७६ ॥ कण्टकारी । धातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

धावितः, त्रि, (धाव + क्तः ।) गतः । (यथा, कथासरित्सागरे । ३ । ५२ ।
"एवमस्त्विति तौ मूढौ धावितौ सोऽपि पादुके ।
अध्यास्योदपतद्व्योम गृहीत्वा यष्टिभाजने ॥")
मार्ज्जितः ॥

धासाः, [स्] पुं, (दधाति पृथिवीमिति । धा + "वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि ।" उणां । ४ । २२० । इति असुन् तस्य सुट् च ।) पर्व्वतः । इति वैदिकप्रयोगः ॥

धि, श धृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-अनिट् ।) श, धियति । इति दुर्गादासः ॥

धिक्, व्य, निर्भर्त्सनम् । निन्दा । इत्यमरः । ३ । ३ । २३९ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । ३५ ।
"धिङ्मां धिङ्मामतीवेत्थं निनिन्दात्मान-मात्मना ॥")

धिक्कारः, पुं, (धिक् इत्यस्य कारः करणम् ।) धिक् । तत्पर्य्यायः । नीकारः २ अवहेलम् ३ अमाननम् ४ क्षेपः ५ निकारः ६ अनादरः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते ।४।१४।१३।
"लोकधिक्कारसन्दग्धं दहिष्यामः स्वतेजसा ॥")

धिक्कृतः, त्रि, (धिक् + कृ + कर्म्मणि क्तः ।) निर्भर्त्सितः । असत्करणादिना धिगित्यस्य करणं धिक्कारो निन्दा धिगितः धिक्कृतः धिक् त्वां इति भर्त्सितो धिक्कृत इति यावत् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । अपध्वस्तः २ । इति प्राणिवर्गे अमरः । ३ । १ । ३९ ॥ (यथा, भागवते । ७ । ८ । ५३ ।
"वयं किम्पुरुषास्त्वन्तु महापुरुष ईश्वरः ।
अयं कुपुरुषो नष्टो धिक्कृतः साधुभिः सदा ॥")
निन्दितमात्रम् । कृतधिक्कारस्य प्राणिवर्गोक्तस्य पर्य्यायान्तरमिदम् अप्राणिविषयार्थम् । धिगस्तु त्वां इति कृतः शब्दितो धिक्कृतः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । अवरीणः २ । इति विशेष्यनिघ्नवर्गे अमरः । ३ । १ । ९४ ॥

धिक्क्रिया, स्त्री, (धिगित्युच्चारणमेव क्रिया ।) निन्दा । इति हेमचन्द्रः । २ । १८५ ॥

धिक्ष, ङ सन्दीपे । क्लेशे । जीवे । इति कविकल्प-द्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) तृतीयस्वरी । ङ, धिक्षते वह्निः सन्दीप्यते इत्यर्थः । जनः क्लिश्यति जीवतीति वा अर्थः । इति दुर्गा-दासः ॥

धिग्वणः, पुं, वर्णसङ्करविशेषः । तस्य चर्म्मकार्य्यं वृत्तिः । स तु ब्राह्मणादायोगव्यां जातः । इति मनुः ॥

धियाम्पतिः, पुं, (धियां बुद्धीनां पतिः । अलुक् समासः ।) पूर्व्वजिनविशेषः । मञ्जुघोष इति ख्यातः । इति त्रिकाण्डशेषः । आत्मा । ध्यात एव धियाम्पतिरिति प्रयोगदर्शनात् ॥

धिव, इ न प्रीतौ । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट् ।) प्रीतिरिह प्रीतीकर-णम् । इ, धिन्व्यते । न, धिनोति हव्येन हिरण्य-रेतसमिति किराते । गतिः केश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

धिष, र लि रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्वां-परं-अकं-सेट् ।) र, वैदिकः । लि, दिधेष्टि । रवः शब्दः । इति दुर्गादासः ॥

धिषणः, पुं, (धृष्णोति प्रागल्भ्यं ददातीति । धृष् + "धृषेधिष च संज्ञायाम् ।" उणां २ । ८२ । इति क्युः ।) बृहस्पतिः । इत्यमरः । १ । ३ । २४ ॥

धिषणा, स्त्री, (धृष्णोत्यनयेति । धृष प्रागल्भ्ये + क्युः । धिषादेशश्च ।) बुद्धिः । इत्यमरः । १ । ५ । १ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३२ । १४ ।
"विवेष यन्मा धिषणा जजान स्तवै पुरा पार्य्या-दिन्द्रमह्नः ॥"
स्तुतिः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । १५ । ७ ।
"तव त्यदिन्द्रियं बृहत्तव शुष्ममुत क्रतुम् ।
वज्रं शिशाति धिषणा वरेण्यम् ॥"
"धिषणा स्तुतिः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥
वाक् । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ४९ । ४ ।
"धर्त्ता वस्ता जनिता सूर्य्यस्य विभक्ता भागं भागं धिषणेव वाजम् ॥"
"धिषणेव । यथाध्वर्य्वादीनां वाक् अस्येदमिति विभागं करोति तद्वत् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥
प्रस्तरः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ५९ । २ ।
"पवस्व धिषणाभ्यः ।"
"किञ्च धिषणाभ्यो ग्रावभ्यः पवस्व क्षर ॥" इति तद्भाष्ये सायनः ॥
धारयित्री । द्यावापृथिव्योः द्विवचनान्तः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ४९ । १ ।
"यं सुक्रतुं धिषणे विभ्वतष्टं घनं वृत्राणां जन-यन्त देवाः ॥"
"धिषणे देवमनुष्यादीनां धारयित्र्यौ । यद्वा प्रगल्भ्ये समर्थे स्वाश्रितान् रक्षितुमिति धिषणे द्यावापृथिव्यौ ॥" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ * ॥
हविर्द्धानस्य पत्नी । यथा, मात्स्ये । ४ । ४५ ।
"हविर्द्धानात् षडाग्नेयी धिषणा जनयत् सुतान् ।
प्राचीनवर्हिषं साङ्गं यमं शुक्रं बलं शुभम् ॥"
क्ली । स्थानम् । यथा, भागवते । ३ । १६ । ३२ ।
"तदा विकुण्ठधिषणात् तयोर्निपतमानयोः ।
हाहाकारो महानासीद्विमानाग्र्येषु पुत्त्रकाः ॥"
"विकुण्ठस्य धिषणात् स्थानात् ।" इति तट्टी-कायां श्रीधरस्वामी ॥)

धिष्टं, क्ली, (धिष्ण्य + निपातनात् णस्य टः ।) स्थानम् । गृहम् । नक्षत्रम् । अग्निः । इत्यमरः । ३ । ३ । १५४ ॥ शक्तिः । इति मेदिनी ॥

धिष्ण्यः, पुं, (धृष्णोति प्रगल्भो भवतीति । धृष + ण्यः । निपातनात् साधुः ।) अग्निः । शुक्रा-चार्य्यः । इति पुंस्काण्डेऽमरदत्तः ॥

धिष्ण्यं, क्ली, (धृष्णोति प्रगल्भो भवतीति । धृष् + "सानसिवर्णसिपर्णसीति ।" उणां । ४ । १०७ । इति ण्यप्रत्ययः निपातनात् ऋकारस्य च इकारः । स्थानम् । (यथा, भागवते ।२।१।३० ।
"द्यौरक्षिणी चक्षुरभूत् पतङ्गः
पक्ष्माणि विष्णोरहनी उभे च ।
तद्भ्रूविजृम्भः परमेष्ठिधिष्ण्य-
मापोऽस्य तालू रस एव जिह्वा ॥"
"परमेष्ठिधिष्ण्यं ब्रह्मपदम् ॥" इति तट्टीकायां स्वामी ॥ गृहम् । (यथा, महाभारते ।१७।३।१० ।
"स्वर्गे लोके श्ववतां नास्ति धिष्ण्य-मिष्टापूर्त्तं क्रोधवशा हरन्ति ॥")
नक्षत्रम् । (यथा, सूर्य्यसिद्धान्ते । ११ । २१ ।
"सार्पैन्द्रपौष्ण्यधिष्ण्यानामन्त्याः पादाः भस-न्धयः ॥")
अग्निः । इत्यमरः । ३।३।१५४ ॥ (यथा अथर्व्व-वेदे । २ । ३५ । १ ।
"ये भक्षयन्तो न वसून्यानृधुर्यानग्नयो अन्वतप्यन्त धिष्ण्याः ॥")
शक्तिः । इति मेदिनी । ये, ३४ ॥ (उल्का-भेदः । यथा, बृहत्संहितायाम् । ३३ । १ ।
"दिवि भुक्तशुभफलानां
पततां रूपाणि यानि तान्युल्काः ।
धिष्ण्योल्काशनिविद्युत्तारा
इति पञ्चधा भिन्नाः ॥"
प्राणाभिमानी देवः । यथा, ऋग्वेदे ।३।२२।३ ।
"अग्ने ! दिवो अर्णमच्छा जिगास्यच्छा देवाँ ऊचिषे धिष्ण्या ये ॥"
"धियं बुद्धग्रपहितं देहं उष्णन्ति उष्णीकुर्व्व-न्तीति धिष्ण्याः प्राणाभिमानिनो देवाः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

धी, ञो ङ य आराधे। नादरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-आत्मं-सकं-अनिट्।) अनादर इति कातन्त्रादौ। ञो, धीनः। ङ य, धीयते खलं लोकः। इति दुर्गादासः॥

धीः, स्त्री, (ध्यै चिन्तने+भावे क्विप्। सम्प्रसारणञ्च।) बुद्धिः। इत्यमरः।१।५।१॥ (यथा, मनौ।६।९२।

"धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्म्मलक्षणम्॥")

धीतः, त्रि, पीतः। इति धेधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः॥

धीतिः, स्त्री, (धेट पाने+क्तिन्।) पिपासा। इति हेमचन्द्रः।३।५८॥

धीदा, स्त्री, (धियं ददातीति। दा+कः। स्त्रियां टाप्।) कन्या। मनीषा। इति हेमचन्द्रः॥

धीन्द्रियं, क्ली, (धीजनकमिन्द्रियम्।) ज्ञानेन्द्रियम्। तद्यथा। मनः १ नेत्रम् २ श्रोत्रम् ३ त्वक् ४ रसना ५ घ्राणम् ६। इत्यमरः।१।५।८॥

धीमान्, [त्] पुं, (धीरस्यास्तीति। धी+मतुप्।) बृहस्पतिः। पण्डिते, त्रि। इति मेदिनी। ते, ११५॥ (यथा, मनुः।१।१०२।

"तस्य कर्म्मविवेकार्थं शेषाणामनुपूर्व्वशः।
स्वायम्भुवो मनुर्धीमानिदं शास्त्रमकल्पयत्॥"

नरपुत्त्रस्य विराजः पुत्त्रः। यथा,—

"नरो गयस्य तनयः तत्पुत्त्रोऽभूत् विराट् ततः।
तस्य पुत्त्रो महावीर्य्यो धीमांस्तस्मादजायत॥"
इति विष्णुपुराणे।२।३६।

पुरूरवसः उर्व्वशीगर्भजातः पुत्त्रविशेषः। यथा, महाभारते।१।७५।२४।

"षट्सुता जज्ञिरेऽथैलादायुर्धीमानमावसुः।
दृढ़ायुश्च वनायुश्च शतायुश्चोर्व्वशीसुताः॥")

धीमती, स्त्री, (धीमत्+स्त्रियां ङीप्।) बुद्धिमती। इत्यमरः।२।६।१२॥

धीरं, क्ली, (धियं रातीति। रा+कः।) कुङ्कुमम्। इति मेदिनी। रे,५१॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।

"कुङ्कुमं घुसृणं रक्तं काश्मीरं पीतकं वरम्।
सङ्कोचं पिशुनन्धीरं वाह्लीकं शोणिताभिधम्॥")

धीरः, पुं, (धियं राति ददाति गृह्णातीति वा। रा+कः।) ऋषभौषधिः। इति राजनिर्घण्टः॥ बलिराजः। इति शब्दरत्नावली॥

धीरः, त्रि, (धियं ईरयतीति। ईर+अण्। यद्वा, धियं रातीति। रा+कः।) धैर्य्यान्वितः। स्वैरः। पण्डितः। इति मेदिनी। रे, ५१॥ (यथा, भागवते।३।६।४५।

"तथापरे चात्मसमाधियोग-
बलेन जित्वा प्रकृतिं बलिष्ठाम्।
त्वामेव धीराः पुरुषं विशन्ति
तेषां श्रमः स्यान्न तु सेवया ते॥"

बलयुतः। इति शब्दरत्नावली॥ मन्दः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा,—

"देहे समीहे भवतो विधातुं
धीरं समीरं नलिनीदलेन॥"
इति रसमञ्जर्य्याम्।)

विनीतः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥ (गम्भीरः। यथा, रघुः।३।४४।

"अवोचदेनं गगनस्पृशा रघुः
स्वरेण धीरेण निवर्त्तयन्निव॥")

धीरत्वं, क्ली, (धीरस्य भावः। धीर+त्व।) धीरता। यथा,—

"प्रागल्भ्यौदार्य्यमाधुर्य्यशोभाधीरत्वकान्तयः।
दीप्तिश्चायत्नजा भावहावहेलाः स्त्रियोऽङ्गजाः॥"
इति हेमचन्द्रः।३।१७३॥

धीरपत्री, स्त्री, (धीरं मनोहरं पत्रमस्याः। स्त्रियां ङीष्।) धरणीकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

धीरस्कन्धः, पुं, (धीरः अचञ्चलः भारसह इति यावत् स्कन्धो यस्य।) महिषः। इति हेमचन्द्रः। ४।३४८॥

धीरा, स्त्री, (धीर+टाप्।) काकोली। महाज्योतिष्मती। इति राजनिर्घण्टः॥ (गुडूची। अस्याः पर्य्याया यथा,—

"गुडूची मधुपर्णी स्यादमृतामृतवल्लरी।
छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च॥
जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली।
चक्रलक्षणिका धीरा विशल्या च रसायनी॥
चन्द्रहासी वयस्था च मण्डली देवनिर्म्मिता॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

मानावस्थायां मध्याप्रगल्भानायिकाभेदः। अस्या लक्षणम्। व्यङ्ग्यकोपप्रकाशा धीरा। मध्याया धीरायाः कोपव्यञ्जिका गीः। प्रौढ़ाधीरायास्तु रतावौदास्यम्। सा द्विविधा। ज्येष्ठा कनिष्ठा च। मध्या धीरा यथा,—

"लोलालिपुञ्जे व्रजतो निकुञ्जे
स्फारा बभूवुः श्रमवारिधाराः।
देहे समीहे भवतो विधातुं
धीरं समीरं नलिनीदलेन॥"

प्रौढ़ा धीरा यथा,—

"नो तल्पं भजसे न जल्पसि सुधाधारानुकारा गिरो
दृक्पातं कुरुषे न वा परिजने कोपप्रकाशच्छलात्।
इत्थं केतकगर्भगौरि! दयिते कोपस्य संगोपनं
किं स्यादेव न चेत् पुनः सहचरी कुर्व्वीत साचिस्मितम्॥"
इति रसमञ्जरी॥

धीराधीरा, स्त्री, (धीरा अधीरा च।) मानावस्थायां मध्याप्रगल्भा नायिकाभेदः। अस्या लक्षणम्। व्यङ्ग्याव्यङ्ग्यकोपप्रकाशा। मध्याया धीराधीरायाः कोपव्यञ्जके वचनरुदिते। प्रौढ़ाधीराधीराया रतावौदास्यं तर्ज्जनताड़नादि च कोपस्य प्रकाशकम्। सा द्विविधा। ज्येष्ठा कनिष्ठा च। मध्याधीराधीरा यथा,—

"कान्तानुरागचतुरोऽसि मनोहरोऽसि
नाथोऽसि किञ्च नवयौवनभूषितोऽसि।
इत्थं निगद्य सुदृशा वदने प्रियस्य
निःश्वस्य बाष्पकलिता निहिता दृगन्ताः॥"

प्रौढ़ाधीराधीरा यथा,—

"तल्पोपान्तमुपेयुषि प्रियतमे साचीकृतग्रीवया
काक्वाकुलवाचि साचिहसितस्फुर्जत्कपोलश्रिया।
हस्तन्यस्तकरे पुनर्मृगदृशा लाक्षारसक्षालितप्रौष्ठी प्रेष्ठमयूखमांसलरुचो विस्फारिता दृष्टयः॥"
इति रसमञ्जरी॥

धीलटिः, स्त्री, (धिया बुद्ध्या लटति बालोक्त्या मोहयतीति। लट्+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां ४।११७। इति इन्।) दुहिता। इति हारावली॥ २१६॥

धीवा, [न्] पुं स्त्री, (ध्यायतीति। ध्यै+"ध्याप्योः संप्रसारणञ्च।" उणां। ४।११५। इति क्वनिप्। संप्रसारणञ्च।) धीवरः। यथा, बहुधीवरी बहुधीवा। इति मुग्धबोधम्॥

धीवरः, पुं, (दधाति मत्स्यानिति। धा+"छित्वरछत्वरधीवरपीवरेति।" उणां।३।१। इति ष्वरच् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) कैवर्त्तः। इत्यमरः।१।१०।१५॥ (यथा, महाभारते। २।२०।१७।

"यतो हि निम्नं भवति नयन्ति हि ततो जलम्।
यतश्छिद्रं ततश्चापि नयन्ते धीवरा जलम्॥")

धीवरी, स्त्री, (धीवर+ङीष्।) धीवरपत्नी। कैवर्त्ती। इति मुग्धबोधम्॥ मत्स्यवेधिनी। इत्युणादिकोषः॥

धीशक्तिः, स्त्री, (धियः शक्तिः।) बुद्धिसामर्थ्यम्। तत्पर्य्यायः। निष्क्रमः २। इत्यमरः।३।२।२५॥ सा चाष्टधा। यथा,—

"शुश्रूषा श्रवणञ्चैव ग्रहणं धारणं तथा।
ऊहापोहार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणाः॥"
इति भरतः॥

धीसखः, पुं, (धियः सखा सहायः। "राजाहःसखिभ्यष्टच्। इति टच्।) मन्त्री। इति हेमचन्द्रः।३।३८३॥

धीसचिवः, पुं, (धियि बुद्धौ मन्त्रणादौ सचिवः सहायः।) मन्त्री। इत्यमरः।२।८।४॥

धु, ञ न कम्पे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वां-उभं-सकं-अनिट्।) ञ न, धुनोति धुनुते। कम्प इह ण्यन्तस्य रूपम्। धुनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकं वायुरिति हलायुधः। इति दुर्गादासः॥

धुः, स्त्री, (धवनमिति। धु कम्पने+भावे डुः।) कम्पनम्। इत्येकाक्षरकोषः॥

धुक्ष, ङ सन्दीपने। क्लेशे। जीवे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) षष्ठस्वरी। ङ, धुक्षते वह्निः सन्दीप्यते इत्यर्थः। धुक्षते जनः क्लिश्यति जीवति वेत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

धुतः, त्रि, (धु+क्तः ।) त्यक्तः । विधूतः । इति मेदिनी । ते, २८ ॥ (यथा, रघुः । ११ । १६ ।

"तीव्रवेगधुतमार्गवृक्षया
प्रेतचीवरवसा स्वनोग्रया ।
अभ्यभावि भरताग्रजस्तया
वात्ययेव पितृकाननोत्थया ॥")

धुनिः, स्त्री, (धुनोति वेतसादिनदीजातवृक्षानिति । धु कम्पने+बहुलवचनात् निः स च कित् ।) नदी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । ३० । २ ।

"पयोदरन्तीरनुजोषमस्मै
दिवे दिवे धुनयो यन्त्यर्थम् ॥"

पुं, जलप्रतिरोधकोऽसुरविशेषः । यथा, तत्रैव । १ । १७४ । ६ ।

"त्वं धुनिरिन्द्रधुनिमतीर्ऋणोरपः सीरान-सवन्तीः ॥"

"हे इन्द्र त्वं धुनिः कम्पयिता शत्रूणामसि अतो धुनिमतीः कम्पनोपेततरङ्गवतीः अथवा धुनिर्नामजलप्रतिरोधकार्य्यसुरः स एव प्रतिबन्धकतया यासां तादृशीरपः ॥" इति तद्भाष्ये सायनः । धूनयति कम्पयति शत्रूनिति । मरुद्विशेषः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।३६।७।

"उग्रश्च भीमश्च ध्वान्तश्च धुनिश्च ॥"

कम्पयितरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७६ । १ ।

"हिरण्यकेशो रजसोविसारेऽहिर्धुनिर्वात इव ध्रजीमान् ॥")

धुनी, स्त्री, (धुनि+कृदिकारादिति वा ङीष् ।) नदी । इत्यमरः । १ । १० । ३० ॥ (यथा, भागवते । ४ । २६ । ५५ ।

"सत्यं विचक्ष्व न्यगचेष्टितमात्मनोऽन्त-
श्चित्तं नियच्छ हृदि कर्णधुनीश्च चित्ते ॥")

धुनीनाथः, पुं, (धुनीनां नदीनां नाथः ।) समुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धुन्धुमारः, पुं, (धुन्धुं तन्नामकं राक्षसं मारयतीति । मारि+अण् ।) कुवलयाश्वराजः । स तु बृहदश्वपुत्रः । इति पद्मपुराणम् ॥ (अस्य धुन्धुमारणकथा यथा, हरिवंशे ।११।३६—५५।

"स एवमुक्तो राजर्षिरुतङ्केन महात्मना ।
कुवलाश्वं सुतं प्रादात् तस्मै धुन्धुनिवारणे ॥
बृहदश्व उवाच ।
भगवन् ! न्यस्तशस्त्रोऽहमयन्तु तनयो मम ।
भविष्यति द्विजश्रेष्ठ ! धुन्धुमारो न संशयः ॥
स तं व्यादिश्य तनयं राजर्षिर्धुन्धुमारणे ।
जगाम पर्व्वतायैव तपसे संशितव्रतः ॥
कुवलाश्वस्तु पुत्त्राणां शतेन सह पार्थिव ! ।
प्रायादुतङ्कसहितो धुन्धोस्तस्य परिग्रहे ॥
तमाविशत्तदा विष्णुर्भगवांस्तेजसा विभुः ।
उतङ्कस्य नियोगाद्वै लोकानां हितकाम्यया ॥
तस्मिन् प्रयाते दुर्द्धर्षे दिवि शब्दो महानभूत् ।
एष श्रीमानृपसुतो धुन्धुमारो भविष्यति ॥
दिव्यैर्माल्यैश्च तं देवाः समन्तात् समवाकिरन् ।
देवदुन्दुभयश्चापि प्रणेदुर्भरतर्षभ ! ॥
स गत्वा जयतां श्रेष्ठस्तनयैः सह वीर्य्यवान् ।
समुद्रं खानयामास बालुकार्णवमव्ययम् ॥
नारायणेन कौरव्य ! तेजसाप्यायितः स वै ।
बभूव सुमहातेजा भूयो बलसमन्वितः ॥
तस्य पुत्त्रैः खनद्भिस्तु बालुकान्तर्हितस्तदा ।
धुन्धुरासादितो राजन् ! दिशमाश्रित्य पश्चिमाम्॥
मुखजेनाग्निना क्रोधाल्लोकानुद्वर्त्तयन्निव ।
वारि सुस्राव वेगेन महोदधिरिवोदये ॥
सोमस्य भरतश्रेष्ठ ! धारोर्म्मिकलिलं महत् ।
तस्य पुत्त्रशतं दग्धं त्रिभिरूनन्तु रक्षसा ॥
ततः स राजा कौरव्य ! राक्षसं तं महाबलम् ।
आससाद महातेजा धुन्धुं धुन्धुनिवर्हणः ॥
तस्य वारिमयं वेगमापीय स नराधिपः ।
योगी योगेन वह्निञ्च शमयामास वारिणा ॥
निहत्य तं महाकायं बलेनोदकराक्षसम् ।
उतङ्कं दर्शयामास कृतकर्म्मा महायशाः ॥
उतङ्कस्तु वरं प्रादात् तस्मै राज्ञे महात्मने ।
अददाच्चाक्षयं वित्तं शत्रुभिश्चापराजयम् ॥
धर्म्मे रतिञ्च सततं स्वर्गे वासं तथाक्षयम् ।
पुत्त्राणाञ्चाक्षयाल्लोँकान् स्वर्गे ये राक्षसा हताः ॥"*॥)

शक्रगोपः । गृहधूमः । पदातिकः । इति मेदिनी । रे, २७० ॥

धुरन्धरः, पुं, धवबृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—

"धवो धटो नन्दितरुः स्थिरो गौरो धुरन्धरः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ धुरं धरतीति । धृ+खच्+मुम् ।) रथलाङ्गलादिभारवोढ़ा । तत्पर्य्यायः । धुर्व्वहः २ धुर्य्यः ३ धौरेयः ४ धुरीणः ५ । इत्यमरः ।२। ६ । ६५ ॥ यथा,—

"धुरन्धरो धुरीणश्च धौरेयधुर्य्यधुर्व्वहाः ।
यत्र काष्ठरथस्यापि लाङ्गलस्यापि वा धुरम् ॥
वहत्येकधुरीणः स्यात्तथा चैकधुरोऽपि च ।
स तु सर्व्वधुरीणः स्यात् सर्व्वा वहति यो धुरः ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

(आदित्यनृपस्य मन्त्री । स तु कौशलेन राजानं हत्वा स्वयमेव राज्यमकरोत् ॥ यथा, राजावल्याम् २ परिच्छेदे ।

"आदित्यस्य तदा मन्त्री अदूरान्वयसम्भवः ।
धुरन्धराभिधो धीरो बलबुद्धिनिकेतनः ॥
सेनापतीन् वशीचक्रे धनमानप्रदानतः ।
एकदा स तमादित्यमादित्यसमवर्चसम् ॥
एकान्ते नृपमासीनं हत्वा हतमतिस्तदा ।
तदासनं समारुह्य राज्यं प्राशाद्धुरन्धरः ॥
भूमिवेदमितान्वर्षान्भुक्त्वा भोगाननुत्तमान् ।
सेनोद्भवं सुतं राज्ये स्थापयित्वा लयं गतः ॥"

राक्षसविशेषः । स तु प्रहस्तस्य सचिवविशेषः । यथा, गोः रामायणे । ६ । ३२ । १५ ।

"एतस्मिन्नन्तरे शूराः प्रहस्तस्य वशानुगाः ।
धुरन्धरः कुम्भहनुर्म्महानादः समुन्नदः ।
एते प्रहस्तसचिवाः सर्व्वे जग्मुर्वनौकसः ॥")

धुर्य्यवाहकमात्रे, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १८६ । १० ।

"अनड्वाहं सुव्रतं यो ददाति
हलस्य वोढ़ारमनन्तवीर्य्यम् ।
धुरन्धरं बलवन्तं युवानं
प्राप्नोति लोकान् दशधेनुदस्य ॥"

श्रेष्ठः । यथा, तत्रैव । १३ । १३७ । ३१ ।

"दत्त्वा तु सततं तैस्तु कौरवाणां धुरन्धर ! ।
दानयज्ञक्रियायुक्ता बुद्धिर्धर्म्मोपचायिनी ॥")

धुरा, स्त्री, (धुर्+पक्षे टाप् ।) धूः । भारः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

धुरीणः, त्रि, (धुरं वहतीति । "खः सर्व्वधुरात् ।" ४ । ४ । ७८ । इत्यत्र योगविभागात् खः ।) भारवाहः । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ॥ (श्रेष्ठः । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २०७ ।

"हे ब्रह्मव्रतधराणां धुरीण ! त्वयापि मय्युपकृतमित्याद्युक्त्वा स्वन्यादन्तार्थं यत्र यत्र स्वजनगृहद्वारादिषु बभ्राम ॥")

धुरीयः, पुं, (धुरमर्हतीति । छः ।) अनड्वान् । इति राजनिर्घण्टः ॥ भारयोग्ये, त्रि ॥

धुर्य्यः, त्रि, (धुरं वहतीति । धुर्+"धुरो यड्ढकौ ।" ४ । ४ । ७७ । इति यत् । "न भकुर्छुराम् ।" ८ । २ । ७६ । इति न दीर्घः ।) धुरन्धरः । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ॥ (यथा, रघुः । ५ । ६६ ।

"तामेकतस्तव बिभर्त्ति गुरुर्विनिद्र-
स्तस्या भवानपरधुर्य्यपदावलम्बी ॥"

श्रेष्ठः । यथा, भागवते । ४ । २२ । ४६ ।

"वयस्तु धुर्य्यो महतां संस्थित्याध्यात्मशिक्षया ॥"

ऋषभौषधौ अनडुहि च पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अश्वादिरपि । यथा, महाभारते । ३ । १६७ । १२ । "पुनरपि चान्योऽप्यश्वार्थी ब्राह्मण आगच्छत् । त्वरितोऽथ तस्मै अपगत्य वामं धुर्य्यमददत् अथ प्रायात् ॥")

धुर्व्व, ई हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) इस्वी । धूः धुरौ धुरः । ई, धूर्णः । कितवे वाच्ये धूर्त्तः । इति मनीषादित्वान्निपात्यः । इति दुर्गादासः ॥

ध्रुवका, स्त्री, (ध्रवति पुनः पुनरुच्चारणेन गीतं कम्पयतीवेति । धू कम्पने+"कृन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्व्वस्यापि ।" उणां २ । ३२ । इति कृन् । ततष्टाप् ।) ध्रुवका । इत्युणादिकोषः ॥ ध्रुया इति भाषा ॥

धुवनः, पुं, (धवतीति । धू+ "भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि ।" उणां २ । ८० । इति क्युन् ।) अग्निः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । १३ । २ । ८ । ५ ।

"ये यज्ञे धुवनं तन्वते ॥")

धुवित्रं, क्ली, (धूयतेऽनेनेति । धू+इत्र ।) यज्ञाग्निज्वालनार्थम्गचर्म्मरचितव्यजनम् । इत्यमरः । २ । ७ । २३ ॥

धुस्तुरः, पुं, धुस्तूरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

धुस्तूरः, पुं, (धुनोति कम्पयति चित्तं सेवनेन । धु कम्पने+"खर्जिपिञ्जादिभ्य उरोलचौ ।" उणां ४ । ९० । इति ऊरः । "धुनोतेः सुट् च ।" इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या सुट् ।) क्षुपविशेषः । धुतुरा । इति भाषा । तत्पर्य्यायः । उन्मत्तः २ कितवः ३ धूर्त्तः ४ कनकाह्वयः ५ मातुलः ६ मदनः ७ । इत्यमरः । २ । ४ । ७७ ॥ धत्तूरः ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ शठः ९ मातुलकः १० श्यामः ११ शिवशेखरः १२ खर्जूघ्नः १३ काहलापुष्पः १४ खलः १५ कण्टफलः १६ मोहनः १७ कलभः १८ मत्तः १९ शैवः २० । इति राजनिर्घण्टः ॥ देविका २१ तूरी २२ महामोही २३ शिवप्रियः २४ धुस्तुरः २५ धुत्तुरः २६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः ॥ मदवर्णाग्निवातकारित्वम् । ज्वरकुष्ठयूकालिक्षाव्रणश्लेष्मकण्डूक्रमिविषनाशित्वम् । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ कटुत्वम् । कान्तिकारित्वम् । त्वग्दोषखर्ज्जूभ्रमनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ मूर्च्छाकारित्वम् । वह्निपित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (उपविषविशेषोऽयम् । तद्यथा,—

"अर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं तथैव कालहारिका ।
करवीरकधुस्तूरौ पञ्च चोपविषाणि तत् ॥
अर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं लाङ्गलीकरवीरकम् ।
गुञ्जाहिफेनधुस्तूरौ सप्तोपविषजातयः ॥"

इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे विषाधिकारे ॥)

धू, ञ कम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-वेट् ।) स चेहापि कम्पप्रेरणमेव । ञ, धवति धवते । धवति चन्दनमञ्जरीमिति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

धू, न ञ गि कम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-क्र्यां च-उभं-सकं-वेट् ।) स चेहापि कम्पप्रेरणम् । न ञ, धूनोति धूनुते । गि ञ, धुनाति धुनीते । धूनः धूनिः । धूनोति चम्पकवनानीति हलायुधः । धुनाति वायुरश्वत्थम् । धुनीते बन्धूकं तिलकुसुमजन्मा हि पवनः । इति दुर्गादासः ॥

धू, शि क कम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-चुरां-च-सकं-सेट् ।) कम्प इह णान्तस्य रूपम् । शि, धुवति मारुतो मालतीलताम् । अधुवीत् । क, धावयति । वायुर्विधूनयति केशरपुष्परेणूनिति चुरादौ हलायुधः । प्रीधूञोर्नन् वा इत्यत्र धूञ्ग्रहणादस्य कथं नन्निति चेन्न । स्वार्थविहितस्य णेर्ञकारेण सम्बन्धस्य वाच्यत्वात् । अन्यथा कम्पप्रेरणे धूनयति इत्यादिप्रयोगा न स्युः । धूनोतीत्यादीनां साध्या इति चेत् स्वभावात् कम्पप्रेरणार्थानां तेषां णौ कृते कम्पप्रेरणस्य प्रेरणमेवार्थः स्यात् । किञ्च कम्पनायां धूनयतीत्यादीनामावश्यकत्वात् तत्सूत्रे ञकारः प्राचीनमतानुवादार्थं एव । इति दुर्गादासः ॥

धूः, [र्] स्त्री, (धुर्व्वतीति । धुर्व्व+क्विप् ।) यानमुखम् । रथादेरग्रभागः । इत्यमरः । २ । ८ । ५५ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३६ । २१ ।

"क्षणात् प्रांशुः क्षणाद्ध्रस्वः क्षणाच्च रथधूर्गतः ॥")

भारः । (यथा, रघुः । १ । ३४ ।

"तेन धूर्जगतो गुर्व्वी सचिवेषु निचिक्षिपे ॥")

चिन्ता । इत्येकाक्षरकोषः ॥ (अग्रम् । यथा, रघुः । २ । २ ।

"अपांशुलानां धुरि कीर्त्तनीया ॥"

हिंसके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । ९४ । ७ ।

"दशधुरो दशयुक्ता वहद्भ्यः ॥"

"दशभिर्धुरो धूर्भिर्हिंसितृभिः । तृतीयार्थे प्रथमा ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

धूकः, पुं, (धूनोति कम्पयतीति । धू+"अजियुधूनीभ्यो दीर्घश्च ।" उणां ३ । ४७ । इति कन् ।) वायुः । इत्युणादिकोषः ॥ धूर्त्तः । कालः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

धूतः, त्रि, (धू+क्तः ।) कम्पितः । (यथा, मेघदूते । ३५ ।

"धूतोद्यानं कुवलयरजोगन्धिभिर्गन्धवत्यास्तोयक्रीड़ानिरतयुवतिस्नानतिक्तैर्मरुद्भिः ॥")

भर्त्सितः । इति मेदिनी । ते, २८ ॥ त्यक्तः । इत्यमरः । ३ । १ । १०७ ॥ तर्कितः । इति धरणिः ॥

धूनः, त्रि, (धू+"ल्वादिभ्यः ।" ८ । २ । ४४ । इति निष्ठातस्य नः ।) कम्पितः । धूधातोः क्तः ल्वादित्वात्तस्य नादेशः । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

धूनकः, पुं, (धूनयति संधुक्षयति अग्निमिति । धू+णिच्+ण्वुल् ।) वह्निवल्लभः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ धूना इति भाषा ॥

धूननं क्ली, (धू+णिच्+ल्युट् ।) कम्पनम् । काँपान । इति भाषा । इति णान्तधूधातोरनटा साध्यम् ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । १२ ।

"कुर्व्वाणा भक्तिशीलश्रीनिषेधं मूर्धधूननैः ॥")

धूनिः, स्त्री, कम्पनम् । धूधातोः क्तिस्थाने ल्वादित्वान्निः । इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः ॥

धूप, तापे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) षष्ठस्वरी । धूपायति धूपायते । आयन्तत्वादुभयपदमिति वोपदेवः । अन्ये तु आयस्याप्राप्तिपक्षे परस्मैपदमेव । अधूपीत् दुधूप इत्यादि । तापः सन्तप्तीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

धूप, क दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) क, धूपयति । इति दुर्गादासः ॥

धूपः, पुं, (धूपयति स्वगन्धेन प्रीणयित्वा दीप्यतीति । धूप+अच् ।) गन्धद्रव्यविशेषोत्थधूमस्तद्वर्त्तिश्च । तत्पर्य्यायः । गन्धपिशाचिका २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३१३ ॥ * ॥ यथा,—

"एवं वां कथितो दीपो धूपञ्च शृणुतं सुतौ ।
नासाक्षिरन्ध्रसुखदः सुगन्धोऽतिमनोहरः ॥
दह्यमानस्य काष्ठस्य प्रयतस्येतरस्य वा ।
परागस्याथवा धूमो निस्तापो यस्य जायते ॥
स धूप इति विज्ञेयो देवानां तुष्टिदायकः ।
राशीकृतेन चैकत्र तेन द्रव्येः परिधूपयेत् ॥
ओघाग्निवत्तथा कृत्वा न तत्फलमवाप्नुयात् ।
श्रीचन्दनञ्च सरलः सालः कालागुरुस्तथा ॥
उदयः सुरथः कन्दी रक्तविद्रुम एव च ।
पीतसालः परिमलो विमर्द्दीकासनस्तथा ॥
नमेरुर्द्देवदारुश्च बिल्वसारोऽथ खादिरः ।
सन्तानः पारिजातश्च हरिचन्दनवल्लभौ ॥
वृक्षेषु धूपाः सर्व्वेषां प्रीतिदाः परिकीर्त्तिताः ।
अरालः सह सूत्रेण श्रीवासः पटवासकः ॥
कर्पूरः श्रीकरश्चैव परागः श्रीहरामलौ ।
सर्व्वौषधिरजोजातो वाराहश्चूर्ण उत्कलः ॥
जातीकोषस्य चूर्णश्च गन्धः कस्तूरिका तथा ।
चोदे वृत्ते च गदिता धूपा एते उदाहृताः ॥
यक्षधूपो वृकधूपः श्रीपिष्टोऽगुरुझर्झरः ।
पत्रिवाहः पिण्डधूपः सुगोलः कण्ठ एव च ॥
अन्योन्ययोगनिर्य्यासा धूपा एते प्रकीर्त्तिताः ।
एतैर्विधूपयेद्देवान् धूमिभिः कृष्णवर्त्मना ॥
येषां धूपोद्भवैर्घ्राणैस्तुष्टिं गच्छन्ति जन्तवः ।
निर्य्यासश्च परागश्च काष्ठं गन्धं तथैव च ॥
कृत्रिमश्चेति पञ्चैते धूपाः प्रीतिकरा मताः ।
न यक्षधूमं वितरेत् माधवाय कदाचन ॥
न रक्तविद्रुमं मह्यं सुरथं स्कन्दिनं तथा ।
यक्षधूपः पत्रिवाहः पिण्डधूपः सुगोलकः ॥
कृष्णागुरुः सकर्पूरो महामायाप्रियः स्मृतः ।
यक्षधूपेन वा देवीं महामायां प्रपूजयेत् ॥
यक्षधूपेनेत्यत्र वृकधूपेनेति च पाठः ॥
मेदोमज्जासमायुक्तान् न धूपान् विनिवेदयेत् ।
परकीयांस्तथा घ्रातान् स्तेनीकृत्याभिमर्द्दितान् ॥
पुष्पं धूपञ्च गन्धञ्च उपचारांस्तथापरान् ।
घ्रातान्निवेद्य देवेभ्यो नरो नरकमाप्नुयात् ॥
न भूमौ वितरेत् धूपं नासने न घटे तथा ।
यथा तथाधारगतं कृत्वा तद्विनिवेदयेत् ॥
रक्तविद्रुमशालौ च सुरथः सरलस्तथा ।
सन्तानको नमेरुश्च कालागुरुसमन्वितः ॥
जातीकोषाद्यसंयुक्तो धूपः कामेश्वरीप्रियः ।
त्रिपुरायास्तथैवायं मातृणामपि नित्यशः ॥
सर्व्वेषां पीठदेवानां कान्तादीनाञ्च पुत्रक ! ।
एष वां कथितो धूपः शृणु तं नेत्ररञ्जनम् ॥"

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥

अपि च ।

"पुष्पाणि च सुगन्धीनि धूपञ्च घृतसंयुतम् ।
गुग्गुलुं कुन्दुरुं चैव देवदारु तुरुष्ककम् ॥
सिह्लकं चन्दनं काष्ठं श्रीवासं चागुरुं तथा ।
सर्ज्जरसं नखं चैव दैवे पैत्रे च कर्म्मणि ॥"

इति वह्निपुराणे भोजनविधाननामाध्यायः ॥ * ॥

रोगनाशकधूपो यथा,—

"कूर्म्ममत्स्याखुमहिषगोशृगालाश्ववानराः ।
विड़ालबर्हिकाकाश्च वराहोलूककुक्कुटाः ॥
हंस एषाञ्च विण्मूत्रं मांसं वा रोम शोणितम् ।
धूपं दद्याज्ज्वरार्त्तस्य उन्मत्तेभ्यश्च शान्तये ॥

एतान्यौषधजातानि धूपितानि महेश्वर ! ।
निघ्नन्ति रोगजातानि वृत्रमिन्द्राशनिर्यथा ॥”
इति गारुडे १६६ अध्यायः ॥
(यथा,—
“पुरध्यामवचासर्ज्जनिम्बार्कागुरुदारुभिः ।
सर्व्वज्वरहरो धूपः कार्य्योऽयमपराजितः ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
षड़ङ्गधूपो यथा,—
“गुग्गुल्वगुरुउशीरशर्करामधुचन्दनैः ।
धूपयेदाज्यसंमिश्रैर्नीचैर्देवस्य देशिकः ॥”
अन्यच्च ।
“सिताज्यमधुसंमिश्रं गुग्गुल्वगुरुचन्दनम् ।
षड़ङ्गधूपमेतत्तु सर्व्वदेवप्रियं सदा ॥”
दशाङ्गो यथा,—
“रोगरोगहरोरोगदकेशाः
सुरतरुजतुलघुपत्रविशेषाः ।
वक्रविवर्ज्जितवारिजसुद्रा
धूपवर्त्तिरिह सुन्दरि ! भद्रा ॥”
अन्यच्च ।
“मधु मुस्तं घृतं गन्धो गुग्गुल्वागुरुशैलजम् ।
सरलं सिह्लसिद्धार्थं दशाङ्गो धूप उच्यते ॥”
षोड़शाङ्गो यथा,—
“गुल्गुलुं सरलं दारु पत्रं मलयसम्भवम् ।
ह्रीवेरमगुरुं कुष्ठं गुड़ं सर्ज्जरसं घनम् ॥
हरीतकीं नखीं लाक्षां जटामांसीञ्च शैलजम् ।
षोड़शाङ्गं विदुर्धूपं देवे पित्र्ये च कर्म्मणि ॥”
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
केशवार्च्चायां षोड़शाङ्गधूपो यथा,—
“मुस्तकं गुग्गुलुः कुष्ठं कर्पूरं मलयोद्भवम् ।
देवदारु जटामांसी जातीकोषञ्च वालकम् ॥
मुरा मांसी ह्यगुरुकं त्वगुशीरञ्च केशरम् ।
एला तथा तेजपत्रं सर्व्वमेतद्घृताक्तकम् ॥
धूपोऽयं षोड़शाङ्गः स्याद्गोविन्दप्रीतिकारकः ॥”
द्वादशाङ्गो यथा,—
“गुग्गुलुश्चन्दनं पत्रं कुष्ठञ्चागुरु कुङ्कुमम् ।
जातीकोषञ्च कर्पूरं जटामांसी च वालकम् ।
त्वगुशीरञ्च धूपोऽसौ द्वादशाङ्गः प्रकीर्त्तितः ॥”
दशाङ्गो यथा,—
“कर्पूरं कुष्ठमगुरु गुग्गुलुर्मलयोद्भवम् ।
केशरं वालकं पत्रं त्वग्जातीकोषमुत्तमम् ॥
सर्व्वमेतद्घृतयुतं दशाङ्गो धूप ईरितः ॥”
अष्टाङ्गो यथा,—
“गुग्गुल्वगुरुकं तेजपत्रं मलयसम्भवम् ।
कर्पूरं वालकं कुष्ठं नूतनं कुङ्कुमं तथा ॥
अष्टाङ्गः कथितो धूपो गोविन्दप्रीतिदः शुभः ॥”
पञ्चाङ्गो यथा,—
“चन्दनं कुङ्कुमं नूलं कर्पूरं गुग्गुलोऽगुरु ।
धूपोऽयं घृतसंयुक्तः पञ्चाङ्गः समुदाहृतः ॥”
मुकुन्दधूपे वर्ज्जनीयद्रव्यम् । यथा,—
“ऐक्षवं शालनिर्य्यासं पद्मकं सरलञ्च तु ।
वचा मधुरिका तैलं गन्धकाष्ठं कलम्बकम् ॥
गन्धकं टङ्कणं तालं हिङ्गुलञ्च मनःशिला ।
कक्कोलमूषरं दार्व्वीं गन्धमाद्री रसाञ्जनम् ॥
अष्टवर्गः शटी मेथी शिलाजिद्गन्धचन्दनम् ।
कुन्दुरू रेणुकं रास्नाजमोदा शतपुष्पिका ॥
हरिद्रा जीरकं वृत्रचौरञ्च रक्तचन्दनम् ।
कर्च्चूरकं मरुवकं यवानी ग्रन्थिकन्तथा ॥
शैलजं धातकीपुष्पं नखी मोचरसादिकम् ।
मुकुन्दधूपे देवर्षे ! सर्व्वमेतद्विवर्ज्जयेत् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥
धूपदानविधिर्यथा,—
“मध्यमानामिकाभ्यान्तु मध्यपर्व्वणि देशिकः ।
अङ्गुष्ठाग्रेण देवेशि ! धृत्वा धूपं निवेदयेत् ॥
धूपस्थानं समभ्यर्च्च्य तर्ज्जन्या वामयास्पृशन् ।
धूपभाजनमन्त्रेण प्रोक्ष्याभ्यर्च्च्य हृदाणुना
उत्तोल्य हृष्टिपर्य्यन्तं घण्टां वामदिशि स्थिताम् ॥
वादयन् वामहस्तेन दक्षहस्तेन चार्पयेत् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
गन्धमाल्यमदत्त्वा धूपदाने दोषो यथा,—
“अदत्त्वा गन्धमाल्यानि यो मे धूपं प्रयच्छति ।
कुणपो जायते भूमे यातुधानो न संशयः ॥
वर्षाणि चैकविंशानि अयस्कारनिवासकः ।
तिष्ठतेऽत्र महाभागे ! एवमेतन्न संशयः ॥”
इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
विषघ्नधूपो यथा,—
“सक्तुः सर्ज्जरसोपेतः सर्षपा एलवालुकैः ।
सुवर्णा तस्करतरोः कुसुमैरर्ज्जुनस्य तु ॥
धूपो वासगृहे हन्ति विषं स्थावरजङ्गमम् ।
न तत्र कीटा न विषं न दर्दुरसरीसृपाः ॥
न कृत्या कर्म्मणस्तत्र धूपोऽयं यत्र दह्यते ॥” * ॥
सर्पनिर्म्मोचनधूपो यथा,—
“कार्पासास्थिभुजङ्गस्य यथा निर्म्मोचनं भवेत् ।
सर्पनिर्म्मोचनो धूपः प्रशस्तः सततं गृहे ॥”
इति मत्स्यपुराणे १६२ अध्यायः ॥

धूपनः, पुं, (धूपयति संधुक्षयति वह्निमिति । धूप+ल्युः ।) शालवृक्षनिर्य्यासः । धूना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शालवेष्टः २ सर्ज्जरसः ३ वह्निवल्लभः ४ । इति शब्दमाला ॥ (यथा, मनुः । ७ । २१६ ।
“परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजनोदकधूपनैः ।
वेषाभरणसंशुद्धाः स्पृशेयुः सुसमाहिताः ॥”
क्ली, धूप+ल्युट् । धूपादिना सन्धुक्षणम् । यथा, महाभारते । १३ । ६६ । ७ ।
“अग्निकार्य्याणि समिधः कुशाः सुमनसस्तथा ।
बलयश्चान्नलाजाभिर्धूपनं दीपकर्म्म च ॥”)

धूपवृक्षः, पुं, (धूपोत्पादको वृक्षः ।) सरलवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (सरलशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

धूपवृक्षकः, पुं, (धूपवृक्ष+स्वार्थे कन् ।) सरलवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

धूपागुरु, क्ली, (धूपाय सन्धुक्षणाय यदगरु ।) दाहागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

धूपाङ्गः, पुं, (धूपसाधनमङ्गं यस्य ।) श्रीवेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धूपायितः, त्रि, (धूप्यते स्मेति । धूप सन्तापे+ “आयादय आर्धधातुके वा ।” ३ । १ । ३१ इति आयः । ततः क्तः ।) सन्तप्तः । अध्वादिना श्रान्तः । इत्यमरभरतौ ॥ दत्तधूपगृहादि । यथा, तन्त्रप्रमोदे ।
“प्रदीपपरिदीपिते विविधधूपधूपायिते ॥”

धूपार्हं, क्ली, (धूपाय अर्ह्यते पूज्यते इति । अर्ह पूजायाम्+घञ् ।) कृष्णागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥ धूपयोग्ये, त्रि ॥

धूपितः, त्रि, (धूप्यते स्मेति । धूप+क्तः ।) सन्तापितः । (यथा, हरिभक्तिविलासे ।
“ततो गन्धपवित्रञ्च गृहीत्वा धूपितं बुधः ।
भगवन्तं नमस्कृत्य भक्त्या संप्रार्थयेदिदम् ॥”)
अध्वादिना श्रान्तः । इत्यमरभरतौ ॥ दत्तधूपः । यथा,—
“यवादिना दोहदधूपितो द्रुमः ।”
इति वृक्षायुर्वेदः ॥

धूमः, पुं, (धूनोति धूयते वा । धू न कम्पे+“इषियुधीन्धीति ।” उणां १ । १४४ । इति मक् ।) आर्द्रेन्धनप्रभवः । धूँया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । भस्मः २ मरुद्वाहः ३ खतमालः ४ शिखिध्वजः ५ अग्निवाहः ६ तरी ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः । ७ । २६ ।
“हविःशमीपल्लवलाजगन्धी
पुण्यः कृशानोरुदियाय धूमः ॥”)
अस्य गुणः । वातपित्तवृद्धिकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ स च मेघाञ्जनयोर्जनकः ॥ (यथा, मेघदूते । ५ ।
“धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेघः ॥”
भीमादिवदुत्तरपदलोपे धूमकेतुः । यथा, गर्गः ।
“उल्कापाते च त्रिदिनं धूमे पञ्चदिनानि च ॥”
उद्गारजवायुविशेषः । चोँया ढेँकुर इति भाषा ॥ यथा, आह्निकतत्त्वधृतवचनम् ।
“धूमोद्गारे तथा वान्ते क्षुरकर्म्मणि मैथुने ॥”
चिकित्साविशेषः । यथा,—
“श्वेता ज्योतिष्मती चैव हरितालं मनःशिला ।
गन्धाश्चागुरुपत्राद्या धूमो मूर्द्धविरेचनम् ॥
गौरवं शिरसः शूलं पीनसार्द्धावभेदकौ ।
कर्णाक्षिशूलं कासश्च हिक्काश्वासौ गलग्रहः ॥
दन्तदौर्ब्बल्यमास्रावः स्रोतोघ्राणाक्षिदोषजः ।
पूतिघ्राणास्यगन्धश्च दन्तशूलमरोचकः ॥
हनुमन्याग्रहः कण्डूः क्रिमयः पाण्डुता मुखे ।
श्लेष्मप्रसेको वैस्वर्य्यं गलशुण्ड्युपजिह्विका ॥
खालित्यं पिञ्जरत्वञ्च केशानां पतनन्तथा ।
क्षवथुश्चातितन्द्रा च बुद्धेर्मोहोऽतिनिद्रता ॥
धूमपानात् प्रशाम्यन्ति बलं भवति चाधिकम् ।
शिरोरुहकपालानामिन्द्रियाणां स्वरस्य च ॥”
“स्नात्वा भुक्त्वा समुल्लिख्य क्षुत्वा दन्तान् विघृष्य च ।
नावनाञ्जननिद्रान्ते चात्मवान् धूमपो भवेत् ॥
तथा वातकफात्मानो न भवन्त्यूर्द्ध्वजत्रुजाः ।
रोगास्तस्य तु पेयाः स्युरापानास्त्रिस्त्रयस्त्रयः ॥

परं द्विकालपायी स्यादह्नः कालेषु बुद्धिमान् ।
प्रयोगे स्नैहिके त्वेकं वैरेच्यं चिस्त्रतुःपिबेत् ॥
हृत्कण्ठेन्द्रियसंशुद्धिर्लघुत्वं शिरसः शमः ।
यथेरितानां दोषाणां सम्यक् पीतस्य लक्षणम् ॥
बाधिर्य्यमान्ध्यं मूकत्वं रक्तपित्तं शिरोभ्रमम् ।
अकाले चातिपीतस्य धूमः कुर्य्यादुपद्रवान् ॥"
"न विरिक्तः पिबेद्धूमं न कृते वस्तिकर्म्मणि ।
न रक्ती न विषेणार्त्तो न शोची न च गर्भिणी ॥
न श्रमे न मदे नामे न पित्ते न प्रजागरे ।
न मूर्च्छा भ्रमतृष्णासु न क्षीणे नापि च क्षते ॥
न मद्यदुग्धे पीत्वा च न स्नेहं नच माक्षिकम् ।
धूमं न भुक्त्वा दध्ना च न रुक्षः क्रुद्ध एव च ॥
न तालुशोषे तिमिरे शिरस्यभिहते न च ।
न शङ्खके न रोहिण्यां न मेहे न मदात्यये ॥
एषु धूममकालेषु मोहात् पिबति यो नरः ।
रोगास्तस्य प्रवर्द्धन्ते दारुणा धूमविभ्रमात् ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
"धूमः पञ्चविधो भवति तद्यथा, प्रायोगिकः स्नैहनो वैरेचनः कासघ्नो वामनीयश्चेति । तत्रैलादिना कुष्ठतगरवर्ज्जेण श्लक्ष्णपिष्टेन द्वादशाङ्गुलं शरकाण्डं क्षौमेणाष्टाङ्गुलं वेष्टयित्वा लेपयेदेषा वर्त्तिः प्रायोगिके । स्नेहफलसारमधूच्छिष्टसर्ज्जरसगुग्गुलुप्रभृतिभिः स्नेहमिश्रैः स्नैहने । शिरोविरेचनद्रव्यैर्वैरेचने । बृहतीकण्टकारिकात्रिकटुककासमर्दहिङ्गुइङ्गुदीत्वङ्मनःशिलाच्छिन्नरुहाकर्कटशृङ्गीप्रभृतिभिः कासहरैश्च कासघ्ने । स्नायुचर्म्मखुरशृङ्गकर्कटकास्थिशुष्कमत्स्यवल्लूरकृमिप्रभृतिभिर्वामनीयैश्च वामनीये ॥"
"सुखेन तं पिबेत् पूर्व्वं नासिकाभ्यां ततः पिबेत् ।
सुखपीतं सुखेनैव वमेत् पीतश्च नासया ॥
सुखेन धूममादाय नासिकाभ्यां न निर्हरेत् ।
तेन हि प्रतिलोमेन दृष्टिस्तत्र विहन्यते ॥"
"अकालपीतः कुरुते भ्रममूर्च्छाशिरोरुजः ।
घ्राणश्रोत्राक्षिजिह्वानामुपघातञ्च दारुणम् ॥"
"तत्र स्नैहनो वातं शमयति स्नेहादुपलेपाच्च । वैरेचनः श्लेष्माणमुत्क्लेश्यापकर्षति रौक्ष्यात्तैक्ष्ण्यादौष्ण्याद्वैशद्याच्च । प्रायोगिकः श्लेष्माणमुत्क्लेशयत्युत्क्लिष्टं चापकर्षति साधारणत्वात् पूर्व्वाभ्यामिति ॥"
"नरो धूमोपयोगाच्च प्रसन्नेन्द्रियवाङ्मनाः ।
दृढ़केशद्विजश्मश्रुसुगन्धिविशदाननः ॥"
"प्रायोगिकं त्रींस्त्रीनुच्छ्वासानाददीत । सुखनासिकाभ्याञ्च पर्य्यायांस्त्रींश्चतुरो वेति ॥ स्नैहिकं यावदश्रुप्रवृत्तिः वैरेचनिकमादोषदर्शनात् । तिलतण्डुलयवागूपीतेन पातव्यो वामनीयः ग्रासान्तरेषु कासघ्न इति ।" इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ४० अध्यायः ॥
धूमकेतनः, पुं, (धूमः केतनं ध्वजश्चिह्नं यस्य ।) अग्निः । (यथा, रघुः । ११ । ८१ ।
"निग्रहश्च रिपुरास भूभृतां
धूमशेष इव धूमकेतनः ॥")
केतुग्रहः । इति मेदिनी । ने, २३८ ॥ (महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ८२ ।
"वृषणः शङ्करो नित्यं वर्च्चस्वी धूमकेतनः ॥")
धूमकेतुः, पुं, (धूमः केतुश्चिह्नं यस्य ।) अग्निः । (यथा, महाभारते । १ । १०३ । १७ ।
"प्रभां समुत्स्रजेदर्को धूमकेतुस्तथोष्णताम् ॥")
उत्पातविशेषः । स धूमाभा तारका । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, कुमारे । २ । ३२ ।
"भवल्लब्धवरोदीर्णस्तारकाख्यो महासुरः ।
उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः ॥")
ग्रहभेदः । इति विश्वः ॥ * ॥ केतवश्च शिखावन्ति ज्योतींषि स्थिराण्युत्पातरूपाणि । तदुदये कालाशुद्धिर्यथा,—
"धूमकेतौ समुत्पन्ने ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः ।
ग्रहाणां सङ्करे चैव न कुर्य्यान्मङ्गलक्रियाम् ॥
उल्कापाते च त्रिदिनं धूमे पञ्च दिनानि च ।
वज्रपाते दिनञ्चैकं वर्ज्जयेत् सर्व्वकर्म्मसु ॥"
इति गर्गवचनम् ॥
भोजराजः ।
"ग्रहे रवीन्द्वोर्हरणीप्रकम्पे
केतूद्गमोल्कापतनादिदोषे ।
व्रते दशाहानि वदन्ति तज्ज्ञास्त्र्यहादशाहानि वदन्ति केचित् ॥
वज्रकेतूद्गमोत्पाते ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः ।
प्रयाणन्तु त्यजेत् चक्रः सप्तरात्रमतःपरम् ॥
ब्राह्मणः क्षत्त्रियो वैश्यस्त्यजेत् कर्म्म त्रिरात्रकम् ।
शूद्रस्त्यक्त्वा चैकरात्रं सर्व्वकर्म्म समाचरेत् ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥
अथ केतूनां संस्थानम् ।
"शतमेकाधिकमेके सहस्रमपरे वदन्ति केतूनाम् ।
बहुरूपमेकमेव प्राह मुनिर्नारदः केतुम् ॥"
तथा च पराशरः । "शतमेकोत्तरं केतूनां भवन्ति तेषां षोड़श म्लृत्युनिश्वासजाः । द्वादशादित्यसम्भवाः । दश दक्षमखविलयने रुद्रक्रोधजाः । सप्त पैतामहाः । पञ्चदश वर्षे औद्दालिकस्य पुत्त्राः । सप्तदश मरीचिकश्यपललाटजाः । पञ्च च प्राजापतिसहजाः । त्रयो विभावसुजाः । धूमोद्भवश्चैकः । चतुर्द्दश मथ्यमानेऽमृते सोमेन सह सम्भूताः । एकस्तु ब्रह्मकोपजः ॥" * ॥ गर्गादयः सहस्रं वदन्ति । तथा च गर्गः ।
"अमित्वोदयचाराणामशुभानाञ्च दर्शनम् ।
आगन्तूनां सहस्रं स्याद्ग्रहाणां संनिबोध मे ॥"
नारदाख्यो मुनिरेकमेव केतुं बहुरूपं प्राह । यथा,—
"दिव्यान्तरीक्षभौमस्य एकः केतुः प्रकीर्त्तितः ।
शुभाशुभफलं लोके ददात्यस्तमयोदये ॥"
तत्र धूमकेतुलक्षणम् ।
"उक्तविपरीतरूपो न शुभकरो धूमकेतुरुत्पन्नः ।
इन्द्रायुधानुकारी विशेषतो द्वित्रिचूलो वा ॥"
"ह्रस्वतनुः प्रसन्न इत्यस्माद्युक्तात् यो विपरीतो विशेषतः शक्रचापरूपकेतुरुत्पन्नः स धूमकेतुः स च न शुभकरः पापं करोतीत्यर्थः । इन्द्रधनुःसदृशो न शुभकर एव तथा द्विशिखस्त्रिशिखश्च विशेषतः पापफलदः । तथा च समयसंहितायाम् । "अचिरस्थितोऽतिदृष्टश्चास्तमितः स्निग्धमूर्त्तिरुदयुदितः । ह्रस्वतनुः प्रसन्नः केतुर्लोकस्याभावाय न शुभो विपरीतो विशेषतः शक्रचापसङ्काशः । द्वित्रिचतुश्चूलो वा दक्षिणसंस्थश्च म्लृत्युकरः ।" इति भट्टोत्पलकृतवराहसंहिताटीका ॥ (अश्वविशेषः । यथा, नकुलकृताश्ववैद्यके । ४ । २६ ।
"पुच्छदेशे यदावर्त्तो वाजिनः संप्रदृश्यते ।
धूमकेतुरिति ख्यातः स त्याज्यो दूरतो नृपैः ॥"
तथाच युक्तिकल्पतरौ ।
"पृष्ठवंशे यदावर्त्त एकः संपरिलक्ष्यते ।
धूमकेतुरिति ख्यातः स त्याज्यो दूरतो नृपैः ॥"
महादेवः । यथा, महाभारते । १३।१७।१०३ ।
"धन्वन्तरिर्धूमकेतुस्कन्दो वैश्रवणस्तथा ॥")
धूमगन्धिकं, क्ली, (धूमस्येव गन्धो यस्य । समासे इत् । ततः स्वार्थे कन् ।) रोहिषतृणम् । इति भावप्रकाशः ॥
धूमजाङ्गं, क्ली, (धूमजस्य मेघस्य अङ्गम् धूमजाङ्गं वर्णं तस्माज्जायते इति । जन+डः ।) वज्रक्षारम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
धूमध्वजः, पुं, (धूमः ध्वजश्चिह्नं यस्य ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६३ ॥ (यथा, सर्व्वदर्शनसंग्रहे चार्व्वाकदर्शने ।
"कथमन्यथा धूमोपलम्भानन्तरं धूमध्वजे प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरुपपद्येत ॥")
धूमप्रभा, स्त्री, (धूमस्य प्रभा इव प्रभा यस्याः ।) धूमान्धकारनरकः । इति हेमचन्द्रः । ५ । ३ ॥
धूममहिषी, स्त्री, (धूमस्य महिषीव ।) कुज्झटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
धूमयोनिः, पुं, (धूम एव योनिरुत्पत्तिकारणं यस्य ।) मेघः । (धूमविशेषोद्भवमेघफलं यथोक्तं चिन्तामणिधृतवचने ।
"यज्ञधूमोद्भवं त्वभ्रं द्विजानाञ्च हितं स्मृतम् ।
दावाग्निधूमसम्भूतमभ्रं वनहितं स्मृतम् ॥
मृतधूमोद्भवं त्वभ्रमशुभाय भविष्यति ।
अभिचाराग्निधूमोत्थं भूतनाशाय वै द्विजाः ॥")
मुस्तकः । इत्यमरः ॥
धूमलः, पुं, (धूमवद्वर्णं लातीति । ला+कः ।) कृष्णलोहितवर्णः । (यथा, नैषधे । १६ । ५ ।
"अपि मधुकरी कालिंमन्या विराजति धूमलच्छविरिव रवेर्लाचालक्ष्मीं करैरतिपातुकैः ॥")
तद्युक्ते, त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १६ ॥
धूमसंहतिः, स्त्री, (धूमस्य संहतिः समूहः ।) धूमसमूहः । इति हलायुधः ॥
धूमसी, स्त्री, रोटिकाविशेषः । यथा, भावप्रकाशे ।
"माषाणां दालयस्तोये स्थापितास्त्यक्तकञ्चुकाः ।
आतपे शोषिताः पात्रे पिष्टास्ता धूमसी स्मृता ॥
धूमसी रचिता सैव प्रोक्ता सभुंरिका बुधैः ।
सभुंरी कफपित्तघ्नी किञ्चिद्वातकरी स्मृता ॥"

धूमाभः, पुं, (धूमस्य आभा इव आभा यस्य ।) धूम्रवर्णः । इति शब्दमाला ॥ तद्वति, त्रि ॥

धूमावती, स्त्री, दशमहाविद्यान्तर्गतविद्याविशेषः । अस्या ध्यानं यथा,—
"विवर्णा चञ्चला दुष्टा दीर्घा च मलिनाम्बरा ।
विमुक्तकुन्तला रूक्षा विधवा विरलद्विजा ।
काकध्वजरथारूढ़ा विलम्बितपयोधरा ॥
सूर्पहस्तातिरूक्षाक्षा धृतहस्तवरान्विता ।
प्रवृद्धघोणा तु भृशं कुटिला कुटिलेक्षणा ॥
क्षुत्पिपासार्द्दिता नित्यं भयदा कलहास्पदा ।
जपेत् कृष्णचतुर्द्दश्यां पुरश्चरणसिद्धये ॥"
इति तन्त्रसारः ॥
(अस्या मन्त्रो यथा, मन्त्रकोषे ।
"दान्तावर्घीशबिन्दन्तौ ततो धूमावताहिठः ।
धूमावती मनुः प्रोक्तो वैरिनिग्रहकारकः ॥"
धूँ धूँ धूमावती स्वाहा ॥)

धूमिका, स्त्री, (धूम इव जलीयपदार्थोऽस्त्यस्या इति । धूम+ठन् । स्त्रियां टाप् ।) कुज्झटिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पक्षिविशेषः । फिङ्गा इति ख्याता । तद्यथा,—
"शशघ्नी भासकुररशशोलूककुलिङ्गकाः ।
धूमिका मधुहा चेति प्रसहा मृगपक्षिणः ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

धूमोत्थं, क्ली, (धूमादुत्तिष्ठति परम्परासम्बन्धेनेति । धूम+स्था+कः । धूमयोनिमेघोत्पन्नवज्रजातत्वात् परम्परासम्बन्धत्वम् ।) वज्रक्षारम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धूमोत्थिते, त्रि ॥)

धूमोर्णा, स्त्री, यमपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १६५ । ११ ।
"शक्रः शचीपतिर्द्देवो यमो धूमोर्णया सह ।
वरुणः सह गौर्य्या च सहर्द्ध्या च धनेश्वरः ॥")

धूमोर्णापतिः, पुं, (धूमोर्णायाः पतिः ।) यमः । इति हारावली । ५७ ॥

धूम्या, स्त्री, (धूमानां समूहः इति । धूम+पाशादित्वात् यः ।) धूमसमूहः । इत्यमरः । ३।२।४३॥

धूम्याटः, पुं, (धूम्या इव अटतीति । अट+अच् ।) पक्षिविशेषः । फिङ्गा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कलिङ्गः २ भृङ्गः २ । इत्यमरः । २ । ५ । १६ ॥

धूम्रः, पुं, (धूमं धूमवर्णं रातीति । रा+कः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) श्यामरक्तमिश्रितवर्णः । तत्पर्य्यायः । धूमलः २ कृष्णलोहितः ३ । तद्वति, त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १६ ॥ (यथा, रघौ । १५ । १६ ।
"धूमधूम्रो वसागन्धो ज्वालाबभ्रुशिरोरुहः ।
क्रव्याद्गणपरीवारश्चिताग्निरिव जङ्गमः ॥")
तुरुष्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (असुरविशेषः । यथा हरिवंशे । २३२ । ८ ।
"समुद्रो रभसश्चण्डो धूम्रश्चैव महासुरः ॥"
स्कन्दस्य सैनिकविशेषः । यथा, महाभारते । ९ । ४५ । ६२ ।
"शृणु नामानि चान्येषां येऽन्ये स्कन्दस्य सैनिकाः ।"
"धूम्रः श्वेतकलिङ्गश्च सिद्धार्थो वरदस्तथा ॥")

धूम्रकः, पुं, (धूम्रवर्णेन कायतीति । कै+कः ।) उष्ट्रः । इति जटाधरः ॥

धूम्रपत्रा, स्त्री, (धूम्रं धूम्रवर्णं पत्रं यस्याः । अजादेराकृतिगणत्वात् टाप् ।) क्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः । धूम्राङ्का २ सुलभा ३ स्वयम्भुवा ४ गृध्रपत्रा ५ गृध्राणी ६ क्रमिघ्नी ७ शीमलापहा ८ । अस्या गुणाः । रसे तिक्तत्वम् । शोफक्रमिकासनाशित्वम् । उष्णत्वम् । रुच्यत्वम् । अग्निदीपनकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

धूम्रमूलिका, स्त्री, (धूम्रं मूलमस्याः । कप् । टापि अत इत्वम् ।) मूलीतृणम् । इति राजनिर्घण्टः॥

धूम्रलोचनः, पुं, (धूम्रे लोचने यस्य) कपोतः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुम्भासुरसेनापतिः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८६ । ३ ।
"हे धूम्रलोचनाशु त्वं स्वसैन्यपरिवारितः ।
तामानय बलाद्दुष्टां केशाकर्षणविह्वलाम् ॥"

धूम्रवर्णः, पुं, (धूम्रं वर्णमस्य ।) तुरुष्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्व्वतविशेषः । यथा, हरिवंशे । २२८ । ७३ ।
"देवावृतपर्व्वतश्चैव तथा वै वालुको गिरिः ।
क्रौञ्चः सप्तर्षिशैलश्च धूम्रवर्णश्च पर्व्वतः ॥")
कृष्णलोहितवर्णयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २८३ । २६ ।
"ऋक्षाणां धूम्रवर्णानां तिस्रः कोट्यो व्यवस्थिताः ॥")

धूम्रवर्णा, स्त्री, (धूम्रं वर्णमस्याः टाप् ।) अग्नेः सप्तजिह्वान्तर्गतजिह्वाविशेषः । इति जटाधरः ॥ (यदुक्तं मुण्डकोपनिषदि । २ । ४ ।
"काली कराली च मनोजवा च
सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी
लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥")

धूम्रा, स्त्री, (धूम्र+टाप् ।) शशाण्डुली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धरनामवसोर्माता यथा, महाभारते । १ । ६६ । १९ ।
"धूम्रायास्तु धरः पुत्रो ब्रह्मविद्यो ध्रुवस्तथा ॥")

धूम्रिका, स्त्री, शिंशपावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धूर, ई ङ य वधे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्मं-सकं-सेट् ।) दीर्घी । ई, धूर्णः । ङ य, धूर्य्यते । इति दुर्गादासः ॥

धूर्जटिः, पुं, (धूर् भारभूता जटिर्यस्य । यद्वा, जट संघाते+इन् । धूर्गङ्गा जटिष्वस्येति । धूरस्त्रैलोक्यचिन्ताया जटिः संघातो यत्र वा ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३५ ॥ (यथा, भागवते । ४ । ५ । २ ।
"क्रुद्धः सुदष्टौष्ठपुटः स धूर्जटि-
र्जटां तड़िद्वह्निसटोग्ररोचिषम् ॥")

धूर्त्तं, क्ली, (धूर्व्वतीति । धूर्व्व+"हसिमृग्रिणि ।" उणां ३ । ८६ । इति तन् ।) विड्लवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लौहकिट्टम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४० ॥

धूर्त्तः, पुं, (धूर्व्वति हन्तीति । धूर्व्व+तन् ।) धुस्तूरवृक्षः । इति मेदिनी । ते, २८ ॥ चोरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (खण्डलवणम् । इति विश्वः । ते, २२ ॥)

धूर्त्तः, त्रि, (धूर्व्वति हिनस्तीति । धूर्व्व+"हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन् ।" उणां । ३ । ८६ । इति तन् ।) द्यूतकृत् । वञ्चकः । शेषस्य पर्य्यायः । मायी २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १४६ ॥ विटः ३ । इति मेदिनी । ते, २८ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ६ । १२ ।
"प्रिया हि धूर्त्ता मम देविनः सदा
भवांश्च देवोपम ! राज्यमर्हति ॥"
यथा च पञ्चतन्त्रे । ३ । ७३ ।
"नराणां नापितो धूर्त्तः पक्षिणां चैव वायसः ।
दंष्ट्रिणाञ्च शृगालश्च श्वेतभिक्षुस्तपस्विनाम् ॥"

धूर्त्तकः, पुं, (धूर्त्त+कन् स्वार्थे ।) शृगालः । इति शब्दरत्नावली ॥ धूर्त्तश्च ॥ (नागभेदः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । १३ ।
"बाहुकः शृङ्गवेरश्च धूर्त्तकः प्रातरातकौ ।
कौरव्यकुलजास्त्वेते प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥")

धूर्त्तकृत्, पुं, (धूर्व्व+भावे तन् । धूर्त्तं हिंसनं करोतीति । कृ+क्विप् । तुगागमश्च ।) धुस्तूरः । इति शब्दमाला ॥ वञ्चककारके, त्रि ॥

धूर्त्तजन्तुः, पुं, (धूर्त्तश्चासौ जन्तुश्चेति ।) मानुषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धूर्त्तमानुषा, स्त्री, (धूर्त्तो हिंसितो मानुषोऽनयेति ।) रास्ना । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धूर्द्धरः, पुं, (धरतीति । धृ+अच् । धुरां धरः । पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) धुरन्धरः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

धूर्व्वहः, त्रि, (वहतीति । वह+अच् । धुरां वहः । पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) धुरन्धरः । इत्यमरः । २ । ९ । ६५ ॥

धूर्व्वी, स्त्री, (धुरं अजतीति । अज+क्विप् । ततः अजो वीभावः ।) रथाग्रभागः । तत्पर्य्यायः । यानमुखम् २ वधूः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ ॥ ४२१ ॥

धूलकं, क्ली, (धू+बाहुलकात् लकः ।) विषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धूलिः, स्त्री, (धुवति धूयते वेति । धू+बाहुलकात् लिः ।) पार्थिवचूर्णम् । धूला इति भाषा ॥ (यथा, भागवते । ३ । १४ । २४ ।
"श्मशानचक्रानिलधूलिधूम्र-
विकीर्णविद्योतजटाकलापः ।
भस्मावगुण्ठामलरुक्मदेहो
देवस्त्रिभिः पश्यति देवरस्ते ॥")
तत्पर्य्यायः । रेणुः २ पांशुः ३ रजः ४ । इत्यमरः । २ । ८ । ६८ ॥ धूली ५ पांसुः ६ । इति भरतः ॥ क्षितिकणः ७ चौद्रः ८ चूर्णम् ९ तूस्तम् १० महीद्रवः ११ वातकेतुः १२ नभःकेतुः १३ कणा १४ क्षितिकणा १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

दीपखट्वातनुच्छायाच्छिन्नकेशनखादिकम् ।
अजमार्जाररेणुश्च हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥"
इति कर्म्मलोचनः ॥
"अजरजः खररजस्तथा सम्मार्ज्जनीरजः ।
स्त्रियः पादरजो राजन् ! शक्रादपि हरेत् श्रियम् ॥"
इति लक्ष्मीचरित्रम् ॥

धूलिका, स्त्री, (धूलिरिव प्रतिकृतिः । "इवे प्रतिकृतौ ।" ५।३।९६ । इति कन् । टाप् ।) कुज्झटिका । इति शब्दरत्नावली ॥ (नीहारः । यथा, नीहारे वाणशब्दे चेति इत्यत्र नीहारे धूलिकायामिति मनुटीकायां कुल्लुकभट्टः ॥)

धूलिकेदारः, पुं, (धूलिप्रधानः केदारः । इति मध्यलोपिसमासः ।) वप्रः । क्षेत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धूलिगुच्छकः, पुं, (धूलीनां गुच्छक इव । इवार्थे कन् ।) पटवासकः । फल्गुचूर्णम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धूलिध्वजः, पुं, (धूलिरेव ध्वजो यस्य ।) पवनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धूलिपुष्पिका, स्त्री, (धूलिः परागस्तत्प्रचुरं पुष्पं यस्याः । कापि अत इत्वम् ।) केतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

धूलीकदम्बः, पुं, (धूलीनां कदम्बमत्र ।) नीपः । तिनिशः । वरुणवृक्षः । इति मेदिनी । वे, १७ ॥ (धूलिसमूहे, क्ली ॥)

धूलीकदम्बकः, पुं, (धूलीकदम्ब + स्वार्थे कन् ।) नीपः । इति जटाधरः ॥

धूलीपटलः, पुं, (धूलीनां पटलं यत्र ।) उड्डीयमानधूलीसमूहः । यथा, धूलीपटले धूमलभ्रमे तत्रासता धूमलिन । इत्यादि सामान्यलक्षणायां शिरोमणिः ॥ (धूलीसमूहे, क्ली ॥)

धूश, क कान्तिकृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पर-सक-सेट् ।) षष्ठस्वरी । कान्तिकृतिः शोभितकरणम् । चन्दनो धूशयत्यङ्गम् । इति दुर्गादासः ॥

धूष, क धूशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पर-सक-सेट् ।) षष्ठस्वरी । धूशः कान्तिकृतिः । चन्दनो धूषयत्यङ्गम् । इति दुर्गादासः ॥

धूस, क धूशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पर-सक-सेट् ।) षष्ठस्वरी । धूशः कान्तिकृतिः । क, धूसयत्यङ्गं चन्दनः । मध्यषधूसरितः सरितस्तटमिति जानकीहरणयमकाद्दन्त्यान्त एवायमिति रमानाथः । क्षमते तालव्यमूर्द्धन्यान्तोऽप्ययम् । इति दुर्गादासः ॥

धूसरः, पुं, (धुनातीति । धू + "कृधूमदिभ्यः कित् ।" उणा ३ । ७३ । इति सरन् । स च कित् ।) ईषत्पाण्डुवर्णः । तद्वति, त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १३ ॥ (यथा, रघौ । ११ ।६० ।
"श्येनपक्षपरिधूसरालकाः
सान्ध्यमेघरुधिरार्द्रवाससः ॥")
उष्ट्रः । गर्द्दभः । कपोतः । इति राजनिर्घण्टः ॥ तैलकारः । इति हेमचन्द्रः । ६ । २९ ॥ * ॥

धूसरवस्तूनि यथा । धूलिः १ लूता २ करभः ३ गृहगोधिका ४ कपोतः ५ धूषिकः ६ रङ्गम् ७ काककण्ठः ८ खरादिः ९ । इति कविकल्पलता ॥

धूसरच्छदा, स्त्री, (धूसर ईषत् पाण्डुवर्णश्छदो यस्याः ।) श्वेतवुह्ना । इति रत्नमाला ॥

धूसरपत्रिका, स्त्री, (धूसरं पत्रमस्याः । ङीप् । स्वार्थे कन् । टापि पूर्व्वह्रस्वः ।) हस्तिशुण्डीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धूसरा, स्त्री, (धूसर + टाप् ।) पाण्डुरफलीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धूसरी, स्त्री, (धूसर + ङीप् ।) किन्नरीभेदः । इति मेदिनी । रे, १७० ॥

धूस्तूरः, पुं, (धूस् कान्तिकरणे + भावे क्विप् । तं तूर्य्यति हिनस्तीति । तूर हिंसे + "इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) धूस्तूरवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

धृ, क ष्ठत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पर-सक-अनिट् ।) क, धारयति । इति दुर्गादासः ॥

धृ, ङ अवध्वंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-अक-अनिट् ।) अवध्वंसः पतनम् । ङ, धरते पत्रं वृक्षात् । गोविन्दभट्टस्तु अविध्वंसने इति पठित्वा विध्वंसनं ध्वंसनं तस्याभावोऽविध्वंसनं स्थापनमिति व्याख्याति । इति दुर्गादासः ॥

धृ, ङ श स्थितौ । धृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-आत्म-स्थितौ अक-धृतौ सक-अनिट् ।) ङ श, ध्रियते । इति दुर्गादासः ॥

धृ, ञ ष्ठत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-उभ-सक-अनिट् ।) ञ, धरति धरते । इति दुर्गादासः ॥

धृज, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-सक-सेट् ।) धर्ज्जति । इति दुर्गादासः ॥

धृज, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-सक-सेट् । इदित् ।) सप्तमस्वरी । इ, धृञ्जति । इति दुर्गादासः ॥

धृतः, त्रि, धृधातोः कर्म्मणि कर्त्तरि च क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ धारणविशिष्टः । धरा इति भाषा । (यथा, महाभारते । १ । ७४ । १०३ ।
"अश्वमेधसहस्रञ्च सत्यञ्च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥")
अवध्वस्तः । पतित इति यावत् । स्थितः । (स्थिरीकृतः । निश्चितः । यथा, महाभारते । ७ । १६ । २८ ।
"धृतां धनञ्जयवधे प्रतिज्ञाञ्चापि चक्रिरे ॥"
पुं, त्रयोदशमनो रौच्यस्य पुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ७ । ८२ ।
"चित्रसेनो विचित्रश्च नयो धर्म्मभृतो धृतः ।
सुनेत्रः क्षत्रवृद्धिश्च सुतपा निर्भयो दृढः ।
रौच्यस्यैते मनोः पुत्त्रा अन्तरे तु त्रयोदशे ॥"
द्रुह्युवंशीयधर्म्मस्य पुत्त्रः । यथा, भागवते । ९ । २३ । १४ ।
"द्रुह्योश्च तनयो बभ्रुः सेतुस्तस्यात्मजस्ततः ।
आरब्धस्तस्य गान्धारस्तस्य धर्म्मस्ततो धृतः ॥")

धृतराष्ट्रः, पुं, (धृतं राष्ट्रं येन ।) दुर्य्योधनपिता । स जन्मान्धः शान्तनुपुत्त्रः विचित्रवीर्य्यक्षेत्रे व्यासाज्जातः । इति महाभारते । १ । ९५ । ५५ ॥ (अयं हि गन्धर्व्वपतेर्हंसस्य अंशावतारः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । ८४ ।
"अरिष्टायास्तु यः पुत्त्रो हंस इत्यभिविश्रुतः ।
स गन्धर्व्वपतिर्जज्ञे कुरुवंशविवर्द्धनः ॥")
सुराजा । नागभेदः । इति मेदिनी । रे, २७१ ॥ (यथा, महाभारते । २ । ९ । ९ ।
"कम्बलाश्वतरौ नागौ धृतराष्ट्रबलाहकौ ॥")
पक्षिभेदः । इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥ (गन्धर्व्वविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । २ । १० । १५ ।
"ब्रह्मापेतोऽथ ऋतजित् धृतराष्ट्रोऽथ सप्तमः ॥")
बलिराजस्य पुत्त्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ । ७४ ।
"बलेः पुत्त्रशतञ्चासीद्बाणज्येष्ठं नराधिप ! ।
धृतराष्ट्रश्च सूर्य्यश्च चन्द्रमाश्चेन्द्रतापनः ॥"
जनमेजयस्य ज्येष्ठपुत्त्रः । यथा, महाभारते । १ । ९४ । ५४ ।
"जनमेजयस्य तनया भुवि ख्याता महाबलाः ।
धृतराष्ट्रः प्रथमजः पाण्डुर्व्वाह्लीक एव च ॥")

धृतराष्ट्री, स्त्री, (धृतराष्ट्रस्य पत्नी । ङीष् ।) हंसपत्नी । इति मेदिनी । रे, २७२ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६६ । ५७, ५९ ।
"काकीं श्येनीं तथा भासीं धृतराष्ट्रीं तथा
शुकीम् ।
ताम्रा तु सुषुवे देवी पञ्चैता लोकविश्रुताः ॥"
"धृतराष्ट्री तु हंसांश्च कलहंसांश्च सर्व्वशः ।
चक्रवाकांश्च भद्रं ते जनयामास सैव तु ॥"
हंसपदीलता । इति हेमचन्द्रः ॥)

धृतिः, पुं, (ध्रियते इति । धृ + क्तिन् । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) इष्टिः । इति मेदिनी । ते,२९ ॥ (विश्वेदेवविशेषः । यथा, महाभारते । १३ । ९१ । ३० ।
"बलं धृतिर्व्विपाप्मा च पुण्यकृत् पावनस्तथा ॥"
चन्द्रवंशीयनृपविशेषस्य विजयस्य पुत्त्रः । यथा, हरिवंशे । ३१ । ५५ ।
"विजयस्य धृतिः पुत्त्रस्तस्य पुत्त्रो धृतव्रतः ॥"
निमिवंशीयानामेकतमः । यथा, भागवते । ९ । १३ । २६ ।
"शुनकस्तत्सुतो जज्ञे वीतहव्यो धृतिस्ततः ॥"
यदुवंशीयबभ्रोः पुत्त्रः । इति विष्णुपुराणे । ४ । १२ । १५ । "रोमपादाद्बभ्रुः बभ्रोः पुत्त्रो धृतिः ॥")

धृतिः, स्त्री, (धृ + क्तिन् ।) तुष्टिः । (यथा, मनुः । ६ । ९२ ।
"धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धीर्व्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्म्मलक्षणम् ॥")
योगभेदः । धैर्य्यम् । (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ३४ । ३ ।

"यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु ॥")
धारणम् । इति मेदिनी । ते, २९ ॥ सुखम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २२२ ॥ (क्रतुः । यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे । २० । २ । ८ ।
"राजन्यो धृतिषु युद्धजपयुक्ताः ॥")
षोड़शमातृकान्तर्गतत्रयोदशमातृका । इति भवदेवः ॥ अष्टादशाक्षरावृत्तिच्छन्दोमात्रम् । इति छन्दोमञ्जरी ॥ * ॥ धृतियोगजातफलं यथा,—
"धृतियोगसमुत्पन्नः प्राज्ञः संहृष्टमानसः ।
वावदूकः सभायाञ्च सुशीलो विनयान्वितः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
धारणा । सा त्रिधा । यथा,—
"धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।
योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥
यया तु धर्म्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्ज्जुन ! ।
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ ! राजसी ॥
यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
न विमुञ्चति दुर्म्मेधा धृतिः सा तामसी मता ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् ।१८।३३-३५॥

धृत्वरी, स्त्री, (धृत्वन्+"वनो र च ।"४ । १ । ७७ । इति ङीप् रश्चान्तादेशः ।) भूमिः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

धृत्वा, [न्] पुं, (धरतीति । धृ+"शीङ्क्रुशिरुहिजिच्चीति ।" उणां ४।११३। इति क्वनिप् ।) धर्म्मः । विप्रः । समुद्रः । अन्तरीक्षम् । मेधावी । विष्णुः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

धृष, आ कि अमर्षे । क्रोध इति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) आ, धर्षितं धृष्टं तेन । कि, धर्षयति धर्षति । अमर्ष इह अभिभवः । इति भट्टमल्लः । न धर्षति निजाः प्रजाः । तमेव धर्षयत्येकं यस्तासु प्रतिकूलतीति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

धृष, उ संहतौ । हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-संहतौ अकं-हिंसे सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ, धर्षित्वा धृष्ट्वा । संहतिः । सम्हूहः । इति दुर्गादासः ॥

धृष, क ङ शक्तिबन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) शक्तेर्ब्बन्धनं शक्तिबन्धः । क ङ, धर्षयते वह्निं पयः । इति दुर्गादासः ॥

धृष, ञि आ न प्रागल्भ्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-अकं-सेट् ।) ञि, धृष्टोऽस्ति । आ, धर्षितं धृष्टं तेन । न, धृष्णोति गुरोरग्रे यः । इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

धृषुः, पुं, (धृष्णोतीति । धृष्+"पृभिदिव्यधीति ।" उणां १ । २४ । इति कुः ।) दक्षः । इत्युणादिकोषः ॥ संघातः । प्रगल्भः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

धृष्टः, त्रि, (धृष+क्तः ।) प्रगल्भः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ५ । १२ । ७ ।
"जनस्य गोप्तासि विकत्थमानो
न शोभसे वृद्धसभासु धृष्टः ॥")
निर्लज्जः । तत्पर्य्यायः । धृष्णक् २ वियातः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । २५ ॥ धृष्णुः ४ दधृक् ५ । इति त्रिकाण्डशेषः । धर्षितः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ चतुर्विधपत्यन्तर्गतपतिविशेषे, पुं । तस्य लक्षणं यथा, "भूयो निःशङ्कः कृतदोषोऽपि भूयो निवारितोऽपि भूयः प्रश्रयपरायणः ।" इति रसमञ्जरी ॥ (चेदिवंशीयकुन्तेः पुत्रः । यथा, हरिवंशे । ३६ । २४ ।
"कुन्तेर्धृष्टः सुतो जज्ञे रणधृष्टः प्रतापवान् ॥"
सप्तममनोः पुत्रविशेषः । यथा, भागवते । ८ । १३ । २ ।
"मनुर्व्विवस्वतः पुत्त्रः श्राद्धदेव इति श्रुतः ।
सप्तमो वर्त्तमानो यस्तदपत्यानि मे शृणु ॥
इक्ष्वाकुर्नभगश्चैव धृष्टः शर्य्यातिरेव च ॥"
धृष्णुरिति कुत्रापि दृश्यते ॥)

धृष्टा, स्त्री, (धृष्यते स्मेति । धृष् शक्तिबन्धे+क्तः । टाप् ।) असती । इति शब्दरत्नावली ॥

धृष्णक्, [ज्] त्रि, (धृष्णोतीति । धृष प्रागल्भ्ये +"स्वपितृषोर्नजिङ् ।" ३ । २ । १७२ । इत्यत्र "धृषेश्च ।"इति काशिकोक्तेर्नं जिङ् ।) निर्लज्जः । इत्यमरः । ३ । १ । २५ ॥

धृष्णिः, पुं, (धर्षति अभिभवति अन्धकारमिति । धृष् अमर्षे+बाहुलकात् निः । स च कित् ।) किरणः । इत्यमरः । १ । ४ । ३३ ॥

धृष्णुः, त्रि, (धृष्णोतीति । धृष्+"त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः ।"३ । २ । १४० । इति क्नुः ।) धृष्टः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ । २५ । ५ ।
"न हि त्वा शूरो न तुरो न धृष्णु-
र्न त्वा योधो मन्यमानो युयोध ॥")
पुं, कश्चिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वैवस्वतमनुपुत्त्रः । यथा, हरिवंशे । १० । १ ।
"मनोर्वैवस्वतस्यासन् पुत्त्रा वै नव तत्समाः ।
इक्ष्वाकुश्चैव नाभागो धृष्णुः शर्य्यातिरेव च ॥"
सावर्णस्य मनोः पुत्त्रविशेषः । यथा, तत्रैव । ७ । ६० ।
"वरिष्णुरार्य्यो धृष्णुश्च राजः सुमतिरेव च ।
सावर्णस्य मनोः पुत्त्रा भविष्या दश भारत ! ॥"
चन्द्रवंशोद्भवकुकुरराजस्य सुतः । यथा, तत्रैव ३७ । १८ ।
"कुकुरस्य सुतो धृष्णुर्धृष्णोस्तु तनयस्तथा ।
कपोतरोमा तस्याथ तैत्तिरिस्तनयोऽभवत् ॥"
कवेः पुत्त्रविशेषः । यथा, महाभारते । १३ । ८५ । १३३ ।
"कविः काव्यश्च धृष्णुश्च बुद्धिमानुशनास्तथा ।
भृगुश्च विरजाश्चैव काशी चोग्रश्च धर्म्मवित् ॥
अष्टौ कविसुता ह्येते सर्व्वमेभिर्जगत्ततम् ॥")

धे, ट पाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट् ।) धयति । टः स्त्रियामीवर्थः । स्तनन्धयी । इति दुर्गादासः ॥

धेनः, पुं, (धीयते इति धयत्यस्मादिति वा । धेट पाने+"धेट इच ।" उणां ३ । ११ । इति न इश्चान्तादेशः ।) समुद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ नदः । इति मेदिनी ॥

धेना, स्त्री, (धेन+टाप् ।"टित्त्वेऽपि स्वच्छेव ङीप् । इति हरदत्तोक्तेर्न ङीप् ।" इति केचित् ।) नदी । (दधातेर्लटः शानचि व्यत्ययेन एत्वाभ्यासलोपौ दधाना स्वमभिधेयं वर्षप्रदानेन लौकिकाय वा । यद्वा, धेट पाने 'धेट इच' इति नप्रत्ययः इकारश्चान्तादेशः गुणः । धयन्ति तामिति धेना । पानमत्र स्वीकारः । यद्वा, आस्वादः । धीयते पीयते आस्वाद्यते वानेन धयन्ति प्राणमिति धेना ।" इति देवराजयज्वा । १ । ११ । ३९ ।) भारतीभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । १ । ९ ।
"अस्य धारा असृजद्वि धेनाः ।"
"धेना माध्यमिका वाचश्च विसृजति ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

धेनिका, स्त्री, (धेनो नदः । लक्षणया जलसमीपस्थानम् । स उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्या इति । धेन+ठन् । टाप् ।) धन्याकम् । इति भावप्रकाशः ॥

धेनुः, स्त्री, (धयति लेढ़ि सुतान् धीयते वत्सैरिति वा । धेट पाने+"धेट इच ।" उणां ३ । ३४ । इति नुः इश्चान्तादेशः ।) नवप्रसूता गौः । तत्पर्य्यायः । नवसूतिका २ । इत्यमरः । २ । ९ । ७१ ॥ नवप्रसूतिका ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
दानीयदशधेनवो यथा,—
"यास्तु पापविनाशिन्यः पठ्यन्ते दशधेनवः ।
तासां स्वरूपं वक्ष्यामि नामानि च धनाधिप ! ॥
प्रथमा गुड़धेनुः स्याद्घृतधेनुरथापि वा ।
तिलधेनुस्तृतीया च चतुर्थी जलसंज्ञिका ॥
क्षीरधेनुश्च विख्याता मधुधेनुरथापि वा ।
सप्तमी शर्कराधेनुर्दधिधेनुरथाष्टमी ॥
रसधेनुश्च नवमी दशमी स्यात् स्वरूपतः ॥
कुम्भाः स्युर्द्रवधेनूनामितरासान्तु राशयः ।
सुवर्णधेनुमप्यत्र केचिदिच्छन्ति मानवाः ॥
नवनीतेन तैलेन तथान्ये तु महर्षयः ।
एतदेव विधानं स्यात्त एवोपस्कराः स्मृताः ॥
मन्त्रावाहनसंयुक्ताः सदा पर्व्वणि पर्व्वणि ।
यथाश्रद्धं प्रदातव्या भुक्तिमुक्तिफलप्रदाः ॥
गुड़धेनुप्रसङ्गेन सर्व्वास्तव मयोदिताः ।
अशेषयज्ञफलदाः सर्व्वपापहराः शुभाः ॥
व्रतानामुत्तमा यस्माद्विशोकद्वादशीव्रतम् ।
तदङ्गत्वेन चैवात्र गुड़धेनुः प्रशस्यते ॥
अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपातेऽथवा पुनः ।
गुड़धेन्वादयो देयास्तूपरागादिपर्व्वसु ॥"
इति मत्स्यपुराणे ७६ अध्यायः ॥
पूर्व्वोक्तधेनूनां दानविधयस्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥
अथ कपिलाधेनुदानादिफलम् ।
होतोवाच ।
"अथातः संप्रवक्ष्यामि कपिलाधेनुमुत्तमाम् ।

यत्प्रदानान्नरो याति विष्णुलोकमनुत्तमम् ॥
पूर्व्वोक्तेन विधानेन दद्याद्धेनुं सवत्सकाम् ।
सर्व्वालङ्कारसंयुक्तां सर्व्वरत्नसमन्विताम् ॥
कपिलायाः शिरोग्रीवे सर्व्वतीर्थानि भामिनि ! ।
पितामहनियोगाच्च निवसन्ति हि नित्यशः ॥
प्रातरुत्थाय यो मर्त्त्यः कपिलागलमस्तकात् ।
च्युतन्तु भक्त्या पानीयं शिरसा वन्दते शुचिः ॥
स तेन पुण्यतोयेन तत्क्षणाद्दग्धकिल्बिषः ।
त्रिंशद्वर्षकृतं पापं दहत्यग्निरिवेन्धनम् ॥
कल्यमुत्थाय यो मर्त्त्यः कुर्य्यात्तासां प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणीकृता तेन पृथिवी स्यात् वसुन्धरे ! ॥
प्रदक्षिणेन चैकेन श्रद्धायुक्तेन तत्क्षणात् ।
दशजन्मकृतं पापं तस्य नश्यत्यसंशयम् ॥
कपिलायास्तु मूत्रेण स्नात्वा चैव शुचिव्रतः ।
स गङ्गादिषु तीर्थेषु स्नातो भवति मानवः ॥
तेन स्नानेन चैकेन भावयुक्तेन वै नरः ।
यावज्जीवकृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः ॥
गोसहस्रन्तु यो दद्यादेकाञ्च कपिलां नरः ।
सममेतत् पुरा प्राह ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
गवामस्थि न लङ्घेत स्वते गन्धे न दूषयेत् ।
यावज्जिघ्रति तं गन्धं तावत् पुण्येस्तु पूर्य्यते ॥
गवां कण्डूयनं श्रेष्ठं तथा च परिपालनम् ।
तुल्यं गोशतदानस्य भयरोगादिपालने ॥
तृणोदकानि यो दद्यात् क्षुधितानां गवाह्निकम् ।
सोऽश्वमेधफलं दिव्यं लभते मानवोत्तमः ॥
विमानैर्विविधैर्दिव्यैः कन्याभिरभिरर्च्चितैः ।
सेव्यमानस्तु गन्धर्व्वैर्दीप्यमानो यथाग्नयः ॥"* ॥
एकादशप्रकारकपिलालक्षणं यथा,—
"सुवर्णकपिला पूर्व्वं द्वितीया गौरपिङ्गला ।
तृतीया चैव रक्ताक्षी चतुर्थी गुड़पिङ्गला ॥
पञ्चमी बहुवर्णा स्यात् षष्ठी च श्वेतपिङ्गला ।
सप्तमी श्वेतपिङ्गाक्षी अष्टमी कृष्णपिङ्गला ॥
नवमी पाटला ज्ञेया दशमी पुच्छपिङ्गला ।
एकादशी खुरश्वेता एतासां सर्व्वलक्षणा ॥
सर्व्वलक्षणसंयुक्ता सर्व्वालङ्कारसुन्दरी ।
ब्राह्मणाय च दातव्या सर्व्वमुक्तिप्रदायिनी ।
भुक्तिमुक्तिप्रदा तेषां विष्णुमार्गप्रदायिनी ॥"
इति कपिलामाहात्म्यम् ॥ * ॥
अथोभयमुखीधेनुदानादिविधानम् ।
होता उवाच ।
"अतःपरं महाराजोभयमुख्याः समासतः ।
विधानं यद्वरारोहे ! धरण्याः कथितं पुरा ।
तदहं संप्रवक्ष्यामि तव पुण्यफलञ्च यत् ॥
धरण्युवाच ।
यत्त्वया कपिला नाम पूर्व्वमुत्पादिता प्रभो ! ।
होमधेनुः सदा पुण्या सा ज्ञेया कतिलक्षणा ।
कियन्त्यः कपिलाः प्रोक्ताः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥
प्रदीयमाना दानेन किं पुण्यं स्याच्च माधव ! ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण जगद्गुरो ! ॥
श्रीवराह उवाच ।
शृणुष्व भद्रे ! तत्त्वेन पवित्रं पापनाशनम् ।
यं श्रुत्वा सर्व्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥

कपिला अग्निहोत्रार्थे यज्ञार्थे च वरानने ! ।
उद्धृत्य सर्व्वतेजांसि ब्रह्मणा निर्म्मिता पुरा ॥
पवित्राणां पवित्रञ्च मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।
पुण्यानां परमं पुण्यं कपिला च वसुन्धरे ! ॥
तपसस्तप एवाग्र्यं व्रतानां व्रतमुत्तमम् ।
दानानामुत्तमं दानं निधीनां ह्येतदक्षयम् ॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि गुह्यान्यायतनानि च ।
पवित्राणाञ्च पुण्यानि सर्व्वलोकेषु सुन्दरि ! ॥
होतव्यान्यग्निहोत्राणि सायं प्रातर्द्विजातिभिः ।
कपिलाया घृतेनेह दध्ना क्षीरेण वा पुनः ॥
जुहुते ह्यग्निहोत्राणि मन्त्रैश्च विविधैः सदा ।
पूजयन्नतिथींश्चैव परां भक्तिमुपागताः ॥
ते यान्त्यादित्यवर्णैश्च विमानैर्द्विजसत्तमाः ।
सूर्य्यमण्डलमध्ये च ब्रह्मणा निर्म्मिता पुरा ॥
कपिला या पिङ्गलाक्षी सर्व्वसौख्यप्रदायिनी ।
सिद्धिबुद्धिकरी देवी कपिलानन्तरूपिणी ॥
पूर्व्वोक्ता यास्तु कपिलाः सर्व्वलक्षणलक्षिताः ।
एतादृश्यः समाख्याताः कपिलास्ते वरानने ! ॥
सर्व्वा ह्येता महाभागास्तारयन्ति न संशयः ।
सङ्गमेषु प्रशस्ता च सर्व्वपापप्रणाशिनी ॥
अग्निपुच्छा अग्निमुखी अग्निलोमानलप्रभा ।
तथाग्नेयी सदा देवी सुवर्णाख्या प्रवर्त्तते ॥"* ॥
शूद्रात् कपिलाप्रतिग्रहे दोषो यथा,—
"गृहीत्वा कपिलां शूद्रात् कामतः सदृशो भवेत् ।
पतितः स द्विजातीनां चाण्डालसदृशो हि सः ॥
न तस्मात् प्रतिगृह्णीयात् शूद्रादपि प्रतिग्रहम् ।
दूरात्ते प्रतिहर्त्तव्याः श्वभिस्तुल्या इवाध्वरे ॥
सर्व्वकाले हि सर्व्वे वै वर्ज्जिताः पितृदैवतैः ।
असम्भाष्याप्रतिग्राह्याः शूद्रास्ते पापकर्म्मिणः ॥
पिबन्ति यावत् कपिलां तावत्तेषां पितामहाः ।
भूमेर्म्मलं समश्नन्ति जायन्ते विड्भुजश्चिरम् ॥"*
शूद्रस्य कपिलाक्षीरादिपाने दोषो यथा,—
"तासां क्षीरं घृतं वापि नवनीतमथापि वा ।*
उपजीवन्ति ये शूद्रास्तेषां गतिमथो शृणु ॥
कपिलाजीविनः शूद्राः क्रूरा गच्छन्ति रौरवम् ।
रौरवे तु महारौद्रे वर्षकोटिशतं धरे ! ॥
ततोऽपि मुक्ताः कालेन श्वानयोन्यां व्रजन्ति ते ।
श्वानयोन्या विमुक्तस्तु विष्ठायां जायते क्रिमिः ॥
विष्ठास्थानेषु पापिष्ठा दुर्गन्धिषु च नित्यशः ।
भूयो भूयो जायमानास्तस्योत्तारं न विन्दति ॥
ब्राह्मणश्चैव यो विद्वान् कुर्य्यात्तेषां प्रतिग्रहम् ।
ततःप्रभृत्यमेध्यान्तः पितरस्तस्य शेरते ॥
न तं विप्रन्तु सम्भाषेन्न चैवैकासनं विशेत् ।
स नित्यं वर्ज्जनीयो हि दूरात्तु ब्राह्मणोऽध्वरे ॥
यस्तेन सह संभाषेत्तथा चैकासनं व्रजेत् ॥
प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं तेन शुध्यति स द्विजः ॥"
अथासन्नप्रसवकपिलादानफलादि ।
"एकस्य गोप्रदानस्य सहस्रेण तु पूर्य्यते ॥
किमन्यैर्बहुभिर्दानैः कोटिसंख्यातविस्तरैः ।
श्रोत्रियाय दरिद्राय सुवृत्तायाहिताग्नये ॥
आसन्नप्रसवां धेनुं दानार्थं प्रतिपालयेत् ।
कपिलार्द्धप्रसूता वै दातव्या च द्विजन्मने ॥

जायमानस्य वत्सस्य मुखं योन्या प्रदृश्यते ।
तावत् सा पृथिवी ज्ञेया यावद्गर्भं न मुञ्चति ॥
धेन्वा यावन्ति रोमाणि सवत्साया वसुन्धरे ! ॥
तावन्तो वर्षकोट्यस्तु ब्रह्मवादिभिरर्च्चिताः ।
वसन्ति ब्रह्मलोके वै ये च वै कपिलाप्रदाः ॥
सुवर्णशृङ्गीं यः कृत्वा रौप्यमुक्ताखुरान्तथा ।
ब्राह्मणस्य करे दत्त्वा सुवर्णं रौप्यमेव च ॥
कपिलायास्तदा पुच्छं ब्राह्मणस्य करे न्यसेत् ।
उदकञ्च करे दद्याद्वाचया शुद्धयादिते ॥
ससमुद्रावृता तेन सशैलवनकानना ।
रत्नपूर्णा भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ॥
पृथिवीदानतुल्येन दानेनैतेन वै नरः ।
नन्दितो याति पितृभिर्विष्ण्वाख्यं परमं पदम् ॥
ब्रह्मस्वहारी गोघ्नश्च भ्रूणहा पापदेहकः ।
महापातकयुक्तोऽपि वधको ब्रह्मदूषकः ॥
निन्दको ब्राह्मणानाञ्च तथा कर्म्मोपदूषकः ।
एतैः पातकयुक्तोऽपि गवां दानेन शुध्यति ॥
यश्चोभयमुखीं दद्यात् प्रभूतकनकान्विताम् ।
तद्दिनं पयसाहारः पायसेनापि वा भवेत् ॥
सुवर्णस्य सहस्रेण तदर्द्धेनापि भामिनि ! ।
तस्याप्यर्द्धशतेनापि पञ्चाशच्च तदर्द्धकम् ॥
यथाशक्ति प्रदातव्या वित्तशाठ्यं विवर्ज्जयेत् ॥
इमां गृह्णोभयमुखीमुभयत्र शमोऽस्तु वै ।
मम वंशविवृद्ध्यर्थं सदा स्वस्तिकरी भव ॥"
गोशरीरे देवतानिवेशो यथा,—
"दन्तेषु मरुतो देवा जिह्वायान्तु सरस्वती ।
खुरमध्ये तु गन्धर्व्वाः खुराग्रेषु तु पन्नगाः ॥
सर्व्वसन्धिषु साध्याश्च चन्द्रादित्यौ तु लोचने ।
ककुदि सर्व्वनक्षत्रं लाङ्गूले धर्म्म आश्रितः ॥
अपाने सर्व्वतीर्थानि प्रस्रावे जाह्नवी नदी ।
नानाद्वीपसमाकीर्णाश्चत्वारः सागरास्तथा ॥
ऋषयो रोमकूपेषु गोमये पद्मधारिणी ।
रोमसु सन्ति विद्याश्च लक्ष्मीश्रेष्ठ्यवनद्वयम् ॥
धैर्य्यं धृतिश्च शान्तिश्च पुष्टिर्वृद्धिस्तथैव च ।
स्मृतिर्म्मेधा तथा लज्जा वपुः कीर्त्तिस्तथैव च ॥
विद्या शान्तिर्म्मतिश्चैव सन्ततिः परमा तथा ।
गच्छन्तीमनुगच्छन्ति एता गां वै न संशयः ॥
यत्र गावो जगत्तत्र देवदेवपुरोगमाः ।
यत्र गावस्तत्र लक्ष्मीः सांख्यधर्म्मश्च शाश्वतः ॥
सर्व्वरूपेषु ता गावस्तिष्ठन्त्यभिमताः सदा ॥
गावः पवित्रा मङ्गल्या देवानामपि देवताः ।
यस्ताः शुश्रूषते भक्त्या स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥"
इति वराहपुराणम् ॥
धेनुकः, पुं, (धेनुरिव प्रतिकृतिः । "इवे प्रतिकृतौ ।" ५ । ३ । ९६ । इति कन् ।) असुरविशेषः । स बलरामेण हतः । इति श्रीभागवते १५ अध्यायः ॥ (अयन्तु गर्द्दभरूपी गोवर्द्धनस्योत्तरपार्श्वस्थतालवनवासी । यथा, हरिवंशे । ६९ । २—२३ ।
"आजग्मतुस्तौ सहितौ गोधनैः सहगामिनौ ।
गिरिं गोवर्द्धनं रम्यं वसुदेवसुतावुभौ ॥
गोवर्द्धनस्योत्तरतो यमुनातीरमाश्रितम् ।

दृष्ट्वातेऽथ तौ वीरौ रम्यं तालवनं महत् ॥
तौ तालपर्णप्रकरे रम्ये तालवने रतौ ।
चेरतुः परमप्रीतौ वृषपोताविवोन्नतौ ॥
स तु देशः समः स्निग्धः सुमहान् कृष्णमृत्तिकः ।
दर्भप्रायस्थलीभूतो लोष्टपाषाणवर्जितः ॥
तालैस्तैर्व्विपुलस्कन्धैरुच्छ्रितैः श्यामपर्व्वभिः ।
फलाग्रशाखिभिर्भाति नागहस्तैरिवोच्छ्रितैः ॥
तत्र दामोदरो वाक्यमुवाच वदतांवरः ।
अहो तालफलैः पक्वैर्व्वासितेयं वनस्थली ॥
स्वादून्यार्य्य ! सुगन्धीनि श्यामानि रसवन्ति च ।
पक्वतालानि सहितौ पातयामो लघुक्रमौ ॥
यद्येषामीदृशो गन्धो माधुर्य्यघ्राणतर्पणः ।
रसेनामृतकल्पेन भवितव्यञ्च मे मतिः ॥
दामोदरवचः श्रुत्वा रौहिणेयो हसन्निव ।
पातयन् पक्वतालानि चालयामास तांस्तरून् ॥
तत्तु तालवनं नृणामसेव्यं दुरतिक्रमम् ।
निर्म्माणभूतमैरिणं पुरुषादालयोपमम् ॥
दारुणो धेनुको नाम दैत्यो गर्द्दभरूपधृक् ।
खरयूथेन महता वृतः समनुवर्त्तते ॥
स तत्तालवनं घोरं गर्द्दभः परिरक्षति ।
नृपक्षिश्वापदगणांस्त्रासयानः सुदुर्म्मतिः ॥
तालशब्दं स तं श्रुत्वा संघुष्टं फलपातनात् ।
नामर्षयत संक्रुद्धस्तालस्वनमिव द्विपः ॥
शब्दानुसारी संक्रुद्धो दर्पाविद्धसटाननः ।
स्तब्धाक्षो हेषितपटुः खुरैर्निर्द्दारयन्महीम् ॥
आविद्धपुच्छो हृषितो व्यात्तानन इवान्तकः ।
आपतन्नेव ददृशे रौहिणेयमुपस्थितम् ॥
तालानां तमधो दृष्ट्वा सध्वजाकारमव्ययम् ।
रौहिणेयं खरो दुष्टः सोऽदशद्दशनायुधः ॥
पद्भ्यामुभाभ्याञ्च पुनः पश्चिमाभ्यां पराङ्मुखः ।
जघानोरसि दैत्येन्द्रो रौहिणेयं निरायुधम् ॥
ताभ्यामेव स जग्राह पद्भ्यां तं दैत्यगर्द्दभम् ।
आवर्ज्जितमुखस्कन्धं प्रैरयंस्तालमूर्द्धनि ॥
स भग्नोरुकटिग्रीवो भग्नपृष्ठो दुराकृतिः ।
खरस्तालफलैः सार्द्धं पपात धरणीतले ॥
तं गतासुं गतश्रीकं पतितं वीक्ष्य गर्द्दभम् ।
ज्ञातींस्तथापरांस्तस्य तृणराजनि सोऽक्षिपत् ॥
सा भूर्गर्द्दभदेहैश्च तालैः पक्वैश्च पातितैः ।
वभासे छन्नजलदा द्यौरिवाव्यक्तशारदी ॥
तस्मिन् गर्द्दभदैत्ये तु सानुगे विनिपातिते ।
रम्यं तालवनं तद्धि भूयो रम्यतरं बभौ ॥”
तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८४ । ८१—८३ ।
“ततो गच्छेत राजेन्द्र ! धेनुकं लोकविश्रुतम् ।
एकरात्रोषितो राजन् ! प्रयच्छेत्तिलधेनुकाम् ॥
सर्व्वपापविशुद्धात्मा सोमलोकं व्रजेद्ध्रुवम् ।
तत्र चिह्नं महाराज ! अद्यापि हि न संशयः ।
कपिला सह वत्सा वै पर्व्वते विचरत्युत ॥
सवत्सायाः पदान्यस्या दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ! ।
तेषूपस्पृश्य राजेन्द्र ! पदेषु नृपसत्तम ! ।
यत् किञ्चिदशुभं पापं तत् प्रणश्यति भारत ! ॥”)
षोड़शरतिबन्धान्तर्गतद्वादशबन्धः । यथा,—
“सुप्तां स्त्रियं समालिङ्ग्य स्वयं सुप्तो रमेत् पुनः ।
लघुलिङ्गं चालयेद्यो बन्धोऽयं धेनुकः स्मृतः ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥
(अपरविधलक्षणं यथा,—
“न्यस्तहस्तयुगला निजे पदे
योषिदेति कटिरूढ़वल्लभा ।
अग्रतो यदि शनैरधोमुखी
धेनुकं वृषवदुन्नते प्रिये ! ॥”)

धेनुकसूदनः, पुं, (धेनुकं गोवर्द्धनोत्तरपार्श्वस्थ-तालवनवासिनमसुरं निसूदयति बलराम-द्वारेति । सूद + णिच् + ल्युः ।) श्रीकृष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (बलरामः । इति पुराणम् ॥)

धेनुका, स्त्री, (धेनुरिव प्रतिकृतिः । धेनु + कन् । टाप् ।) हस्तिनी । (धेनुरेव । स्वार्थे कन् ।) गौः । इति मेदिनी । के, १०६ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ७६ । १८ ।
“इमां ते तरुणीं भार्य्यां त्वदाधिभिरभिप्लुताम् ।
कथं सन्धारयिष्यामि विवत्सामिव धेनुकाम् ॥”)

धेनुदुग्धं, क्ली, (धेनोर्द्दुग्धमिव शुभ्रं फलमस्य ।) चिर्भिटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धेनोर्द्दुग्धम् ।) गोक्षीरम् ॥

धेनुदुग्धकरः, पुं, (करोति वर्द्धयतीति । कृ + अच् । धेनोर्द्दुग्धन्तस्य करः । एतद्भक्षणेन धेनु-दुग्धवर्द्धनादस्य तथात्वम् ।) गर्ज्जरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धेनुष्या, स्त्री, (धेनु + “संज्ञायां धेनुष्या ।” ४ । ४ । ८६ । इति षुगागमो यत्प्रत्ययश्च निपात्यते ।) बन्धके स्थिता गौः । इत्यमरः । २ । ९ । ७२ ॥ यां बन्धकेन दत्त्वा अर्थं नीतवान् सा । गौर्म्महिषी वा या दुग्धबन्धके स्थिता सा धेनुष्येति वृद्धाः । इति भरतः ॥

धैनुकं, क्ली, (धेनूनां समूहः । “अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ।” ४ । २ । ४७ । इति ठक् ।) धेनु-समूहः । इत्यमरः । २ । ९ । ६० ॥ (स्त्रीणां करणभेदः । इति मेदिनी । के, १०६ ॥)

धैर्य्यं, क्ली, (धीरस्य भावः कर्म्म वा । धीर + ष्यञ् ।) धीरता । धीरस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्-प्रत्ययः ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
“स्थिरचित्तोन्नतिर्या तु तद्धैर्य्यमिति कीर्त्त्यते ॥”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
(इदं नायकसत्त्वजगुणानामन्यतमः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ५८ ।
“शोभा विलासो माधुर्य्यं गाम्भीर्य्यं धैर्य्यतेजसी ।
ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः ॥”
तल्लक्षणं यथा, तत्रैव । ३ । ६३ ।
“व्यवसायादचलनं धैर्य्यं विघ्ने महत्यपि ॥”
उदाहरणं यथा,—
“श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्
हरः प्रसङ्ख्यानपरो बभूव ।
आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः
समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥”)

धैवतः, पुं, (धीमतामयम् । धीमत् + अण् । पृषोदरादित्वात् मस्य वत्वम् ।) सप्तस्वरान्तर्गत-षष्ठस्वरः । स तु नारदमते अश्वस्वरतुल्यः । (अश्वस्तु धैवतं रौतीति वचनात् ॥) तानसेन-मते भेकस्वरतुल्यः । अस्योच्चारणस्थानं ललाटम् । व्याकरणमते दन्तः । अयं क्षत्त्रियवर्णः । अस्य जातिः षाड़वः । अस्य तानम् ७२० प्रत्येकतानम् ४८ समुदायेन ३४,५६० भवन्ति । इति संगीतशास्त्रम् ॥
“गत्वा नाभेरधोभागं वस्तिं प्राप्योर्द्ध्वगः पुनः ।
धावन्निव च यो याति कण्ठदेशं स धैवतः ॥”
अस्य श्रुतयस्त्रिसः । इति संगीतदामोदरः ॥
(यथा च सङ्गीतदर्पणे । १ । ५५ ।
“मदन्ती रोहिणी रम्येत्येता धैवतसंश्रयाः ॥”
अस्य ऋषिकुले उद्भवः । क्षत्त्रियो जातिः । पीतो वर्णः । श्वेतद्वीपे जन्म । ऋषिस्तुम्बुरुः । गणेशो देवता । उष्णिक् छन्दः । वीभत्सभयानक-रसयोरूपयोगित्वम् । इति सङ्गीतदर्पणम् ॥)

धोड़ः, पुं, (धोरति चातुर्य्येण गच्छतीति । धोर गतिचातुर्य्ये + अच् । रस्य डत्वम् ।) सर्प-विशेषः । धोड़ा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । राजिलः २ डुण्डुभः ३ दुण्डुभः ४ । इति शब्द-रत्नावली ॥

धोर, ऋ गतिचातुर्य्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) ऋ, अदुधोरत् । गतौ चातुर्य्यं गतिचातुर्य्यम् । धोरन्त्या धोरणाक्रान्ता विनीता यस्य वारणाः । इति दुर्गादासः ॥

धोरणं, क्ली, (धोरति गच्छत्यनेनेति । धोर + करणे ल्युट् ।) सर्व्ववाहनम् । हस्त्यश्वरथ-दोलादि । इत्यमरः । २ । ८ । ५८ ॥ (धोर + भावे ल्युट् ।) अश्वप्रथमगतिः । तत्पर्य्यायः । धौरितकम् २ धौर्य्यम् ३ धोरितम् ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१२ ॥

धोरणिः, स्त्री, (धोरति क्रमशः प्राप्नोतीति । धोर + अनिः ।) परम्परा । इति जटाधरः ॥

धोरितं, क्ली, (धोर + क्तः ।) धोरणम् । अश्व-प्रथमगतिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१२ ॥

धोरितकं, क्ली, (धोरितमश्वप्रथमगतिस्तेन कायतीति । कै + कः ।) धौरितकम् । इत्यमर-टीकायां रमानाथः ॥

धौतं, त्रि, (धाव्यते स्मेति । धाव + कर्म्मणि क्तः ।) मार्ज्जितम् । धोया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । निर्णिक्तम् २ शोधितम् ३ मृष्टम् ४ क्षालितम् ५ । इति हेमचन्द्रः । ६ । ७३ ॥ * ॥
“ईषद्धौतं स्त्रिया धौतं यद्धौतं रजकेन च ।
अधौतं तद्विजानीयाद्दशा दक्षिणपश्चिमे ॥”
इति कर्म्मलोचनम् ॥

धौतं, क्ली, (धाव + क्तः ।) रूप्यम् । इति राज-निर्घण्टः ॥

धौतकटः, पुं, (धौतः कटः । नित्यकर्म्मधारयः ।) सूत्ररचितभाण्डम् । धोकड़ा इति ख्यातः । तत्-पर्य्यायः । स्योनः २ स्यूतः ३ प्रसेवकः ४ । इति

जटाधरः ॥ स्यूनः ५ स्योतः ६ । इति भरतधृतकोषान्तरम् ॥

धौतकोषजं, क्ली, (कोषाज्जायते इति । कोष+जन+डः । धौतं कोषजम् ।) पत्त्रोर्णम् । इति शब्दरत्नावली ॥

धौतकौषे(शे)यं, क्ली, (धौतं चालितं कौषेयम् ।) पत्त्रोर्णम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११३ ॥ कौषेयमेव धौतं प्रचालितं पत्त्रोर्णाख्यं वटलकुचादिपत्त्रेषु क्रिमिभिरूर्णायाः कृतत्वात् पत्त्रसम्बन्धिनी ऊर्णा अत्रेति पत्त्रोर्णम् । इति भरतः ॥

धौतशिलं, क्ली, (धौतेव शिला यस्य ।) स्फाटिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धौमकः, पुं, (धूमे धूमप्रधानदेशे भवः । धूम+“धूमादिभ्यश्च ।” ४ । २ । १२७ । इति वुञ् ।) देशविशेषः । इति केचित् ॥

धौरः, पुं, धववृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

धौरितकं, क्ली, (धौरितक+प्रज्ञादित्वादण् ।) अश्वानां पञ्चविधगत्यन्तर्गतगतिविशेषः । इत्यमरः । २ । ८ । ४८ ॥ तत्र सम्यक् गतिरास्कन्दितं नाम इति ख्यातं ततोऽधिका चतुरा गतिः । इति भरतः ॥

धौरेयः, त्रि, (धुरं वहतीति । “धुरो यड्ढकौ ।” ४ । ४ । ७७ । इति ढक् ।) रथलाङ्गलादिभारवोढ़ा । इत्यमरः । २।६।६५ ॥ अनडुहि, पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥

धौर्त्तिकं, त्रि, धूर्त्तस्येदम् । धूर्त्तस्य भावः । इति धूर्त्तशब्दात् ष्णिकप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

ध्रौर्य्यं, क्ली, (धुर्य्यस्य कर्म्म । धुर्य्य+ष्यञ् ।) अश्वस्य प्रथमगतिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१२ ॥

ध्मा, अग्नियुतौ । ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट् ।) युतिरिति वाहुल्यान्न दीर्घः । अग्नियुतिरग्निसंयोगः । ध्वनिः शब्दोत्पत्तिहेतुभावः । धमति सुवर्णं वणिक् अग्निसंयुक्तं करोतीत्यर्थः । धमति शङ्खं जनः सशब्दं करोतीत्यथः । अग्निफुत्कृतौ च । सुखेनैव धमेदग्निम् । इति दुर्गादासः ॥

ध्माकारः, पुं, (ध्मा अग्निसंयोगस्तं करोतीति । कृ+अण् ।) लोहकारकः । इति हलायुधः ॥

ध्मामा, [न्] पुं, (ध्मा+“नामन्सोमन्निति ।” उणां ४ । १५० । इति मनिन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः । उज्ज्वलदत्तस्तु ध्यायतेर्मनिन् इत्युक्त्वा ध्यामन् इति शब्दमिच्छति ।) परिमाणम् । आलोकः । ध्यानम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

ध्यातं, त्रि, (ध्यै चिन्तने+क्तः ।) चिन्तितम् । यथा, शान्तिशतके । ६ । [तम् ॥”
“ध्यातं वित्तमहर्निशं न च पुनर्विष्णोः पदं शाश्व-

ध्यानं, क्ली, (ध्यै+भावे ल्युट् ।) चिन्तनम् । (यथा, मनुः । १ । १२ ।
“तस्मिन्नण्डे स भगवानुषित्वा परिवत्सरम् ।
स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तदण्डमकरोद्द्विधा ॥”)

धारणाविषये एकप्रत्ययसन्ततिः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३४ ॥ अद्वितीयवस्तुनि विच्छिद्य विच्छिद्यान्तरेन्द्रियवृत्तिप्रवाहः । इति वेदान्तसारः ॥ * ॥ यथा, विष्णुपुराणे ।
“तद्रूपप्रत्यये चैकसन्ततिश्चान्यनिस्पृहा ।
तद्ध्यानं प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निष्पाद्यते नृप ! ॥”
अस्यार्थः । “तद्रूपस्य धारणासिद्धस्य वस्तुनः प्रत्यया यस्यां सन्ततौ सा एकावच्छिन्ना सन्ततिः । अन्यनिस्पृहा विषयान्तरेणाव्यवधीयमाना । विजातीयप्रत्ययान्तरितः सजातीयप्रत्ययप्रवाहो ध्यानमित्यर्थः । तच्च प्रथमैर्यमादिभिर्धारणान्तैः षड्भिरङ्गैर्निष्पाद्यते ।” इति तट्टीका ॥ * ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।
“सर्व्वे देवाः प्राकृतिका यावन्तो मूर्त्तिधारिणः ।
अहमात्मा नित्यदेही भक्तध्यानानुरोधतः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते जन्मखण्डम् ॥

ब्रह्मचिन्ता । यथा, गारुड़े ४८ अध्याये ।
“ब्रह्मात्मचिन्ता ध्यानं स्यात् धारणा मनसो धृतिः ।
अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिर्ब्रह्मणः स्थितिः ॥”
अपि च ।
“प्राणायामैर्द्वादशभिर्यावत्कालो कृतो भवेत् ।
यस्तावत्कालपर्य्यन्तं मनो ब्रह्मणि धारयेत् ।
तस्यैव ब्रह्मणा प्रोक्तं ध्यानं द्वादश धारणाः ॥
द्वादशध्यानपर्य्यन्तं मनो ब्रह्मणि यो नरः ।
तुष्टे तु स यतो युक्तः समाधिः सोऽभिधीयते ॥
ध्येयान्न चलते यस्य मनोऽभिध्यायतो भृशम् ।
प्राप्यावधिकृतं कालं यावत् सा धारणा स्मृता ॥
ध्येये सक्तं मनो यस्य ध्येयमेवानुपश्यति ।
नान्यं पदार्थं जानाति ध्यानमेतत् प्रकीर्त्तितम् ॥
ध्येये मनोनिश्चलतां याति ध्येयं विचिन्तयन् ।
यत्तद्ध्यानं परं प्रोक्तं मुनिभिर्ध्यानचिन्तकैः ॥
ध्येयमेव हि सर्व्वत्र ध्याता तन्मयतां गतः ।
पश्यति द्वैतरहितं समाधिः सोऽभिधीयते ॥”
इति गारुड़े २४० अध्यायः ॥

ध्यानयोगः, पुं, (ध्यानमेव योगः ।) ध्यानरूपयोगः । यथा,—
“विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायां १८ अध्यायः ॥

ध्यामं, क्ली, (ध्यायते पशुभिरिति । ध्यै चिन्तने+बाहुलकात् मक् ।) दमनकवृक्षः । गन्धतृणम् । (यथा, सुश्रुते । १ । २८ ।
“ध्यामकुङ्कुमकङ्कुष्ठसवर्णाः पित्तकोपतः ॥”)
श्यामले, त्रि । इति मेदिनी । मे, १७ ॥

ध्यामकं, क्ली, (ध्याममिव प्रतिकृतिः । ध्याम+“इवे प्रतिकृतौ ।” ५ । ३ । ९६ । इति कन् ।) रोहिषतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३८ ।
“एलातगरकुष्ठमांसीध्यामकत्वग्पत्त्रनागपुष्पप्रियङ्गुहरेणुका-व्याघ्रनख-शुक्तिचण्डास्थौणेयकश्रीवेष्टकचोचचोरकवालकगुग्गुलुसर्ज्जरसतुरुष्ककुन्दुरुकागुरुस्पृक्कोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुन्नागकेशरञ्चेति ॥”)

ध्यामा, [न्] पुं, (ध्यै+“नामन्सोमन्निति ।” उणां ४ । १५० । इति मनिन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) परिणामः । चिन्तायाम्, क्ली । इत्युणादिकोषः ॥

ध्येयः, त्रि, (ध्यायते इति । ध्य+यत् ।) ध्यातव्यः । ध्यानीयः । चिन्तनीयः । यथा,—
“ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्त्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ॥”
इति श्रीनारायणध्यानम् ॥

ध्यै, चिन्तने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट् ।) ध्यायति विष्णुं वैष्णवः । इति दुर्गादासः ॥

ध्रज, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) ध्रजति । इति दुर्गादासः ॥

ध्रज, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । इदित् ।) इ, ध्रञ्जते । इति दुर्गादासः ॥

ध्रण, ध्वाने । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) ध्रणति मृदङ्गः । इति दुर्गादासः ॥

ध्रस, क उत्क्षेपे । उञ्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, ध्रासयति । इति दुर्गादासः ॥

ध्रस, ग उ उञ्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-परं-सकं-सेट् । उदित्त्वात् क्त्वावेट् ।) ग, ध्रस्नाति शस्यं दीनः । उ, ध्रसित्वा ध्रस्त्वा । इति दुर्गादासः ॥

ध्राच, इ काङ्क्षे । घोररुते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । घोररुतमिह तिरश्चामेव घोरशब्दः । इ, ध्राङ्क्षति पक्षी । नमध्यपाठेनैवेष्टसिद्धे अस्य इदनुबन्धो वैदेषचारणभेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥

ध्राख, ऋ शोषार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं सेट् ।) रेफयुक्तः । ऋ, अदध्राखत् । शोषार्थे शोषालमर्थयोः । इति दुर्गादासः ॥

ध्राघ, ङ ऋ शक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ङ, ध्राघते । ऋ, अदध्राघत् । इति दुर्गादासः ॥

ध्राजिः, स्त्री, (ध्राजयतीति । ध्रज गतौ+णिच्+इन् ।) वातालिः । इत्युणादिकोषः ॥ घूरण वातास इति भाषा ॥ (ध्राजि+भावे इन् । गतिः । यथा, ऋग्वेदे । १० । १३६ । २ ।
“मुनयो वातरशनाः पिशङ्गा वसते मला ।
वातस्यानु ध्राजिं यन्ति यद्देवासो अविक्षत ॥”
“वातस्य वायोर्ध्राजिं गतिमनुयन्ति अनुगच्छन्ति ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

ध्राड, ऋ ङ शीर्णौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः ! ऋ, अदध्राड़त् । ङ, ध्राड़ते । शीर्णिः विभेदः । इति दुर्गादासः ॥

ध्राड़िः, पुं, (ध्राड़ते शीर्णो भवतीति । ध्राड़+
"सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां ।४।११८। इति इन् ।)
पुष्पचयः । इत्युणादिकोषः ॥
ध्रिज, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-
सेट् ।) ध्रेजति । इति दुर्गादासः ॥
ध्रु, ञि } स्थैर्य्ये । सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
ध्रु, शि } (भ्वां-तुदां च-स्थैर्य्ये अकं-सर्पणे सकं-
परं-अनिट् ।) द्वौ रेफयुक्तौ । आद्यो दीर्घान्त
इति कश्चित् । ञि, ध्रुतोऽस्ति । शि, ध्रुवति
अध्रुवीत् । ध्रुवति शैलः । इति दुर्गादासः ॥
ध्रुवं, क्ली, (ध्रुवति स्थिरीभवतीति । ध्रु+"सुवः
कः ।" उणां । २ । ६१ । इत्यत्र । "बाहुलकात्
ध्रु स्थैर्य्ये अतोऽपि कः ।" इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या
कः ।) निश्चितम् । (यथा, शाकुन्तले १
अङ्के ।
"ध्रुवं स नीलोत्पलपत्त्रधारया
शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥")
तर्कः । इति मेदिनी । वे, १३ ॥ आकाशम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥
ध्रुवं, त्रि, (ध्रु गतिस्थैर्य्ये+वाहुलकात् कः ।)
सन्ततम् । शाश्वतम् । इति मेदिनी । वे, १३ ॥
स्थिरम् । निश्चितम् । इति हेमचन्द्रः ।६।८६ ॥
(यथा, चाणक्यशतके । ६३ ।
"यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि निषेवते ।
ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव हि ॥")
ध्रुवः, पुं, (ध्रुवति स्थिरीभवतीति । ध्रु+वाहुलकात्
कः ।) शङ्कुः । हरः । (यथा, महाभारते ।
१३ । १७ । १०३ ।
"धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धरः ॥")
विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ ।१४६।१९ ।
"विश्वकर्म्मा मनुस्त्वष्टा स्थविष्ठः स्थविरो ध्रुवः॥")
वटः । उत्तानपादजः । (अस्य विवरणन्तु
पश्चात् द्रष्टव्यम् ॥) वसुभेदः । (यथा, मात्स्ये ।
५ । २१ ।
"आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलोऽनलः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥")
योगभेदः । इति मेदिनी । वे, १३ ॥ (यथा,
ज्योतिषे ।
"गण्डो वृद्धिर्ध्रुवश्चैव व्याघातो हर्षणस्तथा ॥")
स्थाणुः । इत्यमरः । २ । ४ । ८ ॥ शरारि-
पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ध्रुवकः । इति
सङ्गीतदामोदरः ॥*॥ (रोहिणीगर्भे वसुदेवा-
ज्जातः पुत्त्रविशेषः । यथा, भागवते ।९।२४।४६।
"बलं गदं सारणञ्च दुर्म्मदं विपुलं ध्रुवम् ।
वसुदेवस्तु रोहिण्यां कृतादीनुदपादयत् ॥"
पाण्डवपक्षीयः कश्चित् क्षत्त्रियवीरः । इति
महाभारते । ७ । १५६ । ३७ ॥ नहुषस्य पुत्त्र-
विशेषः । यथा, महाभारते । १ । ७५ । ३० ।
"यतिं ययातिं संयातिमायातिमयतिं ध्रुवम् ।
नहुषो जनयामास षट् सुतान् प्रियवाससि ॥"
पुरुवंशीयरन्तिनावस्य पुत्त्रविशेषः । यथा,
भागवते । ९ । २० । ६ ।

"ऋतेयो रन्तिनावोऽभूत् त्रयस्तस्यात्मजा नृप ! ।
सुमतिर्ध्रुवोऽप्रतिरथः कण्वोऽप्रतिरथात्मजः ॥"
रोमावर्त्तविशेषः । यथा, शब्दार्थचिन्तामणौ ।
"आवर्त्तसाम्यादावर्त्तो रोमसंस्थानमङ्गिनाम् ॥"
ते च दशधा यथा,—
"द्वावुरस्यौ शिरस्यौ द्वौ द्वौ द्वौ रन्ध्रोप-
रन्ध्रयोः ।
एको भाले कृपाणे च दशावर्त्ता ध्रुवाः
स्मृताः ॥"
यज्ञीयग्रहपात्रविशेषः । यथा, कात्यायनश्रौत-
सूत्रे । ९ । ५ । १७ ।
"यजमानस्ततो ग्रहग्रहणमा ध्रुवात् ॥")
नासाग्रम् । तत् आसन्नमृत्युर्न पश्यति । यथा,
"अरुन्धतीं ध्रुवञ्चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च ।
आसन्नमृत्युर्नो पश्येच्चतुर्थं मातृमण्डलम् ॥
अरुन्धती भवेज्जिह्वा ध्रुवो नासाग्रमुच्यते ।
विष्णोः पदानि भ्रूमध्ये नेत्रयोर्म्मातृमण्डलम् ॥"
इति काशीखण्डे । १२ । १३—१४ ॥
ध्रुवलोकोत्पत्तिर्यथा,—
"प्रियव्रतोत्तानपादौ मनोः स्वायम्भुवस्य तु ।
द्वौ पुत्त्रौ सुमहावीर्य्यौ धर्म्मज्ञौ कथितौ तव ॥
तयोरुत्तानपादस्य सुरुच्यामुत्तमः सुतः ।
अभीष्टायामभूद्ब्रह्मन् ! पितुरत्यन्तवल्लभः ॥
सुनीतिर्नाम या राज्ञस्तस्याभूम्महिषी द्विज ! ।
स नातिप्रीतिमांस्तस्यां तस्याश्चाभूद्ध्रुवः सुतः ॥
राजासनस्थितस्याङ्कं पितुर्भ्रातरमाश्रितम् ।
दृष्ट्वोत्तमं ध्रुवश्चक्रे तमारोढुं मनोरथम् ॥
सपत्नीतनयं दृष्ट्वा तमङ्कारोहणोत्सुकम् ।
पुत्त्रं पितुस्तथारूढं सुरुचिर्वाक्यमब्रवीत् ॥
एतद्राजासनं सर्व्वभूभृत्संश्रयकेतनम् ।
योग्यं ममैव पुत्त्रस्य किमात्मा क्लिश्यते त्वया ॥
उत्सृज्य पितरं बालस्तत् श्रुत्वा मातृभाषितम् ।
जगाम कुपितो मातुर्निजाया द्विज ! मन्दिरम् ॥
तं दृष्ट्वा कुपितं पुत्त्रमीषत्प्रस्फुरिताधरम् ।
सुनीतिरङ्कमारोप्य मैत्रेयेदमभाषत ॥
वत्स ! कः कोपहेतुस्ते कश्च त्वां नाभिनन्दति ।
कोऽवजानाति पितरं तव यस्तेऽपराध्यति ॥
इत्युक्तः सकलं मात्रे कथयामास तद्यथा ।
सुरुचिः प्राह भूपालप्रत्यक्षमतिगर्व्विता ॥
सुनीतिरुवाच ।
सुरुचिः सत्यमाहेदं स्वल्पभाग्योऽसि पुत्त्रक ! ।
न हि पुण्यवतां वत्स ! सपत्नैरेवमुच्यते ॥
यदि चेद्दुःखमत्यर्थं सुरुच्या वचनात्तव ।
तत् पुण्योपचये यत्नं कुरु सर्व्वफलप्रदे ॥
पराशर उवाच ।
निर्जगाम गृहात्मातुरित्युक्त्वा मातरं ध्रुवः ।
पुराच्च निर्गम्य ततस्तद्बाह्योपवनं ययौ ॥
स ददर्श मुनींस्तत्र सप्त पूर्व्वागतान् ध्रुवः ।
निर्जगाम वनात्तस्मात् प्रणिपत्य स तानृषीन् ॥
मधुसंज्ञं महापुण्यं जगाम यमुनातटम् ।
यत्रैव देवदेवस्य सान्निध्यं हरिमेधसः ॥
सर्व्वपापहरे तस्मिन् तपस्तीर्थे चकार सः ।

पदाङ्गुष्ठेन संपीड्य यदा च वसुधां स्थितः ।
तदा समस्तवसुधा चचाल सह पर्व्वतैः ॥
भगवानपि सर्व्वात्मा तन्मयत्वेन तोषितः ।
गत्वा ध्रुवमुवाचेदं चतुर्भुजवपुर्हरिः ॥
औत्तानपादे भद्रन्ते तपसा परितोषितः ।
वरदोऽहमनुप्राप्तो वरं वरय सुव्रत ! ॥
ध्रुव उवाच ।
भगवन् सर्व्वभूतेश ! सर्व्वस्यास्ते भवान् हृदि ।
किमज्ञातं तव स्वामिन् ! मनसा यन्मयेप्सितम् ॥
नैतद्राजासनं योग्यमजातस्य ममोदरात् ।
इति गर्व्वादवोचन्मां सपत्नी मातुरुच्चकैः ॥
आधारभूतं जगतः सर्व्वेषामुत्तमोत्तमम् ।
प्रार्थयामि प्रभो ! स्थानं त्वत्प्रसादादतोऽव्ययम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।
त्रैलोक्यादधिके स्थाने सर्व्वताराग्रहाश्रयः ।
भविष्यति न सन्देहो मत्प्रसादाद्भवान् ध्रुव ! ॥
सूर्य्यात् सोमात् तथा भौमात् सोमपुत्त्राद्बृह-
स्पतेः ।
सितार्कतनयादीनां सर्व्वर्क्षाणां तथा ध्रुवम् ॥
सप्तर्षीणामशेषाणां ये च वैमानिकाः सुराः ।
सर्व्वेषामुपरि स्थानं तव दत्तं मया ध्रुव ! ॥"
इति विष्णुपुराणे १ अंशे ११ अध्यायः ॥*॥
ध्रुवयोगजातफलं यथा,—
"नरीनर्त्ति वाणी सदा वक्त्रपद्मे
चरीकर्त्ति कार्य्यं बरीभर्त्ति बन्धून् ।
ध्रुवाख्ये प्रसूतिर्ध्रुवा तस्य कीर्त्ति-
र्दिगन्ते नितान्तं भवेच्चारुमूर्त्तिः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥
ध्रुवगणो यथा । उत्तरफल्गुनी १ उत्तराषाढ़ा
२ उत्तरभाद्रपद् ३ रोहिणी ४ । इति ज्योति-
षम् ॥ * ॥ ताराविशेषः । यथा,—
"मेरोरुभयतो मध्ये ध्रुवतारे नभःस्थिते ।
निरक्षदेशसंस्थानामुभये क्षितिजाश्रिते ॥
भचक्रं ध्रुवयोर्बद्धमाक्षिप्तं प्रवहानिलैः ।
पर्य्येत्यजस्रं तन्नद्धा ग्रहकक्षा यथाक्रमम् ॥"
इति सूर्य्यसिद्धान्ते १२ अध्यायः ॥
ध्रुवकः, पुं, (ध्रुव+स्वार्थे कन् ।) स्थाणुः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १८८ ॥ गीताङ्गविशेषः । ध्रुया
इति भाषा । तस्य लक्षणं यथा,—
"उत्तमः षट्पदः प्रोक्तो मध्यमः पञ्चमः स्मृतः ।
कनिष्ठश्च चतुर्भिः स्याद्ध्रुवकोऽयं मयोदितः ॥
उक्तं द्विखण्डमुद्ग्राहे द्विखण्डं ध्रुवके मतम् ।
ततो द्विखण्डमाभोगे तालमानरसैः सह ॥
आभोगे कविनाम स्यात्तथा नायकनाम च ।
उद्ग्राहं प्रथमं गीत्वा ध्रुवं गायेत्ततः परम् ॥
ततोऽन्तरा ध्रुवस्तस्मादाभोगध्रुवकौ ततः ।
उद्ग्राहः प्रथमः पादः कथितः पूर्व्वसूरिभिः ॥
गीत्वा पूर्व्वपदं न्यासो यत्र स ध्रुवको मतः ।
यत्रैव कविनाम स्यात् स आभोग इतीरितः ॥
ध्रुवकादिषु सर्व्वेषु भवेदेवंविधः क्रमः ॥"
स तु षोड़शविधः । यथा,—
"जयन्तः शेखरोत्साहौ मधुरो निर्म्मलस्तथा ।

कुन्तलः कमलश्चैव सानन्दश्चन्द्रशेखरः ॥
सुखदः कुमुदो जायी कन्दर्पो जयमङ्गलः ।
तिलको ललितश्चेति ध्रुवकाः षोड़श स्मृताः ॥
एकादशाक्षरपदादेकैकाक्षरवर्द्धितैः ।
खण्डैर्ध्रुवाः षोड़श स्युः षड्विंशत्यक्षरावधि ॥
द्विगुणैरक्षरैरेव पदमेकमिहेष्यते ।
उद्ग्राहध्रुवकाभोगैरित्थं षट्पदनिर्णयः ॥
पञ्चपादे तु ध्रुवके पदेनैकेन तद्ध्रुवः ।
चतुष्पादे तु ध्रुवके पृथङ्नाम्नैव तद्ध्रुवः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

ध्रुवका, स्त्री, (ध्रुवक+टाप् ।) ध्रुवका । ध्रुया इति भाषा । संज्ञा । इत्युणादिकोषः ॥

ध्रुवा, स्त्री, (ध्रुवत्यनयेति । ध्रु स्थैर्य्ये+बाहुलकात् कः । ततष्टाप् ।) जुहूः । वटपत्राकृतियज्ञपात्रम् । इत्यमरः । २।७।२५॥ मूर्व्वा । आढ़ी । शालपर्णी । गीतभेदः । इति मेदिनी । वे, १४ ॥ ध्रुया इति भाषा ॥ साध्वी स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

ध्रेक, ऋ ङ स्वने । उत्साहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) रेफमध्यः । द्वावर्थौ । उत्साहो वृद्धिरिति चन्द्रः । औन्नत्यमिति क्षीरस्वामी । ऋ, अदिध्रेकत् । ङ, ध्रेकते लोकः शब्दायते उत्सहते वेत्यर्थः । स्वनेनोत्साहः स्वनोत्साहः । इति केचित् । तन्मते स्वनेनोत्सहते इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

ध्रै, तृप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-अनिट् ।) रेफोपधः । ध्रायति लाभाल्लोकः प्रीतः स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

ध्वंसः, पुं, (ध्वन्स+भावे घञ् ।) नाशः । यथा,— जन्याभावत्वं ध्वंसत्वमिति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ११७ ।

"दर्शितभयेऽपि धातरि
धैर्य्यध्वंसो भवेन्न वीराणाम् ।
शोषितसरसि निदाघे
नितरामेवोद्धतः सिन्धुः ॥")

ध्वंसनं, क्ली, (ध्वंस+भावे ल्युट् ।) ध्वंसः । (यथा, भागवते । ५ । १ । २३ ।
"इति ह वाव स जगतीपतिरीश्वरेच्छयाधिनिवेशितकर्म्माधिकारोऽखिलजगद्बन्धध्वंसनापरानुभावस्य भगवतः इति ॥") गमनम् । अधःपतनम् । इति ध्वन्सधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययः ॥ (ध्वंसयतीति । ध्वंस+णिच्+ल्युः । ध्वंसके, त्रि । यथा, महाभारते । ५ । १५६ । ३ ।
"प्रजापतिमिवौदार्य्ये तेजसा भास्करोपमम् ।
महेन्द्रमिव शत्रूणां ध्वंसनं शरवृष्टिभिः ॥")

ध्वंसी, [न्] पुं, (ध्वंसते विनश्यतीति । ध्वन्स+णिनिः ।) पर्व्वतसम्भवपीलुवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (ध्वंसोऽस्यास्तीति । ध्वंस+इनिः ।) ध्वंसविशिष्टे, त्रि ॥ यथा,—
"जालान्तरगते सूर्य्यकरे ध्वंसी विलोक्यते ।
त्रसरेणुस्तु विज्ञेयस्त्रिंशता परमाणुभिः ॥"
इति वैद्यकपरिभाषा ॥

ध्वज, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । ध्वजति । इति दुर्गादासः ॥

ध्वज, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं सकं-सेट् । इदित् ।) वकारयुक्तः । इ, ध्वञ्ज्यते । इति दुर्गादासः ॥

ध्वजः, पुं, (ध्वजोऽस्यस्येति । ध्वज+अर्श आदित्वादच् ।) शौण्डिकः । इति मेदिनी । जे, १० ॥ (यथा, मनुः । ४ । ८५ ।
"दशसूनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः ।
दशध्वजसमो वेशो दशवेशसमो नृपः ॥")

ध्वजः, पुं क्ली, (ध्वजति उच्छ्रितो भवतीति । ध्वज+पचाद्यच् ।) पताका । (यथा, पञ्चतन्त्रे ।१।३२ ।
"किं तेन जातु जातेन मातुर्यौवनहारिणा ।
आरोहति न यः स्वस्य वंशस्याग्रे ध्वजो यथा॥")
खट्वाङ्गम । मेढ्रम् । (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १६ अध्याये ।
"विदग्धैस्तु सिरास्नायुत्वङ्मांसैः चीयते ध्वजः॥")
चिह्नम् । इति मेदिनी । जे, ११ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३३ । १७ ।
"तं वव्रे वाहनं विष्णुर्गरुत्मन्तं महाबलम् ।
ध्वजञ्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम् ॥")
गर्व्वः । दर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ पूर्व्वदिशो गृहम् । इति हेमचन्द्रः ॥ पताकादण्डः । तत्पर्य्यायः । केतनम् २ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २७ । ६ ।
"ततोऽर्ज्जुनः सुशर्म्माणं विद्ध्वा सप्तभिराशुगैः ।
ध्वजं धनुश्चास्य तथा क्षुराभ्यां समकृन्तत ॥")
ध्वजयुक्तिर्यथा,—
"सेनाचिह्नं क्षितीशानां दण्डो ध्वज इति स्मृतः ।
सपताको निष्पताकः स ज्ञेयो द्विविधो बुधैः ॥
पताका सार्द्धदैर्घ्येण दण्डस्तु पृथिवीभुजाम् ।
सपताकध्वजस्याग्रे यदा हस्तं परिन्यसेत् ॥
जयहस्तो ध्वजो नाम नैनं सामान्यमर्हति ।
वंशोऽथ वाकुलः शालः पालाशश्चाम्पकस्तथा ॥
नैपो नैम्बोऽथवा दण्डस्तथा वैराजवारणः ।
अवद्धादिकसंज्ञानां वर्णरूपप्रकाशितः ॥
सर्व्वेषाञ्चैव वंशस्तु दण्डः सम्पत्तिकारकः ॥"
अ क च ट त प य शाः ॥
"प्रतापाय पताकास्तु अष्टावेव प्रकाशिताः ।
पञ्चहस्तायता हस्तपरिणाहा जयाभिधा ॥
जया च विजया भीमा चपला वैजयन्तिका ।
दीर्घा विशाला लोला च ज्ञेया हस्तैकवृद्धितः ॥
परिणाहे पादवृद्धिरथ वर्णस्य निर्णयः ।
रक्तः श्वेतोऽरुणः पीतश्चित्रो नीलोऽथ कर्वुरः ॥
कृष्णश्चेति पताकानां वर्णरूपप्रकाशितः ।
अवद्धादिकसंज्ञानामष्टानामष्टकत्रयम् ॥
कलसो दर्पणश्चन्द्रः पद्मकोषो यथाक्रमम् ।
ब्रह्मक्षत्त्रियविट्शूद्रजातीनां संप्रकाशितः ॥
गजादियुक्ता सा प्रोक्ता जयन्ती सर्व्वमङ्गला ।
गजः सिंहो हयो द्वीपी चतुर्णां पृथिवीभुजाम् ॥
हंसादियुक्ता विज्ञेया राज्ञां सैवाष्टमङ्गला ।
हंसः केकी शुकश्चासो ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् ॥
चामरादिसमायुक्ता सा ज्ञेया सर्व्वबुद्धिदा ।
चामरश्चासपत्राणि चित्रवस्त्रं तथा सितम् ॥
चतुर्णां वेदनयनपक्षेन्दुगणितक्रमात् ।
तदग्रे यदि विन्यस्तं पताकाद्वितयं भवेत् ॥
इयं हि सर्व्वतो भद्रा पताका चक्रवर्त्तिनः ।
तद्वर्णः पूर्व्ववज्ज्ञेयः प्रमाणं विधिबोधितम् ॥
कानकं राजतं ताम्रं नानाधातुमयं क्रमात् ।
कुम्भादिकं प्रशंसन्ति पताकाग्रे महीभुजाम् ॥
तत्रापि रत्नविन्यासो विधेयो राजतक्रमः ।
चतुर्भिर्म्मकराश्याद्यैर्युक्ता चेत् सर्व्वसिद्धिदा ।
तदा श्रेयस्करी नाम सा पताका विजायते ॥
मकरोऽथ गजः सिंहो व्याघ्रो वाजी मृगः शुकः ।
शुचिश्चेति समुद्दिष्टमादित्यादिदशा भुवाम् ॥
इति प्रोक्तः पताकानां निर्णयः पृथिवीभुजाम्॥"
अथ निष्पताकध्वजः ।
"पूर्व्ववद्दण्डनियमस्तत्र दैर्घ्ये विशेषणम् ।
दण्डः पत्राणि पद्मश्च कुम्भश्च विहगो मणिः ॥
निष्पताको ध्वजो राज्ञां षड्भिरेतैः सुसंस्थितैः ।
जयः कपालो विजयः क्षेत्रन्तत्र शिवः क्रमात् ॥
राज्ञः पुरुषमानेन दण्डमानं प्रकीर्त्तितम् ।
ऊर्द्धाधःक्रमयोगेन तद्दण्डादिकमुच्यते ॥
केकी चासो मत्स्यरङ्कस्त्रिविधानां महीभुजाम् ।
ध्वजाग्रेषु विधेयानि पत्राणि श्रियमिच्छताम् ॥
पद्मः कुम्भश्च विहगो मणिश्चैव यथाक्रमात् ।
उपर्य्युपरितो धेयो निष्पताके महीभुजाम् ॥
अष्ट षोड़श द्वात्रिंशच्चतुःषष्टिदलाम्बुजम् ।
वृत्ताष्टदिग्दलैश्चाढ्यः कुम्भः सम्पत्तिकारकः ॥
हंसश्चासः शुकः केकी पक्षिणश्च यथाक्रमम् ।
षज्रश्च पद्मरागश्च नीलो वैदूर्य्यमेव च ॥
ब्रह्मक्षत्त्रियविट्शूद्रजातीनां स्यात् यथाक्रमम् ।
कनकं रजतं युग्मं द्विविधानां महीभुजाम् ॥
निष्पताकध्वजाब्जादिनिर्म्माणे योग इष्यते ।
पताका यदिहास्त्येका सर्व्वाग्रे योग्यवर्णिनी ॥
अयं ध्वजो विशालाख्यो विज्ञेयश्चक्रवर्त्तिनः ।
तत्रैव चामरे योग्ये विज्ञेयाः सर्व्वसम्पदः ॥
इति राज्ञां समुद्दिष्टमन्येषां ध्वज उच्यते ।
नोर्द्ध्वं विंशतिहस्तेभ्यो न चार्व्वाक् दशहस्तकात्॥
हस्तहस्तैकसंवृद्ध्या ध्वजो दशविधो मतः ।
सहस्राधिपमारभ्य यावत् स्यादयुताधिपः ॥
न सहस्राधिपान्न्यूनो ध्वजधारणमर्हति ।
अपि कोटिपतेर्ज्ञेयो ध्वजो विंशतिहस्तकः ॥
तत्रापि वस्त्रवर्णादिनिर्णयः पूर्व्ववन्मतः ।
स्थिरता चित्रता चेति निष्पताकध्वजे गुणौ ॥
यदेतदुभयं चिह्नमुभयोः संप्रकाशितम् ।
तत्प्रमाणध्वजे ज्ञेयमप्रधाने न निर्णयः ॥
निष्पताकध्वजोद्देशः प्रोक्तोऽयं भोजभूभुजा ।
एतद्विमृश्य मतिमान् चिरं सुखमवाप्नुयात् ॥
यो दम्भादथवाज्ञानाद्विलङ्घयति मानवः ।
स विषीदति नश्येत तस्य कीर्त्तिः कुलं बलम् ॥"
इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

मात्स्ये ।

"घण्टावितानवरतोरणचित्रयुक्तं
नित्योत्सवप्रमुदितेन जनेन सार्द्धम् ।
यः कारयेत् सुरगृहं विधिवद्ध्वजाङ्कं
श्रीस्तं न मुञ्चति सदा दिवि पूज्यते च ॥"

ध्वजयष्ट्यादिमानमाह हयशीर्षपञ्चरात्रम् ।
"ध्वजवंशः प्रकर्त्तव्यो निर्व्रणः सगुणो दृढः ।
तदूर्द्ध्वं ताम्रजं चक्रं सूक्ष्मं कुर्य्याद्द्विजोत्तम ! ॥
प्रासादस्य च विस्तारो मानं दण्डस्य कीर्त्तितम् ।
ध्वजयष्टिर्देवगृहे ऐशान्यां दिशि देशिकैः ॥
स्थापनीयाथ वायव्ये साम्प्रतं ध्वजमुच्यते ।
पट्टकार्पासक्षौमाद्यैर्ध्वजं कुर्य्यात् सुशोभनम् ॥
एकवर्णं विचित्रं वा घण्टाचामरभूषितम् ।
किङ्किणीजालकोपेतं वर्हिपत्रविभूषितम् ।
शुक्लादिवर्णैर्विप्रादिः क्रमाद्वा कारयेत् ध्वजम् ॥
दण्डाग्राद्धरणीं यावत् हस्तैकं विस्तरेण तु ।
महाध्वजन्तु विख्यातं सर्व्वकामप्रदं शुभम् ॥
ध्वजेन रहितो विप्र प्रासादस्तु वृथा भवेत् ।
पूजाहोमादिकं सर्व्वं जपाद्यं यत् कृतं नरैः ॥"

शिवसर्व्वस्वे ।
"देवेभ्यश्च गृहं दद्यात् वाहनैरुपशोभितम् ।
तुरङ्गमेण सूर्य्यस्य हरस्य वृषचिह्नितम् ॥
विष्णवे गरुड़ाङ्कन्तु दुर्गायै सिंहचिह्नितम् ।
कार्य्यं ध्वजपताकाद्यमन्यथा न कथञ्चन ॥"

गरुड़लक्षणमाह नारदपञ्चरात्रे ।
"उपेन्द्रस्याग्रतः पक्षी गुड़ाकेशः कृताञ्जलिः ।
सव्यजानुगतो भूमौ मूर्द्धादौ मणिमण्डितः ॥
पक्षिजङ्घो नराङ्घ्रिश्च तुङ्गनासो नराङ्गकः ।
द्विबाहुः पक्षयुक्तश्च कर्त्तव्यो विनतासुतः ॥"

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"प्रतिपाद्य द्विजो दद्यात् ध्वजं त्रिदशवेश्मनः ।
निर्द्दहत्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥"
इति प्रतिष्ठातत्त्वम् ॥ * ॥

अथ ध्वजचिह्नविधिः ।
"सिंहारूढ़ा ध्वजे यस्य नृपस्य रिपुहा उमा ।
दारस्था पूज्यते वत्स ! न तस्य रिपुजं भयम् ॥
कपिसंस्था महामाया सर्व्वशत्रुविनाशिनी ।
वृषे यथेप्सितं दद्यात् कलसे श्रेय उत्तमम् ॥
हंसे विद्यार्थकामन्तु वर्हिणे सुतमिष्टदा ।
गरुत्मगा महामाया सर्व्वरोगविनाशिनी ॥
महिषस्था महामारीः शमयेत् ध्वजसंस्थिता ।
करिगा सर्व्वकार्य्येषु नृपैः कार्य्या त्रिशूलिनी ॥
पद्मस्था चर्च्चिका रौप्या धर्म्मकामार्थमोक्षदा ।
प्रेतस्था सर्व्वभयहा नित्यं पशुनिपातनात् ॥
पूजिता देवराजेन्द्रनीलोत्पलकरावरा ।
भवते सिद्धकामस्य चिह्नाग्रे संव्यवस्थिता ॥
गन्धपुष्पार्च्चितं कृत्वा वस्त्रहेमसुचर्च्चितम् ।
फलशालियवस्वस्तिवर्द्धमानविभूषितम् ॥
शोभने उच्छ्रयेल्लग्ने पताकां वा मनोरमाम् ॥
चामरं कलसं शङ्खमातपत्रं वितानकम् ।
भवते सिद्धकामस्य नृपस्य फलदायकम् ॥
नमो विश्वेश्वरि दुर्गे ! चामुण्डे चण्डहारिणि !।
ध्वजं समुच्छ्रयिष्यामि वसोर्धारां सुखावहाम् ॥"

अथ ध्वजदानविधिः ।

विश्वेश्वर उवाच ।

"यद्येवं सा महाभागा ब्रह्मविष्णुपरापरा ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि ध्वजदानं विधानतः ॥

अगस्त्य उवाच ।

यथा त्वं पृच्छसे वत्स ! तथा शुक्रेण ब्रह्मणि ।
पृष्टः पूर्व्वं तथा तेन शम्भुगीतं प्रकाशितम् ॥
शुक्रस्य भावयुक्तस्य तदहन्ते महात्मनः ।
कथयामि यथान्यायं ध्वजदानं महाफलम् ॥

शुक्र उवाच ।

देया ध्वजप्रमाणन्तु विधिदत्तस्य लाञ्छनम् ।
दीयते च यथा नाथ ! तदशेषं ब्रवीहि नः ॥

ईश्वर उवाच ।

अण्डजं कृमिजं वापि ध्वजं केशविवर्ज्जितम् ।
नवं समञ्च श्लक्ष्णञ्च प्रासादाद्दण्डवर्द्धितम् ॥
समं श्लक्ष्णं मृदुं शुभ्रं शैलं वा धातुजं हि वा ॥
तस्मिन् पटे लिखेत् सिंहं सर्व्वलक्षणलक्षितम् ।
रोचना सह चन्द्रेण हेमलेखाद्यदूर्व्वया ॥
प्रासादाद्दोलमानन्तु क्षितिं विस्तरतः करम् ।
ध्वजापादेन कर्त्तव्या दर्शयेद्दिक्षु देवताः ॥
सर्व्वा वाहनलाञ्छनेन लाञ्छिताः सहजेन च ।
किङ्किणीचामरोपेता घण्टादर्पणशोभिताः ॥
हुतहोमो महाप्राज्ञः सहकारदलान्वितान् ।
महामङ्गलशब्देन देयाः कुम्भान् प्रपूजयेत् ॥
सुगन्धपुष्पनैवेद्ययथाविभवविस्तरैः ।
कन्यका ब्राह्मणान् भोज्य दधिपायसशर्करैः ॥
भूतानान्तु वलिं दत्त्वा तथा तमुपरोहयेत् ॥
सर्व्वकामानवाप्नोति विद्याधरपतिर्भवेत् ।
मोदते विविधान् भोगान् सर्व्वविद्यार्थपारगः ॥
अथवा हैमं रौप्यं वा वार्क्षं पार्थिवशैलजम् ।
कारयेन्मृगराजन्तु महाकरिमदापहम् ॥
महानखकरोत्खातमुक्ताफलपदप्रदम् ।
एवंविधं ततः कृत्वा नवम्यां पूजयेच्छिवाम् ॥
सोपवासः शुचिर्दक्षः सर्व्वसङ्गविवर्ज्जितः ।
कन्यकाः पूजयित्वा तु विप्रान् वेदविदस्ततः ॥
देया भक्ताः सदाचारास्त्रिकालहवने रताः ।
ते यथाशक्तितस्तोष्या ध्वजारोहणकर्म्मणि ॥
कन्या देया स्वयं प्रोक्ताः कन्यारूपा तु शूलिनी ।
यावदक्षतयोनिः स्यात्तावद्देवी सुरारिहा ॥
द्विजो ब्रह्मा शिवो विष्णुः स्वकीयव्रतपालकः ।
पूजितैस्तैः सदा शुक्र सर्व्वदेवास्तु पूजिताः ॥
दीनान्धकृपणानान्तु अन्नं देयन्तु शक्तितः ।
यथा सर्व्वगता देवी तद्वद्दिशाक्षयं भवेत् ॥
नानाभक्ताक्षतदधिदूर्व्वातत्कणिकान्वितम् ।
वलिं वै सर्व्वभूतेभ्यो दशदिक्षु निवेदयेत् ॥
वज्रघोषा तथा जम्भा अष्टविंशाक्षरापि वा ।
सिंहं स्तम्भे समारोप्य सर्व्वमङ्गलशब्दितम् ॥
वेदध्वनिमहामल्लकालिकाचण्डिकापरम् ।
न्यस्य सिंहं परं ध्यायेद्यथादृशं पूर्व्वकल्पितम् ॥
एवन्तु वस्त्रसंवीतं सर्व्वाभरणभूषितम् ।
देया महाध्वजं न्यस्य शेषाणामपि विन्यसेत् ॥
ब्रह्मविष्ण्विन्द्ररुद्राणां सोमसूर्य्यदिवौकसाम् ।
ध्वजदानं महादानं सर्व्वदानोत्तमं मतम् ॥
यावन्नो दीयते शुक्र ! ध्वजः प्रासादमूर्द्धनि ।
तावत्तु न भवेद्वत्स ! प्रासादो देववाञ्छितः ॥
शून्यध्वजं सदा भूता नानागन्धर्व्वराक्षसाः ।
विद्रवन्ति महात्मानो नानाबाधाश्च कुर्व्वते ॥
तस्माद्देवगृहद्वारपुरपर्व्वतपत्तने ।
उच्छ्रिताः शान्तिकामाय ध्वजाः शुक्र ! सदा
स्थिताः ॥
न हि चान्यद्ध्वजदानादुत्तमं भारते क्वचित् ।
दानमिष्टञ्च पुष्टञ्च देया दीपन्तथैव च ॥
अनेन विधिना यस्तु ध्वजं शुक्र ! निवेदयेत् ।
सर्व्वकामानवाप्नोति स नरः शिवतां व्रजेत् ॥
तस्य दर्शनसम्भाषादपि पापरता नराः ।
विमुक्ताः सर्व्वपापेभ्यो दिवं यान्ति न संशयः ॥
राज्ञा चानेन विधिना देवीलाञ्छनरञ्जिताम् ।
शङ्खचक्रवृषभार्क्षहंसवर्हिणवारणैः ।
साचारो भक्तिमास्थाय ध्वजयष्टिं समुच्छ्रयेत् ।
न तस्य सङ्गरे शुक्र ! व्याधयो न च वैरिणः ।
नैव शस्त्रव्रणपीड़ा भवेच्छ्रां स समुच्छ्रयेत् ॥"
इति देवीपुराणम् ॥

ध्वजद्रुमः, पुं, (ध्वज इव उन्नतो द्रुमः । दीर्घत्वात् तथात्वम् ।) तालवृक्षः । माड़वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ध्वजप्रहरणः, पुं, (ध्वजं प्रहरति नाशयति भनक्तीति । प्र + हृ + ल्युः । ध्वजस्य प्रहरणो वा ।) वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥

ध्वजभङ्गः, पुं, (ध्वजस्य मेढ्रस्य भङ्गः ।) क्लीवत्वजनकरोगविशेषः । तस्य निदानं यथा,—
"अत्यम्ललवणक्षारविरुद्धाशनभोजनात् ।
तथाम्बुपानाद्विषमात् पिष्टान्नगुरुभोजनात् ॥
दधिक्षीरानूपमांससेवनाद्व्याधिकर्षणात् ।
कन्यागमनाच्चापि वियोनिगमनादपि ॥
दीर्घरोम्णीं चिरोत्सृष्टां तथैव च रजस्वलाम् ।
दुर्गन्धां दुष्टयोनिञ्च तथैव च परिस्रुताम् ॥
ईदृशीं प्रमदां मोहात् यदि गच्छति मानवः ॥
चतुःपदाभिगमनाच्छेफसश्चाभिघाततः ।
अधावनाच्च मेढ्रस्य शस्त्रदन्तनखक्षतात् ॥
काष्ठप्रहारनिर्व्विषशूकानाञ्च निषेवणात् ।
रेतसश्च प्रतीघातात् ध्वजभङ्गः प्रवर्त्तते ॥"
इति चरकः ॥ * ॥

तस्य चिह्नं यथा,—
"शुक्रे चिरात् प्रसिच्येत शुक्रं शोणितमेव वा ।
तोदोऽत्यर्थं वृषणयोर्मेढ्रं धूपायतीव च ॥"
इति वाभटः ॥ * ॥

अपि च ।
"तैस्तैर्भावैरहृद्यैश्च रिरंसोर्मनसि क्षते ।
ध्वजः पतत्यधो नृणां क्लैव्यं सद्यः प्रजायते ॥
भक्ष्यैरम्लोष्णलवणैरतिमात्रोपसेवितैः ।
सौम्यधातुक्षयाद्दुष्टः क्लैव्यं तदपरं स्मृतम् ॥
अतिव्यवायशीलो यो न च वाजिक्रियारतः ।
ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकम् ॥

असाध्यं सहजं क्लैब्यं मर्म्मच्छेदोद्भवञ्च यत्।
असाध्यानां विशिष्टानां कार्य्यो वाजिकरो विधिः ॥

तस्य चिकित्सा यथा, वैद्यके।
"सुवर्णासुवत्साशुभाधेनुधन्या-
घृतं योगयोगे प्रशस्तं सप्रस्थम्।
मृदौ वा दरामौ पचेत् पाकसूर-
स्तदा तेजपत्नं हरिद्रासुपिष्टम् ॥
विधौ शुद्धिहेतौ समस्तं सुपिष्टं
विधेयं सुगन्धाय हृद्योपदेशात्।
समूलाश्वगन्धासप्रस्थं विचूर्ण्य
शुभं वारि दत्त्वा शुभं वेदयुक्तम् ॥
यदा शेषभूतं तदा योगयोगे
पचेत् पाकविज्ञो भृशं दर्व्विचालात्।
पचेन्नाविदुग्धं घृतस्यापि तुल्यं
विदारीं सप्रस्थां तथा तेन वैद्यः ॥
तथा शाल्मलीतोयदत्तं सप्रस्थं
वितार्य्यावतिष्ठेद्घृतं योगराजः ॥"

ध्वजवान्, [त्] त्रि, (ध्वजोऽस्यास्तीति। ध्वज + मतुप्। मस्य वः।) केतनयुक्तः। ब्राह्मणो ब्राह्मणं घातयित्वा तस्यैव शिरःकपालमादाय तीर्थान्यनुसञ्चरेत्। यथा,—
"शिरःकपाली ध्वजवान् भिक्षाशी कर्म्म वेदयन्।
ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात्॥
ध्वजवान् कृत्वा शवशिरोध्वजमिति मनुस्मरणात् अन्यच्छिरःकपालन्दण्डाग्रसमारोपितध्वजशब्दवाच्यं गृह्णीयात्॥" इति मिताक्षरा॥ (ध्वजः शौण्डिकविपणिपताका विद्यतेऽस्येति। शौण्डिकः। यथा, मनुः। ४। ८४।
"न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितः।
सूनाचक्रध्वजवतां वेशेनैव च जीवताम् ॥")

ध्वजिनी, स्त्री, (ध्वजोऽस्त्यस्याः। ध्वज + इनिः। ङीप्।) सेना। इत्यमरः। २। ८। ७८ ॥ (यथा, रघुः। ७। ४०।
"मत्स्यध्वजा वायुवशाद्विदीर्णै-
र्मुखैः प्रवृद्धध्वजिनीरजांसि।
बभुः पिबन्तः परमार्थमत्स्याः
पर्य्याविलानीव नवोदकानि ॥")

ध्वजी, [न्] पुं, (ध्वजोऽस्त्यस्येति। ध्वज + "अत इनिठनौ।" ५।२।११५। इति इनिः।) ब्राह्मणः। पर्व्वतः। रथः। सर्पः। घोटकः। इति मेदिनी। ने, ७७॥ मयूरः। इति राजनिर्घण्टः॥ शौण्डिकः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये।१।१४१।
"प्रतिग्रहे सूनिचक्रिध्वजिवेश्यानराधिपाः।"
ध्वजविशिष्टे, त्रि। यथा, महाभारते। १। २२६। २८।
"कृतास्त्रौ शस्त्रसम्पन्नौ रथिनौ ध्वजिनावपि॥"
चिह्नयुक्ते च। यथा, मनुः। ११। ६३।
"सुरापानापनुत्त्यर्थं बालवासा जटी ध्वजी॥")

ध्वजोत्थानं, क्ली, (ध्वजस्य इन्द्रध्वजस्य उत्थानम्।) शक्रोत्सवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ एतत् भाद्रशुक्लद्वादश्यां भवति। इति स्मृतिः॥

ध्वण, ध्वाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-पर-अकं-सेट्।) वकारयुक्तः। ध्वणति मृदङ्गः। इति दुर्गादासः॥

ध्वन, त् क शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां परं-अकं-सेट्।) दन्त्योपधः। भावचवादीनां प्रयोगादन्यत्र शब्दे ध्वनावित्यादि यच्च श्रूयते प्रायेण तत्राव्यक्तशब्दे इति बोध्यम्। ध्वनयति मृदङ्गः। इति दुर्गादासः॥

ध्वन, मि रवे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-पर-अकं-सेट्।) वकारयुक्तः। मि, ध्वनयति ध्वानयति मृदङ्गः। इति दुर्गादासः॥

ध्वनः, पुं, (ध्वन ध्वाने + भावे बाहुलकात् अप्।) शब्दः। इति भरतद्विरूपकोषः॥

ध्वनमोदी, [न्] पुं, (ध्वनेन शब्देन मोदयतीति। मुद + णिनिः।) भ्रमरः। इति शब्दरत्नावली॥

ध्वनिः, पुं, (ध्वननमिति। ध्वन + "खनिकष्यज्ञसीति।" उणां ४।१३९। इति इः।) शब्दः। इत्यमरः। १। ७। २२॥ मृदङ्गादिशब्दः। यथा,—
"शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च मृदङ्गादिभवध्वनिः।
कण्ठसंयोगजन्मानो वर्णास्ते कादयो मताः॥"
इति भाषापरिच्छेदः॥
(ध्वन्यतेऽस्मिन्निति। ध्वन + अधिकरणे इः।) उत्तमकाव्यम्। यथा,—
"इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्ध्वनिर्बुधैः कथितः॥"
इति काव्यप्रकाशः॥
(यथाच साहित्यदर्पणे। ४। २—३।
"वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत् काव्यमुत्तमम्।
वाच्यादधिकचमत्कारिणि व्यङ्ग्यार्थे ध्वन्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या ध्वनिर्नामोत्तमं काव्यम्॥
भेदौ ध्वनेरपि द्वावुदीरितौ लक्षणाभिधामूलौ।
अविवक्षितवाच्योऽन्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्च॥
तत्राविवक्षितवाच्यो नाम लक्षणामूलो ध्वनिः। लक्षणामूलत्वादेवात्र वाच्यमविवक्षितं बाधितस्वरूपम्। विवक्षितान्यपरवाच्यस्त्वभिधामूलः। अतएवात्र वाच्यं विवक्षितम्। अन्यपरं व्यङ्ग्यनिष्ठम्। अत्र हि वाच्योऽर्थः स्वरूपं प्रकाशयन्नेव व्यङ्ग्यार्थस्य प्रकाशकः। यथा प्रदीपो घटस्य। अभिधामूलस्य बहुविषयतया पश्चान्निर्द्देशः॥"
अस्य बहवो भेदाः सन्ति। ते तु तत्रैव चतुर्थपरिच्छेदे विस्तरशो द्रष्टव्याः॥)

ध्वनिग्रहः, पुं, (ग्रह + भावे अप्। ध्वनेः शब्दस्य ग्रहो ग्रहणं यस्मात्।) श्रोत्रम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ शब्दज्ञानञ्च॥

ध्वनितः, त्रि, (ध्वन्यते स्मेति। ध्वन + क्तः।) शब्दितः। कृतस्वनमृदङ्गादिः। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। स्वनितः २। इत्यमरः। ३। १। ६४॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। २। ८६।
"समीरणसमाकीर्णसुरन्ध्रविनिर्गतैः।
ध्वनितैरनुशोचन्तमिवावस्थां तथाविधाम्॥")
ध्वनिकाव्ययुक्तवाक्यादिश्च॥

ध्वनिनाला, स्त्री, (ध्वन्युत्पादकं नालं यस्याः।) वीणा। वेणुः। काहलः। इति मेदिनी। ले, १५५॥

ध्वनिविकारः, पुं, (ध्वनेर्विकारः।) काकुः। शोकभयादिना शब्दविकृतिः। इति हेमचन्द्रः। ६। ४६॥

ध्वन्स, उ ल ङ गतौ। भ्रंशे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-गतौ सकं-भ्रंशे अकं-सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) उ, ध्वंसित्वा ध्वस्त्वा। ल, अध्वसत्। ङ, ध्वंसते। भ्रंशः अधःपतनम्। इति दुर्गादासः॥

ध्वस्तं, त्रि, (धस्यते स्मेति। ध्वन्स भ्रंशे + क्तः।) च्युतम्। गलितम्। इत्यमरः। ३। १। १०४॥ (यथा, भागवते। ७। २। ३०।
"प्रकीर्णकेशं ध्वस्ताक्षं रभसा हृदयच्छदम्॥")
नष्टम्। (यथा, पञ्चदश्याम्। ७। १४१।
"क्षुधया पीड्यमानोऽपि न विषं ह्यत्तुमिच्छति।
मिष्टान्नध्वस्तदृड्जानन्नामूढस्तज्जिघत्सति॥")

ध्वा(ध्मा)क्ष, इ काङ्क्षे। घोररुते। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अकं-च सेट्।) घोररुतमिह तिरश्चामेव घोरशब्दः। इ, ध्वा(ध्मा)ङ्क्षति काकः। नमध्यपाठेनैव सिद्धे अस्येदनुबन्धो वेदेषूच्चारणभेदार्थः। इति दुर्गादासः॥

ध्वा(ध्मा)ङ्क्षः, पुं, (ध्वा(ध्मा)ङ्क्षति उच्चैः रौतीति। ध्वा(ध्मा)क्षि घोररुते + अच्।) काकः। (यथा, मृच्छकटिके ९ अङ्के।
"शुष्कवृक्षस्थितो ध्वा(ध्मा)ङ्क्ष आदित्याभिमुखस्तथा।
मयि चोदयते वामं चक्षुर्घोरमसंशयम्॥")
मत्स्यभक्षकपक्षी। इत्यमरः। ३। ३। २१८॥ तक्षकः। भिक्षुकः। इति मेदिनी। षे, १६॥

ध्वाङ्क्षजङ्घा, स्त्री, (ध्वाङ्क्षस्य जङ्घेव आकृतिर्यस्याः।) काकजङ्घा। इति राजनिर्घण्टः॥

ध्वाङ्क्षजम्बूः, स्त्री, (ध्वाङ्क्षः काकस्तद्वत् कृष्णवर्णा जम्बूः। यद्वा, ध्वाङ्क्षप्रिया जम्बूः।) काकजम्बूः। इति राजनिर्घण्टः॥

ध्वाङ्क्षतुण्डी, स्त्री, (ध्वाङ्क्षस्य तुण्डमिवाकृतिः फलेऽस्त्यस्याः। ध्वाङ्क्षतुण्ड + अच्। ततो ङीष्।) काकनासालता। इति राजनिर्घण्टः॥

ध्वाङ्क्षदन्ती, स्त्री, (ध्वाङ्क्षस्य दन्त इवाकृतिरस्त्यस्याः। अच्। ङीष्।) काकतुण्डी। इति राजनिर्घण्टः॥

ध्वाङ्क्षनखी, स्त्री, (ध्वाङ्क्षस्य नखमिवाकृतिरस्त्यस्याः। अच्। ङीष्।) काकतुण्डी। इति राजनिर्घण्टः॥

ध्वाङ्क्षनाम्नी, स्त्री, (ध्वाङ्क्षस्य नाम नाम यस्याः।) काकोदुम्बरिका। इति राजनिर्घण्टः॥

ध्वाङ्क्षनाशिनी, स्त्री, (ध्वाङ्क्षं नाशयतीति। नश + णिनि। ङीप्।) हपुषा। इति भावप्रकाशः॥

ध्वाङ्क्षनासा, स्त्री, (ध्वाङ्क्षस्य नासा इव फलमस्याः।) काकनासालता। इति राजनिर्घण्टः॥

ध्वाङ्क्षनासिका, स्त्री, (ध्वाङ्क्षस्य नासिका इव फलमस्याः।) काकनासालता। इति राजनिर्घण्टः॥

ध्वाङ्क्षपुष्टः, पुं, (ध्वाङ्क्षेण काकेन पुष्टः प्रतिपालितः।) कोकिलः। इति हारावली। ४४॥

ध्वाङ्क्षमाची, स्त्री, (ध्वाङ्क्षान् काकान् मचति पूजयति फलदानेनेति। मच पूजायाम्+अण्। गौरादित्वात् ङीष्।) काकमाची। इति राजनिर्घण्टः॥

ध्वाङ्क्षवल्ली, स्त्री, (ध्वाङ्क्षवत् वल्ली लता।) काकनासा। इति राजनिर्घण्टः॥

ध्वाङ्क्षादनी, स्त्री, (अदाति भक्षते या सा। अद+ल्युट्। स्त्रियां ङीप्। ध्वाङ्क्षाणां काकानामदनी।) काकतुण्डी। इति राजनिर्घण्टः॥

ध्वाङ्क्षारातिः, पुं, (ध्वाङ्क्षाणामरातिः शत्रुः।) पेचकः। इति हलायुधः॥

ध्वाङ्क्षी, स्त्री, (ध्वाङ्क्षवदाकृतिरस्त्यस्याः। अच्। ङीष्।) कक्कोलिका। इति मेदिनी। षे, १६॥

ध्वाङ्क्षोली, स्त्री, काकोली। इति राजनिर्घण्टः॥

ध्वानः, पुं, (ध्वन+भावे घञ्।) शब्दः। इत्यमरः। १।७।२२॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ३।१८।
"शशामाक्रन्दितध्वानो न च चौरो बभाषत॥")

ध्वान्तं, क्ली, (ध्वन+"क्षुब्धस्वान्तध्वान्तेति।" ७।२।१८। इति क्तप्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) अन्धकारः। इत्यमरः। १।८।३॥ (यथा, भागवते। ३।८।२४।
"फणातपत्रायुतमूर्द्धरत्न-
द्युभिर्हतध्वान्तयुगान्ततोये॥")

ध्वान्तवित्तः, पुं, (ध्वान्ते अन्धकारे वित्तः प्रथितः।) खद्योतः। इति शब्दरत्नावली॥

ध्वान्तशात्रवः, पुं, (ध्वान्तस्य शात्रवः।) श्योणाकवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ सूर्यचन्द्राग्नयश्च॥

ध्वान्तारातिः, पुं, (ध्वान्तस्य अरातिः।) सूर्यः। इति हेमचन्द्रः। २।१०॥ चन्द्राग्नी च॥

ध्वान्तोन्मेषः, पुं, (ध्वान्ते उन्मेषः प्रकाशो यस्य।) खद्योतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ध्वृ, कौटिल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट्।) वकारोपधः। कौटिल्यमिह कुटिलीकरणम्। ध्वरति त्वगं वायुः। इति दुर्गादासः॥

न

न, नकारः। तवर्गपञ्चमवर्णः व्यञ्जनविंशवर्णश्च। अस्योच्चारणस्थानं दन्तः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, शिक्षायाम्। १७। "दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः॥") तत्पर्य्यायः। मेषः २ दीर्घौ ३ सौरिः ४। इति बीजाभिधानम्॥ तत्स्वरूपम्। यथा,—
"नकारं शृणु चार्व्वङ्गि! कोटिविद्युल्लताकृतिम्।
पञ्चदेवमयं वर्णं स्वयं परमकुण्डली॥
पञ्चप्राणात्मकं वर्णं हृदि भावय पार्व्वति!॥"
इति कामधेनुतन्त्रम्॥
"वामतः कुण्डली रेखा ऊर्द्धाधःक्रमतः स्थिता।
चन्द्रसूर्य्याग्निरूपा सा मात्रा वाणी प्रकीर्त्तिता॥"
तस्य ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे।
"ध्यानमस्य नकारस्य वक्ष्यते शृणु भाविनि!।
दलिताञ्जनवर्णाभां ललज्जिह्वां सुलोचनाम्॥
चतुर्भुजां कोटराक्षीं चारुचन्दनचर्च्चिताम्।
कृष्णाम्बरपरीधानामीषद्धास्यमुखीं सदा॥
एवं ध्यात्वा नकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"
अस्य नामानि यथा,—
"नो गर्ज्जिनी क्षमा सौरिर्व्वारुणी विश्वपावनी।
मेषश्च सविता नेत्रं दन्तुरो नारदोऽञ्जनः॥
ऊर्द्धगामी हिरण्डश्च वामपादाङ्गुलेर्मुखम्।
वैनतेयस्तुतिर्व्वर्त्मस्तरणिर्व्वालिरागमः॥
वामनी ज्वालिनी दीर्घो निरीहः सुगतिर्व्वियत्।
शब्दात्मा दीर्घघोणा च हस्तिनापुरमेचकौ॥
गिरिनायकनीलौ च शिवोऽनादिर्म्महामतिः॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम्॥
(अनुबन्धविशेषः। यथा, कविकल्पद्रुमे।
"नः स्वादिः मो सचादिः।" इति॥ काव्यादौ अस्य प्रथमप्रयोगे फलं यथा, वृत्तरत्नाकरटीकायाम्।
"दो धः सौख्यं सुदं नः सुखभयमरणक्लेशदुःखं पवर्गः॥")

न, व्य, निषेधः। (यथा, मनुः। ६। ४७।
"अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कञ्चन।
नचेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्व्वीत केनचित्॥")
उपमा। इति मेदिनी। ने,१॥ आद्यस्य पर्य्यायः। नहि २ अ ३ नो ४ अभावः ५। इत्यमरः। ३।४।११॥ अना ६ ना ७। इति भरतः॥ नञर्थश्च॥

नंशुकः, त्रि, (नश्यतीति। नश+"पचिनशोर्णुकन्कनुमौ च।" उणां २।३०। इति णुकन् नुमागमश्च।) नाशकः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

नंष्टा, [ऋ] त्रि, (नश+तृच्। "मस्जिनशोर्झलि।" ७।१।६०। इति नुम्।) नाशाश्रयः। इति नशधातोस्तृचि नुमागमनिष्पन्नः॥

नः, पुं, (नमतीति। नम+अन्येष्वपीति डः।) सुगतः। बन्धः। हिरण्डः। स्तुतः। इति मेदिनी। ने, १॥ रत्नम्। इत्येकाक्षरकोषः॥ द्वितीयाचतुर्थीषष्ठीबहुवचनान्तस्यास्मच्छब्दस्य वान्तरूपोऽयञ्च॥ (यथा, मुग्धबोधे।
"पुष्णातु वो नोऽपि हरिर्धनं वो
ददातु नो हन्त्वशुभानि वो नः॥")

नःक्षुद्रः, त्रि, (नसा नासिकया क्षुद्रः।) क्षुद्रनासिकः। इति हेमचन्द्रः। ३। ११५॥

नकुटं, क्ली, नासिका। इति शब्दमाला॥

नकुलः, पुं, (नास्ति कुलं यस्य। "नभ्राण्नपादिति।"६।३।७५। इति नञो न लोपादि।) जन्तुविशेषः। नेउल। इति बेजी इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। पिङ्गलः २ सर्पहा ३ बभ्रुः ४। इति हेमचन्द्रः। ४। ३६८॥ सूचीवदनः ५ सर्पारिः ६ लोहिताननः ७। (यथा, महाभारते। १२। १५। २०।
"सत्त्वैः सत्त्वा हि जीवन्ति दुर्ब्बलैर्ब्बलवत्तराः।
नकुलो मूषिकानत्ति बिड़ालो नकुलन्तथा।
बिड़ालमत्ति श्वा राजन्! श्वानं व्यालमृगस्तथा॥")
तस्य मांसगुणाः। पिच्छिलत्वम्। वातनाशित्वम्। श्लेष्मपित्तकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ पाण्डुराजस्य चतुर्थपुत्त्रः स माद्रीगर्भे अश्विनीकुमाराभ्यां जातः। इति महाभारतम्॥ पुत्त्रः। इति शब्दमाला॥ शिवः। यथा, विदग्धमुखमण्डने।
"युधिष्ठिरस्य या कन्या नकुलेन विवाहिता।
पूजिता सहदेवेन सा कन्या वरदा भवेत्॥"
कुलरहिते, त्रि॥

नकुलाढ्या, स्त्री, (नकुलेन नकुलगन्धेन आढ्या प्रचुरा।) गन्धनाकुली। इति राजनिर्घण्टः॥

नकुली, स्त्री, (नकुल+ङीष्।) कुक्कुटी। मांसी। इति मेदिनी। ले, १००॥ शङ्खिनी। इति धरणिः॥ कुङ्कुमम्। इति हेमचन्द्रः॥ हकारः। इति बीजाभिधानम्॥ नकुलस्य भार्य्या च॥

नकुलीशः, पुं, (नकुल्या ईशः।) भैरवविशेषः। यथा, पीठमालायाम्।
"नकुलीशः कालिपीठे दक्षपादाङ्गुली मम॥"
हकारः। यथा,—
"हकारो नकुलीशोऽपि हंसः प्राणोऽङ्कुशः प्रिये!।
महेशो नकुली चैव वराहो गगनं रविः॥
लिङ्गं शून्यो महाशून्यः प्राणश्च परमेश्वरि!॥"
इति हकारपर्य्याये बीजाभिधानम्॥

नकुलेष्टा, स्त्री, (नकुलानामिष्टा प्रिया।) रास्ना। इत्यमरः। २।४।११५॥ नेदनाई इति भाषा। एतत्पर्य्यायो यथा,—
"नाकुली सुरसा नागसुगन्धा गन्धनाकुली।
नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाङ्गी विषनाशिनी॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

नक्क, क नाशने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) कोपधः। नाशनं नष्टीकरणम्। क, नक्कयति पापं गङ्गा। इति दुर्गादासः॥

नक्तं, [म्] व्य, रजनौ। इत्यमरः। ३।४।६॥ (यथा, माघे। १।२१।
"रथाङ्गपाणेः पटलेन रोचिषा-
मृषित्विषः संवलिता विरेजिरे।
चलत्पलाशान्तरगोचरास्तरो-
स्तुषारमूर्त्तेरिव नक्तमंशवः॥")

नक्तं, क्ली, (नज+क्तः।) रात्रिः। लक्षणया नक्तव्रतम्। यथा,—
"उपवासात् परं भैक्षं भैक्षात् परमयाचितम्।

अयाचितात् परं नक्तं तस्मान्नक्तेन वर्त्तयेत् ॥
देवैस्तु भुक्तं पूर्व्वाह्णे मध्याह्ने ऋषिभिस्तथा ।
अपराह्णे पितृभिर्भुक्तं सन्ध्यायां गुह्यकादिभिः ॥
सर्व्ववेलामतिक्रम्य नक्ते भुक्तमभोजनम् ।
वामाचारी महादेवो नक्तेनैवोद्धरेन्नृणाम् ॥"
इति देवीपुराणम् ॥

व्रतविशेषः । यथा,—
"दशम्यामेकभक्तन्तु शुद्धचित्तो दृढ़व्रतः ।
नक्तं वापि तथा कृत्वा दशम्यां नियतः सदा ॥
क्रियते चासमर्थेन नक्तमेकादशीदिने ।
नक्ते चापि विधिः प्रोक्तः फलाहारे तथैव च ॥
दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभूते दिवाकरे ।
नक्तं तच्च विजानीयात् न नक्तं निशि भोजनम् ॥
नक्षत्रदर्शनान्नक्तं गृहस्थेन विधीयते ।
यतेर्दिनाष्टमे भागे रात्रौ तस्य निषेधनम् ॥"
इति मात्स्ये एकादशीमाहात्म्यम् ॥ * ॥

अथ नक्तव्रतम् ।
"तथा च स्कन्दपुराणे ।
'प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या सदा नक्तव्रते तिथिः ।
उदयात्तु तदा पूज्या हरेर्नक्तव्रते तिथिः ॥'
नियमश्च सामान्यव्रतधर्म्मत्वेनोक्तः ।
'ब्रह्मचर्य्यं तथा शौचं सत्यमामिषवर्ज्जनम् ॥'
इत्यादिर्ग्राह्यः ॥
नक्तलक्षणञ्च भविष्यदेवीपुराणयोः ।
'हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम् ।
अग्निकार्य्यमधःशय्यां नक्तभोजी सदाचरेत् ॥'
एवं नक्तव्रतस्य गुरुत्वेन प्रागुक्तवायुपुराण-वचने नक्तमिति हविष्यान्नादिभोजनस्य काल-परं न तु नक्तव्रतपरं तथात्वे उत्तरोत्तरगुरु-व्रतोपदेशप्रस्तावे तदनन्तरं केवलं हविष्यान्नोप-देशानुपपत्तेः । स्मृतिः ।
'नक्तं निशायां कुर्व्वीत गृहस्थो विधिसंयुतः ।
यतिश्च विधवा चैव कुर्य्यात्तत् सदिवाकरम् ॥
सदिवाकरन्तु तत् प्रोक्तमन्तिमे घटिकाद्वये ।
निशानक्तन्तु विज्ञेयं यामार्द्धे प्रथमे सदा ॥'
मार्कण्डेयः ।
'एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
उपवासेन दानेन नैवाद्वादशिको भवेत् ॥'
अत्र विष्णुपूजापारणयोरङ्गान्तरापेक्षया प्राधा-न्यमवगम्यते । आनुकल्पिकेऽपि आवश्यक-त्वात् ।" इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ * ॥ सौरनक्तकालो यथा,—
"कुशमूलं यवमात्रं स्वच्छायाद्विगुणे रवौ ।
भक्ष्यं मितौदनं नक्तं शुद्धोपवसनं तथा ॥"
इति विधानसप्तमीप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(महादेवः । यथा, महाभारते ।१३।१७।६३।
"नक्तं कलिश्च कालश्च मकरः कालपूजितः ॥"
पुं, पृथोः पुत्त्रः । यथा, ब्रह्माण्डे । ३६ ।
"पृथोश्चापि सुतो नक्तो नक्तस्यापि गयः स्मृतः ॥")
नक्तकः, पुं, (नक्तमिव कायति मलिनतयेति । कै+कः । यद्वा, नज+क्त । ततः स्वार्थे कन् ।)
कर्पटः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ न्याकड़ा इति भाषा ॥
नक्तचारी, [न्] पुं, (नक्तं रात्रौ चरतीति । चर+णिनिः ।) विड़ालः । पेचकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ राक्षसः ॥ रात्रिचरमात्रे, त्रि ॥
नक्तञ्चरः, पुं, (नक्तं चरतीति । चर+"चरेष्टः ।" ३ । २ । १६ । इति टः ।) राक्षसः । इति हलायुधः ॥ गुग्गुलुः । इति जटाधरः ॥ चौरः । पेचकः । (रात्रिचरमात्रे, त्रि । यथा, मार्क-ण्डेयपुराणे । २६ । २० ।
"नक्तञ्चरेभ्यो भूतेभ्यो बलिमाकाशतो हरेत् ॥")
नक्तमालः, पुं, (नक्तं रात्रौ आ सम्यक्प्रकारेण अलति पर्य्याप्नोतीति । आ+अल+अच् ।) करञ्जवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४७ ॥ (यथा, रघुः । ५ । ४२ ।
"स नर्म्मदारोधसि सीकरार्द्रै-
र्मरुद्भिरानर्त्तितनक्तमाले ॥")
नक्तमुखा, स्त्री, (नक्तं नक्तव्रताङ्गं मुखं आदि-भागो यस्याः ।) रात्रिः । इति हलायुधः ॥
नक्तव्रतं, क्ली, (नक्ते रात्रौ भोजनरूपं यद्व्रतम् ।) दिवाभोजनाभावविशिष्टरात्रिभोजनम् । यथा,
"हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम् ।
अग्निकार्य्यमधःशय्यां नक्तभोजी षड़ाचरेत् ॥"
इति भविष्यपुराणम् ॥
नक्ता, स्त्री, (अनिष्टकारित्वात् नक्तवत् मलिन-त्वमस्त्यस्येति । अच् । टाप् ।) कलिकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ ईशलाङ्गला इति भाषा ॥ (कलिकारीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
नक्रं, क्ली, (नक्रवत् आकृतिरस्त्यस्येति । अच् ।) अग्रदारु । न्याणकाठ इति भाषा । नासिका । इति मेदिनी । रे, ५२ ॥
नक्रः, पुं, (न क्रामति दूरस्थलमिति । क्रम+ अन्येष्वपीति डः । नभ्राडिति नलोपो न ।) कुम्भीरः । इत्यमरः । १ । १० । २१ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ४३ ।
"नक्रः स्वस्थानमासाद्य गजेन्द्रमपि कर्षति ।
स एव प्रच्युतः स्थानात् शुनापि परिभूयते ॥"
मकरः । यथा, कादम्बर्य्याम् । "तथा चैनाचरेयं नयेत नक्रकेतनः यथैनैकेनाकीर्त्तनीयां दशां जनं चैनम् ॥" ग्राहः । यथा, रघुः । १६।५५।
"स तीरभूमौ विहितोपकार्य्या-
मानायिभिस्तामपकृष्टनक्राम् ॥")
नक्रराजः, पुं, (नक्राणां कुम्भीरादीनां राजा श्रेष्ठत्वात् । "राजाहःसखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) जलजन्तुविशेषः । हाङ्गर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ग्राहः २ जलकिराटः ३ जलाटकः ४ । इति हारा-वली । ७७ ॥
नक्रा, स्त्री, (नक्रवदाकृतिरस्त्यस्या इति अच् । टाप् ।) नासिका । इति शब्दरत्नावली ॥
नक्षत्रं, क्ली, (नक्षति शोभां गच्छति स्थानात् स्थानान्तरं गच्छति वा । नक्ष गतौ+"अमि-नक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन् ।" उणां । ३ ।१०५। इति अत्रन् ।) मुक्ता । इति राजनिर्घण्टः । तारा । तत्पर्य्यायः । ऋक्षम्२ भम्३ तारा४ तारका५ उडु६ । इत्यमरः । १ । ३ । २१ । तारकम् ७ । इति शाश्वतः ॥ तारः ८ । इति व्याड़िः ॥ दाक्षायण्यः । तास्तु अश्विनी १ भरणी २ कृत्तिका ३ रोहिणी ४ मृगशिरः ५ आर्द्रा ६ पुनर्व्वसुः७ पुष्यः८ अश्लेषा९ मघा १० पूर्व्वफल्-गुनी११ उत्तरफल्गुनी१२ हस्ता१३ चित्रा १४ स्वातिः१५ विशाखा१६ अनुराधा१७ ज्येष्ठा१८ मूला १९ पूर्व्वाषाढ़ा २० उत्तराषाढ़ा २१ श्रवणा २२ धनिष्ठा २३ शतभिषा २४पूर्व्व-भाद्रपदा २५ उत्तरभाद्रपदा २६ रेवती २७ इत्यमरः ज्योतिषञ्च ॥ एता अभिजिता सह अष्टाविंशतिनक्षत्राणि भवन्ति ॥ * ॥ आसां क्रमेणाधिदेवता यथा । अश्वि-१ यम-२ दहन-३ कमलज-४ शशि-५ शूलभृत्-६ अदिति-७ जीव-८ फणि-९ पितरः-१० योन्य-११ र्य्यम-१२ दिनकृत्-१३ त्वष्टृ-१४ पवन-१५ शक्राग्नि-१६ मित्राख्य१७ ॥ शक्रो १८ निर्ऋति १९ स्तोयम् २० विश्वविरिञ्चौ २१ हरि-२२ र्वसु-२३ र्वरुणः-२४। अजपदो २५ ऽहिर्ब्रध्नः २६ पूषा २७ चेतीश्वरा भानाम् ॥ * ॥ आसां गणा यथा ।
"उग्रः पूर्व्वमघान्तका: ११ । २० । २५ । १० । २ । ध्रुवगणस्त्रीण्युत्तराणि स्वभू-१२ । २१।२६ । ४ । स्वात्यादित्यहरित्रयं चरगणः १५ ।७। १२ । २३ । २४। पुष्याश्विहस्ता ८ । १ । १३ । लघुः । चित्रामित्रमृगान्त्यभम् १४ । १७ । ५ । २७ । मृदुगणस्तीक्ष्णोऽहिरुद्रेन्द्रयुक् ९ । ६ । १८ ।१९। मिश्रोऽग्निः सविशाखभः । ३ । १६ । शुभफलाः सर्व्वे स्वनाम्ना गणाः ॥" * ॥
अधोमुखनक्षत्राणि यथा ।
"अश्लेष-९ वह्नि-३ यम-२ पित्र्य-१० विशाख-१६ युक्तम्
पूर्व्वात्रयम् ११ । २० । २५ शतभिषा २४ च नवाप्युडूनि ।
एतान्यधोमुखगणानि शिवानि नित्यं
विद्यार्थ्यभूमिखननेषु च भूषितानि ॥" * ॥
स्वनक्षत्रावधिनक्षत्राणां जन्मसम्पदादिकथनं यथा,—
"जन्म सम्पद्विपत् क्षेमः प्रत्यरिः साधको वधः ।
मित्रं परममित्रञ्च जन्मभाच्च पुनः पुनः ॥
सर्व्वमङ्गलकार्य्याणि त्रिषु जन्मसु कारयेत् ।
विवादश्राद्धभैषज्ययात्राचौराणि वर्ज्जयेत् ॥
यात्रायां पथि बन्धनं कृषि विधौ सर्व्वार्थनाशो भवेत्
भैषज्ये मरणं तथा सुनियतं दाहो गृहारम्भणे ।
चौरे रोगसमागमो बहुविधः श्राद्धेऽर्थनाश-स्तथा
वादे बुद्धिविनाशनन्त्वरिभयं प्राप्नोत्यसौ जन्मभे ॥
नक्षत्रोत्पन्नरोगेषु भोगादि यथा,—

"जन्माधाने निधनभे प्रत्यरौ च विपत्करे ।
यदि व्याधिः समुत्पन्नः क्लेशाय मरणाय वा ॥
कृत्तिकासु यदा व्याधिर्नृणाञ्च प्रतिपद्यते ।
नवरात्रं भवेत् पीड़ा चिरात्रं रोहिणीषु च ॥
मृगशीर्षे पञ्चरात्रमार्द्रायां मुच्यतेऽसुभिः ॥
पुनर्व्वसौ तथा पुष्ये सप्तरात्रं विधीयते ।
नवरात्रं तथाश्लेषे मासमेकं मघासु च ॥
द्वौ मासौ पूर्व्वफल्गुन्यामुत्तरासु त्रिपक्षकम् ।
हस्तेषु सप्तमे मोक्षश्चित्रायामर्द्धमासकम् ॥
मासद्वयं तथा स्वात्यां विशाखे दिनविंशतिम् ।
मैत्रे चैव दशाहानि ज्येष्ठायामर्द्धमासकम् ॥
मूले न जायते मोक्षः पूर्व्वाषाढ़े त्रिपक्षकम् ।
उत्तरा दिनविंशत्या श्रवणे द्वौ च मासकौ ॥
धनिष्ठायामर्द्धमासं वारुण्याञ्च दशाहकम् ।
न च भाद्रपदे मोक्ष उत्तरासु त्रिपक्षकम् ॥
रेवत्यां दिनविंशत्या चाहोरात्रं तथाश्विनी ।
प्राणैर्व्वियुज्यते नित्यं भरण्यां नात्र संशयः ॥
कौशिकेन सदादिष्टा नक्षत्रव्याधिसम्भवाः ।
नक्षत्रे प्रतिकर्त्तव्यं नक्षत्रपथजानता ॥"

नक्षत्रचतुर्भागबोधकानि चत्वारि नामाद्यक्षराणि यथा । अ इ उ ए ३ । ओ व वि वु ४ । वे वो क कि ५ । कु घ ङ छ ६ । के को ह हि ७ । हु हे हो ड ८ । डि डु डे डो ९ । म मि मु मे १० । मो ट टि टु ११ । टे टो प पि १२ । पु ष ण ठ १३ । पे पो र रि १४ । रु रे रो त १५ । ति तु ते तो १६ । न नि नु ने १७ । नो य यि यु १८ । ये यो भ भि १९ । भु ध फ ढ २० । भे भो ज जि २१ । जु जे जो ख ।० अभिजित् । खि खु खे खो २२ । ग गि गु गे २३ । गो श शि शु २४ । शे शो द दि २५ । दु थ झ ञ २६ । दे दो च चि २७ । चु चे चो ल १ । लि लु ले लो २ । ऋ ऌ युक्ताकारयुक्तेन ज्ञेयः । ह्रस्वेन दीर्घो ज्ञेयः । तालव्यशकारेण दन्त्यसकारो ज्ञेयः ।" इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

नक्षत्रकान्तिविस्तारः, पुं, (नक्षत्राणां कान्तिस्तस्या विस्तारो यत्र ।) धवलयावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नक्षत्रचक्रं, क्ली, (नक्षत्राणां चक्रं यत्र ।) मन्त्रग्रहणोक्तषट्चक्रान्तर्गतचक्रविशेषः । तथा च बृहच्छ्रीक्रमे ।
"उत्तराद्दक्षिणाग्रान्तु रेखां कुर्य्याच्चतुष्टयीम् ।
दश रेखाः पश्चिमाग्राः कर्त्तव्या वीरवन्दिते ! ॥
अकारादिक्षकारान्तान् द्विचन्द्रवह्निवेदकान् ।
भूमीन्दुनेत्रचन्द्रांश्च अश्लेषान्तं खगौ प्रिये ! ॥
द्विभूनेत्रनेत्रयुग्मांश्चेन्दुनेत्राग्निचन्द्रकान् ।
मघादिज्येष्ठपर्य्यन्तं द्वितीयं नवतारकम् ॥
वह्निभूमीन्दुचन्द्रांश्च युग्मेन्दुनेत्रवह्निकान् ।
वेदेन भेदिता वर्णा रेवत्यग्रगताः क्रमात् ॥"
निबन्धे ।
"पूर्व्वोत्तरात्रयञ्चैव भरण्यार्द्रा च रोहिणी ।
इमानि मानुषाण्याहुर्नक्षत्राणि मनीषिणः ॥
ज्येष्ठा शतभिषामूलाधनिष्ठाश्लेषकृत्तिकाः ।
चित्रामघाविशाखाः स्युस्तारा राक्षसदेवताः ॥
अश्विनी रेवती पुष्यः स्वाती हस्तः पुनर्व्वसुः ।
अनुराधा मृगशिरः श्रवणा देवतारकाः ॥"
तथा ।
"स्वजातौ परमा प्रीतिर्म्मध्यमा भिन्नजातिषु ।
रक्षोमानुषयोर्न्नाशो वैरं दानवदेवयोः ॥"
गणापवादमाह गवाक्षतन्त्रे ।
"प्रणवस्त्वक्षरी माया व्योमव्यापी षड़क्षरः ।
प्रासादो बहुरूपी च सप्त साधारणाः स्मृताः ॥"
शारदायाम् ।
"जन्म सम्पत् विपत् क्षेमः प्रत्यरिः साधको वधः ।
मित्रं परममित्रञ्च जन्मादीनि पुनः पुनः ॥"
जन्मत्रिपञ्चसप्तानि वर्ज्जनीयानि नक्षत्राणि । तथा च राघवभट्टः ।
"रसाष्टनवभद्राणि युगयुग्मगतान्यपि ।
इतराणि न भद्राणि नक्षत्राणि ॥" स्वनक्षत्रादेव नक्षत्रं गणनीयम् । तदज्ञाने स्वनामाद्यक्षरसम्बन्धिनक्षत्राद्गणनीयम् । तथा च ।
"प्रादक्षिण्येन गणयेत् साधकाद्यक्षरात् सुधीः ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

नक्षत्रनेमिः, पुं, (नक्षत्रस्य नक्षत्रचक्रस्य नेमिरिव ।) विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६० ।
"नक्षत्रनेमिर्न्नक्षत्री क्षमः क्षामः समीहनः ॥"
"नक्षत्रैस्तारकैः सार्द्धं चन्द्रसूर्य्यादयो ग्रहाः ।
वायुपाशमयैर्बन्धैर्न्निबद्धा ध्रुवसंज्ञिते ॥
स ज्योतिषां चक्रं भ्रामयंस्तारामयस्य शिशुमारस्य पुच्छदेशे ध्रुवस्तस्य शिशुमारस्य हृदये ज्योतिश्चक्रस्य नेमिवत् प्रवर्त्तकः स्थितो विष्णुरिति नक्षत्रनेमिः शिशुमारवर्णने विष्णुहृदयमिति श्रुतेः ॥" इति शाङ्करभाष्यम् ॥) चन्द्रः । ध्रुवः । रेवत्यां स्त्री । इति मेदिनी । मे, ६३ ॥

नक्षत्रपः, पुं, उडुपः । चन्द्रः । नक्षत्रं पातीति व्युत्पत्त्या । (नक्षत्र + पा + कः ॥)

नक्षत्रपुरुषः, पुं, (नक्षत्रैः पुरुष इव ।) व्रतविशेषः । यथा,—
"श्रूयतां कथयिष्यामि नक्षत्रपुरुषव्रतम् ।
नक्षत्राङ्गानि देवस्य यानि यानीह नारद ! ॥
मूलर्क्षं चरणौ विष्णोर्जङ्घे द्वे रोहिणी स्थिता ।
द्वे जानुनी तथाश्विन्यौ संस्थिते रूपधारिणः ॥
आषाढ़े द्वे तथा चोरू गुह्यस्थं फल्गुनीद्वयम् ।
कटिस्थाः कृत्तिकाश्चैव वासुदेवस्य संस्थिताः ॥
प्रोष्ठपदद्वयं पार्श्वं कुक्षिभ्यां रेवती स्थिता ।
उरःसंस्था त्वनुराधा श्रविष्ठा पृष्ठसंस्थिता ॥
विशाखा भुजयोर्हस्तः करद्वयमुदाहृतम् ।
पुनर्व्वसुरथाङ्गुल्यो नखाः सर्व्वे तथोच्यते ॥
ग्रीवास्थिता तथा ज्येष्ठा श्रवणः कर्णयोः स्थितः ।
मुखसंस्थस्तथा पुष्यः स्वातिर्द्दन्ताः प्रकीर्त्तिताः ॥
हनू द्वे वारुणश्चोक्तो नासा पैत्र्यमुदाहृतम् ।
प्राजापत्यञ्च नेत्राभ्यां रूपधाम्नः प्रतिष्ठितम् ॥
शिरो रौद्रस्तथा चैव नक्षत्राङ्गमिदं हरेः ।
विधानं संप्रवक्ष्यामि यथायोगेन नारद ! ॥
संपूजितो हरिः कामान् विदधाति यथेप्सितान् ।
चैत्रे मास्यसिताष्टम्यां यदा मूलगतः शशी ॥
भगवन्तं सह लक्ष्म्या पूजयेच्च विधानतः ।
नक्षत्रसन्निधौ दद्याद्विप्रेन्द्राय च भोजनम् ॥
जानुनी चाश्विनीयोगे पूजयेदथ भक्तितः ।
दोहदे च हविष्यान्नं पूर्व्ववद्द्विजभोजनम् ॥
आषाढ़ाभ्यां तथा द्वाभ्यां द्वावूरू पूजयेद्बुधः ।
सलिलं शिशिरं तत्र दोहदे च प्रकीर्त्तितम् ॥
फल्गुनीद्वितये गुह्यं पूजनीयं विचक्षणः ।
दोहदे च पयो गव्यं देयञ्च द्विजभोजनम् ॥
कृत्तिकासु कटिः पूज्या सोपहारैर्ज्जितेन्द्रियैः ।
देयञ्च दोहदे विष्णोः सुगन्धिकुसुमोदकम् ॥
पार्श्वे भाद्रपदायुग्मे पूजयित्वा विधानतः ।
गुड़ं सशालिकं दद्याद्दोहदे देवप्रीतिदम् ॥
द्वे कुक्षी रेवतीयोगे दोहदे मुद्गमोदकम् ।
अनुराधासु जठरं कुलत्थांस्तत्र दोहदे ॥
श्रविष्ठायां तथा पृष्ठं शालिभक्तञ्च दोहदे ।
पुष्ये मुखं पूजयेत दोहदे घृतपायसम् ॥
स्वातियोगे च दशनान् दोहदे तिलशष्कुली ।
भुजयुग्मं विशाखासु दोहदे परमौदनम् ॥
हस्ते हस्तौ तथा पूज्यौ यावकं दोहदे स्मृतम् ।
पुनर्व्वसावङ्गुलीश्च पटोलं तत्र दोहदे ॥
दातव्यं केशवप्रीत्यै ब्राह्मणस्य च भोजनम् ।
हनू शतभिषायां वै पूजयेत्तु प्रयत्नतः ॥
प्रियङ्गुरक्तशाल्यन्नं दोहदञ्च मधुद्विषः ।
मघासु नासिका पूज्या मधु दद्याच्च भोजनम् ॥
मृगोत्तमाङ्गे नयने मृगमांसञ्च दोहदे ।
चित्रायोगे ललाटञ्च दोहदे चारु भोजनम् ॥
भरणीषु शिरः पूज्यं चारु भक्तञ्च दोहदे ।
सम्पूजनीया विद्वद्भिरार्द्रायोगे शिरोरुहाः ॥
विप्रांश्च भोजयेद्भक्त्या दोहदे च गुड़ार्द्रकम् ।
नक्षत्रयोगेष्वेतेषु संपूज्य जगतः पतिम् ॥
ततस्तु दक्षिणां दद्यात् स्त्रीपुंसोश्चारु वाससम् ।
छत्रोपानद्युगञ्चैव सप्त धान्यानि काञ्चनम् ॥
घृतपात्रञ्च गां दोग्ध्रीं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
प्रतिनक्षत्रयोगेन पूजनीया द्विजातयः ॥
नक्षत्रज्ञाय विप्राय पृथग्दद्याच्च दक्षिणाम् ।
नक्षत्रपुरुषाख्यं हि व्रतानां व्रतमुत्तमम् ॥
एवं विधानतो ब्रह्मन् ! नक्षत्राङ्गो जनार्द्दनः ।
पूजितो रूपधारी वै तैः प्राप्ता च सुकामिता ॥
एतत्तवोक्तं परमं पवित्रं
धन्यं यशस्यं शुभरूपदायि ।
नक्षत्रपुंसः परमं विधानं
श्रुणुष्व पुण्यामिह तीर्थयात्राम् ॥"
इति वामनपुराणे ७७ अध्यायः ॥

नक्षत्रमाला, स्त्री, (नक्षत्रसंख्यिका माला ।) सप्तविंशतिमौक्तिकक्षतहारः । इत्यमरः ।२।६।१०६ ।
"सप्तविंशतिरूपाढ्या रूपके रूपरूपके ।
वृत्ते नक्षत्रमाला स्यान्मुक्तावलिरिवोज्ज्वला ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(नक्षत्राणां माला समूहः ।) नक्षत्रश्रेणी ।

(यथा, वृहत्संहितायाम् । १०५ । १३ ।
"यावन्नक्षत्रमाला विचरति गगने भूषयन्तीह भासा
तावन्नक्षत्रभूतो विचरति सह तैर्ब्रह्मणो ऽङ्गो-ऽवशेषम् ॥")

नक्षत्रेशः, पुं, (नक्षत्राणामीशः ।) चन्द्रः । (यथा, साहित्यदर्पणे । २ । २० ।
"नक्षत्रेशकृतेक्षणो गिरिगुरोर्गाढ़ां रुचिं धारयन्
गामाक्रम्य विभूतिभूषिततनू राजत्युमा-वल्लभः ॥")
कर्पूरः । इत्यमरः । २ । ६ । १३० ॥

नख, सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) प्रणखति । इति दुर्गादासः ॥

नखं, क्ली, पुं, (नह्यते इव शरीरे । नह बन्धे+ "नहेर्हलोपश्च ।" उणां ५ । २३ । इति खः हलोपश्च ।) अङ्गुलीकण्टकः । नह इति हिन्दी भाषा । तत्तु उपधातुविशेषः गर्भस्थ-बालकस्य षष्ठमासे भवति । इति सुखबोधः ॥ तत्पर्य्यायः । पुनर्भवः २ कररुहः ३ नखरः ४ इत्यमरः । २ । ६ । ८३ ॥ कामाङ्कुशः ५ करजः ६ पाणिजः ७ अङ्गुलीसम्भूतः ८ पुनर्नवः ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कराग्रजः १० करकण्टकः ११ स्मराङ्कुशः १२ रतिरयः १३ करचन्द्रः १४ कराङ्कुशः १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ रतिक्रीड़ायां नखाघातस्थानानि यथा,—
"नखाघातः प्रदातव्यो यथास्थानानि कर्म्मसु ।
पार्श्वयोः स्तनयोश्चैव ऊरौ चैव नितम्बके ॥
कक्षस्थले च कर्णान्ते कपाले बाहुमूलके ।
ग्रीवायां कण्ठदेशे च नखाघातं समाचरेत् ॥
तथा सर्व्वशरीरेषु नखं दद्यात् शनैः शनैः ॥"
इति कामशास्त्रम् ॥
"न नखैर्विलिखेद्भूमिं गाञ्च संवेशयेन्नहि ।
न स्वाङ्गे नखवाद्यं वै कुर्य्यान्नाञ्जलिना पिबेत् ॥"
इति कूर्म्मे उपविभागे १५ अध्यायः ॥

नखं, क्ली, स्त्री, (नखमिव आकृतिरस्त्यस्येति । अच् ।) नखीनामगन्धद्रव्यम् । नखी इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । शुक्तिः २ शङ्खः ३ खुरः ४ कोलदलम् ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १३० ॥ करजाख्यः ६ अश्वखुरः ७ नखः ८ व्याघ्रनखः ९ नखी १० ।
"द्विधा शङ्खनखाख्योऽन्यः शुक्ताख्यो वदरीच्छदः ।"
इति रत्नमालायाम् । १४४ ॥
कररुहः ११ बिम्बी १२ शफः १३ चलः १४ कोशी १५ करजः १६ हनुः १७ नागहनुः १८ पाणिजः १९ वदरीपत्रः २० रूप्यः २१ पण्य-विलासिनी २२ सन्धिनालः २३ पाणिरुहः २४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ व्याघ्रायुधम् २५ चक्रकार-कम् २६ शङ्खनखः २७ नखरी २८ । इति शब्द-रत्नावली ॥ अपि च । अथ नखनखीगन्ध-द्रव्यम् ।
"नखं व्याघ्रनखं व्याघ्रायुधं तच्चक्रकारकम् ।
नखं स्वल्पं नखी प्रोक्ता हनुर्हट्टविलासिनी ॥
नखद्वयं ग्रहश्लेष्मवातास्रज्वरकुष्ठहृत् ।
लघूष्णं शुक्रलं वर्ण्यं स्वादुव्रणविषापहम् ॥
अलक्ष्मीमुखदौर्गन्ध्यं हृत्पाकरसयोः कटुः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
स्वल्पनखस्य पर्य्यायः । नखी १ हनुः २ हट्ट-विलासिनी ३ । तयोर्गुणाः । ग्रहश्लेष्मवातास-ज्वरकुष्ठनाशित्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । शुक्र-लत्वम् । वर्ण्यत्वम् । स्वादुत्वम् । व्रणविषालक्ष्मी-मुखदौर्गन्ध्यनाशित्वम् । पाकरसयोः कटुत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ कण्डूभूतविनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्षोघ्नत्वम् । इति राज-वल्लभः ॥ * ॥
"शैलरुहं व्याघ्रनखं हनुहट्टविलासिनी ।
शुषिराञ्जनकेशी च कपोताङ्घ्रिर्नली खुरः ॥
स्वल्पपत्रस्त्वसौ शुक्तिर्नखरी वदरीच्छदा ।
महांस्त्वसौ शङ्खनखः शङ्खाख्यो गन्धसारणः ॥"
इति भरतधृतवाचस्पतिः ॥

नखः, पुं, (नह्यतेऽनेनेति । नह+खः । हस्य लोपः ।) खण्डम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २५८ ॥ (नखीनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥)

नखकुट्टः, पुं, (नखं कुट्टयति छिनत्तीति । कुट्ट+ अण् ।) नापितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नखनिष्पावः, पुं, (नखं निष्पवते फलसादृश्येन अनुकरोतीति । निर्+पू+अण् । यद्वा, नख-वत् निष्पावः शिम्बी यस्य ।) निष्पावीभेदः । तत्पर्य्यायः । अङ्गुलिफला २ हस्तनिष्पाविका ३ ग्राम्या ४ नखगुच्छफला ५ ग्रामजनिष्पावी ६ नखफलिनी ७ । अस्या गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । कण्ठशुद्धिकरत्वम् । मेध्यत्वम् । दीप-नत्वम् । रुचिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नखपर्णी, स्त्री, (नख इव पर्णमस्याः । ङीष् ।) वृश्चिकाक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नखपुष्पी, स्त्री, (नख इव पुष्पमस्याः । ङीष् ।) पृक्का । इति राजनिर्घण्टः ॥

नखमुचं, क्ली, (नखं मुञ्चतीति । मुच+"क-प्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ।" ३ । २ । ५ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या कः ।) धनुः । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥ नखस्य मोचके, त्रि ॥

नखरः, पुं, क्ली, (नखं रातीति । रा+कः ।) नखः । इत्यमरः । २ । ६ । ८३ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ।
"किं पुनरलङ्कृतस्तं सम्प्रति नखरक्षतैस्तस्याः ॥"
अस्त्रविशेषः । यथा, महाभारते । ७ । २६ । १७ ।
"सकम्पनर्ष्टिनखरा मुषलानि परश्वधाः ॥"
तथा, तत्रैव । ६ । १८ । १७ ।
"पादाताश्चाग्रतोऽगच्छन् धनुश्चर्म्मासिपाणयः ।
अनेकशतसाहस्रा नखरप्रासयोधिनः ॥")

नखररञ्जनी, स्त्री, (रज्यतेऽनयेति । रञ्ज+ल्युट् । ङीप् । नखस्य रञ्जनी ।) नखच्छेदनास्त्र-विशेषः । नरुण इति भाषा । यथा,—
"अनन्तचरणोपान्तचारिणी मलहारिणी ।
पुनर्भवच्छेदकरी गङ्गेव नखरञ्जनी ॥"
इति हार्य्योद्भटः ॥

नखरायुधः, पुं, (नखरमेव आयुधं यस्य ।) सिंहः । व्याघ्रः । कुक्कुटः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नखराह्वः, पुं, (नखरं आह्वयते स्पर्द्धते इति । आ+ह्वे+कः ।) करवीरवृक्षः । इति राज-निर्घण्टः ॥

नखरी, स्त्री, (नखरः आकृतिसादृश्येनास्त्यस्या इति । अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) नखी । इति शब्दमाला ॥ क्षुद्रनखी । इति काचिद्रत्नमाला ॥

नखवृक्षः, पुं, (नख सर्पणे+अच् । नखो वृक्षः । इति नित्यकर्म्मधारयः ।) नीलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नीलवृक्षशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

नखशङ्खः, पुं, (नख इव शङ्खः ।) क्षुद्रशङ्खः । इति शब्दरत्नावली ॥

नखाङ्कं, क्ली, (नखमिव अङ्कं यस्य ।) व्याघ्रनखी । इति शब्दरत्नावली ॥

नखाङ्गं, क्ली, (नखस्य अङ्गमिव अङ्गं यस्य ।) नखी । इति काचिद्रत्नमाला ॥

नखायुधः, पुं, (नखमेव आयुधं यस्य ।) व्याघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सिंहकुक्कुटौ च ॥

नखालिः, पुं, (नखमिव अलतीति । अल पर्य्याप्तौ+ इन् ।) क्षुद्रशङ्खः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (नखस्य आलिः ।) नखश्रेणी च ॥

नखालुः, पुं, (नखतीति । नख सर्पणे+आलुच् ।) नीलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नखाशी, [न्] पुं, (नखमश्नातीति । अश भोजने+णिनिः ।) पेचकः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ नखभक्षकमात्रे, त्रि ॥

नखी, स्त्री, (नख+गौरादित्वात् ङीष् ।) नख-नामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३० ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"करजाख्यश्चाश्वखुरो नखो व्याघ्रनखो नखी ॥")

नखी, [न्] पुं, (नखमस्त्यस्येति । नख+इनिः ।) सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विदारणक्षम-नखयुक्तपशुमात्रम् । यथा, चाणक्ये । २७ ।
"नखिनाञ्च नदीनाञ्च शृङ्गिणां शस्त्रपाणिनाम् ।
विश्वासो नैव कर्त्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥"

नगः, पुं, (न गच्छतीति । न+गम्+डः । यद्वा, दह्यते इति । दह+"दहेर्गो लोपो दश्च नः ।" उणां । ५ । ६१ । इति गः । धातोरन्त्यलोपः । दस्य च नः ।) पर्व्वतः । (यथा, कुमारे । ७ । ७२ ।
"नवे दुकूले च नगोपनीतं
प्रत्यग्रहीत् सर्व्वममन्त्रवर्ज्जम् ॥")
वृक्षः । इत्यमरः । ३ । ३ । १६ ॥ (यथा, महा-भारते । १ । ४३ । ६ ।
"तं दृष्ट्वा स नगं नागः काश्यपं पुनरब्रवीत् ।
कुरु यत्नं द्विजश्रेष्ठ ! जीवयैनं वनस्पतिम् ॥"
स्थावरमात्रम् । यथा, विष्णुपुराणे । १ । ५ । ६ ।
"मुख्या नगा यतश्चोक्ता मुख्यसर्गस्ततस्त्वयम् ।"
"नगाः स्थावराः ।" इति तट्टीकायां स्वामी ॥)

नगजः, पुं, (नगे पर्व्वते जायते इति । जन + डः ।) हस्ती । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ पर्व्वतजातवस्तुमात्रे, त्रि ॥

नगजा, स्त्री, (नगे जायते या । जन + डः । टाप् ।) क्षुद्रपाषाणभेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

नगणा, स्त्री, (नास्ति गणो यस्याः ।) लताविशेषः । नयाफट्की इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पारावतपदी २ पिण्या ३ स्फुटबन्धनी ४ ज्योतिष्मती ५ पूतितैला ६ इङ्गुदी ७ । इति रत्नमाला ॥

नगनन्दिनी, स्त्री, (नगस्य हिमालयस्य नन्दिनी ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥

नगपतिः, पुं, (नगानां पतिः ।) हिमालयपर्व्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (नगानां ओषधीनां पतिः ।) चन्द्रः ॥

नगभित्, पुं, (नगं भिनत्तीति । भिद् + क्विप् ।) पाषाणभेदनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ इन्द्रश्च ॥

नगभूः, पुं, (नगे भूरुत्पत्तिर्यस्य ।) क्षुद्रपाषाणभेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ पर्व्वतजाते, त्रि ॥

नगरं, क्ली, नगा इव प्रासादादयः सन्ति यत्र । ("नगपांसुपाण्डुभ्यश्च ।" ५ । २ । १०७ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या रः ।) बहुलोकवासस्थानम् । शहर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पूः २ पुरी ३ पुरिः ४ पुरम् ५ नगरी ६ पत्तनम् ७ पट्टनम् ८ पट्टनी ९ पुटभेदनम् १० पटभेदनम् ११ स्थानीयम् १२ निगमः १३ इत्यमरभरतौ ॥ कटकम् १४ पट्टम् १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ केचित्तु नगरपत्तनस्थानीयानां भेदमाहुः । तत्र पुरादित्रयं पुरे । पत्तनादिद्वयं पत्तने । स्थानीयादिद्वयं स्थानीये । इति मन्यन्ते । यत्राष्टशतग्रामीयव्यवहारस्थानं मध्यवर्त्ति तत् नगरम् । यत्र राजा तत्परिचारकाश्च तिष्ठन्ति तत् पत्तनम् । प्राकारादिना दुर्गं योजनविस्तीर्णं नगरं स्थानीयम् । केचित्तु पुरनगरयोरपि भेदमाहुः । बहुग्रामीयव्यवहारस्थानं पुरम् । तत्र प्रधानभूतं नगरम् । इति भरतः ॥ * ॥

अथ नगरनिर्म्माणकालः ।

"स्थिरराशिगते भानौ चन्द्रे च स्थिरभोदये ।
शुद्धे काले दिने चैव नगरं कारयेन्नृपः ॥" * ॥

तस्य लक्षणं भविष्योत्तरे ।

"दीर्घं वा चतुरस्रं वा नगरं कारयेन्नृपः ।
त्र्यस्रं वर्त्तुलं वापि कदाचिदपि कारयेत् ॥
दीर्घं पादैकप्रसरश्चतुरस्रं समोचितम् ।
त्रिभिः पादैः समं त्र्यस्रं वर्त्तुलं वलयाकृति ॥
दीर्घं स्याद्दीर्घकालाय सुखसम्पत्तिहेतवे ।
चतुरस्रं चतुर्वर्गफलाय पृथिवीभुजः ॥
त्र्यस्रं त्रिशक्तिनाशाय वर्त्तुलं बहुरोगकृत् ।
राज्ञः सहस्रैर्दशभी राजहस्त उदाहृतः ॥
राजहस्तैश्च दशभी राजदण्ड उदाहृतः ।
राजदण्डैश्च दशभी राजच्छत्रमुदाहृतम् ॥
राजच्छत्रैश्च दशभी राजकाण्ड उदाहृतः ।
राजकाण्डैश्च दशभी राजपुरुष उच्यते ॥
राजधानी तु कथिता दशभी राजपुरुषैः ।
राजधानी दशगुणा राजक्षेत्रमुदाहृतम् ॥
सप्तैव परिमाणानि प्रोक्तानि पुरपत्तने ।
भयत्राभोगसम्पत्तिमत्त्रकीर्त्तिसुखार्थिनाम् ।
राजक्षेत्रेण नृपतिः पुरपत्तनमारभेत् ॥
लक्ष्मीर्जयः क्षमा सौख्यं पश्चलं भङ्ग एकता ।
सम्वृद्धिवित्तं नाशश्च मङ्गलञ्च बलं चयः ।
साम्राज्यं भोगसम्पत्तिरिति षोड़श कीर्त्तिताः ॥
यथार्थसंज्ञा नगरा मुनिना तत्त्ववेदिना ॥"

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

अपि च ।

"नृपावासः पुरी प्रोक्ता विशाम्पुरमपीष्यते ।
एकतो यत्र तु ग्रामो नगरञ्चैकतः स्थितम् ॥
मिश्रन्तु खर्व्वटं नाम नदीगिरिसमाश्रयम् ।
विप्राश्च विप्रभृत्याश्च यत्र चैव वसन्ति हि ॥
स तु ग्राम इति प्रोक्तः शूद्राणां वास एव च ।
पण्यक्रियादिनिपुणैश्चातुर्व्वर्ण्यजनैर्युतम् ॥
अनेकजातिसम्बन्धं नैकशिल्पसमाकुलम् ।
सर्व्वदैवतसम्बन्धं नगरन्त्वभिधीयते ॥"

इति विष्णुपुराणटीकायां श्रीधरस्वामिधृतभृगुवचनम् ॥ * ॥

अन्यच्च ।

"नगरं सर्व्वतोभद्रं कर्त्तव्यं रोधकं हि वा ।
स्वस्तिकं मध्यगं कार्य्यं कुमारीपुरमेव वा ॥
चतुष्पथचतुर्युक्तं सर्व्वकामसुखावहम् ।
छिन्नकर्णं विनाशश्च दुःस्थितं कृशदुर्ब्बलम् ॥
नगरं न प्रशंसन्ति गर्त्तविद्धं विभेदितम् ।
अग्रतः स्वल्पप्रासादं छिन्नप्रायं विदुर्बुधाः ॥
हिसुखं कर्णहीनन्तु कृशमध्यं कृशं विदुः ।
दुःस्थितं निम्नयाम्यन्तु नैर्ऋतं धनदुर्ब्बलम् ॥
सौम्यं सर्व्वसुखाह्लादपूरितं वारुणं वशम् ।
याम्यमायुःप्रदं पूर्णनगरं प्रीतिवर्द्धनम् ॥
ईशवासवसंपूर्णं सर्व्वारोग्यसुखप्रदम् ।
मध्यश्चतुष्पथोपेतं न च तं पीड़येत् क्वचित् ॥
ब्रह्मस्थानं हि तं विप्र शिवस्तत्र सदा स्थितः ।
चतुर्व्विंशतिनाद्यस्तु हस्तान्यष्टशतं परम् ॥
अत्र मध्यं प्रशंसन्ति ह्रस्वोत्कृष्टविवर्ज्जितम् ।
अथ किष्कुशतान्यष्टौ प्राहुर्मुख्यं निवेशनम् ॥
नगरार्द्धञ्च विष्कम्भं खेटं ग्रामं ततोऽर्द्धतः ।
नगराद्योजनं खेटं खेटाद्ग्रामोऽर्द्धयोजनः ॥
द्विक्रोशं परमा सीमा क्षेत्रसीमा चतुर्द्धनुः ।
विंशद्धनूंषि विस्तीर्णो देशो मार्गस्तु तैः कृतः ॥
विंशद्धनुर्ग्राममार्गः सीमामार्गो दशैव तु ।
धनूंषि दश विस्तीर्णः श्रीमान्राजपथः कृतः ॥
नृवाजिरथनागानामसम्बाधः सुसञ्चरः ।
धनूंषि चैव चत्वारि शाखारथ्यास्तु निर्म्मिताः ॥
त्रिकरास्त्वोपरथ्यास्तु द्विकराप्युपरथ्यिका ।
जङ्घापथश्चतुष्पादस्त्रिपादस्य गृहान्तरम् ॥
वृतीपादस्त्वर्द्धपादः प्राग्वंशपादकः स्मृतः ॥"

इति देवीपुराणम् ॥

नगरकीर्त्तनं, पुं, (नगरे कीर्त्तनं नगरपरिभ्रमणेन हरिनामसंघोषणम् ।) नगरादिभ्रमणकरणकहरिसङ्कीर्त्तनम् । यथा,—

"नाचारो नाधिकारी च न स्थाननियमस्तथा ।
ग्रामे वा नगरे साधुर्व्वने वा कीर्त्तयेद्धरिम् ॥"

इति हरिनाममाहात्म्यम् ॥

नगरघातः, पुं, (नगरं हन्तीति । हन + अण् ।) हस्ती । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

नगरी, स्त्री क्ली, (नगर + ङीष् ।) नगरम् । इत्यमरः । २ । १ । १ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ५ । ६ ।

"प्रीत्या ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ ।
अङ्गेषु नरशार्दूल ! स राजासीत् सपत्नजित् ॥")

नगरीवकः, पुं, (नगर्य्यां वक इव ।) काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नगरोत्था, स्त्री, (नगरादुत्तिष्ठतीति । उत् + स्था + कः । टाप् ।) नगरमुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

नगरौषधिः, स्त्री, (नगरजाता ओषधिः फलपाकान्तत्वात् ।) कदली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

नगाटनः, पुं, (नगे वृक्षे अटति भ्रमतीति । अट + ल्युः ।) वानरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पर्व्वतचारिणि, त्रि ॥)

नगाधिपः, पुं, (नगानां पर्व्वतानामधिपः ।) हिमालयपर्व्वतः । इति जटाधरः ॥

नगाश्रयः, पुं, (नगः पर्व्वतः आश्रय उत्पत्तिस्थानं यस्य ।) हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नगवासिनि, त्रि ॥

नगौकाः, [स्] पुं, (नगो वृक्षः पर्व्वतो वा ओक आश्रयस्थानं यस्य ।) पक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । ३३ ॥ सरभः । सिंहः । इति मेदिनी । से, ५६ ॥ काकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नगरवासिनि, त्रि ॥

नग्नः, त्रि, (नजते स्मेति । ओ नज व्रीडे + अकर्म्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः । "ओदितश्च ।" ८ । २ । ४५ । इति निष्ठातस्य नः ।) विवस्त्रः । नेंटो इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अवासाः २ दिगम्बरः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ३९ ॥ तथा च भृगुः ।

"विकचोऽनुत्तरीयश्च नग्नश्चावस्त्र एव वा ।
श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म्म न नग्नश्चिन्तयेदपि ॥"

विकचः परिधानासंवृतकच्छः । तथा च योगियाज्ञवल्क्यः ।

"परिधानाद्बहिःकच्छा निबद्धा ह्यासुरी भवेत् ॥"

स्मृतिः ।

"वामे पृष्ठे तथा नाभौ कक्षत्रयमुदाहृतम् ।
एभिः कक्षैः परीधत्ते यो विप्रः स शुचिः स्मृतः ॥"

बौधायनः ।

"नाभौ धृतश्च यद्वस्त्रमाच्छादयति जानुनी ।
अन्तरीयं प्रशस्तं तदाच्छन्नमुभयोस्तयोः ॥"

आचारचन्द्रिकायाम् ।

"द्विकच्छः कच्छशेषश्च मुक्तकच्छस्तथैव च ।
एकवासा अवासाश्च नग्नः पञ्चविधः स्मृतः ॥"

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

"न नग्नां स्त्रियमीक्षेत पुरुषं वा कदाचन ।
न च मूत्रं पुरीषं वा न वै संसृष्टमैथुनम् ॥

नोच्छिष्टः संविशेन्नित्यं न नग्नः स्नानमाचरेत् ।
न गच्छेन्न पठेद्वापि न चैव स्वशिरः स्पृशेत् ॥"
इति कूर्म्मपुराणे उपरिभागे १५ अध्यायः ॥
पारिभाषिकनग्ना यथा,—
"येषां कुले न वेदोऽस्ति न शास्त्रं नैव च व्रतम् ।
ते नग्नाः कीर्त्तिताः सद्भिस्तेषामन्नं विगर्हितम् ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्यायः ॥
"ऋगयजुःसामसंज्ञेयं त्रयी वर्णावृतिर्द्विज ! ।
एतामुज्झति यो मोहात् स नग्नः पातकी स्मृतः ॥
यस्तु संत्यज्य गार्हस्थ्यं वानप्रस्थो न जायते ।
परिव्राड़पि मैत्रेय ! स नग्नः पापकृन्नरः ॥"
इति विष्णुपुराणे १८ अध्यायः ॥

नग्नः, पुं, (नज + क्तः । निष्ठातस्य नः ।) वन्दी । (यथा, नैषधे । १६ । २१ ।
"रतिरतिपतिद्वैतश्रीकौ धुरं विभ्रमस्तरां
प्रियवचसि यन्नग्नाचार्य्या वदामतमां ततः ॥")
क्षपणकः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ शेषस्य पर्य्यायः । नग्नाटकः २ निर्ग्रन्थकः ३ भदन्तः ४ दिगम्बरकः ५ । इति हारावली । ११५ ॥

नग्नकः पुं, (नग्न एव । स्वार्थे कन् ।) नग्नः । नजते लज्जते इति नग्नकः ओ नज व्री ह्रियि इत्यस्मात् क्तः सुखाद्योदिदिति नः मनीषादित्वात् जस्य गः स्वार्थे कः । इति व्याकरणम् ॥

नग्नजित्, पुं, राजविशेषः । स च श्रीकृष्णपत्न्या नाग्नजित्या जनकः । यथा, श्रीभागवते । १० । ५८ । २३ ।
"नग्नजिन्नाम कौशल्य आसीद्राजातिधार्म्मिकः ।
तस्य सत्याभवत् कन्या देवी नाग्नजिती नृप ! ॥"

नग्नहु, [ऊ] क्ली, (नग्नं ह्वयति स्पर्द्धते अनेनेति । ह्वे + करणे क्विप् ।) नग्नहूः । इति भरतधृतामरमाला ॥ (बाहुलकात्कुप्रत्यये कृते पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।१६।१४।
"आतिथ्यरूपं मासरं महावीरस्य नग्नहुः ॥"
"सर्जत्वक्त्रिफलाशुण्ठीपुनर्नवाचतुर्जातकपिप्पली-गजपिप्पलीवंशावकाहहच्छत्राचित्रकेन्द्रवारुण्य-श्वगन्धाधान्यकयवानीजीरकद्वयहरिद्राद्वयविरूढ़यवव्रीहय एकीकृता नग्नहुः ॥" इति । १६ । १ । मल्लटीकायां वेददीपः ॥)

नग्नहूः, पुं, (नग्नं ह्वयति स्पर्द्धते येनेति । ह्वे + क्विप् ।) नानाद्रव्यकृतसुराबीजम् । वाखर इति ख्यातम् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । किण्वम् २ इत्यमरः । २ । १० । ४२ ॥ कण्वम् ३ नग्नहु ४ इति तट्टीका ॥

नग्ना, स्त्री, (नग्न + टाप् ।) विवस्त्रा नारी । तत्पर्य्यायः । कोट्टवी २ कोटवी ३ नग्निका ४ नग्नयोषित् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (अनुद्भिन्नकुचा कन्या । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २१७ ।
"ऋतुमत्यान्तु तिष्ठन्त्यां स्वेच्छादानन्तु दीयते ।
तस्मादुद्वाहयेत् नग्नां मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥")

नग्नाटः, पुं, (नग्नः सन् अटतीति । अट् + अच् ।) दिगम्बरः । इति हलायुधः ॥

नग्नाटकः, पुं, (नग्नाट एव । स्वार्थे कन् ।) दिगम्बरयोगी । इति हारावली । ११५ ॥

नग्निका, स्त्री, (नग्नैव । स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) विवस्त्रा । तत्पर्य्यायः । कोट्टवी २ कोटवी ३ कोटरी ४ । अप्राप्तरजस्का । तत्पर्य्यायः । गौरी २ अनागतार्त्तवा ३ । इत्यमरस्तट्टीका च । गौरिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (अजातकुचा कन्या । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २१३ ।
"अव्यञ्जना भवेत् कन्या कुचहीना तु नग्निका ॥")

नङ्गः, पुं, (नं नतिं गच्छतीति । गम + ड: । बाहुलकात् नुम् ।) जारः । इति जटाधरः ॥ नां इति भाषा ॥

नज, ओ ई ङ ह्रियि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् । ईदित्वात् निष्ठायामनिट् ।) ओ ई, नग्नः । ङ, नजते । ह्रियि लज्जायाम् । इति दुर्गादासः ॥

नञ्, व्य, अभावसंज्ञकम् । समासे स्थितस्यास्य स्थाने स्वरे परेऽन् व्यञ्जने परे अकारो विकल्पेन भवति । यथा । अनन्तः नान्तः । अच्युतः नच्युतः । अस्यार्थाः षट् । सादृश्यम् १ यथा अब्राह्मणः ॥ अभावः २ यथा अपापम् ॥ अन्यत्वम् ३ यथा अघटः पटः ॥ अल्पत्वम् ४ यथा अनुदरी कन्या ॥ अप्राशस्त्यम् ५ यथा अकेशी ॥ विरोधः ६ यथा असुरः । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ यथा, मेदिनी ।
"नञभावे निषेधे च स्वरूपार्थेऽप्यतिक्रमे ।
ईषदर्थे च सादृश्ये तद्विरुद्धतदन्ययोः ॥"
नकारश्च ॥

नट, नृत्ये । हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-नृत्ये अकं-हिंसे सकं-सेट् ।) नटति । इति दुर्गादासः ॥

नट, क भ्रंशे । त्विषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) भ्रंशोऽधःपतनम् । सान्दनार्थोऽयमिति रामः । क, नाटयति । इति दुर्गादासः ॥

नट, म वृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) म, प्रणटयति । इति दुर्गादासः ॥

नटः, पुं, (नमतीति । नम + "जनिदाच्युसिति ।" उणां ४ । १०४ । इति डटः ।) शोणाकवृक्षः । (नटति नृत्यतीति । नट + अच् । यद्वा, नमतीति । नम + डटः ।) नर्त्तकः । नेटुया इति भाषा । (यथा, देवीभागवते । १ । ७ । ४२ ।
"तं क्रीड़से निजविनिर्म्मितमोहजाले
नाट्यो यथा विहरते स्वकृते नटो वै ॥")
तत्पर्य्यायः । शैलाली २ शैलूषः ३ जायाजीवः ४ कृशाश्वी ५ भरतः ६ । इत्यमरः । २ । १० । १२ ॥ सर्व्ववेशी ७ भरतपुत्त्रकः ८ धात्रीपुत्त्रः ९ रङ्गजीवः १० रङ्गावतारकः ११ । इति हेमचन्द्रः । २ । २४२ ॥ अशोकवृक्षः । इति मेदिनी । टे, २० ॥ किण्कुपर्व्वा । इति जटाधरः ॥ नल इति भाषा ॥ (मदनफलम् ।

तत्पर्य्यायो यथा,—
"मदनश्छर्द्दनः पिण्डी नटः पिण्डीतकस्तथा ।
करहाटो मरुवकः शल्यको विषपुष्पकः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ अशोकः । अस्य पर्य्यायो यथा,—
"अशोको हेमपुष्पश्च वञ्जुलस्ताम्रपल्लवः ।
कङ्केलिः पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा ॥")
वर्णसङ्करजातिविशेषः । यथा, पराशरपद्धतौ ।
"शौचिक्यां शौण्डिकाज्जातो नटो वरुड़ एव च ।"
व्रात्यायां क्षत्त्रियाज्जातः । (यथा, मनुः ।१०।२२।
"झल्लो मल्लश्च राजन्यात् व्रात्यान्निच्छिविरेव च ।
नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड़ एव च ॥")
हनूमन्मते दीपकरागस्य रागिणी । अस्या जातिः संपूर्णा । ग्रहं षड़्जस्वरः । ग्रीष्मर्त्तौ दिवसान्तो गानसमयः । रागमालायामस्याः स्वरूपं रक्तवर्णा नारी नवयौवना सालङ्कृता अश्वारूढ़ा पुरुषवत् परिहितवसना निष्कोषकरवालं धृत्वा शत्रूनाक्रममाणा । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥ नारदपुराणमते श्रीरागस्य पुत्त्रः ॥

नटनं, क्ली, (नट + भावे ल्युट् ।) नृत्यम् । इत्यमरः ।१।७।१० ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २३७ ।
"किं गाण्डीवस्फुरगुरुघनास्फालनक्रूरपाणि-
र्नासील्लीलानटनविलसन्मेखली सव्यसाची ॥")

नटनारायणः, पुं, (नटानां नारायण इव ।) रागविशेषः । हनूमन्मते मेघरागस्य तृतीयपुत्त्रः । भरतमते दीपकरागस्य तृतीयपुत्त्रः । सोमेश्वरमते कल्लिनाथमते च षड़्रागाणां शेषरागः । तस्य भार्य्याः षट् । यथा, चौटकी १ त्रिभङ्गी २ पूर्व्वी ३ गान्धारी ४ वराभा ५ सिन्धुमल्लारी ६ । सोमेश्वरमते तस्य रागिण्यो यथा । कामदा १ कल्याणी २ आभीरी ३ नाटकी ४ सारङ्गी ५ नटहम्मीरी ६ । रागिणीभिः सहास्य हिमर्त्तौ गानसमयः । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

नटभूषणं, क्ली, (नटानां भूषणं मण्डनं यस्मात् ।) हरितालम् । इति रत्नमाला ॥

नटमण्डनं, क्ली, (नटानां मण्डनं यस्मात् ।) हरितालम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२५ ॥

नटवरः, पुं, (नटेषु वरः श्रेष्ठः ।) नटश्रेष्ठः । यथा,
"बर्हापीड़ं नटवरवपुः कर्णयोः कर्णिकारम् ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥

नटसंज्ञकः, पुं, (नटस्य संज्ञा संज्ञा यस्य । कप् ।) गोदन्ताख्यहरितालम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (स्वार्थे कन्) नटश्च ॥

नटान्तिका, स्त्री, (अन्तयति नाशयतीति । अन्त + ण्वुल् + टापि अत इत्वम् । नटस्य नटकार्य्यस्य अन्तिका ।) लज्जा । इति हारावली । १५३ ॥

नटी, स्त्री, (नटति शोभते इति । नट् + अच् । ङीष् ।) नलीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ।२ । ४ । १२९ ॥ (नटति नृत्यतीति । नट् + अच् । ङीष् ।) वेश्या । इति शब्दरत्नावली ॥ नटपत्नी च ॥ (यथा, भागवते । ८ । ८ । १२ ।

"जगुर्भद्राणि गन्धर्वा नटाश्च ननृतुर्जगुः ॥"
इयं हि पञ्चमकारपूज्यकुलनायिकान्तर्गता । यथा, तन्त्रसारे ।
"नटी कापालिनी वेश्या रजकी नापिताङ्गना ।
ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका ।
मालाकारस्य कन्या च नव कन्याः प्रकीर्त्तिताः ॥")

नटेश्वरः, पुं, (नटानामीश्वरः । नृत्यप्रियत्वात् तथात्वम् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ।२।११२ ॥

नड, क भ्रंशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) क, नाडयति । भ्रंशोऽधःपतनम् । इति दुर्गादासः ॥

नडः, पुं, (नलतीति । नल+अच् । लस्य डत्वम् ।) नलतृणम् । इत्यमरः । २ । ४ । १६५ ॥ (यथा, वेदे । ६ । १३८ । ५ ।
"यथा नडं कशिपुने स्त्रियो भिन्दन्त्यश्मना ॥") जातिभेदः । इति पुंनपुंसकसंग्रहटीकायां मथुअथर्व्वरेशः ॥

नडकीयः, त्रि, (नडाः सन्त्यत्र । नड+"नडादीनां कुक् च ।" ४ । २ । ९१ । इति छः कुगागमश्च ।) नलसमूहदेशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २० ॥

नडप्रायः, त्रि, (नडः प्रायेण यत्र ।) नलबहुलदेशः । तत्पर्य्यायः । नडकीयः २ नड्वान् ३ नड्वलः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २० ॥

नडमीनः, पुं, (नलस्थितो मीनः । लस्य डत्वम् ।) चिलिचिममत्स्यः । नलमीन इत्यमरदर्शनात् डलयोरैक्यम् ॥

नडसंहतिः, स्त्री, (नडानां संहतिः समूहः ।) नडसमूहः । तत्पर्य्यायः । नड्या २ । इत्यमरः । २ । ५ । १६८ ॥ नडसञ्चयः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

नडहः, त्रि, (नडं अपरिस्कृतस्थानं हन्तीति । हन+डः ।) कान्तः । ललितः । इति भूरिप्रयोगः ॥

नड्या, स्त्री, (नडानां समूहः । "पाशादिभ्यो यः ।" ४ । २ । ४९ । इति यः ।) नडसमूहः । इत्यमरः । २ । ५ । १६८ ॥

नड्वलः, त्रि, (नडाः सन्त्यत्र । नड+"नडशादात् ड्वलच् ।" ४ । २ । ८८ । इति ड्वलच् ।) नलबहुलदेशः । इत्यमरः । २ । १ । ६ ॥ (यथा, रघुः । १८ । ५ ।
"यो नड्वलानीव गजः परेषां
बलान्यमृद्नान्नलिनाभवक्त्रः ॥")

नड्वान्, [त्] त्रि, (नडाः सन्त्यत्र । नड+"कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् ।" ४ । २ । ८७ । इति ड्मतुप् । डित्वात् टिलोपः । मस्य वः ।) नलबहुलदेशः । इत्यमरः । २ । १ । ६ ॥

नडाभूः, स्त्री, कुट्टिमः । इति भूरिप्रयोगः ॥

नतं, क्ली, (नम+क्तः ।) तगरपादी । तगरमूलम् । इति मेदिनी । ते, २९ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"कालानुसारिवावक्रं तगरं कुटिलं शठम् ।
महोरगं नतं जिह्मं दीनं तगरपादिकम् ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

नतः, पुं, (नमति स्मेति । नम+क्तः ।) जन्मनाडिकाविशेषः । तद्यथा,—
"असत्कृतकर्म्मणा येन यान्ति दृक्तुल्यतां दिवि ।
नतोन्नतौ ततः साध्यौ भावाः खेटबलानि षट् ॥
दिनार्द्धान्तरिता जन्मनाडिका नतनाडिका ।
पूर्ब्बापरार्द्धे जातस्य प्राक्पराख्या दिने भवेत् ॥
रात्रेर्गतघटीशेषघटीदिनार्द्धसंयुता ।
परपूर्ब्बाभिधा ज्ञेया रजन्यां नतनाडिका ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

नतः, त्रि, (नम+क्तः ।) कुटिलः । नम्रः । इति मेदिनी । ते, २९ ॥ (यथा, हरिवंशे । २०१ । ३६ ।
"पतन्ति युगपत् सर्व्वे पादयोर्मूर्द्धभिर्नताः ॥")

नतद्रुमः, पुं, (नतो द्रुमः ।) लताशालः । इति रत्नमाला ॥

नतनासिकः, त्रि, (नता नासिका यस्य ।) अल्पनासिकायुक्तः । खाँदा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अवटीटः २ अवनाटः ३ अवभ्रटः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ४५ ॥

नताङ्गी, स्त्री, (नतमङ्गमस्याः । ङीष् ।) नारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नतिः, स्त्री, (नम+भावे क्तिन् ।) नमनम् । नम्रता । यथा,—
"नीतिर्भूमिभुजां नतिर्गुणवतां ह्रीरङ्गनानां धृतिर्दम्पत्योः शिशवो गृहस्य कविता बुद्धेः प्रसादो गिराम् ।
लावण्यं वपुषः स्मृतिः सुमनसः शान्तिर्द्विजस्य क्षमा
शक्तस्य द्रविणं गृहाश्रमवतां स्वास्थ्यं सतां मण्डनम् ॥"
इति नवरत्नम् ॥
(नतिलक्षणादिकन्तु नमस्कारशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

नद, टु इ संवृधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) टु, नन्दथुः । इ, नन्द्यते । संवृधि आनन्दयुक्तभावे । ननन्द पारिप्लवनेत्रया नृपः । नन्दते च कुलं पुंसाम् । इति गणकृतानित्यत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

नदः, पुं, (नदति प्रवाहवेगेन शब्दायते इति । नद+अच् ।) पुंवाचकाकृत्रिमखातावच्छिन्नजलप्रवाहः । (यथा, मनुः । ६ । ९० ।
"यथा नदीनदाः सर्व्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।
तथैवाश्रमिनः सर्व्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥")
स च सिन्धुभैरवशोणदामोदरब्रह्मपुत्रादिः । तत्पर्य्यायः । पुनर्व्वहः २ भिदः ३ उदः ४ सरस्वान् ५ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५६ ॥
"अष्टषष्टिस्तु तीर्थानि नदाश्च दशकोटयः ॥"
इति पाद्मे भूखण्डे ८५ अध्यायः ॥

नदथुः, पुं, (नदतीति । नद+"अथुङ् नदेश्च ।" उणां ३ । ५२ । इति अथुङ् ।) मेघः । इत्यमादिकोषः ॥ (यथा ऋग्वेदे । ८ । २१ । १४ ।
"यदा कृणोषि नदनुं समूहस्यादित् पितेव
हूयसे ॥")
सिंहः । इति शब्दमाला ॥ (नद+भावे अनुङ् । शब्दः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । १८ । २ ।
"स युध्मः सत्वा खजकृत्समद्वा
तुविम्रक्षो नदनुमाँ ऋजीषी ॥")

नदी, स्त्री, (नदतीति । नद+अच् । पचादिगणे नदट् इति निर्द्देशात् टिड्ढेति ङीप् ।) अष्टसहस्रधनुरन्यूनयाप्ततोया । सा च गङ्गायमुनासरस्वतीकावेरीगोदावरीप्रभृतिः । तस्या लक्षणमाह छन्दोगपरिशिष्टम् ।
"धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।
न ता नदीशब्दवहा गर्त्तास्ताः परिकीर्त्तिताः ॥"
इति तिथितत्त्वम् ॥
तत्पर्य्यायः । सरित् २ तरङ्गिणी ३ शैवलिनी ४ तटिनी ५ ह्रदिनी ६ धुनी ७ स्रोतस्वती ८ द्वीपवती ९ स्रवन्ती १० निम्नगा ११ आपगा १२ । इत्यमरः ।१ ।१० ।३० ॥ ह्रादिनी १३ धुनिः १४ स्रोतस्विनी १५ स्रोतोवहा १६ सागरगामिनी १७ अपगा १८ । इति भरतः ॥ निर्झरिणी १९ सरस्वती २० समुद्रगा २१ कूलङ्कषा २२ कूलवती २३ शैवालिनी २४ सिन्धुः २५ समुद्रकान्ता २६ सागरगा २७ कर्षा २८ रोधोवती २९ वाहिनी ३० । तज्जलगुणाः । स्वच्छत्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् । रुच्यत्वम् । तृष्णापहत्वम् । पथ्यत्वम् । मधुरत्वम् । ईषदुष्णत्वञ्च ॥ * ॥
"सर्व्वा गुर्व्वी प्राङ्मुखी वाहिनी स्या-
ल्लघ्वी पश्चाद्वाहिनी निश्चयेन ।
देशे देशे तद्गुणा सा विशेषा-
न्नैषा धत्ते गौरवं लाघवञ्च ॥
प्रायो मृदुवहा गुर्व्वी लघ्व्यः शीघ्रवहाः स्मृताः ।
नद्यः पाषाणसिकतावाहिन्यो विमलोदकाः ॥
हिमवत्प्रभवा याश्च जलं तास्वमृतोपमम् ॥
विन्ध्यात् प्राची प्राच्यवाची प्रतीची
या चोदीची स्यान्नदी सा क्रमेण ।
वातारोग्यं श्लेष्मपित्तार्त्तिलोपं
पित्तोद्रेकं पथ्यपाकञ्च धत्ते ॥
पारिपात्रभवा याश्च विन्ध्याख्यप्रभवाश्च याः ।
शिरोहृद्रोगकुष्ठानां ता हेतुः श्लीपदस्य च ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा च ।
"तथा प्राच्यां गमाश्चान्याः पश्चिमानुगमास्तथा ।"
"ससैकता सपाषाणा द्विविधा चाम्बुवाहिनी ।
एवं चतुर्व्विधा नद्यो वातपित्तकफात्मिकाः ॥
सदावहायास्त्वनवद्यसूर्या
मरुत्कफानां शमनञ्च तस्याः ।
नीरं वसन्ते हितकृद्विशेषात्
नदीभवं नैव हिमागमे च ॥
घनविमलशिलानां स्फालनाज्जातफेनं
बहुलसजलवीचिच्छन्नसंक्षोभहृद्यम् ।

नगु लघु च सुशीतं नैव चोष्णं घनञ्च
हरति पवनपित्तं श्लेष्मकृद्दारि सम्यक् ॥
इति पाषाणनदीवारिगुणाः ॥ * ॥
सुघनविमलतोयं सैकतायाः प्रवाहं
न च भवति लघुत्वं श्लेष्मकृद्धन्ति पित्तम् ।
भवति मधुरमेवं किञ्चिदुष्णं कषायं
भवति च सुखकृत्तच्छोषमूर्च्छां निहन्ति ॥
इति सवालुकानदीवारिगुणाः ॥*॥
हिमवत्प्रभवा नद्यः पुण्या देवर्षिसेविताः ।
घनपाषाणसिकतावाहिन्यो विमलोदकाः ॥
हन्ति वातकफं तोयं श्रमशोषविनाशनम् ।
किञ्चित् करोति वा पित्तं त्रिदोषशमनञ्जलम् ॥
मलयप्रभवा नद्यः शीततोयामृतोपमाः ।
हन्ति वातञ्च पित्तञ्च भ्रमशोषश्रमापहम् ॥
गङ्गा सरस्वती शोनं यमुना सरयुः सची ।
वेणा इरावती नीला उत्तरात् पूर्ब्ववाहिनी ॥
हिमवत्प्रभवा ह्येता हिमसम्भवशीतलाः ।
समाः सर्व्वगुणैर्नद्यो वातश्लेष्महरा नृणाम् ॥
आसां नवशतैर्युक्ता गङ्गा पूर्ब्वसमुद्रगा ।
तथा चर्म्मन्वती वेत्रवती पारावती तथा ॥
सिप्रा महाप्रदीप्ता च ऋषिकुल्या पयस्विनी ।
शैवन्ती शैवलिन्यश्च सिन्धुयुक्ताः समुद्रगाः ॥
वातपित्तहरं नीरं त्रिदोषघ्नमतःपरम् ।
श्रमग्लानिहरं वृष्यं उत्तराशानुगामिनी ॥
इति नद्य उत्तरानुगाः ॥ * ॥
तापी तापा च गोलोमी गोमती शालिता मही ।
सरस्वतीयुता नद्यो नर्म्मदा पश्चिमानुगाः ॥
आसां जलं घनं शीतं पित्तघ्नं कफकृत्तथा ।
वातदोषहरं हृद्यं कण्डूकुष्ठविनाशनम् ॥
पश्चिमाद्रिसमुद्भूता गौतमी पुण्यभावना ।
अस्याः शीतं जलं वापि कफवातविकारकृत् ॥
पित्तप्रशमनं बल्यं मूत्रदोषविकारहृत् ।
पुण्या पयस्विनी वेता प्रणीता च वरानना ॥
द्रोणा गोवर्द्धनी चान्या गौतम्यानुगता इमाः ।
आसां जलं घनं नातिवातश्लेष्मविकारहृत् ॥
पूर्ब्बसागरगाश्चैव नद्यो नवशतैर्युताः ॥
कावेरी वीरकान्ता च भीमा चैव पयोष्णिका ।
विभावरी विशाला च गौरीदा मदनस्वसा ॥
पार्ब्बती चापरा नद्यो दक्षिणाद्रिगमा हिमाः ।
प्रत्येकशो न सेवेत युक्तायाश्च पृथक् पृथक् ॥
सर्व्वासां परिसङ्ख्या च शतानाञ्चैकविंशतिः ।
क्रोशं क्रोशं भवेत् कुल्या योजने योजने नदी ॥
योजनद्वयतो ज्ञेया महानीरा बुधैर्नदी ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
"पश्चिमोदधिगाः शीघ्रवहा याश्चामलोदकाः ।
पथ्याः समासात्ता नद्यो विपरीतास्त्वतोऽन्यथा ।
उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः ॥
हिमवन्मलयोद्भूताः पथ्यास्ता एव च स्थिराः ।
कृमिश्लीपदहृत्कण्ठशिरोरोगान् प्रकुर्व्वते ॥
प्राच्यावन्त्या परान्तोत्था दुर्नामान्यमहेन्द्रजाः ।
उदरश्लीपदातङ्कान् सह्यविन्ध्योद्भवाः पुनः ॥
कुष्ठपाण्डुशिरोरोगान् दोषघ्नाः पारिपात्रजाः ।

नदी

बलपौरुषकारिण्यः:—————————— ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
"तत्र नद्यः पश्चिमाभिमुखाः पथ्या लघूदकत्वात् ।
पूर्ब्वाभिमुखास्तु न प्रशस्यन्ते गुरूदकत्वात् ।
दक्षिणाभिमुखा नातिदोषलाः साधारणत्वात् ।"
"प्रायेण नद्यो मरुषु सतिक्ता लवणान्विताः ।
ईषत्कषाया मधुरा लघुपाका बले हिताः ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥
"वसुधा कीटसर्पाखुमलसन्दूषितोदकाः ।
वर्षाजलवहा नद्यः सर्व्वदोषसमीरणाः ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)

भारतवर्षे नद्यो यथा । गङ्गा सिन्धुः सरस्वती शतद्रुः वितस्ता विपाशा चन्द्रभागा सरयूः यमुना इरावती देविका कुहूः गोमती धूतपापा बाहुदा दृषद्वती कौशिकी निस्वीरा गण्डकी चक्षुष्मती लोहिता । इत्येता हिमवत्पादनिर्गताः ॥ वेदस्मृती वेदवती सिन्धुः अपर्णा चन्दना सदाचरा रोहिपारा चर्म्मण्वती विदिशा वेत्रवती वयन्ती । इत्येताः पारिपात्रोद्भवाः ॥ शोणा ज्योतीरथा नर्म्मदा सुरसा मन्दाकिनी दशार्णा चित्रकूटा तमसा पिप्पला करतोया पिशाचिका चित्रोत्पला विशाला वञ्जुका वालुका वाहिनी शुक्तिमती विरजा पङ्किनी रिवी । इत्येता ऋक्षप्रसूताः ॥ मणिजाला शुभा तापी पयोष्णी शीघ्रोदा वेष्णा पाशा वैतरणी वेदी पाला कुमुद्वती तोया दुर्गा अन्त्या गिरा । एता विन्ध्यपादोद्भवाः ॥ गोदावरी भीमरथी कृष्णा वेणा वञ्जुला तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा ब्रह्मकावेरी शतमाला ताम्रपर्णी पुष्यावती उत्पलावती । इत्येता मलयजाः ॥ त्रियामा ऋषिकुल्या इक्षुरा त्रिविदाला मूलिनी वंशवरा महेन्द्रतनया ऋषिका लुषती मन्दगामिनी पलाशिनी । इत्येताः शुक्तिमत्प्रभवाः । एताः प्राधान्येन कुलपर्व्वतनद्यः । शेषाः क्षुद्रनद्यः । इति वराहपुराणम् ॥ * ॥

"कैलासपादसम्भूतं पुण्यं शीतजलं शुभम् ।
मन्दोदकं नाम सरः पयस्तु दधिसन्निभम् ॥
तस्मात् प्रभवति दिव्या नदी मन्दाकिनी शुभा ।
दिव्यञ्च चन्दनन्तत्र तस्यास्तीरे महद्वनम् ॥
प्रागुत्तरेण कैलासात् दिव्यं सौगन्धिकं गिरिम् ।
सर्व्वधातुमयं दिव्यं शवलं पर्व्वतं प्रति ॥
चन्द्रप्रभो नाम गिरिः सशुक्लो रत्नसन्निभः ।
तत्समीपे सरो दिव्यमच्छोदन्नाम विश्रुतम् ॥
तस्मात् प्रभवति दिव्या नदी ह्यच्छोदका शुभा ।
तस्यास्तीरे वनं दिव्यं महच्चैत्ररथं शुभम् ॥
तस्मिन् गिरौ निवसति मणिभद्रः सहानुगः ।
यक्षः सेनापति क्रूरैर्गुह्यकैः परिवारितः ॥
पुण्या मन्दाकिनी चैव नदी ह्यच्छोदका शुभा ।
महीमण्डलमध्ये तु प्रविष्टे ते महोदधिम् ॥
कैलासाद्दक्षिणप्राच्यां शिवं सर्व्वौषधिं गिरिम्
मनःशिलामयं दिव्यं शवलं पर्व्वतं प्रति ॥
लोहितो हेमशृङ्गस्तु गिरिः सूर्य्यप्रभो महान् ।

नदी

तस्य पादे महद्दिव्यं लोहितं सुमहत् सरः ॥
तस्मात् प्रभवति पुण्यो लोहितश्च नदो महान् ।
देवारण्यं विशोकञ्च तस्य तीरे महद्वनम् ॥
तस्मिन् गिरौ निवसति यक्षो मणिधरो बली ।
सौम्यैः सधार्म्मिकैश्चैव गुह्यकैः परिवारितः ॥
कैलासात् पश्चिमोदीच्यां ककुद्मानोषधीगिरिः ।
ककुद्मति च रुद्रस्य उत्पत्तिश्चककुद्मतः ॥
तदञ्जनन्त्रैककुदं शैलं त्रिककुदं प्रति ।
सर्व्वधातुमयस्तत्र सुमहद्वैद्युतो गिरिः ॥
तस्य पादे महद्दिव्यं मानसं सिद्धसेवितम् ।
यस्मात् प्रभवति पुण्या सरयूर्लोकपावनी ॥
कैलासात् पश्चिमामाशां दिव्यः सर्व्वौषधिगिरिः ।
अरुणः पर्व्वतश्रेष्ठो रुक्मधातुविभूषितः ॥
भवस्य दयितः श्रीमान् पर्व्वतो हेमसन्निभः ।
तस्य पादे महद्दिव्यं सरः काञ्चनबालुकम् ॥
तस्य पादात् प्रभवति शैलोदं नाम तत् सरः ।
तस्मात् प्रभवति पुण्या नदी शैलोदका शुभा ॥
सा वङ्क्षुशीतयोर्म्मध्ये प्रविष्टा पश्चिमोदधिम् ।
अभ्युत्तरेण कैलासं शिवं सर्व्वौषधिं गिरिम् ॥
गौरन्तु पर्व्वतश्रेष्ठं हरितालमयं प्रति ।
हिरण्यशृङ्गः सुमहान् दिव्यौषधिमयो गिरिः ॥
तस्य पादे महद्दिव्यं सरः काञ्चनबालुकम् ।
रम्यं बिन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ॥
गङ्गार्थे स तु राजर्षिरुवास बहुलाः समाः ।
तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमन्तु प्रतिष्ठिता ॥
सोमपादात् प्रसूता सा सप्तधा प्रतिभज्यते ।
भवस्य साङ्गे पतिता संरुद्धा योगमायया ॥
ततो विसर्ज्जयामास सप्त स्रोतांसि गङ्गया ।
त्रीणि प्राचीमभिमुखं प्रतीचीं त्रीण्यथैव च ॥
स्रोतांसि त्रिपथायास्तु प्रत्यपद्यन्त सप्तधा ।
नलिनी ह्लादिनी चैव पावनी चैव प्राच्यगा ॥
शीता वङ्क्षुश्च सिन्धुश्च तिस्रस्ता वै प्रतीच्यगाः ।
सप्तमी त्वनुगा तासां दक्षिणेन भगीरथम् ॥
तस्माद्भागीरथी सापि प्रविष्टा दक्षिणोदधिम् ।
सप्तैताः प्लावयन्ति स्म वर्षन्तद्धिममाह्वयम् ॥
प्रसूताः सप्त नद्यस्तु शुभा बिन्दुसरोद्भवाः ।
तान् देशान् प्लावयन्ति स्म म्लेच्छप्रायांश्च सर्व्वशः ॥
सलिलान् कुस्तुरांश्चीनान् वर्व्वरान् यवनान्
खशान् ।
सूतकुलांश्च कुलत्थांश्च अङ्गलौक्यावरांश्च यान् ॥
कृत्वा द्विधा हिमवन्तं प्रविष्टा दक्षिणोदधिम् ।
अथ चीनमरूंश्चैव कालकांश्चैव चूलकान् ॥
तुषारान् वर्व्वरान् कारान् पह्नवान् पारदान्
शकान् ।
एतान् जनपदान् वङ्क्षुः प्लावयन्त्युदधिं गता ॥
वरदान् कूटजांश्चैव गान्धारानौरसान् कुहून् ।
शिवसौरानिन्द्रमरून् वसातीन् समतेजसा ॥
सैन्धवारट्टकावेरान् कुपथान् भीमरौरुकान् ।
शुनामुखांश्चोर्द्धमरून् सिन्धुरेतान्निषेवते ॥
गन्धर्व्वान् किन्नरान् यक्षान् रक्षोविद्याधरोरगान् ।
कलापग्रामकांश्चैव तथा किंपुरुषान्नरान् ॥

किरातांश्च पुलिन्दांश्च कुरून् वै भरतानपि ।
पाञ्चालकौशिकान् मत्स्यान्मागधाङ्गांस्तथैव च ॥
ब्रह्मोत्तरांश्च वङ्गांश्च तामलिप्तांस्तथैव च ।
एतान् जनपदानार्य्यान् गङ्गा तारयते शुभा ॥
ततः प्रतिहता विन्ध्ये प्रविष्टा दक्षिणोदधिम् ।
ततस्तु ह्लादिनी पुण्या प्राचीमभिमुखा ययौ ॥
प्लावयन्त्युपकांश्चैव निषादानपि सर्व्वशः ।
धीवरानृषिकांश्चैव तथा नीलमुखानपि ॥
केकरानेकवर्णांश्च किरातानपि चैव हि ।
कालन्दरान् विवर्णांश्च कुशिकान् स्वर्गभूमिकान् ॥
सा मण्डले समुद्रस्य तिरोभूत्वा तु सर्व्वशः ।
ततस्तु पावनी चैव प्राचीमेव दिशं ययौ ॥
कुपथान् प्लावयन्ती सा इन्द्रद्युम्नसरांस्यपि ।
तथा खरपदान् देशान् वेत्रशङ्कुपथानपि ॥
मध्ये चोज्जानकमरून् कुथप्रावरणानपि ।
इन्द्रद्वीपात् समुद्रं सा प्रविष्टा लवणोदधिम् ॥
ततस्तु पावनी प्रायात् प्राचीमाशां जवेन तु ।
तोमरान् प्लावयन्ती सा हंसमार्गान् समूहकान् ॥
पूर्व्वान् दर्भांश्च सेवन्ती भित्त्वा सा बहुधा गिरिम् ।
कर्णप्रावरणान् प्राप्य गता साम्बसुखानपि ॥
सिकतापर्व्वतमरून् गत्वा विद्याधरान् ययौ ।
वामिमण्डलकोष्ठन्तु सा प्रविष्टा महत् सरः ॥
तासां नद्युपनद्यश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
उपगच्छन्ति ता नद्यो यतो वर्षति वासवः ॥
हेमकूटस्य पृष्ठे तु सर्पाणामुत्सवः स्मृतः ।
सरस्वती प्रभवति तस्मात् ज्योतिष्मती तु या ॥
अवगाहेतोभयतः समुद्रौ पूर्व्वपश्चिमौ ।
सरो विष्णुपदं नाम निषधे पर्व्वतोत्तमे ॥
तस्मात् द्वयं प्रभवति गन्धर्व्वी नकुला च ते ।
मेरोः पार्श्वात् प्रभवति ह्रदश्चन्द्रप्रभो महान् ॥
जम्बुश्चैव नदी पुण्या यस्यां जाम्बुनदं स्मृतम् ।
पयोदस्तु ह्रदो नीलः स शुभः पुण्डरीकवान् ॥
पुण्डरीका पयोदा च तस्माद्वे संप्रसूयते ।
सरस्तु सरसश्चैव स्मृतमुत्तरमानसम् ॥
मृगया च मृगकान्ता च तस्माद संप्रसूयते ।
ह्रदाः कुरुषु विख्याताः पद्ममीनकुलाकुलाः ॥
नाम्ना ते विजया नाम द्वादशोदधिसन्निभाः ।
तेभ्यः शान्ता च माध्वी च द्वे नद्यौ संप्रसूयतः ॥"

इति मत्स्यपुराणे १०१ अध्यायः ॥ * ॥
अथ सिप्रादिसप्तनद्युत्पत्तिकारणम् ।
"एवं विवाह्य विधिवत् सौवर्णे मानसाचले ।
अरुन्धती वशिष्ठस्तु मोदमाप तया सह ॥
तत्र यत् पतितं तोयं मानसाचलकन्दरे ।
विवाहावभृथार्थाय शान्त्यर्थं वसुधाकृतम् ॥
ब्रह्मविष्णुमहादेवपाणिभिः समुदीरितम् ।
तत्तोयं सप्तधा भूत्वा पतितं मानसाचलात् ॥
हेमाद्रेः कन्दरे सानौ सरस्याश्च पृथक् पृथक् ।
तत्तोयं पतितं सिप्रे देवभोग्ये सरोवरे ॥
तेन सिप्रा नदी जाता विष्णुना प्रेरिता क्षितिम् ।
महाकोशीप्रपाते च यदारि पतितन्तु तैः ॥
कौशिकी नाम सा जाता विश्वामित्रावतारिता ।
उमाविवाहे यत् पतितं तोयं तेन महानदी ॥
कावेरी नाम सा जाता तदा कावेरसंस्तुता ।
महाकाले सरःश्रेष्ठे पतितं तज्जलं गिरेः ॥
हिमाद्रेः पार्श्वभागे तु दक्षिणे शम्भुसन्निधौ ।
गोमन्ति नाम तेर्ज्जाता नदी गोमत्युदीरिता ॥
मैनाको नाम यः पुत्त्रः शैलराजस्य च प्रियः ।
यस्तु तस्मिन् समुत्पन्नो मेनकोदरतः पुरा ॥
तत्तत्र पतितं तोयं तस्माज्जाता महानदी ।
देविकाख्या महादेवप्रेरिता सागरं प्रति ॥
तत्तोयं सङ्गतं कुर्थाहंसा वड़वसन्निधौ ।
तेनाभूत् सरयूर्नाम्ना नदी पुण्यतमा शुभा ॥
यान्यम्भांसि महापार्श्वे खाण्डवारण्यसन्निधौ ।
हिमवत्कन्दरे याम्ये इरावद्भ्रदमन्ततः ।
इरावती नाम नदी तैस्तु जाता सरिद्वरा ॥
एताः सर्व्वाः स्नानपानात् सारणैर्ज्जाह्नवी यथा ।
फलं ददति मर्त्यानां दक्षिणोदधिगाः सदा ॥
धर्म्मार्थकाममोक्षाणां बीजभूताः सनातनाः ।
महानद्यस्तु सप्तैताः सर्व्वदा देवभोगदाः ॥
एवं नद्यः सप्त जाताः सदा पुण्यतमोदकाः ।
अरुन्धत्या वशिष्ठस्य विवाहे देवसन्निधौ ॥"

इति कालिकापुराणे २३ अध्यायः ॥ * ॥
नद्यादीनां रूपद्वयं यथा,—
"नद्यश्च पर्व्वताः सर्व्वे द्विरूपाश्च स्वभावतः ।
तोयं नदीनां रूपन्तु शरीरमपरन्तथा ॥
स्थावरं पर्व्वतानान्तु रूपं कायस्तथापरः ।
शुक्तीनामथ कम्बूनां तथैवान्तर्गता तनूः ॥
बहिरस्थिस्वरूपन्तु सर्व्वदैव प्रवर्त्तते ।
एवं जलं स्थावरञ्च नदीपर्व्वतयोस्तथा ॥
अन्तर्व्वसति कायस्तु सततं नोपपद्यते ।
आप्यायते स्थावरेण शरीरं पर्व्वतस्य तु ॥
तथा नदीनां कायस्तु तोयेनाप्याय्यते सदा ।
नदीनां कामरूपित्वं पर्व्वतानान्तथैव च ।
जगत्स्थित्यै पुरा विष्णुः कल्पयामास यत्नतः ॥
तोयहानौ नदीदुःखं जायते सततं द्विजाः ।
विशीर्णे स्थावरे दुःखं जायते गिरिकायगम् ॥"

इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥
तस्या वैदिकपर्य्यायः । अवनयः १ यह्वा २ खाः ३ सीराः ४ स्रोत्याः ५ एन्यः ६ धुनयः ७ रुजानाः ८ वक्षणाः ९ खादोअर्णाः १० रोधचक्राः ११ हरितः १२ सरितः १३ अग्रुवः १४ नभन्वः १५ वध्वः १६ हिरण्यवर्णाः १७ रोहितः १८ ससुतः १९ अर्णाः २० सिन्धवः २१ कुल्याः २२ वर्य्यः २३ उर्व्यः २४ इरावत्यः २५ पार्वत्यः २६ स्रवन्त्यः २७ ऊर्ज्जस्वत्यः २८ पयस्वत्यः २९ सरस्वत्यः ३० तरस्वत्यः ३१ हरस्वत्यः ३२ रोधस्वत्यः ३३ भास्वत्यः ३४ अजिराः ३५ मातरः ३६ नद्यः ३७ । इति सप्तत्रिंशन्नदीनामानि । इति वेदनिघण्टौ । १ । १३ ॥
(चतुर्द्दशाक्षरवृत्तिविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
"ननतजगुरुगैः सप्तयतिर्नदी स्यात् ॥")

नदीकदम्बः, पुं, (नदीनां कदम्बं समूहो यत्र ।) महाश्रावणिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नदीनां कदम्बम् ।) नदीसमूहे, क्ली ॥

नदीकान्तः, पुं, (नदीनां कान्तः पतिः ।) समुद्रः । (नदी कान्ता प्रिया यस्य ।) हिज्जलवृक्षः । सिन्धुवारकः । इति मेदिनी । ते, २०० ॥

नदीकान्ता, स्त्री, (नदी कान्ता यस्याः ।) जम्बुवृक्षः । काकजङ्घौषधिः । इति मेदिनी । ते, २०१ ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"काकजङ्घा नदीकान्ता काकतिक्ता सुलोमशा ।
पारावतपदी दासी काका चापि प्रकीर्त्तिता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) लता । इति हेमचन्द्रः ॥

नदीकूलप्रियः, पुं, (नदीकूलं प्रियं यस्य । नदीकूलजातत्वादस्य तथात्वम् ।) जलवेतसः । इति जटाधरः ॥

नदीजं, क्ली, (नद्या जायते इति । जन+डः ।) स्रोतोऽञ्जनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"स्रोतोऽञ्जनं नदीजञ्च कृष्णं स्रोतोजलाञ्जनम् ॥")

नदीजः, पुं, (नद्या जायते इति । जन+डः ।) अर्ज्जुनवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"धन्वी धनञ्जयः पार्थो नदीजः ककुभोऽर्ज्जुनः ॥")
यावनालशरः । हिज्जलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विटमाक्षिकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२१ ॥ यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । १७ ।
"नदीजशङ्खत्रिकटुकान्यथाञ्जनं
मनःशिला द्वे च निशे यकृद्रसे ॥"
नृपतिविशेषः । यथा, महाभारते । ५ ।४।१६ ।
"सुरारिश्च नदीजश्च कर्णवेष्टश्च पार्थिवः ॥"
भीष्मः । गङ्गागर्भजातत्वात् तथात्वम् । यथा, तत्रैव । ५ । १४८ । ३२ ।
"अयन्तु धर्म्मज्ञतया महात्मा
न राज्यकामो नृवरो नदीजः ॥")

नदीजाते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते ।७।१०२।८ ।
"पार्व्वतीयैर्नदीजैश्च सैन्धवैश्च महाहयैः ॥")

नदीजा, स्त्री, (नद्या जायते या सा । जन+डः+टाप् ।) अग्निमन्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नदीतरस्थानं, क्ली, (नद्यास्तरस्थानमवतरणस्थलम् ।) घट्टः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (नद्या इतरस्थानम् ।) नदीभिन्नस्थानम् ॥

नदीनः, पुं, (नदीनां इनः पतिः ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वरुणः । यथा । अयं नदीन इत्याद्युत्तरनैषधः ॥ (अनेनोर्व्वंशीयस्य सहदेवस्य पुत्त्रः । यथा, हरिवंशे । २९ । ४ ।
"सहदेवस्य धर्म्मात्मा नदीन इति विश्रुतः ।
नदीनस्य जयत्सेनो जयत्सेनस्य सत्कृतिः ॥"
न दीनः इति नञ्समासे दरिद्रभिन्ने, त्रि ॥)

नदीनिष्पावः, पुं, (नदीसम्मुखजातो निष्पावः ।) धान्यभेदः । तत्पर्य्यायः । कटनिष्पावः २ कर्बुरः ३

नदीजः ४ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । अस्रप्रदत्वम् । गुरुत्वम् । वातलत्वम् । कफदत्वम् । रूक्षत्वम् । काषायत्वम् । विषदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नदीमातृकः, त्रि, (नदी मातेव पोषिका यस्य । कप् ।) नद्यम्बुसम्पन्नव्रीहिपालितदेशः । इत्यमरः । २ । १ । १२ ॥

नदीवङ्कः, पुं, (नद्या वङ्कः ।) वङ्कुरः । इति शब्दमाला ॥ वाँक इति भाषा ॥

नदीवटः, पुं, (नदीसमीपजातो वटः ।) वटीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नदीष्णः, त्रि, (नद्यां स्नातीति । स्ना + "सुपि स्थः ।"३।२।४ । इति कः । "निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ।" ८ । ३ । ८९ । इति षत्वम् ।) नद्यवगाहनदक्षः । नदीस्नानकुशलः । इति भट्टिटीकायां पुण्डरीकाक्षः ॥ नदीज्ञः । इति पुरुषोत्तमः ॥ यथा,—

"ततो नदीष्णान् पथिकान् गिरिज्ञान् ॥"

इति भट्टिः ॥

नदीसर्ज्जः, पुं, (नद्याः सर्ज्ज इव । नदीतीरजातत्वादस्य तथात्वम् ।) अर्ज्जुनवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४५ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—

"ककुभोऽर्ज्जुननामाख्यो नदीसर्ज्जश्च कीर्त्तितः ।
इन्द्रद्रुर्वीरवृक्षश्च वीरश्च धवलः स्मृतः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

नदेयी, स्त्री, (नद्यां भवा । "नद्यादिभ्यो ढक् ।" ४।२।९७ । इति ढक् । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) नादेयी । भूमिजम्बुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

नद्धः, त्रि, (नह्यते स्मेति । नह + क्तः ।) बद्धः । (यथा, हरिवंशे । २३२ । १७ ।

"दिव्यैश्च कवचैर्नद्धा दिव्यैश्चैवोच्छ्रितैर्ध्वजैः ॥")

उद्वृत्तः । इति मेदिनी । धे, ६ ॥

नद्ध्री, स्त्री, (नह्यतेऽनया । नह + दाम्नीति ष्ट्रन् । ततो ङीप् ।) चर्म्मरज्जुः । इत्यमरः ।२।१०।३२॥ (यथा, प्रद्युम्नविजये चतुर्थाङ्के ।

"अद्यापि धिग् जनुषि पुत्त्रकलत्रमित्र-
नद्ध्रीवनद्धहृदयो न च तं स्मरामि ॥")

नद्याम्रः, पुं, (नद्या आम्र इव ।) समष्ठिलावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नद्युत्सृष्टः, त्रि, (नद्या उत्सृष्टः ।) नदीकर्त्तृकत्यक्तवस्तु । तद्रूपभूखण्डस्य चर इति चड़ा इति च भाषा ॥ नद्युत्सृष्टा भूमिस्तु यस्याधिकारे जाता तस्यैव भवति । यथा,—

"नद्युत्सृष्टा राजदत्ता यस्य तस्यैव सा मही ।
अन्यथा न भवेल्लाभो नराणां राजदैविकः ॥
क्षयोदयौ जीवनस्य दैवराजवशान्नृणाम् ।
तस्मात् सर्व्वेषु कार्य्येषु तत्कृतं न विचालयेत् ॥"

इति विवादचिन्तामणिविवादरत्नाकरवीरमित्रोदयप्रभृतिग्रन्थधृतवचनम् ॥

ननन्दा, [ऋ] स्त्री, (न नन्दति तुष्यति सेवयापि । नञ् + नन्द + "नञि च नन्देः ।" उणां २ । ९९ । इति ऋन् । केषाञ्चिन्मतेन वृद्धाभावः ।) भर्तृभगिनी । ननद इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । ननान्दा २ नन्दिनी ३ नन्दा ४ पतिस्वसा ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

ननान्दा, [ऋ] स्त्री, (न नन्दति सेवयापि । नन्द + "नञि च नन्देः ।" उणां २ । ९९ । इति ऋन् वृद्धिश्च ।) ननन्दा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ८५ । ४६ ।

"सम्राज्ञी श्वशुरे भव सम्राज्ञी श्वश्र्वां भव ।
ननान्दरि सम्राज्ञी भव सम्राज्ञी अधि देवृषु ॥")

ननु, व्य, (न नुदति प्रेरयतीति । नुद + मितद्र्वादित्वात् डुः ।) प्रश्नः । पृच्छा । अवधारणम् । (यथा, रघुः । १ । ६० ।

"उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे ।
दैवीनां मानुषीणाञ्च प्रतिहर्त्ता त्वमापदाम् ॥")

निश्चयः । (यथा, महाभारते । १३ । ६ । १९ ।

"लोको दैवं समालोक्य उदासीनो भवेन्ननु ॥")

अनुज्ञा । (यथा, शिशुपालवधे । ९ । ६१ ।

"ननु सन्दिशेति सुदृशोदितया
त्रपया न किञ्चन किलाभिदधे ॥")

अनुमतिः । अनुनयः । सान्त्वनम् । आमन्त्रणम् । सम्बोधनम् । (यथा, कुमारे । ४ । ३२ ।

"विधुरां ज्वलनातिसर्ज्जनात्
ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम् ॥")

एषामुदाहरणानि यथा,—

"प्रश्ने नन्वधीयामहे । अवधारणे ननु गच्छामः । अनुज्ञायां सर्व्वेषु न्यायताम् । अनुनये ननु चण्डि ! प्रसीद । आमन्त्रणे ननु चैत्र । विरोधोक्तिः । इत्यमरभरतौ ॥ विनिग्रहः । अनुप्रश्नः । परकृतिः । अधिकारः । सम्भ्रमः । इति मेदिनी । ने, ४४ ॥ आक्षेपः । प्रत्युक्तिः । वाक्यारम्भः । इति हेमचन्द्रः । ६ । १७८ ॥ उत्प्रेक्षालङ्कारव्यञ्जकम् । यथा,—

"मन्ये शङ्के ध्रुवं नूनं किंवा प्रायोऽनुवेद्मि च ।
ननु नाम हि जानामि उत्प्रेक्षाव्यञ्जकानि च ॥"

इति काव्यचन्द्रिका ॥

ननुच, व्य, विरोधोक्तिः । इत्यमरः । ३ । ४ । १४ ॥ ननुचेति समुदितं विरोधवचने ननुशब्दो विरोधोक्तौ चकारात् ननुचेति वा । इति भरतः ॥

नन्दः, पुं, (नन्दतीति । नन्द + पचाद्यच् ।) विष्णुः । यथा । "आनन्दो नन्दनो नन्दः ।" इति महाभारते । १३ । १४९ । ६९ ॥ नरपतिभेदः । स तु महानन्दिसुतः क्षत्रियवंशान्तः । (यथा, भागवते । १२ । १ । ७—११ ।

"महानन्दिसुतो राजन् ! शूद्रागर्भोद्भवो बली ।
महापद्मपतिः कश्चिन्नन्दः क्षत्रविनाशकृत् ।
ततो नृपा भविष्यन्ति शूद्रप्रायास्त्वधार्म्मिकाः ॥
स एकच्छत्रां पृथिवीमनुल्लङ्घितशासनः ।
शासिष्यति महापद्मो द्वितीय इव भार्गवः ॥
तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति सुमाल्यप्रमुखाः सुताः ।
य इमां भोक्ष्यन्ति महीं राजानश्च शतं समाः ॥
नव नन्दान् द्विजः कश्चित् प्रपन्नानुद्धरिष्यति ।
तेषामभावे जगतीं मौर्य्या भोक्ष्यन्ति वै कलौ ॥")

आनन्दः । निधिविशेषः । इति पुराणशब्दरत्नावल्यौ ॥ गोपभेदः । स च श्रीकृष्णपिता । नन्दः पुरा द्रोणनामा वसुरासीत् । यथा,—

"द्रोणो वसूनां प्रवरो धरया सह भार्य्यया ।
करिष्यमाण आदेशान् ब्रह्मणस्तमुवाच ह ॥
जातयोर्नौ महादेवे भुवि विश्वेश्वरे हरौ ।
भक्तिः स्यात् परमा लोके ययाञ्जो दुर्गतिं तरेत् ॥
अस्त्वित्युक्तः स भगवान् व्रजे द्रोणो महायशाः ।
जज्ञे नन्द इति ख्यातो यशोदा सा धराभवत् ॥"

इति श्रीभागवते । १० । ८ । ४८-५० ॥

वेणुविशेषः । यथा,—

"महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽथ जयस्तथा ।
चत्वार उत्तमा वंशा मातङ्गमुनिसम्मताः ॥
दशाङ्गुलो महानन्दो नन्द एकादशाङ्गुलः ॥"

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(मृदङ्गविशेषः । यथा, महाभारते ।७।२२।८५।

"मृदङ्गौ चात्र विपुलौ दिव्यौ नन्दोपनन्दकौ ॥"

स्कन्दस्यानुचरविशेषः । इति महाभारते । ९ । ४५ । ६१ ॥ नागविशेषः । इति महाभारते । ५ । १०३ । १२ ॥ यज्ञेश्वरस्यानुचरविशेषः । यथा, भागवते । ४ । ७ । २२ ।

"दक्षो गृहीतार्हणसादनोत्तमं
यज्ञेश्वरं विश्वसृजां परं गुरुम् ।
सुनन्दनन्दाद्यनुगैर्वृतं मुदा
गृणन् प्रपेदे प्रयतः कृताञ्जलिः ॥"

धृतराष्ट्रस्य पुत्त्राणामन्यतमः । इति महाभारतम् । १ । ६७ । ९६ । मदिरागर्भजातो वसुदेवस्य पुत्त्रविशेषः । इति भागवतम् । ९ । २४ । ४८ ॥ क्रौञ्चद्वीपस्य वर्षपर्व्वतविशेषः । इति भागवतम् । ५ । २० । २१ ॥ स्वनामख्यातो दत्तकमीमांसाग्रन्थप्रणेता । यथा,—

"अभिवन्द्य जगद्वन्द्यपदद्वन्द्वविनायकम् ।
पुत्त्रीकरणमीमांसां कुरुते नन्दपण्डितः ॥")

नन्दकः, पुं, (नन्दयतीति । नन्द + ण्वुल् ।) विष्णुखड्गः । इत्यमरः । १ । १ । ३० ॥ (यथा, हरिवंशे । १२७ । ४४ ।

"रथाङ्गेनाथ शार्ङ्गेण गदया नन्दकेन च ।
प्रहरारुह्य गरुड़ं दृढ़ो भूत्वा जनार्द्दन ! ॥")

भेकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हर्षके कुलपालके च त्रि । इति मेदिनी । के, १०६ ॥ कृष्णपिता आनन्दः । आनन्दकारकश्च ॥ (नागविशेषः इति महाभारतम् । ५ । १०३ । ११ ॥ स्कन्दस्यानुचरविशेषः । इति महाभारतम् । ९ । ४५ । ६६ ॥ धृतराष्ट्रस्य पुत्त्रविशेषः । इति महाभारतम् । १ । १८७ । ३ ॥)

नन्दकिः, स्त्री, पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

नन्दकी, [न्] पुं, (नन्दकः खड्गोऽस्यस्येति । नन्दक + इनिः ।) विष्णुः । यथा,—

"शङ्खभृन्नन्दकी चक्री शार्ङ्गधन्वा गदाधरः ॥"

इति महाभारते शान्तिपर्व्व ॥

नन्दगोपिता, स्त्री, (नन्दाय हर्षाय गोपिता रचिता ।) रास्ना । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(नन्दगोपः अस्या जातः। तारकादित्वात् इतच्।) नन्दगोपजन्मभूम्यादिः॥

नन्दथुः, पुं, (नन्दनमिति। नन्द+"द्वितोऽथुच्।" ३।३।८६। इति अथुच्।) आनन्दः। इति शब्दरत्नावली॥

नन्दनं, क्ली, (नन्दयतीति। नन्द+"नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः।" ३।१।१३४। इति ल्युः।) इन्द्रवनम्। इत्यमरः। १।१।४८॥ (यथा, कुमारे। २।४१।
"अभिज्ञाश्छेदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः॥"
अष्टादशाक्षरवृत्तिविशेषः। अस्य विवरणन्तु छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम्॥ आनन्दः। यथा, महाभारते। २।२५।६।
"स्वस्तिवाच्यार्हतो विप्रान् प्रयाहि भरतर्षभ!।
दुर्हृदामप्रहर्षाय सुहृदां नन्दनाय च॥")
हर्षके, त्रि। इति मेदिनी। ने, ८०॥ (यथा, महाभारते। ३।१४६।५।
"पश्य दिव्यं सुरुचिरं भीम पुष्पमनुत्तमम्।
गन्धसंस्थानसम्पन्नं मनसो मम नन्दनम्॥")

नन्दनः, पुं, (नन्दयतीति। नन्द+ल्युः।) पर्व्वतभेदः। यथा, कालिकापुराणे ७५ अध्याये।
"तीरे तु चन्द्रकुण्डस्य नन्दनो नाम वै गिरिः।
तस्मिन् वसति शक्रस्तु कामाख्यासेवने रतः॥
मत्तभावं समासाद्य सर्व्वदेवेश्वरो हरिः।
सेवितुं त्रिदशेशानीं सततं वर्त्तते नतः॥
चन्द्रकूटस्य तु गिरेर्नन्दनस्य तथा गिरेः।
प्रतिदर्शं तथा चन्द्रं प्रदक्षिणयति त्रिधा॥
चन्द्रकुण्डजले स्नात्वा समारुह्य च नन्दनम्।
आराध्य शक्रं लोकेशं महाफलमवाप्नुयात्॥"
(विषविशेषः। इति हेमचन्द्रः। ४।२६३॥ अचार्य्ये, पुं क्ली, इति वाचस्पतिः॥ यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने २ अध्याये।
"अन्त्रपाचककर्त्तरीयसौरीयककरघाटकरम्भनन्दनवराटकानि सप्त त्वक्सारनिर्य्यासविषाणि॥"
स्कन्दस्यानुचरविशेषः। यथा, महाभारते। ६।४५।३६।
"वर्द्धनं नन्दनञ्चैव सर्व्वविद्याविशारदौ।
स्कन्दाय ददतुः प्रीतावश्विनौ भरतर्षभ!॥"
सिद्धपुरुषविशेषः। यथा, भागवते।४।६।३३।
"स नन्दनाद्यैर्महासिद्धैः शान्तैः संशान्तविग्रहम्।
उपास्यमानं सख्या च भर्त्रा गुह्यकरक्षसाम्॥"
जिनबलविशेषः। इति हेमचन्द्रः।३।३६२॥ वत्सरविशेषः। यथा, वृहत्संहितायाम्।८।३८।
"नन्दनोऽथ विजयो जयस्तथा
मन्मथोऽथ परतश्च दुर्म्मुखः॥"
महादेवः। यथा, महाभारते।१३।१७।७५।
"नन्दीश्वरश्च नन्दी च नन्दनो नन्दिवर्द्धनः॥")
विष्णुः। यथा, "आनन्दो नन्दनो नन्दः।" इति महाभारते। १३।१४९।६६॥

नन्दनः, पुं, स्त्री, (नन्दयतीति। नन्द+ल्युः।) सुतः। इति मेदिनी। ने, ८०॥ (यथा, रघुः।३।४१।
"अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो
बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः॥")
भेकः। इति शब्दरत्नावली॥

नन्दनजं, क्ली, (नन्दने जायते इति। जन+डः।) हरिचन्दनम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (नन्दनात् आनन्दाज्जायते इति।) हर्षजाते, त्रि॥ (पौत्रश्च॥)

नन्दनन्दनः, पुं, (नन्दस्य नन्दनः सुतः आनन्दजनको वा।) श्रीकृष्णः। इति शब्दरत्नावली॥ तस्य लीलासंवरणान्ते तन्महिषीणां दस्युहस्तगतत्वकारणं यथा,—
व्यास उवाच।
"कः श्रद्दध्यात् सगाङ्गेयान् हन्यात्त्वं सर्व्वकौरवान्।
आभीरेभ्यश्च भवतः कः श्रद्दध्यात् पराभवम्॥
पार्थैतत् सर्व्वभूतस्य हरेर्लीलाविचेष्टितम्।
त्वया यत् कौरवा ध्वस्ता यदाभीरैर्भवान् जितः॥
गृहीता दस्युभिर्याश्च भवता शोचिताः स्त्रियः।
तदप्यहं यथावृत्तं कथयामि तवार्ज्जुन!॥
अष्टावक्रः पुरा विप्रो जलवासरतोऽभवत्।
बहून्वर्षगणान् पार्थ! गृणन् ब्रह्म सनातनम्॥
जितेष्वसुरसंघेषु मेरुपृष्ठे महोत्सवः।
बभूव तत्र गच्छन्त्यो ददृशुस्तं वरस्त्रियः॥
रम्भातिलोत्तमाद्यास्तु शतशोऽथ सहस्रशः।
तुष्टुवुस्तं महात्मानं प्रशशंसुश्च पाण्डव!॥
आकण्ठमग्नं सलिले जटाभारधरं मुनिम्।
विनयावनताश्चैनं प्रणेमुः स्तोत्रतत्पराः॥
यथा यथा प्रसन्नोऽसौ तुष्टुवुस्तं तथा तथा।
सर्व्वास्ताः कौरवश्रेष्ठ! वरिष्ठन्तं द्विजन्मनाम्॥
श्रीअष्टावक्र उवाच।
प्रसन्नोऽहं महाभागा भवतीनां यदीप्सितम्।
मत्तस्तद्व्रियतां सर्व्वं प्रदास्याम्यतिदुर्लभम्॥
श्रीपराशर उवाच।
रम्भातिलोत्तमाद्यास्तं वैदिक्योऽप्सरसोऽब्रुवन्।
प्रसन्ने त्वय्यसंप्राप्तं किमस्माकमिति द्विज!॥
इतरास्त्वब्रुवन् विप्र! प्रसन्नो भगवान् यदि।
तदिच्छामः पतिं प्राप्तुं विप्रेन्द्र! पुरुषोत्तमम्॥
श्रीव्यास उवाच।
एवं भविष्यतीत्युक्त्वा प्रोत्ततार जलान्मुनिः।
तमुत्तीर्णञ्च ददृशुर्विरूपं वक्रमष्टधा॥
तन्दृष्ट्वा गूहमानानां यासां हासः स्फुटोऽभवत्।
ताः शशाप मुनिः कोपमवाप्य कुरुनन्दन!॥
श्रीअष्टावक्र उवाच।
यस्माद्विरूपरूपं मां मत्वा हासावमानना।
भवतीभिः कृता तस्मादेष शापं ददामि वः॥
मत्प्रसादेन भर्त्तारं लब्ध्वा तु पुरुषोत्तमम्।
मच्छापोपहताः सर्व्वा दस्युहस्तं गमिष्यथ॥"
"एवन्तस्य मुनेः शापादष्टावक्रस्य केशवम्।
भर्त्तारं प्राप्य ता याता दस्युहस्तं वराङ्गनाः॥
तत्त्वया नात्र कर्त्तव्यः शोकोऽल्पोऽपि हि पाण्डव!।
तेनैवाखिलनाथेन सर्व्वन्तदुपसंहृतम्॥"
इति विष्णुपुराणे। ५।३८।६८—८५॥

नन्दनन्दिनी, स्त्री, (नन्दस्य नन्दिनी कन्या।)
"नन्दगोपगृहे जाता यशोदागर्भसम्भवा।" इति मार्कण्डेयपुराणोक्तदेवीवचनात् तथात्वम्।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली॥

नन्दनमाला, स्त्री, (नन्दना आनन्दजनिका माला।) कृष्णप्रीतिकृन्मालिकाविशेषः। यथा,
"भूप नन्दनमालान्तु कुरुते कृष्णवेश्मनि।
देवकन्याहृतैर्लक्षैः सेव्यते सुरनायकैः॥"
इति द्वारकामाहात्म्ये हरिभक्तिविलासधृतविष्णुधर्म्मोत्तरम्॥

नन्दना, स्त्री, (नन्दयतीति। नन्दि+ल्युः। टाप्।) दुहिता। इति जटाधरः॥

नन्दन्तः, पुं, (नन्दत्यनेनेति। नन्द+"रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि।" उणां ३।१२७। इति झच् स च षित्।) पुत्त्रः। राजा। मित्त्रम्। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

नन्दपालः, पुं, (नन्दं आनन्दं निधिविशेषं वा पालयतीति। पालि+अच्।) वरुणः। इति शब्दरत्नावली॥

नन्दपुत्त्री, स्त्री, (नन्दस्य पुत्त्री।) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः॥

नन्दयन्तः, त्रि, (नन्दयतीति। नन्दि+"तॄभूवहीति।" उणां ३। १२८। इति झच् स च षित्।) आनन्दजनकः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

नन्दा, स्त्री, (नन्दयतीति। नन्दि+अच्+टाप्।) गौरी। अलिञ्जरः। नादा इति भाषा। तिथिविशेषः। ताश्च उभयपक्षयोः प्रतिपत्षष्ठ्येकादश्यः। इति मेदिनी। दे, ६॥ (यथा,—
"नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपदः क्रमात्॥"
इति ज्योतिषम्॥)
ननान्दा। इति शब्दरत्नावली॥ सम्पत्। इति हेमचन्द्रः॥ *॥ दुर्गाया नन्दानामकारणं यथा,—
"एवमुक्त्वा भवं ब्रह्मा पुनर्देवीं स चाब्रवीत्।
त्वया देवि! महत् कार्य्यं कर्त्तव्यञ्चाप्यदस्ति नः॥
भविष्यं महिषाख्यस्य असुरस्य विनाशनम्।
एवमुक्त्वा ततो ब्रह्मा सर्व्वे देवाश्च पार्थिव!॥
यथागतास्ततो जग्मुर्देवीं स्थाप्य हिमे गिरौ।
संस्थाप्य नन्दिता यस्मात्तस्मान्नन्दा तु सा भवेत्॥"
इति वराहपुराणम्॥ *॥
अपि च।
"नन्दते सुरलोकेषु नन्दने वसतेऽथवा।
हिमाचले महापुण्ये नन्दा देवी ततः स्मृता॥"
तस्या माहात्म्यादि यथा,—
"यथा गङ्गा नदीनान्तु उत्तमत्वे व्यवस्थिता।
तद्वद्भगवती नन्दा उत्तमत्वेन संस्थिता॥
मासि भाद्रपदे देवि! शुक्लपक्षे व्रजेत् सदा।
तस्येच्छा श्रावणाषाढ़े अन्यथा न कदाचन॥
तेषाञ्च चन्द्रनागस्तु पीड़ां कुर्य्यात् सुलोचने।
न गच्छन्ति सुराः सिद्धाः किं पुनर्म्मानुषादयः॥
विषवातहताः केचित् विषवातप्रपीड़िताः।

विसृज्यन्ते नरा देवि यान्ति देव्याः प्रसादतः ॥”
इति देवीपुराणम् ॥
(कामधेनुविशेषः । यथा, वह्निपुराणे कामधेनुप्रदाननामाध्याये ।
“नन्दा सुनन्दा सुरभी सुशीला सुमनास्तथा ।
निर्गता मथ्यमानेऽब्धौ उषःस्थानं शुभप्रदम् ॥”
अस्या दानविधिस्तु कामधेनुशब्दे द्रष्टव्यः ॥
धर्म्मपुत्त्रस्य हर्षस्य पत्नी । आनन्दस्वरूपतया एवास्यास्तथात्वम् । यथा, महाभारते । १ । ६६ । ३३ ।
“नन्दा तु भार्य्या हर्षस्य यासु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥”
शाकद्वीपान्तर्गतनदीविशेषः । यथा, मात्स्ये । १२१ । ३१ ।
“नन्दा च पावनी चैव तृतीया परिकीर्त्तिता ॥”
“एताः सप्तमहाभागाः प्रतिवर्षं शिवोदकम् ।
भावयन्ति जनं सर्व्वं शाकद्वीपनिवासिनम् ॥”
द्विशालगृहविशेषः । यथा, विश्वकर्म्मप्रकाशे २ अध्याये ।
“नन्दाख्यं तद्विशालञ्च धनदं शोभनं स्मृतम् ॥”)
नन्दात्मजः, पुं, (नन्दस्य आत्मजः ।) श्रीकृष्णः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पाद्मोत्तरखण्डे १९१ अध्याये ।
“पुराणपुरुषो नन्दात्मजः श्रीवत्सलाञ्छनः ॥”)
दुर्गायाम्, स्त्री ॥
नन्दिः, पुं, क्ली, (नन्दयतीति । नन्दि+“सर्व्वधातुभ्य इन् ।” उणा ४ । ११७ । इति इन् ।) द्यूताङ्गम् । (भावे इन् ।) आनन्दः । (यथा, महाभारते । २ । १८ । ११ ।
“सोऽवर्द्धत महातेजा मगधाधिपतेः सुतः ।
मातापित्रोर्नन्दिकरः शुक्लपक्षे यथा शशी ॥”
एतदर्थे स्त्रीलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, तत्रैव । ५ । १३५ । २० ।
“अतो मे भूयसी नन्दिर्यदेवमनुपश्यसि ॥”)
नन्दिकेश्वरे, पुं । इति मेदिनी । दे, ६ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४ । २७५ ।
“पुरस्ताच्चैव देवस्य नन्दिं पश्याम्यवस्थितम् ।
शूलं विष्टभ्य तिष्ठन्तं द्वितीयमिव शङ्करम् ॥”)
विष्णुः । यथा, महाभारते ।१३।१४९।७६ ।
“स्वक्षः स्वङ्गः शतानन्दो नन्दिर्ज्योतिर्गणेश्वरः ॥”
(महादेवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । ७४ ।
“निमित्तस्थो निमित्तञ्च नन्दिर्नन्दिकरो हरिः ॥”)
नन्दिकः, पुं, (नन्द आनन्दः हेतुतयास्त्यस्येति । नन्द+ठन् ।) नन्दीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (नन्दिरेव । स्वार्थे कन् ।) आनन्दः ॥
नन्दिका, स्त्री (नन्द आनन्द अस्त्यस्यामिति । ठन् ।) इन्द्रक्रीडास्थानम् । इति शब्दमाला ॥ (नन्दा+स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) आलिञ्जरः । इति शब्दरत्नावली ॥ षष्ठीतिथिः । यथा, तिथितत्त्वे ।
“कन्यासंस्थे रवौ शक्र शुक्लामारभ्य नन्दिकाम् ॥”
प्रतिपदेकादश्यौ च ॥

नन्दिकेश्वरः, पुं, (नन्दिक ईश्वरश्च ।) शिवद्वारपालः । तत्पर्य्यायः । नन्दी २ शालङ्कायनः ३ ताण्डवतालिकः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नन्दीश्वरः ५ तण्डुः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हरिवंशे । १८२ । ८६ ।
“ततो नन्दिं महादेवः प्राह गम्भीरया गिरा ।
नन्दिकेश्वर ! संयाहि यतो बाणो रणे स्थितः ॥”)
उपपुराणविशेषश्च ॥
नन्दिघोषः, पुं, (नन्दिरानन्दजनको घोषो यस्य ।) अर्ज्जुनस्य रथघोषः । वन्दिजनघोषः । इति मेदिनी । षे, ५३ ॥ मङ्गलघोषणा च ॥ (हर्षघोषयुक्ते, त्रि । यथा, महाभारते । १३ । १०७ । १०५—१०८ ।
“पञ्चविंशे तु दिवसे यः प्राश्नेदेकभोजनम् ।
सदा द्वादशमासांस्तु पुष्कलं यानमारुहेत् ॥
सिंहव्याघ्रप्रयुक्तैस्तु मेघनिस्वननादितैः ।
स रथैर्नन्दिघोषैश्च पृष्ठतोऽप्यनुगम्यते ॥
देवकन्यासमारूढ़ैः काञ्चनैर्व्विमलैः शुभैः ।
विमानमुत्तमं दिव्यमास्थाय सुमनोहरम् ॥
तत्र कल्पसहस्रं वै वसते स्त्रीशतावृते ।
सुधारसञ्चोपजीवन्नन्ततोपममुत्तमम् ॥”)
नन्दितरुः, पुं, (नन्दिरानन्दजनकस्तरुः ।) धववृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥
नन्दिनी, स्त्री, (नन्दयतीति । नन्दि+णिनिः । ङीप् ।) रेणुका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशे ।
“रेणुका राजपुत्त्री च नन्दिनी कपिला द्विजा ॥”
जटामांसी । तत्पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“नलदं नन्दिनी पेशी मांसी कृष्णजटा जटी ।
किरातिनी च जटिला लोमशा तु तपस्विनी ॥”)
उमा । गङ्गा । ननान्दा । वशिष्ठधेनुः । इति मेदिनी । ने, ८१ ॥ सा च धेनुः सुरभिकन्या । यथा, दिलीपं प्रति वशिष्ठवाक्यम् ।
“पुरा शक्रमुपस्थाय तवोर्व्वीं प्रति यास्यतः ।
आसीत् कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः पथि ॥
इमां देवीमृतुस्नातां स्मृत्वा सपदि सत्वरः ।
प्रदक्षिणक्रियार्हायां तस्यां त्वं साधु नाचरः ॥
अवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति ।
मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा ॥”
“इति वादिन एवास्य होतुराहुतिसाधनम् ।
अनिन्द्या नन्दिनी नाम धेनुराववृते वनात् ॥”
इति रघुः । १ । ७५-८२ ॥
इमामेवाराध्य लब्धवरो दिलीपो रघुनामानं वंशतिलकं पुत्त्रं लब्धवान् ॥ * ॥
द्योनामा वसुः पत्नीवाक्यात् एनां हृत्वा वशिष्ठशापतः पृथिव्यां भीष्मनाम्ना विख्यात आसीत् । एतत्कथा यथा, महाभारते ।१।९९ ।११-३६।
“अथ तद्वनमाजग्मुः कदाचिद्भरतर्षभ ! ।
पृथ्वाद्या वसवः सर्व्वे देवा देवर्षिसेवितम् ॥
ते सदारा वनं तच्च सञ्चरन्तः समन्ततः ।
रेमिरे रमणीयेषु पर्व्वतेषु वनेषु च ॥
तत्रैकस्याथ भार्य्या तु वसोर्वासवविक्रम ! ।
सञ्चरन्ती वने तस्मिन् गां ददर्श सुमध्यमा ॥
नन्दिनीं नाम राजेन्द्र ! सर्व्वकामधुगुत्तमाम् ॥
सा विस्मयसमाविष्टा शीलद्रविणसम्पदा ।
द्यवे वै दर्शयामास तां गां गोवृषभेक्षणाम् ॥
स्वापीनाञ्च सुदोग्ध्रीञ्च सुवालधिखुरां शुभाम् ।
उपपन्नां गुणैः सर्व्वैः शीलेनानुत्तमेन च ॥
एवं गुणसमायुक्तां वसवे वसुनन्दिनी ।
दर्शयामास राजेन्द्र पुरा पौरवनन्दन ! ॥
द्यौस्तदा तां तु दृष्ट्वैव गां गजेन्द्रेन्द्रविक्रम ! ।
उवाच राजंस्तां देवीं तस्या रूपगुणान् वदन् ॥
एषा गौरुत्तमा देवी वारुणेरसितेक्षणा ।
ऋषेस्तस्य वरारोहे ! यस्येदं वनमुत्तमम् ॥
अस्याः क्षीरं पिबेन्मर्त्त्यः स्वादु यो वै सुमध्यमे ! ।
दशवर्षसहस्राणि स जीवेत् स्थिरयौवनः ॥
एतत् श्रुत्वा तु सा देवी नृपोत्तम ! सुमध्यमा ।
तमुवाचानवद्याङ्गी भर्त्तारं दीप्ततेजसम् ॥
अस्ति मे मानुषे लोके नरदेवात्मजा सखी ।
नाम्ना जितवती नाम रूपयौवनशालिनी ॥
उशीनरस्य राजर्षेः सत्यसन्धस्य धीमतः ।
दुहिता प्रथिता लोके मानुषे रूपसम्पदा ॥
तस्या हेतोर्महाभाग ! सवत्सां गां ममेप्सिताम् ।
आनयस्वामरश्रेष्ठ ! त्वरितं पुण्यवर्द्धन ! ॥
यावदस्याः पयः पीत्वा सा सखी मम मानद ! ।
मानुषेषु भवत्वेका जरारोगविवर्ज्जिता ॥
एतन्मम महाभाग कर्त्तुमर्हस्यनिन्दित ।
प्रियं प्रियतरं ह्यस्मान्नास्ति मेऽन्यत् कथञ्चन ॥
एतत् श्रुत्वा वचस्तस्या देव्याः प्रियचिकीर्षया ।
पृथ्वाद्यैर्भ्रातृभिः सार्द्धं द्यौस्तदा तां जहार गाम् ॥
तया कमलपत्राक्ष्या नियुक्तो द्यौस्तदा नृप ! ।
ऋषेस्तस्य तपस्तीव्रं न शशाक निरीक्षितुम् ।
हृता गौः सा तदा तेन प्रपातस्तु न तर्कितः ॥
अथाश्रमपदं प्राप्तः फलान्यादाय वारुणिः ।
न चापश्यत् स गां तत्र सवत्सां काननोत्तमे ॥
ततः स मृगयामास वने तस्मिंस्तपोधनः ।
नाध्यगच्छच्च मृगयंस्तां गां मुनिरुदारधीः ॥
ज्ञात्वा तथापनीतां तां वसुभिर्दिव्यदर्शनः ।
ययौ क्रोधवशं सद्यः शशाप च वसूंस्तदा ॥
यस्मान्मे वसवो जह्रुर्गां वै दोग्ध्रीं सुवालधिम् ।
तस्मात् सर्व्वे जनिष्यन्ति मानुषेषु न संशयः ॥
एवं शशाप भगवान् वसूंस्तान् भरतर्षभ ! ।
वशं क्रोधस्य संप्राप्त आपवो मुनिसत्तमः ।
शप्त्वा च तान् महाभागस्तपस्येव मनो दधे ॥
एवं स शप्तवान् राजन् ! वसूनष्टौ तपोधनः ।
महाप्रभावो ब्रह्मर्षिर्देवान् क्रोधसमन्वितः ॥
अथाश्रमपदं प्राप्तास्ते वै भूयो महात्मनः ।
शप्ताः स्म इति जानन्त ऋषिं तमुपचक्रमुः ॥
प्रसादयन्तस्तमृषिं वसवः पार्थिवर्षभ ! ।
लेभिरे न च तस्मात्ते प्रसादमृषिसत्तमात् ।
आपवात् पुरुषव्याघ्र ! सर्व्वधर्म्मविशारदात् ॥
उवाच च स धर्म्मात्मा शप्ता यूयं धरादयः ।
अनुसंवत्सरात् सर्व्वे शापमोक्षमवाप्स्यथ ॥

अयन्तु यत्कृते यूयं मया प्राप्ताः स वक्ष्यति ।
द्यौस्ततो मानुषे लोके दीर्घकालं स्वकर्म्मणा ॥
नाहं तच्चिकीर्षामि युष्मान् क्रुद्धो यदब्रवम् ।
न प्रजास्यति चाप्येष मानुषेषु महामनाः ॥
भविष्यति च धर्म्मात्मा सर्व्वशास्त्रविशारदः ।
पितुः प्रियहिते युक्तः स्त्रीभोगान् वर्ज्जयिष्यति॥”)
तस्याः प्रभावो यथा,—
“वशिष्ठस्याश्रमपदं ब्रह्मस्थानमनुत्तमम् ।
अपश्यज्जयतां श्रेष्ठो विश्वामित्रो महामनाः ॥
ततो वशिष्ठो भगवान् कथान्ते मुनिसत्तमः ।
विश्वामित्रमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥
आतिथ्यं कर्त्तुमिच्छामि बलस्यास्य महाबल ।
तव चैवाप्रमेयस्य यथार्हं प्रतिगृह्यताम् ॥
वाढ़मित्येव गाधेयो वशिष्ठं प्रत्युवाच ह ।
एवमुक्तो महातेजा वशिष्ठो जपतां वरः ॥
आजुहाव ततः प्रीतः कल्माषीं धुतकल्मषाम् ।
भोजनेन महार्हेण सत्कारं तद्विधत्स्व मे ॥
एवमुक्ता वशिष्ठेन शवला शत्रुसूदन ! ।
विदधे विविधान् कामान् यस्य यस्य यथेप्सितान् ॥
सान्तःपुरजनो राजा सब्राह्मणपुरोहितः ।
युक्तः परमहर्षेण वशिष्ठमिदमब्रवीत् ॥
गवां शतसहस्रेण दीयतां शवला मम ।
एवमुक्तस्तु भगवान् वशिष्ठो मुनिसत्तमः ॥
विश्वामित्रेण धर्म्मात्मा प्रत्युवाच महीपतिम् ।
कारणैर्बहुभी राजन्न दास्ये नन्दिनीं तव ॥
कामधेनुं वशिष्ठोऽसौ न तत्याज यदा मुनिः ।
ततोऽस्य शवलां राजा विश्वामित्रस्तदाहरत् ॥
तस्या हम्बारवाज्जाताः काम्बोजा रविसन्निभाः ।
ऊधसस्त्वाभिसंजाताः पह्लवाः शस्त्रपाणयः ॥
योनिदेशाच्च यवनाः शकृद्देशाच्छकास्तथा ।
रोमकूपेषु च म्लेच्छास्तथा रामकिरातकाः ॥
तैस्तन्निसूदितं सैन्यं विश्वामित्रस्य तत्क्षणात् ।
सपदातिगजं साश्वं सरथं रघुनन्दन ! ॥”
इति रामायणे आदिकाण्डम् ॥
(एतद्विवरणं महाभारते । १।१७७। अध्याये च
विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥ कन्या यथा, हरिवंशे ।
१७६ । ७ ।
“मेधां गोकुलसम्भूतां नन्दगोपस्य नन्दिनीम् ॥”
आनन्दजननात् पत्न्यपि । यथा, महाभारते ।
१ । ६६ । १६ ।
“एवं गुणसमायुक्तां वसवे वसुनन्दिनी ।
दर्शयामास राजेन्द्र ! पुरा पौरवनन्दन ॥”
“वसुनन्दिनी वसुप्रिया ।” इति नीलकण्ठः ॥
स्कन्दानुचरमातृगणविशेषः । यथा, महा-
भारते । ६ । ४६ । ५ ।
“शृणु मातृगणान् राजन् ! कुमारानुचरानि-
मान् ॥”
“वसुदामा सुदामा च विशोका नन्दिनी तथा ॥”
तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८४ ।
१३५ ।
“नन्दिन्याञ्च समासाद्य कूपं देवनिषेवितम् ।
नरमेधस्य यत् पुण्यं तदाप्नोति नराधिप ! ॥”

व्याड़िमुनिमाता । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१६ ॥
त्रयोदशाक्षरवृत्तिविशेषः । अस्य विवरणं छन्दः-
शब्दे द्रष्टव्यम् । दुर्गा । इयन्तु देविकातटे पीठ-
स्थाने विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ ।
३३ । ६६ ।
“शिवकुण्डे शुभा नन्दा नन्दिनी देविकातटे ॥”)
नन्दिनीतनयः, पुं, (नन्दिन्यास्तनयः ।) व्याड़ि-
मुनिः । स च अभिधानकारकः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ५१६ ॥
नन्दिनीसुतः, पुं, (नन्दिन्याः सुतः ।) व्याड़िमुनिः ।
इति जटाधरः ॥
नन्दिवर्द्धनः, पुं, (नन्दिं वर्द्धयतीति । वृध् + णिच् +
ल्युः ।) शिवः । (नन्दिं आनन्दं वर्द्धयतीति ।)
पक्षान्तः । पुत्त्रः । इति मेदिनी । ने, २३८ ॥
(यथा, गोः रामायणे । २ । ६६ । १४ ।
“सुषुवे यममित्रघ्नं कौशल्या नन्दिवर्द्धनम् ॥”)
मित्त्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (विमानविशेषः ।
यथा, विश्वकर्म्मप्रकाशे । ६ अध्याये ।
“विमानं छन्दकं तद्वदनेकशिखराततः ।
स चाष्टभूमिकस्तद्वत् सप्ततिर्नन्दिवर्द्धनः ॥”
निमिवंशीयविशेषः । इति भागवतम् । ६ ।
१३ । १४ ॥) आनन्दवर्द्धके, त्रि ॥ (यथा,
हरिवंशे । ६८ । २६ ।
“कृष्ण कृष्ण महाबाहो गोपानां नन्दिवर्द्धन ! ।
दम्यतामेष वै चिप्रं सर्पराजो विषायुधः ॥”)
नन्दिवृक्षः, पुं, (नन्दिरानन्दस्तज्जनको वृक्षः ।
यद्वा, नन्द + इन् । तस्याः वृक्षः ।) नन्दीवृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा, वैद्यक-
रत्नमालायाम् ।
“नन्दिवृक्षो मेषशृङ्गी तथा मेषविषाणिका ।
चक्षुर्व्वहनवत्तुष मेढ़शृङ्गी ग्रहद्रुमा ॥”)
नन्दी, स्त्री, दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ।
“सुराः स्तुस्त्रिदशा देवा नन्दिनी दुन्दुभिर्मता ।
तेनाप वादिनी नन्दी ईशत्वात् त्रिदशेश्वरी ॥”
नन्दी, [न्] पुं, (नन्द आनन्दोऽस्यास्तीति ।
इनिः ।) गर्दभाण्डवृक्षः । (यथा,—
“करीरं कुलकं नन्दी कुचेला शकुलादनी ।
कठिल्लं केम्बुकं शीतं सकोशातककर्क्कशम् ॥
तिक्तं पाके कटुग्राही वातलं कफपित्तजित् ॥”
इति वाभटे । १ । ६ अध्याये ॥)
वटवृक्षः । इति मेदिनी । ने, ८१ ॥ शिवगण-
विशेषः । स च त्रिविधः । यथा,—
“आद्यः कनकनन्दी च गिरिकाख्यो द्वितीयकः ।
सोमनन्दी तृतीयस्तु विज्ञेया नन्दिनस्त्रयः ॥”
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
शिवद्वारपालः । स शिवांशः शालङ्कायनमुनि-
पुत्त्रः । यथा,—
“अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि परं गुह्यं वसुन्धरे ! ।
तप्यतस्तस्य तु मुनेरीश्वरेण समं सुतम् ॥
तं प्राप्स्यामि परं भावं ज्ञात्वा देवो महेश्वरः ।
सुन्दरन्त्वपरं रूपं धृत्वा दृष्टिसुखावहम् ॥
शालङ्कायनपुत्त्रत्वं योगमायासुपाश्रितः ।

प्राप्नोति तं न जानाति दक्षिणं पार्श्वमास्थितः॥
मायायोगबलोपेतस्त्र्यक्षो वै शूलपाणिधृक् ।
रूपवान् गुणवांश्चैव वपुषादित्यसन्निभः ॥
स तं न ज्ञायते जातं ममैवाराधने स्थितः ।
अथ नन्दी प्रहस्याह महादेवाज्ञया मुनिम् ॥
उत्तिष्ठ मुनिशार्दूल ! सफलस्ते मनोरथः ।
त्वद्दक्षिणाङ्गाज्जातोऽस्मि पुत्त्रस्ते शाधि मां
प्रभो ! ॥
त्वया तपः समारब्धमीश्वरेण समं सुतम् ।
प्राप्स्यामीति ततो मत्तं सदृशोऽन्यो न कश्चन ॥
विचार्य्येति तदाहं वै जातोऽस्मि स्वयमेव हि ॥”
इति वराहपुराणम् ॥
स एव कल्पान्तरे शिवांशजशिलादमुनेः पुत्त्रः ।
यथा,—
“जजाप रुद्रमनिशं यत्र नन्दी महायशाः ।
प्रीतस्तस्य महादेवो देव्या सह पिनाकधृक् ॥
दत्त्वा चात्मसमानत्वं मृत्युवञ्चनमेव च ।
अभूदृषिः स धर्म्मात्मा शिलादो नाम धर्म्मवित्॥
आराधयन् महादेवं पुत्त्रार्थं वृषभध्वजम् ।
तस्य वर्षसहस्रान्ते तप्यमानस्य विश्वकृत् ॥
शर्व्वः सोमौघविष्टतो वरदोऽस्मीत्यभाषत ।
स वव्रे वरमीशानं वरेण्यं गिरिजापतिम् ॥
अयोनिजं मृत्युभीतं तया चैवोमया समम् ।
तथास्त्वित्याह भगवान् देव्या सह महेश्वरः ॥
पश्यतस्तस्य विप्रर्षेरन्तर्धानं गतो विभुः ।
ततो यियक्षुः स्वां भूमिं शिलादो धर्म्मवित्तमः॥
चकर्ष लाङ्गलेनोर्व्वीं भित्त्वादृश्यत शोभनः ।
संवर्त्तकानलप्रख्यः कुमारः प्रहसन्निव ॥
रूपलावण्यसम्पन्नस्तेजसा भासयन् दिशम् ।
कुमारतुल्योऽप्रतिमो मेघगम्भीरया गिरा ॥
शिलादं तात तातेति प्राह नन्दी पुनः पुनः ।
तं दृष्ट्वा नन्दिनं जातं शिलादः परिषस्वजे ॥
मुनिभ्यो दर्शयामास ये तदाश्रमवासिनः ॥”
इति कूर्म्मे ४० अध्यायः ॥
(द्विसप्ततिसाध्यमौलिककायस्थानामन्यतमः ।
यथा, घटककारिकायाम् ।
“गुहः कौर्त्तियशः कुण्डुर्नन्दी शीलो धनुर्गुणः ॥”)
नन्दीमुखी, स्त्री, (नन्दी मुखे यस्याः । ङीष् ।)
तन्द्रा । इति हेमचन्द्रः । २ । २२७ ॥
नन्दीवृक्षः, पुं, (नन्दि + वा ङीष् । नन्द्याः वृक्षः ।
नन्दीजनको वृक्षो वा ।)कोङ्कणदेशप्रसिद्धसुगन्धि-
वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । तूणीकः२ तूणिकः३
तूणी ४ पीतकः ५ कच्छपः ६ नन्दी ७ कुठे-
रकः ८ कान्तः ६ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तरक्तदाहशिरोऽर्त्ति-
स्वेदकुष्ठनाशित्वम् । सुगन्धित्वम् । पुष्टिवीर्य्यदातृ-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अश्वत्थाकारः
चीरवान् स्वनामप्रसिद्धो वृक्षः । इति भरतः ॥
तुँद इति ख्यातो वृक्ष इति केचित् ॥ तत्पर्य्यायः ।
तुन्नः २ कुबेरकः ३ कुणिः ४ कच्छः ५ कान्त-
लकः ६ । इत्यमरः । २।४।१२८ ॥ तुणिः ७ ।
इति भरतः ॥ नन्दिवृक्षः ८ कूणिः ६ तुन्दः १०

नन्दिकः ११ नन्दिवृक्षकः १२। इति शब्दरत्नावली ॥*॥ मेषशृङ्गीवृक्षः। इति रत्नमाला ॥ स्थालीवृक्षः। इति भावप्रकाशः ॥

नन्दीशः, पुं, (नन्दी ईशश्च।) नन्दी। इति हेमचन्द्रः।२।१२४॥ भरतोक्ततालप्रभेदः। यथा,—
"सिंहनन्दननन्दीशचन्द्रबिम्बद्वितीयकाः॥"
तस्य लक्षणं यथा,—
"गो लघुर्गौर्लघुः प्लुतस्ताले नन्दीश्वरे मताः।"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(नन्दिनो नन्दिगणस्य ईशः। इति विग्रहे शिवः ॥)

नन्दीश्वरः, पुं, (नन्दिनो गणविशेषस्य ईश्वरः।) शिवः। इति शब्दरत्नावली ॥ नन्दीशतालः। इति सङ्गीतदामोदरः॥ (नन्दी ईश्वरश्च।) शिवद्वारपालः। तस्य शिवपार्श्वदत्वकारणं यथा,—
"ततस्त्रेतायुगे काले नन्दी नाम महामुनिः।
आरिराधयिषुः शर्व्वं तपस्तेपे सुदारुणम् ॥
ततस्तु भगवान् प्रीतस्तस्मै विप्राय शङ्करः।
उवाच च वचः साक्षात्तन्दर्षिं वरदः प्रभुः ॥
वरान् वृणीष्व विप्रेन्द्र ! यानिच्छसि महामुने !।
तांस्ते सर्व्वान् प्रयच्छामि दुर्लभानपि मारिष ॥
इत्युक्तोऽसौ भगवता शर्व्वेण मुनिपुङ्गव।
प्रोवाच वरदं देवं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥
यदि प्रीतोऽसि भगवन् ! अनुक्रोशतया मम।
अनुग्राह्यो ह्यहं देव त्वयावश्यं सुराधिप ! ॥
यथा नान्ये भवेद्भक्तिस्त्वयि नित्यं महेश्वर !।
तथाहं भक्तिमिच्छामि सर्व्वभूताशये त्वयि ॥
एतत्तु वचनं श्रुत्वा नन्दिनः स महेश्वरः।
प्रहस्योवाच तं प्रीत्या ततो मधुरया गिरा ॥
मद्रूपधारी मत्तेजास्त्र्यक्षः सर्व्वगुणोत्तमः।
भविष्यसि न सन्देहो देवदानवपूजितः ॥
अनेनैव शरीरेण जरामरणवर्ज्जितः।
दुष्प्राप्यैमवाप्या ते देवैर्गाणेश्वरी गतिः ॥
पार्श्वदानां वरिष्ठश्च मामकानां द्विजोत्तम !।
नन्दीश्वर इति ख्यातो भविष्यसि न संशयः ॥
अद्यप्रभृति देवाश ! देवकार्य्येषु सर्व्वतः।
त्वं प्रभुर्भविता लोके मत्प्रसादान्मुनीश्वर ! ॥
त्वामेवाभ्यर्च्चयिष्यन्ति सर्व्वभूतानि सर्व्वतः।
मत्तः समभिवाञ्छन्तः प्रसादं पार्श्वदाधिप ! ॥
यस्त्वां द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्त्वामनु स मामनु।
नावयोरन्तरं किञ्चिदम्बरानिलयोरिव ॥
द्वारे तु दक्षिणे नित्यं त्वया स्थेयं गणाधिप !।
वामेन विभुना वापि महाकालेन सर्व्वदा ॥"
इति वराहपुराणम् ॥

नन्दीसरः, [स्] क्ली, (नन्द + इन् + वा ङीष्। नन्द्यै आनन्दार्थं यत् सरः।) इन्द्रसरोवरः। इति शब्दमाला ॥

नन्द्यावर्त्तः, पुं, (नन्दिजनक आवर्त्तो यत्र।) ईश्वरसद्मविशेषः। इत्यमरः।२।२।१०॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"दक्षिणानुगतालिन्दत्रयं यत् पश्चिमासुखम्।
पूजनीयोत्तरच्छायं नन्द्यावर्त्तं वदन्ति तत् ॥"
इति भरतधृतसाङ्गः ॥
तगरद्रुमः। इति विश्वः ॥ मत्स्यभेदः। तस्य गुणः। संग्राहित्वम्। कफपित्तविनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥

नपुंसकं, क्ली, (न स्त्री न पुमान्। "नभ्राण्नपादिति।" ६।३।७५। इति निपातनात् स्त्रीपुंसयोः पुंसक-आदेशः।) क्लीवम्। इत्यमरः।२।६।३६॥ हिजिड़ा इति भाषा॥ तस्य कारणं यथा,—
"उभयोर्ब्बीजसामान्ये जायते वै नपुंसकम् ॥"
इति सुखबोधः ॥ * ॥
(नपुंसको भवेदिति भाष्यप्रयोगात् पुंलिङ्गोऽपि भवति। तथा, च पञ्चतन्त्रे।१।३६४।
"परदेशभयाद्भिता बहुमाया नपुंसकाः।
स्वदेशे निधनं यान्ति काकाः कापुरुषा मृगाः ॥")
नपुंसकगर्भस्य चिह्नं यथा,—
"नपुंसकं यदा गर्भो भवेन्नर्भोऽर्व्वुदाकृतिः।
उन्नते भवतः पार्श्वे पुरस्तादुदरं महत् ॥"*॥
नपुंसकविशेषानाह।
"आसेक्यश्च सुगन्धिश्च कुम्भीकश्चेर्ष्यकस्तथा।
अमी सशुक्रा बोद्धव्या अशुक्रो भूणसंज्ञकः ॥"
तेषां लक्षणान्याह।
"पित्रोस्तु स्वल्पवीर्य्यत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत्।
स शुक्रं प्राश्य लभते ध्वजोन्नतिमसंशयम् ॥
यः पूतियोनौ जायेत स हि सौगन्धिको भवेत्।
स गुदेऽब्रह्मचर्य्याद्यः स्त्रीषु पुंवत् प्रवर्त्तते।
स कुम्भीक इति ज्ञेयो गुदयोनिस्तु स स्मृतः ॥
दृष्ट्वा व्यवायमन्येषां व्यवाये यः प्रवर्त्तते।
ईर्ष्यकः स तु विज्ञेयो दृष्टियोनिश्च स स्मृतः ॥
यो भार्य्यायामृतौ मोहादङ्गनेव प्रवर्त्तते।
तत्र स्त्रीचेष्टिताकारो जायते षण्ढसंज्ञकः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(अस्य विवृतिर्यथा,—
"समवीर्य्यरजस्त्वेन नरः स्त्रीप्रकृतिर्भवेत्।
नपुंसकमिति ख्यातं न स्त्री न पुरुषो वदेत् ॥"
"समदोषबलेनापि प्रकृत्या विकृतेरपि।
समो भवेदस्य शुक्रो नपुंसकसमुद्भवः ॥"
इति हारीते शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)

नप्ता, [ऋ] पुं, (न पतन्ति पितरो येनेति। पत + "नप्तृनेष्ट्रत्वष्ट्रिति।" उणां २।९६। इति तृच्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) पुत्रकन्ययोः पुत्रः। नाति इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पौत्त्रः २ सुतस्य सुतः ३। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते।१।८५।२०।
"कथं शुक्रस्य नप्तारं देवयान्याः सुतं प्रभो !।
ज्येष्ठं यदुमतिक्रम्य राज्यं पूरोः प्रदास्यसि ॥")

नप्त्री, स्त्री, (नप्तृ + "ऋन्नेभ्यो ङीप्।" ४।१।५। इति ङीप्।) पुत्रकन्ययोः पुत्री। नातिनी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पौत्री २ सुतात्मजा ३। इत्यमरः।२।६।२६॥ नप्त्री ४ पौत्त्रिका ५। इति रभसः॥ सुतस्य सुतायाश्चात्मजायां नप्त्री पुत्रस्य पुत्र्याश्चापत्यं पौत्त्री अतएव पौत्त्र्योऽपि नप्ता। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

नभः, पुं, (नभति हिनस्ति कीटादीनिति। नभ हिंसायाम् + पचाद्यच्।) श्रावणमासः। इति शब्दरत्नावली ॥ (द्वितीयमनोः स्वारोचिषस्य पुत्त्रविशेषः। इति हरिवंशे।७।१४॥ तृतीयमन्वन्तरदेवविशेषः। इति च तत्रैव।७।१८॥ कृशप्रपौत्त्रनलस्य पुत्त्रः। इति च हरिवंशे। १५।२७॥)

नभः, [स्] क्ली, (नह्यते मेघैरिति। नह बन्धने + "नहेर्दिवि भश्च।" उणां ४।२१०। इति असुन् भश्चान्तादेशः।) आकाशम्। इत्यमरः।१।२।१॥ (यथा, मनुः।४।३७।
"नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन।
नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ॥")

नभःक्रान्ती, [न्] पुं, (नभःक्रान्तं गगनाक्रमणमस्त्यस्येति। इनिः।) सिंहः। इति शब्दमाला ॥

नभःप्राणः, पुं, (नभसः प्राण इव।) पवनः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नभःसत्, [द्] पुं, (नभसि सीदतीति। सद् + क्विप्।) देवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

नभःसरित्, स्त्री, (नभसः सरित् नदी।) स्वर्गङ्गा। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नभःस्थितः, पुं, (नभसि स्थितः।) नरकविशेषः। इति हेमचन्द्रः।५।२॥ आकाशस्थिते, त्रि॥

नभश्चक्षुः, पुं, (नभसश्चक्षुरिव।) सूर्य्यः। इति शब्दमाला ॥

नभश्चमसः, पुं, (नभसश्चमस इव।) चन्द्रः। चित्रापूपः। इन्द्रजालम्। इति मेदिनी। से, ३८॥

नभश्चरः, पुं, (नभसि चरतीति। चर + टः।) पक्षी। विद्याधरः। (गन्धर्व्वादिः। यथा, रघुः।१८।६।
"नभश्चरैर्गीतयशाः स लेभे
नभस्तलश्यामतनुं तनूजम् ॥")
मेघः। वायुः। इति मेदिनी। रे, २७२॥
(आकाशचारिणि, त्रि। यथा, कुमारे।५।२३।
"निकामतप्ता विविधेन वह्निना
नभश्चरेणेन्धनसम्भृतेन सा ॥")

नभसं, क्ली, (नभते आप्नोतीति। नभ + "अत्यविचमितमीति।" उणां।३।११७। इति असच्।) आकाशम्। यथा। नभसं खं मेघवर्त्म विहायसमिति निगमः॥ (पुं, दशममन्वन्तरीयसप्तर्षीणामन्यतमः। यथा, हरिवंशे।७।६७।
"अङ्गिरा नभसः सत्यं सप्तैव परमर्षयः ॥")

नभसङ्गमः, पुं, (नभसं गच्छतीति। गम + गमेः सुपीति खच्। ततो मुम्।) पक्षी। इत्यमरः। २।४।३४॥

नभस्तलं, पुं क्ली, (नभसस्तलम् ।) गगनमण्डलम् । यथा, नैषधे । २ । ६६ ।

"तनुदीधितिधारया रयाद्-
गतया लोकविलोकनामसौ ।
छुदहेमकषन्निवालसत्
कषपाषाणनिभे नभस्तले ॥"

नभस्यः, पुं, (नभसे मेघाय साधुः । नभस् + "तत्र साधुः ।" ४ । ४ । ९८ । इति यत् ।) भाद्रमासः । इत्यमरः । १ । ४ । १७ ॥ (यथा, हरिवंशे । १५२ । १ ।

"नभो नभस्येऽथ निरीक्ष्य मासि
कामस्तदा तोयदवृन्दकीर्णम् ॥")

नभस्वान्, [त्] पुं, (आकाशाद्वायुरिति श्रुतेः नभः उत्पत्तिकारणत्वेनास्त्यस्येति । नभस् + मतुप् मस्य वः ।) वायुः । इत्यमरः । १ । १ । ६६ ॥ (यथा, रघुः । ४ । ८ ।

"स हि सर्व्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।
आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः ॥")

नभाः, [स्] पुं, (नभति हिनस्ति कीटादीनिति । नभ + "सर्व्वधातुभ्योऽसुन् ।" उणां ४ । १८८ । इति असुन् ।) श्रावणमासः । (यथा, रघुः । १२ । २९ ।

"स जहार तयोर्म्मध्ये मैथिलीं लोकशोषणः ।
नभोनभस्ययोर्वृष्टिमवग्रह इवान्तरे ॥")

मेघः । घ्राणम् । वर्षाः । विसतन्तुः । पतद्ग्रहः । इति मेदिनी । से, २९ ॥ पलितशीर्षम् । इति धरणी ॥

नभाकं, क्ली, (नभ्नाति व्याप्नोतीति । नभ + "पिनाकादयश्च ।" उणां । ४ । १५ । इति आकः ।) तमः । इत्युणादिकोषः ॥

नभोगजः, पुं, (नभसि आकाशे गज इव ।) मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नभोगतिः, स्त्री, (नभसि गतिर्गमनम् ।) आकाशगमनम् । यथा,—

"प्रडीनोड्डीनसण्डीनडयनानि नभोगतौ ॥"
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८४ ॥

नभोदुहः, पुं, (नभसः दोग्धि प्रपूरयति नद्यादिकमिति । दुह प्रपूरणे + कः ।) मेघः । इति शब्दमाला ॥

नभोद्वीपः, पुं, (नभसि द्वीप इव ।) मेघः । इति शब्दमाला ॥

नभोधूमः, पुं, (नभसि धूम इव ।) मेघः । इति शब्दमाला ॥

नभोनदी, स्त्री, (नभसो नदी ।) स्वर्गङ्गा । इति भूरिप्रयोगः ॥

नभोमणिः, पुं, (नभसो मणिरिव ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८ ॥

नभोमण्डलदीपः, पुं, (नभोमण्डले दीप इव ।) चन्द्रः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।

"नभोमण्डलदीपाय शिरोरत्नाय धूर्ज्जटेः ।
कलाभिर्व्वर्द्धमानाय नमश्चन्द्राय चारवे ॥"

नभोऽम्बुपः, पुं, (नभसः अम्बु जलं पिबतीति । पा + कः ।) चातकपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३९५ ॥

नभोरजः, [स्] क्ली, (नभसो रज इव ।) अन्धकारः । इति शब्दमाला ॥

नभोरेणुः, स्त्री, (नभसि रेणुरिव ।) कुज्झटिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नभोलयः, पुं, (नभसि लयो यस्य ।) धूमः । इति शब्दरत्नावली ॥

नभ्यं, त्रि, नभस्येदमित्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययः । नभसम्बन्धि । (नाभये हितम् । नाभि + "उगवादिभ्यो यत् ।" ५ । १ । २ । इति यत् । "नाभि नभञ्च ।" इति नभादेशः । रथाङ्गम् । "नभ्योऽक्षः । नभ्यमञ्जनम् । रथनाभावेवेदम् ॥" इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

नभ्राट्, [ज्] पुं, (न भ्राजते इति । भ्राज दीप्तौ + क्विप् ।) मेघः । इति हेमचन्द्रः । २ । ७८ ॥

नमः, [स्] व्य, (नम शब्दनत्योः + भावे असुन् ।) नतिः । इत्यमरः । ३ । ४ । १८ ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।

"नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ॥"

क्लीवलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, भागवते । ३ । १३ । ४२ ।

"विधेम चास्यै नमसा सह त्वया
यस्यां स्वतेजोऽग्निमिवारणावधाः ॥")

त्यागः । ऋतम् । इत्युणादिकोषः ॥ (क्ली, अन्नम् । इति निघण्टुः । २ । ७ ॥ वज्रम् । इति निघण्टुः । २ । २० ॥ स्तोत्रम् । यथा, ऋग्वेदे । ७ । १६ । १ ।

"एना वो अग्निं नमसोर्जो नपातमा हुवे ॥")

नमतः, पुं, (नम्यते इति । नम + "भृमृदृशियजीति ।" उणां । ३ । ११० । इति अतच् ।) प्रभुः । धूमः । नटः । इत्युणादिकोषः ॥

नमसः, पुं, (नमतीति । नम + "अत्यविचमितमीति ।" उणां । ३ । ११७ । इति असच् ।) अनुकूलः । इत्युणादिकोषः ॥

नमसितः, त्रि, (नमः कृतमिति । नमस् + "नमोवरिवः ।" ३ । १ । १९ । इति क्यच् । क्तः । "क्यस्य विभाषा ।" ६ । ४ । ५० । इति वा यलोपः ।) कृतनमस्कारः । पूजितः । तत्पर्य्यायः । नमस्यितः २ अर्हितः ३ अपचायितः ४ अर्चितः ५ अपचितः ६ । इत्यमरः । ३ । १ । १०१ ॥

नमस्कारः, पुं, (नमः शब्दस्य कारः करणं यत्र ।) विषभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (नमः करणम् । नमस् + कृ + घञ् ।) नतिः । स च त्रिविधः । कायिकः वाचिकः मानसिकश्च । यथा,—

"कायिको वाग्भवश्चैव मानसस्त्रिविधः स्मृतः ।
नमस्कारस्तु तत्त्वज्ञैरुत्तमाधममध्यमः ॥"

कायिकादिरपि त्रिविधो यथा,—

"प्रसार्य्य पादौ हस्तौ च पतित्वा दण्डवत् क्षितौ ।
जानुभ्यां धरणीं गत्वा शिरसा स्पृश्य मेदिनीम् ॥
क्रियते यो नमस्कार उत्तमः कायिकस्तु सः ॥
जानुभ्याञ्च क्षितिं स्पृष्ट्वा शिरसा स्पृश्य मेदिनीम् ।
क्रियते यो नमस्कारो मध्यमः कायिकस्तु सः ॥
पुटीकृत्य करौ शीर्षे दीयते यद्यथा तथा ।
अस्पृष्ट्वा जानुशीर्षाभ्यां क्षितिं सोऽधम उच्यते ॥
या स्वयं गद्यपद्याभ्यां घटिताभ्यां नमस्कृतिः ।
क्रियते भक्तियुक्तैर्व्वा वाचिकस्तूत्तमः स्मृतः ॥
पौराणिकैर्व्वैदिकैर्व्वा मन्त्रैर्या क्रियते नतिः ।
मध्यमोऽसौ नमस्कारो भवेद्वाचनिकः सदा ॥
यत्तु मानुषवाक्येन नमनं क्रियते सदा ।
स वाचिकोऽधमो ज्ञेयो नमस्कारेषु पुत्त्रकौ ॥
इष्टमध्यानिष्टगतैर्म्मनोभिस्त्रिविधं पुनः ।
नमनं मानसं प्रोक्तमुत्तमाधममध्यमम् ॥
त्रिविधे च नमस्कारे कायिकश्चोत्तमः स्मृतः ।
कायिकैस्तु नमस्कारैर्द्देवास्तुष्यन्ति नित्यशः ॥
अयमेव नमस्कारो दण्डादिप्रतिपत्तिभिः ।
प्रणाम इति विज्ञेयः स पूर्व्वप्रतिपादितः ॥"

इति कालिकापुराणे ७० अध्यायः ॥ * ॥

रात्रौ तन्निषेधो यथा,—

"रात्रौ नैव नमस्कुर्य्यात्तेनाशीरभिचारिका ।
अतः प्रातःपदं दत्त्वा प्रयोक्तव्ये च ते उभे ॥"

इति महाभारतमिति केचित् ॥

नतिकरणम् । तत्तु करशिरःसंयोगादि । स्वापकर्षबोधकव्यापारविशेषः । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

"सर्व्वे चापि नमस्कुर्य्युः सर्व्वावस्थासु सर्व्वदा ।"

अभिवादयेदित्यनुवृत्तौ शङ्खः । नाप्रयताया-प्रयतश्च । इति शुद्धितत्त्वम् ॥

"स्त्रियो नमस्या वृद्धाश्च वयसा पत्युरेव ताः ॥"

इति स्मृत्यर्थसारः ॥ * ॥

"देवं विप्रं गुरुं दृष्ट्वा न नमेद्यस्तु सम्भ्रमात् ।
स कालसूत्रं व्रजति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
ब्राह्मणश्च गुरुं दृष्ट्वा न नमेद्यो नराधमः ।
यावज्जीवनपर्य्यन्तमशुचिर्य्यवनो भवेत् ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

"देवतायतनं दृष्ट्वा दृष्ट्वा तु दण्डिनन्तथा ।
नमस्कारं न कुर्य्याद्यः प्रायश्चित्ती भवेन्नरः ॥
सभायां यज्ञशालायां देवतायतनेषु च ।
प्रत्येकन्तु नमस्कारो हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥
उपविश्य नमेत् शूद्रो दीर्घायुर्ब्राह्मणो वदेत् ।
स शूद्रो नरकं याति ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ॥
दूरस्थं जलमध्यस्थं धावन्तं मदगर्व्वितम् ।
क्रोधवन्तं विजानीयात् नमस्कारञ्च वर्ज्जयेत् ॥
पुष्पहस्तो वारिहस्तस्तैलाभ्यङ्गी जलस्थितः ।
आशीःकर्त्ता नमस्कर्त्ता उभयोर्नरकं भवेत् ॥"

इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥

"मातुः पितुः कनीयांसं न नमेद्वयसाधिकः ।
नमस्कुर्य्याद्गुरोः पत्नीं भ्रातृजायां विमातरम् ॥"

यमः ।

"अभिवादयतः पूर्व्वमाशिषं न प्रयच्छति ।
यद्दुष्कृतं भवेत्तस्य तस्माङ्गागं प्रपद्यते ॥
स्वस्तीति ब्राह्मणे ब्रूयात् आयुष्मानिति राजनि ।
वर्द्धतामिति वैश्येषु शूद्रे त्वारोग्यमेव च ॥"

इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥

"गुरुपत्नीन्तु युवतीं नाभिवादयेत पादयोः ।
कुर्व्वीत वन्दनं भूयो भगो वोऽहमिति ब्रुवन् ॥
विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहञ्चाभिवादनम् ।
गुरुदारेषु कुर्व्वीत सतां धर्म्ममनुस्मरन् ॥
अभिवादनशीलः स्यान्नित्यं वृद्धेषु धर्म्मतः ।
असावहम्भो नामेति सम्यक् प्रणतिपूर्व्वकम् ॥
आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थं तन्द्रादिपरिवर्ज्जितः ।
आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने ॥
अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्व्वाक्षरः प्लुतः ।
यो न वेत्त्यभिवादस्य द्विजः प्रत्यभिवादनम् ।
नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥
सव्यस्तपाणिना कार्य्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।
सव्येन सव्यः प्रष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥
लौकिकं वैदिकञ्चापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।
आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्व्वमभिवादयेत् ॥
ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्त्रबन्धुमनामयम् ।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव तु ॥"*॥
अभिवादनीया गुरवो यथा,—
"उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।
मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ ।
वन्धुर्ज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवः स्मृताः ॥
माता मातामही गुर्व्वी पितुर्म्मातुश्च सोदराः ।
श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रियाम् ।
इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातृतः पितृतो द्विजाः ॥
अनुवर्त्तनमेतेषां मनोवाक्कायकर्म्मभिः ।
गुरून् दृष्ट्वा समुत्तिष्ठेदभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥"
इति कूर्म्मपुराणे ११ अध्यायः ॥ *॥
अथ सप्तधा नतिलक्षणानि ।
"त्रिकोणमथ षट्कोणमर्द्धचन्द्रं प्रदक्षिणम् ।
दण्डमष्टाङ्गमुग्रञ्च सप्तधा नतिलक्षणम् ॥
ऐशानी वाथ कौवेरी दिक् कामाख्याप्रपूजने ।
प्रशस्ता स्थण्डिलादौ च सर्व्वमूर्त्तेषु सर्व्वतः ॥
त्रिकोणादिव्यवस्थाञ्च यदि पूर्व्वमुखो यजेत् ।
पश्चिमात् शाम्भवीं गत्वा यवस्थां निर्द्दिशेत्तदा ॥
यदोत्तरामुखः कुर्य्यात् साधको देवपूजनम् ।
तदा याम्यात्तु वायव्यां गत्वा कुर्य्यात्तु संस्थितिम् ॥
दक्षिणाद्वायवीं गत्वा दिशं तस्माच्च शाम्भवीम् ।
ततोऽपि दक्षिणं गत्वा नमस्कारस्त्रिकोणवत् ।
त्रिकोणो यो नमस्कारस्त्रिपुराप्रीतिदायकः ॥१॥
दक्षिणाद्वायवीं गत्वा वायव्यात् शाम्भवीं ततः ।
ततोऽपि दक्षिणं गत्वा तां त्यक्त्वाग्नौ प्रविश्य च ॥
अग्नितो राक्षसीं गत्वा ततश्चाप्युत्तरां दिशम् ।
उत्तराच्च तथाग्नेयीं भ्रमणं द्वित्रिकोणवत् ।
षट्कोणो यो नमस्कारः प्रीतिदः शिवदुर्गयोः ॥२॥
दक्षिणाद्वायवीं गत्वा तस्माद्व्यावृत्य दक्षिणम् ।
गत्वा योऽसौ नमस्कारः सोऽर्द्धचन्द्रः प्रकीर्त्तितः ॥ ३ ॥
सकृत् प्रदक्षिणं कृत्वा वर्त्तुलाकृतिसाधकः ।
नमस्कारः कथ्यतेऽसौ प्रदक्षिण इति द्विजैः ॥४॥
त्यक्त्वा स्वमाननस्थानं पश्चात्कृत्वा नमस्कृतिः ।
प्रदक्षिणं विना या तु निपत्य भुवि दण्डवत् ।
दण्ड इत्युच्यते देवैः सर्व्वदेवौघमोददः ॥ ५ ॥
पूर्व्ववद्दण्डवद्भूमौ निपत्य हृदयेन तु ।
चिबुकेन मुखेनाथ नासया ललिकेन च ॥
ब्रह्मरन्ध्रेण कर्णाभ्यां यद्भूमिस्पर्शनं क्रमात् ।
तदष्टाङ्ग इति प्रोक्तो नमस्कारो मनीषिभिः ॥६॥
प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा साधको वर्त्तुलाकृतिः ।
ब्रह्मरन्ध्रेण संस्पर्शः क्षितेर्यः स्यान्नमस्कृतौ ।
स उग्र इति देवौघैरुच्यते विष्णुतुष्टिदः ॥ ७ ॥
नदानां सागरो यादृग्द्विपदां ब्राह्मणो यथा ।
नदीनां जाह्नवी यादृग्देवानामिव चक्रधृक् ।
नमस्कारेषु सर्व्वेषु तथैवोग्रः प्रशस्यते ॥
त्रिकोणाद्यैर्नमस्कारैः कृतैरेव तु भक्तितः ।
चतुर्वर्गं लभेद्भक्तो न चिरादेव साधकः ॥
नमस्कारो महायज्ञः प्रीतिदः सर्व्वतः सदा ।
सर्व्वेषामपि देवानामन्येषामपि भैरव ! ॥
योऽसावुग्रो नमस्कारः प्रीतिदः सततं हरेः ।
महामायाप्रीतिकरः स नमस्करणोत्तमः ॥"
इति कालीपुराणम् ॥
नमस्कारी, स्त्री, (नमस्कारस्तदञ्जलिरिव पत्रसङ्कोचोऽस्यस्या इति । अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) खदिरिकाशाकः । लाजालु इति ख्यात इति केचित् ॥ किन्तु रभसेन वराहक्रान्ता लज्जालुः समङ्गा जलकारिकेति खदिरिकायाम् । सङ्कोचपत्री लज्जालुरिति लज्जालुकायां पठितम् । अञ्जलिरूपपत्त्रत्वादञ्जलेर्नमस्कारव्यञ्जकत्वात् नमस्कारशीलेव नमस्कारी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथास्याः पर्य्यायो वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"गण्डकाली नमस्कारी समङ्गा खदिरी क्वचित् ॥")
नमस्यः, त्रि, (नमस्य नामधातुः + कर्म्मणि यत् ।) नमस्कारयोग्यः । यथा,—
"स्त्रियो नमस्या वृद्धाश्च वयसा पत्युरेव ताः ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥
नमस्या, स्त्री, (नमस्य + भावे अः । स्त्रियां टाप् ।) पूजा । इत्यमरः । २ । ७ । ३५ ॥
नमस्यितः, त्रि, (नमःकृतमिति । नमस् + "नमोवरिवः इति ।" ३ । १ । १९ । इति क्यच् ।) पूजितः । इत्यमरः । ३ । १ । १०१ ॥
नमितः, त्रि, नमोऽस्य जात इत्यर्थे इतच्प्रत्ययनिष्पन्नः । जातनमस्कारः । नामितः । यथा,—
"अपः शालग्रामाश्नवनगरिमोद्गारसरसाः
सुधीः को वा कौपीरपि नमितमूर्द्धा न पिबति ॥"
इति विदग्धमाधवनाटकम् ॥
नमुचिः, पुं, (न मुञ्चतीति । मुच + इन् । स च कित् ।) कन्दर्पः । दैत्यभेदः । इति मेदिनी । चे, १४ ॥ यथा,—
"कश्यपस्य दनुर्नाम भार्य्यासीद्द्विजसत्तम ! ।
तस्यास्तु द्वौ सुतावास्तां सहस्राक्षाद्बलाधिकौ ॥
ज्येष्ठः शुम्भ इति ख्यातो निशुम्भश्चापरोऽसुरः ।
तृतीयो नमुचिर्नाम महाबलसमन्वितः ॥"
इति वामने ५२ अध्यायः ॥
(इन्द्र एनं निहतवान् । यथा, महाभारते । ९ । ४३ । ३३—३६ ।
"नमुचिर्वासवाद्भीतः सूर्य्यरश्मिं समाविशत् ।
तेनेन्द्रः सख्यमकरोत् समयञ्चेदमब्रवीत् ॥
न चार्द्रेण न शुष्केण न रात्रौ नापि चाहनि ।
वधिष्याम्यसुरश्रेष्ठ ! सखे ! सत्येन ते शपे ॥
एवं स समयं कृत्वा दृष्ट्वा नीहारमीश्वरः ।
चिच्छेदास्य शिरो राजन्नपां फेनेन वासवः ॥
तच्छिरो नमुचेश्छिन्नं पृष्ठतः शक्रमन्वयात् ।
भो मित्रहन् ! पापेति ब्रुवाणं शक्रमन्तिकात् ॥")
नमुचिद्विट्, [ष्] पुं, (नमुचिं द्वेष्टीति । द्विष् + "सत्सूद्विषेति ।" ३ । २ । ६१ । इति क्विप् ।) इन्द्रः । यथा, माघे । १ । ५१ ।
"विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली
य इत्थमस्वास्थ्यमहर्द्दिवं दिवः ॥"
नमुचिसूदनः, पुं, (नमुचिं दैत्यविशेषं सूदयतीति । सूदि + ल्युः ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४६ ॥
नमेरुः, पुं, (नम्यते इति । नम + बाहुलकात् एरुः ।) रुद्राक्षः । इति भूरिप्रयोगः ॥ सुरपुन्नागः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रघुः । ४ । ७४ ।
"विशश्रमुर्नमेरूणां छायास्वध्यास्य सैनिकाः ॥")
नमोगुरुः, पुं, (नमस्करणीयो गुरुः ।) नमस्कारैर्गुरुः । ब्राह्मणः । इति काचित् शब्दरत्नावली ॥
नम्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) ओष्ठ्यवर्गशेषोपधः । नम्बति । इति दुर्गादासः ॥
नम्रः, त्रि, (नमतीति । नम + "नमिकम्पीति ।" ३।२।१६७ इति रः ।) नतः । इति हलायुधः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १८९ ।
"यन्नम्रं सरलञ्चापि तच्चापत्सु न सीदति ।
धनुर्मित्रं कलत्रञ्च दुर्लभं शुद्धवंशजम् ॥")
नम्रकः, पुं, (नम्र इव प्रतिकृतिः । "इवे प्रतिकृतौ ।" ५ । ३ । ९६ । इति कन् ।) वेतसः । इति भावप्रकाशः ॥ (नम्र एव । स्वार्थे कन् । नते, त्रि ॥)
नय, ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ङ, नयते । इति दुर्गादासः ॥
नयः, पुं, (नीयतेऽनेनेति । नी + "एरच् ।" ३ । ३ । ५६ । इत्यच् ।) नीतिः । तत्पर्य्यायः । नायः २ इत्यमरः । ३।२।६ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।१।३८५ ।
"कथञ्चिन्न विकल्पन्ते विद्वद्भिश्चिन्तिता नयाः ॥")
द्यूतविशेषः । इति मेदिनी । ये, ३४ ॥ नैगमादिः । इति हेमचन्द्रः ॥ न्याय्ये नेतरि च त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥
नयनं, क्ली, (नीयते दृष्टिविषयोऽनेनेति । नी + करणे ल्युट् ।) चक्षुः । इत्यमरः । २ । ६ ।९३ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १८ । ४० ।
"नीलोत्पलाभनयनां पीनश्रोणिपयोधराम् ॥")
नी च प्रापणे इत्यस्माद्भावे ल्युट्प्रत्ययः प्रापणम् । (आनयनम् । यथा, हरिवंशे । १२७ । ११ ।
"तत्त्वं हितञ्च देवेश ! श्रूयतां वदतो मम ।
नयनं पारिजातस्य द्वारकां मम रोचते ॥")

नयनी, स्त्री, (नीयतेऽनयेति। नी+करणे ल्युट्+ ङीप्।) कनीनी। इति शब्दचन्द्रिका ॥

नयनोत्सव:, पुं, (नयनयोरुत्सवो यस्मात्।) प्रदीप:। इति शब्दरत्नावली ॥ चक्षुरुत्सवश्च ॥

नयनोपान्त:, पुं, (नयनयोरुपान्त: प्रान्तभाग:।) अपाङ्ग:। इति राजनिर्घण्ट: ॥

नयनौषधं, क्ली, (नयनयोरौषधम्।) पुष्पकासीसम्। इति हेमचन्द्र:। ४। १२३ ॥

नयपीठी, स्त्री, (नयस्य पीठीव।) अष्टकाङ्गम्। इति त्रिकाण्डशेष: ॥ छक् इति भाषा ॥

नयविशारद:, पुं, (नये नीतौ विशारदो विज्ञ:।) नीतिशास्त्रज्ञ:। यथा,—

"षाड्गुण्यविधितत्त्वज्ञो देशभाषाविशारद:।
सान्धिविग्रहिक: कार्य्यो राज्ञा नयविशारद: ॥"
इति मात्स्ये ८६ अध्याय: ॥

नरं, क्ली, (नृणाति प्रापयति आनन्दमिति। नॄ प्रापणे+अच्।) रामकर्पूरतृणम्। इति मेदिनी। रे, ५२ ॥

नर:, पुं, (नृणातीति। नॄ+अच्।) मनुष्य:। इत्यमर:। २। ६। १ ॥ (यथा, मनु:। १। ९६।

"बुद्धिमत्सु नरा: श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणा: स्मृता: ॥")

पुरुष:। इति राजनिर्घण्ट: ॥ (यथा, देवीभागवते। ५। २। १४।

"यदा कदापि दैत्येन्द्र! नार्य्यास्ते मरणं ध्रुवम्।
न नरेभ्यो महाभाग! म्रतिस्ते महिषासुर! ॥")

विष्णु:। (महादेव:। यथा, महाभारते। १३। १७। ११५।

"गान्धारश्च सुवासश्च तप:सक्तो रतिर्नर: ॥")

अर्ज्जुन:। इति मेदिनी। रे, ५२ ॥ (नरमुनेरंशजातत्वादस्य तथात्वम् ॥) शङ्कु:। इति लीलावती ॥*॥ अथ नरजन्मकारणम्। "पितु: शुक्रोत्तरो नर: ॥" अन्यच्च। सुखबोधे।

"विषमायां तिथौ चिप्रं कुर्य्याद्वीजन्तु कन्यकाम्।
समायां पुरुषं नूनं केचिदाहुर्म्मनीषिण: ॥
चतुरशीतिलच्चान्ते गोजन्मा तत्परं नर:।
ततस्तु ब्राह्मणश्च स्यादभयं नात्र संशय: ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १५ अध्याय: ॥

(स्वनामख्यातो हरेरंशभूतो धर्म्मपुत्त्र: ऋषि:। यथा, देवीभागवते। ४। ५। १५।

"हरेरंशौ स्थितौ तत्र नरनारायणावृषी।
पूर्णं वर्षसहस्रन्तु चक्राते तप उत्तमम् ॥"

अस्य विवरणन्तु तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥*॥ देवयोनिविशेष:। यथा, विष्णुपुराणे। १। ५। ५८।

"नरकिन्नररक्षांसि वय:पशुमृगोरगान् ॥")

नरक:, पुं, (नृणाति क्लेशं प्रापयतीति। नॄ+ "कृञादिभ्य: संज्ञायां वुन्।" उणां। ५। ३५। इति वुन्।) देवरात्रिप्रभेद:। इत्युणादिकोष: ॥ (नरस्य मनुष्यस्य कं शिरो यत्र।) दैत्यविशेष:। स पृथिव्या गर्भे वराहदेवाज्जात:। यथा,—

"रजस्वलाया गोत्राया गर्भे वीर्य्येण पोत्रिण:।
यतो जातस्ततो भूतो देवपुत्त्रोऽपि सोऽसुर: ॥"

तस्य नामकारणं यथा,—

"मानुषस्य शिरस्तत्र म्रतस्य प्राप्य बालक:।
स्वशिरस्तत्र विन्यस्य रुदंस्तस्थौ चणं तदा ॥
नरस्य शीर्षे स्वशिरो निधाय स्थितवान् यत:।
तस्मात्तस्य मुनिश्रेष्ठो नरकं नाम वै व्यधात् ॥"

तस्य राज्यं यथा,—

श्रीभगवानुवाच।

"करतोया सत्यगङ्गा पूर्व्वभागावधिश्रिता।
यावल्ललितकान्तास्ति तावद्देशं पुरं तदा ॥
अत्र देवी महामाया योगनिद्रा जगत्प्रसू:।
कामाख्यारूपमादाय सदा तिष्ठति शोभना ॥
अत्रास्ति नदराजोऽयं लौहित्यो ब्रह्मण: सुत:।
अत्रैव दशदिक्पाला: स्वे स्वे पीठे व्यवस्थिता: ॥
अत्र स्वयं महादेवो ब्रह्मा चाहञ्च सर्व्वदा।
चन्द्र: सूर्य्यश्च सततं वसतेऽत्रैव पुत्त्रक! ॥
सर्व्वे क्रीड़ार्थमायाता रहस्यं देशमुत्तमम्।
अत्र श्री: सर्व्वतोभद्रा भोग्यमत्र सदा बहु ॥
अत्रैव हि स्थितो ब्रह्मा प्राङ्नक्षत्रं ससर्ज्ज ह।
तत: प्राग्ज्योतिषाख्येयं पुरी शक्रपुरीसमा ॥
अत्र त्वं वस भद्रन्ते ह्यभिषिक्तो मया स्वयम्।
कृतदार: सहामात्यै राजा भूत्वा महाबल! ॥"

तस्य महिषी माया यथा,—

"ततो विदर्भराजस्य पुत्त्रीं मायाङ्कयां हरि:।
पुत्त्रार्थे वरयामास नरकस्य समां गुणै: ॥
तामुद्वाह्य हृषीकेशस्तस्मिन् पुरवरे स्वयम्।
तया समं स्वतनयं राजत्वेनाभ्यषेचयत् ॥"

तस्य पुत्त्रा यथा,—

"ऋतुमत्याश्च जायायां कालेन नरक: क्रमात्।
भगदत्तं महाशीर्षं मदवन्तं सुमालिनम् ॥
चतुरो जनयामास पुत्त्रांस्तांश्च चिते: सुत:।
महासत्त्वान् महावीर्य्यान् देवैरन्यैर्दुरासदान् ॥"
इति कालीपुराणे ३९ अध्याय: ॥

पापिनां यातनास्थानम्। तत्सङ्ख्या यथा,—

"पातालानाञ्च सप्तानां लोकानाञ्च यदन्तरम्।
सुचिरं तानि कथ्यन्ते भुवनानि चतुर्द्दश ॥
अष्टाविंशति विख्यातास्ततो नरककोटय:।
नरकाणामधस्तात्तु धूम: कालाग्निसम्भव: ॥
तस्याधस्तादनन्ताख्यो रुद्र: सर्व्वमयो महान्।
तदधो धर्म्मचक्रन्तु येनेदं धार्य्यते जगत् ॥"
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्याय: ॥

तत्पर्य्याय:। नारक: २ निरय: ३ दुर्गति: ४। इत्यमर:। १। ९। १ ॥*॥ नरकसंख्या यथा,—

"उशोर्द्ध नरका: शक्र! कोट्य: पञ्चाशमानत:।
चत्वारिंशन्मितं तेषां प्रधानं तन्निबोधत ॥"

उशोर्द्ध पातावे कालाग्निरुद्रस्य पुरोर्द्ध।

"अवीचि: कृमिभक्ष्यश्च तथा वैतरणी महान्।
कूटशाल्मलिरुच्छ्वासयुग्मपर्व्वतरौरवम् ॥
निरुच्छ्वास: पूतिमांसस्तप्तलाचास्थितं जलम्।
क्रकच्छेदस्तथा पङ्कं कण्ठायसमुतापिवम् ॥
पूतिपूर्णस्तथा मेदस्तम्भश्च रुधिरं वसा।
तामिस्रस्वपतुण्डश्च तीक्ष्णासिश्च नपुंसक:।
लौहतप्तस्त्रियो भीमा अङ्गारराशिकोपरि।
कुम्भीपाक: चुरस्थेय: सञ्जीवनसुतापनम् ॥
कालसूत्रं महापङ्कं शीतोष्णं चुरमेव च।
अम्बरीषं तथा घोरं महारौरवसंज्ञक: ॥
सूचीमुखेक्षुयन्त्रश्च तैलं तप्तत्रपुस्तथा।
असिपत्रं तथा शाल्मं भूमिर्वागपहारिका ॥"
इति देवीपुराणम् ॥

नरकागामिनो यथा,—

यम उवाच।

"न गच्छन्ति नरा घोरान् बहवोऽधर्म्मनिर्म्मितान्।
वधांश्च सुबहूंस्तत्र प्राप्नुवन्ति तपोधन! ॥
विस्तरेण तु तत् सर्व्वं ब्रवीमि मुनिसत्तम!।
श्रूयतां तन्महाभाग! श्रुत्वा चैवोपधारय ॥
नाशिचिन्नरकं याति न सत्पुत्त्री न भूमिद:।
शूरश्च शतवर्षी च वेदानाञ्चैव पारग: ॥
पतिव्रता न गच्छन्ति सत्यवाक्याश्च ये नरा:।
अजिताश्चाशठाश्चैव स्वामिभक्ताश्च ये नरा: ॥
तिलं गाश्च हिरण्यञ्च पृथिवीञ्चापि शाश्वतीम्।
ब्राह्मणेभ्य: प्रयच्छन्ति न गच्छन्ति न संशय: ॥
स्वदारनिरता दान्ता: परदारविवर्ज्जका:।
सर्व्वभूतात्मभूताश्च सर्व्वभूतानुकम्पका: ॥
न गच्छन्ति तु तं देशं पापिष्ठं तमसावृतम्।
यातनास्थानसंपूर्णं हाहाप्रतिभयस्वनम् ॥
ज्ञानवन्तो द्विजा ये च ये च विद्यापरं गता:।
उदासीना न गच्छन्ति स्वाम्यर्थे च हता नरा: ॥
न गच्छन्त्यत्र दातार: सर्व्वभूतहिते रता:।
शुश्रूषका मातृपित्रोर्न गच्छन्ति न संशय: ॥
अहिंसका न गच्छन्ति ब्रह्मचर्य्यव्यवस्थिता:।
पतिव्रता दानवन्तो द्विजभक्ताश्च ये नरा: ॥
यथोक्तं यजमानाश्च सत्रयाजिन एव च।
चातुर्म्मास्यकरा ये च ये द्विजा आहिताग्नय: ॥
गुरुचित्तानुपालाश्च व्रतिनो मौनयन्त्रिता:।
नित्यस्वाध्यायिनो दान्ता: सदा सभ्याश्च ये नरा: ॥
मानवान् पूजयन्तो वै आत्मभावेन भाविता:।
अपर्व्वमैथुना ये च न गच्छन्ति द्विजोत्तमा: ॥
ब्राह्मणा अमरत्वञ्च प्राप्नुवन्ति न संशय: ॥
निराशा: सर्व्वकामेभ्यो निराशा: सुजितेन्द्रिया:।
न गच्छन्ति हि तं घोरं यत्र ते पापकर्म्मिण: ॥"
इति वराहपुराणम् ॥ * ॥

नरकगामिनो यथा,—

नारद उवाच।

"दुष्कर्म्माण्यपि वक्ष्यामि नरकं यै: प्रयान्ति हि।
सर्व्वेष्वेव तु कार्य्येषु देवपूर्व्वेषु भूमिप! ॥
हन्ति पुत्त्रान् पशून् कृत्स्नान् ब्राह्मणातिक्रम: कृत:।
गुर्व्वर्थं वा भयार्त्तं वा वर्ज्जयित्वा महीपते!।
येऽनृतं कथयन्ति स्म ते वै निरयगामिन: ॥
प्रपाणाञ्च सभानाञ्च संक्रमाणाञ्च मारिष।
आगाराणाञ्च भेत्तारो नरा निरयगामिन: ॥
ये परस्वापहर्त्तार: परस्वानाञ्च नाशका:।
सूचकाश्च परेषां हि ते नरा नरकानुगा: ॥
सूचका: सन्धिभेत्तार: परवृत्त्युपजीविन:।

अकृतज्ञाश्च मित्राणां ते वै निरयगामिनः ॥
पाषण्डा दूषकाश्चैव समयानाञ्च दूषकाः ।
ये प्रत्यवस्थितास्चैव ते वै निरयगामिनः ॥
वृत्तिच्छेदं गृहच्छेदं दारच्छेदञ्च पार्थिव ! ।
मित्रच्छेदं तथाशायाः कृत्वा नरकगामिनः ॥
विषमव्यवहाराश्च विषमाश्चैव बुद्धिषु ।
लाभेषु विषमाश्चैव नरा निरयगामिनः ॥
कृताशं कृतनिर्वेशं कृतभक्तं कृतश्रमम् ।
भेदैर्ये व्यवकर्षन्ति ते वै निरयगामिनः ॥
द्यूतसंव्यवहाराश्च निष्परीचाश्च मानवाः ।
प्राणिहिंसाप्रवृत्ताश्च ते वै निरयगामिनः ॥
वेदविक्रयिणश्चैव वेदानाञ्चैव दूषकाः ।
वेदानां लेखकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥
केशविक्रायका राजन् ! विषविक्रायकाश्च ये ।
क्षीरविक्रायकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥
चातुराश्रम्यबाह्याश्च श्रुतिबाह्याश्च ये नराः ।
विकर्म्मभिश्च जीवन्ति ते वै निरयगामिनः ॥
ब्राह्मणानां गवाञ्चैव कन्यानाञ्च महामते ! ।
येऽन्तरं यान्ति कार्य्येषु ते वै निरयगामिनः ॥
शस्त्रविक्रायकाश्चैव कर्त्तारश्च महीपते ! ।
शल्यानां धनुषाञ्चैव ते वै निरयगामिनः ॥
शिलाभिः शङ्कुभिर्वापि श्वभ्रैर्वा मनुजर्षभ ! ।
ये मार्गमनुरुन्धन्ति ते वै निरयगामिनः ॥
अगोप्तारश्च राजानो बलिषड्भागतस्कराः ।
समर्थाश्चाप्यदातारस्ते वै निरयगामिनः ॥
शान्तान् दान्तानथ प्राज्ञान् दीर्घकालसहोषितान् ।
त्यजन्ति कृतकृत्या ये ते वै निरयगामिनः ॥
बालानामथ वृद्धानां दासानाञ्चैव ये नराः ।
अदत्त्वा भक्षयन्त्यग्रे ते वै निरयगामिनः ॥
इत्येतत् कथितं राजन् ! धर्म्माधर्म्मविनिर्णयम् ।
विमृश्य पुरुषः कर्म्म धर्म्ममेव समाचरेत् ॥”
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ३४ अध्यायः ॥

नरकविशेषगामिपापिनो यथा,—
“कूटसाक्षी तथा सम्यक् पक्षपातेन यो वदेत् ।
यश्चान्यदनृतं वक्ति स नरो याति रौरवम् ॥
भ्रूणहा पुरहर्त्ता च गोघ्नश्च मुनिसत्तम ! ।
यान्ति ते नरके रोधे यश्चोच्छ्वासनिरोधकः ॥
सुरापो ब्रह्महा हर्त्ता सुवर्णस्य च शूकरे ।
प्रयाति नरके यश्च तैः संसर्गमुपैति वै ॥
राजन्यवैश्यहा ताले तथैव गुरुतल्पगः ।
तप्तकुम्भे स्वसृगामी हन्ति राजभटांश्च यः ॥
साध्वीविक्रयकृद्बन्धपालः केशरिविक्रयी ।
तप्तलौहे तु पच्यन्ते यश्च भक्तं परित्यजेत् ॥
‘केशरी अश्वः ।’
स्नुषां सुताञ्चापि गत्वा महाज्वाले निपात्यते ।
अवमन्ता गुरूणां यो यश्चाक्रोष्टा नराधमः ॥
वेददूषयिता यश्च वेदविक्रायकश्च यः ।
अगम्यागामी यश्च स्यात्ते यान्ति लवणं द्विज ! ॥
चौरो विमोहे पतति मर्य्यादादूषकस्तथा ।
देवद्विजपितॄन् द्वेष्टा रत्नदूषयिता च यः ॥
स याति कृमिभक्षे वै कृमीशे च दुरिष्टकृत् ॥
पितृदेवातिथीन् यस्तु पर्य्यश्नाति नराधमः ।
लालाभक्षे स यात्युग्रे शरकर्त्ता च रोधके ॥”
‘पर्य्यश्नाति परित्यज्य आदौ भुङ्क्ते ।’
करोति कर्णिनो यस्तु यस्तु खड्गादिकृन्नरः ॥
प्रयान्ति ते विशसने नरके भृशदारुणे ।
असत्प्रतिग्रहीतारो नरके यान्त्यधोमुखे ॥
अयाज्ययाजकस्तत्र तथा नक्षत्रसूचकः ।
वेगी पूयवहश्चैको याति मिष्टान्नभुङ्नरः ॥
‘वेगी साहसकारी । पुत्रादीन् वञ्चयित्वा एक एव मिष्टान्नभुक् ।’
लाक्षामांसरसानाञ्च तिलानां लवणस्य च ।
विक्रेता ब्राह्मणो याति तमेव नरकं द्विज ! ॥
मार्ज्जारकुक्कुटच्छागान् श्ववराहविहङ्गमान् ।
पालयन्नरकं याति तमेव द्विजसत्तम ! ॥
रङ्गोपजीवी कैवर्त्तः कुण्डाशी गरदस्तथा ।
सूची माहिषकश्चैव पर्व्वकारी च यो द्विजः ॥
‘पत्नौ जीवति जाराज्जातः कुण्डः तदन्नभोजी माहिषो महिषोपजीवी । यद्वा,—
महिषीत्युच्यते भार्य्या भगेनोपार्ज्जितं धनम् ।
उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिषकः स्मृतः ॥
इति स्मृतिः ॥
पर्व्वकारी धनादिलोभेनापर्व्वसु अमावास्यादिक्रियाप्रवर्त्तकः ।’
अगारदाही मित्रघ्नः शाकुनिर्ग्रामयाजकः ।
रुधिरान्धे पतन्त्येते सोमं विक्रीणते च ये ॥
मधुहा ग्रामहन्ता च याति वैतरणीं नरः ।
रेतःपानादिकर्त्तारो मर्य्यादाभेदिनश्च ये ॥
ते कृष्णे यान्त्यशौचाश्च कुहकाजीविनश्च ये ।
असिपत्रवनं याति वनच्छेदी वृथैव यः ॥
औरभ्रिको मृगव्याधो वह्निज्वाले पतन्ति वै ।
यान्त्येते द्विज ! तत्रैव यश्चापाकेषु वह्निदः ॥
व्रतेषु लोपको यश्च स्वाश्रमाद्विच्युतश्च यः ।
सन्दंशयातनामध्ये पततस्तावुभावपि ॥
दिवास्वप्नेषु स्कन्दन्ति ये नरा ब्रह्मचारिणः ।
पुत्त्रैरध्यापिता ये च ते पतन्ति श्वभोजने ॥
एते चान्ये च नरकाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
येषु दुष्कृतकर्म्माणः पच्यन्ते यातनागताः ॥
तथैव पापान्येतानि तथान्यानि सहस्रशः ।
भुज्यन्ते यानि पुरुषैर्नरकान्तरगोचरैः ॥
वर्णाश्रमविरुद्धञ्च कर्म्म कुर्व्वन्ति ये नराः ।
कर्म्मणा मनसा वाचा निरयेषु पतन्ति वै ॥
अधःशिरोभिर्दृश्यन्ते नारकैर्दिवि देवताः ।
देवाश्चाधोमुखान् सर्व्वानधः पश्यन्ति नारकान् ॥
स्थावराः कृमयोऽब्जाश्च पक्षिणः पशवो नराः ।
धार्म्मिकास्त्रिदशास्तद्वन्मोक्षिणश्च यथाक्रमम् ॥
सहस्रभागाः प्रथमा द्वितीयानुक्रमास्तथा ।
सर्व्वे ह्येते महाभाग ! यावन्मुक्तिसमाश्रयाः ॥
यावन्तो जन्तवः स्वर्गे तावन्तो नरकौकसः ।
पापकृद्याति नरकं प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ॥”
इति विष्णुपुराणे । २ । ६ । ७—३२ ॥

अपि च ।
“कथयामि विचित्राणां कर्म्मणां विविधा गतीः ।
ताः शृणुष्व महाराज ! याः श्रुत्वा मोक्षमाप्नुयात् ॥
परवित्तं परापत्यं कलत्रं पारकञ्च यः ।
हरते बुद्धिमोहेन सोऽन्ते खलुवशं गतः ॥
कालपाशेन संबद्धो यमदूतैर्म्महाबलैः ।
तामिस्रे पात्यते तावत् यावद्वर्षसहस्रकम् ॥
तत्र ताड़नसम्भूताः कुर्व्वन्ति यमकिङ्कराः ।
पापभोगेन सन्तप्तस्ततो योनिन्तु शौकरीम् ॥
तत्र भुक्त्वा महादुःखं मानुषत्वं गमिष्यति ।
रोगादिचिह्नितं तत्र दुर्यशोज्ञापकं स्वकम् ॥
भूतद्रोहं विधायैवं केवलं सकुटुम्बकम् ।
पुष्णाति पापनिरतः सोऽन्धतामिस्रके पतेत् ॥
ये नरा इह जन्तूनां वधं कुर्व्वन्ति वै मृषा ।
ते रौरवे निपात्यन्ते खादन्ते रुरुभिर्यतः ॥
यः खादरार्थे भूतानां वधमाचरति स्फुटम् ।
महारौरवसंज्ञे तु पात्यते स यमाज्ञया ॥
यो वै निजन्तु जनकं ब्राह्मणं द्वेष्टि पापकृत् ।
कालसूत्रे महादुष्टे योजनायतविस्तृते ॥
यावन्ति पशुरोमाणि गवां दैर्घ्यं करोति यः ।
तावद्वर्षसहस्राणि पच्यते यमकिङ्करैः ॥
यो भूमौ भूपतिर्भूत्वा दण्डायोग्यन्तु दण्डयेत् ।
करोति ब्राह्मणस्यापि देहदण्डं विलोलुपः ।
स शूकरमुखैर्दुष्टैः पीड्यते यमकिङ्करैः ॥
पश्चाद्दुष्टासु योनीषु जायते पापभुक्तये ।
ब्राह्मणानां गवां ये तु द्रव्यं वित्तं तथाल्पकम् ॥
वृत्तिं वा गृह्णते मोहाल्लुम्पन्ति स्वबलान्नराः ।
ते परत्रान्धकूपे च पात्यन्ते च महार्द्दिताः ॥
योऽर्थं स्वयमुपाहृत्य मधुरश्चात्ति लोलुपः ।
न देवाय न सुहृदे ददाति रसनातुरः ॥
स पतत्येव नरके कृमिभोजनसंज्ञके ।
अनापदि नरो यस्तु हिरण्यादीनपाहरेत् ॥
ब्रह्मस्वं वा महादुष्टः स दंशे नरके पचेत् ।
यः स्वदेहं प्रपुष्णाति नान्यं जानाति मूढधीः ॥
मनसा कल्पितं द्रव्यं विदुषे यो ददाति न ।
स पुमान्नरकं याति यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ॥
पश्चाद्दुष्टासु योनीषु जायते वर्णसङ्करः ।
दानानि वाड़वे दत्त्वा पुनः शुद्धो भविष्यति ॥
वाचा दत्तं मनोदत्तमिति साक्षं वदेद्यदि ।
कम्पन्ते पितरस्तस्य नरकाय समुत्सुकाः ॥
वाचा दत्तं मनोदत्तं दत्तं पाणिकुशोदकम् ।
एतद्दत्तमदत्तं स्यात् जिह्वामुत्पाटयेद्यमः ॥
स यात्यते तैलतप्ते कुम्भीपाकेऽतिदारुणे ॥
यो नगम्यां स्त्रियं मोहाद्योषिद्भावाच्च कामयेत् ।
तं तया किङ्कराः सूर्म्यां परिबद्धञ्च कुर्व्वते ॥
ये बलाद्वेदमर्य्यादां लुम्पन्ति स्वबलोद्धताः ।
ते वैतरण्यां पतिता मांसशोणितभक्षकाः ॥
वृषलीं यः स्त्रियं कृत्वा तया गार्हस्थ्यमाचरेत् ।
पूयोदे निपतत्येव महादुःखसमन्वितः ॥
ये दम्भानाश्रयन्ते वै धूर्त्ता लोकस्य वञ्चने ।
वैशसे नरके मूढ़ाः पतन्ति यमताड़िताः ॥
ये सवर्णां स्त्रियं मूढ़ाः पाययन्ति स्वरेतसम् ।

रेतःकुल्यासु ते पात्या रेतःपानेषु तत्पराः ॥
ये चौरा वह्निना दुष्टा गरदा ग्रामलुण्ठकाः ।
सारमेयादने ते वै पात्यन्ते पातकान्विताः ॥
कूटसाक्ष्यं वदत्यद्धा पुरुषः पापसम्भृतः ।
पारकीयन्तु द्रव्यं यो रक्षति प्रसभं बली ॥
स वीचिनरके पापे ह्यवाग्वक्त्रः पतत्यधः ।
तत्र दुःखं महद्भुक्त्वा पापिष्ठां योनिमाव्रजेत् ॥
यो नरो रसनास्वादात् सुरां पिबति मूढधीः ।
तम्पाययति लोहस्य रसं धर्म्मस्य किङ्कराः ॥
यो गुरूनवमन्येत स्वविद्याचारदर्पितः ।
स मृतः पात्यते चारसंज्ञकेऽधोमुखः पुमान् ॥
विश्वासघातं कुर्व्वन्ति ये नरा धर्म्मनिष्कृताः ।
शूलप्रोते तु नरके पात्यन्ते बहुयातनाः ॥
येन श्रुता रामकथा न परोपकृतिः कृता ।
तेषां सर्व्वाणि दुःखानि भवन्ति नरकान्तरे ॥
अत्र यस्य सुखं भूयस्तस्य स्वर्ग इतीर्य्यते ।
ये दुःखिनो रोगयुता नरकादागतास्तु ते ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डे ४८ अध्यायः ॥

(अथ महारौरवादिनरकाख्यानम् । यथा,मार्कण्डेये । १२ । ३-३६ ।

पुत्त्र उवाच ।

“रौरवस्ते समाख्यातः प्रथमं नरको मया ।
महारौरवसंज्ञन्तु शृणुष्व नरकं पितः ! ॥
योजनानां सहस्राणि सप्त पञ्च समन्ततः ।
तत्र ताम्रमयी भूमिरधस्तस्य हुताशनः ॥
तत्तापतप्ता सर्व्वाशा प्रोद्यदिन्दुसमप्रभा ।
विभात्यति महारौद्रा दर्शनस्पर्शनादिषु ॥
तस्यां बद्धः कराभ्याञ्च पद्भ्याञ्चैव यमानुगैः ।
मुच्यते पापकृन्मध्ये लुठमानः स गच्छति ॥
काकैर्व्वकैर्वृकोलूकैर्वृश्चिकैर्म्मशकैस्तथा ।
भक्ष्यमाणस्तथा गृध्रैर्द्रुतं मार्गं विकृष्यते ॥
दह्यमानः पितर्मातर्भ्रातस्तातेति चाकुलः ।
वदत्यसकृदुद्विग्नो न शान्तिमधिगच्छति ॥
एवं तस्मान्नरैर्मोक्षो ह्यतिक्रान्तैरवाप्यते ।
वर्षायुतायुतैः पापं यैः कृतं दुष्टबुद्धिभिः ॥
तथान्यस्तु तमो नाम सोऽतिशीतः स्वभावतः ।
महारौरववद्दीर्घस्तथा स तमसा वृतः ॥
शीतार्त्तास्तत्र धावन्तो नरास्तमसि दारुणे ।
परस्परं समासाद्य परिरभ्याश्रयन्ति च ॥
दन्तास्तेषाञ्च भज्यन्ते शीतार्त्तिपरिकम्पिताः ।
क्षुत्तृष्णा प्रबला तत्र तथैवान्येऽप्युपद्रवाः ॥
हिमखण्डवहो वायुर्भिनत्त्यस्थीनि दारुणः ।
मज्जासृग्गलितन्तस्मादश्नुवन्ति क्षुधान्विताः ॥
लेलिह्यमाना भ्राम्यन्ते परस्परसमागमे ।
एवं तत्रापि सुमहान् क्लेशस्तमसि मानवैः ॥
प्राप्यते ब्राह्मणश्रेष्ठ ! यावद्दुष्कृतसंचयः ॥
निकृन्तन इति ख्यातस्ततोऽन्यो नरकोत्तमः ।
तस्मिन् कुलालचक्राणि भ्राम्यन्त्यविरतं पितः ! ।
तेष्वारोप्य निकृत्यन्ते कालसूत्रेण मानवाः ॥
यमानुगाङ्गुलिस्थेन आपादतलमस्तकम् ।
नचैषां जीवितभ्रंशो जायते द्विजसत्तम ! ॥
छिन्नानि तेषां शतशः खण्डान्यैक्यं व्रजन्ति च ।
एवं वर्षसहस्राणि छिद्यन्ते पापकर्म्मिणः ॥
तावद्यावदशेषं वै तत्पापं हि क्षयं गतम् ।
अप्रतिष्ठञ्च नरकं शृणुष्व गदतो मम ॥
यत्रस्थैर्नारकैर्दुःखमसह्यमनुभूयते ।
तान्येव तत्र चक्राणि घटीयन्त्राणि चान्यतः ॥
दुःखस्य हेतुभूतानि पापकर्म्मकृतां नृणाम् ।
चक्रेष्वारोपिताः केचिद्भ्राम्यन्ते तत्र मानवाः ॥
यावद्वर्षसहस्राणि न तेषां स्थितिरन्तरा ।
घटीयन्त्रेषु चैवान्यो बद्धस्तोये यथा घटी ॥
भ्राम्यन्ते मानवा रक्तमुद्गिरन्तः पुनः पुनः ।
अस्त्रैर्मुखविनिष्क्रान्तैर्नेत्रैरस्रुविलम्बिभिः ॥
दुःखानि ते प्राप्नुवन्ति यान्यसह्यानि जन्तुभिः ॥
असिपत्त्रवनं नाम नरकं शृणु चापरम् ।
योजनानां सहस्रं यो ज्वलदग्न्यास्तृतावनिः ॥
तप्ताः सूर्य्यकरैश्चण्डैर्यत्रातीव सुदारुणैः ।
प्रपतन्ति सदा तत्र प्राणिनो नरकौकसः ॥
तन्मध्ये च वनं रम्यं स्निग्धपत्त्रं विभाव्यते ।
पत्त्राणि तत्र खड्गानां फलानि द्विजसत्तम ! ॥
श्वानश्च तत्र सबलाः स्वनन्त्ययुतशोभिताः ।
महावक्त्रा महादंष्ट्रा व्याघ्रा इव भयानकाः ॥
ततस्तद्वनमालोक्य शिशिरच्छायमग्रतः ।
प्रयान्ति प्राणिनस्तत्र तीव्रतृट्परिपीडिताः ॥
हा मातर्हा तात ! इति क्रन्दन्तोऽतीव दुःखिताः ।
दह्यमानाङ्घ्रियुगला धरणीस्थेन वह्निना ॥
तेषां गतानां तत्रासिपत्त्रपातीसमीरणः ।
प्रवाति तेन पात्यन्ते तेषां खड्गान्यथोपरि ॥
ततः पतन्ति ते भूमौ ज्वलत्पावकसञ्चये ।
लेलिह्यमाने चान्यत्र व्याप्ताशेषमहीतले ॥
सारमेयास्ततः शीघ्रं शातयन्ति शरीरतः ।
तेषामङ्गानि रुदतामनेकान्यतिभीषणाः ॥
असिपत्त्रवनं तात ! मयैतत् कीर्त्तितं तव ।
अतः परं भीमतरं तप्तकुम्भं निबोध मे ॥
समन्ततस्तप्तकुम्भा वह्निज्वालासमावृताः ।
ज्वलदग्निचयोद्वृत्ततैलायश्चूर्णपूरिताः ।
तेषु दुष्कृतकर्म्माणो याम्यैः क्षिप्ता ह्यधोमुखाः ॥
क्वाथ्यन्ते विस्फुटद्गात्रगलन्मज्जजलाविलाः ।
स्फुटत्कपालनेत्रास्थिछिद्यमाना विभीषणैः ॥
गृध्रैरुत्पाट्य मुच्यन्ते पुनस्तेष्वेव वेगितैः ।
पुनःसिमसिमायन्ते तैलेनैक्यं व्रजन्ति च ॥
द्रवीभूतैः शिरोगात्रस्नायुमांसत्वगस्थिभिः ।
ततो याम्यैर्नरैराशु दर्व्व्या घट्टनघट्टिताः ॥
कृतावर्त्ते महातैले मथ्यन्ते पापकर्म्मिणः ।
एष ते विस्तरेणोक्तस्तप्तकुम्भो मया पितः ! ॥”)

नरककुण्डं, क्ली, (नरकस्य कुण्डम् ।) यातनास्थानम् । तद्यथा, यम उवाच । “नरकाणाञ्च कुण्डानि सन्ति नानाविधानि च । नानापुराणभेदेन नामभेदानि तानि च ॥ विस्तृतानि गभीराणि क्लेशदानि च जीविनाम् । भयङ्कराणि घोराणि हे वत्से ! कुत्सितानि च ॥ षड्शीतिश्च कुण्डान संयमन्याञ्च सन्ति च । निबोध तेषां नामानि प्रसिद्धानि श्रुतौ सति ॥” इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे । २७ । २८ अध्यायौ ॥

तत्र नरककुण्डनामानि		पापभेदात् कुण्डविशेषगामिनः	
वह्निकुण्डम्	१	कटुवाचा बान्धवदग्धकृत्	१
तप्तकुण्डम्	२	ब्राह्मणातिथिभोजनाप्रदः	२
क्षारकुण्डम्	३	निषिद्धदिने वस्त्रे क्षारसंयोजकः	३
विट्कुण्डम्	४	ब्रह्मवृत्त्यपहारकः	४
मूत्रकुण्डम्	५	परतडागं खनित्वोत्सर्ज्जकः	५
श्लेष्मकुण्डम्	६	एकाकी मिष्टभोजी	६
गरकुण्डम्	७	पितृमातृगुरुभार्य्याद्यपोषकः	७
दूषिकाकुण्डम्	८	अतिथिं दृष्ट्वा वक्रचक्षुःकारी	८
वसाकुण्डम्	९	विप्राय दत्त्वा तद्द्रव्यमन्यस्मै दाता	९
शुक्रकुण्डम्	१०	परस्त्रीगामी परपुंगामिनी च	१०
असृक्कुण्डम्	११	गुर्व्वादिताडकस्तद्रक्तपातकारकश्च	११
अश्रुकुण्डम्	१२	हरिसङ्गीतरुदन्नायन्नन्दभक्तोपहासकृत्	१२
गात्रमलकुण्डम्	१३	शश्वदशुद्धचित्तः खलताकारी च	१३
कर्णविट्कुण्डम्	१४	बधिरोपहासकृत्	१४
मज्जकुण्डम्	१५	लोभात् स्वभोजनार्थं जीवहन्ता	१५
मांसकुण्डम्	१६	अर्थलोभात् कन्याविक्रायकः	१६
नखकुण्डम्	१७	श्राद्धोपवासादिषु संयमत्यागी	१७
लोमकुण्डम्	१८	(श्राद्धोपवासादिषु संयमत्यागी)	१८
केशकुण्डम्	१९	सकेशपार्थिवशिवलिङ्गार्च्चकः	१९
अस्थिकुण्डम्	२०	विष्णुपदे पितृपिण्डादाता	२०
ताम्रकुण्डम्	२१	गुर्व्विणीगामी	२१
लौहकुण्डम्	२२	ऋतुस्नातावीरयोरन्नभुक्	२२
तीक्ष्णकण्टककुण्डम्	२३	कटुवाचा स्वामिताडिका	२३
विषकुण्डम्	२४	विषेण जीवनहन्ता	२४
घर्म्मकुण्डम्	२५	सघर्म्महस्तेन देवद्रव्यस्पर्शकृत्	२५
तप्तसुराकुण्डम्	२६	शूद्रानुज्ञातः शूद्रान्नभोजी	२६
प्रतप्ततैलकुण्डम्	२७	दण्डेन वृषताडकः	२७
कुन्तकुण्डम्	२८	कुन्तलौहवडिशैर्जीवहन्ता	२८
कृमिकुण्डम्	२९	मत्स्याशुचिप्रो वृथामांसभुक् हरिनैवेद्याभुक् च	२९

नरककुण्डनामानि		पापभेदात् कुण्डविशेषगामिनः	
पूयकुण्डम्	३०	शूद्रयाजी तत्श्राद्धभुक् तच्छवदाही च ब्राह्मणः	३०
सर्पकुण्डम्	३१	श्रीकृष्णपदचिह्नमस्तकस्य सर्पस्य हन्ता	३१
मशकुण्डम्	३२	विधिं दत्त्वा क्षुद्रजन्तुहन्ता	३२
दंशकुण्डम्	३३	विधिं दत्त्वा जीवहन्ता	३३
गरलकुण्डम्	३४	मक्षिकां हत्वा मधुग्राही	३४
वज्रदंष्ट्रकुण्डम्	३५	अदण्डविप्रयोर्दण्डकृत्	३५
वृश्चिककुण्डम्	३६	अर्थलोभात् प्रजादण्डकृत्	३५
शरकुण्डम्	३७	शस्त्रधारी धावकः सन्ध्याहरिभक्तिहीनश्च ब्राह्मणः	३७
शूलकुण्डम्	३८		३८
खड्गकुण्डम्	३९		३९
गोलकुण्डम्	४०	अल्पदोषेण कारायां प्रजाबन्धनकृत्	४०
नक्रकुण्डम्	४१	जलादुत्थितनक्रादि हन्ता	४१
काककुण्डम्	४२	कामेन परस्त्रीवक्षःश्रोण्यास्यद्रष्टा	४२
सञ्चानकुण्डम्	४३	स्वर्णचौरः	४३
वाजकुण्डम्	४४	ताम्रलौहचौरः	४४
वज्रकुण्डम्	४५	देव-देवद्रव्ययोश्चौरः	४५
तप्तपाषाणकुण्डम्	४६	देव-द्विजयो रौप्य-गो-वस्त्राणां चौरः	४६
तीक्ष्णपाषाणकुण्डम्	४७	देव-द्विजयोः पित्तल-कांस्यपात्रचौरः	४७
लालाकुण्डम्	४८	वेश्यान्नभुक् तद्वृत्तिजीवी च	४८
मसीकुण्डम्	४९	म्लेच्छसेवी मसीजीवी च ब्राह्मणः	४९
चूर्णकुण्डम्	५०	देव-द्विजयोः शस्यताम्बूलासनचौरः	५०
चक्रकुण्डम्	५१	विप्रद्रव्यं हृत्वा चक्रकारी	५१
वक्रकुण्डम्	५२	विप्र-बान्धवयोर्व्वक्रताकारी	५२
कूर्म्मकुण्डम्	५३	हरिशयने कूर्म्ममांसभुक् ब्राह्मणः	५३
ज्वालाकुण्डम्	५४	देवद्विजयोर्घृततैलादिहृत्	५४
भस्मकुण्डम्	५५		५५
दग्धकुण्डम्	५६	देवद्विजयोर्द्धात्रीगन्धतैलद्रव्याणामपहर्त्ता	५६
तप्तशूर्म्मीकुण्डम्	५७	बलखलत्वादिना परभूमिहरः	५७
असिपत्रकुण्डम्	५८	अर्थलोभात् खड्गेन जीवच्छेदी नरघाती च	५८
क्षुरधारकुण्डम्	५९	ग्रामनगरादिदाहकृत्	५९

नरककुण्डनामानि		पापभेदात् कुण्डविशेषगामिनः	
सूचीमुखकुण्डम्	६०	परकर्णे मुखं दत्त्वा परनिन्दकः परदोषश्लाघी वेदब्राह्मणनिन्दकश्च	६०
गोधामुखकुण्डम्	६१	गृहं भित्त्वा वस्तुगोच्छागमेषचौरः	६१
नक्रमुखकुण्डम्	६२	सामान्यद्रव्यचौरः	६२
गजदंशकुण्डम्	६३	गजतुरगनरचौरः	६३
गोमुखकुण्डम्	६४	जलपिबद्गोवारकः	६४
कुम्भीपाककुण्डम्	६५	गो-स्त्री-भिक्षु-भ्रूण-ब्रह्महा अगम्यागामी दीक्षासन्ध्याहीनस्तीर्थप्रतिग्राही ग्रामयाजी देवलः शूद्रसूपकारो वृषलीपतिश्च	६५
कालसूत्रकुण्डम्	६६	वेश्यान्नभुक् तत्संसर्गी च	६६
अवटोदकुण्डम्	६७	कुलटादिषड्वेश्यागामी द्विजः	६७
अरुन्तुदकुण्डम्	६८	चन्द्रसूर्य्यग्रहणे निषिद्धकालभोजी	६८
पांशुभोजकुण्डम्	६९	एकस्मै वाक्प्रदत्तकन्याया अन्यस्मै दाता	६९
पाशवेष्टकुण्डम्	७०	दत्तापहारी	७०
शूलपोतकुण्डम्	७१	अभक्त्या शिवलिङ्गपूजकः	७१
प्रकम्पनकुण्डम्	७२	विप्रदण्डकृत् तत्कम्पकृद्भयदायी च	७२
उल्कामुखकुण्डम्	७३	सकोपवदना स्वामिनि कटुवादिनी	७३
अकूपकुण्डम्	७४	शूद्रभोग्या ब्राह्मणी	७४
वेधनकुण्डम्	७५	वेश्या। सा च पञ्चषट्पुंगमनाद्भवति	७५
दण्डताड़नकुण्डम्	७६	युङ्गी। सा च सप्ताष्टपुंगमनाद्भवति	७६
जालबद्धकुण्डम्	७७	महावेश्या। साचाष्टाधिकपुंगमनाद्भवति	७७
देहचूर्णकुण्डम्	७८	कुलटा। सा च पुंद्वयगमनाद्भवति	७८
दलनकुण्डम्	७९	स्वैरिणी। वृषली। सा चतुःपुंगमनाद्भवति	७९
शोषणकुण्डम्	८०	धृष्टा। पुंश्चली। सा च त्रिपुंगमनाद्भवति	८०
कषकुण्डम्	८१	सवर्णपरदारी	८१
शूर्पकुण्डम्	८२	ब्राह्मणीगामी क्षत्त्रियो वैश्यश्च	८२
ज्वालामुखकुण्डम्	८३	करे तुलसीगङ्गाजलदेवशिलाश्च कृत्वा प्रतिज्ञाकृत्तदपालको मिथ्याशपथी मित्रद्रोही विश्वासघाती मिथ्यासाक्ष्यदश्च	८३
जिह्मकुण्डम्	८४	नित्यक्रियाहीनो देववागनास्तिको मन्दोपहासी च	८४
धूमान्धकुण्डम्	८५	देवविप्रयोर्द्धनहारी	८५
नागवेष्टनकुण्डम्	८६	वैद्यदैवज्ञवृत्तिकारी लाक्षालोहव्यापारी रसादिविक्रयी च ब्राह्मणः	८६

नरकजित्, पुं, (नरकं तन्नाम्ना विख्यातमसुरं जयतीति। जि+क्विप्। तुक् च।) विष्णुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

नरकदेवता, स्त्री, (नरकस्य अधिष्ठात्री देवता।) निरयदेवी। तत्पर्य्यायः। अलक्ष्मीः२ निरृतिः ३ कालपर्णी ४। इति शब्दरत्नावली॥

नरकमुक्तः, त्रि, (नरकात् मुक्तः।) नरकागतः। यथा,—

"नरकात् प्रतिमुक्तस्तु पापयोनिषु जायते।
पतितात् प्रतिगृह्याथ खरयोनिं व्रजेद्बुधः॥
नरकात् प्रतिमुक्तस्तु क्रमिर्भवति पातकी।
उपाध्यायं व्यलीकन्तु कृत्वा श्वा भवति द्विजः॥
तज्जायां मनसा वाञ्छंस्तद्द्रव्यं वाप्यसंशयम्।
गर्द्दभो जायते जन्तुर्म्मित्रस्यैवापमानकृत्॥
शत्रोरितरमाक्रुश्य शारिका संप्रजायते।
पितरौ पीड़यित्वा तु कच्छपत्वञ्च जायते॥
भर्त्तुः पिण्डमुपाश्नन्तो हित्वान्यानि च सेवयेत्।
सोऽपि मोहसमापन्नो जायते वानरो मृतः॥
न्यासापहर्त्ता नरकात् विमुक्तो जायते क्रमिः।
असूयकश्च नरकान्मुक्तो भवति राक्षसः॥
विश्वासहर्त्ता च नरो मीनयोनौ प्रजायते।
यवधान्यानि हृत्वा तु जायते मूषिको मृतः॥
परदाराभिमर्षात्तु वृको घोरोऽभिजायते।
भ्रातृभार्य्याप्रसङ्गत्वे कोकिलो जायते नरः॥
गुर्व्वादिभार्य्यागमनाच्छूकरो जायते नरः।
यज्ञदानविवाहानां विघ्नकर्त्ता भवेत् क्रमिः॥
देवतापितृविप्राणामदत्वा योऽन्नमश्नुते।
प्रमुक्तो नरकाद्वापि वायसः स प्रजायते॥
ज्येष्ठभ्रात्रवमानाच्च क्रौञ्चयोनौ प्रजायते।
शूद्रश्च ब्राह्मणीं गत्वा क्रमियोनौ प्रजायते॥
तस्यामपत्यमुत्पाद्य काष्ठान्तःकीटको भवेत्।
कृतघ्नः क्रमिकः कीटः पतङ्गो वृश्चिकस्तथा॥
अशस्त्रं पुरुषं हत्वा नरः संजायते खरः।
क्रमिः स्त्रीवधकर्त्ता च बालहन्तावजायते॥
भोजनं चोरयित्वा तु मक्षिका जायते नरः।
हृत्वान्नञ्चैव मार्ज्जारस्तिलहृच्चैव मूषिकः॥
घृतं हृत्वा च नकुलः काको मद्गुरमामिषम्।
मधु हृत्वा नरो दंशः पूपं हृत्वा पिपीलकः॥
अपो हृत्वा तु पापात्मा वायसः संप्रजायते!
हृते कांस्ये च हारीतः कपोतो वा प्रजायते॥
हृत्वा तु काञ्चनं भाण्डं कृमियोनौ प्रजायते।
कार्पासिके हृते क्रौञ्चो वह्निहर्त्ता वकस्तथा॥
मयूरो वर्णकं हृत्वा शाकं पत्रञ्च जायते।
जीवञ्जीवकतां याति रक्तवस्त्रापहृन्नरः॥
छुच्छुन्दरिः शुभान् गन्धान् वंशं हृत्वा शशो भवेत्।
षण्डः कलापहरणे काष्ठहृत् काष्ठकीटकः॥
पुष्पापहृद्दरिद्रस्तु पङ्गुर्यवापहृन्नरः।
शाकहर्त्ता च हारीतस्तोयहर्त्ता च चातकः॥
गृहहृन्नरकान् गत्वा रौरवादीन् सुदारुणान्।
तृणगुल्मलतावल्लीत्वक्सारतरुतां व्रजेत्॥

एष एव क्रमो दृष्टो गोसुवर्णादिहारिणाम् ।
विद्यापहारी मूकश्च गत्वा च नरकान् बहून् ॥
असमिद्धेष्वग्नौ हुते च मन्दाग्निः संप्रजायते ।
परनिन्दारतत्वञ्च परमर्म्मावघातनम् ।
नैष्ठुर्य्यं निष्ठुरत्वञ्च परदारोपसेवनम् ।
परस्वहरणाशौचं देवतानाञ्च कुत्सनम् ॥
निकृत्या वञ्चनं नृणां कार्पण्यञ्च नृणां बुधः ।
उपलक्षणादि जानीयात् मुक्तानां नरकादनु ॥”
प्रसङ्गात् स्वर्गागतलक्षणमप्याह ।
“दया भूतेषु संवादः परलोकं प्रतिक्रिया ।
सत्यं भूतहिता चोक्तिर्वेदप्रामाण्यदर्शनम् ॥
गुरुदेवर्षिपूजा च केवलं साधुसङ्गमः ।
सत्क्रियाभ्यसनं मैत्री स्वर्गिणां लक्षणं विदुः ॥
अष्टाङ्गयोगविज्ञानात् प्राप्नोत्यात्यन्तिकं लयम् ॥”
इति गारुडे कर्म्मविपाकः २२६ अध्यायः ॥

नरकस्था, स्त्री, (नरके तिष्ठतीति । स्था+“सुपि स्थः ।”३।२।४। इति कः ।) वैतरणी नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५२ ॥ निरयस्थिते, त्रि । यथा,
“नरकस्थोऽपि देहं वै न पुनस्त्यक्तुमिच्छति ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥

नरकान्तकः, पुं, (नरकस्य तन्नाम्ना ख्यातस्यासुरस्य अन्तकः ।) विष्णुः । इति पुराणम् ॥ (यथा, मुकुन्दमालायाम् । ७ ।
“दिवि वा भुवि वा ममास्तु वासो
नरके वा नरकान्तक ! प्रकामम् ।
अवधीरितशारदारविन्दौ
चरणौ ते मरणेऽपि चिन्तयामि ॥”)

नरकामयः, पुं, (नरकः आमय इव यस्य ।) प्रेतः । इति शब्दरत्नावली ॥ (नरकरूप आमयः ।) निरयरोगश्च ॥

नरकीलकः, पुं, (नरेषु कीलक इव निन्द्यत्वात् ।) गुरुघ्नः । तत्पर्य्यायः । गुरुहा २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५२२ ॥

नरगणः, पुं, (नरस्य गणो यस्मात् ।) नवनक्षत्रविशेषः । तज्जातजनः । यथा,—
“हस्तास्वातिमृगाश्विनीहरिगुरुः पौष्णानुराधादिति-
स्वार्द्रा रोहिणि चोत्तराणि भरणी पूर्व्वाणि भानि त्रयम् ।
ज्येष्ठाश्लेषविशाखमूलवरुणावस्वग्निचित्रामघाः
कथ्यन्ते मुनिभिर्यथाक्रमवशाद्देवा नरा राक्षसाः ॥”
इति दीपिका ॥
अस्य फलम् । यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
“मानुष्ये मृदुकर्म्मसङ्गतमनाः शीलान्वितो धीयुतः ॥”
(नराणां गणः ।) नरसमूहः ॥

नरङ्गः, पुं, (नृणाति प्रापयतीति । नृ+“पतादेरङ्गच् ।” इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रात् अङ्गच् ।) वरण्डकः । नारङ्गा इति भाषा ॥ (नुः पुरुषस्य अङ्गम् ।) मेहने, क्ली । इत्युणादिकोषः ॥

नरदेवः, पुं, (नरो देव इव ।) राजा । इति हलायुधः ॥ (यथा, हरिवंशे । ३२ । १२ ।
“रेतोधाः पुत्त्र उन्नयति नरदेव ! यमक्षयात् ॥”)

नरनारायणौ, पुं, (नरश्च नारायणश्च तौ ।) ऋषिविशेषौ । तावेव श्रीकृष्णार्ज्जुनौ सम्भूतौ । इति महाभारतम् ॥ (यथा, देवीभागवते । ४ । ५ । १३ ।
“नरनारायणौ चैव चेरतुस्तप उत्तमम् ।
प्रालेयाद्रिं समागत्य तीर्थे वदरिकाश्रमे ॥”)
तयोरुत्पत्तिर्यथा,—
“अथ चिन्तयतस्तस्य स्वान्तं गत्वा जनार्द्दनः ।
तत् सर्व्वं ज्ञापयामास वराहवपुषो हितम् ॥
ततो देहपरित्यागं कर्त्तुं समभवद्यदा ।
तदा दंष्ट्राग्रघातेन नरसिंहं महाबलम् ॥
सरभो भगवान् भर्गो द्विधा मध्ये चकार ह ।
नरसिंहे द्विधाभूते नरभागेन तस्य तु ॥
नर एव समुत्पन्नो दिव्यरूपी महानृषिः ।
तस्य पश्चास्यभागेन नारायण इति श्रुतः ॥
अभवत् स महातेजा मुनिरूपी जनार्द्दनः ।
नरो नारायणश्चोभौ स्वच्छिदेतू महामती ॥
ययोः प्रभावो दुर्द्धर्षः शास्त्रे वेदे तपःसु च ॥”
इति कालिकापुराणे २६ अध्यायः ॥
कल्पभेदे तौ धर्म्मपुत्त्रौ । यथा,—
“धर्म्मस्य दक्षदुहितर्य्यजनिष्ट मूर्त्त्यां
नारायणो नर इति स्वतपःप्रभावः ।
दृष्ट्वात्मनो भगवतो नियमावलोपं
देव्यस्त्वनङ्गपृतना घटितुं न शेकुः ॥”
इति श्रीभागवते । २ । ७ । ६ ॥
(अनयोर्विशेषविवरणन्तु देवीभागवते ४ स्कन्धस्य ५ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥)

नरपतिः, पुं, (नरान् पातीति । पा+डतिः । नराणां पतिर्वा ।) राजा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । २ । ७५ ।
“नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी
गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः ॥”)

नरप्रियः, पुं, (नराणां प्रियः ।) नीलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नरस्य प्रियवस्तुनि, त्रि ॥

नरभूः, स्त्री, (नराणां मनुष्याणां भूर्भूमिः ।) भारतवर्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नरोत्पत्तिश्च ॥

नरभूमिः, स्त्री, (नराणां मनुष्याणां भूमिः ।) भारतवर्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

नरमानिनी, स्त्री, (नरं पुरुषमिव मन्यते इति । मन+णिनिः+ङीप् ।) श्मश्रुयुक्तनारी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नरमानिका, स्त्री, (नरं मन्यते या । मन+ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) नरमानिनी । इति शब्दरत्नावली ॥

नरमाला, स्त्री, (नराणां तन्मुण्डानां माला ।) मनुष्यमुण्डमाला । यथा, मार्कण्डेये । ८७ । ६ ।
“विचित्रखट्वाङ्गधरा नरमालाविभूषणा ॥”

नरमालिनी, स्त्री, (नरस्येव माला केशसमूहो मुखेऽस्त्यस्या इति । इनिः+ङीप् । यद्वा, नरमानिनी प्रयोगानुरोधात् निपातनेन नस्य लत्वम् ।) श्मश्रुयुक्तनारी । इति हेमचन्द्रः । ३ । १९५ ॥ (नरस्य तन्मुण्डस्य मालास्त्यस्या इति ।) नरमालायुक्ता ॥

नरमेधः, पुं, (मिध हिंसायाम्+भावे घञ् । नराणां पुरुषाणां मेधो हिंसनं यत्र ।) नरवधात्मकयज्ञविशेषः ॥ (यज्ञोऽयं वाजसनेयसंहितायाम् ३०—३१ अध्याययोर्द्दर्शितः । तत्र अधिकार्य्यादिकं ३० अध्याये वेददीपे उक्तम् । यथा,—
“ब्राह्मणराजन्ययोरतिष्ठाकामयोः पुरुषमेधसंज्ञको यज्ञो भवति । सर्व्वभूतान्यतिक्रम्य स्थानमतिष्ठा । चैत्रशुक्लदशम्यामारम्भः । अत्र त्रयोविंशतिर्दीक्षा भवन्ति द्वादशोपसदः पञ्च सुत्या इति चत्वारिंशद्दिनैः सिध्यति । अत्र यूपैकादशिनी भवति एकादशाग्निषोमीयाः पशवो भवन्ति तेषाञ्च प्रतियूपं मध्यमे वा यूपे यथेच्छं नियोजनम् । आश्येन सकृद्गृहीतेन देव सवितरिति प्रत्यृचं तिस्र आहुतीराहवनीये जुहोति ॥”) स तु कलौ वर्ज्जनीयः । यथा,—
“समुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणम् ।
द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा ॥
देवरेण सुतोत्पत्तिर्म्मधुपर्के पशोर्व्वधः ।
मांसादनं तथा श्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा ॥
दत्तायाश्चैव कन्यायाः पुनर्दानं वरस्य च ।
दीर्घकालं ब्रह्मचर्य्यं नरमेधाश्वमेधकौ ॥
महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखः ।
इमान् धर्म्मान् कलियुगे वर्ज्ज्यानाहुर्म्मनीषिणः ॥”
इत्युद्वाहतत्त्वे बृहन्नारदीयम् ॥

नरवाहनः, पुं, (नरो वाहनं यस्य । “क्षुभ्नादिषु च ।” ८ । ४ । ३९ । इति न णत्वम् ।) कुवेरः । इत्यमरः ।१।१।७२॥ (यथा, रघुः । ९ । ११ ।
“विजयदुन्दुभितां ययुरर्णवा
घनरवा नरवाहनसम्पदः ॥”
नृपतिविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । २१३ ।
“सोऽनुगैः सह निर्दोषं जघान द्रोहशङ्कया ।
शूरं दार्व्वाभिसारेशं शर्व्वर्य्यां नरवाहनम् ॥”)
पुरुषयानविशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ५८ । ५ ।
“जज्ञे धनपतिर्यत्र कुवेरो नरवाहनः ॥”)

नरविष्वणः, पुं, (नरं विष्वणति भक्षयतीति । वि+स्वन+अच् ।) राक्षसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नरसारः, पुं, (नरवत् शुद्धः सारो यत्र ।) वणिग्द्रव्यविशेषः । नौसादर इति निशादल इति च भाषा । तस्य पर्य्यायः । यथा, रत्नमालायाम् ।
“हिङ्गुलो गोपकः पिण्डो वोलो गन्धरसो रसः ॥”
तस्य शुद्धिर्यथा,—
“नरसारो भवेच्छुद्धस्सूर्णतोये विपाचितः ।
दोलायन्त्रेण यत्नेन भिषग्भिर्योगसिद्धये ॥”
इति सारचन्द्रिका ॥

स तु द्रयान्तरयोगेन महाद्रावको भवति यथा,
"नरसारयवक्षारस्फटिकारित एव काचवकयन्त्रेः।
बहुशः पाच्यं सत्त्वं सद्धि महाद्रावकं नाम॥"
इति रत्नावली॥
यथाच वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे यकृत्प्लीहाधिकारे।
"वृषश्चित्रमपामार्गं चिञ्चा कुष्माण्डनाड़िका।
स्नुही तालस्य पुष्पाणि वर्षाभूर्वेतसन्तथा॥
एतेषां क्षारमाहृत्य लिम्पाकस्वरसेन च।
क्षालयित्वा क्षारतोयं वस्त्रपूतञ्च कारयेत्॥
चण्डातपेन संशोष्य ग्राह्यन्तद्द्रवणोचितम्।
एतस्य द्विपलं ग्राह्यं यवक्षारपलद्वयम्॥
स्फटिकारिपलञ्चैव नरसारपलन्तथा।
पलार्द्धं सैन्धवं ग्राह्यं टङ्कणं तोलकद्वयम्॥
कासीसं तोलकञ्चैव सुद्राशङ्खञ्च तोलकम्।
दारुमोचं कर्षकञ्च तोलं समुद्रफेनकम्॥
सर्व्वमेकत्र सञ्चूर्ण्य वकयन्त्रेण साधयेत्।
महाद्रावकमेतद्धि योज्यञ्च रसजारणे॥
हन्ति गुल्मादिकान् रोगान् यकृत्प्लीहोदराणि च॥")

नरसिंहः, पुं, (नर इव सिंह इव च आकृतिर्यस्य।) विष्णुः। इति शब्दरत्नावली॥ स तु हिरण्यकशिपुवधार्थं भगवद्दशावतारान्तर्गतश्चतुर्थः पूर्णावतारः। इति वराहपुराणम्॥ (नरेषु सिंहः। नरः सिंह इव इत्युपमितसमासो वा।) नरश्रेष्ठः। यदुक्तम्।
"स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः।
सिंहशार्द्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः॥"
इति विशेष्यनिघ्ने अमरः॥
(यथा, महाभारते। १०। १०। १६।
"क्रुद्धस्य नरसिंहस्य संग्रामेष्वपलायिनः।
ये यमुच्यन्त कर्णस्य प्रमादात्त इमे हताः॥")

नरहरिः, पुं, (नरः इव हरिः सिंह इव च आकृतिर्यस्य।) नृसिंहावतारः। यथा,—
"केशव धृतनरहरिरूप जय जगदीश हरे॥"
इति गीतगोविन्दे। १। ८॥

नराधिपः, पुं, (नराणामधिपः।) नराधिपतिः। राजा। यथा, "नराणाञ्च नराधिपः।" इति श्रीभगवद्गीता॥ (वृक्षविशेषः। यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३७ अध्याये।
"काकोलीद्वययष्ट्याह्वमेदायुग्मनराधिपैः॥")

नरान्तकः, पुं, (नराणां अन्तको नाशकः।) राक्षसविशेषः। स तु रावणपुत्त्रः। इति रामायणम्॥ (यथा, भागवते। ६। १०। १८।
"रक्षःपतिस्तदवलोक्य निकुम्भकुम्भ-
धूम्राक्षदुर्म्मुखसुरान्तनरान्तकादीन्॥")

नरायणः, पुं, (नराणां जीवानां अयनं आश्रयस्थानम्।) श्रीनारायणः। इति शब्दरत्नावली॥

नरी, स्त्री, (नरस्य पत्नी। ङीष्।) नारी। इति जटाधरः॥

नरेन्द्रः, पुं, (नर इन्द्र इव नराणामिन्द्रो वा।) राजा। (यथा, मनुः। ६। २५३।
"रक्षणादार्य्यवृत्तानां कण्टकानाञ्च शोधनात्।
नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः॥")
विषवैद्यः। इति मेदिनी। रे, १७१॥ (यथा, माघे। २। ८८।
"सुनिग्रहा नरेन्द्रेण फणीन्द्रा इव शत्रवः॥"
वृक्षविशेषः। यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने। ६ अध्याये।
"पूतीकार्कस्नुग्नरेन्द्रद्रुमाणां
मूत्रैः पिष्टाः पल्लवाः सौमनाश्च॥"
एकविंशत्यक्षरवृत्तिविशेषः। इति चिन्तामणिः॥ यथा,—
"चामररत्नरज्जुवरपरिगतविप्रगणाहितशोभः
पाणिविराजिपुष्पयुगविरचितकङ्कणसङ्गतगन्धः।
चारुसुवर्णकुण्डलयुगलक्षतरोचिरलङ्कृतवर्णः
पिङ्गलपन्नगेश इति निगदति राजति वृत्तनरेन्द्रः॥")

नर्कुटकं, क्ली, नासिका। इति हेमचन्द्रः॥

नर्त्तकः, पुं, (नृत्यतीति। नृत्+"शिल्पिनि ष्वुन्।" ३। १। १४५। इति ष्वुन्।) नटः। पोटगलः। चारणः। केलकः। नटपर्य्यायः। सर्व्ववेशी २ लयालम्बः ३ तालरेचनकः। इति शब्दरत्नावली॥ द्विपः। इति हेमचन्द्रः॥ नृत्यकर्त्तुर्लक्षणं यथा,—
"यादृशं नृत्यपात्रं स्यात्गीतं योज्यञ्च तादृशम्।
नृत्यस्य धारणात् पात्रं नर्त्तकः परिकीर्त्तितः॥"
अपि च।
"असम्बद्धप्रलापी च सदा भ्रूकुटितत्परः।
हासप्रहासचतुरो वाचालो नृत्यकोविदः॥"
इति सङ्गीतदामोदरः॥
(नर्त्तयतीति। नृत्+णिच्+ण्वुल्। नृत्यकारके, त्रि। यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे।
"तर्कौ विचारः सन्देहात् भ्रूशिरोऽङ्गुलि-
नर्त्तकः॥")

नर्त्तकी, स्त्री, (नृत्यतीति। नृत्+ष्वुन्। षित्त्वात् ङीष्।) नृत्यकारिणी। वाइ इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। लासिका २। इत्यमरः। १। ७। ८॥ लयपुत्त्री ३ नटी ४ लस्या ५। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघुः। १६। १४।
"नर्त्तकीरभिनयातिलङ्घिनीः
पार्श्ववर्त्तिषु गुरुष्वलज्जयत्॥")
करेणुः। इति मेदिनी। के, १०८॥ नलिकानामसुगन्धिद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

नर्त्तनं, क्ली, (नृत्+भावे ल्युट्।) नृत्यम्। इत्यमरः। १। ७। १०॥ (यथा, मनुः। २।१७८।
"कामं क्रोधञ्च लोभञ्च नर्त्तनं गीतवादनम्॥"
नृत्यतीति। नृत्+ल्युः। नर्त्तके, त्रि। यथा, महाभारते। ४। ३५। २२।
"गायनो नर्त्तनो वापि वादनो वा पुनर्भव।
क्षिप्रं मे रथमास्थाय निगृह्णीष्व हयोत्तमान्॥")

नर्द्द, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) नर्द्दति। इति दुर्गादासः॥

नर्द्द, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्॥)

नर्द्दटकं, क्ली, छन्दोविशेषः। तस्य लक्षणं यथा,—
"यदि भवतो नजौ भजजला गुरुर्न्नर्द्दटकम्॥"
इति छन्दोमञ्जरी॥

नर्ब्ब, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं-सकं-सेट्।) रेफोपधः। नर्ब्बति। इति दुर्गादासः॥

नर्म्म, [न्] क्ली, (नॄ नये+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन्।" उणां ४। १४६। इति मनिन्।) परीहासः। इत्यमरः। १। ७। ३२॥ (यथा, महाभारते। १। ८२। १७।
"न नर्म्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले।
प्राणात्यये सर्व्वधनापहारे
पञ्चानृतान्याहुरपातकानि॥")

नर्म्मकीलः, पुं, (नर्म्मणः परीहासस्य कील इव।) पतिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

नर्म्मटः, पुं, (नर्म्मणेव अटति गच्छतीति। अट+अच्। शकन्ध्वादित्वात् साधुः।) खर्परः। सूर्य्यः। इति हारावली॥ २५४॥

नर्म्मठः, पुं, (नर्म्मणि कुशलः। नर्म्म+अठन्।) चूचुकम्। षिड़्गः। परीहासरतः। इति शब्दरत्नावली॥

नर्म्मदः, पुं, (नर्म्म ददातीति। दा+कः।) केलिसचिवः। इति मेदिनी। दे, ३३॥

नर्म्मदा, स्त्री, (नर्म्म ददातीति। दा+कः। स्त्रियां टाप्।) दृक्का। इति हेमचन्द्रः। ४। १४६॥ नदीविशेषः। सा विन्ध्यपर्व्वतान्निःसृता पश्चिमे तमसानद्यां प्रविष्टा। तस्याः पर्य्यायः। रेवा २ मेकलकन्या ३ सोमसुता ४। अस्या जलगुणाः। लघुत्वम्। शीतलत्वम्। सुपथ्यत्वम्। दाहपित्तशमनत्वम्। वातदाहत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥*॥ तस्या जलं दशभिर्म्मासैर्जीर्य्यति। यथा,—
"त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्तभिस्तथ यामुनम्।
नार्म्मदं दशभिर्म्मासैर्गाङ्गं वर्षेण जीर्य्यति॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥
तस्या उत्पत्तिमाहात्म्ये यथा,—
"नर्म्मदा सरितां श्रेष्ठा रुद्रदेहाद्विनिःसृता।
तारयेत् सर्व्वभूतानि स्थावराणि चराणि च॥
सर्व्वपापहरा नित्यं सर्व्वदेवनमस्कृता।
संस्तुता देवगन्धर्व्वैरप्सरोभिस्तथैव च॥" *॥
तस्याः स्तवो यथा,—
"नमः पुण्यजले! आद्ये! नमः सागरगामिनि!
नमस्ते पापशमनि! नमो देवि! वरानने!॥
नमोऽस्तु ते ऋषिगणसंघसेविते!
नमोऽस्तु ते शङ्करदेहनिःसृते!।
नमोऽस्तु ते धर्म्मभृतां वरप्रदे!
नमोऽस्तु ते सर्व्वपवित्रपावने!॥
यस्त्विदं पठते स्तोत्रं नित्यं शुद्धमना नरः।
ब्राह्मणो वेदमाप्नोति क्षत्त्रियो विजयी भवेत्॥
वैश्यस्तु लभते लाभं शूद्रश्चैव शुभां गतिम्।
अन्नार्थी लभते ह्यन्नं स्मरणादेव नित्यशः॥
नर्म्मदां सेवते नित्यं स्वयन्देवो महेश्वरः।

तेन पुण्या नदी ज्ञेया ब्रह्महत्यापहारिणी ॥
नर्म्मदाया जलं पीत्वा अर्च्चयित्वा वृषध्वजम् ।
दुर्गतिञ्च न पश्यन्ति तस्य तीर्थप्रभावतः ॥
एतत्तीर्थं समासाद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।
सर्व्वपापविशुद्धात्मा व्रजते रुद्रमन्दिरम् ॥
जलप्रवेशं यः कुर्य्यात् तस्मिंस्तीर्थे नराधिप ! ।
हंसयुक्तेन यानेन रुद्रलोकं स गच्छति ॥
यावच्चन्द्रश्च सूर्य्यश्च हिमवांश्च महोदधिः ।
गङ्गाद्याः सरितो यावत्तावत् स्वर्गे महीयते ॥
अनशनन्तु यः कुर्य्यात्तस्मिंस्तीर्थे नराधिप ! ।
गर्भवासे तु राजेन्द्र ! न पुनर्जायते नरः ॥"
इति मात्स्ये १६५ । १६६ अध्यायौ ॥

सा च पुरुकुत्सभार्य्या । तस्याः स्मरणे विषनाशो भवति । यथा, "सकलपन्नगपतयश्च नर्म्मदायै वरं ददुः । यस्तेऽनुस्मरणसमवेतं नामग्रहणं करिष्यति न तस्य सर्पविषं भविष्यतीति । अत्र च ।
"नर्म्मदायै नमः प्रातर्नर्म्मदायै नमो निशि ।
नमोऽस्तु नर्म्मदे तुभ्यं त्राहि मां विषसर्पतः ॥"
इति विष्णुपुराणे । ४ । ३ । ६—१० ॥

नल, ज बन्धे । इति नलशब्दस्य व्युत्पत्तौ भरतः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ॥)

नलं, क्ली, (नलतीति । नल + अच् ।) पद्मम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नलः, पुं, (नल बन्धे + पचाद्यच् ।) तृणविशेषः । तत्पर्य्यायः । धमनः २ पोटगलः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १६२ ॥ नालः ४ नडः ५ शुषिरन्ध्रः ६ कीचकः ७ दीर्घवंशः ८ शून्यमध्यः ९ विभीषणः १० छिद्रान्तः ११ स्फुटपत्रः १२ वंशपत्रः १३ स्फुटच्छदः १४ नालवंशः १५ । अस्य गुणाः । शीतत्वम् । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । रुचिकारित्वम् । रक्तपित्तप्रशमनत्वम् । दीपनत्वम् । वीर्य्यवृद्धिदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तन्नामगुणाः ।
"नलः पोटगलः शून्यमध्यश्च धमनस्तथा ।
नलस्तु मधुरस्तिक्तः कषायः कफरक्तजित् ॥
उष्णो हृद्वस्तियोन्यर्त्तिदाहपित्तविसर्पहृत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

सूर्य्यवंशीयनिषधराजपुत्त्रः । यथा,—
"अतिथिस्तु कुशात् जज्ञे निषधस्तस्य चात्मजः ।
नलस्तु नैषधस्तस्मान्नभस्तस्मादजायत ॥"
वीरसेनराजपुत्त्रः । यथा, मात्स्ये १२ अध्याये ।
"नलौ द्वावेव विख्यातौ वंशे कश्यपसम्भवे ।
वीरसेनसुतस्तद्वन्नैषधश्च नराधिपः ॥"
(तथा, हरिवंशे । १५ । ३४ ।
"नलौ द्वावेव विख्यातौ पुराणे भरतर्षभ ! ।
वीरसेनात्मजश्चैव यश्चेक्ष्वाकुकुलोद्वहः ॥"
एतौ द्वावेव सूर्य्यवंशीयौ ॥) चन्द्रवंशीयनिषधराजपुत्त्रः । (अयन्तु दमयन्तीपतिः ।) यथा, दमयन्तीं प्रति नलवाक्यम् ।
"सुधांशुवंशस्य करीरमेव मां
निशम्य किन्नासि फलेग्रहि ग्रहा ॥"
इति नैषधः ॥

(यथा, महाभारते । ३ । ५३ । १ ।
"आसीद्राजा नलो नाम वीरसेनसुतो बली ।
उपपन्नो गुणैरिष्टै रूपवानश्वकोविदः ॥"
अयं वीरसेनस्तु सूर्य्यवंशीयवीरसेनाद्भिन्न एवेत्यवगन्तव्यम् ॥ * ॥
आसीत् पुरा निषधाधिपतिश्चन्द्रवंशीयो नलो नाम राजा । गच्छति काले स हि हंसमुखात् विदर्भेश्वरभीमराजकन्यां दमयन्तीं त्रिभुवनैकसुन्दरीमाकर्ण्य हंसमुखादेवावगतनलसौन्दर्य्यां तन्मनस्कां दमयन्तीं स्वयंवरविधिना इन्द्रादिदेवसन्निधावेव उपयेमे । अस्य इन्द्रसेननामा पुत्त्र आसीत् । दमयन्तीपरिणयकामुकः कलिस्तु दमयन्तीमलभमान एनं प्रति रुष्टः सञ्जातः । अथ कलिप्रविष्टशरीरोऽयं भ्रात्रा पुष्करेण सह द्यूतक्रीड़नात् सर्व्वस्वमहारयत् । ततः स राज्यच्युतो दमयन्त्या सह वनं गतवान् । कलिस्तु अस्य दमयन्तीसहवाससुखमसहिष्णुः दमयन्त्या सह एनं वियोजयितुमियेष । अथ कदाचित् कल्यावेशितचित्तोऽयं नलः सुप्तां दमयन्तीं निष्ठुरवत् परित्यज्य पलायाञ्चक्रे । दमयन्ती तु प्रबुध्य बहु विलप्य च पथिकसार्थवाहेन सह मातृष्वसृगृहं गतवती । नानाविधक्लेशात् शीर्णदेहा सा मातृष्वसापि अविज्ञाता तद्भवने तस्थौ । अथ दमयन्तीपिता भीमनृपतिर्दमयन्त्या अन्वेषणाय दूतान् नियोजयामास । दूतास्तु चिह्नविशेषैर्दमयन्तीं परिज्ञाय भीमाय न्यवेदयन् । भीमस्तु तां स्वगृहमानयत् । नलस्तु दमयन्तीं परित्यज्य गच्छन् दावानलमध्यगतं कर्कोटकनागं विपद उज्जहार । कर्कोटकस्तु नलस्य प्रत्युपकर्त्तुमिच्छन् शरीरस्थमस्य कलिं दष्ट्वा कलिमेव भृशं सन्तापयामास । नलस्तु केवलं रूपान्तरत्वमाप्तवान् । ततोऽसौ ऋतुपर्णस्य राज्ञः सारथ्ये नियुक्त आसीत् । अथ गच्छति काले दमयन्ती पितृगेहस्था नलान्वेषणाय ब्राह्मणान् संप्रेष्य कथञ्चित् ऋतुपर्णसारथिं नलत्वेनावगम्य पुनः स्वयंवरमिषेण ससारथिं ऋतुपर्णं पितृवेश्मनि आनयामास । दमयन्ती तु पाकादिकौशलेनान्यजनावेद्येन ऋतुपर्णसारथिं नलं विज्ञाय स्वसमीपमानयामास । अथ कलिपरित्यक्तेन नलेन स्वसौन्दर्य्ये गृहीते भैम्या सह मेलनं सञ्जातम् । भीमनृपतिस्तु एतत् सर्व्वमाकर्ण्यातिशयसन्तोषमवाप्तवान् प्रेषयामास च तं बहुसमारोहेण निषधदेशान् प्रति । ततोऽयं स्वदेशमागम्य भ्रातरं पुष्करं पुनर्द्यूताय आहूय पराजित्य च तं पुनर्लब्धराज्यो दमयन्त्या सह सुखमुवास । एतद्विवरणविस्तृतिस्तु महाभारते वनपर्व्वणि ५३—७८ अध्यायेषु विशेषतो द्रष्टव्या ॥ * ॥)
वानरविशेषः । स तु ऋतध्वजमुनिशापात् वानररूपविश्वकर्म्मणः औरसेन घृताच्यप्सरसोगर्भे गोदावरीतीरे जातः । इति वामने ६२ अध्यायः ॥ (अयन्तु रामवाक्येन समुद्रमध्ये सेतुं बबन्ध । यथा, अध्यात्मरामायणे ।६।३। ८४—८६ ।
"ततोऽब्रवीत् रघुश्रेष्ठं सागरो विनयान्वितः ।
नलः सेतुं करोत्वस्मिन् जले मे विश्वकर्म्मणः ॥
सुतो धीमान् समर्थोऽस्मिन् कार्य्ये लब्धवरो हरिः ।
कीर्त्तिं जानन्तु ते लोकाः सर्व्वलोकमलापहाम् ॥
इत्युक्त्वा राघवं नत्वा ययौ सिन्धुरदृश्यताम् ।
ततो रामस्तु सुग्रीवलक्ष्मणाभ्यां समन्वितः ।
नलमाज्ञापयच्छीघ्रं वानरैः सेतुबन्धने ॥")
पितृदेवः । इति मेदिनी । ले, २७ ॥ दैत्यविशेषः । यथा,—
"दैत्यदानवसंयोगाज्जातास्तीव्रपराक्रमाः ।
सैंहिकाया इति ख्यातास्त्रयोदश महाबलाः ॥
वंश्यः शल्यश्च बलवान् नलश्चैव तथा बलः ।
वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः स्वसृमस्तथा ॥
अञ्जको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च ।
सवमानस्तथा चैव मुरकल्पश्च वीर्य्यवान् ॥"
इति ब्रह्मपुराणे २ अध्यायः ॥

नलकं, क्ली, (नल इव प्रतिकृतिः । "इवे प्रतिकृतौ ।" ५ । ३ । ९६ । इति कन् ।) शाखास्थि । इति हेमचन्द्रः । ३ । २९१ ॥ (यथा, सुश्रुते निदानस्थाने १५ अध्याये ।
"तरुणास्थीनि नम्यन्ते भज्यन्ते नलकानि तु ॥")

नलकिनी, स्त्री, (नलकानि सन्त्यस्याः । नलक + इनिः । ङीप् ।) जङ्घा । इति हेमचन्द्रः । ३ । २७८ ॥

नलकीलः, पुं, (नलवत् कीलो यत्र ।) जानुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २७८ ॥

नलकूवरः, पुं, कुवेरपुत्त्रः । इत्यमरः । १ । १ । ७३ ॥ (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । ६९ ।
"विलोकनकथापि मे न नलकूवरे न स्मरे
किमन्यदस्तद्युतिरपि न दर्शनं प्रार्थये ।
अयं नयनगोचरं व्रजति चेद्दृशास्तत्सवः
समरमणीमनो मधुपमाधवः माधवः ॥")
स भ्राता मणिग्रीवेण सह वारुणीं पीत्वा कैलासोपवने गङ्गायां स्त्रीजनैः क्रीड़ितवान् । असंवृतवस्त्रौ तौ दृष्ट्वा नारदः शशाप । तच्छापेन तौ यमलार्ज्जुनौ भूत्वा श्रीवृन्दावने आसतुः । ततो दामोदरेण शापनिर्म्मुक्तौ तं स्तुत्वा स्वगृहं जग्मतुः । इति श्रीभागवतीयदशमस्कन्धः ॥

नलदं, क्ली, (नलं दाति अवखण्डयतीति । दो + कः ।) पुष्परसः । उशीरम् । (यथा, किराते । ५ । २५ ।
"इह सिन्नवश्च वरणावरणाः
करिणां मुदे सनलदानलदाः ॥")
जटामांसी । इति मेदिनी । दे, ३३ ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"नलदं नन्दिनी पेषी मांसी क्षव्याजटा जटी ।
किरातिनी च जटिला लोमशा तु तपस्विनी ॥"
नलं ददातीति । दा + आतोऽनुपेति कः ।) नलदातरि, त्रि, ॥

नलदम्भ:, पुं, निम्बवृक्ष: । इति भूरिप्रयोग: ॥

नलदा, स्त्री, (नलद+टाप् ।) जटामांसी । इति हेमचन्द्र: ॥

नलपट्टिका, स्त्री, (नलनिर्म्मिता पट्टिका ।) तलाची । इति हारावली । १७७ ॥ दरमा इति भाषा ॥

नलमीन:, पुं, (नलाश्रयो मीन: ।) चिलिचिम-मत्स्य: । इत्यमर: । १ । १० । १८ ॥ ("नलमीन: कफात्मक: ।" इति हारीते प्रथमे स्थाने ११ अध्याये ॥)

नलिका, स्त्री, (नल इव आकारोऽस्त्यस्या इति । नल+ठन् ।) नाड़ी । नली इति ख्यात: । सा च उत्तरापथे प्रसिद्धा सुगन्धा प्रवालाकृति: प्रवालीति क्वचित् प्रसिद्धा । पँठारी इति क्वचित् प्रसिद्धा । तत्पर्य्याय: । विद्रुमलतिका २ कपोतवाणा ३ नलिनी ४ निर्म्मथ्या ५ सुषिरा ६ आम्रानी ७ स्तुल्या ८ रक्तदला ९ नर्त्तकी १० नटी ११ । अस्या गुणा: । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । मधुरत्वम् । कृमिवातोदरार्त्त्यर्श:शूलनाशित्वम् । मलशोधनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ तन्नामगुणा: ।
"नलिका विद्रुमलता कपोतचरणा नटी ।
धमन्यञ्जनकेशी च निर्म्मथ्या सुषिरा नली ॥
नलिका शीतला लघ्वी चक्षुष्या कफपित्तहृत् ।
कृच्छ्राश्मवातदृष्णास्रकुष्ठकण्डुज्वरापहा ॥"
इति भावप्रकाश: ॥
(अस्त्रविशेष: । यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४३७ ।
"मधुमथनवदनविनिहितवंशीसुषिरानुसारिणो रागा: ।
हन्त हरन्ति मनो मम नलिकाविशिखा: स्मरस्येव ॥"
इयं हि आकृतिक्रियादिना आधुनिकनलास्त्रस्य 'बन्दुक' इति ख्यातस्य साद्दृश्यं गच्छति । यथा, वैशम्पायनोक्तधनुर्व्वेदे ।
"नलिका ऋजुदेहा स्यात्तन्वङ्गी मध्यरन्ध्रिका ।
मर्म्मच्छेदकरी नीला————————॥"
"ग्रहणं भ्रापनञ्चैव स्मृतश्चेति गतित्रयम् ।
तामाश्रितं विदित्वा तु जेतासन्नान् रिपून् युधि ॥"
अस्या विशेषविवरणन्तु नालिकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ कल्पितजलनिर्गमपथ: । यथा, यन्त्रविधिशतके १ अध्याये ।
"वेदाङ्गुलं मस्तकोर्द्धे कार्य्यं तोयस्य धारणे ।
समर्थां तत्र नलिकां कुर्य्यात्तोयविमोचनीम् ॥")

नलित:, पुं, (नल्यते इति । नल ज बन्धे+क्त: ।) शाकविशेष: । नालिता इति भाषा ॥ अस्य गुणा: । मधुरत्वम् । पित्तनाशित्वम् । शुक्रवद्धकत्वञ्च । इति द्रव्यगुण: ॥

नलिनं, क्ली, (नल्यते इति । नल बन्धे+"बहुलमन्यत्रापि ।" उणा । २ । ४९ । इति इनच् ।) पद्मम् । इत्यमर: । १ । १० । ३९ ॥ (यथा, भागवते । २ । ६ । २२ ।
"यदास्य नाभ्यान्नलिनादहमासं महात्मन: ।
नाविदं यज्ञसम्भारान् पुरुषावयवानृते ॥")
नीलिका । जलम् । इति हेमचन्द्र: । ४ । २२६ ॥

नलिन:, पुं, (नल+इनच् ।) सारसपक्षी । इत्यमर: । १ । १० । ४० ॥ क्षणपाकफल: । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पानीआमला इति भाषा ॥

नलिनी, स्त्री, (नलानि पद्मानि सन्त्यत्र । नल+"पुष्करादिभ्यो देशे ।" ५।२।१३५ । इति इनि: । ङीप् ।) पद्मयुक्तदेश: । (नलानां पद्मानां समूह: । "खलादिभ्य: इनिर्वक्तव्य: ।" ४।२।५१। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या इनि: ।) पद्मसमूह: । पद्मलता । इति भरत: ॥ (अस्या: पर्य्यायो यथा,—
"नलिनी स्यात् पङ्कजिनी बिशिनी च सरोजिनी ।
पद्मिनीति च पर्य्याय: पद्मखण्डे तदाकरे ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
पद्ममात्रम् । इति रायमुकुटादय: ॥ तत्पर्य्याय: । विसिनी २ पद्मिनी ३ । इत्यमर: । १ । १० । ३९ ॥ (यथा, भ्रमराष्टके । ८ ।
"रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पद्मजालम् ।
इत्थं विचिन्तयति कोषगते द्विरेफे
हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार ॥")
व्योमनिम्नगा । (इयन्तु गङ्गाया: पूर्व्वदिग्गतशाखानामन्यतमा । यथा, मात्स्ये । १२० । ४० ।
"त्रीणि प्राचीमभिमुखं प्रतीचीं त्रीण्यथैव च ।
स्रोतांसि त्रिपथगायास्तु प्रत्यपद्यन्त सप्तधा ॥
नलिनी ह्लादिनी चैव पावनी चैव प्राच्यगा ॥")
कमलाकर: । इति मेदिनी । ने, ८२॥ नलिका । इति राजनिर्घण्ट: ॥ नारिकेलसुरा । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (वामनासिका । यथा, भागवते । ४ । २५ । ४८ ।
"नलिनी नालिनी च प्रागद्वाराविकत्र निर्म्मिते ॥"
"नलनालशब्दौ छिद्रवचनौ तद्वती नलिनी नालिनी च वामदक्षिणनासिके ॥" इति तट्टीकायां स्वामी ॥)

नलिनीरुहं, क्ली, (नलिन्यां रोहतीति । रुह+क: ।) मृणालम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥ ब्रह्मणि, पुं ॥

नलिनेशय:, पुं, (नलिने शेते इति । शी+अच् ।) विष्णु: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

नली, स्त्री, (नल+अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) मन:शिला । इति विश्व: ॥ नलिका । इति भावप्रकाश: ॥ तत्पर्य्याय: । सुषिरा २ विद्रुमलता ३ कपोताङ्घ्रि: ४ नटी ५ । इत्यमर: । २ । ४ । १२९ ॥ (एतद्गुणा मन:शिलानलिकाशब्दयो: ज्ञातव्या: ॥)

नलोत्तम:, पुं, (नलेषु उत्तम: ।) देवनल: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

नल्व:, पुं, (नल्यते इति । नल+उल्वादयश्चेति व: ।) किष्कुचतु:शतम् । चतु:शतहस्तपरिमितदेश: । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, हरिवंशे । २२४ । १ ।
"तस्यां सभायां दैत्येन्द्रो हिरण्यकशिपुस्तदा ।
आसीन आसने चित्रे नल्वमात्रे प्रमाणत: ॥")

नल्ववर्त्मगा, स्त्री, (नल्वपरिमितं वर्त्म गच्छतीति । गम्+ड: ।) काकाङ्गी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नल्वपरिमितपथगामिनि, त्रि ॥

नव, [न्] त्रि, (नूयते स्तूयते प्रधानसंख्यावाचकत्वेन । णु स्तवने+बाहुलकात् कनिन् गुणश्च । इत्युज्ज्वलदत्त: । १ । १५६ ।) संख्याविशेष: । ९ नय इति भाषा । बहुवचनान्तोऽयम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, रघु: । ३।६९।
"इति क्षितीशो नवतिं नवाधिकां
महाक्रतूनां महनीयशासन: ॥")
नववाचका यथा । अङ्गद्वारम् १ भूखण्डम् २ क्षत्रावणमस्तक: ३ सुधाकुण्डम् ४ व्याघ्रीस्तन: ५ सेवधि: ६ अङ्कम् ७ रस: ८ ग्रह: ९ । इति कविकल्पलता ॥ (तद्वति, त्रि । यथा, मनु: । ३ । २६९ ।
"षण्मासान् छागमांसेन पार्षतेन च सप्त वै ।
अष्टावेणस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु ॥")

नव:, पुं, (णु शि स्तवने+"ऋदोरप् ।" ३।३।५७। इति भावे अप् ।) स्तव: । इति मेदिनी । वे, १५ ॥ रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्ट: ॥

नव:, त्रि, (नूयते स्तूयते इति । णु स्तुतौ+"ऋदोरप् ।" ३ । ३ । ५७ । इति अप् ।) नूतन: । इत्यमर: ।३।१।७७॥ (यथा, हितोपदेशे ।१।२३४।
"न स्त्रीणामप्रिय: कश्चित् प्रियो वापि न विद्यते ।
गावस्तृणमिवारण्ये प्रार्थयन्ति नवं नवम् ॥")
अभिनवान्यौषधानि प्रशस्तानि । यथा,—
"द्रव्याण्यभिनवान्येव प्रशस्तानि क्रियाविधौ ।
ऋते घृतगुड़क्षौद्रधान्यकृष्णाविडङ्गत: ॥"
इति नारायणदासकृतवैद्यपरिभाषा ॥
तद्वैदिकपर्य्याय: । "नवम् १ नूतम् २ नूतनम् ३ नव्यम्४ इदा५ इदानीम् ६ । षट् नवनामानि ।" इति वेदनिघण्टौ ३ अध्याय: ॥

नवकारिका, स्त्री, (नवं करोतीति । कृ+ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) नवोढ़ा । इति शब्दमाला ॥ नूतन: संक्षिप्तो विवरणश्लोक: । नवीनकर्त्री च ॥

नवकालिका, स्त्री, (नवं कलति प्राप्नोतीति । कल+ण्वुल् । टाप् । अत इत्वम् ।) नवीन: । इति हारावली । १७६ ॥

नवग्रहा:, पुं, (नव ग्रहा: ।) सूर्य्यादयो नव । यथा, तिथितत्त्वे ।
"नवग्रहमखं कृत्वा तत: कर्म्म समारभेत् ।
अन्यथा फलदं पुंसां न काम्यं जायते क्वचित् ॥"
(यथा च,—
"सूर्य्यश्चन्द्रो मङ्गलश्च बुधश्चापि बृहस्पति: ।
शुक्र: शनैश्चरो राहु: केतुश्चेति नवग्रहा: ॥")
तेषां संस्थानम् । यथा,—
"भूमेर्योजनलक्षे तु सौरं मैत्रेय ! मण्डलम् ।
लक्षे दिवाकरस्यापि मण्डलं शशिन: स्थितम् ॥
पूर्णे शतसहस्रे तु योजनानां निशाकरात् ।

नक्षत्रमण्डलं कृत्स्नमुपरिष्टात् प्रकाशते ॥
द्विलक्षे चोत्तरे ब्रह्मन् ! बुधो नक्षत्रमण्डलात् ।
तावत्प्रमाणभागे तु बुधस्याप्युशना: स्थित: ॥
अङ्गारकोऽपि शुक्रस्य तत्प्रमाणे व्यवस्थित: ।
लक्षद्वये तु भौमस्य स्थितो देवपुरोहित: ॥
सौरिर्बृहस्पतेश्चोर्द्ध्वं द्विलक्षे समवस्थित: ॥”
इति विष्णुपुराणे । २ । ७ अध्याय: ॥
तेषां रथादि यथा,—
“योजनानां सहस्राणि भास्करस्य रथो नव ।
ईषादण्डस्तथैवास्य द्विगुणो मुनिसत्तम ! ॥
सार्द्धकोटिस्तथा सप्तनियुतान्यधिकानि वै ।
योजनानान्तु तस्याक्षस्तत्र चक्रं प्रतिष्ठितम् ॥
चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वितीयोऽक्षो व्यवस्थित: ।
पञ्चान्यानि तु सार्द्धानि स्यन्दनस्य महामते ॥
अक्षप्रमाणमुभयो: प्रमाणं तद्युगार्द्धयो: ।
ह्रस्वोऽक्षस्तद्युगार्द्धेन ध्रुवाधारो रथस्य वै ।
द्वितीयेऽक्षे तु तच्चक्रं संस्थितं मानसाचले ॥
हयाश्च सप्त छन्दांसि तेषां नामानि मे शृणु ।
गायत्री च बृहत्युष्णिग्जगती त्रिष्टुबेव च ॥
अनुष्टुप् पंक्तिरित्युक्ताश्छन्दांसि हरयो रवे: ।
स रथोऽधिष्ठितो देवैरादित्यैर्ऋषिभिस्तथा ।
गन्धर्व्वैरप्सरोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसै: ॥
स्तुवन्ति मुनय: सूर्य्यं गन्धर्व्वैर्गीयते पुर: ।
नृत्यन्त्यप्सरसो यान्ति सूर्य्यस्यानु निशाचरा: ॥
वहन्ति पन्नगा यक्षै: क्रियते भीषु संग्रह: ।
बालखिल्यास्तथैवैनं परिवार्य्य समासते ॥
सोऽयं सप्तगण: सूर्य्यमण्डले मुनिसत्तम ! ।
हिमोष्णवारिवृष्टीनां हेतुत्वं समुपागत: ॥
रथस्त्रिचक्र: सोमस्य कुन्दाभास्तस्य वाजिन: ।
वामदक्षिणतो युक्ता दश तेन चरत्यसौ ॥ * ॥
वाय्वग्निद्रव्यसम्भूतो रथश्चन्द्रसुतस्य च ।
पिशङ्गैस्तुरगैर्युक्त: सोऽष्टाभिर्वायुवेगिभि: ॥*॥
सवरूथ: सानुकर्षो युक्तो भूसम्भवैर्हयै: ।
सोपासङ्गपताकस्तु शुक्रस्यापि रथो महान् ॥*॥
अष्टास: काञ्चन: श्रीमान् भौमस्यापि रथो महान् ।
पद्मरागारुणैरश्वै: संयुक्तो वह्निसम्भवै: ॥ * ॥
अष्टाभि: पाण्डरैर्युक्तो वाजिभि: काञ्चने रथे ।
तस्मिंस्तिष्ठति वर्षं वै राशौ राशौ बृहस्पति: ॥
आकाशसम्भवैरश्वै: शवलै: स्यन्दनं युतम् ।
समारुह्य शनैर्याति मन्दगामी शनैश्चर: ॥ * ॥
स्वर्भानोस्तुरगा ह्यष्टौ भृङ्गाभा धूसरं रथम् ।
सकृद्युक्तास्तु मैत्रेय ! वहन्त्यविरतं सदा ॥*॥
तथा केतुरथस्याश्वा अष्टौ ते वातरंहस: ।
पलालधूमवर्णाभा लाक्षारसनिभारुणा: ॥ * ॥
एते मया ग्रहाणां वै तवाख्याता रथा नव ।
सर्व्वे ध्रुवे महाभाग ! प्रबद्धा वायुरश्मिभि: ॥”
इति विष्णुपुराणे २ अंशे ८।१०।१२ अध्याया: ॥
ग्रहाणामशुभप्रतीकार: । राजमार्त्तण्डे ।
“दोषो न स्याद्ग्रहाणामशिशिरकिरणे ताम्रमिन्दौ च शङ्खं
पृथ्वीपुत्त्रे प्रवालं शशधरतनये शातकुम्भं भुजेन ।
देवाचार्य्ये च मुक्तां मणिमसुरगुरौ सीसकं सूर्य्यसूनौ
राहौ लौहं त्वनिष्टे कमलजतनये राजपट्टं विभर्त्तु: ॥”
शातकुम्भं सुवर्णम् । राजपट्टं कर्पूराणीति ख्यातम् । अपि च । बुद्धिप्रकाशे ।
“त्रिशूलीं क्षीरिकामूलं गोजिह्वां वृद्धदारकम् ।
ब्रह्मयष्टिं सिंहपुच्छीं वाघालं चन्दनं सितम् ।
अश्वगन्धां क्रमात् सूर्य्याद्ग्रहाद्दोषोपशान्तये ॥”
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
स्वजन्मराश्यवधिनवग्रहशुद्धिर्यथा,—
“केतूपप्लवभौममन्दगतय: षष्ठास्त्रिसंस्था: शुभाश्चन्द्रार्कावपि ते च तौ च दशमौ चन्द्र: पुन: सप्तम: ।
जीव: सप्तनवद्विपञ्चमगतो युग्मेषु सोमात्मज:
शुक्र: षड्दशसप्तवर्जमितरे सर्व्वेऽप्युपान्ते शुभा:॥”
इति दीपिका ॥
रवि: ३।६।१०।११।राशय: । सोम: ३।६।७।१०। ११ शुक्लपक्षे २।५।६ । जन्मर्क्षवर्ज्जितजन्मचन्द्र: शुभ: । मङ्गल: ३।६।१०।११ । बुध: २।४।६।८। १०।११।१२ । बृहस्पति: २।५।७।९।११ । शुक्र: १।२।३।४।५।८।९।११।१२ । शनि: ३।६।१०।११। राहु: ३।६।१०।११ । केतु: ३।६।१०।११राशय:॥
ग्रहाणां राशिभोगनिर्णय: । यथा,—
“रविर्म्मासं निशानाथ: सपाददिवसद्वयम् ।
पक्षत्रयं भूमिपुत्त्रो बुधोऽष्टादशवासरान् ॥
वर्षमेकं सुराचार्य्यश्चाष्टाविंशदिनं भृगु: ।
शनि: सार्द्धद्वयं वर्षं स्वर्भानु: सार्द्धवत्सरम् ॥”
रवि: १ मास: । सोम: २।० दिनम् । कुज: ४५ दिनम् । बुध: १८ दिनम् । बृहस्पति: १ वत्सर: । शुक्र: २८ दिनम् । शनि: २॥० वत्सर: । राहु: १॥० वत्सर: । केतु: १॥० वत्सर: । इति ज्योतिषम् ॥ * ॥ अथ चन्द्रादिषड्ग्रहाणामस्तोदयज्ञानम् । यथा,—
“अथोदयास्तमययो: परिज्ञानं प्रकीर्त्त्यते ।
दिवाकरकराक्रान्तमूर्त्तीनामल्पतेजसाम् ॥
सूर्य्यादभ्यधिका: पश्चादस्तं जीवकुजार्कजा: ।
ऊना: प्रागुदयं यान्ति शुक्रज्ञौ वक्रिणौ तथा ॥
अल्पा विवस्वत: प्राच्यामस्तं चन्द्रज्ञभार्गवा: ।
व्रजन्त्यभ्यधिका: पश्चादुदयं शीघ्रयायिन: ॥”*॥
एषां कालांशा यथा,—
“एकादशामरेज्यस्य तिथिसंख्यार्कजस्य च ।
अस्तांशा भूमिपुत्त्रस्य दशसप्ताधिकास्तत: ॥
पश्चादस्तमयोऽष्टाभिरुदय: प्राङ्महत्तया ।
प्रागस्त उदय: पश्चादल्पत्वाद्दशभिर्भृगो: ॥
एवं बुधो द्वादशभिश्चतुर्द्दशभिरंशकै: ।
वक्रशीघ्रगती चार्कात् करोत्यस्तमयोदयौ ॥
एष्वाधिकै: कालभागैर्दृश्या न्यूनैरदर्शना: ।
भवन्ति लोके खचरा भानुभाग्रस्तमूर्त्तय: ॥”
इति सूर्य्यसिद्धान्त: ॥
तेषामस्तोदयदिनसंख्याज्ञानम् । यथा,—
“भुजाक्षिचन्द्रा-१२२ स्त्रिदशाश्च ३३ दन्ता ३२
वेदाचला ४७ रामकृते ४३ क्रमेण ।
भौमादिकस्यास्तदिनानि वक्रे
बुधस्य भूपा १६ दश भार्गवस्य ॥”
एषां एकस्मादस्तमयादुदयाद्वा अभ्युदयास्तज्ञानम् । यथा,—
“तथास्तवक्रात् कुजतोऽस्तवक्रे
जात्य-२२ ब्धि-४ विश्वे-१३ र्द्दिगि-१० नैश्च १२ मासै: ।
महास्तवक्रास्तविधी सितस्य
क्रमेण वक्रस्तु नवेन्दुमासै: १९ ॥”
गुरोरुदयस्य प्राक् पश्चात् शुक्रस्य तु उदयवक्रमहास्तानां प्राक् पश्चात् बाल्यवृद्धदिनज्ञानम् । यथा,—
“वृद्ध: पुरस्तादुदयस्य पश्चात्
बालश्च पक्षं १५ वचसां पति: स्यात् ।
एवं सित: पञ्चदिनानि वृद्धो
बालो भवेत्त्रीणि दिनानि वक्रे ॥
वृद्धस्तु पक्षं १५ भृगुजो महास्ते
बाल: पुनस्तत्र दशाहमेव ॥”
इति सिद्धान्तमञ्जरी ॥
अथ नवग्रहस्तोत्रम् ।
“जवाकुसुमसङ्काशं काश्यपेयं महाद्युतिम् ।
ध्वान्तारिं सर्व्वपापघ्नं प्रणतोऽस्मि दिवाकरम्
दधिशङ्खतुषाराभं क्षीरोदार्णवसम्भवम् ।
नमामि शशिनं भक्त्या शम्भोर्म्मुकुटभूषणम् ॥
धरणीगर्भसम्भूतं विद्युत्पुञ्जसमप्रभम् ।
कुमारं शक्तिहस्तञ्च लोहिताङ्गं नमाम्यहम्
प्रियङ्गुकलिकाश्यामं रूपेणाप्रतिमं बुधम् ।
सौम्यं सर्व्वगुणोपेतं नमामि शशिन: सुतम् ॥
देवतानामृषीणाञ्च गुरुं कनकसन्निभम् ।
वन्द्यभूतं त्रिलोकेशं तं नमामि बृहस्पतिम् ॥
हिमकुन्दमृणालाभं दैत्यानां परमं गुरुम् ।
सर्व्वशास्त्रप्रवक्तारं भार्गवं प्रणमाम्यहम् ॥
नीलाञ्जनचयप्रख्यं रविसूनुं महाग्रहम् ।
छायाया गर्भसम्भूतं वन्दे भक्त्या शनैश्चरम् ॥
अर्द्धकायं महाघोरं चन्द्रादित्यविमर्द्दकम् ।
सिंहिकाया: सुतं रौद्रं तं राहुं प्रणमाम्यहम् ॥
पलालधूमसङ्काशं ताराग्रहविमर्द्दकम् ।
रौद्रं रुद्रात्मजं क्रूरं तं केतुं प्रणमाम्यहम् ॥
व्यासेनोक्तमिदं स्तोत्रं य: पठेत् प्रयत: शुचि: ।
दिवा वा यदि वा रात्रौ शान्तिस्तस्य न संशय: ॥
ऐश्वर्य्यमतुलञ्चापि आरोग्यं पुष्टिवर्द्धनम् ।
नरनारीप्रियत्वञ्च नित्यं तस्योपजायते ॥
तस्करोऽग्निर्यमो वायुर्यै चान्ये ग्रहपीड़का: ।
ते सर्व्वे प्रशमं यान्ति व्यासो ब्रूयान्न संशय: ॥”
इति श्रीव्यासभाषितं नवग्रहस्तोत्रं समाप्तम् ॥
(ग्रहाणामन्यद्विवरणन्तु ग्रहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥*॥
नवं नूतनं ग्रहो ग्रहणं यस्येति विग्रहे नवबद्धे, त्रि । यथा, रामायणे । २ । ५८ । ३ ।
“दृढं परमसन्तप्तं नवग्रहमिव द्विपम् ॥”)

नवच्छात्रः, पुं, (नवो नूतनश्छात्रः ।) प्रथममध्ययने प्रवृत्तः । नवीनविद्यार्थी । तत्पर्य्यायः । क्रियाकारः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नवतः, पुं, (नूयते स्तूयते इति । णु+बाहुलकात् अतच् ।) कुथः । करिकम्बलः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४४ ॥

नवतिः, स्त्री, (नव दशतः परिमाणमस्य । "पङ्क्तिविंशतित्रिंशदिति ।" ५ । १ । ५९ । इति निपातनात् साधुः ।) संख्याविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ ९० नव्वइ इति भाषा ॥ (यथा, रघुः । ३ । ६९ ।

"इति क्षितीशो नवतिं नवाधिकां
महाक्रतूनां महनीयशासनः ।
समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये
ततान सोपानपरम्परामिव ॥"

नवतिसंख्यान्विते च । यथा, मनुः । ३।१७७ ।
"वीक्ष्यान्धो नवतेः काणः षष्टेः श्वित्री शतस्य तु ।
पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलम् ॥")

नवतिका, स्त्री, (नवं नूतनं तेकते करोतीति । तिक+कः । टाप् ।) तूलिका । इति हारावली । १३७ ॥ (नवतिरेव । स्वार्थे कः । ततष्टाप् । नवतिसंख्या ॥)

नवतिशः, [स्] व्य, बहुनवति । नवति नवतीति वीप्सायां चशस्प्रत्ययः ॥

नवती, स्त्री, (नवतिः+कृदिकारादिति वा ङीष् ।) नवतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

नवदण्डं, क्ली, (नवो दण्डो नव दण्डा वा यत्र ।) राज्ञां छत्रविशेषः । यथा, युक्तिकल्पतरुः ।
"मनोहरं त्रिकनकदण्डञ्च नवदण्डकम् ।
छत्रञ्च त्रिविधं ज्ञेयं त्रिविधानां महीभुजाम् ॥"
अस्य विवरणं छत्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

नवदलं, क्ली, (नवं दलमिति कर्म्मधारयः ।) पद्मस्य केशरसमीपस्थदलम् । पद्मादीनां जटिकाकारनवपत्रम् । तत्पर्य्यायः । संवर्त्तिका २ । इत्यमरः । १ । १० । ४३ ॥ संवर्त्तिः ३ संवर्त्ती ४ । इति भरतः ॥ सामान्यनूतनपत्रम् । इति हड्डचन्द्रः ॥ दलमात्रम् । इति मधुः ॥

नवदीधितिः, पुं, (नव दीधितयः किरणानि यस्य ।) मङ्गलग्रहः । इति जटाधरः ॥

नवदुर्गा, स्त्री, (नवसंख्यान्विता दुर्गा ।) नवपत्रिका । (यदुक्तम् ।
"कदली दाड़िमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचु ।
बिल्वाशोकौ जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिका ॥")
यथा, बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणे ।
"पत्रिके नवदुर्गे त्वं महादेवमनोरमे ।
पूजां समस्तां संगृह्य रक्ष मां त्रिदशेश्वरि ! ॥"
कुमारिका १ त्रिमूर्त्तिः २ कल्याणी ३ रोहिणी ४ काली ५ चण्डिका ६ शाम्भवी ७ दुर्गा ८ भद्रा ९ इति नवनामिका कन्या । यथा,—
"मन्त्राक्षरमयीं लक्ष्मीं मातॄणां रूपधारिणीम् ।
नवदुर्गात्मिकां साक्षात् कन्यामावाहयाम्यहम् ॥"
इति निर्णयसिन्धुः ॥

नवदोला, स्त्री, (नवा नूतना दोला ।) नूतनप्रेङ्खा । अस्या विवरणं चतुर्द्दोलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
तदारोहणदिनं यथा,—

"उग्रेन्द्रमूलाहिशिवाग्निवर्ज्जं
शस्तेन्दुताराातिथिलग्नयोगे ।
विष्टिक्षमापुत्त्रयमाहवर्ज्जं
दोलादिकारोहणमाद्यमिष्टम् ॥"
इति समयप्रदीपः ॥

नवधा, व्य, (नव+प्रकारे धाच् ।) नवप्रकारः । यथा,—
"आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम् ।
निष्ठा वृत्तिस्तपो दानं नवधा कुललक्षणम् ॥"

नवनाड़ीचक्रं, क्ली, (नवनक्षत्रयुक्तं नाड़ीचक्रम् ।) राज्ञो नवनक्षत्रयुक्तवक्ररेखात्रयात्मकचक्रम् । यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।
"जन्माद्यं कर्म्म ततोऽपि दशमं सांघातिकं षोड़शभम् ।
समुदयमष्टादशभं विनाशसंज्ञं त्रयोविंशम् ॥
नाद्यः स्युः पञ्चविंशं मानसमेवं नरः षड़्क्षः स्यात् ।
नवनक्षत्रो नृपतिः स्वजातिदेशाभिषेकर्क्षैः ॥"

नवनी, स्त्री, (नवं नीयते इति । नी+डः । गौरादित्वात् ङीष् ।) नवनीतम् । यथा,—
"अहो हैयङ्गवीनानां नवनीनां परं मुदा ।
लड्डुकानां शर्करीणां स्वस्तिकानाञ्च यत्नतः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४५ अध्यायः ॥

नवनीतं, क्ली, (नवं नीयतेऽनेनेति । नी+क्तः ।) गव्यविशेषः । माखन् इति ननी इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । नवोद्धृतम् २ । इत्यमरः । २ । ९ । ५२ ॥ सरजम् ३ मन्थजम् ४ हैयङ्गवीनम् ५ । इति रत्नमाला ॥ दधिजम् ६ सारम् ७ हैयङ्गवीनकम् ८ । अस्य सामान्यगुणाः । शीतत्वम् । वर्णबलावहत्वम् । सुमधुरत्वम् । वृष्यत्वम् । संग्राहकत्वम् । कफरुचिकारकत्वम् । वातसर्व्वाङ्गशूलकाशश्रमनाशित्वम् । सुखकरत्वम् । कान्तिपुष्टिप्रदत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । सर्व्वदोषापहरत्वञ्च ॥ * ॥ नवोद्भवगव्यमाहिषनवनीतगुणाः । बालवृद्धानां प्रशस्तत्वम् । बलकारित्वम् । वातवर्द्धनत्वञ्च ॥ * ॥ माहिषनवनीतगुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । वृष्यत्वम् । बल्यत्वम् । ग्राहित्वम् । पित्तघ्नत्वम् । तुन्ददत्वञ्च ॥ * ॥ छागनवनीतगुणाः । क्षयकाशनेत्रामयकफनाशित्वम् । बल्यत्वम् । दीपनत्वञ्च ॥ * ॥ आविकनवनीतगुणाः । हिमत्वम् । लघुत्वम् । योनिशूले कफे वाते गुदशूले हितत्वञ्च ॥ * ॥ ऐड़कनवनीतगुणाः । क्लिष्टगन्धत्वम् । शीतलत्वम् । मेधानाशित्वम् । गुरुत्वम् । पुष्टिस्थौल्यकारित्वम् । मन्दाग्निदीपनत्वञ्च ॥*॥ हस्तिनीनवनीतगुणाः । कषायत्वम् । शीतलत्वम् । लघुत्वम् । तिक्तत्वम् । विष्टम्भित्वम् । जन्तुपित्तकफकृमिनाशित्वञ्च ॥ * ॥ अश्वीनवनीतगुणाः । कषायत्वम् । कफवातनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । ईषद्वातापहारकत्वञ्च ॥ गर्द्दभीनवनीतगुणाः । कषायत्वम् । कफवातनाशित्वम् । बल्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाके लघुत्वम् । मूत्रदोषनाशित्वञ्च ॥ * ॥ औष्ट्रनवनीतगुणाः । पाके शीतलत्वम् । व्रणकृमिकफास्रवातनाशित्वञ्च ॥ * ॥ नारीनवनीतगुणाः । रुच्यत्वम् । पाके लघुत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । दीपनत्वम् । सर्व्वरोगविषनाशित्वञ्च ॥ * ॥
अथ साधारणनवनीतगुणाः ।
"शीतं रुच्यनवोद्धृतं सुमधुरं वृष्यञ्च वातापहं
कासघ्नं क्रिमिनाशनं कफहरं संग्राहि शूलापहम् ।
बल्यं पुष्टिकरं तृषार्त्तिशमनं सन्तापविच्छेदनं
चक्षुष्यं श्रमहारि तर्पणकरं दध्युद्भवं पित्तजित् ॥
एकाहाध्युषितं प्रोक्तमुत्तरोत्तरगन्धदम् ।
अरुच्यं सर्व्वरोगाढ्यं दधिजं तद्धितं स्मृतम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च । गव्यनवनीतगुणाः ।
"नवनीतं हितं गव्यं वृष्यं वर्णबलाग्निकृत् ।
संग्राहि वातपित्तासृक् क्षयार्शोऽर्द्दितकासहृत् ॥
तद्धितं बालके वृद्धे विशेषादमृतं शिशोः ॥" * ॥
माहिषनवनीतगुणाः ।
"नवनीतं महिष्यास्तु वातश्लेष्मकरं गुरु ।
दाहपित्तश्रमहरं मेदःशुक्रविवर्द्धनम् ॥"
अथ पयसो नवनीतस्य गुणाः ।
"दुग्धोत्थं नवनीतन्तु चक्षुष्यं रक्तपित्तनुत् ।
वृष्यं बल्यमतिस्निग्धं मधुरं ग्राहि शीतलम् ॥"
अथ सद्यःसमुद्धृतनवनीतगुणाः ।
"नवनीतञ्च सद्यस्कं स्वादु ग्राहि हिमं लघु ।
मेध्यं किञ्चित् कषायाम्लमीषत्तक्रांशसंक्रमात् ॥"
अथ चिरन्तननवनीतगुणाः ।
"सक्षारकटुकाम्लत्वाच्छर्द्यर्शःकुष्ठकारकम् ।
श्लेष्मलं गुरुमेदस्यं नवनीतं चिरन्तनम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
"नवनीतं नवं वृष्यं ग्राहि वर्णबलाग्निकृत् ।
चक्षुष्यं बृंहणं स्निग्धं ग्रहण्यर्शोविकारनुत् ॥
क्षीरोत्थितं हिमं ग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगनुत् ॥"
इति राजवल्लभः ॥

नवनीतकं, क्ली, (नवनीतात् कायति प्रकाशते इति । कै+कः ।) घृतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नवनीत+स्वार्थे कन् । नवनीतम् । यथा, हारीते चिकित्सितस्थाने १० अध्याये ।
"सर्पिः प्रयुक्तं नवनीतकञ्च ॥"
पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"म्रक्षणं सरजं हैयङ्गवीनं नवनीतकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

नवनीतधेनुः, स्त्री, (नवनीतेन कृता धेनुः । मध्यपदलोपिकर्म्मधारयः ।) दानार्थकृतनवनीतमयधेनुविशेषः । यथा,—
"नवनीतमयीं धेनुं शृणु राजन् ! प्रयत्नतः ।
यां श्रुत्वा सर्व्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥
गोमयेनानुलिप्तायां भूमौ गोचर्म्ममात्रतः ।

कृष्णचर्म्मण्यगस्यैव तस्योपरि च धारयेत् ॥
कुम्भन्तु नवनीतस्य प्रस्थमात्रस्य धारयेत् ।
वत्सं चतुर्थभागस्य तस्या उत्तरतो न्यसेत् ॥
कृत्वा विधानेन च राजसिंह-
सुवर्णशृङ्गीं सुमुखीं च कार्य्या ।
नेत्रे च तस्या मणिमौक्तिकैस्तु
कृत्वा तथान्यच्च गुड़ेन जिह्वाम् ॥
ओष्ठौ च पुष्पैश्च फलैश्च दन्ता:
प्रकल्प्य सास्नाञ्च सितैश्च सूत्रै: ॥
नवनीतस्तनीं राजन्निक्षुपादां प्रकल्पयेत् ।
ताम्रपृष्ठीं कांस्यदोहां दर्भरोमक्षतच्छवीम् ॥
स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुराम् पञ्चरत्नसमन्विताम् ।
चतुर्भिस्तिलपात्रैस्तु संयुतां सर्व्वतो दिश: ॥
आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन गन्धपुष्पैरलङ्कृताम् ।
दिक्षु दीपांश्च प्रज्वाल्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
वेदवेदाङ्गविदुषे आहिताग्निर्जितात्मवान् ।
मन्त्रास्त एव जप्तव्या: सर्व्वधेनुषु ये स्मृता: ॥
पुरा देवासुरै: सर्व्वै: सागरस्य तु मन्थने ।
उत्पन्नं दिव्यममृतं नवनीतमिदं शुभम् ॥
आप्यायनञ्च भूतानां नवनीत! नमोऽस्तु ते ।
एवमुच्चार्य्य तां दद्यात् ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥
धेनुञ्च दत्त्वा सुमुदा सोपधानां
नयेद्गृहं विप्रवर्य्यस्य भूय: ।
हविष्यमेव सरसञ्चोपभुक्त्वा
तिष्ठेद्दिनं धेनुदस्त्वीणि विप्र: ॥
य: प्रपश्यति तां धेनुं दीयमानां नरोत्तम ।
सर्व्वपापविनिर्मुक्त: शिवसायुज्यतां व्रजेत् ॥
पितृभि: पूर्व्वजै: सार्द्धं भविष्यद्भिश्च मानव: ।
विष्णुलोकं व्रजत्याशु यावदाहूतसंप्लवम् ॥
य इदं शृणुयाद्भक्त्या श्रावयेद्वापि मानव: ।
सर्व्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोके महीयते ॥"
इति वराहपुराणम् ॥

नवपाठक:, पुं, (नवो नूतन: पाठकोऽध्यापक: ।) नूतनाध्यापक: । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

नवफलिका, स्त्री, (नवं फलं यस्या: । कापि अत इत्वम् ।) नव्यम् । नवजातरजोऽङ्गना । इति मेदिनी । के, २३० ॥

नवम:, त्रि, (नवन्+"तस्य पूरणे डट् ।" ५ । २ । ४८ । इति डट् । ततो "नान्तादसंख्यादेर्म्मट् ।" ५ । २ । ४९ । इति डटो मट् ।) नवानां पूरण: । इति व्याकरणम् ॥ नयइ इत्यादि भाषा ॥

नवमल्लिका, स्त्री, (नवा नूतना स्तुत्या वा मल्लिका ।) नवमालिका । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । १ । १२ ।
"रम्यं हर्म्यतलं नवा: सुनयना गुञ्जद्द्विरेफा लता: ।
प्रोन्मीलन्नवमल्लिका: सुरभयो वाता: सचन्द्रा निशा: ॥")

नवमालिका, स्त्री, (नवा नूतना मालिका मल्लिकापुष्पम् ।) नवमल्लिकापुष्पम् । वासन्ती नेवारी इति लोके । नेयालि इति नेओयार इति च भाषा । तत्पर्य्याय: । अतिमोदा २ शैब्धी ३ शीतोद्भवा ४ सप्तला ५ सुकुमारी ६ सुरभि: ७ शुचिमल्लिका ८ सुगन्धा ९ शिखरिणी १० नवाली ११ । इति राजनिर्घण्ट: ॥ भद्रवल्ली १२ दैवलता १३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गन्धनिलया १४ मालिका १५ नवमल्लिका १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या गुणा: । अतिशैत्यत्वम् । सुरभित्वम् । सर्व्वरोगहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ तन्नामगुणा: ।
"नेपाली कथिता तज्ज्ञै: सप्तला नवमालिका ।
वासन्ती शीतला लघ्वी तिक्ता दोषत्रयापहा ॥"
इति भावप्रकाश: ॥

नवमी, स्त्री, (नवम+टित्त्वात् ङीप् ।) तिथिविशेष: । सा चन्द्रस्य नवमकलाक्रियारूपा । शुक्लपक्षे ९ कृष्णपक्षे २४ पञ्जिकाकारसङ्केतेन एतदङ्कबोधिता ॥ अथ नवमीव्यवस्था । "सा चाष्टमीयुता ग्राह्या युग्मात् । भविष्ये ।
'मासैश्चतुर्भिर्यत् पुण्यं विधिना पूज्य चण्डिकाम् ।
तत् फलं लभते वीर नवम्यां कार्त्तिकस्य च ॥'
तथा भविष्ये ।
'माघे मासि तु या शुक्ला नवमी लोकपूजिता ।
महानन्देति सा प्रोक्ता सदानन्दकरी नृणाम् ॥
स्नानं दानं जपो होमो देवार्च्चनमुपोषणम् ।
सर्व्वं तदक्षयं प्रोक्तं यदस्यां क्रियते नरै: ॥'
तथा कालिकापुराणम् ।
'नवम्यां नववर्षाणि राजन्! पिष्टाशनो भवेत् ।
तस्य तुष्टा भवेद्गौरी सर्व्वकामप्रदा शुभा ॥'
अद्यत्वादि नवम्यान्तिथिमारभ्य नव वर्षाणि यावत् प्रतिशुक्लनवम्यां पिष्टेतरभोजननिवृत्तिव्रतमिति सङ्कल्पे विशेष: । सर्व्वकामप्रदगौरीतोष: फलम् ।" इति तिथितत्त्वम् ॥ श्रीरामनवमीव्यवस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥*॥ इयं दुर्गातिथि: । तत्र तस्या: पूजा कर्त्तव्या । यथा,—
ब्रह्मोवाच ।
"इयं देवी वरारोहा यातु शैलं हिमाचलम् ।
तत्र यूयं सुरा: सर्व्वे गत्वा नन्दत माचिरम् ॥
नवम्याञ्च सदा पूज्या इयं देवी समाधिना ।
वरदा सर्व्वलोकानां भविष्यति न संशय: ॥
नवम्यां यस्य पिष्टाशी भविष्यति हि मानव: ।
नारी वा तस्य सम्पन्नं भविष्यति मनोगतम् ॥"
इति वराहपुराणम् ॥
कार्त्तिकशुक्लनवम्यां जगद्धात्रीपूजाप्रमाणानि यथा,—
"प्रपूजयेज्जगद्धात्रीं कार्त्तिके शुक्लपक्षके ।
दिनोदये च मध्याह्ने सायाह्ने नवमेऽहनि ॥"
इति मायातन्त्रे १७ पटल: ॥
"कुम्भराशिगते चन्द्रे नवम्यां कार्त्तिकस्य च ।
उपस्थद्दीर्दितो भानुर्दुर्गामाराध्य यत्नवान् ॥
पुत्त्रारोग्यधनं लेभे लोकसाक्षित्वमेव च ।
तां तिथिं प्राप्य मनुज: शनिभौमदिने यदि ।
प्रपूजयेन्महादुर्गां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम् ॥"
इति कात्यायनीतन्त्रे ७८ पटल: ॥
"कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेतायां प्रथमेऽहनि ।
त्रिसन्ध्यं पूजयेद्देवीं दुर्गां सम्पत्प्रवृद्धये ॥"
इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटल: ॥
अथ नवमीजातफलम् । यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
"विरोधकर्त्ता सुजनैरगम्य:
परापकारार्थमति: कुशील: ।
आचारहीन: कृपण: कठोर:
प्रसूतिकाले नवमी यदि स्यात् ॥"

नवयौवना, स्त्री, (नवं यौवनं यस्या: ।) युवती । तत्पर्य्याय: । दिक्करी २ । इति हारावली । १५४ ॥ तालुनी ३ कुहेली ४ । इति शब्दमाला ॥

नवरङ्गं, क्ली, (नव रङ्गा यस्मात् ।) कायस्थमुख्यकुलीनानां पञ्चदानचतुर्ग्रहणात्मककुलविशेष: । तद्यथा,—
"समाने प्रथमं दानं द्वितीयञ्च कनिष्ठके ।
षड्भ्रातरि तृतीयञ्च मध्यमांशे चतुर्थकम् ॥
तेओजे पञ्चमं दानं कुर्य्यादेतद्विधानत: ।
ग्रहणं जन्मनि समे कनिष्ठे च द्वितीयकम् ॥
तृतीयं जन्ममध्यांशे तेओजेऽपि चतुर्थकम् ।
नवरङ्गमिति प्रोक्तं मुख्यानां हि महागुणम् ॥"
इति कुलाचार्य्यकारिका ॥

नवरत्नं, क्ली, (नवानां रत्नानां समाहार: ।) नवप्रकारमणय: । तद्यथा,—
"मुक्तामाणिक्यवैदूर्य्यगोमेदान् वज्रविद्रुमौ ।
पद्मरागं मरकतं नीलञ्चेति यथाक्रमात् ॥"
इति तन्त्रसार: ॥
(यथा च,—
"वज्रञ्च मौक्तिकञ्चैव माणिक्यं नीलमेव च ।
तथा मरकतं ज्ञेयं महारत्नानि पञ्चधा ॥
गोमेद: पद्मरागश्च वैदूर्य्यञ्च प्रवालकम् ।
चत्वारि उपरत्नानि नवरत्नमिदं स्मृतम् ॥"
"रत्नं गारुत्मतं पुष्पं रागो माणिक्यमेव च ।
इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वैदूर्य्यमित्यपि ॥
मौक्तिकं विद्रुमश्चेति रत्नान्युक्तानि वै नव ॥
रत्नं हीरा । गारुत्मतं पान्ना । माणिक्यं पद्मराग: । इन्द्रनील: नीला ।"इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) नवग्रहदोषशान्त्यै धार्य्याणि नव रत्नानि यथा,—
"वैदूर्य्यं धारयेत् सूर्य्ये नीलञ्च शशलाञ्छने ।
आवनेयेऽपि माणिक्यं पद्मरागं शशाङ्कजे ॥
गुरौ मुक्तां भृगौ वज्रं शनौ नीलं विदुर्बुधा: ।
राहौ गोमेदकं धार्य्यं केतौ मरकतन्तथा ॥"
इति दीपिका ॥
विक्रमादित्यराजसभास्थनवसंख्यकपण्डिता: । यथा,—
"धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासा: ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपते: सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥"
इति नवरत्नम् ॥
नव श्लोका: । यथा,—
"मित्त्रमर्थौ तथा नीतिर्धर्म्मकार्पण्यमूर्खका: ।

स्त्रीणां विद्वान् तथोत्खातान् नवरत्नमिदं क्रमात् ॥

मित्रं स्वच्छतया रिपुं नयबलैर्लुब्धं धनैरीश्वरं कार्य्येण द्विजमादरेण युवतीं प्रेम्णा समै-र्बान्धवान् ।
अत्युग्रं स्तुतिभिर्गुरुं प्रणतिभिर्मूर्खं कथाभिर्बुधं विद्याभी रसिकं रसेन सकलं शीलेन कुर्य्याद्-वशम् ॥ १ ॥

अर्थी लाघवमुच्छ्रितो निपतनं कामातुरो लाञ्छनं
लुब्धोऽकीर्त्तिमसङ्गरः परिभवं दुष्टोऽन्य दोषे रतिम् ।
निःस्वो वञ्चनमुन्मना विकलतां शोकाकुलः संशयं
दुर्व्वांगप्रियतां दुरोदरवशः प्राप्नोति कष्टं मुहुः ॥ २ ॥

नीतिर्भूमिभुजां नतिर्गुणवतां ह्रीरङ्गनानां धृति-र्दम्पत्योः शिशवो गृहस्य कविता बुद्धेः प्रसादो गिराम् ।
लावण्यं वपुषः स्मृतिः सुमनसां शान्तिर्द्विजस्य क्षमा
शक्तस्य द्रविणं गृहाश्रमवतां स्वास्थ्यं सतां मण्डनम् ॥ ३ ॥

धर्म्मः प्रागेव चिन्त्यः सचिवमतिगतिर्भावनीया सदैव
ज्ञेयं लोकानुवृत्तं वरचरनयनैर्मण्डलं वीक्षणीयम् ।
प्रच्छाद्यौ रागरोषौ मृदुपरुषगुणौ योजनीयौ च काले
आत्मा यत्नेन रक्ष्यो रणशिरसि पुनः सोऽपि नापेक्षणीयः ॥ ४ ॥

कार्पण्येन यशः क्रुधा गुणचयो दम्भेन सत्यं क्षुधा मर्य्यादा व्यसनैर्धनानि विपदा स्थैर्य्यं प्रमादै-र्द्विजः ।
पैशुन्येन कुलं मदेन विनयो दुश्चेष्टया पौरुषं दारिद्र्येण जनादरो ममतया चात्मप्रकाशो हतः ॥ ५ ॥

मूर्खो शान्तस्तपस्वी क्षितिपतिरलसो मत्सरो धर्म्मशीलो
दुःस्थो मानी गृहस्थः प्रभुरतिकृपणः शास्त्र-विद्धर्म्महीनः ।
आज्ञाहीनो नरेन्द्रः सुचिरपि सततं यः परा-न्नोपभोगी
वृद्धो रोगी दरिद्रः स च युवतिपतिर्धिग्विडम्ब-प्रकारम् ॥ ६ ॥

स्त्रीणां यौवनमर्थिनामनुगमो राज्ञां प्रतापः सतां
सत्यं स्वल्पधनस्य सञ्चितिरसद्वृत्तस्य वाग्-डम्बरः ।
साचारस्य मनोदमः परिणतेर्विद्या कुलस्यैकता
सेवाया धनमुन्नतेर्गुणचयः शान्तेर्विवेको बलम् ॥ ७ ॥

विद्वान् संसदि पाक्षिकः परवशो मानी दरिद्रो गृही
वित्ताढ्यः कृपणः सुखी परवशो वृद्धो न तीर्थाश्रितः ।
राजा दुःसचिवः प्रियः कुलभवो मूर्खः पुमां-स्त्रीजितः
वेदान्ती हतसत्क्रियः किमपरं हास्यास्पदं भूतले ॥ ८ ॥

उत्खातान् प्रतिरोपयन् कुसुमितांश्चिन्वन् शिशून् वर्द्धयन्
प्रोत्तुङ्गान् नमयन् नतान् समुदयन् विश्लेषयन् संहतान् ।
तीव्रान् कण्टकिनो बहिर्नियमयन् म्लानान् मुहुः सेचयन्
मालाकार इव प्रयोगनिपुणो राजा चिरं नन्दतु ॥ ९ ॥)

नवरात्रं, क्ली, (नवानां रात्रीणां समाहारः । तत् साधनत्वेनास्त्यस्येति अच् ।) आश्विनशुक्ल-प्रतिपदादिनवमीपर्य्यन्तनवदिनकर्त्तव्यदुर्गाव्रत-विशेषः । तस्यारम्भः । देवीपुराणे डामरतन्त्रे च देवीवचः ।
"अमायुक्ता न कर्त्तव्या प्रतिपत् पूजने मम ।
मुहूर्त्तमात्रा कर्त्तव्या द्वितीयादिगुणान्विता ॥"
मार्कण्डेयदेवीपुराणयोः ।
"पूर्व्वविद्धा तु या शुक्ला भवेत् प्रतिपदाश्विनी ।
नवरात्रव्रतं तस्यां न कार्य्यं शुभमिच्छता ॥"
अत्रोपवासादिकमुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये ।
"एवञ्च विन्ध्यवासिन्यां नवरात्रोपवासतः ।
एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ॥
पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ।
स्नातैः समुदितैर्हृष्टैर्ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्नृपैः ॥
वैश्यैः शूद्रैर्भक्तियुक्तैर्म्लेच्छैरन्यैश्च मानवैः ॥"
मदनरत्ने देवीपुराणेऽपि ।
"कन्यासंस्थे रवौ शक्र ! शुक्लामारभ्य नन्दिकाम् ।
अयाची ह्यथवैकाशी नक्ताशी वाथ वायुदः ॥
भूमौ शयीत चामन्त्र्य कुमारीर्भोजयेन्मुदा ।
वस्त्रालङ्कारदानैश्च सन्तोष्याः प्रतिवासरम् ॥
बलिञ्च प्रत्यहं दद्यादोदनं मांसमाषवत् ।
त्रिकालं पूजयेद्देवीं जपस्तोत्रपरायणः ॥"
स्कान्दे ।
"मासि चाश्वयुजे शुक्ले नवरात्रे विशेषतः ।
संपूज्य नवदुर्गाञ्च नक्तं कुर्य्यात् समाहितः ॥
नवरात्राभिधं कर्म्म नक्तव्रतमिदं स्मृतम् ।
तिथिवृद्धौ तिथिह्रासे नवरात्रमपार्थकम् ॥
अष्टरात्रे न दोषोऽयं नवरात्रतिथिक्षयः ॥"*॥
तत्र पूजाविधिः । सा च जयन्तीत्यादिमन्त्रेण नवाक्षरेण वा कार्य्या । यथा । सङ्कल्पं विधाय घटं संस्थाप्य तत्र देवीमावाह्य षोड़शोपचारैः पूजयित्वा माषभक्तबलिं कुष्माण्डादिबलिं वा निवेदयेत् ॥ * ॥ ततः कुमारीपूजा । यदुक्तं हेमाद्रौ स्कान्दे ।
"एकैकां पूजयेत् कन्यामेकवृद्ध्या तथैव च ।
द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्रत्येकं नवकन्तु वा ॥"
तथा,—
"नवभिर्लभते भूमिमैश्वर्य्यं द्विगुणेन तु ।
एकवृद्ध्या लभेत् क्षेममेकैकेन श्रियं लभेत् ॥"

अथ कुमारीनिर्णयः ।

"एकवर्षा तु या कन्या पूजार्थे तां विवर्ज्जयेत् ।
गन्धपुष्पफलादीनां प्रीतिस्तस्या न विद्यते ॥"
तेन द्विवर्षमारभ्य दशवर्षपर्य्यन्तम् । कुमारिका १ त्रिमूर्त्तिः २ कल्याणी ३ रोहिणी ४ काली ५ चण्डिका ६ शाम्भवी ७ दुर्गा ८ सुभद्रा ९ इति नवनामभिस्ताः पूजनीयाः । आसामावाहन-मन्त्रः । यथा,—
"मन्त्राक्षरमयीं लक्ष्मीं मातॄणां रूपधारिणीम् ।
नवदुर्गात्मिकां साक्षात् कन्यामावाहयाम्यहम् ॥
एवमभ्यर्चनं कुर्य्यात् कुमारीणां प्रयत्नतः ।
कञ्चुकैश्चैव वस्त्रैश्च गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥
नानाविधैर्भक्ष्यभोज्यैर्भोजयेत् पायसादिभिः ॥"
तासां त्याज्यत्वमाह ।
"ग्रन्थिस्फुटितशीर्णाङ्गीं रक्तपूयव्रणाङ्किताम् ।
जात्यन्धां केकरां काणीं कुरूपां तनुरोमशाम् ।
सन्त्यजेद्रोगिणीं कन्यां दासीगर्भसमुद्भवाम् ॥"
तासां जातिविशेषे फलविशेषो यथा,—
"ब्राह्मणीं सर्व्वकार्य्ये च जयार्थे नृपवंशजाम् ।
लाभार्थे वैश्यवंशोत्थां सुतार्थे शूद्रवंशजाम् ॥
दारुणे चान्त्यजातानां पूजयेद्विधिना नरः ॥"
अत्र वेदचण्डीपाठ उक्तः । रुद्रयामले ।
"एवं चतुर्व्वेदविदो विप्रान् सर्व्वान् प्रसादयेत् ।
तेषाञ्च वरणं कार्य्यं वेदपारायणाय वै ॥"
तथा,—
"एकोत्तराभिवृद्ध्या तु नवमीं यावदेव हि ।
चण्डीपाठं जपेच्चैव जापयेद्वा विधानतः ॥"*॥
अत्राश्वतोऽश्वपूजनमुक्तम् । मदनरत्ने देवी-पुराणे ।
"अश्वयुक्शुक्लप्रतिपत्स्वातियोगे शुभे दिने ।
पूर्व्वमुच्चैःश्रवा नाम प्रथमं श्रियमाहरत् ॥
तस्मात् साश्वैर्नरैस्तत्र पूज्योऽसौ श्रद्धया सह ।
पूजनीयाश्च तुरगा नवमीं यावदेव हि ॥
शान्तिः स्वस्त्ययनं कार्य्यं तथा तेषां दिने दिने ।
धान्यं भल्लातकं कुष्ठं वचा सिद्धार्थकास्तथा ॥
पञ्चवर्णेन सूत्रेण ग्रन्थिन्तेषान्तु बन्धयेत् ।
वायव्यैर्वारुणैः सौरैः शाक्रैर्मन्त्रैः सवैष्णवैः ॥
वैश्वदेवैस्तथाग्नेयैर्होमः कार्य्यो दिने दिने ॥"
तत्र गजपूजापि । कल्पतरौ ।
"ज्येष्ठायोगे पुरा तत्र गजाश्चाष्टौ महाबलाः ।
पृथिवीमवहन् पूर्व्वं सशैलवनकाननाम् ॥
कुमुदैरावतौ पद्मः पुष्पदन्तोऽथ वामनः ।
सुप्रतीकोऽञ्जनो नीलस्तस्मात्तांस्तत्र पूजयेत् ॥"
अथ प्रतिपदादिषु विशेषो दुर्गाभक्तितरङ्गिण्यां भविष्ये ।
"केशसंस्कारद्रव्याणि प्रदद्यात् प्रतिपद्दिने ।
पक्वतैलं द्वितीयायां केशसंयमहेतवे ॥
दर्पणञ्च तृतीयायां सिन्दूरालक्तकन्तथा ।

मधुपर्कं चतुर्थ्यान्तु तिलकं नेत्रमण्डनम् ॥
पञ्चम्यामङ्गरागञ्च शक्त्यालङ्करणानि च ।
षष्ठ्यां विल्वतरौ बोधं सायंसन्ध्यासु कारयेत् ॥
सप्तम्यां प्रातरानीय गृहमध्ये प्रवेशयेत् ।
उपोषणमथाष्टम्यामात्मशक्त्या तु पूजनम् ॥
नवम्यामुग्रचण्डायाः पूजां कुर्य्याद्बलिन्तथा ।
संपूज्योपोषणं कुर्य्यात् दशम्यां शावरोत्सवैः ॥
अनेन विधिना यस्तु देवीं प्रीणयते नरः ।
स्कन्दवत् पालयेद्देवी तं पुत्त्रधनकीर्त्तिभिः ॥”
आश्विनशुक्लपक्षे मूलनक्षत्रे सरस्वतीस्थापनम् ।
यथोक्तं निर्णयामृते देवीपुराणे ।
“मूलेषु स्थापनं देव्याः पूर्व्वाषाढ़ासु पूजनम् ।
उत्तरासु बलिं दद्यात् श्रवणेन विसर्ज्जयेत् ॥”
रुद्रयामलेऽपि ।
“मूलऋक्षे सुराधीश पूजनीयां सरस्वतीम् ।
पूजयेत् प्रत्यहं देव यावद्वैष्णवमृक्षकम् ॥
नाध्यापयेन्न च लिखेन्नाधीयीत कदाचन ।
पुस्तके स्थापिते देवि! विद्याकामो द्विजोत्तमः ॥”
स्त्रीणाञ्च नवरात्रे ताम्बूलचर्व्वणादिकं न निषिद्धम् । तदुक्तं व्रतहेमाद्रौ गारुड़े ।
“गन्धालङ्कारताम्बूलपुष्पमालानुलेपनम् ।
उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥”
एतत् सभर्तृकोपवासविषयम् ॥ * ॥ हेमाद्रौ । आश्विनमाघचैत्रश्रावणमासचतुष्टये कृष्णाष्टम्यादिपञ्चदशरात्रव्रतमभिधाय । अथवा नवरात्रञ्च सप्तपञ्चत्रिकं दिवा । इत्युक्तम् । देवीपुराणे ।
“नवरात्रव्रतेऽशक्तस्त्रिरात्रञ्चैकरात्रकम् ।
व्रतञ्चरति यो भक्तस्तस्मै दास्यामि वाञ्छितम् ॥” *
(यथाच देवीभागवते । ३ । २६—२७ ।
“शृणु राजन्! प्रवक्ष्यामि नवरात्रव्रतं शुभम् ।
शरत्काले विशेषेण कर्त्तव्यं विधिपूर्व्वकम् ॥
वसन्ते च प्रकर्त्तव्यं तथैव प्रेमपूर्व्वकम् ।
द्वावृतू यमदंष्ट्राख्यौ नूनं सर्व्वजनेषु वै ॥
शरद्वसन्तनामानौ दुर्गमौ प्राणिनामिह ।
तस्माद्यत्नादिदं कार्य्यं सर्व्वत्र शुभमिच्छता ॥
द्वावेव सुमहाघोरावृतू रोगकरौ नृणाम् ।
वसन्तशरदावेव जननाशकरावुभौ ॥
तस्मात्तत्र प्रकर्त्तव्यं चण्डिकापूजनं बुधैः ।
चैत्राश्विने शुभे मासे भक्तिपूर्व्वं नराधिप! ॥
अमावस्याञ्च सम्प्राप्य सम्भारं कल्पयेच्छुभम् ।
हविष्यञ्चाशनं कार्य्यमेकभुक्तन्तु तद्दिने ॥
मण्डपस्तु प्रकर्त्तव्यः समे देशे शुभे स्थले ।
हस्तषोड़शमानेन स्तम्भध्वजसमन्वितः ॥
गौरमृद्गोमयाभ्याञ्च लेपनं कारयेत्ततः ।
तन्मध्ये वेदिका शुभ्रा कर्त्तव्या च समा स्थिरा ॥
चतुर्हस्ता च हस्तोच्चा पीठार्थं स्थानमुत्तमम् ।
तोरणानि विचित्राणि वितानञ्च प्रकल्पयेत् ॥
रात्रौ द्विजानथामन्त्र्य देवीतत्त्वविशारदान् ।
आचारनिरतान् दान्तान् वेदवेदाङ्गपारगान् ॥
प्रतिपद्दिवसे कार्य्यं प्रातःस्नानं विधानतः ।
... तडागे वा वाप्यां कूपे गृहेऽथ वा ॥
प्रातर्नित्यं पुरः कृत्वा द्विजानां वरणं ततः ।
अर्घ्यपाद्यादिकं सर्व्वं कर्त्तव्यं मधुपूर्व्वकम् ॥
वस्त्रालङ्करणादीनि देयानि च स्वशक्तितः ।
वित्तशाठ्यं न कर्त्तव्यं विभवे सति कर्हिचित् ॥
विप्रैः सन्तोषितैः कार्य्यं सम्पूर्णं सर्व्वथा भवेत् ।
नव पञ्च त्रयश्चैको देयाः पाठे द्विजाः स्मृताः ॥
वरयेद्ब्राह्मणं शान्तं पारायणकृते तदा ।
स्वस्तिवाचनकं कार्य्यं वेदमन्त्रविधानतः ॥
वेद्यां सिंहासनं स्थाप्य क्षौमवस्त्रसमन्वितम् ।
तत्र स्थाप्याम्बिका देवी चतुर्हस्तायुधान्विता ॥
रत्नभूषणसंयुक्ता मुक्ताहारविराजिता ।
दिव्याम्बरधरा सौम्या सर्व्वलक्षणसंयुता ॥
शङ्खचक्रगदापद्मधरा सिंहे स्थिता शिवा ।
अष्टादशभुजा वापि प्रतिष्ठाप्या सनातनी ॥
अर्च्चाभावे तथा यन्त्रं नवार्णमन्त्रसंयुतम् ।
स्थापयेत् पीठपूजार्थं कलसं तत्र पार्श्वतः ॥
पञ्चपल्लवसंयुक्तं वेदमन्त्रैः सुसंस्कृतम् ।
सुतीर्थजलसम्पूर्णं हेमरत्नैः समन्वितम् ॥
पार्श्वे पूजार्थसम्भारान् परिकल्प्य समन्ततः ।
गीतवादित्रनिर्घोषान् कारयेन्मङ्गलाय वै ॥
तिथौ हस्तान्वितायाञ्च नन्दायां पूजनं वरम् ।
प्रथमे दिवसे राजन्! विधिवत् कामदं नृणाम् ॥
नियमं प्रथमं कृत्वा पश्चात् पूजां समाचरेत् ।
उपवासेन नक्तेन चैकभक्तेन वा पुनः ॥
करिष्यामि व्रतं मातर्नवरात्रमनुत्तमम् ।
साहाय्यं कुरु मे देवि! जगदम्ब! ममाखिलम् ॥
यथाशक्ति प्रकर्त्तव्यो नियमो व्रतहेतवे ।
पश्चात् पूजा प्रकर्त्तव्या विधिवन्मन्त्रपूर्व्वकम् ॥
चन्दनागुरुकर्पूरैः कुसुमैश्च सुगन्धिभिः ।
मन्दारकरजाशोकचम्पकैः करवीरकैः ॥
मालतीब्रह्मकापुष्पैस्तथाविल्वदलैः शुभैः ।
पूजयेज्जगतां धात्रीं धूपैर्दीपैर्व्विधानतः ॥
फलैर्नानाविधैरर्घ्यं प्रदातव्यञ्च तत्र वै ।
नारिकेलैर्मातुलिङ्गैर्दाड़िमीकदलीफलैः ॥
नारङ्गैः पनसैश्चैव तथा पूर्णफलैः शुभैः ।
अन्नदानं प्रकर्त्तव्यं भक्तिपूर्व्वं नराधिप! ॥
नैवेद्यानि विचित्राणि सर्व्वान्नसंयुतानि च ।
ओदनं पायसञ्चैव पूपांश्च वटकांस्तथा ॥
मांसाशनं ये कुर्व्वन्ति तैः कार्य्यं पशुहिंसनम् ।
महिषाजवराहाणां बलिदानं विशिष्यते ॥
देव्यग्रे निहता यान्ति पशवः स्वर्गमव्ययम् ।
न हिंसा पशुजा तत्र निघ्नतां तत्कृतेऽनघ! ॥
अहिंसा याज्ञिकी प्रोक्ता सर्व्वशास्त्रविनिर्णये ।
देवतार्थे विसृष्टानां पशूनां स्वर्गतिर्ध्रुवा ॥
होमार्थञ्चैव कर्त्तव्यं कुण्डञ्चैव त्रिकोणकम् ।
स्थण्डिलं वा प्रकर्त्तव्यं त्रिकोणं मानतः शुभम् ॥
त्रिकालं पूजनं नित्यं नानाद्रव्यैर्मनोहरैः ।
गीतवादित्रनृत्यैश्च कर्त्तव्यश्च महोत्सवः ॥
नित्यं भूमौ च शयनं कुमारीणाञ्च पूजनम् ।
वस्त्रालङ्करणैर्द्दिव्यैर्भोजनैश्च सुधामयैः ॥
एकैकां पूजयेन्नित्यमेकवृद्ध्या तथा पुनः ।
द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्रत्येकं नवकञ्च वा ॥
विभवस्यानुसारेण कर्त्तव्यं पूजनं किल ।
वित्तशाठ्यं न कर्त्तव्यं राजन्भक्तिमखे सदा ॥
एकवर्षा न कर्त्तव्या कन्या पूजाविधौ नृप! ।
परमज्ञा तु भोगानां गन्धादीनाञ्च बालिका ॥
कुमारिका तु सा प्रोक्ता द्विवर्षा या भवेदिह ।
त्रिमूर्त्तिश्च त्रिवर्षा च कल्याणी चतुरब्दिका ॥
रोहिणी पञ्चवर्षा च षड्वर्षा कालिका स्मृता ।
चण्डिका सप्तवर्षा स्यादष्टवर्षा च शाम्भवी ॥
नववर्षा भवेद्दुर्गा सुभद्रा दशवार्षिकी ।
अत ऊर्द्ध्वं न कर्त्तव्या सर्व्वकार्य्यविगर्हिता ॥
एभिश्च नामभिः पूजा कर्त्तव्या विधिसंयुता ।
तासां फलानि वक्ष्यामि नवानां पूजने सदा ॥
कुमारी पूजिता कुर्य्याद्दुःखदारिद्र्यनाशनम् ।
शत्रुक्षयं धनायुष्यबलवृद्धिं करोति वै ।
त्रिमूर्त्तिपूजनादायुस्त्रिवर्गस्य फलं भवेत् ।
धनधान्यागमश्चैव पुत्त्रपौत्त्रादिवृद्धयः ॥
विद्यार्थी विजयार्थी च राज्यार्थी यश्च पार्थिवः ।
सुखार्थी पूजयेन्नूनं कल्याणीं सर्व्वकामदाम् ॥
रोहिणीं रोगनाशाय पूजयेद्विधिवन्नरः ।
कालिकां शत्रुनाशार्थं पूजयेद्भक्तिपूर्व्वकम् ॥
ऐश्वर्य्यधनकामश्च चण्डिकां परिपूजयेत् ।
पूजयेच्छाम्भवीं नित्यं नृप! संमोहनाय च ॥
दुःखदारिद्र्यनाशाय संग्रामे विजयाय च ।
क्रूरशत्रुविनाशार्थं तथोग्रकर्म्मसाधने ॥
दुर्गाञ्च पूजयेद्भक्त्या परलोकसुखाय च ।
वाञ्छितार्थस्य सिद्ध्यर्थं सुभद्रां पूजयेत् सदा ॥
श्रीरस्त्विति च मन्त्रेण पूजयेद्भक्तितत्परः ।
श्रीयुक्तमन्त्रैरथवा बीजमन्त्रैरथापि वा ॥
कुमारस्य च तत्त्वानि या सृजत्यपि लीलया ।
कादीनपि च देवांस्तां कुमारीं पूजयाम्यहम् ॥
सत्त्वादिभिस्त्रिमूर्त्तिर्या तैर्हि नानास्वरूपिणी ।
त्रिकालव्यापिनी शक्तिस्त्रिमूर्त्तिं पूजयाम्यहम् ॥
कल्याणकारिणी नित्यं भक्तानां पूजितानिशम् ।
पूजयामि च तां भक्त्या कल्याणीं सर्व्वकामदाम् ॥
रोहयन्ती च बीजानि प्राग्जन्मसञ्चितानि वै ।
या देवी सर्व्वभूतानां रोहिणीं पूजयाम्यहम् ॥
काली कालयते सर्व्वं ब्रह्माण्डं सचराचरम् ।
कल्पान्तसमये या तां कालिकां पूजयाम्यहम् ॥
चण्डिकां चण्डरूपाञ्च चण्डमुण्डविनाशिनीम् ।
तां चण्डपापहरिणीं चण्डिकां पूजयाम्यहम् ॥
अकारणात् समुत्पत्तिर्यन्मयैः परिकीर्त्तिता ।
यस्यास्तां सुखदां देवीं शाम्भवीं पूजयाम्यहम् ॥
दुर्गा त्रायति भक्तं या सदा दुर्गार्त्तिनाशिनी ।
दुर्ज्ञेया सर्व्वदेवानां तां दुर्गां पूजयाम्यहम् ॥
सुभद्राणि च भक्तानां कुरुते पूजिता सदा ।
अभद्रनाशिनीं देवीं सुभद्रां पूजयाम्यहम् ॥
एभिर्मन्त्रैः पूजनीयाः कन्यकाः सर्व्वदा बुधैः ।
वस्त्रालङ्करणैर्माल्यैर्गन्धैरुच्चावचैरपि ॥”
“हीनाङ्गीं वर्ज्जयेत् कन्यां कुष्ठयुक्तां व्रणाङ्किताम् ।
गन्धस्फुरितहीनाङ्गीं विलासकुलसम्भवाम् ॥
जात्यन्धां केकरां काणीं कुरूपां बहुरोमशाम् ।
सन्त्यजेद्रोगिणीं कन्यां रक्तपुष्पादिनाङ्किताम् ॥

दासीगर्भसमुद्भूतां गोलकां कन्यकोद्भवाम् ।
वर्ज्जनीयाः सदा चैताः सर्व्वपूजादिकर्म्मसु ॥
अरोगिणीं सुरूपाङ्गीं सुन्दरीं व्रणवर्ज्जिताम् ।
एकवंशसमुद्भूतां कन्यां सम्यक् प्रपूजयेत् ॥
ब्राह्मणी सर्व्वकार्य्येषु जयार्थे नृपवंशजा ।
लाभार्थे वैश्यवंशोत्था चेमे च शूद्रवंशजा ॥
ब्राह्मणैर्ब्रह्मजाः पूज्याः राजन्यैर्ब्रह्मचत्त्रजाः ।
वैश्यैस्त्रिवर्गजाः पूज्याश्चतस्रः पादसम्भवैः ॥
कारुभिश्चैव वंशोत्था यथायोग्यं प्रपूजयेत् ।
नवरात्रविधानेन भक्तिपूर्व्वं सदैव हि ॥
अशक्तो नियतं पूजां कर्त्तुं चेन्नवरात्रके ।
अष्टम्याञ्च विशेषेण कर्त्तव्यं पूजनं सदा ॥
पुराष्टम्यां भद्रकाली दक्षयज्ञविनाशिनी ।
प्रादुर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिः सह ॥
अतोऽष्टम्यां विशेषेण कर्त्तव्यं पूजनं सदा ।
नानाविधोपहारैश्च गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥
पायसैरामिषैर्होमैर्ब्राह्मणानाञ्च भोजनैः ।
फलपुष्पोपहारैश्च तोषयेज्जगदम्बिकाम् ॥
उपवासे ह्यशक्तानां नवरात्रव्रते पुनः ।
उपोषणत्रयं प्रोक्तं यथोक्तं फलदं नृप ! ॥
सप्तम्याञ्च तथाष्टम्यां नवम्यां भक्तिभावतः ।
त्रिरात्रकरणात् सर्व्वं फलं भवति पूजनात् ॥
सम्पूर्णं तद्व्रतं प्रोक्तं विप्राणाञ्चैव भोजनैः ।
व्रतानि यानि चान्यानि दानानि विविधानि च ॥
नवरात्रव्रतस्यास्य नैव तुल्यानि भूतले ।
धनधान्यप्रदं नित्यं सुखसन्तानवृद्धिदम् ॥
आयुरारोग्यदञ्चैव स्वर्गदं मोक्षदं तथा ।
विद्यार्थी वा धनार्थी वा पुत्त्रार्थी वा भवेन्नरः ।
तेनेदं विधिवत् कार्य्यं व्रतं सौभाग्यदं शिवम् ॥
विद्यार्थी सर्व्वविद्यां वै प्राप्नोति व्रतसाधनात् ।
राज्यभ्रष्टो नृपो राज्यं समवाप्नोति सर्व्वथा ॥
पूर्व्वजन्मनि येर्नूनं न कृतं व्रतमुत्तमम् ।
ते व्याधिनो दरिद्राश्च भवन्ति पुत्त्रवर्ज्जिताः ॥
बन्ध्या च या भवेन्नारी विधवा धनवर्ज्जिता ।
अनुमा तत्र कर्त्तव्या नेयं कृतवती व्रतम् ॥
नवरात्रव्रतं प्रोक्तं न कृतं येन भूतले ।
स कथं विभवं प्राप्य मोदतेऽत्र तथा दिवि ॥
रक्तचन्दनसंमिश्रैः कोमलैर्विल्वपत्रकैः ।
भवानी पूजिता येन स भवेन्नृपतिः क्षितौ ॥”*॥)
अथ नवरात्रपारणानिर्णयः । सा च दशम्यां कार्य्या ॥ * ॥ दशम्यां विशेषस्तु भार्गवार्चनदीपिकायां भविष्ये ।
“शमीशुक्तां जगन्नाथं भक्तानामभयङ्करम् ।
अर्च्चयित्वा शमीवृक्षमर्च्चयेच्च ततः पुनः ॥”
शमीमन्त्रः । स्कान्दे हेमाद्रौ गोपथब्राह्मणे ।
“अमङ्गलानां शमनीं शमनीं दुष्कृतस्य च ।
दुःस्वप्ननाशिनीं धन्यां प्रपद्येऽहं शमीं शुभाम् ॥”
तथा भविष्ये ।
“शमी शमयते पापं शमी शत्रुविनाशिनी ।
अर्ज्जुनस्य धनुर्द्धारी रामस्य प्रियवादिनी ॥
करिष्यमाणा या यात्रा यथाकालं सुखं मया ।
तत्र निर्व्विघ्नकर्त्त्री त्वं भव श्रीरामपूजिते ॥”

अथ बलनीराजनम् । कल्पतरौ । तत्र मन्त्रः ।
“चतुरङ्गं बलं मह्यं निरनिष्टं व्रजत्विह ।
सर्व्वत्र विजयो मेऽस्तु त्वत्प्रसादात् सुरेश्वरि !॥”
गौड़निबन्धे ज्योतिषे ।
“कृत्वा नीराजनं राजा बलवृद्ध्यै यथाक्रमम् ।
शोभनं खञ्जनं पश्येत् जलगोष्ठस्य सन्निधौ ॥”
इति निर्णयसिन्धुः ॥

नवरात्रिकं, क्ली, (नवरात्रेण निर्वृत्तम् । नवरात्र+“तेन निर्वृत्तम् ।” ५ । १ । ७६ । इति ठक् ।) नवरात्रम् । यथा, भविष्योत्तरे ।
“आश्विने शुक्लपक्षे तु कर्त्तव्यं नवरात्रिकम् ।
प्रतिपदादिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ॥”

नववधूः, स्त्री, (नवा नूतना वधूः ।) नवोढ़ा । नवीना भार्य्या । यथा,—
“असम्भवद्घनरसा शतालिगणसेविता ।
करं न सहते राजन् ! भूमिर्न्नववधूरिव ॥”
इति द्व्यर्थकाव्यम् ॥ * ॥
नववध्वागमनदिनं यथा । तत्र अष्टमदशमद्वादशषष्ठचतुर्थवर्षाणि निषिद्धानि । (यदुक्तं ज्योतिषे ।
“श्वश्रुं हन्त्यष्टमे वर्षे श्वशुरञ्च दशाब्दिके ।
संप्राप्ते द्वादशे वर्षे पतिं हन्ति द्विरागमे ॥
विवाहमासि प्रथमं वध्वा नागमनं यदि ।
तदा सर्व्वमिदं चिन्त्यं युग्माब्दादि विचक्षणैः ॥”) मासा मार्गफाल्गुनवैशाखा विहिताः । पक्षः शुक्लः । विहितनक्षत्राणि पुष्यस्वातीहस्ताधनिष्ठोत्तराषाढ़ोत्तरफल्गुन्युत्तरभाद्रपदारेवतीमृगशिरोरोहिणीपुनर्व्वसुपूर्व्वाषाढ़ाः । वाराः बृहस्पतिबुधशुक्रसोमानाम् । तिथयो यात्राप्रकरणोक्ताः । ग्रहस्पर्शवारवेलादिक्शूलादीन् परित्यज्य ताराचन्द्रशुद्धौ कालशुद्धौ च कार्य्यम् ॥ इति ज्योतिषम् ॥ अपि च ।
“स्वातीमूलपुनर्व्वसूत्तरकराश्चित्रानुराधाश्विनी
रोहिण्यः श्रवणा द्विरागमविधौ पुष्या धनिष्ठा तथा ।
भर्त्तुर्गोचरशोभने दिनपतौ काले पुनः शोभने
कुम्भाजालिरवौ शुभे शुभतिथौ वारादियात्रोदिते ॥
वैशाखे मार्गशीर्षे हि फाल्गुने हि शुभे रवौ ।
नववध्वागमं कुर्य्यादन्यमासे विवर्ज्जयेत् ॥”
इति मथुरेशचक्रवर्त्तिकृतसारसंग्रहः ॥
(अन्यद्द्विरागमनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

नववध्वागमनं, क्ली, (नववध्वा आगमनम् ।) नवोढ़ायाः प्रथमपतिगृहगमनम् । तद्दिनं यथा,
“स्त्रीशुद्धराजघटालिसंयुतरवौ काले विशुद्धे भृगुं
सन्त्यज्य प्रतिलोमगं शुभदिने यात्राप्रवेशोचिते ।
त्यक्त्वाहस्तु निरंशकं नववधूयात्राप्रवेशौ पतिः
कुर्य्यादेकपुरादिषु प्रतिभृगोर्नैच्छन्ति दोषं बुधाः ॥
एकग्रामे चतुःशाले दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे ।
पतिना नीयमानायाः पुरः शुक्रो न दुष्यति ॥”
इति दीपिका ॥
अन्यत् नववधूशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

नववरिका, स्त्री, (नवो वरोऽस्त्यस्या इति । नववर+ठन् ।) नवोढ़ा । इति हारावली । १५४॥

नववल्लभं, क्ली, (नवानां नवीनानां वल्लभम् ।) दाहागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नवो वल्लभो यस्य ।) नवीनप्रिये, त्रि ॥

नववस्त्रं, क्ली, (नवं वस्त्रम् ।) नवीनवसनम् । नूतन कापड़ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अनाहतम् २ आहतम् ३ अहतम् ४ तन्त्रकम् ५ निष्प्रवाणि ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ नवाम्बरम् ७ इत्यमरः । २ । ६ । ११२ ॥
अथ नववस्त्रपरिधानदिनम् ।
तत्र वाराः बुधबृहस्पतिशुक्राणाम् । नक्षत्राणि रोहिणीमृगशिरोमघानुराधाधनिष्ठापुष्यविशाखाहस्ताचित्रोत्तरफल्गुन्युत्तराषाढ़ोत्तरभाद्रपदाश्विनीस्वातीपुनर्व्वसुरेवत्यः ॥
“धनिष्ठा रोहिणी हस्ता विशाखा चोत्तरासु च ।
ज्येष्ठा पुनर्व्वसुस्वाती चित्राश्विनी च रेवती ॥”
इति सारसंग्रहः ॥
अपि च ।
“धातानुराधवसुपुष्यविशाखहस्ता-
चित्रोत्तराश्विपवनादितिरेवतीषु ।
जन्मर्क्षजीवबुधशुक्रदिनोत्सवादौ
धार्य्यं नवं वसनमीश्वरविप्रतुष्ट्यै ॥
शीर्णं रवौ सततमम्बुभिरार्द्रमिन्दौ
भौमे शुचं बुधदिने च भवेद्धनाय ।
ज्ञानाय मन्त्रिणि भृगौ प्रियसङ्गमाय
मन्दे मराय च नवाम्बरधारणं स्यात् ॥”
इति समयप्रदीपः ॥

नवशायकः, पुं, (नवविधः शायक इव ।) नवधा गोपादिजातिविशेषः । नवशाक इति भाषा ॥ यथा, पराशरसंहितायाम् ।
“गोपमाली तथा तैली तन्त्री मोदकवारजी ।
कुलालः कर्म्मकारश्च नापितो नवशायकाः ॥”

नवसूतिका, स्त्री, (नवा सूतिः प्रसवो यस्याः । कप् ।) धेनुः । इत्यमरः । २ । ९ । ७१ ॥ नूतनप्रसवायाञ्च ॥

नवांशः, पुं, (नवमोऽंशः ।) मेषादिद्वादशलग्नानां नवभागः । यथा, दीपिकायाम् ।
“चराणां सत्रिकोणानां तच्चराद्या नवांशकाः ॥”
“मेषकेशरिधनुषां मेषाद्यास्तु नवांशकाः ।
वृषकन्यामृगाणाञ्च मकरादिनवांशकाः ॥
तुलामिथुनकुम्भानां तुलाद्याः समुदाहृताः ।
कर्किवृश्चिकमीनानां कर्कटाद्या नवांशकाः ॥
स्वनवांशस्तु राशीनां वर्गोत्तम इति स्मृतः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
(नवभागमात्रम् ॥)

नवाङ्गा, स्त्री, (नवमिव अङ्गं यस्याः । टाप् ।) कर्कटशृङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नवविधेन द्रव्येण अङ्गं यस्येति विग्रहे ।) पाचनविशेषे, क्ली । यथा, वैद्यके ।
“विश्वामृताब्दभूनिम्बैः पञ्चमूलीसमन्वितैः ।
कृतः कषायो हन्त्याशु वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥”

नवान्नं, क्ली, (नवं नूतनं अन्नम् ।) नूतनान्नम् । तन्निमित्तश्राद्धम् । यथा,—

वराह उवाच।

"अकृत्वा यो नवान्नानि मम कर्म्मपरायणः ।
भुञ्जन्ति ये नवान्नानि परैः शक्तानि केन ह ॥
नाहं लोभेन चेच्छामि पुनर्भोगेन सुन्दरि ! ।
अवश्यमेव कर्त्तव्यं मम कर्म्मपरायणैः ॥
ततो भागवतो भूत्वा नवान्नं यो न कारयेत् ।
पितरस्तस्य नाश्नन्ति वर्षाणि दश पञ्च च ॥
अदत्त्वा यस्तु भुञ्जीत नवान्नानि कथञ्चन ।
न तस्य धर्म्मो विद्येत एवमेतन्न संशयः ॥
अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि येन तच्च प्रमुच्यते ।
प्रायश्चित्तं महाभागे ! मम भक्तसुखावहम् ॥
उपवासं त्रिरात्रन्तु तत एकेन वा पुनः ।
आकाशशयनं कृत्वा चतुर्थेऽहनि शुध्यति ॥
एवं तत्र विधिं कृत्वा उदिते च दिवाकरे ।
पञ्चगव्यं ततः पीत्वा शीघ्रं मुच्येत किल्बिषात् ॥
य एतेन विधानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
सर्व्वसङ्गान् परित्यज्य मम लोकाय गच्छति ॥"

इति नवान्नभोजनापराधप्रायश्चित्तम् ॥ इति वराहपुराणम् ॥*॥ तस्य निषिद्धदिनं यथा,—

"सूर्य्ये चैव विशाखगे स्मरतिथौ पापे त्रिजन्मान्विते
नन्दामन्दमहीजकार्य्यदिवसे पौषे मधौ कार्त्तिके ।
मेषूग्राहिशिवेषु विष्णुशयने कृष्णे शशिन्यष्टमे
श्राद्धं भोजनकं नवान्नविहितं पुत्त्रार्थनाशप्रदम् ॥"

सूर्य्ये चैव विशाखगे मार्गशीर्षस्य विंशतिदण्डाधिकप्रथमदिनत्रयावस्थिते सूर्य्ये । स्मर तिथौ त्रयोदश्याम् । पापे पञ्चमताराचये । उग्रः पूर्व्वात्रयमघाभरण्यः । अहिरश्लेषा । शिव आर्द्रा ।

"ज्येष्ठाशेषार्द्धगे सूर्य्ये म्वगनेत्राग्निशात्मके ।
नवान्नैर्भोजनं श्राद्धं जन्मचन्द्रे तिथौ न च ॥
अश्लेषाकृत्तिकाज्येष्ठामूलाजपदकेषु च ।
भृगुभौमदिने रिक्ततिथौ नाद्यान्नवौदनम् ॥"

तस्य विधिर्यथा,—

"प्राश्नीयाद्दधिसंयुक्तं नवं विप्राभिमन्त्रितम् ॥"

दीपिकायाम् ।

"भेषूग्राहिशिवान्येषु विभौमशनिवासरे ।
अन्नप्राशनवत् कुर्य्यान्नवान्नफलभक्षणम् ॥"

अधिकन्तु ।

"हस्ता स्वातिपुनर्व्वसू म्वगशिरःपुष्यानुराधा तथा
मूलायां श्रवणे च रेवतिधने चित्रामले वारुणे ।
ब्राह्मे शक्रविशाखयोश्च तुरगे सौम्येन्दुजीवाह्नके
चन्द्रे शोभनतारके च शुभदं श्राद्धं नवान्नैः कृतम् ॥"

भोजराजः ।

"ब्रह्मा विष्णुदहस्ती शशधरो मार्त्तण्डपौष्णान्वितौ
मैत्रे चैव विशाखवासुधनभे मूलाश्विवह्नौ तथा ।
शक्रे वारुण ऋक्षके शुभदिने श्राद्धं नवं शस्यते
नन्दाभार्गवभूमिजेषु न भवेच्छ्राद्धं नवान्नोद्भवम् ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

आश्विनाधिकारे ।

"शुक्लपक्षे नवं धान्यं ज्ञात्वा पक्वं सुशोभनम् ।
गच्छेत् क्षेत्रं विधानेन गीतवाद्यपुरःसरः ॥"

इत्यादिना ब्रह्मपुराणेन श्राद्धविधानात् ॥

अपि च ।

"शरद्वसन्तयोः केचिन्नवयज्ञं प्रचक्षते ।
धान्यपाकवशादन्ये श्यामाको वनिनः स्मृतः ॥"

इति मलमासतत्त्वम् ॥

नवाम्बरं, क्ली, (नवं नूतनमम्बरं वस्त्रम् ।) नूतनवस्त्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११२ ॥ (यथा, समयप्रदीपे ।

"शीर्णं रवौ सततमम्बुभिरार्द्रमिन्दौ
भौमे शुचं बुधदिने च भवेद्धनाय ।
ज्ञानाय मन्त्रिणि भृगौ प्रियसङ्गमाय
मन्दे मराय च नवाम्बरधारणं स्यात् ॥")

नवार्च्चिः, [स्] पुं, (नव अर्च्चींषि यस्य ।) मङ्गलग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (क्ली, नवं नूतनं अर्च्चिः ।) नवशिखा । (नव अर्च्चींषि इति विग्रहेण तु नवसंख्यककिरणार्थे बहुवचनम् ॥)

नवाहः, पुं, (नवं अहः । समासे टच् ।) नवदिनम् । प्रतिपत्तिथिः । इति विश्वः ॥

नविका, स्त्री, (नवोऽस्त्यस्या इति । नव+ठन्+टाप् । नविं नवं कायति इति वा ।) नवशब्दयुक्ता । इति स्त्रीप्रकरणे दुर्गादासः ॥

नवीनं, त्रि, (नवमेव । नव+"नवस्य न्वादेशोत्नप्तनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः ।"५ । ४ । २५ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या खः न्वादेशश्च ।) नूतनम् । इत्यमरः । ३ । १ । ७७ ॥ (यथाह गदाधरः ।

"गदाधरविनिर्म्मिता विविधदुर्गतर्काटवी
नवीनपदवीमुदं वितनुतां सतां धीमताम् ॥")

नवोढ़ा, स्त्री, (नवा नूतना ऊढ़ा) नवविवाहिता । तत्पर्य्यायः । वधूः २ जनी ३ । इति जटाधरः ॥ नववरिका ४ दिक्करी ५ नवयौवना ६ । इति हारावली । १५४ ॥ मुग्धानायिकाभेदः । तस्या लक्षणं यथा ।"लज्जाभयपराधीनरतिर्नवोढ़ा ॥" तस्या उदाहरणं यथा, रसमञ्जर्य्याम् ।

"बलान्नीता पार्श्वं मुखमनुमुखं नैव कुरुते
धुनानामूर्द्धानं क्षिपति वदनं चुम्बनविधौ ।
हृदि न्यस्तं हस्तं क्षिपति गमनारोपितमना
नवोढ़ा वोढ़ारं रमयति च सन्तापयति च ॥"

नवोदकं, क्ली, (नवमुदकम् ।) नूतनजलम् । यथा, मिताक्षरायां स्मृतिः ।

"काले नवोदकं शुद्धं न पातव्यञ्च तत् त्र्यहम् ।
अकाले तु दशाहानि पीत्वा नाद्यादहर्न्निशम् ॥"

इति शुद्धितत्त्वम् ॥ तन्निमित्तकं श्राद्धं कर्त्तव्यम् । यथा, शातातपः ।

"नवोदके नवान्ने च गृहप्रच्छादने तथा ।
पितरः स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च ॥
तस्माद्दद्यात् सदा युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च ॥

नवोदके वर्षोपक्रमे । आर्द्रागते रवाविति यावत् ।

'आर्द्रादितो विशाखान्तं रविचारेण वर्द्धते ।'

इति नव्यवर्द्धमानधृतात् ॥

'प्राविट्काले समायाते रौद्रऋक्षगते रवौ ।
नाड़ीवेधसमायोगे जलयोगं वदाम्यहम् ॥'

इति रुद्रयामलाच्च ॥

रौद्रमार्द्रा ॥ * ॥ नवोदकश्राद्धस्य सावकाशत्वात् त्रयोदश्यादिकनिषेधमाह दीपिकायाम् ।

'त्रयोदशीं जन्मदिनञ्च नन्दां
जन्मर्क्षतारां सितवासरञ्च ।
त्यक्त्वा हरीन्द्वेन्दुकरान्त्यमैत्र-
ध्रुवेषु च श्राद्धविधानमिष्टम् ॥'

सितवासरं शुक्रवारम् । ऋक्षं राशिः । हर्य्यादयः श्रवणपुष्यमृगशिरोहस्तारेवत्यनुराधोत्तराचित्तरोहिण्यः । कृष्णपक्षे चेन्नवोदकश्राद्धकालस्तदोभयोः श्राद्धयोस्तन्त्रात् सिद्धिः ।" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

नवोद्धृतं, क्ली, (नवमुद्धृतम् ।) नवनीतम् । इत्यमरः । २ । ९ । ५२ ॥ नूतनोत्थिते, त्रि ॥

नव्यं, त्रि, (नूयते स्तूयते इति । नु स्तुतौ+"अचो यत् ।" ३ । १ । ९७ । इति यत् । यद्वा, नवमेव । "शाखादिभ्यो यत् ।" ५ । ३ । १०३ । इति स्वार्थे यत् ।) नूतनम् । इत्यमरः ।३।१।७७॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५५ । १६ ।

"नव्या नव्या युवतयो भवन्तीर्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥"

स्तुत्यम् । यथा, ऋग्वेदे । ५ । १३ । ३ ।

"कया नो अग्न ऋतयन्नृतेन
भुवो नवेदा उचथस्य नव्यः ॥")

क्ली, स्तुतिः । नु ल स्तुतौ भावे अल् नवशब्दात् स्वार्थे ये निष्पन्नः ॥

नव्यः, पुं, (नूयते इति । नु+यत् ।) रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

नशाकः, पुं, (नश्यतीति । नश नाशे+"आकः खजादेः स तु कित् ।" १।२२३। इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रात् आकः ।) काकभेदः । इत्युणादिकोषः ॥

नशिता, [ऋ] त्रि, नाशाश्रयः । इति नशधातोः कर्त्तरि तृच्प्रत्ययनिष्पन्नः ॥

नश्यत्प्रसूतिका, स्त्री, (नश्यन्ती प्रसूतिः सन्ततिर्यस्याः । कप् । ततष्टाप् ।) मृतवत्सा । तत्पर्य्यायः । निन्दुः २ मृतपुत्त्रिका ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १९५ ॥

नश्वरः, त्रि, (नश्यतीति । नश+"इण्नशजिसर्त्तिभ्यः क्वरप् ।"३ । २ । १६३ । इति क्वरप् ।) नाशप्रतियोगी । ध्वंसयोग्यः । इति नशधातोः कर्त्तरि वरप्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (यथा, भागवते । ५ । १८ । ४ ।

"वदन्ति विश्वं कवयः स्म नश्वरं
पश्यन्ति चाध्यात्मविदो विपश्चितः ।
तथापि मुह्यन्ति तवाज मायया
सुविस्मितं कृत्यमजं नतोऽस्मि तम् ॥")

नष्टः, त्रि, (नश + क्तः ।) अदर्शनविशिष्टः । तत्पर्य्यायः । तिरोहितः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ११२ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ३७८ ।
"नष्टं मृतमतिक्रान्तं नानुशोचन्ति पण्डिताः ।
पण्डितानाञ्च मूर्खाणां विशेषोऽयं यतः स्मृतः ॥"
अधमः । यथा, चाणक्ये । ८० ।
"असन्तुष्टा द्विजा नष्टाः सन्तुष्टा इव पार्थिवाः ।
सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जास्तु कुलस्त्रियः ॥"
प्रचलितः । यथा, हरिवंशे । १७४ । १२३ ।
"तृतीये तु मुहूर्त्ते सा नष्टा बाणपुरात् तदा ।
सखीप्रियं चिकीर्षन्ती पूजयन्ती तपोधनान् ॥"
पलायितः । यथा, रत्नावल्याम् ।
"नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपाम् ॥"
निष्फलः । यथा, मनुः । ३ । १८० ।
"नष्टं देवलके दत्तं अप्रतिष्ठन्तु वार्द्धुषौ ॥")
नाशाश्रयः । यथा । "योगो नष्टः परन्तप ॥"
इति श्रीभगवद्गीता ॥ नाशे, क्ली ॥

नष्टचन्द्रः, पुं, (नष्टो दृष्टश्चन्द्रः ।) सौरभाद्रस्योभयपक्षे चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रः । यथा,—
"नष्टश्चन्द्रो न द्रष्टव्यश्च भाद्रे मासि सितासिते ।
चतुर्थ्यामुदितोऽशुद्धः प्रतिषिद्धो मनीषिभिः ॥
चन्द्रस्तारापहरणं कलङ्कमतिदुष्करम् ।
तस्मै ददाति हे नन्द ! कामतो यदि पश्यति ॥
अकामतो नरो दृष्ट्वा मन्त्रपूतं जलं पिबेत् ।
तदा शुद्धो भवेत् सद्यो निष्कलङ्की महीतले ॥
'सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ।
सुकुमारक ! मारोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः ॥'
इति मन्त्रेण पूतञ्च जलं साधुः पिबेद्ध्रुवम् ॥
पुरा तारा गुरोः पत्नी नवयौवनसंयुता ।
रत्नभूषणभूषाढ्या रत्नसूक्ष्माम्बरा सती ॥
सुश्रोणी सुस्मिता रम्या सुन्दरी सुमनोहरा ।
अतीवकवरीरम्या मालतीमाल्यभूषिता ॥
सिन्दूरविन्दुना सार्कं चारुचन्दनविन्दुभिः ।
कस्तूरीविन्दुनाधश्च भालमध्यस्थलोज्ज्वला ॥
रत्नेन्द्रसारनिर्म्माणकणन्मञ्जीररञ्जिता ।
सुवक्रलोचना श्यामा सुचारुकज्जलोज्ज्वला ॥
सुचारुचारुमुक्ताभदन्तपङ्क्तिमनोहरा ।
रत्नकुण्डलयुग्मेन चारुगण्डस्थलोज्ज्वला ॥
कामिनीष्वतुला बाला गजेन्द्रमन्दगामिनी ।
सुकोमला चन्द्रमुखी कामाधारा च कामुकी ॥
स्वर्गमन्दाकिनीतीरे स्नाता स्निग्धाम्बरा वरा ।
ध्यायन्ती गुरुपादं सा स्वगृहं गमनोन्मुखी ॥
दृष्ट्वा तस्याश्च सर्व्वाङ्गमनङ्गबाणपीडितः ।
भाद्रे चतुर्थ्यां चन्द्रश्च जहार चेतनं व्रज ! ॥
ज्ञानं क्षणेन संप्राप्य रथस्थो रसिको बली ।
रथमारोहयामास करे धृत्वा च तारकाम् ॥
कामोन्मत्तः कामिनीन्तां समाश्लिष्य चुचुम्ब सः ।
शृङ्गारं कर्त्तुमुद्यन्तं तमुवाच गुरुप्रिया ॥

तारकोवाच ।
त्यज मां त्यज मां चन्द्र ! सुरेषु कुलपांसक ! ।
गुरुपत्नीं ब्राह्मणीञ्च पतिव्रतपरायणाम् ॥
गुरुपत्नीसङ्गमने ब्रह्महत्याशतं लभेत् ।
पुत्त्रस्त्वं तव माताहं धैर्य्यं कुरु सुरेश्वर ! ॥
धिक् तां श्रुत्वा सुरगुरुर्भस्मीभूतं करिष्यति ।
गुरुपत्नी विप्रपत्नी यदि सा च पतिव्रता ॥
ब्रह्महत्यासहस्रञ्च तस्याः सङ्गमने लभेत् ।
पुत्त्राधिकश्च शिष्यश्च प्रियो मत्स्वामिनो भवान् ॥
स्वधर्म्मं रक्ष पापिष्ठ ! मामेव मातरं त्यज ।
दास्यामि स्त्रीवधं तुभ्यं यदि मां संग्रहीष्यसि ॥
विलङ्घ्य तारावचनं ताञ्च सम्भोक्तुमुद्यतम् ।
शशाप तारा कोपेन निष्कामा सा पतिव्रता ॥
राहुग्रस्तो घनग्रस्तः पापयुक्तो भवान् भव ।
कलङ्की यक्ष्मणा ग्रस्तो भविष्यसि न संशयः ॥
चन्द्रमेवं तदा तूर्णं कामदेवं शशाप सा ।
तेजस्विना केनचित्त्वं भस्मीभूतो भविष्यसि ॥
चन्द्रस्तारां गृहीत्वा च कृत्वा च रमणं व्रज ! ।
क्रोड़े निधाय प्रययौ रुदन्तीं तां शुचिस्मिताम् ॥
निर्जने निर्जने रम्ये शैले शैले मनोहरे ।
तत्र दृष्ट्वासुरगुरुं बलिगेहात् समागतम् ॥
प्रणम्य सर्व्वमुक्त्वा च चन्द्रस्तं शरणं ययौ ।
शुक्रस्तं बोधयामास वचनं नीतियुक्तितः ॥

शुक्र उवाच ।
शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि गुरवे देहि तारकाम् ।
गुरुपत्नीं मातृपरां त्यज मद्वचनाद्विधो ! ॥
कुरु पापक्षयोपायं निवृत्तिस्तु महाफला ।
सतीनां गुरुपत्नीनां ग्रहणेन बलेन च ॥
ब्रह्महत्यासहस्राणां पातकं लभते जनः ।
कुम्भीपाके पच्यते च यावद्वै ब्रह्मणः शतम् ॥
बृहस्पतिश्च तेजस्वी त्वां भस्मीकर्त्तुमीश्वरः ।
न चकार कृपालुश्चेत् प्रियशिष्येण हेतुना ॥
उतथ्यपत्नीं दृष्ट्वा स पुरा रेमे सकामतः ।
तत्पतेः शापतोऽस्यैव परग्रस्ता प्रिया सती ॥"
"एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्मा बोधयित्वा कविं विभुः ।
समानीय निशानाथं तारकासहितं व्रज ! ।
शम्भोश्च चरणाम्भोजे चकार च समर्पणम् ॥
शम्भुस्तं प्रीतियुक्तश्च वासयामास वक्षसि ॥
दत्त्वा तस्मै पादरेणुं निष्पापञ्च चकार सः ।
दत्त्वा तन्मस्तके हस्तं कृपालुरभयं ददौ ॥
क्षीरोदे स्थापयित्वा च प्रायश्चित्तेन शङ्करः ।
चकार चन्द्रं निष्पापं ब्रह्मणा सहितः शुचिम् ॥
योगेन चन्द्रं योगीन्द्रो द्विखण्डञ्च चकार सः ।
ररक्षार्द्धं ललाटे च सोऽप्यर्द्धं ब्रह्मणः पुरः ॥
अतएव महादेवो बभूव चन्द्रशेखरः ।
मृगाङ्को लज्जितस्तत्र कलङ्की देवसंसदि ॥
लज्जया च स्वयोगेन देहत्यागञ्चकार सः ।
तच्छरीरञ्च क्षीरोदे ब्रह्मणा च समर्पितम् ॥
रुरोदात्रिश्च कृपया शुचा क्षीरोदधेस्तटे ।
अत्रेश्चक्षुर्जलं तस्य पपात च जले व्रज ! ॥
भस्माद्बभूव चन्द्रश्च निष्पापो देवसंसदि ।
ब्रह्मा च भगवान् शम्भुरभिषेकञ्चकार तम् ॥
उवाच च महादेवो निर्भयं देवसंसदि ॥

महादेव उवाच ।
स्वस्थानं गच्छ पुत्त्र ! त्वं कुरु स्वविषयं मुदा ।
पश्चात् श्वशुरशापेन यक्ष्मग्रस्तो भविष्यसि ॥
व्यर्थं पतिव्रताशापं कर्त्तुमीशश्च को भुवि ।
ममाशिषा यक्ष्मणश्च प्रतिकारो भविष्यति ॥
यस्माद्भाद्रचतुर्थ्यान्तु गुरुपत्नी हृता कृता ।
तस्मात्तस्मिन्दिने वत्स ! पापदृश्यो युगे युगे ॥
मा भुक्तं क्षीयते कर्म्म कल्पकोटिशतैरपि ।
अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म्म शुभाशुभम् ॥
देहत्यागेन हे वत्स ! कर्म्मभोगो न नश्यति ।
प्रायश्चित्तान्न सन्देहो ह्रस्वमेव भविष्यति ॥
तारापहरणं वत्स ! कलङ्कश्चन्द्रमण्डले ।
मृगाकृतं विलग्नञ्च भविष्यति युगे युगे ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ८०-८१ अः ॥

नष्टचेष्टता, स्त्री, (नष्टा चेष्टा यस्य । तस्य भावः । तल् ।) प्रलयः । इत्यमरः । १ । ७ । ३३ ॥ शोकादिना परिस्पन्दनाशो नष्टचेष्टता तत्र प्रलयः प्रलीयतेऽनेन प्रलयः ली ङ ष श्रो श्लिषि अल् । प्रलयः सात्त्विको भावः मूर्च्छेत्यर्थः । इति सर्व्वस्वम् ॥ हर्षशोकादिभिरशेषचेष्टानाशः प्रलय इत्यर्थः । इति भरतः ॥ ईहाशून्यता च ॥

नष्टाग्निः, पुं, (नष्टः प्रमादात् निर्व्वाणमाप्तः अग्निर्यस्य ।) यस्याग्निहोत्रिणः प्रमादादिना कारणान्तरेण वा अग्निर्नष्टो निर्व्वाणः स्यात् सः । तत्पर्य्यायः । वीरहा २ । इत्यमरः । २ । ७ । ५३ ॥

नष्टाप्तिसूत्रं, क्ली, (नष्टस्य चौरेणापहृतस्य वस्तुन आप्तिः तस्याः सूत्रमिव ।) किञ्चित्प्राप्तचौरनीतद्रव्यम् । तत्पर्य्यायः । लोप्त्रम् २ । इति हारावली । १५८ ॥

नष्टेन्दुकला, स्त्री, (नष्टा इन्दुकला यस्याम् ।) कुहूः । इत्यमरः । १ । ४ । ६ ॥

नसा, स्त्री, (नस् + वा टाप् । यद्वा, नसते कुटिलतां प्रकाशयतीति । नस कौटिल्ये + अच् । टाप् ।) नासिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नस्तः, पुं, (नसते कुटिलतां प्रकाशयत्यनेनेति । नस् + क्तः । बाहुलकात् इड़भावः ।) नासिका । इति शब्दमाला ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १३१ । १० ।
"नेत्राभ्यां नस्ततश्चैव श्रोत्राभ्याञ्च समन्ततः ।
प्रादुरासन् महारौद्राः सधूमाः पावकार्च्चिषः ॥")
नस्ये, क्ली । इति रत्नमाला ॥ पञ्चविधनस्तकर्म्माणि यथा,—
"प्रतिमर्षोऽवपीड़श्च नस्यं प्रधमनन्तथा ।
शिरोविरेचनञ्चैव नस्तकर्म्म तु पञ्चधा ॥
ईषदुच्छ्वसनात् स्नेहो यावान् वक्त्रं प्रपद्यते ।
नस्ते निषिक्तस्तं विद्यात् प्रतिमर्षं प्रमाणतः ॥
प्रतिमर्षश्च नस्यार्थं करोति च न दोषभाक् ।
शोधनः स्तम्भनस्तु स्यादवपीड़ो द्विधा मतः ॥
अवपीड़ो दीयते यस्मादवपीड़स्ततः स्मृतः ।

स्नेहार्थं शून्यशिरसां ग्रीवास्कन्धोरसां तथा ॥
बलार्थं दीयते स्नेहो नस्तशब्दोऽत्र वर्त्तते ।
नस्यस्य स्नैहिकस्यात्र देयास्त्वष्टौ तु विन्दवः ॥
प्रत्येकशो नस्तकयोर्नृणामिति विनिश्चयः ॥”
इति वैद्यकपरिभाषा ॥
“शुक्तिश्च पाणिशुक्तिश्च मात्रास्तिस्रः प्रकी-
र्त्तिताः ।
द्वात्रिंशद्विन्दवश्चात्र शुक्तिरित्यभिधीयते ॥
दिशुक्ती पाणिशुक्तिश्च देयास्तु कुशलैर्नरैः ।
तैलं कफे च वाते च केवले पवने वसाम् ॥
दद्यान्नस्यं सदा पित्ते सर्पिर्म्मज्जां समारुते ।
ध्मापनं रेचनं चूर्णं युञ्ज्यात्तं मुखवायुना ॥
षड़ङ्गुलद्विमुखया नाड्या भेषजगर्भया ।
स हि भूरितरं दोषं चूर्णत्वादपकर्षति ॥
शिरोविरेचनद्रव्यैः स्नेहैर्वातैः प्रसाधितैः ।
शिरोविरेचनं दद्यात् रोगेष्वेतेषु बुद्धिमान् ॥
गौरवे शिरसः शूले जाड्ये स्यन्दे गलामये ।
शोथगण्डक्रिमिग्रन्थिकुष्ठापस्मारपीनसे ॥
तोयमद्यगरस्नेहपीतानां पातुमिच्छताम् ।
भुक्तभक्तशिरः स्नातस्नातुकामसुतासृजाम् ॥
नवपीनसरोगार्त्तसूतिकाश्वासकासिनाम् ।
शुद्धानां दत्तवस्तीनां तथा नार्त्तवदुर्द्दिने ॥
अन्यत्रात्ययिके व्याधौ नैषां नस्यं प्रयोजयेत् ।
न नस्यं न्यूनसप्ताब्दे नातीताशीतिवत्सरे ।
न चोनद्वादशे धूमः कवड़ो नोनपञ्चमे ॥
न शुद्धिर्न्यूननवमे न चातिक्रान्तसप्ततौ ।
आजन्ममरणं शस्तं प्रतिमर्षस्तु वस्तिवत् ॥”
इति सारकौमुदी ॥

नस्ता, स्त्री, (नस्त+टाप् ।) नासाकृतं छिद्रम् । इति नस्तितशब्दटीकायां भरतः ॥
“नस्ताभेदनदाहाभ्यां कर्णदाहादिभेदनैः ।
अतिदाहातिवाहाभ्यां वधे चान्द्रायणञ्चरेत् ॥”
इति स्मृतिः ॥

नस्तितः, पुं, (नस्ता नासाच्छिद्रं जाता अस्य । तारकादित्वादितच् ।) नासानिहितरज्जुवलीवर्द्दादि । नाकफोँड़ा वलद इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नस्योतः २ । इत्यमरः ।२ । ९ । ६३॥

नस्योतः, पुं, (वे ञ तन्तुसन्ताने+भावे क्तः । नसि नासिकायां ऊतं वयनं यस्य ।) नस्तितः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

नस्यं, क्ली, (नासिकायै हितम् । नासिका+यत् । नसादेशश्च ।) नासिकादेयचूर्णादि । तत्पर्य्यायः । नस्तम् २ नावनम् ३ । इति रत्नमाला ॥ यथा, वैद्यकपरिभाषायाम् ।
“वमनं रेचनं नस्यं निरूहश्चानुवासनम् ।
ज्ञेयं पञ्चविधं कर्म्म मात्रा तस्य प्रवक्ष्यते ॥”
नासाद्वारा देयौषधविशेषः । यथा,—
“प्रस्थे द्वे गण्डमालानां क्वाथयेत् द्रोणमम्भसाम् ।
चतुर्भागावशेषेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
काञ्जिकस्याढ़कं दत्त्वा पिष्टान्येतानि दापयेत् ।
पुनर्नवां गोक्षुरकं सैन्धवं त्र्यूषणं वचा ॥
सरलं सुरदारुञ्च वृहती कण्टकारिका ।
नस्यपानाद्धरत्येव कर्णशूलं हनुग्रहम् ॥”
इति गारुड़े १९८ अध्यायः ॥
अपि च ।
“सिद्धार्थकवचाहिङ्गुकरञ्जं देवदारु च ।
मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता शिरीषो रजनीद्वयम् ॥
प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटु गोमूत्रेणावघर्षितम् ।
नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्वर्त्तनं तथा ॥
अपस्मारविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ।
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शासनम् ॥”
इति गारुड़े १९९ अध्यायः ॥
(यथा च ।
“नस्यन्तत् कथ्यते धीरैर्नासाग्राह्यं तदौषधम् ।
नावनं नस्यकर्म्मेति तस्य नामद्वयं मतम् ॥
नस्यभेदो द्विधा प्रोक्तो रेचनं स्नेहनन्तथा ।
रेचनं कर्षणं प्रोक्तं स्नेहनं वृंहणं मतम् ॥
कफपित्तानिलध्वंसे पूर्व्वमध्यापराह्णके ।
दिनस्य गृह्यते नस्यं रात्रौ वाप्युत्कटे गदे ॥
नस्यं त्यजेद्भोजनान्ते दुर्द्दिने चापि तर्पणे ।
तथा नवप्रतिश्यायी गर्भिणी गरदूषितः ॥
अजीर्णी दत्तवस्तिश्च पीतस्नेहोदकासवः ।
क्रुद्धः शोकाभिभूतश्च तृषार्त्तो वृद्धबालकौ ॥
वेगावरोधी तापी च स्नातुकामश्च वर्ज्जयेत् ।
अष्टवर्षस्य बालस्य नस्यकर्म्म समाचरेत् ॥
अशीतिवर्षादूर्द्धञ्च नावनं नैव दीयते ।
अथ वैरेचनं नस्यं ग्राह्यं तैलैः सुतीक्ष्णकैः ॥
तीक्ष्णभेजससिद्धैर्वा स्नेहैः क्वाथै रसैस्तथा ।
नासिकारन्ध्रयोरष्टौ षट् चत्वारश्च विन्दवः ॥
प्रत्येकं रेचने योज्या मुख्यमध्यान्तमात्रया ।
नस्यकर्म्मणि दातव्यं शाणैकं तीक्ष्णमौषधम् ॥
हिङ्गुः स्याद्यवमात्रस्तु माषैकं सैन्धवं मतम् ।
चीरञ्चैवाष्टशाणं स्यात् पानीयञ्च त्रिकार्षिकम् ॥
कार्षिकं मधुरं द्रव्यं नस्यकर्म्मणि योजयेत् ॥
अवपीड़ः प्रधमनं द्वौ भेदावपरौ स्मृतौ ।
शिरो विरेचनस्थाने तौ तु देयौ यथायथम् ॥
कल्कीकृतादौषधाद्यः पीड़ितो निःसृतो रसः ।
सोऽवपीतः समुद्दिष्टस्तीक्ष्णद्रव्यसमुद्भवः ॥
षड़ङ्गुला द्विवक्त्राया नाड़ीचूर्णन्तया धमेत् ।
तीक्ष्णकोलमितं वक्त्रवातैः प्रधमनं हितम् ॥
ऊर्द्धजत्रुगते रोगे कफजे स्वरसंचये ।
अरोचके प्रतिश्याये शिरःशूले च पीनसे ॥
शोफापस्मारकुष्ठेषु नस्यं वैरेचनं हितम् ।
भीरुस्त्रीकृशबालानां नस्यं स्नेहेन शस्यते ॥
गलरोगे सन्निपाते निद्रायां विषमज्वरे ।
मनोविकारे क्रमिषु युज्यते चावपीड़नम् ॥
अत्यन्तोत्कटदोषेषु विसंज्ञेषु च दीयते ।
चूर्णं प्रधमनन्धीरैस्तद्धि तीक्ष्णतरं यतः ॥
नस्यं स्याद्गुड़शुण्ठीभ्याम्पिप्पल्या सैन्धवेन च ।
जलपिष्टेन तेनाक्षिकर्णनासाशिरोगदाः ॥
हनुमन्यागलोद्भूता नश्यन्ति भुजपृष्ठजाः ।
मधूकसारकृष्णाभ्यां वचा मरिचसैन्धवैः ॥
नस्यङ्कोष्णजले पिष्टं दद्यात् संज्ञा प्रबोधनम् ॥
अपस्मारे तथोन्मादे सन्निपातेऽपतन्त्रके ॥”
इति मध्यखण्डे विंशेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥
“नस्यकर्म्म यथाकालं यो यथोक्तं निषेवते ।
न तस्य चक्षुर्न घ्राणं न श्रोत्रमुपहन्यते ॥
न स्युः श्वेता न कपिलाः केशाः श्मश्रूणि वा पुनः ।
न च केशाः प्रलुप्यन्ते वर्द्धन्ते च विशेषतः ।
मन्यास्तम्भःशिरःशूलमर्द्दितं हनुसंग्रहः ॥
पीनसार्द्धावभेदौ च शिरःकम्पश्च शाम्यति ।
सिराः शिरःकपालानां सन्धयः स्नायुकण्डराः ॥
नावनप्रीणिताश्चास्य लभन्तेऽभ्यधिकं बलम् ॥
मुखं प्रसन्नोपचितं स्वरः स्निग्धः स्थिरो महान् ।
सर्व्वेन्द्रियाणां वैमल्यं बलं भवति चाधिकम् ॥
न चास्य रोगाः सहसा प्रभवन्त्यूर्द्धजत्रुजाः ।
जीर्य्यतश्चोत्तमाङ्गे च जरा न लभते बलम् ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
“औषधमौषधसिद्धो वा स्नेहो वा नासिकाभ्यां दीयत इति नस्यं तद्द्विविधं शिरोविरेचनं स्नेहनञ्च । तद्द्विविधमपि पञ्चधा । तद्यथा । नस्यं शिरोविरेचनं प्रतिमर्शोऽवपीड़ः प्रधमनञ्च । तेषु नस्यं प्रधानं शिरोविरेचनञ्च नस्यविकल्पः प्रतिमर्शः शिरोविरेचनविकल्पोऽवपीड़ः प्रधमनञ्च । ततो नस्यशब्दः पञ्चधा निपातितः । तत्र यः स्नेहनार्थं शून्यशिरसां ग्रीवास्कन्धोरसां बलजननार्थं दृष्टिप्रसादजननार्थं वा स्नेहो विधीयते तस्मिन् वैशेषिको नस्यशब्दः । तत्तु नस्यं देयं वाताभिभूते शिरसि दन्तकेशश्मश्रुप्रपातदारुणकर्णशूलकर्णक्ष्वेड़तिमिरस्वरोपघातनासारोगस्य शोषापवाहुकाकालजवलीपलितप्रादुर्भावदारुणप्रवाधेषु वातपैत्तिकेषु मुखरोगेष्वन्येषु च वातपित्तहरद्रव्यसिद्धेन स्नेहेनेति ॥”
“तत्रैतद्द्विविधमभुक्तवतोऽन्नकाले पूर्व्वाह्णे श्लेष्मरोगिणां मध्याह्ने पित्तरोगिणामपराह्णे वातरोगिणाम् ॥”
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ४० अध्याये ॥) नासाया हिते तत्सम्बन्धिनि च, त्रि । प्रग्रहे, पुं । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

नस्या, स्त्री, (नासिकायै हिता । नासिका+“शरीरावयवात् यत् ।” ५ । १ । ६ । इति यत् ततो नसादेशः ।) नासिका । यथा,—
“घ्राणं गन्धवहा नासा नसा नस्या च नासिका ॥”
इति भरतधृतसाहसाङ्कः ॥
(नासाकृतच्छिद्रम् । इति कश्चित् ।)

नस्योतः, पुं, (नस्यया नासारज्ज्वा ऊतः ।) नस्तितः । इत्यमरः । २ । ९ । ६३ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ३० । २६ ।
“मणिः सूत्र इव प्रोतो नस्योत इव गोवृषः ॥”)

नहि, व्य, निषेधः । (यथा,—
“इयं सन्ध्या दूरादुपगतो हन्त मलयात्
तदेकां त्वद्गेहे विनयवति ! नेष्यामि रजनीम् ।
समीरेणोक्त्वैवं नवकुसुमिता चूतलतिका
धूनाना मूर्द्धानं नहि नहि नहीत्येव कुरुते ॥”
इत्युद्भटः ॥)

अभावः। तत्पर्य्यायः। अ २ नो ३ न ४। इत्यमरः॥ अन ५ अना ६ ना ७। इति भरतः॥ (यथा, महाभारते। ४। २४। १३।
"नहि विद्मो गतिं तेषां वासं हि नरसत्तम!॥)
नहुषः, पुं, (नह्यते इति। नह+"पृनहिकलिभ्य उषच्।" उणां। ४। ७५। इति कर्त्तरि कर्म्मणि वा उषच्।) नागभेदः। (यथा, महाभारते। १। ३५। ६।
"आप्तः करोटकश्चैव शङ्खो वालिशिखस्तथा।
निष्ठानको हेमगुहो नहुषः पिङ्गलस्तथा॥")
चन्द्रवंशीयराजभेदः। इति मेदिनी। षे, १८॥ स च पुरूरवसो ज्येष्ठपुत्त्रस्यायुषः सुतः। इति पुराणम्॥ (अयं हि अगस्त्यशापात् अजागरत्वमाप्तो वनमध्ये बहुकालं स्थितवान् ततः कदाचित् भीमं प्रगृह्य युधिष्ठिरात् मुक्तिमाप। एतद्विवरणं यथा, महाभारते। ३। १८१। ३३—४५।
"अहं हि दिवि दिव्येन विमानेन चरन् पुरा।
अभिमानेन मत्तः सन् किञ्चिन्नान्यदचिन्तयम्॥
ब्रह्मर्षिदेवगन्धर्व्वयक्षराक्षसपन्नगाः।
करान्मम प्रयच्छन्ति सर्व्वे त्रैलोक्यवासिनः॥
चक्षुषा यं प्रपश्यामि प्राणिनं पृथिवीश्वर!।
तस्य तेजो हराम्याशु तद्धि दृष्टेर्बलं मम॥
ब्रह्मर्षीणां सहस्रं हि उवाह शिविकां मम।
स मामपनयो राजन्! भ्रंशयामास वै श्रियः॥
तत्र ह्यगस्त्यः पादेन वहन् स्पृष्टो मया मुनिः।
अगस्त्येन ततोऽस्म्युक्तो ध्वंस सर्पेति वै रुषा॥
ततस्तस्माद्विमानाग्रात् प्रच्युतश्च्युतभूषणः।
प्रपतन् बुबुधेऽऽत्मानं व्यालीभूतमधोमुखम्॥
अयाचन्तमहं विप्रं शापस्यान्तो भवेदिति।
प्रमादात् संप्रमूढ़स्य भगवन्! क्षन्तुमर्हसि॥
ततः स मामुवाचेदं प्रपतन्तं कृपान्वितः।
युधिष्ठिरो धर्म्मराजः शापात्त्वां मोचयिष्यति॥
अभिमानस्य घोरस्य पापस्य च नराधिप!।
फले क्षीणे महाराज! फलं पुण्यमवाप्स्यसि॥
ततो मे विस्मयो जातस्तद्दृष्ट्वा तपसो बलम्।
ब्रह्म च ब्राह्मणत्वञ्च येन त्वाहमचूचुदम्॥
सत्यं दमस्तपो दानमहिंसा धर्म्मनित्यता।
साधकानि सदा पुंसां न जातिर्न कुलं नृप!॥
अरिष्ट एष ते भ्राता भीमसेनो महाबलः।
स्वस्ति तेऽस्तु महाराज! गमिष्यामि दिवं पुनः॥
वैशम्पायन उवाच।
इत्युक्त्वाजगरं देहं मुक्त्वा स नहुषो नृपः।
दिव्यं वपुः समास्थाय गतस्त्रिदिवमेव हि॥"*॥
(नह्यति सर्व्वाणि भूतानि माययेति। विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४९। ४७।
"इष्टो विशिष्टः शिष्टेष्टः शिखण्डी नहुषो वृषः॥")
नहुषाख्यं, क्ली, (नहुष आख्या यस्य।) तगरपुष्पम्। इति राजनिर्घण्टः॥
नहुषात्मजः, पुं, (नहुषस्य आत्मजः।) ययातिराजा। इति पुराणम्॥ (वाचलिङ्गेऽपि

दृश्यते। तथाहि महाभारते। १। ७८। १४।
"अथ तं देशमभ्यागाद्ययातिर्नहुषात्मजः॥")
ना, व, (नह बन्धे+बाहुलकात् डा।) नहि। अभावः। इत्यमरटीकायां भरतः॥
ना, [ऋ] पुं, (नयति नीयते वा। नी प्रापणे+"नयतेर्डिच।"उणां २।१०१। इति ऋ प्रत्ययः। स च डित्।) पुरुषः। इत्यमरः। २। ६। १॥ (यथा, माघः। २। ४२।
"विधाय वैरं सामर्षे नरोऽरौ य उदासते।
प्रक्षिप्योदर्चिषं कक्षे शेरते तेऽभिमारुतम्॥")
नाकः, पुं, (न कं सुखमिति अकं दुःखम्। तन्नास्त्यत्रेति।) स्वर्गः। इत्यमरः। १। १। ६॥ (यथा, भट्टिः। १। ४।
"सन्तर्पणो नाकसदां वरेण्यः॥"
नभः। इति निघण्टुः। १। ४॥ यथा, महाभारते। १। १७२। ६।
"य एष दिवि धिष्ण्येन नाकं व्याप्नोति तेजसा॥"
क्ली, अस्त्रजातिविशेषः। यथा, महाभारते। ५। ९६। ४०।
"काकुदीकं शुकं नाकमक्षिसन्तर्ज्जनं तथा।
सन्तानं नर्त्तकं घोरमास्यमोदकमष्टमम्॥
एतैर्विद्धाः सर्व्व एव मरणं यान्ति मानवाः॥"
क्षत्त्रियजातिविशेषः। यथा, वायुपुराणे।
"नव नाकास्तु भोक्ष्यन्ति पुरीं चम्पावतीं नृपाः॥")
नाकनाथः, पुं, (नाकस्य स्वर्गस्य नाथः।) इन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
नाकनायकः, पुं, (नाकस्य नायकः।) इन्द्रः। यथा, नैषधे ५ सर्गः।
"स ययौ वियदन्तरगाधं
नाकनायकनिकेतनमाप॥"
नाकनायकपुरोहितः, पुं, (नाकनायकस्य इन्द्रस्य पुरोहितः।) बृहस्पतिः। यथा,—
"स्वीयधर्म्मतनयद्युनस्थितो
नाकनायकपुरोहितः शुभः॥"
इति ज्योतिषतत्त्वम्॥
नाकी, [न्] पुं, (नाकः स्वर्गो वासस्थानत्वेनास्त्यस्येति। नाक+इनिः।) देवता। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे। ६।
"देवाकर्ण्य नाकिनां पुरि नृणां लोके पुरे भोगिनाम्॥")
नाकुः, पुं, (नम्यतेऽनेनेति। नम+"फलिपाटिनमिमनिजनां गुकपटिनाकिधतश्च।" उणां १। १६। इति उः धातोर्नाकिः। इकार उच्चारणार्थः।) वल्मीकः। इत्यमरः। २। १। १४॥ मुनिविशेषः। पर्व्वतः। इति मेदिनी के, २७॥
नाकुलः, पुं, (नकुलस्य गोत्रापत्यम्। नकुल+"ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च।" ४। १। ११४। इत्यण्।) नकुलपुत्त्रः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा, महाभारते। ६। ४७। ५१।
"शबराः कुण्डलाश्चैव वत्साश्च सह नाकुलैः।
नकुलः सहदेवश्च वामं पक्षं समाश्रिताः॥"
तन्त्रविशेषे, क्ली। यथा, कूर्म्मपुराणे।

"एवं सम्बोधितो रुद्रो माधवेन मुरारिणा।
चकार मोहशास्त्राणि केशवोऽपि शिवेरितः॥
कापालं नाकुलं वामं भैरवं पूर्व्वपश्चिमम्।
पञ्चरात्रं पाशुपतं तथान्यानि सहस्रशः॥"
नकुलस्येदम्। तस्येदमित्यण्।) नकुलसम्बन्धिनि, त्रि॥ (न आकुलः इति विग्रहे। अनाकुलश्च॥)
नाकुली, स्त्री, (नकुलेन दृष्टा पीता वा। नकुल+अण्+ङीप्।) कुक्कुटीकन्दः। रास्ना। चविका। इति मेदिनी। ले, १०१॥ यवतिक्ता। श्वेतकण्टकारी। कन्दविशेषः। नाइ इति ख्याता॥ तत्पर्य्यायः। सर्पगन्धा २ सुगन्धा ३ रक्तपत्रिका ४ ईश्वरी ५ नागगन्धा ६ अहिभुक् ७ सरसा ८ सर्पादनी ९ व्यालगन्धा १०। अस्या गुणाः। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। त्रिदोषानेकविषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
नाक्षत्रं, क्ली (नक्षत्रस्येदमिति। नक्षत्र+"तस्येदम्।" ४। ३। १२०। इति अण्।) नक्षत्रसम्बन्धि। (यथा, सूर्य्यसिद्धान्ते। १४। १५।
"भचक्रभ्रमणं नित्यं नाक्षत्रं दिनमुच्यते।
नक्षत्रनाम्ना मासास्तु ज्ञेयाः पर्व्वान्तयोगतः॥")
मासविशेषे, पुं। स च द्विविधः। सप्तविंशतिनक्षत्रात्मक एकः। यथा, विष्णुधर्म्मोत्तरे।
"नक्षत्रसत्राण्ययनानि चेन्दो-
र्मानेन कुर्य्याद्भगणात्मकेन।"
सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकेन।
"सर्व्वर्क्षपरिवर्त्तैश्च नाक्षत्र इह चोच्यते।"
सप्तविंशतिनक्षत्रावच्छिन्नो नाक्षत्रः। अस्य प्रयोजनं नक्षत्रसत्रादौ। जन्मनक्षत्रे शनिभौमवारयोगे मनोदुःखदाने च। यथा, दीपिकायाम्।
"जन्मर्क्षे यदि स्यातां वारौ भौमशनैश्चरौ।
स मासः कलुषो नाम मनोदुःखप्रदायकः॥"
द्वितीयः षष्टिदण्डात्मकनक्षत्रभोगकालरूपदिनत्रिंशदात्मकः। यथा, सूर्य्यसिद्धान्ते। १। १२।
"नाड़ीषष्ट्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रचक्षते।
तत्त्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा॥"
द्वितीयस्य प्रयोजनं आयुर्गणनायाम्। यथा,
"आयुर्दाये स्मृतं प्राज्ञैर्नाक्षत्रं षष्टिनाड़िकम्॥"
इति मलमासतत्त्वम्॥
नाक्षत्रिकः, पुं, (नक्षत्रादागतः। नक्षत्र+ठञ्।) नाक्षत्रमासः। यथा, शब्दरत्नावल्याम्।
"नक्षत्रगणनेनैव नाक्षत्रिक उदाहृतः॥"
नाक्षत्रिकी, स्त्री, (नाक्षत्रिक+ङीप्।) नक्षत्रदशा। यथा।"कलौ नाक्षत्रिकी दशा।" इति ज्योतिषम्। अस्या विवरणं दशाशब्दे द्रष्टव्यम्॥ नक्षत्रसम्बन्धिनि, त्रि॥
नागं, क्ली, (नगे पर्व्वते भवम्। नग+अण्।) रङ्गम्। सीसकम्। (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"नागं महाबलं चीनं पिष्टं योगेष्टसीसकम्॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
करणविशेषः। इति मेदिनी। गे, ६॥ नागकरणजातफलम्। तथा,—

"नागोद्भवो नागधनाभिलाषी
वक्रोक्तिजालो नितरां कुशीलः ।
क्रोधाग्निसन्तापितबन्धुवर्गो
भर्गोपमः स्यात् किल रङ्गभूमौ ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

रङ्गसीसकार्थे क्वचित् पुंलिङ्गोऽपि दृश्यते । पाकहीनयोस्तयोर्दोषो यथा,—
"पाकहीनौ नागवङ्गौ कुष्ठगुल्मरुजाकरौ ।
मेहपाण्डुकरौ वातकफमूल्लकरौ पुनः ॥"
तयोर्मारणं यथा,—
"अश्वत्थचिञ्चात्वक्चूर्णं चतुर्थांशेन निःक्षिपेत् ।
मृत्पात्रे विद्रुते नागे लौहदर्व्या च चालयेत् ॥
यामैकेन भवेद्भस्म तत्तुल्याञ्च मनःशिलाम् ।
काञ्जिकेन द्वयं पिष्ट्वा पचेद्गजपुटेन च ॥
स्वाङ्गशीतं पुनः पृष्ट्वा शिलया काञ्जिके न च ॥
पुनः पुटेच्छरावाभ्यामेवं षड्भिः पुटैर्मृतिः ॥"
नागः सिन्दूरवर्णाभो म्रियते सर्व्वकार्य्यकृत् ।
सतिक्तमधुरो नागो मृतो भवति भस्मसात् ॥
आयुःकीर्त्तिं वीर्य्यवृद्धिं करोति सेवनात् सदा ।
रोगान् हन्ति मृतो नागो वङ्गवद्गुणकारकः ॥"
इति सुखबोधः ॥

नागः, पुं, (नगे भवः । नग+अण् । यद्वा, दहत्यस्मात् विषाग्निनेति । दह+"दहेर्गो लोपो दस्य नः ।" उणां ५ । ६१ । गः । अन्तलोपः । दस्य नः । वाहुलकात् नकारस्य ना ।) पन्नगः । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ९ । ९६ ।
"जगृहुश्च विषं नागाः क्षीरोदाच्च समुत्थितम् ॥")
हस्ती । (यथा, रघुः । ४ । ८३ ।
"भेजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपरुरोध यैः ॥")
क्रूरचारी । मेघः । नागकेशरः । पुन्नागः । नागदन्तकः । मुस्तकः । देहानिलप्रभेदः ।
"उद्गारे नाग इत्युक्तो नीलजीमूतसन्निभः ॥"
इति शारदातिलकटीका ॥
उत्तरपदस्थिते श्रेष्ठः । इति मेदिनी । गे, १० ॥ (सीसकम् । अस्योत्पत्तिर्नामानि गुणाश्च । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"दृष्ट्वा भोगिसुतां रम्यां वासुकिस्तु मुमोच यत् ।
वीर्य्यं जातस्ततो नागः सर्व्वरोगापहो नृणाम् ॥"
"नागस्तु नागशततुल्यबलं ददाति
व्याधिं विनाशयति जीवनमातनोति ।
वह्निं प्रदीपयति कामबलं करोति
मृत्युञ्च नाशयति सन्ततसेवितः सः ॥
पाकेन हीनौ किलवङ्गनागौ
कुष्ठानि गुल्मांश्च तथातिकष्टान् ।
कण्डूं प्रमेहानिलसादशोथः
भगन्दरादीन् कुरुतः प्रयुक्तौ ॥")
ताम्बूली । देशभेदः । इति नानार्थटीकायां भरतः ॥ पर्व्वतविशेषः । (यथा, विष्णुपुराणे । २ । २ । २८ ।
"शङ्खकूटोऽथ ऋषभो हंसो नागस्तथापरः ।
कालाञ्जराद्याश्च तथा उत्तरे केसराचलाः ॥")
नगे गिरौ चन्दनादितरौ वा भवः । न गच्छतीति अगः न अगः नागः इति वा । तक्षककर्कोटप्रभृतिर्देवयोनिर्मनुष्याकारः फणालाङ्गुलयुक्तः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । काद्रवेयः । २ । इत्यमरः । १।८।४ ॥ नागोत्पत्तिर्यथा,—
"सृजता ब्रह्मणा सृष्टिं मरीचिः सूतिकारणम् ।
प्रथमं मनसा ध्यातस्तस्य पुत्त्रस्तु कश्यपः ॥
तस्य दाक्षायणी भार्य्या कद्रूर्नाम शुचिस्मिता ।
मारीचो जनयामास तस्यां पुत्त्रान्महाबलान् ॥
अनन्तं वासुकिञ्चैव कम्बलञ्च महाबलम् ।
कर्कोटकञ्च राजेन्द्र ! पद्मं चान्यं सरीसृपम् ॥
महापद्मं तथा शङ्खं कुलिकञ्चापराजितम् ।
एते कश्यपदायादाः प्रधानाः परिकीर्त्तिताः ।
एतेषान्तु प्रसूत्या तु इदमापूरितं जगत् ॥
कुटिला हीनकर्म्माणस्तीक्ष्णास्योत्थविषोल्बणाः ।
दृष्ट्या संदश्य मनुजान् भस्म कुर्य्युः क्षणाद्ध्रुवम् ॥
शश्वद्गामी यथा स्पर्शो मनुष्याणां नराधिप ! ।
अहन्यहनि जायेत क्षयः परमदारुणः ॥
आत्मनस्तु क्षयं दृष्ट्वा प्रजाः सर्व्वाः समन्ततः ।
जग्मुः शरण्यं शरणं परन्तु परमेश्वरम् ॥
इमं सेवार्थमुद्दिश्य प्रजाः सर्व्वा महीपते ! ।
ऊचुः कमलजं देवं पुराणं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥
देवा ऊचुः ।
देव देवेश लोकानां प्रसूतिः परमेश्वर ।
त्राहि नस्तीक्ष्णदंष्ट्रेभ्यो भुजङ्गानां महात्मनाम् ॥
अहन्यहनि ये देव ! पश्येयुरुरगा दृशा ।
मनुष्यं मृगयूथं वा तत् सर्व्वं भस्मसाद्भवेत् ॥
त्वया सृष्टिः कृता देव नीयते सा भुजङ्गमैः ।
एतज्ज्ञात्वा तु दुर्वृत्तं तत् कुरुष्व महामते ॥
ब्रह्मोवाच ।
अहं रक्षां विधास्यामि भवतीनां न संशयः ।
व्रजध्वं स्वानि धिष्ण्यानि प्रजापालाः ससाध्वसाः ॥
एवमुक्ताः प्रजास्तेन ब्रह्मणाव्यक्तमूर्त्तिना ।
आगतासु प्रजास्वाद्यस्तानाहूय भुजङ्गमान् ॥
शशाप परमक्रुद्धो वासुकिप्रमुखांस्तथा ।
ब्रह्मोवाच ।
यतो मत्प्रभवान्नित्यं क्षयं नयत मानुषान् ॥
भवान्तरे तथान्यस्मिन्मातुः शापात् सुदारुणात् ।
भवितातिक्षयो घोरो नूनं स्वायम्भुवान्तरे ॥
एवमुक्तास्तु वेपन्तो ब्रह्मणा भुजगोत्तमाः ।
निपत्य पादयोस्तस्य इदमूचुर्व्वचस्तदा ॥
नागा ऊचुः ।
भगवन् ! कुटिला जातिरस्माकं भवता कृता ।
विषोल्बणत्वं क्रूरत्वं दृक्शस्त्रत्वञ्च नस्तथा ॥
सम्पादितं त्वया देव इदानीं शमयाच्युत ! ॥
ब्रह्मोवाच ।
यदि नाम मया सृष्टा भवन्तः कुटिलाशयाः ।
ततः किं मनुजान्नित्यं भक्षयध्वं गतव्यथाः ॥
नागा ऊचुः ।
मर्य्यादां कुरु देवेश ! स्थानञ्चैव पृथक् पृथक् ।
नागानां वचनं श्रुत्वा देवो वचनमब्रवीत् ॥
अहं करोमि वो नागाः समयं मनुजैः सह ।
तदेकमनसः सर्व्वे शृणुध्वं मम शासनम् ॥
पातालं वितलञ्चैव सुतलाख्यं तृतीयकम् ।
दत्तं वै वसुकामानां गृहं तत्र गमिष्यथ ॥
तत्र भोगान् बहुविधान् भुञ्जध्वं मम शासनात् ।
तिष्ठध्वं सप्तमं यावद्रात्रान्तन्ते पुनः पुनः ॥
ततो वैवस्वतस्यादौ काश्यपेया भविष्यथ ।
दायादाः सर्व्वदेवानां सुपर्णस्य च धीमतः ॥
तदा प्रसूतिर्व्वः सर्व्वा भोक्ष्यते चित्रभानुना ।
भवतां नैव दोषोऽयं भविष्यति न संशयः ॥
ये वै क्रूरा भोगिनो दुर्विनीता-
स्तेषामन्तो भविता नान्यथैतत् ।
कालं प्राप्तं भक्षयध्वं दशध्वं
तथा परान् चापकृतो मनुष्यान् ॥
मन्त्रौषधैर्गारुड़मण्डलैश्च
बद्धैर्दृष्टा मानवा ये चरन्ति ।
तेषां भीतैर्व्वर्त्तितव्यं नचान्य-
च्चिन्त्यं कार्य्यं चान्यथा वो विनाशः ॥
इतीरिते ब्रह्मणा ते भुजङ्गा
जग्मुः स्थानं स्वातलाख्यं हि सर्व्वे ।
तस्थुर्भोगान् भुञ्जमानाः समग्रान्
रसातले लीलया संस्थितास्ते ॥
एवं शापं ते तु लब्ध्वा प्रसादञ्च चतुर्मुखात् ।
तस्थुः पातालनिलये मुदितेनान्तरात्मना ॥
एतत् सर्व्वञ्च पञ्चम्यां तेषां जातं महात्मनाम् ।
अतस्त्वियं तिथिर्धन्या सर्व्वपापहरा शुभा ॥
एतस्यां संयतो यस्तु अम्लन्तु परिवर्ज्जयेत् ।
क्षीरेण स्नापयेन्नागांस्तस्य यास्यन्ति मित्रताम् ॥"
इति वराहपुराणम् ॥
एषां शिवभूषणप्रमाणं यथा,—
"वासुक्याद्याश्च ये सर्पा यथास्थानञ्च ते हरम् ।
भूषयाञ्चक्रुरङ्गस्य शिरोबाह्वादिषु द्रुतम् ॥"
इति कालिकापुराणे शिवविवाहे १८ अः ।
कम्बलाश्वतरनागयोः सरस्वत्या गानवरप्राप्तिविवरणं यथा,—
"एवं स्तुता तदा देवी विष्णोर्जिह्वा सरस्वती ।
प्रत्युवाच महात्मानं नागमश्वतरं ततः ॥
सरस्वत्युवाच ।
वरन्ते कम्बलभ्रातः ! प्रयच्छाम्युरगाधिप ! ।
तदुच्यतां प्रदास्यामि यत्ते मनसि वर्त्तते ॥
अश्वतर उवाच ।
सहायं देहि देवि ! त्वं पूर्व्वं कम्बलमेव मे ।
समस्तस्वरसम्बद्धमुभयोः संप्रयच्छ च ॥
सरस्वत्युवाच ।
सप्त स्वरा ग्रामरागाः सप्त पन्नगसत्तम ! ।
गीतकानि च सप्तैव तावत्यश्चापि मूर्च्छनाः ॥
तानाश्चैकोनपञ्चाशत्तथा ग्रामत्रयञ्च यत् ।
एतत् सर्व्वं भवान् गाता कम्बलश्चैव ते सखा ॥
ज्ञास्यते मत्प्रसादेन भुजङ्गेन्द्र परन्तथा ।
चतुर्व्विधं पदं तालं त्रिप्रकारं लयत्रयम् ॥
यतित्रयं तथा तोद्यं मया दत्तं चतुर्व्विधम् ॥
एतद्भवान् मत्प्रसादात् पन्नगेन्द्रापरञ्च यत् ।
अस्यान्तर्गतमापन्नं स्वरव्यञ्जनयोश्च यत् ॥
तदशेषं मया दत्तं भवतः कम्बलस्य च ।

यथा नान्यस्य भूर्लोके पाताले वापि पन्नग ! ॥
प्रणेतारौ भवन्तौ च सर्व्वस्यास्य भविष्यतः ।
पाताले देवलोके च भूर्लोके चैव पन्नगौ ॥
इत्युक्ता सा तदा देवी सर्व्वजिह्वा सरस्वती ।
जगामादर्शनं सद्यो नागस्य कमलेक्षणा ॥"

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

कालियवंशनागहनने दोषो यथा,—

"तद्वंशजातान् सर्पांश्च हन्ति यो मानवाधमः ।
ब्रह्महत्यासमं पापं भविता तस्य निश्चितम् ॥
मत्पादपद्मचिह्ने यः करोति दण्डताड़नम् ।
द्विगुणं ब्रह्महत्याया भविता तस्य किल्बिषम् ॥
लक्ष्मीर्यास्यति तद्गेहात् शापं दत्त्वा सुदारुणम् ।
वंशायुर्यशसां हानिर्भविता तस्य निश्चितम् ॥
ध्रुवं वर्षशतं कालसूत्रं यास्यति मद्द्विषा ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे श्रीकृष्णजन्मखण्डे १९ अः ॥

वास्तुनागशुद्धिर्यथा,—

"वास्तुप्रमाणेन तु गात्रकेण
वामेन शेते खलु नित्यकालम् ।
त्रिभिस्तु मासैः परिवृत्य पार्श्वं
तं वास्तुनागं प्रवदन्ति सिद्धाः ॥
भाद्रादिके वासवदिक्शिराः स्या-
न्मार्गादिकेषु त्रिषु याम्यमूर्द्धा ।
प्रत्यक्शिराः स्यात् खलु फाल्गुनादौ
ज्यैष्ठादिकौवेरशिराः स नागः ॥

मूर्द्ध्नि घाते भवेन्मृत्युः पृष्ठे स्यात् पुत्त्रभार्य्ययोः ।
जघनेऽर्थक्षयं विद्यात् सर्व्वसम्पत्तयोदरे ॥
एकं नागोडुसंशुद्धौ द्वे चेद्दक्षिणपश्चिमे ।
त्रिशालं पूर्व्वतो हीनं कुर्य्याद्वा सौम्यवर्ज्जितम् ॥
केचिद्दक्षिणभागे तु वदन्त्येकं गृहं बुधाः ।
न कोणेषु गृहं कुर्य्यान्नाप्यन्त्ये नापि मध्यतः ॥
कोणे च धनहानिः स्यादन्ते रिपुभयं भवेत् ।
मध्ये च सर्व्वनाशः स्यात्तस्मादेतद्विवर्ज्जयेत् ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

नागकन्दः, पुं, (नाग इव कन्दं मूलं यस्य । हस्तिमूलत्वादेव तथात्वम् ।) हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागकर्णः, पुं, (नागकर्ण इव आकृतिः पर्णेऽस्यास्तीति । अच् ।) रक्तैरण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागकिञ्जल्कं, क्ली, (नागस्येव किञ्जल्को यस्य ।) नागकेशरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागकुमारिका, स्त्री, (नागस्य कुमारीव । कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च ।) गुड़ूची । मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागकेशरः, पुं, (नागस्येव केशरोऽस्य ।) नागकेसरवृक्षः । इति भरतः ॥ (यथा, हारीते चिकित्सितस्थाने १० अध्याये ।
"नलशैलेयकं पृक्का पद्मकं नागकेशरम् ॥")

नागकेसरः, पुं, (नागस्येव केसरो यस्य ।) पुष्पवृक्षविशेषः । नागेश्वर इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । चाम्पेयः२ केसरः३ काञ्चनाह्वयः४ । इत्यमरः । २।४।६५ ॥ केशरः ५ नागकेशरः ६ । इति भरतः ॥ किञ्जल्कः७ नागकिञ्जल्कः ८ नागीयः९ काञ्चनम् १० सुवर्णम् ११ हेमकिञ्जल्कः १२ रुक्मम् १३ हेम १४ पिञ्जरः१५ फणिकेसरः१६ पन्नगकेसरः १७ । तत्पुष्पगुणाः । अस्त्रोष्णत्वम् । लघुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफवस्तिवातामयकण्ठशीर्षरोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तन्नामगुणाः ।

"नागपुष्पः स्मृतो नागः केसरो नागकेसरः ।
चाम्पेयो नागकिञ्जल्कः कथितः काञ्चनाह्वयः ॥
नागपुष्पं कषायोष्णं रूक्षं लघ्वामपाचनम् ।
ज्वरकण्डूतृषास्वेदच्छर्द्दिहृल्लासनाशनम् ॥
दौर्गन्ध्यकुष्ठवीसर्पकफपित्तविषापहम् ॥"

त्रिजातकं नागकेशरसंयुक्तं चतुर्ज्जातकं भवति यथा,—

"त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धित्रिजातकम् ।
नागकेशरसंयुक्तं चतुर्ज्जातकमुच्यते ॥
तद्द्वयं रोचकं रूक्षं तीक्ष्णोष्णं मुखगन्धहृत् ।
लघु पित्ताग्निकृद्वर्ण्यं कफवातविषापहम् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

नागगन्धा, स्त्री, (नागस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः ।) नाकुलीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नाकुलीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

नागगर्भं, क्ली, (नागः सीसकं गर्भ उत्पत्तिकारणं यस्य ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागच्छत्रा, स्त्री, (नागस्य फणेव छत्रं छादनं पत्त्रे यस्याः ।) नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागजं, क्ली, (नागात् सीसकात् जायते इति । जन+डः ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ रङ्गम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०८ ॥ नागजाते, त्रि ॥

नागजिह्वा, स्त्री, (नागस्य सर्पस्य जिह्वेव ।) शारिवा । अनन्तमूलम् । इति रत्नमाला ॥

नागजिह्विका, स्त्री, (नागस्य जिह्वेव रक्तता यस्याः । कप् । टापि अत इत्वम् ।) मनःशिला । इत्यमरः । २ । ९ । १०८ ॥ (यथास्याः पर्य्यायः ।

"मनःशिला मनोगुप्ता मनोज्ञा नागजिह्विका ।
नैपाली कुनटी गोला शिला दिव्यौषधिः स्मृता ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

नागजीवनं, क्ली, (नागः सीसकं जीवनं यस्य ।) वङ्गम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०८ ॥

नागदन्तः, पुं, (नागस्य गजस्य दन्तः ।) हस्तिदन्तः । (यथा, महाभारते । १२ । ९८ । १९ ।
"द्वीपिचर्म्मावनद्धश्च नागदन्तकृतत्सरुः ॥"
नागदन्तः साधनत्वेनास्त्यस्येति अच् ।) गृहान्तर्गतदारु । इति मेदिनी । ते, २०१ ॥ दाँतिया इति दाण्डा इति च भाषा ॥

नागदन्तकः, पुं, (नागदन्त+स्वार्थे कन् ।) नागदन्तः । (नागदन्तेन कायतीति । कै+कः ।) भित्तिदारुद्वयम् । तत्पर्य्यायः । निर्यूहः २ । इति जटाधरः ॥

नागदन्तिका, स्त्री, (नागस्य सर्पस्य दन्त इव पीड़ादायकं पत्त्रं यस्याः । कापि अत इत्वम् ।) वृश्चिकाली । इति रत्नमाला ॥ विछिटी इति भाषा ॥

नागदन्ती, स्त्री, (नागस्य गजस्य दन्त इव फलादाकारे यस्याः । ङीष् ।) कुम्भा । श्रीहस्तिनी । इति मेदिनी । ते, २०१ ॥ हाति शुण्डा इति भाषा ॥ शेषस्य पर्य्यायः । विशल्या२ पर्णपुष्पी ३ विषौषधी ४ शुक्लपुष्पा ५ इभदन्ताह्वा ६ काण्डेरी ७ कामदूतिका ८ । इति रत्नमाला ॥ श्वेतपुष्पा ९ मधुपुष्पा १० विशोधिनी ११ नागस्फोता १२ विशालाक्षी १३ नागच्छत्रा १४ विचक्षणा १५ सर्पपुष्पी १६ शुक्लपुष्पी १७ स्वादुका १८ शतदन्तिका १९ सितपुष्पी २० सर्पदन्ती २१ नागिनी २२ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । रूक्षत्वम् । वातकफगुल्मशूलोदरव्याधिकण्ठदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागदमनी, स्त्री, (नागो दम्यतेऽनयेति । दम+ल्युट्+ङीप् ।) क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः । जम्बूः २ जाम्बवती ३ वृका ४ रक्तपुष्पा ५ जाम्बवी ६ मलघ्नी ७ दुर्द्धर्षा ८ दुःसहा ९ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् । त्रिदोषोदराध्मानदोषनाशित्वम् । कोष्ठशोधनकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥*॥ तन्नामगुणाः ।

"विज्ञेया नागदमनी बला मोटा विषापहा ।
नागपुष्पी नागपत्रा महायोगेश्वरीति च ॥
बला मोटा कटुस्तिक्ता लघुः पित्तकफापहा ।
मूत्रकृच्छ्रव्रणान् रक्षो नाशयेज्जालगर्द्दभम् ॥
सर्व्वग्रहप्रशमनी निःशेषविषनाशिनी ।
जयं सर्व्वत्र कुरुते धनदा सुमतिप्रदा ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

नागदलोपमं, क्ली, (नागदलस्य ताम्बूल्या उपमा यत्र ।) परूषफलम् । इति रत्नमाला ॥ (परूषशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

नागद्रुः, पुं, (नागप्रियो द्रुर्वृक्षः ।) समन्तदुग्धा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सिज इति भाषा ॥

नागनिर्य्यूहः, पुं, (नाग इव निर्य्यूहो नागदन्तः ।) नागदन्तकः । इति जटाधरः ॥

नागपञ्चमी, स्त्री, (नागप्रिया पञ्चमी । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) आषाढ़ी कृष्णा पञ्चमी । तत्र मनसापूजा कर्त्तव्या । यथा,—
"देवीपुराणे ।
'सुप्ते जनार्द्दने कृष्णे पञ्चम्यां भवनाङ्गने ।
पूजयेन्मनसादेवीं स्नुहीविटपसंस्थिताम् ॥
पद्मनाभे गते शय्यां देवैः सर्व्वैरनन्तरम् ।
पञ्चम्यामसिते पक्षे समुत्तिष्ठति पन्नगी ॥
मनसादेवीं विषहरीम् । स्नुही सिजवृक्षः ।
देवैरिति सहार्थे तृतीया ।
'देवीं सम्पूज्य नत्वा च न सर्पभयमाप्नुयात् ।
पञ्चम्यां पूजयेन्नागाननन्ताद्यान् महोरगान् ॥

क्षीरं सर्पिस्तु नैवेद्यं देयं सर्पविषापहम् ॥'
मनसाध्यानम्। यथा, पद्मपुराणे।
'देवीमम्बामहीनां शशधरवदनां चारुकान्तिं वदान्यां
हंसारूढ़ामुदारामरुणितवसनां सर्व्वदां सर्व्वदैव।
स्मेरास्यां मण्डिताङ्गीं कनकमणिगणैर्नागरत्नैरनेकै-
र्वन्देऽहं साष्टनागामुरुकुचयुगलां भोगिनीं कामरूपाम् ॥'
पुराणान्तरे।
'अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽथ तक्षकः।
कुलीरः कर्कटः शङ्खो ह्यष्टौ नागाः प्रकीर्त्तिताः॥
शेषः पद्मो महापद्मः कुलिकः शङ्खपालकः।
वासुकिस्तक्षकश्चैव कालीयो मणिभद्रकः॥
ऐरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ ॥'
गारुड़ेऽपि।
'अनन्तं वासुकिं शङ्खं पद्मं कम्बलमेव च।
तथा कर्कोटकं नागं धृतराष्ट्रञ्च शङ्खकम् ॥
कालीयं तक्षकञ्चापि पिङ्गलं मणिभद्रकम्।
यजेत्तानसिताम्नागान् दष्टमुक्तो दिवं व्रजेत्॥'
अत्र च।
'योऽसौ चानन्तरूपेण ब्रह्माण्डं सचराचरम्।
पुष्पवद्धारयेन्मूर्ध्नि तस्मै नित्यं नमो नमः ॥'
इत्यनेन प्रणवपूर्व्वेण मत्स्यपुराणोक्तेनानन्तं पूजयेत् ॥ रत्नाकरे।
'पिचुमर्द्दस्य पत्राणि स्थापयेद्भवनोदरे।
स्वयञ्चापि तदश्नीयात् ब्राह्मणांश्चैव भोजयेत्॥'
पिचुमर्द्दस्य निम्बस्य ॥" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

नागपत्रा, स्त्री, (नागदमनं पत्रं यस्याः। टाप्।) नागदमनी। इति भावप्रकाशः ॥

नागपत्री, स्त्री, (नागवत् पत्रं यस्याः। ङीष्।) लक्ष्मणा। इति राजनिर्घण्टः ॥

नागपदः, पुं, (नागवत् पदं स्थानं यस्य।) षोड़शरतिबन्धान्तर्गतद्वितीयबन्धः। तस्य लक्षणं यथा,—
"पादौ स्कन्धे तथा हस्ते क्षिपेल्लिङ्गं भगे लघु।
कामयेत् कामुको नारीं बन्धो नागपदो मतः ॥"
इति रतिमञ्जरी ॥

नागपाशः, पुं, (नागपाश इव आकृतिरस्यास्तीति। अच्।) स्त्रीणां करणम्। (नागः पाश इव।) वरुणायुधः। इति मेदिनी। शे, ३५ ॥
"साङ्गद्वयावर्त्तनात्तु नागपाश इति स्मृतः।
ब्रह्मग्रन्थिमथो दद्यान्नागपाशमथापि वा ॥"
इत्यागमः ॥
"वेष्टितं नागपाशेन भ्रुकुटीभीषणाननम् ॥"
इति देवीपुराणीयदुर्गाध्यानम् ॥

नागपाशकः, पुं, (नागपाश इव प्रतिकृतिः। "इवे प्रतिकृतौ।" ५। ३। ९६। इति कन्। यद्वा, नागपाश इव कायतीति। कै+कः।) रतिबन्धविशेषः। तस्य लक्षणं यथा,—
"स्वजङ्घाद्वयमध्यस्थां हस्ताभ्यां धारयेत् कुचौ।
रमेन्निःशङ्कितः कामी बन्धोऽयं नागपाशकः ॥"
इति रतिमञ्जरी ॥

नागपुरं, क्ली, (नागनामकं पुरम्। शाकपार्थिवादिवत् समासः।) देशविशेषः। तद्विवरणं यथा,—
"जटाजूटात् पपातोर्द्ध्वं मेरोस्तस्मात्ततोऽगमत्।
देवैः परिवृता गङ्गा हेमकूटञ्च पर्व्वतम् ॥
मन्दरञ्चैव कैलासं हिमवन्तञ्च पर्व्वतम्।
तामायान्तीन्तु रोधाय स्वलीलो नाम दानवः ॥
पार्व्वतं रूपमास्थाय वर्षाणान्तु शतैर्द्विजाः।
ततो भगीरथो राजाराधयामास कौशिकम् ॥
स तुष्टः प्रददौ नागं वाहनं तं भगीरथः।
समारुह्यागमत्तत्र यत्र रुद्धा भगीरथी ॥
तेन नागेन तं दैत्यं संविदार्य्य स सङ्गतः।
शतधा तं समाधाय मूर्द्धन्यैरावतो गजः ॥
महीतलं समापेदे स यावन्नागसाह्वयम् ॥
तस्मात् याघटनाद्विप्रा अभून्नागपुरं वरम् ॥"
इति वह्निपुराणे गङ्गावतरणनामोध्यायः ॥

नागपुष्पः, पुं, (नागस्य हस्तिनो मदगन्धयुक्तं पुष्पं यस्य।) पुन्नागवृक्षः। नागकेशरः। (यथा, महाभारते। १। २०८। ४०।
"पुन्नागैर्नागपुष्पैश्च लकुचैः पनसैस्तथा ॥")
चम्पकः। इति मेदिनी। पे, २५ ॥ (पुन्नागपुष्पे तु क्ली। तत्र गुणा यथा,—
"नागपुष्पं कषायोष्णं रूक्षं लघ्वामपाचनम्।
ज्वरकण्डूतृषास्वेदच्छर्द्दिहृल्लासनाशनम् ॥
दौर्गन्ध्यकुष्ठवीसर्पकफपित्तविषापहम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

नागपुष्पफला, स्त्री, (नागस्य नागकेशरस्येव पुष्पफले यस्याः।) कुष्माण्डी। इति राजनिर्घण्टः ॥

नागपुष्पिका, स्त्री, (नागस्य पुष्पमिव पुष्पं यस्याः। कप्। टापि अत इत्वम्।) स्वर्णयूथी। इति राजनिर्घण्टः ॥

नागपुष्पी, स्त्री, (नागस्य नागकेशरस्य पुष्पमिव पुष्पं यस्याः। ङीष्।) नागदमनी। इति भावप्रकाशः॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"नागपुष्पी श्वेतपुष्पा नागिनी रामदूतिका॥"
अस्या गुणा। यथा,—
"नागिनी रोचनी तिक्ता तीक्ष्णोष्णा कफपित्तनुत् ॥")

नागफलः, पुं, (नागस्य पुन्नागस्येव फलं यस्य।) पटोलः। इति राजनिर्घण्टः ॥

नागबन्धुः, पुं, (नागानां हस्तिनां बन्धुरिव प्रियत्वात्।) अश्वत्थवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ नागानां बान्धवश्च ॥

नागबलः, पुं, (नागानामिव बलं यस्य।) भीमसेनः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य नागबलाप्तिकथा। यथा, महाभारते। १। १२८। ६५—७०।
"एवमुक्तस्तदा नागो वासुकिं प्रत्यभाषत।
यदि नागेन्द्र! तुष्टोऽसि किमस्य धनसञ्चयैः ॥
रसं पिबेत् कुमारोऽयं त्वयि प्रीते महाबलः।
बलं नागसहस्रस्य यस्मिन् कुण्डे प्रतिष्ठितम् ॥
यावत् पिबति बालोऽयं तावदस्मै प्रदीयताम्।
एवमस्त्विति तं नागं वासुकिः प्रत्यभाषत ॥
ततो भीमस्तदा नागैः कृतस्वस्त्ययनः शुचिः।
प्राङ्मुखश्चोपविष्टः स रसं पिबति पाण्डवः ॥
एकोच्छ्वासात्ततः कुण्डं पिबति स्म महाबलः।
एवमष्टौ स कुण्डानि ह्यपिबत् पाण्डुनन्दनः ॥
ततस्तु शयने दिव्ये नागदत्ते महाभुजः।
अशेत भीमसेनस्तु यथासुखमरिन्दमः ॥"
तथा च तत्रैव। १। १२९। १९—२१।
"ततोऽष्टमे तु दिवसे प्रत्यबुध्यत पाण्डवः।
तस्मिंस्तदा रसे जीर्णे सोऽप्रमेयबलो बली ॥
तं दृष्ट्वा प्रतिबुध्यन्तं पाण्डवं ते भुजङ्गमाः।
सान्त्वयामासुरव्यग्रा वचनञ्चेदमब्रुवन् ॥
यत्ते पीतो महाबाहो! रसोऽयं वीर्य्यसंभृतः।
तस्मान्नागायुतबलो रणेऽधृष्यो भविष्यति ॥")
हस्तितुल्यबलवति, त्रि ॥

नागबला, (नागस्येव बलं यस्याः।) बलाप्रभेदः। गोरक् चाउलिया इति गुलशकरी इति ककही इति च भाषा॥ (यथा, गारुड़े १७९ अध्याये।
"जग्ध्वा नागबला चूर्णं श्वासकासादिमुक्भवेत्॥")
तत्पर्य्यायः। गाङ्गेरुकी २ झषा ३ ह्रस्वगवेधुका ४। इत्यमरः। २। ४। ११७॥ गाङ्गेरुष्टी ५ गोरक्षतण्डुला६। इति भरतः॥ भद्रोदनी ७ खरगन्धा ८ चतुःपला ९ महोदया १० महापत्रा ११ महाशाखा १२ महाफला १३ विश्वदेवा १४ अरिष्टा १५ देवदण्डा १६ महागन्धा १७ घण्टा १८। अस्या गुणाः। मधुराम्लत्वम्। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। गुरुत्वम्। कण्डूतिकुष्ठवातव्रणपित्तनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ स्निग्धत्वम्। आयुष्यत्वम्। वृष्यत्वम्। ग्राहित्वम्। क्षतक्षीणक्षयरोगेषु हितत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

नागभृत्, पुं, (नामः क्रूरचारी सन् बिभर्त्ति आत्मानमिति। भृ+क्विप्।) डुण्डुभसर्पः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नागमल्लः, पुं, (नागेषु हस्तिषु मल्लः।) ऐरावतः। इति शब्दरत्नावली ॥

नागमाता, [ऋ] स्त्री, (नागानां हस्तिनां मातेव भूषकत्वात्।) मनःशिला। इति हेमचन्द्रः। ४। १२९ ॥ (नागानां सर्पाणां माता।) मनसादेवी। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते। २। १। ६७।
"नागेश्वरस्यानन्तस्य भगिनी नागपूजिता।
नागेश्वरी नागमाता सुन्दरी नागवाहिनी ॥"
सुरसा। इयं हि सागरोल्लङ्घनसमये हनुमतः परीक्षार्थं दैवैरादिष्टा तस्य विघ्नमाचरितुं गता तेन वञ्चिता च। यथा, रामायणे। ६।१।१३६।
"ततो देवाः सगन्धर्व्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः।
अब्रुवन् सूर्य्यसङ्काशां सुरसां नागमातरम् ॥"
यथा, च अध्यात्मरामायणे। ६। १। ८—२४।

"दृष्टानिलसुतं देवा गच्छन्तं वायुवेगतः ।
परीक्षणार्थं सत्त्वस्य वानरस्येदमब्रुवन् ॥
गच्छत्येष महासत्त्वो वानरो वायुविक्रमः ।
लङ्कां प्रवेष्टुं शक्तो वा न वा जानीमहे बलम् ॥
एवं विचार्य्य नागानां मातरं सुरसाभिधाम् ।
अब्रवीद्देवतावृन्दः कौतूहलसमन्वितः ॥
गच्छ त्वं वानरेन्द्रस्य किञ्चिद्विघ्नं समाचर ।
ज्ञात्वा तस्य बलं बुद्धिं पुनरेहि त्वरान्विता ॥
इत्युक्ता सा ययौ शीघ्रं हनुमद्विघ्नकारणात् ।
आवृत्य मार्गं पुरतः स्थित्वा वानरमब्रवीत् ॥
एहि मे वदनं शीघ्रं प्रविशस्व महामते ! ।
देवैस्त्वं कल्पितो भक्ष्यः क्षुधासम्पीड़िताम्मनः ॥
तामाह हनुमान् मातरहं रामस्य शासनात् ।
गच्छामि जानकीं द्रष्टुं पुनरागम्य सत्वरः ॥
रामाय कुशलं तस्याः कथयित्वा त्वदाननम् ।
निवेक्ष्ये देहि मे मार्गं सुरसायै नमोऽस्तु ते ॥
इत्युक्ता पुनरेवाह सुरसा क्षुधितास्म्यहम् ।
प्रविश्य गच्छ मे वक्त्रं नोचेत् त्वां भक्षयाम्यहम् ॥
इत्युक्तो हनुमानाह मुखं शीघ्रं विदारय ।
प्रविश्य वदनं तेऽद्य गच्छामि त्वरयान्वितः ॥
इत्युक्त्वा योजनायामदेहो भूत्वा पुरः स्थितः ।
दृष्ट्वा हनुमतो रूपं सुरसा पञ्चयोजनम् ।
मुखं चकार हनुमान् द्विगुणं रूपमादधत् ॥
ततश्चकार सुरसा योजनानाञ्च विंशतिम् ।
वक्त्रं चकार हनुमांस्त्रिंशद्योजनसम्मितम् ॥
ततश्चकार सुरसा पञ्चाशद्योजनायतम् ।
वक्त्रं तदा हनूमांस्तु बभूवाङ्गुष्ठसन्निभः ॥
प्रविश्य वदनं तस्याः पुनरेत्य पुरः स्थितः ।
प्रविष्टो निर्गतोऽहं ते वदनं देवि ! ते नमः ॥
एवं वदन्तं दृष्ट्वा सा हनुमन्तमथाब्रवीत् ।
गच्छ साधय रामस्य कार्य्यं बुद्धिमतां वर ! ॥
देवैः सम्प्रेषिताहं ते बलं जिज्ञासुभिः कपे ! ।
दृष्ट्वा सीतां पुनर्गत्वा रामं द्रक्ष्यसि गच्छ भो ॥"
कट्टः । इति महाभारतम् ॥)

नागमारः, पुं, (नागं मारयतीति । मृ + णिच् + अण् ।) केशराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हस्तिमारके सर्पमारके च त्रि ॥

नागयष्टिः, स्त्री, (नागाधिष्ठिता यष्टिः ।) पुष्करिण्यादिस्थितकाष्ठविशेषः । रइकाठ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । नागाञ्चला २ । इति जटाधरः ॥ (यथा, हयशीर्षे ।
"वैणवं वारुणञ्चैव पुन्नागं नागकेशरम् ।
वकुलं चम्पकञ्चैव विल्वञ्चैवाथ खादिरम् ॥
एतेषामेव दारूणां नागयष्टिः प्रकीर्त्तिता ।
सवक्रकोटरं त्यक्त्वा तस्मात् कुर्य्यात् यथेप्सितम् ॥")

नागरं, क्ली, (नगरे भवम् । नगर + अण् ।) शुण्ठी । इत्यमरः । २ । ९ । ३८ ॥ (अस्य गुणा यथा,—
"नागरं दीपनं वृष्यं ग्राहि हृद्यं विबन्धनुत् ।
रुच्यं लघु स्वादुपाकं स्निग्धोष्णं कफवातजित् ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
यथा च गारुड़े । १९६ अध्याये ।
"शुण्ठीतकवचायुक्तं मरीचं नागरं तथा ।
चर्व्वित्वा च इमं सद्यो जिह्वया ज्वलनं लिहेत् ॥")
मुस्ता । इति मेदिनी । रे, १७२ ॥ रतबन्धः । इति विश्वः ॥ (क्वचित् पुं ।) नागरदेशीयाचरश्च ॥

नागरः, पुं, (नागरो विदग्धस्तद्वद्भावोऽस्त्यस्येति । अच् ।) देवरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नागरङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ त्रि, (नगरे भवः । "तत्र भवः ।" ४।३।५३ । इत्यण् ।) विदग्धः । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३२३ ।
"नागर गीतिरिवासौ ग्रामस्थित्यापि भूषिता सुतनुः ।
कस्तूरी न मृगोदरवासवशाद्विस्रतामेति ॥")
नगरोद्भवः । इति मेदिनी । रे, १७२ ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ६ । ६६ ।
"नागरा धृतराष्ट्रस्य सर्व्वे तत्र समाययुः ॥"
नगरहितश्च । यथा, महाभारते । २।५।१२२ ।
"धनुर्व्वेदस्य सूत्रं वै यन्त्रसूत्रञ्च नागरम् ॥")

नागरकः, पुं, (नागर एव । स्वार्थे कन् । यद्वा, नागरेण कायतीति । कै + कः ।) रतिबन्धविशेषः । यथा,—
"ऊरुमूलोपरि स्थित्वा योषिदूरुद्वयं यदि ।
ग्रीवां धृत्वा कराभ्याञ्च बन्धो नागरको मतः ॥"
इति रतिमञ्जरी ॥

नागरक्तं, क्ली, (नागकृतं रक्तम् ।) सिन्दूरम् । इति हेमचन्द्रः ।४।१२७॥ नागस्य शोणितञ्च ॥

नागरघनः, पुं, (नागर एव घनो मुस्ता ।) नागरमुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नागरमुस्ताशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

नागरङ्गः, पुं, (नागस्य नागसम्भूतस्य सिन्दूरस्येव रङ्गो यस्य ।) वृक्षविशेषः । नारङ्गीलेवुर गाछ इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । ४ । ३८ ॥ तत्पर्य्यायः । नारङ्गः २ नार्य्यङ्गः ३ नागरः ४ ऐरावतः ५ नागरुकः ६ चक्राधिवासी ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्फलगुणाः । सुरभित्वम् । विपाके गुरुत्वम् । दुर्ज्जरत्वम् । अत्यम्लत्वम् । ईषन्मधुरत्वम् । वृष्यत्वम् । वातविनाशित्वञ्च । तत्केशरगुणः । रुच्यत्वम् । वातहरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

नागरमुस्ता, स्त्री, (नागर इव मुस्ता ।) मुस्ताप्रभेदः । नागरमुता इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । नागरोत्था २ नागरादिघनसंज्ञका ३ चक्राङ्का ४ नादेयी ५ चूड़ाला ६ पिण्डमुस्ता ७ शिशिरा ८ वृषभाङ्गी ९ कच्छरुहा १० चारुकेसरा ११ उच्चटा १२ पूर्णकोष्ठसंज्ञा १३ कलापिनी १४ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । कषायत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तज्वरातिसारारुचितृष्णादाहश्रमनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागराजः, पुं, (नागानां राजा । "राजाहःसखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) शेषः । अनन्तः । यथा, कविकल्पद्रुमे ।
"पाताले नागराजं भुजगयुवतयो यस्य गायन्ति कीर्त्तिम् ॥"

नागराह्वं, क्ली, (नागरमिति आह्वा आख्या यस्य ।) शुण्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्या शुण्ठीशब्दे ज्ञातव्या ॥)

नागरी, स्त्री, (नगरे भवा । नगर + अण् + ङीप् ।) स्नुही । इति शब्दचन्द्रिका ॥ विदग्धा नारी । यथा, उद्धवदूतः ।
"हन्ताभीरीः स्मरतु स कथं संवृतो नागरीभिः ॥"
नागरपत्नी । नगरभवे, त्रि ॥

नागरुकः, पुं, (नागं रवते साहश्येन प्राप्नोतीति । रु गतौ + बाहुलकात् कप्रत्ययेन साधुः ।) नागरङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥

नागरेणुः, पुं, (नागस्य सीसकस्य रेणुः ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागरेयकः, त्रि, (नगरे भवः नगरस्यायं वा । "कत्र्यादिभ्यो ढकञ् ।" ४ । २ । ९५ । इति ढकञ् ।) नगरसम्बन्धी । नगरस्यायमिति ष्णेयप्रत्ययान्तात् स्वार्थे कः ॥

नागलता, स्त्री, (नागः सर्पस्तद्वत् लता ।) लिङ्गम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नागलोकः, पुं, (नागानां लोकः ।) पातालम् । इत्यमरः ।१।८।१॥ (यथा, हरिवंशे ।८२।८४ ।
"रसातले स ददृशे नागलोकमिमं यथा ॥")

नागवल्लरी, स्त्री, (नाग इव दीर्घा वल्लरी ।) नागवल्ली । इति भावप्रकाशः ॥

नागवल्लिका, स्त्री, (नागवल्लि + स्वार्थे कन् ।) नागवल्ली । इति रत्नमाला ॥

नागवल्ली, स्त्री, (नाग इव दीर्घा वल्ली लता ।) ताम्बूली । इत्यमरः । २ । ४ । १२० ॥ अस्याः पर्य्यायास्ताम्बूलवल्लीशब्दे गुणाश्च ताम्बूलशब्दे द्रष्टव्याः । सा च श्रीवाटाम्लवाटादिनानाग्रामस्थस्थानभेदादेव भिन्ना ।
"एकाप्येषा देशजन्तत्त्वविशेषा-
न्नानाकारं याति काये गुणे च ॥
श्रीवाटी मधुरा तीक्ष्णा वातपित्तकफापहा ।
रसाढ्या च रसा रुच्या विपाके शिशिरा स्मृता ॥
स्यादम्लवाटी कटुकाम्लतिक्ता
तीक्ष्णा तथोष्णा मुखपाककर्त्री ।
विदाहपित्तास्रविकोपनी च
विष्टम्भदा वातनिवर्हणी च ॥
सप्तमी मधुरा तीक्ष्णा कटुरुष्णा च पाचनी ।
गुल्मोदराध्मानहरा रुचिसन्दीपनी परा ॥"
अन्यच्च ।
"गुहागरे सप्तशिरा प्रसिद्धा
तत्पर्णचूर्णातिरसातिरुच्या ।
सुगन्धितीक्ष्णा मधुरातिहृद्या
सन्दीपनी पुंस्त्वकरा च बल्या ॥
विरेचनी वक्त्रसुगन्धिकारिणी ।
नाम्ना याम्लसरा सुतीक्ष्णमधुरा रुच्या हिमा दाहनुत्
पित्तोद्रेकहरा सुदीपनकरी बल्या मुखामोदिनी ।

स्त्रीसौभाग्यविवर्द्धिनी मदकरी ज्ञेया सदा वल्लभा
गुल्माध्मानविबन्धजिच्च कथिता सा मालवे तु स्थिता ॥
अन्या पुष्कलिका नाम कषायोष्णा कटुस्तथा ।
मलापकर्षा कण्ठस्य पित्तहृद्वातनाशिनी ॥
देवणीयां कटुस्तीक्ष्णा हृद्या दीर्घदला च सा ।
कफवातहरा रुच्या कटुदीपनपाचनी ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

नागवारिकः, पुं, (नागानां हस्तिनां वारो वारणम् । स कार्य्यत्वेनास्त्यस्येति । नागवार + ठन् ।) राजकुञ्जरः । हस्तिपः । गणस्यराजः । (नागानां सर्पाणां वारो वारणमस्त्यस्येति ।) गरुडः । मयूरः । इति मेदिनी । के, २३० ॥

नागवीटः, पुं, (नाग इव विशेषेण एटति इतस्ततो भ्रमतीति । वि + इट गतौ + "इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) टाङ्करः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ व्याकरा इति ख्यातः ॥

नागवीथी, स्त्री, (नागस्येव वीथी पन्थाः ।) अश्विन्यादिनक्षत्रत्रयघटितग्रहस्थानत्रयान्तर्गतोत्तरस्थानस्थपथविशेषः । यथा,—
"सर्व्वग्रहाणां त्रीण्येव स्थानानि द्विजसत्तमाः ।
स्थानं जारद्गवं मध्यं तथैरावतमुत्तरम् ।
वैश्वानरं दक्षिणतो निर्द्दिष्टमिह तत्त्वतः ॥
तदेव मध्यमोत्तरदक्षिणमार्गत्रयं प्रत्येकं वीथीत्रयेण त्रिधा भिद्यते । तथाहि त्रिभिस्त्रिभिरश्विन्यादिनक्षत्रैर्नागवीथी गजवीथी ऐरावती चेत्युत्तरमार्गे वीथीत्रयम् । तथाचोक्तम् ।
अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथीति शब्दिता ॥"
इति विष्णुपुराणे । २ । ८ । ७६ श्लोकटीकायां श्रीधरस्वामी ॥ कश्यपपत्नीविशेषः । यथा,—
"नागवीथी च यामिन्याम् ।" इति ब्रह्मपुराणे द्वितीयोऽध्यायः ॥ (धर्म्मस्य यामिपत्नीगर्भजाता कन्या । यथा, मत्स्यपुराणे । ५ । १८ ।
"लम्बायां घोषनामानो नागवीथी तु यामिजा ॥")

नागशुण्डी, स्त्री, (नागस्य शुण्डवत् आकृतिरस्यास्येति । अच् । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) डङ्गरीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागसम्भवं, क्ली, (नागात् सीसकात् सम्भवो यस्य ।) सिन्दूरम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥

नागसुगन्धा, स्त्री, (नागस्येव सु शोभनो गन्धो यस्याः ।) भुजङ्गाक्षी । सर्पसुगन्धा । इति भरतधृतस्वामी ॥ (रास्नाभेदः । तत्पर्य्यायो यथा,—
"नाकुली सरसा नागसुगन्धा गन्धनाकुली ।
नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाङ्गी विषनाशिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

नागस्तोककं, क्ली, (नागस्य नागविषस्य स्तोकः स्वल्पता यत्र । कप् । स्थावरविषत्वादेवास्य तथात्वम् ।) वत्सनाभः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागस्फोता, स्त्री, (नाग इव स्फोता ।) दन्ती । नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागहनुः, पुं, (नागस्य हस्तिनो हनुरिव ।) नखनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागहन्त्री, स्त्री, (नागान् हन्तीति । हन + तृच् + ङीप् ।) वन्ध्याकर्कोटकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागाख्यः, पुं, (नाग एव आख्या यस्य ।) नागकेशरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नागाङ्गला, स्त्री, नागयष्टिः । इति जटाधरः ॥

नागाञ्जना, स्त्री, हस्तिनी । (नागस्येव अञ्जनं व्यक्तवर्णत्वं यस्याः ।) नागयष्टिः । इति मेदिनी । ने, १८८ ॥

नागाधिपः, पुं, (नागानां अधिपः ।) अनन्तः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७३ ॥

नागान्तकः, पुं, (नागानां अन्तको विनाशकः ।) गरुडः । इत्यमरः । १ । १ । ३१ ॥

नागारातिः, पुं, (नागानां अरातिः शत्रुः ।) वन्ध्याकर्कोटकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागालाबुः, स्त्री, (नाग इव अलाबुः ।) कुम्भतुम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागाशनः, पुं, (अश्नातीति । अश + ल्युः । नागानां अशनो भक्षकः ।) गरुडः । इति हारावली । १० ॥

नागाह्वं, क्ली, (नागस्य आह्वा नाम आह्वा यस्य ।) हस्तिनापुरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नागाह्वा, स्त्री, (नागं नागकेशरं आह्वयते स्पर्द्धते इति । आ + ह्वे + अच् । टाप् ।) लक्ष्मणाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागी, स्त्री, (नागस्य स्थूला पत्नी । नाग + जानपदेति स्थौल्यार्थे ङीष् ।) नागपत्नी । इति मुग्धबोधम् ॥ (अस्याः दधिगुणा यथा,—
"लघु पाके बलासघ्नं वीर्य्योष्णं पक्तिनाशनम् ।
कषायानुरसं नाग्या दधि वर्चो विवर्द्धनम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)

नागोदं, क्ली, (नागवदुदरं यस्मात् । पृषोदरादित्वात् रलोपः ।) उदरत्राणम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३२ ॥

नागोदरं, क्ली, (नागवत् बृहदुदरं यस्मात् ।) उरस्त्राणम् । इति हारावली । १६८ ॥ (गर्भिण्या गर्भोपद्रवविशेषः । यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने । १० अध्याये ।
"शुक्रशोणितं वायुनाभिप्रपन्नमवक्रान्तजीवमाध्मापयत्युदरं तत् कदाचित् यदृच्छया उपशान्तं नैगमेषापहृतमिति भाषन्ते । तमेव कदाचित् प्रलीयमानं नागोदरमित्याहुः । तत्रापि लीनवत् प्रतीकारः ॥")

नाचिकेतः, पुं, नचिकेताः । अग्निः । यथा,—
"स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो
प्रब्रूहि तं श्रद्दधानाय मह्यम् ।
स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त
एतद्द्वितीयेन वृणे वरेण ॥
प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध
स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन् ।
अनन्तलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठां
विद्धि त्वमेनं निहितं गुहायाम् ॥
लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै
या इष्टका यावतीर्व्वा यथा वा ।
स चापि तत्प्रत्यवदद्यथोक्तमथास्य मृत्युः पुनराह तुष्टः ।
तमब्रवीत् प्रीयमाणो महात्मा
वरं तवेहाद्य ददामि भूयः ।
तवैव नाम्ना भवितायमग्निः
सृङ्कां चेमामनेकरूपां गृहाण ॥
त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सन्धिं
त्रिकर्म्मकृत्तरति जन्ममृत्यू ।
ब्रह्मयज्ञं देवमीड्यं विदित्वा
निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥
त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा
य एवं विद्वांश्चिनुते नाचिकेतम् ।
स मृत्युपाशान् पुरतः प्रणोद्य
शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥"
इति कठोपनिषदि प्रथमा वल्ली । १३-१८ ॥
(ऋषिविशेषः । अस्य विवरणं यथा, महाभारते । १३ । ७१ । २—२१ ।
"अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
ऋषिरुद्दालकेर्व्वाक्यं नाचिकेतस्य चोभयोः ॥
ऋषिरुद्दालकिर्दीक्षामुपगम्य ततः सुतम् ।
त्वं मामुपचरस्वेति नाचिकेतमभाषत ॥
समाप्ते नियमे तस्मिन् महर्षिः पुत्त्रमब्रवीत् ।
उपस्पर्शनशक्तस्य स्वाध्यायाभिरतस्य च ॥
इध्मा दर्भाः सुमनसः कलसश्चातिभोजनम् ।
विस्मृतं मे तदादाय नदीतीरादिहाव्रज ॥
गत्वानवाप्य तत् सर्व्वं नदीवेगसमाप्लुतम् ।
न पश्यामि तदित्येवं पितरं सोऽब्रवीन्मुनिः ॥
क्षुत्पिपासाश्रमाविष्ट ऋषिरुद्दालकिस्तदा ।
यमं पश्येति तं पुत्त्रमशपत् स महातपाः ॥
तथा स पित्राभिहितो वाग्वज्रेण कृताञ्जलिः ।
प्रसीदेति ब्रुवन्नेव गतसत्त्वोऽपतद्भुवि ॥
नाचिकेतं पिता दृष्ट्वा पतितं दुःखमूर्च्छितः ।
किं मया कृतमित्युक्त्वा निपपात महीतले ॥
तस्य दुःखपरीतस्य स्वं पुत्त्रमनुशोचतः ।
व्यतीतं तदहःशेषं सा चोग्रा तत्र शर्व्वरी ॥
पित्र्येनाश्रुप्रपातेन नाचिकेतः कुरूद्वह ।
प्रास्पन्दच्छयने कौश्ये वृष्ट्या शस्यमिवाप्लुतम् ॥
स पर्य्यपृच्छत्तं पुत्त्रं क्षीणं पर्य्यागतं पुनः ।
दिव्यैर्गन्धैः समादिग्धं क्षीणस्वप्नमिवोत्थितम् ॥
अपि पुत्त्र जिता लोकाः शुभास्ते स्वेन कर्म्मणा ।
दिष्ट्या चासि पुनः प्राप्तो नहि ते मानुषं वपुः ॥
प्रत्यक्षदर्शी सर्व्वस्य पित्रा पृष्टो महात्मना ।
स तां वार्त्तां पितुर्मध्ये महर्षीणां न्यवेदयत् ॥
कुर्व्वन् भवच्छासनमाशु यातो
ह्यहं विशालां रुचिरप्रभावाम् ।
वैवस्वतीं प्राप्य सभामपश्यं
सहस्रशो योजनहैमभासम् ॥
दृष्ट्वैव मामभिमुखमापतन्तं
देहीति स ह्यासनमादिदेश ।

वैवस्वतोऽर्घ्यादिभिरर्हणैश्च
भवत्कृते पूजयामास मां सः ॥
ततस्त्वहं तं शनकैरवोचं
वृतः सदस्यैरभिपूज्यमानः ।
प्राप्तोऽस्मि ते विषयं धर्म्मराज !
लोकानर्हैर्यानहं तान् विधत्स्व ॥
यमोऽब्रवीन्मां न मतोऽसि सौम्य
यमं पश्येत्याह स त्वान्तपस्वी ।
पिता प्रदीप्ताग्निसमानतेजा
न तच्छक्यमनृतं विप्रकर्त्तुम् ॥
दृष्टस्तेऽहं प्रतिगच्छस्व तात
शोचत्यसौ तव देहस्य कर्त्ता ।
ददानि किञ्चापि मनःप्रणीतं
प्रियातिथेस्तव कामान् वृणीष्व ॥
तेनैवमुक्तस्तमहं प्रत्यवोचं
प्राप्तोऽस्मि ते विषयं दुर्निवर्त्त्यम् ।
इच्छाम्यहं पुण्यकृतां समृद्धान्
लोकान् द्रष्टुं यदि तेऽहं वरार्हः ॥
यानं समारोप्य तु मां स देवो
वाहैर्युक्तं सुप्रभं भानुमत्तत् ।
सन्दर्शयामास तदात्मलोकान्
सर्व्वांस्तथा पुण्यकृतां द्विजेन्द्र ! ॥")

नाचिकेतुः, पुं, अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नाटः, पुं, (नट+भावे घञ् ।) नृत्यम् । देशविशेषः । कर्णाटक इति ख्यातः । इति शब्दरत्नावली ॥ (तद्देशवासिनि, त्रि । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ३०२ ।
"चाहत्य चोलकर्णाटनाटादींश्च नरेश्वरान् ॥")

नाटकं, क्ली, (नाटयतीति । नट+णिच्+ण्वुल् ।) गद्यपद्यप्राकृतभाषादिमयग्रन्थविशेषः । तत्पर्य्यायः । महारूपकम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् ।
विलासर्द्ध्यादिगुणवत् युक्तं नानाविभूतिभिः ॥
सुखदुःखसमुद्भूतिनानारससमन्वितम् ।
पञ्चादिका दशपरास्तत्राङ्काः परिकीर्त्तिताः ॥
प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धीरोदात्तः प्रतापवान् ।
दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान्नायको मतः ॥
एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा ।
अङ्गमन्ये रसाः सर्व्वे कार्य्यं निर्व्वहणेऽद्भुतम् ॥
चत्वारः पञ्च वा मुख्याः कार्य्यव्यापृतपूरुषाः ।
गोपुच्छाग्रसमाग्रन्तु बन्धनं तस्य कीर्त्तितम् ॥"
इति साहित्यदर्पणे । ६ । २७७ ॥
अपि च ।
"नाटकं स्यात् प्रकरणं व्यायोगोऽङ्कस्तथा डिमः ।
ईहामृगः प्रहसनं भाणः समवकारकः ॥
वीथीति भरतः प्राह नाट्येषु दशरूपकम् ।
नाटिका प्रेङ्खणञ्चैव त्रोटकं शाकटं तथा ॥
गोष्ठीसंलापशिल्पानि भाणीहल्लीशरासकौ ।
उल्लापकं श्रीगदितं प्रस्थानं नाट्यरासकम् ॥
दुर्म्मल्लिका लासिका च काव्यश्चेत्युपरूपकम् ।
स्यात् सप्तदश संख्यन्तु लक्षणन्तत्र कथ्यते ॥
प्रख्यातोत्तमनायकं रसमयं राजर्षिवंशोद्भवं
साङ्कं भङ्गजयान्वितं लयमयं तत्तत्पुराणाश्रयम् ।
भावाविभवसुन्दरं प्रविलसन्नानाविलासं बलद्-
वृत्तिव्याप्तमशेषसन्धिसहितं सप्ताङ्गवन्नाटकम् ॥"
अन्ये तु ।
"देवतानां मनुष्याणां राज्ञां लोके महात्मनाम् ।
पूर्व्ववृत्तानुचरितं प्रख्यातोदात्तनायकम् ॥
प्रवेशकविष्कम्भादिभिः सन्धिभिरन्वितम् ।
इतिहासकथोद्भूतं सुखदुःखोदयैर्युतम् ॥
षट्पञ्चदशसप्ताष्टनवाङ्कैरनुभूषितम् ।
नानाविलासलीलाभिः सर्व्वसिद्धिभिरन्वितम् ॥
नानाभावरसैराढ्यं नाटकं सूरयो विदुः ।
किञ्चिदङ्गविहीनन्तु न त्याज्यं नाटकं क्वचित् ॥
आरम्भश्च प्रयत्नश्च प्राप्तिः सम्भव एव च ।
नियता च फलप्राप्तिः फलयोगस्तथापरः ॥
इत्यवस्थापञ्चकं स्यात् नाटके कार्य्यवस्तुनः ।
संस्कृतं प्राकृतं भूतभाषापभ्रंशिका गिरः ।
नाटके नियताः शस्ता एवा भाषा रसावहा ॥
भाषाविभाषाभेदेन प्राकृतन्तु चतुर्द्दश ॥
मागध्यावन्तिका प्राच्या शौरसेन्यर्द्धमागधी ।
वाह्लीका दाक्षिणात्याश्च भाषाः सप्त च प्राकृते ॥
शकाराभीरचाण्डालशवरद्रविडोड्रजाः ।
वनौकसोविजातीनां विभाषाः सप्त कीर्त्तिताः ॥
कैकेयी शौरसेनी च काश्मी पाञ्चालमागधी ।
द्राविड़ी पाण्ड्यदेशी च भूतभाषा प्रकीर्त्तिताः ॥
वैदर्भी मागधी नाटी काम्बोजी चोपनागरी ।
पाञ्चाली षडपभ्रंशभाषा स्युर्द्देशभेदतः ॥
देवतादर्शनान्तश्च कर्त्तव्यं नाटकं बुधैः ।
राजर्षिदर्शनान्तं या तेऽपि देवैः समा मताः ॥
उदाहरणम् । मुरारिकवेरनर्घराघवं भवभूतेरुत्तररामचरितं कालिदासस्याभिज्ञानशकुन्तलश्चेत्यादि । इति नाटकलक्षणम् ।" इति सङ्गीतदामोदरः ॥

नाटकः, पुं, (नट्यते नृत्यते देवयोनिभिरत्र । नट+घञ् । ततः स्वार्थे कन् । यद्वा, नाटयतीति नट+णिच्+ण्वुल् ।) कामाख्यास्थपर्व्वतभेदः । यथा,—
"ऐशान्यां नाटके शैले शङ्करस्य महाश्रमम् ।
नित्यं वसति तत्रेशस्तदधीना तु पार्व्वती ॥"
इति कालिकापुराणम् ॥
(नाटकशाला । यथा, रामायणे । १ । ५ । १२ ।
"वधूनाटकसङ्घैश्च संयुक्तां सर्व्वतः पुरीम् ॥"
नटतीति । नट+ण्वुल् ।) नर्त्तके, त्रि । इति व्याकरणम् ॥

नाटाम्रः, पुं, तरम्बुजः । तत्पर्य्यायः । चेलालः २ चित्रफलः ३ सुखाशः ४ राजतेमिषः ५ लतापनसः ६ सेंदुः ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नाटारः, पुं, (नट्या नटस्य वा अपत्यम् । "आरगुदीचाम् ।" ४ । १ । १३० । इति आरक् ।) नट्या अपत्यम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

नाटिका, स्त्री, (नाटक+टापि अत इत्वम् ।) नाटकविशेषः । यथा,—
"कैशिकीवृत्तिसंयुक्ता नारीपरिजनोज्ज्वला ।
चतुर्थसन्धिहीना च नाटिका नृपनायिका ॥
इयं शृङ्गारबहुला ततः स्यात् कैशिकीमयी ।
स्त्रीयं कैशिकीवृत्तिर्न स्यादन्यरसाश्रया ॥
न कुञ्जरकराघातमात्रं शक्नोति कन्दली ।
लास्यं विटः पीठमर्द्दः सचयो वादसञ्चयः ॥
अन्तःपुरचरो राज्ञ ईषद्विद्यो विदूषकः ।
अत्र भार्य्याजितो राजा निभृतः काममाचरेत् ॥
अन्तःपुरगतां कन्यां देवीगुप्तां यियासति ।
मन्त्रिणि न्यस्तराज्यस्तु सुखसंस्थापितः प्रभुः ॥
युवा भूमिपतिः प्रायो निभृतः काममाचरेत् ॥
कन्यामिह परिणयविषयां देवीगुप्तां महिषीं ज्ञानविरहेण ॥ एके तु ।
चतुर्भिरङ्कैरुत्पाद्यन्तिस्त्रभिर्नृपनायकम् ।
यत् कैशिकीरसप्रायं नाटकं सैव नाटिका ॥
पूर्व्वक्रमान्नाटकक्रमाद्रत्नावली नाटिका ।
एवमन्यश्चेद्बोद्धव्यः ।" इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(अस्या लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । ६।५३६ ।
"नाटिका क्लृप्तवृत्ता स्यात् स्त्रीप्राया चतुरङ्किका ।
प्रख्यातो धीरललितस्तत्र स्यान्नायको नृपः ॥
स्यादन्तःपुरसम्बन्धा सङ्गीतव्यापृताथवा ।
नवानुरागा कन्यात्र नायिका नृपवंशजा ॥
सम्प्रवर्त्तेत नेतास्यां देव्यास्त्रासेन शङ्कितः ।
देवी पुनर्भवेज्ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा ॥
पदे पदे मानवती तद्वशः सङ्गमो द्वयोः ।
वृत्तिः स्यात् कौशिकी स्वल्पविमर्षाः सन्धयः पुनः ॥")

नाटेयः, पुं, (नट्या अपत्यम् । नटी+ढक् ।) नटीसुतः ! इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

नाटेरः, पुं, (नट्या अपत्यमिति । नटी+ढ्रक् ।) नटीसुतः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २१२ ॥

नाट्यं, क्ली, (नटानां कार्य्यम् । नट+"छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटात् ञ्यः ।" ४ । ३ । १२९ । इति ञ्यः ।) नृत्यगीतवाद्यम् । तत्पर्य्यायः । तौर्य्यत्रिकम् २ । इत्यमरः । १ । ७ । १० ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ७ । ३० ।
"नाट्यं तनोषि सगुणा विविधप्रकारं
नो वेत्ति कोऽपि तव कृत्यविधानयोगम् ॥")
नटानां समूहः । इति व्याकरणम् ॥ नाट्यारम्भनक्षत्राणि यथा । अनुराधा १७ धनिष्ठा २३ पुष्यः ८ हस्ता १३ चित्रा १४ स्वाती १५ ज्येष्ठा १८ शतभिषा २४ रेवती २७ ॥ इति ज्योतिषम् ॥ * ॥ नाट्यफलं यथा,—
"देवर्षिक्षितिपालपूर्व्वचरितान्यालोक्य धर्म्मादयस्तत्स्तावाश्रितभूमिकाभिनयने स्यादर्थसिद्धिः परा ।
संगीतायुतचित्तवृत्तिभरणा वश्या भवन्त्यङ्गनाज्ञानं शङ्करसेवयेति कथितं नाट्यं चतुर्व्वर्गदम् ॥
यो यस्य दयितो भावः स तं नाट्ये निरीक्षते ।
अतः सर्व्वमनोहारि नाट्यं कस्य न रञ्जकम् ॥"

नाट्योत्पत्तिर्यथा,—
"इहानुश्रूयते ब्रह्मा शक्रेणाभ्यर्थितः पुरा ।
चकाराकृष्य वेदेभ्यो नाट्यवेदन्तु पञ्चमम् ॥
उपवेदोऽथ वेदाश्च चत्वारः कथिताः स्मृतौ ।
तत्रोपवेदो गान्धर्व्वः शिवेनोक्तः स्वयम्भुवे ॥
तेनापि भरतायोक्तस्तेन मर्त्त्ये प्रचारितः ।
शिवाजयोनिभरतास्तस्मादस्य प्रयोजकाः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

नाट्यधर्म्मिका, स्त्री, (नाट्यधर्म्मोऽस्त्यस्याः क्रियाया इति ठन् ।) दर्शनार्थशास्त्रोक्तनाट्यम् । यथा, हेमचन्द्रः ।
"गीतवाद्यनृत्यत्रयं नाट्यं तौर्य्यत्रिकञ्च तत् ।
संगीतं प्रेक्षणार्थेऽस्मिन् शास्त्रोक्ते नाट्यधर्म्मिका ॥"

नाट्यप्रियः, पुं, (नाट्यं प्रियं यस्य ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११२ ॥

नाट्यशाला, स्त्री, (नाट्यस्य नृत्यगीतादेः शाला गृहम् ।) प्रासादद्वारसमीपगृहम् । नाटमन्दिर इति भाषा । यथा,—
"नाट्यशाला च कर्त्तव्या द्वारदेशसमाश्रया ॥"
इति गरुड़पुराणम् ॥

नाट्यालङ्कारः, पुं, (नाट्यस्य अलङ्कारः ।) नाट्यभूषणहेतुः । स तु अष्टषष्टिप्रकारः । यथा,—
"सिद्धिर्म्मनोरथोऽशीर्ष्णो निरुक्तिश्च विशेषणम् ।
गुणाभिपात उद्दिष्टविचारप्राप्तिनीतयः ॥
अभिप्रायः परीहारो गर्हणानुनयौ तथा ।
अर्थापत्तिः प्रसिद्धिश्च दाक्षिण्यं प्रियभाषणम् ॥
अभिमानाख्यानगर्व्वा हर्षक्षोभोद्यमाश्रयाः ।
पश्चात्तापः स्पृहाक्रन्दौ कपटञ्च प्रवर्त्तनम् ॥
उत्तेजनञ्च दृष्टान्तः शोभोदाहरणे अपि ।
संशयोऽचरसंघातो विमलोक्तिः पदोच्चयः ॥
परीवादोऽनुक्तसिद्धिरक्षमाध्यवसायकौ ।
प्रोत्साहनं तुल्यतर्क उपपत्त्यनुतर्कणे ॥
निवेदनञ्च साहाय्यं याच्ञा पृच्छा विशेषणम् ।
अभिज्ञानञ्च स्वारूप्यं गुणकीर्त्तनसत्तयः ॥
विपर्य्ययश्चातिशयो भूषाहेतुनिदर्शनम् ।
मानालेशश्च संक्षेपसमीहाशीर्विसर्पकाः ॥
उल्लेख उपदिष्टौ चेत्यष्टषष्टिमिता अमी ।
अलङ्कारा मता नित्यं नाटकादिषु सूरिभिः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(साहित्यदर्पणमते त्रयस्त्रिंशत् नाट्यालङ्काराः । यथा, तत्रैव । ६ । २००—२३२ ।
"आशीराक्रन्दकपटाक्षमागर्व्वोद्यमाश्रयाः ।
उत्प्रासनं स्पृहाक्षोभपश्चात्तापोपपत्तयः ॥
आशंसाध्यवसायौ च विसर्पोल्लेखसञ्ज्ञितौ ।
उत्तेजनं परीवादो नीतिरर्थविशेषणम् ॥
प्रोत्साहनञ्च साहाय्यमभिमानोऽनुवर्त्तनम् ।
उत्कीर्त्तनं तथा याच्ञा परीहारो निवेदनम् ॥
प्रवर्त्तनाख्यानयुक्तिप्रहर्षाश्चोपदेशनम् ।
इति नाट्यालङ्कृतयो नाट्यभूषणहेतवः ॥
आशीरिष्टजनाशंसाक्रन्दः प्रलपितं शुचा ।
कपटं मायया यत्र रूपमन्यद्विभाव्यते ॥
अक्षमा सा परिभवः स्वल्पोऽपि नाभिसह्यते ।
गर्व्वोऽवलेपजं वाक्यं कार्य्यस्यारम्भ उद्यमः ॥
ग्रहणं गुणवत्कार्य्यहेतोराश्रय उच्यते ।
उत्प्रासनन्तूपहासो योऽसाधौ साधुमानिनि ॥
आकाङ्क्षा रमणीयत्वाद्वस्तुनो या स्पृहा तु सा ।
अधिक्षेपवचःकारी क्षोभः प्रोक्तः स एव तु ॥
मोहावधीरितार्थस्य पश्चात्तापः स एव तु ।
उपपत्तिर्मता हेतोरुपन्यासोऽर्थसिद्धये ॥
आशंसनं स्यादाशंसा प्रतिज्ञाध्यवसायकः ।
विसर्पो यत्समारब्धं कर्म्मानिष्टफलप्रदम् ॥
कार्य्यग्रहणमुल्लेख उत्तेजनमितीष्यते ।
स्वकार्य्यसिद्धयेऽन्यस्य प्रेरणाय कठोरवाक् ॥
भर्त्सना तु परीवादो नीतिः शास्त्रेण वर्त्तनम् ॥
उक्तस्यार्थस्य यत्तु स्यादुत्कीर्त्तनमनेकधा ।
उपालम्भस्वरूपेण तत् स्यादर्थविशेषणम् ॥
प्रोत्साहनं स्यादुत्साहगिरा कस्यापि योजनम् ।
साहाय्यं सङ्कटे यत् स्यात् सानुकूल्यं परस्य च ॥
अभिमानः स एव स्यात् प्रश्रयादनुवर्त्तनम् ।
अनुवृत्तिर्भूतकार्य्याख्यानमुत्कीर्त्तनं मतम् ॥
याच्ञा तु क्वापि याच्ञायाः स्वयं दूतमुखेन वा ।
परीहार इति प्रोक्तः कृतानुचितमार्ज्जनम् ॥
अवधीरितकर्त्तव्यकथनन्तु निवेदनम् ।
प्रवर्त्तनन्तु कार्य्यस्य यत् स्यात् साधुप्रवर्त्तनम् ॥
आख्यानं पूर्व्ववृत्तोक्तिः युक्तिरर्थावधारणम् ।
प्रहर्षः प्रमदाधिक्यं शिक्षा स्यादुपदेशनम् ॥"
एतेषामुदाहरणन्तु तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥)

नाट्योक्तिः, स्त्री, (नाट्ये नृत्यगीतादौ या उक्तिः ।) नाटकविषयकवचः । नटानां कर्म्म नाट्यं तत्रोक्तिः नाट्योक्तिः । इति भरतः ॥ तद्यथा । आर्य्येति ब्राह्मणम् । क्षत्रियं महाराजेति । सखीं हलेति । नीचं हण्डे इति । चेटीं हञ्जे इति । स्वामिनमार्य्यपुत्त्रेति । राजश्यालं राष्ट्रियेति । समानं हंहो इति । राजानं देवेति । सार्व्वभौमं भट्टेति । भगिनीपतिमावुत्तेति सम्बोधयेत् । इति सङ्गीतदामोदरः ॥ गणिकायां अज्जुका । विद्वति भावः । जनके आवुकः । कुमारे युवराजभर्त्तृदारकौ ॥ राज्ञि देवभट्टारकौ । राजसुतायां भर्त्तृदारिका । कृताभिषेकायां राज्ञ्यां देवी । इतरासु राज्ञीषु भट्टिनी । अवध्योक्तौ अब्रह्मण्यम् । मातरि अम्बा । बालायां वासूः । आर्य्ये मारिषः । ज्येष्ठाभगिन्यां अत्तिका । निष्ठायां निर्व्वहणम् । इत्यमरः । १।७।१२—१५ ॥ (यथाच साहित्यदर्पणे । ६ । १५४—१६० ।
"अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतम् ।
सर्व्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात्तद्भवेदपवारितम् ॥
रहस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते ।
त्रिपताककरेणान्यानपवार्य्यान्तरा कथाम् ॥
अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ।
किं ब्रवीषीति यत् नाट्ये विना पात्रं प्रयुज्यते ॥
श्रुत्वेवानुक्तमप्यर्थं तत् स्यादाकाशभाषितम् ॥
दत्तां सिद्धाञ्च सेनाञ्च वेश्यानां नाम दर्शयेत् ।
दत्तप्रायाणि वणिजां चेटचेट्योस्तथा पुनः ॥
वसन्तादिषु वर्णस्य वस्तुनो नाम यद्भवेत् ॥
नाम कार्य्यं नाटकस्य गर्भितार्थप्रकाशकम् ।
नायिकानायकाख्यानां संज्ञाप्रकरणादिषु ॥
नाटिकासट्टकादीनां नायिकाभिर्विशेषणम् ।
प्रायेण ण्यन्तकः साधिर्गमैः स्थाने प्रयुज्यते ॥
राजा स्वामीति देवेति भृत्यैर्भट्टेति चाधमैः ।
राजर्षिभिर्वयस्येति तथा विदूषकेण च ॥
राजन्नित्यृषिभिर्वाच्यः सोऽपत्यप्रत्ययेन च ।
स्वेच्छया नामभिर्विप्रैर्विप्र आर्य्येति चेतरैः ॥
वयस्येत्यथवा नाम्ना वाच्यो राज्ञा विदूषकः ।
वाच्यौ नटीसूत्रधारावार्य्यनाम्ना परस्परम् ॥
सूत्रधारं वदेद्भाव इति वै पारिपार्श्विकः ।
सूत्रधारो मारिषेति हण्डे इत्यधमैः समाः ॥
वयस्येत्युत्तमैर्हंहो मध्यैरार्य्येति चाग्रजः ।
भगवन्निति वक्तव्याः सर्व्वैर्देवर्षिलिङ्गिनः ॥
वदेद्राज्ञीञ्च चेटीञ्च भवतीति विदूषकः ।
आयुष्मन्निति रथिनं सूतो वृद्ध तातेति चेतरैः ॥
वत्स पुत्त्रक तातेति नाम्ना गोत्रेण वा सुतः ।
शिष्योऽनुजश्च वक्तव्योऽमात्य आर्य्येति चाधमैः ॥
विप्रैरयममात्येति सचिवेति च भण्यते ।
साधो इति तपस्वी च प्रशान्तश्चोच्यते बुधैः ॥
अगृहीताभिधः पूज्यः शिष्याद्यैर्विनिगद्यते ।
उपाध्यायेति चाचार्य्यो महाराजेति भूपतिः ॥
स्वामीति युवराजस्तु कुमारो भर्त्तृदारकः ।
सौम्य भद्रमुखेत्येवमधमैस्तु कुमारकः ॥
वाच्या प्रकृतिभी राज्ञः कुमारी भर्त्तृदारिका ॥
पतिर्य्यथा तथा वाच्या ज्येष्ठमध्याधमैः स्त्रियः ।
हलेति सदृशी प्रेष्या हञ्जे वेश्याऽज्जुका तथा ॥
कुट्टिन्यम्बेत्यनुगतैः पूज्या च जरतीजनैः ।
आमन्त्रणैश्च पाषण्डा वाच्याः स्वसमयागतैः ॥
शकादयश्च सम्भाष्या भद्रदत्तादिनामभिः ।
यस्य यत् कर्म्म शिल्पं वा विद्या वा जातिरेव वा ॥
तेनैव नाम्ना वाच्योऽसौ ज्ञेयाश्चान्ये यथोचितम् ॥")

नाड़िः, स्त्री, (नाड़यतीति । नड़ भ्रंशे + णिच् + इन् ।) नाड़ी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

नाड़िकं, क्ली, (नाड़िरिव प्रतिकृतिः । नाड़ि + "इवे प्रतिकृतौ ।" ५ । ३ । ९६ । इति कन् ।) कालशाकम् । इति भावप्रकाशः ॥

नाड़िका, स्त्री, (नाड़ी एव । स्वार्थे कन् ।) षट्क्षणः । घड़ि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । साधारिका २ घटिका ३ । इति हेमचन्द्रः । २।५१ ॥ घटिकाज्ञानोपायो यथा,—
"निमेषो मानुषो योऽयं मात्रामात्रप्रमाणकः ।
तैः पञ्चदशभिः काष्ठा त्रिंशत् काष्ठास्तथा कला ॥
नाड़िका तु प्रमाणेन कला दश च पञ्च च ।
उन्मानेनाम्भसः सा तु पलान्यर्द्धत्रयोदश ॥
हेममाषैः कृतच्छिद्रा चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः ।
मागधेन प्रमाणेन जलप्रस्थस्तु संस्कृतः ॥"
इति विष्णुपुराणम् ॥

"नैमित्तिकलयं प्रपञ्चयिष्यन्निमेषादिक्रमेण प्रथमां-शोक्तमेव कल्पप्रमाणमनुस्मारयति निमेष इति सप्तभिः। मात्रैव मात्रं प्रमाणं यस्य। एक-मात्रलघ्वक्षरोच्चारणकालसंमितो हि निमेषः। निमेषकालतुल्या हि मात्रा लघ्वक्षरम् यदिति ब्रह्माण्डोक्तेः। नाड़िकाज्ञानोपायमाह। उन्मानेनेति सार्द्धेन। अम्भस उन्मानेन उन्मी-यते अनेनेत्युन्मानं पात्रम्। अर्द्धेन योगे त्रयो-दशसार्द्धद्वादशेत्यर्थः। उन्मानरूपेण घटितानि सार्द्धद्वादशपलानि सा नाड़िका। सार्द्धद्वादश-पलताम्रनिर्म्मितपात्रेण सा नाड़िका ज्ञातव्ये-त्यर्थः। किं प्रमाणं तत् पात्रं कार्य्यं तदाह मागधेन प्रमाणेन जलप्रस्थस्तु संस्मृत इति। सार्द्धद्वादशपलजलेन हि मागधदेशप्रस्थः पूर्य्यते। तत्प्रमाणं पात्रं कार्य्यमित्यर्थात् सिद्धम्। ननु तथापि पात्रेण कथं नाड़िकाज्ञानं क्रियापरि-च्छेद्यत्वात् कालस्येत्याशङ्क्य क्रियासिद्धये॥ प्रस्थादि विशिनष्टि हेमेति। माषः पञ्चगुञ्जः। हेम्नो माषैश्चतुर्भिश्चतुरङ्गुलेन शलाकारूपेण रचितैः कृतच्छिद्रा। एतदुक्तं भवति सार्द्ध-द्वादशपलताम्रमयं मागधप्रस्थसंमितमूर्द्धायतं पात्रं चतुर्म्माषचतुरङ्गुलहेमशलाकया कृताध-श्छिद्रं जले स्थापितं तेन छिद्रेण यावता कालेन पूर्य्यते तावान् कालो नाड़िकेति। तथा च शुकः।
द्वादशार्द्धपलोन्मानं चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः।
स्वर्णमाषैः कृतच्छिद्रं यावत् प्रस्थजलप्लुतमिति॥")
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ (यथा, सूर्य्य-सिद्धान्ते। १। ११।
"षड्भिः प्राणैर्विनाड़ी स्यात् तत् षष्ट्या नाड़िका स्मृता॥"
"षड्भिरिति। षट्प्रमाणैरसुभिः पानीयपलं भवति पलानां षष्ट्या घटिकोक्ता कालतत्त्वज्ञैः॥"
इति तट्टीका॥)

नाड़िकेलः, क्ली, (नारिकेलः। रस्य ड़त्वम्।) नारिकेलः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

नाड़िचीरं, क्ली, (नाड़िरिव चीरं यत्र।) निर्व्वे-ष्टनम्। इति हारावली। २१४॥ नली इति भाषा॥

नाड़िन्धमः, पुं, (नाड़ीं वंशनलीं धमतीति। ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः+"नाड़ीमुष्ट्योश्च।" ३। २। ३०। इति खश्। "पाघ्राध्माध्येति।" ७। ३। ७८। इति धमादेशः। "खित्यनव्ययस्य।" ६। ३। ६६। इति पूर्व्वपदस्य ह्रस्वः।) स्वर्ण-कारः। इत्यमरः। २। १०। ८॥ (उच्चनीचा-धिरोहणात् मुहुर्मुहुर्निश्वासैर्नाड़ीं धमति उप-तापयतीति। श्वासकारके, त्रि। यथा, भट्टिः। ६। ६४।
"सत्वमेजयसिंहाढ्यान् स्तनन्धयसमत्विषौ।
कथं नाड़िन्धमान् मार्गानागतौ विषमो-पलान्॥")

नाड़िन्धयः, त्रि, (नाड़ीं धयतीति। धेट पाने+"नाड़ीमुष्ट्योश्च।" ३। २। ३०। इति खश्। "खित्यनव्ययस्य।" ६। ३। ६६। इति ह्रस्वः।) नाड़ीपानकर्त्ता। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

नाड़िपत्रं, क्ली, (नाड़िरिव पत्रं यस्य।) नाड़ी-चम्। इति शब्दमाला॥

नाड़ी, स्त्री, (नाड़ि+"कृदिकारादक्तिनः।" इति वा ङीष्।) नालम्। व्रणान्तरम्। (नाली घा इति भाषा। यथा, सुश्रुते निदानस्थाने १० अध्याये।
"तस्मातिमात्रगमनाद्गतिरित्यतश्च
नाड़ीव यद्वहति तेन मता तु नाड़ी॥"
दन्तमूलगता नाड्यो यथा, तत्रैव १६ अध्याये।
"नालास्रावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः।
दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः॥")
शिरा। गण्डदूर्व्वा। कुहनचर्य्या। षट्क्षण-कालः। इति मेदिनी। डे, १६॥ शिरार्थे पर्य्यायः। धमनिः २ सिरा ३। इत्यमरः। २। ६। ६५॥ नाड़िः ४ नालिः ५ नाली ६ धमनी ७ शिरा ८। इति भरतः॥ धरणी ६ धरा १० तन्तुकी ११ जीवितज्ञा १२ सिंहा १३। इति राजनिर्घण्टः॥ *॥ कायनाड़ी त्रिविधा। एका वायुवहा। अपरा मूत्रविड्श्लेष्मरस-वाहिनी। अपरा आहारवाहिनी। इति भरतः॥ "सा तु गर्भस्थबालकस्य सप्तभिर्मासै-र्भवति।" इति सुखबोधः॥ (यथा, तोड़लतन्त्रे ८ उल्लासे।
श्रीदेव्युवाच।
"सार्द्धत्रिकोटिनाड़ीनामालयश्च कलेवरम्।
क्रमेण श्रोतुमिच्छामि तद्वदस्व मयि प्रभो!॥
श्रीशिव उवाच।
लोम्नि कूपे सपादार्द्धकोटयश्चैव सुन्दरि!।
हस्तास्ये च तथा पादेऽमिलचनाड़यः स्थिताः॥
उदरे च तथा पायौ पञ्चलक्षाः प्रकीर्त्तिताः।
हृदादिसर्व्वगात्रेषु नवलक्षाः प्रकीर्त्तिताः॥
अथ पार्श्वे तथा चर्म्मे तथैव सर्व्वसन्धिषु।
रुद्रान्यून् स्थितं लक्षं शरीरे नाड़यः प्रिये!॥
ईड़ा च पिङ्गला चैव सुषुम्ना चित्रिणी तथा।
ब्रह्मनाड़ी च यन्मध्ये पञ्च नाड्यः प्रकीर्त्तिताः॥
कुहूश्च शङ्खिनी चैव गान्धारी हस्तिजिह्विका।
नर्द्दिनी च तथा निद्रा रुद्रसंख्या व्यवस्थिता॥
एता नाड्यः परेशानि! सुषुम्नायाः प्रजायते॥")
नाड़ीक्रममाह।
"सार्द्धत्रिकोट्यो नाड्यो हि स्थूलाः सूक्ष्माश्च देहिनाम्।
नाभिकन्दनिबद्धास्तास्तिर्य्यगूर्द्ध्वमधःस्थिताः॥
द्विसप्ततिसहस्रन्तु तासां स्थूलाः प्रकीर्त्तिताः।
देहे धमन्यो धन्यास्ताः पञ्चेन्द्रियगुणावहाः॥
तासाञ्च सूक्ष्मसुषिराणि शतानि सप्त
स्युस्तानि यैरसकृदन्नरसं वहद्भिः।
आप्याय्यते वपुरिदं हि नृणाममीषा-
मम्भःस्रवद्भिरिव सिन्धुशतैः समुद्रः॥
आपादतः प्रततमात्रमशेषमेषा-
मामस्तकादपि च नातिपुरःस्थितेन।
एतन्मृदङ्ग इव चर्म्मचयेन नद्धं
कायं नृणामिह शिराशतसप्तकेन॥
सप्तशतानां मध्ये चतुरधिका विंशतिः स्फुटा
तासां एका परीक्षणीया या दक्षिणकरचरण-विन्यस्ता। चतुरधिकेति तदुक्तम्।
तिर्य्यक् कूर्म्मो देहिनां नाभिदेशे
वामे वक्त्रं तस्य पुच्छञ्च याम्ये।
ऊर्द्ध्वे भागे हस्तपादौ च वामौ
तस्याधस्तात् संस्थितौ दक्षिणौ तौ॥
वक्त्रे नाड़ीद्वयं तस्य पुच्छे नाड़ीद्वयन्तथा।
पञ्च पञ्च करे पादे वामदक्षिणभागयोः॥
तासां मध्ये एकेति एकस्या एव पादादूर्द्ध्वगम-नात् दक्षिणेति प्राधान्ये पुरुषाश्रया। यदुक्तम्।
वामे भागे स्त्रिया योज्या नाड़ी पुंसस्तु दक्षिणे।
इति प्रोक्ता मया देवि! सर्व्वदेहेषु देहिनाम्॥"
नपुंसकस्य तु स्त्रीपुंसयोरन्यतराकारप्रकटता-मपेक्ष्य परीक्षा। साम्यन्तु न स्यादेव। क्वचि-मस्य तु प्रकृतिस्थता। चरणेति वामस्य तु दक्षिणग्रन्थिपश्चात् पार्श्वस्था दक्षिणस्य तु वाम-ग्रन्थिपश्चात् पार्श्वस्थैव सदुपदेशात्। करस्था तु वक्ष्यते॥ *॥
परीक्षाप्रकारमाह।
सव्येन रोगष्टतिकूर्परभागभाजा
पीड्याथ दक्षिणकराङ्गुलिकात्रयेण।
अङ्गुष्ठमूलमधिपश्चिमभागमध्ये
नाड़ीं प्रभञ्जनगतिं सततं परीक्षेत्॥
सव्येन करेण। रोगष्टतिर्गदधारणमित्यापीड़ने हेतुः। रोगाणां वातादिपिशुनवायूनां धारणं यथा स्यात्तथा पीड्येति कश्चित्। भाग इति समुदितकफोणिपरं भाजेति परीक्षाकालेऽपि तत्र हस्तस्थितये। आपीड्येत्यर्थान्नाड़ीं एतच्चा-पीड़नं वातादिपौर्व्वापर्य्यबोधनाय। अथेत्या-पीड़नानन्तरं न तु परीक्षाकालेऽप्यापीड़न-स्थितिः। दक्षिणेति प्रायिकं स्वपरीक्षाया-मन्यथात्वात्। त्रयेति योग्यतया तर्ज्जनीमध्यमा-नामिकाग्रहणम्। पश्चिमेत्यङ्गुष्ठस्याधोभागः। मूलेति तदुक्तम्।
अङ्गुष्ठस्य तु मूले या धमनी जीवसाक्षिणी।
तस्या गतिवशाद्विद्यात् सुखं दुःखञ्च देहिनाम्॥
प्रभञ्जनगतिश्चेति नाड्यन्तरनिरासः। सतत-मिति सुस्थदशायामपि। तदुक्तम्। भावि-रोगाभिबोधाय सुस्थनाड़ीपरीक्षणमिति॥ *॥
परीक्षणीयमाह।
वातं पित्तं कफं द्वन्द्वं सन्निपातन्तथैव च।
साध्यासाध्यविवेकञ्च सर्व्वं नाड़ी प्रकाशयेत्॥
सन्निपातमिति सामान्यतः। साध्यासाध्यमिति विशेषतश्चेत्यर्थः। सर्व्वमिलितदन्यच्च रोगादिक-मित्युपसंहारः।" इति नाड़ीप्रकाशे प्रथमो-द्योतः॥ *॥ अथ नाड़ीज्ञानसमयमाह।
"प्रातः कृतसमाचारः कृताचारपरिग्रहम्।
सुखाशीनः सुखासीनं परीक्षार्थमुपाचरेत्॥
प्रातरिति प्रायिकं मध्याह्ने उष्णता इत्युक्तेः॥*॥

निषिद्धकालमाह ।

सद्यः स्नातस्य भुक्तस्य क्षुत्तृष्णातपसेविनः ।
व्यायामाक्रान्तदेहस्य सम्यङ्नाड़ी न बुध्यते ॥
तैलाभ्यङ्गे च सुप्ते च तथा च भोजनान्तरे ।
तथा न ज्ञायते नाड़ी यथा दुर्गतरा नदी ॥

सुप्ते निद्राकाले भोजनान्तरे भोजनमध्ये भोजनावसानमात्रे च । वातमूर्च्छादिक्षणिकरोगे नायं विधिः ॥ * ॥

अथ वातादिस्वभावक्रममाह ।

आदौ च वहते वातो मध्ये पित्तं तथैव च ।
अन्ते च वहते श्लेष्मा नाड़िकात्रयलक्षणम् ॥

आदाविति कफोणिपीड़ितद्वितीयक्षणे । न तु तर्ज्जनीनिवेशस्थले स्थानभेदस्य कुत्राप्यवक्ष्यमाणत्वात् ॥ * ॥

सुस्थताज्ञानार्थमाह ।

भूलतागमनप्राया स्वच्छा स्वास्थ्यमयी शिरा ।

प्रायेति बाहुल्येन । स्वच्छा परितो बाधरहिता । स्वास्थ्यमयी सुस्थताव्यञ्जिका च । तथा ।

प्रातः स्निग्धमयी नाड़ी मध्याह्ने चोष्णतान्विता ।
सायाह्ने धावमाना च चिराद्रोगविवर्ज्जिता ॥

चिरादिति अतीतानागतयोर्द्वयोरप्युक्तिः पथ्याशितानामेव ॥ * ॥

वातादीनां क्रमेण गतिमाह ।

वाताद्वक्रगता नाड़ी चपला पित्तवाहिनी ।
स्थिरा श्लेष्मवती ज्ञेया मिश्रिते मिश्रिता भवेत् ॥

वक्रेति वायोस्तिर्य्यग्गमनात्तिरो वहन्तीति । एवं तत्प्रकोपादिना वार्त्तादिगतिरपि ज्ञातव्या । चपलेति वह्नेरुर्द्ध्वज्वलनादूर्द्ध्वचञ्चला । स्थिरेति जलस्य नीचगमनादनुल्वणा । मिश्रिते मिश्रचिह्ना भवति । तेन द्विदोषजे उभयचिह्ना । सर्व्वजे सर्व्वचिह्नेति । चपलता स्थिरतयोः समयभेदेनाविरोधः ॥ * ॥

उक्तवक्रादिसामान्यस्य क्रमेण विशेषमाह ।

सर्पजलौकादिगतिं वदन्ति विबुधाः प्रभञ्जनेन नाड़ीम् ।
पित्ते च काकलावकभेकादिगतिं विदुः सुधियः ॥
राजहंसमयूराणां पारावतकपोतयोः ।
कुक्कुटादिगतिं धत्ते धमनी कफसंवृता ॥

आदिना वाते वृश्चिकगतिर्दोलायिता । आदिशब्देन पित्ते कलिङ्ककलविङ्कादिगतिः । कफे गजवराङ्गनादिगतिः ॥ * ॥

द्वन्द्वजस्यापि क्रमेणैव भेदानाह ।

मुहुः सर्पगतिं नाड़ीं मुहुर्भेकगतिं तथा ।
वातपित्तद्वयोद्भूतां प्रवदन्ति विचक्षणाः ॥
भुजगादिगतिञ्चैव राजहंसगतिं धराम् ।
वातश्लेष्मसमुद्भूतां भाषन्ते तद्विदो जनाः ॥
मण्डूकादिगतिं नाड़ीं मयूरादिगतिं तथा ।
पित्तश्लेष्मसमुद्भूतां प्रवदन्ति महाधियः ॥

त्रिदोषजामप्याह ।

उरगादिलावकादिहंसादीनाञ्च बिभ्रती गमनम् ।
वातादीनाञ्च समं धमनीसम्बन्धमाधत्ते ॥

सममिति न्यूनाधिकतानिरासः ॥ क्रमगत्या तु नासाध्यत्वम् । तथा,—

लावतित्तिरिवार्त्तीकगमनं सन्निपाततः ।
कदाचिन्मन्दगा नाड़ी कदाचिच्छीघ्रगा भवेत् ॥
त्रिदोषप्रभवे रोगे विज्ञेया हि भिषग्वरैः ।

पित्तक्रमतया कृच्छ्रसाध्यत्वमसाध्यत्वञ्च ॥ * ॥

सामान्यतः सुखसाध्यत्वमाह ।

यदायं धातुमाप्नोति तदा नाड़ी तथा गतिः ।
तथाहि सुखसाध्यत्वं नाड़ीज्ञानेन बुध्यते ॥

अयमर्थः । अपराह्णादौ नाड़ी वातोल्वणा प्रथमं वातगत्यैव वहति ततो यथायथं पित्तादिगत्या न तु पित्तोल्वणत्वे वातादिगत्या तदा सुखसाध्यत्वं व्यतिरेकेण व्यतिरेकः । तदुक्तमन्यैः ।

नाड़ी यथाकालगतिस्त्वयाणां
प्रकोपशान्त्यादिभिरेव भूयः ॥ * ॥

तथासाध्यरूपमाह ।

मन्दं मन्दं शिथिलशिथिलं व्याकुलं व्याकुलं वा
स्थित्वा स्थित्वा वहति धमनी याति नाशञ्च सूक्ष्मा ।
नित्यं स्थानात् स्खलति पुनरप्यङ्गुलिं संस्पृशेद्वा
भावैरेवं बहुविधविधैः सन्निपातादसाध्या ॥

मन्दं मन्दं मुहुरनुद्गतं अप्रखरमिति यावत् । शिथिलेति स्खलद्गतिरूपम् । व्याकुलेति त्रस्तवदितस्ततः । वाशब्दः समुच्चये । स्थित्वा स्थित्वेत्यावृत्त्या च तद्रूपैव गतिः । नाशमदर्शनम् । गच्छति कदाचिन्नाड़ीस्पन्दोऽपि न सम्भाव्यते इत्यर्थः । सूक्ष्मेति यदि लभ्यते तदा तथैवानित्यं प्रायः स्थानमङ्गुष्ठमूलं तस्मात् स्खलति कदापि तत्र न स्पन्दत इत्यर्थः । तदुक्तम् । हन्ति च स्थानविच्युतेति किञ्चित् स्फुरती कुत्रापि । पुनरपीति कियद्दूरविलम्बन अङ्गुलीमङ्गुलीमूलमेवमित्यवंरूपैर्बहुभिर्भावैर्धर्म्मैः । उक्तञ्चान्यत्र ।

महातापेऽपि शीतत्वं शीतत्वे तापिता शिरा ।
नानाविधगतिर्यस्य तस्य मृत्युर्न संशयः ॥

महेत्याशयाकृष्टपित्तादिकृततापनिरासः शीतत्व इत्यत्रापि महेति सम्बध्यते । तथा,—

त्रिदोषे स्पन्दते नाड़ी मृत्युकालेऽपि निश्चला ।

निश्चला स्पन्दसामान्याभाववती । अतीसारादौ हस्तपादादिस्वेदादिना स्पन्दोपलम्भात् । तथा ।

पूर्व्वं पित्तगतिं प्रभञ्जनगतिं श्लेष्माणमाबिभ्रतीं
सन्तानभ्रमणं मुहुर्व्विदधतीं चक्राधिरूढ़ामिव ।
तीव्रत्वं दधतीं कलापि गतिकां सूक्ष्मत्वमातन्वतीं
नोऽसाध्यां धमनीं वदन्ति सुधियो नाड़ीगतिज्ञानिनः ॥

अयमर्थः । पूर्व्वमिति क्रमविपर्य्यये पित्तादिगतिमतीं वारं वारमेवं क्रमेण चक्रोपरिभ्राम्यमाणामिव । तथा तीव्रत्वमतिशयवेगं एवञ्च कदाचिन्मयूरवद्गमनाम् । तथोत्तरोत्तरं कृशतामापादयन्तीति विशिष्टो हेतुः । तथा चान्यत्र ।

“यात्युच्चा च स्थिरात्यन्ता या चेयं मांसवाहिनी ।
या च सूक्ष्मा च वक्रा च तामसाध्यां विदुर्बुधाः ॥

अत्युच्चा सहजतोऽप्युच्चतरा पृथगिवोद्गता वा कदाचिदिति स्थिरा प्रणिधानेनैव गम्यमानस्पन्दा च । मांसवाहिनी मांसाहार इव गतिमती लगुड़प्रायेति । तदुक्तं मांसेन लगुड़ाकृतिः । मांसेन समं वहतीति न युक्तं तद्रूपपरिज्ञापकप्रकारस्यानुक्तत्वात् । इयमपि विशिष्टबोधनाय । या च सूक्ष्मा च वक्रा चेति पृथगिव वाक्यान्तरमिति ॥ * ॥

असाध्यत्वापवादमाह ।

भारप्रवाहमूर्च्छाभयशोकप्रमुखकारणान्नाड़ी ।
संमूर्च्छितापि गाढ़ं पुनरपि सा जीवितं धत्ते ॥

चिरतरबहुलभारोद्वहनेन वा विषवेगधारावाहिरुधिरदर्शनादिजनितमूर्च्छया वा राक्षसादिसन्दर्शनादिभयेन वा पुत्रादिविरहजनितशोकातिरेकेण वा संमूर्च्छितापि अतिनिस्पन्दापि । गाढ़मिति सुतरां कार्श्यादियोगेऽपीत्यर्थः । पुनरिति साध्यतां यातीत्यर्थः । भावानां रत्यादीनां प्रवाह इति न युक्तं भयशोकयोः पृथग्विधानात् । प्रमुखेत्यनेन हेत्वन्तराभिधानम् । तदुक्तम् ।

पतितः सन्धितो भेदी नष्टशुक्रश्च यो नरः ।
शाम्यते विस्मयस्तस्य न किञ्चिन्मृत्युकारणम् ॥

पतितः उच्चादितः सन्धितः अस्थ्यादिसन्धानेन संहितः भेदी अतीसारवान् नष्टशुक्रो यक्ष्मादिनातिरमणेन वा शुक्रक्षयवान् । विस्मयोऽसाध्यत्वानुमानं शाम्यति नावतरति । कारणं प्रागुक्तं तत्तदेव । अन्यत्रापि ।

तथा भूताभिसङ्गेऽपि त्रिदोषवदुपस्थिता ।
समाङ्गा वहते नाड़ी तथा च न क्रमं गता ॥
अपमृत्युन रोगाङ्गा नाड़ी तत्सन्निपातवत् ।

भूताभिषङ्गे तथा भूतसामान्याभिषङ्गे च देवजुष्टादौ नाड़ी सन्निपातधर्म्मशालिनी उपस्थिता । आपातत एव भवति न तु तत्फलप्रदा । भेदमाह । समेति वातपित्तकफस्वभावक्रमवती तथाक्रमं व्यतिक्रमं न गता । तस्मादेव अपमृत्युः अपगतो मृत्युर्यस्याः सा तथा । परमार्थतः सन्निपातवदपि सन्निपातजन्या न स्यात् इति । तदुक्तम् ।

स्वस्थानहीने शोके च हिमाक्रान्ते च निर्गदाः ।
भवन्ति निश्चला नाड्यो न किञ्चित्तत्र दूषणमिति ॥

स्वस्थानहीन उच्चादितः पतने । अङ्गुष्ठमूलतस्वरण इति तुल्यार्थः । निर्गदा इत्यसङ्गतिः निर्गदा अपि निश्चला भवन्ति । दूषणमसाध्यत्वभ्रमः । अन्ये त्वाहुः ।

स्तोकं वातकफं दुष्टं पित्तं वहति दारुणम् ।
पित्तस्थानं विजानीयात् भेषजं तस्य कारयेदिति ॥

अयमर्थः । वातकफाभ्यां नाड़ी किञ्चिद्वहति दुष्टं क्षीणत्वाधिकत्वाभ्यामपि विशेषादुल्वणं

पित्तं विषमवेगेन वहति तदा तत्प्रतिकारार्थं भेषजं कुर्य्यात्। असाध्यता न स्यादिति यावत्। अत्र कश्चित्।

स्वस्थानच्यवनं यावद्धमन्या नोपजायते।
तावच्चिकित्सासत्त्वेऽपि नासाध्यत्वमिति स्थितिरिति।

तच्च प्रायिकं बहुधा व्यभिचारदर्शनात्। हन्ति च स्थानविच्युतेत्यत्र चकारस्यायोगव्यवच्छेदकत्वमित्यर्थः ॥ * ॥ प्रसङ्गात् कालनिर्णयमाह।

भूलताभुजगाकारा नाड़ी देहस्य संक्रमात्।
विशीर्णा क्षीणतां याति मासान्ते मरणं भवेत् ॥

कदाचित् महीलतावत् कृशा तद्गतिवदतिमन्दवक्रगमना च। कदाचित् सर्पवत् परिपुष्टा तद्गतिवद्बलवत्तरवक्रगमना च इति वैशिष्ट्येन सुस्पष्टज्ञातो भेदः। इत्यञ्च कदाचिदलक्ष्यतामतिकृशताञ्च यदा गच्छति। देहेऽतदेहक्रममपेक्ष्य तेन देहोऽपि यदा स्थूलः शोथादिना कदाचिच्च कृशः स्यात् तदा द्वितीये मासि म्रियत इति। तथा,—

क्षणाद्गच्छति वेगेन शान्ततां लभते क्षणात्।
सप्ताहान्मरणं तस्य यद्यङ्गे शोथवर्ज्जितः ॥

क्षणादिति द्रुतं द्रुतं न तु कदाचिदिति। शान्ततामनुपलभ्यमानत्वम्। शोथेति तन्मात्रसम्बन्धे तु नाचिरं मरणाय चिरमेवेत्यर्थः। तथा,—

हिमवद्विशदा नाड़ी ज्वरदाहेन तापिनाम्।
त्रिदोषस्पर्शभजतां तदा मृत्युर्दिनत्रयात् ॥
यदा निरन्तरं ज्वरदाहतापौ शैत्यञ्च नाड्याः।
त्रिदोषेति। सन्निपातलक्षणसत्त्व एव भवति ॥

तदा,—

निरीक्ष्या दक्षिणे पादे तदा चैषा विशेषतः।
सुखे नाड़ी वहेन्नित्यं ततस्तु दिनतूर्य्यकम् ॥
गतिन्तु भ्रमरस्येव वहेदेकदिनेन तु।
कन्देन स्पन्दते नित्यं पुनर्लगति चाङ्गुलौ ॥
मध्ये द्वादशयामानां मृत्युर्भवति निश्चितम्।

दक्षिण इति पुंसः। स्त्रियास्तु वाम एव तथेति करस्येव विशेषतो विशेषज्ञानार्थम्। यदि चोभयनाड्यपि सुखे पुरोभागे नित्यं सदा वहति तदा दिनचतुष्टयं प्राप्य भ्रमरस्य परिभ्रमणरूपं गमनमिव सुख एव यदि वहति तदैकदिनेन। कन्दे मूले स्पन्दनस्थाने कदाचित् न स्पन्दते स्वल्पं स्पन्दत इति सम्भाव्यते। नित्यं प्रायः पुनश्चाङ्गुलौ तन्मूले कदापि लगति तदा तस्मादारभ्य द्वादशप्रहरमध्य एव मृत्युरिति। तथा,—

स्थित्वा नाड़ी सुखे यस्य विद्युद्द्योतिरिवेक्ष्यते।
दिनैकं जीवितं तस्य द्वितीये म्रियते ध्रुवम् ॥

स्थित्वेत्यावृत्त्या स्थित्वा स्थित्वा विद्युत्स्फुरणमिव लक्ष्यते द्वितीय इत्यष्टप्रहरादूर्द्धमित्यर्थः। तथा,—

स्वस्थानविच्युता नाड़ी यदा वहति वा न वा।
ज्वाला च हृदये तीव्रा तदा ज्वालावधिस्थितिः ॥

न वेति स्थित्वा स्थित्वेत्यर्थः। इत्यञ्च यदसाध्यलक्षणमुक्तमवस्थानादपवादविरहे सति तस्यार्थप्रवेशो यथायथमार्य्यमतिभिरवगन्तव्य इति नेह प्रतन्यते ग्रन्थगौरवभयात्। मन्दं मन्दमिति अनेन न च भूलतागमनाकारेति विरुध्यते तस्य तात्कालिकमरणविषयत्वात्। सर्व्वमिदं सर्व्वरोग एव वेदितव्यं ज्वरमात्रे तु भ्रम एवेति।”
इति नाड़ीप्रकाशे द्वितीयोद्योतः ॥ * ॥

अथ रोगेषु निरूपणीयेषु प्रधानतया प्रथमं ज्वरनिरूपणमाह। तत्र ज्वरपूर्व्वरूपे।

“अङ्गग्रहेण नाड़ीनां भवन्ति मन्थराः प्लवाः।
प्लवः प्रबलतां याति ज्वरदाहोऽभिभूतये ॥
सान्निपातिकरूपेण भवन्ति सर्व्ववेदनाः ॥

ज्वररूपमाह।

ज्वरकोपे च धमनी सोष्णा वेगवती भवेत्।
उष्णा पित्ताहते नास्ति ज्वरो नास्त्युष्मणा विना ॥
उष्णा वेगधरा नाड़ी ज्वरकोपे प्रजायते ॥

अन्यच्च।

ज्वरे च वक्रा धावन्ती तथा च मरुतः प्लवे।
रमणान्ते निशि प्रातस्तप्ता दीपशिखा यथा ॥

तत्रापि विशेषमाह।

सौम्या सूक्ष्मा स्थिरा मन्दा नाड़ी सहजवातजा।
स्थूला च कठिना शीघ्रा स्पन्दते तीव्रमारुते ॥
द्रुता च सरला शीघ्रा दीर्घा पित्तज्वरे भवेत्।
शीघ्रमाहननं नाड्याः काठिन्याच्च चला तथा ॥
मलाजीर्णेनातितरां स्पन्दनञ्च प्रकीर्त्तितम्।
नाड़ी तन्तुसमा मन्दा शीतला श्लेष्मदोषजा ॥

द्वन्द्वजमाह।

चञ्चला तरला स्थूला कठिना वातपित्तजा।
ईषच्च दृश्यते तूष्णा मन्दा स्यात् श्लेष्मवातजा ॥
निरन्तरं खरं रूक्षं मन्दश्लेष्मातिवातलम्।
रूक्षवातभवे तस्य नाड़ी स्यात् पित्तसन्निभा ॥
सूक्ष्मा शीता स्थिरा नाड़ी पित्तश्लेष्मसमुद्भवा ॥

प्रसङ्गादाह।

मध्ये करे वहेन्नाड़ी यदि सन्तापिता ध्रुवम्।
तदा नूनं मनुष्यस्य रुधिरापूरिता मलाः ॥

आगन्तुकरूपभेदमाह।

भूतज्वरे सैक इवातिवेगा
धावन्ति नाड्यो हि यथाब्धिगामाः।

तथा,—

ऐकाहिकेन क्वचन प्रदूरे
क्षणान्तगामा विषमज्वरेण।
द्वितीयके वापि तृतीयतूर्य्ये
गच्छन्ति तप्ता भ्रमिवत् क्रमेण ॥

अन्यत्रापि।

उष्णा वेगधरा नाड़ी ज्वरकोपे प्रजायते।
उद्वेगक्रोधकामेषु भयचिन्ताश्रमेषु च ॥
भवेत् क्षीणगतिर्नाड़ी ज्ञातव्या वैद्यसत्तमैः ॥

प्रसङ्गादाह।

व्यायामे भ्रमणे चैव चिन्तायां श्रमशोकतः।
नानाप्रभावगमना शिरा गच्छति विज्वरे ॥

अजीर्णरूपमाह।

अजीर्णे तु भवेन्नाड़ी कठिना परितो जड़ा।
प्रसन्ना च द्रुता शुद्धा त्वरिता च प्रवर्त्तते ॥

तत्र विशेषमाह।

पक्वाजीर्णे पुष्टिहीना मन्दं मन्दं वहेज्जड़ा।
असृक्पूर्णा भवेत् कोष्णा गुर्व्वी सामा गरीयसी ॥

प्रसङ्गाद्भक्षणज्ञानमाह।

पुष्टिस्तैलगुड़ाहारे मांसे च लगुड़ाकृतिः।
क्षीरे च स्तिमिता वेगा मधुरे भेकवद्गतिः ॥
रम्भागुड़वटाहारे रूक्षशुष्कादिभोजने।
वातपित्तार्त्तिरूपेण नाड़ी वहति निष्क्रमम् ॥

अथ रसज्ञानम्।

मधुरे वर्हिगमना तिक्ते स्याद्भूलतागतिः।
अम्ले कोष्णा प्लवगतिः कटुके भृङ्गसन्निभा ॥
कषाये कठिना म्लाना लवणे सरला द्रुता।
एवं द्वित्रिचतुर्योगे नानाधर्म्मवती धरा ॥

तथा,—

द्रवेऽतिकठिना नाड़ी कोमला कठिनाशने।
द्रवद्वयस्य काठिन्ये कोमला कठिनापि च ॥
क्षौद्रे पृथग्ग्रन्थिलेव पिष्टे पुष्टेव जायते ॥

अग्निमान्द्यधातुक्षयलक्षणमाह।

मन्दाग्नेः क्षीणधातोश्च नाड़ी मन्दतरा भवेत् ॥

तदुक्तम्।

क्षीणधातौ च मन्दाग्नौ नाड़ी क्षीणतमा ध्रुवम् ॥

तथा,—

मन्देऽग्नौ क्षीणतां याति नाड़ी हंसाकृतिस्तथेति ॥

अन्ये तु।

आमाशये पुष्टिविवर्द्धनेन
भवन्ति नाड्योऽग्रभुजाभिवृत्ताः।
आहारमान्द्यादुपवासतो वा
तथैव नाड्यो भुजगायमानाः ॥

प्रसङ्गाद्दीप्ताग्निज्ञानमाह।

लघ्वी भवति दीप्ताग्नेस्तथा वेगवती मता।

प्रसङ्गाद्ग्रहणीमप्याह।

पादे च हंसगमना करे मण्डुकसंप्लवा।
तस्याग्नेर्मन्दता देहे त्वथवा ग्रहणीगदे ॥

तथा,—

भेदेन शान्ता ग्रहणीगदेन
निर्वीर्य्यरूपा त्वतिसारभेदे।
विलम्बिकायां प्लवगा कदाचिदामातिसारे पृथुता जड़ा च ॥ * ॥

अथ विसूचिकाज्ञानम्।

निरोधे मूत्रशकृतोर्विड्ग्रहे त्वितराश्रिताः।
विसूचिकाभिभूते च भवन्ति भेकवत् क्रमाः ॥ * ॥

प्रसङ्गादानाहमूत्रकृच्छ्रज्ञानमाह।

आनाहे मूत्रकृच्छ्रे च भवेन्नाड़ी गरिष्ठता ॥ * ॥

शूलज्ञानमाह।

वातेन शूलेन मरुत्प्लवेन
सदैव वक्रा हि शिरा वहन्ती।
ज्वालामयी पित्तविचेष्टितेन
साध्या न शूले न च दुष्टरूपा ॥ * ॥

अथ प्रमेहज्ञानम्।
प्रमेहे ग्रन्थिरूपा सा सुतप्ता त्वामदूषणी ॥*॥
विषविष्टम्भगुल्मज्ञानमाह।

उत्पित्सुरूपा विषरिष्टिकायां
विष्टम्भगुल्मेन च वक्ररूपा।
अत्यर्थवातेन अधः स्फुरन्ती
उत्तानमेदिन्यसमाप्तिकाले ॥*॥

गुल्मे विशेषमाह कश्चित्।

गुल्मेन कम्पोऽथ पराक्रमेण
पारावतस्येव गतिं करोति ॥*॥

अथ भगन्दरज्ञानम्।
व्रणार्धे कठिने देहे प्रयाति पैत्तिकं क्रमम्।
भगन्दरातुरूपेण नाड़ीव्रणनिवेदने।
प्रयाति वातिकं रूपं नाड़ी पावकरूपिणी ॥
अथ वान्तादिज्ञानम्।

वान्तस्य शल्याभिहतस्य जन्तो-
र्वेगावरोधाकुलितस्य भूयः।
गतिं विधत्ते धमनी गजेन्द्र-
मरालमानेव कफोल्बणेन ॥

स्त्रीरोगादिकमपि रक्तादिज्ञानक्रमेण ज्ञातव्यम्।
क्वचित्प्रकरणोल्लेखात् क्वचिदौचित्यमात्रतः।
क्वचिद्देशात् क्वचित् कालात् सङ्कीर्णगदनिर्णयः॥
नाड़ीपरिचयज्ञानं प्रायशो नैव दृश्यते।
तेन धात्र्यां मयोक्तं यत्तत् समाधेयसत्तमैः॥”
इति श्रीशङ्करसेनकविराजकृते नाड़ीप्रकाशे तृतीयोद्योतः ॥

नाड़ीकः, पुं, (नाड़ीव कायतीति। कै+कः।) शाकविशेषः। पाटशाक इति नालिताशाक इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। पट्टशाकः २ नाड़ीशाकः ३। अस्य गुणाः। रक्तपित्तनाशित्वम्। विष्टम्भित्वम्। वातकोपनत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

नाड़ीकलापकः, पुं, (नाड़ीनां नाड़ीवन्नालानां कलापः समूहो यत्र। कप्।) सर्पाक्षी। इति भावप्रकाशः॥

नाड़ीकेलः, पुं, (नारिकेलः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) नारिकेलः। इति शब्दरत्नावली॥

नाड़ीचः, पुं, (नाड्या चीयते इति। चि+बाहुलकात् डः।) शाकविशेषः। नालिता इति भाषा। तत्पर्य्यायः। केचुकम् २ पेचुली ३ पेचुः ४ विश्वरोचनः ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥
“नाड़ीचशाकं द्विविधं तिक्तं मधुरमेव च।
रक्तपित्तहरं तिक्तं क्रिमिकुष्ठविनाशनम्।
मधुरं पिच्छिलं शीतं विष्टम्भि कफवातकृत्॥”
इति राजवल्लभः॥

नाड़ीचरणः, पुं, (नाड़ीवच्चरणौ यस्य।) पक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

नाड़ीजङ्घः, पुं, (नाड़ीवत् जङ्घा यस्य।) काकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ मुनिविशेषः। यथा।
“नाड़ीजङ्घः सुरगुरुमुनिर्व्वक्ति दृष्टेरकालौ
मासावर्तौ न शुभफलदौ पौषमाघौ न शेषान्॥”
इति मलमासतत्त्वम्॥
बकविशेषः। यथा, महाभारते। १२। १६९। १९—२०।
“ततोऽस्तं भास्करे याते सन्ध्याकाल उपस्थिते।
आजगाम स्वभवनं ब्रह्मलोकात् खगोत्तमः॥
नाड़ीजङ्घ इति ख्यातो दयितो ब्रह्मणः सखा।
बकराजो महाप्राज्ञः कश्यपस्यात्मसम्भवः॥”

नाड़ीतरङ्गः, पुं, (नाड्यां नालायां तरङ्गो यत्र।) काकोलः। हिण्डकः। रतहिण्डकः। इति मेदिनी। गे, ५६॥

नाड़ीतिक्तः, पुं, (नाड्या तिक्तः।) नेपालनिम्बः। इति राजनिर्घण्टः॥ (नेपालनिम्बशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः॥)

नाड़ीदेहः, पुं, (नाड़ीसारो देहो यस्य। कृशत्वात् तथात्वम्।) भृङ्गी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

नाड़ीनक्षत्रं, क्ली, (नाड़ीस्थितं नक्षत्रम्।) नरस्य जन्मदशमषोड़शाष्टादशत्रयोविंशपञ्चविंशनक्षत्राणि। राज्ञः पूर्व्वोक्तानि जातिदेशाभिषेकनक्षत्राणि च। यथा,—
“जन्माद्यं कर्म्म ततोऽपि दशमं साङ्घातिकं षोड़शम्।
समुदयमष्टादशभं विनाशसंज्ञं त्रयोविंशम्॥
आद्यात्तु पञ्चविंशं मानसमेवं नरः षड्ऋक्षः स्यात्।
नवनक्षत्रो नृपतिः स्वजातिदेशाभिषेकर्क्षैः॥”*॥
जातृक्षन्तु।

“पूर्व्वात्रयं सानलमग्रजानां
राज्ञान्तु पौष्णेन सहोत्तराणि।
सपौष्णमित्रं पितृदैवतञ्च
प्रजापतेर्भञ्च कृषीवलानाम्॥
आदित्यहस्ताभिजिदश्विभानि
तान्यन्त्यजातेः प्रभविष्णुतायाम्।

देशभं देशनामर्क्षम्। नाड़ीनक्षत्राणि ॥*॥
ईहा देहार्थहानिः स्याज्जन्मर्क्षे उपतापिते।
कर्म्मर्क्षे कर्म्मणां हानिः पीड़ा मनसि मानसे॥
स्त्रीमित्रद्रविणबन्धूनां हानिः साङ्घातिके तथा।
सन्तप्ते सामुदायिके मित्रभृत्यार्थसङ्क्षयः।
वैनाशिके विनाशः स्याद्देहद्रविणसम्पदाम्॥
नाड़ीनक्षत्रफलम्॥*॥
जातिभे कुलनाशः स्याद्बन्धनञ्चाभिषेकभे।
देशभे देशभङ्गः स्यात् क्रूरैरेवं शुभैः शुभम्॥
यस्मिन् राजाभिषेको भवति तदाभिषेचनिकभम्। अ इ उ ए कृत्तिका। ओ व वि वु रोहिणीत्यादि देशभम्।
सर्व्वेषां पीड़ायां दिनमेवमुपोषितोऽनलं जुहुयात्।
सावित्र्या क्षीरतरोः समिद्भिरमरद्विजातुरतः॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

नाड़ीविग्रहः, पुं, (नाड़ीसारो विग्रहो यस्य। अतिकृशत्वात् तथात्वम्।) भृङ्गी। इति हेमचन्द्रः। २। १२४॥

नाड़ीव्रणः, पुं, (नाड़ीसंलग्नो व्रणः।) सर्व्वदागलद्व्रणः। नाली घा इति भाषा। इत्यमरः। २। ६। ५४॥ तस्य निदानं यथा,—
“यः शोथमाममिति पक्वमुपेक्षतेऽज्ञो
यो वा व्रणं प्रचुरपूयमसाधुवृत्तः।
अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्य्य तस्य
स्थानानि पूर्व्वविहितानि ततः सपूयः॥
तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरिष्यते तु
नाड़ीव यद्वहति तेन मता तु नाड़ी॥”*॥
वातादिदोषभेदेन तस्य रूपाणि यथा,—
“दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकशश्च
संमूर्च्छितैरपि च शल्यनिमित्ततोऽन्या।
तत्रानिलात् परुषसूक्ष्ममुखी सशूला
फेनानुविद्धमधिकं स्रवति क्षपासु॥
पित्तात्तृषाज्वरकरी परिदाहयुक्ता
पीतं स्रवत्यधिकमुष्णमहःसु चापि।
ज्ञेया कफाद्बहुघनार्ज्जुनपिच्छिलास्रा
स्तब्धा सकण्डुररुजा रजनीप्रवृद्धा॥
दाहज्वरश्वसनमूर्च्छनवक्त्रशोषा
यस्यां भवन्त्यभिहितानि च लक्षणानि।
तामादिशेत् पवनपित्तकफप्रकोपात्
घोरामसुक्षयकरीमिव कालरात्रिम्॥
दोषद्वयाभिहतलक्षणदर्शनेन
तिस्रो गतीर्व्यतिकरप्रभवास्तु विद्यात्॥”
शल्यनिमित्तलक्षणं यथा,—
“नष्टं कथञ्चिदनुमार्गमुदीरितेषु
स्थानेषु शल्यमचिरेण गतिं करोति।
सा फेनिलं मथितमच्छमसृग्विमिश्र-
मुष्णं करोति सहसा सरुजञ्च नित्यम्॥”
असाध्यकृच्छ्रसाध्ययोर्लक्षणं यथा,—
“नाड़ी त्रिदोषप्रभवा न सिध्येत्
शेषाश्चतस्रः खलु यत्नसाध्याः॥”
इति माधवकरः॥*॥
“विडङ्गत्रिफला कृष्णाचूर्णं लीढं समाक्षिकम्।
हन्ति कुष्ठं कृमीन्मेहनाड़ीव्रणभगन्दरान्॥”
इति गरुड़पुराणम्॥
(अस्य चिकित्सान्तरं यथा,—
“नाड़ीनां गतिमन्विष्य शस्त्रेणापाद्य कर्म्मवित्।
सर्व्वव्रणक्रमं कुर्य्यात् शोधनं रोपणादिकम्॥
नाड़ीं वातकृतां साधु पाटितां लेपयेद्भिषक्।
प्रत्यक् पुष्पीफलयुतैस्तिलैः पिष्टैः प्रलेपयेत्॥
पैत्तिकीं तिलमञ्जिष्ठानागदन्तीनिशायुगैः।
श्लैष्मिकीं तिलयष्ट्याह्वनिकुम्भारिष्टसैन्धवैः॥
शल्यजां तिलमध्वाज्यैर्लेपयेच्छिन्नशोधिताम्।
आरग्वधनिशाकालाचूर्णाज्यक्षौद्रसंयुता।
सूत्रवर्त्तिर्व्रणे योज्या शोधनी गतिनाशनी॥
घोण्टाफलत्वङ्मदनात् फलानि
पूगस्य च त्वक् लवणञ्च मुख्यम्।
स्नुह्यर्कदुग्धेन सहैव कल्को
वर्त्तीकृतो हन्त्यचिरेण नाड़ीम्॥
वर्त्तीकृतं माक्षिकसंप्रयुक्तं
नाड़ीघ्नमुक्तं लवणोत्तमं वा।

दुष्टव्रणे यद्विहितञ्च तैलं
तत् सेव्यमानं गतिमाशु हन्ति ॥
जात्यर्कसम्याककरञ्जदन्ती-
सिन्धूत्थसौवर्च्चलयावशूकैः ।
वर्त्तिः कृता हन्त्यचिरेण नाड़ीं
स्नुक्‌क्षीरपिष्टा सह चित्रकेण ॥
महिषदधिकोद्रवान्नमिश्रं हरति चिरविरूढ़ाञ्च।
भुक्तं कङ्कुनिकामूलचूर्णमतिदारुणां हन्ति ॥
कृशदुर्ब्बलभीरूणां गतिर्म्मर्म्माश्रिता च या ।
क्षारसूत्रेण तां भिन्द्यान्न शस्त्रेण कदाचन ॥
एषण्या गतिमन्विष्य क्षारसूत्रानुसारिणीम् ।
सूचीं विदध्याद्गत्यन्ते चोन्नम्याशु च निर्हरेत्॥
सूत्रस्यान्तं समानीय गाढ़बन्धनमाचरेत् ।
ततः क्षारबलं वीक्ष्य सूत्रमन्यत् प्रवेशयेत् ॥
क्षाराक्तं मतिमान् वैद्यो यावन्न छिद्यते गतिः ।
भगन्दरेऽप्येष विधिः कार्य्यो वैद्येन जानता ॥
गुग्गुलुस्त्रिफलाव्योषैः समांशैराज्ययोजितः ।
नाडीदुष्टव्रणं शूल-भगन्दरविनाशनः ॥
इति सप्ताङ्गगुग्गुलुः ॥
स्वर्ज्जिका सिन्धुदन्त्यग्निरूपिकानलनीलिका ।
खरमञ्जरीबीजेषु तैलं गोमूत्रपाचितम् ॥
दुष्टव्रणप्रशमनं कफनाडीव्रणापहम् ॥
इति स्वर्ज्जिकाद्यं तैलम् ॥
समूलपत्त्रां निर्गुण्डीं पीडयित्वा रसेन तु ।
तेन सिद्धं समं तैलं नाडीदुष्टव्रणापहम् ॥
हितं पामापचीनान्तु पानाभ्यञ्जननावनैः ।
विविधेषु च स्फोटेषु तथा सर्व्वव्रणेषु च ॥
इति निर्गुण्डीतैलम् ।
हंसपाद्यरिष्टपत्त्रं जातीपत्त्रं ततो रसैः ।
तत्कल्कैश्च पचेत्तैलं नाड़ीव्रणविशोधनम् ॥
इति हंसपादादितैलम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे नाड़ीव्रणाधिकारः ॥)

नाड़ीशाकः, पुं, (नाड़ीप्रधानः शाकः।) नाड़ीकः। इति भावप्रकाशः ॥ पाट्‌शाक इति भाषा ॥

नाड़ीस्नेहः, पुं, (नाड्यामेव स्नेहो यस्य । नाड़ीसारत्वादेवास्य तथात्वम् ।) भृङ्गी । इति शब्दरत्नावली ॥

नाड़ीहिङ्गु, क्ली, (नाड़ीप्रधानं हिङ्गु ।) हिङ्गुभेदः । कलःपतिहिङ्गु इति हिन्दीभाषा । तत्पर्य्यायः । पलाशाद्यः २ जन्तुका ३ रामठी ४ वंशपत्त्री ५ पिण्डाह्वा ६ सुवीर्य्या ७ हिङ्गुनाड़िका ८ । (यथाच वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“हिङ्गुपर्णी वेणुपत्त्री नाडीहिङ्गु शिवाटिका ॥”) अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातार्त्तिशान्तिकारित्वम् । विष्ठाविबन्धदोषानाहामयनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नाणकं, क्ली, (अणति शब्दायते इति । अण शब्दे+ण्वुल् । न आणकम् ।) मुद्राचिह्नितनिष्कादि । यथा,—
“तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च ।
एभिश्च व्यवहर्त्ता यः स दाप्यो दण्डमुत्तमम् ॥”
इति मिताक्षरायां साहसप्रकरणीययाज्ञवल्क्यवचनम् ॥

नात्त्रं, क्ली, (नम्यते आख्यायते प्रशस्यते सर्व्वैरिति । नम+ष्ट्रन् । बाहुलकात् अन्तलोप आत्वञ्च ।) विचित्रम् । प्रज्ञः । शिवः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

नाथ, ऋ ङ आशिषि । दवैश्येऽर्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-आत्मं च-सकं-ऐश्ये अकं-सेट् ।) दन्त्यादिरयम् । ऋ, अननाथत् । ङ, प्रणाथते प्रनाथते । दव उपतापः । आशीरिष्टार्थाशंसनम् । ङित्त्वेऽपि शपथाशीर्गत्यनुकारे इति नियमादाभ्यामाशिषोऽन्यत्र परस्मैपदम् । नाथति शत्रुं बली उपतापयतीत्यर्थः । नाथते श्रियं लोकः आशंसते इत्यर्थः । नाथति धनी ईश्वरः स्यादित्यर्थः । नाथति भूपं भूमिं विप्रः प्रार्थयतीत्यर्थः । मार्गणैरथ तव प्रयोजनं नाथसे किमु न भूभृतः पतिमिति भारवौ याचनमप्याशंसाविशेषः । आशिषि नित्यमात्मनेपदमन्यत्र विभाषयेति केचित् । इति दुर्गादासः ॥

नाथः, पुं, (नाथति ईश्वरो भवतीति । नाथ ऐश्ये+अच् ।) ऐश्वर्य्ययुक्तः । तत्पर्य्यायः । अधिपः २ ईशः ३ नेता ४ परिवृढ़ः ५ अधिभूः ६ पतिः ७ इन्द्रः ८ स्वामी ९ आर्य्यः १० प्रभुः ११ भर्त्ता १२ ईश्वरः १३ विभुः १४ ईशिता १५ इनः १६ नायकः १७ । इति हेमचन्द्रः ।३।२३॥ (यथा, रामायणे । २ । ४८ । १७ ।
“स हि नाथो जनस्यास्य स गतिः स परायणम् ॥”)

नाथवान्, [त्] त्रि, (नाथो विद्यतेऽस्येति । नाथ+मतुप् । मस्य वः ।) पराधीनः । इत्यमरः ।३। १ । १६ ॥ प्रभुविशिष्टः ॥ (रक्षकवान् । यथा, रामायणे । १ । ६२ । १२ ।
“नाथवांश्च शुनःशेफो यज्ञश्चाविघ्नतो भवेत् ॥”
स्त्रियां ङीप् । यथा, रामायणे । २ । ३८ । १ ।
“तस्यां चीरं वसानायां नाथवत्यामनाथवत् ।
प्रचुक्रोश जनः सर्व्वो धिक् त्वां दशरथन्त्विति ॥”)

नाथहरिः, पुं, (नाथं हरति स्थानात् स्थानान्तरं नयतीति । नाथ+हृ+“हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ।” ३ । २ । २५ । इति इन् ।) पशुः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

नादः, पुं, (नद शब्दे+भावे घञ् ।) शब्दः । इत्यमरः । १ । ७ । २३ ॥ (यथा, हरिवंशे । २३५ । ५६ ।
“विभान्ति ते देववराःससाध्याः
प्रभातशङ्खस्वनसिंहनादाः ॥”)
अर्द्धचन्द्राकृतिवर्णः । स चानुस्वारवदुच्चार्य्यः । यथा अर्द्धचन्द्रोऽनुस्वारः । इति भुवनेश्वरीमन्त्रे कृष्णानन्दः ॥ तत्पर्य्यायः । अर्द्धेन्दुः २ अर्द्धमात्रा ३ कलाराशी ४ सदाशिवः ५ अनुच्चार्य्या ६ तुरीया ७ विश्वमातृकला ८ परा ९ । इति बीजवर्णाभिधानम् ॥ ब्रह्मस्वरूपघोषविशेषः । यथा,—
“सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् ।
आसीच्छक्तिस्ततो नादस्तस्माद्बिन्दुसमुद्भवः ॥
नादो बिन्दुश्च बीजञ्च स एव त्रिविधो मतः ।
भिद्यमानात् पराद्बिन्दोरुभयात्मा रवोऽभवत् ॥
स रवः श्रुतिसम्पन्नः शब्दो ब्रह्माभवत् परम् ॥
सकलादिति मूर्त्तात् । नादो घोषः । बिन्दुः प्रणवः स च बीजञ्च सर्व्ववर्णप्रभवत्वात् । तथा च ।
समाहितात्मनो ब्रह्मन् ! ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
हृद्याकाशादभून्नादो वृत्तिरोधाद्विभाव्यते ॥
ततोऽभूत्त्रिवृदोङ्कारो योऽव्यक्तः प्रभवः स्वराट् ।
इत्यारभ्य ततोऽक्षरसमाम्नायमसृजद्भगवानजः॥
इति श्रीभागवतम् ॥”
इत्यलङ्कारकौस्तुभस्य द्वितीयस्तवकः ॥ * ॥
“नाभेरूर्द्ध्वं हृदि स्थानान्मारुतः प्राणसंज्ञकः ।
नदति ब्रह्मरन्ध्रान्ते तेन नादः प्रकीर्त्तितः ॥
अपि च ।
आकाशाग्निमरुज्जातो नाभेरूर्द्ध्वं समुच्चरन् ।
मुखेऽभिव्यक्तिमायाति यः स नाद इतीरितः ॥
स च प्राणिभवोऽप्राणिभवश्चोभयसम्भवः ॥
आद्यः कायभवो वीणादिभवस्तु द्वितीयकः ।
तृतीयोऽपि च वंशादिभव इत्थं त्रिधा मतः ॥
यदुक्तं ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मग्रन्थिश्च यो मतः ।
तन्मध्ये संस्थितः प्राणः प्राणाद्वह्निसमुद्भवः ।
वह्निमारुतसंयोगान्नादः समुपजायते ॥
न नादेन विना गीतं न नादेन विना स्वरः ।
न नादेन विना रागस्तस्मान्नादात्मकं जगत् ॥
न नादेन विना ज्ञानं न नादेन विना शिवः ।
नादरूपं परं ज्योतिर्नादरूपी परं हरिः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(यथा च सङ्गीतदर्पणे ।
“गीतं नादात्मकं वाद्यं नादव्यक्त्या प्रशस्यते ।
तद्द्वयानुगतं नृत्यं नादाधीनमतस्त्रयम् ॥
नादेन व्यज्यते वर्णः पदं वर्णात् पदाद्वचः ।
वचसो व्यवहारोऽयं नादाधीनमतो जगत् ॥
आहतोऽनाहतश्चेति द्विधा नादो निगद्यते ॥
सोऽयं प्रकाशते पिण्डे तस्मात् पिण्डोऽभिधीयते ॥
तत्रानाहतनादन्तु मुनयः समुपासते ।
गुरूपदिष्टमार्गेण मुक्तिदं न तु रञ्जकम् ॥
स नादस्त्वाहतो लोके रञ्जको भवभञ्जकः ।
श्रुत्यादिद्वारतस्तस्मात्तदुत्पत्तिर्निरूप्यते ॥”
किञ्च,—
“धर्म्मार्थकाममोक्षाणामिदमेवैकसाधनम् ॥
नादविद्यां परां लब्ध्वा सरस्वत्याः प्रसादतः ।
कम्बलाश्वतरौ नागौ शम्भोः कुण्डलतां गतौ ॥
पशुः शिशुर्मृगो वापि नादेन परितुष्यति ।
अतो नादस्य माहात्म्यं व्याख्यातुं केन शक्यते ॥”
आञ्जनेयः ।
“नादाब्धेस्तु परं पारं न जानाति सरस्वती ।
अद्यापि मज्जनभयात्तुम्बं वहति वक्षसि ॥”
अथ नादोत्पत्तिप्रकारः ।
“आत्मना प्रेरितं चित्तं वह्निमाहन्ति देहजम् ।
ब्रह्मग्रन्थिस्थितं प्राणं स प्रेरयति पावकः ॥

पावकप्रेरितः सोऽथ क्रमादूर्द्ध्वपथे चरन् ।
अतिसूक्ष्मध्वनिं नाभौ हृदि सूक्ष्मं गले पुनः ॥
पुष्टं शीर्षे त्वपुष्टञ्च कृत्रिमं वदने तथा ।
आविर्भावयतीत्येवं पञ्चधा कीर्त्त्यते बुधैः ॥"
"नकारं प्राणनामानं दकारमनलं विदुः ।
जातः प्राणाग्निसंयोगात्तेन नादोऽभिधीयते ॥"
अयन्तु योगिसंवेद्य एव । अस्य अवस्थादिकं यदुक्तं हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ६५-१०७ ।
"अशक्यतत्त्वबोधानां मूढ़ानामपि संमतम् ।
प्रोक्तं गोरक्षनाथेन नादोपासनमुच्यते ॥
श्रीआदिनाथेन सपादकोटि-
लयप्रकाराः कथिता जयन्ति ।
नादानुसन्धानकमेकमेव
मन्यामहे मुख्यतमं लयानाम् ॥
मुक्तासने स्थितो योगी मुद्रां सन्धाय शाम्भवीम् ।
शृणुयाद्दक्षिणे कर्णे नादमन्तःस्थमेकधीः ॥
श्रवणपुटनयनयुगलघ्राणमुखानां निरोधनं कार्य्यम् ।
शुद्धसुषुम्नासरणौ स्फुटममलः श्रूयते नादः ॥
आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयोऽपि च ॥
निष्पत्तिः सर्व्वयोगेषु स्यादावस्थाचतुष्टयम् ।
अथारम्भावस्था ।
ब्रह्मग्रन्थेर्भवेद्भेदो ह्यानन्दः शून्यसम्भवः ।
विचित्रः क्वणको देहेऽनाहतः श्रूयते ध्वनिः ॥
दिव्यदेहश्च तेजस्वी दिव्यगन्धस्त्वरोगवान् ।
संपूर्णहृदयः शून्य आरम्भो योगवान् भवेत् ॥
अथ घटावस्था ।
द्वितीयायां घटीकृत्य वायुर्भवति मध्यगः ।
दृढ़ासनो भवेद्योगी ज्ञानी देवसमस्तदा ॥
विष्णुग्रन्थेस्ततो भेदात् परमानन्दसूचकः ।
अतिशून्ये विमर्दश्च भेरीशब्दस्तथा भवेत् ॥
तृतीयायां तु विज्ञेयो विहायोमर्द्दलध्वनिः ।
महाशून्यं तदा याति सर्व्वसिद्धिसमाश्रयम् ॥
चित्तानन्दं तदा जित्वा सहजानन्दसम्भवः ।
दोषदुःखजराव्याधिक्षुधानिद्राविवर्ज्जितः ॥
रुद्रग्रन्थिं यदा भित्वा शर्व्वपीठगतोऽनिलः ।
निष्पत्तौ वैणवः शब्दः क्वणद्वीणाक्वणो भवेत् ॥
एकीभूतं तदा चित्तं राजयोगाभिधानकम् ।
सृष्टिसंहारकर्त्तासौ योगीश्वरसमो भवेत् ॥
अस्तु वा मास्तु वा मुक्तिरत्रैवाखण्डितं सुखम् ।
लयोद्भवमिदं सौख्यं राजयोगादवाप्यते ॥
राजयोगमजानन्तः केवलं हठकर्म्मिणः ।
एतानभ्यासिनो मन्ये प्रयासफलवर्ज्जितान् ॥
उन्मन्यवाप्तये शीघ्रं भूध्यानं मम संमतम् ।
राजयोगपदं प्राप्तं सुखोपायोऽल्पचेतसाम् ॥
सद्यः प्रत्ययसन्धायी जायते नादजो लयः ॥
नादानुसन्धानसमाधिभाजां
योगीश्वराणां हृदि वर्द्धमानम् ।
आनन्दमेकं वचसामगम्यं
जानाति तं श्रीगुरुनाथ एकः ॥
कर्णौ पिधाय हस्ताभ्यां यं शृणोति ध्वनिं मुनिः ।
तत्र चित्तं स्थिरीकुर्य्याद्यावत्स्थिरपदं व्रजेत् ॥
अभ्यस्यमानो नादोऽयं बाह्यमावृणुते ध्वनिम् ।
पक्षाद्विक्षेपमखिलं जित्वा योगी सुखी भवेत् ॥
श्रूयते प्रथमाभ्यासे नादो नानाविधो महान् ।
ततोऽभ्यासे वर्धमाने श्रूयते सूक्ष्मसूक्ष्मकः ॥
आदौ जलधिजीमूतभेरीझर्झरसम्भवाः ।
मध्ये मर्द्दलशङ्खोत्था घण्टाकाहलजास्तथा ॥
अन्ते तु किङ्किणीवंशवीणाभ्रमरनिःस्वनाः ।
इति नानाविधा नादाः श्रूयन्ते देहमध्यगाः ॥
महति श्रूयमाणेऽपि मेघभेर्य्यादिके ध्वनौ ।
तत्र सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं नादमेव परामृशेत् ॥
घनमुत्सृज्य वा सूक्ष्मे सूक्ष्ममुत्सृज्य वा घने ।
रममाणमपि क्षिप्तं मनो नान्यत्र चालयेत् ॥
यत्र कुत्रापि वा नादे लगति प्रथमं मनः ।
तत्रैव सुस्थिरीभूय तेन सार्द्धं विलीयते ॥
मकरन्दं पिबन् भृङ्गो गन्धं नापेक्षते यथा ।
नादासक्तं तथा चित्तं विषयान्न हि काङ्क्षते ॥
मनोमत्तगजेन्द्रस्य विषयोद्यानचारिणः ।
नियमने समर्थोऽयं निनादनिशिताङ्कुशः ॥
बद्धं तु नादबन्धेन मनः संत्यक्तचापलम् ।
प्रयाति सुतरां स्थैर्य्यं छिन्नपक्षः खगो यथा ॥
सर्व्वचिन्तां परित्यज्य सावधानेन चेतसा ।
नाद एवानुसन्धेयो योगसाम्राज्यमिच्छता ॥
नादोऽन्तरङ्गसारङ्गबन्धने वागुरायते ।
अन्तरङ्गकुरङ्गस्य वधे व्याधायतेऽपि च ॥
अन्तरङ्गस्य यमिनो वाजिनः परिघायते ।
नादोपास्तिरतो नित्यमवधार्य्या हि योगिना ॥
बद्धं विमुक्तचाञ्चल्यं नादगन्धकजारणात् ।
मनः पारदमाप्नोति निरालम्बाख्यखेऽटनम् ॥
नादश्रवणतः क्षिप्रमन्तरङ्गभुजङ्गमः ।
विस्मृत्य सर्व्वमेकाग्रः कुत्रचिन्नहि धावति ॥
काष्ठे प्रवर्त्तितो वह्निः काष्ठेन सह शाम्यति ।
नादे प्रवर्त्तितं चित्तं नादेन सह लीयते ॥
घण्टादिनादसक्तस्तब्धान्तःकरणहरिणस्य ।
प्रहरणमपि सुकरं शरसन्धानप्रवीणश्चेत् ॥
अनाहतस्य शब्दस्य ध्वनिर्य उपलभ्यते ।
ध्वनेरन्तर्गतं ज्ञेयं ज्ञेयस्यान्तर्गतं मनः ।
मनस्तत्र लयं याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
तावदाकाशसङ्कल्पो यावच्छब्दः प्रवर्त्तते ।
निःशब्दं तत्परं ब्रह्म परमात्मेति गीयते ॥
यत्किञ्चिन्नादरूपेण श्रूयते शक्तिरेव सा ।
यस्तत्त्वान्तो निराकारः स एव परमेश्वरः ॥
सर्व्वे हठलयोपाया राजयोगस्य सिद्धये ।
राजयोगसमारूढ़ः पुरुषः कालवञ्चकः ॥
तत्त्वं बीजं हठः क्षेत्रमौदासीन्यं जलं त्रिभिः ।
उन्मनी कल्पलतिका सद्य एव प्रवर्त्तते ॥
सदा नादानुसन्धानात् क्षीयन्ते पापसञ्चयाः ।
निरञ्जने विलीयेते निश्चितं चित्तमारुतौ ॥
शङ्खदुन्दुभिनादञ्च न शृणोति कदाचन ।
काष्ठवज्जायते देह उन्मन्यावस्थया ध्रुवम् ॥
सर्वावस्थाविनिर्मुक्तः सर्व्वचिन्ताविवर्ज्जितः ।
मृतवत्तिष्ठते योगी स मुक्तो नात्र संशयः ॥"* ॥
स्वनामख्यातमुनिविशेषः । अयन्तु ईश्वरमुनेः पुत्त्रः । न्यायतत्त्वयोगरहस्ययोः प्रणेता । अस्य वासस्थानं दाक्षिणात्यप्रदेशः ॥)

नादेयं, क्ली, (नद्या नदस्य वा इदं तत्र भवं वा । नदी वा नद+ढक् ।) सैन्धवलवणम् । इति रत्नमाला ॥ सौवीराञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ नदीनदसम्बन्धिजलादौ, त्रि । यथा,—
("नादेयं नादेयं शरदि वसन्ते च नादेयम् ।
पानीयं पानीयं शरदि वसन्ते च पानीयम् ॥"
इति वैद्यकराजवल्लभीयद्रव्यगुणे ॥)
"नद्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति कीर्त्तितम् ॥"
अस्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।
"नादेयमुदकं रूक्षं वातलं लघु दीपनम् ।
अनभिष्यन्दि विशदं कटुकं कफपित्तनुत् ॥"
(न आदेयमिति विग्रहे अग्राह्ये, त्रि । यथा,—
"सौगन्ध्यहीनं नादेयं पुष्पं कान्तमपि क्वचित् ॥")

नादेयः, पुं, (नद्यां भवः । नदी+ढक् ।) काशतृणम् । वानीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नादेयी, स्त्री, (नद्यां भवा । "नद्यादिभ्यो ढक् ।" ४।२।९७। इति ढक् ततो ङीष् ।) अम्बुवेतसः । भूमिजम्बुका । वैजयन्तिका । इत्यमरः । २ । ४ । ६५ ॥ नागरङ्गः । जवा । यङ्कुष्ठः । इति मेदिनी । ये, ८६ ॥ अग्निमन्थः । (अस्याः पर्य्यायो यथा,
"अग्निमन्थो जयः स स्याच्छ्रीपर्णी गणिकारिका ।
जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) काकजम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नाध, ऋ ङ नाथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं ऐश्ये अकं-सेट् ।) ऋ, अननाधत् । ङ, नाधते । नाथो दवाशीरैश्यार्थनानि । इति दुर्गादासः ॥

नाना, व्य, (न+"विनञ्भ्यां नानाञौ न सह ।" ५ । २ । २७ । इति नाञ्प्रत्ययः ।) अनेकार्थम् । (यथा, मनुः । ९ । १४८ ।
"बह्वीषु चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत ॥")
उभयार्थम् । विनार्थम् । इति मेदिनी । ने, ४५ ॥
(यथा, मुग्धबोधे ।
"न नाना शम्भुना रामात् वर्व्वणाद्योऽक्षजो-वरः ॥")

नानाकन्दः, पुं, (नाना बहवो कन्दा यस्य ।) पिण्डालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ बहुमूलञ्च ॥ (बहुमूलयुक्ते, त्रि ॥)

नानाध्वनिः, पुं, (नाना ध्वनिर्यत्र । नानाविधो ध्वनिर्वा ।) काहलावेणुवीणादिशब्दः । इति हारावली । २४९ ॥

नानारूपः, त्रि, (नाना रूपाणि यस्य ।) अनेकप्रकारः । तत्पर्य्याय । विविधः २ बहुविधः ३ पृथग्विधः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ९३ ॥ (यथा, मनुः । ९ । ३८ ।
"भूमावप्येककेदारे कालोप्तानि कृषीवलैः ।
नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः ॥"
नाना रूपाणि इति विग्रहे । बहुविधरूपे, क्ली । यथा, गोः रामायणे । ३ । ९ । २१ ।
"नानारूपैर्विरूपास्ते रूपैरसुभदर्शनाः ॥")

नानावर्णः, पुं, (नानाविधो वर्णः ।) बहुविध-शुक्लादिवर्णः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । चित्रम् २ किर्म्मीरः ३ कल्माषः ४ शवलः ५ एतः ६ कर्व्वुरः ७ । इत्यमरः ।१।५।१७॥ विचित्रम् ८ शारङ्गम् ९ कब्बरः १० कर्म्मारः ११ चित्रलः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ ब्राह्मण-क्षत्रियादिश्च ॥ (नानाविधो वर्णो यस्येति । विचित्रवर्णयुक्ते, त्रि । यथा, सुश्रुते । १ । ३८ । "नानावर्णा लवणवती प्रविरलाल्पपाण्डुवृक्ष-प्ररोहाश्मिगुणभूयिष्ठा ॥")

नानाविधः, त्रि, (नाना विधाः प्रकारा यस्य ।) अनेकप्रकारः । विविधः । यथा,—

"तथा नानाविधैः पुष्पैर्द्रव्यैर्वीरक्रयाहृतैः ॥"

इति हरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥

नानुष्ठेयं, त्रि, (न अनुष्ठेयम् ।) अननुष्ठेयम् । अकर्त्तव्यम् । इति व्याकरणम् ॥

नान्तं, क्ली, (नमत्यनेनेति । नम + "भसृजिगमिनमिहनिविश्यशां वृद्धिश्च ।" उणां । ४ । १५६ । इति तृन् वृद्धिश्च ।) स्तोत्रम् । इत्युणादिकोषः ॥

नान्दिकरः, पुं, (करोतीति । कृ + अच् । नान्द्याः नान्दीश्लोकस्य करः पाठकः । "ङ्यापोः संज्ञा-छन्दसोर्बहुलम् ।" ६ । ३ । ६३ । इति ह्रस्वः ।) नान्दीकरः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

नान्दी, स्त्री, (नन्दन्त्यनयेति । नन्द + घञ् । निपातनात् दीर्घः । ततो ङीप् ।) नाटकाद्यादौ मङ्गलार्था देवद्विजादीनामाशीः । यथा,—

"आशीर्व्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रवर्त्तते ।
देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति सा स्मृता ॥
केचित्तु । भेरीप्राया नान्दी ।" इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥ नाटके विघ्नविघातायादौ नान्दी कार्य्या । यदाह भरतः ।

"यद्यप्यङ्गानि भूयांसि पूर्व्वरङ्गस्य नाटके ।
तथाप्यवश्यं कर्त्तव्या नान्दी विघ्नप्रशान्तये ॥
देवद्विजनृपादीनामाशीर्व्वादपरायणा ।
नन्दन्ति देवता यस्मात्तस्मान्नान्दी प्रकीर्त्तिता ॥"

अन्यच्च ।

"देवद्विजनृपादीनामाशीर्व्वन्दनपूर्व्विका ।
नान्दी कार्य्या बुधैर्यत्नान्नमस्कारेण संयुता ॥
गङ्गा नागपतिः सोमः सुधा नन्दा जयाशिषः ।
एभिर्नामपदैः कार्य्या नान्दी धाराभिरङ्किता ॥
प्रशस्तपदविन्यासा चन्द्रसंकीर्त्तनान्विता ।
आशीर्व्वादपरा नान्दी योज्येयं मङ्गलात्मिका ॥
काचिद्द्वादशपदा नान्दी काचिदष्टपदा तथा ।
सूत्रधारः पठेन्नान्दी मध्यमस्वरमाश्रितः ॥"

इति मालतीमाधवटीका ॥

समृद्धिः । यथा ।"नान्दी समृद्धिरिति कथ्यते ।" इत्युद्वाहतत्त्वे ब्रह्मपुराणम् ॥

नान्दीकः, पुं, (नान्द्यै नान्द्यर्थं कायतीति । कै + कः ।) तोरणस्तम्भः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नान्दीकरः, त्रि, (नान्दीं करोतीति । कृ + "दिवा-विभेति ।" ३ । २ । २१ । इति टः ।) नान्दी-श्लोकपाठकारी । तत्पर्य्यायः । नान्दीवादी २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३८ ॥ "केचित्तु भेरीप्राया नान्दी तद्वादनशीलः अत्र वदितृश्च वाद-नार्थावित्याहुः ।" इति भरतः ॥

नान्दीपटः, पुं, (नान्द्यै वृद्ध्यर्थं पटो यत्र ।) कूपादिमुखबन्धनम् । तत्पर्य्यायः । नान्दीमुखः २ वीनाहः ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५८ ॥

नान्दीमुखः, पुं, (नान्द्यै वृद्ध्यर्थं मुखं यस्य ।) कूपादिमुखबन्धनम् । इति हेमचन्द्रः । ४।१५८॥ वृद्धिश्राद्धभुक् पितृगणः । यथा,—

"नान्दीमुखं पितृगणं पूजयेत् प्रयतो गृही ॥"

इति विष्णुपुराणम् ॥

स च पित्रादित्रिकं मातामहादित्रिकञ्च । इति गोभिलसूत्रम् ॥ (नान्द्या वृद्धेर्मुखम् ।) वृद्धिश्राद्धे, क्ली । यथा,—

"नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्व्वकम् । अत्र नान्दीमुखपदस्य श्राद्धपरत्वे इत्युद्वाह-तत्त्वलेखनादन्यत्र श्राद्धपरत्वम् ।" तदितिकर्त्तव्यता यथा । "तत्र गोभिलः । अथाभ्युदयिकश्राद्धे युग्मानासादयेत् प्रदक्षिणमुपचारः ऋजवो दर्भाः यवैस्तिलार्थः सम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः दधिवदराक्षताद्यमिश्राः पिण्डाः नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा नान्दी-मुखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तामिति न स्वधाञ्च प्रयुञ्जीतेति ॥ अपि च ।

स्वधयेतिपदस्थाने पुष्ट्याशब्दं वदेदिह ।
पितॄनितिपदात् पूर्व्वं वदेन्नान्दीमुखानिति ॥
कर्म्मादिषु च सर्व्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।
पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥
प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखिता वा पटादिषु ।
अपि वाक्षतपुञ्जेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ॥
कुड्यलग्नां वसोर्धारां सप्तवारान् घृतेन तु ।
कारयेत् पञ्च वारान् वा नातिनीचां न चोच्छ्रि-ताम् ॥
आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः ।
षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत् ॥
वशिष्ठोक्तो विधिः कृत्स्नो द्रष्टव्योऽत्र निरा-मिषः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि विशेष इह यो भवेत् ॥
प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा ।
उपवेश्य कुशान् दद्यादृजुनैव हि पाणिना ॥
निपातो न हि सव्यस्य जानुनो विद्यते क्वचित् ।
सदा परिचरेद्भक्त्या पितॄनप्यत्र देववत् ॥
पितृभ्य इति दत्तेषु उपवेश्य कुशेषु तान् ।
गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितॄनर्घ्यं प्रदापयेत् ॥
नात्रापसव्यकरणं न पित्र्यं तीर्थमिष्यते ।
पात्राणां पूरणादीनि दैवे नैव तु कारयेत् ॥
ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान् कराग्राग्रपवित्रकान् ।
कृत्वार्घ्यं सम्प्रदातव्यं नैकैकस्यात्र दीयते ॥
मधु मध्विति यस्तत्र त्रिर्जपोऽशितुमिच्छताम् ।
गायत्र्यनन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्ज्जितः ॥
न चाश्नत्सु जपेदत्र कदाचित् पितृसंहिताम् ।
अन्य एव जपः कार्य्यः सोमसामादिकः शुभः ॥
यस्तत्र प्रकरोऽन्नस्य तिलवद्यववत्तथा ।
उच्छिष्टसन्निधौ सोऽत्र तृप्तेषु विपरीतकः ॥
सम्पन्नमिति तृप्ताः स्थ प्रश्नस्थाने विधीयते ।
सुसम्पन्नमिति प्रोक्ते शेषमन्नं निवेदयेत् ॥
प्रागग्रेष्वथ दर्भेषु आद्यमामन्त्र्य पूर्व्ववत् ।
अपः क्षिपेन्मूलदेशेऽवनेनिक्ष्वेति निक्षिताः ॥
द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशाग्रदेशयोः ।
मातामहप्रभृतींस्तु एतेषामेव वामतः ॥
सर्व्वस्मादन्नमुद्धृत्य व्यञ्जनैरुपसिच्य च ।
संयोज्य यवकर्कन्धुदधिभिः प्राङ्मुखस्ततः ॥
अवनेजनवत् पिण्डान् दत्त्वा विल्वप्रमाणकान् ।
तत्पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत् ॥
उत्तरोत्तरदानेन पिण्डानामुत्तरोत्तरम् ।
भवेदधश्चाचरणादधोऽधः श्राद्धकर्म्मसु ॥
तस्मात् श्राद्धेषु सर्व्वेषु वृद्धिमत्स्वितरेषु च ।
मूलमध्याग्रदेशेषु ईषत्सक्तांश्च निर्व्वपेत् ॥
गन्धादीन्निक्षिपेत्तूष्णीं तत आचामयेद्
द्विजान् ॥"

"अथाग्रभूमिमासिञ्चेत् सु सुप्रोक्षितमस्त्विति ।
शिवा आपः सन्त्विति च युग्मानेवोदकेन च ।
सौमनस्यमस्त्विति च पुष्पादानमनन्तरम् ॥
अक्षतञ्चारिष्टञ्चास्त्वित्यक्षतानपि दापयेत् ।
अक्षय्योदकदानन्तु अर्घ्यदानवदिष्यते ॥
षष्ठ्यैव नित्यं तत् कुर्य्यान्न चतुर्थ्यां कदाचन ।
प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्व्वास्वेव द्विजोत्तमैः ॥
पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपात्रकृत् ।
युग्मानेव स्वस्तिवाच्यानङ्गुष्ठग्रहणं सदा ॥
कृत्वा धूर्य्यस्य विप्रस्य प्रणम्यानुव्रजेत्ततः ॥" * ॥

तन्निमित्तानि यथा, विष्णुपुराणे ।

"कन्यापुत्त्रविवाहे च प्रवेशे नववेश्मनः ।
नामकर्म्मणि बालानां चूड़ाकर्म्मादिके तथा ॥
सीमन्तोन्नयने चैव पुत्त्रादिमुखदर्शने ।
नान्दीमुखं पितृगणं पूजयेत् प्रयतो गृही ॥"

मत्स्यपुराणे ।

"अन्नप्राशे च सीमन्ते पुत्त्रोत्पत्तिनिमित्तके ।
पुंसवने निषेके च नववेश्मप्रवेशने ॥
देववृक्षजलादीनां प्रतिष्ठायां विशेषतः ।
तीर्थयात्रावृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं प्रकीर्त्तितम् ॥"

कूर्म्मपुराणे ।

"तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थप्रत्यागमेषु च ।
वृद्धिश्राद्धं प्रकुर्व्वीत बहुसर्पिःसमन्वितम् ॥"

इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

नान्दीमुखी, स्त्री, (नान्द्यै वृद्ध्यर्थं मुखं यस्याः । ङीप् ।) सामगेतरवृद्धिश्राद्धभुङ्मातृगणः । इति यजुर्व्वेदीयवृद्धिश्राद्धपद्धतिः ॥ (क्षुधान्यविशेषः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये । "कोरदूषकश्यामाकनीवारशान्तनुतुवरकोद्दा-लकप्रियङ्गुमधुलिकानान्दीमुखीकुरुविन्दगवे-धुकवरुतकोदपर्णीमुकुन्दकवेणुयवप्रभृतयः क्षुधा-न्यविशेषाः ॥" चतुर्द्दशाक्षरवृत्तिविशेषः । अस्य लक्षणादिकन्तु छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ नान्दी-

मुखं करिष्यमाणत्वेनास्यस्येति । अच् । अभ्यु-
दयप्रारम्भयुक्ते, त्रि । यथा, रामायणे । २ ।
८१ । १ ।
"ततो नान्दीमुखीं रात्रिं भरतं सूतमागधाः ।
तुष्टुवुः सविशेषज्ञास्तवैर्मङ्गलसंस्तवैः ॥")
नान्दीवादी, [न्] त्रि, (नान्दीं वदतीति । वद+
णिनिः ।) नान्दीश्लोकपाठकारी । नान्दीवदन-
शीलः । भेरीवादनशीलः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
नापितः, पुं, (न आप्नोति सरलतामिति । न+
आप्+"नञ्याप इट् च ।" उणां ३ । ८७ ।
इति तन् इट् च ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः ।
स तु पट्टिकार्य्यां कुवेरिणो जातः । इति परा-
शरपद्धतिः ॥ शूद्रायां क्षत्रियाज्जातः । इति
विवादार्णवसेतुः ॥ तस्य क्षौरं कर्म्म । तत्-
पर्य्यायः । क्षुरी २ मुण्डी ३ दिवाकीर्त्तिः ४
अन्तावसायी ५ । इत्यमरः ।२।१०।१०॥ क्षुरी ६
वातसीसुतः ७ नखकुट्टः ८ ग्रामणीः ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ चन्द्रिलः १० मुण्डः ११ भाण्ड-
पुटः १२ । इति जटाधरः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।
३ । ७३ ।
"नराणां नापितो धूर्त्तः पक्षिणाञ्चैव वायसः ।
दंष्ट्रिणाञ्च शृगालस्तु श्वेतभिक्षुस्तपस्विनाम् ॥")
नापितशालिका, स्त्री, (नापितस्य शालिका
गृहम् ।) नापितशाला ॥ नापितगृहम् । तत्-
पर्य्यायः । खरकुटी २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नाभिः, पुं, (नह्यते बध्नाति विपक्षादीनिति ।
नह बन्धे+"नहो भश्च ।" उणां ४ । १२५ ।
इति इञ् भश्चान्तादेशः ।) मुख्यनृपः । चक्र-
मध्यम् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ६३ ।
"अरैः सन्धार्य्यते नाभिर्नाभौ चाराः प्रतिष्ठिताः ।
स्वामिसेवकयोरेवं वृत्तिचक्रं प्रवर्त्तते ॥")
क्षत्रियः । इति मेदिनी । भे, ५ ॥ प्रियव्रतराज-
पौत्त्रः । (अग्नीध्रस्य पुत्त्रः । यथा, ब्रह्माण्डे ।
३५ अध्याये ।
"तस्य पुत्त्रा बभूवुस्तु प्रजापतिसमा नव ।
ज्येष्ठो नाभिरिति ख्यातस्तस्य किंपुरुषोऽनुजः ॥"
"नाभये दक्षिणं वर्षं हिमवन्तं पिता ददौ ॥")
गोत्रम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (प्रधा-
नम् । इति विश्वः ॥ यथा, रघुः । १८ । २० ।
"सुतोऽभवत् पङ्कजनाभकल्पं
कृत्स्नस्य नाभिर्नृपमण्डलस्य ॥"
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६२ ।
"नाभिर्नन्दिकरो भावः पुष्करः स्थपतिः
स्थिरः ॥")
नाभिः, पुं स्त्री, (नह बन्धे+इञ् भश्चान्तादेशः ।)
प्राण्यङ्गम् । इति मेदिनी । भे, ६ ॥ नाइ इति
भाषा । तत्पर्य्यायः । नाभीः २ तुन्दकूपी ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ उदरावर्त्तः ४ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ११७ ।
"विष्णुर्नाभिः समुद्भूतो वेधाः कमलजस्ततः ।
विष्णुरेवेश इत्याहुर्लोके भागवता जनाः ॥")

"स च गर्भस्थस्य सप्तभिर्म्मासैर्भवति ।" इति
सुखबोधः ॥ ("तस्य चेन्नाभिः पच्येत तां लोध्र-
मधुकप्रियङ्गुदारुहरिद्राकल्कसिद्धेन तैलेनाभ्य-
ज्यादेषामेवतैलौषधानां चूर्णेनावचूर्णयेदेषनाडी-
कल्पनविधिरुक्तः सम्यक् ॥" इति चरके शरीर-
स्थाने अष्टमेऽध्याये ॥) अस्मिन् स्थाने मणि-
पुरनामदशदलपद्ममस्ति । यथा,—
"तदूर्द्ध्वे नाभिदेशे तु मणिपूरं महत्प्रभम् ।
मेघाभं विद्युदाभञ्च बहुतेजोमयं ततः ॥
मणिवद्भिन्नं तत् पद्मं मणिपूरं तथोच्यते ।
दशभिश्च दलैर्युक्तं डादिफान्ताक्षरान्वितम् ।
शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वालोकनकारणम् ॥"
इति तन्त्रम् ॥
कस्तूरिकामदे, स्त्री । इति मेदिनी । भे, ६ ॥
नाभिकण्टकः, पुं, (नाभेः कण्टक इव ।) आवर्त्तः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ गोँड़ इति भाषा ॥
नाभिका, स्त्री, (नाभिरिव कायतीति । कै+कः ।)
कटभीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नाभिगुड़कः, पुं, (नाभौ गुड़को गोलः ।) स्फीत-
नाभिः । गोँड़ इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
गर्भण्डः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नाभिकण्टकः
३ आवर्त्तः ४ । इति शब्दरत्नावली । गोण्डः ५
नाभिगोलकः ६ । इति जटाधरः ॥
नाभिगोलकः, पुं, (नाभौ गोलकः ।) नाभिगुड़कः ।
इति जटाधरः ॥
नाभिजः, पुं, (नाभौ जायते इति । जन्+डः ।)
ब्रह्मा । इति धरणिः ॥
नाभिजन्मा, [न्] पुं, (नाभौ जन्म यस्य ।)
ब्रह्मा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नाभिनाला, स्त्री, (नाभिस्थिता नाला नाड़ी ।)
नाभिसम्बन्धिनी नाडी । तत्पर्य्यायः । अमला
२ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः ।५।७।
"तदङ्गशय्याच्युतनाभिनाला
कच्चित् मृगीनामनघा प्रसूतिः ॥")
नाभिभूः, पुं, (नाभौ भूरुत्पत्तिर्यस्य ।) ब्रह्मा ।
इति हेमचन्द्रः । १ । १२७ ॥
नाभिवर्षः, पुं, (नाभेरग्नीध्रपुत्त्रस्य वर्षः ।) भारत-
वर्षः । यथा, "योऽसौ मनुपुत्त्रः प्रियव्रतो नाम
सप्तद्वीपाधिपतिर्बभूव तस्य चाग्नीध्रादयो दश
पुत्त्रा बभूवुः त्रयः प्रव्रजिताः शिष्टानां सप्तानां
सप्त द्वीपाः पित्रा दत्ताः । तत्र जम्बुद्वीपाधिपते-
स्त्वाग्नीध्रस्य नव पुत्त्रा बभूवुः ।
नाभिः किंपुरुषश्चैव हरिवर्ष इलावृतः ।
रम्यो हिरण्मयश्चैव कुरुर्भद्राश्वकेतुमान् ॥
नव वर्षाणि तेभ्यः पित्रा दत्तानि वनं प्रविशता
चाग्नीध्रेण । हिमालयस्याधिपतेर्नाभेरृषभः
पुत्त्रो बभूव ऋषभाद्भरतः भरतेन चिरकालं
धर्म्मेण शासितत्वादिदं भारतं वर्षमभूत् ।" इति
नारसिंहे ३० अध्यायः ॥
नाभी, स्त्री, (नाभि+वा ङीष् ।) नाभिः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् ।
६०८ ।

"सनखपदमधिकगौरं नाभीमूलं निरंशुकं
कृत्वा ।
अनया सेवित पवन त्वं किं कृतमलयभृगुपातः ॥")
नाभीलं, क्ली, (नाभीं लातीति । ला+कः ।)
नार्य्या वङ्क्षणः । कष्टक्रम । गर्भाण्डम् । इति
मेदिनी । ले, १०१ ॥ नाभिगाम्भीर्य्यम् । इति
हेमचन्द्रः ॥
नाभ्यं, त्रि, (नाभेरिदमिति । नाभि+यत् ।)
नाभिसम्बन्धि । इति व्याकरणम् ॥ (यथा,
भागवते । ३ । ४ । १३ ।
"पुरा मया प्रोक्तमजाय नाभ्ये
पद्मे निषण्णाय ममादिसर्गे ॥"
नाभये हितम् । "शरीरावयवात् यत् ।" ५।१।६।
इति यत् । "नाभि नभञ्च ।" ५ । १ । २ ।
इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या नाभेर्नभादेशस्तु न भवति ।
अस्य गवादितया सन्नियोगशिष्टत्वात् रथनाभा-
वेव प्रवृत्तिः । नाभिहिते च ॥ महादेवे, पुं ।
यथा, महाभारते । १२ । १८४ । १६ ।
"नमो नाभाय नाभ्याय नमः कटकटाय च ॥")
नाम, अ, (नामयतीति नाम्यतेऽनेन वा । नम+णिच्
+बाहुलकात् डः ।) प्राकाश्यम् । सम्भावना ।
क्रोधः । उपगमः । कुत्सनम् । इत्यमरः ।३।३।
२५० ॥ प्रकाश्ये यथा । हिमालयो नाम नगाधि-
राजः । हिमालयः प्रकाशोऽतिप्रसिद्ध इत्यर्थः ॥
सम्भाव्ये सम्भावनायाम् इह नाम सीता भवि-
ष्यति ॥ क्रोधे ममापि नाम दशाननस्य परैरभि-
भवः ॥ उपगमः साद्ध्योऽङ्गीकारः एवं नामास्तु ॥
कुत्सने को नामायं सवितुरुदये स्वापमेवं
विधत्ते ॥ विस्मये च । अन्धो नाम गिरिमारो-
हति ॥" इति तट्टीकायां भरतः ॥ स्मरणम् ।
विकल्पः । इति मेदिनी । मे, ५३ ॥
नाम, [न्] क्ली, म्नायते अभ्यस्यते यत् तत् ।
(म्ना अभ्यासे+"नामन् सीमन् व्योमन्निति ।"
उणां ४ । १५० । इति मनिन्प्रत्ययेन निपात-
नात् साधुः ।) संज्ञा । तत्पर्य्यायः । आख्या २
आह्वा ३ अभिधानम् ४ नामधेयम् ५ । इत्य-
मरः ।१।६।८॥ आह्वानम् ६ लक्षणम् ७ अप-
देशः ८ आह्वयः ९ संज्ञा १० गोत्रम् ११
अभिख्या १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ लिङ्गम् ।
तच्च स्यादिविभक्त्यर्हः शब्दः । तत्तु पञ्चविधं
यथा,—
"उणाद्यन्तं कृदन्तञ्च तद्धितान्तं समासजम् ।
शब्दानुकरणञ्चेति नाम पञ्चविधं स्मृतम् ॥"
इति गोयीचन्द्रः ॥
अवक्तव्यनामानि यथा,—
"आत्मनाम गुरोर्नाम नामाति कृपणस्य च ।
प्राणान्तेऽपि न वक्तव्यं ज्येष्ठपुत्त्रकलत्रयोः ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥
नामकरणं, क्ली, (नाम्नः करणं यत्र ।) संस्कार-
विशेषः । तन्नोक्तनक्षत्राणि यथा । अश्विनी १
रोहिणी ४ मृगशिरा ५ पुनर्व्वसुः ७ उत्तर-
फल्गुनी १२ स्वाती १५ अनुराधा १७ उत्तरा-

षाढ़ा२१ श्रवणा २२ धनिष्ठा २३ शतभिषा२४ उत्तरभाद्रपदा २६ रेवती २७ ॥ तत्र लग्नं यथा। यल्लग्नस्य प्रथमचतुर्थसप्तमदशमस्थाने शुभग्रहास्तिष्ठन्ति तल्लग्ने नामकरणं कार्य्यम् ॥ तत्र दिननियमः । दश १० एकादश ११ द्वादश १२ शत १०० दिनानि । इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥ संवत्सरे वेति गोभिलः ॥ एतच्च प्रशस्ततरतमपरपरकालकर्म्मेतरपरम् । एकादशाह इति मुख्यः कल्प इति रघुनन्दनमतम् ॥ * ॥ तदनुष्ठानं यथा । "जन्मगृहाभ्यन्तरे चन्द्रदर्शनात् प्राक् माता शुचिना वस्त्रेण कुमारमाच्छाद्य भर्त्तुर्दक्षिणतः स्थित्वा प्रयच्छत्युदक्शिरसं पश्चिमदेशं गत्वा उत्तरत उदग्रेषु कुशेषु उपविशति अतः पितैवाधिकारी। अथ जुहोति प्रजापतये कुमारस्य तिथये नक्षत्राय । तिथिनक्षत्रयोर्देवतायै ताश्च ब्रह्मत्वष्टृविष्णुयमसोमकुमारमुनिवसुपिशाचधर्म्मरुद्रवायुमन्मथयक्षपितरः पौर्णमास्यां विश्वेदेवाः। एषां होमे विशेषमाह छन्दोगपरिशिष्टम् ।

'नामधेये मुनिवसुपिशाचा बहुवत् सदा ।
यच्चास्य पितरो देवा यच्चास्तिथिदेवताः ॥'

तेन मुन्यादयो बहुवचनान्ता होतव्याः। शेषा एकवचनान्ता होतव्याः। नक्षत्राणि अश्विन्यादीनि । तद्देवताश्च ज्योतिषे। अश्वियमेत्यादयः । नक्षत्रहोमे छन्दोगपरि शिष्टम् ।

'आग्नेयादेऽथ सर्पादे विशाखादे तथैव च ।
आषाढ़ादे धनिष्ठादे अश्विन्यादे तथैव च ॥
द्वन्द्वान्येतानि बहुवद्दक्षाणां जुहुयात् सदा ।
द्वन्द्वद्वयं द्विवर्च्छेषमवशिष्टान्यथैकवत् ॥'

तद्देवताहोमे विशेषः ।

'देवता अपि हूयन्ते बहुवत् सर्पवस्वपः ।
देवाश्च पितरश्चैव द्विवद्भाश्विनौ तथा ॥'

देवाः विश्वेदेवाः । कवर्गादिपञ्चतृतीयादिवर्णान्यतमवर्णादिन्तरस्थं यरलवाद्यन्यतमवर्णमध्यं विश्वम्भरादिवत् कृदन्तं सम्बोधनान्तं दीर्घविसर्गान्तं च नाम कुर्य्यात् । एतच्च स्वगृह्योक्तत्वात् प्रशस्तपरम् । कुलदेवतानक्षत्राभिसम्बन्धं च नाम कुर्य्यात् । तत्र शङ्खलिखितवचनान्नामान्तरकरणव्यवहारः । अत्र नक्षत्रसम्बन्धेन नामकरणं शतपदचक्रानुरोधात् स्वनक्षत्रपादानुसारेण । ततश्च कुमारस्य मुखभवान् प्राणनिर्गमोपायभूतान् छिद्रविशेषान् सप्त मुखमक्षिणी नासिके कर्णाविति चाभिमुख्येन स्पृशन् कोऽसि कतमोऽसीति मन्त्रं जपेत् ॥ तच्च नाम शर्म्मवर्म्माद्युपपदान्तत्वेन कर्त्तव्यम् । यथा,—

'ततस्तु नाम कुर्व्वीत पितैव दशमेऽहनि ।
देवपूर्व्वं नराख्यं हि शर्म्मवर्म्मादिसंयुतम् ॥
शर्म्मेति ब्राह्मणस्योक्तं वर्म्मेति क्षत्रसंश्रयम् ।
गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥
नार्थहीनं न चाशस्तं नापशब्दयुतं तथा ।
नामाङ्गल्यं जुगुप्स्यं वा नाम कुर्य्यात् समाक्षरम् ॥
नातिदीर्घं नातिह्रस्वं नातिगुर्व्वक्षरान्वितम् ।
सुखोच्चार्य्याक्षरं नाम कुर्य्याच्च प्रवणाक्षरम् ॥'

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १० अध्यायः ॥ प्रवणाक्षरं लघूत्तराक्षरम्। इति तट्टीकाकारः॥ गोभिलः । 'अयुग्मकदान्तं तथा स्त्रीणाम् ।' अयुग्मकम् अयुगक्षरम् । दान्तं दकारान्तम् । यथा यशोदेत्यादि ॥ * ॥ तस्य श्रीपूर्व्वकत्वं यथा,—

'देवं गुरुं गुरुस्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधिदेवताम् ।
सिद्धं सिद्धाधिकारांश्च श्रीपूर्व्वं समुदीरयेत् ॥'

इति राघवभट्टधृतप्रयोगदर्शनात् स्वर्गकामित्वादिना सिद्धोऽधिकारो येषां नराणामित्यनेन जीवतां श्रीशब्दादित्वं नाम्नो न मृतानां तथेति शिष्टाचारः ॥ * ॥ गोभिलः । मात्रे चैनं प्रथमं नामधेयमाख्याय यथार्थमुदीच्यं वामदेव्यगानान्तं कुर्य्यात् गौर्दक्षिणा।" इति संस्कारतत्त्वम्॥

नामद्वादशी, स्त्री, (नाम्नः द्वादशी ।) व्रतविशेषः । यथा,—

"गौरी काली उमा भद्रा दुर्गा कान्तिः सरस्वती ।
मङ्गला वैष्णवी लक्ष्मीः शिवा नारायणी क्रमात् ।
मार्गतृतीयामारभ्य पूर्व्वोक्तं लभते फलम् ॥
पूर्व्वोक्तं फलं मार्गादिद्वादशमासे कृष्णाष्टमीव्रतफलम् ।
अर्द्धनारीश्वरं रुद्रमथवा उमशङ्करम् ॥
पूजयेद्विधिवन्नारी न वियोगमवाप्नुयात् ।
अथवा विष्णुरूपेण पूजयेच्चेश्वरं सदा ॥
शङ्करं वामभागस्थं सर्व्वकाममवाप्नुयात् ।
मार्गशिरादौ केशवनारायणमाधवान् पूजयेत् ।
धूपस्रग्दीपाद्यैरुपोष्य संपूज्य दक्षिणाभिश्च नामभिः । अश्वमेधनृपसूयवाजपेयमतिरात्रनक्तमथाग्निष्टोमोपवासमेव । पुरुषमेवसौत्रामणिं पञ्चयज्ञहोमगोलक्षं सर्व्वमथास्थाप्यान्ते नित्यं स्मरणार्च्चनात्तन्नाम्ना । इत्याद्यै नामद्वादशी ।" इति देवीपुराणम् ॥

नामधेयं, क्ली, (नामैव । नाम+"भागरूपनामभ्यो धेयः ।" ५ । ४ । २५ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या धेयः ।) नाम । इत्यमरः । १ । ६ । ८ ॥ (यथा, मनुः । २ । ३० ।

"नामधेयं दशम्यान्तु द्वादश्यां वास्य कारयेत् ।
पुण्ये तिथौ मुहूर्त्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥")

नामशेषः, त्रि, (नाम्नः शेषो यस्य । नाम आख्या एव शेषो यस्येति वा ।) मृतः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८ ॥ मरणे, पुं ।

नामापराधः, पुं, (नाम्नि नामविषये अपराधः । नाम्नः सकाशात् अपराधो वा ।) साधुनिन्दादिरूपदुरदृष्टजनकव्यापारविशेषः । यथा,—

श्रीनारद उवाच ।

"के तेऽपराधा विप्रेन्द्र ! नाम्नो भगवतः कृताः ।
विनिघ्नन्ति नृणां कृत्यं प्राकृतं ह्यानयन्ति च ॥
तत् कथ्यतां महाभागापराधं नाम्नि केशवे ।
केन केन प्रकारेण भवेद्दै तज्जनादिषु ॥

सनत्कुमार उवाच ।

सतां निन्दा नाम्नः परममपराधं वितनुते
यतः ख्यातिं यातस्तमुपहसते गर्हयति च ।
तथा विष्णोरिष्टं य इह गुणनामादि सकलं
धिया भिन्नं पश्येत् स खलु हरिनामाहितकरः॥
गुरोरवज्ञा श्रुतिशास्त्रनिन्दनं
तथार्थवादो हरिनाम्नि कल्पनम् ।
नाम्नां बलाद्यस्य हि पापबुद्धि-
र्न विद्यते तस्य शठस्य शुद्धिः ॥
दिवौकसां गुरोः पित्रोर्भूसुराणाञ्च गर्हनम् ।
नामापराधं यत्तत् स्याद्वैष्णवानां तथा नृणाम् ॥
गोऽश्वत्थतुलसीधात्रीर्नृपान्निन्दन्ति नारद ! ।
नामापराधी स भवेन्नाम गोविन्दवैष्णवान् ॥
सर्व्वतीर्थानि क्षेत्राणि चावमन्यति निन्दति ।
गङ्गासरस्वतीयामीश्चापराधी भवेन्नरः ॥
श्रीमद्भागवतं महाभारतं ब्राह्मणान् गुरुम् ।
मन्त्रं महाप्रसादञ्च योऽवमन्यति नारकी ॥
अवतारान् हरेस्तत्तन्नामभक्तांश्च निन्दति ।
अवमन्यति देवर्षे नारकी स जनोऽधमः ॥
गोविन्दस्यार्च्चनं कुर्य्यादवमन्यति वैष्णवान् ।
निन्दतीह च नामानि स नाम्नोऽप्यपराधकृत् ॥
वर्णाश्रमानन्त्यजांश्च जातिबुद्ध्यावमन्यति ।
वैष्णवान् कुरुते निन्दामपराधी नराधमः ॥
द्विजबन्धुं स्त्रियं शूद्रं जातिभेदेन वैष्णवम् ।
येऽवमन्यन्ति निन्दन्ति ते वै निरयगामिनः ॥
अर्च्चे विष्णोः शिलाधीर्गुरुषु नरमतिर्वैष्णवे जातिबुद्धि-
र्विष्णोर्व्वा वैष्णवानां कलिमलमथने पादतीर्थेऽम्बुबुद्धिः ।
विष्णोर्न्निर्म्माल्यनाम्नोः कलुषदहनयोरन्यसामान्यबुद्धि-
र्व्विष्णौ सर्व्वेश्वरेशे तदितरसमधीर्यस्य वा नारकी सः ॥
पूज्यते देवसामान्यं कृत्वा नारायणं नरः ।
नामापराधी स भवेद्वैष्णवान् यो न सेवते ॥

नारद उवाच ।

नामापराधा ह्यपराः कति सन्ति तपोधन ! ।
तत् कथ्यतां मे सकलं यदि योग्यो भवामि ते ॥

सनत्कुमार उवाच ।

वैष्णवे शठतां विष्णौ गुरौ पित्रोश्च भूसुरे ।
निन्दां यः कुरुते मोहादपराधी स नारकी ॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डे । १०२—१०३ अध्यायौ ॥ अपि च ।

"धर्म्मव्रतत्यागहुतादिसर्व्व-
शुभक्रियासाम्यमपि प्रमादः ।
अश्रद्दधाने विमुखेऽप्यशृण्वति
यश्चोपदेशः शिवनामापराधः ॥
श्रुत्वापि नाममाहात्म्यं यः प्रीतिरहितो नरः ।
अहं ममादि परमो नाम्नि सोऽप्यपराधकृत् ॥"

अपराधभञ्जनमाह ।

"जाते नामापराधेऽपि प्रमादेन कथञ्चन ।
सदा संकीर्त्तयेन्नाम तदेकशरणो भवेत् ॥

नामापराधयुक्तानां नामान्येव हरन्त्यघम् ।
अविश्रान्तप्रयुक्तानि तान्येवार्थकराणि च ॥
नामैकं यस्य वाचि स्मरणपथगतं श्रोत्रमूलं गतं वा
शुद्धं वाशुद्धवर्णं व्यवहितरहितं तारयत्येव सत्यम् ।
तच्चेद्देहद्रविणजनतालोभपाषण्डमध्ये
निक्षिप्तं स्यान्न फलजनकं शीघ्रमेवात्र विप्र ! ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥

नामापराधी, [न्] त्रि, (नामापराधोऽस्य-स्येति । इनिः ।) नामापराधकृत् । यथा,—
"नाम्नो जनार्द्दनस्यापराधात् यः कुरुतेऽनिशम् ।
नामापराधकृल्लोको याति सत्यमधोगतिम् ॥
विनाशयति नामस्थोऽपराधं नामतो जनः ।
नामापराधी कृष्णे स्यादात्मनस्येति नारकी ॥
पाषण्डो दुर्ज्जनः पापी भवेन्नाम्नो हरेः खलः ।
नामापराधी मनुजो मुने ! भवति नारकी ॥
अपराधान्मुकुन्दस्य विदूरयति नामभिः ।
नाम्नीह लोकः कुर्व्वंस्तान्महापाप्यधमाधमः ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १०२ अध्यायः ॥

नायः, पुं, (नीयतेऽनेनेति । नी + "श्रिणीभुवो ऽनुपसर्गे ।" ३ । ३ । २४ । इति करणे घञ् ।) नयः । नीतिः । इत्यमरः । ३ । २ । ६ ॥ (यथा, भट्टिः । ७ । ३६ ।
"यात यूयं यमश्रायं दिशं नायेन दक्षिणाम् ॥"
नी + भावे घञ् ।) प्रापणम् । इति नीधातु-दर्शनात् ॥ (नयति प्रापयतीति । नी + "दुन्योर-नुपसर्गे ।" ३ । १ । १४२ । इति णः । उपायः । यथा, भट्टिः । ६ । ८२ ।
"नायः कोऽत्र स येन स्त्रीं वताहं विगतज्वरः ॥"
नेतरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । २४ । १० ।
"सचस्व नायमवसे अभीक इतो वा तमिन्द्र पाहि रिषः ॥")

नायकः, पुं, (नयति प्रापयतीति । नी + ण्वुल् ।) नेता । (यथा, गीतायाम् । १ । ७ ।
"नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते ॥")
श्रेष्ठः । (यथा, भागवते । ४ । ७ । १६ ।
"तमुपागतमालक्ष्य सर्व्वे सुरगणादयः ।
प्रणेमुः सहसोत्थाय ब्रह्मेन्द्रत्र्यक्षनायकाः ॥")
हारमध्यमणिः । इति मेदिनी । के, ११० ॥ अग्रे सरिकः । सेनापतिः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २२२ । ४ ।
"वध्यमानं बलं दृष्ट्वा बहुशस्तैः पुरन्दरः ।
स्वसैन्यनायकार्थाय चिन्तामाप भृशं तदा ॥")
शृङ्गाररसाधकः । स च त्रिविधः । पतिरुपपति-र्वैशिकश्चेति । विधिवत् पाणिग्राहकः पतिः । अनुकूलदक्षिणधृष्टशठभेदात् पतिश्चतुर्द्धा । सार्व्व-कालिकपराङ्गनापराङ्मुखत्वे सति सर्व्वकाल-मनुरक्तोऽनुकूलः । सकलनायिकाविषयसमसह-जानुरागो दक्षिणः । भूयो निःशङ्कः कृतदोषो-ऽपि भूयो निवारितोऽपि भूयः प्रश्रयपरायणो धृष्टः । ... [illegible]

कामिनीविषयकपटपटुः शठः । आचार-हानिहेतुः पतिरुपपतिः । बहुलवेश्याभोगोप-रसिको वैशिकः । वैशिकस्तूत्तममध्यमाधम-भेदात् त्रिविधः । दयिताश्रमप्रकोपेऽपि उप-चारपरायण उत्तमः । प्रियायाः प्रकोपे यः प्रकोपमनुरागं वा न प्रकटयति चेष्टया मनो-भावं गृह्णाति स मध्यमः । भयकृपालज्जाशून्यः कामक्रीड़ायामकृताकृत्याकृत्यविचारोऽधमः ॥ * ॥ मानी चतुरश्च शठ एवान्तर्भवति । वाक्चेष्टा-व्यङ्ग्यसमागमस्चतुरः । प्रोषितपतिरुपपतिर्वैशि-कश्च भवति । अनभिज्ञनायको नायकाभास एव । तेषाञ्च नर्म्मसचिवपीठमर्द्दविटचेटक-विदूषकभेदाच्चतुर्द्धा । कुपितस्त्रीप्रसादकः पीठ-मर्द्दः । नर्म्मसचिवोऽप्ययमेव । कामतन्त्रकला-कोविदो विटः । सन्धानचतुरश्चेटकः । अङ्गादि-वैकृतैर्हासकारी विदूषकः ॥ * ॥ तेषामष्ट-सात्त्विकगुणाः । यथा,—
"स्वेदः स्तम्भोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।
वैवर्ण्यमश्रुप्रलया विलक्षौ सात्त्विका गुणाः ॥" * ॥
तेषां दशावस्था यथा,—
"अभिलाषस्तथा चिन्ता स्मृतिश्च गुणकीर्त्तनम् ।
उद्वेगश्च प्रलापश्च उन्मादो व्याधिरेव च ।
जड़ता निधनान्येव दशावस्थाः प्रकीर्त्तिताः ॥"
इति रसमञ्जरी ॥
(अस्य लक्षणभेदादिकं यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ३३—३८ ।
"त्यागी कृती कुलीनः सुश्रीको रूपयौवनोत्-साही ।
दक्षोऽनुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्यशीलवान् नेता ॥
धीरोदात्तो धीरोद्धतस्तथा धीरललितश्च ।
धीरप्रशान्त इत्ययमुक्तः प्रथमश्चतुर्भेदः ॥
अविकत्थनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ।
स्थेयान् निगूढ़मानो धीरोदात्तो दृढ़व्रतः कथितः ॥
मायापरः प्रचण्डश्चपलोऽहङ्कारदर्पभूयिष्ठः ।
आत्मश्लाघानिरतो धीरैर्धीरोद्धतः कथितः ॥
निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीरललितः स्यात् ।
सामान्यगुणैर्भूयान् द्विजादिको धीरप्रशान्तः स्यात् ॥"
एषाञ्च शृङ्गारिरूपत्वे भेदानाह तत्रैव । ३ । ३६—४४ ।
"एभिर्दक्षिणधृष्टानुकूलशठरूपिभिस्तु षोड़शधा ।
एषु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः कथितः ॥
कृतागा अपि निःशङ्कस्तर्जितोऽपि न लज्जितः ।
दृष्टदोषोऽपि मिथ्यावाक् कथितो धृष्टनायकः ॥
अनुकूल एकनिरतः शठोऽयमेकत्र बद्धभावो यः ।
दर्शितबहिरनुरागो विप्रियमन्यत्र गूढ़माचरति ॥
एषाञ्च त्रैविध्यात् सर्व्वेषामुत्तमसध्याधमत्वेन ।
उक्ता नायकभेदाश्चत्वारिंशत्तथाष्टौ च ॥"
एषामुदाहरणादिकं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥)

नायकाधिपः, पुं, (नायकानां नेतॄणां सेनापतीनां वा अधिपः ।) नरेन्द्रः । राजा । इति शब्द-रत्नावली ॥

नायिका, स्त्री, (नयति या । नी + ण्वुल् । टाप् अत इत्वञ्च ।) दुर्गाशक्तिः । सा अष्टधा । यथा,—
"ततोऽष्टनायिका देव्या यत्नतः परिपूजयेत् ॥
उग्रचण्डां प्रचण्डाञ्च चण्डोग्रां चण्डनायिकाम् ।
अतिचण्डाञ्च चामुण्डां चण्डां चण्डवतीन्तथा ॥
पद्मे चाष्टदले चैताः प्रागादिक्रमतस्तथा ।
पञ्चोपचारैः संपूज्य भैरवाम्मध्यदेशतः ॥"
इति प्रकृतिखण्डे ६१ अध्यायः ॥
शृङ्गाररसालम्बनविभावरूपा नारी । सा च त्रिविधा । स्वीया परकीया सामान्यवनिता चेति । तत्र स्वामिन्येवानुरक्ता स्वीया । स्वीयापि त्रिविधा । मुग्धा मध्या प्रगल्भा च । तत्र अङ्कुरितयौवना मुग्धा । सा च ज्ञातयौवना अज्ञातयौवना च । सैव क्रमशो लज्जाभय-पराधीनरतिर्नवोढ़ा । सैव क्रमशो जात-प्रश्रया विश्रब्धनवोढ़ा । समानलज्जामदना मध्या । एषैव चातिप्रश्रयादतिविश्रब्धनवोढ़ा । पतिमात्रविषयकेलिकलापकोविदा प्रगल्भा । मध्याप्रगल्भे मानावस्थायां प्रत्येकं त्रिविधे । धीरा अधीरा धीराधीरा चेति । व्यङ्ग्य-कोपप्रकाशा धीरा । अव्यङ्ग्यकोपप्रकाशा अधीरा । व्यङ्ग्याव्यङ्ग्यकोपप्रकाशा धीराधीरा । एते धीरादयस्त्रयो भेदा द्विधा भवन्ति । ज्येष्ठा कनिष्ठा च । परिणीतत्वे सति भर्त्तुरधिकस्नेहा ज्येष्ठा । परिणीतत्वे सति भर्त्तुर्न्यूनस्नेहा कनिष्ठा ॥ अप्रकटपरपुरुषानुरागा परकीया । सा च द्विविधा । परोढ़ा कन्यका च । गुप्ता विदग्धा लक्षिता कुलटा अनुशयानामुदिताप्रभृतीनां परकीयायामेवान्तर्भावः । गुप्ता त्रिविधा । वृत्त-सुरतगोपना च । वर्त्तिष्यमाणसुरतगोपना । वर्त्त-मानसुरतगोपना च । विदग्धा द्विविधा । वाग्वि-दग्धा क्रियाविदग्धा चेति । अनुशयाना त्रिविधा । वर्त्तमानस्थानविघट्टनेन भाविस्थानाभावशङ्कया स्वानधिष्ठितसङ्केतस्थले भर्त्तुर्गमनानुमानेन ॥ * ॥ वित्तमात्रोपाधिकसकलपुरुषाभिलाषा सामान्य-वनिता । एता अन्यसम्भोगदुःखिता । वक्रोक्ति-गर्व्विता मानवत्यश्च तिस्रो भवन्ति । वक्रोक्ति-गर्व्विता द्विविधा । प्रेमगर्व्विता सौन्दर्य्यगर्व्विता च । मानवती यथा । प्रियापराधसूचिका चेष्टा मानः । स च लघुर्मध्यमो गुरुश्चेति । अल्पा-पनेयो लघुः । कष्टापनेयो मध्यमः । कष्टतमा-पनेयो गुरुः ॥ * ॥ एताः षोड़श अवस्थाभिरव-स्थाभिः प्रत्येकमष्टविधा । प्रोषितभर्त्तृका खण्डिता उत्कण्ठिता कलहान्तरिता विप्र-लब्धा वासकसज्जा स्वाधीनपतिका अभिसा-रिका चेति गणनादष्टाविंशत्यधिकं शतं भेदा भवन्ति । तासामुत्तममध्यमाधमगणनया चतु-रधिकाशीतिशतत्रयं भेदा भवन्ति । तत्रापि दिव्य-अदिव्य-दिव्यादिव्यभेदेन गणनया द्विपञ्चा-शदधिकशतयुतसहस्रं भेदा भवन्ति । इति रस-मञ्जरी ॥ * ॥

(यथा च साहित्यदर्पणे । ३ । ६५—६३ ।
"अथ नायिका त्रिविधा स्वाऽन्या साधारणस्त्रीति।
नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासम्भवैर्युक्ता ॥
विनयार्जवादियुक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्वीया।
सापि कथिता त्रिविधा मुग्धा मध्या प्रगल्भेति॥
प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा ।
कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥
मध्या विचित्रसुरता प्ररूढ़स्मरयौवना ।
ईषत्प्रगल्भवचना मध्यमव्रीड़िता मता ॥
स्मरान्धा गाढ़तारुण्या समस्तरतकोविदा ।
भावोन्नता दरव्रीड़ा प्रगल्भाक्रान्तनायका ॥
ते धीरा चाप्यधीरा च धीराधीरेति षड्विधे ।
प्रियं सोत्प्रासवक्रोक्त्या मध्याधीरा दहेद्रुषा ॥
धीराधीरा तु रुदितैरधीरा परुषोक्तिभिः ।
प्रगल्भा यदि धीरा स्याच्छन्नकोपाकृतिस्तदा ॥
उदास्ते सुरते तत्र दर्शयन्त्यादरान् बहिः ।
धीराधीरा तु सोल्लुण्ठभाषितैः खेदयेदमुम् ॥
तर्जयेत्ताड़येदन्या प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।
कनिष्ठज्येष्ठरूपत्वान्नायकप्रणयं प्रति ॥
मध्याप्रगल्भयोर्भेदास्तस्माद् द्वादश कीर्त्तिताः ।
मुग्धा त्वेकैव तेन स्युः स्वीयाभेदास्त्रयोदश ॥
परकीया द्विधा प्रोक्ता परोढ़ा कन्यका तथा ।
यात्रादिनिरताऽन्योढ़ा कुलटा गलितत्रपा ॥
कन्या त्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना ।
धीरा कलाप्रगल्भा स्याद्वेश्या सामान्यनायिका ॥
निर्गुणानपि न द्वेष्टि न रज्यति गुणिष्वपि ।
वित्तमात्रं समालोक्य सा रागं दर्शयेद् बहिः ॥
काममङ्गीकृतमपि परिक्षीणधनं नरम् ।
मात्रा निष्कासयेदेषा पुनः सन्धानकाङ्क्षया ॥
तस्कराः पण्डका मूर्खाः सुखप्राप्तधनास्तथा ।
लिङ्गिनश्छन्नकामाद्या आसां प्रायेण वल्लभाः ॥
एषापि मदनायत्ता क्वापि सत्यानुरागिणी ।
रक्तायां वा विरक्तायां रतमस्यां सुदुर्लभम् ॥
अवस्थाभिर्भवन्त्यष्टावेताः षोड़शभेदिताः ।
स्वाधीनभर्तृका तद्वत् खण्डिताऽथाभिसारिका ॥
कलहान्तरिता विप्रलब्धा प्रोषितभर्तृका ।
अन्या वासकसज्जा स्याद्विरहोत्कण्ठिता तथा ॥
कान्तो रतिगुणाकृष्टो न जहाति यदन्तिकम् ।
विचित्रविभ्रमासक्ता सा स्यात् स्वाधीनभर्तृका॥
पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसम्भोगचिह्नितः ।
सा खण्डितेति कथिता धीरैरीर्ष्याकषायिता ॥
अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा ।
स्वयं वाऽभिसरत्येषा धीरैरुक्ताऽभिसारिका ॥
संलीना स्वेषु गात्रेषु मूकीकृतविभूषणा ।
अवगुण्ठनसंवीता कुलजाऽभिसरेत् यदि ॥
विचित्रोज्ज्वलवेशा तु रणन्नूपुरनिस्वना ।
प्रमोदस्मेरवदना स्याद् वेश्याऽभिसरेत् यदि ॥
मदस्खलितसंलापा विभ्रमत्फुल्ललोचना ।
आविद्धगतिसञ्चारा स्यात् प्रेष्याभिसरेद् यदि॥*
प्रसङ्गाद्दभिसारस्थानानि कथ्यन्ते ।
क्षेत्रं वाटी भग्नदेवालयो दूतीगृहं वनम् ।
मालयञ्च श्मशानञ्च नद्यादीनां तटी तथा ॥
एवं कृताभिसाराणां पुंश्चलीनां विनोदने ।
स्थानान्यष्टौ तथा ध्वान्तच्छन्नेषु क्वचिदाश्रयः ॥*॥
चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य या ।
पश्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा ॥
प्रियः कृत्वापि सङ्केतं यस्या नायाति सन्निधिम् ।
विप्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमानिता ॥
नानाकार्य्यवशाद् यस्या दूरदेशं गतः पतिः ।
सा मनोभवदुःखार्त्ता भवेत् प्रोषितभर्तृका ॥
कुरुते मण्डनं यस्याः सज्जिते वासवेश्मनि ।
सा तु वासकसज्जा स्याद्विदितप्रियसङ्गमा ॥
आगन्तुं कृतचित्तोऽपि दैवान्नायाति यत्प्रियः।
तदनागमदुःखार्त्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा ॥
इति साष्टाविंशतिशतमुत्तममध्यमाधमस्वरूपतः।
चतुरधिकाशीतियुतं शतत्रयं नायिकाभेदानां
स्यात् ॥
क्वचिदन्योन्यसाङ्कर्य्यमासां लक्ष्येषु दृश्यते ।
इतरा अप्यसंख्यास्ता नोक्ता विस्तरशङ्कया ॥"
एतासामुदाहरणानि तत्रैव विस्तरशो द्रष्टव्यानि॥
अथासामलङ्काराः । यथा, तत्रैव । ३ । ६४ ।
"यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः ।
अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः ॥
शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्य्यञ्च प्रगल्भता ।
औदार्य्यं धैर्य्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः ॥
लीलाविलासौ विच्छित्तिर्विव्वोकः किलकिञ्चितम्।
मोट्टायितं कुट्टमितं विभ्रमो ललितं मदः ॥
विकृतं तपनं मौग्ध्यं विक्षेपश्च कुतूहलम् ।
हसितं चकितं केलिरित्यष्टादशसंख्यकाः ।
स्वभावजाश्च भावाद्या दश पुंसां भवन्त्यपि ॥"
अथ मुग्धाकन्ययोरनुरागेङ्गितानि । यथा,
तत्रैव । ३ । १२३ ।
"दृष्ट्वा दर्शयति व्रीड़ां सम्मुखं नैव पश्यति ।
प्रच्छन्नं वा भ्रमन्तं वा तिर्य्यक् तं पश्यति प्रियम्॥
बहुधा पृच्छ्यमानापि मन्दमन्दमधोमुखी ।
सगद्गदस्वरं किञ्चित् प्रियं प्रायेण भाषते ॥
अन्यैः प्रवर्त्तितां शश्वत् सावधाना च तत्कथाम्।
प्रणोत्यन्यत्र दत्ताक्षी प्रिये बालानुरागिणी ॥"
अथ सकलानामपि नायिकानामनुरागेङ्गितानि।
यथा, तत्रैव । ३ । १२४—१२५ ।
"चिराय सविधे स्थानं प्रियस्य बहु मन्यते ।
विलोचनपथञ्चास्य न गच्छत्यनलङ्कृता ॥
क्वापि कुन्तलसंव्यानसंयमव्यपदेशतः ।
बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम् ॥
आच्छादयति वागाद्यैः प्रियस्य परिचारकान् ।
विश्वसित्यस्य मित्रेषु बहुमानं करोति च ॥
सखीमध्ये गुणान् ब्रूते स्वधनं प्रददाति च ।
सुप्ते स्वपिति दुःखस्य दुःखं धत्ते सुखे सुखम् ॥
स्थिता दृष्टिपथे शश्वत् प्रिये पश्यति दूरतः ।
आभाषते परिजनं सम्मुखे स्मरविक्रियम् ॥
यत् किञ्चिदपि संवीक्ष्य कुरुते हसितं सुधा ।
कर्णकण्डूयनं तद्वत् कवरीमोक्षसंयमौ ॥
जृम्भते स्फोटयत्यङ्गं बालमाश्लिष्य चुम्बति ।
भाले तथा वयस्याया आरभेत् तिलकक्रियाम् ॥
अङ्गुष्ठाग्रेण लिखति सकटाक्षं निरीक्षते ।
दशति स्वाधरं चापि ब्रूते प्रियमधोमुखी ॥
न मुञ्चति च तं देशं नायको यत्र दृश्यते ।
आगच्छति गृहं चास्य कार्य्यव्याजेन केनचित् ॥
दत्तं किमपि कान्तेन धृत्वाङ्गे मुहुरीक्षते ।
नित्यं हृष्यति तद्योगे वियोगे मलिना कृशा ॥
मन्यते बहु तच्छीलं तत्प्रियं मन्यते प्रियम् ।
प्रार्थयतेऽल्पमूल्यानि सुप्ता न परिवर्त्तते ॥
विकारान् सात्त्विकानस्य सम्मुखी नाधिगच्छति।
भाषते सूनृतं स्निग्धमनुरक्ता नितम्बिनी ॥
एतेष्वधिकलज्जानि चेष्टितानि नवस्त्रियाः ।
मध्यव्रीड़ानि मध्यायाः संसमानत्रपाणि तु ॥
अन्यस्त्रियाः प्रगल्भायास्तथा स्युर्वारयोषितः ॥
लेख्यप्रस्थापनैः स्निग्धैर्वीक्षितैर्मृदुभाषितैः ।
दूतीसम्प्रेषणैर्नार्य्या भावाभिव्यक्तिरिष्यते ॥"*॥)
कस्तूरीविशेषः । यथा, राजनिर्घण्टे ।
"चूर्णाकृतिस्तु खरिका तिलका तिलाभा
कौलत्थवीजसदृशी च कुलत्थिकाख्या ।
स्थूला यतः कियदियं किल पिण्डिका स्या-
त्तस्याश्च किञ्चिदधिकापि च नायिकैषा ॥"
नारं, क्ली, (नराणां समूहः । नर+समूहे
अण् ।) नरसमूहः । इति व्याकरणम् ॥ (नर-
स्येदमिति । नर+"तस्येदम्।" ४ । ३ । १२० ।
इत्यण् ।) नरसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,—
"मलमूत्रपुरीषास्थिनिर्गतं ह्यशुचि स्मृतम् ।
नारं स्पृष्ट्वा तु सस्नेहं सचेलो जलमाविशेत् ॥"
इति सामान्यनिरुक्तौ जगदीशधृतस्मृतिवचनम्॥
नारः, पुं, (नरस्यायमिति । नर+अण् ।)
तर्णकः । जलम् । इति मेदिनी । रे, ५३ ॥
नारकः, पुं, (नरक एव । प्रज्ञाद्यण् ।) नरकः ।
(नरके भवः । "तत्र भवः ।" ४।३।५३। इत्यण् ।)
नरकस्थप्राणिनि, त्रि । इत्यमरः । १ । ६ । १ ॥
(यथा, मार्कण्डेये । १५ । ७३ ।
"अनुकम्पामिमामद्य नारकेष्विह कुर्व्वतः ।
तदेव शतसाहस्रं संख्यासुपगतं तव ॥")
नारकी, [न्] त्रि, (नरको भोग्यतया अस्य-
स्येति । नरक+इनिः ।) नरकस्थः । यथा,—
"परेण विहितं कर्म्म स्वकर्म्मेति वदेच्च यः ।
स उच्यते ब्रह्मघाती महानारकिनारकी ॥"
इति वृहद्धर्म्मपुराणे उत्तरखण्डे ७८ अध्यायः ॥
नारकीटः, पुं, अश्मकीटः । (नारेषु नरसमूहेषु
कीट इव घृणार्हत्वात् ।) स्वदत्ताशाविहन्ता ।
इति मेदिनी । टे, ६३ ॥
नारङ्गं, क्ली, (नृणातीति । नॄ नये+बाहुलकात्
अङ्गच् धातोर्वृद्धिश्च । इत्युज्ज्वलदत्तः । १।१२१।)
गर्जरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
नारङ्गः, पुं, (नॄ नये+अङ्गच् । वृद्धिश्च ।) पिप्पली-
रसः । यमजप्राणी । विटः । इति मेदिनी । गे,
३६ ॥ फलवृक्षविशेषः । नारङ्गी इति भाषा ॥
तत्पर्य्यायः । नागरङ्गः २ सुरङ्गः ३ त्वगन्धः ४
ऐरावतः ५ वक्त्रवासः ६ योगारङ्गः ७ योग-
रङ्गः ८ सुरङ्गः ९ गन्धाढ्यः १० गन्धपत्रः ११

वरिष्ठः १२। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। अम्लत्वम्। गुरुत्वम्। उष्णत्वम्। रोचनत्वम्। वातामकृमिशूलश्रमनाशित्वम्। बल्यत्वम्। रुच्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्केशरगुणाः।
"अत्यम्लमीषन्मधुरं हृद्यं वातविनाशनम्।
रुच्यं वातहरञ्चैव नागरङ्गस्य केशरम्॥"
इति राजवल्लभः॥

नारदः, पुं, (नारं परमात्मविषयकं ज्ञानं ददातीति। दा+कः। यद्वा, नारं नरसमूहं द्यति खण्डयति कलहेनेति। दो+कः। नारं जलं ददाति पितृभ्य इति वा। तदुक्तम्,—
"नारं पानीयमित्युक्तं तत् पितृभ्यः सदा भवान्।
ददाति तेन ते नाम नारदेति भविष्यति॥")
देवर्षिविशेषः। स तु भोगाशी ब्रह्मशापादुपवर्हणनामा गन्धर्व्वो भूत्वा पुनर्ब्रह्मवीर्य्यात् शूद्रपत्न्यां जातः। यथा,—
शौनक उवाच।
"ब्रह्मवीर्य्याच्छूद्रपत्न्यां गन्धर्व्वश्चोपवर्हणः।
जातः केन प्रकारेण तद्भवान् वक्तुमर्हति॥
सौतिरुवाच।
कान्यकुब्जे च देशे च द्रुमिलो गोपराजकः।
कलावती तस्य पत्नी वन्ध्या चापि पतिव्रता॥
स्वामिदोषेण सा वन्ध्या काले च भर्त्तुराज्ञया।
उपस्थितं वने घोरे नारदं काश्यपं मुनिम्॥
क्रोशमानञ्च श्रीकृष्णं ज्वलन्तं ब्रह्मवर्च्चसा।
तस्थौ सुवेशं कृत्वा सा ध्यानान्तञ्च मुनेः पुरः॥
उवाच विनयेनैव कृत्वा च श्रीहरिं हृदि।
गोपिकाहं द्विजश्रेष्ठ! द्रुमिलस्य च कामिनी।
पुत्त्रार्थिनी चागताहं तन्मूलं भर्त्तुराज्ञया॥
वीर्य्याधानं कुरु मयि! स्त्री नोपेक्ष्या ह्युपस्थिता।
तेजीयसां न दोषाय वह्नेः सर्व्वभुजो यथा॥
वृषलीवचनं श्रुत्वा चुकोप मुनिपुङ्गवः।
वृषली तत्पुरस्तस्थौ शुष्ककण्ठौष्ठतालुका॥
एतस्मिन्नन्तरे तेन पथा यास्यति मेनका।
तस्या ऊरुस्थलं दृष्ट्वा मुनिवीर्य्यं पपात ह॥
ऋतुस्नाता च वृषली कृत्वा तद्भक्षणं मुदा।
सा विप्र! गेहे साध्वी च सुषुवे तनयं वरम्॥
तप्तकाञ्चनवर्णाभं ज्वलन्तं ब्रह्मतेजसा।
अनावृष्ट्यवशेषे च काले बालो बभुव ह॥
नारं ददौ जन्मकाले तेनायं नारदाभिधः॥
ददाति नारं ज्ञानञ्च बालकेभ्यश्च बालकः।
जातिस्मरो महाज्ञानी तेनायं नारदाभिधः॥
वीर्य्येण नारदस्यैव बभूव बालको मुने!।
मुनीन्द्रस्य वरेणैव तेनायं नारदाभिधः॥
कल्पान्तरे ब्रह्मकण्ठाद्बभूवुर्बहवो नराः।
नरान्ददौ तत्कण्ठश्च तेन तन्नारदः स्मृतः॥
ततो बभूव कालश्च नारदात् कण्ठदेशतः।
ततो ब्रह्मा नाम चक्रे नारदस्येति मङ्गलम्॥
एतस्मिन्नन्तरे विप्रा आययुर्विप्र मन्दिरम्।
शिशवः पञ्चवर्षीया महातेजस्विनो यथा॥
चतुर्व्विंको मुनिस्तस्मै ब्राह्मणाश्च कृपालवः।
ब्रह्मपुत्त्रं शिशुं ज्ञात्वा विष्णुमन्त्रं ददौ मुदा॥
महाज्ञानी शिशुस्तस्थौ गङ्गातीरे मनोहरे।
तत्र स्नात्वा विप्रदत्तं विष्णुमन्त्रं जजाप सः॥
दिव्यं वर्षसहस्रञ्च निराहारः कृशोदरः।
ददर्श बालको ध्याने दिव्यं लोकञ्च बालकम्॥
द्विभुजं मुरलीहस्तञ्चन्दनेन विचर्च्चितम्।
विरराम च शोकार्त्तो यदा यद्दृष्टमच्छमः॥
रुरोदाश्वत्थमूले च न दृष्ट्वा बालकं शिशुः।
बभूवाकाशवाणीति रुदन्तं बालकं प्रति॥
सकृद्दृष्टदर्शितं रूपं तदेव नाधुना पुनः।
पुनर्द्रक्ष्यसि गोविन्दं जन्ममृत्युहरं हरिम्॥
इति श्रुत्वा बालकश्च विरराम मुदान्वितः।
काले तत्याज तीर्थे च तनुं कृष्णं हृदि स्मरन्॥
बभूव शापमुक्तिश्च नारदस्य महामुने!।
तनुं त्यक्त्वा स जीवश्च विलीनो ब्रह्मविग्रहे॥
कतिकल्पान्तरेऽतीते स्रष्टुं सृष्टिविधौ पुनः।
मरीचिमिश्रैर्मुनिभिः सार्द्धं कण्ठाद्बभूव सः॥
नारदश्चेति विख्यातो मुनीन्द्रस्तेन हेतुना॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे २१—२२ अध्यायौ॥
तस्य सर्व्वदा भ्रमणकारणं यथा,—
"तांश्चापि नष्टान् विज्ञाय पुत्त्रान् दक्षप्रजापतिः।
क्रोधञ्चक्रे महाभाग! नारदं स शशाप च॥"
नारदशापश्च श्रीभागवतोक्तः।
"तस्माल्लोकेषु ते मूढ़ न भवेद्भ्रमतः पदम्।"
इति विष्णुपुराणे १ अंशे १५ अध्यायस्तट्टीका च॥ (पञ्चविंशतिसहस्रश्लोकात्मक उपपुराणविशेषः। यथा, देवीभागवते। १। ३। ६।
"षोडशैव सहस्राणि पुराणञ्चाग्निसंज्ञितम्।
पञ्चविंशतिसाहस्रं नारदं परमं मतम्॥"
शाकद्वीपस्य पर्व्वतविशेषः। यथा, मात्स्ये। १२१। ११।
"नारदो नाम चैवोक्तो दुर्गशैलो महाचितः।
तत्राचले समुत्पन्नौ पूर्व्वं नारदपर्व्वतौ॥"
विश्वामित्रपुत्त्रविशेषः। यथा, महाभारते। १३। ४। ५८।
"ऊर्ज्जयोनिरुदापेक्षी नारदश्च महानृषिः।
विश्वामित्रात्मजाः सर्व्वे मुनयो ब्रह्मवादिनः॥")

नारा, स्त्री, (नरस्य मुनेरियम्। नर+"तस्येदम्।" ४। ३। १२०। इति अण्। ततष्टाप्। "यद्यपि अणि कृते ङीप्प्रत्ययः प्राप्तस्तथापि छान्दसलक्षणैरपि स्मृतिषु व्यवहारात् सर्व्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते इति पाक्षिको ङीप्प्रत्ययः। तस्याभावपक्षे सामान्यलक्षणप्राप्ते टापि कृते नारा इति रूपसिद्धिः।" इति मनुसंहिताटीकायां कुल्लूकभट्टः।१।१०।) जलम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मनुः। १। १०।
"आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः।
ता यदस्यायनं पूर्व्वं तेन नारायणः स्मृतः॥")

नाराचः, पुं, (नारं नरसमूहं आचामतीति। चमु अदने+"अन्येष्वपि दृश्यते।" ३।२।१०१। इति डः।) समुदायलौहमयबाणः। तत्पर्य्यायः। प्रक्ष्वेड़नः २। इत्यमरः। २। ८। ८७॥ लोहनालः ३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, वृहत्शार्ङ्गधरे।
"सर्व्वलौहास्तु ये बाणा नाराचास्ते प्रकीर्त्तिताः।
पञ्चभिः पृथुलैः पक्षैर्युक्ताः सिध्यन्ति कस्यचित्॥")
दुर्द्दिनम्। इति शब्दमाला॥ (अष्टादशाक्षरवृत्तिविशेषः। इति छन्दोमञ्जरी॥ अस्य लक्षणादिकं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम्॥ वैद्यकोक्तघृतविशेषः। यथा, भावप्रकाशे उदररोगाधिकारे।
"स्नुक्क्षीरदन्तीत्रिफलाविड़ङ्ग-
सिंहीत्रिवृच्चित्रकसूर्य्यकल्कैः।
घृतं विपक्वं कुड़वप्रमाणं
तोयेन तस्याक्षसमेन कर्षम्॥
पीतोष्णमम्भोऽनुपिबेद्विरेके
पेयं रसं वा प्रपिबेद्विधिज्ञः।
नाराचमेनं जठरामयाना-
मुक्तं प्रयुक्तं प्रवदन्ति सन्तः॥"
इति नाराचघृतम्॥ *॥)

नाराचिका, स्त्री, (नाराचस्तदाकारोऽस्त्यस्या इति। नाराच+ठन्। टाप्।) नाराची। इति शब्दरत्नावली॥ (अष्टाक्षरवृत्तिविशेषः। तल्लक्षणं यथा,—
"नाराचिका तरौ लगौ॥")

नाराची, स्त्री, (नाराचवदाकृतिरस्त्यस्या इति। अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) स्वर्णकारादीनां नाराचाकृतिलौहतुला। निक्ति इति भाषा। तत्पर्य्यायः। नाराचिका २ एषणिका ३ एषणी ४। इति शब्दरत्नावली॥

नारायणः, पुं, (नारा जलं अयनं स्थानं यस्य। अय गतौ+भावे ल्युट्। सर्व्वे गत्यर्थाः प्राप्त्यर्थाश्च इति नियमात् नारस्य ज्ञानस्य मुक्तेर्वा अयनं प्राप्तिर्यस्मात् इति वा। "नराणां समूहो नारं तत्रायनं स्थानं यस्य नारायणः रेफात् परनकारस्य णत्वविधानात् सर्व्वप्राणिबुद्धिगुहानिवासाच्छुद्धचैतन्यमित्यर्थः।" इति शङ्करविजये नवमप्रकरणम्।) विष्णुः। तस्य चत्वारो व्यूहाः। वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्याः। इति महाभारतम्॥ वेदान्तमते। शुद्धान्तर्यामिसूत्रविराड़ाख्याः॥ तन्नामव्युत्पत्तिर्यथा,—
"सारूप्यमुक्तिवचनो नारेति च विदुर्बुधाः।
यो देवोऽप्ययनं तस्य स च नारायणः स्मृतः॥
नाराश्च कृतपापाश्चाप्ययनं गमनं स्मृतम्।
यतो हि गमनं तेषां सोऽयं नारायणः स्मृतः॥
नारञ्च मोक्षणं पुण्यमयनं ज्ञानमीप्सितम्।
तयोर्ज्ञानं भवेद्यस्मात् सोऽयं नारायणः स्मृतः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०६ अः॥
"आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः।
अयनं तस्य ताः पूर्व्वं तेन नारायणः स्मृतः॥"
इति विष्णुपुराणम्॥
यद्वा।
"नाराजातानि तत्त्वानि नाराणीति विदुर्बुधाः।
तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः॥"

तथा ।
"यच्च किञ्चिज्जगत् सर्व्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ।
अन्तर्बहिश्च तत् सर्व्वं व्याप्य नारायणः
स्थितः ॥"
तथा ।
"प्रकृतेः पर एवान्यः स नरः पञ्चविंशकः ।
तस्येमानि च भूतानि नाराणीति प्रचक्षते ॥
तेषामयनं यस्मात्तस्मान्नारायणः स्मृतः ॥"
कश्चिन्मन्वन्तरे नरनामकऋषेरपत्यतां गतः इति नारायणः ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥
("नराणामयनाच्चापि ततो नारायणः स्मृतः ॥"
इति महाभारते । ५ । ७० । १० ॥)
अस्य स्वरूपो यथा,—
"श्रीकृष्णश्च द्विधारूपो द्विभुजश्च चतुर्भुजः ।
चतुर्भुजश्च वैकुण्ठे गोलोके द्विभुजः स्वयम् ॥
चतुर्भुजस्य पत्नी च महालक्ष्मीः सरस्वती ।
गङ्गा च तुलसी चैव देवी नारायणप्रिया ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ६४ अध्यायः ॥
तस्य ध्यानं यथा,—
"ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्त्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।
केयूरवान् कनककुण्डलवान् किरिटी
हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥"
इत्यादित्यहृदयम् ॥
अपि च ।
"शङ्खचक्रगदापद्मधरं कमललोचनम् ।
शुद्धस्फटिकसङ्काशं क्वचिन्नीलाम्बुजच्छविम् ॥
गरुडोपरि शुक्लाब्जपद्मासनगतं हरिम् ।
श्रीवत्सवक्षसं शान्तं वनमालाधरं परम् ॥
केयूरकुण्डलधरं किरीटमुकुटोज्ज्वलम् ।
निराकारं ज्ञानगम्यं साकारं देहधारिणम् ॥
नित्यानन्दं निरानन्दं सूर्य्यमण्डलमध्यगम् ।
मन्त्रेणानेन देवेशं विष्णुं भज शुभानने ! ॥"
इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥
तन्नाममाहात्म्यं यथा,—
"नारायणाच्युतानन्तवासुदेवेति यो नरः ।
सततं कीर्त्तयेत् भूमे ! याति मल्लयतां प्रिये ! ॥"
इति वराहपुराणम् ॥
"सकृन्नारायणेत्युक्त्वा पुमान् कल्पशतत्रयम् ।
गङ्गादिसर्व्वतीर्थेषु स्नातो भवति निश्चितम् ॥"
इति श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०६ अध्यायः ॥
"नारायणेति शब्दोऽस्ति वागस्ति वशवर्त्तिनी ।
तथापि नरके मूढाः पतन्तीह किमद्भुतम् ॥"
इति महाभारतम् ॥
तस्य तुष्टिजनककर्म्माणि यथा,—
श्रीकृष्ण उवाच ।
"कर्म्मणा येन विप्रेन्द्र ! तुष्टिर्मे हृदि जायते ।
क्रोधश्च तत् समस्तं ते कथयामि समासतः ॥
यो दयालुर्द्विजश्रेष्ठ ! सर्व्वभूतेषु सर्व्वदा ।
अहङ्कारेण हीनश्च तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
कर्म्म कुर्य्यान्मदर्थं यो धर्म्मं भक्तिसमन्वितः ।
ब्रूते यथार्थं एकान्तं तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
मिष्टं वस्तु समासाद्य दत्त्वा मे योऽत्ति मानवः ।
मानापमानसदृशस्तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
सर्व्वभूतशरीरस्थं यो मां जानाति मानवः ।
परहिंसाविहीनो यस्तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
कर्म्माणि कुरुते यस्तु सुविचार्य्य पुनः पुनः ।
गोब्राह्मणहितैषी च तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
स्वयं निरुक्तं वचनं यत्नाद् यः परिपालयेत् ।
प्रपन्नं पाति यत्नाद्यस्तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
दानान्यनुपकारिभ्यो यो ददाति द्विजोत्तम ! ।
मयि चित्तं सदा यस्य तस्य तुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
कर्म्मणा येन तुष्टोऽस्मि निरुक्तं तत् समासतः ॥"
तस्य रोषजनककर्म्माणि यथा,—
"रुष्टोऽस्मि कर्म्मणा येन विप्र ! वच्मि शृणुष्व
तत् ॥
परहिंसारतो यस्तु निर्द्दयः सर्व्वजन्तुषु ।
अहंयुः सर्व्वदा क्रुद्धः स मां नयति शत्रुताम् ॥
असत्यभाषी क्रूरश्च परनिन्दापरस्तु यः ।
परवर्त्तनविध्वंसी स मां नयति शत्रुताम् ॥
अदुष्टदोषौ पितरौ स्त्रीभ्रातृभगिनीस्तथा ।
मोहात्त्यजति मूढो यः स मां नयति शत्रुताम् ॥
पितृनिर्भर्त्सनं यस्तु कुरुते मूढधीर्नरः ।
गुर्व्ववज्ञाश्च विप्रेन्द्र ! स मां नयति शत्रुताम् ॥
दम्पत्योर्भेदनं यस्तु हेतुमात्रेण केनचित् ।
कुरुते ब्राह्मणश्रेष्ठ ! स मां नयति शत्रुताम् ॥
विप्रस्वं देवताद्रव्यं परद्रव्यञ्च मानवः ।
हरते यस्तु विप्रेन्द्र ! स मां नयति शत्रुताम् ।
आरामच्छेदिनो ये च जलाशयविलोपिनः ।
ग्रामनाशकरा ये च तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
परस्त्रियं समालोक्य विषादं यान्ति ये जनाः ।
प्रशंसन्ति पापचर्य्यां ये तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
हविरन्यनार्थं ये मूढा अनाथस्वं हरन्ति ये ।
विश्वासघातिनो ये च तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
ये च गोवीर्य्यहन्तारो वृषलीपतयश्च ये ।
अश्वत्थघातिनो ये च तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
ब्रह्मविष्णुमहेशानां मध्ये ये भेदकारिणः ।
वेदनिन्दाकरा ये च तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
एकादश्यां भुञ्जते ये मोहात् पापधियो नराः ।
परदारानुरक्ता ये तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
पापबुद्धिप्रदा ये च ये च मित्रद्रुहो द्विज ! ।
धात्रीतरुञ्च ये घ्नन्ति तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
दिवसे मैथुनं ये च कुर्व्वते काममोहिताः ।
रजस्वलां स्त्रियं यान्ति तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
ये च दृष्ट्वातुरां नारीं मोहाद्गच्छन्ति सत्तम ! ।
व्रतघ्नाश्च सदा ते मां नयन्ति शत्रुतां भुवि ॥
अमावास्यातिथौ ये च कुर्व्वते निशिभोजनम् ।
भोजनद्वयमेकार्के तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
आमिषं मैथुनं तैलममावास्यादिने द्विजाः ।
न ये त्यजन्ति विप्रेन्द्र ! तेषां रुष्टोऽस्म्यहं सदा ॥
बहुनात्र किमुक्तेन संक्षेपात्ते वदाम्यहम् ।
निन्दन्ति वैष्णवान् ये च तेषां रुष्टोऽस्म्यहं
सदा ॥"
इति क्रियायोगसारे १८ अध्यायः ॥
अजामिलपुत्त्रः । यथा,—
"कान्यकुब्जे द्विजः कश्चिद्दासीपतिरजामिलः ।
नाम्ना नष्टसदाचारो दास्याः संसर्गदूषितः ॥
तस्य प्रवयसः पुत्त्रा दश तेषान्तु योऽवमः ।
बालो नारायणो नाम्ना पित्रोश्च दयितो भृशम् ॥
दूरे क्रीडनकासक्तं पुत्त्रं नारायणाह्वयम् ।
प्लावितेन स्वरेणोच्चैराजुहावाकुलेन्द्रियः ॥
निशम्य म्रियमाणस्य मुखतो हरिकीर्त्तनम् ।
भर्त्तुर्नाम महाराज ! पार्षदाः सहसापतन् ॥
विकर्षतोऽन्तर्हृदयाद्दासीपतिमजामिलम् ।
यमप्रेष्यान् विष्णुदूता वारयामासुरोजसा ॥"
इति श्रीभागवते षष्ठस्कन्धे प्रथमाध्यायः ॥
सैन्यविशेषः । यथा,—
"मत्संहननतुल्यानां गोपानामर्व्वुदं महत् ।
नारायणा इति ख्याताः सर्व्वे संग्रामयोधिनः ॥"
"दुर्य्योधनश्च तत् सैन्यं सर्व्वमावारयत्ततः ।
सहस्राणां सहस्रञ्च योधानां प्राप्य भारत ! ॥"
इति महाभारते । ५ । ७ अध्यायः ॥
धर्म्मपुत्त्रर्षिविशेषः । यथा,—
"धर्म्मस्य दक्षदुहितर्य्यजनिष्ट मूर्त्त्यां
नारायणो नर इति स्वतपःप्रभावः ॥"
इति श्रीभागवते । २ । ७ । ६ ॥
"दण्डग्रहणमात्रेण नरो नारायणो भवेत् ॥"
इति यतिधर्म्मः ॥
(कृष्णयजुर्व्वेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः । यथा, मुक्तिकोपनिषदि ।
"गर्भो नारायणो हंसो बिन्दुर्नादशिरःशिखा ॥"
चूर्णौषधिविशेषः । यथा, भावप्रकाशे उदररोगाधिकारे ।
"यवानी हपुषा धान्यं त्रिफला चोपकुञ्चिका ।
कारवी पिप्पलीमूलमजगन्धा शटी वचा ॥
शताह्वा जीरको व्योषं स्वर्णक्षीरी च चित्रकम् ।
द्वौ क्षारौ पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम् ॥
विडङ्गञ्च समांशानि दन्त्या भागत्रयं भवेत् ।
त्रिवृद्विशाले द्विगुणे सातला स्याच्चतुर्गुणा ॥
एष नारायणो नाम्ना चूर्णो रोगगणापहः ।
एनं प्राप्य निवर्त्तन्ते रोगा विष्णुमिवासुराः ॥
तक्रेणोदरिभिः पेयो गुल्मिभिर्व्वदराम्बुना ।
आनद्धवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ॥
दधिमण्डेन विड्बन्धे दाडिमाम्बुभिरर्शसे ।
परिकर्त्तेषु वृक्षाम्लैरुष्णाम्बुभिरजीर्णके ॥
भगन्दरे पाण्डुरोगे कासे श्वासे गलग्रहे ।
हृद्रोगे ग्रहणीरोगे कुष्ठे मन्देऽनले ज्वरे ॥
दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे ।
यथार्हं स्निग्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम् ॥")
नारायणक्षेत्रं, क्ली, (नारायणस्य क्षेत्रं स्थानम् ।) गङ्गाप्रवाहावधिहस्तचतुष्टयमितनारायणस्वामिकस्थानम् । यथा, ब्रह्मपुराणे ।
"प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयम् ।
अत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कदाचन ॥"
"अत्र किञ्चिन्न दद्याच्च साक्षात् पात्राय पुण्यवान् ।

अत्र प्रतिग्रहे राजन्! विक्रीता जाह्नवी भवेत् ॥
विक्रीतायाञ्च जाह्नव्यां विक्रीतोऽभूज्जनार्द्दनः ।
जनार्द्दने च विक्रीते विक्रीतं भुवनत्रयम् ॥
कोऽपि न त्राणकर्त्तास्य निःसम्बन्धप्रसङ्गतः ॥”
तत्र कर्त्तव्यानि यथा,—
“दीक्षाञ्च देवपूजाञ्च जपं गङ्गातटे चरेत् ।
शुष्कवासः पिधायापि सावित्रीजपमाचरेत् ॥
श्राद्धञ्च तर्पणञ्चैव परोपकारकर्म्म च ।
परोद्देशञ्च मनसा व्यक्तद्रव्यस्य दापने ।
स्तवपाठञ्च मौनञ्च नीचालापविवर्ज्जनम् ॥
केवलं वारिपानञ्च कर्त्तव्यं ब्रह्मभावतः ।
एतानि किल कर्म्माणि चैत्रे नारायणे चरेत् ॥”
इति वृहद्धर्म्मपुराणे ४५ अध्यायः ॥
अवशिष्टं गङ्गाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

नारायणतैलं, क्ली, (नारायणाख्यं तैलम् ।) औषधपक्वतैलप्रभेदः । तत्त्रिविधम् । स्वल्पं वृहत् महच्च । यथा,—
“विल्वाग्निमन्थश्योनाकपाटलापारिभद्रकाः ।
प्रसारण्यश्वगन्धा च वृहती कण्टकारिका ॥
बला चातिबला चैव श्वदंष्ट्रा सपुनर्नवा ।
एषां दशपलान् भागान् चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत् ॥
पादशेषं परिस्राव्य तैलपात्रं प्रदापयेत् ।
शतपुष्पा देवदारु मांसी शैलेयकं वचा ॥
चन्दनं तगरं कुष्ठं एलापर्णी चतुष्टयम् ।
रास्ना तुरगगन्धा च सैन्धवं सपुनर्नवम् ॥
एषां द्विपलिकान् भागान् पेषयित्वा विनिःक्षिपेत् ।
शतावरी रसञ्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥
आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥
पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे भोज्ये चैव प्रशस्यते ।
अश्वो वा वातसंभग्नो गजो वा यदि वा नरः ॥
पङ्गुलः पीठसर्पी च तैलेनानेन सिध्यति ।
अधोभागे च ये वाताः शिरोमध्यगताश्च ये ।
दन्तशूले हनुस्तम्भे मन्यास्तम्भे गलग्रहे ॥
यस्य शुष्यति चैकाङ्गं गतिर्यस्य च विह्वला ।
क्षीणेन्द्रिया नष्टशुक्रा ज्वरक्षीणाश्च ये नराः ॥
वधिरा लल्लजिह्वाश्च मन्दमेधस एव च ।
अल्पप्रजा च या नारी या च गर्भं न विन्दति ॥
वातार्त्तौ वृषणौ येषामन्त्रवृद्धिश्च दारुणा ।
एतत्तैलवरं तेषां नाम्ना नारायणं स्मृतम् ॥”
इति स्वल्पनारायणतैलम् ॥ १ ॥ * ॥
“शतावरी चांशुमती पृश्निपर्णी शटी बला ।
एरण्डस्य च मूलानि वृहत्योः पूतिकस्य च ॥
गवेधुकस्य मूलानि तथा सहचरस्य च ।
एषां दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
पादशेषे रसे पूते गर्भं चैनं समावपेत् ।
पुनर्नवा वचा दारु शताह्वा चन्दनागुरु ॥
शैलेयं तगरं कुष्ठं एला मांसी स्थिरा बला ।
अश्वाह्वा सैन्धवं रास्ना पलार्द्धानि च पेषयेत् ।
गव्याजपयसः प्रस्थौ द्वौ दावत्र प्रदापयेत् ॥
शतावरीरसप्रस्थं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
अस्य तैलस्य सिद्धस्य शृणु वीर्य्यमतःपरम् ॥
अश्वानां वातभग्नानां कुञ्जराणां तथा नृणाम् ।
तैलमेतत् प्रयोक्तव्यं सर्व्ववातनिवारणम् ॥
आयुष्मांश्च नरः पीत्वा निश्चयेन दृढ़ो भवेत् ।
गर्भमश्वतरी विन्द्यात् किं पुनर्मानुषी तथा ॥
हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च तथैवार्द्धावभेदकम् ।
अपचीं गण्डमालाञ्च वातरक्तं हनुग्रहम् ॥
कामलां पाण्डुरोगञ्च अश्मरीञ्चापि नाशयेत् ।
तैलमेतद्भगवता विष्णुना परिकीर्त्तितम् ।
नारायणमिति ख्यातं वातान्तकरणं शुभम् ॥”
इति वृहन्नारायणतैलम् ॥ २ ॥ * ॥
“विल्वाश्वगन्धा वृहती श्वदंष्ट्रा
श्योनाकवाट्यालकपारिभद्रम् ।
क्षुद्रा कठिल्यातिबलाग्निमन्थं
मूलानि चैषां सरलीयुतानाम् ॥
मूलं विदध्यादथ पाटलीनां
प्रत्येकमेषां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।
सपादप्रस्थं विधिनोद्धृताश्च
द्रोणैरपामष्टभिरेव पक्वा ॥
पादावशेषेण रसेन तेन
तैलाढ़काभ्यां सममेव दुग्धम् ।
छागस्य मांसद्रवमेव तुल्य-
मेकत्र सम्यग्विपचेत् सुबुद्धिः ॥
दद्याद्रसञ्चैव शतावरीणां
तैलेन तुल्यं पुनरेव तत्र ।
रास्नाश्वगन्धा द्रुमदारु कुष्ठं
पर्णी चतुष्काऽगुरुकेशराणि ॥
सिन्धूत्थमांसी रजनीद्वयञ्च
शैलेयकं चन्दनपुष्कराणि ।
एला सयष्टी तगराब्दपत्रं
भृङ्गाष्टवर्गास्तु वचा पलाशम् ॥
स्थौणेयवृश्चीरकचोरकाख्य-
मेभिः समस्तैर्द्विपलप्रमाणैः ।
कर्पूरकाश्मीरमृगाण्डजानां
दद्यात् सुगन्धाय वदन्ति केचित् ॥
प्रस्वेददौर्गन्ध्यनिवारणार्थं
चूर्णीकृतानां द्विपलप्रमाणम् ।
आलोड्य सम्यग्विधिवद्विपक्वं
नारायणं नाम महच्च तैलम् ॥ * ॥
सर्व्वैः प्रकारैर्विधिवत् प्रयोज्य-
मश्वस्य पुंसां पवनार्द्दितानाम् ।
ये पङ्गवः पीठविसर्पणाश्च
एकाङ्गहीनार्द्दितवेपमानाः ।
बाधिर्य्यशुक्रक्षयपीड़िताश्च
मन्याहनुस्तम्भशिरोगदार्त्ताः ।
मुक्ता नरास्ते बलवर्णयुक्ताः
संसेव्य तैलं सहसा भवन्ति ॥
वन्ध्या च नारी लभते च पुत्त्रं
वीरोपमं सर्व्वगुणोपपन्नम् ।
शाखाश्रिते कोष्ठगते च वाते
वृद्धौ विधेयं पवनार्द्दितानाम् ॥
जिह्वानिले दन्तगते च शूले
श्रौन्मादकौब्जे ज्वरकर्षितानाम् ।
प्राप्नोति लक्ष्मीं प्रमदाप्रियत्वं
जीवेच्चिरं चापि भवेद्युवैव ॥
देवासुरे युद्धवरे समीक्ष्य
स्नायुस्थिभग्नानसुरैः सुरांश्च ।
नारायणेनापि स्वहंहणार्थं
स्वनामतैलं विहितन्तु तेषाम् ॥”
इति महानारायणतैलम् ॥३॥ इति सुखबोधः ॥

नारायणप्रियः, पुं, (नारायणस्य प्रियः । नारायणः प्रियो यस्य इति वा ।) शिवः । यथा,—
“नारायणप्रियमनङ्गमदापहारं
वाराणसीपुरपतिं भज विश्वनाथम् ॥”
इति शिवस्तोत्रम् ॥

नारायणबलिः, पुं, (नारायणाय नारायणमुद्दिश्य देयो बलिः ।) स्वतप्रतितादीनां प्रायश्चित्तात्मककर्म्मविशेषः । यथा । “नारायणबलिस्तु हेमाद्राद्यनुसारेणोच्यते । तत्रादौ क्रियानिबन्धे गारुड़े तर्पणमुक्तम् ।
‘कार्य्यं पुरुषसूक्तेन मन्त्रैर्व्वा वैष्णवैरपि ।
दक्षिणाभिमुखो भूत्वा प्रेतं विष्णुमिति स्मरन् ॥
अनादिनिधनो देवः शङ्खचक्रगदाधरः ।
अक्षयः पुण्डरीकाक्षः प्रेतमोक्षप्रदो भव ॥’
इति गुर्व्वैकादश्यां देशकालौ सङ्कीर्त्त्य अमुकगोत्रस्यामुकस्य दुर्म्मरणात्मघातजदोषनाशार्थं चौर्द्धदेहिके संप्रदानत्वयोग्यतासिद्ध्यर्थं नारायणबलिं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य ब्रह्माणं विष्णुं शिवं यमं प्रेतं पञ्चकुम्भेषु स्थापयेत् ।
‘विष्णुः स्वर्णमयः कार्य्यो रुद्रस्ताम्रमयस्तथा ।
ब्रह्मा रौप्यमयस्तत्र यमो लौहमयो भवेत् ॥
प्रेतो दर्भमयः कार्य्यः ।’ इति गारुड़ोक्तासु सर्व्वासु हैमीषु वा प्रतिमासु षोड़शोपचारैः पुरुषसूक्तेनाभ्यर्च्चेशानं प्रतिष्ठाप्य चरुं पुरुषसूक्तेन प्रश्नार्च्चं नारायणायेदमिति हुत्वा देवानामग्रे दक्षिणाग्रदर्भेषु विष्णुरूपं प्रेतं स्मरन् नामगोत्राभ्यां मधुघृततिलयुतान् दशपिण्डान् यज्ञोपवीतेव अमुकगोत्र अमुकशर्म्मन् प्रेत विष्णुरूपाय ते पिण्ड उपतिष्ठतामिति दत्त्वा कुशैः पुरुषसूक्तेनाभिमन्त्र्य यन्ते यममिति सूक्तेन पिण्डाननुमन्त्र्य शङ्खोदकेन चाभिषिच्याभ्यर्च्च्यामुकशर्म्माणममुकगोत्रं विष्णुरूपं प्रेतं तर्पयामीति पुरुषसूक्तेन प्रश्नार्च्चं तर्पयित्वा एकमामान्नं ब्रह्मादिपञ्चभ्यो दद्यात् । मन्त्रस्तु ।
‘ब्रह्मविष्णुमहादेवा यमश्चैव सकिङ्करः ।
बलिं गृहीत्वा कुर्व्वन्तु प्रेतस्य च शुभां गतिमिति ॥’
मिताक्षरायान्तु होमबल्यादिना उक्तम् । ततः प्रतिदैवतं त्रिविधं फलं शर्करामधुगुड़घृतानि च निवेद्य पिण्डानभ्यर्च्य नद्यां क्षिप्त्वा रात्रौ नव सप्त पञ्च वा विप्रान्निमन्त्र्योपोषितेन जागरणं कृत्वा श्वोभूते पुनर्व्विष्णुं यमं संपूज्यैकोद्दिष्टविधिना श्राद्धपञ्चकं करिष्ये इत्युक्त्वा ब्रह्मविष्णुशिवयमप्रेतान् स्मरन् विप्रान् उपविश्य प्रेतस्थाने चैकं विष्णुं स्मरन् आवाहनाद्यर्घ्ययुतं

तृप्तिप्रश्नान्तं कृत्वोल्लेखनादि कृत्वान्नशेषेण ब्रह्मणे विष्णवे शिवाय यमाय सपरिवाराय चतुरः पिण्डान् दत्त्वा प्रेतनामगोत्रे स्मृत्वा विष्णुनाम्ना पञ्चमं दत्त्वाभ्यर्च्याचान्तेभ्यो दक्षिणां दत्त्वैकं प्रेतं स्मृत्वा विशेषतः संतोष्य विप्रैः प्रेतायेदं तिलोदकमुपतिष्ठतामिति सतिलमुदकं दापयित्वा भुञ्जीतेति। अत्र विशेषान्तरं भट्टकृतान्त्येष्टिपद्धतौ ज्ञेयम् ॥ * ॥ सर्पहते तु वर्षपर्य्यन्तं पूर्व्वं ह्येकभक्तपूर्व्वं शुक्लपञ्चम्यामुपवासं नक्तं वा कृत्वा पिष्टमयं नागमनन्तवासुकिशङ्खपद्मकम्बलकर्कोटकाश्वतरधृतराष्ट्रशङ्खपालकालियतक्षककपिलेति नामभिः प्रतिमासं संपूज्य पायसेन विप्रान् संभोज्य वत्सरान्ते हैमं नागं गाञ्च प्रत्यक्षाञ्च दत्त्वा नारायणबलिं कुर्य्यात्। मूलन्तु हेमाद्रौ ज्ञेयम् ॥ * ॥ वौधायनसूत्रे सर्पहतानां नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति तिस्र आहुतीर्हुत्वोदके मृतानां समुद्राय वरुणाय हुत्वेति क्रियां कुर्य्यादिति शेषः। व्यासः।
'सौवर्णभारनिष्पन्नं नागं कृत्वा तथैव गाम्।
व्यासाय दत्त्वा विधिवत् पितुरानृण्यमाप्नवान्॥'
हेमाद्रौ भविष्ये।
'पञ्चम्यां पन्नगं हैमं स्वर्णेनैकेन कारयेत्।
क्षीराज्यपात्रमध्यस्थं पूज्यविप्राय दापयेत्॥
प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं नागदष्टस्य शम्भुनेति॥'
अपरार्केऽप्यन्तरे।
'तदैव शुध्यति प्रेतो नारायणबलौ कृते।
यो ददाति क्रियापिण्डं तस्मै प्रेताय वै सुतः।
तस्यैवाशौचमुद्दिष्टं त्र्यहमेव न संशयः॥
विष्णुश्राद्धसमाप्तौ तु त्रयोदश्यां दिनत्रयम्।
अशौचं पिण्डदः कुर्य्यान्न तु तद्बन्धुगोत्रजाः॥
यस्य वै मृत्युकाले तु व्युच्छिन्ना सन्ततिर्भवेत्।
स वसेन्नरके नित्यं पङ्कमग्नः करी यथा॥'
इत्युपक्रम्य,—
'बलिं नारायणं कुर्य्यात्तस्योद्देशेन भक्तिमान्॥'
इति गारुडोक्तेरपुत्त्रस्यापि पत्न्याद्यैः कार्य्य इत्युक्तं देवयाज्ञिकेन।" इति निर्णयसिन्धौ ५ परिच्छेदः॥

नारायणास्त्रं, क्ली, (नारायणस्यास्त्रम्।) विष्णोरस्त्रभेदः। तत्स्वरूपं यथा, देवीपुराणे।
"तदा दानवनाथेन युक्तं नारायणं शरम्।
शङ्खचक्रगदाहस्तं खड्गपृष्ठव्यवस्थितम्॥"
अपि च।
"ततो हरिहरं युद्धमभवद्रोमहर्षणम्।
रुद्रः पाशुपतास्त्रेण विव्याध हरिमोजसा॥
हरिर्नारायणास्त्रेण रुद्रं विव्याध कोपवान्।
नारायणं पाशुपतमुभेऽस्त्रे व्योम्नि रोषिते॥
युयुधाते भृशं दिव्यं परस्परजिघांसया।
दिव्यं वर्षसहस्रन्तु तयोर्युद्धमभूत्तदा॥
तत्रैकं मुकुटोद्बद्धं मूर्द्धन्यजटजालकम्।
एकं प्रभापयच्छङ्खमन्यं डमरुकं शुभम्॥
एकं खड्गधरं तत्र तथान्यं दण्डधारिणम्।
एकं कौस्तुभभीमाङ्गमन्यं भूतिविभूतिकम्॥
एकं गदां भ्रामयन्तं द्वितीयं दण्डमेव च।
एकः शोभति कण्ठस्थैर्मणिभिस्त्वस्थिभिः परः।
एकं पीताम्बरं तत्र द्वितीयं सर्पमेखलम्॥
एवन्तौ सद्धिंनावस्त्रौ रुद्रनारायणात्मकौ।
अन्योन्यातिशयोपेतौ तदा लोकपितामहः॥
उवाच शाम्यतामस्त्रे स्वस्वभावेन सुव्रते।
एवन्ते ब्रह्मणा चोक्ते शान्तभावं प्रजग्मतुः॥
तथा विष्णुहरौ ब्रह्मा वाक्यमेतदुवाच ह।
उभौ हरिहरौ देवौ लोके ख्यातिं गमिष्यतः॥"
इति वराहपुराणम्॥

नारायणी, स्त्री, (नारायणस्येयमिति। नारायण + अण् + ङीप्।) दुर्गा। (यथा, मार्कण्डेये। ९१। ९।
"सर्व्वमङ्गलमङ्गल्ये शिवे सर्व्वार्थसाधिके।
शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि! नमोऽस्तु ते॥"
इयं सुपार्श्वाख्यपीठस्थाने एतन्मूर्त्त्या विराजते। यथा, देवीभागवते। ७। ३०। ६६।
"नारायणी सुपार्श्वे तु त्रिकूटे रुद्रसुन्दरी॥")
लक्ष्मीः। शतावरी। इति हेमचन्द्रः॥ * ॥ तस्या निरुक्तिर्यथा,—
"यशसा तेजसा रूपैर्नारायणसमा गुणैः।
शक्तिर्नारायणस्येयं तेन नारायणी स्मृता॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ४५ अध्यायः॥
अपि च।
"नारायणार्द्धाङ्गभूता तेन तुल्या च तेजसा।
तदा तस्य शरीरस्था तेन नारायणी स्मृता॥"
इति तत्रैव श्रीकृष्णजन्मखण्डे २७ अध्यायः॥ * ॥
गङ्गा। यथा, तन्मन्त्रे।
"गङ्गायै विश्वमुख्यायै शिवामृतायै नारायण्यै नमः॥"
(यथा च काशीखण्डे। २९। ६७।
"नभोऽङ्गनचरी नूतिर्नम्या नारायणी नुता॥")
मुद्गलमुनिपत्नी। इति पुराणम्॥ (स्वनामख्याता श्रीकृष्णसम्बन्धिनी सेना। इयं हि भारतयुद्धे दुर्य्योधनपक्षमाश्रितवती॥)

नारिकेरः, पुं, (नारिकेलः + लस्य रः।) नारिकेलः। इति शब्दरत्नावली॥

नारिकेलः, पुं, (किल श्वैत्ये क्रीड़ने च + भावे घञ्। नार्य्या रमण्याः केल इव सुखदायी केलो यस्य। पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः।) स्वनामप्रसिद्धफलवृक्षविशेषः। तत्पर्य्यायः। लाङ्गली२। इत्यमरः।२। ४। १६८॥ नारिकेरः ३ नाड़िकेलः ४ नारीकेलः ५ नारीकेली ६ नारिकेरी ७। इत्यादि भरतः। नारिकेलिः ८ सदापुष्पः ९ शिरःफलः १०। इति शब्दमाला॥ नालिकेरः ११ रसफलः १२ सुतुङ्गः १३ कूर्च्चशेखरः १४ दृढ़नीलः १५ नीलतरुः १६ मङ्गल्यः १७ उच्चतरुः १८ तृणराजः १९ स्कन्धतरुः २० दाक्षिणात्यः २१ दुरारुहः २२ त्र्यम्बकफलः २३ दृढ़फलः २४। इति राजनिर्घण्टः॥ कूर्च्चशीर्षकः २५ तुङ्गः २६ स्कन्धफलः २७ उच्चः २८ सदाफलः २९। इति भावप्रकाशः॥ शिराफलः ३० करकाम्भाः ३१ पयोधरः ३२ मुनकुणः ३३ कौषिकफलः ३४ फलमुण्डः ३५ घटाफलः ३६ मुण्डफलः ३७ विश्वामित्रप्रियः ३८। इति शब्दरत्नावली॥ नारकेरः ३९ सुभङ्गः ४० फलकेसरः ४१। इति जटाधरः॥ अस्य गुणाः। गुरुत्वम्। स्निग्धत्वम्। शीतत्वम्। पित्तनाशित्वञ्च॥ * ॥ अर्द्धपक्वस्य तस्य गुणौ। तृषाशोषशमनत्वम्। दुर्ज्जरत्वञ्च॥ * ॥ बालनारिकेलजलगुणाः। लघुत्वम्। शीतलत्वम्। रसपाके मधुरत्वम्। पित्तपीनसतृषास्रविदाहभ्रान्तिशोषशमनत्वम्। सुखदायित्वञ्च॥ * ॥ पक्वनारिकेलजलगुणाः। किञ्चित्पित्तकारित्वम्। रुचिदत्वम्। मधुरत्वम्। दीपनत्वम्। बलकरत्वम्। गुरुत्वम्। वृष्यत्वम्। वीर्य्यवर्द्धनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ * ॥
"नारिकेलफलं शीतं दुर्ज्जरं वस्तिशोधनम्।
विष्टम्भि वृंहणं बल्यं वातपित्तास्रदाहनुत्॥
विशेषतः कोमलनारिकेलं
निहन्ति पित्तज्वरमूत्रदोषान्।
तदेव जीर्णं गुरु पित्तकारि
विदाहि विष्टम्भि मतं भिषग्भिः॥
तस्याम्भः शीतलं हृद्यं दीपनं शुक्रलं लघु।
पिपासापित्तजित् स्वादु वस्तिशुद्धिकरं परम्॥"
तस्य मस्तिष्कगुणाः।
"नारिकेलस्य तालस्य खर्ज्जूरस्य शिरांसि तु।
कषायस्निग्धमधुरवृंहणानि गुरूणि च॥"
इति भावप्रकाशः॥ * ॥
"बालस्य नारिकेलस्य जलं प्रायो विरेचनम्॥"
इति राजवल्लभः॥ * ॥
कांस्यपात्रे तज्जलं मद्यतुल्यम्। यथा,—
"नारिकेलोदकं कांस्ये ताम्रपात्रे स्थितं मधु।
गव्यञ्च ताम्रपात्रस्थं मद्यतुल्यं घृतं विना॥"
इति कर्म्मलोचनम्॥

नारिकेलक्षीरी, स्त्री, (नारिकेलोद्भवा क्षीरी।) सितागव्याज्यसंयुक्तगोदुग्धपक्वसूक्ष्मीकृतनारिकेलखण्डम्। यथा,—
"नारिकेलं तनूकृत्य छिन्नं पयसि गोः क्षिपेत्।
सितागव्याज्यसंयुक्तं तत्पचेन्मृदुनाग्निना॥"
तस्या गुणाः।
"नारिकेलोद्भवा क्षीरी स्निग्धा शीतातिपुष्टिदा।
गुर्व्वी सुमधुरा वृष्या रक्तपित्तानिलापहा॥"
इति भावप्रकाशः॥

नारी, स्त्री, (नुर्नरस्य वा धर्म्मः। नृ + "ऋतोऽञ्।" ४।४।४९। इति अञ्। नर + "नराच्चेति वक्तव्यम्।" इति वार्त्तिकोक्त्या अञ्। "शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्।" ४। १। ७३। इति ङीन्।) नुर्नरस्य वा धर्म्माचारोऽस्याम्। नुर्नरस्य वेयम्। नरधर्म्माचारयुक्ता। तत्पर्य्यायः॥ स्त्री २ योषित् ३ अबला ४ योषा ५ सीमन्तिनी ६ वधूः ७ प्रतीपदर्शिनी ८ वामा ९ वनिता १० महिला ११। इत्यमरः। २। ६। २॥ प्रिया १२ रामा १३ जनिः १४ जनी १५

योषिता १६ जोषित् १७ जोषा १८ जोषिता १९ धनिका २० महेलिका २१ महेला २२। इति शब्दरत्नावली ॥ शर्व्वरी २३ योषीत् २४ सिन्दूरतिलका २५ सुभ्रूः २६। इति जटाधरः॥ अस्या उत्पत्तिकारणं यथा,—
"मातृरक्तोत्तरा नारी।" अन्यच्च।
"विषमायां तिथौ क्षिप्रं कुर्य्याद्वीजन्तु कन्यकाम्॥"
इति सुखबोधः॥
तस्याश्चतस्रो जातयः। यथा,—
"पद्मिनी चित्रिणी चैव शङ्खिनी हस्तिनी तथा। चतस्रो जातयो नार्य्या रतौ ज्ञेया विशेषतः॥"
इति रसमञ्जरी॥
(आसां लक्षणादिकं यदुक्तं रतिमञ्जर्य्याम्। ४—१३।
"भवति कमलनेत्रा नासिका क्षुद्ररन्ध्रा
अविरलकुचयुग्मा चारुकेशी कृशाङ्गी।
मृदुवचनसुशीला गीतवाद्यानुरक्ता
सकलतनुसुवेशा पद्मिनी पद्मगन्धा॥
भवति रतिरसज्ञा नातिखर्व्वा न दीर्घा
तिलकुसुमसुनासा स्निग्धनीलोत्पलाक्षी।
घनकठिनकुचाढ्या सुन्दरी बहुशीला
सकलगुणसमेता चित्रिणी चित्रवक्त्रा॥
दीर्घातिदीर्घनयना वरसुन्दरी या
कामोपभोगरसिका गुणशीलयुक्ता।
रेखात्रयेण च विभूषितकण्ठदेशा
सम्भोगकेलिरसिका किल शङ्खिनी सा॥
स्थूलाधरा स्थूलनितम्बभागा
स्थूलाङ्गुली स्थूलकुचा सुशीला।
कामोत्सुका गाढ़रतिप्रिया या
नितान्तभोक्त्री करिणी मता सा॥
शशके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते मृगम्।
वृषभे शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हयम्॥
पद्मिनी पद्मगन्धा च मीनगन्धा च चित्रिणी।
शङ्खिनी क्षारगन्धा च मदगन्धा च हस्तिनी॥
बाला च तरुणी प्रौढ़ा वृद्धा भवति नायिका।
गुणयोगेन रन्तव्या नारी वश्या भवेत्तदा॥
आ षोड़शाद् भवेद्बाला तरुणी त्रिंशका मता।
पञ्चपञ्चाशका प्रौढ़ा भवेद्वृद्धा ततः परम्॥
फलमूलादिभिर्बाला तरुणी रतियोगतः।
प्रेमदानादिभिः प्रौढ़ा वृद्धा च दृढ़ताड़नात्॥
बाला तु प्राणदा प्रोक्ता तरुणी प्राणहारिणी।
प्रौढ़ा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत्॥")
सा त्रिविधा यथा,—
"योषितस्त्रिविधा ब्रह्मन्! गृहिणां मूढ़चेतसाम्।
साध्वी भोग्या च कुलटा ताः सर्व्वाः स्वार्थतत्पराः।
परलोकभयात् साध्वी तथेह यशसात्मनः।
कामस्नेहाच्च कुरुते भर्त्तुः सेवाञ्च सन्ततम्॥१॥
भोग्या भोग्यार्थिनी शश्वत् कामस्नेहेऽथ केवलम्।
कुरुते पतिसेवाञ्च न च भोग्या दृढ़ेच्छया॥
वस्त्रालङ्कारसम्भोगं सुस्निग्धाहारमुत्तमम्।
यावत् प्राप्नोति सा भोग्या तावच्च वशगा प्रिया॥२॥
कुलाङ्गारसमा नारी कुलटा कुलकामिनी।
कपटात् कुरुते सेवां स्वामिनो न च भक्तितः॥
सदा पुंयोगमाशंसुर्मनसा मदनातुरा।
आहारादधिकं जारं प्रार्थयन्ती नवं नवम्॥
जारार्थे स्वपतिं तात! हन्तुमिच्छति पुंश्चली।
तस्यां यो विश्वसेन्मूढ़ो जीवनन्तस्य निष्फलम्॥
कथिता योषितः सर्व्वा उत्तमाधममध्यमाः।
स्वात्मारामा विजानन्ति मनसा तां न पण्डिताः॥"३॥
तस्याः स्वभावो यथा,—
"हृदयं क्षुरधाराभं शरत्पद्मोत्सवं मुखम्।
सुधोपमं सुमधुरं वचनं स्वार्थसिद्धये॥
प्रकोपे विषतुल्यं तदनूहं शीलकुत्सितम्।
दुर्ज्ञेयं तदभिप्रायं निगूढ़ं कर्म्म केवलम्॥
तदा तासामविनयं प्रबलं साहसं परम्।
ददौ कार्य्यच्छलात् कार्य्यं शश्वन्माया दूरत्यया॥
पुंसश्चाष्टगुणः कामः शश्वत्कामो जगद्गुरो!।
आहारो द्विगुणो नित्यं नैष्ठुर्य्यञ्च चतुर्गुणम्।
कोपः पुंसः षड्गुणश्च व्यवसायश्च निश्चितम्॥
यत्रेमे दोषनिवहाः कास्था तत्र पितामह!।
का क्रीड़ा किं सुखं पुंसो विण्मूत्राश्रयवेश्मनि॥
तेजः प्रनष्टं सम्भोगे दिवालापे यशःक्षयः।
धनक्षयस्त्वतिप्रीतौ रत्यासक्तौ वपुःक्षयः॥
साहित्ये पौरुषं नष्टं कलहे माननाशनम्।
सर्व्वनाशश्च विश्वासे ब्रह्मन्नारीषु किं सुखम्॥
यावद्धनी च तेजस्वी सश्रीको योग्यतापरः।
पुमान्नारीं वशीकर्त्तुं समर्थस्तावदेव हि॥
रोगिणं निर्गुणं वृद्धं योषिन्नापेक्षते प्रियम्।
लोकाचारतया तस्मै ददात्याहारमल्पकम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ब्रह्मखण्डे २३ अध्यायः॥
(नारीचरित्रदूषणकारणानि यथा, हितोपदेशे। १। १३१—१३२।
"स्वातन्त्र्यं पितृमन्दिरे निवसतिर्यात्रोत्सवे सङ्गतिः
गोष्ठी पूरुषसन्निधावनियमो वासो विदेशे तथा।
संसर्गः सह पुंश्चलीभिरसकृत् वृत्तेर्निजायाः क्षतिः
पत्युर्वार्द्धकमीर्षितं प्रवसनं नाशस्य हेतुः स्त्रियाः॥"
अपरञ्च,—
"पानं दुर्ज्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम्।
स्वप्नश्चान्यगृहे वासो नारीणां दूषणानि षट्॥"
इयन्तु यथानियमं प्रतिपालिता कल्याणकरी श्रीवृद्धिकारिणी च। यदुक्तं मनौ।३।५५—६०।
"पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्द्देवरैस्तथा।
पूज्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः॥
यत्र नार्य्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः।
यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्व्वास्तत्राफलाः क्रियाः॥
शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत् कुलम्।
न शोचन्ति तु यत्रैता वर्द्धते तद्धि सर्व्वदा॥
जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः।
तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः॥
तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः।
भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च।
सन्तुष्टो भार्य्यया भर्त्ता भर्त्रा भार्य्या तथैव च।
यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम्॥")
अगम्या नार्य्यो यथा,—
"माता मातृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा।
पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी तथा॥
भागिनेयी तथा चैव राजपत्नी तथैव च।
तथा प्रव्रजिता नारी वर्णोत्कृष्टा तथैव च॥
इत्यगम्यास्तु निर्द्दिष्टास्तासान्तु गमने नरः।
शिश्नस्योत्कर्त्तनं कृत्वा ततस्तु वधमर्हति॥"
इति मत्स्यपुराणे २०१ अध्यायः॥
तस्याः शुभलक्षणं यथा,—
"निगूढ़गुल्फौ पतितौ पद्मकान्तितलौ शुभौ।
अस्वेदिनौ मृदुतलौ मत्स्याङ्कमकरान्वितौ॥
वज्राब्जहलचिह्नौ च दास्याः पादौ ततोऽन्यथा।
जङ्घे च रोमरहिते सुवृत्ते विशिरे शुभे॥
अनुल्बणं सन्धिदेशं समं जानुद्वयं शुभम्।
ऊरू करिकराकारावरोमौ च समौ शुभौ॥
अश्वत्थपत्रसदृशं विपुलं गुह्यमुत्तमम्।
श्रोणीललाटकं स्त्रीणामुरु कूर्म्मोन्नतं शुभम्॥
गूढ़ो मणिश्च शुभदो नितम्बश्च गुरुः शुभः।
विस्तीर्णमांसोपचिता गम्भीरा विपुला शुभा॥
नाभिः प्रदक्षिणावर्त्ता मध्यं त्रिवलिशोभनम्।
अरोमशौ स्तनौ पीनौ घनावविषमौ शुभौ॥
कठिनावरोम उरो मृदुग्रीवा च कम्बुता।
आरक्तावधरौ श्रेष्ठौ मांसलं वर्त्तुलं मुखम्॥
कुन्दपुष्पसमा दन्ता भाषितं कोकिलासमम्।
दाक्षिण्ययुक्तमशठं हंसशब्दसुखावहम्॥
नासा समा समपुटा स्त्रीणान्तु रुचिरा शुभा।
नीलोत्पलनिभं चक्षुर्नासंलग्नौ न लम्बकौ॥
न पृथू बालेन्दुनिभे भ्रुवौ चाथ ललाटकम्।
शुभमर्द्धेन्दुसंस्थानमतुङ्गं स्यादलोमशम्॥
अमांसलं कर्णयुग्मं समं मृदु समाहितम्।
स्निग्धा नीलाश्च मृदवो मूर्द्धजाः कुञ्चितैकजाः॥
स्त्रीणां समं शिरः श्रेष्ठं पादे पाणितले तथा।
वाजिकुञ्जरश्रीवृक्षयूपेषु यवतोमरैः॥
ध्वजचामरमालाभिः शैलकुण्डलवेदिभिः।
शङ्खातपत्रपद्मैश्च मत्स्यस्वस्तिकसद्रथैः।
लक्षणैरङ्कुशाद्यैश्च स्त्रियः स्यू राजवल्लभाः॥
निगूढ़मणिबन्धौ च पद्मगर्भोपमौ करौ।
न निम्नं नोन्नतं स्त्रीणां भवेत् करतलं शुभम्॥
रेखान्वितान्त्वविधवां कुर्य्यात् सम्भोगिनीं स्त्रियम्।
रेखा या मणिबन्धोत्था गता मध्याङ्गुलीं करे॥
गता पाणितले या च योर्द्ध्वा पादतले स्थिता।
स्त्रीणां पुंसां तथा सा स्याद्राज्याय च सुखाय च॥
कनिष्ठिका मूलरेखा कुर्य्याच्चैव शतायुषम्।
प्रदेशिनीमध्यमाभ्यामन्तरालगता सती॥
ऊना ऊनायुषं कुर्य्याद्रेखा चाङ्गुष्ठमूलगा।

वृहत्यः पुत्त्रास्त्वन्यास्तु प्रमदाः परिकीर्त्तिताः ॥
अल्पायुषि लघु छिन्ना दीर्घा छिन्ना महायुषि ।
शुभन्तु लक्षणं स्त्रीणां प्रोक्तं त्वशुभमन्यथा ॥”*॥
तस्या अशुभलक्षणं यथा,—
“कनिष्ठिकानामिका वा यस्या न स्पृशते महीम् ।
अङ्गुष्ठं वा गतौ यस्यास्तर्ज्जनी कुलटा च सा ॥
उद्बद्धाभ्यां पिण्डिकाभ्यां जङ्घे चातिशिरालके ।
रोमशे चातिमांसे च कुम्भाकारं तथोदरम् ॥
वामावर्त्तं निम्नमल्पं दुःखितानाञ्च गुह्यकम् ।
ग्रीवया ह्रस्वया निःस्वा दीर्घया च कुलक्षयः ॥
पृथुलया प्रचण्डाश्च स्त्रियः स्युर्नात्र संशयः ।
केकरे पिङ्गले नेत्रे श्यावे लोलेक्षणासती ॥
सिते कूपे गण्डयोश्च सा ध्रुवं व्यभिचारिणी ।
प्रलम्बिनि ललाटे च देवरं हन्ति चाङ्गना ॥
उदरे श्वशुरं हन्ति पतिं हन्ति स्फिचोर्द्वयोः ।
या तु रोमोत्तरौष्ठी स्यान्न शुभा भर्त्तुरेव हि ॥
स्तनौ सरोमावशुभौ कर्णौ च विषमौ तथा ।
करालविषमा दन्ताः क्लेशाय च भयाय च ॥
चौर्य्याय कृष्णमांसश्च दीर्घा भर्त्तुश्च मृत्यवे ।
क्रव्यादरूपैर्हस्तैश्च वृककाकादिसन्निभैः ॥
सिरालैर्विषमैः शुष्कैर्वित्तहीना भवन्ति हि ।
समुन्नतोत्तरोष्ठी या कलहे रूक्षकेशिनी ॥
स्त्रीषु दोषा विरूपाश्च! यत्राकारो गुणस्ततः ॥”
इति गरुड़पुराणम् ॥
(त्र्यक्षरवृत्तिविशेषः । इति छन्दोमञ्जरी ॥)

नारीकवचः, पुं, (नार्य्यः कवचः सन्नाह इव यस्य ।) सूर्य्यवंशीयमूलकराजः । स च अश्मक-पुत्त्रः । सौदासपौत्त्रश्च । “योऽसौ निःक्षत्त्रे क्ष्मातलेऽस्मिन् क्रियमाणे स्त्रीभिर्विवस्त्राभिः परिवार्य्य रक्षितः । ततस्तं नारीकवचमुदाहरन्ति ।” इति विष्णुपुराणे । ४ । ४ । ३८ ॥

नारीकेलः, पुं, (किल क्रीड़ने+भावे घञ् । नार्य्या केल इव केलो सम्मोदो यत्र ।) नारिकेलः । इति शब्दरत्नावली ॥

नारीकेली, स्त्री, (नारीकेल+गौरादित्वात् ङीष् ।) नारिकेलः । इति शब्दरत्नावली ॥

नारीचं, क्ली, (नाड़ीच+ड़स्य रत्वम् ।) शाक-विशेषः । नालिता इति भाषा ॥ तद्द्विविधं तिक्तं मधुरञ्च । तिक्तस्य गुणः । रक्तपित्तहरत्वम् । कृमिकुष्ठविनाशित्वञ्च । मधुरस्य गुणाः । पिच्छिलत्वम् । शीतलत्वम् । विष्टम्भिकफवात-कारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

नारीतरङ्गकः, पुं, (नारीं तरङ्गयति चञ्चलचित्तां करोतीति । तरङ्ग+कर्त्तौ णिच्+ण्वुल् ।) षिड्गः । इति शब्दमाला ॥

नारीदूषणं, क्ली, (नारीणां दूषणम् ।) स्त्रीणां दोषः । स च षड्विधः । यथा,—
“पानं दुर्ज्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम् ।
स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च नारीणां दूषणानि षट् ॥”
इति मनुः ॥

नारीष्टा, स्त्री, (नारीणां इष्टा प्रिया ।) मल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

नार्य्यङ्गः, पुं, (नारीणामङ्गमिव शोभनं अङ्गं यस्य ।) नागरङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ (नार्य्या अङ्गे, क्ली ॥)

नालं, क्ली, (नलतीति । नल बन्धे+“ज्वलिति-कसन्तेभ्यो णः ।” ३ । १ । १४० । इति णः ।) उत्पलादिदण्डः । तत्पर्य्यायः । नाला २ । इत्यमरः । २ । ६ । २२ ॥ नाली ३ नालिका ४ । इति भरतः ॥ (यथा, रघुः । ६ । १३ ।
“कश्चित् कराभ्यामुपगूढ़नाल-
मालोलपत्त्राभिहतद्विरेफम् ।
रजोभिरन्तःपरिवेषवन्धि
लीलारविन्दं भ्रमयाञ्चकार ॥”
अर्द्धर्चादित्वात् पुंलिङ्गोऽपि ॥) हरितालम् । इति स्वामी ॥ नले, पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥

नालवंशः, पुं, (नालो वंश इव ।) नलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नाला, स्त्री, (नल बन्धे+णः । ततष्टाप् ।) नालम् । इत्यमरभरतौ ॥ डाँटा इति नाड़ा इति च भाषा । (नलति जलादिर्निर्गच्छत्यनयेति । नल+करणे घञ् । जलनिर्गममार्गः । यथा, मार्कण्डेये । ३ । ४३ ।
“यथा तोयार्थिनस्तोयं यन्त्रनालादिभिः शनैः ।
आपिबेयुस्तथा वायुं पिबेद्‌योगी जितश्रमः ॥”)

नालिः, स्त्री, (नालयतीति । नल+णिच्+इन् ।) नाड़ी । सिरा । इति द्विरूपकोषः ॥

नालिकः, पुं, (नल एव नालस्तृणविशेषः । स भोक्तव्यत्वेनास्त्यस्येति ठन् ।) महिषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ क्ली, (नालमस्त्यस्येति ।) पद्मम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (नालः कार्य्यसाधनत्वे-नास्त्यस्येति । नाल+“अत इनिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति ठन् । अस्त्रविशेषः । तत्तु आकृतिकार्य्यादिना अधुनातनस्य ‘वन्दुक’ इति ख्यातस्य अस्त्रस्य सादृश्यं लभते । अस्य आकृत्यादिकन्तु शुक्रनीतौ उक्तम् । तद्‌यथा,—
“अस्त्रन्तु द्विविधं ज्ञेयं नालिकं मान्त्रिकं तथा ।
यदा तु मान्त्रिकं नास्ति नालिकं तत्र धारयेत् ॥
नालिकं द्विविधं ज्ञेयं वृहत्क्षुद्रप्रभेदतः ।
तिर्य्यगूर्द्धच्छिद्रमूलं नालं पञ्चवितस्तिकम् ॥
मूलाग्रयोर्लक्ष्यभेदि तिलविन्दुयुतं सदा ।
यन्त्राघाताग्निकृत् ग्रावचूर्णधृक् कर्णमूलकम् ॥
सुकाष्ठोपाङ्गवुध्नञ्च मध्याङ्गुलविलान्तरम् ।
स्वान्तेऽग्निचूर्णसन्धातृ शलाकासंयुतं दृढ़म् ॥
लघुनालिकमप्येतत् प्रधार्य्यं पत्तिसादिभिः ।
यथा यथा तु त्वक्सारं यथा स्थूलविलान्तरम् ॥
यथा दीर्घं वृहत् गोलं दूरभेदि तथा तथा ।
मूलकीलभ्रमात् लक्ष्यसमसन्धानभाजि यत् ॥
वृहन्नालिकसंज्ञन्तत् काष्ठवुध्नविवर्ज्जितम् ।
प्रवाह्यं शकटाद्यैस्तु सुयुक्तं विजयप्रदम् ॥”
अस्य कार्य्यं यथा,—
“नालास्त्रं शोधयेदादौ दद्यात्तत्राग्निचूर्णकम् ।
निवेशयेत्तु दण्डेन नालमूले यथादृढ़म् ॥
ततः सुगोलकं दद्यात् ततः कर्णेऽग्निचूर्णकम् ।
यन्त्रचूर्णाग्निदानेन गोलं लक्ष्ये निपातयेत् ॥
लक्ष्यभेदो यथा बाणो धनुर्ज्याविनियोगतः ।
भवेत्तथा तु सन्धाय———————॥”)

नालिका, स्त्री, (नाला एव । स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) नाला । इति शब्दरत्नावली ॥ नालिताशाकः । इति शब्दमाला ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
“वातलं नालिकाशाकं पित्तघ्नं मधुरञ्च तत् ॥”)
चर्म्मकषा । इति जटाधरः ॥ हस्तिकर्णवेधनिका । इति हारावली । ३० ॥ (यथा, माघे । १७।३५ ।
“गजाः सकृत्करतललोलनालिका
हता मुहुः प्रणदितघण्टमाययुः ॥”)

नालिकेरः, पुं, (नारिकेलः । रलयोरैक्यात् रस्य लः । लस्य रश्च ।) नारिकेलः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (क्वचित् क्लीवेऽपि दृश्यते । यथास्य गुणाः ।
“नालिकेरं सुमधुरं गुरुस्त्रिग्धञ्च शीतलम् ।
हृद्यं संबृंहणं वस्तिशोधनं रक्तपित्तनुत् ॥
विष्टम्भि पक्वं मतिमन्नपक्वं कफवातलम् ।
बृंहणं शीतलं वृष्यं नालिकेरफलं विदुः ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ॥
अस्य तोयगुणा यथा,—
“नालिकेरोदकं स्निग्धं स्वादु वृष्यं हिमं लघु ।
तृष्णापित्तानिलहरं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥”
इति वाभटे सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)

नालिजङ्घः, पुं, द्रोणकारकः । इति हारावली । ८४ ॥

नालिता, स्त्री, (नालमिता प्राप्ता ।) स्वनाम-ख्यातशाकः । यथा,—
“नालिता पट्टशाकश्च मिष्टपत्रे तु नालिका ॥”
इति शब्दमाला ॥
अस्य गुणाः नारीचशब्दे द्रष्टव्याः ॥

नाली, स्त्री, (नालि+वा ङीष् ।) शाककड़-म्बकः । डाँटा इति भाषा । इति मेदिनी । ले, २८ ॥ हस्तिकर्णवेधनी । घटी । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ नाड़ी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,—
“रसवाहिनीश्च नालीर्जिह्वामूलगलतालुक्लोम्नः ।
संशोष्य नृणां देहे कुरुतस्तृष्णां महाबलावेतौ ।
पीतं पीतं हि जलं शोधयतस्तमतो न याति
शमम् ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने चतुर्विंशेऽध्याये ॥) पद्मम् । इति शब्दरत्नावली ॥

नालीकः, पुं, (नाल्या नलयन्त्रात् कायति शब्दायते इति । कै+कः । घोरशब्देन निर्गमनादेवास्य तथात्वम् ।) शरः । (यथा, महाभारते । ३ । ३१० । १७ ।
“कर्णिनालीकनाराचानुत्सृजन्तो महारथाः ।
नाविध्यन् पाण्डवास्तत्र पश्यन्तो मृगमन्ति-
कात् ॥”
तथा च शार्ङ्गधरसंगृहीतधनुर्व्वेदे ।
“नालीका लघवो बाणा नलयन्त्रेण नोदिताः ।
अत्युच्चदूरपातेषु दुर्गयुद्धेषु ते मताः ॥”)

शल्याङ्गम्। अजयखड्गे, क्ली। इति मेदिनी। के, ११०॥ (न अलीकमिति। सत्यम्। यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम्। ४२।

"नालीकाश्रयमेतदत्र वचनं बाणाश्रयं किं वचः॥")

नालीकिनी, स्त्री, (नालीकमस्त्यस्या इति। नालीक+इनिः। ङीप्।) पद्मसमूहः। इति शब्दरत्नावली॥

नालीव्रणः, पुं, (नालीगतो व्रणः।) नाड़ीव्रणः। इति शब्दरत्नावली॥

नाविकः, पुं, (नावा तरतीति। नौ+"नौद्व्यच-ष्ठन्।" ४।४।७। इति ठन्। नौरस्त्यस्येति। "व्रीह्यादिभ्यश्च।" ५।२।११६। इति ठन् वा।) कर्णधारः। इत्यमरः। १।१०।१२॥ (यथा, महाभारते। ८। ७७। ७५।

"भिन्ननौका यथा राजन्! द्वीपमासाद्य निर्वृताः। भजन्ति पुरुषव्याघ्र! नाविकाः कालपर्य्यये॥")

नाव्यं, त्रि, (नावा तार्य्यम्। नौ+"नौवयो-धर्म्मेति।" ४।४।९१। इति यत्।) नौकागम्यदेशादि। इत्यमरः।१।१०।१०॥ (यथा, रघुः। ४। ३१।

"मरुपृष्ठान्युदम्भांसि नाव्याः सुप्रतरा नदीः। विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाच्चकार सः॥"

नवस्य भावः। नव+ष्यञ्।) नवत्वञ्च॥

नाशः, पुं, (नश+भावे घञ्।) पलायनम्। निधनम्। (यथा, महाभारते। १। १२०। १६।

"पितृदाणादनिर्मुक्तस्तेन तप्ये तपोधनाः। देहनाशे ध्रुवो नाशः पितॄणामेष निश्चयः॥")

अनुपलम्भः। अदर्शनम्। इति मेदिनी। शे, ६॥ परिध्वस्तिः। इति हेमचन्द्रः। २। २३८॥ जीवानां नाशहेतुर्यथा,—

"सङ्गात् संजायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते।
क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः॥
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति॥"
इति श्रीभगवद्गीता॥

कुलनाशकारणं यथा,—

"अनृतात् पारदार्य्याच्च तथाभक्ष्यस्य भक्षणात्।
अश्रौतधर्म्माचरणात् क्षिप्रं नश्यति वै कुलम्॥
अश्रोत्रिये वेददानात् वृषलेषु तथैव च।
विहिताचारहीनेषु क्षिप्रं नश्यति वै कुलम्॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १५ अध्यायः॥

नश्यतां पूर्ब्बरूपाणि यथा,—

अत्रिरुवाच।

"नश्यतां पूर्ब्बरूपाणि जनानां कथयस्व मे।
नगराणां तथा राज्ञां त्वं हि सर्व्वं वदिष्यसि॥

गर्ग उवाच।

पुरुषाचारनियमात् परित्यजति देवता।
ततोऽपरागाद्देवानामुपसर्गः प्रवर्त्तते॥
दिव्यान्तरीक्षे भौमश्च त्रिविधं परिकीर्त्तितम्।
ग्रहर्क्षवैकृतं दिव्यमन्तरीक्षं निबोध मे॥
उल्कापातो दिशां दाहः परिवेशस्तथैव च।
गन्धर्व्वनगरञ्चैव वृष्टिश्च विकृता च या।
एवमादीनि लोकेऽस्मिन् नाकेशानां विनिर्द्दिशेत्॥
चरः स्थिरस्तु भूमौ च भूकम्पश्चापि भूमिजः।
जलाशयानां वैकृत्यं भौमं तदपि कीर्त्तितम्॥"
इति मात्स्ये २०३ अध्यायः॥

नाशी, [न्] त्रि, (नाशोऽस्त्यस्येति। नाश+इनिः।) नाशविशिष्टः। नाशशब्दादस्त्यर्थे इन्प्रत्ययनिष्पन्नः॥

नासत्यौ, पुं, (नास्ति असत्यं ययोस्तौ। "नभ्राण्-नपादिति।" ६। ३। ७५। इति नञः प्रकृति-भावः।) अश्विनीकुमारौ। नित्यद्विवचनान्तो-ऽयम्। इत्यमरः। १।१।५४॥ एतौ शूद्रौ। यथा,

"आदित्याः क्षत्त्रियास्तेषां विशश्च मरुतस्तथा।
अश्विनौ च स्मृतौ शूद्रौ तपस्युग्रे समास्थितौ॥
स्मृतास्त्वाङ्गिरसा देवा ब्राह्मणा इति निश्चयः॥"
इति महाभारते मोक्षधर्म्मः॥

("सन्दृश्य दस्रयोरिन्द्रः कर्म्माण्येतानि यत्नवान्।
आयुर्व्वेदं निरुद्वेगं तौ ययाचे शचीपतिः॥
नासत्यौ सत्यसन्धेन शक्रेण किल याचितौ।
आयुर्व्वेदं यथाधीतं ददतुः शतमन्यवे॥
नासत्याभ्यामधीत्यैव आयुर्व्वेदं शतक्रतुः।
अध्यापयामास बहूनात्रेयप्रमुखान् मुनीन्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)

नासा, स्त्री, (नासते शब्दायते इति। नास शब्दे +"गुरोश्च हलः।" ३।३।१०३। इति अः। ततष्टाप्। नास्यतेऽनयेति। नास+करणे घञ् वा।) नासिका। नाक् इति भाषा। सा च गर्भस्थबालकस्य पञ्चभिर्मासैर्भवति। इति सुखबोधः॥ तस्याः शुभाशुभलक्षणं यथा,—

"शुकनासः सुखी स्याच्च शुष्कनासेऽतिजीवनम्।
छिन्नाग्ररूपनासः स्यादगम्यागमने रतः॥
दीर्घनासे च सौभाग्यं चौरं आकुञ्चितेन्द्रियः।
स्त्रीमृत्युश्चिपिटनास ऋजुर्भाग्यवतां भवेत्॥
अल्पच्छिद्रा सुपुटा च अवक्रा च नृपेश्वरे।
क्रूरे दक्षिणवक्रा स्याद्धनिनाश्च क्षुतं सकृत्॥"
इति गरुड़पुराणम्॥

द्वारोपरिस्थितदारु। भान् काठ इति कपालि इति च भाषा। इत्यमरः।२। २।१३॥ वासक-वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

नासाच्छिन्नी, स्त्री, (छिद+भावे क्तः। नासायां छिन्नं छेदो यस्याः। ङीष्।) पूर्णिकापक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

नासादारु, क्ली, (नासायै यद्दारु। नासेव दारु इति वा।) द्वारोर्द्ध्वस्थितकाष्ठम्। इत्यमर-टीकायां स्वामी॥ कपालि इति भाषा॥

नासारोगः, पुं, (नासाया रोगः।) नासिका-व्याधिः। "अथ नासारोगाधिकारः। तत्र नासा-रोगाणां नामानि संख्याञ्चाह।

आदौ च पीनसः प्रोक्तः पूतिनस्यस्ततः परम्।
नासापाकोऽत्र गणितः पूयशोणितमेव च
क्षवथुर्भ्रंशथुर्दीप्तिः प्रतीनाहः परिस्रवः।
नासाशोषः प्रतिश्यायाः पञ्च सप्तार्बुदानि च॥
चत्वार्य्यर्शांसि चत्वारः शोथाश्चत्वारितानि च।
रक्तपित्तानि नासायां चतुस्त्रिंशद्गदाः स्मृताः॥

तेषु पीनसस्य लक्षणमाह।

आनह्यते शुष्यति यस्य नासा
प्रक्लेदमायाति च धूप्यते च।
न वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तु-
र्जुष्टं व्यवस्येदिह पीनसेन॥

आनह्यते श्वासशोषितकफेनावध्यते अवरुद्ध्यत इति यावत्। प्रक्लेदं आर्द्रताम्। धूप्यते सन्ताप्यते। गन्धरसान् गन्धान् सुरभीनसुरभींश्च न वेत्ति। नासाया आनद्धत्वं तत्र हेतुः। तथा रसान् मधुरादींश्च न वेत्ति। नासारोगा-रम्भकदोषेण रसनाया अपि दुष्टेः। व्यवस्येत् जानीयात्। अपीनसपीनसौ द्वावपि शब्दौ स्तः॥ *॥ अनुक्तसंग्रहार्थमाह।

तच्चानिलश्लेष्मभवं विकारं
ब्रूयात् प्रतिश्यायसमानलिङ्गम्।

तं विकारं पीनसं प्रतिश्यायसमानलिङ्गं वात-श्लेष्मकप्रतिश्यायतुल्यलक्षणम्॥

पूतिनस्यमाह।

दोषैर्व्विदग्धैर्गलतालुमूले
सन्दूषितो यस्य समीरणस्तु।
निरेति पूतिर्म्मुखनासिकाभ्यां
तं पूतिनस्यं प्रवदन्ति रोगम्॥

दोषैः पित्तकफरक्तैः। अत्र रक्तस्यापि दोषत्वं दोषसाहचर्य्यात्। विदग्धैर्दुष्टैः। संदूषितः पूतिभावं नीतः। पूतिनस्यं नासायां भवो नस्यो वायुः पूतिर्नस्यो यत्र स पूतिनस्यस्तम्॥ *॥

नासापाकमाह।

घ्राणाश्रितं पित्तमरूंषि कुर्य्यात्
यस्मिन् विकारे बलवांश्च पाकः।
तं नासिकापाकमिति व्यवस्येत्
विक्लेदकोथावथवापि यत्र॥

विक्लेद आर्द्रता। कोथः पूतिभावः॥ *॥

पूयरक्तमाह।

दोषैर्व्विदग्धैरथवापि जन्तो-
र्ललाटदेशेऽभिहतस्य तैस्तैः।
नासा स्रवेत् पूयमसृग्विमिश्रं
तं पूयरक्तं प्रवदन्ति रोगम्॥

क्षवथुमाह।

घ्राणाश्रिते मर्म्मणि संप्रदुष्टो
यस्यानिलो नासिकया निरेति।
कफानुजातो बहुशोऽतिशब्द-
स्तं रोगमाहुः क्षवथुं गदज्ञाः॥

घ्राणाश्रिते मर्म्मणि शृङ्गाटके॥ *॥

दोषजं क्षवथुमभिधायागन्तुजं क्षवथुमाह।

तीक्ष्णोपयोगादतिजिघ्रतो वा
भावान् कटूनर्कनिरीक्षणाद्वा।
सूत्रादिभिर्व्वा तरुणास्थिमर्म्म-
ण्युद्घट्टितेऽन्यः क्षवथुर्निरेति॥

तीक्ष्णोपयोगात् राजिकादिभक्षणात्। अर्क-निरीक्षणात् सूर्य्यदर्शनात् तेन कफविलेपनात्।

तरुणास्थि नासावंशास्थि । मर्म्मणि शृङ्गाटके । इन्द्रैकत्वम् । अन्य: आगन्तुज: ॥ * ॥

भ्रंशथुमाह ।

प्रभ्रंशते नासिकया तु यस्य
सान्द्रो विदग्धो लवण: कफस्तु ।
प्राक् सञ्चितो मूर्द्धनि पित्ततप्ते
तं भ्रंशथुं व्याधिमुदाहरन्ति ॥

दीप्तिमाह ।

घ्राणे भृशं दाहसमन्विते तु
विनि:सरेत् धूम इवेह वायु: ।
नासाप्रदीप्तेव च यस्य जन्तो-
र्व्याधिन्तु दीप्तिं तमुदाहरन्ति ॥

प्रदीप्तेव प्रज्वलितेव ॥ * ॥

प्रतीनाहमाह ।

उच्छ्वासमार्गन्तु कफ: सवातो
रुन्ध्यात् प्रतीनाहमुदाहरेत्तम् ॥

स्रावमाह ।

घ्राणाद्घन: पीतसितस्तनुर्व्वा
दोष: स्रवेत् स्रावमुदाहरेत्तम् ॥

नासाशोषमाह ।

घ्राणाश्रिते श्लेष्मणि मारुतेन
पित्तेन गाढ़ं परिशोषिते च ।
कृच्छ्राच्छ्वसित्यूर्द्ध्वमधश्च जन्तु-
र्यस्मिन् स नासापरिशोष उक्त: ॥

प्रतिश्यायमाह । तस्य निदानं द्विविधम् । एकं सद्योजनकं तद्बलवत्त्वेन चयं नापेक्षते । यत उक्तम् ।

न केवलं चयं प्राप्य दोषा: कुप्यन्ति देहिनाम् ।
अन्यदापि हि कुप्यन्ति हेतुबाहुल्यतोरणात् ॥

हेतूनां बाहुल्येन त्वराकरणात् । अपरं चयादिक्रमेण जनकम् । चयादिक्रमो यथा । निदानात् सञ्चय: सञ्चयात् प्रकोप: प्रकोपात् प्रसर: प्रसरात् स्थानसंश्रय: । ततो व्यक्ति: । ततो भेद इति ॥ * ॥ तत्र प्रतिश्यायस्य सद्योजनकनिदानपूर्ब्बिकां संप्राप्तिमाह ।

संधारणा जीर्णरजोऽति भावात्
क्रोधर्त्तुवैषम्यशिरोऽभितापै: ।
संजागरातिस्वपनाम्बुशीता-
वश्यायकैर्म्मैथुनवाष्पसेकै: ॥
संस्त्यानदोषै: शिरसि प्रवृद्धो
वायु: प्रतिश्यायमुदीरयेत्तु ।

सन्धारणा मूत्रपुरीषधारणा । रजो धूलि: । तच्च नासाप्रविष्टं हेतु: । ऋतुवैषम्यं ऋतुचर्य्याविपरीताचरणम् । शिरोऽभिताप: शिरसोऽभितापो येन धूमादिना स: । अवश्यायस्तुषार: । वाष्पसेको रोदनम् । संस्त्यानदोषै: शिरसि संहतकफै: ॥ * ॥ चयादिक्रमजनकनिदानपूर्ब्बिकां संप्राप्तिमाह ।

चयं गता मूर्द्धनि मारुतादय:
पृथक् समस्ताश्च तथैव शोणितम् ।
प्रकोप्यमाणा विविधै: प्रकोपणै-
स्तत: प्रतिश्यायकरा भवन्ति ह ॥

पूर्ब्बरूपमाह ।

क्षवप्रवृत्ति: शिरसोऽभिपूर्णता
स्तम्भोऽङ्गमर्द्द: परिहृष्टरोमता ।
उपद्रवाश्चाप्यपरे पृथग्विधा
नृणां प्रतिश्यायपुर:सरा: स्मृता: ॥

शिरसोऽभिपूर्णता शिरसो भारेणेव व्याप्ति: । अपरे पृथग्विधा: घ्राणधूमायनतालुविदारणनासामुखस्रावादयो विदेहोक्ता बोद्धव्या: ॥*॥

वातिकस्य प्रतिश्यायस्य लक्षणमाह ।

आनद्धापिहिता नासा तनुस्रावप्रसेकिनी ।
गलताल्वोष्ठशोषश्च निस्तोद: शङ्खयोस्तथा ॥
क्षवप्रवृत्तिरत्यर्थं वक्त्रवैरस्यमेव च ।
भवेत् स्वरोपघातश्च प्रतिश्यायेऽनिलात्मके ॥

आनद्धास्तब्धा । अपिहिता न पिहिता । अतएव तनुस्रावप्रसेकिनी ॥ * ॥

पैत्तिकमाह ।

उष्ण: सपीतक: स्रावो घ्राणात् स्रवति पैत्तिके ।
कृशोऽतिपाण्डु: सन्तप्तो भवेदुष्णाभिपीड़ित: ।
नासया तु सधूमाग्निं वमतीव स मानव: ॥

सपीतक: ईषत्पीतक: ॥ * ॥

श्लैष्मिकमाह ॥

घ्राणात् कफकृते श्वेत: कफ: शीत: स्रवेद्बहु: ।
शुक्लावभास: शूनाक्षो भवेद्गुरुशिरा नर: ॥
गलताल्वोष्ठशिरसां कण्डूभिरतिपीड़ित: ॥ * ॥

सान्निपातिकमाह ।

भूत्वा भूत्वा प्रतिश्यायो योऽकस्मात् सन्निवर्त्तते ।
संपक्वो वाप्यपक्वो वा स सर्व्वप्रभव: स्मृत: ॥

अत्र यद्यपि दोषत्रयलिङ्गानि नोक्तानि तथापि तानि ज्ञेयानि त्रिदोषजत्वात् । अयमसाध्य: । अतएवाह ।

नृणां दुष्ट: प्रतिश्याय: सर्व्वजश्च न सिध्यति ॥

दुष्टप्रतिश्यायलिङ्गमाह ।

प्रक्लिद्यति मुहुर्नासा पुनश्च परिशुष्यति ।
पुनरानह्यते वापि पुनर्विव्रियते तथा ॥
नि:श्वासो वाति दुर्गन्धो नरो गन्धान् न वेत्ति च ।
एवं दुष्टं प्रतिश्यायं जानीयात् कृच्छ्रसाधनम् ॥

आनह्यते विबद्धा भवति । विव्रियते अविबद्धा स्यात् । क्लेदशोषविबन्धा नैककालं भवन्ति किन्तु यदा यदा यद्यत् दोषाधिक्यं भवति तदा तदा तत्तद्दोषकृत: स स बोद्धव्य: इति न विरोध: । कृच्छ्रसाधनं असाध्यं कष्टसाध्यञ्च ॥*॥

रक्तजमाह ।

रक्तजे तु प्रतिश्याये रक्तस्राव: प्रवर्त्तते ।
पित्तप्रतिश्यायकृतैर्लिङ्गैश्चापि समन्वित: ॥
ताम्राक्षश्च भवेत् जन्तुरुरोघातप्रपीड़ित: ।
दुर्गन्धोच्छ्वासवक्त्रश्च गन्धानपि न वेत्ति स: ॥

उरोघातप्रपीड़ित: उरोघातेनेव प्रपीड़ित: ॥

अप्रतीकारेण कालान्तरे सर्व्व एव प्रतिश्याया असाध्या भवन्तीत्याह ।

सर्व्व एव प्रतिश्याया नरस्याप्रतिकारिण: ।
दुष्टतां यान्ति कालेन तदासाध्या भवन्ति हि ॥

प्रतिश्यायेषु कृमयोऽपि भवन्तीत्याह ।

मूर्च्छन्ति कृमयस्तत्र श्वेता: स्निग्धास्तथाणव: ।
कृमितो य: शिरोरोगस्तुल्यं तेनात्र लक्षणम् ॥

अत्र एषु प्रतिश्यायेषु कफस्य प्राधान्यात् सर्व्वेषु प्रतिश्यायेषु कफजा एव कृमयो भवन्तीति ॥ * ॥ श्वेता: स्निग्धाश्च वृद्धा: प्रतिश्याया अपरानपि विकारान् कुर्व्वन्ति तानाह ।

वाधिर्य्यमान्ध्यमघ्रत्वं घोरांश्च नयनामयान् ।
शोथाग्निमान्द्यकासांश्च वृद्धा: कुर्व्वन्ति पीनसम् ॥

घोरांश्च नयनामयान् इति वचनेऽप्यान्ध्यग्रहणं विशेषार्थम् । अघ्रत्वं न जिघ्रतीत्यघ्रस्तस्य भाव: अघ्रत्वम् ॥ * ॥ चतुस्त्रिंशत्संख्यापूरणायाह ।

अर्व्वुदं सप्तधा शोथाश्चत्वारोऽर्शश्चतुर्व्विधम् ।
चतुर्व्विधं रक्तपित्तमुक्तं घ्राणेऽपि तद्विदु: ॥

अर्व्वुदानि सप्त वातपित्तकफसन्निपातरक्तमांसमेदोजानि । शोथाश्चत्वारो वातपित्तश्लेष्मसन्निपातजा: । अर्शांसि चत्वारि वातपित्तश्लेष्मसन्निपातजानि । रक्तपित्तानि चत्वारि वातपित्तश्लेष्मसन्निपातजानि । एतानि यथोक्तलिङ्गानि घ्राणेऽपि सम्भवन्ति ॥ * ॥ चिकित्साभेदात् पीनसस्यामस्य लक्षणमाह ।

शिरोगुरुत्वमरुचिर्नासास्रावस्तनुस्वर: ।
क्षाम: ष्ठीवति चाभीक्ष्णमामपीनसलक्षणम् ॥

नासास्रावस्तनुस्वर: क्षाम इत्यन्वय: ॥ * ॥

अथ पक्वस्य पीनसस्य लक्षणमाह ।

आमलिङ्गान्वित: श्लेष्मा घन: खेषु निमज्जति ।
स्वरवर्णविशुद्धिश्च पक्वपीनसलक्षणम् ॥

आमलिङ्गान्वित: श्लेष्मा आमलिङ्गै: शिरोगुरुत्वादिभिर्युक्त: पश्चात् घन: निविड़: अथच खेषु नासारन्ध्रेषु निमज्जति सक्तो भवति । वर्णविशुद्धि: श्लेष्मण: प्रकृतिवर्णता ॥ * ॥

अथ नासारोगाणां चिकित्सा ।

सर्व्वेषु सर्व्वकालं पीनसरोगेषु जातमात्रेषु ।
मरिचं गुड़ेन दध्ना भुञ्जीत नर: सुखं लभते ॥१॥
कटफलं पौष्करं शृङ्गी व्योषं यासश्च कारवी ।
एषां चूर्णं कषायं वा दद्यादार्द्रकजै रसै: ॥
पीनसे स्वरभेदे च नासास्रावे हलीमके ।
सन्निपाते कफे वाते कासे श्वासे च शस्यते ॥२॥
कलिङ्गहिङ्गुमरिचलाक्षास्वरसकट्फलै: ।
कुष्ठोग्राशिग्रुजन्तुघ्नैरवपीड़: प्रशस्यते ॥
पीनसादिषु ॥ ३ ॥
व्योषचित्रकतालीशतिन्तिड़ीकाम्लवेतसम् ।
सचव्याजाजितुल्यांशमेलात्वक्पत्रपादिकम् ॥
व्योषादिकमिदं चूर्णं पुराणगुड़मिश्रितम् ।
पीनसश्वासकासघ्नं रुचिस्वरकरं परम् ॥

इति व्योषादिवटी ॥ ४ ॥

व्याघ्रीदन्तीवचाशिग्रुसुरसाव्योषसिन्धुजै: ।
सिद्धं तैलं नसि क्षिप्तं पूतिनस्यगदापहम् ॥

इति व्याघ्रीतैलम् ॥ ५ ॥

शिग्रुसिंहीनिकुम्भानां बीजै: सव्योषसैन्धवै: ।
बिल्वपत्ररसै: सिद्धं तैलं स्यात् पूतिनस्यजित् ॥

निकुम्भा दन्ती । पूतिनस्यजित् नस्यात् । इति शिग्रुतैलम् ॥ ६ ॥

घृतगुग्गुलुमिश्रस्य सिक्थकस्य प्रयत्नतः ।
धूमं क्षवथुरोगघ्नं भ्रंशथुघ्नञ्च निर्द्दिशेत् ॥ ७ ॥
शुण्ठीकुष्ठकणाविल्वद्राक्षाकल्ककषायवत् ।
तैलं पक्वमथाज्यं वा नस्यात् क्षवथुनाशनम् ॥८॥
नस्यं हितं निम्बरसाञ्जनाभ्यां
दीप्ते शिरःस्वेदनमल्पशस्तु ।
नस्ये कृते क्षीरजलावसेकान्
शंसन्ति भुञ्जीत च मुद्गयूषैः ॥ * ॥
नासास्रावे घ्राणयोश्चूर्णमुक्तं
नाड्या देयं ये च पीडाश्च पथ्याः ।
तीक्ष्णा धूमा देवदार्व्वग्निकाभ्यां
मांसं त्वाजं पथ्यमत्रादिशन्ति ॥ १० ॥
प्रतिश्यायेषु सर्व्वेषु गृहं वातविवर्ज्जितम् ।
वस्त्रेण वारुणोत्थेन शिरसो वेष्टनं हितम् ॥११॥
विडङ्गं सैन्धवं हिङ्गुगुग्गुलुः समनःशिला ।
वचैतच्चूर्णमाघ्रातं प्रतिश्यायं विनाशयेत् ॥१२॥
घृततैलसमायुक्तं शक्तुधूमं पिबेन्नरः ।
स धूमः स्यात्प्रतिश्यायकासहिक्काहरः परः॥१३॥
प्रतिश्यायेषु सर्व्वेषु शीतलं परमौषधम् ।
प्रतिश्याये पिबेद्धूमं सर्व्वगन्धसमायुतम् ॥ १४॥
चातुर्यातःचर्णं वा घ्रेयं वा कृष्णजीरकम् ।
कृष्णजीरकमत्र कलौजी ॥ १५ ॥
पुटपक्वं जयापत्रं तैलसैन्धवसंयुतम् ।
प्रतिश्यायेषु सर्व्वेषु शीलितं परमौषधम् ॥
जयात्र विजया भङ्गेति यावत् । शिलितं भुक्तम् ॥ १६ ॥
पिप्पल्यः शिग्रुबीजानि विडङ्गमरिचानि च ।
अवपीड़ः प्रशस्तोऽयं प्रतिश्यायनिवारणे ॥१७॥
शिरसोऽभ्यञ्जनैः स्वेदैर्नस्यैर्म्मन्दोष्णभोजनैः ।
वमनैर्घृतपानैश्च नान्यथा समुपाचरेत् ॥१८॥
कृमिघ्ना ये क्रमाः प्रोक्तास्तान् वै कृमिषु योजयेत् ।
लावणानि कृमिघ्नानि भेषजानि च बुद्धिमान्॥१९॥
रक्तपित्तानि शोथांश्च तथार्शांस्यर्व्वुदानि च ।
नासिकायां स्युरेतेषां स्वं स्वं कुर्य्यात् चिकित्सितम् ॥
गृहधूमकणादारुक्षीरनक्ताह्वसैन्धवैः ।
सिद्धं शिखरिबीजैश्च तैलं नासार्शसां हितम् ॥”
इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे चतुर्थभागः ॥
(अथातो नासारोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यामः ।
“अवश्यायानिलरजो भाष्यातिस्वप्नजागरैः ।
नीचात्युच्चोपधानेन पीतेनान्येन वारिणा ॥
अत्यम्बुपानरमणच्छर्द्दिवाष्पग्रहादिभिः ।
क्रुद्धा वातोल्बणा दोषा नासायां स्त्यानतां गताः ॥
जनयन्ति प्रतिश्यायं वर्द्धमानं क्षयप्रदम् ।
तत्र वातात् प्रतिश्याये मुखशोषो भृशं क्षवः ॥
घ्राणोपरोधनिस्तोददन्तशङ्खशिरोव्यथाः ।
कीटका इव सर्पन्ति मन्यते परितो भ्रुवौ ॥
स्वरसादश्चिरात् पाकः शिशिराच्छकफस्रुतिः ।
पित्तात्तृष्णाज्वरघ्राणपिटिकासम्भवभ्रमाः ॥
नासाग्रपाको रुक्षोष्णताम्रपीतकफस्रुतिः ।
कफात् कासोऽरुचिः श्वासो वमथुर्गात्रगौरवम् ॥
माधुर्य्यं वदने कण्डूः स्निग्धशुक्लघना स्रुतिः ।
सर्व्वजो लक्षणैः सर्व्वैरकस्माद्दृद्धिशान्तिमान् ॥
दुष्टं नासा शिराः प्राप्य प्रतिश्यायं करोत्यसृक् ।
उरसः सुप्तता ताम्रनेत्रत्वं श्वासपूतिता ॥
कण्डूः श्रोत्राक्षिनासासु पित्तोक्तश्चात्र लक्षणम् ।
सर्व्व एव प्रतिश्याया दुष्टतां यान्त्युपेक्षिताः ॥
यथोक्तोपद्रवाधिक्यात् ससर्व्वेन्द्रियतापनः ।
साग्निसादज्वरश्वासकासोरःपार्श्ववेदनः ॥
कुप्यत्यकस्माद्बहुशो मुखदौर्गन्ध्यशोफकृत् ।
नासिकाक्लेदसंशोषशुद्धिरोधकरो मुहुः ॥
पूयोपमा सितारक्तग्रथिता श्लेष्मसंस्रुतिः ।
मूर्च्छन्ति चात्र कृमयो दीर्घस्निग्धसिताणवः ॥
पक्वलिङ्गानि तेष्वङ्गलाघवं क्षवथोः शमः ।
श्लेष्मा सचिक्कणः पीतो ज्ञानञ्च रसगन्धयोः ॥
तीक्ष्णघ्राणोपयोगार्करश्मिसूत्रतृणादिभिः ।
वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिका तरुणास्थनि ॥
विघट्टितेऽनिलः क्रुद्धो रुद्धः शृङ्गाटकं व्रजेत् ।
निवृत्तः कुरुतेऽत्यर्थं क्षवथुं स भृशं क्षवः ॥
शोषयन्नासिकास्रोतः कफञ्च कुरुतेऽनिलः ।
शूकपूर्णाभनासात्वं कृच्छ्रादुच्छ्वसनन्ततः॥
स्मृतोऽसौ नासिकाशोषो नासानाहे तु जायते ।
नद्धत्वमिव नासायाः श्लेष्मरुद्धेन वायुना ॥
निःश्वासोच्छ्वाससंरोधात् स्रोतसी संवृते इव ।
पचेन्नासापुटे पित्तं त्वङ्मांसं दाहशूलवत् ॥
स घ्राणपाकः स्रावस्तु तत्संज्ञः श्लेष्मसम्भवः ।
अच्छोजलोपमोऽजस्रं विशेषान्निशि जायते॥
कफः प्रवृद्धो नासायां रुद्ध्वा स्रोतांस्यपीनसम् ।
कुर्य्यात् सघुर्घुरं श्वासं पीनसाधिकवेदनम् ॥
अवेरिव स्रवत्यस्य प्रक्लिन्ना तेन नासिका ।
अजस्रं पिच्छलं पीतं पक्वं सिङ्घाणकं घनम् ॥
रक्तेन नासादग्धेन बाह्यान्तःस्पर्शनासहा ।
भवेद्धूमोपमोच्छ्वासा सा दीप्तिर्द्दहतीव च ॥
तालुमूले मलैर्दुष्टैर्मारुतो मुखनासिकात् ।
श्लेष्मा च पूतिर्निर्गच्छेत् पूतिनासं वदन्ति तम् ॥
निचयादभिघाताद्वा पूयासृङ्नासिका स्रवेत् ।
तत् पूयरक्तमाख्यातं शिरोदाहरुजाकरम् ॥
पित्तश्लेष्मावरुद्धोऽन्तर्नासायां शोषयेन्मरुत् ।
कफं स शुष्कपुटतां प्राप्नोति पुटकन्तु तत् ॥
अर्शोऽर्व्वुदानि विभजेत् दोषलिङ्गैर्यथायथम् ।
सर्व्वेषु कृच्छ्राच्छ्वसनं पीनसः प्रततं क्षवः ॥
सानुनासिकवादित्वं पूतिनासः शिरोव्यथा ।
अष्टादशानामित्येषां यापयेद्दुष्टपीनसम् ॥”
इत्युत्तरस्थाने एकोनविंशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥
“शुद्धसूतं समादाय गन्धभागद्वयं ततः ।
त्रिभागं टङ्गणञ्चापि विषभागचतुष्टयम् ॥
पञ्चभागं यथा देयं मरिचस्य प्रयत्नतः ।
शृङ्गवेररसैः पिष्ट्वा गुड़िका पञ्चरक्तिका ॥
अनुपानं हितं योज्यं सर्व्वरोगप्रशान्तये ।
जलदोषोद्भवे रोगे महत्युग्रे जलोदरे ॥
सन्निपातेषु रोगेषु नासाव्याधौ सपीनसे ।
व्रणशोथे व्रणे चैव उपदंशे भगन्दरे ॥
गौड़ीव्रणे ज्वरे चैव नखदन्तविघातके ।
पञ्चामृतरसो योज्यः सर्व्वरोगप्रशान्तये ॥
इति पञ्चामृतो रसः ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे नासारोगाधिकारः ॥)

नासालुः, पुं, (नासायै अलतीति । अल + उण् ।) कट्फलवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कट्फलशब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम् ॥)

नासासंवेदनः, पुं, (संविद्यतेऽनेनेति । सं + विद् + ल्युट् । नासायाः संवेदनः पीड़ादायकः ।) काण्डीरलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

नासिकन्धमः, त्रि, (नासिकां धमति शब्दायमानां करोतीति । नासिका + ध्मा + “नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ।” ३ । २ । २९ । इति खश् । “खित्यनव्ययस्य ।” ६ । ३ । ६६ । इति पूर्व्वपदस्य ह्रस्वः । ततो मुम् ।) नासिकां शब्दायमानां करोति यः । नासिकया शब्दकर्त्ता च । नासिकोपपदात् ध्माधातोः खश्प्रत्यये धमादेशनिष्पन्नः । इति व्याकरणम् ॥

नासिकन्धयः, त्रि, (नासिकां नासास्थजलं धयति पिबतीति । नासिका + धे ट पाने + “नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ।” ३ । २ । २९ । इति खश् । ततो पूर्व्वपदस्य ह्रस्वस्ततो मुम् च ।) नासिकया पिबति यः । नासिकया पानकर्त्ता । नासिकोपपदाद्धेटधातोः खश्प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति व्याकरणम् ॥

नासिका, स्त्री, (नासते शब्दायते इति । नास शब्दे + “ण्वुल्तृचौ ।” ३ । १ । १३३ । इति ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) घ्राणेन्द्रियम् । नाक् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । घ्राणम् २ गन्धवहा ३ घोणा ४ नासा ५ । इत्यमरः । २ । ६ । ८९ ॥ शिङ्घिणी ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ नासिक्यम् ७ नस्या ८ गन्धनाली ९ गन्धवन्धा १० नक्रा ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । २ । ९० ।
“श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता ॥”)
तस्याः शब्दो घोत्कारः । यथा,—
“शयानं रावणं दृष्ट्वा तल्पे महति वानरः ।
नासायूथैस्तु घोत्कारैर्विशद्भिर्वायुसेवकैः ॥”
इति नारसिंहे ४५ अध्यायः ॥

नासिकामलं, क्ली, (नासिकाया मलम् ।) नासास्थितमलम् । शिक्नि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शिङ्घाणकम् २ शिङ्घाणम् ३ शिङ्घणम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ सिंहानम् ५ । इति भरतः ॥

नासिक्यं, क्ली, (नासिका एव । नासिका + स्वार्थे ष्यञ् ।) नासिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (त्रि, नासिका + “वुञ्छण्केति ।” ४ । २ । ८० । इति संकाशादित्वात् ण्यः । नासिकानिवृत्तादौ ॥ नासिकायां भवम् । “शरीरावयवात् यत् ।” ५ । १ । ६ । इति यत् । नासाभवे च ॥)

नासिक्यकं, क्ली, (नासिक्यमेव । नासिक्य+स्वार्थे कन् ।) नासिका । इति शब्दमाला ॥

नासिक्यौ, पुं, (नासिकायां भवौ । नासिका+"शरीरावयवात् यत् ।"५ । १ । ६ । इति यत् ।) अश्विनीकुमारौ । द्विवचनान्तोऽयम् । इति हेमचन्द्रः । २ । ६६ ॥

नासीरं, क्ली, (नास् शब्दे+भावे क्विप् । नासा शब्देन ईर्त्ते गच्छतीति । ईर गतौ+कः । जयशब्दाद्युच्चारणेन गमनादेवास्य तथात्वम् ।) नायकस्याग्रेसारिका सेना । (यथा, श्रीकण्ठचरिते । २१ । ४४ ।

"नासीरपार्श्वदभटेषु ततः प्रतोलीं
लीलीकृतासिषु हठादधिरूढ़वत्सु ।
वामभ्रुवः पुरपुरेष्वभवन्नकाण्डे
मग्ना भियेव निजवाप्यजलह्रदेषु ॥"

तथा च, राजेन्द्रकर्णपूरे । ३६ ।

"नासीरप्रसरन्ति दिक्परिसरे भूमण्डले मौक्तिक-
प्रस्तारन्ति सुधाकरन्ति गगनोत्सङ्गे भवत्-
कीर्त्तयः ॥")

अग्रसरे, पुं । इति शब्दरत्नावली ॥

नास्ति, व्य, अस्तित्वाभाववत् । अविद्यमानता । इति नास्तिकताशब्दटीकायां भरतः ॥ नाइ इति भाषा । यथा, चाणक्ये ।

"अतिथिर्बालकश्चैव राजा भार्य्या तथैव च ।
अस्ति नास्ति न जानन्ति देहि देहि पुनः पुनः ॥"

नास्तिकः, पुं, (नास्ति परलोक ईश्वरो वेति मतिर्यस्य । "अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ।" ४।४।६०। इति ठक् । यद्वा, नास्ति परलोको यज्ञादिफलं ईश्वरो वेत्यादिवाक्येन कायति शब्दायते इति । कै शब्दे+डः ।) पाषण्डः । ईश्वरनास्तित्ववादी । वेदाप्रामाण्यवादी । (यथा, मनुः । २ । ११ ।

"योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद्द्विजः ।
स साधुभिर्बहिष्कार्य्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ॥"

तथा च तत्रैव । ३ । १५० ।

"ये स्तेनपतितक्लीवा ये च नास्तिकवृत्तयः ।
तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् ॥"

तथाच तत्रैव । ८ । २२,३०६ ।

"यद्राष्ट्रं शूद्रभूयिष्ठं नास्तिकाक्रान्तमद्विजम् ।
विनश्यत्याशु तत् कृत्स्नं दुर्भिक्षव्याधिपीड़ितम् ॥"

"अनपेक्षितमर्य्यादं नास्तिकं विप्रलुम्पकम् ।
अरक्षितारमत्तारं नृपं विद्यादधोगतिम् ॥")

तत्पर्य्यायः । बार्हस्पत्यः २ चार्व्वाकः ३ लौकायतिकः ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५२६ ॥ स च षड्विधः । माध्यमिकः १ योगाचारः २ सौत्रान्तिकः ३ वैभाषिकः ४ चार्व्वाकः ५ दिगम्बरः ६ ॥

नास्तिकता, स्त्री, (नास्तिकस्य भावः । नास्तिक+तल् ।) कर्म्मफलापवादकज्ञानम् । तत्पर्य्यायः । मिथ्यादृष्टिः २ । इत्यमरः । १ । ५ । ४ ॥ "नास्ति यज्ञफलं नास्ति परलोक इत्यादिकं कायति नास्तिकः । सदसत्त्वे अस्ति नास्तीत्यव्ययं कै शब्दे डः । नास्तीति मन्यते इति ष्णिको वा तस्य भावो नास्तिकता त्वतौ भावे इति तः । नास्ति सुकृतं नास्ति परलोक इति बुद्धिर्नास्तिकता ।" इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १२३ । १५ ।

"प्रज्ञानाशात्मको मोहस्तथा धर्म्मार्थनाशकः ।
तस्मान्नास्तिकता चैव दुराचारश्च जायते ॥")

नास्तिदः, पुं, आम्रवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

नास्यं, त्रि, नासायां भवम् । (नासा+"शरीरावयवात् यत् ।"५ । १ । ६ । इति यत् ।) नासाभवम् । यथा, मनुः । ८ । २६१ ।

"छिन्ननास्ये भिन्नयुगे तिर्य्यक्प्रतिमुखागते ।
अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥"

नाहः, पुं, (नह बन्धने+भावे घञ् ।) बन्धनम् । कूटम् । इति मेदिनी । हे, ५ ॥

नाहलः, पुं, (नाहं पर्व्वतशिखरादिकं लाति आश्रयत्वेन गृह्णातीति । ला+कः ।) म्लेच्छजातिविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५९८ ॥

नाहुषिः, पुं, (नहुषस्य अपत्यं पुमानिति । नहुष+"अत इञ् ।" ४ । १ । ९५ । इति इञ् ।) ययातिराजः । इति भूरिप्रयोगः ॥

नि, व्य, उपसर्गविशेषः । अस्यार्थो यथा । निषेधः । निश्चयः । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ निवेशः । भृशार्थः । नित्यार्थः । संशयः । क्षेपः । कौशलम् । उपरमः । सामीप्यम् । आश्रयः । दानम् । मोक्षः । अन्तर्भावः । बन्धनम् । राशधोभावः । विन्यासः । इति मेदिनी । ने, ४० ॥

निः, [र्] व्य, (नृणातीति । नॄ नये+क्विप् । "ऋत इद्धातोः ।" ७ । १ । १०० । इति धातोरङ्गस्य इत् ।) निर्णयः । निषेधः । इति मेदिनी । रे, ६६ ॥ (अभावः । यथा, हरिवंशे । भविष्यपर्व्वणि । ८ । ८७ ।

"नासिकाग्रं समालोक्य पठन् ब्रह्म सनातनम् ।
निश्वासश्चो यथा दीपः शोचरेत् प्रणवं सदा ॥")

निः, [स्] व्य, निश्चयः । निषेधः । साकल्यम् । अतीतम् । इति मेदिनी । से, ८० ॥

निःकासितः, त्रि, (निर् वा निस्+कस्+णिच्+क्तः ।) निष्कासितः । बहिष्कृतः । से तु कखपफे वेति विभाषया विसर्गस्य सकाराभावः । इति व्याकरणम् ॥

निःक्रामितः, त्रि, (निर् वा निस्+क्रम+णिच्+क्तः ।) निष्क्रामितः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

निःक्षत्रः, त्रि, (निर्नास्ति क्षत्त्रः क्षत्त्रियो यत्र ।) क्षत्त्रियशून्यदेशादि । यथा,—

"अवतारे षोड़शमे पश्यन् ब्रह्मद्रुहो नृपान् ।
त्रिःसप्तकृत्वः कुपितो निःक्षत्त्रामकरोन्महीम् ॥"
इति श्रीभागवतप्रथमस्कन्धः ॥

निःप्रभः, त्रि, निष्प्रभः । निर्नास्ति प्रभा यस्येति समासे से तु कखपफे वेति विभाषया विसर्गस्य सकाराभावः । इति व्याकरणम् ॥

निःशब्दः, त्रि, (निर्गतः शब्दो यस्मात् ।) शब्दरहितः । चुप् इति भाषा ॥ यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।

"निःशब्दं कारयित्वा तत्सदः प्राह महामुने ॥"
(यथा च हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । १०१ ।
"तावदाकाशसंकल्पो यावच्छब्दः प्रवर्त्तते ।
निःशब्दं तत् परं ब्रह्म परमात्मेति गीयते ॥")

निःशलाकः, त्रि, (निर्गता शलाका यस्मात् शलाकाया निर्गतो वा ।) रहः । निर्ज्जनम् । इत्यमरः । २ । ८ । २२ ॥

निःशल्या, स्त्री, (निर्गतं शल्यं यस्याः ।) दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

निःशूकः, पुं, (निर्नास्ति शूको यस्य ।) शूकशालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

निःशेषं, त्रि, (निर्गतः शेषो यस्मात् ।) समस्तम् । सम्पूर्णम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६५ ॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ३२ ।

"उच्छिन्नसर्व्वसङ्कल्पो निःशेषाशेषचेष्टितः ।
स्वावगम्यो लयः कोऽपि जायते वागगोचरः ॥")

शेषरहितश्च ॥

निःशोध्यं, त्रि, (निर्गतं शोध्यं यस्मात् । शोध्यान्निर्गतमिति वा । निरादय इति समासः ।) शोधितम् । स्वच्छम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥

निःश्रयणी, स्त्री, (निर्निश्चितं श्रीयते आश्रीयतेऽनयेति । श्रि+करणे ल्युट् । टित्त्वात् ङीप् ।) काष्ठघटितसोपानम् । काठेर सिंड़ी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । निःश्रेणिः २ अधिरोहिणी ३ निःश्रेणी ४ निःश्रयिणी ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

निःश्रयिणी, स्त्री, (निःश्रयति आश्रयति प्राङ्गनादिस्थानमिति । श्रि+णिनि+ङीप् ।) निःश्रयणी । इति शब्दरत्नावली ॥

निःश्रेणिः, स्त्री, (निर्निश्चिता श्रेणिः सोपानपङ्क्तिः यत्र ।) अधिरोहिणी । (यथा, रघुः । १५ । १०० ।

"चक्रे त्रिदिवनिःश्रेणिः सरयूरनुयायिनाम् ॥")

खर्ज्जूरीवृक्षः । इति मेदिनी । णे, ५७ ॥ (पुं, घोटकविशेषः । यथा, नकुलकृताश्वचिकित्सिते ४ अध्याये ।

"उपर्य्युपरि यस्य स्युरावर्त्ता अलिके त्रयः ।
निःश्रेणिः स तु विज्ञेयो राष्ट्रवृद्धिकरः परः ॥")

निःश्रेणिका, स्त्री, (निःश्रेणिरिव कायतीति । कै+कः । टाप् ।) तृणविशेषः । निःश्रेणी इति कोकणे प्रसिद्धा । तत्पर्य्यायः । श्रेणिबला २ निरसा ३ वनवल्लरी ४ । अस्या गुणाः । नीरसत्वम् । उष्णत्वम् । पशुनामवलप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (निश्रेणिरेव । स्वार्थे कन् । अधिरोहिणी । यथा, देवीभागवते । ४।१३।४० ।

"मानुष्यं दुर्लभं प्राप्य सेविता न महेश्वरी ।
निःश्रेणिकाग्रात् पतिता अध इत्येव विद्महे ॥")

निःश्रेणी, स्त्री, (निःश्रेणि+कृदिकारादिति वा ङीष् ।) निःश्रयणी । इति शब्दरत्नावली ॥

निःश्रेयसं, क्ली, (निर्निश्चितं श्रेयः । "अचतुर-विचतुरेति ।" ५ । ४ । ७७ । इति निपातनात् साधुः ।) शुभम् । (यथा, भागवते । १।३।४० । "इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम् । उत्तमःश्लोकचरितं चकार भगवानृषिः । निःश्रेयसाय लोकस्य धन्यं स्वस्त्ययनं परम् ॥") मोक्षः । (यथा, मनुः । १२ । ८३ । "वेदाभ्यासस्तपोज्ञानमिन्द्रियाणाञ्च संयमः । अहिंसा गुरुसेवा च निःश्रेयसकरं परम् ॥") विद्या । अनुभावः । भक्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥

निःश्रेयसः, पुं, (निर्निश्चितं श्रेयो मङ्गलं यस्मात् ।) शङ्करः । इति मेदिनी । से, ५६ ॥

निःषमं, व्य, (निर्गतं समं यत्र । "तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ।" २ । १ । १७ । इत्यव्ययीभावत्वम् । सुविनिर्दुर्भ्यः इति षत्वम् ।) निन्दा । तत्पर्य्यायः । गर्हम् । दुःषमम् ३ । इत्यमरः । ३ । ४ । १४ ॥ शोकः । इति शब्दरत्नावली ॥

निःसङ्गः, त्रि, (निर्नास्ति सङ्गो यत्र ।) मेलनरहितः । यथा, विष्णुपुराणे । ४ । २ । ५१ ।
"मत्स्यस्य सङ्गादभवच्च यो मे
सुतादिरागो मुषितोऽस्मि तेन ।
निःसङ्गता मुक्तिपदं यतीनां
सङ्गादशेषाः प्रभवन्ति दोषाः ॥"
फलानभिनिवेशवान् । यथा,—
"वेदोक्तमेव कुर्व्वाणो निःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे । नैष्कर्म्यसिद्धिं लभते रोचनार्था फलश्रुतिः ॥" इति मलमासतत्त्वे श्रीभागवतैकादशस्कन्धवचनम् ॥

निःसन्धिः, त्रि, (निर्नास्ति सन्धिर्यत्र ।) दृढ़ः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सन्धिरहितश्च ॥

निःसम्पातः, पुं, (निर्नास्ति सम्पातो गमनागमनं यत्र ।) निशीथः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गमनागमनपरिशून्ये, त्रि । यथा, हरिवंशे । ८० । १३—१४ ।
"तेन दुष्टप्रचारेण दूषितं तद्वनं महत् । न नृभिर्गोधनैर्वापि सेव्यते वनवृत्तिभिः । निःसम्पातः कृतः पन्थास्तेन तद्विषयाश्रयः ॥")

निःसरणं, क्ली, (निर् + सृ + ल्युट् ।) मरणम् । उपायः । गेहादिमुखम् । निर्व्वाणम् । निर्गमः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते । ४ । २ । २८
"गर्भवासे महद्दुःखं दशमासनिवासनम् । तथा निःसरणे दुःखं योनियन्त्रेऽतिदारुणे ॥")

निःसारः, पुं, (निर्गतः सारो यस्मात् ।) शाखोटवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्योनाकप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ साररहिते, त्रि । यथा,—
"मानुष्ये कदलीस्तम्भनिःसारे सारमार्गणम् । यः करोति स संमूढ़ो जलबुद्बुदसन्निभे ॥" इति शुद्धितत्त्वम् ॥
"जगत् सर्व्वन्तु निःसारमनित्यं दुःखभाजनम् । उत्पद्यते क्षणादेतत् क्षणादेतद्विपद्यते ॥ यथैवोत्पद्यते साराग्निःसारं जगदञ्जसा । पुनस्तस्मिन् निलीयन्ते महाप्रलयसङ्गमे ॥ उत्पत्तिप्रलयाभ्यान्तु जगन्निःसारतां हरिः । शम्भवे दर्शयामास भावेन जगतां पतिः ॥" इति कालिकापुराणे २७ अध्यायः ॥

निःसारणं, क्ली, (निर् + सृ + णिच् + भावे ल्युट् ।) निःसरणम् । (निःसार्य्यतेऽनेनेति । निर् + सृ + णिच् + करणे ल्युट् ।) गृहादीनां प्रवेशनिर्गमादिपथः । इति शब्दरत्नावली ॥

निःसारा, स्त्री, (निर्नास्ति सारो यस्याः ।) कदलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

निःसारितः, त्रि, (निर् + सृ + णिच् + कर्म्मणि क्तः ।) बहिष्कृतः । तत्पर्य्यायः । अवकृष्टः २ निष्कासितः ३ । इति जटाधरः ॥ साराभाववांश्च ॥

निःस्नेहः, त्रि, (निर्नास्ति स्नेहो यस्य ।) स्नेहशून्यः । यथा । निःस्नेहं कीटदूषितमित्यादि स्मृतिः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ४६ । ७ । "अहो दशरथो राजा निःस्नेहः स्वसुतं प्रति ॥" रसहीनः । यथा, मनुः । ५ । ८७ ।
"नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति । आचम्यैव तु निःस्नेहं गामालभ्यार्कमीक्ष्य वा ॥" तैलविहीनः । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ६४ ।
"शिरसा विधृता नित्यं स्नेहेन परिपालिताः । केशा अपि विरज्यन्ते निःस्नेहाः किं न सेवकाः ॥")

निःस्नेहा, स्त्री, (निर्गतः स्नेहः रसो यस्याः ।) अतसी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अनुरागरहिते, त्रि । यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ४७ ।
"यदर्थे स्वकुलं त्यक्तं जीवितार्द्धञ्च हारितम् । सा मां त्यजति निःस्नेहा कः स्त्रीणां विश्वसेन्नरः ॥")

निःस्रावः, पुं, (निःस्रवतीति । निर् + स्रु + णः ।) भक्तरसः । भक्तसमुद्भवमण्डः । माड़ इति फेन् इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । आचामः २ मासरः ३ । इत्यमरहेमचन्द्रौ ॥

निःस्वः, त्रि, (निर्नास्ति स्वं धनं यस्य ।) दरिद्रः । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"शूर्पाकारौ विरूक्षौ च वक्रौ पादौ शिरालकौ । संशुष्कौ पाण्डरनखौ निःस्वस्य विरलाङ्गुली ॥" इति गारुड़े सामुद्रकम् ॥
ज्ञातिरहितश्च ॥

निकटं, त्रि, (नि समीपे कटतीति । नि + कट + अच् ।) अदूरम् । तत्पर्य्यायः । समीपम् २ आसन्नम् ३ सन्निकृष्टम् ४ सनीड़म् ५ । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥ अभ्यासः ६ सवेशः ७ अन्तः ८ अन्तिकः ९ समर्य्यादः १० सदेशः ११ अभ्यसः १२ अभ्यर्णः १३ सविधा १४ उपकण्ठः १५ अभितः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शान्तिशतके । ३ । २ ।
"दिवसरजनीकूलच्छेदैः पतद्भिरनारतं वहति निकटे कालः स्रोतःसमस्तभयावहम् । इह हि पततां नास्त्यालम्बो न चापि निवर्त्तनं तदिह महतां कोऽयं मोहो यदेष मदाविलः ॥" तद्वैदिकपर्य्यायः । तलित् १ आसात् २ अम्बरम् ३ ओर्व्वसे ४ अस्तमीके ५ आके ६ उपाके ७ अर्व्वाके ८ अन्तमानाम् ९ अवमे १० उपमे ११ । इत्येकादशान्तिकनामानि । इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥

निकरः, पुं, (निकरोति व्याप्नोतीति । नि + कृ + अच् ।) समूहः । इत्यमरः ।२ । ५ । ३६ ॥ (यथा, कलाविला[illegible] । २ । २६ ।
"इत्यादिमुग्धबुद्धेरसमञ्जसवर्णनं रहः कृत्वा । गृह्णाति कनकनिकरं नृत्यंस्तत्त्वमनोरथैः पापः ॥") सारः । न्यायदेयधनम् । निधिः । इति मेदिनी । रे, १७२ ॥

निकर्षणं, क्ली, (निर्नास्ति कर्षणं यत्र ।) सन्निवेशः । इत्यमरः । २ । ३ । १६ ॥ पत्तनादिषु दिगादिपरिच्छिन्नप्रदेशः । इति भरतः ॥ पूर्व्वदिगाद्यवच्छिन्नगृहाणामपीति कलिङ्गः ॥ पुराद्वेश्वहिर्विहरणभूमिः । इति स्वाम्यादयः ॥ प्राङ्गणादिसन्निवेशः । इति सारसुन्दरी ॥

निकषः, पुं, (निकषति पिनष्टि स्वर्णादिकं यत्रेति । नि + कष + "गोचरसञ्चरेति ।" ३ । ३ ।११६ । इति चकारात् घः ।) शाणः । इत्यमरः । २ । १० । ३२ ॥ कष्टिपातर इति भाषा) (यथा, रघुः । १७ । ४६ ।
"निकषे हेमरेखेव श्रीरासीदनपायिनी ॥") ।

निकषा, स्त्री,(निकषति हिनस्तीति । कष हिंसे + पचाद्यच् । ततष्टाप् ।) राक्षसमाता । इत्यमरः ॥ सा सुमालिकन्या विश्रवसो भार्य्या च । इति रामायणम् ॥

निकषा, व्य, (नि + कष गतौ + "आः समिन्-निकषिभ्याम् ।" उणां । ४ । १७४ । इति आः ।) निकटम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १६ ॥ (यथा, माघे । १ । ६८ ।
"पयोधिमाबद्धचलज्जलाविलां
विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति ॥")
मध्यम् । इति मेदिनी । षे, ७६ ॥

निकषात्मजः, पुं, (निकषाया आत्मजः ।) राक्षसः । इत्यमरः । १ । १ । ६३ ॥

निकसः, पुं, (निकसति पिनष्टि स्वर्णादिकं यत्र । नि + कस + घः ।) निकषः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

निकामं, क्ली, (नि + कम इच्छायाम् + घञ् ।) इष्टम् । यथेप्सितम् । इत्यमरः । २ । ९ । ५७ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ७ । ४० ।
"कुर्व्वन्ति देवि ! भजनं सकलं निकामं
ज्ञात्वा समस्तजननीं किल कामधेनुम् ॥")

निकायः, पुं, (निचीयते इति । नि + चि + "सङ्घे चानौत्तराधर्य्ये ।" ३ । ३ । ४२ । इति घञ् । आदेश्च कः ।) लक्ष्यम् । सधर्म्मिप्राणिसंहतिः । (यथा, महाभारते । १ । १२३ । ४५ ।
"तथा देवनिकायानां सेन्द्राणाञ्च दिवौकसाम् ॥")

संहतानां समुच्चयः। (यथा, श्रीकण्ठचरिते। ६। १८।
"नीरन्ध्रनिर्यत्सुमनोनिकाय-
काषायपङ्कप्रणयादशोकः॥")
निलयः। (यथा, मनुः। १। ३६।
"एते मनूंस्तु सप्तान्यानसृजन् भूरितेजसः।
देवान् देवनिकायांश्च महर्षींश्चामितौजसः॥")
परमात्मा। इति मेदिनी। ये, ८७॥

निकाय्यः, पुं, (निचीयतेऽस्मिन् धान्यादिकमिति। नि+चि+"पाय्यसान्नाय्यनिकाय्येति।" ३। १। १२६। इति ण्यत्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) गृहम्। इत्यमरः। २। २। ५॥ (यथा, भट्टिः। ६। ६६।
"न प्रणाय्यो जनः कश्चिन्निकाय्यं तेऽधितिष्ठति।
देवकार्य्यविघाताय धर्म्मद्रोही महोदये॥")

निकारः, पुं, (नि+कृ+घञ्।) विप्रकारः। अपकारः। उत्कारः। धान्यस्योर्द्ध्वक्षेपणम्। इत्यमरभरतौ॥ खलीकारः। इति स्वामी॥ धिक्कारः। इति शब्दमाला॥

निकारणं, क्ली, (निकारयति क्लिश्नात्यनेनेति। नि+कृ+णिच्+ल्युट्।) मारणम्। वधः। इत्यमरः। २। ८। ११२॥

निकाशः, त्रि, (निकाशते शोभतेऽनेन इति। काश दीप्तौ+करणे ल्युट्।) नीकाशः। इत्यमरटीका॥ (तालव्यशकारान्तोऽपि दृश्यते॥)

निकुञ्चकः, पुं, (निकुञ्चतीति। नि+कुन्च कौटिल्ये+ण्वुल्।) परिमाणविशेषः। कुडवपादः। स च प्रसृत इति ख्यातः। इति भरतधृतसर्व्वस्वम्॥ वानीरवृक्षः। इति भावप्रकाशः॥ (जलवेतसः। तत्पर्य्यायो यथा,—
"निकुञ्चकः परिव्याधो नादेयो जलवेतसः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

निकुञ्चितं, क्ली, (नि+कुञ्च+क्तः।) अङ्गहारान्तर्गतशिरोविशेषः। यथा,—
"आकम्पितं कम्पितञ्च धुतं विधुतमेव च।
परिवाहितमाधूतमवधूतं तथाञ्चितम्॥
आकुञ्चितं परावृत्तमुत्क्षिप्तञ्चाप्यधोगतम्।
लोलितं प्रकृतञ्चेति चतुर्द्दशविधं शिरः॥"
इति सङ्गीतदामोदरः॥

निकुञ्जः, पुं क्ली, (नितरां कौ पृथिव्यां जायते इति। जन्+डः। पृषोदरादित्वात् समागमे साधुः।) कुञ्जम्। इत्यमरः। २। ३। ८॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ४६३।
"रचिते निकुञ्जपत्रैर्भिक्षुकपात्रे ददाति सावज्ञम्।
पर्य्युषितमपि सुतीक्ष्णश्वासकदुष्णं वधूरन्नम्॥")

निकुञ्जिकाम्ला, स्त्री, (निकुञ्जिका कुञ्जोद्भवा अम्ला।) कुञ्जिकावृक्षप्रभेदः। तत्पर्य्यायः। कुञ्जिका २ कुञ्जवल्लरी ३। इयं गुणैः श्रीवल्लीसदृशी। इति राजनिर्घण्टः॥

निकुम्भः, पुं, कुम्भकर्णपुत्त्रः। (यथा, रामायणे। ६। ७५। ४६।
"स कुम्भश्च निकुम्भश्च कुम्भकर्णात्मजावुभौ।
प्रेषयामास संक्रुद्धो राक्षसैर्बहुभिः सह॥")
दन्तिकावृक्षः। इति मेदिनी। भे, १७॥
(अस्य पर्य्यायो यथा,—
"चित्रादन्ती निकुम्भः स्यादुपचित्रा मुकूलकः।
दाल्वायणी विशल्या च तथोडुम्बरपर्ण्यपि॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
(प्रह्लादस्य पुत्त्रविशेषः। यथा, महाभारते। १। ६५। १६।
"प्रह्लादस्य त्रयः पुत्त्राः ख्याताः सर्व्वत्र भारत!।
विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति भारत!॥"
दनोः पुत्त्राणामन्यतमः। यथा, तत्रैव। १। ६५। २५।
"त्रिचन्द्रश्च निकुम्भश्च कुपटः कपटस्तथा।
शरभः शलभश्चैव सूर्य्याचन्द्रमसौ तथा।
एते ख्याता दनोर्वंशे दानवाः परिकीर्त्तिताः॥"
स्वनामख्यातः क्षत्त्रियविशेषः। इति सह्याद्रिखण्डे। ३४। ४४॥ महादेवस्य पार्श्वानुचरविशेषः। यथा, हरिवंशे। २६। ४५।
"पार्श्वे तिष्ठन्तमाहूय निकुम्भमिदमब्रवीत्।
गणेश्वरपुरीं गत्वा शून्यां वाराणसीं कुरु॥"
तथा च रघुः। २। ३५।
"अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्त्तेः
कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम्॥"
स्कन्दस्य सैनिकविशेषः। यथा, महाभारते। ९। ४५। ५३।
"शृणु नामानि चाप्येषां येऽन्ये स्कन्दस्य सैनिकाः।
विविधायुधसम्पन्नाश्चित्राभरणवर्म्मिणः।
शङ्कुकर्णो निकुम्भश्च पद्मः कुमुद एव च॥"
हर्य्यश्वपुत्त्रविशेषः। यथा, हरिवंशे। १२। २।
"धौन्धुमारिर्दृढाश्वस्तु हर्य्यश्वस्तस्य चात्मजः।
हर्य्यश्वस्य निकुम्भोऽभूत् क्षत्त्रधर्म्मरतः सदा॥")

निकुम्भाख्यबीजं, क्ली, (निकुम्भाख्यस्य दन्तिकावृक्षस्य बीजवत् बीजं यस्य।) जयपालः। इति राजनिर्घण्टः॥ (जयपालशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम्॥)

निकुम्भितं, क्ली, नृत्यविषयकाष्टोत्तरशतकरणान्तर्गतकरणविशेषः। यथा, सङ्गीतदामोदरे।
"करणानान्तु सर्व्वेषां सामान्यं लक्षणन्त्विदम्।
प्रायो वामकरो वक्षःस्थितोऽन्यः पुरतोऽनुगः॥
पादाभ्यां करणं ज्ञेयं तदिहाष्टोत्तरं शतम्।
निकुम्भितं पार्श्वक्रान्तमतिक्रान्तं विवर्त्तकम्॥
विद्युद्भ्रान्तं गजक्रीडं क्रान्तञ्च गरुडप्लुतम्॥"

निकुम्भी, स्त्री, (निकुम्भ+गौरादित्वात् ङीष्।) दन्तीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

निकुरम्बं, क्ली, (निकुरतीति। नि+कुर+बाहुलकात् अम्बच्।) समूहः। इत्यमरः। २। ५। ४०॥ (पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते। यथा, श्रीकण्ठचरिते। १८। ४०।
"आरक्तगण्डरुचिविद्रुमदण्डभाजो
यस्यास्ति फेननिकुरम्ब इवाट्टहासः॥")

निकृतः, त्रि, (नि+कृ+क्तः।) प्रत्याख्यातः। शठः। इत्यमरः। ३। १। ४६॥ वञ्चितः। नीचः। इति मेदिनी। ते, ११६॥

निकृतिः, स्त्री, (नि+कृ+क्तिन्।) भर्त्सनम्। क्षेपः। शठः। शाठ्यम्। इति मेदिनी। ते, ११६॥ (यथा, किराते। १। ४५।
"न समयपरिरक्षणं क्षमन्ते
निकृतिपरेषु परेषु भूरिधाम्नः॥")
दैन्यम्। इति शब्दरत्नावली॥

निकृष्टः, त्रि, (नि+कृष+क्तः।) अधमः। इत्यमरः। ३। १। ५४॥ जात्याचारादिनिन्दितः। इति भरतः॥

निकेतः, पुं, (निकेतति निवसत्यस्मिन्निति। नि+कित निवासे+अधिकरणे घञ्।) निकेतनम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, देवीभागवते। ४। ११। १२।
"तदद्य विनयं कृत्वा सामपूर्व्वं छलेन वै।
तिष्ठध्वं स्वनिकेतेषु मदागमनकाङ्क्षया॥")

निकेतनं, क्ली, (निकेतति निवसत्यस्मिन्निति। नि+कित+अधिकरणे ल्युट्।) गृहम्। इत्यमरः। २। २। ४॥ (यथा, देवीभागवते। १। २०। ४२।
"विसर्ज्जिताथ सा तेन गता शाल्वनिकेतनम्।
उवाच तं वरारोहा राजानं मनसेप्सितम्॥")
पलाण्डौ, पुं। इति शब्दचन्द्रिका॥

निकोचकः, पुं, (निकोचति शब्दायते। नि+कुच शब्दे+वुन्।) अङ्कोठवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। २६॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४६।
"वातामाक्षोड़ाभिषुकनिचुलपिचुनिकोचकोरुमाणप्रभृतीनि॥" क्वचित् क्लीवलिङ्गेऽपि दृश्यते। यथा,—
"वातामाक्षोड़ाभिषुकं मुकूलकनिकोचकम्।
उरुमाणं प्रियालञ्च वृंहणं गुरुशीतलम्॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये॥)

निकोठकः, पुं, (निकोचक+पृषोदरादित्वात् चस्य टः।) निकोचकः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा,—
"तिलः पियालाभिषुकौ विभीतका-
श्चित्राभयैरण्डमधूकसर्षपाः।
कुसुम्भबिल्वारुकमूलकातसी-
निकोठकाक्षोड़करञ्जशिग्रुजाः॥
स्नेहाशयाः स्थावरसंज्ञितास्तथा-
स्युर्जङ्गमा मत्स्यमृगाः सपक्षिणः॥"
इति चरके सूत्रस्थाने त्रयोदशेऽध्याये॥)

निक्वणः, पुं, (नि+क्वण शब्दे+"क्वणो वीणायाञ्च।" ३। ३। ६५। इति अप्।) वीणाया अन्यस्य च किन्नरादेः शब्दः। तत्पर्य्यायः। निक्वाणः २ क्वाणः ३ क्वणः ४ क्वणनम् ५। इत्यमरः। १। ७। २४॥ प्रादेरुपसर्गादुत्तरस्य क्वणधातोः प्रक्वाणः ६ प्रक्वणः ७ इत्यादयः प्रयोगा भवन्ति। आदिना सुक्वाणः सुक्वणः उपक्वाणः उपक्वणः इत्यादयः। इति भरतः॥

निक्काणः, पुं, (नि+क्वण शब्दे+पचे घञ् ।) निक्कणः । इत्यमरः । १ । ७ । २४ ॥

निखर्व्वं, क्ली, (निखर्व्वति बहुलसंख्यां गच्छतीति । नि+खर्व्व गतौ+पचाद्यच् ।) दशखर्व्वसंख्या । दशसहस्रकोटयः । इति लीलावती हेमचन्द्रश्च ॥ (यथा, महाभारते । २ । ६१ । ३ । "शङ्खश्चैव महापद्मं निखर्व्वं कोटिरेव च ॥") पुंलिङ्गोऽप्ययम् । यथा । छन्दः खर्व्वो निखर्व्वस्त्वेत्यादि ॥

निखर्व्वः, त्रि, (नितरां खर्व्वः ।) वामनः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ११८ ॥

निखिलं, त्रि, (निवृत्तं खिलं शेषो यस्मात् ।) समस्तम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६५ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । २ । ४० ।
"निखिलमलगणानां नाशकृत् कामकन्दं
प्रकटय भगवत्या नामयुक्तं पुराणम् ॥")

निगड़ः, पुं क्ली, (निगलति बध्नातीति । नि+गल+अच् । लस्य ड़त्वम् ।) हस्तिनां लोहमयपादबन्धोपकरणम् । इति भरतः ॥ ब्याँड़ इति दाँड़ुका इति च ख्यातः ॥ तत्पर्य्यायः । शृङ्खलः २ अन्दुकः ३ । इत्यमरः । २ । ८ ।४१ ॥ हिञ्जीरः ४ अन्दुः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे । ५ । ४८ ।
"बद्धापराणि परितो निगड़ान्यलावीत्
स्वातन्त्र्यमुज्ज्वलमवाप करेणुराजः ॥")

निगड़ितः, त्रि, (नि+गल+क्तः । लस्य ड़त्वम् । यद्वा, निगड़ो जातोऽस्येति । तारकादित्वात् इतच् ।) बद्धः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १०३ ॥

निगणः, पुं, होमधूमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

निगदः, पुं, (नि+गद भावे+"नौ गदनदपठस्वनः ।" ३ । ३ । ६४ । इति अप् ।) भाषणम् । कथनम् । तत्पर्य्यायः । निगादः २ । इत्यमरः । ३ । २ । १२ ॥ (यथा, भागवते । ५ । ३ । १६ ।
"इति निगदेनाभिष्टूयमानो भगवाननिमिषर्षभो वर्षधवाभिवादिताभिवन्दितचरणः सदयमिदमाह ॥") उच्चैर्जपः । यथा । निगदस्तु जनैर्वेद्य इत्यागमः ॥

निगमः, पुं, (निगमे पुर्य्यां भवः । निगम+"तत्र भवः ।" ४।३।५३ । इत्यण् । संज्ञापूर्ब्बकत्वात् वृद्ध्यभावः ।) वाणिजः । (निगम्यतेऽत्रेति । नि+गम+"गोचरसञ्चरेति ।" ३।३।११९ । इति घप्रत्ययेन साधुः ।) पुरी । कटः । (निगम्यते ज्ञायतेऽनेनेति ।) वेदः । (यथा, देवीभागवते । १ । ५ । ६१ ।
"कथङ्कारं वाच्यः सकलनिगमागोचरगुणप्रभावः स्वं यस्मात् स्वयमपि न जानासि
परमम् ॥")
बणिक्पथः । हट्ट इति यावत् । इति मेदिनी । मे, ४५ ॥ निश्चयः । (यथा, "तस्या एव प्रतिज्ञाया हेतुभिर्दृष्टान्तोपनयनिगमैः स्थापना ॥" इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

अध्वा । इति हेमचन्द्रः ।४ । ३८ ॥ (उपदेशः । यथा, भागवते । १ । ५ । ३९ ।
"इमं स्वनिगमं ब्रह्मन्नवेत्य मदनुष्ठितम् ।
अदान्मे ज्ञानमैश्वर्य्यं स्वस्मिन् भावञ्च केशवः ॥")

निगरः, पुं, (नि+गॄ+"ऋदोरप् ।" ३ । ३।५७। इति भावे अप् ।) भोजनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

निगरणं, क्ली, (नि+गॄ भक्षणे+भावे ल्युट् ।) भक्षणम् । इति मेदिनी । णे, ८८ ॥

निगरणः, पुं, (निगीर्य्यते भक्ष्यतेऽनेनेति । नि+गॄ+करणे ल्युट् ।) गलः । इति मेदिनी । णे, ८८ ॥ होमधूमः । इति शब्दरत्नावली ॥

निगादः, पुं, (नि+गद भावे+पचे घञ् ।) कथनम् । इत्यमरः । ३ । २ । १२ ॥

निगारः, पुं, (नि+गॄ भक्षणे+भावे घञ् ।) निगरणम् । भक्षणम् । इत्यमरः । ३ । २।३७॥

निगालः, पुं, (निगलति भक्षयत्यनेनेति । नि+गल भक्षणे+करणे घञ् ।) अश्वगलोद्देशः । इत्यमरः । २।८।४८ ॥ (यथा, अश्ववैद्यके । २।१४ ।
"घण्टाबन्धसमीपस्थो निगालः परिकीर्त्तितः ।
अधस्ताच्च निगालस्य गलमाहुर्मनीषिणः ॥")

निगालवान्, पुं, (निगालोऽस्त्यस्येति । निगाल+मतुप् मस्य वः ।) अश्वः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

निगुः, पुं, (निगम्यते विद्यतेऽनेनेति । नि+गम+बाहुलकात् डुः ।) मनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मलम् । मूलम् । मनोज्ञम् । चित्रकर्म्म । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

निगूढ़ः, पुं, (निगुह्यते संव्रियते इति । नि+गुह+क्तः । "यस्य विभाषा ।" ७ । २ । १५ । इति । नेट् ।) वनमुद्गः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २३६ ॥ गुप्ते, त्रि । यथा,—
"आस्ते विधुः परमनिर्वृत एव मौलौ
शम्भोरिति त्रिजगतीजनचित्तवृत्तिः ।
अन्तर्न्निगूढ़नयनानलदाहदुःखं
जानाति कः स्वयमृते वत शीतरश्मेः ॥"
इत्युद्भटः ॥

निग्रहः, पुं, (नियमेन ग्रहणमिति । नि+ग्रह+"ग्रहवृदृनिश्चि ।" ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।) अनुग्रहाभावः । इत्यमरः । ३ । २ । ३१ ॥ (यथा, मनुः । ७ । १७५ ।
"निग्रहं प्रकृतीनाञ्च कुर्य्याद् योऽरिबलस्य च ।
उपसेवेत तं नित्यं सर्व्वयत्नैर्गुरुं यथा ॥")
बन्धनम् । (यथा, महाभारते । १ । १।१७४ ।
"यदाश्रौषं कर्णदुर्य्योधनाभ्यां
बुद्धिं कृतां निग्रहे केशवस्य ॥")
भर्त्सनम् । सीमा । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ (निराकरणम् । यथा, रघुः । ६ । २५ ।
"दिनमुखानि रविर्हिमनिग्रहै-
र्व्विमलयन् मलयन्नगमत्यजत् ॥"
दण्डः । यथा, रघुः । ११ । ५५ ।
"ते चतुर्थसहितास्त्रयो बभुः
सूनवो नववधूपरिग्रहात् ।
सामदानविधिभेदनिग्रहाः
सिद्धिमन्त इव तस्य भूपतेः ॥")
चिकित्सा । इति राजनिर्घण्टः ॥ विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६४ ।
"प्रग्रहो निग्रहो व्यग्रो नैकशृङ्गो गदाग्रजः ॥"
("सर्व्वं प्रलये निगृह्णातीति निग्रहः ।" इति शाङ्करभाष्यम् ॥ महादेवः । इति महाभारतम् । १३ । १७ । ६४ ॥)

निग्राहः, पुं, (नि+ग्रह+"आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः ।" ३।३।४५। इति घञ् ।) निग्रहः । आक्रोशः । यथा । निग्राहस्ते भूयात् । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥ (यथा च भट्टिः । ७ । ४३ ।
"संदृष्टायास्तु वैदेह्या निग्राहो वोऽर्थवानरैः ॥")

निघः, पुं, (नियमितं निर्व्विशेषेण वा हन्यते ज्ञायते इति । नि+हन+"निघो निमितम् ।" ३ । ३ । ८७ । निपातनात् साधुः ।) विष्वक्समः । समन्तात् तुल्यारोहपरिणाहः । इत्यमरभरतौ ॥

निघण्टिका, स्त्री, गुलञ्चकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

निघण्टुः, पुं, (निघण्टति शोभते इति । घण्टदीप्तौ+"मृगय्वादयश्च ।" उणां । १ । ३८ । इति कुप्रत्ययेन साधुः ।) नामसंग्रहः । इति हेमचन्द्रः । २ । १७२ ॥

निघसः, पुं, (अदनमिति । नि+अद् भक्षणे+"नौ ण च ।" ३ । ३ । ६० । इति अप् । "घञपोश्च ।"२ । ४ । ३८ । इति घस्लादेशः ।) आहारः । इत्यमरः । २ । ९ । ५६ ॥

निघातिः, स्त्री, (निहन्यतेऽनयेति । नि+"वसिवपियजीति ।" उणां । ४ । १२४ । इति इञ् ततः कुत्वम् ।) लोहघानी । लौहमयदण्डः । इत्युणादिकोषः ॥

निघुष्टं, क्ली, (निघुष्यते स्मेति । नि+घुष+भावे क्तः ।) घुष्टम् । घोषणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

निघृष्वः, पुं, (नि+घृषु संघर्षे+"सर्व्वनिघृष्वरिष्वेति ।" उणां । १ । १५३ । इति वन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) खुरः । इत्युणादिकोषः ॥ वायुः । खरः । मार्गः । वराहः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (ह्रस्वः । इति निघण्टुः । ३ । २ ॥)

निघ्नः, त्रि, (निहन्यते निगृह्यते इति । नि+हन+घञर्थे कः । नियम्यत्वादेवास्य तथात्वम् ।) अधीनः । इत्यमरः । ३ । १ । १६ ॥ (यथा, रघुवंशे । १४ । ५८ ।
"आश्वास्य रामावरजः सतीं ता-
माख्यातवाल्मीकिनिकेतमार्गः ।
निघ्नस्य मे भर्त्तृनिदेशरौक्ष्यं
देवि ! क्षमस्वेति बभूव नम्रः ॥")
अङ्कपूरणम् । इति लीलावती ॥ (यथा, सूर्य्यसिद्धान्ते । ३ । २६ ।
"पुनर्द्वादशनिघ्नाच्च लभ्यते यत् फलं बुधैः ॥"

पुं। सूर्य्यवंशीयनृपभेदः। यथा, हरिवंशे। १५। २२।
"अनरण्यसुतो निघ्नो निघ्नपुत्रौ बभूवतुः ॥")

निचयः पुं, (नि+चि+"एरच्।" ३। ३। ५६। इत्यच्।) समूहः। (यथा, महाभारते।४।२।३।
"आहरिष्यामि दारूणां निचयान् महतो-ऽपि च ॥")
निश्चयः। इति शब्दरत्नावली॥

निचिकी, स्त्री, (निचिना कायति शोभते इति। कै+क। गौरादित्वात् ङीष्।) नैचिकी। उत्तमा गौः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

निचितं, त्रि, (निचीयते स्मेति। नि+चि+क्त।) पूरितम्। व्याप्तम्। इति हेमचन्द्रः। ६। १०६॥ (यथा, महाभारते।३।१२६।४।
"पश्य नानाविधाकारैरग्निभिर्निचितां महीम्॥"
सञ्चितम्। यथा, भावप्रकाशे अतिसाराधिकारे।
"वायुः प्रवृद्धो निचितं बलाशं
गुदत्वधस्तादहिताशनस्य॥"
नदीभेदे, स्त्री। यथा, महाभारते।६।९।१८।
"कौशिकीं त्रिदिवां कृत्यां निचितां रोहितारणीम्॥")

निचुलः, पुं, (निचोलति समुच्छ्रयतीति। नि+चुल+"इगुपधज्ञेति।" ३। १। १३५। इति कः।) हिज्जलवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ६१॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"इज्जलो हिज्जलश्चापि निचुलश्चाम्बुजस्तथा॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
वेतसवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ निचोलः। इति हेमचन्द्रः।४। २११॥

निचुलकं, क्ली, (निचुल इव प्रतिकृतिः। "इवे प्रतिकृतौ।" ५।३।९६। इति कन्।) निचोलकम्। इति हारावली। १६२॥

निचोलः, पुं, (निचोल्यत इति। नि+चुल+घञ्।) येन स्यूतेनास्यूतेन वा वस्त्रान्तरमाच्छाद्यते। इत्यमरभरतौ॥ पाछुड़ि इति ख्यातः। तत्पर्य्यायः। निचुलः २। उत्तरच्छदः ३ प्रच्छदपटः ४॥ इति हेमचन्द्रः। ३। ३४०॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ३। १६६।
"सन्ततध्वान्तमिषतस्तीव्रशीतवशीकृताः।
आशाश्चकाशिरे नीलनिचोलाच्छादिता इव॥")

निचोलकः, पुं, (निचोल इव कायतीति। कै+क।) भटादेश्चोलाकृतिसन्नाहः। तत्पर्य्यायः। कूर्पासः २ वारवाणः ३ कञ्चुकः ४। इति हेमचन्द्रः। ३। ४३९॥

निच्छविः, स्त्री, (निकृष्टा छविः साडम्यं यत्र।) तीरभुक्तिदेशः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ त्रिहुत इति भाषा॥

निच्छिविः, पुं, वर्णसङ्करजातिभेदः। इति जटाधरः॥ यथा,—
"झल्लो मल्लश्च राजन्याद्व्रात्यात् निच्छिविरेव च।
नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड़ एव च॥"
इति मनुः। १०। २२॥

निजं, त्रि, (निश्चयेन जायत इति। नि+जन+डः।) स्वकीयम्। (यथा, हितोपदेशे।
"अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम्॥")
नित्यम्। इत्यमरः। ३। ३। ३२॥

निट्, [श्] स्त्री, (नितरां श्यति तनूकरोति व्यापारानिति। शो+कः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) निशा। यथा,—
"वासवीशा निशाख्या च वासतेयी तमा-निशौ॥"
इति रात्रिपर्य्याये त्रिकाण्डशेषः॥
(यथा, मनुः। ९। ६०।
"विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि।
एकमुत्पादयेत् पुत्त्रं न द्वितीयं कथञ्चन॥")

निडीनं, क्ली, (नीचैर्डीनं पतनमस्मिन्।) पक्षिगतिविशेषः। (यथा, महाभारते।८।४१।२६।
"निडीनमथ संडीनं तिर्य्यग्डीनगतानि च॥")
शनैर्यानम्। इति जटाधरः॥

निण्डिका, स्त्री, कलायविशेषः। तेओड़ा इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। सतीला २ तिरुटी ३। इति शब्दचन्द्रिका॥

नितम्बः, पुं, (निभृतं तम्यते आकाङ्क्ष्यते कामुकैरिति। तम आकाङ्क्षायाम्+उल्वादयश्चेति साधुः। यद्वा, नितम्बति पीड़यति नायकचित्तमिति। नि+तम्ब हिंसायाम्+अच्।) स्त्रीकट्याः पश्चाद्भागः। इत्यमरः।२।६।७४॥ पाछा इति भाषा॥ (यथा, माघे। ११। ५।
"विपुलतरनितम्बाभोगरुद्धे रमण्याः
शयितुमनधिगच्छन् जीवितेशोऽवकाशम्॥")
स्कन्धः। रोधः। कटकः। (यथा, भट्टीकाव्ये। २। ८।
"गिरेर्नितम्बे मरुता विभिन्नं
तोयावशेषेण हिमाभमभ्रम्॥")
कटिमात्रम्। इति मेदिनी। बे, १२॥ (यथा, विदग्धमुखमण्डने।
"तरुण्यालिङ्गितः कण्ठे नितम्बस्थानमाश्रितः।
गुरूणां सन्निधानेऽपि कः कूजति मुहुर्मुहुः॥")

नितम्बिनी, स्त्री, (अतिशयितो नितम्बोऽस्त्यस्या इति। नितम्ब+"अत इनिठनौ।"५।२।११५। इति इनिः स्त्रियां ङीप्।) प्रशस्तनितम्बविशिष्टा। इत्यमरः।२।६।३॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ५५४।
"वैगुण्येऽपि महता विनिर्म्मितं भवति कर्म्म शोभायै।
दुर्वहनितम्बमन्थरमपि हरति नितम्बिनीनृत्यम्॥")
स्त्रीमात्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, कुमारसम्भवे। ३। ७।
"नितम्बिनीमिच्छसि मुक्तलज्जां
कण्ठे स्वयं ग्राहनिषिक्तबाहुम्॥"
नितम्बविशिष्टे, त्रि। यथा, रघुः।१९।२६।
"लोभ्यमाननयनः श्लथांशुकै-
र्मेखलागुणपदैर्नितम्बिभिः॥")

नितरां, [म्] व्य, (नि+तरप्+"किमेत्तिङव्ययेति।" ५।४।११। आमुप्रत्ययः।) सुतराम्। यथा,—
"नागोद्भवो नागधनाभिलाषी
वक्रोक्तिजालो नितरां कुशीलः॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः॥

नितलं, क्ली, (नितरां तलमधोभागो यस्मिन्।) सप्तपातालान्तर्गतपातालविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥

नितान्तं, क्ली, (नितराम्यतीति। तम+कर्त्तरि क्तः। "अनुनासिकस्येति।" ६।४।१५। इति दीर्घः।) अतिशयः। (यथा, कुमारसम्भवे। ३। ४।
"केनाभ्यसूया पदकाङ्क्षिणा ते
नितान्तदीर्घैर्जनिता तपोभिः॥")
तद्वति, त्रि। इत्यमरः। १। १। ७०॥

नित्यं, क्ली, (नियमेन भवम्। नि+"अव्ययात् त्यप्।"४।२।१०४। इति त्यप्।) निरन्तरक्रियावचनम्। तत्पर्य्यायः। सततम् २ अनारतम् ३ अश्रान्तम् ४ सन्ततम् ५ अविरतम् ६ अनिशम् ७ अनवरतम् ८ अजस्रम् ९। इत्यमरः। १। १। ६६॥ प्रसक्तम् १० आसक्तम् ११ अलह्नम् १२। इति जटाधरः॥ तद्वति, त्रि। इत्यमरः॥ प्रत्यवायजनकीभूताभावप्रतियोगि। यथा एकादश्यामुपोषणं नित्यम्। ध्वंसप्रागभावाप्रतियोगि। यथा, गगनं नित्यम्। अहरहर्जायमानम्। यथा, नित्यं क्रीड़न्ति कुमाराः। अहरहःक्रियमाणत्वेन विधिबोधितम्। यथा, स्नानतर्पणादिकं नित्यम्। अनवच्छिन्नपरम्पराकः। यथा, वर्णा नित्याः॥

नित्यः, त्रि, (नियमेन भवः। नि+"अव्ययात् त्यप्।" ४। २। १०४। इत्यत्र "त्यप् नेर्ध्रुव इति वक्तव्यम्।"इति वार्त्तिकोक्त्या त्यप्।) कालत्रयव्यापी। तत्पर्य्यायः। शाश्वतः २ ध्रुवः ३ सदातनः ४ सनातनः ५। इत्यमरः।३।१।७२॥ (यथा, महाभारते। १। १००। २।
"दमो दानं क्षमा बुद्धिर्ह्रीर्धृतिस्तेज उत्तमम्।
नित्यान्यासन् महासत्त्वे शान्तनौ पुरुषर्षभे॥")
समुद्रे, पुं। इति राजनिर्घण्टः॥

नित्यकर्म्म, [न्] क्ली, (नित्यं कर्म्म।) प्रत्यवायजनकाभावप्रतियोगिकार्य्यम्। इति स्मृतिः॥ तद्यथा,—
"नित्यं नैमित्तिकञ्चैव नित्यनैमित्तिकन्तथा।
गृहस्थस्य त्रिधा कर्म्म तन्निशामय पुत्त्रक!॥
पञ्चयज्ञाश्रितं नित्यं यदेतत् कथितं तव।
नैमित्तिकं तथा चान्यत् पुत्त्रजन्मक्रियादिकम्॥
नित्यनैमित्तिकं ज्ञेयं पर्व्वश्राद्धादि पण्डितैः॥"
इति मार्कण्डेयपुराणम्॥ * ॥
तत्त्यागे दोषो यथा,—
"नित्यानां कर्म्मणां विप्र! तस्य हानिरहर्निशम्।
अकुर्व्वन् विहितं कर्म्म शक्तः पतति तद्दिने॥
प्रायश्चित्तेन महता शुद्धिमाप्नोत्यनापदि।
पद्मं नित्यक्रियाहानेः कर्त्ता मैत्रेय! मानवः॥

संवत्सरं क्रियाहानिर्यस्य पुंसोऽभिजायते ।
तस्यावलोकनात् सूर्य्यो निरीक्ष्यः साधुभिः सदा ॥
स्पृष्टे स्नानं सचेलस्य शुद्धिहेतुर्म्महामुने ! ।
पुंसो भवति तस्योक्ता न शुद्धिः पापकर्म्मणः ॥"
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १८ अध्यायः ॥ * ॥
चतादौ नित्यकर्म्माकरणनिषेधो यथा,—
"जानूर्द्ध्वे चतजे जाते नित्यकर्म्म न चाचरेत् ।
नैमित्तिकञ्च तदधःस्रवद्रक्तो न चाचरेत् ॥
सूतके च समुत्पन्ने चुरकर्म्मणि मैथुने ।
धूमोद्गारे तथा वान्तौ नित्यकर्म्माणि संत्यजेत् ॥
द्रव्ये भुक्ते त्वजीर्णे च नैव भुक्त्वा च किञ्चन ।
कर्म्म कुर्य्यान्नरो नित्यं सूतके मृतके तथा ॥
मन्त्रं पुष्पञ्च ताम्बूलं भेषजत्वेन कल्पितम् ।
कणादिपिप्पल्यन्तञ्च फलं भुक्त्वा न चाचरेत् ॥
जलस्यापि नरश्रेष्ठ ! भोजनाद्भेषजाहृते ।
नित्यक्रिया निवर्त्तेत सह नैमित्तिकैः सदा ॥
जलौकां गूढ़पादञ्च क्रमिगण्डूपदादिकम् ।
कामाद्धर्म्मेन संस्पृश्य नित्यकर्म्माणि संत्यजेत् ॥
विशेषतः शिवापूजां प्रमीतपितृको द्विजः ।
यावद्वत्सरपर्य्यन्तं मनसापि न चाचरेत् ॥
महागुरुनिपाते तु काम्यं किञ्चिन्न चाचरेत् ।
आर्त्विज्यं ब्रह्मयज्ञञ्च श्राद्धं दैवयुतञ्च यत् ॥
गुरुमाचिप्य विप्रञ्च प्रक्षाल्यैव च पाणिना ।
न कुर्य्यान्नित्यकर्म्माणि रेतःपाते च भैरव ! ॥"
इति कालिकापुराणे ५४ अध्यायः ॥

नित्यचौरं, क्ली, (नित्यं कालाकालाभावतो राग-प्राप्तत्वात् सदातनं चौरम् ।) वैधेतरचौरम् । रागप्राप्तकेशच्छेदनम् । यथा,—
"चूड़ोदिते तिथावृक्षे बुधेन्दोर्द्दिवसे नरः ।
नित्यचौरं प्रकुर्व्वीत जन्ममासे न तु क्वचित् ॥"
इति ज्योतिःसागरसारः ॥ * ॥
राजमार्त्तण्डे तु ।
"न स्नानमाचगमनोत्सुकभूषितानामभ्यक्तभुक्तरणकालनिवासनानाम् ।
सन्ध्या निशाशनिकुजार्कदिनेषु रिक्ते
चौरं हितं प्रतिपदह्नि न चापि विष्ट्याम् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
तत्र मासाः सौराः भाद्रपौषचैत्रा निषिद्धाः जन्ममासोऽपि निषिद्धः तदितरे विहिताः । वारस्तु बुधसोमयोर्व्विहितः । सामगानां मङ्गलवारोऽपि । तिथयस्तु नन्दारिक्तापूर्णिमामावास्याष्टमीभिन्ना विहिताः । नक्षत्राणि रेवत्यश्विनी पुष्यः धनिष्ठा ज्येष्ठा श्रवणा स्वाती हस्ता मृगशिरः शतभिषा पुनर्व्वसुः चित्रा । राजादेशे द्विजादेशे विवाहे मृतसूतकाशौचे बन्धमोक्षे यज्ञकर्म्मणि परीक्षायां निसिद्धमासादिष्वपि कार्य्यम् । अशक्तस्यैन्निषिद्धेऽपि दिने ।
"क्षेत्रवमानर्त्तपुरं पाटलिपुत्रं पुरीमहोच्छत्राम् ।
दितिमदितिञ्च स्मरतां चौरविधौ भवति कल्याणम् ॥"
इत्युच्चार्य्य कार्य्यम् । इति ज्योतिषम् ॥

नित्यगतिः, पुं, (नित्यं गतिरस्येति ।) वायुः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १७२ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ४५ । २२ ।
"यथा वायुर्नित्यगतिर्जलदान् शरदोऽम्बरे ॥")
नित्यदा, व, (नित्य+दाच् ।) सर्व्वदा । यथा,—
"पुण्यं मधुवनं तत्र सान्निध्यं नित्यदा हरेः ॥"
इति श्रीभागवते ४ स्कन्धः ॥
नित्यदानं, क्ली, (नित्यं दैनन्दिनं दानम् ।) प्रतिदिनकर्त्तव्यदानम् । यथा, गरुड़पुराणे ।
"नित्यं नैमित्तिकं काम्यं विमलं दानमीरितम् ।
अहन्यहनि यत् किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे ॥
अनुद्दिश्य फलं तत् स्याद्ब्राह्मणाय तु नित्यकम् ॥"
नित्यप्रलयः, पुं, (नित्यः प्रलयः ।) चतुर्व्विधप्रलयान्तर्गतप्रलयविशेषः । यथा,—
"नित्यः सदैव जातानां यो विनाशो दिवानिशम् ॥"
इति विष्णुपुराणे १ अंशे ७ अध्यायः ॥
"सदैव दीपज्वालावत् सातत्येन जातानां दिवानिशं यो विनाशः स नित्यः ॥" इति तट्टीकायां स्वामी ॥
नित्ययौवना, स्त्री, (नित्यं स्थिरं यौवनं यस्याः ।) द्रौपदी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७४ ॥ (नित्यं यौवनं यस्येति ।) स्थिरयौवने, त्रि ॥
नित्यवैकुण्ठः, पुं, (नित्यः सनातनो वैकुण्ठः ।) विष्णोः स्थानविशेषः । यथा,—
"ऊर्द्ध्वे नभसि संविष्ठो नित्यवैकुण्ठ एव च ।
आत्माकाशसमो नित्यो विस्तृतश्चन्द्रबिम्बवत् ॥
ईश्वरेच्छासमुद्भूतो निर्लक्ष्यश्च निराश्रयः ।
आकाशवत् सुविस्तारश्चामूल्यरत्ननिर्म्मितः ॥
तत्र नारायणः श्रीमान् वनमाली चतुर्भुजः ।
लक्ष्मीसरस्वतीगङ्गातुलसीपतिरीश्वरः ॥
सुनन्दनन्दकुमुदपार्श्वदादिभिरन्वितः ।
सर्व्वेशः सर्व्वसिद्धेशो भक्तानुग्रहकारकः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १५ अध्यायः ॥
नित्या, स्त्री, (नित्य+टाप् ।) पार्व्वती । (यथा, मार्कण्डेये । ८५ । ८ ।
"रौद्रायै नमो नित्यायै गौर्य्यै धात्र्यै नमो नमः ॥")
मनसा देवी । इति शब्दरत्नावली ॥ शक्तिविशेषः । अस्या मन्त्रो यथा,—
"वाग्भवं कामबीजञ्च नित्यक्लिन्ने मदौ पुनः ।
द्रवे वह्निवधूर्म्मन्त्रो द्वादशार्णोऽयमीरितः ॥"
ध्यानं यथा,—
"अर्द्धेन्दुमौलिमरुणाममराभिवन्द्यामम्भोजपाशसृणिपूर्णकपालहस्ताम् ।
रक्ताङ्गरागरसनाभरणां त्रिनेत्रां
ध्यायेच्छिवस्य वनितां मदविह्वलाङ्गीम् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥
(तन्त्रविशेषः । यथा, महासिद्धसारस्वते ।
"गणेशविमर्शिणीतन्त्रं नित्यातन्त्रं शिवागमम् ॥")
नित्यानध्यायः, पुं, (नित्यं सर्व्वथा यथा तथा अनध्यायः अध्ययनाभावः ।) सर्व्वथा वर्ज्जनीयवेदपाठकालादिः । यथा,—

"इमान्नित्यमनध्यायानधीयानो विवर्ज्जयेत् ।
अध्यापनञ्च कुर्व्वाणः शिष्याणां विधिपूर्व्वकम् ॥
कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांशुसमूहने ।
एतौ वर्षास्वनध्यायावध्यायज्ञाः प्रचक्षते ॥
विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानाञ्च संप्लवे ।
आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत् ॥
एतांस्त्वभ्युदितान् विद्यात् यदा प्रादुष्कृताग्निषु ।
तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्रदर्शने ॥
निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषाञ्चोपसर्ज्जने ।
एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायानृतावपि ॥
प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिःस्वने ।
सज्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥
नित्यानध्याय एव स्याद्ग्रामेषु नगरेषु च ।
धर्म्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्व्वदा ॥
अन्तर्गतशवे ग्रामे वृषलस्य च सन्निधौ ।
अनध्यायो रुद्यमाने समवाये जनस्य च ॥
उदके मध्यरात्रे च विण्मूत्रस्य विसर्ज्जने ।
उच्छिष्टः श्राद्धभुक् चैव मनसापि न चिन्तयेत् ॥
प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम् ।
त्र्यहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके ॥
यावदेकानुदिष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति ।
विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्त्तयेत् ॥
शयानः प्रौढ़पादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम् ।
नाधीयीतामिषं जग्ध्वा सूतकान्नाद्यमेव च ॥
नीहारे वाणशब्दे च सन्ध्ययोरेव चोभयोः ।
अमावास्याचतुर्द्दश्योः पौर्णमास्यष्टकासु च ॥
अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्द्दशी ।
ब्रह्माष्टकापौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्ज्जयेत् ॥
पांशुवर्षे दिशां दाहे गोमायुविरुते तथा ।
श्वखरोष्ट्रे च रुवति पङ्क्तौ च न पठेद्द्विजः ॥
नाधीयीत श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा ।
वसित्वा मैथुनं वासः श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥
प्राणि वा यदि वाप्राणि यत् किञ्चित् श्राद्धिकं भवेत् ।
तदालभ्याप्यनध्यायः पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृतः ॥
चौरैरुपप्लुते ग्रामे सम्भ्रमे चाग्निकारिते ।
आकालिकमनध्यायं विद्यात् सर्व्वाद्भुतेषु च ॥
उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षेपणं स्मृतम् ।
अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु ॥
नाधीयीताश्वमारूढ़ो न वृक्षं न च हस्तिनम् ।
न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणस्थो न यानगः ॥
न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्गरे ।
न भुक्तमात्रे नाजीर्णे न वमित्वा न सूतके ॥
अतिथिञ्चाननुज्ञाप्य मारुते वाति वा भृशम् ।
रुधिरे च स्रुते गात्राच्छस्त्रेण च परिक्षते ॥
सामध्वनावृग्यजुषी नाधीयीत कदाचन ।
वेदस्याधीत्य वाप्यन्तमारण्यकमधीत्य च ॥
ऋग्वेदो देवदैवत्यो यजुर्व्वेदस्तु मानुषः ।
सामवेदः स्मृतः पित्र्यस्तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वनिः ॥
एतद्विदन्तो विद्वांसस्त्रयीनिष्कर्षमन्वहम् ।
क्रमतः पूर्व्वमभ्यस्य पश्चाद्वेदमधीयते ॥

पशुमण्डूकमार्ज्जारश्वसर्पनकुलाखुभिः ।
अन्तरागमने विद्यादनध्यायमहर्न्निशम् ॥
द्वावेव वर्ज्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः ।
स्वाध्यायभूमिञ्चाशुद्धामात्मानञ्चाशुचिं द्विजः ॥"
इति मानवे । ४ । १०१—१२७ ॥

नित्यानित्यवस्तुविवेकः, पुं, (नित्यानित्ये वस्तुनी तयोर्व्विवेकः विवेचनम् ।) ब्रह्मैव नित्यं वस्तु ततोऽन्यदखिलमनित्यमिति विवेचनम् । इति वेदान्तसारः ॥

नित्याभैरवी, स्त्री, (नित्या तदाख्यया प्रसिद्धा भैरवी ।) भैरवीविशेषः । अस्या ध्यानादिकं षट्कूटाभैरवीध्यानादिवत् ॥ ध्यानं यथा,—
"बालसूर्य्यप्रभां देवीं जवाकुसुमसन्निभाम् ।
मुण्डमालावलीरम्यां बालसूर्य्यसमांशुकाम् ॥
सुवर्णकलसाकारपीनोन्नतपयोधराम् ।
पाशाङ्कुशौ पुस्तकञ्च तथा च जपमालिकाम् ॥"
दधतीमिति शेषः । इति तन्त्रसारः ॥ (अस्या बीजं यथा, 'हसकलरडैं' 'हसकलरडीं' 'हसकलरडौं ॥')

निदं, क्ली, (नेदतीति । निद कुत्सायाम् + "इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) विषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

निदद्रुः, पुं, (निदात् विषात् द्राति पलायते इति । द्रा + मृगय्वादित्वात् कुप्रत्ययेन साधुः ।) मनुष्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (निर्नास्ति दद्रुर्यस्येति विग्रहे । दद्रुरोगरहिते, त्रि ॥)

निदर्शनं, क्ली, (निदृश्यतेऽनेनेति । नि + दृश् + ल्युट् ।) दृष्टान्तः । उदाहरणम् । यथा,—
"यक्तः प्राज्ञेऽपि दृष्टान्तावुभे शास्त्रनिदर्शने ॥"
इति नानार्थटीकायां भरतः ॥
("दृष्टान्तेनार्थः प्रसाध्यते यत्र तन्निदर्शनम् ॥ यथाग्निर्वायुना सहितः कोष्ठे वृद्धिङ्गच्छति तथा वातपित्तकफदुष्टो व्रण इति ॥" इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चषष्टितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

निदर्शना, स्त्री,(निदर्शयतीति । नि + दृश् + णिच् + ल्युः । टाप् ।) काव्यालङ्कारविशेषः । तस्य लक्षणम् ।
"अर्थान्तरप्रवृत्तेन किञ्चित्तत्सदृशं फलम् ।
सदसत्त्वान्निदर्श्येत यदि सा स्यान्निदर्शना ॥"
उदाहरणं यथा, दण्डी ।
"उदयन्नेव सविता पद्मेष्वर्पयति श्रियम् ।
विभावयितुमृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रहम् ॥"
(यथा च साहित्यदर्पणे । १० । ७० ।
"सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित् ।
यत्र बिम्बानुबिम्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शना ॥
अत्र सम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना । यथा,—
'कोऽत्र भूमिवलये जनान् सुधा
तापयन् सुचिरमेति सम्पदम् ।
वेदयन्निति दिनेन भानुमा-
नाससाद चरमाचलं ततः ॥'
अत्र रवेरीदृशार्थवेदनक्रियायां कर्त्तृत्वेनान्वयः सम्भवत्येव ईदृशार्थज्ञापनसमर्थचरमाचलप्राप्तिरूपधर्म्मवत्त्वात् । स च रवेरस्ताचलगमनस्य परतापिनां विपत्प्राप्तेश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावं बोधयति । असम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना त्वेकवाक्यानेकवाक्यगतत्वेन द्विविधा । तत्रैकवाक्यगा यथा,—
'कलयति कुवलयमाला-
ललितं कुटिलः कटाक्षविक्षेपः ।
अधरः किसलयलीला-
माननमस्याः कलानिधेर्व्विलासम् ॥'
अत्रान्यस्य धर्म्मं कथमन्यो वहत्विति कटाक्षविक्षेपादीनां कुवलयमालादिगतललितादीनां कलनमसम्भवत् तल्ललितादिसदृशं ललितादिकमवगमयत् कटाक्षविक्षेपादेः कुवलयमालादेश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावं बोधयति । यथा वा ।
'प्रयाणे तव राजेन्द्र ! मुक्ता वैरीमृगीदृशाम् ।
राजहंसगतिः पद्भ्यामाननेन शशिद्युतिः ॥'
अत्र पादाभ्यामसम्बद्धराजहंसगतेस्त्यागोऽनुपपन्न इति तयोस्तत्सम्बन्धः कल्प्यते । स चासम्भवन् राजहंसगतिमिव गतिं बोधयति । अनेकवाक्यगा यथा,—
'इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-
स्तपः क्षमं साधयितुं य इच्छति ।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया
शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥'
अत्र यत्तच्छब्दनिर्द्दिष्टवाक्यार्थयोरभेदेनान्वयोऽनुपपद्यमानस्तादृशवपुषस्तपःक्षमत्वसाधनेच्छा नीलोत्पलपत्रधारया शमीलताछेदनेच्छेवेति बिम्बप्रतिबिम्बभावे पर्य्यवस्यति । यथा वा ।
'जन्मेदं वन्ध्यतां नीतं भवभोगोपलिप्सया ।
काचमूल्येन विक्रीतो हन्त चिन्तामणिर्म्मया ॥'
अत्र भवभोगलोभेन जन्मनो व्यर्थतानयनं काचमूल्येन चिन्तामणिविक्रय इवेति पर्य्यवसानम् । एवम् ।
'क्व सूर्य्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः ।
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥'
अत्र मन्मत्या सूर्य्यवंशवर्णनमुडुपेन सागरतरणमिवेति पर्य्यवसानम् । इयं क्वचिदुपमेयवृत्तस्योपमानेऽसम्भवेऽपि भवति । यथा,—
'योऽनुभूतः कुरङ्गाक्ष्यास्तस्या मधुरिमाधरे ।
समास्वादि स मृद्वीकारसे रसविशारदैः ॥'
अत्र प्रकृतस्याधरस्य मधुरिमधर्म्मस्य द्राक्षारसेऽसम्भवात् । पूर्व्ववत् साम्ये पर्य्यवसानम् । मालारूपापि यथा मम ।
'क्षिपसि शुकं वृषदंशकवदने
मृगमर्पयसि मृगादनरदने ।
वितरसि तुरगं महिषविषाणे
निदधच्चेतो भोगवितानें ॥'
इह बिम्बप्रतिबिम्बताक्षेपं विना वाक्यार्थापर्य्यवसानम् । दृष्टान्ते तु पर्य्यवसितेन वाक्यार्थेन सामर्थ्याद्बिम्बप्रतिबिम्बताप्रत्यायनम् । नापीयमर्थापत्तिस्तत्र 'हारोऽयं हरिणाक्षीणाम् ।' इत्यादौ साङ्ख्यपर्य्यवसानाभावात् ॥)

निदाघः, पुं, (नितरां दह्यतेऽत्र अनेन वा । नि + दह + घञ् । न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् ।) ग्रीष्मकालः । (यथा, रघुः । १० । ८३ ।
"ते प्रजानां प्रजानाथास्तेजसा प्रश्रयेण च ।
मनो जह्रुर्न्निदाघान्ते श्यामाभ्रा दिवसा इव ॥")
उष्णः । घर्म्मः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा, रघुः । १२ । ३२ ।
"रावणावरजा तत्र राघवं मदनातुरा ।
अभिपेदे निदाघार्त्ता व्यालीव मलयद्रुमम् ॥")
निदाघे वर्णनीयानि यथा । पाटलपुष्पम् १ मल्लिकापुष्पम् २ तापः ३ सरः ४ पथिकशोषः ५ वायुः ६ सेकः ७ शक्तुः ८ प्रपा ९ स्त्री १० मृगतृष्णा ११ आम्रादिफलपाकः १२ । इति कविकल्पलता ॥
("ता एवौषधयो निदाघे निःसारा रूक्षा अतिमात्रं लघ्व्यो भवन्त्यापश्च ता उपयुज्यमानाः सूर्य्यप्रतापोपशोषितदेहानां देहिनां रौक्ष्याल्लघुत्वाद्वैशद्याच्च वायोः सञ्चयमापादयन्ति स सञ्चयः प्रावृषि चात्यर्थं जलोपक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवातवर्षेरितो वातिकान् व्याधीन् जनयति ॥" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
"निदाघोपचितश्चैव प्रकुप्यन्तं समीरणम् ।
निहन्यादनिलघ्नेन विधिना विधिकोविदः ।
नदीजलं रूक्षमुष्णमुदमन्थं तथातपम् ॥
व्यायामञ्च दिवास्वप्नं व्यवायञ्चात्र वर्ज्जयेत् ॥"
इति चोत्तरतन्त्रे चतुःषष्टितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

निदाघकरः, पुं, (निदाघा उष्णाः करा किरणानि यस्य । निदाघस्य उष्णस्य करो वा ।) सूर्य्यः । इति हारावली । ११ ॥

निदाघकालः, पुं, (निदाघ एव कालः । निदाघस्य कालो वा ।) ग्रीष्मर्त्तुः । स तु ज्यैष्ठाषाढ़मासौ । यथा,—
"प्रचण्डसूर्य्यः स्पृहणीयचन्द्रमाः
सदावगाहक्षतवारिसञ्चयः ।
दिनान्तरम्योऽभ्युपशान्तमन्मथो
निदाघकालः समुपागतः प्रिये ! ॥"
इति ऋतुसंहारे । १ । १ ॥

निदानं, क्ली, (नि निश्चयं दीयतेऽनेनेति । नि + दा + करणे ल्युट् ।) आदिकारणम् । इत्यमरः । १ । ४ । २८ ॥ (यथा, रघुः । ३ । १ ।
"निदानमिक्ष्वाकुकुलस्य सन्ततेः
सुदक्षिणा दौर्हृदलक्षणं दधौ ॥")
कारणम् । वत्सदामादि । (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ३२ । २ ।
"उदुस्रियाणामसृजन्निदानम् ॥"
नि + दो छेदे + भावे ल्युट् ।) कारणचयः । इति मेदिनी । ने, ८३ ॥ (नि + दै प शोधने + भावे ल्युट् ।) शुद्धिः । तपःफलयाचनम् । अवसानम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । १५० ॥ रोगनिर्णयः । इति विश्वः ॥ तत्पर्य्यायः । रोग-

लक्षणम् २ आदानम् ३ रोगहेतुः ४। इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

"निदानं पूर्व्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा ।
सम्प्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम्॥
निमित्तहेत्वायतनप्रत्ययोत्थानकारणैः ।
निदानमाहुः पर्य्यायैः प्राग्रूपं येन लक्ष्यते ॥"
इति माधवकरः ॥

("सेति कर्त्तव्यताको रोगोत्पादकहेतुर्निदानम्।"
इति रुग्विनिश्चयव्याख्याने विजयेनोक्तम् ॥

"इह खलु हेतुर्निमित्तमायतनं कर्त्ता कारणं प्रत्ययः समुत्थानं निदानमित्यनर्थान्तरम्। तत्त्रिविधं असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परिणामश्चेत्यतस्त्रिविधविकल्पा व्याधयः प्रादुर्भवन्त्याग्नेयसौम्यवायव्याः।" इति निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥ पैलमुनिकृतचिकित्साग्रन्थविशेषः। यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते।१।१६।२१।

"पैलो निदानं करथस्तन्त्रं सर्व्वधरं परम्।
द्वैधनिर्णयतन्त्रञ्च चकार कुम्भसम्भवः॥")

निदिग्धं, त्रि, (निदिह्यते स्मेति। दिह उपचये + क्तः।) लेपादिना वर्द्धितम्। तत्पर्य्यायः। उपचितम् २। इत्यमरः।३।१।८८॥

निदिग्धा, स्त्री, (निदिग्ध + टाप्।) एला। इति शब्दचन्द्रिका॥ (विवृतिरस्या एलाशब्दे ज्ञातव्या॥)

निदिग्धिका, स्त्री, (निदिग्धा + स्वार्थे संज्ञायां वा कन्। कापि अत इत्वम्।) एला। इति शब्दचन्द्रिका॥ (यथा, सुश्रुते।३।१७।
"कपित्थवृहतीविल्वपटोलेषु निदिग्धिकाः॥")
कण्टकारिका। इत्यमरः।२।४।९३॥
(अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"अनाक्रान्ता स्पृही व्याघ्री भण्टाकी च निदिग्धिका।
सिंही धामनिका क्षुद्रा वृहती कण्टकारिका॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

निदिध्यासनं, क्ली, (पुनः पुनरतिशयेन वा निध्यायतीति। नि + ध्यै + सन्। ततो भावे ल्युट्।) पुनःपुनःस्मरणम्॥ अद्वितीयवस्तुनि तदाकाराकारितायाः बुद्धेः स्वजातीयप्रवाहः। इति वेदान्तसारः॥

निदेशः, पुं, (नि + दिश + घञ्।) आज्ञा। इत्यमरः।२।८।२५॥ (यथा, देवीभागवते।२।१०।४६।
"प्रव्यूचुस्तान् द्विजान् मत्वा निदेशं भूपतेर्यथा॥")
कथनम्। उपान्तम्। इति मेदिनी। शे, २३॥ (यथा, मनुः।२।१९७।
"पराङ्मुखस्याभिमुखो दूरस्थस्यैत्य चान्तिकम्।
प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः॥")
भाजनम्। इति धरणिः॥

निदेशिनी, स्त्री, (निदिशतीति। नि + दिश + णिनि ङीप्।) दिक्। इति राजनिर्घण्टः॥

निदेष्टा, [ऋ] त्रि, (निदिशतीति। नि + दिश + तृच्।) निदेशकर्त्ता। निदिशति इति व्युत्पत्त्या तृणा निष्पन्नः। इति मुग्धबोधमतम्॥

निद्रा, स्त्री, (निन्द्यते इति। निदि कुत्सायाम् + "निन्देर्नलोपश्च।" उणां।२।१७। इति रक् नलोपश्च।) मेध्यामनःसंयोगः। इति जगदीशः॥ सुषुप्त्यवस्थाख्यावस्था। इति चरकटीकायां नागभट्टः॥ घुम इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। शयनम् २ स्वापः ३ स्वप्नः ४ संवेशः ५। इत्यमरः।२।७।३६॥ सुप्तिः ६ स्वपनम् ७। इति शब्दरत्नावली॥ यथाकाले सेवितनिद्रागुणाः। धातुसाम्यत्वम्। अतन्द्रितत्वम्। पुष्टिवर्णबलोत्साहाग्निदीप्तिकारित्वञ्च॥ * ॥ दिवास्वप्नगुणाः। स्निग्धत्वम्। तृट्शूलहिक्काजीर्णातिसारिणां हितत्वञ्च॥ * ॥ आसीनप्रचलायितस्य उपविश्य निद्रावशाद्दोलायमानस्य गुणः। अरूक्षत्वम्। अनभिष्यन्दित्वञ्च॥ * ॥ निद्रा सात्मीकृतानां दिवा रात्रौ च स्वपतां जाग्रतां वा दोषो न भवति। इति राजवल्लभः॥ * ॥
निद्रारहिता यथा,—
"कुतो निद्रा दरिद्रस्य परप्रेष्यकरस्य च।
परनारीप्रसक्तस्य परद्रव्यहरस्य च॥" * ॥
सुखसुप्ता यथा,—
"सुखं स्वपित्यनृणवान् व्याधिमुक्तश्च यो नरः।
सावकाशस्तु यो भुङ्क्ते यस्तु दारैर्न शङ्कितः॥"
इति गारुडे नीतिसारः॥
("सत्त्वाच्च तम एव स्यात् जायते स्वपते प्रभुः।
तमसा प्रावृतो देही योम्ना च शून्यताङ्गतः॥
देहं विश्रमते यस्मात्तस्मान्निद्रा प्रकीर्त्तिता।
नासार्द्धे च भ्रुवोर्म्मध्ये लीयते चान्तरात्मना॥
तस्माच्चेतो भवेत्तत्र निद्राख्यालीयते नृणाम्॥"
इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये हारीतेनोक्तम्॥
"निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः कार्श्यं बलाबलम्।
वृषता क्लीवता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च॥
अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च न च निद्रा निषेविता।
सुखायुषी पराकुर्य्यात् कालरात्रिरिवापरा॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने सप्तमेऽध्याये॥
"पुण्डरीकेण सदृशं हृदयं स्यादधोमुखम्।
जाग्रतस्तद्विकशति स्वपतश्च निमीलति॥
निद्रान्तु वैष्णवीं पाप्मानमुपदिशन्ति सा स्वभावत एव सर्व्वप्राणिनोऽभिस्पृशति॥ तत्र यदा संज्ञावहानि स्रोतांसि तमोभूयिष्ठः श्लेष्मा प्रतिपद्यते तदा तामसी नाम निद्रा सम्भवत्यनवबोधिनी सा प्रलयकाले। तमोभूयिष्ठानामहःसु निशासु च भवति। रजोभूयिष्ठानामनिमित्तम्। सत्त्वभूयिष्ठानामर्द्धरात्रे। क्षीणश्लेष्मणामनिलबहुलानां मनःशरीराभितापवताञ्च नैव सा वैकारिकी भवति॥
हृदयञ्चेतनास्थानमुक्तं सुश्रुत! देहिनाम्।
तमोऽभिभूते तस्मिंस्तु निद्रा विशति देहिनाम्॥
निद्राहेतुस्तमः सत्त्वं बोधने हेतुरुच्यते।
स्वभाव एव वा हेतुर्गरीयान् परिकीर्त्तते॥
पूर्व्वदेहानुभूतांस्तु भूतात्मा स्वपतः प्रभुः।
रजोयुक्तेन मनसा गृह्णात्यर्थान् शुभाशुभान्॥
करणानाञ्च वैकल्ये तमसाभिप्रवर्द्धिते।
अस्वपन्नपि भूतात्मा प्रसुप्त इव चोच्यते॥
सर्व्वर्त्तुषु दिवास्वापः प्रतिषिद्धोऽन्यत्र ग्रीष्मात्॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये॥)

निद्राणः, त्रि, (नि + द्रा + क्तः। "संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः।" ८।२।४३। इति तस्य नः।) निद्रागतः। तत्पर्य्यायः। शयितः २। इत्यमरः।३।१।३३॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्।५२६।
"विहितविविधानुबन्धो मानोन्नतयावधीरितो मानी।
लभते कुतः प्रबोधं स जागरित्वेव निद्राणः॥")

निद्रालुः, त्रि, (निद्रातीति। नि + द्रा + "स्पृहिगृहीति।" ३।२।१५८। इति आलुच्।) निद्राशीलः। निद्रा विद्यते अस्य शीलत्वादिना आलुः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ तत्पर्य्यायः। स्वप्नक् २ शयालुः ३। इत्यमरः।३।१।३३॥ तन्द्रालुः ४। इति जटाधरः॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे।५।४१।
"काशी विवर्ज्जयेच्चौर्य्यं निद्रालुश्चर्म्मचौरिकाम्।
जिह्वालौल्यञ्च रोगाढ्यो जीवितं योऽत्र वाञ्छति॥")

निद्रालुः, स्त्री, (निद्रा देयत्वेनास्त्यस्या इति। निद्रा + वाहुलकात् आलुः।) वार्त्ताकी। वनवर्व्वरिका। इति राजनिर्घण्टः॥ नलीनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

निद्रावृक्षः, पुं, (निद्राया वृक्ष इव।) अन्धकारः। इति शब्दमाला॥

निद्रासंजननं, क्ली, (निद्रां संजनयतीति। सं + जन + णिच् + ल्युः।) श्लेष्मा। इति शब्दमाला॥

निधनं, क्ली, (नि + धा + "कृपृवृजिमन्दिनि धाञः क्युः।" उणां। २।८१। इति क्युः।) नाशः। तत् तु अदर्शनं मरणञ्च। (यथा, विष्णुपुराणे।१।१३।७३।
"एकस्मिन् यत्र निधनं प्रापिते दुष्टकारिणि!।
बहूनां भवति क्षेमं तस्य पुण्यप्रदो वधः॥")
कुलम्। तत्तु कुलस्थानं कुलमुख्यञ्च। इत्यमरभरतौ॥

निधनः, पुं क्ली, (नि + धा + क्युः।) मरणम्। इत्यमरः।२।८।११६॥ वधतारा। सा तु जन्मनक्षत्रात् सप्तमी तारा। यथा, जन्म सम्पद्विपत् क्षेमः प्रत्यरिः साधको वध इत्यादि। प्रत्यरौ लवणं दद्यान्निधने तिलकाञ्चनम्। इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥ (निवृत्तं धनं यस्य।) धनहीने, त्रि॥

निधानं, क्ली, (निधीयतेऽत्रेति। नि + धा + आधारे ल्युट्।) निधिः। इति हेमचन्द्रः।२।१०६॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे।२।१६४।
"कन्दैः फलैर्मुनिवरा गमयन्ति कालं
सन्तोष एव पुरुषस्य परं निधानम्॥")
आधारः। यथा,—

"निधानभगतं सद्यः सर्व्वं समधिगच्छति ।"
इत्यागमः ॥
(यथा, देवीभागवते । १ । १६ । ३४ ।
"ब्रह्मविद्यानिधानन्तु संसारार्णवतारकम् ॥")
कार्य्यावसाने प्रवेशस्थानम् । यथा,—
"एतन्नानावताराणां निधानं वीजमव्ययम् ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥

निधिः, पुं, (निधीयतेऽत्रेति । नि + धा + किः ।) नलिकानामगन्धद्रव्यम् । समुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । २२।१० ।
"कन्यां सुकेशीं निधिकन्यकासमां
मेने तदात्मानमनुत्तमञ्च ॥")
जीवकौषधिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आधारः । यथा । गुणनिधिः । जलनिधिः । इत्यादयः ॥ चिरप्रनष्टस्वामिकभूजातधनविशेषः । इति प्राञ्चः ॥ अज्ञातस्वामिकचिरनिखातस्वर्णादि । यथा । अधुना भूमौ चिरनिखातस्य सुवर्णादेर्निधिशब्दवाच्यस्याधिगमे विधिमाह ।
"राजा लब्ध्वा निधिं दद्यात् द्विजेभ्योऽर्द्धं द्विजः पुनः ।
विद्वानशेषमादद्यात् सर्व्वस्यासौ प्रभुर्यतः ॥
इतरेण निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाहरेत् ।
अनिवेदितविज्ञातो दाप्यस्तं दण्डमेव च ॥"
"उक्तलक्षणं निधिं राजा लब्ध्वार्द्धं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा शेषं कोषे निवेशयेत् । ब्राह्मणस्तु विद्वान् श्रुताध्ययनसम्पन्नः सदाचारो यदि निधिं लभेत तदा सर्व्वमेव गृह्णीयात् । यस्मादसौ सर्व्वस्य जगतः प्रभुः । इतरेण तु राजविद्वद्ब्राह्मणव्यतिरिक्तेनाविद्वद्ब्राह्मणक्षत्त्रियादिना निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमधिगन्त्रे दत्त्वा शेषं निधिं स्वयमाहरेत् । यथाह वशिष्ठः । अप्रज्ञायमानं वित्तं योऽधिगच्छेत् राजा तद्धरेदधिगन्त्रे षष्ठमांशं प्रदद्यात् इति । गौतमोऽपि निध्यधिगमो राजधनं न ब्राह्मणस्याभिरूपस्याब्राह्मणोऽप्याख्याता षष्ठं अंशं लभेतेत्येक इति । अनिवेदित इति कर्त्तरि निष्ठा । अनिवेदितश्चासौ विज्ञातश्च राजा इत्यनिवेदितविज्ञातः । यः कश्चिन्निधिं लब्ध्वा राज्ञे न निवेदितवान् विज्ञातश्च राजा स सर्व्वं निधिं दाप्यो दण्डञ्च शक्त्यपेक्षया । अथ निधेरपि स्वाम्यागत्य रूपसङ्ख्यादिभिः स्वत्वं भावयति तदा तस्मै राजा निधिं दत्त्वा षष्ठं द्वादशं वांशं स्वयमाहरेत् । यथाह मनुः ।
"ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः ।
तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वेति ॥
अंशविकल्पस्तु वर्णकालाद्यपेक्षया वेदितव्यः ।"
इति मिताक्षरायां व्यवहाराध्यायः ॥
कुवेरस्य नवधा रत्नविशेषः । तत्पर्य्यायः । शेवधिः २ । इत्यमरः । १ । १ । ७४ ॥ सेवधिः ३ । इति भरतः ॥ तद्भेदा यथा,—
"पद्मोऽस्त्रियां महापद्मः शङ्खो मकरकच्छपौ ।
मुकुन्दकुन्दनीलाश्च वर्च्चोऽपि निधयो नव ॥"
इति हारावली ॥

मार्कण्डेयपुराणे तु वर्च्चं इति हित्वा अष्टावेव उक्ताः । इति भरतः ॥ * ॥ तल्लक्षणं यथा,—
"पद्मिनी नाम या विद्या लक्ष्मीस्तस्याधिदेवता ।
तदाधाराश्च निधयस्तान्मे निगदतः शृणु ॥
तत्र पद्ममहापद्मौ तथा मकरकच्छपौ ।
मुकुन्दनीलौ नन्दश्च शङ्खश्चैवाष्टमो निधिः ॥
सत्यामृद्धौ भवन्त्येते सिद्धिः सह भवन्त्यमी ।
एते ह्यष्टौ समाख्याता निधयस्तव क्रोष्टुके ! ॥
एभिरालोकितं चित्तं मनुष्यस्य महामते ! ।
यादृक् स्वरूपं भवति तन्मे निगदतः शृणु ॥
पद्मो नाम निधिः पूर्व्वः स यस्य भवति द्विज ! ।
स तस्य तत्सुतानाञ्च तत्पौत्राणाञ्च नान्यगः ॥
दाक्षिण्यसारः पुरुषस्तेन चाधिष्ठितो भवेत् ।
सत्त्वाधारो महाभागो यतोऽसौ सात्त्विको निधिः ॥
सुवर्णरौप्यताम्रादिधातूनाञ्च परिग्रहम् ।
करोत्यतितरां सोऽथ तेषाञ्च क्रयविक्रयम् ॥
करोति च यथा यज्ञान् यज्विनाञ्च प्रयच्छति ।
सम्पादयति कामांश्च सर्व्वानेव यथाक्रमम् ॥
सभादेवनिकेतांश्च स कारयति तन्मनाः । * ।
सत्त्वाधारो निधिश्चान्यो महापद्म इति श्रुतः ॥
सत्त्वप्रधानो भवति तेन चाधिष्ठितो नरः ।
करोति पद्मरागादिरत्नानाञ्च परिग्रहम् ॥
समौक्तिकप्रवालानां तेषाञ्च क्रयविक्रयम् ।
ददाति योगशीलेभ्यस्तेषामावसथांस्तथा ॥
स कारयति तच्छीलः स्वयमेव च जायते ।
तत्प्रसूतास्तथाशीलाः पुत्त्रपौत्त्रक्रमेण च ॥
पूर्व्वद्विमात्रः सप्तासौ पुरुषांश्च न मुञ्चति ।
महापद्मस्तु विप्राणां यत्ने समुपजायते ॥ * ॥
तामसो मकरो नाम निधिस्तेनावलोकितः ।
पुरुषोऽथ तमःप्रायः सुशीलोऽपि हि जायते ॥
वाणखड्गर्ष्टिधनुषां चर्म्मणाञ्च परिग्रहम् ।
दंशनानाञ्च कुरुते याति मैत्रीञ्च राजभिः ॥
ददाति शौर्य्यवृत्तीनां भूभुजां ये च तत्प्रियाः ।
क्रयविक्रयश्च शस्त्राणां नान्यत्र प्रीतिमेति च ॥
एकस्यैव भवत्येष नरस्य न सुतानुगः ।
द्रव्यार्थं दस्युतो नाशं संग्रामे वापि संव्रजेत् ॥*॥
कच्छपाख्यो निधिर्योऽन्यो नरस्तेनाभिवीक्षितः ।
तमःप्रधानो भवति यतोऽसौ तामसो निधिः ॥
व्यवहारा न शिष्टैश्च पण्यजातं करोति च ।
कर्म्मान्तानखिलांश्चैव न विश्वसिति कस्यचित् ॥
समस्तानि यथाङ्गानि निगृह्णाति हि कच्छपः ।
तथावष्टभ्य रत्नानि तिष्ठत्याकुलमानसः ॥
न ददाति न वा भुङ्क्ते तद्विनाशभयाकुलः ।
निधानमुर्व्यां कुरुते निधिः सोऽप्येकपुरुषः ॥*॥
रजोगुणमयश्चान्यो मुकुन्दो नाम यो निधिः ।
नरोऽवलोकितस्तेन तद्गुणो भवति द्विज ! ॥
वीणावेणुमृदङ्गादिगीतवाद्यपरिग्रहम् ।
करोति वादतां वित्तं नृत्यताञ्च प्रयच्छति ॥
वन्दिमागधसूतानां विटानां लास्यपाठिनाम् ।
ददात्यहर्निशं भोगान् भुङ्क्ते तैस्तु समं द्विज ! ॥
कुलटासु रतिश्चास्य भवत्यन्यैश्च तद्विधैः ।

प्रयाति सङ्गमेकञ्च स निधिर्भजते नरम् ॥ * ॥
रजःसत्त्वमयश्चान्यो नन्दो नाम महानिधिः ।
उपैति स्तम्भमधिकं नरस्तेनावलोकितः ॥
समस्तधातुरत्नानां पण्यधान्यादिकस्य च ।
प्रतिग्रहं करोत्येष तथैव क्रयविक्रयम् ॥
आधारः स्वजनानाञ्च आगताभ्यागतस्य च ।
सहते नावमानोक्तिं स्वल्पामपि महामुने ! ॥
स्तूयमानश्च महतीं प्रीतिं वध्नाति यच्छति ।
यं यमिच्छति वै कामं मृदुत्वमुपयाति च ॥
बह्व्यो भार्य्या भवन्त्यस्य सुतिमत्योऽतिशोभनाः ।
सप्ततौ सप्त च नरान्निधिर्नन्दोऽनुवर्त्तते ॥
प्रवर्द्धमानोऽनु नरमष्टभागेन सत्तम ! ।
दीर्घायुष्यञ्च सर्व्वेषां पुरुषाणां प्रयच्छति ॥
बन्धूनामेव भरणं ये च दूरादुपागताः ।
तेषां करोति वै नन्दः परलोके न चादृतः ॥*॥
भवत्यस्य न च स्नेहः सहवासिषु जायते ।
पूर्व्वमित्रेषु शैथिल्यं प्रीतिमन्यैः करोति च ॥
तथैव सत्त्वरजसी यो विभर्त्ति महानिधिः ।
स नीलसंज्ञस्तत्सङ्गी नरस्तच्छीलभाग्भवेत् ॥
वस्त्रकार्पासधान्यादिफलपुष्पपरिग्रहम् ।
मुक्ताविद्रुमशङ्खानां शुक्त्यादीनां महामुने ! ॥
काष्ठादीनां करोत्येष यच्चान्यज्जलसम्भवम् ।
क्रयविक्रयमप्येषां नान्यत्र रमते मनः ॥
तडागान् पुष्करिण्यश्च तथारामान् करोति च ।
बन्धञ्च सरितां वृक्षांस्तथा रोपयते नरः ॥
अनुलेपनपुष्पादिभोगभुक् वापि जायते ।
त्रिपौरुषश्चापि निधिर्नीलो नामेति विश्रुतः ॥
रजस्तमोमयश्चान्यः शङ्खसंज्ञो हि यो निधिः ।
तेनापि नीयते विप्र ! तद्गुणत्वं निधीश्वरः ॥
एकस्यैव भवत्येष नरं नान्यमुपैति च ।
यस्य शङ्खो निधिस्तस्य स्वरूपं क्रोष्टुके ! शृणु ॥
एक एवात्मना मृष्टान्नं भुङ्क्ते तथाम्बरम् ।
कदन्नभुक् परिजनो न च शोभनवस्त्रभृत् ॥
न ददाति सुहृद्भार्य्यासुतपौत्त्रस्नुषादिषु ।
स्वपोषणपरः शङ्खी नरो भवति सर्व्वदा ॥
इत्येते निधयः ख्याता नराणामर्थदेवताः ॥
मिश्रावलोकिनो मिश्रस्वभावफलदायिनः ।
यथाख्यातः स्वभावस्तु भवत्येकविलोकनात् ।
सर्व्वेषामाधिपत्यं च श्रीरेषां द्विज पद्मिनी ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे ६८ अध्याये निधिलक्षणम् ॥
(पौरववंशीयनृपविशेषः । अयं हि दण्डपाणेः पुत्त्रः । मत्स्यपुराणादिमते निरामित्रनाम्ना विख्यातः । ५० । ८७ ॥ यथा, राजावल्यां प्रथमपरिच्छेदे ।
"बुभुजे पृथिवीमेनां दण्डपाणिर्महाबलः ।
राजासने ततः सोऽपि स्थापयित्वा निधिं सुतम् ॥
सरनारायणं देवं तपसे स वनं ययौ ।
निधिस्तु विधिवद्राज्यं चकार नीतिपण्डितः ॥"
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । १७ ।
"सर्व्वः शर्व्वः शिवः स्थाणुर्भूतादिर्निधिरव्ययः ॥"
"प्रलयकालेऽस्मिन् सर्व्वं निधीयते इति निधिः ।"
इति तद्भाष्ये शङ्करः ॥

महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७४३।
"स्रुवहस्तः सुरूपश्च तेजस्तेजस्करो निधिः॥")

निधिनाथः, पुं, (निधीनां नाथः।) कुवेरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ निधीशः। निधीश्वरः। निधिप्रभुः। इत्यादयः॥

निधुवनं, क्ली, (नितरां धुवनं हस्तपदादिकम्पनं यत्र।) मैथुनम्। इत्यमरः। २। ७। ५७॥ (यथा, शिशुपालवधे। ११। १८।
"अनिमिषमविरामारागिणां सर्व्वरात्रं
नवनिधुवनलीलाः कौतुकेनातिवीक्ष्य।
इदमुदवसितानामस्फुटालोकसम्पत्
नयनमिव सनिद्रं घूर्णते दैपमर्च्चिः॥")
नर्म्म। केलिः। इति शब्दरत्नावली॥ (नितरां धुवनं कम्पनम्।) कम्पः। इति मेदिनी। ने, १८८॥

निध्यानं, क्ली, (नि+ध्यै+ल्युट्।) दर्शनम्। इत्यमरः। ३। २। ३१॥

निध्वानः, पुं, (नि+ध्वन शब्दे+घञ्।) शब्दः। इति शब्दरत्नावली॥

निनदः, पुं, (नि+नद+"नौ गदनदपठस्वनः।" ३। ३। ६४। इति अप्।) शब्दः। इत्यमरः। १।६।२२॥ (यथा, देवीभागवते।३।२२।३७।
"शृण्वन्तु तूर्य्यनिनदान् किल वाद्यमानान्॥")

निनादः, पुं, (नि+नद+भावे घञ्।) शब्दः। इत्यमरः।१।६।२२॥(यथा, रामायणे।२।३४।१६।
"स्त्रीसहस्रनिनादश्च संजज्ञे राजवेश्मनि॥")

निन्दकः, त्रि, (निन्दति तच्छीलः। निदि कुत्सायाम्+"निन्दहिंसेति।" ३। २। १४६। इति वुञ्।) निन्दाकारकः। यथा,—
"न भाराः पर्व्वता भारा न भाराः सप्तसागराः।
निन्दका हि महाभारा भारा विश्वासघातकाः॥"
इति कर्म्मलोचनम्॥

निन्दतलः, त्रि, (निन्द्यं निन्दार्हं तलं हस्ततलं यस्य।) निन्दितहस्तः। इति शब्दरत्नावली॥

निन्दनं, क्ली, (निदि कुत्सायाम्+भावे ल्युट्।) निन्दा। इति शब्दरत्नावली॥

निन्दा, स्त्री, (निन्दनमिति। निदि+"गुरोश्च हलः।" ३। ३। १०३। इति स्त्रियां अः।) अपवादः। दुष्कृतिः। इति शब्दरत्नावली॥ निन्दनम्। तत्पर्य्यायः। अवर्णः २ आक्षेपः ३ निर्व्वादः ४ परीवादः ५ अपवादः ६ उपक्रोशः ७ जुगुप्सा ८ कुत्सा ९ गर्हणम् १०। इत्यमरः॥ गर्हा ११ कुत्सनम् १२ परिवादः १३ जुगुप्सनम् १४ अपक्रोशः १५ भर्त्सनम् १६ अववादः १७। इति शब्दरत्नावली॥ गर्हणा १८ धिक्क्रिया १९। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, मनुः। २। २००।
"गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्त्तते।
कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः॥")
हरकेशवभक्तादिनिन्दायां दोषो यथा,—
"हरकेशवयोर्भक्तं ये च निन्दन्ति पापिनः।
भूदेवान् ब्राह्मणांश्चैव स्वगुरूंश्च पतिव्रताः॥
यतिभिक्षुकब्रह्मचारिवृष्टिबीजान् सुरांस्तथा।
पच्यन्ते कालसूत्रे ते यावच्चन्द्रदिवाकरौ॥
श्लेष्ममूत्रपुरीषेषु शेरते ते दिवानिशम्।
भक्षिताः कीटनिकरैः शब्दं कुर्व्वन्ति कातराः॥
ये निन्दन्ति च ब्रह्माणं स्रष्टारं जगतां गुरुम्।
शिवं सुराणां प्रवरं दुर्गां लक्ष्मीं सरस्वतीम्॥
सीताञ्च तुलसीं गङ्गां वेदांश्च वेदमातरम्।
व्रतं तपस्यां पूजाञ्च मन्त्रं मन्त्रप्रदं गुरुम्॥
ते पच्यन्तेऽन्धकूपे वै चायुषोऽर्द्धं विधेरहो।
भक्षिताः सर्पसंघैश्च शब्दं कुर्व्वन्ति सन्ततम्॥
यो निन्दन्ति हृषीकेशं देवसाम्यं विधाय च।
विष्णुभक्तिप्रदञ्चैव पुराणञ्च श्रुतेः परम्॥
राधां तदङ्गजा गोपीर्ब्राह्मणांश्च सदार्च्चितान्।
ते पच्यन्तेऽवटे देव! विधातुरायुषा समम्॥
अधोमुखा ऊर्द्ध्वजङ्घा सर्पसंघैश्च वेष्टिताः।
भक्षिता विकृताकारैः कीटैः सर्पैः समाहृतैः॥
अतीवकातरा भीताः शब्दं कुर्व्वन्ति सन्ततम्।
श्लेष्ममूत्रपुरीषाणि भुवं भक्षन्ति चोभिताः॥
उल्कां ददति रुष्टाश्च तन्मुखे यमकिङ्कराः।
त्रिसन्ध्यं तर्जनं कृत्वा कुर्व्वन्ति दण्डताड़नम्॥
कुर्व्वन्ति मूत्रपानञ्च प्रहारैस्तृषिता भिया।
तदा कल्पान्तरे सृष्टुं सृष्टेश्च प्रथमे पुनः॥
तेषां भवेत् प्रतीकार इत्याह कमलोद्भवः।
परनिन्दा विनाशाय स्वनिन्दा यशसे परम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे।४०।४१अः॥
"वेदनिन्दारतान् मर्त्त्यान् देवनिन्दारतांस्तथा।
द्विजनिन्दारतांश्चैव मनसापि न चिन्तयेत्॥
न चात्मानं प्रशंसेद्वा परनिन्दाञ्च वर्ज्जयेत्।
वेदनिन्दां देवनिन्दां प्रयत्नेन विवर्ज्जयेत्॥
यस्तु देवानृषींश्चैव वेदं या निन्दति द्विजः।
न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा शास्त्रेष्विह मुनीश्वराः!॥
निन्दयेद्वै गुरुं देवं वेदं वा सोपबृंहणम्।
कल्पकोटिशतं साग्रं रौरवे पच्यते नरः॥
तूष्णीमासीत निन्दायां न ब्रूयात् किञ्चिदुत्तरम्।
कर्णौ पिधाय गन्तव्यं न चैनानवलोकयेत्॥
वर्ज्जयेद्वै परेषान्तु रहस्य गर्हणां बुधः।
न निन्देद्योगिनः सिद्धान् व्रतिनो वा यतींस्तथा॥
देवतायतनं प्राज्ञो देवानामाकृतिन्तथा॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १५ अध्यायः॥

निन्दास्तुतिः, स्त्री, (निन्दया स्तुतिः।) व्याजस्तुतिः। यथा,—
"निन्दास्तुतिभ्यां वाच्याभ्यां गम्यत्वे स्तुति-निन्दयोः।"
निन्दया स्तुतिर्गम्यत्वे व्याजेन स्तुतिरिति च व्युत्पत्त्या व्याजस्तुतिः। इति साहित्यदर्पणः।
अपि च।
"यदि निन्दन्निव स्तौति व्याजस्तुतिरसौ मता।"
उदाहरणम्।
"तापसेनापि रामेण जितेयं भूतधारिणी।
त्वया राज्ञापि सैवेयं जिता माभून्मदस्तव॥"
इति दण्डी॥
"कथमवनिप! दर्पो यन्निशातासिधारा-
दलनगलितमूर्द्ध्नां विद्विषां स्वीकृता श्रीः।
ननु तव निहतारेरप्यसौ किन्न नीता
त्रिदिवमपगताङ्गैर्वल्लभा कीर्त्तिरेभिः॥
इत्यादौ निन्दास्तुतिवपुषा स्वरूपस्य।" इति काव्यप्रकाशः॥

निन्दितः, त्रि, (निन्दास्य जातेति। निन्दा+"तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्।" ५। २। ६। इति इतच्।) निन्दायुक्तः। तत्पर्य्यायः। धिक्कृतः २ अपध्वस्तः ३ निर्भर्त्सितः ४। इति जटाधरः॥ (यथा, देवीभागवते। ४। ७। ४६।
"मधु पश्यति मूढ़ात्मा प्रपातं नैव पश्यति।
करोति निन्दितं कर्म्म नरकान्न बिभेति च॥")

निन्द्रः, स्त्री, निन्द्यतेऽप्रजस्त्वेनासौ। निदि कुत्सायामित्यादौ औणादिक उप्रत्ययः। न्दतवत्सा। इति हेमचन्द्रः। ३। १६५॥

निपः, पुं क्ली, (नियतं पिवत्यनेनेति। नि+पा+घञर्थे कः।) कलसः। इत्यमरः।२। ९। ३२॥ कदम्बवृक्षे, पुं। इति शब्दचन्द्रिका॥

निपठः, पुं, (निपठनमिति। नि+पठ+"नौ गदनदपठस्वनः।" ३। ३। ६४। इति अप्।) पाठः। इत्यमरः। ३। २। २६॥

निपत्या, स्त्री, (निपतत्यस्यामिति। नि+पत+"संज्ञायां समजनिषदनिपतेति।" ३। ३। ९९। इति क्यप्। ततष्टाप्।) युद्धभूमिः। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥ (पिच्छिला भूमिः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥)

निपाकः, पुं, (नियमेन पचनमिति। नि+पच+घञ्।) पाकः। इति शब्दरत्नावली॥

निपाठः, पुं, (नि+पठ+भावे घञ्।) पठनम्। इत्यमरः। ३। २। २६॥

निपातः, पुं, (नितरां पतनमिति। नि+पत+घञ्।) मृत्युः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, महाभारते। ५। १२२। ६।
"सङ्गरेषु निपातेषु तथापद्व्यसनेषु च॥")
पतनम्। यथा, आनन्दलहर्य्याम्। ५७।
"वने वा हर्म्म्ये वा समकरनिपातो हिमकरः॥"

निपातनं, क्ली, (निपात्यतेऽनेनेति। नि+पत+णिच्+करणे ल्युट्।) खलीकारः। इति भरतः॥ अधोनयनम्। इति सर्व्वस्वम्। तत्पर्य्यायः। अवनायः २। इत्यमरः। ३। २। २९॥ नियातनम् ३। इति नयनानन्दः॥ व्याकरणलक्षणानुत्पन्नपदसाधनम्। यथा, निपातनादिष्टसिद्धिः। यल्लक्षणेनानुत्पन्नं तत् सर्व्वं निपातनात् सिद्धमिति भाष्यम्॥ निपातलक्षणं यथा,
"वर्णागमो वर्णविपर्य्ययश्च
द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ।
धातोस्तदर्थातिशयेन योग-
स्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्॥
इति प्राञ्चः।" इति दुर्गादासः॥ तद्यथा,—
"वर्णागमो गवेन्द्रादौ सिंहे वर्णविपर्य्ययः।

षोड़शादौ विकारः स्यात् वर्णनाशः पृषोदरे ॥”
इति कलापपञ्जी ॥

निपानं, क्ली, (निपीयते अस्मिन्निति। नि+पा+आधारे ल्युट्।) कूपसमीपशिलादिनिबद्धपशुपानार्थकृतकूपोद्धृताम्बुस्थानम्। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। आहावः। इत्यमरः।१।१०।२६॥ निपानकम् ३। इति शब्दरत्नावली॥ गोदोहनपात्रम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (जलाशयमात्रम्। यथा, विष्णुसंहितायाम्। ६४।१।
“परनिपानेषु न स्नानमाचरेत्॥”)

निपुणः, त्रि, (नि+पुण राशीकरणे+क।) कार्य्यक्षमः। (यथा, नागानन्दे सूत्रधारोक्तिः।
“श्रीहर्षो निपुणः कविः परिषदप्येषा गुणग्राहिणी॥”
अन्यच्च, देवीभागवते।१।५।५६।
“न ते रूपं वेत्तुं सकलभुवने कोऽपि निपुणो न नाम्नां संख्यां ते कथयितुमिह योग्योऽस्ति पुरुषः॥”)
तत्पर्य्यायः। प्रवीणः २ अभिज्ञः ३ विज्ञः ४ निष्णातः ५ शिक्षितः ६ वैज्ञानिकः ७ कृतमुखः ८ कृती ९ कुशलः १०। इत्यमरः।३।१।४॥ संख्यावान् ११ मतिमान् १२ कुशाग्रीयमतिः १३ अक्षिः १४ विदुरः १५ बुधः १६ दक्षः १७ नेदिष्ठः १८ कृतधीः १९ सुधीः २० विद्वान् २१ कृतकर्म्मा २२ विचक्षणः २३ विदग्धः २४ चतुरः २५ प्रौढ़ः २६ बोद्धा २७ विशारदः २८ सुमेधाः २९ सुमतिः ३० तीक्ष्णः ३१ प्रेक्षावान् ३२ विबुधः ३३ विदन् ३४। इति राजनिर्घण्टः॥ विज्ञानिकः ३५ कुशली ३६। इति शब्दरत्नावली॥

निफला, स्त्री, (निवृत्तं फलं यस्याः।) ज्योतिष्मती। इति भावप्रकाशः॥ (ज्योतिष्मतीशब्देऽस्या गुणादयो वाख्याताः॥)

निफेनं, क्ली, (निवृत्तः फेनो यस्मादिति।) अफेनम्। इति राजनिर्घण्टः॥

निबद्धं, क्ली, (नितरां बन्धः तानलयादिसहितबन्धनं यत्र।) गीतम्। इति शब्दरत्नावली॥

निबन्धः, पुं, (निबध्नातीति। नि+बन्ध घञ्।) आनाहरोगः। ग्रन्थस्य वृत्तिः। इति हेमचन्द्रः॥ निम्बवृक्षः। इति जटाधरः॥ बन्धनम्। यथा,—
“दैवी सम्पद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता॥”
इति श्रीभगवद्गीता॥
(यथा, भागवते।६।२।४६।
“नातःपरं कर्म्मनिबन्धकृन्तनं मुमुक्षतां तीर्थपदानुकीर्त्तनात्॥”)

निबन्धनं, क्ली, (निबध्यतेऽनेनास्मिन् वा। नि+बन्ध ल्युट्।) हेतुः। इति हेमचन्द्रः॥ उपनाहः। स तु वीणातन्त्रीनिबन्धनोर्द्धभागः। इत्यमरः। १।७।७॥ (नि+बन्ध+भावे ल्युट्।) बन्धनञ्च॥

निबन्धा, [ऋ] पुं, निबन्धकर्त्ता। ग्रन्थकर्त्ता। इति व्याकरणम्॥

निबन्धितः, त्रि, बद्धः। निबन्धोऽस्य जातः इत्यर्थे इतच्प्रत्ययनिष्पन्नः॥

निबर्हणं, क्ली, (निबर्हते इति। नि+बर्ह+ल्युट्।) मारणम्। इत्यमरः।२।८।११२॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे।६२।२२।
“युद्धेषु चरितं यस्मै दुष्टदैत्यनिबर्हणम्॥”)

निभः, त्रि, (नियतं भातीति। नि+भा+क।) सदृशः। इत्यमरः।२।१०।३८॥ (यथा, रघुवंशे।१०।६।
“प्रबुद्धपुण्डरीकाक्षं बालातपनिभांशुकम्।
दिवसं शारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम्॥”)
प्रकाशः। व्याजे, पुं। इति शब्दरत्नावली॥

निभालनं, क्ली, (नि+भल+णिच्+भावे ल्युट्।) दर्शनम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

निभूतं, त्रि, (नि+भू+क्त।) अतीतम्। भूतकालः। इति राजनिर्घण्टः॥

निभृतः, त्रि, (नि+भृ+क्त।) विनीतः। निर्जनः। यथा,—
“निभृतनिकुञ्जगृहं गतया निशि रहसि निलीय वसन्तम्।”
इति श्रीजयदेवः।२।११॥
(अस्तमयासन्नः। यथा, रघुवंशे।८।१५।
“नभसा निभृतेन्दुना तुलामुदितार्केण समारुरोह तत्॥”)

निमज्जथुः, पुं, (नि+मस्ज+अथुच्।) शयनम्। यथा, भट्टिः।
“तल्पे कान्तान्तरैः सार्द्धं मन्येऽहं धिङ्निमज्जथुम्॥”

निमज्जनं, क्ली, (निमज्ज्यतेऽनेनेति। नि+मस्ज+भावे ल्युट्।) स्नानम्। अवगाहनम्। यथा,
“नास्ति जन्यजनकव्यतिभेदः
सत्यमन्नजनितो जनदेहः।
वीक्ष्य वः खलु तनुमम्तादां
दृङ्निमज्जनमवैमि सुधायाम्॥”
इति नैषधे पञ्चमसर्गः॥

निमन्त्रणं, क्ली, (निमन्त्र्यते इति। नि+मन्त्र+ल्युट्।) नियोजनविशेषः। “अत्र यस्याकरणे प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रणम्। यथा, इह भुञ्जीत भवान्। यस्याकरणे प्रत्यवायो न स्यात् तदामन्त्रणम्। यथा, इह शयीत भवान्। इति निमन्त्रणामन्त्रणयोर्भेदः।” इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥

निमयः, पुं, (निमीयतेऽनेनेति। नि+मि+“एरच्।”३।३।५६। इत्यच्।) विनिमयः। इत्यमरः।२।९।८०॥ (यथा, महाभारते। १२।७८।७।
“पक्वेनामस्य निमयं न प्रशंसन्ति साधवः।
निमयेत् पक्कमामेन भोजनार्थाय भारत!॥”)

निमिः, पुं, इक्ष्वाकुराजपुत्त्रः। तस्य निमेषे स्थितिकारणं यथा,—
“निमिर्नाम नृपः स्त्रीभिः पुरा द्यूतमदीव्यत।
तत्रान्तरेऽभ्याजगाम वशिष्ठो ब्रह्मसम्भवः॥
तस्य पूजामकुर्व्वन्तं शशाप स मुनिर्नृपम्।
विदेहस्त्वं भवस्वेति शप्तस्तेनाप्यसौ पुनः॥
अन्योन्यशापाच्च तयोर्विशरीरे विचेतसौ।
जग्मतुः शापनाशाय ब्रह्माणं जगतः पतिम्॥
अथ ब्रह्मण आदेशाल्लोचनेषु वसन्निमिः।
निमेषाः सुख लोकानां तद्विश्रामाय नारद॥”
इति मत्स्यपुराणे ५५ अध्यायः॥ *॥
मतान्तरं यथा,—
“निमिः सहस्रसंवत्सरं सत्रमारेभे। वशिष्ठञ्च होतारं वरयामास। तमाह वशिष्ठः। अहमिन्द्रेण पञ्चवर्षशतं यागार्थं प्रथमतरं वृतः। आगतस्त्वापि ऋत्विग् भविष्यामीत्युक्ते सोऽपि तत्कालमेवान्यैर्गौतमादिभिर्यागमकरोत्। समाप्ते चामरपतियागे त्वरावान् वशिष्ठ आजगाम। तत्कर्म्मकर्त्तृत्वं गौतमस्य दृष्ट्वा अयं विदेहो भविष्यतीति शापं ददौ। निमेः शरीरं सद्यो म्लतमिव तस्थौ। यज्ञसमाप्तौ भागग्रहणायागतान् देवान् ऋत्विज ऊचुः। यजमानाय वरो दीयतामिति। देवैश्च छन्दितो निमिराह। नह्येतावति जगत्यन्यद्दुःखमस्ति यच्छरीरात्मनोर्वियोगे भवति। तदहमिच्छामि सकललोचनेषु वस्तुम्। न पुनः शरीरग्रहणं कर्त्तुमित्येवमुक्ते देवैरसावशेषभूतानां नेत्रेष्वासां कारितः। ततो भूतान्युन्मेषनिमेषं चक्रुः।” इति विष्णुपुराणे ४ अंशे ५ अध्यायः॥

निमित्तं, क्ली, (नि+मिद्+क्त। संज्ञापूर्व्वकत्वान्न नत्वम्।) हेतुः। (यथा, देवीभागवते।१।१८।५।
“किं निमित्तं महाभाग! निःस्पृहस्य च मां प्रति।
जातं ह्यागमनं ब्रूहि कार्य्यं तन्मुनिसत्तम!॥”)
चिह्नम्। इत्यमरः।३।३।७६॥ शकुनः। यथा,
“निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव!।
इति श्रीभगवद्गीता॥

निमित्तकं, क्ली, (निमित्त+संज्ञायां कन्।) निमित्तनिश्चयादागतम्। चुम्बनम्। इति शब्दमाला॥ निमित्तञ्च॥

निमित्तकारणं, क्ली, (निमित्तं कारणम्।) समवायिकारणासमवायिकारणाभ्यां भिन्नम्। तृतीयकारणम्। यथा। घटं प्रति कुलालदण्डचक्रसलिलसूत्रादि। इति भाषापरिच्छेदसिद्धान्तमुक्तावल्यौ॥

निमित्तकृत्, पुं, (निमित्तं स्वरतेन शुभाशुभशकुनं करोतीति। कृ+क्विप्।) काकः। इति राजनिर्घण्टः॥

निमित्तवित्, [द्] पुं, (निमित्तं शुभाशुभलक्षणं वेत्तीति। विद्+क्विप्।) दैवज्ञः। गणकः। इति हेमचन्द्रः।३।१४६॥

निमिषः, पुं, विष्णुः। यथा, महाभारते।१। १४९।३६।
“निमिषोऽनिमिषः स्रग्वी वाचस्पतिरुदारधीः॥”
(निमिषतीति। नि+मिष+“इगुपधेति।”

३।१।१३५। इति कः।) कालविशेषः। चक्षुर्निमीलनम्। इति मेदिनी। षे, ३६॥ (यथा, महाभारते। ९। १८६। १६।

"सव्यञ्च चक्रे निमिषान्तरेण
शरांश्च जग्राह दशार्हसंज्ञान्॥"

वर्त्मगतरोगविशेषः। यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३ अध्याये।

"निमेषणीः सिरा वायुः प्रविष्टो वर्त्मसंश्रयाः। चालयेदतिवर्त्मानि निमिषः स गदो मतः॥")

निमीलनं, क्ली, (निमील्यतेऽनेनेति। नि+मील+करणे ल्युट्।) मरणम्। (नि+मील+भावे ल्युट्।) निमेषः। इति हेमचन्द्रः। ३। २४२॥ (यथा, कलाविलासे। १। ४७।

"नयननिमीलनमूलः सुचिरं स्नानार्द्रचूलजलसिक्तः।
दम्भतरुः शुचिकुसुमः सुखशतशाखाशतैः फलितः॥"

कालविशेषः। यथा, सूर्य्यसिद्धान्ते। ४। १७।

"तद्देव विमर्दार्द्धनाड़िकाहीनसंयुते।
निमीलनोन्मीलनाख्ये भवेतां सकलग्रहे॥")

निमीलिका, स्त्री, (निमीलयतीति। नि+मील+णिच्+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्।) व्याजः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ६। ७३।

"नीतस्य मण्डलेशत्वं वेलावित्तस्य भूभुजा।
देवीः कामयमानस्य चक्रे गजनिमीलिका॥")
निमीलनञ्च॥

निमेयः, पुं, (निमीयते परिमीयते इति। नि+मा माने+"अचो यत्।" ३। १। ९७। इति यत्। "ईत् यति।" ६। ४। ६५। इति ईत्।) नैमेयः। परीवर्त्तः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (परिवर्त्तनीये, त्रि। यथा, महाभारते। १३। ५१। ६।

"नाहं शतसहस्रेण निमेयः पार्थिवर्षभ!।
दीयतां सदृशं मूल्यममात्यैः सह चिन्तय॥")

निमेषः, पुं, (नि+मिष+भावे घञ्।) पक्ष्मस्पन्दनकालः। पलक इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। निमिषः २ दृष्टिनिमीलनम् ३। इति शब्दरत्नावली॥ पुंसो यावत्कालमकृत्रिमनेत्रविकाशानन्तरं पक्ष्माकुञ्चनं जायते स निमेषः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ *॥

"अक्षिपक्ष्मपरिक्षेपो निमेषः परिकीर्त्तितः।
द्वौ निमेषौ त्रुटिर्नाम द्वे त्रुटी तु लवः स्मृतः॥"
इत्यग्निपुराणम्॥

(पक्ष्मस्पन्दनम्। यथा, रघुः। २। १९।

"पपौ निमेषालसपक्ष्मपङ्क्ति-
रुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम्॥"

रोगविशेषः। यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने। ३६ अध्याये।

"नेत्रस्तम्भं निमेषं वा तृष्णां कासं प्रजागरम्।
लभते दन्तचालञ्च तांस्तांश्चान्यानुपद्रवान्॥"

स्वनामख्यातयक्षविशेषः। इति नीलकण्ठः॥

यथा, महाभारते। १। ३२। १६।

"उलूकश्वसनाभ्याञ्च निमेषेण च पक्षिराट्।
प्ररुजेन च संग्रामं चकार पुलिनेन च॥")

निमेषकृत्, स्त्री, (निमेषं करोतीति। कृ+क्विप्। यद्वा, कृ+भावे क्विप्। निमेषे निमेषमात्रकाले कृत् स्फुरणकार्य्यं यस्याः।) विद्युत्। इति शब्दमाला॥

निमेषरुक्, [च्] पुं, (निमेषेण निमेषकालं व्याप्य व्यर्थः रोचते दीप्यते इति। रुच् दीप्तौ+क्विप्।) खद्योतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

निम्नं, त्रि, निकृष्टा म्ना अभ्यासः शीलमत्र। (यद्वा, निकृष्टं म्नातीति। म्ना+कः।) नीचम्। निचु इति नावाल इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। गभीरम् २ गम्भीरम् ३। इत्यमरः। १। १०। १५॥ गभीरकम् ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, कुमारे। ५। ५।

"क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः
पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत्॥"

पुं, अनमित्रपुत्त्रः। स तु सत्राजितप्रसेनयोः पिता। यथा, भागवते। ९। २४। १२।

"शिनिस्तस्यानमित्रश्च निम्नोऽभूदनमित्रतः।
सत्राजितः प्रसेनश्च निम्नस्याथासतुः सुतौ॥")

निम्नगा, स्त्री, (निम्नं गच्छतीति। गम+ड। टाप्।) नदी। इत्यमरः। १। १०। ३०॥ (यथा, मनुः। ९। २२।

"यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि।
तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निम्नगा॥")
नीचगामिनि, त्रि॥

निम्बः, पुं, (निम्बति स्वास्थ्यं ददातीति। निम्ब+अच्।) वृक्षविशेषः। निम् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अरिष्टः २ सर्व्वतोभद्रः ३ हिङ्गुनिर्य्यासः ४ मालकः ५ पिचुमर्द्दः ६। इत्यमरः। २। ४। ६२॥ अर्कपादपः ७। इति हेमचन्द्रः॥ कैटर्य्यः ८ वरत्वचः ९ छर्द्दिघ्नः १०। इति रत्नमाला॥ प्रभद्रः ११ पारिभद्रकः १२ काकफलः १३ कीरेष्टः १४ नेता १५ सुमनाः १६ विशीर्णपर्णः १७ यवनेष्टः १८ पीतसारकः १९ शीतः २०। इति राजनिर्घण्टः॥ पिचुमन्दः २१ तिक्तकः २२। इति भावप्रकाशः॥ कीकटः २३ शूकमालकः २४। इति जटाधरः॥ अस्य गुणाः। शीतत्वम्। तिक्तत्वम्। कफव्रणक्रिमिवमिशोफशान्तिकारित्वम्। बलासबहुविषपित्तदोषहृदयविदाहनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ लघुत्वम्। ग्राहित्वम्। कटुपाकित्वम्। अग्निवातकारित्वम्। अहृद्यत्वम्। श्रमतृट्कासज्वरारुचिच्छर्द्दिकुष्ठहृल्लासमेहनाशित्वञ्च। तत्पत्त्रगुणाः। नेत्रहितकारित्वम्। क्रिमिपित्तविषसर्व्वारोचककुष्ठनाशित्वम्। वातलत्वम्। कटुपाकित्वञ्च। तत्फलगुणाः। रसे तिक्तत्वम्। पाके कटुत्वम्। भेदनत्वम्। स्निग्धत्वम्। लघुत्वम्। उष्णत्वम्। कुष्ठगुल्मार्शःक्रिमिमेहनाशित्वञ्च।

"निम्बः शीतो लघुर्ग्राही कटुपाकोऽग्निवातनुत्।
अहृद्यः श्रमतृट्कासज्वरारुचिक्रिमिप्रणुत्॥
व्रणपित्तकफच्छर्द्दिकुष्ठहृल्लासमेहनुत्।
निम्बपत्त्रं स्मृतं नेत्र्यं क्रिमिपित्तविषप्रणुत्॥
वातलं कटुपाकञ्च सर्व्वारोचककुष्ठनुत्।
नैम्बं फलं रसे तिक्तं पाके तु कटु भेदनम्॥
स्निग्धं लघूष्णं कुष्ठघ्नं गुल्मार्शःक्रिमिमेहनुत्॥"
इति भावप्रकाशः॥*॥

तत्तैलगुणाः। नात्युष्णत्वम्। क्रिमिकुष्ठकफत्वग्दोषव्रणकण्डूतिशोफहारित्वम्। पित्तलत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ *॥

"निम्बं पित्तकफच्छर्द्दिव्रणहृल्लासकुष्ठनुत्।"
निम्बपत्त्रं इति वा पाठः॥ *॥

"करञ्जनिम्बजफलं क्रिमिकुष्ठप्रमेहजित्।
निम्बतैलन्तु कुष्ठघ्नं तिक्तं क्रिमिहरं परम्॥"
इति राजवल्लभः॥

अथ महानिम्बः। वकाईन इति हिन्दीभाषा॥ तत्पर्य्यायगुणाः। यथा, भावप्रकाशे।

"महानिम्बः स्मृतो द्रेका रम्यको विषमुष्टिकः।
केशमुष्टिर्निम्बरकः कार्मुकः चीर इत्यपि॥
महानिम्बो हिमो रूक्षस्तिक्तो ग्राही कषायकः।
कफपित्तक्रिमिच्छर्द्दिकुष्ठहृल्लासरक्तजित्॥
प्रमेहश्वासगुल्मार्शोमूषिकाविषनाशनः॥"

(षष्ठ्यां तिथौ तद्भक्षणे तिर्य्यग्योनित्वं स्यात्। इति तिथितत्त्वम्॥)

निम्बकः, पुं, (निम्ब एव। स्वार्थे कन्।) निम्बवृक्षः। इति भूरिप्रयोगः॥ (षष्ठ्यां तद्भक्षणनिषेधो यथा, तिथितत्त्वे।

"कलङ्की जायते विल्वे तिर्य्यग्योनिश्च निम्बके॥")

निम्बतरुः, पुं, (निम्ब इव तरुर्वृक्षः।) मन्दारवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। २६॥

निम्बबीजः, पुं, (निम्बस्य बीजमिव बीजं यस्य।) राजादनीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

नि(म्बु)म्बूकं, क्ली, (निम्बति सिञ्चतीव रसेनेति। निम्ब सेचने+बाहुलकात् ऊः पाक्षिको ह्रस्वश्च। ततः कन्।) वृक्षविशेषः। कागजी लेबु इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। अम्लजम्बीरः २ वह्निः ३ दीप्तः ४ वह्निबीजः ५ अम्लसारः ६ दन्ताघातः ७ शोधनः ८ जन्तुमारी ९ निम्बूः १० रोचनः ११। (यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे १ भागे।

"निम्बूः स्त्री निम्बुकं क्लीबे निम्बूकमपि कीर्त्तितम्॥")

तत्फलगुणाः। अम्लरसत्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। गुल्मामवातकासकफार्त्तिकण्ठविच्छर्द्दिहरत्वम्। अग्निदीप्तिकारित्वम्। चक्षुष्यत्वम्। परिपक्वे अतीव रुच्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ पाचनत्वम्। लघुत्वम्। क्रिमिसमूहोदरग्रहनाशित्वम्। तीक्ष्णत्वम्। वातपित्तकफशूलिनो हितत्वम्। कष्टनष्टरुचिरोचनत्वम्। त्रिदोषवह्निक्षयवातरोगनिपीड़ितानां विषविक्लवानां मलग्रहे बद्धगुदे विसूचिकायाञ्च प्रदेयम्। इति भावप्रकाशः॥ *॥

"भागैकं निम्बुजं तोयं षड्भागं शर्करोदकम्।
लवङ्गमरिचोन्मिश्रं पानकं पानकोत्तमम्॥
निम्बूफलभवं पानमत्यम्लं वातनाशनम्।
वह्निदीप्तिकरं रुच्यं समस्ताहारपाचकम्॥"
इति राजनिर्घण्टः॥

नियतः, त्रि, (नि+यम+क्तः।) संयतः। यथा,
"कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां नराधिप!।
पुष्याहारो वर्षमेकं तत्रैव नियतात्मवान्॥"
इति भविष्यपुराणे द्वितीयकल्पः॥
(सेवापरः। यथा, रामायणे। १।२।७।
"प्रायच्छत मुनेस्तस्य वल्कलं नियतो गुरोः॥")
नित्यः। यथा,—
"अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्व्ववर्त्तिता।
कारणत्वं भवेत्तस्य त्रैविध्यं परिकीर्त्तितम्॥"
इति भाषापरिच्छेदे। १६॥
(यथा च कश्चित्।
"चन्द्रे लक्ष्मीः प्रभा सूर्य्ये गतिर्वायौ भुवि क्षमा।
एतत्तु नियतं सर्व्वं त्वयि चानुत्तमं यशः॥"
निपूर्व्वयमधातोर्बह्वर्थकत्वात् बद्धोऽपि। यथा,
नियताञ्जलिः॥ संयुक्तः। आसक्तः। यथा,
महाभारते। १।१३४।५६।
"प्रतिज्ञामात्मनो रक्षन् सत्ये च नियतः सदा॥")
नियतिः, स्त्री, (नियम्यते आत्मा अनयेति। नि+
यम+करणे क्तिन्।) भाग्यम्। दैवम्। इत्य-
मरः।१।४।२८॥ (यथा, माघे। ४।३४।
"आसादितस्य तमसा नियतेर्नियोगा-
दाकाङ्क्षतः पुनरपक्रमणेन कालम्॥")
नियमः। इति मेदिनी। ते, १२०॥ (चतु-
र्द्दशधारिणीदेवयोषिद्गणानामन्यतमा। इति
वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः॥)
नियती, स्त्री, (नियम्यते कालो यया। नि+यम+
क्तिच्। वा ङीष्।) दुर्गा। यथा,—
"स्तुतिः संस्मरणाद्देवी नियती च नियामता॥"
इति देवीपुराणे निरुक्ताध्यायः॥
नियतेन्द्रियः, त्रि, (नियतानि संयतानि इन्द्रियाणि
येन।) संयतेन्द्रियः। इन्द्रियदमनशीलः। यथा,
मार्कण्डेये। ८४।८।
"अभ्यस्यसे सुनियतेन्द्रियतत्त्वसारैः॥"
नियन्ता, [ऋ] पुं, (नियच्छति अश्वादीनिति।
नि+यम+तृच्।) सारथिः। इत्यमरः। २।
८।५६॥ (यथा, महाभारते। ७।१३।२२।
"स नियन्तृध्वजरथं विव्याध निशितैः शरैः॥"
विष्णुः। यथा, महाभारते।१३।१४६।१०५।
"अपराजितः सर्व्वसहो नियन्ता नियमो
यमः॥")
त्रि, शास्ता। यथा, रघुः। १।१७।
"रेखामात्रमपि क्षुण्णादामनोर्वर्त्मनः परम्।
न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिवृत्तयः॥"
नियन्त्रितः, त्रि, (नि+यन्त्रि+क्तः।) अबाधः।
अनर्गलः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, देवी-
भागवते। २।६।५२।
"आगच्छेत् सर्व्वथा सो वै मम पार्श्वे नियन्त्रितः॥")

नियमः, पुं, (नियमनमिति। नि+यम+"यमः
समुपनिविषु च।" ३।३।६३। इति अप्।)
शौचं सन्तोषः तपः स्वाध्यायः ईश्वरप्रणिधानञ्च।
इति वेदान्तसारः॥ प्रतिज्ञा। अङ्गीकार इति
यावत्। व्रतम्। तच्चोपवासादि। अनित्यमागन्तु-
साधनं कर्म्म। इत्यमरः।२।७।३८॥ (सङ्कल्पः।
यथा, देवीभागवते। ३।२६।२५।
"नियमं प्रथमं कृत्वा पश्चात् पूजां समाचरेत्॥"
बन्धनम्। यथा, मनुः। ८।१२२।
"धर्म्मस्याव्यभिचारार्थमधर्म्मनियमाय च॥")
मन्त्रणा। निश्चयः। इति मेदिनी। मे, ४६॥*॥
"नियमाः पञ्च सत्याद्या बाह्यमाभ्यन्तरं द्विधा।
शौचं तुष्टिश्च सन्तोषस्तपश्चेन्द्रियनिग्रहः॥
स्नानमौनोपवासेज्याखाध्यायोपस्थनिग्रहः।
तपः क्रोधो गुरौ भक्तिः शौचञ्च नियमाः स्मृताः॥
यमाः पञ्चाथ नियमाः शौचं द्विविधमीरितम्।
सन्तोषस्तपसां जप्यं वासुदेवार्च्चनं दमः॥"
इति गरुडपुराणम्॥
"ब्रह्मचर्य्यमहिंसाञ्च सत्यास्तेयापरिग्रहान्।
सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां स्वं मनो नयन्॥
स्वाध्यायशौचसन्तोषतपांसि नियतात्मवान्।
कुर्व्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन् प्रवणं मनः।
एते यमाः सनियमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्त्तिताः॥"
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः॥*॥
"तपः सन्तोष आस्तिक्यं दानं देवस्य पूजनम्।
सिद्धान्तश्रवणञ्चैव ह्रीर्म्मतिश्च जपो हुतम्।
दशैते नियमाः प्रोक्ता योगशास्त्रविशारदैः॥"
इति तन्त्रसारे (हठयोगप्रदीपिकायाञ्च। १।
१७॥ कवितानियमाः। यथा,—
"वर्ण्यते न सदप्येतन्नियमोऽथ प्रदर्श्यते।
भूर्ज्जत्वग्विमवल्लेव मलये स्वेव चन्दनम्॥
सामान्यवर्णने शौक्ल्यं कृष्णाभः पुष्पवाससाम्।
कृष्णत्वं केशकाकाद्दिपयोनिधिपयोमुचाम्॥
रक्तत्वं रत्नबन्धूकविद्याम्भोजविषस्वताम्।
तथा वसन्त एवान्यपुष्टानां कलकूजितम्॥
वर्षास्वेव मयूराणां रुतं नृत्यञ्च वर्णयेत्।
नियमस्य विशेषोऽथ पुनः कश्चित् प्रकाश्यते॥
कमलासम्पदोः कृष्णहरितोर्नागसर्पयोः।
पीतलोहितयोः स्वर्णपरागाग्निशिखादिषु॥
चन्द्रशशैलयोः कामध्वजे मकरमत्स्ययोः।
दानवासुरदत्यानामैक्यमेवाभिसम्मतम्॥
बहुकालजन्मनोऽपि शिवचन्द्रस्य बालता।
मानवा मौलितो वर्ण्या देवाश्चरणतः पुनः॥"
इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके वर्ण्यस्थिति-
र्नाम तृतीयं कुसुमम्॥ (विष्णुः। यथा, महा-
भारते। १३।१४६।३०।
"अतीन्द्रः संग्रहः सर्गो धृतात्मा नियमो यमः॥"
महादेवः। यथा, तत्रैव तस्य सहस्रनाम-
कीर्त्तने। १३।१७।३५।
"पवित्रञ्च महांश्चैव नियमो नियमाश्रितः॥")
नियमनं, क्ली, (नि+यम+भावे ल्युट्।) नियमः।
यथा। "न तन्नाभिधानियमनात्तस्याः।" इति

काव्यप्रकाशे द्वितीयोल्लासः॥ बन्धनम्। यथा।
बलेर्न्नियमनमित्युद्भटः॥ (निग्रहः। यथा,
रघुः। ६।६।
"समतया वसुवृष्टिविसर्ज्जनै-
र्नियमनादसताञ्च नराधिपः॥"
नियच्छतीति। नि+यम+ल्युः। नियामके,
त्रि। यथा, हरिवंशे। १८१।५३।
"दक्षयज्ञविनाशाय बलेर्नियमनाय च॥")
नियमसेवा, स्त्री, (नियमेन भगवतः सेवा।)
कार्त्तिकमासे नियमपूर्ब्बकभगवदाराधना। यथा,
"अकृत्वा नियमं विष्णोः कार्त्तिकं यः क्षिपेन्नरः।
जन्मार्ज्जितस्य पुण्यस्य फलं नाप्नोति नारद!॥"
किञ्च।
"नियमेन विना चैव यो नयेत् कार्त्तिकं मुने!।
चातुर्म्मास्यं तथा चैव ब्रह्महा स कुलाधमः॥"
तच्चोपक्रमकालश्चोक्तः श्रीकृष्णसत्यासंवादीय-
कार्त्तिकमाहात्म्ये।
"आश्विनस्य तु मासस्य या शुक्लैकादशी भवेत्।
कार्त्तिकस्य व्रतानीह तस्यां कुर्य्यादतन्द्रितः॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः॥ अन्यत्
कार्त्तिकशब्दे द्रष्टव्यम्॥
नियमितः, त्रि, (नि+यम+णिच्+क्तः।) कृत-
नियमः। बद्धः। यथा,—
"क्षुद्राः सन्त्रासमेते विजहतु हरयः क्षुण्णशक्रेभ-
कुम्भा
युष्मद्देहेषु लज्जां दधति परममी शायका निष्प-
तन्तः।
सौमित्रे! तिष्ठ पात्रं त्वमपि न हि रुषां नन्वहं
मेघनादः
किञ्चिद्भ्रूभङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्वे-
षयामि॥"
इति महानाटकम्॥
नियातनं, क्ली, (नि+यत+णिच्+ल्युट्।)
निपातनम्। इत्यमरटीकायां नयनानन्दः॥
नियामः, पुं, (नि+यम+पक्षे घञ्।) नियमः।
इति शब्दरत्नावली॥
नियामकः, पुं, (नियामयतीति। नि+यम+णिच्
+ण्वुल्।) पोतवाहः। इत्यमरः। १।१०।१२॥
त्रि,। नियन्ता। इति मेदिनी। के, १६४॥
(यथा, महाभारते। ३।२७१।३४।
"ततोऽग्निं नाशयामासुः सर्व्वतोऽग्निनिया-
मकाः॥")
नियुक्तः, त्रि, (नि+युज+क्तः।) नियोगविशिष्टः।
(यथा, मनुः। ६।६०।
"विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि।
एकमुत्पादयेत् पुत्त्रं न द्वितीयं कथञ्चन॥")
अवधारितः। आज्ञप्तः। यथा,—
"जानामि धर्म्मं न च मे प्रवृत्ति-
र्ज्जानाम्यधर्म्मं न च मे निवृत्तिः।
त्वया हृषीकेश! हृदिस्थितेन
यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि॥"
इत्याह्निकतत्त्वम्॥

नियुतं, क्ली, (नियूयते बहुसंख्या प्राप्यतेऽनेनेति। नि+यु+क्त ।) लक्षम्। इत्यमरः ।३।५।२४॥ यथा।"धेनूनां नियुते प्रादादिति नियुते लक्षे।" इति श्रीधरस्वामी॥

"शतं सहस्रमयुतं नियुतं प्रयुतं मतम्।
स्त्री कोटिरर्बुदमिति क्रमाद्दशगुणोत्तरम्॥
इति रत्नकोषः।" इति भरतः॥ दशलक्षम्। यथा,—
"एकं दश शतञ्चैव सहस्रमयुतन्तथा।
लक्षञ्च नियुतञ्चैव कोटिरर्बुद एव च॥
वृन्दः खर्व्वो निखर्व्वश्च शङ्खपद्मौ च सागरः।
अन्त्यं मध्यं परार्द्धञ्च दशवृद्ध्या यथोत्तरम्॥"
इति पुराणम्॥

नियुद्धं, क्ली, (नि+युध्+क्त।) बाहुयुद्धम्। इत्यमरः।२।८।१०६॥ (यथा, हरिवंशे। १४२।७१।
"नियुद्धकुशलान् मल्लान् देवो मल्लप्रियस्तदा।
योधयित्वा ददौ भूरि वित्तं वस्त्राणि चात्मवान्॥")

नियोगः, पुं, (नि+युज्+घञ्।) अवधारणम्। इति दुर्गादासः॥ (निश्चयः। यथा, रघुः। १७।४६।
"तत् सिषेवे नियोगेन स विकल्पपराङ्मुखः॥")
आज्ञा। इति हेमचन्द्रः।२।१६०॥ (यथा, रामायणे।२।२१।४६।
"त्वया मया च वैदेह्या लक्ष्मणेन सुमित्रया।
पितुर्नियोगे स्थातव्यमेष धर्म्मः सनातनः॥"
अपुत्त्रभ्रातृपत्नीपुत्त्रार्थं नियोजनम्। यथा, मनुः।९।६२।
"विधवायां नियोगार्थे निर्व्वृत्ते तु यथाविधि।
गुरुवच्च स्नुषावच्च वर्त्तेयातां परस्परम्॥")

नियोगी, [न्] त्रि, (नियोगोऽस्यास्तीति। नियोग+इनिः।) नियोगविशिष्टः। नियुक्तः। तत्पर्य्यायः। कर्म्मसचिवः २ आयुक्तः ३ व्यापृतः४। इति हेमचन्द्रः।३।३८३॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ६।८।
"कण्ठ्यध्यक्षत्वसुतृष्णस्य क्रतं नान्यन्नियोगिनाम्॥")

नियोग्यः, त्रि, (नियोक्तुमर्हः। नि+युज+ण्यत्।) नियोगार्हः। प्रभुः। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (यथा, प्रद्युम्नविजये। ५ अङ्के।
"एते वयं नियोज्या नियोजयतु नियोग्यः॥")

नियोजनं, क्ली, (नि+युज+ल्युट्।) नियोगः। (यथा, महाभारते। १२। ३६४। २।
"स्मरणीयोऽसि भवता संप्रेषणनियोजनैः।")
प्रेरणम्। यथा। त्वयैतत् क्रियतामिति क्रियास नियोजनं प्रेरणम्। इति दुर्गादासः॥

नियोज्यः, त्रि, (नियोक्तुं शक्यः। नि+युज+"प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे।" ७।३।६८। इति ण्यत्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) प्रेष्यः। किङ्करः। इत्यमरः।२।१०।१७॥ (यथा, भागवते। ४।१२।२८।
"निशम्य वैकुण्ठनियोज्यमुख्ययो-
र्म्मधुच्युतं वाचमुरुक्रमप्रियः॥"
नियोजनीये, त्रि। यथा, महाभारते। १२। ३२७। ४६।
"न नियोज्याश्च वः शिष्या अनियोगे महाभये॥")

नियोद्धा, [ऋ] पुं, (नियुध्यते इति। नि+युध+तृच्।) कुक्कुटः। इति राजनिर्घण्टः॥ बाहुयुद्धकारी च॥

निरक्षदेशः, पुं, (निरक्षो देशः।) अक्षदेशः। पलभाशून्यस्थानम्। स तु पूर्ब्बे भद्राश्ववर्षे यमकोटिः। दक्षिणे भारतवर्षे लङ्का। पश्चिमे केतुमालवर्षे रोमकः। उत्तरे कुरुवर्षे सिद्धपुरी। एताः भूवृत्तपादविवराः अन्योऽन्यं प्रतिष्ठिताः। तासामुपरितो विषुवस्थो दिवाकरो याति। तासु विषुवच्छाया ध्रुवस्योन्नतिश्च न दृश्यते। तत्र दिवामानं रात्रिमानञ्च त्रिंशन्नाड़िकाः। इति सूर्य्यसिद्धान्तमतम्॥ (यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्याये। १५।
"निरक्षदेशात् क्षितिषोड़शांशे
भवेदवन्ती गणितेन यस्मात्॥")

निरङ्कुशः, त्रि, (निर्नास्ति अङ्कुश इव प्रतिबन्धको यस्य।) अनिवार्य्यः। बाधाशून्यः। इति जटाधरः॥ (यथा, भागवते। १।१७।१५।
"अनागःस्विह भूतेषु य आगस्कृन्निरङ्कुशः।
आहर्त्तास्मि भुजं साक्षादमर्त्त्यस्यापि साङ्गदम्॥")

निरञ्जना, स्त्री, (निर्नास्ति अञ्जनमिव अन्धकारो यत्र।) पूर्णिमा। इति शब्दमाला॥ (निर्नास्ति अञ्जनं यत्र।) अञ्जनशून्ये, त्रि॥ (निर्गतं अञ्जनमिवाज्ञानं यत्र। अज्ञानरहिते च। यथा, देवीभागवते। १।१८।३६।
"स कथं बध्यते ब्रह्मन्निर्व्विकारो निरञ्जनः॥"
पुं, योगिविशेषः। यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम्। ७।
"कानेरी पूज्यपादश्च नित्यनाथो निरञ्जनः॥"
महादेवः। यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि। १४।२।
"दीर्घरोमा दीर्घभुजो दीर्घबाहुर्निरञ्जनः॥")

निरतं, त्रि, (नि+रम+क्तः।) नियुक्तम्। यथा। दानरत्नाकरे देवलः।
"एकां शाखां सकल्पां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य च।
षट्कर्म्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्म्मवित्॥"
इति व्यवहारतत्त्वम्॥

निरन्तरं, त्रि, (निर्नास्ति अन्तरं यस्मिन् यस्माद्वा।) निविड़म्। घनम्। इत्यमरः। ३।१।६६॥ अनवकाशः। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ४३८।
"सज्जनयोः स्तनयोरिव निरन्तरं सङ्गतं भवति॥")
अनवधिः। अपरिधानम्। अनन्तर्धानम्। अभेदः। अतादर्थ्यम्। अच्छिद्रम्। (यथा, कुमारसम्भवे। ५। २५।
"शिलाशयान्तामनिकेतवासिनीं
निरन्तरास्वन्तरवातवृष्टिषु॥")
अविना। अवहिः। अनात्मीयम्। अनवसरः। अमध्यम्। अनन्तरात्मा। एते निरुपसर्गपूर्ब्बकान्तरशब्दार्थाः॥

निरन्तराभ्यासः, पुं, (निरन्तरः सततोऽभ्यासो यत्र।) स्वाध्यायः। इति त्रिकाण्डशेषः। सतताभ्यासश्च॥

निरपत्रपः, त्रि, (निर्गता अपत्रपा लज्जा यस्येति।) धृष्टः। निर्लज्जः। इति जटाधरः॥ (यथा, भागवते। ३।२०।२४।
"ततो हसन् स भगवानसुरैर्निरपत्रपैः।
अन्वीयमानस्तरसा क्रुद्धो भीतः परापतत्॥")

निरपेक्षः त्रि, (निर्गता अपेक्षा यस्य।) अनपेक्षः। यथा, मलमासतत्त्वे।
"अभिधातुं पदेऽन्यस्मिन् निरपेक्षतया श्रुतिः॥"
(यथा, रामायणे। ६।६६।४२।
"कलत्रनिरपेक्षैश्च चेष्टितैरस्य दारुणैः॥")

निरयः, पुं, (निर्गतः अयो गमनं यत्र।) नरकः। इत्यमरः।१।८।१॥ (यथा, हरिवंशे।१६।१६।
"कथञ्च शक्तास्ते दातुं निरयस्थाः फलं पुनः॥")

निरर्गलः, त्रि, (निर्नास्ति अर्गलमिव प्रतिबन्धको यत्र।) अनर्गलः। अबाधः। इत्यमरः। ३। १।८३॥ (यथा, महाभारते। ७।६।६२।
"दशाश्वमेधानाजह्रे स्वन्नपानान्महदक्षिणान्।
निरर्गलान् सर्व्वमेधान् पुत्त्रवत् पालयन् प्रजाः॥")

निरर्थकं, त्रि, (निर्गतोऽर्थो यस्मात्। कप्।) निष्फलम्। तत्पर्य्यायः। मोघम् २। इत्यमरः। ३।१।८१॥ विफलम् ३। इति जटाधरः॥ (यथा, भागवते। ४।१६।१६।
"अयन्तु साक्षाद्भगवांस्त्र्यधीशः
कूटस्थ आत्मा कलयावतीर्णः।
यस्मिन्नविद्यारचितं निरर्थकं
पश्यन्ति नानात्वमपि प्रतीतम्॥")

निरवः, पुं, (नि+रु+"ऋदोरप्।" ३।३।५७। इति भावे अप्।) नीरवः। रवाभावः। इति निपूर्व्वरुधातोरलि निष्पन्नः। अपालनञ्च॥ (निर्गतरक्षकः। यथा, ऋक्संहितायाम्। १। १२२।११।
"नभो जुवो यन्निरवस्य राधः।"
"निरवस्य निर्गतरक्षकस्य।" इति तद्भाष्ये सायनः॥)

निरवग्रहः, पुं, (निर्गतोऽवग्रहः प्रतिबन्धो यस्मात्।) स्वतन्त्रः। इत्यमरः।३।१।१५। (यथा, हरिवंशे। ८०।६।
"दुर्द्दमः कामचारी च स केशी निरवग्रहः॥")
वृष्टिप्रतिबन्धाभावश्च॥ (महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। ८२।
"नीलस्तथाङ्गलुब्धश्च शोभनो निरवग्रहः॥")

निरवहालिका, स्त्री, (निर्+अव+हल+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्।) प्राचीरम्। इति शब्दमाला॥

निरश्नं, क्ली, (निर्+अश+ल्युट्।) भोजनाभावः। अनशनम्। (निर्गतं अशनं भोजनादिकं यस्मात्। भोजनरहिते, त्रि॥)

निरसः, त्रि, (निवृत्तो रसो यस्मात्।) नीरसः। पुं, रसाभावः। रसस्य अभावः इति तत्पुरुषसमासनिष्पन्नः॥

निरसनं, क्ली, (निरस्यते क्षिप्यते इति। निर्+अस+ल्युट्।) प्रत्याख्यानम्। इत्यमरः।३।२।३१॥ (यथा, महाभारते। १४। ४। १०।
"स पितुर्विक्रियां दृष्ट्वा राज्यान्निरसनञ्च तत्।
नियतो वर्त्तयामास प्रजाहितचिकीर्षया॥")
वधः। निष्ठीवनम्। इति मेदिनी। ने, १६१॥

निरसा, स्त्री, (निवृत्तो रसो यस्याः।) निःश्रेणिकातृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

निरस्तः, त्रि, (निर्+अस्+क्तः।) प्रहितवाणः। त्यक्तशरः। त्वरितोदितम्। शीघ्रोच्चारितवचः। निराकरणविशिष्टः। तत्पर्य्यायः। प्रत्यादिष्टः २ प्रत्याख्यातः ३ निराकृतः ४ निकृतः ५ विप्रकृतः ६। इत्यमरः।३।१।४०॥ प्रतिक्षिप्तम् ७ अपविद्धम् ८। इति हेमचन्द्रः॥ निष्ठ्यूतः। प्रेषितः। संत्यक्तः। प्रतिहतः। इति मेदिनी। ते, ११७॥ (यथा, हितोपदेशे। १। ४८।
"यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघ्यस्तत्राल्पधीरपि।
निरस्तपादपे देशे एरण्डोऽपि द्रुमायते॥"
यथाच मार्कण्डेयपुराणे। ८६। २३।
"आयान्ती वह्निकूटाभा सा निरस्ता महोल्कया॥")

निराकरणं, क्ली, (निर्+आ+कृ+ल्युट्।) निवारणम्। निरसनम्। इति निराकरिष्णुशब्दटीकायां भरतः॥

निराकरिष्णुः, त्रि, (निराकरोति तच्छीलः। निर्+आ+कृ+"अलंकृञ्निराकृञिति।" ३। २। १३६। इति इष्णुच्।) निराकरणशीलः। तत्पर्य्यायः। क्षिप्नुः २। इत्यमरः। ३। १। ३०॥ (यथा, भट्टिकाव्ये। ५। १।
"निराकरिष्णुर्वर्त्तिष्णुर्वर्द्धिष्णुः परितो रणम्॥")

निराकारः, पुं, (निर्गत आकारो देहादिरूपस्वरूपं यस्मादिति। निरादय इति समासः।) परमेश्वरः। ब्रह्म। यथा,—
"साकारञ्च निराकारं सगुणं निर्गुणं प्रभुम्।
सर्व्वाधारञ्च सर्व्वञ्च स्वेच्छारूपं नमाम्यहम्॥"
अपि च।
"तेजःस्वरूपो भगवान् निराकारो निराश्रयः।
निर्लिप्तो निर्गुणः साक्षी स्वात्मारामः परात्परः॥
ध्यायन्ति योगिनस्तेजस्तदीयमशरीरिणम्।
वैष्णवास्तेव साकारं कमनीयं मनोहरम्॥
केचिच्चतुर्भुजं शान्तं लक्ष्मीकान्तं मनोहरम्।
शङ्खचक्रगदापद्मधरं पीताम्बरं परम्॥
द्विभुजं कमनीयञ्च किशोरं श्यामसुन्दरम्।
शान्तं गोपाङ्गनाकान्तं रत्नभूषणभूषितम्॥
एवं तेजस्विनं भक्ता सेवन्ते सततं मुदा।
ध्यायन्ति योगिनो यत्तु कुतस्तेजस्विनं विना॥"
अपि च।
"यो निर्गुणः स निर्लिप्तः शक्तिभ्यो नहि संयुतः।
सिसृक्षुराश्रितः शक्तौ निर्गुणः सगुणो भवेत्॥
यावन्ति च शरीराणि भोगार्हाणि महामुने!।
प्राकृतानि च सर्व्वाणि श्रीकृष्णविग्रहं विना॥
ध्यायन्ति योगिनस्तस्य शुद्धं ज्योतिःस्वरूपिणम्।
हस्तपादादिरहितं निर्गुणं प्रकृतेः परम्॥
वैष्णवास्तं न मन्यन्ते तद्भक्ताः सूक्ष्मदर्शिनः।
कुतो बभूव तज्ज्योतिरहो तेजस्विनं विना॥
ज्योतिरभ्यन्तरे नित्यं शरीरं श्यामसुन्दरम्।
अतीवामूल्यसद्रत्नभूषणेन विभूषितम्॥
एवं भक्ताश्च ध्यायन्ति शश्वच्चरणसेविनः।
योगिनो योगरूपञ्च काले भक्तिविपाकतः॥
ज्योतिरभ्यन्तरे मूर्त्तिं पश्यन्ति कृपया प्रभोः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे।३२।७।४२ अः॥
तस्य द्विचत्वारिंशन्नामानि यथा,—
"जगद्योनिरयोनिस्त्वमनन्तोऽव्यय एव च।
ज्योतिःस्वरूपी ह्यनघः सगुणो निर्गुणो महान्॥
भक्तानुरोधात् साकारो निराकारो निरङ्कुशः।
निर्व्यूहो निखिलाधारो निःशङ्को निरुपद्रवः॥
निरुपाधिश्च निर्लिप्तो निरीहो निधनान्तकः।
स्वात्मारामः पूर्णकामोऽनिमेषो नित्य एव च॥
सुभगो दुर्भगो वाग्मी दुराराध्यो दुरत्ययः।
वेदहेतुश्च वेदाश्च वेदाङ्गो वेदविद्विभुः॥
द्विचत्वारिंशन्नामानि प्रातरुत्थाय यः पठेत्।
दृढ़ां भक्तिं हरेर्दास्यं लभते वाञ्छितञ्च यत्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७ अध्यायः॥
आकारशून्ये, त्रि॥

निराकृतः, त्रि, (निर्+आ+कृ+क्तः।) प्रत्याख्यातः। निरस्तः। इत्यमरः। ३। १। ४०॥

निराकृतिः, स्त्री, (निर्+आ+कृ+क्तिन्।) निरसनम्। निराकरणम्। इत्यमरः। ३। २।३१॥ (निर्गता आकृतिर्यस्मादिति।) अनाकारे अस्वाध्याये च त्रि। इति मेदिनी। ते, २०३॥ (पुं, पञ्चमहायज्ञानुष्ठानरहितः। यथा, मनुः। ३। १५४।
"यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः॥"
"निराकृतिः पञ्चमहायज्ञानुष्ठानरहितः। तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्।
निराकर्त्तामरादीनां स विज्ञेयो निराकृतिः॥"
इति कुल्लूकभट्टः॥
"निराकृतिः सत्यधिकारे महायज्ञानुष्ठानरहितः। अनद्धा निराकृतिरुच्यते। एवं हि शतपथे। यो न देवानर्चति न पितॄन् न मनुष्यानिति। येस्तु पठ्यते अस्वाध्यायश्रुतधनैर्निराकृतिरुदाहृतः।" इति मेधातिथिः॥ * ॥ रोहितमनुपुत्त्रः। यथा, हरिवंशे। ७। ६३।
"दक्षपुत्त्रस्य पुत्त्रास्ते रोहितस्य प्रजापतेः।
मनोः पुत्त्रो धृष्टकेतुः पञ्चहोत्रो निराकृतिः॥")

निराचारः, त्रि, निर्न विद्यते आचारो यस्य सः। अनाचारः। आचारशून्यः॥

निरातपा, स्त्री, (निर्गत आतपो यस्याः।) रात्रिः। इति शब्दचन्द्रिका॥ आतपशून्ये, त्रि॥

निराबाधः, त्रि, (निर्गता आबाधा प्रतिबन्धो यस्मात्।) पक्षाभासविशेषः। यथा,—
"अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निष्प्रयोजनम्।
असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्ज्जयेत्॥
निराबाधं अस्मद्गृहप्रदीपप्रकाशेनायं स्वगृहे व्यवहरति।" इति मिताक्षरा॥

निरामयः, त्रि, (निर्गत आमयो व्याधिर्यस्मात्।) रोगरहितः। तत्पर्य्यायः। वार्त्तः २ कल्यः ३। इत्यमरः। २। ६। ५७॥ नीरुजः ४ पटुः ५ उल्लाघः ६ लघुः ७ अगदः ८ निरातङ्कः ९। अनातङ्कोऽपि पाठः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४६।
"निरामयाणां चित्रन्तु भक्तमध्ये प्रकीर्त्तितम्॥"
उपद्रवादिशून्यः। यथा, महाभारते। १। १५७। ११।
"इदं नगरमभ्यासे रमणीयं निरामयम्।
वसतेह प्रतिच्छन्ना ममागमनकाङ्क्षिणः॥"
रोगनाशकः। यथा, मुकुन्दमालायाम्। २१।
"किमौषधैः क्लिश्यसि मूढ़ दुर्म्मते!
निरामयं कृष्णरसायनं पिब॥")

निरामयः, पुं, (निर्गतः आमयो यस्मात्।) इड्डिकः। वनच्छगलः। इति मेदिनी। ये, १२१॥ शूकरः। इति शब्दमाला॥ (नृपविशेषः। यथा, महाभारते। १। १। २३४।
"धृष्टकेतुर्ब्बृहत्केतुर्दीप्तकेतुर्निरामयः॥"
महादेवः। इति महाभारतम्।१३।१७।१४८॥ स्त्री, कुशलम्। यथा, तत्रैव। ५। ७८। ८।
"कुरूणां पाण्डवानाञ्च प्रतिपत्स्व निरामयम्॥")

निरामालुः, पुं, (नितरां रमतेऽनेनेति। नि+रम+बाहुलकात् आलु दीर्घश्च।) कपित्थः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (विवरणमस्य कपित्थशब्दे ज्ञातव्यम्॥)

निरालम्बा, स्त्री, (निर्नास्ति आलम्बो यस्याः।) आकाशमांसी। इति राजनिर्घण्टः॥ (शुक्लयजुर्वेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः। इति मुक्तिकोपनिषत्॥ अवलम्बनशून्ये, त्रि। यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम्। ३। ५४।
"एको देवो निरालम्ब एकावस्था मनोन्मनी॥")

निराशः, त्रि, (निर्गता आशा यस्मादिति।) आशाशून्यः। यथा, तिथितत्त्वे।
"भूताहे ये प्रकुर्व्वन्ति उल्काग्रहमचेतसः।
निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम्॥"

निरासनं, क्ली, (निर्+आस+ल्युट्।) निरसनम्। (निर्गतं आसनं यस्मात्।) आसनाभावविशिष्टे, त्रि॥

निराहारः, त्रि, (निर्गत आहारो यस्य।) आहाररहितः। यथा,—
"निराहाराश्च ये जीवाः पापे धर्म्मे रताश्च ये।"
इति तर्पणप्रकरणीयाह्निकाचारधृतवचनम्॥

निरिङ्गिणी, स्त्री, (निर्निभृतं जनं इङ्गति प्राप्नोतीति । निर्+इङ्ग+णिनिः ततो ङीप् ।) तिरस्करिणी । तत्पर्य्यायः । अवगुण्ठिका २ पटी ३ यवनिका ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

निरिन्द्रियः, त्रि, (निर्गतानि इन्द्रियाणि यस्मात् ।) इन्द्रियशून्यः । यथा, मनुः । ९ । २०१ ।
"अनंशौ क्लीवपतितौ जात्यन्धवधिरौ तथा ।
उन्मत्तजड़मूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥"

निरीक्षणं, क्ली, (निर्+ईक्ष+भावे ल्युट् ।) दर्शनम् । यथा,—
"द्रवात्तथान्नान्निशि सेविताच्च
विण्मूत्रघातक्रमनिग्रहाच्च ।
वास्यग्रहात् सूर्य्यनिरीक्षणाच्च
नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः ॥"
इति माधवकरः ॥
(निरीक्षते इति । निर्+ईक्ष+ल्युः । दर्शके, त्रि । यथा, भागवते । ७ । १५ । ३२ ।
"प्राणापानौ संनिरुन्ध्यात् पूरकुम्भकरेचकैः ।
यावत् मनस्त्यजेत् कामान् स्वनासाग्रनिरीक्षणः ॥")

निरीक्षितं, त्रि, (निर्+ईक्ष+क्तः ।) अवलोकितम् । यथा,—
"निरीक्षितं चाङ्गमवीक्षितञ्च
दृशा पिबन्ती रभसेन तस्य ।
समानमानन्दमियं दधाना
विवेद भेदं न विदर्भसुभ्रूः ॥"
इति नैषधः ॥

निरीशं, क्ली, (निर्गता ईशा यस्मात् ।) फालः । इत्यमरः । २ । ९ । १३ ॥ (निर्नास्ति ईश ईश्वरो यस्य ।) ईशशून्ये नास्तिके च त्रि ॥

निरीषं, क्ली, (निर्गता ईषा यस्मात् । निरादय इति समासः ।) निरीशम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

निरीहः, पुं, (निर्गता ईहा चेष्टा यस्मात् ।) विष्णुः । यथा,—
"निरुपाधिश्च निर्लिप्तो निरीहो निधनान्तकः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे चत्वारिंशन्नामकथने ७ अध्यायः ॥ ईहाशून्ये, त्रि ॥ (यथा, देवीभागवते । ४ । १० । ११ ।
"निरीहः पुरुषः कस्मात् प्रकुर्य्याद् युद्धमीदृशम् ॥")

निरुक्तं, क्ली, (निश्चयेन उक्तम् ।) वेदवेदाङ्गशास्त्रविशेषः । यथा,—
"शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषन्तथा ।
छन्दश्चेति षड़ङ्गानि वेदानां वैदिका विदुः ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
(तथाहि,—
"वर्णागमो वर्णविपर्य्ययश्च
द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।
धातोस्तदर्थातिशयेन योग-
स्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥"
यदुक्तं देवराजयज्वना निर्व्वचने, तद्यथा,—
"अत उक्ताध्ययनविधेरुक्तच्छन्दःप्रविभागस्योक्तविनियोगस्योपलक्षितकर्म्माङ्गभूतकालस्योपदर्शितलक्षणस्यैतैरङ्गैर्वेदस्यार्थपरिज्ञानविषये निरुक्तं नामेदमङ्गमारभ्यते । प्रधानञ्चेदमितरेभ्योऽङ्गेभ्यः सर्व्वशास्त्रेभ्यश्चार्थपरिज्ञानाभिनिवेशात् । अर्थो हि प्रधानम् । तद्गुणः शब्दः । स चेतरेषु व्याकरणादिषु चिन्त्यते । कल्पे खल्वपि विनियोगश्चिन्त्यते । स च पुनरर्थाभिधानवशेन मन्त्राणाम् । यो यमर्थमभिधानेन संस्कर्त्तुं समर्थो मन्त्रः स तत्र विनियुज्यते । तदुक्तं अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात् इति । न च निरुक्तादृतेऽन्यदङ्गमन्यद्वा वाह्यं शास्त्रमस्ति तात्पर्य्येण यदशेषान् शब्दान् निर्ब्रूयात् । यदपि च क्वचित् क्वचिदन्यशास्त्रे शब्दनिर्व्वचनम् । अतएव तदित्युपलक्ष्यम् । यथा शब्दलक्षणपरिज्ञानं सर्व्वशास्त्रेषु व्याकरणात् एवं शब्दार्थनिर्व्वचनपरिज्ञानं निरुक्तात् । वस्तुमात्रमेव हि इतरेषु शास्त्रेषु स्वाभिमतबुद्धिविषयमेव किञ्चिच्चिन्त्यते ब्राह्मणमपि च विध्यर्थवादरूपमशेषमन्त्रार्थशेषभूतमेव । मन्त्रब्राह्मणार्थपरिज्ञानवद्भ्याध्यात्माधिदैवाधिभूतपरिज्ञानद्वारेण धर्म्मार्थकाममोक्षाख्योऽखिलपुरुषार्थः । न चानिरुक्तो मन्त्रार्थो व्याख्यातव्य इति । तस्मादर्थपरिज्ञानाभिनिवेशादिदमेव प्रधानमित्युपपन्नम् । अथास्यैवमखिलपुरुषार्थोपकारवृत्तिसमर्थस्य संग्रहः । तद्यथा,—
नामाख्यातोपसर्गनिपातलक्षणम् । भावविकारलक्षणम् । नामान्याख्यातजानि सर्व्वाणि च यथोपन्यस्य पक्षप्रतिपक्षतो विचार्यावधारणम् । सर्व्वाण्याख्यातजानि कानिचिदेवानेक-धातुजान्यपीति मन्त्राणामर्थवत्त्वानर्थवत्त्वे विचार्य्य शास्त्रारम्भप्रयोजनद्वारेणार्थवत्तावधारणम् । पदविभागपरिज्ञानप्रतिज्ञानबोधावलम्बिप्रदर्शनाय आदिमध्यान्तानेकदेवतलिङ्गसङ्कटेषु मन्त्रेषु याज्ञिकपरिज्ञानद्वारेण देवतापरिज्ञानप्रतिज्ञा । अर्थज्ञप्रशंसा । अनर्थज्ञावधारणम् । वेदवेदाङ्गव्यूहः । सप्रयोजननिघण्टुसमाम्नायविरचनम् । प्रकरणत्रयविभागेन नैघण्टुकप्रधानदेवताभिधानप्रविभागलक्षणम् । निर्व्वचनलक्षणद्वारेण शब्दवृत्तिविषयोपदेशः । अर्थप्राधान्यात् लोपोपधाविकारवर्णलोपविपर्य्ययोपदेशेन सामर्थ्योपप्रदर्शनायादिमध्यान्तलोपोपधाविकारवर्णलोपविपर्य्ययाद्यन्तवर्णव्यापत्तिवर्णोपजनोदाहरणचिन्ता । अन्तस्थान्तर्द्धातुनिमित्तेन सम्प्रसार्य्यासम्प्रसार्य्योभयप्रकृतिधातुनिर्व्वचनोपदेशः । भाषिकप्रायोवृत्तिभ्यो नैगमशब्दार्थप्रसिद्धिः । नैगमप्रायोवृत्तिभ्यो भाषिकशब्दार्थप्रसिद्धिः । देशव्यवस्थया शब्दरूपव्यपदेशः । तद्धितसमासनामनिर्व्वचनलक्षणम् । शिष्यलक्षणम् । विशेषेण व्याख्यया तत्त्वपर्य्यायभेदसङ्ख्यासन्दिग्धोदाहरणान्निर्व्वचनव्यवस्थया नामाख्यातोपसर्गनिपातानां विभागेन नैघण्टुकप्रकरणानुक्रमणम् । अनेकार्थानवगतसंस्कारानुक्रमणम् । परोक्षकृताध्यात्मिकमन्त्रलक्षणम् । स्तुत्याशीःशपथाभिशापाभिख्यापरिदेवनानिन्दाप्रशंसादिभिर्मन्त्राभिव्यक्तिहेतूपदेशः । निदानपरिज्ञानव्याख्यापनायानादिष्टदेवतोपपरीक्षणायाध्यात्मोपदेशप्रकृतिभूमत्वम् । इतरेतरजन्मत्वम् । स्थानत्रयभेदतः तिसृणामेकैकस्या माहाभाग्यकृतोऽनेकनामधेयप्रतिलम्भः । पृथगभिधानन्तूत्पत्तिसम्बन्धाद्वा । देवतानामाकारचिन्तनम् । भक्तिसाहचर्य्यसंस्तवकर्म्मसूक्तभाक्हविर्भाक्व्यञ्जनभाक्तानि । पृथिव्यन्तरिक्षद्युस्थानदेवतानामभिधेयाभिधानव्युत्पत्तिप्राधान्यश्रुत्युदाहरणम् । तन्निर्व्वचनविचारोपपत्त्यवधारणानुक्रमेण व्याख्याय दैवतप्रकरणनिर्णयः । विद्यापारप्राप्त्युपायोपदेशः । मन्त्रार्थनिर्व्वचनद्वारेण देवताभिधाननिर्व्वचनफलं देवताताङ्गाख्यम् । इत्येष समासतो निरुक्तशास्त्रचिन्ताविषयः ॥"*॥
"वर्णागमो वर्णविपर्य्ययश्च इत्यादिना निश्चयेनोक्तं निरुक्तम् ।" इत्यमरटीकायां भरतः ॥
पदभञ्जनम् । यथा,—
"प्रस्तावस्तु प्रकरणं निरुक्तं पदभञ्जनम् ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
कथिते, त्रि । यथा । "निरुक्ता प्रकृतिर्द्वेधा ।" इति जगदीशः ॥

निरुद्धः, त्रि, (नि+रुध+क्तः ।) संरुद्धः । रोधविशिष्टः । इति अनिरुद्धशब्दटीकायां भरतः ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । २६ । १५ ।
"मया निरुद्धः पापात्मा पतितोऽहं न्वधे पुनः॥")

निरुद्धप्रक(का)शः, पुं, मेढ्रजातक्षुद्ररोगविशेषः । तल्लक्षणमाह ।
"वातोपसृष्टे मेढ्रे तु चर्म्म संश्रयते मणिम् ।
मणिश्चर्म्मोपनद्धश्च मूत्रस्रोतो रुणद्धि च ॥
निरुद्धप्रकशे तस्मिन्मन्दधारमवेदनम् ।
मूत्रं प्रवर्त्तते जन्तोर्म्मणिर्व्विव्रियते न च ॥
निरुद्धप्रकशं विन्द्यात् सरुजं वातसम्भवम् ।
निरुद्धप्रकाश इत्यस्य स्थाने निरुद्धप्रकशपदमार्षत्वात् ॥ * ॥

अथ तस्य चिकित्सा ।
"निरुद्धप्रकशे नाड़ीं लौहीमुभयतोमुखीम् ।
दारवीं वा जतुकृतां घृताक्तां संप्रवेशयेत् ॥
परिषिञ्चेद्वसां मज्जां शिशुमारवराहयोः ।
चक्रतैलं तथा योज्यं वातघ्नद्रव्यसंयुतम् ॥
त्र्यहात् स्थूलतरां सम्यक् नाड़ीं गर्भे प्रवेशयेत् ।
स्रोतो विवर्द्धयेदेव स्निग्धमन्नञ्च भोजयेत् ॥
भित्त्वा वा सेवनीं मुक्त्वा सद्यः क्षतवदाचरेत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

निरुद्योगः, त्रि, (निर्नास्ति उद्योगो यस्य ।) निरुद्यमः । उद्योगाभावविशिष्टः । (यथा, भागवते । ८ । ८ । २९ ।
"निःसत्त्वा लोलुपा राजन् ! निरुद्योगा गतत्रपाः ।
यदा चोपेक्षिता लक्ष्म्या बभूवुर्दैत्यदानवाः ॥")

निरुपद्रवः, त्रि, (निर्गत उपद्रवो यस्मादिति ।) उत्पातरहितः । यथा,—
"जायन्ते सर्व्वशस्यानि सुभिक्षं निरुपद्रवम् ।
सौम्यदृष्टिभिर्व्वद्राजा विकले च शुभं वदेत् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

निरुपमः, त्रि, (निर्गता उपमा सादृश्यं यस्मात् ।) उपमारहितः । अनुपमः । यथा,—
"गौड़ं राष्ट्रमनुत्तमं निरुपमा तत्रापि राढ़ा पुरी ।"
इति प्रबोधचन्द्रोदयः ॥

निरुपेक्षः, त्रि, (निर्गता उपेक्षा यस्मात् ।) यद्वा निर्नास्ति उपेक्षा यस्य सः । अनुपेक्षः । उपेक्षाशून्यः ॥

निरूढ़ः, पुं, (नि + रुह + क्तः ।) निरूढ़लक्षणाकः शब्दः । यथा,—"पूर्व्वस्वामिसम्बन्धाधीनं तत्स्वाम्युपरमे यत्र द्रव्ये स्वत्वं तत्र निरूढ़ो दायशब्दः ।" इति दायभागः ॥

निरूढ़लक्षणा, स्त्री, (निरूढ़ा लक्षणा ।) शक्तितुल्यलक्षणा । यथा,
"निरूढ़लक्षणाः काश्चित् काश्चिन्नैव त्वशक्तितः ।"
इति काव्यप्रकाशटीकायां महेश्वरः ॥

निरूढ़ा, स्त्री, (निरूढ़ + स्त्रियां टाप् ।) लक्षणाविशेषः । यथा । "काचित् लक्षतावच्छेदकीभूततत्तद्रूपेण पूर्व्वपूर्व्वं प्रत्यायकत्वात् निरूढ़ा । यथा आरुण्यादिप्रकारेण तदाश्रयद्रव्यानुभावकत्वादरुणादिपदस्य ।" इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

निरूपणं, क्ली, (नि + रूप + णिच् + ल्युट् ।) आलोकः । विचारः । निदर्शनम् । इति मेदिनी । णे, ६६ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ७१ । ३१ ।
"प्रच्छन्ना हि महात्मानश्चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
दैवेन विधिना युक्ताः शास्त्रोक्तैश्च निरूपणैः ॥"
निरूपयतीति । नि + रूप + णिच् + ल्युः । निरूपके, त्रि । यथा, मार्कण्डेये । १६ । ६६ ।
"एते देवा सहेन्द्रेण मामुपागम्य दुःखिताः ।
तद्वाक्यापास्तसत्कर्म्मदिननक्तं निरूपणाः ॥
याचन्तेऽहर्निशं संस्थां यथावदविखण्डिताम् ॥")

निरूपितः, त्रि, (नि + रूप + णिच् + क्तः ।) कृतनिरूपणः । नियुक्तः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा, श्रीभागवते । १ । ५ । २३ ।
"निरूपितो बालक एव योगिनां
सुश्रूषणे प्रावृषि निर्व्विविक्षताम् ॥"

निरूहः, पुं, (निर् + ऊह शून्ये + घञ् ।) वस्तिभेदः । यथा,—
"वस्तिर्द्विधानुवासाख्यो निरूहश्चेतिसंज्ञितः ।
यः स्नेहैर्दीयते स स्यादनुवासननामकः ।
कषायक्षीरतैलैर्यो निरूहः स निगद्यते ॥"
इति सारकौमुदी ॥
अथ निरूहवस्तिकर्म्मविधिः ।
आत्रेय उवाच ।
"चतुरङ्गुलां वेणुमयीं नाड़ीं प्रतिलक्षणं कृत्वा तथा वस्तिप्रतिकर्म्म कुर्य्यात् ।
नातिचोष्णे च काले च न प्रीते नच भोजिते ।
न निद्रार्त्ते न मूत्रार्त्ते विष्ठार्त्ते नच वेदभाक् ॥
वस्तिकर्म्मनिरूहञ्च कारयेत्तं निरस्य च ।
आदौ मूत्रविष्ठोत्सर्गं कृत्वा गुदं प्रक्षाल्य नातिशिथिलशय्यायां शाययित्वा वामाङ्गे वामपादं दक्षिणाङ्गे दक्षिणपादञ्च सङ्कोच्य जङ्घोपरि संस्थाप्य गुदाभ्यन्तरे दशाङ्गुलमात्रां नाड़ीं सुधीः सञ्चारयेत् । ततः शनैः शनैः वस्तिं निष्पीड्य द्विपलपरिमिततैलेन निरूहं कुर्य्यात् । निरूहानन्तरं शनैः शनैरुत्तानं शाययित्वोर्द्ध्वीकृत्य च पश्चात् सङ्कोच्य पाणिभिः पञ्चवारान् स्फिक्पिण्डान् चोटयेत् । ततः स्वस्थं कृत्वा चरणेनाप्यामाशयं मलस्थानं बोधयति । वस्तुदरवातान् दोषान् निवारयति । पण्डितास्तं वस्तिनिरूहं तद्वस्तिकर्म्म च विदुः ।" इति हारीतोत्तरे सूत्रस्थाने तृतीयोऽध्यायः ॥
"नरो विरिक्तस्तु निरूहदानं
विवर्ज्जयेत् सप्तदिनान्यवश्यम् ।
शुद्धो विरेकेण निरूहदानं
तद्वाऽस्य शून्यं विरुजेच्छरीरम् ॥"
"विशुक्स्थितं दोषचयं निरस्य
सर्व्वान् विकारान् शमयेन्निरूहः ।
देहे निरूहेण विशुद्धमार्गे
सस्नेहनं वर्णवलप्रदश्च ॥"
इति सिद्धिस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
"ससैन्धवक्षौद्रयुतः सतैलो
देयो निरूहो वलवर्णकारी ।
आनाहपार्श्वामययोनिदोषान्
गुल्मानुदावर्त्तरुजञ्च हन्यात् ॥
यष्ट्याह्वमूलाष्टपलेन सिद्धं
पयः शताह्वाफलपिप्पलीभिः ।
युक्तं ससर्पिर्मधुवातरक्तः
वैस्वर्य्यवीसर्पहितो निरूहः ॥"
इति सिद्धिस्थाने तृतीयेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥) ऊहशून्यः । निश्चितम् । इति मेदिनी । हे, १८ ॥ निग्रहः । तर्कः । इति हेमचन्द्रः ॥

निर्ऋतिः, स्त्री, (निर्नियता ऋतिर्घृणा अशुभं वा यत्र ।) अलक्ष्मीः । इत्यमरः । १ । ८ । २ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ८७ । ६ ।
"अरुन्तुदं परुषं तीक्ष्णवाचं
वाक्कण्टकैर्व्वितुदन्तं मनुष्यान् ।
विद्यादलक्ष्मीकतमं जनानां
मुखे निबद्धां निर्ऋतिं वहन्तम् ॥")
अस्या उपाख्यानं यथा,—
"समुद्रमथनाद्यानि रत्नान्यापुः सुरोत्तमाः ।
श्रेष्ठञ्च कौस्तुभं तेषु विष्णवे प्रददुः सुराः ॥
यावदङ्गीचकारासौ लक्ष्मीं भार्य्यार्थमात्मनः ।
तावद्विज्ञापयामास लक्ष्मीस्तं चक्रपाणिनम् ॥
लक्ष्मीरुवाच ।
असंस्कृत्य कथं ज्येष्ठां कनिष्ठा परिणीयते ।
तस्मान्ममाग्रजामेतामलक्ष्मीं मधुसूदन ! ॥
विवाह्योद्वह मां पश्चादेष धर्म्मः सनातनः ।
तस्माद्धर्म्मव्यतिक्रमं न कुर्य्या मधुसूदन ! ॥
सूत उवाच ।
इति तद्वचनं श्रुत्वा स विष्णुर्लोकभावनः ।
उद्दालकाय मुनये सुदीर्घतपसे तदा ।
आप्तवाक्यानुरोधेन तामलक्ष्मीं ददौ किल ॥
स्थूलोष्ठीं शुष्कवदनां विरूपां बिभ्रतीं तनुम् ।
स्रवदारक्तनयनां रूक्षपिङ्गशिरोरुहाम् ॥
स मुनिर्विष्णुवाक्यात्तामङ्गीकृत्य स्वमाश्रमम् ।
वेदध्वनिसमायुक्तमानयामास धर्म्मवित् ॥
होमधूमसुगन्धाढ्यं वेदघोषेण नादितम् ।
आश्रमं तं विलोक्याथ व्यथिता साब्रवीदिदम् ॥
ज्येष्ठोवाच ।
नहि वासानुरूपोऽयं वेदध्वनियुतो मम ।
नात्रागमिष्ये भो ब्रह्मन् ! नयस्वान्यत्र मां भुवम् ॥
उद्दालक उवाच ।
कथं नायासि किञ्चात्र वर्त्तते स्वमतं तव ।
तव योग्या च वसतिः का भवेत् तद्वदस्व माम् ॥
ज्येष्ठोवाच ।
वेदध्वनिर्भवेद्यस्मिन्नतिथीनाञ्च पूजनम् ।
यज्ञदानादिकं यत्र नैव तत्र वसाम्यहम् ॥
परस्परानुरागेण दाम्पत्यं यत्र विद्यते ।
पितृदेवार्चनं यत्र तत्र नैव वसाम्यहम् ॥
दानशौचे न विद्येते परद्रव्यापहारिणः ।
परदाररता यत्र तत्र स्थाने रतिर्म्मम ॥
वृद्धसज्जनविप्राणां यत्र स्यादपमाननम् ।
निष्ठुरं भाषणं यत्र तत्र सम्यग्वसाम्यहम् ॥
सूत उवाच ।
इति तद्वचनं श्रुत्वा विषण्णवदनोऽभवत् ।
उद्दालकस्ततो वाक्यं तामलक्ष्मीमुवाच ह ॥
उद्दालक उवाच ।
अश्वत्थवृक्षमूलेऽस्मिन्नलक्ष्मि अस्यतां क्षणम् ।
आश्रमस्थानमालोक्य यावदायाम्यहं पुनः ॥
सूत उवाच ।
इति तां तत्र संस्थाप्य जगामोद्दालको मुनिः ।
प्रतीक्षन्ती चिरं तत्र यदा तं न ददर्श सा ॥
तदा रुरोद करुणं भर्त्तुस्त्यागेन दुःखिता ।
तत्तस्याः क्रन्दितं लक्ष्मीर्वैकुण्ठभवनेऽशृणोत् ॥
तदा विज्ञापयामास विष्णुमुद्विग्नमानसा ॥
लक्ष्मीरुवाच ।
स्वामिन्मद्भगिनी ज्येष्ठा स्वामित्यागेन दुःखिता ।
तामाश्वासयितुं याहि कृपालो ! यद्यहं प्रिया ॥
सूत उवाच ।
लक्ष्म्या सह ततो विष्णुस्तत्रागात् कृपयान्वितः ।
आश्वासयन्नलक्ष्मीं तामिदं वाक्यमथाब्रवीत् ॥
विष्णुरुवाच ।
अश्वत्थवृक्षमासाद्य सदालक्ष्मीः स्थिरा भव ।
ममांशसम्भवो ह्येष आवासस्ते मया कृतः ॥
मन्दवारे सदा नूनं लक्ष्मीरत्रागमिष्यति ।
अस्पृश्योऽसौ भवेत्तस्मान्मन्दवारं विना किल ॥
प्रत्यब्दमर्च्चयिष्यन्ति त्वां ज्येष्ठां गृहधर्म्मिणः ।
तेष्वियं श्रीः कनिष्ठा ते सदा तिष्ठत्वनामया ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १६१ अध्यायः ॥

(पापदेवता । यथा, ऋग्वेदे । १० । १६५ । १ ।
"दूतो निरृत्या इदमाजगाम ।"
"निरृत्याः पापदेवताया दूतोऽनुचरः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
निरृतिः, त्रि, (निर्गता ऋतिरशुभं यस्मात् ।) निरुपद्रवः । इति धरणिः ॥ दिक्पालविशेषे, पुं । इति मेदिनी । ते, ११६ ॥ स तु नैरृतकोणाधिपतिः । तस्य विवरणं यथा,—
"पूर्व्वस्यान्तु सुकान्तस्य रत्नकूटाह्वयो गिरिः ।
यत्रास्ते सततं देवो निरृती राक्षसेश्वरः ॥
खड्गहस्तो महाकायो वामे चर्म्मधरस्तथा ।
जटाजूटसमायुक्तः प्रांशुकृष्णाचलोपमः ॥
द्विभुजः कृष्णवस्त्रस्तु गर्द्दभोपरिसंस्थितः ।
प्रान्तोपान्तौ विन्दुसर्गसहितौ वादिरेव च ॥
नैरृत्यं कथितं वीजं तेन तं परिपूजयेत् ।
रत्नकूटं समारुह्य निरृतिं राक्षसेश्वरम् ॥
यः पूजयेद्विधानेन चण्डिकां राक्षसेश्वरीम् ।
न तस्य राक्षसेभ्योऽस्ति भयं वापि कदाचन ॥
राक्षसाश्च पिशाचाश्च वेताला गणनायकाः ।
तं दृष्ट्वा पुरुषं राजन् ! सर्व्वदैव प्रविभ्यति ॥"
इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥
(राक्षसः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २४ । २४ ।
"वेत्था हि निरृतीनां वज्रहस्तपरिवृजम् ॥"
मृत्युः । यथा, भागवते । १ । १६ । ४ ।
"स चिन्तयन्नित्यमथाशृणोद्यथा
मुनेः सुतोक्तो निरृतिस्तक्षकाख्यः ॥")
निरृथः, पुं, (निरन्तरं ऋच्छतीति । निर् + ऋ गतौ + "अर्त्तेर्निरि ।" उणां २ । ८ । इति थक् ।) सामवेदः । इत्युणादिकोषः । २ । १०८॥
(हिंसा । यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०४ । १४ ।
"किमस्मभ्यं जातवेदो हृणीषे
द्रोघवाचस्ते निरृथं सचन्ताम् ।"
"द्रोघवाचोऽनृतवाचो राक्षसास्ते तव निरृथम् । निःपूर्व्वोऽर्त्तिर्हिंसायां वर्त्तते । निरृथं निःशेषेणार्त्तिं हिंसां सचन्तां सेवन्ताम् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
निरोद्धव्यं, त्रि, (नि + रुध + तव्य ।) रक्षणीयम् । (यथा, महाभारते । १२ । ८६ । १५ ।
"आश्रयाश्चोपदानाश्च प्रभूतसलिलाकराः ।
निरोद्धव्याः सदा राज्ञा चीरिणश्च महीरुहाः ॥")
निरोधः, पुं, (नि + रुध + घञ् ।) नाशः । (यथा, हरिवंशे । २ । ५४ ।
"उत्पत्तिश्च निरोधश्च नित्यं भूतेषु पार्थिव ! ।
ऋषयोऽत्र न मुह्यन्ति विद्वांसश्चैव ये नराः ॥")
रोधः । इति मेदिनी । धे, ३२ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १६७ ।
"निरोधाच्चेतसोऽक्षाणि निरुद्धान्यखिलान्यपि ।
आच्छादिते रवौ मेघैराच्छन्नाः स्युर्गभस्तयः ॥")
निग्रहः । इति हेमचन्द्रः । ६ । १४४ ॥ (यथा, मनुः । ६ । ६० ।
"इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ।
अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥")

निर्गः, पुं, (निरन्तरं गच्छत्यत्रेति । निर् + गम + "अन्यत्रापि दृश्यते इति वक्तव्यम् ।" इति डः ।) देशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३ ॥
निर्गतः, त्रि, निःशेषेण गतः । बहिःप्राप्तः । यथा, मार्कण्डेये । ८२ । १० ।
"निर्गतं सुमहत्तेजस्तच्चैक्यं समगच्छत ॥"
निर्गन्धं, त्रि, (निर्नास्ति गन्धो यत्र ।) गन्धशून्यम् । यथा, चाणक्ये । ७ ।
"रूपयौवनसम्पन्ना विशालकुलसम्भवाः ।
विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः ॥"
निर्गन्धनं, क्ली, (निर् + गन्ध अर्द्दने + भावे ल्युट् ।) निर्ग्रन्थनम् । मारणम् । इत्यमरटीकायां स्वामी ।
निर्गन्धपुष्पी, स्त्री, (निर्गन्धं गन्धशून्यं पुष्पं यस्याः । ङीष् ।) शाल्मलिवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (शाल्मलिशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)
निर्गुणः, पुं, (निर्गता गुणा यस्मात् ।) सत्त्वरजस्तमोगुणातीतः । परमेश्वरः । यथा,—
"साकारञ्च निराकारं सगुणं निर्गुणं प्रभुम् ।
सर्व्वाधारञ्च सर्व्वञ्च स्वेच्छारूपं नमाम्यहम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे १३ अध्यायः ॥
"गुणभृन्निर्गुणो महान् ।" इति महाभारते । १३ । १४९ । १०३ ॥ विद्यादिशून्ये, त्रि । यथा,—
"सगुणो निर्गुणो वापि सहायो बलवत्तरः ।
तुषेणापि परिभ्रष्टस्तण्डुलो नाङ्कुरायते ॥"
इत्युद्भटः ॥
(ज्याहीने । यथा, निर्गुणं धनुः ॥)
निर्गुण्ठी, स्त्री, (निर्गता गुण्ठात् गुण्ठनात् । गौरादित्वात् ङीष् ।) निर्गुण्डी । इत्यमरटीकायां मधुः । २ । ४ । ६८ ॥
निर्गुण्डी, स्त्री, (निर्गतं गुण्डं वेष्टनं यस्याः । ङीष् ।) नीलशेफालिका । तत्पर्य्यायः । शेफालिका २ शेफाली ३ नीलिका ४ मल्लिका ५ सुवहा ६ रजनीहासा ७ निशिपुष्पिका ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ वृक्षविशेषः । निसिन्दा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । सिन्दुकः २ सिन्दुवारः ३ इन्द्रसुरिषः ४ इन्द्राणिका ५ । इत्यमरः । २ । ४ । ६८ ॥ सिन्धुकः ६ सिन्धुवारः ७ इन्द्रसुरसः ८ निर्गुण्ठी ९ । इति भरतः ॥ इन्द्राणी १० । इति साम्भः ॥ पौलोमी ११ शक्राणी १२ कासनाशिनी १३ । इति रत्नकोषः ॥ विसन्धकः १४ सिन्धकम् १५ सुरसः १६ सिन्धुवारितः १७ सुरसा १८ सिन्धुवारकः १९ । इति च शब्दरत्नावली ॥ करहाटः । इति विश्वः । टे, ३६ ॥
निर्गूढ़ः, पुं, (निर्निश्चयेन गुह्यते संव्रियते आत्मा अत्रेति । निर् + गुह + अधिकरणे क्तः ।) वृक्षकोटरम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (संवृते, त्रि ॥)
निर्ग्रन्थः, पुं, (ग्रन्थेभ्यः श्रुत्यादिनियमेभ्यो निर्गतः ।) नग्नकः । निःस्वः । वालिशः । इति मेदिनी । थे, २० ॥ मुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥ १।७६ ॥ द्यूतकारः । इति जटाधरः ॥ त्रि, ग्रन्थेभ्यो निर्गतः । निवृत्तहृदयग्रन्थिः । यथा, भागवते । १ । ७ । १० ।

"आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे ।"
("निर्ग्रन्थाः ग्रन्थेभ्यो निर्गताः । तदुक्तं गीतासु ।
'यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
तदा गन्तासि निर्व्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥'
इति । "यद्वा, ग्रन्थिरेव ग्रन्थः निवृत्तः क्रोधाहङ्काररूपो ग्रन्थिर्येषां ते निवृत्तहृदयग्रन्थय इत्यर्थः ।" इति तट्टीकायां स्वामी ॥)
निर्ग्रन्थकः, पुं, (निर्ग्रन्थ एव । स्वार्थे कन् ।) क्षपणः । निष्फलः । अपेरिच्छदः । इति मेदिनी ॥ के, १६५ ॥
निर्ग्रन्थनं, क्ली, (निर् + ग्रथि कौटिल्ये + भावे ल्युट् ।) मारणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११३ ॥
निर्ग्रन्थिकः, पुं, (निर्गतो ग्रन्थिर्हृदयग्रन्थिर्यस्य । कप् ।) क्षपणः । निपुणे हीने च त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥
निर्घट्टं, क्ली, बहुमानुषसङ्कीर्णहट्टम् । इति हारावली । ७० ॥ करशून्यहट्टम् । इति शब्दरत्नावली ॥ घटशून्यञ्च ॥ (निर्गतो घटो यस्मादिति विग्रहे । घटशून्यदेशादौ, त्रि ॥)
निर्घण्टः, पुं, (निर् + घण्ट दीप्तौ + घञ् ।) निर्घण्टनम् । निघण्टुः । गणसंग्रहः । ग्रन्थानां सूचीति ख्यातः । यथा,—
"धन्वन्तरीयमदनादिहलायुधादीन्
विश्वप्रकाशममरकोषमशेषराजान् ।
आलोक्य लोकविदितांश्च विचिन्त्य शब्दान्
द्रव्याभिधानगणसंग्रह एष सृष्टः ॥
निर्द्दिशलक्षणपरीक्षणनिर्णयेन
नानाविधौषधविचारपरायणो यः ।
सोऽधीत्य यत् सकलमेनमवैति सर्व्वं
तस्मादयं जगति भाति निघण्टुराजः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
निर्घातः, पुं, (निर् + हन + घञ् ।) वायुभिहतवायुप्रपतनजन्यशब्दविशेषः । यथा,—
"वायुनाभिहते वायौ गगनाच्च पतत्यधः ।
प्रचण्डघोरनिर्घोषो निर्घात इति कथ्यते ॥"
इति शब्दमाला ॥
अपि च ।
"यदान्तरीक्षे बलवान् मारुतो मरुताहतः ।
पतत्यधः स निर्घातो जायते वायुसम्भवः ॥"
इति ज्योतिषम् ॥
(एतस्य लक्षणादिकं यथा, वृहत्संहितायां ३३ अध्याये ।
"पवनः पवनाभिहतो गगनादवनौ यदा समापतति ।
भवति तदा निर्घातः स च पापो दीप्तविहगरुतः ॥
अर्कोदयेऽधिकरणिकनृपधनियोधाङ्गनावणिग्वेश्याः ।
आप्रहरांशेऽजाविकसुपहन्याच्छूद्रपौरांश्च ॥
आमध्याह्नाद्राजोपसेविनो ब्राह्मणांश्च पीड़यति ।
वैश्यजलदांस्तृतीये चौरान् प्रहरे चतुर्थे च ॥

अस्तं याते नीचान् प्रथमे यामे निहन्ति शस्यानि ।
रात्रौ द्वितीययामे पिशाचसङ्घान्निपीड़यति ॥
तुरगकरिणस्तृतीये विनिहन्याद्दयायिनश्चतुर्थे च ।
भैरवजर्ज्जरशब्दे याति यतस्तां दिशं हन्ति ॥")

निर्घोषः, पुं, (निर् + घुष शब्दे + घञ् ।) शब्दमात्रम् । इत्यमरः । १ । ६ । २३ ॥ (यथा, रघुः । १ । ३६ ।
"स्निग्धगम्भीरनिर्घोषमेकं स्यन्दनमास्थितौ ॥"
निर्नास्ति घोषो यत्रेति । शब्दशून्ये, त्रि । यथा, महाभारते । १४ । १९ । ३६ ।
"संनियम्येन्द्रियग्रामं निर्घोषे निर्ज्जने वने ।
कायमभ्यन्तरं कृत्स्नमेकाग्रः परिचिन्तयेत् ॥")

निर्ज्जनः, त्रि, (निर्गतो जनो यस्मात् ।) जनशून्यस्थानादिः । विजनः । इति विविक्तादिशब्दटीकायां सारसुन्दरी ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ६ । ५९ ।
"एकस्मिन् समये पाण्डुर्माद्रीं दृष्ट्वाथ निर्ज्जने ।
आश्रमे चातिकामार्त्तो जग्राहागतवैशसः ॥")

निर्ज्जरः, पुं, (जराया निष्क्रान्तः । निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या इति समासः ।) देवः । इत्यमरः । १ । १ । ७ ॥ (यथा, देवीभागवते । ५ । ८ । १८ ।
"विशन्तु निर्ज्जराः सर्व्वे कुशलं कथयन्तु वः ॥")
जरारहिते, त्रि । इति मेदिनी । रे, १७३ ॥ सुधायाम्, स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

निर्ज्जरसर्षपः, पुं, (निर्ज्जरप्रियः सर्षपः । शाकपार्थिववत् समासः ।) देवसर्षपवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

निर्ज्जरा, स्त्री, (निर्ज्जर + टाप् ।) गुड़ूची । तालपर्णी । इति मेदिनी । रे, १७३ ॥

निर्ज्जलः, त्रि, (निर्गतं जलं यस्मात् ।) जलशून्यदेशादिः । इति मरुशब्दटीकायां भरतः । २ । १ । ५ ॥ यदुक्तम् ।
"सम्प्राप्ता दशमध्वजाद्यगतिना संमूर्च्छिता निर्ज्जले
तुर्य्यद्वादशवद्द्वितीयमतिमन्नेकादशाभस्तनी ।
सा षष्ठी नृपपञ्चमस्य नवमभूः सप्तमीवर्ज्जिता
प्राप्नोत्यष्टमवेदनां प्रथम हे तस्यास्तृतीयो भव ॥"
इति वल्लालसेनः ॥

निर्ज्जलैकादशी, स्त्री, (निर्ज्जला एकादशी ।) ज्यैष्ठमासीयशुक्लैकादशी । यथा, पाद्मे ।
श्रीभीमसेन उवाच ।
"पितामह ! ह्यशक्तोऽहमुपवासे करोमि किम् ।
अतो बहुफलं ब्रूहि व्रतमेकमपि प्रभो ! ॥
श्रीव्यास उवाच ।
वृषस्थे मिथुनस्थेऽर्के शुक्ला ह्येकादशी हि या ।
ज्यैष्ठे मासि प्रयत्नेन सोपोष्या जलवर्ज्जिता ॥
स्नाने चाचमने चैव वर्ज्जयित्वोदकं बुधः ।
उपयुञ्जीत नैवान्यद्व्रतभङ्गोऽन्यथा भवेत् ॥
उदयादुदयं यावद्वर्ज्जयित्वा जलं बुधः ।
अप्रयत्नादवाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम् ॥
ततः प्रभाते विमले द्वादश्यां स्नानमाचरेत् ।
जलं सुवर्णं दत्त्वा तु द्विजातिभ्यो यथाविधि ॥
भुञ्जीत कृतकृत्यस्तु ब्राह्मणैः सहितो वशी ।
एवं कृते तु यत् पुण्यं भीमसेन ! शृणुष्व तत् ॥
संवत्सरस्य या मध्ये एकादश्यो भवन्ति हि ।
तासां फलमवाप्नोति पुत्त्र ! मे नात्र संशयः ॥
इति मां केशवः प्राह शङ्खचक्रगदाधरः ॥"
किञ्च ।
"धनधान्यवहा पुण्या पुत्त्रभाग्यसुखप्रदा ।
उपोषिता नरव्याघ्र ! इति सत्यं ब्रवीमि ते ॥
यमदूता महाकायाः करालाः कामरूपिणः ।
दण्डपाशधरा रौद्रा नोपसर्पन्ति तं नरम् ॥
पीताम्बरधराः शङ्खचक्रहस्ता मनोजवाः ।
अन्तकाले नयन्त्येनं वैष्णवा वैष्णवीं पुरीम् ॥"
किञ्च ।
"तोयस्य नियमं यस्तु कुरुते वैष्णवोत्तमः ।
पलकोटिसुवर्णस्य यामे यामे स पुण्यभाक् ॥
स्नानं दानं जपं होमं यदस्यां कुरुते नरः ।
तत् सर्व्वञ्चाक्षयं प्राप्तमेतत् कृष्णस्य भाषितम् ॥
किंवापरेण धर्म्मेण निर्ज्जलैकादशीं नृप ! ।
उपोष्य सम्यग्विधिना वैष्णवं पदमाप्नुयात् ॥"
किञ्च ।
"यैः कृता भीमसेनैषा निर्ज्जलैकादशी शुभा ।
स्वकुलं तारितं सर्व्वं कुलातीतं तथा शतम् ॥
आत्मना सह तैर्नीतं वासुदेवस्य मन्दिरे ॥"
किञ्च ।
"आत्मद्रोहः कृतस्तैस्तु यैरेषा नह्युपोषिता ।
पापात्मानो दुराचारा दुष्टास्ते नात्र संशयः ॥"
किञ्च ।
"यश्चेमां शृणुयाद्भक्त्या यश्चापि परिकीर्त्तयेत् ।
उभौ तौ स्वर्गमाप्नौ हि नात्र कार्य्या विचारणा ॥"
अथ निर्ज्जलव्रतविधिः । यथा,—
"यथाप्राग्लिखितं कृत्वा सङ्कल्पनियमं व्रते ।
जलमादाय गृह्णीयान्मन्त्रेणानेन वैष्णवः ॥
एकादश्यां निराहारो वर्ज्जयिष्यामि वै जलम् ।
केशवप्रीणनार्थाय अत्यन्तदमनेन च ॥" इति ॥
"वर्ज्जयेच्चाम्बु ह्योरात्रं विना चाचमनार्थकम् ।
विना च प्राशनं पादोदकस्यात्यन्तपावनम् ॥
एकादश्यां निशायान्तु नित्यपूजां विधाय हि ।
हैमीं त्रैविक्रमीं मूर्त्तिं स्नापयेत् पयआदिभिः ॥
वस्त्रादिकं समर्प्याथाभ्यर्च्च्य गन्धादिभिश्च ताम् ।
प्रणम्य जागरं कुर्य्यात् तदग्रे नर्त्तनादिना ॥
प्रातःस्नानादि निर्व्वर्त्य तं त्रिविक्रममर्च्चयेत् ।
शक्त्याम्बुकुम्भान् विप्रेभ्यो दद्यात् गन्धाद्यलङ्कृतान् ॥"
तत्र मन्त्रः ।
"देवदेव हृषीकेश संसारार्णवतारक ! ।
जलकुम्भप्रदानेन यास्यामि परमाङ्गतिमिति ॥
दद्याच्च कनकं छत्त्रं वस्त्रयुग्मसुपानहौ ।
जलपात्राणि दिव्यानि विभवे सति वैष्णवः ॥
शक्त्या विप्रान् भोजयित्वा पीत्वा श्राद्धकराज्जलम् ।
स्वयं वानीय मौनी सन् भुञ्जीत सह बन्धुभिः ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥

निर्ज्जितः, त्रि, (निर् + जि जये + क्तः ।) प्राप्तपराजयः । तत्पर्य्यायः । पराजितः २ पराभूतः ३ विजितः ४ जितः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ वशीकृतः । यथा,—
"ध्यायतश्चरणाम्भोजं भावनिर्ज्जितचेतसा ।"
इति श्रीभागवते ।१।६। अध्यायटीकायां स्वामी ॥

निर्ज्जितेन्द्रियग्रामः, त्रि, (निर्ज्जितः पराजित इन्द्रियग्राम इन्द्रियसमूहो येन ।) यतिः । इत्यमरः । २ । ७ । ४४ ॥

निर्ज्जीवः, त्रि, (निर्गतो जीवो जीवात्मा यस्मात् ।) जीवात्मरहितः । प्राणिशून्यः । यथा,—
"चिता चिन्ता द्वयोर्म्मध्ये चिन्ता एव गरीयसी ।
चिता दहति निर्ज्जीवं चिन्ता दहति जीवितम् ॥"
इति प्राञ्चः ॥

निर्झरः, पुं, (निर्झृणाति जीर्णीभवति उच्चस्थानपतनादिति । निर् + झॄ + अच् ।) पर्व्वतावतीर्णजलप्रवाहः । इति भरतः ॥ सुत्वा अन्यथा वा गिरौ जलप्रवाहः । इति मधुः ॥ पर्व्वतादेगेन पतज्जलं झोरा इति ख्यातम् । इति कोक्कटः ॥ तत्पर्य्यायः । झरः २ । इत्यमरः । २।३।५ ॥ निर्झरी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ६४ । ८ ।
"सरितो निर्झरांश्चैव ददर्शाद्भुतदर्शनान् ॥")
तज्जलगुणाः । लघुत्वम् । पथ्यत्वम् । दीपनत्वम् । कफनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥*॥
(यथा च ।
"शैलसानुस्रवद्वारि प्रवाहे निर्झरो झरः ।
स तु प्रस्रवणश्चापि तत्रत्यं नैर्झरं जलम् ॥
नैर्झरं रुचिकृन्नीरं कफघ्नं दीपनं लघु ।
मधुरं कटुपाकञ्च वातं स्याददतिपित्तलम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
सूर्य्यघोटकः । तुषानलः । इति मेदिनी ।रे,१७॥

निर्झरी, स्त्री, (निर्झृणाति उच्चस्थानपातात् जीर्णीभवतीति । निर् + झॄ + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) निर्झरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (निर्झर उत्पत्तिकारणत्वेनास्त्यस्या इति । अच् । ङीष् ।) नदी । यथा,—
"जटाकटाहसम्भ्रमभ्रमन्निलिम्पनिर्झरी-
विलोलवीचिवल्लरीविराजमानमूर्द्धनि ।
धगद्धगद्धगज्ज्वलल्ललाटपट्टपावके
किशोरचन्द्रशेखरे रतिः प्रतिक्षणं मम ॥"
इति रावणकृतशिवस्तोत्रम् ॥

निर्झरी, [न्] पुं, (निर्झरोऽस्त्यस्येति । निर्झर + इनिः ।) पर्व्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

निर्झरिणी, स्त्री, (निर्झर उत्पत्तिकारणत्वेनास्त्यस्या इति । इनिः । ङीप् ।) नदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १७ । ७ ।

"सोऽपि तां वीक्ष्य लावण्यरसनिर्भरिणीं नृपः।
यन्न प्राप परिष्वङ्गं तृषाक्रान्तो मुमूर्च्छ तत् ॥")

निर्णयः, पुं, (निर्णयनमिति। निर् + नी + "एरच्।" ३।३।५६। इति भावे अच्।) अवधारणम्। तत्पर्य्यायः। निश्चयः २। इत्यमरः। १।५।३॥ निर्णयनम् ३ निचयः ४। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः। १२।२।
"स तानुवाच धर्म्मात्मा महर्षीन् मानवो भृगुः।
अस्य सर्व्वस्य शृणुत कर्म्मयोगस्य निर्णयम् ॥")
विचारः। तत्पर्य्यायः। तर्कः २ शुङ्गा ३ चर्च्चा ४। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ विरोधपरिहारः। इति मिताक्षरा ॥ चतुष्पाद्व्यवहारान्तर्गतशेषपादः। फयसला इति आरवीयभाषा ॥ डिक्री इति इङ्गरेजीयभाषा ॥ तद्विवरणं यथा। "अथ निर्णयः। तत्र नारदः।
'यस्योचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत्।
अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः ॥
स्वयमभ्युपपन्नोऽपि स्वचर्य्यावसितोऽपि सन्।
क्रियावसन्नोऽप्यर्हेत परं सभ्यावधारणम् ॥
सभ्यैरवधृतः पश्चात् राज्ञा शास्यः स शास्त्रतः ॥'
यस्य वादिनः प्रतिवादिनो वा साक्षिण इत्युपलक्षणम्। साक्षिलिखितभुक्तिशपथानां मध्येऽन्यतमप्रमाणं यस्य प्रतिज्ञायाः सत्यत्वप्रतिपादकं स एव जयी अन्यथा पराजित इति प्रत्येतव्यम्। स्वयमभ्युपपन्नः आत्मनैवाङ्गीकृतस्वपराजयः। स्वचर्य्यावसितः कम्पस्वेदवैवर्ण्यादिना पराजितत्वेनावधृतः। क्रियावसन्नः साक्ष्यादिना प्राप्तपराजयः। परमनन्तरम्। सभ्यावधारणं सभासदां मिलितानामयं पराजितः इति निर्णयं अर्हेत। स शास्त्रविधिना शास्यः ॥ * ॥ निर्णयस्य फलमाह बृहस्पतिः।
'प्रतिज्ञाभावनाद्वादी प्राड्विवाकादिपूजनात्।
जयपत्रस्य चादानात् जयी लोके निगद्यते ॥'
जयपत्रस्य लेखनप्रकारमाह स एव।
'यद्वृत्तं व्यवहारेषु पूर्ब्बपक्षोत्तरादिकम्।
क्रियावधारणोपेतं जयपत्रेऽखिलं लिखेत् ॥
पूर्ब्बोत्तरक्रियायुक्तं निर्णयान्तं यदा नृपः।
प्रदद्याज्जयिने पत्रं जयपत्रं तदुच्यते ॥'
कात्यायनः।
'अर्थिप्रत्यर्थिवाक्यानि प्रतिसाक्षिवचस्तथा।
निर्णयश्च तथा तस्य यथा चावधृतं स्वयम् ॥
एतद्यथाक्षरं लेख्यं यथापूर्ब्बं निवेशयेत्।
सभासदश्च ये तत्र धर्म्मशास्त्रविदस्तथा ॥'
ततश्च भाषोत्तरे क्रिया च पत्रसाक्ष्यादिकं निर्णयो जयपराजयावधारणं निर्णयकालावस्थितमध्यस्थाश्च इत्यादिकं सर्व्वं लेखनीयं निरूपणस्य सम्यक्प्रदर्शनार्थम्। तथाहि भाषोत्तरलेखनं हेत्वन्तरेण पुनर्न्यायप्रत्यवस्थाननिषेधार्थम्। नहि न गृहीतमिति मिथ्योत्तरेण पराजितस्य पुनः परिशोधितं मयेति प्रत्यवस्थानं सम्भवति। प्रमाणलेखनन्तु पुनः प्रमाणान्तरोपन्यासनिरासार्थम्। तदाह कात्यायनः।
'क्रियां बलवतीं त्यक्ता दुर्ब्बलां योऽवलम्बते।
स जयेऽवधृते सभ्यैः पुनस्तां नाप्नुयात् क्रियाम् ॥
निर्णीते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत्।
लिखितं साक्षिणो वापि पूर्ब्बमावेदितं न चेत् ॥
यथा पक्केषु धान्येषु निष्फलाः प्रावृषो गुणाः।
निर्णीतव्यवहाराणां प्रमाणमफलन्तथा ॥'
निर्णयोत्तरकृत्यमाह मनुः।
'अर्थे त्वमन्यमानन्तु कारणेन विभावितम्।
दापयेद्धनिकस्यार्थं दण्डलेशञ्च शक्तितः ॥'
अमन्यमानं अपलपन्तम्। कारणेन साक्ष्यादिप्रमाणेन। याज्ञवल्क्यः।
'ज्ञात्वापराधं देशञ्च कालं बलमथापि वा।
वयः कर्म्म च वित्तञ्च दण्डं दण्ड्येषु दापयेत् ॥' * ॥
मनुः।
'तीरितं चानुशिष्टञ्च यत्र क्वचन सम्भवेत्।
कृतं तद्धर्म्मतो विद्यात् न तद्भूयो निवर्त्तयेत् ॥'
अनुशिष्टं साक्ष्यादिनिर्णीतम्। अतएव तीरितं प्राड्विवाकादिभिः समापितम्। तद्विवादपदं पुनर्न निवर्त्तयेदित्यर्थः ॥ यत्र तु तीरितानुशिष्टयोरप्यधर्म्मकृतत्वम्मत्वा पराजयी पुनर्द्विगुणदण्डमङ्गीकृत्य प्रत्यवतिष्ठते तत्र पुनर्न्यायदर्शनमाह नारदः।
'तीरितं चानुशिष्टञ्च यो मन्येत विधर्म्मतः।
द्विगुणं दण्डमादाय तत् कार्य्यं पुनरुद्धरेत् ॥'
असद्विचारे तु विचारान्तरमाह स एव।
'असाक्षिकन्तु यद्दृष्टं विमार्गेण च तीरितम्।
असम्मतमतैर्दृष्टं पुनर्दर्शनमर्हति ॥'
असाक्षिकमित्यप्रमाणोपलक्षणम् ॥ * ॥
याज्ञवल्क्यः।
'दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान् नृपेण तु।
सभ्याः सजयिनो दण्ड्या विवादाद्द्विगुणं दमम् ॥
साक्षिसभ्यावसन्नानां दूषणे दर्शनं पुनः।
स्वचर्य्यावसितानान्तु नास्ति पौनर्भवो विधिः ॥'
साक्षिवचनेन सभ्यावधारितेन च प्राप्तावसादानां दोषदर्शने पुनर्न्यायदर्शनम्। स्वव्यापारेण विरुद्धभाषादिना प्राप्तावसादानान्तु नास्ति पुनर्न्यायः ॥ बृहस्पतिरपि।
'पलायनादनुत्तरत्वादन्यपक्षाश्रयेण च।
हीनस्य गृह्यते वादो न स्ववाक्यजितस्य च ॥'
मनुः।
'बलाद्दत्तं बलाद्भुक्तं बलाद्वा लिखितञ्च यत्।
सर्व्वान् बलकृतानर्थानकृतान् मनुरब्रवीत् ॥'
याज्ञवल्क्यः।
'बलोपाधिविनिर्वृत्तान् व्यवहारान्निवर्त्तयेत्।
स्त्रीनक्तमन्तरागारबहिर्ग्रामकृतांस्तथा ॥
मत्तोन्मत्तार्त्तव्यसनिबालभीतादियोजितः।
असम्बन्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति ॥'
उपाधिश्छलमिति शूलपाणिः। उपाधिर्भयादिरिति विज्ञानेश्वरः। तन्मते भीतादियोजितः इत्युक्तवचनेनन पौनरुक्त्यम्। बहिर्ग्रामः बहिर्देशः। मत्तो मद्यादिना। उन्मत्तो वातादिना। व्यसनी द्यूताद्यासक्तः। असम्बन्धो वादितन्नियुक्तव्यतिरिक्त उदासीनः। आदिपदात् अस्वतन्त्रदासपुत्त्रादेर्ग्रहणम्। तथा च नारदः।
'स्वतन्त्रोऽपि हि यत्कार्य्यं कुर्य्याच्चाप्रकृतिं गतः।
तदप्यकृतमेवाहुरस्वातन्त्र्यस्य हेतुतः ॥
कामक्रोधाभिभूता ये भयव्यसनपीड़िताः।
रागद्वेषपरीताश्च ज्ञेयास्त्वप्रकृतिं गताः ॥
तथा दासकृतं कार्य्यमकृतं परिचक्षते।
अन्यत्र स्वामिसन्देशान्न दासः प्रभुरात्मनः ॥
पुत्त्रेण च कृतं कार्य्यं यत् स्यादस्वच्छन्दतः पितुः।
तदप्यकृतमेवाहुर्दासपुत्त्रौ च तौ समौ ॥'
एतच्च कुटुम्बभरणातिरिक्तविषयम्।
'कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि व्यवहारं यमाचरेत् ॥
स्वदेशे वा विदेशे वा तं ज्यायान्न विचालयेत् ॥'
इति मनुवचनात्।
कुटुम्बमवश्यं भरणीयम्। अध्यधीनः परतन्त्रः पुत्त्रदासादिः। व्यवहारमृणादिकम्। ज्यायान् स्वतन्त्रः। न विचालयेत् अनुमन्येतेत्यर्थः। तथा च नारदः।
'स्वातन्त्र्यन्तु स्मृतं ज्येष्ठे ज्यैष्ठ्यं गुणवयःकृतम्।
अस्वतन्त्राः प्रजाः सर्व्वाः स्वतन्त्रः पृथिवीपतिः ॥
अस्वतन्त्रः स्मृतः शिष्य आचार्य्यस्य स्वतन्त्रता।
अस्वतन्त्राः स्त्रियः सर्व्वाः पुत्त्रा दासाः परिग्रहाः ॥
स्वतन्त्रस्तत्र तु गृही यस्य तत् स्यात् क्रमागतम्।
गर्भस्थैः सदृशो ज्ञेयः अष्टमाद्वत्सराच्छिशुः ॥
बाल आषोड़शाद्वर्षात् पौगण्डोऽपि निगद्यते।
परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्र पितरावृते ॥
जीवतोर्न स्वतन्त्रः स्याज्जरयापि समन्वितः।
तयोरपि पिता श्रेयान् बीजप्राधान्यदर्शनात् ॥
अभावे बीजिनो माता तदभावे च पूर्ब्बजः ॥'
परिग्रहाः अनुजीविप्रभृतयः। तथा च बृहस्पतिः।
'पितृव्यभ्रातृपुत्त्रस्त्रीदासशिष्यानुजीविभिः।
यद्गृहीतं कुटुम्बार्थे तद्गृही दातुमर्हति ॥'
कात्यायनः।
'कुटुम्बार्थमशक्तौ तु गृहीतं व्याधितेऽथवा।
उपप्लवनिमित्तञ्च विद्यादापत्कृतन्तु तत् ॥
कन्यावैवाहिकञ्चैव प्रेतकार्य्ये च यत् कृतम्।
एतत् सर्व्वं प्रदातव्यं कुटुम्बेन कृतं प्रभोः ॥'
प्रभोरिति कर्त्तरि षष्ठी तेन प्रभुणा दातव्यमिति रत्नाकरः ॥ बृहस्पतिः।
'यः स्वामिना नियुक्तोऽपि धनाय व्ययपालने।
कुसीदकृषिवाणिज्ये निसृष्टार्थस्तु सम्मतः ॥
प्रमाणं तत्कृतं सर्व्वं लाभालाभव्ययोदयम्।
स्वदेशे वा विदेशे वा स्वामी तन्न विसंवदेत् ॥'
सम्मतस्तस्य स्वामिन इत्यर्थः।" इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ अधिकरणविशेषः। यथा,—
"विषयो विषयश्चैव पूर्ब्बपक्षस्तथोत्तरम्।
निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥"
इति स्मृतिमीमांसा ॥
न्यायमते तदभावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारक-

ज्ञानम् । यथा । वह्निमान् पर्व्वत इत्यादिबोधः । इति भाषापरिच्छेदः ॥ तद्धर्म्मावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानम् । इति जगदीशः ॥

निर्णयनं, क्ली, (निर् + नी + भावे ल्युट् ।) निर्णयः । इति शब्दरत्नावली ॥

निर्णयपादः, पुं, (निर्णयात्मकः पादो भागविशेषः ।) चतुष्पाद्व्यवहारान्तर्गतव्यवहारविशेषः । तस्य रूपम् । मिलितानां सभासदां पराजितोऽयमित्यवधारणम् । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

निर्णायनं, क्ली, (निर् + नी + णिच् + ल्युट् ।) मातङ्गापाङ्गदेशः । तत्पर्य्यायः । निर्याणम् २ । इति शब्दरत्नावली ॥

निर्णिक्तं, त्रि, (निर्णिज्यते शुध्यते स्मेति । निर् + णिज + क्तः ।) अपनीतमलम् । शोधितम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥ (यथा, चिन्तामणिधृतस्मृतिवचनम् ।

"जलदेवग्रहश्चैव श्मशानं गोद्विजालयम् ।
निर्णिक्तपादः प्रविशेन्नानिर्णिक्तः कदाचन ॥")

निर्णीतं, त्रि, (निर् + नी + क्तः ।) कृतनिर्णयः । निश्चयीकृतः । यथा,—

"निर्णीते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् ।
लिखितं साक्षिणो वापि पूर्व्वमावेदितं न चेत् ॥
यथा पक्वेषु धान्येषु निष्फलाः प्रावृषो गुणाः ।
निर्णीतव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथा ॥"
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

तद्वैदिकपर्य्यायः । "निण्यम् १ सस्वः २ सनुतः ३ हिरुक् ४ प्रतीच्यम् ५ अपीच्यम् ६ । इति षण्णिर्णीतान्तर्हितनामधेयानि ।" इति वेदनिघण्टौ । ३ । २५ ॥

निर्णेजकः, पुं, (निर्णेनेक्ति निर्म्मलीकरोति वस्त्रमिति । निर् + णिज शौचे + ण्वुल् ।) रजकः । इत्यमरः । २ । १० । १० ॥ (यथा, मनुः । ४ । २१६ ।

"कारुकान्नं प्रजां हन्ति बलं निर्णेजकस्य च ।
गणान्नं गणिकान्नञ्च लोकेभ्यः परिकृन्तति ॥")

निर्द्दटः, त्रि, परापवादरक्तः । दयाशून्यः । तीव्रः । मत्तः । निष्प्रयोजनः । इति शब्दरत्नावली ॥

निर्द्दयः, त्रि, (निर्गता दया यस्मात् ।) दयाशून्यः । इति जटाधरः ॥ (यथा, रघुः । ११ । ८४ ।

"न प्रहर्त्तुमलमस्मि निर्द्दयं
विप्र इत्यभिभवत्यपि त्वयि ॥"

निर्गता दया यस्य यस्मिन् दया तिरोहिता इत्यर्थः । अदयार्हः । यथा, मनुः । ६ । २३६ ।

"ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः ।
निर्द्दया निर्नमस्कारास्तन्मनोरनुशासनम् ॥")

निर्द्दरं, क्ली, (निर् + दॄ + अप् ।) निर्भरम् । (निर्गतो दरश्छिद्रं यस्मात् ।) सारम् । त्रि, कठिनम् । (यथा, रामायणे । २ । ८५ । १६ ।

"ध्याननिर्द्दरशैलेन विनिःश्वसितधातुना ॥")

अपत्रपे च त्रि । इति मेदिनी । रे, १७५ ॥ (निर्दीर्य्यति विदीर्य्यति पतनस्थलमिति । निर् + दॄ विदारे + अच् । निर्झरः । इति कश्चित् ॥ निर्नास्ति दरो भयो यस्येति निर्भये, त्रि ॥)

निर्द्दहनः, पुं, (नितरां दहतीति । निर् + दह + ल्युः ।) भल्लातकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भल्लातकशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञातव्यम् ॥ निर्नास्ति दहनो वह्निर्यत्र ।) अग्निशून्यश्च ॥

निर्द्दहनी, स्त्री, (निर्गतं दहनं यस्याः । स्त्रियां ङीप् ।) मूर्व्वालता । इति रत्नमाला ॥ (यथा,

"मुस्तं वचा तिक्तकरोहिणीच
तथाभयां निर्द्दहनीञ्च तुल्याम् ।
पिबेच्च गोमूत्रयुतां कफोत्थे
शूले तथामस्य च पाचनार्थम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे शूलाधिकारे ॥)

निर्दिग्धः, त्रि, (निर् + दिह + क्तः ।) बली । मांसलः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ११३ ॥

निर्दिष्टः, त्रि, (निर् + दिश + क्तः ।) निश्चितः । यथा,—

"निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयन्तथा ।
अपेक्षितक्रियञ्चैव त्रिधापादानमिष्यते ॥"
इति रामतर्कवागीशः ॥

(आदिष्टः । यथा, रघुः । १ । ९५ ।

"निर्दिष्टां कुलपतिना स पर्णशाला-
मध्यास्य प्रयतपरिग्रहद्वितीयः ॥")

निर्देशः, पुं, (निर् + दिश + भावे घञ् ।) आज्ञा । इत्यमरः । २ । ८ । १५ ॥ (यथा, भागवते । ६ । १ । ३८ ॥

"यूयं वै धर्म्मराजस्य यदि निर्द्देशकारिणः ।
ब्रूत धर्म्मस्य नस्तत्त्वं यच्च धर्म्मस्य लक्षणम् ॥")

कथनम् । (यथा, गीतायाम् । १७ । २३ ।

"ॐ तत्सदिति निर्द्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ॥")

उपान्तः । इति मेदिनी । शे, २३ ॥

निर्द्देष्टा, [ऋ] त्रि, (निर्दिशतीति । निर् + दिश + तृच् ।) निर्द्देशकर्त्ता । यथा, "तथाहि अर्थी नाम साध्यस्य अर्थस्य निर्द्देष्टा तत्प्रतिपक्षस्तदभाववादी प्रत्यर्थी ।" इति मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये साक्षीप्रकरणम् ॥

निर्द्दोषः, त्रि, (निर्गतो दोषो यस्मात् ।) दोषरहितः । यथा,—

"निर्द्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति ।
स मूल्याद्द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥"
इति मिताक्षरा ॥

निर्धनः, पुं, (निर्गतं धनं यस्मात् ।) जरद्गवः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ धनशून्ये, त्रि । यथा,—

"ब्रह्महापि नरः पूज्यो यस्यास्ति विपुलं धनम् ।
शशिनस्तुल्यवंशोऽपि निर्धनः परिभूयते ॥"
इति चाणक्ये । ८२ ॥

निर्धर्म्मः, त्रि, (निर्गतो धर्म्मो यस्मात् ।) धर्म्मरहितः । यथा,—

"महापराधे निर्धर्म्मे कृतघ्ने क्लीवकुत्सिते ।
नास्तिकव्रात्यदासेषु कोशपानं विवर्ज्जयेत् ॥"
इति मिताक्षरा ॥

निर्धारः, पुं, (निध्रियतेऽनेनेति । निर् + धृ + घञ् ।) निश्चयः । "जातिगुणक्रियाणां उत्कर्षणापकर्षेण वा सजातीयात् पृथक्करणम् । यथा । मनुष्याणां ब्राह्मणः श्रेष्ठः । गवां कृष्णा बहुक्षीरा । अध्वगानां धावन्तः शीघ्रतमाः ।" इति दुर्गादासः ॥ धाररहितश्च ॥

निर्धारणं, क्ली, (निर्धार्य्यते इति । निर् + धृ + णिच् + भावे ल्युट् ।) निश्चयः । निर्धारः । यथा, निर्द्धारणे षष्ठ्याः समासो न स्यादिति दुर्गादासः ॥

निर्धारितं, त्रि, (निर्धार्य्यते स्थिरीक्रियते इति । निर् + धृ + णिच् + कर्म्मणि क्तः ।) कृतनिश्चयः । यथा । "किन्त्वनिर्धारितैकत्वानेकत्वविशेषस्य ।" इति विजयरक्षितः ॥

निर्धार्य्यं, त्रि, (निध्रियते इति । निर् + धृ + "ऋहलोर्ण्यत् ।" ३ । १ । १२४ । इति ण्यत् । धारि + ण्यत् वा ।) निर्धारणीयम् । निर्धारितव्यम् । निर्भयकर्म्मकर्त्ता । इति विशेष्यनिघ्ने निर्वार्य्यशब्दटीकायां रमानाथः ॥

निर्धूतं, त्रि, (निर् + धू + क्तः ।) खण्डितम् । (यथा, मार्कण्डेये । ८५ । ७४ ।

"केशाकर्षणनिर्धूतगौरवा मा गमिष्यसि ॥")

परित्यक्तम् । यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।

"नित्यं निर्धूतबुद्धिं प्रबलरिपुभयं वित्तनाशञ्च
जीवः ॥"

(निरस्तम् । यथा, अध्यात्मरामायणे । १ । ३ ।

"पठन्ति ये नित्यमनन्यचेतसः
शृण्वन्ति चाध्यात्मकसंज्ञितं शुभम् ।
रामायणं सर्व्वपुराणसम्मतं
निर्धूतपापा हरिमेव यान्ति ते ॥")

भर्त्सितम् । यथा, रामायणे । ४ । ८ । ३२ ।

"पुराहं वालिना राम ! राज्यात् स्वाद-
वरोपितः ।
परुषाणि च संश्राव्य निर्धूतोऽस्मि बलीयसा ॥")

निर्धौतं, त्रि, (निर् + धाव + कर्म्मणि क्तः । "च्छ्वोः शूडनुनासिके च ।" ६ । ४ । १९ । इति वकारस्योठादेशः । "एत्येधत्यूठ्सु ।" ६।१।८९। इति वृद्धिः ।) प्रक्षालितम् । यथा,—

"तस्याः पाटलपाणिजाङ्कितमुरोनिद्राकषाये
दृशौ
निर्धौतोऽधरशोणिमा विलुलितस्रस्तस्रजो
मूर्द्धजाः ॥"
इति श्रीजयदेवः ॥

निर्बन्धः, पुं, (निर् + बन्ध + भावे घञ् ।) अभिनिवेशः । निबन्धोऽपि पाठः । इति हेमचन्द्रः । ६ । १३६ ॥ (यथा, भागवते । ३ । १४ । २६ ।

"स विदित्वाथ भार्य्यायास्तं निर्बन्धं विकर्म्मणि ।
नत्वा दिष्टाय रहसि तयाथोपविवेश ह ॥")

अभिलषितप्राप्तौ भूयो यत्नः । (यथा, च कुमारसम्भवे । ५ । ६६ ।

"अवस्तुनिर्बन्धपरे कथं नु ते
करोऽयमामुक्तविवाहकौतुकः ॥")

यथा शिशुग्रहः। शिशूनां खेलाविशेषः। आखटि इति ख्यातः। इति केचित्। इति ग्रहशब्दटीकायां भरतः॥

निर्ब्बर्हणं, क्ली, (निर्+वर्ह+भावे ल्युट्।) निबर्हणम्। मारणम्। इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः॥

निर्भटः, त्रि, (निर्+भट्+अच्।) दृढः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

निर्भयः, त्रि, (निर्गतं भयं यस्य यस्माद्वा।) भयरहितः। तत्पर्य्यायः। अजानेयः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, हरिवंशे। ८३। ११।

"रजकः स तु तौ प्राह युवां कस्य वनेचरौ।
राज्ञो वासांसि यौ मौढ्याद्याचेते निर्भयावुभौ॥"

पुं, रौच्यमनुपुत्त्रे। यथा, हरिवंशे। ७। ८३।

"सुनेत्रः चत्रवृद्धिश्च सुतपा निर्भयो दृढः।
रौच्यस्यैते मनोः पुत्त्रा अन्तरे तु त्रयोदशे॥")

निर्भरं, क्ली, (निःशेषेण भरो भरणं यत्र।) अतिशयः। (यथा, गीतगोविन्दे। १। ४६।

"रासोल्लासभरेण विभ्रमभृतामाभीरवामभ्रुवामभ्यर्णे परिरभ्य निर्भरसरः प्रेमान्धया राधया।
साधु त्वद्वदनं सुधामयमिति व्याहृत्य गीतस्तुतिव्याजादुद्भटचुम्बितः स्मितमनोहारी हरिः पातु वः॥")

तद्वति, त्रि। इत्यमरः। ३। ४। २॥ (यथा, भागवते। ६। १८। २०।

"तं वीरमाहौशनसी प्रेमनिर्भरया गिरा॥")

निर्भर्त्सनं, क्ली, (नितरां भर्त्सनम्। निर्+भर्त्स+ल्युट्।) खलीकारः। अलक्तकम्। इति मेदिनी। ने, १९६॥ भर्त्सनञ्च॥ (यथा, महाभारते। ३। ३०४। ५।

"निर्भर्त्सनापवादैश्च तथैवाप्रियया गिरा।
ब्राह्मणस्य पृथा राजन्! न चकाराप्रियन्तदा॥")

निर्भर्त्सितं, त्रि, (निर्+भर्त्स+क्त।) कृतनिर्भर्त्सनः। तत्पर्य्यायः। निन्दितः २ धिक्कृतः ३ अपध्वस्तः ४। इति जटाधरः॥ (यथा, कुमारसम्भवे। ३। ५३।

"अशोकनिर्भर्त्सितपद्मरागम्॥")

निर्भाग्यः, त्रि, (निकृष्टं भाग्यं यस्य।) भाग्यरहितः। यथा, "मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युः।" इत्यमरः। ३। ३। १४॥

निर्म्मदः, पुं, (निर्गतो मदो दानवारि गर्व्वो वा यस्मात्।) कालवशान्निर्गलितमदहस्ती। तत्पर्य्यायः। उद्वान्तः २। इत्यमरः। २। ८। ३६॥ मदशून्ये, त्रि॥ (यथा, महाभारते। ३। ६६। ६६।

"ततः संवत्सरेऽतीते हृतौजसमवस्थितम्।
निर्म्मदं दुःखितं दृष्ट्वा पितरो राममब्रुवन्॥")

निर्म्मध्या, स्त्री, (निर्गतं मध्यं यस्याः। शून्यमध्यत्वादेवास्यास्तथात्वम्।) नलिका। इति भावप्रकाशः॥ (नलिकाशब्देऽस्या विवृतिविशेषो ज्ञातव्यः॥)

निर्म्मन्थ्यदारु, क्ली, (निर्म्मन्थ्यं यज्ञार्थं घर्षणीयं दारु।) अरणिः। यज्ञे अग्न्युत्थापनार्थं घर्षणीयकाष्ठम्। इत्यमरः। २। ७। १६॥

निर्म्मलं, क्ली, (निर्गतं मलमस्मात्।) निर्म्माल्यम्। अभ्रकम्। त्रि, मलहीने। इति मेदिनी। ले, १०२॥ (यथा, महाभारते। ३। ६५। ४।

"निर्म्मलत्वादुसलिलं मनोहारि सुशीतलम्॥"

निष्पापे। यथा, मनुः। ८। ३१८।

"राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः।
निर्म्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा॥"

यथा, देवीभागवते। १। १८। ३७।

"मनस्तु सुखदुःखानां महतां कारणं द्विज!।
जाते तु निर्म्मले ह्यस्मिन् सर्व्वं भवति निर्म्मलम्॥")

निर्म्मलोपलः, पुं, (निर्म्मलः विशुद्धः उपलः।) स्फटिकः। इति राजनिर्घण्टः॥

निर्म्माणं, क्ली, (निर्मीयते इति। निर्+मा ल्युट्।) निर्म्मितिः। (यथा, भागवते। २। ५। ३२।

"यदेतेऽसङ्गता भावा भूतेन्द्रियमनोगुणाः।
यदायतननिर्म्माणे न शेकुर्ब्रह्मवित्तम!॥")

सारः। समञ्जसम्। इति मेदिनी। णे, ५८॥

निर्म्माल्यं, क्ली, (निर्+मल+ष्यञ्।) देवोच्छिष्टद्रव्यम्। देवस्वत्वनिवृत्तिविशिष्टं देवदत्तं वस्तु। यथा,—

"अर्व्वाक् विसर्ज्जनाद्द्रव्यं नैवेद्यं सर्व्वमुच्यते।
विसर्ज्जिते जगन्नाथे निर्म्माल्यं भवति क्षणात्॥"

इति गरुडपुराणम्॥*॥

तस्य स्थापनं क्षेपणञ्च यथा। "ऐशान्यां मण्डलं कृत्वा निर्म्माल्यशेषं दद्यादिति। वैष्णवे तु ॐ विष्वक्सेनाय नमः। शाक्तौ तु ॐशेषिकायै नमः। शिवे ॐचण्डेश्वराय नमः। सूर्य्ये ॐ तेजश्चण्डाय नमः। गणेशे ॐउच्छिष्टगणेशाय नमः। कालिकादौ ॐउच्छिष्टचाण्डालिन्यै नमः। तथा च विद्यानन्दनिबन्धे।

'सूर्य्ये गणपतावुग्रे शाक्ते शैवेऽथ वैष्णवे।
तेजश्चण्डमथोच्छिष्टसोजमुच्छिष्टपूर्व्विकाम्॥
चाण्डालीं शेषिकां चण्डं विष्वक्सेनं क्रमाद्यजेत्॥'

सोजो गणेशः।

'हृदये च वहिर्देवीं समर्प्य विधिवत्ततः।
निर्म्माल्यञ्च शुचौ देशे नैवेद्यं भक्षयेत् सुधीः॥'

तन्त्रान्तरे।

निर्म्माल्यं शिरसा धार्य्यं सर्व्वाङ्गे चानुलेपनम्।
नैवेद्यञ्चोपभुञ्जीत दत्त्वा तद्भक्तशालिने॥"

इति तन्त्रसारः॥*॥

"उदके तरुमूले वा निर्म्माल्यं तत्र संत्यजेत्॥"

इति कालिकापुराणे ५५ अध्यायः॥

निर्म्माल्यकालो यथा,—

"मणिमुक्तासुवर्णानां देवदत्तानि यानि च।
न निर्म्माल्यं द्वादशाब्दं ताम्रपात्रं तथैव च॥
पटी शाटी च षण्मासं नैवेद्यं दत्तमात्रतः।
मोदकं प्रहरञ्चैव यामार्द्धेन महेश्वरि!॥
पट्टवस्त्रं त्रिमासञ्च यज्ञसूत्रञ्च षट् स्मृतम्
यावदन्नं भवेदुष्णं परमान्नन्तथैव च॥"

इत्येकादशीतत्त्वे योगिनीतन्त्रम्॥

शिवनिर्म्माल्ये विशेषो यथा, स्कान्दे।

"निर्म्माल्यं यो हि मे भक्त्या शिरसा धारयिष्यति।
अशुचिर्भिन्नमर्य्यादो नरः पापसमन्वितः।
नरके पच्यते घोरे तिर्य्यग्योनौ च जायते॥
ब्रह्महापि शुचिर्भूत्वा निर्म्माल्यं यस्तु धारयेत्।
तस्य पापं महच्छीघ्रं नाशयिष्ये महाव्रते!॥

शुचिः स्नानादिनेति शेषः। एवञ्च स्पृष्ट्वा रुद्रस्य निर्म्माल्यं सवासा आप्लुतः शुचिरिति कालिकापुराणं अशुचिविषयम्॥ अनुपनीतविषयमिति श्रीदत्तः। बह्वृचगृह्यपरिशिष्टम्।

"अग्राह्यं शिवनैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम्।
शालग्रामशिलास्पर्शात् सर्व्वं याति पवित्रताम्॥"

इति तिथितत्त्वम्॥

तस्य उत्तारणकालो यथा,—

अथ निर्म्माल्योत्तारणम्। अत्रिस्मृतौ।

"प्रातःकाले सदा कुर्य्यान्निर्म्माल्योत्तारणं बुधः।
तृषिताः पशवो वद्धाः कन्यका च रजस्वला॥
देवता च सनिर्म्माल्या हन्ति पुण्यं पुराकृतम्॥

नारसिंहे श्रीयमोक्तौ।

देवमाल्यापनयनं देवागारे समूहनम्।
स्नापनं सर्व्वदेवानां गोप्रदानसमं स्मृतम्॥

नारदपञ्चरात्रे।

यः प्रातरुत्थाय विधाय नित्यं
निर्म्माल्यमीशस्य निराकरोति।
न तस्य दुःखं न दरिद्रता च
नाकालमृत्युर्न च रोगमात्रम्॥

अरुणोदयवेलायां निर्म्माल्यं शल्यतां व्रजेत्।
प्रातस्तु स्यान्महाशल्यं घटिकामात्रयोगतः॥
अतिशल्यं विजानीयात्ततो वज्रप्रहारवत्।
अरुणोदयवेलायां शल्यं तत् क्षमते हरिः॥
घटिकायामतिक्रान्तौ क्षुद्रं पातकमावहेत्।
मुहूर्त्ते समतिक्रान्ते पूर्णे पातकमुच्यते॥
अतिपातकमेव स्यात् घटिकानां चतुष्टये।
मुहूर्त्तत्रितये पूर्णे महापातकमुच्यते॥
ततः परं ब्रह्मवधो महापातकपञ्चकम्।
प्रहरे पूर्णतां याते प्रायश्चित्तं ततो न हि॥
निर्म्माल्यस्य विलम्बे तु प्रायश्चित्तमथोच्यते।
अतिक्रान्ते मुहूर्त्तार्द्धे सहस्रं जपमाचरेत्॥
पूर्णे मुहूर्त्ते सञ्जाते सहस्रं सार्द्धमुच्यते॥
सहस्रद्वितयं कुर्य्यात् घटिकानां चतुष्टये।
मुहूर्त्तत्रितयेऽतीते अयुतं जपमाचरेत्॥
प्रहरे पूर्णतां याते पुरश्चरणमुच्यते।
प्रहरे समतिक्रान्ते प्रायश्चित्तं न विद्यते॥"

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ३ विलासः॥

निर्म्माल्या, स्त्री, (निर्म्मलते इति। निर्+मल+ष्यञ्। ततष्टाप्।) स्पृक्का। इति शब्दरत्नावली॥

निर्म्मितं, त्रि, (निर्+मा+क्तः।) कृतनिर्म्माणम्। गठितम्। रचितम्। यथा, सिद्धान्तमुक्तावल्याम्।

"निजनिर्म्मितकारिकावलीमतिसंक्षिप्तचिर-
न्तनोक्तिभिः ।
विशदीकरवाणि कौतुकात् ननु राजीवदया-
वशंवदः ॥"
निर्म्मितिः, स्त्री, (निर्+मा+क्तिन् ।) निर्म्मा-
णम् । गठनम् । रचनम् । यथा,—
"नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्य-
परतन्त्राम् ।
नवरसरुचिरां निर्म्मितिमादधती भारती कवे-
र्ज्जयति ॥"
इति काव्यप्रकाशः ॥
निर्म्मुक्तः, पुं, (निर्+मुच्+क्तः ।) मुक्तकञ्चुकः ।
अचिरात् त्यक्तत्वक् सर्पः । इत्यमरः ।१। ८ ।६॥
त्यक्तसंयोगे, त्रि । इति मेदिनी । ते, ११७ ॥
(यथा, देवीभागवते । ३ । ८ । २० ।
"रागद्वेषाद्य निर्म्मुक्तः कामक्रोधसमावृतः ।
पुनरेव गृहं प्राप्तो यथा पूर्व्वं तथा स्थितः ॥")
निर्म्मुटं, क्ली, (निर्म्मुटति आक्षिपतीति । निर्+
मुट आक्षेपे+कः ।) करशून्यहट्टः । तत्-
पर्य्यायः । पण्याजिरम् २ कचङ्गनम् ३ । इति
शब्दरत्नावलीत्रिकाण्डशेषौ ॥
निर्म्मुटः, पुं, (निर्+मुट+"इगुपधेति ।" ३ ।
१ । १३५ । इति कः ।) वनस्पतिः । अपुष्प-
वृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सूर्य्यः । खर्परः ।
इति हारावली । २५५ ॥
निर्म्मोकः, पुं, (नितरां मुच्यते इति । निर्+
मुच्+घञ् ।) सर्पत्वक् । तत्पर्य्यायः । अहि-
कोषः २ निर्ल्वयनी ३ कञ्चुकः ४ । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ३८१ ॥ (यथा, आर्य्यासप्त-
शत्याम् । ३२८ ।
"निजगात्रनिर्व्विशेषस्थापितमपि सारमखिल-
मादाय ।
निर्म्मोकश्च भुजङ्गी मुञ्चति पुरुषञ्च वारवधूः॥"
त्वङ्मात्रम् । यथा, महाभारते । १३ । १४१ ।
१०१ ।
"मृगनिर्म्मोकवसनाश्चीरवल्कलवाससः ।
निर्द्वन्द्वाः सत्पथं प्राप्ता वालिखिल्यास्तपोधनाः॥"
भावे घञ् ।) मोचनम् । आकाशः । सन्नाहः ।
इति मेदिनी । के, १११ ॥ (सावर्णिमनोः
पुत्त्रविशेषः । यथा, भागवते । ८ । १३ । ११ ।
"अष्टमेऽन्तर आयाते सावर्णिर्भविता मनुः ।
निर्म्मोकविरजस्काद्याः सावर्णितनया नृप ! ॥")
निर्म्मोक्षः, पुं, (नितरां मोक्षः ।) त्यागः । इति
नानार्थसर्गशब्दार्थे अमरः ॥ (यथा, रघुः ।
१० । २ ।
"न चोपलेभे पूर्व्वेषामृणनिर्म्मोक्षसाधनम् ।
सुताभिधानं स ज्योतिः सद्यः शोकतमोऽप-
हम् ॥")
निर्य्यन्त्रणं, त्रि, (निर्+यन्त्र+ल्युट् ।) अबाधम् ।
निरर्गलम् । उच्छृङ्खलम् । इति जटाधरः ॥
(यन्त्रणाशून्यम् । यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।
"ततः खादेदुष्णतोयसेवी निर्यन्त्रणास्त्विमे ॥")

निर्य्याणं, क्ली, (निर्य्याति निर्गच्छति मदोऽनेनेति ।)
निर्+या+करणे ल्युट् ।) गजापाङ्गदेशः ।
(यथा, माघे । ५ । ४१ ।
"प्रत्यन्यदन्तिनिशिताङ्कुशदूरभिन्न-
निर्य्याणनिर्यदसृजं चलितं निषादी ॥")
मोक्षः । अध्वनिर्गमः । इति मेदिनी । णे,५७॥
(यथा, महाभारते । १३ । ५५ । ६ ।
"निर्य्याणञ्च रथेनाशु सहसा यत् कृतं त्वया ॥"
पशुपादबन्धनरज्जुः । इति वैजयन्ती ॥ यथा,
माघे । १२ । ४१ ।
"निर्य्याणहस्तस्य पुरो दुधुक्षतः ॥")
निर्य्यातनं, क्ली, (निर्+यत+णिच्+ल्युट् ।)
वैरशुद्धिः । शत्रुप्रतीकारः । (यथा, हरि-
वंशे । १७७ । ४७ ।
"तत्रानिरुद्धहरणं कृतं मघवता स्वयम् ।
न ह्यन्यस्य भवेच्छक्तिर्व्वैरनिर्यातनं प्रति ॥")
दानम् । त्यागः । न्यासार्पणम् । न्यस्तद्रव्यस्य
समर्पणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ११६॥ ऋणादि-
शुद्धिः । इति भरतः ॥ मारणम् । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ४६८ ॥
निर्य्यामः, पुं, (निर्यम्यतेऽनेनेति । निर्+यम+
घञ् ।) पोतवाहः । इति हेमचन्द्रः ।३।५४०॥
निर्य्यासः, पुं, (निर्+यस+घञ् ।) कषायः ।
क्वाथः । इति शब्दमाला ॥ वृक्षादिक्षीरम् ।
आटा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । वेष्टकः २ ।
इति रत्नमाला ॥ (यथा, मनुः । ५ । ६ ।
"लोहितान् वृक्षनिर्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा ।
शेलुं गव्यञ्च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्ज्जयेत् ॥"
अर्द्धर्चादित्वात् क्लीवेऽपि दृश्यते ॥ * ॥
क्वचित् स्वरसोऽपि वाच्यः । यथा, वैद्यकचिकि-
त्सासंग्रहे दलीकन्दघृते ।
"कदलीकन्दनिर्यासे तत्प्रस्थनतुलां पचेत् ।
चतुर्भागावशेषेऽस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥")
निर्य्युक्तिकं, त्रि, (निर्गता युक्तिर्यस्मात् । कप् ।)
युक्तिरहितम् । यथा । "नहि क्रियारहितं वाक्य-
मस्तीति प्राचां प्रवादो निर्युक्तिकत्वादश्रद्धेयः ।"
इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥
निर्य्यूषः, पुं, (नितरां यूषः ।) निर्यासः । इति
शब्दमाला ॥
निर्य्यूहः, पुं, शेखरम् । आपीड़म् । द्वारम् ।
निर्यासः । क्वाथरसः । (यथास्य पर्य्यायो वैद्यक-
रत्नमालायाम् ॥ "क्वाथः कषायो निर्य्यूहः ॥")
नागदन्तः । अवलम्बनार्थं गेहादिभित्तिनिर्गतं
काष्ठद्वयम् । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥
निर्लक्षणः, त्रि, (निर्गतं लक्षणं यस्मात् ।) लक्षण-
हीनः । तत्पर्य्यायः । पाण्डरपृष्ठः २ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । १०१ ॥ (यथा, गोः रामा-
यणे । २ । ११८ । ५ ।
"निर्लक्षणो लक्षणवान् दुःशीलः शील-
वानपि ॥")
निर्लिप्तः, पुं, (निर्+लिप+क्तः ।) श्रीकृष्णः ।
यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७ अध्याये ।

"निरुपाधिश्च निर्लिप्तो निरीहो निधनान्तकः ॥"
लेपरहिते, त्रि ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ।२।२।४६।
"निर्गुणा च निराकारा निर्लिप्तात्मस्वरू-
पिणी ॥")
निर्लेपः, त्रि, (निर्गतो लेपो यस्मात् ।) लेप-
शून्यः । आसङ्गरहितः । यथा,—
"निर्लेपः कुचमण्डलो मृगदृशां हारावली
निर्गुणा
नेत्राम्भोरुहमञ्जनेन रहितं नीरागमोष्ठाधरम्॥"
इत्यानन्दचम्पूग्रन्थे विंशतिस्तवकः ॥
पापशून्यः । यथा, "लोकवेदविरुद्धेऽपि निर्लेपः
स्वतन्त्रश्चेति महापाशुपताः ।" इति कुसुमा-
ञ्जलिः ॥
निर्ल्वयनी, स्त्री, (नितरां लीयते संलीनो भवति
अहिरस्यामिति । निर्+ली+ल्युट् । पृषो-
दरादित्वात् वागमः ।) कञ्चुकः । सर्पत्वक् ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८१ ॥
निर्व्वचनं, क्ली, (निर्+वच+भावे ल्युट् ।)
निरुक्तिः । निश्चयकथनम् । यथा, श्रीभागवते ।
६ । २० । ३७ ।
"नामनिर्व्वचनं तस्य श्लोकमेकं सुरा जगुः ॥"
(प्रशंसा । यथा, महाभारते । १ ।१०६।२३।
"प्रनष्टं शान्तनोर्वंशं समीक्ष्य पुनरुद्धृतम् ।
ततो निर्व्वचनं लोके सर्व्वराष्ट्रेष्ववर्त्तत ॥"
निर्गतं वचनं यत्र । तूष्णीम् । यथा, कुमारे ।
७ । १९ ।
"पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन
स्पृशेति सख्या परिहासपूर्व्वम् ।
सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशी-
र्माल्येन तां निर्व्वचनं जघान ॥"
वाक्यातीते, त्रि । यथा, महाभारते ।३।१६६।३६।
"येषां तड़ागानि महोदकानि
वाप्यश्च कूप्याश्च प्रतिश्रयाश्च ।
अन्नस्य दानं मधुरा च वाणी
यमस्य ते निर्व्वचना भवन्ति ॥")
निर्व्वपणं, क्ली, (निर्+वप+भावे ल्युट् ।)
दानम् । इत्यमरः । २ । ७ । ३० ॥ (यथा,
मनुः । ३ । २४८ ।
"अनयैवावृता कार्य्यं पिण्डनिर्व्वपणं सुतैः ॥"
पिण्डदानम् । यथा, तत्रैव । ३ । २६० ।
"एवं निर्व्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तांस्तदनन्तरम् ।
गां विप्रमजमग्निं वा प्राशयेदप्सु वा क्षिपेत् ॥"
यथा च गोः रामायणे । ६ । १०८ । ४२ ।
"एषा मन्दाकिनी पुण्या नदी सुविमलोदका ।
पितुर्निर्व्वपणं यत्र मया मूलफलैः कृतम् ॥"
पिण्डः । यथा, महाभारते । १३ । ८४ । १४ ।
"तत् समाप्य यथोद्दिष्टं पूर्व्वकर्म्म समाहितः ।
दातुं निर्व्वपणं सम्यक् यथावदहमारभम् ॥"
अन्नादिसंविभागः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा,
भागवते । ५ । १२ । १२ ।
"रहूगणैतत् तपसा न याति
न चेज्यया निर्व्वपणाद् गृहाद् वा ॥")

निर्व्वर्णनं, क्ली, (निर् + वर्ण + "सत्यापपाशेति ।" ३ । १ । २५ । इति णिच् + भावे ल्युट् ।) दर्शनम् । इत्यमरः । ३ । २ । ३१ ॥

निर्व्वहणं, क्ली स्त्री, (निर् + वह + भावे ल्युट् ।) निष्ठा । इत्यमरः । १ । ७ । १५ ॥ तत्तु प्रक्रान्ताभिनयनिर्व्वाहः । किंवा नाटके पञ्च सन्धयो भवन्ति । यथा,—

"मुखं प्रतिमुखञ्चैव गर्भो विमर्ष एव च ।
तथा निर्व्वहणञ्चेति नाटके पञ्च सन्धयः ॥"

तत्र पञ्चमस्य सन्धेः संज्ञाद्वयमिदम् । इति भरतः ॥ मुकुटस्त्वाह द्वे पञ्चमसन्धिसमाप्तौ । प्रस्तुतकथासमाप्ताविति यावत् । यथैतदनुवृत्तौ शब्दार्णवः । निर्व्वहणन्तु निष्ठा स्त्री संहारस्य समापने । प्रक्रान्तकथानिर्व्वाहः । इति मधुमाधवादयः ॥

निर्व्वाणं, क्ली, (निर् + वा गमने + क्तः । तस्य नः ।) अस्तगमनम् । निर्वृतिः । गजमज्जनम् । (यथा, रघुः । १ । ७१ ।

"असह्यपीड़ं भगवन्नृणमन्त्यमवेहि मे ।
अरुन्तुदमिवालानमनिर्व्वाणस्य दन्तिनः ॥")

सङ्गमः । अपवर्गः । इति मेदिनी । णे, ५८ ॥ (यथा, भागवते । ३ । २८ । ३५ ।

"मुक्ताश्रयं यर्हि निर्व्विषयं विरक्तं
निर्व्वाणमृच्छति मनः सहसा यथार्च्चिः ॥")

विश्रान्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (समाप्तिः । यथा, भागवते । १ । ६ । २८ ।

"आरब्धकर्म्मनिर्व्वाणो न्यपतत् पाञ्चभौतिकः ॥")

निश्चलम् । शून्यम् । विद्योपदेशनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ नाभिदेशे जप्यप्रणवपुटितमातृकापुटितमूलमन्त्रम् । यथा,—

"कुल्लुकां मूर्द्ध्नि संजप्य हृदि सेतुं विचिन्तयेत् ।
महासेतुं विशुद्धे तु षोड़शारे समुद्धरेत् ॥
मणिपुरे तु निर्व्वाणं महाकुण्डलिनीमधः ।
स्वाधिष्ठाने कामबीजं राकिणी मूर्द्ध्नि संस्थितम् ।
विचिन्त्य विधिवद्देवि ! मूलाधारान्तिकाच्छिवे ! ॥
विशुद्धान्तं स्मरेद्देवि ! विशतन्तुतनीयसीम् ।
देवीस्थानं द्विजिह्वान्तं मन्त्रमूलादृतं मुहुः ॥"

निर्व्वाणं यथा,—

"अथ वक्ष्यामि निर्व्वाणं शृणु सावहितानघे ! ।
प्रणवं पूर्व्वमुच्चार्य्य मातृकाद्यं समुच्चरेत् ॥
मातृकार्णां समस्ताञ्च पुनः प्रणवमुच्चरेत् ।
एवं पुटितमूलन्तु प्रजपेन्मणिपूरके ॥
एवं निर्व्वाणमीशानि ! यो न जानाति पामरः ।
कल्पकोटिसहस्रेषु तस्य सिद्धिर्न जायते ॥"
इत्यागमतत्त्वविलासः ॥

(विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ७५ ।

"त्रिसामा सामगः साम निर्व्वाणं भेषजं
भिषक् ॥")

निर्व्वाणः, त्रि, (निर् + वा + क्तः । "निर्व्वाणोऽवाते ।" ८ । २ । ५० । इति निष्ठातस्य नः ।) मुक्तः । यथा । निर्व्वाणो मुनिः । नष्टः । यथा । निर्व्वाणो वह्निः । (यथा, कुमारे । ३ । ५२ ।

"निर्व्वाणभूयिष्ठमथास्य वीर्य्यं
सन्धुक्षयन्तीव वपुर्गुणेन ॥")

निमग्नः । यथा । निर्व्वाणो हस्ती । इति विशेष्यनिघ्ने अमरः । ३ । १ । ९६ ॥ वाणशून्यश्च ॥

निर्व्वातः, त्रि, (निर्गतो वातो वायुर्यस्मात् ।) वायुरहितः । इत्यमरः । ३ । १ । ९६ । (यथा, महाभारते । २ । ३६ । २८ ।

"असूर्य्यमिव सूर्य्येण निर्व्वातमिव वायुना ।
भासितं ह्लादितञ्चैव कृष्णेनेदं सदो हि नः ॥"

निर्व्वाति स्मेति । निर् + वा + गत्यर्थेति क्तः । "निर्व्वाणोऽवाते ।" ८ । २ । ५० । इति निष्ठातस्य न नः ।) गते वायौ, पुं ॥

निर्व्वादः, पुं, (निर्व्वदनमिति । निर् + वद + भावे घञ् ।) परीवादः । जनवादः । इत्यमरः । ३ । ३ । ८९ ॥ (यथा, रघुः । १४ । ३४ ।

"किमात्मनिर्व्वादकथामुपेक्षे
जायामदोषामुत सन्त्यजामि ॥")

अवज्ञा । (निर्निश्चितं वादः कथनम् ।) निश्चितवादः । वादाभावः । इति भरतः ॥

निर्व्वापः, पुं, (निर्व्वपणमिति । निर् + वप + घञ् ।) निवापः । प्रेतभिन्नमृतपित्रुद्देश्यकदानम् । इत्यमरटीकायां तर्कवागीशः ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ७ । १६ ।

"पुत्त्रेभ्योऽहं ददाम्यद्य निर्व्वापं विधिपूर्व्वकम् ॥"

भिक्षार्थदानम् । यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । २० ।

"एतस्मिन्नवसरे ब्राह्मणोऽपि कुतश्चित् गृहीतनिर्व्वापः परिभ्रम्य यावदागतः पश्यति तावत् पुत्त्रशोकाभिभूता ब्राह्मणी विलपति ॥" भक्षणम् । इति रामानुजः ॥ यथा, रामायणे । २ । ९१ । ८० ।

नीलवैदूर्य्यवर्णांश्च मृदून् यवससञ्चयान् ।
निर्व्वापार्थं पशूनां ते ददृशुस्तत्र सर्व्वशः ॥")

निर्व्वापणं, क्ली, (निर् + वप + णिच् + ल्युट् ।) वधः । इत्यमरः । २ । ८ । ११४ ॥ दानम् । इति हलायुधः । २ । ३२३ ॥ (निर्व्वाणतासम्पादनम् । निवान इति भाषा ॥ यथा, तिथितत्त्वे ।

"दीपनिर्व्वापणात् पुंसः कुष्माण्डच्छेदनात्
स्त्रियः ।"

स्वार्थे णिच् । वपनम् । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ४०५ । "मया तावन्नीतिबीजनिर्व्वापणं कृतम् । परतस्तद्दैवपर्य्यायायत्तम् ॥")

निर्व्वार्य्यः, त्रि, (निश्चयेन व्रियते इति । निर् + वृ + "ऋहलोर्ण्यत् ।" ३ । १ । १२४ । इति ण्यत् ।) सत्त्वसम्पदा सम्पतन् कार्य्यकर्त्ता । इत्यमरः । ३ । १ । १३ ॥ "भयविक्रमव्यसनाभ्युदयादौ निर्व्विकारं मनः सत्वं तत्सम्पदा सम्पतन् उद्यमं कुर्व्वन् यो निःशङ्को भूत्वा कर्म्म कुरुते स निर्व्वार्य्य उच्यते ।" इति भरतः ॥ अवारणीयश्च ॥

निर्व्वासनं, क्ली, (निर् + वस + णिच् + ल्युट् ।) वधः । इत्यमरः । २ । ८ । ११३ ॥ नगरादेर्व्वहिष्करणम् । इति मेदिनी । ने, १८९ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ९० । ५८ ।

"निर्व्वासनञ्च नगरात् प्रव्रज्या च परन्तप ! ।
नानाविधानां दुःखानामभिज्ञास्मि जनार्द्दन ! ॥")

निर्व्वाहः, पुं, (निर् + वह + घञ् ।) निष्पत्तिः । समाप्तिः । यथा । "स्वतिथ्या कर्म्मानिर्व्वाहे सहायभावेनान्यतिथ्यनुप्रवेशादुपवासाद्याचरणञ्च ।" इति तिथितत्त्वम् ॥ अपि च ।

"यावता स्यात् स्वनिर्व्वाहः स्वीकुर्य्यात्तावदर्थवित् ।
आधिक्ये न्यूनतायाञ्च च्यवते परमार्थतः ॥"
इति भक्तिरसामृतसिन्धौ नारदीयपुराणम् ॥

निर्व्वाहणं, क्ली, (निर् + वह + स्वार्थे णिच् + ल्युट् ।) निर्व्वहणम् । नाट्योक्तौ प्रस्तुतकथासमाप्तिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

निर्व्विकल्पकं, क्ली, (निर्गतो विकल्पो नानाविधकल्पना यस्मात् । कप् ।) प्रकारताविशेष्यतानापन्नसम्बन्धानवगाह्यतीन्द्रियज्ञानम् । यथा,—

"तत्प्रमाणाप्रमाणापि ज्ञानं यन्निर्व्विकल्पकम् ।
प्रकारतादिशून्यं हि सम्बन्धानवगाहि यत् ॥"
"ज्ञानं यन्निर्व्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते ॥"
इति च भाषापरिच्छेदः ॥

निर्व्विकल्पसमाधिः, पुं, (निर्व्विकल्पः समाधिः ।) ज्ञातृज्ञानादिभेदलये अद्वितीयवस्तुनि तदाकाराकारितायाः बुद्धिवृत्तेरतितरामेकीभावेनावस्थानम् । इति वेदान्तसारः ॥

निर्व्विकारः, त्रि, (निर्गतो विकारो विकृतिर्यस्मात् ।) विकारशून्यः । यथा,—

"रामं विद्धि परं ब्रह्म सच्चिदानन्दमद्वयम् ।
आनन्दं निर्म्मलं शान्तं निर्व्विकारं निरञ्जनम् ॥"
इत्यध्यात्मरामायणम् ॥

निर्व्विसः, त्रि, (निर् + विद + क्तः । निर्व्विसस्योपसंख्यानात् परस्य णत्वम् पूर्व्वस्य दुत्वम् ।) निर्वृत्तिविशिष्टः । निर्वेदयुक्तः । यथा,—

"यदृच्छया मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् ।
न निर्विसो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः ॥"
इति भक्तिरसामृतसिन्धुः ॥

निर्व्विन्ध्या, स्त्री, (निर्गता विन्ध्यादिति नित्यतत्पुरुषः ।) विन्ध्यपर्व्वतनिःसृतनदीविशेषः । इति श्रीभागवते । ५ । १९ अः ॥ (यथा, मेघदूते । ३० ।

"निर्व्विन्ध्यायाः पथि भव रसाभ्यन्तरं सन्निपत्य ।")

निर्व्विषा, स्त्री, (निर्गतं विषं यस्याः ।) तृणविशेषः । निर्विषी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अपविषा २ निर्विषी ३ विषहा ४ विषापहा ५ विषहन्त्री ६ विषाभावा ७ अविषा ८ विषवैरिणी ९ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । शीतत्वम् । कफवातास्रदोषनाशित्वम् । अनेकविषहन्तृत्वम् । व्रणनिर्मूलकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

निर्व्विष्टः, त्रि, (निर् + विश + क्तः ।) कृतनिर्व्वेशः । प्राप्तः । यथा, श्रीभागवते ।

"यत्र निर्विष्टमरणं कृतान्तो नाभिमन्यते ॥"

स्थितः । यथा, भागवते । १ । २ । ३३ ।
"स्वनिर्म्मितेषु निर्व्विष्टो भुङ्क्ते भूतेषु तद्गुणान् ॥"
विवाहितः । कृताग्निहोत्रः । यथा । "ज्येष्ठे-निर्व्विष्टे कनीयान् निर्व्विशन् परिवेत्ता भवति ।" इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥

निर्व्वीजा, स्त्री, (निर्गतं वीजं यस्याः ।) काकलीद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

निर्व्वीरं, त्रि, (निर्गतो वीरो यस्मात् ।) वीरशून्यम् । यथा,—
"नाक्रष्टं न च टङ्कितं न नमितं नोत्थापितं स्थानतः
केनापीदमहो महद्धनुरतो निर्व्वीरमुर्व्वीतलम् ॥"
इति महानाटकम् ॥

निर्व्वीरा, स्त्री, (निर्गतो वीरवत् पतिः पुत्त्रो वा यस्याः ।) अवीरा । पतिपुत्त्रविहीना । इति हेमचन्द्रः । ३ । १८४ ॥

निर्वृतिः, स्त्री, (निर् + वृ + क्तिन् ।) सुस्थितिः । अस्तङ्गमनम् । सुखम् । इति मेदिनी । ते, १२० ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १६ । ३६ ।
"जनकस्य दशां दृष्ट्वा राज्यस्थस्य महात्मनः ।
स निर्वृतिं परां प्राप्य पितुराश्रमसंस्थितः ॥")
मोक्षः । मृत्युः । इति हेमचन्द्रः । १ । ७५ ॥ (शान्तिः । यथा, सुश्रुते । १ । ४१ ।
"भूतेजोवारिजैर्द्रव्यैः शमं याति समीरणः ।
भूम्यम्बुवायुजैः पित्तं क्षिप्रमाप्नोति निर्वृतिम् ॥"
विदर्भवंशीयवृष्णेः पुत्त्रे, पुं । यथा, भागवते । ६ । २४ । ३ ।
"क्रथस्य कुन्तिः पुत्त्रोऽभूत् वृष्णिस्तस्याथ निर्वृतिः ॥")

निर्वृत्तः, त्रि, (निर् + वृत् + क्तः ।) निष्पन्नः । इत्यमरः । ३ । १ । १०० ॥ (यथा, रघुः ।१७।१८ ।
"सा तस्य कर्म्मनिर्वृत्तैर्दूरं पश्चात् कृता फलैः ॥")

निर्वृत्तिः, स्त्री, (निर् + वृत् + क्तिन् ।) निष्पादः । तथा च ।
"यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता ।
निर्वृत्तिरामयस्यासौ संप्राप्तिर्जातिरागतिः ॥"
इति माधवकरः ॥
(निर्गता वृत्तिर्यस्मादिति ।) वृत्तिरहिते, त्रि ॥

निर्व्वेदः, पुं, (निर् + विद् + घञ् ।) स्वावमाननम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते । ४ । १० । ३७ ।
"दैत्यैर्वृन्दं कृतं चौर्यं प्रह्लादस्तु पराजितः ।
निर्व्वेदं परमं प्राप्तो ज्ञात्वा धर्म्मं सनातनम् ॥")
स तु त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिभावानामादिमः । शान्तरसस्य स्थायिभावश्च । यथा,—
"निर्व्वेदःस्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रसः ॥"
इति काव्यप्रकाशः ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
"तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्व्वेदः स्वावमाननम् ॥"
तदुदाहरणम् । यथा,—
"मृतपिण्डबालुकारन्ध्रपिधानरचनार्थिना ।
दक्षिणावर्त्तशङ्खोऽयं हन्त चूर्णीकृतो मया ॥"
इति साहित्यदर्पणम् ॥
परवैराग्यम् । यथा,—
"ततः कदाचिन्निर्व्वेदान्निराकाराश्रितेन च ।
लोकतन्त्रं परित्यक्तं दुःखार्त्तेन भृशं मया ॥"
इति मोक्षधर्म्मः ॥
वैराग्यम् । यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् ।
"तदा गन्तासि निर्व्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥"
(निर्गतो वेदो यस्मादिति ।) वेदरहिते, त्रि ॥

निर्व्वेशः, पुं, (निर् + विश् + भावे घञ् ।) भृतिः । भोगः । इत्यमरः । ३ । ३ । २१४ ॥
"भृतिर्व्वेतनं भोगः सुखं पालनमभ्यवहारो वा ।" इति भरतः ॥ (यथा, भागवते । ६ । २ । ७ ।
"अयं हि कृतनिर्व्वेशो जन्मकोट्यंहसामपि ।
यद्व्याजहार विवशो नाम स्वस्त्ययनं हरेः ॥")
मूर्च्छनम् । इति मेदिनी । शे, २२ ॥ विवाहः । निर्पूर्व्वविशधातुर्व्विवाहार्थः । इति स्मृतिः ॥

निर्व्वेष्टनं, क्ली, (नितरां वेष्टनमत्र ।) नाडिचीरम् । इति हारावली । २१४ ॥ (निर्गतं वेष्टनं यस्मात् ।) वेष्टनरहिते, त्रि ॥

निर्व्यथनं, क्ली, (निर् + व्यथ + भावे ल्युट् ।) छिद्रम् । इत्यमरः । १ । ८ । २ ॥ यथाभावः । निश्चयेन व्यथनञ्च ॥

निर्व्यूढं, त्रि, (निर् + वि + वह + क्तः ।) त्यक्तम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ समाप्तम् । यथा,—
"अवदानन्तु यत् कर्म्म निर्व्यूढमतिशोभनम् ॥"
इति जटाधरः ॥
(स्थिरम् । यथा, "स्त्रीणां पतिपुत्त्रादिधने न निर्व्यूढं स्वत्वं पुंसान्तु तन्निर्व्यूढं अप्रतिबन्धकतया यथेष्टविनियोगार्हत्वात् ॥" तथा, च राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४७२ ।
"स एव भूपतिर्भूत्वा भुवं वर्षशतत्रयम् ।
निर्व्वाणशाम्यनिर्व्यूढ़पातालेश्वरमासदत् ॥")

निर्हरणं, क्ली, (निश्चयेन हरणम् । निर् + हृ + ल्युट् ।) शवदाहः । यथा, शुद्धितत्त्वे ।
"तस्य निर्हरणादीनि सम्परेतस्य भार्गव ! ।
युधिष्ठिरः कारयित्वा मुहूर्त्तं दुःखितोऽभवत् ॥"
(दहनम् । यथा, भागवते । ७ । ७ । २८ ।
"बीजनिर्हरणं योगः प्रवाहोपरमो धियः ॥")
निःशेषेण हरणञ्च ॥

निर्हारः, पुं, (निर् + हृ + घञ् ।) शल्यादेरुत्पाटनम् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । अभ्यवकर्षणम् २ । इत्यमरः । ३ । २ । १७ ॥ मलमूत्रादित्यागः । यथा, आह्निकतत्त्वे ।
"आहारनिर्हारविहारयोगाः
सुसंवृता धर्म्मविदा तु कार्य्याः ॥"
दाहः । इति स्मृतिः ॥ (दाहार्थं नयनम् । इति स्वामी ॥ यथा, भागवते । ७ । २ । ३५ ।
"एवं विलपतीनां वै परिगृह्य मृतं पतिम् ।
अनिच्छतीनां निर्हारमर्कोऽस्तं संन्यवर्त्तत ॥")
यथेष्टविनियोगः । यथा,—
"न निर्हारं स्त्रियः कुर्य्युः कुटुम्बा बहुमध्यगात् ।
स्वकादपि च वित्ताद्धि स्वस्य भर्त्तुरनाज्ञया ॥"
इति मनुः ॥

निर्हारी, [न्] त्रि, (निःशेषेण हरति दूरं गच्छतीति । निर् + हृ + णिनि ।) दूरगामिगन्धः । इत्यमरः । १ । ५ । ११ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १८४ । २८ ।
"इष्टश्चानिष्टगन्धश्च मधुरः कटुरेव च ।
निर्हारी संहतः स्निग्धो रूक्षो विशद एव वा ॥")

निर्ह्रादः, पुं, (निर् + ह्राद अव्यक्तशब्दे + घञ् ।) ध्वनिः । इत्यमरः । १ । ३ । २३ ॥ (यथा, रघुवंशे । १ । ४१ ।
"श्रेणीबन्धाद्वितन्वद्भिः अस्तम्भां तोरणस्रजम् ।
सारसैः कलनिर्ह्रादैः क्वचिदुन्नमिताननौ ॥")

निलयः, पुं, (निलीयते अस्मिन्निति । नि + ली + "एरच् ।" ३।३।५६ । इति अधिकरणे अच् ।) गृहम् । इत्यमरः । २ । २ । ५ ॥ (यथा, रघुवंशे । २ । १५ ।
"सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि
कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ॥"
आश्रयस्थानम् । यथा, भागवते । ८ । १ । ११ ।
"तं भूतनिलयं देवं सुपर्णमुपधावत ॥")

निलिम्पः, पुं, (निलिम्पतीति । नि + लिप् + "नौ लिम्पेर्वाच्यः ।" ३।१।१३८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या शः । मुचादित्वान्नुम् ।) देवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

निलिम्पनिर्झरी, स्त्री, (निलिम्पानां देवानां निर्झरी नदी ।) गङ्गा । यथा,—
"जटाकटाहसम्भ्रमभ्रमन्निलिम्पनिर्झरी ॥"
इत्यादिरावणकृतशिवस्तोत्रम् ॥

निलिम्पा, स्त्री, (नि + लिप + श । मुचादित्वान्नुम् । स्त्रियां टाप् ।) स्त्रीगवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

निलिम्पिका, स्त्री, (निलिम्पा एव । स्वार्थे कन् टापि अत इत्वम् ।) सौरभेयी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३२ ॥

निलीनं, त्रि, (निःशेषेण लीनं संलग्नम् । नि + ली + क्तः ।) निःशेषेण लीनम् । संलग्नम् । (यथा, भट्टिः । २ । ५ ।
"वनानि तोयानि च नेत्रकल्पैः
पुष्पैः सरोजैश्च निलीनभृङ्गैः ।
परस्परं विस्मयवन्ति लक्ष्मी-
मालोकयाञ्चक्रुरिवादरेण ॥"

निवपनं, क्ली, (नि + वप + भावे ल्युट् ।) पितुद्देश्यकदानम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ६२ । २ ।
"ऋषयो धर्म्मनित्यास्तु कृत्वा निवपनान्युत ।
तर्पणञ्चाप्यकुर्व्वन्त तीर्थाम्भोभिर्यतव्रताः ॥")

निवरा, स्त्री, (नितरां व्रियत इति । नि + वृ + "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ।" ३।३।५८ । इति कर्म्मण्यप् । ततष्टाप् ।) कुमारी । अविवाहिता । इति मिताक्षरा ॥

निवसतिः, स्त्री, (निवसत्यत्रेति । नि+वस्+ "वहिवस्यर्तिभ्यश्चित् ।" उणां ४ । ६० । इति अतिच् ।) गृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥

निवसथः, पुं, (निवसत्यत्रेति । नि+वस् आधारे अथच् ।) ग्रामः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २३ ॥

निवसनं, क्ली, (न्युष्यतेऽत्र । नि+वस्+आधारे ल्युट् ।) गृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥ वस्त्रम् । इति हलायुधः ॥ (यथा, गोः रामायणे ।२।३७। "द्वितीयं च परीदधौ चीरमादाय मैथिली । चीरस्याकुशला देवी सम्यग्निवसने शुभा ॥")

निवहः, पुं, (नितरामुह्यते इति । नि+वह+ पुंसीति घः ।) समूहः । इत्यमरः । २ । ५ । ३६ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । ८ ।

"सुकुलं कुशलं सुजनं
विहाय कुलकुशलशीलविकलेऽपि ।
आढ्ये कल्पतराविव
नित्यं रज्यन्ति जननिवहाः ॥"

नितरां वहतीति । नि+वह+पचाद्यच् ।) सप्तवायन्तर्गतवायुविशेषः । यथा,— "निवहो यत्र वातेशः केवाश्चिन्न सुखप्रदः । न प्रचण्डो न च न्दुः प्रमादी च प्रभञ्जनः ॥" इति ज्योतिषम् ॥

निवातः, त्रि, (नितरां वाति गच्छत्यत्र । नि+वा +अधिकरणे क्तः ।) आश्रयः । निवासः । (निवृत्तो वातो यस्मिन् ।) अवातः । वातशून्यः । (यथा, रघुवंशे । ३ । १७ ।

"निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा
नृपस्य कान्तं पिबतः सुताननम् ।
महोदधेः पूर इवेन्दुदर्शनात्
गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि ॥")

शस्त्राभेद्यं वर्म्म । शस्त्रेण न भिद्यते यत् वर्म्म कवचम् । इत्यमरभरतौ । ३ । ३ । ८४ ॥

निवातकवचः, पुं, दैत्यविशेषः । स तु हिरण्य-कशिपोः पौत्रः संह्लादपुत्त्रः । इत्यग्निपुराणम् ॥ (निवातं शस्त्राभेद्यं कवचं येषामिति । दानव-विशेषे, पुंलिङ्गो बहुवचनान्तः । ते तु इन्द्रादि-ष्टेनार्ज्जुनेन निहताः । यथा, महाभारते । ३ । १६८ । ७०—७२ ।

"ततो मामब्रवीद्राजन् ! प्रहस्य बलवृत्रहा । नाविषह्यन्तवास्तीति त्रिषु लोकेषु किञ्चन ॥ निवातकवचा नाम दानवा देवशत्रवः । समुद्रकुक्षिमाश्रित्य दुर्गे प्रतिवसन्त्युत ॥ तिस्रः कोट्यः समाख्याता स्तुल्यरूपबलप्रभाः । तांस्तत्र जहि कौन्तेय ! गुर्व्वर्थस्ते भविष्यति ॥" एतद्विवरणविस्तृतिस्तु तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्या ॥)

निवापः, पुं, (नितरामुप्यते इति । नि+वप+घञ् ।) म्तोद्देश्यकदानम् । तत्पर्य्यायः । पितृदानम्२ । इत्यमरः ।२।७।३१॥ पितृतर्पणम् ३ । इति हेम-चन्द्रः ।३ । ४० ॥ निवपनम् ४ पितृदानकम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुवंशे ।८ । ८६।

"अपशोकमनाः कुटुम्बिनीं
अनुगृह्णीष्व निवापदत्तिभिः ॥")

दानमात्रम् । यथा । "येभ्यो निवापाञ्जलयः पितॄणाम् ।" इति भरतः ॥ (न्युप्यते बीज-मस्मिन्निति । क्षेत्रम् । इति नीलकण्ठः ॥ यथा, महाभारते । ३ । ३०६ । ६ ।

"अवनिं प्रमदा गाश्च निवापं बहुवार्षिकम् । तत्ते विप्र ! प्रदास्यामि न तु वर्म्म सकुण्डलम् ॥")

निवारः, पुं, निवारणम् । इति निपूर्ब्बवृधातो-र्भावे घञ्प्रत्ययनिष्पन्नः ॥

निवारणं, क्ली, (नि+वृ+णिच्+करणे ल्युट् ।) निश्चयेन वारणम् । निराकरणम् । यथा,—

"यदाक्यतो धर्म्म इतीतरस्थितो
न मन्यते तस्य निवारणं जनः ॥"
इति श्रीभागवते प्रथमस्कन्धः ॥

निवारितः, त्रि, (नि+वृ+णिच्+क्तः ।) कृत-निवारणः । यथा,—

"निवारितास्तेन महीतलेऽखिले
निरीतिभावं गमितेऽतिवृष्टयः ॥"
इति नैषधे । १ । ११ ॥

निवास, तु क स्तृत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरां-परं-सकं-सेट् ।) अनिनिवासत् । स्तृतिराच्छादनम् । निवासयति यस्त्रिं चौनां-शुकमिति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

निवासः, पुं, (निवसति अस्मिन् । नि+वस्+ अधिकरणे घञ् ।) गृहम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५७ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे ।१।१३। ८४। "तत्र तत्र प्रजानां हि निवासं समरोचयत् ॥" आश्रयस्थानम् । यथा, भागवते । १ । ११ । २७ । "श्रियो निवासो यस्योरः पानपात्रं मुखं दृशाम् । बाहवो लोकपालानां सारङ्गाणां पदाम्बुजम् ॥" वस्त्रम् । यथा, हरिवंशे । १८१ । ४८ । "नमश्चर्म्मनिवासाय नमस्ते पीतवाससे ॥" भावे घञ् । वासः । यथा, महाभारते । १ । १८६ । ६ । "कुम्भकारस्य शालायां निवासं चक्रिरे तदा ॥")

निवासी, [न्] त्रि, (निवसतीति । नि+वस्+ णिनि ।) निवासविशिष्टः । निवासकर्त्ता । यथा,— "ते तु कासरमश्नन्ति देवरः पतिरुत्कले । धन्याः कालीनदीतीरे कान्यकुब्जनिवासिनः ॥" इति कायोदयः ॥

निविड़ं, त्रि, (नितरां विड़तीति । नि+विड़ आक्रोशे+क ।) निरवकाशम् । तत्पर्य्यायः । निरन्तरम् २ निबिरीषम् ३ घनम् ४ । सान्द्रम् ५ नीरन्ध्रम् ६ बहुलम् ७ दृढ़म् ८ गाढ़म् ९ अविरलम् १० । इति हेमचन्द्रः ।६ । ८२ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३२० । "निविड़घटितोरुयुगलां श्वासोत्कम्पस्तनार्पित-वजनाम् ॥" यथा, च रघुवंशे । ६ । ५८ ।

"तस्यापरेष्वपि मृगेषु शरान् मुमुक्षोः
कर्णान्तमेत्य बिभिदे निविड़ोऽपि मुष्टिः ॥")

नासिकाया नतम् । नि+"नेर्विड़च्बिरी-सचौ ।" ५ । २ । ३२ । इति विड़च् । अव-टीटम् । "तद्योगात् नासिका निविड़ा ।" इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

निबिरीसं, त्रि, (नि नता नासिका यस्य । "नेर्वि-ड़च्बिरीसचौ ।" ५ । २ । ३२ । इति बिरी-सच् । अवटीटः । इति व्याकरणम् ॥) निवि-ड़म् । इति जटाधरः ॥ (यथा, माघे ।७।२० । "उरुनिबिरीसनितम्बभारखेदि ॥")

निविष्टं, त्रि, (नि+विश+क्तः ।) निवेशयुक्तम् । (यथा, कुमारसम्भवे । ५ । ३१ ।

"भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसां
वपुर्विशेषेष्वतिगौरवाः क्रियाः ॥")

आविष्टम् । प्रविष्टम् । यथा,—

"उड़ुगणपरिवारो नायकोऽप्योषधीना-
ममृतमयशरीरः कान्तियुक्तोऽपि चन्द्रः ।
भवति विकलमूर्त्तिर्मण्डलं प्राप्य भानोः
परसदननिविष्टः को लघुत्वं न याति ॥"
इत्युद्भटः ॥

(आवद्धम् । यथा, देवीभागवते ।१ । १५ । ४५ । "वह्वोऽहमिति मे बुद्धिर्नापसर्पति चित्ततः । संसारवासनाजाले निविष्टा दुःखगामिनी ॥" स्थितम् । यथा, रामायणे । १ । ५ । ५ । "कोशलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान् । निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान् ॥")

निवीतं, त्रि, (निवीयते स्मेति । नि+व्ये आच्छा-दने+क्तः । सम्प्रसारणम् ।) आच्छादनवस्त्रम् । उड़नी इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । प्रावृतम् २ । कण्ठलम्बितयज्ञसूत्रे, क्ली । इत्यमरः । १ । ७ । ५० ॥ यथा,— "उपवीतं भवेन्नित्यं निवीतं कण्ठसज्जनम् ॥" इति कूर्म्मपुराणम् ॥

निवीती, [न्] पुं, (निवीतमस्यास्तीति ।) निवीतयुक्तः । कण्ठलम्बितयज्ञसूत्रविशिष्टः । यथा,— "कृतोपवीती देवेभ्यो निवीती च भवेत्ततः । मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ऋषिपुत्त्रानृषींस्तथा ॥" इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

निवृतं, त्रि, (निव्रियते आच्छाद्यते स्मेति । नि+ वृ+क्तः ।) निवीतम् । उड़नी इति भाषा ॥ इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ परिवेष्टितम् । इति हेमचन्द्रः ॥

निवृत्तः, त्रि, (नि+वृत्+क्तः ।) निवृत्ति-विशिष्टः । विरतः । यथा, श्रीभागवते ।१०।१।४।

"निवृत्ततर्षैरुपगीयमाना-
द्भवौषधाच्छ्रोत्रमनोऽभिरामात् ।
क उत्तमश्लोकगुणानुवादात्
पुमान् विरज्येत विना पशुघ्नात् ॥"

निवृत्तात्मा, [न्] पुं, (शरीरबन्धनात् निवृत्त आत्मा स्वरूपं यस्येति ।) विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ३८ । "आवर्त्तनो निवृत्तात्मा संवृतः संप्रमर्द्दनः ॥")

निवृत्तिः, स्त्री, (नि+वृत्+क्तिन् ।) निर्वृत्तिः । अप्रवृत्तिः । तत्पर्य्यायः । उपरमः २ विरतिः३

अपरतिः ४ उपरतिः ५ आरतिः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, गरुड़पुराणे १६६ अध्याये ।
"वास्त्योदकञ्च समधु पीतमन्तर्गतञ्च वै ।
पापरोगस्य सन्तापनिवृत्तिं कुरुते शिवः ॥")
प्रवृत्तिप्रागभावः । यथा, "प्रवृत्त्युपाधिना विनाशं प्राप्तान् प्रागभाव एव स्वनिवृत्तिनिराकरणात् साध्यमानो निवृत्तिरुच्यते ।" इत्येकादशीतत्त्वे कलञ्जाधिकरणविचारः ॥

निवेदनं, क्ली, (निविद्यते विज्ञाप्यतेऽनेनेति । नि + विद् + ल्युट् ।) आवेदनम् । विज्ञापनम् । समर्पणम् । यथा,—
"श्रवणं कीर्त्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।
अर्च्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥
इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा ॥"
इति श्रीभागवतम् । ७ । ५ । २३ ॥

निवेदितं, त्रि, (नि + विद् + कर्म्मणि क्तः ।) कृतनिवेदनम् । यथा, नन्दिकेश्वरपुराणे ।
"मया निवेदितं भक्त्या गृहाण परमेश्वरि ! ॥"

निवेशः, पुं, (नि + विश + घञ् ।) विन्यासः । (निविशत्यस्मिन्निति । अधिकरणे घञ् ।) शिविरम् । (यथा, महाभारते । ५ । ८ । २ ।
"तस्य सेनानिवेशोऽभूदध्यर्द्धमिव योजनम् ॥")
उद्वाहः । इति मेदिनी । शे, २१ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४ । १ ।
"ततो निवेशाय तदा स विप्रः संशितव्रतः ।
महीञ्चचार दारार्थी न च दारानविन्दत ॥")
निवेशनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । १६ । ४४ ।
"निवेशार्थं गृहं दत्तमन्नपानादिकं तथा ।
सेवकं समनुज्ञाप्य परिचर्य्यार्थमेव च ॥")

निवेशनं, क्ली, (निविशत्यस्मिन्निति । नि + विश् + अधिकरणे ल्युट् ।) गृहम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । २४ । ४६ ।
"स्त्रियोपसंयुतः सोऽथ प्राप्यायोध्यां सुदर्शनः ।
सम्मान्य सर्व्वलोकांश्च ययौ राजा निवेशनम् ॥")
नगरम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे । ७ । ७५ । १८ ।
"यो हि वंशं समुत्पाद्य पार्थिवस्य निवेशने ।
न विधत्ते नृपं तत्र नरकं स हि गच्छति ॥")
प्रवेशः । निवेशनमस्य व्याहृतिभिर्ह्लेति स्मृतिः ॥ (नि + विश + णिच् + भावे ल्युट् । स्थापनम् । यथा, रामायणे । ७ । ७५ । १७ ।
"निवेशय महाबाहो भरतं यद्यपेक्षसे ।
शूरस्त्वं कृतविद्यश्च समर्थश्च निवेशने ॥"
प्रवेशके, त्रि ॥ यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । १८ । १३ ।
"आकाशेऽवस्थितः शब्दः सर्व्वश्रोत्रनिवेशनः ।
नमस्ते भगवन् ! विष्णो तुभ्यं शब्दात्मने नमः ॥")

निवेशनीयः, त्रि, (नि + विश + अनीयर् ।) निवेशनार्हः । यथा । तत्पुरुषीयसाधारण्यादिशरीरे निवेशनीय इति नायं दोषः । इति सव्यभिचारे गदाधरः ॥

निवेश्यः, त्रि, (नि + विश + ण्यत् ।) निवेशनीयः । यथा, बाधटीकायां गदाधरः । प्रतिबन्धकतायां निवेश्यत्वादिति शङ्क्यते ॥ (यथा, हरिवंशे । ११५ । २८ ।
"तदियं पूः प्रकाशार्थं निवेश्या मयि सुव्रत ! ॥"
शोधनीयः । यथा, महाभारते । ३ । ३६ । १६ ।
"अवश्यं राजपिण्डस्तैर्निवेश्य इति मे मतिः ॥"
"निवेश्यः आनृण्यार्थं शोधनीयः ।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥ विवाहार्हः । यथा, महाभारते । १ । १६२ । ६ ।
"भवान्निवेश्यः प्रथमं ततोऽयं
भीमो महाबाहुरचिन्त्यकर्म्मा ॥"
"निवेश्यः विवाह्यः ।" इति तत्र नीलकण्ठः ॥)

निशठः, पुं, बलदेवपुत्त्रः । यथा, "बलदेवोऽपि रेवत्यां निशठोल्मुकौ पुत्त्रावजनयत् ।" इति विष्णुपुराणे । ४ अंशे १५ अध्यायः ॥

निशमनं, क्ली, (नि + शम + णिच् + ल्युट् ।) दर्शनम् । श्रवणम् । इति मेदिनी । ने, १६० ॥

निशा, स्त्री, (नितरां श्यति तनूकरोति व्यापारानिति । नि + शो + कः । टाप् ।) रात्रिः । तत्पर्य्यायः । रात्री २ रक्षोजननी ३ शर्वरी ४ चक्रभेदिनी ५ घोरा ६ श्यामा ७ याम्या ८ दोषा ९ तुङ्गी १० भौती ११ शताची १२ वास्तवा १३ उषा १४ वासतेयी १५ तमा १६ निट् १७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अवशिष्टो रात्रिशब्दे द्रष्टव्यः ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । १ । ९ ।
"सितेषु हर्म्म्येषु निशासु योषितां
सुखप्रसुप्तानि मुखानि चन्द्रमाः ।
विलोक्य निर्य्यन्त्रणमुत्सुकश्चिरं
निशाक्षये याति ह्रियेव पाण्डुताम् ॥")
हरिद्रा । दारुहरिद्रा । इति मेदिनी । शे, ९ ॥
(अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"हरिद्रा पीतिका गौरी काञ्चनी रजनी निशा ।
मेहघ्नी रञ्जनी पीता वर्णिनी रात्रिनामिका ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
मेषवृषमिथुनकर्कटधनुर्मकरलग्नानि । यथा,—
"अजगोपतियुग्मञ्च कर्किधन्विमृगास्तथा ।
निशासंज्ञाः स्मृतास्त्वेते शेषास्त्वन्ये दिनात्मकाः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

निशाकरः, पुं, (निशां करोतीति । निशा + कृ + "दिवाविभानिशेति ।" ३ । २ । २१ । इति टः ।) चन्द्रः । इत्यमरटीका ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । २० ।
"रविनिशाकरयोर्ग्रहपीड़नं
गजभुजङ्गविहङ्गमबन्धनम् ।
मतिमताञ्च निरीक्ष्य दरिद्रतां
विधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥")
कुक्कुटः । इति शब्दरत्नावली ॥ (निशाकरश्चन्द्रः शिरोदेशेऽस्यास्तीति । अच् । महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ७७ ।
"इतिहासः सकल्पश्च गौतमोऽथ निशाकरः ॥")

निशागणः, पुं, (निशानां रात्रीणां गणः ।) रात्रिसमूहः । तत्पर्य्यायः । गणरात्रम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥

निशाचरः, पुं, (निशायां रात्रौ चरतीति । निशा + चर + "चरेष्टः ।" ३ । २ । १६ । इति टः ।) राक्षसः । (यथा, रघुः । १० । ४५ ।
"अचिरात् यज्वभिर्भागं कल्पितं विधिवत् पुनः ।
मायाविभिरनालीढमादास्यध्वे निशाचरैः ॥")
शृगालः । पेचकः । सर्पः । इति मेदिनी । रे, २७२ ॥ चक्रवाकः । इति शब्दरत्नावली ॥ भूतः । इति धरणिः ॥ चोरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अयन्तु ग्रन्थिपर्णस्य भेदः । भटेउर इति नेपालदेशे भवति ।
"निशाचरो धनहरः कितवो गणहासकः ।
रोचको मधुरस्तिक्तः कटुपाके कटुर्लघुः ॥
तीक्ष्णो हृद्यो हिमो हन्ति कुष्ठकण्डूकफानिलान् ।
रक्षाश्रीस्वेदमेदोऽस्वज्वरगन्धविषव्रणान् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
महादेवः । यथा, महाभारते । १३।१७।६७ ।
"बहुवेगो महावेगो मनोवेगो निशाचरः ॥")
रात्रिचरमात्रे, त्रि ॥

निशाचरी, स्त्री, (निशायां चरतीति । चर + टः । स्त्रियां ङीप् ।) कुलटा । इति मेदिनी । रे, २७३ ॥ केशिनीनामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः ॥ राक्षसी । यथा,—
"अनिर्वृतिनिशाचरी मम गृहान्तराले स्थिता
निहन्ति निगमागमस्मृतिपुराणशास्त्रोदिताम् ।
क्रियां तदशुभा सखी हृदय एव चिन्ताविशत्ययोर्दमनकारणं त्वमसि केवलं भूपते ॥"
इत्युद्भटः ॥
(यथा च रघुः । ११ । २० ।
"राममन्मथशरेण ताड़िता
दुःसहेन हृदये निशाचरी ।
गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता
जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥"
"अत्र ताड़कायाः अभिसारिकया समाधिरभिधीयते रामेति । निशासु चरतीति निशाचरी राक्षसी अभिसारिका च ।" इति तत्र मल्लिनाथः ॥)

निशाचर्म्म, [न्] क्ली, (निशायाश्चर्म्मेव आवरकत्वात् ।) अन्धकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

निशाजलं, क्ली, (निशोद्भवं जलम् । मध्यपदलोपिसमासः ।) हिमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

निशाटः, पुं, (निशायां रात्रौ अटतीति । अट + अच् ।) पेचकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३९० ॥ निशाचरे, त्रि ॥

निशाटकः, पुं, (निशायां अटति निशावत् कृष्णत्वं अटतीति वा । अट + ण्वुल् ।) गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रात्रिचरे, त्रि ॥)

निशाटनः, पुं, (निशायां अटतीति । अट गतौ + ल्युः ।) पेचकः । इति हलायुधः ॥ निशाचरे, त्रि ॥

निशातः, त्रि, (नि+शो निशाने+क्तः। "शाच्छोरन्यतरस्याम्।" ७। ४। ४१। इति पक्षे इत्वाभावः।) शाणितः। इति हेमचन्द्रः॥

निशादः, पुं, (निशायां अत्ति भक्षयतीति। अद्+अच्।) निषादः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥ त्रि, निशाभुक्॥

निशादिः, स्त्री, (निशाया आदिर्यत्र।) सन्ध्या। इति राजनिर्घण्टः॥

निशान्तं, क्ली, (निशाम्यते विश्रम्यतेऽस्मिन्निति। नि+शम+अधिकरणे क्तः।) गृहम्। इत्यमरः। २। २। ५॥ (यथा, रघुः। १६। ४०।
"तस्याः स राजोपपदं निशान्तं
कामीव कान्ताहृदयं प्रविश्य॥"
निशाया अन्तो यत्र।) उषा। (यथा, मनुः।४।९९।
"न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः
स्वपेत्॥")
शान्ते, त्रि। इति मेदिनी। ते, ११६॥

निशान्धा, स्त्री, (निशायां अन्धयति उपसंहरति आत्मानमिति। अन्ध उपसंहारे+अच्+टाप्।) जतुकालता। इति राजनिर्घण्टः॥ (निशायां अन्धः।) रात्र्यन्धे, त्रि॥

निशापतिः, पुं, (निशायाः पतिः।) चन्द्रः। (यथा, सूर्य्यसिद्धान्ते। २। ४७।
"स्वमन्दभुक्तिसंशुद्धा मध्यभुक्तिर्निशापतेः।
दोर्ज्यान्तरादिकं कृत्वा भुक्तावृणधनं भवेत्॥")
कर्पूरः। इत्यमरः॥ (निशायामेव पतिरिति विग्रहे क्वचित् व्यञ्जनाशक्त्या उपपतिरपि। यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ३५२।
"प्राङ्गणकोणेऽपि निशापतिः स तापं सुधा-
मयो हरति।
यदि मां रजनिज्वर इव सखि! स न निरु-
णद्धि गेहपतिः॥")

निशापुष्पं, क्ली, (निशायां रात्रौ पुष्प्यति विकसतीति। पुष्प विकासे+अच्।) उत्पलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

निशाबलः, पुं, (निशायां रात्रौ बलं यस्य।) मेषवृषमिथुनकर्कटधनुर्मकरराशयः। इति ज्योतिषम्॥

निशाभङ्गा, स्त्री, (निशा हरिद्रा तद्वत् भङ्गो यस्याः।) दुग्धपुच्छी। इति शब्दचन्द्रिका॥ दुग्धपेया इति भाषा॥

निशामणिः, पुं, (निशाया मणिरिव।) चन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

निशामनं, क्ली, (नि+शम+णिच्+ल्युट्।) दर्शनम्। आलोचनम्। इति मेदिनी। ने, १९०॥ श्रवणम्। इति हेमचन्द्रः। ३। २४०॥

निशामृगः, पुं, (निशाचरो मृगः पशुः।) शृगालः। इति शब्दरत्नावली॥

निशारणं, क्ली, (नि+शॄ गि हिंसे+णिच्+ल्युट्।) मारणम्। इत्यमरः। २। ८। ११२॥ (निशाया रणम्।) रात्रियुद्धम्॥ (निशाया रणः शब्दः।) रात्रिशब्दे, पुं॥

निशारत्नं, क्ली, (निशाया निशायां वा रत्नमिव।) चन्द्रः। इति हेमचन्द्रः। २। १९॥

निशारुकः, पुं, रूपकभेदः। यथा,—
"दृढः प्रौढ़ोऽथ खचरो विभवश्चतुरक्रमः।
निशारुकः प्रतितालः कथिताः सप्त रूपकाः॥"
तस्य लक्षणं यथा,—
"लघुद्वन्द्वं गुरुद्वन्द्वं तन्न्यासतालकः स्मृतः।
चतुर्विंशतिवर्णैस्तु रसे हास्ये निशारुकः॥"
तालविशेषः। यथा,—
"प्रविश्य नर्त्तको रङ्गं विकीर्य्य कुसुमादिकम्।
निशारुकेण तालेन कोमलं नृत्यमाचरेत्॥"
इति सङ्गीतदामोदरः॥

निशावनः, पुं, (निशावत् अन्धकारजनकं वनं यत्र।) शणः। इति राजनिर्घण्टः॥

निशावृन्दं, क्ली, (निशानां वृन्दं समूहः।) रात्रिगणः। बहुनिशाः। इति शब्दरत्नावली॥

निशावेदी, [न्] पुं, (निशां निशापरिमाणं वेत्ति वेदयति वा। विद् वा वेदि+णिनिः।) कुक्कुटः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३९०॥

निशाहसः, पुं, (निशायां रात्रौ हसो हासो विकासो यस्य।) कुमुदम्। इति त्रिकाण्डशेषः।

निशाह्वा, स्त्री, (निशाया आह्वा आख्या आह्वा यस्याः।) हरिद्रा। इत्यमरः। २। ९। ४१॥

निशितं, क्ली, (नि+शो+क्तः। "शाच्छोरन्यतरस्याम्।" ७। ४। ४१। इति इत्वम्।) लौहम्। इति राजनिर्घण्टः॥

निशितः, त्रि, (नि+शो+क्तः।) शाणितः। इत्यमरः। ३। १। ९१॥ (यथा, महाभारते। १। १३४। ६५।
"तद्वाक्यसमकालन्तु वीभत्सुर्निशितैः शरैः।
अवार्य्यैः पञ्चभिर्ग्राहं मग्नमम्भस्यताड़यत्॥")

निशिपुष्पा, स्त्री, (निशि पुष्प्यति विकाशते इति। पुष्प+अच्। टाप्।) शेफालिका। इति त्रिकाण्डशेषः॥

निशिपुष्पिका, स्त्री, (निशिपुष्पा+स्वार्थे कन्।) शेफालिका। इति शब्दरत्नावली॥

निशिपुष्पी, स्त्री, शेफालिका। निशि रात्रौ विकशितं पुष्पमस्या इति व्युत्पत्त्या मध्यपदलोपः सप्तम्या अलुक् च ततो जातेरत इति ङीप्॥

निशीथः, (नितरां शेतेऽत्रेति। नि+शी+"निशीथगोपीथावगथाः।" उणां। २। ९। इति थक्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) अर्द्धरात्रः। इत्यमरः। १। ४। ६॥ (यथा, रघुः। ३। १५।
"निशीथदीपाः सहसा हतत्विषो
बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव॥")
रात्रिमात्रम्। इति मेदिनी। थे, २०॥ (यथा, ऋतुसंहारे। १। ३।
"सुतन्त्रीगीतं मदनस्य दीपनं
शुचौ निशीथेऽनुभवन्ति कामिनः॥")

निशीथिनी, स्त्री, (निशीथोऽस्त्यस्या इति। इनिः। ङीप्।) रात्रिः। इत्यमरः।१।४।४॥

निशीथिनीनाथः, पुं, (निशीथिन्या नाथः।) चन्द्रः। इति हलायुधः॥

निशीथ्या, स्त्री, रात्रिः। इति भूरिप्रयोगः॥

निशुम्भः, पुं, (नि+शुन्भ हिंसायाम्+भावे घञ्।) वधः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३६३॥ दानवविशेषः। यथा,—
"कश्यपस्य दनुर्नाम भार्य्यासीद्द्विजसत्तम!।
तस्यास्तु द्वौ सुतावास्तां सहस्राद्बाहलाधिकौ॥
ज्येष्ठः शुम्भ इति ख्यातो निशुम्भश्चापरासुरः।
तृतीयो नमुचिर्नाम महाबलसमन्वितः॥"
इति वामनपुराणे ५२ अध्यायः॥
(अयं हि भगवत्या निहतः। इति मार्कण्डेयपुराणम्॥ अपरोऽसुरविशेषः। यदुक्तं मार्कण्डेये। ९१। ३६—३७।
"वैवस्वतेऽन्तरे प्राप्तेऽष्टाविंशति मे युगे।
शुम्भो निशुम्भश्चैवान्यावुत्पत्स्येते महासुरौ॥
नन्दगोपगृहे जाता यशोदागर्भसम्भवा।
ततस्तौ नाशयिष्यामि विन्ध्याचलनिवासिनी॥")

निशुम्भनं, क्ली, (नि+शुम्भ हिंसायाम्+भावे ल्युट्।) मारणम्। इति हलायुधः॥

निशुम्भमर्द्दिनी, स्त्री, (निशुम्भं मर्द्दयतीति। मृद्+णिनिः। ङीप्।) दुर्गा। इति हेमचन्द्रः॥

निशुम्भशुम्भमथनी, स्त्री, (निशुम्भं शुम्भञ्च मथ्नातीति। मन्थ विलोड़ने+ल्युः। नलोपः। ततो ङीष्।) दुर्गा। यथा, देवीपुराणे।
"निशुम्भशुम्भमथनी देवी वेदेषु गीयते॥"

निशुम्भी, [न्] पुं, (निशुम्भो मोहनाशोऽस्यास्तीति। इनिः।) बुद्धविशेषः। तत्पर्य्यायः। हेरम्बः २ हेरुकः ३ चक्रसम्बरः ४ देवः ५ वज्रकपाली ६ शशिशेखरः ७ वज्रटीकः ८। इति त्रिकाण्डशेषः॥

निशेतः, पुं, (निशायामपि एतं ईषद्गमनं यस्य।) वकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

निश्चयः, पुं, (निश्चीयतेऽनेनेति। निर्+चि+"ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च।" ३। ३। ५८। इति अप्।) निःसंशयज्ञानम्। तत्पर्य्यायः। निर्णयः २। इत्यमरः। १। ५। ३॥ निर्णयनम् ३ निचयः ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, देवीभागवते। १। १९। ३५।
"देहोऽयं मम बन्धोऽयं न ममेति च मुक्तता।
तथा धनं गृहं राज्यं न ममेति च निश्चयः॥")
"तदभाववत्प्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निर्णयः॥"
इति भाषापरिच्छेदः॥
(अर्थालङ्कारविशेषः। तल्लक्षणादिकं यथा, साहित्यदर्पणे। १०। ५६।
"अन्यन्निषिध्य प्रकृतस्थापनं निश्चयः पुनः॥"
उदाहरणं यथा,—
"वदनमिदं न सरोजं नयने नेन्दीवरे एते।
इह सविधे मुग्धदृशो मधुकर! न मुधा परि-
भ्राम्य॥")

निश्चला, स्त्री, (निश्चलतीति। निर्+चल+अच्। टाप्।) शालपर्णी। इति राजनिर्घण्टः॥

पृथिवी ॥ (नदीविशेषः । यथा, मात्स्ये । ११३ । २२ ।
"कौशिकी तु तृतीया च निश्चला गण्डकी तथा।
इक्षुर्लौहितमित्येता हिमवत्पार्श्वनिःसृताः ॥")
अचले, त्रि । यथा,—
"निवसतु तव गेहे निश्चला सिन्धुपुत्त्री ॥"
इत्याद्युद्भटः ॥

निश्चलाङ्गः, पुं, (निश्चलवत् अङ्गं यस्य ।) वकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पर्व्वतादिः । स्पन्दरहिते, त्रि ॥

निश्चायकः, त्रि, (निश्चिनोतीति । निर् + चि + ण्वुल् ।) निश्चयकर्त्ता । निर्णायकः । यथा, अनुपाधित्वनिश्चायकदर्शनत्वे न हेतुत्वमिति व्याप्तिग्रहमाथुरी ॥

निश्चारकः, पुं, (निश्चरतीति । निर् + चर + ण्वुल् ।) पुरीषचयः । वायुः । स्वच्छन्दम् । इति मेदिनी । के, १६५ ॥

निश्चिन्तः, त्रि, (निर्गता चिन्ता यस्मात् ।) चिन्तारहितः । यथाह कश्चित् ।
"मूर्खत्वं सुलभं भजस्व कुमते ! मूर्खस्य चाष्टौ गुणा
निश्चिन्तो बहुभोजकोऽतिमुखरो रात्रिन्दिवा स्वप्नभाक् ।
कार्य्याकार्य्यविचारणादिरहितो मानापमाने समे
दत्त्वा सर्व्वजनस्य मूर्ध्नि चरणौ मूर्खश्चिरं जीवतु ॥"

निश्चीयमानः, त्रि, (निर् + चि + कर्म्मणि शानच्।) निश्चयविषयः । यथा । ननु तथापि एवकारस्य निश्चीयमानस्यैव सार्थकत्वाभावात् कुतः प्रकृतित्वामिति शब्दशक्तिप्रकाशिकाटीकायां रामभद्रः ॥

निश्चुक्कणं, क्ली, (निःशेषेण चुक्कणम् ।) दन्तशाणम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मिसी इति भाषा ॥

निश्चेष्टः, त्रि, (निर्गता चेष्टा यस्मात् ।) चेष्टारहितः । निश्चेष्टितः । यथा,—
"शलग्रहणनिश्चेष्टो दैत्यो निर्गतलोचनः ।
अव्यक्तरावो न्यपतत् सहबालो व्यसुर्व्रजे ॥"
इति श्रीभागवते दशमः ॥

निश्वासः, पुं, (नि + श्वस + भावे घञ् ।) बहिर्मुखश्वासः । तत्पर्य्यायः । पानः २ एतनः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते । २।१।८६ ।
"संहर्त्तुं सर्व्वब्रह्माण्डं शक्ता निःश्वासमात्रतः॥")

निश्वाससंहिता, स्त्री, (निश्वासाख्या संहिता ।) शिवप्रणीतशास्त्रविशेषः । यथा,—
"एवमभ्यर्थितस्तैस्तु पुराहं द्विजसत्तमाः ।
वेदक्रियासमायुक्तां कृतवानस्मि संहिताम् ॥
निश्वासाख्यां ततस्तस्यां लीना वाभ्रव्यशाण्डिलाः।
निश्वाससंहितायां हि लक्षमात्रप्रमाणतः ॥
सैव पाशुपती दीक्षा योगः पाशुपतस्य हि ।
एतस्मादिदमार्गाद्धि यदन्यदिह जायते ॥
तत् क्षुद्रकर्म्म विज्ञेयं रौद्रं शौचविवर्ज्जितम् ॥"
इति वराहपुराणम् ॥

निषङ्गः, पुं, (नितरां सजन्ति शरा यत्र । नि + सन्ज + अधिकरणे घञ् ।) तूणीरः । इत्यमरः । २ । ८ । ८८ ॥ (यथा, रघुः । २ । ३० ।
"ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी
वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः ।
जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गा-
दुद्धर्त्तुमैच्छत् प्रसभोद्धृतारिः ॥")
सङ्गः । इति मेदिनी । गे, ४० ॥

निषङ्गथिः, पुं, (नि + सन्ज + "नौ षञ्जेर्घथिन् ।" उणां । ४ । ८७ । इति भावे घथिन् । घित्वात् कुत्वम् । ततः षत्वम् ।) समालिङ्गः । आलिङ्गनम् । इत्युणादिकोषः । १ । १६१ ॥ धन्वी । रथः । स्कन्धः । तृणम् । सारथिः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (आलिङ्गके, त्रि । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

निषङ्गी, [न्] पुं क्ली, (निषङ्गोऽस्यास्तीति । निषङ्ग + इनिः ।) धनुर्धरः । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥ (यथा, रघुः । ७ । ५६ ।
"रथी निषङ्गी कवची धनुष्मान्
दृप्तः स राजन्यकमेकवीरः ॥"
स्वनामख्यातो धृतराष्ट्रपुत्त्रः । इति महाभारतम् । १ । ११७ । ११ ॥)

निषण्णः, त्रि, (निषीदति स्मेति । नि + सद् + गत्यर्थेति क्तः । "रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्व्वस्य च दः ।" ८ । २ । ४२ । इति निष्ठातस्य धातोर्दकारस्य च नः ।) उपविष्टः । यथा,—
"पादावस्पृशयन्ती श्रीर्देवस्याश्चरणान्तिके ।
निषण्णा पङ्कजे पूज्या नमो देव्यै श्रिया इति ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

निषण्णकं, क्ली, (निषण्ण + संज्ञायां कन् ।) सुनिषण्णकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

निषदः, पुं, (निषीदन्ति षड्जादयः स्वरा यत्र । नि + सद् + बाहुलकात् अप् ।) निषादस्वरः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (स्वनामख्यातनृपविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ६ । १५ ।
"भङ्गासुरिः सुनीथश्च निषदोऽथ वहीनरः ॥")

निषद्या, स्त्री, (निषीदत्यस्यामिति । नि + सद + "संज्ञायां समजनिषदेति ।" ३ । ३ । ६६ । इति अधिकरणे क्यप् ।) पण्यविक्रयशाला । इत्यमरः । २ । २ । २ ॥ हट्टः । इत्यन्ये । इति भरतः ॥ क्षुद्रखट्वा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

निषद्वरः, पुं, (निषीदन्ति विषण्णा भवन्ति जना अत्रेति । नि + सद विषादे गतौ + "नौ सदेः ।" उणां । २ । १२४ । इति ष्वरच् । "सदिरप्रतेः ।" ८ । ३ । ६६ । इति षत्वम् ।) कर्द्दमः । इत्यमरः । १ । १० । ६ ॥

निषद्वरी, स्त्री, (नि + सद विषादे + अधिकरणे ष्वरच् । षित्वात् ङीप् ।) रात्रिः । इति मेदिनी । रे, २७३ ॥

निषधः, पुं, पर्व्वतविशेषः । इत्यमरः । २ । ३ । ३ ॥ स तु इलावृतस्य दक्षिणे हरिवर्षस्य सीमापर्व्वतः । प्रागायतः । अयुतयोजनोत्सेधः । द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥ कठिनम् । देशविशेषः । (यथा, महाभारते । ३ । ५३ । ३ ।
"ब्रह्मण्यो वेदविच्छूरो निषधेषु महीपतिः ॥")
तद्देशीयराजः । इति मेदिनी । धे, ३३ ॥ निषादस्वरः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ३७ ॥ (रामप्रपौत्त्रे सूर्य्यवंशीयनृपभेदे । यथा, हरिवंशे । १५ । २६ ।
"रामस्य तनयो जज्ञे कुश इत्यभिविश्रुतः ।
अतिथिस्तु कुशाज्जज्ञे निषधस्तस्य चात्मजः ॥")

निषादः, पुं, (निषद्यते ग्रामशेषसीमायाम् । यद्वा, निषीदति पापमत्र । नि + सद् + कर्म्मणि अधिकरणे वा घञ् ।) चण्डालः । इत्यमरः । २ । १० । २० ॥ वेणशरीरोद्भवजातिविशेषः । यथा, अग्निपुराणे ।
"मथ्यमाने ततो राज्ञस्तस्मिन्नूरौ प्रजज्ञिवान् ।
ह्रस्वोऽतिपरुषः कृष्णस्तस्मात् प्राञ्जलिः स्थितः॥
तं मत्वेर्व्विकलं दृष्ट्वा निषीदेत्यब्रुवंस्तदा ।
निषादवंशकर्त्ता स बभूव मुनिसत्तमाः ! ॥
धीवरानसृजत् वापि वेणकल्मषसम्भवान् ।
ये चान्ये विन्ध्यनिलयाः शवरा नाहलादयः ॥
अधर्म्मरुचयो ये च विद्धि तान् वेणसम्भवान् ॥"
पारिभाषिकचण्डालो यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
"आशाकर्त्तुस्त्वदाता च दातुश्च प्रतिषेधकः ।
शरणागतं यस्त्यजति स चण्डालोऽधमो नरः॥"
धीवरविशेषः । इति मेदिनी । दे, ३४ ॥ (निषीदन्ति षड्जादयः स्वरा यत्र । नि + सद् + घञ् ।) सप्तस्वरान्तर्गतशेषस्वरः । स तु नारदमते हस्तिस्वरतुल्यस्वरः । अस्योच्चारणस्थानं ललाटम् । व्याकरणमते दन्तः । अयं वैश्यवर्णः । सर्व्वस्वराणां मध्ये उच्चः । अस्य जातिः सम्पूर्णा । अस्य कूटतानाः ५०४० । प्रत्येकतानम् ५६ समुदायेन २८२२४० भवन्ति । अस्य स्वरूपः गणेशतुल्यः । कृष्णश्वेतवर्णः । स्थानं पुष्करद्वीपः । देवता सूर्य्यः । वारः शनिः । समयः निशान्ते ८ दण्ड—३४ पलानि । अस्य श्रुतिः उग्रा शोभिनी च । मूर्च्छना मन्द्रस्थाने सखा । मध्यस्थाने अहङ्कृता । तारस्थाने लोचना च । निषादवर्ज्जिता रागिणी आसावरी मल्लारी च । नादपुराणमते । निःसन्तानोऽयम् वीणायां धैवतावधिषड्जस्थानपर्य्यन्तं प्रथमसप्तकतृतीयांशस्य शेषसमुदायवीणातन्त्रीनिषादस्थानं भवति । इति सङ्गीतशास्त्रम् । * ॥
"षड्जादयः षडेतेऽत्र स्वराः सर्व्वे मनोहराः।
निषीदन्ति यतो लोके निषादस्तेन कथ्यते ॥
चतस्रः पञ्चमे षड्जे मध्यमे श्रुतयो मताः ।
ऋषभे धैवते तिस्रो द्वे गान्धारनिषादके ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(अस्य असुरवंशे उत्पत्तिः । वैश्यो जातिः । विचित्रो वर्णः । पुष्करद्वीपे जन्म । ऋषिः तुम्बुरुः । सूर्य्यो देवता । जगती छन्दः । करुणे उपयोगित्वम् ॥ इति सङ्गीतदर्पणम् ॥)

निषादी, [न्] पुं, (निषीदत्यवश्यमिति । नि+सद्+आवश्यके णिनिः ।) हस्त्यारोहः । इत्यमरः । २ । ८ । ५९ ॥ माहुत इति ख्यातः ॥ (यथा, माघे । ५ । ४१ ।
"प्रत्यन्यदन्तिनिशिताङ्कुशदूरभिन्न-
निर्याणनिर्यदसृजं चलितं निषादी ॥"
उपविष्टे, त्रि । यथा, रघुः । १ । ५२ ।
"आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु निषादिभिः ।
मृगैर्वर्त्तितरोमन्थमुटजाङ्गनभूमिषु ॥")
निषिद्धं, त्रि, (निषिध्यते स्मेति । नि+सिध+क्तः ।) निषेधविषयम् । यथा,—
"तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ।
निषिद्धेऽपि दिने कुर्य्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥"
इति तिथितत्त्वम् ॥
निषिद्धकर्म्माणि यथा,—
मान्धातोवाच ।
"ब्रूहि कर्म्मान् सुखोपायान् मद्विधानां सुखावहान् ।
निषिद्धमपि यदेषां तदेव प्रथमं वद ॥
नारद उवाच ।
व्याकरणं शास्त्रनिवर्हणञ्च
कृषिर्व्वणिज्या पशुपालनञ्च ।
शुश्रूषणञ्चापि तथार्थहेतो-
रकार्य्यमेतत् परमं ब्राह्मणस्य ॥
राजप्रेष्यं कृषिधनं जीवनञ्च वणिज्यया ।
कौटिल्यं कौलटीयञ्च कुषीदञ्च विवर्ज्जयेत् ॥
शूद्रो राजन् ! स भवति धर्म्मापेतो दुराचरः ।
वृषलीं रमते यस्तु पिशुनो नर्त्तनस्तथा ॥
ग्रामप्रेष्यो विकर्म्मा च यो द्विजश्चरिताव्रतः ।
वेदानपि जपन् शूद्रैः समः स परिकीर्त्तितः ।
कृत्येषु वर्ज्जनीयोऽसौ वैदिके तान्त्रिकेऽपि च ॥
निर्म्मर्य्यादे चाशुचौ क्रूरवृत्ते
हिंसात्मके त्यक्तधर्म्मे स्ववृत्ते ।
हव्यञ्च कव्यञ्च न देयमेव
दानञ्च दत्तं विफलं नरेन्द्र ! ॥
राजन्यानां करादानं विना वैवाहिकञ्च यः ।
प्रतिग्रहः स निन्द्योऽत्र परत्र चासुखप्रदः ॥
युद्धे पलायनञ्चैव तथा कातरतार्थिषु ।
अपालनं प्रजानाञ्च दाने धर्म्मे विरक्तता ॥
अनवेक्षा स्वराष्ट्रस्य ब्राह्मणानामनादरः ।
अमात्यानामसम्मानं तेषां कर्म्मानवेक्षणम् ॥
भृत्यानाञ्च परीहासो निषिद्धः क्षत्रजन्मनाम् ॥
वैश्यानां धनलोभेन मिथ्याम्लप्रकाशनम् ।
अपालनं पशूनाञ्च अनिज्या विभवे सति ॥
शूद्राणाञ्च महाराज ! वृथैव धनसञ्चयः ।
शुश्रूषोः कृतकार्य्यस्य कृतसन्तानकर्म्मणः ॥
अभ्यनुज्ञातराज्यस्य शूद्रस्य जगतीपते ! ।
अत्यान्तरगतस्यापि दशधर्म्मगतस्य च ॥
आश्रमा विहिताः सर्व्वे वर्ज्जयित्वा निराशिषम् ॥"
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २७ अध्यायः ॥
अपि च ।
"यस्तु भागवतान् दृष्ट्वा भूत्वा भागवतः शुचिः ।
अभ्युत्थानं न कुर्व्वीत अर्हं तेनापि हिंसितः ॥
यश्च कन्यां पिता दत्त्वा न प्रयच्छति तां पुनः ।
अष्टौ पितृगणास्तेन हिंसिता नात्र संशयः ॥
भार्य्यां प्रियसखीं ये तु साध्वीं हिंसन्ति निर्घृणाः ।
न ते मृतां प्राप्नुवन्ति हिंसका दुष्टयोनिजाः ॥
ब्रह्मघ्नश्च कृतघ्नश्च गोघ्नश्च कृतपापकाः ।
एतान् शिष्यान् विवर्ज्जेत उक्ता ये चान्यपातकाः ॥
शालपत्रे न भोक्तव्यं न च्छेत्तव्यं कदाचन ।
अश्वत्थो वटवृक्षश्च न च्छेत्तव्यौ कदाचन ॥
न च्छेत्तव्यो विल्ववृक्ष उडुम्बरश्च कदाचन ।
कर्म्मण्याश्चैव ये वृक्षा न च्छेत्तव्याः कदाचन ॥
यदीच्छेत् परमां सिद्धिं मोक्षधर्म्मं सनातनम् ।
भक्ष्याभक्ष्यञ्च ते शिष्य वेदितव्यं तदन्तरे ॥
करीरस्य वधः शस्तः फलान्यौडुम्बरस्य च ।
मद्योभक्षी भवेत्तेन अभक्ष्याः पूतिवासिकाः ॥
न भक्षणीयं वाराहं मांसं मत्स्यस्य सर्व्वशः ।
अभक्ष्या ब्राह्मणैर्ह्येते दीक्षितैर्हि न संशयः ॥
परिवादं न कुर्व्वीत न हिंसां वा कदाचन ।
पैशुन्यञ्च न कर्त्तव्यं स्तैन्यं वापि कदाचन ॥
अतिथिश्चागतं दृष्ट्वा दूराध्वानागमं क्वचित् ।
संविभागस्तु कर्त्तव्यो येन केनापि पुत्रक ! ॥
गुरुपत्नी राजपत्नी ब्राह्मणी वा कदाचन ।
मनसापि न गन्तव्या एवं विष्णुः प्रभाषते ॥
कनकादीनि रत्नानि यौवनस्था च कामिनी ।
तत्र चित्तं न कर्त्तव्यमेवं विष्णुः प्रभाषते ॥
दृष्ट्वा परस्य भाग्यानि आत्मनो व्यसनन्तथा ।
तत्र मन्युर्न कर्त्तव्य एवं धर्म्मः सनातनः ॥"
इति वराहपुराणम् ॥
(निवारितम् । यथा, देवीभागवते । २ । ६ । ६० ।
"मा मा मा मेति बहुधानिषिद्धोऽपि तथाऽश्रमम् ।
आलिलिङ्ग प्रियां दैवात् पपात धरणीतले ॥")
निषेकः, पुं, (निषिच्यते प्रक्षिप्यत इति । नि+सिच्+घञ् ।) गर्भाधानम् । इति निषेकादिकृत्शब्दटीकायां भरतः ॥ * ॥
"निषेकाल्लभते पत्नी गुरुर्भर्त्ता शुभाशुभम् ।
मन्त्रशिल्पमपत्यञ्च सर्व्वमेतन्न यत्नतः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३३ अध्यायः ॥
(यथा, मनुः । २ । १६ ।
"निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।
तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित् ॥"
क्ली, रेतः । यथा, मनुः । ४ । १५१ ।
"दूरादावसथान्मूत्रं दूरात् पादावसेचनम् ।
उच्छिष्टान्नं निषेकञ्च दूरादेव समाचरेत् ॥"
"निषिच्यत इति निषेकं रेतस्रोतसृजेत् ।"
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ (क्षरणम् ।
यथा, रघुः । ८ । ३८ ।
"ननु तैलनिषेकविन्दुना
सह दीपार्च्चिरुपैति मेदिनीम् ॥")
निषेकादिकृत्, पुं, (निषेकादिं गर्भाधानादिकं करोतीति । निषेकादि+कृ+क्विप् ।) गर्भाधानादिकर्त्ता । आदिना सीमन्तोन्नयनादेर्मन्त्रविद्यादानादेश्च ग्रहणं तत्कर्त्ता पित्रादिर्गुरुः स्यात् । इत्यमरभरतौ ॥
निषेधः, पुं, (नि+सिध्+घञ् ।) प्रतिषेधः । निवृत्तिः । विधिविपरीतः । यथा,—
"तिथीनां पूज्यता नाम कर्म्मानुष्ठानतो मता ।
निषेधस्तु निवृत्तात्मा कालमात्रमपेक्षते ॥"
इति तिथितत्त्वम् ॥
निषेवणं, क्ली, (नि+सेव+भावे ल्युट् ।) सेवा । यथा, भागवते । १ । २ । १६ ।
"शुश्रूषोः श्रद्दधानस्य वासुदेवकथारुचिः ।
स्यान्महत्सेवया विप्राः पुण्यतीर्थनिषेवणात् ॥"
निषेव्यः, त्रि, (नि+सेव+भावे ण्यत् ।) सेवनीयः । यथा, भागवते । १ । १२ । २२ ।
"मृगेन्द्र इव विक्रान्तो निषेव्यो हिमवानिव ॥"
निष्क, क ड माने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) मूर्द्धन्यषमध्यः । क ड, निष्कयते स्वर्णं वणिक् । इति दुर्गादासः ॥
निष्कः, पुं क्ली, (निश्चयेन कायति शोभते इति । निस्+कै+आतश्चेति कः ।) चत्वारः सुवर्णाः । चारि मोहर इति भाषा ॥ यथा, मनुः । ८ । १३७ ।
"धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ।
चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः ॥"
साष्टशतसुवर्णः । हेम । उरोभूषणम् । (यथा, रामायणे । १ । ६ । ११ ।
"नामृष्टभोजी नादाता नाप्यनङ्गदनिष्कधृक् ॥")
पलम् । दीनारः । इत्यमरः । ३ । ३ । १४ ॥ अस्य टीका यथा । "शास्त्रीयषोड़शमाषकपरिमितं स्वर्णं सुवर्णं तेषां सुवर्णानां अष्टाधिकशतम् । हेम स्वर्णमात्रम् । उरोभूषणं वक्षोऽलङ्कारः । पलं शास्त्रीयमानविशेषः । उरोभूषणं पलञ्च हेम्न एवेति केचित् । दीनारः सम्व्यवहारार्थं मानवस्तु एषु निष्कः । केचित्तु दीनार इति पल इत्यस्य विशेषणम् । दीनारे पले लौकिकपले न तु शास्त्रीये इत्याहुः ॥ स्मार्त्तास्तु द्वात्रिंशद्रक्तिकापरिमितं काञ्चनं दीनारः । तथाहि ।
'दीनारो रोपकैरष्टाविंशत्या परिकीर्त्तितः ।
सुवर्णसप्ततितमो भागो रोपक उच्यते ॥'
इति विष्णुगुप्तः ॥
सुवर्णोऽशीतिरक्तिकापरिमितं काञ्चनं तस्य सप्ततितमो भागः सप्तमांशाधिकहेमरक्तिकायां रोपकः तदष्टाविंशत्या द्वात्रिंशद्रक्तिकापरिमितं हेम दीनार इति पर्य्यवस्यतीत्याहुः ।" इति भरतः ॥ * ॥ स्वर्णकर्षः । स्वर्णपलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ कण्ठभूषा । इति जटाधरः ॥ माषकचतुष्टयम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ (यथा,
"स्याच्चतुर्म्माषकैः शाणः स निष्कष्टङ्क एव च ॥"
इति पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥)

षोड़शद्रम्यः। षोल काहन इति भाषा॥ (यथा, लीलावत्याम्। २।

"वराटकानां दशकद्वयं यत्
सा काकिनी ताश्च पणश्चतस्रः।
ते षोड़शद्रम्य इहावगम्यो
द्रम्मैस्तथा षोड़शभिश्च निष्कः॥")

निष्कण्ठः, पुं, (निर्गतः कण्ठः स्कन्धो यस्य।) वरुणवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

निष्कर्षः, पुं, (निर् वा निस्+कृष+भावे घञ्।) निश्चयः। यथा, अत्रायं निष्कर्ष इत्याद्यापराह्णिकश्राद्धादिव्यवस्थायां स्मार्त्तः॥ (करार्थं प्रजापीड़नम्। इति नीलकण्ठः॥ यथा, महाभारते। २। १३। १३।
"अनुकर्षश्च निष्कर्षं व्याधिपावकमूर्च्छनम्। सर्व्वमेव न तत्रासीद्धर्म्मनित्ये युधिष्ठिरे॥")

निष्कलं, त्रि, (निर्गता कला यस्मात्।) कलाशून्यम्। (यथा, महाभारते। ३। २०८। ६।
"संयतश्चापि दक्षाश्च मतिमन्तश्च मानवाः। दृश्यन्ते निष्फलाः सन्तः प्रहीनाः स्वेन कर्म्मभिः॥") नष्टवीर्य्यम्। इति मेदिनी। ले, १०३॥ ब्रह्म। यथा,—
"चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः। उपासकानां कार्य्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना॥" इत्येकादशीतत्त्वे जामदग्न्यवचनम्॥ आधारे, पुं। इति शब्दचन्द्रिका॥

निष्कला, स्त्री, (निर्गता कला यस्याः।) विगतार्त्तवा। इति शब्दरत्नावली॥ वृद्धा। इति राजनिर्घण्टः॥

निष्कली, स्त्री, (निष्कल+ङीष्।) ऋतुहीना। निवृत्तरजस्का। इति शब्दरत्नावली॥

निष्कालकः, पुं, (निष्कालयतीति। निर्+कालि+ण्वुल्।) मुण्डितलोमा घृताभ्यक्तः प्रायश्चित्तार्हः। यथा। मुण्डितलोमकेशेन घृताभ्यक्तेन च कर्त्तव्यम्। निष्कालको घृताभ्यक्तस्तप्तां शूर्म्मीं परिष्वज्य मरणात् पूतो भवतीति विज्ञायते। इति वशिष्ठस्मरणात्। इति मिताक्षरा॥

निष्काशः, पुं, (नितरां काशते शोभते प्रासादादाविति। निर्+काश+अच्।) प्रासादाद्युपस्थानम्। इति महाभारते राजधर्म्मः॥ साजा इति वारान्दा इति च भाषा॥

निष्काशितः, त्रि, (निर् वा निस्+काश+णिच् क्तः।) निष्कासितः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

निष्कासितः, त्रि, (निस्+कस+णिच्+क्तः।) बहिष्कृतः। दूरीकृतः। तत्पर्य्यायः। अवकृष्टः २। इत्यमरः। ३। १। ३६॥ निःसारितः ३। इति जटाधरः॥ निर्गमितः। आहितः। अधिकृतः। इति मेदिनी। ते, २०२॥

निष्कुटः, पुं, (कुटात् गृहात् निष्क्रान्तः।) गृहसमीपोपवनम्। इत्यमरः। २। ३। १॥ (क्वचित् क्लीवेऽपि दृश्यते। यथा, महाभारते। १२। ६९। ५५।
"परिखाश्चैव कौरव्य! प्रतोलीर्निष्कुटानि च। नजालन्यः प्रपश्येत गुह्यमेतद्युधिष्ठिर!॥") क्षेत्रम्। (यथा, महाभारते। २। ५०। ६।
"इन्द्रकृष्टैर्वर्त्तयन्ति धान्यैर्ये च नदीमुखैः। समुद्रनिष्कुटे जाताः पारेसिन्धु च मानवाः॥") कपाटः। इति मेदिनी। टे, ४८॥ पत्नाटः। इति हारावली॥ जानानामहल इति पारस्यभाषा॥

निष्कुटिः, स्त्री, (कुट कौटिल्ये+"इगुपधात् कित्।" उणां ४। ११६। इति इन्। निर्गता कुटिः कौटिल्यं यस्याः।) एला। इत्यमरः। २। ४। १२५॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"एला स्थूला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटापि च। भद्रैला बृहदेला च चन्द्रबाला च निष्कुटिः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

निष्कुटी, स्त्री, (निष्कुटि+कृदिकारादिति वा ङीष्।) निष्कुटिः। इत्यमरटीकायां भरतः। २। ४। १२५॥

निष्कुम्भः, पुं, (निस्+कुम्भ+अच्।) दन्तीवृक्षः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (निर्गतः कुम्भो यस्मात्।) कुम्भशून्ये, त्रि॥

निष्कुशितः, त्रि, (निस्+कुश+क्तः।) निष्कासितः। यथा,—
"काकैर्निष्कुशितं श्वभिः कवलितं वीचीभिरान्दोलितम्॥"
इत्यादि वाल्मीकिकृतगङ्गास्तोत्रम्॥

निष्कुहः पुं, (नितरां कुहयते इति। कुह विस्मापने+पचाद्यच्।) वृक्षकोटरम्। इत्यमरः। २। ४। १३॥

निष्कृतिः, स्त्री, (निर्+कृ+क्तिन्।) निर्मुक्तिः। निस्तारः। यथा,—
"ब्रह्मघ्ने चैव मित्रघ्ने सुरापे गुरुतल्पगे। सर्व्वत्र विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥
(अग्निविशेषे, पुं। यथा, महाभारते। ३। २१८। १४।
"आक्रोशतान्तु भूतानां यः करोतीह निष्कृतिम्। अग्निः स निष्कृतिर्नाम शोभयत्यभिसेवितः॥")

निष्क्रमः, पुं, (निष्क्रम्यतेऽनेनेति। निस्+क्रम+घञ्। "नोदात्तोपदेशस्येति।" ७। ३। ३४। इति न वृद्धिः।) धीशक्तिः। इत्यमरः। ३। २। २५॥ निर्गमः। (यथा, कथासरित्सागरे। २५। ४३।
"कञ्चित् कालं प्रतीची च प्राणायामस्य निष्क्रमम्। तृतीयेऽह्नि गतेऽप्याद्य यात्येतस्य हि नासवः॥") दुष्कुलः। इति मेदिनी। मे, ४५॥ निष्क्रमणसंस्कारः।
"अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः॥"
इति याज्ञवल्क्यः। १। १२॥
(क्रमरहिते, त्रि। यथा, पद्मपुराणे पातालखण्डे।
"निष्कलं निष्क्रमं शान्तं सच्चिदानन्दविग्रहम्॥")

निष्क्रमणं, क्ली, (निस्+क्रम+भावे ल्युट्।) दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषः। तदनुष्ठानं यथा, जाते कुमारे जन्मवासराद्यस्तृतीयः शुक्लपक्षस्तस्य तृतीयायां तिथौ प्रातः कुमारं स्नापयित्वा सायं सन्ध्यायामतीतायां चन्द्राभिमुखः कृताञ्जलिः पिता तिष्ठेत्। अथ माता शुचिना वस्त्रेण कुमारमाच्छाद्य दक्षिणस्यां दिशि भर्त्तुर्वामपार्श्वे पश्चिमाभिमुखीभूय उत्तरशिरसं कुमारं पित्रे समर्पयति। ततो माता भर्त्तुः पृष्ठदेशेन उत्तरस्यां दिशि गत्वा चन्द्राभिमुखीभूय भर्त्तुर्दक्षिणपार्श्वे तिष्ठति। अथ पिता जपति प्रजापतिरृषिरनुष्टुप् छन्दश्चन्द्रो देवता कुमारस्य चन्द्रदर्शने विनियोगः। ॐ यत्ते सुषीमे हृदयं हितमन्तः प्रजापतौ वेदाहं मन्ये तद्ब्रह्माहं पौत्रमघं निगाम्। ततः प्रजापतिरृषिरनुष्टुप् छन्दश्चन्द्रो देवता कुमारस्य चन्द्रदर्शने विनियोगः। ॐ यत् पृथिव्या अनामृतं दिवि चन्द्रमसि श्रितं वेदामृतस्याहं नाममाहं पौत्रमघं रुषम्। ततः प्रजापतिरृषिरनुष्टुप्छन्द इन्द्राग्नी देवते कुमारस्य चन्द्रदर्शने विनियोगः। ॐ इन्द्राग्नी शर्म्म यच्छतं प्रजायै मे प्रजापती यथायं न प्रमीयेत पुत्रो जनित्र्या अधि। इति मन्त्रत्रयं जप्त्वा कुमारं चन्द्रं दर्शयति। पिता चन्द्राय अर्घ्यं ददाति च। ततः पिता तथाभूतमेव कुमारमुत्तरशिरसं मात्रे दत्त्वा वामदेव्यगानान्तं कर्म्म कृत्वाच्छिद्रमवधार्य्य गृहं प्रविशेदिति। अत ऊर्द्ध्वमपरशुक्लपक्षत्रयेऽपि तृतीयायां तिथौ सायंसन्ध्यामतिक्रम्य चन्द्राभिमुखः पिता जलाञ्जलिं गृहीत्वा प्रजापतिरृषिरनुष्टुप्छन्दश्चन्द्रो देवता कुमारस्य चन्द्रदर्शने विनियोगः। ॐ यददश्चन्द्रमसि कृष्णं पृथिव्या हृदयं श्रितं तदहं विद्वांस्तत् पश्यन्माहं पौत्रमघं रुदमिति पठित्वा जलाञ्जलिं त्यजेत्। वारद्वयं तूष्णीम्। ततो वामदेव्यं गीत्वाच्छिद्रमवधार्य्य गृहं प्रविशेदिति। एतच्च निष्क्रमणकर्म्माङ्गभूतमदोषं कर्म्म पत्नी पुत्रोपादानविरहात् प्रवासिनापि कर्त्तव्यमेव। इति निष्क्रमणम्॥ इति भवदेवभट्टः॥*॥ तत्र विहितदिनं यथा। रिक्तातिरिक्तास्तिथयः। शनिमङ्गलवासरेतरे वाराः। आर्द्राश्लेषाकृत्तिकाभरणीमघाविशाखापूर्व्वफल्गुनीपूर्व्वाषाढ़ापूर्व्वभाद्रपदशतभिषाभिन्नानि नक्षत्राणि। कन्यातुलाकुम्भसिंहसंज्ञकानि लग्नानि। बालकस्य चतुर्थे मासि तृतीये वा चन्द्रादिशोभने कर्त्तव्यम्। इति ज्योतिषम्॥

निष्क्रयः, पुं, (निष्क्रीयते विनिमीयतेऽनेनेति। निर्+क्री+"एरच्।"३।३।५६। इति करणे अच्।) भृतिः। वेतनम्। इति हेमचन्द्रः। ६। २६॥

बुद्धियोगः । सामर्थ्यम् । निर्गतिः । इति माघ-
टीकाधृतवैजयन्ती ॥ प्रत्युपकारः । विनिमयः ।
यथा, माघे । १ । ५० ।

"समुत्क्षिपन् यः पृथिवीभृतां वरं
वरप्रदानस्य चकार शूलिनः ।
त्रसत्तुषाराद्रिसुतासससम्भ्रम-
स्वयंग्रहाश्लेषसुखेन निष्क्रयम् ॥"

(विक्रयः । यथा, मनुः । ६ । ४६ ।
"न निष्क्रयविसर्गाभ्यां भर्त्तुर्भार्य्या विमुच्यते ॥")

निष्क्रान्तः, त्रि, (निर् + क्रम + क्तः ।) निर्गतः ।
यथा, मार्कण्डेये । ८७ । ५ ।
"भ्रुकुटीकुटिलात्तस्या ललाटफलकाद्द्रुतम् ।
काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी ॥"
(यथाच, महाभारते । १३ । २ । ४५ ।
"निष्क्रान्ते मयि कल्याणि तथा सन्निहितेऽनघे ।
नातिधिस्तेऽवमन्तव्यः प्रमाणं यद्यहं तव ॥")

निष्क्रियं, क्ली, (निर्गता क्रिया यस्य ।) ब्रह्म ।
यथा, वेदान्तसूत्रभाष्यम् ।
"निष्क्रियं निर्गुणं शान्तं निरपेक्षं निरञ्जनम् ॥"
क्रियाशून्ये, त्रि । यथाह कश्चित् ।

"बन्धनानि यदि सन्ति बहूनि
प्रेमरज्जुकृतबन्धनमन्यत् ।
दारुभेदनिपुणोऽपि षड्ङ्घ्रि-
र्निष्क्रियो भवति पङ्कजबद्धः ॥"

निष्क्वाथः, पुं, (निःसृतः क्वाथो यत्र ।) मांसादि-
क्वाथः । झोल इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
रसकः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७७ ॥

निष्ट्यः, पुं, (वर्णाश्रमादिभ्यो निर्गतः । निस् +
"अव्ययात् त्यप् ।" ४ । २ । १०४ । इत्यस्य
"निसो गते ।" इति वार्त्तिकोक्त्या त्यप् ।
"ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ।" ८ । ३ । १०१ । इति
षत्वम् ।) म्लेच्छजातिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।
५ । ५६८ ॥ (पुत्त्रादिः । इति महीधरः । यथा,
वाजसनेयसंहितायाम् । ५ । २३ ।
"यं मे निष्ट्यो यममात्यो निचखान ॥"
"ष्टै स्त्यै शब्दसंघातयोः । नितरां स्त्यायति
संघातरूपेण सह वर्त्तते इति निष्ट्यः । यद्वा,
निर्गत्य शरीरात् स्त्यायति विस्तीर्णो भवतीति
निष्ट्यः पुत्त्रादिः । यद्वा, निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो
निष्ट्यश्चण्डालादिः । निसो गते इति वार्त्तिकेन
निस उपसर्गाद्गतार्थे त्यप् इति काशिका-
याम् ।" इति तत्र वेददीपः ॥)

निष्ठः, त्रि, (नितरां तिष्ठतीति । नि + स्था +
कः ।) स्थितः । नितिष्ठतीति स्थाधातोर्डप्रत्यय-
निष्पन्नः ॥

निष्ठा, स्त्री, (नितरां तिष्ठतीति । नि + स्था +
"आतश्चोपसर्गे ।" ३ । १ । १३६ । इति कः ।
"उपसर्गादिति ।" ८ । ३ । ६५ । इति षत्वम्
ततष्टाप् ।) निष्पत्तिः । नाशः । (यथा, भाग-
वते । ५ । १२ । ८ ।

"यदा चितावेव चराचरस्य
विदाम निष्ठां प्रभवञ्च नित्यम् ॥")

अन्तः । निर्वहणम् । इत्यमरः । ३ । ६ । ४० ॥
याच्ञा । इति मेदिनी । ठे, ६ ॥ क्तक्तवतू
प्रत्ययौ । इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः ॥
(यथा, "क्तक्तवतू निष्ठा । १ । १ । २६ । एतौ
निष्ठासंज्ञौ स्तः ।" इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
धर्म्मादौ श्रद्धा । यथा,—
"निष्ठया हि प्रतिष्ठा स्यादनिष्ठस्य कुतः कुलम् ।
प्राप्नोति नैष्ठिकः स्वीयं धर्म्मं चातुं न चेतरः ॥

एकस्य देवस्य विहाय मन्त्र-
मेकं परस्येङ्गजतोऽपि तस्य ।
तदा भवेन्मृत्युरनैष्ठिकत्वा-
न्निष्ठाविहीनस्य न कापि सिद्धिः ॥"

इति वैद्यकुलतत्त्वे भरतमल्लिकः ॥

प्राप्यम् । यथा,—
"भगवन्तं हरिं प्रायो न भजन्त्यात्मवित्तमाः ।
तेषामशान्तकामानां का निष्ठा विजितात्म-
नाम् ॥")
इति श्रीभागवतैकादशस्कन्धपञ्चमाध्यायश्लोक-
टीकायाख्यायां श्रीधरस्वामी ॥ (नि + स्था +
क्विप् । स्थितिः । यथा, ऋग्वेदे । २ । ३१ । १० ।
"जाते निष्ठामदधुर्गोषु वीरान् ॥"
"निष्ठां पूर्व्वं यथास्थितिम् ।" इति सायनः ॥)

निष्ठानं, क्ली, (नि + स्था + करणे ल्युट् ।) व्यञ्ज-
नम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ११५ ॥ (यथा,
रामायणे । २ । ६१ । ६७ ।
"आजैश्चापि च वाराहैर्निष्ठानवरसञ्चयैः ।
फलनिर्य्यूहसंसिद्धैः सूपैर्गन्धरसान्वितैः ॥")

निष्ठितं, त्रि, (नि + स्था + क्तः ।) नितरां स्थितम् ।
यथा, भागवते । २ । ७ । ३६ ।

"देवद्विषां निगमवर्त्मनि निष्ठितानां
पूर्भिर्मयेन विहिताभिरदृश्यतूर्भिः ।
लोकान् घ्नतां मतिविमोहमतिप्रलोभं
वेशं विधाय बहुभाष्यत औपधर्म्म्यम् ॥"

"देवद्विषां दैत्यानां निष्ठितानां नितरां स्थिता-
नाम् ।" इति श्रीधरस्वामी ॥ (निष्ठा जाता-
स्येति । तारकादित्वादितच् ।) निष्ठाविशिष्टः ।
निश्चयेन स्थितश्च ॥ (सम्यक्ज्ञाता । यथा,
रामायणे । १ । १ । १४ ।
"रक्षिता स्वस्य धर्म्मस्य स्वजनस्य च रक्षिता ।
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो धनुर्व्वेदे च निष्ठितः ॥")

निष्ठीवः, पुं, (नि + ष्ठिव + भावे घञ् । पृषोदरा-
दित्वात् दीर्घः ।) निष्ठीवनम् । इति द्विरूप-
कोषः ॥ (यथाह वाभटः ।
"निष्ठीवः पार्श्वतो यायादेकस्याक्ष्णो निमी-
लनम् ॥")

निष्ठीवनं, क्ली, (नि + ष्ठिव + भावे ल्युट् । ष्ठिवु-
सिवोर्ल्युटि दीर्घो वेति स्वामी । पृषोदरादि-
त्वादिति मुकुटः ।) श्लेष्मादीनां मुखेन वमनम् ।
छेप इति थुथु इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः ।
निष्ठेवः २ निष्ठ्यूतिः ३ निष्ठेवनम् ४ । इत्यमरः ।
३ । २ । ३८ ॥ निष्ठेवा ५ । निष्ठेवम् ६ । इति
तट्टीका ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ३४ । ७० ।
"क्षुतेऽवलीढ़े वान्ते च तथा निष्ठीवनादिषु ।
कुर्य्यादाचमनं स्पर्शं गोपृष्ठस्यार्कदर्शनम् ॥")

निष्ठुरं, त्रि, (नि + स्था + मद्गुरादयश्चेति उरच् ।)
परुषम् । कठिनम् । इत्यमरः । ३ । १ । ७६ ॥
(यथा, माघे । ५ । ४६ ।
"जज्ञे जनैर्मुकुलिताक्षमनाददाने
संरब्धहस्तिपकनिष्ठुरचोदनाभिः ॥")

निष्ठ्यूतं, त्रि, (नि + ष्ठिव + क्तः । "च्छ्वोः शूड़िति ।"
६ । ४ । १९ । इत्यूठ् ।) क्षिप्तम् । इत्यमरः ।
३ । १ । ८७ ॥

निष्ठ्यूतिः, स्त्री, (नि + ष्ठिव + क्तिन् । "च्छ्वोः
शूड़िति ।" ६ । ४ । १९ । इत्यूठ् ।) निष्ठीवनम् ।
इत्यमरः । ३ । २ । ३८ ॥

निष्ठेवः, त्रि, (नि + ष्ठिव + घञ् ।) निष्ठीवनम् ।
इत्यमरः । ३ । २ । ३८ ॥

निष्ठेवनं, क्ली, (नि + ष्ठिव + भावे ल्युट् ।) निष्ठी-
वनम् । इत्यमरः । ३ । २ । ३८ ॥

निष्णातः, त्रि, (नितरां स्नाति स्मेति । नि +
स्ना + क्तः । "निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ।"
८ । ३ । ८९ । इति षत्वम् ।) विज्ञः । निपुणः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ४ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने
तृतीयेऽध्याये ।
"यस्तु कर्म्मसु निष्णातो धार्ष्ट्याच्छास्त्रबहिष्कृतः ।
स सत्सु पूजां नाप्नोति वधञ्चार्हति राजतः ॥")
पारं गतः । यथा, भागवते १ । ४ । २१ ।
"वैशम्पायन एवैको निष्णातो यजुषामुत ॥"

निष्पक्वं, त्रि, (नितरां पक्वम् ।) अतिपक्वव्यञ्जन-
दग्धमूलादि । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः ।
क्वथितम् २ । इत्यमरः । ३ । १ । ६५ ॥ प्रकृता-
शून्यश्च ॥

निष्पताकध्वजः, पुं स्त्री, राज्ञां पताकाशून्यदण्ड-
विशेषः । इति युक्तिकल्पतरुः ॥ तद्विवरणं ध्वज-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥

निष्पत्तिः, स्त्री, (निर् + पद + क्तिन् ।) समाप्तिः ।
सिद्धिः । यथा,—
"क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् ।
विवक्ष्यते यदा तत्र करणत्वं तदा स्मृतम् ॥"
इति रामतर्कवागीशधृतकारिका ॥
(नादस्यावस्थाविशेषः । यथा, हठयोगप्रदी-
पिकायाम् । ४ । ६९ ।
"आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयोऽपि च ।
निष्पत्तिः सर्व्वयोगेषु स्यादवस्थाचतुष्टयम् ॥"
तथा, तत्रैव । ४ । ७६ ।
"रुद्रग्रन्थिं यदा भित्त्वा सर्व्वपीठगतोऽनिलः ।
निष्पत्तौ वैणवः शब्दः क्वणद्वीणाक्वणो भवेत् ॥")

निष्पत्राकृतिः, स्त्री, (निष्पत्त्र + कृ + भावे क्तिन् +
डाच् ।) सपत्त्राकृतिः । अत्यन्तपीड़ा । इति
हेमचन्द्रः । ६ । ८ ॥

निष्पत्रिका, स्त्री, (निष्पत्त्रमस्या अस्तीति । ठन् ।)
करीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

निष्पदयानं, क्ली, (निष्पदं पदरहितं यानम् ।)
पदरहितवाहनम् । तत्र नौकादिकम् । इति

युक्तिकल्पतरुः ॥ तल्लक्षणादि नौकाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

निष्पन्नः, त्रि, (निर्+पद्+क्तः ।) निष्पत्तिविशिष्टः । सम्पन्नः । तत्पर्य्यायः । सिद्धः २ निर्वृत्तः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । १०० ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । ८ । २२ ।
"निष्पापत्वं फलं विद्धि तीर्थस्य मुनिसत्तम ! ।
कृषेः फलं यथा लोके निष्पन्नान्नस्य भक्षणम् ॥")

निष्पादनं, क्ली, (निर्+पद्+णिच्+ल्युट् ।) निष्पत्तिः । निष्पत्तिनियुक्तिः । यथा, धात्वर्थतावच्छेदकफलनिष्पादकतया ददस्वेत्यनुमतिप्रकाशनेन कर्त्तुरिच्छामुत्पाद्य दाननिष्पादनेन वेति कारकचक्रे भवानन्दसिद्धान्तवागीशः ॥

निष्पादना, स्त्री, (निर्+पद+णिच्+युच् । स्त्रियां टाप् ।) निष्पत्तिप्रेरणम् । यथा,—
"यदा निष्पादनार्थकधुस्तदा चैत्रः कटं करोति । यदा निष्पत्त्यर्थस्तदा क्रियते कटः स्वयमेवेति ।"
इति रामतर्कवागीशः ॥

निष्पादितं, त्रि, (निर्+पद+णिच्+क्तः ।) कृतनिष्पादनम् । यथा,—
"निष्पादितं देवकृत्यमवशेषं प्रतीक्षते ॥"
इति भागवते ।१।१३।५०॥

निष्पाद्यं, त्रि, (निर् निश्चयेन पाद्यते समाप्यते इति । निर्+पद्+णिच्+ण्यत् ।) निष्पादनीयम् । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।२ ।१५८।
"कृत्ये बहूनि निष्पाद्ये श्रमात् कौसीद्यमाश्रयन् ।
प्रावृषीवाध्वगो दिष्ट्या मोहितोऽसि न निद्रया ॥")
साध्यम् । यथा, चेष्टाव्यापारेण छेदनादेर्निष्पाद्यत्वात् साधनत्वमिति रामतर्कवागीशः ॥

निष्पावः, पुं, (निष्पूयते तुषाद्यपनयनेन शोध्यते इति । निर्+पू+णिच्+घञ् ।) धान्यादीनां निस्तुषीकरणम् । बहुलीकरणम् । तत्पर्य्यायः । पवनम् २ पवः ३ । इत्यमरः । ३ । २ । २४ ॥ पूतीकरणम् ४ । यथा,—
"धान्यादिनिस्तुषीकार्य्यबहुलीकरणादिषु ।
तथा च पूतीकरणे निष्पावः पवनं पवः ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
राजशिम्बीबीजम् । भटवासु इति भ्रष्टवांसु इति वा हिन्दीभाषा ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।
"निष्पावो राजशिम्बी स्याद्वल्लकः श्वेतशिम्बिकः ।
निष्पावो मधुरो रूक्षो विपाकेऽम्लो गुरुः सरः ॥
कषायस्तन्यपित्तास्रमूत्रवातविबन्धकृत् ।
विदाह्युष्णो विषश्लेष्मशोथहृच्छुक्रनाशनः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(निष्पूयतेऽनेनेति । करणे घञ् ।) शूर्पवायुः । राजमाषः । (यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।१५।२४।
"मधु हृत्वा नरो दंशः पूपं हृत्वा पिपीलिकः ।
चोरयित्वा तु निष्पावान् जायते गृहगोलकः ॥")
कडङ्गरः । समीरणः । शिम्बिका । निर्व्विकल्पे, त्रि । इति मेदिनी । वे, ३८ ॥ श्वेतशिम्बी । इति रत्नमाला ॥ (यथा,—
"क्षारातितीक्ष्णोष्णविदाहितैल-
निष्पावपिण्याककुलत्थयूषैः ॥"
इति माधवकृतरुग्विनिश्चये शूलाधिकारे ॥)

निष्पावकः, पुं, (निष्पाव एव । स्वार्थे कन् ।) श्वेतशिम्बी । अस्य भ्रष्टफलगुणः । मलबन्धकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (अस्य गुणा यथा,—
"निष्पावको वेशवलासशोफ-
शुक्रान्तको रूक्षगुणो विदाही ।
कषायकः स्यान्मधुरो गुरुश्च
स्तन्यास्रपित्तञ्च करोति वातम् ॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने दशमेऽध्याये ॥)

निष्पावी, स्त्री, (निष्पाव+स्त्रियां ङीष् ।) शिम्बीविशेषः । वोड़ा इति भाषा ॥ सा द्विधा । तत्र हरिद्वर्णायाः पर्य्यायः । ग्रामजा २ फलिनी ३ नखपूर्व्विका ४ मण्डपी ५ फलिका ६ शिम्बी ७ गुच्छफला ८ विशालफलिका ९ निष्पाविः १० चिपिटा ११ ॥ शुभ्रायाः पर्य्यायः । अङ्गुलिफला १ नखनिष्पाविका २ वृन्तनिष्पाविका ३ ग्राम्या ४ नखपुञ्जफला ५ अशना ६ । एतयोर्गुणाः । कषायत्वम् । मधुररसत्वम् । कण्ठशुद्धिकरत्वम् । मेध्यत्वम् । दीपनत्वम् । रुचिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

निष्प्रतिभः, त्रि, (निर्नास्ति प्रतिभा बुद्धिर्यस्य ।) अज्ञः । जड़ः । इति जटाधरः ॥ (निर्गता प्रतिभा दीप्तिरस्येति । दीप्तिशून्यः । यथा, हरिवंशे । ८२ । ३४ ।
"क्षीणाकारासु तारासु सुप्तनिष्प्रतिभासु च ।
नैशमन्तर्द्दधे रूपमुदगच्छद्दिवाकरः ॥")

निष्प्रत्यूहः, त्रि, (निर्गतः प्रत्यूहो बाधा अस्येति ।) निर्व्विघ्नः । यथा,—
"निष्प्रत्यूहमुपास्महे भगवतः कौमोदकीलक्ष्मणः ॥"
इति मुरारिः ॥
(स्त्री, गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ ।१०३ ।
"निष्प्रत्यूहा नाकनदी निरयार्णवदीर्घनौः ॥")

निष्प्रभः, त्रि, (निर्गता प्रभा अस्येति ।) प्रभाशून्यः । दीप्तिरहितः । तत्पर्य्यायः । विगतः २ अरोकः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । १०० ॥ (यथा, रघुवंशे । ११ । ८१ ।
"निष्प्रभश्च रिपुरास भूभृतां
धूमशेष इव धूमकेतनः ॥")

निष्प्रयोजनं, त्रि, (निर्नास्ति प्रयोजनं यस्मिन्निति ।) प्रयोजनरहितम् ।
"अन्यथा हि महाबाहो लघूनामुपदेशतः ।
गुरूणामुपदेशो हि निष्प्रयोजनतां व्रजेत् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(यथा, हरिवंशे । ६४ । १५ ।
"निरानन्दं निरास्वादं निष्प्रयोजनमारुतम् ॥")

निष्प्रवाणं, त्रि, (नितरां प्रकर्षेण ऊयते इति । निर्+प्र+वे+करणे ल्युट् ।) तन्त्रविमुक्तवासः । नूतनवस्त्रम् । इति हारावली । ६९ ॥

निष्प्रवाणि, त्रि, (निर्गता प्रवाणी तन्तुवायशलाका अस्मादस्य वा । "निष्प्रवाणिश्च ।" ५।४।१६०। इति कपोऽभावो निपात्यते ।) नूतनवस्त्रम् । तत्पर्य्यायः । अनाहतम् २ तन्त्रकम् ३ नवाम्बरम् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ११२ ॥ आहतम् ५ अहतम् ६ नववस्त्रम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

निष्फलः, त्रि, (निर्गतं फलं यस्मात् ।) फलशून्यः । यथा, "पलालोऽस्त्री स निष्फलः ।" इत्यमरः । २।९।२२ ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । ८ । २५
"कृते तीर्थे यदेतानि देहान्न निर्गतानि चेत् ।
निष्फलः श्रम एवैकः कर्षकस्य यथा तथा ॥")

निष्फला, स्त्री, (निवृत्तं फलं यस्या इति ।) पञ्चपञ्चाशदब्देभ्य ऊर्द्ध्वं गतरजस्का । इत्यमरः ॥ तत्पर्य्यायः । निष्फली २ निष्कली ३ निष्कला ४ विकली ५ विकला ६ ऋतुहीना ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ विरजाः ८ विगतार्त्तवा ९ । इति जटाधरः ॥

निष्फली, स्त्री, (निवृत्तं फलं यस्याः । ङीष् ।) निष्फला । इति शब्दरत्नावली ॥

निसम्पातः, पुं, (निवृत्तः सम्पातो यत्र ।) निशीथः । निःसम्पातः । इति शब्दरत्नावली ॥

निसर्गः, पुं, (नि+सृज्+घञ् ।) स्वभावः । इत्यमरः । १ । ७ । ३८ ॥ (यथा, किरातार्ज्जुनीये । १ । ६ ।
"निसर्गदुर्बोधमबोधविक्लवाः
क्व भूपतीनाञ्चरितं क्व जन्तवः ॥")
रूपम् । सर्गः । इति मेदिनी । गे, ४० ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ८५ । १२३ ।
"निसर्गाद्ब्रह्मणश्चापि वरुणो यादसां पतिः ॥"
दानम् । । यथा, मनुः । ८ । १४३ ।
"न त्वेवाधौ सोपकारे कौशीदीं वृद्धिमाप्नुयात् ।
न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः ॥")

निसिन्धुः, पुं, वृक्षविशेषः । निसिन्धा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सिन्धुकः २ सिन्धुः ३ तापिञ्जः ४ शुक्लपुष्पकः ५ सिन्धुवारः ६ इन्द्रसुरिषः ७ निर्गुण्डी ८ इन्द्राणिका ९ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

निसूदनं, क्ली, (नि+सूद्+भावे ल्युट् ।) निर्हिंसनम् । वधः । इत्यमरः । २ । ८ । ११३ ॥ (यथा, "प्रवासनं निसूदनं निर्हिंसनमिति वधपर्य्यायं प्रवासनशब्दं पठन्त्याभिधानिकाः ।" इति । ९।२४२ मनुश्लोकटीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ त्रि, नि+सूद+ल्युः । विनाशकः । यथा, रघुवंशे । ९ । ३ ।
"उभयमेव वदन्ति मनीषिणः
समयवर्षितया कृतकर्म्मणाम् ।
बलनिसूदनमर्थपतिञ्च तं
श्रमनुदं मनुदण्डधरान्वयम् ॥")

निसृता, स्त्री, (नितरां सृता । नि+सृ+क्तः ।) त्रिवृता । इति रत्नमाला ॥ तेउड़ि इति भाषा ॥ (त्रिवृताशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

निसृष्टं, त्रि, (नि+सृज्+क्तः ।) न्यस्तम् । इत्यमरः । ३ । १ । ८८ ॥ (यथा, मनुः । ८ । ४१४ ।

"न स्वामिना निसृष्टोऽपि शूद्रो दास्याद्विमुच्यते ।
निसर्गजं हि तत्तस्य कस्तस्मात्तदपोहति ॥")
मध्यस्थम् । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

निसृष्टार्थ:, पुं, (निसृष्टो न्यस्तोऽर्थ: प्रयोजनं यस्मिन्निति ।) दूतविशेष: । यथा,—
"निसृष्टार्थो मितार्थश्च तथा सन्देशहारक: ।
कार्य्यप्रेष्यस्त्रिधा दूतो दूत्यश्चापि तथा त्रिधा ॥"
तल्लक्षणं यथा,—
"उभयोर्भावमुन्नीय स्वयं वदति चोत्तरम् ।
सुश्लिष्टं कुरुते कर्म्म निसृष्टार्थस्तु स स्मृत: ॥"
इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेद: ॥
धनायव्ययपालनादौ नियुक्त: । यथा बृहस्पति: ।
"य: स्वामिना नियुक्तोऽपि धनायव्ययपालने ।
कुसीदकृषिवाणिज्ये निसृष्टार्थस्तु स स्मृत: ॥"
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
पुरुषविशेष: । तस्य लक्षणं यथा,—
"धीर: स्थिरमति: शूर: स्वामिकार्य्यविधायक: ।
स्वपौरुषप्रकाशी च निसृष्टार्थ: स उच्यते ॥"
इति सङ्गीतदामोदर: ॥

निस्तनी, स्त्री, (नितरां स्तनवदाकारोऽस्त्यस्या इति । अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वटिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वड़ि इति भाषा ॥ (निर्गतौ स्तनौ यस्या इति ।) स्तनहीना च ॥

निस्तरणं, क्ली, (निस्तीर्य्यतेऽनेनेति । निर् + तॄ + करणे ल्युट् ।) उपाय: । निस्तार: । तरणम् । इति मेदिनी । णे, ६६ ॥ निर्गम: । इति विश्व: ॥

निस्तर्हणं, क्ली, (निर् + तृह् हिंसायाम् + भावे ल्युट् ।) मारणम् । इत्यमर: । २ । ८ । ११४ ॥

निस्तलं, त्रि, (निरस्तं तलं स्वरूपमस्येति ।) वर्त्तुलम् । इत्यमर: । ३ । १ । ६६ ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । १ । ४२ ।
"कण्ठस्य तस्या: स्तनबन्धुरस्य
मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ॥")
चलम् । इति मेदिनी । ले, १०३ ॥ (नितरां तलम् ।) तलम् । इति हेमचन्द्र: ॥

निस्तार:, पुं, (निर् + तॄ + घञ् ।) निस्तरणम् । उद्धार: । (यथा, शृङ्गारशतके । ७१ ।
"संसार तव निस्तारपदवी न दवीयसी ।
अन्तरा दुस्तरा न स्युर्यदि रे मदिरेक्षणा: ॥")

निस्तारबीजं, क्ली, (निस्तारस्य संसारसमुद्रसमुत्तरणस्य बीजम् ।) संसारतरणकारणम् । तद्यथा,—
"स्मरणं कीर्त्तनं विष्णोरर्च्चनं पादसेवनम् ।
वन्दनं स्तवनं नित्यं भक्त्या नैवेद्यभक्षणम् ॥
चरणोदकपानञ्च तन्मन्त्रजपनं तथा ।
इदं निस्तारबीजञ्च सर्व्वेषामीप्सितं भवेत् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ३३ अध्याय: ॥
(अपि च । महानिर्व्वाणतन्त्रे ।
"कलौ पापयुगे घोरे तपोहीनेऽति दुस्तरे ।
निस्तारबीजमेतावद् ब्रह्ममन्त्रस्य साधनम् ॥
साधनानि बहूक्तानि नानातन्त्रागमादिषु ।
कलौ दुर्व्बलजीवानामसाध्यानि महेश्वरि ! ॥"
उद्धारकारणमात्रम् । यथा,—
"जीर्णा तरि: सरिदतीवगभीरनीरा
बाला वयं सकलमित्थमनर्थहेतु: ।
निस्तारबीजमिदमेव कृशोदरीणां
यन्माधव त्वमसि सम्प्रति कर्णधार: ॥"
इत्युद्भट: ॥)

निस्तितीर्षत्, त्रि, (निर् + तॄ + सन् + शतृ ।) निस्तरितुमिच्छत् । यथा,—
"तन्न: सन्दर्शितो धात्रा दुस्तरं निस्तितीर्षताम् ॥"
इति श्रीभागवते । १ । १ । २२ ॥

निस्तुषक्षीर:, पुं, (निस्तुषं परिष्कृतं क्षीरं यस्येति ।) गोधूम: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

निस्तुषरत्नं, क्ली, (निस्तुषं निर्म्मलं रत्नम् ।) स्फटिक: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

निस्तुषितं, त्रि, (निस्तुष + कृतौ णिच् + क्त: ।) त्वग्विहीनम् । त्यक्तम् । लघूकृतम् । इति मेदिनी । ते, २०२ ॥

निस्तेजा:, [स्] त्रि, (निर्गतं तेजो यस्मादिति ।) तेजोरहित: । यथा,—
"इदं कवचमज्ञात्वा कवचाद्यं पठेत्तु य: ।
सर्व्वं तस्य वृथा देवि ! निस्तेजो न च सिद्धिदम् ॥"
इति ब्रह्मजामलीयगायत्त्रीकवचधृतम् ॥
(यथा च देवीभागवते । २ । ८ । ११ ।
"कृष्णपत्न्यस्तदा मार्गे चौराभीरैश्च लुण्ठिता: ।
धनं सर्व्वं गृहीतञ्च निस्तेजाश्चार्ज्जुनोऽभवत् ॥")

निस्त्रिंश:, पुं, (निर्गतस्त्रिंशद्भ्योऽङ्गुलिभ्य इति । निरादय इति समास: । "संख्यायास्ततपुरुषस्य डज्वाच्य: ।" ५।४।११३ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या डच् ।) खड्ग: । इत्यमर: । २ । ८ । ८६ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ४१ । २४ ।
"नकुलस्यैष निस्त्रिंशो गुरुभारसहो दृढ: ॥")
निर्द्दये, त्रि । इति मेदिनी । शे, २१ ॥ (यथा, अमरुशतके । ५ ।
"दत्तोऽस्या: प्रणयस्त्वयैव भवता चेयं चिरं लालिता
दैवादद्य किल त्वमेव कृतवानस्या नवं विप्रियम् ।
मन्युर्दु:सह एष यात्युपशमं नो शान्तवादै: स्फुटम् ।
हे निस्त्रिंश ! विमुक्तकण्ठकरुणं तावत् सखी रोदितु ॥")
त्रिंशत्शून्य: । इति व्याकरणम् ॥

निस्त्रिंशधारी, [न्] त्रि, (निस्त्रिंशं धरतीति । निस्त्रिंश + धृ + णिनि ।) खड्गधारी । तल्लक्षणं यथा, मात्स्ये १८६ अध्याय: ।
"सुरूपस्तरुण: प्रांशुर्दृढभक्ति: कुलोचित: ।
शूर: क्लेशसहश्चैव खड्गधारी प्रकीर्त्तित: ॥"

निस्त्रिंशपत्रिका, स्त्री, (निस्त्रिंश: खड्ग इव पत्त्रमस्या अस्तीति । ठन् ।) स्नुहीवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

निस्त्रैणपुष्पिक:, पुं, राजधत्तूरक: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

निस्स्नेहफला, स्त्री, (निस्स्नेहं तैलविहीनं फलं यस्या: ।) श्वेतकण्टकारी । इति राजनिर्घण्ट: ॥

निस्पन्द:, पुं, (नि + स्पन्द + भावे घञ् ।) स्पन्दनम् । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३३५ । ६ ।
"मेरो: सहस्रै: स हि योजनानां
द्वात्रिंशतोर्द्ध्वं कविभिर्निरुक्त: ।
अनिन्द्रियाश्चानशनाश्च तत्र
निस्पन्दहीना: सुसुगन्धिनस्ते ॥")

निस्पन्द:, त्रि, (निवृत्त: स्पन्दश्चक्षुपलकादिस्पन्दनं यस्मात् ।) स्पन्दरहित: । ईषत्कम्पशून्य: । यथा,
"कावेरीतीरभूमीरुहभुजगवधूभुक्तमुक्तावशिष्ट:
कार्णाटीचीनपीनस्तनवसनदशान्दोलनिस्पन्दमन्द: ॥"
इति विक्रमादित्यराजसभायां राक्षसपद्यम् ॥

निस्पन्दतरं, त्रि, (निस्पन्द + तरप् ।) एकान्तस्पन्दरहितम् । यथा, नैषधे । ८ । १३ ।
"स्वच्छे घने नैषधकेशपाशे
निपत्य निस्पन्दतरी भवद्भ्याम् ।
तस्यानुबन्धं न विमोच्य गन्तुमपारि तल्लोचनखञ्जनाभ्याम् ॥"

निस्पृह:, त्रि, (निर्गता स्पृहा इष्टादृष्टविषयवासना यस्येति ।) स्पृहाशून्य: । यथा,—
"निस्पृह: सर्व्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ६ । १८ ॥

निस्पृहा, स्त्री, अग्निशिखावृक्ष: । यथा,—
"अम्ला निस्पृहा चापि मालिनी विष्णुवल्लभा ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
स्पृहाया अभावश्च ॥ (अत्राव्ययीभाव: ॥)

निस्य(ष्य)न्द:, पुं, (नि + स्यन्दू ङ क्षरणे + भावे घञ् । "अनुविपर्य्यभिनिभ्य: स्यन्दतेरप्राणिषु ।" ८ । ३ । ७२ । इति वा षत्वम् ।) स्यन्दनम् । क्षरणम् । यथा,—
"माकन्दरसनिस्यन्दसुन्दरोद्गारकारिणौ ।
श्रवणानन्दिनावेतौ वन्दिनाविव राजत: ॥"
इति प्रसन्नराघवनाटके पक्षधरमिश्र: ॥
(यथा च रामायणे । २ । ६४ । १३ ।
"जलप्रपातैरुद्भेदैर्निष्यन्दैश्च क्वचित् क्वचित् ।
स्रवद्भिर्भात्ययं शैल: स्रवन्मद इव द्विप: ॥"
निस्यन्दते इति कर्त्तरि अच् । क्षरणशीले, त्रि । यथा, रघु: । ३ । ४१ ।
"तदङ्गनिस्यन्दजलेन लोचने
प्रमृज्य पुण्येन पुरस्कृत: सताम् ।
अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो
बभूव भावेषु दिलीपनन्दन: ॥")

निस्राव:, पुं, (निस्राव्यते इति । नि + स्रु + णिच् + घञ् ।) भक्तसमुद्भवमण्डम् । फेन इति माड़ इति च भाषा । तत्पर्य्याय: । मासर: २ आचाम: ३ । इत्यमर: ।२।६।४६॥ (नि + स्रु + घञ् । द्रव: । यथा, हरिवंशे । ६६ । ६ ।
"धातुनिस्रावदिग्धाङ्गं सानुप्रस्रवभूषितम् ॥")

निखनः, पुं, (नि+खन+“नौ गदनदपठस्वनः।” ३। ३। ६४। इति अप्।) शब्दः। इत्यमरः। १।६।२३॥ (यथा, महाभारते। ७। २६। ३।
“यथा प्राग्ज्योतिषो राजा गजेन मधुसूदन।
त्वरमाणोऽभिनिष्क्रान्तो ध्रुवं तस्यैष निखनः॥”)

निखानः, पुं, (नि+खन+पक्षे घञ्।) शब्दः। इत्यमरः। १। ६। २३॥

निहननं, क्ली, (नि+हन+ल्युट्।) मारणम्। वधः। इत्यमरः। २। ८। ११४॥

निहन्ता, [ऋ] त्रि, (नि+हन+तृच्।) हननकर्त्ता। यथा, भट्टिः।
“निहन्ता वैरकाराणां सतां बहुकरः सदा।
पारश्वधिकरामस्य शक्तेरन्तकरो रणे॥”
(महादेवे, पुं। यथा, महाभारते। १३। १७। ७५। [महः॥”)
“भगहारी निहन्ता च कालो ब्रह्मा पिता-

निहाका, स्त्री, (नियतं जहाति भुवमिति। नि+हा त्यागे+“नौ हः।” उणां ३। ४४। इति कन्।) गोधिका। इत्यमरः। १।१०।२२॥ (यथा, ऋग्वेदे। १०। ६७। १३।
“साकं वातस्य ध्राज्या साकं नश निहाकया॥”)

निहारः, पुं, (नितरां ह्रियन्ते पदार्था येन। नि+हृ+घञ्।) नीहारः। इति शब्दरत्नावली॥

निहितं, त्रि, (नि+धा+क्त। “दधातेर्हिः।” ७। ४। ४२। इति हिः।) स्थापितम्। इति हलायुधः॥ यथा, महाभारते। ३।३१२।११२।
“धर्म्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः॥”

निहिंसनं, क्ली, (नि+हिन्स+भावे ल्युट्।) मारणम्। इत्यमरः। २। ८। ११३॥

निहीनः, त्रि, (नितरां हीनः। कुगतीति समासः।) नीचः। पामरः। इत्यमरः। २।१०।१६॥ (यथा, महाभारते। ३। १२। ११६।
“त इमे सिंहविक्रान्ता वीर्य्येणाभ्यधिकाः परैः।
निहीनैः परिक्लिश्यन्तीं समुपेक्षन्ति मां कथम्॥”)

निह्नवः, पुं, (निह्नूयते सत्यवाक्यमनेनेति। नि+ह्नु+“ऋदोरप्।” ३। ३। ५७। इति अप्।) अपलापः। येन वचनं निह्नूयते सः। यथा, धारयन्नेव न धारयामीति। इत्यमरभरतौ॥ तत्पर्य्यायः। निह्नुतिः २ अपह्नुतिः ३ अपह्नवः ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये। २।११।
“निह्नवे भावितो दद्याद्धनं राज्ञे च तत्समम्॥”)
निकृतिः। अविश्वासः। इति मेदिनी। वे, ३६॥ (यथा, महाभारते। ५। ३७। ३०।
“न निह्नवं मन्त्रगतस्य गच्छेत्
संसृष्टमन्त्रस्य कुसङ्गतस्य॥”)
गुप्तः। इति शब्दरत्नावली॥ (शुद्धिः। यथा, मनुः। ६। २१।
“ध्यायत्यनिष्टं यत् किञ्चित् पाणिग्राहस्य चेतसा।
तस्यैष व्यभिचारस्य निह्नवः सम्यगुच्यते॥”)

निह्नुतिः, स्त्री, (नि+ह्नु+क्तिन्।) निह्नवः। इति शब्दरत्नावली॥

निह्रादः, पुं, (नि+ह्राद अव्यक्तशब्दे+घञ्।) शब्दः। इत्यमरः। १।६।२३॥ (यथा, रघुः। १।४१।
“सारसैः कलनिर्ह्रादैः क्वचिदुन्नमिताननौ॥”)

निक्षणं, क्ली, (निक्ष चुम्बने+भावे ल्युट्।) चुम्बनम्॥

निक्षा, स्त्री, (निक्षति चुम्बतीव मस्तकमिति। निक्ष+अच्+टाप्।) लिक्षा। यूकः। इत्युणादिकोषः॥ निकी इति भाषा॥

निक्षिप्तं, त्रि, (निक्षिप्यते स्मेति। नि+क्षिप+क्तः।) त्यक्तम्। तत्पर्य्यायः। परिक्षिप्तम् २ निवृतम् ३ परीतम् ४ परिवेष्टितम् ५ न्यस्तम् ६ निसृष्टम् ७। इति जटाधरः॥ स्थापितधनादि। यथा,—
“निक्षिप्तस्य धनस्यैवं प्रीत्योपनिहितस्य च।
राजा विनिर्णयं कुर्य्यादक्षिण्वन्न्यासधारिणम्॥”
इति मनुः। ८। १९६॥

निक्षेपः, पुं, (नि+क्षिप्+घञ्।) क्षेपणम्। त्यागः। समर्पितवस्तु। गच्छितद्रव्य इति भाषा। तत्पर्य्यायः। उपनिधिः २ न्यासः ३। इति हेमचन्द्रः॥ यथा,—
“स्वद्रव्यं यत्र विश्रम्भान्निक्षिपत्यविशङ्कितः।
निक्षेपो नाम तत् प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः॥
असंख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते।
तज्जानीयादुपनिधिं निक्षेपं गणितं विदुः॥
निक्षेपं वृद्धिशेषञ्च क्रयं विक्रयमेव च।
याच्यमानो न चेद्दद्याद्वर्द्धते पञ्चकं शतम्॥”
इति मिताक्षरायां नारदः॥ *॥
“कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्म्मज्ञे सत्यवादिनि।
महापक्षे धनिन्यार्य्ये निक्षेपं निक्षिपेद्बुधः॥
आधिः सीमा बालधनं निक्षेपोपनिधी स्त्रियः।
राजस्वं श्रोत्रियस्वञ्च न भोगेन प्रणश्यति॥
स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे।
न स राज्ञाभियोक्तव्यो न निक्षेप्तुश्च बन्धुभिः॥
यो निक्षेपं नार्पयति यश्चानिक्षिप्य याचते।
तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं दमम्॥”
इति मनुः। ८ अध्याये॥

नीकः, पुं, (नीयते इति। नी प्रापणे+“अजियुधूनीभ्यो दीर्घश्च।” उणां ३। ४७। इति कन्।) वृक्षविशेषः। इत्युणादिकोषः॥

नीकारः, पुं, (नि+कृ+घञ्। “उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्।” ६। ३। १२२। इति उपसर्गस्य दीर्घः।) न्यक्कारः। इति शब्दरत्नावली॥

नीकाशः, त्रि, (नितरां काशते इति। नि+काश+अच्। “इकः काशे।” ६। ३। १२३। इति उपसर्गस्य दीर्घः।) तुल्यः। उपमा। इत्यमरः। २। १०। ३८॥ (यथा, महाभारते। ३। १८२। १३।
“आकाशनीकाशतटां तीरवानीरसङ्कुलाम्।
बभूव चरतां हर्षः पुण्यतीर्थां सरस्वतीम्॥”)
निश्चये, पुं। इति मेदिनी। शे, २३॥

नीचः, त्रि, (निकृष्टामीं लक्ष्मीं शोभां चिनोतीति। चि+“अन्येभ्योऽपि डश्यते।” इति डः।) हीनजातिकर्म्मा। वर्व्वरः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ तत्पर्य्यायः। विवर्णः २ पामरः ३ प्राकृतः ४ पृथग्जनः ५ निहीनः ६ अपसदः ७ जाल्मः ८ क्षुल्लकः ९ इतरः १०। इत्यमरः। २।१०।१६॥ अपशदः ११ खुल्लकः १२। इति भरतः॥ हीनः १३ क्षुद्रः १४ क्षुसः १५ वेतकः १६। इति शब्दरत्नावली॥ नीचसङ्गदोषो यथा,—
“न प्राप्नोति सुखं किञ्चिन्नीचसङ्गान्महानपि।
प्रेतसङ्गान्महादेवो नग्नो भस्मविभूषितः॥
प्रविश्य निलयं नीचः स्त्रीधनादिकमिच्छति।
स्वयं नेतुं न शक्नोति तदा नाशयति ध्रुवम्॥
स्थिते गुणेऽपि नीचस्तु यत्नाद्दोषं प्रपद्यते।
किञ्चित्तु सङ्गमासाद्य तदुक्तं स्यात् सनातनम्॥
सतां श्रुत्वा गुणं नीचः श्रोतुमायाति बन्धुवत्।
ततः समयमासाद्य प्रकाशयति तद्व्यसन्॥
मनस्येकं वचस्येकं कर्म्मण्येकं महात्मनाम्।
मनस्यन्यद्वचस्यन्यत् कर्म्मण्यन्यद्दुरात्मनाम्॥”
इति पाद्मे क्रियायोगसारे ५ अध्यायः॥
अपि च।
“बुद्धिश्च हीयते पुंसां नीचैः सह समागमात्।
मध्यमे मध्यतां याति श्रेष्ठतां याति चोत्तमे॥”
इति शान्तिपर्व्व॥ *॥
अनुच्चः। तत्पर्य्यायः। वामनः २ न्यङ् ३ खर्व्वः ४ ह्रस्वः ५। इत्यमरः। ३।१।७०॥ (यथा,—
“नीचरोमनखश्मश्रुनिर्म्मलाङ्घ्रिमलायनः।
स्नानशीलः ससुरभिः सुवेषोऽनुल्वणोज्ज्वलः।
धारयेत् सततं रत्नसिद्धमन्त्रमहौषधीः॥”
इति वाभटे सूत्रस्थाने द्वितीयेऽध्याये॥)
निम्नः। यथा,—
“शैत्यं नाम गुणस्तवैव सहजः स्वाभाविकी स्वच्छता
किं ब्रूमः शुचितां भवन्ति शुचयः स्पर्शेन यस्यापरे।
किञ्चान्यत् कथयामि ते स्तुतिपदं त्वं जीविनां जीवनं
त्वञ्चेन्नीचपथेन गच्छसि पयः कस्त्वां निषेद्धुं क्षमः॥”
इति लक्ष्मणसेनः॥ *॥
चोरकनामगन्धद्रव्ये, पुं। इति राजनिर्घण्टः॥

नीचकः, त्रि, (नीच एव। नीच+स्वार्थे कन्।) वामनः। खर्व्वः। इति शब्दरत्नावली॥

नीचका, स्त्री, (निकृष्टामीं शोभां चकति प्रतिहन्तीति। चक प्रतिघाते+अच्। टाप्।) नैचिकी। उत्तमगवी। इत्यमरटीकायां भरतः॥

नीचकी, [न्] पुं, उच्चः। उपरिभागः। इति हलायुधः॥ उत्तमगवीमांश्च॥

नीचकैः, [स्] अ, (नीचैस्+“अव्ययसर्व्वनाम्नामकच् प्राक् टेः।” ५। ३। ७१। इति टेः प्रागकच्।) नीचैः। नीचैः शब्दस्य टेः पूर्व्वकृतेनाका निष्पन्नः। यथा, उच्चकैरित्यादि॥

नीचगं, क्ली, (नीचं निम्नदेशं गच्छतीति। गम+डः।) जलम्। इति कोषान्तरम्॥ पामरे, त्रि॥

यथा, भूतडामरतन्त्रे ।
"नीचगामङ्गनां प्राप्य चन्दनैर्मण्डलं लिखेत् ॥"
(निम्नगे च । यथा, बृहत्संहितायाम् ।१६।२२।
"अरुणपटुमयूखो नीचगोऽन्यैर्जितो वा
न सकलफलदाता पुष्टिदोऽतोऽन्यथा यः ॥")
नीचगा, स्त्री, (नीचं निम्नं गच्छतीति । गम + ड । टाप् ।) निम्नगा । नदी । यथा,—
"नीचगा तु नदी नीचो नीचगो नीचगं जले ।"
इति कोषः ॥
अपि च ।
"सङ्गमयति विद्यैव नीचगापि नरं सरित् ।
समुद्रमिव दुर्द्धर्षं नृपं भाग्यमतः परम् ॥"
इति हितोपदेशः ॥
नीचभोज्यः, पुं, (नीचैर्यवनादिभिर्भोज्यः ।) पलाण्डुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पामरभक्ष्ये, त्रि॥
नीचवज्रं, क्ली, (नीचमनुत्कृष्टं वज्रम् ।) वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीचिकी, स्त्री, नैचिकी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
नीचैः, [स्] व्य, (नि + चि + "नौ दीर्घश्च ।" उणां । ५ । १३ । इति डैसिः निशब्दस्य दीर्घश्च ।) अल्पम् । अनुच्चम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मेघदूते । १०८ ।
"नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥")
नीड़ः, पुं क्ली, (नितरां ईड्यते स्तूयते सुखस्थलादिति । नि + ईड़ स्तुतौ + घञ् ।) पक्षिवासस्थानम् । पाखीरबासा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । कुलायः २ । इत्यमरः । २ । ५ । ३७ ॥ (यथा, भागवते । ३ । ५ । ३६ ।
"मार्गन्ति यत्ते सुखपद्मनीड़-
च्छन्दःसुपर्णैर्ऋषयो विविक्ते ॥")
स्थानम् । इति मेदिनी । डे, १७ ॥ (रथ्यधिष्ठानस्थानम् । यथा, रामायणे ।५ । ४८ । ३२ ।
"स भग्ननीड़ः परिवृत्तकूवरः
पपात भूमौ हतवाजिरम्बरात् ॥")
नीड़जः, पुं, (नीड़े जायते इति । जन + डः ।) पक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८३ ॥
नीड़जेन्द्रः, पुं, (नीड़जानां पक्षिणामिन्द्रः ।) गरुड़ः । यथा,—
"अनडुहि जितनीड़जेन्द्रवेगे
कृतनिविड़ासनमुज्झिताघपीड़े ।
स्मरशमनतड़ित्कड़ारदृष्टिं
न्दड़मुड़ुराड़िव शोभिचड़मौड़े ॥"
इति प्राचीनशिवस्तुतिः ॥
नीड़ोद्भवः, पुं, (नीड़े कुलाये उद्भव उत्पत्तिर्यस्य ।) पक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । ३४ ॥
नीतं, त्रि, (नी + क्तः ।) प्राप्तम् । नेओया इति भाषा ॥ यथा,—
"नीतं यदि नवनीतं नीतं नीतं किमेतेन ।
आतपतापितभूमौ माधव ! मा धाव मा धाव ॥"
इत्युद्भटः ॥
नीतिः, स्त्री, (नीयन्ते संलभ्यन्ते उपायादय ऐहिकामुष्मिकार्था वास्यामनया वा । नी + अधिकरणे करणे वा क्तिन् ।) नयः । (नी + भावे क्तिन् ।) प्रापणम् । इति मेदिनी । ते, ३० ॥ अथ नीतिशास्त्रं लिख्यते ।
"नयस्य विनयो मूलं विनयः शास्त्रनिश्चयः ।
विनयो हीन्द्रियजयस्तद्युक्तः शास्त्रमिच्छति ॥
आत्मानं प्रथमं राजा विनयेनोपपादयेत् ।
ततोऽमात्यान् ततो भृत्यांस्ततः पुत्त्रांस्ततः प्रजाः॥
सदानुरक्तप्रकृतिः प्रजापालनतत्परः ।
विनीतात्मा हि नृपतिर्भूयसीं श्रियमश्नुते ॥
एवंकरणसामर्थ्यात् संयम्यात्मानमात्मना ।
नयानयनविद्राजा कुर्व्वीत हितमात्मनः ॥
जितेन्द्रियस्य नृपतेर्नीतिशास्त्रानुसारिणः ।
भवन्त्युज्ज्वलिता लक्ष्म्यः कीर्त्तयश्च नभस्पृशः॥"
इति नीतिमयूखद्वितीयप्रयोगः ॥
सगर उवाच ।
"यया नीत्या प्रयोक्तव्यः सुत आत्मा प्रिया तथा ।
तेषां विशेषैः सहितं सदाचारं वदस्व मे ॥"
और्व्व उवाच ।
क्रमेण शृणु राजेन्द्र ! यथा नीत्या नियुज्यते ।
आत्मा सुतो वा भार्य्या वा तद्विशेषं शृणुष्व मे ॥
ज्ञानवृद्धांस्तपोवृद्धान् वयोवृद्धान् सुदक्षिणान् ।
सेवेत प्रथमं विप्रानसूयापरिवर्ज्जितान् ॥
तेभ्यश्च शृणुयान्नित्यं वेदशास्त्रविनिर्णयम् ।
यद्ब्रूयुस्ते च तत् कार्य्यं प्राज्ञैश्चैतन्नृपश्चरेत् ॥
पञ्चेन्द्रियाणि पञ्चाश्वाः शरीरं रथ उच्यते ।
आत्मा रथी कशा ज्ञानं सारथिर्मन उच्यते ॥
अश्वान् सुदान्तान् कुर्व्वीत सारथिं चात्मनो वशम् ।
कशा भूप ! दृढ़ा कार्य्या शरीरस्थिरता तथा ॥
अदान्तांस्तु समारुह्य सैन्धवान् स्यन्दनी यथा ।
अश्वानामिच्छया गच्छन्नुत्पथं प्रतिपद्यते ॥
यत्रावशः सारथिस्तु स्वेच्छया प्रेरयन् हयान् ।
नयेत् परवशं सम्यक् प्रथितं वीरमच्युत ॥
यथेन्द्रियाणि नृपतिर्विषयाणां परिग्रहे ।
स्ववशानि प्रकुर्व्वीत मनोज्ञानं दृढ़ं तथा ॥
ज्ञाने दृढ़े कशायां वा दृढ़ायां नृपसत्तम ! ।
सारथिः स्ववशो दान्तोऽनीशः प्रेरयितुं हयान् ॥
अतो नृपः स्वेन्द्रियाणि वशे कृत्वा मनस्तथा ।
ज्ञानमार्गमधिष्ठाय प्रकुर्व्वीतात्मनो हितम् ॥
भोक्तव्यं स्वेच्छया भूपो न कुर्य्यादुत्पथे रतिम् ।
द्रष्टव्यमिति द्रष्टव्यं न द्रष्टव्यश्च स्वेच्छया ॥
श्रोतव्यमिति श्रोतव्यं नाधिकं श्रवणे चरेत् ।
शास्त्रतत्त्वम्दते धीरः श्रुतिवश्यो भवेन्नहि ॥
एवं घ्राणं त्वचं वापि वशीकृत्येच्छया नृपः ।
स्वेच्छयैवोपभुञ्जीत नोद्दामं विषयं व्रजेत् ॥
एवं यदि भवेद्राजा तदा स स्याज्जितेन्द्रियः ।
जितेन्द्रियत्वे हेतुश्च शास्त्रवृद्धोपसेवनम् ॥
अवृद्धसेवशास्त्रज्ञो नृपः शत्रुवशो भवेत् ।
तस्माच्छास्त्रमधिष्ठाय भवेद्राजा जितेन्द्रियः ॥
धृतिः प्रागल्भ्यमुत्साहो वाक्पटुत्वं विवेचनम् ।
दक्षत्वं धारयिष्णुत्वं दानं मैत्री कृतज्ञता ॥
दृढ़शासनता सत्यं शौचं मतिविनिश्चयः ।
पराभिप्रायवेदित्वं चारित्वं धैर्य्यमापदि ॥
क्षिप्रधारणशक्तिश्च गुरुदेवद्विजार्च्चनम् ।
अनसूया ह्यकोपित्वं गुणानेतान्नृपोऽभ्यसेत् ॥
कार्य्याकार्य्यविभागश्च धर्म्मार्थौ काममेव च ।
दानस्य विषये सामयोगमेवोपलक्षयेत् ॥
सततं प्रतिबुध्येत कुर्य्यादवसरेऽपि तत् ।
साम दानञ्च भेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयम् ॥
ज्ञात्वोपायांस्तु तत्स्थाने तानुपायान् प्रयोजयेत् ।
साम्नस्तु विषये भेदो मध्यमः परिकीर्त्तितः ॥
दानस्य विषये दण्डो ह्यधमः परिकीर्त्तितः ।
दण्डस्य विषये दानं तदप्यधममुच्यते ॥
साम्नस्तु गोचरे दण्डो ह्यधमादधमः स्मृतः ।
सौजन्यं सततं ज्ञेयं भूभृतो भेददण्डयोः ॥
साम्नो दानस्य च तथा सौजन्यं याति गोचरे ॥
कामः क्रोधश्च लोभश्च हर्षो मानमदौ तथा ।
एतानतिशयान्राजा शत्रूनिव विनाशयेत् ॥
सेव्याः कालेषु युक्तेते लोभगर्व्वौ विवर्ज्जयेत् ।
तेज एव नृपाणान्तु तीव्रं सूर्य्यस्य वै यथा ॥
तत्र गर्व्वं रोगयुक्तकायवत्तन्तु संत्यजेत् ।
आखेटकाक्षौ स्त्रीसेवा पानञ्चैवात्मदूषणम् ॥
वाग्दण्डयोश्च पारुष्यं सप्तैतानि विवर्ज्जयेत् ।
परस्त्रीषु विरक्तासु सेवामेकान्ततस्त्यजेत् ॥
सतीषु निजनारीषु प्रेम्णा कुर्य्याच्च सेवनम् ।
रतिपुत्त्रफला दारास्तांस्तु नैकान्ततस्त्यजेत् ॥
तयोः सिद्धौ स्त्रियः सेव्या वर्ज्जयित्वातिसक्तताम् ।
स्त्रगयान्तु प्रमादानां स्थानं नित्यं विवर्ज्जयेत् ॥
अक्षांस्तथा न कुर्व्वीत सत्कार्य्यासक्तिनाशनान् ।
अन्यैः कृतं कदाचित्तु सेवेत नात्मनाचरेत् ॥
अकार्य्यकरणे बीजं हत्यानाञ्च विवर्ज्जनम् ।
वर्ज्जयेत् सततं पानं शौचमाङ्गल्यनाशनम् ।
अर्थक्षयकरं नित्यं त्यजेच्चैवात्मदूषणम् ॥
अभिशस्तेषु चौरेषु घातकेष्वाततायिषु ।
सततं पृथिवीपालो दण्डपारुष्यमाचरेत् ॥
नान्यत्र दण्डपारुष्यं कुर्य्यान्नृपतिसत्तमः ।
वाक्पारुष्यन्तु सर्व्वत्र नैव कुर्य्यात् कदाचन ॥
रक्षणीयं सदा सत्यं सत्यमेकं परायणम् ।
क्षमां तेजस्विताञ्चैव प्रस्तावान्नृप आचरेत् ॥
यानासनाश्रयद्वैधसन्धयो विग्रहस्तथा ।
अभ्यसेत् षड्गुणानेतान् तेषां स्थानञ्च शाश्वतम्॥
यः प्रमाणं न जानाति स्थाने दण्डौ तथा क्षये ।
कोषे जनपदे दण्डे न स राज्येऽवतिष्ठते ॥
कोषे जनपदे दण्डे चैकैकत्र त्रयं त्रयम् ।
प्रस्तावादिनियुञ्जीत रक्षेन्नैकान्ततस्त्रिमान् ॥
मित्रे शत्रावुदासीने प्रभावं त्रिष्वपीरयेत् ।
उत्साहो विजिगीषायां धर्म्मकृत्येऽर्थवर्गके ॥
शरीरयात्रानिर्व्वाहे क्रियेत सततं नृपैः ।
मन्त्रनिश्चयसम्भूतां बुद्धिं सर्व्वत्र योजयेत् ॥
अमात्ये शात्रवे राज्ये पुत्त्रेष्वन्तःपुरेषु च ॥ * ॥
कृषिर्दुर्गञ्च वाणिज्यं खल्यानां करसाधनम् ।
आदानं सैन्यकरयोर्बन्धनं गजवाजिनोः ॥
भृत्यसद्मसुखानाञ्च योजनं सततं जनैः ।
प्रपाणागारसेतूनां रक्षणञ्चेति चाष्टमम् ॥

एतदष्टासु वर्गेषु चारान् सम्यक् प्रयोजयेत् ॥
कार्य्याकार्य्यविभागाय चाष्टवर्गाधिकारिणाम् ।
अष्टौ चारान्नियुञ्जीयादष्टवर्गेषु पार्थिवः ॥
दशस्वन्येषु युञ्जीत क्रमतः शृणु तानि मे ।
स्वामिसचिवराष्ट्राणि मित्रं कोषो बलन्तथा ॥
दुर्गन्तु सप्तमं ज्ञेयं राज्याङ्गं गुरुभाषितम् ।
दुर्गयुक्तश्चाष्टवर्गे चारं नात्मनि योजयेत् ॥
तस्मादिमानि शेषाणि पञ्च चारपदानि तु ।
शुद्धान्तेष्वेव पुत्रेषु स्रक्‌पूपादौ महानसे ॥
शत्रूदासीनयोश्चैव बलाबलविनिश्चये ।
आदौ दशसु चैतेषु चारान्राजा प्रयोजयेत् ॥
न यत् प्रकाशं जानीयात् तत्तु चारैर्निरूपयेत् ।
निरूप्य तत्प्रतीकारमवश्यं छिद्रतश्चरेत् ॥
यथा नियोगमेतेषां यो यो यत्रान्यथाचरेत् ।
ज्ञात्वा तत्र नृपश्चारैर्दण्डयेद्वा नियोजयेत् ॥
चारांस्तु मन्त्रिणा सार्द्धं रहस्ये संस्थितो नृपः ।
प्रदोषसमये पृच्छेत्तदानीमेव साधयेत् ॥
स्वपुत्रे चाथ शुद्धान्ते ये तु चारा महानसे ।
नियुक्तास्तान् मध्यरात्रौ पृच्छेद्दृयश्चापि मन्त्रिणि ॥
एतान् चारान् स्वयं पश्येन्नृपतिर्मन्त्रिणा विना ।
अन्यांश्च मन्त्रिणा सार्द्धं निरूप्य प्रदिशेत् फलम् ॥
नैकवेशधरश्चारो नैको नोत्साहवर्ज्जितः ।
संस्तुतो नहि सर्व्वत्र नातिदीर्घो न वामनः ॥
सततं न दिवाचारी न रोगी नाप्यबुद्धिमान् ।
न वित्तविभवैर्हीनो न भार्य्यापुत्त्रवर्ज्जितः ॥
कार्य्यश्चारो नृपतिना गुह्यतत्त्वविनिर्णये ।
अनेकवेशग्रहणक्षमं भार्य्यासुतैर्युतम् ॥
बहुदेशवचोऽभिज्ञं पराभिप्रायवेदकम् ।
दृढ़भक्तं प्रकुर्व्वीत चारं शक्तमसाध्वसम् ॥
अधितिष्ठेत् स्वयं राजा कृषिमात्मसमैस्तथा ।
वणिक्‌पथे च दुर्गादौ तेषु शक्तान्नियोजयेत् ॥
अन्तःपुरे पितुस्तुल्यान् धीमान् वृद्धान्नियोजयेत् ।
षण्ढान् षण्ढांस्तथा वृद्धान् स्त्रियो या बुद्धितत्-
पराः ॥ * ॥
शुद्धान्तद्वारि युञ्जीयात् स्त्रियो वृद्धा मनीषिणीः ।
नैकः स्वपेत् कदाचित्तु नैको भुञ्जीत पार्थिवः ॥
नैकाकिनीन्तु महीषीं व्रजेन्मैत्राय नैककः ।
अमात्यानुपधाशुद्धान् भार्य्याः पुत्त्रांस्तथैव च ॥
प्रकुर्य्यात् सततं भूपः स्वप्रसादं समाचरन् ।
धर्म्मार्थकाममोक्षैश्च प्रत्येकपरिशोधनैः ॥
उपेत्य धीयते यस्मादुपधा परिकीर्त्तिता ।
अथ कामोपधाभ्यान्तु भार्य्याः पुत्त्रांस्तु शोधयेत् ॥
धर्म्मोपधाभिर्विप्रांस्तु सर्व्वाभिः सचिवान् पुनः ।
एभिर्यज्ञैस्तथा दानैरिहैव नृपता भवेत् ॥ * ॥
तस्माद्भवांस्तु राज्यार्थी धर्म्ममेवं समाचरेत् ।
अनेनैवाभिचारेण यज्ञैर्वा पार्थिवो ह्ययम् ।
प्राणांस्त्यक्ष्यति राजा त्वं भविष्यसि न संशयः ॥
इति धर्म्मो नृपस्यैव अश्वमेधादिकश्च यत् ।
स्वयं न कुरुते भूपस्तस्मात्त्वं कुरु सत्तम ! ॥
एवं मन्त्रैर्मन्त्रयित्वा नृपः कार्त्तान्तिकान् द्विजान् ।
तैरज्ञातान् स्वयं ज्ञात्वा गृह्णीयात्तस्य तैर्म्मनः ॥
यदि राज्याभिलाषिणा सचिवो धर्म्ममाचरेत् ।

नृपतौ वाधिकं कुर्य्याद्धर्म्मं तं हीनतां नयेत् ॥
आभिचारिकमत्यर्थं कुर्व्वाणन्तु विघातयेत् ।
प्रवासयेद्ब्राह्मणन्तु पार्थिवो ह्याभिचारिकम् ॥
एषा धर्म्मोपधा ज्ञेया तैरमात्यान् सदा चरेत् ।
एतादृशीं तथैवान्यामुपधां धर्म्मतश्चरेत् ॥ * ॥
कोषाध्यक्षान् समामन्त्र्य राजामात्यान् प्रती-
रयेत् ।
पुत्त्रानन्यान् प्रति तथामन्त्र्य संवरणक्षमान् ॥
अयं हि प्रचुरः कोषो सदायत्तो नरोत्तम ।
आनये तव सम्मत्या तद्‌यदि त्वं प्रतीच्छसि ॥
तवान्नलब्धादस्माकं जीवनञ्च भविष्यति ।
त्वञ्चापि प्रचुरैः कोषैः किं किं नो वा करिष्यसि ।
एवमन्यैः कोषगतैरुपायैर्नृपसत्तम ॥
पुत्त्रामात्यादिकान् सर्व्वान् सततं परिशोधयेत् ।
कोषदोषकरान् हन्याद्धर्त्तुमिच्छून्निवारयेत् ॥
द्वैधचित्तान् विमन्येत कुर्य्याद्वै कोषरक्षणम् ॥*॥
दासीश्च शिल्पिनीर्वृद्धा मेधाधृतिमतीः स्त्रियः ॥
अन्तर्ब्बहिश्च या यान्ति विदिता सचिवादिभिः ।
ता राजा रहसि स्थित्वा भार्य्यादिभिरलक्षितः ॥
अभिमन्त्र्याथ संमन्त्र्य प्रेरयेत् सचिवान् प्रति ।
ता गत्वा हृदयं बुद्धा स्त्रियो वै ज्ञानतत्पराः ॥
महिषीप्रमुखा राज्ञस्त्वां वै कामयते शुभाः ।
तत्राहं योजयिष्यामि यदि ते वर्त्तते स्पृहा ॥
सचिवस्त्वां कामयते त्वद्‌योग्यो वरवर्णिनि ! ।
तं सङ्गमयितुं शक्ता यदि श्रद्धा तवास्त्यहम् ॥
इत्यनेन प्रकारेण नानोपायैस्तथेतरैः ।
भार्य्याः पुत्त्रीर्दुहितॄश्च स्नुषाश्च प्रस्नुषास्तथा ॥
शोधयेत् सचिवान् पुत्त्रान् पौत्त्रादीन् सेवकां-
स्तथा ।
कामोपधाविशुद्धांस्तु घातयेदविचारयन् ॥
स्त्रियश्च दण्ड्या योग्येन ब्राह्मणांस्तु प्रवासयेत् ।
मोक्षमार्गावसक्तन्तु हिंसापैशुन्यवर्ज्जितम् ।
क्षमैकसारं नृपतिः सचिवं परिवर्ज्जयेत् ॥
मोक्षमार्गावसक्तांस्तु दण्ड्यानपि न दण्डयेत् ।
समबुद्धिस्तु सर्व्वत्र तस्मात्तं परिवर्ज्जयेत् ॥ * ॥
इति सूत्रं चोपधानामुपधां बहुधा पुनः ।
विवेचिता चोशनसा तच्छास्त्रे तत्र बोधयेत् ॥
विग्रहं सततं राजा परैर्न सम्यगाचरेत् ।
भूवित्तमित्रलाभेषु निश्चितेष्वेव विग्रहः ॥
सप्ताङ्गेष्वप्रमादश्च सदा कार्य्यो नृपोत्तमैः ।
कोषस्य सञ्चयं रक्षां सततं सम्यगाचरेत् ॥*॥
मन्त्रिणस्तु नृपः कुर्य्याद्विप्रान् विद्याविशारदान् ।
विषयज्ञान् कुलीनांश्च धर्म्मार्थकुलजानृजून् ॥
मन्त्रयेत्तैः समं काले नात्यर्थं बहुभिश्चरेत् ।
एकैकेनैव कर्त्तव्यं मन्त्रस्य तु विनिश्चयम् ॥
व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च धान्यस्य व्यपदेशतः ।
ससुहृतं मन्त्रगृहं स्थलमारुह्य मन्त्रयेत् ॥
अरण्ये निःशलाके वा न यामिन्यां कदाचन ।
शिशून् शाखामृगान् षण्ढान् शुकान् वै शारि-
कास्तथा ॥
वर्ज्जयेन्मन्त्रगेहेषु मनुष्यानुद्धतांस्तथा ।
दूषणं मन्त्रभेदेषु नृपाणां यत्र जायते ॥

न तच्छक्यं समाधातुं दशैर्नृपशतैरपि ।
दण्ड्यांस्तु दण्डयेद्दण्डैरदण्ड्यान् दण्डयेन्नहि ॥
अदण्डयन्नृपो दण्ड्यानदण्ड्यांश्चापि दण्डयन् ।
नृपतिर्वाच्यतां प्राप्य चौरकिल्बिषमाप्नुयात् ॥*॥
दुर्गन्तु सततं कुर्य्यात् प्राकाराट्टालतोरणैः ।
दूषितान्नगराद्राजा दूरे दुर्गाश्रयं चरेत् ॥
दुर्गं बलं नृपाणान्तु नित्यं दुर्गं प्रशस्यते ।
शतमेको योधयति दुर्गस्थो यो धनुर्धरः ॥
शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं प्रशस्यते ॥
जलदुर्गं भूमिदुर्गं वृक्षदुर्गं तथैव च ।
अरण्यवनदुर्गञ्च शैलजं परिखोद्भवम् ।
दुर्गं कार्य्यं नृपतिना यथायोग्यं स्वदेशतः ॥
दुर्गङ्कुर्व्वन् पुरङ्कुर्य्यात्त्रिकोणं धनुराकृति ।
वर्त्तुलं वा चतुष्कोणं नान्यथा नगरञ्चरेत् ॥
मृदङ्गाकृतिदुर्गञ्च सततं कुलनाशनम् ।
यथा राक्षसराजस्य लङ्का दुर्गा जिता पुरा ॥
बलेः पुरं शोणिताख्यं तेजो दुर्गं प्रतिष्ठितम् ।
यतस्तद्राजनाकारमतो भ्रष्टः श्रिया बलिः ॥
सौभाख्यं शाल्वराजस्य नगरं पञ्चकोणकम् ।
दिवि यद्वर्त्तते राजंस्तच्च भ्रष्टं भविष्यति ॥
यच्चायोध्याकृयं भूप ! पुरमिक्ष्वाकुभूभुजाम् ।
धनुराकृति तच्चापि ततो भूरिजयप्रदम् ॥
दुर्गभूमौ यजेद्दुर्गां दिक्‌पालांश्चैव द्वारतः ।
पूजयित्वा विधानेन जयं भूपः समाप्नुयात् ।
ततो दुर्गं नृपः कुर्य्यात् सततं जयवृद्धये ॥ * ॥
न ब्राह्मणान् सदा राजा कदाचिदवमन्यते ।
अवमत्य नृपो विप्रान् प्रेत्येह दुःखभाग्भवेत् ॥
न विरोधस्तु तैः कार्य्यः स्वानि तेषां न चाददेत् ।
कृत्यकालेषु सततं तानेव परिपूजयेत् ।
नैषां निन्दां प्रकुर्व्वीत नाभ्यसूयां तथाचरेत् ॥
एवं नृपो महाबुद्धिस्तद्भूमण्डलसंयतः ।
अप्रमादी चारचक्षुर्गुणवान् सुप्रियंवदः ॥
प्रेत्येह महतीं सिद्धिं प्राप्नोति सुखभोगवान् ।
येर्गुणैर्योजितश्चात्मा तैः पुत्त्रानपि योजयेत् ॥
नृपस्य च स्वतन्त्रत्वं सततं स्वं विनाशयेत् ।
स्वतन्त्रो भूपतनयो विकारं याति निश्चयम् ॥
निर्व्विकाराय सततं तमुच्चैः परिपूजयेत् ।
भोजने शयने पाने पुरुषाणाञ्च वीक्षणे ॥
नियोजयेत् सदाचारान् भूपः कामविचेष्टने ।
अस्वतन्त्राः स्त्रियो नित्यं ह्यानये संभवन्ति हि ॥
तस्मात् कुमारं महिषीमुपधरभिर्म्मनोहरैः ॥
शोधयित्वा नियुञ्जीत यौवराज्यावरोधयोः ।
अन्तःपुरप्रवेशे तु स्वतन्त्रत्वं निषेधयेत् ॥
भूपपुत्त्रस्य भार्य्याया वहिःसारे तथैव च ।
अयं विशेषः संक्षेपान्नृपधर्म्मो मयोदितः ॥
पुत्त्राणां गुणविन्यासो भार्य्याणामपि भूपते ।
उशना राजनीतीनां तन्त्राणि च बृहस्पतिः ॥
चकाराद्यान् विशेषांस्तु तयोस्तन्त्रेषु शोधयेत् ।
एवं राजा महाभागो राजनीतौ विशेषताम् ।
कुर्व्वन्न सीदति सदा भूयसीं श्रियमश्नुते ॥”
इति कालिकापुराणे राजनीतिविशेषे ८५
अध्यायः ॥ * ॥

अन्यत् औशनससूत्रकामन्दकपञ्चतन्त्रनीतिमयूखहितोपदेशचाणक्यभारतीय-राजधर्म्मादौ द्रष्टव्यम् ॥

नीतिघोषः, पुं, (नीतिरेव नीत्यात्मको वा घोषो रवो यस्येति ।) वृहस्पतिरथः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (नीतेर्नयस्य घोषः ।) नयध्वनिश्च ॥

नीतिसारः, पुं, (नीतिरेव सारो यस्येति ।) इन्द्रं प्रति वृहस्पत्युक्तनीतिशास्त्रविशेषः । अयं चाणक्यसंग्रहमूलम् । गरुड़पुराणे अष्टाध्यायेष्वस्ति । बाहुल्यभिया तत् समुदायं न लिखित्वा अष्टानामध्यायानां प्राथमिकाष्टश्लोका लिख्यन्ते । यथा,—

"सद्भिः सङ्गं प्रकुर्व्वीत सिद्धिकामः सदा नरः ।
नासद्भिरिह लोकाय परलोकाय वा हितम् ॥१॥
आपदर्थे धनं रक्षेद्दारान्रक्षेद्धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥ २ ॥
यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि च सेवते ।
ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव च ॥ ३ ॥
राज्यं पालयते नित्यं सत्यधर्म्मपरायणः ।
निर्ज्जित्य परसैन्यानि क्षितिं धर्म्मेण पालयेत् ॥४॥
भृत्या बहुविधा ज्ञेया उत्तमाधममध्यमाः ।
नियोक्तव्या यथार्थेषु त्रिविधेष्वेव कर्म्मसु ॥ ५ ॥
गुणवन्तं नियुञ्जीत गुणहीनं विवर्ज्जयेत् ।
पण्डिते च गुणाः सर्व्वे मूर्खे दोषाश्च केवलम् ॥६॥
न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चित् कस्यचिद्रिपुः ।
कारणादेव जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥७॥
कुभार्य्याञ्च कुमित्रञ्च कुराजानं कुसौहृदम् ।
कुबन्धुञ्च कुदेशञ्च दूरतः परिवर्ज्जयेत् ॥"८॥
इति गारुड़े ॥

नीथः, पुं, (नयति प्रापयतीति । नी+"हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् ।" उणा° २ । २ । इति क्थन् ।) नियन्ता । प्रापयिता । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (नी+भावे क्थन् । नयनम् । इति उज्ज्वलदत्तः ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । १०० । १२ ।
"सहस्रचेताः शतनीथ ऋभ्वा ॥"
स्तोत्रम् । यथा, ऋग्वेदे । ३ । १२ । ५ ।
"नीथाविदो जरितारः ॥"
"नीथाविदस्तोत्राभिज्ञाः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
जले, क्ली । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (नीयतेऽनेनेति । करणे+क्थन् । प्रापणहेतुभूते, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । १०४ । ५ ।
"प्रति यत्स्या नीथादर्शि ॥"
"यद्यदा नीथा नयनहेतुभूता स्या सा पदवी प्रत्यदर्शि ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

नीध्रं, क्ली, (नितरां ध्रियत इति । नि+धृ+मूलविभुजादित्वात् कः ।) वलीकम् । वनम् । नेमिः । चन्द्रः । रेवतीनक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ नीव्रमपि पाठः ॥

नीपः, पुं, (नी+"पानीविषिभ्यः पः ।" उणा° ३ । २३ । इति पः । बाहुलकात् गुणाभावः ।) कदम्बवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४२ ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । ३ । १३ ।
"त्यक्त्वा कदम्बकूटजार्ज्जुनसर्ज्जनीपान्
सप्तच्छदानुपगता कुसुमोद्गमश्रीः ॥"
क्वचित् क्ली । यथा,—
"नीपं सभाण्डकं पीलु तृणशून्यं विकङ्कतम् ।
प्राचीनामलकञ्चैव दोषघ्नं गरहारि च ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥
"गरदोषहरं नीपं प्राचीनामलकन्तथा ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)
धाराकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ बन्धूकवृक्षः । नीलाशोकवृक्षः । इति मेदिनी । पे, ८ ॥

नीयमानं, त्रि, (नीयते इति । नी+कर्म्मणि शानच् ।) प्राप्यमाणम् । यथा, कालिकापुराणे ।
"नीयमानो न गच्छेच्चेन्महिषीमरणं तदा ॥"

नीरं, क्ली, (नयति प्रापयति स्थानात् स्थानान्तरमिति । नी प्रापणे+"स्फायितञ्चीति ।" उणा° २ । १३ । इति रक् । यद्वा, "अग्नेरापः ।" इति श्रुतेः निर्गतं रादग्नेरिति, "अङ्गोऽग्निर्ब्रह्मणः चक्षम् ।" इति स्मृतेः निर्गतो रोऽग्निर्यस्मादिति वा । "ढ्रलोपे पूर्व्वस्य दीर्घोऽणः ।" ६ । ३।१११। इति रलोपे पूर्व्वदीर्घः ।) जलम् । इत्यमरः ।१।१०।४॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।१।६।
"छलयसि विक्रमणे वलिमद्भुतवामन
पदनखनीरजनितजनपावन ।
केशव धृतवामनरूप
जय जगदीश हरे ॥")
रसः । इत्युणादिकोषः ॥ नीरे अक्षेपणीयानि यथा, गरुड़पुराणे ।
"निष्ठीवासृक्शकृन्मूत्रविषाण्यप्सु न संक्षिपेत् ॥"
(अस्य पानविधेयता विधीयते यथा,—
"वाप्युद्भवन्तत् प्रवदन्ति धीरा
नीरं समासेन निगद्यतेऽत्र ।
यत् श्रीमताञ्चैव महायतीनां
बलप्रदं पथ्यतरं प्रदिष्टम् ॥"
"विण्मूत्रे तृणनीलिका विषयुतं तप्तं घनं फेनिलं
दन्तग्राह्यमनार्त्तवं हि सलिलं दुर्गन्धि वै गर्हितम् ।
नानाजीवविमिश्रितं गुरुतरं पर्णौघपङ्काविलचन्द्रार्कांशुसुगोपितं न च पिबेन्नीरं सदोषान्वितम् ॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)

नीरजं, क्ली, (नीरे जले जायते इति । जन+डः ।) कुष्ठौषधिः । (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । २५ ।
"फलत्रयं लौहरजोऽञ्जनञ्च
यष्ट्याह्वयं नीरजसारिवे च ॥")
पद्मम् । इति मेदिनी । जे, २४ ॥ (यथा, भ्रमराष्टके । ४ ।
"नीतं जन्म नवीननीरजवने पीतं मधु स्वेच्छया ॥")
मुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ जलजाते, त्रि ॥

नीरजः, पुं, (नीरे जायते इति । जन+डः ।) उद्रजन्तुः । इति शब्दरत्नावली ॥ उशीरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १४६ ।
"उच्छृङ्खविक्रमो वैद्यो विरजो नीरजोऽमरः ॥")

नीरजः, [स्] त्रि, (निर्नास्ति रजो धूलिः कुसुमपरागादिर्वा यत्र ।) निर्धूलिदेशपुष्पादि । (यथा, महाभारते । १३ । ८१ । २० ।
"सर्व्वा मणिमयी भूमिः सर्व्वकाञ्चनवालुका ।
सर्व्वर्त्तुसुखसंस्पर्शा निष्पङ्का नीरजाः शुभा ॥")
अरजस्कायाम् स्त्री ॥

नीरतः, त्रि, (निर्गतं रतं रमणं यस्मात् ।) विरतः । रमणाभाववान् । यथा,—
"दिशि दिशि नीरतरङ्गो नीरतरङ्गो ममापि
हृदयेशः ।
आयाताः सखि वर्षा वर्षादपि यासु वासरो
दीर्घः ॥"
इत्युद्भटदार्थपद्यम् ॥

नीरदः, पुं, (नीरं जलं ददातीति । नीर+दा+कः ।) मेघः । यथाह घटकर्परः ।
"निचितं खमुपेत्य नीरदैः प्रियहीना हृदयावनीरदैः ।"
मुस्तकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (निर्नास्ति रदो दन्तो यस्य ।) रदशून्ये, त्रि ॥ यथा,—
"आस्वाद्य निरवशेषं विरहिवधूनां मृदूनि
मांसानि ।
करकामिषेण मन्ये निष्ठीवति नीरदोऽस्थीनि ॥"
इत्युद्भटः ॥

नीरधिः, पुं, (नीराणि धीयन्तेऽस्मिन्निति । नीर+धा+"कर्म्मण्यधिकरणे च ।" ३ । ३ । ९३ । इति किः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

नीरनिधिः, पुं, (नीराणि निधीयन्तेऽत्रेति । नीर+नि+धा+किः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे । ३ । ७० ।
"पारे जलं नीरनिधेरपश्य-
न्मुरारिरानीलपलाशराशीः ॥")

नीरन्ध्रं, त्रि, (निर्नास्ति रन्ध्रं छिद्रं यस्मिन् ।) घनम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । ८३ ॥ (यथा, माघे । ८ । ३ ।
"नीरन्ध्रद्रुमशिशिरां भुवं व्रजन्तीः
साशङ्कं मुहुरिव कौतुकात् करेणाः ।
पस्पर्श व्यजनमलिनाकुलीकृतानां
शाखानामतुहिनरश्मिरन्तरालैः ॥")
छिद्ररहितम् । यथा,—
"श्रीमन्नाथ तवार्जितोर्जितयशःसंशुद्धमुक्तावलीमादायैव विधिर्व्विधित्सुरमलं हारं त्वदीयैर्गुणैः ।
नीरन्ध्रामवलोक्य तामपि ततो नान्तं गुणानां महो
उत्पित्सुर्गगनान्तरे समकिरत्तास्तास्ततस्तारकाः ॥"
इति कालीदासः ॥

नीरसः, पुं, (नितरां रसो यत्र ।) दाड़िमः । इति हारावली ॥ (निर्नास्ति रसो यत्र ।) रसशून्ये, त्रि । यथा,—
"शृङ्गारी चेत् कविः काव्ये जातं रसमयं जगत् ।
स एव चेदशृङ्गारी नीरसं सर्व्वमेव तत् ॥"
इति प्राञ्चः ॥

नीराखुः, पुं, (नीरस्य आखुः ।) उद्रः । उद्बिड़ाल इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । जलनकुलः २ जलविड़ालः ३ जलप्लवः ४ । इति हारावली । ७६॥ उद्रः ५ जलाखुः ६ नीरजः ७ नकुलः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

नीराजनं, क्ली, नीराजना, स्त्री, } (राज दीप्तौ + ल्युट् । नितरां राजनं यत्र ॥ निर् + राज् + णिच् + "ण्यासश्रन्थो युच् ।" ३ । ३ । १०७ । इति भावे युच् ।) वाहनायुधादेर्निःशेषेण राजनं यत्र सा नीराजना । नीरस्य शान्त्युदकस्य अजनं क्षेपो यत्र सा नीराजना वा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥
तद्विधानं यथा,—
"शरत्काले महाष्टम्यां दुर्गायाः परिपूजनम् ।
नीराजनं दशम्यान्तु कुर्य्याद्वै बलवृद्धये ॥
विधिं नीराजनस्य त्वं शृणु पार्थिवसत्तम ! ।
कृतेन येन चाश्वानां गजानामपि चेष्टनम् ॥
आश्विने शुक्लपक्षे या तृतीया स्वातियोगिनी ।
ऐशान्यां स्वपुरस्यैव गृह्णीयात् स्थानमुत्तमम् ॥
नीराजनं ततः कुर्य्यात् संप्राप्ते दिवसेऽष्टमे ।
नीराजनस्य कालस्तु पूर्व्वमुक्तस्तु ते मया ॥
विधानमत्र शृणु मे कृतकृत्यो भविष्यसि ।
एकं हयं महासत्त्वं सुमनोहरमेव वा ॥
पूजयेत् सप्तदिवसान् गन्धपुष्पादिकांशुभिः ।
तृतीयादौ पूजयित्वा नयेत्तं यज्ञमण्डपम् ॥
चेष्टां निरूपयंस्तस्य जानीयाच्च शुभाशुभम् ।
परराष्ट्रविमर्द्दः स्यादश्वो यदि पलायते ॥
म्रियते राजपुत्त्रस्तु यदि चाश्रूणि मुञ्चति ।
नीयमानो न गच्छेच्चेन्महिषीमरणं तदा ॥
तथैव सुखनासाभिशब्दं कुर्य्याद्धयो यदि ।
यत्काष्ठाभिमुखः कुर्य्यात्तत्काष्ठायां जयेद्रिपून् ॥
उत्क्षिप्य दक्षिणपादन्तु पदमश्वो भवेत् पुरा ।
तदा जयेत् समस्तांश्च नृपतिर्व्विजयेद्रिपून् ॥
प्रातर्नीराजनं कुर्य्यादष्टम्यां नृपसत्तम ! ।
तदप्राप्तौ तु द्वादश्यां तस्यामेव समाचरेत् ॥
कार्त्तिके पञ्चदश्यां वा तत्राभावे तु पार्थिव ! ।
ऐशान्यां स्वपुरस्योच्चैर्हस्तमानेन षोड़श ॥
दशहस्तन्तु विपुलं कुर्य्याद्वै तत्र तोरणम् ।
द्वात्रिंशद्धस्तमात्रन्तु हस्तषोड़शविस्तृतम् ॥
यज्ञार्थं मण्डपं कुर्य्यात् मध्ये वेदिं विनिर्दिशेत् ।
वेद्याश्चोत्तरतश्चाश्ववेदिं कुर्य्यादनुत्तमाम् ॥
यत्र संस्थाप्य चाश्वञ्च पूजितव्यः पुरोहितैः ।
सर्ज्जोड़म्बरशाखानामर्ज्जुनस्याथवा नृप ! ॥
मत्स्यशङ्खाङ्कितैश्चक्रैर्ध्वजैश्चापि विभूषयेत् ।
तोरणं कनकै रत्नैस्तथा नानाविधैर्म्मतैः ॥
भल्लातकं शालिकुष्ठं सिद्धार्थं सैन्धवस्य तु ।
कण्ठदेशे निबध्नीयात् पुष्टिशान्त्यर्थमेव च ॥
वैष्णवं मण्डलं कृत्वा दिक्पालांश्च नवग्रहान् ।
विश्वेदेवांस्तु मन्त्रेण विष्णुमुख्यान् प्रपूजयेत् ॥
आज्यैस्तिलैश्च पुष्पैश्च मिश्रीकृत्य पुरोहितः ।
रवेस्तु वरुणस्यैव प्रजेशस्य तथैव च ॥
पुरुहूतस्य विष्णोश्च होमं सप्ताहमाचरेत् ।
एकैकस्य सहस्रं वा अष्टोत्तरशतञ्च वा ॥
कुर्य्यात्तु प्रत्यहं होमं चतुर्व्वर्गस्य सिद्धये ।
समिधश्चापि होतव्याः पलाशं खदिरं तथा ॥
औडुम्बरञ्च काश्मर्य्यमश्वत्थञ्च पुरोहितः ।
सौवर्णान् राजतान् वापि मार्त्तिकान् वा यथेच्छया ॥
कुर्य्यात्तु कलसानष्टौ फलपल्लवयोजितान् ।
क्षिपेत्तेषु घटेष्वेव समङ्गां हरितालकम् ॥
चन्दनञ्च तथा कुष्ठं प्रियङ्गुञ्च मनःशिलाम् ।
अञ्जनञ्च हरिद्राञ्च श्वेतां दन्तीं तथैव च ॥
भल्लातकं पूर्णकोषं सहदेवीं शतावरीम् ।
वचां सनागकुसुमां सोमराजीं स्वगुप्तिकाम् ॥
तुत्थञ्च करवीरञ्च तुलसीदलमेव च ।
एतानि निःक्षिपेन्मध्ये कलसानां पुरोहितः ॥
कनकैरम्बुजैर्ब्रह्मदारुभिः स्रुक्स्रुवौ तथा ।
कर्त्तव्यौ शान्तिकामेन नीराजनविधौ नृप ! ॥
एवं सप्ताहपर्य्यन्तं पूजाभिर्हवनैस्तथा ।
पूर्व्वोक्तान् पूजयित्वा तु नृपः सप्ताहमाचरेत् ॥
यावन्नीराजनं कुर्य्यात्तावद्राजा वसेद्गृहे ।
रात्रौ न यज्ञभूमौ तु निवसेच्छान्तिमिच्छुकः ॥
नारोहयेत्तु तुरगं गजं वा तत्र पार्थिवः ।
यावत् सप्ताहपर्य्यन्तं यानेनान्येन वै व्रजेत् ॥
भक्ष्यैर्नानाविधैश्चैव मधुपायसयावकैः ।
मोदकैर्व्वा बलिं कुर्य्याच्चान्नव्यञ्जनसम्भवैः ॥
पूर्व्वोक्तानान्तु देवानां सप्ताहं यावदुत्तमम् ।
सप्तमेऽह्नि तु रेमन्तं पूजयेत्तोरणान्तरे ॥
सूर्य्यपुत्त्रं महाबाहुं द्विभुजं कवचोज्ज्वलम् ।
ज्वलन्तं शुक्लवस्त्रेण केशानुद्ग्रथ्य वाससा ॥
कशां वामकरे बिभ्रद्दक्षिणन्तु करं पुनः ।
सखड्गं न्यस्य वल्गायां सितसैन्धवसंस्थितम् ॥
एवंविधन्तु रेमन्तं प्रतिमायां घटेऽपि वा ।
सूर्य्यपूजाविधानेन पूजयेत्तोरणान्तरे ॥ * ॥
पूजयित्वा तु रेमन्तं द्विरदं तुरगन्तथा ।
आहतामरसंवीतं स्रक्चन्दनसमन्वितम् ॥
सुवर्णाबद्धनिस्त्रिंशं विचित्रकवचादिभिः ।
युक्तन्तु होमकुण्डस्य ऐशान्यामश्ववेदिकाम् ॥
पूर्व्वं कृत्वा नयेदश्वगजपालः पृथक् पृथक् ।
नीयमाने गजे चाश्वे पूर्व्वोक्तञ्च निमित्तकम् ।
यत्नादीक्षेत नृपतिः फलं चैवावधारयेत् ।
होमकुण्डस्योत्तरस्यां वैयाघ्रे चर्म्मणि स्थितः ॥
दैवविदा चाश्वविदा सहितो वीक्ष्य सैन्धवम् ।
नीताय तुरगायास्य भक्तपिण्डीं सुगन्धिनीम् ॥
दद्यात् पुरोहितस्तत्र संमन्त्र्य शान्तिमन्त्रकैः ।
तत्क्षणाद्यदि जिघ्रेत्तदश्नीयाद्वा हयः स च ॥
तदा स्यात् सर्व्वकल्याणं विपरीतमतोऽन्यथा ॥
शाखामौड़म्बरीमार्द्रां सकुशाञ्च घटोदके ।
आप्लाव्याप्लाव्य तुरगान् गजान् भूपञ्च सैनिकान् ।
रथांश्च संस्पृशेन्मन्त्रैः शान्तिकैः पौष्टिकैस्तथा ॥
सेचयन् सहितैर्व्विप्रैश्चतुरङ्गं पुरोहितः ।
दिक्पालानां ग्रहाणाञ्च मन्त्रैश्चैव सवैष्णवैः ॥
बहुधा चाभिषिच्याथ ततः सौवर्णदर्पणम् ।
वीक्षयित्वा नृपञ्चर्त्विक् ततो मन्त्रिणमेव च ॥
राजपुत्त्रांस्तथामात्यानन्यानपि च पौरवान् ।
कल्पयन् द्विजशार्दूलः सर्व्वानेव तु दर्शयेत् ॥ * ॥
चतुरङ्गबलस्यापि कृत्वैवं शान्तिपौष्टिके ।
मृण्मयं शात्रवं कृत्वा ह्यभिचारकमन्त्रकैः ॥
हृदि शूलेन विद्धा तं शिरः खड्गेन छेदयेत् ॥
आचार्य्यः कविकां पश्चादभिमन्त्र्य हयाय वै ॥
ऐन्द्रैः प्राभाकरैर्म्मन्त्रैर्दद्यादक्षं स्वयं पुनः ।
तमनेन तु मन्त्रेण समारुह्य नृपस्तदा ॥
गच्छेदुत्तरपूर्व्वान्तु दिशं सर्व्वबलैर्युतः ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्य्याः सर्व्व एव नृपस्तथा ॥
अनुगच्छेयुरव्यग्रा निमित्तानि विलोकयन् ।
वादित्रघोषैस्तुमुलैरातपत्रैस्तथा ॥
गच्छेन्नीराजने राजा दारयन्निव मेदिनीम् ।
मणिविद्रुममुक्तादस्वर्णरत्नैरलङ्कृतः ।
क्रोशमात्रं ततो गत्वा पूर्व्वद्वारेण पार्थिवः ॥
स्वपुरं प्रविशेद्विप्रैर्यज्ञं यायात् पुरोहितः ।
तत्र गत्वा दक्षिणान्तु हिरण्यं गां तथा तिलम् ।
दत्वा पश्चाद्द्विजेभ्यस्तु दद्याद्दानानि शक्तितः ॥
एवं नीराजनं कृत्वा बलानाञ्च महीक्षितः ।
प्रेत्येह च स्थितां लक्ष्मीं नृपतिः प्राप्नुयात्तथा ॥
त्वमश्वामृतसंजात सागरोद्भव सैन्धव ।
येन सत्त्वेन वहसे शक्रं तेनेह मां वह ॥
येन सत्त्वेन रेमन्तं येन सत्त्वेन भास्करम् ।
वहसे तेन सत्त्वेन विजयाय वहस्व माम् ॥
आभ्यान्तु नृपमन्त्राभ्यामश्वारोहणमाचरेत् ।
आरुह्याश्वे महिष्यास्तु शुद्धान्ते लम्बयेत्ततः ॥
महिषी च ततो भूपं पर्य्यङ्कोपरिसंस्थितम् ।
दूर्व्वाक्षतः ससिद्धार्थैः स्त्रीभिः सह समर्च्चयेत् ॥
कृते तु भूमिग्रहणे तृतीयायां नीराजने ।
सूतकं यदि जायेत तन्न दुष्यति केवलम् ॥
सूतके मृतके वापि पार्थिवस्तु यथा तथा ।
बलं नीराजनं कुर्य्यात्तन्मात्रञ्च विशेषतः ॥
सद्यःशौचं भवेद्राज्ञां व्यवहारविलोकने ।
तथा विवासिते यज्ञे परराष्ट्रविमर्द्दने ।
अयन्ते कथितो राजन्नीराजनक्रमो मया ॥"
इति कालिकापुराणे ८६ अध्यायः ॥ * ॥
(निर् + राज + भावे ल्युट् ।) निर्म्मञ्छनम् । आरति इति भाषा ॥ तत्र पञ्चनीराजनं यथा,
"पञ्चनीराजनं कुर्य्यात् प्रथमं दीपमालया ।
द्वितीयं सोदकाब्जेन तृतीयं धौतवाससा ॥
चूताश्वत्थादिपत्रैश्च चतुर्थं परिकीर्त्तितम् ।
पञ्चमं प्रणिपातेन साष्टाङ्गेन यथाविधि ॥"
इति कालोत्तरतन्त्रम् ॥
तस्य वर्त्तिकादिप्रमाणं यथा,—
"कुङ्कुमागुरुकर्पूरघृतचन्दननिर्म्मिताः ।
वर्त्तिकाः सप्त वा पञ्च कृत्वा वन्दापनीयकम् ॥

कुर्य्यात् सप्तप्रदीपेन शङ्खघण्टादिवाद्यकैः ।
हरेः पञ्चप्रदीपेन बहुशो भक्तितत्परः ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे १०७ अध्यायः ॥*॥
अथ नीराजनमाहात्म्यम् ।
स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे ।
“बहुवर्त्तिसमायुक्तं ज्वलन्तं केशवोपरि ।
कुर्य्यादारात्रिकं यस्तु कल्पकोटिं वसेद्दिवि ॥
कर्पूरेण तु यः कुर्य्याद्भक्त्या केशवमूर्द्धनि ।
आरात्रिकं मुनिश्रेष्ठ ! प्रविशेद्विष्णुमव्ययम् ॥”
तत्रैवान्यच्च ।
“दीप्तिमन्तं सकर्पूरं करोत्यारात्रिकं नृप ! ।
कृष्णस्य वसते लोके सप्तकल्पानि मानवः ॥”
तत्रैव शिवोमासंवादे ।
“मन्त्रहीनं क्रियाहीनं यत् कृतं पूजनं हरेः ।
सर्व्वं सम्पूर्णतामेति कृते नीराजने शिवे ! ॥”
हरिभक्तिसुधोदये ।
“कृत्वा नीराजनं विष्णोर्दीपावल्या सुदृश्यया ।
तमोविकारं जयति जिते तस्मिंश्च को भवः ॥”
अन्यच्च ।
“कोटयो ब्रह्महत्यानामगम्यागमकोटयः ।
दहत्यालोकमात्रेण विष्णोः सारात्रिकं मुखम् ॥
यच्च दीपस्य माहात्म्यं पूर्व्वं लिखितमस्ति तत् ।
द्रष्टव्यं सर्व्वमत्रापि प्रायेणाभेदतोऽनयोः ॥
अतः सादरमुत्थाय महानीराजनन्त्विदम् ।
द्रष्टव्यं दीपवत् सर्व्वैर्वन्द्यमारात्रिकञ्च यत् ॥”
तदुक्तं श्रीपुलस्त्येन विष्णुधर्म्मे ।
“धूपं चारात्रिकं पश्येत् कराभ्याञ्च प्रवन्दते ।
कुलकोटिं समुद्धृत्य याति विष्णोः परं पदम् ॥”
मूलागमे च ।
“नीराजनञ्च यः पश्येत् देवदेवस्य चक्रिणः ।
सप्तजन्मनि विप्रः स्यादन्ते च परमं पदम् ॥”
इति हरिभक्तिविलासः ॥
अवशिष्टं आरात्रिकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

नीरिन्दुः, पुं, (नि + ईर् कम्पने + भावे क्विप् । नीरा नितरां कम्पनेन इन्दति सुभगेन शोभते इति । इदि परमैश्वर्य्ये + उन् ।) अश्वशाखोटवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आश्वेओड़ा इति भाषा ॥

नीरुक्, [ज्] पुं स्त्री, (निर् + रुज + भावे क्विप् ।) रोगाभावः । तत्पर्य्यायः । स्वास्थ्यम् २ वार्त्तम् ३ अनामयम् ४ आरोग्यम् ५ । (रुज् + भावे क्विप् । निर्नास्ति रुक् रोगो यस्य ।) रोगशून्ये, त्रि । तत्पर्य्यायः । पटुः २ उल्लाघः ३ वार्त्तः ४ कल्यः ५ । इति हेमचन्द्रः ।३।१३८॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २५ अध्याये ।
“एतेन पाल्यो वर्द्धन्ते नीरुजो निरुपद्रवाः ॥”)

नीरुजं, क्ली, (निर्गता रुजा रोगो यस्मात् ।) कुष्ठौषधिः । इति जटाधरः ॥

नीरुजः, त्रि, (निर्गता रुजा रोगो यस्य ।) रोगाभाववान् । यथा, शाम्बपुराणे ।
“शाम्बोऽपि स्तवराजेन स्तुत्वा सप्ताश्ववाहनम् ।
पूतात्मा नीरुजः श्रीमांस्तस्माद्रोगाद्विमुक्तवान् ॥”

नीरूपं, त्रि, (निर्नास्ति रूपमस्येति ।) रूपाभावविशिष्टम् । यथा । नीरूपस्यापि कालस्य इन्द्रियवेद्यत्वाभ्युपगमेनेति वेदान्तपरिभाषा ॥

नीरेणुकः, त्रि, (निर्गतो रेणुः पांशुर्यस्मात् । कप् ।) धूलिशून्यभूम्यादिः । यथा । नीरेणुकभूरभूदिति सत्पद्यरत्नाकरः ॥

नीलं, क्ली, (नीलतीति । नील + अच् ।) नीली । इति मेदिनी । ले, ३३ ॥ काचलवणम् । तालीशपत्रम् । विषम् । सौवीराञ्जनम् । (पर्य्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“सुवीरकं पार्व्वतेयं सौवीरं नीलमञ्जनम् ॥”)
तुत्थम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ नृत्याङ्गाष्टोत्तरशतकरणान्तर्गतकरणविशेषः । इति सङ्गीतदामोदरः ॥

नीलः, पुं, पर्व्वतविशेषः । स तु इलावृतस्योत्तरतो रम्यकवर्षस्य सीमापर्व्वतः । प्रागायत उभयतः क्षीरोदावधि द्विसहस्रयोजनपृथुः । अयुतयोजनोत्सेधः । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥ (तथाच विष्णुपुराणे ।२।२।१० ।
“नीलः श्वेतश्च शृङ्गी च उत्तरे वर्षपर्व्वताः ।
लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्यौ दशहीनास्तथापरे ॥”
“लक्षप्रमाणौ द्वौ प्राक्पश्चिमतो दैर्घ्येण निषधनीलौ । यद्यपि जम्बुद्वीपस्य मण्डलाकारस्य लक्षयोजनप्रमाणत्वात् तन्मध्ये रेखायामेव मुख्यलक्षप्रमाणत्वं निषधनीलौ तु तन्मध्यरेखातो दक्षिणस्योत्तरश्च सलक्षयोजनसहस्रान्तरितत्वादीषन्न्यूनौ तथापि स्थूलदृष्ट्या लक्षप्रमाणावित्युक्तम् ॥” इति तट्टीकायां स्वामी ॥ * ॥ (नीलाशनवृक्षः । तत्पर्य्यायो यथा,—
“नीलः स्यान्नीलपत्रिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
मणिविशेषः । नीलम् इति पारस्यभाषा ॥ अस्याधिष्ठातृदेवता शनिः । यथा,—
“माणिक्यमुक्ताफलविद्रुमाणि
गारुत्मतं पुष्पकवज्रनीलम् ।
गोमेदवैदूर्य्यकमर्कतः स्यु
रत्नान्ययोऽज्ञस्य सुदे सुवर्णम् ॥”
इति मुहूर्त्तचिन्तामणिः ॥
तत्पर्य्यायः । सौरिरत्नम् २ नीलाश्मा ३ नीलोत्पलः ४ तृणग्राही ५ महानीलः ६ सुनीलकः ७ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफपित्तानिलापहत्वम् । शरीरे धृते सौरिर्मङ्गलदो भवति । इति राजनिर्घण्टः ॥ *
अथ इन्द्रनीलमणेरुत्पत्तिपरीक्षादि यथा,—
“तत्रैव सिंहलवधूकरपल्लवाग्र-
व्यालूनबालवनीकुसुमप्रवाले ।
देशे पपात दितिजस्य नितान्तकान्तं
प्रोत्फुल्लनीरजसमद्युतिनेत्रयुग्मम् ॥
तत्प्रत्ययादुभयशोभनवीचिभासा
विस्तारिणी जलनिधेरुपकच्छभूमिः ।
प्रोद्भिन्नकेतकवनप्रतिबद्धलेखा
सान्द्रेन्द्रनीलमणिरत्नवती विभाति ॥
तत्रासिताब्जहलभृद्वसनासिभृङ्ग-
शार्ङ्गायुधाङ्गहरकण्ठकलायपुष्पैः ।
शुक्लेतरैश्च कुसुमैर्गिरिकर्णिकाया-
स्तस्मिन् भवन्ति मणयः सदृशावभासः ॥
अन्ये प्रसन्नपयसः पयसां निधातु-
रम्बुत्विषः शिखिगलप्रतिमास्तथान्ये ।
नीलीरसप्रभववुद्बुदभाश्च केचित्
केचित्तथा समदकोकिलकण्ठभासः ॥
एकप्रकारा विस्फुरद्वर्णशोभावभासिनः ।
जायन्ते मणयस्तस्मिन् इन्द्रनीला महागुणाः ॥
मृत्पाषाणशिलावज्रकर्कराभाससंयुताः ।
अभ्रिकापटलच्छायावर्णदोषैश्च दूषिताः ॥
तत एव हि जायन्ते मणयस्तत्र भूरयः ।
शास्त्रसंबोधितधियस्तान् प्रशंसन्ति सूरयः ॥
धार्य्यमाणस्य ये दृष्टाः पद्मरागमणेर्गुणाः ।
धारणादिन्द्रनीलस्य तानेवाप्नोति मानवः ॥
यथा च पद्मरागाणां जातुकर्त्तृभयं भवेत् ।
इन्द्रनीलेष्वपि तथा द्रष्टव्यमविशेषतः ॥
परीक्षाप्रत्ययैर्यैश्च पद्मरागः परीक्ष्यते ।
त एव प्रत्यया दृष्टा इन्द्रनीलमणेरपि ॥
यावन्तञ्च क्रमेदग्निं पद्मरागः पयोगतः ।
इन्द्रनीलमणिस्तस्मात् क्रमेत सुमहत्तरम् ॥
तथापि न परीक्षार्थं गुणानामतिवृद्धये ।
मणिरग्नौ समाधेयः कथञ्चिदपि कश्चन ॥
अग्निमात्रापरिज्ञाने दाहदोषैश्च दूषितः ।
सोऽनर्थाय भवेद्भर्त्तुः कर्त्तुः कारयितुस्तथा ॥
काचोत्पलकरवीरस्फटिकाद्या इह बुधैः सवैदूर्य्याः ।
कथिता विजातय इमे सदृशा मणिनेन्द्रनीलेन ॥
गुरुभावकठिनभावावेतेषां नित्यमेव विज्ञेयौ ।
काचाद्ययथावदुत्तरविवर्द्धमानौ विशेषेण ॥
इन्द्रनीलो यदा कश्चित् बिभर्त्त्याताम्रवर्णताम् ।
रक्षणीयौ तथा ताम्रौ करवीरोत्पलाद्भवौ ।
यस्य मध्यगता भाति नीलस्येन्द्रायुधप्रभा ॥
तदिन्द्रनीलमित्याहुर्म्महार्घं भुवि दुर्लभम् ॥
यस्तु वर्णस्य भूयस्त्वात् क्षीरे शतगुणे स्थितः ।
नीलतां तन्नयेत् सर्व्वं महानीलः स उच्यते ॥
यत् पद्मरागस्य महागुणस्य
मूल्यं भवेन्माससमुत्थितस्य ।
तदिन्द्रनीलस्य महागुणस्य
सवर्णसंख्यातुलितस्य मूल्यम् ॥”
इति गरुड़पुराणे इन्द्रनीलपरीक्षा ॥ * ॥ वानरान्तरः । इति मेदिनी । ले, २६ ॥ नीलवर्णः । नीलौषधिः । निधिविशेषः । लाञ्छनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ मञ्जुघोषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नीलवर्णयुक्ते, त्रि । इत्यमरः ॥ (यथा, देवीभागवते । ५ । ८ । ३८ ।
“नीलं सत्त्वगुणोपेतं प्रादुरास महाद्युति ॥”)
नीलवर्णवस्तूनि यथा । शुकः १ शैवालम् २ दूर्व्वा ३ बालतृणम् ४ बुधः ५ वंशाङ्कुरः ६ मरकतः ७ इन्द्रनीलमणिः ८ सूर्य्याश्वादीनि ९

इति कविकल्पलता ॥ अजमीढ़स्य राज्ञः नीलिन्यां पत्न्यां जातः पुत्त्रः । यथा । "अजमीढ़स्य नीलिनी नाम पत्नी तस्यां नीलसंज्ञः पुत्त्रोऽभवत् ।" इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १६ अध्यायः ॥ (माहिष्मतीवासी नृपतिविशेषः । अग्निस्तु अस्य दुहितरमुपसंगम्य वरेणैनं छन्दयामास परनृपादभयञ्चास्मै दत्तवान् । गच्छति काले पाण्डवः सहदेवस्तु दिग्विजयक्रमेण अस्य नगरमवरोध्य वैश्वानरात् महद्भयमवाप्तवान् । ततो हव्यवाहनं स्तुत्वा शान्तिमलभत । एतद्विवरणं महाभारते । २ । ३१ । अध्याये विस्तरतो द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । ७ ।

"नीलानीलौ तथा नागौ कल्माषशवलौ तथा ॥"

नीलकं, क्ली, (नीलमेव । स्वार्थे कन् ।) काचलवणम् । वर्त्तलोहम् । असनवृक्षे, पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलकण्ठः, पुं, (नीलः नीलवर्णः कण्ठो यस्य ।) शिवः । (यथा, महाभारते । १३।१८।४३—४४।

"त्रैलोक्यं मोहितं यस्य गन्धमाघ्राय तद्विषम् ।
प्राशसल्लोकरक्षार्थं ब्रह्मणो वचनाच्छिवः ॥
दधार भगवान् कण्ठे मन्त्रमूर्त्तिर्महेश्वरः ।
तदा प्रभृति देवस्तु नीलकण्ठ इति श्रुतः ॥")

मयूरः । इत्यमरः । ३ । ३ । ३६ ॥ (यथा, मेघदूते । ७६ ।

"यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृद्वः ॥")

पीतसारः । दात्यूहः । ग्रामचटकः । खञ्जरीटः । इति हेमचन्द्रः ॥ मूलके, क्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ विजयदशम्यां नीलकण्ठदर्शनविधिर्यथा,—

"स्नात्वा नीराजनं राजा बलवृद्ध्यै यथाबलम् ।
शोभनं खञ्जनं पश्येत् जलगोगोष्ठसन्निधौ ॥"

दर्शनानन्तरं नमस्कारमन्त्रो यथा,—

"नीलग्रीव शुभग्रीव सर्व्वकामफलप्रद ।
पृथिव्यामवतीर्णोऽसि खञ्जरीट ! नमोऽस्तु ते ॥
त्वं योगयुक्तो मुनिपुत्त्रकल्प-
मदृश्यतामेषि शिखोद्गमेन ।
त्वं दृश्यसे प्रावृषि निर्गतायां
त्वं खञ्जनाश्चर्य्यमयो नमस्ते ॥"

द्रव्यविशेषोपरिस्थितस्य तस्य दर्शनफलं यथा,—

"अब्जेषु गोषु गजवाजिमहोरगेषु
राज्यप्रदः कुशलदः शुचिशाद्वलेषु ।
भस्मास्थिकेशनखलोमतुषेषु दृष्टो
दुःखं ददाति बहुशः खलु खञ्जरीटः ॥"

दिग्विशेषे फलं यथा,—

"वित्तं ब्रह्मणि कार्य्यसिद्धिरतुला शक्रे हुताशे भयं
याम्यामग्निभयं सुरद्विषि कलिर्लाभः समुद्रालये ।
वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे
ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं खञ्जने ॥"

अशुभखञ्जनदर्शनप्रायश्चित्तं यथा,—

"अशुभं खञ्जनं दृष्ट्वा देवब्राह्मणपूजनम् ।
दानं कुर्व्वीत कुर्य्याच्च स्नानं सर्व्वौषधीजलैः ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वे दुर्गोत्सवतत्त्वम् ॥

(पीतशालवृक्षः । अस्य पर्य्यायो यथा,—

"नीलकण्ठः पीतशालः पीतकः प्रियकोऽसनः ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

नीलकण्ठाक्षं, क्ली, (नीलकण्ठो महादेवस्तत्प्रियोऽक्षो यत्र ।) रुद्राक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नीलकण्ठः खञ्जनस्तस्य अक्षिणीव अक्षिणी यस्य । षच् समासे ।) खञ्जनाक्षि, त्रि ॥

नीलकन्दः, पुं, (नीलः कन्दो मूलं यस्य ।) महिषकन्दभेदः । तत्पर्य्यायः । सर्पाक्षः२ वनवासी ३ विषकन्दः ४ महिषीकन्दः ५ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातामयमुखजाड्यनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । सितस्य तस्य महासिद्धिकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ नीलवर्णमूलञ्च ॥

नीलकमलं, क्ली, (नीलं कमलं पद्मम् ।) नीलवर्णपद्मम् । तत्पर्य्यायः । उत्पलम् २ नीलपङ्कजम् ३ नीलपद्मम् ४ नीलाब्जम् ५ । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । स्वादुत्वम् । सुगन्धित्वम् । पित्तनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । रसायने श्रेष्ठत्वम् । देहदार्ढ्यकेशदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ नीलवर्णजलञ्च ॥

नीलकुन्तला, स्त्री, (नीला नीलवर्णाः कुन्तला यस्याः ।) गौर्य्याः सखीविशेषः । यथा,—

"सखी रत्नमुखी नाम जगादेवं शुचिस्मिता ।
तां निवार्य्यापरा प्राह सखी सा नीलकुन्तला ॥"

इति बृहद्धर्म्मपुराणे ३४ अध्यायः ॥

नीलकुरण्टकः, पुं, (नीलः कुरण्टकः ।) नीलझिण्टी । इति रत्नमाला ॥ (विवृतिरस्य नीलझिण्टीशब्दे ज्ञातव्या ॥)

नीलक्रान्ता, स्त्री, (नीलेन नीलवर्णेन क्रान्ता ।) विष्णुक्रान्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलक्रौञ्चः, पुं, (नीलः क्रौञ्चः ।) नीलबकः । तत्पर्य्यायः । नीलाङ्गः २ दीर्घग्रीवः ३ अतिजागरः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलगणेशः, पुं, (नीलो नीलवर्णो गणेशः ।) नीलवर्णगणपतिः । इति भूतडामरः ॥ अपि च ।

"लीलागललुलल्लोलकालव्यालविलासिने ।
गणेशाय नमो नीलकमलामलकान्तये ॥"

इति लीलावती ॥

नीलग्रीवः, पुं, (नीला नीलवर्णा ग्रीवा यस्य ।) महादेवः । इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ३९ । ७४ ।

"देवदेव महादेव नीलग्रीव जटाधर ॥")

नीलवर्णग्रीवायुक्ते, त्रि ॥

नीलङ्गुः, पुं, (निलङ्गति गच्छतीति । नि+लगि गतौ + "खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु ।" उणां ।१ । ३७ । इति कुप्रत्ययेन निपातनात् पूर्व्वदीर्घे साधुः ।) अतिक्षुद्रजन्तुमात्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ क्रिमिभेदः । शृगालः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (भ्रमराली । प्रसूनम् । इति विश्वः । गे, ५० ॥)

नीलचर्म्म, [न्] क्ली, (नीलं चर्म्म फलत्वग् यस्य ।) परूषकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नीलञ्च तत् चर्म्म चेति ।) नीलवर्णाजिनञ्च ॥ (नीलचर्म्मविशिष्टे, त्रि ॥)

नीलजं, क्ली, (नीलात् जायते इति । जन+ डः ।) वर्त्तलोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ नीलजाते, त्रि ॥ (स्त्री, नीलात् नीलपर्व्वतात् जायते इति । वितस्ता नदी । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ९६ ।

"पाषाणसेतुबन्धेन सुय्यनाद्भुतकर्म्मणा ।
सप्ताहमभवद्बद्धा निखिला नीलजा सरित् ॥")

नीलझिण्टी, स्त्री, (नीला नीलवर्णा झिण्टी ।) नीलवर्णझिण्टीपुष्पवृक्षः । तत्पर्य्यायः । नीलकुरण्टः २ नीलकुसुमा ३ बाला ८ वाणा ५ दासी ६ कण्टार्त्तगला ७ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । दन्तामयशूलवातकफकासत्वग्दोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलतरुः, पुं, (नीलस्तरुः ।) नारिकेलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलतालः,पुं,(नीलस्तालः ।) हिन्तालः । तमालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलदूर्व्वा, स्त्री, (नीला दूर्व्वा ।) हरितदूर्व्वा । तत्पर्य्यायः । हरिता २ शाड्वली ३ श्यामा ४ शीता ५ शतपर्व्विका ६ अमृता ७ पूता ८ शतग्रन्थिः ९ अनुष्णवल्लिका १० शिवा ११ शिवेष्टा१२ मङ्गला१३ जया१४ सुभगा१५ भूतहन्त्री१६ शतमूला१७ महौषधी१८ विजया१९ गौरी २० शान्ता २१ ॥ (यथा निघण्टौ धन्वन्तरिः ।

"नीलदूर्व्वा स्मृता शस्यं शाड्वलं हरितं तथा ।
शतपर्व्वा शीतकुम्भी शीतला वामनी तथा ॥")

तस्या गुणाः । हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । तुवरत्वम् । लघुत्वम् । रक्तपित्तातिसारकफवान्तिज्वरनाशित्वञ्च । पुस्तकान्तरे रोचनत्वम् । वातापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्याः पर्य्यायान्तरं गुणान्तरञ्च यथा,—

"नीलदूर्व्वारुहानन्ता भार्गवी शतपर्व्विका ।
शष्पं सहस्रवीर्य्या च शतवल्ली च कीर्त्तिता ॥
नीलदूर्व्वा हिमा तिक्ता मधुरा तुवरा हरेत् ।
कफपित्तास्रवीसर्पतृष्णादाहत्वगामयान् ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

नीलध्वजः, पुं, (नीलः नीलवर्णः ध्वज इव ।) तमालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नीलो ध्वजो यस्य ।) राजविशेषः । अस्य पुरी माहिष्मती । भार्य्या ज्वाला । कन्या स्वाहा लक्ष्मीशापाज्जाता ।

"अर्ज्जुनस्य हयो राजन् ! पुरीं माहिष्मतीं ययौ ।
नीलध्वजेन वीरेण रक्षितां दुर्गमण्डिताम् ॥
नीलध्वजस्य महिषी ज्वालानाम्नी सुमध्यमा ।
स्वाहां कन्यां प्रसूता सा सुन्दरीं धर्म्मतत्परा ॥"

इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्व्वणि १५ अध्यायः ॥ नीलध्वजाविशिष्टे, त्रि ॥

नीलनिर्गुण्डी, स्त्री, (नीला निर्गुण्डी ।) नीलसिन्धुवारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलनिर्य्यासकः, पुं, (नीलः निर्य्यासो यस्य । कप् ।) नीलासनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कृष्णवर्णनिर्य्यासश्च ॥

नीलपङ्कं, क्ली, (नीलं पङ्कमिव ।) अन्धकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कृष्णवर्णकर्दमश्च ॥

नीलपत्रं, क्ली, (नीलं पत्रं पुष्पदलं यस्य ।) इन्दीवरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नीलवर्णपत्रयुक्ते, त्रि ॥

नीलपत्रः, पुं, (नीलानि पत्राणि यस्य ।) गुण्डतृणम् । अश्मन्तकवृक्षः । नीलासनवृक्षः । दाड़िमः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलपद्मं, क्ली, (नीलं पद्मम् ।) नीलकमलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (नीलकमलशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

नीलपिङ्गला, स्त्री, (नीला पिङ्गला चेति कर्म्मधारयः ।) गोजातिविशेषः । यथा,—

"गवां जातिन्तु वक्ष्यामि शृणुष्वैकमना द्विज !।
प्रथमा गौरकपिला द्वितीया गौरपिङ्गला ॥
तृतीया रक्तकपिला चतुर्थी नीलपिङ्गला ।
पञ्चमी शुक्लपिङ्गाक्षी षष्ठी तु शुक्लपिङ्गला ॥
सप्तमी चित्रपिङ्गाक्षी अष्टमी बभ्रुरोहिणी ।
नवमी श्वेतपिङ्गाक्षी दशमी श्वेतपिङ्गला ॥
ताडशास्तेऽप्यनड्वाहः कपिलास्तु प्रकीर्त्तिताः ॥"
इति बृहद्धर्म्मपुराणे उत्तरखण्डे १५ अध्यायः ॥

नीलपिच्छः, पुं, (नीलं पिच्छं यस्य ।) श्येनपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलपुनर्नवा, स्त्री, (नीला पुनर्नवा ।) कृष्णवर्णपुनर्नवाशाकम् । नीलगदपड़ोया इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । नीला२ श्यामा३ कृष्णाख्या ४ नीलवर्षाभूः ५ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रसायनत्वम् । हृद्रोगपाण्डुश्वयथुश्वासवातकफनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलपुष्पं, क्ली, (नीलं पुष्पमस्य ।) ग्रन्थिपर्णम् । इति भावप्रकाशः ॥ (नीलञ्च तत् पुष्पञ्चेति ।) नीलवर्णकुसुमञ्च ॥

नीलपुष्पः, पुं, (नीलं पुष्पं यस्य ।) नीलभृङ्गराजः । नीलाम्लानः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलपुष्पा, स्त्री, (नीलं पुष्पं यस्याः ।) विष्णुक्रान्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलपुष्पिका, स्त्री, (नीलं पुष्पं यस्याः । कप् । कापि अत इत्वम् ।) अतसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ नीली । इति रत्नमाला ॥

नीलपुष्पी, स्त्री, (नीलं पुष्पं यस्याः । ङीष् ।) नीलवुह्रा । इति रत्नमाला ॥ (शेफालिका । तत्पर्य्यायो यथा,—

"नीलपुष्पी तु निर्गुण्डी शेफाली सुवहा च सा ॥"

अतसी । तस्याः पर्य्यायो यथा,—

"अतसी नीलपुष्पी च पार्व्वती स्यादुमा क्षमा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

नीलफला, स्त्री, (नीलं फलं यस्याः ।) जम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलभृङ्गराजः, पुं, (नीलो भृङ्गराजः ।) नीलवर्णभृङ्गराजः । नीलकेशरिया इति नीलभेंगरिया इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । महाभृङ्गः २ महानीलः ३ सुनीलकः ४ नीलपुष्पः ५ श्यामलः ६ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । केशरञ्जनत्वम् । कफामशोफश्वित्रनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलमणिः, पुं, (नीलो मणिः ।) स्वनामख्यातमणिः । तत्पर्य्यायः । मसारः २ । इति हारावली ।९४५॥ अस्य विवरणं नीलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

नीलमाधवः, पुं, (नीलो नीलवर्णो माधवः । नीलपर्व्वतस्थो माधवो वा ।) विष्णुः । जगन्नाथः । यथा,—

"प्रेषितोऽहं हरिं द्रष्टुमनन्तं नीलमाधवम् ।
दृष्ट्वा यावत् सुपतितं वार्त्तां नेष्यामि सोऽप्यहम् ॥"
इत्युत्कलखण्डे ७ अध्यायः ॥

नीलमासः, पुं, (नीलो नीलवर्णो मासः ।) राजमासः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलमीलिकः, पुं, (नीलमीलं नीलवर्णनिमीलनमस्यास्तीति । नीलमील + ठन् ।) खद्योतः । इति शब्दमाला ॥

नीलमृत्तिका, स्त्री, (नीला नीलवर्णा मृत्तिकेव ।) पुष्पकासीसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कृष्णवर्णमृच्च ॥

नीललोहं, क्ली, (नीलं नीलवर्णं लोहम् ।) वर्त्तलोहम् ।) इति राजनिर्घण्टः ॥

नीललोहितः, पुं, (नीलश्चासौ लोहितश्चेति । "वर्णो वर्णेन ।" २ । १ । ६९ । इति समासः । नीलः कण्ठे लोहितश्च केशेष्विति स्वामी ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३५ ॥ (यथा, कुमारे । २ । ५७ ।

"संयुगे सांयुगीनं तमुद्यन्तं प्रसहेत कः ।
अंशादृते निषिक्तस्य नीललोहितरेतसः ॥")

चैत्रे मासि तस्य व्रतविधानं यथा,—

"चैत्रे शिवोत्सवं कुर्य्यान्नृत्यगीतमहोत्सवैः ।
स्नात्वा त्रिसन्ध्यं रात्रौ च हविष्याशी जितेन्द्रियः ॥
किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने नीललोहिते ।
उपोष्य हुत्वा संक्रान्त्यां व्रतमेतत् समर्पयेत् ॥"
इति मासकृत्ये बृहद्धर्म्मपुराणम् ॥

कल्पविशेषः । इति महाभारतम् ॥ अस्य विवरणं कल्पशब्दे द्रष्टव्यम् ॥) नीलरक्तमिश्रितवर्णश्च ॥

नीललोहिता, स्त्री, (नीला लोहिता च ।) भूमिजम्बुः । इति शब्दचन्द्रिका । शिवा च ॥

नीलवर्षाभूः, स्त्री, (नीला नीलवर्णा वर्षाभूः ।) नीलपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ कृष्णभेके, पुं ॥

नीलवल्ली, स्त्री, (नीला नीलवर्णा वल्ली ।) वन्दाकम् । इति रत्नमाला ॥

नीलवसनः, पुं, (नीलं वसनं वस्त्रं यस्य ।) शनैश्चरः । इति हारावली । १२ ॥ (बलरामः । परिधेयनीलवस्त्रत्वादस्य तथात्वम् ॥) नीलवस्त्रयुक्ते, त्रि ॥

नीलवस्त्रः, पुं, (नीलं वस्त्रं यस्य ।) बलरामः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३६ ॥ (नीलं वस्त्रम् ।) नीलवर्णवसने, क्ली । यथा,—

"स्त्रीक्रीड़ाशयनीयादौ नीलवस्त्रं न दुष्यति ।
नीलीवस्त्रं न स्पृशेच्च नीलीमनिरयं व्रजेत् ॥"
इति गारुड़े प्रायश्चित्ताध्यायः ॥

तस्य धारणप्रायश्चित्तादि यथा । यत्र भविष्यपुराणम् ।

"शृणुष्वेति महाबाहो ! नीलीरक्तस्य धारणात् ।
वाससो गणशार्द्दूल ! गदतो मम कृत्स्नशः ॥
पालनाद्विक्रयाच्चैव तद्वृत्तेरुपजीवनात् ।
पतितस्तु भवेद्विप्रस्त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति ॥
नीलीरक्तेन वस्त्रेण यत् कर्म्म कुरुते द्विजः ।
स्नानं दानं तपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ॥
वृथा तस्य महायज्ञो नीलीवस्त्रस्य धारणात् ।
नीलीरक्तं यदा वस्त्रं कश्चिद्विप्रस्तु धारयेत् ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
इदमज्ञाने । ज्ञाने तु द्वैगुण्यम् । अत्रापवादः ।
नीलीत्यनुवृत्तावापस्तम्बः ।
स्त्रीणां क्रीड़ार्थसंयोगे शयनीये न दुष्यति ॥
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

नीलवासाः, पुं, (नीलं वासो वस्त्रं यस्य ।) शनिग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (नीलवस्त्रयुक्ते, त्रि । यथा, हरिवंशे । ८२ । ४३ ।

"श्रीमत्स्वस्तिकमूर्द्धानं प्रणमिष्यामि भोगिनम् ।
सहस्रशिरसं देवमनन्तं नीलवाससम् ॥")

नीलवुह्रा, स्त्री, (नीला नीलवर्णा वुह्रा ।) नीलवृष्टा । नीलवर्णवोना इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अजान्त्री २ नीलपुष्पी ३ अतिलोमशा ४ । इति रत्नमाला ॥ (यथा,—

"नीलवुह्रारसस्तैलसिन्धुकाञ्जिकसंयुतः ।
कटुष्णं पूरणात् कर्णे निःशेषक्रिमिपातनः ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे कर्णरोगाधिकारे ॥)

नीलवृक्षः, पुं, (नीलो वृक्षः ।) वृक्षप्रभेदः । तत्पर्य्यायः । नीलः २ वातारिः ३ शोफनाशनः ४ नरनामा ५ नखवृक्षः ६ नखालुः ७ नरप्रियः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । लघुत्वम् । वातामयनानाश्वयथुनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलवृन्तकं, क्ली, (नीलवर्णं वृन्तं यस्य । कप् ।) तूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलवृषः, पुं, कृष्णवर्णवृषः । वृषविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

"लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डरः ।
श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

अपि च ।
"लोहितो यस्तु वर्णेन शङ्खवर्णः खरो वृषः ।
लाङ्गूलशिरसोश्चैव स वै नीलवृषः स्मृतः ॥"
तस्योत्सर्गे गयाश्राद्धादितुल्यफलं यथा,—
"जायेरन् बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
यजेद्वा अश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥"
इति देवीपुराणम् ॥

नीलवृषा, स्त्री, (नीलं नीलवर्णं पुष्पफलादिकं वर्षति प्रसूते इति । वृष + इगुपधेति कः । ततष्टाप् ।) वार्त्ताकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वार्त्ताकीशब्देऽस्या गुणाः पर्य्यायाश्च ज्ञेयाः ॥)

नीलव्रतं, क्ली, व्रतविशेषः । यथा,—
"यस्तु नीलोत्पलं हैमं शर्करापात्रसंयुतम् ।
एकान्तरितनक्ताशी समान्ते वृषभं युतम् ।
वैष्णवं स पदं याति नीलव्रतमिदं स्मृतम् ॥"
इति मात्स्ये ८३ अध्यायः ॥
नीललोहितव्रतञ्च ॥

नीलशिग्रुः, पुं, (नीलः शिग्रुः ।) शोभाञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलसारः, पुं, (नीलः सारो ऽस्य ।) तिन्दुकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलसिन्धुवारः, पुं, (नीलः सिन्धुवारः ।) कृष्णवर्णसिन्धुवारवृक्षः । नीलसिन्धुयार इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शीतसहा २ निर्गुण्डी ३ नीलसिन्धुकः ४ सिन्धुकः ५ कपिका ६ भूतकेशी ७ इन्द्राणी ८ नीलिका ९ नीलनिर्गुण्डी १० । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । रूक्षत्वम् । कासश्लेष्मशोफसमीरणार्त्तिप्रदराध्माननाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीला, स्त्री,(नीलो नीलवर्णोऽस्त्यस्या इति । अच् । ततष्टाप् ।) नीलवर्णमक्षिका । इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥ नीलपुनर्नवा । नीली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुब्जकः । तत्पर्य्यायो यथा,—
"कुब्जको भद्रतरणिर्बृहत्पुष्पोऽतिकेसरः ।
महासहा कण्टकाढ्या नीलालिकुलसङ्कुला ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
"नीलानामौषधिस्तु नीलचीरा नीलपुष्पीलता प्रतानबहुला ।" इति चरके चिकित्सितस्थाने । १ अध्यायः ॥ नदीविशेषः । यथा,—
"वेणा इरावती नीला उत्तरात् पूर्व्ववाहिनी ॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
यथा च महाभारते । ६ । ९ । ३१ ।
"नीलां धृतिकरीञ्चैव पर्णासाञ्च महानदीम् ॥")
मल्लाररागस्य स्त्री । इति बृहद्धर्म्मपुराणे ४४ अः ॥

नीलाङ्गः, पुं, (नीलमङ्गं यस्य ।) सारसपक्षी । चाषपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलाङ्गुः, पुं, (नितरां लिङ्गतीति । नि + लिगि गतौ + कुः । केचित् धातूपसर्गयोर्दीर्घमाहुः । इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या धातूपसर्गयोर्दीर्घत्वम् ।) कृमिः । इत्यमरः । २ । ५ । १३ ॥ भ्रमराल्यां स्त्री । इति मेदिनी । गे, ४० ॥ शुषिरम् । इति विश्वः ॥

नीलाञ्जनं, क्ली, (नीलमञ्जनम् ।) सौवीराञ्जनम् । (यथा, नवग्रहस्तोत्रे शनैश्चरप्रणाममन्त्रम् ।
"नीलाञ्जनचयप्रख्यं रविसूनुं महाग्रहम् ।
छायाया गर्भसम्भूतं वन्दे भक्त्या शनैश्चरम् ॥")
तत्तु उपधातुविशेषः । तस्य गुणाः । कटुत्वम् । श्लेष्ममुखरोगनेत्ररोगव्रणदाहनाशित्वम् । उष्णत्वम् । रसायनत्वम् । तिक्तत्वम् । भेदकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (अस्य शोधनविधिर्यथा,—
"नीलाञ्जनं चूर्णयित्वा जम्बीरद्रवभावितम् ।
दिनैकमातपे शुद्धं भवेत् कार्य्येषु योजयेत् ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥) तुत्थम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलाञ्जना, स्त्री, (नीलं मेघं अञ्जयतीति । अञ्ज + णिच् + ल्युः ।) विद्युत् । इति जटाधरः ॥

नीलाञ्जनी, स्त्री, (नीलवत् अञ्ज्यतेऽनयेति । अञ्ज + करणे ल्युट् । ततो ङीप् ।) कालाञ्जनीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलाञ्जसा, स्त्री, अप्सरोभेदः । नदीविशेषः । विद्युत् । इति मेदिनी । से, ५७ ॥

नीलापराजिता, स्त्री, (नीला अपराजिता ।) नीलवर्णापराजितालता । तत्पर्य्यायः । नीलपुष्पी २ महानीली ३ नीलगिरिकर्णिका ४ गवादनी ५ व्यक्तगन्धा ६ नीलसन्ध्या ७ नीलाद्रिकर्णी ८ । अस्या गुणाः । शिशिरत्वम् । तिक्तत्वम् । रक्तातिसारज्वरदाहच्छर्द्दुन्मादमदभ्रमार्त्तिश्वासातिकासामयनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलाब्जं, क्ली, (नीलमब्जमिति कर्म्मधारयः ।) नीलोत्पलम् । इति रत्नमाला ॥ (नीलोत्पलशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

नीलाम्बरं, क्ली, (नीलमम्बरमिव । नीलमम्बतीति वा । अवि + अरण् ।) तालीशपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नीलञ्च तदम्बरञ्चेति । नीलवस्त्रञ्च ॥)

नीलाम्बरः, पुं, (नीलमम्बरं यस्येति ।) बलदेवः । राक्षसः । शनैश्चरः । इति मेदिनी । रे, २७४॥ नीलवस्त्रयुक्ते, त्रि ॥

नीलाम्बुजन्म, [न्] क्ली, (अम्बुनि जन्मास्य । ततः नीलवर्णं अम्बुजन्मेति ।) नीलोत्पलम् । इत्यमरः । १ । १० । ३७ ॥

नीलाम्लानः, पुं, (आम्लायति यथाकालमिति । आ + म्लै + ल्युः । नीलो नीलवर्ण आम्लानः ।) पुष्पवृक्षभेदः । काला कोराठा इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । दासी २ छादनः ३ बाला ४ आर्त्तगला ५ नीलपुष्पः ६ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफमारुतशूलकण्डूकुष्ठव्रणशोफत्वग्दोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलाम्ली, स्त्री, (नीला अम्ली ।) क्षुपभेदः । नक्षवुलगुड़ इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । नीलपिष्टोड़ी २ श्यामाम्ली ३ दीर्घशाखिका ४ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । कफवातहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलालुः, पुं, (नीलवर्ण आलुरिति कर्म्मधारयः ।) कन्दभेदः । तत्पर्य्यायः । असितालुः २ श्यामलालुकः ३ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् पित्तदाहश्रमनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलाश्मा, [न्] पुं, (नीलवर्णः अश्मा प्रस्तरभेदः ।) नीलमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलासनः, पुं, (नीलवर्णः असनो वृक्षभेदः ।) असनवृक्षविशेषः । पियाशालप्रभेदः । तत्पर्य्यायः । नीलबीजः २ नीलपत्रः ३ सुनीलकः ४ नीलद्रुमः ५ नीलसारः ६ नीलनिर्य्यासकः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । शीतत्वम् । कषायत्वम् । कुष्ठकण्डूदद्रुनाशित्वम् । सारकत्वम् । तत्र सितस्य श्रेष्ठत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रतिबन्धविशेषः । यथा,—
"लिङ्गोपरिस्थिता नारी शय्यां कृत्वा पदद्वयम् ।
हृदये दत्तहस्ता च बन्धो नीलासनो मतः ॥"
इति स्मरदीपिका ॥

नीलिका, स्त्री, (नीलक + टाप् । कापि अत इत्वम् । नीलीव इवार्थे कन् टाप् पूर्ब्बह्रस्वः । इति केचित् ।) नीलसिन्धुवारः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नीलिनी । (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"नीली तु नीलिनी तूली कालदोला च नीलिका ।
रञ्जनी श्रीफली तुच्छा ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥
क्लीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा स्मृता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
शेफालिका । इति मेदिनी । के, १११ ॥ नेत्ररोगविशेषः । यथा,—
"दोषे दृष्ट्याश्रिते तिर्य्यगेकं वै मन्यते द्विधा ।
तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थपटलं गतः ॥
रुणद्धि सर्व्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशमतः परम् ।
अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढ़े महागदे ॥
चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरीक्षे च विद्युतः ।
निर्म्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनि च पश्यति ।
स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः ॥"
क्षुद्ररोगभेदः । यथा,—
"क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः ।
सुखमागत्य सहसा मण्डलं विसृजत्यतः ॥
नीरुजं तनुकं श्यावं तं व्यङ्गमिति निर्द्दिशेत् ।
कृष्णमेवं गुणं गात्रे सुखे वा नीलिकां विदुः ॥"
इति माधवकरः ॥
जलस्य ज्वरः । यथा, "भूमेरूष्मा वृक्षस्य कोटरः जलस्य नीलिका इत्यादि ।"
इति ज्वरप्रकरणे विजयरक्षितः ॥
क्षुद्ररोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
"कृष्णमेवं गुणं वक्त्रे गात्रे वा नीलिकां विदुः ।"
एवं गुणं नीरुजं तनुकं मण्डलम् ॥
तच्चिकित्सा यथा,—
"शिरावेधैः प्रलेपैश्च तथाभ्यङ्गैरुपाचरेत् ।
व्यङ्गञ्च नीलिकां वापि न्यच्छञ्च तिलकालकम् ॥
वटाङ्कुरा मसूराश्च प्रलेपाद्व्यङ्गनाशनाः ।
व्यङ्गे मञ्जिष्ठया लेपः प्रशस्तो मधुयुक्तया ॥

अथवा लेपनं शस्तं शशस्य रुधिरेण च ।
यज्ञवृक्षत्वक् स्यादजामूत्रेण पेषिता ॥
जातीफलस्य लेपस्तु हरेदाशु च नीलिकाम् ।
अर्कक्षीरहरिद्राभ्यां मर्द्दयित्वा प्रलेपनात् ॥
मुखकार्ष्ण्यं शमं याति चिरकालोद्भवं ध्रुवम् ।
मसूरैः क्षीरसंपिष्टैर्लिप्तमास्यं घृतान्वितैः ॥
सप्तरात्रात् भवेत् सत्यं पुण्डरीकदलोपमम् ।
वटस्य पाण्डुपत्राणि मालती रक्तचन्दनम् ॥
कुष्ठं कालीयकं लोध्रमेभिर्लेपं प्रयोजयेत् ॥
युवानपिड़कानान्तु व्यङ्गानाञ्च विनाशनम् ।
स्यादेतेन मुखञ्चापि वर्जितं नीलिकादिभिः ॥
कालीयकं कलम्बक इति लोके । युवानपिड़का
युवाननं तत्र पिड़का पृषोदरादित्वान्नकारलोपः ।
कुङ्कुमं चन्दनं लोध्रं पत्तङ्गं रक्तचन्दनम् ।
कालीयकमुशीरञ्च मञ्जिष्ठा मधुयष्टिका ॥
पत्रकं पद्मकं कुष्ठं पद्मं गोरोचना निशा ।
लाक्षा दारुहरिद्रा च गैरिकं नागकेशरम् ॥
पलाशकुसुमञ्चापि प्रियङ्गुश्च वटाङ्कुराः ।
मालती च मधूच्छिष्टं सर्षपाः सुरभिर्व्वचा ॥
चतुर्गुणपयःपिष्टैरेतैरक्षमितैः पृथक् ।
पचेन्मन्दाग्निना वैद्यस्तैलं प्रस्थद्वयोन्मितम् ॥
वदनाभ्यञ्जनादेतद्व्यङ्गं नीलिकया सह ।
तिलकं माषकं न्यच्छं नाशयेन्मुखदूषिकाम् ॥
पद्मिनीकण्टकं वापि हरेज्जतुमणिं तथा ।
विदध्याद्वदनं पूर्णचन्द्रमण्डलसुन्दरम् ॥
पत्तङ्गं वकम् इति लोके । कालीयकं कलम्ब इति
लोके । सुरभिर्व्वचा महाभरी इति लोके ।
कुङ्कुमाद्यं तैलम् ।” इति भावप्रकाशः ॥

नीलिनी, स्त्री, (नीलः प्रशस्ततयास्त्यस्या इति । इनिः । ततो ङीप् ।) नीलीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६५ ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“नीलिनीच्छगलान्त्री स्यादन्तःकोटरपुष्प्यपि ।
अजाजी नीलबुह्ना स्यान्नीलपुष्प्यतिलोमशा ॥”

यथा च ।

“नीली तु नीलिनी तूली कालदोला च नीलिका ।
रञ्जनी श्रीफली तुत्था ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥
क्लीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा स्मृता ।
नीलिनी रेचनी तिक्ता केश्या मोहभ्रमापहा ॥
उष्णा हन्त्युदरप्लीहवातरक्तकफानिलान् ।
आमवातमुदावर्त्तं मन्दञ्च विषमुद्धतम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

श्यामत्रिपुटा । इति शब्दरत्नावली ॥ अजमीढ़स्य पत्नी । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १६ अध्यायः ॥ (तथा च हरिवंशे । ३२ । ४५ ।

“अजमीढ़स्य पत्न्यस्तु तिस्रो रूपसमन्विताः ।
नलिनी केशिनी चैव धूमनी च वराङ्गना ॥”)

नीली, स्त्री, (नीलो निष्पाद्यत्वेनास्त्यस्याः इति । नील+अच् ततो ङीष् ।) वृक्षभेदः । नीलेर गाछ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । काला २ क्लीतकिका ३ ग्रामीणा ४ मधुपर्णिका ५ रञ्जनी ६ श्रीफली ७ तुत्था ८ तूणी ९ दोला १० नीलिनी ११ । इत्यमरः । २ । ४ । ६४ ॥ नीला १२ तूली १३ द्रोणी १४ मेला १५ । इति भरतः ॥ नीलपत्री १६ राज्ञी १७ नीलिका १८ नीलपुष्पी १९ काली २० श्यामा २१ शोधनी २२ श्रीफला २३ ग्राम्या २४ भद्रा २५ भारवाही २६ मोचा २७ कृष्णा २८ व्यञ्जनकेशी २९ महाफला ३० असिता ३१ क्लीतनी ३२ केशी ३३ चारटिका ३४ गन्धपुष्पा ३५ श्यामलिका ३६ रङ्गपत्री ३७ महाबला ३८ स्थिररङ्गा ३९ रङ्गपुष्पी ४० तूली ४१ तूलिका ४२ द्रोणिका ४३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । केश्यत्वम् । कासकफमरुद्विषोदरव्याधिगुल्मजन्तुव्रणनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ नीलिकारोगः । इति मेदिनी । ले, २९ ॥

नीलीरागः, पुं, स्थिरप्रेमपुरुषः । तत्पर्य्यायः । स्थिरसौहृदः २ । इति हेमचन्द्रः । १ । १४० ॥ (नीलीसञ्जातो रागः ।) नीलवर्णः । इति नीलशब्दस्य नानार्थे शब्दरत्नावली ॥ नायकनायिकयोः पूर्व्वरागविशेषः । यथा,—

“नीलीकुसुम्भमञ्जिष्ठाः पूर्व्वरागोऽपि च त्रिधा ।”

तल्लक्षणोदाहरणे ।

“न चातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनोगतम् ।
नीलीरागः स विज्ञेयो यथा श्रीरामसीतयोः ॥”
इति साहित्यदर्पणम् ॥

नीलोत्पलं क्ली, (नीलं नीलवर्णमुत्पलमिति ।) नीलवर्णोत्पलम् । नीलशाँपला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । उत्पलकम् २ कुवलयम् ३ इन्दीवरम् ४ कन्दोत्थम् ५ सौगन्धिकम् ६ सुगन्धम् ७ कुड्मलकम् ८ असितोत्पलम् ९ ॥ (यथा, भागवते । ५ । २४ । १० ।

“झषकुलोल्लङ्घनक्षुभितनीरनीरजकुमुदकुवलयकह्लारनीलोत्पललोहितशतपत्रादिवनेषु ॥”)

अस्य गुणाः । अतिस्वादुत्वम् । शीतत्वम् । सुरभित्वम् । सौख्यकारित्वम् । पाके अत्यन्ततिक्तत्वम् । रक्तपित्तहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलोत्पली, [न्] पुं, (नीलोत्पलं नीलोत्पलवीजं मनोहरशिञ्जनाय धार्य्यत्वेनास्त्यस्य इति इनिः ।) मञ्जुघोषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नीवरः, पुं, (नयत्यात्मानं यत्र कुत्रचित् देहयात्रानिष्पादनायेति । नी+“छित्वरच्छत्वरेति ।” उणां ३ । १ । इति ष्वरच् प्रत्ययेन निपातनात् गुणाभावात् साधुः ।) भिक्षुः । इत्युणादिकोषः ॥ वणिजकम् । वास्तव्यम् । इति मेदिनी । रे, १७५ ॥ परिव्राट् । पङ्कः । जले, क्ली । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

नीवाकः, पुं, (निरन्तरं नियतं वा उच्यते इति । नि+वच्+घञ् कुत्वं उपसर्गस्य दीर्घत्वं च ।) महार्घहेतोर्धान्यादिषु जनानामादरातिशयः । तुलाधरणाधिक्यम् । क्रमाक्रमादरः । मूल्याधिक्यहेतोर्निश्चयेन परिच्छेदनम् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । प्रयामः २ । इत्यमरः । ३ । २ । २३ ॥

नीवारः, पुं, (नि+वृ+घञ् उपसर्गस्य दीर्घत्वं च ।) तृणधान्यभेदः । इत्यमरः । २ । ९ । २५ ॥ उड़ीधान इति वङ्गभाषा । तीनी इति हिन्दीभाषा । तत्पर्य्यायः । अरण्यधान्यम् २ मुनिधान्यम् ३ तृणोद्भवम् ४ अरण्यशालिः ५ । (यथा, शाकुन्तले । १ अङ्के ।

“नीवाराः शुककोटरार्भकमुखभ्रष्टास्तरूणामधः ॥”)

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । पवित्रत्वम् । पथ्यत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तन्नामगुणाः ।

“प्रसाधिका तु नीवारस्तृणान्नमिति च स्मृतम् ।
नीवारः शीतलो ग्राही पित्तघ्नः कफवातकृत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

नीविः, } स्त्री, (निव्ययति निवीयते वा । नि+
नीवी, } व्येञ्+“नौ व्यो यलोपः पूर्व्वस्य च दीर्घः ।” उणां । ४ । १३५ । इति इञ् यलोपः निशब्दस्य दीर्घत्वञ्च । ततः कृदिकारादिति वा ङीष् ।) परिपणम् । वणिजां मूलधनम् । राजपुत्त्रादेर्बन्धकः । इति सुभूतिः ॥ स्त्रीकटीवस्त्रबन्धः । कोँचड़ी इति भाषा । (यथा, महाभारते । २ । ६३ । १९ ।

“एकवस्त्रा त्वधोनीवी रोदमाना रजस्वला ॥”)

स्त्र्युपलक्षणं पुंस्कटीवस्त्रबन्धेऽपि । इत्यमरटीकायां भरतः । तथा च । “नीवीं विसंस्य परिहितवस्त्रस्य वामाङ्गग्रन्थिं मोचयित्वा आचमनमाह बौधायनः ।” इति यजुर्व्वेदिश्राद्धतत्त्वम् ॥ शूद्रस्य पित्रादिश्राद्धे मोटकबन्धनम् । इति मथुरेशः ॥

नीवृत्, पुं, (नियतं वर्त्तते वसत्यत्र जनसमूह इति । नि+वृत्+अधिकरणे क्विप् । “नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ ।” ६।३।११६ । इति पूर्व्वपदस्य दीर्घः ।) जनपदः । इत्यमरः ।२।१।८॥

“द्वे अङ्गवङ्गकलिङ्गपञ्चालमगधकोशलादौ मण्डलत्वेन ख्याते ग्रामसमूहे ।” इति भरतः ॥

नीव्रं, क्ली, (नितरां व्रियते इति । नि+वृ+बाहुलकात् कप्रत्ययेन साधुः ।) छदिप्रान्तभागः । छाँचि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वलीकम् २ पटलप्रान्तम् ३ । इत्यमरः ॥ नीध्रम् । इति भरतः ॥ नेमिः । चन्द्रः । रेवतीनक्षत्रम् । वनम् । इति मेदिनी । रे, ५३ ॥

नीशारः, पुं, (निःशेषेण नितरां वा शीर्य्यन्ते हिमवाय्वादयोऽनेन अस्मादत्र वा । शॄ+घञ् । उपसर्गस्य दीर्घत्वञ्च ।) हिमानिलनिवारणप्रावरणम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११८ ॥ हिमानिलप्रावरणं घनं महद्वस्त्रम् । इति रमानाथः ॥ काण्डारः । इति नयनानन्दः ॥ मशारि इति कश्चित् । काण्डपटः । कानात् इति कश्चित् । इति भरतः ॥ (यथा,—

“गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः ॥”
इति सिद्धान्तकौमुद्याम् । ३ । ३ । २१ ।
इत्यस्य वृत्तौ ॥)

नीहारः, पुं, (निह्रियते इति । नि + हृ + घञ् । उपसर्गस्य घञीति दीर्घत्वम् ।) घनीभूतशिशिरम् । तत्पर्य्यायः । अवश्यायः २ तुषारः ३ तुहिनम् ४ हिमम् ५ प्रालेयम् ६ महिका ७ । इत्यमरः । १ । ३ । १८ ॥ खजलम् ८ निशाजलम् ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ निहारः १० मिहिका ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । २२८ । २ ।
"खाण्डवस्य वनं सर्व्वं पाण्डवो बहुभिः शरैः ।
प्राच्छादयदमेयात्मा नीहारेणेव चन्द्रमाः ॥")
अस्य गुणः । कफवायुवर्द्धकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

नु, व्य, (नौति नुदति वा । णु नुद वा + यथायथं कर्त्र्यादिषु मितद्र्वादित्वात् डुः ।) वितर्कः । (यथा, शाकुन्तले । १ ।
"निष्कम्पचामरशिखाश्च्युतकर्णभङ्गाः
धावन्ति वर्त्मनि तरन्ति नु वाजिनस्ते ॥")
अपमानः । विकल्पः । (यथा, महाभारते । ५ । १७५ । ३ ।
"किं नु गर्हाम्यथात्मानमथ भीष्मं दुरासदम् ॥")
अनुनयः । अतीतः । प्रश्नः । (यथा, महाभारते । ३ । ६३ । १२ ।
"कथं नु राजंस्तृषितः क्षुधितः श्रमकर्षितः ॥")
हेतुः । अपदेशः । इति मेदिनी । अव्यये, ४१ ॥

नुः, पुं, अनुस्वारः । इति वोपदेवः । यथा,—
"नुवौ पूर्व्वेण सम्बद्धौ सुप्यौ तु परगामिनौ ।"
इति दुर्गादासः ॥

नुड, शि वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-कुटां-परं-सकं-सेट् ।) शि, नुडति अनुडीत् नुनोड । इति दुर्गादासः ॥

नुतं, त्रि, (णु ल स्तुतौ + क्तः ।) स्तुतम् । यथा,—
"तं वेदशास्त्रपरिनिष्ठितशुद्धबुद्धिं
चर्म्माम्बरं सुरमुनीन्द्रनुतं कवीन्द्रम् ।
कृष्णत्विषं कनकपिङ्गजटाकलापं
व्यासं नमामि शिरसा तिलकं मुनीनाम् ॥"
इति पुराणम् ॥

नुतिः, स्त्री, (णु + भावे क्तिन् ।) स्तुतिः । इत्यमरः । १ । ६ । ११ ॥ (यथा, भर्त्तृहरिः ।
"परगुणनुतिभिः स्वान् गुणान् ख्यापयन्तः ॥")
पूजा । इति शब्दरत्नावली ॥

नुत्तः, त्रि, (नुद् + क्तः । "नुदविदेति ।" ८ । २ । ५६ । इति पाक्षिको नत्वाभावः ।) क्षिप्तः । प्रेरितः । इत्यमरः । ३ । १ । ८७ ॥

नुन्नः, त्रि, (नुद + क्तः । निष्ठातस्य पूर्व्वदस्य च नत्वम् ।) नुत्तः । इत्यमरः।३।१।८७॥ (यथा, माघे । १ । २७ ।
"प्रसह्य तेजोभिरसङ्ख्यतां गते-
रदस्त्वया नुन्नमनुत्तमं तमः ॥")

नूतः, त्रि, नू शि स्तवने + कर्म्मणि क्तप्रत्ययः । स्तुतः । इति व्याकरणम् ॥

नूतनः, त्रि, (नव एव । "नवस्य नूरादेशो त्नप्तनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः ।" ५।४।२५। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या तनप् नवस्य नूरादेशश्च ।) अपुरातनम् । तत्पर्य्यायः । प्रत्यग्रः २ अभिनवः ३ नव्यः ४ नवीनः ५ नवः ६ नूत्नः ७ । इत्यमरः । ३ । १ । ७७ ॥ सद्यस्कः ८ अजीर्णः ९ । इति हेमचन्द्रः ।६।८४ ॥ अभ्यग्रः १० प्रतिनवः ११ । इति जटाधरः ॥ (यथा, रघौ । ८ । १५ ।
"प्रशमस्थितपूर्व्वपार्थिवं
कुलमभ्युद्यतनूतनेश्वरम् ॥")

नूत्नः, त्रि, (नव एव । नव + त्नप् नूरादेशश्च ।) नूतनः । इत्यमरः । ३ । १ । ७८ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १८ । २० ।
"न त इन्द्र सुमतयो न रायः
संचक्षे पूर्व्वा उषसो न नूत्नाः ॥"
"न नूत्ना नूतनाश्च ।" इति सायनभाष्यम् ॥")

नूदः, पुं, (नुदति रोगाद्यनिष्टमिति । नुद + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।"३ । १ । १३५। इति कः । पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) ब्रह्मदारुवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४२ ॥ (ब्रह्मदारुशब्देऽविशेषोऽस्य ज्ञातव्यः ॥)

नूनं, व्य, (नु ऊनयतीति । ऊन परिहाणे + अम् ।) तर्कः । ऊहः । यथा, ओजसापि खलु नूनमनूनम् । अर्थनिश्चयः । (यथा, देवीभागवते । १ । १० । ३६ ।
"स्वर्गदश्च तथा प्रोक्तं ज्ञानिनां मोक्षदं तथा ।
न भविष्यति तन्नूनमनया देवकन्यया ॥")
अवधारणम् । यथा, नूनं हन्ति स रावणम् । इत्यमरभरतौ ॥ स्मरणम् । वाक्यपूरणम् । इति मेदिनी ॥

नूपुरं, पुं, क्ली, (नू + क्विप् । नुवि पुरति इति । पुर अग्रगमने + "इगुपधेति ।" ३ । १ । १३५। इति कः ।) स्वनामख्यातपादभूषणम् । नेपुर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पादाङ्गदम् २ तुलाकोटिः ३ मञ्जीरः ४ हंसकः ५ पादकटकः ६ । इत्यमरः ॥ पदाङ्गदम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८२ । २५ ।
"नूपुरौ विमलौ तद्वद्ग्रैवेयकमनुत्तमम् ॥"
"गुणवानपि मौख्याात् पादे लुठति नूपुरः ।
हारस्तु मूकभावेन कण्ठवल्लभतां गतः ॥"
इत्युद्भटः ॥)

नृकेशरी, [न्] पुं, (केशरः प्राचुर्य्येणास्त्यस्येति इनिः । ना चासौ केशरी चेति ।) नरसिंहावतारः । इति पुराणम् ॥ (ना केशरीवेति उपमितिसमासे कृते "सिंहशार्द्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः ।" इत्यमरोक्तेः । पुरुषश्रेष्ठः ॥)

नृगः, पुं, राजविशेषः । यथा, श्रीभागवते ।
"नृगो नाम नरेन्द्रोऽहमिक्ष्वाकुतनयः प्रभो ॥"
(अस्य राजप्रवरस्य कदाचिद् गोदानप्रमादजनितपापात् कृकलासत्वप्राप्तिर्वृष्णिकुमारगणानुरुद्धेन पुनर्भगवता वासुदेवेनोद्धारादिकथा च महाभारते । १३ । ६० । अध्यायस्य प्रथमश्लोकादासमाप्तिर्द्रष्टव्या ॥ नृन् जीवान् गच्छति प्राप्नोति जानाति वेति व्युत्पत्त्या परमात्मा ॥)

नृचक्षाः, [स्] पुं, (नृन् चष्टे भक्ष्यत्वेन पश्यतीति । चक्ष ङ दर्शने + "सर्व्वधातुभ्योऽसुन्" उणा ४ । १८८ । इत्यसुन् । यद्वा, "चक्षेर्बहुलं शिच्च ।" उणा । ४ । २३२ । इत्यसिः । असनयोश्चेति न ख्याञादेशः ।) राक्षसः । इति हेमचन्द्रः । २ । १०१ ॥ (नृन् चष्टे पश्यतीति नृन् शुभाशुभकर्त्तॄन् चष्टे पश्यति जानातीत्यर्थः । देवः । यथा, ऋग्वेदे । १० । १०७ । ४ ।
"शतधारं वायुमर्कं स्वर्विदं
नृचक्षसस्ते अभिचक्षते हविः ।"
"नृचक्षसः नृणां द्रष्टॄनन्यानिन्द्रादीन् देवांश्च ।" इति भाष्यकृत्सायनः ॥ नृणां कर्म्मणां नृणामध्वर्य्यादीनामुपद्रष्टा । यथा, ऋग्वेदे ।३।५३।९।
"अस्तभ्नात् सिन्धुमर्णवं नृचक्षाः ॥")

नृचक्षुः, [स्] पुं, (नृणां प्रजाजनानां चक्षुरिव ।) सुनीथराजपुत्त्रः । इति महाभारतम् ॥ (यथा, भागवते । ९ । २२ । ४१ ।
"सुनीथस्तस्य भविता नृचक्षुर्यत् सुखीनलः ॥"
विष्णुपुराणे तु । ४ । २१ । ३ ।
"तस्मादपि सुनीथः सुनीथाद्दच्चः ततो नृचक्षुः ॥")

नृत, य नर्त्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-सेट् ।) य, नृत्यति नर्त्तकः । इति दुर्गादासः ॥

नृतिः, स्त्री, (नृत् नर्त्तने + "इगुपधात् कित् ।" उणा ४ । ११९ । इति इन् स च कित् ।) नर्त्तनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १८ । ३ ।
"प्राञ्चो अगाम नृतये हसाय
द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ॥")

नृतुः, पुं, (नृत्यतीति । नृत् + बाहुलकात् कुः ।) नर्त्तकः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ८ । २४ । ९ ।
"इन्द्र यथा ह्यस्ति तेऽपरीतं नृतो शवः ॥"
नृत्यत्यत्रेति । अधिकरणे कुः ।) भूमिः । दीर्घः । क्रिमिः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

नृत्तं, क्ली, (नृत् + भावे क्तः ।) नृत्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ५ । ७३ ।
"नृत्तज्ञशास्त्रप्रवराङ्गनानां
धनुष्करचत्रतपस्विनाञ्च ॥")

नृत्यं, क्ली, (नृत् + "ऋदुपधाच्चाकॢपिचृतेः ।" ३ । १ । ११० । इति क्यप् ।) तालमानरसाश्रयसविलासाङ्गविक्षेपः । नाच इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ताण्डवम् २ नटनम् ३ नाट्यम् ४ लास्यम् ५ नर्त्तनम् ६ । इत्यमरः । ४ । ७।१० ॥ नृत्तम् ७ । उद्धतं नृत्यं ताण्डवम् । सुकुमारन्तु लास्यम् । भावाश्रयं नृत्तम् । तालल्याश्रयं नृत्यमिति भेदोऽत्र नादृतः । इति भरतः ॥ नाटः ८ लासः ९ लास्यकम् १० नृतिः ११ इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्य लक्षणादि यथा,—
"देवरुच्या प्रतीतो यस्तालमानरसाश्रयः ।
सविलासोऽङ्गविक्षेपो नृत्यमित्युच्यते बुधैः ॥ * ॥

ताण्डवञ्च तथा लास्यं द्विविधं नृत्यमुच्यते ।
पेवलिर्बहुरूपञ्च ताण्डवं द्विविधं मतम् ॥
अङ्गविक्षेपबाहुल्यं तथाभिनयशून्यता ।
यत्र सा पेवलिस्तस्याः सङ्गादेशीति लोकतः ॥
छेदनं भेदनं यत्र बहुरूपा सुखावली ।
ताण्डवं बहुरूपन्तद्दारुणागलमुद्धतम् ॥ * ॥
छुरितं यौवतञ्चेति लास्यं द्विविधमुच्यते ।
यत्राभिनयाद्यैर्भावै रसैराश्लेषचुम्बनैः ॥
नायिकानायकौ रङ्गे नृत्यतश्छुरितं हि तत् ॥
मधुरं बह्वलीलाभिर्नटीभिर्यत्र नृत्यते ।
वशीकरणविद्याभं तल्लास्यं यौवतं मतम् ॥ * ॥
गेयादुत्तिष्ठते वाद्यं वाद्यादुत्तिष्ठते लयः ।
लयतालसमारब्धं ततो नृत्यं प्रवर्त्तते ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
अरूपस्य नृत्यं व्यर्थम् । यथा,—
"नृत्येनालमरूपेण सिद्धिर्नास्यस्य रूपतः ।
चार्व्वधिष्ठानवन्नृत्यं नृत्यमन्यद्विडम्बना ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
विष्णुगृहे नृत्यफलं यथा,—
"नृत्यमानस्य वक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे ! ।
मनुजा येन गच्छन्ति छित्वा संसारसागरम् ॥
त्रिंशद्वर्षसहस्राणि त्रिंशद्वर्षशतानि च ।
पुष्करद्वीपमासाद्य मोदते वै यदृच्छया ॥
पुष्कराच्च परिभ्रष्टः स्वच्छन्दगमनालयः ।
फलं प्राप्नोति सुश्रोणि ! मम कर्म्मपरायणः ॥
रूपवान् गुणवान् शूरः शीलवान् सुपथे
स्थितः ।
मद्भक्तश्चैव जायेत संसारपरिमोचितः ॥"
इति वाराहे शौकरमाहात्म्यम् ॥
"दृष्ट्वा संपूजितं देवं नृत्यमानोऽनुमोदयेत् ।
असंशयमतिः शुद्धः परं ब्रह्म स गच्छति ॥"
इत्यग्निपुराणम् ॥
अपि च । द्वारकामाहात्म्ये श्रीभागवते ।
"यो नृत्यति प्रहृष्टात्मा भावैर्बहुसुभक्तितः ।
स निर्द्दहति पापानि जन्मान्तरशतेष्वपि ॥"
हरिभक्तिसुधोदये ।
"बहुधोत्सार्य्यते हर्षाद्विष्णुभक्तस्य नृत्यतः ।
पद्भ्यां भूमेर्द्दिशोऽक्षिभ्यां दोर्भ्याञ्चामङ्गलं दिवः ॥"
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"नृत्यं दत्त्वा तथाप्नोति रुद्रलोकमसंशयम् ।
स्वयं नृत्येन संपूज्य तस्यैवानुचरो भवेत् ॥"
अन्यत्र च नारदोक्तौ ।
"नृत्यतां श्रीपतेरग्रे तालिकावादनैर्भृशम् ।
उड्डीयन्ते शरीरस्थाः सर्व्वे पातकपक्षिणः ॥"
इति हरिभक्तिविलासः ॥

नृदेवः, पुं, (नृषु नरेषु मध्ये देवः । ना देव इव इत्युपमितसमासो वा ।) राजा । यथा, नैषधे । १० । ३३ ।
"अम्लानमालाविपुलातपत्रै-
र्दैवा नृदेवाश्च भिदां न भेजुः ॥"

नृधर्म्मा, [न्] पुं, (नुर्नरस्य इव धर्म्मो यस्य । "धर्म्मादनिच् केवलात् ।" ५ । ४ । १२४ । इति अनिच् ।) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः । २।१०३॥ नरधर्म्मयुक्ते, त्रि ॥

नृपः, पुं, (नॄन् नरान् पाति रक्षतीति । नृ + पा रक्षणे + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) नरपतिः । इत्यमरः । २ । ८ ।१। तस्य लक्षणं यथा,—
"चतुर्योजनपर्य्यन्तमधिकारी नृपस्य च ।
यो राजा तच्छतगुणः स एव मण्डलेश्वरः ।
तत्तद्दशगुणो राजा राजेन्द्रः परिकीर्त्तितः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८६ अः ॥
तत्प्रमाणं यथा,—
"अपुत्त्रस्य नृपः पुत्त्रो निर्धनस्य धनं नृपः ।
अमातुर्जननी राजा अतातस्य पिता नृपः ॥
अनाथस्य नृपो नाथो ह्यभर्त्तुः पार्थिवः पतिः ।
अभृत्यस्य नृपो भृत्यो नृप एव नृणां सखा ॥
सर्व्वदेवमयो राजा तस्मात्त्वामर्घये नृप ! ॥"
इति कालिकापुराणे ५० अध्यायः ॥
नृपदर्शनदिनं यथा । तत्र तिथयः शुभाः । वाराः शनिमङ्गलभिन्नाः । नक्षत्राणि उत्तरफल्गुन्युत्तराषाढोत्तरभाद्रपद्रोहिणीपुष्याश्विनीहस्ताचित्रानुराधामृगशिरोरेवतीज्येष्ठाश्रवणाः। लग्नानि मिथुनकन्याधनुर्मीनवृषभसिंहसंज्ञकानि । तत्र चन्द्रः शोभनः । इति ज्योतिषम् ॥

नृपकन्दः, पुं, (नृपप्रियः कन्दः । कन्दानां नृपः श्रेष्ठो वा । राजदन्तादिवत् समासः ।) राजपलाण्डुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नृपतिः, पुं, (नॄन् पातीति । पा रक्षणे + डतिः । यद्वा, नृणां पतिः ।) राजा । (यथा, मनुः । ७ । ३४ ।
"अतस्तु विपरीतस्य नृपतेरजितात्मनः ।
संक्षिप्यते यशो लोके घृतविन्दुरिवाम्भसि ॥")
कुवेरः । इति शब्दरत्नावली ॥

नृपतिवल्लभः, पुं, (नृपतीनां वल्लभः प्रियः ।) औषधविशेषः । नृपवल्लभ इति ख्यातः । यथा,
"जातीफलं लवङ्गाब्दत्वगेलाटङ्करामठम् ।
जीरकञ्च यमानी च विश्वसैन्धवपत्रकम् ॥
लौहमभ्रं रसं गन्धं ताम्रं प्रत्येकशः पलम् ।
मरिचं त्रिपलं दत्त्वा छागीदुग्धेन पेषयेत् ॥
धात्रीरसेन वा पिष्ट्वा वटिकां कुरु यत्नतः ।
श्रीमद्गहननाथेन विचिन्त्य परिनिर्म्मितः ॥
सूर्य्यवत्तेजसा चायं रसो नृपतिवल्लभः ।
अष्टादशवटीं खादेत् पवित्रः सूर्य्यदर्शकः ॥
हन्ति मन्दानलं सर्व्वमामदोषं विसूचिकाम् ।
प्लीहगुल्मोदराष्ठीलायकृत्पाण्डुहलीमकम् ॥
हृत्शूलं कण्ठशूलञ्च चक्षुःशूलञ्च कामलाम् ।
शिरःशूलं कटीशूलमानाहमोष्ठशूलकम् ॥
कासश्वासामवातञ्च श्लीपदं शोथमर्व्वुदम् ।
गलगण्डं गण्डमालामम्लपित्तञ्च गर्द्दभीम् ॥
क्रिमिकुष्ठानि दद्रूणि वातरक्तं भगन्दरम् ।
उपदंशमतीसारं ग्रहण्यर्शःप्रमेहकम् ॥
अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रञ्च मूत्राघातमसृग्दरम् ।
ज्वरं जीर्णज्वरं कण्डुं तन्द्रालस्यं वमिं भ्रमिम् ॥
दाहविद्रधिहिक्काश्च जड़गद्गदमूकताः ।
वाधिर्य्यं स्वरभेदञ्च वृध्नवृद्धिविसर्पकान् ॥
ऊरुस्तम्भं रक्तपित्तं गुदभ्रंशारुचिं तृषाम् ।
कर्णनासाक्षिशोथांश्च दन्तरोगञ्च पीनसम् ॥
स्थौल्यञ्च शीतपित्तञ्च स्थावराणि विषाणि च ।
वातपित्तकफोत्थांश्च द्वन्द्वजान् सान्निपाति-
कान् ॥
सर्व्वरोगचयान् हन्ति चण्डांशुरिव पापहा ।
बलवर्णकरो ह्येष आयुष्यो वीर्य्यवर्द्धनः ॥
परं वाजीकरः श्रेष्ठः पटुतामल्लसिद्धिदः ।
अरोगीदीर्घजीवी स्यात् रोगी रोगं विमुञ्चति ।
रसस्यास्य प्रसादेन सुबुद्धिर्जायते नरः ॥"
इति रत्नावली ॥

नृपद्रुमः, पुं, (नृपप्रियो द्रुमो वृक्षः ।) आरग्वधः । राजादनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नृपप्रियः, पुं, (नृपाणां प्रियः ।) वेणुवंशः । इति शब्दचन्द्रिका । वेड़ बाँश इति भाषा ॥ राजपलाण्डुः । रामशरः । शालिधान्यम् । आम्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नृपप्रियफला, स्त्री, (नृपप्रियं फलं यस्याः ।) वार्त्ताकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नृपप्रिया, स्त्री, (नृपाणां प्रिया ।) केतकी । राजखर्ज्जूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नृपबदरः, पुं, (नृपप्रियो बदरः ।) राजबदरवृक्षः । तत्फले, क्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

नृपमन्दिरं, क्ली, (नृपस्य मन्दिरम् ।) राजसदनम् । तत्पर्य्यायः । सौधम् २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५२ ॥

नृपमाङ्गल्यकं, क्ली, (नृपस्य माङ्गल्यं मङ्गलं यस्मादिति । कप् ।) आहुल्यवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नृपलक्ष्म, [न्] क्ली, (नृपस्य लक्ष्म चिह्नम् ।) राजच्छत्रम् । इत्यमरः । २ । ८ । ३२ ॥ राजचिह्नञ्च ॥

नृपलिङ्गधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । नृपलिङ्गस्य धरः ।) राजवेशधारी । यथा,—
"निजग्राहौजसा वीरः कलिं दिग्विजये क्वचित् ।
नृपलिङ्गधरं शूद्रं घ्नन्तं गोमिथुनं पदा ॥"
इति श्रीभागवते । १ । १५ ॥

नृपवल्लभः, पुं, (नृपाणां वल्लभः प्रियः ।) राजाम्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ राजप्रिये, त्रि ॥

नृपवल्लभा, स्त्री, (नृपस्य वल्लभा ।) केविकापुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ राजमहिषी च ॥

नृपसभं, क्ली, (नृपाणां सभा । "सभा राजामनुष्यपूर्व्वा ।" २ । ४ । २३ । इति क्लीवत्वम् ।) नृपाणां शाला संहतिर्व्वा । इत्यमरभरतौ ॥

नृपात्मजा, स्त्री, (नृपस्य आत्मजेव । सुदृश्यत्वात् तथात्वम् ।) कटुतुम्बी । इति रत्नमाला ॥ (नृपस्य आत्मजा कन्या ।) राजकन्या । यथा,
"स्वयम्बरं भीमनृपात्मजाया
दिशः पतिर्न प्रविवेश शेषः ॥"
इति नैषधे १० सर्गः ॥

नृपाध्वरः, पुं, (नृपाणामध्वरो यज्ञः ।) राजसूययज्ञः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नृपान्नं, क्ली, (नृपप्रियं अन्नम् ।) राजान्ननामधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ राज्ञ ओदनश्च ॥

नृपाभीरं, क्ली, (अभीरयति सूचयति भोजनकालमिति । अभि+ईर्+कः । नृपस्य अभीरं भोजनकालसूचकवाद्यविशेषः ।) भक्ततूर्य्यम् । राजभोजनकालीनवाद्यविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नृपामयः, पुं, (आमयानां नृपः । राजदन्तादिवत् पूर्व्वनिपातः ।) राजयक्ष्मा । क्षयरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नृपस्य आमयो व्याधिः ।) राज्ञो रोगश्च ॥

नृपावर्त्तं, क्ली, (नृप इव आवर्त्तते इति । आ+वृत्+अच् ।) राजावर्त्तरत्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नृपासनं, क्ली, (नृपस्य आसनम् ।) राजासनम् । तत्पर्य्यायः । भद्रासनम् २ सिंहासनम् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ३१ ॥ (यथा, भागवते । ३ । १ । २८ ।

"यमभ्यषिञ्चच्छतपत्रनेत्रो
नृपासनाशां परिहृत्य दूरात् ॥")

नृपाह्वयः, पुं, (नृपं आह्वयते गन्धेनेति । आ+ह्वे+अच् ।) राजपलाण्डुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नृपनामा च ॥

नृपोचितः, पुं, (नृपाणामुचितो योग्यः ।) राजमाषः । इति राजनिर्घण्टः । राजयोग्ये, त्रि ॥

नृयज्ञः, पुं, (ना मनुष्यस्तदर्थो यो यज्ञः ।) अतिथिसेवा । यथा, मनुः । ७ । ७० ।

"अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥"

नृवराहः, पुं, (ना चासौ वराहश्चेति ।) वराहरूपधृग्भगवदवतारः । यथा,—

"नृवराहस्य वसतिर्महर्ल्लोके प्रतिष्ठिता ।
नृसिंहस्य तथा प्रोक्ता जनलोके महात्मनः ॥"

स एव बलेर्द्वारी । यथा,—

"शौकरं रूपमास्थाय द्वार्य्यस्य च दुरात्मनः ।
भविष्यामि न सन्देहो व्रज शक्र! त्वरान्वितः ॥"

इति पाद्मे सृष्टिखण्डे २८ अध्यायः ॥

अपि च ।

"दैत्यस्ततोऽसौ नृवराहमाहवे
निपातयामास रुषा ज्वलन्तीम् ।
शक्तिं यथा विद्युतमाशु कुञ्जे
प्रवर्षमाणोऽपि गिरिं सुमेघः ॥
स हन्यमानो गदयाप्रमेयः
प्रोवाच दैत्यं नृवराहमूर्त्तिः ।
प्रजापतेः सेतुमिमं निहत्य
व्रजेच्च कः स्वस्ति यथासुरेन्द्र ॥"

इत्यग्निपुराणम् ॥

नृशंसः, त्रि, (नॄन् नरान् शंसति हिनस्तीति । नृ+शन्स हिंसायाम्+"कर्म्मण्यण् ।" ३।२।१। इत्यण् ।) क्रूरः । परद्रोही । इत्यमरः । ३ । १ । ४७ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । १४२ ।

"ये नृशंसा दुरात्मानः प्राणिनां प्राणनाशकाः ।
उद्वेजनीया भूतानां व्याला इव भवन्ति ते ॥")

नृसिंहः, पुं, (ना चासौ सिंहश्चेति । नरसिंहमूर्त्तिधरत्वादेवास्य तथात्वम् ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ विष्णोर्दशावताराणां मध्ये चतुर्थः पूर्णावतारः । तस्य रूपं यथा,—

"सिंहस्य कृत्वा वदनं मुरारिः
सदा करालञ्च सुरक्तनेत्रम् ।
अर्द्धं वपुर्व्वै मनुजस्य कृत्वा
ययौ सभां दैत्यपतेः पुरस्तात् ॥"

इत्यग्निपुराणम् ॥

महाविष्णुः । तन्मन्त्रादि यथा,—

अथ नृसिंहमन्त्राः । निबन्धे ।

"उग्रं वीरं वदेत् पूर्व्वं महाविष्णुमनन्तरम् ।
ज्वलन्तं पदमाभाष्य सर्व्वतोमुखमीरयेत् ॥
नृसिंहं भीषणं भद्रं मृत्युमृत्युं वदेत्ततः ।
नमाम्यहमिति प्रोक्तो मन्त्रराजसुरद्रुमः ॥"

अयं मन्त्रो मायापुटितोऽपि भवति तदा सर्व्वफलप्रदः । तथा च निबन्धे ।

"हृल्लेखापुटितश्चेत् स्यात् सर्व्वकामफलप्रदः ।"

अस्य पूजा प्रातःकृत्यादिवैष्णवोक्तपीठमन्वन्तं विधाय ऋष्यादिन्यासं कुर्य्यात् । शिरसि ब्रह्मणे ऋषये नमः । मुखेऽनुष्टुप्छन्दसे नमः । हृदि नृसिंहाय देवतायै नमः ॥ ततः कराङ्गन्यासौ ।

"चतुर्भिर्हृदयं वर्णैः शिरस्तावद्भिरक्षरैः ।
शिखाष्टाभिःसमुद्दिष्टा षड्भिः कवचमीरितम् ॥
तावद्भिर्नयनं प्रोक्तं अस्त्रं स्यात् करणाक्षरैः ॥"

ततो मन्त्रन्यासः ।

"शिरोललाटनेत्रेषु मुखबाह्वङ्घ्रिसन्धिषु ।
साग्रेषु कुक्षौ हृदये गले पार्श्वद्वये पुनः ॥
अपराङ्गे च ककुदि न्यसेद्वर्णान् यथाक्रमम् ॥"

ध्यानन्तु ।

"माणिक्याद्रिसमप्रभं निजरुचा संत्रस्तरक्षोगणं
जान्वन्यस्तकराम्बुजं त्रिनयनं रत्नोल्लसद्भूषणम् ।
बाहुभ्यां धृतशङ्खचक्रमनिशं दंष्ट्रोग्रवक्त्रोल्लसज्-
ज्वालाजिह्वमुदारकेशरचयं वन्दे नृसिंहं विभुम् ॥"

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं कृत्वा वैष्णवोक्तपीठपूजां कृत्वा पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं विधायावरणपूजामारभेत । केशरेष्वग्न्यादिकोणेषु मध्ये दिक्षु च अङ्गानि पूजयेत् । यथा उग्रं वीरं हृदयाय नमः । महाविष्णुं शिरसे स्वाहा । ज्वलन्तं सर्व्वतोमुखं शिखायै वषट् । नृसिंहं भीषणं कवचाय हूं । भद्रं मृत्युमृत्युं नेत्रत्रयाय वौषट् । नमाम्यहं अस्त्राय फट् । ततः पूर्व्वादिदलेषु गरुडं शङ्करं शेषं ब्रह्माणञ्च प्रपूजयेत् । विदिग्दलेषु श्रियं ह्रियं धृतिं पुष्टिञ्च प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् । तद्बहिः इन्द्रादीन् वज्रादींश्च संपूज्य धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत् । अस्य पुरश्चरणं द्वात्रिंशल्लक्षजपः । तथा च ।

"वर्णलक्षं जपेन्मन्त्रं तत्सहस्रं घृतप्लुतैः ।
पायसान्नैः प्रजुहुयाद्विधिवत् पूजितेऽनले ॥"

मन्त्रान्तरं यथा,—

"पाशः शक्तिर्नरहरिरङ्कुशो वर्म्मफट् मनुः ।
षडक्षरो नरहरेः कथितः सर्व्वकामदः ॥"

अस्य पूजा प्रातःकृत्यादिवैष्णवोक्तपीठन्यासान्तं पीठमन्वन्तं विधाय ऋष्यादिन्यासं कुर्य्यात् । शिरसि ब्रह्मणे ऋषये नमः । मुखे पङ्क्तिश्छन्दसे नमः । हृदि नृसिंहाय देवतायै नमः । ततः कराङ्गन्यासौ । आं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । ह्रीं तर्ज्जनीभ्यां स्वाहा । क्ष्रौं मध्यमाभ्यां वषट् । क्रों अनामिकाभ्यां हूम् । हूं कनिष्ठाभ्यां वौषट् । फट् करतलपृष्ठाभ्यां फट् । एवं हृदयादिषु । ततो ध्यानम् ।

"कोपादालोलजिह्वं विवृतनिजमुखं सोमसूर्य्याग्निनेत्रं
पादादानाभिरक्तप्रभमुपरिसितं भिन्नदैत्येन्द्रगात्रम् ।
शङ्खं चक्रासिपाशाङ्कुशकुलिशगदादारणान्युद्वहन्तं
भीमं तीक्ष्णोग्रदंष्ट्रं मणिमयविविधाकल्पमीड़े नृसिंहम् ॥"

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं कृत्वा वैष्णवोक्तपीठपूजां कृत्वा पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं विधायावरणपूजामारभेत । केशरेष्वग्न्यादिकोणेषु मध्ये दिक्षु च आं हृदयाय नमः । इत्यादिना षडङ्गानि पूजयेत् । ततः पत्रेषु पूर्व्वादिषु शङ्खं चक्रं पाशं अङ्कुशं वज्रं गदां खड्गं खेटकञ्च प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् । तथा च निबन्धे ।

"अङ्गावृतैर्ब्बहिश्चक्रं शङ्खं पाशाङ्कुशौ पुनः ।
वज्रं कौमोदकीं खड्गखेटौ पत्रेषु पूजयेत् ॥"

तत इन्द्रादीन् वज्रादींश्च सम्पूज्य धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत् ॥ अस्य पुरश्चरणं षड्लक्षजपः । तथा च ।

"ऋतुलक्षं जपेन्मन्त्रं घृतेन जुहुयात्ततः ।
तत्सहस्रं समिद्धेऽग्नौ तोषयेद्वसुना गुरुम् ॥"

मन्त्रान्तरं यथा,—

"क्षकारो वह्निमारूढ़ो मनुबिन्दुसमन्वितः ।
एकाक्षरो मनुः प्रोक्तः सर्व्वकामफलप्रदः ॥"

अस्य पूजा प्रातःकृत्यादिवैष्णवोक्तध्यानार्च्चनादिकं सर्व्वं मन्त्रराजवत् । विशेषस्तु ऋषिरत्रिर्गायत्री छन्दो नृसिंहो देवता क्षकारो बीजं औकारः शक्तिः षड्दीर्घभाजा बीजेनाङ्गकल्पना । अस्य पुरश्चरणमष्टलक्षजपः । तथा च । अष्टलक्षं जपेन्मन्त्रमित्यादि ॥ * ॥

मन्त्रान्तरं यथा । कल्पे ।

"जयद्वयं समुच्चार्य्य श्रीपूर्व्वो नृसिंहेत्यपि ।
अष्टाक्षरो मनुः प्रोक्तो भजतां कामदो मणिः ॥"

अस्य ब्रह्मा ऋषिर्गायत्री छन्दो नृसिंहो देवता षड्दीर्घयुक्तबीजेनाङ्गकल्पना । ध्यानार्च्चनं मन्त्रराजवत् । अस्य पुरश्चरणमष्टलक्षजपः ।

वसुलचं जपेन्मन्त्रमित्यादिवचनात् ।” इति तन्त्र-
सारः ॥ * ॥ षोड़शरतिबन्धान्तर्गतनवमबन्धः ।
तस्य लक्षणं यथा, रतिमञ्जर्य्याम् ।
“पादौ संपीड्य योनौ च हठाल्लिङ्गप्रवेशनम् ।
हस्तयोर्वेष्टयेद्गात्रं बन्धो नृसिंहसंज्ञकः ॥”
(स्वनामख्यातनृपविशेषः । यथा, सह्याद्रिखण्डे ।
३१ । ४० ।
“नागात् नृसिंहभूपालस्तत्सुतो गाढ़भावणः ॥”
ना सिंह इव इत्युपमितसमासः ।) नरश्रेष्ठः ॥
(यथा, महाभारते । ६ । ५३ । २४ ।
“इष्ट्वा महार्हैः क्रतुभिर्नृसिंहाः
सन्त्यज्य देहान् सुगतिं प्रपन्नाः ॥”)
नृसिंहचतुर्द्दशी, स्त्री, (नृसिंहप्रिया नृसिंहव्रतोप-
लक्षिता वा चतुर्द्दशी ।) वैशाखशुक्लचतु-
र्द्दशी । तत्र व्रतविधिर्यथा,—
“वैशाखस्य चतुर्द्दश्यां शुक्लायां श्रीनृकेशरी ।
जातस्तदस्यां तत्पूजोत्सवं कुर्व्वीत सव्रतम् ॥”
अथ श्रीनृसिंहचतुर्द्दशीव्रतनित्यता । हृन्नार-
सिंहपुराणे श्रीभगवन्नृसिंहप्रह्लादसंवादे व्रत-
विधिकथने ।
“वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्यं मम सन्तुष्टिकारणम् ।
महागुह्यमिदं श्रेष्ठं मानवैर्भवभीरुभिः ॥”
किञ्च ।
“विज्ञाय मद्दिनं यस्तु लङ्घयेत् स तु पापभाक् ।
एवं ज्ञात्वा प्रकर्त्तव्यं मद्दिने व्रतमुत्तमम् ।
अन्यथा नरकं याति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥”*॥
तत्राधिकारिनिर्णयः । तत्रैव ।
“सर्व्वेषामेव लोकानामधिकारोऽस्ति मद्व्रते ।
मद्भक्तैस्तु विशेषेण प्रणेयं मत्परायणैः ॥” * ॥
अथ तन्माहात्म्यम् । तत्रैव ।
श्रीप्रह्लाद उवाच ।
“नमस्ते भगवन् विष्णो नृसिंहवपुषे नमः ।
त्वद्भक्तोऽहं सुरेशैकं त्वां पृच्छामि च तत्त्वतः ॥
स्वामिंस्त्वयि ममोत्पन्ना भक्तिर्बहुविधा कथम् ।
कथं ते सुप्रियो जातः कारणं वद मे प्रभो ! ॥
श्रीनृसिंह उवाच ।
कथयामि महाप्राज्ञ शृणुष्वैकाग्रमानसः ।
भक्तेर्यत् कारणं वत्स ! प्रियत्वस्य च तत् पुनः ॥
पुराकल्पे ह्यभूर्व्विप्रः किञ्चित्त्वं नाध्यधीतवान् ।
नाम्ना च वसुदेवो हि वेश्यायां तत्परो ह्यभूः ॥
तस्मिन् जन्मनि नैव त्वं चकर्थ सुकृतं कियत् ।
सुक्ता तु मद्व्रतं चैकं वेश्यासङ्गतिलालसः ॥
मद्व्रतस्य प्रभावेण भक्तिर्ज्जाता तवेदृशी ।
श्रीप्रह्लाद उवाच ।
श्रीनृसिंहाच्युत स्वामिन् कस्य पुण्येन किं कृतम् ।
वेश्यायां वर्त्तमानेन कथं तद्धि कृतं मया ॥
आख्यानं विस्तरेणेदं वक्तुमर्हसि साम्प्रतम् ।
श्रीनृसिंह उवाच ।
पुरावन्तीपुरे ह्यासीद्ब्राह्मणो वेदपारगः ।
तन्नाम वसुशर्म्मेति सर्व्वलोकेषु विश्रुतम् ॥
नित्यं होमक्रियामेष करोति द्विजसत्तमः ।
यज्ञक्रियासु सततं सर्व्वासु किल तत्परः ॥
अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टाः सर्व्वे सुरोत्तमाः ।
तेनापि विद्यमानेन न कृतं दुष्कृतं कियत् ॥
तस्य भार्य्या सुशीलाभूद्विख्याता भुवनत्रये ।
पतिव्रता सदाचारा पतिभक्तिपरायणा ॥
जज्ञिरे च सुताः पञ्च तस्यां द्विजवरात्ततः ।
सदाचाराः सुविद्वांसः पितृभक्तिपरायणाः ॥
तेषां मध्ये कनिष्ठस्त्वं वेश्यायां तत्परः सदा ।
तां सन्निवेशमानेन सुरापानं कृतं त्वया ॥
सदा पापरतस्त्वं हि नाकृथाध्ययनं भृशम् ।
विलासिनीगृहे नित्यं वसतिर्ह्यभवत्तव ॥
एकदा तद्गृहे ह्यासीत्तया सह महान् कलिः ।
ततः कलहभावेन भोजनं न कृतं त्वया ॥
अज्ञानान्मद्व्रतं चक्रे व्रतानामुत्तमं व्रतम् ।
तया सह विवादेन रात्रौ जागरणं कृतम् ॥
वेश्याया अपि तत् सर्व्वं प्रजातं तु त्वया समम् ।
रात्रौ जागरणे तस्याः सञ्जातं कायशोधनम् ॥
युवयोर्म्मद्व्रतं जातमज्ञानाद्बहुपुण्यदम् ।
येन चीर्णव्रतेनाद्य मोदन्ते दिवि देवताः ॥
सृष्ट्यर्थन्तु ततो ब्रह्मा चक्रे मद्व्रतमुत्तमम् ।
मद्व्रतस्य प्रभावेण निर्म्मितं सचराचरम् ॥
ईश्वरेणापि तच्चीर्णं वधार्थं त्रिपुरस्य च ।
महिम्नैव व्रतस्यास्य त्रिपुरं संनिपातितम् ॥
अन्यैश्च बहुभिर्देवैर्ऋषिभिश्च पुरातनैः ।
राजभिश्च महाप्राज्ञैर्व्विहितं व्रतमुत्तमम् ॥
एतद्व्रतप्रभावेण सर्व्वे सिद्धिमुपागताः ॥
वेश्यापि मत्प्रिया जाता त्रैलोक्ये सुखचारिणी ।
ईदृशं मद्व्रतं वत्स ! त्रैलोक्ये चैव विश्रुतम् ॥
धूर्त्तायाश्च विलासिन्या व्रतमेतदुपस्थितम् ।
प्रह्लाद ! तेन ते भक्तिर्म्मयि जाता ह्यनुत्तमा ।
सा वेश्या त्वप्सरा जाता दिवि भोगाननेकशः ।
भुक्त्वा कामं विलीना तु त्वं प्रह्लाद विविश माम् ॥
कार्य्यार्थमवतारस्ते मच्छरीरात् पृथक् त्वसौ ।
विधाय सर्व्वकार्य्याणि शीघ्रं मयि गमिष्यसि ॥
य इदं व्रतमग्र्यन्तु प्रविधास्यन्ति मानवाः ।
न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥
अपुत्त्रो लभते पुत्त्रान्मद्भक्तांश्च सुवर्चसः ।
दरिद्रो लभते लक्ष्मीं धनदस्य च यादृशी ॥
तेजस्कामो लभेत्तेजो राज्येप्सू राज्यमुत्तमम् ।
आयुस्कामो लभेच्चायुर्यादृशन्तु शिवस्य च ॥
स्त्रीणां व्रतमिदं साधु पुत्त्रदं भाग्यदं तथा ।
अवैधव्यकरं तासां पुत्त्रशोकविनाशनम् ॥
धनधान्यफलञ्चैव पतिप्रियकरं सुखम् ।
सार्व्वभौमसुखं तासां दिव्यसौख्यं भवेत्ततः ॥
स्त्रियो वा पुरुषा वापि कुर्व्वन्ति व्रतमुत्तमम् ।
तेभ्यो ददाम्यहं सौख्यं भुक्तिमुक्तिफलं तथा ॥
बहुनोक्तेन किं वत्स ! व्रतस्यास्य फलस्य हि ।
यद्व्रतस्य फलं वक्तुं नाहं शक्तो न शङ्करः ।
ब्रह्मा चतुर्भिर्व्वक्त्रैश्च नालं स्याज्जीवितावधि ॥”
किञ्च तत्रैव व्रतविधिकथने ।
“यथा यथा प्रवृत्तिः स्यात् पातकस्य कलौ युगे ।
तथा तथा विधास्यन्ति मद्व्रतं विरलं जनाः ॥
मद्व्रतस्य विधाने च मतिर्न स्यात् दुरात्मनाम् ।
सदा पापरतानान्तु पुरुषाणां विकर्म्मिणि ॥
विचार्य्यैवं प्रकर्त्तव्यं माधवे मासि मद्व्रतम् ।
प्राप्ते भूतदिने वत्स ! सर्व्वकल्मषनाशनम् ॥
येनैव क्रियमाणेन सहस्रद्वादशीफलम् ।
जायते न मृषा वच्मि मानुषाणां महात्मनाम् ॥”
तदन्ते च ।
“य इदं शृणुयाद्भक्त्या व्रतं पापप्रणाशनम् ।
तस्य श्रवणमात्रेण ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥
पवित्रं परमं गुह्यं कीर्त्तयेत् यस्तु मानवः ।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति व्रतस्यास्य फलं लभेत् ॥”
अथ तद्व्रतदिननिर्णयः । आगमे ।
“वैशाखे शुक्लपक्षे च चतुर्द्दश्यां महातिथौ ।
सायं प्रह्लादधिकारमसहिष्णुः परो हरिः ॥
सद्यः कटकटाशब्दविस्मापितसभाजनः ।
लीलया स्तम्भगर्भान्तादुद्भूतः शब्दभीषणः ॥
नृहरेरवतारात्तां यत्नतः समुपोषयेत् ।
महापुण्यतमायाश्च सायं विष्णुं प्रपूजयेत् ॥”
हृन्नारसिंहे ।
“वैशाखशुक्लपक्षस्य चतुर्द्दश्यां समाचरेत् ।
मज्जन्मसम्भवं पुण्यं व्रतं पापप्रणाशनम् ॥”
किञ्च ।
“स्वातीनक्षत्रयोगे तु शनिवारे हि मद्व्रतम् ।
सिद्धयोगस्य योगे च लभ्यते दैवयोगतः ॥
सर्व्वैरेतैस्तु संयुक्तं हत्याकोटिविनाशनम् ।
केवलञ्च प्रकर्त्तव्यं मद्दिनं फलकाङ्क्षिभिः ।
वैष्णवैर्न तु कर्त्तव्या स्मरविद्धा चतुर्द्दशी ॥”
अथ तद्व्रतविधिः । तत्रैव ।
“प्रातरुत्थाय कुर्व्वीत नियमं मनसा स्मरन् ।
मामेव मद्दिने वत्स ! दन्तधावनपूर्व्वकम् ॥”
नियममन्त्रम् ।
“श्रीनृसिंह महोग्रस्त्वं दयां कुरु ममोपरि ।
अद्याहं ते विधास्यामि व्रतं निर्व्विघ्नतां नयेति ॥
व्रतस्थेन न वक्तव्यं मद्दिने पापिभिः सह ।
मिथ्यालापो न कर्त्तव्यः समग्रफलकाङ्क्षिभिः ॥
स्त्रियं दूतं विहायोच्चैर्व्रतस्थेन महात्मना ।
स्मर्त्तव्यं मम रूपञ्च मद्दिने सकले शुभे ॥
ततो मध्याह्नवेलायां नद्यादौ विमले जले ।
गृहे वा देवखाते वा तड़ागे वातिशोभने ॥
वैदिकेन च मन्त्रेण स्नानं कुर्य्याद्विचक्षणः ।
मृत्तिकागोमयेनैव तथा धात्रीफलेन वा ॥
तिलैश्च सर्व्वपापघ्नैः स्नानं कृत्वा महात्मभिः ।
परिधाय शुचिर्व्वस्त्रे नित्यकर्म्म समाचरेत् ॥
ततो गृहं समागत्य स्मरन् मां भक्तियोगतः ।
गोमयेन विलिप्याथ कुर्य्यादष्टदलाम्बुजम् ॥
कलसं तत्र संस्थाप्य ताम्ररत्नसमन्वितम् ।
तस्योपरि न्यसेत् पात्रं तण्डुलैः परिपूरितम् ॥
हैमी मूर्त्तिस्तु तत्रैव स्थाप्या लक्ष्मीस्तथैव च ।
पलेन च तदर्द्धेन तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः ॥
यथाशक्ति तथा कार्य्या वित्तशाठ्यविवर्ज्जितैः ।
पञ्चामृतेन ते स्नाप्य पूजनन्तु समाचरेत् ॥
ततो ब्राह्मणमाहूय तमाचार्य्यमलोलुपम् ।
कुर्य्याच्छास्त्रसमायुक्तं शान्तं दान्तं जितेन्द्रियम् ॥

तेनैव कारयेत् पूजां दृष्ट्वा शास्त्रानुसारतः ।
आचार्य्यवचनाद्धीमान् पूजां कुर्य्याच्चरन् व्रतम् ॥”
तत्राग्रे प्रह्लादः पूजनीयः । तथा चागमे ।
“प्रह्लादक्लेशनाशाय या हि पुण्या चतुर्द्दशी ।
पूजयेत्तत्र यत्नेन हरेः प्रह्लादमग्रतः ॥”
वृहन्नारसिंहे ।
“मण्डपं कारयेत्तत्र पुष्पस्तवकशोभितम् ।
ऋतुकालोद्भवैः पुष्पैः पूज्योऽहञ्च यथाविधि ॥
उपचारैः षोड़शभिर्म्मन्त्रैर्नामभिस्तथा ।
ततः पौराणिकैर्म्मन्त्रैः पूजनीयो विशेषतः ॥”
तत्र चन्दनमन्त्रः ।
“चन्दनं शीतलं दिव्यं चन्द्रकुङ्कुममिश्रितम् ।
ददामि ते प्रतुष्ट्यर्थं नृसिंह परमेश्वरेति ॥”
पुष्पमन्त्रः ।
“कालोद्भवानि पुष्पाणि तुलस्यादीनि वै प्रभो ! ।
पूजयामि नृसिंहेश ! लक्ष्म्या सह नमोऽस्तु ते ॥”
धूपमन्त्रः ।
“कालागुरुमयं धूपं सर्व्वदेवसुवल्लभम् ।
करोमि ते महाविष्णो ! सर्व्वकामसमृद्धये ॥”
दीपमन्त्रः ।
“दीपः पापहरः प्रोक्तस्तमसां राशिनाशनः ।
दीपेन लभते तेजस्तस्माद्दीपं ददामि ते ॥”
नैवेद्यमन्त्रः ।
“नैवेद्यं सौख्यदं चास्तु भक्ष्यभोज्यसमन्वितम् ।
ददामि ते रमाकान्त सर्व्वपापक्षयं कुरु ॥”
अर्घमन्त्रः ।
“नृसिंहाच्युत देवेश लक्ष्मीकान्त जगत्पते ।
अनेनार्घ्यप्रदानेन सफलाः स्युर्म्मनोरथाः ॥”
पूजामन्त्रः ।
“पीताम्बर महाविष्णो प्रह्लादभयनाशकृत् ।
यथा भूतार्च्चने नाथ यथोक्तफलदो भवेति ॥
रात्रौ जागरणं कुर्य्यात् गीतवादित्रनर्त्तनैः ।
पुराणपठनं नृत्यं श्रोतव्यं मत्कथानकम् ॥
ततः प्रभातसमये स्नानं कृत्वा ह्यतन्द्रितः ।
पूर्व्वोक्तेन विधानेन पूजयेन्मां प्रयत्नतः ॥”
किञ्च ।
“मद्वंशे ये नरा जाता ये जनिष्यन्ति मत्पुरः ।
तांस्त्वमुद्धर देवेश ! दुःसहात् भवसागरात् ॥
पातकार्णवमग्नस्य व्याधिदुःखाम्बुराशिभिः ।
तीव्रैस्तु परिभूतस्य महादुःखगतस्य मे ॥
करावलम्बनं देहि शेषशायिन् जगत्पते ।
श्रीनृसिंह रमाकान्त भक्तानां भयनाशन ॥
क्षीराम्बुधिनिवास त्वं प्रीयमाणो जनार्द्दन ।
व्रतेनानेन मे देव भुक्तिमुक्तिप्रदो भव ॥
एवं प्रार्थ्य ततो देवं विसर्ज्ज्य च यथाविधि ।
उपहारादिकं सर्व्वमाचार्य्याय निवेदयेत् ॥
दक्षिणाभिः सुसन्तोष्य ब्राह्मणांश्च विसर्ज्जयेत् ।
मम ध्यानसमासक्तो भुञ्जीत सह बन्धुभिरिति ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलासः ॥

नृसेनं, क्ली स्त्री, (नृणां सेना । “विभाषा सेनेति ।” २ । ४ । २५ । इति पाक्षिकं क्लीवत्वम् ।) नृणां सेना । इत्यमरः । ३ । ५ । ४० ॥

नृसोमः, पुं, (ना सोमश्चन्द्र इव । इत्युपमितिसमासः ।) नरश्रेष्ठः । यथा, रघौ । ५ । ५९ ।
“तथेत्युपस्पृश्य पयः पवित्रं
सोमोद्भवायाः सरितो नृसोमः ।
उदङ्मुखः सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्रं
जग्राह तस्मान्निगृहीतशापात् ॥”

नृहरिः, पुं, (ना चासौ हरिश्चेति ।) नृसिंहावतारः । यथाह वोपदेवः ।
“शेते स चित्तशयने मम मीनकूर्म्म-
कोलोऽभवन्नृहरिवामनयामदग्न्यः ।
योऽभूद्बभूव भरताग्रजकृष्णबुद्धः
कल्की सताञ्च भविता प्रहरिष्यतेऽरीन् ॥”
(यथा च भागवते । ७ । ८ । २७ ।
“तं मन्यमानो निजवीर्य्यशङ्कितं
यद्धस्तमुक्तो नृहरिं महासुरः ॥”)

नॄ, शि नीतौ । कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-पर्यां-परं-सकं-सेट् ।) शि, नृणाति नीर्णः नीर्णिः । नीतिः प्रापणा । इति दुर्गादासः ॥

नॄ, म नीतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-णिचि घटां-सकं-सेट् ।) म, नरयति । नीतिः प्रापणा । इति दुर्गादासः ॥

नेजकः, पुं, (निज शुद्धौ + ण्वुल् ।) निर्णेजकः । रजकः । (यथा, मनौ । ८ । ३९६ ।
“शाल्मले फलके श्लक्ष्णे नेनिज्यान्नेजकः शनैः ।
न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेत् ॥”
(शोधके, त्रि ॥)

नेता, [ऋ] पुं, (नयतीति । नी + तृच् ।) प्रभुः । इत्यमरः । ३ । १ । ११ ॥ (यथा, रघौ । ४ । ७५ ।
“आसन्नोषधयो नेतुर्नक्तमस्नेहदीपिकाः ॥”)
निम्बवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रापके, त्रि । (यथा, महाभारते । ३ । ६६ । ६ ।
“तिष्ठ त्वं स्थावर इव यावदेव नलः क्वचित् ।
इतो नेता हि तत्र त्वं शापान्मोक्ष्यसि यत्-
कृतात् ॥”)

नेत्रं, क्ली, (नीयते नयति वानेनेति । “दाम्नी-शसेति ।” ३ । २ । १८२ । इति करणे ष्ट्रन् ।) चक्षुः । (यथा, मनुः । ४ । ४४ ।
“नाञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे नचाभ्यक्तामनावृताम् ।
न पश्येत् प्रसवन्तीञ्च तेजस्कामो द्विजोत्तमः ॥”)
जटा । अंशुकम् । इत्यमरः । २ । ६ । ९३, ३।३।१७९ ॥ मन्थगुणः । (यथा, महाभारते । १ । १८ । १३ ।
“मन्थानं मन्दरं कृत्वा तथा नेत्रञ्च वासुकिम् ।
देवा मथितुमारब्धाः समुद्रं निधिमम्भ-
साम् ॥”)
वृक्षमूलम् । रथः । नेतरि, त्रि । इति मेदिनी । रे, ५४ ॥ (यथा, महाभारते । २ । ६० । ४ ।
“नावं समुद्र इव बालनेत्रा-
मारुह्य घोरे व्यसने निमज्जेत् ॥”)
नाड़ी । इति विश्वः ॥ वस्तिशलाका । इति राजनिर्घण्टः ॥

नेत्रच्छदः, पुं, (नेत्रे छाद्यतेऽनेनेति । छद + णिच् + कः । ततो ह्रस्वः ।) नेत्रपिधायकचर्म्मपुटः । चक्षुर पाता इति भाषा । इति वर्त्मशब्दस्य नानार्थे अमरः । ३ । ३ । १२१ ॥

नेत्रपर्य्यन्तः, पुं, (नेत्रयोः पर्य्यन्तः अन्तः ।) अपाङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नयनावधिके, त्रि ॥

नेत्रपिण्डः, पुं, (नेत्रे नेत्रं वा पिण्ड इवास्य इति ।) विड़ालः । इति हारावली । ८३ ॥ चक्षुर्गोलकञ्च ॥

नेत्रपुष्करा, स्त्री, (नेत्रयोः पुष्करं जलं यस्याः यत्सेवनादित्यर्थः ।) रुद्रजटा । इति राजनिर्घण्टः ॥

नेत्रमीना, स्त्री, (नेत्रयोर्म्मिला मेलनं मुद्रणं यस्याः । ततः पृषोदरादित्वात् लस्य नत्वम् । क्वचित् नेत्रमिला इति वा पाठः ।) यवतिक्तालता । इति राजनिर्घण्टः ॥

नेत्रयोनिः, पुं (नेत्राणि योनिभिर्ज्जातानि अस्य । सहस्रयोनय एव सहस्रनेत्राणि जातानि अतस्तन्नाम्ना विश्रुतः । नेत्राणि योनय इवास्येति वा ।) इन्द्रः । इति शब्दमाला ॥ (नेत्रं अत्रिलोचनं योनिरुत्पत्तिकारणं यस्य ।) अत्रिनेत्रोद्भवत्वात् चन्द्रः ॥

नेत्ररञ्जनं, क्ली, (रज्यतेऽनेनेति । रन्ज + करणे ल्युट् । नेत्रस्य रञ्जनम् ।) कज्जलम् । यथा,—
“एष ते कथितो धूपः शृणुतां नेत्ररञ्जनम् ।
येन तुष्यति कामाख्या त्रिपुरा वैष्णवी तथा ॥
सौवीरं जाम्बलं तुत्थं मयूरश्रीकरं तथा ।
दर्व्विका मेघनीलञ्च अञ्जनानि भवन्ति षट् ॥
सवद्रूपन्तु सौवीरं जाम्बलं प्रस्तरन्तथा ।
मयूरश्रीकरं रत्नं मेघनीलन्तु तैजसम् ॥
घृष्ट्वा निगाह्य चैतानि शिलायां तैजसेऽथवा ।
प्रदद्यात् सर्व्वदेवेभ्यो देवीभ्यश्चापि पुत्रक ॥
घृततैलादियोगेन ताम्रादौ दीपवह्निना ।
यदञ्जनं जायते तु दर्व्विका परिकीर्त्तिता ॥
सर्व्वाभावे तु तद्दद्याद्देवीभ्यो दर्व्विकाञ्जनम् ।
महामाया जगद्धात्री कामाख्या त्रिपुरा तथा ॥
आप्नुवन्ति महातोषं षड़्भिरेभिः सदाञ्जनैः ।
विधवा नाञ्जनं कुर्य्यान्महामायार्थमुत्तमम् ॥
नादत्ते त्वञ्जनं देवी वैष्णवी विधवाकृतम् ।
न मृत्पात्रे योजयेत्तु साधको नेत्ररञ्जनम् ॥
न पूजाफलमाप्नोति मृत्पात्रविहिताञ्जनैः ॥
चतुर्व्वर्गप्रदो धूपः कामदं नेत्ररञ्जनम् ।
तस्माद्द्वयमिदं दद्याद्देवेभ्यो भक्तितो नरः ॥
इति ते कथितो धूपस्तथोक्तं नेत्ररञ्जनम् ॥”
इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥

नेत्ररोगः, पुं, (नेत्रस्य चक्षुषो रोगः ।) चक्षूरोगः । तस्य निदानं यथा,—
“उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्-
दूरेक्षणात् स्वप्नविपर्य्ययाच्च ।
स्वेदाद्रजोधूमनिषेवणाच्च
छर्द्देर्व्विघाताद्वमनातियोगात् ॥
द्रवात्तथान्नान्निशि सेविताच्च
विण्मूत्रवातक्रमनिग्रहाच्च ।

प्रसक्तसंरोदनशोककोपा-
च्छिरोऽभिघातादतिमद्यपानात् ॥
तथा ऋतूनाञ्च विपर्य्ययेण
क्लेशाभिघातादतिमैथुनाच्च ।
वाष्पग्रहात् सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च
नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः ॥
वातात् पित्तात् कफाद्रक्तादभिष्यन्दश्चतुर्व्विधः ।
प्रायेण जायते घोरः सर्व्वनेत्रामयाकरः ॥"
तस्य सम्प्राप्तिर्यथा,—
"निस्तोदनस्तम्भनरोमहर्ष-
संघर्षपारुष्यशिरोऽभितापाः ।
विशुष्कभावः शिशिराश्रुता च
वाताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दा
धूमायनं वाष्पसमुच्छ्रयश्च ।
उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च
पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
उष्णाभिनन्दा गुरुताक्षिशोथः
कण्डूपदेहावतिशीतता च ।
स्रावो बहुः पिच्छिल एव चापि
कफाभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
ताम्राश्रुता लोहितनेत्रता च
राज्यः समन्तादतिलोहितश्च ।
पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि
रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥"
इति माधवकरः ॥
(अस्य निदानादिपूर्व्वकं लक्षणं चिकित्सा च
यथा,—
"उष्णातिचारकटुकैरभिघातेन वा पुनः ।
स्वल्पवह्नीक्षणेनापि दोषाः कुप्यन्ति नेत्रजाः ॥
सहजा ये परा ज्ञेया वक्ष्यामि शृणु लक्षणम् ।
रूक्षः कण्डूश्च तोदश्च शुष्कशीतास्रसन्ततिः ।
वातिकं तं विजानीयात् पैत्तिकं शृणुतः परम् ॥
सरक्तदाहे नेत्रे च उष्णस्रावश्च पैत्तिके ।
शोफकण्डूः सन्निपाते शीतजाश्च कफात्मके ॥
द्वन्द्वजो मिश्रलिङ्गैश्च सर्व्वैस्तैः सान्निपातिकः ।
एतद्धि लक्षणं ज्ञात्वा चोपचारं शृणुष्व मे ॥
शुण्ठी सुराङ्कसुरसाः सह काञ्जिकेन
चोष्णेन धावनमिदं सहपैत्तिके च ।
श्लेष्मोद्भवे त्रिफलकल्कमिदं समूत्र-
मन्यैस्तथा कथितमत्रभिषग्वरैस्तत् ॥
शुण्ठी शठी च रजनी त्रिफला सनिम्बा
पत्राणि सैन्धवयुतानि तुषाम्लकेन ।
शस्तं वदन्ति नयने च ससन्निपाते
रक्तोद्भवे च सरुजे च तथा प्रशस्तम् ॥
फलत्रिकं दारु निशासु धूमो
वचासु वर्षाभवसैन्धवेन ।
प्रलेपनं श्लेष्मभवे विकारे
सवातिके वा हितमेव शस्तम् ॥
शुण्ठी सैन्धवतक्रेण ताम्रभाण्डे विघर्षितम् ।
अपामार्गस्य मूलं वा मूलं धूस्तूरकस्य वा ॥
अञ्जनञ्च हितं तेषां वातनेत्रामयापहम् ॥
दुग्धोत्पन्नं नवनीतं यष्टीनिम्बशिलाश्च
संयोज्याः ।
त्रिफला गुड़संयुक्ता लेपनं कफनेत्ररोगघ्नम् ॥
शुण्ठी सैन्धवतुल्यं मागधिका ताम्रभाजने घृष्टम् ।
दध्ना घृतेनाञ्जनकं निहन्ति सर्व्वांश्च नेत्रमदान् ॥
वातपित्तकफदोषसम्भवान्
नेत्रयोर्बहुपीड़नं क्षणात् ।
एक एव हरति प्रयोजितः
शिशुपल्लवरसः समाक्षिकः ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने ४४ अध्यायः ॥)

नेत्ररोगहा, [न्] पुं, (नेत्ररोगं हन्तीति । हन्+क्विप् ।) वृश्चिकालीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चक्षूरोगनाशके, त्रि ॥

नेत्रामयः, पुं, (नेत्रस्य आमयो रोगः ।) चक्षूरोगः । तस्य निदानं यथा,—
"वातात् पित्तात् कफाद्रक्तादभिष्यन्दश्चतुर्व्विधः ।
प्रायेण जायते घोरः सर्व्वनेत्रामयाकरः ॥"
इति माधवकरः ॥
(अस्य लक्षणं यथा,—
"अल्पासुरागाऽनुपदेहता च
प्रस्यन्दतोदातिरुजश्च वातात् ।
पित्तात्तु दाहार्त्ति रुजोऽतिरागाः
पीतोऽतिदेहः सुभृशोष्णमसु ॥
शुक्लोपदेहो बहुपिच्छिलासु
नेत्रं कफात् स्यात् गुरुता सकण्डूः ।
सर्व्वाणि रूपाणि तु सन्निपाता
नेत्रामयाः षण्णवतिस्तु भेदात् ॥
तेषामभिव्यक्तिरभिप्रदिष्टा
शालाक्यतन्त्रेषु चिकित्सितञ्च ।
पराधिकारे तु न विस्तरोक्तिः
शस्तेति तेनात्र न नः प्रयासः ॥"
इति चिकित्सितस्थाने षड्विंशतितमेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥)

नेत्राम्बु, क्ली, (नेत्रस्य अम्बु जलम् ।) अश्रु । इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥

नेत्रारिः, पुं, (नेत्रस्य अरिः शत्रुः ।) सेहुण्डवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नेत्री, स्त्री, (नीयतेऽनयेति । नी+"दाम्नीशसेति ।" ३ । २ । १८२ । इति करणे ष्ट्रन् । षित्वात् ङीष् ।) लक्ष्मीः । नाड़ी । इति शब्दरत्नावली ॥ नदी । इति मेदिनी । रे, ५४ ॥ (नयतीति । नी+तृच्+ङीप् ।) प्रापणकर्त्री ॥ (शिक्षयित्री । इति नीलकण्ठः ॥ यथा, महाभारते । ५ । १३६ । १३ ।
"यस्य मे भवती नेत्री भविष्यद्भूतिदर्शिनी ॥")

नेत्रोपमफलः, पुं, (नेत्रोपमं नयनतुल्यं फलं यस्य ।) वातादः । इति भावप्रकाशः ॥ वादाम इति भाषा ॥

नेत्रौषधं, क्ली, (नेत्रस्य औषधम् ।) पुष्पकासीसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ चक्षूरोगौषधमात्रञ्च ॥

नेत्रौषधी, स्त्री, (नेत्रस्य औषधी ।) अजशृङ्गी । इति रत्नमाला ॥ कोँगा इति भाषा ॥

नेदिष्ठं, त्रि, (अयमेषामतिशयेनान्तिकः । अन्तिक+"अतिशायने तमबिष्ठनौ ।" ५ । ३ । ५५ । इति इष्ठन् । "अन्तिकबाढ़योर्नेदसाधौ ।" ५ । ३ । ६३ । इति नेदादेशः ।) अन्तिकतमम् । अतिनिकटम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६८ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ४ । १ । ५ ।
"स त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या
उषसो व्युष्टौ ॥"
यथाच, उद्धवसन्देशे । ३ ।
"सोत्कण्ठोऽभूदभिमतकथां संश्रितुं कंसभेदी
नेदिष्ठाय प्रणयलहरी बद्धवाग्गुद्धवाय ॥")
निपुणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अङ्कोठवृक्षे, पुं । इति जटाधरः ॥

नेदीयान्, [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेनान्तिकः । अन्तिक+ईयसुन् । नेदादेशः ।) नेदिष्ठः । अत्यन्तसमीपः । इति जटाधरः ॥ (यथा, सर्व्वदर्शनसंग्रहे आर्हतदर्शने ।
"न चेदमिष्टापादनमैश्वर्य्यं दवीयान् महीधरो नेदीयान् दीर्घो बाहुरिति व्यवहारस्य निराबाधं जागरूकत्वात् ॥")

नेपः, पुं, (नयति प्रापयति शुभमिति । नी+"पानीविषिभ्यः पः ।" उणां । ३ । २३ । इति पः ।) पुरोहितः । उदकम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

नेपथ्यं, क्ली, (नी+विच्+गुणः । नेः नेता तस्य पथ्यम् ।) वेशः । इत्यमरः । २ । ६ । ९९ ॥ (यथा, रघुः । १४ । ९ ।
"राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभा
तस्योदितासीत् पुनरुक्तदोषा ॥")
अलङ्कारः । रङ्गभूमिः । इति मेदिनी । ये, ८८॥ (यथाह भरतः ।
"वाक्यस्यार्थतया यत्र पात्रं नैव प्रवेश्यते ।
नेपथ्यमिति प्राकाश्ये प्रयोज्यं तत्र नाटके ॥")

नेपालः, पुं, स्वनामप्रसिद्धदेशः । इति जटाधरः ॥ (यथा, शक्तिसङ्गमतन्त्रे ।
"जटेश्वरं समारभ्य योगेशान्तं महेश्वरि ! ।
नेपालदेशो देवेशि ! साधकानां सुसिद्धिदः ॥")

नेपालनिम्बः, पुं, (नेपालोद्भवो निम्बः ।) नेपालदेशोद्भवनिम्बः । तत्पर्य्यायः । नेपालः २ तृणनिम्बः ३ ज्वरान्तकः ४ नाड़ीतिक्तः ५ निद्रारिः ६ सन्निपातरिपुः ७ । अस्य गुणाः । शीतत्वम् । उष्णत्वम् । योगवाहित्वम् । लघुत्वम् । तिक्तत्वम् । अतिकफपित्तास्रशोफदाहज्वरापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नेपालिका, स्त्री, (नेपालः उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्या इति । नेपाल+ठन्+टाप् ।) मनःशिला । इति राजनिर्घण्टः ॥

नेमः, पुं, (नयतीति । नी+"अर्त्तिस्तुसुह्विति ।" उणां । १ । १३६ । इति मन् ।) कालः । अवधिः । खण्डम् । प्राकारः । कैतवम् । इति मेदिनी । मे, १८ ॥ अर्द्धम् । गर्त्तः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ७० ॥ नाव्यादिः । अन्यः । इति

शब्दरत्नावली ॥ सायंकालः । मूलम् । अर्द्धम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

नेमिः, स्त्री, (नयति चक्रमिति । नी + "नियो मिः ।" उणां । ४ । ४३ । इति मिः ।) चक्रपरिधिः । रथचक्रस्य भूमिस्पर्शिभागः । तत्पर्य्यायः । प्रधिः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ ॥ नेमी ३ । इति भरतः ॥ (यथा, रघुः ।१।३६।
"मनोऽभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः ।
षड्जसंवादिनीः केका द्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः ॥")
कूपोपरिस्थपट्टप्रान्तभागः । इति भरतः ॥ (प्रान्तभागः । यथा, रघुः । ६ । १० ।
"अजयदेकरथेन स मेदिनी-
मुदधिनेमिमधिज्यशरासनः ॥")
भूमिस्थकूपपट्टः । इत्यन्ये । कूपस्य समीपे रज्जुधारणार्थं त्रिदारुयन्त्रम् । इति स्वामी ॥ तत्पर्य्यायः । त्रिका २ । इत्यमरः । १ । १० ।२७ ॥ कूपनिकटसमानस्थानम् । यथा,—
"नेमिर्नेमीतिका च स्यात् कूपान्तिकसमस्थले ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

नेमिः, पुं, जिनविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । २८ ॥ तिनिशवृक्षः । इत्यमरः । २।४।२६ ॥ मधुरादौ तिनाश इति ख्यातः ॥ (दैत्यविशेषः । यथा, भागवते । ८ । २१ । १६ ।
"हे विप्रचित्ते हे राहो हे नेमे श्रूयतां वचः ।
मा युध्यत निवर्त्तध्वं न नः कालोऽयमर्थकृत् ॥"
नयति शत्रून् विनाशमिति । नी + "नियो मिः ।" उणां ४ । ४३ । इति मिः । वज्रः । इति निघण्टुः । २ । २० ॥)

नेमिचक्रः, पुं, परीक्षिद्वंशजः असीमकृष्णस्य पुत्रः । स हस्तिनानगरे नद्या हृते कौशाम्ब्यां पुर्य्यां राजासीत् । इति श्रीभागवते । ९ । २२ । ३९ ॥ (अस्यैव राज्यशासनसमयनिर्णयो यथा, राजावल्याम् १ परिच्छेदे ।
"गजाह्वये हृते नद्या कोशाम्ब्यां निवसन् सुदा ।
षट्सप्ततिमितान् वर्षान् तथा मासत्रयाधिकान् ।
भुक्त्वा भोगान् गतः स्वर्गं सुप्तं राज्येऽभिषिच्य च॥")

नेमी, [न्] पुं, (नेम अर्द्धमस्यास्तीति । नेम + इनिः ।) तिनिशवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

नेमी, स्त्री, (नेमि + वा ङीष् ।) नेमिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (तिनिशवृक्षः । पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"स्यन्दनस्तिनिशो नेमी ———॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

नेष्टा, [ऋ] पुं, (नयति शुभमिति । नी + "नप्तृनेष्टृत्वष्टृ ।" उणां २ । ९६ । इति तृन्प्रत्ययेन साधुः ।) ऋत्विक् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिर्भूरिप्रयोगश्च ॥ (त्वष्टृदेवः । इति सायनः ॥ यथा ऋग्वेदे । १ । १५ । ३ ।
"अभियज्ञं गृणीहि नो ग्नावो नेष्टः पिब ऋतुना॥"

नैकटिकः, त्रि, (निकट + "निकटे वसति ।" ४ । ४ । ७३ । इति ठक् ।) निकटवर्त्ती । यथा,—
"व्रातीनव्यालदीप्रास्त्रः सुत्वनः परिपूजयन् ।
पर्षद्वलान्महाब्रह्मैराटनैकटिकाश्रमान् ॥"
इति भट्टिः । ४ । १२ ॥

नैकट्यं, क्ली, निकटस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययनिष्पन्नम् । निकटत्वम् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १५ । १२५ ।
"बाधते तच्च नैकट्यात् सर्व्वं स मगधेश्वरः ।
तत्तत्र रक्षाहेतोश्च विनोदाय च गम्यताम् ॥")
निकटभवे, त्रि ॥

नैकभेदः, त्रि, (न एको भेदोऽत्रेति ।) उच्चावचम् । अनेकप्रकारः । इत्यमरः ।३।१ । ८३ ॥

नैकषेयः, पुं, (निकषाया अपत्यमिति । निकषा + ढक् ।) निकषापुत्रः । राक्षसः । इति हलायुधः ॥

नैगमः, पुं, (निगम एव । स्वार्थे अण् ।) उपनिषत् । वणिक् । (यथा, रामायणे । २ । ७७ । २३ ।
"एवं दशरथः प्रीतो ब्राह्मणा नैगमास्तथा ॥"
"नैगमा वणिजः ।"इति तट्टीकायां रामानुजः ॥) नागरः । इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ ॥ नयः । (यथा, महाभारते । १२ । १०० । ४ ।
"तेषां प्रतिविघातार्थं प्रवक्ष्याम्यथ नैगमम् ॥")
कृतिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५३१ ॥ त्रि निगमसम्बन्धिनि,॥ (निगमशास्त्रवेत्तरि । यथा, महाभारते । १३ । १९७ । ४ ।
"द्विजेभ्यो वलमुख्येभ्यो नैगमेभ्यश्च नित्यशः ॥")

नैचिकं, क्ली, (नीच + ठक् ।) गोः शिरोदेशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३६ ॥

नैचिकी, स्त्री, (नीचैश्चरतीति ठक् । यद्वा निचिः कर्णशिरोदेशः । ततः स्वार्थे कन् । प्रशस्तं निचिकमस्याः । ततो ज्योत्स्नादिभ्य इत्यण् ततो ङीप् ।) उत्तमा गौः । इत्यमरः । २ । ९ ।७१ ॥

नैजं, त्रि, (निजस्येदमिति । निज + अण् ।) निजसम्बन्धि । स्वीयम् । यथा,—
"ब्रह्मास्त्रस्य च ब्रह्मास्त्रं वायव्यस्य च पार्व्वतम्।
आग्नेयस्य च पार्ज्जन्यं नैजं पाशुपतस्य च ॥"
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे वाणयुद्धे ॥
(यथा च हरिवंशे भविष्ये । ३३ । ६ ।
"स ददौ दर्शनं नैजं व्याघ्रचर्म्माम्बरो हरः ॥")

नैत्यं, क्ली, नित्यत्वम् । नित्यस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययनिष्पन्नम् ॥ (नित्यसम्बन्धि । नित्यकरणीयं वा ॥)

नैपालः, पुं, (नेपाले नेपालाख्यदेशे भवः अण् ।) नेपालनिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नेपालदेशसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (भूनिम्बविशेषः । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ।
"किरातकोऽन्यो नैपालः सोऽर्द्धतिक्तो ज्वरान्तकः ॥"
इक्षुजातिभेदः । यथा तत्रैव २ भागे । अथ सूचीपत्रनैपालीदीर्घपत्रनीलपोराणां गुणाः ॥
"सूचीपत्रो नीलपोरो नैपालो दीर्घपत्रकः ।
वातलाः कफपित्तघ्नाः सकषाया विदाहिनः ॥")

नैपालिकं, क्ली, (नेपाले नेपालाख्यदेशे भवम् । इति ठक् ।) ताम्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ताम्रशब्देऽस्य गुणादिकं व्याख्यातम् ॥)

नैपाली, स्त्री, (नेपाले भवा इत्यण् ङीप् च ।) नवमल्लिका । (नेवारि इति लोके । यथास्याः पर्य्यायः ।
"नैपाली कथिता तज्ज्ञैः सप्तला नवमल्लिका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मनःशिला । (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"मनःशिला मनोगुप्ता मनोज्ञा नागजिह्विका ।
नैपाली कुनटी गोला शिलादिव्यौषधिः स्मृता॥"
इति भाप्रकाशः । १ । १ ॥)
शेफालिका । इति मेदिनी । ले, १०४ ॥ नीली । इति शब्दरत्नावली ॥

नैपुणं, क्ली, (निपुणस्य भावः कर्म्म वा इति । "हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ।" ५ । १ । ३० । इत्यण् ।) नैपुण्यम् । यथा, माघे । १६ सर्गः ।
"प्रकटान्यपि नैपुणं महत्
परवाच्यानि चिराय गोपितुम् ।
विपरीतमथात्मनो गुणान्
भृशमाकौशलमार्य्यचेतसा ॥"
(यथा, महाभारते । १३ । १८ । ८१ ।
"वैश्यो लाभं प्राप्नुयान्नैपुणञ्च
शूद्रो गतिं प्रेत्य तथा सुखञ्च ॥")

नैपुण्यं, क्ली, (निपुणस्य भावः कर्म्म वा । "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्म्मणि च ।" ५।१।१२४ । इति ष्यञ् ।) निपुणता । निपुणस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययनिष्पन्नम् । यथा,—
"अशक्यः सहसा राजन् भावो बोद्धुं परस्य वै ।
अन्तःस्वभावैर्गीतैस्तैर्नैपुण्यं पश्यता भृशम् ॥"
इति रामायणे लङ्काकाण्डे १७ सर्गः ॥

नैमित्तिकं, त्रि, (निमित्तादागतं निमित्तभवं वा । इति ठक् ।) निमित्तजन्यम् । यथा,—
"नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा ।
तथा तथैव कार्य्याणि नात्र कालं विचारयेत् ॥"
इति ग्रहयागतत्त्वम् ॥
माससंवत्सरादिविशेष-नियम-शून्यावश्यकर्त्तव्य-कादाचित्कनिमित्तोत्पन्नं पुत्रजन्मादिनिमित्तकश्राद्धादि । यथा,—
"नित्यनैमित्तिके कुर्य्यात् प्रयतः सन् मलिम्लुचे ।
तीर्थस्नानं गजच्छायां प्रेतश्राद्धं तथैव च ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥
(निमित्तं वेत्ति निमित्तबोधकग्रन्थमधीते वा इति ठक् । निमित्तशास्त्राभिज्ञे तदध्ययनकर्त्तरि च ॥)

नैमित्तिकक्रिया, स्त्री, (नैमित्तिकी चासौ क्रियाचेति निमित्तजन्या क्रियेत्यर्थः ।) निमित्तनिश्चयवदधिकारिकर्त्तव्यकर्म्म । यथा,—
"नित्यां नैमित्तिकीं काम्यां क्रियां पुंसामशेषतः ।
समाख्याहि द्विजश्रेष्ठ सर्व्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥
उर्व्व उवाच ।
यदेतदुक्तं भवता नित्यनैमित्तिकाश्रितम् ।
तदहं कथयिष्यामि शृणुष्वैकमना मम ॥

जातस्य जातकर्म्मादि क्रियाकाण्डमशेषतः ।
पुत्त्रस्य कुर्व्वीत पिता श्राद्धञ्चाभ्युदयात्मकम् ॥”
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ६ अध्यायः ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ३० । १ ।
“नित्यं नैमित्तिकञ्चैव नित्यनैमित्तिकन्तथा ।
गृहस्थस्य तु यत् कर्म्म तन्निशामय पुत्त्रक ! ॥”)

नैमित्तिकदानं, क्ली, (निमित्तमाश्रित्य दीयते इति दा + भावे ल्युट् । अस्य निरुक्तिर्यथा ।) निमित्तनिश्चयवदधिकारिकर्त्तव्यदानम् । यथा,—
“यत्तु पापोपशान्त्यर्थं दीयते विदुषां करे ।
नैमित्तिकं तदुद्दिष्टं दानं सद्भिरनुष्ठितम् ॥”
इति गरुड़पुराणम् ॥

नैमित्तिकलयः, पुं, (नैमित्तिकः ब्रह्मणो दिवावसाननिमित्तवशात् यो लयः ।) प्रलयविशेषः । यथा,—
“चतुर्युगसहस्रान्ते ब्राह्मो नैमित्तिको लयः ।
अनावृष्टिश्च कल्पान्ते जायते शतवार्षिकी ॥
उत्तिष्ठन्ति तदा रौद्रा दिवि सप्त दिवाकराः ।
ते तु पीत्वा जलं सर्व्वं शोषयन्ति जगत्त्रयम् ॥
भूर्भुवःस्वर्म्महर्लोकसंस्था यान्ति जनं जनाः ।
रुद्रो भूत्वा त्वसौ विष्णुः पातालानि दहत्यधः ॥
विष्णुर्देहैस्त्रिलोकञ्च सुखाम्भोधात् सजलत्वम् ।
वर्षन्ते च वर्षशतं नानावर्णा महाघनाः ॥
विष्णुास्यजः शतं वाति वर्षाणां वायुरूर्ज्जितः ॥
विष्णुरेकार्णवे पीत्वा सर्व्वं ब्रह्मस्वरूपधृक् ।
शेतेऽनन्तासने विष्णुर्नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
सुप्त्वा युगसहस्रं स जगद्भूयोऽसृजद्धरिः ॥”
इति गरुड़पुराणम् ॥
(तथा च भागवते । ८ । २४ । ७ ।
“आसीदतीतकल्पान्ते ब्राह्मो नैमित्तिको लयः ॥”)

नैमित्तिकस्नानं, क्ली, (नैमित्तिकञ्च तत् स्नानञ्चेति । निमित्तवशात् निमित्तमाश्रित्य विधेयं स्नानमित्यर्थः ।) निमित्तनिश्चयवदधिकारिकर्त्तव्यस्नानम् । यथा,—
“चाण्डालशवयूपादि स्पृष्ट्वा स्नातां रजस्वलाम् ।
स्नानार्हस्तु यदा स्नाति स्नानं नैमित्तिकं हि तत् ॥”
इति गरुड़पुराणम् ॥

नैमिषारण्यं, क्ली, (निमिषान्तरमात्रेण निहतं आसुरं बलं यत्र ततस्तत् नैमिषं अरण्यमिति ।) अरण्यविशेषः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“तेन चक्रेण तत्सैन्यमासुरं दौर्व्वयं क्षणात् ।
निमिषान्तरमात्रेण भस्मवद्बहुधा कृतम् ॥
एवं कृत्वा ततो देवो मुनिं गौरमुखं तदा ।
उवाच निमिषेणेदं निहतं दानवं बलम् ॥
अरण्येऽस्मिंस्ततस्त्वेवन्नैमिषारण्यसंज्ञकम् ।
भविष्यति यथार्थं वै ब्राह्मणानां विशेषतः ॥”
इति वराहपुराणे गौरमुखं प्रति भगवद्वाक्यम् ॥ अपि च ।
“देशं वः संप्रवक्ष्यामि यस्मिन्देशे चरिष्यथ ।
उक्त्वा मनोमयं चक्रं स सृष्ट्वा तानुवाच ह ॥
क्षिप्तमेतन्मया चक्रमनुव्रजत माचिरम् ।
यत्रास्य नेमिः शीर्य्येत स देशः पुरुषर्षभ ॥
ततो मुमोच तच्चक्रं ते च तत् समनुव्रजन् ।
तस्य वै व्रजतः क्षिप्रं यत्र नेमिरशीर्य्यत ॥
नैमिषं तत् स्मृतं नाम्ना पुण्यं सर्व्वत्र पूजितम् ।
सिद्धचारणसङ्कीर्णं यक्षगन्धर्व्वसेवितम् ॥
स्थानं भगवतः शम्भोरेतन्नैमिषमुत्तमम् ।
अत्र देवाः सगन्धर्व्वाः सयक्षोरगराक्षसाः ।
तपस्तप्त्वा पुरा देवा लेभिरे प्रचुरान् भगान् ॥”
इति कौर्म्मे ४० अध्याये षट्कुलीयान् प्रति ब्राह्मवाक्यम् ॥ (क्वचित्तालव्यशान्तोऽपि पाठो दृश्यते तत्र तु ब्रह्मणा विसृष्टस्य मनोमयचक्रस्य नेमिः शीर्य्यते यत्रेति व्युत्पत्त्या नैमिशं नैमिशमेव नैमिशं तदाख्यमरण्यमिति बोध्यम् । तथा च वायवीये ।
“एतन्मनोमयं चक्रं मया सृष्टं विसृज्यते ।
यत्रास्य शीर्य्यते नेमिः स देशः तपसः शुभः ॥
इत्युक्त्वा सूर्य्यसङ्काशं चक्रं सृष्ट्वा मनोमयम् ।
प्रणिपत्य महादेवं विससर्ज्ज पितामहः ॥
तेऽपि हृष्टतमा विप्राः प्रणम्य जगतां प्रभुम् ।
प्रययुस्तस्य चक्रस्य यत्र नेमिर्व्यशीर्य्यत ॥
तद्वनं तेन विख्यातं नैमिशं मुनिपूजितम् ॥”
तथा च देवीभागवते । १ । २ । २८-३२ ।
“कलिकालविभीताः स्मो नैमिशारण्यवासिनः ।
ब्रह्मणात्र समादिष्टाश्चक्रं दत्त्वा मनोमयम् ॥
कथितं तेन नः सर्व्वान् गच्छन्त्वेतस्य पृष्ठतः ।
नेमिः संशीर्य्यते यत्र स देशः पावनः स्मृतः ॥
कलेस्तत्र प्रवेशो न कदाचित् संभविष्यति ।
तावत् तिष्ठन्तु तत्रैव यावत् सत्ययुगं पुनः ॥
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य गृहीत्वा तत्कथानकम् ।
चालयन्निर्गतस्तूर्णं सर्व्वदेशदिदृक्षया ॥
प्रेक्षात्र चालयंश्चक्रं नेमिः शीर्णोऽत्र पश्यतः ।
तेनेदं नैमिशं प्रोक्तं क्षेत्रं परमपावनम् ॥”)

नैमेयः, पुं, (नि + मेङ् प्रणिदाने + अचो यत् इति यत् । ततः स्वार्थे प्रज्ञाद्यण् । मिधातुना निष्पन्नमिति केचित् ।) परिवर्त्तः । विनिमयः । इत्यमरः । २ । ९ । ८० ॥

नैयग्रोधं, क्ली, (न्यग्रोधस्य विकारः ततःप्लक्षादिभ्योऽण् ।” ४ । ३ । १६४ । इत्यण् । तस्य विधानसामर्थ्यात् फले न लुक् । “न्यग्रोधस्य च केवलस्य ।” ७ । ३ । ५ । इति न वृद्धिरैजागमश्च ।) न्यग्रोधफलम् । इत्यमरः । २ । ४ । १८ ॥ न्यग्रोधजातचमसादि । इति वोपदेवरामतर्कवागीशौ ॥

नैयङ्कवं, त्रि, (न्यङ्कोर्व्विकार इति । “प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ।” ४ । ३ । १५४ । इति विकारेऽञ् ।) न्यङ्कुनामगजातवस्त्रचर्म्मादि । इति वोपदेवरामतर्कवागीशौ ॥

नैयत्यं, क्ली, (नियतस्येदं इति । नियत + ष्यञ् ।) नियतत्वम् । नियतस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययनिष्पन्नम् ॥

नैयायिकः, पुं, (न्यायं गोतमादिप्रणीतं तर्कशास्त्रविशेषं अधीते वेत्ति वा । न्याय + “क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ।” ४।२।६० । इति ठक् ।) न्यायवेत्ता । न्यायाध्येता । तत्पर्य्यायः । अक्षचरणः २ तार्किकः ३ आर्हतः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । २ । १६६ ।
“नैयायिकानां मुख्येन वरुणस्यात्मजेन च ।
पराजितो यत्र बन्दी विवादेन महात्मना ॥”)

नैरन्तर्य्यं, क्ली, (निरन्तरस्य भाव इति । निरन्तर + ष्यञ् ।) निरन्तरत्वम् । निरन्तरस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययनिष्पन्नम् ॥ (यथा मनौ । ९ । २७१ श्लोकस्य टीकायां कुल्लूकभट्टः ।
“ये च ददति तानपि नैरन्तर्य्याद्यपराधगोचरापेक्षया घातयेत् ॥”)

नैराश्यं, क्ली, (निराशस्य निरभिलाषस्य भावः इति । निराश + ष्यञ् ।) आशाया अभावः । यथा,—
“आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखम् ।
आशया पिङ्गला वेश्या कृत्वा जन्म निरर्थकम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्तीयश्रीकृष्णजन्मखण्डे ६७ अः ।
(यथा, महाभारते । १ । २२५ । १ ।
“स तु नैराश्यमापन्नः सदा ग्लानिसमन्वितः ।
पितामहमुपागच्छत् संक्रुद्धो हव्यवाहनः ॥”)

नैरुक्तं, त्रि, (निरुक्तस्येदं निरुक्ते भवं वा । “ऋगयनादिभ्यः ।” ४ । ३ । ७३ । इति अण् ।) निरुक्तसम्बन्धि । यथा, “षष्ठेत्यत्र दुभिष्टेति यस्य ठः न डः इति नैरुक्तम् ।” इति रामतर्कवागीशः ॥
(निरुक्तं ग्रन्थविशेषं वेत्ति अधीते वा । निरुक्तवेत्ता । यथा, मनुः । १२ । १११ ।
“त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्म्मपाठकः ॥”)

नैरृतः, पुं, (निरृतेरपत्यम् । इत्यण् ।) राक्षसः । (यथा, महाभारते । १ । ६६ । ५५ ।
“तस्यापि निरृतिर्भार्य्या नैरृता येन राक्षसाः ॥”)
पश्चिमदक्षिणकोणाधिपतिः । इत्यमरः । १ । १ । ६३, १ । ३ । २ ॥ ज्योतिषमते तत्कोणाधिपती राहुः । यथा,—
“सूर्य्यः शुक्रः क्षमापुत्त्रः सैंहिकेयः शनिः शशी ।
सौम्यस्त्रिदशमन्त्री च प्रागादिदिगधीश्वराः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

नैरृती, स्त्री, (निरृतेरियमिति । निरृतोऽधिष्ठाता यस्यां वा । अण् ङीप् च ।) अवाचीप्रतीच्योर्मध्या दिक् । नैरृतकोणः । इति राजनिर्घण्टः जटाधरश्च ॥ (यथा, मनुः । ११ । १०५ ।
“स्वयं वा शिश्नवृषणावुत्कृत्याधाय चाञ्जलौ ।
नैरृतीं दिशमातिष्ठेदानिपातादजिह्मगः ॥”)

नैर्गुण्यं, क्ली, (निर्गुणस्य भावः कर्म्म वा । निर्गुण + ष्यञ् ।) निर्गुणत्वम् । यथा, श्रीभागवते । २ । १ । ९ ।
“परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्ये उत्तमश्लोकलीलया ।
गृहीतचेता राजर्षे आख्यानं यदधीतवान् ॥”
(यथा, महाभारते । २ । १६ । १५ ।

"गुणाग्निः संश्रयाद्राजन् नैर्गुण्यं मन्यसे कथम् ॥
न सन्ति प्रकृतेः सत्त्वादि गुणा यत्र ज्ञानयोगे ।
तत्त्वज्ञानयोगः । यथा, भागवते । ३ । ३२।३२।
"ज्ञानयोगश्च मन्निष्ठो नैर्गुण्यो भक्तिलक्षणः ॥")
नैर्म्मल्यं, क्ली, (निर्म्मलस्य भावः । इति ष्यञ् ।)
निर्म्मलत्वम् । (तथा च हारीतेनोक्तम् ।
"जिह्वाक्लेदं जनयति तथा नेत्रनैर्म्मल्यकारी ॥")
विषयवैराग्यम् । यथा,—
"विषयेष्वतिसंरागो मानसो मल उच्यते ।
तेष्वेव हि विरागस्तु नैर्म्मल्यं समुदाहृतम् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
नैल्यं, क्ली, (नीलस्य भावः । ष्यञ् ।) नीलिमा ।
इति मुग्धबोधटीकायां रामतर्कवागीशः ॥
नैविड्यं, क्ली, वंशफुत्कारगुणविशेषः । यथा,—
"नैविड्यं प्रौढ़ता चापि सुस्वरत्वञ्च शीघ्रता ।
माधुर्य्यमिति पञ्चामी फुत्कृतेषु गुणाः स्मृताः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(निविड़स्य भावः । निविड़ + ष्यञ् ।) निवि-
ड़ता च ॥
नैवेद्यं, क्ली, (निवेदं निवेदनमर्हतीति । निवेद +
ष्यञ् ।) देवाय निवेदनीयद्रव्यम् । तस्य निरुक्ति-
र्यथा,—
"चतुर्व्विधं कुलेशानि द्रव्यं ते षड्रसान्वितम् ।
निवेदनात् भवेत्तृप्तिर्नैवेद्यं तदुदाहृतम् ॥"
इति कुलार्णवे १७ उल्लासः ॥
तद्द्रव्याणि यथा,—
"ससितेन सुशुद्धेन पायसेन ससर्पिषा ।
सितोदनं संकदलिदध्याद्यैश्च निवेदयेत् ॥"
इति प्रपञ्चसारः ॥
तत् पञ्चविधम् । यथा,—
"निवेदनीयं यद्द्रव्यं प्रशस्तं प्रयतं तथा ।
तद्भक्ष्यार्हं पञ्चविधं नैवेद्यमिति कथ्यते ॥
भक्ष्यं भोज्यञ्च लेह्यञ्च पेयं चूष्यञ्च पञ्चमम् ।
सर्व्वत्र चैतन्नैवेद्यमाराध्यायै निवेदयेत् ॥" * ॥
तत् पात्रं यथा,—
"तैजसेषु च पात्रेषु सौवर्णे राजते तथा ।
ताम्रे वा प्रस्तरे वापि पद्मपत्रेऽथवा पुनः ॥
यज्ञदारुमये वापि नैवेद्यं स्थापयेद्बुधः ।
सर्व्वाभावे च माहेये स्वहस्तघटिते यदि ॥"
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
तद्दानफलं यथा,—
"नैवेद्येन भवेत् स्वर्गो नैवेद्येनामृतं भवेत् ।
धर्म्मार्थकाममोक्षाश्च नैवेद्येषु प्रतिष्ठिताः ॥
सर्व्वयज्ञफलं नित्यं नैवेद्यं सर्व्वतुष्टिदम् ।
ज्ञानदं मानदं पुण्यं सर्व्वभोग्यमयं तथा ॥
मनसापि महादेव्यै नैवेद्यं दातुमिच्छति ।
यो नरो भक्तियुक्तः सन् दीर्घायुः स सुखी भवेत् ॥
महामायां कदा देवीमर्च्चयिष्यामि शक्तितः ।
नानाविधैस्तु नैवेद्यैरिति चिन्ताकुलस्तु यः ।
स सर्व्वकामान् संप्राप्य मम लोके महीयते ॥"
इति कालिकापुराणे । ६९।७० । अध्यायः ॥
तत्कालो यथा,—

"अर्व्वाक् विसर्ज्जनाद्द्रव्यं नैवेद्यं सर्व्वमुच्यते ।
विसर्ज्जिते जगन्नाथे निर्म्माल्यं भवति क्षणात् ॥
पञ्चरात्रविदो मुख्या नैवेद्यं भुञ्जते सुखम् ॥"
इति गरुड़पुराणम् ॥
तस्य स्थापनक्रमो यथा,—गौतमीये ।
"नैवेद्यं दक्षिणे भागे पुरतो वा न पृष्ठतः ॥
दक्षिणभागस्तु देवताया एव न तु साधकस्य ।
पक्वञ्च देवतावामे आमान्नञ्चैव दक्षिणे ॥
पुरश्चरणचन्द्रिकायाम् ।
दक्षिणन्तु परित्यज्य वामे चैव निधापयेत् ।
अभोज्यं तन्निवेद्यन्नं पानीयञ्च सुरोपमम् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥
तन्मुद्रा यथा,—
"नैवेद्यमुद्रामङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां प्रदर्शयेत् ।
कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्मुद्रा प्राणस्य कीर्त्तिता ॥
तर्ज्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैरपानस्य तु मुद्रिका ।
अनामामध्यमाङ्गुष्ठैरुदानस्य तु सा स्मृता ॥
तर्ज्जन्यनामामध्याभिः साङ्गुष्ठाभिश्चतुर्थिका ।
सर्व्वाभिः सा समानस्य प्राणाद्यन्नेषु योजिता ॥
तारपूर्व्वां जपेन्मुद्रां प्राणादीनां प्रदर्शयेत् ॥"
इति यामलः ॥
ब्राह्मणाय तत्समर्पणं यथा,—
"साक्षात् खादति नैवेद्यं विप्ररूपी जनार्द्दनः ।
ब्राह्मणे परितुष्टे च सन्तुष्टाः सर्व्वदेवताः ॥
देवाय दत्त्वा नैवेद्यं द्विजाय न प्रयच्छति ।
भस्मीभूतञ्च नैवेद्यं पूजनं निष्फलं भवेत् ॥
देवदत्तं न भोक्तव्यं नैवेद्यञ्च विना हरेः ।
प्रशस्तं सर्व्वदेवेषु विष्णोर्नैवेद्यभोजनम् ॥"
शूद्रस्य तद्भक्षणविधिर्यथा,—
शूद्रश्चेद्धरिभक्तश्च नैवेद्यभोजनोत्सुकः ।
आमान्नं हरये दत्त्वा पाकं कृत्वा च खादति ॥"
इति श्रीकृष्णजन्मखण्डे २१ अध्यायः ॥ * ॥
विष्णुनैवेद्यभोजनफलादि स्कान्दे ।
"कृत्वा चैवोपवासन्तु भोक्तव्यं द्वादशीदिने ।
नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हत्याकोटिविनाशनम् ॥
पाद्मे ।
हृदि रूपं मुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः ।
पादोदकञ्च निर्म्माल्यं मस्तके यस्य सोऽच्युतः ॥
स्कान्दे ।
अग्निष्टोमसहस्रैश्च वाजपेयशतैस्तथा ।
तुल्यं फलं भवेद्देवि ! विष्णोर्नैवेद्यभक्षणात् ॥
पादोदकञ्च निर्म्माल्यं नैवेद्यञ्च विशेषतः ।
महाप्रसाद इत्युक्त्वा ग्राह्यं विष्णोः प्रयत्नतः ॥
वृहन्नारदीयपरिशिष्टे ।
पवित्रं विष्णुनैवेद्यं सुरसिद्धर्षिभिः स्मृतम् ।
अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥
स्वदत्तमिति विशेषणीयम् ॥ स्मृतौ ।
ब्रह्मचारिगृहस्थैश्च वनस्थयतिभिस्तथा ।
भोक्तव्यं विष्णुनैवेद्यं नात्र कार्य्या विचारणा ॥"
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥
अपि च ।
"विष्णोर्निवेदितं पुष्पं नैवेद्यं वा फलं जलम् ।

प्राप्तिमात्रेण भोक्तव्यं त्यागेन ब्रह्महा जनः ॥
भ्रष्टश्रीभ्रंष्टबुद्धिश्च भ्रष्टज्ञानो भवेन्नरः ।
यस्यचेद्विष्णुनैवेद्यं भाग्येनोपस्थितं शुभम् ॥
प्राप्तिमात्रेण यो भुङ्क्ते भक्त्या विष्णुनिवेदितम् ।
पुंसां शतं समुद्धृत्य जीवन्मुक्तः स्वयं भवेत् ॥
विष्णुनैवेद्यभोजी यो नित्यं वा प्रणमेद्धरिम् ।
पूजयेत् स्तौति वा भक्त्या स विष्णुसदृशो भवेत् ॥
पुंश्चल्यन्नमवीरान्नं शूद्रश्राद्धान्नमेव च ।
यद्धरेरनिवेद्यञ्च वृथामांसमभक्षणम् ॥
शिवलिङ्गप्रदत्तान्नं यदन्नं शूद्रयाजिनाम् ।
चिकित्सकद्विजान्नञ्च देवलान्नं तथैव च ॥
कन्याविक्रयिणामन्नं यदन्नं योनिजीविनाम् ।
अशुद्धान्नं पर्य्युषितं सर्व्वभक्ष्यावशेषकम् ॥
शूद्रापतिद्विजान्नञ्च वृषवाहद्विजान्नकम् ।
अदीक्षितद्विजानाञ्च यदन्नं शवदाहिनाम् ॥
अगम्यागामिनाञ्चैव द्विजानामन्नमेव च ।
मित्रद्रुहां कृतघ्नानामन्नं विश्वासघातिनाम् ॥
मिथ्यासाक्ष्यप्रदानाञ्च ब्राह्मणानान्तथैव च ।
एतत् सर्व्वं विशुध्येत विष्णोर्नैवेद्यभक्षणात् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ३० अध्यायः ॥ * ॥
"विष्णोर्निवेदितान्नेन यष्टव्याः सर्व्वदेवताः ।
पितरोऽतिथयश्चैवमिति वेदेषु विश्रुतम् ॥
अमृतं सर्व्ववस्तूनां मिष्टं सारं सुदुर्लभम् ।
विष्णोर्निवेदितान्नस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम् ॥
यदृच्छया तन्नैवेद्यं यो भुङ्क्ते साधुसङ्गतः ।
षष्टिवर्षसहस्राणां प्राप्नोति तपसां फलम् ॥
यो निवेद्य हरिं भुङ्क्ते भक्त्या भुक्तञ्च नित्यशः ।
किं वा तपस्या सुतरां स हरेस्तेजसा समः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३७अध्यायः ॥
शिवनैवेद्ये विशेषो यथा, वृहन्नारदीयपरिशिष्टे ।
"अग्राह्यं शिवनैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् ।
शालग्रामशिलास्पर्शात् सर्व्वं याति पवित्रताम् ॥
शालग्रामशिलायां शिवपूजने तद्ग्राह्यम् ।'
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥" कालिकापुराणे ।
"यो यद्देवार्च्चनरतः स तन्नैवेद्यभक्षकः ।
केवलं सौरशैवे तु वैष्णवो नैव भक्षयेत् ॥"
वैष्णवपदमन्यदेवोपासकपरम् ।
'समानन्त्वन्यनैवेद्यं भक्षयेदन्यदैवतः ।'
एतदन्योत्कृष्टपरम् । नन्दिकेश्वरपुराणे ।
'दत्त्वा नैवेद्यवस्त्रादि नाददीत कथञ्चन ।
व्यक्तव्यं शिवमुद्दिश्य तदादाने न तत्फलम् ॥'
इति शिवदत्ते विशेषः ।" इत्येकादशीतत्त्वम् ॥
स्वदत्तशिवनैवेद्यस्यापि भक्त्या भक्ष्यत्वमुक्तं यथा,
"रोगं हरति निर्म्माल्यं शोकन्तु चरणोदकम् ।
अशेषं पातकं हन्ति शम्भोर्नैवेद्यभक्षणम् ॥"
इति शाक्तानन्दतरङ्गिणी ॥
शिवनैवेद्यस्याग्राह्यत्वकारणं यथा,—
राधिकोवाच ।
"एवम्भूतस्य च विभो ! सर्व्वेशस्य महात्मनः ।
न शस्तं कथमुच्छिष्टं ब्रूहि सन्देहभञ्जन ! ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।
शृणु देवि ! प्रवक्ष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।

पापेन्धनानां दहने ज्वलदग्निशिखोपमम् ॥
सनत्कुमारो वैकुण्ठमेकदा च जगाम ह ।
ददर्श भुक्तवन्तञ्च नाथं नारायणं द्विजः ॥
तुष्टाव गूढ़ैः स्तोत्रैश्च प्रणम्य भक्तितो मुदा ।
अवशेषं ददौ तस्मै सन्तुष्टो भक्तवत्सलः ॥
प्राप्तमात्रेण तत्रैव भुक्तं तेनैव किञ्चन ।
किञ्चिद्दरञ्च वन्धूनां भक्षणाय च दुर्लभम् ॥
सिद्धाश्रमे च तद्दत्तं गुरवे शूलपाणिने ।
भक्षुद्देकाञ्च तत् सर्व्वं भुक्तञ्च प्राप्तिमात्रतः ॥
भुक्ता सुदुर्लभं वस्तु ननर्त्त प्रेमविह्वलः ।
पुलकाञ्चितसर्व्वाङ्गः साश्रुनेत्रो मुदान्वितः ॥
गायन्सम गुणं भक्त्या सुकण्ठः पञ्चवक्त्रतः ।
रागभेदैकतानेन तालमानेन सुन्दरम् ॥
पपात डमरुर्हस्तात् शूलञ्च व्याघ्रचर्म्म च ।
स्वयं निपत्य पश्चाच्च रुदन्मूर्च्छामवाप च ॥
अतीवकमनीयैतद्रूपध्यानैकमानसः ।
सहस्रदलमध्यस्थं मां पश्यन् हृत्सरोरुहे ॥
एतस्मिन्नन्तरे देवी दुर्गा दुर्गतिनाशिनी ।
मुदा जगाम शीघ्रं तत् प्रसन्नवदनेक्षणा ॥
रुदन्तं मूर्च्छितं दृष्ट्वा निपतन्तञ्च भक्तितः ।
प्रहस्य वार्त्तां पप्रच्छ कुमारं शूलपाणिनः ॥
सर्व्वं तां कथयामास कुमारः संपुटाञ्जलिः ।
श्रुत्वा चुकोप सा देवी शिवं प्रस्फुरिताधरा ॥
तां शप्तुमुद्यतां देवीमुत्थाय च त्रिलोचनः ।
बोधयामास विविधं तुष्टाव संपुटाञ्जलिः ॥
श्रुत्वा मनोहरं स्तोत्रं न शशाप शिवं शिवा ।
दुष्टचक्रे तदुच्छिष्टमभक्ष्यं विदुषामपि ॥
पार्व्वत्युवाच ।
सुचिरञ्च तपस्तप्त्वा मया लब्धस्त्वमीश्वरः ।
त्वया विष्णोः प्रसादेन वञ्चिताहं कथं विभो ॥
यतो न दत्तन्नैवेद्यं विष्णोर्मह्यं त्वयाधुना ।
अतो मत्तो गृहाणैतत् फलमेव महेश्वर !
अद्यप्रभृति ये लोका नैवेद्यं भुञ्जते तव ।
ते जन्मैकं सारमेया भविष्यन्त्येव भारते ॥
इत्युक्त्वा पार्व्वती मानाद्रुरोद पुरतो विभोः ।
दृष्टिः पपात तत्कण्ठे नीलकण्ठो बभूव सः ॥
तदा शिवः शिवां भक्त्या कृत्वा वक्षसि सादरम् ।
तन्मानभङ्गं स्तोत्रेण विनयेन चकार ह ॥
करेण चक्षुषोर्नीरं संमृज्य च पुनः पुनः ।
बोधयामास विविधैर्नीतिवाक्यैर्मनोहरैः ॥
परितुष्टा च सा देवी भर्त्तारं समुवाच ह ।
कलेवरञ्च त्यक्ष्यामि नैवेद्येन विना हरेः ॥
बिभर्म्मि देहं सततं तव सौभाग्यवर्द्धितम् ।
कथं वहामि सौभाग्यरहितञ्च कलेवरम् ॥
अपूर्व्वं तव नैवेद्यं जन्ममृत्युजराहरम् ।
कृतं दुष्टं यतस्तस्मात् पश्य देहं त्यजामि च ॥
लिङ्गोपरि च यद्दत्तं तदेवाग्राह्यमीश्वर ! ।
सुपवित्रं भवेत्तत्र विष्णोर्नैवेद्यमिश्रितम् ॥
इत्येवमुक्त्वा सा देवी देहं त्यक्तुं समुद्यता ।
त्रस्तो हरस्तत्पुरतः स्तुत्वा च स्वीचकार ह ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३७ अः ॥
तत्कारणान्तरं यथा,—

श्रीदेव्युवाच ।
"दुर्लभं तव निर्म्माल्यं ब्रह्मादीनां कृपानिधे ! ।
तत् कथं परमेशान ! निर्म्माल्यं तव दूषितम् ॥
ईश्वर उवाच ।
माभैर्माभैर्महादेवि ! ज्ञानसारं शृणु प्रिये ।
एतज्ज्ञानं महादेवि ! सारात्सारं परात्परम् ॥
पञ्चभूतात्मकं देवि मुखं मे परिकीर्त्तितम् ।
मध्यस्थानं स्थितं तत्तु तन्मुखं परमेश्वरि ! ॥
श्यामलं तत्तु ईशानं सदा ऊर्द्ध्वं शुचिस्मिते ! ।
कालाग्निरूपिणं तत्तु सर्व्वशक्तिमयं सदा ।
तेजोमयं महेशानि मुखमूर्द्ध्वं वरानने ! ॥
क्षीरोदमन्थने देवि उत्थितं गरलं विषम् ।
उत्थितं गरलं यत्तु ब्रह्माण्डनाशकारकम् ॥
तदेव गरलं देवि हस्ते कृत्वा तु तद्विषम् ।
कृष्णाञ्जननिभं दिव्यं गरलं जलवत्तदा ॥
मम हस्ते महेशानि आविरासीत् शुचिस्मिते ।
ततः करतलीकृत्य तद्विषं परमेश्वरि ॥
निपीय तद्विषं सूक्ष्मं तीक्ष्णं ब्रह्माण्डनाशकम् ।
ततः श्याममुखे देवि न पीत्वा तद्विषं प्रिये ॥
तद्विषं कण्ठदेशे तु स्थितं हि सर्व्वदा मम ।
ततःप्रभृति देवेशि मुखं ज्वालायते सदा ॥
कण्ठे तु कलुषं भूत्वा सदा तिष्ठति कामिनि ।
ततःप्रभृति देवेशि नीलकण्ठत्वमाप्नुयाम् ॥
ईशानं मन्मुखं देवि परं ब्रह्म वरानने ।
प्रत्यङ्गिरामयं देवि मन्मुखं कमलानने ॥
साक्षात् ज्योतिर्म्मयी देवी सदा मे मुखसंस्थिता ।
पत्रं वा यदि वा पुष्पं जलं वा वरवर्णिनि ॥
अन्यं हि परमेशानि उपचारं मनोहरम् ।
यो दद्यात् परमेशानि मन्मुखोपरि पार्व्वति ॥
अग्राह्यं तत्तु निर्म्माल्यं साक्षाद्ब्रह्ममयं ततः ।
एतत्तु परमेशानि निर्म्माल्यं यस्तु धारयेत् ॥
स भ्रष्टो जायते देवि निष्कृतिर्नास्ति तत्र वै ।
अग्राह्यं मम निर्म्माल्यं अतएव वरानने ॥
यद्दत्तं मन्मुखे देवि पुष्पं वा पत्रमुत्तमम् ।
तन्निर्म्माल्यं महेशानि ! गृह्णीयात् शिरसा सदा ॥
स ब्रह्मतेजसा तस्य समतां याति सुन्दरि ! ।
न दद्याद्यदि देवेशि ! उपचारं शुचिस्मिते ! ॥
लिङ्गोपरि वरारोहे ! यश्च तस्य शुचिस्मिते ।
निगदामि शृणु प्रौढ़े वचनं मम कामिनि ॥
स एव नारकी भूत्वा नरकं सर्व्वदाप्नुयात् ।
अशेषनरकं भुक्त्वा अशेषयोनिमाव्रजेत् ॥
अशेषस्थावरं देवि जङ्गमञ्च तथा प्रिये ।
भुक्त्वा तु सर्व्वपापान् स अशेषक्रिमितां व्रजेत् ॥
शृणु देवि प्रवक्ष्यामि उच्छिष्टं मम पार्व्वति ।
उपचारं स्थापयित्वा पूतं पात्रान्तरे प्रिये ॥
कृत्वा तु मन्त्रपूतं हि उपचारं निवेदयेत् ।
वामदेवादि देवेशि मुखेषु वरवर्णिनि ॥
भक्षणं मम देवेशि ब्रह्माण्डसृष्टिकारकम् ।
एतद्धि परमेशानि ! ब्रह्मादीनां सुदुर्लभम् ॥
अशुचिर्व्वा शुचिर्व्वापि उच्छिष्टं भक्षयेद्यदि ।
स एव परमाराध्यः साक्षाद्ब्रह्म शुचिस्मिते ॥
उच्छिष्टभक्षणे कामी स एव श्रीसदाशिवः ।
निर्म्माल्यं दृढ़भक्तित्वाद्गृह्णीयाद्यस्तु पार्व्वति ॥
प्रथमं विष्णवे दत्त्वा विष्णुमन्त्रेण सुन्दरि ।
निर्म्माल्यं मम देवेशि विष्णोर्ग्राह्यं वरानने ॥
देवासुरमनुष्याश्च गन्धर्व्वाः किन्नरादयः ।
ते सर्व्वे परमेशानि वराकाः क्षुद्रबुद्धयः ॥
निर्म्माल्येषु च देवेशि ! अधिकारी कथं भवेत् ॥"
इति लिङ्गार्च्चनतन्त्रे । १३ । १४ । पटलः ॥

नैवेशिकं, क्ली, (निवेशाय गार्हस्थाय हितम् । निवेश + ठक् ।) निवेशनार्थं गार्हस्थाय यत् कन्या दीयते तत् । इति मिताक्षरा ॥ यथा, याज्ञवल्क्यः । १ । २१० ।
"भूदीपांश्चान्नवस्त्राम्भस्तिलसर्पिःप्रतिश्रयान् ।
नैवेशिकं स्वर्णधुर्य्यं दत्त्वा स्वर्गे महीयते ॥
निवेशसम्बन्धिनि, त्रि ॥

नैशं, त्रि, (निशाया इदम् । निशा + "तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० । इति अण् ।) निशासम्बन्धि । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ४ । २ ।
"सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्च्छिता-
स्तमो नैशम् ।
क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिर-
स्यान्तः ॥" * ॥
निशायां भवम् । निशा + "निशाप्रदोषाभ्याञ्च ।" ४ । ३ । १४ । इति पक्षे अण् ।) निशाभवम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, मनुः ।२।१०२।
"पूर्व्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठन्नैशमेनो व्यपोहति ।
पश्चिमान्तु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम् ॥")

नैशिकं, त्रि, (निशायां भवम् । निशा + "निशाप्रदोषाभ्याञ्च ।" ४ । ३ । १४ । इति ठञ् ।) निशाभवम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (निशाव्यापकम् ॥ स्त्रियां ङीप् । यथा, मनुः । ५ । ६७ ।
"नृणामकृतचूड़ानां विशुद्धिर्नैशिकी स्मृता ॥")

नैश्चित्यं, त्रि, निश्चितत्वम् । निश्चितस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययनिष्पन्नम् ॥

नैषधः, पुं, (निषधानां राजा । निषध + अण् ।) नलराजा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ५३ । १६ ।
"तस्याः समीपे तु नलं प्रशशंसुः कुतूहलात् ।
नैषधस्य समीपे तु दमयन्तीं पुनः पुनः ॥"
निषधदेशाधिपतिः । यथा, रघुः । १८ । १ ।
"स नैषधस्यार्थपतेः सुताया-
मुत्पादयामास निषिद्धशत्रुः ॥"
वर्षविशेषः । जम्बुद्वीपेश्वरोऽग्नीध्रस्तु स्वपुत्राय हरिवर्षाय वर्षमेतद्दत्तवान् । यथा, विष्णुपुराणे । २ । १ । २० ।
"तृतीयं नैषधं वर्षं हरिवर्षाय दत्तवान् ॥"
नैषधं नलमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । नैषध + अण् । स्वनामख्यातो हर्षदेवविरचितो द्वाविंशसर्गात्मकः काव्यग्रन्थविशेषः । यथा,—
"उदिते नैषधे काव्ये क्व माघः क्व च भारविः ॥" * ॥
निषधानामयमिति । "तस्येदम् ।" ४।३।१२०। इत्यण् ।) निषधसम्बन्धिनि, त्रि ॥

नैष्किकः, पुं, (निष्के स्वर्णे दीनारे तडागारे वा नियुक्तः । निष्क+"तत्र नियुक्तः ।" ४ । ४ । ६९ । इति ठक् ।) रूप्याध्यक्षः । इत्यमरः ।२ । ८ । ७ ॥ टङ्कपतिः । पुरुषाश्वादिरूपं गठितं रजतं रूप्यं तस्याध्यक्षः । इति भरतः ॥ (त्रि, निष्केण क्रीतं निष्कस्य विकारो वा । "क्रीतवत् परिमाणात् ।" ४ । ३ । १५६ । इत्यभिदेशात् "असमासे निष्कादिभ्यः ।" ५ ।१ ।२० । इति ठक् । निष्कक्रीते । निष्कविकारे ॥)

नैष्ठिकः, त्रि, (निष्ठा विद्यतेऽस्येति । निष्ठा+मत्वर्थीयष्ठक् ।) ब्रह्मचर्य्यं कृत्वा यावज्जीवं "गुरुकुले यो वसति सः । यथा,—

नैष्ठिको ब्रह्मचारी च वसेदाचार्य्यसन्निधौ ।
तदभावेऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरेऽपि वा ॥
अनेन विधिना देहं साधयेद्विजितेन्द्रियः ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेह जायते पुनः ॥"
इति गरुड़पुराणम् ॥

(यथा, महाभारते । ३ । २८२ । २७ ।
"शतयोजनविस्तारं न शक्ताः सर्व्ववानराः ।
क्रान्तुं तोयनिधिं वीरा नैषा वो नैष्ठिकी मतिः॥")

नैसर्गिकः, त्रि, (निसर्गादागतः । निसर्ग+ठक् ।) स्वाभाविकः । (यथा, रघुः । ५ । ३७ ।
"रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्य्यं
तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ॥")
यथाच कल्किपुराणे २६ अध्याये ।
"पृच्छामस्त्वामियं भक्तिः क्व लब्धा परमात्मनः ।
कस्य वा शिक्षिता राजन् किंवा नैसर्गिकी तव ॥"

नैस्त्रिंशिकः, त्रि, (निस्त्रिंशः खड्गः प्रहरणमस्य । निस्त्रिंश+"प्रहरणम् ।"४ । ४ । ५७ । इति ठक् ।) खड्गधारी । निस्त्रिंशेन प्रहरति यः । तत्पर्य्यायः । असिहेतिः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ७० ॥ आसिहेतिकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

नो, व्य, (नह+डो ।) नहि । अभावः । इत्यमरः । ३ । ४ । ११ ॥ (यथा, अपराधभञ्जनस्तोत्रे । ७ ।
"नो शक्यं स्मार्त्तकर्म्म प्रतिदिनगहनं प्रत्यवायाकुलाख्यम् ॥")

नोधाः, [स्] पुं, (नूयते स्तूयते इति । नु+"णुवो धुट् च ।" उणां ४ । २२५ । इति असिः धुट् च । यद्वा, नवं दधातीति । नव+धा+असुन् । नवशब्दस्य नोभावश्च । इति यास्कः ।) ऋषिभेदः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ६१ । १४ ।
"उपो वेनस्य जोगुवान ओणिं
सद्यो भुवद्वीर्य्याय नोधाः ॥")

नोपस्थाता, [ऋ] त्रि, (न उप समीपे तिष्ठतीति । स्था+तृच् ।) दूरस्थः । न उप समीपे तिष्ठति यः सः ॥ हीनार्थिविशेषः । यथा,—
"अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थाता निरुत्तरः ।
आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः ॥"
इति मिताक्षरायां व्यवहारमातृका ॥

नौः, स्त्री, (नुदत्यनयेति । नुद प्रेरणे+"ग्लानुदिभ्यां डौः ।" उणां २ । ६४ । इति डौः ।) नौका । इत्यमरः ।१ । १० । १० ॥ यथा, महाभारते । १ । १५० । ४—५ ।
"ततः स प्रेषितो विद्वान् विदुरेण नरस्तदा ।
पार्थानां दर्शयामास मनोमारुतगामिनीम् ॥
सर्व्ववातसहां नावं यन्त्रयुक्तां पताकिनीम् ।
शिवे भागीरथीतीरे नरैर्विश्रम्भिभिः कृताम् ॥"
एतेन यन्त्रवाहिता नौका प्रतीयते । कलेर नौका इति इष्टिम्बोट् इति च यस्याः प्रसिद्धिः ॥

नौका, स्त्री, (नौरेव । नौ+स्वार्थे कन् ।) नद्यादिसन्तरणार्थकाष्ठादिनिर्म्मितयानविशेषः । वारिरथः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्पर्य्यायः । नौः २ तरिका ३ तरणिः ४ तरणी ५ तरिः ६ तरी ७ तरण्डी ८ तरण्डः ९ पादालिन्दा १० उत्प्लवा ११ होड़ः १२ वाधूः १३ वार्बटः १४ वहित्रम् १५ पोतः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ वहनम् १७ । इति जटाधरः ॥ * ॥

अथ निष्पदयानोद्देशः ।
"नौकाद्यं निष्पदं यानं तस्य लक्षणमुच्यते ।
अश्वादिकन्तु यद्यानं स्थले सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ॥
जले नौकैव यानं स्यादतस्तां यत्नतो वहेत् ॥"

अथ कालः ।
"सुवारवेलातिथिचन्द्रयोगे
चरे विलग्ने मकरादिषट्के ।
ऋक्षेऽन्त्यसप्तस्वतिरेकतोऽन्ये
वदन्ति नौकाघटनादि कर्म्म ॥ * ॥
अश्विखरांशुसुधानिधिपूर्व्वा-
मित्रधनाच्युतभे शुभलग्ने ।
तारकयोगतिथीन्दुविशुद्धौ
नौगमनं शुभदं शुभवारे ॥"*॥
"वृक्षायुर्व्वेदगदिता वृक्षजातिश्चतुर्व्विधा ।
समासेनैव गदितं तेषां काष्ठं चतुर्व्विधम् ॥"
तद्यथा,—
"लघु यत् कोमलं काष्ठं सुघटं ब्रह्मजाति तत् ।
दृढाङ्गं लघु यत् काष्ठमघटं क्षत्त्रजाति तत् ॥
कोमलं गुरु यत् काष्ठं वैश्यजाति तदुच्यते ।
दृढाङ्गं गुरु यत् काष्ठं शूद्रजाति तदुच्यते ॥
लक्षणद्वययोगेन द्विजातिः काष्ठसंग्रहः ॥
क्षत्त्रियकाष्ठैर्घटिता भोजमते सुखसम्पदं नौका
अन्ये लघुभिः सुदृढ़ैर्विदधति जलदुष्पदे
नौकाम् ॥
विभिन्नजातिद्वयकाष्ठजाता
न श्रेयसे नापि सुखाय नौका ।
नैषा चिरं तिष्ठति पच्यते च
विभिद्यते वारिणि मज्जते च ॥
न सिन्धुगाद्यार्हति लौहबन्धं
तल्लोहकान्तैर्ह्रियते हि लौहम् ।
विपद्यते तेन जलेषु नौका
गुणेन बन्धं निजगाद भोजः ॥"

अथ लक्षणानि ।
"सामान्यञ्च विशेषश्च नौकाया लक्षणद्वयम् ॥"
अत्र सामान्यम् ।
"राजहस्तमितायामा तत्पादपरिणाहिनी ।
तावदेवोन्नता नौका क्षुद्रेति गदिता बुधैः ॥
अतः सार्द्धमितायामा तदर्द्धपरिणाहिनी ।
त्रिभागेणोत्थिता नौका मध्यमेति प्रचक्ष्यते ॥
क्षुद्राथ मध्यमा भीमा चपला पटलाभया ।
दीर्घा पत्त्रपुटा चैव गर्भरा मन्थरा तथा ॥
नौकादशकमित्युक्तं राजहस्तैरनुक्रमम् ।
एकैकवृद्धैः सार्द्धैश्च विजानीयात् द्वयं द्वयम् ॥
उन्नतिश्च प्रवीणा च हस्तादर्द्धांशसम्मिता ।
अत्र भीमाभया चैव गर्भरा चाशुभप्रदा ॥
मन्थरापरतो यास्तु तासामेवाशुधी गतिः ।
तासां गुणस्तु संक्षेपात् दृढ़ता च प्रकीर्त्तिता ॥"

अथ विशेषः ।
"दीर्घा चैवोन्नता चेति विशेषे द्विविधा भिदा ॥"
तत्र दीर्घा यथा,—
"राजहस्तद्वयायामा अष्टांशपरिणाहिनी ।
नौकेयं दीर्घिका नाम दशाङ्गेनोन्नतापि च ॥
दीर्घिका तरणिर्लोला गत्वरा गामिनी तरिः ।
जङ्घाला प्लाविनी चैव धारिणी वेगिनी तथा ॥
राजहस्तैकैकवृद्ध्या नौकानामानि वै दश ।
उन्नतिः परिणाहश्च दशाष्टांशमितौ क्रमात् ॥
अत्र लोला गामिनी च प्लाविनी दुःखदा भवेत् ।
लोलाया मानमारभ्य यावद्भवति गत्वरा ॥
लोलायाः फलमाधत्ते एवं सर्व्वासु निर्णयः ।
वेगिन्याः परतो या तु सा शिवायोत्तरा यथा ॥"
भोजोऽपि ।
"नौकादीर्घे यथेच्छं स्यात्तत्तानि विवर्ज्जयेत् ।
हस्तसंख्या परित्याज्या वसुवेदग्रहोत्तरे ॥
षष्ठ्युत्तरमिता नौका कुलं हन्ति बलं धनम् ।
नवतेरुत्तरे यापि या चत्वारिंशतिः परा ॥
एतेन चत्वारिंशतिषष्टिनवतिसंख्या तत्परतोऽपि ।
यावदपरदशकं तावदेव तत्फलमिति ।"
इति दीर्घा ।

अथोन्नता ।
"राजहस्तद्वयमिता तावत् प्रसरणोन्नता ।
इयमूर्द्ध्वाभिधा नौका क्षेमाय पृथिवीभुजाम् ॥
ऊर्द्ध्वानूर्द्ध्वा स्वर्णमुखी गर्भिणी मन्थरा तथा ।
राजहस्तैकैकवृद्ध्या नाम पञ्चत्रयं भवेत् ॥
अत्रानूर्द्ध्वा गर्भिणी च निन्दितं नामयुग्मकम् ।
मन्थरायाः परा यास्तु ताः शुभाय यथोद्भवम् ॥"
भोजोऽपि ।
"बाणाम्बुशत्तरतो मानं नौकानामशुभं वहेत् ।
पञ्चाशद्दूर्द्ध्वाद्भ्रासं धननाशं चयोर्द्धतः ॥"
इत्युन्नता ॥ * ॥
"धात्वादीनामतो वक्ष्ये निर्णयं तरिसंश्रयम् ।
कनकं रजतं ताम्रं त्रितयं वा यथाक्रमम् ॥
ब्रह्मादिभिः परिन्यस्य नौकाचित्रणकर्म्मणि ।
चतुःशृङ्गा त्रिशृङ्गाभा द्विशृङ्गा चैकशृङ्गिणी ॥
सितरक्तापीतनीलवर्णान्दद्याद्यथाक्रमम् ।
केशरी महिषो नागो द्विरदो व्याघ्र एव च ॥

पक्षी भेको मनुष्यश्च एतेषां वदनाष्टकम् ।
नावां मुखे परिन्यस्य आदित्यादिदशा भुवाम् ॥
कलसो दर्पणश्चन्द्रश्छेदशानां महीभुजाम् ।
हंसः केकी शुकः सिंहो गजोऽहिर्व्याघ्रषट्-
पदौ ॥
आदित्यादिदशाजातनौकोपरि परिन्यसेत् ॥*॥
नौकासु मणिविन्यासो विज्ञेयो नवदण्डवत् ।
मुक्तास्तवकैर्युक्ता नौका स्यात् सर्व्वतो भद्रा ।
तत्संख्या चेदथ रसवेदद्वयसम्मिता क्रमशः ॥
कनकादीनां माला जयमालेति गद्यते सद्भिः ।
ब्रह्मक्षत्त्रे द्वितये एकैके वैश्यशूद्रयोर्नौ ॥ * ॥
निर्गृहं सगृहं वाथ तत् सर्व्वं द्विविधं भवेत् ।
निर्गृहं पूर्व्वमुद्दिष्टं सगृहाणि यथा शृणु ॥
सगृहा त्रिविधा प्रोक्ता सर्व्वमध्याग्रमन्दिरा ।
सर्व्वतो मन्दिरं यत्र सा ज्ञेया सर्व्वमन्दिरा ॥
राज्ञां कोशाश्वनारीणां यानमत्र प्रशस्यते ।
मध्यतो मन्दिरं यत्र सा ज्ञेया मध्यमन्दिरा ॥
राज्ञां विलासयात्रादि वर्षासु च प्रशस्यते ।
अग्रतो मन्दिरं यत्र सा ज्ञेया त्वग्रमन्दिरा ॥
चिरप्रवासयात्रायां रणे काले घनात्यये ॥
मन्दिरमानं नौकाप्रसरत एवार्द्धभागतो न्यूनम्।
भोजस्तु ।
दीर्घवृत्तवसुषट्दिवाकरा-
नेकदिङ्नवमिता यथाक्रमम् ।
राजपक्षभुजसम्मितोन्नति-
र्मन्दिरे तरिगते महीभुजाम् ॥
भास्करादिकदशा भुवां पुनर्धातुनिर्णयनमत्र
नवदण्डवत् ॥
काष्ठजं धातुजश्चेति मन्दिरं द्विविधं भवेत् ।
काष्ठजं सुखसम्पत्त्यै विलासे धातुजं मतम् ॥
अत्र शय्यासनादीनां मन्थरोच्चोच्चयोरपि ।
अन्येषाञ्चैव मुनिभिर्निर्णयः पूर्व्ववन्मतः ॥
दिङ्मात्रमिदमुद्दिष्टं नौकालक्षणमग्रजम् ।
प्रधानेष्वेव नियमः अप्रधाने न निर्णयः ॥
लघुता दृढ़ता चैव गामिताच्छिद्रता तथा ।
समतेति गुणोद्देशो नौकानां संप्रकाशितः ॥
एवं विचिन्त्य यो राजा नौकायानं करोति च ।
स चिरं सुखमाप्नोति विजयं समरे श्रियम् ॥
योऽज्ञानादन्यथा यानं नौकानां कुरुते नृपः ।
तस्यैतानि विनश्यन्ति यशो वीर्य्यं बलं धनम् ॥"
इति निष्पदयानोद्देशे नौकायानम् ॥ * ॥
जघन्यजलयानानि यथा,—
"नौकान्यतो जले यानं जघन्यमिति गद्यते ।
तद्देहा बहवस्ते तु पाश्चात्यानां प्रकीर्त्तिताः ॥
द्रोणीरूपन्तु यद्यानं द्रोणीयानन्तदुच्यते ।
घटीभिर्घटितं यानं घटीनौकेति गद्यते ॥
तुम्बाद्यैस्तु फलैर्यानं फलयानं प्रचक्ष्यते ।
चर्म्मभिस्तूलपूर्णैश्चर्म्मयानं तदुच्यते ॥
यानं यल्लघुभिर्वृक्षैर्वृक्षयानन्तदुच्यते ।
जन्तुभिः सलिले यानं जन्तुयानं प्रचक्ष्यते ॥
बाहुभ्यां सन्तरेद्वारि जघन्येषु न निर्णयः ॥"
इति युक्तिकल्पतरौ निष्पदयानोद्देशः ॥

नौकादण्डः, पुं, (नौकायाः परिचालनार्थं यो दण्डः ।) क्षेपणी । इत्यमरः ।१।१०।१३॥ चाइड़ इति ख्वजी इति नगी इति च भाषा ॥
नौतार्य्यं, त्रि, (नावा नौकया तार्य्यं तरणीयम् ।) नाव्यम् । नौकागम्यदेशादि । इत्यमरः ।१।१०।१०।
न्यकारुका, स्त्री, (न्यक् क्रियतेऽसौ पृषोदरात् कलोपे साधुः । शकृत्कीटः । विष्ठाक्रिमिः । इति हारावली । १६३ ॥ (क्वचित् अन्यकारका इति पाठः ॥)
न्यक्कारः, पुं, (न्यक् क्रियते इति । कृ+घञ् ।) न्यक्करणम् । तत्पर्य्यायः। अवज्ञा २ परीहारः३ परिहारः ४ पराभवः ५ अपमानम् ६ परिभवः ७ तिरस्कारः ८ तिरस्क्रिया ९ अवहेला १० हेला ११ अवहेलनम् १२ हेलनम् १३ अनादरः १४ अभिभवः १५ रूक्षणं १६ रूक्षणम् १७ रीढ़ा १८ अभिभूतिः १९ निकृतिः २० अरूक्षणम् २१ अरूक्षणम् २२ नीकारः २३ अवहेलम् २४ अमाननम् २५ क्षेपः २६ निकारः २७ धिक्कारः २८। इति शब्दरत्नावली ॥ विमानना। इति कालिदासः ॥ (यथा, महानाटके । ९ । १४ ।
"न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः
सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो
रावणः ॥")
न्यक्षं, क्ली, कार्त्स्न्यम् । तृणम् । निकृष्टे, त्रि । इति मेदिनी । षे, १६ ॥
न्यक्षः, पुं, (नीयते अक्षिणी यस्य । षच् समासे।) महिषः । इति मेदिनी । षे, १६ ॥ जामदग्न्यः॥ इति हेमचन्द्रः ॥
न्यग्रोधः, पुं, (न्यक् रुणद्धि इति । रुध+अच् ।) वटवृक्षः । (यथा, भागवते । ४ । ६ । १६ ।
"पनसोडुम्बराश्वत्थप्लक्षन्यग्रोधहिङ्गुभिः ॥") व्यामपरिमाणम् । इत्यमरः । २ । ४ । ३२, ३।३।९५ ॥ शमीवृक्षः । इति मेदिनी। धे, ३२ ॥ विषपर्णी । मोहनाख्यौषधिः । इति विश्वः ॥ (उग्रसेननृपपुत्राणामन्यतमः । यथा, हरिवंशे । ३७ । ३० ।
"नवोग्रसेनस्य सुतास्तेषां कंसस्तु पूर्व्वजः ।
न्यग्रोधश्च सुनामा च कङ्कः शङ्कः सुभूमिपः॥")
न्यग्रोधपरिमण्डलः, पुं, (न्यग्रोधः व्यामः परिमण्डलं परिणाहो यस्य ।) व्यामपरिमितोच्छ्रयपरीणाहः पुरुषः । एतादृशाः पुरुषास्त्रेतायुगे चक्रवर्त्तिन आसन् । यथा, मात्स्ये ११८ अः ।
"महाधनुर्धराश्चैव त्रेतायां चक्रवर्त्तिनः ।
सर्व्वलक्षणसम्पन्ना न्यग्रोधपरिमण्डलाः ॥
न्यग्रोधौ तु स्मृतौ बाहू व्यामो न्यग्रोध उच्यते ।
व्यामेन उच्छ्रयो यस्य अध ऊर्द्ध्वञ्च देहिनः ।
समोच्छ्रयपरीणाहो न्यग्रोधपरिमण्डलः ॥"
(अपिच । भट्टिटीकायां भरतमल्लिकधृताभिपुराणवचनम् ।
"प्रसारितभुजस्येह मध्यभागदयान्तरम् ।
उच्छ्रायेण समं यस्य न्यग्रोधपरिमण्डलः ॥")

न्यग्रोधपरिमण्डला, स्त्री, (न्यक् रुणद्धि इति न्यग्रोधं अधःप्रसृतं परितो मण्डलं नितम्बमण्डलं यस्याः । यद्वा न्यग्रोधस्य वटस्य इव परिमण्डलं परिणाहो नितम्बभागे यस्याः ।) अङ्गनाविशेषः । यथा,—
"स्तनौ सुकठिनौ यस्या नितम्बे च विशालता ।
मध्ये क्षीणा भवेद्या सा न्यग्रोभपरिमण्डला ॥"
इति शब्दमाला ॥
(तथाच भट्टिः । ४ । १८ ।
"योषिद्वृन्दारिका तस्य दयिता हंसगादिनी ।
दूर्व्वाकाण्डमिव श्यामा न्यग्रोधपरिमण्डला ॥")
न्यग्रोधा, स्त्री, (न्यक् रुणद्धीति । रुध्+अच् । टाप् ।) न्यग्रोधी । इति शब्दरत्नावली ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"दन्त्युदुम्बरपर्णी स्यान्निकुम्भोऽथ मुकूलकः ।
द्रवन्ती नामतश्चित्रा न्यग्रोधा मूषिकाह्वया ॥"
इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥)
न्यग्रोधी, स्त्री, (न्यक् रुणद्धीति । रुध्+अच् । गौरादित्वात् ङीष् इति प्राञ्चः ।) उपचित्रा । इत्यमरभरतौ ॥ इन्दुरकानी इति भाषा । घुलकुँड़ी इति केचित् ।
न्यङ्, [च्] त्रि, (नितरामञ्चतीति । अञ्चु+क्विप् ।) नीचः । खर्व्वः इत्यमरः ।३। १ । १० ॥ निम्नः । इति मेदिनी । चे, ५६ ॥ कार्त्स्न्यम् । इति विश्वः ॥
न्यङ्कुः, पुं, (नितरां अञ्चति गच्छतीति । अञ्चु गतौ+"नावनृचेः ।" उणां । १ । १८ । इति उः । "न्यङ्क्वादीनाञ्च ।" ७ । ३ । ५३ । इति कुत्वम् ।) मृगभेदः । इत्यमरः । २ । ५ । १० ॥ (यथा, हरिवंशे । १२१ । ४१ ।
"न्यङ्कुभिश्च वराहैश्च रुरुभिश्च निषेवितम् ॥")
मुनिविशेषः । इति मेदिनी । के, २७ ॥
न्यङ्कुभूरुहः, पुं, (न्यङ्कुरिव भूरुहः ।) शोणकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (शोणकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
न्यच्छं, क्ली, (नितरामच्छम् ।) क्षुद्ररोगविशेषः । मेचेता इति भाषा ॥ तल्लक्षणं यथा,—
"मण्डलं महदल्पं वा श्यावं वा यदि वा सितम् ।
सहजं नीरुजं गात्रे न्यच्छं तदभिधीयते ॥"
तच्चिकित्सा यथा,—
"शिरावेधैः प्रलेपैश्च तथाभ्यङ्गैरुपाचरेत् ।
न्यच्छं लिम्पेत् पयःपिष्टैः कल्कैः क्षीरितरूद्भवैः॥
त्रिभुवनविजयापत्रं मूलं स्थविरस्य शिंशपा
बीभिः ।
उद्वर्त्तनं विरचितं न्यच्छव्यङ्गापहं सिद्धम् ॥
स्थविरस्य वृद्धदारोः ।" इति भावप्रकाशः ॥
न्यञ्चितं, त्रि, (नि+अञ्च+णिच्+क्तः ।) अधःक्षिप्तम् । इति जटाधरः ॥
न्ययः, पुं, (नि+इ+"एरच् ।" ३ । ३ । ५६ इत्यच् ।) अपचयः । इति केचित् ॥
न्यस्तं, त्रि, (नि+अस+क्त ।) निहितम् । स्थापितम् । तत्पर्य्यायः । निसृष्टम् २ । इत्य-

मरः। ३। १। ८८॥ अस्य पर्य्यायान्तरं निक्षिप्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

न्यस्तशस्त्रः, पुं, (न्यस्तं शस्त्रं येन। युद्धादिविरतत्वात् तथात्वम्।) पितृलोकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, मनुः। ३। १९२।
"अक्रोधनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः।
न्यस्तशस्त्रा महाभागाः पितरः पूर्व्वदेवताः॥")
त्यक्तशस्त्रे, त्रि। यथा,—
"न्यस्तशस्त्रं दिलीपश्च तच्च शुश्रुवुषां प्रभुम्।
राज्ञामुद्धृतनाराचे हृदि शल्यमिवार्पितम्॥"
इति रघुः॥

न्याक्यं, क्ली, (नितरामक्यते इति। नि+अक+ण्यत्।) भृष्टतण्डुलम्। मुड़ी इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। भृष्टान्नम् २ कुहवम् ३। इति शब्दचन्द्रिका॥

न्यादः, पुं, (न्यदनमिति। नि+अद भक्षणे+"नौ ण च।" ३। ३। ६०। इति णः।) आहारः। इत्यमरः। २। ९। ५६॥

न्यायः, पुं, विष्णुः। यथा,
"अग्रणीर्ग्रामणीः श्रीमान्न्यायो नेता समीरणः।"
इति तस्य सहस्रनाममध्ये गणितः॥ * ॥
(नियमेन ईयते इति। नि+इण्+"परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः।" ३। ३। ३७। इति घञ्।) उचितः। तत्पर्य्यायः। अभ्रेषः २ कल्पः ३ देशरूपम् ४ समञ्जसम् ५। इत्यमरः। २।८।२४॥ * ॥ (नीयन्ते प्राप्यन्ते विवक्षितार्था येनेति। नी+"अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च।" ३। ३। १२२। इति घञ्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः। नीतिः। जयोपायः। भोगः। युक्तिः। इति चिन्तामणिः॥) प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनात्मकपञ्चावयववाक्यम्। तल्लक्षणं यथा। अनुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकवाक्यत्वम्। इति चिन्तामणिः॥ उचितानुपूर्व्विकप्रतिज्ञादिपञ्चकसमुदायत्वम्। इति शिरोमणिः॥ तल्लक्ष्यं यथा। पर्व्वतो वह्निमान् धूमात् यो यो धूमवान् स वह्निमान् यथा महानसं वह्निव्याप्यधूमवांश्चायं तस्माद्वह्निमान्। इति जगदीशः॥ * ॥
(पञ्चाङ्गमधिकरणम्। यथा, महाभारते। २। ५। ३।
"न्यायविद्धर्म्मतत्त्वज्ञः षड़ङ्गविदनुत्तमः।"
"न्यायः पञ्चाङ्गमधिकरणम्। यथा,—
'विषयो विषयश्चैव पूर्व्वपक्षस्तथोत्तरः।
पक्षद्वयफलश्चैव शास्त्रेऽधिकरणं विदुः॥'
अत्र, यूपस्य स्वरुं करोति इति वाक्यं विषयः। तत्र षष्ठी यूपसम्बन्धिकर्त्तव्यता लक्षणार्था उत यूपावयवलक्षणार्था इति सन्देहो विषयः। एतावेव पूर्व्वोत्तरपक्षौ ज्ञेयौ। कल्पना लाघवानुग्रहादुत्तरः पक्षः सिद्धान्तः। फलं अनुष्ठानभेदः। पूर्व्वपक्षे तक्षणाद्यासौ करणादिना काष्ठान्तरं यूपसदृशं निर्म्मातव्यम्। सिद्धान्ते एकदेशस्य पृथक् करणमात्रमिति। इदमेव पञ्चकं मोक्षधर्म्मेषूक्तम्।
'सूक्ष्मं सांख्यक्रमौ चोभौ निर्णयः सप्रयोजनः।
पञ्चैतान्यनुजानीहि वाक्यमित्युच्यते बुधैः॥"
सूक्ष्मं गहनार्थत्वाद्विषयः। सांख्यः एवमेवं वेति विचारः। क्रमः अतिक्रमः सिद्धान्तस्य पूर्व्वः पक्ष इत्यर्थः। निर्णयः सिद्धान्तः। प्रयोजनं फलम्। इति वाक्यं वाक्यार्थनिर्णयोपायः एवं पूर्व्वोत्तरमीमांसाधिकरणानि न्यायस्तद्वित्॥"
इति तट्टीकायां नीलकण्ठः॥ * ॥)
षड्दर्शनान्तर्गतदर्शनविशेषः। तत्पर्य्यायः। तर्कविद्या २ आन्वीक्षिकी ३। इत्यमरभरतौ॥ एतद्दर्शनमते नित्येच्छाकृतिमतिसहितः परमात्मा ईश्वरः स तु ब्रह्मपदार्थो जीवातिरिक्तः। एतच्छास्त्रप्रयोजनं चार्व्वाकादिमतनिराकरणपूर्व्वकं जगत्कारणतया ईश्वरसंस्थापनं संशयादिनिरूपणेन वेदार्थनिर्णयश्च। न्यायदर्शनकारो गोतमः। तत्सूत्रे प्रमाणादिषोड़शपदार्थनिरूपणम्। तेषां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्। तस्य भाष्यकारो वात्स्यायनः। तद्वार्त्तिककारः कात्यायनः। तट्टीकाकारो वाचस्पतिमिश्रः। तच्छात्र उदयनाचार्य्यःकुसुमाञ्जलिप्रभृतिग्रन्थकारः। कुसुमाञ्जलिटीकाकारौ हरिदासरामभद्रौ। गङ्गेशोपाध्यायः प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाख्यखण्डचतुष्टयात्मकचिन्तामणिकारः। तत्सुतो वर्द्धमानोपाध्यायस्तयोश्छात्रौ मणिमिश्रयज्ञपत्युपाध्यायौ मणिप्रभाकरौ। यज्ञपत्युपाध्यायच्छात्रः पक्षधरमिश्रश्चिन्तामण्यालोककारः। पक्षधरमिश्रच्छात्रो रघुनाथशिरोमणिश्चिन्तामणेर्दीधितिकारः। तच्छात्रो मथुरानाथतर्कवागीशश्चिन्तामणिदीधित्योष्टीकाकारः। तच्छात्रो भवानन्दसिद्धान्तवागीशो दीधितेष्टीकाकारः। तच्छात्रौ जगदीशतर्कालङ्कारगदाधरभट्टाचार्य्यौ दीधितिटीकाकारौ। एतदतिरिक्ता वादार्थकारा बहवः पण्डिता आसन्॥ तर्कशास्त्रम्। यथा, शब्दरत्नावल्याम्।
"न्यायवैशेषिकादिः स्यात् तर्कविद्या प्रतिष्ठिता।
तस्यामान्वीक्षिकी ज्ञेया तत्रात्मज्ञानमुन्नयेत्॥"
अथ न्यायप्रथमसूत्रं लिख्यते प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः। एषां लक्षणानि यथा। प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि। १। आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् २। समानानेकधर्म्मोपपत्तेर्व्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः। ३। यमर्थमधिकृत्य प्रवर्त्तते तत् प्रयोजनम्। ४। लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः। ५। तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः। ६। प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः। ७। अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः। ८। विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः। ९। प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः। १०। यथोपपन्नच्छलजातिनिग्रहस्थानोपालम्भो जल्पः ११। सत्प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा। १२। सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमकालात्ययापदिष्टा हेत्वाभासाः। १३। वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम्। १४। साधर्म्म्यवैधर्म्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः। १५। विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम्। १६। इति गोतमसूत्रम्॥ * ॥ न्यायशास्त्रञ्च पञ्चाध्यायात्मकम्। तत्र प्रत्यध्यायस्याह्निकद्वयम्। तत्र प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निके भगवता गोतमेन प्रमाणादिपदार्थनवकलक्षणनिरूपणं विधाय द्वितीये वादादिसप्तपदार्थलक्षणनिरूपणम्। १। द्वितीयस्य तु प्रथमे संशयपरीक्षणं प्रमाणचतुष्टयाप्रामाण्यशङ्कानिराकरणञ्च। द्वितीये अर्थापत्त्यादेरन्तर्भावनिरूपणम्। २। तृतीयस्य प्रथमे आत्मशरीरेन्द्रियार्थपरीक्षणम्। द्वितीये बुद्धिमनःपरीक्षणम्। ३। चतुर्थस्य प्रथमे प्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गपरीक्षणम्। द्वितीये दोषनिमित्तकत्वनिरूपणं अवयवादिनिरूपणञ्च। ४। पञ्चमस्यास्य प्रथमे जातिभेदनिरूपणम्। द्वितीये निग्रहस्थानभेदनिरूपणम्। ५। इति सर्व्वदर्शनसंग्रहः॥ * ॥ युक्तिमूलकदृष्टान्तविशेषः। स च बहुविधः। तेषां मध्ये प्रसिद्धानां नामलक्षणप्रमाणानि लिख्यन्ते॥

न्यायनामानि	तल्लक्षणानि	तत्प्रमाणानि
अन्धगोलाङ्गूलन्यायः १।	कश्चिद्दुष्टात्मा महारण्यमार्गे पतितमन्धं स्वबन्धुनगरं जिगमिषुं बभाषे किमत्रायुष्मता दुःखितेन स्थीयत इति स चान्धः सुखवाणीमाकर्ण्य तमाप्तं मत्वोवाच अहो मद्भागधेयं यदत्रभवान् दीनं मां स्वाभीष्टनगरप्राप्त्यसमर्थं भाषत इति स च विप्रलिप्सुर्दुष्टो गोयुवानमानीय तदीय	हेत्वाभासमथुरानाथटीकादयः १।

न्यायनामानि	तल्लक्षणानि	तत्प्रमाणानि
	लाङ्गूलमन्धं ग्राहयामास उपदिदेश चैनमन्धमेष गोयुवा त्वां नगरं नेष्यति मा त्यज लाङ्गूलमिति स चान्धः श्रद्धालुतया तदत्यजन् स्वाभीष्टमप्राप्यानर्थपरम्पराम्प्राप्तः । १ ।	
अन्धपङ्गुन्यायः २।	अन्धस्कन्धारूढ़ः पङ्गुर्यथा अन्धस्य पद्भ्यां अध्वातिक्रमसमर्थस्तथा स चान्धः पङ्गोर्दृग्भ्यां चक्षुष्मानिव भवति । २ ।	काव्यप्रकाशे चण्डीदासटीका २ ।
अन्धहस्तिन्यायः ३ ।	बहवोऽन्धा हस्तिनिरूपणार्थं प्रवृत्ताः केनचित् चरणं स्पृष्ट्वा स्तम्भाकारत्वेन केनापि लाङ्गूलं स्पृष्ट्वा रज्ज्वाकारत्वेन परेण श्रोत्रं स्पृष्ट्वा शूर्पाकारत्वेनापरेण शुण्डं स्पृष्ट्वा सर्पाकारत्वेन गजो निर्णीतः । ३ ।	भागवतादयः ३ ।
अशोकवनिकान्यायः ४ ।	तुल्यगुणादिशालिनामशोकादिनानावनानामशोकवनगमने सत्यन्यवनगमनापेक्षा न । अपि च । तुल्यगुणशालिनि वने सत्यपि रावणेनाशोकवने सीता स्थापिता तत्र वनान्तरे स्थापनानपेक्षा । ४ ।	भाष्यसप्तमसूत्रव्याख्या ४ ।
उष्ट्रकण्टकभोजनन्यायः ५ ।	उष्ट्रस्य शमीकण्टकक्षतजन्यबहुदुःखसहनपूर्व्वकं किञ्चित्सुखजनकसपत्रशमीकण्टकभक्षणम् । ५ ।	वेदान्तशङ्करभाष्यटीका ५ ।
कदम्बगोलकन्यायः ६ ।	कदम्बगोलकस्य सर्व्वावयवेषु युगपदेव पुष्पाणामुत्पत्तिः । ६ ।	भाषापरिच्छेदादयः ६ ।
करकङ्कणन्यायः ७ ।	कङ्कणशब्देनैव करभूषणविशेषबोधसम्भवेऽपि करशब्दपूर्व्वककङ्कणशब्दः करसंलग्नकङ्कणबोधार्थकः । ७ ।	काव्यप्रकाशटीकादयः ७ ।
काकाक्षिगोलकन्यायः ८।	एकमेव चक्षुर्गोलकमुभयचक्षुःसम्बन्धिसदुभयचक्षुःकार्य्यकारकम् । ८ ।	अमरकोषटीकादयः ८।
कूर्म्माङ्गन्यायः ९ ।	कूर्म्मःस्वेच्छया अङ्गानि प्रसारयति संकोचयति तद्वत् । ९ ।	पञ्चदशीटीका ९ ।
कैमुतिकन्यायः १० ।	यद्भारवहनं दुर्ब्बलस्यापि साध्यं तद्भारवहनं सुतरां सबलस्य साध्यम् । १० ।	व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावजगदीशटीका १० ।
खलेकपोतन्यायः ११ ।	वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः खले यथामी युगपत् पतन्ति । तथैव सर्व्वे युगपत् पदार्थाः परस्परेणान्वयिनो भवन्ति । ११ ।	सामान्यलक्षणाजगदीशटीका ११।
गुड़जिह्विकान्यायः १२ ।	गुड़जिह्वासम्बन्धे रसास्वादनमेव फलम् । १२ ।	भाष्यरत्नप्रभा १२ ।
गोबलीवर्द्दन्यायः १३ ।	बलीवर्द्दशब्देन महोक्षबोधसम्भवेऽपि गोशब्दपूर्व्वकबलीवर्द्दशब्दो झटिति बोधार्थकः । १३ ।	साहित्यदर्पणादयः १३ ।
चालनीन्यायः १४ ।	चालनीभ्रामणेन तण्डुलादेः स्थानान्तरपतनं तद्वत् । १४ ।	व्याप्तिपञ्चके जगदीशः १४ ।
तृणारणिमणिन्यायः १५ ।	तृणारणिमणीनामेकमात्रजन्यवह्नौ व्यभिचारभिया नैकधर्म्मावच्छिन्नं प्रति कारणत्वं किन्तु वह्निनिष्ठकार्य्यतावच्छेदकत्रयमवलम्ब्य कार्य्यकारणभावत्रयम् । १५ ।	बाधग्रन्थटीका १५ ।
दग्धपत्रन्यायः १६ ।	पत्राणां दग्धानामपि पूर्व्वाकारेणावस्थानज्ञानमात्रं न तु वस्तुतः पत्रत्वम् । १६ ।	वेदान्तभाष्यटीका १६ ।
दण्डचक्रादिन्यायः १७ ।	घटत्वाद्यैकधर्म्मावच्छिन्नं प्रति दण्डचक्रादीनां कारणत्वम् । १७ ।	परामर्शमथुरानाथटीका १७ ।
दण्डापूपन्यायः १८।	आखुभक्षितैकदेशं दण्डं पश्यतस्तदेकदेशसंलग्नपिष्टकभक्षणबुद्धिः । १८।	दायभागादयः १८।
पङ्कप्रक्षालनन्यायः १९ ।	पङ्कलेपनपूर्व्वकक्षालनमपेक्ष्य पङ्कस्यालेपनं श्रेयः । १९ ।	अवयवस्य गादाधरी टीका १९ ।
मणिमन्त्रादिन्यायः २० ।	दाहं प्रति जलस्य प्रतिबन्धकत्वं वह्निनाशकतया यौक्तिकं मणिमन्त्रादीनान्तु तद्विलक्षणप्रतिबन्धकत्वं स्वातन्त्र्येण । २० ।	पक्षताजगदीशटीका २० ।
राजपुरप्रवेशन्यायः २१ ।	विशृङ्खलगमनासहिष्णुरक्षकसङ्कुले राजपुरे जनानां श्रेणीरूपेण प्रवेशः । २१ ।	न्यायशब्दखण्डमथुरानाथटीका२१
लूतातन्तुन्यायः २२ ।	लूता सूत्रमुत्पाद्य जालं रचयति संहरति च तद्वत् । २२ ।	वेदान्तसारटीका २२ ।
विशेष्यविशेषणन्यायः २३ ।	भूतले आदौ केवलघटो विशेषणं ततस्तत्र घटे जलं विशेषणं न तु जलविशिष्टघट एवादौ विशेषणम् । २३ ।	सामान्यलक्षणामथुरानाथटीका २३ ।
वीचीतरङ्गन्यायः २४ ।	वीचीजनितस्तरङ्गस्तज्जनितोऽपि तरङ्ग इति क्रमेण तरङ्गोत्पत्तिः ।२४।	भाषापरिच्छेदः २४ ।
बीजाङ्कुरन्यायः २५ ।	आदौ बीजं ततोऽङ्कुरः किमादावङ्कुरस्ततो बीजमित्यनिर्णयेन बीजाङ्कुरप्रवाहोऽनादिः । २५ ।	कुसुमाञ्जलिटीकादयः २५ ।
शङ्खवेलान्यायः २६ ।	कस्यचित् शङ्खशब्देनैव वेलाविशेषनिर्णयः । २६ ।	मलमासतत्त्वादयः २६ ।
शतपत्रभेदन्यायः २७ ।	उपर्य्युपरिस्थितशतसंख्यकपत्राणां सूच्या युगपद्भेदभ्रमविषयाणामपि वस्तुत एकभेदानन्तरमपरभेदः । २७ ।	प्रत्यक्षखण्डमथुरानाथटीका २७ ।
शृङ्गग्राहिकान्यायः २८ ।	दुर्वृत्तवृषभादेः प्रथमतः कौशलेनैकशृङ्गग्रहणं पश्चादपरशृङ्गग्रहणम् । २८ ।	अवच्छेदकत्वनिरुक्तिर्जागदीशी टीका २८ ।

न्यायनामानि	तल्लक्षणानि	तत्प्रमाणानि
सन्दंशप्रापितन्यायः २६ ।	सन्दंशः साँड़ाशी यस्य प्रसिद्धिः । यथा तेनोभयपार्श्वधारणेन वस्तुप्राप्तिस्तथा । तथा हि । अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका । पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥ इत्यत्र काश्याः पुरत्रयपाठानन्तरं पुरत्रयपाठपूर्व्वञ्च पठितत्वेन तदितरषट्पुराणि काशीप्रापकाणि । २६ ।	काशीखण्डटीका २६ ।
सर्व्वापेक्षान्यायः ३० ।	बहुषु निमन्त्रितेषु एकस्मिन्नागतेऽपि भोज्यं न दीयते सर्व्वानपेक्षते तद्वत् । ३० ।	भाष्यरत्नप्रभा ३० ।
सूचीकटाहन्यायः ३१ ।	स्वल्पश्रमसाध्यसूचीनिर्म्माणानन्तरं बहुश्रमसाध्यकटाहनिर्म्माणम् ।३१ ।	कलापव्याकरणानन्दलहरीटीकादयः ३१ ।
स्थविरलगुड़न्यायः । ३२ ।	वृद्धहस्तस्थयष्टिः सहसा लक्ष्यस्थाने क्वचित् पतति क्वचिन्न पतति तद्वत् । ३२ ।	कलापटीका । ३२ ।

(यदि च न्यायवेदान्तसाङ्ख्यपातञ्जलप्रभृत्यास्तिकदर्शनानां साक्षात्पारम्पर्य्येणैकमात्रानन्तविश्वब्रह्माण्डस्योदयस्थितिलयकारणं एकोऽद्वितीयः सर्व्वपुरुषार्थस्वरूपः सनातनपुरुषः सर्व्वशक्तिमान् परमेश्वरः परमात्मैव प्रतिपाद्यः तत्रापि चार्व्वाकादिविपक्षमतनिराकरणेन जगत्कारणतयेश्वरस्य संस्थापनात् न्यायदर्शनस्यैव सर्व्वप्राधान्यसिद्धिः । आत्मतत्त्वज्ञानोत्पादनाय साक्षादुपयोगितया समस्तश्रुतिमीमांसिततया च पुराणादिशास्त्रेषु वेदान्तस्य भूयसीप्रशंसादर्शनाच्च तस्यैव दर्शनस्य मुख्यत्वमायाति चेत् न अतीवसूक्ष्मतमब्रह्मतत्त्वनिरूपकजगत्पूज्यवेदान्तशास्त्रे कदापि कस्यापि विषयभोगकलुषितबुद्धिपरिमार्ज्जकन्यायदर्शनबोधादृते प्रवेशानधिकारात् । अतो नितरामेव सर्व्वेभ्योऽस्यैव गौरवमभ्युपजग्मिरे तार्किकाः । वस्तुतस्तु सर्व्वेष्वास्तिकदर्शनेषु न्यायदर्शनमेव सर्व्वोच्छ्रयसिंहासनमारोढुमर्हतीति सर्व्वेषां प्रेक्षावतां परामर्शः । विशेषतः चार्व्वाकादिदुष्टमतखण्डनपूर्व्वक मोक्षस्वरूपस्थापनायेश्वरसत्तासंस्थापनाय चैकमात्रन्यायदर्शनमेवालं गत्यन्यत् । एतच्च सत्यं नवेति प्रतिपादनाय श्रीमन्माधवाचार्य्यसङ्कलित सर्व्वदर्शनसारसंग्रहग्रन्थान्तर्गताक्षपाददर्शनशास्त्रादेव समुद्धृत्य दर्शयिष्यामः । तत्र प्रथमतः ईश्वरसंस्थापनं यथा,—

"नन्वीश्वरसद्भावे किं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा न तावदत्र प्रत्यक्षं क्रमते रूपादिरहितत्वेनातीन्द्रियत्वात् नाप्यनुमानं तद्व्याप्तिलिङ्गाभावात् नागमः विकल्पासहत्वात् किं नित्योऽवगमयत्यनित्यो वा । आद्ये अपसिद्धान्तापातः द्वितीये परस्पराश्रयापातः । उपमानादिकमशक्यशङ्कं नियतविषयत्वात् । तस्मादीश्वरः शशविषाणायते इति चेत्तदेतन्न चतुरचेतसां चेतसि चमत्कारमाविष्करोति । विवादास्पदं नगसागरादिकं सकर्तृकं कार्य्यत्वात् कुम्भवत् । न चायमसिद्धो हेतुः सावयवत्वेन तस्य सुसाधनत्वात् । ननु किमिदं सावयवत्वं अवयवसंयोगित्वं अवयवसमवायित्वं वा नाद्यः गगनादौ व्यभिचारात् न द्वितीयः तन्तुत्वादावनैकान्त्यात् । तस्मादनुपपन्नमिति चेन्मैवं वादीः समवेतद्रव्यत्वं सावयवत्वमिति निरुक्तेर्वक्तुं शक्यत्वात् । अवान्तरमहत्त्वेन वा कार्य्यत्वानुमानस्य सुकरत्वात् । नापि विरुद्धो हेतुः साध्यविपर्य्ययव्याप्तेरभावात् नाप्यनैकान्तिकः पक्षादन्यत्र वृत्तेरदर्शनात् नापि कालात्ययोपदिष्टः बाधकानुपलम्भात् नापि सत्प्रतिपक्षः प्रतिभटादर्शनात् । ननु नगादिकमकर्तृकं शरीराजन्यत्वात् गगनवदिति चेन्नैतत् परीक्षाक्षममीक्ष्यते नहि कठोरकण्ठीरवस्य कुरङ्गशावः प्रतिभटो भवति अजन्यत्वस्यैव समर्थतया शरीरविशेषणवैयर्थ्यात । तर्ह्यजन्यत्वमेव साधनमिति चेन्नासिद्धेः नापि सोपाधिकत्वशङ्काकलङ्काङ्कुरः सम्भवी अनुकूलतर्कसम्भवात् यद्ययमकर्तृकः स्यात् कार्य्यमपि न स्यादिह जगति नास्त्येव तत्कार्य्यं नाम यत्कारकचक्रमवधीर्य्यात्मानमासादयेदित्येतदविवादम् । तच्च सर्व्वं कर्तृविशेषोपहितमर्य्यादं कर्तृत्वं चेतरकारकाप्रयोज्यत्वे सति सकलकारकप्रयोक्तृत्वलक्षणं ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नाधारत्वम् । एवञ्च कर्तृव्यावृत्तेस्तदुपहितसमस्तकारकव्यावृत्तावकारणककार्य्योत्पादप्रसङ्ग इति स्थूलः प्रमादः । तथा निरटङ्कि शङ्करकिङ्करेण ।

"अनुकूलेन तर्केण सनाथे सति साधने ।
साध्यव्यापकताभङ्गात् पक्षे नोपाधिसम्भव"इति ।

यदीश्वरः कर्त्ता स्यात्तर्हि शरीरी स्यादित्यादिप्रतिकूलतर्कजातं जागर्त्तीति चेदीश्वरसिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातात् । तदुदितमुदयनेन ।

"आगमादेः प्रमाणत्वे बाधनादनिषेधनम् ।
आभासत्वे तु सैव स्यादाश्रयासिद्धिरुद्धतेति ॥"

न च विशेषविरोधः शक्यशङ्कः ज्ञातत्वाज्ञातत्वविकल्पपराहतः स्यात् । तदेतत् परमेश्वरस्य जगन्निर्म्माणे प्रवृत्तिः किमर्था स्वार्था परार्था वा आद्येऽपीष्टप्राप्त्यर्था अनिष्टपरिहारार्था वा नाद्यः अवाप्तसकलकामस्य तदनुपपत्तेः अतएव न द्वितीयः । द्वितीये प्रवृत्त्यनुपपत्तिः कः खलु परार्थं प्रवर्त्तमानं प्रेक्षावानित्याचक्षीत । अथ करुणया प्रवृत्त्युपपत्तिरित्याचक्षीत कश्चित्तं प्रत्याचक्षीत तर्हि सर्व्वान् प्राणिनः सुखिन एव सृजेदीश्वरः न दुःखशवलान् करुणाविरोधात् स्वार्थमनपेक्ष्य परदुःखप्रहाणेच्छा हि कारुण्यं तस्मादीश्वरस्य जगत्सर्जनं न युज्यते । तदुक्तं भट्टाचार्य्यैः—

"प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दो हि प्रवर्त्तते ।
जगच्चासृजतस्तस्य किं नाम न कृतं भवेदिति ।"

नास्तिकशिरोमणे ! तावदीर्ष्याकषायिते चक्षुषी निमील्य परिभावयतु भवान् करुणयाप्रवृत्तिरस्त्येव न च निसर्गतः सुखमयसर्गप्रसङ्गः सृज्यप्राणिकृतसुकृतदुष्कृतपरिपाकविशेषाद्वैषम्योपपत्तेः न च स्वातन्त्र्यभङ्गः शङ्कनीयः स्वाङ्गं स्वव्यवधायकं न भवतीति न्यायेन प्रत्युत तन्निर्व्वाहात् एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे इत्यादिरागमस्तत्र प्रमाणम् । यद्येवं तर्हि परस्पराश्रयबाधव्याधिं समाधत्स्वेति चेत् तस्यानुत्थानात् किमुत्पत्तौ परस्पराश्रयः शङ्क्यते ज्ञप्तौ वा । नाद्यः आगमस्येश्वराधीनोत्पत्तिकत्वेऽपि परमेश्वरस्य नित्यत्वेनोत्पत्तेरनुपपत्तेः नापि ज्ञप्तौ परमेश्वरस्य आगमाधीनज्ञप्तिकत्वेऽपि तस्यान्यतोऽवगमात् नापि तदनित्यत्वज्ञप्तौ आगमानित्यत्वस्य तीव्रादिधर्म्मोपेतत्वादिना सुगमत्वात् ॥"

द्वितीये मोक्षस्वरूपसंस्थापनं यथा,—

"ननु दुःखात्यन्तोच्छेदोऽपवर्ग इत्येतदद्यापि कफोणिगुड़ायितं वर्त्तते तत्कथं सिद्धवत्कृत्य व्यवह्रियत इति चेन्मैवं सर्व्वेषां मोक्षवादिनामपवर्गदशायामात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरस्तीत्यस्यार्थस्य सर्व्वतन्त्रसिद्धान्तसिद्धतया घण्टापथत्वात् नह्यप्रवृत्तस्य दुःखं प्रत्यापद्यते इति कश्चित् प्रपद्यते तथा हि आत्मच्छेदो मोक्ष इति माध्यमिकमते दुःखोच्छेदोऽस्तीत्येतावत्तावदविवा-

ष्म्। अथ मन्येथाः शरीरादिवदात्मापि दुःखहेतुत्वादुच्छेद्य इति तन्न सङ्गच्छते विकल्पानुपपत्तेः किमात्मा ज्ञानसन्तानो विवक्षितः तदतिरिक्तो वा प्रथमे न विप्रतिपत्तिः कः खल्वनुकूलमाचरति प्रतिकूलमाचरेत् द्वितीये तस्य नित्यत्वे निवृत्तिरशक्यविधानैव प्रवृत्त्यनुपपत्तिश्चाधिकं दूषणं न खलु कश्चित् प्रेक्षावानात्मनस्तु कामाय सर्व्वं प्रियं भवतीति सर्व्वतः प्रियतमस्यात्मनः समुच्छेदाय प्रयतते सर्व्वो हि प्राणी मुक्त इति व्यवहरति। ननु धर्म्मिनिवृत्तौ निर्म्मलज्ञानोदयो महोदय इति विज्ञानवादिवादे सामग्र्यभावः सामानाधिकरण्यानुपपत्तिश्च भावनाचतुष्टयं हि तस्य कारणमभीष्टं तच्च क्षणभङ्गपक्षे स्थिरैकाधारासम्भवात् लङ्घनाभ्यासादिवदनासादितप्रकर्षं न स्फुटमभिज्ञानमभिजनयितुं प्रभवति सोपप्लवस्य ज्ञानसन्तानस्य बद्धत्वे निरुपप्लवस्य च मुक्तत्वे यो बद्धः स एव मुक्त इति सामानाधिकरण्यं न सङ्गच्छते। आवरणमुक्तिर्मुक्तिरिति जैनजनाभिमतोऽपि मार्गो न निर्गतो निरर्गलः अङ्ग भवान् पृष्टो व्याचष्टां किमावरणं धर्म्माधर्म्मभ्रान्तय इति चेत् इष्टमेव। अथ देहमेवावरणं तथाच तन्निवृत्तौ पञ्जरान्मुक्तस्य शुकस्येवात्मनः सततोर्द्ध्वगमनं मुक्तिरिति चेत्तदा वक्तव्यं किमयमात्मा मूर्त्तोऽमूर्त्तो वा। प्रथमे निरवयवः सावयवो वा निरवयवत्वे निरवयवो मूर्त्तः परमाणुरिति परमाणुलक्षणापत्त्या परमाणुधर्म्मवदात्मधर्म्माणामतीन्द्रियत्वं प्रसज्येत्। सावयवत्वे यत् सावयवं तदनित्यमिति प्रतिबन्धबलेनानित्यत्वापत्तौ कृतप्रणाशाकृताभ्यागमौ निष्प्रतिबन्धौ प्रसरेताम्। अमूर्त्तत्वे गमनमनुपपन्नमेव चलनात्मिकायाः क्रियायाः मूर्त्तप्रतिबन्धात् पारतन्त्र्य बन्धः स्वातन्त्र्य मोक्ष इति चार्व्वाकपक्षेऽपि स्वातन्त्र्य दुःखनिवृत्तिश्चेदविवादः ऐश्वर्य्यं चेत् सातिशयतया सदृक्षतया च प्रेक्षावतां नाभिमतम्। प्रकृतिपुरुषान्यत्वख्यातौ प्रकृत्युपरमे पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानं मुक्तिरिति साङ्ख्याख्यातेऽपि पक्षे दुःखोच्छेदोऽभ्युपेयते विवेकज्ञानं पुरुषाश्रयं वेति एतावदवशिष्यते तत्र पुरुषाश्रयमिति न श्लिष्यते पुरुषस्य कौटस्थ्यात् स्थाननिरोधापातान्नापि प्रकृत्याश्रयः अचेतनत्वात् तस्याः। किञ्च प्रकृतिः प्रवृत्तिस्वभावा निवृत्तिस्वभावा वा आद्ये अनिर्मोक्षः स्वभावस्यानपायात् द्वितीये सम्प्रति संसारोऽस्तमियात्। नित्यनिरतिशयसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति भट्टसर्व्वज्ञाद्यभिमतेऽपि दुःखनिवृत्तिरभिमतैव परन्तु नित्यसुखं न प्रमाणपद्धतिमध्यास्ते। श्रुतिस्तत्र प्रमाणमिति चेन्न योग्यानुपलब्धिबाधिते तदनवकाशादवकाशे वा ग्रावप्लवेपि तथा भावप्रसङ्गात्। ननु सुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति पक्षं परित्यज्य दुःखनिवृत्तिरेव मुक्तिरिति स्वीकारः क्षीरं विहायारोचकग्रस्तस्य सौवीररुचिमनुभवतीति

चेत्तदेतन्न [illegible]। सुखस्य सा[illegible]त्यनीकाक्रान्ततया [illegible]रक्लिष्टतया च दुःखाविनाभूतत्वेन विषानुषक्तमधुवत् दुःखपक्षनिक्षेपात्। नन्वेकमनुसन्धित्सतोऽपरं प्रच्यवते इति न्यायेन दुःखवत् सुखमित्युच्छिद्यत इति अकाम्योऽयं पक्ष इति चेन्मैवं मंस्थाः सुखसम्पादने दुःखसाधनबाहुल्यानुषङ्गिनियमेन तप्तायःपिण्डे तपनीयबुद्ध्या प्रवर्त्तमानेन साम्यापातात् तथा हि न्यायोपार्ज्जितेषु विषयेषु कियन्तः सुखखद्योताः कियन्ति दुःखदुर्दिनानि अन्यायोपार्ज्जितेषु तु यद्भविष्यति तन्मनसापि चिन्तयितुं न शक्यमित्येतत् स्वानुभवमप्रच्छादयन्तः सन्तो विदाङ्कुर्व्वन्तु विदांवरा भवन्तः। तस्मात् परिशेषात् परमेश्वरानुग्रहवशाच्छ्रवणादिक्रमेणात्मतत्त्वसाक्षात्कारवतः पुरुषधौरेयस्य दुःखनिवृत्तिरात्यन्तिकी निश्श्रेयसमिति निरवद्यमिति ॥ * ॥

न्यायदर्शनन्तु पूर्व्वोत्तरविभागभेदेन द्विविधम्। पूर्व्वभागो भगवता महर्षिगोतमेन प्रणीतः उत्तरभागस्तु भगवता महर्षिकणभुजैव प्रणीतः पूर्व्वभागे भगवान् गोतमः जीवनिश्श्रेयसाधिगमाय षोड़शपदार्थान् निरूपितवान् तेषां षोड़शपदार्थानां तत्त्वज्ञानादेव निःश्रेयसाधिगम इत्युपदिदेशेति। परभागे तु भगवान् कणादः द्रव्यादिषस्यां पदार्थानां तत्त्वज्ञानादेव निःश्रेयसं स्यादित्युपदिष्टवान्। तद्यथा, "धर्म्मविशेषसूताद् द्रव्यगुणकर्म्मसामान्यविशेषसमवायानां साधर्म्म्यवैधर्म्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसमिति।" परं एष्वेव षट्पदार्थेषु भगवता गोतमेनोपदिष्टाः षोड़शपदार्थाः सर्व्वे एवान्तर्निवेशिता भगवता कणभुजा। इह पुनर्व्विशेषपदार्थस्वीकरणात् लोके वैशेषिकमित्याख्यान्तरेणैव प्रसिद्धमेतद्दर्शनमिति बोध्यम् ॥

अतिरिक्तन्यायनामानि यथा,—

१ अग्न्यातपनन्यायः। २ अजाकृपाणीयन्यायः। ३ अजातपुत्त्रनामकरणन्यायः। ४ अण्डकुक्कुटीन्यायः। ५ अत्यन्तं बलवन्तोऽपि पौरजानपदा जना इतिन्यायः। ६ अदग्धदहनन्यायः। ७ अध्यारोपापवादन्यायः। ८ अनधीते महाभाष्ये इतिन्यायः। ९ अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेतिन्यायः। १० अन्ते या मतिः सा गतिरितिन्यायः। ११ अन्तेरण्डाविवाहश्चेदादावेव कुतो न स इतिन्यायः। १२ अन्धगजन्यायः। १३ अन्धचटकन्यायः। १४ अन्धदर्पणन्यायः। १५ अन्धस्येवान्धलग्नस्य विनिपातः पदे पदे इतिन्यायः। १६ अन्यभुक्तन्यायः। १७ अपराह्णच्छायान्यायः। १८ अपसारिताग्निभूतलन्यायः। १९ अपस्थानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति इतिन्यायः। २० अबभक्षकन्यायः। २१ अभाण्डलाभन्यायः। २२ अरण्यरोदनन्यायः। २३ अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्व्वतं व्रजेदितिन्यायः। २४ अर्द्धजरतीन्यायः। २५ अर्द्धं त्यजति पण्डितन्यायः। २६ अर्द्धवैशसन्यायः। २७ अवश्यापेक्षितानपेक्षितयोरितिन्यायः। २८ अश्मलोष्ट्रन्यायः। २९ अश्वतरीगर्भन्यायः। ३० अश्वभृत्यन्यायः। ३१ असेहदीपन्यायः। ३२ अहिकुण्डलन्यायः। ३३ अहित्रिपुत्त्र इतिन्यायः। ३४ अहिनकुलन्यायः। ३५ अहिमुक्तैवर्त्तन्यायः। ३६ आकाशापरिच्छन्नत्वन्यायः। ३७ आदावन्ते वेतिन्यायः। ३८ आभाणकन्यायः। ३९ आयुर्घृतमितिन्यायः। ४० आषाढ़वातन्यायः। ४१ इक्षुरसन्यायः। ४२ इक्षुविकारन्यायः। ४३ इच्छेष्यमाणयोः समभिव्याहारे इष्यमाणस्यैव प्राधान्यमितिन्यायः। ४४ इषुवेगक्षयन्यायः। ४५ उत्पाटितदन्तनागन्यायः। ४६ उदकनिमज्जनन्यायः। ४७ उपजनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यपवादो जातनिमित्तमप्युत्सर्गं बाधते इतिन्यायः। ४८ उपजीव्योपजीवकन्यायः। ४९ उपपन्नधर्म्मो विकरोति हि धर्म्मिणमितिन्यायः। ५० उपवासाद्वरं भिक्षेतिन्यायः। ५१ उभयतः पाशरज्जुन्यायः। ५२ उषरवृष्टिन्यायः। ५३ उष्ट्रलगुड़न्यायः। ५४ ऋजुमार्गेण सिध्यतोऽर्थस्य वक्रेण साधनायोग इतिन्यायः। ५५ एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थः अन्यत्रापि तथेतिन्यायः। ५६ एकदेशविकृतमनन्यवदितिन्यायः। ५७ एकसन्धित्सतोऽपरं प्रच्यवते इतिन्यायः। ५८ एकाकिनी प्रतिज्ञेतिन्यायः। ५९ एकामसिद्धिं परिहरतो द्वितीया आपद्यते इतिन्यायः। ६० कण्टकन्यायः। ६१ कण्ठचामीकरन्यायः। ६२ कदम्बकुसुमन्यायः। ६३ करस्थविल्वन्यायः। ६४ करिवृंहितन्यायः। ६५ कांस्यभोजिन्यायः। ६६ काकतालीयन्यायः। ६७ काकदधिघातकन्यायः। ६८ काकदन्तपरीक्षान्यायः। ६९ काकाक्षिन्यायः। ७० कामनागोचरत्वेन शब्दबोध एव शब्दसाधनतान्वय इतिन्यायः। ७१ कारणगुणक्रमन्यायः। ७२ कार्य्येण कारणसंप्रत्ययः इतिन्यायः। ७३ कालनाशे कार्य्यनाशन्यायः। ७४ किमज्ञानस्य दुष्करमितिन्यायः। ७५ कीटभृङ्गन्यायः। ७६ कुक्कुटध्वनिन्यायः। ७७ कुम्भीधान्यन्यायः। ७८ कुशकाशावलम्बनन्यायः। ७९ कूपखानकन्यायः। ८० कूपन्यायः। ८१ कूपमण्डूकन्यायः। ८२ कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्य इतिन्यायः। ८३ कृते कार्य्ये किं मुहूर्त्तप्रश्नेन इतिन्यायः। ८४ कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इतिन्यायः। ८५ कोषपालन्यायः। ८६ कौण्डिन्यन्यायः। ८७ कौन्तेयराधेयन्यायः। ८८ क्रिया हि विकल्प्यते न वस्त्वितिन्यायः। ८९ खलमैत्रीन्यायः। ९० खादकघातकन्यायः। ९१ गजघटान्यायः। ९२ गजभुक्तकपित्थन्यायः। ९३ गड्डलिकाप्रवाहन्यायः। ९४ गणपतिन्यायः। ९५ गर्द्दभारामगणनान्यायः। ९६ गले पादुकान्यायः।

९७ गुणोपसंहारन्यायः। ९८ गोचीरं श्वदन्ते-
र्घृतमितिन्यायः। ९९ गोबलीवर्द्दन्यायः। १००
गोमयपायसन्यायः। १०१ गोमहिषादिन्यायः।
१०२ घटकुटीप्रभातन्यायः। १०३ घटप्रदीप-
न्यायः। १०४ घुणाचरन्यायः। १०५ चक्र-
भ्रमणन्यायः। १०६ चतुर्व्वेदविन्न्यायः। १०७
चम्पकपटवासन्यायः। १०८ चर्म्मतन्त्री महिषीं
हन्तीतिन्यायः। १०९ चिताम्टतन्यायः। ११०
चित्रपटन्यायः। १११ चित्राङ्गनान्यायः। ११२
चित्रानलन्यायः। ११३ चिन्तामणिं परित्यज्य
काचमणिग्रहणन्यायः। ११४ चौरापराधात्
माण्डव्यनिग्रहन्यायः। ११५ जलतुम्बिकान्यायः।
११६ जलमन्थनन्यायः। ११७ जलानयनन्यायः।
११८ जलौकान्यायः। ११९ जामात्रर्थं श्रपितस्य
सूपादेरतिथ्युपकारकत्वमिति न्यायः।१२०ज्ञान-
धर्म्मिण्यभ्रान्तप्रकारे तु विपर्य्यय इति न्यायः।
१२१ ज्ञानादेर्निष्कर्षवदुत्कर्षोऽप्यङ्गीकार्य्य इति-
न्यायः।१२२ ज्योतिर्न्यायः।१२३ तण्डुलन्यायः।
१२४ तत्ताद्दृगवगम्यते इतिन्यायः। १२५ तद-
भिन्नत्वमितिन्यायः। १२६ तदागमेऽपि दृश्यते
इतिन्यायः। १२७ तप्तमाषकोङ्करणन्यायः। १२८
तमःप्रकाशन्यायः।१२९ तरतमभावापन्नमिति-
न्यायः।१३० तामसं परिवर्ज्जयेदितिन्यायः।१३१
तालसर्पन्यायः। १३२ तिर्य्यगधिकरणन्यायः।
१३३ तुलोन्नमनन्यायः।१३४ तुष्यतु दुर्ज्जन इति-
न्यायः।१३५ त्यजेदेकं कुलस्यार्थे इतिन्यायः।१३६
त्वच्या दुस्तटिनीतिन्यायः। १३७ दग्धरसना-
न्यायः।१३८ दग्धेन्धनवह्निन्यायः। १३९ दण्ड-
सर्पमारणन्यायः। १४० दधिपयसि प्रत्यचो
ज्वर इतिन्यायः। १४१ दन्तपरीक्षान्यायः।
१४२ दानवालकटन्यायः। १४३ दाहकदाह्य-
न्यायः।१४४ दुर्ब्बलैरपि बाध्यन्ते पुरुषैः पार्थि-
वाश्रितैरितिन्यायः।१४५ देवताधिकरणन्यायः।
१४६ देवदत्तहन्तृहतन्यायः। १४७ देवदत्ता-
पुत्रन्यायः। १४८ देहलीदीपन्यायः। १४९
देहाधोमुखत्वन्यायः।१५० धटारोहणन्यायः।
१५१ धर्म्मकल्पनान्यायः। १५२ धर्म्माधर्म्म-
न्यायः।१५३ धर्म्मिकल्पनान्यायः।१५४ धान्य-
पललन्यायः।१५५ नष्टाश्वदग्धरथन्यायः।१५६
न हि करकङ्कणदर्शनाय आदर्शापेक्षेतिन्यायः।
१५७ न हि दृष्टे अनुपपन्नं नामेतिन्यायः।
१५८ न हि निन्दा निन्दितुं प्रवर्त्तते अपि तु
विधेयं स्तोतुमितिन्यायः। १५९ न हि प्रत्य-
भिज्ञामात्रेण अर्थसिद्धिरितिन्यायः।१६० न हि
भिक्षुको भिक्षुकमितिन्यायः। १६१ न हि
विवाहानन्तरं वरपरीक्षा क्रियते इतिन्यायः।
१६२ न हि शाब्दमशाब्देनान्वेतीतिन्या[illegible]।
१६३ न हि सुतीक्ष्णाप्यसिधारा स्वयमेव छेत्तु-
माहितव्यापारा भवतीतिन्यायः।१६४ नागोष्ट्र-
यतिन्यायः। १६५ नाज्ञातविशेषणा विशिष्ट-
बुद्धिः विशेष्यं संक्रामतीतिन्यायः। १६६ नारि-
केलफलाम्बुन्यायः।१६७ निम्नगाप्रवाहन्यायः।

[illegible]दीवरन्यायः।
१७० [illegible]७१ नौनाविक-
न्यायः। १७[illegible]न्यायः।१७३ पट-
न्यायः।१७४ पटे पचिन्यायः। १७५ पतन्तमनु-
धावतो बद्धोऽपि गत इतिन्यायः।१७६ पदमप्य-
धिकाभावात् स्मारकात् न विशिष्यत इति-
न्यायः।१७७ परशुग्रहणन्यायः।१७८ परिष-
न्यायः। १७९ पर्व्वताधित्यकान्यायः। १८०
पर्व्वतोपत्यकान्यायः।१८१ पाषाणेष्टिकान्यायः।
१८२ पिञ्जरमुक्तपचिन्यायः।१८३ पिण्डं हित्वा
करं लेढीतिन्यायः। १८४ पिष्टपेषणन्यायः।
१८५ पुत्त्रलिप्सया देवं भजन्त्या भर्त्ताऽपि नष्ट
इतिन्यायः। १८६ पुरस्तादपवादा अनन्तरान्
विधीन् बाधते नेतरानितिन्यायः।१८७ पुष्ट-
लगुड़न्यायः। १८८ पूर्व्वमपवादा निविशन्ते
पश्चादुत्सर्गा इतिन्यायः। १८९ पूर्व्वात् पर-
बलीयस्त्वन्यायः। १९० प्रकल्प्यापवादविषयं
पश्चादुत्सर्गोऽभिनिविशते इतिन्यायः। १९१
प्रकाशाश्रयन्यायः। १९२ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः
प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमितिन्यायः। १९३ प्रक्षा-
लनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनमितिन्यायः। १९४
प्रदीपन्यायः। १९५ प्रधानमल्लनिवर्हणन्यायः।
१९६ प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्प्यानि सुबहून्य-
पीतिन्यायः। १९७ प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दो-
ऽपि प्रवर्त्तते इतिन्यायः। १९८ प्रसङ्गपठित-
न्यायः।१९९ प्रासादवासिन्यायः। २०० फल-
वत्सहकारन्यायः। २०१ बध्यघातकन्यायः।
२०२ बहुच्छिद्रघटप्रदीपन्यायः।२०३ बहुवृका-
कृष्टन्यायः। २०४ बहुराजकपुरन्यायः। २०५
बहूनामनुग्रहो न्याय्य इतिन्यायः।२०६ब्राह्मण-
परिव्राजकन्यायः। २०७ ब्राह्मणवसिष्ठन्यायः।
२०८ ब्राह्मणश्रमणन्यायः। २०९ भक्षितेऽपि
लशुने न शान्तो व्याधिरितिन्यायः।२१० भक्षु-
न्यायः।२११ भामतीन्यायः।२१२ भावप्रधान-
माख्यातमितिन्यायः।२१३ भ्वादिन्यायः। २१४
भिक्षुपादप्रसारणन्यायः। २१५ भूलिङ्गपक्षि-
न्यायः।२१६ भूशैत्योष्ण्यन्यायः ।२१७भैरवन्यायः।
२१८ भ्रमरन्यायः। २१९ मक्षिकान्यायः।
२२० मज्जनोन्मज्जनन्यायः।२२१ मण्डूकप्लुति-
न्यायः। २२२ मत्स्यकण्टकन्यायः। २२३
मरणाद्वरो व्याधिरितिन्यायः। २२४ मल्लग्राम-
न्यायः। २२५ महिषीप्रसवोन्मुखीतिन्यायः।
२२६ मातृस्यन्यायः।२२७मुञ्जादिष्विकान्यायः।
२२८ मूकभयेन कथात्यागन्यायः। २२९ मूर्ख-
सेवनन्यायः। २३० मृषासिक्तताम्रन्यायः।
२३१ मृगभयेन शस्यानाश्रयणन्यायः। २३२
मृगवागुरान्यायः। २३३ मृतमारणन्यायः॥
२३४ यः कारयति स करोत्येवेतिन्यायः।
२३५ यः कुरुते स भुङ्क्ते इतिन्यायः। २३६
यत् कृतकं तदनित्यमितिन्यायः। २३७ यत्परः
शब्दः स शब्दार्थ इतिन्यायः। २३८ यत्प्रायः
श्रूयते यादृक् तत्तादृगवगम्यते इतिन्यायः।

२३९ यत्रोभयोः समो दोष इतिन्यायः। २४०
यथासंख्यन्यायः। २४१ यदर्था प्रवृत्तिः तदर्थः।
प्रतिषेध इतिन्यायः। २४२ यद्विवाहगीत-
गानमितिन्यायः। २४३ यादृशं मुखं तादृशं
चपेटमितिन्यायः। २४४ यादृशो यक्षस्तादृशो
बलिरितिन्यायः। २४५ यस्याज्ञानं भ्रमस्तस्य
भ्रातः सम्यक् च वेद स इतिन्यायः। २४६
यावच्छिरस्तावच्छिरोव्यथेतिन्यायः। २४७ येन
उत्क्रम्यते येन च उपसंह्रियते स वाक्यार्थ
इतिन्यायः। २४८ येन चाप्राप्तेन यो विधि-
रारभ्यते स तस्य बाधको भवति इतिन्यायः।
२४९ योजनप्राप्यायां कावेर्य्यां मल्लबन्धनन्यायः।
२५० रक्तपटन्यायः। २५१ रज्जुसर्पन्यायः।
२५२ रथवड़वान्यायः। २५३ रश्मिलवणादि-
न्यायः। २५४ राजपुत्त्रव्याधन्यायः। २५५
राजसं तामसञ्चेतिन्यायः। २५६ रासभरटित-
न्यायः। २५७ रूढ़िर्योगमपहरतीतिन्यायः।
२५८ रेखागवयन्यायः। २५९ रोगिन्यायः।
२६० लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिरिति-
न्यायः। २६१ लाङ्गलजीवनमितिन्यायः। २६२
लोहचुम्बकन्यायः। २६३ लौहाग्निन्यायः।
२६४ वकबन्धनन्यायः। २६५ वरगोष्ठीन्यायः।
२६६ वरघाताय कन्यावरणमितिन्यायः। २६७
वस्तूनि मानान्यपेक्ष्य प्रयोजनानीतिन्यायः।
२६८ वह्निधुमन्यायः। २६९ वह्निन्यायः। २७०
वाजिमन्दुरान्यायः। २७१ वातादिन्यायः।
२७२ वायुभक्षकन्यायः। २७३ वायुशैत्योष्ण
न्यायः। २७४ विधिनिषेधौ सति विशेषबाधे
विशेषणमुपसंक्रामेत इतिन्यायः। २७५ विधेयं
हि स्तूयते वक्ष्वितिन्यायः। २७६ विपरीतं
बलाबलमितिन्यायः।२७७ विल्वखल्लाटन्यायः।
२७८ विवाह प्रवृत्तभृत्यन्यायः। २७९ विशिष्ट
वृत्तेरितिन्यायः। २८० विशिष्टस्य वैशिष्ट्य-
मितिन्यायः।२८१ विषं मृत्युरितिन्यायः।२८२
विषभक्षणन्यायः। २८३ विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य
स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतमितिन्यायः। २८४ वृक्षप्रक-
म्पनन्यायः। २८५ वृद्धकुमारीवाक्यन्यायः।
२८६ वृद्धिमिष्टवतो मूलं विनष्टमितिन्यायः।
२८७ वृश्चिकीगर्भन्यायः। २८८ वैशे-
ष्यात्तु तद्वाद इतिन्यायः। २८९ व्यञ्जक-
व्यङ्ग्यन्यायः। २९० व्याघ्रीक्षीरन्यायः। २९१
व्रणशोधनाय शस्त्रग्रहणमितिन्यायः। २९२
व्रीहिबीजन्यायः। २९३ शक्तिः सहकारिणीति
न्यायः।२९४ शवोद्वर्त्तनन्यायः। २९५ शाखा-
चन्द्रन्यायः। २९६ शालिसम्टद्धौ कोद्रवनाशन-
न्यायः। २९७ शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव
पूरणीयेतिन्यायः।२९८ शिरोवेष्टनेन नासिका-
स्पर्श इतिन्यायः। २९९ शैलुषीन्यायः। ३००
श्यालशुनकन्यायः।३०१ श्वःकर्त्तव्यमद्य कुर्व्विति-
न्यायः। ३०२ श्वपुच्छोन्नामनन्यायः। ३०३
सच्छिद्रघटाम्बुन्यायः।३०४ सति बोधे न जाना-
तीतिन्यायः। ३०५ सन्दिग्धस्य सन्दिग्धं स